

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

К ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

К — ўзбек кирилл алифбосининг ўн иккинчи ҳарфи. Яқин тил орқа, жарангсиз, портловчи ундош товуши. Сўз боши (кўл, кўз), ўртаси (тулки, укки) ва охири (тилак, билак)да келиши мумкин. Баъзи сўзлар охирида келиб, эгаллик қўшимчаси олганда жаранглилашади ва г товушига айланади (юрак+им — юрагим; тилак+и — тилаги). Шаҳар шеваларида, баъзи ҳолларда, к товуши й талаффуз этилади (юрак — юрай, этак — этай), ўғуз гуруҳига оид шеваларда сўз бошида жаранглилашиб г товушини беради (кел — гел, кўрдим— гўрдим). Унлилар орасида жуфт холда ҳам (мас, икки) келиши мумкин. Авесто, Урхун-Енисей, суғд, туркий (уйғур) ёзувларида, шунингдек, араб, лотин алифбоси асосидаги ёзувда ўзига хос кўринишга эга. Булар жадвалда келтирилди.

кад. шаҳар, Кавказ Албаниясининг пойтахти (6-а.гача). Йирик савдо маркази (15-а.гача). Сафавийлар томонидан вайрон қилинган (16-а.). К. ҳақидаги илк маълумотлар Плиний ва Птолемей асарларида, шунингдек, кад. грузин ва араб манбаларида учрайди. Чухур-Кабали кишлоғи (Озарбайжон) ёнида К. арки харобалари сақланган бўлиб, у 25 га майд. ни эгаллайди. Арқдан шарқроқда ибодатхона ва шахристон (50 га дан зиёд) жойлашган. 1926, 1944—45 й.ларда археологик казиш ишлари олиб борилган.

КАБАНАТУАН — Филиппиндаги шаҳар, Лусон о.да. Нуэва-Эсиха провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 218 минг киши (2000). Мамлакатнинг муҳим шолчилик р-ни маркази. Озиқовкат саноати корхоналари бор.

КАБАЛАКА (Кабала, Кабалак) —

КАБАРДА-БАЛКАРИЯ, Кабар-

да -Балкария Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Майд. 12,5 минг км². Аҳолиси 786,3 минг киши(1999). Пойтахти — Нальчик ш. Маъмурий жихатдан 9 туман, 7 шаҳар, 7 шаҳарчага бўлинади. Давлат тузуми. К.-Б. — республика. Давлат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи олий орган — республика Кенгаши ва Вакиллар Кенгаши (парламент). Ижроия ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. К.-Б. Катта Кавказнинг шим. ён бағрида ва унга ёндош Кабарда текислигида жойлашган. Унинг энг баланд тоғ чўққилари (Эльбрус 5642 м, Дихтов 5203 м, Шхара 5068 м) республиканинг жан.-ғарби ва жан.да. Ер юзаси шим.-шарққа томон пастлаб боради. Тоғ тизмалари, жарлик, булок, кўллар кўп.

Қазилма бойликлари: молибден, вольфрам, полиметалл рудалари, олтин, тошкўмир, минерал қурилиш материаллари. Шифобахш булоқлар бор. Иқлими мўътадил континентал, тоғларда баландлик минтақаси қонуниятига бўйсунди. Кабарда текислигида ўртача т-ра янв.да — 4°, июлда 23°. Йиллик ёғин 500 мм дан 2000 мм гача. Тоғларда янв.-фев.нинг ўртача т-раси — 12° гача ва июль-авг.ники 4° дан пастроқ. Безенги, Дихсу ва б. музликлар бор. Йирик дарёлари: Терек, Малка, Баксан ва б. Улар баҳорда серсув. Кабарда текислиги қора, ўтлоқи-қора, республика шим.-шарқи — қора-каштан тупроқли. Ўрмонларда қора қайин, граб, эман, қайин, қандағоч, қарағай ва б. ўсади. Тоғларда силовсин, тоғ ва ўрмон сувсари, кўнғир айик, тўнғиз, буғу, тоғ эчкиси, тур; қушлардан қирғовул, чил, каклик, бедана, баланд тоғларда улар (тоғ куркаси), қур учрайди. К.-Б. қўриқхонаси ва Эльбрус табиий миллий боғи ташкил э т и л г а н . Аҳолиси. Туб аҳолиси — кабардинлар ва болқорлар; руслар, украинлар, осетинлар ва б. ҳам яшайди. Расмий тили — кабарда, болқор, рус тиллари. Кабардин ва

болқорлар — мусулмон суннийлар. Аҳолисининг 67% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Нальчик, Прохладний, Баксан. Тарихи. К.-Б. худудиди мезолит ва неолит даврларига оид ёдгорликлар топилган. Кабардинларнинг аجدодлари — адигелар (синд, меот, зих, керкет қабилалари) Азов ва Қора денгиз сокилларида яшаган. Мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарида синдлар ягона давлатга бирлашди. Кейинчалик улар Боспор подшоҳлигига кўшилди. 4-а.да хун (гунн) ларнинг бостириб келиши натижасида адиге (адигей)ларнинг ривожланган хўжалиғи ва маданияти тушкунликка учради. Шим. Кавказ ва алан қабилаларининг болгарлар ва кипчоқлар б-н аралашуви натижасида болқор халқи вужудга келди. 13-а. бошларида мўғуллар бостириб келгач, болқорлар тоғларга кўчиб кетишга мажбур бўлишди. Мўғуллар маҳаллий аҳолидан кўп кишини кириб юборди. 13—14-а.ларда адигеларнинг бир қисми кабардинлар деб атала бошлади. 17-а.да Кабарда Катта Кабарда ва Кичик Кабардага бўлинди. 1557 й. Кабардани Россия босиб олди. 1774 й. Кабарда Россиянинг ажралмас қисми деб эълон қилинди. 1827 й. Россияга Балкария ҳам кўшиб олинди. 1918 й. 21 мартда Шўро ҳокимияти эълон қилинди. 1920 й. март охиригача фукаролар уруши давом этди. 1921 й.1 сент.да РСФСР таркибида Кабарда мухтор вилояти, 1922 й. 16 янв.да бир-лашган Кабарда-Балкария мухтор вилояти тузилди. 1936 й. 5 дек.да К.-Б. Мухтор Республикаси деб аталди. К.-Б. 1942 й. окт.да немислар томонидан босиб олинди. 1943 й. янв.да озод этилди. 1944 й.да болқорлар 2-жаҳон уруши даврида немис босқинчиларига ён босди деган тухмат б-н зўрлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистонга кўчирилди. К.-Б. мухтор республикаси Кабарда мухтор республикаси деб атала бошлади. 1957 й. болқор халқининг миллий мухторияти тикланди ва Кабарда мухтор республикаси яна К.-Б. Мухтор Республикасига айлантирилди. 1991 й.

январда К.-Б. Олий Кенгаши давлат суверенитети ҳақида декларация қабул қилди, 1992 й. фев. дан К.-Б. Республикаси деб атала бошлади. Хўжалиги. К.-Б. — индустриал-аграр республика. Саноати кўп тармоқли. Оғир саноатида машинасозлик ва металлсозлик тармоқлари, айниқса электротехника асбоб-ускуналари, автоматлаштириш воситалари, ёғочсозлик станоклари, автомобиль эҳтиёт қисмлари и.ч. муҳим ўрин тутади. Вольфрам-молибден конлари негизида рангли металлургия саноати барпо этилди. Гидрометаллургия 3-ди мавжуд, кимё саноати ривожланган. Енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари, асосан, Нальчикда жойлашган. Бинокорлик ашёлари и.ч. бирлашмаси йиғма темир-бетон маҳсулотлар, қурилишбоп керамика, деворбоп материаллар ишлаб чиқаради. Консерва ва вино 3-длари ҳам бор. Бак-Чегем дараси. сан ГЭС электр энергияга бўлган эҳтиёжнинг атиги 7% ни қриради. К.-Б.да йилига 200 млн. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Қишлоқ хўжалиги дон ва техника экинлари етиштириш ва чорвачиликка ихтисослашган. Дашт ерларда қузғи буғдой, маккажўхори, кунгабоқар, тарикетиштирилади. Сабзавотчилик, боғдорчилик, тоқчилик ривожланган. Сугориладиган ерларда ҳам дехқончилик б-н шуғулланадилар. Сут ва гўшт-сут чорвачилигига, майин жун олинадиган қўй ва эчкилар боқишга асосий эътибор берилди. Зотдор йилқичилик ривожланган (машҳур кабарда от зотлари). Асаларичилик ва пиллачилик ҳам мавжуд. Республиканинг шим.дан Нальчик ва Тирниаузга нефть ва газ қувурлари ўтган. Автомобиль йўллари уз. — 3851 км, темир йўллар уз. — 133 км. Автомобиль йўллари Нальчик ш.ни Пятигорск ва Владикавказ ш.лари б-н боғлайди. Нальчик ш.да аэропорт бор. Республикада тоғчанги сайёҳлиги ривожланган. Маорифи, маданий-маърифий ва ил-мий муассасалари. 20-а.нинг 90-й.лари

ўрталарида К.-Б.даги 249 кундузги умумий таълим мактабида 131 минг, 10 ўрта махсус ўқув юртида 8,8 минг ўқувчи, 3 олий ўқув юртида 12,8 минг та-лаба таълим олди. К.-Б.да Тарих, филол. ва иқтисодиёт и.т. ин-ти, Баланд тоғ геофизика ин-ти, лойиҳа ин-ти, К.-Б. қишлоқ хўжалик тажриба ст-яси ва б. илмий муассасалар ҳамда лойиҳа ташкилотлари бор. 230 оммавий кутубхона, 256 маданият уйи, 3 театр, ўлкашунослик музейи, тасвирий санъат музейи мавжуд. Адабиёти. Кабардин ва болқрр адабиётлари фольклор (қўшиқ, эртак, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси «Нартлар» ва б.) заминиде вужудга келди. 19-а.даёқ кабардин шоири ва филолози Ш.Б.Ноғмов (1794—1844) кабардин-черкас алифбоси ва грамматикасини, «Адиҳей халқи тарихи» асарини яратди. Адиблардан С. Қозигирей, С. Хон-Гирей асарлари шухрат қозонди. Маърифатпарвар Қрзи Отажукин биринчи бўлиб кабардин-черкас тилида китоб нашр этган (1864). Кабардада Б.М.Пачев, Балқарияда К.Б.Мечиев ўзлари яратган алифбода дастлабки асарларини ёздилар. 20-а.нинг 20—30-й.ларида К.-Б. адабиётида болқор С. Шохмурзаев ва К.Б.Мечиев, кабардин А.П.Кешоков ва Б.М.Пачевлар эрксеварлик руҳида асарлар ёзишди. Али Шогенцуков кабардинлар ўтмиши ҳақида ҳикоя қилувчи «Камбот ва Ляца» шеърий романи ва жўшқин шеърлари б-н кабардин адабиётига кириб келди. Ўтмишдаги ижтимоий муносабатлар, хотин-қизларнинг қисмати, халқларнинг ўз ҳуқуқларини таний бошлаши 30-й.лар драматургияси ва насрида ўз аксини топди. Ж. Налоев, С. Кожаев, М. Афаунов ва б. ёзувчилар асарларида ижобий қаҳрамон қилиб замондошлар олинди. 2-жаҳон уруши йилларида душманни енгилшга ундовчи шеърлар, очерклар, ҳикоялар тўпламлари, «Менинг Ватаним» (Али Шогенцуков), «От» (А.П.Кешоков) қиссалари чоп этилди. Фронт матбуотида А.П.Кешоков, Қ.

Қулиевнинг жанговар шеърлари мунтазам чиқиб турди. Фашизм б-н курашда кўпгина истеъдодли ёзувчилар қахрамонларча ҳалок бўлдилар. Урушдан кейин шоирлардан А.П.Кешоковнинг «Отликнинг йўли», «Ёшлик ери» ва б., К- Қулиевнинг «Тоғлар», «Нон ва атиргул» каби асарлари шуҳрат қозонди. Кейинги йилларда йирик насрий асарлар яратилди. А. Шортановнинг «Тоғликлар» романи, А. Кешоковнинг дилогияси, А. Налоев, С. Кушов, Ж. Залихонов, О. Этезов, З. Аксиров, П. Мисаков ва б. адибларнинг асарлари нашр этилди. А. Кешоков ва Қ. Қулиевнинг энг яхши асарлари узбек тилига таржима қилинган. Меъморлиги ва тасвирий санъати. К.-Б. ҳудудида неолит ва илк жез даврига оид четан уй қолдиқлари, керамика, металлдан ясалган безаклар топилган. Турли даврларда қурилган кўрғонлар, мақбаралар, қад. қишлоқ ва шаҳар қолдиқлари, баланд тоғли жойларда ўрта асрларга оид қалъалар мажмуи (ТотурҚалъа), ҳашаматли миноралар (Абай минораси, 16—17-а.лар) ва ҳ.к. сақланган. 14—19-а.ларга оид мақбара-сағаналар кўп учрайди. Улар тўртбурчакли, томи икки томонга нишаб ёки айлана ва серкирра, баъзан конуссимон бўлган. Кейинги йилларда Нальчик ш. қайта қурилиб, боғ шаҳарга айлантирилди. Ҳукумат уйи, мусиқали драма театри, Ўлкашунослик музейи, санаторийлар, дам олиш уйлари, меҳмонхона бинолари қ у р и л д и . К.-Б.да ёғоч, тош ва суяк ўймакорлиги, гиламдўзлик ривожланган. Бош кийимлар, ёқа қайтармалари ва аёллар кўйлагининг энглари зар ип ва тасмалар б-н безатилади. Эчки ва қўй жунидан турли буюмлар тўқилади. Бол-қорларда гул солиб наMAT (кигиз) босиш, кабардинларда геометрик шакллар б-н безаб бўйра тўқиш авж олган. 20-а.нинг 2-ярмида рассомлик санъати ривож топди. Н. Н. Гусаченко, М. А. Ван-

нах, М. Аскарлов, В. Темирканов ва б. расомлар манзара картиналари, Н.Н.Гусаченко, Н.М.Третьяков, Н.П. Татрченко ва б. портрет ҳамда сюжетли картиналар, Х. Кримшамхалов, М. Тхакумашев хайкалтарошлик устида самарали ишладилар. Мусикасида халқ кушиқ ва рақс жанрлари салмоқли ўрин тутди. Кабардин ва болқор халқ чолғулари ичида торли асбоблардан шикэ-пшинэ, жияқобуз ва б., пуфлама асбоблардан нақирэ, сирина, бжэмий, сибизга кабилар, урма асбоблардан пхъачич, қарс ва ҳ.к. бор. Султонбек Абаев, Козим Мечиев, Бекмурза Пачев ва б. К.-Б.нинг машхур кўшиқчилари, халқ мусикачилари ва ашулачи-достончиларидир. Композиторлардан М. Балов, Х. Карданов, В. Малов, Н. Осмоновлар машхур. «Мадина» миллий операси, «Лялюца», «Даханого» миллий балетлари ва б. яратилган. Симфоник мусиқа ҳам р и в о ж л а н г а н . К.-Б.да мусиқали театр, филармония, радио ва телевидение хори, «Кабардинка» халқ рақс ансамбли, мусиқа билим юрти, болалар мусиқа мактаблари, ёшлар театри, театр-студия, драма театри, миллий труппалар бор

КАБАРДИНЛАР (ўзларини адигелар деб атайдилар) — халқ. РФ таркибидаги Кабарда-Балқария Республикасида (364 минг киши), Краснодар, Ставрополь ўлкаларида ҳамда Шим. Осетияда ҳам яшайди. РФда умумий сони 386 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Кабардинчеркас тилида сўзлашадилар. Диндорлари, асосан, сунний мусулмонлар, православлар ҳам бор.

КАБАЧКА, ковокча (*Cucurbita pepo var. giraumontia*) — қаттиқ пўстли ковоклар гуруҳига мансуб сабзавот экинни. Бир йиллик, бир уйлик, палакпояси қисқа ўсимлик. Греция ва Италия К.лари турлари бор. Меваси шакли узунчоқ, цилиндрсимон, оғирлиги 350—400 г., сирти силлиқ, туей оч яшил, тоза пиш-

ганда новотранг. Меваси 40—45 кунда етилади. Таркибда (%) куруқ модда — 4,9, шу жумладан, қанд — 2,55, оксил — 0,55, ёғ — 0,13, кальций, фосфор ва клетчатка бор. 2—4 кунлик ёш меваси сиркалаш учун, етилган мевалари пазандчиликда ва консерва саноатида ишлатилади, йирик мевалари янгилгида чорва молларига берилади (1 кг = 0,07 озуқа бирлиги) ва силос қилинади. Табобатда унинг гули кайнатилиб, суви яраларни муолажа қилишда қўлланади. Ўзбекистонда Грек 110 нави экилади. Уруғлари тупроқ ҳарорати 12—15° га етганда 5—7 см чуқурликда экилади. 1 га майдонга ўртача 2,5 кг уруғлик сарфланади. Эрта ҳосил етиштириш учун кўчатини тувакларда ўстириб, корасовуқлардан кейин 20—25 кунлигида очик майдонларга экиш мумкин. Ботир Азимов.

КАБВЕ (1967 й. гача Брокен-Хилл) — Замбиядаги шақар. Марказий провинциянинг маъмурий маркази. Аҳолиси 170 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Қўрғошин, рух, ванадий олинади ва эритилади. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш маркази (маккажўхори, тамаки, гўшт чорвачилиги). Шаҳар 1902 й. да полиметалл рудалар конининг ишга туширилиши муносабати б-н курила бошлаган. К.даги конлардан бирида кад. одамнинг калла суяги топилган (1921).

КАБЕЛЛИ ТЕЛЕВИДЕНИЕ - телевизион кўрсатувнинг хусусий тизими; бунда телевизион сигналлар фойдаланиладиган антеннага бевосита уланадиган юқори частотали кабель бўйича узатилади ва бу сигналларни оддий телевизорлар қабул қилади. Кўпинча (айниқса, тижорат мақсадларида), К.т. кўрсатувлари шундай кодлаб қўйиладики, уларни қабул қилиш учун кўшимча декодловчи курилма ўрнатишга тўғри келади. Бу курилмани айти телевизион канал эгаси ҳисобланган фирма ўрнатади. К.т.

кўрсатувлари вақт ва ҳудуд жиҳатдан чекланган бўлади.

КАБЕЛЬ (голландча kabel — арқон, трос) — герметик ҳимояланган қобик ичига жойлаштирилган бир ёки бир неча изоляцияланган симлардан иборат материал. Куч, алоқа ва радиочастота К.лари, назорат (текшириш), ўлчаш К.и. ва б. хиллари бор. Булардан ташқари, газ ва мой тўлдирилган К. ҳам бўлади. К. кўпинча мис ёки алюминийдан, камдан-кам пўлат-мис ва пўлат-алюминийдан тайёрланади. Вазифасига кўра, бир ёки кўп симли, дойра ва шаклдор бўлади. Изоляциялашда махсус қоғоз, резина, пластмасса ва б. ишлатилади. Симларни нам ва кимёвий моддалар таъсиридан ҳимоя қилувчи қобик қўрғошин, алюминий, пластмасса ёки резинадан тайёрланади. К.ни механик таъсирлар, коррозиялардан сақлаш учун уларга пўлат ленталар ёки сим (зир)лар ўралади ва уларнинг устидан пластмасса ёки қоғоз лента, жут ва битумлар копланadi. Куч К.и б-н электр энергияси узатилади ва тақсимланади; 1, 2, 3 (кўп тарқалгани) ва 4 симли бўлади. Бундай К.нинг ток ўтказадиган симлари мис ёки алюминийдан тайёрланиб, сирти мойканифол модда ёки минерал мой шимдирилган К. қоғози, резина ёхуд пластмасса б-н копланadi. Одатда, куч К.ининг қобиғи қўрғошин, алюминий ёки пластмассадан копланadi, қобикусти эса К. ипи ва металл зирх б-н ўралади. Ҳаракатланувчи объектлар (пармалаш машинаси, экскаватор, кўтаргичлар) га электр энергия келтириладиган К. егилувчан қобиклар б-н копланadi. Алоқа К.и симли алоқада ишлатилади. Тузилишига кўра, симметрик ва коаксиал К., частоталар спектри бўйича паст частотали (10 кГц) ва юқори частотали (10 кГц дан юқри) хилларга бўлинади. Булардан ташқари, вдахарлараро алоқа К.и ва маҳаллий (шаҳар ва қишлоқ ичидаги ст-ядан бошқариладиган, шахта ичида ва б.), ер ости (зовурга ёки К. ка-

нализацияси иншоотига ётқизиладиган), хаводан таянчлар орқали ва сув остидан (даре, денгиз ва океан тубларига жойлаштириб) ўтказиладиган хиллари бор. Алоқа К.и телефон ва телеграф алоқада, телевидение ва б.да қўлланилади. Радиочастота К.и б-н радио ва видеосигналлар узатилади. Радиочастотали коаксиал К., радиочастотали симметрик К., спирал К. (спиралсимон ички утказгичли коаксиал) хилларга булинади. Радиочастота К.и орқали узатиладиган сигнал частоталари ЮГГц дан ЮГГц гача боради. Радиочастота К.и радиотехник ва электрон аппаратураларнинг элементларини узаро туташтиришда, бу аппаратураларни узатувчи ва қабул қилувчи антенналарга улашда қўлланилади.

КАБЕЛЬ САНОАТИ — к. Электротехника саноати.

КАБИР (тахм. 1440—тахм. 1518) — хинд шоири. Ижоди хинд тилида бўлиб, 80га яқин асар яратган (уларнинг аксари ят қисми сикхларнинг муқаддас китоби «Азалий китоб»га киритилган). К. Бхатининг, худо олдида ҳамма баробар, деган диний таълимоти тарғиботчиларидан бири. Ижоди диний ислохотчилик ҳаракати — бхакти б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, хинд адабиёти тарихида янги босқични бошлаб берган. Унинг ижодида хиндулик ва ислом дини, хинд, форс мумтоз бадий анъаналари уйғунлашиб кетган. Жамоатнинг табақаларга бўлинишига қарши чиққан.

КАБИРА (араб. — катта, йирик) — исломда энг катта ва оғир гуноҳ. К.нинг энг биринчиси ва Аллоҳ томонидан кечирилмайдигани — куфр (Аллоҳни инкор этиш) ва ширк (Аллоҳга бирор нарсани тенг қилиш)дир. К.нинг турлари кўп. Мас, ота-онани норози қилиш, бировнинг жонига ноҳақ қасд қилиш, сеҳр-жоду б-н шуғулланиш, ёлғон гувоҳлик бериш, тухмат қилиш, зинокорлик, ўғрилик, судхўрлик, фарз ибодатларни бажармас-

лик, ҳаром қилинган нарсаларни истей-мол этиш ва ҳ.к. Ширк ва куфрдан бошқа гуноҳлар қиёмат куни Аллоҳ томонидан кечирилиши ёки улар учун маълум меъёрда жазо берилиши мумкин. Сунний-ҳанафийлик ақидасига кўра, куфр ва ширкдан бошқа ҳар қандай гуноҳ қилган мўмин-мусулмон киши кофир бўлиб қолмайди, балки гуноҳқор ҳисобланади.

КАБИСА ЙИЛ (араб. — тўлик) — оддий йилдан бир кун (фев. ойида) ортиқ бўлган календарь йил. Бунда 4 га қолдиқсиз бўлинадиган йил К.й. дир (фақат иккита ноль б-н тугаб, 400га бўлинмайдиган йилбунданмустасно. Мас, 1700, 1800, 1900, 2100 йиллар К.й. эмас). Қад. Эронда йил 365 кунли (12 ой 30 кундан ва яна қўшимча 5 кун) бўлиб, ҳар 120 йилда битта қўшимча ой киритилган. Умар Хайём календаридида ҳар 33 йилнинг 8 йили (4, 8, 12, 16, 20, 24, 28 ва 33-йиллари) К. й. ҳисобланади. Бунда ҳар 4500 йилда бир суткага тенг хато йиғилади. Бу эса ҳозир қўлланиладиган Григорий календаридан ҳам аниқроқ(к. Календарь).

КАБОБ — гўшт, жигар, буйрак, думба, чарви ва б. масалликлардан чўғда пишириб тайёрланадиган таом. Сих К., титрама К., қозон К., парранда К., қийма К., тандир К., помидор К., думбул К., чарви К., лўла К. ва б. турлари бор. Сих К. — қўй гўштининг лаҳм ҳамда думба қисмларидан олиб, ҳар бири 10—12 г келадиган лўнда-лўнда бўлақларга бўлинади, унга майда тўғралган пиёз, туз, қалампир (мурч), кашнич уруғи, зира, узум сиркаси (анор ёки лимон суви) аралаштирилади. Масаллиқ сирланган ёки чинни идишга солиниб, бир неча соат (4 соатдан 24 соатгача) салкин жойда сакланади. Сўнгра гўшт сихга 5—6 бўлақдан қилиб ўтказилади (сихнинг учида ёғ бўлиши керак). Сихлар кўрада тошқўмир ёки писта қўмир чўғида пиширилади. К.нинг бир томони қизариб пишгандан сўнг иккинчи томонини ағдариш керак. 1 кг гўштга 2—3 бош пиёз, 1 чой

қошиқца туз, 4 ош қошиқца узум сиркаси (ёки бир дона лимон); зиравор таъбга кўра керак бўлади. Қийма К. — гўшт қиймалагичдан 2 марта, пиёз бир марта ўтказилгач, қийма тайёрланади. Қиймага тухум чақилиб қалампир, туз аралаштирилади. Сўнг қиймадан 50—60 г келадиган кифталар ясалади ва узунасига сихга ўтказилади. Кифта устига ун сеппиб юкорида айтилгандек чўғда пиширилади. 1 кг гўштга 3 бош пиёз, 1 дона тухум, 3—4 қошиқ ун; зираворлар керак бўлади. Думбул К. — маккажўхорининг думбул сўтасидан тайёрланади. Тозаланган сўта 3—4 см дан қилиб кесилади ва намақкобга 2—3 соат солиб қўйилади. Сўнг 2—3 донадан қилиб сихга ўтказилади ва лахча чўғда пиширилади. К. Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ, Кавказ халқларининг сеvimли таоми ҳисобланади. К.ни аслида чорвадор халқлар ижод этган. Ад.: Махмудов К., Узбек таомлари, Т., 19

КАБО-ВЕРДЕ (Cabo Verde), Кабо-Верде Республикаси (Republica de Cabo Verde) — Атлантика океанида, Ғарбий Африка соҳили яқинидаги Яшил Бурун о.ларида жойлашган давлат. 10 та йирик ва 5 та майда оролни ўз ичига олади. Майд. 4,033 минг км². Аҳолиси 405 минг киши (2001). Маъмурий жихатдан 14 туман (conselho) га бўлинади. Пойтахти — Прая ш. Давлат тузуми. К.-В. — республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2001 й.дан П. В. Пиреш). У умумий, тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 Й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи олий органи — умумий сайлов йўли б-н 5 й. муддатга сайланадиган Миллий ассамблея (бир палатали парламент). Ижроия ҳокимиятни президент ва бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. Табиати. Ороллар, асосан, вулканлардан ҳосил бўлган. Қирғоқлари тик ва қояли; қулай табиий гаванлари кам. Рельефи — асосан, тоғли. Энг баланд

чўққиси 2829 м (Фогу о.да). Иқлими — тропик, пассат. Ўртача ойлик т-ра 22°— 27°. Йиллик ёғин 100 — 250 мм. Бот-бот қурғоқчилик бўлиб туради. Дарёлари кам. Ўсимлиги чўл ва чала чўлга хос. Ҳайвонот турлари оз. Денгиз қушлари кўп. Қирғоқ атрофи сувлари балиққа бой. Фосфорит, бинокорлик материаллари, жумладан, гипс конлари бор. Аҳолисининг 62% мулатлар, 35% африкаликлар (фульбе, баланте, манжаклар); шаҳар аҳолиси 30%. Расмий тили — португал тили. Аҳолининг 98% — католиклар. Тарихи. К.-В. жойлашган Яшил Бурун о.ларини Португалия экспедициялари 1456 ва 1460 й.лар орасида кашф этган. Ўша пайтгача бу ерда одам яшамаган. Африкадан куллар, Португалиядан деҳқонлар кўчириб келтирилди. 1495 й. Португалия мустамлакаси деб эълон қилинди. 15—16-а. ларда бу ҳудуд Африканинг Гвинея соқили ёнидаги кул савдоси марказларидан бирига айланди. Кул савдоси таназзулга учраши б-н (1876 и. тамоман ман этилди) бу ердан АКШ ва б. мамлакатларга кўчиб кетиш оммавий тус олди. 2-жаҳон уруши (1939—45)дан кейин Португалия ва унинг иттифоқдошлари К.-В. нинг порт ва аэродромларидан Гвинея-Бисау, Ангола ва Мозамбикдаги миллий озодлик кучларига қарши курашда оралик база сифатида фойдаланди. 1951 й.да Португалиянинг «денгиз ортидаги вилояти» мақомини олди. 50-й.лардан К.-В. да миллий озодлик ҳаракати кучайди. Бу ҳаракат Португалия мустамлакаси Гвинея-Бисау халқларининг озодлик кураши б-н чамбарчас боғлиқ бўлди. Бу курашга Гвинея ва К.-В. мустақиллиги африкаликлар партияси (ПАИГК, 1956 й. ташкил топган) раҳбарлик қилди. 1972 й. да Португалия К.-В.га «маҳаллий мухторият» ҳуқуқини берди. 1974 й. 24 апр.да Португалиядаги фашизм режими ағдариб ташлангач, ПАИГК б-н Португалия муваққат ҳукумати ўртасида К.-В. га 1975 и. 5 июлдан мустақиллик берилиши ҳақида битим

имзоланди. 1974 й. дек. охирида ўтиш даври ҳукумати тузилди. 1975 й. 30 июнда Халқ миллий мажлисига биринчи сайлов ўтказилди. К.-В. ўша йили июлда Африка Бирлиги Ташкилотига, сент.да БМТга қабул қилинди. 1975 й. охирига келиб, К.-В. 60 давлат б-н дипломатия муносабатлари ўрнатди. 1986 й. 6 фев.гача мамлакатнинг номи португалчадан таржима қилиниб, Яшил Бурун о.лари деб атаб келинди. К.-В. 1992 й. 16 янв.да ЎзР суверенитетини тан олган. Миллий байрами — 5 июль — Мустақиллик куни (1975). Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. К.-В. мустақиллиги африкаликлар партияси (ПАИКВ), 1956 й. да тузилган; 1981 й.дан ҳоз. номда; Демократия учун ҳаракат, 1990 й.да асос солинган. К.-В. меҳнатқашлари миллий бирлашмаси — касаба маркази, 1978 и. да ташкил топган. Хўжалиги. Иқтисодий жиҳатдан заиф аграр мамлакат. Хўжалигининг асосини қ.х. ташкил этади. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 11%, саноатнинг улуши 10%. Иқтисодий фаол аҳолининг 80% қ.х.да банд. Тез-тез бўлиб турадиган курғоқчилик қ.х.га катта зарар етказди. Аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжларини қопламайди. Мустақиллик эълон қилинган, муштамлақчилик оқибатларини тугатиш чоралари кўрилди; миллий тараққиёт жамғараси тузилди, қ.х.ни ривожлантириш фавқулдда дастури ишлаб чиқилди, кооперациянинг турли шакллари ривожлантиришга, саноат корхоналари барпо этишга киришилди. Қишлоқ хўжалиги. Аҳолининг анъанавий машғулотлари — дехқончилик ва балиқчилик. Ички эҳтиёж учун маккажўхори, картошка, дуккакли дон экинлари, маниок, нўхат, қизил қалампир, помидор экилади. Экспорт учун какао, банан, шакарқамиш, ер ёнғоқ, тамаки, канакунжут, индиго етиштирилади. Чорвачилигида қорамол, эчки, қўй боқилади. Балиқ ва денгиз жониворлари овланади. Саноати денгиз маҳсулотларини қайта ишлаш, туз қазиб олиш ва б. корхоналардан иборат. Спирт (шакарқамишдан),

совун, ўсимлик мойи ва цемент ишлаб чиқарадиган корхоналари бор. Экспорт учун туз ва пуццолан қазиб олинади. Хунармандчилик ривожланган. Т.й. йўқ. Автомобиль йўлларининг уз. 5,6 минг км. Йилига ўртача 36 млн. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Асосий порти — Минделу (Сан-Висенти о.да). Сал о.да йирик аэродром бор. Асосан, Португалия, Нидерландия, Испания, Франция б-н савдо қилади. Четга балиқ, банан, кандшакар, туз сотади. Четдан озиқ-овқат, машина-ускуналар, нефть маҳсулотлари келтиради. Пулбирлиги — К.-В. эскудоси. Халқ таълими. 1960-й.ларнинг охирида аҳолининг 90% дан кўпроғи саводсиз бўлган. Мактаб тизими Португалия таъсирида шаклланди. Мактабларда таълим португал тилида олиб борилади. Мустақилликка эришилгандан кейин (1975), 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар учун бепул мажбурий таълим жорий этилди. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 4 й., ўрта мактабда 5 й. қилиб белгиланди. Ўрта мактаб икки босқич: 2 й. лик тайёрлов синфлари ва 3 й.лик катта ўрта мактаб (лицей) дан иборат бўлди. 1980-й.ларнинг бошидан мактаб тизими янгидан тузилди. Мактабда ўқиш муддати 11 й., 6 й. асосий мактабда, 3 й. тўлиқсиз ўрта мактабда ва 2 й. тўлиқ ўрта мактабда ўқилади. Тўлиқ ўрта мактабда гуманитар, табиий-илмий, техника бўлимлари бор. Мамлакатда 3 пед. билим юрти ва индустриал мактаб ишлайди. Олий ўқув юрти йўқ. Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.-В.да бир қанча газ. ва жур». нашр этилади. Асосийлари: «Болетин информативу» («Информацион бюллетень», ҳафтанома, 1976 й. дан), «Болетин офисиал да Република ди Кабо-Верде» («Кабо-Верде Республикаси расмий бюллетени», ҳукумат ҳафтаномаси), «Вож ди пову» («Халқ овози», ҳукуматнинг португал тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1975 й.дан), «Раизеш» («Илдизлар», португал тилида ҳар чоракда чиқадиган адабий

жур., 1977 й.дан), «Трибуна» («Минбар», ҳафтада 2 марта чиқадиған газ., 1984 й.дан), «Унидади и лута» («Бирлик ва кураш», ойлик жур., 1976 й.дан). Кабопресс агентлиги ҳукумат ахборот агентлигидир. К.-В. радиотелевидениеси ҳукумат ихтиёрида. «Сан-Висенти овози» ҳукумат радиост.-яси 1975 й. ташкил этилган. Адабиёти португал ва креол тилларида. Маҳаллий креол тилида бой оғзаки адабиёт шаклланган. Халқ шеърйи ва кўшиқ ижодиётининг шаклларида бири — морнлар (мухаббат ва айрилиқ ҳақидаги мунгли кўшиқлар) айниқса кенг тарқалган. Бу мавзулар К.-В. адабиётгида анъанага айланди. Э. Тавариш, П. Кардозу ва б. шу жанрда ижод қилдилар. Жоржи Барбоза маданий-маърифий ва адабий жур.лар ташкилотчиларидан бири бўлди. О. Алкантар «Шикинь» ва М. Лопиш «Шарқий шамол фош этади» романларида ижтимоий мотивлар, биринчи марта ижтимоий тенгсизлик мавзуи каламга олинди. А. Фонсека шеърларида португал «мустамлака жаннати»ни фош этди. Шоир Кабвердиано Дамбара креол тилида ижод қилиб, халқларнинг мустақиллик учун курашини куйлади. А. А. Гонсалвишнинг қиссалари, М. Феррейранинг романлари 60—70-й.ларда К.-В. адабиётгида салмоқли асарлар бўлди. 80—90-й.лар адабиётгида эскиликни инкор этиш ва бузиш б-н чекланмай, янгилик яратишга интилиш тамойиллари бўртиб кўринди. Роману ди Мелунинг португал ва креол тилларида нашр этилган «Қопқора» романи бунга мисол бўла олади.

КАБРАЛ (Cabrал) Педру Алвариш (1460—1526) — португалиялик денгизчи сайёҳ. 1500 й.да қирол Мануэл I томонидан Васко да Гама маршрути бўйича савдо мақсадларида Ҳиндистонга борадиган флотилияга қўмондон қилиб тайинланди. Яшил Бурун о.ларидан жан.га йўл олган кемалар ғарбга қараб йўналишини ўзгартирди ва 1500 й. 22 апр.да 17° ж.к.да орол деб ишонган ҳолда янги ерни кашф қилди ва уни Вера-Круш Ери деб

номлади (ўша йили у Санта-Круш деб қайта номланди, бир неча йилдан кейин эса Бразилия — Brasil деган норасмий ном асосий ном бўлиб қолди). Сўнгра К. шарққа — Яхши Умид бурнига томон йўл олди ва 1500 й. сентябрь ойида Ҳиндистоннинг Каликут ш.га етиб борди. Маҳаллий аҳолининг португаллар б-н савдо қилишдан бош тортганликлари учун келгиндилар шаҳарни вайрон қилишди. Қўшни Кочин ва Кананнур порт шаҳарлари б-н португаллар учун фойдали шартномалар тузиб, 1501 й. да у ердан чиқиб кетди

КАБРИОЛЕТ (франц. cabriolet) — 1) энгил автомобилнинг усти ташлаб-йиғиб қўйиладиган кузови. 2 ён эшикли К.-купе ва 4 ён эшикли К.-седан фарқланади. Бундай кузовли автомобиллар иссиқ иқлимли жойларда ишлатилади; 2) бир от қўшиладиган 2 ғилдиракли энгил арава.

КАБУ-БРАНКУ (португалча Cabo Вгапсо — оқ бурун) — Бразилиянинг шарқидаги бурун. Жан. Америка материгининг энг шарқий нуқтаси (34°46' ғ.у. ва 7°09' ж.к.).

КАБУДАНЖАКЕТ — илк ўрта асрлардаги (5—12-а. лар) Самарқанд рустокларидан бири ва унинг маркази. Самарқанддан 2 фарсах (14—15 км) масофада жойлашган. Жоме масжиди бўлган. Ўрта аср манбаларида К.да Баркат ва Вадар ш.лари қаторида қайд этилган. Кабул қишлоғи «Бобурнома» да ҳам учрайди. Археологларнинг фикрича, К. ҳоз. Кўрғонтепа ш. харобаси ўрнида бўлган. Мил. 4—5-а.лар даги сиёсий воқеалар таъсири остида Қовунчи маданиятига мансуб қавмлар Сирдарё бўйларида Зарафшон водийсига кўчиб келганлар ва кичик мустақил мулклар барпо этганлар. Улар Самарқанд рустокларида 9—12-а.ларда суғорма дехқончилик асосида шаҳарсозлик ва қишлоқ маданиятини юксалишида муҳим ўрин тутган.

КАБУДБАРИ (форс.-тож. кабуд — кўк ва бар — мева, ҳосил) — Ўрта Осиё хонликларида беда, маккажўхори, кўкжўхори, ловия, мош ва шунга ўхшаш экинлардан олинган солиқ. Ҳосилнинг учдан бир қисми ҳажмида бўлган.

«**КАБУЛ ТЕКСТАЙЛЗ**» - Жан. Кореядаги корпорация. Ака-ука ишбилармонлар Ча-Ка ва Ча-Ол томонидан 1950 й. да ташкил қилинган. Пахта толасидан калава ип, дағал ип, газлама, сатин, чит матолар ишлаб чиқаради. Бош идораси Сеул ш.да. «К.т.»нинг хорижда 6 та ваколатхонаси (АҚШ, Германия, Хитой, Шри Ланка, Гонгконг, Ўзбекистонда), Кореяда 3 та корхонаси, хорижда 10 та кўшма корхонаси бор. АҚШда 1 (Лос-Анжелесда), Хитойда 4, Тожикистонда 1 (Хўжанд ш.да) ва Ўзбекистонда 3 (Тошкент, Тўйтепа, Фарғона ш.ларида) кўшма корхона ташкил қилинган (2002). Жан. Кореядаги 3 та корхонасида ип йиғириш, тўқимачилик, газламага гул босиш жараёнлари бажарилади, ялпи қуввати 300 минг урчукдан иборат. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми йилига тахм. 200 млн. АҚШ долларини, ҳар бир корхонада ходимлар сони 2000—2500 нафарни ташкил қилади. Ўзбекистонда кўшма корхоналарни ташкил қилиш учун Тўйтепадаги «Кабул-Тўйтепа ЛТД» кўшма корхонага (1996 й.да ишга туширилган) 107 млн., Тошкент (Кўкча) даги «Кабул-Ўзбек» кўшма корхонага (1999 й.) 114,9 млн., Фарғонадаги «Кабул-Фарғона» кўшма корхонага (2001Й.) 115,0 млн. АҚШ доллари микдорида инвестиция киритилган. Тошкент, Тўйтепа, Фарғонадаги корхоналарида ип йиғирув ва тўқимачилик ф-калари ташкил қилинган бўлиб, Тўйтепада 101760 урчук, Тошкентда 115576 та, Фарғонада 110 мингдан ортиқ урчук ўрнатилган. Тўқув фабрикаларида «Пиканос» русумли дастгоҳлардан Тўйтепада 34 та, Тошкентда 84 та, «Ваматекс» русумли дастгоҳдан фақат Тўйтепадаги корхонада

96 та ўрнатилган. Барча кўшма корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар: пахта толасидан йиғирилган ип, спандекс б-н йиғирилган ип (10-номердан 40-номергача), дағал ип газлама (100 г/м — 400 г/м гача), дағал ип газлама спандекс б-н (100г/м—400г/м гача). Тўйтепадаги корхона йилига 21600 т, Тошкент ва Фарғона корхоналар 26500 т дан калава ип ишлаб чиқаради. Дағал ип газлама ишлаб чиқариш бўйича йиллик қувватлар Тўйтепада 14 млн., Тошкент ва Фарғонадаги корхоналарнинг ҳар бирида 9,0 млн.м ни ташкил қилади. Ўзбекистонда 3 кўшма корхона бўйича бир йилда сотиладиган маҳсулот ҳажми 150 млн. АҚШ долларини ташкил қилади. Ўзбекистонда қурилган корхоналарда кейинчалик матоларга гул босиш ва тайёр кийим маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мўлжалланган. Садири Салимов.

КАБУТАР — осмоннинг Жан. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Катта ит, Куён, Эридан, Рассом, Кема куйруғи юлдуз туркумлари орасида жолашган. Ўрта Осиёнинг жан. кенгликларида куз ва кишда кўринади.

КАБУТАРЛАР — қ. Каптарлар.

КАВАБАТА Ясунари (1899.11.6, Осака ш. — 1972.16.4, Дзуси) — япон ёзувчиси. Япон санъат акад. аъзоси (1953). 20-й. ларда янги сенсуалистларнинг модернистик гуруҳига яқинлашган. Биринчи асари — «Идзунлик ўйинчи» (1926)да болалик хотиралари лирик ҳикоя қилинган. К.нинг ўзига хос бадийи услуби шоирона ҳис-туйғулардан иборат «Қорли ўлка» (1937) киссасида намоён бўлган. Санъат даражасига кўтарилган қад. урф-одатлар — чой б-н боғлиқ удум «Минг қанотли турна» (1951) киссасининг асосий мавзуйини ташкил этади. «Тоғлар ноласи» (1953), «Эски пойтахт» (1961) романлари ички лиризм б-н суғорилган, «Уйқудаги нозанинлар» (1961) киссаси ёлғиз қолган

кекса инсон ҳаёти ҳақида. К. бир қатор эсселар («Гўзалликнинг яратилиши ва мавжудлиги» ва б.) муаллифи. «Уйкудаги нозанинлар» қиссаси ўзбек тилига таржима қилинган (2001 й., таржимон Учкун Назаров). Нобель мукофоти лауреати (1968).

КАВАЛЕР (франц. *cavalier*, айнан — чавандоз) — 1) ўрта асрларда диний-рицарлик ордени аъзоси, рицарь; Италия ва Испанияда дворянлар унвони; 2) орден б-н мукофотланган киши; 3) йигитча, хуштор.

КАВАЛЕРИЯ (франц. *cavaleria*) — отлик аскарлар, суворийлар. Курукликдаги кўшин тури. Қадимда ва ўрта асрларда кўшиннинг асосий тури ҳисобланган. 19-а. ўрталарида ҳарбий техниканинг ривожланиши натижасида К.нинг аҳамияти пасайган. 20-а.нинг 50-й.ларида тугатилган (яна қ. Отлик аскарлар).

КАВАЛЬЕРИ (*Cavalieri*) Бонавентура (1598, Милан — 1647.30.11, Болонья) — италиялик математик. 1629 й.дан Болонья ун-тида мат. кафедрасини бошқарган. «Геометрия» асарида юза ва ҳажмларни аниқлашнинг янги усули («бўлинмаслар усули»)ни ишлаб чиққан (1635). К.да ясси фигураларнинг параллел ватарлари ёки фазовий фигураларнинг параллел кесимлари бўлинмас ҳисобланади. К. бу фигуралар учун бўлинмас йиғиндилар тушунчасини киритган. К. ишлари чексиз кичик миқдорларни ҳисоблашнинг шаклланишида катта роль ўйнаган.

КАВАЛЬЕРИ ПРИНЦИПИ - тексикликдаги фигуралар юзини, фазодаги жисмлар ҳажмини ўлчашга зид принцип. Унга кўра: 1) иккита ясси фигура параллел тўғри чизиқлар б-н кесишганда бир-бирига тенг ватарлар ҳосил бўлса, бу икки фигуранинг юзи ўзаро тенг бўлади; 2) фазодаги икки жисм параллел тексикликлар б-н кесишганда юзлари бир-бирига

тенг кесим (фигура)лар ҳосил бўлса, бу икки жисмнинг ҳажми ўзаро тенг бўлади. Бу принцип аслида теорема бўлиб, уни Галилейнинг шогирди итальян математиги Б. Кавальери исботлаган. К.п. юнон математикларига маълум бўлиб, уни исботсиз қабул қилган ҳолда кўллаганлар.

КАВАРДОН — қад. шаҳар харобаси (мил.1 —13-а. боши) Тошкент ш.дан 25 км шарқда, Чирчикнинг чап қирғоғидаги қад. ўзани соҳилидаги (ҳоз. Қорасув ва Ҳамдам канали ёқалари) ҳоз. Кавардон қишлоғи майдонида, Юқори Чирчик ва Паркент туманлари чегарасида жойлашган. Шаҳарнинг умумий майд. 75 га тенг бўлиб, шахристон ва арқдан ташкил топган. Шаҳарни бир неча дарвозалари бўлиб, улар орқали йўналган кенг кўчалар марказга олиб борган. Араб тарихчиларидан Истахрий, Муқаддасий (9—10-а.лар) асарларида бу шаҳар «Кабрана», «Кабарна» деб тилга олинган. Ёдгорлик харобалари илк бор 1972 й. Ҳамдам каналини таъмирлаш ишлари вақтида Ю. Ф. Буряков раҳбарлигидаги Чоч-Илоқ отряди томонидан аниқланган. 1973 й.дан танаффуслар б-н археологик қазишма ишлари олиб борилган. 2001 й.дан эса Ў. Исломов бошчилигидаги Паркент отряди қазишма ишларини давом эттирмоқда. Қазишмалар натижасида шаҳар аркининг (ҳоз. унинг харобалари Хонтепа деб аталади) шим.даги пастки маданий қатламлардан Бурганли маданиятита оид (мил. ав. 8—7-а.лар) ертўла, ўчоқ харобалари, уй-рўзғор идишлари (кўза, товоқ, қозон каби) парчалари топилган. Кейинги қатламлардан олинган маълумотлар бу ёдгорликка қандайдир сабабларга кўра, узоқ муддатли танаффусдан кейинги ҳаёт мил. 1—2-а.лардан бошланганлигидан далолат беради. Шаҳар арки тўғри тўртбурчак (60х50х14 м) шаклда, маданий қатлами 8 м га яқин, шим. ва жан. томондан дарвозалари бўлган. Қазишма натижасида паҳса ва хом ғиштдан қурилган бир нечта хонали ибодатхона бўлганлиги аниқланди.

Ибодатхонанинг бир катта зали марказида оташгоҳ қолдиқлари топилди. 3—4-а.ларга оид бу ибодатхона харобага учрагач, унинг ўрнида кейинги асрларда янги ибодатхона қурилган ва у ҳам кучли ёнғин нағижасида вайрон бўлгач, унинг ўрнида 8 та тўғри тўртбурчак хоналардан иборат бўлган новус қурилган. 5—6-а.ларда шаҳар мавқеи пасайган. Шаҳар майдонида бу даврларда турли кўринишлардаги новуслар (оташпарастларнинг қад. макбаралари), кенотафлар пайдо бўлган. Улар ичида, арк харобаларида кўп хонали новус ўзига хосдир. Уни бўйи 19 м, эни 17,5 м бўлиб, ташқи деворларининг қалинлиги 3 м, ички деворлари 1,5 м дан бўлган. Барча қурилган бу хилхоналар паҳса, хом ғиштдан ишланган бўлиб, ғиштлир устига турли белгилар бармоқ ёрдамида чизилган. 7—8-а. бошларида шаҳар Чоч вилоятидаги йирик шаҳарлар қаторидан жой олган, танга пуллар зарб қилина бошлаган, шундай ноёб мис тангаларнинг бирини (айланаси 20 мм, оғирлиги 1,6 г) олди томонида тож кийган ҳоким, уни айланаси бўйлаб 15 ҳарфдан иборат бўлган «Кавирад Кабарна ҳокими» деган жумла суғд ёзувида битилган. К.да кулолчилик соҳасида юқори ютуқларга эришилганлигидан ва бу мақсулотга бўлган талабни ички ва ташқи савдода ўсиб борганлигидан далолат беради. К. 13-а. бошида мўғуллар томонидан вайрон қилинган. Ўткир Алимов, Кобил Алимов.

КАВАСАКИ — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.да. Канагава префектурасида. Аҳолиси 1,2 млн. киши (1995). Токио ва Йокохома ш.лари б-н Канто индустриал р-ни марказини ташкил этади. Токио қўлтиғидаги денгиз порти (йиллик юк ортиб тушириш 80 млн. т). Япониянинг энг катта кемасозлик ва кема таъмирлаш маркази. Машинасозлик (электроника, телекоммуникация ускуналари, вакуум приборлари), қора ва рангли металлургия, автомобилсозлик, оғир энергетика машинасозлиги, енгил ва озик-овқат са-

ноатлари корхоналари, нефть-кимё к-ти, этилен з-длари, иссиқлик электр ст-яси бор. Цемент, ўтга чидамли материаллар, атом саноати учун ускуналар, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади.

КАВАТИНА (итал.) -1) 18-а.да опера ва ораторияда яккахон ижросига мўлжалланган қисқа лирик ашула. Шаклининг оддийлиги ва куйнинг қўшиқсимонлиги б-н ариядан фарқ, қилади (мас, А. Козловскийнинг «Улуғбек» операсидаги Хитой элчиси К.си); 2) 19-а.нинг 1-ярмида бош роль ижрочиси — яккахоннинг сахнага чиқиш арияси (М. Глинканинг «Руслан ва Людмила» операсидаги Людмила К.си); 3) баъзида шаклан кичик, куйчан чолғу пьеса.

КАВЕНДИШ (Cavendish) Генри (1731.10.10, Ницца — 1810.24.2, Лондон) — инглиз физиги ва кимёгари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1760 й.дан). Кембриж ун-тини тугатган (1753). Ҳаётининг кўп қисмини танҳоликда ўтказиб, бутун фаолиятини фанга бағишлаган. Ишлари газлар кимёси, электр, амалий физикага оид. Водород газини тоза кўринишда олган (1766), ҳаводаги кислород миқдорини (1781) ва сувнинг кимёвий таркибини аниқлаган (1784) ҳамда сунъий йўл б-н сув олиш мумкинлигини кўрсатган. Электр зарядларнинг ўзаро таъсирини ўрганиб, Кулон қонунини аввалдан айтиб берган (1771). К. фанга электр сиғими тушунчасини киритган. Конденсатор сиғимита муҳитнинг таъсир этишини кашф қилган, бир неча моддаларнинг диэлектрик синдирувчанлигини аниқлаган. Гравитацион доимийни, Ер массасини ва унинг ўрғача зичлигини аниқлаган (1798). 1881 й.да Кембриж ун-ти қошидаги физика лабораторияси К. номига қўйилган. Кейинчалик бу лаб. физика, биол. ва б. фанлар тадқиқотлари бўйича жаҳоннинг етакчи и. т. марказига айланди.

КАВЕНДИШ ТАЖРИБАСИ - Ернинг гравитацион тортишиш доимийси уни аниқлаш тажрибаси. Бу тажрибани 1798 й.да биринчи бўлиб Г. Кавендиш ўтказган. К. т.да массалари аниқ ўлчанган, бир-бирига тенг, горизонтал стерженга маҳкамланган ва кварц ипга осилган қўрғошин шарчалардан иборат қурилмадан фойдаланилган. Ҳар бирининг массаси M бўлган иккита қўрғошин шарча t массали шарчалар яқинига келтирилади. К. т.да $t = 730$ г = 0,73 кг; $M = 158$ кг. M ва t орасидаги гравитацион тортишиш стерженни айланишга мажбур қилади ва кварц ип буралади. Ипнинг буралиш моментидан тортишиш кучи ва t б-н M массалар орасидаги масофа аниқ ўлчаб олинади. Натижада у формуладан Ернинг гравитацион доимийси топилади. К. т. бир неча марта қайтарилиб, $u = 6,685 \cdot 10^{-8}$ см³/гх² эканлиги маълум бўлди. Бу тажрибага асосланиб Ер ва д» 2. б. сайёралар массаси аниқланади.

КАВЕРНА (лот. *caverna* — ғор, бўшлиқ)— одам ва ҳайвонлар ички аъзолари (ўпка, жигар, буйрак, суяклар) тўқимасининг зарарланиб, ириши натижасида ҳосил бўлган ковак (бўшлиқ). К., кўпинча, кавернали сил, йирингли яллиғланиш ва х.к. да пайдо бўлиб, патологик жараён ҳамда турли асоратларнинг авж олишига олиб келади. К. нинг диаметри ҳар хил; ўпканинг бир бўлагини ёки бутунлай ҳаммасини эгаллаб олиши мумкин.

КАВИР — Ўрта Осиё жан. ва Эрондаги шўрхок чўллар. Рельефнинг ботик шаклларида бўлади. Жой номлари таркибида ҳам учрайди: Дашти Кавир (яна қ. Шўрхоклар).

КАВИТАЦИЯ (лот. *cavitas* — бўшлиқ)— суюқлик ичида газ, буг ёки уларнинг аралашмаси б-н тўлган бўшлиқ (кавитация пуфакчалари) ҳосил бўлиш

ҳодисаси. Тез оқаётган суюқликда босимнинг маълум критик қийматгача камайиши (гидродинамик К.) натижасида ёки суюқликда акустик тўлқинларнинг ўтиши (акустик К.) натижасида содир бўлади. Суюқликдаги газ ва буг пуфакчалари чексиз ортиб боради ва катта «кавитация пуфакчалари»га айланади. Пуфакчалар суюқликда газ эриши туфайли ҳосил бўлиб, босим критик босимдан юқори босим соҳасигача етганда камаё боради ва йўқолади. Натижада суюқлик айланиб ўтаётган жисм яқинида пуфакчалар б-н тўлган чегара — «кавитация зонаси» ҳосил бўлади. Зона чегарасида пуфакчалар жуда тез камайиб боради ва гидравлик зарба вужудга келади. Бундай зарбаларнинг қўшилиши натижасида ҳамма вақт К. б-н бирга ғувуллаётган овоз чиқади. К. гидроиншоотлар ва қурилмалар, сув турбиналари, суюқлик насослари, турбовинтлар, баланд учадиган самолётларнинг суюқ тизимлари ва б.га зарарли таъсир кўрсатади, ф.и.к. ни камайтиради, иншоотларни портлатиб юбориши ҳам мумкин. К.ни йўқотиш учун суюқлик ҳаракати секинлаштирилади, гидростатик босим оширилади.

КАВКАБИЙ Нажмиддин Бухорий (? Бухоро — 1532, Эрон) — мусиқашунос, шоир, бастакор. Мусиқа илми ва амалиётининг турли масалаларига доир илмий рисоалар ёзган. Форобий, Сафиуддин Урмавий, Омулий, Абдулқодир Мароғий ва Хўжа Юсуф Бурҳон Андижоний асарларига таянган ҳолда Ўрта Осиёда биринчилардан бўлиб, ўз назарий қарашларини замонасининг мусиқа амалиётига яқинлаштиришга интилган. Форс тилидаги «Рисолаи мусиқий»да илми мусиқий, ўн икки маком тизимига оид назарий тушунчалар бериб, турли зарб-усулларнинг номи келтириб таърифлаган, куйнинг амалиётдаги хиллари ҳақида маълумот берган. К. макомларни кеча-кундузнинг қайси соатларида ижро этилиши ва ҳар

хил рухий ҳолатдаги кишиларга таъсири масалаларини баён этган. Ўз рисола-сида турли мусиқа асбоблари, куйлар ва мақомларнинг пайдо бўлиши ҳақида афсоналар, ғазаллар келтириб, умуман, қад. Шарқ мусикий эстетикаси анъаналарини давом эттирган. Ҳасан хожа Нисорий ва Дарвишали Чангий маълумотиға кўра, К. куллиёт, қавл, амал, савт, нақш, рехта ва б. шаклларда мусиқа асарлари яратиб, мақомларға мос ғазаллар ҳам битган. Шеърларида ислом ва мусиқа мавзуига янгилик олиб кириб, мусиканинг илохий кучини тараннум этган. Алишер Навоий К.га истеъдодли ёш шоир сифатида эътибор берган. Рисоланинг нусхалари Санкт-Петербург, Душанба, Тошкентдаги шарқшунослик ин-ларида сақланади.

КАВКАЗ — Қора, Азов ва Каспий денгизлари орасидаги худуд (номининг келиб чиқиши ҳозирча аниқланмаган; эҳтимол у Қора денгиз жан. соҳилида қад. яшаган «кавказ» халқининг номи-дан бўлса керак, деб тахмин қилинади; К. атамаси дастлаб мил.ав. 479 й.да юнон драматурги Эсхилнинг «Занжир-банд Прометей» трагедиясида қайд этилган). Шим.да Кума-Манич ботиғидан жан.да табиий географик ва геологик жиҳатдан шартли равишда Закавказье республикаларининг Туркия ва Эрон б-н бўлган давлат чегараларигача чўзилган. Майд. 500 минг км². Шимолий Кавказ ва Закавказьега бўлинади. Улар ўртасидаги чегара Катта Кавказнинг Бош (ёки Сувайирғич) тизмасидан ўтади. Рельефи, асосан, тоғлардан иборат. Тамань я.о.дан Апшерон я.о. гача Катта Кавказ тоғлари чўзилган. Бу тоғларнинг шим. этакларидан Кума-Манич ботиғигача бўлган худуд Кавказолди дейилади. Катта Кавказдан жан.да Колхида ва Кура-Араке пасттекисликлари бор. К.нинг жан.-шарқида бурмали Толиш тоғлари (бал. 2477 м гача) ва Ленкоран пасттекислиги жойлашган. К. жанубининг ўрта ва ғарбий қисмларини Закавказье тоғлиги эгаллаган.

К. Ўрта денгиз геосинклиналь минтақасига киради. Орографиясида Кавказолди ёш платформаси (плитаси), Катта К. мегантиклинорийси, Риони-Кура тоғ оралиғи букилмалари зонаси ва Кичик К. мегантиклинорийси ажралиб туради. Кавказолди плитаси шим.-ғарбий қисмининг замини токембрий Украина кристалли массивининг ер тағидаги жан.-шарқий давоми. Кавказолдининг қолган қисми ўрта палеозой бурмали заминига мансуб. Кавказолди чўкинди жинслар коплами миоценгача тўплана борган. Миоцен охирида Ставрополь қирлари кўтарилиб, Азов-Кубань ботиғини Терек-Кума ботиғидан ажратиб қўйган. Плиоцен охирида Терек ва Сунжа тизмаларининг антиклиналь зоналари пайдо бўлган. Катта К. марказий қисмининг шим. ён бағри Кавказолди плитасининг чеккаси бўлиб, бу ерда янги тектоник ҳаракатлар бўлиб туради. Жануброқда Ён тизманинг интенсив герцин бурмаланиш зонаси Пшекиш-Тирниауз ёриклари зонасидан ажралган. Янада жануброқда, бош тизма зонасида герцин метаморфик мажмуаси кўтарилган. Риони-Кура тоғ оралиғи букилмалари зонаси ва Кичик К. мегантиклинорийсининг заминини юқори токембрий — куйи кембрий метаморфик мажмуаси ташкил қилган. К. ҳар хил фойдали казилмаларға бой. Бош тизма ва Катта К.нинг жан. ён бағрида, Кичик К.да рангли металл конлари, Шим. Осетия-Алания, Грузияда кўрғошин ва рух, Кабарда-Балқария ва Зангезур (Арманистон)да мис ва молибден, Озарбайжонда темир рудаси, алунит, Ткибули, Тқварчелида тошкўмир, Чиагурада марганец конлари бор. Озарбайжон, Чеченистон-Ичкерия, Ингушия, Доғистон республикалари, Краснодар ва Ставрополь ўлкаларида нефть казиб олинади. К. турли хил минерал сув, бинокорлик материаллари ва б. минералларға бой. К. мўътадил ва субтропик иқлим минтақаси чегарасида. Январнинг ўртача т-раси Кавказолдида —2, —5°, Ғарбий Закавказье (Колхида пасттекислиги)да

4,5—6°, Шарқий Закавказье (Кура-Аракс ва Ленкоран пасттекислиги) да 1—3,3°. Июлнинг ўртача т-раси ғарбида 23—24°, шарқида 25—29°. Йиллик ёғин шарқида 200—400 мм, ғарбида 1200—1800 мм. Ғарбий ва Марказий К. ён бағирларига 2500 мм дан 4000 мм гача ёғин тушади. Катта К. да музлик кўп. Умумий сони 2200 дан зиёд, майд. 1428 км². К. дарёлари Каспий (Кура ва ирмоғи Аракс, Сулак, Терек, Кума), Қора денгиз (Риони, Ингури ва б.) ва Азов денгизлари (Кубань) ҳавзаларига мансуб. К. дарёларида кўплаб ГЭС қурилган (Курада Мингечаур ва Земо-Авчала ГЭСлар, Катта К. дарёларида Храми, Риони ва б. ГЭСлар). Энг йирик кўли — Севан. Кавказолдининг текислик ландшафтлари мўътадил минтақага, Закавказье эса субтропик минтақага киради. Ғарбий ва Ўрта Кавказолдининг ландшафтлари даштдан иборат. Ставрополь қирларининг баландроқ қисмлари, Минеральные Води атрофлари, Сунжа тизмасининг ғарбий қисмлари ва Катта К. нинг кия текисликларини ўрмонли дашт эгаллаган. Шарқий Кавказолдида оч тусли каштан тупроқлардаги шувокли чала чўл ландшафти зонал ландшафтдир. Кура-Аракс пасттекислигининг чала чўлларида онда сонда шўрхок чўллар ҳам учрайди. Колхида ва Ленкоран пасттекисликларида нам субтропик ландшафтлари тарқалган. Катта К. жан. ён бағрининг қуйи қисми, Кичик К. нинг шим. ён бағри ва Толиш тоғларида субтропик ўрмон ландшафтлари бор. К. тоғларида тоғ-ўрмон ландшафтлари ҳукмрон. Шарқай К. (Доғистон) ва, қисман, Марказий К., Арманистон тоғлигининг лава платолари ва текисликларида тоғ-дашт ландшафтлари учрайди. Катта К. нинг энг баланд чўкқиларида гляциалнивал ландшафтлари тарқалган. К. да Кавказ, Теберда, Рица, Дили-жон ва б. кўрикхоналар бор. К. да Россия Федерацияси худудининг бир қисми, Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Туркиянинг шарқий ва Эроннинг шим.-ғарбий қисми жойлашган. К. да йирик курорт р-нлари,

Кавказ Минерал Сувлари, Қора денгиз бўйи курортлари, туризм ва альпинизм марказлари бор.

КАВКАЗ МИНЕРАЛ СУВЛАРИ

—Кавказ тоғларининг ён бағирлари ва РФнинг Ставрополь ўлкасида жойлашган бальнеологик курортлар р-ни (1803 й. вужудга келган). Иқлими мўътадил тоғдашт иқлими. Ҳавонинг ўртача т-раси 7,8° дан 8,6° гача. Йиллик ёғин 600 мм. Бу худудда турли-туман ва сервус минерал булоқ кўп. Машҳур Пятигорск, Кисловодск, Ессентуки, Железноводск курортлари Катта Кавказнинг шим. тоғ олдида ва қисман Ставрополь қирларига туташган платода жойлашган. Плато оҳақтош, кумтош ва б. чўкинди жинслардан тузилган моноклиндан иборат бўлиб, уни магмалар ёриб чиққан. Магмалар гумбазсимон тоғ (лакколит)лар — Бештов, Мошиқ, Темиртов ва б. ни ҳосил қилган. Тоғ тизмаларида палеозой токембрийнинг метаморфлашган сланецлари очилиб қолган. Чўкинди жинслар йирик артезиан сувли ён бағирни ҳосил қилган. Сув, асосан, энг қад. метаморфик жинсларнинг ер юзасига чиқиб қолган жойларида тўпланган. Асосий сувли қатламлар — титан-валанжин, аптальб, юкори бўр, қисман юра ва палеоген ётқизиқларига мансуб. Минерал сувлар мезокайнозой чўкинди ҳосилаларининг анча чуқурликда ётувчи бўлақларга ажралган зоналарида ва тектоник бузилишлар ҳамда интрузияларнинг чўкинди жинслар б-н туташган жойларида тўпланган. Булар ион таркибининг минераллашуви ва т-раси турлича бўлган карбонат ангидридли, камроқ ҳолларда водород сульфидли ва радонли сувлардир. Булардан ташқари, минерал таркиби турли-туман бўлган булоқ ҳам кўп. Нарзан типли булоқлар Кисловодск, Эльбрус тоғи ён бағри, Тоғли Осетия ва б., азотли, гидрокарбонатли булоқлар Олга, Геленжик, Новороссийскда, карбонатли нордон сувлар Боржоми, Дилижон, Жермук, Иссиксув, Жулфа, Арзнида жойлашган. Барча курортлар учун шифо-

бахш балчиқ Тамбукан кўлидан олинади. Минерал сувлар ёрдамида таянч ва ҳаракат, овқат ҳазм қилиш органлари, қон айланиш, юрак-томир ва нерв системи, тери, жигар, нафас олиш, сийдик чиқариш, ўт йўллари, гинекологик ҳамда модда алмашинуви бузилиш касалликлари даволанади.

КАВКАЗ ТИЛЛАРИ (Иборий-кавказ тиллари) — Кавказдаги 50 га яқин тилларнинг мажмуи. Шартли равишда К. т. деб аталади. К. т. Шим. Кавказ, Туркияда ва кичик гуруҳлари Сурия, Эрон ва баъзи Яқин Шарқ мамлакатларида тарқалган. К. т. 3 гуруҳга бўлинади: абхаз-адигей (Ғарбий Кавказ), картвель (Жан. Кавказ) ванах-доғистон (Шарқий Кавказ). К. т. дан 12 таси (грузин, абхаз, абазин, адигей, кабардин-черкас, чечен, ингуш, авар, лак, даргин, лазгин, табасаран) ўз ёзувига эга. Улардан фақат грузин тили кўп асрлик адабий анъанага эга бўлиб, унинг қад. ёдгорликлари мил. ав. 5-а. га оид. Бошқа К. т. ёзуви 14 — 16-а.ларда яратилган. Абхаз-адигей тилларида ундош товушлар кўп. Отларнинг турланиши кам ривожланган, феълларнинг тусланишига бой. Картвель тиллари ундошларга бойлиги, феъл нисбатлари борлиги ва эргашган кўшма гапларнинг турлари ривожлангани б-н ажралиб туради. Нах-доғистон тилларида ҳам ундош товушлари кўп, келишиклар анча ривожланган (баъзан 40 тага етади). К. т. ўртасидаги генетик алоқалар аниқ эмас. Баъзи олимлар уларни қариндош деб ҳисобласа, бошқалар буни инкор этади. К. т. Испаниядаги баск тилига, шунингдек, қад. Яқин Шарқдаги баъзи хуррит-урарт тиллари б-н қариндош бўлган, деган тахминлар бор. Айрим олимлар эса К.т. нинг фонологик ва грамматик хусусиятларини ҳинд-европа тилларига қиёслаш асосида улар қад. бир оилага бирлашган, деган фикрни айтадилар.

КАВКАЗ УРУШЛАРИ - Кавказни босиб олиш учун Россия империясининг

олиб борган урушлари (18—19-а. лар). Пётр давридаёқ, Россия Кавказни эгаллаш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлаган эди. Дастлаб Доғистоннинг денгиз соҳилидаги худуди ва Шим. Озарбайжонни босиб олди (1722—23). Россия-Туркия уруши (1768—74) натижасида Кабарда узил-кесил Россияга ўтди. 1783 й. Россия Шарқий Грузияни эгаллади. 1802—06 й. ларда Ғарбий Грузия, Осетия ва Озарбайжоннинг қолган қисми, 1810 й.да Абхазия Россия томонидан босиб олинди. Усмонли турк империяси ва Эрон б-н Россиянинг манфаатлари Кавказда тўқнашганлиги бу ердаги кураш жараёнига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Кавказдаги халқлар Россия босқинига қарши миллий озодлик ҳаракатини авж олдирдилар. Бу ҳаракатга 1830 й.ларда Ғози Муҳаммад, Ҳамзат, 1834 й. дан имом Шомил бошчилик қилди. 1843 й. Шомил бир неча рус истехкомларини эгаллаб, Россия кўшинларига жиддий зарбалар берди. Русларнинг Кизляр ва Дарбанд ш.лари б-н алоқалари узиб қўйилди, Темирхон Шўра (ҳоз. Буйнакск) ш.ни озод қилиш учун аёвсиз жанглар бўлди. Руслардан озод қилинган Доғистон ва Чеченистон худудида Шомил ҳарбий лий давлат — имомат ташкил қилди (қ. Муридчилик). Тоғликларнинг Россияга қарши олиб борган озодлик ҳаракатлари иктисодий кийинчиликлар туфайли 1850-й.ларнинг охирига келиб заифлашди. Усмонли турк империясидан келаётган ёрдам ҳам тўхтади. 1859 й. Шомилнинг сўнгги таянч пункти — Гуниб овули қўлдан кетди. К.у. 1864 й. руслар томонидан Ғарбий Кавказни босиб олиш б-н тугалланди.

КАВКАЗ ҚЎРИҚХОНАСИ - Бош Кавказ тизмасининг ғарбий қисмида, РФ Краснодар ўлкасида. Майд. 263,4 минг га, шу жумладан, 170,9 минг га ўрмонлар, 1196 га сув хавзалари. 1924 й.да сув муҳофазаси ва йирик туёқли ҳайвонлар сонини тиклаш мақсадларида ташкил қилинган. 1978 й. дан биосфера

қўриқхонаси. К. қ. нинг асосий майдони (263 минг га) баланд тоғли ҳудудларда жойлашган (энг юқори нуқгаси Цахвоа тоғида — 3345 м). Ўсимлик ва ҳайвонот олами Ўрта денгиз, Европа шимоли, Ўрта Осиё намуналаридан шаклланган. К. қ. флорасида дарахтлар ва буталарнинг 170 тури, сут эмизувчиларнинг 70 тури, қушларнинг 225 тури (152 тури ин қўйиб, жўжа очади) бор. Оқ қарағай, қора қайин, 900 м баландликкача дуб, граб, нок, олма, жўқа ва б. ўсади. Тур, серна, кийик, буғу, чиябўри, бўрсик, ёввойи чўчка, қўнғир айик, сувсар, кавказ қури ва б. яшайди. К. қ. таркибига Қора денгиз бўйида, Сочи ш. яқинида учламчи давр ёдгорликлари бўлган Хоста тисе ва шамшод дарахтзорлари (306 га) ҳам қиради. Ад.: Хохлов А. М., Солодько А. С., Кавказский государственный биосферный заповедник, Краснодар, 1982.

КАВКАЗОЛДИ — Катта Кавказ шимоли б-н Кума-Манич ботиғи орасидаги ҳудуд. Ставрополь қирлари К.ни 2 қисмга — Ғарбий К. ва Шарқий К.га бўлиб туради. Ғарбий К. Кубань-Азов бўйи пасттекислигини, Шарқий К. эса Терек-Кума пасттекислигини ўз ичига олади (қ. Кавказ).

КАВЛОВЧИ АРИЛАР (Sphecoidea) -пардақанотлилар туркумининг катта оиласи. Майда ва ўртача катталиқдаги ҳашарот, уз. 5—60 мм. К.а. тупроқда битта ёки қўпинча бир неча (30 тагача) катакчали ин қуради (номи шундан олинган). Қўртларини фалажланган ҳашаротлар (асосан, ўсимлик ширалари) ва ўргимчаклар б-н боқади. Вояга етган арилар гул нектари б-н озикланиши туфайли ўсимликларни чанглатишда иштирок этади. Айрим турлари ҳашаротлар инида паразитлик қилади. 8000 га яқин, жумладан, Ўрта Осиёда 800, Ўзбекистонда 300 га яқин тури маълум.

КАВСАР (араб. — мўл-қўл) — ис-

ломга кўра, жаннатдаги ажиб бир дарё ёки ховузнинг номи. Куръони қаримдаги 108-сура ҳам «К.» деб аталади. Тафсир ва ҳадисларда айтилишича, К.нинг суви асалдан тотли, қор ва сутдан оқ бўлиб, ундан ичган киши абадий ташналик билмайди. Шунингдек, қиёмат куни жаннат насиб этган мўмин-мусулмонлар мазкур К. сувидан ичишлари тўғрисида башорат берилади.

КАВУШ (форс.) — пойабзал тури; одатда маҳси б-н ёки сарпойчанг кийиладиган оёқ кийими. К. беллик, жағ, дастак, тагчарм ва пошнадан иборат. Калиш шақлида, дастаги ва жағи калишга нисбатан энсиз. Баланд ва паст пошнаги бўлади. Косиблар томонидан эркаклар (мардона), аёллар (заифона), болалар (бачкана) К. хиллари тайёрланади.

КАВШ ҚАЙТАРУВЧИЛАР, кавшовчилар (Ruminantia) — жуфт туёкли сут эмизувчилар кенжа туркуми. Кўпчилигининг ошқозони тўрт бўлим: катта қорин, тур қорин, қатқорин ва ширдондан иборат; баъзи бир К.к.да қат-қорин йўқ. Яхши чайналмаган озик катта қоринга, бу ерда майдаланиб, тўр қоринга ва сўнгра қайта чайнаш учун оғизга қайтарилади. К.к.да озик тишлар жағда чуқур ўрнашган, юқори жағида курак тишлар йўқ. Оёқларининг 3- ва 4- бармоқлари анча кучли ривожланган. К. қ. 5 оила 76 уруғга мансуб 180 турни ўз ичига олади. К.қ. нинг ёввойи турлари. Австралия, Мадагаскар ва Антил оролларида ташқари, ҳамма ерда тарқалган. Ўрта Осиёда муфлон, алқор, сайёк, жайран, морхўр ва б. учрайди. Хўжалиқда катта аҳамиятга эга; асосий чорва моллари сифатида гўшти ва сути учун боқилади; ёввойи турлари гўшти ва териси учун овланади.

КАВШАНДОЗ — якка тартибдаги турар жой биноларида хонга кираверишда оёқ кийимлар (кавуш ва б.) ечиладиган маҳсус жой.

КАВШАР — кавшарлаш жараёнида бириктириладиган деталлар орасини (тиркишни) тўлдирувчи металл ёки қотишма; эриш т-раси бириктириладиган материалларнинг эриш т-расидан паст бўлади. К.нинг энг кенг тарқалган асосий компонентлари қалай, рух, мис, кўрғошин, титан, кумуш. К. эриш т-раси бўйича алоҳида энгил эрувчан ($t_{ш} < 145^\circ$), энгил эрувчан ($145 < t_{ш} < 450^\circ$), ўртача эрувчан ($450 < t_{ш} < 1850^\circ$), юқори эрувчан ($1100 < t_{ш} < 1100^\circ$), кийин эрувчан ($1850 < t_{ш}$) турларга бўлинади. Жуда энгил ва энгил эрувчан К., асосан, қалай ва кўрғошин қотишмаларидан, ўртача ва юқори эрувчан К. мис — рух ва кумуш қотишмалардан тайёрланади. Эритиладиган металл зарралар ва кавшарлаш вақтида эримайдиган тўлдиргичлардан иборат бўлган К.га металлокерамик К., флюс ҳосил қилувчи элементлар б-н легирунадиганини ўзи флюсланадиган К. дейилади.

КАВШАРЛАШ — қаттиқ материаллар (пўлаг, чўян, шиша, сопол ва б.) ни эритилган кавшар б-н бириктириш. К. жараёнида эриган кавшар буюмнинг қисмлари орасидаги ораликни (тиркишни) тўлдиради ва совиганда қотиб туташ кавшарланган чок ҳосил бўлади. Пайвандлашяан фарқи К.да кавшар б-н бириктириладиган буюмнинг кирралари эритилмайди. Кавшарланадиган сиртлар кир ва зангдан яхшилаб тозаланади, тозаланган жойга флюс суркалади. Флюс сифатида рух хлорид, алюминий хлорид, канифол, борат кислота, бура ва б. ишлатилади. Баъзан, бириктиришни энгиллаштириш учун К.дан олдин кавшарланадиган жой қалайланади (оқартирилади). Металлмас материалларни К.да, олдин уларнинг сиртлари махсус моддалар б-н металланиб, сўнгра кимёвий фаол металллар (мас., титан, цирконий, хром) дан иборат бўлган кавшарлар б-н ёки одатдаги кавшарлар б-н бириктирилади. Материаллар кавшар-

лар б-н бирга электр печларда, кавшарлагичлар, газ горелкалари, инфрақизил ҳамда лазер нурлари ва б. ёрдамида қиздирилади. Кавшарлагич б-н К.да аввал кавшарлагич кавшарлаш лампаси ёки электр токи б-н қиздирилади. Кавшарлагичнинг қизиган учи кавшарга текказилса, кавшар эриб, кавшарлагичга ёпишиб чиқади, учокка суркалади. Суяқ кавшар чокни тўлдиради ва тез қотади. Кавшарлагич б-н ишлаш унумсиз бўлгани учун саноатда автоматлаштирилган К. машиналари қўлланилади. Визсизлик ҳолатида К.нинг истиқболи кагга. К. автомобилсозлик, асбобсозлик, электроника, радиотехника ва б.да қўлланилади.

КАГАРОВ Медат Айтоҳунович (1940.15.6, Олмаота) — график рассом, Ўзбекистан халқ рассоми (1990). Москва Олий бадий саноат билим юртини тугатган (1965). 1965 й.дан Ўзбекистонда. Тошкент театр ва рассомлик санъати инти (1965—74) ва Республика рассомлик билим юрти (1974—82)да дарс берган. К. ижодий изланувчан, бир қолипда ишлашдан холи бўлган янги, бой график воситаларни излаб топади, дастгоҳ ва китоб графикасида, шунингдек, экслибрисда ижод қилади. 30 дан ортиқ график туркум асарлар яратди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» (1977), Ў. Сулаймоновнинг «Айланайин» (1987), А. Ориповнинг «Ишонч кўприклари» (1989) ва б. китобларни бадий безади. 1990 й.дан рангтасвирда ҳам ижод қилади («Жонажон ўлка», 1993; «Бораётган қарвон», 1994; «Ипак йўлида», 1996; «Ўзгаришлар китоби», 1999 ва б.).

КАГАРОВ Фаррух Абдуллаевич (1937.23.11 — Тошкент — 2001.21.1) — график рассом, плакатчи; Ўзбекистон халқ рассоми (1989). Тошкент педагогика ин-тининг бадий графика ф-тини тугатган (1959). Асосан, сиёсий плакат, китоб безаги ва ҳажвий жанрларда ижод қилди. Ижодида тинчлик

мавзуи етакчи ўрин тутади; ҳажвий асарлари «Муштум» жур.да босилган. 80-й.лар охиридан манзарали рангтасвир б-н шуғулланди. «Муштум» жур. таҳрир ҳайъати аъзоси (1986 й.дан). Ўзбекистон рассомлар уюшмаси Плакатчилар секцияси раиси (1965—77 ва 1982—86). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

КАҒНАСОЙ — Бойсун туманидаги сой. Бойсунтоғнинг шарқий ён бағридан (1000 м) бошланиб Шеробод дарёсидан сув олувчи Истара каналига қуйилади. Уз. 41 км. Ҳавзаси ёғин кам ёғадиган қурғоқчил қирларда бўлганидан К.да., асосан, серёғин баҳор ойларида сув оқади. К.нинг уз. 73 км бўлган 35 та майда ирмоғи бор.

КАГОР (Франциянинг Кагор ш. номи-дан) — кизил рангли узум навлари (Каберне-Совиньон, Кахети, Саперави, Таквери, Морастель ва б.) дан тайёрланадиган десерт вино тури. К. қуюқ тўқ кизил ранги б-н ажралиб туради. Таркибида 16—17% спирт, 16—25 г/см³ канд бор. К. туридаги винолар технологиясининг муҳим хусусияти: шираси 20% дан кам бўлмаган узум ғужумлари эзилади ва шарбат турпи б-н бирга 55—75° га қадар қиздирилади (баъзан ғужумлар қайнаб турган сувга 2—3 мин ботириб олинади, сўнгра эзилади). Бу усул винога ўзига хос таъм беради ва бўёқ, фенол ва б. экстрактив моддаларнинг шарбатга ўтишини таъминлайди. Сўнгра 1,5—2 соат давомида тиндирилади, бу жараёнда шарбат бот-бот аралаштириб турилади, сўнгра 25° гача совитилиб 2—3% соф дрожжи ундирмаси қўшилади. Қанд бўйича (камида 2 г/100 см³) етарли кондицияга қадар ачигандан кейин шарбат ажратиб олинади, турпи 2 марта прессланиб шарбати ажратилади. Уларга спирт қўшилади ва олинган вино материаллар бочка ёки бутларда 3 йил сақлаб этилтирилади, сўнгра шишаларга қуйилади (яна қ. Вино, Вино-арак, саноати).

КАГОСИМА — Япониядаги шаҳар ва порт. Кюсю о.нинг жан. қисмида, Кагосима префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 546,2 минг киши (1995). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик (асосан, ип газлама ва шойи), кимё, металлургия, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Нафис чинни буюмлар ишлаб чиқарилади. К. — Япониянинг жан. даги балиқ овлаш саноатининг марказларидан. Ун-т, бадий музей, фаянс буюмлар музейи, шаҳар яқинида космик тадқиқотлар маркази, иссиқ булоқлар бор. Туризм ривожланган.

КАДАСТР (франц. cadastre) — муайян объектлар тўғрисида тартиблаштирилган аниқ, ва зарурий маълумотлар мажмуи, рўйхати, реестри (мас, ер кадастри, сув кадастри кабилар). Расмий давлат органи ёки муассасаси томонидан тузилади ва юритилади. Бошқа давлатлардаги каби Ўзбекистон Республикасида табиат ресурслари, ноёб ўсимлик ва ҳайвонлар К.лари ҳам бор (мас, 1960—2001 й.ларда Жиззах вилояти Зомин текислигида ўтказилган 40 йиллик К. тадқиқотлари 1965 й.да 1 м² майдонда урғочи қорақуртнинг ўртача зичлиги 2,5 дона бўлганлигини, 2001 й.да бу кўрсаткич 0,05 донани ташкил этганлигини кўрсатди, инсоннинг табиатга салбий таъсири оқибатида қорақурт сони камайиб кетганлиги аниқланди). Ўзбекистон Республикасида давлат К.лари ягона тизимга кирувчи давлат ва тармоқ табиат ресурслари К.ларини тузиш ва юритиш Ўзбекистон Республикасининг «Давлат кадастрлари тўғрисида» қонуни (2000 й. 15 дек.)га мувофиқ олиб борилади.

КАДЕНЦИЯ, каданс (лот. cado — тугаяпман) — 1) муайян мусиқа тузилмасини яқунловчи гармоник ёки оқанг ибораси, куй ёки аккордлар ривожига яхлитликни бахш этади. К. нинг бир нечта тури бўлиб (тўлик, мукаммал, ўрта, хотима ва

б.), улар асар парчаларини бир-биридан ажратиб, айна вақтда, музика тузилмаларининг ўзаро мантқан боғланишига ҳам хизмат қилади; 2) концерт каби йирик асарлардан ўрин олган, якка ижрочи (солист) учун мўлжалланган эркин шаклли виртуоз музика лавҳаси. К. ижрочининг юксак маҳоратини намоиш этишга қартилган.

КАДЕТЛАР (франц. cadet — кичик сўздан) — 1) ўрта асрларда Франция ва Пруссияда офицерликка эришгунча оддий аскар бўлиб хизмат қилувчи ёш дворянлар; 2) 1917 й.га қадар Россия ҳамда баъзи чет давлатларда кадет корпуслари талабаларининг унвони. Бухоро амирлигининг валиаҳди Олимхон Петербургдаги Николаев кадет (пажлар) корпусида ҳарбий таълим олган (1893—96). 20-а. нинг 80-й.ларида эса (АҚШ, Франция ва б. давлатлар) ҳарбий ўқув юртлари курсантларининг унвони бўлган. Хоз. пайтда Россия Федерациясида кадет корпуслари қайта тикланди.

КАДИВАР — Ўрта Осиёда илк ўрта асрларда иктисодий жиҳатдан бой табақага бутунлай қарам бўлган шахс. Заминдорлар қишлоқларда ўз тазйик доираларини кенгайтириб, бора-бора зироткор аҳоли устидан ҳукмронлик қила бошлаган. Шунинг учун ҳам улар илк ўрта асрларда «деҳқон», яъни «қишлоқ ҳокими» номи б-н шуҳрат топган. Уларга қарам кишилар «К.», яъни «қишлоқ кўрғонларида яшовчилар», деб аталган. Қишлоқ жамоаси ичида ўз эркидан маҳрум бўлган К.лар пайдо бўлган (яна қ. Деҳқон). Суғд, Хоразм ва Тохаристонда деҳқончилик қилувчи маҳаллий аҳолининг қатгагина қисми қарам К.ларга айланган. К.лар бу даврда Ўрта Осиёдаги асосий ижтимоий табақа ҳисобланган.

КАДИС — Испаниянинг жан. қисмидаги шаҳар. Андалусия мухтор вилоятида, Кадис провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 143,1 минг

киши (1998). Атлантика океанининг Кадис қўлтиғидаги порт. Кемасозлик, авиация, балиқ консервалаш, тамаки саноати корхоналари мавжуд. Шаҳарга мил.ав. 9-а.да финикияликлар томонидан Гадир номи б-н асос солинган. Меъморий ёдгорликларидан Пуэрта де Тьерра деворлари (17-а.), Санта-Крус собори (13-а.) сақланган.

КАДМИЙ (лот. Cadmium), Cd — Менделеев даврий системасининг 2 гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 48, ат. м. 112,40. 8 та барқарор изотопдан иборат: ^{106}Cd (1,22%), ^{108}Cd (0,88%), ^{110}Cd (12,39%), ^{112}Cd (24,07%), ^{114}Cd (28,85%) ва ^{116}Cd (7,58%). Атом радиуси 0,146 нм, ион радиуси (қавсларда координацион сон келтирилган) Cd^{2+} 0,092 нм (4), 0,101 нм (5), 0,109 нм (6), 0,117 нм (7), 0,145 нм (12). Полинг бўйича электроманфийлиги 1,7. К.ни 1817 й.да немис кимёгари Ф. Штромейер кашф этган. Дастлаб рух карбонат таркибидан олингани учун рух рудасининг юнонча номи («Kadmeia») б-н аталган. Табиатда рух, кўрғошин ва мис рудалари б-н аралаш учрайди. К. — сийрак элемент; унинг ер пўстидаги ўргача микдори оғирлик жиҳатидан 1,3-10~5%, денгиз ва океан сувларида 0,00011 мг/л. К.нинг селенид (CdSe), отавит (CdO_3) ва монтепонит (CdO), гринокит (CdS) каби нодир минераллари маълум. Сульфид рудаларида, жумладан, сфалерит минерали (ZnS) таркибида (0,01—5,0%), галенитда (0,02% гача), халькопиритда (0,12%), пиритда (0,02%) учрайди. Бундан ташқари, умуртқали ва умуртқасиз ҳайвонлар организмиде, ўсимликларда ҳам бор. К. — кумушдек оқ, юмшоқ, чўзилувчан, механик ишловга осон бериладиган оғир металл. Зичлиги 8,65 г/см³ (20° да) Маос бўйича қаттиклиги 2, суюкланиш т-раси 320,9°, қайнаш т-раси 767°. Кимёвий бирикмаларда 2 валентли. Нам ҳавода К.нинг сирти юпка оксид парда б-н копланди. Бу парда уни кейинги

оксидланишдан сақлайди. Суюқланиш т-расидан юкори хароратларда ёниб, кўнғир рангли кадмий оксид (CdO) ҳосил қилади. К. HCl , H_2SO_4 да, айниқса, HNO_3 да эриб, тегишли тузлар беради. Ишқорларда эримайди. К. кислород, олтингугурт, галогенлар ва б. б-н реакцияга киришади. К.нинг тузлари, сув ва кислоталарда эрийдиган бирикмалари заҳарли. К. мис, рух, кўрғошин рудаларини қайта ишлашдаги чиқиндилардан ажратиб олинади. Ядро реакторларида, ишқорли аккумуляторларда, махсус қотишмалар тайёрлашда, бўёқ олишда, темирни кадмийлашда ишлатилади. Ад.: Федоров П. И., Химия и технология малых металлов. Висмут и кадмий, М., 1986.

КАДМИЙ СЕЛЕНИД, $CdSe$ - тўқ қизил рангли кристалл модда. Кристаллари, асосан, гексогонал панжарали, шунингдек, кубсимон панжарали беқарор ва фақат юкори босимда мавжуд бўлган кубсимон панжарали модификациялари маълум. Суюқланиш т-раси 1263° ; зичлиги $5,81 \text{ г/см}^3$, яримўтказич. Сувда эримайди, хлорид, нитрат ва сульфат кислоталар таъсирида парчланади. К. с. кадмий б-н селени киздириш ёки газ фазада, $CdSO_4$ эритмасидан H_2Se таъсирида чўктириш, CdS б-н H_2SeO_3 ни, кадмий ва селенининг органик бирикмаларини ўзаро таъсир эттириш йўли б-н олинади. К. с. — яримўтказгич лазерларда фаол муҳит ҳосил қилишда, фоторезисторлар тайёрлашда, фотодиодлар, куёш батареялари, эмаллар, сирлар ва бадий бўёқлар учун пигмент сифатида қўлланилади.

КАДМИЙ СУЛЬФИД, CdS - сариқ ёки қизил рангли кристаллар. Гексагонал ва кубсимон модификациялари маълум. Суюқланиш т-раси 1475° , зичлиги $4,824 \text{ г/см}^3$, яримўтказгич. Сувда эримайди, концентранган HCl , HNO_3 ва H_2SO_4 таъсирида парчланади. Кадмий ва олтингугурт буғларини ўзаро таъсир эт-

тириш, эритмадан водород сульфид ёки натрий сульфид иштирокида чўктириш, кадмий ва олтингугурт органик бирикмаларни ўзаро таъсир эттириш усуллари б-н олинади. К. с. яримўтказгич лазерларда фаол муҳит, фотоэлементлар тайёрлашда хом ашё, куёш батареялари, фотодиодлар, люминофор, шиша, сопол ва бадий бўёқлар тайёрлашда пигмент сифатида қўлланади. Табиатда гринокит минерали кўринишида учрайди.

КАДМИЙЛАШ — асосан, пўлат буюмлар сиртига $7—20 \text{ мкм}$ қалинликда кадмий қатлами югуртириш; буюмларни коррозиядан сақлаш учун қўлланилади. Электр кимёвий усул б-н ва вакуум остида қопланади. Электр кимёвий К.да буюмлар кадмийнинг оддий кислотали тузлари ёки мураккаб комплексларининг сувдаги эритмасида электролиз қилиш йўли б-н амалга оширилади. Вакуум остида К.да қопланадиган материал (кадмий) тўзителиди ва зарраларининг йўналтирилган оқими ҳосил қилинади, сўнгра буюм сиртига ўтиради. Самолёт, кемаларнинг энг муҳим деталлари, тропик иқлимда ишлатиладиган буюмлар кадмийланади.

КАДР (франц. cadre — ром) — 1) сурат, фотоплёнка ёки фотоқоғозга туширилган тасвирдан бир кўриниш. К.нинг чегараси, тасвир кўлами, тузилиши, суратга олинадиган вақти ва б. ундан кузатиш мақсадга мувофиқ белгиланади; 2) кинокадр — киноаппарат б-н суратга олинган воқеа (ҳаракат, ҳолат)нинг киноплёнкадаги бир кўриниши. Реж. ва оператор кўзда тутган ҳар бир К. (суратга олинаётган кўриниш) асар ғоясига, мазмунига хизмат қилади, ғоя ва мазмуни ифодалайди; 3) монтаж кадри — фильмнинг таркибий қисми, бирор ҳаракатнинг тасвирдаги маълум ҳолати; 4) сценарий кадри — суратга олиш кўзда тутилган ҳолатнинг тавсифи; 5) телекўрсатув кадри — телевизор экрандаги тасвир.

КАДРЛАР (франц. cadre — шахсий таркиб) — 1) корхона, муассаса, фирма, ҳиссадорлик жамиятлари, банклар, касаб-ба уюшмалари ва жамоат ташкилотларида малакали ходимларнинг асосий таркиби. Ўзбекистонда мустақилликдан сўнг К. тайёрлаш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 й. 29 авг.да қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида амалга оширилиб, бир бутун узлуксиз тизимда олиб борилади. Шахснинг кадр сифатида шаклланиш босқичига тайёргарлик умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейларда амалга оширилади. К.нинг асосий контингенти касб-хунар коллежи, бакалаврият ва магистратура орқали тайёрланади. Юқори илмий салоҳиятли, малакали К. ни тайёрлаш аспирантура, ординатура, адъюнктура, докторантурада амалга оширилади. Мамлакатда юқори малакали К.лар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқца. Шу мақсадда янги ўқув даргоҳлари очилди, талабаларни ривожланган хорижий мамлакатларда касб эгаллашларига кенг йўл очиб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов биринчи чақириқ ЎЗР Олий Мажлисининг 9-сессияси (1997)да умумлаштирилган ҳолда К. тайёрлаш тизимининг шаклланиши ва фаолият кўрсатишнинг асосий тамойиллари қуйидаги вазифаларни ўз ичига олишини таъкидлади: барча хил ва турдаги таълим муассасаларида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш учун узлуксиз таълим, фан ва и.ч. салоҳиятидан самарали фойдаланиш; давлат таълим стандартларини жорий этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизмини ишлаб чиқиш; ихтисосликлар, малака даражасига кўра, мутахассисларга бўлган умумдавлат ва минтақавий талабларнинг истиқболини аниқлаш; таълим тизимини тузилиш ва мазмун жиҳатидан ислоҳ қилиш учун ўқитувчиларни ва мураббийларни қайта тайёрлаш; давлат ва ижтимоий муассасаларнинг касбга йўналтириш бўйича фаолиятини такомиллаштириш. Бунда

касб танлашнинг бозор эҳтиёжлари ва имкониятларини эътиборга олиш зарур, токи бир шахс ўзига мос касбни эгаллай олсин; К. тайёрлаш тизими истеъмолчилари — корхоналар, муассасалар, фирмалар, ҳиссадорлик жамиятлари, банклар ва б. тузилмаларнинг имкониятларидан, биринчи навбатда, ўрта махсус касб-хунар ва олий ўқув юртларининг моддий ва молиявий базасини мустаҳкамлаш учун мумкин қадар кенгрок фойдаланиш; К. тайёрлаш ва таълим соҳасига чет эл сармоялари, халқаро донорлик ташкилотлари ва жамғармаларининг маблағларини жалб этиш; конун доирасида ўқув режалари, дастурлари ва ўқитиш йўриқлари, таълимий хизматларни белгилашда таълим муассасаларига, биринчи навбатда, олий ўқув юртларига мустақиллик бериш ва ўзини ўзи бошқариш усуллари жорий этиш. Юқори малакали, замонавий билимларга эга бўлган, ҳоз. кун талаблари асосида фикрлай оладиган етук К.ни тайёрлаш — ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам иқтисодий муаммоларни ҳал этишнинг калити ҳисобланади. 2002 й. Ўзбекистонда умумий ўрта таълим мактабларини 603193 (шулардан 35663 таси 11-синфни), академик лицейларни 4349, касб-хунар коллежларини 24368, бакалавриятни 27742, магистратурани 1828 нафар ўқувчи ёшлар битириб чикди. 1999 й.да аспирантурада 3,9 минг, докторантурада 340 киши тахсил олди. Ўзбекистонда К. маълум муддатларда махсус курсларда ўз малакаларини ошириб борадилар. Бунинг учун барча соҳалардан малака ошириш ин-тлари, ф-тлари, курслар ташкил этилган. 1999 й. Ўзбекистонда 308,3 минг киши и.ч.да янги касб ўрганган ва малакасини оширган ҳамда бошқа ўқиш турларига жалб қилинган. 2) Қуролли кучларда — ҳақиқий хизматдаги командирлар ва оддий аскарлар таркиби.

КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИ, ЎЗРнинг кадрлар тайёр-

лаш миллий дастури — 1997 й. 29 авг. да Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясида президент И. А. Каримов ташаббуси б-н қабул қилинган. Дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қолиплардан тўла ҳалос этиш, юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг ривожланган демократик давлатлар даражасидаги, юксак маънавий ва ахлоқий талабларига жавоб берувчи миллий тизимини яратишдан иборат. К.т.м.д. ЎзРнинг «Таълим тўғрисида»ги қонуни (1997 й. авг.) қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий таълимнинг таҳлили ва жаҳон миқёси таълим тизимидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазибаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган. Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва б. тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида ишлаб чиқилган кадрлар тайёрлаш миллий модели қатор ноёб, такрорланмас ўзига хос хусусиятларга эга. У Ўзбекистоннинг халқаро андозалардаги замонавий тараққиётини таъминлай оладиган дадил, мустақил фикрли, малакали, билимли мутахассис, айни пайтда эзгу инсоний сифатларга эга кадрларни тайёрлаш мақсадини кўзлайди. К.т.м.д. И. Каримов томонидан ижтимоий онгга киритилган, давлат-

ни, жамиятни ривожлантиришга хизмат қиладиган тамомила янги тушунчадир. Дастур 5 бўлимдан иборат: Муаммолар ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш омиллари; Миллий дастурнинг мақсади, вазибалари ва уни рўёбга чиқариш босқичлари; Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели; Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари; Миллий дастурни рўёбга чиқаришга доир ташкилий чора-тадбирлар. Дастурнинг 1-бўлимида ЎзР давлат мустақиллигига эришиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзига хос йўлини танлаши кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини қайта ташкил этиш зарурлиги, бу ҳол қатор чора-тадбирлар кўришни тақозо этишни, лекин содир этилган ўзгартиришлар кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш талабларига мувофиқ бўлишини таъминлай олмагани қайд этилди. Шунингдек, бу бўлимда кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг муҳим омиллари баён этилган. Дастурнинг 2-бўлимида унинг мақсади, вазибалари ва дастурни рўёбга чиқариш босқичлари аниқ ифода этилган. Мақсад ва вазибаларни рўёбга чиқариш 3 босқичдан иборат бўлиб, 1-босқичи (1997—2000 й.лар)да мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш асосида ушбу тизимни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий, кадрлар жиҳатидан, илмий-услубий, молиявий-моддий шарҳ-шароитлар яратиш, 2-босқич (2001—2005 й.лар)да миллий дастурни тўлиқ рўёбга чиқариш, меҳнат бозорининг ривожланиши ва реал ижтимоий-иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда унга аниқликлар киритиш, 3-босқич (2005 ва ундан кейинги йиллар) да тўпланган тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ кадрлар тай-

ёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш назарда тутилади. Дастурнинг 3-бўлимида кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмлари шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан ва и.ч.дан иборат эканлиги кўрсатилган. Бунда шахс — кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси, давлат ва жамият эса, таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари сифатида баён қилинган. Узлуксиз таълим эса, малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, у мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва касб-хунар таълими (академик лицей ва касб-хунар коллежлари), олий таълим (бакалаврият ва магистратура), олий ўқув юртидан кейинги таълим (аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик), кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим турларини ўз ичига олади. Фан юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ҳамда улардан фойдаланувчи, илгор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чикувчидир. И.ч. кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчисидир. Дастурнинг 4-бўлимида кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари баён қилинган. Булар таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш, педагог ва илмий педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг замон талабларига мослашувчан, таълимнинг юқори сифатли ва барқарор ривожланишини кўзловчи тизимини вужудга келтириш, таълим жа-

раёнини мазмунан ислоҳ қилиш, ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий кадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этиш, иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшларни аниқлашдан иборат. Шунингдек, узлуксиз таълим тизими ва кадрлар тайёрлашнинг давлат ва нодавлат таълим муассасаларини таркибий жиҳатдан ўзгартириш ҳамда уларни изчил ривожлантиришни давлат йўли б-н бошқариш, касб-хунар таълими сифатини назорат қилиш тизимини шакллантириш, таълим тизимини молиялашни такомиллаштириш, мавжуд таълим муассасаларини капитал таъмирлаш ва янги таълим муассасалари қуриш, уларни норматив талабларга мувофиқ, замонавий техника ва технологиялар даражасини ҳисобга олган ҳолда жиҳозланишини таъминлаш, таълим тизимининг яхлит ахборот маконини вужудга келтириш, таълим хизмати кўрсатиш бозорини ривожлантириш, таълим соҳасида ижтимоий кафолатларни таъминлаш ҳамда бу соҳани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, фан б-н таълим жараёни алоқаларини, и.ч. ва таълим тизими интеграциялашувини, таълим ва кадрлар тайёрлашда халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ҳам таълим тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидир. Дастурнинг 5-бўлимида миллий дастурни рўёбга чиқаришга доир ташкилий чора-тадбирлар белгиланган. Дастурдан ЎЗР Президенти И.А.Каримовнинг асарлари ва нукларида таълим масалалари бўйича қайд этилган тамойилларнинг барчаси ўрин олган. Дастур қабул қилинганидан сўнг республика бутун таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг аниқ стратегик йўналишига эга бўлди ва бу борада бир қанча тадбирлар амалга оширилди. Хусусан, республиканинг 24 мактабида умумий ўрта таълимнинг 23 ўқув пред-

мети мазмунини янгилаш, ўқувчилар билимини баҳолашнинг ягона рейтинг тизимини жорий этиш юзасидан тажриба-синов ишлари ўтказилди. Уларнинг натижалари асосида умумий ўрта таълимнинг барча соҳаларидан давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари, янги дарсликлар ишлаб чиқилди. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари тармоғини барпо этиш ҳамда уларни самарали ишлаши учун барча шарт-шароитлар ярагиш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилди. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги таркибида ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази барпо этилиб, лицей ва коллежлар шу марказ ихтиёрига ўтказилди. 2000 й.гача бакалавриат йўналишлари бўйича 251 давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди, дастурнинг кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш йўналиши бўйича 71 ўқитувчининг чет элларда, 980 ўқитувчининг чет эл ўқитувчиларини жалб этиш йўли б-н малакаси оширилди. Дастур муваффақият б-н ривожланиб, ЎЗР устувор йўналишларидан бири бўлиб қолишига ишончли қафолатдир. Ад.: Баркамол авлод орзуси Т., 2000. Асқарали Сулайманов.

КАДХУДО, кадхудот (форс.) - 1) дастлаб қатта оила — қат(...кент) бошлиғи, кейинчалик қишлоқ оқсоқоли; 2) ҳоз. Эронда қишлоқ оқсоқоли; 3) эл-юрт ичида сўзи ўтадиган, гапига ҳамма кулоқ соладиган оқсоқол, сардор.

КАДЬЯК, Кодьяк — Тинч океандаги орол, Аляска (АҚШ) нинг жан. қирғоқлари яқинида. Материкдан Шелихов бўғози орқали ажралган. Майд. 9,5 минг км². Қирғоқлари нотекис, фьорд кўп. Рельефи тоғлик (энг баланд жойи 1353 м). Катмай вулкани отилиши (1912) натижасида ер юзаси вулкан куллари б-н қопланган (баъзи жойларда қалинлиги 6 м га етади). Ўсимлик дунёси, асосан, баланд бўйли ўтлардан иборат, ўрмонлар учрайди. Кадьяк фауна резервати ташкил

этилган. Қирғоқ яқинидаги сув балиққа бой. Балиқ овланади. Асосий аҳоли пункти — Кадьяк. Орол 1763 й. рус денгизчиси С. Готов томонидан кашф этилган.

КАЁНИЙЛАР, кавилар — Ўрта Осиё ва Хурсонда мил. ав. 9—8-а.ларда юзага келган давлат уюшмаларида ҳукмронлик қилган қад. подшолик сулоласи. Авесто китобидаги анъана хронологик жиҳатдан мил.ав. 11— 8-а.лар орасига мавҳум тарзда ишорат қилади. К. сулоласига афсона сифатида ҳамда Ўрта Осиёда илк темир эрага оид тарихий ҳақиқат деб қарашлар мавжуд. К. ҳақидаги хабарлар 2 хил талқинга эга: 1) зардуштийлик таълимотига асосланган диний талқин (Авесто китобидаги кавилар аввал таълимот душманлари, кейинроқ эса унинг ҳомийлари. Мас, Кави Виштасп); 2) эпик бадий талқин. Бу йўналиш Кларнинг афсоналаш-тирилишига олиб келган («Хвадайнамак», «Шохнома»). Сулола ўз номини қохинлар табақаси кави («шоир-қохин») дан олган. Катта К. сони манбаларда 3—8 тагача (Кави Кавад-Кайхубод, Кави Усан, Кави Хосрава-Кайхусрав) учрайди. Шунингдек, Апиваха, Аршан, Пишинах, Бияршан, Сияваршан-Сиёвушларни ҳам ўз ичига олади. Кичик К.га Аурватаспа (Лухросп) ва Кави Виштаспа (баъзан унинг 2 укаси — Спентодата ва Зариварай) киритилган. К.нинг асосий машғулоти — Афросиёб бошчилигидаги уларга душман турон қабилалари б-н урушиш бўлган. Жаҳонда зардуштийлик динининг тарқалиши кичик К. даврида бўлган деб ҳисобланади. «Шохнома»га кўра, К. — Эроннинг буюк шоҳлари, аммо уларнинг қудрати ва ҳарбий ютуқлари ашаддий маъжусий, сўнгра зардуштийлик душмани Рустамта боғлиқ бўлган. К.нинг ҳукмронлик қилган ерлари турлича кўрсатилади: Авестода афсонавий кўллар, дарёлар (Ворукаша, Дайтъя, Чайчаства), афсонавий тоғлар (Эрзифья, Харити ва б.) атрофи, Ҳилманд дарё ҳавзаси ва Дранғианадаги Хамун кўли атрофида деб кўрсатилади. Мусул-

мон муаллифлар манбаларида баъзилари Балх (қадимда Бактрия пойтахти) бошқалари (Маъсудий, Беруний) К.ни Янги Бобил подшолиги ҳукмдорлари (мил. ав. 7—6-а.лар) б-н боғлайдилар. Бу каби маълумотлар К. ҳақидаги ривоят ва ҳикоятлар афсонага айланиш даврларида чалкашликларга учраган, Авестода салбий маънода ҳам учрайди. Бу ҳолни зардуштийлик диний ислохотларидан олдинги даврлар б-н боғлаш мумкин. Зардуштининг Ахурамазда ҳақидаги хушхабарини дастлаб К. рад этишган. Шу таассурот излари Авестода салбий муносабат каби намоён бўлган. Авестонинг кейинги қатламларида эса ижобийлаша боради. Улар адолат, диёнат курашчиларига «айлана борадилар». Мирсодиқ Исоқов.

КАЖАВА (форс.) — 1) қад. савдо қарвонлари мол ортадиган ёки одамлар (аксари аёллар) қулай ўтириб кетишлари учун ёғочдан қубба қилиб ишланган ва туя (фил) устига ўрнатиладиган мослама; 2) қайишқоқ, пухта дарахт новдасидан ёки қобиғидан тўкилган, улов (от, эшак, хачир) да юк ташишга мўлжалланган кенг сават; 3) Хоразм ва Бухоро воҳасида тош қудуқлар оғзига ўрнатиладиган махсус ёғоч қопқоқ.

КАЗАКЛАР (туркийча — довьорак, ботир, эркин одамлар) — рус ва б. халқлар таркибидаги этник гуруҳ. РФда умумий сони 5 млн. кишига яқин (20-а. охири). Диндорлари — православлар. Ҳоз. вақтда Дон ва Урал ҳавзалари, Волгабўйи ва Кубандан тортиб Забайкалье, Уссури, Иркутск, Енисей ва Еттисув атрофларигача бўлган улкан ҳудудда яшайдилар. 15-а. да темурий шахзодаларнинг қозоқлик қилиб юриши ва қозоқ халқининг номланишида К. сўзининг луғавий маъносига нисбатан муайян даражада яқинлик бор. К. дастлаб ўрта асрларда Дашти Қипчоқда яшаган қипчоқлар таркибида эркин табақани ташкил қилганлар. Мўғуллар юришидан кейин уларнинг

турмушида муайян ўзгаришлар юз берди. 15—17-а.ларда Рус подшоси мамлакат чегараларини химоя қилишда улардан кенг фойдаланди. Шу пайтдан бошлаб К. ўз туркий хусусиятларини йўқота бошлаб, славян халқлари б-н аралашиб кетди. Кейинчалик Рус подшолари уларни усталик б-н ўз туркий биродарларига қарши курашга йўллади. Дастлабки казак қўшинлари Запорожье Сечи, Терек, Ёйиқ ва б. жойларда ҳарбий жамоалар шаклида 16-а.нинг 1-ярмида вужудга келди. К. ҳарбий хизматга ўз кийим-кечак, озиқ-овқати, қурол-яроғи ва от-улови б-н борган. Уларга ҳукумат томонидан маош тўланган, умрбод фойдаланиш учун чекка ҳудудлардан ер ажратилган. Кондратий Булавин ва Емельян Пугачёв бошчилигидаги қўзғолонларда К. фаол қатнашган. 18-адан бошлаб то 1917 й.гача К. Россия империясининг умумий қуролли кучлари таркибидаги ҳарбий табақа ҳисобланиб келган. 1750 й. Астрахон ва 1755 й. Оренбург казак қўшинлари тузилиб, улардан нўғайлар, қалмоқлар, қозоқлар ва бошқирларга қарши курашда фойдаланилди. 1787 й. Новороссийскда Қора денгиз казак қўшинлари ташкил қилинди. Дунай ортини Россия босиб олгач, 1828 й. Азов казак қўшинлари ҳам тузилди. 19-а.да Сибирь ва б. минтақаларда ҳам кўплаб казак қўшинлари ташкил қилинди. 20-а. бошларида Россияда 11 та казак қўшинлари (Дон, Кубань, Терек, Астрахон, Урал, Оренбург, Еттисув, Сибирь, Забайкалье, Амур, Уссури) мавжуд эди. 1916 й. К. сони 4.434 минг киши бўлиб, улардан 480 минг киши ҳарбий хизматни ўтаган. К. ихтиёрида 63 млн. десятина ер бўлган. Биринчи жаҳон урушига К. 300 минг аскар жўнатган. Барча казак қўшинлари ҳамда вилоятлари ҳарбий ва маъмурий жиҳатдан казак қўшинлари бош бошқармасига бўйсунган. Ҳар бир қўшин бошида атаман турган. К. Россия олиб борган урушларда, хусусан, Етти йиллик уруш (1756—63), Франция-Россия уруши (1812), Қрим уруши (1853—56), Россия-Тур-

кия уруши (1877—78) да муҳим роль ўйнаган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида ҳарбий техниканинг тараққий этиши б-н отлик казак кўшинининг урушдаги мавқеи бирмунча пасайиб қолди. 1917 й. фев. инқилобини К. хайрихоҳлик б-н кутиб олишди. Окт. тўнтаришидан кейин К. дастлаб большевиклар ва совет режимига қарши курашдилар. Дон, Кавказ, Оренбург, Уралда казак армиялари ташкил қилинди. Хусусан, К. Царицин (ҳоз. Волгоград), Урал, Оренбург, Шим. Кавказда фаол ҳаракат қилганлар. Совет Россияси раҳбарлари В.М.Ленин ва Я.М.Свердлов буйруғи б-н К. аёвсиз қирғин қилинди. Лениннинг имзоси кўйилган битта телеграмма олингандан кейин Донда кўзғолон кўтарган ўн минглаб К. отиб ташланди. Шунингдек, К.нинг катта қисми қизил армия сафида туриб ок, гвардиячиларга қарши курашган. С.М.Будённий ва О.И. Городовиков бошчилигидаги 1 ва 2-отлик армиянинг анча қисмини К. ташкил қилган. 1920 й. совет режими томонида К. алоҳида ҳарбий табақа сифатида тугатилди. 1936 й. 20 апр.да К.дан ҳарбий хизматга олишнинг чекланганлиги бекор қилинди ва бир неча казак дивизиялари тузилди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида генераллардан Л.М.Доватор, П.А.Белов ва б. раҳбарлигидаги казак кўшилмалари фашизмга қарши курашдилар. СССРнинг парчаланиши натижасида 20-а. охириларидан К.нинг маданий анъаналари ва урф-одатлари қайта тикланди, турли казак ташкилотлари тузилди. Ад.: Мурад Аджи, Польша половецкого поля, М., 1994.

КАЗАКОВ Жуматой Жуммиевич (1938.15.7, Беруний тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Чоржўй пед. ин-тини тугатган (1969). 1969 й.дан Беруний туманидаги 15-, 1974—97 й.ларда 39-мактабда туркман тили ва адабиёти ўқитувчиси. Дарсларни янги педагогик технология асосида кўргазмалли қуроллар

воситасида ўтган.

КАЗАКОВ Матвей Федорович [1738, Москва — 1812.26.10 (7.11), Рязань] — рус меъмори. 18-а. рус меъморлигида классицизм асосчиларидан бири. К. ишларида кенг шаҳар қурилишининг оқилона планли ечими б-н меъморий шаклнинг кжсақлиги гармоник уйғунлашган. Жамоат бинолари ва турар жой турларини, 18-а. охири ва 19-а. бошларидаги Москванинг катта шаҳар бўшлиғи ва кўламидаги қурилиш хусусиятини ишлаб чиққан (Кремлдаги сенат, 1776—87; ун-т биноси, 1786—93; Демидов, 1779—91 ва Губина, 1790-й.лар уй-қўрғонлари ва б.) Москва бош планини тузишда раҳбарлик қилган. Меъморий мактаб ташкил қилган.

КАЗАРКА (Branta) — ғозсимонлар туркумига мансуб қуш уруғи, 5 та тури бор. Ташки кўриниши ғозга ўхшайди, аммо анча кичик. Ранги ҳар хил, асосан, қорамтир, панжалари қора, жинсий диморфизми ривожланмаган. Европа, Осиё, Шим. Америкада тарқалган. Ўзбекистонда қизил томоқ К.ни баъзан миграция даврида учратиш мумкин. К.лар муҳим ов қуши ҳисобланади. Гавай К. (*B. sandvicensis*) Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқи Қизил китобига киритилган.

КАЗАРМА (итал. caserma, лот. casa — уйча) — ҳарбий қисм шахсий таркибини доимий жойлаштириш учун мўлжалланган турар жой; хизмат ва ўқув хоналарига эга дино. Қўшинларни жойлаштириш учун дастлабки махсус иншоотлар қад. Рим, Карфагенда мавжуд бўлган. Ўзбекистон Республикаси Қуролли қучларида — ҳар бир рота ва алоҳида взвод учун махсус К. белгиланган.

КАЗБЕК (грузинча Мкинвари — музли; осетинча Урсхох — оқ тоғ) — Катта Кавказнинг Ён тизлишидаги чўққи, Гру-

зияда. Бал. 5033 м. Ён бағирлари субальп ўтлоқлари, ундан юкориси мангу кор б-н копланган. Музликлар (умумий майд. 135 км²) бор. Гергет музлигида баланд тоғ метеорология ст-яси жойлашган. Альпинизм ва туризм р-ни.

КАЗЕИН (лот. caseus — пишлок) — мураккаб оксил, фосфопротеид. Сут-ни протеолитик ферментлар таъсирида творогга айлантиришда казеиноген дан ҳосил бўлади. Творогнинг асосий массасини ташкил этади. К. тузли эритмалар (нейтрал ва ишқорли мух.ит)да эрийди, кислота таъсир эттирилганда чўқади. К.мол. м. 30.000—400000. а, р\ у фракцияларидан таркиб топган. Сут ва сут маҳсулотларининг оксилли асосий қисми. Аёллар сутида 0,3—0,9%, сигир сутида 2,8—3,5% К. бор. Муҳим озик модда, таркибида кўпгина аминокислоталар мавжуд. Бўёк, елим, пласт-масса, доривор моддалар, озик-овкат маҳсулотлари, сунъий тола тайёрлашда ишлатилади.

КАЗУАРИАР, Австралия туякушлари (Casuariiformes) — кўкрак-тоғсиз, яъни югурувчи кушлар туркуми. Иккита оилага бирлашган 14 тури бор (3 тури эму оиласига, 11 тури К. оиласига киради). К. Австралияда ва унинг атрофидаги Янги Гвинея, Тасмания, Серам ва Ару каби ороларда тарқалган (Австралия туякушлари номи ҳам шундан). К.нинг бўйи 1,8 м, оғирлиги 80—90 кг гача. Оёк-лари кучли, уч бармокли. К. учолмайди, яхши югуради, қалин тропик ўрмонларда яшайди. Хас-чўплардан ерда уя куради, 3—5 та тухум кўяди. Тухумни эркаги бо-сади. Тухумдан 1,5— 2 ойда жўжа очади. К. мевалар ва уруғлар б-н озикланади.

КАИНИТ (юн. kainos — янги) — сульфатлар синфига мансуб минерал, кимёвий формуласи $KMg(SO_4)Cl \cdot 3H_2O$. Минерал ўта гигроскопик, хавода тўзувчи донатор ва пўстлоқсимон оқиш масса-лардан иборат. Моноклин сингонияли;

ранги таркибидаги қоришмаларга боғлиқ холда турлича бўлади — сарғиш, кулранг баъзан қизил; шишасимон ялтироқ; сувда осон эрийди. Қаттиқлиги 2,5—3; зичлиги 2—2,2 г/см³. Сульфатли туз конларида вужудга келади, кизеритли, карналлитли, галитли ва б. аралашмаларда кўп учрай-ди. Ўзбекистонда кенг тарқалган. Қ.х. ўғитлари учун, калий ва магний тузлари-ни олишда хом ашё сифатида фойдалани-лади.

КАЙВОН — айвонта кираверишда, бош тарзининг ўртасида шипи баландроқ қилиб кўтарилган қисм. Усталар таъби-рича, фалакдаги энг баланд юлдуз Са-турн (Зухал)нинг маҳаллий номи «Кай-вон» деб аталган. К.ли айвонлар бинони серхашам, салобатли қилиб кўрса-тади.

КАЙДАЛОВ Владимир Елпидифо-рович (1907.27.7, Барнаул — 1985.21.4, Тош-кент) — Ўзбекистон халқ рассо-ми (1957). 1932 й.дан Ўзбекистонда. К. асарлари миллий колорити, ҳаёт бўёқлар воситасида жозибали ифодалангани б-н диққатга сазовор. Ижоди мавзу ва жанр жиҳатидан ранг-баранг. Дастлаб газ. ва жур. наشريётларида рассом бўлиб ишлаб графика усулларини ўрганди. Таникли кишилар (Й. Охунбобоев, Ҳамза, С. Ай-ний, Ф. Ғуллом, А. Ҳидоятлов ва б., 1932—40) портретларини яратди; 1940—47 й.ларда Навоий портретини яратиш усти-да ишлади. Линогравюра (Ойбек, 1974; О. Собирова, 1977), ксилография (А. Қаххор, С. Бородин, 1980), мойбўёк (На-воий, 1972 ва б.)да ижод қилиб портрет устаси сифатида танилди. Навоийнинг «Хамса»си (1948), кўпгина эртақ ва до-стонлар («Ўзбек халқ эртақлари», «Алло-миш», «Қирқ киз» ва б.) га ишлаган без-аклари б-н Ўзбекистонда китоб графика-си ривожига самарали таъсир кўрсатди. Кўп сонли дастгоҳ графикаси асарлари («Қатқўрғон сув омбори») литография туркумлари ва б.) ҳамда плакатлар ярат-ган, картиналар устида ишлаган.

КАЙКОВУС АРИҒИ - Тошкент ш.да ги кад. канал, Бўзсувнинг ўнг тармоғи. 6—7-асрларда Бўзсув канали қатталаштирилиб, ундан К.а. чиқарилган ва Қорақамиш жарлигига етказилган. Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида Бўзсув ҳам К.а. дейилган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» («Шарафномаи шохий») асарида 16-а.да К.а. бўйида (шаҳар кўрғони ташқарисиди) «Кайковус боғи» бўлганлиги ва боғда Тошкент султонлари яшаганлиги айтилади. Ҳоз. К. Шайхонтоҳур ГЭСнинг юқори бьефидан бошланади, уз. 28 км, сув ўтказиш имконияти 20 м³/с. Собир Рахимов ва Шайхонтоҳур туманлари ҳудудидан оқиб ўтади.

КАЙКОВУС ЧОРБОҒИ - шайбонийлардан Суюнчхўжахон томонидан Тошкентда бунёд этилган чорбоғ (1525). Тошкент ҳокимларининг қароргоҳи ҳамда жангда ярадор бўлган ўзбек султонлари даволанадиган шифохона бўлган. «Абдуллонома»ла келтирилган маълумотга кўра, 16-а.да Тошкентдаги Кайковус ариғи бўйида (шаҳар кўрғони ташқарисиди) «Кайковус боғи» бўлганлиги ва боғда Тошкент султонлари яшаганлиги айтилади. Восифийнинг «Бадое ул-вақое» асарида келтирилган маълумотларга қараганда, К.ч.да шоирлар, мусикачилар ва б. ўз санъатларини намоиш этишган. Бу боғда дарахт ва гулларнинг турли-туман навлари, мевасиз, манзарали дарахтлар кўплаб экилган. Соясида ёзнинг иссиқ кунларида дам олишган. Ёғочидан қурилишларда фойдаланилган. Айниқса, Самарқанддан келтирилган қумушранг терак, қайрағоч ва б. дарахтлар машхур бўлган.

КАЙЛАЖА — кад. ҳажм ўлчов бирлиги; ишлатилиш даври ва жойига қараб қиймати ҳар хил бўлишига қарамасдан, 10-а.дан Эронда, Ўрта Осиёнинг баъзи жойлари ва б. мамлакатларда қўлланилган. 1 К. 1,875 кг буғдойга ёки

2,5 л га тенг бўлган. Шарқий Эронда 1 К. 1523,4 г буғдойга ёки 2 л га, Озарбайжонда 1 К. 1,354 кг буғдойга ёки 1,75 л га, Фаластинда 1 К. 6,3 л га тенг бўлган. Абу Али ибн Синонинг маълумотига кўра, 1 К. 1275 г нарса сиғадиган ўлчов идиши бўлган, агар шу нарсани буғдой дейилса, у ҳолда 1 К.нинг ҳажми тахм. 1,65 н- 1,75 л га тўғри келади.

КАЙЛАС — Хитойдаги тоғ тизмаси, Тибет тоғлигининг жан.да. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа томон Ҳимолай тоғларига параллел йўналишда 300 км га чўзилган. Энг баланд жойи 6714 м (Кайлас тоғи). Асосан, гранит жинслардан тузилган. Жан. ён бағри тик, кучли эмирилган, шим. нисбатан қия. Қор чизиги 5700—5900 м баландликдан ўтади. Музликлар бор. Баланд тоғларга хос қуруқ дашт ландшафти устун. К.дан Ҳинд ва Брахмапутра дарёлари ирмоқлари бошланади.

КАЙМАН ОРОЛЛАРИ - Кариб денгиздаги ороллар, Вест-Индияда, Ямайка о.дан шим.-ғарбда. Буюк Британия мулки. Катта Кайман, Кичик Кайман ва Кайман-Брак о.ларидан иборат. Умумий майд. 259 км². Аҳолиси 20 минг кишидан ортиқ, асосан, креол, негр ва мулатлар. Расмий тил — инглиз тили. Маъмурий маркази — Жоржтаун ш. Денгиз ҳайвонлари (акула, тошбақа, балиқ ва б.) овланади. Аҳоли тропик деҳқончилик б-н шуғулланади. Қимматбаҳо ёғоч тайёрланади. Халқаро банк операцияларининг йирик маркази. Туризм ривожланган. Оролни 1503 й.да Х. Колумб очган.

КАЙМАНЛАР (Caiman) — аллигаторлар оиласига мансуб судралиб юрвчилар учта уруғининг умумий номи. Аллигаторлардан бурун бўшлиғида суяк тўсқичининг бўлмаслиги ва суякли косаси (зирх)нинг борлиги б-н фарк қилади. 5 тури Жан. ва Марказий Америка сувларида тарқалган. Қора кайман энг йириги, бўйи 5 м келади. Амазонка дарё-

си ҳавзасида яшайди. Ургочиси 30— 40 дона тухум (уз. 9 см ча) қўяди. Асосан, балиқ б-н озикланади.

КАЙМАНСИМОНТОШБАҚАЛАР (Chelydridae) — тошбақалар оиласи. Қорин косаси кичкина, бут шаклида, орка косаси катта, кам букилган, жағлари бақувват, оёғи кучли, панжалар ораси парда б-н қопланган, думи танасининг ярмига тенг. К.т.нинг 2 уруғи, ҳар бир уруғида 1 тадан тури бор. Йиртқич. Вакилларида бири тишлоғич тошбақа, уз. 90 см ча (косаси 40 см), вазни 20 кг ча. Америкадаги дарё, қўл ва ботқокларда учрайди. Кумой тошбақа чучук сув тошбақалари орасида энг йириги: бўйи 140 см ча (косаси 40 см ча), вазни 60 кг ча. Асосан, балиқлар б-н озикланади. Овланади **КАЙНОЗОЙ**, к а й н о з о й эратемаси (эраси) (юн. Kainos — янги ва zoe — ҳаёт) — Ер пўсти қатламлари стратиграфик шкаласининг энг ёш эратемаси (гуруҳи), ҳоз. даврни ҳам ўз ичига олади (қ. Геохронология). К. номи 1841 й.да инглиз геологи Ж. Филлипс томонидан киритилган. К. бундан 66 млн. йил муқаддам бошланган деб тахмин қилинади. Палеоген, неоген ва тўртламчи (антропоген) система (давр)ларига бўлинади. Қитъа ва океанларнинг, умуман, ер сатҳининг ҳоз. қиёфаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг шаклланиши, инсоннинг пайдо бўлиши К. б-н боғлиқ. Геологик тадқиқотлар К.да сут эмизувчи ҳайвон турларининг кўпайганини, сув ва қуруқликдаги жониворларнинг тараққий этиши учун қулай шароит бўлганлигини кўрсатади. К. бошларида (палеоген даврида) машҳур Гондвана материги бир неча майда бўлакка бўлиниб, Жан. Америка, Африка, Австралия материклари ҳосил бўлган. Бу даврда ҳоз. Осиё қитъасининг катта қисмида денгиз бўлган. Неоген даври охири ва тўртламчи даврларда тоғ ҳосил бўлиш жараёни кескин кучайганлиги натижасида денгиз суви бу ерлардан чекинган. К.да альп

бурмаланиши босқичига боғлиқ равишда кучли тектоник ҳаракатлар содир бўлган. Тинч океан чекка қисмлари, Европа жан. ва Осиёда баланд тоғ занжирлари юзага келди, яъни Альп, Карпат, Қрим, Кавказ, Помир, Тяньшан, Ҳимолай ва б. тоғ тизмалари қад кўтарди. Бу босқичда океанларнинг чуқурлашиш ва кенгайиш жараёнлари давом этди. Тўртламчи даврда табиий шароит бир неча бор ўзгариб, жуда катта майдонларни музликлар қоплаган. Ер юзининг ривожланиши, қитъа ва океанлар шаклининг ўзгариши тоғ ва чўкмаларнинг пайдо бўлишига, иқлимнинг ўзгариб туришига сабаб бўлган. Бунинг таъсирида палеоген давридаги тропик иқлимли зоналар чегараси неоген даврида анча қисқарган, тўртламчи даврда ҳоз. ҳолатига яқин бўлган. Иссиқ тропик иқлимли жойларнинг қисқариши шим.да музликларни юзага келтирган. Тўртламчи даврда бу ерларни 4 марта муз қоплаганлиги ва бу музликлар катта майдонларга тарқалиб, Кавказ, Татра, Альп тоғларида музликлар пайдо бўлганлиги аниқланган. Иқлимнинг ўзгариши чўкинди тоғ жинслари қатламларининг қалинлигига, ҳосил бўлишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Тоғларнинг нураши, чўл ва даштларнинг пайдо бўлиши, вулканлар ҳаракатининг кучайиши тоғ жинсларида ўз аксини топган. Бу жинсларда турли конлар, айниқса, нефть, газ, марганец, кўмир, туз конлари ва б. бор. Ер юзиде казиб олинган нефть миқдорининг ярмидан кўпи К. (палеоген, неоген даврлари) б-н боғлиқ. Фарғона ва Сурхондарё вилоятларидаги нефть ва газ конларининг катта қисми ҳам шу қатламлардан топишган. К. органик дунёсида ёпиқ уруғли ўсимликлар ва сут эмизувчи ҳайвонлар ҳукмрон мавқеини эгаллаган. Тўртламчи даврнинг бошларида одам пайдо бўлган деб тахмин қилинади, бу К. учун муҳим кодиса булган. Денгизларда 2 тавақалилар, қориноёқли моллюскалар, кремнийли ва оҳақли микроорганизмлар ҳам кенг ривожланган. Яна қ.

Неоген системаси (даври), Палеоген системаси (даври) ва Туртламчи система (давр). Ад.: Фатхуллаев Ф., Хусанов С, Тарихий геология ва палеонтология асослари, Т., 2002.

КАЙНОТИП ТОҒ ЖИНСЛАРИ

(юн. kainos — янги ва tyros — шакл, тур) ёшидан қатъи назар иккиламчи жараёнлар таъсирида ўзгаришга учрамаган ёки жуда кам учраган эффузив ва интрузив магматик тоғ жинслари. Исландиянинг учламчи даврга мансуб анча ёш базальтлари ва долеритлари (16 млн. йилдан кам) кўп ҳолларда хлоритлашган ва кад., палеотип кўринишига эга. 19-а.нинг 2-ярмигача геол.да дастлабки шаклида сақланган жинс, албатта ёш, ўзгаргани эса кад. деган фикр мавжуд бўлган. Лекин, кейинроқ, ёш жинс ҳам тектоник (катаклаз, милонитизация) ва гидротермал таъсир натижасида дастлабки шаклини йуқотиши мумкинлиги аниқланган (норвегиялик петрограф В. К. Брегер, россиялик петрограф Ф.Ю.Левинсон-Лессинг). К.т.ж. терминини замонавий изохлашда унинг ёши ҳисобга олинмайди. К.т.ж. кучли ўзгаришга учраган ва шунинг учун «қадимги»га ўхшаб кўринган палеотип тоғ жинсларита қарама-қарши кўйилади.

КАЙРАЛАР (Uria) — ржанкаси-монлар туркумининг чистиклар кенжа туркумига мансуб кушлар уруғи. Узунтумшукли ва калта тумшукли К. турини ўз ичига олади. Вазни 1,4 кг га яқин. Шим. ярим шарнинг мўътадил ва арктик денгизларида тарқалган. Бармоқлари парда б-н туташган. Ерда яхши юра олмайди; тез учади; яхши сузади ва шўнғийди. Минглаб кушлар галалашиб денгиз қирғоғидаги қояларга ёки текис тошли оролларга уя қуради. Битта тухум кўйиб, 33—35 кун босади. 20—24 кунлик жўжалари қоялардан денгизга тушади. Асосан, майда балиқлар, шунингдек, қисқичбакалар ва денгиз умуртқасизлари б-н озиканади. Тухуми қимматбаҳо озик-

овқат ҳисобланади

КАЙСОНИЙЛАР — 7-а.да шиалар орасидан ажралиб чиққан фирка тарафдорлари. Шиаларнинг 3-имоми Хусайн 680 й.да Карбало яқинида қалок бўлгандан кейин, 4-имомни эътироф этишда улар орасида ихтилоф юз берган: уларнинг бир қисми Хусайннинг ўғли Али (Зайн ал-Обидин)ни имом деб таниса, бошқа гуруҳи Хусайн ўғилларининг жуда ёшлиги ва раҳнамоликка қобил эмаслигини сабаб қилиб кўрсатиб, Алининг Бану Ҳанифа қабиласидан ўлжа сифатида олинган канизагидан туғилган, жангларда иштирок этиб танилган ўғли Мухаммад (637—700)ни 4-имом деб эътироф қилган. Барча манбаларда онаси мансуб булган қабила номига нисбат берилиб у Мухаммад ибн ал-Ҳанафия деб аталади. Унинг тарафдори бўлган шиалар Мухтор ибн Абу Убайд раҳбарлигида 685 й.да Куфада исён кутариб, умавийларга зарба берган, Хусайнни ўлдирганларнинг кўпини жазолаган. Қўлга туширилган Куфа хазинасидаги пулларни исёнчиларга тақсимлаб берган. Бу исёнда Абу Амр Кайсон фаол иштирок этган (фирканинг номи шундан). Кейинчалик ички ихтилофлар натижасида исёнчилар енгилиб, Мухтор ҳалок бўлган (687). Мухаммад ибн ал-Ҳанафия бевосита кўзғолонда иштирок этмаган. К. Алини пайғамбарнинг қизи Фотимага уйлангани учун эмас, узига хос имомлик хислати учун имом деб танийди, шу сабабли, имомлик пайғамбар авлодига ўтиши шарт эмас деб ҳисоблаб, Алининг икки ўғли (Ҳасан ва Хусайн) дан кейин имомлик канизакдан туғилган 3-ўғлига ўтиши керак, деган ғояга асосланган эди. К. фирқаси камайиб, кейинчалик (9-а. ўрталарида) тамоман йуқолиб кетган, шиаларнинг кўпчилиги томонидан Али 4-имом сифатида танилган.

КАЙФИН — Хитойдаги шақар. Букж Хитой текислигида, Хуанхэ дарёсининг жан. соҳили яқинида. Хэнан провинцияси таркибида. Аҳолиси 700 минг

кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Машина-созлик, кимё, тўқимачилик (ип газлама), озиқ-овқат саноати корхоналари, олий ўқув юртлиари бор. Хитойнинг қад. шаҳарларидан бири; 960—1127 й.ларда мамлакат пойтахти бўлган. Шаҳар тархи тўртбурчак шаклда булиб, 4 дарвозали қалъа девори б-н уралган. Меъморий ёд-горликларидан сарой (12-а.), шунингдек, Тета пагодаси («Темир пагода», 1041) қолдиқлари сақланган.

КАЙФИЯТ — шахснинг фаолияти, хулқи, муомаласи ва руҳий жараёнларига маълум вақт давомида таъсир қилиб турувчи ҳиссий ҳолат. Инсоннинг ҳаёти ва фаолияти давомида шодонлик, ҳазилкашлик, зерикаш, қайғуриш каби ҳис-туйғулар унинг руҳий ҳолати тизимига айланади. К. инсоннинг бутун фаолиятига кучли таъсир кўрсатади. Мас, киши хурсанд бўлиб турганида унинг кўзига ҳамма нарса яхши, акс ҳолатда эса ёмон бўлиб кўриниши мумкин. Яхши К. индивид, гуруҳ, жамоада ишчанлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик, илик руҳий муҳитни, самимий муомала маромини шакллантиришнинг, жисмоний ва ақлий меҳнат самарадорлигини оширишнинг ка-фолатидир. Ижтимоий ҳаётдаги турли воқеалар, яъни меҳнат муваффақияти, таълим ютуғи, раҳбар б-н ходим, ўқитувчи б-н талаба ўртасидаги муносабатлар, оиладаги шахслараро муомала мароми, турмушнинг қувонч ва ташвишлари, шахснинг қизиқиши, нимадандир қониқиш ёки қониқмаслик ҳисси К.нинг манбалари ҳисобланади. Одамнинг руҳи тушиб, нохуш К.да юриши — унинг турмушида муаммолар юзага келганидан, ҳаловати бузилганидан далолат беради. Объектив ва субъектив вазият, шароит, сабабий боғланиш К. барқарорлигини белгилайди. К.нинг хусусиятлари кўп жиҳатдан шахснинг индивидуал-типологик фазилатларига боғлиқ. Инсон ўзини ўзи бошқариш имкониятидан келиб чиққан

ҳолда К.ни муваққат давр оралиғида қатъиятликда тутиши, ҳатто ҳолат ўзгаришига йўл қўймаслиги мумкин. Эргаш Ғозиев.

КАЙХУСРАВ, Кави Хаосрава -1) Эрон мифологиясида каёнйлар сулоласидан бўлган 3-шоҳ. «Шоҳнома»га кўра, онаси Заҳҳок қавмидан бўлган туронлик Фарангис. Отаси Сиёвуш. Афросиёб Турон баҳодир Пиронга Фарангисга кўз-қулоқ бўлиб туришини ва тугиладиган чақалокни ўлдиришни буюради. Пирон тушида Сиёвушни кўради. Сиёвуш ўғлининг тахтга ўтиришини башорат қилади. Пирон К. деб исм қўйилган чақалокни чўпонларга топширади. Бола пахлавон бўлиб етишади, унинг Шабранги Бехзод номли қора оти бўлган. Эронликлар К.ни топиш учун кўп овора бўлишади, ниҳоят 7 йиллик изланишдан сўнг баҳодир Гев К.ни онаси б-н биргаликда бобоси Кайковус хузурига олиб келади. К. 60 й. подшоҳлик қилади. Рустам б-н биргаликда у атасининг ўчини олиш учун Афросиёбга қарши юриш қилади. Жангда Афросиёбнинг ўғли Шидни ўлдиради, сўнг Афросиёб ҳам ҳалок бўлади. К. даврида мамлакатда тинчлик-осойишталик ўрнатилади. К. Афросиёбнинг бошқа бир ўғли — Жахнни тутқунликдан халос этиб, унга Туронни топширади. Аммо К.нинг кўнгли ўзидан хотиржам эмас эди. Унинг томирларида фақат яхшиликка эътиқод қилганнинг қонигина эмас, ёвузликка эътиқод қўйганнинг ҳам қони оқини биларди. У ўзидаги ёвузлик ибтидо-си ундаги эзгуликни енгиб қўйишидан хавотирда эди. К. тахтни қариндоши Луҳроспга топшириб, ўзи тоққа йўл олади ва тонгда ғойиб бўлади. Баҳодирлар бедарак кетган К.ни излашга отланишади, кучли қор бўрони уларни кўмиб юборади ва кўпчилик баҳодирлар К. каби абадий ғойиб бўлишади. Авестода Кави Хаосрава Ардвиган Франгхрасйон (Афросиёб)ни енгишда мадад сўрайди. Унга Ардвиган

мадад беради. «Чунки, Ардви иймон-лилар тилагини бажо келтирувчи зот-дир»; 2) Ахоманийлар давлати асосчиси Кир II нинг халқ оғзаки ижоди, фольклорда учрайдиган афсонавий номи. Мирсодиқ Исоқов.

КАЙҚУБОД, Кави Кавата Эрон мифологиясида ва афсонавий тарихида каёнйлар сулоласи асосчиси. «Шоҳнома»га кўра, Гаршасп вафотидан сўнг подшоҳ тахти бўш қолган. Зол ва Рустам К.ни чақиртирадилар, Рустам К.ни Албурз тоғи ён багридан топади. К. шохлиги даврида Афросиёб бошчилигидаги Турон кўшини тор-мор қилиниб, Эрон б-н Турон ўртасидаги чегара Жайхун (Амударё) бўйлаб белгиланган, мамлакатда бир оз муддатга тинчлик, осойишталик қарор топган, деб нақл қилинади.

КАЙҚУБОДШОҲ -қад. Бактриядаги шаҳар харобаси (тахм. мил. ав. 2-а. — мил. 2—3-а.лар). Ҳоз. Шаҳритуз (Тожикистон) туманидаги Носир Хисрав ш.часи яқинида. 1950, 1952—53 й.ларда археологик казишма ишлари олиб борилган. Тўғри бурчакли (300х400 м) девор (эни 4 м, бўйи 6 м) ва истехком сақланган бўлиб, Шим. Бактрия ва Афғонистондаги қад. шаҳарларни ўраган истехкомларга ўхшайди. К.дан тангалар, сопол буюмлар, сарғиш лойдан ишланган ҳайкалчалар топилган.

КАКАДУЛАР (Kakatoeinae) — тўтикушларнинг кенжа оиласи. 17 тури маълум, 5 уруғга бирлашган. Зағчадан то қарғагача катталиқда бўлади. Кўпчилигининг бошида кокили яхши ривожланган. Австралия, Тасмания, Янги Гвинея, Филиппин ва Индонезияда тарқалган. Ҳамма турлари ўрмонларда яшайди. Дарахт коваклари ва қоялар орасига ин қуради. 2—5 та ок тухум қўяди. Мевалар, ёнғоқлар, данаклар ва баъзан ҳашаротлар б-н озикланади.

КАКАЙДИ — Жарқўрғон туманида-

ги шаҳарча (1942 й.дан). Какайди нефть кони ишчилар шаҳарчаси негизида ташкил топган. Вилоят ҳудудининг жан.да, Сурхондарёнинг чап кўҳна қайири (террасаси)да, Какайди канали бўйида жойлашган. Жарқўрғон т.й. станциясидан 15 км. Аҳолиси 6,5 минг киши (2002). Умумий таълим мактаби, касб-ҳунар коллежи, касалхона, декқон бо-зори, автокорхона, маданият ва истироҳат боғи, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. К. б-н вилоят маркази Термиз ш. орасида автобус қатнайди.

КАКАЙДИ НЕФТЬ КОНИ - Жарқўрғон туманидаги кон. Жарқўрғон ш.дан 20 км шим.-шарқда жойлашган. Кон тўғрисида дастлабки маълумотлар 19,14 й.га тааллуқли. 1934 й.да геологик съёмка натижасида антиклиналь структура мавжудлиги аниқланган. 1937 й.да дастлабки разведка кудуғи қазилди. 1939 й.да палеоцен охактошларидан саноат ахамиятига молик нефть олинди. 1940 й.да кон фойдаланишга топширилди. К.н.к. жойлашган ҳудуд бир неча тепалиқдан иборат бўлиб, сойлар б-н кесилган. Кон кесимида бўр, палеоген ва неоген ётқизикларининг мавжудлиги кайд этилди. Энг чуқур 73-кудукда бўр қатламлари (120 м гача) очилган. Палеоген ётқизикларининг қалинлиги 780—790 м, неоген ётқизиклариники эса 560—840 м оралиғида. Бутун кесим охактош, мергель, кумтош, гиллар ва улар аралашмаларининг навбатланишидан ҳосил бўлган жинслардан иборат. Какайди структураси тектоник жиҳатдан Жайранхона.— Каттабош антиклиналининг бир қисми бўлиб, улар Сурхон мегасинклинали таркибига қиради. Какайди структураси камбар узун асимметрик шаклда бўлиб, шим.-шарқий йўналишда чўзилган. Унинг шим.-ғарбий қаноти қияроқ. Структуранинг ўлчами 18,5х1,8 км, бал. 175 м. Неоген ётқизиклари бўйича структуранинг уз. 27 км, эни 4 км. Жинсларнинг ётиш бурчаги гумбазда 7—10°, шим.-ғарбий

қанотда 50—65°, жан.-шарқий қанотда эса 30—40° га етади. Бухоро катларининг 1-горизонти бўйича структуранинг уз. (—720 изогипси бўйича) 7,5 км, эни 0,9 км. Уюмнинг майд. 592 га, бал. 100 м. Кон ҳудудида 25 кудукда 124 объект синаб кўрилган. Шундан 22 объектда (18 кудукда) сувсиз нефть, 4 тасида нефть ва газ, 71 тасида нефть ва сув, 28 тасида сув ва биттасида нефть белгилари б-н сув олинган. Саноат аҳамиятига молик нефть уюмлари 1-, 2-, 3-горизонтлар б-н боғлиқ. Кудукларнинг дастлабки дебити 20 т/сутка, дастлабки қатлам босими —12,3 мПа, дастлабки газ омили 1—2 м³/т. Фойдаланиладиган кудуклар сони 14 та. 2001 й.гача кондан 3,4 млн. т нефть олинди. Конда 25 та кудук ишламоқда, уларнинг дебити нефть бўйича 1,7 т/сутка, суюқлик бўйича 44,2 т/сутка.

КАКАО (*Thebroma cасао*), шоколад дарахти — 1) стеркулиядошлар оиласи *Theobroma* авлодига мансуб доим яшил дарахтлар тури. Марказий ва Жан. Америка ўрмонларида ёввойи ҳолда ўсади (уруғи майда ва аччик). Қадимдан бу дарахт Мексикада экилган. Европага (Испания) 1520 й. келтирилган. 17-а.да Вене-суэлада, сўнгра Бразили-яда, 19-а. охири (1884 й.дан) Африкада экила бошлаган. Ер юзиде 11,5 млн га какаозорлар бор (2000). Ўртача ҳосилдорлиги 6,16 ц/га; К. энг кўп Африкада (3,8 млн.га), Жан.Америкада, Осиё (Филиппин, Ҳиндистон, Яман, Индонезия)да экилади. К. кўп йиллик доимий яшил дарахт. Бўйи 4—8 м га боради. К. ўстириш учун ёгингарчилик йилига 2—5 минг мм, доимий қурғокчилик даври 3—4 ойдан ошмайдиган, ўртача ҳаво ҳарорати 2 Г дан кам бўлмаган ҳудудлар қулай ҳисобланади. Шундай шароитда К.нинг маданий тури йил давомида гуллайди, мева ҳосил қилади. Тиним даври жуда қисқа бўлади ёки бўлмаслиги ҳам мумкин. Ёгингарчилик кам бўлган йиллари кам ҳосил беради ва дарахтлар қуриб қолади. Уруғидан, қаламчасидан пай-

ванд қилиб кўпайтирилади. Кўчати ўтказилгандан кейин 4—5-йилдан ҳосил беради, 10-йили тўлиқ ҳосилга киради. К. меваси (уз. 30 см гача) 300—600 г келади, қар бир мева ичида 25—60 уруғ (дуккак) бўлади. Меваси 4—5 ойда етилади. Бир дарахтдан 0,5—2 кг (12—15 ц/га) уруғ олинади. Уруғи таркибида 50—53% мой, 14,5% азотли моддалар, 1,3—1,7% теобромин алкалоиди, ошловчи моддалар, оксил, қанд, крахмал мавжуд. Дуккаги қайта ишлашдан олдин тозаланади, ферментланади, қуригилади, ковурилади, дуккак пўчоғидан ажратилади, майдаланади ва пресс машиналарда мойи олинади (к. Какао мойи). Ўзбекистонда экилмайди, чунки тупроқ-иклим шароити К. биологиясига мос эмас; 2) какао уруғи кунжарасидан олинандиган кукун (упа) ва ундан иссиқ ва совук ичимлик тайёрланади. Кукун таркибида 15% гача ёғ мавжуд. Шунингдек, К. кукуни ширинлик. (крем, музқаймоқ), киём ва б.га қўшилади. Иссиқ К. ичимлиги тайёрлаш учун кичик костреюлькага 2 чой қошиғида какао упаси, шакар (таъбга кўра), бир оз сут солиб, упанинг кумоқлари йўқолгунча эзилади. Ҳосил бўлган бўтқага оз-оздан иссиқ сут (бир стаканча) қўшилиб, қайнаган заҳоти оловдан олинади.

КАКАО МОЙИ — какао дарахти уруғидан олинандиган сарғиш ёғ. Суюқланиш т-раси 30—40°, зичлиги 960 кг/м³ (15° да). Қандолатчиликда шоколад, тиббиётда шамча ва шарчалар тайёрлашда, атир-упа саноатида ишлатилади.

КАККУ, оддий какку (*Cuculus сапогус*) — каккусимонлар туркумига мансуб қуш. Танасининг уз. 33—38 см, оғирлиги 100 г гача. Қаноти калта, думи узун. Пати қўнғир кулранг ёки қўнғир сарғиш, қорин томони оқиш бўлиб, қорамтир йўл-йўл. Европа ва Осиёнинг ўрта ва жан. ҳудудларида кенг тарқалган. Учиб кетадиган қушлардан. Уя қурмайди, тухумини чумчуксимонлар уясига ташлаб кетади. Шунинг учун

К. чумчуксимонлар уя курадиган деярли барча биотопларда тарқалган. Ўзбекистоннинг ҳамма дарахтзорларида учрайди. Май—авг. ойларида 12—25 та тухум қўяди. Тухумдан очиб чиққан К. жўжаси уя эгасининг тухумларини уядан чиқариб ташлайди. Бошқа қушларнинг уясини бузиши туфайли К. бирмунча зиён етказди. Ҳашаротлар ва уларнинг куртлари, шу жумладан, бошқа қушлар тегмайдиган пахмоқ курт (тенгсиз ипак курти) б-н озикланиб, фойда келтиради.

КАККУ ЙЎСИНИ, какку зиғири (*Polytrichum commune*) — барг-пояли йўсинларнинг бир тури. Бўйи 40 см ча. Поясининг учида каккуга ўхшаш қалпоқчали спора қутчаси (спорангий) бўлади. Ботқоқ ва зах ерларда ўсади. Ўзбекистонда ариқ четларида, тош ва қояларда, дарахт пўстлоқларида ўсади. К.й.дан баъзан деворларга ва мебелга тиқишда фойдаланилади.

КАКЛИК (*Alectoris kakelik*) — қирғовулсимонлар оиласига мансуб қуш. Оғирлиги 370—770 г. Ранги яшайдиган жойига мос бўлади. Тумшуғи, оёқлари кизил. Нарининг оёғида кичкина тўмтоқ пихи бор. Жан. Европада, Кичик, Ўрта ва Марказий Осиёда тарқалган. Қримда йўқолиб кетган эди, ҳозир қайтадан иқлимлаштирилмоқда. Ўрта Осиё тоғларида, тоғ ён бағирларида ўтрок яшайди. Жуда хушёр, тез югуради, лекин узоқ масофага учолмайди. Тоғларда яшашга мослашган. К.— моногам қуш. Мартда урчий бошлайди. Уясини тошлар, буталар, ўтлар остига куради. 6—24 тухум қўяди. Жўжаси тухумдан 20 кунда чиқади ва эртасигаёқ ота-онасига эргашиб юради. Ўсимликларнинг куртаги, барглари, дон ва уруғлари, ҳашаротлар, уларнинг личинкалари б-н озикланади. Гўшти жуда мазали, овланади. Декоратив сайроқи қуш сифатида тўрқафасда боқилади.

КАКЛИКТОҒ — Ҳисор тизма тоғларининг жан.-ғарбий этакларидаги адир, Қашқадарё вилоятида жойлашган. Жан. да Қизилдарё, шим.да Яккабоғдарё, ғарбда Қашқадарё водийлари, шарқда Кам ва Кўктепа тоғларига туташади. Уз. 13—14 км, шарқдан ғарбга томон йўналган, шим.га томон пасайиб боради. Энг баланд жойи 1072 м, адир замини неоген ва тўртламчи даврнинг конгломератларидан иборат, юзаси эса турли калинликдаги лёссимон жинслар б-н қопланган. К. рельефи анча парчаланган, баъзан чуқур жарлар вужудга келган, уларнинг тубида булоқлар (Кинчашма) жилға ҳосил қилган. Оддий (қуйи қисм) ва тўқ бўз тупроқларда ранг, қўнғирбош, қўзиқулоқ, оққурай, каррак, чўлалпиз, тоғ шувоғи, мингбош, читир, юкори қисмида бугдойиқ кенг тарқалган. Яйловларнинг ўртача маҳсулдорлиги гектарига 1—3, баҳорда 4 и.

КАКЛИКУЧАР ҒОРИ - Хўжаобод туманидаги ғор, Олай тизмасининг шим. тармоғи Чилмайрам тоғининг жан. ён бағрида, 1350 м баландликда, тоғ этагидан бал. 160 м. Девон даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг 4 та оғзи бўлиб, унга фақат биргина оғзидан кириш мумкин (эни 13 м, бал. 2 м). Ғор ичидаги катта хонадан турли томонга йўналган бир нечта йўлак (ҳар қайсисининг уз. 12 м, эни 4 м, бал. 2 м гача) мавжуд. Ғор саҳнида кизғиш гиллар тарқалган. Умумий уз. 164 м, маид. 600 м², ҳажми 336 м³.

КАКЛИКЎТ, тоғжамбил, тошчўп (*Thymus zeravschanicus*) — ялпиздошлар (лабгулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 15 см ча. Тошлоқ ерларда, тоғ ён бағирларида ўсади. Июнь—авг. да гуллаб, сент.да уруғлайди. Майсалигида зиравор сифатида овқатга ишлатилади. Ер устки қисмидан фармацевтика ва атир-упа саноатида ишлатиладиган эфир мойи олинади. Гуллаган даврида

эфир мойи кўп тўпланади.

КАКОФОНИЯ (юн. *kakos* — ёмон ва *phone* — товуш) — музика товушларининг тартибсиз бирикуви. Одатда, товушларнинг тасодифий кўшилишидан ҳосил бўлади. Бирок, музикий авангардизм (мас, алеаторика) намояндалари ўз асарларида К. элементларидан онгли равишда бадий мақсадда фойдаланишади (Г. Коэлл, Ж. Кейж, П. Булез, Я. Ксенакис ва б.). 20-а.нинг 70-й.ларидан бошлаб баъзи Ўзбекистон композиторларининг театр ва, айниқса, кино учун ёзган музикаларида ҳам учрайди.

КАКРА (*Acroptilon repens*) — кокиўтдошлар (мураккабгулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 60—100 см. Пояси сершоҳ, сербарг. Барглари дагал, наштарсимон, пасткиларининг чети арра тишли, баъзан кесик, юкоридагилари майдарок, чети текис. Гуллари пушти, оқ, ҳаворанг. Уруғи майда, Ёз ўргаларида гуллаб, уруғлайди. Тошлоқ ва шўрхоқ ерларда, тоғ ён бағирларида, йўл ёқаларида, ҳамма экинлар орасида ўсади, қурғоқчиликка чидамли. Ўрта Осиёда, Қозоғистонда, Кавказда кўп тарқалган. К. хашакка аралашса (айниқса, гуллаган вақтида) моллар заҳарланиши мумкин. Таркибида алкалоидлар, ошловчи ва б. моддалар бор. Қураш чоралари: ерни чуқур ҳайдаш, гербицидлар ва б. сепиш.

КАКТУСЛАР (*Cactaceae*) — кактусдошларга мансуб кўп йиллик семиз пояли ўсимликлар, манзарали ва уй ўсимлиги. К. орасида дарахтсимон, бутасимон ёки лиана шакллари бор. Аҳёнда паст бўйли дарахт (*Pereskioideae*). 2000 дан ортиқ турни ўз ичига оладиган 80 га яқин туркуми бор. Уларнинг деярли ҳаммаси Америка (ярми Мексика)да тарқалган. Ёввойи ҳолда тропик ва субтропик чўлларда, денгиз бўйлари, саванналарда ўсади. К. бир неча гуруҳларга бўлинади: опунциялар — думалок ёки

овалсимон ясси, бир-бирига бирикиб ўсган танадан иборат; *ц е р е у с* -л ар — танаси йўғон, устунсимон, этдор; мамилляриялар — сўрғичсимон, чиройли гуллайди; эпифиллумлар — пояси тасмасимон ясси, йирик тишеимон; рипсалислар — жуда сершоҳ, хивчинсимон ёки баргсимон кўринишдаги бутачалар. Кўпгина турлари чиройли гуллайди, жан. минтақаларда очикжойларда манзарали ўсимлик, шим. минтақаларда уй ва оранжереяларда ўстирилади. К.нинг меваси ва пояси эти овкагга ишлатилади, чорва молларига озука; ўтин ва энгил қурилиш материалли (айрим турларининг ёғочланган поялари); бута *fob* (девор) тарзида фойдаланилади. К. уруғи, қаламчасидан ва пайванд қилиш йўли б-н кўпайтирилади. Майсалари уруғи экилганидан кейин 3—30 кунда пайдо бўлади, пайвандлаш май—авг. да ўтказилади. К. эрта баҳордан кузгача (айрим турлари кишда ҳам) гуллайди. Қишда К. уйда 8—10° да сакланади, кам суғорилади. Ёзда К. экилган туваклар куёш нури тушадиган ёруғ ва иссик жойларга кўчирилади, тез-тез суғорилади ва танасига сув пуркаб («чўмилтириб») туриш керак. Ад.: Пажоут Ф., Валничек З., Шубин Р., Кактусы. Пер.с чешек. Прага, 1963. Олимжон Алимов.

КАЛ, парша, фавус — терининг замбуруғ касаллиги; кўпинча бошнинг сочли қисми, тери ва тирнок зарарланади. Соғлом одамга бемордан ёки унинг буюмлари (бош кийими, тароғи ва б.)дан фойдаланганда, баъзан хайвонлар (мушук, каламуш, сичкон ва б.)дан юкиши мумкин. Аксарият, ёш болалар касалланади. Дастлаб бошнинг сочли қисмида катта-кичик, сарғиш қасмоқ босган жойлар учрайди. К. замбуруғлари соч халтачаси ва сочга зарар етказилади. Соч хира тортиб, чанг босганга ўхшайди, кулранг тусга қиради, мўрт бўлиб қолиб, тўкила бошлайди. Кейинчалик оқиш кепакка ўхшаган пўстчалар ёки сарғимтир қасмоқ

б-н қопланади. Қасмоқ кун сайин кўпая бориб, бошни бутунлай қоплаб олиши, баъзан қобиқ ости йиринг бойлаши мумкин. Вақтида даво қилинмаса, қасмоқ остидаги тери чандикқа айланиб, умрбод соч чиқмайди. Бемор бошини қашиши натижасида К. замбуруғлари тирноққа ва улар орқали терининг бошқа қисмларига ҳам юқиши мумкин. Тери касалланганда гавданинг турли қисмида қасмоқ босган жойлар пайдо бўлади. Касалланган тирноқ қалин тортади, дағаллашади, бора-бора юмшаб, уваланиб кетади. Касаллиқнинг олдини олиш учун гигиена қоидаларига қатъий риоя қилиш талаб этилади. Беморни соғлом кишилардан ажратиб, асосан, касалхонада даволанади. Ит, мушук, сичқон, қушлар, сичқонсимонлар, баъзан от ва қорамолларнинг ҳам К. б-н оғиши кузатилади.

«**КАЛ**» — ўзбек халқ дoston ва эртакларидаги ижобий қахрамон. Ҳаётда хўрланган, кулгули ҳисобланган «К.» ўзининг топқирлиги, донишмандлиги, кишиларга ҳамдардлиги б-н халқ меҳрини қозонган. У афсонавий ёвуз куч (аждар, ялмоғиз, дев ва б.)ларни ҳам, реал салбий куч (хон, подшо, бой, савдогар, қози ва б.)ларни ҳам енғади. «К» дostonларда Жанжалқал, Айноқ, Жайноқ, Эрсак ва Терсак; эртак ва халқ драмаларида эса Полвон Качал номлари б-н юрителиди.

КАЛАБРИЯ — Италия жан.даги ярим орол. Апеннин я.о.нинг жан. қисми. Иони ва Тиррен денгизлари оралиғида. Уз. 250 км чамасида, кенлиги 40 дан 100 км гача. Ер юзасининг қатта қисмини Калабрия Апеннин тоғлари эгаллаган. Энг баланд жойи 2271 м. Иклими ўрта денгиз иклими, янв.нинг ўртача т-раси 10°, июлники 26°, ўртача йиллик ёғин 1000 мм. Тоғ ён бағирлари маквис чакалакзорлари, қисман, ўрмонлар б-н қопланган. Соҳил қисмидаги камбар, сертепа текисликда деҳқончилик қилинади. К. худуди сейс-

мик фаол зона. Йирик шаҳарлари: Режоди-Калабрия, Катанадзаро, Козенца.

КАЛАВА ИП, йигирилган ип — 1) тўқимачилик толаларининг барча турларидан тайёрланган пиликян пилта машинада олинадиган ипларнинг асосий тури, хом ип. Бир неча толани юмшоқкина ҳимариб (баъзан елимлаб) ҳосил қилинади. Бир хил толалардан ёки ҳар хил толаларни аралаштириб, ё бўлмаса, толаларга чиқиндилар (тарандилар)ни қўшиб олинади. Толаларнинг хилига, вазифасига, олиш ва пардозлаш усулларига, хоссалари ва тузилиш хусусиятларига қараб, К.и. турли хилларга бўлинади. Мас, тўқувчилик учун (арқоқ ва танда иплари), трикотажд, ип олиш, арқон эшиш ва б. учун мўлжалланган К.и.лар фарқ қилинади. К.и.ни йигиришга тайёрлаш усулига кўра, у карда, тарокли ва аппарат тизимида тайёрландиган хилларга бўлинади. К.и. йигириш машиналари турига, пардозлаш ва бўйаш усулига қараб ҳам хилларга ажратилади. К. и.нинг хом, оқартирилган, махсус кимёвий эритма б-н ишлов берилган (мерсеризацияланган), бўялган ва б. турлари бўлади. Тузилишига кўра, оддий (бир ипли), олачипор (меланж), ҳажмий (текстурланган), пишитилган (бир неча ипни қўшиб буралган) ва б. хилларга бўлинади. К.и.ни пахта, жун, ипак, зиғир, ипак ва кимёвий толалардан тайёрлаш мумкин. К.и.нинг асосий хоссалари — ингичкайўғонлиги, бурамдорлиги (пишитилганлик даражаси), узувчи кучга чидамлилиги, узаювчанлиги, бир текислиги, мустаҳкамлиги, тозаллиги. К.и.дан тўқувчиликда, ғалтак ип олишда, арқон ва чилвирлар эшишда фойдаланилади; 2) чархта бир неча марта текис қилиб ўралган ва чархдан чиқариб олиб тахланган бир ўрам ип, ипак; ип йигириш учун мўлжалланган хом (бир оз пишитилган) ип. Пилта (пилтақачда юмалокланган бир бўлак пахта, паға)ни оҳиस्ताгина чўзиб ҳосил қилинади.

КАЛАМБО — Африкадаги шаршара, Каламбо дарёсида (Танганьика кўлига қуйилади). Замбия б-н Танзания давлатлари чегарасида. Бал. 427 м. Туристлар кўп боради.

КАЛАМИН (лот. Calamina) — минерал, рухнинг сувли ортосиликати. Кимёвий формуласи $Zn_2SiO_4 \cdot H_2O$. Кристаллари ромбик сингонияли, таёқчасимон ва игнасимон ҳамда тошма, дондор ва зич ҳосилалар кўринишида. Ранги туссиз, оқ, сарғимтир-яшилрокдан зангоригача. Яшил-зангори тусда товланади. Алиқ ифодаланган пироэлектрик хусусиятларга эга. Қаттиқлиги 4—5; зичлиги 3,4—3,5 г/см³. Смитсонит ва виллемит б-н биргаликда кўрғошинрухли конларнинг оксидланиш зонасида вужудга келади. Рух рудаси сифатида маълум. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудларида (Олмаликдаги Кўрғошинкон, Қорамозорнинг кўпгина конлари) кенг тарқалган.

КАЛАМИТНАМОЛАР (Calamitales)— кирилиб битган бўғим танали ўсимликлар қабилиси; улкан қирқбўғимларни эслатади. Бўйи 8—12 м, диаметри 0,5—1 м бўлган. Пояси бўғимлар (тугунлар) б-н бўғим ораликларига ажралган. Новдаларининг бўғимларида шохлари ёки бир томирли оддий чизиксимон барглари тўп-тўп жойлашган. К.нинг спорали куббалари галмагал жойлашган мевалайдиган ва меваламайидиган (стериль) барглardan иборат бўлган. К. анатомик тузилишига кўра, қирқбўғимлардан иккиламчи ёғочининг кучли ривожланганлиги б-н фарқ қилган, лекин танаси ўзакнинг барвақт емирилиши натижасида қирқбўғимларнинг поясидек ғовак бўлган. К.нинг асосий туркуми — Calamites НННг 3 кенжа туркуми бўлган. Содда К. (остерокаламитлар)

девон даврининг охирида пайдо бўлиб, тошқўмир даврининг ўртасида қуриб битган. Уларнинг ўрнини асл К. эгаллаб, булар ҳам ўз навбатида пермь даврида йўқ бўлиб кетган. К. тропик зонанинг паст ва кўпинча, ботқоқ ерларида жуда кўп тарқалган эди.

КАЛАМУШЛАР (Rattus) — кемирувчилар туркумининг бир уруғи. Сичконсимонлар оиласига мансуб. Танаси чўзиқ, думи узун ва тангачалар б-н қопланган. Калта оёғида сийрак жун бор. Қулоғи катта, жуни сийрак (айрим турлариники жунсиз). 60 тури маълум. Ер юзида кенг тарқалган. Ўзбекистонда омбор, яъни кулранг каламуш ва туркистон каламуши, Туркменистонда қора каламуш тарқалган. Омбор К.ининг бўйи 25 см ча, думи нисбаган калтароқ, кам жун, кўпинча тангачалар б-н қопланган, малла ёки жигарранг аралаш кўнғир тусли, корни хира оқ. Ер юзида кенг тарқалган. Ватани — Шарқий Хитой. Ўзбекистонда 2-жаҳон уруши даврида пайдо бўлган. Урушдан кейинги йилларда Тошкентда ариқ бўйи, молхона, омборларда кулранг К. кенг тарқалиб, туркистон К.ини сиқиб чиқарди. Омбор К. жуда серпушт. Урғочиси йилда 3 марта, қар гал 1 — 15 тадан болалайди. Боласи 3—4 ойда вояга етади. К. хайвонлар мурдаси, ўсимликлар ва уларнинг қолдиқлари б-н озикланади. Озик-овқат, донларга, баъзан мўйна, газмолларга зарар етказиши. Альбинос формаси (оқ К.) лаб. хайвони ҳисобланади. Туркистон каламушининг бўйи 12—23 см, думи бўйига тенг. Ранги омбор К.га ўхшайди, аммо корни анча оқ. Шим. Ҳиндистон ва Ўрта Осиё тоғларида яшаб, кўпинча ёнғоқзорларда дарахт илдизлари остида ва турли ковакларда уя ясайди. Жуда серпушт. Бир йилда 4—5 марта 2—13 тадан болалайди. Ҳар хил ўсимлик ва майда жониворлар б-н озикланади. Тоғда меваларга зарар етказиши. К. ўлат каби юкумли касалликларни тарқатади. Қора К. гавдасининг уз. 13—19 см, думи

13,5—23 см, ватани — Ҳиндистон. Бу ердан ҳамма китъаларга ўтган. Ўрта Осиёда фақат Туркменистонда учрайди. Йилда 3—5 мартадан 4—13 тагача болалайди. К.га қарши курашиш учун механик, кимёвий ва биологик воситалардан фойдаланилади.

КАЛАН, денгиз кундузи, камчатка сусари (*Euhadra lutris*) — сусарлар оиласига мансуб сут эмизувчи. Шу уруғнинг ягона тури. К. сусарларнинг энг йирикларидан бири, танаснинг уз. 100—150 см, думи 30—36 см. Сувда яшашга мослашган. Олдинги оёқлари калта, бармоқлари бўғимларга бўлинмаган, панжа ва товонлари эшкакга айланган. Сувга шўнғиганда кулоқлари ва бурун тешиги бекилади. Сув остида 45 мин.гача тура олади. Юнги қалин, қорамтир қўнғир, баъзан тимқора. Йил давомида туллайди. Тинч океан соҳиллари бўйлаб Калифорниядан Аляска, Алеут ороллари гача, Камчаткадан Япония гача тарқалган эди. Қимматли мўйнаси учун кўплаб овланиши туфайли 19-а. ўрталарида ареалининг ҳамма қисмларида деярли кириб юборилган. 1911 й. Халқаро конвенцияга кўра, кўриқхоналарнинг ташкил этилиши ва б. тадбирлар туфайли сони тикланмоқда. Денгиз соҳилида яшайди, сокин об-хавода кечаси ҳам денгизда қолади. Қуруқликда секин ҳаракат қилади. Бўғозлик даври 8—9 ой, урғочилари ҳар 2 йилда бир марта болалайди. Болаларининг кўзи очиқ, сут тишлари ривожланган. Денгиз типратиканлари, моллюскалар ва балиқлар б-н озикланади. К. соҳил бўйи биоценозларининг асосий компоненти, умуртқали ҳайвонлар сонини бошқариб туриши, қўнғир сув ўтларининг сақланиб қолишида муҳим аҳамиятга эга. Денгиз сувининг ифлосланиши, айниқса нефть маҳсулотлари К. учун катта хавф туғдиради. 2 кенжа тури мавжуд, муҳофаза қилинади.

КАЛАНДР (франц. calande — думалатиш, ялтиратиш) — материаллар (газлама, қоғоз, резина ва б.)га гул босиш, уларни силлиқлаш, ялтиратиш, зичлаш машинаси. К. горизонтал жойлашган металл валлар (2—20 та)дан иборат бўлиб, улар орасидан рулон ёки лист материаллар ўтказилади. Валлар ричаг-юк, пневматик ва гидравлик қурилмалар ёрдамида қисилади ҳамда кўтарилади. Қоғоз и.ч.да К.нинг машинаси, суперкаландр, калибрловчи ва босма нақш туширадиган хиллари бор. К. тўқимачиликда, резина и. ч.да, пластмассалардан полимер плёнкалар ва буюмлар тайёрлашда, қоғоз саноатида қўлланилади.

КАЛАХАРИ — Жан. Африканинг марказий қисмидаги чала чўлли табиий ўлка. Ботсвана, ЖАР, Намибия, Замбия, Зимбабве, Ангола худудида. Уз. 2000 км чамасида, кенглиги 1200 км дан зиёд. Майд. 630 минг км². Плато ва ясситоғлар б-н ўралган эол рельеф шаклига эга ботикдан иборат. Шим.да Конго-Замбези сувайирғичи, жан. да Оранж дарёси водийси б-н чегараланади. Ер юзаси бир оз паст-баланд, кўп қисми кум б-н қопланган бўлиб, бал. 900—1000 м. Иқлими тропик ва субэкваториал иқлим, ўртacha т-раси ёзда 24—26°, қишда 12—18°. Йилига 150 мм дан 1000 мм гача ёгин ёғади (энг кўп ёгин дек.—фев. ойларига тўғри келади). Дарё кам. Шўр сувли саёз қўл ва боткоқлик кўп. Тупроғи жигарранг-кизил, латерит, кизил-қўнғир тупроқ. Ўсимлик дунёси — шим.да саванналардан, жан.да чул ва чала чул ўсимликларидан иборат. Катта қисмида ўсимлик умуман ўсмайди. Ҳайвонот дунёси Эфиопия областининг Африка кичик областига мансуб. Аҳолининг асосий қисми овчилик ва чорвачилик б-н шуғулланади. К.нинг жан. қисмида товар маҳсулот берувчи чорвачилик ривожланган, айрим ерларда деҳқончилик қилинади. К. худудида Этоша-Пан миллий парки ташкил этилган.

КАЛАХОНА МАЖМУАСИ - Озарбайжондаги меъморий ёдгорлик мажмуи (17-а.). Шемаха ш.нинг Калахона қишлоғида жойлашган. 9 мақбарадан 8 таси сақланган. Мақбаралардан бирининг чуқур равокли эшиги тепасидаги китобасида қурилган йили (1663), уста Абдул Азим Сарқор номи сақланган. Мақбара 8 қиррали, пирамида шаклида, қулоҳий гумбази пишиқ ғиштдан қурилган. К.м. 1960 й.да таъмирланган. Мақбараларнинг ташқи кўриниши, гумбазлари Фахриддин Розий мақбараси, Султон Такаш мақбараси, Жаҳонгир мақбараси, Қалдирғочбий мақбараси қабиларга ўхшашдир.

КАЛБА ТИЗМАСИ — Олтойнинг жан.-ғарбидаги тоғ тизмаси. Қозоғистоннинг Шарқий Қозоғистон вилоятида. Уз. 400 км. Асосан, паст тоғ массивларидан иборат бўлиб, шарқида бал. 1300—1500 м (энг баланд жойи 1608 м), ғарбида 450—700 м. К.т. палеозой сланецлари, қумтош ва интрузив жинслардан (асосан, гранитлардан) таркиб топган. Олтин ва полиметалл руда конлари бор. 800—1200 м баландликкача дашт ўсимликлари ўсади, ундан баландда сийрак қарағай ва қайин-тоғ тераги ўрмонлари, энг баланд чўққиларида дашт субальп ўтлоқлари мавжуд.

КАЛВИН (Calvin) Мелвин (1911.7.6, Сент-Пол, АҚШ, Миннесота штати)— америкалик биокимёгар. Вашингтон Миллий ФА аъзоси. Мичиган тоғ иши ва технологияси коллежини тугатган (1931). Берклидаги Калифорния ун-ти проф. (1947 й.дан). Илмий ишлари фотосинтезга оид. К. ўсимликларнинг СО₂ ни ўзлаштириш пайтда содир бўладиган биокимёвий жараёнлар босқичларини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1961).

КАЛГАРИ — Канаданинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Альберта провинциясида, Қояли тоғлар этагида. Аҳолиси 819,3 минг киши (1996). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг муҳим саноат, савдо (галла ва чорва) маркази. Шаҳарнинг бунёдга келиши нефть саноатининг ўсиши б-н боғлиқ. Нефтни қайта ишлаш, кимё, машинасозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т бор. Қишки курорт. К.да 15-Қишки олимпиада ўйинлари (1988) бўлиб ўтган.

КАЛЕ — Франциянинг шим. қисмидаги шаҳар. Паде-Кале департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 76 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Халқаро аҳамиятга эга транспорт йўллари тугуни. Паде-Кале бўғозидаги порт. К.дан денгиз йўли орқали Буюк Британияга йўловчилар ташилади. Машинасозлик, кимё, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Қадимдан тўр (кружева) тўқилади, кашта тикилади. Шаҳарга 9—10-а.ларда асос солинган. 13-адан бошлаб Англия б-н Франция ўртасидаги савдо алоқаларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 14—16-а.ларда шаҳар инглизлар қўл остида бўлган.

КАЛЕДОН БУРМАЛАНИШИ (Шотландиянинг лот. номи Каледониядан)— эрта палеозой ва силур даврларида содир бўлган тоғ ҳосил бўлиш жараёни. Баъзи ҳудудларда девон даврида яқунланган. К.б. терминини фанга француз геологи М. Бертран 1887 й.да киритган. К.б. Британия оларининг катта қисми, Скандинавия я.о.нинг шим.-ғарбий қисмида, Шпицберген о.ларида, Осиёда — Марказий Қозоғистоннинг ғарбий қисми, Ғарбий Саян, Тоғли Олтой, Монголия Олтойи, Жан.-Шарқий Хитой, Шарқий Австралияда, Гренландиянинг шим. ва шарқий қисмида, шунингдек, Шим. Аппалачи ва б. жойларда

бўлиб ўтган. К.б. чўкиш ва кўтарилиш даврларини ўз ичига олади. К.б.нинг энг дастлабки фазаси кембрийнинг ўрта ва охирига, асосий фазалари эса ордовик охири — силур боши ва охирига ҳамда девон бошига тўғри келади. Дастлаб геосинклиналь хавзалар пайдо бўлган. Бу хавзалар гилли сланец, граувакка, спилитдиабаз, диабаз, оҳактош каби тоғ жинсларидан ташкил топган. Геосинклиналь хавзалари К.б.нинг 2-даврида кўтарилиб, ундаги қатламлар бурмаланган ва уларнинг ўрнида тоғ тизмалари пайдо бўлган. Ернинг геологик ривожланиш тарихини ўрганишда К.б.нинг ўрни муҳим. К.б.нинг герцин бурмаланишидан фарқи кўплаб ҳудудларда геосинклиналь ривожланиши яқунланмаганлиги, яққол ифодаланган олд ботикларнинг йўқлиги, кечки калийли гранитларнинг камлиги ва эрта геосинклиналь вулканизм ва офиолитларнинг кенг тарқалганлигидадир. К.б. бўлган ҳудудлардан хром, никель, олтин, нодир металл, фосфор конлари кўп топилган. Ад.: Тектоника Евразии, М., 1966; Пронин А. А., Каледонский цикл тектонической истории Земли, Л., 1969.

КАЛЕЙДОСКОП (юн. kalos — чиройли, eidos — кўриниш ва skopeo — кўраман, кузатаман) — ичига бирига нисбатан 60° бурчак остида жойлаштирилган 3 та кўзгу пластинкалари ўрнатилган трубка. Инглиз физиги Д.Брюстер 1817 й.да кашф қилган. Трубканинг бир томони хира шиша б-н беркиртилиб, турли рангдаги шиша синиқлари солинади, иккинчи томонига кузатиш учун шаффоф шиша ўрнатилади. Трубка айлантирилганда хира шиша қўйилган учиди дам-бадам ўзгариб турадиган турли шакллар кўринади. К.дан меъморлик, тўқимачилик ва б. соҳаларда нусхалар олишда фойдаланилади; у болалар ўйинчоғи сифатида ҳам ишлатилади.

КАЛЕНДАРЬ (лот. *calendarium* —

қарз дафтари), таквим — йил, ой, ҳафта ва кунлар ҳисоблашни юритиш тизими. Қуёш, Ой, сайёраларнинг кўринма ҳаракати, кун б-н туннинг алмашинуви, Ой фазалари ва йил фаслларининг даврий равишда такрорланиб туришига асосланади. К.нинг пайдо бўлиши одамнинг хўжалик фаолиятини юритиш эҳтиёжи б-н боғлиқ. Одамлар Қуёшнинг чиқиб ботишини кузатиб — кун, Ой ўроғининг аввал катталашиб, сўнг кичрайишига қараб — ой, йил фаслларининг давомида Қуёшнинг уфқдан қанчалик кўтарилишини кузатиб йил тушунчаларига келишган. Аста-секин вақтни яна ҳам аниқроқ ҳисоблаш эҳтиёжи б-н соат, минут бирликлари, мифологик аънаналар асосида ҳафта тушунчаси киритилган. Вақт ҳисобини тўғри юритиш учун дастлабки расадхоналар қурилган, қуёш соати ўйлаб топилган. К. ҳисобининг асосий бирлиги — йш. Йил эса ойларга, ойлар эса кунларга бўлинган. Бу 3 тушунча 3 хил астрономик ҳодиса — мос тартибда Ернинг Қуёш атрофида айланиши, Ойнинг Ер атрофида айланиши ва Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши б-н боғлиқ. Бу 3 ҳодисанинг давомийлиги анча мураккаблиги йилни ойларга, ойни кунларга бўлишни мураккаблаштиради. Бу масала турли халқларда турли усулда ҳал этилган ва шу тарзда қуёш К.и (шамсий таквим), ой К.и (қамарий таквим) ҳамда ой-қуёш К.и (шамсий-қамарий таквим) ишлаб чиқилган. Қуёш к а л е н д а р и нинг асосий бирлиги — тропик йил. Унинг узунлиги кетма-кет икки баҳорги тенгкунлик оралиғидан иборат бўлиб, 365,2422 кун, яъни 365 кун 5 соат 48 мин. 46 сек.га тенг. Дастлабки шамсий К.дан фойдаланган кад. мисрликлар бир йилни 365 кун деб олишган. Бир йил 30 кунлик 12 ойга бўлинган ва йил охирида қўшимча 5 кун қўшилган. Қад. Римда ҳам бир йилни 365 кун деб олинган, лекин йилнинг ойларга бўлиниши яна ҳам мураккаброқ бўлган. Бундан ташқари кад. Миср ва Рим К.ларида йил узунлиги тропик йилдан тахм. 6 соатига

қиска бўлгани учун баҳорги тенг кунлик ҳар 4 йилда 1 кунга сурилган ва бу ҳам чалкашликларга сабаб бўлган. Уларни бар-тараф этиш учун Рим консули Юлий Цезарь мил. ав. 46-й. да юнон астрономи Созиген таклифига мувофиқ К. ислоҳотини ўтказди: ҳар 4 й.дан бири 366 кунлик (кабиса) деб қабул қилинади. Бу К. Юлий календари деб юритилади. Юлий К.ида бир йил 12 ойга бўлиниб тоқ ойлар 31 кун, жуфт ойлар 30 кун, фақат фев. оyi 28 кун (кабиса йили 29 кун). Дунёнинг кўп мамлакатларида ҳозиргача ойлари-нинг Юлий К.даги номлари қўлланади. Юлий К.да бир йил тропик йилдан 11 мин. 14 сек. ортиқ бўлгани учун бу фарқ ҳар 400 йилда тахм. 3 кунни ташкил қилади. Бу фарқ йиғилиб 16-а.да 10 кунга етган, натижада баҳорги тенг кунлик 11 март га тўғри келиб қолган. Бу номуаносиблик христианларнинг диний байрамларини белгилашда чалкашлик келтириб чиқарар эди. Шунинг учун Юлий К.даги католикни тузатиш учун Рим папаси Григорий XIII 1582 й. 24 фев. да италиялик врач ва математик Луиджи Луллио лойиҳаси бўйича К. ислоҳотини ўтказди: 1) 1582 й. 4 окт.дан кейинги кун 15 окт. деб олинади ва баҳорги тенг кунлик 21 мартга қайтарилади; 2) тўртга бўлинадиган йиллар Юлий К.даги каби 366 кун деб олинади; 3) ҳар 400 йилда 3 кун чиқариб ташланади — 400 га бўлинмайдиган йиллар 365 кунлик (яъни оддий) йил деб эълон қилинади. У Григорий календари деб юритила бошлади. Саналарни Григорий К.ига мувофиқ ҳисоблаш янги услуб деб аталди. Саналарни аввалгидек Юлий К.и асосида ҳисоблашда давом этиш эса эски услуб номини олган. Григорий К.и 16-адан бошлаб аста-секин дунёнинг кўпчилик мамлакатларига тарқалди. Ўзбекистонда ҳам у 1918 й. 14 фев.дан қўллаб келинади.

Йил узунлиги ва ой-кунларга бўлиниш К.га мувофиқ юритилса, йиллар ҳисоби алоҳида келишув б-н белги-ланиши лозим. Қачон биринчи йил деб

олиниши б-н бу масала ҳал бўлади ва ис-талган санани ҳисоблаш имкони туғилади. Бундай келишув К. б-н бирга хронология деб аталади. Григорий К.и қабул қилинган мамлакатларнинг кўпчилигида хронология Исо Масихнинг туғилган кунидан бошланади, яъни Исо (ас) туғилган кун 1-йилнинг 1 январи деб қабул қилинган. Тарихнинг мана шу са-наси-гача даври эски эра (милоддан ав-вал), кейинги даври эса янги эра (мило-дий) деб ҳам аталади. Ой календариди асосий бирлик вази-фасини синодик ой ўтайди. Ой Ер атрофида айланиши давомида Куёшнинг тўғриси-га келиши ой боши дейилади. Бу вақтда Ой кўзга кўринмайди, 1—2 кундан кейин у ғарбда кечкурун ўткир ўрок («янги ой») шаклида кўринади. Ой К.ида 12 ой бир йилни ташкил этади. Синодик ой 29,5306 сутка, яъни 29 кун 12 соат 44 мин. 3 сек. бўлгани учун бир йил тахм. 354 кунга тенг бўлади.

Ҳозир Ой К.и араб мамлакатларида амал қилади. 20-а.гача у асосий аҳолиси му-сулмон бўлган мамлакатлар, жумладан, бизнинг юртимизда ҳам қўлланган ва хижрий (аниқроғи хижрий-қамарий) тақвим деб аталган. Ҳижрий тақвимда хронология пайғамбар Муҳаммад (ас) нинг Маккадан Мадинага кўчиб борган (арабча хижрат) кунидан бошланади. Бу сана Юлий К.ида 622 йил 16 июль жума кунига тўғри келиши аниқланган. Ҳижрий тақвимда 12 ойдан тоқлари 30, жуфтлари эса 29 кун. Бунда бир йил 354 кун бўлиб, 12 синодик ойдан қиска бўлгани учун ҳар ўттиз йилдан 11 таси кабиса деб олинади. Кабиса йилнинг сўнгги ўн иккинчи оyi (зулҳижжа) 30 кун бўлади. Ҳижрий тақвимда ўттиз йил-лик даврлар (1-йилдан 30-йилгача, 31-йилдан 60-йилгача ва х.к.) қўлланади. Ҳар ўттиз йиллик даврнинг 2, 5, 7, 10, 12, 15, 17, 19, 21, 24, 27 ва 29 йиллари каби-садир. Мас, хижрий 1426 йил кабисами-йўқми эканлигини аниқлаш учун ундан $30 \text{ га каррала қисми чегириб ташланади: } 1426 - 30 \times 47 = 1426 - 1410 = 14$, демак,

бу йил оддий экан, 1427 йилда эса қолдиқ 15 чиқади ва кабиса бўлишини кўрсатади. Айрим Шарқ мамлакатларида ҳижрий тақвимнинг кабиса йиллари бошқа усулда ҳам аниқланган. Шунингдек, Эронда ҳижрий-қамарий тақвим б-н бир пайтда ҳижрий-шамсий тақвим ҳам қўлланади. Унда хронология ҳижрат кунидан бошланади, аммо йил узунлиги Куёш К.и бўйича ҳисобланади. Йил боши сифатида баҳорги тенгкунлик — Наврўз куни, ойлари эса буржлар б-н деярли устма-уст тушади.

Айрим Шарқ мамлакатларида ҳам йил, ҳам ой асосий бирлик бўлган ой-куёш календарлари қўлланади. К. тарихида Умар Хайём тақлиф қилган ислохот ҳам аҳамиятга молик. У ўша даврда амалда бўлган К.лар б-н танишиб, улардаги камчиликлардан холи бўлган куёш К.ини ишлаб чиққан ва салжуқийлар султони Жалолиддин Маликшоҳ томонидан жорий ҳам қилинган (Юлий К.и бўйича 1079 й. 15 мартда). Аммо султон вафотидан (1092 й.) кейин амал қилинмай қолиб кетган. Умар Хайём тақвимида ҳар 33 йилдан 8 таси: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28 ва 33-йиллар кабиса йил бўлган. Бунда бир йил ўртача $365 + 8/33 = 365,242424$ кунга тенг бўлиб, тропик йилдан атиги 19,7 секундга фарқ қилади. Умар Хайём тақвимини амалдаги К.лар ичида энг содда ва аниғи дейиш мумкин. Қадимдан турли халқлар турлича К.лар ва хронология тизимларидан фойдалангани бир К.даги саналар бошқа К.да қайси санага мос келиши масаласини ўртага чиқарган. Бу масалани ҳал этишга айниқса ал-Хоразмий, Беруний ва Улуғбек катта ҳисса қўшган. Хусусан, Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» асарида ўша даврда Яқин Шарқ, Хитой, Европада қўлланган ўндан ортиқ К.лар ўртасидаги мутаносиблик баён қилинган. Мусулмон Шарқи, жумладан Ўрта Осиё халқлари тарихи, классик ва маданий ёдгорликларида саналар ҳижрий-қамарий тақвимда берилган. Шунинг учун бундай ёдгорликлар ўрганилганда ҳижрий сана-

ларни милодий, яъни Юлий-Григорий К.ига ўтказиш масаласига дуч келинади. Бир ҳолатда бу масалани тақрибий ҳал этиш — ҳижрий йилга мос милодий йилни ҳисоблаш кифоя қилса, иккинчи ҳолатда уни аниқ ҳал этиш — тайин ҳижрий санага милодий бўйича қайси кун тўғри келишини топиш лозим бўлади. Манбашунослар ишини енгиллатиш мақсадида турли мутаносиблик жадваллари тuzилган. Жадвал бўлмаган тақдирда махсус қоидадан фойдаланиш мумкин: ҳижрий йил Н б-н, милодий йил М б-н белгиланса, у ҳолда: $M = N - C + 622$, $N = M - 622 + M_{y2622}$ Мас, манбаларга кўра Алишер Навоий ҳижрий 844 йилнинг 17 рамазонида таваллуд топган, яъни $N = 844$. Энди $844 : 33$ тақрибан 25,6 га тенглиги учун $M = 844 + 622 - 25,6 = 1440,6$. Одатда, бу натижа 1440/1441 (яъни 1440 ё 1441) кўринишда ёзилади. Қоидани бир оз ўзгартириб, микрокалькуляторда ҳисоблашга мослаш мумкин: $M = N * 354 : 365 + 622$, $N = M * 365 : 354 - 622$. Бир К.даги тайин А кунга иккинчи К.да қайси В кун тугри келишини аниқлаш лозим бўлса, у ҳолда даставвал ҳар икки К. учун мутаносиблиги маълум кун — бошланғич ҳисоб нуқтаси олинади. Хусусан, ҳижрий ва Юлий-Григорий К.лари учун бошланғич нуқта сифатида ҳижрий 1-йилнинг 1-муҳаррами милодий 622 йил 16 июлга мос келиши олинishi мумкин. Сўнг биринчи К.га мувофиқ А кунгача неча кун ўтгани ҳисобланади ва бошқа К.да шунча кун ўтса, қайси сана чиқиши т о п и л а д и . Шундай қилиб, К.лар ўртасидаги мутаносиблик уларнинг хронологиясига (эрасига) ҳам боғлиқдир. Турли халқларда минг йиллар мобайнида турлича эралар қўлланган. Хитойда йил ҳисоби ҳукмдор Хуан Ди подшолиги бошланган сана — мил. ав. 2637 й.дан ҳисобланган. Қад. Мисрда ягона узлуксиз йил қисоби бўлмаган — ҳар бир фараон тахтга ўтириши б-н йил ҳисоби бошидан бошланган. Қад. Бобилда Набонассар подшо-

лиги бошланган мил. ав. 747 и.дан ҳисобланган эра қўлланган. Юнонистонда хронологияга 1-Олимпиада бошланган йил — мил. ав. 776 й. асос қилиб олинган. Қад. Римда йил ҳисоби афсонавий қаҳрамон Ромул шаҳарга асос солган сана — мил. ав. 753 й.дан бошланган. Кейинчалик император Диоклетиан (Дақъёнус) ҳукмдорлиги бошланган эрага ўтилган, у мил. 284 й.га тўғри келади («Дақъёнусдан (алмисокдан) қолган» деган ибора шундан келиб чиққан). «Дунёнинг яратилиши»дан бошланган эранинг бир неча варианты ҳам бор. Жумладан, қад. яҳудий К.и бўйича дунёнинг яратилиши мил. ав. 3761 й., Византия К.и бўйича эса мил. ав. 5508 й. содир бўлган. Ҳоз. вақтда кўпчилик мамлакатларда қабул қилинган янги эра — «Исо Масих туғилган кун»дан бошланган эра қўлланади. Григорий XIII ислоҳоти К. вақтини астрономик вақтга яқинлаштирган бўлса ҳам К.нинг ички тузилишидаги ойлардаги кунлар сони бир хил эмаслиги, ҳафталарнинг ойлар ичида бўлиниб кетиши каби ноқулайликлар сақланиб қолган. Шунинг учун мукамалроқ К. лойиҳаларини ишлаб чиқишга уринишлар бўлган. Мас, Ҳиндистон ҳукуматининг ташаббуси б-н К.ни ислоққилиш масаласи 1953 й.да БМТга қўйилган. БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши (ЭКОСОС) доимий К. лойиҳасини маъқуллаган. Унга кўра ҳар бир чорақда 13 та тўлиқ етти кунлик ҳафта (ҳаммаси бўлиб бир йилда 364 кун) ва йил охирида қўшимча бир кун (31 дек. ўрнига) — Тинчлик байрами куни белгиланган. Кабиса йиллари эса, шунингдек, 6- ва 7-ойлар орасида яна бир кун — Кабиса йил байрами қўшилади. Қўшимча кунлар ҳафталар ва ойлар ҳисобга киритилмайди (яъни улар қайси ой ва ҳафтанинг кунлари бўлиши кўрсатилмайди). Бу лойиҳа бўйича ҳар чоракнинг биринчи ойлари (январь, апрель, июль, октябрь) 31 кундан, қолган ойлар эса роппа-роса 30 кундан ташкил

топиши керак. Шунда ҳафтасига бир кун дам олиш куни ҳисобланса, ҳамма ойларидаги иш кунлари сони доимий — 26 кундан бўлади. Ҳар бир халқнинг миллий байрамлари борлиги ва дам олиш куни 2 кун қилиб белгиланганлиги туфайли, бу лойиҳани айрим мамлакатлар маъқулламади. Шунинг учун 1956 й.дан кейин К. ислоҳоти олдинги силжимаси. Кейинчалик бошқа К.лар лойиҳалари тақлиф қилинди, лекин уларни ҳаётга жорий этиш масаласи очик қолмоқда. К. тарихи — инсоният цивилизациясининг узвий ажралмас бўлган. Ташки олам тўғрисидаги билимлар кўпайган сари ва турли даврларда халқ хўжалиги эҳтиёжлари б-н боғлиқ равишда К.лар такомиллашиб борди. Мае, ой К.ининг пайдо бўлишини ибтидоий одамнинг турмуш тарзи б-н боғлаш мумкин. У даврларда овчилик ва термачилик одам фаолиятининг асосини ташкил қилган эди. Аста-секин дехқончилик ва чорвачиликка ўтилиши ой-куёш К.и ва куёш К.ининг пайдо бўлишига олиб келди. Кейинги икки юз йиллик К.ларнинг ички тузилишини такомиллаштиришга интилиш б-н тарихга кирди. 18-а. охиридаги Европадаги саноат тўнтариши, 19-а.даги индустриаллаштириш, 20-а.даги фан ва техника инқилоби К.ни такомиллаштириш муаммосини долзарб қилиб қўйди. Фан-техника тараққиётининг халқ хўжалигини электронлаштириш, комплекс механизациялаштириш, ЭҲМ ва компьютерларни халқ хўжалигига кенг жорий қилиш б-н боғлиқ ҳозирги босқичда доимий К.лар тузиш муаммоси долзарб бўлиб қолди. Лекин охириги пайларда К.ни ислоҳ қилиш масаласи кўтарилмай турибди. Ад.: Бакулин П. И., Блинов И. С., Служба точного времени, М., 1968; Селешников С. И., История календаря и хронология, М., 1977; Цыбульский В. В., Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1982; Володомонов Н.В., Календарь; прошлое, настоящее, будущее, М., 1981; Аъзамов А., Икки аср.

Ҳижрий ва милодий таквимларнинг кунма-кун мутаносиблик жадваллари. Абдулла Аъзамов, Собит Илёсов.

КАЛЕНДАРЬ — йил, ой ва кунлар, ҳафта кунлари, асосий байрамлар ҳақидаги ахборотлардан иборат, баъзан астрономик маълумотлар ҳам бериладиган босма нашр. К. китобча, журнал, совга ва реклама альбомлари, йиртма ва вараклама жадвал, плакат ва б. шаклларда нашр этилади. Қад. Римда қарз дафтарлари К. дейилган, унга қарз берувчи ҳар ойнинг дастлабки кунларида киритиладиган фоизлар — календарни (номи шундан олинган) ёзиб борган. Бизгача маълум бўлган энг қад. Рим К.га мил. 354 санаси қўйилган. Ўрта асрларда К. нашри б-н черков шуғулланган, 14-а.дан Европада дунёвий мазмундаги К. пайдо бўлди. Бундай К.ларда йилнинг фасл ва ойлари, юлдузлар туркуми ва б.ни жадвал тарзида кўрсатиш расм бўлган. Бундай К.лар мусулмон мамлакатларида ҳам кенг тарқалган (қ. Зижлар). Китоб босиш ихтиро этилиши б-н турли мамлакатларда босма К.лар ҳам тайёрлана бошланди. Ўзбек тилида биринчи босма К. Шохимардон Иброҳимов томонидан тузилиб, 1871 й. Тошкентда Туркистон ҳарбий округи босмаҳонасида чиқарилган (унинг 1872 й. 2-нашри Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонасида сақланади). Бу К.да астрономик маълумотлардан ташқари ярмарка-бозорлар, давлат банки бўлимлари, Туркистон ва Россиядаги шаҳарларга олиб бориладиган йўллар, суд низомлари, почта алоқаси тартиб-қоидалари, бахтсиз ҳодисалар рўй берганда кўрсатиладиган биринчи тиббий ёрдам ва ш.к. ҳақида маълумотлар келтирилган. Иккинчи жаҳон урушига қадар Ўзбекистонда, асосан, жадвал К.лар нашр этилган. «Чўнтак календари» чиқарилган (1966-67). 1963 й.дан бошлаб «Ўзбекистон» нашриётида мунтазам равишда (фақат 1973 й.да чиқмади) «Ўзбекча календарь» (тузувчилар: Мели

Жўра, Комилжон Абдуллаев) нашр этилиб, адади 400 мингга етган (1963—83). Кейин шундай К.ни Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси қошида ташкил этилган календарь бўлими чиқарди (1983—89). «Ўзбекистон» нашриётида 1994 й.дан мунтазам вараклама календарь, плакат календарь чиқарилмоқда. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идораси йиллик мусулмонлар йили таквими (мусулмонлар календарини чиқарган (1943 й.дан). Ҳоз. «Мовароуннахр» нашриёти йилнинг ҳар чораги учун алоҳида «Мусулмонлар таквим китоби» чиқармоқда (1977 й.дан). Унда куёш чиқиши ва ботиши, туш, қибла йўналиши, ҳижрий сана ва намоз вақтлари кўрсатилади. «Мовароуннахр» нашриётида ҳар йили «Рамазон» таквими ҳам чиқади. Унда рўза тутилидиган кунлар, сахарлик ва ифторлик вақтлари кўрсатилади.

КАЛЕСНИК Станислав Викентьевич [1901.10(23).1 — Петербург—1977.13.9] — рус гляциологи ва табиий географи. Россия ФАнинг акад. (1968). Санкт-Петербург ун-тини тугатган (1929). Шу ун-тда табиий геогр. кафедраси мудири (1950 й.дан). Қўлшунослик ин-ти директори (1955 й.дан). Илмий ишлари умумий ер билими, ландшафтшунослик, гляциология, шунингдек, Марказий Тяньшан ва Жунгария Олатови геоморфологияси назарий масалаларига бағишланган. Табиий геогр. га хионосфера, муз босиш энергияси, географик структура каби янги тушунча ва терминларни киритган. 1964 й.дан Россия геогр. жамияти раиси, 1968—72 й.ларда Халқаро геогр. иттифоки вице-президенти. Краков ва Финляндия (Турку) ун-тларининг фахрий д-ри. К. номига Орка Или, Жунгария Олатови ва Қутбий Урал тоғларидаги музликлар қўйилган. Ас: Общая гляциология, Л., 1939; Основы общего землеведения, 2-е изд., М., 1955; Умумий ер билими қиска курси, Т.,

1967; Общие географические закономерности Земли, М., 1970.

КАЛИ — Колумбиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Валья-дель-Каука департаментининг маъмурий маркази. Ғарбий Кордильера тоғларида, 1100 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 1,7 млн. киши (1995). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Каука водийсидаги ривожланган қ. х. районининг муҳим иқтисодий маркази. Озиқ-овқат, резина-техника, тўқимачилик, пойабзал, тикувчилик, цемент, электротехника саноати корхоналари мавжуд. Велосипедлар ишлаб чиқарилади. К. яқинидан кўмир қазиб олинади. 2 ун-т, музей бор. К.га 1536 й.да асос солинган. 16—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

КАЛИБР (араб, калибр — шакл) — 1) машинасозликда шкаласиз ўлчов асбоби; унинг ёрдамида буюмларнинг ўлчамлари, шакли ёки ўзаро жойлашиши ўлчанади. Бикр ва керакли ўлчамга ўрнатилган нормал (номинал ўлчамлар текшириладиган); чегаравий (энг катта ва энг кичик ўлчамлар текшириладиган), бир ва икки томонли хилларга бўлинади. Икки томонлама чегаравий тешиқларни текширадиган пробкалар ва цилиндрик деталларни текширадиган К.-асбоблар энг кенг тарқалган; 2) прокат ишлаб чиқаришда — туташувчи икки прокат валик орасида кесиб олиб ҳосил қилинган тирқиш; ундан керакли ўлчам ва шакл бериш учун қисиладиган металл ўтказилади. Ҳар бир профиль учун валикларда бир неча К. қилинади. Тўғри тўртбурчак ёки думалоқ заготовклар шу К.лардан бирин-кетин ўтказилганда зарур шаклни олади. Пластиклиги кам бўлган пўлатларни калибрлаш учун улар қиздириб чўзилади; 3)ўқ отувчи қуролларда стволи ҳамда снаряд (мина, ўқ)нинг диаметри; қуролнинг кучини

аниқловчи асосий қийматлардан бири. Ўқ отувчи қуролларнинг К.и чизикли бирликларда: дюймлар, линиялар (0,1 дюйм), миллиметрларда ўлчанади. Артиллерияда К. ствол узунлигининг канал диаметрига нисбати б-н ўлчашда ҳам қўлланилади. К. силлиқ стволли қуролларда ички диаметри, ўйилган стволли қуролларда қарама-қарши ўйиқларнинг оралиғи бўйича, снарядда кўндаланг кесим бўйича аниқланади. Силлиқ стволли ов милликлариде эса К. ствол каналига қатор жойлаштирилган, оғирлиги 400 г бўлган юмалоқ кўрғошин ўқлар сонига қараб аниқланади.

КАЛИДАСА (тахм., 5-а.) — ҳинд шоири ва драматурги. К.дан «Рағҳу насли», «Кумарийнинг туғилиши», «Даракчи будут», «Йил фасллари» лирик дostonлари ҳамда «Малавика ва Агнимитра», «Узугидан танилган Шакунтала» (ёки «Шакунтола»), «Матонат б-н олинган Урваши» драмалари қолган. Ҳинд адабиётининг қад. ёдгорликлари саналган ведалар, «Махабҳорат» ва «Рамаяна» эпик дostonлари К. асарларига манба бўлиб хизмат қилган. К. халқ манфатларини назар-писанд қилмайдиган ҳукмдорларнинг босқинчилик урушларини қоралаган, инсоннинг ижодий салоҳиятини улуғлаган. К. «Рағҳу насли» дostonида афсонавий Рағҳу наслининг хаёти, шунингдек, Ҳиндистондаги турли халқларнинг турмуш тарзини акс эттирган. К. — нозик руҳшунос ҳамдир. Унинг драматургияси қад. Ҳиндистонда театр санъатининг юксак даражада ривож топганлигини кўрсатади

КАЛИЙ (араб, ал-кали — поташ; лот. Kalium), К. — Менделеев даврий системасининг I гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Ишкорий металл, тартиб рақами 19, ат.м. 39,0983. Иккита барқарор изотоп - $^3\text{K}(93,259\%)$, $^4\text{K}(6,729\%)$, шунингдек, радиоактив изотоп $^{40}\text{K}(T_{1/2}= 1,32 \cdot 10^9 \text{ й.})$ дан иборат. Инглиз физиги ва кимёга-

ри Г. Деви 1807 й.да К. гидроксид (KOH) ни электролиз қилиб, К. металини олди ва уни потассий деб атади. 1809 й.дан у «калий» деб атала бошлади. К. кимёвий жиҳатдан фаол металл, табиатда соф ҳолда учрамайди. Минераллар (мас, дала шпати, слюда, сиввинит, карналлит, каинит, алунит ва б.) таркибида учрайди. К. инсон ва ҳайвон организми учун муҳим биоген элементлардан ҳисобланади. К. табиатда кенг тарқалган, Ер пўстидаги микдори оғирлик жиҳатидан 2,41%. Суюқлиниш т-раси 63,51°, қайнаш т-раси 76Г, зичлиги 862,9 кг/м³. Бирикмаларда бир валентли, атом радиуси 0,2313 нм, ион радиуси (қавсда координацион сон келтирилган) K⁺ 0,151 нм (4), 0,152 нм (6), 0,160 нм (7), 0,165 нм (8), 0,178 нм (12). Кумуш каби оқ, юмшоқ, енгил металл. К.ни преслаш, пичоқ б-н кесиш мумкин. Ҳавода тез оксидланади (қиздирилганда ёнади); шунинг учун К. керосин, бензин ёки минерал мойда сақланади. Сув б-н реакцияга киришиб, К. гидроксид (KOH), водород б-н бирикиб, К. гидрид (KH), металллар б-н интерметалл бирикмалар (мас, Na₂K) ҳосил қилади. Саноатда К. KOH ёки KCl га Na метали таъсир эттириш усули б-н олинади. Суюлтирилган KOH ёки KCl дан электролиз усули б-н ҳам К. олиш мумкин. К. бирикмалари фотоэлементлар тайёрлашда, синтетик каучук, шиша, совун ва б. и.ч.да, ўғит саноатида, ядро техникасида, тиббиётда ишлатилади. Калий бирикмалари. Калий гидроксид (уювчи калий), KOH — рангсиз кристалл модда, кучли ишқрр. Суюқлиниш т-раси 380°, қайнаш т-раси 1325°, зичлиги 2,044 г/см³. Гигроскопик модда. Сувда эрувчанлиги 49,4% (0° да), этанолда 27,9% (28° да), метанолда 35,5% (28° да). К.г. калий хлорид эритмасини электролиз қилиб олинади. Суюқ совун ва калийнинг бошқа бирикмаларини олишда, ишқорий аккумуляторларда, H₂S, SO₂ ва CO₂ га адсорбент, NH₃ N₂O, PH₃ ва б. учун қуритувчи сифатида қўлланилади. Калий оксид, K₂O — рангсиз кристал-

лар. Суюқлиниш т-раси 740°; зичлиги 2,32 г/см³. Ҳавода CO₂ ни ютиб K₂CO₃ га айланади. Сув б-н шиддатли реакцияга киришиб, KOH ҳосил қилади. Спирт ва эфир б-н таъсирлашади. К.о. калийга KOH, K₂O₂, KNO₂ ёки KNO₃ таъсир эттириб олинади. $KNO_2 + 3K = 2K_2O + 1/2N_2$; $3KN_3 + KNO_2 = 2K_2O + 5N_2$ К.о. — махсус шишалар компоненти, NH₃ синтезида фаолловчи модда сифатида қўлланилади. Калий хлорат, Бертолле тузи, KClO₄ — хлорат кислота (HClO₃)нинг калийли тузи. Рангсиз кристалл модда, зичлиги 2,32 г/см³, суюқлиниш т-раси 356°. Сувда оз эрийди. Қиздирилганда парчаланади ва кислород ажралиб чиқади. Органик моддалар ва фосфор таъсирида портлайди. Заҳарли. Гугурт саноатида, пиротехникада ва тиббиётда ишлатилади. Калий цианид, KCN — рангсиз кристалл модда. Суюқлиниш т-раси 634,5°; зичлиги 1,56 г/см³. Сув, глицерин, формалин, метанол ва суюқ аммиакда эрийди. Этанолда ёмон эрийди, углеводородларда эримайди. KOH таъсир эттириб олинади. Маъданлардан олтин ва кумушни ажратиш олишда, аналитик кимёда кумуш, никель ва симоб микдорини аниқлашда, платинани кумушдан ажратиш олишда ҳам гальваник усулда олтин ва кумуш югуртиришда қўлланилади. Ўта заҳарли, нафас йўллари тўқималарини фалаж қилиб қўйиши натижасида одам ва ҳайвонларнинг бўғилиб қолишига олиб келади. Сталина Қосимова.

КАЛИЙ КАРБОНАТ, поташ, K₂CO₃ — рангеиз кристалл модда. зичлиги 2,44 г/см³, суюқлиниш т-раси 89,4°. Кучли намақда. Сувда яхши (20° т-рада 100 г сувда 113,5 г) эрийди, эритмаси ишқорий муҳитга эга. К.к. қадимдан дарахт ва ўтлар қулидан олиб келинган. Саноатда, асосан, калийнинг табиий тузларидан олинади (қ. Калийли туз-

лар), шунингдек, нифелинни қайта ишлаб гилтупрокка айлантиришда ҳосил бўлади. Оптик шиша и.ч.да компонент, газларни Н₂дан тозалашда ютувчи, сув-сизлантирувчи агент, совун и.ч., фотографияда, калийли ўғит сифатида ишлатилади. Ўғит тарзида кам қўлланилади. Тупроқ заррачаларига маҳкам ёпишиб, ишқорий муҳитни вужудга келтиради. Калийли ўғитлар сифатида, асосан ерга кузги ишлов беришда муҳити нордон ҳамда хлор б-н шўрланган тупроқларга солинади.

КАЛИЙ НИТРАТ, калийли селитра, KNO₃ — нитрат кислотанинг калийли тузи, рангсиз кристалл. Суюқланиш т-раси 334,5°. Суюқланиш т-расидан юқори ҳароратларда кислород ажралиб, аввал KNO₂, кейин K₂O гача парчаланadi. К.н.нинг органик моддалар б-н аралашмаси осон алангаланadi ва ёнади. Сувда эрувчанлиги (100 г да г ҳисобида): 31,0 (20°), 243,6 (100°). Сувдаги тўйинган эритмасининг қайнаш т-раси 118°. К.н. NaNO₃ KCl ўртасидаги алмашиinish реакцияси ёрдамида олинади. Пиротехникада, кора порох тайёрлашда, гугурт, шиша и.ч.да, к.х.да, гўшт маҳсулотларини консервалашда ишлатилади

КАЛИЙ ПЕРМАНГАНАТ (Kalium permanganicum), марганцовка, KMnO₄ — антисептик модда. Тўқ бинафша рангли ялтироқ кристалл. Сувда яхши эрийди. Эритма кизгиш-бинафша рангли. К.п. тўқималарга тушганида ўзидан кислород ажратиб, буриштирувчи, китикловчи ва куйдирувчи таъсир этади, айни вақтда ажралиб чиқаётган кислород ҳисобига микробларга қарши таъсир кўрсатади. Органик ва анорганик кимёда оксидловчи, тиббиётда сувдаги эритмаси яраларни ювиш, оғиз ва томоқни чайиш, гинекология ҳамда урология амалиётида антисептик восита сифатида ишлатилади.

КАЛИЙ СУЛЬФАТ, K₂SO₄ - ка-

лийли ўғит, сульфат кислота (H₂SO₄) нинг калийли тузи. Сарғиш тусда товланадиган кристалл, сочилувчан оқ кукун, намикмайди, муштлиниб қолмайди, сувда яхши эрийди. Ўғит сифатида ишлатиладиган техник ҳолдаги К.с. таркибида 48—52% калий оксид (K₂O) бор. Глазерит (3K₂SO₄ • Na₂SO₄), каинит(K₂SO₄• MgCl₂• 6H₂O) ва шенит (K₂SO₄ • MgSO₂ • 6H₂O) каби таркибида кўп минерали бўлган калийли рудаларни комплекс ҳолда қайта ишлаб олинади. Хлор б-н шўрланган тупроқлар учун энг самарали ўғит ҳисобланади. Тупроқдан кўп микдорда олтингугурт олувчи дуккаклилар (беда) ва карамгулдошлар (карам, турнепс, хантал ва б.) ҳосилдорлигига К.с. таркибидаги сульфат иони яхши таъсир қилади. Самарадорлигига кўра калий хлориддан қолишмайди. Ғўза ва б. экинлар экиладиган далаларда кузги шудгорлашда асосий ўғит сифатида, шунингдек, ғўзанинг шоналаш — қўсак тугиш фазасида озик сифатида берилади. К.с. калий хлорид микдоридида қўлланилади.

КАЛИЙ ХЛОРИД, KCl - хлорид кислота (HCl) тузи, асосий калийли ўғит; Калийнинг табиий тузларидан бўлган сильвинит минерали таркибидаги KCl тузларини кристаллизациялаш ёки флотация усулида олинади. Кристаллизация усулида олинган ўғит (маркаси «К») оқ ёки кулранг кристалл модда, таркибида 62—65% K₂O бор; флотация усулида олинган ўғит (маркаси «Ф») пуштикизгиш рангли, таркибида 54— 60% K₂O бор, йирик кристалли бўлганидан узок вақт нам тортмасдан сақланади. Барча ўсимликларга асосий ўғит сифатида (кузги шудгорлашда) ва озиклантиришда қўлланилади. К.х. Ўрта Осиёнинг сур тупроқли ерларига қўл келади. К.х. солинган тупроқларда 3,2— 3,3 ц/га кўшимча пахта ҳосили олинади. Ғўзага ҳар йили 50 кг/га микдорда (озик модда ҳисобида) К.х. солинади. Шўр тупроқли ерларга К.х.ни эҳтиёт булиб солиш керак, чунки у тупроқда ўсимлик учун зарарли

хлор микдорининг кўпайиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. К.х. гигроскопик бўлганлигидан уни сақлаш қодаларига риюя қилиш талаб этилади. К.х.ни баландлиги 1,5 м дан 2,5 м гача уюм ҳолида ёки крпларда сақлаш мумкин.

КАЛИЙЛИ ТУЗЛАР - сувда осон эрийдиган калийли, калий-натрийли ва калий-магнийли минераллардан ҳосил бўлган чўкинди хемоген жинслар. Муҳим минераллари: сильвин, сильвинит, карналлит, калийли дала шпати (ортоклаз), мусковит (калийли слода), полигалит, каинит, лангбейнит, алунит ва б. К.т. қуюклашиб кон хреил қилувчи чўкинди ҳосилалардир. Табиатда ош тузи б-н бирга қалинлиги бир неча см дан ўнлаб м гача қатлам ёки линза кўринишида учрайди. Майдони бир неча км² дан минг км² гача (конлари, хавзалар) бўлади. Кўп холларда сув хавзаларига сильвин (КСL) ва натрийли туз-галит (№С1)нинг келиб тушиши натижасида ҳосил бўлади. Сувнинг шўрлиги 32—35%с га етганда К.т. чўка бошлайди. К₂О рудасининг санонат аҳамиятига молик таркиби 12—30%. Ўзбекистонда Сурхондарё, Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари, шунингдек, Қррақалпоғистонда (Тубегатан кони) К.т. конлари топилган. К.т.нинг катта уюмлари кўл ётқизикларида (Эритрея) ва Ўлик денгиз намақобларида мавжуд. Дунёдаги йирик хавзалари: Стассфурт (Германия), Эльзас (Франция), Юқори Кама (РФ), Қозоғистон ғарбида, Карпат олди (Украина), Припять (Белоруссия), Делавэр (АҚШ), Саскачеван (Канада) ва б. К.т. кимё саноатида калийли ўғитлар олишда асосий хом ашё ҳисобланади. Шунингдек, электрометаллургия, тиббиёт, пиротехникада, ойна-шиша, бўёқ кабилар и.ч.да қўлланилади.

КАЛИЙЛИ ЎҒИТЛАР - таркибида ўсимликлар осон ўзлаштирадиган шаклда калий элементи бўлган минерал моддалар; сувда эрувчан хлорид, сульфат ва карбонат кислоталарнинг тузла-

ри. Таркибида калийли тузлар бўлган тоғ жинслари К.ў. олинадиган хом ашё. К.ў. концентрланган К.ў., аралаш К.ў. ва хом калий тузларига бўлинади. Концентрланган К.ў.га калий хлорид (55,2-59,7% К₂О), калий сульфат (44— 52% К₂О), калийли селитра (44% К₂О) кирди. Аралаш К.ў. хом калий тузларига концентрланган К.ў. қўшиб тайёрланади: 30—40% ли калий тузлари калий хлориднинг сильвинит ёки каинит б-н механик аралашмасидан иборат; калий-магнийли концентрат; калий-магний сульфат ёки калимагнезия; ёғоч, торф ва б. кули. Хом калий тузлари — майдаланган табиий минераллар (сильвинит ва каинит). К.ў. сифатида таркибида калийли тузлар бор алюминий ва цемент санотати чиқиндилари (поташ) ҳам ишлатилади. Цемент чанги ва поташ муҳити ишқорли. Қул, айникса, нордон тупроқпар учун аъло даражадаги К.ў. ҳисобланади, у тупроқнинг зарарли кислоталилигини ҳам нейтраллайди. Гўнг ўсимликлар учун калий манбаи, чунки унда 0,6% атрофида К₂О бўлади. Барча қ.х. экинлари, айникса, қумли ва қумлокли тупроқлардаги экинлар К.ў.га кучли эҳтиёж сезади. К.ў., одатда, фосфорли ёки азот ва фосфорли ўғитлар б-н бирга ишлатилади. Ғўза, картошка, сабзавот, қанд лавлаги, хашаки илдизмевалилар, маккажўхори, кузги ғалла экинлари ва б. экинлар калийга талабчан. 1 га майдондаги ғўза ҳар тонна ҳосили учун ердан 30—70 кг азот, 10—20 кг фосфор б-н бирга 30— 80 кг калийни ўзлаштириши аниқланган. К.ў. мева, резавор-мева, узум, илдизмевалилар ва б. таркибидаги қанд микдорини, картошкада крахмални, толлал экинларда тола микдорини ошириб, сифатини яхшилади, ем-хашак экинлари таркибидаги протеинни кўпайтиради, кузги ғалла экинлари, дуккакдилар ва дарахтларнинг совуққа ва қурғоқчиликка чидамини оширади. Қуруқ чўл зонасида ва сур тупроқ ерларда К.ў. фақат суғориш пайтида берилади. Шўртоб тупроқларда К.ў. ишлатилмайди, улар тупроқ шўрини

кучайтиради. Ерга солинадиган К.ў. меъёри тупрокнинг ҳаракатчан калий б-н қанчалик таъминланганлигига боғлиқ. Бунда азот, фосфор, калий (NPK) 1:0,7—0,8:0,53 нисбатда олинади. К.ў. йиллик миқдорининг 50% ини асосий ўғит сифатида кузги шудгорда, 50% ини эса вегетация даврида бериш тавсия этилади. Ад.: Эргашев Ш., Эргашев М., Калийли ўғитлар ва пахта ҳосилдорлиги, Т., 1983.

КАЛИЙНИ АНИҚЛАШ - тупроқ ва ўсимликлар таркибидаги калий элементи миқдорини аниқлаш (қ. Агрохимёвий таҳлил).

«**КАЛИЛА ВА ДИМНА**» - адабий ёдгорлик. «Панчатантра» ва «Хитопадеша» каби қад. хинд оғзаки ижоди заминида вужудга келган, унинг аниқ, ёзилган вақти маълум эмас. Асар шаҳзодаларга таълим-тарбия беришга мўлжалланган бўлиб, насиҳат руҳида ёзилган. Унда ижтимоий, сиёсий, ахлоқий ва маиший масалалар, асосан, мажозий йўл б-н 2 шағол (чиябўри) — Калила ва Димна (санскритча Картак ва Дамнако, пахлавийда Калилак ва Димна) мунозараси шаклида баён этилади. «К. ва Д.» 6-а.да Эрон шоҳи Хусрав Ануширвон (531—79) буйрутига биноан, унинг шахсий табиби Барзуя томонидан Ҳиндистондан келтирилган ва пахлавий тилига таржима қилинган. 8-а.да машҳур адиб Абдуллоҳ ибн ал-Муқаффа (721—57) пахлавийдан араб тилига, ундан Рудакий форс тилига назм б-н таржима қилган. Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳусайн Воиз Кошифий форсчага таржима қилиб, уни «Анварори Сухайлий» деб номлайди. Асарнинг форс тилига ўғирилган нусхаси 16-а. охирида қайта ишланган. Уни эски ўзбек тилига Муҳаммад Мулла Ниёз (1837), Фазлulloҳ қори Алмаий таржима қилишган. Алмаий таржимаси 3 марта нашр этилган (1910—13). Асар ҳоз. ўзбек тилида бир неча бор нашр этилган (1966, 1977, 1988, 1992, 1994).

КАЛИМАИ ШАҲОДАТ (араб. - гувоҳликсўзлари), ташахҳуд — ислом динидаги 5 асосий рукндан биринчиси — имоннинг асоси. Унга кўра, «Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ. Муҳаммад Унинг расулидир», деган калимани тил б-н айтиб, дил б-н тасдиқ этиш шарт ҳисобланади. Илк исломдан бошлаб мусулмонлар К. ш.ни айтиш орқали бошқалардан, аввало кўпхудоли мажусийлардан фарқланиб турганлар. К.ш. ибодатнинг асосий сўзлари ҳисобланади, намозда такрор-такрор ўқилади.

КАЛИМАНТАН, Борнео - Малай архипелагидаги энг йирик орол, Катта Зонд о.лари таркибида. Майд. 734 минг км² (катталиги жиҳатидан Ер юзидан Гренландиядан кейин 2-ўринда). Аҳолиси 10 млн.дан зиёд. К. худудининг катта қисми Индонезия таркибида, шим. ва шим.-ғарбий қисми Малайзия ва Бруней давлатлари худуди. К. соҳилининг катта қисми ботқоқлашган пасттектислик, қирғоқ чизиги текис. Марказий қисми бал. 2000—3500 м ли палаҳса тоғлардан иборат. К. шим.даги Кинабалу тоғи (4101 м) — оролнинг энг баланд жойи. Тоғлар, асосан, гранит, гнейс, кристалли сланецлардан иборат. Нефть, газ, тошкўмир, темир, марганец, хром, мис ва б. руда конлари бор. Иқлими экваториал иқлим. Текисликларда т-ра 25—27°. Йиллик ёғин 2000—3500 мм. Дарё кўп. Йирик дарёларининг қуйи қисмида кема катнайди. Тупроғи подзоллашган латерит тупроқ. К. худудининг 75% и ўрмон. Текисликлар нам тропик ўрмонлар (пальма, бамбук, фикус), ён бағирлар дуб ва игна баргли ўрмонлар, тоғ тепалари бутазор ва яйловлардан иборат. Ҳайвонлардан фил, маймунлар, айиқ, каркидон бор. Қушларнинг 600 га яқин тури яшайди. Аҳоли кокос пальмаси, шоли етиштиради. Балиқ овланади. Бир нечта миллий парклар мавжуд. Йирик шаҳарлари — Понтианак, Банжармасин, Самаринда, Кучинг, Бандар-Сери-Бегаван. К.нинг туб жой аҳолиси турли

қабилалардан ташкил топган, улар кўпинча даяқлар деган умумий ном б-н аталади. К. соҳилидаги князликлар 13-а. дан Ява ҳокимларига қарам бўлган. Европаликлар оролга 17-а.дан кела бошлаган.

КАЛИНИН Михаил Иванович [1875.7(19). 11, ҳоз. Калинин вилояти Кашино тумани — 1946.3.6, Москва] — 1917 й.ги Фев. инқилоби ва Окт. тўнтариши қатнашчиси. Бутун Россия МИК раиси (1919 й.дан), СССР МИК раиси (1922 й.дан), СССР Олий Совети Президиуми раиси (1938 й.дан). 1926 й.дан партия МК Сиёсий бюроси аъзоси (1919 й.дан аъзоликка номзод). И. В. Сталин сиёсатини қўллаб-қувватлаб, 1930—40 й.лардаги оммавий қатағонларга санкция берган. 1925 йил фев.да миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносабати б-н Ўрта Осиё (Тошкент)га келган ва миллий давлат чегараланиши бўйича марказ номидан тегишли йўл-йўриқлар берган. Оқибатда Туркистон халқлари бирга яшаб келган ўлкаларни сунъий равишда чегаралаш воситасида ажратиб-бўлиб юбориш сиёсати юритила бошланган.

КАЛИНИНГРАД (1946 й. 4 июлга-ча Кенигсберг) — РФдаги шаҳар, Калининград вилояти маркази. М.М.Калинин номига қўйилган. Преголя дарёсининг ҳар икки соҳилида. Болтиқ, денгизи бўйидаги музламайдиган Балтийск порт шаҳри б-н чуқур канал орқали боғланган. Т.й. тугуни. Аҳолиси 413 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Балиқ овлаш ва транспорт флоти базаси. Машинасозлик ва металлсозлик (кема тузатиш, вагонсозлик, «Электросварка», автоагрегат з-длари бор, балиқни қайта ишлаш жиҳозлари ишлаб чиқарилади), целлюлоза-қоғоз, озиқ-овқат (шу жумладан, балиқни қайта ишлаш), енгил саноат корхоналари бор. 3 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 2 театр, тарих-ўлкашунослик музейи, қаҳрабон музейи мавжуд. Шаҳар яқинида денгиз бўйи иқлим курортлари жойлашган.

К.га 1255 й. қалъа сифатида асос солинган. 1525—1618 й.ларда Пруссия герцоглиги пойтахти. 1701 й.дан Пруссия киролиги таркибидаги мустақкам қалъа. 1758—1762 й.ларда Шарқий Пруссиянинг рус генерал-губернаторлиги маркази. 1871 й.да Германия таркибига кирди. Кенигсберг 1945 й. апр. бошида шўролар армияси томонидан шафқатсиз бомбардимон қилиниши натижасида шаҳарда тарихий меъморий ёдгорликлар сақланмаган. Аҳолиси эса бутунлай кўчириб юборилган. 1945 й. Потсдам конференцияси қарорига асосан, Кенигсберг агроф худудлари б-н бирга собиқ Иттифок таркибига ўтди. К. Калининград вилояти таркибида алоҳида иктисодий р-н мақомини олган.

КАЛИНИНГРАД ВИЛОЯТИ - РФда ги вилоят. 1946 й. 7 апр.да ташкил этилган. Майд. 15,1 минг км². Аҳолиси 951,3 минг киши (2000), асосан, рус, белорус, украинлар; шаҳарликлар 79%ни ташкил қилади. 13 туманга бўлинган, 22 шаҳар, 5 шаҳарча бор (2000). Маркази — Калининград ш. К.в. Болтиқ денгизи жан.-шарқий соҳилининг бир қисмини эгаллайди. Жан.да Польша б-н чегарадош. Ер юзаси бир оз кўтарилган пасттекислик, жан-шарқда Болтиқ грядаси бор. Соҳили кумли пляждан иборат. Шим.да К.в. худудининг бир қисми денгиз сатҳидан пастда жойлашган. Фойдали қазилмалардан тоштуз, кўнғир кўмир, гил, қурилиш қумлари, нефть, торф бор. Иқлими денгиз иқлими б-н мўътадил континентал иқлим орасида. Январинг ўртача т-раси —3° дан —5° гача, июлиники 15—17°. Йилига қарийб 700 мм ёғин тушади. Вегетация даври 155—180 кун. Худудининг 12% ички сувлар б-н банд. Йирик дарёлари: Неман ва Преголя. Юздан ортиқ кўл бор. Вилоятнинг 7% худуди ботқоқлик. Тупроқлари подзол ва чимли подзол тупроқлар. Асосий саноат тармоқлари: озиқ-овқат (асосан, балиқни қайта ишлаш), маши-

насослик, целлюлоза-қоғоз, енгил саноат. Кахрабо қазиб олинади ва ишлов берилади (Янтарний ш.). Машинасозлик корхоналари, балиқ саноати учун жиҳозлар, компьютерлар, Ернинг сунъий йўлдошлари учун кичик ракета двигателлари, газ қувурлари учун жиҳозлар, ёритиш техникаси, микродвигателлар, савдо жиҳозлари, ўзи юк ортадиган йирик вагон-думпкалар, электр юк ортиш машиналари, кемалар ва б. ишлаб чиқарилади. Ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноатлари учун хом ашё Россиянинг шим.дан келтирилади. Қурилиш материаллари и.ч., енгил, гўшт ва сут, мебель саноатлари ҳам ривожланган. Саноат корхоналарининг аксари қисми Калининград, Черняховск, Гусев, Светлогорск, Неман ва б. шаҳарларда жойлашган. Қ.қ.нинг асосий тармоқлари: сут-гўшт чорвачилиги, чўчқачилик, паррандачилик. Қорамол, чўчқа, қўй ва эчки бо-қилади. Балиқ овланади. Сабзавотчилик ва картошқачилик б-н шуғулланилади. Ғалла (бахорги арпа, сули, кузги буғдой, жавдар), ем-хашак экинлари экилади. Мўйнали даррандачилик ривожланган. Денгиз транспорта (портлари — Калининград ва Балтийск) тараккий этган. Неман ва Преголя дарёларида кема катнайди. Курортлари — Светлогорск, Зеленоградск.

КАЛИТ — 1) қулфтл беркитиш ва очиш учун ишлатиладиган тишли ёки ўйиқли бураш асбоби. Пишиқ металлдан тишлари ёки ўйиқлари қулф ариқчалари ёки чиқиқларига тушадиган қилиб тайёрланади. Ҳар қайси қулф ва калит бир-бирига мосланиб, рақамлаб қўйилади. Шунинг учун бир қулфнинг К.и. бошқа қулфнига тушмайди (қулф-калит ибораси шундан пайдо бўлган); 2) бирор механизмни бураб юргизиш, ишга тушириш учун ишлатиладиган металл асбоб. Мас, бурама (пружинали) соатлар, ўйинчоқларнинг пружинасини бураб гаранлаш учун қўлланади. Ўйинчоқларнинг К.и пластмассадан ҳам тайёрланиши мумкин; 3) машина-

созликда — гайка ва болтларни бураб қаттиқлаш ёки бўшатиш учун ишлатиладиган узунчоқ дастали ва жағли металл асбоб. Жағи гайка ва болт каллагининг шаклига (неча кирралигига) қараб ишлаб чиқарилади. Машиналарни йиғиш, қисмларга ажратиш ва таъмирлашда ишлатилади; 4) электротехникада — бошқариш пультада электр занжирларини улаш ва узиш, контактларни бир вазиятдан иккинчисига ўтказиш учун ишлатиладиган дастаки мослама. Икки ёки кўп вазиятли бўлиши мумкин. К. диспетчерлик бошқариш пульталарида, автоматика ва телемеханика тизимларда қўлланади (яна қ. Бошқариш пульти).

КАЛИТ (муסיқада) — беш қаторли нота йўлининг бирортасига қўйиладиган махсус белги. К. айнан шу чизикда жойлашган нота номи ва баландлигини, айна пайтда барча чизикдаги ноталарда ифодаланган товушлар баландлигини белгилайди. Замонавий нота ёзувида, асосан, «соль» («скрипка»), «фа» («бас»), баъзида «до» («альт»), «тенор» ва б.) К. лари қўлланилади.

КАЛИФ — Амударё бўйидаги қад. шаҳар ва кечув номи. Амударёнинг энг тор ерида қурилган. Археологик маълумотларга кўра, К. милоннинг бошларида бунёд этилган бўлсада, у Александр (Искандар Мақдуний) давридаёқ мавжуд бўлганлиги эҳтимоли бор. Тарихчиларнинг фикрига кўра юнон-македон қўшини айнан шу ердан Амударёни кечиб ўтган. 10-а.да шаҳар дарёнинг ҳар икки қирғоғини эгаллаган. Шаҳарнинг асосий қисми дарёнинг сўл қирғоғида бўлиб, унда Зулкарнайн работи, жоме масжиди жойлашган. Унинг қаршисида, дарёнинг ўнг қирғоғида Зулқифл работи бўлган. Ибн ал Асирнинг ёзишича, Амударёга қурилган дастлабки сузувчи кўприк (понтон) 11-а.да Маҳмуд Ғазнавий томонидан қурилган. Султон Маҳмуд қорахонийлар ҳоқони Арслонхоннинг даъватига биноан, Қодирхонга қарши чикқанда шу

ердан ўтган. Дарёнинг бу ердаги кенглиги 3 минг кадамга яқин бўлган. Маҳаллий ривоятларга кўра, К. яқинида Зулқарнайн, яъни Искандар бутун бойликлари, олтинлари б-н дафн қилинган. Ҳофизи Абрунинг ёзишича, Искандар К.да хазинасини кўмиб қуйган, кейинчалик уни сосонийлар шоҳи Ануширвон излаб топа олмаган. В. В. Бартольднинг фикрича, исломдан аввал К. да маҳаллий динга оид бош саждагоҳ бўлган, кейинчалик уни Искандар б-н боғлашган. Ўрта асрларда К. шахрининг аҳамияти шу қадар ошганки, ҳатто Амударё «Калиф дарёси» деб ҳам атала бошлаган. 12-а.да К. мустаҳкам қалъа бўлган. Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам К. муҳим кечув ери саналган. 17-а. К. шахри фақат дарёнинг сўл қирғоғини эгаллаган. Унинг мудофаа деворлари бу даврда вайрон қилинган бўлиб, унда фақат кемачи хунармандлар ва хирож тўпловчи амалдорлар яшаган. 17-а. охирида сўл қирғоқдаги К. узил-кесил таназзулга учрайди, бу Амударёдан чиқарилган Фохир каналининг қуриб қолиши б-н боғлиқ эди. Шу даврдан бошлаб К. ҳозиргача ўнг қирғоқда ривожланиб келмоқда. Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - начала XIII вв., Т., 1996.

КАЛИФОРНИЙ (Californium), Cf -Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб сунъий радиоактив кимёвий элемент. АҚШ Калифорний унти ва штати номига қўйилган. Тартиб рақами 98; актиноидларга кирди, К.ни 1950 й.да америкалик олимлар С. Томпсон, К. Стрит, А. Гиорсо ва Г. Сиборглар олган. Баркарор изотоплари йўқ. Улар ўта оғир, углерод, азот ва кислород атомлари б-н ядро реакторларида синтез қилинган. Масса сони 240—256 га тенг бўлган 17 изотопи маълум: ^{244}Cf ($T_{1/2}=25$ соат), ^{245}Cf ($T =45$ соат), ^{246}Cf ($T =35,7$ соат), ^{247}Cf ($T_{1/2}=2,4$ соат), ^{248}Cf ($T_{1/2}=250$ кун) ва б., ярим парча-

ланиш даври кўпроқ бўлган изотоплари: ^{249}Cf ($T =352$ й.), ^{251}Cf ($T_{1/2}=900$ й.) ва ^{252}Cf ($T_{1/2}=264$ й.). К.нинг оксидланиш даражаси +2, +3, турғунроғиники +4; Полинг бўйича электр манфийлиги 1,2. К. ўта учувчан металл. Икки шакл ўзгаришига эга; 600° дан паст-рада гексогонал панжарали турғун а-шаклда бўлиб, $600\text{—}725^\circ$ да кубсимон панжарали турғун шаклга ўтади. Суюқланиш т-раси 900° , қайнаш т-раси 1227° . Кимёвий хоссаларига кўра, К. лантаноидларга ухшайди. 1450° да водород оқимида қиздирилганда кубсимон моноклин Cf_2O_3 шаклга ўтади. Ядро реакторларида Pu, Am ёки Cm ларни узок, муддат кучли нейтронлар б-н нурлаш натижасида К. изотоплари олинади. К.нинг масса сони 249—254 булган аралашмасида, одатда, 60—90% гача ^{252}Cf булади. Термоядровий портлаш натижасида ҳосил қилинган К. ^{251}Cf ва ^{252}Cf изотопларига анчагина бой. Эски ^{249}Bf препаратидан ўта соф ^{249}Cf ажратиб олинади. К.нинг энгил (нейтрони камчил) изотопларини, одатда, а-заррачalar б-н нурлантириб ёки оғир ионлар ядро реакцияларида, мас, Th, ионини кислород ёки уран б-н бомбардимон қилиб олинади. К. изотопларини экстракция, ион алмашинув ва экстракция-хроматография усуллари б-н ажратиб олинади. К. метали унинг оксидлари ёки лантаноидларини литий фторид б-н қайтариб олинади. 1г К. олиш учун 10 кг ^{239}Pu сарфланади. ^{252}Cf активацион анализда, дефектоскопия, нейтрон каретажида, нефть кидиришда, тиббиётда ва б. соҳаларда қўлланилади. К. ва унинг бирикмалари ўга заҳарли.

КАЛИФОРНИЯ — Шим. Американинг ғарбий қисмидаги ярим орол, Мексикада. Калифорния қўлтиғини Тинч океандан ажратиб туради. Уз. 1200 км, кенглиги 80—250 км. Майд. тахм. 144 минг км². Қирғоқлари тик. Жанда ёндош ороллар ва қулай бухталар кўп. Рельефи тоғлик, энг баланд жойи 3078 м (Ла-Энкантада тоғи). Вулканик ва кри-

сталл массивлардан иборат. Марганец ва мис рудаси конлари бор. Иклими тропик иссиқ, қуруқ иқлим. Ёғин йилига 250 мм ёғади. Чўл ва чала чўл ўсимликлари ўсади. Тоғларда ўрмонлар учрайди. Маҳаллий аҳоли яйлов чорвачилиги, деҳқончилик, боғдорчилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади.

КАЛИФОРНИЯ - АҚШ жан.-ғарбидаги штат, Тинч океан соҳилида. Майд. 411 минг км2. Аҳолиси 34,5 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Сакраменто ш. Штат марказини кенг Қирғоқ бўйи тизмалари б-н ўралган Калифорния водийси эгаллаган. Йирик дарёлари — Сакраменто ва Сан-Хоакин. Шарқда Сьерра-Невада тоғлари, жан.да Мохаве кумли чўли ва чуқур тектоник ботиклар (Ажал водийси, Солтон-Си кўли) б-н чегарадош. Иклими ёзи иссиқ ва киши сернам ўрта денгиз иқлими. Штатнинг тоғ ён бағирларида иссиқ ва қуруқ иқлим. Тоғ қарағай ўрмонлари ва қаттиқ барги доим яшил буталар ўсади. К.да Йосемит, Лассен-Волканик, Секвайя ва Кингс-Каньон миллий парклари ташкил этилган. Нефть, табиий газ, олтин, симоб, темир рудаси ва б. фойдали қазилмалар олинади. К. АҚШнинг иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланган штати, муҳим ҳарбий и.ч. маркази. Авиация, ракета-космик, радиоэлектроника, кимё саноати, нефтни қайта ишлаш, машинасозлик (жумладан, кемасозлик), қора металлургия ривожланган. Кўплаб озиқ-овқат (айниқса, консерва саноати) корхоналари бор. Муҳим саноат марказлари — Лос-Анжелес, Сан-Франциско, Сан-Диего, Окленд. Голливудда кино саноати ривож топган. Қ.х. интенсив деҳқончилик б-н бирга (асосан, мева ва сабзавотлар, цитрус мевалар, пахта), экстенсив чорвачиликка ихтисослашган. Шим.да ўрмончилик, денгиз бўйларида балиқ овлаш, туризм ривожланган. Муҳим портлари: Сан-Франциско, Лос-Анжелес. Ҳарбий базалар, Калифорния университети бор.

К.га европаликлар 16-а.да кела бошлаган. 18-а.дан испанлар уни мустамлакага айлантирганлар. Мексика мустақилликка эришгач (1821), К. ҳудуди унинг таркибига кирган. АҚТТ1 — Мексика уруши (1846—48) натижасида К. Мексикадан тортиб олинди, АҚШга кўшиб олинган; 1850 й.дан АҚШ штати.

КАЛИФОРНИЯ ВОДИЙСИ -АҚШнинг жан.-ғарбидаги ботик. Шарқда Сьерра-Невада ва ғарбда Қирғоқбўйи тизмалари б-н чегараланган. Уз. 800 км, кенглиги 80 км гача. Майд. 47 минг км2. Келиб чиқишига кўра, тектоник буқилма. Ер юзаси текис, бал. 20—160 м. Калин чўкинди жинслар б-н копланган. Асосий дарёлари — Сакраменто ва Сан-Хоакин. Баҳорда тўлиб оқади. Иқлими субтропик, ўрта денгиз типли, континентал. Йиллик ўртача ёғин 150 мм дан (шим.да) 1000 мм гача (жан.да). Субтропик дашт ва чала чўл ландшафти устун. Суғориш канали кўп. Мевачилик ва тоқчилик, деҳқончилик р-ни. Жан.да чорвачилик ривожланган. Йирик шаҳарлари — Сакраменто, Стокгон, Фресно. Жан.да катта нефть конлари бор (1860 й.дан нефть олинади).

КАЛИФОРНИЯ ОҚИМИ - Тинч океаннинг шарқий қисмидаги совуқ оқим. Шим. Тинч океан оқиминингжан. тармоғи, шим.дан жанубга томон йўналган. Кенглиги 550—650 км, тезлиги соатига 2 км. Сувининг т-раси фев.да 12° (шим.да), 25° (жан.да), авг. да 18—26°. Шўрлиги 33—34,5‰». Жан.да Шим. Пасат оқимига кўшилиб кетади.

КАЛИФОРНИЯ УНИВЕРСИТЕТИ -АҚШдаги йирик олий ўқув юрталаридан бири. 1868 й. Оклендда (Сан-Франциско яқинида) Калифорния коллежи (1855) негизида очилган. Беркли, Дейвис, Лос-Анжелес, Риверсайд, Сан-Франциско ва б. шаҳарларда кампуслар (ун-т шаҳарчалари) бор. Айрим кампуслар йирик илмий марказлардир. Турли

ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 10 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхоналарида 10 млн. дан ортиқ асар сақланади.

КАЛИФОРНИЯ ҚАЛҚОНДОРИ

(*Quadrspidiotus perniciosus* Comstock) — тенг қанотли хартумлилар туркумининг қалқондорлар оиласига мансуб хашарот. 1881 й.даД. Комсток томонидан Калифорния (АҚШ)да аниқланган. Мевали, манзарали ва баргли ўрмон дарахтларининг карантин ўта хавфли зараркунадаси. Урғочилари оч сарик рангда, танаси думалок. Танасининг устки томони туқ кулранг, диаметри 2 мм, қалқон б-н копланган. Оғиз органлари сўрувчи, кўзи, мўйлови, оёғи ва қаноти йўқ, кам ҳаракатчан. Май—июль ойларида бир урғочиси 200—500 та тирик личинка туғади. Бир йилда 3 ав-лод беради. Кўпроқ олма, нок, шафтоли, ўрик, олхўрига қаттиқ зарар еткази. Мевали дарахтларга тушиб, пўстлоғи, новдаси, барги ва меваларини зарарлайди. Асосан, зарарланган меваларда ёки новдаларда кизгиш доғлар пайдо бўлади, пўстлоқ ёрилади, барги тўкилиб, дарахт куриб қолади. Ўзбекистон ҳудудига 1964 й.да кўчатлар б-н келиб қолган. Деярли ҳамма вилоятларда учрайди. Биологик курашда хонкизи ва хальцид паразитлардан фойдаланилади. Энг самарали усули, мева дарахтларига гуллашдан олдин эрта баҳорда №30 препарати (40—100 л/га) ёки гули тушганидан кейин БИ-58 препарати (0,8—2,0 л/га), ўсув даврида карбофос (1,0—3,0 л/га) пуркалади. Ад.: Константинова Г. М., Ко-заржевская Э. Ф., Калифорнийская щитовка, М., 1990.

КАЛИФОРНИЯ ҚЎЛТИГИ - Тинч океандаги қўлтиқ. Шим. Американинг ғарбий соҳилида. Океандан Калифорния я. о. б-н тўсилган. Майд. 180 минг км². Уз. 1240 км, кенлиги 220 км, энг чуқур жойи 3292 м. Гидрологик режими бўйича — денгиз. Иқлими субтропик

иқлим. Сувининг т-раси қишда 15—21°, езда 28° гача. Шўрлиги 35,1 — 35,5‰. Балиқ (камбала, скумбрия, тунец) овланади. Шарқий соҳилида Гуаймас (Мексика) порти жойлашган. Колорадо дарёси куйилади.

КАЛИФ-ШЕРОБОД ҚАТОР ТЕПАЛАРИ

— Ҳисор (Кўхитангтов) тизма тоғларининг жан.-шарқий этаклари ва Сурхондарё вилоятидаги қатор тепалар. К.-Ш. қ.т. жануби-ғарбдан шим.-шарққа томон чўзилган. 2 қисмдан иборат: Калиф қисми Амударёдан бошланиб Туркманистон б-н Ўзбекистон чегарасигача давом этади. Шеробод қисми эса чегарадан Шеробод дарёсигача чўзилган. Калиф қисми уз. 26 км, энг баланд жойи 839 м. У 2 қисмдан: шим.-ғарбий (Қатта-Чағал, 839 м; Киян-Чағал, 519 м; Қоражадоғ, 446 м) ва жан.-шарқий қисми (Рангибала, 705 м ва Кулапашар, 446 м)дан иборат. Уларнинг ораси пастқамлик. Энг кенг жойи 12 км. Шеробод қисми нисбатан энсизроқ (8—10 км), уз. 50 км, икки қатор тепа — гряда бўлиб, шим.-ғарбий қисми Оқтов (985 м), Қорачағил (1116 м), жан.-шарқий қисми эса Оқтов (850 м), Дарагитов (860 м) ва Хўжаибеш (1100 м) дан иборат. К.-Ш. қ.т. кучли парчаланган. Жан.-шарқий ён бағирлари нисбатан ётиқроқ ва қия текисликка айланиб аста-секин Шеробод чўлига туташади. Шим.-ғарбда эса Пошхурд ботиғи ва Кўхитангтов тоғ олди паст-баланд қирлари ва паст тоғлари б-н туташади. К.-Ш. қ.т.нинг сувайирғичлари палеогеннинг нурашга чидамли кумтошларидан тузилганлиги туфайли шакли кескин ифодаланган ва қуйида ётган жинсларни нурашдан сақлайди. Антиклиналларнинг ўқ қисми бўр (гил, кумтош, алевролит ва мергель), ён бағирлари эса палеоген ва неоген даврлари (кумтош, охактош) жинсларидан ташкил топган. Қатор тепалар учун куэста рельеф шакли хос. Доимий оқар дарёлар йўқ. Музработ, Талхаб дарасидан оқиб ўтувчи сойлар баҳорда серсув. Тупроқлари оддий бўз тупроқ, Шеробод

тепалари тўқ бўз тупрок. Ётқизиклар таркибида гипс ва туз мавжуд бўлганлиги туфайли тупроклар, грунт ҳамда кудук сувлари ҳам шўр. Қўнғирбош, ранг, шувок, биюрғун, шўра, гулхайри, оқкурай ва б. ўсимликлар ўсади. Асосан, чорвачилик, айрим жойларда лалми дехқончилик б-н шуғулланилади. Яйловларнинг маҳсулдорлиги гектарига ўртача 1—3 ц.

КАЛКА ЖАНГИ - Украинанинг Донецк вилоятидаги Калка (ҳоз. Калчик) дарёси ирмоғи Калмиус бўйида рус князлари ва кипчоқ кўшинлари б-н мўғул кўшини ўртасида бўлган жанг (1223 й. 31 май). Бу жангда Галич князи Мстислав Удалой бошчилигида рус кўшини ва кипчоқхони Котян (Мстиславнинг қайнотаси) бирга-лиқда мўғулларнинг Жебе нўён ва Субутой баходир бошчилигидаги туманларига (20 минг жангчи) қарши турган. Чингизхоннинг фармониغا кўра, хоразмшоҳ Муҳаммадни таъкиб этиш учун жўнатилган Жебе нўён ва Субутой баходир бошчилигидаги 20 минглик (2 туман) кўшин, йўлида дуч келган Шим. Эрон, Кавказдаги шаҳарларни вайрон қилиб Кавказ ортидаги даштларга чиқишган. Улар ўзаро иттифоқ тузган алан, лазгин, черкас ва кипчоқлар кўшинини тор-мор келтиришган. Мўғуллардан қаттиқ зарбага учраган кипчоқлар Дашти Кипчоқни тарк эта бошлаган. 10 минг кипчоқ оиласи Дунай ортидаги ҳудудга, Византия империяси ҳудудига қочиб ўтган. Кипчоқларнинг қатта қисми руслар ҳудудига, Киев князлигига қочиб келган. Кипчоқлар орасида уларнинг хонларидан бири Котян (Кўтон) ҳам бор бўлиб, у куёвига туя, от, буқалар, чиройли чўрилар беражагини, буларнинг эвазига эса мўғулларга қарши курашда ёрдам беришини сўраган, акс ҳолда, кипчоқлар ерига ҳужум қилган мўғуллар русларга ҳам ҳужум қилажаклар деб айтган. Мстислав Киевда Жан. рус князларининг съездини чақирган. Унда кипчоқлар б-н ҳамкорликда мўғулларга қарши чиқишга қарор қилинган. Съезд

ёрдам сўраб Суздалга улуғ князь Георгий хузурига чопарлар юбориб, сўнграздлик б-н кўшин тўплаш учун тарқалган. Киев князи Мстислав, Смоленск князи Владимир ва бир неча кичик, майда князлар мўғулларга қарши чиқиб, Днепр соҳилига келишган. Мўғул лашкарбошилари улар хузурига элчиларини юбориб, руслар б-н кипчоқлар иттифоқига барҳам беришга уринган. Бирок, руслар элчилар (10 киши)ни қатл этиб, Днепрни кечиб ўтишган ва қирғоқдаги мўғуллар илғори бошлиғи Гемабекни асирга олишган, уни кипчоқлар қатл этган. Ҳарбий хийла ишлатиб, атайин чекинаётган мўғулларни таъкиб этган руслар Калка дарёси томон ҳаракат қилган, улар Калкани кечиб ўтишган. Дарё рус кўшинининг ортида қолганини кўрган мўғуллар жангга ҳозирлик кўришган. Галич князи бошқа князларсиз ҳам ўзининг ғалаба қозонишига тўла ишонган ҳолда Киев ва Чернигов князларини огоҳлантирмай туриб 1223 й. 31 майда жангни бошлаган. Лекин, кипчоқлар кўмак бериб турсада унинг кўшини буткул янчиб ташланган. Князь жангчиларини ташлаб, дарёдаги қайиқларини ёндириб юбориб, ўзи эса шармандаларча қочиб қолган. Рус кўшинидан атиги ўндан бир қисми омон қолган, олти князь ҳалок бўлган. Устига-устак кипчоқлар жанг майдони-ни ташлаб қочаётганларни ўлдирганлар, уларнинг отларини ўлжа олганлар. Киев князи бу мағлубиятнинг гувоҳи бўлган, лекин у дарё қирғоғидаги тепалиқда жойлашган ўз қароргоҳидан қўзғалмаган. У қароргоҳини мустаҳкамлашга киришган, лекин, мўғуллар фурсатни бой бермай ҳужумга ўтишган. Мўғулларнинг бир қисми рус кўшинининг омон қолган жангчиларини таъкиб этган бўлса, бошқаси Киев князи қароргоҳига ҳужум қилган. Князь 3 кун мобайнида мардонатор курашган, бироқ, мўғулларга Тохучар нўён тумани (10 минг жангчидан иборат кўшин) ёрдамга етиб келганини кўргач, таслим бўлишга қарор қилган. У мўғуллардан ўзи, 2 князи ва куёвла-

рининг жонини омон қрлдиришларини сўраб, эвазига товон тўлашини билдирган. Мўғуллар шартни қабул қилишган, лекин уларни асир олгач, барчаларини қатл этишган. Учта князь шармандали ўлимга маҳкум этилган; мўғуллар уларни тахта сула тагига ётқизиб устида зафар базми уюштирганлар. Мўғуллар К.ж.дансўнг Россия худуди га ҳеч қандай қаршиликсиз бостириб киришган. 1380 й.да Олтин Ўрда тахтида ҳукмронлик қилиш учун Тўхтамиш б-н Мамай ўртасида ҳам К. ж. бўлган. Унда Мамай мағлубиятга учраган. Ад.: Мурад Аджи, Полынь половецкого поля, М., 1994; Карамзин Н. Н., История государства Российского, т. 2—3, М., 1990; Д ‘ Оссон, От Чингисхана до Тамерлана, Алмааты, 1996.

КАЛЛА (*Zantadeshia aethiopica*), оддий қарнайгул — кучаладошлар оиласига мансуб кўп йиллик манзарали ўсимлик. Жан. Африкадан келтирилган. Ботқоқ ўсимлиги, намсевар, нордон муҳитли, чириндилли тупроқларда яхши усади. Тупнинг бал. 80—120 см. Барглари қатта, ялтироқ, кенг ёйсимон. Гули қарнайсимон, оқ, пушти (олов ранг). Окт.—дек. да гуллаиди. Уруғи, бачки илдизлари ёки туганаги (кучаласи) ни бўлиш йўли б-н кўпайтирилади. Май—июль ойларида ҳар бир қатта ёшдаги ўсимликдан 3—10 тагача бачки илдиз олиш мумкин. Ойнавонли салқин иссиқхоналарга, сент. ойида асосий жойига экилади. Бир туп ўсимликдан йилига 3—6 гул олинади (1 м2 майдонга 12 ўсимлик экилади). К.нинг барглари ҳам манзарали. Кесилган гуллар сувда 12—14 кун сақланади.

КАЛЛА, бош — одам гавдасининг юқори ва ҳайвонлар гавдасининг олдинги қисми; пастки жағнинг остки чети ва кўтарилиувчи тармоғи, сўргичсимон ўсиқучи, энса суягининг кўндаланг жойлашган ғадир-будир ва ташқи дўмбоғи б-н бўйин соҳасида ажралган. К.да нерв системасининг олий бўлими, баъзи се-

зув аъзолари, шунингдек, овқат ҳазм қилиш ва нафас системасининг олдинги бўлимлари жойлашган. Одам ва юксак ҳайвонлар К. си қалла суягидан иборат бўлиб, у мия ва юз қисмларидан ташкил топган. Унда ҳаётини муҳим ҳамда мураккаб (инсонда тафаккур) вазифаларни бажарадиган бош мия ўрнашган. К.да мувозанат аъзолари, эндокрин безлар (қ. Ички секреция) — гипофиз, эпифиз, шунингдек, сезги, ҳид билув, кўрув, эшитув аъзолари, овқат ҳазм қилиш системасининг бошланиш қисми — оғиз бўшлиғи (сўлак безлари, чайнаш аппарати), юқори нафас йўллари, бурун бўшлиғи, овоз бойламлари ва б. жойлашган. Бу аъзоларнинг К.да бўлиши одамнинг тарихий ривожланиши б-н боғлиқ. Одамнинг бош мияси жуда яхши тараққий этганлиги, одам икки оёқда туриб, гавдасини тик тутадиган бўлганлиги, қўл меҳнат аъзосига айланганлиги боис К. ўзига хос анатомик хусусиятларни касб этган (қ.Килла суяги).

КАЛЛА МУҚАРНАС — муқарнас асосида яратилган устун тепасидаги боша, капитель.

КАЛЛА СУЯГИ, бош скелети -умуртқали ҳайвонлар ва одамнинг бош скелети. Қатта ёшдаги кишиларда К.с. чоклар б-н бирлашган, чақалоқларда бу суяклар ўртасида суякланмаган қисм — ликилдоқлар бўлади. Одам қалласи 23 суякдан иборат, улар жуфт ва айримлари тоқ бўлади. Одамда бош мия жуда ривожланганлиги учун К.с.нинг мия қисми (К.с. қутиси) қатта, юз қисми пастга чўзилган, ҳайвонларда эса юз қисми олдинга чўзилган бўлиб, К.с.нинг асосий қисмини ташкил этади. К.с. мия ва у б-н бирга такомил этган сезги аъзоларининг таянчи, уларни ташқи муҳит таъсиридан сақлаб туради. Булардан ташқари, К.с.нинг юз қисмида организм ҳаёт фаолияти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган нафас системасининг бошланиш қисми — бурун бўшлиғи, овқат ҳазм

қилиш системасининг бошланиш қисми — оғиз бўшлиғи ва эшитиш ҳамда мувозанатни сақлаш аъзолари жойлашган. К.с. нинг мия бўлими тепа томондан калла қопқоғи б-н чегараланган бўлиб, ичида бош мия жойлашадиган калла бўшлиғидан иборат. Калла бўшлиғи умуртқа каналининг кенгайган учи бўлиб, у ерда бош мия пардаларга ўралган ҳолда жойлашган. Калла тубидаги тешиклар орқали нервлар (кўрув, хидлов, учлик, юз, эшитув нервлари ва б.) ва қон томирлари (уйку артериялари, бўйинтурук веналари) ўтади. Чакка суягида ўрта кулок бўшлиғи ва ички кулок бор. К.с. нинг ўртаси асосидаги турк эгарида гипофиз ётади. Энеса суягида узунчоқ мия жойлашган. К.с. асосидаги энг катта тешик — энса т е ш и г и орқали узунчоқ мия орқа мияга тушади. К. с гумбазини ҳосил қиладиган ҳар бир суяк 2 пластинкадан иборат: ташки пластинкаси қалинроқ, ички (мияга қараган) пластинка мўрт ва синувчан (буни шишасимон пластинка деб ҳам аталади) бўлиб, бош зарб еганда (ҳатто ташки пластинка шикастланмаганда ҳам) синиши ва бунда мия пардаси йиртилиб, қон оқиши ёки бош мияни жароҳатлаши мумкин, бу эса ҳаёт учун хавфлидир. Шунинг учун К. с. шикастланганда уни рентгенда текширмасдан, К.с.нинг ички пластинкаси ҳолатини аниқлашмасдан аниқ бир хулосага келиш қийин. К.с. нинг 2 пластинкаси оралиғида юпқа говак модда ва вена каналлари мавжуд. Каналдан ўтган қон томир мия бўшлиғидаги пардалардан ҳосил бўлган вена синусларини каллани қоплаб турган тери веналари б-н қўшади. Бу веналар мия бўшлиғидаги қон оқимини бир меъерда сақлайди. Баъзан калла териси жароҳатланганда зудлик б-н чора қўриш лозим, акс ҳолда жароҳатланган соҳадан қон томир орқали мияга микроблар ўтиб, кўпгина нохушликларга олиб келиши мумкин. К.с.нинг мия қисми — энса суяги, пешона суяги, бир жуфт тепа суяги, понасимон суяк, ғалвир суяк ва бир жуфт чакка суяклардан тузилган.

К.с. нинг юз қисми юқори жағ, бир жуфт танглай, ёноқ, бурун, кўз ёши, пастки чиганок, димоғ ҳамда пастки жағ ва тил ости суякларидан иборат. Бу суяклар (пастки жағ суягидан ташқари) бири-бирига ўзаро чок ҳосил қилиб, пастки жағ суяги эса бўғим орқали бирикади. Янги туғилган бола калласининг мия қисми юз қисмига нисбатан каттароқ бўлади; суякланиш бевосита парда давридан бошланади, натижада чақалоқларда суяклар оралиғида парда б-н қопланган қисмлар — ликилдоқлар учрайди. К.с. бола туғилиши вақтида гармонга ўхшаб йиғилиб, туғилишни осонлаштиради. Ликилдоқлар 2—3 ойдан бир ёшгача суякланиб бўлади, суякланиш кечиккандан болаларга балиқ мойи бериб туриш, кўпроқ очиқ ҳавода олиб юриш лозим. К.с. хаддан ташқари катта (макроцефалия) ёки жуда кичик (микроцефалия), шакли ҳар хил (чўзинчоқ, юмалоқ ва х.к.) бўлиб, ҳажмларнинг турлича бўлиши одамнинг ақл-идроқига ҳеч қандай таъсир этмаслиги илмий жиҳатдан исботланган.

КАЛЛАК — 1) бирор асбобнинг бош қисми (мас, цилиндрлар каллаг); 2) гулбандлари қиска бўлгани учун гулпоянинг ёки шохчанинг учида тўпланиб ўсган тўпгул (мас, себаргада).

КАЛЛАКЛАШ — кексайган мева дарахтларини ёшартириш (ҳосил бериш даврини узайтириш); 6—10 йиллик асосий шохларни 1—1,5 м юқорисидан, айримларини танага тақаб кесиш. Асосан, дарахтларнинг тиним даври (фев.—март) да ўтказилади. Ўрик, шафтоли, тут дарахтларида яхши натижа беради. Поя олиб туриш учун экилган тол ва б. дарахтлар ҳар 2—3 йилда эрта баҳорда, тут пилла курти боқиш учун барг берадиган тут дарахтлари ҳар йили каллақлаб турилади (яна қ. Буташ).

КАЛЛАМОЗОР СВИТАСИ - Ўзбекистон жан. ва жан.-ғарбидаги ўрта

альб ётқизиклари таркибидаги стратиграфик бирлик, ўзбек олимлари О. М. Акрам-хўжаев, О. Эгамбердиев ва Ҳ. Ҳ. Мирқамоловлар томонидан алоҳида свита қилиб ажратилган (1971). К.с. Шеробод яқинидаги Каллазор қишлоғи номи б-н аталган, умумий қалинлиги 60—68 м ли алевролит, кумтош, гилтош ва чиганокли оҳақтошлардан таркиб топган. Ётқизикларда учрайдиган фауна қолдиқлари (аммонитлар, пелеципода-лар, фораминифералар) К. с. ўрта альб ёшига тааллуқли эканидан далолат беради. Шим.га томон гилтошлар ўрнини алевролит ва кумтошлар эгаллаб боради. Боботоғ ва Қаршитоғ атрофларида қизил кумтош ва кварц гравелитлар бор. Мухим стратиграфик ва литологик аҳамиятга эга.

КАЛЛАПЎШ, Кўк каллапўш — эртапишар қовун нави. Шакли сал ялпоқ, уз. 15—21 см, оғирлиги 2,5—3,5 кг. Сирти тилим-тилим, тилимлари орасидаги йўллари унча ботиқ эмас. Ранги ОК.ИШ яшил, яшил холлари бор; пўстининг қаттиқлиги ўртача. Этнинг қалинлиги 5—5,5 см, тиғиз, хуштаъм, ширин. Таркибида 6,2—8,6% қанд, шу жумладан, 2,6—5,2% сахароза, 8,1 — 11,4% куруқ модда мавжуд. Уруғлари бутун уруғхонани тўлатиб туради. Уруғидан униб чиққандан кейин ҳосили 70—75 кунда пишди. Қуритилганда кўп қоқи тушади, қокиси юқори сифатли бўлади. Ҳосилдорлиги 180—250 ц/га. За-рафшон водийсида кенг тарқалган. Хоразм, Самарқанд, Сурхондарё вилоятлари учун р-нлаштирилган.

КАЛЛИГРАФИЯ (юн. kallos - чиройли ва ... графин) — қ. Хаттотлик.

КАЛЛИКРАТ (Kallikrates) - юнон меъмори. Мил. ав. 5-а. ўргаларида Афинада ишлаган. «Афинанинг узун девори» деб номланган қурилишда (мил. ав. 457—445 й.ларда) қатнашган. Афина акрополидаги Парфенон (Иқтин б-н

ҳамкорликда, мил. ав. 447—438) ва Ионий ордеридаги нафис Нике Аптерос ибодатхонаси (лойихаси мил. ав. 449 й. бошланиб, 420 й.да тугалланган)ни қурган.

КАЛЛИСТО — Юпитернинг энг катта йўлдоши, 1610 й.да Г. Галилей кашф қилган. Диаметри 4680 км. Юпитердан ўртача узоклиги 1 млн. 884 минг км, унинг атрофини 16,689018 суткада тўла айланиб чиқади.

КАЛЛЮС, каллус (лот. callus — қадоқ) — ўсимликнинг шикастланган (қесилган) жойида ҳосил бўладиган тўқима. Яранинг битишига ёрдам беради. К. юпқадеворли паренхима хужайраларидан иборат бўлиб, бўртма (баъзан юпка қават) кўринишида бўлади. Яланғочланиб қолган турли тўқималар қужайраларининг бўлинишидан пайдо бўлади. Пайвандлашда пайвандтаг ва пайвандустнинг бирикиб кетишига, қаламчалардан кўпайтиришда қўшимча ўсимта илдишлар ва қуртақлар пайдо бўлишига ёрдам беради. Терак, ток қаламчалари К. ҳосил қилиб экилганда беҳато тутиб кетади. КАЛМАРАЗ, ўсимликлар калмарази, парша — аксарият замбуруғлар (баъзан бактери-ялар) кўзғатадиган касаллик. Асосан, ўсимликларнинг устки тўқималари шикастланади. Кутикула ёки новдаларда доғлар, яралар, буклоқлар пайдо бўлади. Кўпчилик қ.х. экинлари касалланади. К. кўпроқ олма, нок, картошка ва цитрус экинлари (лимон, апельсин)да учрайди. Олма, нок дарахтлари К.ни *Venturia inaequata* ва *V. pinna* замбуруғлари кўзғатади. Олмада барг ва мевалар, нокда новдалар ҳам зарарланади. Дарахтларнинг баргларида қулранг тўғарак доғлар ҳосил бўлади, барг шапалоғининг орқа томонида доғлар тўқ яшил рангли бах-малсимон ғубор б-н қопланади. Меваларда эса ғубор б-н қопланган кумушранг хошияли қўнғир доғлар пайдо бўлади. Бу доғлар кейинчалик кенгайиб, кўпинча

бир-бирига туташади. Касалланган барглар тўкилади. Меванинг шикастланган жойидаги тўқималари ёғочсимон бўлиб қолади, касаллик янада авж олиб кетганда бу жойлар ёрилади. К. б-н касалланган дарахтларнинг ҳосили кама-яди, мевалари сифатсиз бўлиб қолади. Картошка К.ни акциномицетлар (оддий К. қўзғатувчиси — *Actinomyces scabies*, *A. tricolor* ва б.), замбуруғлар [ғуборли К. қўзғатувчиси — *Spongospora subterranea*], қора К. (ризокотониоз) қўзғатувчиси — *Rhizoctonia solani*] хар хил турлари қўзғатади. Туганаклари зарарланади. Кураш чоралари: кузда ерга тўкилган мевалар йиғиб олиниб, йўқотилади ва боғ қатор оралари шудгорланади. Кўкламда, куртаклар бурта бошлаганда дарахтларга 3% ли бордо суюқлиги пуркалади. Баҳорда ёгингарчилик кўп бўлган йилларда дарахтлар гулдан тушганидан кейин 1% ли бордо суюқлиги пуркалади. Картошка К.га қарши курашда касалликка чидамли навларни танлаш, уруғликни фунгицидлар б-н ишлов бериб ёкиш, агротехника тадбирларига қатъий риоя қилиш керак. Султон Алимұхамеоев.

КАЛОБОДИЙ (ёки ал-Калобозий), Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Бухорий [(?, Калобод (Бухоро ш. яқинида)—990 ёки 995, ?)] — ҳанафийлик фақиҳи, тасаввуф бўйича араб тилида ёзилган энг машхур илк асарлардан бирининг муаллифи. Бухорода вафот этган деб тахмин қилинади. К. ҳуқуқни Муҳаммад ибн Фадладан ўрганган, суфий шайх Қосим Фарисга шогирд тушган. К. ёзган 5 ёки 6 асардан 2 таси бизгача етиб келган. Пайғамбарнинг баъзи ҳадисларига ахлоқий тусдаги қисқа шарҳ — «Маъоний ал-ахбор ва ат-таъарруф ли-мазҳаб ахл ат-тасаввуф» («Хабарлар маънолари ва тасаввуф аҳли мазҳаби билан танишиш китоби») исломнинг биринчи уч асрида тасаввуфни ўрганишда асосий асарлардан бири бўлди. Китобни суфийларнинг кейинги авлодлари

юқори баҳолаган. Хусусан, шайх Яхё ас-Сухравардий ал-Мақтул (1191 й. в. э.) «агар «Ат-Таъарруф» бўлмаганда тасаввуфдан беҳабар қолардик» деган эди. Суфийларнинг қарашлари ва амалиёт усули баён этилган бу асарда тасаввуфнинг ислом ақидаларига тўғри келмайдиган жиҳатларини келиштиришга уриниш бор эди. Бунда тасаввуф бутунлай «такводорлик» доирасидан чиқмайди, у ўзининг диндорлик йўлига шубҳа туғдирмайди деб тушунтирилган. Асар 75 бобдан иборат, уни 3 қисмга бўлиш мумкин: биринчи — тарихий қисмида суфий ва тасаввуф тушунчасига таъриф берилади, машхур мутасаввифлар, уларнинг тасаввуфий жасоратлари ҳақида ҳикоя ва ривоятлар; иккинчи — диний ақидаларни ҳимоя қилувчи қисмида суфийлик ақоиди усули, мутасаввифлар такводорлигининг исботи; учинчи — тасаввуф амалиёти қисмида тасаввуф йўлининг асосий босқичлари, суфийлар ўртасида қабул қилинган баъзи атамалар баён қилинади. К. асарига кўплаб шарҳлар ёзилди. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мугтамлийнинг (1042 й. в. э.) форс тилида ёзган «Нур ал-мурийдий («Муридлар нури») асари шухрат қозонди. (Муаллиф К. б-н ватандош бўлган. Шу туфайли уни К.га шогирд бўлиши керак деб ҳисоблашади). Бу шарҳ тасаввуф тарихига оид манба сифатида деярли оригинал асардан қолишмайди. Унинг фикристларидан бири 1081 й. 7 апр. да қўчирилган, бу бизгача етиб келган қад. форсий кўлёмалардан иккинчиси ҳисобланади. КАЛОМ (араб. — раван нутқ, жумла, гап, сўз) — ислом илоҳиёт илми. 8-а.да араб халифалигида пайдо бўлган. К. ислом диний таълимотини асослашга ҳаракат қилади. К. тарафдорлари мута-каллимлар дейилади. К. илоҳиётчилари файласуф бўлмаганлар. К. умавийлар ҳукмронлиги даврида расмий ҳокимият б-н хорижийлар, шилалар, муржибийлар ва б. диний-сиёсий гуруҳлар орасида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар, баҳслар жараёнида

пайдо бўлди ва тараққий қилди. Сиёсий кураш диний шиорлар остида олиб борилганлиги сабабли Аллоҳ адолати (адл), мавжуд вокелик Аллоҳ тарафидан яратилганми ва уни ўзгартириш мумкинми (қадар), кимни имонли ёки гуноҳкор деб ҳисоблаб, жазолаш керак (имон) ва ҳ.к. долзарб масалалар эди. К.га хос услуб ва мавзулар мажмуи биринчи бор ал-Жаъд ибн Дирҳам (742 й. қатл этилган) ижодида кузатилади. У услубда доимо ақл-идроққа таяниш талабини илгари сурди ва фақат инсон ақли ожизлик қилган ҳоллардагина Куръон оятларини рамзий-мажозий маънода талқин қилиш (таъвил) мумкин, деб ҳисоблади. Жаҳм ибн Сафвон (745 й. қатл этилган), Абул-Ҳузайл (841 ёки 849 й.в.э.) ва Бишр ибн ал-Муътамир (825 й. дан сўнг вафот этган) унинг ғояларини ривожлантирдилар. Жаҳмнинг қарашлари муътазилийларга яқин бўлгани боис, одатда, бу икки таълимотни бир-биридан фарқламайдилар. К. тарихида муътазилийлар мактаби таълимоти муҳим ўрин эгаллайди. Уларнинг таълимоти ал-Маъмун (827—848) даврида «давлат таълимоти» даражасига кўтарилган бўлса, ал-Мутаваккил (847—861) даврида таъқибга учради. Маълум вақтгача суннийликда муътазилийларнинг фалсафий далилларига қарши курашда ғоявий қурол ролини ўйнаши мумкин бўлган акрид тизими мавжуд эмас эди ва фақат Куръон ҳамда хадисларга ҳавола қилиш б-н чекланиларди. Айнан муътазилийлар ўзларининг мантиқий-фалсафий исботлаш услублари б-н ҳақиқий ислом йўли шаклланишига бевосита таъсир кўрсатди. Бундай тизим 10-а. га келиб ишлаб чиқилди ва уни К.ни ақидапарастлар б-н муросага келтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ал-Ашъарий (873—935) ва ал-Мотуридий (870—944) амалга оширди. Натижада К.нинг ашъария ва мотуридийлик мактаби вужудга келди. Ал-Боқилоний (1013 й.в.э.), ал-Жувайний (1085 й.в.э.), аш-Шаҳристоний (1153 й.в.э.) ва ар-Розий (1209 й.в.э.)лар

ашъария мактабининг йирик намоёндаларидир. Ашъарийлар зоҳиран ўзларини муътазилийларга қарши қўйиб, ханбалийлар б-н муроса қилишга интилган бўлсаларда, дунёқараш бўйича муътазилийларнинг ақл-идроққа асосланган йўлини давом эттирди. К.нинг иккинчи йирик мактаби — мотуридийлик ҳам мустақил тарзда тараққий этди. Ашъария мактаби, асосан, шофиъийлар (қ. Шофиъишшк) орасида тарқалган бўлса, мотуридийлик ханафийлик доираларида кўплаб қарафдорларга эга бўлди ва, хусусан, Мовароуннаҳр мусулмонларининг асосий ақидасига айланди. 13-а. дан К. Ибн Сино асос солган шарқ фалсафаси б-н яқинлаша бошлади. Натижада, Ибн Халдун таъбири б-н айтганда, К. ва фалсафани бир биридан ажратиш мушкул бўлиб қолди. Бу ҳол Байдовий (1286 й.в.э.), Исфаҳоний (1349 й.в.э.), Ижий (1355 й.в.э.), Тафтазоний (1390 й.в.э.), Журжоний (1413 й.в.э.)лар ижодида ўз ифодасини топди. Янги ва энг янги даврларда Жамолиддин ал-Афғоний, Мухаммад Абду, Аҳмад Амин, Ҳасан Ҳанафий каби мусулмон ислоҳотчиларининг асарларида К. ва, айниқса, муътазилийлар ғоялари мафкуравий асос вазифасини бажариб келди. Аҳаджон Ҳасанов.

КАЛОМЕЛЬ (юн. kalos — чиройли ва melas — қора), симоб (1)-хлорид, Hg_2Cl_2 — оқ ёки рангсиз майда кристаллардан иборат оғир порошок. Ўткир ишқорлар ёки аммиак таъсирида қораяди (номи шундан олинган). Сувда оз эрийди. Спирт ва эфирда эримайди, ёруғда секин парчаланади. Симобли захираларнинг оксидланишидан ҳосил бўлади. Зичлиги 7,160 г/см³; суюқланмай буғланади; буғланиш т-раси 383,7°. К. каломель электродлар тайёрлашда, органик реакцияларда катализатор сифатида, кўз муғуз пардаси касаллигида ва бленнорейт,

венерик касалликлардан сақланишда суртма, шунингдек, сийдик хайдовчи дори сифатида қўлланилади.

КАЛОНОВ Саиджон (1914.30.6, Чуст тумани Каркидон қишлоғи — 1971.31.11, Тошкент) — созанда (най), бастакор. Ўзбекистон халқ артисти (1966). Дастлабки мусиқа сабоқларини Тошкент мусиқа техникумида А. Ваҳобов, Ш. Шоумаров каби таникли санъаткорлардан олган. Най ижроси асосларини Абдуқодир найчи Исмоиловдан ўрганган. Муस्ताқил ижодий фаолиятини Фарғона театри мусиқа раҳбари сифатида бошлаб (1932—36), мазкур театрда сахналаштирилган «Фарқод ва Ширин» (Хуршид) сингари спектаклларга мусиқа ёзган. Ўзбекистон давлат филармониясининг Т. Жалилов раҳбарлигидаги оркестри (1936—38), Ўзбек давлат опера ва балет театри (1938—42), Янгийўл театри (1942—48), Ўзбекистон радио ва телевидениеси ўзбек халқ чолғулари оркестрининг (1948—71) яқканавози. «Ёввойи Ушшоқ», «Ёввойи Чоргоҳ», «Чўли Ироқ» каби куйларни найда маҳорат б-н ижро этган. «Эй, сарви равон», «Ёр кезар», «Топмадим», «Дилнавозим», «Куйла дилкаш дуторим», «Гулмиди, раъномиди», «Она диёрга салом» сингари ўнлаб ашула ва кўшиқлар, «Фарғона тонги», «Армуғоним» каби куйлар яратган. Булар узбек мусиқа меросининг муайян қатламлари ва замонавий оҳанглар б-н узвий боғланган.

КАЛОНТАРОВ Эммануэль Маркелович (1932.3.6, Самарқанд - 1984.5.8, Тошкент) — кино рассоми, Ўзбекистон халқ рассоми (1979). Республика рассомлик билим юрти (1953), Кинематография инти (1959)ни тугатган. 1959 й. дан «Ўзбекфильм» киностудиясида рассом. Ш. Аббосовниж «Сен етим эмасан» (1962), «Тошкент — нон шаҳри» (1968), «Абу Райҳон Беруний» (1974), А. Ҳамроевнинг «Кўркувсиз» (1974), «Инсон қушлар ортидан боради» (1976), Л.

Файзиев ва О. Мейернинг «Али бобо ва қирқ қароқчи» (1978) фильмларига қоғоз ва картонга қўмир, акварель, гуашь б-н ишлаган эскизлари фильм гоёсини очиб беришга хизмат қилгани б-н диққатга сазовор. «Абу Али Ибн Сино» (1979), «Уйғониш» ва «Келинлар кўзғолони» (1984) фильмларига ишлаган декорация эскизлари рассомнинг маҳоратини ифодалади.

КАЛОРИМЕТРИЯ (лот. calor — иссиқлик ва ... метрия) — турли физик, кимёвий ва биологик жараёнларда содир бўладиган иссиқлик эффектлари (иссиқлик миқдорлари)ни ўлчаш усуллари мажмуи. Хусусан, К. усуллари б-н жисмларнинг иссиқлик сифими, фазавий ўтишлар иссиқлиги (эриш, қайнаш ва б.), кимёвий реакцияларда ажраладиган иссиқлик эффектлари, радиоактив емирилишлар, тирик организмларда моддалар алмашинуви ва б. аниқланади. Турли жараёнларда жисм сарфлайдиган ёки ютадиган иссиқлик миқдорини бевосита ўлчаш учун ишлатиладиган асбоблар калориметрлар дейилади. 400 К ва ундан юқори т-ралардаги иссиқлик ўлчашларини ўз ичига олган К.ни юқори температуралар К.си, суюқ азот, водород ва гелий т-ралари соҳасини (-77 К ва ундан пастда) паст температуралар К.си дейилади. К.ни ўлчаш усуллари иссиқлик техникасида, металлургияда, кимё технологиясида кенг ишлатилади. Турли технологик жараёнларда жисмларнинг қизиши, эриши ёки буғланиши учун сарфланадиган иссиқликни ҳисоблашда; кимёвий реакцияларнинг бориши чегарасини аниқлашда ва уларнинг содир бўлиш шартларини белгилашда К.дан фойдаланилади. Мае, графитдан синтетик олмос олиш мумкин бўлган босим ва т-ра соҳасини шу моддаларнинг иссиқлик сифимларини ва ёниш иссиқликларини калориметрик ўлчашлар орқали аниқланган. Биологияда К. (биокалори-

метрия) ёрдамида организмда бўлиб турадиган кимёвий ва физик жараёнлар [эндотермиклик ютилиши ва экзотермиклик чиқариши]даги иссиқлик эффектлари аниқланади. Мае, бир соатда ичак таёқчаси микроби ~10~9 кал, одам 5-104 кал иссиқлик чиқаришини К. усули б-н аниқланган. Организмдан ажралиб чиқадиган иссиқлик микдорини аниқлаш учун, одатда, ҳайвон ёки одам калориметр (деворлари орасида сув оқиб турадиган камера)га жойлаштирилади. Бунда организмдан чиқаётган иссиқликни сув ютади. Сув массаси ва унинг т-ра ўзгаришидан канча иссиқлик ажралиши билиб олинади. Агар бундай бевосита ўлчаш мумкин бўлмаса, у ҳолда билвосита усуллардан фойдаланилади (мас, организм вақт бирлигида ютган O₂ ва чиқарган CO₂ нисбатидан оксил, ёғ, углеводларнинг оксидланиши учун сарфлаган O₂ микдори аниқланади. Ок-сидланиш реакцияларидаги иссиқлик эффектларига қараб организмда хреил бўладиган иссиқлик микдорини ҳисоблаб чиқса бўлади). К. физиологик тадқиқотлар ва диагностикада қатга аҳамиятга эга.

КАЛОРИФЕР (лот. calor — иссиқлик ва fero — элтаман) — вентиляция, ҳаво б-н иситиш тизимлари ва қурутгичларда ҳавони киздириб берадиган асбоб; тузилиши рекуператив ҳаво киздиргичга ўхшаш. Бунда ҳаво иссиқлик элтгич б-н киздирилади. Иссиқлик элтгич турига кўра, К. сувли, буғли (кенг тарқалгани), газли, ўт-ҳаволи ва электр хилларга; тузилишига кўра, пластинкали, қувурли, спирал қовурғали, япроксимон ва б. хилларга бўлинади. Пластинкали К. (радиатор) кенг тарқалган бўлиб, унда иссиқлик элтгич (сув буғи ёки кайноқ сув) сирти пластинкали қувурдан оқади ва пластинкалар орасидаги ҳавони иситади.

КАЛОРИЯ (лот. calor — иссиқлик) — иссиқлик микдорининг СИ бирликлари тизимига кирмаган бирлиги. Ж ёки

кал б-н белгиланади. 1 г сувни Г иситиш учун зарур иссиқлик микдори 1 кал деб олинган. 1 кал=4,1868 Ж. Сувни иситишда сарфланадиган иссиқлик микдори т-ра интервалига ва шароитга боғлиқ, шунинг учун 1 кг сувни 19,5° дан 20,5° гача иситиш учун зарур иссиқлик микдори 1 ккал (катта калория) деб олинган. Амалда килокалория (ккал) кўпроқ ишлатилган: 1 ккал=1000 кал. Термокиёда ишлатиладиган К. 4,1840 Ж. га тенг.

КАЛОРИЯЛИЛИК - 1) озиқ-овқат маҳсулотларининг калориялилиги — озиқ моддалар (оксиллар, ёғлар ва углеводлар)да тўпланган энергия; озиқ-овқат маҳсулотларининг энергиявий қиймати (кал — калория ва ккал — килокалорияда ифодаланади). Озиқ-овқат маҳсулотларини киёсий баҳолашда; овқатланишни режалаштиришда, пархез таомларни тавсия қилиш ва б.да қўлланади. К. маҳсулотда оксидланмаган углевод ва водород атомлари мавжудлиги б-н аниқланади. Мас, ёғ молекуласида оксидланмаган углевод ва водород атомлари углевод ва оксиллардаги нисбатан кўпроқ бўлади; 1г ёғ 9,3 ккал (1 ккал=4,1868-103 Ж), 1 г углевод 4,1 ккал, 1 г оксил ҳам 4,1 ккал. Баъзи маҳсулотларнинг (НООг) К. и (ккал да) куйидагича: сут (кефир, чучук катик) — 62; сариеғ — 734; сифатли мол гўшти — 154; сифатли қўй гўшти — 206; тухум — 150; кўк пиёз — 21; тузланмаган бодринг — 15; картошка — 89; қарам — 27; сабзи — 36; олма — 48; қанд — 320; буғдой унидан ёпилган нон — 230 ва б. Турли касб ва ёшдаги, хар хил жинсдаги кишиларнинг энергия сарфи б-н боғлиқ равишда истеемол қилинадиган таомлар микдорини белгилашда К.ни билиш жуда асқотади. Озиқ-овқат маҳсулотлари ичида калорияси энг юқори бўлган маҳсулот ўсимлик мойи (872 ккал), энг паст бўлган маҳсулот — оқ қарам (27 ккал). СИ бирлигида К. бирлиги кЖ/100 г ҳисобида ифодаланади. Осонкийинлиги ўртача бўлган ишда иш-

лайдиган ўрта ёшли одам учун бир кеча-кундузда 3 минг ккал зарур бўлади. Чорвачиликда — ем-хашакнинг озукалик даражасини белгилашда, қ.х. ҳайвонларини боқишда, ем бериш меъёрини (рационини) аниқлашда ҳам К. асосий мезон бўлади. 2005 ккал алмашинуви энергия (озука таркибидаги моддаларнинг ҳайвон организмда ҳазм бўлиб, қон ва лимфаларга сингган қисми энергияси) 1 энергетик озука бирлиги (10,5 мегажоул) сифатида қабул қилинган. 2) ёқилғи (ёқил ёнилғи) тўлиқ ёнганда ажралиб чиқадиган иссиқлик миқдори (Ж ёқил кал да ифодаланади).

КАЛТАКЕСАК — осмоннинг Шим. ярим шарида Цефей, Оккуш, Пегас, Андромеда ва Курси юлдуз туркумлари оралиғида жойлашган юлдуз туркуми. Иил бўйи кўринади.

КАЛТАКЕСАКЛАР (Sauria) - судралиб юривчилар синфининг кенжа туркуми. 2000 тача тури бор. Гекконсимонлар, тангача оёқлилар, агамалар, игуаналар, урчқусимонлар, заҳартишиллар, эчкемарсимонлар, амфисбеналар, асл калтакесаклар, сцинксимонлар каби оилаларга бўлинади. К.нинг тана шакли турли-туман. Беш бармоқли оёқлилари ҳам, оёқсизлари ҳам учрайди. Оёқсиз К.да тўш суяги ва оёқ камари сақланган. К. кенг тарқалган. Ўзбекистонда уларнинг 38 тури, мас, фотманчиқ, эчкемар, тошкалтакесак, кунқарғар, сариқ илон, бот-бот, қизилқулоқ ва ҳ.к. бор. Асл калтакесаклар оиласи мазкур туркум учун типик вақилдир. Бу оиланинг 156 тача тури бор. Улар 21 та уруққа қиради. Гавдаси цилиндр шаклида; бўйни яққол ажралиб туради; думи узун ва узилувчи; оёқлари яхши ривожланган; боши ва қорни қалқонлар, гавдаси тангачалар б-н қопланган. Думидаги тангачалар ҳалқа шаклида. Қулоқ тешиги бор. Африка, Осиё ва Европанинг серқуёш, иссиқ минтақаларида яшайди. Ўзбекистонда ёзда кун қизиганда уяларига (салқин

жойларда) кириб олади. Қишда (ноябдан мартгача) қарахт бўлади. Тухум қўяди; тухумдан тирик туғувчи турлари ҳам бор. Ҳашарот ва б. жониворлар б-н озикланиб, кўп фойда етказилади. Югурдак калтакесак, тирик туғар калтакесак, Ўзбекистонда кенг тарқалган илдам калтакесакча ва ҳ.к. шу оилага қиради.

КАЛТАКЕСАКЧАЛАР (Etemias) - калтакесаклар уруғи. 45 тури бор. Африка, Осиё ва Европада тарқалган. Ўзбекистонда 9 тача тури учрайди. Асосан, тангачалари ва бошидаги қалқонларининг тузилиши, сон тешикчалари бўлиши б-н бошқа калтакесаклар уруғидан фаркланади. К. — кундузги ҳайвон. Чўл, ярим чўл ва тошлоқ ерларда, Никольский калтакесакчаси тоғларнинг 1000—3000 м гача баланд жойларида, баъзи турлари этакларида яшайди. К. ҳашарот ва майда умуртқасизларни кириб, фойда келтиради. Тоғдаги совуқ шароитда яшайдиган кўзли калтакесакчадан ташқари, барча К. тухум қўйиб кўпаяди. Кўзли калтакесакча тухумдан тирик туғади. Ўзбекистонда илдам калтакесакча, ранг-баранг калтакесакча, тўғаракбош калтакесакча ва ҳ. к. кенг тарқалган.

КАЛТАМИНОР — Хивадаги меъморий ёдгорлик. Муҳаммад Аминхон мадрасасининг олд томонида жойлашган. Ўрта Осиёда энг катта ва баланд қилиб қуриш мўлжалланган (тахм. 70—80 м). 1852 й. қурила бошланиб 1855 й.да хоннинг вафоти туфайли чала қолган (номи шундан). Ҳозир К.нинг бал. 26 м, асосининг диаметри — 14.2 м. Безагида оқ, яшил, феруза рангли кошинлар қўлланилган (феруза рангли кошин кўп ишлатилганидан кўкминор деб ҳам аталади). Хива ш.нинг 2500 йиллиги арафасида (1996—97) К.нинг кошинқори безаклари тўлиқ таъмирланди ва ундаги «настаълик» ёзувлари қайта тикланди.

КАЛТАМИНОР   **КЎЛИ**   -

Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл туманидаги кўл. Тўрткўл ш.дан 18 км шим.-шарқда. Майдони 600 га. Ўртача чуқ. 0,7 м. Калтаминор канали суви ва оқова сувлар тўпланишидан ҳосил бўлган. Атрофи кум тепалари б-н ўралган. Сув сатҳи ўзгариб туради. Кўлда кўға, камиш, соҳилида юлғун, саксовул ўсади. Бир неча хил балиқ бор. Кўл ёнидан неолит даврига оид Калтаминор маданияти топилган.

КАЛТАМИНОР МАДАНИЯТИ

Ўзбекистонда неолит даврига оид биринчи топилган археологик маданият (мил. ав. 7—3-минг йиллик). Калтаминор кўли ёнидан топилган. 1939—40 ва 1945 й.лар Хоразм археология-этнография экспедицияси текширган. К.м. Амударёнинг қад. Оқчадарё дельтаси, Қизилкум, Юқори Ўзбой, Моҳондарё, Оролнинг шим.-шарқий бўйларида, Қозоғистон ва шарқий Каспий, яъни Балхан ва Манқишлоқ ҳудудларигача тарқалган. Албатта, бу жуда катта ҳудудда ягона бир оилага оид одамлар яшаган эмас, бу ерларда бир-бирига яқин бўлган қабилалар яшаган дейиш тўғри бўлади. Яқинлик, асосан, тош қуролларда яхши кўринади. Тош қуролларни, яшаш техникаси ва унинг типларида ўхшашлик фарқлар эса сопол идишларда, яъни унинг безакларида — безак буюмларда, тақинчоқларда кўринади. Асосий қуролларининг ўхшашлиги ва фарқларини сақлаб қолган қуроллар — шу воҳаларда бир-бирига ўхшаш, бир хил турмуш тарзига эга бўлган уруғлар бўлганлигини кўрсатади. Булар Оқчадарё, куйи Зарафшон, Лавлакон, юқори Ўзбой, Устюрт гуруҳларидан иборат. Шу ҳудудларда яшаган неолит одамлари 7—3-минг йилликда яшаб овчилик, темирчилик ва балиқчилик б-н тирикчилик ўтказишган. Овчилик, теримчилик ва балиқчилик б-н боғлиқ қуролларни ишлаш техникаси неолит даврида энг чўққига чиққан давр ҳисобланади. Қирғичлар, кесувчи, тешувчи қуроллар, ўқ-ёйлар, камон ўқлари

ва шунга ўхшаш қуролларни яшаш энг тақомиллашган давр ҳисобланади. Микролит қуролларининг пайдо бўлиши, суякдан ва ёғочдан яна ҳам тақомиллашган қуроллар яшаш имкониятини берган. Археологлар, асосан, шу микролитлар ва ўқ-ёйни ясалишига асосланиб неолит даврини даврларга ажратганлар. К.м.ни ҳам 3 даврга бўлиб ўрганилган. К.м.нинг илк даври 7—5 минг йилликка тўғри келади. Бу даврга хос ёдгорликлар Зарафшоннинг куйи окимида, Қизилкумнинг Лавлакон ва Караката, Жан.-шарқий Устюртда топилган ва ўрганилган. К.м.нинг ўрта даври 6—5-минг йилликка тўғри келади. Бу даврга оид манзилгоҳлар бутун Қизилкум ва унга яқин бўлган ҳудудлардан топилган. К.м.нинг охириги даври 4—3 минг йилликка тўғри келади. Бу даврга оид ёдгорликларга Қозоғистон ҳудудларидаги манзилгоҳлар киради. К.м. ни тавсифлаб бериш, уни даврларга ажратиш ҳам, асосан, сопол идишларни ишлаш техникаси, унга безак беришга асосланган. Бутун К. м.га оид сопол идишлар кўлда ишланган бўлиб, безаклар, сопол идишлар хали лойлигида ёғоч б-н чизиб, дарё ва денгиз тўлкинига, арча игналарига ўхшаш безак берилган, кейин оловда пиширилган. Идишларнинг шакли косасимон ёки қозонсимон бўлиб, илк даврига оид идишлар таги ясси бўлмасдан, кумга ботириб кўйишга мўлжалланган қонус шаклида бўлган. Сопол идишни ихтиро қилиниши К.м.га мансуб аҳолининг овқат пиширишини осонлаштирди. Энди қозоннинг тагига олов ёкиб пишириш имконияти туғилди. Одамлар чайлаларда яшаб, ўчоқлар қуриб ўчоқларда, сопол қозонларда овқат пишириб, идишларга куйиб овқатланадиган бўлишди. Бу жуда катта ихтиро бўлиб, кишилик тарихида фақат неолит давридан бошлаб шундай яшаш имкониятига эга бўлдилар. Неолит даврида булардан ташқари тикувчилик, кемасозлик ҳам юксалди. К.м.га мансуб ахрли табиат яратган нарсани шундайлигича қабул қилганлар. И. ч. иктисодиётига

ўта олмаганлар, яъни чорвачилик ёки деҳқончилик б-н шуғуллана олмаганлар. Ад.: Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскарлов А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966; Виноградов А. В., Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья, М., 1981; Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948. Ўткир Исломов.

КАЛТАТОЙ — ўзбек уруғларидан бири. «Турк» этник гуруҳининг бўлинмаларидан. К. бир қанча кичик уруғлар (муаззамини, махатори, мирзо калтатойга бўлинган. К. Фарғона водийсида, Нурота ва Молгузар тоғларининг шим. ён бағирларида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимларида, Сурхон-Қоратоғ дарёларининг юкори ва ўрта оқимларида, Афғонистоннинг тоғли р-нларида (Кўкчадарё бўйларида) яшаган. К.ларнинг катта ҳудудда тарқалиб яшаши уларнинг ўтмишда кўп сонли уруғ бўлганлигидан дарак беради. 19-а. охири ва 20-а. бошларида К. лар батамом ўтроқлашиб, ўз уруғ номини унутган. Жиззах, Қашқадарё ва б. вилоятларда К. номи б-н аталувчи қишлоқлар бор.

КАЛТАЧА — аёлларнинг устки кийими. Ўрта Осиё (асосан, ўзбек, тожик) аёлларининг узун, олди очик, кенг энгли, авра-астарли (баъзан юпка пахта солиб қавилган) қад. кийими. Беқасам, кимхоб, бахмалдан тикилган, ёқасиз (ёқа ўрнида жияк ёки сидирға шойи, адрасдан адип тутилган), бели қисик (тор) бўлган. Бухорода К.нинг ёқаси, олд қисми, этак, энг учларига зардўзи гул тикиб, атрофига жияк тутилган. 20-а. бошларидан маросим (аза)ларда кийилади. Урфдан қолган.

КАЛУГА — РФдаги шаҳар, Калуга вилояти маркази. Ока дарёси бўйидаги пристань. Т.й. станцияси. Аҳолиси 361,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари). К., дастлаб, Литва князи Ольгерд ёрликларида 1371 й.да тилга олинган. У

Москва давлатининг жан.ғарбий чегарасидаги қалъа сифатида вужудга келган. 17—19-а.ларда муҳим савдо маркази. К. Э. Циолковский К.да яшаган ва ўша ерда дафн қилинган. Шаҳарда «Калуга турбина 3-ди» бирлашмаси, йўл машиналари ва гидроприводлар и.ч. бирлашмаси, транспорт машинасозлиги, автомобил-электр жихозлари, приборсозлик, радио жихозлари, радиолампа 3-длари ишлаб турибди. Ёғочсозлик («Гигант» бирлашмаси) ривожланган. Клавишли мусика асбоблари, курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Енгил, кимё саноати тармоқлари бор. Пед. ин-ти, драма театри, ўлкашунослик, бадий, К. Э. Циолковский номли космонавтика тарихи музейи ва унинг филиали — Циолковский уй-музейи мавжуд.

КАЛУГА ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят. 1944 й. 5 июлда ташкил этилган. Майд. 29,9 минг км². Аҳолиси 1081,2 минг киши (2000), асосан, руслар. Шаҳарликлар 70,3%, 24 туманга бўлинган, 18 шаҳар, 14 шаҳарча бор. Маркази — Калуга ш. К.в. ер юзаси бир оз паст-баланд текислик бўлиб, дарё водийлари, жарлар ўйиб юборган. Иклими ёзда мўътадил иссиқ ва сернам, қишда мўътадил совуқ. Январнинг ўртача т-раси — 9 дан — 10°гача, июлники 17—18°. Йилига қарийб 650 мм ёғин ёғади. Йирик дарёси Ока ва унинг ирмоқлари. Тупроқлари чимли ўртача подзоллашган, шим.да ўрта қумоқ, жан.-ғарбда қумлоқ ва қумли тупроқ, марказий ва шарқий қисмларида оч сур тусли ўрмон тупроқлар. Худудининг 40% ўрмон. К.в. хўжалигида машинасозлик ва металлсозлик, енгил, ёғочсозлик ва курилиш материаллари саноатлари етакчи ўринда. Машинасозлик корхоналари Калуга (машинасозлик, турбина, электротехника ва б.), Людовиново (тепловозсозлик), Киров (куйиш-механика, чўян куйиш 3-длари) шаҳарларида жойлашган. Калуга, Кондрово, Киров, Сухиничи ш.да тикувчилик ва пойабзал ф-калари,

Боровскда мовут ф-каси, Калуга ва Боровскда трикотаж, тўқувчилик ф-калари, зиғир тола з-ди бор. Ёғочсозлик саноатининг етакчи тармоқлари: Калугада «Гигант» гугурт-мебель к-ти, Кондрова целлюлоза-қоғоз, фанера з-длари, уйсозлик, мебель ва қоғоз ф-калари мавжуд. Курилиш материаллари саноатида шиша-ойна, қурилиш фаянси, ғишт ва б. ишлаб чиқарилади. Кировда қурилиш фаянси, Калуга, Малоярославецца силикат ғишт з-длари, Калугада сут з-длари, ғишт к-ти, Сухиничида сабзавот консерваси, крахмал з-длари бор. Обнинскда Россияда биринчи қурилган АЭС ишлаб турибди. Қ. х. сут чорвачилиги, чўққачилик, картошқачилик, сабзавотчилик ва қисман зиғирчиликка ихтисослашган. Буғдой, жавдар, гречиха, арпа, сут ва ем-хашак экинлари экилади. Чорвачиликда қўй ҳам боқилади. Паррандачилик ф-калари бор. Ока дарёсида кема катнайди. Калугада аэропорт бор.

КАЛХАТЛАР (Milvus) — қарчиғайсимонлар оиласига мансуб қушлар уруғи. Европа, Осиё, Африка, Австралия ва Америкада кенг тарқалган. 5 тури бор. Ўрта Осиёда қора калхат яшайди; март ойи бошларида учиб келади. Уясини сувга яқин баланд дарактларга, қояларга қуради. Апр.—майда 2—4 та тухум қўяди. Умуртқали майда хайвонлар, баликлар ва хашаротлар б-н озикланади.

КАЛЬВИН (Calvin, Calvinus) Жан (1509.10.7, Нуайон, Франция — 1564.27.5, Женева) — Францияда Реформация намояндаларидан бири, кальвинизм асосчиси. Рухоний оиласида туғилган. Диний ва юридик маълумот олган. М. Лютер таъсирида протестантизмга мойил бўлган. 1534 и. протестантлар Францияда таъқиб этилгач, Женевага келди. 1541 й. Женеванинг диктатори (шаҳар ҳокими) бўлгач, ўз таълимотини амалга оширишга интилди. «Христиан динидаги кўрсатмалар» асарида (1536) кальвинизм

асослари ифода этилган. Қадимги аҳдни христианлик ҳақиқатининг ягона манбаи деб ҳисоблаган. Черков ва жамият ҳаётида ҳудого эътиқод қилишни тарғиб этиш К. фаолиятининг асосини белгилайди. К. ўта диний муросасизлиги б-н ажралиб турган. У ўз таълимотини Франция, Англия, Нидерландия, Германия, Венгрия ва Польша мамлакатларига тарқатди.

КАЛЬВИНИЗМ — протестантизмдаги йўналишлардан бири. Асосчиси Ж. Кальвин. Реформация натижасида 16-а. да Женевада вужудга келиб, Франция, Нидерландия, Шотландия, Англия ва б. мамлакатларга тарқалган. К. таълимоти фақат Муқаддас ёзувни тан олиш, илохий қисматга ишониш, одамларнинг нажот топишида руҳонийларнинг ёрдами зарурлигини инкор этиш, хоч ва иконага сажда қилишни рад этиш, черков маросимларини содалаштириш (ибодат пайтида диний мусиқа чалмаслик, шам ёқмаслик, черков деворларида тасвирлар бўлмаслиги) хос. К. бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. К.нинг ҳоз. замон тарафдорлари — кальвинистлар, реформатлар, пресвитерианлар, конгрегационалистлар.

КАЛЬДЕРА (испанча caldera — катта қозон), вулкан оғзи — вулкан чўққиси, баъзан унга ёндош жойларнинг ўпирилиши натижасида вужудга келган ён бағирлари тик ва туби бир қадар текис қозонсимон ботик. Вулкан отилганда катта ҳажмдаги магма ташқарига чиқади, кейинги отилишга қадар вулкан камерасида бўшлиқ ҳосил бўлади, натижада вулкан тепаси таянчини йўқотиб ўпирилиб тушади. Диаметри 10—15 км га етади, баъзан эса ундан ҳам зиёд. К. термини Пальма о.да (Канар о.лари) жойлашган катта вулкан кратери номидан келиб чиққан. К.нинг кратердан фарқи унинг келиб чиқиши ва ўлчамларининг катталигидадир. Вулкан бўғизидан чиқаётган газларнинг кучли портлашлари натижасида вужудга келувчи портлаш (эксплозив) К.си ҳамда ўпирилиш (гра-

витаццион) К.си фарқ қилинади. 1883 й.да Кракатау К.си вулкан газидан портлашдан ҳосил бўлган. Ўзбекистонда қад. К.лар Чатқол-Қурама тоғларида учрайди.

КАЛЬКА (франц. *caïque* — нусха, таклид) — бошқа тил луғавий бирлигидан она тили воситалари асосида нусха кўчириш (сўзма-сўз таржима қилиш) натижасида юзага келган сўз, атама ёки бирикма. К.нинг маъновий ва шаклий-маъновий турлари мавжуд. Маъновий К. сўзнинг оҳанги ва сўз ясалиш шакли жиҳатидан она тилига мансуб бўлсада, маъно жиҳатдан чет сўзларнинг таъсирига боғлиқдир: «майдон» (магнит майдони) — «поле». Шаклий-маъновий К. ўзга тилдаги маънони ифода қилади. Тўлиқ ва ярим шаклий-маъновий К.лар бўлади. Тўлиқ К.да она тилининг ўз ички имкониятларидан фойдаланилади (надстройка — устқурма, мировоззрение — дунёқараш, железная дорога — темир йўл). Ярим К. ҳар икки тил унсурларидан ташкил топади (полу-автомат — ярим-автомат). К. ижодий жараёнда пайдо бўладиган тил ходисаси, шунинг учун таржимондан катта маҳорат талаб қилади. К. тилни бойитишнинг муҳим омилларидан бири.

КАЛЬКА — чизмачиликда ишлатиладиган шаффоф қоғоз ёки мато. Каландрланадиган (махсус валли прессларда зичланган, текисланган ва ялтирилган) ва оддий (каландрланмаган) хиллари бўлади. Каландрланган ва махсус модда шимдирилган К. чизмачилик (ватман) қоғозига каламда чизилган чизмадан туш ва ёруғлик ёрдамида кўплаб нусха кўчириш учун; оддий К. (шаффоф қоғоз) каламда нусха кўчириш учун ишлатилади.

КАЛЬКУЛЯЦИЯ (лот. *calculatio, calculo* — ҳисоблайман, ҳисоб-китоб) — маҳсулот бирлиги ёки бажарилган иш таннархини ҳисоблаб чиқариш. К.

таннарх бўйича режа ёки ҳисоботнинг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Корхонада аниқ бир турдаги маҳсулот бирлигини и.ч. ва сотиш бўйича, шунингдек, халқ хўжалигининг саноат, транспорт ва б. тармоқларида иш бирлигини (ташиш, таъмирлаш ва б.) бажариш учун қилинган харажатларни пул шаклида ифода этади. К. қуйидаги турларга бўлинади: режа К.си (илғор ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этишнинг илғор усулларида меҳнат сарфлари меъёрлари асосида тузилади). Бундай К. навбатдаги давр учун (йил, чорақ) айрим маҳсулотларнинг ўртача таннархини белгилашда қўлланилади, улгуржи нархни белгилашга асос бўлади; ҳисобот К. (хатта олиш маълумотлари асосида ҳисобланади, режа вазифалари бажарилишини назорат қилиш учун тузилади, амалдаги харажатлар даражасини кўрсатади); норматив К. (и.ч. воситалари ва иш вақтидан фойдаланишнинг мавжуд меъёрлари асосида тузилади); л о й и х а К. (бошқа кўрсаткичлар б-н бир қаторда капитал кўйилмалар ва янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда қўлланилади). Шунингдек, таннарх К.си ишлаб чиқариш, тўлиқ, тармоқ ва б. К.ларга бўлинади.

КАЛЬКУТТА, Калкатта — Ҳиндистондаги шаҳар, Хугли дарёси (Ганг дарёсининг ирмоғи) бўйида. Фарбий Бенгалия штатининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг энг катта иқтисодий, савдо-молия ва маданий марказларидан. Аҳолиси 4,4 млн. кишидан зиёд, Катта К.да 11,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Катта К. ўзаро туташиб кетган ва дарё соҳили бўйлаб 100 км га чўзилган бир неча ўнлаб катта-кичик шаҳарлардан иборат. Иқтисодий географик ўрнининг қулайлиги К.нинг ривожланишига имкон яратди. К. — транспорт йўллари тугуни, йирик порт. К. порти юк экспорт қилишда 1-ўринда, импорт бўйича Бомбай (Мумбай)дан кейин туради

(йиллик юк ортиб-гушириш 10 млн. т). Халқаро аэропорт (Дамдам), метрополитен бор. К. саноати маҳсулотининг етакчи тармоғи — жут саноати (90% миллий ва дунё жут саноати маҳсулотининг қарийб ярмини беради). Катта К.да 100 дан ортиқ жут корхонаси бор. Металл-созлик ва машинасозлик (саноат ускуналари, электроника, кемасозлик ва кема ремонт, автомобилсозлик, станок-созлик) корхоналари мавжуд. Бўёқлар, пластмасса, резина буюмлари, кимё-фармацевтика препаратлари, ўғитлар, ип газлама, трикотаж, ойна, кун пойабзал и. ч., полиграфия, нефть кимёси ҳамда озиқ-овқат саноатлари ривожланган. К.га 1686—90 й.ларда Англиянинг Ост-Индия компанияси асос солган. Шаҳар компаниянинг факторияси ва Уильям форти атрофида қурила бошлади. Форт атрофидаги 3 қишлоқдан бирининг номи б-н К. (Калигат) деб аталган. 1757 й. 23 июлда К.дан шимолроқда жойлашган Плесси қишлоғи ёнида бўлиб ўтган жангда инглизлар (800 инглиз аскар ва 2200 сипоҳи) Бенгалия навоби Сирож уд-Давланинг 68 минг қишлоқ қўшинини тор-мор этдилар. Ўша жангдан сўнг Ҳиндистонда Британия мустамлакачи империяси ўрнатилди бошлади, К. эса унинг маъмурий маркази бўлиб қолди. 1773—1911 й.ларда шаҳар Ҳиндистондаги инглиз мустамлака маъмуриятининг энг катта саноат, савдо, молия ва маданий маркази эди. 19-а. ўрталарида К.да чой, тўқимачилик ва жут саноатининг йирик ф-ка ва з-длари қурилди. 1911 й.да Британия Ҳиндистони пойтахтининг Дехлига кўчирилиши б-н К. ўзининг аввалги мавқеини йўқотди. К.да 2 та ун-т (жумладан, Калькутта университети) ва б. олий ўқув юрглари, и. т. муассасалари, Миллий кутубхона (1912), Ҳинд музейи (1814), Виктория музейи (1906), ботаника боғи, расадхона бор. Қалъа (Уильям форти, 1696—1781) сақланган. К.нинг тарихий маркази бўлган бу қалъа шаҳарни иккига — ҳукумат бинолари, ун-т, ҳашаматли

уй-жойлар ва саноат, савдо корхоналари, ишчилар маҳаллалари жойлашган қисмларга бўлиб туради.

КАЛЬКУТТА УНИВЕРСИТЕТИ

-Ҳиндистондаги қад. ва йирик ун-тлардан бири. 1857 й. «Ҳинду колледж» (1827) негизида ташкил этилган. Ижтимоий фанлар, табиий-мат. фанлари, тижорат, ҳуқуқ, журналистика, пед., нафис санъат ва мусика, муҳандислик, технология, тиббиёт, қ.х. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-т ва унга бириктирилган коллеж ва мактабларда 230 мингдан ортиқ талаба ўқийди. Ун-т кутубхонасида 500 мингдан ортиқ асар сақланади.

КАЛЬМАН (Kalman) Имре

(1882.24.10, Шиофок ш., Венгрия — 1953.30.10, Париж) — венгер композитори, оперетта жанри йирик устаси. Ижодий фаолиятини симфоник, вокал, фортепиано асарлари ҳамда кабаре (эстрада театри) учун қўшиқлар ёзишдан бошлаган. «Кузги манёврлар» (1908) илк опереттаси Европа ва АҚШнинг бир қанча шаҳарларида сахналаштирилган бўлиб, композиторга катта шуҳрат келтирган. Жами 20 та оперетта яратган: «Люли-премьер» (1912), «Чардаш ракси қироличаси» (1915, «Сильва» номи б-н ҳам машҳур), «Баядера» (1921), «Графиня Марица» (1924), «Цирк маликаси» (1926), «Монмартр бинафшаси» (1930) ва б. Асарларига сюжет ҳолатларининг кескинлиги, мусиқали драматургиясининг ривожланганлиги, оркестр бўёқлари ҳамда куйларнинг ёркинлиги хос. Услуби венгер мусиқа фольклорига яқинлиги б-н ажралиб туради.

КАЛЬМАРЛАР (Teuthidae) — ўн

оёқли бошоёқли моллюскаларнинг кенжа туркуми. Танасининг уз. 0,25—0,5 м. Баъзи турларининг узунлиги пайпаслагичи б-н 18 м га етади. Танаси чўзиқ, кейинги томони учли, торпедасимон, бу эса сувда ҳам, ҳавода ҳам катта тезлик-

да ҳаракатланишга (сувдан 7 м баландга сакрай олади) имкон беради. Танасининг кейинги қисмида 2 та катта сузгичи бор. Боши танасидан яққол ажралиб туради, кўзлари катта. 10 та «кўли» бор. Улардан 2 таси «ов кўллари» ўлжа тутаётганда узаяди ва сузаётганда қисқаради. Чиганоғи рудимент, юпка пластинкадан иборат бўлиб, мантия остига яширинган. Сиёҳхалтаси бор. К. ранги ҳар хил: сувнинг чуқур қисмида яшовчи турларининг ранги тиник, нур сочувчи органи бор. 300 га яқин тури маълум. Асосан, илик, сувли денгизларда яшайди. Узоқ Шарқда 30 га яқин тури бор. К. сув қатламида яшаб, балиқлар ва умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади. Гўшти ейилади Овланади.

КАЛЬЦЕФИЛ ЎСИМЛИКЛАР (лот. calcis — оҳак ва юн. pileo — севаман) — сероҳак (ишқорли) тупроқда ўсадиған ўсимликлар, мас, қора қайин, тобулғи, Европа тилогочи, бўрли ўсимлик ва б. (к. Оҳаксевар ўсимликлар).

КАЛЬЦИЙ (лот. Calx, Calcis — оҳак сўзидан олинган; Calcium), Ca — Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Ишқорий-ер металлариға қиради; тартиб рақами 20, ат м. 40,08. Табиий К. олтита барқарор изотопдан тузилган: ^{40}Ca (96,94%), ^{44}Ca (2,09%), ^{42}Ca (0,67%), ^{48}Ca (0,187%), ^{43}Ca (0,135%) ва ^{46}Ca (0,003%). Оксидланиш даражаси +2, гоҳо +1; ионизация энергияси $\text{Ca}^{\circ} \rightarrow \text{Ca}^{+} \rightarrow \text{Ca}^{2+}$, тегишлича 6,11308 ва 11,8714 эВ га тенг; Полинг бўйича электроманфийлиги 1,0; атом, радиуси 0,197 нм, ион радиуси (қавсларда координацияси сон келтирилган) Ca^{2+} 0,114 нм (6), 0,126 нм (8), 0,137 нм (10), 0,148 нм (12). Ер пўстида тарқалганлиги жиҳатидан бешинчи ўринда (O, Si, Al, Fe дан кейин) туради, массаси жиҳатидан 3,38%ни ташкил қилади. Табиатда фақат минераллар (400 га яқин) ҳолида учрайди. К.нинг турли силикат ва алюмосиликатлари, мас, анортит $\text{Ca}[\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_8]$,

диопсид $\text{CaMg}[\text{Si}_2\text{O}_6]$, волластонит $\text{Ca}_3[\text{Si}_3\text{O}_9]$ кенг тарқалган. Булардан ташқари, кальций CaCO_3 (табиий шакллари — оҳактош, бўр, мрамар), доломит $\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$, фосфорит $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3(\text{OH}_2\text{CO}_3)$, апатитлар $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3(\text{F}, \text{Cl})$, гипс $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, флюорит CaF_2 ва б. саноат аҳамиятига эга. К. бирикмалари табиатдаги тоғ жинслари, сувлар ва тупроқ, таркибида ҳам бор. К. биоген элементярдан бири бўлиб, ўсимлик, одам ва ҳайвонлар суягининг асосини ташкил этади. CaCO_3 — моллюскалар, шиллиққуртлар ва тухум пўстлоғи таркибида кўп миқдорда бўлади. Катта ёшдаги одамлар вазнининг 1,4—2%и К.дан иборат. 12 ёшгача бўлган болалар организмнинг К.га кундалик эҳтиёжи 0,5—0,6 г, 12—18 ёшдагиларда 0,7—0,8 г, катта ёшдагиларда 0,5 г ва ҳомиладор аёлларда 1 г. К. кумуш каби оқ металл. Сууюкланиш т-раси 842° , қайнаш т-раси 1495° ; зичлиги 1,54 г/см³. Пластик, юмшоқ, осон болғаланади, пичоқ б-н кесиш мумкин. Жуда фаол металл бўлганлиги сабабли одатдаги т-радаёқ ҳаво кислороди б-н реакцияға киришиб, оксид парда б-н қопланади. Шунинг учун у мойда ёки жипс ёпилувчи идишда сакланади. Сув ва кислоталар б-н реакцияға киришиб водород ажратиб чиқаради. Ҳавода қиздирилганда CaO (сўндирилмаган оҳак), сув таъсирида $\text{Ca}(\text{OH})_2$ (сўндирилган оҳак) ҳосил бўлади. Водород б-н бевосита бирикиб, К. гидрид CaH_2 , азот б-н К. нитрид (Ca_3N_2), углерод б-н К. карбид CaC_2 ҳосил қилади, галогенлар б-н шиддатли реакцияға киришади. Бирикмаларда 2 валентли. Кучли қайтарувчи, металлларнинг оксидлари, сульфидлари ва галогенидларидан тегишли металлларни сиқиб чиқаради. К, Al, Ag, Cu, Li, Mg, Pb, Sn ва б. металллар б-н интерметалл бирикмалар ҳосил қилади. Саноатда К. CaCl_2 (75-85%) + KCl (15-25%) аралашмасини электролиз қилиб, шунингдек, кальций оксиди (CaO)ни алюминий кукуни иштирокида термик қайтариш усули б-н олинади:

$6\text{CaO} + 2\text{Al} \rightarrow 3\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3 + 3\text{Ca}$
К. металлургияда U, Th, Ti, Zr, Cs, Rb ва баъзи лантаноидларни уларнинг бирикмаларидан ажратиб олишда, пўлат, бронза ва б. қотишмаларни таркибидаги кислород, азот, олтингугурт, фосфор каби қўшимчалардан тозалашда, органик суюқликларни сувсизлантиришда, вакуум қурилмаларида геттер сифатида, алюминий ва магнийнинг қотишмаларига қўшимча сифатида қўлланилади. Кальций бирикмалари. Кальций гидроксид, сўндирилган оҳак, $\text{Ca}(\text{OH})_2$ — кучли асос. Рангсиз кристалл модда. Зичлиги 2,34 г/см³. Табиатда портландид минерали ҳолида учрайди. 1 ва 0,5 молекула сувли кристаллогидратлари маълум. Қиздирилганда сувини йўқотиб, кальций оксид (CaO) га айланади. Нам ҳавода карбонат ангидрид б-н бирикиб кальций карбонат ҳосил қилади. Қурилишда, кимё саноатида (хлорли оҳак, сода олишда), металлургияда, қанд ва тери (кўн) и.ч.да, қ.х.да сувни тозалашда ва б.да ишлатилади. Кальций карбид, CaC_2 — кальцийнинг углерод б-н ҳосил қилган бирикмаси. Кимёвий соф ҳолдаги К.к. — рангсиз кристалл модда, техникада қўлланиладигани кулранг ёки қора рангли. Суюқданиш т-раси 2160°, қайнаш т-раси 2300°; зичлиги 2,22 г/см³. Сув б-н шиддатли реакцияга киришиб ацетилен ҳосил қилади. К.к. — кучли қайтарувчи; деярли барча металл оксидларини карбидлар ёки эркин металлргача қайтаради. Сўндирилмаган оҳакни электр печларида углерод б-н қайтариб олинади. Саноатда кальций цианамид ва ацетилен олишда ишлатилади. Кальций оксид, CaO — сўндирилмаган оҳак, CaO — кальцийнинг кислородли бирикмаси. Рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 2627°, қайнаш т-раси 2850°; зичлиги 3,37 г/см³. Сув б-н нх-р-та шиддатли реакцияга киришиб, сўндирилган оҳак $\text{Ca}(\text{OH})_2$ ҳосил қилади. Реакция натигасида кўп миқдорда иссиқлик ажралиб чиқади. Кальций карбонатни 900—1000° т-рада куйдириб,

ўта соф ҳолдаги К.о. эса юқори т-раларда $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ ни парчалаш йўли б-н олинади. Богловчи материаллар (цемент, гипс, алебастр), хлорли оҳак, сода, $\text{Ca}(\text{OH})_2$, CaC_2 ва кальцийнинг б. бирикмаларини олишда, металлургияда флюс, органик синтезда катализатор сифатида қўлланилади. Кальций сульфат, CaSO_4 — сульфат кислотанинг кальцийли тузи. Рангсиз кристалл модда. Табиатда дигидрат $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (гипс, алебастр) ва ангидрит CaSO_4 ҳолида учрайди. Суюқланиш т-раси 1460°; зичлиги 2,98 г/см³. Иккита бекарор гексагонал панжарали модификацияси маълум (а-ва р- CaSO_4 а — CaSO_4 нинг зичлиги 2,587 г/см³. (3- CaSO_4 ники 2,484 г/см³. Иккала модификация ҳам сувда эрийди, гигроскопик, 0,5 ва 2 молекула сувли кристаллогидратлар ҳосил қилади. Табиий сувлар таркибида К. с. миқдори ортиши б-н уларнинг қаттиқлиги ҳам ортиб боради. Кўмир б-н бирга киздирилганда CaS гача қайтарилди. К. с. кальций хлоридга калий сульфат таъсир эттириш йўли б-н олинади. Табиий К. с. богловчи материаллар, сунъий усулда олинган К. с. эса термолюминисцент материаллар олишда қўлланилади. Кальций хлорид, CaCl_2 — хлорид кислотанинг кальцийли тузи. Рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 775°, қайнаш т-раси 1957°; зичлиги 2,512 г/см³. Сувда яхши эрийди. Сода ва бертолле тузи олиш жараёнида кўп миқдорда ҳосил бўлади. Ёғоч ва матоларга К. х. эритмаси шимдирилса, ўтга чидамлилиги ортади. К. х. кальций метали ва унинг тузларини олишда, газ ва суюқликларни қуриштишда, бетоннинг қотиш жараёнини тезлаштиришда, тиббиётда асабини тинчлантирувчи, қон тўхтатувчи дори сифатида, аллергия касалликларни даволашда қўлланилади. Кальций фосфатлари — рангсиз кристаллар. Ортофосфат $\text{Ca}(\text{PO}_4)_2$ — а (суюқланиш т-раси 1200°; зичлиги 2,81 г/см³) ва Р (суюқланиш т-раси 1670°; зичлиги 3,07 г/см³) модификацияларда мавжуд. Сувда жуда оз эрийди; кислоталар б-н осон реакцияга киришиб, ги-

дродфосфатлар ҳосил қилади. Фосфорит, апатит, гидроксилapatит минераллари таркибига киради. Суяклар таркибида ҳам бор. Табиий ҳамда синтез йўли б-н олинган ортофосфат мол ва қушларнинг озуқаларига қўшиб берилади. Куқун ҳолидаги $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$ — фосфорит уни ўғит сифатида, шакар қиёмини тозалашда, керамика ва шиша, тиш пасталари, ювиш воситалари ва абразив материаллар и.ч.да, фосфор ва фосфат кислота олишда қўлланилади. Гидроортофосфат CaHPO_4 ва дигидрат $\text{CaHPO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ қорамолга қўшимча озуқа ҳамда фосфорли ўғит сифатида ишлатилади. $\text{CaHPO}_4 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ ни 900° да куйдириб, тиш порошокларини тайёрлашда юмшоқ абразив сифатида қўлланиладиган, ювувчи воситалар, тиш цементларининг компоненти бўлган пиродфосфат $\text{Ca}_2\text{P}_2\text{O}_7$ олинади. Дигидроортофосфат $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$ — гигроскопик модда. Унинг моногидрати $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ сувда оз (30° да 100 г да 1,8 г) эрийди. К.ф. оҳакка фосфат кислота таъсир эттириб, $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ эса апатит ёки фосфоритга фосфат ёки сульфат кислота таъсир эттириб олинади. Биринчи усулда қўш суперфосфат, иккинчисида оддий суперфосфат, $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$ ни куйдирилса, оптик шиша и.ч.да қўлланиладиган полифосфат $\text{Ca}(\text{PO}_3)_2$ ҳосил бўлади. Рустам Маърупов

КАЛЬЦИЙ КАРБОНАТ, CaCO_3 , -карбонат кислотанинг кальцийли тузи. Рангсиз кристалл модда. Табиатда иккита минерали: кальцит (бўр, оҳактош, мрамор ҳолида) ва арагонит кенг тарқалган. Сувда ёмон, кислоталарда яхши эрийди. Қиздирилганда суюқланмасдан кальций оксид (CaO) ва карбонат ангидридга (CO_2) парчланади. Табиий К. к. оҳак, шиша, линолеум олишда, кальцийнинг бошка бирикмаларини синтез қилишда ишлатилади. Синтетик усулда кальций хлорид ва содани ўзаро таъсир эттириш йўли б-н олинган К. к. қоғоз ва резина и.ч.да тўлдирувчи сифатида, шунингдек,

тиш порошоги ва косметик препаратлар тайёрлашда қўлланилади.

КАЛЬЦИЙ НАСОСИ - плазматик мембранада фаолият кўрсатувчи дамлагичлардан бири. Эукариот хужайралар мембранасининг ички томонида кальций миқдори ташқарисига нисбатан жуда оз бўлади. Ташқи таъсирни плазматик мембрана орқали хужайранинг ички қисмига етказишда кальций катионлари муҳим аҳамиятга эга. Ташқи таъсирга жавобан кальций катионлари оқими шиддат б-н хужайранинг ички қисмига ўта бошлайди. Бу вақтда К.н. хужайрадаги кальций градиентини сақлаш учун уни фаол равишда хужайра ташқарисига чиқаради. К.н. вазифасини хужайрада Са-АТФ аза ферменти бажариши аниқланган. Мускул хужайраларининг саркоплазмасида мембрана б-н боғланган К.н. мавжуд К.н. кальцийнинг цитоплазмадан саркоплазма найчаларига ўтишини таъминлайди. Кальций катионларининг тесқари ҳаракати, яъни саркоплазмадан цитоплазмага ўтиши эса мускулларнинг қисқаришини тезлаштиради.

КАЛЬЦИЙ НИТРАТ (кальцийли селитра), $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ — нитрат кислотанинг кальцийли тузи. Рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 56Г, зичлиги 2,36 г/см³. 500° да кислородини йўқотиб аввал кальций нитрит $\text{Ca}(\text{NO}_2)_2$ га айланиб, сўнгра кальций оксид CaO ва азот (IУ)-оксид NO_2 га парчланади. Сувда эрувчанлиги (100 г да г ҳисобида): 128,8 (20° да), 359(51,6° да). Кристаллогидратлар ҳосил қилади. Оҳактошни нитрат кислотадан эритиб ёки оҳактошнинг сувдаги эритмасига азот (IУ)-оксидни юттириб олинади. Азотли ўғит сифатида ҳамда ўта тоза кальций оксид олишда ишлатилади (я на к. Азотли ўғитлар).

КАЛЬЦИНАЦИЯ — кимёвий инерт ҳамда нам тортмайдиган алюминий оксид (гилтупрок) ҳосил қилиш мақсадида алюминий гидроксидни

юқори (1200°) т-рада қиздириб сув-сизлантириш. К. жараёнида алюминий гидроксид куйидагича ўзгаради: $Al(OH)_3$ '80'»АЮОН 55(г, К. жараёнида алюминий оксиддан нам б-н бирга ишқорлар қолдиги ҳам чиқиб кетади.

КАЛЬЦИТ (лот. calx (calcis) — оҳак), оҳакли шпат — карбонатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $CaCO_3$. Тригонал сингонияли. Ромбисмон, пластинкасимон, қиска тўртбурчак, призмастик, устунсимон кристаллар. Қаттиқлиги 3—3,5. Зичлиги 2,7 г/см³. Рангсиз ёки оқ, кўпинча, кўнғир, кулранг, сариқ, пушти, кизил, қора. Рангининг ҳар хиллиги таркибидаги минерал қўшимчаларига боғлиқ. Шишадек ялтироқ. Қиздирилганда (825°) парчалана бошлайди. Кислоталарда карбонат ангидрид чиқариб эрийди. К.ни тола, томир, унсимон, Исландия шпати турлари маълум. Ер пўстида энг кўп тарқалган минераллардан. К. карбонатит, оҳактош, бўр, мергель, мрамар кабиларнинг асосий таркибий қисми. Оҳактошли ғорларда сталагмит ва сталактит шаклида кўп учрайди. У оҳактошли термал сувларда чўкиб ва нураш жараёнларидан, оҳактошларнинг қайта кристалланишидан ҳосил бўлади. Дунёнинг деярли ҳамма жойларида бор. Ўзбекистонда Зарафшон-Ҳисор, Писком-Уғом, Нурота, Зирабулоқ-Зиёвуддин, Курама ва б. тоғларда кўп. К. нинг шаффоф хили — Исландия шпати оптик (микроскоп ва б.) асбобларда ишлатилади. Шунингдек, К. портланд цемент и.ч.да, оҳакли тупроқлар тайёрлаш учун, рудалардан темир ва б. металлари эритиб олишда флюс сифатида ишлатилади.

КАЛЬЦИФЕРОЛЛАР, витамин Д — ёгда эрийдиган бирикмалар; стеринлар ҳосиласи. Антирахит хоссага эга. Энг муҳим К.: эргокальциферол (витамин Д₂) ва холикальциферол (витамин Д₃). Улардан биринчиси эргостерин (провитамин Д₂) нурлантириш таъсирида

сунъий синтезланади. Иккинчиси одам ва ҳайвонлар танасида куёшнинг ультрабинафша нурлари таъсирида 7-дегидрохолестерин (провитамин Д),дан олинади. К.нинг асосий манбаи баликлар, китлар ва баъзи б. ҳайвонлар жигаридаги ёғлар, нурлантирилган ачитқилар ҳисобланади. К. ичақда кальций ва фосфор алмашинуви, уларнинг буйракда реабсорбцияси (қайта сўрилиши)ни ва бу тузларнинг суяк тўқимасидан чиқариб ташланишини бошқаради. Витамин Д нинг етишмаслиги скелетни минераллаштириш (рахит ва скелет тўқимасининг юмшоқ бўлиб қолишига сабаб бўлади). Витамин Д меъридан кўп бўлганда қонда миқдори ортади. Бу витамин юмшоқ тўқимада тўпланиб боради (гипервитаминоз). Воёга етган одам организмида бир суткада 2,5 мкг, болаларда 12,5 мкг витамин Д сарфланади.

КАЛЬЦИФИР — кальцит ёки доломит ва озроқ миқдордаги силикатли минераллар (гранат, пироксен, шпинель, оливин ва б.)дан иборат метаморфик тоғ жинси. Юқори т-рали шароитларда магнезиал оҳактошларнинг қайта кристалланишидан вужудга келади. Минерал таркиби бўйича К. оҳактошли (мрамар) ва магнезиал скарнлар ўртасидаги оралик ҳолатни эгаллайди.

КАЛЬЯО — Перудаги шаҳар, Кальяо бухтаси соҳилида жойлашган. Лима агломерацияси таркибида. Кальяо Конституцион провинциясини ташкил этади. Аҳолиси 699,5 минг киши (1996). Мамлакатнинг муҳим саноат ва маданий марказларидан. Тинч океан соҳилидаги йирик савдо порти (мамлакатнинг 75% импорти, 25% экспорти). Рангли металлургия, кemasозлик, тўқимачилик, озиқовқат саноати корхоналари мавжуд. К. — мамлакатдаги балиқ саноатининг асосий марказларидан. Илмий техника ун-ти, кутубхона, ҳарбий музей бор. Шаҳарга 1573 й. да асос солинган.

КАЛЬЯРИ — Италиядаги шаҳар, Сардиния о.даги порт. Кальяри провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 212 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Транспорт йўллари тугуни. Кемасозлик ривожланган. Кимё, нефть кимёси, ёғочни қайта ишлаш, электротехника, қурилиш материаллари, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Четга қўрғошин ва рух рудалари, хар хил тузлар, вино, зайтун мойи чиқарилади. Ун-г (17-адан) бор.

КАМ — Тибет тоғлигининг жан.-шарқий чеккаси, Хитойда. Тоғ тизмалари аксари қисмининг бал. 3000—4000 м, алоҳида чўкқилари 6000 м гача. Тизмалар Янцзи, Меконг, Салуин дарёларининг бўйлама даралари б-н ажратилган. Баланд тоғ дашти ва яйловлар ландшафти хос. Жан. қисми ва даралар ён бағирларида ўрмонлар учрайди. Тизмаларнинг чўкқилари доимий қ.ор ва музликлар б-н қопланган.

КАМА — РФнинг Европа қисмидаги дарё. Долгонинг энг йирик чап ирмоғи. Юқори Кама қирларининг марказий қисмидан бошланади. Вишера дарёси қуйилгандан сўнг серсув дарёга айланиб, Кама сув омборига қуйилади. Уз. 1805 км, ҳавзасининг майд. 507 минг км². Ўртача сув сарфи 3500 м³/сек. К.да Кама, Воткинск, Қуйи Кама ГЭСлари қурилган. Асосий ирмоқлари: Вятка, Оқ Идил, Чусовая, Вишера ва б. К.да Керчевский посёлкасигача мунтазам кема қатнайди. К. бўйида Соликамск, Березники, Пермь, Набережные Челни ш.лари жойлашган.

КАМАГУЭЙ — Кубанинг марказий қисмидаги шаҳар. Атибонико дарёси соҳилида жойлашган. Камагуэй провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 300 минг киши чамасида (1990-й.лар ўргалари). Т. й. ва автомобиль йўллариининг йирик тугуни. Аэропорт бор. Қ. х. (шакарқамиш, чорвачилик) р-нининг муҳим савдо-саноат маркази.

Машинасозлик, кимё саноати, қурилиш материаллари и.ч., озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик, кўн пойабзал саноати корхоналари мавжуд. К. яқинидан хромит олинади. Игнасио Агронте унти (1974) ва музейи бор. 17—19-аларга оид меъмории ёдгорликлари сақланган. Шаҳарга 1515 й.да асос солинган, 1817 й.дан шаҳар мақомини олган.

КАМА — РФнинг Европа қисмидаги дарё. Долгонинг энг йирик чап ирмоғи. Юқори Кама қирларининг марказий қисмидан бошланади. Вишера дарёси қуйилгандан сўнг серсув дарёга айланиб, Кама сув омборига қуйилади. Уз. 1805 км, ҳавзасининг майд. 507 минг км². Ўртача сув сарфи 3500 м³/сек. К.да Кама, Воткинск, Қуйи Кама ГЭСлари қурилган. Асосий ирмоқлари: Вятка, Оқ Идил, Чусовая, Вишера ва б. К.да Керчевский посёлкасигача мунтазам кема қатнайди. К. бўйида Соликамск, Березники, Пермь, Набережные Челни ш.лари жойлашган.

КАМАГУЭЙ — Кубанинг марказий қисмидаги шаҳар. Атибонико дарёси соҳилида жойлашган. Камагуэй провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 300 минг киши чамасида (1990-й.лар ўргалари). Т. й. ва автомобиль йўллариининг йирик тугуни. Аэропорт бор. Қ. х. (шакарқамиш, чорвачилик) р-нининг муҳим савдо-саноат маркази. Машинасозлик, кимё саноати, қурилиш материаллари и.ч., озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик, кўн пойабзал саноати корхоналари мавжуд. К. яқинидан хромит олинади. Игнасио Агронте унти (1974) ва музейи бор. 17—19-аларга оид меъмории ёдгорликлари сақланган. Шаҳарга 1515 й.да асос солинган, 1817 й.дан шаҳар мақомини олган.

КАМАЙТЕПА — ўрта аср шаҳар харобаси (мил. 5—18-алар). Қашқадарё водийсининг ўрта қисмида, дарёдан 1 км чамаси узокликда. Чим қишлоғи чеккасида жойлашган. 1964—66-й.ларда

Қашқадарё археология-топография экспедицияси томонидан (Н. И. Крашенинникова, С. Б. Лунина) ўрганилган. К. 3 қисмдан — арк, шахристон ва рабоддан иборат. Арк (бал. — 20 м) деярли тўғри тўртбурчак шаклида (190x175 м), шахристон ғарбдан шарққа чўзилган, уз. 450 м, кенлиги — 350 м. Аркка қия йўлка (пандус) орқали кўтарилганлар. Аркдан илк ўрта асрларга оид сопол идишлар топилган. Ҳозирда арк ичидаги тепалик қабристонга айлантирилган. К.дан топилган терракота (сопол) тахтачада 2 шохли бош кийим кийган, сўл қўлида думалоқ мева (олма) тутган, ўнг қўлининг панжаларини очган холда баланд кўтарган бир шахснинг тасвири (мил. 5-а.) акс этган. Ад.: Лунина СБ., Города Южного Согда в VIII—XII вв., Т., 1984.

КАМАКУРА — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.да. Аҳолиси 170,3 минг киши (1990-й.лар охири). Кино саноати ривожланган. Машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Бадиий буюмлар ишлаб чиқарилади. К. — шаҳар-музей. 12-а. да қад. Япония пойтахти ўрнида вужудга келган. 1333 й.гача «Камакура даври» ҳарбий ҳукмдорлари пойтахти бўлган. Буддавийлар зиёрат марказларидан. Миллий бойликлар музейи ва б. музейлар бор. Шаҳарда будданинг йирик бронза хайкали (13-а.) сақланган. Денгизбўйи курорти, туризм ривожланган.

КАМАЛАК — 1) осмон гумбазида ранго-ранг бўлиб кўринадиган ёй; ёруғликнинг атмосферадаги ёмғир томчиларида синиши, қайтиши ва дифракцияси нагижасида юз беради. Ёмғир ёғиб ўтгач, Куёшга қарама-қарши томонда ҳосил бўлади. Куёш уфқка қанча яқин бўлса, К. шунча қатта кўринади. К.нинг бурчак радиуси 42° га тенг, ташқи қисми қизил, ички қисми бинафша рангда кўзга ташланади; унда бошқа ранглар тўлқин узунлигига қараб жойлашади. Айрим вақтларда атмосферада қўшалок К. ҳам кузатилади. Кўшимча К. ички қизил

қисмининг бурчак радиуси 50° га тенг. Баъзан, атмосферада айна бир вақтда 3 тадан 6 тагача К. ҳосил бўлиши мумкин; 2) ов ва жанг қуроли (қ. Камон, Ўқ-ёй).

«КАМАЛАК-ТВ» — Ўзбекистон Республикасида аҳоли ва ташкилотларга телекоммуникация хизмати кўрсатувчи Ўзбекистон — Америка қўшма корхонаси. Ўзбекистон Республикаси томонидан Республика радиоалоқа ва телевидение и.ч. бирлашмаси (Алоқа вазирилиги) ва АКШ томонидан Интернейшнл Теллсслл ИПК компанияси 1992 й. ташкил қилган. «К.-ТВ» — юқори сифатли сунъий йўлдош телевидение тизими. «К.-ТВ» ўз фаолиятини телевидение хизматлари кўрсатишдан бошлади. Америка томони қўшма корхонага эфир-кабелли телевиденининг замонавий технологияси ва жиҳозлари тизимини етказиб берди (бу тизим жақонда MMDS белгиси б-н маълум). «К.-ТВ» кабель бўйича миқозлар (абонентлар) га 1993 й. 8 та телевизион канал бўйича хизмат кўрсатган, 2002 й.да бу кўрсаткич 20 телевизион каналга етди. Бу каналлар бўйича сутка мобайнида бутун дунёдан ўзбек, рус, инглиз, немис, француз, корейс ва б. тилларда 28 сунъий йўлдош дастурлари олиб кўрсатилади. «К.-ТВ» олиб узатадиган каналлар орқали эса янги ахборотлар, фильмлар, спорт мусобақалари, воқеалар содир бўлаётган жойлардан тўғридан-тўғри кўрсатувлар, мусика дастурлари, иқтисод ва сиёсатга доир маълумотлар, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, мультфильмлар ва б. қизиқарли дастурлар олиб кўрсатилади. «К.—ТВ» тизимига яқка абонентлар ҳам, жамоа абонентлар ҳам, корхоналар ҳам уланиши мумкин. Унинг абонентлари сони — 30 мингдан ортиқ (2002). «К.-ТВ» орқали узатиладиган сигналлар кодлаб қўйилади ва абонентлар телевизорларига махсус қурилмалар ўрнатилади. Миркомил Мирбобоев.

КАМАР — ўпқон, жарлик; сел ва сув тошқинида ҳосил бўлган чуқурлик;

анҳор, кўл, дарёнинг тик тушган гирдоб-ли чуқур жойи; атрофини кир, тепалар ўраб турган пастлик ер, қирдаги узун чўзилган дўнглар. Жой номлари сифатида ҳам учрайди. Мае, Камар кишлоғи (Охангарон водийси). Тоғлардаги тоқчасимон ўйиқ жой ҳам К. дейилади.

КАМАР — кийим устидан белга тақиладиган тўқали белбоғ, энли тасма. Ўрта Осиё халқларида қадимдан мавжуд бўлиб, кўпинча аслодаларнинг ҳашамдор кийимларининг таркибий қисмига кирган, шунингдек, ҳарбийлар ва овчилар ҳам таққан. К. узун кийим (тўн, чопон) устидан белга тақилган ҳамда қилич, ханжар ва б. қуролларни осишга хизмат қилган. Чарм, бахмал ва б. матодан тайёрланган К.ларга кашталар тикиб, заргар усталар чизма, кандакори, шабака, босма, советкори усулида зийнатлаган йирик шаклли (думалоқ, гулдаста, ярим ёй, бодом ва б.) тўғноғичлар қадаб безалган. Бундай ҳашамдор К.лар урфдан қолган. Ҳозир К., асосан, чарм, зарбоф ва б. матолардан тайёрланади.

КАМАУ, Камо — Ҳиндихитой жан.даги ярим орол, Вьетнам худуди. Жан. Хитой денгизи б-н Сиам қўлтиғи оралиғида. Меконг дельтасидан жан.-ғарб томон 180—200 км гача денгиз ичка-рисига кириб борган. Мангра ўрмонлари, ботқоқликлар бор. Шоли экилади.

КАМБА, акамба — Кениядаги халқ. Банту халқлари гуруҳига қиради. Умумий сони 3,25 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Акамба тилида сўзлашади. Негроид ирқига мансуб. Диндорлари христиан-католиклар, шунингдек, анъанавий диний эътиқодлар ҳам мавжуд.

КАМБАЛАСИМОНЛАР (Pleuonecti-formes) — суякли балиқлар туркуми. Вояга етган даврида танаси асимметрик сиқилган, япалоқ бўлади. Уз. 6 см дан 4,7 м гача, вазни бир неча г дан 330 кг гача. Жабра пардаси 6—7

нурли. Сузгич пуфаги бўлмайди, сузгич қанотларида тиканлари, одатда, ривожланмаган, қорин сузгичлари 5—6 нурли, тангачалари циклоид ёки ктеноид типда. Иккала кўзи ҳам бошининг бир томонида; бош суяги, жуфт сузгичлари, оғзи, нерв ва ички органлари асимметрик тузилган. 7 оила (жумладан, камбалалар, ботуссимонлар, денгиз тиллари ва б.), 500 га яқин турни ўз ичига олади. Арктикадан субантарктикагача бўлган барча денгизларда тарқалган. Денгизнинг саяз қисмида сув тубида яшайди. Зообентос б-н озиқланади. Йирик турлари, мас, пальтуслар ва б. йирткич (балиқларни ейди) овланади.

КАМБОДЖА, Камбоджа Қироллиги (Cambodia) — Жан.-Шарқий Осиёда, Ҳиндихитой я. о.нинг жан. қисмида жойлашган давлат. Майд. 181 минг 35 км². Аҳолиси 12,49 млн. киши (2001). Пойтахти — Пномпень ш. Маъмурий жиҳатдан 20 вилоят (кхет)га ва марказ қарамоғидаги 2 шаҳарга бўлинади. Давлат тузуми К. — конституцияли монархия. Амалдаги конституцияси 1993 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — қирол. Қонун чиқарувчи ҳокимият — 2 палатали парламент (Миллий ассамблея ва Сенат)дан иборат. Ижроия қокимиятни ҳукумат амалга оширади. Табиати. К. худудининг кўп қисмини аллювиал ва кўл ётқизикларидан иборат Камбоджа текислиги эгаллаган. Мамлакат ғарбида Кравань тоғлари (Ораль тоғи, 1813 м — энг баланд нуқта), шим.да Дангрэк қумлоғи ва шарқида Аннам тоғларининг тармоғи бор. Иқлими субэкваториал, муссонли, ёзи нам, киши нисбатан қуруқ. Энг иссиқ ой — апр.да ўртача т-ра 29°, 30°, дек.да 25°, 26°. Ўртача йиллик ёғин 700—2000 мм. К.да дарё кўп. Меконг дарёсининг куйи қисми К. худудидан ўтади; сув сатҳи мавсум сайин ўзгариб туради. Тонлесап кўли кам сув. К. худудининг 3/4 қисмига яқини ўрмон. Шарқида барг тўқувчи тропик ўрмон, тоғларда қимматбаҳо ёғоч берув-

чи доим яшил (сал, тик, лак, камфара) дарахтлар усади. Қолган ҳудудида сийрак дарахтли саванналар, қалин бамбукзорлар ва турли чакалакзорлар бор. Камбоджа текислиги анча қисмининг тупроғи унумдор аллювиал тупроқ. Ҳайвонлари кўп ва хилма-хил. Йўлбарс, коплон, қора айик, филлар учрайди. Меконг дарёси ва унинг ирмоқларида тимсоҳлар, сузувчи қушлар, мешкопчиқуш ва фламинголар бор. Тонлесап кўлида балиқ кўп. Аҳолисининг 80% кхмерлар, асосан, К.нинг марказий пасттексик қисмида яшайди. Шаҳарларда, Меконг дарёси водийси ва Тонлесап атрофида вьетнамлар, хитойлар, шунингдек, чамлар, малайялар, тоғлик кхмерлар, французлар (шаҳарларда) ва б. истиқомат қилади. Расмий тили — кхмер тили. Француз тилида ҳам сўзлашишади. Кхмерларнинг кўпчилиги буддавийликка, хитойлар — конфуцийликка эътиқод қилади, французлар б-н вьетнамларнинг бир қисми католик мазҳабида. Аҳолининг 12% дан кўпроғи шаҳарларда. Йирик шаҳарлари: Пномпень, Баттамбанг, Сиануквиль (К а м п о н г с а о м). Тарихи. Ҳоз. К. ҳудудида одамлар неолит давридан яшайди. Улар деҳқончилик, балиқчилик ва овчилик б-н шуғулланган. 1–6-а.ларда К. ҳудудида биринчи Фунань кулдорлик давлати вужудга келди. У Жан. Ҳиндистон, Хитой б-н савдо қилган ва маданий алоқада бўлган. 7—8-а.ларда К. ҳудудида Ер Ченласи ва Сув Ченласи давлатлари ташкил топди. 9-а.да эса Меконг дарёси дельтасида Камбужадеш салтанати вужудга келди. У 13-а. охирида инкирозга учради. 16-а. ўрталарида буддавийлик тарқалди. 16-а. охирида Тай қўшинлари мамлакатнинг ғарбий қисмини вайрон қилди. 18-а.да К. Сиём ва Вьетнам давлатларига тобе бўлиб қолди. 19-а. ўрталарида Франция К.га бостириб кириб, 1863 й. уни протекторат ҳақида шартнома тузишга мажбур этди. Мазкур шартнома 1884 й. К. учун оғир битим б-н алмаштирилди. Натижада К. Франция

мустанлакасига айланди. 1887 й. К. Франция Ҳиндихитойдаги ўз мустанлакаларини назорат қилишни марказлаштириш мақсадида тузган Ҳиндихитой иттифоқи таркибига киритилди. К.нинг асоратга солиниши миллий мустақиллик учун курашнинг авж олишига сабаб бўлди. 19-а.нинг 60—90-й.ларида миллий мустақилликни тиклаш учун халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди. 1926 й. мустақиллик талаб қилган деҳқонлар ҳаракати француз мустанлакачилари томонидан шафқатсизлик б-н бостирилди. 1940 й.да К.ни Япония босиб олди. Ватанпарварларнинг Қаршилиқ ҳаракати Озод кхмер ташкилоти раҳбарлигида япон босқинчиларига, 1945 й.дан кейин француз мустанлакачиларига қарши кескин кураш олиб борди. 1946 й. сайланган Маслаҳат мажлиси К. тарихида биринчи конституцияни тасдиқлади. Миллий озодлик ҳаракати тазйиқи остида Франция ўз қўшинларини олиб чиқиб кетишга мажбур бўлди (1953 й. 9 нояб.). Бу сана миллий байрам — К. мустақиллиги куни деб эълон қилинди. 1955 й. 25 сент.да К. конституциясига тузатиш киритилди, биринчи мустақил ҳукумат — Сангкум тузидди. 1970 й. 18 мартда мамлакатда давлат тўнтариши бўлди; Н. Сианук ўрнига генерал Лон Нол давлат бошлиғи қилиб тайинланди. Апр. ойи охирида К.га Америка-Сайгон қўшинлари бостириб кирди. К. ватанпарварлари босқинчиларга ва Пномпень мустабид ҳокимияти қўшинларига қарши кураш олиб борди. 1970 й. 30 июнда АҚШ қўшинларининг қатта қисми К. ҳудудидан олиб кетилди. 1970 й. 9 окт. да Пномпенда ғайридемократик «Кхмер Республикаси» эълон қилинди, 1972 й. 4 июнда Лон Нол «президент» қилиб «сайланди». У К. да осиеликларни осиеликларга қарши уруштириш сиёсатини қўллади. 1976 й.да мамлакатдаги ҳокимиятни Пол Пот — Иенг Сари тўдаси эгаллаб олиб, фашистсимон мустабид тартибларни ўрнатди, халқни қирғин қилди. 1978 й.да тузилган К. мил-

лий нажот бирлашган fronti қуролли қучлари сафи партизанлар, мунтазам қисмлар ва б. ватанпарвар қучлар ҳисобига кенгайди. Улар мамлакат ҳудудининг катта қисмини озод қилишга эришди. 1979 й.да манфур ту-зум ағдарилди. 1993 й.да янги конституция қабул қилинди, Н. Сианук бошлиқ монархия тикланди. Шу конституцияда К. қўшилмаслик сиёсатини юритувчи мустақил, суверен, тинчликсевар, бетараф мамлакат деб эълон қилинди. К. 1955 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1995 й. 7 сент.да ўрнатган. Миллий байрами — 9 нояб. — Мустақиллик куни (1953). Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Мустақил, бетараф, тинч ва ҳамкорлик қилувчи К. учун миллий фронт, 1992 й.да тузилган; К. халқ партияси, 1951 й.да асос солинган; Буддавийлар либерал-демократик партияси, 1992 й.да тузилган; Либерал демократик партия, 1992 й. тузилган; К. миллий қурилиш ва муҳофаа бирлашган фронти, 1978 й. тузилган. К. қасаба уюшмалари федерацияси 1979 й. т у з и л г а н . Хўжалиги. К. — иқтисодий жиҳатдан заиф аграр мамлакат. Хўжалигининг асоси — қ. х. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 85% банд бўлган бу соҳа ялпи ички маҳсулотнинг 46,6% ни беради. Қ. х.да етакчи тармоқ — деҳқончилик. Шоли, маккажўхори, батаг, ямс, шакарқамиш, мурч, ер ёнғоқ, тамаки, банан, апельсин, мандарин, пахта етиштирилади, табиий каучук олинади. Қорамолдан кўпинча иш хайвони сифатида фойдаланилади. К.да йилига 100 минг м3 ёғоч тайёрланади. Балик овлаш (айниқса, Тонлесап кўлида) р и в о ж л а н г а н . Саноат қорхоналари, асосан, маҳаллий қ.х. хом ашёсини ишлайди. Олтин, боксит, фосфорит, магнезит, темир рудаси, рангли металл рудалари, мрамар ва б. қазиб чиқарилади. Электр энергиясининг кўп қисми иссиқлик электр ст-ялари (70 млн. кВт-соат)дан олинади. Озиқ-овқат тайёрлаш ишлаб берувчи саноатнинг

асосий тармоғидир. Металл ва ёғоч ишлаш, озиқ-овқат, нефть тозалаш, тўқимачилик ва қоғоз ф-калари, фанер, цемент, трактор-автомобиль йигув, шина, пиво з-длари ва б. қорхоналар бор. Саноат марказлари: Пномпень, Баттамбанг ва Сианук-виль ш.лари. К.да 649 км т.й., 14,8 минг км га яқин автомобиль йўли бор. Сув йўлларининг аҳамияти катта (Меконг дарёсининг қуйи оқимида). Асосий портлари: Пномпень, Сиануквиль. Пномпень яқинида халқаро аэропорт бор. К. четга гуруч, табиий каучук, қурилиш материаллари, кунжут, капок (дағал ўсимлик толаси), мурч, балиқ ва балиқ маҳсулотлари чиқаради. Четдан машиналар, асбоб-ускуналар, нефть маҳсулотлари, транспорт воситалари, цемент, истеъмол маҳсулотлари, металл ва металл буюмлар келтирилади. К. Сингапур, Таиланд, Малайзия, Вьетнам ва б. давлатлар б-н савдо қилади. Пул бирлиги — р и е л . Маорифи. К. мустақилликка эришган, бошланғич (6 й.лик), тўлиқсиз ўрта (4 й.лик), ўрта (7 й.лик) мактабларда бепул ўқиш жорий қилинди. Пномпенда Олий технология инти ва Қироллик техника ун-ти, шунингдек, Миллий кутубхона, Миллий музей ва Қироллик саройи музейи мавжуд. Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да нашр этиладиган газ. ва жур.лар: «Камбоджа» (кхмер тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1979 й.дан), «Касет кангтоап падивоат» («Камбоджа инкилобий армияси», кхмер тилидаги ҳафталик газ., 1979 й.дан), «Прочеачун» («Халқ», кхмер тилида ҳафтасига 2 марта чиқадиган газ., 1985 й. дан), «Пулко» («Меҳнатқаш», кхмер тилида 2 ҳафтада чиқадиган газ., 1988 й.дан), «Неак кхусана» («Тарғиботчи», жур.). К. матбуот агентлиги 1978 й.да ташкил этилган. К. миллий радиоси (1978) ва К. давлат телевидениеси (1983) ишлайди. Адабиёти. К. ёзма адабиётининг санскритдаги илк намуналари 2-а.да яратилган. Кхмер тилидаги адабий асарлар 7-а.

бошларида пайдо бўлди. 802—1433 й. ларда кхмер маданияти равнақ топди, кхмер тилида «Индрадеви» лирик достони, «Реамкер» эпоси ва «Тум ва Теау» халқ достони яратилди. Ёзувчилардан Яшовар Ман II, Кавишвара, Киндра, Субхадра санскритда, Дуонг, Тъей Нон, Пхокдэй ва б. кхмер тилида ижод қ и л д и л а р . 20-а.нинг 30—40-й.ларида гуманистик рухдаги дастлабки романлар — «Пайлин атиргули», «Сопхат» ва б. ёзилди. К. мустақилликка эришгач, кхмер адиблари иттифоқи ташкил этилди. Тиу Оль, Хэль Сумпха, Суон Сорэн, Ноп Саван ва б. ёзувчилар муҳим ижтимоий-сиёсий мавзуларда асарлар яратди. Фольклор материалларини тўплаш ва уларни нашр этиш ишлари олиб борилди. Меъморлиги. Энеолит ва жез даврларидаги дастлабки бино (ибодатхона)лар ёғочдан, кейинроқ тошдан, 6—7-а. ларда ғиштдан қурилган. Кхмерларга хос турар жойлар козиқоёқларга ўрнатилган. 7-а. даги Самбор-Прей-Кук ансамбли каби минорасимон ибодатхоналар — прасатлар барпо қилинган. 9-а.да катта меъморий мажмуалар ва эҳром услубидаги ибодатхоналар бунёд этилди. 10-а.да бино қуришда латерит ва кумтош ишлатилди, ўймакорлик санъати ривожланди. 9—12-а.ларда яратилган ёдгорликлар мустаҳкамлиги, яхлитлиги ва ўз даврига хослиги б-н аж-ралиб туради. 9—13-а. ларда меъморлик, айниқса, равнақ топди, серхашам ибодатхоналар ва саройлардан иборат Ангкор мажмуи бунёд этилди. Шу даврда 8 шаҳарда 1000 дан ортиқ иншоот қурилди. Шаҳар марказларида «тоғ-эҳромлар» қуриш расм бўлди (Ролуосдаги Прах-Ко, Бантеай Срей ва б.). 14-а. дан сарой ва ибодатхоналар тош ўрнига ёғочдан қурила бошлади. 19-а.нинг 2-ярмидан шаҳар биноларини француз эклектикаси руҳида қуриш авж олди. Мустақиллик йилларида Пномпень, Кампонгсаом ва б. шаҳарларда маъмурий, жамоат ва уй-жой бинолари темир-бетондан маҳаллий анъаналар галерея, мино-

ра, нишаби тик том)ни сақлаган ҳолда, айвонли ва қуёшдан тўсадиган қилиб, замонавий услубда солинди. Қишлоқва шаҳарларда кўпчилик уйлар синчли ва айвонли қилиб қурилади. Тасвирий санъати. К. ҳудудида яратилган энг қад. санъат ёдгорликлари неолит даврига тўғри келади. Мил. ав. 1-минг йилликда жездан ясалган буюмлар сақланиб қолган. Мил. 6—8-а.ларда ҳиндларникига ўхшаш ҳайкалчалар ясалган. 9—13-а. ларда меъморий ёдгорликлар ҳайкалтарошлик ва нақшинкорлик услубида безатилган. 14-а.дан бошлаб ҳайкалларни асосан жез ва ёғочдан яшаш одат бўлган. 20-а. бошларидан нақш ва расмлардаги тасвирларга ҳаётий манзаралар киритила бошланди; рангтасвир ва графика ривожланди. Рассомлардан Нгок Дим, Сам Юн ва б. нинг асарлари машҳур. Амалий безак санъати турларидан қўлда шойи тўқиш, ёғоч ва фил сўяги ўймакорлиги, каштадўзлик ва б. анъаналар сақланган. Мусиқаси қад. замонларда вужудга келиб шаклланган. Кўҳна ибодатхоналарда хонанда ва созандаларнинг номлари битилган ёзувлар, тасвирлар сақланган. Ангкор даври (9—14-а.лар)да ривож топган кхмер мумтоз мусиқа маданияти ва чолғу асбоблари ҳамон ўз шаклини ўзгартирмаган. Мумтоз мусиқа маданиятида диний ибодатлар б-н боғлиқ мусиқий рақс (миллий балет) томошалари асосий ўрин тутати. К. балетида асосий ролларни аёллар ижро этади, 2 эркак раққос эса иблис, қизикчи ва ҳайвонлар никобирида ўйнайди. Уриб чалинадиган асбоблар — барабан (сампхо, чхайяг), кўш литавра (скотхом), цимбал, гонг, пуфлаб чалинадиган — гобойсимон (пей о, пейпок, пра пей), қамиш най (кхлой), торли асбоблар — удсимон (та диеу, та-кхе), ғижжаксимон чолғулар (троче, тросоа, трокмае) миллий оркестрда асосий ўринни олади. 1966 й.да Пномпенда Нафис санъат инти ташкил этилган. Театри. Фонус хаёл, яъни соялар театри К. учун анъанавий ҳисобланади. 1955 й.да

Давлат драма театри ташкил этилди. Пномпень, Сиёмреап ва б. шаҳарларда доимий труппалар ишлайди. Бадий хаваскорлик кенг тус олган. Профессионал бадий жамоалар ташкил этилган, миллий балет қайта тикланган. Унинг сахнасида мифология руҳидаги анъанавий ракслар б-н бир қаторда вокей томошалар (ҳалкнинг полпотчилар қамок лагерларидаги азобларини ва озодлик йўлидаги курашини ифодаловчи «Куз ёшлари ва қон» спектакли) кўрсатилаётир. Пномпенда шаҳар театри, Сиёмреап ш. да янги театр ишлайди.

КАМБОДЖА ТЕКИСЛИГИ

Ҳиндихитой я.о.нинг жан.да, асосан, Камбоджа давлати ҳудудида. Майд. 200 минг км². Ўртача бал. 100 м. Аллювий ва кўл ётқизикларидан иборат. Иклими тропик муссонли иқлим; йилига 700 дан 1500 мм гача ёғин ёғади. К.т.дан Меконг да-рёси оқиб ўтади. Марказий қисмида Тонлесап кўли бор. Ҳудудининг катта қисми ботқоқлашган. Саванна ва сийрак ўрмонлар б-н қопланган. Аҳоли шולי экади. Йирик шаҳри — Пномпень.

КАМЕНЕВ Борис Дмитриевич (1912.7.7, Оренбург - 1957.2.10, Нукус) — театр рассоми. Ўзбекистонда (1957) ва Қорақалпоғистонда (1944) хизмат кўрсатган санъат арбоби. 20-й. лардан Тўрткўл ш.да яшаган. 1933 й.дан Қорақалпоқ давлат театрида рассом, 1943 й.дан бош рассом. К. қрақалпоқ театрининг шаклланишига ҳисса қўшган. У театр спектакли руҳига мос муҳитни ёрқин ва аниқ, маиший ҳаётни реал акс эттирган декорациялар яратишга интилган. «Суймаганга суйканма» (1945, янги варианты — 1956), «Амударё соҳилида» (1949), «Америка овози» (1950), «Бердак» (1951), «Ўғирланган бахт» (1954), «Ошиқ Ғариб» (1955) ва б. спектаклларни беади; портретлар (акад. Ш. Мусаев, 1950; бахши Ж. Шомуратов, 1953; шоир Бердак, 1957) яратган. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ -Украинанинг Хмельницкий вилоятидаги шаҳар. Т. й. станцияси. Шоссе йўллар тугуни. Аҳолиси 107,9 минг киши (2000). 11-а. охири — 12-а. бошларида вужудга келган. Тарихий музей-кўриқхона. Приборсозлик, кабель, «Электроприбор», автоагрегат, қ. х. машиналари, совуқ асфальт-бетон, цемент, темир-бетон буюмлар ва конструкциялар, металл, шакарқанд, консерва 3-длари, қурилиш материаллари, паррандачилик, гўшт к-глари, ип газлама ва тикувчилик ф-калари мавжуд. 2 олий ўқув юрти, ботаника боғи бор. Готика костёли (16-а.), Петр ва Павел черковлари (16-а.) сақланган.

КАМЕНСК-УРАЛЬСКИЙ - РФнинг Свердловск вилоятидаги шаҳар (1935 й.дан). Каменка дарёси Исеть дарёсига қуйилиш ерида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 198 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Аллюминий, қувур, электромеханика 3-длари бор. Рангли металлургия учун жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Енгил саннат корхоналари, Красногорск иссиқлик электр маркази, театр, ўлкашунослик музейи бор. К.-У. 17-а. охирида вужудга келган.

КАМЕР МУСИҚА (лот. camera — хона) — катта бўлмаган хонада тор доирадаги тингловчиларга ижро этиш учун мўлжалланган мусиқа асарлари. Филармония зали, театр биноси каби махсус жойларда ижро этиладиган симфоник, концерт, опера ва балет жанрларидан фарқ қилади. К.м. якка ижрочи ёки камер ансамбль (дуэт, трио, кuartет ва б.) учун ёзилган соната, сюита, миниатюра, романс каби намуналардан иборат; унда нозик ифодавий воситалар, лирик ҳамда чуқур психологик ҳолатлар асосий ўрин тутди. «К.м.» атамаси дастлаб 16—17-а.ларда Италияда черков мусикасидан фарқлаш учун дунёвий вокал ва чолғу мусикасига нисбатан қўлланилган. 19-а. га келиб К.м. концерт залларида ҳам ижро этила бошлади. 19—20-а.ларда кўп

мамлакатларнинг композиторлари ижодида К.м. жанр ва шакллари ривожланди. Ўзбекистон композиторлари Г. Мушель, М. Бурхонов, С. Юдаков, Б. Гиенко, Ик. Акбаров, С. Жалил, Ф. Янов Яновский, Т. Қурбонов ва б. турли К.м. асарлари яратилган.

КАМЕРА (эски лот. camera — хона, палата) — 1) қўндаланг кесими каттароқ ва унча узун бўлмаган ер ости қони; унга шахта ускуналари жойлаштирилиб, тозалаш ишлари олиб борилади; 2) баъзи машиналар, қурилмалар ва печларнинг ички қисми (мас, ёниш К.си телевизион К., К. ли печ); 3) баъзи аппарат ва асбоблар номи (фотокамера, кинокамера ва б.); 4) махсус мақсадда фойдаланиладиган алоҳида хона (мас, багаж К.си товуш К.си); 5) шина, тўп ва б. ичига жойлаштириладиган пуфлама резина қобик; 6) космик нурлар ва элементар зарралар текшириладиган ҳамда кузатиладиган қурилма (Вильсон камераси, диффузион камера).

КАМЕРЛИНГ-ОННЕС (Kamerlingh Onnes) Хейке (1853.21.9, Гронинген — 1926.21.2, Лейден) — голланд физиги ва кимёгари. Голландия ФА аъзоси. Паст-ралар физикаси асосчиларидан бири. Газларни суюлтириш мумкин бўлган юқори унумли қурилмани ишлаб чиққан. Суюқ водородни олган (1906). Биринчи бўлиб мутлақ нолга яқин т-ра ҳосил қилган ва бир нечта модданинг ҳоссаларини текширган. Суюқ гелий ҳосил қилиш усулини ишлаб чиққан ва биринчи бўлиб уни олган (1908). К.-О. 1,04 К паст т-рани олишга муваффақ бўлган ва жисмларнинг паст т-ра шароитидаги ҳоссаларини ўрганиб чиққан. Суюқ гелийнинг ковшоққолиги, зичлиги, солиштирма иссиқлик сиғими ва т-расини ўлчаган. У симоб, қалай ва б. баъзи элементларнинг ўта ўтказувчанлигини кашф қилган (1911), кучли магнит майдони таъсирида ўта ўтказувчанликнинг бузилишини кузатган (1913), ўта ўтказувчанликдан жуда

кучли магнит майдонни ҳосил қилишда фойдаланишни таклиф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1913).

КАМЕРОН (Cameron) Чарлз (1730, Шотландия — 1812, Петербург) — меъмор, классицизм намояндаси. Франция ва Италияда ўқиган. 1779 й. дан Петербургда Екатерина II саройида ишлаган. 1802—1805 й.лар Адмиралтейство коллежиясида бош меъмор. К. қурган Царское Село (ҳоз. Пушкин ш.)даги иншоотлар мажмуаси (1780—93) меъморлигида рим термлари услуби қўлланилган. Павловскдаги сарой, боғ павильонлари (1780—1801) ва б. ўзининг классик ёркинлиги, нафислиги, меъморнинг фантазияга бойлиги, кад. меъморий шакл ва безаклар турли кўринишда талқин қилиниши б-н ўзига тортади. Алоҳида изланувчанлик ва усталик б-н қўлланилган турфа хил материаллар К. яратган интерьерлардаги нафис безак ва шаклларда (Пушкин ш.даги Катта сарой, Павловскдаги Юнон ва Рим заллари, 1770—80 ва б.) кўзга ташланади.

КАМЕРУН (инг. Cameroon, франц. Сатегоип), Камерун Республикаси (инг. Republic of Cameroon, франц. République du Cameroun) — Марказий Африкадаги давлат. Ғарбда Атлантика океанининг Биафра қўлтиги б-н туташ. Майд. 475,4 минг км², аҳолией 15,8 млн. киши (2001). Пойтахти — Яунде ш. Маъмурий жиҳатдан 10 вилоят (province)га бўлинилади. Давлат тузуми. К. — республика. Амалдаги конституцияси 1972 й. 2 июндан кучга кирган, унга 1995 й.да тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи -президент (1982 й.дан Поль Бийя). У умумий, тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 7 й. га сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият — бир палатали парламент (Миллий мажлис). Ижроия ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади. Табиати. К. экваториал ва шим. субэкваториал минтақаларда жойлашган. Ер

юзаси шим.га томон пасайиб борадиган ясситоғлик (1500—2000 м). К. марказида Адамауа платоси бор (энг баланд жойи 3008 м). Биафра қўлтиғи соҳилида Камерун вулканик массиви (4070 м) ажратиб турадиган пасттекисликнинг кенглиги 150 км ча. Қазилма бойликлари: темир рудаси, олтин, боксит, қалай, титан, нефть, табиий газ. Иклими жан.да экваториал, нам иқлим. Ўртача т-ра фев. ёки мартда 24—28°, июльё авг.да 22°—24°. Йилликёғин ички худудларда 1500—2000 мм, соҳилда 3000 мм дан ортиқ (Камерун массивининг ғарбий ва жан.-ғарбий ён бағирларида — 10000 мм гача). К.нинг бошқа қисмида иқлим — экваториал-муссонли, серёмғир, қиши курук. Ўртача т-ра 19°—24°, шим.да 26°—33°. Йиллик ёғин 500 мм гача. Дарёлари кўп ва серсув, остонали, гидроэнергияга бой. Кўпларида кема қатнай олмайди. Худудининг ¼, қисмига яқини ўрмон. Жан. даги қизғиш-сарик ферралит тупроқда доим яшил ўрмонлар, соҳилда мангра чакалакзорлари бор. Қимматбахо ёғоч берадиган дарахтлар (қизил, темир дарахт ва б.) кўп. Шим. даги қизил-қўнғир ва қора тропик тупроқларда саванна ўсимликлари ўсади. Ўрмонлари дарахтларда яшайдиган ҳайвонлар (маймунлар ва б.), фил, сув айғири, тимсоҳ, илон, қушлар ва турли хашаротларга бой. Кўтос, каркидон, кийик, жирафа, арслон, гепард ва б. кўп. Ҳай-вонларни сақлаб қолиш учун Бенуэ, Бубанжида, Ваза миллий боғлари ва Ба-фия, Жа, Дуала-Эдеа, Кампо кўриқхоналари барпо этилган. Аҳолисининг кўпчилиги банту (дуала, балунду, баса ва б.), шарқий бантоид (бамилеке, бамум, тикар ва б.) тил оилаларига мансуб. Расмий тиллар — француз ва инглиз тиллари. Аҳолисининг 45% қад. диний эътиқодни сақлаган, 35% қисмидан ортиғи христиан (асосан, католик), 20% сунний мусулмон. Аҳолининг 41 % шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Дуала, Яунде, Бафусам, Морва, Гарва ва б.

Тарихи. К. худудидан ўрта ва юқори палеолит даврига оид тош қуроллар топилган. К.да дастлаб пигмейлар яшаб, овчилик, чорвачилик ва ибтидоий деҳқончилик б-н шуғулланган. 16-а.нинг 2-ярмидан К.га португаллар, голландлар, 18-а бошларидан инглиз, француз, немис, америка дин даъваткорлари (миссионерлар) ва савдогарлари кела бошлади. Улар камерунликларга туз, газ-мол, идиш-товоқ, мис қуймаси, спиртли ичимликлар олиб келиб сотишган. Европаликлар К.дан фил суяги, пальма мойи, мурч ва б. олиб кетган. 17—18-а.ларда Шим. К.да Мандора султонлиги ташкил топди. 18-а. охири ва 19-а. бошларида фульбе кўчманчилари Шим. ва Марказий К.да бир неча мусулмон давлатларини туздилар. 18-а.да Марказий К.да шаклланган Бамум давлати фульбеларга қарши курашди. 18—19-а.ларда Марказий ва Жан. К.да яна бир қанча давлатлар пайдо бўлди. 20-а. бошларида Германия К.нинг шим. ва марказий қисмларига ҳукмронлик қила бошлади. 1 -жаҳон уруши даврида инглиз-француз қўшинлари К. худудини Германиядан тортиб олди (1916). Шарқий К. Франция, Ғарбий К. Букж Британия назоратига ўтди. Маҳаллий аҳолининг оммавий ташкилоти — Нигерия ва К. Миллий кенгаши (1944) ҳамда К. халклари иттифоқи партияси раҳбарлигида К. халқи мустақиллик учун кураш бошлади. Ниҳоят, 1960 й. 1 янв.да Шарқий К. мустақиллиги эълон қилиниб, 13 но-яб. дан К. Республикаси деб юритила бошлади. 1961 й. 1 окт.да Ғарбий К.нинг К. Республикасига бирлашуви натижасида К. Федератив Республикаси (КФР) тузилди. Мамлакат иқтисодиётини кўтариш чоралари кўрилди: ягона пул ва ўлчов бирлиги қабул қилинди; барча сиёсий партиялар К. миллий иттифоқига бирлаштирилди. Иттифоқнинг 1-съезида КФРни ривожлантириш дастури қабул қилинди. 1972 й. 20 майдаги референдум натижасида КФР К. Бирлашган Республикаси деб аталди. 1984 й. 25 янв.дан бошлаб К.

Республикаси деб аталадиган бўлди. К. — 1960 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 20 май — республика эълон қилинган кун (1972). Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Республикани ҳимоя қилиш ҳаракати, 1991 й. да тузилган; К. халқи демократик бирлашмаси, 1966 й.да асос солинган; Демократия ва тараққиёт учун миллий иттифок, 1991 й.да тузилган; Ижтимоий демократик фронт, 1990 й.да асос солинган; К. халқлари иттифоқи, 1991 й.дан ошкора ишлай бошлаган. К. меҳнатқашлари қасаба уюшмаси ташкилоти, 1972 й.да тузилган, Африка қасаба уюшмалари бирлиги ташкилотига кирад и .
Хўжалиги. К. — аграр мамлакат. Марказий Африка минтақасида иқтисодий кўрсаткичлари жиҳатидан ўртача даромадли мамлакатлар гуруҳига киради. 1980—90-й.ларда ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йиллик ўсиш суръатлари 7%ни ташкил этди. Саноат илдамроқ ривожланиши туфайли ялпи ички маҳсулот таркиби ўзгарди: саноатнинг солиштирама салмоғи 44%, қ.х. салмоғи 24% бўлди. Саноати. К.да нефть қазиб оладиган ва уни қайта ишлайдиган, алюминий, чармпойабзал, тўқимачилик ва ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Қимматли нав ёғоч (темир ёғоч, қизил ёғоч) экспорт қилишда К. дунёда 6-ўринда туради. Мустақиллик йилларида мамлакат ўзини озиқ-овқат б-н тўла таъминлабгина қолмай, четга ҳам сота бошлади. Электр энергиянинг ярмига яқини сув кучи ва ярмидан кўпроғи ёқилғи ёрдамида ҳосил қилинади (йилига ўртача 2,6 млрд. кВт-с о а т) .
Қишлоқ хўжалиги нинг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Экинзорларнинг 50% дан кўпроғи озиқ-овқат экинлари, 30% экспортбоп экинлар б-н банд. Асосий озиқ-овқат экинлари: тарик, оқ жўхори, маккажўхори, шоли, маниок, ямс, макабо, таро, банан, ер ёнғоқ, сабзавот, шакарқамиш, дуккакдилар. Какао, кофе,

каучук, тамаки, пахта, чой, мойли пальма ва б. ҳам етиштирилади. К. шим. ва ғарбида кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик муҳим роль ўйнайди. Қорамол, қўй, эчки, чўчка, парранда боқилади. Ички сув ҳавзалари ва Биафра қўлтиғида турли балиқлар овланади. Транспорти. Мамлакат ичкарасида ташиладиган юкларнинг 70% т.й. транспортга тўғри келади. Т. й.нинг уз. 1175 км, автомобиль йўлларининг уз. — 65 минг км. Асосий денгиз порти — Дуала, дарё порти — Гарва, халқаро аэропортлар — Яунде, Дуала, Гарава. К. четга нефть, ёғоч, пахта толаси, каучук, банан, ер ёнғоқ, мойли пальма маҳсулотлари ва б. чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ускуна, кенг истеъмол моллари, ёқилғи ҳамда мойлаш материаллари ва б. олади. Савдо-сотикдаги асосий миждозлари: Нидерландия, Франция, АҚШ, Канада, Япония, Германия, Испания. Пул бирлиги — Африка франки. Тиббий хизмати. К.да шифокорлар Яунде ш.даги ун-т тиббиёт-санитария марказида тайёрланади. Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 6—12 ёшдаги болалар учун мажбурий таълим жорий қилинган. Таълим Шарқий К.да француз, Ғарбий К.да инглиз тилида олиб борилади. Болаларнинг 85% ўқишга жалб этилган. Давлат мактабларидан ташқари хусусий мактаблар ҳам бор. Хунар-техника таълими бошланғич мактаб негизида ташкил этилган. Олий ўқув юртлари: Яунде унти (1962), Олий политехника мактаби (1971), Олий журналистика мактаби (1970), Миллий қ.х. коллежи, Миллий маъмурий мактаб, Миллий спорт ин-ти, Олий алоқа мактаби ва б. Илмий муассасалари: Илмий ва амалий тадқиқотлар кенгаши (1962), Фан-техника тадқиқотлари миллий бюроси (1965), Фан ривожига кўмаклашиш уюшмаси (1972), Африка тилларини ўрганиш минтақа и.т. маркази, Қ. х. тадқиқот ин-ти, Демография тадқиқотлари ин-ти, Геогр. миллий ин-ти, Кончилик-геол.

тадқиқотлари бюроси (1959), Пахта инти ва б. Кутубхоналари: Яундеда миллий архив (1952), Яунде унти кутубхонаси, Олий нормал мактаб кутубхонаси, Яундедаги миллий кутубхона, Демография тадқиқотлари ин-тининг кутубхонаси ва б. Эболовда Марказий К. халқлари санъати музейи, Бафусамда бамилик санъати музейи, Фумбанда бамум санъати музейи

б о р

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Йириклари: «Камерун трибюн» («Камерун минбари», инглиз ва француз тилидаги кундалик газ., 1974 й.дан), «Камерун аутлук» («Камерун истикболи», инглиз тилидаги хусусий газ., 1971 й.дан), «Камерун нуво» («Янги Камерун», француз тилидаги хусусий газ., 1984 й.дан), «Камерун таймс» («Камерун вақти», инглиз тилидаги хусусий газ., 1960 й.дан), «Офжектиф» («Мақсад», француз тилидаги ойлик жур., 1979 й.дан). Камньос — ҳукумат ахборот агентлиги 1978 й.да ташкил этилган. К. радио ва телекўрсатуви — ҳукумат маҳкамаси, 1988 й.да тузилган, умуман радиоэшиттиришлар 1955 й.дан олиб борилади.

Адабиёти. Халқ оғзаки ижодиёти К. халқи ҳаётида муҳим роль ўйнайди. 20-а. бошларида бамум ёзуви пайдо бўлиб, бу ёзувда тарих, тиббиёт ва динга оид 3 асар яратилди. 30-й.лардан маҳаллий (булу, дуала) тилларда бадий асарлар (асосан, фольклор характерида) яратила бошлади. Ҳоз. адабиёти, асосан, француз, қисман, инглиз тилларида бўлиб, миллий озодлик ҳаракати б-н чамбарчас боғланган. Кўпчилик ёзувчилар мозийга мурожаат этсалар ҳам, уларнинг асарларида 20-а. 50-й.ларидаги озодлик курашининг таъсири сезилиб туради (Э.Э. Йондоннинг «Камерун! Камерун!» шеърий тўплами ва б.). Романнавислар жамятнинг турли қатламлари ҳаётини кўрсатдилар, муштамлақачиликни танқид қилдилар (Монго Бетининг «Шафқатсиз шаҳар», «Тугалланган миссия» романлари ва х.к.). К.

мустақилликка эришгач, К. маданияти жамяти, К. шоирлари ва адиблари уюшмаси тузилди. 1963 й.дан маданият масалаларини ёритадиган «Аббиа» жур. чиқа бошлади. Адабий асарларда эскилик сарқитлари (кўп хотинлик, қалин олиш-бериш)ни фош этиш, озодлик кураши тарихи, янги турмуш қийинчиликлари ва б. мавзулар асосий ўрин тутди. Драматургия дуруст муваффақиятларга эришди. Шоирлардан Р. Филомбе, Ф. Сенга-Кью, Ф. Бебей ва б. халқ оғзаки ижодиёти аъналарини давом эттириш б-н бирга хоз. замон муаммоларини ҳам қаламга олади-лар. С. М. Эно-Белинганинг лирик-фалсафий шеърлардан иборат «Негрча никоблар» тўплами кейинги йиллардаги салмоқли асар бўлди. Меъморлиги ва тасвирий санъати. Лой, тош, ёғоч ва бамбукдан қилинган айлана, тўғри бурчақли, қамиш томли кулбалар, идишга ўхшатиб лойдан қурилган 6—8 м ли конуссимон уйлар кўп. 19-а. охирида йирик шаҳарлар (Яунде, Дуала) вужудга келди, уларда арабча ва европача услуб қоришиб кетган бинолар қад кўтарди. Кейинги йилларда замонавий меъморий иншоотлар маҳаллий меъморларнинг лойиҳалари асосида ҳам қурила бошлади (Дуаладаги «Кокотье» меҳмонхонаси, савдо палатаси; Яундедаги президент қароргоҳи, француз маданий маркази, вокзал бинолари). К. халқлари ўртасида ёғоч ўймакорлиги (уй жиҳозлари, ёғочдан ясалган одам, ҳайвон ҳайкалчалари ва уларга нақш солиш) ривожланган. Замонавий ёғоч ўймакорларидан Момбе Масанга, унинг угли Г. Муафо, шунингдек, Исам Канко энг машҳурларидир. Мусикаси. К. аҳолисининг миллий таркиби хилма-хиллиги мусика маданиятининг ўзига хослигини белгилайди. Чолғу асбоблари ҳам турлича: урма чолғулардан катта-кичик барабанлар, ксилофон, балафон; торли-тирнама созлардан нгомби, мвет, молори ва б.; пуфлама созлардан қакаки, санри кабилар. Ҳар бир халқнинг қушиқлари, чолғу дасталари таркиби, ижро услуби ҳар хил. Айрим туманларда

меҳнат жараёнига жўр буладиган мусиқа: балиқчилар кўшиғи, маккажўхори уқаловчи аёллар кўшиғи ва б. мавжуд. Айрим кўшиқлар яккахонликда, бошқалари жўр овозликда ҳамда кўп овозликда ижро этилади. Кўпгина кўшиқларни раксдан ажратиб бўлмайди. Пигмейларнинг кўшиқ-ракс анъанаси ҳам ўзига хос. Уларнинг «мвет» мусиқа томошалари ғоят жозибадор. Халқ мусиқа ижоди б-н бирга анъанавий профессионал (сарой) мусиқа жанрлари ҳам ривож топган.

20-а. да Европа ва Америка мусиқасининг таъсири кучайди. Замоनावий композиторлар, дирижёрлар, созандалар етишиб чикди, ашула ва раке ансамбллари ташкил топди. К. мусиачилар ва композиторлар уюшмаси тузилди (1972). Фольклор намуналарини тўплаш ва ўрганиш йўлга қўйилди.

Театри. К. халқлари ўртасида қадимдан ракс-мусиқа ўйинлари — пантомималар одат бўлган. Айрим ракслар баъзан томоша сахнасига айланиб, халқ театрига ўхшаб кетади. 1955 й. Яундеда ёш артистлар уюшмаси ташкил этилди. Труппа раҳбари С. Авона ўзининг «Эбутунинг уйланиши», «Ишсиз» пьесаларини сахналаштирди. 1961 й. да Дуалада К. халқ театри очилди. Кейинчалик ташкил этилган «Африка авангарди» драматик труппаси маҳаллий муаллифларнинг асарларини сахналаштирди. Яунде ва Дуалада ҳаваскор жамоаларнинг кўриқлари, санъат фестиваллари ўтказилди.

Киноси. К.да яратилган дастлабки фильмлар этн. тусида эди: «Там-там Парижда» (1963, реж. Т. Сита-Белла), «Бамбиленинг катта уйи» (1966, реж. Ж. П. Нгасса). 1966 й.да Ахборот вазирлиги ҳузурида кино бўлими очилди. 1973 й.да кино саноати жамғармаси таъсис этилиб, фильмлар яратиш учун шу жамғармадан маблағ берилди бошлади. Реж. Ж. П. Диконг-Пипанинг «Шохлар» (1964) ва «От-амни қайтариб беринглар» (1965) қисқа метражли фильмларидан кейин «Бегона

бола» (1975), «Озодлик қадри» (1979) фильмлари шухрат қозонди. Реж. Д. Камва «Беланчак» ва «Бизнинг қизимиз» номли ҳажвий фильмлар яратди.

КАМИЙ (тахаллуси; асл исми-шарифи Каримбек Шарифбек ўғли) (1864— Тошкент — 1923) — ўзбек шоири, маърифатпарвар. Тошкентдаги «Бекларбеги» мадрасасида ўқиган (1880 й.дан). 1916 й. гача шу мадрасада мударрис. 1890 й.лардан шоир сифатида танилган, баёзлар тузган. Сидқий Хондайлиқий, Хислат, Мискин, Тавалло каби кўпгина шоирлар К.нинг шогирдларидан бўлган. Октябрь тўнтаришидан кейин «Турон» кутубхонасида, саводсизликни тугатиш курсларида ишлаган. К. мумтоз шеърятнинг кўпгина жанр ва мавзуларида ижод қилган. Муқимий, Фурқат б-н яқин алоқада бўлган, мушоиралар қилган. К. ижоди мураккаб, дунёқараши зиддиятли. Кўпчилик шеърларида халқни маърифатли бўлишга даъват этган («Темир йўл хусусида», «Дилки миллат ғамида қон ўлди...», «Солди беилмлик хатоларга ва б.). 19-а. охири, 20-а. бошларида Тошкентда нашр этилган баёзларнинг деярли ҳаммасида К. шеърлари учрайди. Ижодидан намуналар «Туркистон вилоятининг газетси» ва б. вақтли матбуотда эълон қилинган. Ас.: Танланган асарлар, Т., 1966. Ад.: Ўзбек адабиёти [4 жилдди], 1-китоб, Т., 1960; Жалолов А., Ўзбек маърифатпарвар-демократик адабиёти, Т., 1978.

КАМИНА (тахаллуси; асл исми Маматвали) (1770—1840) — туркман мумтоз шоири. Хива, Бухоро мадрасаларида ўқиган. Ижодида ҳажвиёт етакчи ўрин эгаллайди. Қатор шеърларида замона носозликлари танкид этилган («Ғариблик», «Қозим», «Давр», «Ақлга ишон», «Ярашмас» ва б.). «Зулфинг», «Било билмадим», «Келинлар», «Эрсарининг қизи» каби шеърларида туркман халқини бирликка, уруғлараро аҳилликка чақиради, севги ва садоқат, эрк ва бахт каби юксак ғояларни

қуйлайди. К. шеърлари туркман, ўзбек бахши ва ашулачилари репертуаридан кенг ўрин олган. К. Шарқ халқлари адабиётида сатира жанри тараққиётига катта ҳисса қўшган. Туркман халқи орасида К. номи б-н боғлиқ латифалар кенг тарқалган. Асарлари ўзбек ва б. қардош туркий тилларга таржима қилинган. К. таваллудининг 200 йиллиги кенг нишонланган (1971).

КАМИНГОҲ — ўрта асрларда хужум қилиб келаётган душманга тўсагдан зарба бериш ва уни таҳликага солиш мақсадида қўшин яшириб қўйилган пана жой (яна қ. Пистирма).

КАМИНСКИЙ Илья Яковлевич (1900—1969) — гидротехника соҳасидаги олим, проф. (1945), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1952). Москва Олий техника билим юрти (МВТУ) ни тугатган (1927). Тошкент «Гидроэлектроқурилиш» бошқармасида муҳандис (1927—30), Ўрта Осиё индустриал ин-тида доцент (1930—43), кафедра мудири (1944—69), Фарход ГЭС қурилишида бош муҳандис (1944), Ўрта Осиёдаги бир неча йирик ГЭС лар қурилишида, бошқармаларда, и.т. интларида ишлаган. Илмий ишлари сув энергиясидан фойдаланиш масалаларига, гидроэнергетика қурилмаларини тадқиқ қилишга, гидравлика ва гидравлика машиналарининг назарий масалаларига дойр. К. гидротехникага оид бир неча илмий асарлар муаллифи.

КАМОВ Николай Ильич (1902.1(14). 9, Иркутск — 1973.24.11, Москва) — вертолётсозлик соҳасидаги рус конструктори, Мехнат Қаҳрамони (1972), техника фанлари д-ри (1962). Вертолётсозлик бўйича тажриба конструкторлик бюроси бош конструктори (1940 й.дан). Ўқдош схемадаги вертолётлар қурилиши асосчиларидан (ўқдош схемадаги вертолётда битта умумий ўқда икки кўтарувчи винт қарама-қарши томонга айланади). Унинг

раҳбарлигида Ка-8, Ка-10, Ка-15, Ка-18, Ка-25 ва Ка-26 русумли вертолётлар; Ка-22 русумли винт-қанотли (самолёт б-н вертолётнинг уйғунлашуви), аэроचना яратилди. К. яратган вертолётларнинг учуш-техникавий кўрсаткичлари юқори. Улар б-н 10 та жаҳон рекорди ўрнатилган. К. яратган винтокрилда эса 8 та жаҳон рекорди ўрнатилган.

КАМОЛ ТОҲИР (1910-1973. 4, Истанбул) — турк ёзувчиси. Сиёсий фаолияти учун узок муддат қамоққа ётган. Ижодини шеърлар ёзишдан бошлаган (1932—34). «Кўл инсонлари» (1955), «Қамалдаги шаҳар одамлари» (1956), «Еттичинор водийси» (1958), «Хорғин курашчи» (1965), «Давлат она» (1967), «Хур шаҳар инсонлари» (1977) каби романлари бор. К. Т. нинг бу асарларида усмонлилар тарихига оид мавзулар, Анадўли кишлоқлари ҳаёти ҳамда миллий озодлик кураши акс эттирилган. «Курт (бўри) конуни» (1969) романида Мустафо Камол Отатуркка 1926 й. июлида Измирда уюштирилмоқчи бўлган суикасд ва халқ душманларининг жазоланиши воқеалари асос қилиб олинган.

КАМОЛ ХЎЖАНДИЙ (тахаллуси; исми Камолиддин Масъуд, 1321, Хўжанд — 1401, Табриз) — форс-тожик шоири. Тошкент, Туркистон, Самарқандда маълум муддат яшаб, таҳсил кўрган. Мўғул истилоси туфайли ўз ватанини тарк этган. Хоразм, Шероз араб мамлакатларига борган, Маккада бўлган. Қайтишда Табризда яшаб қолган. 1385 й.да Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамиш Табризини босиб олгач, К. Х. ни Сарой ш.га олиб кетган. К. Х. 1389 й.да Табризга қайтган. У умр бўйи ватанига қайтишни орзу қилган. Шеърларида ғариблиқдан шикоят, ватанни қумсаш мотивлари акс этган, инсоний севги улуғланган. У, асосан, ғазаллари б-н шухрат қозонган. Навоий К. Х. ижодига юксак баҳо бериб, уни Сьдий, Хусрав Дехлавий, Салмон Сожавийлар б-н бир қаторга қўйган («Насойим ул-муҳаббат»).

Ас: Девон, Т., 1962.

КАМОЛ ҚОЗИ МАДРАСАСИ - Қўқондаги меъморий ёдгорлик (19-а.). К. қ. м. биноси дарсхона, айвонли масжид, ковли ва кичик хужралардан иборат. Дарвозахона серхашам бўлиб, Худоёрхон ўрдасида бўлгани каби бу бинода ҳам факат кириш қисми (сирти) зеб бериб ишланган. Пештоқ тепаси рангбаранг нақшлар б-н қопланган бўлиб, хандасий шакллар арабий битиклар б-н уйғунлашиб келган. Пештоқнинг икки ёнидаги устунгўшалар юқориси безакли кафаса б-н яқунланган. Дарвозахона икки қаватли. Устки қаватдаги дарсхона олди пешайвонли бўлиб, панжара б-н тўсилган. Томи 4 қиррали-чортарк гumbаз б-н қопланган. Ҳовли атрофига масжид ва хужралар қурилган. Масжид 4 устунли, шарқ томони очиқ, тўсин ташлаб қурилган айвони бор. Унинг ички томони ганч б-н ишланган. Сирти сувоқсиз. К. қ. м. меъморлигида қўқонлик халқ усталарининг анъаналари ўз ифодасини топган. Мадраса таъмир қилиниб, ундан меҳмонхона сифатида фойдаланилмоқда.

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ - адабиёт, санъат ва меъморлик соҳасидаги давлат мукофотларидан бири. 1997 й. 23 янв. да таъсис этилган. Шарқ уйғониш даври етук санъаткори, буюк миниатюрачи мусаввир Камолиддин Беҳзод номи б-н юритилади. Мукофот тасвирий ва амалий санъат, халқ ҳунармандчилиги соҳасида яратилган, миллий истиқлол ғояларини ёрқин бадиий шакллarda акс эттирган, Ўзбекистоннинг буюк тарихини ва хоз. юксалиш жараёнларини ҳаққоний образлар орқали гавдалантирган ва кенг жамоатчилик томонидан тан олинган етук санъат асарлари учун берилади. Мукофотга сўнги тўрт йил мобайнида яратилган, кўرғазмага қўйилган ёки бошқа тарзда эълон қилинган монументал тасвирий санъат, меъморлик-бадиий таъмирлаш ва

ҳайкалтарошлик асарлари кўриб чиқиш учун қабул қилинади. Мукофотга тақдим этиш тўғрисидаги қарорлар вазирликлар, давлат кўмиталари, ижодий уюшмалар, республика ва халқаро жамоат ташкилотлари раҳбар органлари томонидан қабул қилинади. ЎЗРнинг бошқа Давлат мукофотига илгари сазовор бўлган асарлар бу мукофотга тавсия этилмайди. Бир мукофотга талабгорлар сони 3 кишидан ошмаслиги лозим. Мукофотни ЎЗР Президентининг фармони б-н ҳар уч йилда бир марта Мустақиллик байрами арафасида бериш тартиби жорий қилинган. Мукофотнинг ҳар бири 80 та энг кам ойлик иш ҳақи миқдорида белгиланган. Мукофотга сазовор бўлган ижодкорларга тантанали вазиятда совриндорлик ёрлиғи ва фахрий нишон топширилади. Мукофот совриндорининг нишонни кўкракнинг ўнг томонига тақилади. Мукофот такроран берилмайди. 1997 й.да Тоир Болтабоев, Хуршид Назиров ва Ғайрат Камолов, Анвар Илҳомов ва Бахтиёр Раҳмонбердиев, Раимберди Матчонов мукофотга сазовор бўлган.

КАМОЛИЙ — ўртапишар қовун нави. Ўртача катталиқда. Уз. 20—27 см, оғирлиги 2—3 кг. Сирти сал ғадирбудир. Йирик, ўртача дағал тўрлар б-н қопланган. Туей тук, жигаррангга мойил яшил. Пўстининг қаттиқлиги ўртача. Этининг қалинлиги 3—4,5 см, оқ, сершира. Таркибида 7—10,8% канд, 3,8—6,1% сахароза, 8,6—12% қуруқ модда бор. Уругхонаси ўртача, уруғи йирик, наштарсимон, сал букилган, сариқ. Уруғи кўқариб чиққанидан сўнг 75—80 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 200-270 ц/га. Кўпроқ Андижон ва Фарғона вилоятларида экилади.

КАМОЛОВ Жанобиддин Қиропович (1930.12.1, Чуст тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). Ташкент пед. ин-тини тугатган (1959).

1952 й. дан Поп туманидаги 11-мактабда, 1953 й.дан Чуст туманидаги 1-мактабда, 1954й.дан 17-мактабда мат. фани ўқитувчиси. К. дарсларни ноанъанавий усулда олиб боради; бир қанча методик қўлланмалар ва тавсиялар муаллифи.

КАМОЛОВ Собир Камолович (1924.10.9, хоз. Қорақалпоғистон Республикаси, Чимбой тумани, Қорабуға қишлоғи) — тарихчи. Ўзбекистон ФА акад. (1979), Ўзбекистон (1974) ва Қорақалпоғистон (1973)да хизмат кўрсатган фан арбоби, тарих фанлари дри (1969). Қорақалпоғистон пед. ин-тини тугатган (1948). Қорақалпоғистон пед. инти ректори (1957—61), Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлими Президиуми раиси (1961—96) ва маслаҳатчи (1996 й.дан). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси (1984—98). К.нинг илмий фаолияти қорақалпоқ халқининг этник тарихи, шаклланиши ва маданияти, шунингдек, Ўрта Осиё халқлари, жумладан, қорақалпоқларнинг Россия б-н ўзаро муносабатлари тарихига оид. К. 300 дан зиёд илмий асарлар (жумладан, 10 таси хорижда нашр этилган) муаллифи. «Жасорат» ва «Шухрат» медаллари б-н тақдирланган (1994). Ад.: Каракалпаки в XVIII — XIX веках, Т., 1968; Из истории взаимоотношений каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казахстана в XVIII — начале XIX в. (в соавторстве), Т., 1988.

КАМОЛОВА Наила Адельшина (1951.22.9, Қогон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1955). Бухоро пед. ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Бухоро ш.даги 21-мактабда, 1976 й.дан 23-мактабда жисмоний тарбия ўқитувчиси. К. олиб бораётган жисмоний тарбия дарслари ўзининг ноанъанавийлиги, мазмун жиҳатдан бойлиги б-н ўқувчилар диққатини жалб этади. Унинг ташаббуси б-н миллий спорт турлари, гимнастика бўйича машқлар, спорт мусобақалари, спартакиадалар ни-

зомлари, сайёҳлик йўналишлари ишлаб чиқилган. Мураббий сифатида соғлиги заиф болалар учун реабилитация гуруҳи ташкил этиб, уларнинг соғлигини тиклаш учун ўзи ишлаб чиққан машқлар мажмуидан унумли фойдаланади.

КАМОЛОВА Қамара Шодмоновна (1938.9.12, Бухоро) — реж., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1982). Фаолиятини 1964 й. Тошкент телестудиясида бошлаган. 1965 й.дан «Ўзбекфильм» киностудиясида кинореж. «Ғаройиб саргузашт», «Раҳим ва кўнғиз», «Булутни ким ясади», «Қиз-бола ва юлдузча», «Велосипедча кочиб кетди» каби мультфильмларни ишлаган. Энг яхши бадиий фильмлари: «Аччиқ данак», «Ўзганинг бахти», «Эртага чиқасанми?», «Набирамиз милицияда ишлайди», «Бўлмаган нарса ҳақида», «Ёввойи», «Атроф қор билан қопланди» ва б. 1993 й. «Шод» студиясини ташкил қилиб, унга раҳбарлик қилиб келади. «Аччиқ данак» фильми Қоҳира кинофестивали (1978)нинг «Кумуш Нефертити» соврини, Франциянинг Страсбург ш.да ўтказилган кинофестиваль (1979) соврини б-н тақдирланган.

«КАМОЛОТ» ЁШЛАР ИЖТИМОИЙ ҲАРАКАТИ, Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати — Ўзбекистан ёшларининг ихтиёрийлик асосида вужудга келган, ўзини-ўзи бошқарадиган нодавлат нотижорат ташкилоти. Ҳаракат 2001 й. 25 апр. да бўлиб ўтган Таъсис қурултойи қарори б-н ташкил топган. Таъсис қурултойида Ҳаракатнинг Дастури ва Низоми қабул қилинди. Ҳаракат фаолиятининг асосий мақсади — Ўзбекистон ёшларини бирлаштириш, соғлом турмуш талабларини асосида тарбиялаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш йигит-қизларнинг ўз ақл-заковати, куч-ғайратини тўла намоён этиши, жамиятда муносиб ўрин эгаллашлари учун шарт-шароит яратиб беришдан иборат. Ҳаракатга унинг дастурий вазифа ва мақсадларини ҳамда

Низом талабларини тан оладиган, уларни амалга ошириш йўлида фаол ҳаракат қиладиган, Ватан тараккиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида меҳнат қилиш ва курашишни ўзи учун ҳаётий эътиқод деб биладиган, ўқишда, меҳнатда, ҳарбий хизматда, жамоатчилик ишларида бошқаларга ўрнак бўладиган, жинси, ирки, миллати, тили, дини, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қоида тариқасида, 14 ёшдан 28 ёшгача бўлган Ўзбекистон фуқаролари аъзо бўлиши мумкин. Ҳаракатнинг олий органи — 5 й.да бир марта чақириладиган Курултой, раҳбар органи — 6 ойда бир марта чақириладиган Марказий Кенгаш, ижроия органи — 2 ойда бир марта чақириладиган Ижроия Қўмита хисобланади. Ҳаракатнинг юридик шахс мақомига эга бўлган (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри) бўлимлари, шунингдек, туман, шаҳар бўлимлари бўлиб, уларнинг юқори органи 2,5 й.да бир марта чақириладиган Конференциядир. Ҳаракат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирадиган Болалар ташкилоти тузилган. Болалар ташкилоти Ҳаракат Марказий Кенгаши томонидан тасдиқланган Низом асосида фаолият кўрсатиб, ўз фаолиятини тарбиянинг ўзига хос ёндашув ва усулларидан фойдаланган ҳолда, болаларнинг қалби ва онгига Ҳаракатнинг асосий мақсад-муддаоларини сингдиришга қаратган. Ҳаракат Ёшлар муаммолари ин-ти, «Янги аср авлоди» наشريёт-матбаа марказини таъсис этган. «К.» ё.и.х. муассислигида «Туркистон», «Молодёжь Узбекистана» газ.лари, «Ёш куч», «Сирли олам», «Синфдош», «Фунча», «Ёшлик», «Қалб кўзи» жур.лари нашр этилади. Ҳаракатнинг негизи — бошланғич ташкилотлар бўлиб, улар мамлакатдаги барча ўқув муассасалари, меҳнат жамоалари, шунингдек, Қуруллой кучлар, ҳукуктартибот органлари тизимларида ёшларнинг хоҳиш-иродасига асосан тузилади.

Ҳар бир бошланғич ташкилотнинг бир йилда бир марта ўтказиладиган умумий ҳисобот йиғилишида кўпчилик овоз б-н сайланадиган етакчиси бўлади. 2002 й. 1 апр.да жами бошланғич ташкилотлар сони 20.332 тани, улардаги аъзолар сони эса 4.369.066 нафарни ташкил этди. Ботир Убайдуллаев.

КАМОЛЧИЛАР ИНҚИЛОБИ —

Отатурк Мустафо Камол раҳбарлигида 1918—23 й.ларда амалга оширилган турк миллий инқилоби. К. и. натижасида Туркия султонлиги (1922 й. 1 нояб.), халифалик (1924 й. 3 март) тугатилди. Туркия республика деб эълон қилинди (1923). Капитуляциялар режими, халқаро молиявий назорат ҳамда хорижий концессияларнинг имтиёзлари бекор этилди. Давлат ва маъмурий идораларда, турк маданияти ва жамиятида илғор ислохотлар ўтказилди.

КАМОН, к а мал ак, ей, ўқ-ёй — мезолит даврида (мил. ав. 10—5 минг йиллик) ибтидоий овчилар томонидан ихтиро қилиниб, 17-а.гача баъзи жойларда 20-а.гача қўлланилган ов ва жанг куроли. Ҳамма халқ ва қабилаларда (Австралия ва Микронезиядан ташқари) қўлланилган. К.нинг ихтиро қилиниши кишилик тарихида улкан ютуқ бўлган. У ибтидоий одамларнинг парранда ва даррандаларни овлашда жуда қўл келган. К. аслини олганда инсон томонидан ихтиро этилган биринчи механизм эди. К. энгиллиги, қулайлиги, мўлжалга бехато уриши ҳамда тез отиши жиҳатидан ўзидан олдин ишлатиб келинган итқитиладиган дискдан устун турган. К.нинг кенг тарқалиши ибтидоий овчиликнинг янада таракқий этишига имкон берди, овчиларнинг кундалик меҳнатини энгиллаштирди, уларга озми-кўпми озиқ-овқатни ғамлаб олишларига имкон туғдирди. К. 2 қисмдан иборат: эгма чўп; тиркаш. К.нинг эгма чўпи сариқ тол, самбит, ёввойи жийда ва жингил шохидан ясалиб, унинг икки учига баъзан суяк ёки

қимматли металл қопланган. К.нинг тиркаши, асосан, пайдан қилинган. К.нинг 2 хили мавжуд: оддий К.; мураккаб К. Оддий К. ярим дойра шаклида. Мураккаб К. эса ёйилган кўш қанот шаклида. Мураккаб К. асрлар давомида такомиллашиб борган. Асосан, Шарқ халқлари қўллаган. Мураккаб К. Ўрта Осиё халқларига мил. ав. 1-минг йилликдан маълум. У Ўрта Осиё халқлари ҳарбий техникасида сўнгги ўрта асрларга қадар энг муҳим жанговар қурол вазифасини бажариб келган. Хуннулар даврида (мил. ав. 3-а.) туркий қавмлар К. ўқини отганда хуштак товушини эслатувчи янги турини ихтиро этишган; хуннулар салтанатини вужудга келишида унинг роли катта бўлган. Манбаларга кўра, ўрта асрларда К. ўқи 500—600 м.дан зиёд масофага етган. Қадимдан хозиргача К.дан ўқ отиш спортнинг муҳим турларидан бири бўлиб мусобақалар уюштирилади. Мусобақаларда К. ўқи 900 м гача масофага борган.

КАМОН (мусикада) — 1) бир учидан иккинчисига қил тутами тортилган таёкча; ғижжак, скрипка каби торли чолғу асбобларини чалиш учун ишлатилади. К.нинг ишқаланишидан тор тебраниб товуш чиқаради. Тузилиши жиҳатдан К.га нисбатан такомиллашган с м и ч о к хозир К. ўрнида қўлланилади ва у ҳам К. деб юритилади; 2) Кавказ, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида ғижжакнинг номи, камонча деб ҳам аталади.

КАМОНДАН ОТИШ - спорт тури. Диаметри 40—122 см дойра нишонга 18— 90 м узокликдан 30 ёки 36 тадан ўқ узилиб очко тўпланади. К.о. 15-а.да Швейцарияда пайдо бўлган. Мусобақаларнинг хоз. қоидалари 19-а. охирида ишлаб чиқилган. Олимпиада ўйинлари дастурига киритилгандан сўнг (1900) кўп мамлакатларда кенг тарқалди. 1931 й.дан жаҳон чемпионати ўтказилади. Халқаро К.о. федерацияси (ФИТА, 1931 й. асос со-

линган)га 127 та миллий федерация аъзо (2002), Ўзбекистон К.о. федерацияси 1991 й.да кирган. АҚШ, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Италия, Канада, Польша, Россия каби давлатларда К.о. кенг ёйилган. Ўзбекистонда К.о. 20-а.нинг 60-й.ларидан оммалашди. Республикамининг Наталья Бутузова, Ольга Рогова, Вадим Шикарёв, Сурайё Вакилова, Элдор Сайфуллин, Замир Ахмедов каби камончилари жаҳон, китъа чемпионатлари ва нуфузли мусобақаларда галаба қозонишган.

КАМОНЧИ — 1) ей, камон ясовчи уста; 2) ей, камон отувчи мерган. К.лардан тузилган махсус ҳарбий қисмлар, асосан, кўшиннинг олдинги сафида жойлашиб, суворийлар ва б. қисмларнинг муваффақият б-н олға силжишини таъминлаган; душман кучлари устига тинмай ўқ ёғдириб турган. Қамал ёки мудофаа жанглари вақтида эса, қалъанинг бурж ҳамда бору (шинак)лари ёхуд хандақ ортидаги пистирмадан хужумга ўтган душман аскарларини ўққа тугган. К. истилоҳига тегишли кейинги тушунча мозийда, шунингдек, ёйчи, ёйандоз, камонкаш, ўқчи, новакандоз каби номлар б-н ҳам ифодаланган. Турк-мўғул халқларида ўғил болани жуда ёшлиқдан камон б-н муомала қилишга ўргатиш одаг тусида бўлган. Кўчкор устида муаллақ туриш, қуш ва ҳайвон болаларини камон б-н овлаш, балоғат ёшида эса, суворийлар гуру-хидан ўрин олишга эришиш, ҳар бир турк ўғлонининг шарафли вазифаси ҳисобланган. Ўқ-ёй суворийларнинг узокни мўлжалга олувчи бош қуроли ҳисобланган. Ўқ-ёйнинг жанг пайтида афзаллигини пайқаган хитойлик хукмдор Вулин мил. ав. 307 й. ўз аскарларини туркий қабилаларда от устида туриб камондан ўқ узиш санъатини ўқитишни жорий этади. Ўғузхон (Қ. Моде хоқон) шохсимон камондан отилганда хуштак чиқарувчи ўқни ясайди ва аскарларини от устида туриб ўқ отишга ўргатади.

КАМПАЛА — Уганда пойтахти. Марказий провинциянинг маъмурий маркази. Викториа кўлининг шим. сохиллари яқинида 1300 м гача бўлган баландликда жойлашган. Аҳолиси 902,9 минг киши (2000). Иклими экваториал муссонли иқлим, янв.нинг ўр-тача т-раси 22°, июлники 20°. Йилига ўртача 1500 мм ёғин тушади. К. — мамлакатнинг муҳим сиёсий, маданий, молия, савдо-саноат маркази. Автомобил йўллари тугуни. Т. й. орқали Ҳинд океани соҳилидаги Момбаса (Кения) порти б-н боғланган. Шаҳардан 35 км жан.да халқаро аэропорт жойлашган. Озиқ-овқат, кимё, фармацевтика, кўн пойабзал саноати ривожланган. Металлсозлик, ёғочсозлик, тўқимачилик саноати корхоналари, автомобиль ремонти устахоналари бор. Шаҳарга 1890 й. да инглизлар томонидан қалъа сифатида асос солинган. К. Буганданинг савдо маркази сифатида ривожланди. 1962 й.дан мустақил Уганда пойтахти. Шаҳар тепаликларда жойлашганлиги сабабли ягона режа асосида қурилмаган. К.да Макерере унти (1922; 1970 й.дан Уганда миллий ун-ти), нафис санъат мактаби, тиббиёт билим юрти, пед. ва техника коллежлари, Уганда илмий жамияти, Уганда музейи, бадий галерея бор.

КАМПАНЕЛЛА (Campanella) Томмазо (1568.5.9, Стило, Италия - 1639. 21.5, Париж) — итальян файласуфи, шоир, сиёсий арбоб, коммунистик утопия ижодчиси. 14 ёшидан доминикчи-роҳибликни қабул қилган. «Сезгилар ёрдамида исботланган фалсафа» асарида Б. Телезио натурфалсафасини химоя қилган. Бир неча марта бидъатчиликда айбланган. 1598—99 й.ларда Калабрияда испан босқинчиларига қарши исён уюштиргани учун умрбод қамоққа ҳукм қилинди. 27 й. қамоқда ётиб, фалсафа, сиёсат, фалакиёт, тиббиётга оид ўнлаб асарлар ездди. 1629 й. қамоқдан озод этил-

ди. К. табиатни тажриба йўли б-н билиш тарафдори эди. Унинг фикрича, хулқнинг олий мақсади — шахсий ҳаётни эҳтиёт қилмоқ ва таъминламоқдир. Ирода ба-тамом ҳукмронликка йўналтирилиши лозим; ҳукмронликка билим орқали эри-шилади, билим эса бутун тарбиянинг асосига қурилган бўлиши керак. К.нинг «Қуёш шаҳри» (1602) асари денгизчи-нинг ҳикояси шаклида ёзилган бўлиб, унда олимқоҳинлар табақаси томони-дан бошқарилувчи идеал жамоа баён қилинган (жамоада хусусий мулк ва оила бўлмай-ди, боалар давлат томонидан тарбияланади, ҳамма учун мажбурий меҳнат 4 соатлик иш кунидан иборат қилиб жорий этилади, фан ва маориф таракқий этади). Лирик шеърлар, сонетлар муаллифи.

КАМПАНИЛА (итал. campanila) — ўрта аср ва Уйғониш даври итальян меъморлигида 4 қиррали ёки айлана тархли кўп қатламли минора — кўнғироқхона. Кўпинча ибодатхонадан алоҳида қурилган.

КАМПЕЧЕ — Мексикадаги штат, Юкатан я.о.нинг ғарбида. Майд. 51,8 минг км². Аҳрлиси 689,6 минг киши (2000). Маъмурий маркази — Кампече ш. Оҳақтошлардан тузилган пасттекис-ликда жойлашган, карст рельеф шакллари ривожланган, бу эса гидрография тармоқларининг ривожланишига тўсқинлик қилади. Иклими тропик, нам иқлим. Ўртача ойлик т-ра 22—27°. Йилига ўртача 2000 мм гача ёғин ёғади. Доим яшил тропик ўрмонлар б-н қопланган. К. — аграр штат. К.да кичикроқ озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. К.да, асосан, кофе, шакаркамиш, цитрус мевалар, маккажўхори етиштирилади. Асосий қ. х. р-ни — Чампотон. Индейс қабилалари яшайдиган ўрмон зоналарида дарахтлар кесилиб, деҳқончилик қилинади. Ёз ойларида чикле терилади. Асаларичилик ривожланган. Қимматбаҳо

ёғочга ишлов берилади. Балиқовланади. Ден-гиз маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар Кампече ш.да жойлашган. Автомобиль ва т.й.лари орқали Мексиканинг бошқа штатлари б-н боғланган.

КАМПИЛОБАКТЕРИОЗ, в и б р и о з — хайвонларда учрайдиган юкумли инфекцион касаллик. Асосан, қорамол ва қўйлар касалланади, чўчка, эчки, товуқлар ва одамга юқиши мумкин. Касаллик хайвонлар жинсий органлари зарарланиши б-н кечади. Инфекция жинсий органларнинг шиллик пардасида бўлиб, хайвонларни қочириш вақтида, шунингдек, тўшама, озуқа ва б. орқали юқади. Касаллик кўзгатувчи — *Campylobacter fetus (vibriofetus) venerealis* ҳисобланади. Касаллик дунёнинг барча мамлакатларида қайд қилинган. Касаллик кўзгатувчиси 1903—13 й.ларда топилган. Касал хайвон қисир қолади ва сутдан чиқади, ориклайди, бўғоз бўлса бола ташлайди, боласи кўпинча ўлик туғилади, тирик туғилгани 1—2 кунда ўлади, йўлдоши кўп ҳолларда тушмайди, қон ва йиринг аралаш шиллик суюқлик чиқиб туради. Эрақ хайвонларда уруғдони яллиғланади. Касаллик клиник, эпизоотологик, бактериологик, серологик маълумотларга асосан аниқланади. Даволаш: касал қорамолларга стрептомицин, пенициллин, бицилин ва б. дорилар берилади, 3 марта кетмакет уруғлантирилгандан кейин бўғоз бўлмаган сигир ҳамда ғунажиннинг бачадонига (куйиқиш вақтида), буқаларнинг препуция бўшлиғи ва мушак оралиғига (3—4 кун қаторасига) антибиотик юборилади. Даволангандан сўнг бир ой ўтгач, буқаларнинг спермаси ва препуция шиллиғи текширилиб, уларнинг тузалганлиги аниқланади. Касал қўйлар ҳам антибиотиклар б-н даволанади. Бундан ташқари, қўй бачадонига каллий перманганат эритмаси юборилади. Олдини олиш: хайвонлар синчиклаб текширилади, касалланган хайвонлар ажратиб, алоҳида боқилади,

даволанади, сунъий қочириш усулидан фойдаланилади, носоғлом хўжалиқлар дезинфекция қилинади. Ад.: Шопўлатов Ж., Бурхонова Х., Жиянов Я., Эпизоотология ва микробиология асослари, Т., 1991; Пармонов М., С айилкулов Б., Пармонов Ж., Эпи зоојојој мя. Т., 1996. Ҳошим Нурмаматов.

КАМПИНАС — Бразилиянинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар. Сан-Паулу штатида. Аҳолиси 967 минг киши (2000). Т.й. ва автомобиль йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Муҳим қ.х. районининг (кофе, пахта, донли экинлар, шакарқамиш) савдо маркази. Электровоз, тикув машиналари ишлаб чиқарилади. Металлургия, резина-техника, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. 2 ун-т, музей бор. Шаҳарга 17-а. да асос солинган. 19-а.да кофе ишлаб чиқарувчи муҳим марказ бўлган.

КАМПИНИЙ МАДАНИЯТИ - илк неолит даврига оид археологик ёдгорликлар (мил. ав. 6—4-минг йиллик). Франциянинг Қуйи Сена департаментидаги Кампиний манзилгоҳи номидан. 1886 й.да француз археологи Ф. Сальмон топган. К.м.да яшаган қабилалар деҳқончилик, овчилик, балиқчилик ва теримчилик б-н шуғулланиб, диаметри 3—6 м ли ярим ертўлаларда яшаган. Уй хайвонларидан фақат ит боқилган. Тошболта, санчки, қум аралаштирилиб лойдан ишланган нақшли ва нақшсиз сопол идишлар топилган. К.м. ашёлари Германия ва Болтик бўйидаги илк неолит маконларидан топилган археологик ёдгорликларга ўхшаб кетади.

КАМПИРРАВОТ ТЎҒОНИ
Қорадарёдаги гидротехника иншооти. 1937—40 й.ларда қурилган. К.т. радиуси 167 м ли эгриликда. Умумий уз. 137,5 м, бал. 6 м, эни 4 м. Тўғон 8 дарвозадан

иборат; ҳар бир дарвозанинг уз. 15 м. Қорадарёга ўнгдан Ясси, чапдан Ўзган қўшилгач, сув Кампирравот дарасидан ўтади ва Фарғона водийсига чиқиб кенгайди. Илгари дарёнинг шу қисми тош, чим, шох-шабба б-н тўсилиб, Шаҳрихон, Андижон каналларига сув чиқарилган. Қорадарёда тошқин бошланган пайтларда канал ва сув чиқарувчи тўсиқлар хавф остида қолар эди. Шуларни ҳисобга олиб, К.т. қайта қурилди. Қурилиш 1937 й.да Шаҳрихон ва Андижон канал ростлагичи ва тўғон асосини қозиш б-н бошланди. Тўғоннинг максимал сув сарфи 1500 м³/сек. Бу сув узелида тўғондан ташқари, Шаҳрихон, Андижон каналларига сув чиқарувчи ростлагич қурилган, у 10 дарвозадан иборат; ҳар бир дарвозанинг уз. 5 м. Ростлагичнинг энг кўп сув сарфи 230 м³/сек.

КАМПИРТЕПА — қад. шаҳар харобаси (мил.ав. 3—мил.3-а.). Амударёнинг ўнг соҳилида, Сурхондарё вилоятидаги Шўроб қишлоғидан 0,5 км ғарбда жойлашган. К. 2 қисм; қалъа ва ундан ғарб ва шарқ томонда жойлашган, атрофи девор б-н ўралмаган қисмдан иборат. Ғарбдан шарққа томон умумий уз. 750 м, шим. дан жан.га —200—250 м. Қалъа (майд. 4 га) арк ва турар жойлардан ташкил топган. Унинг атрофи қалинлиги 5 м келадиган мустаҳкам мудофаа девори б-н ўраб олинган; деворга ички йўлақлар қилинган, бурчақларида миноралар ўрнатилган бўлиб, хандақ б-н ўралган. Арк қалъанинг марказий қисмида жойлашган, жан. томондан унинг бир қисмини сув ювиб кетган. Аркнинг майд. — 1, 3 га, жан.-шарқий бурчагида дарвозаси бўлган. Арк хом ғиштдан қалинлиги 5 м га яқин девор б-н қурилган. Девор атрофи кенглиги 10 м лик хандақ б-н ўраб олинган. Аркнинг ички қисмида турли мақсадлар учун мўлжалланган хоналар жойлашиб, улар ўзаро йўлақлар б-н боғланган 4 та йирик блокни ташкил қилади. К.нинг мустаҳкамланмаган қисми, асосан, дафн иншоотлари маж-

муаси б-н банд. Унинг шим. ғарбий қисмида, 0,5 га лик майдонда наус типидagi 10 дафн иншооти жойлашган бўлиб, улар ҳажми 33—34—35 X 33—34—35 X 13—14 см лик квадрат шаклдаги хом ғиштдан терилган. Шар-кий қисмда яна бир дафн иншооти бўлиб, унинг тархи тўртбурчак, шим.дан жан.га томон чўзилиб, уз. 66,5 м, кенглиги 3—4,2 м бўлиб, бир-биридан йўлақлар б-н ажратилган учта бинодан иборат. К.нинг мана шу қисмидан тархи айлана шаклда бўлган хумдон топилган. К.даги ҳаёт учта асосий даврга бўлинади: Б и р и н ч и давр (мил.ав. 3—2-а.лар) — К.нинг жан. қисмида, бўлажак арк ўрнида қалъанинг вужудга келиши; Юнон-Бактрия подшолиги даврига оид турар жойларнинг катта қисмини Амударё суви ювиб кетган. Иккинчи давр (мил. ав. 2— 1-а.лар) — арк ўрнида ҳаёт қисман жонлана бошлаган. Учинчи давр (мил. 1—2-а.лар) — К.нинг юксалган даври, мустаҳкам қалъа бунёд этилиши, унинг тизимининг шаклланиши. К.дан кўплаб сопол идишлар, безак буюмлари, ҳайкалчалар ва б. топилган. Ад.: Ртвеладзе Э., Великий шелко-вый путь, Т., 1999; Сурхондарё, Альбом, Т., 1996.

КАМПИРЧОПОН (*Trichodesma incanum* (Bunge) ADC.) — говзобонгулдошларга мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси сершоҳ, ер бағирлаб, баъзан тикка ўсади, бўйи 30—100 см. Ўсимликнинг ҳамма қисмлари кумушсимон оқ туклар б-н қопланган. Барглариининг ҳамма қисмлари кумушсимон оқ туклар б-н қалин қопланган, серэт, тухумсимон, бандсиз. Гуллари зангори, тарвақайлаган рўваксимон тўпгулга йиғилган. Меваси тухумсимон ёнғоқча. Апр.—окт.да гуллаб мевалайди. Илдизи ўқ илдиз. Бош илдизи 5— 6 м чуқурликкача киради, илдиз бўғзидаги куртаклардан ер усти новдалари ўсади. Вегетатив ва уруғидан кўпаяди, қишлаб чиққан уруғлари 7—10° т-рада унади. Март — апр. бошида майсалари кўкаради. Бир туп и 1000 тагача

уруғ беради. Уруғи тупрокка сочилиб кетади. Ўсимлик ва уруғлари захарли. Кураш чоралари: ўтоқ қилиш, экин хосили йиғиштирилгач, ерни 10—12 см чуқурликда юмшатиш, чимқирқар плуг б-н 30—35 см чуқурликда кузги шудгор. Дон экинларини 2,4-Д типидagi гербицидлар б-н дорилаш.

КАМПИРҚУРСОҚ (*Tortula desertoram*) — кампирқурсоқлар туркумига мансуб йўсин. Бўйи 1 — 1,5 см. Урта Осиё чўлларига, кўпинча, боялич ва жузгун каби буталар тагида, кум тепаликларнинг шим. ён бағирларида ёки текисликларда ўсади. К. яхши ўрганлмаган. Қишнинг илиқ кунларида ва эрта баҳорда ёмғирдан сўнг ям-яшил бўлиб ўсиб чиқади. Ёғингарчилик тугаб, кунлар исий бошлаши б-н қора-кўнғир тусга кириб, келгуси мавсумгача ётади. К.жуда зич ўсиб тупрокда алохида қатламлар ҳосил қилади. К. пайдо бўлган майдонларда ўтлар (илоқ, ялтирбош ва б.) камайиб кетади. Ўтлоқларнинг ҳосилдорлиги камайиб кетмаслиги учун К. қопламларини йўқотиш зарур.

КАМПОНГТЯМ — Камбоджадаги шаҳар, Меконг дарёси соҳилидаги порт. Кампонгтям провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 30 минг кишидан зиёд. Каучук, балиқ, ўрмон маҳсулотлари экспорт қилинади. Тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Тахта тилиш маркази. Тўқув хунармандчилиги ривожланган. Шаҳарга 20-а. бошларида асос солинган

КАМПТОЗОЙЛАР (*Kamptozoa*) — тубан чувалчанглар типи. Айрим зоологлар К.ни мшанкаларга киритади. Ўтрок якка ёки колония бўлиб, денгиз ва чучук сувда яшайди. Танаси ликопчага ўхшаш, уз. 1 мм дан 1 см гача, оғиз тешиги ҳилпилловчи пайпаслагичлар б-н ўралган, анал тешиги орқа томонига кўчган. Пояси ёрдамида субстратга ёпишиб олади, тана бўшлиғи паренхима б-н

тўлган. Ичаги тақасимон, айириш органи — протонефридийлар. Қон айланиш ва нафас олиш системаси бўлмади. Нерв ганглийси оғиз ва анал тешиги ўртасида жойлашган. Айрим жинсли ёки гермафродит. Айрим турлари куртакланиб колония ҳрсил қилади. Метаморфоз оркали ривожланади, личинкаси трохофорага ва мшанкалар личинкасига ўхшайди. К. типи 1 синф ва 60 га яқин турни ўз ичига олади; ҳамма денгизларда учрайди. Соҳил яқинида, айрим турлари 300 м гача чуқурликда яшайди. Детрит ва фитопланктон б-н озикланади.

КАМПУ-ГРАНДИ - Бразилиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Мату-Гросуду-Сул штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 662,5 минг киши (2000). Серради-Маракажу тизмасининг шарқий ён бағрида жойлашган. Транспорт йўллари тугуни. Чорва моллари савдоси маркази. Қ.х. ярмаркалари ўтказилади. Озиқ-овқат, кўн пойабзал, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Ун-т (1970), ўлкашунослик музейи бор. Шаҳарга 17-а. бошларида асос солинган.

КАМПУЧИЯ — Камбоджа давлатининг 1976—89 й.лардаги номи.

КАМТУКЛИ ХАЛҚАЛИЛАР (*Oligochaeta*) — ҳалқали чувалчанглар синфи. Уз. бир мм нинг бир неча улушидан 2,5 м гача. Халқалари сони 5—7 дан 600 гача. Параподий ва пайпаслагичлари йўқ. Туклари кўп туклиларга нисбатан кам сонли (номи шундан олинган), 2 тўпдан танасининг икки ёнида жойлашган. Сезги органлари одатда бўлмади, фақат сувда яшовчи айрим турларида ёруғлик сезувчи кўзчалар бор. 25—27 оиласи (ёмғир чувалчанглар, намдидалар, найясарлар, қисқичбақа зулуклар ва б.), 5 мингга яқин тури бор. Кўпчилиги тупрок ва чучук сувда, 200 га яқин тури денгизларда ҳаёт кечиради. Асосан, детрифаглар, бир неча турлари

йирткич, паразит (қискичбақа зулуклар) ёки комменсал. Гермафродит, жинсий безлари танаси олдинги қисмидаги бир неча бўғимларида жойлашган. Тухумлари пилла ичида уруғланади. Пилла белбоғи ишлаб чиқарадиган суюқлигидан ҳосил бўлади. Баъзан тухумлари уруғланмасдан партеногенез усулда кўпаяди. Ўзгаришсиз ривожланади. Айрим турлари кўндалангига бўлиниш орқали жинсиз кўпаяди. Тупроқда яшовчи К.х. гумус ҳосил бўлишига таъсир кўрсатади; тупроқ структурасини яхшилаб, унинг-нуморлигини оширади. Сув К. х. баъзан бентоснинг асосий қисмини ташкил этади; ифлосланган сув ҳавзаларининг тозаланишига ёрдам беради; балиқлар учун озиқ бўлади.

КАМФОРА (Camphora), камфара, СШН|6O, — ўзига хос ҳидли, рангсиз кристалл, суюқланиш т-раси 179°. К. табиатда кенг тарқалган, кўпгина эфир мойлари (мас, камфора мойи) таркибига киради. К. — нитрат ва ацетат целлюлоза пластификатори (целлулоид ва киноплёнкалар ишлаб чиқаришда), тутунсиз порох флегматизатори; нерв фаолияти стимуляторлари жумласига киради. Тиббиётда камфора дарахтилаи олинадиган соф К. ёки оққарағай мойидан олинадиган К. ишлатилади. Юрак-томир ва марказий нерв системаси фаолияти, нафас сусайганда, кол-лапепа., крупоз пневмония ва б. юкумли касалликларда, наркотиклар ва уйку дориларидан заҳарланганда мойли эритмаси тери остига юборилади, иссиқ тушириш, балғам кўчириш мақсадида порошоги ичирилади; сарамас, паротит ва б.ни даволашда антисептик ва оғриқ қолдирувчи модда сифатида (мази) суртилади.

КАМФОРА ДАРАХТИ, камфора лаври (Cinnamomum camphora) — лаврдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт. Бўйи 20—25 м, диаметри 2,5 м гача. Барги этли, хушбўй. Гули кўримсиз, майда, оқиш. Жан. Хитой ва Япония о.ларида

ўсади. Ҳамма қисмида эфир мойи бор. Ёғочидан мебель ясалади. Эфир мойидан камфора олинади.

КАМХАСТАК (Cerasus mahaleb) — раънодошлар оиласига мансуб кенг шохшаббали дарахт; манзарали ўсимлик. Бўйи 10—12 м. Тана диаметри 20—30 см, кулранг ёки тўқ кулранг. Барги думалоқ, тухумсимон, бандли, қалин, уз. 6 см, четлари арра тишли. Гули 2 жинсли, хушбўй, гултожи яшил, оқиш-кўнғир. Тўпгули шингилсимон. Меваси майда, қора, қизил, яшил, оқиш-кўнғир-сарик, сершира, нордон. Апр.да гуллаб июль — авг.да мева беради. Тошкент, Самарканд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилояти тоғлари ҳамда сой бўйларида ўсади. К.ка пайванд қилинган гилос ва олволлар тез ўсади, меваси эрта пишади ва курғоқчиликка чидамли бўлади.

КАМЧАДАЛЛАР — Камчатка туб аҳолиси — ительменларнинг (18-а.даги) номи; сўнгра — ительмен, коряк, чуванларнинг руслар б-н қўшилиб кетган авлодлари. К. рус тилида гаплашади. К. балиқ овлаш, овчилик, поллизчилик ва чорвачилик б-н шуғулланади. Диндорлари — православлар.

КАМЧАТКА — Осиёнинг шим. шаркидаги ярим орол, Россия Федерациясида. Тинч океан, Охота ва Беринг денгизлари б-н ўралган. Уз. 1200 км. Майд. 370 минг км². Марказий қисмини Ўрталиқ ва Шарқий тизмалар кесиб ўтган, улар оралиғида Марказий Камчатка пасттекислиги ва Камчатка дарёси жойлашган. К.да 160 дан зиёд вулкан (28 таси ҳаракатдаги вулканлар) бор. Энг баланд жойи 4750 м — Ключи Сопкаси. Иссиқ минерал булоқлар ва гейзерлар мавжуд. Иқлими, асосан, мўътадил муссон иқлим. Фев.нинг ўртача т-раси —13°, авг.ники 12°. Йиллик ёғин 600 мм дан 1000 мм гача. Сийрак қарағайзор ва игна баргли ўрмонлар б-н қрилган. Шимоли — тундра. Кроноки кўрикхонаси ташкил

этилган.

КАМЧАТКА ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят. 1932 й. 20 окт.да Хабаровск ўлкаси таркибида ташкил этилган. 1956 й.дан Коряклар мухтор округини ўз ичига олган РФнинг мустақил вилояти. Камчатка я.о.да, шунингдек, Карага ва Командор о.ларида жойлашган. Охота ва Беринг денгизлари ва Тинч океанга туташ. Майд. 472,3 минг км². Аҳолиси 383,2 минг киши (2000), асосан, руслар, шунингдек, украин, коряк, ительмен, эвенк, алеут, чукчалар ҳам яшайди. Шаҳарликлар 81,3%. 11 ту-манга бўлинган, 5 шаҳар, 11 шаҳарча бор. Маркази — Петропавловск-Камчатский ш. (Табиатини Камчатка ва Коряклар мухтор округи мақоаларидан қ.). К.в. РФнинг асосий баликсаноати р-нларидан бири. Балиқ, асосан, Беринг денгизи ва Тинч океандан овланади. Камчатканинг ғарбий қирғоғига яқин сувлари — краб овладиган асосий р-н. Йирик балиқ ва балиқ консервалаш з-длари: Петропавловск, Октябрьский, Озерновский, Кировск, Усть-Камчатск, Олюторский. Вилоят хўжалигида мўйнали ҳайвонлар овлаш ва даррандачилик муҳим аҳамиятга эга. Ўрмон саноатида ёғочсозлик корхоналари Камчатка дарёси водийси бўйлаб жойлашган. Кемасозлик, кема тузатиш ва қурилиш материаллари саноати корхоналари бор. Кўмир, гидроэнергия, ер ости қайноқ сувлари каби энергетика ресурслари мавжуд. Паужетка иссиқ булоғида қуввати 11 минг кВт бўлган геотермал электр станцияси, Петропавловск-Камчатскийда иссиқлик электр маркази қурилган. Қ.х.да бугучилик-овчилик ва чорвачилик-сабзавотчилик ривожланган. Бугу боқиладиган кенг яйловлар бор. Даррандачилик мавжуд. Чорвачилиги сут етиштиришга ихтисослашган. Паратунка иссиқ булоқлари асосида йирик иссиқхона-парникларда сабзавот етиштирилади. Мўйнали қайвонлар (сувсар, қундуз, тулки, ок тулки ва б.) овланади. Транспортнинг асосий тури денгиз

транспорти. Асосий портлари — Петропавловск-Камчатский ва Усть-Камчатск. Ҳаво ва автомобиль транспорти катта роль ўйнайди. Камчатка дарёсида кема қатнайди.

КАМЧИҚ ДОВОНИ — Курама тизма тоғларида, Тошкент ва Наманган вилоятлари чегарасида жойлашган. Бал. 2269 м, шим.-ғарбда Куинди тизмаси (1874 м) ва жан.-шарқда Сулукота (2334 м) тизма тоғларининг туташган жойида. Довон триас даврининг конгломерат, кумтош, алевролит қатламларл устида ётувчи кварцли порфир, туф, лавали жинслардан ташкил топган. Рельефи кучли парчаланган, ён бағирлари тик. Туб жинслар яланғоч. Довондан Тошкент—Ўш автомобиль йўли ўтган. Довондан қадимда Буюк ипак йўлининг шим. тармоқларидан бири ўтган. Кейинги асрларда ҳам савдо қарвонларининг катнови тўхтамаган. 1990-й.лар охирида республикада автомобиль транспортининг ривожланиши муносабати б-н довондан ўтувчи йўл жаҳон андозаларига мослаб таъмирланди. Жами уз. 2,5 км бўлган Резак ва Камчикда замонавий туннель иншоотлари ишга туширилди. Эндиликда довонда транспорт ҳаракати йил давомида хавфсиз бўлиши учун барча имкониятлар яратилган.

КАМЮ (Camns) Альбер (1913.7.11, Мондово, Жазоир — 1960.4.1, Вильблевен, Франция) — француз ёзувчиси. Экзистенциализм оқимининг йирик намояндаси. 2-жаҳон уруши йилларидаги Қаршилик ҳаракати қатнашчиси. Ижодий фаолияти 1937 й.дан бошланган. «Бегона» (1942) кассаси, «Сизиф ҳақида асотир» (1942) фалсафий очерки, «Англашилмовчилик» (1944) ва «Калигула» (1945) драмалари — инсон ҳаётининг маъноси тўғрисидаги ўйлардан иборат. «Вабо» (1947) роман-рамзий хикояси Қаршилик ҳаракати ҳақида. Асарлари адабиёт ва фалсафани яна ҳам бирига яқинлаштирган. К. «Исёнкор

одам» (1951) фалсафий очерки, «Тубанлашув» (1956) қиссаси, «Салтанат ва сургун» (1957), «Швед нутки» (1958) каби ҳикоялар тўплами муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1957). «Бегона» қиссаси ва «Вабо» романи Аҳмад Аъзам томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1995).

КАМҚОНЛИК — қ. Анемия.

КАН — Франциянинг шим. қисмидаги шаҳар, Нормандияда. Кальвадос департаментининг маъмурий маркази. Оرن дарёси буйидаги порт. Канал орқали Ла-Манш бўғози б-н боғланган. Аҳолиси 117 минг киши (1999). Қуйи Нормандия темир руда р-нининг саноат маркази К. ва унинг атрофида металлургия, машинасозлик, тўқимачилик, кимё, цемент, ёғочсозлик, керамика саноати корхоналари мавжуд. Ун-т (1432 й.дан), нафис санъат музейи бор. 11 — 17-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Шаҳарга 11-а.да асос солинган.

КАНАВЕРАЛ (1964—1973 й.ларда Кеннеди) — Флорида я.о.нинг шаркидаги (АҚШ) бурун (28°2Г ш.к. ва 80°33' ғ.у.). Атлантика океанига анча кириб борган. К.да ракета техникаси синовлари ўтказиладиган полигон ва космик кема-лар учириладиган космодром бор.

КАНАДА (Canada) — Шим. Американинг шим. қисми ва унга ёндош о.ларда жойлашган давлат. Майд. 9971 минг км². Ахрлиси 31,59 млн. киши (2001). Пойтахти — Оттава ш. Маъмурий жиҳатдан 10 вилоят (province) ва 3 ҳудуд (territory)га бўлинади. Давлат тузуми. К. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибидаги федератив давлат. Амалдаги Конституцияси 1982 й. 17 апр.да кучга кирган. Давлат бошлиғи — Буюк Британия қироли (қироличаси), унинг номидан генерал-губернатор давлатни бошқаради. Қиролича генерал-губернаторни Канада

бош вазирининг тавсияси б-н, одатда, 5 й. муддатга тайинлайди. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни қиролича номидан генерал-губернатор ва 2 палатали парламент (сенат ва жамоалар палатаси) амалга оширади. Ижроия ҳокимиятни қиролича номидан генерал-губернатор ҳамда бош вазир ва вазирлардан иборат ҳукумат амалга оширади (1993 й.дан бош вазир Жан Кре-

т б е н) . Табиати. К. худудининг ғарбий қисми тоғли, шарқий қисми текислик, шим. ва қисман шим.-шарқий сохиллари пастте-кислик, шарқий қирғоқлари тик, ғарбий соҳили эса жуда баланд. Материкнинг ўрта қисми ва Канада Арктикаси архипелагининг материкка туташган жойи текислик ҳамда платодан иборат. Гудзон қўлтиғининг атрофи пасттекислик. Лаврентий қирлари, Марказий текисликлар, Буюк текисликлар бор. К.нинг ғарбий чеккасида Кордильера тоғлари, жан.-шаркида Аппалачи тоғлари жойлашган. Уран, темир, никель, мис, рух, кўрғошин, олтин ва қумуш, тошқўмир, нефть, табиий газ қонлари бор. Иқлими — К.нинг кўп қисмида арктика ва субарктика, жан.да мўътадил, асосан, континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси шим.да —30°, —35°, жан. да —18°, —20°, июлники шим.да 4—7° ва жан.да 16—18°. Ғарбий соҳилда йиллик ёғин 2500 мм дан ортиқ, шарқий соҳилда 1250 мм гача, марказий р-нларда 400—250 мм, шим.да эса 150 мм дан кам. К.да дарё кўп, асосан, қор-ёмғир сувларидан ҳосил бўлади. Сан-Лаврентий (Буюк қўллари б-н), Финли—Пис-Ривер—Қуллар—Макензи (Кичик Қуллар, Атабаска, Катта Қуллар ва б. қўллар б-н), Боу—Саскачеван—Нельсон (Боу, Сидар, Виннипег ва б. қўллар б-н) дарё-қўл тизимлари Атлантика ва Шим. Муз океани хавзасига қиради. 200 дан ортиқ йирик қўллари бор. К.нинг чекка шим. арктика саҳроси бўлиб, онда-сонда лишайниклар ва б. ўтлар учрайди. Ундан жан.да тундра, сўнгра эса ўрмон-тундра зонаси жойлаш-

ган. Подзол ва ботқоқ тупроқларда оқ ва қорақарағай, америка тилоғочи ўсади. Жан.-шарқий чеккасидаги подзол ва кўнғир ўрмон тупроқларда игнабаргли ва кенг баргли дарахтлар бор. Текисликлардаги унумдор тупроқли ерларда дехқончилик қилинади. К.да шим. буғуси, мушкли бука, оқ айик, кутб тулкиси, лемминг, кутб қуёни, каклик, бойқуш, лось, бизон, жайра, коплон, бўри, кундуз ва б. ҳайвонлар яшайди. Дарё ва кўллари балиқларга бой. Миллий боғлари: Банф, Вуд-Баффало, Глейшер, Жаспер, Йохо ва б., вилоят боғлари ҳам бор. Аҳолисининг ⅓ Қисми инглиз-канадаликлар (44%) ва француз-канадаликлар (28%). Туб аҳолиси — индейслар 533 минг ва эскимослар салкам 33 минг киши қолган. К.да немислар, украинлар, италиянлар, голландлар, венгерлар, руслар ва б. ҳам яшайди. Расмий тиллар — инглиз ва француз тиллари. Француз-канадаликлар католик динида, инглиз-канадаликларнинг асосий қисми — протестант. Аҳолининг 78,6% шахарларда яшайди. Йирик шахарлари: Монреаль, Калгари, Торонто, Ванкувер, Виннипег, Гамильтон ва б. Тарихи. К.нинг қад. халқи — эскимос ва индейслар. 15-а. охириларида К.га европаликлар кела бошлаган. Французлар Пор-Руаяль ва Квебекка асос солдилар (1605—08). Квебек Янги Франция мустамлакасининг маркази бўлиб қолди. 17-а.нинг 20-й.ларида К. худудида биринчи Англия мустамлакаси — Янги Шотландия вужудга келди. 17-а.нинг 2-ярмидан француз-канадаликлар шаклланди. Етти йиллик уруш (1756—63) натижасида Буюк Британия Янги Францияни эгаллаб олди. 1791 й. Квебек 2 вилоят (Қуйи К. ва Юқори К.)га бўлинди. К. учун бўлган Англия-Америка уруши (1812—14) натижасида демократик ислохот ва ўзини ўзи бошқариш учун қаракат бошланиб кетди. Вилоятларда ислохот тарафдорлари («ватанпарварлар») партиялари тузилди. 1834 й.

ислохот тарафдорлари Қуйи ва Юқори К. парламентлари фаолиятини назорат остига олди. 1841 й. Юқори К. б-н Қуйи К. бирлаштирилди. 1848 й. К. ва Янги Шотландияда янги ҳукумат тузилди. 19-а. ўрталарида К.да т. й.лар қурилди, саноат ривожланди, 1867 й. Буюк Британиянинг Шим. Америкадаги мустамлакалари бирлаштирилиб, «К. доминиони» номи б-н федерация тузилди. Янги Шотландия, Нью-Брансуик, шим.-ғарбдаги худудлар, Британия Колумбияси (1871) ва Принс-Эдуард о. (1873) К. доминионига қўшиб олинди. Марказлашган давлат барпо этилиши миллий бозорнинг юзага келишига асос бўлди. 19-а. охири ва 20-а. бошларида К. иктисодиёти ривожланди. Ишлаб чиқарувчи саноат тез ўсиб, унинг маҳсулоти қиймати 1914—18 й.ларда 4 баравар ошди, аҳоли сони 64% кўпайди. Капитал ва и.ч. саноати йириклашди, 1900—17 й.ларда банклар бирлашиши натижасида уларнинг сони 36 дан 21 га камайди; банк ва саноат капитали қўшила борди. 1-жаҳон урушида К. Буюк Британия томонида қатнашди. 1-жаҳон уруши даврида К. иктисодиёти мустақамланиб олиши натижасида К.да Англия таъсири сусайди ва таъсири кучайди. 1919—20 й.ги Париж конференциясида К. сулҳ шартномаларини мустақил имзолади. Бошқа доминионлар б-н бир каторда К. Миллатлар Лигасига вакил юбориш ҳуқуқини қўлга киритди. 1929—33 й.лардаги жаҳон иктисодий бўҳрони натижасида саноат и.ч. 2 баравардан зиёд камайиб кетди. 1933 й. бошида ишсизлар 1,3 млн. кишидан ортди. Қ. х. маҳсулотларининг нархи ниҳоятда пасайиб кетиши натижасида 240 минг ферма барбод бўлди. 2-жаҳон урушида К. Буюк Британия томонида қатнашди. К. антифашист давлатларни, биринчи навбатда, Буюк Британияни хом ашё, озиқ-овқат, қурол-ярғоқ б-н таъминлаб турди. Мамлакатда ҳарбий саноат ривожланди, янги тармоқлар: ста-

ноксозлик, синтетик каучук и.ч. ва б. вужудга келди. 1939—45 й.ларда саноат и.ч. 2,5 баравар ортди. 1960-й.лардан К. ҳукумати ички ва ташқи сиёсатда миллий манфаатларни кўзлаб иш тута бошлади. Ҳукумат К.нинг сиёсий мустақиллигини сақлашга, Лотин Америкаси, Осиё ва Европа мамлакатлари б-н алоқаларни ривожлантиришга интилдди. Кейинги йилларда К.да миллий масала кескинлашди. Квебек партияси мазкур вилоятни алоҳида давлат қилиб ажратишни талаб қила бошлади. 1995 й. да Квебек суверенитети хусусида ўтказилган референдумда суверенитетга қарши бўлганларнинг 50,6% овоз олиши натижасида мамлакатнинг парчаланиш хавфи баргараф этилдди. К. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. 1991 й. 25 дек.да ЎЗР суверенитетини тан олди ва 1992 й. 7 апр. да у б-н дипломатия муносабатлари ўрнатди. Миллий байрами — 1 июль — К. куни (1867). Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Либерал партия, 1873 й. расмийлашган; Прогрессив консерватив партия, 1854 й. тузилган; К. Коммунистик партияси, 1921 й. вужудга келган; Квебек партияси, 1968 й. тузилган; Янги демократик партия, 1961 й. асос солинган; Квебек блоки партияси, 1990 й. тузилган; К. ислохрт партияси, 1987 й. тузилган; К. уюшмаси партияси, 2000 й.да тузилган. Қасаба уюшмалари бирлашмалари — К. ишчилар конгресси 1956 й. тузилган, Миллий қасаба уюшмалари конфедерацияси 1921 й. вужудга келган. Хўжалиги. К. — юксак тараққий этган индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 22%, қ.х. улуши 2,2%. Саноати. Аҳоли жон бошига минерал хом ашё ва ярим фабрикатлар и.ч. жиҳатдан К. тараққий этган кўпгина мамлакатлардан устунлик қилади. Никель, рух, кумуш, молибден рудалари, асбест, олтин, платина, ниобий, табиий газ, олтингурт қазиб чиқаришда, газетабоп қоғоз, алюминий, целлюлоза, тилинган бинокорлик

ёғочлари и.ч.да дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. К.да кўмир, нефть, темир рудаси, вольфрам, уран (металл таркибидаги руда), калийли тузлар, олтингурт кам қазиб чиқарилади. Йилга ўртача 490,8 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Торонто, Ванкувер ва Онтарио атрофида бир канча йирик иссиқлик электр ст-я ва АЭС бор. Асосий ГЭСлари Квебек, Онтарио ва Британия Колумбияси вилоятларида. Ишлаб чиқарувчи саноат да озиқ-овқат ва тамаки саноати, қора ва рангли металлургия ҳамда металл ишлаш, транспорт машинасозлиги ва б. тармоқлар етакчи ў р и н д а . Машинасозлик ишлаб чиқарувчи саноат маҳсулоти қийматининг 1/2 қисмини беради. Унинг асосий тармоғи — транспорт машинасозлиги (автомобиль, кема, авиация, вагон ва локомотивсо зли к). Бошқа саноат тармоқларидан қ.х. машинасозлиги, нефть ва газ саноати, қон, ўрмон ва целлюлоза-қоғоз саноати учун ускуналар и.ч. қор-хоналари яхши ривожланган. Машинасозликнинг асосий маркалари: Торонто, Монреаль, Уинсор, Гамильтон ва б. Қора металлургия Гамильтон, Су-Сент-Мари, Уэлленд ва Сидни ш.ларида, алюминий, рангли металллар и.ч. Арвид, Китимат, Норанд, Садбери, Томпсон, Трайлда тўпланган. Нефтни қайта ишлаш з-длари Монреаль ва Сарнида жойлашган. Кимёвий ўғитлар, синтетик каучук ва пластмасса и.ч. ривожланган. Асосий маркалари: Сарния, Монреаль, Торонто, Ниагара-Фоле ва Китченер. Ун тортиш, гўшт, балиқ-консерва ва ликёр-арақ и.ч. озиқ-овқат саноатининг асосий тармоқлари бўлиб, улар муҳим экспорт аҳамиятига эга. Енгил саноат тармоқларидан тўқимачилик, кўн-пойабзал ва тикувчилик нисбатан яхши ривожланган. Маҳсулотнинг ярми Монреалда ишлаб чиқарилади. Тилинган тахта, газетабоп қоғоз, картон и.ч. маркалари: Британия Колумбияси ва Квебек вилоятлари. Кишлоқ хўжалиги сермахсул, фермалари

механизациялашган ва ихтисослашган. К-хга ярқоқли ерларнинг У4 қисмига яқини йирик хўжаликларга бирлашган. 70 млн. гектар ер фермалар б-н банд. Дехқончилик устун. Ғалла (буғдой, арпа, сули, маккажўхори), техника экинлари (қанд лавлаги, соя, зигир, тамаки), ўт ва ем-хашак, саб-завот, картошка, рапс етиштирилади. Фермаларнинг 9/ю қисми электрлаштирилган. Дон хўжалиги ривожланган асосий жойлар: дашт вилоятлари, ай-нисса, Саскачеван ва Манитоба. Етиштирилган буғдойнинг 1/2 қисмидан зиёдроғи, арпа ҳосилининг 1/3 қисми четга чиқарилади. Сут чорвачилиги Онтарио, Квебек ва Британия Колумбияси вилоятларида ривожланган. Чорвачилигида қорамол, чўчка, қўй ва от боқилади. Қ.х. махсулотининг 60% га яқинини чорвачилик етиштириб беради. Ўрмон хўжалиги Британия Колумбияси, Квебек ва Онтариода яхши ривожланган. Жаҳонда тайёрланадиган ёғочнинг 1/ю К.га тўғри келади. Балиқ-чилик, ҳайвонотчилик, паррандачилик, мўйначилик ривожланган. Транспорт и. 94,3 минг км т.й. ва 850 минг км автомобиль йўли бор. Дарё ва денгиз транспорти, шунингдек, Буюк қўллар, Лаврентий дарёсидаги сув йўллари муҳим аҳамиятга эга. Асосий портлари: Ванкувер, Сет-Иль, Монреаль, Тандер-Бей. Автотранспортнинг аҳамияти (айниқса, шим.да) жуда катта. Асосий аэропортлари Монреаль, Торонто, Ванкувер, Виннипег ва Оттавада. К. четга автомобиль, қоғоз, буғдой, ёғочтахта, целлюлоза, никель, алюминий, нефть ва нефть махсулотлари, темир рудаси, мис, асбест, уран, калийли тузлар, табиий газ, мис, саноат жиҳозлари ва б. чиқаради. Четдан машина ва саноат ускуналари ва моллари, кўмир, кофе, каучук, банан ва какао сотиб олади. Савдо-сотиқдаги асосий мижозлари: АҚШ, Япония, Буюк Британия, Нидерландия. 1989 й.да К. б-н АҚШ ўртасида эркин савдо ҳақидаги битим қучга кириши ва 1992 й.да Шим. Америка эркин савдо

минтақаси тўғрисидаги уч томонлама (АҚШ—Канада—Мексика) битим имзоланиши б-н К. иқтисодиётининг Америка иқтисодиёти б-н бирлашуви ва унинг Шим. Америка ягона иқтисодий макони таркибий қисмига айланиш жараёни тезлашди. Пул бирлиги — К. доллари.

Тиббий хизмати. К.да врачлар 15 та тиббиёт мактабида тайёрланади, бу мактабларнинг аксарияти ун-тлар ҳузурида. Хот-Спрингс бальнеология курорти, Ньюфаундленд, Кейп-Бретон о.ларидаги, Нью-Брансуик вилоятидаги иқлимий ст-ялар, Монреаль, Маскока кўли, Манитоба, Янги Шотландиядаги сил касалликлари шифохоналари маълум. Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. К.да тарихан инглиз ва француз мактаби тизимлари таркиб топган. Инглизча тизим АҚШ мактаб тизимига ўхшаш: 12 й.лик умумий таълим мактаби 6 й.лик бошланғич, 3 й.лик кичик ўрта, 3 й.лик катта ўрта мактаблардан ёки 8 й.лик бошланғич ва 4 й.лик ўрта мактаблардан иборат. Квебек вилоятида французча таълим тизими: 6 й.лик бошланғич ва 5 й.лик ўрта мактаб ишлайди. 5—7 ёшдан 14—16 ёшгача бўлган болалар учун бепул мажбурий тўлиқсиз ўрта таълим жорий этилган. Давлатга қарашли таълим бепул бўлган мактаблар б-н бир қаторда хусусий (пулли), асосан, диний ва этник гуруҳлар қарамоғидаги мактаблар ҳам бор. Улардаги дарслар ўша гуруҳлар тилида олиб борилади. Олий ўқув юртларида пул тўлаб ўқилади. Барча вилоятларда ун-тлар бор. Йириклари: Торонто, Ванкувер, Кингстон, Монреаль, Квебек ун-тлари. Илмий муассасалари: К. қироллик жамияти, Ижтимоий фанлар соҳасидаги тадқиқот кенгаши (ҳаммаси Оттавада), ўрмончилик ва қ.х. соҳасидаги бир қанча и.т. институтлари. Йирик кутубхоналари: Парламент, Халқ, Миллий, Миллий илмий (ҳаммаси Оттавада), Монреаль ва Торонтодаги халқ кутубхоналари, шунингдек, Торонто, Монреаль, Ванкувер ун-тлари ҳузуридаги кутубхоналар. Оттавада К. Миллий музейи,

Миллий галерея, Миллий санъат маркази, Онтарио вилоятида Қироллик музейи, Торонтода Бадий галерея, Монреалда Бадий музей, Квебек ш.да Квебек вилояти музейи ва б. бор. Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да 114 та кундалик газ. ва 1200 та ҳафтанома нашр этилади. Этник гуруҳлар (немис, италян, хитой ва б.) тилларида 300 га яқин газ. ва б. даврий нашрлар бор. Энг йириклари: инглиз тилида — «Глоб энг мейл» («Бутун дунё почтаси», кундалик газ., 1844 й.дан), «Торонто-стар» («Торонто юлдузи», кундалик газ., 1892 й.дан), «Газетт» (кундалик газ., 1778 й.дан), «Оттава ситизен» («Оттава фукароси», кундалик кечки газ., 1845 й.дан), «Ванкувер сан» («Ванкувер куёши», кундалик кечки газ., 1886 й.дан) ва б. Француз тилида — «Девуар» («Бурч», кундалик газ., 1910 й.дан), «Пресс» («Магбуот», кундалик кечки газ., 1884 й.дан), «Солей» («Куёш», кундалик кечки газ., 1896 й.дан) ва б. «Канадиан лейбор» («Канада касаба уюшмалари», ойлик жур., инглиз ва француз тилларида, 1956 й.дан), «Маклинз Ка-нада'з уикли ньюсмэгэзин» («Канада Маклин янгиликлари», ҳафталик жур., инглиз тилида, 1905 й.дан) жур.лари чиқади. Канадиан Пресс Миллий ахборот агентлиги (1917 й.да ташкил этилган) бор. «Канадиан бродкастинг корпорейшн» — Сиби-си, К. радиоэшиттириш ва телекўрсатув корпорацияси, 1936 й.да ташкил этилган. Ра-диоэшиттириш 1926 й.дан, телекўрсатув 1952 й.дан бошланган. Умуман 115 та теле ва 575 та радиост-я ишлайди. Адабиёти. К. туб жой аҳолиси (индейслар, эскимослар)нинг оғзаки ижодиёти авлоддан авлодга ўтиб келган. К. адабиёти, асосан, инглиз (18-а.) ва француз (19-а.) тилларида шаклланди. Рус, украин ва б. тилларда ҳам адабий асарлар нашр этилади. Индейслар ва эскимосларнинг оғзаки ижоди инглиз-канадалик ёзувчилар томонидан қисман тўпланди (20-а.). Шоира Полин Жонсон (1862—1913) бу-

тун ҳаётини индейслар ҳақ-ҳуқуқини химоя қилиш ва уларнинг афсоналарини адабий жиҳатдан ишлаб чиқишга бағишлаган. Умуман мустамлака қарамлигининг оғир шароити миллий адабиётнинг ривожланишига тўсқинлик қилиб келди. Инглиз тилидаги адабиёт дастлаб инглиз романтизми таъсирида ва унга таклидан ривожланган. Конфедерация шоирлари деб аталмиш романтиклар табиат гўзаллиги ҳақида асарлар ёздилар ва К.да яшовчи турли миллат вакиллари бирлашишга даъват этдилар. 19-а.нинг 2-ярмида тарихий романчилик ривожланди. Ҳажвчи С. Ликок (1869—1944) ўз асарларида К. шаҳарчалари аҳолисининг ахлоқи, пул ҳукмронлиги, «кичик» одамнинг ночорлигини тасвирлаб, жаҳонга машхур бўлди. 20-а. бошларида адабий жур.лар, К. адабиётининг дастлабки тарихи ва антологияси пайдо бўлди. К. ёзувчилари уюшмаси вужудга келди (1921), у, асосан, инглиз-канадалик ёзувчиларни бирлаштирди. 20-а.нинг ўрталаридан инглиз тилидаги адабиётда канадаликларнинг миллий характери ёрқин намоён бўла бошлади. 40-й.лардан танкидий реализм ривожланди. Ф. Гров ёзган реалистик романларнинг қаҳрамонлари — меҳнат аҳли. Реалист ёзувчи М. Кэллехен асарлари одамшавандлик ва халққа раҳм-шавқат руҳи б-н сўғорилган. Х. Мак-Леннан ўз асарларида Англия ва Франциядан келган канадаликларни бирдамликка чақирди («Икки ёлғизлик», 1945). 60—80-й.лардаги кўп асарларнинг мавзуи жамият турмушидаги чалкашликларга бағишланган. К. муаммолари ва индейслар б-н эскимосларнинг аҳволи каби масалалар К. илғор ёзувчиларининг эътиборида турибди. Француз тилидаги адабиёт. К.да французлар ҳукмронлик қилган даврда диний мавзуларда асарлар ёзилди. 19-а. охирида К.да романтик шоирлар мактаби вужудга келди. Шоир Ж. О. Кремади ижоди К. адабиётига француз романтик шеърияти руҳини киритди. Француз романти-

клари, жумладан, В. Гюго таъсирида Л. О. Фрешетт, Л. П. Леме ўз асарларини яратишди. Ф. де Гаспеннинг «Қадимий канадаликлар» қиссаси 19-а.нинг энг салмокли асаридир. 20-а. бошларида патриархал ҳаёт, деҳқонларнинг диндор бўлиши улуғланди. Л. Эмоннинг «Мария Шадплен» романи мустамлака даври адабиётини ҳаётий тасвирлар б-н бойитди. 30-й.ларда реализм ривожланди. 40-й.ларда ёзувчилар ижтимоий масалаларни ёрита бошлади. Р. Лемлен черков ходимларини сатирик тасвирлади («Қиялик этагида» романи, 1944); Габриель Руа «Тасодикий бахт» романида ишчилар ҳаётини кўрсатди. 50-й.лар насрида рухий кечинмаларга, жамиятда кишининг ўзини бегона, ёлғиз ҳис этишига эътибор кучайди (И. Терио, Э. Клутье асарлари). Ю. Акен француз-канадаликларни миллий ифтихор учун курашга чорлади («Яқин кунлардаги воқеа»). Шоирлар 60—80-й.ларда замондошларининг ақлий ва ижодий ҳаётини акс эттиришга ҳаракат қилди. А. Гранбуа севги, ҳаёт ва ўлим мавзуларида асарлар эзди. Меъморлиги. Индейслар ертўла, вигвам-чайлаларда, томи тери ёки ёғоч б-н ёпилган уйларда яшаган. 17—19-а.ларда французлар Шаркий К.га ўз анъаналари бўйича мустаҳкам деворли, томи тик нишабли уйлар, залли черковлар (олд қисми 1—2 минорали), жамоат бинолари қуришни расм қилдилар. Шу даврда Ж. Демер, Т. Байарже каби меъморлар егишиб чикди. К.нинг инглизлар босиб олган қисмида (18—19-а.лар) иморатларни синч ва тошдан классицизм услубида (меъмор Ж. Меррик) қуриш ривожланди. 19-а. ўрталаридан тўғри кўчали, кам қаватли уйлардан иборат шаҳарлар (Оттава, Монреаль, Торонто, Квебек) қад кўтара бошлади. Меъморлардан Э. Леннокс, Ж. Лайл лойиҳалари асосида коришиқ услубда иншоотлар қурилди. 19-а. охиридан АҚШ меъморлиги таъсири кучайиб, баланд жамоат бинолари, меҳмонхоналар қуриш авж олди (Ф. Дарлинг, Ж. Пирсон каби меъморлар).

20-а. ўрталаридан эски шаҳарлар жадал суръатда қайта қурилиб, кенгая бошлади. Темир-бетон ва пўлатдан замонавий саноат ва жамоат бинолари (Торонтодаги Аннесис-Айленд кти ва ратуша бинолари, Монреалдаги Виль-Мари майдони, Жаҳон кўргазмаси, Олимпиада мажмуаси ва б.) қурилди. Шаҳарлар ягона лойиҳа асосида барпо этилди, корхоналар атрофида шинам турар жойлар қад кўтарди. Тасвирий санъати. К. худудида индейс ва эскимослар санъати қадимдан ривожланган. Индейсларнинг қад. санъати ёғоч ўймакорлиги, тош, суяк, шохга нақш ўйиш, пат ва чиғанокдардан безаклар яшаш, қўл тўқимачилиги, жайра игнаси ва буғу жунидан кашта тикиш, расмлар солишдан иборат бўлган. 17-а.дан кейин эса Европа ва АҚШдан кўчиб келганлар ва уларнинг авлодлари бу ишга ҳисса қўшдилар. Эскимослар тош, суяк ҳамда ҳайвон шохларидан инсон ва ҳайвон ҳайкалчаларини яшаш б-н шуғулланган. Европаликлар келиб ўрнашган пайтлардан бошлаб К. тасвирий санъати Франция ва Англия санъати таъсирида ўзига хос тарзда ривожлана бошлади. 17-а. — 19-а. бошларида портрет чизиш ва диний рассомлик вужудга келди; ёғоч ҳайкалчалар, кумуш идишлар, акварель манзаралар яратилди. 19-а. ўрталарида деҳқонлар ҳаётини, вилоятлар кўринишлари ва индейслар турмушини тасвирлайдиган мўйқалам усталари (П. Кейн, К. Кригхоф, Х. Уотсон, Х. Уокер) ижод қилди. 20-а.да Ж. У. Моррис, Т. Томсон, Ж. Макдональд, А. Лизмер шимол кенгликларининг гўзал мафтункор табиатиини тасвирловчи асарлар яратишди.

и .
Замонавий К. санъатида модернизм (А. Пеллон, Ж. Риопель) б-н бир қаторда реалистик оқим (Ж. Лемье, Т. Макдональд, Ф. Тейлор, Р. Пило) ҳам мавжуд. Дизайн ва амалий безак санъати (кандакорлик, гиламчилик, кулоллик) ривожланмоқда. Халқ, ижодида ёғоч ўймакорлиги, украин ирокиси, эскимослар ҳайкалтарошлиги алоҳида ажралиб туради.

Муסיқа қадимдан туб халқ ва кўчиб келган аҳоли турмушининг муқим қисми бўлган. Индейсларга хос жангчи, овчи кўшиқлари, ишқий ашулалар шўх ва ифодали. 18-а. охирларигача, асосан, черков муסיқаси расм эди. 18-а. охирларидан концертлар берилди бошлади. 19-а. бошларида хаваскорлар кучи б-н опера спектакллари кўрсатилди. 19-а. нинг 2-ярмида профессионал муסיқани ривожлантириш учун шароит вужудга келди, муסיқа хаваскорлари жамияти тузилди. К.да европалик муסיқачилар, АҚШлик опера труппалари ва симфоник оркестрлар концерт берди. Дастлабки муסיқа арбобларидан бири — К. Лавалле «О, Канада» миллий мадҳиясини яратди. 19-а. охири — 20-а. бошларида профессионал композиторлар ва муסיқачилар пайдо бўлди. 40-й.ларда муסיқа жадал ривожлана бошлади. Торонто, Монреаль, Виннипегда доимий опера труппалари, Онтариода миллий балет, Оттавада Мумтоз балет, Виннипегда Қироллик балети, турли шаҳарларда 30 га яқин доимий ишловчи оркестр бор. К. муסיқа арбобларидан М. Блэкберн, Ж. Вайнцвайг, П. Меркюр каби композиторлар, Ж. Бодри, А. Бротт, П. Дерво каби дирижёрлар, Л. Маршал, Т. Стратас, Э. Жонсон, Л. Симоно каби хонандалар, Г. Гулд, И. Гендель каби созандалар машҳур. К. композиторлар, муаллифлар ва ноширлар уюшмаси мавжуд. К.да 8 та олий муסיқа ўқув юрти бор. Бир қатор шаҳарларда ун-тлар қошида муסיқа мактаблари, муסיқа ф-тлари очилган. 1965 й.дан Монреалда ҳар йили халқаро муסיқа фестивали ва муסיқачи-ижрочиларнинг танлови ў т к а з и л а д и . Театри. Индейсларнинг маросимларида халқ театр санъати унсурлари бор. Улар диний маросимларни ўтказишда ниқоб ва кўғирчоқлардан фойдаланишар эди. Профессионал театр 17-а.дан Квебек ва Академия вилоятларида ривожлана бошлаган. П. Корнель, Ж. Расин, Ж. Мольер пьесалари қўйилган. 1606 й.да Порт-Ройялдаги «Нептун» театрида Лескарбо-

нинг «Денгиз ниқоби» номли шеърый пьесаси сахналаштирилди. Спектаклда индейслар б-н французлар катнашишди. 1774 й.да Галифаксда К. ҳаётдан биринчи пьеса — «Акадиус ёки хилватдаги муҳаббат» сахналаштирилди. 1825 й. Монреалда биринчи доимий театр очилди. Театр репертуарига К. драматурглари — Ж. Кенель, Ч. Хевисиж, Ч. Мейр асарлари киритилди. Монреаль, Торонто, Виктория, Гамильтон, Виннипег ш.ларида театрлар ташкил этилди. 19-а.нинг 80-й.лари охиридан 1-жаҳон урушигача бўлган даврда кўчма профессионал театрлар авж олди. Квебек ва Галифакс театр труппалари таркибида АҚШ, Франция ва Англиядан келган актёрлар б-н бирга канадалик актёрлар ҳам бор эди. Шу даврда «роуд» («йўл») деб аталган сайёр профессионал театрлар кенг тарқалди. 20-а.нинг 20—30-й.ларида ун-тлар, мактаблар, клублар ва черковлар қришида кўплаб хаваскор труппалар ташкил этилди. 40-й.лар охирида йирик шаҳарларда профессионал театрлар пайдо бўлди. Монреалдаги «Ридо вер», Торонтодаги «Тизтр Торонто», Эдмонтондаги «Цитадель» театрлари шулар жумласига киради. Уларда Шекспир, Мольер, Тургенев, Чехов ва б.нинг пьесалари қўйилади. Француз тилидаги театрларда миллий театр маданиятини вужудга келтириш жараёни кечаётир. К.да М. Англии, У. Хьюстон, Р. Масси каби реж.лар, К. Коликос, Л. Грин, Ш. Кинг, К. Рид каби актёрлар машҳур. Торонтода Миллий театр санъати мактаби, Альберта, Саскачеван, Куинс ун-тларида драма бўлимлари бор. «Канада театри» жур. (инглиз ва француз тилларида) нашр этилади. Киноси. 1898 й. К.нинг «Мэсси-Харрис» кинофирмаси буюртмаси б-н реклама фильми суратга олинди. 1900 й.да «Канейдиан байоскоп» кинофирмаси К.га кўчиб келувчиларни қизиқтириш учун туркумли фильмлар яратди. Г. Брэдфорд томонидан 1903 й. бошлаб берилган «Канададаги ҳаёт» номли туркум фильмлар ҳам шу мақсадга хизмат қилди. 1906 й.

Монреалда биринчи доимий кинотеатр очилди. 1914 й. Монреалда К.нинг дастлабки бадий фильми — «Эванжелина» (реж. И. П. Салли-вен, У. Х. Ковано) суратга олинди. Фаройиб шимол табиати ва эскимослар ҳаётига қизиқиб қолган америкалик реж. Р. Флаэрти «Шимол фарзанди — Нанук» қужжатли фильми (1922)ни суратга олди ва К. хужжатли киносининг ривожига муносиб ҳисса қўшди. К.нинг биринчи овозли фильми — «Викинг» (реж. В. Фрисселл, Ж. Мелфорд, 1931). Миллий кино санъатининг қарор топишига реж. Ж. Грирсон муҳим ҳисса қўшди. 1939 й. Кино масалалари бўйича миллий кенгаш ташкил этилди. У давлат йўли б-н хужжатли фильмлар и.ч.ни бошқарди. 2-жаҳон уруши даврида «Жангдаги тотувлик» киносериеси шуҳрат қозонди. 1952 й. «Этьен Брюле, нобакор» деган биринчи рангли фильм яратилди. «Олтин шаҳри» (реж. К. Лоу), «Тинчлик давом этсин деб», «Денгиз б-н чучук сув оралиғида» (реж. М. Бро) фильмлари яратилди. 1970—90 й.ларда дунё юзини кўрган фильмлар орасида «Мовий қиш» (реж. А. Бланшар), «Муаллимга нега ўқ отилди» (реж. С. Наричанно), «Овчи» (реж. З. Р. Делен), «Қари тулки» (реж. Ф. Борсос) каби бадий фильмларни кўрсатиш мумкин. К.да қизиқарли мультфильмлар ҳам яратилади. Статфорд, Монреаль, Ванкуверда халқаро кинофестиваллар мунтазам ўтказилади. К.да 1400 кинотеатр, киноархив ва фильмотека бор. К. кино академияси ҳар йили энг яхши фильмларга соvrинлар беради. Узбекистон — К. муносабатлари. Икки мамлакат ўртасида савдо-иқтисодий муносабатлар 1996 й.дан бир мунча оша бошлади. 1998 й.да Ўзбекистоннинг К.га экспорти хизмат кўрса-тиш, қора металл ва ундан ясалган буюмларни юборишдан иборат бўлди. Узбекистон К.дан электр асбоб-ускуналари, пластмасса, ойна, полиграфия саноати маҳсулотлари, сут, гўшт ва балиқ маҳсулотлари сотиб олди. 1999 й. якуни бўйича мамлакатлар ўртасидаги товар

айланма 15,68 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистондан К.га экспорт кескин ўсиб, ижобий сальдо 6,77 млн. АҚШ долларига етди. 1999 й. 17 июнда иккала мамлакат ҳукуматлари ўртасида иккиёклама солиқ солинишига йўл қўймаслик ҳамда даромад ва сармоя солиғи тўлашдан бўйин товлашнинг олдини олиш ҳақида конвенция имзоланди. К.нинг турли компания ва нотижорат ташкилотлари Ўзбекистоннинг минерал хом ашё ва нефть-газ конларини ишга туширишда қатнашишга ғоят қизиқиб қарайди. Навоий вилоятидаги Тандир майдонини геологик жиҳатдан биргаликда ўрганиш тўғрисида 1998 й. окт.да Ўзбекистон Геол. ва минерал ресурслар давлат қўмитаси б-н «Хеброн Фиорд Ресоурсес Инк» компанияси ўртасида тузилган шартномада К. томони салкам 4,5 млн. АҚШ доллари сарфлаши кўзда тутилган. Компания мутахассислари белгиланган иш дастурини бажаришга киришди. Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси К.нинг «Пратт энд Уитни» компанияси б-н Ил-114 самолётлари учун PW-127 двигателларини етказиб бериш соҳасида бевосита ҳамкорлик қила бошлади. Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги К.нинг «Нортел Телеком» компанияси б-н 1993 й.дан буен ҳамкорлик қилиб келаётир. Кейинги 8 й. мобайнида ушбу компания б-н жами 29 млн. АҚШ доллари қийматига эга бўлган 8 та шартнома амалга оширилиб, Ўзбекистон-Америка «Ўздунробита» қўшма корхонаси учун асбоб-ускуналар етказиб берилди.

ЎЗР Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки К.нинг бир қанча молия муассасалари б-н алоқа ўрнатган. Икки мамлакат ўртасида таълим, фан ва техника соҳасида, жумладан, бир-бирларига талабалар, аспирантлар, ўқитувчилар ва мутахассислар юбориш, уларнинг малакасини ошириш борасида ҳамкорлик йўлга қўйилган. ЎЗРда 2000 й. бошларида К.лик сармоядорлар иштирокидаги 13 корхона рўйхатга олинган.

КАНАДА АРКТИКА АРХИПЕ-ЛАГИ -Шим. Муз океанидаги йирик ороллар гуруҳи, Шим. Американинг энг шим. соҳили яқинида, Канадага қарашли. Майд. 1,3 млн. км². Йирик о.лари: Баф-фин Ери, Элсмир, Виктория. Материк саёзлигида жойлашган. Рельефи, асосан, текисликдан иборат, шарқий қис-мидаги тоғларнинг энг бал. жойи 2926 м (Элсмир о.да). Нефть, табиий газ, темир, мис рудаси конлари бор. Иқлими кескин, арктика иклими. Январнинг ўртача т-раси —23° дан —35° гача, июл-ники 7—4°. Мутлақ минимум т-ра —50°. Йиллик ёғин жан.-шарқда 400—450 мм, шим.да 100 мм. Кўп йиллик муз-лок ерлар, музликлар бор. Музликлар силжиб, денгизга узилиб тушиб туради. Ўсимлик дунёси арктика саҳроси (шим.да) ва мох-лишайник тундрасидан (жан.да) иборат. Оролларда шимол буғуси, оқ айиқ, кутб тулкиси яшайди. Ёзда қушлар кўп бўлади. Аҳоли, асосан, буғучилик, овчилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади. Асосий аҳоли пунктлари: Фробшер-Бей, Кеймбриж-Бей, Резол Ёут.

КАНАДА ҚАЛҚОНИ - Шим. Америка (Канада) платформасининг шим. ярмини эгаллаган фундаментнинг юқорига туртиб чиққан қисми. Токембрий даврига мансуб бурмаланган, кучли метаморфлашган ва гранитлашган комплексдан иборат. Шим. Американинг кўп қисмини ва Гренландия о.ни эгаллаган. К- Шимоллий Америка (Геологик тузилиши ва фойдалари қазилмалари).

КАНАДАЛИКЛАР - қ. Инглиз-канадаликлар, Француз-канадаликлар.

КАНАДЗАВА — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.нинг ғарбий қисмида. Исикава префектурасининг маъмурий маркази. Ахриси 453 минг киши (1995). Хокурику иктисодий р-нининг саноат ва маданий маркази. Тўқимачилик (шо-йи, ип газлама), тикувчилик, кимё ва озик-овкат

саноатлари ривожланган. Тўқимачилик ва қ.х. машинасозлиги корхоналари бор. Сифатли ва нафис чинни, локланган буюмлар, балиқ овлаш тўрлари ишлаб чиқарилади. Ун-т, Кенроку миллий парки бор.

КАНАКУНЖУТ (*Ricinus*) - сутламадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик, асосан, мой олиш учун экиладиган экин. К.нинг 3 тури учрайди: майда уруғли К. — *Ricinus microcarpus* G. Pop.; йирик уруғли К. — *Ricinus macrocarpus* G. Pop.; Занзибар канакунжути [*Ricinus zanzibarinus* G. Pop. (*R. communis*)]. Мисрда мил. ав. 2-минг йилликдан бошлаб экилган. Ватани — Шим.-Шарқий Африка. Жаҳондаги кўпгина мамлакатлар деҳқончилигида икки, уч йиллик ёки бир йиллик экин тарзида ўстирилади. Ўзбекистоннинг суғориладиган минтақаларида бир йиллик экин. К. экилган майдонлар жаҳон бўйича 1280 минг га, ўртача ҳосилдорлик 10,49 ц/га ни ташкил қилади (1999). Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида ҳосилдорлиги 20—25 ц/га. К.нинг ўқ илдизи тупроққа 2—4 м гача кириб боради. Пояси ўтсимон, ичи ковак, тик ўсади. Баландлиги ўз ватанида (тропик минтақаларда) 6—10 м гача, Ўзбекистонда 2—3 м. Пояси шохланади. Рангли барглари йирик, қалқонсимон, узун банди (25—60 см), бўлақларга бўлинган. Гули майда, яшил, гултўплами шингил, шакли понасимон, 5 та гултожибаргдан иборат. Гул тўплами учки қисмида урғочи гуллари, пастки қисмида эркак гуллари жойлашади. Тўпгули уз. 10—30 см, баъзан 70 см га боради. Меваси — уч уяли кўсақча. Айрим пояларда кўсақчалар етилганда чатнайди. Уруғи — тухумсимон, йирик, 1000 та уруғи вазни 150—500 г, таркибида 40—57% мой мавжуд. К. иссиқсевар, ёруғсевар, намсевар ўсимлик, унумдор ерларда яхши ўсади. Ўсиш даври 120—150 кун. Мойи қуримайдиган (йод сони 82—86) гуруҳига қиради. (—10° дан —18° да

котади), табобатда (К. мойи-касторка), парфюмерияда, лок-бўёк саноатида, совун тайёрлашда, тери ва тўқимачилик саноатларида ишлатилади. Кунжараси захарли (рицинин алкалоиди бор), ўғит ҳамда елим и.ч.да ишлатилади. К. кузги дон, дуккакли дон, маккажўхори экинларидан бўшаган ерларга экилади. Ад.: Отабоева Х. Н. ва б., Ўсимликшунослик, Т., 2000. Халима Отабоева.

КАНАЛ (информация назариясида) — к., Алоқа капали.

КАНАЛ, су ғориш канал и — махсус қазилган сув йўли, суғориш системасининг асосий қисми. К., ўтайдиган вазифасига қараб, магистрал (даре, сув омбори ва ш.к. сув манбаларидан суғориладиган ерларга сув оқиб келадиган); таксимлайдиган (магистрал каналлардаги сувни туман ёки хўжаликларга тарқатадиган); хўжалик (сувни туманлараро ёки хўжаликлараро К.дан олиб, хўжаликнинг суғориладиган ерларига оқизадиган), сувни эгатларга тақсимлаш учун хизмат қиладиган муваккат (арик) турларга бўлинади. К. сув олиш иншоотларидан бошланади. Сув олиш иншоотлари орқали сув К.га ўзи оқиб ўтади (ўзиоқар каналлар) ёки насос ст-яси (машина каналлари) орқали кўтариб берилади. К. қазилма, кўтарма, ярим қазилма-ярим кўтарма тарзда қурилиши мумкин. Одатда, унинг кўндаланг кесими трапеция шаклида бўлади. Айрим ҳолларда, К. ўзани бетон ёки темир бетон б-н қрпланади, ҳоз. даврда йиғма темир-бетон конструкцияларидан кенг фойдаланилмоқда. Магистрал, туманлараро вахўжаликлараро К.лар бўйлаб уни ишлатиш б-н боғлиқ бўлган йўл ва алоқа линияси ўтказиш учун ер-қирғоқ полосаси ажратилади. Бир К.дан иккинчисига сув тақсимланадиган жойларда ростлагич зулфинлари ва сув ўлчагич мосламалар б-н таъминланадиган сув тақсимлагич иншоотлар қурилади.; К.нинг дарё, йўл,

жар ва ш.к. тўсиклар б-н кесишган жойида акведук, дюкер ва б. гидротехника иншоотлари қурилади. К. трассаси, унинг ўлчамлари ва қуриладиган иншоот типлари махсус техник-иктисодий ва гидравлик ҳисоблар асосида танланади. Йирик суғориш системаларида магистрал К.лар узунлиги бир неча юз км га етади. К.нинг асосий эксплуатация кўрсаткичлари: сув ўтказиш имконияти (максимал сув сарфи каналнинг кўндаланг кесими бўйлаб вақт бирлигида ўтадиган сув ҳажми, м³/с); каналнинг фойдали иш коэффициентини (канал охиридаги сув сарфининг унинг бош қисмидаги сув сарфига нисбати, ҳисобланаётган участкада майда каналларга берилган сув сарфи чегириб ташланади. К. тубига шимиладиган сувни камайтириш ва каналнинг фойдали иш коэффициентини ошириш мақсадида К. ўзани полиэтилен плёнка ва б. сунъий материаллар б-н копланadi). Қишлоқ хўжалиги, асосан, суғорма деҳқончиликка асосланган Ўрта Осиёда жуда йирик К.лар, жумладан, Туркменистонда Қррақум канали, Тожикистонда Катта Ҳисор канали, Ўзбекистонда Аму-Бухоро машина канали, Қарши магистрал канали, Катта Фарғона канали, Жанубий Мирзачўл канали, Дўстлик канали ва б. қурилган (жадвалга қ.). Ўзбекистонда умумий сув сарфи секундига 2500 м³ дан ортиқ 74 канал бор. Хўжаликлараро каналларнинг умумий уз. 32,4 минг км дан ортиқ (2000). Ўрта Осиёдаги янги ўзлаштирилаётган ерларда хўжалик К.лари қуришда темир-бетондан ясалган новлар (потоқлар) кенг қўлланилмоқда. Қадимдан суғориб келинаётган майдонлардаги суғориш тармоқлари қайта қурилмоқда — очиқ хўжалик К.лари сув ўтказгич қувурлар б-н алмаштирилмоқда. К.лар автоматик бошқариш системаси таркибига олинмоқда, бу эса сувни беҳуда сарфлаш ва б. эксплуатацияси нобудгарчиликка барҳам беради, уни истеъмолчиларга оптимал тақсимлашни таъминлайди (Ўрта Осиёда биринчи

сув хўжалигини автоматик бошқариш системаси Зарафшон дарёси ҳавзасида 1978 й.да ташкил этилган). К.лардан фойдаланишни суғориш тармоғи бошқармалари ва махсус бошқармалар амалга оширади. Бошқармаларнинг асосий вазифалари: сувдан фойдаланиш режаларига мувофиқ сувни етказиб бериш, ҳисобга олиш ва тақсимлаш; К.ни, иншоот ва алоқа тармоқларини яхши ҳолатда сақлаш, жорий ва авария таъмирини ўтказишдан иборат. Йиллик жорий ишларга (К.ни лойқа ва оқизик чўкмаларидан тозалаш, қисман бузилган жойларни тузатиш ишлари ва ш.к.) сув истеъмолчи хўжаликлар жалб қилинади. Бундай ҳолларда суғориш бошқармалари техника назоратини амалга оширади. Ад.: Аҳмедов Х. А., Суғориш мелиорацияси, Т., 1977; Натальчук М. Ф. и др., Эксплуатация оросительных системы, М., 1983. Шариф Ҳамдамов, Зиёмиддин Артуқметов.

КАНАЛ БЎЙИ ИҲОТАЗОРЛАРИ -каналлар бўйларида барпо этиладиган дарактзорлар; муҳим агромелиоратив тадбир. Канал қирғоқларини мустаҳкамлаш, чанг ва кум бўронлари таъсирини камайтириш, соялаш эвазига каналда ўтлар ўсишини қисқартириш мақсадларида қўлланилади. К.б.и. канал ўзанидан фильтрацияга сарфланаётган сувни суғориладиган далаларга ўтиши ва ерга сингишини камайтиради ва сизот сув сатҳини пасайтиради (биологик зовур), микроиклимни яхшилади. К.б.и. хўжалик суғориш ва коллек-торзовур тармоқларини лойқа ва бегона ўтлардан тозалашда ҳалақит бермаслиги учун унинг бир томонидан — иложи бори-ча жануб томонидан жойлаштирилади. Йирик магистрал каналлар ва очик коллекторларнинг бир ёки иккала ёқасида 4—5 қатордан иборат ихота дарактлари экилади. Чеккадаги ихота қаторлари канал бўйидан 3 м дан кам бўлмаган масофада жойлаштирилади. Сув омборлари атрофида ихота дарактзорлари қаторли

сони 3 дан ортиқ ва умумий кенглиги 20 м дан кам бўлмайди. Ихота сифатида тол, оқ терак, тут, қайрағоч, дуб, чинор, оқ акация, гледичия каби дарактлар ҳамда буталардан фойдаланилади.

КАНАЛАР (Acarina) —

ўргимчаксимонлар синфига мансуб майда бўғимоёқлилар. 3 туркумга бўлинади: акариформли К. (Acariformes), паразитформли К. (Parasitiformes) ва пичанўрар К. (Opilioscarina). Танаси тухумсимон ёки чўжи (уз. 0,1—0,30 мм), аксарияти бўғимларга бўлинмаган. Танаси, одатда, 2 кием: оғиз аппарати жойлашган олдинги — гиатосома ва оёқлари жойлашган орқа қисм — идиосомадан иборат. К. ҳашаротлардан 4, баъзилари эса 2 жуфт оёқлари бўлиши, танасининг бош, кўкрак ва қорин қисмга бўлинмаслиги, мўйловлари бўлмаслиги б-н фарқланади. Танаси яшаш шароитига кўра, тиник ёки жуда зичлашган мускулли қопламга эга. Барча К. айрим жинсли бўлиб, кўпчилиги тухум қўйиб кўпаяди. Озиклианиш типига қараб 3 гуруҳга бўлинади: ўсимликхўрлар, йирткич К. ва паразит К. Баъзи К. ўсимлик қолдиқлари б-н (сапрофаглар) озикланиб, тупроқ ҳосил бўлиш жараёнида муҳим роль ўйнайди (мас., Oribalidae оиласига мансуб қалқонли К. ва AcarogideaHHHг вакиллари); бошқалари ўсимлик шираси б-н (фитофаглар) озикланиб, қ.х. экинларига катта зарар келтиради (мас., Tetranychidae оиласининг турлари); айримлари содда замбуруғлар б-н озикланади (микофаглар) ҳамда паразит К. қ.х. ҳайвонлари ва одамга зарар еткази (Ixodidae, Argasidae, Dermanyssidae ва б. оиладаги К.). Табиатда зарарли К. б-н бир қаторда фойдалилари ҳам (энтомофаг К.) бўлиб, қ.х. зараркунандаларининг кўпайишига тўсқинлик қилади. Ўсимликхўр К. икки: саркоптиформли К. (Sarcoptiformes) ҳамда тромбидиформли К. (Trombidiformes) кенжа туркумга бўлинади. Саркоптиформли К.дан омбор К.нинг 2 оиласи: ун К. ва тукли К.нинг ва-

киллари катта зарар келтиради (қ. Омбор зараркунандалари). Тромбидиформли К. кенжа туркумига ўсимликнинг ўсиш ва ривожланиш даврида ширасини сўриб зарар келтирадиган К. киради. Қ.х. экинларига, айниқса, ўргимчакканалар оиласининг турлари, жумладан, ўргимчаккана жуда кўп зарар етказди. Бриобиндлар оиласига мансуб энг йирик (2 мм гача) ва серҳаракат К. фақатгина ўсимликларга зарар келтириб қолмай, балки одамлар яшайдиган жойларга кириб, заҳира озик-овқатларни ҳам ифлослантиради. Қўнғир мева канаси — ашаддий зараркунандадир. Ўрта Осиё жанда ясси танали К. (*Tenuipalpidae*) оиласининг вакиллари дон мева ясси танали канаси зарарлидир. Ҳар хил тирноқли К. оиласи (*Tarsonemidae*) НННг кўпгина турлари ўсимликлар б-н озикланади, аммо йирткич ҳамда сапрофаглари ҳам мавжуд. Энг зараркунандаси — ертут канасидир. Қориндор К. оиласига (*Rusotidae*) тирик туғиш характерли. Уларнинг барча ривожланиш фазалари она қорнида ўтади; қорни шарсимон шишиб, 100—500 мартагача катталашиб хусусиятига эга. Бу оилага мансуб дон К. буғдой, сули, жавдар, арпа ва бошоқли ўтларга вегетация даврида зарар етказди. Қориндор К. захираларга зарар келтирувчи ҳашаротлар қуртида паразитлик қилади; улар одам танасига тушса, тери касаллиги — пичан қичимасини вужудга келтиради. Тўрт оёкли К. ёки шиш пайдо қилувчи К. (*Eriophyidae*) оиласининг вакиллари ўсимлик б-н озикланиб, унинг шакли, барг ҳамда мевалари рангини ўзгартиради, куртакларни нобуд қилади. Баъзи турлари ўсимликлар устида эркин яшайди, бошқалари эса шиш пайдо қилади. Йирткич К. — паразитформли ва акариформли К. туркуминининг вакиллари дир. Мевали дарахтлар баргида, тут, ток, ғўза, беда ва сабзавот экинларида, бегона ўтлар ҳамда ўсимлик қолдиқларида яшайди. Серҳаракат. Ўргимчаккана тухуми, личинкалари, нимфаси ва вояга етган индивидлари, ясси танали К. ва б.

майда бўғимоёқлилар б-н озикланади. Ўрта Осиёда кенг тарқалган бўлиб, 11 оилага мансуб 50 га яқин тури маълум. Кўпинча, экинзор далаларида ва унга ёндош ерлардаги бегона ўтларда учрайди. Ўсимликхўр К. каби улар ҳам тўкилган баргларда, дарахт пўстлоқлари ёриқларида, тўшамаларда ва б. ўсимлик қолдиқларида қишлайди. Суткалик ўртача ҳарорат 10° дан юқори бўлганда қишлоқ жойларидан чиқади. Суғорма деҳқончилик агробиотенозиди, асосан, бегона ўтлар ҳамда тут дарахтларида тўпланади. Ғўзага май охири — июнь бошларида ўргимчакканадан сўнг ўтади. Уларнинг мавсумий ривожланиш даври бир хилда бўлиб, бу йирткич К.нинг озикланиши учун яхши шароит яратади. Ўсимликхўр зараркунанда К.га қарши биологик химоя усулида йирткич К.дан фойдаланиш мумкин. Энг фаол йирткич К. фитосеид ва б. оилага мансуб турлардир. Улар иссиқхоналарда етиштириладиган бодринлардаги ҳамда боғ ва тоқзорлардаги ўргимчакканаларга қарши қўлланилади. Паразит К. икки кенжа туркум — *Mesostigmata* ва *Ixodides*НН ўз ичига олган паразитформли К. туркумининг вакиллари дир. Булар қ.х. ҳайвонлари (қорамол, чўчка, паррандалар) ҳамда одамдаги юқумли касалликлар кўзгатувчиларининг манбаи ва тарқатувчилари. *Ixodidae*, *Argasidae*, *Dermanyssidae* оилаларининг вакиллари энг зарарли К. дир. Кўп турлари нобуд бўлган ўсимлик қолдиқларидан иборат тўшамаларда ёки яйловлардаги ўтларнинг илдиз-бўғзи қисмида яшарин ҳаёт кечиради. Камҳаракат бўлиб, катта майдонларга фаол тарқала олмайди. К.га қарши акарицидлар ва биологик химоя усулидан фойдаланилади. Ад.: Ал и мухамедов С. Н. и др. Вредные и полезные клещи Средней Азии, Т., 1982. Султон Алимухамедов.

КАНАЛИЗАЦИЯ — корхоналар, жамоат ва турар жой бинолари ҳамда

аҳоли яшайдиган жойлардан чиқадиган оқова сувларни чиқариб ташлайдиган муҳандислик иншоотлари ва жиҳозлари мажмуи, шунингдек, бу сувлардан фойдаланиш ёки сув ҳавзаларига оқизишдан олдин тозалаш ва зарарсизлантириш тадбирлари. К. тизимининг асосий қисмлари: канализация тармоғи, насос ст-яси, тозалаш иншоотлари ва оқова сувлар қўшимча тозаланадиган иншоотлар. Канализация т а р м о ғ и корхона ва турар жойлардан окрва сувларни олиб кетадиган қувурлар тармоғи; у ички ва ташқи К. тармоқларига бўлинади. Ички К. тармоғидан маиший ва и.ч. окрва сувларини бино ёки иншоотлар ташқарисига чиқариб ташлашда фойдаланилади. Унга оқова сувларни қабул қиладиган асбоблар (санитария асбоблари), стояклар, бинодан чиқариб юбориш қурилмалари киради. Баъзи корхоналарда окрва сувларни олдиндан тозалайдиган ускуналар ҳам ўрнатилади. Ташқи К. тармоғи турар жой бинолари, саноат объектларидан чиқадиган ифлос ва ёгин сувларни қабул қилиш ҳамда оқизиб юбориш учун хизмат қиладди. У ховли ичи, квартал ичи ва кўча тармоқларига бўлинади. Бир неча К. линияларидан келган сувлар коллекторларга йиғилади, у ердан умумий К. тармоғига қўшилиб кетади. К. тармоғи трассаси иложи борича окрва сувлар ўз-ўзидан оқадиган қилиб ётқизилади. Агар бунинг иложи бўлмаса, насос станцияси ўрнатилади. У оқова сувларни босимли қувурлар бўйлаб ҳайдади. Ўз-ўзидан оқадиган тармоқларга сопол, асбест-цемент ва пластмасса қувурлар, босимли тармоқларга чўян, темир-бетон, асбест-цемент ва пластмасса қувурлар ишлатилади ва улар ернинг музлаш чуқурлигини ҳисобга олган ҳолда имкони борича юза ётқизилади. К. тармоғини текшириб туриш ва тозалаш учун трассата К. қудуклари қурилади. Бирлашган ва алоҳида К. тизимлари ҳам мавжуд. Бирлашган К. тизимида барча сувлар битта қувур орқали кетади. Алоҳида К. тизимида уй-жойлардан чиқадиган ёки

окрва сувлар, ёгин сувлари учун алоҳида алоҳида К. тармоқлари қурилади. Замонавий коммунал қурилишда, асосан, алоҳида К. тизими қўлланилади. Саноат корхоналаридан чиқадиган сувлар тозалаш иншоотларида, кимёвий, биологик ва механик усуллар б-н тозалангандан сўнгина умумий К.га қўшилади. Марказлаштирилган К. бўлмаган жойларда ҳар қайси уй (ёки бир неча уй) учун маҳаллий К. тизими қурилади. К. тизими қадимда Миср, Ҳиндистон, Рим, Юнонистонда қурилган. Юнонистон ва Римда анча мукаммал К.лар бўлган. Илгари Ўзбекистан ҳудудида ҳам К.лар ётқизилгани маълум (қ. Афросиёб). У пайтларда К.да, асосан, сопол қувурлардан фойдаланишган. Замонавий К. тизими 19-адан бошлаб қурила бошланган. К. яшаш ва ишлаб чиқариш шароитларини яхшилашга, сув ресурсларидан самарали фойдаланишга ҳамда табиатни муҳофаза қилишга имкон беради ва турар жойларни ободонлаштиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

КАНАНГА — Конго Демократик Республикасидаги шаҳар, Лулуа дарёси соҳилида. Касаи провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 400 минг киши чамасида (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Мухим савдо маркази. Озиқ-овқат, фармацевтика саноати; пахта тозалаш, маиший электротехника приборларини йиғувчи корхоналар, иссиқлик электр ст-яси, ўлкашунослик музейи, шаҳар яқинида олмос конлари бор.

КАНАР ОРОЛЛАРИ — Атлантика океанидаги ороллар гуруҳи, Африканинг шим.-ғарбий соҳилидан 100—120 км узоқда. Испания таркибидаги мухтор вилоят. Майд. 7,3 минг км². Асосий ороллари: Гран-Канария, Тенерифе. Фуртентура, Лансароте. Маъмурий маркази — Лас-Пальмас. Рельефи тоғлик, энг баланд жойи 3718 м (Тенерифе о.даги Тейде вулкани). Сўнган ва ҳаракатдаги

вулканлар бор. Иклими тропик, пассат иклим. Йиллик ёгин ўртача 300—500 мм. Ён бағирлари доим яшил бутазорлар, баъзан ўрмонлар б-н қопланган. Эндемик ўсимлик тури (аждар дарахти, канар хурмоси ва қарағайи) кўп. Банан, картошка, цитрус мевалар, тамаки, узум етиштирилади, донли ва дуккакли экинлар экилади. Чорвачилик ривожланган. Балиқ овланади. К.о. Атлантика океанидаги муҳим транзит база. Йирик шаҳарлари: Лас-Пальмас ва Санта-Крус-де-Тенерифе. Тейде миллий парки ташкил этилган. Денгизбўйи иклим курортлари мавжуд.

КАНАР ОҚИМИ — Атлантика океани шим. қисмининг шарқидagi совуқоқим. Кенлиги 400—600 км. Шим. Атлантика оқимининг тармоғи бўлиб, Пиренеи я.о. ва Африканинг шим.-ғарбий қирғоқлари бўйлаб шим.дан жан.га томон ҳаракатланади. Сувининг т-раси 12° дан 26° гача. Тезлиги 0,9—1,8 км/соат. Сув сарфи 16 млн. м³/сек. Сувининг шўрлиги 36—36,8‰. Жан.да Шим. Пассат оқимиға қўшилиб кетади, бир қисми эса Гвинея қўлиғи томонға бурилади.

КАНАРЕЙКА (*Serinus canaria*) — чумчуқсимонлар туркумининг вьороклар (юроклар) оиласиға мансуб куш. К.ни испанлар 15-а.нинг охирларида Канар оролларида Европаға олиб келишган (номи шундан олинган). Табиатда Канар, Мадейра ва Азор о.ларида тарқалган. Танасининг уз. 12—14 см. Нарининг патлари сарғиш-яшил, модаси яшил. Ўрмон, боғ ва бутазорларда яшайди. Дарахтларда уя ясаб, 3—5 тағача тухум қўяди. Бир йилда 2 марта жўжа очади. Ўсимликлар уруғи ва мевалари б-н озикланади. Яхши сайрагани учун хонадонларда ҳам боқилади. К.нинг ҳар хил сайроқи ва декоратив (кокилдор, жингалак патли, букри) зотлари чиқарилган. Ёввойи К. ҳар у хил овозларға тақлид қила олади.

КАНАРЁВ Виктор Павлович (1907.10.3, Қўқон — 1965) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1927 й.дан Ҳарбий денгиз флотида. 1929 й. Ҳарбий денгиз авиация билим юртини, 1936 й. Олий учиш-тактика мактабини тугатган. 1941 й.дан фронтда. 5-гвардиячи авиация полки (Ҳарбий ҳаво кучлари Қора денгиз флотининг 1-мина торпеда авиация дивизияси) командири. У командирлик қилган полк жангда қатта жасорат кўрсатган. 1944 й. 16 майда гвардиячи подполковник К. Қаҳрамон унвониға сазовор бўлган. Урушдан сўнг Ҳарбий денгиз флоти авиациясида хизматни давом эттирган. 1961 й.дан истеъфода. Қўқондаги кўчалардан бириға унинг номи берилган.

КАНАТ (рус. — арқон) — пўлат сим ёки ўсимлик толалари, минерал ёки синтетик иплардан эшилиб тайёрланадиган эгилувчан буюм. Тайёрланиш усулиға кўра, К. пишитилган, пишитилмаган ва ўрилган турларға бўлинади. Пўлат К., одатда, 0,3—0,4 мм диаметрли пишиқ симлардан думалоқ ва шаклдор қилиб тайёрланади Эшилган думалоқ К. 1 ўримли (спирал), 2 ўримли (тросли) ва 3 ўримли (кабельтли) бўлади. К. қайишқоқ ва чидамли бўлиши учун ўртасиға толали (табiiй ёки синтетик ип) ёки металл ўзак эшилади. Эшилган тутамда симларнинг нуктавий, чизикли ёки аралаш тегадиган, шунингдек, бир томонға пишитиладиган, ярми чапға, ярми ўнгға пишитиладиган К. турлари бўлади. Пишитилмаган К. пўлат симлар ёки спирал К.лар тутамидан иборат бўлиб, устидан сим б-н ўралади, ё бўлмас қисқич б-н қисилади. Металлмас К. табiiй (пахта, жут, асбест) ёки синтетик (капрон, нейлон, перлон ва б.) толалардан тайёрланади.

КАНАТ ЙЎЛ — таянчлар орасиға тортилган пўлат канатларда ҳаракатланадиган вагонетка, ўриндик (кресло) ёки кабиналарда юк ва одамларни ташишға мўлжалланган осма иншоот. Тоғли, ўтиш кийин бўлган жой-

ларга, дарё, кўллар устига, автомобиль йўллари ёки т.й.ларни энг қисқа масофада ўтказиш керак бўлган жойларга, шунингдек, транспорт ҳаракати тигиз шаҳарларга қурилади. Вазифасига кўра, юк, одам, аралаш (хам юк, хам одам) ташийдиган; тузилишига кўра — 1, 2 канатли, узлуксиз ҳаракатланадиган ва маятникли хилларга бўлинади. Юк ташиш К.й.и 2 канатли ёки узлуксиз ҳаракатланадиган қилиб қурилади. 2 канатли йўлда вагонетка аравачаси тортувчи канат ёрдамида кўтарувчи канатда ҳаракатланади. Юк ортиш ва тушириш ст-ялари орасига ҳар 100—150 м да тиргаклар ўрнатилади, тортувчи канатни чиғир (лебёдка) ҳаракатлантиради. Унда соатига 450 т гача юк ташиш мумкин, вагонеткаларнинг тезлиги 1 — 10 м/с. Канатли кўтаргич деб аталадиган К.й. хам бор. Бундай иншоотлардан юкли автомобилларни тик жойлардан ўтказиб қўйиш учун фойдаланилади. Одам ташийдиган К.й.да соатига 1800 тагача одам ташиш мумкин, вагонеткаларнинг тезлиги 1,5—11 м/с. К.й.дан бир йўла одамлар ва юкни ташишда ҳам фойдаланиш мумкин. Урмон хўжалиги ва қончиликда бундай К.й.лар, айниқса, самарали. Одамлар чиқариб ва тушириб кетиладиган бир канатли (одатда, халқасимон) К.й. хам бор, Бунда канатга бир ёки икки ўринли кабина маҳкамлаб қўйилади. Бундай йўллар тоғли курорт жойларда қўл келади. Шатакка олиб юрадиган бир канатли йўллар хам бор. Мас, чанғичи чанғида турган ҳолда пружиналанувчи осмага таяниб олади. К.й. Ўзбекистон, Кавказ, Қрим ва Европанинг кўп мамлакатларида мавжуд.

КАНАШ Сергей Степанович (1896.23.9 — Тошкент — 1975.30.10) — селекционер олим, Ўзбекистон ФА (1952) ва ВАСХНИЛ (1948) акад., Ўзбекистон (1944) ва Тожикистон (1946) Республикаларида хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби. Ўрта Осиё унтининг к.х. ф-тини тугатган (1925). Туркистон селекция ст-ясида селекционер, ассистент (1925 — 29), СоюзНИХИнинг

Марказий селекция ст-яси сектор мудири (1930-38), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1939—41), директори (1942—57), Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси ва биол. фанлари бўлими раиси (1956—60), Бутуниттифок ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. инти директори (1960—64). К. ғўзанинг серхосил, вилтга ва гоммозга чидамли 8517, 8582, 8427, С-460, С-1579, С-1622, 18819, С-450555, С—1472, С—1225 ва б. навларини яратди; илмий ишлари ғўза биол.си, селекцияси ва уруғчилиги, ҳар хил хромосомали ғўза турларини дурагайлаш усуллари масалаларига бағишланган. Ас: Межвидовая гибридизация в пределах разнохромосомных видов хлопчатника, М. — Т., 1932.

КАНБЕРРА — Австралия Иттифоқи пойтахти. Шаҳар атрофи б-н алоҳида маъмурий бирлик — Австралия пойтахт ҳудудини ташкил этади. Мамлакатнинг жан.-шарқий қисмида, Берли-Гриффин кўли соҳилида жойлашган. Иқлими субтропик континентал иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 5,9°, янв. ники 20,7°. Ўртача йиллик ёғин 620 мм. Аҳолиси 310 минг киши (1999). Мамлакатнинг муҳим маъмурий, маданий ва илмий маркази. 1927 й.дан парламент ва ҳукумат қароргоҳи. Автомобиль йўллари ва авиа алоқалар тугуни, т.й. станцияси. К.да ҳукумат идоралари, миллий ва чет эл монополияси ва савдо фирмалари ваколатхоналари жойлашган. Озиқ-овқат, енгил, полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Иқтисодида туризм муҳим ўрин эгаллайди. Австралия миллий ун-ти, тех. коллежи, ўрмончилик академияси, Австралия ФА, Миллий кутубхона, консерватория бор. К. яқинидаги Маунт-Стромло тоғида йирик астрономия расадхонаси жойлашган. Шаҳар 1913 й.дан америкалик меъмор — У. Б. Гриффин режаси бўйича пойтахт шаҳар сифатида қурила бошлаган. Парламент уйи (1927), Миллий ун-т (1952) ва б. турли меъморий бинолар (1975) замонавий

услубда қурилган.

КАНГЕ — Шим. Кореядаги шаҳар, Тоннаган дарёси соҳилида. Чагандо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 210 минг кишидан зиёд (1990-й. лар бошлари). Транспорт йўллари тугуни. Тахта тилиш ва ёғочсозлик, машинасозлик, тўқимачилик саноати корхоналари бор. К. яқинида графит, тошкўмир, мис ва б. фойдали қазилма конлари топилган. ГЭС қурилган.

КАНГЮЙ — Ўрта Осиёнинг шим. худудларида ташкил топган қад. давлат, қ. Қанғ давлати.

КАНГЮЙ МАДАНИЯТИ - археологик маданият, қ. Қанғ маданияти.

КАНДАК — ўрта асрларда Насафдан Термизга борадиган қарвон йўлида жойлашган шаҳарча. К. ҳақида илк бор Табарий маълумот берган. 751—752 й.ларда Кеш шоҳи Ихшид бу ерда Абу Довуд Холид ибн Иброҳим бошчилигидаги араб қўшинларига қуроли қаршилик кўрсатган. «К.» атамаси «қанд» сўғдийча «кат»нинг туркийча шакли бўлиб «қалъа» ёхуд «кичик шаҳар» маъносини беради. Э. В. Ртвеладзининг фикрича, К. ҳоз. Оқрабат ўрнида бўлган. Сўнгги ўрта асрларда у қарвон йўлида жойлашган муҳим стратегик пункт ҳисобланган. 16-а.да унинг ўрнида катта қарвонсарой бўлган, 20-а. бошида — бурчакларида миноралари бўлган қалъа. К.дан 10—11-а.ларга оид сопол буюмлар топилган.

КАНДАКОРИ — қандакор уста нақш тушириб безатган буюм ёки идиш (К. лаган, К. офтоба). Қандакори усулида безатилган офтоба (1976, уста М. Мадалиев, Қўқон).

КАНДАКОРЛИК — амалий санъат тури; ўймақорликнинг металл буюмларни ўйиб, чизиб нақш, тасвир ишлаш соҳаси. Буюмларни безашда қандакори

(ўйиб, кесиб), қолипаки (қолип ёрдамида), симкори (симдан фойдаланиб), шунингдек, буюмларнинг қисмлари (қопқоқ, даста ва б.) ва икки қаватли буюмларни безашда шабака (панжарали қилиб ишлаш) усуллари қўлланилади, анъанавий усимликсимон (ислимий) ва ҳандасий (гирих) нақшлардан мужассамотлар яратилади. Нақш ёки тасвир замини пўлат қалам (асбоб)лар ёрдамида чуқур ёки саёз ўйилади, замин саёз ўйилганда рангли локалар б-н бўялади, пардозланади, чекма, уйма, катак, параллел кесма чизиқлар б-н жило берилади. 1930 й. лардан металл сиртига кимёвий моддалар таъсир эттириб нақш, тасвир яратиш усули ҳам (илк бор Тошкент бадий ўқув и.ч. к-тида) қўлланилади. Археологик топилмалар (бронза қозон, мил. ав. 6—5-а.лар, Фарғона водийси, Ўзбекистон халқлари тарихи музейида; Амударё хазинаси таркибига кирган металл буюмлар, мил. ав. 4—2-а.лар, Британия музейида; Самарқанд Регистонидан топилган металл буюмларнинг йирик хазинаси ва б.) К. бадий ҳунармандлик тури сифатида Ўрта Осиё (жумладан, Ўзбекистон худуди)да жуда қадимдан мавжудлигини кўрсатади. Дастлаб буюмларга афсоналардаги қаҳрамонлар тасвири ишланган, араблар истилосидан кейин тасвирлар ўрнини ҳандасий нақшлар, безак даражасига етказиб ишланган араб ёзув (байт)лари эгаллаган. Темурийлар даврида янги усулларнинг юзага келиши оқибатида К. санъати янада ривожланди, безак турлари кўпайди. 18—19-а.ларда Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон, Қарши, Шаҳрисабз, Тошкент каби шаҳарларда К. марказлари бўлган. 19-нинг сўнгги чорагида К. мақсулотларида бўлган талабнинг ортиши уларни саноатда қолип ёрдамида қўп нусхада и.ч.та олиб келди. Бу, ўз навбатида, К.нинг маълум даражада сусайишига сабаб бўлди. Ўзбекистонда 19-а. охирига келиб усулнинг ўзига хослиги, зарбнинг чуқур ёки саёзлиги, нақшлар юзаси ва заминини безашда қўлланилган усулларида кўра,

бир-бирдан фаркланган К.нинг бир неча (Фарғона, Тошкент, Бухоро, Қарши-Шаҳрисабз, Самарқанд, Хоразм) мактаблари шаклланди. Фарғона К. мактаби усталари (Абдуфозил Отауллаев, Мулла Сиддиқ Отауллаев ва б.) буюмларни безашда кўркам боғлар, чаманзорларни эслатувчи нафис нақшларни саёз, тор заминли қилиб ишлаганлар, ўзига хос тарзда пардозлаганлар, баъзан мужасамотга меъморий тасвирлар ҳам киритилган. Тошкент К. мактаби вакиллари йирик буюмларга анъанавий нақшларни йириқроқ қилиб ишлаганлар, безақда содда нақшлар (мехроб, занжира, зулук, олмагул ва б.)ни қўллаганлар. Бухоро К. мактаби вакиллари (Ҳаким Бухорий, Дўстмуҳаммад Ризо ва б.) буюмларни ўргача ҳажмда нафис, байтларни куп қўллаган ҳолда безаганлар. Қарши — Шаҳрисабз К. мактабига Бухоро К. мактабининг таъсири кучли бўлган, усталар буюмларни, шунингдек, шиша, феруза кўзлар қадаб безаганлар, нақш замини рангли локлар б-н бўялган, баъзан буюм сирти қолипаки усулида ишланган безаклар б-н қопланган. Самарқанд К. мактаби вакиллари буюмларни шабака усулида (панжарасимон) безаганлар, нақшда шобарг кенг қўлланилган, нақш замини чекма гуллар б-н пардозланган. Хоразм К. мактаби усталари (Хўжаниёз Сайитниёзов, Мағёқуб Жонибеков, Б. Ёкубов ва б.) нақошлар тайёрлаган ахталар ёрдамида мураккаб буюмларни хандасий ва ислимий нақшлар б-н тўлдириб безаганлар. Бу мактаблар ўзаро алоқада бўлган, айрим уста кандакорлар ўз ижодларида турли мактаб усулларини қўллаган. 19-а. охири — 20-а. бошларида ясалган К. буюмлари шакли хилма-хил (чайдиш, мис кўза, коса, лаган, лаъли, кашкул, офтоба, кумғон ва б.) тайёрланган ҳамда ниҳоятда нозик ва бежирим нақшланган. 20-а. 20-й.ларидан усталар артелларга уюштирилди. К. цехларида ижод қила бошлаган усталар турли мактабларнинг анъаналари, усулларидан фойдаланиб бадиий буюмлар (чайдиш, мис куза, мис лаган,

сатил, офтоба, дастшўй, кумғон ва б.) тайёрлади. 60-й.лар бошларида артеллар тугатилиб маҳаллий саноат корхоналари, маҳаллий хизмат к-тларида (Қўқонда Л. Фозилов, Бухорода С. Ҳамидов, М. Мукаррамов, А. Ҳамидов, Хивада Ё. Бекжонов бошчилигида) К. буюмлари ишлаб чиқарилди. Тошкент, Бухоро, Қўқон, Хива каби шаҳарларда Ўзбекистон БА К. устaxonаларида кекса кандакорлар ёшларга (устоз-шоғирд усулида) ўз қунарларини ўргатмоқда. Бухорода К. мактаби ишлаб турибди (яна қ. Бухоро кандакорлик мактаби).

КАНДАЛАКША ҚЎЛТИҒИ - Оқ денгизнинг шим.-ғарбидаги қўлтик. Кандалакша ва Карелия соҳиллари оралиғида. Уз. 185 км, эни 67 км гача. Чуқурилиги ғарбий қисмида 40 м, шарқида 350 м гача. Орол кўп. Қирғоқлари қояли. К. қ.га Нива, Ковда дарёлари қуйилади. Сувининг т-раси юзасидан ёзда 18,5° гача, кишда —1 дан 1,5° гача. Шўрлиги 8%с чамасида. Нояб. ўргаларидан май ойигача муз б-н қопланади. Ҳар ярим суткада денгиз суви 2,2 м гача кўтарилади. Сельдь, треска, нерпа овланади. Портлари: Кандалакша, Ковда, Унба. К. қ.нинг ороллари ва соҳилида Кандалакша кўриқхонаси жойлашган.

КАНДАЛОВ Иннокентий Иванович [1891.21.1(2.2), Енисейск - 1962.30.9, Москва] — гидротехник олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1952), проф. (1952), техника фанлари дри (1962). Петроград политехника ин-тини тугатган (1917). Волхов ГЭС қурилишида (1919—27), Днепроқурилиш (1927—33), Чирчикқурилиш, Свирьқурилишда (1933—49), Москва энергетика ин-тида (1949 й. лан) ишлаган. Асосий илмий иши гидротехник қурилишни ташкил этиш масалаларига бағишланган.

КАНДАҲАЁЛ — чок тури; каштадўзликда кенг тарқалган. К. чо-

кида тўшама ип тик ёки ётиқ бўлади. 2 тури фаркланади: тўшама ип устидан чатиладиган чок қиялатиб устма-уст туширилади, кашта тайёр бўлганда новдадан тўқилган саваг каби кўринади; иккинчи хилида каштадўз биринчи қаторни олдинги кашта хили тарзида тикиб чиққач, иккинчи ва кейинги қаторларни олдинги қатор остки қисмидан ўтказиб тикади, шу тарзда тўшама ип устида диагональ йўналишда илон изи чизиклар ҳосил бўлади. Йирик бадий буюмлар (палак, сўзана, чойшаб ва б.) ҳам шу чоқда каштали қилиб безатилган.

КАНДЕЛА (лот. *candela* — шам) — Халқаро бирликлар тизими СИ да еттига асосий бирликлардан бири — ёруғлик кучи бирлиги; К. б-н белгиланади. 1979 й. қабул қилинган. У 540-Ю12 Гц частотали монохроматик нурланиш чиқараётган, ёруғлигининг энергетик кучи кузатилаётган йўналишда 1/683 Вт/ср га тенг бўлган манбанинг ёруғлик кучи. Ёруғлик кучи бирлиги турли даврларда турлича аталиб келинган. Мас, 1881 й.дан бошлаб ёруғлик кучи бирлиги шам деб аталган. Бир шам қоғиш т-расидаги тоза платинанинг 1 см2 юзасидан нурланаётган ёруғлик кучига тенг.

КАНДИ (сингал тилида Маха-Нувара — буюк шаҳар) — Шри Ланкадаги шаҳар. Махавели-Ганг дарёси бўйида. Марказий провинциянинг маъмурий маркази. Аҳолиси 105 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т. й. станцияси. К.— чой плантациялари р-нининг муҳим маркази. Қ. х. маҳсулотлари қайта ишланади. Ҳунармандчилик ривожланган (бронзадан турли буюмлар ясалади). Буддизм динига эътиқод килувчилар зиёратгоҳи: Зуба (Далада Малигава) храми, 13—18-а.ларга оид сарой ва монастирлар сақланган. К. яқинида, Перадениада ботаника боғи ва Давлат ун-тининг бир неча фти бор. К. 15-а.дан 1815 й.гача сўнгги мустақил сингал давлати пойтах-

ти бўлган. 12, 14, 18—19-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар сақланган. Миллий музей бор.

КАНДИДАМИКОЗ, кандидоз (Candida — ачитқисимон замбуруғ туркумининг лот. номи ва юн. *mycos* — замбуруғ), оғиз оқариши, еликиш — одам ва ҳайвонларда учрайдиган микоз касаллиги; асосан ачитқисимон (Candida) замбуруғлар қўзғатади. Бунда тери, шиллик қават, баъзан ички аъзолар зарарланади. Кўпроқ болалар ва кексаларда кузатилади. Жуда қадим замонлардаёқ ёш болалар, хусусан, чақалоқлар ҳамда мажолсиз беморларда кузатиладиган моғор деб номланган тил оқариши маълум бўлган. Кандида замбуруғлари табиатда кенг тарқалган; хусусан, ўсимликлар, мева ва сабзавотларда, шунингдек, қандли меваларда яшайди; улар одам ва ҳайвонларнинг териси ҳамда оғиз бўшлиғида, ичак, нафас ва туғруқ йўллариининг шиллик қаватларида ҳар доим бўлади. Кандида замбуруғи янги туғилган боланинг териси ва шиллик қаватига туғруқ йўлларидаёқ тушади ва бир умр у б-н бирга яшайди. Баъзи ҳолларда организмнинг ҳимоя кучларини пасайтирувчи оғир касалликлар (сил, қон касаллиги, дизентерия, терлама ва б.) оқибатида, шунингдек, киши антибиотиклар билан тартибсиз даволанганда организмдаги микроорганизмларнинг биологик мувозанати бузилиб, касаллик пайдо қилади. Бундай ҳолларда ҳамда узоқ бетоб ётган кишиларда оғиз бўшлиғи шиллик қаватида оқариш вужудга келади, тил, танглай ва милкда осон кўчадиган оқ қарашлар пайдо бўлиб, улар овқат еганда оғрийди. Олиб қўйиладиган тиш протези тақадиган кексаларда (кўпинча аёлларда) баъзан оғиз бурчаклари териси шилиниб ёрилади; бунда Кандида замбуруғининг кўпайиши учун қулай шароит туғилади, аксари лаб бичилади (қ. Лаббичилиши). Кўпинча тирноқ болишлари ва милк ка-

салланади; тирноқ ғадир-будур, хира, мўрт бўлиб қолади, четлари кайрилиб, ўрнidan кўчади; тирноқ б-н эт орасига йиринг йиғилади, милки яллиғланади, шишиб, қалин тортади. К. кўпинча қинда пайдо бўлади. Бунда шиллик қават оқ қараш б-н копланadi, сузмасимон чиқинди ажралади, аксари кичишади (қ. Вагинит). Болалар ва семиз кишиларнинг тери бурмалари (бармоқлар ораси, чов бурмалари, аёлларда сут безлари ости, орқа чиқарув тешиги атрофи ва б.)да ҳам К. кузатилади (тери К.и). Шиллик қават ва тери К. и ўз вақтида даволанмаса, касаллик авж олиб, ички аъзоларга ҳам ўтиб кетиши мумкин. Ички аъзолар К.ида ўпка, меъда-ичак йўли, сийдик-таносил, юрак-томир системаси ва б. аъзолар зарарланиши мумкин. Бемор қанча барвақт врачга мурожаат қилиб, тегишли даво олса, шунча тез тузалиб кетади. Касалликнинг олдини олишда гигиена қоидаларига риоя қилиш ва фақат врач буюрган дори-ларни ичиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳайвонларда оғиз бўшлиғи, томоқ, ошқозон-ичак системаси шиллик пардалари, сийдик йўлларининг зарарланиши, устки қисмининг оқ қатлам коплаши б-н кечади. Замбуруғлар оғиз ва нафас йўллари шиллик пардасини, парда остини зарарлаб, некроз ҳосил қилади. Замбуруғ қон ва лимфа орқали бутун организмга тарқалади ва ички органларни зарарлайди. Касаллик 6 ойгача бўлган бузук, кўзи, чучқа болалари, кўпроқ 3 ойгача бўлган жўжаларда учрайди. Шунингдек, моддалар алмашинувининг бузилиши ва авитаминоз натижасида кучсизланган қатта ёшдаги ҳайвонлар ҳам касалланади. К. кўп ҳолларда дисбактериоз ва айрим юкумли касалликлар (сил)ни оғирлаштиради. Касаллик манбаи — касал ҳайвон. К. пайдо бўлишига ҳайвонларни сифатсиз озиклантириш, организмнинг умумий заифлашуви, узок муддат антибиотиклар б-н даволаш сабаб бўлади. К.нинг яширин даври 3—15 кун. Касалланган жўжаларда иштаха йўқолади,

ҳолсизланади, патлари тўзийди, ичи кетади, бир жойга тўпланиб туради. Уларнинг жиғилдони ушлаб кўрилганда қаттиқлашган ва оғриқли бўлади, озукани ютиши қийинлашади. Касалланган жўжалар 100% гача нобуд бўлади. Кўзи, улоқ, бузук ва чўчка болаларида кўзидан ёш оқади, тил, танглай, томоқ ва бурун шиллик қаватида оқиш-қулранг парда пайдо бўлади, унинг тушиб кетиши билан ўрнида яра ҳосил бўлади. Даволаш: озукга ёки қаттиққа нистатин сульфаниламид препарати (бир кг вазнга 10—100 мг микдориди) кўшиб берилади. Олдини олиш: ҳайвонларни зоогигиена талабларига қатъий риоя этган ҳолда витаминларга бой озукалар б-н боқиш. Касаллик аниқлангандан сўнг касал ҳайвонлар ажратилади, молхоналар ва жиҳозлар 1%ли каустик сода ёки 2%ли формалин эритмаси б-н дезинфекция қилинади. Саидқосим Арифов, Абдулла Куранбоев.

КАНДИДОЗ — қ. Кандидамикоз.

КАНДИЛ, Кандиль синап — кечпишар олма нави. Европа мамлакатлари, Қрим, Грузия, Озарбайжонда кўп экилади. Ўзбекистонга 19-а.нинг 90-й.ларида Қримдан келтирилган ва саноат аҳамиятидаги боғлар барпо этишда асосий нав ҳисобланган. Дарахти баланд (9—12 м), шох-шаббаси ихчам ўсади. Кўчати ўтказилгач, 10—12-йили ҳосил беради (18—20-йили тўлиқ ҳосилга киради). Апр.нинг ўрталарида гуллайди. Меваси чиройли, цилиндрсимон, 100—120 г, баъзан 200—250 г, пўсти оч сарик, эти оқ, офтобга қараган томони оч қизил, серсув, нордон-ширин (11,5% канд, 0,38% кислота, 0,27% кул моддалари). Меваси авг. охири — сент. бошларида терилади, фев.—мартгача яхши сақланади. Намгарчилик етарли ва езда кучли шамоллар бўлмайдиган ҳудудларда яхши ўсади ва кўп ҳосил беради. Уғитларга, суғоришга талабчан.

Бир тупидан 500—600 кг гача қосил олинади. Мевабанди узун (22—30 мм) бўлгани сабабли мевалари шамолда тўкилишга мойилроқ. Совуққа чидамли. К. саноат аҳамиятига эга бўлган, экспорт-боп энг яхши хўраки навлардан бири. Кеч ҳосилга кириши сабабли 20-а.нинг 70-й. ларидан Ўзбекистонда кам экилади.

КАНДИР - Қурама тизмасининг сувайирғич қисмидаги довон. Бал. 2141 м. Оҳангарон ва Фарғона водийларини қўшиб туради; довонга Кандирсой водий-сидан борилади. Довондан ёзги тоғ яй-ловларига қўй-эчкилар ҳайдаб ўтилади.

КАНДИРСОЙ — Тошкент вилояти Оҳангарон туманидаги сой. Оҳангарон дарёсининг чап ирмоғи. Қурама тизмаси-нинг шим. ён бағридан бошланади. Уз. 21 км. Ҳавзасининг майд. 96 км², ўртгача бал. 1550 м. Ўрта оқимида Октош, Қўникти, Тошбулоқ ва б. сойлар қўшилади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртгача йил-лик сув сар-фи 0,61 м³/сек., баҳор ойла-рида 2,50 м³/сек. Қуйи оқимида бир неча ариқларга бўлиниб кетади. Оҳангарон дарёсигача етиб бормайди.

КАНЕЙДИАН, Канейдиан-Ривер — АҚШдаги дарё, Арканзас дарёси-нинг ўнг ирмоғи. Уз. 1500 км чамасида, ҳавзасининг майд. 124 минг км². Сангре-де-Кристо тизмаси (Қояли тоғлар) ён бағирларидан бошланиб, Буюк ва Мар-казий текисликлардан оқади. Сув сарфи кескин ўзгариб туради. Баҳор ойларида дарё тошади. Ўртгача йиллик сув сарфи 200 м³/сек. Суғоришда фойдаланилади. К. ирмоғи — Норт-Канейдиан дарёси бўйида Оклахома-Сити ш. жойлашган.

КАНЕТТИ (Canetti) Элиас (1905.25.7, Русчук, Болгария — 1994.14.8, Цюрих,

Швейцария) — австриялик ёзувчи. Би-ринчи асари — «Кўр бўлиш» (1931) ро-манида тартибсиз, хароб дунё манзара-лари тасвирланган, К.нинг тасвирлаши-ча, одамлар бу дунёда ўз ақлсизликлари туткуни бўладилар. «Тўй» (1932), «Шухратпарастлик комедияси» (1934) пьесалари ва б. эсселарида омма руҳияти конунларини ривоят шаклидан фой-даланган ҳолда очиб берган. «Маҳкум этилганлар» (1955) пьесасида К. ижоди-нинг асосий мавзуларидан бири — ин-сон ҳаёти чекланганлигидан норози-лиги баён этилган. Маданий-фалсафий эсселардан иборат «Омма ва ҳокимият» (1960) китобида Европа фашизми ил-дизларини кўрсатиб берди. Бундан ташқари, ёзувчининг мақола ва ҳикматли сўзлардан иборат «Кайдлар» (1965), «Ин-сон вилояти» (1972), 3 жилдди мемуар китоби («Кутқарилган тил», «Қулоқдаги машғала», «Каровчилар») ва б. асарлари бор. Нобель мукофоти лауреати (1981).

КАНЗАС — АҚШдаги дарё, Мис-сури дарёсининг ўнг ирмоғи. Қояли тоғларнинг тоғ олди платоларидан бош-ланувчи Смоки-Хилл ва Репабλικан да-рёлари қўшилишидан юзага келади. Уз. 278 км (Репабλικан дарёси б-н бирга 1200 км чамасида), ҳавзасининг майд. 158,8 минг км². Юқори ва Марказий текисликлардан оқади. Ўртгача сув сар-фи 225 м³/сек. Баҳор ойларида тошади. Суғоришда фойдаланилади. К. буйида Топика, Канзас-Сити (қуйилиш жойида) ш.лари жойлашган

КАНЗАС — АҚШнинг марказий қисмидаги штат. Майд. 213,1 минг км². Аҳолиси 2,68 млн. киши (2000). Маъ-мурий маркази — Топика ш. Саноат марказлари — Канзас-Сити ва Уичито ш.лари. Ер юзаси тўлқинсимон текислик, Қояли тоғлардан Миссури дарёсига то-мон қияланиб боради. Марказий қисмида Смоки-Хилс, Блу-Хилс тепаликлари (бал. 862 м гача) бор. Иқлими мўътадил конти-

нентал иклим (ўртача ойлик т-ралар —3° дан 26° гача). Йиллик ёгин 550—950 мм, ёзи қурғоқчил. Асосий дарёлари — Канзас ва Арканзас (йилнинг кўп қисмида камсув). К. — АҚШнинг қ.х. ривожланган штатларидан. Қ.х.да 2/3 товар махсулотини чорвачилик, асосан, гўшт чорвачилиги беради. Дехкончиликда жўхори (сорго) ва кузги буғдой етиштирилади. Мамлакатда буғдой ҳосили бўйича 1-, қорамол сони бўйича 4-ўринда. Озиқ-овқат (гўшт-консерва, ун тортиш, ем и.ч.) саноати ривожланган. Авиация, автомобилсозлик, қ.х. машинасозлиги, нефтни қайта ишлаш, кимё саноати корхоналари бор. Нефть, табиий газ, гелий (АҚШда 1-ўринда) олинади. К. ҳудудини европаликлар эгаллагунга қадар, у ерда индейс қабилалари яшаган. Европаликлар К. га ил к бор 1541 й.да келган. 1803 й.дан АҚШ бу штатни Луизиана таркибида Франциядан сотиб олган. 1854 й.да АҚШга қарашли ҳудуд макоми берилди.

КАНЗАС-СИТИ - АҚШнинг марказий қисмидаги шаҳар, Миссури штатида, Канзас дарёсининг Миссури дарёсига қуйилиш ерида. Аҳолиси 441,5 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. районининг муҳим савдо маркази. Саноатининг асосий тармоқлари — озиқ-овқат, металлсозлик. Пулат куйиш, машинасозлик, радиоэлектроника, нефтни қайта ишлаш, кимё, ёғочсозлик, полиграфия саноати корхоналари, ун-т бор. Шаҳарга 19-а.да асос солинган. Амалда К.-С. Канзас штатидаги худди шундай номланувчи шаҳар б-н бирилашиб кетиб, 1,5 млн.дан ортиқ аҳолига эга бўлган агломерацияни ташкил этади.

КАНИЗ, канизак — 1) қуллик шароитидаги эркисиз (сотиб олинган, урушда ўлжа қилинган ва ҳ.к.) аёл; 2) подшо саройидаги хизматкор аёл.

КАНИКУЛ (лот. *caniculae* — йилнинг энг иссиқ даври), таътил — 1)

умумий ўрта таълим мактабларида ўқув йили чораклари орасидаги кузги, кишиги, баҳорги ва ўқув йиллари орасидаги, ўрта махсус, касб-хунар ва олий ўқув юртларида семестрлар орасидаги танаффуслар. Ўзбекистонда уларнинг муддати ва давомийлиги ЎЗР Халқ таълими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари томонидан белгиланади; 2) баъзи мамлакатларда парламент ишида танаффуслар.

КАНИН ЯРИМ ОРОЛИ - РФнинг шим. (Архангельск вилояти)даги ярим орол. Баренц денгизининг Чёша қўлтиқчаси б-н Оқ денгиз орасида жойлашган. Майд. 10,5 минг км². Энг баланд жойи 242 м. Аҳолиси балиқ овлаш ва бугучилик б-н шуғулланади.

КАНИФОЛЬ (Кичик Осиёдаги Колофон ш. номидан олинган) — игнабаргли дарахтларнинг қаттиқ смоласимон таркибий қисми. Мўрт, шишасимон, оч сариқ рангдан тўқ жигарранггача бўлган шаффоф смола. Суюклиниш т-раси 100—140°, қайнаш т-раси 250°, юмшаш т-раси 40—75°, кристаллиниш т-раси 95-110°, зичлиги 1,07—1,09 г/см³. Таркибида 60—92% смоласимон кислоталар (асосан, абиетин кислота), 0,5—12% тўйинган ва тўйинмаган ёғ кислоталар, 8—20% нейтрал моддалар (сесквидиватригерпеноидлар) бўлади. Минерал ва органик асослар таъсирида тузлар (канифоль совун), мас, C₉H₂COONa ҳосил килади. Спиртлар б-н (кўп атомлилари б-н осонроқ) канифоль эфирларини беради. К.ни металлларнинг оксидлари (ZnO, CaO, Al₂O₃, BaO ва б.) б-н қўшиб қиздирилса, сиккатив сифатида қўлланиладиган резинаглар ҳосил бўлади. Кислород таъсирида осон оксидланади. К. синтетик каучук, латекс, битум эмульсиялари и.ч.да эмульгатор, елим компоненти, совун и.ч.да ёғларга қўшимча (10% гача) сифатида қўлланилади. Кальцийли, рухли, алюминийли, марганецли ва кобальтли тузлари — сиккативлар.

КАНИШКА I — Кушон подшолигининг хукмдори (78—123). Унинг даврида мамлакат ҳудуди хоз. Ўрта Осиёнинг жан. қисми, Афғонистон, Покистон, Шим. Ҳиндистон ва кейинроқ Шарқий Туркистоннинг бир қисмини ўз ичига олган. К.I Қанг давлати б-н иттифокда бўлиб Шарқий Туркистонда Хитойга қарши турган. Хусусан, К.I мил. 90 й.да Қашқарни 70 минг отлик кўшин б-н камал қилгани маълум, бироқ озуқа захираларининг етишмаслиги сабабли камални бўшатишга мажбур бўлган. К.I даврида салтанат юксак даражада тараккий этган. Вилоятларни подшо ноиблари — сатрап (кшатрап)лар бошқарган. Бу даврда Шим. Ҳиндистон ва Ўрта Осиё маданияти равақ топган; Шарқ мамлакатлари ва Рим империяси б-н савдо ва маданий алоқалар ўрнатилган. Пул ислоҳоти ўтказилиб, олтин, қумуш ва мис тангалар зарб қилинган. К.I даврида Кушон-Бактрия тили давлат тили сифатида қабул қилинган. Кашмирда 4-будда собори (йиғини) қақирилган. Бу йиғинда буддизмнинг янги мазҳаби — махаяна расмийлаштирилган. Будда ибодатхоналари қурилган, шунингдек, оташпарастлик, Ҳиндуизм, акидапарастлик ва б. диний эътиқодлар тарқалган. Унинг даврида юнон, эрон ва Ҳинд маданияти ва дини бир-бири б-н аралашиб кетган. Ўзи ҳам буддизм эътиқодини қабул қилган ва унинг аҳоли ўртасида кенг тарқалишига ҳомийлик қилган. Ўз давлати пойтахтини Пурушапур (ҳоз. Пешовар) га кўчирган. К.I Кашмирда Канишкапур ш.ни бунёд этгани ҳақида маълумотлар бор. Ад.: Бонгард-Левин Т.М., Ильин Т.Ф., Древняя Индия, М., 1969; Фиёсов Т.Ф., Қадимги Ҳиндистон тарихи, Т., 2000.

КАНКАН (франц. сапсан — шовкин-сурон) — французча ракс, асли Жазоирдан кириб келган. 19- а.нинг 30- й.ларида Парижда бал рацеи сифатида пайдо бўлган. Ўлчови 2/4, суръати тез, чаккон. Сакраш, оёкни силтаб олдинга кўтариш

каби ҳаракатлар хосдир. Француз мумтоз опереттаси (Ж.Оффенбах), кейинчалик француз эстрадаси (кафешантанлар)да кенг тарқалган.

КАНН — Франция жан.даги курорт шаҳар. Ўрта денгиз бўйидаги порт. Иклими субтропик ўрта денгиз иклими. Ёзи илик ва курук (июлнинг ўртача т-раси 22,6°), киши юмшоқ (янв.нинг ўртача т-раси 9,3°). Йиллик ёғин 800 мм. Франция Ривьераси курортлари гуруҳи таркибида. 1946 й.дан бошлаб К.да ҳар йили халқаро кинофестиваллар ўтказилади. Туризм ривожланган. Туристлар ва дам олувчиларга хизмат кўрсатиш б-н боғлиқ бўлган саноат корхоналари мавжуд. Театр ва концерт заллари, спорт иншоотлари, сузиш хавзалари бор.

КАННА ЖАНГИ - Жан.-Шарқий Италия (Апулия вилояти)да, Офанто дарёсининг қуйилиш жойи яқинидаги кишлоқ (Канна) атрофида бўлган жанг. 2-Пуни уруши даврида, Ганнибалнит – Карфаген армияси қанотлардан зарбалар бериб 70 минг кишилик Рим армиясини қуршаб олиб кириб ташлаган (мил.ав. 216.2.8).

КАННА КИЙИК (*Taurotragus oryx*) -кувушшоҳлилар оиласига мансуб жуфт туёқли сут эмизувчи ҳайвонларнинг бир тури. Гавдасининг уз. 3,5 м, ягринидан 1,8 м гача, оғирлиги 900 кг гача. Думи 60 см гача, учи попукли. Шоҳлари узун, бурама, томоғида тери бурмаси бор. Жуни оч кулранг, сарғиш, К.к. Шарқий ва Жан. Африкада тарқалган; гала бўлиб яшайди. Ўтлар, дархат ва буталар барги б-н озикланади. Бўғозлик даври 8,5—9 ой, битта бола туғади. Гўшти ва терисидан фойдаланилади.

КАННАДА, каннара — каннара халқи тили; Ҳиндистоннинг Майсур штатида тарқалган. Дравид тиллари гуруҳига

мансуб. Грамматик қурилишига кўра, агглютинатив, янги сўзлар ва грамматик формалар суффикслар ёрдамида ҳосил қилинади. Гапда сўзлар тартиби қатъий — кесим гапнинг охирида келади. Ёзуви браҳми алифбоси асосида.

КАННАРА, к а н н а д а, (ўзларини каннадига деб атайдилар) — халқ. Ҳиндистондаги Карнатака штатининг асосий аҳолиси. 35 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Канада тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, Ҳиндуизм динига эътиқод қилади, муслмон-суннийлар ва жайнийлар ҳам бор.

КАННИБАЛИЗМ (франц. cannibale — одамхўр) — одам гўштини одам ейиши. Тош даврининг энг қад. босқичида яшаган ибтидоий одамларга хос. Кейинчалик, озиқ-овқат ресурслари кўпайгач, очарчилик вақтларидагина камдан-кам учрайдиган ходиса сифатида сақланган. Диний К. анча вақт сақланиб, одамлар ўлдирилган душманлар, ўлган қариндошлар жасадларининг турли қисмларини ейишган; бунда одамлар ўликнинг куч-қуввати ва б. хусусиятлари унинг гўштини еган одамга ўтади деган тасаввурлардан келиб чиқишган.

КАННИБАЛИЗМ - ҳайвонларда ўз тури индивидларини ейиш ҳодисаси; тур ичидаги йиртқичлик. 1300 дан ортиқ тур ҳайвонларда аниқланган. К., одатда, ноқулай шароитда, популяциялар зичлашиб кетганида, озиқ ёки сув етишмаганда рўй беради. Урғочи ҳайвонлар эркаларига несбаган К.га мойил бўлади. Ун кўнғизи (Fenebrio) жуда кўпайиб кетганида ўз тухумларини еб, популяциядаги индивидлар сони кескин ошиб кетишининг олдини олади. К. эволюция жараёнида тур учун фойдали мосланиш тариқасида келиб чиққан. Мас., қорақурт ва бешиктерватарларнинг урғочиси оталанишдан сўнг эркагини еб қўяди. Америка саламандри очикқанида ўзи кўриқлаётган

тухумлардан бир қисмини еб қўяди. Айрим яйдоқчиларнинг паразит личинкаси хўжайини танасидаги ўз иниларини ейди, чунки озиқ фақат битта паразит учун етади. Айрим йиртқич балиқлар ёш балиқчаларни ейиши б-н озиқ учун рақобатни камайтиради. К. кемирувчилар, кўпчилик йиртқич ҳайвонлар, приматлар ва б. орасида ҳам учрайди. Шундай қилиб, К. популяциядаги индивидлар сонини озиқ ресурсларига мослаштириб турадиган, турнинг яшаб қолишига имкон берадиган мосланишдан иборат.

КАННИЦЦАРО (Cannizzaro) Станислао (1826.13.7, Палермо — 1910.10.5, Рим) — италиялик кимёгар. Атом-молекуляр назариянинг асосчиларидан бири. Александрия Миллий коллежи (1851-55), Генуэз (1856-61), Палермо (1861-71), Рим (1871-1910) ун-глари проф. Бензальдегидга ўювчи калийнинг таъсирини ўрганиш натижасида бензил спиртини ва ароматик альдегидларнинг оксидланиш-қайтарилишли диспропорцияланиши ёки ишқорий муҳитда бир молекула альдегиднинг қайтарилиши ҳисобига бошқа бир молекула альдегиднинг оксидланишини (қ. Канниццаро реакцияси) кашф қилган (1853). Инглиз кимёгари ва физиги Ж. Дальтон ва А. Авогадроян то француз кимёгарлари Ш.Ф.Жерар ва О. Лорангача бўлган атом-молекуляр таълимотнинг ривожланишини таҳлил қилиб, атом массаларининг рационал системасини таклиф қилган (1858). Элементлар, жумладан, металллар атом массаларининг аниқ қийматларини топган; Авогадро қонуни асосида «атом», «молекула» ва «эквивалент» тушунчаларига аниқ изоҳ берган (1860).

КАННИЦЦАРО РЕАКЦИЯСИ - альдегидларнинг ишқорлар таъсирида диспропорцияланиши натижасида бирламчи спиртлар ва карбон кислоталарга айланиши. Бунда альдегиднинг бир молекуласи қайтарилиб, спиртга, иккинчи молекуласи оксидланиб, кислотага айланади. Ре-

акция ишқорий муҳитда борганда кислота эмас, балки унинг тузи ҳосил бўлади; мас, $65 \text{ C}_6\text{H}_5\text{COOK} \text{ C}_6\text{H}_5\text{CH}_2\text{OH}$ Бу реакция муайян альдегидларни қайтариб, тегишли спирт, карбон кислоталар ва б. олишда ишлатилади. Реакцияни италиялик кимёгар С. Канниццаро 1853 й.да кашф қилган.

КАНО — Нигериянинг шим. қисмидаги шаҳар. Кано штатининг маъмурий маркази. Автомобиль йўллари туғуни, т.й. станцияси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Аҳолиси 595 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мамлакатнинг йирик савдо ва хунармандчилик (кумуш, чармдан турли буюмлар тайёрлаш) маркази. Озиқ-овқат, кўн пойабзал, кимё, цемент саноати корхоналари, тўқимачилик ф-каси мавжуд. Ун-т бор. Шаҳар 9-адан маълум. 19-а.гача Кано давлати пойтахти бўлган.

КАНОВИЗ, канаус (форс.) — шойи мато тури; соф ипақдан тўқилган. К. матоси бир неча хунармандлар иштирокида тайёрланади. Ипақ ипга чизмакаш гулларни абрбанди усулида чизиб беради, тўқувчи бўялган ипдан мато тўқийди. Бухоро, Самарканд, Қўқон, Марғилон, Наманган ва б. шаҳарларда хонатлас, шойи қаторида К. ҳам ишлаб чиқарилган, кенг тарқалган ва қадрланган. Бухорода шойи номи б-н ҳам аталган.

КАНОН (юн. *kanon* — қонун, қоида) — 1) бирон давр ёки йўналишга мансуб санъатда қатъий ўрнатилган қоидалар мажмуи, меъёр, бадийий асарда композиция ва колорит меъёрини, шу турдаги тасвирларда нисбатлар тизими ёки иконографиясини белгилайди. Шунингдек, намуна хизматини бажарадиган асар ҳам К. деб аталади; 2) (м у с и ка да) — баъзи халқ, кўпроқ эса композиторлик ижодиётида имитацияга асосланган кўп овозли мусиқа шакли. Одатда, етакчи овозда баён этилаётган асосий куй (мавзу) бошқа овозларда узлуксиз такрорланади,

таклид этилади. К. турлари овозлар сонига (икки овозли, уч овозли ва х.к.), улар орасидаги интервалта (октава, квинта ва б.), таклид қилинаётган асосий куйлар сонига (оддий, қўшалок), таклид қилиш шаклига (камайтирилган, орттирилган) қараб фарқланади. Булар, айник,са, Европада полифония услуби кенг тараккиёт топганида, аввало, хор мусиқасида, сўнг ўзга турларда одат тусини олди. Ўзбек мусиқа меросининг — қатта ашула, лапар ва айтишувлар, дутор куйларида К. элементлари учрайди.

КАНОП (*Hibiscus cannabinus*) — гўзадошлар оиласига мансуб луб толали бир йиллик ўсимлик, толаси учун экиладиган экин. К. ёввойи ҳолда Жан. Африкада ва Марказий Ҳиндистонда учрайди. Ватани — Ҳиндистон. Эрон, Хитой, Ява ва Суматра оролларида, Африка, Америка (АҚШ, Бразилия, Куба), Россиянинг жан. да экилади. Ўзбекистонда 20-а.нинг 30-й. ларидан бошлаб экилади (1925 й.да Сирдарё вилоятида тадқиқот мақсадларида 275 га майдонга экилган, ҳосилдорлик 3 ц/га ни ташкил қилган). К.нинг ўк илдизи тупрокка 1,5—2 м чуқурликка кириб боради. Суғориладиган ерларда илдизнинг асосий қисми 30—50 см чуқурликда таралади. Пояси тик ўсади, ранги яшил, тукли. Бўйи 1,5—3,5 м гача, учки томони шохланади. Барглари йирик, барг бандлари узун. Гуллари йирик, оч сариқ (деярли оқ) қисқа бандли (5—7 мм), барг қўлтигида жойлашади. Меваси 5 уяли тухумсимон қўсақча, уз. 2,5 см, эни 1—2 см, ҳар бир уяда 2—3 та уруғи бор. Уруғи 3 қиррали, тўқ кулранг. 1000 тасининг вазни 18—24 г, уз. 3—5 мм, эни 2,5—4 мм. К. намга, ҳароратга ва ёруғликка талабчан. Ўсиш даври 124—145 кун. К. уруғи таркибида 18—20% техника мойи бор. Мойи лок-бўёқ саноатида, совун тайёрлашда ишлатилади. Куруқ поясидан 16—20% тўқишга яроқли тола олинади (к. Каноп толаси). К. алмашлаб экишда кузги бугдой, дук-қакли дон, бедадан кейин экилади. Экиш-

дан аввал ер кузда 28—30 см чуқурликда шудгор қилинади. 50x10—12 см схемада, уруғ олиш учун қатор ораси 60 см қилиб яқка қаторлаб экилади. Поя олиш учун 30—35 га кг/га уруғ сарфланади (яганалангандан сўнг кўчат қалинлиги 160—180 минг туп/га). Уруғ олиш учун 10—12 кг/га уруғлик сарфланади. Уруғ 4—6 см чуқурликка кўмилади. Экинни парвариш қилиш, қатқалокка қарши кураш, қатор ораларини ишлаш, озиклантириш ва суғоришдан иборат. Вегетация даврида 4—5 марта культивация қилинади, 2 марта озиклантирилади. К. сувга талабчан. Ер ости сувлари 1,0—1,5 пастда жойлашган ўтлоқи-ботқоқи тупрокларда 5—7 марта, ер ости сувлари чуқур жойлашган тупрокларда 8—10 марта суғорилади. Суғориш нормаси 800-1000 м³/га. К. ўргача 1 га ердан 100—120 ц кўк поя ва 4—5 ц уруғ беради. Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида юқори агротехникани қўллаб 150—180 ц/га кўк поя ва 8—9 ц уруғ олиш мумкин. Навлари: Ўзбекистонда «Ўзбекистон-3876», «Ўзбекистон-2142», «Кубан-338» навлари экилади. Зараркундалари: тунламлар, лавлаги қандаласи, битлар, трипслар ваб. Касалликлари: поянинг кулранг чириши, альтернариозлар. Ҳапима Отабоева.

КАНОПТОЛАСИ — каноپ ўсимлиги поясидан олинадиган узун тола. Ингичка, майин ва пишик, нам тортиш хусусияти (гигроскопиклиги) юқори бўлади. К. т. олиш учун каноп ўсимлигининг пояси ўрилганидан сўнг даланнинг ўзида махсус машинада бошоклари, уруғларидан тозаланади. Тозаланган поялар боғ-боғ қилиниб, каноп 3-дларида махсус эритмали сув тўлдирилган ховуз ёки сув ҳавзаларида ивителиди. Сўнгра тола ажратиш машинасида пўстлоқдан толалар ажратиб олинади ва меъёрига етгунча қуригилади. Каноп ўсимлиги Ўзбекистонда ҳам экилгани учун К. т. маҳаллий материал ҳисобланади. Ундан,

асосан, қоплик газлама, ўров материаллари, брезент, каноп ип (аркон) олинади.

КАНОПУС — Кема куйруғи юлдуз туркумининг энг ёруғ юлдузи. Равшанлиги (1-юлдуз қатталигида) бўйича осмоннинг Шим. ярим шаридаги энг ёруғ юлдузи сириусдан (қатта ит юлдуз туркумида) кейин туради. Осмоннинг Жан. ярим шарида жойлашганлиги учун Ўзбекистон ҳудудидан кўринмайди.

КАНОЭ (испанча сапоа — қайик) — спорт қайиғи; шакли қайикка ўхшасада, эшак ўрнатиладиган айриси бўлмайди, сирти силликланган фанер ёки пластмасадан ишланган. Эшакчилар сони — 1, 2, 6 киши бўлади. 1 кишилик К.нинг уз. 520 см гача, кенлиги камида 75 см, оғирлиги камида 16 кг бўлади. 2 кишилик К.да бу рақамлар 650, 75, 20 ва 6 кишилик К.да эса 1100, 85, 50 га тенг. Спортчилар бир куракли эшакни бир тиззага чўккалаган ҳолда эшадилар. Эркаклар пойгаси (1 ва 2 кишилик К.да) 1936 й.дан олимпиада мусобақалари дастурига киритилган (яна қ. Байдарка ва каноэда эшак эшиш).

КАНПИР ДЕВОР, Кампир девор, Девори кан(м)пирак — Ўрта Осиёда дехқончилик воҳаларини кўчманчилар ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида барпо қилинган мудофаа иншоотлари тизимининг харобалари. Маъноси «қазилган» (чоҳ) демакдир. Талаффузда «н» б-н «м» алмашуви кузатилади. Пир сўзи эса қад. пайрйа — айлана, ўров маъносида. Демак кан(м)пир сўзининг ўзи хандакли девор дегани. Девор сўзи канпир сўзининг туб маъноси унутилганда қўшилган. 1) қад. Бухоро воҳасидаги шаҳар-қишлоқларни ўраб олган мудофаа девори (Девори канпирак). М.Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асари (Ю-а.)даги маълумотга кўра, К.д. 782—831 й.ларда қурилган. Масъудий (Ю-а.)нинг ёзишича, К.д. қад. Суғд подшолари замонида

бино қилинган. Наршахий маълумоти К.д.нинг қайта тикланган даврига тўғри келади. К.д. харобаларини археологик жиҳатдан ўрганиш ёзма манбалардаги маълумотни тўла тасдиқлади. Масъудий хабар қилган дастлабки кўхна девор Наршахий ёзган К.д.га қараганда анча кичик майдонни эгаллаган. Сунъий марза ҳолида сақланган. К.д. харобаларининг эни 25—35 м, бал. 1—3 м, баъзи ерларда 4 м гача етади. Дастлабки вақтларда унинг кенглиги 12—14 м, бал. 8—10 м, уз. 336 км бўлган; 2) қад. Суғд воҳасини ўраб олган К.д. 8-а. охири — 9-а. бошларида бино қилинган. Уз. 120 км. Сунъий кўтарма ҳолида сақланган К.д. харобасининг кенглиги 15—20 м, бал. 2—4м; 3) қад. Усрушона воҳасини ўраб олган. Бу девор ҳам сунъий кўтарма ҳолида саланган бўлиб кенглиги 15—20 м, баъзи жойларда, ҳатто 25 м. Бал. 1 м дан 3 м гача; 4) қад. Фарғона водийсининг ғарбидаги К.д. 8-а. охири — 9-а. бошларида бино қилинган. Девор харобаси шим.дан жан.га йўналган бўлиб, жуда яхши сақланган. Кенглиги 12—15 м, бал. 2—4 м; 5) қад. Тошкент воҳасини шим. тарафдан ўраган К.д. Хўжакентдан Сирдарёгача чўзилган бўлиб, харобаларининг кенглиги 10—15 м, бал. 1—2 м. 8—9-а.ларда Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги даврида Бухоро, Суғд ва Усрушона воҳалари атрофидаги К.д.лар бир-бири б-н туташтирилиб, ягона мудофаа тизими вужудга келтирилган. К.д.лар кўчманчи қабила, элатларнинг ўтроқ деҳқончилик воҳаларига босқинчилик, талончилик юришларига қарши тўсиқ ҳосил қилиш учун бино этилган. Уларнинг йўналиш чизиқлари Бухоро, Суғд, Усрушона, Тошкент ва Ғарбий Фарғона воҳаларининг 8—9-а.лардаги обод ерлари чегаралари ва катта-кичиклигини аниқлашга ёрдам беради. 10-а.да (сомонийлар даврида) К.д.лар ўз аҳамиятини йўқотиб, харобага айлана бошлаган (яна қ. Мудофаа деворлари). Ад. Муҳамедов Х., Қадимий мудофаа деворлари, Т., 1973. Ўткир Алимов, Мирсодиқ Исоқов.

КАНПУР — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Уттар-Прадеш штатида, Ганг дарёси соҳилида. Аҳолиси 2 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Мухим транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг Ганг водийсидаги йирик саноат ва савдо маркази. Саноатининг етакчи тармоқлари — тўқимачилик (жун ва ип газлама) ва қўн пойабзал. Минерал ўғитлар ишлаб чиқарилади. Металлсозлик, аниқ ва қ.х. машинасозлиги, авиасозлик, радиоэлектроника, кимё саноати, трикотаж ва озиқ-овқат корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик ривожланган. Ун-т, Марказий тўқимачилик, Технология ин-тлари бор. Шаҳарга 18-а.да асос солинган.

КАНСИ (ҳақиқий исми Сюань Е., (1654.4.5-1722.20.12, Пекин) - Хитойдаги манжурларнинг Цинь сулоласи императори (1662 й.дан). К. хукмронлиги вақтида манжурлар томонидан Хитойни истило қилиш тугалланган. Қўшни халқлар ва давлатларга нисбатан босқинчилик сиёсати олиб борган. 1691 й.да Халхани босиб олган, Ойрат хонлиги б-н уруш олиб борган. К. даврида Тибетда манжурлар сулоласининг хукмронлиги мустаҳкамланган, Амур дарёси бўйидаги рус қишлоқларига ҳужумлар уюштириб турган, Россия б-н Нерчинск шартномаси тузилган (1689). Унинг буйруғига биноан, Хитойда энг тўлиқ «Канси цзидянь» иероглиф луғати тузиш бошланган.

КАНТ (Kant) Иммануил (1724.22.4 — Кенигсберг — 1804.12.2) — немис файласуфи. Немис классик фалсафасининг асосчиларидан бири. Кенигсберг ун-тида проф. (1770—96). Мантиқ ва метафизикадан ҳамда табиий фанлардан, хусусан, геогр.дан дарс берган. К. критицизм ёки трансцендентал фалсафанинг асосчиси ҳисобланади. К. фалсафаси куйидаги ривожланиш босқичини босиб ўтди: 1) , табиий-илмий босқич (1747—|1755) — бу даврда «Осмоннинг умумий табиий тарихи ва назарияси» (1755) аса-

рини ёзди, бунда у ўзининг космогоник назариясини олга сурди (к. Кант гипотезаси); 2) метафизик босқич — у Вольф метафизикасидан воз кечиб, танқидий олами ва ақл-идрок оламининг шакли ва асослари ҳақида», 1770); 3) танқидий босқич — бу даврда К. кўпроқ билиш муаммолари б-н шуғулланди. «Соф ақлнинг танқиди» (1781), «Амалий ақлнинг танқиди» (1789), «Мулоҳаза қобилятининг танқиди» (1790) асарлари шу даврда ёзилган. К. билиш назариясида агностицизмга мойил. К. билиш жараёнида «нарса ўзида» б-н «биз учун нарса»ни бир-биридан фарқ қилади. «Нарса ўзида» — ўзича мавжуд бўлган объектдир. «Биз учун нарса» — объектнинг инсон идрок қилган қисмидир. Унинг фикрича, инсон «нарса ўзида» (моҳият)ни билишга қодир эмас, у фақат «биз учун нарса»ни, яъни ҳодисаларни билиши мумкин. К. агностицизми инсон билими аниқ тарихий характерга эга эканлиги б-н чегараланганлигига, инсон ҳеч вақт ҳамма нарсани охиригача билиб ололмалигига асосланган. Борлиқнинг барча қисмлари билиш объекти бўла олмаслиги ҳам бу ерда муҳим аҳамиятга эга; 4) танқидийдан кейинги босқич — бу даврда К. мантиқ, пед., табиий геогр. ва прагматик антропология (яъни характерология)га оид маърузаларини нашр эттирди. К. фикрича, инсон тажриба ва амалиёт б-н ҳар қандай билимга эга бўлавермайди. Инсонда априор (тажрибагача) билимлар ҳам бўлади. Булар туғма билимлардир (мас, мат., фалсафа ва б.). Илмий билишнинг ишончлилиги ва ҳақиқийлиги унинг энг умумийлиги ва зарурийлиги б-н белгиланади. К. ўз фалсафасида билиш назариясини биринчи бўлиб фалсафий муаммо сифатида атрофлича ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. К.нинг ахлоқий қарашлари унинг «Ахлоқ метафизикаси асослари» (1775), «Инсон табиатидаги азалий ёмонлик» (1792) каби асарларида баён қилинган. Ахлоқий бурчни ахлоқий қонун шаклида таърифлайди. Унинг маъноси шуки,

ҳар бир инсон шундай хатти-ҳаракат қилиши лозимки, бу бошқалар учун ҳам қоидага айлансин. К. виждонни ахлоқий ҳакам деб таърифлайди. Инсонларнинг бир-бирига муҳаббати ва ҳурмати асосий инсоний бурчлардир. Гаман, Гердер ва Якоби К.нинг ғояларига қарши чикдилар. Фихте, Шеллинг, Гегель эса ўзларининг идеалистик метафизикасини К. номи б-н боғладилар. К. ўзининг ижтимоий фалсафасида ахлоқни сиёсатдан устуворлигини таъкидлайди. У бошқа халқлар ерларини босиб олиб ўзини оқлашга уринишни, жиноят қилиб ўз айбига иқрор бўлмасликни, ажратиб ташла ва ҳукмронлик қил ақидасини ахлоққа зид хатти-ҳаракат деб баҳолайди. К. фикрича, инсон ҳуқуқи муқаддасдир. К.нинг қарашлари кейинги илмий ва фалсафий тафаккур тараққиётига таъсир кўрсатди. 19-а.нинг 60-й. ларида Кант ғоялари асосида неокантчилик вужудга келди. Абдулла Аюпов.

КАНТ ГИПОТЕЗАСИ, астрономияда — немис файласуфи И. Кант Қуёш системасининг пайдо бўлиши ҳақида яратган гипотеза (1755). Унга кўра, дастлаб олам газ ва чанг булутларидан иборат бўлиб, вақт ўтиши б-н бутун олам тортишиш қонунига кўра, газ-чанг зарралари ўзаро тортишиб, нисбатан зич булутларни шакллантирган. Кейинчалик улардан Қуёш ва сайёралар пайдо бўлган. Бу гипотеза, бир қарашда тўғридек туюлсада, ўша даврда уни газларнинг кинетик назарияси, термодинамика ва атом назарияси асосида қарашга имкон бўлмаганлиги учун жиддий камчиликларга эга бўлган (гипотезада «зарралар» ҳақида гапирилади, бироқ Кант даврида газлар атом ва молекулалардан ташкил топганлиги ва уларнинг чанглардан фарқи маълум эмас эди).

КАНТАБРИЯ ТОҒЛАРИ - Испаниянинг шим. қисмида, Бискай қўлтиғи соҳиллари бўйлаб 500 км масофага чўзилган. Энг баланд жойи 2613 м

(Торре-де-Серредо тоғи). Асосан, кварцит, оҳақтош, қумтошлардан иборат. Карст рельеф шакллари кенг тарқалган. Иклими нам, йиллик ёгин 1000 мм. Дарёлари серсув. Шим.да нисбатан нам ён бағирларида кенг баргли ўрмонлар, жан.да — ксерофит буталар усади, альп ўтлоклари тарқалган. Тошқўмир, темир ва полиметалл рудалари олинади. Миллий парклар ташкил этилган.

КАНТАТА (лот. cantare — куйламоқ) — яккахон хонандалар, хор ва оркестрга мўлжалланган мусиқа асари. Шаклан ораторияга яқин, лекин ҳажми кичиклиги, мазмунида драматик ривож йўқ (ёки сусти)лиги б-н фарқ қилади. Одатда, оркестр муқаддимаси, бир нечта ария, речитатив ҳамда хор қўшиқларидан иборат бўлади. 17-а.да Италияда ривож топди (Г. Кариссими, А. Страделла, А. Скарлатти ва б.). 18-а. бошида Германияда диний К. юзага келди (Г.Ф. Телеман, И.С. Бах). Кейинчалик дунёвий ва диний К.лар бошқа мамлакатларга тарқалиб, мазмунан ва шаклан бойиди. Францияда Л. Керубини, Ф.Ж. Госсек, Г. Берлиоз, Германияда Ф.Шуберт, И. Брамс, П. Хиндемит, Россияда Н. Римский-Корсаков, С. Танеев, С.Рахманинов, С. Прокофьевлар К.нинг ёрқин намуналарини яратишди. Ўзбекистон композиторлари ҳам шаклан ва мазмунан ранг-баранг К.лар яратишган: С. Юдаков, «Мирзачўл», «Муборақбод»; С. Бобоев, «Ҳосил байрами»; М. Левиев, «Оқ олтин»; О. Ҳалимов, «Қорақалпоғистон» ва б.

КАНТЕМИР Антиох Дмитриевич [1708. 10(21).9, Константинополь — 1744.31. 3(11).4, Париж] — рус шоири ва дипломати. 18-а. рус классицизми ва янги ҳажвий шеърятининг асосчиларидан. Петербургда таълим олган. 1732 й.дан Буюк Британияда, 1738—44 й.ларда Францияда элчи бўлиб ишлаган. Дастлабки ижодини таржимадан бошлаган. 1729 — 31 й.лардаги ҳажвий шеърларида Петр I ислохотларини ҳимоя қилган. К.

қасидалар, мактублар, масаллар, дostonлар («Петрида»), фалсафий ва эстетик трактатлар («Табиат ва инсон ҳақида», 1742 ва б.) ёзган.

КАНТИЛЕНА (лот. cantilena - куйлаш) — 1) равон ва оҳангдор ривожига асосланган вокал ёки чолғу куйи; 2) мусиқа асари ижросида куйчанликнинг етакчи омил бўлиб чиқиши; 3) 17-а. охиридан оҳангдор куй ва ашулалар тури.

КАНТО ЗИЛЗИЛАСИ, Токио зилзиласи — Япониянинг Токио ва Йокохама ш.лари жойлашган Канто р-нининг жан. қисмида 1923 й. 1 сент.да содир бўлган талафотли зилзила. Зилзила кучи, 12 балли шкала бўйича 10— 11 балл, магнитудаси 7,9 бўлган. Зилзила эпицентра Йокохамадан 60 км, Токиодан 104 км узоқликда, Сагами қўлтиғида жойлашган. Кейинги маълумотлар бўйича у ерда 1649, 1703, 1855, 1891 й.ларда ҳам талафотли зилзилалар рўй берган. Лекин, 1923 й.даги К.з. Япония тарихида энг кўп қурбонлар ва талафотлар келтирган зилзила ҳисобланади. Ушбу зилзила оқибатида 142807 киши ҳалок бўлган, 128266 уй батамом қулаган, 126233 уйга зарар етган ва 447218 уй ёниб кетган. Зилзиладан кейин бир неча дақиқа ўтгач, бир вақтнинг ичида кўп жойлардан ёнгин чиқиб, Токио ш. олов ҳалқаси ичида қрлган ва ёнгин кўплаб одамлар ўлимига сабаб бўлган. Ундан ташқари,Сагама қўлтиғи, Идзу, Миура, Басо я.о.лари, зилзила таъсирида вужудга келган ва тўлқин баландлиги (амплитудаси) 10 м дан ортик бўлган цунамидан ҳам катта талафот кўрган. Бу зилзиладан кейин Токио ун-тида ва Япониянинг бир қанча шаҳарлари (Киото, Сендай ва б.)даги ун-тлар қошида сейсмология ин-тлари ташкил этилди, сейсмик ст-ялар тармоғи кенгайтирилди.

КАНТОР (Cantor) Георг (1845.3.3, Петербург — 1918.6.1, Галле) — немис математиги. Берлин ун-тини тугатган

(1867). Галле унти проф. (1872 — 1913). Тўпламлар ва трансфинит сонлар назариясини (қ. Тўпламлар назарияси) яратган. Ҳақиқий сонлар тўпламининг саноксизлигини исботлаган (1874), тўпламлар кувватлигининг умумий тушунчасини ифодалаган (1878). Лимит нукта, ҳосилавий тўпламлар назариясини киритган, иррационал сонлар назариясини ривожлантирган. Математик анализ, ҳақиқий ўзгарувчининг функциялар назариясида К. номи б-н боғлиқ муҳим тушунчалар бор.

КАНТОРОВИЧ Леонид Витальевич [1912.6(18).1, Петербург — 1986.7.4, Москва] — рус математики ва иқтисодчиси, акад. (1964). Ленинград ун-тини тугатган (1930). Илмий ишлари ҳисоблаш мат.сини иқтисодиётда таъбиқ этишга бағишланган. Биринчи бўлиб функционал анализ усулларини ҳисоблаш мат.сига қўллаган, хусусан, операторли тенгламаларни тақрибий ечиш усулларини ишлаб чиққан. Чизикли дастурлаш соҳасига асос солган. Чизикли дастурлаш асосида иқтисодий ресурслардан энг самарали фойдаланиш б-н боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш моделини яратган. Энг мақбул иқтисодий моделлар таҳлилида пайдо бўладиган объектив шартланган нархларни муҳим қийматларини аниқлади. Бу тадқиқотлар халқ хўжалигини оптимал режалаштириш ва бошқариш назариясини яратишда ҳамда нарх белгилаш, рента назарияси, капитал қўйилмалар самарадорлиги ва б. муаммоларни ишлаб чиқишга ёрдам берди. Умрининг охирида иқтисодиётда мат. моделлар б-н шуғулланган. Нобель мукофоти лауреати (1975, Т.Ч. Купманс б-н бирга). Ас: Математические методы организации и планирования производства, Л., 1939; Наилучшее использование ресурсов, Л., 1965; Оптимальные решения в экономике, Л., 1972.

КАНТХО — Вьетнамнинг жан. қисмидаги шаҳар. Меконг дарёси дель-

тасидаги порт. Хаузянг провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 216 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Шолчилик р-нининг маркази. Шоли окланади, кокос мойи ишлаб чиқарилади; совунгарлик, тамаки корхоналари бор.

КАНУРИ (ўзларини бери-бери, ага деб атайдилар) — халқ. Асосан, Нигерияда (5,1 млн. киши), шунингдек, Нигер, Чад, Камерунда яшайди. Умумий сони 6 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Канури тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Кларнинг аждодлари қадимдан Чад кўли атрофидаги ҳудудларда яшашган. Суғорма деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланади.

КАНЦЕПОЛЬСКИЙ Иосиф Самуило вич (1903.10.10, Зельва қишлоғи, Беларуссия — 1976.2.10, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968). Киме фанлари дри (1960), проф. (1967). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1930). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида лаб. мудир (1943—75). Илмий ишлари маҳаллий хом ашёлар ва саноат чикиндилари асосида портландцементнинг янги турларини олиш ва саноатда қўллашга оид. Кизил қиянинг табиий куйган тупроқ (глиеж)ларини портландцементга гидравлик қўшимча сифатида ишлатиб, глиеж — портландцемент синтез қилган. 1940 й.да бу цемент Кувасойда, 1948 й.дан эса Ўзбекистоннинг барча цемент з-дларида ишлаб чиқарила бошлаган. Унинг раҳбарлигида цемент коррозияси ва унга қарши кураш чораларини излашга дойр фундаментал тадқиқотлар ўтказилган.

КАНЦЕРОГЕН МОДДАЛАР (лот. cancer — рак ва genes — келтириб чиқармоқ), канцерогенлар, онкогенн моддалар — маълум шароитда организмга таъсир қилганда рак ва б. ўсмалар пайдо қилувчи кимёвий моддалар. 500 га яқин хили маълум. Полициклик углеводо-

родлар, азобўёқлар, ароматик аминлар, нитрозаминлар, оғир металл тузлари, алкалоидлар, токсинлар ва б. К. м.га киради. Уларнинг кўпчилиги мутагенлар ва иммунодепрессантлардир. К. м. одам ва ҳайвон организмга ташқаридан кириши (экзоген К.м.) ёки организмнинг ўзидан канцероген бўлмаган моддалардан пайдо бўлиши (эндоген К.м.) мумкин. Баъзи эндоген маҳсулотлар (стероид гормонлар, триптофан метаболитлар ва б.) кўп тўпланса ёки си-фати ўзгарса, улар ҳам К. м. хоссасига эга бўлади.

КАНЦЛЕР (нем.Капpler) - 1) бир қанча давлатларда олий мансабдаги шахс (мас, Германия ва Австрияда федерал К. — ҳукумат бошлиғи; Буюк Британияда хазина К.и — молия вазири, лорд-К. — лордлар палатасининг раиси); 2) Россияда 1917 й.гача — олий гражданлик даражаси (1-синф). Ташки сиёсат раҳбарлари (ташки ишлар коллегияси президентлари ва ташки ишлар вазири)га берилган (яна қ. Рейхсканцлер).

КАНЪОН ибн Хом ибн Нух — Нух пайғамбарнинг набираси. Афсоналарга кўра, отаси б-н бирга Нухнинг дуо-ибадига учраган ва Шом соҳилларига келиб, шу ерда ундан 11 ўғил дунёга келган ва булар 11 қабилага бўлиниб шу ерда яшаганлар ва бу жойлар кейинчалик К. мамлақати деб юритилган. К. ерлари Финикия деб аталмиш жойлар бўлиб, унга Сайда (Сидон), Сур (Тир) ва Байрут ш.ларидан иборат Фаластин ва Суриянинг бир қисми қараган. Афсоналарга кўра, К. қабиласини чивин талаб ўлдирган эмиш.

КАНЪОН (испанча сапон — дара) — икки ён бағри жуда тик, чуқур ва туби дарё водийси. Колорадо дарёсидаги (АҚШ) Катта Канъон йирик К.лардан ҳисобланади.

КАОЛАК — Сенегалнинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Каолак вилоятининг

маъмурий маркази. Аҳолиси 194 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Салум дарёсидаги порт (ер ёнғоқ, донли экинлар экспорт қилинади). Ер ёнғоқ мойи ишлаб чиқарилади. Денгиздан туз олинади.

КАОЛИН (Хитойнинг Цзянси провинциясидаги жой номидан) — оқ рангли гил, асосан, каолинитдан ташкил топган. Вулканизм б-н боғлиқ бўлган гранит, гнейс, сланец ва б. таркибида дала шпатлари бўлган тоғ жинсларининг нурашидан ёки гидротермал ўзгаришидан ҳосил бўлади (бирламчи К.). Кварц ва б. ўзгармаган минераллар б-н аралашган ҳолда учрайди. Бирламчи К. ювилиб, тургун сув қавзаларида қум орасида майин дисперс гил чўкиндиларидан иборат қатлам, линза шакллари ҳосил қилса, ундаги К. иккиламчи К. дейилади. Ер юзасига яқин ётувчи К. очиқ усулда казиб олинади, кейин бойитилади. К. қоғоз, чинни, фаянс, кимё, резина саноатида, ўтга чидамли буюмлар ва изоляторлар тайёрлашда ишлатилади. К.нинг жаҳондаги ресурслари 20 млрд. т чама-сида, шунинг ярмига яқини АҚШда. К. конлари Украина, Кавказ, Уралда, Ўзбекистонда Оҳангарон, Сувкайтди, Қарноб, Қувасой, Овминзатоғ, Олтинтоғда бор.

КАОЛИНИТ — қат-қатли силикатлар кенжа синфига мансуб минерал, кимёвий таркиби $Al_4[Si_4O_{10}](OH)_8$. Гилларнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. К.нинг политипни модификацияларидан диккит ва накрит маълум. Моноклин сингонияли, олти қиррали кристаллчалар шаклида. Қаттиклиги 1 — 1,5; зичлиги 2,5—2,7 г/см³, кучли гигроскопик. Соф ҳолда ранги оқ, қўшимчалари бўлса сарғиш, баъзан қизил, қора ва оч-яшил рангда ҳам бўлади. К. кенг тарқалган иккиламчи минерал. Нураш жараёни маҳсули. Турли чўкинди тоғ жинслари таркибида мавжуд. H₂S₀4'на қайнатилганда эрийди. Қуруқ К. сувни тез шимади ва ёпишқоқ гил ҳосил

килади. К., асосан, каолинланиш натижасида ҳосил бўлади, Ўзбекистонда кенг тарқалган. Чинни ва фаянс, керамика, резина саноатида, қурилишда, қоғоз и.ч.да (тўлдирувчи ва қопловчи) ишлатилади. К.дан алюминий ҳам олиш мумкин.

КАОЛИНЛАНИШ — гилли минераллар (асосан, дала шпатлари ва слюдалар)нинг ўзгариши ҳисобига каолин юзага келган ҳолда тоғ жинсларининг ўзгариши. К. 2 хил шароитда: алюмосиликатларга бой магматик ва метаморфик жинсларнинг нураши (экзоген) ва паст т-рали гидротермал сувларнинг алюмосиликатларга таъсир қилиши (эндоген) йўли б-н содир бўлади. Экзоген К. Ер тарихининг тошқўмир, юра ва учламчи даврларида нам, субтропик иқлим шароитларида юз берган. К. натижасида пайдо бўлган каолинитнинг асосий конлари ҳам шу даврга хос. Эндоген К.да каолинит алюмосиликатлар ва б. минералларнинг ўрнини эгаллаб, уларнинг шакли ва кифасига ўтиб, псевдоморфозалар ҳосил қилади. Бу жараён кўпроқ рудали конлар атрофидаги тоғ жинслари орасида бўлади. К. жараёни олтингургуртли, карбонат ангидридли ва галоидли эритмалар ҳамда гуминли кислоталар катнашуви натижасида юз беради. Ўзбекистонда К. жуда кенг тарқалган, айниқса, рудали конлар атрофидаги тоғ жинсларининг ўзгариши б-н боғлиқ ҳолда кўп кузатилади.

КАП СОЙЛИГИ — Атлантика океани ва тубининг жан.-шарқий қисмидаги кенг пасайган жойи. Африканинг жан.-ғарбий материк ён бағри б-н Атлантика океани ўрталиқ тизмаси ва Кит тизмаси оралиғида. Узунлиги шим.дан жан.га 1500 км, кенглиги 1000 км, энг чуқур жойи 5520 м. Юзаси сертепа, бал. 3000 м гача бўлган сув ости вулканлари бор. Кизил рангли гил чўкиндиларидани иборат.

КАП ТОҒЛАРИ - Африка жан.даги тоғлар, ЖАР худудида. Уз. 800 км, энг

баланд жойи 2326 м. Сойликлар б-н ажралган параллел тизмалардан иборат. Қумтош ва кварцитлардан тузилган. Иқлими қиши серёғин ўрта денгиз типидеги иқлим. Ёғин бир меъёрда ёғади (йилига 600—800 мм). Қишда чўққилар қор б-н қопланади. Шамолга тескари ён бағирлари ва ички водийлари ландшафти чалачўл. Ён бағирлари аралаш ўрмонлар, доим яшил бу-талар б-н қопланган. Бант-бок миллий парки бор.

КАПА, ч а й л а — ибтидоий жамоа давридан қолган бошпана бўлиб дарахт шохи, камиш, жўхори пояси, мато, пичандан қуриладиган мавсумий (ёзлик) турар жой, ўтов. Тузил и ши ва устига ёпиладиган тўшамаси б-н бир халқ К.си иккинчи халқниқидан фарқ қилган. Ўрта Осиёда К.лар конуссимон ёки гумбазсимон шаклда, деворлари махсус новдалардан тўкилиб, устидан шох-шабба, ўсимлик поялари ташланган. Эшик оғзи камиш ёки мато б-н ёки махсус ишланган гулдор кигиз б-н ёпилган. Атрофи ва усти камиш, бордон ёки чий б-н беркитиладиган тури олачиқ деб номланган, айрим ерларда сомон сувоқ ҳам қилинади. Ундан чорвадорлар, деҳқонлар дала ишлари бошланган вақтда фойдаланадилар. Узумзор боғ, полиз экинлари тепасидаги К.лар ердан 2—3 м баланд, тўрт устун тепасига қурилган. Иқлими иссиқ мамлакатлар (мас, Океания)да хали ҳам турар жойнинг асосий тури сифатида сақланган.

КАПАБЛАНКА (Capablanca) Хосе Рауль (1888.19.11, Гавана, — 1942.8.3, Нью-Йорк) — кубалик шахматчи, дипломат. 3-жаҳон чемпиони (1921—27). 4 ёшида шахматни ўрганиб, 14 ёшида Куба чемпиони бўлган ва сўнг бир қатор муваффақиятларга эришган: жаҳон чемпиони Э. Ласкер б-н бўлган матчни ютган (1921), Сан-Себастьян (1911), Лондон (1922), Нью-Йорк (1927), Москва (1936) да ўтказилган халқаро турнирларда биринчи мукофотларни қўлга киритган.

1936 й. Ноттингемда М.М.Ботвинник б-н бирга турнир ғолиби бўлган. Шахмат ўйини техникасини мукамаллаштиришда К.нинг хизматлари катта. «Менинг шахматдаги шуҳратим», «Шахмат ўйини асослари», «Шахмат ўйини дарслиги» ва б. китоблари бор.

КАП-АИТЬЕН — Гаитидаги шаҳар, Атлантика океани соҳилида. Аҳолиси 100,6 минг киши (1995). Т. й. станцияси. Денгиз порти (четга кофе, шакарқанд, ҳўл мева чиқаради). К-х- райони маркази (сизаль, шакарқамиш, кофе, какао, банан, тамаки ва б.). Кофе, какао, шакарқамишни қайта ишловчи корхоналар мавжуд. К.-А. яқинида мис конлари бор. Шахарга 1670 й.да асос солинган. Мустамлакачилик даврида Кап-Франсе деб аталиб, Сан-Доминго француз мустамлакасининг маъмурий маркази бўлган. 1807—20 й.ларда «Гаити давлати» пойтахти эди. Шаҳар атрофида ўша даврларга оид тарихий ёдгорликлардан Ла-Фарьер қальаси қрлдиклари ва Сан-Суи саройи сақланган.

КАПАЛАК ҚУРТИ — капалаклар тухумидан чиқадиган чувалчангсимон ҳашарот. Ўсимликларнинг турли қисмлари, баъзи турлари жун, мум ва б. органик моддалар б-н озикланади. Тухумдан чиққан К.қ. жуда кичик бўлади. Кетма-кет туллаб, ғумбакка айланади; ғумбакдан вояга етган капалак чиқади. К.қ.нинг гавдаси кўп бўғимли; оғиз органлари кемирувчи типда тузилган. Бошқа ҳашаротлар қуртларидан корин бўлимида калта ва тўмтоқ, бўғимларга бўлинмаган. 8 жуфт сохта оёқлар бўлиши б-н фарқ қилади. К.қ. шу оёқлари ёрдамида ҳаракатланади; кўкрак оёқлари эса озикни ушлаб туради. Сўлак безларининг бир қисми ипак безларига айланган. Бу безлар ишлаб чиқарган суюқлик ҳавода қотиб, ипак ипларни ҳосил қилади. Иплардан қуртлар пилла ўрайди ёки ин ясайди. К.қ. эркин ёки яширин ҳаёт кечиради. Айрим К.қ. дарахтлар барги, нов-

даларини ўраб олган тўрсимон инларида тўда бўлиб яшайди. Эркин ҳаёт кечирадиган К.қ.нинг ранги ва шакли атроф муҳитга мослашган бўлади. Бир қанча К.қ. турли экинлар, мевали дарахтлар ва б. ўсимликларга, озик-овқат заҳиралари, жундан тўқилган газламалар ва кийим-кечакларга жиддий зиён етказди. Тут ипак қуртининг пилласидан тўқимачилик саноати учун қимматли хом ашё — ипак олинади (яна қ. Ипакчилик).

КАПАЛАКГУЛ (*Viola hortensis grandiflora* Witt.) — бинафшадошлар оиласига мансуб бир ва икки йиллик манзарали ўсимлик. Европа ва Осиёда усади. Пояси туксиз. Барги тухумсимон, узун бандли. Гули кўпинча уч тусли, икки жинсли, гулбанди узун. Косачабарг ва тожбарглари 5 тадан, туташмаган. Чангчиси 5 та, уруғчиси битта. Меваси — кўп уруғли кўсак. Эрта баҳордан кеч кузгача гуллайди. К. манзарали ўсимлик сифатида хонадонларда, истироҳат боғларида ўстирилади.

КАПАЛАКЛАР, тангачаканотлилар (*Lepidoptera*) — тўлик метаморфоз б-н ривожланадиган ҳашаротлар туркуми. Мезозойнинг бошларида келиб чиққан; асосий оилалари палеогеннинг бошларида шаклланган. Қазилма қолдиклари, асосан, бўр давридан маълум. Кўпчилик К.нинг оғиз органлари юксак ихтисослашган сўрувчи хартумдан иборат бўлиб, бошининг остки томонида спирал шаклда ўралиб туради. Пардасимон қанотлари рангли тангачалар б-н қопланган. Қанотларининг ранги, айниқса, уларнинг турли рангда товланиши рангсиз тангачаларнинг ёруғлик нуруни ҳар хил бурчак остида сингдириши б-н, қора, сариқ ва б. рангли доғлар эса пигмент б-н боғлиқ. Мўйловларининг шакли ва узунлиги ҳар хил. Ёзилган қанотлари 3,2 мм дан (митти куячалар) 300 мм гача (тунламлар). Тухумларининг шакли ҳар хил бўлиб, систематик аҳамиятга эга. Қуртларида 3 жуфт кўкрак оёқдари б-н бирга 5

жуфт сохта қорин оёқлари ҳам бўлади. Ғумбаклари ёпик (кўпинча, пилла ичида), тубан вакилларида очик (эркин) бўлади. К. одатда, тубан К. (тенг қанотлилар) ва юксак К. (ҳар хил қанотлилар) кенжа туркумларига бўлинади. Айрим ҳолларда оғиз органлари кемирувчи типда бўлган тишли қуялар алоҳида кенжа туркумга ажратилади. К. туркумининг системаси аниқ ишлаб чиқилмаган, 100 дан 200 гача оилага ажратилади. 140 мингга яқин тури маълум. К. фаунаси, айниқса, тропик минтақада хилма-хил. Ўзбекистонда 1500 га яқин тури аниқланган. Тунлам капалаклар, одимловчилар, барг ўровчилар оилалари, оловранг К.лар, қуялар катта оилалари, айниқса, турларга бой.

Кўпчилик К. шомда ёки кечаси, айримлари кундузи фаол ҳаёт кечирилади. Вояга етган К. гул нектари ёки ўсимлик (баъзан қайвонлар) шираси б-н озиқланади. Кўпчилик К. имагосининг оғиз органлари редуцияга учраган, озиқланмайди (афагия). Тишли тунламлар гул чанги б-н озиқланади. К. вояга етган даврида бир неча кун, ҳатто бир неча соатдан (озиқланмайдиган турлари) бир неча ойгача (вояга етган даврида қишлайдиган К.) яшайди. Кўпчилик К.нинг қуртлари фитофаг, лекин сапрофаглар, керотофаглар (юнг ва патхўрлар), йирткичлар, ҳатто паразитлар (тропикада) ҳам учрайди. Йиллик ривожланиш цикли турлича; кўпчилик турлари (моновольгинлар) йилда бир марта, бошқалари (би-ва пол ивол ьти н л а р) икки ёки кўп марта наел беради; дарахтларнинг ёғочлик қисмида ривожланадиган турлари генерацияси 2—3 йил давом этади. Одатда, қуртлик даврида, баъзи турлари имаго ёки тухум даврида қишлайди. Айрим турларининг д и а п а у з а с и турли ривожланиш даврларида ўтади. Баъзи К., айниқса чўлда тарқалган турлари езда ҳам диapaузaга ўтади. Кўпчилик К. (аксарият, ихтисослашганлари) ўсимликларни чанглатишда иштирок этади. Тут, айлант ва хитой дуб ипак қуртлари К.и ипак олиш мақсадида қўлда боқилади. Кўпчилик К. қуртлари

(тунламлар, қуялар ва б.) қ. х. экинлари, ўрмончилик хўжаликлари (одимловчилар, барг ўровчилар ва б.), озиқ-овқат захиралари, юнг ва мўйнадан тайёрланган маҳсулотларга (қуялар, тунламлар ва б.) катта зиён келтиради. Ўзбекистон кудудиди К.нинг 100 дан ортик тури мевали дарахтлар ва кимматбахр ёввойи ўсимликларга зиён келтиради. Баъзи турлари (мас, кузги, ундов, ғўза, кичик қуруқлик тунламлари ва б.) ғўза ҳамда унга йўлдош экинлар зараркундалариридир. Кўпчилик К., айниқса, кундузги турларининг сони яшаш муҳитининг бузилиши, заҳарли кимёвий моддалар ва ўғитларнинг қўлланилиши туфайли кескин камайиб бормоқда. К.нинг бир қанча турлари муҳофаза қилинади. Ало-виддин Ҳамраев.

КАПАН (1938 й.дан, 1990 й.гача Кафан). — Арманистондаги шаҳар. Зангезур тоғи ён бағрида жойлашган. Т.й. станцияси. Аҳолиси 42,4 минг киши (1990-й.лар ўргалари); Арманистон кон-руда саноатининг маркази. К. атрофида мис рудаси қазиб олинади. Шаҳарда мис-руда к-ти, ёруғлик техникаси ишлаб чиқариш з-ди, трикотаж, мебель ф-калари, озиқ-овқат саноати корхоналари, ўлкашунослик музейи, театр бор. Туризм ривожланмоқда.

КАПАЧИ ҚУШЛАР (*Ptilonorhynchi*-dae) — чумчуқсимонлар туркумининг бир оиласи. Танасининг уз. 23—40 см. Патлари кўпроқ сариқ, кўкимтир қора ва ёрқин тусли, баъзан қўнғирок. Австралия ва Гвинеяда тарқалган. Нам тропик ўрмонларда яшайди. К.қ. куйкиш даврида махсус куйкиш майдончаси тайёрлайди. Уни чиганоклар, майда тошлар, мевалар, гуллар б-н безайди. Майдончада шох ва поялардан бал. 50 см гача, уз. 1 м гача қапа ҳам қуради. Мода қуш майдонча ёнидаги дарахтда оч и қ у я қуради. 1—3 та тухум қўяди. Майда мевалар, чиганоклар, ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари, чувалчанглар б-н озиқланади. 8 та уруғи ва 18 тури мавжуд.

КАПЕЛЛА (итал. *capella* — кичик ибодатхона) — 1) католик ва англикан меъморлигида унча катта бўлмаган иншоот ёки айрим зодагонларнинг оилавий ибодати учун мўлжалланган кичик ибодатхона, табаррук буюмлар сақланадиган ва хор ижро этиладиган жой. К. ибодатхоналарда (асосан, ён томонида ёки хор атрофида), сарой ва қасрларда жойлашган. Шунингдек, алоҳида К.лар ҳам қурилган; 2) (муסיқада) хор жамоаси. Дастлаб фақат кўшиқчилардан иборат бўлган; кейинчалик, чолғу мусиқа ривожинатижасида вокал-чолғу мусиқа жамоаларига айланган. Ўзбекистонда хор санъати раванқ топиб, турли хор жамоалари, шу жумладан, Ўзбек давлат филармонияси хор К.си (1952), Ўзбекистон телевидениеси ва радиоси хор К.си (1960) ташкил этилган; 3) баъзи махсус оркестрларнинг номи (ҳарбий К., ракс К.си ва б.); 4) а капелла — чолғулар жўрлигисиз хор ижрочилиги. Профессинал хор санъати услуби сифатида ўрта асрларда католик черковидаги диний маросимларда юзага келган. Нидерланд мактаби намояналари, Италия композиторлари (Ж. Палестрини ва б.) ижодида ўз чўққисига кўтарилган. Уйғониш давридан бошлаб а капелла услуби дунёвий хонандалик санъатида, хусусан, мадригал туридаги хонаки вокал жанрида ривожланди. Унда инсон овозининг бойлиги ва гўзаллиги тўла намоён бўлганлиги учун турли давр композиторларининг бу услубга кизиқиши кучайиб борган (Ф. Шуберт, И. Брамс, Б.Барток, С. Танеев, Г. Свиридов ва б.). Мазкур услубда куйлаш болгар, грузин, рус, эстон ва б. халқлар ижодида ҳам кенг тарқалган. Ўзбекистонда М.Бурҳонов а капелла жанри асосчисидир. Унинг анъаналарини Урта Осиё композиторлари ва ўзбек композиторларидан С. Бобоев, М. Насимов, И. Акбаров, Б. Умиджонов, М. Бафоев ва б. давом эттиришган.

КАПЕЛЛА — Аравакаш юлдуз

туркумининг энг равшан юлдузи. Осмон сферасининг Шим. ярим шаридаги энг ёруғ юлдузлардан бири. Қуёшдан узоқлиги 13,7 парсек. Мутлақ равшанлиги Қуёшдан 150 барабар кучли. К. жуда зич қўшалок юлдуз бўлгани учун интерферометр ёрдамида ажратиб кўриш мумкин. Ўртача кенгликда йил бўйи кўринади.

КАПЕЛЬМЕЙСТЕР (нем. *Kapelle* -хор, оркестр, *Meister* — уста, раҳбар) — дастлаб, 16—18-а.ларда хор ёки чолғу капелласи раҳбари, 19-а.да театр, хор ёки симфоник оркестр дирижёри.

КАПЕТИНЛАР (*Capetians*) — француз қироллари сулоласи (987—1328). Сулола асосчиси — Гуго Капет (987—996). Асосий вакиллари: Людовик VI (1108—37), Людовик VII(1137—80), Филипп II Август (1180—1223), Людовик IX Авлиё (1226—70), Филипп IV Чиройли (1285-1314), Карл IV (Филипп IV нинг 3-ўғли) (1322-28).

КАПИЛЛЯР СУВ — тоғ жинслари зарралари оралиғидаги бўшлиқ ва майда ёриқларни тўлдириб турувчи сув. К. с. жинслардаги суюк-томчи (сизот) суви сатҳидан юқорида тарқалган бўлиб суюқликнинг сирт тортишиш кучининг таъсири остида сақланиб туради. К. с. аэрация зонасининг пастки қисмини эгаллаб, маълум бир қалинликдаги намланиш зонасини ҳосил қилади. Бу зона пастки қисмидаги капилляр каналларни тўлик, юқори қисмидагиларни эса қисман тўйинтиради. Капилляр намланиш зонаси баландлиги капилляр каналлар диаметрига тескари пропорционалдир; каналлар диаметри қанчалик кичик бўлса намликнинг кўтарилиши шунчалик юқори бўлади ва аксинча. Капилляр кўтарилиш баландлиги, шунингдек, жинсининг намлигига ҳам боғлиқ. Нам жинсларда капилляр кўтарилиш кичик бўлади. Капилляр кўтарилиши баландлиги (h) қуйидаги формула орқали аниқланади: $h = 2A$

бунда g — капилляр канал радиуси; A — суюқликнинг капилляр доимийлиги, унинг қиймати радиуси 1 мм бўлган най қўлланганда сувнинг унда кўтарилиш баландлигига тенг. Сув учун t -ра 0° бўлганда $A=15,4$; ус — суюқлик зичлиги; g — оғирлик кучи тезланиши. Агар чакиқ жинс зарралари диаметри ва дарзлик кенглиги $2—2,5$ мм бўлса сувнинг капилляр кўтарилиши бутунлай тўхтади. Қумли жинсларда намликнинг юқорига кўтарилиш бал. $0,3—0,6$ м, кумоқ ва кумлоқ тупроқларда $1,2—1,6$ м, гилли жинсларда $3—4$ м га етади.

КАПИЛЛЯР ҲОДИСАЛАР — бир-бирига аралашмайдиган жисмлар (мас, қаттиқ жисм б-н суюқлик)нинг тегишиб турган чегара сиртида молекуляр кучлар таъсирида юзага келадиган физик ҳодисалар. Мас, суюқлик б-н идишнинг ўзаро таъсирида суюқлик сирти ботиқ ёки қавариқ шакли олади. Жумладан, капилляр (ингичка) найдаги ҳўллайдиган суюқлик сирти ботиқ, ҳўлламайдиган суюқлик сирти қавариқ бўлади. Суюқлик сиртининг эгриланиши туфайли ҳосил бўладиган капилляр босим натижасида идиш (мас, капилляр най)даги суюқлик маълум баландлик h га кўтарилади ёки пасаяди. Бунда $-h = \rho gh$ формула ўринли. ρ — суюқликнинг сирт таранглик коэффициентига, ρ — суюқлик зичлиги, g — эркин тушиш тезланиши. Баландлик h ни аниқлаш учун суюқлик сиртининг эгрилик радиусини капилляр радиуси r га алмаштирилади:

бунда: r — капилляр радиуси, ρ — чегаравий бурчак, d — демак, $h = 2a/\rho g r$. Суюқликнинг сирт таранглик коэффициентига қанча катта, капилляр найнинг радиуси б-н суюқлик зичлиги қанча кичик бўлса, капилляр найда суюқлик шунча баланд кўтарилади. К. х. табиатда, кундалик турмушда, техникада катта роль ўйнайди. Ўсимликларнинг озикланиши, организмда моддалар алмашинуви, тупроқ ва ер ости сувларининг кўчиши, ғовак моддаларнинг сув шимиши, техни-

када кенг татбиқ қилинадиган флотация (мас, фойдали қазилмаларни бойитиш) жараёни К. х.га боғлиқ.

К.х.ни биринчи бўлиб Леонардо да Винчи (16-а.), сўнгра Б. Паскаль (17-а.) ва Ж. Жюрен (18-а.) капилляр найчалар б-н тажрибалар ўтказаетганда кашф этишган. К. х. назариясини Т. Юнг (1805), П. Лаплас (1806), Ж. У. Гиббс (1875) ва И. С. Громека (1879, 1886) илмий ишларида ривожлантирганлар.

Ад.: Адам Н. К., Физика и химия поверхностей, пер. с англ., М., 1947; Громека И. С., Собр. соч., М., 1952; Фишер И. З., Статистическая теория жидкостей, М., 1961; Сиву хин Д. В., Обший курс физики, т. 2, М., 1975.

КАПИЛЛЯРЛАР (лот. *capillaris* — тола, кил), кил томирлар — одам ва ҳайвонларнинг барча тўқималари таркибидаги энг майда (нозик) қон томирлар. Қон артериядан артериолага, К. олди томирлари (прокапилляр)га, сўнгра К.га ўтади. К. уз. $0,5$ мм бўлади, девор бўшлиқлари орқали ҳаво ва моддалар алмашинуви рўй беради. К.нинг бошланиш қисми артерияга, кейинги қисми эса венага тааллуқлидир. Қон К.дан посткапиллярларга, ундан венулага ўтиб, сўнгра вена томири бўйлаб давом этади. Натижада қон айланиш доираси вужудга келади. Лимфа К.и (қон К.идан ўта нозиклиги б-н фарқ қилади) бир-бирига қўшилиб, лимфа томирларини ҳосил қилади, улар тўқималардан лимфа суюқлигини шимиб, лимфа йўлига ўтиб, охири венага қуйилади, организмдаги ёт зарралар ва касаллик кўзгатувчи бактерияларнинг лимфа тугунлари орқали зарарсизланишига ёрдам беради.

КАПИТАЛ (нем. *Kapital*; лот. *capitalis* — бош, асосий), сармоя — кенг маънода — ўз эгасига даромад келтириш хусусиятига эга бўлган жами воситалар ва маблағлар; янги қиймат келтирувчи, ўзини ўзи қўпайтирувчи қиймат. Товарлар ва хизматлар и. ч. учун кишилар то-

монидан яратилган ресурслар; тор маънода — и. ч. воситалари кўринишидаги ишга қўйилган, ишлаб турган даромад манбаи (ашёвий К.).

К.нинг пайдо бўлишига товар и. ч., товар муомаласи дастлабки шарт ҳисобланади. Бозорда ўзига хос, алоҳида товар — иш кучининг пайдо бўлиши б-н оддий товар и.ч. капиталистик и.ч.га айланади, товар и.ч.нинг шу даврида товар муомаласидаги пул К.га айланади. К. кўп циклар давомида и. ч.да иштирок этадиган асосий капитал ва бир цикл давомида иштирок этадиган ва тўлиқ сарфланадиган айланма капиталга бўлинади. Пул К. и (сармоя) — ашёвий К. сотиб олиш учун сарфланадиган пул воситаларини ифода этади, яъни пул К.га айланиши учун и.ч.га авансланади.

Иқтисодий назарияда К. ишлаб чиқариш омилларидан бири тарзида изоҳланади. Қийматнинг кўпайиши инсон меҳнати (иш кучи) ва и.ч. воситалари (хом ашё, машина, станоклар) бирлашганда, яъни и.ч. шароитида юз беради. К. саноат К.и, савдо К.и, ссуда К.и, судхўрлик К.и (тарихий) шаклларида фаолият кўрсатади. Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитларида К.нинг корхона, фирма, банклар. К.и, турли акциядорлик жамиятларига тегишли акциядорлик К.и, заҳира К.и, устав К.и. сингари кўринишлари мавжуд. Тадбиркор жисмоний шахсларга тегишли К. дастмоя дейилади ва ҳар гал товар олиб сотишда ишлатилади.

Садир Салимов.

КАПИТАЛ БОЗОРИ, фонд бозор и — бўш турган пул маблағларини тўплаш, уларни ссуда капиталига айлантириш, сўнгра уни и.ч. жараёнлари иштирокчилари (банклар, корхоналар, фирмалар, шунингдек, мамлакат аҳолиси) ўртасида тақсимлаш муносабатлари; қимматли қоғозлар, корхоналарнинг акциялари ҳамда давлат облигациялари б-н олди-сотди операциялари олиб борилади. Пул капиталининг қайта тақсимланишида

иштирок этадиган банклар, фонд биржалари ва б. молия-кредит муассасалари мажмуини ўз ичига олади. К.б. пул бозори б-н бирга иқтисодиётнинг тармоклари ва ҳукумат учун ташқи капитал манбаи ҳисобланади, ссуда капиталига талаб ва таклифни шакллантиради.

К.б. компаниялар ва давлатнинг қисқа муддатли қимматли қоғозлари б-н ҳам шуғулланади. К.б. қимматли қоғозларни сотувчилар ва сотиб олувчилар, ихтисослашган фонд брокерлари, савдо ва тижорат банклари, марказий банк, пенсия фонди, суғурта компаниялари, инвестиция компаниялари, саноат корхоналари, хорижий инвесторлар, корхоналар, ташкилотлар иштирок этадилар. Манбалар ва киритилган соҳаларига қараб халқаро ва миллий К.б.лари бор (яна қ. Валюта бозори, Биржа). К.б. икки асосий вазифани бажаради: а) бирламчи бозор ёки янги эмиссия бозори. Бунда инвестиция ва б. мақсадлар учун зарур бўладиган капитал янги акция, облигация ва б. қимматли қоғозларни чиқариш ҳисобига шакллантирилади; б) иккиламчи бозор. Бунда мавжуд қимматли қоғозлар б-н операциялар олиб борилади. Иккиламчи бозор қимматли қоғозларни сотувчилардан харидорлар қўлига ўтишни енгиллаштиради. К.б. мамлакат молия тизимида муҳим ўрин эгаллаб, аҳолининг жамғарилган маблағларини инвестицияларга ва инвестицияларни қимматли қоғозлар портфолига айлантириш механизми бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистонда 200 дан ортик брокерлик идораларига эга бўлган «Тошкент» фонд биржаси 1994 й.дан қимматли қоғозлар савдоси б-н шуғулланади.

Садир Салимов.

КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАР, капитал маблағлар — и.ч. ва ноишлаб чиқаришга тегишли асосий фондларни яратишга, уларни янгилашга ва ҳаракатдаги фондларни кўпайтиришга, объектларни қуришга сарф қилинадиган, и. ч.га қўйилган маблағ. К.қ. давлат бюджетидан ажратилган маблағлар, бан-

кларнинг кредитлари, корхона, фирма, компанияларнинг фойдаси ва амортизация фондлари, аҳоли жамғармалари ҳисобидан амалга оширилади. К.қ. ишлаб чиқариш қувватларини яратиш, уларни замонавийлаштириш ва иқтисодий ривожланишни таъминловчи муҳим омил ҳисобланади. К.қ. дастлаб пул шаклида бўлиб, пулга ресурслар сотиб олинади ва бу ресурслар и.ч. нинг моддий омилига айланади, натижада иқтисодий ўсиш юз беради.

К.қ. таркибига қурилиш-монтаж ишларига, машина-ускуналар, жиҳозлар, транспорт воситалари сотиб олишга ва б.га йўналтирилган маблағлар кирди. К.қ.нинг асосий қисми капитал қурилишга — янги объектларни барпо этиш, ишлаб турган корхоналарни реконструкциялаш, и.ч. ускуналарини модернизациялаш, и.ч.ни кенгайтириш, монтаж ишларига сафарбар этилади. К.қ. сарфида алоҳида тармоқ — қурилишнинг аҳамияти катта. К.қ. ички ва ташқи турларга бўлинади. Мамлакат даромади (давлат бюджети, асосий фондлар амортизацияси, аҳоли жамғармалари) ички К.қ. манбаи бўлади. Ташқи К.Қ- четдан — чет давлатлар, хорижий банклар, яқка инвесторлар ҳисобидан амалга оширилади ва бевосита ва билвосита шаклларга эга. Бевосита К.қ. чет эл фирмалари, корхоналари ва банклари, тадбиркорлар томонидан аниқ хўжалик субъектларини барпо этиш, ривожлантириш учун бевосита сарфланадиган маблағлардир. Билвосита К.қ. чет эл фирмалари, банкларининг К.қ. қабул қилаётган мамлакат кукумати томонидан қафолатланган лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилади. 2001—2002 й.ларда Ўзбекистонда ялпи капитал кўйилмаларнинг 30% дан ортиғи хорижий инвестициялар ҳиссасига тўғри келди. Хорижий инвестициялар иштирокида Ўзбекистонда Қаршитекс, Бухоротекс, Кабул-Тўйтепа, Кабул-Кўкча, Шўртан газ-кимё мажмуи, Асакадаги «ЎзДЭУавто» автомобили 3-ди, Бухоро нефтни қайта ишлаш 3-ди ва б. йирик са-

ноат корхоналари қурилди (қ. Инвестициялар).

Садир Салимов, Эргаш Ақромов.

КАПИТАЛИЗМ — хусусий мулк, бозор иқтисодиёти ва демократик интларга асосланган жамият тури. Ижтимоий тафаккурнинг турли оқимларида К. — эркин тадбиркорлик тизими, индустриал жамият тараққиётининг босқичи, К. нинг ҳоз. даври эса — «аралаш иқтисодиёт», «постиндустриал жамият», «ахборот жамияти» ва б. сифатида таърифланади. Марксизмда К. — и.ч. воситаларига хусусий мулкчиликка ва ёлланма меҳнатнинг капитал томонидан эксплуатация қилинишига асосланган ижтимоий-иқтисодий формация, деб талкин этилади.

К. 14—15-а.ларда Италия (савдо) ва Голландия (мануфактура) шаҳарларида юзага келиб, 16-а.дан бошлаб Европада дастлабки сармоя (капитал) жамғариш деб аталмиш жараён натижасида қарор топди. Саноат соҳасидаги кескин ўзгаришлар самараси ўлароқ йирик, машиналашган и.ч. ташкил топган эди. К. шароитида бозор рақобати механизми (қ. Рақобат) тадбиркорни фойда олиш учун сармояни доимо кўпайтириб бориш ва и.ч.ни такомиллаштиришга ундайди. Бу эса ишлаб чиқарувчи кучлар, фан ва техниканинг тез суръатлар б-н ривожланишига имкон беради. 19-а. охири ва 20-а. бошида Ғарбдаги ривожланган мамлакатларда йирик саноат ва банк корпорациялари ташкил топади, молия капитали муҳим аҳамият касб эта бошлайди, бозор рақобатига иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш механизми ҳам кўшилади. Барқарор ижтимоий тизим таркиб топади, унда йирик мулкдорлар ва ёлланма меҳнат б-н машғул ходимлар каторида ўрта мулкдорлар синфи ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

К.нинг ҳоз. шаклларига қисқа муддатли (даврийликка ва инфляцияга қарши) ва узоқ муддатли (макроиқтисодиёт) давлат бошқариб туриши киради. Бу бево-

сита (қонунлар ва маъмурий ҳужжатлар орқали) ва билвосита (солиқлар, давлат бюджети харажатлари, амортизация сиёсати орқали) бошқариш шаклларида амалга оширилади. Бундан ташқари, индикатив, тавсия бериш тусидаги тармоқ ва минтақавий дастурлар (режалар) ҳам К.нинг ҳоз. шаклига киради. Кўпгина мамлакатларда аста-секин қарор топган, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ҳамда парламент демократияси 20-а.нинг 2-ярмида аҳоли турмуш даражаси ва маданиятининг юксалишини, ижтимоий زيدиятларнинг юмшашини ҳамда уларни ҳал этишнинг ҳуқуқий механизми ишлаб чиқилишини таъминлади. Хўжалик ҳаёти байналмилаллашув даражасининг ўсиши, транснационал (давлатлараро) корпорацияларнинг кучайиши б-н минтақавий ва жаҳон иқтисодий интеграцияси, иқтисодиётни давлатлараро бошқариб туриш ривожланмоқда. Бу ҳол Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Европа Иттифоқи каби махсус ташкилотлар пайдо бўлишида ўз ифодасини топди.

КАПИТАН (лот. capitaneus — лашкарбоши, лот. capit — бош сўзидан) — 1) кўпчилик давлатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси қуроли кучларида офицерлик унвони. Ўрта асрларда Францияда вужудга келган; 2) кема экипажига бошчилик қилувчи ва кема ни бошқарувчи шахс. Баъзи давлатлар Ҳарбий-денгиз флотида 1, 2, 3-ранг К., К.-лейтенант унвонлари бор; 3) спорт командаларида команда бошлиғи.

КАПИТЕЛЬ (лот. capitellum — каллак) — колонна, устуннинг тепа безатилган қисми (қ. Боша). К.лар қад. меъморликдаги ордер тизимида (қ. Меъморлик ордерлари) такомиллаштирилган. У архитрав (бош устун, хари)ни ёки устига қўйилган юкни ушлаб туради. К. дастлаб Шарқца, кейинчалик Европа меъморлигида кенг қўлланилган. Ўрта Осиё,

Шарқ, Кавказда ҳам миллий нақш ва безакли К.лар маҳаллий меъморликнинг ўзига хос услубида шаклланган. Ўрта Осиёда Қушон подшолиги меъморлигида гандхара анъаналари таъсирида коринф ордери услубидан фойдаланилган (мас, Термиз, Айритом ва Тупроққалбадан топилган К.лар). 19-а. охири ва 20-а. бошларида Европа меъморлигига тақлидан Ўзбекистонда бош тарзини ҳашаматли, қатор колоннали К. (пахта, мева ва б. безаклар) б-н пардозланган бинолар қуриш авж олди [Бешёғоч майдонидаги турар жой биноси (меъмори М. Булатов, 1955), Чирчикдаги кимёгарлар (меъмори А. Петросов, 1956) ва Бекободдаги металлургиялар (меъмори А. Бобохонов, 1950-60) маданият саройлари ва б.]. Замонавий бинолар қурилишида К.нинг ўзига хос услублари яратилмоқда (метронинг «Мустақиллик майдони» бекати, Темурийлар тарихи давлати музейидаги К. безаклари ва б.).

КАПИТУЛЯЦИЯ (лот. capitulo — келишаман, шартнома тузаман) — қ. Таслим бўлиш.

КАПИЦА Пётр Леонидович [1894. 27.6. (9.7), Кронштадт — 1984] — рус физиги, акад. (1936). Ўта кучли магнит майдонлар, паст т-ралар физикаси ва техникаси асосчиларидан бири. 1921 й. Буюк Британияга илмий хизмат сафарига юборилган. У ерда Э.Резерфорд раҳбарлигида ишлаган (1921—24). Кавендиш лаб. директори ўринбосари (1924—32). Кембриждаги Монда лаб. директори (1930—34). К. 1934 й. Москвада Физика муаммолари ин-тини (ҳозирда К. номидаги) ташкил қилиб, 1935—46 V —■ й.лар ва 1955 й.дан директори. К. ўта кучли магнит майдонини ҳосил қилиш усулини яратган, спектр чизиқларининг кучли майдон таъсирида ажралишини, металлларнинг электр қаршилиги кучли магнит майдон таъсирида чизиқли ўзгаришини аниқлаган (қ. Капица қонуни). К. ўз тажрибаларида

$\Gamma=2,19$ К дан паст т-раларда суюқ гелийнинг қовушоклиги жуда камайиб кетиши (гелий-П нинг ўта оқувчанлиги) ни кашф этган ва унинг физик хусусиятларини батафсил ўрганган. Бундай ҳолдаги гелий 2 хил компонент — ўта оқувчан ва нормал ҳолларда бўлади. Нобель мукофоти лауреати (1978).

КАПИЦА ҚОНУНИ - кучли магнит лайдонида поликристалл металл намуналари электр қаршилигининг магнит майдони кучланганлигига боғлиқлиги ҳақидаги эмпирик қонун. К. қ.га биноан, поликристалл металл намуналарининг электр қаршилиги кучли магнит майдонида магнит майдони кучланганлигига пропорционал равишда чизиқли орта боради. Бу қрунни 1928 й.да П. Л. Капица 350 минг э кучланганлик импульсига эга бўлган магнит майдонига жойлаштирилган Си, Аи, ва Аg намуналарида кузатди. Тажрибалар мис, қумуш, олтин монокристаллари электр қаршилигининг ҳамма кристаллографик йўналишлари бўйича олинган ўртача қиймати ҳар хил майдонларда чизиқли ортишини, яъни К. қ.га бўйсунини тасдиқлади.

КАПКАЕВ Радик Абдуллаевич (1928. 9.11, Тошкент) — дерматовенеролог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), тиббиёт фанлари д-ри (1970), проф. (1972). ТошТИ ни тугатган (1953). Тери-таносил касалликлари кафедраси мудири (1976—99). Илмий ишлари захми экмоновоциллин б-н даволаш чоғида беморларнинг клиник-биокимёвий ва патоморфологик кўрсаткичлари; экзема ва аллергик дерматит клиникаси, иммунология, электрон микроскопия ва тери патогисто-логиясига оид. К. экзема, псориаз, витилиго, лайшманиоз, тери ўсмалари, захм ва б. тери-таносил касалликлари белгиларини чуқур ўрганди ва уларнинг диагностикаси ҳамда даволаш усулларини ишлаб чиқди.

КАПОВА ҒОРИ, Каповая ғори,

Шульган-Тош — Жан. Урал тоғларидаги энг йирик ғор. Оқ Идил дарёси (Каманинг чап ирмоғи)нинг ўнг соҳилида (Бошқирдистон). 1959 й.да украиналик олим О.Н.Бадер ўрганган. Умумий уз. 2 км дан зиёд. Йўлак ва унгурлар икки қаватдан иборат: 1-қаватда турли геометрик шакллар, 2-қаватда 7 мамонт, 2 от, 2 каркидоннинг сурати бор. К. ғ.даги суратлар ғор оғзидан 300 м ичкарида. Геометрик шакллар ва уз. 44 см дан 112 см гача бўлган суратлар палеолит даврига мансуб.

КАПОШВАР — Венгриянинг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Капош дарёси соҳилида. Шомодь медъесининг маъмурий маркази. Транспорт йўллари тугуни. Аҳолиси 75 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Тўқимачилик, машинасозлик, жумладан, электротехника ва приборсозлик саноати ривожланган. Цемент, паркет ишлаб чиқарилади. Жун йиғириш ва тикувчилик ф-калари, озик-овқат саноати корхоналари бор.

КАППАДОКИЯ — Кичик Осиёнинг марказида (хоз. Туркия худудида) жойлашган қад. вилоят. К.нинг қад. аҳолиси ўзини «хаттлар» деб аташган. Мил. ав. 2-минг йилликда К. худудида Хетт подшолигиштг асосий қисми жойлашган. Мил. ав. 3-а. ўргаси — 1-а.ларда мустақил подшоҳлик, мил. 17-й.дан Рим провинцияси. Кейинчалик Понт подшолиги б-н биргаликда Византия империяси таркибига кирган. 1074 й. К.ни салжукийлар забт этганлар. 15-а.дан Усмоний турк империяси таркибида. К. ўзининг қатта ерлари ва минглаб қулларига эга ибодатхоналари б-н машҳур бўлган. 19-а.нинг 80-й.ларида К. худудидан Оссуриядаги қулчилик тараққиёти тўғрисида муҳим маълумотлар берувчи қад. оссурий миххат хужжатлари («каппадокия жадваллари») топилган.

КАППОН — 1) оғир нарсалар тортиладиган бир паллали улкан тарози. К.

ғалла бозорига ўрнатилиб, унда 1—2 қоп ғалла тортиш мумкин бўлган; 2) шундай тарози ўрнатилган, усти тим дон бозори, ғалла б-н савдо қилинадиган раста. Ҳозир бозорда, умуман, ғалла сотиладиган жой К. дейилади.

КАПРИ (итал. Capri — эчки) — Тиррен денгизидаги орол, Неаполь қўлтиғининг жан. қисмида. Италия худуди. Майд. 10,4 км². Энг баланд жойи 589 м (Соларо тоғи). Асосан, оҳақтошлардан тузилган. Қирғоқлари тик, сохилларида манзарали гор кўп, жумладан, Мовий ғор, Оқ ғор ва б. Субтропик ўсимликлар ўстирилади, боғдорчилик ривожланган. Денгиздан балиқ овланади. Курортлар (Капри, Анакапри ва б.) бор. Туризм ривожланган.

КАПРИЧЧИО, каприс (итал. capriccio — инжиқлик) — эркин шаклдаги, оҳанглари тўсатдан ўзгарадиган виртуоз услубидаги чолғу мусика асари (Н. Паганинининг якка скрипка учун «24 К.» ва б.). 16-а. охири — 17-а. бошида полифоник мусика асари сифатида пайдо бўлган. Кўп К.лар халқ куйларига асосланади (мас, Н. Римский-Корсаковнинг «Испанча К.»си, П. Чайковскийнинг «Итальянча К.»си, К. Сен-Сансинг «Арабча К.си» ва б.). Ўзбекистон композиторларидан М. Бафоев «Хоразмча К.», Т. Қурбонов «М. Ашрафий хотирасига К.», А. Эргашев «Шарқона К.» яратган.

КАПРОЛАКТАМ — е - аминокaproлактама кислотанинг лактама, оқ рангли кристалл модда, суюклиниш т-раси 68—69°, қайнаш т-раси 262,5°. Сувда ва органик эритувчиларда, мас, спирт, эфир, бензолда яхши эрийди. К.нинг муҳим хоссаси полимерланиб қимматбаҳо полимерполикапроамид ҳосил қилишидир. К. и.ч.нинг асосий усулларидан бири — циклогексанни ҳаво кислотаси б-н каталитик оксидаб циклогексанонга, сўнгра уни гидроксилламин б-н таъсир эттириб циклогексаноксимга айлантириш-

га асосланган. Сўнги оралик маҳсулот Бекман қайта гуруҳланиши орқали К.га айлантирилади. К. фенолдан ҳам синтез қилинади. К. полиамид пластмассалар, плёнкалар, сунъий толалар ва лизинлар олишда қўлланилади. Ўзбекистонда К. Чирчиқ ш.даги 3-дда ишлаб чиқарилади.

КАПРОН (перлон, дедерон) — поликапроамид асосида олинадиган полиамид толаларнинг сотувдаги номи.

КАПСА МАДАНИЯТИ - Шим. Африка ва Ўрта денгиз мамлакатлари халқларининг палеолит даври охири ва мезолит даврига оид археологик маданияти. Тунисдаги Ал-Мекта макони (Гафса ёки Капса) номидан. К.м.дан чакмоқтошдан ясалган кўплаб қуроллар, туяқуш тухуми пўчоғидан қилинган идиш синиқлари топилган. К.м.ни яратган халқлар овчилик ва теримчилик б-н шуғулланган. Камон ва найза Шим. Европадагига нисбатан олдинроқ пайдо бўлган. 2—3, ҳатто 5 м баландлиқка етадиган, баъзан минглаб метр жойни эгаллаб ётган чиғаноклар б-н хайвон суяқларининг бирга учраши К.м.нинг характерли хусусиятидир. Шим. Африка ва Шарқий Испания қалъаларидаги қад. тасвирларни капсаликлар яратган деб тахмин қилинади. Ўрта денгиз мамлакатларида яшовчи халқлар маданиятидаги умумий хусусиятлар шу жойлардаги халқларнинг ўзаро яқин алоқада бўлганлигини кўрсатади.

КАПСАН, кафсан — 1) ўтмишда қишлоқ жамоасининг хизматини бажарганлиги учун деҳқонлар томонидан айрим шахслар (мас, маъмур ва дин арбоблари, мироб ва подачилар, темирчи ва саргарошлар)га берилган маҳсулот тўлови. К.нинг миқдори ернинг ҳосилдорлигига ҳамда сув таъминотига қараб турли жойларда турлича бўлган. Деҳқонлар ўз қариндош-уруғлари, қишлоқдаги камбағал оилаларга, бева-бечораларга ҳам ихтиёрий равишда К. берганлар; кей-

инчалик у мажбурий тўловга айланган; 2) Туркистон ўлкасида (мас, Тошкент, Фарғонада) сайёр артистлар труппаси кўрсатган томошаларда йиғилган пулни киши бошига тақсимлаганда теккан улуш.

КАПСУЛА (лот. *capsula* — қутича) — 1) биол.да — одам ва ҳайвонларда турли аъзолар ва уларнинг айрим қисмларини ёки патологик тузилмалар (мас, ўсма) ни ўраб олган парда (мас, жигар К.си, буйрак К.си, бўғим К.си ва б.). Асосан, толали бириктирувчи тўқима, баъзан ёғли клетчаткадан тузилган бўлади; 2) фармакологияда — ютиладиган дорилар солинадиган ғилофча; желатина ёки крахмалли бўлади. Оғиз шиллиқ пардасини таъсирланишдан сақлайди, дорининг ёқимсиз ҳиди ёки таъми одамга сезилмайди. К.ни очмасдан бутунлигича ютилаверади; 3) микробиологияда — К.ли бактерия ҳужай-ралари агрофидаги шиллиқ қават.

КАПСУЛА (космонавтикада) — америка космик аппаратларининг Ер, Ой ёки бошқа осмон жисми сиртига тушириладиган ва қўндириладиган қисми. Рус космик аппаратларида тушириладиган аппарат деб аталади. Учувчисиз космик аппаратларда турли илмий жиҳозларни, тупроқ намуналарини Ерга олиб тушадиган махсус ёпик герметик камера.

КАПТАЖ (лот. *capto* — ушлайман, тутаман) — ер ости сувларини очиш, уларни ер юзасига чиқариш ва муайян муддат давомида тургун (оптимал) кўрсаткичлар б-н (сув сарфи, кимёвий таркиби, ҳарорати ва ш.к.) фойдаланишни таъминловчи муҳандислик-техникавий тадбирлар мажмуи. Жан. Шарқий Осиёда, Ўрта Осиё ва Закавказьеда тарқалган қадимий К. иншоотларидан бири кориздир. Ер ости сувларнинг замонавий К. иншоотлари (асосан, бурғи қудуғи) ўзининг конструкцияси ва типларига кўра турли хил бўлиб, улар гидрогеологик шароит хусу-

сиятларини, сув таркибини, техника ва санитария талабларини, фойдаланиш режими ва мақсадлари ва б.ни ҳисобга олган ҳолда қурилади. Юзароқ жойлашган сувли қатламлардан ер ости сувларини олишда К. нинг энг содда тури — шахтасимон кудуқлардан фойдаланилади. Фаввора бўлиб чиқадиган ер ости сувлари ва намақоблардан фойдаланиш иктисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади.

КАПТАР ДУМ — нақш тури; каптар думини эслатувчи шакл. Кўпинча муқарнасининг девор б-н бирлашадиган пастки қисмида ишлатилади.

КАПТАРЛАР (Columbidae), кабу-тарлар — каптарсимонлар туркумига мансуб қушлар оиласи. Гавдасининг уз. 10—15 см дан (митти каптар) 89 см гача (тоғли каптар). Бўйни қалта, танаси миқти, қанотлари бақувват, яхши учади. Устки тумшуги асосида юмшоқ тери бўртмаси бор. 43 уруғи ва 285 тури маълум. Жан. ва Шим. қутблардан бошқа ҳамма ҳудудларда тарқалган. Ўзбекистон фаунасида асл К. ва ғурраклар уруғига мансуб 9 тур учрайди. Асл К. уруғидан тоғ кўк каптари (*Colum livia*) жуда кенг тарқалган; гов К. (*C. palumbus*) ва тоғ К. и (*C. rupestr*) тоғли ҳудудларда, қора К. (*C. Eversmanni*) тоғ этаклари ва водийларда, клинтух (*C. oenas*) шарқий ҳудудларда тарқалган. Ғурраклар уруғидан мусича (*Streptopelia senegalensis*) ва ғуррак (*S. turtur*) кўп учрайди; тоғ ғурраги (*S. orientalis*) тоғли ҳудудларда яшайди. К. дарахтлар ва уларнинг ковагига, жарликлар, қоядер, бинолар томига жуфт-жуфт бўлиб уя қуради. Мода ва нариси тухумларини навбат б-н босади. Бир йилда 2, баъзан 4—5 мартагача 2 тадан тухум босади. Тухумдан яланғоч (пат-сиз) жиш жўжа чиқади. Жўжани дастлаб нари ва модаси жиғилдонидан ажралиб чиқадиган оксилга бой суюқлик — қуш сути, кейинроқ жиғилдонда эзилган дон б-н боқади. Кўк К. барча хонаки К.нинг зот боши ҳисобланади. Кўк К. ва гов К.

қисман овланади.

Хонаки К. нинг 200 га яқин зоти мавжуд бўлиб, улар почтаци, декоратив ва гўштдор гуруҳларга бўлинади. Почтаци К. учганда осон йўл топади. Қадимда улардан хат ташишда фойдаланилган. Ҳозир фақат кўнгили очиш мақсадларида кўпайтирилади. Декоратив К. ажиб кифёси ва патининг жуда чиройли бўлиши (буқоқ, яқобин, товус каптар) ёки ўзига хос учиши (турманлар, балиқчи корасимон зотлар) б-н ажралиб туради. Гўштдор зотлар йирик (900 г гача) бўлади (карно, кинг, рим зотлари).

КАПТАРНИНГ ҚУМИ - энеолит ва жез даврига оид ёдгорлик (мил. ав. 3-минг йилликнинг 2-ярмидан 2-минг йилликнинг 2-ярмигача). Бухоро вилояти, Қорақўл туманининг жан.-ғарбидаги Қизилкум кўчма қумтепалари оралиғидан топилган. Акад. Я. Ғ. Фуломов раҳбарлигидаги Моҳондарё отряди томонидан ўрганилган (1960 ва 1964). Текширишда тақир ер юзасидан турли тош қуроллар; қумтош, ёргучоқ, чак-моқтош, пайконлар, ўроқ ва пичоқ қадамалари, сопол парчалари, уй хайвонларининг суяклари, мис ва жез буюм синиқлари топилган. К.қ. даги энеолит даври ёдгорликлари жез даври ёдгорликларидан тубдан фарқ қилади. Археологик ашёлар асосида олинган маълумотларга кўра, энеолит даврига хос манзилгоҳлар келиб чиқиши жиҳатидан қуйи Зарафшон воҳасининг неолит даври ёдгорликлари б-н боғлиқ бўлган. К.қ.дан топилган идишлар ва уларга ишланган нақшлар Андроново маданиятига ўхшаб кетади.

Ад.: Гуля мов Я. Ғ., Исламов У., Аскар-ров А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966.

КАПТАРСИМОНЛАР (Columbiformes) — кушлар синфининг бир туркуми. 311 тури мавжуд. Ер юзининг ҳамма минтақаларида (чекка шим. ва жан. совуқ худудлардан ташқари)

тарқалган. Ўрмон, боғ, бутазор, қоялар, жарлик ва бинолар бўғотида яшайди. Танасининг уз. 15 дан 85 см гача, оғирлиги 30 г дан 3 кг гача. Дронталарнинг оғирлиги 22,5 кг га етади. К.нинг патлари зич ва калин, боши кичик, бўйни ва оёқлари қисқа, қанотлари узун ва ўткир. Нарилари модаларига нисбатан йирик ва ранги чиройлироқ. Ерда озикланганлиги сабабли яхши югуради. Барча турларининг жуфтлари барқарор (моногам). Уясини дарахтлар, қоялар, жарлардаги қовакларга, биноларга, ерга куради. Асосан, 2 та, айрим турлари 1 ёки 3 та тухум қўяди. Тухум босиш даври — 14 кундан 30 кунгача. Бир йилда, одатда, 2 марта, айрим турлари 4—5 мартагача тухум қўяди. Тухумдан чиққан жўжалари тез ўсади, йирик турларида 25 кунлигида учирма бўлади. К. булдуруқлар (2 авлод, 16 тур), дронтлар (2 авлод, 3 тури Маврикия, Бурбон ва Радригес о.ларидаги ўрмонларда яшаган), каптарлар (41 уруғ, 292 тур) оилаларига бўлинади. Баъзан булдуруқлар алоҳида туркумга ажратилади.

Ўзбекистонда 4 уруғга мансуб 12 тури учрайди. Қорабовур, сувбулдуруқ, кўк каптар, говкаптар, клинтух, кўнгир каптар, қумри каби турлари қисман овланади. Гўшти мазали. Ўзбекистонда тарқалган турларининг барчаси ўсимлик уруғлари б-н озикланади. Хонаки каптарларнинг 150 га яқин зоти мавжуд. Барча каптар зотлари ёввойи кўк каптардан келиб чиққан. Оқ бовур, қора каптар каби турлари Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

КАПТАРХОНА ҒОРИ - Жиззах вилояти, Жиззах туманидаги ғор. Молгузар тоғи ён бағрида, 700 м баландликда жойлашган. Девон даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғор, асосан, иккита қатгароқ хонадан иборат. Ғорга киришда саҳни бирмунча текис, оғзи тўртбурчак шаклга яқин. Кейинги хонага ён томондан эни 3—4 м ли кичик хоналар туташган. Ғорнинг охирида унинг эни 1 м ли тирқишга айланади ва ер юза-

сига тешик шаклида очилади. Форнинг умумий уз. 50 м дан зиёд, майд. 180 м², ҳажми 2700 м³. Бу ерда ёввойи каптарлар яшайди, номи шундан.

КАПТАРХОНА ҒОРИ - Қоратепа тоғ тизмасининг жан.-ғарбий ён бағридаги (Китоб тумани) ғор, 1050 м баландликда жойлашган. Силур даври оҳақтошларидан таркиб топган. Ғор оғзи жан.-ғарб томонга қараган. Ичида бир қанча йўлақлар ва хоналар мавжуд. Саҳни тош парчалари аралашган гиллар б-н қопланган. Деворларида кальций минералидан ташкил топган хосилалар учрайди. Ғорда кўплаб кўршапалак ва ёввойи каптарлар яшайди (номи шундан). Форнинг умумий уз. 54 м, майд. 310 м², ҳажми 3080 м³ дан зиёд. Йўлакчаларнинг уз. 3 м, эни 1 м, бал. 0,8 м гача. Хоналарнинг уз. 29 м, эни 3,4 м, бал. 17 м гача.

КАПУАС — Калимантан о.нинг ғарбий қисмидаги дарё, Индонезияда энг катта. Уз. 1040 км, ҳавзасининг майд. 97 минг км². Бовен-Капуас тоғларидан бошланади. Ботқоқлашган текисликлардан оқиб, Жан. Хитой денгизига қуйилади. Йил бўйи тўлиб оқади, ёғингарчилик мавсумларида (апр. ва нояб. ойларида) атрофдаги ҳудудларни сув босади. Ўртача сув сарфи 5000 м³/сек. Қуйилиш жойидан бошлаб 900 км масофада кема қатнайди (оролни ички р-нлар б-н боғловчи асосий транспорт йўли). Дельтасида Понтианак порти жойлашган. Дарёда балиқ овланади, ёғоч окизилади.

КАПУРЛАР ОИЛАСИ — жаҳонга танилган ҳинд кино арбоблари оиласи. Притхвираж Капур (1904.3.11 — 1972.29.5) — ҳинд актёри, театр реж.и. Лаҳордаги ҳуқуқий коллежни тугатган. Олдин овозсиз фильмларда, 1931 й. эса биринчи ҳинд овозли фильми («Оламининг гўзаллиги»)да суратга тушган. Жуда кўп тарихий фильмларда ўйнаган. 1944 й. биринчи ҳинд профессионал театри («Притхвителиэтр»)ни ташкил этди.

«Дайди», «Ўтмиш, ҳозирги кун, келажак», «Уч денгиз оша саёҳат» каби фильмларда суратга тушган. Бутун Ҳиндистон Тинчлик кенгашининг вице президенти бўлган.

Раж Капур, ҳақиқий исми Ранбир Раж (1924.14.12, Пешовар — 1988.2.6, Бомбай) — ҳинд актёри, реж., сценарийчи, продюсер. Притхвираж Капурнинг ўғли. Ҳинд киносига ўзига хос мактаб яратган санъаткор. Кинодаги фаолиятини «Ранджит» киностудиясида ассистентликдан бошлаган. Дастлаб «Гаури» ва «Бизнинг иш» фильмларида кичик роллар ижро этди. 1946 й.да «Вальминки», «Мовий нилуфар», «Читторидаги ғалаба» фильмларида суратга тушди. 1947 й. да Бомбайда «Раж Капур фильме» киностудиясини ташкил этди. «Дайди», «Жанов 420», «Тун қаърида», «Сангам», «Менинг исмим — масҳарабоз» ва б. фильмларда реж. ва бош роль ижрочиси сифатида жаҳонга танилди. «Бобби», «Ҳақиқат, муқаддаслик, гўзаллик», «Муҳаббат ноҳушлиги», «Абдулла», «Ганг дарёси оқадиган юрт» ва б. у яратган энг яхши фильмлардандир. Унинг фильмлари жуда кўп халқро кинофестиваллар (мас, Канн, Карлово — Вари ва б.)да соврин ва мукофотлар олган. Кўп фильмлари Ўзбекистонда намойиш этилган. У Тошкент халқро кинофестивалининг доимий қатнашчиси бўлган.

Шамми Капур (1930.21.3, Пешовар) — актёр. Притхвираж Капурнинг ўғли. «Тумса Нахин Декха», «Дил Дека Декхо», «Ўрмонзор» сингари 150 дан ортик фильмда ўйнаган.

Шоший Капур (1938.18.3) -актёр. Притхвираж Капурнинг ўғли. Ёшлигида «Притхви — тизэтр» сахнасида роллар ўйнаган. «Дайди», «Тўсик» каби фильмларда кичик роллар ижро этган. 80-й. ларга келиб энг оммабоп ҳинд актёрига айланди. «Суратқаш», «Ҳазирама ва чанг» каби 100 дан ортик фильмда суратга тушган.

Рандхир Капур (1947) — актёр. Раж Капурнинг ўғли. Дастлаб «Ўтмиш,

ҳозирги кун ва келажак» фильмида актёр ҳамда реж. сифатида қатнашган. Кейинчалик «Қўшма саёҳат», «Чаккон қўл», «Қасам ва ваъда», «Қасос қонуни» сингари бир қанча фильмларда бош ролларни ўйнаган.

Ши Капур (1951.4.6) — актёр. Раж Капурнинг ўғли. Болалигида отасининг «Менинг исмим — масхарабоз» фильмида суратга тушган. Актёр «Бобби», «Қасоскор», «Севги — бу ҳаёт», «Лайли ва Мажнун», «Актёр бўл» каби фильмлардаги бош роллари б-н жаҳонга танилди.

Оиланинг энг кичик давомчиси Каришма Капур бўлиб, ҳозир Ҳиндистоннинг энг ёрқин киноюлдузларидан. Актёрлар Рандхир К. ва Бабиталарнинг қизи. «Жит», «Ракшак», «Ража Хиндустани», «1-сонли қаҳрамон» каби 70 га яқин фильмда муҳаббат санамларини ўйнади.

Саодат Хўжаева.

КАПУТИКЯН Сильва (Сирвард) Барунаковна (1919.20.1, Ереван) — арман шоираси. Биринчи шеърини тўплами — «Шу кунларда» (1945). «Занга сохилларида» (1947), «Менинг қариндошларим» (1951), «Оқ йўл» (1954), «Самимий суҳбат» (1955), «Шеърлар» (1959), «Ярим йўлдаги ўйлар» (1960), «Кутиш вақти» (1983), «Ташвишли йўллар» (1985) ва б. шеърини ҳамда нарсини асарлар муаллифи. К. шеърларида оддий кишиларнинг қалб кечинмалари, севги изтироблари, садоқат туйғулари самимият б-н куйланган («Севги қўшиқлари», «Мен ва у», «Садоқат» ва б.). «Карвонлар ҳамон йўлда» (1964), «Хариталар ёки одамлар меридиани» (1976) романларида хориждаги арманлар ҳаёти тасвирланган. К.нинг шеърлари Зулфия томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. У ўзбек шоирлари б-н яқин ижодий алоқада бўлган.

Ас: Шеърлар, Т., 1961.

КАПЧА ИЛОНЛАР, кобралар

-аспидсимонлар оиласига мансуб илонларнинг бир гуруҳи. Сув К. и., бўйинбоғли К. и., дарахт К. и., қирол К. и., қалқонли К. и., асл К. и. каби уруғларга ажратилади. Асл К. и.нинг 6 тури Африка ва Осиёда тарқалган. Ҳинд К. и., яъни кўзойнакли К. и. (Najia najia) Шарқий Осиё (жумладан, Ҳиндистон) жан.да тарқалган. Ўрта Осиё К. и. (N. Oxiana) асл К. и.га киради. Асосан, умуртқали қайвонлар, жумладан, илонлар б-н озикланади. Урғочиси 8—12 та тухум кўйиб, уларни кўриқлайди. К. и. хавф туғилганда танасининг олд қисмини ердан даст кўтаради; бир неча ковуғраларини икки ёнга ёйиб, бўйинининг бошидан кейинги қисмини кичик белкурак (капча)га ўхшаш кенгайтиради (номи шундан олинган). Айрим К. и. душманига захар отади (тупурувчи К. и.), юқори жағида 2 та захар тиши бор, захари одам учун ҳалокатли. Ўрта Осиё К. и. Ўзбекистон ва Халқаро Қизил китобга киритилган. К. и. серпентарийларда бокилади. К. и. захари нейротоксик хоссага эга бўлиб, тиббиётда фойдаланилади (к. Илон захари).

КАР ПИЛЛА — қурти ғумбак бўлиб улгурмаган ёки ғумбаги ўлган ипак қурти пилласи. Ғумбак касаллик ёки ноқулай шароитлар туфайли ўлиши оқибатида пилла ички деворига ёпишиб қолади. Наслчилик мақсадларида пилла саралашда уларни кулоққа яқинлаштириб силки-тиб кўрилганда К. п. тикилган овоз бермайди («карлиги» шундан). Овоз берган пиллалар эса насл олиш учун яроқли ҳисобланади. К. п.лардан ипак нуқсонсиз пиллаларники каби ажратиб олинади.

КАРА ДЕНГИЗИ - Шим. Муз океани қавзасидаги чекка денгиз. Новая Земля, Франц Иосиф Ери о.лари ва Северная Земля архипелаги оралиғида. Майд. 883 минг км² (ороллари б-н 893 минг км²). К.д., асосан, шельф зонасида жойлашган. Чук. 30—100 м, максимал чук. 600м, сув ҳажми 112 минг км³. Узунлиги (жан.-ғарбдан шим.-шарққа) 1500 км, эни

(шим. қисмида) 800 км. Орол кўп. Йирик кўлтиклари Обь ва Енисей. Денгизга Таймир, Пясино, Енисей, Обь, Кара дарёлари қуйилади. Денгиз унга қуйилувчи Кара дарёси номини олган. Денгизда арктика иқлими ҳукмрон. Қиши давомли, совук, ёзи қиска, салқин. Январнинг ўртача т-раси — 20°, — 30°, июлники — Г дан 5° гача. Қишда кучли шамол ва бўронлар, езда тез-тез туман бўлиб, июлда ҳам совук кунлар 6 кундан 20 кунгача етади. Денгиз йилнинг кўп қисмида муз б-н қопланиб ётади. Ҳаво т-раси денгизнинг шим.да 9—10 ой, жан.да 7—8 ой давомида 0°дан паст бўлади. Йилига 3—4 ой қутб туни, 2—3 ой қутб куни бўлади. Ҳар хил баликлар (треска, муксун, нельма) ва денгиз ҳайвонлари (нерпа, белуха, денгиз куёни, оқ айиқ) овланади. Асосий порти — Диксон. Денгиз кемалари Енисей дарёсига Дудинка ва Игарка портларигача қира олади.

КАРАВАЖИЗМ — 1) 17-а. Европа рангтасвиридаги реалистик йўналишнинг илк шаклланиш даврига хос бадийи воситалар тизими. Бу тизимга (айниқса, италиялик рассом Караважо ижодида яққол намоён бўлган) демократик бадийи идеаллар, уни ҳаққоний ва ҳаётий акс эттиришга интилиш, асарда жонли ҳаракат ҳолати, тасвирланаётган жиёмга кизиқиш, нурсоя қарама-қаршилигига урғу бериш, мавзуга маҳобатлилиқ бахш этиш каби хусусиятлар хос. К. 17-а. Европа рассомлари (Рембрандт, П. Рубенс ва б.) ижодида муҳим роль ўйнади; 2) 17-а. Европа рангтасвиридаги йўналиш. Голландия, Фландрия, Франция, Испания, Германия ва б. даги Караважо издошлари ижодида яққол кўзга ташланади. Барча марказлар (Рим, Неаполь, Генуя ва б.) рангтасвирида ёрқин намоён бўлди. Жумладан, рассомлар О. Жентилески, К. Сарачени, Ж. Б. Карачоло ва б. ижодида ўзига хос тарзда намоён бўлса, айрим рассомлар (Б. Манфреди ва б.) ижодида К. нинг расмий усул ва мавзулари юзаки қўлланилган.

КАРАВАЖО (Caravaggio, асли Меризида Караважо) Микеланжело (1573. 28.9, Ломбардия — 1610.18.7, Тоскана) — италиялик рассом. 17-а. Европа рангтасвирида реалистик йўналиш асосчиси. Миланда таҳсил олган (1584—88). Рим, Неаполь, Мальта о., Сицилияда яшаб ижод қилган. К. ижодида маньеризм ва академизм санъатига хос бўлган образларни идеаллаштиришга индивидуал таъсирчанликни («Касал кичкинтой Вахх»), мавзунини мажорий талқинига натуруни бевоқиф кузатишни («Мевали сабат кўтарган ўспирин» ва б.) қарама-қарши қўяди. Антик мавзулардаги асарлари («Вахх», 1592—93, Караважо. «Лютна чалаётган қиз» (1595). Уфицци галереяси)да байрамлар, беғубор шўхлик руҳи акс этган. Рангтасвирнинг янги турлари — натюрморт («Саватдаги мевалар», 1596), маиший («Фолбин» ва б.) жанрларнинг шаклланишига катта ҳисса қўшди. Диний мавзудаги асарлари («Мисрга йўл олганлар хордиғи» ва б.) га ҳам чуқур ҳаётий руҳ бахш эта олган. Йирик полотнолари катта драматик кучга эга («Авлиё Пётрнинг миҳланиши», 1601; «Тобутга қўйиш», 1604; «Авлиё Матвей азоблари», 1606 — ҳаммаси Римда; «Мариянинг ўлими», 1606, Луврда). К. ижоди рангтасвир усули, нурсоянинг ниҳоятда кескинлиги, ҳаракатларнинг соддалиги, бой колорити, асарларидаги эхтирос ва драматик руҳи б-н диққатга сазовор.

К. ижоди 17-а. Европа рассомлик мактабларида реализм йўналиши оқимлари (жумладан, караважизм)ни шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

КАРАГЕОРГИЕВИЧЛАР - Сербияда 1808—13, 1842 — 58 й.ларда князлар сулоласи, 1903 й.дан қироллар сулоласи, кейинчалик серблар, хорватлар, словенлар қироллиги (1918—29) ва Югославия (1929—45, амалда 1941 й.гача ҳукмронлик қилишган)даги ҳукмрон сулола. Усмонли туркларга қарши 1-серб

қўзғолони (1804—13) раҳбари Карагеоргий 1808—13 й.ларда Сербия ҳукумати бошлиғи (олий князь) бўлган. У «халқ йўлбошчиси» деб ном олган ва К. сулоласига асос солган. Асосий вакиллари: Карагеоргий (сулола асосчиси), Петр I (1903—21 й.ларда қирол), Александр I (1921—34 й.ларда қирол), Петр II (1934 й.дан қирол), 1941 й. Югославияга фашистлар Германияси ва Италия ҳужум қилгандан кейин бир неча кун ўтгач, хоржга қочган. 1945 й. 29 нояб.да Югославия халқ озодлиги антифашист вечасининг 3-сессияси монархиянинг тугатилганлигини расман эълон қилган.

КАРАГОДЕУАШХ - синд-меот қабиласи бошлиғи дафн этилган мозоркўрғон (мил. ав. 4—3-а.лар). Краснодар ўлкасининг Крым ст-яси яқинида жойлашган. Е. Д. Фелицин томонидан қазилган (1888). Мозоркўрғон тагидан ёпиқ йўлак (дромос)лари бўлган 2 дафн хонаси топилган. Биринчи, асосий хонадан эркак кишининг скелети, бош кийимига тегишли олтин тақинчоқ, бўйнига тақилган олтин гардиш чиққан; майит ёнига олтиндан зеб берилган қурол-аслаҳа, жез ва қумушдан ишланган идишлар қўйилган. Иккинчи хона бўш бўлган, бироқ хонага элтувчи ёпиқ йўлакдан дафн араваси қрлдиқлари б-н бир қанча отларнинг скелетлари, олтин ва қумуш тақинчоқлар б-н безатилган ҳашаматли маросим либосида дафн этилган ёш аёлнинг қабри, шунингдек, қурбонлик маросимидан қолган бошқа нарсалар топилган. К. Қуйи Днепр бўйидаги скиф подшоҳ мозоркўрғонларига яқин туради.

КАРАДРИНА, кичик қуруқлик тунлам и (*Spodoptera exigua* Нб.) — тунламлар оиласига мансуб капалак. Танасининг уз. 11 — 13 мм, қанотлари ёйилганда 23—34 мм. Тухумини (16—150 та) тўптўп қилиб ўсимликка (устини қорнидан тўқилган тукчалар б-н ёпади), кузда эса тупрокка қўяди. Яшил ёки қўнғир қулранг тусдаги қуртининг уз. 2,5—3,0 см,

16 та оёғи бор. Ҳаво ҳароратига қараб йилда 2—8 авлод беради. Ривожланиш даври учун самарали ҳарорат йиғиндиси 350° бўлиши шарт. Ривожланиш цикли Ўрта Осиёда иссиқ ойларда 19—20, кеч кузда эса 60 ва ундан кўпроқ кунда тугайди. К.нинг яшаш ареали жуда кенг. Ҳар хил иқлим минтакаларида ва йил фаслига қараб капалаги маълум озуқа ўсимлигини танлайди. Дуккакдошлар, галладошлар, шўрадошлар, пиёзгулдошлар ва б. оилага мансуб ўсимликлар б-н озикланади. Ғўза ва б. ўсимликларнинг хавфли зараркунадаси. Бегона ўтлардан шўра, печак ва янтоқни ёқтиради. Экинларга, айниқса, майсалик ва ғунчалаш даврида катта зарар келтириб, уларни баъзан бутунлай қуритиб қўяди.

Қураш чоралари: кузда агротехник чоралар (кузги хайдаш, кишки сугориш ва б.)ни ўз вақтида ўтказиш. Баҳор ва ёзда К. борлиги аниқланганда инсектицидлар (2—2,5 кг/га) б-н кимёвий ишлов бериш; биологик воситалардан дендробациллин (4—6 кг/га), шунингдек, трихограммадан фойдаланиш мумкин.

Ид.-Ларченко К.И., Бе лончук С. Д., Карадринанинг кўпайиши ва унга қарши қураш тадбирлари, Т., 1966. **КАРАЖ** — Эроннинг шим. қисмидаги шаҳар. Караждарёси воҳасида жойлашган. Аҳолиси 940,9 минг киши (1997). Транспорт йўллари тугуни. Шакар-қанд, кимё, тўқимачилик, қўн пойаб-зал саноати корхоналари, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш 3-ди бор.

КАРАЙЛИ ТОҒЛАРИ - Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий тармоғи. Қашқадарё вилоятининг жан.-шарқида. Энг баланд жойи 964 м, уз. 7 км. Икки антиклиналь структурадан иборат. Ён бағирлари шим.-ғарбида қир-адирлардан кескин кўтарилган (Карамел чўққиси, 883 м) ва кучли парчаланган. Сувайиргич қисми палеоген (бухоро яруси) нинг қаттиқ оҳақтош ва қумтошларидан таркиб топган. Қаттиқ оҳақтош ва қумтошларнинг мавжудлиги сабабли

куэста рельеф шакли вужудга келган. Тўқ бўз тупроқларда паст тоғларга хос эфемер ва эфемероидлар, буғдойик, тоғ шувоғи, чалов, кўзикулок, буталардан бодом, писта ва б. ўсади. Яйловларнинг махсулдорлиги ўртача 2,3—3,0 ц/га. К. т. шим.-шарқидан Қарши — Термиз автомобиль йўли ва Ғузур дарёси ўзани ўтган.

КАРАКАС — Венесуэла пойтахти. Кариб Анд тоғлари орасидаги водийда, денгиз сатҳидан 900—1000 м баландликда, Кариб денгизидан 13—14 км ичкарида жойлашган. Иқлими субэкваториал сернам иқлим. Январнинг ўртача т-раси 18°, июлники 21,2°. Йилига 820 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 3,4 млн. киши (1998). Шаҳарга 1567 й.да испанлар асос солган. 18-а.да Испания мустамлака империясининг йирик иктисодий, сиёсий ва маданий маркази. 1810 й.да К.да бошланган кўзғолон 1810—26 й.ларда Америкадаги Испания мустамлакачилигига қарши урушларнинг бошланиши бўлган. Буюк Колумбия давлати парчаланганидан сўнг (1830) К. Венесуэла пойтахти бўлиб қолди.

К. — мамлакатнинг муҳим сиёсий, савдо, молия, саноат ва маданият маркази. Муҳим транспорт йўллари тугуни. Шаҳар т.й. ва шоссе йўли орқали Ла-Гуайра порти ва Майкетия халқаро аҳамиятдаги аэропорти б-н боғланган. К. орқали Пан-Америка шоссе йўли ўтган. Йирик чет эл ва миллий банклар, савдо ва саноат компанияларининг идоралари жойлашган. Машинасозлик, металлсозлик, нефть кимёси, кимё, фармацевтика, тўқимачилик, тикувчилик, кўн пойабзал, озик-овқат саноати ривожланган. Ойнашиша, қоғоз, цемент корхоналари бор. К.да метрополитен қурилган. Бир неча ун-т, Миллий пед. ин-ти, олий тиббиёт мактаби, 2 та мусика академияси, Венесуэла тил академияси, Миллий тарих академияси, Миллий тиббиёт академияси ва б. илмий муассасалар, бир неча Халқаро жамиятлар, миллий ку-тубхона; Боливар, Табиий илмлар, Мустамлакачилик

санъати музейлари, театрлар бор. Мейморий ёдгорликлардан Пласа Боливар марказий майдонидаги собор (1664—74 й.лар) сақланган. К. 1812 ва 1990-й.ларда кучли zilзилалардан вайрон бўлган, кейинчалик қайта қурилган. 20-а.да «Симон Боливар» жамоат маркази (1938), Нафис санъат музейи (1960), Миллий пантеон, капитолий ва б. қурилган.

КАРАКАТИЦА (*Sepia*) — ўн оёқлилар туркумига мансуб бошоёқли моллюскалар уруғи. Танаси чўзиқ, уз. 8,3 мм дан 50 см гача, вазни 10—12 кг гача. Икки ёнида жияксимон сўрғичлари бор. Пайпаслагичлари 10 та, уларнинг иккитаси бошқасига нисбатан узун, учки қисми кенгайган бўлиб, ўлжани тутиш учун хизмат қилади. Чап қорин пайпаслагичи гектакотиллашган. Бу пайпаслагичи ёрдамида эрқаги ўзининг сперматофораларини урғочисининг мантия бўшлиғига киритади. Чиғаноғи танасининг орқа томонида мантияси остида жойлашган. Хавф туғилганда сиёх. халтачасидан чиқадиган қора суюқлик (сепия) ёрдамида сувни лойқалатиб душманини чалғитади. Тухумларини сув остида ўсимликларга биттадан ёки бир нечтадан ёпиштириб қўяди. К. сув тубида ҳаёт кечиради, танасининг рангини атрофидаги нарсаларга мос қилиб ўзгартириш хусусиятига эга. К. тропик ва илиқ сувли денгизларда 200 м гача чуқурликда тарқалган. К.нинг 90 га яқин тури маълум. Гўшти истеъмол қилинади; сиёҳи кимматбахр бўёқ сифатида, чиғаноғи қолдиғи металл ва ёғочдан ишланган буюмларга сайқал беришда, атир-упа саноатида ва тиббиётда доривор модда сифатида қўлланилади.

КАРАКАШ (Швидлер) Софья Евсеевна (1907.1.5, Одесса — 1983, Москва) — пианиночи-концертмейстер, Ўзбекистон халқ артисти (1972). Одесса консерваториясида таҳсил кўрган (1924—27). Самарқанд рус театри (1927—29), Ўзбек давлат мусикали театри (1929—Каракас

шаҳри марказидаги кўп ярусли йўллар. 30), Тошкент рус опера ва балет театри (1930-38), Ўзбек давлат филармониясининг Тамарахоним раҳбарлигидаги ансамбли (1938-57) ва «Баҳор» ансамбли (1957—77)да жўрнавоз-пианиночи.

КАРАКОЗОВА Сайде Эмировна (1950.8.3, Самарканд) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1972). 1972 й.дан Самарканд туманидаги 57-мактабда мат. ўқитувчиси. К. дареда кўрғазмали куруллардан унумли фойдаланади, дарсларни янги педагогик технологиялар асосида ўтади.

КАРАМ (*Brassica L.*) — бутгулдошлар оиласига мансуб, бир, икки ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, сабзавот ва ем-хашак экини. К.нинг Евросиё ва Шим. Африкада 35 га яқин тури бор. Кўпгина турлари Ўрта денгиз атрофи ва Хитойдан келиб чиққан. Брюква, рапс, шолғом, сурепица, хантал ҳам шу туркумга киради. Бир тури — полиз К. (*B. oleracea*)нинг жуда кўп турлари хўжалик ақамиятига эга. Дехқончиликда улардан оқ бошли (бош ўрайдиган оддий) К., қизил К., савой карами, брүссель карами, кольраби, гулкарам, пекин карами дунёнинг деярли барча мамлакатларида экилади. Жаҳон бўйича оқ бошли К.нинг умумий экин май-дони 2,3 млн.га, ҳосилдорлик 209,9 ц/га, ялпи ҳосили 48,8 млн.т (1999). Асосан, оқ бошли ва гулкарам экилади. К. аксари икки йиллик ўсимлик. Биринчи йил бош (карам) чиқаради, иккинчи йили ўзагидан гулпоя чиқариб, уруғлайди. Оқ бошли К. навлари вегетатив (ўзаги, барг пластинкаси, тўп барги) ва қосил органлари (карам боши)нинг қатор морфологик белгилари б-н бир-биридан фарқ қилади. Ташқи ўзагининг бўйи 16—20 см, тўпбаргининг диаметри 60—80 см, бандининг узунлиги бўйича барглари бандсиз, 4—15 см бандли, барглари майда — 25—40 см, ўртача — 40—50 см ва йирик — 50 см ва ундан йирик бўлиши

мумкин. Барг тўқимасининг юзаси силлиқ ва буришган. Баргларининг ранги оч-яшил, тўқ-яшил, қулранг-яшил, кўкиш-яшил, яшил-бинафша, олачипор, кўк-яшил ва қизил-бинафша тусда.

К. бошлари қатталиги ва тигизлигига кўра, майда (0,5—1,5 кг), ўртача (1,5—2,5) ва йирик (2,5 кг дан ортик) вазнда бўлади. Гуллари сарғиш, йирик, шингилларга тўпланган, меваси қўзоқ. Уруғи юмалок, тўқ қўнғир, диаметри 2 мм ча. К. совуққа чидамли, уруғи 2—5° да уна бошлайди. Кўкати — 5° со-вуққа, катта ўсимлиги — 8° қисқа муддатли совуққа чидайди. Оқ бошли К. 11—18° т-рада бош ҳосил қилади. Т-ра 25° дан ошганда бош чиқариши кечи-кади; сернам ва ёруғ жойда тез ривожланади.

К. таркибида қандлар, органик кислоталар, витаминлар (С, Р, В₁, В₂, РР, К, Е) ва каротин, пантотен ва фолат кислоталар, ёғ, ферментлар, фитонцидлар, калий, кальций, йод, марганец, темир ва б. элементларнинг тузлари бор. Бевосита овқатга ишлатилади, тузланади ва консерва ҳолида истеъмол қилинади. К. халқ табобатида турли касалликларга ишлатилади, организмдан холестериннинг чиқиб кетишини тезлатади. К.да клетчатка кўп. К. навлари эртаги, ўртача эртаги, уртаги, ўртача кечки ва кечки гуруҳларга бўлинади. К. кўчати парник ва иссиқхоналарда етиштирилиб, эртагисига фев. охири ва март бошларида (60х60 см, 70х70 см схемада), ўртагисига апр. — май бошларида, кечкиси июль охири ва июль бошларида (70х70 см схемада) экилади.

Парвариши суғориш, қатор оралари ва туп атрофини юмшатиш, ўғитлаш, зараркунанда ва касалликларга қарши кураш олиб боришдан иборат. Биринчи озиклантиришда гектарига 150—200 кг суперфосфат ва 120—150 кг аммиакли селитра, иккинчисида фақат 120—150 кг аммиакли селитра берилади. К. экиладиган ер кузда ёки эрта баҳорда ҳайдалиб, гектарига 20—30 т гўн, 300—400 кг суперфосфат, 100—150 кг калий тузи сочи-

лади.

К. уруғини бевосита далага экиш ҳам мумкин. Бунда унумдор, бегона ўтлардан тоза ерларга сеялкада қатор орасини 60—70 см дан қилиб, 1 га майдонга 1 — 1,5 кгуруғсепилади. 2—3 чин барг чиқаргач, яганалаб, ҳар уяда (30—40 см ораликда) биттадан ўсимлик қрлдирилади. Бундан кейинги ишлар кўчати ўтқазилгандаги ишлар б-н бир хил. Ўртача ҳосилдорлиги (1 га дан) эртапишари 200—300 ц, ўртапишари 400—500 ц, кечпишари 600—900 ц. К. уруғчилиги б-н К. экиладиган барча зоналарда шуғулланилади.

Ўзбекистонда оқ бошли К.нинг куйидаги навлари экилади: Грибовский 147—эртаги, кўчати ўтқазилгач, 60—65 кунда етилади. Боши 0,7—1кг, юмалоқ, ўртача зич, кўкиш, пишганда ёрилади. Тошкент 10—ўртаги, кўчати ўтқазилгач, 90—110 кунда пишади. К.и 2—2,5 кг, юмалоқ-ясси, иссиққа чидамли. Ўзбекистон 133—ўрта кечки, кўчати ўтқазилгач, 110—120 кунда етилади. К.и 2,5—4,3 кг, юмалоқ-ясси. Шунингдек, Апшерон кузгиси, Саратоний, Наврўз, Ашхобод, Параллел Ғр Дербент ва б. навлари ҳам экилади (2002).

К. зараркунандалари. К.ни зарарлайдиган ҳашаротлар турлари жуда кўп, асосийлари карам бити, карам куяси, карам қандаласи, карам оқ капалаги ваб. Карам бити — қанотсиз урғочиси 1,9—2,3 мм, тухумсимон, кўкиш-кулранг, кулранг мум ғубор б-н қопланган; қанотли урғочиси 2,15 мм, боши ва кўкраги жигарранг, корни кўкиш-сарик, озроқ мум ғуборли. Бир мавсумда 15 мартагача авлод беради. Карам куяси — капалаги қанотлари ёзилганда 14—17 мм; олдинги қанотлари кўнғир, кейингиси кулранг. Личинкаси (курти) 9—12 мм, урчуқсимон, яшил. Тухуми 0,4—0,5 мм, юмалоқ-суйри, оч сарик. Ҳамма жойда учрайди, асосан, К. ва кизил лавлагини зарарлайди. Бегона ўтларда, К. ўзаги ва баргларида қишлайди. Тухумдан чиққан куртлари барг б-н озиқланади (Тошкент вилоятида 9—10 та авлод беради). Карам қандаласи

— танаси 7 — 8 мм, бўғимли, қалқони қоринни ярмигача қоплаб туради. Усти зангори ёки яшилсимон қора бўлиб, қизғиш, сарғиш ёки оқиш чизиклари бор. Ўсимлик баргларини хартумчаси б-н тешиб ширасини сўради, бунда барглар сарғаяди, илма-тешиқ бўлиб кетади, ёш ўсимликлар қуриб қолади. Кўкламда бегона ўсимликлар б-н озиқланиб, барг орқасига тухум қўяди. 6—15 кунда тухумдан личинкалар чиқади, катталашиб ғумбакка айланади. Биринчи бўғини, кўпинча май — июнда К.га тушади. Карам оқ капалаги — қаноти ёзилганда 5,5—6 см, оқ, учи қора кўринади. Личинкалари қора доғли сарғиш-оч яшил, бўйи 1 см. Ўрта Осие шароитида йилига 4 марта авлод беради. К. касалликларидан ҳосилга катта зарар келтирганларидан асосийлари: бактериоз, сохта уншудринг, қора бўғиз, илдиз бўғзи қорайиши.

Зараркунандаларга қарши курашда кўчатни далага экишдан олдин инсектицидлардан биронтасининг 0,2% ли эритмаси пуркалади, ўсув даврида биологик препаратлардан дендробациллин (1,0—1,5 кг/га), гомелин (0,8—1,0 кг/га) эритмалари, ҳосилни йиғишдан 20—30 кун олдин инсектицидлар б-н дориланади, касалликларга қарши ерни кузда шудгорлаш, ўсимлик қолдиқларини йиғиб олиш, уруғликни экишдан олдин дорилаш тадбирлари ўтказилади.

Ад.: Балашев Н. И., Земан Г. О., Сабзавотчилик, Т., 1977; Бўриев Ҳ., Абдуллаев А., Томорқа сабзавотчилиги, Т., 1987. Ботир Азимов, Зухра Саидова.

КАРАМЕЛЬ (франц. *сагаmel*, лот. *cannamella* — шакарқамиш) — кандолат маҳсулот; шакар қиёмга таъм берувчи, бўёвчи ва хушбўй қилувчи моддалар қўшиб қайнатиб тайёрланадиган ширинлик. Унинг массасидан турли шаклда тайёрланган К. обак и ёки монпасье дейилади. К. ичига мева, асал ва б. солиб ҳам тайёрланади. К. ни сақлаш учун устига шакар, какао уни сепилади ёки қоғозга ўралади, махсус темир банка ёки

картон кутига жойланади. К. кондитер ф-каларида автоматлаштирилган универсал машиналарда ишлаб чиқарилади.

КАРАМЗИН Николай Михайлович [1766.1(12). 12, Оренбург вилояти Михайлов тумани — 1826.22.5(3.6), Петербург] — рус ёзувчиси, публицист, тарихчи. Петербург ФА фахрий аъзоси

(1818). «Московский журнал» («Москва журнали», 1791—92) ва 2 жилдли «Аглай» альманахи (1794—95)ни нашр эттирган. 1802 й. «Вестник Европы» («Европа даракчиси») жур.га асос солган. Рус адабиётида сентиментализм оқими асосчиси. «Бечора Лиза» (1792) кассаси қатор миллий адабиётларда сентиментал сахна ва наср асарларининг пайдо бўлишига таъсир кўрсатган. «Россия давлати тарихи» (1 — 12-жилд, 1816—29) йилномасида Россиянинг 17-а. гача бўлган тарихини баён этган.

КАРАНТИН (итал. quarantena — қирқ кун), карантинлаш — 1) тиббиётда — ўта хавфли юқумли касалликлар тарқалишини чеклашга қаратилган эпидемияга қарши маъмурий ва санитария тадбирлари мажмуи. К. маълум ҳудудни касаллик тарқатувчи манбадан муҳофаза қилиш ва уни йўқотишга ҳамда касалликнинг бир жойдан бошқа ҳудудларга тарқалиб кетишига йўл қўймасликка қаратилган профилактик тадбир ҳисобланади. Шу мақсадда К. эълон қилинган жойда аҳоли орасида ҳамма турдаги алоқа, борди-келди кескин чекланади. К. эпидемияга қарши курашиш фавулодда комиссия томонидан эълон қилинади ва «Халқаро тиббий-санитария қоидалари» (конвенция) асосида амалга оширилади. Бу ҳужжат дастлаб 1951 й. Парижда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ)нинг 4-сессиясида қабул қилинган. 1973 ва 1981 й.ларда бу ҳужжатга ЖССТнинг 26 ва 34-сессияларида кўшимчалар киритилган.

К. биринчи марта 14-а.да Италияда қўлланилган. Шунда ўлат тарқалган

юртдан келган кема 40 кунгача қирғоққа яқинлаштирилмасдан денгизда ушлаб турилган. Дастлаб К. жуда қўп касалликларда қилинар, ҳатто, унчалик хавфли бўлмаган кизилча (скарлатина) касаллигида ҳам бемор 40 кун алоҳида хонада ушлаб туриларди. Ҳоз. К. ўта хавфли юқумли касалликлар: тоун (ўлат), сариқ иситма; кана ва чивин орқали тарқаладиган вирусли геморрагик иситмалар: Марбург, Эбол ва Лаас иситмалари, Денге, Чикугунья, Рифт водийси, Фарбий Нил иситмаси ва энцефалит касаллигида эълон қилинади. «Халқаро тиббий-санитария қоидалари»га асосан, К. аэропорт ва денгиз портларида ҳамда автомобиль йўлларида жойлашган санитария — карантин пунктлари ходимлари томонидан амалга оширилади. Бунда К. касаллик тарқалган ўчоқдан келган транспорт воситаси, экипаж аъзолари ва йўловчилар саломатлиги текширилади, зарурат бўлганида уларнинг бадани кўздан кечирилади. «Денгиз санитария декларацияси» ва «Самолёт декларацияси»нинг санитария қисмини, шунингдек, дератизация (кемирувчиларга қарши тадбирлар) ўтказилгани тўғрисидаги гувоҳнома, транспорт воситаси ичида кемирувчилар бор-йўқлигини аниқлаш ушбу хизмат ходимларининг вазифаси ҳисобланади. Зарурат бўлганида дезинфекция, дезинсекция ва дератизация тадбирлари амалга оширилади.

Бемор б-н мулоқотда бўлганлар юқумли касалликлар шифохоналари ва изоляторларда алоҳидаланиб, касалликнинг яширин даври ўтгунча, мас, ўлатда 6 кунгача тиббий кузатув остида бўлади. Бу даврда маълум профилактик даволаш курси белгиланади.

2)Ўсимликлар ҳимоясида — мамлакат ҳудудига қ.х. экинларининг жуда хавфли зараркунандалари, касаллик кўзғатувчилари ва бегона ўтларнинг кириб келишидан ҳимоя қилиш ва зарарланиш ўчоқларини аниқлаш, ихоталаш ва йўқотишга қаратилган давлат чоратадбирлари тизими. Ҳисоб-китобларга

караганда ўсимлик зараркунандалари ва касалликлари жаҳон бўйича озик-овқат экинлари потенциал ҳосилининг 20—25% ни йўқ қилади. Мамлакатлараро савдо-иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши даражасига қараб бир мамлакатда учрамайдиган зараркунандалар, касалликлар ва бегона ўтлар турларининг бошқасига кириб келиши хавфи ортиб боради. Мас, уруғлик ва кўчатлар, қ.х. хом ашёси ва б. йўллар б-н Америкадан Европага филлоксера (ток бити), кизилкон бит, кўпгина червечлар, Колорадо картошка кўнғизи, картошка фитофтораси, зарпечак, амброзия каби бегона ўтлар келиб қолган, ўз навбатида, Европа ва б. мамлакатлардан Америкага гессен пашшаси, япон кўнғизи, дон кўнғизи, цитрус мевалар раки ва б. тарқалган.

Ўсимликлар К. бўйича биринчи конун Францияда ғалла экинлари поя занги эпифитотияси муносабати б-н қабул қилинган (1660). АҚШда филлиоксерага қарши кураш зарурати туфайли 1881 й.да биринчи конун қучга кирди. 1870—1915 й.ларда қ.х. ривожланган Германия, Франция, Австралия, Австрия, АҚШ, Мексика ва б.да К. бўйича қонулар қабул қилинди. 20-а.нинг 70-й.ларида 100 дан ортиқ мамлакатда К. коидалари ишлаб чиқилди ва бу коидаларнинг бажарилишини назорат қиладиган муассасалар барпо қилинди. Собиқ СССРда 1931 й.да К. хизмати йўлга қўйилди. Шу йили К. касалликлар ва зараркунандаларнинг, 1935 й.да К. бегона ўтларнинг биринчи рўйхати тасдиқланди.

1932 й. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги қошида Республика ўсимликлар карантин давлат инспекцияси хизмати ташкил қилинди. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимликлар карантини тўғрисида» қонуни 1995 й. 31 августда қабул қилинди. Ўсимликлар К. тадбирлари бўйича МДХ доирасида Ўзбекистон ҳам қўшилган давлатлараро шартнома имзоланган (1992). Ўзбекистонда ўсимликлар карантини бўйича давлат хизматини Қишлоқ

ва сув хўжалиги вазирлиги қошидаги ўсимликлар карантини Бош давлат инспекцияси («Ўзбошдавкарантин») бажаради.

Ўзбекистон қ.х. тарихида кўрилган қатъий чораларга қарамай республика ҳудудига бошқа мамлакатлардан кўп турдаги ўта хавfli К.даги зарарли объектларнинг ўтиб қолиши ҳолатлари кузатирилган. 1939 й.да Япониядан келтирилган тут кўчати б-н комсток қурти, 1964 й.да калифорния қалқондори, 1972 й.да Колорадо кўнғизи, 1980 й.да иссиқхона оққаноги (қ. Оққанотлар), 1981 й.да Туркиядан тўрт доғли донхўр, 1983 й.да шарқ мева қурти ва б. тарқалди ва улар қ.х.га катта иқтисодий зарар келтирмоқда.

21-а. бошида К. кураш тадбирлари қўлланиладиган халқаро рўйхатга 300 дан ортиқ турдаги ўта хавfli ўсимликлар К.и объектлари киритилган. Уларнинг 66 таси ўсимликлар зараркунандалари (ғўза қуяси, осие ғўза тунлами, америка оқ капалаги, апельсин қалқондори, илдиз қурти ва б.), 41 таси замбуруғли, нематодалли, бактерияли, вирусли ўсимликлар касалликлари (ғўза антракнози, картошка раки, пармаловчи нематода, маккажўхори вилт касаллиги ва б.) дир. Ўзбекистонда 143 турдаги К. объектлари рўйхатга олинган. Шулардан 12 та тури кам тарқалган.

3) Ветеринарияда — хайвонларнинг ўта юкумли, тез тарқалиш хусусиятига эга бўлган ва катта иқтисодий зарар келтирадиган касалликлари ўчоқларини чегаралаш ва йўқ қилиш бўйича тадбирлар мажмуи.

Халқаро эпизоотия бюроси рўйхатида кўра (Бош сессия, 1983), оксим, бруцеллез, сил, везикуляр стоматит, куйдирги, Ауески касаллиги; қорамолларда — ўлат, ўпканинг умумий яллиғланиши, қорасон (эмфизематоз қарбункул), туяларда — ўлат ва чечак; отларда — манка, эпизоотик лимфангит, юкумли анемия, энцефаломиелит, контагиоз плевропневмония, ўлат, юкумли ринопневмония;

паррандаларда — ньюкасл касаллиги, пастеррелёз, ичак дифтерита, микопла-риоз, чечак; сохта ўлат, асаларида — америка ва европа чириш касаллиги; эчкиларда — юкумли плевропневмония, кўйларда — ўлат, Рифт водийси исит-маси, кўйларнинг катарал иситмаси, кўйларнинг чечаги, чўчқаларда — клас-сик ўлат, Тешен касаллиги ва б. К. тад-бирлари жорий этиладиган касалликлар-га киради.

Ўзбекистонда кўпгина чорва хайвонларининг юкумли касалликлари тугатилган, кўпчилиги эса тарқалмаган. Оксим, отларнинг юкумли анемияси че-кланган холларда учрайди.

Ветеренария амалиётда касалликнинг тарқалиш ва хавфлилик даражасидан ке-либ чиққан ҳолда, айрим хонадон, фер-ма, пода, асалари оилалари, сув хавзаси, хўжалик, аҳоли яшаш пунктлари, туман, шаҳар, вилоят, республика худудларига тегишли ҳужжатлар асосида К. кўйилади.

К. тадбирлари ҳар бир касаллик-ни тугатиш бўйича тегишли кўрсатма ва йўриқнома асосида ўтказилиб, хайвонларни К. худудига киритиш, чиқариш, маҳсулот тайёрлаш, ярмарка, бозорларда мол сотиш тақиқланади. К. белгиси чегарага осиб кўйилади ва кро-вул пости ташкил этилиб, кириб-чиқиш тартибга солинади.

Шоносир Шоваҳобов, Султон Алимухамедов, Ҳошим Нурмаматов.

КАРАНТИН БЕГОНА

ЎСИМЛИКЛАР— қ.х. учун ўта хав-фли, тарқалган худудга учрамайдиган ёки кам тарқалган бегона ўсимликлар. Бу ўсимликлар экинлар ҳосилини камайти-ради, уларнинг айрим турлари кишилар-га ва чорва молларига катта зиён келти-ради. Қ.х.ни бегона ўсимликларнинг ки-риб қолиши ва тарқалишидан муҳофаза қилиш учун кўпгина давлатларда махсус қонунлар (Ўзбекистонда «Ўсимликлар карантини тўғрисида» қонун 1995 й. 31 авг.да) қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикаси худудиди

учрамайдиган ва карантин тадбирла-ри қўлланиладиган .via хавфли бегона ўсимликлар

Тиканли итузум — Чизикбаргли иту-зум — Каролина итузуми — Уч гулли итузум — Америка сассиқ какраси — Калифорния кунгабоқари — Киприкли кунгабоқар — Барг бандли кунгабоқар — Тукли кунгабоқар — Стригалар — Уч бўлакли амброзия — Куп йиллик ам-брозия — Кам гулли ценхрус (лантарси-мон) — Катгиқ тукли тиканмева — Ҳинд эшиноменси — Виргиния эшиноменси — Биденс бипината — Ғарб кассияси — Тора кассияси — Тўпгулли кротон — Жўвасимон диодия — Жанубий эмекс — Тиканли эмекс — Ҳошияли сутли ўт — Аррасимон сутли ўт — Печаксимон ипо-мея — Юраксимон баргли жакамент ўти — Пенсильвания сув мурчи — Раймония сув мурчи — Сесбания макрокарпа — Майда дуккакли сесбания — Бурчакбарг-ли қовоксимон ўт — Тиканли сида — Ҳз-бекистан худудидида кам тарқалган каран-тин бегона ўсимликлар

Зарпечаклар Какра (пуштиранг) Шувоқбаргли амброзия

Cuscuta sp.sp. Acroptilan repens D. L. Ambrosia artimisiifolia L.

Мамлакатда учрамайдиган К.б.ў. га қарши ташқи К. тадбир-чоралари кўрилади, жумладан, чет элдан келтири-ладиган барча ўсимликлар, уруғлар, тур-ли багажлар ва юклар, шунингдек, ички К.га олинган туман ва хўжаликлардан келтириладиган юклар, албатта, текши-рувдан ўтказилади.

К.б.ў. га умумий (қ. Бегона ўтлар), шунингдек, махсус қарши кураш чорала-ри қўлланилади: уруғлик хўжаликларда уруғлик участкалар учун бегона ўтлари йўқ, тоза ерлар ажратилади; К.б.ў. ўсган участкаларда эса, уларни гуллаунга қадар йўқотиш учун махсус агротехник, механик ёки кимёвий тадбирлар амал-га оширилади; К.б.ў. уруғи аралашган уруғлик материал алоҳида бинолар-да сақланади ва тозаланади; хўжалик учун яроксиз ўсимлик қолдиклари йўқ

килибташланади; К.б.ў. уруғи аралашган уруғлик материалларини вилоят доирасида ташиш Давлат уруғлик назорати инспекциясидан, четга чиқариш учун эса қ.х. ўсимликлари карантини бўйича Давлат инспекциясидан берилган махсус рұхсатнома билангина амалга оширилади. Султон Алимұхамедов, Пётр Дементьев, Маркс Жуманиёзов.

КАРАПУЗИКЛАР (Histeridae) — қаттиқ қанотлилар туркумига мансуб кўнғизлар оиласи, қ. Митти кўнғизлар.

КАРАСЛАР (Caras sius) — карпсимонлар оиласига мансуб чучук сув балиқлари уруғи. Танасининг уз. 45 см гача, вазни 3 кг гача. 2 тури, жумладан, Ўзбекистон сув ҳавзаларида кумуштовон карас (*Carassius afinus gibello* Bloch) учрайди. Танасининг шакли зоғора балиқникига ўхшайди, лекин мўйловининг бўлмаслиги б-н ундан фарқ қилади. Йирик суяк тангачалар б-н қопланган танасининг орқа томони оч яшил ёки тўқ жигарранг, ён томонлари тилларанг тусда. Жуфт сузгичлари кизгиш. Секин оқадиган, туби лойка сув ҳавзаларида учрайди. Майда сув ҳайвонлари, фитопланктон ва ўсимликлар б-н озикланади. 2—4 ёшида вояга етади. Баҳор ва ёз ойларида учрайди. Сув ўсимликлари орасига 160—400 минг увилдирик сочади. Кумуштовон галаси, одатда, фақат урғочи балиқлардан иборат. Эркаклари ниҳоятда кам учрайди. Увилдириғини бошқа яқин турлар оталантиради. Увилдирикдан урғочи балиқлар чиқади. Ўзбекистонда Сирдарё, Амударё, Сурхон ва Зарафшон водийси сув ҳавзаларида учрайди.

Solanum rostratum Dun. *Solanum elaeagnifolium* Cav. *Solanum Carolinense* L. *Solanum triflorum* L. *Iva axillaris* Pursh. *Helianthus Californicus* D.C. *Helianthus ciliaris* D.C. *Helianthus petiolaris* Nutt. *Helianthus scaberrimus* Benth. *Striga*(sp.sp.) *Ambrosia trifida* L. *Ambrosia psilostachya* D. C. *Cenchrus pauciflorus* Benth (*tribuloides* L.)

Acanthospermum hispidum D.S. *Aeshynomene indica*(L.) BSP. *Aeshynomene virginica*(L.)BSP. *Bidens bipinata* L. *Cassia occidentalis* L. *Cassia tora* L. *Croton capitatus* Michx. *Diodia terres* Walt. *Emexaustralis* Stein *Emex spinosa* L. *Euphorbia marginata* Michx. *Euphorbia dentata* Michx. *Ipomoae hederaceae* (L.) Yacg. *Jacguemontia tamnifolia* L.

Polygonum pensylvanicum L. *Raimonia laciniata* Hill. *Sesbania macrocarpa* Myhl. Et. *Sesbaniaexaltata*(Raf.) Cory. *Sicyos angulata* L. *Sida spinosa* L.

Қарас.

КАРАТ, қирот (итал. carato — дуккакли дарахт донининг массаси) — бирликлар тизимида кирмаган масса бирлиги. Заргарлик ишларида қимматбаҳо тошлар ва дурларнинг массаларини аниқлашда қўлланиладиган ўлчов бирлиги. Дастлаб ҳар бир давлатнинг ўз. К.и бўлган. Мас, Бразилия К.и. — 192 мг, Ҳиндистон К.и — 205,5 мг, Миср К.и — 165 мг, Голландия К.и — 205,1 мг. Ўлчовлар ва тарозилар бўйича Бош анжуман 1907 й.да Парижда ягона К. бирлиги — 2·10⁷4 кг (200 мг) га тенг деб қабул қилган.

КАРАТЭ, карате (японча — ҳеч нарсаиз қўл б-н) — қуролсиз ўзини-ўзи ҳимоя қилиш, инсон танасининг нозик жойларига қўл ёки оёқ б-н зарбалар беришга асосланган спорт курашининг бир тури. К.нинг хоз. қоидалари 20-а. нинг бошларида японча жиужицу яккакурашини такомиллаштириш асосида шаклланган. Унинг дастлабки усул ва қоидаларини Г.Фунакоси (1869—1957, Япония) ишлаб чиққан. К.чилар 8Х8 м татамида яккама-якка ёки жамоа бўлиб мусобақалашади, бажарилган зарба усулларига қўйилган баҳоларга қараб ғолиблар аниқланади. Халқаро К. федерацияси (WUKO)га 1968 й.да асос солинган. У 157 миллий федерацияни бирлаштиради (2002), Ўзбекистон миллий К. федерацияси унга 1996 й. кирган. 1970 й.дан жаҳон чемпионат-

лари ўтказиб келинади (ҳар 2 й.да). К. Осиё, Лотин Америкаси мамлакатлари, АҚШ, Испания, Франция ва б. давлатларда тараккий этган. Ўзбекистонда К. 20-а.нинг 80-й.ларидан оммалаша бошлади. 1995 й.да республика К.чилари битта федерацияга бирлашди (К.да 4 та йўналишда мусобакалар уюштирилади). Федерациянинг барча вилоятларда бўлимлари бор. Ўзбекистонда 60 мингдан кўпроқ киши К. б-н шуғулланади, 40 дан зиёд К. клублари рўйхатдан ўтган (2002). Нурхон Нафасов, Алишер Содикрв, Михаил Голованов каби тажрибали мураббийлар кўл остида шуғулланган Илҳом Каримов, Отабек Қосимов, София Каспўлатова, Дониёр Холматов, Азамат Али Қаландаров сингари К.чилар жаҳон кубоги ва Осиё чемпионатларида совринли ўринларни эгаллашган.

КАРАХАН Николай Григорьевич (1900.17.5, Тоғли Қорабоғ мухтор вилояти — 1970.18.6, Тошкент) — Ўзбекистон халқрассоми (1950). 1908 й.дан Ўзбекистонда. Туркистон ўлка рассомлик мактабида таълим олган (1918—21). Тошкент рассомлик билим юртида дарс берган (1925—41). К. асарларида ўзбек халқининг ҳаёти ва меҳнатини, табиат манзараларини рангли лавҳаларда акс эттирган: «Ўроқчиларнинг ишдан қайтиши» (1927), «Сирдарё соҳилидаги бозор» (1929), «Ғалла ўрими» (1930), «Бухорода қурилиш» (1933), «Ишга кетишяпти» (1934), «Овқатланиш маҳали» (1935) ва б. 30-й.ларнинг охириларида асарларида республика манзараларини акс эттира бошлади, кишиларни ҳам манзаралар фониди тасвирлади («Аёллар ғаллазорда», 1936; «Ғалла элаётган аёл», 1946; «Нанай йўли», 1954; «Олтин куз», 1957; «Яшнаётган водий», 1958; «Олтин симфония», 1965; «Сўнгги нур», 1969 ва б.). Кўпгина рассомлар (жумладан, Р.Аҳмедов, З.Иноғомов ва б.) К.нинг шогирдларидир. К. асарлари республика ва чет мамлакатлар музейлари ва хусусий тўпламларда сақланади.

КАРАШИНА — Қашқадарё вилояти Дехқонobod туманиааги кишлок. Туманнинг маъмурий маркази. Вилоят маркази Қарши ш.дан 101 км жан.-шарқда. Яқин т.й. станцияси Ғузор (50 км). Ахрлиси 8,4 минг киши (2002). Булоқлар сувидан таъминланади. Катта сув ҳавзаси мавжуд. Туман ҳокимияти биноси, умумий таълим мактаблари, мусика мактаби, касбухона коллежи, алоқа бўлими, кутубхона, метеорология ст-яси, дехқон бозори, спорт мажмуаси, туман марказий касалхонаси ва б. тиббий муассасалар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

КАРАЯН (Karajan) Герберт фон (1908.5.4 — Зальцбург — 1989) — австриялик дирижёр. Биринчи концертни пианиночи сифатида 11 ёшида берган, дирижёрлик фаолиятини 1927 й.да бошлаган. Берлин давлат капелласи (1941—44), Берлин филармоник оркестри (1954—89), Вена давлат операси (1956—64), Зальцбург мусикали театр фестивал (1957—60 ва 1964—88)ларини бошқарган. Лондон филармоник оркестри (1947), Зальцбург пасха фестивали (1967)нинг асосчиси. Дирижёрлик услубида ҳар бир композитор асарининг нота матнига батамом бўйсундириш, мусика шаклини тўлалигича ҳис этиш, ёрқин жўшқинлик ва ажойиб таъсирчанликка эришган. 1969 й. дан Берлинда ҳар йили К. номидаги халқаро дирижёрлар ва ёшлар симфоник оркестрлари танлови ўтказилади. Венада К. жамғармаси (1986 й.дан) ҳамда К. маркази (1995 й.дан) фаолият кўрсатади.

КАРБАЗОЛ, дибензопиррол, д и феноленимин, C₁₂H₉N — рангсиз кристалл модда. Иккита бензол ва битта пиррол халқадан тузилган. Мол. м. 167,2. Суюқланиш т-раси 247°, қайнаш т-раси. 355°; енгил ҳайдаланади. Сувда эримайди. Органик эритувчиларда яхши эрийди. К. кучсиз асос, кислоталар б-н

бекарор тузлар ҳосил қилади. К., асосан, тошқўмир (антрацен мойи)дан ва сунъий усулда ортоаминодифинил, фенантрен 2-аминодифениламин ва б.дан олиниши мумкин. К. ва унинг ҳосилалари доривор моддалар, бўёқлар, инсектицидлар, термoplastик материаллар олишда ишлатилади.

КАРБАЛО — Ироқдаги шаҳар. Карбало муҳофазасининг маъмурий маркази. Фурот дарёси водийсида, Бағдод ш.дан 85 км жан.-ғарбда. Ахрлиси 200 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Саудия Арабистони (Макка, Мадина ва б. шаҳарлар)га бориладиган автомобиль йўллари устидаги йирик савдо (хурмо, ғалла) ва транспорт пункти. Т.й. станцияси. Гишт з-ди, мева консерва з-ди ва б. корхоналар бор. Хунармандчилик ривожланган. Али ибн Абу Толибнинг ўғли Хусайн ибн Али шаҳар яқинида 680 й.даги ҳокимият учун бўлган жанг-да ҳалок бўлган, К.да дафн қилинган ва кейинчалик масжид-мақбара қурилиб, шиалик мазҳабидаги мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Ҳар йили муҳаррам ойида К.да мотам маросими ўтказилади. Диний маросим буюмлари б-н савдо қилинади. К.да Озарбайжон мумтоз шоири Фузулий туғилган. Шаҳар 7-а.да бунёд этилган.

КАРБАМИД, мочеви́на (NH₂)₂СО-карбамид кислота амиди, синтетик усулда олинадиган, сув, спирт, суюқ аммиак, сульфит ангидридда яхши эрийдиган модда. Суюқланиш ҳарорати 132,7°. Таркибида 46% азот бўлган энг концентралланган физиологик нордон, қаттиқ азотли ўғит. Унча нам тортмайди. Азотли ўғит тарзида ишлатиш учун донадор ҳолида ишлаб чиқарилади. Донадор К. сақлаш вақтида муштланиб қолмайди. К.тупроқда микроорганизмлар таъсирида ўсимликлар ўзлаштирадиган аммоний карбонатга айланади. Самарадорлиги жиҳатидан аммоний нитратга тенг, баъзан ундан самаралироқ. К.ни ҳамма хил

тупроқларда ва барча қ.х. экинларига ишлатиш мумкин. Суғорма дехқончиликда экишдан олдин (азот йиллик меъёрининг 20—25% ҳисобида) ва дастлабки озиклантиришда аммиакли селитрага қараганда сабзавот экинлари, картошка, қанд лавлаги ҳосилдорлигига яхши таъсир этади.

Чорвачиликда қавш қайтарувчи молларга бериладиган ем-хашаклар азотли оксиллари (протеин) ўрнини босадиган модда сифатида (1г К. 2,6 г ҳазм бўладиган протеинга тенг) 1т маккажўхори силосига 5—6 кг, қорамоллар учун 1т аралаш емга 25 кг (2,5%) К. ишлатилади (яна қ. Оксилсиз азотли озуқалар).

КАРБАМИД СМОЛАЛАР к. Мочевина-формальдегид смолалар.

КАРБАМИН КИСЛОТА, H₂NCOOH — карбонат кислотанинг амиди. Мол.м. 61,04. Эркин ҳрлда учрамайди. Ҳосилаларидан К. к. эфирлари (уретанлар), амиди (мочевина), гидразиди (семикарбазид), тузлари (карбаматлар) ва галоген ангидридлари маълум. Мас, аммоний карбамат (H₂NCOOHNH₄) — гигроскопик кристалл модда. Сувда, этанолда яхши, суюқ аммиакда ёмон эрийди. 59° да карбонат ангидрид (СО₂) ва газ ҳолатдаги аммиак (NH₃)га парчаланadi. СО₂ ва NH₃ ни ўзаро таъсир эттириб олинади. Карбаматлар олишда ишлатилади. К. к. хлорангидриди (карбамоилхлорид) H₂NCOC1₂ — суюқкик, қайнаш т-раси 61—62° (ажралиш б-н); сақланганда цианур кислота ва HClга ажралади. Аммоний хлорид ёки аммиакка фосген таъсир эттириб олинади, мас., BNH₄C1 + СОС1₂ -^ NH₂СОС1 + 2HC1. Органик бирикмаларга CONH₂ гуруҳини киритиш учун қўлланилади.

КАРБАНИОНЛАР — таркибида манфий зарядланган 3 валентли (шартли равишда) углерод атоми бор органик анионлар. К. га СН₂=СН — С-Н₂, СН(СООС₂H₅)₂ ва б. мисол бўла олади.

Кимёвий реакцияларга шиддатли равишда киришади ва шу сабабдан жуда беқарор. Органик моддалар ўртасида рўй берадиган талайгина реакцияларда оралиқ маҳсулотлар (заррачалар) тарзида ҳам ҳосил бўлади. К. асосида фазалараро катализ шароитида ўтказиладиган кимёвий реакциялар муҳим аҳамиятга эга.

КАРБИДЛАР (лот. *carbo* — қўмир) — углеводороднинг, асосан, металллар ва баъзи металлмаслар б-н ҳосил қилган бирикмалари. Кимёвий боғи турига кўра, К. 3 асосий гуруҳга бўлинади: ион (ёки тузсимон), ковалент ва металлсимон К.

Ион К. таркибида металл катионлари ва углеводород анионлари бўлади. Ион К.га ацетиленидлар (ацетилен C_2H_2 даги водород ўрнини металл атомлари эгаллашдан ҳрсил бўлган маҳсулотлар) ва метанидлар (метан CH_4 даги водород ўрнида металл атомлари бўлган маҳсулотлар) киради. Ишқорий металллар карбидлари (Li_2C_2 , Na_2C_2 ва б.), ишқорий-ер металллар карбидлари (CaC_2 , BaC_2 , MgC_2 ва б.), сийрак-ер металлларнинг юқори карбидлари (YC_2 , LaC_2 ва б.), актиноидлар карбидлари (ThC_2 ва х.к.) ацетиленидлардир. Кальций карбидга ўхшаган ацетиленидлар сув ёки суюлтирилган кислоталарда парчаланиб, ацетилен (ёки ацетиленнинг бошқа углеводородлар, баъзан водород б-н аралашмаси)ни ажратиб чиқаради. Осон гидролизланиб, метан ажратиб чиқарадиган бериллий карбид Be_3C , алюминий карбид Al_4C_3 , метанидларга мансуб.

Ковалент К.га кремний карбид SiC ва бор карбид B_4C (тўғрироғи B_2C_3) мисол бўла олади. Буларда атомлараро боғ жуда мустаҳкам. Ковалент К. ниҳоятда қаттиқ, иссиққа чидамли, кимёвий жиҳатдан инерт моддалар — яримўтказгичлар ҳисобланади.

Металлсимон К.га қийин эрийдиган металллар К. и киради. Бу К. электрни яхши ўтказгани учун «металлсимон» деб аталган. Уларнинг қаттиқлиги жуда юқори, ишқаланишга яхши чидайди. Ти-

тан карбид TiC , рух карбид ZnC , ниобий карбид NbC , гафний карбид HfC ва тантал карбид TaC ларнинг бир-бири б-н ҳосил қилган қотишмалари муҳим. Мас, 25% HfC ва 75% TaC дан иборат қотишманинг суюқланиш т-раси жуда юқори (4000° га яқин). Металлсимон К. ишқорлар таъсирига чидамсиз, лекин кислоталар таъсирига жуда чидамли. Металл ва қўмир кукунини инерт газ ёки қайтарувчи муҳитда қиздириб, шунингдек, металлни $1500\text{—}2000^\circ$ да суюқлантириб (айни вақтда карбидлаб) К. олиш усуллари кўпроқ қўлланилади. К. электр печлар учун иситкичлар тайёрлашда, қаттиқ металлкерамик қотишмалар, иссиққа ва оловга бардошли қотишмалар, абразив материаллар олишда, узатма қувурлар, реакторлар и.ч.да қайтарувчи ва катализатор сифатида, шунингдек, электроникада кўп ишлатилади.

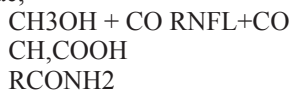
Ад.: Высотемпературные карбиды, под ред. Г.В. Самсонова, Киев, 1975, Свойства, получение и применение тугоплавких соединений. Справочник под ред. Т.Я. Косолаповой, М., 1986.

Нусрат Раҳмонбеков.

КАРБОКСИГЕМОГЛОБИН, $HbCO$ -ис гази (CO)нинг гемоглобин (Hb) га бирикишидан ҳосил бўладиган бирикма. Кислороднинг тўқималарга нормал етиб келишига тўсқинлик қилади, натижада киши ис газидан заҳарланади (ис тегади).

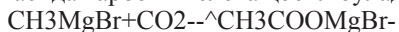
КАРБОКСИЛ ГУРУҲ, карбоксил, $COOH$ — бир валентли функционал ГУРУҲ- Карбон кислоталар таркибига киради ва уларнинг кислоталик хоссаларини белгилаб беради.

КАРБОКСИЛЛАШ — органик бирикмаларга CO_2 таъсирида карбоксил гуруҳи — $COOH$ ни киритиб, карбон кислоталар ва уларнинг ҳосилаларини олиш. Мас,

Металлорганик бирикмаларни К. учун уларнинг эритмалари оркали CO_2 ўтказилади; сўнги гидролизланиш натижасида карбон кислота ҳосил бўлади.

Тиббиётда қўлланиладиган салицил ва паминосалицил кислота (ПАСК) ҳам тегишли фенолят (мас, $\text{C}_6\text{H}_5\text{ONa}$)НН К. йўли б-н олинади.

Организмда К. махсус ферментлар таъсирида содир бўлади; мас, пирозум кислотани К. да пируваткарбоксилаза ферменти катализатор вазифасини ўтади. К. организмдаги углеводлар, ёғлар ва оксилларнинг парчланиши натижасида ҳосил бўладиган оралик маҳсулотларни оксидлашда муҳим аҳамият касб этади. К. реакциясидан саноатда сирка кислота, акрил кислота, дикарбон ва юқори карбон кислоталарнинг эфирларини олишда фойдаланилади.

КАРБОКСИМЕТИЛЦЕЛЛЮЛОЗА [$\text{C}_6\text{H}_7\text{O}_2(\text{OH})_3\text{i}(\text{OCH}_2\text{COOH})_x\text{]n$ - целлюлозанинг монохлорсирка кислота б-н ўзаро таъсири маҳсулоти.

Целлюлозагликол кислота, целлюлоза ва гликол кислотанинг оддий эфири. Оқ қаттиқ модда, кучсиз кислота. Мол. м. (30-25)103; юмшаш т-раси 170° ; зичлиги 1590 кг/м^3 . Сувда, ишкорларнинг сувдаги эритмаларида, аммиак, ош тузи ва целлюлоза эритувчиларида эрийди, органик эритувчилар, минерал мойларда эримайди. Ишқорий целлюлозага монохлорсирка кислота ёки унинг натрийли тузини (NaOH иштирокида) таъсир эттириб олинади. Саноатда К.нинг натрийли тузи товувчи воситалар компоненти, калийли ва мис-никел рудаларни бойитишда флотореагент, гулкоғозлар учун елим композицияларининг компоненти, тиш пасталари, пардоз воситалари, озик-овқат маҳсулотлари (мас, ичимлик ва киёмлар)ни қуюлтирувчи модда сифатида ишлатилади.

КАРБОН [лот. carbo (carbonis) — кўмир] — палеозой эрасининг бешинчи

даври. Қ. Тошкўмир системаси (даври).

КАРБОН КИСЛОТАЛАР – таркибида карбоксил гуруҳ сакловчи органик бирикмалар. Карбоксил гуруҳ б-н боғланган радикалга қараб К.к. алифатик (тўйинган, тўйинмаган), алициклик, ароматик ва гетероциклик бўлиши мумкин. Карбоксил гуруҳнинг сонига қараб бир, икки ва кўп асосли ёки молекуласига — OH , $=\text{CO}$, H , каби гуруҳлар киришига қараб окси-, кето- ва amino- К.к. деб аталади. К.к. кўпинча, аъъанавий (тривиаль) ном б-н аталади: сирка, салицил, мой, капрон, валериан каби кислоталар кучсиз бўлиб, диссоциаланиш константаси 1,4-10 5 атрофида. Лекин карбоксил гуруҳи электрофиль радикал б-н боғланган бўлса, унинг кислоталик кучи ортади, мас, бензой кислота ($\text{C}_6\text{H}_5\text{CO-OH}$), пропиол кислота ($\text{HC}=\text{C-COOH}$) ва б.

К.к. кимёвий фаол бўлиб, карбоксил гуруҳининг гидроксиллини бошқа гуруҳларга алмаштириши мумкин, мас, К.к. спиртлар таъсирида, минерал кислоталар иштирокида мураккаб эфирлар, PC_{15} , тионил хлорид, сулфурил хлорид таъсирида эса хлорангидридлар, сув тотиб олувчи воситалар иштирокида эса ангидридлар (RCO_2) 2O ҳосил қилади. К.к. амидларини хлор ангидридларга аммиак, аминлар таъсир эттириб олиш мумкин. К.к. радикал қисми бўйича ҳам турли хил реакцияларга кириша олади.

К.к. табиатда эркин ва бирикма ҳолида кенг тарқалган. Улар ёғ, эфир мойи, хўл мевалар таркибига киради. К.к. табиий бирикмалардан (юқори ёғ кислоталари, лимон кислотаси ва б.) ёки синтетик усулда, мас, спиртлар, альдегидларни оксидлаб олинади. Ачитиш (мой кислотали, сут кислотали, сирка кислотали ачитиш) йўли б-н К.к. олиш ҳам кенг тарқалган. К.к. ва уларнинг ҳосилалари халқ хўжалигида кенг қўлланилади. Мас. пахта мойидан олинadиган дистилланган ёғ кислоталари асосида турли хил совунлар тайёрланади. Теломеризация усулида олинган юқори тармоқланган ёғ кисло-

талар (ВИК) асосида лок, эмаллар и.ч. йўлга қўйилган.

КАРБОНАТ АНГИДРИД, CO_2 - газ; карбонат кислота ангидриди (қ. Углерод (IV)-оксид).

КАРБОНАТ КИСЛОТА, H_2CO_3 — икки асосли кучсиз, бекарор кислота. Сувдаги эритма ҳолидагина мавжуд. Углерод (IV)-оксидга сув бирикишидан ҳосил бўлади: $\text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O} \rightleftharpoons \text{H}_2\text{CO}_3$.

Карбонат ва гидрокарбонат минераллари ни беради.

КАРБОНАТИТ — магматик ёки метасоматик йўл б-н келиб чиққан тоғ жинси, асосан, карбонатлардан ташкил топган. Мураккаб интрузив жинслар таркибига киради; оқиб чиққан К. окимлар ва туф қопламлари кўринишида учрайди. Таркибига кўра, кальцитли, доломитли, анкеритли ва сидеритли К.лар фарқ қилинади. К. б-н тантал ва ниобий рудалари, апатит, флогопит ва б. камёб ер элементлари конлари боглик. К. Ўзбекистоннинг ғарбида (Нурота ва Қулжуктовда) топилган.

КАРБОНАТИТ КОНЛАРИ - ўта асосли-ишқорли таркибга эга (карбонатитлар) магматик тоғ жинслари формациялари б-н боғлиқ бўлган кальций, магний ва темир карбонатларининг ер-томир ва штоклари. Ғоят қимматбаҳо, ноёб, тарқоқ ва нодир элементларнинг муайян тўплами б-н тавсифланади. Унга қуйидагилар хос: 1) иккинчи даражали минераллар (магнетит, апатит ва б.) мажмуи; 2) аксессуар минераллар тўплами (пироклор, гатчеттолит, карбонат ва фосфатлар); 3) жинс ҳосил қилувчи минералларни нодир элементлар б-н бойитилиши; 4) диопсид, форстерит, монтчеллит б-н бойитилган эндоконттакт зоналарнинг мавжудлиги; 5) йўл-йўл текстуралар; 6) экзокон-тактлардаги нордон тоғ жинсларининг фенитизацияси. Таркибида фосфор, тантал, ниобий, мис, кўрғошин,

шунингдек, турли слюда минераллари мавжуд, сўнги йилларда олмос борлиги ҳам маълум бўлди. Ўзбекистонда Чатқол-Қурама ва Нурота тоғларида карбонатитлар борлиги аниқланган.

КАРБОНАТЛАР (лот. carbonis -кўмир) — карбонат кислота (H_2CO_3) тузлари. Нормал, яъни CO_3 анионли ўрта (мас, K_2CO_3), HCO_3 анионли нордон (гидрокарбонатлар, мас, KHCO_3) ва асос (мас, $\text{Si}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3$ — малахит) К.га бўлинади. Ишқорий металллар, аммоний ва таллийнинг нормал К.и сувда яхши эрийди. Уларнинг сувдаги эритмаси ишқорий реакцияли. Барий, кальций, стронций ва кўрғошин (2 валентли) К.и сувда жуда оз эрийди. Нордон К. сувда яхши эрийди. К. қиздирилганда парчаланadi (мас, $\text{CaCO}_3 = \text{CaO} + \text{CO}_2$). Гидрокарбонатлар қиздирилганда парчаланиб нормал К.га айланади (мас, $2\text{NaHCO}_3 = \text{Na}_2\text{CO}_3 + \text{H}_2\text{O} + \text{CO}_2$). Кучли кислоталар таъсирида К. CO_2 ни чиқаради. К. табиатда кальцит, доломит, оҳақтош, малахит, магнезит ва б. табиий минераллар ҳолида кенг тарқалган.

Баъзи К. (мас, рух, темир, марганец, кўрғошин, мис карбонатлари) кимматбаҳо металл рудаларидир. Оҳақтош, магнезит, витерит қурилишда, оловбардош материаллар и.ч.да, кимё саноатида ва б.да хом ашё сифатида қўлланилади.

КАРБОНАТЛИ ЖИНСЛАР - кальций, магний, темир карбонатларидан ташкил топган тоғ жинслари. К.ж.нинг чўкинди (оҳақтош, доломит, мергель, бўр ва б.), метаморфоген (мармар) ва магматоген (карбонатит) турлари фарқ қилинади. К.ж.га кўпинча гил ва органик моддалар, кварц, глауконит, пирит, фосфорит ва б. аралашган бўлади. К.ж.нинг асосий қисми денгиз ва кўл ҳавзаларида чўкинди тарзида ҳосил бўлади ва барча чўкинди жинсларнинг 20% пни ташкил этади. Типи ва хили кўп. К.ж. Ер пўстида кўп тарқалган, қалинлиги бир неча юз метр ва узунлиги юзлаб км гача

катламлар ҳосил қилади. К.ж. универсал минерал хом ашёдир; қурилишда, оҳақ тайёрлашда, целлюлоза-қоғоз, цемент саноати, қора ва рангли металлургияда флюс сифатида, к.х.да, тупрок таркибини яхшилашда, аралаш ем тайёрлаш ва б.да ишлатилади.

КАРБОНАТЛИ ТУПРОКЛАР - устки чириндили катламида кальций ва магнийнинг карбонатли тузлари бўлган тупроқлар. Бундай тузлар оҳактошли, мергелли ва лёссели ётқиқикларнинг устида ҳосил бўлган тупроқларда кўп. К.т. кайнаш хусусиятига эга (к., Тупрок кайнаши). Тупроқдаги карбонатлар пайдо бўлишига кўра, бирламчи (жинсли ёки колдик карбонатлари) ва иккиламчи (тупрок ҳосил бўлишида вужудга келган карбонатлар) бўлиши мумкин.

К.т. Ўзбекистоннинг суғорма деҳқончилик зоналарида кенг тарқалган; кўпчилик к.х. экинларининг ривожини учун қулай муҳитга эга.

КАРБОРУНД, SiC — кремний б-н углерод бирикмаси (қ. Кремний карбид).

КАРБОФОС (C₁₀H₁₉O₆PS₂), мала-тион, фосфотион — ўсимликларни зараркунанда ҳашаротлардан ҳимоя қилишда қўлланиладиган инсектоакарицид. Ўзига хос бадбўй ҳидли, рангсиз, мойсимон суюқлик. 50%ли эмульгирланувчи концентрати техника ва сабзавот экинларида (2 мартагача) сўрувчи ва кемирувчи зараркунандаларга (ўргимчаккана, шира ва б.) ҳамда чорвачилиқда экто- ва эндопаразитларга қарши қўлланилади. Сўнгги ишлов ҳосилини йиғиб олишдан камида 20 кун илгари ўтказилади. Сарф меъёри: ғалла экинларида 0,25—0,6, ғўзада 0,3—0,6, тоқзорларда 0,5—1,3, сабзавот экинларида 0,3—0,6 кг/га; иш суюқлиги 200—400 л/га Ҳайвонлар ва одамлар учун ўртача заҳарли.

КАРБОЦИКЛИК БИРИКМАЛАР (лот. carbо-кўмир ва юн. küklos — ҳалқа,

дойра), изоциклик бирикмалар — молекуласидаги углерод атомлари ҳалқаси (цикли) бор бўлган органик бирикмалар. Мас, циклопентан (I), циклогексан (II), бензол (III) ва ҳ.к.

К.б. молекулалари ҳалқасида углерод атомларидан ташқари бошқа элементлар, мас, азот, кислород, олтингугурт атомлари буладиган гетероциклик бирикмалардан, шунингдек, очик, занжир ҳосил қилиб бириккан ациклик бирикмалардан фарқ қилади. К.б. органик бирикмаларнинг асосий синфларидан бири. Алициклик ва ароматик бирикмалар га бўлинади. К.б. табиатда гоят кенг тарқалган. Уларнинг кўпчилиги амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. К.б. га нефть углеводородлари, терпенларнинг кўпчилиги, бир қатор антибиотиклар, буюқлар, доривор моддалар, инсектицидлар ва б. киради. Синтетик смолалар, пластмассалар ва ҳ.к. олишда ишлатилади.

КАРБУНКУЛ (лот. carbunculus — кўмир парчаси) — қ. Хўппоз.

КАРБИУРАТОР (франц. carburateur) -ёнилғи аралашмаси ташқарида ҳосил бўладиган ички ёнув двигателлари учун ёнилғини дозалайдиган ва ҳаво б-н аралаштириб ёнувчи аралашма ҳосил қилиб берадиган қурилма. Энг оддий К. қалқовуч 2 ли камера, тузиткич 6 ли жиклёр, аралаштириш камерасидан иборат. Аралаштириш камерасида диффузор ва дросселли заслонка жойлашган. Қалқовучли камерада ёнилғи сатҳининг бир хиллигини игнали клапан ва қалқовуч таъминлайди. Қалқовучли камера атмосфера б-н тешик орқали, аралаштириш камераси б-н эса жиклёр ва тузиткич орқали туташган. Двигатель цилиндридан поршень пастга ҳаракатланганда трубопровод да сийракланиш ҳосил бўлиб, ҳаво оқими К.нинг аралаштириш камерасига келади. Диффузор ҳаво оқимини ошириб, тузиткич олдида сийракланиш ҳосил қилади. Қалқовучли ва аралаштириш камераларида босимлар фарқи

ҳосил бўлиб, тўзиткичдан ёнилғи оқиб ҳаво ёрдамида тўзийди ва ҳаво б-н аралашиб, ёнилғи аралашмаси ҳрсил бўлади. Двигатель цилиндрларига келадиган ёнилғи аралашмаси дросселли заслонка ёрдамида ростлаб турилади. Бир жиклёрли оддий К. ёнилғи аралашмаси таркибини кераклича ўзгартириб бера олмайди. Замонавий К.да экономайзер, тезлаткич насоси, юргизиб юбориш қурилмалари бўлади. К. автомобиль, мотоцикл, моторли қайиқ двигателларида ишлатилади.

КАРВОН (форс.) — 1) узоқ, жойларга юк ва одам ташувчи, қатор бўлиб кетаётган ҳайвонлар (туя, эшак, ҳачир, отлар), аравалар ва уларни бошқарувчи шахслар гуруҳи, қатори. К. узилиб қолмаслиги учун энг олдинги ва охириги ҳайвонга қўнғирок осиб қўйилган; 2) ўзаро ёрдам ва ҳавфсизликни таъминлаш учун бирга қўшилиб йўлга чиққан йўловчилар, сайёҳлар ёки элчилар гуруҳи. К.ни қарвонбоши бошқарган; 3) дарё К.и — ўзи суза олмагани учун қатор қилиб шатакка олинган кемалар (баржа, соллар); 4) узоқ масофаларга махсус юк ташиб берадиган кемалар бирикмаси; кетма-кет кетаётган ёки кетма-кет турган бир неча кема.

КАРВОНСАРОЙ — қарвонлар тўхтаб, тунаб ўтадиган работ, сарой. Яқин Шарқ, Ўрта Осиё, Закавказье шаҳарлари савдо йўлида барпо этилган. К.лар, одатда, ўртада катта ҳовли, атрофи бир-икки қаватли ҳужралар б-н ўралган, минорали қалъабанд истехком шаклида бўлиб, савдо манзилларида ва шаҳардаги бозор (тим, тоқ)лар қаторига қурилган. 9—18-а.ларда шаҳарларнинг ўсиши ва қарвон савдосининг кучайиши натижасида К.лар қўплаб бунёд этилган. Араб сайёҳлари Истаҳрий ва ибн Хавқалларнинг маълумотига қўра, 10-а.да савдо маркази ҳисобланган Мовароуннаҳрда 10 мингдан ортиқ К.лар бўлган (яна қ. Работи Малик, Доя хотин қарвонсаройи харобалари, Оллақулихон қарвонсаройи ва тими). Темир йўл ва б.

замонавий транспорт ривожланиши натижасида К.лар ўз аҳамиятини йўқотган.

КАРГО (испанча cargo — юк, юк ортиш) — 1) кемада ташиладиган юк; 2) ташиладиган юкларни суғурталаш.

КАРДАНЛИ МЕХАНИЗМ - бир-бирига нисбатан ўзгарувчан бурчак остида жойлашган икки валнинг айлани-шини таъминлайдиган механизм. Италиялик олим Ж. Кардано номи б-н аталган. Бикр (қаттиқ) ва эластик (қайишқоқ), синхрон ва асинхрон хиллари бор. Бикр К. м.да валлар звенолари қўзғалувчан қилиб бириктирилганлиги учун айланади; эластик К. м.да валлар махсус элементлари эластик ҳолатга эга бўлгани учун айланади; синхрон К. м.да валлар ўзгармас тезликда; асинхрон К. м.да валлар ўзгарувчан тезликда айланади. Валлари ўқ бўйлаб суриладиган К. м. хам бўлади. Транспорт машиналарнинг қарданли узатмаларида станоклар, асбоблар ва б.да қўлланилади.

КАРДАНЛИ УЗАТМА — валлари бир-бирига нисбатан параллел ёки ўзгарувчан бурчак остида жойлашган, етакчи валдан етакланувчи валга айланма ҳаракат узатадиган қурилма. Италиялик олим Ж.Кардано номи б-н аталган. К. у. қардан вал ва унинг учларига маҳкамланган қарданли механизмлардан иборат. Асосан, автомобиллар, тракторларда шунингдек, айлантириш моменти етакчи қўприкдаги бош узатмага узатмалар қутиси ёки тарқатиш қутисидан узатиладиган бошқа транспорт машиналарда қўлланилади.

КАРДАНО (Cardano) Жероламо (1501.24.9 ёки 1506 - 1576.21.9) - италиян файласуфи, врач, математики, ихтирочиси. Алгебрани ривожлантиришда К. ишлари катта аҳамиятга эга. Келтирилган куб тенглама илдизи учун формулани яратган (қ. Кардано формуласи). Европада биринчилардан бўлиб, манфий сонларни қўллаган. Фалсафада ўзининг қос-

мологик қарашларини илгари сурган, ақл ва заковат тушунчаларини фарклаган. К. қарашларида материалистик дунёқараш б-н бирга неоплатонизмга хос элементлари ҳам бўлган. Карданли узатма ва б. механизмлар ихтиро қилган (қ. Карданли механизм, Карданли узатма).

КАРДАНО ФОРМУЛАСИ -x> + rx+q =0 (*) шаклидаги куб тенглама илдишларини унинг коэффициентлари орқали ифодалайдиган формула.

Ҳар қандай куб тенглама (*) кўринишига келтирилади. К. ф. бундай ёзилади:

Биринчи куб радикалнинг қийматини ихтиёрий танлаб, иккинчи радикалнинг шундай қийматини олиш лозимки (учтасидан бирини), уни биринчи радикалнинг танлаб олинган илдизига кўпайтирилганда кўпайтма тенг бўлсин. (*) тенгламанинг учала илдизи шу йўл б-н ҳосил қилинади. К. ф. 16-а.да топилган.

КАРДИНАЛ (лот. cardinalis — бош) -католик черкови иерархиясида Рим папасидан кейин, епископдан олдин турувчи руҳоний. К.лар папанинг черковни бошқариш соҳасидаги энг яқин маслаҳатчилари ва ёрдамчилари ҳисобланади ҳамда шу лавозимга папа томонидан тайинланади.

КАРДИНАЛ НУҚТАЛАР - марказлаштирилган оптик системанинг оптик ўқи яқинида жойлашган буюмлар фазосининг ихтиёрий нуқтаси тасвирини ясашга хизмат қилувчи асосий нуқталар (қ. Оптика).

КАРДИО... (юн. kardia - юрак) -қўшма сўзлар таркибий қисми. Юракка оидликни, юрак б-н боғланганликни билдиради (мас, кардиограмма, кардиология).

КАРДИОГРАММА (кардио... ва ...грамма) — махсус асбоб (электрокардиограф ва б.) ёрдамида юрак фаолияти

тини қайд қилиш учун қоғоз ёки фотоплёнкага ёзиб олинган эгри чизик (яна қ. Электрокардиограмма).

КАРДИОГРАФИЯ (кардио... ва ...граф— 1) юрак фаолиятидаги ўзгаришларни график усулда қайд қилиш (яна қ. Электрокардиография); 2) юрак фаолияти натижасида кўкрак қафасининг механик тебранишларини график усулда қайд қилиш.

КАРДИОИДА (юн. kardia — юрак ва eidos — шакл) — бирор айлананинг радиуси шу айлана радиусига тенг бўлган кўзғалмас айлана сирти бўйлаб сирпанмай ғилдираганда унинг бирор нуқтаси чизадиган эгри чизик. К. эпициклоидалар жумласта қиради; Паскаль чиғаноғининг хусусий ҳоли. К.нинг Декарт координатларидаги тенгламаси: $(x^2 + y^2) - 2ax(x^2 + y^2) - a^2y^2$; кутб координатларидаги тенгламаси: $p = tf(1 + \cos \varphi)$.

КАРДИОЛОГИЯ (кардио... ва ...логия) — тиббиёт фанининг бир бўлими: юрак-томир системасининг тузилиши, функцияси ва касалликларини, уларнинг юзага келиш сабаблари, ривожланиш механизмлари, ўзига хос кечиши ҳамда диагностикасини ўрганади, шунингдек, уларни аниқлаш, даволаш ва олдини олиш усулларини ишлаб чиқади. К.нинг мустақил фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши 19-20-а.ларга тўғри келади. Бу Аристотель, Гиппократ, Диоскорид, Гален ва Ибн Синоларнинг фаолияти б-н боғлиқ. 1628 й. инглиз врачлари Гарвей қон айланиш доирасини тавсифлаганидан сўнг К. масаларига оид билимлар тўплана борди. 1761 и. австралиялик врач Ауэнбруггер ички аъзоларни тадқиқ этишнинг янги усули — перкусияпп кашф этди. 19-а.да стенокардия, ревматизм, юрак порокларига хос клиник аломатлар аниқланди. Француз врачлари Ж. Буйо (1835) ва Г. И. Сокольский (1836) асарларида ревматизм ва юракнинг шикастланиши ўртасида боғлиқлик борли-

ги ҳақидаги фикрлар илгари сурилган. Франциялик олим Р. Лаэннек томонидан 1816 й. стетоскопнит ихтиро этилиши ва амалиётда аускультация усулининг жорий қилиниши (1819) туфайли юрак-томир касалликлари диагностикаси кўлами анча кенгайди.

1889Й. француз врачлари П. Потеп артериал қон босимини ўлчаш асбоби — монометрни таклиф этди; шу мақсадда 1896 й. италиялик олим С. Рива-Роччи аппаратдан фойдалана бошланди. 19-а. нинг 2-ярмига келиб физиология фани улкан ютуқларга эришди. Немис физиолог К. Людвиг ва рус олими Ф. В. Овсянников узунчоқ мияда томирларни ҳаракатлантирувчи марказ борлигини, Э. Вебер (немис), И. Ф. Цион ва И. П. Павлов марказий нерв системасининг юрак ва томирлар фаолиятига таъсир этиш хусусиятини аниқладилар. С. Б. Боткин клиник К.га асос солди. Г. Ф. Ланг (1935) нинг юрак-томир системаси касалликлари таснифи ва миокард дистрофияси тўғрисидаги таълимоти ханузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ўзбекистонда К. соҳасига 20-а. нинг 30 й.ларида асос солинди, бунда терапевтик мактаб асосчилари М. Н. Слоним ва Н. А. Кассирскийлар юрак-томир касалликларига терапевтик ёндошиш йўналишларини белгилаб бердилар. Уларнинг бу соҳада олиб борган тадқиқотлари К. тараққиётига асос бўлди. Ўрта Осиё шароитида юқори ҳарорат, қуёш нури, қуруқ ва чанг ҳавонинг қон айланишига салбий таъсири ўрганилди. (З. И. Умидова, О. Н. Павлова, Н. И. Исмоилов, Х. И. Янбоева), шунингдек, қон айланиш меъёрлари ва патологиясига хос кўрсаткичлар аниқланди. Об-ҳаво ўзгаришининг гипертония б-н касалланган беморларга метеопатик таъсири тавсифлаб берилди; артериал босим (АБ) нинг кўтарилиши беморнинг ёшига бевосита боғлиқ эканлиги ўрганилди (А. К. Каплан, А. Б. Баҳодиров, Р. А. Каценович, А.А. Орифжонов ва б.). Гипертония касаллигини кечиши контомир реак-

тивлиги, ташқи нафас, буйраклар функцияси, сув-туз алмашинуви ҳолатлари ўрганилиб, бунда АБ нинг кўтарилиши б-н улар ўртасида бевосита боғлиқлик мавжудлиги аниқланди (А. Б. Баҳодиров, З. А. Долимов, Т. У. Мақсудхонов ва б.). Липидлар алмашинуви натижасида электролитлар ва микроэлементлар алмашинувидаги бузилишларда паралеллар юзага келиши, атеросклероз ривожланишида иммунологик реактивликда ўзгаришлар бўлиши қайд этилди (А. Хўжаев, А. И. Николаев, Н.У.Абдуллаев, Шодмонов ва б.). Атеросклероз б-н шикастланган қон томирларни жарроҳлик усулида даволаш (В. В. Воҳидов, Ў. О. Орипов, Д. С. Ғуломов, ШИМ.Каримов ва б.) мумкинлиги : илмий ва амалий жиҳатдан асосланди. Маҳаллий доривор ўсимликлардан тайёрланган 5 та янги препаратдан атеросклероз, аритмия, миокард инфарктини даволашда фойдаланиш (Р. Қ. Курбонов, Г. К. Қиёқбоев); ўткир миокард инфарктига чалинган беморлар соғлиғини босқичма-босқич тиклаш масалалари ҳал этилди. Юрак-томир системаси касалликларининг об-ҳаво шароитига боғлиқлиги (КМ.Йўлдошев, Ў. Б.Шаронов, А.М.Убайдуллаев), юрак-томир касалликларининг диагностикаси ва олдини олиш йўллари ўрганилди (РА.Абдуллаев). Ин-т олимлари томонидан беморларга ёрдам кўрсатишнинг янги шакли — амбулатор даволаш йўлга қўйилди.Ҳозир республикада амбулатор даволашга ихтисослаштирилган 10 дан ортиқ марказ фаолият кўрсатади. 1999 й.дан Кардиология и.т. ин-тининг кардиология маркази айлантирилиши кардиология муаммоларини аниқ ягона режа асосида ривожлантириш имконини берди.

Ад.:Юлдошев К.Ю., Хол матов Б.Х., Максумова М.Г., Клиническая электрокардиография, Т., 1995; Юлдашев К.Ю. и др., Фармакотерапия инфаркта миокарда, Т., 1995.

Равшанбек Қурбонов.

КАРДИОЛОГИЯ МАРКАЗИ

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли и. т. муассасаси. Тошкент ш.да жойлашган. 1976 й. Тош-ТИ таркибида и.т. институти сифатида ташкил этилиб, 1978 й.да мустақил ин-т бўлиб ажралиб. чикди, 1999 й.дан шу номда. Марказ илмий ва амалий фаолиятининг асосий йўналишлари — гипертония, юракнинг ишемик касаллиги, миокард инфаркти, қон айланиши етишмовчилиги каби касалликларнинг келиб чиқиши ва ўзига хос кечиш хусусиятларини ўрганиш; уларнинг диагностикаси, олдини олиш ва даволаш усулларини ишлаб чиқиш; Ўзбекистонда кардиология муаммоси б-н боғлиқ масалаларга раҳбарлик қилиш ва бошқариш, республикада кардиология хизматини ташкил этиш; юқори малакали илмий ва амалий кардиолог мутахассислар тайёрлаш ва б.дан иборат. Марказда 2 илмий гуруҳ, 9 лаб., 101 ўринли клиник касалхона бор. Шунингдек, поликлиника ва беморлар кундузи қатнаб ётиб даволанишлари мумкин бўлган амбулатория (СКАЛ) ишлаб турибди. Марказда 70 га яқин илмий ходим, жумладан 10 фан д-ри ва 30 фан номзоди хизмат қилади (2002). К.м.да д-рлик ва номзодлик диссертациялари қимояси бўйича махсус илмий кенгаш фаолият кўрсатади (1990-й.лардан). Марказ олимлари (Р. Курбонов, А. Хужаев, Р. Мамутов, А. Курмуков, Г. Қиёқбоев ва б.) ўткир миокард инфаркти б-н оғриган беморларни босқичма-босқич соғломлаштириш, кардиологик ёрдам кўрсатишнинг янги шакли — махсус амбулатория даволаш курси (МАДК-СКАЛ) ҳамда юрак касаллигининг долзарб масалалари бўйича кўпгина илмий - амалий анжуманларда қатнашиб келди. Юрак касалликларини маҳаллий хом ашёдан тайёрланган дорилар (аллапинин, аклезин, глирофам, олигвон, кавергал) б-н даволаш йўл-йўриқларини ишлаб чиқиб амалиётга тадбиқ этади. Марказ илмий тўплам, монография, дарслик ва турли қўлланмалар чоп этади, ихтиролар

қилади.

Равшанбек Курбонов.

КАРДИОСКЛЕРОЗ (юн. *cardia* — юрак ва *skleroz* — қотиш, қаттиқлашиш) — юрак муқулларининг турли сабаблар (яллиғланиш, қон келишининг танқислиги, захарланиш ва б.) оқибатида бириктирувчи тўқима б-н алмашиниши (турли ўлчамдаги чандиқ ҳосил бўлиши). К. ривожига турли инфекция касалликлар, ревматизм ва б. хасталиқларда юрак муқулларининг ўткир ва сурункали яллиғланиши, спиртли ичимликларга ружу қилиш, моддалар алмашинувининг кучли бузилиши (тиреотоксикоз, қандли диабет ва б.), ўткир миокард инфаркти, сурункали давомли стенокардия хуружлари ва б. сабаб бўлади. Келиб чиқишига кўра, инфарктдан кейинги, миокардитдан кейинги ва б. хил К. фаркланади. К. эгаллаган майдони, тарқоклик даражаси, ўчоқларининг кўплигига қараб юрак фаолиятига турли даражада салбий таъсир кўрсатади. Кўпчилик ҳолларда К. юрак ўлчамларининг патологик катталаниши, юрак аритмиялари, юрак етишмовчилиги каби асоратларга сабаб бўлади. Бунда беморларда юрак фаолияти бузилишининг турли аломатлари (юракнинг тез, нотекис ёки кам уриши, хансираш, оёқ шишиши, лаб кўкариши, беҳоллик ва б.) кузатилади. Бундай ҳолларда беморлар, албатта, шифокорга муурожаат этиши лозим. К.нинг олдини олиш учун аввало уни келтириб чиқарган сабабларни бартараф этиш ёки шу касалликларга учраганда яхши даволаниш керак. Давоси: К.нинг асоратларини даволаш, клиник аломатларини сусайтиришдан иборат. Агар юрак етишмовчилиги даражаси жуда юқори бўлиб, бемор ҳаётига жиддий хавф солса, унинг умумий аҳволига қараб жаррохлик усулини қўллаш мумкин (аневризмэктомия, юракни алмаштириш ва б.).

КАРДИОСПАЗМ (юн. *kardia*, бу ерда — меъданинг кириш қисми ва спазм), карди ахалазияси, френоспазм —

қизилўнғачнинг меъдага кириш қисми — кардининг торайиб қолиши. Нерв-мускул фаолиятининг издан чиқиши, қизилўнғачнинг рефлектор дисфункцияси ва б. сабаблар натижасида юзага келади. К.да қизилўнғачдан овқат луқмасининг ўтиши қийинлашади (қилтомоқ), унинг юқори бўлимлари (торайган жойидан кейинги қисми) кенгайди, тўш соҳаси орқасида оғриқ сезилади, кекириш ва ҳ.к. кузатилади. Қизилўнғачнинг кенгайган қисмида овқат туриб қолиб айниганда, унинг шиллик қавати яллиғланади (эзофагит); жараён баъзан қизилўнғач деворининг ҳаммасига, ҳатто атрофидаги хужайраларга ҳам тарқалиши мумкин. Натижада чандиқ ҳосил бўлиб, стеноз рўй беради. Касаллик асосан 20—40 я шар аёл ва эркакларда учрайди.

Давос и : К.нинг дастлабки даврида консерватив даво: овқатланиш маромига риоя қилиш, спазмга қарши ва тинчлантирувчи дорилар буюрилади. Касаллик зўрайиб, беморнинг аҳволи оғирлашаверса, жарроҳлик усули қўлланилади.

КАРДИФФ — Буюк Британиядаги шаҳар, Саут-Гламорган ва Мид-Гламорган графлигида. Уэльснинг бош шаҳри. Бристоль қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 300 минг киши (1990-й. лар ўрталари). Йирик саноат маркази, транспорт йўллари тугуни. 19-а. охири — 20-а. бошида мамлакатда четга қўмир чиқарадиган (1913 й.да 36 млн. т) энг катта порт бўлган. К. порти орқали четдан темир рудаси, хом ашё, озиқ-овқат келтирилади. К.да қора металлургия, машинасозлик (шу жумладан, кема ремонт), озиқ-овқат ва полиграфия саноати корхоналари бор.

К. — Уэльс миллий маданиятининг маркази. Меъморий ёдгорликлардан қаср (11-а.), Лландаф собори (12—15-а.лар), Сент-Жон черкови (15-а.), рагуша биноси (1904) ва б. сақланган. Уэльс миллий музейи (1907), Уэльс халқ музейи, ун-т (1893), миллий кутубхона бор.

КАРДУЧЧИ (Garducci) Жозуэ (1835.27.7, Тоскана, Вальдикастелло — 1907.16.2, Болонья) — италян шоири, адабиётшунос. Илк ижоди Италияни бирлаштириш ғоялари б-н суғорилган («Ёшлик шеърлари», 1860; «Енгил машаққат», 1860). К. 19-а.нинг 60-й.ларида миллий-озодлик ҳаракати раҳбарлари Ж. Мадзини ва Ж. Гарибалди тарафдорлари сафида бўлган. Кейинчалик Бирлашган Италия ҳаракатининг фаол аъзосига айланган. «Шайтон хузурига» (1863) достони, «Ямблар ва эподлар» (1882) ва б. шеърӣ тўпламларида Италия озодлиги йўлида курашган жангчилар жасорати акс эттирилган. «Янги шеърлар» (1861—87), «Ёввойилик қасидалари» (1877—93) шеърӣ асарларида мавжуд вокелик тасвири ҳамда антик адабиётга хос кўтаринки руҳ устунлик қилади. К. Данте, Петрарка, Боккаччо ва б. ҳақидаги илмий мақолалар муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1906).

КАРЕЛ ТИЛИ — карелларинг тили. Фин-угор тиллари оиласининг болтикбўйи-фин гуруҳига мансуб. К. т.да 131 минг киши гаплашади (1992). Карел, ливвик ёки олонец ва людик каби диалектларга бўлинади. Грамматик қурилишига кўра, агглютинатив, янги сўзлар суффикслар ёрдамида ҳосил қилинади. Унлилар баъзан сингармонизма учрайди. Шу тидда бой халқ ижоди («Калевала») сақланиб қолган. 20-а. ўрталаридан бошлаб ёзуви рус ва фин алифболари асосида.

КАРЕЛИЯ, Карелия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Россиянинг шим.-ғарбида жойлашган. Майд. 172,4 минг км². Аҳолиси 771,1 минг киши (1999). 16 туман, 13 шаҳар, 44 шаҳарча бор. Пойтахти — Петрозаводск ш.

Давлат тузуми. К. — республика. Қонун чиқарувчи органи — 2 палата (Республика палатаси ва Вакиллар палатаси)дан иборат Қонун чиқарувчи маж-

лис (парламент). Ижроия хркимиятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. К. худуди аксари паст-баланд (энг баланд жойи 578 м) текисликдир. Рельефида музлик излари қолган. К.нинг Финляндияга ёндош қисми сертепа. Оқ денгиз, Онега ва Ладога кўллари соҳили пасттектислик. Ҳар хил қурилиш материаллари (гранит, диабаз, мрамор ва х.к.), пегматит, слюда, темир ва титан рудаси қонлари бор. Иқлими континентал ва денгиз иқлими. Қиши юмшоқ (фев.да —8° дан —12° гача), ёзи салқин (июлда 14°—16°) ва қисқа, ҳаво намлиги нисбатан юқори. Йиллик ўртача ёғин 400—600 мм. К.да ботқоқлик ва кўл (61 минг та) кўп; энг йириклари: Ладога ва Онега кўллари. Дарёлари қисқа, серсув, серостона, шаршара кўп. Водла, Кемь, Виг ва б. йирик дарёларида ёғоч оқизилади. Баъзи дарёларининг қуйи қисмида кема қатнайди. К. худудининг 18% кўллар, ярмидан кўпи ўрмон, 18% ботқоқлик. Тупроқлари, асосан, подзол, ботқоқ-подзол ва ботқоқли тупроқ. К.да оқ товушқон, сув қундузи, ондатра, кўнғир айиқ, шим. бугуси, лось, Гренландия тиолени ва турли хил балиқлар бор. Кивач, Костамукша қўриқхоналари, «Панаярви» миллий боғи мавжуд.

Аҳолиси. Туб жой аҳолиси кареллар; рус, белорус, украин, фин, вепс ва б. ҳам яшайди. Аҳолининг 74% шахарларда истиқомат қилади. Расмий тиллари — рус, фин, карел тиллари. Диндорлар, асосан, христианлар. Йирик шахарлари: Петрозаводск, Кондопога, Сегежа, Костомукша ва б.

Тарихи. К. худудиди одамлар мезолит давридан яшай бошлаганлар. Улар балиқ овлаш, овчилик б-н шуғулланган. Мил. 1-минг йиллик охирида К. бўйни ва Ладога кўлининг шим.да кареллар, Ладога ва Онега кўллари оралиғида вепслар, шим.роқда саамлар яшаган. К.га мил. 2-минг йиллик бошларида славянлар келиб, деҳқончилик, туз олиш ишлари ва балиқ овлаш б-н шуғуллана бошладди. К. худуди 9-а.дан 12-а. бошларигача

Қад. Рус давлати, кейинроқ Новгород кўл остида бўлди.

13-а.да К.нинг бир қисми шведлар тасарруфига ўтди ва улар Виборг қалъасини қурди. Шим. уруш (1700—21) дан кейин бу ҳудуд Россияга қарашли бўлди. 18-а. бошларида К.да бир неча металлургия з-длари қурилди ва улар Россия қўшинларини замбараклар б-н таъминлаб турди. 18-а.да деҳқонларнинг кўзғолонлари бўлиб ўтди, лекин уларни подшо Россияси шавкатсиз бостирди. Крепостной ҳуқуқ бекор қилинган (1861), саноат, асосан, тахта тилиш з-длари барпо этилди. 1917 й. нояб. — 1918 й. апр. да К.да шўро ҳокимияти ўрнатилди. 1920 й. 8 июнда РСФСР таркибида К. меҳнат коммунаси ташкил этилди, 1923 й.да у мухтор республикага айлантирилди. 1940 й.дан 1956 й.гача иттифокдош республика мақомида бўлди ва Карел-Фин шўро республикаси, 1956—90 й.ларда К. мухтор республикаси деб аталди. 1991 й. нояб. дан К. Республикаси.

Хўжалиги. К. саноатида ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз тармоқлари етакчи ўринда. Шу тармоқларнинг қорхоналарида тахта тилинади, фанер, йиғма уйлар, чанғи, ёғоч толали плита, целлюлоза, картон, қоғоз ишлаб чиқарилади. Машинасозлик ва металлсозликда ёғоч судраш тракторлари, целлюлоза-қоғоз ва кимё саноати учун машина-усқуналар, ёғочсозлик станоклари, кемалар, приборлар ва б. ишлаб чиқариш ривожланган. Рангли металлургия Надвоицк алюминий з-дидан иборат. Қурилиш ашёлари ва б. минерал хом ашё негизиди қончилик саноати юзага келган. Костомукша темир руда қонида металл бойитиш к-ти барпо этилган. Озиқ-овқат саноатида балиқ, гўшт-сут, новвойлик ва б. тармоқлар, енгил саноатда трикотаж, тикувчилик ва пойабзал тармоқлари мавжуд. Бадий хунармандчилик ривожланган. Энергетика хўжалигининг асосини ГЭСлар ва Петрозаводск иссиқлик электр ст-яси ташкил этади. Бир йилда ўртача 5 млрд. кВт-соатга яқин электр

энергия ҳосил қилинади.

К.х., асосан, сут чорвачилиги, паррандачилик ва картошка етиштириш, сабзавотчиликка ихтисослашган. Балиқчилик, мўйнабоп даррандачилик ривожланган. Т. й. узунлиги 2 минг км дан ошади, автомобиль йўллари уз. 7,5 минг км га яқин. Энг муҳим сув йўллари: Оқ денгиз, Онега ва Ладога кўллари, Оқ денгиз — Болтиқ канали. Автомобиль ва авиация транспортидан ҳам фойдаланилади. Сайёҳлик ривожланган (Валаам, Кижичи ва б. ороллар).

Тиббий хизмат. 4 мингдан ортиқ врач, 10 мингдан кўпроқ ўрта тиббиёт ходими аҳолига хизмат кўрсатади. Врачлар Петрозаводск ун-тининг тиббиёт ф-тида тайёрланади. Марциал сувлари, Сортавала курорти, кўпгина санаторий ва дам олиш уйлари бор.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. К.даги 336 кундузги умумий таълим мактабида 117 минг, 16 ўрта махсус ўқув юртида 12 минг ўқувчи, 3 олий ўқув юрти (Петрозаводск ун-ти, пед. ин-ти, консерватория)да қарийб 10 минг талаба таълим олади. К.да ўрмон саноати и.т. ин-ти, Шим. балиқ хўжалиги и. т. инти ва б. илмий муассасалар, 4 профессионал театр, 10 халқ театри, 7 музей, жум-ладан, Кижичи музей-қўриқхонаси бор. Карел, фин ва рус тилларида газ. ҳамда журлар нашр этилади. Радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар йўлга қўйилган.

Адабиёти. Кад. эпик қўшиқлар асосида яратилган карел ва фин халқларининг эпоси — «Калевала» жаҳон адабиёти дурдоналарида ҳисобланади. Ёзма адабиёти 20-а. бошларида пайдо бўлиб ривожланди. 1934 й. Ёзувчилар уюшмаси тузилди, 30-й.лар адабиётида Х. Тихли дилогияси, Э. Паррас романи дунё юзини кўрди, лирик шеърлар, очерк ва ҳикояларда ўлка халқларининг ҳаёти акс эттирилди. Рус ва фин тилларида адабий жур.лар чика бошлади. Кўплаб ёзувчилар уруш мавзуида асарлар ездиди. Урушдан сўнг К. адабиётига ёзувчиларнинг ёш ав-

лоди кириб келди. А. Тимонен, Ф. Трофимов ва б.нинг асарлари нашр этилди. К.да фольклоршунослик, адабиётшунослик ва таржимачилик ривожланган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Оқ денгиз, Онега кўли соҳилларидаги қояларда неолит даври ва жез асрига оид одам, хайвон ва ов манзаралари тасвирлари топилган. К.да ўрмон кўплиги ёғоч меъморлигининг тез ривожланишига имкон берди. Айниқса, томи икки нишабли чорси ёғоч уйлар, томи тўрт нишабли ибодатхоналар кўп учрайди. 17-а. 2-ярмида гумбазли, куббали бинолар қурила бошлади. Бинолар К.нинг шим.да содда, безаксиз, жан. ва жан.-ғарбида сернақш, кўримли ишланган. 18-а.да дастлаб Петрозаводскда барокко, сўнгра классицизм услубида 8 биноли айлана майдон (меъмори Е. С. Назаров ва б.) яратилди. 20-а. 40—50-й.лар меъморлигида ордерлик элементлари қўлланди (мас, Алоқа уйи, Рус мусикали драма театри — меъмори С. Г. Бродский ва б.), шунингдек, халқ ёғоч меъморлиги асосида Петрозаводскда ёзги кинотеатр қурилди. Кейинги йилларда кўпгина маъмурий, саноат ва жамоат бинолари, уй-жойлар замонавий услубда барпо этилди.

Профессионал тасвирий санъатнинг пайдо бўлишида рассом В. Н. Поповнинг қиссаси катта. 20-а.нинг 2-ярмида кўпгина манзара асар (С. Х. Юнтунен), портрет (Г. А. Стронк) ва натюрмортлар (Л. Ф. Ланкинен, М. Ш. Юфа ва б.) яратилди; графика, китоб безаги раванқ топиб, миллий линогравюра ва офортлар юзага келди. Халқ санъатида ёғоч ўймакорлиги, бутхона, уй пештоқларига нақш, мебель ва идишларга нафис гуллар солиш ҳамда каштадўзлик алоҳида ўрин тутди.

Мусиқа санъати халқ аънаналари асосида ва қўшни халқлар мусикаси таъсирида ривожланиб келди. К.да кантеле (чертиб чалинадиган), йоухикко, вирси-каннель (камонли), шунингдек, қайин пўстлоғидан ясалган чўпон сурнайи каби халқ созлари тарқалган. 19-а.да руна иж-

рочиларидан А. Пертунен б-н унинг ўгли Мийхкали, А. Малинен кабилар шуҳрат қозонган. 20-а. 1-ярмида халқ кўшиқлари тўпламлари, профессионал мусиқа маданиятининг дастлабки асарлари нашр этилди. Г. Р. Синисало карел симфонияси ва миллий балетининг, Р. С. Пергамент миллий комик операсининг дастлабки муаллифларидир. К. мусиқа театри, драма театри, симфоник оркестр, «Кантеле» ашула ва раке ансамбли, филармония, мусиқа билим юрти, мусиқа мактаблари мавжуд. Композиторлардан К. Раутио, С. Леончик, Г. Вавилов, кўшиқчилардан С. Рикка, И. Гридчина, З. Петченко, дирижер И. Шерман ва б. машхур.

КАРЕЛИЯ БЎЙНИ - Болтик, денгизининг Фин кўлтиги б-н Ладога кўли орасидаги бўйин. Ер юзаси гнейс, гранит, музлик, кўл-музлик ётқизикларидан таркиб топган. Ўртача баландлиги қарийб 50 м (энг баланд жойи 205 м). Музлик натижасида ҳосил бўлган кўл кўп. Игна баргли ўрмон б-н қопланган. Серсув Вуокса дарёси кесиб ўтган. Фин кўлтиги соҳилида курортлар (Сестрорецк, Земногорск, Репино, Солнечное ва б.) бор. Туризм ривожланган. 17-а. бошидан Швеция тасарруфида бўлган. 1721 й. Россияга кўшиб олинган. 1918 — 40 й.ларда К.б.нинг кўп қисми Финляндия таркибида эди. 1940 й.дан Россия эгаллаган.

КАРЕЛЛАР (узларини карьяла деб атайдилар) — халқ. РФнинг Карелия Республикасида яшайдилар. Умумий сони 131 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Карел тилида сўзлашадилар. Диндорлари — православлар. К. аждодлари мил. бошларида Ладога кўли бўйларида яшаганлар. 12— 15-а.ларда қад. карел ва вес кабилалари асосида карел элати, 18-а.да эса, карел халқи шаклланган. К. деҳқончилик, чорвачилик, овчилик, балиқчилик, ўрмончилик (ёғоч тайёрлаш) б-н шуғулланадилар.

КАРЕНЛАР (ўзларини птханьо — деб атайдилар) — Мьянма (асосан, Карен миллий вилоятида) ва Таиланднинг ғарбидаги халқ. Умумий сони 3,7 млн. киши, жумладан, Мьянмада 3,5 млн.дан ортик киши (1990-й.лар ўрталари) яшайди. Син-тибет оиласига мансуб тилда сўзлашадилар. Диндорлари — асосан, будда динида, христиан — баптистлар ҳам бор.

КАРЕТТА (*Eretmochelys imbricata*) — денгиз тошбақалари оиласига мансуб тошбақа (қ. Бисса).

КАРИАТИДА (юн. *Karyatides*) - Кариа (Юнонистон)даги Артемида ибодатхонаси коҳинаси — тўсинли томларни кўтариб турувчи аёл киёфасидаги ҳайкал-устун. Меъморликда К.дан безак сифатида фойдаланилган. К.нинг канефора деб номланган хили ҳам бўлиб, у гул ёки мева б-н тўлдирилган саватни бошида кўтариб турувчи аёлни эслатади. Қад. давр ва 17—19-а.ларда Европа меъморлигида безак сифатида кенг расм бўлган. Ионий ордерицаги устунлар аёл киёфасига ўхшатирилган. Ад.: Воронина В. Л., Кариатиды в архитектуре Средней Азии, М, 1960.

КАРИБ АНД ТОҒЛАРИ - Венецуэла шим.даги тоғлар. Кариб денгизи соҳили бўйлаб 800 км га чўзилган. Анд тоғларининг энг паст қисми. Асосан, метаморфик, гранит интрузиялари ва эффузив чуқинди жинслардан тузилган. Тез-тез зилила булиб туради. Марказидаги буйлама сойлик К. А. т.ни Шим. Соҳилбуи Кордильераси (бал. 2765 м гача) ва Серрания-дель-Интерьор жан. ички тизмасига (бал. 2600 м гача) ажратиб туради. Тоғ этакларида нефть ва газнинг йирик конлари бор. Қуйи минтақа ён бағирларида ксерофит ўрмонлар ва буталар ўсади, 900— 1000 м дан бошлаб барг тўқувчи ва доим яшил ўрмонлар б-н қопланган. Бир неча миллий парк ташкил

этилган.

КАРИБ ДЕНГИЗИ, Караиб денгизи (индейсларнинг кариб қабиласи номидан) — Атлантика океанидаги ярим берк денгиз. Марказий ва Жан. Америка оралиғида. Шим. ва шарқдан Катта Антил ва Кичик Антил о.лари б-н чегараланган. Юкатан бўғози орқали Мексика қўлтиғи, бўғозлар орқали Атлантика океани ва Панама канали орқали Тинч океан б-н туташган. Майд. 2777 минг км². Ўртача чуқ. 2491 м, энг чуқур жойи 7090 м. Сувининг ўртача ҳажми 6860 минг км³. Қирғоқ чизиғи эгри-бугри. Ғарбида ва Антил о.лари яқинида маржон рифлари бор. Соҳили тоғли, баъзи жойлари пасттексислик. Энг катта қўлтиқлари: Гондурас, Даръен, Венесуэла. Денгиз тубининг рельефи анча мураккаб: Гренада (4120 м), Венесуэла (5420 м), Колумбия (4532 м), Юкатан (5055 м) каби сойликлар сув ости тизмалари ва сайёзликлар орқали бир-биридан ажралиб туради. Йирик ороллари: Куба, Гаити, Ямайка, Пуэрто-Рико. Денгиз тубининг грунти оҳакли балчиқдан, саёз жойларда эса маржон чўқиндиларидан иборат. Иқлими тропик иқлим, пассат шамоллари таъсирида. Ҳавонинг ойлик ўртача т-раси 23—27°. Йиллик ёғин шарқида 500 мм дан ғарбида 2000 мм гача. Денгизнинг шим. қисмида июнь — октябрда тропик довуллар бўлиб туради. Оқим тезлиги 1—3 км/соат, Юкатан бўғозидан 6 км/соат. Сув юза қисмининг ойлик ўртача т-раси 25—28°. Шўрлиги 36‰ га яқин. Сувининг ранги яшил ва кўк-яшил. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади (бал. 1 м гача). К. д.да ақулалар, учар балиқлар, денгиз тошбақаси, кит ва кашалотлар, Ямайка о. яқинида тюлень, ламантин ва кўплаб эндемик ҳайвонлар яшайди.

К.д. муҳим иқтисодий ва стратегик аҳамиятга эга. Денгиз орқали Тинч океан ва Атлантика океани портларини боғловчи энг қисқа денгиз йўли ўтган. Энг муҳим портлари: Маракайбо, Ла-Гуайра (Венесуэла), Картахена (Колум-

бия), Лимон (Коста-Рика), Санто-Доминго (Доминикана Республикаси), Колон (Панама), Сантьяго-де-Куба (Куба) ва б.

КАРИБ ТИЛЛАРИ — индейс тиллари оиласига мансуб тиллар гуруҳи. Тахм. юздан ортиқ тилларни ўз ичига олади. Жан. Америкадаги Гайана, Суринам, Франция Гвианаси, Венесуэла ва қисман Колумбия ва Бразилия худудларида тарқалган. К.т.да тахм. 170 минг киши сўзлашади (1992). Генетик таснифи ишланмаган. Фонологик тизимида ундошлар кам, фақат портловчи жарангли жарангсиз ва сирғалувчи жарангсиз ундошлар мавжуд. Унли товушлар каторида чўзиқ бурун унлилари ва дифтонглар бор.

КАРИБАЕВ Кеуденбай (1931.12.11, Беруний тумани — 2002.18.4, Тошкент) — зоотехник олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), к.х. фанлари д-ри (1984), проф. (1986). Самарқанд к.х. ин-тини тугатган (1954). Нукус к.х. техникумида (1954—56), Самарқанд к.х. ин-тида ўқитувчи (1956—59). 1964 й.дан Ўзбекистон чорвачилик и.т. инти чорва ҳайвонларини озиклантириш ва озуқалар технологияси бўлими мудири. Илмий ишлари к.х. ҳайвонларини озиклантириш, озуқалар сифатини яхшилаш технологиялари, пахта шулхасини брикетлаш, сомонни силослаш, табиий гилмоялардан чорва моллари ҳамда паррандалар рационада фойдаланиш ва б. масалаларга бағишланган.

Ас: Корма: резервы и их использование, Т., 1986; Технология приготовления кормов и пути улучшения их качества, Т., 1993; Қишлоқ хўжалиғи ҳайвонларини озиклантириш, Т., 1999.

КАРИБЛАР — Жан. Америкадаги индейс қабилалари гуруҳи (мотилои, макуши, арекуна, ваи-ваи, карехона, оакаири ва б.). Кариб тил оиласига мансуб тилларда сўзлашади. Умумий сони тахм. 100—150 минг киши. Диндорлари — қабила културлигига сажда қилишади.

Дехқончилик, балиқчилик, овчилик, теримчилик б-н шуғулланадилар.

КАРИБУ — Канада қояли тоғларидаги тоғ массиви (Британия Колумбияси провинцияси). Уз. 300 км, ўртача бал. 3000 м. Энг бал. жойи — 3581 м (Сэр-Уилфрид-Лорье тоғи). Токембрий кристалл жинсларидан, қисман миоцен базальт ва андезитларидан тuzилган. Музлик водийлари (трог) б-н кучли парчаланган. Музликлар бор. Ён бағирлари сийрак игна баргли ўрмонлар б-н қопланган, 2000 м дан юқори қисми альп ўтлоқларидан иборат. Жан. қисмида Уэлс-Грей парки ташкил этилган.

КАРИЕС (лот. *caries* — чириш) — тиш касаллиги (қ. Тиш чириши).

КАРИКАТУРА (итал. *caricare* -бўрттирмақ сўзидан) — аниқ ижтимоий танқидий йўналишга эга бўлган тасвирий санъат тури, графика соҳаси (рангтасвир ва ҳайкалтарошлиқда жуда кам қўлланилади), ҳажв ва кулгили қилиб ишланган расм. Тасвирда кулгили ҳолат реал ва фантастик воқеалар б-н йўғрилган ҳолда яратилади, характернинг ўзига хос томонлари бўрттирилиб, аччиқ кулги туғдирадиган қилиб тасвирланади. Тасвирдаги маънони изоҳлаш ва тасвирнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида К.га матн (баъзан шеър) илова қилинади.

К. хусусиятлари қад. давр санъати (Қад. Миср тасвирлари, Юнонистон ваза безаклари, Қад. Рим фрескалари)да, япон ва ҳинд миниатюраларида учрайди. Айниқса, Уйғониш даврида К. кенг ривож топди (мас, Леонардо да Винчи расмлари). К. жанр сифатида жамиятда юзага келган кескин ижтимоий қарама-қаршилиқларни фош этиш заминида шаклланган (У. Хогарт, Ф.Гойя, О.Домье ва б.нинг К.лари).

Европа К.си хусусиятлари илк бор инглиз тасвирий санъатида шаклланди; К. учун хос бўлган даврнинг ижтимо-

ий ва давлат ҳаётидаги халқаро сиёсий воқеаларга ҳозиржавоблиги намоён бўлди (мас, французларнинг инқилобий, русларнинг Наполеонга бағишланган халқ ҳажвий расмлари). 19—20-а.лар чегарасида ижтимоий курашнинг авж олиши газ. ва жур. графикаси К. ни ривожланишини, шунингдек, профессионал газ. карикатурачиларининг пайдо бўлишини таъминлади, улар орасида машҳур йирик рассомлар ҳам бор эди.

20-а.да К. ижтимоий кучлар муносабатларидаги мураккабликларни акс эттирди; 2-жаҳон уруши йиллари у фашизмга қарши курашда муҳим роль ўйнади («ТАСС ойнаси», «Ўз ТАГ ойнаси», плакатлар, варақалар, фронт газ.лари ва б.), кўплаб рассомлар шуҳрат қозонди. Махсус сатирик нашрлар, кундалик газеталар К. тараққиётига ва оммавийлашувига кенг имкониятлар яратди. Жаҳон карикатурами рассомлари (Х. Бидструп, Дания; С. Венев, Болгария; Кукриникслар, Россия ва б.) тинчликни сақлаш ва уни ҳимоя қилиш мавзuida К. намуналарини яратишди.

Ўзбекистонда сатирик жур.лар (айниқса, «Муштум» жур.) нашри К. жанри тараққиётига замин яратди. Уста Мўмин, Д. Синицкий, А. Ошейко, Л. Абдуллаев, Т. Мухамедов, Н. Иброҳимов ва б. рассомларнинг К.лари, «Ўзбекистон» нашриётининг «Жанговар қалам» плакатлар туркумлари ҳаётда учраб турадиган иллатлар (порахўрлик, ичкиликбозлик, хўжасизлик, юлғучлик ва б.)га қарши курашда, уларни фош этишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мустақиллик даврида К. боқимандачилик, гиёҳвандлик, қаллоблик, ақидапарастлик кабиларни фош этишда долзарб аҳамият касб этмокда.

КАРИМ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ - Қашқадарё вилоятидаги кон. Муборак ш.дан 12 км жан.-ғарбда. Структураси 1963 й.да аниқланган. 1965—67 й.ларда бир неча бурғи қудуғи қовланган. Антиклиналь асимметрик брахиантклинал-

дан иборат бўлиб, шим.-шарқдан жан.-ғарбга йўналган. Қанотлари юра даврига мансуб оҳақтошлардан тузилган. Мезозой ва кайнозой эрасига мансуб тоғ жинсларидан ташкил топган бўлиб, мезозой эраси жинслари юра ва бўр даври ётқизикларидан иборат. Юра даври тоғ жинслари умумий қалинлиги 600 м га яқин, континентал ва денгиз шароитларида пайдо бўлган қумтош, гил, шағал, оқиш ва кулранг оҳақтошлар, тош тузи ва ангидритлардан ташкил топган. Бўр даври жинсларининг умумий қалинлиги 1500—1600 м. Денгиз шароитида пайдо бўлган палеоген даври тоғ жинслари умумий қалинлиги 250—300 м бўлиб, оҳақтош, кўкимтир гиллардан тузилган. Саноат аҳами-ятига молик нефть-газ 15-ва 15а-горизонтларининг оҳақтошларида топилган. Қазилган кудукларда 46 объект синаб кўрилди. Газ дебити 120 минг м³/суткадан 785 минг м³/суткагача, нефть микдори 78м³/суткадан 129,1 м³/суткагача.

Нефть-газ конденсат уюми яхлит, гумбазсимон, сув-нефть чегараси 1870 м дан, газ-нефть чегараси 1863 м дан ўтган. 15-горизонтдаги газнинг ўртача маҳсулдор қалинлиги 21,9 м, нефтьга тўйинган қатламнинг қалинлиги 4,9 м. Ғоваклик коэффициенти 0,046, газ ва нефтьга тўйинганлик 0,90 га тенг. Кондаги газ қурук. С. оғ. 0,626, таркибидаги олтингугурт водороди 0,31—0,35%, карбонат ангидрид 1,35—1,6%, азот микдори 0,7% ни ташкил этади. Метан микдори 89,5 дан 90,9% гача. Кондаги нефть ўртача оғирликка эга — 0,885 г/см³. Олтингугурт микдори кўп (3,9%), 4,16% гача парафин; асфальтенлар 2,46% дан ошмайди. Коннинг sanoat аҳамияти катта.

КАРИМАТА БЎҒОЗИ Калимантан ва Белитунг о.лари оралиғида. Жан. Хитой денгизини Ява денгизи б-н боғлаб туради. Уз. 100 км, энг камбар жойи 210 км, энг саёз жойи фарватерида 36 м гача. Бир неча майда орол ва маржон рифлари бор.

КАРИМОВ Абдуҳаким Каримович (1944, Нарпай тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро пед. ин-тининг филол. ф-тини тугатган (1970). 1970 й.дан Кони-мех шахарчасидаги 9-, Бухоро ш.даги 20-, Нарпай туманидаги 1-, 1976 й.дан Октош ш.даги 2-мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. К. дарс жараёнида таълимнинг ноанъанавий усуллари ва техника воситаларидан унумли фойдаланади.

КАРИМОВ Амин Қаҳқорович (1936.15.3, Бухоро) - дирижёр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат ар-боби (1980). Тошкент консерватория-сининг ғижжак синфини тугатган (1958). Бухоро театри (1952—53) ва Ўзбек давлат филармонияси (1955—58)да созида; Бухоро мусиқа мактабида (1959—65), Термиз мусиқа билим юртида (1965—73, 1988—95) директор; 1973—88 й.ларда Сурхондарё вилоят мусиқали драма театрида директор ва бош дирижёр. «Жон қизлар» (Бойсеитов), «Севмаганга суйканма» (Н. Халилов), «Ўжарлар», «Момо ер» (И. Акбаров), «Ватан ишқи», «Нурхон» (С. Бобоев), «Қизил дуррали нозик ниҳолим», «Тошкентнинг нозанин маликаси» (М. Левиев), «Майсаранинг иши» (С. Юдаков) каби спектаклларга дирижёрлик қилган.

КАРИМОВ Жамол Худойбердиевич (1909.22.2 — Фарғона — 1993.23.9.) — математик олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967); проф. (1962). 1935 й.да Ўзбекистон ун-тини тугатган. Фарғона педагогика ин-ти математика кафедраси мудири (1940—43), ТошДУ мат. кафедраси доценти, Ўзбекистон ФА математика, ва механика ин-тида бўлим бошлиғи (1943—50), Фарғона педагогика инти физика-математика ф-ти декани (1950 й.дан), математик анализ кафедраси мудири (1962 й.дан). Илмий ишлари чизикли бўлмаган дифференци-

ал тенгламалар назариясига оид. Фаргона педагогика инти математика ф-тига К. номи берилган (1994).

КАРИМОВ Жўра (1946.17.12, Қарши тумани Якаёғоч қишлоғи) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Қарши пед. ин-тининг физика-мат. ф-тини тугатган (1968). 1968-79 й.ларда Қарши туманидаги 12- мактаб, 1979 й.дан 9-мактабда физика ўқитувчиси. К. физика дарсини ўзи ясаган кўргазмали курол асосида ўтказади. Унинг баҳолар кўрсаткичи, электр ҳаракати кўргазмалари кўргазмали куроллар танловида совринли ўринни эгаллаган. К. янги педагогик технологиялар асосида физика фанини ўқитишда «конференция», «мулокот», «миллий ўйинлардан фойдаланиш» каби замонавий дарслар орқали ЭХМлардан фойдаланган ҳолда ўқувчиларга билим бериб келмоқда.

КАРИМОВ Ислом Абдуғаниевич (1938.30.1, Самарқанд ш.) — йирик давлат ва сиёсат арбоби, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти. Ўзбекистон Қаҳрамони (1994). Хизматчи оиласида туғилган. Ўрта Осиё политехника ин-ти (1960), Тошкент халқ хўжалиги ин-тини (1967) тугатган. Меҳнат фаолиятини 1960 й.да Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги («Ташсельмаш») 3-дида мастер ёрдамчилигидан бошлади. Сўнг Мазкур корхонада мастер, технолог. 1961 й.дан 1966 й.гача В. П. Чкалов номидаги Тошкент авиация и.ч. бирлашмасида муҳандис, етакчи муҳандис-конструктор бўлиб ишлади. 1966 й.да Ўзбекистон Давлат план комитетиغا ишга ўтиб, бош мутахассисликдан республика Давлат план комитети раисининг биринчи ўринбосаригача бўлган йўлни босиб ўтди. 1983 й.дан Ўзбекистон ССР Молия вазири, 1986 й.дан Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари — республика Давлат план комитетининг раиси. 1986—89 й.ларда Ўзбекистон КП

Қашқадарё вилоят комитетининг биринчи котиби, 1989 й. июнидан Ўзбекистон КП МК биринчи котиби. 1990 й. 24 мартда Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг сессиясида К. Ўзбекистон ССР Президенти этиб сайланди.

1991 й. 31 авг.да К. тарихий воқеа — Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилди. 1991 й. 29 дек.да мукрбиллик асосида ўтказилган умумхалқ сайловида К. Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди. 1995 й. 26 мартда бўлиб ўтган умумхалқ референдуми якунларига кўра, К.нинг Президентлик ваколати 2000 й.га қадар узайтирилди. 2000 й. 9 янв.да у муқобиллик асосида Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб қайта сайланди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89- ва 93-моддаларига мувофиқ, К. айни вақтда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондонидир.

К. Ўзбекистон ФА акад. (1994), шунингдек, иқтисод, фан, таълимни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссаси учун ўндан ортиқ хорижий мамлакат ун-т ва академияларининг фахрий фан доктори, проф. ҳамда акад. лигига сайланган. Унинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» (1992), «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» (1993), «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» (1993), «Биздан озод ва обод Ватан қолсин» (1994), «Истиқлол ва маънавият» (1994), «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» (1995), «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шарҳлари ва тараққиёт қафолатлари» (1997), «Барқамол авлод орзуси» (1998), «Кучли давлатдан кучли жамият сари» (1998), «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» (1998), «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» (1999), «Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» (2000), «Тинчлик учун курашмоқ керак» (2001), «Ўзбекистонда демократик

ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» (2002) ва б. асарларида иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг долзарб масалалари тадқиқ қилинган, Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсати илмий асослаб берилган, ҳоз. ва истиқболдаги вазифалар кўрсатиб ўтилган. Унинг асарлари инглиз, рус, француз, испан, немис, ҳинд, хитой, араб, корейс, турк ва б. хорижий тилларга таржима қилиниб, бир неча бор нашр этилган.

Ўзбекистон халқи истиқлол йилларида эришилган барча ютуқларни ҳақли равишда К. номи ва фаолияти б-н боғлайди. У собиқ совет тузумидан кейин пайдо бўлган беқарор, нотинч даврда Ўзбекистон жамиятида барқарорлик ва ишончни пайдо қила олди, халқи олдига миллатни юксакларга кўрадиган улкан мақсад ва вазифалар кўйди. К. Ўзбекистонда амалга оширилган улкан ишлар, тарихий ўзгаришларнинг ташаббускори ва раҳнамоси, мамлакатнинг истиқол дастурини ишлаб чиққан ва миллий тараққиёт йўлини белгилаб берган атоқи давлат арбобидир. К. демократик талаблар ва халқаро мезонларга тўла жавоб берадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий муаллифи ва уни ҳаётга татбиқ этишнинг кафолатидир. У марказий ҳокимият ва унинг жойлардаги бўғинларини ислоҳ қилиш, давлат, жамият ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга қаратилган янги сиёсий-ижтимоий тизим тамойилларини ишлаб чиқди ва амалга оширди. Ўзбекистон халқининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда илғор жаҳон тажрибаларини мужассамлаштирган иқтисодий ислохотларнинг янги моделини ишлаб чиқди. Бу ривожланиш йўли иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги, конун устуворлиги, ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчилик роли, ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш, кучли ижтимоий ҳимоядан иборат 5 тамойилни ўз ичига олади ва у дунёда «ўбек модели» деб эътироф этилган.

К. раҳбарлиги ва бевосита иштирокида Ўзбекистон турли-туман «сақраш» лар, «фалаж қилиб даволаш» лардан воз кечиб, бозор иқтисодиётига ўтишда ўзига хос йўлдан борди ва пухта ўйланган дастур асосида мамлакат иқтисодий пойдеворини қура бошлади. Қисқа вақт ичида мамлакат нефть ва нефть маҳсулотлари, ғалла мустақиллигига эришди. Ўзбекистон Республикасида юксак сифатли олтин ва газ қазиб олиш кескин даражада кўпайди, и.ч.нинг янги соҳалари, мас, автомобилсозлик sanoati барпо этилди. К. Ўзбекистон давлатининг худудий яхлитлигини, сарҳадлари дахлсизлигини ҳимоя қилишга қодир қуролли кучлар, чегара ва ички қўшинларни замонавий ислохотлар асосида ташкил этиш ишига раҳбарлик қилди. КПСС МК бошчилигидаги мустабид кучлар Ўзбекистонда адолатсизлик ва тазйиқларни авж олдирган йилларда ўзбек номини ноҳақ таҳқир ва ҳақоратлардан ҳимоя қилиш, халқнинг ор-номусини, миллий ғурурини тиклашда фидойилик намунасини кўрсатди.

К. жаҳон сиёсат оламида ҳамisha илғор фикрларни илгари сурадиган, ташаббускор, ўз нуктаи назарини қатъий ҳимоя қилиб, олдига қўйилган мақсадга эриша оладиган шахс сифатида танилган. У собитқадамлик б-н тинчлик ва ҳамжиҳатлик сиёсатини юритиб келмоқда. К. юксак халқаро учрашувларда биринчилардан бўлиб 21-а. вабоси ҳисобланмиш террорчиликка ва у б-н чамбарчас боғлиқ нарқобизнеса қарши фақат ҳамжиҳатликда курашиш зарурлигини, мақкур даҳшатли таҳдид манбаларини бартараф этиш ва Марказий Осиё минтақасида «хавфсизлик камари»ни шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар тизимини яратиш кераклигини таъкидлаб келди. Халқаро майдонда Ўзбекистоннинг обрў-эътиборини юксалтириш, унинг қад. бой маданияти ва бугунги улкан салоҳиятини дунёга танитишда буюк хизмат қилди. Ўзбекистон БМТга аъзо бўлиб кирди (1992 й., 2 март), деярли барча нуфузли халқаро

ташкilotлар ва минтақавий уюшмаларга қабул қилинди, 120 дан ортиқ давлат б-н дипломатик алоқа ўрнатди, ўзаро манфаатли ҳамкорликни йўлга қўйди. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар ташқи сиёсати, Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, минтақа мамлакатлари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш, Орол денгизи муаммоларини жаҳон ҳамжамияти кўмагида ҳар томонлама ҳал этишга қаратилган бир қатор ташаббуслари б-н халқро майдонда танилди, ўз нуфузига эга бўлди. Жамиятда маънавий покланиш ва юксалишга эришиш, эски акидалардан халос бўлиш, шу асосда миллий истиқлол ғоясини яратиш ва ҳаётга татбиқ этиш учун маънавий кадриятларга хурмат-эҳтиром б-н муносабатда бўлиш, уларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, халққа ўзининг муқаддас дини, урф-одатларини қайтариб бериш, тарихий меросини тиклаш, соғлом авлодни воёга етказиш вазифаларини К. юргимизда давлат сиёсати даражасига кўтарди. К.нинг 21-а. бўсағасида ўзбек миллиятининг ўзлигини англаши, унинг кадр-қимматини жойига қўйиш, ўзбек номини бутун дунёга тараннум этишда қўшган хиссаси айниқса бекиёсдир. У одамларнинг тафаккурини ўзгартириш, уларнинг онгида янги миллий ғоя, миллий мафкура асосларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш, кадрлар тайёрлаш миллий дастурини яратиш ва уни амалга оширишга раҳнамолик қилди. Маҳалланинг давлат ва жамият бошқарувидаги нуфузини ошириш, ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш тизими сифатида уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ташаббускори бўлди. К. янги турар жойлар қуриш, шу жумладан, улуғ ажодларимизнинг қадам-жоларини обод қилиш, иқтисодий салоҳиятни оширишда катта ўрин тутадиган йирик-йирик корхоналарни бунёд этиш, шаҳар-кишлоқлар, авваламбор, пойтахт Тошкентнинг шакл-қиёфасини тубдан ўзгартириш ишларига бевосита

раҳбарлик қилмоқда.

К. мустақил Ўзбекистон давлати ва давлатчилигини барпо қилиш, демократик фуқаролик жамияти қуриш асосларини яратди, янги асрда мамлакатимиз тараққиётининг асосий йўналишларини ишлаб чиқди, ёруғ истиқбол йўлида халқни бирлаштириб, уни улуғ мақсадлар сари бошлаб бормоқда.

К. суверен ва мустақил Ўзбекистонни барпо этиш, халқпарвар демократик ҳуқуқий давлат яратиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувликни таъминлаш, тарихий адолатни тиклаш ишига қўшган улкан хиссаси ҳамда бу борада матонат ва жасорат кўрсатганлиги учун «Мустақиллик» (1996), Амир Темур (1998) орденлари б-н тақдирланган. Шунингдек, у бир қанча хорижий давлатларнинг ва нуфузли халқаро ташкilotларнинг орден ва медаллари б-н мукофотланган.

Ас: Асарлар, 1-10-ж.лар, Т., 1996-2002.

Ад.: Эътироф [узбек, инглиз, рус тилларида], Т., 1995; Ўзбекистоннинг янги тари-хи, 3-ж. [Мустақил Ўзбекистон тарихи], Т., 2000; Ислоҳ Каримов — Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти (фотоальбом; узбек, инглиз, рус тилларида), Т., 1998; Левитин Л., Карлайл Д. С, Ислоҳ Каримов — янги Ўзбекистон Президенти, Т., 1996; Левитин Л., Ўзбекистон на историческом повороте, М., 2001; Серия Вожди народов — XX век, М., 1996; Шарифходжаев М., Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане, Т., 2002; Америкага ташриф — Визит в Америку, Т., 2002.

КАРИМОВ Комилжон Қодирович (1944.9.6, Тошкент) — рассом, ганч ва нақш устаси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1967) ва Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат инти (1973)ни тугатган. 1967 й.дан «Шарқ гули» ф-қасида наққош, 1974 й.дан Тошкент кулолчилик

3-дида наққошлар бригадаси бошлиғи, 1987 й.дан «Усто» бирлашмасида рассом. К. анъанавий услубда беаган жамоат бинолари, мажмуаларда ганч ва ёғоч ўймакорлигини уйғунлаштириб ажойиб гўзаллик ва жозиба яратди, миллий анъаналарни турфа хил янги шакллар б-н бойитди: Тошкент цирки (1974), Халқлар дўстлиги саройи, Тошкент метрополитенининг «Халқлар Дўстлиги бекати» (1976), Лейпциг ш. (Германия)даги «Ўзбекистан» чойхонаси ва б. ни анъанавий нақшлар б-н жозибали беаган, меъморий ёдгорликлар (жумладан, Бароқхон меъморий мажмуаси, 1974 ва б.)ни таъмирлашда усталар гуруҳига бошчилик қилган.

КАРИМОВ Мирқодир Абзалович (1906.3.3 — Тошкент — 1979.26.12) — фитопатолог-миколог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), биол. фанлари д-ри (1954); проф. (1954). Ўрта Осиё ун-тининг к.х. ф-тини тугатган (1931). Тошкент ўсимликларни химоя қилиш техникумида илмий бўлим мудири, Тошкент қишлоқ хўжалиги интида доц., проф. (1935—71), фитопатология кафедраси мудири (1972—79). Илмий ишлари беда замбуруғ касалликлари кўзгатувчиларини аниқлаш, гулли паразит ўсимликларга қарши кимёвий кураш усулларини ишлаб чиқиш, ғўза, беда ва б. экинларининг касалликларини ўрганишга бағишланган. Ас: Ғўза касалликлари, Т., 1975.

КАРИМОВ Муҳаммаджон (1919.20.6 — Тошкент — 1998.26.7) — хонанда, Ўзбекистон халқ хофиси (1992). Дутор, танбур чалишни, мумтоз ашула йўллариини дастлаб отаси Каримбобо, Нўъмонқори хофизлардан, маком йўллариини Тўйчи хофиз, Домла Ҳалим каби устозлардан ўрганган. Ўзбекистон саноат кенгаши қошидаги ашула ва ракс ансамблида яккахон хонанда (1935—39), Хоразм вилояти театри, Чоржўй ўзбек театри, Мирзачўл театрларида ашула-

чи ва актёр (1939—1942). 2- жаҳон уруши катнашчиси (1942—44). Ўзбекистон радиоқўмитасининг миллий мусиқа ансамбли (1944—45), «Маком» ансамблида хонанда (1960-й.лари), Тошкент ш. турли мусиқа мактаблари ва санъат муассасаларида ёшларга анъанавий ашулачилик сирларини ўргатган. Репертуаридан маком йўллари («Дугоҳ», «Сегоҳ», «Баёт 1 — У», «Чоргоҳ» ва б.), ўзбек ашула ва катта ашулалар («Самарқанд Ушшоғи», «Тошкент Ироғи», «Гиря», «Найларман», «Қаландар I, II», «Лайли ва Мажнун», «Улким жонон», «Айрилмасун» ва б.), ўзбек бастакорлари асарлари («Сайёра», Ҳамза; «Раъноланмасун», Ю. Ражабий; «Муножот», И. Икромов; «Фигонким», А. Убайдуллаев ва б.), шунингдек, ўзи мусиқа басталаган кўшиқлар: «Кел, эй дилбар» (Машраб), «Кабам онам» (Иброҳим Адҳам), «Дерлар» (Ҳувайдо) ва б. ўрин олган. К. тиниқ, кучли ва ниҳоятда жозибали овоз соҳиби. Унинг ижро услуби ўзига хос дардмандлик, юракдан жўшиб айтиш, чуқур фалсафий мазмун, хар бир сўзини аниқ, донандона қилиб айтиш б-н ажралиб туради. К. ижро этган ашулалари Тошкент грам-ёзув студияси томонидан бир неча пластинкада чиқарилган («М. Каримов куйлайди», 1969, 1980, 1983 ва б.), Ўзбекистон телерадиокомпанияси томонидан унинг ижодига бағишланган 2 видеофильм суратга олинган («Муҳаммаджон Каримов куйлайди», 1991; «Муножот», 1997).

КАРИМОВ Наим Фотиҳович (1932. 12.12, Тошкент) — адабиётшунос олим, жамоат арбоби. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1996). Филол. фанлари д-ри (1993), проф. (1994). Тошкент унтининг филология ф-тини тугатган (1955). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида бўлим мудири (1990 й.дан). К. 20-а. ўзбек адабиёти тараққиёти хусусиятларини очиш борасида и.т.лар олиб боради. У шу даврдаги ўзбек адабиёти ва унинг йирик вакиллари ижодини миллий ғоя мезонлари асосида ўрганиш ишини биринчилар-

дан бўлиб бошлаб берди. Унинг илмий фаолиятида адабиёт ходисаларини тарихий воқеалар, бадиий асарни эса ёзувчи ҳаёти ва маънавий-эстетик олами б-н узвий алоқада ўрганиш устуворлик қилади. К. Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Ҳамзанинг кўп жилдли академик нашрларини тайёрлаш ва нашр этишда иштирок этган. Урта мак-таб ўқувчилари ва олий ўқув юрти талабалари учун ўзбек адабиётидан дарсликлар ёзган. К. Ўзбекистон маърифатпарварлар жамияти раиси (1999 й.дан). Мустамолакачилик даври курбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси ва «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси кенгаши раиси (1999 й. дан), «Қатағон курбонлари хотираси» музейи директори (2002 й.дан). «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир хайъати аъзоси (1997 й.дан). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985). «Эл-юрт ҳурмати» ордени б-н тақдирланган (1999). Ас: Ҳамид Олимжон, Т., 1979; Ойбек, Т., 1985; Чўлпон, Т., 1991; Усмои Носир, Т., 1993; Усмои Носирнинг сўнги кунлари, Т., 1994; Истиклолни уйғотган шоир, Т., 2000.

КАРИМОВ Толибжон Рауфович (1940.7.2, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1987). Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тини тугатган (1961). 1961—63-й.лар Қўқон театрида, 1963 й.дан Ҳамза театрида актёр. К.нинг ижоди ёрқин драматизм ва қаҳрамонона романтизмга бойлиги, жўшқинлиги б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Йўлчи, Тантйобйвачча («Қулғу қон»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Мирзо Улуғбек («Мирзо Улуғбек»), Темур («Соҳибқирон Темур»), Шоҳ Маъмун («Абу Райҳон Беруний»), Азизбой («Истеҳком»), Қосим («Гурунг»), Жамол («Истанбул фожиаси»), профессор («Етти фарёд») ва б. Телевизион спектаклларда Жўра («Ёдгор»), Қаландар Қарнокий («Улуғбек хазинаси»), Шукуров («Диёнат»), Навоий («Навоий Астрабодда»),

Ғулумжон («Фарғона тонг отгунча») каби; видеофильмларда Жомий («Навоий»), Қосимбек («Бобур»), кинода Ўткир («Сайёд кўнғироғи») ва б. ролларни ижро этган. К. ҳаёти ва ижодига бағишланган «Чироғи ёниқ уй» телефильми ишланган (1997). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1988). «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (1997).

КАРИМОВ Турғун Аъзам ўғли (1916 — Тошкент — 1969.9.11) — хонанда, Ўзбекистон халқ хофиси (1950). Ашула санъати йўлларини Ю. Ражабий ва А. Ҳайдароваян ўрганган. Ўзбекистон радиоқўмитаси (1935 — 42 ва 1947—53), Ўзбек давлат филармонияси (1942—47) ҳамда Ўзбек давлат эстрадаси (1953—59)да хонанда. Катта Фарғона канали, Фарход ГЭС, Каттақўрғон сув омбори қурилишларида катнашган. Репертуаридан ўзбек мумтоз ва халқ ашулалари — «Ушшоқ», «Бухоро Ироғи», «Оҳ ким, раҳм айламас», «Оромижон», «Ул париваш» ҳамда замонавий бастакорлар асарлари урин олган: «Раъноланмасун», «Қадах» (Ю. Ражабий), «Бормикин» (Ж. Султонов), «Сўлим» (И. Икромов), «Қорабайир» (Ф. Содиқов), «Истадим» (Ғ. Тошматов) ва б. Шунингдек, А. Хайдаров, О. Имомхўжаевлар б-н ҳамнафасликда «Фарғонача шаҳноз», «Ҳануз», «Фарғонача жонон», «Чаман ялла», «Ўлмасун» (Ж. Султонов) каби ашулаларни маҳорат б-н ижро этган.

КАРИМОВ Убайдулла Исроилович (1920.1.4 — Тошкент — 1997.11.10) — шарқшунос олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), филол. фанлари дри (1972). Ўрта Осиё индустриал ин-тининг кимё-технология ф-ти (1941) ва Ўрта Осиё ун-тининг шарқ ф-тини (1949) тугатган. 2-жаҳон уруши катнашчиси (1941—42). Ўрта Осиё унти шарқ ф-тида форс тилидан дарс берган (1949—52). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида

кичик, сўнг катта илмий ходим (1952—58), Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва каталоглаштириш (1959—75), Шарқ ёзма ёдгорликларини ўрганиш ва нашр этиш (1976—88) бўлимлари мудири, етакчи илмий ходим (1988—90), бош илмий ходим (1990-97).

К.нинг асосий илмий фаолияти Шарқ кимёси, доришунослиги, таобат тарихи каби соҳаларни ўрганишга қаратилган. У шу соҳаларга оид араб ва форс тилларидаги йирик қўлёзма манбаларини таржима ва тадқиқ этган. К. Шарқшунослик интининг қўлёзмалар фондидаги Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розийнинг фанга номаълум бўлган кимёга доир асари — «Китоб сирр ул-асрор» («Сирлар сири китоби») қўлёзмасини ўрганиб, бу ҳақда илмий асар ёзди. К. Абу Али ибн Сино илмий меросининг асосий тадқиқотчиси ва таржимонидир. У Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарининг ўзбек ва рус тилларидаги тўлиқ нашрини тайёрлаш ва таржима қилишда қатнашган. Берунийнинг «Китоб ас-сайдана фит-тибб» («Фармакогнозия») асарини таржима ва тадқиқ этган. Берунийнинг рус тилидаги 7 жилдли Танланган асарларини нашрга тайёрлаш (1957—87)да иштирок этган. К. Ибн Сино ижодини ўрганишга бағишланган халқаро симпозиум (Техрон, 1955)да илмий маърузалар қилган. У Иордания киролик академиясининг фахрий аъзоллигига сайланган (1984). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1971).

Ас: Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны тайн», Т., 1957; Очерки истории медицины в Средней Азии (в том числе в Узбекистане) с древнейших времен до середины XIX в., Т., 1993.

КАРИМОВ Шавкат Иброхимович (1943.21.6, Тошкент) — хирург олим. Ўзбекистон ФА акад. (1996), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1993), тиббиёт фанлари д-ри (1981), проф. (1983). ТошТИ ни тугатган (1966). ТошТИ хирургия кафедраси изла-

нувчиси, ассистенти ва доценти (1969—76), Кардиология и.т. институти илмий ишлар бўйича директор муовини (1976—79), 1979 й.дан ТошТИ госпиталь ф-т хирургияси кафедраси мудири. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазири (1991—98), «Ўзбекистон тиббиёт журна-ли» бош муҳаррири (1991—98). К.нинг илмий ишлари аорта ва кон томир касалликлари, жигар циррози ва механик сариклик, эндоваскуляр ва эндобилиар жарроҳлик, ўтқир перитонитнинг оғир асоратлари, ўпка ва плевранинг ўткир ва сурункали, шунингдек, жадал жарроҳлик касалликлари, қандли диабетни хирургик усулда даволашни такомиллаштиришга оид.

Нью-Йорк (1995), Калифорния (1996) академияси, Россия тиббиёт ФА (2001) акад. Гепатопанкреатодуоденал хирургия Европа ассоциацияси (1987), Н.И. Пирогов номидаги хирурглар ассоциацияси (1996), Россия Гепатологлар хирургияси ассоциацияси (2000) аъзоси.

Ас: Медико-социальные аспекты семейно-брачных отношений в Узбекистане, Т., 1995; Охрана репродуктивного здоровья женщин в Республики Узбекистан, Т., 1996; Здравоохранения Узбекистана. Проблемы и перспективы, Т., 1998; Экстрагенитал касалликлар ва хомиладорлик. (А. Г. Гадоев б-н ҳамкорликда), Т., 1998.

КАРИМОВ Эргаш (1935.26.10, Тошкент) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1990). Тошкент санъат ин-тини тугатган (1958). 1958—59 й.лар Сурхондарё театрида ишлаган. 1959 й.дан Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг «Ёшлик» телестудиясида телеминиатюра театрида реж. ассистенти, 1965 й.дан реж.и, 1997 й.дан бадиий раҳбари. К. санъати ўтқир сатира ва кўтаринки рух б-н суғорилган бўлиб, пластик, мимик ҳаракатлар устаси сифатида танилган. У бир спектаклда бир неча ролларда чиқиши мумкин. Топқирлик, муболага б-н бўрттириб кўрсатиш, ижродаги та-

бийлик, қазил оҳангидаги соддалик К. ижодининг асосини ташкил этади. Энг яхши роллари: Совчи (С. Аҳмад, «Олиқ-солиқ»), Ғизғизон (Алп Жамол, «Ғизғизон»), Синовчи-ичувчи (С. Аҳмад, «Синовчи-ичувчи»), директор (С. Аҳмад, «Лампашиша»), Муқимжон (С. Аҳмад, «Биринчи муҳаббат»), Ишқибоз (Алп Жамол, «Пахтакор ютганда ва ютқизганда»), талаба (Э. Мусаев, «Н2О»), Қиёмов (Алп Жамол, «Тўзғиган пат»), Соттивой (Алп Жамол, «Ёзаман»), мудири (Алп Жамол, «Ношуд мудири»), Койилхўжаев (Алп Жамол, «Хуррак»), телемухбир (С. Аҳмад, «Қизлар бригадаси»), Чол (С. Аҳмад, «Қирчиллама чол»), эр (Э. Усманов, «Тушингни сувга айт»), Судья (Э. Раимов, «Куюшхон»), Ота (Э. Усманов, «Гудбай») ва б. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

КАРИМОВ Ғулом (1918.10.11, Тошкент вилояти, Ёнариқ кишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1943 й.дан 132-гвардиячи ўқчи полки (2-Украина фронти) 40-армиянинг 42-гвардиячи ўқчи дивизиони) пулемётчилар взводи командири, К. 1944 й. авг.да Руминиянинг Пашкани ш.дан жан.-ғарбдаги Сочь р-нида взводи б-н душманга қарши жангда жасорат кўрсатиб бир қанча дот ва дзотларни яқсон қилган. 1945 й. 24 мартда Қаҳрамон унвони берилган.

КАРИМОВ Ғулом Каримович (1909.15.4 — Тошкент — 1991.2.1) — адабиётшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969). Фи-лол. фанлари д-ри (1962), проф. (1963). Ленинграддаги Тарих, фалсафа ва лингвистика ин-тини тугатган (1935). Ўзбекистон Фанлар қўмитаси (1943 й.дан Ўзбекистон ФА) қошидаги Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1938—48), Ўзбекистон пед. фанлари и.т. инти директори (1948—51), Ўрта Осиё ун-ти (ТошДУ) ўқитувчиси (1951—53), кафедра мудири (1954—84), проф. маслаҳатчиси

(1984—91). Илмий фаолияти ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишга бағишланган. К. «Лайли ва Мажнун»нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаган (1945). Навоий, Муқимий, Фурқат, Алмай, Нодим Намангоний ва б.нинг ижодига оид маълумотларни, ҳаёти ва ижодий меросини тўплаган, тадиқ этган. Олий ўқув юрталари («Ўзбек адабиёти тарихи», 1966) ва ўрта мактаблар учун («Ўзбек адабиёти тарихи», 1974, 1985; Н. Маллаев, С. И. Исматов б-н ҳамкорликда) дарслик, методик қўлланмалар тузган.

Ас: Муқимий, Т., 1970; Халқ, тарих, адабиёт, Т., 1977.

Ад.: Қосимов Б., Долимов У., Ғулом Каримов ҳаёти ва ижодий фаолияти бўйича филолог студентлар учун библио-ографик кўрсатма, Т., 1989; Барқамоллик, Т., 1999.

КАРИМОВ Ҳамид Ёкубович (1941.7.1, Тошкент) — патофизиолог олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1998). Тиббиёт фанлари д-ри (1979), проф. (1980), ТошТИни тугатган (1964). Патологик физиология кафедраси ассистента, доценти (1969—81), проф. (1981—88), марказий илмий текшириш лаб. раҳбари (1988—90), II ТошТИ ректори (1990 й.дан). Асосий илмий ишлари тўқима, хужайра, молекуляр босқичларда функционал-метаболик кўрсаткичлар б-н боғлиқ муаммоларни ўрганишга бағишланган. К. раҳбарлигида Марказий Осиё минтақасида биринчи микроциркуляция лаб. си ташкил этилди, унда кон томир девори физиологияси ва патологияси ўрганилади. «Патология» жур.нинг бош муҳаррири (1998 й.дан). Польша Тиббиёт академияси акад. (2000). «Альберт Швейцер» номли Халқаро олтин медаль б-н тақдирланган (2000).

Ас: Патологические аспекты монооксигенной системы, Т., 1994; Урологик ўткир хасталик ва шикастланишларда тез ёрдам. Т., 1994; Некоторые патологические аспекты острого панкреатита. Т., 1996; Экзогенный фиброзирующий

ший альвеолит в условиях жаркого климата, Т., 1999.

КАРИМОВА Зулфия Бўроновна (1948.26.8, Бекобод) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2000). Республика рус тили ва адабиёти интени тугатган (1974). 1967 й.дан Ширин ш.даги 2-мактаб бошланғич синф ўқитувчиси. К. дарсларни замонавий усулда ташкил этади, ноанъанавий дарс усулларида, янги педагогик технологиялардан унумли фойдаланади.

КАРИМОВА Муниҳон (1950.28.6, Бекобод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). ТошДУ ни тугатган (1972). 1972 й.дан Бекобод туманидаги 11-, 1980 й.дан 6-мактабда кимё ўқитувчиси. К. дарс жараёнида янги педагогик технологиялар, халқ, пед. сидан унумли фойдаланади.

КАРИМОВА Розия Зариповна (1916.18.3, Қозон) — раққоса, балет артисти, хореограф, педагог, олима. Ўзбекистон халқ, артисти (1950). Ўзбек давлат мусикали театри қошидаги театр студиясини тугатган (1932), шу театр труппасида, 1939—57 й.лар Ўзбек давлат опера ва балет театри (ҳоз. Навоий театри)да якка раққоса. 1949 й.дан Ўзбек рақс ва хореография олий билим юртида педагог. 1964 й.дан Ҳамза номидаги Санъатшунослик ин-тида катга илмий ходим. Спектаклларда лирик ва қаҳрамонлик характеридаги рақсларни ижро этиш б-н бирга Анорхон («Ўртоқлар»), Асал («Гулсара»), Осид («Аршин мол олон») каби драматик ролялар ҳам ижро этган. Балет партияларида ўзбек халқ рақси ҳаракатларини пантомима б-н уйғунлаштиришга ҳаракат қилган. «Гуландом» (Е. Брусиловский), «Оқ биллак» (С. Василенко), «Эсмеральда» (Ч. Пуньи) балетларида Гуландом, Оқ биллак, Она; «Бўрон» (М. Ашрафий, С. Василенко), «Кармен» (Ж. Бизе) операларида Кумушой, Фраскита балет партияларини

ижро этган. 1957—60 й.лар Муқимий театрида балетмейстер. «Равшан ва Зулҳумор», «Нурхон» каби спектаклларнинг рақсларини саҳналаштирган. Ўзбек рақсига оид асарлар, услубий ўқув қўлланмалари муаллифи. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Ас: Танцы ансамбля Бахор, Т., 1979; Узбекские танцы в постановках Исахара Акилова, Т., 1987; Урок узбекского танца, Т., 1987; Фаргона рақси, Т., 1992; Танавор, Т., 1993; Дойра зарбларига машғулот, Т., 1995.

КАРИМОВА Сабоҳон (1917.8.1, Қўқон — 1988.7.7, Тошкент) — актриса, реж. Ўзбекистон халқ, артисти (1950). 1932—56 й.лар Қўқон театрида, 1957—80 й.лар Ҳамза театрида ишлаган. К. қажвкорлик қобилияти б-н ҳазилқаш, ғайратли, журъатли аёллар, шунингдек, муҳаббат санамлари образини ўзига хос маҳорат б-н яратган. Энг яхши роллари: Ширин (Хуршид асари); Ю. Ражабий мусикаси, «Фархрд ва Ширин»), Онахон (К. Яшин, «Номус ва муҳаббат»), Офтобхон (К. Яшин; Х. Тўхтасинов, «Офтобхон»), Ойбарчин (С. Абдулла; Т. Жалилов, «Алпомиш»), Санобар (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари»), Нетайхон (А. Қаҳҳор, «Тобутдан товуш»), Дилбар (Р. Бобожон, «Тоға-жиянлар»), Хуринисо (Э. Воҳидов, «Олтин девор») ва б. Реж. сифатида У. Ҳожибековнинг «Аршин мол олон», Уйғуннинг «Қалтис ҳазил», К. Яшиннинг «Гулсара», «Нурхон» каби асарларини саҳналаштирган.

КАРИМХОН, Занд, Муҳаммад (1704/5 — 1779) — Эрондаги зандлар сулоласи асосчиси. Узоқ давом этган ички низолардан сўнг Эронни (Хурондан ташқари) бирлаштирган ва вакил номи б-н ҳокимиятни ёлғиз ўзи бошқарган (1760—79). Урушларда вайрон бўлган Эронни юксалтириш мақсадида суғориш тизимларини тиклаган,

хунармандчилик, ички ва ташқи савдони (Ост-Индия компанияси б-н 1763 й.ги савдо битими) ривожланишига ҳмийлик қилган; деҳқонлардан оли-надиган солиқарни камайтиришга, мулкдорларнинг зўравонлигини чеклашга ҳаракат қилган. Шерозни мамлакат пойтахтига айлангирган (1760), бу ерда сарой, масжид, бозор, карвонсаройлар қурилган. Ҳофиз ва Саъдий Шерозий макбаралари қайта тикланган.

КАРИМҚУЛБЕГИ - Шашмақомдаги Сегоҳ мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбаларига кирадиган ашула йўлларида бири. «Нимчўпоний» деб ҳам аталади. К.ни Эски қовунчилик (ҳоз. Янгийўл тумани) хонанда ва бастакор Каримқулбек (1855—1910) яратган деб тахмин қилинади. Чапандоз усулида ижро этилади. Авжида Сегоҳ ва Ушшоқ намудлари, йирик ҳофизлар эса Турк авжини ҳам ижро этишган. К. якка ўқлганда унга Мўғулчаи Сегоҳ Талқинчаси улаб қуйланган ва бу К. II деб аталган.

КАРИО... (юн. *karion* — ядро, ёнғоқ)— қўшма сўзлар бўлаги; хужайра ядросига оидликни билдиради (мас, кардиограмма).

КАРИОГРАММА (карио... ва юн. *gramma*— рас, чизик) — битта хужайра хромосомаларининг барча тафсилотлари б-н айнан ўзига ўхшатиб акс эттирилган (фото ёки чизма расм) ва системалаштирилган тўплами (қ. Кариотип). Системалаштириш гомологик хромосомалар жуфтларини ёки идентификациялаш мумкин бўлмаган хромосомалар гуруҳини танлаш ва мазкур жуфт (гуруҳ)нинг тур идиограммасига мос равишда тартибини ёки ҳарфини аниқлаш орқали амалга оширилади. К. тахлилининг асосий вазифаси бирор гуруҳга мансуб, ташқи кўринишдан ўхшаш бўлган хромосомалар фарқини аниқлашдан иборат.

КАРИОКИНЕЗ (карио... ва юн.

kinesis -ҳаракат) — хужайра ядросининг бўлиниши; митознит эскирган синоними.

КАРИОЛОГИЯ (карио ... ва ... логия) — цитологиянингир бўлими; хужайра ядроси ва унинг тузилмалари (ядроча, хромосомалар, ядро мембранаси ва б.)ни оптик ва электрон микроскопия, цитокимё, изотоп индикаторлар усуллари ёрдамида ўрганади. К. 19-а. охири 20-а. бошларида хужайра ядросининг ирсиятдагиетакчи роли аниқланганидан сўнг пайдо бўлди. Ядро тузилмаларининг интерфаза ва хужайранинг бўлиниши (қ. Амитоз, Митоз, Мейоз, Эндомитоз) даврида микроскопик ва субмикроскопик тузилиши, айниқса, хромосомалар редупликацияси қонуниятларининг аниқаниши К.нинг асосий ютуғи ҳисобланади. Генетика ва К. асосида цитогенетика пайдо бўлган. К. цитогенетика, ривожланиш биологияси, молекуляр биология б-н бирга хужайра тузилмаларининг ривожланиши ва ихтисослашуви жараёнида хромосомалар ва улар айрим қисмларининг шаклланиши ҳамда функцияси қонуниятларини ўрганади. Хромосомалар ва уларни ташкил этган тузилмалар таркибини ўрганиш К.нинг энг актуал муаммоси ҳисобланади. Ҳар хил ёки битта турга мансуб организмлар кариотипларини қиёслаш асосида тур доирасида кариотипларнинг ўзгармаслиги принципининг аниқланиши карюсистематиканинг пайдо бўлишига олиб келди. 20-а.нинг 50-й.ларида одам К.сининг ривожлана бошлаши б-н бир қаторда ирсий касалликларнит хромосомалар б-н боғликлиги аниқланди (қ. Тиббиёт генетикаси, Одам генетикаси). К., цитология, цитосистематика, цитогенетика соҳасидаги мақолалар Флоренция унти томонидан нашр этилаётган «*Caryologia*» (1948 й.дан) халқаро жур.да чоп этилади.

Шарифжон Тўрабеков

КАРИОПЛАЗМА (карио... ва плазма) — кариолимфа, ядро суюклиги — хужайра ядроси ичидаги барча хро-

матин, ядрочалар, шунингдек, ҳар хил гранулалар. Хроматин кимёвий моддалар б-н экстракция қилинганидан сўнг К.да қалинлиги 2—3 нм бўлган оксил фибрилларидан тузилган ядро матрикси сақланиб қолади. Бу матрикс ядрочалар, хроматин, ядро пусти пораси комплексларини ва б. тузилмаларни бирлаштирувчи ядро синчини ҳосил қилади.

КАРИОТА (Caryota) — пальмадошлар оиласига мансуб пальмалар туркуми. Бўйи 25 м ча. Ҳиндистон ярим ороли, Малайя архипелаги ва Ҳинд океанининг баъзи о.ларида, тропик Австралияда 10 дан ортиқ тури бор. Барги жуфт патсимон, уз. 6,5 м. Гули жуда йирик (уз. 3,5 м ча) шингилсимон тўпгулга йиғилган. Меваси резавор. К. ҳаётида бир марта гуллайди. Гуллашдан олдин пальманинг учи кесилиб, ундан пальма вноси тайёрлашда ишлатиладиган ва ичиладиган шира олинади. Баъзи турлари (*C. umens*, *C. mitis*)НННг тўпгули ширасидан қанд ишлаб чиқарилади, вино тайёрланади; лояларининг ўзгидан крахмал олинади; кўп турларининг ёғочи қурилишда ишлатилади. Барг толаларидан сават тўкилади ва чутка тайёрланади.

КАРИОТИП (карио... ва юн. *typos* — намуна, шакл, тип), хромосомалар тўплами — у ёки бу турга мансуб организмнинг маълум ўлчам, шакл ва сонга эга хромосомалари тўплами. К. тушунчасини фанга рус генетики Г.А.Левитский киритган (1924). К. турнинг энг муҳим генетик хусусиятларидан бўлиб, ҳар бир тур ўз К.ига эга. Минглаб ўсимликлар, шунингдек, одам К.и ўрганилган. Мас, юмшоқбугдой *Triticum aestivum* нинг соматик ҳужайраларида 42, қаттиқ бугдой *T. durum* никида 28 хромосома, сули *Avena sativa* нинг соматик ҳужайраларида 42 хромосома бор. Ўсимликларнинг соматик (жинссиз) ҳужайраларида хромосомалар сони (диплоид сони деб аталиб, шартли равишда 2п б-н белгиланади), одатда, етилган жинсий

ҳужайралариникига (хромосомаларнинг сонининг ярми гаплоид сони деб аталиб, п б-н белгиланади) нисбатан 2 марта кўп бўлади. Хромосомаларнинг диплоид тўплами уруғланиш даврида ота-она хромосомаларининг қўшилишидан вужудга келади. Бири она, иккинчиси эса ота организмидан ўтган хромосомалар жуфти гомологик ҳисобланади. Мазкур жуфтдаги гомологик хромосомалар морфологик жиҳатдан бир хил. Ҳар бир тур учун ҳужайрадаги хромосомалар сони доимий бўлсада, баъзан бундан четланишлар ҳам кузатилади. Мас, гулли ўсимликлар эндоспермаси ҳужайраларидаги хромосомалар тўплами 3 ҳисса ортиқ (триплоид-3п). Паст ёки юқори ҳароратлар таъсирида хромосомалар калталашади, ионловчи радиация ва б. таъсирида эса қисмларга бўлиниб кетиши ёки тўпладан тушиб қолиши мумкин. Айрим хромосома ёки унинг бирон қисмининг йўқолиши, кўпинча, ҳужайрани ҳалокатга олиб келади. К.ни қиёсий ўрганиш ўсимликлар систематикаси (кариосистематика)да, шу жумладан, маданий ўсимликларнинг келиб чиқишини ўрганишда, селекцияда кенг қўлланилади.

Баҳоидир Норматов.

КАРИЦКИЙ Владимир Дмитриевич (1930.27.1, Самарканд) — Ўзбекистан Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1959). 1956 й.дан мактабларда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси, 1966 й.дан Ўзбекистан Маориф вазирлигида методист, туман халқ маорифи бўлимида йўриқчи, 1977 й.дан Миробод туманидаги 31-, 1987 й.дан 263-мактаб директори. У мактабда физика, мат., ЭҲМ бўйича чуқур ўзлаштирадиган лицей синфларини очган.

КАРИЯ — Кичик Осиёнинг Жан.-Ғарби (ҳоз. Туркия худуди)даги қад. вилоят. Мил. ав. 2-минг йилликда шу худудга келиб жойлашган қарийлар қабиласининг номи б-н аталган. Мил.

ав. 6 — 4-ларда ахоманийлар, 4-а.нинг охирида македониялик Александр, 3-а. дан салавкийлар қўл остида. Мил. ав. 129 й.да Римнинг Осиё провинцияси таркибида.

КАРКИДОН СУВ ОМБОРИ

Фарғона вилояти Қувасой дарёсидаги гидротехника иншооти. Сув омбори Фарғона вилояти Кува тумани б-н Қирғизистон Республикаси чегарасида, Назарота тоғолди б-н Қувасой водийси адирали ораллигидаги табиий ботикда қурилган. Биринчи навбати 1961—63 й.лар охирида, иккинчи навбати 1967 й.да қуриб битирилди. К.с.о. тўғони бал. 70 м, уз. 420 м. Умумий ҳажми 218,4 млн. м³, фойдали ҳажми 211,5 млн. м³; сув юзаси майд. 9,65 км²; максимал уз. 5,5 км; ўртача чуқ. 36,7 м. К.с.о.дан сув чиқариш иншооти (уз. 340 м) ва махсус канал (уз. 2,7 км, чуқ. 2,7 м, сув ўтказиш имконияти 50 м³/с) орқали сув Жанубий Фарғона каналита оқиб ўтади. К.с.о.га сув уз. 27 км бўлган канал орқали берилади. Сув омбори қурилиши Фарғона вилоятининг Кува, Охунбобоев, Олтиарик, Фарғона туманлари экин майдонлари сув таъминотини яхшилади.

КАРКИДОН ҚУШЛАР (Vacerotidae)

-попушаклар туркумининг бир оиласи. Тумшуғи кескин пастга эгилганлиги, унинг устида катта шохсимон ўсимта борлиги учун К.қ. деб ном берилган. Танасининг уз. 50 см дан 165 см гача, вазни 150 г дан 4 кг гача.

К.қ. йирик, думлари узун, бармоқлари бир-бирига бириккан. Оилада 14 уруғ, 45 тур мавжуд. Африка, Австралия ва Ҳиндистонда тарқалган. Шохли қарғатуридан бошқа турлари ўрмонларда яшаб, дарахтларнинг табиий ковакларига 1—5 тухум қўяди. Инкубация даври 1,5 ой. Модаси тухум босаётганида нари ковак озини кичик тешик қолдириб шуваб ташлаб, модаси ва жўжаларини озиклантиради. Жўжалари учурма

бўлгандан кейин уя озини очади. Айрим турлар болалари 2—3 ҳафталигида модаси уядан чиқиб, ковакни қайтадан шувайди, болаларини нари ва модаси озиклантиради. К.қ. хар хил мевалар, хашаротлар б-н озикланади, айрим ҳолларда қалтақасак, кушларнинг болаларини ҳам тутади.

КАРКИДОНЛАР (Rhinocerotidae)

-тоқ туёкли сут эмизувчилар туркуми оиласи. 7 тача тури ва кенжа турлари бор. Африка, Жан.-Шарқий ва Шарқий Осиёда тарқалган. Тропик ўрмонларда, сув бўйидаги чакалакзорларда, тоғларда (3000 м баландликкача) ва ботқоқликларда яшайди. Гавдаси йирик, уз. 5 м ча, бўйи 2 м ча, думи қисқа, териси калин, деярли жунсиз. Бурни устида ва қаншарида 1—2 (қора каркидонда баъзан 3 ёки 5) та шохи бор. Кўзи кичкина, яхши кўрмайди, бўйни қисқа ва йўғон. Ҳидлаш ва эшитиш органлари яхши ривожланган. Оёғи қисқа, йўғон. Бармоқлари 3 та, учиди туёқлари бор. Тунги ҳайвон. Якка ёки жуфт-жуфт бўлиб, баъзан 4—5 таси пода бўлиб юради. К. турли ўсимликлар б-н озикланади. Пашша ва сўналардан қочиб, ботқоққа тушиб ётади. Нояб. да урчийди. Бўғозлик даври 17-19 ой. Туғилган боласи 25 кг ча. Танаси вазмин ва кўполлигига қарамай тез югуради. Гўшти, ёғи ейилади, териси ва шохидан турли буюмлар тайёрланади. 5 тури: суматра, кинд, ява каркидони қора, оқ каркидон бор. Барча турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

КАРКУК — Ироқнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Курдистонда. Таомим муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 420 минг киши чамасида. Автомобиль йўллари тугуни, т.й. станцияси. Нефть қазиб чиқариладиган йирик р-н маркази. Бу ердан нефть қувурлар орқали Триполи (Ливан) ва Баниас (Сурия) портларига юборилади. Тўқимачилик, кўн пойабзал, кимё, озик-овқат саноати корхоналари, нефтни қайта ишлаш 3-ди бор

КАРЛ IV (1316.14.5-1378.29.11) -Германия қироли ва «Муқаддас Рим империяси» императори (1347 й.дан), люксембурглар сулоласидан бўлган Чехия қироли (Карл I номи б-н 1346 й.дан). Чехияда қирол қокимиятини мустақкамлаган, хунармандчилик, савдо-сотик ва маданиятнинг ривожланишини рағбатлантирган. Германиянинг сиёсий парчаланиши К.IV томонидан эълон қилинган «Олтин булла» (1356)да ҳуқуқий жиҳатдан мустақкамланди.

КАРЛ V (1500.24.2, Гент - 1558.21.9, Испаниядаги авлиё Юст монастири) — «Муқаддас Рим империяси» императори (1519—56), Испания қироли (Карлос I) (1516—56). Нидерландия шахзодаси (1516-55), Сицилия қироли (Карл IV) (1516—56). Габсбурглар сулоласидан. Католицизм байроғи остида реакцион режа — «Жаҳон христиан давлати»ни тузишга ҳаракат қилган. Франция (Италия урушлари, 1494—1559) ва Усмонли турк салтанати б-н урушлар олиб борган. Немис протестант — князлари б-н бўлган курашда мағлубиятга учраган ва улар б-н Аугсбург диний сулҳи имзолангач (1555), тахтдан воз кечган.

КАРЛ XII (1682.17.6, Стокгольм-1718.30.11, Фредериксхалль, Норвегия) — Пфальц-Цвайбрюккен сулоласидан бўлган Швеция қироли (1697 й.дан), саркарда. Шимолий уруш (1700— 21) бошларида бир канча йирик ғалабаларга эришган, лекин Россияга бостириб кириши (1708) унинг Полтава жанги (1709) даги мағлубияти б-н тугаган; Туркияга қочган, 1715 й.да Швецияга қайтган. Норвегияга қилинган босқинчилик юриши пайтида ўлдирилган.

КАРЛ XVI ГУСТАВ (Carl XVI Gustaf) (1946.30.4, Стокгольм яқинидаги Хага кўрғони) — Швеция қироли. Шахзода Густав Адольф ва малика Сибилянинг ўғли, қирол Густав VI Адольф

фнинг невараси. Сигтуна гимназияси, Қироллик ҳарбий-денгиз академияси, Қироллик миллий мудофаа коллежини тугатган. 1950 й. валиахд деб эълон қилинган. 1973 й. 15 сент.дан қирол Густав VI Адольф вафотидан сўнг тахт эгаси.

КАРЛ МАРТЕЛЛ (лот. Carobus «Martellus, сўнгги лот. martellus — болға) (тахм. 688—741.22.10, Кьерси) — сўнгги меровинглар даврида Франк давлатининг амалдаги ҳукмдори (715 й.дан). Каролинглар уруғидан бўлган олий лавозимдаги шахс — майордом. Черков ерларининг бир қисмини мусодара қилиш ва уларни бенефицийлар тарзида ҳарбийларга тарқатиш йўли б-н давлатнинг ҳарбий кудратини мустақкамлаган. К.М. 732 й.да Пуатье ш. яқинидаги жангда арабларни енгиб, уларнинг Ғарбий Европага юришларини тўхтатган.

КАРЛ РОБЕРТ (Karoly Robert) (1288 — 1342.16.7, Вишеград) — Венгрия қироллиғи қироли (1301—42). Венгриядаги Анжу сулоласи вакили. К.Р. черков, майда дворянлар ва шахарликлар томонидан қўллаб-қувватланган марказий ҳокимиятни мустақкамлаган, кончилик ва пул ислоҳотини ўтказган. Чехия ва Польша б-н савдо битими (1335) тузган. Венеция, Сербия, Валахия б-н урушлар олиб борган.

КАРЛАР МАКТАБИ - туғма қар ёки ёшлигида эшитиш қобилиятини йўқотган болалар (қ. Карлик) учун очилган интернат мактаб типидagi махсус таълим-тарбия муассасаси. Карлар ва заиф эшитувчилар интернат мактабга бўлинади. Ўзбекистонда биринчи марта 1920 и. ногирон (қар, қўр, ақли заиф) болалар интернат мактаби сифатида ташкил этилган. Карлар интернат мактабига мутлақо эшитмайдиган ва гапирмайдиган, шунингдек, эшитиш қобилиятидан 75 дБ дан ортиқ даражада маҳрум бўлган, кучли овоздан таъсирланадиган ва баъзи

нутқ товушларни қисман фарқ қиладиган болалар қабул қилинади. Мактабгача тарбия муассасасига олинмаган 6—7 ёшдаги болалар интернат мактабнинг тайёрлов синфига қабул қилинади. Заиф эшитувчилар интернат мактабига нутқ, эшитиш қобилиятидан 30 дан 75 дБ гача даражада маҳрум бўлган, нутқ (оддий овоз б-н айтиладиган сўз ва гаплар)ни 3 м масофадан тушунадиган ҳамда эшитиш қобилияти етарли бўлмаганлиги сабабли нутки турли даражада ривожланмай қолган, шунингдек, мактабгача тарбия ва мактаб ёшида кар бўлиб қолиб, нутки сақланган болалар қабул қилинади. Кар ва заиф эшитувчи болалар республика, вилоят, шаҳар халқ таълими бошқармалари томонидан ташкил этилган тиббий психологик-педагогик комиссиялар томонидан кўриқдан ўтказилади ва ўқишга йўлланма берилади. Кар ва заиф эшитувчи болалар учун махсус таълим-тарбия «Таълим тўғрисида»ги ЎзР қонуни (1997 й. 29 авг.) асосида амалга оширилади. К.м. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирилик тизимидаги киради. Карлар интернат мактабида таълим 2 босқич — бошланғич таълим (1 — 5-синф), таянч таълим (6—11-синф) дан, заиф эшитувчилар интернат мактабида 2 бўлим (10-синфгача ва 11-синфгача)дан иборат. К.м.нинг бошланғич синфларида ўқиш махсус режа, дастур, дарелик ва ўқув қўлланмалари асосида, юқори синфларда нормал мактабларнинг 5—9-синфлар дареликларидан фойдаланиб олиб борилади. Ҳар бир синфда ўқувчилар сони 8—10 тадан ошмаслиги керак. Ўқув режаси, дастури, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари ЎзР Халқ таълими вазирилик Таълим марказининг махсус таълим бўлими томонидан болаларнинг эшитиш ва нутқ тараққиётидаги камчиликлари назарда тутилган ҳолда тузилади. 2000/2001 ўқув йили боши ЎзРда 13 карлар интернат мактаби (2956 ўқувчи) ва 5 заиф эшитувчилар интернат мактаби (1051 ўқувчи) ишлади.

КАРЛИК, гаранглик — мутлақо эшитмаслик ёки кулоқнинг сўзни аниқ олмайдиган даражада «оғир»лиги. К. туғма ва ҳаётда орттирилган бўлиши мумкин. Туғма К.га бола туғилаётганда эшитув нервининг зарарланиши, ички кулоқ ёки эшитув нервининг ирсий ёки она юқумли касалликлар (грипп ва ҳ.к.) б-н оғриши натижасида ривожланмай қолиши, шунингдек, ҳомилдорлик даврида, хусусан, унинг биринчи ойларида онанинг турли дорилар ё спиртли ичимликлар ичиши сабаб бўлади. Ҳаётда орттирилган К. ўрта ва ички кулоқ, эшитиш нерви ёки бош мия эшитув марказининг яллиғланиш касалликлари, баъзи инфекция касалликлар асорати, шунингдек, зарарли омиллар (мас, шовқин, вибрация ва б.) натижасида келиб чиқиши мумкин.

Давоси К.нинг сабабига боғлиқ, у кўпинча касалланиш даражасига кўра олиб борилади. Эшитув нерви жиддий зарарланганда кар кулоқ тузалиши кийин. Кулоқ «оғир» бўлиб қолганда товушни кучайтирадиган асбоблар (эшитув аппаратлари)дан фойдаланиш мумкин. Болалар махсус мактабларда ўқитилади (қ. Карлар мактаби).

КАРЛОВАЦ — Хорватиядаги шаҳар, Купа дарёси (Сава дарёси ирмоғи) соҳилида, Загреб ш.дан жан.-шарқда жойлашган. Аҳолиси 59,9 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Қувур ва дизеллар ишлаб чиқарилади; кўн-тери, ёғочсозлик, керамика, озик-овқат (жумладан, тамаки) саноати корхоналари бор. К. яқинида йирик тўқимачилик кти жойлашган.

КАРЛОВИ-ВАРИ (Чехия қироли Карл I номига қўйилган ва vary — иссиқ булоқлар; нем. Karlsbad) — Чехиядаги шаҳар, Огрже дарёси водийсида, 380 м баландликда. Аҳрлиси 54,1 минг киши (2000). Шаҳар четда чинни саноати корхоналари («Мозер» з-ди) бор, бадий шиша буюмлар ишлаб чиқарилади. К.-В. да 1950 й.дан бошлаб Халқаро кинофе-

стиваллар ўтказиб турил ади.

К.-В. — бальнеологик курорт. Беморлар минерал сув б-н даволанади. Курортга 1347—58 й.ларда асос солинган. Иклими мўътадил нам. Йилига 620 мм ёгин ёғади. Ёзи салқин (июлнинг ўртача т-раси 17,3°), киши илиқ (янв.нинг ўртача т-раси —2°). Кўплаб иссиқ булоқлар бўлиб, сувининг т-раси 41,2 дан 72,2°гача. Энг каттаси — Врждило. Унинг сувидан карлови-Вари тузи олинади. Санаторий ва пансионатлар бор. Туризм ривожланган.

КАРЛОВИ-ВАРИ ТУЗИ, Карлсбад тузи — Чехиядаги Карлови-Вари курортининг минерал булоқларидан олинadиган туз. Сунъий йўл б-н ҳам тайёрланади, унинг таркибида натрий сульфат, натрий гидрокарбонат, натрий хлорид, калий сульфат бор. К.-В.т. — оқ кукун, мазаси тахир-шўр, сувда яхши эрийди. Жигарнинг баъзи касалликлари, сурункали гастрит, меъданинг яра касаллигида буюрилади, шунингдек, сурги ўрнида ичилади. Уйкуга ётишдан олдин ёки наҳорга ярим стакан сувга 1 чой қошиқ (болалар учун) ёки 1 ош қошиқ (катталар учун) солиб ичилади.

КАРЛОВО — Болгариянинг марказий қисмидаги шаҳар. Стара-Планина ва Средна-Горатоғлари оралигидаги Карлово сойлигида жойлашган. Эфир мойли ўсимликларни ўстириш ва қайта ишлаш р-нининг маркази. Машинасозлик (енгил трактор, узум терувчи комбайнлар и.ч.), тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Бальнеологик курорт. Туризм ривожланган.

КАРЛСБАД ҒОРЛАРИ - АҚШдаги карст ғорлари. Гуадалупе тоғларида (Қояли тоғларнинг жан. қисми), Нью-Мексико штатида, Карлсбад ш.дан жан.-ғарбда жойлашган. Бўшлиқлари (унгурлари)нинг ҳажми жиҳатидан дунёда энг йирик. Чук. 339 м гача, ўрганилган қисмидаги барча ўтиш жойлари ва зал-

ларининг умумий уз. 60 км. Энг катта зали Т ҳарфи шаклида. Ғорларда кўршапалакнинг 10 дан ортиқ тури яшайди. Залларининг катталиги, улкан сталагмитлар, унгурларининг чиройи кўплаб туристларни ўзига жалб этади. 1930 й.дан миллий парк деб эълон қилинган.

КАРЛСРУЭ — Германиядаги шаҳар, Баден-Вюртемберг ерида. Аҳолиси 276,5 минг киши (1998). К. — транспорт йўлларининг йирик тугуни, дарё порти. Канал оркали Рейн дарёсига чиқилади. Нефтни қайта ишлаш (нефть қувурлар орқали Марселдан келтирилади), транспорт (станок, вагон, локомотив) ва электротехника машинасозлиги, металл-созлик, кимё, полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Шаҳардан 10 км нарида (Леопольдхафен) атом тадқиқотлари маркази жойлашган. Ун-т, Технология ин-ти, Тасвирий санъат Давлат академияси, Баден ўлка музейи, Кунстхалле бадий музейи, ботаника ва ҳайвонот боғлари мавжуд. К. 1715 й.да маркграф Карл Вильгельм томонидан бунёд этилган. 18—19-а.ларда қурилган сарой ва боғлар бор.

КАРЛЬСКРУНА - Швеция жан.даги шаҳар, Болтиқ денгизи бўйидаги порт. Блекингеленининг маъмурий маркази. Аҳолиси 59 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Электротехника ва радиоэлектроника, кемасозлик, целлюлоза-қоғоз, кимё, озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари, ҳарбий-денгиз ўқув юрти бор. К. 17-а.да бунёд этилган қалъа атрофида вужудга келган.

КАРМА (санскритча — ҳаракат, фалият) — хинд динлари (хиндуйлик, буддизм, жайнизм) ва фалсафасининг асосий тушунчаларидан бири. Сансара тушунчасини тўлдирadi. Кенг маънода

— ҳар қандай тирик мавжудот томонидан қилинган хатти-ҳаракатлар ва уларнинг оқибатлари мажмуи бўлиб, тирик мавжудотнинг янгитдан туғилиш,

кайта мужассамланиш хусусиятини белгилайди. Тор маънода — хоз. ва келгусидаги мавжудлик характериға хатти-харакатларнинг кўрсатадиган таъсири.

КАРМАКДОШЛАР (Plumboginaseae) — икки уруғпаллалилар (магнолиясимонлар) синфига мансуб кўп йиллик ўсимликлар оиласи. 12 туркуми, 600 дан зиёд тури бор. Ўзбекистонда 7 туркуми, 31 тури ўсади. Гуллари тўғри, икки жинсли, қизил, оқ, тўқ ҳаво ранг, сариқ, бошоқсимон ёки рўваксимон тўпгул ҳосил қилади, Гулкосачаси пардасимон, оқ ва оч бинафша ранг. Тожбарги 5 та, пастки қисми кўшилган, чангчиси 5 та. Меваси бир уруғли ёнғоқча. Барги оддий, баъзан патсимон қирқилган, чети текис, кетма-кет жойлашган. К., асосан, чўлларда, шўрхок ва сернам ерларда, экинлар орасида ўсади. К.дан маҳаллий халқ қадимда бўёқ олишда фойдаланган, ошловчи модда ҳам олинади.

КАРМАНА, Кармина (асли суғдийча Хармана — катта сарой) — аҳоли яшайдиган қад. масканлардан бири. Навоий вилоятида жойлашган. Вилоят худудида ўтказилган археологик тадқиқотлар ва кузатишларнинг натижаларидан маълум бўлишича, Зарафшон водийсининг дарё, бир қисми адирлик ва даштлик ерларини кесиб ўтган ўрта қисмида жойлашган кенг бу худудда аҳоли ўрта тош даврининг мустье (мил. ав. 150—40 минг йилликлар) босқичидан бошлаб яшаб келади. Бунга мисол тариқасида Қалқонота кишлоғи яқинида, Учтут мавзеида, топиб текширилган мустье даври тош қуроллари яшаш устахонаси ва ибтидоий одамлар макони ҳамда неолит даври (мил. ав. 5—3 минг йилликлар)да чакмоқтош бўлақлари кавлаб олинган. Энг қад. кон — «Учтут шахтаси» (устахонаси)нинг ўрни ва лаҳмлари (туннель қолдиклари); шунингдек, Сармишсой ва Бийронсой бўйлаб жез (бронза) давридан бошлаб то илк ўрта асрларгача ўтган узоқ минг йилликлар мобайнида қад. овчи ва

подачиларнинг қояларга ўйиб туширган турли мазмундаги тасвирлари ҳамда ов манзаралари каби ноёб осори-атикаларни санаб ўтиш мумкин. Қалқонота ва Кони-мех атрофларида қайд этилиб, тадқиқ этилган мил. ав. 6—4 ва мил. 1 — 5-ларга мансуб моддий маданият обидалари, Кумрабод, Арабон ва Чордара каби қад. кишлоқ харобалари, шунингдек, Шодибек, Шўровул ва Қалқонота мозор кўрғонларидан топилган археологик топилмаларга Караганда, қарийб минг йилликни қамаган бу даврда К. худудида, хусусан, дарёнинг ўнг томонида жойлашган унинг шим. қисмида ўтrock дехқончилик ҳаёти анча гавжум бўлган.

Аммо К. худудининг қад. тарихи, айниқса, бу кўҳна масканда дехқончилик ва чорвачилик ёки хунармандчилик каби касб ва ҳўжаликларнинг юзага келиши ва таракқиёти, шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши тарихига оид моддий-маданият обидалари бизнинг давримизгача етиб келмаган. Ёзма манбаларда келтирилган бор маълумотлар эса, асосан, кейинги даврларга — ўрта асрларга мансубдир. Бунинг устига улар ғоятда қисқа ва узук-юлуқдир.

10-а. Бухоро тарихчиси Муҳаммад Наршахийнинг таърифича, «Кармина Бухоро кишлоқлари жумласидан бўлиб, унинг суви Бухоро сувидан келади; хирожки Бухоро хирожига кўшилади. Унинг ўзига тегишли алоҳида бир кишлоқ ҳам бор: унда масжиди жоме барпо этилган». Бухоро воҳасининг суғорма дехқончилик ерлари К. худудидан бошланган. Наршахийнинг таърифича, воҳанинг Зарафшон дарёсидан бош олган суғориш тармоқларидан дастлабкиси Кармина анҳори ҳисобланган. Уни Наршахий катта анҳор деб ёзади. 9—10-а.ларда Бухоронинг дехқончилик ерларидан тўпланадиган хирож солиғидан тушган ҳар йилги даромад К. ерларини кўшиб ҳисоблаганда, «бир миллион бир юз олтмиш саккиз минг беш юз олтмиш олти дираму беш ярим донакни ташкил этган». Кейинчалик К.нинг хирожки Бухоро

хирождан ажратилиб алоҳида олинган.

Бу маълумотлардан маълум бўлишича, К. Бухоро воҳасининг деҳқончилик русток(туман)лари қаторидан жой олган. У Зарафшон дарёсидан чиқарилган алоҳида канал орқали суғорилган. К. рустоғи илк ўрта асрларда Бухоро воҳасининг 15 та деҳқончилик рустокларини ўраб ўтган қад. мудофаа иншооти — Канпирак деворидан ташқарида жойлашган. Ўрта аср ёзма манбаларида бу ташқи русток К., баъзан эса Йасир номлари б-н тилга олинади. Рустокнинг маркази ҳам К. номи остида шуҳрат топган. Наршахийнинг маълумоти бўйича, Бухоро б-н К. оралиғи 14 фарсанг (98-112 км) узунликка эга бўлган. 12-а. муаллифи Муҳаммад ас-Самъоний бу масофани 18 фарсах (120-144 км) гатенг бўлган деб ёзди. К. рустоғи худудидан оқиб ўтган Зарафшон дарёсининг ҳар икки соқиллари бўйлаб Арфуд ёки Варқуд, Мизйамаж-кас, Харомкас ёки Заргонкас ва Харжан-кас ҳамда Худиманкан каби катта-кичик шаҳар ва қишлоқлар жойлашган. Аҳоли яшаган бу қад. турар жой орасида энг гавжуми К. шаҳари хисобланиб, унда адиблар ва шоирлар кўп бўлган.

12-а.да К. шаҳри хоразмшоҳ Эларслон (1156-1172) томонидан вайрон қилинган. Кейинчалик у қайта тикланиб, 15-а.да яна йирик шаҳарга айланган.

Сўнгги ўрта асрларда, хусусан, Бухоро амирлигида манғитлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда (1753 — 1920) К. вилояти алоҳида имтиёзли бекликка ажратилиб, у Бухоро амирининг валиаҳди томонидан бошқарилган. Жумладан, Амир Абдулаҳад ва Сайд Олимхонларнинг қароргоҳлари К. шаҳрида бўлган. Ҳатто Абдулаҳад вафотидан сўнг, маййит Бухородан олиб келиниб, К.да дафн этилган.

Шўролар даврида К. Бухоро вилоятидаги шаҳар — Навоий р-нининг маъмурий маркази бўлган. Кейинчалик Навоий вилояти ташкил этилиши ва Навоий ш.нинг кенгайиши муносабати б-н унга кўшилиб кетган. Меъморий ёдгорликлар-

дан Мир Сайд Баҳром мақбараси (П-а.) ва Қосим Шайх хонақоси (16-а.) Работи Малик харобаси сақланган.

КАРМАНА ҚАЛАЙ КОНИ - Карманадан 15 км жан.да, Зиёвуддин тоғи этакларида жойлашган. 1956 й.да очилган. Қалай микдори ва захирасига кўра кичик кон. К.қ.к. гидротермал генетик турга мансуб бўлиб, кембрийгача бўлган тоғ жинслари ичида ҳосил бўлган. Руда таркибида кумуш, олтингурут, висмут, кўрғошин, сурма учрайди. Кварц сульфидли (касситерит, арсенопирит, пирит ва б.) рудаларнинг тоғ жинслари ичида ўта мураккаб шаклларда жойлашганлиги ва қалай микдорининг ўзгарувчанлиги кон майдонида геол.-разведка ишларининг тўхтатилишига сабаб бўлди. Шу атрофда қалай конлари қадим вақтлардан маълум бўлган. Қарноб, Лапас, Семизкудук ва б. қалай конларида ўрта асрларга мансуб кончилик ишларининг қолдиқдари (ғорсимон ўйиқлар, мойчирок, ёғоч тирговучлар ва х.к.) сақланган.

КАРМЕЛЬ — Фаластиннинг шим. қисми (Исроил давлати худуди)даги тоғ. Унинг ғарбий ён бағридаги Табун ва Схул ғорларидан 1929—34 й.ларда қад. одамларнинг суяклари, тош қуроллари чиққан. Табун ғоридан неандерталь аёлининг деярли бутун скелети ва эркак кишининг пастки жағ суяги топилган. Схул ғоридан турли хилда сақланган ўнлаб скелет суяклари аниқланди. Улар 45—40 минг йил муқаддам яшаган кишиларга мансуб. Баъзи олимларнинг фикрича, К. ғорларидаги аҳоли — неандерталь типидagi одамларнинг ҳоз. замон одами б-н аралашуви натижасидир; бошқа олимлар эса уни қад. одамларнинг янги типга эволюцион (тадрижий) ўтиши маҳсули деб ҳисоблайдилар.

КАРМИНАГИЙ, Охунд мулла Муҳаммад Вафо (1685—1769) — та-рихнавис олим. «Тухфаи хоний» аса-

рининг муаллифи. Асарни манғитлар сулоласи асосчиси Муҳаммад Раҳимхон топшириғига биноан тайёрлаган. Шухрат тахаллуси б-н шеърлар ёзган. Қози Вафо номи б-н ҳам машҳур бўлган. Баъзи тарихчилар (Мир Муҳаммад Амин Бухорий) нинг ёзишича, К. Убайдуллахон саройида китобдор (кутубхоначи)лик қилган. Кейинчалик Абулфайзхон ҳамда Муҳаммад Раҳимхон даврида ҳам шу мансабда бўлган.

КАРНАВАЛ (лот. *carrus navalis* — ажойиб арава, байрам маросимлари кема-си) — асосан, очик ҳавода ўтказиладиган театрлаштирилган ўйинлар, кўча намоишларидан иборат оммавий сайилнинг бир тури. Йил фаслларининг алмашуви, баҳорги деҳқончилик ва б. байрамлар б-н боғлиқ мажусийларнинг маросимларидан бошланган. К. номи 13-а.да Италияда вужудга келган. 16-а. машҳур итальян халқ театри тури ниқоблар комедияси («Дель арте комедияси»)нинг пайдо бўлиши К. б-н боғлиқ. К.га ўхшаш кўча ва майдон томошалари шарқда жуда қадим замонлардан маълум. Ўрта Шарқда К. зардуштийлик, наврўз ва б. байрамлар б-н боғлиқ ҳолда уюштирилган. Темур ва темурийлар, ўзбек хонлари, амир ва беклар давлат миқёсидаги байрамлар муносабати б-н ҳам К. томошалари ўтказган. Ўзбекистонда 1957 й.дан ҳар йили кузнинг биринчи ойида ҳоз. Миллий боғда мунтазам К. ўтказиб келинган. Ҳоз. кунда қайта тикланган наврўз байрамларида аста-секин К. томошалари одат тусига кирмоқда.

Муҳсин Қодиров.

КАРНАЙ - пуфлама мусика асбоби. Бўйи узун (2—2,5 м), найсимон, огзи конус шаклида, жездан ясалади. Бир-биридан ажраладиган (олиб юришга қулайлик учун) уч бўлакдан иборат. Бармоқ тешиклари йўқ, овози кучли ва йўғон, диапазони бир октава ораллиғида. Сурнай, ноғора, доираларга ҳамоҳанг бўлади. К.нинг тўғри ва тирсакли (тўғри

бурчак остида икки марта букилган) турлари қадимдан Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Урта Осиёда тарқалган. Ўтмишда ҳарбий мусика чолғуси сифатида ҳарбий юриш хабарчиси, жанг майдонида галаба жарчиси бўлган. Ҳозирда байрам, тўй ва б. тантаналарда чалинади. Охирги пайтда К. замонавий миллий эстрада ансамбл (мас, «Аббос» гуруҳи)лар таркибига ҳам киритилмоқда.

КАРНАЙ

ЎРОВЧИЛАР

(Attelabidae) -қаттиқ қанотлилар туркумига мансуб кўнгизлар оиласи. Уз. 2—15 мм, ранги тиниқ, кўпинча ялтироқ, боши найга ўхшаш чизик, мўйловлари тўғноғичсимон, устки қанотлари, одатда, қорнининг учки қисмини ёпмайди. Кенг тарқалган, 1300 га яқин тури маълум. Барча турлари фитофаг, одатда, дарахт ва буталарда озиқланади. Кўпинча урғочиси баргларга тухум қўйиб, уларни карнайга ўхшатиб ўрайди (номи шундан олинган) ёки қопчик ясайди. Карнай ичида оқиш куртлари ривожланади. Баъзи турларининг куртлари поя, куртак ёки мевалар ичида ривожланади. Кўпчилик турлари ҳар хил мевали ва мевасиз дарахтларга зиён етказиши мумкин. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда олча филчаси (*Phynhitus auratus*), ўрик филчаси (*Ph.auratus*) ва б. турлари данак мевали дарахтларга жиддий зиён келтиради.

КАРНАЙЧИ КУШЛАР (Psophiidae)

-турнасимонлар туркумининг бир оиласи. Оғирлиги 1 —1,5 кг. Оёғи узун, тумшуғи қисқа, бақувват. Патларининг ранги кўпроқ қорамтир баҳмалсимон. Жан. Американинг шим. қисмида яшайди. 1 уруғ ва 3 тури бор. Дарахтларнинг шохлари ва ковакларига уя куради. 5—7 та оқ рангли тухумларини модаси босади. Сернам ўрмонларда гала бўлиб яшайди. Ерда тез чопади, кам учади. Мевалар, ҳар хил ҳашаротлар, хусусан, чумоилар ва икки қанотлилар б-н озиқланади. К.қ- уй паррандаларига тез ўрганари.

Туткунликда кўпайиши ҳам мумкин. Ғўшти мазали бўлгани туфайли аҳоли яшайдиган ерларда қолмаган.

КАРНАК, Ипет-Исут - қад. Миср ибодатхоналар харобаси. Қад. Фива худудидаги араб қишлоғи номи б-н аталган. Миср давлатининг янги подшолик даври (мил. ав. 1580—1085 й.лар) да қурилган ибодатхоналар қолдиқлари сақланган (мил.ав 16—11-а.лар). Ибодатхоналар мураккаб таркиби, ҳашаматли меъморий тузилиши б-н ажралиб туради. Амон-Ра ибодатхонаси (мил. ав. 16—12-а.лар)даги 134 колоннали қатта зали, қўндалангига турли даврларда қайта қурилган қатта ва кичик заллар, ҳовлилар диққатга сазовор. Бу зал деворларида фиръавнларнинг урушдаги ғалабалари тасвирланган (меъмори Аминхотеп Кичкина). Амон-Ра ибодатхонаси мажмуи б-н маъбуда Мут ибодатхонаси (мил. ав. 16—15-а.лар)ни машҳур сфинкслар хиёбони бирлаштириб туради. Ҳозир К. музейга айлантирилган. ЮНЕСКО томонидан муҳофаза қилинади.

Карнак. Аммон-Ра ибодатхонаси.

КАРНАЛЛИТ (немис кон муҳандиси Р.Карналл номидан) — хлоридлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи $KMgCl_3 \cdot 6H_2O$. Таркибида магний (8,7%), калий (14,1%), хлор (38,3%), сув (38,9%) ҳамда озроқ цезий, рубидий, галлий (0,01% гача) ва бром (0,2% гача) бор. Ромб сингонияли. Соф К.нинг кристаллари шаффоф, қизил, сарик, пушти ва кўнғир рангли. Шишадек ялтироқ, қаттиклиги 2,5. Зичлиги 1600 кг/м³. К кучли гигроскопик, ҳаво на-мидан парчаланadi. Ҳосил бўлиши хемоген. К. Тепакўрғон (Ўзбекистон), Соликамск, Калуга (РФ), Штасфурт (Германия), Гугурттоғ, Карлук (Туркменистон)даги туз конларида бор. Ўғит сифатида, намақблари фотография ва тиббиётда ишлатилади.

КАРНАП (Сағпар) Рудольф (1891.18.5, Вупперталь — 1970. 16.9, Санта-Мария, АҚШ) — немис-америка файласуфи, мантиқшунос. Мантикий позитивизм ва фан фалсафасининг етакчи вакили. Вена тўғарагининг фаол иштирокчиси. 1935 й.дан АҚШда. Индуктив мантиқни, семантик ахборот назариясини, модал мантиқни ва б.ни ишлаб чиққан. У олган натижаларнинг купки бернетикада фойдаланилган.

КАРНАТАКА — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги штат. Арабистон денгизи соҳилида. 192 минг км². Аҳолиси 52,7 млн. киши (2001), асосан каннара халқи. Маъмурий маркази — Бангалор ш.

К. Декан яситоғлигининг жан.-ғарби, Ғарбий Гат ва Шарқий Гат тоғлари ҳамда Малабор соҳилининг шим. қисмида жойлашган. Дарёлари серостона, гидроэнергияга бой. Йирик дарёлари — Кришна (Тунгабахдра ирмоғи б-н) ва Кавери, езда тўлиб оқади, суғоришда кенг фойдаланилади. Ғарбида доим яш ил тропик ўрмонлар, шарқда саванналар бор. Йиллик ёғин 500—3000 мм.

К. — аграр штат. Аҳолисининг 65% қ. х. б-н шуғулланади. Худудининг ярмидан кўпроғи экинзор. Асосий экинлари: шоли, тарикнинг маҳаллий турлари (жовар ва рағи), маккажўхори, буғдой ва дуккакли экинлар. Шунингдек, пахта, ер ёнғоқ, тамаки, шакарқамиш кам экилади. Мевазорлар бор. Чорвачиликда қорамол, қўй, эчки боқилади. Денгиздан балиқовланади. Қимматбахо ёғоч тайёрланади. Темир рудаси, олтин (Ҳиндистонда олинаётган олтиннинг асосий қисми), марганец рудаси, боксит, хромит ва б. казиб чиқарилади. Тўқимачилик саноати етакчи ўринда. К. Ҳиндистонда ишлаб чиқарилаётган шойининг 80% ни беради. Мовут ва ип газлама ҳам тўқилади. Металлургия (Бхадраватида қора металлургия, Белгаонда алюминий корхонаси), машинасозлик (асосан, Бангалорда — станоксозлик, электротехника), шиша-керамика, чинни (Бангалор),

цемент (Белгаон, Дҳарвар, Бижопур), ёғочсозлик, кўн-тери, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Сандал мойи, кимёвий ўғитлар ишлаб чиқарилади. Йирик саноат марказлари: Бангалор ва Майсур. Йирик порти — Янги Мангалор.

3— 11-а.ларда К.да Ғарбий Гаглар сулоласи ҳукмронлик қилган. 12—14-а.ларда К. ҳудуди Хойсалар давлати, кейинроқ 16-а. охирларига қадар Вижаянагар давлати таркибига кирган. 1399 й.да Вижаянагарга вассал бўлган Майсур ўлкаси ташкил топди. 1761 й.да Майсур тахтини Хайдар Али эгаллади. Хайдар Али ва унинг ўғли Типу Султон даврида (1782—99) К. Ҳиндистон жан.даги энг кучли давлат бўлган. Бу даврда К. инглиз босқинчиларига қарши кураш майдони-га айланди. 1799 й.да ҳокимият инглизларга тобе бўлган Водеярлар сулоласи қўлига ўтди. Ҳиндистон мустақилликка эришгандан сўнг 1956 й.ги маъмурий ислохотга кўра, Майсур штати тузилди. 1973 й.дан ушбу штатга К. деб ном берилди.

КАРНЕ Марсель (1909.18.8 — Париж — 1996) — француз кинорежиссёри. Психологик драма «Женни» (1936) унинг биринчи мустақил фильми. К. нинг асосий ижодий мавзуси — дунёнинг омонат, бекарорлиги ва инсоннинг адоватли дунёдаги бошпанасиз, ёлғизлик фожиаси бўлиб, бу мавзу «Қирғоқдаги туман», «Кечки мижозлар», «Райка болалари», «Тартиб ўрнатиш қотиллари» каби фильмларида намоён бўлди. «Жульетта ёки туш кўришга топилган Калит», «Тереза Ракен», «Ёлғончилар» ва б. ҳарбий йиллардан кейин суратга олинган энг яхши фильмларидир.

КАРНИЗ (нем. karnies) — 1) меъморликда бино девори устига муҳофаза учун махсус (ғишт, ёғоч, тош баъзан пахсадан) ишланган ёки ўрнатилган бўртик қисм, бўғот. Томни кўтариб туришга ва ташқи деворни ёнгарчилик таъсиридан ҳимоя қилишга хизмат қилади. Би-

ноларда баъзан қаватларни бир-биридан ажратиб туради. Меъморлик ордерларида антаблементнинг бўртиб турадиган юқори қисми. Ўрта Осиё меъморлигида К.лар бионинг тузилиши, баландлиги меъморий кифоасига қараб, уларга мос ва уйғунлашган ҳолда ишланади (476-6. даги расмга к.); 2) стол, шкафнинг четини, уйларнинг ички қисмини безашда девор текислигидан чиқариб ишланган турли ўймакорлик, кесмакорлик ишлари, уйларнинг шиплари четидан тарашлаб ишланган тахта, безакли хошия; 3) дераза ёки эшик тепасида парда осиш учун ёғоч, металлдан қилинган дор.

КАРНО (Carnot) Никола Леонар Сади (1976.1.6 - Париж - 1832.24.8) -француз физиги ва муҳандиси, иссиқлик двигателлари назариясини яратувчилардан бири. «Оловнинг ҳаракатга келтирувчи куч ва бу кучни ривожлантирадиган машиналар ҳақида мулоҳазалар» номли ягона ва машҳур асарида (1824) иссиқликдан ҳаракат олиш масаласини кўриб чиқди. Идеал айланма жараёни (Карно цикли) таҳлил қилиб, у иссиқроқ жисмдан совуқроқ жисмга иссиқлик ўтгандагина фойдали иш бажаради, деган хулосага келди. У, шунингдек, ф. и. к. фақат иситкич ва совиткич т-раларига боғлиқ, иссиқлик двигателининг тузилиши ва иш бажарувчи жисм табиатига боғлиқ бўлмайди, деб тушунтиради (Карно теоремаси). Б. Клапейрон 10 йилдан сўнг (1834) К. фикрларини математик шаклга келтирди. Кейинроқ Р. Клаузиус ва У. Томсон (Кельвин) К. ғояларини ривожлантириб, термодинамиканинг иккинчи бош қонунини баён қилдилар (1850).

КАРНО ЦИКЛИ — навбатма-навбат ўзаро алмашилиб турувчи икки изотермик жараён ва икки адиабатик жараёндан иборат қайтар айланма иссиқлик жараёни. Уни биринчи бўлиб Н.Л.С.Карно ўрганган (1824). Расмда К.ц. координатлари р (босим) ва V (ҳажм) да кўрсатилган. К. ц.да иш жисми т-ра Г,

ли иссиқ жисм б-н таъсирлашиб, Qт ис-
цикликни олади (бунда буғ кенгайди ва
иш бажаради, изотерма 1—2). Сўнгра иш
жисми адиабатик кенгайиб, т-ра T2 гача
совийди (адиабата, 2—3). Шу т-ра T2 да
иш жисми изотермик сиқилади ва у Q2
иссиқликни совиткичга беради (изотер-
ма, 3—4). Ниҳоят, иш жисми Tт т-рали
бошланғич ҳолатга қайтади (адиабата,
4—1). Бундай жараёнда иш жисми ба-
жарган фойдали иш рV текисликда изо-
терма ва адиабата чизиқлар б-н чегара-
ланган юзага тенг.

Иссиқлик машинасининг ф.и.к.
қуйидагича аниқланади:

$Q[-Q_2 \quad A$

К. ц.нинг ф. и. к. фақат иситкич б-н
совиткичнинг т-расига боғлиқ бўлиб иш
бажарувчи жисмнинг хоссаларига боғлиқ
эмас.

К. ц.ни таҳлил қилиб, қуйидаги
муҳим хулосаларга келиш мумкин: а) ай-
нан бир хил шароитларда, яъни иситкич
ва совиткичларнинг т-ралари бир хил
бўлганда барча қайтувчан машиналар-
нинг ф. и. к. бир хил бўлади; б) қайтмас
машинанинг ф. и. к. иш шароити ўхшаш
бўлган қайтувчан машинанинг ф. и. к.дан
ҳамиша кичик бўлади. К. ц. термодина-
мика ва теплотехниканинг ривожлани-
шида муҳим роль ўйнайди.

КАРНОЗИН (лот. саго — гўшт, са-
gnis — гўшти), (5-аланилгистидин —
рангсиз кристалл модда. Мол. м. 226,3;
суюқланиш т-раси 260° (ажралиш б-н).
Сувда яхши эрийди, этанол ва эфирда
эримайди. К. ва унинг ҳосиласи ансерин
кўпчилик умуртқали ҳайвонлар ва одам
скелет мускулларининг доимий тарки-
бий қисмидир, юрак мускули, жигар ва
конда ҳам озгина бор. К.нинг биологик
роли тўлиқ ўрганилмаган. Нафас олишда
ва гликолизда энергияга бой фосфорли
бирикмалар (аденозин-трифосфат кис-
лота б-н креатинфосфат кислота)нинг
ҳосил бўлиш реакциясини кучайтиради.
N-фталил-раланин хлорангидридига ги-
стидин таъсир эттириш усули б-н олина-

ди. Ҳайвонларда катаракта касаллиги ва
жаррохлик усулида ҳосил бўлган яралар-
ни даволашда қўлланилади.

КАРНОТИТ (француз кимёгари
А. Карно номидан) — ванадатлар ки-
чик синфига мансуб минерал. Кимё-
вий формуласи $K_2(VO_2)_2[VO_3 \cdot 3H_2O]$.
Таркибида 50—65% VO_2 ва 18—20%
 V_2O_5 бор. Моноклин сингонияли. Сарик
ва яшилроқ сарик рангда донатор ва
кукунсимонроқ агрегат қатлами холида
учрайди. Қаттиқлиги 2—2,5. Зичлиги 5
г/см³. Кучли радиоактив. Уран ва вана-
дий минералларининг нурашидан ҳосил
бўлади. Биринчи марта АҚШнинг Юта
ва Колорадо штатларида юра даври вана-
дийли кумтошларидан топилган. Канада,
Конго Демократик Республикасининг
жанда, Австралия ва РФда ҳам маълум.
Ўзбекистонда Зирабулоқ-Зиёвуддин,
Бўкантов ва Қизилкумда топилган. Уран
ва ванадий учун руда.

КАРОЛИНА ОРОЛЛАРИ - Тинч
оке аннинг ғарбий қисмидаги архипе-
лаг, Микронезияаа. Микронезия Феде-
ратив штатлари (Марказий ва Шарқий
Каролина о.лари: Косрае, Понпей, Трук,
Яп о.лари) ва Палау Республикаси тар-
кибига киради. Расмий тили — инглиз
тили. К. о. 1 — 10° ш. к. ва 131 — 163°
шқ. у. оралиғида жойлашган 936 вулкан
ороли ва атолллардан иборат. Куруқлик
қисмининг майд. 1320 км² га яқин. Барча
йирик ороллари (энг баланд жойи 791 м)
вулкан ҳаракати натижасида вужудга кел-
ган бўлиб, маржон рифлари б-н ўралган.
Фосфат конлари бор. Иқлими экватори-
ал ва субэкваториал иқлим-Йиллик ёғин
2250 мм дан 3000—4500 мм гача, Қусаис
о.да 6000 мм. К. о. — тайфунлар (йили-
га ўртача 25 тагача) вужудга келадиган
жой. Вулкан оролларида доим яшил тро-
пик ўрмонлар ва саванналар бор; мар-
жон оролларида асосан, кокос пальмаси
ва панданус дарахти ўсади. Маҳаллий
аҳоли тропик деҳқончилик, балиқ овлаш
ва чорвачилик б-н шуғулланади. К. о.ни

1528 й.да испан денгизчиси Сааведра кашф қилган. Испания қироли Карл II номи б-н аталган.

КАРОЛИНГЛАР — Франк давлатида қироллар (751 й.дан) ва императорлар (800 й.дан) сулоласи. Пипин Пакана К.нинг 1-қироли бўлган. К. номи Буюк Карл номидан олинган. Буюк Карл империяси парчалангач (843), К. Италия (905 й.гача), Германия (911 й. гача), Франция (987 й.гача) ҳудудларида ҳукмронлик қилишган.

КАРОМАТ (араб. — каромат, ғайритабиий ҳодиса) — 1) диний ва мифологик тасаввурларда худонинг, ғайритабиий кучларнинг аралашуви б-н вужудга келадиган ғайритабиий ҳодисалар. Уни муқаддас китоблар (иудаизм ва христианликда — Библия, исломда — Қуръон) ва хатга битилган ривоятлар (иудаизмда — Талмуд, исломда — сунна) ифодалайди. Исломга кўра, шу ҳодисалар пайғамбарларда намоён бўлса — мўъжиза, азиз-авлиёлардан содир бўлса — К. дейилади. Ғайридин, куфр ахлидан содир бўлса сеҳр-жоду, кўзбахшилик (фокус) ёки истидрож (вақтинча омадли бўлиш) деб аталади. Мас, Мусо пайғамбар кўлидаги ҳассасини тошга урганда ундан сув отилиб чиққани, керак бўлганда у аждаҳога айланиб, сеҳргарлар ясаган илонларни ютиб юборгани мўъжизадир. Муҳаммад (сав)га берилган мўъжизаларнинг энг улуғи — Қуръони карим саналади. К.лар тасаввуф шайхлари, тариқат пешволари, азиз-авлиёларнинг узок, масофани оз муддатда босиб ўтишлари, сув устида, ҳавода бемалол юра олишлари, хожатлари зудлик б-н раво бўлиши ва б. билан изоҳланади; 2) илоҳий билим негизида бирор ҳодиса ҳолатини олдиндан айтиб бериш.

КАРОМАТЛИ (Кароматов) Файзулла Музаффарович (1925.14.12, Бухоро) — муסיқашунос, фольклоршунос олим.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981). Санъатшунослик фанлари д-ри (1972), проф. (1973). Тошкент пед. инти (1944), Тошкент консерваторияси (1950)ни тугатган. Бухоро театрида (1941—43), Ўзбек давлат филармонияси симфоник оркестрида (1943—48) скрипкачи. Санъатшунослик и, т. институтида илмий ходим (1949—50, 1954—55), муסיқа бўлими мудири (1955—93), директор (1957—64), бош илмий ходим (1994 й.дан). Айни вақтда, Тошкент консерваторияси доценти (1955—60), проф. (1980—91), Шарқ муסיқаси кафедраси асосчиси ва мудири (1972—80, 1991—97). Кўпгина ўзбек куй ва кўшиқларини тўплаб, нашр эттирган. Ўзбек муסיқа мероси, Ўрта Осиё халқлари муסיқа фольклори масалаларига оид асарлар муаллифи. К. Тошкент (1975), Самарқанд (1978, 1983, 1987, 1997), Бухоро (1990, 2001) да ўтказилган халқаро илмий анжуманларнинг ташкилотчиларидан, шунингдек, Европа ва Осиё мамлакатларида кўпгина муסיқа анжуманлари қатнашчиси. К. ЮНЕСКО қошидаги муסיқа кенгашлари (ICM, IOV, CIOFF) аъзоси. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

Ас: Узбекская домбровая музыка, Т., 1962; Узбекская инструментальная музыка, Т., 1972; Ўзбек халқ муסיқа мероси, 1—2 ж., Т., 1978—85; Музыкальное искусство Памира (Н. Нуржонов б-н ҳамкорликда), М., (1—2-китоб), 1978-86.

Ад.: Абдулл ае в Р., Файзулла М.Кароматли, Т., 1996.

КАРОМАТОВ Саъдулла Музаффарович (1928.14.7, Бухоро - 1987.21.8, Тошкент) — журналист, ёзувчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1978). Тошкент ун-тининг филология ф-тини тугатган (1949). Ўзбекистон радиоэшиттириш кўмитасида ходим (1949—51), «Совет Ўзбекистони» газ.да адабий ходим, бўлим мудири (1954—57), «Ўзбекистон маданияти» (1957—59), «Совет Ўзбекистони» (1959—66) газ.ла-

рида масъул котиб, «Тошкент окшоми» — «Вечерний Ташкент» газ.лари бош муҳаррири (1966—82), Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси котиби (1982—85). К. ижодини 50-й.ларда очеркнавис сифатида бошлаган. Биринчи йирик насрий асари — «Тоғлар табассуми» (хужжатли кисса, 1963). Очерклар тўпламлари («Амунинг зар кокиллари», 1964; «Кумуш камар», 1964; «Гўзаллик рамзи», 1965) чиққан. Бир муҳаббат фожиасига бағишланган «Бир томчи қон» (1968), 2-жаҳон урушидан кейинги ҳаёт машаққатлари ҳақидаги «Эътиқод» (1970) киссалари ҳамда маъдан изловчилар ҳаёти тасвирланган «Олтин кум» (1980) романи ва б. асарлар муаллифи.

КАРОТАЖ (франц. carotte — бурғи керни; айнан — сабзи) — бурғи кудуқлари ва кудуқлар атрофидаги тоғ жинсларини электр, радиоактив (ядро-геофизик), термик, акустик (ультратовуш), магнит, сейсмик ва б. методлар ёрдамида тадқиқ қилиш. К.дан геологик кесимларнинг таркиби, қатламларнинг қалинлиги ва фойдали қазилмаларни топишда ҳамда сувнинг бурғи ковакка оқиб чиқаётган жойини, ковакнинг оғиш бурчаги, қатламларнинг ётиш бурчагини аниқлашда фойдаланилади. Кончилик амалиётига кириб қолган К. термини изоҳланаётган тушунчани етарлича бермайди. Илмий-техника адабиётларида К. ўрнида кудуқларни тадқиқ қилишнинг геофизик методлари, кончилик геофизикаси, бурғилаш геофизикаси ҳам қўлланилади. Термик метод 1908 й. Боку нефть конларида синаб кўрилди. 1926 й. Францияда юқори самарали электрик К. ихтиро қилинди. Чуқур кудуқларни қазишда К. ишлари, албатта, бирга олиб борилади. К. станцияси деб номланувчи кўчма автоматик қурилмада қайд қилувчи аппаратлар, бурғи ковагига керакли прибор ва зондларни кўтариб туширувчи механизм ва ёрдамчи ускуналар ўрнатилади. К. станцияси бир вақтнинг ўзиде бир неча физик параметрларни

ёзиб олиши мумкин. К. пайтида ковакка қабул қилувчи қурилмалар (мас. электр К.да электродлар, магнит К.да ковак магнитометрлари, сейсмик К.да сейсмоприёмниклар) туширилади. Қурилмалардан олинган маълумотлар ковак устидаги махсус аппаратлар ёрдамида қоғозга ёзиб борилади. К. диаграммалари ковак юқорисидаги ўлчанаётган нуқтагача ҳамма параметрларни эгри чизиклар ҳолатида акс эттиради. Бу чизиклар ўрганилиб, ковакнинг геологик тузилиши аниқланади. Диаграммаларнинг барча геологик изоҳларига эга бўлиш учун комплекс методлардан фойдаланилади. Методлар тоғ жинслари ва р-ндаги фойдали қазилмаларнинг физик хусусиятлари, бурғилашнинг техник шароитлари ва геологик вазифаларига қараб танланади. К. энг қулай, арзон ва кенг тарқалган геофизик усуллардан бири.

КАРОТИНОИДЛАР — ўсимликлар, айрим микроорганизмлар (замбуруғлар, бактериялар) ва ҳайвонларнинг сариқ, пушти ёки қизил пигмент». К. кимёвий табиатига кўра, асосан, циклик тузилишга эга бўлган углеводлардир. Ёғлар ва органик эритувчиларда яхши эрийди. Эркин ёки оксиллар б-н комплекс ҳолда учрайди. К.дан каротин (ўсимлик ва ҳайвон тўқималарида), ксантофилл (ўсимликларнинг яшил қисмида), ликопин (помидор мевасида), криптоксантин (сарик маккажўхори донида), атаксантин (қисқичбақасимонлар қалқонида), пектиноксантин (моллюскалар гонадасида) кўп учрайди. К. одам ва ҳайвонлар организмига, одагда, озик б-н ўтади. К.дан р-каротин ва криптоксантин А провитамин (қ. Витаминлар) бўлиб, жигарда витаминга айланади. Р-каротин тиббиётда кенг қўлланилади; К. — озик-овқат саноатида бўёвчи модда сифатида ишлатилади. Каротин препаратларидан А авитаминозда, унинг коллоид сувли эритмаларидан куйган ва совуқ урганда оғриксизлантирувчи малҳам сифатида фойдаланилади. Каротин ўсимликлардан

олинади; микробиология саноатида синтез қилинади.

КАРОЧИ, Карачи (балуларнинг кулачи қабиласи номидан) — Покистондаги шаҳар. Мамлакатнинг жан. қисмида, Ҳинд дарёси дельтасида, дарёнинг Арабистон денгизига қуйилиш жойидан 100 км юқорида. Синд вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 9,3 млн. киши (1998).

К. 18-а. бошида балиқ оловчилар қишлоғи ўрнида вужудга келган. 1843 й.да инглизлар босиб олди ва 19-а.нинг 2-ярмида Буюк Британиянинг ҳарбий-денгиз базасига айланди. 1947—59 й.ларда Покистон пойтахти.

К. — мамлакатнинг энг катта шаҳри, иқтисодий ва савдо маркази. Транспорт йўлларининг халқаро тугуни, денгиз порти (йиллик юк орғиб-тушириш 15 млн. т.). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакат ташқи савдосининг аксари қисми (тахм. 70%) К. орқали ўтади. К. ва унинг атрофида эркин савдонинг мамлакатда биринчи экспорт ишлаб чиқариш зонаси ташкил этилган. К. ва унинг атрофидаги саноат корхоналари Покистонда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 1/2, жумладан, тўқимачилик (асосан, ип газлама) саноати маҳсулотининг 1/3 қисмига яқинини беради. Озиқ-овқат (тамаки, балиқни қайта ишлаш ва б.), кўн пойабзал, целлюлоза-қоғоз, цемент, ойна, кимё ва фармацевтика, металлсозлик ва машинасозлик (автомобилсозлик, кема-созлик, эҳтиёт қисмлардан мотоцикл ва мотороллерлар йиғиш ва б.), резина-техника, нефтни қайта ишлаш корхоналари бор. К. яқинида мамлакатдаги биринчи АЭС жойлашган.

К.да банклар, суғурта ва савдо компанияларининг бошқармалари, бир неча олий ўқув юрти, жумладан, ун-т (1951), политехника ин-ти, илмий тадқиқот ин-тлари, коллежлар, Миллий музей, Покистон давлати асосчиси М.А.Жинна мақбараси, замонавий меъморий бинолардан Олий суд биноси (20-а. боши),

«Интерконтинентал» меҳмонхонаси, Давлат банки биноси ва б. бор.

КАРПАТ ТОҒЛАРИ - Ўрта Европанинг шарқий қисмидаги тоғ системаси. Венгрия, Чехия, Словакия, Польша, Руминия, Молдавия ва Украина ҳудудларида; Уз. 1500 км. Братислава ш. ёнидан Дунай дарёси водийсидаги Темир Дарвоза (танги)гача давом этган. Кавариқ то-мони шим.-шарқ ва шарққа қараган ёй шаклида. Эни шим.-ғарбида қарийб 250 км, ўрта қисмида 120 км, жан.-шарқда 430 км гача.

К.т. бўйлама ва қўндаланг водийлар б-н ажралган турли йўналишдаги тизмалардан иборат. Орографик жиҳатдан Ғарбий, Шарқий ва Жан. қисмларга бўлинади. Ғарбий Руминия тоғлари (энг баланд чўққиси — Бихор тоғи, 1848 м) ва Трансильвания платоси (бал. 600—800 м) ҳам К.т. таркибида. К.т. кўп қисмининг бал. 800-1200 м, энг баланд жойи — Баланд Татра тоғларидаги Герлаховски-Штит чўққиси (2655 м). К.т. ёйининг кавариқ томонидаги тоғ олди қисми (кенглиги 40—60 км) неоген даврининг ғовак жинсларидан, марказий қисмидаги тизмалари кристалли жинслар (гранит, гнейс) ва оҳақтошлардан тузилган. К.т. Альп бурмаланиши даврида вужудга келган. Фойдали қазилмалардан нефть, ёнувчи газ, озокерит, калий, тош ва ош тузлари, қурилиш материаллари (мармар), шифобахш минерал сувлар, симоб (Закарпатьеда), полиметалл конлари, кўмир ва қўнғир кўмир, темир ва марганец рудалари, рангли ва нодир металл конлари бор. Иқлими мўътадил. Январнинг ўртача т-раси шим. ва шарқда —5 дан —4° гача, жан.да —3 дан —2° гача, тоғ тепаларида —9°, —10°. Июлнинг ўртача т-раси тоғ этакларида 17—20°, тоғ тепаларида 5—4°. Йиллик ёғин К.т.ёйининг кавариқ томонида 600-800 мм. Ғарбий Руминия тоғларида 800-1000 мм. Тоғ тепаларида 1200-2000 мм. Ёғиннинг аксари қисми ёзда ёғади. Қор тоғ ён бағирларида 5—7 ой сакланади. Доимий музлик ва

абаций қорлар йўқ.

К.т. — Европадаги энг катта сувайирғичлардан бири. Висла ва Одра дарёлари Болтиқ денгизига куйилади. Кўпгина дарёлари Дунай ва Днестр хавзасига мансуб. Тоғ этакларидаги қад. ўрмон-дашт ва ўрмонлар ўрнида боғ ва токзорлар барпо этилган, экинзорлар бор. Тоғ ён бағирларидаги тоғ-ўрмон қўнғир тупроқли ерларда дуб, қорақарағай, тоғ-подзол тупроқли, ерларда қарағай ўрмонлари, тоғ тепаларида субальп бутазорлари ва альп ўтлоқлари бор. Хайвонлардан тийин, қуён, айиқ, бўри, силовсин, сувсар, буғу, қобон, қарқур, бойқуш, қакку ва б. мавжуд. К.т.да аҳоли, асосан, тоғ олдиларида ва тоғ ораларидаги водийларда зич яшайди. Асосий машғулот — деҳқончилик, тоқчилик ва боғдорчилик. Тоғ тепаларида аҳоли сийрак, чорвачилик ва ўрмон хўжалиги б-н шуғулланади. Курорт кўп. Туризм, альпинизм ривожланган. Спортнинг қишки турлари бўйича мусобақалар ўтказиб турилади.

КАРПЕНТАРИЯ ҚЎЛТИҒИ - Арафура денгизидagi қўлтик. Австралиянинг шим. қирғоқларида. Кейп-Йорк ва Арнемленд я. о.лари оралигида. Майд. 328 минг км². Қуруқлик ичкарасига 600 км кириб борган. Чук. 71 м гача. Сувининг ўртача т-раси юза қисмида 23—29°. Шўрлиги 34,8%(>). Сув кўтарилиши 3,2 м гача. Соҳиллари паст, текис, ботқоқлашган, мангра ўрмонлари б-н қопланган.

КАРПИНИ Жованни да Плано (1182-1252) — италиялик сайёҳ ва роҳиб. Мўғулларнинг ғарбга қилган истилосидан сўнг Рим папаси Иннокентий IV томонидан (1245 й.ги Лион собори топшириғига кўра), жосуслик мақсадида юборилган элчиларга бош бўлган (1245—47). Лиондан сафарга чиқиб, Жан.Россия, Хоразм, Етгисув, Тарбағатой орқали қоон ўрдасига, Қорақурумга келган. Бу ерда у мўғул зодагонларининг буюк

қоон сайлаш маросими — қурултойида қатнашади ва Ўқтойхоннинг ўғли Гуюкхоннинг тахтга ўтириш маросимида қатнашган. К. ватанига қайтаётганда Ботухон қабулида бўлган, 1247 й. Гуюкхон хати б-н қайтиб келган. Сафар ҳисоботини «Libellus historicus» асариди баён этиб, унда К. кўрган жойлари, хусусан, Мовароуннахрнинг геог.си, халқлари ҳақида маълумотлар тўплаган. Хоразм, Қизилқум, Амударё, Сирдарё, Тяньшан тоғлари ҳақида умумий тушунчалар берган. Европаликлар Шарқ маданиятига оид маълумотларни биринчи марта К. асарларидан олган.

КАРПИНСКИЙ Александр Петрович (1847.7.1, ҳоз. РФ Свердловск вилояти Краснотурьинск ш. — 1936.15.7, Москва) — рус геолог олими, жамоат арбоби. Россия геологлар илмий мактабининг асосчиларидан. Петербург ФА акад. (1889), Россия ФА президенти (1917-36), Украина ФА акад. (1925 й.дан). Петербург қончилиги I ин-тини тугатган (1866). Ўша институтда проф. (1877—96). Геология комитети директори (1885—1903). Илмий I ишлари геол.нинг тектоника, палеонтология ва палеогеография, стратиграфия ва б.га оид. Биринчи марта Шарқий Европа платформаси тектоник тузилишининг асосий белгиларини аниқлаган, тектоник ва палеогеографик харитасини тузган, тоғ жинсларини ўрганишда микроскоп усулини биринчилардан бўлиб қўллаган. Уралолди буқилмасида пермь системасига мансуб арти ярусини ажратган (1874). К. геологик хариталар учун шартли белгилар ишлаб чиққан ва бу шартли белгилар Халқаро геол. конгрессида (1881) қабул қилинган. Россия ФА геол. фанлари соҳасида улкан илмий кашфиётлар учун 1946 й.да К. номида мукофот ва олтин медаль таъсис этган. Свердловск вилоятидаги шаҳар, Уралдаги тоғ, минерал, Курил о.ларидagi вулкан, ин-т, Санкт-Петербургдаги Геол. музейи ва б. К. номи б-н аталган.

КАРПОВ Анатолий Евгеньевич (1951.23.5, Златоуст, Россия) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1970), хизмат кўрсатган спорт устаси (1974), жаҳоннинг 12-чемпиони (1975—85), жаҳон шахмат олимпиадаси чемпиони (1972, 1974, 1980, 1982, 1986, 1988). Шахмат «Оскар» совриндори (1973—77, 1979—81, 1984). Халқаро тинчлик фондлари ассоциацияси президенти (1992 й.дан).

КАРПОВ Владимир Васильевич (1922.28.7, Оренбург) — рус ёзувчиси. 2-жаҳон уруши қатнашчиси ва уруш Қаҳрамони (1944 й. 6 июль). Тошкент ҳарбий билим юрти (1942), ҳарбий академия (1947) ва Москвадаги адабиёт ин-тини (1954) тугатган. 1930 — 59, 1968—73 й.ларда Тошкентда яшаган ва ишлаган. Ҳарбийлар ҳаётидан ҳикоялар, қиссалар, романлар («Мангу жанг», 1967; «Маршаллик нишони», 1970; «Тирик олинсин!», 1975) ва «Саркарда» (1984) хужжатли қиссасини ёзган. «Маршал Жуков, унинг сафдошлари ва душманлари уруш ва тинчлик йилларида» (1989) китоби муаллифи. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Ҳамза номидаги Ўзбекистан Давлат мукофоти лауреати (1970).

КАРПОЛОГИЯ (юн. *karpos* — мева ва ...логия) — ботаниканинг мева ва уруғларни ўрганадиган бўлими. Кўпинча, уруғларни алокида фан—уруғшунослик ўрганеди. К.нинг асосий вазифаси мева ва уруғларнинг морфогенези ва онтогенезни ўрганиш, шунингдек, улар таснифини ишлаб чиқишдан иборат.

КАРПСИМОНЛАР, зоғорабаликсимонлар (*Cyprinidae*) — карпсимонлар туркумига мансуб балиқлар оиласи. Танаси (уз. 2 см дан 1,5 м гача) циклоид тангачалар б-н қопланган ёки яланғоч. Жағларида тишлари бўлмайди, озиғи ҳалкумидаги югиниш тишлари ёрдамида майдаланади. Евросиё, Африка, Шим. ва Марказий

Американинг чучук ва кам шўрланган сувларида тарқалган; К. 200 га яқин уруғ, 1500 га яқин тур киради. Ўзбекистонда 17 оилага мансуб 19 тури тарқалган. Турли хил сув ҳавзалари: тоғ воҳаларидаги дарёлар, кўллар ва сув омборларида яшайди. Планктон ва бентосцаги майда умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади; айрим турлари (амур хумбоши, оқ амур, кизил қанот), асосан, ўсимликлар б-н озикланади; оддий оқкайроқ — йиртқич. К., одатда, баҳорда урчиғи, увилдирик ташлаш даври 1—3 ой давом этади. Увилдириқларини (бир неча юздан 1 млн. гача ва ундан ортиқ) сувдаги ўсимликлар, тошлар ва кумга қўяди ёки бевосита сувнинг ўзига ташлайди. К.нинг жуда кўп турлари, шу жумладан, Ўзбекистон сув ҳавзаларидан зоғора балиқ, мойбалиқ, товонбалиқ, қорабалиқ, оқча, оқ амур, амур хумбоши ва б. овланади. Бир қанча турлари (карп, товонбалиқ, оқ амур, амур хумбоши) сув ҳавзаларида боқилади, Оқ амур, амур хумбоши Амур ҳавзасидан келтирилиб, Ўзбекистон сув ҳавзаларида иқлимлаштирилган.

КАРПТИШЛИСИМОНЛАР (*Cyprino-dontiformes*) — суякли балиқлар туркуми. Америка, Африка, Жан. Европа, Жан.-Шарқий Осиёдаги чучук сувларда тарқалган 400 га яқин тур киради. Танаси цилиндрсимон, олдинги қисми ён томондан сиқилган ва суяк тангалар б-н қопланган. Кўпчилик турлари сувнинг юқори қатламларида яшайди; оғзи юқорига қараган; сузгучлари юмшоқ. Елка сузгичи битта, тишлари ривожланган. Кўллар ва секин оқадиган сув ҳавзаларида яшайдиган турлари безгак чивинининг сувдаги қуртлари б-н озикланади. Кўпчилик турлари увилдироқ ташлаб кўпаяди; 4 тури, жумладан Ўзбекистон сув ҳавзаларида учрайдиган гумбузия тирик туғади. Кенг тарқалган оилалардан бири карптишлилар (*Cyprinodontidae*) НННг уз. 3—5 см.

Бу оиладан фундулус, карптиш, гуппилар ва лукани аквариумда боқилади.

Лукани ҳарорати 40° га яқин бўлган иссиқ сувли булоқларда яшайди. Африкада курғоқчилик фаслларида кичикроқ сув хавзаларидаги тўнқалар остида яшайдиган нотобранх, афиосомион балиқлари халок бўлади, аммо улар кўйган увилдириқлар сақланиб қолиб, ёмғирдан сўнг тез ривожлана бошлайди. 2—3 ой ўтгач балиқчалар вояга етиб, яна увилдириқ ташлайди. К. саноат аҳамиятига эга эмас.

КАРПХЎРЛАР, карп битлари (*Branchiera*) — қисқичбақасимонлар туркуми. Балиқлар ва қисман амфибиялар терисида яшайди, қон б-н озикланади (эктопаразит). Танаси ясси, уч жуфт бошоёқлари ўзгариб, ёпишиш органига айланган. Танаси 3 см га яқин. 50 тача тури маълум. Карп бити (*Argulus foliaceus*) балиқчиликка катта зиён етказди.

КАРРАЛИ БИРЛИКЛАР - қабул қилинган физик бирликлардан муайян бутун сон (10, 100 ва ҳ. к.) марта катта бирликлар. Халқаро бирликлар тизими СИ да К. б. номини ҳосил қилиш учун ҳар хил катталиқдаги ушбу олд қўшимчалар қабул қилинган; дека (да, da) — 10⁷; гекто (г, h) — 10²; кило (к, k) - 10³; мега (М) - 10⁶; гига (Г, G) - 10⁹; тера (Т) - 10¹²; пета (П, P) - 10¹⁵; экса (Э, E) — 10¹⁸. Мас, декалитр — (10 л), мегаватт (106 Вт), тераньютон (1012 Н) ва б.

КАРРАЛИ ИНТЕГРАЛ - текисликнинг маълум соҳасида, 3 ўлчовли ёки п ўлчовли фазода берилган функциялардан олинган интеграл. К. и., одатда, 2 каррали, 3 каррали ва ҳ. к. интеграллар деб юритилади. Ушбу $f(x, y)$ функция текисликнинг бирор D соҳасида берилган бўлсин. D соҳани юзи 5 (бўлган p та майда dj соҳаларга бўламиз ва ҳар бир dt соҳада (ξ, η) нукталарни танлаб, қуйидаги интеграл йиғиндини тузамиз:

$$\int_{\Omega} f(x, y) dx dy = \int_{\Omega} f(\xi, \eta) d\xi d\eta \quad (1)$$

Барча dt соҳаларнинг энг катта диаметри Ха нолга интилганда (1) интеграл йиғинди соҳанинг S, бўлақларга қандай усул б-н бўлинишига ҳамда (!,., л.) нукталарнинг қандай олинганига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳар доим битта чекли лимитга эга бўлса, у ҳолда $f(x, y)$ функция D соҳада интегралланувчи дейилади. Лимитнинг қийматига эса/ $f(x, y)$ функциянинг D соҳа бўйича олинган икки каррали интегралли дейилади ва У Я $f(x, y) dS$ б-н белгиланади. Уч каррали ва умуман и каррали интеграл ҳам шунга ўхшаш таърифланади. Математик Ж. Грин ва М. Остроградскийнинг К. и.ни ўлчамларини кичик бўлган интегралларга келтирувчи формулалари бор. К. и. механика, физика ва б. соҳаларда қўлланилади.

КАРРАЛИ НИСБАТЛАР ҚОНУНИ - кимёнинг асосий қонунларидан бири. Икки элемент ўзаро бирикиб, бир бирикма ҳосил қилса, бу бирикмалардаги бир неча элементнинг масса миқдорига тўғри келадиган иккинчи элемент миқдори ўзаро оддий каррали сонлар нисбатида бўлади; мас, метан (CH₄) таркибида 75% углерод ва 25% водород бўлиб, унда 1 масса қисм водородга 3 масса қисм углерод тўғри келади, яъни 3:1. Этилен (C₂H₄) таркибида эса 85,71% углерод ва 14,29% водород бор; бу моддада 1 масса қисм водородга 6 масса қисм углерод тўғри келади, яъни 6:1. Демак, бу бирикмалардаги углерод миқдорининг водород миқдорига нисбати 3:6 ёки 1:2 га тўғри келади. Бу қонунни 1803 й.да инглиз кимёгари ва физиги Ж.Дальтон аниқлаган.

КАРРАЛИ СОН, бўлинувчи сон — бутун сонга қолдиқсиз бўлинадиган сон. Мас, 25 сони 5 сонига қолдиқсиз бўлинади; бунда 25—К. с. Бир неча бутун соннинг умумий карралиси (бўлинувчиси) ҳам бўлади. Мас, 180 сони 30, 18, 2 сонлари учун энг кичик К. с. (бўлинувчи) ҳисобланади. Баъзи сонлар учун энг кичик К.е ҳам бор. Мас, 90 сони

ҳалиги 30, 18, 2 сонлари учун энг кичик К. с. (бўлинувчи)дир.

КАРРАЛИ ЮЛДУЗЛАР - осмон сферасида бир-бирига нисбатан яқин жойлашган 3 ёки ундан ортик юлдузлар системаси. К. ю. аъзолари ўзаро гравитацион боғлиқ бўлиб, умумий масса маркази ёки асосий бош юлдуз атрофида ҳаракатланади. Кўшалоқ юлдузлардан 1/3 аслида К. ю.дан иборат эканлиги маълум бўлди. Аъзолари сони 6 — 7 та бўлган К. ю. топилган. К. ю. таркибига физик ўзгарувчан ва рентген юлдузларининг кириши катта амалий аҳамиятга эга, бу б-н уларнинг массаларини аниқлашга имкон беради. К. ю.ни биринчи марта 17-асрда инглиз олими В. Гершель кашф этган ва 1784 й. 700 К. ю.ни ўз ичига олган жадвални тузган. Бундай юлдузлардан 30000 таси маълум (2002). К. ю.нинг ҳаммасини ҳам телескоплар ёрдамида ажратиб кўриб бўлмайди. Бундай юлдузларнинг баъзилари равшанлигини ўзгартириб туради. Равшанлигининг ўзгариб туришига ёки спектридаги чизиқларнинг даврий силжишларига (йўлдош юлдузнинг марказий юлдузни тўсиб ўтиши сабабли) қараб бир-бирига ниҳоятда яқин жойлашган К. ю. аниқланади.

КАРПЕР (Karrer) Пауль (1889.21.4 -Москва — 1971.18.6) — швейцар органик кимёгари ва биокимёгари. Цюрих унти проф. (1918 й.дан), шу ун-т ректори (1950—52), фахрий проф. (1959 й.дан).

Асосий илмий ишлари каротиноидлар, флавинолар ва витаминларга оид. Ликопин С40Р56нинг (13 кўшбоғли) тузилишини аниқлаган (1911), шунингдек, каротинни хроматография усули б-н оптик таъсирчан а ва оптик таъсирчан бўлмаган (3-изомерга ажратган. а- ва р-токоферолларни (Е витамини) синтез қилган (1938). К, витаминининг структура формуласини топган (1939). С-токсиферин, С-дигидротоксиферин, С-курарин, С-колебассининг тузилишини аниқлаган (1961). Нобель мукофоти

лауреати (1937, инглиз олими У.Хоуорс б-н ҳамкорликда).

КАРРИ ЖАНГИ - Парфия б-н Рим кўшинлари ўртасида бўлган жанг (мил. ав. 53 й. 9 май). Рим кўшинларига М.Красе кўмондон эди. У ҳарбий ҳаракатлар бўладиган ҳудуд ва парфияликларнинг ҳарбий тактикасидан мутлақо беҳабар бўлган. Красе текислик бўйлаб Месопотамияга юриш қилган. У бунда парфияликларнинг отлик кўшини айнан текисликларда ниҳоятда хавфли бўлишини ҳисобга олмаган. Рим кўшини Евфрат(Фурот)ни кечиб ўтиб чўл ичкарисини томон сохта чекинаётган парфияликларни 3—4 кун таъқиб этган. Парфияликлар саркардаси Сурена душманга қарши чиқишга пухта тайёргарлик кўрган. Мил. ав. 53 й. 9 майда Карри ш. яқинида парфияликлар римликларга қарши ҳужумга ўтишган. Жангдан аввал парфияликларнинг улкан жанг ноғоралари (довулар) чалинган. Парфияликлар сочма саф тортиб, олисдан, чор атрофдан деярли нишонга олмай ҳам (римликлар шунчалик зич бўлиб туришганки, атайлаб ҳам ўқни хато кетиши мушкул эди) рақибларини ўққатутишган. Красе Рим кўшинининг энг сара қисмини ҳужумга ташлаган, унга Красснинг ўғли раҳбарлик қилган. Парфияликлар яна сохта чекина бошлашган, римликлар отряди анча масофагача уларни таъқиб этиб, жанггоҳдан узоқлашгач, парфияликлар уларни қуршаб олиб, тормор этганлар. Тунда Рим кўшини шошапиша қоча бошлаган. Лекин, бу уларни қутқара олмаган. Пировардида уларнинг барчаси яқсон этилган ёхуд асир олинган. Красе 10 майдаги музокаралар вақтида ўлдирилган. Унинг кесиб олинган боши ҳарбий ўлжа сифатида шох Ород II га жўнатишган. Руҳан тушкунликка учраган бевош Рим армиясининг қалган қисми (12—14 минг киши) Евфрат дарёси ортита чекинган. Асир тушган римликлар, баъзи бир манбаларга кўра, Марв вилоятига жойлаштирилган. Бу ерда римлик легионерлар маҳаллийлашиб, оила

куруб, парфияликлар қўшинида хизмат қилишган (Гораций, «Одалар», IV, 5,5). Римлик легионерларнинг бир қисми шим.- шарққа, Етгисувга қадар етиб борганлиги маълум.

КАРРОМИЙЛАР — илоҳиёт оқими. 9— 13-а.ларда Бағдод халифалигининг марказий ва шарқий вилоятларида тарқалган. Асосчиси — Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Карром (806—869). Сейистонда тағилган, Нишопур, Балх, Марв, Хирот каби шаҳарларда таълим олган. 5 й. Маккада истиқомат қилган. Ибн Карром ўз юртига қайтаётиб, Қуддусда хонақоҳ барпо қилган. Сейистон ва Хуросонда ўз таълимотини тарғиб қилгани учун зиндонга ташланади. Қуддусда вафот этади.

К. фикрича, худо — бутун борлиқнинг бирламчи асоси, у муайян жисмга эга. Худо — барча нарсаларнинг яратувчиси, аммо инсон ўз фаолиятининг натижаларига таъсир кўрсата олади. Муътазиллийлар каби К. ҳам инсон онгги мустақил равишда, яъни ваҳий ёрдамисиз яхшилик ва ёмонликни фарқ қилишга қодир, деб уқтирди. Шунингдек, муржибийлар сингари К. бирор инсонни мусулмон деб тан олиш учун у Аллоҳни тил б-н эътироф этса кифоя, амал б-н тасдиқлаши шарт эмас, деб ҳисоблайди. Яъни «ла илоҳа иллаллоху Муҳаммаду расулуллох» калимасини айтган ҳар бир инсон — мусулмондир. Ибн Карромнинг «Китоб ас-сирр» ва «Азоб ал-қабр» номли (бизгача етиб келмаган) асарлари ва «худо жисмга эга» деган тушунчаси ислом улаомларининг кескин танқиди ва таъқибига учради. Мўғуллар истилосидан сўнг К. барҳам топди.

КАРС — Туркиядаги шаҳар. Карс элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 70 минг кишидан зиёд (1990-й.лар боши). Сут чорвачилиги ва қўйчилик р-ни маркази. Тўқимачилик хунармандчилиги ривожланган. Озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб

чиқарилади.

К. қад. қалъа ўрнида бунёд этилган. 11-а. ўрталаридан Византия ҳукмронлиги остида, 1074 й.дан турк салжуклари томонидан эгалланган. 13—16-а.ларда Грузия, 16-а.дан Усмонли турклар салтанати таркибида. 19-а.даги Россия-Туркия уруши вақтида уруш ҳаракатларининг асосий объекти бўлган. 1878 й. Сан-Стефано (Истанбул ш. ёнида) тинчлик шартномасига мувофиқ Россияга, 1921 й. Карс шартномасига мувофиқ Туркия таркибига кирган.

КАРС ПОДШОЛИГИ - маркази Карс ш. бўлган Вананд вилоятидаги арман давлати (963—1064). К.п. Ани подшолиги парчаланishi даврида таркибидан ажралиб чиққан, лекин бағратуни сулоласига мансуб Карс подшоҳлари аниларга қарам бўлган. Мушег (963—984) даврида К.п. Византияга қарши курашган Ани подшоқлигининг илғор истехкоми ролини ўйнаган; Аббос подшоҳлиги даврида (984—1029) қўшиннинг кучайishi ва қуролланишига алоҳида эътибор берилганлиги сабабли, К.п. бирмунча куч қудратга эришган. Турк-салжуклари Закавказьега бостириб киргандан кейин (1064—65) подшоҳ Гагик (1029—65) ўз салтанатини Византияга топширган; К.п. худуди Византия салтанатининг турк-салжуклар истилосига қарши курашида плацдарм вазифасини ўтаган.

КАРС-СОҚОВЛИК - қ. Гунглик.

КАРСТ, карст ҳодисаси (Динара тоғлигини шим.-ғарбий чеккасидаги Карст платоси номидан) — тоғ жинслари (оҳақтош, доломит, бўр, гипс, туз)нинг сувда эриши натижасида содир бўладиган ҳодиса. К. ҳосил қилувчи тоғ жинслари ер шарида 51 млн. км² га яқин майдонни эгаллайди. К.нинг ривожланиши учун сув ҳарорати юқори булиши шарт. К. ер юзидан чуқурлашган сари қамайиб боради. К.лар очик ва ёпиқ турларга булинади. Карстланувчи тоғ жинслари ер устида

ётса, К.нинг карр, воронка, кудук, ғорлар каби шакллари о ч и қ (яланғоч) К. дейилади. Бундай К.лар Ўрта денгиз атрофи мамлакатларида, Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида бор. Карстланувчи тоғ жинсларининг усти кум, гид ва б. жинслар б-н қопланган бўлса, ё п и қ К. дейилади. К. Ғарбий Европа, Америка, Австралияда, Қрим я.о.да, Кавказда, Шарқий Европа текислигининг купгина қисмида, Сибирь ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган. К. тарқалган жойларда ер усти сувлари жуда кам. Ёгинларнинг ҳаммаси К.га ёки тоғ жинсларидаги ёриқларга сингиб кетади. Карстланувчи тоғ жинсларига сингиган сув водийларда ер юзига булоқ шаклида чиқади. Бундай булоқлар Ўзбекистон худудида (Нурота, Томди, Зарафшон, Чатқол, Туркистон тоғлари этакларида) кенг тарқалган бўлиб, аҳолини сув б-н таъминлашда аҳамиятли. К. тарқалган жойларда гидротехник иншоот, кўп қаватли иморат, т.й. қуриш ноқулай. Гидротехник иншоот (Норак, Чорвоқ ва б. ГЭС) лар, бинолар, йўллар қуришдан олдин К. ҳодисаси синчиклаб ўрганилади. К. турли қазилма бойликларни қазиб олишда ҳам анча кийинчиликлар (шахталар қазилма тоғ жинслари мустақамлигини бўшаштиради, шахталарни сув босиб кетади) туғдиради.

КАРТАХЕНА — Испаниянинг жан.шарқий қисмидаги шаҳар. Мурсия мухтор вилоятида. Аҳолиси 175,6 минг киши (1998). Ўрта денгиз бўйидаги йирик порт (йиллик юк ортиб-тушириш 10 млн. т дан ортик) ва саноат маркази. Транспорт йўллари тугуни. К. ва унинг атрофида кемасозлик (жумладан, ҳарбий кемалар и. ч.), қўрғошин ва рух эритиш, нефтни қайта ишлаш, кимё, озик-овқат (асосан, мева консерва) саноати корхоналари бор. Шаҳарга мил. ав. 228 й.да Янги Карфаген номи б-н асос солинган. Мил. ав. 209 й.дан мил. 5-а.гача Рим, 534 й.дан Византия, 7-адан вестготлар ва 711 й.дан араблар ҳукмронлиги остида бўлган. 1234

й.да К. Кастилияга қўшилган. 16-адан йирик ҳарбий денгиз портига айланган. 12—18-аларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

КАРТАХЕНА — Колумбия шим.даги шаҳар. Боливар департаментининг маъмурий маркази. Кариб денгизи бухтасида, Магдалена дарёси қуйи қисмининг ғарбида жойлашган. Аҳолиси 745,6 минг киши (1995). Автомобиль йўллари тугуни. Йирик денгиз порти (нефть ва нефть маҳсулотлари, шакарқанд, тери, олтин, платина ва б. четга чиқарилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Муҳим савдо маркази. Озик-овқат (балиқ консерва, шакарқанд, қандолатчилик, пиво пишириш, тамаки), нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, резина-техника, цемент, тўқимачилик, кўн-тери, фармацевтика, мебель саноати корхоналари мавжуд. Тарих академияси, ун-т (1824), мусика инти, кутубхона бор.

Шаҳарга 1533 й.да испан конкистадори Педро де Эредия томонидан асос солинган. Мустамлакачилик даврида мустақкам қалъа ва йирик портга айланган. 1811 й.да Колумбия шаҳарлари ичида биринчилардан бўлиб К.да мустақиллик эълон қилинган. Меъморий ёдгорликлардан мустамлакачилик даврида қурилган шаҳар девори, қалъа, монастырлар (16-а.), черков (16—18-а. лар), Зарбхона (17-а.) ва б. сақланган.

КАРТВЕЛЛАР (грузинча — картвели) — 1) грузинлар ўзларини шундай деб атайдилар; 2) қад. грузин картвели қабилаларининг умумлашма номи.

КАРТВЕЛЬ ТИЛЛАРИ, ибер тиллари — Кавказ (ибер-кавказ) тиллари гуруҳи. К.т. таркибига грузин, зан (мегрелчан) ва сван тиллари киради. К.т. Грузияда, қисман, Озарбайжонда, Эронда ва Туркияда тарқалган. К.т.да гапларнинг эргатив қурилиши барқарор. Луғат таркибида юнон, арман, форс, араб тилларидан ўзлашган сўзлар бор. К.т.да

сўзлашадиган барча халқлар ёзма тил сифатида грузин тилидан фойдаланишади.

КАРТЕЗИЙЧИЛИК, картезианлик Р. Декартнинг лот. Картезий (Cartesius) исмидан олинган] — 17 — 18-а. фалсафа ва табиатшунослигидаги йўналиш. Р. Декартнинг ғоялари назарий асос бўлди. К. изчил дуализм б-н характерланади. К. дунёни икки мустақил ва ўзаро боғлиқ бўлмаган субстанциялар — моддий ва фикрловчи субстанцияга ажратади. К.нинг бош принциплари — онгнинг ўз-ўзидан мавжудлиги (Р. Декартнинг «фикрлайман, демак, мавжудман» деган ғояси) ва туғма ғоялар назариясидир. К. тараққиётида монизм (голланд файласуфи Х. Де Руа (1598—1679), Б. Спиноза) ва окказионализм [(голланд файласуфи А.Гейлинкс (1624—69), француз файласуфи Н.Мальбранш (1638—1715)] юзага келди.

КАРТЕЛЬ, картель битимлари (итал. cartello — қоғоз, ҳужжат) — ишлаб чиқарувчилар ёки истеъмолчиларнинг монополистик бирлашмалари шакли; бир тармоқдаги мустақил корхоналар, фирмалар, компанияларнинг и.ч. ва сотишнинг умумий ҳажмлари, нархлар, сотиш бозорлари, ҳар бир иштирокчининг ҳиссаси, ишчи кучи ёллаш ва б. тўғрисида битими. К. ташкил этишдан асосий мақсад бирлашма ичида рақобатни бартараф этиш, чеклаш ва ушбу келишувда қатнашмаган фирмалар томонидан бўладиган ташқи рақобатни бостириш йўли б-н фойдани оширишдан иборат.

К.лар и.ч.нинг концентрациялашуви ва капиталнинг марказлашуви б-н боғлиқ ҳолда 19-а. охирида пайдо бўлди. 20-а.нинг 1-ярмида Германияда кенг тарқалди. Америкада трестларга қарши қонунлар чиқарилиб, айрим соҳаларда К. тузиш тақиқланди, лекин шунга карамай, махфий К. битимлари давом этди. К. 20-а.нинг 20—40-й.лари ўртасида саноатнинг кўпгина соҳаларида авж олди.

Ҳоз. даврда бир қатор мамлакатларда К. битимлари тузиш монополияга қарши қонунчилик б-н тақиқланган ёки айрим тармоқлар ва и.ч. турлари ёки алоҳида шароитлар доираси б-н чекланган. Жаҳонда сон жиҳатидан унчалик кўп бўлмаган ишлаб чиқарувчилар ўртасида муайян бир товар бўйича жаҳон бозорини ўзаро бўлиб олиш, рақобат даражасидан ортиқ бўлган фойда олиш, хонавайронлик рақобатига йўлиқмаслик мақсадларида халқаро К. битимлари тузилди.

Ҳоз. шароитларда ҳам бир қанча кудратли халқаро К.лар мавжуд, ОПЕК унга ёрқин мисол бўла олади. Бозор монополиясига қарши курашда майда ва ўрта бизнес К. битимларидан унумли фойдаланади.

Рисолат Ишмуратова..

КАРТЕР Говард (1873.9.5, Суэффем, Норфолк — 1939.2.3, Лондон) — инглиз археологи. 1891 й.дан Мисрда археологик қазимша ишлари олиб борган (Тель-Амарна ва б. жойларда). 1902 й.дан Подшоҳлар водийсида қазимшалар ўтказган; 1922 й. XVIII сулолага мансуб фиръавн Тутанхамон (мил. ав.15-а.) мақбарасини очган, ундан фан учун ниҳоятда қимматли хазиналар — санъат ёдгорликлари топилган. К.нинг «Тутанхамон мақбараси» асари (М., 1959) рус тилига таржима қилинган.

КАРТЕР (Carter) Жеймс (Жимми) Эрл (1924 й.да туғилган) — АКШнинг 39-президенти (1977—81). Демократлар партияси аъзоси. Ҳарбий Денгиз Академиясини тугатган (1946), Ҳарбий Денгиз Кучларида хизмат қилган (1953 й.гача). Жоржия штати губернатори (1971-75).

К. даврида АКШ ички сиёсатида пулнинг қадрсизланишининг олдини олиш дастури қабул қилинган. Ташқи сиёсатда ядро қуролларининг тарқатилишига йўл қўймаслик ва уларнинг синовларини тўхтатиш тўғрисида собиқ СССР ҳукумати б-н музокаралар олиб борил-

ган, СКЧ-2 (ОСВ-2) тўғрисида шартнома (1979) имзоланган. АҚШ ва Хитой ўртасида дипломатик алоқа ўрнатилган (1979). АҚШ, Исроил ва Миср давлатлари ўртасида Кэмп-Дэвид шартномаси (1978) имзоланган. К. Афғонистонга СССР қўшинлари киритилганлиги сабабли 1980 й.да Москвадаги Олимпиада ўйинларига бойкот эълон қилган. Жаҳонда тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатган фаолияти учун Нобель тинчлик мукофотини олган (2002).

КАРТЕР (инг. Carter) — поршенли машина, тишли узатмалар ва б.даги металл кути. К. ичига вал, ўқ ва б. деталлар жойлаштирилади, унга цилиндрлар ва турли агрегатлар маҳкамланади. Автомобиль ва авиация двигателларида К. шатунлар ва тирсакли валларни шикастланиш, ифлосланиш ҳамда чангдан ҳимоя қилади. К.нинг туб қисми мотор мойлари учун идиш бўлиб хизмат қилади.

КАРТИНА (рус.) — мустақил бадий кийматга эга бўлган рангтасвир асари. Рассомлик санъатининг бошқа асарлари (этюд, эскиз)дан фарқли ўлароқ мукамал, яқунланган бўлади ҳамда фреска, китобат санъати (жумладан, миниатюра)га ўхшаб маълум интерьер, майдон, сатҳ ёки бадий безак тизимлари б-н боғланмайди, мустақиллиги б-н улардан фарқланади. К. асос (мато, ёғоч ёки металл тахта, картон, қоғоз), грунт ва бўёқлар катламидан иборат. К. тасвирий санъат (дастгоҳли санъат)нинг энг хос турларидан.

КАРТИНАЛАР ГАЛЕРЕЯСИ - рассомлик санъати асарлари намойиш этиладиган бадий музей. Йирик музейлар ва сарой залларининг картиналар тўплаш учун ажратилган рангтасвир бўлимлари ҳам К. г. деб аталади (мас, Дрезден К. г.). Қадимда хукмдорларнинг саройларида, бадавлат хонадонларда вужудга келган. 17-а.дан (бир томони ойнаванд — галерея сарой хоналари, йўлкалари картина-

лар ва б. б-н беа-тилган бинолар) К. г. деб атала бошлаган.

Ўзбекистон ҳудудида ҳам К.г.лари барпо этилмоқда (Ангрен ш.даги В.И. Уфимцев К.г., Термиз ш.даги Рўзи Чориев К.г. ва б.).

КАРТИНГ (инг. carting) — картлар (осма қурилмасиз, кузови йўқ жажжи автомобиллар)да ўтказиладиган спорт пойгаси. К. йўллари хар хил (кўпинча, кичик) радиусли ўнг ва сўл бурилишлари сони кўп бўлган мураккаб шакли б-н ажралиб туради; йўлнинг узунлиги, Халқаро автомобиль федерацияси талабларига биноан 400 м дан 1200 м гача, кенглиги 6 м дан 10 м гача бўлади. Тўғри йўлнинг уз. 100 м дан ошмайди. Тўғри йўлда картларнинг тезлиги соатига 150 км гача боради. К. 1950-й.лар ўртаси АҚШда пайдо бўлди. 1959 й.дан К. бўйича жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказиб келинади (яна қ. Автомобиль спорти).

КАРТЛИ (Карталиния) — Шарқий Грузиядаги тарихий вилоят. Кура дарёси водийсида. Антик ва Византия манбаларида Иберия номи б-н маълум. Мил. ав. 4-а.дан Картли подшолиги (Иберия). К. тахм. 337 й.да христианликни қабул қилган. Мил. 10-а.нинг охиридан К. ягона грузин давлатининг ўзаги бўлган. 15-а.нинг 2-ярми — 18-а.ларда Картли подшолиги.

КАРТЛИ ПОДШОЛИГИ - 1) Шарқий Грузиядаги қулдорлик давлати (мил.ав. 4-а.дан). Дастлабки даврда К.п. Рим империясига номигагина қарам бўлган. 4-а.нинг 30—40-й.ларида К.п. аҳолиси христианликни қабул қилади. К.п. 5-а. дан бошлаб Сосонийлар давлати таркибига кирган; 2) Шарқий Грузиядаги давлат, пойтахти — Тбилиси (15-а.нинг 2-ярми — 1762 й.), 16— 18-а.ларда Эрон ва Туркия тажовузига қарши мунтазам кураш олиб борган. 1723 й. К.п.ни турклар, 1735 й. Эрон сафавийлари босиб олган. 1744 й. К.п. чет эл босқинчиларидан

халос бўлган. К.п. Кахети подшолиги б-н бирлашгач, Картли-Кахети подшолиги ташкил топган (1762). У 1801 й.дан Россия империяси таркибига кирган.

КАРТОН (франц. carton, итал. carto — қоғоз сўзидан) — юза бирлигининг массаси ёки солиштирма оғирлиги оддий қоғозниқидан катта бўлган қоғоз тури. Ягона халқаро таснифлашда қоғоз б-н К. орасида аниқ чегара кўрсатилмаган. Мас, Германияда 150 г/м², Польшада 180 г/м², Россияда 250 г/м² қоғоз материали К. деб қабул қилинган. Бир, икки ва кўп қатламли К.лар бўлади. К. тайёрлашдаги асосий технологик операциялар хом ашёни майдалаш, қолипларга қуйиш, преслаш, қуритишдан иборат. К. олиш қоғоз олишдан унча фарқ қилмайди, лекин бунда анча дағал ва бикр толали материаллар (мас, қўнғир ёғоч массаси, ярим целлюлозалар, макулатура ва б.) дан фойдаланилади. К. хоссалари ушбу техник кўрсаткичлари: юза бирлиги (мас, 1 м² ининг массаси, калинлиги, намлиги ва б.) б-н белгиланади. К. массаси таркибига ёпиштирувчи, боғловчи, тўлдирувчи, бўёвчи моддалар қўшиб, унинг хоссаларини ўзгартириш мумкин. Вазифасига ва физик-механик хоссаларига қараб, К.нинг қутилар яшаш, матбаада, пойабзал и. ч.да, қурилишда, тўқимачилик ва б.да ишлатиладиган, электроизоляция, кистирмалар ва б. тайёрланадиган хиллари бор.

КАРТОН (тасвирий санъатда) — йирик ҳажмли (баъзан бўялган) расм; келажакда яратиладиган асар — фреска, мозаика, витраж, шпалер ҳажмида қоғоз (баъзан юпка мато)га кўмир, сангина ёрдамида ишланади. Безак мужассамотини деворга кўчиришда К. чизиғи тешиб чиқилади. К. Уйғониш даври ва 17—18-а.лар Европа рассомлари ижодида кенг тарқалган. Буюк рассомлар (Леонардо да Винчи, Микеланжело ва б.) яратган кўплаб К.лар алоҳида юксақ санъат асарини сифатида тан олинади. Ўзбекистонда

монументалист рассомлар (Ч. Аҳмаров, Р.Худойбергенов ва б.) ҳам К. яратган.

КАРТОН МАШИНАСИ - сувда майдаланган толали махсулот (қоғоз массаси) ни пресслаб сувини чиқариб картон тайёрлаш машинаси. Тур, пресслаш, қуритиш ва ишлов бериш қисмларидан иборат. Дойра турли, ясси турли, комбинациялашган тўрли ва иккита тур орасида тайёрлайдиган (икки турли) хиллари бор. Дойра тўрли К.м.да таркиби (толасига кўра) ва массаси (1 м² 200 дан 800 г гача) турлича булган кўп қатламли картон тайёрланади. Ясси турли К. м. қоғоз тайёрлаш машинасига ўхшаб ишлайди, бироқ уларда қуритиш қисмининг ўлчами каттароқ бўлади. Бундай машиналарда 1 м² ининг массаси 500 г гача, тўрли ва икки турли К. м.да 1 м² ининг массаси 800 г гача бўлган бир, икки ва кўп қатламли картон тайёрланади.

КАРТОШКА (*Solanum tuberosum* L.) — томатдошлар оиласига мансуб туганак мевали кўп йиллик ўтсимон ўсимлик; асосий озиқ-овқат махсулотларидан бири бўлган бир йиллик озиқ-овқат, техника ва хашаки экин. Ватани — Жан. Америка. 150 га яқин ёввойи ва маданий турлари аксарият Жан. ва Марказий Америкада ўсади. Дехқончиликда 2 тури анд К.си (*S.andigenum*) ва чили К. ёки европа К.си (*S.tuberosum*) бир йиллик экин сифатида экилади. К.ни Американинг тубжой аҳолиси бундан тахм. 14 минг йил илгари экиб келган. Европага 1565 й. келтирилган. Россияда 18-а. бошларида экила бошлаган. Ўзбекистонга эса 19-а. нинг 70-й.ларидан бу ерга кўчиб келган руслар ва татарлар олиб келишган. Жаҳон бўйича К. экилган умумий майд. 17,9 млн. га, ҳосилдорлик 16,3 т/га, ялпи ҳосил 294,3 млн. т (1999). Ўзбекистонда экин майд. 52 минг га, ҳосилдорлик 12,7 т/га, ялпи ҳосил 729,8 минг т (2000). Хитой (3 млн.га), Польша (1,2 млн.га)да кўп экилади.

К. озик-овқат ва ем-хашак сифатида, шунингдек, крахмал, спирт, глюкоза, декстрин ва б. маҳсулотлар олишда хом ашё сифатида ишлатилади. К. туганаги таркибида 75—80% сув, 23,7% куруқ модда, шу жумладан, 17,5% крахмал, 1—2% оксил, 0,5% қанд моддаси, 1% минерал тузлар, шунингдек В., В2, В6, С, РР, Д витаминлари ва провитамин А (каротин), пўстида эса захарли модда — солонин бор. К. кишиларнинг озик-овқат рационада муҳим ўринда туради. Физиологик тавсия нормаларига кўра, бир киши учун йиллик К. истеъмоли микдори 45 кг ни ташкил этади.

К. намсевар (айниқса, гуллаш ва туганак туғиш даврида), ёруғсевар, бир қадар совуққа чидамли ўсимлик. Тупроқда туганакдаги куртаклари 5—8° да уна бошлайди. Туганаклари ва уруғидан кўпаяди. Меристема усули б-н вирусиз уруғлик олиш технологияси ишлаб чиқилган.

К. ўсимлиги бўйи 50—80 см, 3—6 пояли. Поясининг ер остки қисмида ер ости новдалар — стolonларда туганаклар — К. пайдо бўлади. К.си окдан то кизил тусгача ва турли шаклда бўлиб, сиртидаги чуқурча — кўзчаларидан келгуси йил янги поялар ўсиб чиқади. Илдизи попук илдиз типиди. Барглари жуфт патсимон булинган, сарғиш-яшилдан тўқ яшилгача. Гули 2 жинсли, оқ, оч би-нафша тусда, 2—3 тадан, баъзан 4 тадан жойлашган. Ўзидан, гоҳо четдан чангланади. Ўзбекистон шароитида К.нинг кўп навлари ғунчалари тўкилиб, гулламайди. Меваси 2 чанокли, кўп уруғли, серсув резавор.

Вегетация даври 60—150 кун. К. пишиқ етилиш муддатларига қараб тезпишар (майсалашидан етилишига қадар 60—65 кун), ўртача тезпишар (70—80 кун), ўртача кечпишар (ПО—120 кун), кечпишар (130—150) навларга бўлинади. Туганagini ва уруғини экиб кўпайтирилади. Қора ёки кумлоқ тупроқли ерларда мўл ҳосил беради. К. сабзавот алмашлаб экиш тизимида қарам, бодринг, полиз ва дуккакли дон

экинлардан бўшаган ерларда етиштирилади. Эртаги К. етиштиришда уруғлик 20—40 кун яровизация қилинади (махсус ёруғ хонада ниш чиқариши таъминланади). К. экиладиган ернинг гектарига 60—150 кг азот (озик модда ҳисобида), 100—200 кг фосфор ва 30—60 кг калийли минерал ўғит, 15—20 т ғунг солинади, чуқур ҳайдалади. Экиш учун, асосан, ўртача катталиқдаги (50—80 г) К. ажратилади. Қатор ораларини 60, 70, 90 см, қатордаги туп оралиғини 25, 30 ёки 35 см қилиб 8—12 см чуқуриқда экилади. Экиш нормаси гектарига 2,5—4 т. Интенсив технологияда ўртача ҳосилдорлик 42—44 т/га ни ташкил қилади.

Ўзбекистон шароитида фақат озик-овқат мақсадларида етиштирилади. Эртаги К. фев. охири — мартда, жанубий р-нларда ҳатто кеч кузда (окт.-ноябрда), кечкиси май охири — июнда экилади. К. қатор оралари ўсув даври давомида бир неча марта юмшатилади, 500—800 м²/га нормада эртагиси ҳар 7—10 кунда (7—8 март), кечкиси ҳар 8—10 кунда (10—15 март) суғорилади, озиклантирилади.

Ўзбекистонда экиладиган асосий навлар:

Ақраб — Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида чиқарилган ва республикада 1996 й.дан р-нлаштирилган. Ўртача кечпишар, пўсти кизил, эти оқ, кўзчалари чуқурроқ, юмалоқ, ўртача вазни 100—130г; Зарафшон — Самарқанд кишлок хўжалиги ин-тида яратилган ва республикада 1985 й.дан р-нлаштирилган, тезпишар, серҳосил, кам крахмалли нав. Чўзиқ-овал шаклда, пўсти оқ-сарғиш, силлиқ, серкўз; Тўйимли — Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида яратилган, республикада 1995 й.дан р-нлаштирилган. ўртача кечпишар, иссиққа чидамли нав. Туганаклари оқ, юмалоқ, эти оқ, кўзчалари чуқурроқ, оғирлиги ўртача 110—130 г; Ум ид — Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида яратилган, 2001 й.дан р-нлаштирилган,

ўртача тезпишар, эртаги ва кечки муддатларда етиштиришга яроқли, туганаги шакли чўзиқ-овал, эти сарик.

Россияда чиқарилган навлардан Седов (эртапишар, серҳосил, юмалок, йирик, оқ, яхши сақланади, айнимайди); Лорх (ўртапишар, серҳосил, туганаклари йирик, думалоқ-овал, ранги оқ, серқрахмал); Фаленский (ўртапишар, эти сарғиш-оқ, кам кўзли, туганаклари оқ, чўзиқ овал шаклда); Голландияда чиқарилган навлардан 1998 й.дан бошлаб Диамант (ўртача кечпишар, туганаклари текис, сарғиш, мазали); Кондор (тезпишар, ранги қизил, пўсти силлик, серкўз); Кардинал (ўртача кечпишар, ранги қизил, пўсти силлик, серкуз) ва б. экилади.

Кас ал л и кл ари : сўлиш касаллиги — касалланган ўсимлик сўлийди, кейинроқ куриб қолади. Ўсимлик пояси кесиб қаралганда зарарланган най тўқималари кўнғир тусда бўлади. Касаллик иссиқ кунларда кўпроқ тарқалади; макроспориоз — баргларида кўнғир тўгарак доғлар пайдо бўлади. Кейинчалик катталашиб, барғни бутунлай коплаб олади, бундай барглар қуриydi. Касаллик ўсимлик поясига ҳам ўтиб, улардан чўзиқ кўнғир доғлар ҳосил қилади; кора ч и р и ш — поя ҳамда пастки барглар сарғаяди, юқоридагилари қайиқча шаклида буралади. Кейинчалик поянинг остки қисми қораяди, ингичкалашади, картошка ҳосил бўлмайди; ҳалқасимон чириш — касалликнинг бошланишида К. палаги сўлийди, туганаги чирийди (кесилганда кўнғир ҳалқасимон чириш кўринади). К.нинг айниши, готика, майда барглилик, баргларнинг буралиши каби касалликлар ҳам К.нинг нормал ўсиши, ривожланиши ва ҳосилига жиддий зарар етказади.

Зараркунандалари: Ўзбекистон шароитида К., кўпинча, Колорадо кўнғизи, шира (ўсимлик бити), кузги тунлам, картошка нематодаси, кўнғир кана, чирилдоқлар (цикада), симқурт ва бузукбошилардан шикастланади.

Кураш чоралари. Колорадо кўнғизига қарши қуйидаги препаратлардан бири

500—600 л/га сувда аралаштириб пуркалади: децис-0,5 л/га, каратэ-0,35 л/га, суми альфа-0,5 л/га, бензофосфат (фозалон)-2,0 кг/га, регент-20—25 кг/га, нурел Д-0,7 л/га. Кузги тунламга қарши экишда уруғликка, вегетация даврида ўсимликларга 0,2—0,5 л/га децис, 0,03% ли нурел, 1% ли дендробациллин эритмаси пуркаланади. Ўсимлик бити (шира)га ва чирилдоқ (цикада)ларга қарши БИ-58—1,0—1,5 л/га, нурел 0,7—0,8 л/га, толстар-0,8 л/га; сумқурт ва бузукбошиларга қарши захарланган хўрақлар ишлатилади. Нематодага қарши кузда ёки экишдан 30 кун олдин гектарига 800—1000 кг дан 20% ли немагон ёки триазин, гетерофос, карбиатион сочилиб, тупроқнинг 15—20 см ли қатламига аралаштирилади.

Касалликларнинг олдини олиш чораларига алмашлаб экишни тўғри ташкил қилиш, юқори агротехника ва калий ўғитларидан фойдаланиш, экин қолдиқларини ва касалланган ўсимликларни йўқотиш, уруғларни танлаш тадбирлари қиради. Булардан ташқари, макроспориозга қарши ўсимликларга 1% ли бордо суюқлиги, 0,3—0,5% ли мис хлор оксиди эритмаси ва 0,5% ли цинеб суспензияси пуркалади. Четдан келтирилган уруғларда баъзан фитифтороз учрайди. Бунга қарши, макроспориозга қарши қўлланувчи захарли препаратларни ишлатиш мумкин.

Ад.: Балашев Н.И., Земан Г.О., Сабзовотчилик, Т., 1977; Абдукаримов Д., Сафаров Т., Остонақулов Т., Дала экинлари селекцияси, уруғчилиги ва ге-нетикаси асослари, Т., 1989.

Ботир Азимов.

КАРТОШКА КАВЛАГИЧ - картошкани кавлаб, уни тупроқ ва палаклардан ажратиб, қўлда териб олиш учун далага уюмлаб ташлаб кетадиган машина. Элеваторли, ғалвирли ва роторли хиллари бор. Элеваторли К. к. икки қатордаги картошкани кавлаш учун лемех (кавлагич) дан ковлаган картошка б-н чиққан

тупроқ ва кесакларни майдалаб элайдиган чивик-каскадли элеватордан иборат. Элеватордан ўтган масса титрама панжарага тушади. Унда картошка тугунаклари қолган майда кесак, тупроқлардан тозаланади. Машина тугунак, палак ва қолган аралашмаларни дала бетига ташлайди. Тугунаклар қўлда териб олинади. **Ғ а л в и р л и К.** да чивикли элеватор ўрнига икки панжарали ғалвир ўрнатилган. Бунда лемехлар панжара учларига маҳкамланган бўлиб, у б-н биргаликда тебранади. Роторли **К. к.** бир қатордаги ҳосилини йиғиштиришда ишлатилади; у лемех ва айланувчи ротордан иборат бўлиб, лемех кавлаган массани ротор далага сочиб туради. Бу хилдаги **К. к. 40 — 70 кВт** ли тракторларга осиб ишлатилади.

КАРТОШКА НЕМАТОДАСИ (*Hetero dea rostochiensis*) — юмалоқ чувалчанглар оиласига мансуб паразит чувалчанг. Танаси чўзик, икки учи ингичка, аввал оқ, кейинроқ сарик, охири жигарранг бўлади. Вояга етгани 1,1 — 1,2 мм, эркаги ургочисидан кичикроқ. Тухумдан чиққан личинкаси 250 мк. Асосан, картошка туганагини зарарлайди. Зарарланган уруғликдан кўкариб чиққан поянинг пастки қисми (ердан 10 см гача бўлган қисми) ёрилиб, яраланади, остки барглари саргайди, сўлиб, тўкилади, ҳосили камаяди. Картошка сақланаётган омбор ҳарорати 5° дан ошиб кетса, картошкадан нематода тухум қўйиб кўпаяди, бунда картошка пўсти ёрилади, личинкалар соғлом картошкани зарарлайди, натижада кўп картошка чириб кетади. Кураш чоралари: ташки ва ички карантин; алмашлаб экиш; кузда картошка экиладиган майдонларга нематцидлар (гетерофос, тиазон, карбатион) солиш.

КАРТОШКА ЭККИЧ - униб чиққан (куртақлар чиқарган) ва унмаган уруғлик картошка доналарини оддий усулда қаторлаб экишга, айни вақтда жўякларни очишга мўлжалланган маши-

на. Бункер, экиш аппаратлари, картошкани тупроқка кўмувчи ва жўяк очувчи иш органлари, таянч ғилдираклардан иборат. Иш вақтида бункердаги уруғлик картошкани чўмичли аппарат олиб, сошникка ташлайди. Сошникдан тушган картошкани уруғ кўмувчи аппаратлар кўмиб, 70 ёки 90 см ли жўяк очиб кетади. **К. э.**нинг картошкани экиш б-н бир вақтда ўғит солиб кетадиган олти, саккиз қаторли хиллари ҳам бор. **К. э. 40 — 70 кВт** қувватли тракторлар агрегатланиб ишлатилади. Ўзбекистонда «Ўзқишлоқхўжаликмашҳолдинг» компанияси 2 ва 4 қаторлаб экиладиган **КС-2** ва **КС-4** русумли машиналарни ишлаб чиқаради. Иш унумдорлиги: **КС-2 — 0,63 га/соат** ва **КС-4 - 1,28 га/соат**.

КАРТОШКАГУЛ, георгина (*Dahlia*) — мураккабгулдошларга мансуб манзарали кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари патсимон кертикли. Пояси ковак, мўрт, бўйи 35—200 см. Илдизи картошкали. Тўпгули турли рангдаги жуда кўп тилсимон ва найчасимон гуллардан иборат. Мексика ва Гватемаладан тарқалган. 15тача ёввойи тури маълум. Европада 18-а. охирларида ўстирила бошлаган. 8000 дан ортиқ нави бор. Экиладиган хилма-хил **К. (D. variabilis)** гулининг барча мавжуд тур-хиллари шартли равишда 3 гуруҳга (гули қат-қатмас, ярим қат-қат ва қат-қат) бўлинади. Тўпгулининг ташки бир қатори тилсимон гуллардан, қолган қисми эса найчасимон гуллардан иборат ва пионсимон бўлганлари ярим қат-қат **К.га**, тўпгули шарсимон ва хризантемасимон бўлганлари қат-қат гулли **К.га** киради. Тўпгуллари 3—35 см катталиқда. **К.** қаламчаларидан, картошкани бўлакчаларидан ва ахёнда уруғидан кўпайтирилади. Эрта баҳорда экилади. **К.** июль—сентябрда гуллайди. Кузги қорасувқлардан кейин картошкани (туганаги) қазиб олинади, қуритилади ва курук қоронғи хоналарда 4—5° ҳароратда сақланади.

КАРУЗО (Caruso) Энрико (1873.24.2 - Неаполь — 1921.2.8) — италян хонандаси (тенор), бельканто санъатининг йирик намояндаси, жаҳон опера ижрочилигининг атоқли вакилларидан. Ёшлигида черков хорига қатнашган. 1894—1901 й.ларда Италия ва Қоҳира опера театрларида ишлаган, 1903 й.дан «Метрополитен-опера» (Нью-Йорк) театрининг яккахони. 1898 й.дан Жан. ва Шим. Америка ҳамда Европа мамлакатларида гастролда бўлган. Ижроси — драматик жўшқинлиги, серзавқлиги ҳамда ўзигагина хос самимилиги б-н ажралиб туради. Ҳажмдан кенг ва кучли, ниҳоятда жозибали овоз соҳиби К. репертуаридан жами 80 дан ортиқ, опера партиялари ўрин олган. Шу б-н бирга К. мумтоз черков мусикаси асарлари, мумтоз романслар, неаполитан ва б. халқ кўшиқларини нозик дид б-н талкин этган.

КАРУСЕЛЬ СТАНОК - катта (1500 т гача) массали ва катта (30 м гача) диаметри (диаметри узунлигидан анча катта бўлган) буюмларга ишлов бериш учун мўлжалланган, токарлик станоклари гуруҳига кирувчи металл қирқиш станогли. Шпинделлари вертикал, планшайбаси (столи) нинг горизонтал жойлашганлиги б-н токарлик станколаридан фарқ қилади. Бунда ишлов бериладиган буюм айланма, суппортга ўрнатилган асбоб эса илгариланма ҳаракатланади. Бир устунчали ва икки устунчали К. слар бор. Бир устунчали К. еда вертикал ва 1 ёки 2 ён суппортлар бор. К. еда цилиндрик, коннуссимон ва шаклдор юзалар йўнилади, тешиқлар йўни кенгайтирилади, торец юзалар йўнилади, револьвер каллакли станокларда эса булардан ташқари, пармалаш, зенкерлаш (тешиқларга тоза ишлов бериш) ва развёрткалаш операциялари бажарилади, махсус мосламалар ёрдамида резьба қирқиш, ўйиш, фрезалаш ва силлиқлаш операцияларини ҳам бажариш мумкин.

— янги шаҳар) — Шим. Африкадаги қад. шаҳар-давлат (ҳрз. Тунис ш. атрофи). Финикийлар томонидан мил.ав. 825 й.да барпо қилинган. К. мил. ав. 3-а.нинг бошига келиб Шим. Африка, Сицилия (Сиракузадан ташқари), Сардиния ва Жан. Испанияни босиб олгач, Ўрта денгиз бўйидаги қудратли давлатга айланган, бу эса у б-н Рим ўртасидаги тўқнашувни келтириб чиқарган. Пуни урушлари (мил.ав. 264—146 й.)даги мағлубиятдан кейин К. римликлар томонидан вайрон қилинган (146), унинг асосий худуди Римнинг Африка вилояти таркибига киритилган, қолгани Нумидияга берилган. К. санъати ва маданиятига оид моддий маданият ёдгорликлари оз миқдорда сақланиб қолган.

КАРХЕМИШ, Каркамиш, Гаргамиш (мил. ав. 4-минг йиллик охири—3-минг йиллик — мил. ав. 1-а.) — Евфрат (Фурот) дарёсининг ўнг қирғоғида (Шим. Суррия, хоз. Жераблус ш. яқинида) жойлашган йирик қад. хунармандчилик ва савдо шаҳри. Шаҳар Месопотамия маданияти таъсирида бўлган. К. ҳақидаги дастлабки эслатма Хаммурапи (мил.ав. 18-а.) даврига оид. Кейинчалик К. мил.ав. 15-а.да Миср вассалига, мил.ав. 12-а.гача Хетт подшолиги қарамлигида бўлган. К. мил. ав. 12-а. — 8-а.ларда мустақил подшолик маркази бўлган; мил. ав. 717 й.да Саргон II томонидан забт этилган. К. бўсағасида 605 й. машхур жанг бўлиб ўтган, унда Бобил подшоси Навуходонсор II Миср фиръавни Нехо II ва Осурия подшоси Ашшурубалит II ни енгган, натижада Осурия давлати тугатилган. К.дан мудофаа иншоотлари (3 қатор мудофаа девори, калъа), саройлар, ибодатхоналар ва б. биноларнинг пойдевори ва меъморий бўлақлари топилган. Айниқса, сўнгги Хетт даври топилмалари диққатга сазовор. К. ўзига хос хетт-сурия маданияти (меъморлик ва ҳайкалтарошлик ёдгорликлари, миҳхат ва иероглиф ёзувлари) нинг ўзига хос маркази бўлган.

(1899.10.1, Батуми - 1951.27.2, Тошкент) — опера хонандаси (драматик баритон), Ўзбекистон халқ артисти (1945). Москва консерваториясини тугатган (1914). Тбилиси опера ва балет театрида (1918—29), Қозон, Пермь, Горький театрлари (1929—34), 1934—47 й.ларда Тошкент Рус опера ва балет театри, 1948 й.дан Навоий номидаги театр яккахон хонандаси. Шу театрда Григорий Железное (С. Василенко, М. Ашрафий, «Бўрон»), Мазепа (П. Чайковский, «Мазепа»), Мизгирь (Н. Римский-Корсаков, «Қор қиз»), Князь Игорь (А. Бородин, «Князь Игорь»), Риголетто (Ж. Верди, «Риголетто») каби асосий партияларни ижро этган.

КАРЦИНОЛОГИЯ (юн. *karkinos* -қискичбақа ва ...логия) — зоологиянинг бўлими. Қискичбақасимонларни ўрганеди.

КАРЦИНОМА (юн. *karkinoma* — емирувчи яра) — хавфли ўсма (қ. Рак).

КАРЬЕР (лот. *quadraria* — тош майдаланадиган жой) — фойдали қазилмаларни очиқ усулда қазиб оладиган корхона; ер қаъридан фойдали қазилмаларни очиқ усулда қазиб олишда ҳосил бўладиган чуқурликлар мажмуи. К. бир неча поғона тизимларидан иборат бўлиб, одатда, юқоридаги поғоналар пуч тоғ жинсларида жойлашади, пастки поғоналарда фойдали қазилма қазиб олинади. Фойдали қазилмани қазиб олиш учун пуч (қоплама) тоғ жинсларини суриб очилади.

Очиқ усулда фойдали қазилмаларни қазиб олиш қаддан маълум. Дастлабки катта К.лар Қад. Мисрда эҳромлар бунёд этилиши б-н боғлиқ бўлган, кейинчалик К.ларда бунёдкорлик ва ҳайкалтарошлик ишлари учун мрамор тошлари катта ҳажмда қазиб олинган. 20-а. бошигача очиқ кон ишлари кенг ривожланган. Асрнинг охирига келиб дунёда қурилиш материаллари сифатида ишлатиладиган тоғ жинсларининг қарийб 95%, фой-

дали қазилмаларининг 70%, кўнғир кўмирнинг 90%, тошкўмирнинг 20% К.лардан қазиб олинган. Катта К.ларда йилига ўнлаб миллион тонна фойдали қазилма ва пуч тоғ жинслари қазилади. Жаҳондаги энг катта К.лар: «Богатирь» (Қозоғистон) — йилига 50 млн.т дан ортиқ тошкўмир ва 25 млн.м³ қоплама тоғ жинслари, «Маунт-Райт». (Канада) — 45 млн. т темир рудаси ва 25 млн.т қоплама тоғ жинслари, «Фортуна» (Германия) — 42,6 млн.т кўнғир кўмир ва 89,2 млн.м³ қоплама тоғ жинслари қазиб чиқарилади. Ўзбекистонда «Мурунтов» олтин қазиб оладиган К. бор. Йиллик унумдорлиги 45 млн.м³. Уз. 3500 м, эни 2500 м, чуқ. 300 м. Лойихада 600 м гача чуқурлаштириш кўрсатилган. «Қалмоққир» К.нинг йиллик унумдорлиги 24 млн.м³ бўлиб, таркибида мис, олтин, кумуш, кўрғошин, рух, рений, осмий мавжуд бўлган руда қазиб олинади. «Ангрен» К.ида йилига 3 млн. т атрофида кўнғир кўмир ва каолин қазиб олинади. Ўзбекистондаги 36 мрамор ва 21 гранит К.ларда йилига 2,3 млн.м³дан ортиқ (2001) қоплама тошлар ва миллионлаб м³ охактош қазиб олинади. Мрамор қазиб олинadиган Ғозғон, Жом, Зарбанд ва Нурота К.лари, гранит чиқадиган Лангар ва Севасой К.лари машхур.

КАРҚУРЛАР (Tetrao) — товуксимонлар туркумига мансуб йирик қушлар уруғи. Урчиш даврида сайраётган нарининг қулоғи бир неча секунд битиб, тамоман эшитмасдан қолади (номи шундан олинган). Уз. 56—85 см, вазни 4—5,5 кг, баъзан 6,5 кг гача. 2 тури Евросийё ўрмонларида: К. (Т. urogallus) Шарқий Карпатдан Байкалгача, тош К. (Т. parvirostris) — Байкалдан Камчаткагача тарқалган. Полигам. Ерда, қишда дарахтда яшайди. Қарағай, кедр, баъзан қорақарағай куббалари, тилоғоч ва қайин қуртаклари б-н озикланади. Овланади. Ўрмонларнинг кесилиши туфайли сони камайиб бормоқда.

КАСАБА УЮШМАЛАРИ

меҳнаткашларни жинси, диний эътиқоди, ирқий ва миллий мансубликларидан қатъи назар и.ч. ва ноишлаб чиқариш соҳаларида ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари ва ўз аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида бирлаштирувчи оммавий жамоат ташкилотлари. 18-а. охирида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда ўзаро ёрдам жамиятлари сифатида пайдо бўлган. Ривожланган мамлакатларда 19-а.да легаллашди. К.у. ходимларнинг меҳнат шароити, иш ҳақи, турмуш, маданият ва ш.к. соҳалардаги манфаатларини ҳимоя қилишга даъват этилган. 14 ёшга тўлган ва меҳнат (касб) фаолияти б-н шуғулланаётган ҳар бир киши ўз хоҳишига кўра, ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун К.у. тузиш, уларга кириш, К.у. фаолияти б-н шуғулланиш ва К.удан чиқиш ҳуқуқига эга. Энг йирик халқаро К.у. марказлари: Жаҳон К.у. федерацияси (1945 й. Парижда тузилган, 80 дан ортиқ мамлакат миллий касаба уюшма марказларини бирлаштиради, касаба уюшма умумий аъзоларининг сони 20-а.нинг 90-й.ларида 213 млн.дан ортиқ бўлган), Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерацияси ва Жаҳон меҳнат конфедерацияси (1920 й. Ватикан ёрдамида Халқаро христиан К.у. конфедерацияси номи б-н тузилган, 14 млн.дан ортиқ аъзоси бор, қароргоҳи Брюсселда).

Ўзбекистонда К.у.нинг ҳуқуқий мақоми ЎЗР Конституцияси, Меҳнат кодекси, «Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги ЎЗР қонуни (1992 й. 2 июль) ва б. билан белгиланади. К.у.га меҳнат, унга ҳақ тўлаш ва б. тайин масалаларни ҳал қилиш соҳасида ҳуқуқлар берилган. К.у.нинг уставлари «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги ЎЗР қонунда белгиланган тартибда рўйхатга олинади. Барча К.у. тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар. К.у. ўз фаолиятида давлат бошқарув идораларидан, хўжалик идораларидан, сиёсий партиялардан мустақил, улар олдида

ҳисобдор эмас ва улар томонидан назорат қилинмайди (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно). К.у.нинг ҳуқуқларини чеклайдиган ёки шу ҳуқуқларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган тарздаги ҳар қандай аралашув ман этилади. К.у. ўз уставларида белгиланган мақсадларга ва вазифаларга мувофиқ равишда бошқа мамлакатларнинг К.у. билан ҳамкорлик қилиш, ўз хоҳишига кўра, халқаро ва бошқа К.у. бирлашмаларига ва ташкилотларига кириш ҳуқуқига эга.

К.у.нинг тузилиши федерализмга асосланган. Қуйидан юқоригача барча органлар К.у. аъзолари томонидан сайланган вакилларнинг йиғилишлари, конференциялари ва курултойларида сайланади ва улар олдида ҳисоб беради. К.у. ҳар бир аъзоси сайлаши ва К.у. органларига сайланиши, йиғилишлар, матбуот ва б. воситалар орқали К.у. ҳамда маъмурий органлар фаолиятига тааллуқли масалаларни қўйиши мумкин. К.у. ишлаб чиқариш, тармоқ ва ҳудудий принциплар асосида ташкил этилади. Тармоқ ва ҳудудий К.у. аъзо ташкилотлар сифатида Ўзбекистон К.у. Федерациясини ташкил этадилар (қ. Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси Кенгаши).

К.у.нинг асоси — бошланғич ташкилот бўлиб, касаба уюшмаси аъзоларининг умумий йиғилиши унинг олий органидир. Бошланғич ташкилот камида 3 аъзоси бўлган жойларда тузилади. Кундалик ишларни олиб бориш учун касаба уюшмасининг гуруҳларида гуруҳ ташкилотчиси, 15 тагача аъзони бирлаштирган бошланғич ташкилотда ташкилотчи ва унинг ўринбосари, 15 ва ундан кўп аъзони бирлаштирган бошланғич ташкилотда касаба қўмитаси сайланади.

Иқтисодий ислохотлар ва бозор муносабатлари шароитида К.у.ни ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлаш, куч ва маблағларни бирлаштиришга эҳтиёж кучайди. Эндиликда Ўзбекистон К.у. федерацияси ўз фаолиятини ижтимоий шерикчилик асосига қурмоқда ва

хукумат, вазирликлар, идоралар, вилоят ҳокимликлари б-н икки томонлама худудий ва тармоқ битимлари туза бошлади. Меҳнатга лаёқатли аҳолини иш б-н таъминлаш, ишсизликнинг олдини олиш, меҳнаткашларга ижтимоий хизмат кўрсатиш, меҳнаткашлар ва уларнинг оила аъзоларини соғломлаштириш масалалари б-н шуғулланиш К.у. фаолиятининг энг муҳим йўналишлари бўлиб қолди. Ўзбекистонда К.у. аъзоларининг умумий сони 6.730.545 кишини ташкил этади (2002 й. апр.). Бундан ташқари, Ўзбекистон К.у. Федерациясига кирмайдиган «Қизилкумкамёбметаллолтин» концернида 65 мингдан ортиқ қасаба уюшма аъзоси бор.

КАСАБЛАНКА (испанча Casablanca; араб — Дор ул-Байзо) — Марокаш ғарбидаги шаҳар, Атлантика океани соҳилида. Касабланка префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,94 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). К. — Африкадаги энг катта шаҳар ва портлардан бири (йиллик юк ортиб-тушириш 17 млн. т). Шоссе йўлларнинг йирик тугуни, т. й. станцияси. Халқаро аҳамиятга эга аэропорт бор. К. — Марокашнинг муҳим иқтисодий маркази. Металлсозлик, машинасозлик (жумладан, автомобилсозлик), озиқ-овқат, тўқимачилик, кимё, цемент, полиграфия ва б. саноат корхоналари бор. К. порти орқали четта минерал хом ашё (асосан, фосфорит), марганец, цитрус мевалар ва б. чиқарилади.

К. да кўплаб миллий ва чет эл молия ва савдо компаниялари ваколатхоналари жойлашган. Шаҳарнинг бунёд этилган аниқ, вақти маълум эмас. Баъзи маълумотларга кўра, К. ўрнида қадимда (7-а. дан) Анфа ш. бўлган, 1468 й.да уни португаллар босиб олиб, бузиб ташлаган. 18-а. 2-ярмида шаҳар қайта тикланиб, унга Дор ул-Байзо — Оқ Уй деб ном берилган. 1907—56 й.ларда Франция мустамлакаси таркибида бўлган. Ҳар йили халқаро ярмарка ўтказилиб турилади. Қад. шаҳар атрофида янги замонавий К. ярим айлана

шаклида қад кўтарган.

КАСАБЛАНКА КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1943) — АҚШ президенти Ф. Рузвельт, Буюк Британия бош вазири У.Черчилл ва шу давлатлар олий ҳарбий бошлиқларининг 1943 й. янв. даги анжумани. Гитлерчиларга қарши шу иттифоқчиларнинг 1943 й.га мўлжалланган ҳарбий амалиётлари муҳокама қилинган. К.к.да мазкур иттифоқчиларнинг қўшинларини Сицилияга қиритиш юзасидан қарор чиқарилган. Шим. Францияда 2-фронтни очиш тадбирлари кейинги муддатга қолдирилган.

КАСАИ (қуйи оқимида Ква) — Марказий Африкадаги дарё, Ангола ва Конго Демократик Республикаси худудида. Конго дарёсининг йирик чап ирмоғи. Уз. 2000 км, ҳавзасининг майд. 880,2 минг км². Лунда платосидан бошланиб, унинг шим. ён бағирлари бўйлаб остона ва шаршаралар ҳосил қилиб, Конго ботиғига оқиб тушади. Қуйи оқимида қўлга ўхшаш шакллари ҳосил қилган. Йирик ирмоқлари: ўнгдан — Лулуа, Санкуру, Фими; чапдан — Кванго. Сент—окт.дан апр.гача тўлиб оқади. Ўртгача сув сарфи 10 минг м³/сек. Балиқ овланади. Қуйилиш жойидан бошлаб 790 км масофада кема қатнайди. Йирик пристани — Илебо. К. ҳавзасида йирик олмос конлари бор.

КАСАЛЛИК, бетоблик, хастал и к — организмга ташқи ёки ички муҳитнинг зарарли омиллари таъсир этганда рўй берадиган патологик жараён. К. ҳақидаги тушунча тиббиёт тарихида ўзгариб бори. К.нинг пайдо бўлишида ташқи муҳит омиллари етакчи роль ўйнайди, чунки улар организмга бевосита таъсир этиш б-н бирга унинг ички хусусиятларини ҳам ўзгартира олади, бу ўзгаришлар наслдан-наслга ўтиб, унда К.ни юзага келтириши мумкин. К., кўпинча, ҳаддан ташқари кучли таъсиротлар, турли ми-

кроорганизмлар, заҳарлар таъсирида вужудга келади. Бунда организмнинг ташқи муҳитга мослашуви сусайиб, унинг муҳит б-н ўзаро мувозанати бу-зилади. Организмнинг ривожланиш нуқсонлари ёки ирсий камчиликлар ҳам К.ка сабаб бўлиш мумкин. Мас, муайян касалликлар, хусусан, аллергия касалликларга баъзан туғилишдан мойиллик бўлади (қ. Аллергия). К. пайдо қиладиган агент организмга таъсир этиб, уни зарарлантиради, айни чоғда бу агент организмнинг химоя чоралари ва мосланиш реакциялари сафарбар бўлишига олиб келади. Демак, К., одатда, бир-бирига алоқадор икки жараённинг — зарарланиш ва унга қарши химояланиш жараённинг бирга келиши б-н ифодаланади.

Ҳар бир К. умуман бутун организм ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келади, лекин кўпгина К.ларда дарднинг бадандаги ўрни, шунингдек, маълум бир аъзо ёки системанинг кўпроқ зарарланганини кўрсатадиган белгилар аниқ кўриниб туради. Мас, меъдада яра борлиги бутун организмнинг умумий касаллиги — яра касаллигининг маҳаллий белгиси бўлиши мумкин, яра касаллиги кўпинча нерв системаси функциясининг жисмоний ёки аклий ишда ҳаддан ташқари зўриқиши, нохуш ҳрдисаларни бошдан кечириш туфайли бузилишидан келиб чиқади. Аксинча, фақат маълум бир жойни шикастлайдиган ҳар қандай таъсирот, албатта, қандай бўлмасин умумий ҳодисаларга сабаб бўлади. Мас, баданнинг бирор жойига чипқон чиқса, одам иситмалаш, ланж бўлиб юриши, иштаҳаси йўқолиши маълум ва ҳ.к.

К.нинг пайдо бўлиш сабаблари жуда хилма-хил. У битта омилнинг таъсиридан ёки бир қанча шароитларнинг бирга қўшилишидан келиб чиқиши мумкин. Мас, инфекция ва паразитар К.лар организмга маълум бир турдаги микроорганизмлар ва паразитлар таъсиридан, бошқалари эса бир қанча сабабларнинг биргалишиб таъсир этишидан келиб чиқади (меъда шиллик

қавагининг яллиғланиши — гастрит, одатда, тартибсиз овқатланиш, кундалик режимга риоя қилмаслик, чекиш, ичкилик ичиш, шунингдек, бошқа аъзоларнинг К.лари оқибатида пайдо бўлади). К.ни аниқлашда унинг вужудга келиш сабаблари (этиологияси), касаллик жараённинг ривожланиш механизми (патогенези), клиник кўриниши (белгилари ёки симптомлари) ва ҳ. к.ларга алоҳида аҳамият бериш талаб этилади. К.нинг содир бўлиши ва ўтишида организмнинг химоя кучлари ва мосланиш имкониятлари ҳал қилувчи роль ўйнайди.

К.нинг ўткир, ўртача ўткир ва сурункали хиллари бўлади. К.нинг ўтишида 4 босқич ёки давр: яширин (латент), продромал (дастлабки), авж олиш ва тузалиш даври тафовут қилинади. Бирок, кўпгина К.ларнинг авж олиши ва ўтишида бундай даврларни рўйирост ажратиб бўлмайди.

К.нинг яширин даври (инфекцион К.ларда бу давр инкубацион давр деб аталади) зарарловчи агент таъсир этгандан бошлаб то дарднинг дастлабки белгилари пайдо бўлгунча давом этади; бу давр бир неча лаҳзадан (шикастланишда) бир неча йилгача бўлиши мумкин.

Продромал давр К.нинг илк белгилари пайдо бўлгандан бошлаб то у рўйирост авж олгунча ўтадиган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда, одатда, талайгина К.ларга хос бўлган бош оғриғи, қалтираш, иситмалаш, ланж бўлиш ва б. бошланади. Хуллас, бу даврда одамнинг дардга чалингани аниқ бўлади-ю, лекин қандай К. б-н оғриганлигини билиб бўлмайди. К.ка аниқ ташхис қўйиш учун характерли бўлган белгилар кўпинча бу даврнинг охирида, К. расмана авж олган пайтда кўзга ташланади, лекин айрим ҳолларда булар нотайин бўлади (К.нинг билинмайдиган шакли) ёки унча авжига чиқмасдан йўқолиб кетади (К.нинг абортив шакли). Бирок, К. жуда типик бўлиб ўтаётган ҳолларда ҳам бирор асорат ёки бошқа бир дард қўшилиб қолишидан у бошқача тус олади. К.нинг тугаши, яъни охириги тузалиш даври бирдан бошла-

ниши ёки аста-секин ўтиши мумкин. Аини вақтда одам бутунлай соғайиб кетади ёки бирор аъзосида К.дан анчагача йўқолмайдиган асорат қолади; баъзан К. бутунлай йўқолмасдан, вақт-вақти б-н кўзиб турадиган сурункали хилга айланади. К.нинг асорат қолдирмай, эсон-омон ўтиб кетиши кўпинча унга қарши ўз вақтида даво қилиш ҳамда врачнинг ҳамма буюрганларини бекаму кўст бажаришга боғлиқ.

Шунинг учун одам ўзини андек носоғ сезганида дарҳол врачга бориши керак. Замонавий тиббиёт бемор аҳволига жуда жиддий қараб, уни комплекс тарзда текширади; К.нинг келиб чиқиш сабаблари ва шароитлари, авж олиб бориш механизмлари, қандай белгилар б-н ўтиши, организмнинг К.ка қарши қандай курашиши, ҳимоя ва мослашув реакцияларининг қонуниятларини ўрганеди; олинган натижаларга қараб, К.ни аниқлаш, даволаш ва унинг олдини олиш усулларини ишлаб чиқади. Ҳар бир беморга индивидуал, яъни касаллигининг хили, организмнинг ҳолати ва б. кўпгина хусусиятларга қараб даво қилинади.

КАСАЛЛИК ВАРАҚАСИ - к, Мехнатга қобилиятсизлик варақаси.

КАСАЛЛИК ТАРИХИ - даволаш-профилактика муассасаларида ҳар бир беморга тутиладиган асосий тиббий ҳужжат. Бемордаги касалликни аниқлаш ва даво учун зарур маълумотлар, беморни кузатиш даврида унинг аҳволида рўй берган ўзгаришлар, беморга тавсия этилган маслаҳатлар қайд этилади. Хотима (эпикриз) да касаллик ташҳиси ва қилинган даво асослаб берилади. Бемор ўлган тақдирда К. т. га патолого-анатомик текшириш баённомаси илова қилинади. Зарур ҳолларда касаллик тарихи суд-тиббиёт терговини олиб бориш учун муҳим манба вазифасини ўтайди. Туғруқхоналарда К.т. туғилиш тарихи дейилади. Амбулатория ва соғлиқни сақлаш пунктларида амбулатория картаси

тутилиб, у ёзувларининг анча қисқалиги б-н К. т. дан фарқ қилади.

КАСАЛХОНА — беморларни ётқизиб даволайдиган муассаса. Поликлиника б-н бирлаштирилган К.лар беморларни поликлиникада ва уйда тиббий ёрдамнинг барча турлари б-н даволайдиган даволаш-профилактика муассасаси ҳисобланади; поликлиника б-н бирлаштирилмаган К. фақат стационарда даволайди. Иш ҳажми ва маъмурий бўлинишига кўра, республика, вилоят (ўлка), шаҳар, туман ва участка К.лари фарқ қилинади. Кўп соҳали (турли хил ихтисосликлари бўйича бўлимлари бор) ва ихтисослашган (сил, юқумли, рухий, офтальмологик ва б.) К.лар бўлиб, булар мазкур касаллик бўйича малакали ва ихтисослашган тиббий ёрдам кўрсатади. 14 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган болалар К.си ҳам кўп соҳали ва ихтисослашган К.ларга бўлинади. Тиббиёт ин-ти ёки илмий тадқиқот ин-тининг базаси ҳисобланган К. клиника К. деб аталади. Бундан ташқари, аҳолига касбига қараб хизмат қиладиган т.й. транспорта К.си, сув хўжалиги ходимлари К.си ва бошқа К.лар бўлади. К.да беморни врач кўздан кечирадиган, ҳужжатлар расмийлаштириладиган қабулхона, зарур санитария-гигиена чоралари амалга ошириладиган хоналар, даволаш бўлимлари (жарроҳлик, терапия ва б.), даволаш-диагностика бўлимлари (рентгенология, физиотерапия); лаб.лар, дорихона, ошхона, маъмурий-хўжалик бўлимлари ва б. бўлади. Бирлашган К.га, бундан ташқари, поликлиника ҳам киради. К.ни бош врач бошқаради, беморлар даволадиган ихтисослашган бўлимга эса шу ихтисослик бўйича малакали врач мудирлик қилади. Бирлашган К.нинг бўлим мудирди поликлиникадаги тегишли бўлимга ҳам раҳбар бўлиши мумкин. Ходимлар сони К.даги ўринлар сонига боғлиқ. К.ларнинг тузилиши ва функцияси, шунингдек, унда ишлайдиган тиббиёт ходимларининг ҳақ-хуқуқлари, мажбурият-

лари ва бошқалар ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тавсия этилган махсус давлат меъёرنормалари, йўриқнома ва кўрсатмаларига амал қилган ҳолда олиб борилади.

Ҳоз. Ўзбекистан ҳудудида қадимда ҳам К.га ўхшаш даволаш масканлари мавжуд бўлган. Амир Темури бошқа мамлакатларнинг машҳур табибларини пойтахт Самарқандга олиб келиб, махсус шифохоналар очган. Мовароуннаҳр ва Хуросонда шифохоналар учун алоҳида бинолар қурилган. Шифохоналар очишга Алишер Навоий ҳам катга аҳамият берган. Туркистоннинг баъзи вилоятларида махсус шифохоналар бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинганидан кейин ўлкада Ғарбга хос тиббий муассасалар вужудга келган. Бунга қадар маҳаллий аҳоли халқ табobati (табиблар, шикастбандлардан) фойдаланган. Тошкентда биринчи даволаш муассасаси 1868 й. ҳарбий гарнизон қошида очилган лазарет бўлиб, у 1869 й. ҳарбий госпиталга айлантирилган. Кейинчалик Самарқандда (1872), Хивада (1872), Бухорода (1891) кичикроқ К.лар ишга туширилган. 1883 й. охирида Тошкентда аёллар ва болалар учун биринчи амбулатория-шифохона очилган. 1903 й. Янги шаҳар К.си қурилган. 1913 й. Эски шаҳар К.си (ҳоз. 1-шаҳар клиник К.си) иш бошлаган. 1916 й. темир йўл ходимлари учун махсус К. қурилган. 1918 й. собиқ кадетлар корпуси биносида К. (ҳоз. 1-ТошТИнинг ўқув базаси), 1926 й. Тошсовет номли физиотерапия К.си; Кўкча даҳасида эпидемиология К.си (ҳоз. 1-Юқумли касалликлар К.си) ишга тушган.

Ҳоз. Ўзбекистон Республикасининг барча шаҳар ва вилоятларида йирик К.лар мавжуд. Тошкентда ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1-клиник касалхонаси, 15-, 17-шаҳар клиник касалхоналари, тез тиббий ёрдам касалхонаси, шунингдек, 1- ва 2- Тош-ТИ (ўқув базаси)га қарашли К.лар фаолият кўрсатади. Ҳоз. мамлакатимизда 1020 га яқин К. бор

(2002).

КАСАЛЬС (Casals) Пабло (1876.29.12, Барселона яқинидаги Вендрель қишлоғи — 1973.22.10, Пуэрто-Рико, Сан-Хуан ш.) — испан созандаси (виолончель), дирижёр, композитор, мусиқа-жамоат арбоби; 20-а. жаҳон мусикаси намояндalarидан. Барселона ва Мадрид консерваторияларида таълим олган. Концерт фаолиятини 1890-й.ларда Барселонада бошлаган. 1899 й.дан Европа ва Америка мамлакатларида, 1901 й.дан жаҳон бўйлаб гастролда бўлган. К. замонавий виолончель ижрочилигида янги давр очди, унинг ижроси сермазмунлиги, ўта ифодавийлиги, юксак техник ва бадий маҳорати, турли мусиқа услубларини чуқур хис этиши б-н ажралиб туради. Барселонада илк симфоник оркестр (1920) ва Ишчилар мусиқа жамиятини (1924), Сан-Хуанда симфоник оркестр (1959) ва консерваторияни (1960), Прад (Франция, 1950) ва Сан-Хуанда (1957) мусиқа фестивалларини ташкил қилган. Бир неча симфоник, хор, камер-чолғу асарлар муаллифи. БМТ учун «Гинчлик мадҳияси»ни яратган (1971). 1957 й.дан К. номидаги халқаро танловлар (Париж ва Будапештда) ўтказилади.

КАСАНАЧИ, уйда ишловчи — иш берувчилар б-н тузилган меҳнат шартномаси асосида ўз меҳнат вазифаларини уйларида бажарувчи ходимлар тоифаси. Касаначиликка оид асосий қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига белгилаб қўйилган. Меҳнатни ташкил этишнинг бу шакли Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 и. 29 авг.да 486-сон б-н давлат рўйхатидан ўтказилган «Ўзбекистон Республикасида уйда ишловчилар меҳнатини ташкил қилиш тартиби тўғрисида низом» воситасида ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади. К. иш берувчининг материаллари ва асбобларидан фойдаланиб, ўз уйида меҳнат қилади, ўз меҳнат қуроллари ва асбоб-

укуналаридан фойдаланган тақдирда уларнинг эскириш харажатлари иш берувчи томонидан компенсация қилиниши (қоплаб берилиши) лозим. Иш берувчи ўз хоҳиши б-н касаначиликни ташкил қилиши, ҳар бир ходим б-н уйда ишлаш бўйича меҳнат шартномасини тузиши, амал қилиб турган шу меҳнат шартномасига ўзгартириш ва қўшимча киритиши мумкин. Юқоридаги низомга кўра, касаначилик бўйича меҳнат шартномалари, асосан, вояга етмаган болалар бўлган аёллар, ногиронлар, пенсионерлар, ногирон ёки бошқа бемор оила аъзоларини парвариш қилаётган шахслар, мавсумий ишларда банд бўлган, (мавсумлар оралигида) тегишли меҳнат мажбуриятларини уйда адо этиш учун зарур уй-жой ва маиший шароитга эга бўлган шахслар б-нгина тузилиши мумкин. К. лар меҳнати, иш вақти ва дам олиш вақти иш берувчи б-н келишиб олинган ҳолда, уларнинг бевосита ўзи томонидан амалдаги меҳнат қонунчилиги талаблари доирасида белгиланади. К. меҳнатига ходим ва иш берувчининг ўзаро келишуви асосида, бажарилган иш миқдори ҳамда сифатига мутаносиб тарзда, энг кам ойлик иш ҳақидан кам бўлмаган ва энг кўп миқдори чекланмаган ҳажмда иш ҳақи тўланади. К.га товар ва б. моддий бойликлар иш жараёнида фойдаланиш учун топширилган тақдирда, иш берувчи улар б-н қонунда белгиланган тартибда ва шаклда тўла моддий жавобгарлик тўғрисида ёзма шартнома тузиш лозим.

К. иш вақти, дам олиш вақти, меҳнат шароити, меҳнат муҳофазаси ва ҳ.к. жиҳатидан бошқа соҳаларда ишловчи ходимлар б-н тенг ҳуқуқлардан фойдаланади ва ўз мажбуриятларига эга бўлади; ҳар йили ҳақ тўланадиган ва иш жойи (лавозими) сақланадиган меҳнат таътилига чиқиши ва б. имтиёзлардан фойдаланиши мумкин.

КАСАНАЧИЛИК

— хунармандларнинг меҳнат шартномалари асосида ёлланиб ўз уйида ишлаши,

яшаш жойида и.ч. ёки хизмат кўрсатиш. К.да махсус ташкилот ва корхоналар б-н келишув, шартнома асосида буюртмалар бажарилади. Жамиятда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, қушимча даромад топиш, иш вақтининг қатъий белгиланмаганлиги, махсус биноларга эҳтиёж бўлмаслиги ва б. К.нинг иктисодий самарадорлигини таъминлайди. Ривожланган мамлакатларда К. кенг қўлланилади. АҚШда К. усулида ишлайдиганлар сони 5млн. кишидан ортик (2000). Японияда ҳатто электротехника, электроника, туризм каби тармоқларда ҳам кенг қўлланилади. К.да меҳнат фаолияти тўла бўлмаган иш куни турига киради.

Оиладан, уй ишидан ажралиб корхона, ташкилотларда ишлаш имконияти булмаганлар ва ёрдамчи даромадга муҳтож шахслар учун К. жуда қулай ҳисобланади. К. ўзига хос ташкил этишни талаб этади. Хом ашё, материалларни етказиб бериш, тайёр-махсулотларни олиб кетиш, ҳисоб-китобнинг белгиланган вақтда олиб борилиши зарур шарт ҳисобланади.

К.нинг, айниқса, қишлоқ жойларида уй-рўзгор ишлари, оилада бола тарбияси б-н банд бўлган ва ёрдамчи даромадга муҳтож аёллар учун ташкил этилиши аҳамиятлидир. Шу б-н бирга бунга ногиронлар ҳам жалб этилиши мумкин. Хунармандчиликни ривожлантириш ва оиладаги ёшларни шогирдликка жалб этишда қўл келади.

Ўзбекистонда меҳнат ресурслари, оила хўжалиги тузилиши, и.ч. воситалари шароитлари К. ривожини таъминлайди. Хунармандчилик, айниқса, игна иши талаб этувчи тикувчилик, каштачилик, мебелсозлик ва б. учун К. қулай. Ўзбекистонда «Маҳалла» жамғармаси, республика Товарлар ишлаб чиқариш ва тадбиркорлар палатаси маҳаллаларда К.ни ривожлантириш дастурларини амалга оширади.

Муҳтор Расулов.

КАСБ — кишининг меҳнат фаолияти, доимий машғулоту тури; муайян иш турини малакали бажаришга имкон берадиган билим, маҳорат, тажрибани талаб этади. К.лар ичида меҳнат фаолиятининг энг тор соҳаси б-н ажралиб турадиган ихтисослар бор (мас, врачлик К.ида хирург, офтальмолог, дерматолог ва б.). К., одатда, шахнинг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади.

КАСБ КАСАЛЛИКЛАРИ - ёмон меҳнат шароитлари ва касбга алоқадор зарарларнинг организмга таъсири натижасида пайдо бўладиган касалликлар. К.к.нинг кечиши унга сабаб бўлган зарарли омилларнинг ўзига хослиги, кучи, давомийлиги ва уларнинг биргаликдаги таъсирига боғлиқ. К.к. и. ч.нинг зарарли омилларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. К.к.нинг физик (касбга алоқадор карлик, вибрация касаллиги, нур касаллиги, кессон касаллиги, баландлик касаллиги ва б.), биологик (инфекцион ва паразитар касалликлар: бруцеллёз, куй-дирги) ва кимёвий омиллар таъсирида (к. Захарланиш), баъзи чанглр узоқ вақт нафасга олинганда (пневмокозиоз, бронхит ва б.), шунингдек, жисмоний зўриққанда ёки шикастланганда (неврит, бурсит) вужудга келадиган турлари фарқ қилинади. К.к.нинг келиб чиқишига организмнинг ўта толиқиши ва касалликка қарши кураша олиш фаолиятининг пасайиши ҳам сабаб бўлади.

Ўзбекистонда К.к. рўйхати ва тегишли тавсияномалар ЎЗР Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади. И. ч. технологиясининг такомиллаштирилиши, и.ч. жараёнларини комплекс механизациялаш ва автоматлаштиришнинг кенг жорий этилиши, меҳнат ва дам олишнинг меъёрида ташкил қилиниши, зарарли корхоналарда қисқартирилган иш куни белгиланиши туфайли К.к. камайиб бормоқда. К.к.ни олдини олиш, даволаш, меҳнат муҳофазасини ташкил қилиш ишлари б-н Ўзбекистон Санитария, гигиена ва касб касалликлари и.т. институти

шуғулланади.

КАСБГА АЛОҚАДОР ЗАРАРЛАР, ишлаб чиқариш зарарлари — одамнинг саломатлиги ва меҳнат қобилиятига бевосита ва билвосита салбий таъсир кўрсатадиган меҳнат жараёни ва и. ч. омиллари. К.а.з. маълум шароитларда касб касалликларини пайдо қилиши ва умумий касалликларни зўрайтириб юбориши мумкин. К.а.з. янги технологиянинг, баъзан токсик ва организмнинг сезувчанлигини ўзгартирадиган аллергик хоссага эга моддаларнинг қўлланилиши, шунингдек, хом ашёларнинг янги турини санитария-гигиеник жиҳатдан яхши билмаслик ҳамда техник воситаларнинг маълум даражада такомиллашмаганлиги ёки технологик режимнинг ва санитария-технология нормативларининг бузилиши натижаси бўлиши мумкин.

И.ч. технологияси ва жиҳозларининг номукамаллигига боғлиқ К.а.з. га чанг, шовкин, вибрация, т-ранинг юқори ёки пастлиги, ёруғликнинг етишмаслиги, ҳаво нисбий намлигининг юқорилиги, атмосфера босимининг юқори ёки пастлиги, захарли ва радиоактив моддалар, қ.х.да ишлатиладиган пестицидлар, пластмассалар и.ч.да қўлланиладиган реакторлар, мономерлар, ионлаштирувчи ва ультрабинафша нурлар, электромагнит тўлқини, микроорганизмлар ва б. киради. К.а.з. меҳнат жараёнига, унинг ташкил қилинишига, меҳнатнинг оғирлиги ва давомлигига, бирор аъзонинг ёки система-сининг ҳаддан ортиқ толиқишига, транспорт ҳаракати ва конвейерда ҳадеб бир хилдаги ишни бажариш туфайли кўз ва кулоққа зўр келишига, ўтириб ёки туриб ишлайдиган одамларнинг узоқ вақт давомида бир хил вазиятда туришига боғлиқ бўлиши мумкин.

К.а.з. меҳнат қобилиятининг пасайишига, ўткир ва сурункали захарланишниит авж олишига, умумий касалликларнинг кўпайишига, узоқ муддат ўтгандан кейин пайдо бўладиган ёмон асоратларга сабаб бўлиши мумкин.

К.а.з. организмга тери, оғиз, меъда-ичак йўллари, шиллик қаватлар, эшитиш аъзолари, нафас орқали, шунингдек, нур холида таъсир этиши мумкин. Автоматизация ва механизация соҳасида эришилган илмий техника ютуқларининг ҳаётга татбиқ қилиниши и. ч.да К.а.з.ни бартаграф этиш ёки хавфсиз даражада камайтириш имконини беради.

КАСБИ НАМОЗГОҲИ - Қашқадарё вилояти (қад. Касби қишлоғи)даги меъморий ёдгорлик (16—17-а.лар). Аҳоли сайил ва диний байрам вақтида йиғиладиган майдондаги намозгоҳ. масжид. Баланд пештоқли намозгоҳ (31x9,5 м) тарҳи тўғри тўртбурчакли, бош тарзи шарққа (майдонга) қараган. Ўзаро равоқ орқали бир-бири б-н боғланган хоналар (4,4x4,4 м) асоси бир хил бўлиб, 5 гумбазли, ўртада марказий хонақоҳ (5,8x5,8 м). Ундаги меҳроб 5 қиррали, чуқур равоқли қилиб ишланган, меҳроб ташқарига бўртиб чиққан. Марказий хона равоқларга, атрофдаги хоналар эса қалқонсимон қаносларга таянган. Қашқадарё маҳаллий халқ меъморлиги анъаналарини ўзида мужассамлантирган К. н. ҳажмдор шакли, тузилиши, ўзига хос безаклари б-н ажралиб туради.

КАСБИ ТУМАНИ - Қашқадарё вилоятидаги туман. 1970 й. 16 окт.да ташкил этилган. К.т. вилоятнинг ғарбида жойлашган. Қарши, Косон, Нишон, Муборак, Баҳористон, Усмон Юсупов туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,65 минг км². Аҳолиси 127,6 минг киши (2000). К.т.да 10 кишлоқ фуқаролари йиғини (Денов, Комилон, Муғлон, Тошқўрғон, Човқай, Чўлқувар, Юксалиш, Янгиҳаёт, Қамаш, Катағон) бор. Маркази — Муғлон қишлоғи.

Т а б и а т и . К.т. Қарши чўлида жойлашган. Худудида Майманоқ тоғ тизмаси бор. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, қуруқ ва узок. Баҳор ва кузда ёғин кам. Қишда қор оз ёғади, қаттиқ

совуқ бўлмайди. Январнинг ўртача т-раси 0° дан Гача, июлники 28,2°—31,6°. Йил давомида ёғингарчилик кунлари 58—60 кундан ошмайди. Т-ранинг юқорилиги туфайли буғланиш миқдори йилига ёғингарчиликка нисбатан ўн баробар кўп. Йилига ўртача 270 мм, айрим йиллари 310—320 мм, қурғоқчилик йиллари 100 мм ёғин тушади. К.т.нинг Косон тумани б-н чегарасидан Қашқадарё оқиб ўтади. Тупроғи, асосан, бўз тупроқ. Баъзи жойларда шўрланган. Яйловларда шувоқ, исирик, янтоқ, жингак, қаррак, туяқорин, қамиш, юлғун ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қуён, тулки, бўри, чиябўри, юмронқозиқ, турли хил илонлар, тошбақа, калтакесаклар, қушлардан ёввойи ўрдак бор.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар (86,1%); шунингдек, тожик, туркман, қирғиз, корейс, татар, озарбайжон, арман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 196 киши тўғри келади (2000).

Хўжалиги. Туман иктисодиётида саноат ва қ.х. асосий ўринни эгаллайди. К.т.да пахта тозалаш з-ди, нон к-ти, нон цехи, 2 автокорхона, сутни қайта ишлаш корхонаси, маҳаллий саноат корхонаси, босмахона мавжуд. 170 дан зиёд хусусий савдо и.ч. фирмалари, кичик корхоналар, 500 га яқин маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси бор. Қ.х.да фойдаланиладиган жами ер 50 минг га, шундан суғориладиган ер май-дони 45,5 минг га. Экин майдони 43 минг га ни ташкил этади. Шундан 22 минг га ерга пахта, 16,6 минг га ерга дон экинлари, қолган ерларга сабзавот, полиз, картошка, ем-хашак экинлари экилади. 2 минг га дан зиёд ер боғ, тутзор ва тоқзорлардан иборат, 4 минг га дан ортиқ ер яйлов. К.т.да ширкат ва бир жамоа хўжаликлари, кишлоқ акциядорлик жамоаси, 2 қ. х. пайчилик жамияти, паррандачилик хўжалиги фаолият кўрсатади. Бир хўжалик чорвачиликка, бир хўжалик боғдорчиликка ихтисослаштирилган. Туман худудида Ўзбекистон пахтачилик и.т. институтининг Қашқадарё филиали жойлашган,

тажриба синовлари Алишер Навоий номидаги ширкат ҳўжалигида олиб бориллади. Чорвачиликда қорамолчилик асосий ўринни эгаллайди. К.т.да 49,3 минг бош қррамо, 76,6 минг қўй-эчки, 148,9 минг парранда, 933 от боқилади (1998). Пиллачиликни ривожлантиришга ҳам қўп аҳамият берилмоқда.

53 умумий таълим мактаби, интернат-лицейи, гимназия, 3 касб-ҳунар мактаби, спорт, мусика мактаблари, иктисодий таълим маркази, маданият ва истироҳат боғи, 28 кутубхона, 10 маданият уйи, 9 клуб, стадион, теннис корти, 21 спорт зали, 24 футбол ва 19 баскетбол майдонлари бор. 50 ўринли ногиронларни реабилитация қилиш маркази, 325 ўринли 2 касалхона, 200 ўринли кундузги стационар, 12 кишлок врачлик пункти, 11 кишлок врачлик амбулаторияси, 26 фельдшер-акушерлик пункти, 3 поликлиника, 9 дорихона мавжуд. 1100 га яқин олий ва ўрта махсус маълумотли тиббиёт ходими ишламоқда. 1971 й.дан «Садоқат» туман газ. чиқади (адади 900).

КАСБИТЕПА, Касба, Касби -қад. Насаф вилоятига мансуб шаҳар харобаси (мил. 1—2—13-а.боши). Қаршидан 35 км жан.-ғарбда жойлашган. К.нинг энг қуйи археологик маданий қатламлари милоннинг бошларига оид. Ҳудуди тахм. 2 га бўлган. 589 й. сосонийлар саркардаси Баҳром Чўбин туркий қавмлар устидан зафар қозониб К. қалъасини эгаллаган. Сосонийларнинг Сугд б-н чегарадош ерида қурилган Казбион қалъаси арман манбаларида (5-а.) қайд этилган. М.Е.Агассоннинг фикрича, бу қалъа К. арки ўрнида жойлашган. Аркнинг бал. 18 м, майд. 180х120 м ни ташкил қилган. Унинг атрофи девор б-н ўралган. Жан.-шарқ томон чўзилган рабоднинг уз. 1 км.

Илк ўрта аср қалъаси ва кишлоғи ўрнида 10—12-а.ларда К. шаҳри ривожланган. 10-а.да К. шаҳри манбаларга қўра, ҳатто Насафдан ҳам улкан бўлган. Шаҳарнинг жоме масжиди, бозорлари бўлиб, хунармандчилик, шаҳар атрофида

деҳқончилик тараққий этган. К. Бухоро-Насаф-Термиз қарвон йўлида жойлашганлиги туфайли йирик савдо марказига айланган. Мўғуллар истилоси (13-а. боши) натижасида вайрон бўлган. 17-а. да К.да қад. «сайидлар» хонадони яшган. К. ўрнида кейинчалик К. кишлоғи вужудга келган. К.да Султон Мир Ҳайдар номи б-н машҳур мақбараларнинг қатта мажмуаси (11—12-а.лар) сақланган.

Ад.: Л унина СБ., Города Южного Согда в VIII—XII вв., Т., 1984; Камалиддинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

КАСБ-ҲУНАР КОЛЛЕЖИ - ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юрти. Ўзбекистон Республикасида 1997 й. 29 авг.да қабул қилинган «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, умумий таълим мактаблари (9-синф)ни тугатган ўқувчилар қабул қилинади. Таълим муддати 3 й. К.-х. к. ўрта махсус, касб-ҳунар таълими беради; ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, билим ва қўникмаларини чуқур ривожлантириш, танлаб олинган касб-ҳунар бўйича бир мутахассислик ва 2—3 ишчи-касб малака қўникмаларини эгаллаш имконини яратади. К.-х. к.ларида таълим олиш ўқувчиларга ўз билимларини чуқурлаштириш ва танлаган ихтисосликларига эга бўлишни таъминлайди. К.-х. к.ларида ўқув дастурлари олдинги ўқув босқичи — умумтаълим мактаблари ва кейинги поғонада турган олий ўқув юрларининг ўқув дастурлари б-н ўзаро мутаносибликда бўлиб, таълимнинг узлуксизлик ва изчиллик принципига амал қилади. К.-х. к.лари замонавий асбоб-ускуналар, ўқув-услубий қурооллар, қўргазмалар воситалар, ахборот технологиялари ва компьютерлар б-н жиҳозланади. К.-х. к.ларида ишчи кадрлар эмас, балки кенг ихтисосликдаги кичик мутахассислар тайёрланади ва уларни тайёрлашда ҳар бир ҳудуднинг

ўзига хос географик ва демографик шарт-шароитлари ва мутахассисларга бўлган маҳаллий эҳтиёжлари ҳисобга олинади. Ўқувчиларга бериладиган и.ч. таълими ўқув муассасасининг замонавий жиҳозланган устахоналарида ва корхоналарида и.ч. амалиёти б-н узвий боғлиқ ҳолда олиб борилади. Шу б-н бир қаторда умумий билимлар асосларини бериш, ёшларнинг дунёқарашини кенгайтириш, уларни ҳар томонлама ривожлантириш ва замон талабларига жавоб берувчи мутахассис бўлиб етишиши учун берилётган таълим миллий кадриятларга ҳурмат, мустақил давлатимизга содиқлик ва ифтихор туйғулари руҳидаги тарбия б-н муштаракликда амалга оширилади. К.-х. к.ларининг битирувчиларига давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар берилди. Будипломлартаълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгалланган касб-хунар бўйича меҳнат фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқини беради. 2001/2002 ўқув йили бошида Ўзбекистондаги 303 К.-х. к.да 217 мингга яқин ўқувчи ўқиди.

КАСБ-ҲУНАР ЛЕКСИКАСИ - (профессионализмлар) муайян касб ёки хунар эгалари нутқида хос сўз ва тушунчалар мажмуи. Бошқа тилдан сўз олиш, шевага хос сўзлар, умумхалқ тилига хос маъноси ўзгартирилган сўзлар К.-х. л.нинг шаклланиши учун асосий манба ҳисобланади. Бир буюм, нарсани турли касб кишилари томонидан хилма-хил (мас, «қозон» — қандолатчиларда «потила» ва б.) номланиши ҳам К.-х. л.ни юзага келтириши мумкин. Касб-хунарнинг ривожланган тармоғи (мас, пахтачилик, тиббиёт, техника ва б.) лексикаси бой бўлиб, шу соҳаларга оид алоҳида адабиётлар ҳам нашр этилган. Фан-техникага оид терминларнинг, умуман, тил луғат таркибининг бойишида ва халқнинг моддий маданият тарихини ўрганишда улар муҳим манба ҳисобланади. К.-х. л. бадиий адабиётда муайян персонаж хусусияти, табиатини чуқурроқ ёритишда бади-

ий тасвир воситаси бўлиб хизмат қилади.

КАСИК (испанча *casique*) — 1) Мексика, Вест-Индия ва Марказий Америкадаги индейслар йўлбошчиси (дохийси). К. лавозими, одатда, маълум уруғ, оилада меросий бўлган. К.лар ва уларнинг авлодидан ацтеклар, майя ва б. халқларнинг зодагон табакалари шаклланган. К.ларнинг бир қисми испан муштамлакачилари томонига ўтган ва катта ер эгалари, амалдорларга айланган; 2) Лотин Америкаси ва Испаниянинг маълум вилоятларида ҳарбийлардан чиқиб ҳокимиятни эгаллаб олган обрўли сиёсатдонларнинг аталиши. К.лар ёрдамида марказий ҳокимият ўз ҳукмронлигини жойларда олиб борган бошқариш тартиби касикизм деб ном олган.

КАСКАД (франц. *cascade*) — 1) бир неча поғонага урилиб тушадиган табиий ёки сунъий шалола. Сунъий К. истироҳат боғларида ҳар хил сатҳдаги сув ҳавзалари ва поғонама-поғона супачалар тарзида қурилади (яна қ. Шаршара); 2) циркда қизиқчиларнинг акробатик тарзда биринкетин «йиқилиш» усуллари; 3) опереттада кўшиқ жўрлигида ижро этиладиган жўшқин ракс; 4) гидроэлектр станциялари каскади — битта дарё оқими бўйича ёки бир сув ҳавзасига биринкетин, босқичма-босқич қуриладиган ва сув хўжалиги мароми ҳаммаси учун умумий ҳисобланадиган гидроэлектр ст-я (ГЭС) лар мажмуи (қ. ГЭС каскади); 5) электр машиналари каскади — бир-бири б-н механик ва электрик тарзда ёки фақат электрик жиҳатдан боғланган икки ёки бундан кўп электр машиналардан иборат қурилма. Ўзгармас қувватли ва ўзгармас моментли бўлиши мумкин. Биринчисидан кўшимча машиналардан бири асосий машина (двигатель) ўқига механик тарзда бириктирилади. Иккинчисидан механик бириктирув бўлмайди, балки кўшимча машиналардан бири ўрнига иккита электр машина уланади. К. электр двигателларнинг айланиш частотасини

равон ва тежамли ростлаб туришга имкон беради; 6) трансформаторлар каскади — кетма-кет уланган икки ёки ундан кўп электр трансформаторлар мажмуи. Юқори кучланишли ўзгарувчан токни ўзгартириш ёки ундан фойдаланиш учун мўлжалланади. Бундай К.да трансформаторларни поғонали уйғотиш усули қўлланилади. Бунда ҳар қайси навбатдаги трансформатор ўзидан олдинги трансформаторнинг кучайтирувчи чулғамидан уйғотилади. Кучланиши 1,5—2 МВ гача бўлган К.да 4 тадан 8 тагача трансформатор бўлиши мумкин; 7) кучайтириш каскади — таркибда кучайтириш элементи, нагрузка занжири, олдинги ёки кетинги К. б-н боғланиш занжири бўлган радиотехника қурилмаси. Кучайтириш элементи сифатида яримўтказгичли (транзистор, туннелли диод) ва электрвакуумли электрон асбоблар (қабул қилиш-кучайтириш лампалари, клистрон) қўлланилади. Бундай К. киришига берилган сигнал унинг чиқишида (нагрузка занжирида) кучайиб боради. Кириш кучланиши (ток, қувват)нинг чиқиш кучланишига нисбатан К.нинг кучланиш (ток, қувват) бўйича кучайтириш коэффициенти деб аталади.

КАСКАД ТОҒЛАРИ — Шим. Америка Кордильера тоғлари системасидаги тоғ тизмаси, АҚШ ва Канадада. Уз. 1000 км га яқин. Энг баланд жойи 4392 м (Рейнир вулкани). Тизма ён бағирларини кесиб тушган Колумбия, Фрейзер, Клатмат ва б. дарёларда зинапоясимон шаршара (каскад)ларнинг кўплигидан К.т.га шундай ном берилган. К.т.нинг замини мезозой кристалли жинсларидан тuzилган, уларнинг устини вулкан жинслари қоплаган. Рангли металл ва олтин конлари топилган. Вулкан конусларининг ён бағирларида иссиқ булоқ кўп. Сернам ғарбий ён бағрида игна баргли қалин ўрмонлар, шарқий, қуруқ ён бағрида 2800—3000 м дан юқорида субальп ва альп ўтлоқлари, чўққиларида қор ва музликлар бор. Миллий парклар (Крейтер-

Лейк, Маунт Рейнир, Лассен-Волканик) бор.

КАСКАЙ ҚАБИЛАЛАРИ, каскейликлар, касқлар, кашқлар, кашкейликлар — Хетт подшолигидан шим. ва шим.-шарқдаги Понт тоғлари (Кичик Осиё)да қадимдан яшовчи қабилалар бирлашмаси. К.к.нинг қўшни туманларга босқинлари хеттларни доимий кураш (мил. ав. 17-а.дан мил. ав. 13-а.гача) олиб боришга мажбур қилган. К.к. чорвачилик ва тўқимачилик б-н шуғулланган. К.к.да мил. ав. 14-а. гача «харбий демократия» сақланган. К.к. мил.ав. 8—7-а.ларда манбаларда охириги марта эслаб ўтилган.

КАСПАРОВ Гарри Кимович (1963.13.4, Боку) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1980), хизмат кўрсатган спорт устаси (1985), жаҳоннинг 13-чемпиони (1985—2000), жаҳон шахмат олимпиадаси чемпиони (1980, 1982, 1986, 1988, 1992, 1994, 1996). шахмат «Оскар» совриндори (1982, 1983, 1985—1988, 1995, 1996, 1999), жаҳон кубоги эгаси (1989).

КАСПИЙ ДЕНГИЗИ (қадимда Кавказнинг шаркида яшаган каспий қабиласи номидан; қад. ва ўрта асрларда денгиз соҳилида мавжуд бўлган вилоятлар, элатлар, давлатлар номи б-н Гўргон, Хурросон, Хоразм, Оқ денгиз, Хвали, Хазар денгизи номи б-н аталган; озарбайжонлар ҳоз. ҳам Хазар денгизи деб атайдилар) — Ер шаридаги энг катта берк сув ҳавзаси, кўпинча дунёдаги энг катта кўл деб ҳам ҳисоблайдилар. РФ, Қозоғистон, Туркменистон, Эрон, Озарбайжон ҳудудларида жойлашган. Қуйидаги хусусиятларига кўра денгиз деб аталади: катталиги жиҳатидан Қора, Оқ ва Болтик, денгизларидан кам фарқ қилади, суви ҳам денгиз суви сингари шўр, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг бир қисми денгизларда яшайдиган ҳайвон ва ўсимликлар жумласидан. Бундан ташқари, К.д. бир вақтлар ҳоз. Кума-Ма-

нич ботиғи ўрнидан ўтган бўғоз орқали Азов ва Қора денгизлар б-н туташиб турган. Денгиз ҳақида дастлабки маълумот Геродотнинг «Тарих» асаридан учрайди. К.д. сатҳи Дунё океани сатҳидан қарийб 28 м паст (1986).

К.д. шим.дан жанубга 1200 км га чўзилган, ўртача кенлиги 320 км. Қирғоғининг уз. 7 минг км га яқин. Майд. 376 минг км² (1929 й.гача, денгиз суви пасайгунга қадар 422 минг км² эди).

Денгиз қирғоғи анча текис, эгри-бугри жойлар кам. Йирик қўлтиқлари: Қорабўғозгўл, Красноводск, Қозок, Манғишлок ва б. К.д.да умумий майдони қарийб 350 км² бўлган 50 га яқин орол бор (энг йириқлари Тюлений, Чечен, Артём, Жилой, Булла, Огурчинский ва Кулалли). Рельеф тузилиши жиҳатидан К.д. 3 қисмга — шим., ўрта ва жан. қисмларга бўлинади. Шим. қисми жан.да Чечен ороли — Манғишлок я.о. чизиги б-н чегараланган бўлиб, чуқ. 10 м га қадар, энг саёз (4—6 м) қисмидир. Ўрта қисми анча чуқур, ўртача чуқ. 200 м, энг чуқур жойи эса 790 м. Бу қисми жан. қисмидан Туркманбоши ш. томон денгизни кесиб ўтган сув ости тоғ тизмаси орқали ажралиб туради. Жан. қисми энг чуқур (ўртача чуқ. 325 м). К.д.нинг энг чуқур жойи (1025 м) ҳам шу қисмда. Майдони жиҳатидан учала қисми деярли бир-бирига тенг, лекин сув ҳажми жиҳатидан улар ҳар хил: шим. қисмига умумий сув ҳажмининг 1/100 қисмидан камроқ, ўрта қисмига 1/3, жан. қисмига эса 2/3 га яқин бўлаги тўғри келади.

К.д.га Волга, Урал, Кура, Терек, Эмба, Самур, Сулак, Эрондан оқиб келадиган Сафедруд каби йирик дарёлар ва кўпгина кичик дарё ва сойлар қуйилади. Шим., шим-ғарбий ва шарқий сохилларнинг ёзи жуда иссиқ ва қуруқ, киши эса совук. Жан.-ғарбий ва жан. сохилларида иқлим юмшоқ ва нам. К.д.нинг ҳар 1 л сувида ўртача 12,7 г туз бор. Сув т-раси ёзда ҳамма жойида бир хил (24—26°), қишда эса шим. қисмида 0° ва ундан пастроқ, ўрта ва жан. қисмларида 2° дан 13° гача.

Шим. қисми қишда 2—3 ой музлаб ётади (музнинг қалинлиги 2 м га етади), ўрта ва жан. қисми эса музламайди. К.д.да, асосан, Волга дарёси қуяётган сув мас-саси б-н доимо эсадиган шамол таъсири натижасида келиб чиқадиган ва денгизнинг қирғоғи ёқалаб соат стрелкаси йўналишига тескари ҳаракат қиладиган доимий айланма оқим мавжуд. Кўпинча, кучли тўлқинлар (10—11 м) бўлади. К.д.нинг сув сатҳи йиллар ва асрлар давомида ўзгариб туради. Ўтмиш маълумотларининг кўрсатишича, бундан 4—6 минг йил илгари, мич. бошларида ва 18-а. ўрталари — 19-а. бошларида денгиз сатҳи жуда баланд, 7—11-а.лар ва 13-а. бошларида эса, аксинча, жуда паст бўлган. Сув сатҳининг сўнгги кескин пасайиши 1929—56 й.лар орасида кузатишган. Шу давр ичида сув сатҳи 2,5 м дан ортиқроққа пасайди, натижада саёз шим. қисмида денгиз 20—30 км чекинди, кўпчилик қўлтиқлар қуриб қолди, денгизнинг майдони эса (Қорабўғозкўлни ҳисобга олмаганда) 422 минг км² дан (1930) 371 минг км² га (1969) камайди. Сув сатҳининг бу қадар пасайиб кетишига асосий сабаб К.д.га қуйиладиган сувларнинг қарийб 80%ни берувчи Волга сувининг кейинги 40 йил давомида камайиб кетганлигидир. Чунки, бу давр ичида Волга хавзасида иқлим қуруқ келди, ёгин кам ёғди, буғланиш эса, аксинча, ортиқ бўлди. Бундан ташқари, Волга дарёсида бир қанча сув омборлари барпо этилди, сугориш ва саноат эҳтиёжлари учун олинган маълумотларга кўра, 1966—76 йилларда К.д.га ўрта ҳисобда ҳар йили 180 мм (ёки 66,8 км³) ёгин тушиди, 720 мм (266,4 км³) дарё суви ва 14 мм (5 км³) ер ости суви қуйилади: айни вақтда денгиздан йилига 966 мм (357,3 км³) сув буғланади, 11 мм (4 км³) сув суғоришга сарфланади. Сув балансининг қирим қисми (338,2 км³) га нисбатан чиқим қисми (362,3 км³) нинг ортиқ бўлиши денгиз сув сатҳининг ўртача ҳар йили қарийб 7 см га камайишига сабаб бўлган.

К.д.нинг сув сатҳи йил давомида ҳам ўзгариб туради: март ойидан кўтарила бошлайди, июль ойида энг баланд бўлади, авгдан то фев.га қадар эса пасая боради. 1978 й.дан К.д. сув сатҳининг кўтарилиши кузатилмоқда (1986 й.да денгиз хавзаси майд. 376 минг км²ни ташкил этди).

К.д.да 500 турдан ортиқ сув ўсимликлари, 854 тур балиқ ва сув ҳайвонлари бор. Балиқ, шим. қисмида тюлень овланади. К.д. остида жуда катта нефть ва газ захиралари борлиги аниқланган Денгиз остидан нефть қазиб олинадиган биринчи кон 1925 й.да ишлай бошлаган. Ҳозир К.д.да кўплаб йирик нефть конлари ишлаб турибди.

К.д.нинг Корабўғозгўл қўлтиғидан натрий сульфат, мирабилит ва эпсомит олинади. Шарқий соҳилларида чу-чук сувга бўлган эҳтиёж жуда катта. Шу сабабдан, Туркманбоши ва Оқтов ш.ларида денгиз сувини чучуқлаштирадиган йирик қурилмалар барпо қилинган.

К.д.нинг транспорт аҳамияти ҳам катта. Унда нефть, ёғоч, дон, пахта, гуруч, минерал ўғитлар ташилади. Йўловчилар ташувчи кемалар қатнайди. Энг йирик портлари: Астрахон, Махачқала (РФ), Туркманбоши (Туркменистон), Энзели (Эрон). Боку б-н Туркманбоши ш.лари оралиғида денгиз т.й. паромлари қатнаб турибди.

Шўро давлати инкирозга учрагач, худуди К.д.га туташ давлатлар денгизнинг ўзига тегишли деб ҳисоблаган қисмида унинг бойликларини (балиқ ва б. ҳайвонларни овлаш, нефть, туз ва х.к.) ўзича тасарруф қилиб келмоқда. Ҳозиргача К.д. бойликларини ўзлаштириш, ўзига тегишли акваториялар чегараларини белгилаб олиш ҳақида денгизга ёндош давлатлар ўртасида ягона келишув имзоланмади.

КАСПИЙ ҲАРБИЙ ФЛОТИЛИ-ЯСИ— Каспий денгизидаги ҳарбий қўшилма. 1722 й.да Астрахонда тузилган. 1867 й.дан асосий базаси Бокуга

кўчирилган. 1918—19 й.ларда Астрахон-К.х.ф., 1919—20 й.ларда Волга-К.х.ф. деб юритилган. 1920 й. июлда унинг негизида Каспий Денгиз Кучлари ташкил этилган, 1931 й.дан яна К.х.ф. номи берилган. К.х.ф. 2-жаҳон уруши давридаги Сталинград жанги ва Кавказ учун олиб борилган жангларда Каспий денгизи орқали алоқани таъминлашда ва муҳим юкларни ташишда хизмат кўрсатган.

КАСПИЙБЎЙИ ПАСТТЕКИС-ЛИГИ— Шарқий Европа пасттекислигининг жан.-шарқи (РФ) ва Ғарбий Қозоғистонда жойлашган. Каспий денгизидан шим.да Ялпи Сирт, ғарбда Волгабўйи ва Ергени қирлари, шарқда Уралолди ва Устюрт платолари б-н чегараланади. Майдони қарийб 200 минг км². Ясси текислик, унинг жан. қисми океан сатҳидан паст, шим. қисмида бал. 159 м гача. Пасттекисликда айрим қирлар кўтарилиб туради. Тўртламчи даврда бир неча марта денгиз босган ва шим.да гилли, кумокли, жан.да кумли ётқиқлар қолдирган. Чуқурчалар, қўлтиқчалар, кум тиллари, сойликлар, жан. да шамол хосил қилган рельеф шакллари, Каспий денгизи соҳили бўйлаб бэр дўнглари учрайди. Иқлими қуруқ, континентал. Январнинг ўртача т-раси шимолда —14°, соҳилда —8°, июлники шим.да 22°, соҳилда 23°. Йилига жан.-шарқига 200—250 мм, шим.-ғар-бига 350 мм ёғин тушади, потенциал буғланиш 1000 мм га яқин. Тез-тез гармсел эсиб туради. Урал, Волга, Терек, Кума, Катта Узен, Кичик Узен, Уил, Сағиз дарёлари оқади. Шўр қўллар (Босқунчоқ, Эльтон ва б.) кўп. Тупроғи оч кўнғир, шўртоб, шўрхок тупроқ. Шим. да шувоқ-бошоқли ўсимликлар, жан.да шувоқ ўсади. Волга-Ахтуба қайирида полизчилик, боғдорчилик, сабзавотчилик ривожланган. Нефть (Эмба нефть р-ни), қўлларда ош тузи бор. Астрахон кўриқхонаси жойлашган.

КАСПИЙЛАР — Шарқий Озарбайжоннинг чўл минтақаларида яшаган ибе-

рий-кавказ гуруҳига мансуб қабилалар. Дастлаб Геродот (мил. ав. 5-а.) томонидан қайд этилган. К.нинг асосий машғулоти — кўчманчи чорвачилик. Кейинчалик (мил. ав. 1-а.гача). К. мидияликлар, албанлар ва б. қабилалар б-н аралашиб кетганлар. Кад. Озарбайжоннинг вилоятларидан бири — Каспиана, шунингдек, Каспий денгизи ўз номларини К.дан олган.

КАСР — арифметикада бирнинг бутун сонда ифодаланган улушларидан тузилган сон. Одатда, икки бутун соннинг кўринишида ифодаланиб, t — бутун сон, p — натурал сон, бунда p К. махражи бўлиб, бир сони нечта қисмга бўлинганини, t эса К. сурати дейилиб, К.да шундай улушлардан қанча борлигини кўрсатади. Агар $mg=nr$ бўлса, — ва r тенг. К.лар дейилади. Демак, К.ларнинг сурат ва махражини бир хил сонга кўпайтириш ёки бўлиш (қискартириш) К. кийматини ўзгартирмайди. Мас, i ва $9\ 21$ ражи 10 нинг даражаларидан (мас, $10, 100, 1000$ ва б.) иборат К. ўнли К. дейилади. Уни ёзишда чапдан ўнгга қараб олдин бутун сонлар, сўнгра вергулдан кейин К. таркибига кирган ўндан бир, юздан бир ва б. улушлар ёзилади. Нотўғри К. бутун сон б-н тўғри К. йиғиндиси кўринишида ифодаланиши мумкин. Мас, $-g- = 2 -g$. Бундай К. аралаш К. дейилади. Барча К.лар тўпламининг муҳим хоссаларидан бири унинг z и $ч$ л и г и , яъни ихтиёрий иккита турли К.лар орасига учинчи К. жойлаштириш мумкин (бутун сонлар тўплами бундай хоссага эга эмас). Ихтиёрий икки К. TM ва pq бир хил махражли кўринишида ёзилиши мумкин ва бундай махраж улар учун u м u м и й махраж дейилади. Уҳолда $\wedge$ - ва $\wedge$ К.лар йиғиндиси ва айримаси

$t' p \quad t'+p' \langle g+4 = g$, тенглик б-н аникланади. Кўпайтма ва бўлинма эса $t P \quad t-p \quad t.P \quad gn-q \quad pq-p-p$ ва $p-q' p$ тенгликлар б-н чексиз ўнли К.да бир неча рақамлар гуруҳи тартиби сақланган ҳолда кетма-кет такрорланиб келса, у даврий К. дейилади. Мас, $2,13(047) =$

$2,13047047047\dots$. Даврий ўнли К.ларни оддий К.га айлантириш усуллари мавжуд. Даврий бўлмаган чексиз ўнли К. ҳеч қандай оддий К. га тенг эмас. Бундай сонлар иррационал сонлар дейилади. Мас, $te, e, \wedge^2, 1p2$ каби сонларнинг иррационал эканлиги исботланган.

Назарий масалаларда узлуксиз (занжирли) К.тушунчаси қўл келади. Узлуксиз К. $a, +$ кўринишда бўлиб, a_j лар бутун сонлардир.

К. кадим замонларда К.ларни ўлчаш натижасида вужудга келган. Мисрда мил. ав. 2000 й.ларда К. амалларига доир маълумотларни Ахмас деган хаттот қолдирган. К. чизиғи 16-адан бошлаб қўлланила бошлади.

КАСР-ЧИЗИҚЛИ ФУНКЦИЯ

$-ax+b$ киритилади. Умумий махражга келтирилган u ва $j-$ (KeN) К.лар учун тартиб муносабати суратларини таққослаш орқали киритилади: $t < p$ бўлса, $\wedge g < \Pi-$ дейилади. $t \wedge O$ да К.лар тенг. $t/p < p$ бўлганда $\wedge$ тўғри, акс ҳолда нотўғри К. дейилади. Махраж касрга тескари К. дейилади.

Касрлар устидаги амаллар ҳам бутун сонлар учун аниқланган амалларнинг аксарият қонунларига бўйсунди: ўрин алмаштириш, гуруҳлаш, тақсимот, тартиб қонунлари К.лар учун ҳам ўринли.

p Алгебрада q кўринишидаги ифода К. дейилади, бунда P ва Q алгебраик ифодалар.

Амалларнинг бажарилиши қулайлиги учун деярли барча ҳисобларда (калькулятор, техник ҳисоблар, физик, иктисодий масалаларда) ўнли К.лар ишлатилади. Ўнли К. акак $g \dots$, $ака0, bxb2 \dots bc$ кўринишда ёзилиб, $o, -, \wedge$ - лар рақамлар ($0, 1, \dots 9$) бўлиб, ак $\dots \wedge$ бутун қисми $bv..$ bc эса К. қисми дейилади. Бутун қисми $1, 2, \dots 9$ рақамлардан бирига тенг ўнли К. стандарт кўринишидаги К. дейилади. Математикада чексиз ўнли К.ларнинг аҳамияти қатта. Мас, $l=3,141592654 \dots$ ва $e= 27182818 \dots$ сонлар чексиз ўнли К. чизикли функция нисбатини тасвир-

ловчи функция. Агар детерминант $d = 77 = 0$ бўлса, К.-ч. ф. ўзгармас миқдор бўлади, агар $D \neq 0$, $c = 0$ бўлса, у ҳолда К.-ч. ф. бутун чизикли $y = cx + 1$ функция бўлади; $D \neq 0$, $c \neq 0$ бўлса, К.-ч.ф. графиги асимптоталари координата ўқларига параллел бўлган тенг томонли гиперболани ифодалайди. Агар a, b, c, d — комплекс сонлар, x — комплекс ўзгарувчи бўлса, у ҳолда К.-ч. ф. кенгайтирилган комплекс текисликни ўзини-ўзига конформ ва ўзаро бир қийматли акслантиради. Кенгайтирилган комплекс текисликдаги айланалар К.-ч. ф. ёрдамида акслантирилганда яна айланаларга ўтади. К.-ч. ф. ёрдамида бажарилган акслантириш кенгайтирилган комплекс текисликдаги у айланага нисбатан симметрик нукталарни у айлананинг образи бўлган айланага нисбатан симметрик нукталарга акслантиради. К.-ч. ф. каср-рационал функциянинг хусусий ҳолидир.

КАССАЦИЯ (лот. cassatio — бекор қилиш, бузиш) — қонуний қучга кирмаган суд ҳукми (ҳал қилув қарори) устидан шикоят қилиш шаклиридан бири. Апелляция судидан фарқли равишда, К. инстанцияси шикоят ёки протест доираси б-н чекланиб қолмайди, балки бунда иш унда мавжуд бўлган ва қўшимча тақдим қилинган материалларнинг тўла ҳажмида текшириб чиқилади. К. инстанцияси ҳукм (ҳал қилув қарори)ни ўзгаришсиз қолдириши, бекор қилиши ва ишни янгидан тергов қилишга ёки суд муҳокамасига жўнатиши ё бўлмаса ҳукмини бекор қилиши ва суд иши олиб боришни тўхтатиши мумкин. ЎЗРда К. тартибда иш юритиш ва К. шикоятни бериш (К. протеста келтириш) қонунқоидалари ЖПК 56-бобида ва ФПК 38-бобида белгилаб берилган.

КАССЕЛЬ — Германиядаги шаҳар, Гессен ерида, Фульда дарёси бўйида. Аҳолиси 198 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Транспорт машина-созлиги (локомотивсозлик, вагонсозлик

ва автомобилсозлик), электротехника, тўқимачилик, озиқ-овқат, полиграфия саноати, асбоб-ускуналар, кимёвий толалар и.ч. корхоналари мавжуд. Давлат бадий тўплами, Гессен ери музейи, Янги галерея бор. Шаҳарга 10-а.да асос солинган. 13—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

КАССЕТА (франц. cassette — қутича) — деталлар, материаллар, фото ва киноплёнкалар ва б. энг қулай (оптимал) шароитларда сақланадиган, ишланадиган, суриладиган, ўзаро алмаштириладиган кичик, ихчам қурилма. Фотографик К. энг кўп тарқалган бўлиб, ёруғлик сезгир материаллар (фото ва киноплёнкалар, фотопластинкалар) сақланади. Магнитофон К.си — магнит ленталар жойлаштирилиб қўйиладиган ёпиқ қутича. Видеомагнитофон К.си — магнитофон К.сига ўхшаш қатгароқ қутича.

КАССЕТАЛИ КИНО - магнит лента (кассета) ёки дискка ёзиб олинган видеофильмларни ёхуд кассетали киноплёнкага ёзиб олинган одатдаги кинофильмларни махсус мосламалар ёрдамида оддий телевизор экранига қўришга имкон берувчи техник усуллар ва воситалар мажмуи. Тасвир ва товуш К. к. тизимида аввал суратга олинган кинофильмдан магнит (магнитли плёнкага), механик (видеодискка), оптик (лазерли видеодискка) усулларида ёзиб олинади. Буларда қўювчи аппарат сифатида видеомагнитофонаан фойдаланилади. Энсиз (8 мм ли) киноплёнкага ҳам ёзиб олиш мумкин. Бунда қўювчи аппарат сифатида телекино узаткичдан фойдаланилади. Қайта ёзиб олинган видеофильм ёки кинофильмлар К.к. учун фильм нусхаларини кўплаб нусхада чиқариш учун асл нусха бўлиб хизмат қилади. Кинофильмни намойиш қилишда тасвир ва товуш сигналлари қўювчи аппаратда видеосигналлар ва товуш сигналларига айланиб, телевизион қабул қилгичга келади. К.к.дан уй шароитида кинофильмлар қўришда, ўқув

мақсадларида фойдаланилади.

КАССИНИ (Cassini) — ота-бола француз астроном ва геодезистлари (миллати — итальян): 1) Жованни Доменико К. (Жан. Доминик) (1625—1712)— Париж расадхонасининг биринчи директори (1669 й.дан); Юпитер ва Марснинг айланишини, Сатурннинг 4 йўлдошини кашф қилган, Сатурн ҳалқасидаги тирқиш (К. бўлинмаси ёки «тирқиши») ни аниқлаган. Ойнинг оптик либрацияси (тебранишлари) ни тадқиқ қилган; 2) Жак К. (1677—1756)— Париж расадхонасининг директори (1712 й.дан); Париж меридианининг жан. ва шим. ёйларини ўлчашда қатнашган; параллел градусини биринчи бўлиб ўлчagan (1734).

КАССИНИ ОВАЛИ - берилган икки Ft, F2 нуқтагача бўлган масофаларнинг кўпайтмаси MFt-MF2 ўзгармас бўлган нуқталарнинг геометрик ўрнини тасвирловчи текис эгри чизик. Бу ўзгармас a2, Ft, F2 нуқталар орасидаги масофа 2 с деб белгиланса, К.о. нинг Декарт координаталар тизимидаги тенгламаси $(x^2 + y^2)^2 - 2c^2(x^2 - y^2) = a^4 - c^4$ кўринишида ёзилади. К.о. нинг кўриниши а б-н с орасидаги муносабатга боғлиқ: 1. $a > c$ V2 бўлса, К.о. — қавариқ чизик. 2. $c < a < c - 1$ бўлса, қавариқ эмас. 3. $a = c$ бўлса, К.о. лемнискатага айланади. 4. $c > a$ бўлса, К.о. иккита алоҳида овалдан иборат. Француз астрономи Ж. Кассини У номи б-н аталади (қ. Кассини).

КАССИТЕРИТ (юн. kassiteros — қалай), қалайтош — оксидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи SnO2. Таркибида Fe2O3 (13% гача), Ta2O3, Nb2O3 (9% гача) ва х.к. қўшимчалари бор. Қалайнинг микдори 78,6%. Тетрагонал сингонияли. Дипирамидал, устунсимон, нинасимон кристаллар ва донатор агрегатлар ҳолида учрайди. Ранги кўнғирдан қорагача, баъзан сарик, қизғиш. Олмоссимон ялтироқ. Каттиклиги 6—7. Зичлиги 6—7

г/см3. Кўпинча кўнғир, баъзан жигарранг, олмосдек ялтирайди. Гидротермал, грейзен, пегматит ва сочма конлари маълум. К. конлари, одатда, нордон интрузив тоғ жинслари (гранит) б-н боғлиқ. Ҳосил бўлиши магматикдан гипергенгача. К.нинг энг истиқболли сафоатбоп тўплamlари гидротермал кварц-касситерит ва сульфид касситеритли ертомирларда учрайди. К. Ўзбекистонда 20-а.нинг 30-й.ларида топилган, ҳоз. бир неча тури маълум. К. конлари Олтинтоғ, Туркистон, Қорагача, Зирабулоқ - Зиёвуддин, Султонувайс тоғи, Ҳисор тоғларида бор. Хорижда К. конлари РФ (Приморье), Украина, Малайзия, Таиланд, Индонезия, Хитой, Боливия, Нигерия ва б. жойларда аниқланган. К. — қалайнинг асосий рудаси. Айни вақтда концентратдан Nb, Та каби ноёб металлар ҳам ажратиб олинади. Олтинтоғ К. рентгенограммаси дунёда қабул қилинган Аниқлагич (Михеев, 1957)да эталон сифатида қабул қилинган.

КАССИТЛАР — мил. ав. 2—1-минг йилликда ҳоз. Фарбий Эрон худудида яшаган тоғлик қабилалар. 16-а.да Бобилни эгаллаб, 400 й.га яқин ҳукмронлик қилган кассит сулоласига асос солишган. К. тилининг генетик алоқалари аниқланмаган. Турли халқлар б-н аралашиб кетган.

КАСТ, Кашт (суғдийча — тоғ, баландлик) — Чатниёнга қарашли вилоят ва шаҳар. Ҳисор тизма тоғларида жойлашган. Муғ тоғидан топилган суғдий хужжатларда (8-а. боши) Панч, яъни Панжикентнинг туркий ҳокими Чақин Чур Билга Бичут ўғлининг номи келтирилган, у Панч б-н бирга К. рустоқининг ҳам ҳокими бўлган (7-а. охири — 8-а. боши). У зарб этган тангалардаги тамғалар К.дагига ўхшаш. Илк ўрта асрларда К. анча йирик вилоят бўлган, чунки унинг ҳукмдори олий шоҳона унвон б-н ихшид деб аталган; бу унвонга ундан ташқари фақат Суғд ҳукмдорларигина эга бўлишган. Панжикент ҳокимлари

анча камтарона унвон б-н — «мрай», яъни «жаноб» деб аталганлар, бу суғдий зодагонлар табақасида 2 даражали унвон саналган. 9-а. 1 чорагида К. вилояти халифаликка 10 минг дирхам миқдорда хирож тўлаган. Бу қўшни Каррон, Вашингрд каби вилоятларниқидан анча ортиқ бўлган.

Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

КАСТАЛАР (асли лот. — тоза, санскритча жати) — кишиларнинг биқик эндогам гурухи. К. ўзига хос социал вазифаларни бажариш, меросий касбухунарлар б-н шуғулланиш натижасида ажраладики, бу ҳол муайян этник, баъзан диний муштаракликка мансублик б-н боғлиқ бўлиши мумкин. К. баланд-паст табақалар ҳосил қилади, улар ўртасидаги муносабатларда катъий чекланишлар мавжуд. Архаик К. (табақавий ёки социал даражалар) бир қанча қад. ва ўрта аср жамиятлари (Қад. Миср, Ҳиндистон, Перу ва б.) да булган. Ҳиндистонда хиндуизмда, асосан, одамларнинг муайян белгига кўра гуруҳларга бўлиниши ялпи тус олган. Ҳиндистонда 20-а.нинг 40-й.ларида 3,5 минг К. ва кичик К. бор эди. Ўрта асрларда Ҳиндистонда К. бир неча поғонани ҳосил қилган: энг юқори поғона — браҳманлар ва ҳарбий ер эгаларининг К.и йирик ва ўртаҳол мулкдорлардан ташкил топган; улардан қуйироқ поғонани савдогар-судхўрлар эгаллаган; булардан кейинги поғонадаги заминдорлар кастаси майда мулкдорлар ва дехконлар бўлиб, жамоанинг тўла ҳуқуқли аъзолари ҳисобланишган, янада қуйи поғонага кўп сонли ерсиз ва тўла ҳуқуққа эга бўлмаган дехконлар, хунармандлар ва хизматкорлар кирган; уларнинг энг паст қатлами ҳуқуқсиз ва энг эзилган «ҳазар қилинганлар» (париялар)нинг К.идир. Ҳиндистон конституцияси (1950) К. тенглиги ва «ҳазар қилинганлар»нинг юридик тенг

ҳуқуқчилигини эътироф этди.

КАСТИЛИЯ (Castilla — қаср) — Пиренеи я.о. марказий қисмидаги қироллик (11 — 15-а.лар). 1035 й. ташкил топган. Леон қироллиги б-н бир неча бор бирлашиб (1037-1165, 1072-1157, 1230 й.дан узил-кесил), кучли давлатга айланган. 1479 й. К. қироличаси Изабелла б-н Арагон қироли Фердинанднинг ўзаро никоҳланиши 2 қиролликнинг бирлашиб, ягона Испания давлатининг ташкил топишига асос бўлган.

КАСТЛЕР (Kastler) Альфред (1902.3.5, Гебвиллер — 1984) — француз физиги, Франция ФА аъзоси (1964 й.дан). Париждаги Олий нормаль мактабни тугатган (1924). Илмий ишлари оптика, атом спектроскопияси ва квант электроникага оид. Ўзи кашф қилган ва ишлаб чиққан оптик уйғотиш усули ёрдамида радиочастоталар соҳасида магнит резонанс ҳодисасини аниқлаган (1950). Нобель мукофоти лауреати (1966).

КАСТОП — Куёшнинг йиллик кўринма йўли соҳаси (зодиак соҳа) да жойлашган Жавзо юлдуз туркумининг альфаси. Мазкур юлдуз туркумида жойлашган икки ёруғ юлдуздан бири. Кўринма юлдуз катталиги 2 га тенг.

КАСТРИ - Сент-Люсия давлати пойтахти. Сент-Люсия о.нинг шим.-ғарбида жойлашган. Аҳолиси 54,6 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Денгиз порти (четга банан, какао, кокос ёнғоғи ва б. чикарилади), аэропорт бор. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар мавжуд. Лимон шарбати, ром, шакар ва б. озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

КАСТРО РУС (Castro Rus) Фидель (1926.13.8, Орьенте вилоятининг Биран шаҳарчаси) — Кубанинг давлат, сиёсат ва ҳарбий арбоби. Гавана ун-тининг юридик ф-тини тугатган (1949). Ҳуқуқ д-ри.

1950-й.лар бошида Куба халқи партияси («Ортодокслар»)га кирган. 1953 й. дан Куба халқининг Ф. Батиста диктатурасига қарши курашига бошчилик қилган. 1953-55 й.ларда қамокда бўлган. 1955 й. Мексикага кетган. 1956 й. 2 дек.да бир) гуруҳ инқилобчилар б-н Кубага қайтди ва Батиста тузумига қарши партизанлар курашини авж олдирди. 1959 й. 1 янв. да Батиста диктатураси кулади. 1959 й. фев.дан К. Р. Куба инқилобий ҳукумати Бош вазири, айна вақтда 1962 й.дан Бирлашган инқилобий ташкилотлар миллий раҳбарлиги ҳамда Бирлашган социалистик инқилоб партияси (1965 й.дан Куба КП) биринчи котиби. 1965 й. дан Куба КП МК биринчи котиби. 1976 й.дан Куба Республикаси Давлат кенгаши, Вазирлар Кенгаши Раиси ва Инқилобий қуроли қўчлар бош қўмондони.

КАСУР — Покистоннинг шарқий қисмидаги шаҳар, Панжоб вилоятида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 241,6 минг киши (1998). Жун савдосининг йирик маркази. Кўн-тери, тўқимачилик, ёғ-мой саноати корхоналари бор. Қ.х. маҳсулотлари (пахта, дон) қайта ишланади.

КАТАБОЛИЗМ (юн. *katabole* — олиб ташлаш, бузиш) — тирик организмларда мураккаб органик бирикмаларнинг парчаланишидан иборат моддалар алмашинуви реакцияларининг мажмуи, анаболизмга қарама-қарши жараён. К.да одатда, энергия ажралади (яна қ. Диссимиляция).

КАТАГЕНЕЗ (юн. *kata* — юқоридан қуйига бўладиган ҳаракатни билдирадиган қўшимча ва ... генез) 1) биологияда организмларнинг содалашган экологик муҳитга ўтиши туфайли морфофизиологик тузилишининг пасайишига, бир қанча органлар ва органлар системасининг дезинтеграцияси ва редукциясига олиб келувчи регрессив эволюция. К.га мисол қилиб организмларнинг ўтрок ёки

паразит яшашга утиши туфайли улар тузилишининг ўзгаришини кўрсатиш мумкин. К. термини регрессив эволюциянинг морфологик ўзгаришларини эмас, балки экологик ва генетик томонларини ҳам ўз ичига олиши б-н катаморфоздан фарқ қилади. 2) геологияда — чўкинди тоғ жинслари ҳосил бўлгандан сўнг диогенез натижасида ва уларнинг метаморфик тоғ жинсига айланишига қадар кимёвий-минералогик шаклланиш босқичи (яна қ. Литогенез). К. терминини рус олими А. Е. Ферсман (1922) тавсия этган. К.да тоғ жинслари кучли зичланади, иккиламчи минераллар ҳосил бўлади, моддалар қайта кристалланади. К. тектоник ҳаракатлар натижасида тоғ жинсларининг чуқурликка чўкишидан ҳосил бўладиган босим ва т-ранинг кўтарилишидан содир бўлади. К. қонуниятларини билиш амалиётда катта аҳамиятга эга. Мас, чўкинди қатламларнинг нефтга истикболини баҳолашда, қазилма қўмирлар, норуца курилиш материаллари ва б.нинг хусусиятларини башорат қилишда К.нинг аҳамияти катта. Хорижий адабиётларда К. ўрнида «диогенезнинг кечки босқичи» ибораси қўлланилади.

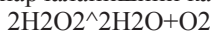
КАТАКЛАЗ (юн. *kataklaō* — бузман) — тектоник қаракатлар таъсири остида тоғ жинслари таркибидаги минералларнинг деформацияси ва эзилиши. Асосан, тектоник ёрилишлар юзаси бўйлаб ва унга яқин жойларда кузатилади. Бунда тоғ жинсларининг структураси бузилади, минерал дончаларининг ўлчам ва шакллари ўзгаради. К.да, одатда, минерал дончаларининг аҳамиятли силжишлари юз бермайди. Шу сабабли, жинснинг структураси кескин ўзгарсада, унинг дастлабки текстураси сакланади. Кимёвий ва минералогик ўзгаришлар бўлмайди ёки жуда кам даражада намоён бўлади. Кучсиз К. кристаллнинг юпқа шлифини қутланган ёруғликда кузатиб аниқланади, бунда «тўлқин сунуши» кузатилади (айниқса, кварц кристалларида аниқ намоён бўлади); кучлироқ К. худди

шу шароитларда «мозаика сўниши»га олиб келади. Кучли К. алоҳида доначаларнинг майдаланиши («грануляция») га сабаб бўлади.

КАТАКОМБА МАДАНИЯТИ - илк жез даврига мансуб археологик маданият (мил. ав. 2-минг йиллик — 1-минг йиллик бошлари). Қора денгизнинг шим. соҳиллари, Қуйи Волга бўйида тарқалган. 20-а. бошида рус археологи В. А. Городцов томонидан илмий тавсиф берилган.

К.м.нинг сўнгги даврлари киммерийлар б-н боғлиқ. К.м. учун аҳолининг уруғдошлик муносабатларига кўра, алоҳида қишлоқларда яшаши ва мазоркўрғонлар хосдир. Мазоркўрғонлар тагидаги катакомбаларга майитлар ён томонга ёнбошлатиб оёқпарини буккан ҳолда дафн этилган, уларнинг устига олов рамзи бўлган кизил бўёқ сепилган. К.м.га оид сопол идишлар, тош ва жездан ясалган меҳнат қуруллари ва қурул-аслаҳа, суяк ва жез безак буюмлари топилган. К.м. қабилалари кўчманчилик ва дехқончилик б-н машғул бўлишган, шунингдек, мис ва жез металлургиясидан ҳам хабардор бўлиб, атрофдаги қабилалар, айниқса Кавказ қабилалари ва улар орқали Олд Осиё, Эрон, Миср б-н савдо алоқалари олиб боришган. К.м. қабилаларида матриархат ўрнини патриархат эгаллаган, мулкий табақаланиш кўзга ташлана бошлаган (зодагонларнинг қабридаги ашёлар қимматбаҳолиги б-н ажралиб туради).

КАТАЛАЗА (юн. *katalysis* — бузилиш) — оксидоредуктазалар синфи-га мансуб фермент. Водород пероксид (H_2O_2)нинг сув (H_2O) б-н кислород (O_2) га парчаланишини катализлайди:

Сувнинг қуйи концентрацияларида К. қуйи спиртлар, полифеноллар ва б.ни оксидлаб пероксидазага хос фаоллик-ни намоён қилади. К. барча ҳайвон ва

ўсимликлар тўқималарида, асосан, сут эмизувчилар жигари ва эритроцидларида ҳамда аэроб микроорганизмларда мавжуд. Мол. м. 225000—248000. К. ингибиторларига кўпчилик тузлар (мас, сульфидлар, цианидлар, азидлар, фторидлар) киради. К. нинг биологик функцияси тўқима мембраналарини H_2O_2 дан, супероксиддисмутаза б-н биргаликда эса супероксид радикалидан химоя қилишдир. Одам эритроцидларидаги К. фаоллигини аниқлаш тиббиётда баъзи касалликларга ташхис қўйишда қўлланилади.

КАТАЛАН ТИЛИ — роман тилларининг ибер-роман гуруҳига мансуб. Испаниянинг Каталония, Валенсия мухтор вилоятларида, Балеар о.ларида, Франциянинг Руссильон тарихий вилоятида, Шарқий Тереней департаментида, шунингдек, Андорра давлати ҳамда Сардиния о. (Италия)нинг Альгеро шаҳрида тарқалган. К.т.да тахм. 8 млн. дан зиёд киши гаплашади (1992). Испания (испан тили б-н бир қаторда), Андорра давлатларининг (испан ва француз тиллари б-н бир қаторда) расмий тили. Шарқий (барселон, балеар, руссимон, альгер) ва ғарбий (леридан, валенси) диалектларга бўлинади. Фо-нетикасида мураккаб консонантизм (ундошлар тизими) ҳамда фонемаларнинг нутқда ғоят ўзгарувчанлиги б-н ажралиб туради. Мазкур тилнинг лексикаси ва синтаксисига испан тилининг таъсири катта бўлган. К.т.га оид ёзма ёдгорликлар 11—12-а. ларда пайдо бўлган. 13-а. ўргаларидан адабий К.т. шакллана бошлаган. Ҳоз. адабий К.т. 19—20-а.ларда шаклланган. Унинг асосчиси 19-а.да яшаб ўтган атоқли ёзувчи Ж. Вердагер. Ёзуви лотин алифбоси асосида.

КАТАЛАУН ЖАНГИ - Шим.-Шарқий Франциянинг Труа ш. ғарбидаги Каталаун яланлигида Ғарбий Рим империяси ва унинг иттифоқчилари (франклар, вестготлар, бургундлар, аланлар ва б.) ҳамда Аттила бошчилигидаги гунн-

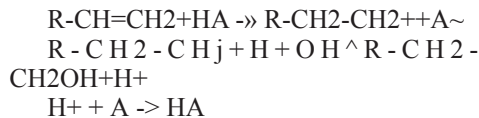
лар ва уларнинг иттифокчилари (остготлар, гепидлар ва б.) ўртасида бўлган жанг (451 и. июнь). Рим қўшинига Аэций қўмондонлик қилган. Аттилани Галлияга бостириб кирганидан хабар топган Аэций тезда Альп тоғларидан ошиб ўтиб вестготлар кироли Теодорих I ни ўзига қўшилишга кўндирган. Уларга Аэций хизматига кирган бошқа қабилалар ҳам қўшилган. К.ж. тарихда «халклар жанги» номи б-н машхур бўлган. Эрта тонгда бошланган бу дахшатли жангга фақат тун туфайли хотима берилган. Кулай мавқега эга бўлиш учун ҳар икки томон жанг майдонидаги тепаликни эгаллашга ҳаракат қилган. Уни аввалроқ Аэций қўшини эгаллаб олган. Ғарб тарихчилари фикрига зид ўлароқ Аттила жангда енгилмаган, у қад. туркий халклар ҳарбий санъати — аробатуридан унумли фойдаланган. Жангда Теодорих оғир жаро-ҳатланиб, отлар оёғи тагида топтаб ташланган. Жанг шу қадар шиддатли бўлганки, Аэций жанг пайтида адашиб душманлар орасида қолган ва зўр-базўр иттифокчилари қароргоҳидан паноҳ топган. Эртаси куни Теодорихнинг ўғли Торисмунд Аэций таклифига қўра, отаси тахтини эгаллаш учун юртига жўнаган. Аттила эса Рейн ортига қайтган ва янги куч б-н Шим. Италияга бостириб кирган. Тарихчи Иорданнинг ёзишича, К. ж. да 180 мингга яқин киши ҳалок бўлган.

Ад.: Иордан, О происхождении и деяниях готов, М., 1960.

КАТАЛЕПСИЯ (юн. katalepsis - ушлаш, тутиш, тўхташ), мумдэк қотиб туриш — нормал ҳаракатнинг бузилиши; бунда мускуллар тонуси кучайиб, бутун тана ёки қўл-оёқ қотиб қолади. Беморни бирор вазиятга қўйилса, у шу алпозда узоқ вақт тураверади, мас, кўтариб қўйилган қўлини то ўзи тушмагунча туширмайди. К. истерия, шизофрения, энцефалитна учрайди. Баъзан гипноз ҳолатида ҳам кузатиш мумкин.

КАТАЛИЗ (юн. katalysis — бузилиш,

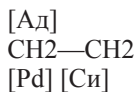
парчаланиш) — кимёвий реакциялар тезлигининг баъзи моддалар (катализаторлар) таъсирида ўзгариши. Катализатор реакцияга киришувчи модда (реагент)лар б-н бир қанча оралик бирикмалар ҳосил қилиб, реакция ниҳоясида миқдори ва таркиби ўзгармасдан ажралиб чиқади. Катализатор сифатида турли хил моддалар (газ, суюқликлар ва қаттиқ моддалар) ишлатилиши мумкин. Реагентлар ва катализаторларнинг фазавий ҳолатига қараб каталитик жараёнлар, асосан, гомоген ва гетероген К.га бўлинади. Бундан ташқари, микрогетероген, ферментатив каталитик жараёнлар ҳам мавжуд. Гомоген К.да реагентлар б-н катализатор бир жинсли аралашма ҳосил қилади. Реакция газ ёки суюқ фазада боради. Катализатор сифатида атомлар, ионлар, молекулалар иштирок этиши мумкин. Бундай каталитик жараён механизмини шарҳлаш учун оралик моддалар назарияси ишлаб чиқилган. Бу назарияга асосан, реагентлар катализатор б-н беқарор оралик моддалар ҳосил қилади. Сўнгра бу моддалар парчаланиб катализатор қайта тикланади (регенерация). Суюқ фазадаги кислота-асосли К. механизми реагентлар б-н катализатор ўртасидаги протон алмашилишига асосланган. Мас:

Гомоген каталитик жараённинг тезлиги жуда кўп омилларга, хусусан, реагентлар ва катализаторлар концентрацияси, т-ра, босим ва аралаштириш даражасига боғлиқ. Бу жараённинг асосий камчилиги маҳсулот таркибидан катализаторни ажратиб олиш (тозалаш) зарур бўлади. Гетероген К.да катализатор сифатида қаттиқ моддалар ишлатилади. Уларнинг шарсимон, грануласимон, спиралсимон ва б. турлари маълум. Шунингдек, бу катализаторлар таркибига қўра, бир, икки ёки кўп компонентли, ҳолатига қараб оксидсимон, металлсимон бўлади. Гетероген К. баъзан контакт К. деб ҳам аталади.

Бу жараён ниҳоясида махсулотдан (суяқ ёки фазадаги) катализатор осон ажратиб олинади. Шу сабабли гетероген К. санотда кенг қўлланилади. Микрогетероген К.да реакция суяқ фазада боради, катализатор сифатида коллоид заррачалар иштирок этади. Ферментатив К. ўсимлик ёки ҳайвон тўқималарида содир бўлади, бу реакцияда катализатор сифатида коллоид ҳолдаги оксил заррачалари — ферментлар хизмат қилади. Баъзи моддалар кимёвий реакция тезлигини сусайтиради ёки тўхтатади. Бундай моддалар антикатализатор ёки ингибиторлар деб аталади. Бу ҳолатни манфий К. дейилади. Санотда, асосан, мусбат К. катта аҳамиятга эга. Катализатор қўлланганга бир вақтда бориши мумкин бўлган параллел реакциялардан фақат бирининг тезлиги ортади. Бошқалари эса тўхтайдди (селектив К.).

Мас:

К. жараёнида ҳосил бўладиган оралик комплекс бирикмалар б-н дастлабки моддалар энергияси орасидаги фарқ активланиш энергияси дейилади. Кимёвий реакциялар тезлиги, асосан, шу энергиянинг микдорига боғлиқ бўлиб, унга тескари пропорционалдир. Каталитик жараённинг активланиш энергияси қанча кам бўлса, реакция тезлиги шунча юқори бўлади. К. жараёнида қўлланиладиган катализаторнинг роли кимёвий реакциялар активланиш энергиясини камайтиришдан иборат бўлиб, бунинг натижасида реакция йўлини ўзгартиради ёки уни занжирсимон механизмга ўтказди. К. бориш механизмига қараб, асосан, иккига бўлинади: кислота-асос катализи ва оксидланиш-қайтарилиш катализи. Кислота-асос К.да кислота-асослар катализатор бўлади. Бу реакцияларда протон алмашилиши рўй беради, яъни протон катализатордан реагентга ёки, аксинча, реагентдан катализаторга ўтади. К. жараёни кейинги босқичда полимерланиш, изомерланиш: крекинг жараёнлари алю-

миний силикат таъсирида шу кислота-асос катализи механизми б-н боради. Оксидланиш-қайтарилиш катализида металл, металл оксидлари, тузлар катализатор бўлиб хизмат қилади. Бундай К.да электрон алмашади, электрон катализаторлардан реагентга ёки, аксинча, реагентдан катализаторга ўтади. Шундай қилиб, ок-сидланиш — қайтарилиш жараёни содир бўлади. Маълум катализатор ёки катализаторлар гуруҳи кимёвий реакциянинг маълум йўналишининггина ўзгартиради, тезлатади, холос. Шунга қўра, муайян реакция учун катализатор танлаш амалий аҳамиятга эга бўлган асосий ва муҳим вазифадир. Ҳоз. вақтда К.нинг умумлашган ягона назарияси мавжуд бўлмасада, унинг баъзи томонларини эътиборга олган айрим назариялар бор. Рус кимёгарлари Н. И. Кобозевнинг фаол ансамбль, А. А. Баландиннинг мультиплет К.и.нинг электрон ва занжир назариялари шулар жумласидандир.

Ад.: Гейте Б., Кетцир Д., Шуйт Г., Химия каталитических процессов, пер. с англ. М., 1981; Проблемы кинетики и катализа, т. 1-19; Л. - М., 1935-85.

Маъруф Мусаев.

КАТАЛИЗАТОРЛАР — кимёвий реакция тезлигини ўзгартирувчи моддалар (қ. Катализ).

КАТАЛОГ (юн. katalogos — рўйхат) — 1) муайян нарсалар (мас, китоб, экспонат, товарлар)нинг маълум тартибда тузилган рўйхати; уларни топишни осонлаштиради. Қўрғазмалар, илмий-техника ёки маданий-маърифий ишлар учун мўлжалланган маълумотнома нашрларда мавжуд нарсаларнинг (баъзан безакли) шу тарзда тартибга солинган рўйхати бўлади. Мас, маркалар К.и, бадий асарлар кўрғазмалари К. и ва б.; 2) кутубхона каталоги; 3) компьютер дастурларининг мантиқий қурилмасида — файл номлари сақланадиган жой, файллар йиғиндиси.

КАТАЛОҶЛАР (ўзларини каталанс

деб аташади) — Испаниядаги халқ. Ассан, Каталонияда (7,5 млн. киши), шунингдек, Францияда (250 мингга яқин киши). Италияда (30 минг киши), Америкада (350 минг киши) ҳам яшайдилар. Умумий сони 8,16 млн. киши (1990-й. лар ўрталари). Каталон тили сўзлашадилар. Европеоид иркига мансуб. Диндорлари — католиклар.

КАТАЛЬПА (Catalpa) — бигнониядошлар оиласига мансуб манзарали ўсимликлар туркуми. Барги оддий, узун, йирик. Гули оқ, кўнғироқсимон, тўпгули шингил ёки рўваксимон. Меваси

узун (20—40 см), кўп уруғли. 2 паллали, дуккаксимон. Уруғи ясси, учи кокилли. 14 тури бор. Уруғи, қаламчаси ва илдиз бачкисидан кўпайтирилади. Ёғочи энгил, юмшоқ, чиришга чидамли.

КАТАМАРАН (тамилча каттумарам; сўзма-сўз — боғланган ходалар) — 1) бир-бирига боғланган бир неча ходадан иборат сол. Кисқа сув йўллари ва балиқ овида ишлатилади. Ҳинд океанининг Осиё томондаги қирғоқлари ва уларга ёндош оролларда, Тинч океан ороллари ва Жан. Африкада яшовчи халқлар фойдаланади. Эшкак ёки елкан ёрдамида ҳаракатланади; 2) эшкак-Юк ташийдиган катамаранли ёки елканли кичик кема. Икки учи тешилган ва ўткирланган бир неча гўлани бирлаштириб ясалади; 3) бир-бирига бирлашган икки корпусли (катта палубали) ёки қалқовуч — мувозанатлагичи борт ташқарисида жойлашган бир корпусли кема. Денгизда яхши сузиши ва сувда тургунлиги б-н фарқ қилади. Дарё, денгизда йўловчилар ва юк ташиш, балиқ овлаш, спорт-сайёҳлик ва б. мақсадларда фойдаланилади.

КАТАМОРФОЗ (юн. kata — юқоридан куйига бўладиган ҳаракатни билдирадиган кўшимча ва morphe — кўриниш, шакл) — организмларнинг бирмунча оддий яшаш шароитларига ўтишида регрессив эволюция — катаге-

нез асосида қайта тузилиши. К., кўпинча, организмларнинг эволюция жараёнида яшашнинг хусусий шароитларига бўлган айрим мосланишларининг йўқолиши б-н боғлиқ. «К.» терминини рус биологи И. И. Шмальгаузен таклиф этган (1939). К.нинг генетик асоси ҳайвонларнинг ҳаракатсиз ҳаёт кечириш, айниқса, эндопаразитизмга ўтиши б-н ўз аҳамиятини йўқотган органларнинг тўлиқ ривожланмаслигини келтириб чиқарувчи мутацияларнинг йиғила бориши ҳисобланади. Шунинг б-н бирга бундай организмларда айрим органлар системасининг прогрессив ўзгариши ҳам кузатилади. К. мўйलोвоёкли қисқичбақасимонлар, крбиклилар, паразит ясси чувалчанлар ва б. учун хос (яна қ. Дегенерация, Редукция, Неотения, Педоморфоз).

КАТАНИЯ — Италиядаги шаҳар ва порт. Сицилия о.нинг шарқий соҳилида. Этна вулканининг этагида. Катания провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 330 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари).

К. — транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Ўрта денгиз соҳилидаги порт. Кема ремонт, верфь, қ. х. машинасозлиги, нефтни қайта ишлаш, кимё ва радиоэлектроника саноати, озиқ-овқат, шойи ва ип газлама, ёғочсозлик, керамика корхоналари, вагон ремонт устaxonалари мавжуд. Шаҳар яқинида табиий газ конлари топилган.

Ун-т (15-а.дан), астрофизика расадхонаси, вулканология ин-ти, консерватория, опера театри, ботаника боғи бор. Юнон ва Қад. Рим меъморий ёдгорликларининг қолдиқлари, қаср (14-а.), собор (11 — 18-а.лар) сақланган. К.га мил. ав. 8-а.да асос солинган. К. ўзининг мусика анъаналари б-н машҳур.

КАТАПУЛЬГА (лот. kata — юқоридан пастга ва palle — улоқтирмаман, иргитаман) — 1) ҳарбий ишда — буралган толалар (соч, пай ва б.) нинг кайишқоқлик кучи таъсирида ҳаракатга

келтириладиган улоктириш машинаси. Юнонистон ва Римда 5-а. охиригача, асосан, кўрғонларни камал қилишда, жанг майдонларида қўлланилган. К. тош, гўлаларни, смола солиб ёндирилган бочкалар ва найзаларни бир неча юз метрга улоктирган. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатлари, шу жумладан, Ўрта Осиёда ҳам расм бўлган. Ўзбекистан худудида манжаниқ ва палахмон деб аталган; 2) самолёт, планёр ва б. учиш аппаратларига қисқа йўл участкасида бошланғич (старт) тезлик берадиган қурилма. К. ҳаракатлантириш қурилмаси (аравачалар, моксисмон қурилма, илгак ва б.), йўналтирувчи қурилма (кўпинча рельслар) ва учириб юбориш механизмларидан иборат. Ҳаракатлантириш қурилмаси (учиш аппарати маҳкамланган) ё реактив двигатель б-н ишга туширилади ёки бирор иш жисми (буғ, порох газы, қисилган ҳаво, пружина, резина тизимча ва б.) энергиясидан фойдаланилади. Югуриш охирида учиш аппаратининг ҳаракатлантириш қурилмаси кескин тўхтайти, унинг устидаги учиш аппарати мустақил учиши учун етарли тезлик б-н ажралиб чиқади. Горизонтал йўналтирувчи қурилмали К. авианосецларда, вертикал йўналтирувчи қурилмали К. учувчиларни машқ қилдириш ва инсонга қисқа вақтлик катта зўриқиш таъсирини текшириш учун самолётдан катапультлаш жараёнини ер шароитида бажаришда қўлланилади; 3) космик кема кабинасидан катапульталанадиган ўриндикни иргитишни таъминловчи қурилма.

КАТАПУЛЬТАЛАНДИГАН ЎРИДИК — космонавтни космик кема кабинасидан хавфсиз масофага иргитишни ва сўнгра парашют ёрдамида ерга қўндиришни таъминловчи қурилма. Космонавтни ерга қўндирувчи восита сифатида фойдаланилади («Восток» космик кемасида космонавт Ер сиртидан 7 км баландликда катапульталанган). Шунингдек, К. ў. учишнинг бошланғич қисмида (кема 4 км баландликка кўтарилгунга

қадар), авария ҳолатида космик кема-ни тарк этишга ҳам мўлжалланган. К. ў. пиротехник иргитувчи механизм (баъзан порохли ракета тезлаткичи б-н), парашют тизими, авария ҳолати учун зарурий захира, кислород захираси, скафандрни шамоллатиш қурилмаси, қабул қилувчи-узатувчи радиоаппаратура, космонавт ерга қўнганда истеъмол қиладиган озиқ-овқатлар ва дастлаб керак бўладиган нарсалар, космонавт танасини ўриндикка боғлаб турувчи механизмлардан ташкил топган. Замонавий самолётларда учувчи кабинаси ҳам катапультланадиган қурилма б-н жиҳозланади (қ. Катапультта).

КАТАР (юн. *katargheo* — оқиб тушман), катарал яллиғланиш — шиллик пардаларнинг қизариши, бўртиши ва шилимшиқаралаш кўп сууюқмода (экссудат) чиқиши б-н кечадиган яллиғланиш. Экссудат тиник (сероз), шилим-шиқ, баъзан йиринг аралаш бўлади. К.га, кўпинча, инфекция (юқори на-фас йўллари ва бронхлар катари) са-баб бўлади. Меъда К. — гастрит, одагда, овқатланиш маромининг бузилиши, ичкилик ва тамакига ружу қилиш, заҳарланиш ва б. натижасида рўй беради. К.нинг ўткир ва сурункали хили фарқ қилинади. Ўткир К.да яллиғланиш оқибатида ажралаётган сууюқлик аста-секин камайиб, бемор бутунлай тузалиб кетади. Ўткир К. вақтида дово-ланмаса, сурункали К.га айланади. Сурункали К. йиллаб давом этиб, вақт-вақти б-н зўриқиб туради, бора-бора шиллик парда юпқа тортиб (атрофия) ёки, аксинча, қалинлашиб (гипертрофия), аъзо функцияси бузилади. Мас, меъданинг сурункали катари (сурункали гастрит)да меъда шираси ажралмай қолади; бронхлар шиллик пардаси сурункали К. оқибатида ўзгариб, нафас йўллари ва ўпканинг яллиғланиши каби касалликларнинг авж олишига имкон тугилади. Касалликнинг олдини олишда совқотишдан ўзни эҳтиёт қилиш, организмни чиниктириш, за-рарли одатлар-

дан чекланиш муҳим. Даво қайси аъзо касалланганлигига қараб буюрилади.

КАТАРАКТА (юн. *katarrhaktes* — шаршара) — кўз гавҳарининг хираланиши. Бунда кўзга тушаётган ёруғлик нурларининг йўли қисман тўсилиб қолиб, кўз баъзан кўрмай қолади. Кўз гавҳарининг қайси қисми хиралашганига қараб, К.нинг қуйидаги турлари фарқ қилинади: олд ваорқа поляр К., халтали К. (гавҳарни ўраб турган капсулада бўлади), я д рол и (гавҳарнинг марказида бўлади), урчуксимон, қаватли ёки зонуляр, тўлик плёнкасимон, кўп шаклли, пўстлоқ К.си (гавҳарнинг периферик қаватига тушади). Кўз гавҳарида хираланишнинг бошланиши бирламчи К. дейилса, гавҳарнинг ядроси ёки К. массалари олингандан сўнг пайдо бўлган хираланиш и к к и л а мчи К. дейилади.

К. туғма ва ҳаётда орттирилган бўлади. Она қорнида ривожланаётган хомилага турли ташки (захарланиш, гипова авитаминоз, нурланиш) ва ички (она ва боланинг резус келишмовчилиги) муҳитларнинг салбий таъсири, хомиладорлик вақтида онанинг турли касалликлар, айниқса, юкумли касалликлар б-н оғриши, шунингдек, наслданаслга ўтувчи ирсий касалликлар тугма К. га сабаб бўлади. Бунда гавҳарнинг хираланиши жуда секин ривожланиши мумкин, айрим беморларда умр бўйи ўзгармайди. Организмда моддалар алмашинувининг бузилиши, қанд касаллиги, шунингдек, умумий касалликлар, кўз шикастлинишлари ва касалликлари, яқиндан кўришнинг оғир шакли, юкори т-рада узок ишлаш, турли захарли моддалар ва ионлаштирувчи нурлар таъсирида орттирилган К. юзага келади. Орттирилган К.нинг қарилик, травматик ва асоратли (глаукома, иридоциклит, қанд касаллиги ва б.нинг асорати сифатида) турлари бор. Орттирилган К.да вақт ўтиши б-н кўз гавҳари бутунлай хираланиб қолади. Қариликдаги К. аста-секин ривожланади, у кўпроқ 55—60 ёшдан ошганларда уч-

райди. Қариликдаги К. нинг бошланиш, етилмаган, етилган ва етилиб ўтиб кетган боскичлари фарқ қилинади, унинг етилган даври ҳаммада ҳар хил, бу одатда, беморнинг умумий аҳволи ва ёшига боғлиқ. Операция муддатини белгилашда касалликнинг етилган боскичи муҳим. К.да дастлаб беморнинг касал кўзи олди жимирлаб, нукта, чизик ва доғлар пайдо бўлади; ёниб турган лампа, шар ёки фонарга шу кўз б-н Караганда, у бир нечта бўлиб кўринади. Бу — нотекис хиралашган кўз гавҳарининг нур синдириш хусусияти бузилиши оқибатида рўй беради. Кўзнинг хира тортиши унинг бошқа касалликларида ҳам кузатилади, шунинг учун, албатта, врачга мурожаат этиш ва касалликни ўз вақтида аниқлаш лозим. Дорилар б-н даволанади ёки микрохирургия, ультратовуш ёки лазер нурлари ёрдамида операция қилиб хиралашган кўз гавҳари олиб ташланади.

КАТАРМАЯ ТОҒЛАРИ - Зиёвуддин тоғларининг тармоғи, Самарқанд вилояти худудида. Энг баланд жойи 818 м, уз. 20 км чамасида. Бир неча антиклиналь структурадан иборат. Тоғ жинси қатламлари жойларда интрузиялар б-н мураккаблашган. К.т.нинг жан. ён бағри анча тик ва қуруқ сойлар б-н парчаланган. Шим. ён бағри Зарафшон водийсига зинапоясимон пасайиб тушади. Куэста рельеф шакллари учрайди. К.т.нинг оддий ва тўқ бўз тупроқларида шувок, тошлоқли жойларида тиконли бодом, кумоқли тупроқларда қўнғирбош, илок ўсади, гулисафсар ва буғдойиқ кенг тарқалган. Яйлов сифатида фойдаланилади (ўртгача маҳсулдорлиги 1—3 ц/га).

КАТАРСИС (юн. *katharsis* — тозаланиш) — 1) қиссий енгил тортиш; руҳнинг хиссий ва жисмоний нопокликлардан тозаланиши. Аристотель «Поэтика» асарида бу терминни ишлагиб, фожианинг мақсади сифатида «азобланиш ва ачиниш» ёрдамида руҳнинг тозаланишини тушунган. Умуман К. тушунчаси турлича

талкин қилинган; 2) 3. Фрейд психоанализт психотерапия методларидан бири.

КАТАСТРОФИЗМ (юн. *katastro-phē* — тамом бўлиш, ҳалокат, бузилиш), катастрофалар назарияси — метафизик таълимот. Унинг асосида Ер пўсти ва органик оламнинг ривожланиши бутун Ер планетаси миқёсида содир бўладиган, даврий такрорланиб турадиган геологик ҳалокат (катаклизма)лар б-н боғлиқ, деган ғоялар ётади. Даврий глобал ҳалокатлар ҳақидаги ғоя қадимда пайдо бўлган; 17— 18-а.ларда геол. тарихини ўрганишда қўлланилган. Палеонтологиянинг асосчиси француз олими Ж. Кювье 1812 й.да Ер қатламларининг алмашилиши б-н бирга фауна ва флоранинг алмашилиши ҳам содир бўлганлигини ва ўтмишдаги геологик даврларда органик дунё ўзгаришининг сабабини ўзининг катастрофалар назарияси асосида тушунтирди. Кювьенинг уқтиришича, Ер юзининг каттагина қисмида рўй берган ҳалокатли табиий офат (катастрофа) бу худудлардаги барча ҳайвон ва ўсимликларни ҳалок этган. Сўнгра уларнинг ўрнини омон қолган жойлардан келган, лекин қирилиб кетган турларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган янги формалар эгаллаган. Кювье қад. қатламлардан ёш қатламларга ўтган сари органик формаларнинг аста-секинлик б-н мураккаблашиб борганлигини қайд этган бўлсада, у Ламаркнинг тирик табиат эволюцияси, кейинги ҳаёт формаларининг олдинги формалардан келиб чиққанлиги ҳақидаги фикрларини инкор этди. Кювье турларнинг ўзгармаслиги ҳақидаги креационистик дунёқарашини ёқлаб чиқди. Кювьенинг асосий ғояси француз палеонтолог А. д'Орбиний томонидан давом эттирилди. А. д'Орбиний Ер тарихини 27 даврга бўлиб, ҳар бир давринг янги формалар б-н бошланиб ҳалокат туфайли қирилиб поёнига етганлигини айтади. Шунинг б-н бирга ўша даврдаёқ палеонтологик далиллардан ҳаётдаги ходисаларни эволюцион нуқтаи назардан тушуниш

заруриятини ёркин ифодаловчи қатор «палеонтологик қонунлар» чиқарилди. Бу қонунларга биноан, қирилиб кетган формалар қанчалик қадимги бўлса, улар б-н ҳоз. замон ҳайвонлари ўртасидаги фарқ ҳам шунчалик катта бўлади, ҳайвон типларининг пайдо бўлиш тартиби эмбрион босқичларнинг пайдо бўлишидаги тартибни эслатади; қирилиб кетган ҳайвонлар ҳоз. ҳайвонларга ўхшаш план асосида тузилган, уларнинг ҳаёти ҳам ўхшаш физиологик фаолият б-н тавсифланади. Бу қонунлар органик дунё ўзининг тарихий ривожланишига кура, бирбутун эканлигидан далолат берди. Эволюцион назария организмлар тарихий ривожланишида К.ни инкор этади.

КАТАТОНИЯ (юн. *katatonos* — таранг), кататоник синдром — киши руҳиятининг бузилиши, К.нинг 2 шакли фарқ қилинади: мускуллар таранглашиб, қотиб қолиш (кататоник қарахтлик, ступор) ҳамда ҳаракат ва нутқ кўзгалувчанлиги қолати (бунда бемор ашула айтади, рақсга тушади, ўзини ҳар хил алфозга солади, гоҳ шодланади, гоҳ ваҳимага тушади ва ҳ.к.). К. шизофрения ва психоз синдроми бўлиб, интоксикация, инфекция ёки бош миянинг органик зарарланиши натижасида келиб чиқади. К.да эс-хуш сақлансада унда галлюцинация ва алаҳлаш ҳолати кузатилади.

КАТАФРАКТЛАР (юн. *Kataphraktoi* -совутга ўралган) — 1) қад. халқларда махсус отлик қўшин тури; дастлаб форслар, сўнгра улар орқали македон ва сурёнийлар қўшинида пайдо бўлган. К. мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмида сарматлар ва Ўрта Осиёнинг жан.даги Парфия давлатида ҳам мавжуд бўлган. Парфияликлар К.дан иборат зарбдор отлик қўшини туфайли Рим саркардаси Қрасе устидан мил. ав. 53 й. 9 майда Карри жангида галаба қозонишган. Рим императорлари Адриан ва, айниқса, Септимий Север даврида Рим армиясида ҳам жорий этилган. К. отлик қўшинидаги жангчилар-

нинг танасини тангчасимон қопламали совут, бошларини сипар дубулға химоя қилган. Отлар ҳам темир ёхуд мисдан ясалган тангчасимон қопламали совут б-н химояланган. К.нинг асосий қуроляроғи найза бўлган. Рим армиясида хизмат қилаётган хорижий суворийлар, кўпинча, клибанарийлар (лот. *clibanus*— совут) деб аталган. Констанций II даврида (337—360) қайтадан ташкил этилган; 2) Юнонистонда мил. ав. 3-а. бошларида пайдо бўлган яланг сахн — палубали, эшкакчиларни химояловчи тахта четани бор харбий кема.

КАТЕГОРИЯЛАР (юн. *categoria* — мулоҳаза, фикр; белги) (фалсафада)— воқеликдаги ҳодисалар ва билишнинг муҳим, умумий хусусият ҳамда муносабатларини акс эттирувчи энг умумий ва асосий тушунчалар. К. билиш ва ижтимоий амалиёт тарихий тараққиётининг умумлашган натижаси бўлиб вужудга келган.

К. ҳақидаги илк таълимот қад. Ҳиндистоннинг айрим фалсафий мактабларида учрайди. Юнон файласуфи Платон дунёдаги нарса ва ҳодисалар тушунчаларнинг ифодаси шаклида ҳосил бўлади деб ҳисоблайди. Аристотель ўзининг «Категориялар» асарида К.ни объектив реалликнинг инъикоси ҳамда энг юксак умумлашмаси деб талқин қилади. У 10 та категория тўғрисида маълумот беради: моҳият, миқдор, сифат, муносабат, жой, вақт, коида, ҳолат, хатти-ҳаракат ва қийналиш. Аристотелнинг К. ҳақидаги таълимоти Киндий, Форобий, Ибн Сино томонидан ривожлантирилди. Ўрта аср схоластикаси 6 та категорияни бир-биридан фарқ қилади: борлиқ (моҳият), сифат, миқдор, ҳаракат (ўзгариш), муносабат, эгалик. Декарт ва Локк 3 та категорияни кўрсатиб ўтади: субстанция, ҳолат (модус) ва муносабат. И. Кант К.ни ақл-идрок шакллари деб тушунади. К. ҳақида таълимотни ишлаб чиқишда Гегелнинг ҳам хизмати катта. У К. ҳақидаги кенг ва мураккаб таълимот

тизимини яратган. К. ҳақидаги таълимотга Э. Гартман, А. Шопенгауэр, Ф. Ницше асарларида ҳам кенг ўрин берилган. Ҳар бир инсон ўз фаолиятида ўзигача шаклланган К. ёрдамида иш тутади. К. методологик ва дунёқараш мазмунига эга бўлиб, инсонга борлиқнинг моҳиятини, инсоннинг борлиқда тутган ўрнини тўғри билиб олишга ёрдам беради.

Ҳар қайси фаннинг ўз К. и бўлиб, шу фаннинг хусусиятларини кўрсатиб туради. Фалсафий К. фан К.и.дан фарқ қилиб аниқ фанлар ривож натижаларини умумлаштириб, илмий билишдаги методологик ва дунёқараш аҳамиятига эга бўлган томонларини таърифлаб беради. Фалсафанинг турли К.и мавжуд: борлиқ, онг, ҳаракат, ривожланиш, фазо, вақт, инъикос, билиш, ҳақиқат, сабабият, структура, тизим, мазмун, шакл, имкониёт, воқелик, ҳодиса, моҳият ва б.

КАТЕНОИД (лот. *catena* — занжир ва юн. *eidōs* — кўриниш) — занжир чизикнинг ўз ўқи атрофида айланишидан ҳосил бўладиган сирт. К. айланиш сиртлари ичида ягона минимал сирт. Текисликлари марказларини туташтирувчи тўғри чизикқа перпендикуляр бўлган икки сим айлана совун кўпигига ботириб олинса, бу айланалар орасида ҳосил бўлган юпка парда К. шаклини олади.

КАТЕПСИНЛАР (лот. *cathepsin* — сингдираман) — ферментлар, тирик организмларнинг хужайра ва тўқималаридаги пептидлар ва оксидларни каталитик йўл б-н парчалайди. Кўпинча, тўқима протеазалари деб ҳам аталади. Ҳайвон (асосан, жигар, талок, ўпка, эритроцитларда мўл) ва ўсимлик организмлари ҳамда микроорганизмларда бўлади.

КАТЕР (инг. *carter*) — сув сиғими кичик (10 дан 400 т гача), юриш тезлиги 70 узел (130 км/соат) гача бўлган ёрдамчи ёки жанговар кема. К. корпусидаги сув ости қисмининг тузилиши бўйича қилли, чиқикли ёки чиқиғи бўлмаган ясси туб-

ли К. лар; ҳаракатланиш тарзи бўйича сув сиғимли, глиссирланувчи (сув бетигда сирганувчи), сув ости қанотли ва ҳаво ёстикли; двигателининг турига кўра, моторли, газ-турбинали, елкан-эшқакли К.лар бор. К. ҳарбий-денгиз флотида жанговар ва ёрдамчи кемалар сифатида қўлланилади. Замонавий жанговар К.нинг ракета ва замбарак ўрнатилган, торпедали, қўриқчи, милага қарши, десант ва б. турлари бор.

КАТЕТ (юн. kathetos — перпендикуляр) — тўғри бурчакли учбурчакнинг тўғри бурчагини ташкил қилган томонлари. Тўғри бурчакли учбурчакда К.лар ўзаро перпендикуляр, гипотенуза эса оғма бўлганидан К.лар ҳар доим гипотенузадан кичик бўлади (қ. Пифагор теоремаси).

КАТЕТЕР (юн. katheter — най) — най шаклидаги тиббий асбоб; ковак томирлар, нафас ва сийдик йўллари, лимфа томирлари ва б.га юбориб, уларни катетерлаш учун қўлланилади. Йўғонлиги ҳар хил металл, резина, синтетик К.бор. Турли мақсадда ишлатилишига кўра, кон томир К.и (артериал, веноз, лимфа йўллари), сийдик ҳамда нафас йўли, шунингдек, бронх К.лари фарқ қилинади. К.ни ишлатишдан олдин, албатта, махсус усуллар б-н зарарсизлантирилади (қ. Стериллаш). К.дан кўпгина даволаш ҳамда текшириш мақсадларида фойдаланилади. Сийдик йўлини катетерлаш махсус малака талаб этади.

КАТИНЬ (Катин ўрмони) — Смоленскдан 14 км ғарбда, Гнёздово т.й. станцияси атрофида жойлашган мавзе. 1930-й.ларда оммавий қатағон қурбонлари — совет фуқаролари қўмилган жой. 1940 й. баҳорида НКВД органлари 1939 й. кузида асир олиниб Козельск лагерига сақланаётган 4 мингдан зиёд поляк офицерларини К.га келтириб йўқ қилганлар. 1989 й. К.да мемориал ёдгорлик ўрнатилган.

КАТИОНЛАР (юн. kata — пастга ва ion — ҳаракатланувчи) — мусбат зарядли ионлар; электр майдонида манфий электрод — катод томон ҳаракатланади.

КАТЛА — Исландия жандаги ҳаракатдаги вулкан. Бал. 970 м. Базальт лаваларидан тузилган. Мирдальсйёкюдль музлигининг жан.-шарқий қисми б-н қопланган. Муз остидаги отилишлар музнинг интенсив эришига олиб келади ва бунинг натижасида қўшни худудларни сув босади. Оқим қатта миқдорда пирокластик материалларни оқизиб чиқариб, зандрлар кўринишида К. атрофига ёяди. 10-а.дан бошлаб 14 марта кучли отилишлар кузатилган, улардан сўнггилари 1918, 1934 ва 1955 й.ларда бўлган.

КАТМАИ — Алеут тизмасининг шим. қисмидаги ҳаракатдаги вулкан. Аляска я.о.да. Бал. 2047 м. Андезит ва дацитлардан тузилган. 1912 й. 6 июнда портлаш характеридаги кучли отилиш рўй берган; кратери ўрнида диаметри 1,5 км, чуқ. 1200 м бўлган қўлли вулкан оғзи хосил бўлган. Сўнгги марта 1921 й.да отилган. Катмай миллий парки таркибида. Ён бағрининг пастки қисми игна баргли ва майда баргли ўрмонлар, бутазорлар, юқори қисми тундра ўсимликлари б-н қопланган. Шим.-шарқий ён бағрида музликлар бор. Фаунаси таркибида аляска қўнғир айиғи; 150 турга мансуб қушлар учрайди. Туризм ривожланган.

КАТМАНДУ — Непал пойтахти. Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий маркази. Бағҳмати дарёси соҳилида, 1360 м баландликда жойлашган. Иклими муссонли, тропик тоғ иклими, июлнинг ўртача т-раси 24,5°, янв.ники 18,3°. Йиллик ёғин 1400 мм. Тез-тез zilзила бўлиб туради. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 420 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари).

К.га 724 й.да асос солинган, дастлаб Кантипур деб аталган. К. номи 16-а.

охирида қурилган Кастамандап ибодатхонаси номидан олинган. К. 12—18-а. ўрталаригача ҳоз. Непал худудида мавжуд бўлган турли князликларнинг пойтахти бўлиб келди. 1769 й.дан Непал давлатининг пойтахти.

К. — транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Ҳаво йўллари орқали Непалнинг бошқа шаҳарлари, шунингдек, Ҳиндистон, Бангладеш, Мьянма, Таиланд б-н боғланган. Енгил ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Қ. х. маҳсулотларини қайта ишловчи корхона кўп, хунармандчилик корхоналари ва устахоналар ҳам бор. Бадий ўймакорлик ва заргарлик буюмлари тайёрланади. Тўқимачилик, кўн пойабзал, ремонт-механика, кулолчилик корхоналари, ғишт-черепица з-ди ва б. мавжуд. Ун-т, коллежлар, Қироллик академияси, Миллий, Марказий кутубхоналар, Миллий театр ва музей, госпиталь ва б. бор.

К. — Буддизм дини марказларидан. Меъморий ёдгорликлари: Катх Мандир (Кастамандап) пагодаси (1596), сарой ва ибодатхоналар мажмуи (15—18-а.лар), сарой (20-а.), Бҳисмена минораси (1834) ва б. Шаҳар яқинида Бодхнатх ступаси ва Сваямбхунатх меъморий-скульптура мажмуаси (мил. ав. 3-а.), Пашупатинатх ибодатхона мажмуаси (13-а.) сақланган.

КАТОВИЦЕ — Польшанинг жан. қисмидаги шаҳар. Катовице воеводалигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 345,9 минг киши (1999). Шаҳар Юкори Силезия тошкўмир ҳавзасида жойлашган. К. атрофида тошкўмир конлари бор. Т. й. тугуни. Муҳим саноат маркази. Қора ва рангли металлургия (руҳ, кўрғошин, рангли металл прокатлари и. ч.), машина-созлик (қон, кўтарма-транспорт, электротехника машиналари), кимё (суперфосфат ва б. химикатлар), чинни, озиқ-овқат, полиграфия саноати ривожланган. Ун-т (1968 й.дан), Олий иқтисодийёт мактаби, Бадий академия бор.

К. номи тарихий манбаларда 1598 й.дан учрайди. 1742 й.дан Пруссия тар-

кибида. 1865 й.дан шаҳар ҳуқуқини олган. К. 1922 й. 20 янв.да Миллатлар Иттифоқи Кенгашининг қарори б-н Польшага қайтарилди.

КАТОВУЛ — Хива хонлигидаги мансаблардан бири. Қальанинг шикастрехтлари учун жавобгар бўлган шахе. Бухорода ҳам К. мансабининг маъноси шундай бўлган.

КАТОД (юн. *kathodos* — пастга йўналиш, қайтиш) — 1) ток манбаининг манфий кутбига уланадиган электр ва радиотехника асбоблари, электролитли ванна ва б. қурилмаларнинг электроди. К.ни 1834 й.да инглиз физиги М. Фарадей таклиф қилган. Ташқи таъсир натижасида К.дан электронларнинг чиқишига қараб, унинг термоэлектрон, совуқ, фотоэлектрон турлари фарқланади; 2) ток манбаи — гальваник элементлар ёки аккумуляторнинг манфий кутби; 3) электрвакуум асбоблар ва газ разрядли лампаларда электронлар манбаи.

КАТОЛИЦИЗМ (юн. *katholikos* - умумий, асосий) — христианликдаги асосий оқимлардан бири. К. диний таълимот ва черков ташкилоти сифатида 1054 й.да черковларнинг бўлинишидан кейин вужудга келди. 16-а.да К.дан протестантизм ажралиб чикди. Католик черкови қатъий марказлашган, ягона маркази Ватикан, унинг бирдан-бир бошлиғи — Рим папаси. К. христианликнинг асосий ақида ва маросимларини эътироф этади. Айни вақтда ўзига хос ақидалари ҳам бор.

К. муқаддас руҳ фақат худо-отадан эмас, балки худо-ўғилдан ҳам пайдо бўлган, Рим папаси Исонинг ердаги ноибиди, у дин ва ахлоқ ишларида гуноҳ қилмайди, унинг ҳокимияти жаҳон соборлари ҳокимиятидан юкори туради деб ҳисоблайди. К. фақат муқаддас ёзув (Библия)ни эмас, балки муқаддас ривоятни ҳам диний таълимотнинг манбаи деб билади. К.да, православиедан фарқли

равишда, муқаддас ривоятга католик черковлари жаҳон соборларининг қарорлари ва папанинг фикрлари ҳам қўшилган. Рухонийларнинг уйланмаслиги, Биби Марям бокира бўла туриб Исони туғиши, унинг жисми осмонга кўтарилиб кетиши ақидасини эътироф этиш, эътикод тими-солига аъроф ақидасини қўшиш К.га хос хусусиятдир.

К. учун маросимларни тантанали ўтказиш, жафо чекканларни, авлиёларни иззат-хурмат қилиш характерлидир. К.да ибодат асрлар давомида лотин тилида олиб борилган, II Вагикан собори (1962—65) ибодатни миллий тилларда ўтказишга рухсат берган. К.га кўпроқ Фома Аквинскийнинг диний қарашлари асос қилиб олинган.

К. жаҳон сиёсатида муайян роль ўйнайди. Католик черков кўп сонли рухонийлар, монахлик орденлари, клерикал партиялар, миссионерлик ташкилотлари ва б.га эга. Черков статистикасига кўра, католиклар 900 млн.га яқин киши. Италия, Испания, Португалия, Франция, Бельгия, Австрия ва

Лотин Америкаси мамлакатларида К. ҳукмрон диний таълимот ҳисобланади. Польша, Венгрия, Чехия, Словакия ва Кубада католиклар динга ишонувчи аҳолининг кўпчилигини ташкил этади. 20-а.нинг 60-й.ларидан К. ақидалари, маросимлари, ташкилотлари ва сиёсати замон талабларига мослаштирилмоқда.

КАТОРГА (сўнгги юн. katargon — галера — эшакли ҳарбий кема) — маҳбусларни огир жисмоний меҳнатга жалб қилиш б-н боғлиқ бўлган жазо турларидан бири. Ўрта асрларда вужудга келган. Россияда 18-а. бошида пайдо бўлган. К.га ҳукм қилинганлар меҳнатидан калъалар қуришда, флотда, кончилик (Нерчинск К.си)да фойдаланишган. 19-а. охири — 20-а. бошида марказий К. турмалари тизими кўринишида мавжуд бўлган (1917 й. Россиядаги фев. инқилобидан сўнг бекор қилинган).

КАТРЕМЕР (Quatremere) Этьенн Марк (1782.12.7 - Париж - 1857.18.9) - француз шарқшуноси. Ёзувлар академияси аъзоси, Руан унти юнон адабиёти проф. (1815), Коллеж де Франсда сом тиллари ҳамда жонли шарқтилари мактабида форс тили проф. (1819). Ибн Халдун, Рашидуддин, Макризий асарларини илмий ўрганиб, нашр эттирган. Хрестоматиясида Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Тарихи мулуки Ажам»ини эълон қилган (1841). К. бундан ташқари, Шарқ мамлакатлари, кўпроқ Миср тарихи, тарихий геогр.си ва адабиётига оид асарлар муаллифи.

КАТТА АВСТРАЛИЯ ҚЎЛТИҒИ - Ҳинд океанидаги қўлтиқ. Австралиянинг жан. қирғоғи ёнида. Пейсли ва Банке бурунлари оралигида. Майд. 1335 минг км². Чук. 5690 м гача. Шарқий қисмида Спенсер ва Сент-Винсент қўлтиқлари қуруқлик ичига анча кириб борган. К. А. қ.нинг шарқий қисмида Кенгуру о. бор. Денгиз суви 3,6 м гача кўтарилади. Йирик порти — Аделаида.

КАТТА АЙИҚ, Катта Етти Оғайни, Катта Етти Қароқчи (лот. Ursa major) — осмоннинг Шим. ярим шарида Олам кутбига яқин жойлашган юлдуз туркуми. Унинг 7 та ёруғ юлдузи (равшанлиги 2 — 3 катталикда) нинг туриши чўмичга ўхшайди. Кишилар жуда қадим замондан (тахм. 100 минг йиллар илгари) ажратиб кузатишган. Ўзбекистан ҳудудида йил бўйи кўринади.

КАТТА АЙИҚЛИ КЎЛ - Канаданинг шим.-ғарбидаги кўл. Майд. 30,2 минг км², чуқ. 137 м гача. Тектоник-музлик иатигасида юзага келган сойликда жойлашган. Қирғоклари тик, қояли, игна баргли ўрмонлар б-н қопланган. Кўлдан Катта Айиқли дарё оқиб чиқиб, Макензи дарёсига қуйилади. Окт. ойдан июн гача

музлайди. Кема қатнайди. Балиқ овланади. Портлари — Порт-Радий, Форт-Франклин.

КАТТА АНДИЖОН КАНАЛИ,

Бузрукхўжа Усмонхўжаев номидаги Катта Андижон канали — Фарғона водийсида барпо қилинган йирик суғориш иншооти. Наманган, Андижон, Фарғона вилоятлар кудудидан ўтади. Уз. 109,1 км. Бош қисмида сув сарфи 300 м³/с (амалда 200 м³/с). Учкўрғон ш. яқинида Норин дарёсидан бошланади. Марказий Фарғона бўйлаб Бағдод тумани чегарасига етиб боради. Шим. Бағдод коллекторига ташлама б-н тугайди. Канал қурилишида Катта Фарғона каналининг чап соҳил ростлагичи суволгич бош иншоот тарзида фойдаланилган. Умумий суғориш майд. 140,6 минг га. Каналнинг магистрал қисмида ва тармоқларида 706 ҳар хил иншоотлар (кўприк, дюкер, акведук, кулоқлар ва ҳ.к.), канал Қорадарёни кесиб ўтиш жойида йирик Чинобод дюкери қурилган. 2,5 км масофадаги тезоқар қисми ўзанига бетон тўшама ётқизилган. Канал қурилиши 1966 й.да бошланган ва дастлаб Марказий Фарғона канали деб аталган. 1970 й.да К.А.к. тўла ишга туширилган. Унинг Охунбобоев (уз. 23 км), Аччиқкўл (уз. 22 км), Сўх (23 км) тармоқлари суви Марказий Фарғонадаги эскидан ўзлаштирилган ва илгари Катта Фарғона каналидан суғорилган 80 минг га ерни ва янги ўзлаштирилган 61 минг га ерни сув б-н таъминлайди.

Канал сувидан Наманган вилоятининг Уйчи, Наманган туманлари (44,0 минг га); Андижон вилоятининг Баликчи, Улуғнор, Шахрихон, Асака туманлари (44,6 минг га); Фарғона вилоятининг Охунбобоев, Учкўприк, Бағдод ва Риштон туманлари (52,0 минг га) экин майдонларини суғоришда фойдаланилади. Каналга 1977 й.да Ўзбекистонда ирригация қурилишининг фаол намоёндаларидан бири Бузрукхўжа Усмонхўжаев номи берилган.

КАТТА АНТИЛ ОРОЛЛАРИ - Антил ороллари архипелагининг ғарбий қисми, Вест-Индияда. Таркибида Гаити, Ямайка, Пуэрто-Рико о.лари бор. Умумий майд. 209 минг км².

КАТТА АРТЕЗИАН ҲАВЗАСИ

- Австралиянинг энг йирик артезиан ҳавзаси. Дунёда катталиги жиҳатдан 2-ўринда. (Ғарбий Сибирь ҳавзасидан кейин). Майд. 1736 минг км². Карпентария қўлтиғи соҳилидан Дарлинг дарёси ўрта оқимиғача 2200 км, ғарбдан шарққа 1800 км га чўзилган. Қад. кристалли заминнинг буқилган қисмида жойлашган, бу ерда чўкинди жинсларнинг қалинлиги 2500 м гача. Сув мезозойнинг қум-тошли қатламларида учрайди. Суви кўпинча минераллашган, 2000 м гача чуқурликда ётади. Эйр кўли ва унинг атрофида (бу ерлар денгиз сатҳидан 12 м паст) ер юзига булок, тарзида чикқан. Чуқурлашган сайин сувнинг т-раси ҳар 32,5 м да Г га ошиб боради. Энг юқори т-ра (110°) Квинсленд штатидаги бурғи кудуғида қайд қилинган.

КАТТА АШУЛА, патнусаки (патнис)

ашула — Фарғона водийсига хос бўлган ўзбек анъанавий ашула йўли. Одатда, 2—5 ҳамнафас ашулачи (ҳофиз) томонидан чолғу жўрлигисиз (қўлларига патнис ёки ликобча ушлаган ҳолда) айтилади. Кўпинча юқори пардаларда ва кенг нафасда ижро этилиб, ўзига хос мураккаб ижро услуби б-н ажралиб туради. К.а. қадимий маросим ва меҳнат кушиқлари, марсия, навҳа, аёлғу қўшиқлари ҳамда аруз вазидаги ғазаларнинг қад. ўқилиш услублари заминидан вужудга келган. К.а., одатда, катта йиғин, сайил ва тўй-томошаларда айтилган. Унинг ўтмишдаги намуналарида лирик ва насихатомуз ғазаллар б-н бир қаторда диний, тасаввуф йўналишидаги шеърлар ҳам куйланган. Навоий, Лутфий, Машраб, Ҳазиний, Муқимий, Фурқат, Завқий, Мискин ва б.нинг ғазаллари К.а. жанридан алоҳида ўрин олган. Халқ ора-

сида «Дўстлар» (Навоий), «Кўп эрди», «Ёлғиз», «Адашганман» (Муқимий), «Оҳ ким, раҳм айламас» (Фурқат), «Бир кел-сун», «Эй, дилбари жононим» (Мискин) каби К.а.лар кенг тарқалган. Ҳабибий, Чустий, Камтар, Чархий, Собир Абдулла, Акмал Пўлат, Восит Саъдулла, Насимий, Эркин Воҳидов, Ўткир Рашид ва б.нинг шеърлари ҳам К.а.да севиб ижро этилади.

К.а. ижрочилигида бадиҳа услубидан кенг фойдаланилади. Бу эса ундаги нуқтдош ва оҳангдор тузилмалар бири-бирига мукамал ва узвий боғланишини таъминлайди, ашулани ранг-баранг мусиқа безаклари б-н бойитади, турли авжлар қўлланишига олиб келади. К.а. ижрочиси анъанавий «устоз-шогирд» мактабини ўтган, шеърят қонунлари ва ижрочилик анъаналарига таянган, кенг диапазонли, баланд овозга ва маҳоратга эга бўлиши лозим. Ҳофизлар, одатда, шеър бандидаги бошланғич мисраларнинг ҳар бирини галма-гал, сўнгги мисраларни жўр бўлиб ижро этадилар. 20-а.нинг 2-ярмида К.а.нинг янги ашула-чолғу йўллари, яққалон ҳофизга мўлжалланган турлари юзага келди. Мазкур намуналарда чолғу ансамбли ҳамнафас ҳофиз вазифасини бажарган, ижрода эркин услуб сақланиб қолган. К.а.нинг бу услуби Жўраҳон Султонов томонидан яратилган («Эй дилбари жононим», «Оҳким», «Топмадим», «Гулузорим қани», «Меҳнат ахли», «Ўзбекистон» ва б.). Айрим мақом шўъбалари («Баёт», «Чоргоҳ», «Ушшоқ») ҳам К.а. («ёввойи мақом») услубида айтилган («Чо», «Ёввойи Ушшоқ», «Патнусакки Чоргоҳ», «Лиқоби Баёт» ва б.). Моҳир созандалар К.а.нинг чолғу (най, сурнай, ғижжак) йўлларини яратдилар. Ривожланиш мобайнида К.а. ижрочилик (Қўқон, Марғилон, Тошкент, Наманган — Андижон) мактаблари шаклланди. Эркақори Каримов, Шерқўзи Бойқўзиев, Ҳайдарали Ҳикматов, Мелиқўзи Юсупов, Ўтимбой Саримсоқов, Турдиали Эргашев, Отамирза Абдурахмонов (Қўқон), Маматбува Сатторов, Жўраҳон Султонов,

Маъмуржон Узоқов, Болтабой Ражабов, Иброҳим Исҳоқов, Мусажон Орифжонов (Марғилон), Ориф Алимахсумов, Ортиқхўжа Имомхўжаев, Акбар Ҳайдаров, Эшмат Ҳайдаров, Очилхон Отахонов (Тошкент), Фаттоҳхон Мамадалиев, Одилжон Юсупов, Жўраҳон Юсупов (Андижон), Ҳамроқулқори Тўрақуллов (Бешариқ), Расулқори Мамадалиев (Бувайда), Солижон Ҳошимов (Қувасой) ва б. К.а. ижрочилигида шухрат қозонган. Ҳалима Носирова, Муножот Йўлчиева, Исмоил ва Исроил Ваҳобовлар, Маҳмуд Тожибоев, Маҳмуд Йўлдошевлар ҳам К.а.ни маҳорат б-н ижро этмоқдалар. 1984 й.дан ЎзРда К.а.чиларнинг кўриктанловлари (Марғилон, 1984; Тошкент, 1987; Қўқон, 1991; Шаҳрисабз, 1994) ўтказилмоқда. К.а. ижрочилик йўллари анъанавий маҳорат мактаблари (Балиқчи, Бувайда) ва мусиқа ўқув юртлари (Фарғона санъат билим юрти, Ўзбекистон давлат консерваторияси) да ўзлаштириб келинган. 2001 й. Андижонда 1- Республика профессионал К.а. ижрочилари танлови ва илмий-амалий (Тошкент, Андижон) конференциялари ўтказилди. К.а. бастакор (Ф. Содиков, «Ўзбекистон», «Тўй муборак»; М. Муртозоев, «Соғиниш» ва б.) ва композиторлар (В. Успенский, «Лирик поэма»; М. Тожиев, 3-симфония; М. Бафоев, Халқ чолғулари оркестри учун концерт; Б. Умиджонов, а капелла учун «Чоргоҳ») нинг ижодларига озуқа бўлмоқда.

Рустам Абдуллаев.

КАТТА БЕСМЕЛ ТОҒЛАРИ - Сурхондарё вилоятидаги тоғлар. Боботоғ тизмасининг жан.-ғарбий ён бағрида, шим.да Аргамчи ва жан.да Файзова жарликлари оралиғида жойлашган. Энг баланд жойи 1292 м. Асосий баландликлар 900—1100 м. Кичик Бесмел тоғининг энг баланд жойи 1196 м. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган, уз. 16 км. Боботоғ тизмаси б-н кўндалангига туташади. К. Б. Т. бўр даврининг қумтош, оҳақтош, алеврит, конгломерат, гипс жинсларидан,

сувайирғич қисми палеогеннинг қаттиқ оҳақтошларидан тузилган. Шунинг учун ҳам тоғларнинг ўқ қисми тик кўринишга эга. Тоғлар кучли парчаланган, куруқ жар ва сойлар кўп учрайди. Этакларидаги Арғамчи ва Файзова жарликлари тубида кам дебитли булоқлар мавжуд. Сувнинг шўрлиги ҳар л.да 1—2 г. Сувайирғичнинг шим.-шарқий қисмида камроқ парчаланган ялангликлар учрайди. Оддий ва тўқ бўз тупроқлар энгил механик таркибли. Баъзи жойларда туб жинслар усти очилиб қолганлиги туфайли тупроқ умуман йўқ. Ён бағрининг бўз тупроқлар тарқалган жойларида ранг, қўнғирбош, қўзикулоқ, шувок, тўқ бўз тупроқларда шувок б-н бирга писта ўсади. Яйловларнинг маҳсулдорлиги гектарига 2—3,5 ц.

КАТТА БОЛХОН ТОҒЛАРИ - Туркманистоннинг ғарбидаги тоғ тизмаси. Кичик Болхон тоғларилан Ўзбойнинг куруқ ўзани ва Копетдоғ тизмасининг ғарбий чеккаси ажратиб туради. Уз. қарийб 70 км, бал. 1880 м гача (Арлон тоғи). Шим. ён бағри жуда тик ва жан. ён бағри нисбатан қия антиклинорийдан иборат. Ғарбий давоми Каспий бўйи текислигининг энг янги ётқизиклари остида қолган. Асосан, юра ва бўр даврларининг оҳақтош ва кумтошларидан тузилган. Ён бағирлари, айниқса шим. ён бағри ўсимлик ўсмайдиган қоялардан иборат. Этагидан 800 м баландликкача чўл, чала чўл, тоғ дашти ландшафтга эга, сийрак арчазорлар учрайди. Жан. ён бағрини даралар кесиб юборган. Кичикроқ майдонларда лалмикорлик б-н шуғулланилади. Бу ерда доимий оқар сувлар йўқ. Яқинида нефть ва озокерит конлари бор.

КАТТА ВИКТОРИЯ ЧЎЛИ - Австралиянинг жан. қисмидаги чўл, 26—30° ж.к.лар оралиғида. Майд. 300 минг км². Шарқда Стьюарт тизмасидан ғарбда Шўр кўллар деб аталган текисликкача 1200 км га чўзилган. Кенглиги 550 км гача, ўртача бал. 150—300 м. Ер

юзаси жўякли кумлардан иборат бўлиб, улар бошоқли ўсимлик илдизлари б-н мустаҳкамланган. Пастқам жойларида акация ва паст бўйли эвкалиптлар ўсади. Йиллик ёғин 125—250 мм. Чўлда сув деярли йўқ, шу сабабдан юриш жуда қийин. К.В.ч.ни биринчи марта 1875 й.да инглиз тадқиқотчиси Э. Жайлос кесиб ўтган. Миллий парк бор.

КАТТАЖУЗ, Улуғ жуз (Ули жуз, уйшун) — Етгисув (Қозоғистон)даги хўжалик ва географик жиҳатдан ажралиб турувчи худуд. К.ж. худудида мил. ав. 7—4-а.ларда саклар иттифоқи, 3—2-а.ларда Усун қабилалар иттифоқи, ундан сўнг Ғарбий Турк хоқонлиги, қарлуқлар давлати ва б. вужудга келган. 16-а. бошларида К.ж.нинг шаклланиш жараёни яқунланган. К.ж. дуғлот, қўнғирот, кипчок, олчин, қангли, албан, жалойир, сирғали, шаншкили, уйшун ва б. қабилалар бирлашмасидан иборат бўлиб, Тошкент хонига бўйсунган. К.ж. аҳолиси, асосан, кўчманчи чорвачилик б-н шуғулланган. Кўчманчилар ўтроқ қишлоқ деҳқонлари б-н чамбарчас боғланган. 16—18-а.ларда К.ж. худудида бир неча хонликлар ташкил топиб, улар ташки душманга қарши курашда маълум роль ўйнаган. Бу кучларни бартараф қилмоқ ниятида Ўрта жуз хони Товкахон (1680—1718) ҳам уччала жузликни бирлаштиришга муваффақ бўлди, лекин бу бирлик узокка чўзилмади. 1752 й. Россия Омскдан Петропавловск оркали Оренбурггача ўз мудофаа чегарасини куради. У 11 истехком, 33 қўриқчилик пости ва 42 маёқни ўз ичига олиб, 3642 казак жойлаштирилган. 1798 й. К.ж.нинг бир қисми Тошкент ҳокими Юнусхўжа ихтиёрига ўтди. К.ж. худудида Кенесари қўзғолони кучайиб (1837—41), у бостирилгач, К.ж. 1847 й. рус қўшинлари томонидан босиб олинди; ўрнига Сибирь, Оренбург ва Урал казак қўшинлари жойлаштирилади. 19-а. К.ж.нинг қозоқ аҳолиси 550 мингга яқин кишини ташкил қилган.

Ад.: Вельяминов-Зернов В. В., Исто-

рические известия о киргизкайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абулхайрхана (1748—65), т. 1— 2, Уфа, 1853; Асфендиаров С. Д., История Казахстана, т. 1, Алма-Ата — М., 1935; Тынышпаев М., Материалы к истории киргиз-казацкого народа, Т., 1925.

КАТТА ЗОНД ОРОЛЛАРИ - Малой архипелагийн асосий қисми. Майд. 1,4 млн. км². Таркибида Суматра, Ява, Калимантан, Сулавеси о.лари бор. К.З.о. да Индонезиянинг катта қисми, Малайзия ва Брунейнинг бир қисми жойлашган. Рельефи тоғли, бал. 4101 м гача (Кинабалу тоғи). Фаол вулкан ҳаракатлари бўлиб туради. Ўсимлиги, асосан, экваториал ўрмонлардан иборат. Қалай рудаси ва нефтнинг йирик конлари бор. Тропик деҳқончилик б-н шуғулланилади.

КАТТА ИЛМИЙ ХОДИМ - Ўзбекистонда и.т. муассасалари ва олий ўқув юргларида илмий унвон ва лавозим. К.и.х. унвони танлов бўйича ёхуд аттестация тартиби асосида и.т. бўлими (бўлимаси, сектори, лаб.) мудири, бош илмий ходим, етакчи илмий ходим, К.и.х. ёхуд илмий котиб лавозимига тайинланган, камида 3 й.лик илмий иш стажига, ихтироларга ёки босма илмий асарларга, шу жумладан, диссертация химоясидан кейин эълон қилинган илмий асарларга эга ва ана шу лавозимларда камида 1 й. муваффақиятли ишлаган фан д-рлари ва номзодларига берилади. К. и. х. унвонини, қайси идорага бўйсуннишдан қатъи назар, республика олий ўқув юрглари ва и. т. муассасалари илмий (илмий-техника) кенгашларининг тавсиясига биноан, ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси беради. К. и. х.ларга белгилаб қўйилган намунадаги аттестатлар топширилади. 2001 й. Ўзбекистонда 415 киши К. и. х. унвонига эга бўлган.

КАТТА ИТ (лот. Canus Major) — омон сферасининг Жан. ярим шаригада юлдуз туркуми. Орионнинг жан.-шарқ томонида жойлашган. Телескопсиз кўринадиган энг ёруғ юлдузи Сириусдир. Ўрта Осиё худудининг марказий ва жанубий р-нларида кўринади.

КАТТА КАВКАЗ - Қора денгиз б-н Каспий денгизи оралиғида шим-ғарбдан жан.-шарққа чўзилган тоғ системаси. Уз. 1100 км дан зиёд, эни 180 км гача. Ўқ қисмида — Бош тизма, яъни Сувайирғич ва Ён тизмалар жойлашган; бу тизмалардан яна бир қанча тармоқлар ажралиб чиққан. Энг баланд жойи — 5642 м (Эльбрус). К. К. 3 қисмга бўлинади: Ғарбий Кавказ (Анапа ш.дан Эльбрус тоғигача), Марказий Кавказ (Эльбрусдан Казбек чўққисигача) ва Шарқий Кавказ (Казбекдан Сумгаит ш.гача). Тоғ ён бағирларида тоғ-ўрмон ва тоғ-ўтлоқ ландшафти ҳукмрон. Музликлар (1780 км²) бор (яна қ. Кавказ).

КАТТА КАНЬОН - АҚШнинг Аризона штатидаги дара. Колорадо платосидан оқиб ўтадиган Колорадо дарёсининг ўрта оқимида. Дунёдаги энг чуқур даралардан бири. Литл-Колорадо дарёсининг қуйилиш жойидан бошлаб қуйи оқими томон 446 км га чўзилган. Чуқ. 1600 м гача, эни 8—25 км, тубида эса 1 км (айрим жойларида 120 м). Тик ён бағрида устун, пирамида, қалъа шаклидаги қоялар кўп. Колорадо дарёси архей эрасидан то юқори палеозойнинг чўқинди жинсларигача бўлган турли рангдаги горизонтал қатламларни кесиб ўтган. К.к. Колорадо дарёсининг эрозисии натижасида кайнозойда вужудга келган. Дара жуда манзарали миллий парк ҳисобланади. Туристлар кўп келади.

КАТТА МАСЖИД (Жоме масжид) — Жазаирдаги меъморий ёдгорлик (1096). Тарҳи 45,5x33 м, асосий ўқи қиблага қараган 11 нефли. Ҳовлиси кичикроқ бўлиб, деворлари Марокаш

(Мағриб)даги Қутубия масжидини эслатади. Масжид хонасидаги тақасимон қатор равоқлар икки қаторли устунларга таянган. Меҳроб равоғининг безаги кунгурали. Минораси (шим.-шарқий бурчагида) 1322 й.да тўртбурчак шаклда қайта қурилган. К.м. ёрқин ва содда кўриниши б-н ажралиб туради. Унда ёғоч ўймакорлигининг 11-а.га оид ноёб намунаси сақланган.

КАТТА НАМАНГАН КАНАЛИ - суғориш иншооти. Наманган вилояти худудидан Норин дарёсидаги Учқурғон ГЭС тўғони ҳосил қилган сув омборидан бошланади. Уз. 162 км, бош қисмида сув сарфи 61,8 м³/с. 1970—79 й.ларда қурилган (Наманган ш.гача бўлган 54 км узунликдаги 1-навбаги 1976 й.да битказилган; 2-навбаги Наманган ш.дан Тожикистон Республикаси чегарасигача давом этади, уз. 108 км). Сирдарёнинг ўнг соҳилбўйи тоғ олди қисми бўйлаб Поп ш. (Олмоссой)гача етиб боради. Канал 47 минг га (илгаридан суғорилган 19,2 минг га, янги очилган 27,8 минг га) ерни суғоради. К. Н. к. трассаси Шим. Фарғона каналидан 6—7 км масофада унга параллел ҳолда ўтади. Канал гидрометрик постлар, гидротехника иншоотлари б-н жиҳозланган.

КАТТА НЎҒАЙ ЎРДА - 16-а. 2-ярмида Нўғай Ўрдан ажралиб чиққан нўғайлар давлати. Волгадан Урал дарёсигача чўзилган Каспий бўйидаги худудни эгаллаган. Москвага вассал бўлган. 1634 й. Волганинг ўнг қирғоғига ўтиб Кичик Нўғай ўрдасида кўчманчилик тарзида ҳаёт кечиришган.

КАТТА ОИЛА, катта патриархал оила, оила жамоаси — оиланинг тарихий шаклларида бири. К.о. ота томондан қариндошлик, уруғ-аймоқликка асосланган, бир неча оға-ини, уларнинг хотинлари, ўғиллари, келинлари, эрга тегмаган кизлари, набиралари (3 ёки ундан ортиқ авлод) ҳисобига 20—30, айрим жойлар-

да 100 дан ортиқ кишилардан ташкил топган хўжалик гуруҳидир. Оиланинг бу шакли Ўзбекистоннинг Хоразм вилоятида «катта оила», Қашқадарё вилоятида «бир қозон», «катта рўзғор», Зарафшон водийсида «ота уйи», Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида «катта ота уйи» номлари б-н юритилади. Тарихий манбаларга кўра, К.о. турли даврларда жаҳондаги деярли барча халқларда мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда мил. ав. 1-минг йилликда вужудга келиб, мил. ав. 7—3-а.ларда кенг тарқалган ва милод бошларида мустақил қарор топган. К.о. ривожланиш босқичи шаҳарларда ва тараний этган худудларда милонинг дастлабки минг йиллиги ўрталарида, кўчманчи аҳоли яшаган минтақаларда эса 10—12-а.ларга тўғри келади. К.о. нинг иқтисодий асосини оила ихтиёридаги и.ч. воситалари: ер, чорва моллари ташкил қилган. Оила аъзолари томонидан яратилган барча бойликлар, даромадлар ўртада бўлган. Шунингдек, истеъмол соҳасида ҳам К.о.нинг барча аъзолари тенг қатнашган. К.о. айни пайтда содда и.ч. бирлашмаси бўлган. К.о. ўтрокларда — катта биноларда, кўчманчиларда — ўтов-капаларда яшаган ва оиладаги ҳар бир эр-хотин учун маълум жой ажратиб берилган. Оила аъзолари ўртасидаги муносабат патриархал характерда бўлган. Ёши энг улуғ (айрим оилаларда обрўли ва тадбиркор) киши оила бошлиғи ҳисобланган. У оиланинг хўжалик фаолиятига раҳбарлик қилган. Оиланинг ички рўзғор ишлари оила бошлиғининг ёрдамчиси ҳисобланган катта аёл (кўпинча оила

бошлиғининг хотини) томонидан бошқарилган. Ўғиллар ёшига қараб навбат б-н уйлантирилган (аҳолининг кўпчилиги ўз уруғидан қиз олиб, ўз уруғига қиз узатганлар). Келин туширишда тўланадиган қалин ҳам оиланинг умуммулкидан берилган. Бундан оилаларда никоҳнинг левират ва сорорат шакллари ҳам мавжуд бўлган. Оила жамоаси ичида К.о. хўжалик юритишда четдан тирикчилик воситалари сотиб олмай

ва четга ҳеч нарса сотмай тирикчилик ўтказишга ҳаракат қилган. Савдо-сотик ва товар и.ч.нинг вужудга келиши б-н К.о.лар ҳам бозор учун маҳсулот (мас, қоракўл тери, жун, гилам, чакмон ва ҳ.к.) ишлаб чиқара бошлаган. Оила жамоасининг айрим аъзолари учун четдан пул топиш, ёлланиб ишлаш имконияти пайдо бўлган. Шундай қилиб, оилада айрим кишиларга тегишли шахсий мулк пайдо бўлиб, кўпайиб борган. Хусусий мулкчилик, шахсий мулкнинг ортиши (ёки бошқа хусусий сабаблар, мас, очарчилик, вабо, оила бошлигининг вафоти каби сабаблар) натижасида, К.о. тарқалиб кета бошлайди. К.о. ўрнига кичик оилалар вужудга келади. Лекин, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва б. хўжалик шакллари ўртасидаги иқтисодий ривожланиш даражасининг турлича бўлиши сабабли К.о. кичик оила б-н бир қаторда узоқ давр яшаб келди (унинг қолдиқлари элат, тўп, қорақалпоқларда қоше, тожиқларда қавм деб аталган).

Ўрта Осиёга товар-пул муносабатларининг кириб келиши К.о.ни емира бориб, натижада индивидуал кичик оила, оиланинг асосий ва кенг тарқалган шакли бўлиб қолди (яна қ. Кичик оила, Никоҳ, Оила).

Ад.: То л с то в СП., Древний Хорезм, М., 1948; Кисляков Н. А., Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана, Л., 1969; Шаниязов К., Узбеки — карлуки; Бўриев О., Шоймар-донов И., Насриддинов К., Узбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

КАТТА ОПЕРА — 1) опера жанри, 19-а.нинг 20-й.ларида Францияда юзага келган (Л. Обер, «Портичидаги соқов аёл», 1828 ва б.). Улуғворлиги, қахрамонлик ва романтик кўтаринки руҳи, драматизм, мусиқий-ифодавий воситаларнинг ёрқинлиги, безакдорлиги ҳамда катта оркестр, хор ва балет жамоаларидан фойдаланиши б-н фаркланади. Асосан, тарихий мавзуларда яратилган. Ёриқ вакили — Ж. Мейербер; 2) Па-

риждаги опера ва балет театрининг номи (қ., «Гранд опера» театри).

КАТТА ПАНДА, бамбук айик (*Ailuropoda melanoleuca*) — енотсимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Баъзан К.п.ни айиксимонлар оиласига ёки кичик панда б-н бирга пандасимонлар оиласига киритилади. Уруғнинг ягона тури. Ташқи кўриниши айикқа ўхшаш, ундан тишларининг тузилиши ва думининг узун бўлиши б-н фарқ қилади. Уз. 120—180 см, думи 12 см га яқин. Танаси йўғон, оёқлари қалта. Юнги оқ, фақат оёқлари, қулоғи ва думининг учи, кўзлари атрофи қора; кўкрагида ҳам кўндаланг қора йўли бўлади. Хитойда тарқалган, илгари Ҳиндихитой ва Калимантан о.даги бамбук ўрмонларида яшаган. 1—2 та бола туғади. Бамбук новдалари ва иддизи б-н озикланади. Сони кескин камайиб бормоқда. Хитойда «миллий хазина» деб эълон қилинган. Тутқинликда деярли кўпаймайди. Табиатни муҳофаза қилиш Халқаро ташкилоти Қизил китобига киритилган.

КАТТА СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ (Большая Советская Энциклопедия, БСЭ) — СССРда чиқарилган универсал энциклопедик нашр, жаҳондаги йирик энциклопедиялардан бири. Москвадаги «Советская энциклопедия» («Совет энциклопедияси») нашриёти томонидан рус тилида нашр этилган. 1-нашри 1926—47 й.ларда чикқан; 65 асосий жилд ва алоҳида СССР жилдидан иборат; 65 минг мақолани ўз ичига олади, адади 50—80 минг; бош муҳаррири — О. Ю. Шмидт (1941 й.гача). 2-нашри 1950—58 й.ларда чикқан, 50 асосий жилд ва 51-қўшимча жилддан иборат; 100 мингга яқин мақоласи бор, адади 250—300 минг; 2 жилдли алфавитли кўрсаткичи чикқан (1960); бош муҳаррири — С. И. Вавилов (1951 й.гача), Б. А. Введенский (1951 й.дан). 3-нашри 1969—78-й.ларда чикқан, 30 жилддан иборат; 100 мингдан ортиқ мақолани камраган, адади 630

минг; 1 жилдли кўрсаткичи бор (1981); бош муҳаррири — А. М. Прохоров (1969 й.дан).

К.С.Э. АҚШ ва Грецияда таржима килиниб, нашр этилган. У собиқ Иттифокда энциклопедия ишининг ривожланишига таъсир кўрсатган. Ўзбек Совет Энциклопедияси (1971—80)ни нашр этишда ҳам К.С.Э. тажрибасидан фойдаланилган. 1957—90 й.ларда К.С.Э. нинг Ежегодниги (йиллик тўплами) чиқарилди (яна к. Энциклопедия).

КАТТА СОНЛАР ҚОНУНИ

- эҳтимоллар назариясида катта миқдордаги тасодифий омилларнинг умумий таъсири (етарлича кенг шартлар бажарилганда) тасодифга деярли боғлиқ бўлмай қолишини ифодаловчи қонун; дастлаб 1713 й.да Я. Бернулли топган (к. Бернулли).

Агар тасодифий миқдорлар кетма-кетлиги учун $j+1$ нинг миқдордан (бу ерда $M^{\wedge}$. — тасодифий миқдорнинг ўрта қиймати) фарқи ҳар қандай мусбат ϵ сонидан кичик бўлиш эҳтимоли p ортиши $b-n$ 1 га интилса, бу тасодифий миқдорлар кетма-кетлиги $K.c.k.$ га бўйсунди дейилади. Кузатилаётган бирор тасодифий A ҳодиса p та тажрибанинг h л тасида рўй берган бўлса, ҳар

қандай $\epsilon > 0$ учун $p \sim j^{-k} \sim p(\epsilon)$ нинг $\rightarrow$ « ϵ даги лимита $1/\epsilon$ га тенг, бунда p сони A ҳодисанинг битта тажрибада рўй бериш эҳтимоли. Ушбу теоремага кўра, тасодифий ҳодиса A нинг номаълум

эҳтимоли p ни унинг частотаси $\wedge \sim b-n$ (p катта бўлганда) алмаштириш мумкин: $p \sim \cdot$. Бернуллининг бу теоремасини П. Л. Чебишев умумлаштириб, $K.c.k.$ нинг бажарилиши учун етарли шартлар топган. $K.c.k.$ нинг турли масалалари $b-n$ А. А. Марков, С. Н. Бернштейн, А. Н. Колмогоров, А. Я. Хинчин ва б., Ўзбекистонда Т. А. Саримсоқов, С. Ҳ. Сирождидинов ва б. шуғулланган.

Ад.: Гнеденко Б.В., Курс теории вероятностей, 6 изд., М., 1988; Бернулл и Я., О законе больших чисел, М., 1986.

КАТТА СУВАЙИРҒИЧ ТИЗМА

-Австралиянинг шарқий ва жан.-шарқий соҳили бўйлаб 4 минг км га чўзилган тоғ тизмаси. К.с.т. неоген-антропогенда кўтарилган. Тоғлар, асосан, палеозой, қисман, мезозой жинсларидан тузилган. Тизманинг марказий қисмида нефть ва газ конлари, ғарбий ён бағрида қалай, полиметалл рудалари, олтин, мис, Ньюкасл ва Вуллонгонг ш.лари атрофида йирик тошқўмир конлари топилган. К.с.т.нинг 28° ж. к.дан шим.даги қисмининг кенглиги 650 км га етади, ўртача бал. 1000 м. 28° ж.к.дан жан.да К.ст. айрим тизмалардан иборат. Австралия Альп тоғларининг чўкқилари (Косцюшко тоғи, 2230 м ва б.) Австралиядаги энг баланд чўкқилардир.

К.С.Т. субэкваториал, тропик ва субтропик минтакаларда жойлашган. Йиллик ёгин шарқий ён бағирларида 1000—2000 мм, ғарбий ён бағирларида 500—700 мм. Ўртача ойлик т-ра шим.дан жанубга томон пасайиб боради: езда 26—27°, кишда 17—10°.

К.с.т.нинг ғарбий ён бағридан Муррей ва Дарлинг дарёлари бошланади. Шарқий ён бағри ўрмон б-н копланган. 1000 м баландликкача доим яшил, сернам ва эвкалиптили тропик ўрмонлар ўсади. Австралия Альп тоғларида паст бўйли дарахтлар, 1600—2000 м дан юқорида ўтлоқлар бор. Ўрмонларда коала, кускас, дарахт кенгуруси, жаннат қуши, лирақуш, қазуар, тўти ва б. яшайди.

КАТТА ТЕАТР — қ. Навоий театри, Алишер Навоий номидаги давлат академик катта опера ва балет театри.

КАТТА ТЕАТР, Россия давлат академик катта театри — опера ва балет санъати соҳасидаги Россиянинг етакчи театри, жаҳон мусикали театри маданиятининг йирик марказларидан. 1776 й. Москвада ташкил топган. 1806 й.дан давлат театри, 1919 й.дан «академик театр». К. т. тарихи рус мусикали театрининг ривожланиши, рус опера ва балет ижрочилиги санъати-

да миллий анъаналарнинг қарор топиши б-н узвий боғлиқ. Дастлаб илк рус опералари (В. Пашкевич ва б.) ҳамда Ғарбий Европа композиторлари (Ж. Перголези ва б.)нинг машҳур асарлари қўйилган. К.т. ривож ва вокал-саҳна санъати бадий-реалистик омилларининг шаклланишида, айниқса М. Глинка ва А. Даргомижский, кейинчалик, М. Мусоргский, Н. Римский-Корсаков, А. Бородинларнинг опералари тарихий босқич бўлди. П. Чайковскийнинг опера ва балетлари ижрочилик маданияти ривожда улкан аҳамият касб этди. Г. Уланова, М. Плисецкая, Е. Максимова, В. Васильев, М. Лиєпа каби балет ижрочиларининг санъати К.т.га катта шухрат келтирган. Опера хонандалик санъатига Н. Обухова, И. Козловский, С. Лемешев, И. Архипова, Е. Образцова, В. Атлантов, З. Соткилава ва б. катта ҳисса қўшган.

К.т. ижодий ҳаётининг айрим босқичлари ўзбек опера ва балет санъати ривож б-н боғлиқ. Жумладан, 20-й. лардаёқ, А. Нежданова, Л. Собинов, А. Пирогов сингари машҳур яқкаҳонлар Тошкентда гастролда бўлган. Кейинчалик А. Багурин, П. Лисициан, А. Кривченя ва б. хонандалар, Р. Стручова, М. Плисецкая, Н. Павлова, М. Лиєпа каби солистлари Навоий номидаги опера ва балет театри спектакларида бош ролларда чиқишган. 1968 й. К.т. ижодкорлари Ўзбекистонда гастролда бўлган. Бундан ташқари М. Плисецкая, Н. Риженко, В. Смирнов-Голованов ва рассом В. Левенталь Тошкентда Р. Шедриннинг «Анна Каренина» ва Ю. Папко У. Мусаевнинг «Афсоналар водийси» (1977) балетларини сахналаштиришган.

К.т. саҳнасида 1926 й.да М. Қориёқубов бошчилигидаги Ўзбек концерт-этнографик ансамбли концертлар берган, Навоий номидаги опера ва балет театри бир неча бор (1937, 1950, 1959, 1964, 1973, 1981, 1983, 1986 й.лари) ўз репертуаридаги спектакллари намойиш этган. К.т. труппаси У. Мусаевнинг «Ҳинд достони» балетини сахналаштирган

(1981).

К.т. биноси 1821—24 й.ларда (меъмор О. Бове, В. Михайлов лойиҳаси бўйича) қурилган, 1853 й.да унга ўт тушиб, 1856 й.да қайта тикланган (меъмор А. Кавос); беш ярусли томоша зали 2150 ўринли, акустик жиҳатдан ниқоятда сифатли, 1961 й.дан К.т. спектакллари параллел равишда Кремль съездлар саройида ҳам қўйилмоқда.

КАТТА ТУЗКОН МАКОНЛАРИ

-неолит даврининг Калтаминор маданиятига мансуб маконлар. Бухоро вилояти, Қоракўл тумани марказидан 40 км шим.-ғарбда жойлашган. Катта Тузкондан 35 макон, Кичик Тузкондан эса 3 макон ўрганилган. К.Т.м.да чўртган, зоғора, лаққа балиқлар, жайран, ёввойи от ва б. ҳайвон суяклари учрайди.

Жуда кўп микдорда микролитлар, пайконлар, ромб ёки трапеция шаклидаги чакмоқтош япроқчалари, бигизлар ва б. топилган. Кулолчилик чархида ишланмаган сопол идишлар тўлқинсимон чизик ёки чуқурча шаклидаги нақшлар б-н безатилган. К.Т.м. қабилалари Ўрта Осиёнинг чўл ва даштида яшовчи қабилалар б-н яқин алоқада бўлган.

Ад.: Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскарров А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966.

КАТТА ТЎСИҚ РИФИ

- Австралиянинг шим.-шарқий соҳили бўйлаб жойлашган қатор маржон рифлари ва маржон ороллар. Материк саёзлигининг чегараси бўйлаб Янги Гвинеянинг жан. қирғоғидан Санди-Кейп бурнигача 2300 км га чўзилган. Рифнинг кенлиги шим. да 2 км, жан.да 150 км. Рифларнинг кўпи сув остида, сув сатқи пасайган вақтларда сув юзига чиқади. Баъзи рифлар оролга айланиб, шакли, одатда, тақага ўхшайди ва қавариқ томони жан.-шарқдан эсувчи пассат шамолларига қараган. К.Т.р. б-н материк қирғоғи орасида Катта ла-

гуна ёки «Ички канал» сув йўли (энг чуқур жойи 50 м) бор. Бу сув йўли океан тўлқинларидан тўсилган; кемачиликда фойдаланилади. Денгиз миллий парки бор.

КАТТА ФАРҒОНА КАНАЛИ. У с м о н Юсупов номидаги Катта Фарғона канали — Фарғона водийсида қурилган энг йирик гидротехника иншоотларидан бири. Ўзбекистон (283 км), Тожикистон (62 км) ва Қирғизистон (13 км) худудидан ўтади. Водийни шим.-шарқдан жан.-ғарбга кесиб ўтган. Асосий ўзани уз. 350 км. Вегетация даврида Норин (420 м³/с), Қорадарё (100 м³/с), Сўх (12 м³/с) дарёларидан 532 м³/с сув олади. Канал трасаси 2 трактдан иборат. Юқори Норин тракти (44 км) Норин дарёси (Учқўрғон ш. яқини)дан бошланиб, Куйганёрга-ча егиб боради. Куйи Қорадарё тракти (301 км) Қорадарёга қурилган Куйганёр тўғонидан бошланиб Сирдарё б-н деярли параллел ҳолда жан.да Тожикистон Республикаси Хўжанд ш. яқинигача (Қайроққум сув омборидан куйирокда) давом этган. 1939 й. авгда халқ хашари б-н жуда қиска муддатда (45 кунда) қуриб, битказилди. 1940 й. да Тожикистон худудида яна узайтирилди (сув ўтказиш имконияти 150 м³/с). Канал қурилишида 160 минг киши қатнашди. 270 км ли трасада 17,8 млн м³ тупроқ қазиб чиқарилди (шундан фақатгина 1,7 млн. м³ тупроқ механизмлар ёрдамида қазилган). Ишлар оғир бўлган участкаларда 14 экскаватор, 245 трактор, 420 автомашинадан фойдаланилди, 42,2 минг м³ бетон ишлари бажарилди. 45 йирик ва 275 майда гидротехника иншооти қурилди. Канал 1953 — 62, 1964 ва 1967 йларда реконструкция қилинди. Уз. 345 км га, сув сарфи 180 м³/с, энг жадал сув сарфи 211 м³/с га етказилади. Ўзбекистон ва Қирғизистон, Тожикистонда 500 минг га суғориладиган ерларнинг сув таъминоти яхшиланди, янги ерларни ўзлаштириш имконияти пайдо бўлди. Каналда 1000 дан ортиқ гидротехника иншооти (шулардан 50 таси

йирик), жумладан, 9 тўғон, максимал ялпи сув олиши 162 м³/с бўлган 258 сув чиқаргич, 7 ташлама, 8 акведук барпо этилган. Каналдан транспорт ўтиши учун 101 кўприк қурилган. Сел, ташлама ва суғориладиган майдонлардан чиқадиغان дренаж сувларини оқизиб юбориш учун каналнинг чап томонидан коллекторлар ўтказилган, ўнг томондаги дренаж сувлари эса канал остидан ўтган 170 дюкер қувур орқали коллекторга уланган.

Канал суви Ўзбекистонда 3 вилоят (Андижон вилоятида 66,6 минг га, Наманган вилоятида 12 минг га Фарғона вилоятида 125 минг га), Қирғизистоннинг Ўш вилоятида (0,76 минг га) ва Тожикистоннинг Суғд вилоятида (10 минг га) ерларни сугоришда фойдаланилади (канал схемасига к.). Каналга 1966 й.да канал қурилиши ташаббускорларидан бири бўлган давлат арбоби Усмон Юсупов номи берилган.

Ад.: Усманходжаев В., Кузьмин М., Большой Ферганский канал имени Усмана Юсупова, Т., 1972.

Зиёмиддин Артурметов.

КАТТА ЧИМЁН ТОҒИ - Тошкент вилоятидаги Чатқол тизмасининг таркибига кирувчи улкан гумбазсимон массив. Энг баланд жойи — Катта Чимён чўққиси (3309 м). Чимёнсой водийсини жан.дан ўраб туради. Палеозой орогенетик жараёнида бурмаланиб гранит, гранодифит, дифит, гранит-порфир, кварцли порфир, сиенит, сиенитли диорит, габбро каби интрузив жинслар ва охактош ҳамда кумтошлардан тузилган. Рельефи кучли даражада парчаланган. Ён бағирлар қиялиги ўртача 25—35°, баъзи жойларида 45° ва ундан ортиқ. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа томон чўзилган.

Шим. ён бағри Чимёнсой водийсига тик тушган. Бу қисмида охактошли жинслар қояли рельеф шаклларини ҳосил қилган. Жан. ён бағри анча ётиқ бўлиб, қурумлар учрайди. Тоғ чўққиси донмий музлик ва қорликлар б-н банд. К.Ч.т. жан.да Мингжилки (2950 м), Иметей

(2580 м), Тескайлов (2450 м), Суранота каби тоғларга ва Пўлатхон (2744 м) платосига уланиб кетади. Шим.-ғарбга аста секин пасайиб боради (Кумбел довони 1871 м). Унинг ён бағирларидан Белдорсой, Чимёнсой, Қорчасой (Чатқол ирмоғи), Мозорсой ва б. оқиб тушади. Ўрмон минтақасида жигарранг, альп минтақасида тоғ-ўтлоқ-дашт торфли тупроқлар учрайди. Тоғ ён бағирларида арча, дўлана, тиканли бо-дом, учқат, наъматак, тоғолча, ёнғоқ, буғдойиқ, субальп ва альп минтақаларида торон (занжовул), шашир ва б. тарқалган. Юқори қисми тошлоқ, дарахт кам.

К.Ч.т. этаклари ва ён бағирлари ноёб тоғ гўшаларидан иборат (Униккибулоқ маскани, тоғ табиат ёдгорликлари, сой водийлари ва б.), иқлимий ва қимиз б-н даволаш «Чимён» курорти (1500 м), 2 санаторий, болалар оромгоҳлари, «Чимён» сайёҳлик мажмуаси бор.

КАТТА ШЎР КЎЛ - АҚШнинг ғарбий қисмидаги оқмас кўл. Катта Ҳавза тоғлигида, 1282 м баландликда жойлашган. Плейстоцен давридаги чучук сувли Бонневилл кўлининг қолдиғи. Кўлга Бэр, Уйбер, Жордан дарёлари қуйилади. Майдони ёгин миқдорига кўра, 2500 дан 6000 км² гача ўзгариб туради. Шўрлиги кўлда сув кўпайганда 137%« дан, сув камайганда 300%с гача. Чук. 15 м гача. Глаубер ва ош тузлари олинади. К.нинг шарқий соҳилида Солт-Лейк-Сити, Огден ш.лари жойлашган. Кўлни Жан. Тинч океан т.й. (40 км узунликдаги дамба орқали) кесиб ўтади.

КАТТА ЮГАН — РФнинг Тюмень вилоятидаги дарё. Обь дарёсининг чап ирмоғи, Юган дарё тармоғига қуйилади. Уз. 1063 км, ҳавзасининг майд. 34700 км². Васюганья ботқоқликларидан бошланади; Ғарбий Сибирь текислигидан оқиб ўтади. Энг катта ирмоғи Кичик Юган (ўнгда). Ҳавзасида, умумий майд. 545 км² бўлган 8000 га яқин кўл бор. Асосан, эриган қор сувларидан тўйинади. Окт,—

нояб.да музлайди, апр. охири — май ойи бошларида муздан бўшайди. Ёғоч окизишга қулай. Қуплан-дееви пристанидан бошлаб кема қатнайди.

КАТТА ЎЗБЕКИСТОН ТРАКТИ -Ўзбекистондаги умумдавлат аҳамиятига эга бўлган дастлабки энг йирик автомобиль йўли. Пойтахт Тошкентни мамлакатнинг энг жан.да жойлашган Термиз ш. б-н боғлайди. Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари аҳолисининг ташаббусини эътиборга олиб ҳамда Мирзачўлда янги ерлар ўзлаштириб, пахтазорларга ай-лантирилиши, Самарқанд вилоятида пахта ва дон етиштиришни кўпайтириш, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларининг тоғли туманлари б-н транспорт алоқасини яхшилаш мақсадида 1940 й. республика ҳукумати уз. 724 км бўлган К.Ў.т.ни қуриш тўғрисида махсус қарор қабул қилган (тракт қурилишига қадар шу йўналишда ўтган қарвон йўллари мил. ав. 5-а.дан маълум бўлган. 19-а.нинг 2-ярмидан 1940 й.ларгача «Уезд-почта йўли» номи б-н аталган).

К.Ў.т. 1940—41-й.ларда ҳашар усулида қурилган, уни қуришда йўл бўйлаб жойлашган 41 туман меҳнаткашлари қатнашган. Тракт ўз вақтида республикада энг йирик, шунингдек, энг шинам йўллардан бири бўлиб, Ўзбекистон ҳудудини шим.дан жан.га кесиб ўтган, 8 шаҳар ва 6 йирик вилоятлар ҳудуди орқали ўтиб, вилоятлар маъмурий марказларини ўзаро боғлаган, иктисодиётда муҳим ўрин тутган.

1960—80 й.ларда Ўзбекистонда халқ хўжалиги ва саноатнинг ривожланиши, транспортга бўлган талабнинг ошиши, йўлларда ҳаракат жадаллигининг кескин кўпайиши натижасида кўплаб халқаро ва давлат аҳамиятига эга бўлган автомобиль йўллари қурилди. Мавжуд йўллар эса талаб даражасида қайта таъмирланиб, кенгайтирилиб, янгидан титул рақам берилиб қайтадан номланди.

Ҳозир собиқ К.Ў.т. халқаро аҳамиятли

магистрал автомобиль йўллари­нинг ай­рим қис­м­ла­ри­га бў­ли­ниб кет­ган: М-34 — «Тош­кент-Душанба» авто­ма­гис­тра­ли­нинг Тош­кентдан Ховос­гача қис­ми (160 км); А-376 — «Қўқон-Кони­бо­дом-Хў­жанд-Жиз­зах» авто­ма­гис­тра­ли­нинг Ховосдан Жиз­зах­гача қис­ми (90 км); М-39 — «Олма­ота-Биш­кек-Тош­кент-Самар­қанд-Тер­миз» (1475 км) авто­ма­гис­тра­ли­нинг Жиз­захдан Тер­миз­гача қис­ми (474 км). 90-й.лардан бош­лаб тракт йўналиши халқаро микёс­да­ги ма­гис­трал йўл­лар­га ай­лан­ди, кен­гай­ти­ри­либ, обо­дон­лаш­ти­ри­лди, йўл бўй­ла­ри­да қў­ллаб за­мон­авий ё­ни­л­ги қўй­иш шо­хо­б­ча­ла­ри, кем­пинг-мотел­лар, йўл-ин­ду­стри­я кор­хо­на­ла­ри, чет эл­лар б-н ҳам­кор­лик­да қўш­ма кор­хо­на­лар бар­по этил­ди.

Тракт чет мам­ла­кат­лар тури­стик тран­зит ало­ка­ла­ри­да ҳам му­ҳим ўрин ту­та­ди. Йўл­да­ги авто­мо­бил­лар­нинг ку­н­лик қат­нов жа­дал­ли­ги 10000—15000 авто­мо­бил­га тенг. То­хир­жон Мир­за­ев.

КАТТА ЎЙИН — Фар­ғона ра­кс ма­ка­та­би­га хос қад. про­фес­си­онал му­м­тоз ра­кс тур­ку­ми ва иж­ро усу­ли. Ул­кан сю­жет, ҳаёт­бахш чу­кур маз­мун­га э­га бўл­ган К. ў. тур­ку­ми­да­ги ра­кс­лар­да ли­рик, қа­хра­мон­лик ва ҳаёт­ий мав­зу­лар акс эт­ти­рил­ган. К. ў.да ҳар би­ри ало­ҳи­да маз­мун ва иж­ро­чи­лик ус­лу­би­га э­га бўл­ган 60 дан ор­тик ра­кс ус­лу­ли мав­жуд бў­либ, улар ас­р­лар да­во­ми­да та­ко­мил­ла­шиб бор­ган. Биз­гача бир не­ча ус­лу­ли етиб кел­ган: дил­дир, қўш­қарс, як­ка­қарс, ўтиш қис­ми, шох, ок­сат­ма, гул ўйин, жил­ва ре­зи, ду­чарх, ду­ча­ва, чор­қарс, ус­лу­ли ҳақ­қон­ий, занг ўйин ва б.

К. ў. ра­кс­ла­ри­нинг қўп­чи­ли­ги, узок ва­кт иж­ро эти­ли­ши б-н бош­ка ра­кс­лар­дан фарқ қи­ла­ди. Бу тур­ку­м­га кир­ган ра­кс­лар­нинг ҳар би­ри маъ­лум бир маъ­но, пла­стик и­фо­да ва иж­ро­чи­лик ус­лу­би­га э­га бўл­гани­дан ало­ҳи­да ҳам иж­ро эти­ла­вер­ган.

Қадим­да Қўқон­да К. ў.нинг истеъ­до­ли каш­ф­иёт­чи­ла­ри, иж­ро­чи­ла­ри бўл­ган. Кейин­ча­лик К. ў. тур­ку­ми­га кир­ган ай-

рим ра­кс­лар­нинг та­ко­мил­ла­шу­ви­да Уста Олим Ко­ми­лов, Та­ма­ра­хо­ним, Р. Ка­ри­мо­ва ва ка­би санъат­кор­лар­нинг хиз­ма­ти қат­та бўл­ди.

Ад.: Ка­ри­мо­ва Р., Фер­ган­ский танец, Т., 1973.

Любовь Ав­де­ева.

КАТТА ЎРАДАРЁ — Қаш­қа­дарё ви­ло­ят­и­да­ги дарё. Гу­зор­дарё­нинг ўн­г ир­мо­ғи. Ҳисор тиз­ма­си­нинг ғар­бий қис­ми­да­ги Хар­куш до­во­ни­дан (3448 м) Эг­рисув но­ми б-н бош­ла­на­ди. Уз. 113 км, ҳав­са­си 1410 км². Дарё, асо­сан, тоғ­лар ора­си­да оқа­ди. Йи­рик ир­моқ­ла­ри: Қизил­сой, Ал­ма­т­сой, За­ранг­бу­лоқ, Шўр­сув ва б. Ўр­гача йил­лик сув сар­фи 4,6 м³/сек, йил­лик оқи­ми 140 млн. м³. Қор, ём­ғир ва бу­лоқ сув­ла­ри­дан тўй­на­ди. Март-май ой­ла­ри­да су­ви кў­пая­ди. Па­чка­мар сув ом­бор­и­га қўй­и­лади. А­троф­да­ги қ.х. ер­ла­ри­ни ва шу ер­да­ги қиш­лоқ­лар­ни сув б-н таъ­мин­лай­ди.

КАТТА ЎРДА, Улуғ Ўр­да — Ол­тин Ўр­да­дан аж­ра­либ чиқ­қан та­тар­лар дав­ла­ти (1433—1502). Шим. Қора ден­гиз­нинг шим. со­ҳи­ли ва Қуйи Вол­га бўйи қуду­ди­дан иборат бўл­ган. 1434—59 й.лар­да Тўхта­миш­нинг ўғ­ли Сайид Аҳ­мад К. Ў. хо­ни бўл­ган. К.Ў. та­тар­лар­нинг асо­сий маш­ғу­ло­ти сод­да де­ҳ­қон­чи­лик б-н уй­ғун­ла­шиб кет­ган қўч­ман­чи чор­ва­чи­лик эди. К.Ў. яй­лов­ла­ри Вол­га­дан Дне­пр­гача ёй­либ кет­ган. К.Ў.да ман­ғит амир­ла­ри қат­та сиё­сий мав­қе­ни эгал­ла­ш­ган. Аҳ­мад хон­ли­ги дав­ри­да (1459—81) К.Ў. вақ­тин­ча қу­чай­ган, у 1480 й. Рус­ни қай­та­дан мў­ғул­лар­га то­бе этиш­га урин­ган. Рус­га қилин­ган му­ваф­фақ­ият­сиз юриш­дан сўн­г, Русь дав­ла­ти узил-ке­сил мў­ғул­лар исти­б­до­ди­дан халос бўл­ган. 1486—91 й.лар­да Қрим хо­ни Мен­гли Га­рай К.Ў.га қат­тик зар­ба бер­ган ва 1502 й.да эса уни тугат­ган.

КАТТА ҚАНОТЛИЛАР, учар ит­лар, учар тул­ки­лар (Megachiroptera) — қўл­қанот­ли­лар кен­жа тур­ку­ми. Йи­рик

(танасининг уз. 6 см дан 40 см гача, қанотлари ёйилганида 1,7 м гача) бўлиши б-н бошқа қўлқанотлилардан фарқ қилади. Қўлқанотлиларнинг энг йириги. Олдинги оёқ панжасининг I ва II бармоқларида тирноқлари бор. Кўпчилигининг думи бўлмайди. Тиш бўртиғи ясси, ўсимликхўр ҳайвонларникига ўхшаш. Қулоқ супраси четлари ёпиқ бўлиши б-н кўршапалаклардан фарқ қилади. Кўзлари яхши ривожланган. Эхолокация хусусияти фақат учар тулкиларда аниқланган. Эхолокацион сигналлар кўршапалакларникига ўхшаш бўғизда эмас, балки тили орқали генерацияланади. Битта оила, 50 га яқин уруғ ва 150 турни ўз ичига олади. Шарқий ярим шарнинг тропик ва субтропик ҳудудларида (Шим. да Мисргача), Жан. Японияда тарқалган. Кунду-зи дарахтларнинг шох-шаббалари орасига, баъзан, ғорлар ва ғояларнинг ёриғига яшириниб олади. Колония бўлиб (баъзан, бир неча минг индивидлардан иборат) яшайди. Асосан, мевалар б-н озикланади. Кўпчилик майда К.қ. гуллар чанги ва нектар б-н озикланиб, тропик ўсимликларнинг чангланисида иштирок этади. Мевахўрлари айрим ҳудудларда бирмунча зиён етказилади. 4 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

КАТТА ҚУЛЛАР КЎЛИ, Катта Асирлар кўли — Канаданинг шим.-ғарбий қисмидаги кўл, 150 м баландликда. Майд. 28,6 минг км², чуқ. 150 м гача, уз. 480 км. Кўл ўрни музлик ва тектоник ҳаракат натижасида вужудга келган. Ғарбий соҳили паст, игна баргли ўрмонлар б-н қопланган, шарқий ва шим. соҳили сертепа, ўсимлик кам. Шарқий қисмида орол кўп. Кўлга Қуллар дарёси, Хей ва б. дарёлар қуйилади; Макензи дарёси оқиб чиқади. Окт. дан июн-гача музлайди. Кема қатнайди, балиқ овланади. Шим. соҳилида олтин конлари бор. Кўл соҳилида Йеллоунайф, Форт-Резольюшен портлари жойлашган.

КАТТА ҚУМЛИ ЧЎЛ - Австралия

нинг шим.-ғарбий қисмидаги чўл. Майд. 360 минг км², ўртача баландлиги жан. да 400—500 м, шим.да 300 м. Бал. 10—15 м ли (баъзан, 30 м гача), уз. 40—50 км гача бўлган қатор қум тепалари бор. Муваққат шўр кўл кўп. Қ.Қ.ч. — Австралиянинг энг иссиқжойларидан бири; ёзда ўртача т-ра 28—30°, кишда 20—15° гача бўлади. Ёзда экваториал муссонлар бир оз ёгин келтиради (шим. да 450 мм дан жан.да 200 мм гача). Ёгиннинг кўп қисми буғлиб кетади, қисман қумга сингади. Ўсимликлари жан.да тиканли ксерофит бошоқчилар, акация бутазорлари ва шим. да эвкалиптлардан иборат. Рудалл-Ривер миллий парки бор.

КАТТА ҒУЛ, катта қўл — 13—15-а.ларда турк-мўғул қўшини маркази. Бу қисмга ҳукмдорнинг шахсан ўзи ёки унинг атоқли саркардаларидан бири қўмондонлик қилган. Амир Темури қўшинида К. ғ. 40 бўлук — полкка тақсимланган ва бевосита Соҳибқирон раҳбарлигида бўлган. Ушбу бўлукларнинг сараланган аскарлардан ташкил этилган 12 бўлуки марказнинг биринчи сафида, қолган 28 бўлуки эса иккинчи ва учинчи сафларда жойлашган. 40 бўлукнинг ўнг тарафи олдида Амир Темури фарзандлари ва набиралари қисмлари, сўл тарафи олдида эса олий бош қўмондон қариндошлари ва иттифоқчилари қисмлари саф тортган. Бу қисмлар қўшиннинг бошқа қисмларига истаган пайтда қўмак беришга шай турган. Соҳибқирон қўшинида, шунингдек, кичик қўллар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўнг қанот ва сўл қанотнинг марказида жойлашган.

/id.: Н и з о м и д д и н Шомий, Зафарно-ма, Т., 1996; Дадабоев Ҳ., Амир Темурининг ҳарбий маъорати, Т., 1996.

КАТТА ҒЎЗА БИТИ (*Acyrtosiphon gossypii* Mordv.) — афидиидлар оиласига мансуб қанотли ёки қанотсиз ҳашарот. Танасининг уз. 3,5—4,0 мм. Қанотли ва қанотсиз тирик туғадиган урғочилари

оч-яшил ёки сарик тусда бўлиб, кўзлари кизил. Шира чиқазувчи найчалари ва думи ингичка, тана узунлигининг ярмича келади. Тухум кўювчи урғочиси сариқ-кўнғир тусли. Йил давомида бир неча партеногенетик (уруғланмасдан туғиш) ва битта жинсий авлод беради. Тухум ҳолида ғўзапоя ва янтоқда қишлайди. Ғўза ниҳолларига 2-чин барг пайдо бўлиши б-н ўтади. Июлда ва авг.нинг бошларида К. ғ. б.нинг ҳар тупдаги сони 100—200 га етади, сўнгра бир оз кама-яди, кузга бориб эса уларнинг сони яна ортади. К. ғ. б. — ғўзанинг энг хавфли зараркунандаси. Улар фақат баргларидагина тарқалиб қолмай, балки поя ва гул-олди қисмини ҳам эгаллайди; бу эса ҳосил органларининг тўкилишига сабаб бўлади. Кўзда битлар нажасидан ифлосланган пахта толаларининг технологик сифати бузилади.

Кураш чоралар и : хашарот сони ҳар 100 ўсимликда 150—250 га бўлганда ичдан таъсир қилувчи фосфорорганик препаратлар пуркалади.

КАТТА ҒЎЗА САРАТОНИ - қ. Сарик жизилдоқ.

КАТТА ХАВЗА - АҚШнинг ғарбидаги тоғлик. Ғарбдан Сьерра-Невада, Каскад тоғлари ва шарқдан Қояли тоғлар оралиғидаги берк худудларни ўз ичига олган. Майд. 500 минг км² дан кўпроқ. Қисқа тизмалар (бал. 3000 м гача) ва ўзаро туташ кенг сойлик (хавза) лар бор. Рельефи кайнозойда, замини токембрий-мезозойда шаклланган. Кайнозойда вулканлар отилиб турган. Сойликларнинг кўпчилиги тектоник йўл б-н вужудга келган ва тош, кум-гил қатламлари б-н тўлиб қолган. Мис, молибден, полиметалл, симоб, калий тузи ва б. фойдали қазилма конлари бор. Иқлими кескин континентал, катта қисмида субтропик, шим.да мўътадил иқлим. Ёз иссиқ, булутсиз, қиш совуқроқ, тез-тез туман бўлиб туради. Июлнинг ўртача т-раси

20—22°, январьники — 0—2°. Йиллик ўртача ёғин 200 мм, айрим сойликларда 100 мм, тоғларнинг ғарбий ён бағрида 500 мм. Энг катта дарёси — Гумбольдт. Йирик кўллари: Катта Шўр кўл, Пирамидалар кўли, Севир, Юта. Сув таъминотида артезиан қудуқлар муҳим роль ўйнайди. Кўнғир, бўз тупроқлар, шўрхок ва шўртоблар, тоғ-кўнғир тупроқлари кўпроқ. Худудининг катта қисми чала чўл. Бошоқлилар, кактус, агава ўсади. Серёғин тоғ ён бағирлари қарағай-арча ўрмонлари б-н қопланган. Ҳайвонлардан судралиб юрувчилар кўпроқ. Сув бор жойларда деҳқончилик қилинади.

КАТТА ҲИСОР КАНАЛИ - Ҳисор водийсидаги канал. Тожикистон ва қисман Ўзбекистон худудидан ўтади. 1938—42 й.лари қурилган. Уз. 50 км. Сув сарфи 68 м³/с. Тожикистонда 9,4 минг га, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти Денов туманида 10 минг га ерни суғоради. Канал орқали Варзоб дарёси суви Қоратоғ дарёсига оқади. 70 га яқин гидротехника иншооти бор. Каналнинг йирик шохобчалари: сув сарфи 2 дан 6 м³/с гача бўлган Говкуш, Чоракорон, Кампирқалъа, Ҳисор, Янгиобод, Ойим. Каналга қурилган тўғондан бевосита Душанба шохобчаси (уз. 2,5 км, сув сарфи — 10 м³/с) бошланади, ундан Алачабоф каналига сув берилади.

КАТТАИЧ ҒОРИ - Шимолий Нуро-та тизмасининг шим. ён бағрида (Жиззах вилояти, Фориш тумани), 850 м баландликда жойлашган. Тошқўмир даврига мансуб охактошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг кириш қисми тухумсимон шаклда (эни 1 м, бал. 0,7 м). Ичкаридаги катта хонага 7 м узунликдаги йўлак орқали кирилади. Хонадан ҳар томонга йўлақлар кетган, улар охирида торайиб тугайди. Хона сахнида ғор гиллари, девор ва шипларда боксит рудаси белгилари мавжуд. Ғорнинг умумий уз. 35 м, майд. 150 м², қажми 335 м² дан зиёд.

КАТТАСОЙ (бошланишида Оксув) — Тошкент вилояти Оҳангарон туманидаги сой. Дуқантсойнинг энг катта чап ирмоғи. Чатқол тоғ тизмасининг жан. ён бағирларидаги (2000 м) булоқлардан бошланади. Уз. 20 км, ҳавзасининг майд. 86 км², 46 та кичик ирмоғи бор. К. ён бағирлари баланд кўтарилган тор водийда, катта нишабликдаги серостона тошлоқ ўзанда оқади. Анча серсув, йиллик ўртача сув сарфи 1,0 — 1,5 м³/сек. К. баҳорда тўлиб оқади, ёзнинг охири ва куз ойларида эса суви камайиб кетади. К.дан Янгибод ш. сув олади.шаҳар атрофидаги ерлар суғорилади.

КАТТАСОЙ (бошланишида Оксув, ўрта оқимида Кенгкўлсой деб ҳам аталади) — Тожикистондаги сой. Сирдарёнинг чап ирмоғи. Уз. 58 км, ҳавзасининг майд. 631 км². Оксой довонидан 1,5 км жан.-шарқдан бошланади. К.га Кўктепа, Кўрганок тоғларининг шим. ён бағирларидан оқиб тушадиган 15 та ирмоқ келиб қўшилади. Шим.-шарқий йўналишда оқади, Сирдарёгача етиб бормайди, Қушкент қишлоғидан 5 км жан.-шарқда куриб қолади. К. қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,88 м³/сек. Тўлинсув даври апр.—авг. ойларига тўғри келади. К.да Каттасой сув омбори қурилган. К.суви б-н Жиззах вилояти Зомин туманининг Тожикистон б-н чегарадош ерлари ҳам суғорилади.

КАТТАТЕПА — ўрта аср шаҳар харобаси (7—12-а.лар). Шеробод (Сурхондарё вилояти)дан 7 км. жан.-ғарбда жойлашган. Майд. 20 га. Термиз вилоятидаги илк ўрта асрларга оид энг йирик шаҳар харобаси ҳисобланади. К. 3 қисм ва рабоддан иборат бўлиб, уларнинг барчаси мудофаа девори б-н ўраб олинган. Бу ердан 7-а. охири — 8-а. 1-ярмига оид сопол парчалари топилиб, уларда Қуръон оятлари битилган. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, К. ўрнида илк ўрта асрларда Хушвароғ ш. жойлашган. Хушвароғ атрофи 3 қатор

мудофаа деворлари б-н ўралган йирик шаҳар бўлиб, араблар истилосидан аввал Шерободдарё хавзасидаги Куфтон рустокининг маркази ҳисобланган. 5—8-а.ларда шаҳарнинг ўз зарбхонаси бўлиб, фақат Шерободдарё хавзасида муомалада бўлган кумуш ва мис тангалар зарб этилган. 8-а.нинг 1-ярмида Хушвароғ ш. араблар томонидан вайрон қилинган, лекин бир оз вақтдан сўнг, Абу Муслим даврида Ҳошимгирд номи б-н қайта тикланган. 11 — 12-а. манбаларида Ҳошимгирд қайд этилмаган. К.даги ҳаёт бу даврга келиб сўнган, унинг аҳолиси эса Шеробод атрофидаги қушонлар даврига оид Кофирқалъа шаҳар харобаси арки ўрнида вужудга келган янги қишлоққа кўчган.

Ад.: Камалиддинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

КАТТАУНГУР ҒОРИ - Нурота тоғ тизмасининг жан. ён бағрида (Навоий вилояти Хатирчи тумани), 950 м баландликда, Крағоч дарёси (Зарафшоннинг ўнг ирмоғи) ўзанидан 60 м юқорида жойлашган. Тошқўмир даврига мансуб охактошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг равоқсимон шаклдаги кириш қисми шарққа қараган. Ғор ичкарасида 23 м масофада охактошли устун (бал. 3 м) мавжуд. Саҳни гил б-н копланган, қуш ва ҳайвон қолдиқлари тўпланиб қолган. Девор ва шипида мумиё белгиларини учратиш мумкин. Ғорнинг умумий уз. 40 м, майд. 990 м², ҳажми 558 м³.

КАТТАҚЎРҒОН — Самарқанд вилоятидаги шаҳар. Зарафшон водийсида, Нарпай каналининг чап соҳилида, 485 м баландликда. Каттақўрғон тумани худудида, т.й. станцияси. Самарқанд ш.дан 88 км шим.-ғарбда. Январнинг ўртача т-раси — 2°, июлники 27,2°. Йиллик ёғин 282 мм. Аҳолиси 76,3 минг киши (2002).

Кўпгина археологик қазилмалар қад. К.нинг бой маданиятидан дарак бера-

ди. 1908 й.да ўтказилган археологик қазишмалар вақтида оссуарий (сопол тобут)лар топилади. Оссуарийларда одам суяклари ва дафн маросимларидаги диний урф одатларни тасвирловчи расмлар сақланиб қолган. 1958 й.да К.дан 7 км ғарбдаги қондан ёғоч сандик қолдиқлари чиқди. Сандикнинг мис безакларида қад. шаҳар маданиятини акс эттирувчи расмларни кўриш мумкин. Жездан ишланган қорачиқ ва аёллар тақинчоқлари топилган. Македониялик Искандар Самарқандни зайрон қилгандан кейин, К. анча мударат Суғднинг сиёсий маркази бўлиб турган. К.дан бир оз ғарбда қад. маданият ўчоғи бўлган Рабинжон ш. қолдиқлари аниқланди. 12-а.да уни Хоразмшоҳ Эл Арслон эгаллаган. Ҳозирги К. (эски шаҳар қисми) 17-а.нинг сўнги чорагида барпо этилган. 18-а.да К. анча қатта шаҳар бўлган (170 га жойни эгаллаб, 25 гузарга бўлинган). Шаҳар паҳса девор б-н ўралиб, 4 дарвозаси бўлган. Масжидлар ва диний мактаблар фаолият кўрсатган. Аҳоли ғишт пишириш, кунжут ва пахта ёғлари и.ч., пахта тозалаш, заргарлик, қосибчилик ва б. хунарлар б-н шуғулланган. К. адабий муҳитига мансуб шоирлардан Шавқий, Нодим, Хиромий. Эшонхожа Вола, Мирий, Видодий, Дуст ва б. ижод қилган. Қ.ни рус босқинчилари эгаллагунга қадар (1868) шаҳар Бухоро амирлиги тасарруфида бўлган. 19-а. охирида Қасноводск (ҳоз. Туркменистондаги Туркманбоши ш.)— Самарқанд т.й. қурилиши б-н шаҳар саноати ривожлана бошлади. 1890 й. буғ двигатели б-н ишлайдиган пахта тозалаш ва 1896 й. пресси ёғ з-длари ишга тушди.

К.да ёғ-мой, гўшт, сут-мой, нон, ун к-тлари, пахтачилик учун машиналар ишлаб чиқарадиган «Пахтамаш» з-ди, ғишт, пахта тозалаш з-длари, мева консервалаш, қандолатчилик, маҳаллий саноат қорхоналари, оҳак, мебель, бадий кулолчилик цехлари, маданий, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди.

Шаҳарда бир қанча қурилиш ташкилотлари, автоқорхоналар, 18 умумий таълим, музика мактаблари, педагогика, тижорат ва тиббиёт коллежлари, транспорт, касб-хунар ва миллий хунармандчилик лицейлари, театр, 6 маданият уйи, клублар, 15 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи, музей, касалхона, туғруқхона, поликлиника ва дорихоналар хизмат кўрсатмоқда. К.дан Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Бухоро ва Зарафшон водийсининг бошқа шаҳарлари, Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонга автобуслар қатнаб турибди. Тошкент — Нукус, Андижон — Душанба темир йўл йўналишлари шаҳар орқали ўтади. К. яқинида Каттақўрғон сув омбори қурилган.

КАТТАҚЎРҒОН — кечпишар хўраки, майизбоп узум нави. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Ватани — Ўрта Осиё. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача ва йирик, 3—5 бўлакчали, оз кертикли, бир оз кабарикли, устки сирти тўқ яшил, ялтироқ, остки сиртида туклари йўқ. Гули функционал урғочи. Узум боши йирик (бўйи 12—26 см, эни 14—25 см), ғужуми йирик, овалсимон ёки тухумсимон оч яшил, этдор, сершира, пўсти юпка, уруғи йирик. Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 3400—3800° да 150—160 кунда, сент. 2-ярмида пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 70—80 ц/га. К. функционал урғочи гулли бўлганлиги сабабли унга Оқ кишмиш, Қора кишмиш, Пушти Тоифи, Саперави, Султоний навлари энг яхши чангловчилар ҳисобланади. Совуққа ва замбуруғ касалликларига чидамсиз. Новдаларининг 6—14-кўзларидан энг кўп миқдорда ҳосилли новдалари шаклланади ва новдани узун кесиш талаб қилинади. Янгилигида ейилади, қуритилади, гармиён майи-зи тайёрланади. Узоқ ерларга ташшига яроқли. Ўзбекистоннинг жан. вилоятларида р-нлаштирилган.

КАТТАҚЎРҒОН

БЕНТОНИТ

ГИЛИ КОНИ — Самарқанд вилоя-тидаги кон. Каттақўрғон ш.дан 15 км жан.-ғарбда, Ингичка шаҳарчасига олиб боровчи йўл ёқасида. Коннинг геоло-гик тузилишида бўр, палеоген ва неоген ётқизиқлари қатнашади. Улар Зирабулоқ тоғи палеозой жинслари массивини жан. дан халқасимон шаклида ўраб туради ва жан.га қараб 5—12° қияликда ётади. Бен-тонит гилларининг саноатбоп горизонти эоценнинг туркистон яруси кесмасини ташкил этади, олай ярусининг кум-гилли ётқизиқларига мувофиқ ётади ва неоген ётқизиқлари б-н қопланган. Бентонит гиллари оралик қатлам б-н ажралган 2 қисмдан иборат. Кулрангли пастки қисмининг қалинлиги 18—20 м. Устки қисми яшил рангли. Қалинлиги 15—30 м. Оралик қатлам саргиш рангли ишқорий бентонитлардан иборат, қалинлиги 0,3—0,5 м. Кулрангли бентонит гиллари монт-морриллонит минерал таркибига эга. Қўшимчалар тарзида гидрослюда, орга-ник моддалар ва тарқоқ пирит минерал-лари учрайди. Яшил гилларнинг пастки қисми карбонатли ва қалинлиги 2,5—3,0 м ли мергель қатламларига эга. Гил тар-кибида сезиларли микдорда цеолит уч-райди. Оралик қатлам тоза монтморилло-нитдан таркиб топган ва гальмиролиз ту-файли вулкан туфларининг ўзгаришидан ҳосил бўлган. Гиллар парма кудуқдари учун ювувчи суюқликлар тайёрлашда, пахта ёғи ва вино маҳсулотларини тоза-лашда, керамзит и.ч.да қўлланилади. Кон базасида гил кукуни ишлаб чиқарадиган 3-д ишлаб турибди.

КАТТАҚЎРҒОН СУВ ОМ-БОРИ -гидротехника иншооти, Ўзбекистонда биринчи қурилган сув омбори. Каттақўрғон ш. яқинида таби-ий чуқурликда барпо этилган. К.с.о. За-рафшон водийсидаги экин майдонла-рини сув б-н таъминлайди ва Зарафшон (Қорадарё) дарёси сув режимини тар-тибга солади, сел ва тошқин сувларини жамғаради. 1940—51 й.лар давомида қурилиб, фойдаланишга топширилди.

К.с.о.нинг асосий иншооти комплекси сув чиқаргичли тўғон, сув келтирила-диган ва сув оқиб кетадиган каналлар-дан иборат. 1941 й.да уз. 4 км, бал. 28 м тупроқтўғон кўтарилди (кейинчалик тўғон бал. 31,5 м га етказилди). Сув омбо-рининг ҳажми йилдан-йилга ошириб бо-рилди ва 1954 й.да лойиҳада кўрсатилган микдор — 662 млн. м³ га етказилди. Уз. 28 км, сув сарфи 45 м³/с сув келтирув-чи канал ва уз. 15,2 км, сув сарфи 123 м³/с сув чиқарувчи канал қурилди. 1956 й. сув келтирувчи канал реконструкция қилиниб, унинг сув ўтказиш имконияти 100 м³/с га етказилди, ўзани тўғриланиб, кенгайтирилди ва ўзганга бетон тўшама ётқизилди. Натижада канал уз. 21,2 км га етди. Тўғон (максимал бал. 28,62 м, уз. 3915 м) ва қулоқларнинг реконструкция қилиниши натижасида (1968 й.да) К.с.о. сигими 900 млн. м³ га етказилди, шундан фойдали сигими 840 млн. м³. Сув юзаси майд. 79,5 км². Уз. 15 км, максимал эни 10 км, ўртача эни 5,3 км, максимал чуқ. 25 м, ўртача чуқ. 11,3 м.

К.с.о. суви б-н Самарқанд, Бухоро ви-лоятларидаги 94 минг га ер суғорилади ва 150 минг га ернинг сув таъминоти яхши-ланган. К.с.о. суви канал б-н Қорадарёга куйилади. Сув омборида балиқчилик тез ривожланди, йилига ўрта ҳисобда 240—250 ц балиқ овланади.

Зиямиддин Артуқметов, Абдурахим Эрматов.

КАТТАҚЎРҒОН ТЕАТРИ, Абдулҳамид Мажидий номидаги Каттақўрғон шаҳар ўзбек драма театри — Самарқанд вилоятидаги театрлардан бири. 1920 й.да хаваскорлик тўғараги си-фатида ташкил этилиб, 1921 й. 15 янв.да Зиё Сайд ва Мўмин Муҳаммаджоновнинг «Қонли кун» («Тошкент исёни») спектак-ли б-н очилган. Д. Соҳибов, Р. Эшжонов, Ҳ.Бурҳонов, М.Ҳамроев, А.Муродов, Г.Сайфуддинова, Х.Бекқобулова, З.Бурнашева, Х.Шарафиева ва б. труппанинг илк актёрларидир, бадий раҳбар С.Сайдашев. Дастлабки йиллар трупп-

пада, асосан, ташвиқот ва тарғибот руҳидаги бир пардали драмалар, шунингдек, Ҳамзанинг «Муҳаббат қурбонлари», «Тухматчилар жазоси», А.Қодирийнинг «Бахтсиз қувёв», Ғ.Зафарийнинг «Эрк болалари», Ҳ.Шукруллонинг «Янги мактаб, эски мактаб», М.Ф.Охундовнинг «Ҳожи қора» ва б. асарлари сахналаштирилди. 1926 й. труппа давлат театрига айлантирилди. 1928 й. «Ҳақиқат» номи берилган. Ҳ. Юсупов бош реж., Л.Сайфуллина адабий эмакдош этиб тайинланди. Театрнинг шаклланиши ва ижодий тараққиётида А.Болтаев, С.Ғафуров, Р.Ҳасанова, Қ.Тўраев, С.Ҳайитов, Х.Сўфиев, А.Кароматов каби маҳаллий актёрлар, шунингдек, А.Сулаймонов, С.Жўрабоев, З.Қобулов каби Самарканд театри актёр ва реж.ларининг хизматлари катта. 30-й.ларнинг 2-ярмида театрга Ш. Мелиева, Р. Ризаев, Т.Иўлдошев, Л.Мельникова (Жамилова) ва б. истеъдодли ёшлар келиб қўшилди. «Ҳалима» (Ғ.Зафарий), «Ғунчалар» (З. Фатхуллин; Д.Зокиров), «Майсаранинг иши», «Холисхон» (Ҳамза), «Адолат» (И. Акрамов; Ш. Акрамов) каби спектакллар қўйилди.

Уруш йиллари театр вақтинча бадий-ташвиқот бригадасига, 1945 й. к-3— с-3 театрига айлантирилди. «Муҳаббат» (Тўйғун), «Муҳаббат гули» (Ҳ. Мухторов), «Нурхон» (К.Яшин; Т.Жалилов, Г.Собитов) ва б. спектакллар сахналаштирилди. 1953 й. Каттақўрғон ўзбек мусикали драма театри сифатида қайта ташкил бўлди. Театрга бошқа театрлардан Х.Бобохонова, Ҳ.Муҳиддинов, Ҳ.Омонова сингари санъаткорлар келиб қўшилди. Репертуаридан «Офтобхон» (К.Яшин; Х. Тўхасинов), «Оғрик тишлар» (А. Қаҳҳор), «ГТаранжи сирлари», «Холисхон» (Ҳамза), «Ватан ишқи» (З.Фатхуллин, Ш.Саъдулла; С.Бобоев) каби спектакллар ўрин олди.

1961 й. Каттақўрғон шаҳар ўзбек драма театрига айлантирилди. Театр жамоаси йил сайин Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган ёшлар б-н тўлдирилди, актёрларнинг профессионал

маҳорати ўсиб борди. 60—70-й.лар миллий драматургиянинг равнаки, миллий театр санъатининг ривожини мазкур театр фаолиятида ҳам яққол кўзга ташланди. Театр репертуаридан янги-янги асарлар ўрин олди: «Тобутдан товуш» (А.Қаҳҳор), «Алданган севги» (У.Исмоилов), «Имон» (И.Султон), «Олтин девор» (Э.Воҳидов), «Беш кунлик қувёв» (Шухрат), «Ажаб савдолар» (Ҳ.Ғулом), «Қайсар қайнона» (Ҳ.Расул), «Келинлар кўзғолони» (С. Аҳмад), «Парвона» (Уйғун) ва б. шулар жумласидан. 1976 й. театрга Абдулҳамид Мажидий номи берилди.

80-й.лар театрнинг энг гуркираган, ўсиш даври бўлди. Театр давр ва томошабин талабига мос асарларни сахналаштирди, ижодкор ёшларга алоҳида эътибор берилди. Ўзбек драматурглари асарларидан ташқари таржима асарлар ҳам сахналаштирилди. «Қонли тўй» (Гарсиа Лорка), «Макр ва муҳаббат» (Ф.Шиллер), «Рустам» (У.Исмоилов), «Тушовланган тулпорлар» (Ш.Бошбеков), «Эзулик ва ёвузлик» (А.Суюн, С.Абдулла), «Зебуннисо» (Уйғун), «Ой тугилган тунда» (М.Карим), «Курорт» (Ў.Умарбеков), «Насриддиннинг саргузаштлари» (Ю. Азимзода) ва б. спектакллар б-н театр ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди. 1985 й. театр қошида «Қалдирғоч» болалар экспериментал студияси очилди.

90-й.лар театр ижодкорлари даврга ҳамнафас, миллий руҳ б-н йўғрилган буюк алломаларимиз ҳаётини ёритувчи тарихий асарлар, чет эл мумтоз асарларига мурожаат этди. «Бир кам дунё» (И.Ҳасанов), «Ҳайкирик», «Тадбиркор Олмахон» (Ёркин), «Фигон» (Ш.Сиддикий), «Замон ўғлони» (Т.Акбархўжаев), «Шум бола» (Ғ.Ғулом), «Медея» (Эврипид), «Саодат йўли» (Муҳаммад Али Эргаш), «Қўшнилари» (М. Тошпўлат), «Тўй ўрнига томоша» (Т. Акбархўжаев) кабилар сўнгги йилларда сахналаштирилган энг яхши спектакллардир.

Турли йилларда театрнинг ри-

вожланишида реж.лардан А.Жўраев, З.Рўзи-ев, Р.Орифжонов, И.Нурмонов, Н.Шомуродов, рассомлардан М.Есипов, Г.Калантаров, М.Собиров, артистлардан Ш.Мелиева, Ш.Аминов, Н.Ўтаев, Ш.Мусаева кабиларнинг хизматлари катта. Ҳоз. кунда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Г.Мамедова, И.Хонимқулов, А.Абдураззоков, артистлардан А.Қаршибоев, Д.Эгамова, И.Султонов, Г.Ризаева, Қ.Ўсарова, Г.Жабборова ва б. театрнинг етакчи актёрларидир.

Фрунзе Жўраев.

КАТТАҚЎРҒОН ТУМАНИ

Самарқанд вилоятидаги туман. 1926 й. 28 сен.-та ташкил этилган. Шим.дан вилоятнинг Иштихон, Жан.-шарқдан Нуробод, ғарбдан Нарпай, шарқдан Пастдарғом, шим.-ғарбдан Навоий вилоятининг Хатирчи туманлари б-н чегарадош. Майд. 1,47 минг км². Аҳолиси 189 минг киши (2002). Туманда 2 шаҳарча (Сув Омбори, Пайшанба) ва 11 қишлоқ фуқаролар йиғини (Гирдиқўрғон, Дурбеш, Каттакўрпа, Катгаминг, Ки^икминдон, Жумабой, Мойбулок, Омонбой, Саройқўрғон, Янгиқўрғонча, Қўштепа) бор. Маркази Пайшанба шаҳарчаси.

Табиати. Рельефи, асосан, ясси текисликдан иборат бўлиб шарқдан ғарбга нишаб, Ўртача бал. 450 м. Шим. чегараси бўйлаб Қорадарё, жан. чегараси бўйлаб Оқдарё канали оқиб ўтади. Икки дарёдан чиқарилган Миёнкол, Шават, Тосс, Нарпай ариқлари асосий суғориш манбаидир. Туман худудида барпо этилган Каттакўрғон сув омбори («Каттакўрғон денгизи»)нинг хўжаликдаги аҳамияти катта. «Каттакўрғон денгизи»да балиқчилик хўжалиги ташкил этилган. Икклими континентал. Ёзи иссиқ, курук, киши мўътадил совуқ. Йиллик ўртача т-ра 13°, янв.да —1,9°, июлда 29,1°. Максимал т-ра 44°, минимал т-ра —35°. Кузда дастлабки совуқлар окт.нинг биринчи ўн кунлигидан бошлана-

ди. Совуқ бўлмайдиган давр 177 кун. Жан.-шарқий ва шарқий шамоллар эсиб туради. Йиллик ўртача ёғин миқдори 282 мм. Ёғиннинг кўп қисми баҳор ва қишда ёғади. Баъзан қаттиқ жала қуяди. Тупроқлари оч тусли, оддий ёки типик бўз тупроқ бўлиб, азалдан суғориб келинган. Ёввойи ўсимликлардан кампирчопон, эшакмия, ғумай, семизўт, шўра, итузум, читир, оққурай, қаррак, янтоқ, ялпиз, наъматак, чирмовуқ ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, қуён, чиябўри, жайран, жайра; қушлардан сўфитўрғай, қирговул, лойхўрак, чумчук, чуғурчик, зарғалдоқ, тустовуқ, ўрдак, майна, судралувчилардан геккон калта-кесаги, тошбақа, сариқ илон, эчкемар, кемирувчилардан кўрсичқон, кичик қўшоёқ, кумсичқон, каламуш, сичқон, юмронқозик, кундуз ва б. учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, тожик, рус, татар, қозоқ, корейс, арман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 128,6 киши (2002). Шаҳарликлар 25,6 минг киши, қишлоқ аҳолиси 163,4 минг киши (2002).

Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Саноат, қурилиш, транспорт, алоқа корхоналари бор. Ширкат хўжаликлари пахтачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, ғаллачилик, полизчилик, тоқчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Туманда қўшма корхона, кичик корхона, акциядорлик жамиятлари, хусусий, ширкат корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик, қандолатчилик ва б. ривожланган.

Туман худуди орқали Нукус, Урганч, Бухоро, Навоий ш.ларидан Тошкентга қатновчи автобуслар ўтади. К.т. марказидан вилоят ичидаги йўналишлар бўйича автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Қ.х.да суғориладиган ерлар 25 минг 978 га, шу жумладан, 13400 га ерга пахта, 8918 га ерга ғалла экилади, шунингдек, шולי, беда, полиз, сабзавот ҳам етказилади. 22 минг га ерда ўрмон хўжалиги жой-

лашган, 100 гатеракзор. К.т.да 22 ширкат хўжалиги, 343 дехқон-фермер хўжалиги бор. Шулардан, «Каттакўрғон» паррандачилик акциядорлик жамияти, «Ориён» паррандачилик фермер хўжаликлари унумли ишламоқда. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 55 минг 766 қорамол, 30 минг 826 қўй ва эчки, 389 минг 625 парранда бокилади (2002). 2001/2002 ўқув йилида туманда 97 умумий таълим мактаби бўлиб, қарийб 50 минг ўқувчи таълим олди. Шунингдек, касб-хунар мактаби, лицейи, коллежи, муסיқа мактаблари фаолият кўрсатади. 58 кутубхона, 23 маданият уйи, 3 музей мавжуд.

560 ўринли касалхона ва б. тиббий муассасаларда 198 врач, 828 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди.

«Каттакўрғон ҳақиқати» туман газ. 1931 й.дан чиқади.

КАТТАҒОР — Чилустун тоғ тизмасининг шим. ён бағрида (Андижон вилояти Хўжаобод тумани), 1025 м баландликда жойлашган. Девон даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг равоксимон шаклдаги иккита кириш қисмидан катта хонага ўтилади. Бу хонанинг тўрида бир канча йўлақлар ва кичик хоналар (уз. 8 м, эни 2 м) бор. Ғорнинг кириш қисмидан то охиригача сакки қўтарилиб боради, гил, тош парчалари б-н қопланган. Ғорнинг умумий уз. 70 м га яқин, майд. 238 м², ҳажми 1824 м³. Ғорда ёввойи каптарлар ва кўршапалаклар яшайди.

КАТТЕГАТ — Болтиқ ва Шим. денгизларни боғлаб турувчи бўғозлардан бири. Ютландия я. о.нинг шарқий соҳиллари б-н Скандинавия я. о. оралиғида. Уз. 270 км, эни 60—122 км, чуқ. 17—30 м, шим. қисмида 124 м гача. Баъзан соҳилга яқин қисми музлайди. Марказий қисмида 2 та орол (Анхольт ва Лесе) бор. Балиқ овланади. Асосий порти — Гётеборг (Швеция).

КАТУНЬ — РФнинг Олтой ўлкасидаги дарё. Бийск ш.дан 19 км жан.-ғарбда Бия дарёси б-н қўшилиб, Обь дарёсини ҳосил қилади. Уз. 688 км, ҳавзасининг майд. 60,9 минг км². Белуха тоғининг жан. ён бағридаги музликдан бошланади. Юқори оқими тоғлар орасидан оқади. Ўртача йиллик сув сарфи 630 м³/сек. Дек.да музлаб апр.да муздан бўшайди. Ирмоқлари: Аргут, Чуя, Кўксув, Сема. Ёғоч окизилади.

КАТУНЬ ТИЗМАСИ - РФ нинг Олтой Республикасидаги тоғ тизмаси. Катунь, Аргут ва Берель дарёлари сувайирғичи. Уз. 150 км., бал. 4506 м гача (Белуха тоғи). Метаморфик сланец ва гранитдан таркиб топган. Музликлар бор (умумий майд. 279 км²). Ён бағирлари 2000—2200 м баландликкача тилоғоч ва кедр ўрмонлари, ундан юқорилари альп ўтлоклари б-н қопланган.

КАТХИЯВАР — Ҳиндистон ғарбидаги ярим орол. Арабистон денгизининг Камбей ва Кач қўлтиқлари оралиғида (денгизга 200—250 км гача қириб борган). Майд. 40 минг км²дан зиёд. Рельефининг аксар қисми текислик, марказий қисмида базальт ва гнейсли плато ва қатор тепалар (энг баланд жойи 1117 м) бор. Ўсимлик дунёси саванна ва сийрак ўрмонлардан иборат. Миллий парк ташкил этилган.

КАУЗАЛГИЯ (юн. kausus — ачишув, ловиллашув ва algos — оғриқ) — периферик нерв тоалари жароҳатланганда (хусусан, ўткир нарса б-н қисман кесилгандан сўнг) чидаб бўлмайдиган даражада азоб берувчи оғриқ. Оғриқ зўридан киши кечаю-кундуз тиним билмайди, жароҳатланган аъзосини авайлаб, ўзини қўярга жой тополмай безовталанади. Ўқтеккан жароҳат (мас, куймич нерви ва унинг оёкдаги тармоқлари, ўрталик нерв б-н тирсак нервининг қўлдаги тармоқлари) чандиқ-ланиб битганда, неврома вужудга келганда кузатилади.

Шикастланган қўл ёки оёқнинг томирдан озикланиш фаолиятининг издан чиқиши б-н кечади. Д а в о с и . Оғриқ колдирувчи дорилар, ганглиоблокаторлар, шунингдек, физиотерапевтик муолажалар буюрилади; булар наф бермаса, жаррохлик усули қўлланилади.

КАУКА — Колумбиядаги дарё, Магдалена дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 1350 км, ҳавзасининг майд. 80 минг км² чама-сида. Марказий Кордильера тоғларидан бошланиб, шим.да Марказий ва Ғарбий Кордильера тоғлари оралиғидаги чуқур тектоник водийдан оқади. Антьокии тоғ массивини кесиб ўтиб, остона ва шаршаларалар ҳосил қилади, сўнгра Кариб бўйи пасттекислигидаги кенг водийдан оқади. Ўртача сув сарфи 2000 м³/сек. Кали ш.дан Картаго ш.гача ва Антьокиидан қуйилиш жойигача (жами 620 км масофада) кема катнайди.

КАУЛЕРПА (Caulerpa) — яшил сувўтлар туркуми. Тропик ва субтропик минтақаларда денгизларда ўсадиған 60 га яқин тури бор. К.нинг талломи битта кўп ядроли диплоид кужайра бўлиб, 1 м ча келадиган шохланган қисм, 30 см ли ризоид ва вертикал новдалардан иборат. Жинсий (изогамия) ва вегетатив йўл б-н кўпаяди.

КАУНАС (1917 й.гача Ковно) -Литвадаги шаҳар. Нярис дарёси Нямунас дарёсига қуйиладиган жойдаги порт. Шаҳар ёнида Каунас сув ombори қурилган. К. республиканинг йирик саноат маркази. Т. й. ва шосе йўллари тугуни. Аҳолиси 379 минг киши (2001). Ёзма манбаларда биринчи марта 11-асрда тилга олинган. Машинасозлик (станоксозлик, электр моторлари, телевизорлар ва б.) ва металлсозлик, енгил (тўқимачилик-трикотаж ва б.), озик-овқат, полиграфия, кимё (сунъий тола з-ди), ёғочсозлик ва б. саноат тармоқлари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади, ГЭС, 5 олий ўқув юрти, 9 музей, шу жумладан,

М.К. Чюрленис номидаги Бадиий музей, Адабиёт музейи, Тарих музейи, «9-форт» музейи мавжуд.

КАУРАВЛАР — Куру давлатидаги қад. ҳинд қабилиси. (яшаш жой номи б-н аталган). К.нинг қўшни халқ— пандавлар б-н бўлган кўп йиллик курашлари «Маҳабхарата» асарининг асосий сюжетини ташкил қилган. Курукшетра яқинида бўлган ҳал қилувчи жангда К. мағлубиятга учраган.

КАУСТИК СОДА (юн. kaustikos - куйдирувчи) — ўювчи ишқорлар — натрий гидроксид (NaOH) ва калий гидроксид (KOH)нинг техник номи (к. Ишқорлар, Сода).

КАУСТОБИОЛИТЛАР (юн. kaustos -ёнувчи, био... ва lithos — тош) — органик моддалардан ҳосил бўлган ёнувчи фойдали қазилмалар. Геологик-геокимёвий омиллар таъсирида ўсимлик, ҳайвонот организмларининг қайта ўзгаришидан вужудга келади. 2 гуруҳга: кўмир (торф, қазилма кўмир, ёнувчи сланецлар) ва нефть ва нафтоид (нефть, асфальт ва б.) га бўлинади. К. терминини фанга немис олими Г. Потонье киритган (1888) ва уларни сапропелит, гумит валиптобиолитларга бўлишни таклиф этган. К.нинг таралаш типлари (сапрогумитлар, литисапропелит ва б.) ҳам учраб туради. Ўзбекистон жан. ва ғарбида, Оҳангарон водийси ва б. регионларда мавжуд.

КАУТСКИЙ (Kautsky) Карл (1854.16.10 — 1938.17.10) — Германия социал-демократияси, 2-Интернационал етакчилари ва назарийчиларидан бири. 1883— 1917 й.ларда Германия социал-демократияси назарий жур. «Нойе цайт» муҳаррири. 19-а. 80-й.ларида ва 20-а. бошларида марксизм руҳида асарлар ёзган, 1885—90 й.ларда Ф. Энгельс б-н ҳамкорлик қилган. Аммо кейинчалик, 1905 й.дан бошлаб радикал марксчилар (Р.Люксембург ва б.)га қарши кескин

кураш бошлади. 1-жаҳон уруши бошланганидан сўнг марксизмдан тамоман воз кечди. Қуролли курашни эмас, балки парламент усулидаги курашни ижтимоий инқилобнинг омили деб билди. К. Россиядаги Октябрь тўнтаришига, пролетариат диктатураси ўрнатилишига қарши чиққан.

КАУФМАН Константин Петрович [1818.19.2(2.3) - 1882.4.5, Тошкент] - Туркистонни босиб олиш мақсадида Россия уюштирган ҳарбий юришларнинг раҳбари, Туркистон генерал-губернатори (1867—82). Руслашган немис дворяни оиласида туғилган. Россия императори хонадонига яқин оилада тарбияланди. Еттисув казак қўшинларининг атамани, генерал-адъютант (1864), мухандис-генерал (1874). Халқ ўртасида истехзо б-н «ярим подшо» деб аталган. Россия Туркистонни босиб олишга киришгач, Туркистон ўлкасининг 1-генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўмондони. К.га Россия императори Александр II жуда катта ваколатлар берган. К. 1868 й. 1 январьда Тошкентга келди. К. Россия ҳукмрон доираларининг шовинистик ва босқинчилик сиёсатини Туркистонда изчиллик б-н давом эттирди. Бухоро амирлиги (1868) ва Хива хонлиги (1873) ҳудудининг катта қисмини босиб олди, Кўкон хонлигини тугатди (1876). Туркистон ўлкасини бошқариш тартибларини жорий қилиб, ўзи ҳарбий губернаторлар, уезд бошлиқлари ва полиция фаолиятига раҳбарлик қилган. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги б-н мустақил алоқалар ўрнатган. К. Туркистонни мустамака асратида сақлашга, уни Россиянинг хом ашё базасига айлантиришга катта хизмат қилган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамакачилиги даврида], Т., 2000.

КАУЧУК (тупи тилида «кау» — дарахт ва «учу» — окмок) — резина ва резина буюмлари тайёрлашда ишлатилади-

ган эластик материал. Табиий ва сунъий (синтетик) хилларга бўлинади.

Табиий К. — асосан, бразилия гевея дарахтининг сутсимон шираси — латекс ва каучукли дарахтлардан олинади. Олинган латекс қайта ишланиб, хом — техник К. ҳосил қилинади. Унинг таркибида 93—94% К., 2,4—2,9% оксил, 0,3% кул, 0,3% канд моддалари ва 2,5—3% смола бор. Тоза табиий К. юқори молекулали тўйинмаган углеводород, таркиби (C₅H₈)п. Мол. м. 150 мингдан 500 минггача боради, занжирининг уз. 10000—40000 А, кўндаланг кесими 1,5—3 А гача. Табиий К. молекуласининг бу катталиги ва шакли унинг энг муҳим хусусияти эластиклигини кўрсатади. Табиий К. ёғ ва ароматик углеводородларда ва уларнинг ҳосилларида, мас, бензин, бензол, хлороформларда эриб, ёпишқоқ эритма елим ҳосил қилади. Табиий К. тўйинмаган бирикма бўлгани учун водород, галогенлар, олтингугурт ва кислород б-н реакцияга киришади. Натижада унинг эрувчанлиги, мустаҳкамлиги, эластиклиги ва б. физик, механик хоссалари ўзгаради. Хом К. олтингугурт б-н реакцияга киришиб юқори сифатли резинага (қ. Вулканизация) айланади. Табиий К., одатда, аморф ҳолатда бўлади, лекин вақт ўтиши б-н кристалланиши мумкин. Юқори эластиклиги, сув ва газ ўтказмаслиги, электроизоляцияцион хусусияти ва емирувчи муҳитларга чидамчилиги туфайли К. техника ва турмушда кўп ишлатилади. Индонезия, Малайзия, Таиланд, Ҳиндистон, Хитой, Шри Ланка ва Вьетнамда табиий К. кўп ишлаб чиқарилади. Синтетик К. — сунъий йўл б-н резина олинмаган юқори полимер материал (эластомер). Синтетик К. турли бирикмаларни полимерлаб ва сополимерлаб олинади. Суяқ К.лар, уларнинг сувдаги дисперсияси (синтетик латекслар), шунингдек, полимерланиш жараёнида ёғ, қорақуя ва б. тўлдирувчилар қўллаб олинмаган К. ҳам синтетик К.дир Баъзи синтетик К.ларни олишда углеводородларнинг бифункционал ҳосилларини поликонденсатлаш усули қўлланилади.

Синтетик К. олиш 2 асосий жараён: мономер (каучоген)лар тайёрлаш ва уларни полимерлаш ёки поликонденсатлашдан иборат. Бутадиен, стирол, изопрен, хлорпрен, изобутилен, акрилонитрил (винил цианид) ва б. каучогенлар сифатида ишлатилади. Каучогенларнинг ўзи эса нефть крекинги газы, табиий ва йўлакай газлар, этил спиртидан олинади. Каучогенларни полимерлаш жараёнида мономерлар катализатор (мас, натрий метали) иштирокида (мономернинг ўзи ёки эритмасы, сувли эмульсиясы) қиздирилади. Полимерлашда эмульсия полимер суспензияга, яъни синтетик латексга айлангач, коагуляцияланади. Ажралиб чиққан К. ювиб курилади. Ҳоз. синтетик К.нинг 20 га яқин тури ишлаб чиқарилади. Булардан бутадиен К., бутадиеннитрилакрил К., бутил К.нинг саноатдаги аҳамияти катта. Синтетик К.нинг кўп турлари табиий К. сингари вулканизацияланиб, юқори эластик ёки қаттиқ материалга айланади. Асоси кремний, углерод, кислород атомлари занжирдан иборат. К.ка ўхшаш эластик материаллар (иссиққа чидамли силикон К., к. Кремнийорганик бирикмалар) ёки углерод ва олтингугурт атомларидан иборат полисульфид К., полифосфонитрилхлорид, полидихлорфосфезен ва айрим полихлорвинил смолалар ҳам синтетик К.ка киради. Синтетик К. ёг ва б. органик моддаларга (мас, бутадиен - нитрил каучуклар), иссиқ ва совуққа (мас, кремний органик каучуклар) чидамли бўлиши керак.

Баъзи синтетик К.лар техник хоссалари (мас, иссиққа, эритувчиларга, емирувчи мухитларга ва ишқаланишга, ёруғлик ва озон таъсирига чидамлилиги, газ ўтказмаслиги ва б.)га кўра, табиий К.дан афзал. Синтетик К.лардан 50 мингга яқин номда маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Биринчи синтетик К.ни 1879 й. Г. Бушарда (Франция) олган; саноат миқёсида и.ч.ни С.В.Лебедев (Россия) 1932 й.да йўлга қўйди. Синтетик К. олиш иқлим ва географик шароитларга боғлиқ бўлмаганлиги, меҳнат унумдор-

лигининг юқорилиги ва арзон хом ашё базасининг мавжудлиги туфайли катта иктисодий фойда беради. К. шина, амортизаторлар, елимлар, санитария-гигиена маҳсулотлари ва б. ишлаб чиқаришда қўлланилади. Жаҳон миқёсида ҳар йили 16,5 млн.т К. (4,5 млн.т табиий ва 12 млн.т синтетик К.) ишлаб чиқарилади.

Ад.: Догадкин Б.А., Донцов К.А., Шершне в В.А., Химия эластомеров, 2 изд., М., 1981; Синтетический каучук, 2 изд., Л., 1983.

Ниғмат Ашуров.

КАУЧУКЛИ ДАРАХТЛАР

- баъзи қисмларида табиий каучук ҳрсил бўладиган дарахтлар. Кайси тўқималарида каучук тўпланишига қараб, К.д. латекс л и (каучук сутшира — латекс таркибида бўлади), паренхимали (каучук новда ва илдиз паренхимасида тўпланади), хлоренхи мал и (каучук ёш новда ва баргларнинг яшил тўқималарида йиғилади) хилларга бўлинади. Латексли дарахтлар саноат аҳамиятига эга бўлиб, улардан осон йўл б-н кўп миқдорда каучук олинади. Мас, бразилия гевеясида дунё бўйича олинadиган табиий каучукнинг 95% бўлади; қолган 5%и тропиклардаги бошқа латексли дарахтлар (сапиум, маниок, фикус, ландольфия)дан олинади. Ўзбекистонда К.д.дан тоғ сақич ўсади.

КАФ (инг. *cust and freight* — қиймат ва кира ҳақи) — халқаро савдо ишларида товар етказиб бериш ва ҳақини тўлашнинг асосий шартларидан бири. К.га кўра, товар сотувчи юкларни контракт да кўрсатилган муддатда кемага юклаб бериш, денгизда юк ташиш бўйича шартнома тузиши ва юкни манзилга етказиб бериши учун кира ҳақини тўлаши лозим. Юк етиб келган портда юкларни тушириш харажатларини харидор тўлайди.

КАФАН — дафн олдидан марҳумнинг жасади ўраладиган оқ мато. Исломиий ақидага кўра, мусулмон эркак ёки аёл ва-

фот этгач, энг ками 3 қават К. б-н дафн этиш тириклар зиммасидаги мукаддас бурчлардан (фарзи кифоя) ҳисобланади. К.лашдан олдин майит, албатта, ювилади. Шаҳидлар ювилмайди ва К.ланмайди, балки ўз кийимлари б-н дафн этилади. К.сиз кўмиб юборилганлар учун мархум эмас, балки унга сабабчи кишилар жавобгар саналади.

КАФЕ (араб. — қахва, кофе) — кофе, чой, совуқ ичимликлар ҳамда энгил овқат сотиладиган кичкина ресторон, қахвахона. Базан кичикроқ К.лар кафе-терий ҳам дейилади.

КАФЕДРА (юн. *kathedra* — ўриндик, курси) — 1) ўқитувчи, маърузачи, нотик учун мўлжалланган жой; 2) олий ўқув юртларида бир ёки бир-бирига яқин бир неча фанлардан ўқув, методика ва и.т. ишлари олиб борувчи, шунингдек, илмий-педагогик кадрлар тайёрловчи, мутахассислар малакасини оширувчи асосий бўлим. К.га, одатда, проф., фан дри раҳбарлик қилади (доцент, фан номзоди ҳам раҳбарлик қилиши мумкин). К. таркибига проф., доцент, ассистент, катта ўқитувчи, катта ва кичик илмий ходим, аспирант ва б. киради. К. ўз лаб. ва кабинетига эга бўлади. Унга лекциялар, лаб. ишлари, амалий ва ўқув машғулоти, семинарлар ўтказиш, ўқув ва и.ч. амалиёти, тадқиқот ишлари, курс ва диплом лойиҳа(иш)ларига раҳбарлик қилиш ва б. вазифалар юклатилган. К.лар умумин-т (ун-т) ва ф-т К.ларига бўлинади. Умумин-т (ун-т) К.лар олий ўқув юртини б.ч. ёки кўпчилик ф-тларида ўқитиладиган умумий илмий фанлар, ф-т К.лари муайян ф-тда ўтиладиган махсус фанлар б-н шуғулланади; 3) христианлик черковида ваъз этиладиган баланд минбар.

КАФЕЛЬ (нем. *Kachel*) — каминлар, печлар ва бино деворларига қоплаш учун мўлжалланган керамик (сопол) тахтачалар (қ. Кошин).

КАФИЛЛИК — жиноят процессида эҳтиёт чораларидан бири. Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёхуд суд томонидан айбланувчига ва судланувчига нисбатан, улар суриштирув, дастлабки тергов ва суддан яшириниши, ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилиши ёки жиноий фаолият б-н шуғулланишининг олдини олиш учун қўлланади. К.ни муайян шахс, жамоат бирлашмаси ёки жамоа беради. К.ка берилмаётган ҳақда қандай жиноят қилганликда айбланаётгани ва қандай жазога тортилиши қақида К.ка олувчига тушунтирилади ва ундан тилхат олинади. К.ка олувчи К.дан воз кечишга ҳақяи. К.ка олган шахс ўз мажбуриятини бажармаса, қонун бўйича жавобгарликка тортилади (Ўзбекистон Республикаси МЖК, 208-модда).

КАФКА Франц (1883.3.7, Прага -1924.3.6, Кирлинг, Вена яқинида) — австриялик ёзувчи. Ижодини 1909 й.да ҳикоялар ёзишдан бошлаган. «Кузатиш» (1913) ҳикоялар тўплами, «Хукм», «Гўлох» (1913), «Ўзгариш» (1916) ҳикоялари алоҳида нашр этилган. 1-жаҳон урушидан сўнг К. «Ахлок тузатиш колониясида» (ҳикоя, 1919), «Қишлоқ шифокори» (1919), «Йўқсил» (1924) тўпламларини нашр этди. К.ни дунёга машқур қилган «Америка» (тугалланмаган, 1914), «Жараён» (1915), «Қўрғон» (1922) романлари, «Хитой девори қурилишида» (1931) ва б. ҳикоялар тўплами муаллифнинг вафотидан сўнг эълон қилинган. К. асарларидан воқеаларнинг муболағали ва рамзий тасвирлари орқали инсоннинг нодонлик ва жаҳолат қаршисидаги фожиавий ожизлиги акс эттирилган. Уларда қонун ва инсон, нур ва зулмат мавҳумлик ҳолатида берилган, бу ҳолатдан қутилишнинг иложи топилмайди. Ижоди 20-а. Фарб адабиётига кучли таъсир кўрсатган (қ. Экспрессионизм, Модернизм). «Отамга хат» (Вафо Файзулло таржимаси, 2001), «Эврилиш», «Очлик санъати» ва б. асарлари

Ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Ахлоқ тузатиш колониясида. Хикоялар, Т., 1984.

КАФОЛАТ (фуқаролик ҳуқуқида) — 1) мулкый мажбуриятни бажариш, чунончи қарзни тўлаш усулларида бири. К. берувчи ўзга шахснинг мажбуриятини тўла ёки қисман бажариш масъулиятини ўз зиммасига олиш ҳақида кредитор б-н ёзма шартнома тузади ва қарздор б-н тенг жавоб беради. У ўз мажбуриятини бажариш учун қилган сарфлари ва кўрган зарарини қарздордан ундириб олишга ҳақли (Ўзбекистон Республикаси ФК, 292—298-моддалар); 2) К. — бирор шахснинг мурожаатига кўра, унинг кредитори талаб қилган маълум миқдордаги пулни тўлаш ҳақида банк ва б. кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти берган ёзма мажбурият. Бунинг учун К. берувчи ҳақ олиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси ФК, 299—310-моддалар).

«КАФОЛАТ» СУГУРТА КОМПАНИЯСИ — Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик суғурта компанияси. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1997 й. 14 мартдаги қарорига кўра очиқ акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилган. Бошқарув дирекцияси Тошкент ш.да. Республиканинг барча вилоятлари марказлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент ш.да

14 филиали, республика шаҳарларида 56 бўлими фаолият кўрсатади.

Банкнинг асосий акциядорлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (хиссаси 8,33%), «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик компанияси (50%), «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий инвестиция компанияси (8,33%), «Асакабанк» (1,64%), «Ипак нури» банки (1,67%) ва б. Акцияларнинг 30% очиқ сотувда жойлаштирилган. Республикада 30 дан ортиқ турдаги суғурта хизматлари кўрсатади, жумладан, аҳоли ва мулкчиликнинг барча шаклларидаги

корхоналар мулкани; гаровга қўйилган мулкни; фуқароларнинг иморатларини ва уй мулки, уларнинг хўжаликларидаги уй ҳайвонларини; жисмоний ва юридик шахсларнинг транспорт воситаларини; юкларни; ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларини; фуқаролар ҳаёти ва саломатлигини; спортчиларни йиғинлар ва мусобақалар даврида; биржа брокерлари; нотариусларнинг касб масъулиятини ва б.ни суғурталашни олиб боради. Компаниянинг устав капитали (млн. сўм) 600, жавобгарлик ҳажми суммаси 150784,9, суғурта муқофотлари суммаси 1089,9, тўланган копламалар ҳажми 70,0 (2001).

Шерали Имомов.

КАФОЛАТЛИ ТЎЛОВЛАР - Ўзбекистон Республикасида меҳнат қонунчилигига мувофиқ, амалга ошириладиган пуллик тўловлар. Бундай тўловлар ходим узрли сабабларга кўра, ўз хизмат вазифаларини амалда бажармаган вақти учун тўланади. К.т. ходимларнинг моддий манфаатларини кўриқлаш мақсадида, улар давлат, жамият ёки иш берувчига тааллуқли, хизмат вазифалари доирасига кирмайдиган ишларни бажариш учун жалб этилган тақдирда ўргача иш ҳақи ўрнида; иш ҳақидан фарқ қилиб, ишнинг миқдори ва сифатига кўра эмас, балки ходим ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини адо этишининг моддий шартлари тарзида тўланади. К.т.нинг ижтимоий вазифаси — ходим ишламаган даврларда унинг турмуш даражаси пасайиб кетишига йўл қўймасликдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига ходимлар томонидан: а) давлат ёки жамоат вазифаларини бажараётган вақтида (165-модда); б) иш берувчи ва меҳнат жамоаси манфаатларига доир вазифаларни бажариш вақтида (166-модда); в) жамият манфаатларига доир ҳаракатлар қилганда (167-модда) бериладиган К.т.нинг турлари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 й. 11 март-

даги 133-сонли «Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини амалга ошириш учун зарур бўлган норматив ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорида ходимларнинг давлат ёки жамоат вазифаларини бажариши, шунингдек, уларнинг жамият манфаатларига доир ҳаракатларни амалга ошириши б-н боғлиқ К.т.ни бериш тартиби тасдиқланган. Ушбу норматив ҳужжатга мувофиқ, «ходим томонидан давлат ва жамоат вазифаларини бажариш» дейилганда сайлов ҳуқуқини амалга ошириш, депутатлик ҳуқуқларини бажариш; тиббий-меҳнат экспертиза комиссияси ишида қатнашиш; ҳарбий бурчни адо этиш; дастлабки тергов ва одил судловни амалга оширишда гувоҳ, жабрланувчи, эксперт, мутахассис, таржимон, холис тарикасида чақирилганда, суд мажлисларида жамоат айбловчиси ёки жамоат химоячиси, халқ маслаҳатчиси, жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоаларининг вакили сифатида иштирок этиш кабилар; «жамият манфаатларига доир ҳаракатлар» дейилганда фалокат ва табиий офатлар оқибатларини бартараф этиш, инсон ҳаётини сақлаб қолиш ва б. ҳолларда тиббий текширувдан ўтиш, куйиш учун қон топшириш кабилар назарда тутилади ҳамда ушбу вақтларда уларнинг ўртача иш ҳақлари сақлаб қолинади.

Ходим шундай ишларни бажарганлиги ваколатли органнинг берган маълумотномаси б-н тасдиқланади ва ходимга унда кўрсатилган барча вақт учун ўртача иш ҳақи микдорида К.т. берилади. Ходим томонидан давлат ва жамият вазифаларини бажарганлик, жамият манфаатларига доир ҳаракат қилганлик б-н боғлиқ бўлган харажатлар бюджет ташкилотларида, бюджет ҳисобидан, хўжалик ҳисобидаги корхоналарда эса солиқ суммаларини тегишлича камайтириш йўли б-н қопланади.

КАФОРАТ — қилинган гуноҳ учун эваз тўлаш ёки гуноҳ кечирилиши учун

бериладиган нарса. Мас, ҳар бир мусулмон рамазон ойида бирон сабаб б-н рўза тутмаган бўлса эвазига бошқа вақт рўза тутган. К. тушунчаси шариат аҳкомларида муҳим ўрин эгаллаб, унда ёлғон қасам ичиш, бирор шахсга ноҳақ озор етказиш каби ҳолатларда ўз гуноҳини ювиш учун маълум микдорда садақа қилиш белгиланган.

КАФТ — қўл панжасининг ички ва оёқ панжасининг пастки (остки) томони; қўл К.и юқоридан билакнинг унча чуқур бўлмаган кўндаланг эгатчаси, пастдан бармоқлар асоси б-н чегараланиб туради. К. кафт суяклари, уларни бирлаштирган бойламлардан иборат бўлиб, турли мускуллар қоплаб олган. Қон томир ва нервлар б-н таъминланган. К. терисида тер безлари кўп, лекин ёғ безлари йўқ. Қўл кафти меҳнат қилишда, оёқники эса тик туриш ва юришда муҳим аҳамиятга эга.

КАФТ (араб.) — бир кафтга сиғарли ун, дон каби сочилувчи нарсалар ўлчови.

КАФУЭ — Замбиядаги дарё, Замбези дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 1000 км, ҳавзасининг майд. 140 минг кмг. Конго-Замбези сувайиргич платосидан бошланади. Қирғоқлари паст, ботқоқлашган; ўрта оқимида ер юзига чиқиб қолган қаттиқ жинсларни кесиб ўтган жойида чуқур дара ҳосил қилган (уз. 26 км). Ўша жойда ГЭС ва сув омбори қурилган. Қарийб 250 км қисмида кема қатнайди. К. ҳавзасининг ўрта қисмида миллий парк барпо қилинган.

КАФША — қ. Кушқўнмас.

КАХЕКСИЯ (юн. kakos — ёмон, hexis — аҳвол) — очлик, тўйиб ёки ёлчители овқат емаслик, моддалар алмашинувининг жиддий бузилиши оқибатида ҳаддан ташқари озиб кетиш, чўп-устихон бўлиб қолиш. Алиментар дистрофия, сурункали заҳарланишлар (маргимуш, симоб ва

б.дан), ҳолдан тойдирадиган касалликлар (сил, рак), шунингдек, ички секреция касалликлари, баъзи авитаминозлар К.га олиб келади. Гавда вазни кескин камайиб кетади, дармон қурийди, кўз киртаяди, соч тўкилади, тери буришиб қуриб қолади. Беморнинг ранги заҳил тортади, гавда ҳарорати ва қон босими пасаяди, юрак уриши сустлашади, қонда қанд миқдори камаяди, тери суякка ёпишиб қолгандек туюлади, ички аъзолар атрофияси кузатилади. Баъзи ҳолларда бадан шишади, руҳият ўзгаради. Бундай ҳолат кўпроқ 20—40 ёшли аёлларда кузатилади. Келиб чиқиш сабаблари, ривожланиш механизмлари ва ҳ.к.га қўра, К.нинг бир неча тури (алиментар, гипофизар, ўсма ва б.) фарқ қилинади. Асосан, бош миёда жойлашган гипофиз — ички секреция безининг гормонлар и.ч. фаолияти издан чиқади. Бош миёнининг ўрта қисмида жойлашган гипоталамик-гипофизар соҳада ўзгаришлар (ўсма, яллиғланиш ва б.) содир бўлади. К.ни бартараф этиш учун унга сабаб бўлган асосий касалликни йўқотиш чоралари кўрилади, гипофиз ўсмасида нейрохирургия қўлланилади, бошқа сабаблар бўлса, гормонлар б-н даволанади.

КАХЕТИ, Кахетия - Шарқий Грузиядаги тарихий вилоят. Иори ва Алазани дарёларининг юқори оқимида жойлашган. 8-а.гача Қартли подшолиги таркибида, сўнг мустақил князлик. 12-а. дан Грузия подшолигига қўшиб олинган. 15-а. нинг 2-ярмидан Кахети подшолиги. 1762 й.дан Қартли-Кахети подшолиги, 1801 й.дан эса Россия империяси таркибида.

КАХЕТИ (КАХЕТИЯ) ҚЎЗҒОЛОНИ -грузин халқининг Эрон ҳукмронлигига қарши қўзғолони (1659). Эрон шоҳининг Кахети текисликларига кўчманчи туркман қабилаларини жойлаштирамоқчи бўлгани сабаб бўлган. К.(К.)қ. натижасида Эрон қўшинлари Кахетидан қувиб чиқарилган.

КАЦ (Katz) Бернард (1911.24.3, Лейпциг) — инглиз физиологи. Лейпциг ун-тини тугатган (1934). 1935 й.да Буюк Британияга кўчиб келган. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1952 й.дан) ва унинг вице-президенти (1965 й.дан). Муқкулларда биоэнергетик потенциалларни ва хужайра мембраналарининг физик-кимёвий хусусиятларини ўрганган. Нерв хужайраларидан муқкул хужайраларига импульселарнинг узатилиш механизмларини аниқлаган, простагландинларни кашф этган. Нобель муқофоти лауреати (1970, Ж. Аксельрод ва У. Эйлер б-н ҳамкорликда).

КАЦАВ Моше (1945, Эрон) — Исроил президенти. Қуддус ш.даги яҳудий ун-тини тугатган. 1977 й. Исроил кнес-сети (парламенти) аъзоси, 1977—81 й.ларда кнессетнинг таълим, маданият ва атроф муҳитни муқофаза этиш қўмитаси аъзоси, Исроил қурилиш ва режалаштириш вазири ўринбосари (1981—84), меҳнат ва ижтимоий таъминот (1984—88), транспорт (1988—92) вазири. 1992—96 й.ларда Кнессетдаги Лиқуд фракцияси бошлиғи, Исроил туризм вазири, бош вазир ўрин-босари (1996—99). 2000 й. 31 июлдан Исроил Давлати президенти.

КАЦЕНОВИЧ Александр Львович (1897.4.5, Белоруссия — 1962.1.9, Тошкент) — инфекционист-терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1944), тиббиёт фанлари дри (1939), проф. (1939), Ўрта Осиё ун-тининг тиббиёт ф-тини тугатган (1924). ТошТИ инфекцион касалликлар клиникаси доценти (1932—39), 1939 й.дан клиника бошлиғи. Илмий ишлари бруцеллёз, ич терлама каби юқумли касалликлар клиникаси ва давосига оид. Ўзбекистонда учрайдиган геморрагик иситмани биринчи бўлиб аниқлаган.

КАЦЕНОВИЧ Рауф-Рафаил Александрович (1920.7.9, Тошкент)

— терапевт, кардиолог ва физиотерапевт. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), тиббиёт фанлари д-ри (1964), проф. (1966). ТошТИ ни тугатган (1945).

Бош туркман канали қурилишида 1-тиббиёт-санитария қисмининг бошлиғи (1951-53), Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги Саломатликни тиклаш ва физиотерапия и.т. ин-тида илмий котиб (1953-58), директор ўринбосари (1958—72), айни вақтда Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида кафедра мудири. 1972 й.дан ТошТИ (1990 й.дан 2-ТошТИ) госпиталь терапия кафедраси мудири, Кардиология и.т. инти директори (1976—97), 1997 й.дан юракнинг ишемик касаллиги лаб. мудири. К. ревматизм, овқат ҳазм қилиш аъзолари касалликлари, юракнинг ишемик касаллиги, гипертония касаллигини аниқлаш ва даволаш усуллари устида илмий иш олиб борган. Курортология, физиотерапия ва юрак-томир системаси касаллиқларига оид асарлар муаллифи.

Ас: Применение антагониста кальция коринфара у больных стенокардией напряжения — некоторые аспекты изучения и оптимизации терапии, Т., 1994.

КАЧ РАНИ, Катта ва Кичик Ҳиндистон ғарби ва Покистондаги шўрхоқлар, Хинд дарёси дельтасидан жан.-шарқда. Аксари қисми кора балчиқ ва тузлар б-н қопланган ясси пастте-кислик. Энг баланд жойи 465 м бўлган қолдиқ тоғлар учрайди. Ёзги муссон даврида шўрхоқларни Арабистон денгизига қуйиладиган дарёлар суви босади.

КАЧИН ТИЛИ — качинлар тили. Хитой-тибет тиллари оиласининг тибет-бирма гуруҳига мансуб. Мьянмадаги Качин миллий округи ва ХХРда тарқалган. Мьянмадаги К.т. 3 шевага эга: гаори, шим. К.т. ва жан. К.т. Хитойдаги К.т. ҳам 3 шевага эга: кхум, падань ва мунгжи. Улар бир-биридан фонетик ва грамма-

тик жиҳатдан фарқ қилади. К.т.да 31 та ундош ва 7 та унли товушлар бор. К.т.да, асосан, 2 бўғинли сўзлар кўп. 3 ва 4 бўғинли сўзлар ҳам учрайди. Сўз ясашда префикслар кўпроқ қўлланилади. Гаплар сўз тартиби ва синтактик белгилари б-н ифодаланади. Ёзуви лотин алифбоси асо-сида.

КАЧИНЛАР (цзинпо, ўзларини-чжин-пхо деб атайдилар) — халқ. Асосан, Мьянма (Качин миллий вилоятида 675 минг киши) ва Хитойда, кичик гуруҳлари — Таиланд, Лаос, Шим.-Шарқий Ҳиндистонда яшайдилар. Умумий сони 810 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Качин тилида сўзлашадилар. Анъанавий диний эътиқод сакланиб қолган, будда динига ҳамда христиан (баптистлар) динига эътиқод қиладиганлар ҳам бор. Дехқончилик, овчилик, балиқчилик б-н шуғулланади.

КАЧКАНАР ТЕМИР РУДА КОНЛАРИ — РФнинг Свердловск вилоятида жойлашган. Урал тоғларидаги энг йирик конлардан. 18-а.дан маълум. Иккита асосий кон — Качканар ва Гусевогорск темир руда конларидан иборат. Рудалар 160 м чуқурликкача мукамал ўрганилган. Уларнинг 500—600 м чуқурликкача борлиги аниқланган. Асосий руда минераллари магнетит ва ильменит ҳисобланади, баъзан пирит, халькопирит ва пирротин ҳам учрайди. Рудاداги темир миқдори ўртача 16—17% ни ташкил этади. Бундан ташқари, 1,2—1,3% титан, 0,14% ванадий, озроқ платина ҳам бор. Таркибида 16% темир бўлган баланс захираси 2 млрд. т ни ташкил этади. Конлардан руда очиқ усулда олинади. 1975 й. кончилик саноати кти ишга туширилган.

КАШ Поликарп (1911.26.1 - 1993) -америкалик физик. Илмий ишлари атом, молекуляр ва ядро физикасига оид. 1949 й.да юқори аниқликда элек-троннинг магнит моментини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1955).

КАШАЛОТ (*Phuseter catodon*) — тишли китлар кенжа туркумига мансуб сут эмизувчи сув хайвони. Уз. урғочиси 13 м гача, эркаги 21 м гача, оғирлиги 30—70 т. Боши жуда катта, танасининг учдан бир қисмини ташкил этади. Танасининг олд томони тўмтоқ. Ингичка ва узун пастки жағида 18—30 жуфт тиши бор; юқори жағида тиши йўқ. К. қўнғирдан то тўқ жигарранг тусда. Океан ва очик денгизларда тарқалган. Баъзан Баренц денгизи ва Камчатка соҳиллари яқинида учрайди. К. — полигам хайвон. 5 ёшида вояга етади. 50 йилча яшайди. Кальмарлар ва баликлар б-н озикланади. Озик топиш учун 2 км гача чуқурликка шўнгиши, сув остида 1,5 соатгача туриши мумкин. Иқтисодий аҳамияти катта. Битта К.дан 9—10 т ёғ олинади. Овлаш ман этилган.

КАШИНА Надежда Васильевна (1896.19.3, Пермь - 1977.11.8, Тошкент) — Ўзбекистон халқ рассоми (1964). Москва Олий бадийий техника инти (ВХУ-ТЕИН)ни тугатган (1927). 1930 й.дан Ўзбекистонда. К. асарларида Ўзбекистон манзараларини, меҳнатсевар ўзбек халқининг кундалик турмушини ёрқин бўёқларда меҳр б-н тасвирлайди. «Пойга» (1927), «Йўнғичка ортилган арава» (1929), «Шердор ёнида» (1928), «Сирдарёдан ўтиш» (1930), «Дойра ушлаган киз» (1945), «Тушки дам олиш» (1949), «Ҳосил» (1957), «Инсоният баҳори» триптихи (1961), «Сукунат» (1962), «Боғ кўча» (1965), «Тинч пайт» (1967), «Самарқанд мадоннаси» (1971), «Мозор ёнида» (1973) ва б. меҳнат аҳли, ўзбек аёли манзара фониди акс эттирилган картиналари, натюрмортлари («Кунгабоқар», 1939; «Беҳи», 1956 ва б.) ёрқин бўёғи, муаллифнинг ўзига хос ифода услуби б-н диққатни тортади. Плакатлар, этюдлари бой мазмуни, ифодалилиги б-н муҳим. Рассом Алишер Навоий ижодига кўп марта мурожаат қилиб, асар қаҳрамонларини жонли акс эттирди

(«Бунёдкор Фарҳод», 1939; «Баҳром гўр зангори саройда», 1941; «Лайли ва Мажнун», 1966; «Фарҳод ва Ширин», 1968; «Фарҳод», 1970 ва б.).

КАШИШ — Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари мусика санъатида кенг қўлланилувчи мусика безакларидан. Асосан, торли тирнама созларда маълум товуш баландлигини бир оз тебратиб бериш учун торни бармоқ воситасида «эзиб» ва «бўшатиб» чалиш йўли б-н амалга оширилади.

«КАШКАДАРЬЯ» (Қашқадарё) — Қашқадарё вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газетаси. Қарши ш.да рус тилида ҳафтада 1 марта чоп этилади. 1943 й. 18 июнда «Қашқадарьинская правда» номи б-н 1-сон чикқан. 1997 й.дан ҳоз. номда. 1996 й. «К.» таҳририяти «Қашқадарё» газетаси таҳририятига кўшилди. Газ. саҳифаларида истиклол мафкураси, миллий ғояни шакллантириш, вилоятда рўй бераётган сиёсий, ижтимоий жараёнлар, иқтисодий ислохотлар ва б. мавзулар ўз аксини топмоқда. 2002 й.дан газ.га «ТВ+кроссворд» иловаси кўшиб чикарилади. Адади 3000 (2002).

КАШКАЙЛАР (ўзларини кашкай деб атайдилар) — Эрондаги (Форс вилоятида) халқ. 780 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Қабила, гуруҳларга бўлиниб ярим кўчманчилик б-н ҳаёт кечирадилар. Озарбайжон тили лаҳжасида сўзлашадилар. Диндорлари — шиа мусулмонлар. К. кўчманчи чорвачилик, деҳқончилик, гилам ва жун мато б-н шуғулланади.

КАШКУЛ, качкул, сатил - 1) мис идиш; одатда, масалликлар сақланади. Чуқур, копқокли, дастали бўлади. Исломий, гириҳ нақшлар б-н нафис безатилади. Тошкент, Хўжанд, Кўконда К., Андижон, Марғилон, Наманганда сатил деб аталади; 2) қаландар ва дарвишлар енбошига осиб юрадиган узунчоқ идиш;

ичига хайр-садақа нарсалари солинган.

КАШМИР — Осиёдаги, Ҳинд дарёсининг юқори ҳавзасидаги тарихий вилоят. Худудининг бир қисмини Жамму ва Кашмир штати ташкил қилади, бир қисми Покистон назоратида (1949 й. дан). К. қадимда ва ўрта асрларда Ҳиндистон я.о.да мавжуд бўлган турли давлатлар (мас, мил.ав. 3-а.да Мауриялар империяси, кейинчалик, мил.1—2-а.ларда Кушон подшолиги) таркибига кирган. 8—12-а.ларда К. Ҳиндистоннинг энг муҳим давлатларидан бири эди. 1586 й. К. Бобурийлар давлати қўл остига ўтган, 1756 й. уни афғонлар, 1819 й. сикхлар босиб олган. 1845—46 й. лардаги 1-инглиз-сикх урушида инглиз мустамлакачилари томонидан забт этилган К. 7,5 млн. рупия товон бадалига Жамму рожаси Гулоб Сингх тасарруфига топширилган (1846) ва инглизлар уни Жамму ва Кашмир князлиги маҳарожаси деб тан олган. Аёвсиз эксплуатация, миллий ва диний камситишлар натижасида кашмирликлар бир неча бор кўзголон кўтарган (улардан энг йириклари 1931—33 ва 1946 й. ларда рўй берган).

1947 й. авг.да 2 суверен давлат — Ҳиндистон ва Покистон ташкил этилгач, ҳар иккаласи ҳам К.ни ўз худудига қўшиб олиш ҳаракатига тушди. 1947 й. 22 окт. да Покистон худудидан К.га қуролланган патан қабилалари бостириб кира бошлади. Шунда маҳарожа Ҳиндистонга мурожаат қилиб, ундан ёрдам сўради, шунингдек, у К. ни Ҳиндистон иттифоқи таркибига киритишни ҳам илтимос қилди. Маҳарожанинг ёрдам хусусидаги илтимоси қондирилди, 1947 й. 27 окт.да эса К.нинг Ҳиндистон иттифоқига киритилгани тўғрисидаги Ёрлик имзоланди. 1948 й. 1 янв. да Ҳишстон БМТ Хавфсизлик Кенгашига арз қилиб, Покистонни К.га нисбатан тажовуз қилганликда айблади. 1984 й. 15 янв.да Покистон ҳам Ҳиндистон устидан БМТ Хавфсизлик Кенгашига арз қилди. Пировардида Хавфсизлик Кенгаши 5 мамлакатдан

иборат яраштирув комиссияси тузди. 1949 й. 1 янв.га келиб К.даги ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилди, 1949 й. 27 июлда эса ўт очишни тўхтатиш чизиғи белгиланди. Шундай қилиб, К.нинг ғарбий ва шим.-ғарбий қисмлари Покистон назоратида, унинг қолган (катта) қисми эса Ҳиндистон тасарруфида қолди.

1952 й. июлида К. маҳарожаси ва Ҳиндистон ўртасида «Дехли битими» деб аталувчи битим имзоланиб, унга кўра, К. штат ҳуқуқи б-н Ҳиндистон таркибига кирди (яна к. Жамму ва Кашмир). 1956 й. 17 нояб.да К. Таъсис мажлиси томонидан К. конституцияси қабул қилиниб, унинг 3-моддасида К. «Ҳиндистон иттифоқининг ажралмас қисми бўлиб қолади» деб эълон қилинди. Шунга кўра, Ҳиндистон ҳукумати К.нинг Ҳиндистон таркибига кириши хусусидаги масала узил-кесил ҳал этилган, деб ҳисоблайди. Покистон ҳукумати эса ўшанда Жамму ва К. штатида бу худуднинг Ҳиндистон ёхуд Покистонга қўшилиши масаласи хусусида референдум ўтказишни қаттиқ туриб талаб қилганди.

К. масаласининг бир неча марта БМТда муҳокама этилиши ва Ҳиндистон б-н Покистон ўртасида олиб борилган иккиёқлама музокаралар (1955, 1960, 1962, 1963) ҳеч қандай натижа бермади. 1965 й. сент.да Ҳиндистон б-н Покистон ўртасида юзага келган қуролли низо тинчликсевар мамлакатларнинг фаол саъйи ҳаракатлари туфайли барҳам топди. Ҳиндистон ва Покистон раҳбарларининг 1966 й. 4—10 янв. да Тошкентда уюштирилган учрашувида Ҳиндистон-Покистон муносабатларини мўътадиллаштириш истикболларига йўл очиб берган Декларация имзоланди (к. Тошкент Декларацияси).

1971 й. дек.да Ҳиндистон б-н Покистон ўртасида яна қуролли низо содир бўлиб, унинг жараёнида К.даги ўт очишни тўхтатиш чизиғи бир неча ерида бузилди. 1972 й. 30 июнь — 3 июлда Ҳиндистон ва Покистон раҳбарларининг Симлада ўтказилган кенгашида битим

имзоланиб, унга кўра, ҳар 2 томон ўртада мавжуд тортишувли масалаларни тинч йўл б-н ҳал этишни ўз зиммасига олди. 1972 й. авг.да Дехлида ўтказилган музокараларда эса томонлар К.даги илгариги ўт очишни тўхтатиш чизиғи ўрнига янги назорат чизиғи белгилаб олди. Назорат чизиғи демаркацияси 1972 й. дек.да ҳар 2 томон ҳарбий қўмондонлиги вакиллари томонидан тугатилган. Шундай бўлсада, Покистон К.ни ўз ҳудудига қўшиб олиш даъвосидан хануз воз кечган эмас.

Ад.: Степанов Я., Конфликт в Индостане и соглашение в Ташкенте, М., 1966; ГопалСингх, География Индии, М., 1980; Сдасюк Г.В., Штаты Индии, М., 1981. Темураев Ғиёсов.

КАШМИР ВОДИЙСИ - Катта Ҳимолай ва Пир-Панжал тоғ тизмалари орасидаги кенг водий, Ҳиндистонда. Узунлиги қарийб 200 км, кенглиги 60 км дан зиёд. Бал. 1600 м га яқин. Кўл кўп, энг каттаси Вулар кўли. Тоғлардан оқиб тушадиган майда дарё ва сойлар водийнинг энг йирик дарёси Жалам (Жхалам) га (Ҳинд дарёси ирмоғи) қуйилади. Дарёда кема қатнайди. Йўловчиларни ташишда қайиқдан ҳам фойдаланилади. Иқлими мўътадил, янв.нинг ўртача т-раси —Г, июлники 22—23°. Ёзги нам муссон шамолларнинг кириб келишига Пир-Панжал тоғ тизмаси тўскинлик қилади. Шу сабабли, ёз мавсумида ёғин кам ёғади. Йиллик ёғин ўртача 1000 мм. К. в. тупроғи аллювиал тупрок. Кенг баргли ўрмонлар, тоғ ён бағирларида игна баргли ўрмонлар бор. Қ.х. экинлари, асосан, шоли ва маккажўхори, шунингдек, зигир, рапи, хантал, қисман буғдой ҳам экилади. К.в.да турли мевалар етиштирилади. Экинзорлар дарё сувидан сугорилади. Мевали боғлар бор. Йилига 180 минг т дан зиёд мева етиштирилади. Заъфарон Ҳиндистонда, асосан, шу ерда экилади. Ипак қурти учун тут дарахти ўстирилади. К.в.да аҳоли зич. Ҳунармандчиликда гилам тўқиш, каштачилик, ёғоч ва металл ўймакорлиги ривожланган. Иқлим ку-

рортлари бор. Сринагар, Пахалгам ва Гулмарг ш.лари туризм марказларидан. Бобурийлар асос солган Шалимар ва Нашат боғларини кўриш учун туристлар кўп келади. Энг йирик шаҳри — Сринагар.

КАШМИРИЙ ТИЛИ - кашмирийлар тили. Ҳиндистондаги Жамму ва Кашмир штати аҳолисининг расмий тили. Ҳинд-эрон тилларининг дард гуруҳига мансуб. Кашмир водийсида тарқалган. Бу тилда 4 млн. киши гаплашади (1992). К.т.да асл кашмири, каштавари, погули, сиражи, рабани диалектлари мавжуд. К.т.да 4 келишк тизими, 2 жинс категорияси бор; синтаксиси учун гапларнинг эргатив курилишли бўлиши характерли. Ҳоз. ёзуви араб алифбосига асосланган. Адабий тил учун Кашмир, Сринагар ш.лари диалекти асос бўлган.

КАШМИРИЙЛАР - Ҳиндистондаги халқ. Асосан, Кашмир вилояти (Жамму ва Кашмир штати)да яшайди (4 млн. киши; 1990-й.лар ўрталари). Кўпчилиги сунний мусулмонлар, ҳиндуизмга эътиқод қилувчилари ҳам бор. Кашмирий тилица сўзлашади. Исломга эътиқод қилувчилари араб ёзувидан, ҳиндуизмга мансублари эса нагари ёзувидан фойдаланади. К. қадимдан ҳиндуизмга эътиқод қилиб келган бўлиб, 16—18-а.ларда Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиё ҳукмдорлари Кашмир учун олиб борган урушлар даврида Ислом динини қабул қилган ва кўпчилиги ўзга юртлардан келган мусулмонлар б-н чатишиб кетган. Ҳиндистонда Жамму ва Кашмир штатининг ташкил этилиши (1947) б-н К.нинг миллий жипслашуви жараёни кучайган.

К.нинг асосий машғулоти — суғорма деҳқончилик (шоли, жўхори, буғдой, арпа, пахта, заъфарон, мойли ўсимликлар, мевали дарахтлар, полиз экинлари, гуллар), чорвачилик (асосан, юнгидан машхур кашмирий матолар тўқиладиган қўй ва эчкилар) ва анъанавий ҳунармандчилик (нафис жун шали-

лар тайёрлаш, тукли гиламлар тўқиш, гулдор наMATлар босиш, папьемаше, мис ва эмалдан турли буюмлар яшаш, ёғоч ўймакорлиги). К.нинг турар жойлари тош, ғишт ва ёғочдан қурилган бўлиб, уларнинг 1-қавати чорва ва рўзғор буюмлари сақлаш учун, 2-ҳамда 3-қаватлари яшаш учун мўлжалланган. Уйларнинг томлари баланд, черепица, похол ёки юпка тахталар б-н ёпилган. К.нинг анъанавий либослари диний эътиқодлари тақозосига кўра бир-бирдан фарқ қилади. Чунончи, ҳиндуизмга эътиқод қилувчи К. мусулмон К.га нисбатан анча тор ва сербезак кийимлар қияди.

КАШНИЧ (*Coriandrum*) — соябон-гулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликлар туркуми, эфир мойли ва кўкат-сабзавот экини. Ўрта денгиз атрофларида 2 тури, Ўрта Осиёда 1 тури — экма К. (*C. sativum*) ўсади. Европа, Шим. Африка, Осиё, Шим. Америка, мамлакатларида, Украина, Россиянинг марказий қоратупроқ вилоятларида хўжалик мақсадларида экилади. Уруғидан этиштирилади. К. пояси қиррали, сершоҳ, барглари узун бандли. Гуллари оқ ёки пушти; соябонларга тўпланган. Меваси юмалоқ. Бир уруғи очилмайдиган икки мевачадан иборат. Совуққа чидамли. Эрта баҳордан кеч кузгача экиш мумкин. Ниҳоллари 32—34 кунда кўкат сабзавот ҳолида фойдаланишга яроқли бўлади. Уруғи 90—95 кунда пишади. 1000 дона уруғи вазни 5—8 г. К.нинг баргларида калий тузлари, оксиллар, витамин В₂, С, Р, провитамин А мавжуд. Уруғида 0,2—1,4% эфир мойи ва 16—28% техник мой бор (парфюмерия, кандолатчилик, озик-овқат саноатида ишлатилади). К. кўкати шўрва, гўштли ва сабзавотли овқатларга, уруғи ва ёш майсалари зиравор сифатида гўшт сиркалашда ишлатилади. Соусларга солинганда хушбўй таъм беради. К. асалширари ўсимликлар гуруҳига қиради. Уруғ бўйича ҳосилдорлиги 8—15 ц/га. Ўзбекистонда К.нинг Янтарь («Қаҳраб») нави 1953, Орзу нави 1999,

Ором нави 2001 й.дан р-нлаштирилган.

КАШОВАРЗ, Кишоварз (форс—экинзор, дехқон) — илк ўрта асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги қишлоқларда дехқончилик б-н шуғулланган шахс (қ. Дехқон).

КАШТА (форс. — чизилган, тортилган) — амалий безак санъатининг кенг тарқалган тури; игна б-н тикиб туширилган гул, тасвир, нақш. К. кўлда (игна, илмоқли игна, шағоқли бигиз б-н) ёки машинада, асосан, мато (бўз, чит, сатин, шойи, баҳмал, мовут ва б.) ва чарм (этик, маҳси, пичоқ қини, камар, от жабдуқлари ва б.)га тикилади. К. мужассамотида ўсимликсимон нақшлар, ҳандасий шакллар, фазовий жисмлар, мева ва ҳайвонларнинг услублаштирилган тасвирлари, байтлар, кейинроқ кишиларнинг киёфалари, меъморий обидалар ҳам ўз ифодасини топди.

К. тикиш турли усулларда матога аввалдан ахта (андаза) ёрдамида туширилган гул, тасвир, нақш асосида, баъзан матодан иплари суғурилиб тайёрланган асосда санама усулида бажарилади. Бунда жун, ип, ипак (рангли), зиғир толали табиий ва сунъий (синтетик) толалардан, металл (тилла, кумуш)дан тайёрланган иплардан фойдаланилади, шунингдек, дур, нозик, пистон, баъзан кимматбаҳо тош ва тангалар кенг ишлатилади. Мато, мўйна, чармлардан аппликация (куроқ) тикишда К.дан фойдаланилади.

К. буюмлар (палак, сўзана, чойшаб, гулкўрпа, кирпеч, дорпеч, зардевор ва б.), кийимлар (кўйлак, дўппи, нимча, пешонабанд, камар ва б.), мустақил безак намоёнларда кенг ишлатилади (яна қ. Каштадўзлик, Зардўзлик).

КАШТАДЎЗЛИК, каштачилик -кашта тикиш касби, амалий санъатнинг қад. сохаларидан бири. Археологик топилмалар К.нинг деярли барча халқларда қад. лигини, иқлим, табиий шароит, муҳит б-н боғлиқ ҳолда ҳар бир халқнинг мадания-

ти, санъати, касб-хунар турлари б-н бир-га, уларнинг таъсирида ривож топганини кўрсатади. К.нинг пайдо бўлиши теридан қилинган кийимларда боғлам ва чокларнинг юзага келиши б-н боғлиқ. Даврлар давомида тошдан суяк бигизларга, ундан металл бигизларга ўтиш б-н, шунингдек, тўқиш, мато тўқиш, бўяш ва б. ишлар б-н боғлиқ. К. тараккиётини Қад. Осиё, Европа, Америка маданий ёдгорликлари, адабий манбалардаги кашталар тасвирида, шунингдек, сақланиб қолган К. намуналарида кузатиш мумкин. К. махсулотларининг энг қад. нусхалари сақланмаган. К. ривожланган халқларда унга тасвирий санъатнинг таъсири катта бўлган. Мас, 11-а.га оид инглиз кашталарида жанг лавҳалари акс эттирилган. 12-а.га мансуб рус кашталарида Византия икона санъатининг таъсири кўзга ташланади. Хитойда 14-адан «сюхуа» (игнали тасвир) номи б-н машхур бўлган каштали намоёнлар услуб жиҳатдан шойига тушъ б-н ишланган манзара жанрига яқин.

Европада К. Уйғониш даврида юкори поғонага кўтарилди. Даврнинг буюк расомлари (мас, Перужино, Боттичелли ва б.) каштадузлар учун андазалар тайёрлаб беришган, бу эса кашталарнинг бадийлигини оширган. К.да кимматбаҳо тошлардан ҳам фойдаланилган, ип, жун, ипак, зар ва кумуш суви берилган иплар ишлатилган. 18-а. да Европада аслзодалар кийимини безашда кашталардан фойдаланиб тайёрланган К. буюмлари кенг тарқалган.

19-а.нинг 2-ярмида кашта тикиш машинаси ихтиро этилгач, саноати ривож топган мамлакатларда К. корхоналари вужудга кела бошлади, и.ч.ни йўлга қўйилиши анъанавий К.ни инқирозга учратди. К. даги мавжуд анъаналар сусайиб кетди, арзон баҳо машина кашталари катта махррат ва кўп меҳнат талаб қиладиган қўл кашталарини сиқиб чиқарди. Лекин бир қанча мамлакатларда машина каштаси б-н бир қаторда қўлда кашта тикишга алоҳида эътибор берилмоқда,

каштадўзларнинг ишлари музейларни, жамоат биноларини безамокда.

Ўрта Осиёда К. махсулотларининг қад. хиллари деярли сақланмаган. Музейлардаги палак, сўзана, чойшаб, кирпеч, зардевор сингари бадий буюмлар ва каштали кийимлар фақат 19-а.га мансуб.

14—15-а.ларга оид китоблардаги миниатюралар К.нинг бу ерда қадимдан кенг ривожланганини кўрсатади. Жумладан, Амир Темур саройида яшаган испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихо ўз эсдаликларида саройида кашта безакларини томоша қилганини ёзган. Беҳзод «Зафарнома» қўлёзмасига ишлаган «Темур тахтада» миниатюрасида (1467) каштали чодирни ҳам акс эттирган.

Ўрта Осиёда, айниқса, ўзбек, туркман, тожик аёллари уртасида К. кенг тарқалган. Кийимлар оилада тайёрланган, бадий буюмлар (сўзана, кирпеч, дорпеч, чойшаб, ойнахалта, чойхалта ва б.)нинг асосий қисмлари ҳар бир хонадоннинг ўзида тайёрланган.

Кашта чоклари, кашта тикиш ва услубларининг турли-туманлиги ўзбек каштадўзларининг катта санъатидан далолат беради. Мас, Нурота, Бухоро, Самарқанд К. махсулотлари кўпроқ йўрма чок б-н, Шахрисабзда йўрма, кандахаёл, ироки, Тошкентда эса кўпроқ босма чок б-н тикилган. Ижтимоий ҳаётда рўй берган ўзгаришлар К. анъаналарига, махсулотнинг турлирига таъсир кўрсатган. Мас, ҳозир бўғжом, дорпеч, ойнахалта каби ашёлар ўз аҳамиятини йўқотди, паранжи, калтача каби кийимларни фақат музейлардагина учратиш мумкин. Дўппи, сумка, нимча, кавуш, кирпеч, сўзана каби бадий буюм ва ашёлар замонавий дид б-н безатилмоқда, шакл ва бадий безакларида катта ўзгаришлар рўй берди. Ўзбек каштадўзлари буюм безакларида амалий безак санъатининг бошқа турларидаги нақшлардан андаза олганлар, кашталарда ўсимликсимон тасвирлар, шох, гулбанд, гулдасталар кўп учрайди. Нақш мужассамотида асосий безак матонинг

ўртасида бўлиб, ҳошиялар қўшимча безак ҳисобланади. Лекин ҳошия безаги маҳорат б-н ишланган кашталар ҳам кўп. Ганчкорлик, ёғоч ўймакорлиги, кандакорлик, наққошлиқда учрайдиган ислимий гул (нақш) лар К.да ҳам кўп учраши чизмакаш (наққош)лар амалий безак санъатининг турли соҳаларига чизма (нақш)лар тайёрлаганини кўрсатади. К.да чизмакашлар яратган нақш(гул)лар асосида каштадўзлар бадиий буюм яратдилар. К.да ишлатиладиган асосий иш куроллари: игна, илмоқли игна, илмоқли биғиз, ангишвона, чамбарак ва б.; кенг тарқалган чок турлари: босма, кандахаёл, чиндахаёл, хомдўзи, йурма, ироқи попур, илмоқ, баҳя ва б. (яна қ. Чок).

КАШТАН (Castanea) —

қорақайиндошлар оиласига мансуб дарахтсимон ўсимликлар туркуми, ёнғок мевали ва манзарали дарахт. Шим. Америка, Шарқий Осиё, Ўрта денгиз соҳиллари, Марокаш, Тунис, Кавказ минтақаларида тарқалган. 14 тури маълум. Асосан, 4 тури экилади. К. 500—1000 (баъзи минтақаларда 3000) йилгача яшайди. Кўп йил яшайдиган экма (мағзи ейиладиган) чин К. (*C. sativa*) Қора денгиз бўйлари ва Закавказьеда, тоғларнинг қуйи ва ўрта минтақаларида ўсади. Буйи 35 м, танаси диаметри 2 м га боради. Шох-шаббалари кенг, барги оддий, йирик, уз. 12—25 см, калта бандли, навбатма-навбат жойлашган. Барг чиқарганидан кейин гуллайди. Гуллари майда, гултуплами зираксимон, бир жинсли ёки икки жинсли, гултўпламининг юқори қисмида оталик гуллари, пастки қисмида оналик гуллари жойлашади, четдан чангланади. Меваси — ёнғок (каштан), туқ жигарранг. Ҳар бирида 1 тадан уруғ бўлади. Дарахти ўтказилгач, 5—10 й.да мева беради. Ёруғсевар, намсевар, иссиқликка талабчан. Меваси сент.дан нояб.гача пишади. Бир дарахтдан 120—140 кг ҳосил олинади. К. мевалари қайнагилиб, қовурилиб, қуритилиб истеъмол қилинади. Ёнғоғи мағзида 60% крахмал, 17% қанд, 8 —

11% азотли моддалар, 2% мой, витаминлар, лимон ва олма кислоталари мавжуд. Ёғочида, пўстлоғида (қобиғида), баргла-рида 6—14% таннидлар бор. Гулларида олинган асал ўзига хос хушбўй хидга эга. Ёғочи вино бочкалари, фанер, мебель и.ч.да, дурадгорликда, кемасозликда, қурилишда қўлланилади. Пўстлоғидан турли бўёқлар ишлаб чиқарилади. К.нинг бир неча навлари мавжуд. Кўпроқ майда мевали Лион ва Неаполитан навлари тарқалган. Ўзбекистонда унинг қақат битта тури тарқалган бўлиб, от каштани (каштан конский) номи б-н маълум (ёнғоғини еб бўлмайд), манзарали дарахт сифатида экилади. К. уруғидан кўпайтирилади, айрим навлари пайванд қилинади. Уруғи стратификацияланади, баҳорда питомникка экилади. Касалликлари: илдиз ватана раки, ўзак чириси. Зараркунандалари: мева қурти, қўнғизлар ва б.

Абдушукур Хоназаров.

КАШФИЁТ — изланиш, текшириш, и. т. натижасида, баъзан эса тасодифан топилган, яратилган илмий янгилик. Унга табиат ҳодисалари ва жамият қонуниятларини онгли равишда илмий идрок қилиш натижасида эришилади. К. туфайли моддий дунёнинг илгари инсониятга маълум бўлмаган объектив қонуниятлари, хоссалари ва ҳодисалари маълум бўлади. К. инсониятнинг билиш жараёни даражасини тубдан ўзгартиради. К. фан-техника инкилобининг асосини ташкил этади, фан ва техника тараққиётига тубдан янги йўналишларни бахш этади. Инсон босиб ўтган тарихий жараёнда жуда кўп К.лар қилинди. К. б-н ихтирони бир-биридан фарқлай билиш керак. К. натижасида муайян қонуниятлар яратилади, ихтиро натижасида эса муҳим янгиликлар яратилиши мумкин. Мас, Архимеднинг сув чиқариш винти ўта янгилик бўлса ҳам у ихтиро ҳисобланади, И. Ньютоннинг бутун олам тортишиш қонуни эса оламшумул К.дир. Ҳатто ички ёнув двигате-

лининг яратилиши ҳам ихтиро, лекин Н.Коперникнинг Ернинг ўз ўки атрофида ва сайёралар (шу жумладан, Ер)нинг Қуёш атрофида айланиши тўғрисидаги ғояси — оламшумул К. Автомобиль ва самолётнинг яратилишини ҳам илмга, табиат қонуниятларига асосланган ихтиро дейиш мумкин. Лекин Галилео Галилейнинг қушларнинг учишига тақлид қилиб самолётнинг учиш схемасини яратиши К. ҳисобланади. Беруний, Ибн Сто, Улуғбек яратган қонуниятлар ҳам К.лар жумласига киритилади.

Ҳар қандай ихтиро ҳам К. бўла олмади, лекин ихтиро К.га суянган ҳолда қилинади. Атом ва водород бомбаларининг кашф қилинишини К. жумласига киритиш мумкин, бироқ, ракета­ларни я­саш ихтиро ҳисобланади (яна қ. Ихти­рочилик).

К. ҳам, ихтиро ҳам қонунчиликда муҳофазаланади. Илмий К.лар ва ихтироларни рўйхатга олиш, муаллифлик ҳуқуқини қонунларда мустаҳкамлаб қўйиш давлат тизими мавжуд. Ўзбекистонда К. ва ихтироларни муҳофазалаш ишлари б-н ЎЗР Давлат патент идораси шуғулланади (қ. Ихтирочилик ҳуқуқи).

КАЪБА (араб. — куб) — ислом динининг энг муқаддас ибодатхонаси, мусулмонларнинг бош сажадоғи. Саудия Арабистонининг Макка ш.да. Байтул харом (Муқаддас уй), Байтуллоҳ (Аллоқнинг уйи) деб ҳам юритилади. Уни зиёрат қилиш — ҳаж ва умранинг асосий амалларидан бири.

К. Ҳаром масжиди (қ. ал-Масжид ал-Ҳаром)нинг марказида жойлашган, бал. 15 м ва пойдевори 12х10 м ўлчамда тошдан қурилган бино; меъморий ёдгорлик. К. бурчаклари тахм. дунё томонлари йўналишида жойлашган. Шарқий бурчаги асвод рукни («қора бурчак») ёки оддий рукн деб аталади. Унга ердан тахм. 1,5 м баландда токча қилиниб, «қора тош» (арабча «ҳажар ал-асвод») жойланган. У К.даги асосий тавоф қилинадиган нарса,

ер юзидаги одамларга Аллоҳ томонидан юборилган, Аллоҳ қудратининг белгиси ҳисобланади. Ҳоз. вақтда у бир-бирига қўшилиб кетган қора-қизғиш тусдаги уч синикдан иборат; метеорит деган тахмин бор. Шим. бурчаги Ирок бурчаги, ғарб бурчаги — Сурия бурчаги, жан. бурчаги эса — Яман бурчаги деб аталади. К.га қора мато (кисва) қоплаб қўйилади, матога олтин ва кумуш ҳарфларда хршия қилиб К. ва ҳажга тааллуқли оятлар ёзилган. Шим.-шарқий деворда 2 м ча баландликда ўйма нақш б-н безатилган кумуш занжирли эшик бор. К.га чиқиладиган гилдиракли зинапоя ўйма нақш б-н, кумуш қоплаб жозибатор безатилган. К. ичкарисида учта устун бўлиб, кўпдан кўп чирок осилган, совға қилинган Қуръон нусхалари сақланади. Шим.-ғарбий деворнинг тоmidан тилла суви югуртирилган тарнов кўриниб туради, у алмизоб ёки мизоб ар-рахма деб аталади. Шу тарнов б-н ғарбий бурчак оралиғи қибла ҳисобланади. К.ни тош ётқизилган йўлка ўраб туради. Бу йўлқадан зиёратчилар юриб айланиб ўтишади (тавоф қилишади). Эшик рўпарасида Иброҳим мақоми бор, у тош иншоот бўлиб, К.ни тиклаётганда Иброҳим (ас) шу тошда турган дейдилар. Тошда одам излари кўринади. «Қора тош» яқинида муқаддас Замзам булоғи бор.

К. исломдан илгари ҳам араб қабилаларининг муқаддас ибодатхонаси ҳисобланган, унда қабила худоларининг 360 санами сақланган. Ҳар йили араб қабилалари К.га ҳаж қилишга келиб турганлар. Ҳаж қилиш одати кейинчалик исломга ҳам ўтган.

К. ибодатхонасининг қурилиши ҳақида турли ривоятлар бор. Айтишларича, Одамато Байтуллоҳни бунёд этган, кейин унинг ўғли Шис қурган. Тўфон пайтида К. ҳавога кўтариб қўйилган. Кейин яна бузилган. Иброҳим (ас) Маккага ўз ўғли Исмоилни олиб келганда Аллоҳ унга К. пойдеворини тиклашни буюрган. Иброҳим Аллоҳ амрини бажарган ва Аллоҳга сифинувчи барча

одамларга уни зиёрат қилишни васият этган. К.га кейин Макканинг журҳум, хуза, қурайш қабилалари навбатма-навбат қараб туришган. К. бир неча бор сел ва тошқинлардан зарар кўрган. Ривоят қилишларича, Муҳаммад (сав) бу ерда таъмирлаш ишларида қатнашган ва ўша вақтда биринчи бор унга ваҳий келган.

К. Ясриб (Мадина)да қибла деб эълон қилинган (бунгача Қуддусга қараб ибодат қилинар эди), унинг аҳамияти жуда ошиб кетди. К. исломнинг дин сифатида шаклланишида катта роль ўйнади. К.ни дин-сизлардан озод қилиш ва уни санамлардан тозалаш Муҳаммаднинг зиммасига тушди, унганча бу вазифани Иброҳим (ас) бажарган эди. Муҳаммад бошчилигидаги мусулмонлар 629 й. Маккага кичик ҳаж қилишди, 630 й. Маккани эгаллашди ва К. атрофидаги санамлар, унинг ичидаги Хубал деб аталган бутни, ёзувларни йўқ қилишди. Шу йили Абу Бақр (ра) раҳбарлигида биринчи ҳақиқий мусулмон ҳажи адо этилди. Бутпарастларга ҳаж қилиш ман этилди. 631 й. Муҳаммад охириги марта ҳаж зиёратчиларига бошчилик қилди.

Халифа Умар (ра) даврида К. ёнидаги уйлар бузиб ташланди ва унинг атрофида Ҳаром масжиди қурилди. 683 й. К.ни умавий кўшинлари ўққа тутди. Кейин у қайта тикланиб, кенгайтирилди. 929 й. Маккани қарматлар босиб олди ва «қора тош»ни олиб кетишди. Орадан 20 й. ўтгач, бу тошни қайтариб олишга муваффақ бўлинди. Аста-секин К. тева-рагида турли иншоотлар, жумладан, асосий мусулмон мазҳабларининг минбарлари тикланди. Улар саудий ҳукмдорлар 20-а.нинг 50—60-й.ларида олиб борган катта таъмирлаш вақтида олиб ташланди. 1980 й. Маккадаги масжид ва К.ни бир гуруҳ экстремист исёнчилар босиб олди. 2 ҳафтадан сўнг масжид тозаланиб, исёнчилар тор-мор қилинди.

К. бутун дунё мусулмонларининг энг муҳим маркази ва бирлиги рамзи бўлиб келди, ҳозир ҳам шундай бўлиб турибди. Ислом динидаги барча оқимлар унинг

муқаддаслиги ва алоҳида ролини тан оладилар. Ҳар йили дунёнинг ҳамма чеккаларидан мусулмонлар ҳаж ибодатини адо этиш учун бу ерга келадилар.

КАЭДИ — Мавритания жан.даги шаҳар. Сенегал дарёси соҳилида, Сенегал давлати чегарасида жойлашган. Горгол вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 107,3 минг киши (2000). Шоссе йўллари тугуни. Дарё порти. Чорвачилик рни маркази. Гўшт к-ти бор. Қ. х. маҳсулотлари қайта ишланади. Чорва моллари, жун, тери, балиқ б-н савдо қилинади.

КАЭТАНИ (Caetani) Леоне (1869.12.9, Рим — 1935.24.12, Ванкувер) — итальян исломшуноси. 1891 й. Рим ун-тини шарқ филол.си ихтисоси бўйича тугатган. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб кўп марта сафар қилган. К. илк ислом тарихи бўйича асарлар нашр этган. У исломнинг келиб чиқиши аҳолининг кўчиши б-н боғлиқ деган назарияни ишлаб чиққан, унга кўра, Арабистондан кўчманчи қабилалар табиий-географик шароитларнинг ўзгариши туфайли вақт-вақти б-н дарё оралиғи, Паластин, Сурияга кўчиб бориб, у ерларда шаҳарлар ва давлатларга асос солишган. К. исломнинг пайдо бўлишини Арабистон аҳолисининг ана шу кўчиш ҳаракати охириги босқичи б-н боғлиқ деб хисоблади.

КАЮТА (голландча kajuit) — кеманинг экипаж аъзолари ёки йўловчилари учун турар жой. Замонавий кемалардаги К.да экипажлар учун 1 — 2 та, йўловчилар учун 1—4 та ўрин бўлади. К. бир ёки бир неча хоналардан (мас, кабинет, ётоқхона, ваннахоналардан) иборат бўлиши мумкин.

КАҲРАБО — табиий органик бирикма, игна баргли дарахтларнинг қазилма смоласи. Кимёвий формуласи C40H64O4. Олтингугурт қўшимчалари

бор. Мўрт. Қаттиклиги 2,0—2,5. Зичлиги 1000—1100 кг/м³. Таркиби 76—81% углерод, 10—10,5% водород, 7,5—13% кислород, шунингдек, бир оз олтингу-гурт ва азотдан ташкил топган. Ранги турли тусли: сарик, қизғиш жигарранг, бир оз яшил. Смоласимон ялтирайди. Шаффоф ва ярим шаффоф. Яхши жи-лоланади, мовутга суркалса электрлана-ди. Ёнганда хушбўй хид таркатади. К. ичида ўсимлик ва ҳашарот қолдиқлари бўлиши мумкин. Бундай хилларидан тайёрланган тақинчоқ ва ёдгорликлар юқори баҳоланади. Энг йирик қонлари Болтиқбўйи мамлакатларида палеоген ва неоген даври жинсларида, Белоруссия, Украина, шунингдек, Польша, Дания, Швеция, Англия, АҚШ ва б. жойларда бор. Дунёдаги энг йирик К. қони Кали-нинград яқинида. Паст сифатли К.дан оз миқдорда қахрабо кислотаси, ёғи, тиб-биётда ишлатиладиган препаратлар, лок, замазка олинади.

К.дан қадимда тақинчоқ ва б. зеб-зийнат буюмлари тайёрланган. К.нинг энг яхши турлари қимматбаҳо тош. Шу-нингдек, К. ноёб иморатларни безашда ишлатилади.

КАҲРАБО КИСЛОТА (СН₂ СООН)₂ -икки асосли органик кислота. Рангсиз кристалл модда. Мол. м. 118, суюқланиш т-раси 183°, қайнаш т-раси 235°.

Сувда, этил ва метил спиртда яхши, эфирда ёмон эрийди. Қўнғир кўмир ва турли смолалар (мас, қахрабо ва б. ўсимликларда) бор. К.к. қахрабони қуруқ ҳайдаб, синтетик усулда этилен бромид-дан олинади. Фотографияда, тиббиёт, аналитик кимёда, баъзи пластмассалар олишда ва б. соҳаларда ишлатилади. Чигитни экишдан, буғдой, қанд лавлаги ва б. уруғини сепишдан олдин К.к.нинг кучсиз эритмасида намланса, уруғ ердан эрта ва текис униб чиқиб, тез ривожла-нади.

КВАДРАНТ (лот. quadrans — чо-

рак, тўртдан бир қисм) — 1) астроно-мияда: а) қад. астрономик асбоб; осмон ёритқичларининг уфқдан баландлиги, ёритқичлар орасидаги бурчак масофа-лар ўлчанади. К. ёйи айлана узунлиги-нинг 1/4 қисми бўлиб, градус ва минут-лар б-н штрихланган. Ўрта асрда Шарқ астрономлари К.дан кенг фойдаланиш-ган. Ўрта аср Шарқ астрономлари асар-ларида турли К.лар (синус К., дево-рий К. ва б.) баён қилишган; б) осмон ёритқичларининг қад. хариталарида уч-райдиган юлдуз туркумини ўз ичига олади; 2) математикада — текислик ўзаро 2 перпендикуляр тўғри чизикнинг кеси-шишидан ҳосил бўлган 4 соҳа (бурчак) нинг бири, дойра К.и — марказий бурча-ги 90° бўлган сектор, доиранинг тўртдан бир қисми; 3) харбийда — артиллерия қуролларида нишонни мўлжалга олиш асбоби, оптик мўлжалга олиш мослама-лари яратилгунга қадар қўлланилган.

КВАДРАТ (лот. quadratus — тўртбурчак-ли) — 1) томонлари тенг бўлган тўғри бурчакли тўртбурчак. К.нинг карама-қарши томонлари ўзаро параллел, диагоналлари ўзаро тенг ва перпендикуляр бўлади; 2) бурчаклари ўзаро тенг бўлган ромб; 3) а сонининг К.и шу сонлар кўпайтмасига тенг; $a^2=оха$. К. сўзи томонлари а га тенг квадрат юзи-нинг икки томони кўпайтмасига тенгли-гидан олинган.

КВАДРАТ (мағбаада) — шрифтларни,набор эни ва баландлигини ҳамда китоб хошияси ва б.ни ўлчашда ишлатиладиган чизикли ўлчов бирлиги. К. 48 пунктга ёки тахм. 18 мм (18,0412 мм) га тенг.

КВАДРАТ ТЕНГЛАМА - $ax^2+bx^2+c=0$ кўринишдаги алгебраик тенглама. а, Б,с — ихтиёрий сонлар, яъни К. т.нинг коэффициентлари, х — номаъ-лум сон. К.т.ларни ал-Хоразмий 6 турга ажратиб, ҳар бири учун тўла ечиш алго-

ритмини биринчи бўлиб келтирган. У даврда манфий сонлар ечим сифатида тан олинмаган. Шунинг учун бу тенгламалар 6 та турга ажратиб ўрганилади. $D=b^2-4ac$ — К.т.нинг дискриминанти деб аталади. /КО да К. т.нинг ечимлари (илдизлари) мавжуд эмас. $D>0$ бўлса, $x_1^2 = \sqrt{D}$ сонлар К.т.нинг ечимлари. Баъзан $a=1$ да К.т. келтирилган, $y=0$ ёки $c=0$ да ч а л а К.т. деб аталади.

К.т. учун $Z \gg 0$ бўлганда $+x_2 = -X_j \cdot x_2 = -j$ - тенгликлар ўринли. Улар француз математиги Ф. Виет формул ал ар и дейилади. К.т. комплекс сонлар майдонида барча ҳолларда ечимга эга.

КВАДРАТ УЧҲАД - 2 даражали кўпхад, яъни ax^2+bx+c (1) кўринишидаги ифода; бунда пфО. Ифодани комплекс сонлар майдонида чизикли кўпайтувчиларга ажратиш мумкин:

$ax^2 + bx + c = a(x-x_1)(x-x_2)$, бунда x_1, x_2 — (1) ифоданинг ноллари К. у. ни $ax^2 + bx + c$ кўринишда ҳам тасвирлаш мумкин. К.у.ни бундай тасвирлашдан ҳақиқий ўзгарувчининг квадрат функцияси графигини ясашда, бу функциянинг энг катта ($a>0$) ва энг кичик ($a<0$) кийматларини топишда фойдаланилади.

КВАДРАТИК ХАТО — бирор микдорни ўлчаш натижасида қилинган хатолар бўйича ла б-н ҳисобланадиган микдор. К. х. қанча кичик бўлса, ўлчаш натижалари шунча аниқ бўлади.

КВАДРАТИК ЧЕГИРМА (р- модуль бўйича) — $x^2 \equiv a \pmod{p}$ таққослама ечимга эга бўлган ҳоллар модули бўйича р б-н ўзаро туб бўлган а сони; таққослама ечимга эга бўлмаганда эса, р модуль бўйича р б-н ўзаро туб бўлган а сони К. ч. бўлмайди. Агар р туб сон бўлса, у ҳолда р модуль бўйича келтирилган чегирмалар системасидаги сонларнинг ярми К.ч. бўлади, ярми эса квадратик чегирма бўлмайди, яъни униси ҳам, буниси ҳам р-тадан бўлади. К.ч. ва квадратик чегирмамасларни билиб олиш учун Эйлер кри-

терийсидан фойдаланилади. Бу масала Лежандр ва Якоби символлари ёрдамида осонгина ҳал қилинади. Мас: 13 модуль бўйича 1, 3, 4, 9, 10 ва 12 сонлари К. ч. бўлади. 2, 5, 6, 7, 8, 11 сонлари квадратик чегирмама ҳисобланади.

КВАДРАТИК ЧЕТЛАШИШ -х,, ...,хп микдорларнинг бирор а сонидан қанчалик фарқ қилишини кўрсатувчи $1 \ll 2 \text{ — Т. (} xfc \text{ — d) формула б-н ҳисобланадиган микдор. Бу микдор а = —! — да ўзининг энг кичик қийматига эришади. Тасодифий микдор } \text{ нинг К.ч.и а; га тенг (к. Эҳтимоллар назарияси).}$

КВАДРАТИК ЎРТА - бир неча сонлар (ар а₁, ..., а_n) квадратларининг арифметик ўрта қийматидан олинган квадрат илдиз натижаси: $K = \sqrt{a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2}$ Мусбат сонларнинг К. ў. си улардан энг кичиги б-н энг каттаси орасидаги микдордир.

КВАДРАТУРА (лот. quadratura — квадрат шакл бериш) — 1) математикада — берилган шакл юзасидаги квадрат бирликлар сони; 2) берилган фигурага тенгдош квадрат ясаш; 3) интеграл ёки юзани ҳисоблаш; 4) астрономияда — осмон гумбазида Ер, Қуёш ва юкори сайёраларнинг ўзаро ҳолатларидан бири.

КВАДРАТУРА ФОРМУЛАЛАРИ -интеграл остидаги функциянинг баъзи нукталардаги қийматларига қараб аниқ интегрални ҳисоблаш формуллари. К.ф.га Симпсон формуласи, Котес формуласи ва б. мисол бўла олади. Энг содда К.ф.дан бири трапеция формуласидир: $\int f(x)dx = a$
Бунда

КВАДРУПОЛЬ (лот. quadrum — тўртбурчак, квадрат ва polos — кутб) — ишоралари мусбат ва манфий, микдор жиҳатдан бир хил бўлган зарядларнинг квадрат шакл учларига кетма-кет жойлашишидан ташкил топган система. К. ди-

поль моментлари тенг, заряд ишоралари карама-қарши ва бир-биридан маълум масофада жойлашган иккита диполь (заряд) дан иборат. К.нинг асосий характеристикаси К. моментдир. К. диполь моменти $Q=2e/a$, бу ерда e — электр заряд, a — диполлар орасидаги масофа, a — диполь ўлчами. К.дан узоклашган сари, бундай системанинг электр майдон кучланганлиги масофанинг тўртинчи даражасига тескари пропорционал ҳолда камайиб боради: $E \propto 1/W$. К. момент диполь моменти нолга тенг бўлган атом системаларда, молекуляр бирикмаларда ҳосил бўлади. К. таъсир $1/L5$ катталиқ, диполь таъсир эса $1/L6$ катталиқ б-н ифодаланади. Шунинг учун К. таъсирда энергия кучли бўлади. К. моментнинг вақт бўйича ўзгариши натижасида К. нурланиш вужудга келади. К. тушунчаси квант механика, ядро физикаси, электроника, термодинамикада кенг қўлланилади.

КВАЗАРЛАР (инг. quasistellar radio-source — квазиюлдузли радиоманба) — бурчак ўлчамлари жуда кичик космик объектлар. Галактикамиздан анча узоқда жойлашган кучли нурланиш манбаи бўлиб, оптик диапазонда хира юлдузсимон кўринишга эга. Илк бор 1960 й. радионурланиш манбаи сифатида топилган ва кейинчалик уларни 16т—18т кўринма катталиқдаги оптик хира юлдуз эканлиги маълум бўлган. Тез орада К.нинг спектрал чизиқлари қизилга кескин равишда силжиганлиги аниқланди. Мас, 3С273 энг ёруғ квазар ҳисобланиб, унинг қизилга силжиши 0,158 га тенг, яъни биздан унчага бўлган масофа 630 мегопарсек (Галактикамиз ўлчами 30 килопарсек). Бугунга қадар 2000 га яқин К. топилган. К. биздан космологик масофада жойлашиб, Коинот кенгайиши жараёнида қатнашадиган асосий объектлар ҳисобланади. Кейинги вақтда топилган квазарнинг қизилга силжиши 5,0 дан катта бўлиб, у биздан деярли нур тезлиги б-н узоклашиб бормоқда. Квазар электромагнит нурланиш спектри бўйича секундига

1045—1047эрг энергия таркатади. Афсуски, бундай кучли нурланиш механизми маълум эмас. Кўпчилик назариётчилар фикрича: 1) бу — протогалактика газининг марказдаги ўтамассив қора ўрага аккрецияси туфайли ажралаётган энергиядир; 2) К. Коинотнинг узок қисмида туғилаётган бўлажак «чақалок» галактикаларнинг ядролари ҳисобланади. Охириги фикр ЎзМУ Астрономия кафедрасида протогалактикаларнинг ночизикли моделларини тузиш ва уларнинг гравитацион бекорорликларини топиш борасида аналитик ҳамда сонли ҳисоб-китоб усулларида кўрсатиб берилган. Энг узок К.ни Майданак баландтоғ расадхонаси Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти, ЎзМУ б-н ҳамкорликда гравитацион линзаларни заряд йиғувчи матрицалар усули б-н олиб борилаётган дастури ёрдамида кузатишмоқда.

Салоҳиддин Нуритдинов.

КВАЗИ... (лот. quazi — гўё, худди) — кўшма сўзлар бўлаги; «мавҳум», «сохта», (мас, квазиолим), «деярли», «яқин» (мас, квазизарралар, квазиоптика, квазиимпульс, квазипуллар) каби маъноларни ифодалайди.

КВАЗИЗАРРАЛАР — конденсатланувчи (бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтувчи) муҳитлар (каттик жисм, суюқ гелий) нинг элементар уйғонишлари. Улар ўзларини квант зарралардек тутади. К. тушунчасини фанга 1940 й.да Л. Д. Ландау киритган. Конденсатланувчи муҳитлар хоссаларини шу муҳитни ташкил қилган молекулалар, атомлар, ионлар ва электронларнинг хоссалари орқали назарий жиҳатдан тавсифлаш ва тушунтириш анча қийин. Чунки ҳажм бирлиги 1 см³ даги зарралар сони кўп (1022—1023) ва бу зарралар ўзаро кучли таъсирлашади. Зарраларнинг таъсирлашиши туфайли конденсатланувчи муҳитнинг тўла энергияси (идеал газники сингари) айрим зарралар энергиялари йиғиндисидан иборат бўлмайди. Унинг зарралари квант

механика қонунларига бўйсунди. Шу сабабли, конденсатланувчи мухитнинг квант назарияларида махсус тушунча — К. тушунчаси пайдо бўлди. Реал зарралар сингари К. ҳам энергия, импульс ва елмлари б-н ифодаланиши мумкин. Ҳар хил энергия ҳолатлари орасидаги ўйинлар, умуман олганда, барча электронлар ҳаракатига таъсир қилади. Конденсатланувчи система сатҳларидан бирининг уйғониши шу жойнинг ўзидагина қолмай, балки системадаги қўшни электронларга уйғониш тўлқини кўринишида узатилади, у маълум частота ν ва тўлқин узунлиги X га бўлади. Квант механикада К. деб аталадиган ҳамда энергияси $h\nu$ ва импульси $p=h/X$ (у квазиимпульс деб аталади) бўлган квант мос келади. Буни бир оз бошқачароқ тушунтириш ҳам мумкин: конденсатланувчи системанинг ҳар бир навбатдаги уйғониш ҳолатига ўтиши янги К. нинг пайдо бўлиши деб қаралади. К. энергияси система сатҳлари энергиялари фаркига тенг.

КВАЗИМОДО (Quasimodo) — Сальваторе (1901.20.8, Сиракузи — 1968.14.6, Неаполь) — итальян шоири. Ижоди 20-й.лар охирида бошланган. 30-й.ларда ёлғизлик ва ҳаётдан зерикишлик (герметизм) руҳида асарлар («Сув ва Ер», 1930; «Ғарқ бўлган гобой», 1932; «Эрато ва Аполлион», 1936; «Шеърлар», 1938) яратган. Фашизмга қарши кураш йилларида ўз шеърлятида мавжуд ижтимоий ҳаётга мурожаат этган («Кунма-кун», 1947). «Ҳаёт—туш эмас», (1949), «Сохта ва табиий майса» (1954), «Тенгсиз замин» (1958) ва б. асарлари ватанпарварлик, фуқаролик мавзуларида. Нобель мукофоти лауреати (1959).

КВАЗИСТАЦИОНАР ЖАРАЁН (лот. quasi — деярли ва stationarius — доимий, ўзгармас) — муайян чегараланган системада жуда катта тезликда тарқалаётган жараён; бунда жараён тарқалаётган вақт ичида система ҳолати ўзгармай қолади. К.ж. жуда тез

тарқалганидан тарқалиш вақти ҳисобга олинмайди. Мас, берк электр занжирининг бирор қисмида ўзгарувчан ташки э.ю.к.

таъсир қилганида ўша жойда кучланиш ва ток унча ўзгармай қолади, бундай ҳолдаги ток квазистационар ток дейилади. К. ж.да системанинг барча қисми ҳолатларининг ўзгариши бир хил вақт қонунига бўйсунди. К. ж. тушунчасини механик, термодинамик ва б. системаларга жорий қилиш мумкин, мас, пўлат сим т-раси ташки мухит таъсири туфайли сим бўйлаб тез тарқалади.

КВАНЖУ — Корея Республикасининг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Чолла-Намдо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,3 млн. киши (1995). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, озиқ-овқат (жумладан, тамаки маҳсулотлари), ҳарбий, машинасозлик, кимё саноати корхоналари, ун-т бор.

КВАНТ (лот. quantum — қанча, нечта) — бирор физик катталиқнинг дискрет (узлукли) табиатга эга эканлигини тавсифловчи ва унинг энг кичик (бўлинмас) қийматини кўрсатувчи замонавий физиканинг асосий тушунчаси. Микросистеманинг ўзаро таъсирлашишида атом, молекула, ядроларнинг ютиши ёки чиқариши мумкин бўлган энергиянинг энг кичкина миқдорини ифодаловчи квант тушунчасини фанга 1900 й.да М. Планк киритган. Стационар ҳолатда атом энергияси дискрет қийматларга эга бўлади. Система бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтганда унинг энергияси шу ҳолатлар энергиялари фаркига тенг энергия квантини — фотонни чиқаради ёки ютади. Энергия кванти e нинг катталиги Планк доимийси $62491 \cdot 10^{27}$ б-н тўлқин частотаси ν нинг кўпайтмасига тенг: $e=h\nu$. Энергия (квант)нинг дискрет табиатга эга бўлишини фотоэффект, гаммаспектроскопияга оид тажрибаларда исботланган.

КВАНТ ГЕНЕРАТОР - мажбурий нур ланиш ходисасига асосланган монокроматик электромагнит тўлқинлар генератори. Ишлаши ташқи нурланиш таъсирида атомлар, ионлар ва молекулаларнинг ўзидан фотонларни чиқаришига асосланган. ЎЮЧ (ўта юқори частота) диапазондаги биринчи К.г. 1955 й.да Н. Г. Басов ва А. М. Прохоров ҳамда АҚШ олимлари Ж. Гордон, Х. Цейгер ва Ч. Таунс томонидан (бир-биридан мустақил) яратилган. Унда фаол муҳит сифатида аммиак молекулалари NH₃ дастаси ишлатилган, шу сабабли у молекуляр генератор деб юритилади. Ҳозир молекуляр генераторларда аммиак молекулаларидан ташқари формальдегид молекулалари, цианид кислота молекулалари, водород атомлари, сув, дейтерийланган аммиак молекулалари ва б. ишлатилади. Молекуляр генераторларнинг камчилиги спектр чизикларининг мураккаб тузилишидир. Ҳар бир спектр чизикнинг ўзи бир-бирига жуда яқин жойлашган чизиклар тўпламидан иборат бўлиб, уларни радиоспектроскопларда ажратиш қийин. Радиодиапазондаги К.г.нинг алоҳида хусусияти — тебраниш частотаси со турғунлигининг юқорилигидир (Дю/ш—10~13). Шунинг учун улардан частотанинг квант стандарти сифатида фойдаланилади. Оптик диапазонда ишлайдиган К. г. 1960-й.ларда пайдо бўлиб, лазер деб аталади. Лазернинг фаол муҳити турлича бўлиб, унда: кристалл, шиша, газ, суюклик, яримўтказгичлар ишлатилган. К.г. жуда қисқа диапазонда ёруғлик тўлқинлари тарқатади. Биринчи қаттиқ жисм (ёкут) ли К.г. — лазерни 1960 й.да америкалик физик Т. Мейман, неон — гелий (Ne — He) газли генераторни америкалик физиклар А. Жаван, У. Беннет ва Д. Гарриот яратдилар. Оптик К. г. ёруғлик манбаларидан ўзининг ўта юқори монокроматлиги (яъни частотасининг турғунлиги) ва нурланиш қуввати б-н фарқ қилади. Газли К. г. узлуксиз тартибда 5 кВт гача нурланиш қувватига эга. Қаттиқ жисмли генератор эса 1013

Вт гача нурланиш қувватига эга. К.г. радиофизика, оптика ва техниканинг турли соҳаларида қўлланилади.

КВАНТ КИМЁСИ — назарий кимёнинг бир бўлими. Кимёвий бирикмаларнинг тузилиши, физик-кимёвий хоссаларини квант назарияси, хусусан, квант механика қонуниятлари асосида ўрганadi. К.к. элементларнинг валентлиги, атомлараро кимёвий боғнинг табиати, молекулаларнинг спектроскопик, электрик, магнит хоссалари, реакцияон фаоллиги ва тузилиши масалаларини тахлил қилади. Шу нуқтаи назардан К. к. физика ва кимё фанлари ўртасидаги назарий (мустақил) фан ҳисобланади.

К.к.нинг вазифаси — кимё муаммоларини ҳал қилишда назарий ва ҳисоблаш бўйича квант механикасининг математик услубларидан фойдаланган ҳолда кимёвий моддаларнинг тузилишини ўрганиб, макбул хоссали кимёвий бирикмалар олиш усулларини танлаб беришдан иборат.

Молекулаларнинг тузилиши, атомлараро кимёвий боғнинг табиатини ҳисоблаш йўли б-н аниқлашда швейцар физиги В. Паули принципи асосида Австрия физиги Э. Шредингер тенгламасининг ечими топилади. Агар тизимнинг тўлқин функцияси аналитик кўринишда маълум бўлса, молекулаларнинг ҳар хил физик-кимёвий тавсифларини топиш мумкин. Афсуски, 2 ва ундан ортик ўзгарувчанли тизимлар учун (бир электронли Н⁺ иони ва шунга ўхшаш ионлар бундан мустасно) Шредингер тенгламасининг ечими топилган эмас. Шунинг учун мураккаб молекулаларнинг физик-кимёвий хоссалари, тузилишини квант механиканинг математик қурилмаси ёрдамида ўрганишда К. к.нинг бир нечта назариялари таклиф қилинган. 1927 й.да В. Гейтлер ва Ф. Лондонлар асос солган ва 1930 й.ларда Америка физиклари Ж. Слэйтер, Л. Полинглар томонидан ривожлантирилган валент майдон назарияси; 1929 й.да немис физиги Х. Бете-

нинг кристалл ва майдон назарияси ва Америка физик-кимёгари Р. Малликен, Ф. Гундлар таклиф қилган молекуляр орбитал (МО) назариялар шулар жумласидандир. Ҳозиргача ўтказилган назарий ҳисоблашлар молекулаларнинг тузилиши қай даражада мураккаблигидан қатъи назар МО назарияси қониқарли натижалар беришини кўрсатди. МО назарияси бўйича молекуладаги ҳар бир электрон молекулани ташкил қилган атом ядролари ва бошқа электронларнинг электромагнит майдони таъсирида бўлади. Агар системада битта, атом ядроси бўлса, унинг электрон тузилиши атом орбитал (АО) назарияси асосида тушунтирилади. АО назарияси ўз навбатида МО назариясининг хусусий ҳолати ҳисобланади. МО назарияси бир электронли яқинлашишга асосланган. Бунда ҳар бир электрон ўзича алдама мустақил заррача бўлиб, ўзига хос тўлқин функцияси б-н ифодаланлади. Бунда бир электронли молекуляр орбиталга атом орбиталининг чизикли комбинацияси (АОЧК) деб қаралади. (АОЧК — МО — яқинлашиш). Ҳоз. замон ривожланган ҳисоблаш техникасида молекулаларнинг энергетик, магнит ва б. хоссаларини К.к. назарияси асосида ўрганиш учун бир неча махсус дастурлар ишлаб чиқилган. Бундай дастурлар компьютер ёрдамида таҳлил қилиниб, молекулаларнинг геометрик ҳолати, атомлардаги электрон зичлиги қиймати, атомлараро масофа ва бошқа катталиклар ҳисоблаб чиқилади. Натижада молекуланинг тузилиши, унинг реакция фаоллиги ўрганилади. Назарий ҳисоблашлар асосида янги, мақбул хоссали кимёвий бирикмаларнинг таркиби аниқланади ва уларни олиш усуллари ишлаб чиқилади. Ўзбекистонда К.к. соҳасидаги назарий ишлар ва уларни амалиётга қўллаш бўйича илмий изланишлар акад. Н. А. Парпиев ва унинг шогирдлари раҳбарлик қилаётган илмий жамоаларда давом эттирилмоқда. К.к. усуллари мол. биол.да, мас, биологик мембраналар молекулаларини ҳисоб-лашда, мускуллар ва б.ни мо-

деллаштиришда қўлланилади. Квант кимёвий ҳисоблашлар назарий физика усуллари ёрдамида олинган маълумотлар б-н биргаликда материалшуносликда электр ва магнит хоссалари олдиндан белгилаб олинган қотишмалар, яримўтказгичлар, композицион материаллар ва б. олишда қўлланилади.

Ад.: Современные проблемы квантовой химии. Строение и свойства молекул, Л., 1986. Современные проблемы квантовой химии. Методы квантовой химии в теории межмолекулярных взаимодействий и твердых тел, Л., 1987; Квантовая химия молекулярных систем и кристаллохимия силикатов, Л., 1988.

Омонулла Хўжаев.

КВАНТ КУЧАЙТИРГИЧ - уйғонган атом, молекула ва ионларнинг мажбурий нурланиши ҳисобига радиодиапазондаги электромагнит тўлқинларни кучайтирадиган қурилма. 1956 й.да АҚШ да ўта юқори частотали электромагнит тўлқинлар ва тебранишларни кучайтирувчи парамагнит кристаллардан ясалган квант кучайтиргичлар яратилди. К.к.нинг иши атомдаги электронлар энергиясининг квант механика қонунларига асосан ўзгаришига боғлиқ. Шунинг учун эркин электронлари оқими классик механика қонунларига бўйсунувчи оддий кучайтиргичлардан, лампали кучайтиргичлардан фарқ қилади. К.к.ларда иштирок этувчи парамагнит ионларнинг сони ўзгармаганлиги сабабли уларда микдорий ўзгариш шовқини бўлмайди. У паст т-рада ишланганлиги туфайли унинг иссиқлик шовқини кичик (шовқин, асосан, спонтан — ўз-ўзидан нурланиш б-н боғлиқ), сезгирлиги жуда юқори. К. к.ларда электромагнит тўлқин фаол муҳитдан ўтиб уйғонган фаол марказ ҳисобига ўз энергиясини кўпайтиради. К.к.нинг бошқа кучайтиргичлардан афзаллиги — хусусий шовқинларининг пастлиги ва юқори даражада сезгирлигидир. К.к.лари радиофизика қурилмалари

характеристикаларининг тургунлиги, сезгирлиги, кувватини оширади, оптикада ўта кучли монохроматик ёруғлик манбаи ҳосил қилади. Улардан муҳитнинг ёруғлик таъсирида ўзгаришини ўрганишда, рангли ва ҳажмий тасвирларни олишда, тиббиётда, нозик кўз операцияларини амалга оширишда, техникада ҳисоблаш машиналари элементларини тузишда, материалларни қайта ишлашда, алоқа ва локация мақсадларида, кимёвий реакцияларни бошқаришда ва халқ ҳўжалигининг турли соқаларида фойдаланилади.

КВАНТ МЕХАНИКА, тўлқин механика — назарий физиканинг жуда кичик массали зарра (элементар зарра, атом, молекула ва ҳ.к.) нинг ҳаракат қонунларини ўрганувчи бўлими. 20-а. бошида, яъни қатор омиллар — атомларнинг турғунлиги, фотоэффeкт, радиоактивлик ва б.ни классик механика ва классик электродинамика ёрдамида тушунтириб бериш мумкин бўлмай қолганда К.м.ни яратиш ғояси пайдо бўлди. М. Планк, А. Эйнштейн ва Н. Бор каби олимларнинг ишлари К.м.нинг яратилишига асос бўлди.

Классик физика қонунларини жуда кичик массали зарраларга татбиқ қилишда олинган хулосалар классик тасавурларни тубдан ўзгартиришни талаб қилди. Классик физикада зарра нурланиши энергиясининг қийматлари узлуксиз бўлади. 1900 й.да М. Планк моддада электромагнит нурланишини мувозанатда бўлиш шартини тадқиқ қилди. У нурланиш энергияси чиқаётганда ёки ютилиётганда фақат узлукли (квантланган) қийматларгагина эга бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги гипотезани илгари сурди. 1905 й.да А. Эйнштейн ёруғлик тушаётган металллардан ташқарига электрон чиқиш ҳодисаси (фотоэффeкт) ни текшириб, энергия фақат ютилиб ёки чиқибгина қолмай, у нурланиш кванти — фотон кўринишида ҳам мавжуд бўлади, деган хулосага келди. Фотон энергияси

$E=h\nu$ га тенг, бунда h — Планк доимийси, ν — электромагнит нурланиш частотаси.

1913 й.да Н. Бор ёруғликнинг квантлар назариясини атомларнинг тузилиши масаласига татбиқ қилиб, атомдаги электрон шу атом ядросининг атрофида классик механика қрунларига бўйсунадиган аниқ орбиталар бўйича ҳаракат қилишини кўрсатди. Бунда орбиталарнинг ҳар бирида электрон аниқ энергияли ҳолатда, яъни барқарор ҳолатда бўлиб, ҳеч қандай нурланиш рўй бермайди (Бор постулатлари). Атомнинг нур ютиши ёки нур чиқариши фақат электроннинг бир орбитадан бошқа орбитага ўтиши б-н боғлиқ.

Бор назарияси энг содда атом — водород атомининг нурланиш хусусиятларини тушунтириб бера олди. Аммо мураккаб атомларга, молекулаларга бу назарияни қўллаш мумкин бўлмайди.

1924 й.да Л. де Бройль модда ёруғлик каби ҳам зарра, ҳам тўлқин хусусиятларига эга бўлади, деган гипотезани илгари сурди. Л. де Бройль айтган моддий зарранинг тўлқин хусусиятлари қар тoмонлама тасдиқланди. Шундай қилиб, корпускуляр-тўлқин дуализми ғояси тасдиқланди: бу ғояга биноан, тўлқин хусусиятга эга объектда зарра хусусияти ҳам уйғонади, зарра эса маълум шароитларда ўзини тўлқинлардек тутати.

1926 й.да Э. Шрёдингер зарралар ҳаракатининг тўлқин назарияси устида ишлаб, моддий зарраларнинг зарра ва тўлқин хусусиятларини ифодаловчи тенгламани таклиф қилди. Бу тенглама энг содда атом — водород атом и масаласини аниқ ечиб берди. Кўп электронли системалар учун Шрёдингер тенгламаси аниқ ечилмайди, бу ерда тахм. ечиш усуллари (вариацион усул, Хартри — Фок усули ва б.) ишлатилади.

К.м.да барча зарралар корпускуляр ва тўлқин хоссаларига эга деб қаралади; зотан бу хоссалар бир-бирини истисно қилмайди, балки бир-бирини тўлдирди. Электронлар, протонлар ва б. зарраларнинг тўлқин табиати зарралар дифракциясига оид тажрибаларда тасдиқланди.

К.м.да зарранинг тўлқин хусусияти тўлқин функция (у-функция) орқали баён этилади. Тўлқин функция аслида статистик характерга эга эканлигини биринчи бўлиб 1927 й.да М. Борн айтди. Тўлқин функциянинг статистик маъноси, яъни зарранинг бирор ҳажм бирлигида бўлиш эҳтимоллиги — тўлқин функция модулининг квадрати ψ^2 б-н ифодаланади. Демак, К. м.да зарранинг ҳолатини бир вақтда аниқ координата ва импульс орқали ифодалаш мумкин эмас, у фақат тўлқин функция орқалигина аниқланади. Зарранинг координата б-н импульси В. Гепзенберг томонидан кашф этилган ноаникликлар муносабатига бўйсунди.

Нисбийлик назариясини қўллаб, К. м.ни умумлаштириш натижасида релятивистик К.м. пайдо бўлди. К.м.нинг яратилиши ва ривожланишида М. Борн, П. Дирак, В. Паули, Э. Ферми, шунингдек, Л. Д. Ландау ва В. А. Фок каби олимларнинг ишлари муҳим роль ўйнади. К.м. яратилиши яримўтказгичлар физикаси ва техникаси, паст т-ралар физикаси, квант электроника, ядро физикаси ва атом энергетикаси, астрофизика ва б. нинг тез ривожланишига сабаб бўлди.

Ад.: Гейзенберг В., Физические принципы квантовой теории, Л. — М., 1932; Дирак П., Принципы квантовой механики,

пер.с англ., М, 1960; Паули В., Общие принципы волновой механики, пер. с нем., М., - Л., 1947; Фейнман Р. П., Хибс А., Квантовая механика и интегралы по траекториям, пер. с англ., М., 1968; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М., Квантовая механика. Нерелятивистская теория, 3 изд., М., 1974; Фок В. А., Начало квантовой механики, М., 1976.

КВАНТ СОАТ — қ. Атом соати.

КВАНТ СОНЛАР — атом ядроси, атом, молекулалар ва б. квант системалар, шунингдек, элементар зарралар, гипотетик зарралар, кварклар ва глюонларнинг энергетик ҳолатлари ва физик

хоссаларини ифодаловчи бутун (0,1, 2, ...) ёки ярим бутун ("Т'Т") сонлар. К.с. тушунчаси физикага дастлаб атом спектрини ўрганишда киритилган. Атомдаги боғланган электронларнинг ҳолатлари 4 К. с. б-н ифодаланади; электроннинг ядродан ўртacha узоклигини ифодалайдиган б о ш К. с, (п); электронни ядро атрофида айлантирувчи ҳаракат микдори моментини ифодалайдиган орбитал К. с. (1);ташки магнит майдони мавжуд бўлганда электрон орбиталарининг мумкин бўлган йўналишларини аниқлайдиган магнит К. с, (т) электроннинг хусусий қаракат микдори моментини ифодалайдиган сп ин К. с, (γ/5)(яна қ. Атом, Атом квант сонлари, Элементар зарралар).

КВАНТ ЭВОЛЮЦИЯ (лот. quantum -қанча) — йирик таксонлар (оила, туркум, синф ва б.)нинг шаклланишида эволюциянинг юқори изчиллигини тушунтирувчи концепция. К. э. концепциясини Америка палеонтолог Ж. Симпсон тақлиф этган (1944). К. э. жараёнида организмларнинг бошланғич гуруҳи ўзининг аввалги адаптив зонага мослашишини йўқотади; сўнгра тезда ноадаптив ҳолатни босиб ўтиб янги адаптив зонага мосланувчи комплекс белгиларни ҳосил қилади ёки нобуд бўлади. К. э. концепциясига кўпчилик олимлар шубҳа б-н қараб, организм яшаш жойининг оралик типларидан фойдаланиш орқали янги муҳитга аста-секин мослашганлигини тан олишади.

КВАНТ ЭЛЕКТРОДИНАМИКА -мапдон квант назариясиини элементар зарраларнит электромагнит майдон б-н ўзаро таъсирини ўрганувчи бўлими. Классик электродинамикааа электромагнит майдоннинг фақат узлуксиз хоссалари ҳисобга олинса, К.э.да электромагнит майдоннинг узлукли (дискрет) хоссаси ҳам эътиборга олинади. 1900 й.да М. Планк мутлақ қора жисм нурланишида монохроматик ёруғлик дискрет энер-

гия (квант) ҳолида бўлишини гипотеза тарзида айтган. 1905 й.да А. Эйнштейн электромагнит нурларнинг тарқалиши ва ютилиши квантланган бўлишини, 1917 й.да эса фотоннинг нурланиши ва ютилиши эҳтимоллиги тушунчасини ифодалаб берди. П. Дирак 1927 й.да нурланишнинг квант назариясини яратди. П. Дирак тенгламаси электронларнинг электромагнит майдони б-н ўзаро таъсирлашувини ҳал қилиб, электронларнинг фотонларни чиқаришини, тормоз нурланишини, электрон-позитрон жуфт аннигиляцияси ва б. ҳодисаларни тушунтирди. В. Паули, В. Гейзенберг, Э. Ферми ва б. олимлар К. э. масалаларини ҳал қилиш учун бир қанча схемаларни таклиф этди. Атомларнинг ғалаёнланиши, вакуумнинг қутбланиши ҳам К. э. нинг асосий масалалари ҳисобланади. Зарядли зарралар электромагнит майдонда бўлмаганда майдон хоссаларини квант механиканинг умумий усуллари б-н таҳлил қилиш мумкин.

К. э. реал физик жараёнлар рўй берадиган (тўлқин вектори) вакуумда текширишлар олиб боради. Вакуум ҳолатда майдон энг кам энергияга эга бўлади, унга энергия берилса, майдон уйғонган ҳолатга ўтади, яъни зарралар пайдо бўлади. Зарраларнинг пайдо бўлиши ва йўқолиши (бошқа заррага айланиши) квант механикада иккиламчи квантлаш усули б-н тушунтирилади. Электромагнит нурланиш б-н зарядли зарраларнинг ўзаро таъсири К.э. да зарраларнинг фотонлар ютиши ва чиқариши б-н тушунтирилади. Классик электродинамикада тушунтириш мумкин бўлмаган жисмларнинг иссиқлик нурланиши, рентген нурлар сочилиши, атомларнинг фотонлар чиқариши ва ютиши, ташқи майдонда электронлар сочилиши ва х.к. масалалар К. э. да муваффақиятли ҳал қилинган. К. э. замонавий физиканинг кўпгина соҳаларида кенг қўлланилади, у лазерларни, термоядро плазмаларни олишда, зарядланган зарралар тезлаткичлари қурилмаларини ҳисоблашда асос бўлиб хизмат қилади.

КВАНТ ЭЛЕКТРОНИКА - физиканинг мажбурий нурланиш ҳодисасига асосланиб, электромагнит тебранишларни ва тўлқинларни генерациялаш (ҳосил қилиш) ва кучайтириш усуллари, шунингдек, квант генератор ва квант кучайтиргич хоссаларини ҳамда уларнинг қўлланишини ўрганувчи соҳаси. Классик электроникада электромагнит тебранишлар ва тўлқинлар М. Фарадей кашф этган электромагнит индукция ҳодисаси асосида ҳосил қилинади. Электромагнит тебранишлар ва тўлқинларни кучайтириш эса электрон асбоблар ва кучайтиргич каскадларида зарядланган зарралар оқими ёрдамида амалга оширилса, К.э. да бу жараёнлар тўғридан-тўғри узвий боғланган фаол модда ва оптик резонатор (икки кўзгу) ёрдамида амалга оширилади. Ҳозирги замон К.э.си 1916 й.да А. Эйнштейн кашф этган нурланиш ни ўз-ўзидан (спонтан) ва мажбурий нурланиш (индукцияланган) га ажралиши ҳодисасига асосланган.

КВАНТ ЎТИШЛАР - квант системалар (атомлар, молекулалар ва б.) нинг бир ҳолатдан иккинчисига ўз-ўзидан (спонтан) ёки ташқи таъсирлар натижасида мажбурий ўтиши. Фотонлар бир энергетик сатҳдан иккинчисига ўтаётганда нурланиши ёки ютилиши, радиоактив ядроларнинг α , β у-емирилиши К.ў. га мисол бўла олади. К.ў.да системанинг ҳолатини ифодалайдиган битта ёки бир нечта квант сонлар ўзгаради. К.ў. нурланишли ва нурланишсиз бўлади. Нурланишли К.ў.да система электромагнит нурлар (ультрабинафша ёки инфракизил нурлар, рентген нурлар ёки гамма-нурлар) чиқаради ёки ютади. Нурланишсиз К.ў.да система бошқа системалар б-н таъсирлашгандагина энергия беради ёки олади. Мас, атомлар ёки молекулалар ўзаро ёки электронлар б-н тўқнашгандагина уйғониши ёки энергиясини йўқотиши мумкин. К.ў. системаларни ўрганишда муҳим ҳисобланади. Шунинг учун квант

механикада К.ў. энергиясини ҳисоблаб топиш муҳим масалалардан биридир.

КВАНТУН АРМИЯСИ - Япония ва Манжуриянинг 1919—45 й.лардаги бирлашган куролли кучлари. Квантун (Гуандун) вилояти ҳудудига жойлаштирилган япон қўшинлари негизда тuzилган. К.а. сон жиҳатдан ҳам (1 млн.га яқин), куроллар жиҳатдан ҳам аста-секинлик б-н ўсиб, кенгайиб борган. 1945 й.да унинг таркибида 1-фронт (3 ва 5-армиялар), 3—фронт (30 ва 44-армиялар), 17-фронт (34 ва 59-армиялар), алоҳида (4 армия) армия, 2 та ҳарбий ҳаво (2 ва 5-армиялар) армияси ва Сунгари ҳарбий флотилияси бўлган. Хитойга қарши тажовузкорона ҳужумлар қилиб Манжурияни босиб олади (1932), Манжоу-Яо кўғирчоқ давлатини тузади (1932 й. 9 март). 1938—39 й.лар собиқ СССР, Монголия Халқ Республикаси ҳудудига босқинчилик юришлари қилган. К.а. (бош кўмондон генерал О. Ямада) 1945 й. собиқ шўро Куролли кучлари ҳамда Мўғулистон ҳарбий кўшинлари томонидан тор-мор қилинган (қ. Манжурия операцияси).

КВАРКЛАР (инг. quark — дудмал ва сирли бир нарса) — адронлар гуруҳига мансуб ҳамма мезонлар, нуклонлар ва гиперонларнинг ҳар бирининг таркибий қисмини ташкил этувчи элементар зарралар ва антизарралар. К. нинг мавжудлиги ҳақидаги фаразни 1964 й.да бир-биридан мустақил тарзда М. Гелл-Манн ва америкалик физик Г. Цвейг олға сурган. Бу сўзни М. Гелл-Манн ирланд ёзувчиси Ж. Жойсининг «Финнеганча маърака» (1939) романидаги афсонавий махлукларнинг номидан олган. Бугунги кунда К.нинг 6 тури мавжуд бўлиб, улар қуйидаги белгилар б-н ифодаланади — u, d, s, t, b, c, K . ва анти К.нинг электр зарядлари электрон заряднинг $-j$ ёки u қисмига тенг ва мусбат ёки манфий ишорали бўлиши мумкин. Уларнинг спинлари $1/2$ га тенг ва Ферми — Дирак статистикасига бўйсунди.

Ҳар бир мезон битта К. ва битта анти К. дан ҳамда ҳар қандай нуклон ва гиперон учта К.дан ташкил топган. Кўп йиллик изланишларга қарамай, ҳеч бир К. — хоҳ энгили, хоҳ оғири хали бирор марта эркин ҳолда кузатилмаган.

КВАРТА (лот. quarta (pars) — чорак, тўртдан бир, инг. ва нем. Quart — галлоннинг тўртдан бир қисми) — 1) суюқлик ва сочилувчан жисмлар ҳажмининг метрик тизимга кирмаган ўлчов бирлиги. АҚШ, Буюк Британия ва б. давлатларда қўлланади. Буюк Британияда т-раси $16,67^\circ$ ва босими 762 мм сим. устга тенг шароитда 2,5 фунт массали дистилланган сувнинг ҳажмига тенг, яъни $1 K = 1,13652 \cdot 10^{-3}$ м³. Аммо винонинг ҳажмини ўлчашда $1K = 9,46358 \cdot 10^{-4}$ м³, спирт учун эса $1K = 6,4910 \cdot 10^{-4}$ м³ га. АҚШ да вино ва нефтнинг микдорини ўлчашда $1K = 9,4635810 \cdot 10^{-4}$ м³ га, курук сочилувчан жисмлар ҳажмини ўлчашда $1K = 1,1012310 \cdot 10^{-3}$ м³ га. Илгари Россияда суюқликнинг ўлчов бирлиги сифатида кружкадан фойдаланилган. У баъзида К. деб ҳам аталган. Украина, Польшада 1 К тахм. 1л га тенг бўлган; 2) Лотин Америкасидаги давлатларда узунлик ўлчов бирлиги; тахм. 20 см га тенг; 3) 16—18-а.ларда Польшада ва у босиб олган Украина ерларида ерга эгалик солиғи. Қируллар ер-мулкидан олинадиган даромаднинг % қисмини ташкил этган; 4) К. мусикада — 4 погашали интервал.

КВАРТЕРОНЛАР (испанча — cuarteron, cuarto — чорак) — Америкада мулатлар б-н европеоид ирқ вакиллари ўртасидаги никоҳдан тарқалган авлод.

Улар терисининг ранги мулатларга нисбатан анча оқишроқ бўлади.

КВАРТЕТ (лот. quartus — тўртинчи) — 1) 4 созанда (ёки хонанда)дан иборат ансамбль. К. таркиби жиҳатидан бир хил (торли ёки пуфлама созлар) ҳамда аралаш (торли ва пуфлама созлар ёки торли созлар ва фортепиано) бўлиши

мумкин. Камер-чолғу ансамбллар ичида торли созлар К.и (2 та скрипка, альт ва виолончель) кенг тарқалган. Эстрада санъатида ҳам К. ансамбллари кенг ўрин олган: «Битлз» (Англия), «АББА» (Швеция), «Опера» (Грузия), «Сидериз» (Ўзбекистон) ва б.; 2) 4 созанда, баъзан 4 хонанда учун ёзилган камер мусика асари. Ўзбекистон композиторларидан Б. Гиенко (9 та, 1945—95), Ик. Акбаров (6 та, 1963—88), шунингдек, Д. Соаткулов, Сайфи Жалил, Э. Солиҳов, Н. Гиёсов, Д. Янов-Яновский ва б.нинг К.лари мавжуд.

КВАРЦ (нем. Quarz) — силикатлар синфига мансуб энг кўп тарқалган жинс ҳосил қилувчи минерал. Кимёвий формуласи SiO_2 . К.нинг кристалли 2 та модификацияси маълум: гексагональ К. (ёки а-К.) $870\text{—}573^\circ$ т-ра оралиғида турғун ва тригональ К. (Р-К.) 573° дан пастда турғун. р-К. табиатда энг кўп тарқалган. Қўшалоклари кўп, кристалл донча, агрегат ва зич массалар ҳолида учрайди. К.нинг кристаллари, доналари, агрегатларининг ранги ҳар хил: шаффоф — тоғ биллури, бинафша — аметист (сафсар), кулранг — раухтопаз, қора — морион, тилларанг — цитрин ваб. Рангининг ҳар хил бўлиши структуравий дефектига боғлиқ. Мураккаб рангилари ҳам учрайди, уларга бошқа минералларнинг майда зарралари қўшилган бўлади. К.нинг яширин кристалл хиллари агат ва халцедон ниҳоятда ингичка толасимон тузилмалардан иборат. К. оптик жиҳатдан бир ўкли, мусбат. Ультрабинафша ва қисман инфрақизил нурларни ўтказди. Сунъий К.ни SiO_2 нинг сувли эритмасидан юқори босим ва т-рада олинади. К. турли тоғ жинсларининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. К. пьезоэлектрик хоссага эга. Қаттиклиги 7. Зичлиги $2,65 \text{ г/см}^3$. Эриш т-раси 1710° , совиганда кварц ойнаси деб аталувчи жисмга айланади. Монокристаллари кам учрайди ва жуда юқори баҳоланади. К. Ўрта Осиё (Помирда), РФ (Уралда), Украина (Волинда), Бразилия ва Мадагаскарда учрайди. К.

қуми ва унинг метаморфлашган турлари — кварцитлар керамика ва шиша саноатида, монокристаллари (пьезокварц) оптика ва радиотехникада, шаффоф ва чиройли рангилари ярим қимматбаҳо тош сифатида заргарликда ишлатилади.

КВАРЦ ЛАМПАСИ — электр ёрдамида ультрабинафша нурлар ҳосил қиладиган ёруғлик манбаи. К.л.нинг баллони кварц шишаси (суюлтирилган кварц) дан ясалади. Баллон трубкасининг охирига контактлар ўрнатибли, баллонга симоб буглари ва инерт газ — аргон тўлдирилади. Аргондан электр разряди ўтганда симоб буглари ультрабинафша нурлар чиқаради. Бу нурлар баъзи касалликлар (мас, рахит) ни даволашда, инкубаторларда, ўсимликлар ўстиришда, шунингдек, операция залларидаги ҳавони тозалашда, сув ва сутни зарарсизлантиришда ҳамда люминесцент анализда ишлатилади. Паст, юқори, ўта юқори босимли К. л. бўлади.

КВАРЦ СОАТИ — вақтни катта аниқлик б-н ўлчаш ва астрономик кузатишлар учун мўлжалланган соат. К.с.нинг юраётганлигини кварц генераторининг тебраниши б-н аниқланади. Ишлаши кварц кристалли пластинка ҳалқа ёки брусоч (резонатор)нинг пьезоэлектр хусусиятига асосланган. Резонатор букилса ёки қисилса, устки қатламида электр разрядлари ҳосил бўлади, ва, аксинча, унга ўзгарувчан ток келтирилса тебраниб туради. Пьезоэлектр тебраниш частотасидан вақт аниқланади. Тебраниш частотаси юзлаб КГц дан ўнлаб МГц гача боради. К.с.нинг суткалик ҳагоси $0,001$ сек. дан ошмайди. К.с.да икки поғонали термостат ишлатилади. У т-рани $0,001^\circ$ аниқликда ушлаб туради. Вақтни билиш хизматида камида 2 та К. с. дан фойдаланилади. Бунда уларнинг тебраниш частоталари бир-бирига ҳамда астрономик кузатиш натижаларига солиштирилади. К.с. ёрдамида Ернинг ўз ўқи атрофида нотекис айланиши аниқланди. Ўзбекистон

ФА Астрономия ин-тида 4 К. с. ёрдамида астрономик кузатишлар олиб борилади.

КВАРЦ ШИША - синтетик ёки табиий (тоғ биллури, кварц қуми ва б.) кремний икки оксидини эритиб олинандиган шиша. Шаффоф (оптик, жуда тоза, техник) ва хирарок хиллари бўлади. Ўтга чидамлилиги, иссиқбардошлиги, кислотабардошлиги, диэлектрик хоссаси б-н ажралиб туради. К. ш.дан лаборатория идишлари, тигеллар, оптик асбоблар, изоляторлар ва б. тайёрланади.

КВАРЦИТ — метаморфик тоғ жинси, таркиби, асосан, кварцдан иборат. Зич, донадор. К.да кварцян бошқа слюда, роговая обманка, хлорит, темир минераллари (магнетит, гематит, мартит) ва б. бўлади. Слюдали, роговая обманкали, хлорит ва темирли К. мавжуд. К. кварцли кумтош ва кремнийли жинсларнинг регионал метаморфизми жараёнида қайта кристалланишидан ҳосил булади. Кўпроқ протерозой ётқизиклари учун хос. К. катта масофага чўзилган узлуксиз қатлам кўринишида турли метаморфик тоғ жинслари орасида ётади. К.дан декоратив коплама, ўтга чидамли гишт (динас), кислотабардош материаллар тайёрланади. К.нинг кўп турлари муҳим фойдали қазилмалардир. Темирли (магнетитли) К. энг муҳим темир рудаси ҳисобланади. Мас, Кривой Рог ва Курск магнит аномалияси (РФ), Юқори қўл (АҚШ), Лабрадор (Канада) темир конларида SiO нинг миқдори 98—99% га етади. К. нинг баъзи бир турлари абразив материал. КВАС (рус.) — жавдар ёки арпа солоди (ундириб янчилган дони), жавдар уни, қанд ва ялпиздан тайёрландиган чанқовбосар ичимлик. Олдин квас суслоси (аталаси) тайёрланади, квас ачитқиси ва сут кислота бактериялари аралашмаси, қанд ва ялпиз қўшиб ачитилади. 20—25° ҳароратда 6—12 соатдан кейин суслонинг бижғиши تامом бўлади. Сўнг 10—15° гача совитилади, филтрланади, бочка ёки шишаларга қуйилади. Ҳозир уй шароитида осон-

гина тайёрласа бўладиган концентратлар ишлаб чиқарилади. Шунингдек, олма, лимон ва б. мевалардан тайёрландиган К.лар ҳам бор.

КВАСЬНЕВСКИ (Kwasniewski) Александр (1954.15.11, Бялогард) — Польша президенти. Гданьск ун-тининг транспорт иқтисодиёти ф-тини тугатган (1978). Ёшлар ҳаракатида фаол қатнашган. 1977—81 й.ларда Польша талабалари социалистик иттифоқи воевода правлениеси раиси ўринбосари, «ИТД» ҳафталиги, «Штандер молодых» («Ёшлар байроғи») газ. муҳаррири. 1985—87 ва 1988—89 й.ларда вазир — Вазирлар Кенгаши аъзоси. 1987 й.дан Ёшлар ва жисмоний маданият ишлари комитети, Польша Олимпия комитети раиси. 1990 й.дан Польша Республикаси Социал-демократия партияси бош кенгаши раиси. 1995 й. нояб.дан Польша Республикаси президенти. 2002 й. окт.да расмий ташриф б-н Ўзбекистонда булган.

КВАТЕРНИОН (лот. quaterni — тўрттадан) — комплекс сон тушунчасининг умумлашмаси. К. $a+bi+cj+dk$ кўринишига эга, а, b, c, d — ҳақиқий сонлар, i, j, k — учта мавҳум бирлик. К. учун амалларнинг барча асосий қонунлари (кўпайтиришнинг коммутативлигидан ташқари) ўринли.

КВЕБЕК — Канаданинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар. Квебек провинциясининг маъмурий маркази. Сан-Лаврентий дарёсининг қуйилиш ерида. Аҳолиси 169,6 минг киши (1996); кўпчилиги канадалик французлар. К. муҳим т.й. тугуни. Йирик денгиз порти (йиллик кж ортиб-тушириш 1,5 млн. т). К. орқали четга ёғоч-тахта, қоғоз, ғалла, сут маҳсулотлари, асбест чиқарилади. Ёғоч тилиш, целлюлоза-қоғоз, кемасозлик, кўн пойабзал, тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Туристлар кўп келади. Лаваль ун-ти, ин-тлар, Квебек провинцияси музейи, ун-т музейи

бор. Меъморий ёдгорликлардан 17—19-а.ларга оид бинолар, Сан-Лаврентий дарёсига қурилган кўприк ва б. сақланган. Шаҳарга 1608 й.да асос солинган.

КВЕБЕК — Канаданинг шарқий қисмидаги провинция. Майд. 1540,7 минг км². Аҳолиси 7,4 млн.киши (2001), асосан, канадалик французлар. Маъмурий маркази — Квебек ш., энг катта шаҳри — Монреаль. К.нинг кўп қисми Лабрадор я.о.да жойлашган, жан.да Аппалачи тоғларининг тармоқлари (бал. 1311 м гача) жойлашган, Сан-Лаврентий даре водийси пасттекисликдан иборат. К.нинг шим. тундра, ўрта ва жан. қисми ўрмон. Январнинг ўртача т-раси шим. да —24° дан жан.да —10° гача, июлники 11—21°, йиллик ёғин 500—1000 мм.

К. — иктисодий жиҳатдан ривожланган провинция, электр ст-яларнинг умумий қуввати жиҳатдан ва алюминий и.ч.да мамлакатда етакчи ўринда. Темир, мис, полиметалл, олтин, кумуш, никель, асбест конлари бор. Канадада олинаётган асбестнинг аксари қисми К.да қазиб олинади. Нефтни қайта ишлаш, машинасозлик, тўқимачилик, мўйна, қўн пойабзал, озиқ-овқат, целлюлоза-қоғоз саноати ривожланган.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — сут чорвачилиги. Паррандачилик ҳам ривожланган. Ички ва ташқи сув хавзаларида балиқ овланади. Саноат марказлари ва портлари: Монреаль ва Квебек. К.нинг хоз. ҳудудида европаликлар келгунга қадар индейс ва эскимос (шим. қисмида) қабилалари яшаган. К.ни дастлаб (1608) французлар эгаллаган. Етти йиллик уруш (1756—63) дан сўнг Буюк Британия қўлига ўтди. 1774 й.да К.номини олди. 1867 й.дан Канада провинцияси. К.нинг чегараси 1898 ва 1912 й.ларда шим.га томон анча кенгайди.

КВЕТТА — Покистондаги шаҳар. Балужистон вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 560,3 минг киши (1998). Болан тоғ йўлаги яқинида жойлашган.

Қадимдан Эрон ва Афғонистондан Ҳинд водийсига бориладиган муҳим транспорт йўллари тугуни. Боғдорчилик р-нининг савдо маркази. Машинасозлик, металлсозлик, цемент, ёғочсозлик, жун газлама, озиқ-овқат, кимё саноати корхоналари, таъмирлаш устахоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Хунармандчилик (қўлда гилам тўқиш, ёғочга ўйиб ишлов бериш ва б.) ривожланган. К. атрофидан кўмир қазиб чиқарилади. Ёзги курорт. Геология илмий тадқиқот ин-ти, геол. музейи, ҳарбий академия, аэропорт бор. Меъморий ёдгорликлардан Мири қад. қалъаси, жоме масжиди (18-а.) сақланган.

КВЕТТА МАДАНИЯТИ - Шим. Балужистондан топилган энеолит ва жез даврига мансуб археологик ёдгорликлар. Инглиз археологлари В. Ферсервис ва С. Пигготлар томонидан ўрганилган (20-а.нинг 20-й.лари). Кил-Гул-Муҳаммад, Дамб-Содот ва Сур-Жангалда олиб борилган археологик казишмалар натижасида маҳаллий маданиятнинг тадрижий тараққиёт йўли аниқланди. Қад. манзилгоҳлар мил. ав. 4-минг йилликка доир (радиоуглеродли текширишга кўра, мил. ав. 3500—3100 й.ларга тўғри келади). Қўлда ясалган чакмоқтош куруллар, сопол буюмлар ҳамда пахсадан қурилган турар жойларнинг кўп эканлиги қайд этилди. Кўй, эчки ва бука суяқларининг топилганлиги ёввойи ҳайвонлар хонакилаштирилганини исботлади. Мил. ав. 3—2-минг йилликда сопол идишлар кулолчилик дастгоҳларида тайёрлана бошлаган, идишларнинг аксарияти геометрик шакллар б-н безатилган. Шунингдек, сопол ҳайкалчалар ва мис буюмлар яшаш ҳам кенг йўлга қўйилган. Аҳоли, асосан, деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. К.м.да Эрон, Жан. Балужистон, Ҳиндистон ва Ўрта Осиё маданиятлари б-н боғлиқлик яққол кўзга ташланади.

КВИНСЛЕНД — Австралия Иттифоқидаги штат. Материкнинг шим.-

шарқий қисмида ва қирғоққа ёндош оролларда. Майд. 1730,6 минг км². Аҳолиси 3,6 млн. киши (2001); 80% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Брисбен ш.

К.нинг шарқий қисмида Катта Сувайригич тизманинг шим. қисми жойлашган. Ғарбий қисми эса пасттекислик. Иқлими штатнинг шим.да субэкваториал, жан.да тропик. Январнинг ўртача т-раси 20—25°, июлники 15—25°. Йиллик ёғин К.нинг шарқида 2000 мм, айрим жойларда 2500 мм гача, ғарби саванна ва чўллардан иборат.

К. худудининг 2% дан кўпроғи ишланади. Дехкончиликка яроқли ерлар, асосан, Тинч океан соҳилидаги камбар текисликда. Қ.х.да чорвачилик етакчи тармок. Штат мамлакатда тайёрланадиган жун, гўшт, сариеғ, пишлокнинг катта қисмини етказиб беради. Соҳида ананас, банан, манго ва б. тропик мевалар, шакарқамиш етиштирилади. Ғарбий қисмида буғдой ва маккажўхори экилади, сут чорвачилиги ривожланган. К. мис, боксит, рух ва кўрғошин, рутил, циркон, тошкўмир, вольфрам қазиб чиқаришда ҳамда олтин, нефть ва табиий газ олишда мамлакатда олдинги ўринларда. Мамлакатда қазиб олинган миснинг ярмидан ортиғи штат ғарбидаги Маунт-Айза конларидан олинади. Уран, калай, темир рудаси ҳам қазиб олинади. Машинасозлик, кemasозлик, кимё, озик-овқат ва б. саноат тармоклари ривожланган. Йирик саноат шаҳарлари: Брисбен, Гладстон, Таунсвилл, Маккай, Кэрнс.

КВИНТЕТ (лот. quintus — бешинчи) — 1) 5 созанда (ёки хонанда)дан иборат ансамбль. К. таркиби жиҳатидан бир хил (торли камонли ёки пуфлама созлар) ҳамда аралаш чолғулардан иборат бўлиши мумкин. 4 торли соз ва фортепианодан иборат ансамбль фортепиано К.и деб аталади; 2) 5 созанда, баъзан хонанда учун ёзилган камер мусика асари. Ўзбекистон композиторлари Г. Мушель, С. Юдаков, Б. Гиенко, Ф. Янов-Яновский

ва б.нинг турли К.лари мавжуд.

КВОРУМ (лот. quorum — қатнашувчилар) — йиғилиш, мажлис қатнашчиларининг қонуний ҳуқуққа, ҳуқуқий кучга, ваколатга эга бўлган, қарорлар қабул қилиш учун қонунда ёхуд жамоат ташкилотларининг уставларида белгиланган зарур сони.

КВОТА (лот. quota — қисм, ҳисса) — 1) умумий ишда иштирок этувчиларнинг ҳар бирига тўғри келадиган ҳисса, қисм, пай; 2) муайян давр учун товарларни и.ч., истеъмол, сотиш, экспорт, импорт ва б. иқтисодий фаолият соҳаларида жорий қилинадиган миқдорий чеклашлар. Давлат органлари томонидан ўтказиладиган ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш тадбирлари тарзида муайян товарлар турлари экспорти ва импортига миқдорий чеклашлар квоталаш деб аталади. Давлатлараро шартномаларга кўра, айрим ёки бир гуруҳ товарлар юзасидан К. ўрнатилади. Унга мувофиқ, мамлакатлар ёки мамлакатлар гуруҳлари фақат белгиланган миқдордаги товарларни и.ч. ва экспорт қилиши мумкин (давлатлараро картель битимлари). К. шартини бузган мамлакат ёки корхона иқтисодий жиҳддан жазоланади. Европа Иттифоқи, турли халқаро иқтисодий бирлашмалар (мас, ОПЕК)нинг иқтисодий фаолиятида, халқаро иқтисодий муносабатларда кенг қўлланилади. К. ўрнатишдан мақсад бозордаги нархга турлича таъсир кўрсатиш, ички бозорни ҳимоя қилиш, товар тақлифини чегаралаш, нархни муайян даражада сақлаб туриш ва б.дан иборат.

КЕБИН ЗИЛЗИЛАСИ - 1911 й. 4 январь да Қозоғистоннинг Верний (ҳоз. Олма-ота) ш. ёнида юз берган. Дунёдаги энг кучли zilzilалардан бири ҳисобланади. Зилзила кучи эпицентрида 10—11 балл, магнитудаси 8,2, чуқ. 2,5 км бўлган. Қозоғистоннинг Верний, Уйтол, Жилариқ каби бир қанча шаҳар ва кишлоқларида zilзила кучи 9 баллга ет-

ган. К.з. кучи ва тебранишининг теварак-атрофга таркалиши жиҳатидан ҳам жуда кучли эканлиги тан олинган.

Ер силкиниши вақтида ҳосил бўлган тўлқин бутун Ер қуррасини 3 марта айлашиб чиққан. Эпицентр зонасида ҳосил бўлган ер ёриқларининг уз. 40—50 км га етган. Айниқса, Сазоновка—Оксу кишлоқлари оралиғидаги ёриқлар бўйлаб тоғ жинслари кескин силжиган, катта-кичик ўпирилма ва сурилмалар содир бўлган.

Зилзила оқибатида ҳалок бўлганлар сони 450 дан ортган. Верний ш.нинг ўзида пишиқ ғиштдан қурилган 776 иморат бутунлай бузилиб кетган. К.з. таъсири Россиянинг зилзила ўчоғидан 1000 км узоқликдаги Омск, Томск ҳамда Қозоғистоннинг Кўкчатов ш.ларида ҳам сезилган. Ер силкинишлари 6 ойгача тақрорланиб турган. Шу давр ичида 300 дан ортиқ тебранишлар қайд этилган. Зилзила марказида кучли қайта силкинишлар ўша йилнинг 9,12,14 янв. кунлари содир бўлган.

КЕБНЕКАЙСЕ — Шим. Скандинавия тоғларидаги чўкки, Швеция худудининг энг баланд жойи (2123 м). Габбро, кварцли сиенитлардан тузилган.

Бир нечта алоҳида ажралган музликлар бор. Музлик ва баланд тоғларни ўрганувчи илмий ст-я ишлаб турибди.

КЕГЕЙЛИ — Қорақалпоғистон Республикаси Кегейли туманидаги шаҳарча (1978 й.дан). Туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Нукус (41 км). Аҳолиси 13,0 минг киши (2000). Шаҳарча худудидан Жилвонёп канали оқиб ўтади. К.да ҳокимият биноси, 2 банк, маданият саройи, марказий касалхона, маъмурий идоралар, 2 дехқон бозори, «Парахат» хусусий корхонаси, маиший хизмат уйи, автокорхона ва б. мавжуд. Шаҳарчада 4 ўрта мактаб, касб-хунар ва ўрта таълим лицейлари, 2 маданият ва истироҳат боғи, «Дўстлик» гузари «Туямўйин» сув сақлагичи бор.

КЕГЕЙЛИ КАНАЛИ -

Қорақалпоғистон Республикасида қурилган ирригация иншооти. Амударёдан бошланган Ҳизкетген каналиниш чап тармоғи (Қизкетген канали 25 км да Қуваниш-жарма ва К.к.га ажралади). Уз. 56 км. Сув ўтказиш имконияти 115 м³/сек. 1935 й.да ишга туширилган. Кейинги йилларда канал тўлиқ реконструкция қилиниб, 1963 й.да каналнинг 36-км да Майёб ва 55-км да Бешёб гидроузеллари қурилди. К.к.дан Естекжап, Қорасийроқ, Шохариқ ва б. кичик каналларга сув берилади. Сув камайиб кетган йилларда К.к.га Қаттиқоқар каналининг эски ўзани орқали Амударёда қурилган насос ст-яси ёрдамида сув узатилади (5—6 м³/с). Канал суви б-н Кегейли ва Чимбой туманларида 30 минг га ер суғорилади, янги ерларни ўзлаштириш имкониятини беради.

КЕГЕЙЛИ ТУМАНИ -

Қорақалпоғистон Республикасидаги туман. 1928 й. 3 сент.да Чимбой туманидан ажратиб ташкил этилган. Чимбой, Нукус, Қораўзак, Бўзатов туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,94 минг км². Аҳолиси 58,2 минг киши (2000). К.т.да 1 шаҳар (Халқ-обод), 1 шаҳарча (Кегейли) ва 6 овул фуқаролари йиғини (Абат, Жанабозор, Жалпақжап, Кумшунқўл, Оқтўба, Қизилуй) бор (1998). Маркази — Кегейли шаҳарчаси. Кегейли атамасининг келиб чиқишини туман ва Кегейли шаҳарчаси худудидан оқиб ўтадиган Кегейли канали номи б-н боғлайдилар. Бу каналнинг икки томони кегай дарахтлари, туранғиллар б-н бурканиб турганлиги учун у Кегейли номини олган дейилади. Ушбу ном кейинчалик шаҳарча ва туман номига айланган.

Табиати. К.т. қуйи Амударёнинг ўн соҳилидаги пасттекисликда жойлашган. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, киши совуқ. Июлнинг ўртача т-раси 26,9°, янв.ники —6,7°. Вегетация даври 188 кун. Туманнинг ғарбий қисмида, асосан, дехқончилик қилинади,

жан-шарқида, яъни Қизилкумда чорвачилик ривожланган. К.т. шим. қисмида жойлашган Довудқўлдан сув омбори сифатида фойдаланилади. Туман худудидан Қуванишжарма канали оқиб ўтади. Оқтўба, Бескудук, Сассикшийел, Қораой кўллари бор. Тупроғи ўтлоқ, ўтлоқи-боғқоқ ўзлаштирилмаган тупрок. Довудқўл атрофи яхши пичанзор ва ўтлоқ. Экин экилмайдиган ерларда туранғил, қамиш, чий, буён, кўға, янтоқ, ажриқ, қорабароқ, юлғун, тол, жийда, майда жийда ва б. ўсади.

Ёввойи ҳайвонлардан қобон, чиябўри, тулки, бўрсик, қуён; кушлардан қирғовул, бирқозон, чағалай (чайка), ғоз, ўрдақлар учрайди. Кўлларда ойнабалиқ, зоғорабалиқ, чўртган, бакра, сўзан, лаққа, оқбалиқ, олабуға, оқ-амур, илонбалиқ, табанбалиқлар бор.

Аҳолисининг аксари қисми қорақалпоқлар, шунингдек, ўзбек, қозоқ, татар, қорейс, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 62 киши тўғри келади. Шаҳар аҳолиси 33,8 минг киши (2000).

Хўжалиги. Туман хўжалиги асосан, қ. х.га ихтисослашган. Қурилиш, транспорт, алоқа ва б. қорхоналари бор. Ширкат хўжалиқларида, асосан, пахта етиштирилади, ғаллачилик, боғдорчилик, полизчилик, чорвачилик б-н ҳам шуғулланилади. 154 га ер олмасор. 65 га ерга оқ терақлар ўтқазилган. Туманда 90 дан ортиқ кичик ва хусусий қорхона, «Халқобод момиғи» пахта з-ди бор. 15,6 минг га ерга пахта, 1,7 минг га ерга беда, 2,5 минг га ерга қузиғи буғдой экилади. Шунингдек, пилла ҳам етиштирилади. К.т.да деҳқон фермер, ширкат хўжалиқлари, 2 агрофирма бор. Туман ширкат ва шахсий хўжалиқларида 18 мингга яқин қорамол, 18 минг бош қўй, 10 бош туя боқилади.

Тумандаги жами 38 ўрта, 4 тўлиқсиз ўрта ва 4 таянч мактабида қарийб 16 минг ўқувчи таълим олмақда. Уларда 1900 га яқин ўқитувчи дарс беради. 2 касб-хунар ва 1 ўрта таълим лицейи, 3 ўрта билим юрти мавжуд. Шунингдек,

8 клуб, 33 кутубхона, маданият саройи, марказий касалхона, 2 қишлоқ касалхонаси, 33 фельдшер-акушерлик пункти, киш-лоқ врачлик амбулаториялари фаолият кўрсатмоқда. Бу муассасаларда 103 шифокор, 551 ўрта тиббий ходим ишламоқда. 1952 й.дан «Кегейли турмуши» газ. нашр этилмоқда (адади 1468).

КЕГЛЬ (кегель) — матбаада — шрифт ўлчами. Ҳарф баландлиги (очко) ва елкачалар (очко усти ва тагидаги бўш жой) ни ўз ичига олади. Пунктларда ўлчанади (1 пункт = 0,376 мм). К.лар ўлчамига қараб турли номлар б-н аталади: бриллиант, диамант, перл, нонпарель, миньон, петит, боргес, корпус, цицеро, миттель, терция, текст (мас, нонпарелнинг ўлчами 6 пунктга, яъни тахм. 2,25 мм га, петитнинг ўлчами 8 пунктга, яъни тахм. 3 мм га тенг).

КЕДР (Cedrus) — қарағайдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахтлар туркуми. Бўйи 30—50 м гача, танасининг диаметри 40—50 см гача (баъзан 1,5 м гача) боради, 4 тури — Ливан К.и (Кичик Осиё тоғларида), қалта игнабаргли К. (Кипр оролида), Атлас К.и (Шим. Африкада) ва Ҳимолай К.и (Марказий Осиёда) бор. Ёғочи қизғиш ёки сарғиш, хушбўй. Сув иншоотлари қуришда ва мебелчиликда ишлатилади. Кавказ, Қрим ва Ўрта Осиёнинг жан. қисмида Ливан, Атлас ва Ҳимолай К.лари ўстирилади. Атлас К.ининг игнабарги қисқа — 2,5 см ча, куббаси цилиндрсимон, тухумсимон (5—7 см). Ҳимолай К.ининг игнабарги ингичка (уз. 2,5—5 см), куббаси тухумсимон (7—10 см). Ливан К.ининг игнабарги 15—35 мм, куббаси бочкасимон (8—10 см). К. ёнғоғидан ёғ, ёғоч қисмининг ширасидан скипидар олинади. Игнабаргларидан лавшага қарши концентрат тайёрланади.

КЕДРИН Александр Вениаминович (1940.11.5, Тошкент) — рассом, керамика устаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

санъат арбоби (1984). П.Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртини тугатган (1965). 1965 й.дан меъморлар б-н ижодий ҳамкорлик қилган; у яратган сопол буюмлар, намоёнлар турли жамоат бинолари («Мовий гумбазлар» чойхонаси, «Чорсу» меҳмонхонаси ва б.) б-н уйғунлашган. Шарқ миниатюралари руҳида ишланган «Баҳром Гўр овда», «Умар Хайём шеърлари» намоёнлари, «Сирли олам», «Зангори тоғлар», «Туман» каби деворий расмлари ва б., ўзбек кулоллиги анъаналарида яратилган рўзгор буюмлари (пиёла, лаган, коса ва б.) ранглар ҳаракати, мазмуни ва дадил услубий изланишлари б-н диққатни тортади.

КЕЙНС (Keynes) Жон Мейнард (1883.5.6, Кембриж - 1946.21.4, Сусекс графлиги, Тилтон қишлоғи) — инглиз иқтисодчиси, давлат арбоби, кейнечилик асосчиси. Кембриж ун-тини тугатган (1906). 1908 й.дан то умрининг охиригача шу ун-тда дарс берди (1920 й.дан проф.), айна пайтда бир қатор маъмурий лавозимларда ишлади. Британия хазинаси ходими (1915—19), Англия банки директорларидан бири (1942 й.дан), Бреттон—Вудс конференциясида (к. Бреттон—Вудс битими) Англиянинг бош вакили (1944). 1912 й.дан назарий «Economic journal» («Иқтисодиёт журнали») муҳаррири бўлган.

Пул муомаласи ва молия, иқтисодий ўсиш, бандлик соҳаларида бир қатор асарлар яратди («Версаль шартномасининг иқтисодий оқибатлари», 1919; «Мистер Черчилль сиёсатининг иқтисодий оқибатлари», 1925; «Пул тўғрисида рисола», 1930 ва б.). К.нинг асосий ғоялари «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» (1936) асарида баён этилган. К. бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлиги I ва давлат иқтисодий сиёсатининг асосий тамойилларини асослаб берди. К. қарашлари 2-жаҳон I уруши ва ундан кейинги даврда кўпгина Фарб мам-

лакатлари (айниқса, АҚШ ва Буюк Британия)да давлат иқтисодий сиёсатининг назарий асосига айланди (к. Кейнечилик, Неокейнсчилик).

КЕЙНСЧИЛИК — иқтисодиёт назариясидаги етакчи йўналишлардан бири, жамият ҳаётида бир қатор макроиқтисодий ҳодисаларнинг ўзаро таъсир кўрсатишини таҳлил қилиш асосида бозор ҳўжалиги фаолияти механизмларини шарҳлайди ва давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви амалиётини асослаб беради. 20-а.нинг 30-й.ларида пайдо бўлди. Асосчиси инглиз иқтисодчиси Ж.М.Кейнс. К.нинг асосий тамойиллари унинг «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» (1936) асарида баён этилган.

20-а.нинг бошларига келиб иқтисодиётнинг беқарорлигини бартараф этиш, чуқур иқтисодий тангликлардан чиқиш йўллари излаш тарзида майдонга келди. Бу даврга келиб классик сиёсий иқтисод мактаблари ва улардан кейинги иқтисодчиларнинг бозорнинг тўла самарадорлиги ва ўз-ўзини тартибга солиш ғоялари амалда тўла ўз тасдиғини топмади. К.нинг асосий ғояси — бозор иқтисодий муносабатлари тизими номукамал, шу сабабли максимал даражада бандликни ва иқтисодий ўсишни фақат давлатнинг иқтисодиётга аралашуви таъминлай олади. Кейнс бозор иқтисодиётидаги инкироз ва тангликларнинг асосий сабабини шахсий истеъмол буюмлари ва и.ч. мақсадларидаги маҳсулотларга «самарали талаб» (тадбиркорларнинг энг юқори фойда олинишини таъминлайдиган талаб)нинг етарли ҳажмда бўлмаслигида кўради ва умумий талаб ҳажмини ошириш зарурлигини кўрсатади. «Самарали талаб» 2 омиллар гуруҳига — истеъмол товарлари бозори ва и.ч. воситалари бозорига боғлиқ. Истеъмол талаби ҳажми «истеъмолга мойиллик» ва «асосий руҳият қонуни» б-н аниқланади. Бу қонунга кўра, жамиятнинг руҳияти шундайки, умумий реал да-

ромад ортиши б-н умумий истеъмол ортади, аммо бу ўсиш даромадлар ўсишидан паст бўлгани сабабли иктисодий ўсишга ёрдам берадиган жамғармалар ҳосил бўлади.

Кейнс ўзининг «бандлик назарияси» асосида иктисодиётни тартибга солиш тамойилларини илгари сурди ва давлатнинг инқирозга қарши иктисодий сиёсати дастурини ишлаб чиқди. Мувозанат ҳолатида аҳолининг иш б-н таъминланиши, бандлик даражаси умумий тақлиф, истеъмолга мойиллик ва инвестиция ҳажмига боғлиқ. Бандлик даражаси истеъмолга мойиллик ортган шароитларда, инвестициялар ҳажми кўпайганда ҳам рўй беради, истеъмол товарлари ва и.ч. воситаларига талабнинг ортиши тақлифнинг ўсишига олиб келади, ўз навбатида, ўсиб боровчи тақлиф янада бандлик ортишини таъминлайди. Меҳнат тақлифи унга бўлган талабдан ошиб кетса ишсизлик келиб чиқади. Унинг фикрича, ишсизликнинг бўлиши бозор иктисодий тизимининг ўзида мавжуд. Ишсизлик туфайли нисбатан ортиқча иш кучининг бир қисми ишсизлар қаторига сиқиб чиқарилади ва тизимда яна мувозанат тикланади. Бундай шароитда давлат истеъмол ва инвестицион товарлар харидори сифатида иктисодиётдаги умумий талабга таъсир этиши мумкин. Фискал ёки кредит-пул сиёсати, айниқса, солиқ тизими орқали умумий талабни ошириш мумкин. Демак, Кейнс назариясига кўра, тўла бўлмаган бандлик шароитида ҳам умумий мувозанат сақланиши мумкин.

Кейнс инвестицияга катта аҳамият беради. Унинг фикрича, инвестициялар и.ч. истеъмолини кенгайтириш, издан чиққан умуммиллий пропорцияларни тиклаш воситасидир. Инвестициялар қиймати б-н миллий даромад ўртасидаги микдорий боғлиқлик мультипликатор тамойилини кўллаш асосида аниқланади (қ. Мультипликатор назарияси). Шунга кўра, инвестицияларнинг ҳар қандай ўсиши истеъмолнинг катта солиштирма хиссаси ва ўсиш суръатларига қараганда

даромад, бандлик ва и.ч. нинг кўпроқ даражада янада пропорционал ўсишини таъминлайди. Шу сабабли инвестицияларда мужассам бўлган талаб иктисодий тараққиётни давлат харажатларини кенгайтириш, шунингдек, тақчилли бюджетдан молиялаш йўли б-н тартибга солиш ва рағбатлантиришнинг асосий объекти тарзида эътироф этилади.

Давлат томонидан иктисодий жараёнларни тартибга солишнинг самарадорлиги инвестициялар учун маблағлар топиш, имкони борича аҳолини иш б-н тўла банд қилиш ва фоиз нормасини қатъий белгилашга боғлиқ бўлади. Фоиз ставкалари қанчалик паст бўлса, инвестицияларга рағбат шунчалик кўпаяди, инвестицион талаб ошади, бандлик ўсади, ишсизлик камайиб боради. И.ч. омиллари (капитал, меҳнат, ер) қанчалик тўла жалб этилса, амалда ўсиб боровчи нархлар юзага келади (пулнинг микдорий назарияси). Ресурслар тўлиқ фойдаланилмаган пайтда ҳам нархларнинг мўътадиллиги сақланиши мумкин. Кейнс назарияси бўйича пул массасини 2 марта ошириш нархларнинг 2 марта ошувига олиб келмайди. 3—6% ишсизлик норма деб қаралади ва «тўла бандлик» сифатида талқин этилади.

Кейнс ғоялари ўз даврида, 2-жаҳон уруши ва ундан кейинги йиллари катта таъсирга эга бўлди, аммо бир қанча ўзгаришларга учради. Айниқса, уруш б-н боғлиқ милитаристик сиёсат давлатнинг иктисодиётда фаол иштирокини талаб этди, урушдан кейинги тикланиш йиллари ҳам бу ғоялар устун бўлди (Германия, Италия, Испания).

20-а.нинг 70-й.ларида саноати ривожланган мамлакатлар тараққиётида ижтимоий йўналтирилганлик кучайди (давлат мулки ортиб борди), давлат бюджет қарзлари кўпайди, ишсизлик қам ўсди, инфляция кучли бўлди, чуқур иктисодий тангликлар юз бериши давом этди, иктисодий цикллarning такрорланиш даври қисқарди, ана шундай шароитда либерал (неолиберал) ғоялар устунликни

эгаллай бошлади. АҚШда рейгономика, Буюк Британияда тетчеризм давлатнинг иктисодиётга аралашувини минималлаштирди ва иктисодий аҳвол яхшиланди. К. ғоялари неокейнсчилик вакиллари асарларида янада ривожлантирилди.

Ад.: Раззоков А. ва б., Иктисодий таълимотлар тарихи, Т., 1997; Ядгаров Я.С, История экономических учений, М., 1999. Абдухалил Раззоков.

КЕЙП-ЙОРК — Австралиянинг шим.-шарқий қисмидаги ярим орол. Маржон денгизи б-н Карпентария қўлтиғи оралиғида. Уз. 600 км дан зиёд. Майд. 300 минг км². Ғарбий қисми пасттекислик, шарқи ясситоғлик (бал. 555 м гача). Иқлими субэкваториал. Эвкалипт ўрмонлари, ғарбий соҳилларида мангра ўрмонлари, шарқида доим яшил сернам тропик ўрмонлар бор. Бокситнинг катта конлари топилган, олтин, қўрғошин казиб олинади. Миллий парклар бор.

КЕЙП-КОСТ — Гананинг жан. қисмидаги шаҳар. Марказий вилоятнинг маъмурий маркази. Аҳолиси 100 минг кишидан зиёд (1990-й.лар бошлари). Гвинея қўлтиғи соҳилидаги балиқ овлаш порти. Озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган. Мамлакатнинг қад. маданий марказларидан. Ун-т бор. Қад. қалъа сақланган. Шаҳарга 1652 й.да асос солинган.

КЕЙПТАУН, Капстад - ЖАРнинг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Яхши Умид бурни яқинида. Кап провинциясининг маъмурий маркази ва мамлакат парламентининг қароргоҳи. Аҳолиси 1,9 млн. киши (1990-й.лар ўрталари, шаҳар атрофи б-н).

К.га 1632 й.да Ост-Индия компанияси асос солган. Кап мустамлакасининг маъмурий маркази бўлган. 1806 й.да инглизлар босиб олган. Жан. Африка Иттифоқи тuzилгандан бошлаб (1910), унинг Кап провинцияси таркибида.

К.—транспорт йўлларининг йирик

туғуни. Халқаро аэропорт бор. Африкадаги энг катта портлардан. Мамлакатнинг муҳим саноат, савдо-молия маркази. Машинасозлик муҳим аҳамиятга эга. Металлсозлик, кемасозлик, нефтни қайта ишлаш, вагонсозлик, ёғочсозлик, автомобилсозлик корхоналари бор. Цемент, тўқимачилик маҳсулотлари, консерва ишлаб чиқарилади, олмосга сайқал берилади. Ун-т, Жан. Африка музейи, Миллий галерея, астрономия расадхонаси, ботаника боғи бор. 17— 18-а.ларга оид мейморий ёдгорликлар сақланган. К. яқинида Африкада биринчи АЭС қурилган.

«КЕЙС КОРПОРЕЙШН» - қ.х. ва қурилиш техникасини ишлаб чиқарувчи жаҳрдаги энг йирик компаниялардан бири. 1842 й. Ж.Кейс томонидан ташкил қилинган. Марказий бошқарув идораси АҚШнинг Висконсин штати Расин ш.да, Европадаги идораси Парижда. Компания маҳсулотлари дунёнинг 150 дан ортиқ мамлакатларига сотилади. «К. к.» турли мақсадларда қўлланиладиган дон ва озуқа ўриш, пахта териш, шולי ўриш комбайнлари, 40 от кучидан 440 от кучигача эга бўлган тракторлар, зичлаб йиғадиган техникаларни, пуркагичлар, лавлаги қазийдиган комплекслар, тупроққа ишлов берадиган агрегатлар, анъанавий ва пневматик экиш агрегатларини, культиваторлар, бошқа турдаги қ.х. техникаларини ишлаб чиқаради.

«К. к.» АҚШда 10 та, Европада 3 та, Бразилияда ва Австралияда биттадан и.ч. корхоналарига эга. 1997 й.дан бошлаб корпорацияга «Конкорд» (АҚШ), «Штайер» (Австрия), «Фермек ва Жем Спрайрз» (Буюк Британия), МДВ ва «Форштрит» (Германия), «Фексиком» (Канада) каби йирик и.ч. корхоналари қўшилди. Компания таркибига дизель моторлари ишлаб чиқарадиган «Камминс» ва ем-хашак экинлари ўрадиган техникаларни ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам кирази. 2000 й.да корпорация таркибида ХХРда катта хажмдаги оғир юкларни ортувчи техника ишлаб чиқарадиган қўшма корхона таш-

кил қилинди. Украинада ташкил қилинган трактор ишлаб чиқарадиган «Днипро-Кейс» қўшма корхонаси ҳамда 2000 й.да Ўзбекистонда ташкил қилинган, тракторлар ва пахта териш машиналари ишлаб чиқарадиган «Ўз Кейсмаш» қўшма корхонаси, Белоруссиянинг Лида шаҳрида ташкил қилинган дон ўрадиган комбайнлар ишлаб чиқарадиган қўшма корхона ҳам «К. к.» таркибига киради.

Компания эҳтиёт қисмлар б-н таъминлашнинг тезкор бажариладиган ва самарали тизимига эга. Европада 5 та марказлаштирилган эҳтиёт қисмлар б-н таъминлайдиган омборхоналари мавжуд бўлиб, буюртмаларнинг 24 соат давомида бажарилишини таъминлайди.

1999 й.да «К. к.» компанияси б-н «Нью Холланд» компанияси қўшилиб, «Кейс-Нью Холланд» («СНН») номида янги корпорация ташкил қилинди. Бу корпорация қурилиш техникаси и.ч. ҳажми бўйича жаҳонда 3-ўринни эгаллайди.

«К. к.» ўзининг қ.х. ва қурилиш техникасига сервис хизмат кўрсатадиган тизим яратган. Ўзбекистонда «К. к.» тракторлар ишлаб чиқарадиган қувватларни «Тошкент трактор заводи» акциядорлик жамияти б-н, пахта терадиган машиналарни эса «Тошкент кишлок хўжалиги машиналари заводи» акциядорлик жамияти б-н биргаликда ташкил қилган.

Садир Салимов.

КЕКИЛОВ Омон (1912.9.5, хоз. Ашхобод тумани — 1974. 13.12, Ашхобод) — Туркманистан халқ эзувчиси (1967), адабиётшунос олим. Асарларида туркман халқи ҳаёти, ўзбек-туркман халқлари дўстлиги, меҳнати ва кураши акс этган («Дўстлик дарёси», шеър; «Олға», 1935; «Сўнги учрашув», 1940; «Ўлим панжасида», 1942 дostonлари; «Севги» шеърый романи, 1—2-китоб, 1947—57 ва б.). Бир қанча пьесалар муаллифи. Адабиётшуносликка оид «Мулла-нафас» монографияси (1957), «Бадий асарнинг тили ҳақида» (1942), «Адабиёт

назарияси» китоби (1961) ва б. асарлари бор. «Буюк лирик» монографияси (1969) да Навоий аънаналарининг Маҳтумқули ижодига таъсири тадқиқ этилган. «Сўз санъати» (1970) асари туркман адабиётшунослигида муҳим ўрин тутади. Ҳоз. ўзбек шоирлари, адабиётшунос олимлари б-н ижодий алоқада бўлган. Шеърлари, мақолалари ўзбек тилига таржима қилинган.

КЕКИРДАК, трахея (Trachea) — одам ва умуртқали хайвонлар нафас йўллариининг ҳиқилдоқаан кейинги қисми. Одамда унинг уз. 9—12 см, диа-метри 1,5—2 см. К.нинг шиллик қаватида безчалар кўп. Бўйин соҳасида К. кўкрак бўшлиғига ўтади ва IV—V кўкрак умуртқалари рўпарасида ўнг ҳамда чап бронхларга бўлинади. Бўлинган жой К. айриси деб аталади. К.нинг юқори қисми бир оз ҳаракатчан, пастки айри қисми деярли ҳаракатланмайди. К. 16—20 та тоғай ярим халқа шаклида тузилган. Орқа томонда бу халқаларнинг очик (туташмаган) жойида К. девори парда б-н қопланган бўлиб, унда кўндаланг йўналган силлик мускул толалари бор. К. тоғайлари бир-бири б-н фиброз бойлам ёрдамида туташган. К. ички томондан шиллик парда б-н, парда эса тукли эпителий б-н қопланган. Шу парда тагида шилимшиқ ишлаб чиқарадиган безлар кўп. Эпителий ва шилимшиқ нафас олишда К.дан ўтадиган ҳавони илтиб, намлаб туради ва ҳаво таркибидаги чанг зарраларини ушлаб қолади. Ҳиқилдоқ ва К. касаллиги сабабли ўпкага ҳаво ўтмай қолганда К.ни очиб найча қўйилади (трахеостомия). К.нинг яллиғланиши трахеит деб аталади.

КЕКИРИК, кекириш — меъдадан ёки кизилўнгачдан оғиз орқали беихтиёр ҳаво чиқиши. Меъданинг ўн икки бармоқ ичакка ўтган жойи (пилорус) торайиб қрилганда меъда, диафрагма ва кррин мускуллари рефлекс йўли б-н қисқарганда рўй беради. К. меъда, жигар, ўт пуфаги

ва б. аъзолар касалликлари, шунингдек, юрак-томир системаси фаолияти су-сайганда, невроз ва ҳ.к.да кузатилади. Соғлом одамлар шошиб овқат еганида, минерал сув ичганида ёки қуруқ овқат еганида кўп ҳаво ютилиши натижасида кекиради. Бундай К.нинг хиди ҳам, таъми ҳам бўлмайди ва бирорта касаллик белгиси ҳам ҳисобланмайди. К. аксарият эмадиган болаларда рўй беради: бола эмаётганида ортиқча ҳаво ютиб юборади ва кейин уни сут б-н оз-оздан чиқаради. Меъда ширасининг кислоталилиги ошиб кетганда К. нордон бўлади. Аччиқ К. меъдага ўн икки бармоқ ичакдан сафро тушганда кузатилади. Бемаврид кекиравериш бирор касаллик аломати бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда К.ка сабаб бўлган асосий касаллик даволанади.

КЕККОНЕН (Kekkonen) Урхо Калева (1900 — 1986) — Финляндия президенти (1956 — 81). 1936 й.дан бир неча бор вазир бўлган, жумладан, 1952—53, 1954 й.да ташқи ишлар вазири; 1950— 56 й.ларда (танаффус б-н) бош вазир. 1956 й.гача Аграр иттифоқ раҳбарларидан бири.

КЕКСАЛИК — организм етуклик давридан сўнг келадиган ёшга боғлиқ муайян давр (қ. Қариш).

КЕЛАНГ, Кланг — Малайзиядаги шаҳар. Аҳолиси 245 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Малакка я. о.нинг жан.-ғарбий соҳилидаги порт. Тез ривожланаётган саноат маркази. Металлсозлик, машинасозлик, озик-овқат, резинатехника, ёғочсозлик ва б. саноат корхоналари бор.

КЕЛГИНБОЕВ Ниёз Сулаймонович (1914.23.2, Андижон- 1978.1.11, Тошкент) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1965), тиббиёт фанлари дри (1963), проф. (1967). ТошТИни тугатган (1935). Тошкент Врачлар малакасини ошириш ин-ти терапия кафе-

драсида интерн-врач (1936—39), ТошТИ патофизиология кафедрасида ассистент (1939), ҳарбий қисмларда врач (1940—45), ТошТИ госпиталь терапия кафедрасида ассистент (1945—50), доцент (1950-58). Ўлка медицинаси и. т. институтида фармакотерапия лаб.си (1959—67), 1967 й.дан бўлими мудири. Илмий ишлари фармакологияга оид. Кимёгар, ботаник ва фармакологлар б-н ҳамкорликда строфантинни топиб, клиникага жорий этган. Юрак касалликларини гликозидлар б-н даволаш устида тадқиқот олиб борган.

КЕЛДИ МУҲАММАД, Султон Муҳаммад (?— 1532/33) — шайбонийлардан. Шоҳруҳия ш. ва вилоят ҳокими(тахм. 1517й.дан). Отаси Суюнчхўжахон вафот этгач, Тошкент ш. ва вилоят ҳокими. Шайбонийхон даврида тархонликка кўтарилган. Шайбонийларнинг Шим.га қилган ҳарбий юришларида катнашган, натижада Сирдарё бўйидаги бир қанча мулкларни қўлга киритган. Шайбоний султонларнинг Хуросонга юриши пайти (1528—29)да Марвни эгаллаган.

К.М. шеърят, илм-фанга қизиққан. Саройида адабий баҳслар уюштирган. Замонасининг етук адиблари б-н суҳбат қуришни ёқтирган, хусусан, 1518 й. у машҳур адиб Зайниддин Восифийни Самарқанддан ўз хузурига (Шоҳруҳияга) чакиртириб олган. К.М.нинг топшириги б-н сарой тарихчиси Абдуллоҳ Насруллоҳий «Зубдат ул-осор» асарини ёзган.

Ад.: Восифий Зайниддин, Бацоёв ул-вақоёв (Нодир воқеалар), [таржимон Н.Норкулов], Т., 1979; Ахмедов Б.А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв.,] Письменные памятники], Т., 1985.

КЕЛДИШ Мстислав Всеволодович [1911.28.1.(10.2), Рига - 1978.24.6, Москва] — рус математики ва механики, акад. (1946). Собиқ Иттифоқ ФА президенти (1961—75). 3 марта Меҳнат

Қахрамони (1956, 1961, 1971). Москва ун-тини тугатган . (1931). Илмий ишлари мат. ва механика, аэродинамика, гидродинамика, тебранишлар назарияси ва б.га оид. К.нинг мат. соҳасидаги ишлари, асосан, комплекс ўзгарувчи функциялар назарияси, хакикий ўзгарувчи функциялар назарияси, потенциаллар назарияси ва б.га бағишланган. Математик назарияни механика, автоматик бошқариш, аэромеханика ва б. масалаларга татбиқ қилган. К.нинг илмий ишлари ҳисоблаш мат.си, ҳисоблаш техникаси, ядро энергетикаси, космик тадқиқотларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган. К.нинг авиация ва космик аппаратлар тебраниши ва турғунлигига, суйри сиртларнинг газ ва суюкликдаги ҳаракатига, зарба, винт назарияларига оид ишлари техниканинг муҳим амалий масалаларини ечишга имкон беради. У аэродинамика ва гидродинамика соҳасида Н.Е. Жуковский ва С.А. Чаплигиннинг ишларини давом эттириб, Жуковский теоремасини умумий ҳолда исботлаган.

КЕЛЕРИЯ — ғалладошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми (к. Чиллакоёк).

КЕЛЕРМЕС ҚЎРҒОНЛАРИ - қад. мозорқўрғонлар (мил.ав. 6-а.). Адигея Республикаси (РФ) нинг Гиагин р-нидаги Келермес станицаси яқинида жойлашган. НМ.Веселовскип томонидан қисман ўрганилган (1903—04). Қўрғонлар тагидан устунларга ўрнатилган ёғоч чайла шаклида усти ёпилган катта қабрлар топилган. Қурбонлик қилинган отларнинг скелети (хар бир қабрда 24 тагача), уларнинг ҳашаматли жабдуқлари, дафн аравасининг безаклари, қурол-яроғ, тиллақошлар ва қадахлар, қумуш ритон ва кўзгулар чиққан. К.қ. маҳаллий меот қабилалари ёхуд Олд Осиёга қилинган юришдан сўнг шу ерда қолган скифларнинг қабила зодагонларига мансуб бўлган.

КЕЛЕС — Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон вилояти ва Ўзбекистоннинг Тошкент вилоятидаги дарё. Сирдарёнинг ўнг ирмоғи. Уз. 241 км, ҳавзаси майд. 3310 км². Қоржонтов тизмасидан бошланувчи Жузумдук ва Жегерген сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Қоплонбек қишлоғидан қуйироқда жуда саёзлашиб қолади. Ҳавзаси паст тоғларда бўлганидан у қадар серсув эмас, дарёнинг текисликка чиқиш жойида (Горний қишлоғи ёнида) ўртача йиллик сув сарфи 5.72 м³/сек. Қор-ёмғир сувларидан тўйинади. Суви февдан кўпая бошлади, апр.да энг кўп, авг.да энг кам бўлади. К.нинг Уя, Қоржон, Окпарак ва Кўпак каби ирмоқлари бор.

КЕЛЕС — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1949 й.дан), Тошкент тумани маркази. Келес дарёсининг чап соҳилида, Тошкент ш. чеккасидан 2 км шим.-ғарбда, Тошкент — Сариёғоч т.й. ёқасида. Т.й. станцияси (Келес).

Аҳолиси 28,9 минг киши (2001), асосан, ўзбеклар, шунингдек, бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Майд. 12,9 км². Шаҳар номининг келиб чиқиши тўғрисида тарихчи, географ, топонимист ва тилшунос олимларнинг гипотезалари мавжуд. Мас: туркийча келе— қалъа (Н.Баскаков); ёки кели — тил ва су яъни тилга ўхшаш дарё (Е.Кўйчибоев). Адабиётларда К.нинг Қалос, Калас вариантлари ҳам бор.

Шаҳарда жунга ишлов бериш, паррандачилик ф-қалари, бир қанча қўшма ҳамда хусусий корхоналар, ғишт, вино з-длари мавжуд. Туман ҳокимияти, «Савдогарбанк» бинолари, деҳқон бозори, автомобилларга хизмат кўрсатиш шохобчаси, 6 умумий таълим, бизнес мактаблари, «Келес» марказий стадиони, марказий кутубхона, «Шон-шухрат» музейи бор. Тез тиббий ёрдам кўрсатиш шохобчаси, акушерлик ва гинекология бўлими, санитария-эпидемиология ст-яси аҳолига хизмат кўрсатади.

КЕЛЕС ГИЛ КОНИ - Тошкентдан 25 км шим.-ғарбда, Келес дарёсининг ўнг соҳилида, Қозоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган. 1948 й.да очилган. Тафсилий разведка ишлари 1958 й.да ба- жарилган. Коннинг аниқланган заҳираси 20 млн. т. 1951 й.дан очик қарьер усули- да қазиб олинади. К.г.к. да фойдали ка- зилма палеогеннинг туркистон ярусига мансуб бентонит гилмояси қатламлари бўлиб, улар олай яруси кварц қумлари устида ётади ва неоген ётқициқлари б-н қопланган. Бу ётқициқлар уз. 6 км ва эни 2—2,5 км бўлган Қинғироқ брахи- антиклиналь бурмасининг қанотларини ташкил этади. Фойдали қазилма қатламларининг умумий қалинлиги 45 м. Конда бентонит гилмоясининг 3 тури мавжуд. Гилмоя қатламларининг қалинлиги 5 м дан 25 м гача. Улар бир- биридан қумтош қатламчалари б-н аж- ралган. Гилмояннинг минерал таркибини, асосан, монтмориллонит, қисман гидрос- люда ташкил этади. К.г.к. бентонитлари пармалашда ишлатиладиган юқори си- фатли ювувчи суюқлик тайёрлашда, пах- та ёғи ва вино маҳсулотларини оклашда адсорбент сифатида, пўлат қуйиш учун колиплар тайёрлашда боғловчи материал сифатида, қурилишда керамзит, ғишт ва б. материаллар и.ч.да кенг қўлланилади.

КЕЛИМАНЕ — Мозамбикнинг шарқий қисмидаги шаҳар. Замбезия провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 153,1 минг киши (1997). Ҳинд океанининг Мозамбик қўлтиғи соҳилидаги порт (четга шакарқанд, пах- та, копра, тамаки, чой чиқарилади). Т. й. станцияси. Аэропорт бор. Озиқ-овқат, тўқимачилик, ёғочсозлик ва металлсоз- лик корхоналари мавжуд. Васко да Гама экспедицияси томонидан 1498 й.да ҳоз. К. ўрнида форт қурилган (1761 й.дан шаҳар мақомини олган). 18—19-лар- да К. кул савдоси марказларидан бири бўлган.

КЕЛИН, келинчак — 1) янги тур-

мушга чиққан ёки чиқаётган қиз (жу- вон); 2) уканинг хотини (ака ёки укага нисбатан) ота-она, қариндош-уруғлар, маҳалладошларга К. ҳисобланади; 3) К. ўзидан ёш жиҳатдан катталар томонидан К., кичиклар томонидан келинойи, ян- га- ваб. номлар б-н аталади.

КЕЛИН КЎРДИ, келин кўриш — туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда янги келинчакни кўриш одати. Никоҳ тўйининг эртасига ўтказиладиган «бет очар» маросимидан бошлаб бир йилгача давом этади. Куёвнинг қариндошлари, танишлари, қўни-қўшнилари ва б. К. к.га келадилар. Келин уларни салом (таъзим) қилиб кутиб олади, дастурхон ёзиб, рўмол, дастрўмол совға қилади (яна қ. Кўрман). Маҳалла (қишлоқ) киз-жувонлари, янги тушган келинни- кига ҳайит кунлари ташриф буюриш- лари ҳам К. к. деб аталади. Келиннинг хонаси сеп ва сарполар б-н безатилади, дастурхон тузаб қўйилади. Одат бўйича келиннинг ота-онаси ҳайит арафасида кизи ва куёвга сарпо ва дастурхон (тур- ли таомлар) юборади. Маҳалла (қишлоқ) киз-жувонлари келинчакни кўриш учун тўда-тўда бўлиб келадилар. Келин ясан- ган ҳолда, юзига тўр тутиб, келганларга салом қилади, сўнг чой узатади. К. к.га келганлар келиннинг сарпо ва сепларини томоша қилдилар, бир оз ўтиргач, ке- линга бахтли турмуш тилаб қайтадилар. К. к. одати Фарғона водийси ва Хоразм- да тарқалмаган. Уларда келинни келин тушдидан 3 кун ўтгач, келиннинг она ёки опа-сингиллари бориб, хол-аҳвол сўраб қайтадилар. К. к. ўзбек халқи орасида қадим замонлардан бери давом этиб кел- ган.

Ад.: Бўриев О., Шоймардонов И., На- сриддинов Қ., Ўзбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

КЕЛИН САЛОМ — никоҳ тўйи маросимларидан. К.с. туркий ва б. халқларда турли шаклларда учрайди. Ке- лин тушган куннинг эртасига эрталаб ку-

ёвнинг ота-онаси ва яқинларига ҳурмат юзасидан ўтказилади. Маҳалланинг дастурхончиси ёки К.с.ни бошқарувчи келинни ясантириб, юзига парда ёпган ҳолда ҳовлига олиб чиқади, қизик гаплар, ҳикматли сўзлар, байтлар б-н келин ёнига келувчиларга мурожаат қилган. Келин жим турганча гап кимга қаратилган бўлса, ўшанга қараб таъзим қилган. Баланд овоз б-н биринчи бўлиб, қайнота, сўнг қайнона номини айтиб К.с. дейди. К.с. куёв ота-онасидан бошланиб, оиладаги энг кичик болаларгача, кўникўшниларга ҳам бағишланган.

Келин таъзим б-н эгилиб қайнота ва қайнонасига салом қилади, улар салом жавобини бериб, келиннинг бошига кўрмана кўядилар. Сўнг куёвнинг ака-укалари қариндош ва яқинлари навбат б-н келиб, дастурхончи кўлига кўрмана (одагда пул, мато, рўмол ва б.) берадилар. Дастурхончи уларга келин номидан турли совғалар (кийимлик, рўмол, белбоғ ва б.) топширади (яна. қ. Бет очар).

Ад.: Бўриев О., Шоймардонов И., Нариддинов К., Ўзбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

«КЕЛИНОЙ» — халқдостои; шу номдаги лиро-эпик дostonлар туркуми. 19— 20-а.ларда яратилган. Сурхондарё ва Қашқадарёда, шунингдек, Тожикистон ва Туркманистоннинг жан. худудларида яшовчи ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган. Дастлаб нақл, ривоят ва термалар сифатида (кичик эпик ва хаётий воқеалар асосида) юзага келган. Кейинчалик яхлит ва мустақил сюжетли дoston шаклида куйланган. «К.»нинг бир неча тарихий даврларга хос вариант ва версиялари бор. Умир бахшининг «К.», Қодир Раҳим ўғлининг «Машарой-Норғулой», Ражаб бахши ва Бури бохшларнинг «Иззатой» каби «К.» дostonи вариантларида бош қахрамон (Келиной)нинг гўзаллиги, ақл-идроки таърифланиб, тенгсиз никоҳ, баъзи салбий урф-одаглар қораланган. Кейинчалик Тош Чоршанба ўғли, Умир бахши, Мамадрайим бах-

ши (1889—1970), Ҳазраткул Худойберди ўғли, Чори Хўжамберди ўғли, Зоҳир Қўчкор ўғли ва б. бахшилар яратган «Ойша», «Тошгул», «Ойтошгул», «Хонсулув», «Ойсихат» ва «К.» туркумидаги бошқа дostonларда хотин-қизлар эрки ва халқ озодлиги масалалари илгари сурилган. «К.» туркумида ҳоз. ҳам дostonлар яратилмоқда ва ижро этилмоқда. Ад.: Келиной, Т., 1962.

К Е Л И Н С У П У Р Г И (Diarthronvesiculosum) — келинсупурги-дошларга мансуб бир йиллик ўт. Пояси силлиқ, бўйи 15—40 см, Ўрта Осиёда чўл ва адирларда, бўз тупроқларда нисбатан кўпроқ ўсади. Бу ўсимликдан, асосан, су-пурги қилинади (номи ҳам шундан).

КЕЛИШИК — от ёки отлашган сўзнинг бошқа сўзлар б-н алоқасини кўрсатувчи грамматик шакл. У от шакли эканлиги ҳолда, бирикма ёки гап таркибида унинг бошқа сўзга тобеланишини кўрсатади. Бу синтактик муносабат келишик шаклининг ўзи б-н, кўмакчи ёки кўмакчи вазифасидаги сўз б-н бирга ифода топиши ҳам мумкин.

К. миқдори турли тилда ҳар хил. Ўзбек тилида 6 та келишик бўлиб, улар бош (шаклсиз), қараткич (шакли нинг), тушум (шакли -ни), жуналиш (шакли га -ка -қа), ўрин (шакли -да), чиқиш (шакли -дан) келишикларидан иборат. Шулардан қараткич келишиги от томонидан бошқарилиб, ҳоким сўз эгалик кўшимчасини олиб келади: китобнинг варағи. Қолган тушум, жўналиш, ўрин, чиқиш келишикли отлар феъл ёки сифат томонидан бошқарилади: китобни варақлади, китобга қаради, китобда ёзилган, китобдан олинди.

КЕЛТИРМА ТУПРОҚЛАР, ювиб келтирилган тупроқлар — қия, нишаб ерлар этагида, сой ва йирик жарликлар тубила тўпланиб ҳосил бўлган тупроқлар. Суғориш, атмосфера ёғинлари ва эриган қор сувлари нишаб ерлардан устки

катламдаги унумдор тупроқларни ювиб, сув оқими тезлиги сулшашадиган этакларга қадар оқизиб кетади. К.т.нинг ранги тўқ бўлиб, чиринди, азот, фосфор, калий ва б. Озиқ элементларига бой. Уларнинг унумдор қатлами (гумусли горизонт) текисликдаги ерларниқига нисбатан қалинроқ. Улардан юқорироққа жойлашган ювилган тупроқларга Караганда гранулометриқ таркиби оғирроқ, карбонатли катламнинг устки қисми сернам. Аммонификацияловчи, спора ҳосил килувчи ва б. бактерияларга бой.

Экинлар К.т.да яхши усади. К.т.нинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун суғориш ва ўғит меъёрларини табақалаштириб (ювилган тупроқларга нисбатан кам микдорда сув ва ўғит) бериш керак.

КЕЛЬВИН Уильям — қ. Томсон У.

КЕЛЬВИН — Халқаро бирликлар тизими СИ да термодинамик т-ралар бирлиги. У. Томсон (лорд Кельвин) шарафига қўйилган. Сувнинг учлама нуктаси (суяқ, газ, муз) термодинамик т-расининг $1/273,16$ қисмига тенг. К б-н белгиланади. 1968 й.гача Кельвин граду-си ($^{\circ}\text{K}$) деб юритилган. К Халқаро амалий температура шкаласи бирлиги сифатида қўлланилади.

КЕЛЬВИН ШКАЛАСИ - термодинамик т-ра шкаласининг номи. Термодинамиканинг иккинчи бош қонуни асосида т-ра шкаласини яшаш принципини биринчи бўлиб 1848 й.да тақлиф қилган У. Томсон (Кельвин) шарафига қўйилган. Бунда т-ра мутлақ ноль ($-273,15^{\circ}$) дан бошлаб ҳисобланади. Градус миқдори музнинг эриш т-ра (нукта) си б-н нормал шароитда сувнинг қайнаш т-ра (нукта) си интервалининг Урд қисмига тенг. К. б-н белгиланади.

КЕЛЬТ ТИЛЛАРИ — ҳинд-европа

тиллари оиласига мансуб тиллар гуруҳи. Ҳоз К. т. бритт (виллий ва бретон тиллари) ва гойдель ёки гэль (ирланд, гэль ва мэн) тилларига ажралади. Галль, кельт ва корн тиллари истеъмолдан чиқиб кетган. Ҳоз. К. т. да товушларнинг турли комбинация ўзгаришлари мавжуд. Урғу кучли. Айрим сўз бирикмалари таркибидаги битта компонент фонетик ўзгаришлар ва урғу туфайли морфема хрлига келиб қолган. Қадимги К. т. флектив тиллар қаторига кирган. Ҳоз. К. т. грамматик курилиши жиҳатидан аналитик (қ. Аналитик тиллар). К. т. нинг кўпчилигида гапдаги сўзлар тартиби қатъий (эга-кесим - тўлдирувчи).

КЕЛЬТЛАР (галлар) — мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмида ҳоз. Франция, Бельгия, Швейцария, Германиянинг жан. қисми, Австрия, Шим. Италия, Шим. ва Ғарбий Испания, Британия о.лари, Чехия, қисман Венгрия ва Болгария худудида яшаган қад. ҳинд-европа қабилалари. Юнонлар уларни галатлар, римликлар эса галлар деб аташган. Энг йириклари: бойлар, гельветлар, беллар, секванлар, эдуилар ва б. Мил. ав. 1-а. нинг ўрталарига келиб римликлар томонидан бўйсундирилган.

КЕЛЬЦЕ — Польшанинг жан. қисмидаги шаҳар. Кельце воеводалигининг маъмурий маркази. Ахрлиси 212,3 минг киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (автомобилсозлик, подшипниклар и.ч. ва б.) саноати ривожланган. Курилиш материаллари, кимё, озиқ-овқат, ойна саноати корхоналари бор. Мёморий ёдгорликларидан собор (12—19-а.лар), епископлик саройи (17-а.) сакланган. Шаҳарга 12-а.да асос солинган.

КЕМА — юк ва йўловчиларни ташиш, балиқ овлаш, сув остидан фойдали қазилмалар (мас, нефть) ни қазииш, спорт машқлари ва мусобақалари ўтказиш ҳамда ҳарбий масалаларни, и. т. иш-

лари ва б.ни бажариш, сайёҳлик учун мўлжалланган сувда сузувчи иншоот. Қадимда сузиб юрувчи восита сифатида ходалар ва сувда сузадиган бошқа нарсадан фойдаланишган.

Ходаларни бир-бирига боғлаб қурилган солни дастлабки К. деб ҳисоблаш мумкин. Қад. Миср, Ўрта Осиё, Хитой, Корея, Япония, Ҳиндистон ва б. мамлакатларда қайиқ ва К.лар ясалган. Мисрда дастлаб қамиш ва папирусдан ясалган сол ишлатилган. Осурияда ҳайвон терисидан тайёрланган қопга ҳаво пуфлаб сувдан сузиб ўтишда фойдаланишган. Шим. мамлакатларда қайин пўстлоғидан қурилган, дарахт танасини ўйиб ясалган ёки қаркасга ҳайвон териси тортилган (челнок) қайиқлардан фойдаланишган. Мисрда қадимдан кўп эшакли денгиз К.си расм бўлди. Бора-бора кемасозлик такомиллашиб, К.нинг ўлчамлари ва юк кўтарувчанлиги ортиб борди, унга эшак ва елканлар ўрнатилди (мас, Х. Колумб «Санта Мария» елканли К. — каравеллада Американи очган, 1492). Рус механиги И. Кулибин 1772 й.да ғилдирак (чархпалак) ли К.ни яратди. Англияда 1882 й. биринчи темир пароход (буғ кемаси) қурилди. 19-а. 40-й.ларида винтли К. қўллана бошлади. Биринчи буғ турбинали К. («Турбиния») Англияда яратилди (1894). Россияда дунёда биринчи бўлиб ички ёнув двигатели ўрнатилган К. («Вандал») қурилди (1902). Кейинчалик электр двигателли (1913, АҚШ), гидромuftали (1925, Германия), 20-а. 50-й.ларида сув ости қанотли К.лар пайдо бўлди. К.ларга газ турбиналари, атом куч қурилмалари ўрнатилди, атом турбоэлектродлар пайдо бўлди. Ҳозир сув йўлларида па-роходлар, теплоходлар, электродлар, атомоходлар қатнайди.

Ўзбекистонда қам қадимдан К.лардан фойдаланилган. Амударё ва Орол денгизида К.лар қатнаган. Илгари, асосан, елканли К.лар бўлган. 20-а. бошларида Амударё ва Орол денгизида юклар ва йўловчилар ташилган (мас, 1924 й. Ўрта Осиё сув йўлларида 20 кема, 1500

қайиқ қатнаган). 1923 й. Ўрта Осиё пароходчилик бошқармаси тузилган (1956 й. у собиқ Иттифоқ Денгиз флоти ва-зирлиги ихтиёрига ўтказилди). 1950 й. Термизда дарё порти очилди. Амударё соҳилларида бир неча бандаргоҳлар қурилди. 1980 й.га келиб Ўзбекистонда сув йўлларининг умумий уз. 2800 км га етди. 1995 й. «Термиз дарё порти», «Хоразм дарё флоти», «Қорақалпоғистон дарё флоти» и. ч. бирлашмалари ташкил қилинди. Дарё сувининг қамайиши ва Орол денгизининг қуриб бориши туфайли сув йўллари кескин қискарди. Республика дарё флотида 150 га яқин теплоход бор, сув йўлларининг умумий уз. 1000 км га яқин (2002). Халқ хўжалиги юклари, асосан, Термиз — Ҳайратон, Шарлавуқ — Тўрткўл, Хўжайли — Тўрткўл, Хўжайли — Беруний, Қоратов — Тахиятош йўналишларида ташилади.

Вазифасига кўра, К.лар транспорт, овчилик, саноат-хўжалик, маъмурий-хизмат, ҳарбий, и. т. ишларини бажарувчи, кемаларга хизмат кўрсатувчи турларга бўлинади. Транспорт К.сида юк, йўловчиларташилади; овчилик К. сида кит ва балиқ овланади; саноат-хўжалик К.сида сув остидаги нефть бурғиланади; хизмат кўрсатувчи К. шатакка олувчи, брандвахталар, кабель кемаси, музёрарлар, доклар, сузиб юрувчи маёқ ва б.га бўлинади.

Сузиб юриш ҳудуди ва усули бўйича К.лар денгизда, ички сувлар ва аралаш сувларда сузиб юрадиган турларга; ўзиюрар (пароходлар, теплоходлар, электродлар, атомоходлар) ва шатакка олинадиган (баржа, лихтер); ҳаракатлиниш усулига кўра, сув ости қанотли, ҳаво ёстиғида ҳаракатланадиган турларга бўлинади.

К.нинг асосии қисмлари: корпус, қурилмалар (руль, якорь, қайикни тушириш-кўтариш ва б.), ёнғинга қарши, маиший, сув б-н таъминлаш, шамоллатиш, ҳавони мўътадиллаш тизимлари, энергетик қурилмалар, ҳаракатлантиргич. К. навигация асбоблари, алоқа воситала-

ри б-н ҳам жиҳозланади. Денгизда сузиш К.нинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Фойдаланиш-техник кўрсаткичлари — ҳаракат тезлиги, сузиш узоклиги, пухталиги, сув сифими, юк кўтарувчанлиги, йўловчилар сони ва б.

Ҳарбий К.лар махсус ҳарбий топшириқларни бажариш учун мўлжалланади ва тегишли ҳарбий техника б-н қуроллантирилади. Буларга авианосецлар, крейсерлар, қаво мудофааси К.лари, радиолокация ва дозор К.лари, сув ости К.лари, қўриқчи К.лар, Торпедо катерлари, сувга миналар қўювчи ва сувни миносизлантирувчи К.лар қиради. Ҳарбий К.лар ва уларга ўрнатиладиган жанговар қуроллар янги электрон техника ёрдамида бошқарилади.

К.ни яратишда лойиҳалаш назарияси, қурилиш механикаси, машина ва механизмлар назарияси, материаллар қаршилиги, назарий механика, кемалар яшаш технологияси, кемасозлик иқтисодиёти каби фан ва соҳалардан кенг фойдаланилади. К. яшаш истикболи К.ларни универсаллаштириш ва ихтисослаштириш, К.лар яшаш технологиясини такомиллаштириш, К.ларнинг тезлигини, йўловчилар ва юклар ташиш қувватини ошириш, сув ости қанотли ва ҳаво ёстикли К.ларни кўпроқ қуриш ва б.га йўналтирилган. Айниқса, сайёҳлик К.ларининг қулайлигини оширишга катта эътибор берилмоқда, чунки авиация ва т. й. транспортда фалокатларнинг кўпайганлиги К. сайёҳлиги тараққиётига йўл очиб берди

КЕМА ДВИГАТЕЛИ — кеманинг ҳаракатлишини (асосий) ёки унинг электр генераторлари, насослари, вентиляторлари ва б.ни ишлатишни (ёрдамчи) таъминлайдиган қурилма. Дастлабки К.д. бугмашинаси бўлган. Ҳозир дизель, буг турбинаси ва газ турбинаси К. д. бўлиб хизмат қилади. Кўпинча, турли типдаги кемаларда дизеллар (асосий ва ёрдамчи двигател) лардан фойдаланилади. Бу эса барча типдаги К. д. ичида энг тежамли-

си ҳисобланади. Буг турбиналари йирик танкерлар, газ ва контейнер ташигичлар, ядро куч қурилмалари кемалар ва б.да, газ турбиналари ҳарбий кемалар, сув ости қанотли, ҳаво ёстиғида ҳаракатланадиган кемаларда асосий двигатель сифатида қўлланилади. Кема ҳаракатлантиригичини ишлатиш учун асосий К. д. эшкак винти б-н бевосита ёки редуктор орқали бириктирилади. Баъзи кемаларда К. д. эшкак винтининг асосий генератори ва электр двигатели б-н электрик туташтирилган. Кичик кемаларда К. д. бир вақтда эшкак винтини ҳам, электр генераторини ҳам айлантиради.

КЕМА ҚЎЙРУҒИ - осмоннинг Жан. ярим шарида Кабутар ва Елкан юлдуз туркумлари б-н чегараланган юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузи Канопус бўлиб, равшанлиги 0,75 кўринма юлдуз катталигига тенг. Ўзбекистон худудига кўринади.

КЕМБРИЖ - АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Массачусетс штатида. Аҳолиси 101,3 минг киши (2000). Йирик илмий ва ўқув маркази. Гарвард ун-ти, Массачусетс технология ин-ти бор. Фототехника ва оптика приборлари, электрон асбоблар учун қисмлар ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, кўн пойабзал, резина, полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Шаҳарга 1630 й.да асос солинган.

КЕМБРИЖ — Буюк Британиядаги шаҳар. Кембриж графлигининг маъмурий маркази. Лондон ш.дан шимолда, Кэм дарёси соҳилида жойлашган. Аҳолиси 113 минг киши (1990-й.лар ўрталари). К. қадимдан ун-т шаҳарларидан бири (қ. Кембриж университети) сифатида маълум. Китоб нашр қилиш ва китоб савдоси марказларидан. Машинасозлик (илмий аппаратуралар ва приборлар, радио-электроника), полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. К. тўғрисидаги дастлабки маълумотлар қўлёзмаларда

730 й.дан учрайди. Меъморий ёдгорликларидан черков (12-а.), инглиз готикаси услубида қурилган ун-т коллежлари, жумладан, Қироллик коллежи капелласи (15—16-а.лар), Тринити-коллеж кутубхонаси (17-а), музей ва б. бор.

КЕМБРИЖ МАКТАБИ - иқтисодий назарияда 19-а. охирида пайдо бўлган йўналишлардан бири. Асосчиси Кембриж ун-ти сиёсий иқтисод кафедрасига 1885—1908 й.ларда раҳбарлик қилган К.Маршалл. К.м.нинг асосий қарашлари А.Маршаллнинг «Экономикс принциплари» (1890) асарида баён этилган. К.м. ғоялари кейинчалик Маршаллнинг издошлари А.С.Пигу ва Д.Х.Робертсон ҳамда неоклассик йўналиш намояндалари томонидан ривожлантирилди. К.м. сиёсий иқтисоддаги классик мактаб ғояларини (эркин тадбиркорлик, хусусий мулк устуворлиги, эркин нархлар, рақобат, давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслиги ва б.) ривожлантирди ва маржиналистик қарашлар б-н уйғунлаштирди. К.м. намояндалари қарашларида меъёрий нафлилик назариясига асосланган нарх назарияси, бозор мувозанати муҳим ўринни эгаллайди. Бозор муносабатларининг 3 асосий негизи — нарх, талаб ва таклиф ўзаро боғлиқликда қараб чиқилади. Классик мактаб вакиллари асослаб берган қийматнинг меҳнат назарияси қатъиян рад этилади ва маҳсулотнинг нафлилиги ва ноёблиги биринчи ўринга қўйилади. Нарх энг юқори нафлилик асосида аниқланадиган талаб баҳоси ва чегараланган харажатлар б-н аниқланадиган таклиф баҳоси кесишган нукта тарзида шарҳланади, А.Маршалл ўзининг нарх назариясига асосланган ҳолда жамиятда иқтисодий тангликлар, инкирозлар, ишсизлик ва қашшоқлик учун объектив сабаблари йўқлигини исботлашга ҳаракат қилади. А.Маршалл асарлари иқтисодий назариядаги микроиқтисодий йўналишга асос солди (қ. Микроиқтисодиёт). Пигу иқтисодчилар орасида биринчи бўлиб, чегараланган даромадлар нафи пасай-

иб боришини асослаб, даромадларни адолатли тақсимлаш асосида «умумий фароғат давлати» концепциясини олға сурди. К.м. ғоялари 20-а.нинг 30-й.ларига қадар иқтисодий назарияда асосий мавқени эгаллаб келди (яна қ. Неоклассик иқтисодий назария).

Ад.: Маршалл А., Принципы политической экономии, М., 1993.

Абдухалил Раззоқов, Санобар Йўлдошева.

КЕМБРИЖ УНИВЕРСИТЕТИ - Ев ропадаги кад. ун-тлардан бири, 1209 й. Буюк Британиянинг Кембриж ш.да ташкил этилган. 16-а.да ун-т Англияда Реформация, 17-а.да ўша даврдаги илғор фан марказига айланган. 1669—1702 й.ларда И. Ньютон К. у. проф. бўлган. 19-а. охири — 20-а. бошларида физикадаги илмий инкилобда ун-тнинг Кавендиш лаб. муҳим роль ўйнаган; бу лаб. да Ж.К.Максвелл, П. Дирак, Ж. Томсон, Э. Резерфорд ишлаган. Филол., мусиқа, шарқшунослик, иқтисод ва сиёсат, тарих, ҳуқуқ, фалсафа, инженерлик геол. ва геогр., мат., физика, кимё, археология, биол., тиббиёт, пед., антропология ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Фицуильяма музейи, классик археология, археология ва этн., зоол., геол., фан тарихи музейлари, расадхона, ботаника боғи, қ.х. станцияси ва б. бор. 13 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 3 млн.дан ортиқ асар сақланади.

КЕМБРИЙ СИСТЕМАСИ (ДАВРИ), кембрий (Cambria — Уэльснинг лот. номи) — Ернинг геологик тарихидаги палеозой эратемасининг биринчи даври. Стратиграфик шкалада палеозой эратемасининг ордовик ва юқори протерозойнинг венд системаси оралиғида жойлашган бўлиб, фанерозой эратемасининг қуйи палеозой эратемасига мансуб. Радиологик хронометрия маълумотларига кўра, кембрийнинг қуйи чегараси 570 млн. йил, юқориси 510 (490) млн. йил

килиб белгиланган.

К.с. 1835 й.да инглиз геологи А.Сежвик томонидан Буюк Британиядаги Уэльс тоғларида девон давригача бўлган ётқизикларни ўрганиш вақтида ажратилган. Унинг А.Сежвик томонидан аниқланган дастлабки ҳажми ҳоз. замон тушунчасига тўғри келмайди. Кейинроқ А.Сежвик К.с.дан Монто-кембрий комплексининг метаморфик жинсларини ажратган ва кембрийнинг қуйи чегарасига аниқлик киритган. Лекин системанинг юқори чегараси ўзича қолаверди. А. Сежвик йўл қўйган хагонинг асосий сабаби — у палеонтологик методга ишончсизлик б-н қаради.

К.с. ҳажми 1879 й. инглиз геологи Чарльз Лэпворс томонидан аниқланди ва ҳоз. замон тушунчасига яқинлаштирилди. У фауна мажмуаларининг фарқи асосланиб девонгача бўлган ётқизикларни 3 мустақил система — кембрий, ордовик (биринчи марта) ва силурга ажратди, Бундай бўлинишга баъзи ўзгариш ва қўшимчалар қилиниб, ҳозиргача фойдаланиб келинмоқда. 1888 й. америкалик геолог Ч.Уолкотт кембрий фаунасининг кетма-кетлигига асосланиб, К.с.ни 3 қисм (бўлим)га: қуйи кембрий, ўрта кембрий ва юқори кембрийга ажратишни таклиф қилди. К.с. 20-а.нинг 50-й. ларигача ярусларга ажратилмаган. 1956 й.да Сибирь платформасини ўрганиш асосида қуйи бўлим алдан ва лена ярусларига, ўртаси — амгин ва май ярусларига ажратилди. Юқори бўлими 1982 й.да Қозоғистон қесмаси бўйича ярусларга ажратилди. Ўша йили қуйи кембрий яруси шкаласига баъзи ўзгаришлар киритилди (Кембрийнинг умумий страциграфик шкаласига к.). Бу яруслар 1989 ва 1992 й.лардаги халқаро шкалага киритилган. Ярусларга ажратишда органик қолдиқлар турли гуруҳларининг эволюцион ривожланиш босқичлари, яъни шу гуруҳлардаги энг кўзга ташланувчи морфологик ўзгаришлар асос қилиб олинган, уларнинг чегаралари эса бу босқичлар орасидаги чегараларга мос келади. Ҳар

бир ярус учун трилобитлар, археоциатлар, брахиоподалар, моллюскалар ва б.нинг мутаносиб мажмуалари ҳос. К.с.да токембрий скелетсиз биоталар йўқолиб, скелетли организмлар пайдо бўлди. Бу ҳолни муҳитдаги кимёвий ўзгаришлар, шунингдек, космик омилларнинг мутаген таъсири деб ҳисоблайдилар. Қуйи кембрий ётқизиклари орасида денгиз трансгрессияси натижасида денгиз ётқизиклари кенг тарқалган, ўрта кембрийдан юқори кембрий бошларигача кўп жойларда регрессия содир бўлган. Юқори кембрийда илк бор лагунага ҳос қизил рангли жинслар топилган. Асосий тектоник структуралар рифей охириларидан бошлаб шаклланган. Ўсимлик дунёси кўк-яшил ва қизил сувўтлар ва ибтидоий юксак ўсимликлардан иборат эди. Кембрийда палеозойда маълум бўлган организмлар гуруҳининг барчаси вужудга келган. Палеоокеанларнинг кембрий сувларида археоциатлар, трилобитлар, булутлар (губки), кулфсиз брахиоподалар, хиолитлар, гастроподалар, стено-текоидлар, игнатанлилар, чувалчанлар, конодонтлар, қисқичбақасимонлар, цианобактериялар, турли сувўтлар ва ҳ.к. яшаган. Уларнинг кўпчилиги секин-аста ривожланиб, тузилишлари мураккаблаша бориб, бутун фанерозой давомида мавжуд бўлган. Кембрийда органик дунёнинг ниҳоятда турли-туман бўлишига йирик денгиз ҳавзаларида яшаш муҳитининг қулайлиги имкон яратди. Денгизларнинг илиқ сувида организмларнинг биологик структурасининг ўзгаришига, янги формаларининг пайдо бўлишига ижобий таъсир этувчи турли кимёвий элементларнинг юқори концентрацияси мавжуд бўлган. К.с. фойдали қазилмалари орасида Қозоғистондаги фосфорит кони, Шарқий Сибирь ва Хитойдаги боксит, Россиянинг Кузнецк Олатовидаги марганец, Сибирдаги тош тузи ва нефть конлари муҳим ўрин тутади. Бу давр ётқизиклари де-ярли ҳамма китъаларда аниқланган. Ўрта Осиёда К.с. ётқизиклари Шим. Тяньшан, Чатқол,

Қоратоғ, Норин, Помир тоғларида бор. Ўзбекистонда Писком, Олай, Туркистон тизмаларида, Марказий Қизилқумнинг Нурота ва Томди тоғларида ҳам аникланган. Бу жойларда кембрий атдабаноксой ярусларида маълум бўлиб, таркибида кўплаб археоцитлар, трилобитлар, хиолитлар, кулфсиз брахиоподалар, оҳак-тошли сувўтлар бўлган денгиз кўмир-кремнийли-сланецли, оҳактош-сланецли ва карбонатли ётқиқикларда на-моён бўлган. К.с.нинг кўмир-кремний-оҳактош-сланецли ётқиқиклари руда ҳосил бўлувчи гидротер-мал типли олтин-кумуш-полисульфид рудали формацияларига мансубдир. Кўмир-кремний сланецларнинг юқори радиоактивлиги ва кумли оҳактош лин-заларида кўп микдорда фосфор борли-ги тўғрисида маълумотлар бор.

КЕМБРИЙ ТОҒЛАРИ, Уэльс тоғлари — Буюк Британиядаги тоғлар, Уэльс я.о.да. Уз. 150 км. Кўп қисмининг бал. 500—700, энг бал. жойи 1085 м (Сноудон тоғи). Тоғ-муз рельефи алоҳида марза дўнгликлар кўтарилиб қолган қатор яситоғлардан иборат. Асосан, вулкан жинсларидан, шунингдек, сланец, оҳактош, кумтошлардан таркиб топган. Дарё ва кўл кўп. 400—600 м баландликкача кенг баргли ўрмонлар, ўтлоқлар, баландроқда торф ва верескзорлар бор. Тошқўмир, полиметалл рудаси конлари топилган. Кембрий системаси (даври)га оид чўкинди жинслар ва қазилма организмлар дастлаб К.т.да ўрганилган. Резерватлар ташкил этилган.

КЕМЕРОВО (1925-32 й.ларда Шчегловск) — РФдаги шаҳар, Кемерово вилояти маркази, Искитим дарёсининг Томь дарёсига қуйилиш ерида, Томь дарёсидаги пристань. Транспорт йўллари тугуни. Юрга ст-яси орқали Транссибирь магистрали б-н боғланган. Кузбасс кўмир хавзасининг маркази. Аҳолиси 500,7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Кимё («Химпром», «Азот» ва бошка и.

ч. бирлашмалари), машинасозлик (кимё машинасозлиги, электротехника, электр двигателлари, «Кузбассэлектромотор», «Строммашина» з-длари), енгил, озик-овқат, мебель ва қурилиш материаллари саноати корхоналари бор. 5 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 3 театр, ўлкашунослик, тасвирий санъат музейлари мавжуд. К. 1918 й. Шчеглово (1720 й.да асос солинган) ва Кемерово (1863 й.да асос солинган) қишлоқларидан вужудга келган. К. атрофидан тошқўмир қазиб олинади.

КЕМЕРОВО ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят. 1943 й. 26 янв.да ташкил этилган. Майд. 95,5 минг км². Аҳолиси 2987 минг киши (2000), асосан, руслар; шунингдек, украин, мордва, чуваш, гагар, шорияликлар ҳам яшайди. Шаҳарликлар 87%. 19 туманга бўлинган, 19 шаҳар, 47 шаҳарча бор. Маркази — Кемерово ш.

К.в.нинг аксари қисми шарқда Кузнецк Олатови, ғарбда Салаир қояси б-н ўралган Кузнецк сойлиги б-н банд. Вилоят жан.да Тоғли Шориянинг ўртача баландликдаги тоғлари бор. Фойдали қазилмалари: тошқўмир, темир рудаси, полиметалл, алюминий рудалари, олтин, минерал қурилиш материаллари. Иқлими кескин континентал. Қиши узок, совуқ, ёзи қисқа, илиқ. Янв.нинг ўртача т-раси —18°, июлники 18°. Йилига текисликда 300—500 мм, тоғ ён бағирларида 900 мм ёғин тўшади. Асосий дарёлари: Томь, Уса, Иня. Шим. қисмида қоратупроқ ва кулранг тупроқ, пастқамликларда ўтлоқи тупроқ, тоғли р-нларда тоғ-ўрмон, тоғ-ўтлоқи, тоғ-тундра тупроқлари тарқалган. К.в. хўжалигида кўмир саноати, қора ва рангли металлургия, машинасозлик, электр энергетикаси ва кимё саноати етакчи ўринда. Қора металлургиянинг асосий корхоналари — Кузнецк металлургия к-ти, Ғарбий Сибирь металлургия з-ди, Новокузнецк ферроқотишмалар з-ди, Гурьевск металлургия ва Кемерово кокс кимёси з-длари. Алюминий (Новокузнецк), рух (Белово),

минерал ўғитлар, капролактама, синтетик смола, пластмасса, кон қазиш жиҳозлари ва электр техникаси ускуналари, цемент, темир-бетон конструкциялар, шифер, оловбардош материаллар, шиша ишлаб чиқарилади. Вилоят қ.х. ғалла (асосан, кузги буғдой), картошка, сабзавог етиштиришга, сут чорвачилиги, чўчкачилик ва паррандачиликка ихтисослашган. Тоғли қисмида гўшт чорвачилиги, асаларичилик ва мўйнали хайвонларни овлаш б-н шуғулланилади. Асосий транспорт тури — т.й. транспорт.

КЕМИРУВЧИЛАР (Rodentia) - сут эмизувчилар синфига мансуб хайвонлар туркуми. 1600, баъзи маълумотларга кўра 2000 га яқин тури маълум. Танаси ғўласимон, уз. 5-130 см. Кўпчилик К.нинг оёғида ер қавлашга мослашган тирноқлари бор. Боши узунчоқ, тепаси ясси. Кўзи туртиб чиққан, баъзиларида эса ривожланмаган (мас, кўрсичқонларда). Лабида қилсимон мўйлови бор. Қозик тишлари кўриниб туради. Баъзи К. (нутрия, ондатра ва б.)нинг мўйнаси саноат аҳамиятига эга. К.нинг кўпчилиги қ. х. зараркундасидир. Ўрта Осиёда учрайдиган энг йирик К.: жайра (*Hystrixhirsu tirostus* Вг.); сариқ юмронқозик (*Citellus falvus oxianus* Thorns.) — беда экинига, даладаги ғаллага, тоқзорларга, мевали боғларга зарар келтиради ва ўлат касаллигини таркатади. Териси кадрланади. Ўрта Осиёнинг текислик қисмида тарқалган. Танаси 30 см ча; ранги кумсимон сариқ-қорамтир аралаш. Даштларда яшайди. Мавсумда бир марта кўпайиб, 6—8 бола туғади; қадимги юмронқозик (*Citellus relectus* Kaschk.) — қир-адирлардаги буғдой, арпа экинларини шикастлайди. Ўзбекистон ва Қирғизистоннинг тоғли худудларида тарқалган. Танаси 22 см ча; 4 тагача бола туғади; Туркистон олмахони (*Dugomus nitedula angelus* Thorns.) — ўрик ва б. мевали дарахтларга зарар келтиради. Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг тоғли худудларида тарқалган. Танаси 10 см ча. Мавсумда 1—3 марта 2—6 тадан

бола туғади; кичик қўшоёқ (*Allactaga elater Zicht.*) ғалла ва б. экинларни зарарлайди. Ўрта Осиё, Жан. ва Марказий Қозоғистон ва б. жойларда тарқалган. Катталиги 9,5—11,5 см. Орқа оёқлари олдингисидан анчагина узун. Чўл ва яримчўлларда яшайди. Тунда фаол; кузда уйкуга киради. Йилда уч марта урчийди; Туркистон каламуши (*Rattus turkestanicus satun*) — Ўрта Осиё ва Қозоғистонда тарқалган. Омбор маҳсулотларига зарар келтиради; ўлат касаллигини тарқатиши мумкин. Танаси 20 см ча. Усти кўнғир-қулранг, қорин томони сарғиш-оқ. Йилда бир неча марта урчиб, 8—10 бола туғади; пластинка тишли каламуш (*Wesokiaiindica* Gray.) — беда, ғалла, шоли, буғдой, маккажўхори, полиз экинлари, баъзан ғўза ҳамда дарахтларни шикастлайди. Ўзбекистоннинг жан. қисми, Туркманистон, Тожикистон ва б. мамлакатларда тарқалган. Қулрангдан малла тусгача. Аҳоли пунктларига яқин ерларда, ариқ ва дарё қирғоқларида тарқалган. Тўда бўлиб яшайди; Север цо в сичқони (*Musmusculus severtrovi Kaschk.*) — уй зараркундаси. Озик-овқат маҳсулотлари, тери, китобларга зарар келтиради. Танаси 9—10 см. Усти кўнғир қулранг, қорин қисми оқ; кўрсичқонлар (*Ellobius talpinus* Pall.) — беда ва б. экинларни зарарлайди. Ўрта Осиё, Қозоғистон, Закавказье ва б. худудларда тарқалган. Танаси 9—12 см. Усти сарғиш жигарранг, баъзан кўнғир. Ўсимлик қоплами қалин жойларда тарқалган. Ер остида яшайди. Қишки уйкуга қирмайди. Мавсумда 3 марта урчийди; жамоатчи дала сичқон (*Mikrotus socialis* Pall.) — баъзан буғдой, арпа, картошкани шикастлайди. Жан. Қозоғистондаги тоғ олди ерлари ҳамда тоғларда, Қирғизистон, Жан. Туркманистон ва б. ерларда учрайди. Катталиги 9—11 см; сарғимтир кўнғир, қорин томони оқ. Эверсман кумсичқони ёки қизилдум кумсичқон (*Pallasiomys erythrourus ssp. eversmanni* Bagd.) — Ўрта Осиёдаги хавfli кемирувчи зараркундалардан, ғўза, буғдой, полиз экинларини

зарарлайди. Туркменистон, Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистоннинг баъзи худудларида тарқалган. Танаси 15 см ча. Усти кулранг-сарғиш, қорин томони ок. Йил бўйи фаол ҳаёт кечиради. Йилига 3—4 марта урчийди; катта қумсичқон (*Rhombomys opimus* Zicht.) — сўғориш каналлари қирғоқларини, яйлов ва б.ни шикастлайди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўлларида тарқалган. Танаси 17—20 см. Усти малла сарғиш, қорин томони оқиш. Тўда бўлиб яшайди; қишқи уйқуга кирмайди. Кундузи фаол.

Кураш чоралари: механик ва физик химоя усулларини қўллаш (яна қ. Омбор зараркундалари).

Ад.: Яхонтов В.В., Вредители сельскохозяйственных растений и продуктов Средней Азии и борьба с ними, Т., 1953; Никифоров Н.И., Меры борьбы с грызунами, М., 1987.

КЕМПИНГ (инг. *camping*) — автомашиналарда саёхат қилувчилар учун чодирли ёки энгил типда қурилган уйлари ва автомобиллар турадиган жойлари (бевосита чодирлар олдига ёки умумий майдончада) бор ёзги оромгоҳ. К.да ётоқхона (2—4 кишига), ошхона, душхона, ювиниш хоналари, рўзғор буюмларини ижарага берадиган жой, автомобилларни ювиш жойи ва б. бўлади. Баъзан К. спорт ва рақс тушиш майдончалари, кино зали, алоқа бўлими ва дўконларни ўз ичига олади.

КЕМТИК — туғма нуқсон; юмшоқ танглайда кўп учрайди. Эмбрионал ривожланиш даври (ҳомила)да танглай ўсикларининг ўзaro ёки юмшоқ танглайнинг мускулли тузилмаси б-н жипслашмай қолишдан юзага келади; «бўри танглай» деб шунга айтилади. Лаб кемтиги (тиртиғи) юқори лабнинг туғма ёриқ бўлиши, «нишон»; юз тўқимасида туғма ёриқлар бўлиши, одатда, юзни ташкил этувчи эмбрионал бўртмачаларнинг битмай қолиши туфайли вужудга келади.

КЕНАГАС — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Хоразм, Бухоро вилояти, Фарғона водийси, Қорақалпоғистон ва Шим. Афғонистонда яшаган, таркибида бир қанча кичик қабил ва уруғлар бўлган. Булардан энг йириклари очамайли, кирей, абак кирей, овоқли, тароқли, чуот, қайри соли. Мас, Қорақалпоғистондаги К. (10 минг киши, 1924) таркибида аранши, октугин (ақтоғин), омир (умар), тароқли, дубал (добал), оймаут (уймоут), домбазак (думбазак), ноқис (нукус) каби 8 уруғ бўлган. Бу уруғлар ўз навбатида 21 тера (уруғ шохобчаси)дан ташкил топган. 1912—13 й.ларда Янгибозор ва Кегайли волостида 8601 К. яшаганлиги қайд этилган. 1926 й.да ўтказилган аҳоли рўйхатига кўра, эса Шахрисабз, Китоб ва уларга яқин кишлоқларда 35040, Бухоро воҳасида 2725, Кармана ва унинг агрофида 2775 К. истикомат қилган. Фарғона водийсида, асосан, Қўқон теварагидаги кишлоқларда яшаган. Қўқон хони Абдурахимбий Клардан бўлган Шахрисабз ҳокими Ҳаким Бухорийнинг қизи Ойчучука уйланган бўлиб, Фарғона водийсида у «Кенагас ойим» исми б-н машҳур эди.

Абдуллахон П даврида Клар юқори мансабларни эғаллашган. К. етакчилари хоннинг ўнг томонидаги аёнлар қаторида, раисдан кейинги ўринда бўлган. Аштархонийлардан Абдулазизхон даврида эса соқий Хожа кенагас Ишқашим ҳокими этиб тайинланган. «Тарихи Абулхайрхоний» асаридаги маълумотларга кўра, Ўзбек улусиш Клар қўшиннинг чап қаноти — жуванғарая жанг қилган. Абдурахмон Тoleънинг «Тарихи Абулфайзхон» асарида айтилишича, Абулфайзхон Бухоро тахтига ўтиргач (1711), айшу ишратга берилиб, давлат ишларини ўзи бўларга ташлаб қўяди. Натижада мамлакатда қабилаларо бебошлик, адоват кучайиб, бир қанча қабилалар қатори Клар ҳам тинч аҳолини талаш, уларга нисбатан турлича ёвузликлар қилишда қатнашади. Мас, 1719 й. баҳорида мирохур Исмоил

бошчилигидаги 2 минг кишилик К.лар кўшини Бухоро вилоятидаги Баҳоуддин кишлоғига бостириб кириб, у ерда «гули сурх» («кизил гул», яъни лола) байрамига тўпланган кўп минглик тинч аҳолини талаб, ўта беаёв жабр-зулм қилган. Шу боис Абулфайзхондан кейинги хонлар даврида К.ларнинг кўпчилиги азалий турар жойларидан бадарға қилиниб, Бухоронинг турли туманларига тарқатиб юборилган. Бухоро хони Муҳаммад Раҳим даврида давлат мансабларига 32 йирик кабила (жумладан, К.) вакилларидан кўйилган. Чунончи, Худоёр кенагас Бухоро додхойи этиб тайинланган.

К.ларнинг асосий машғулоти чорвачилик ва дехқончилик бўлган. Улар 20-а. бошларида ўзбеклар таркибига бутунлай сингиб кетган.

Ад.: Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001; Кармышева Б. Х., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, М., 1976.

КЕНАГАС КАНАЛИ - Қорақалпоғистондаги канал. Амударёнинг чап қирғоғида. Тахياتош шаҳридан 12 км юқоридан бошланади. 1937—38 й.ларда қазилган. Уз. 40 км. 1961 й. бош қисмига сувда қалқиб турувчи насос ст-яси қурилди. Канал Хўжайли туманидаги экин майдонларини суғоради.

КЕНГ БУРУНЛИ МАЙМУНЛАР, америка маймунлари, янги дунё маймунлари (Platyrrhina) — одамсимон маймунлар секцияси. Тор бурунли маймунлардан мустақил ҳолда, аксарият дарахт мухитига мослашиш ва юқори даражада ихтисослашиш туфайли келиб чиққан. Филогенетик жиҳатдан Шим. Америка узун-товон маймунлари б-н боғлиқ. Бурун тўсиғи кенг, бурун тешиклари четга қараган. Думи, одатда, танасидан узун, айрим турларида тутувчи органга айланган. Луиж халталари ва куймич сўғаллари бўлмайди. 1 қатга оиласи (Ceboidea), 2 оиласи (қисқичдумли ва ўйноқи маймун-

лар), 60 га яқин тури бор. Марказий ва Жан. Америка ўрмонларида тарқалган, 18 тури ва 2 кичик тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

КЕНГ ЭКРАНЛИ КИНО - кинофильмлар кенг экранда намоёиш қилинадиган кинематография тури. Фильмни суратга олиш ва намоёиш этишда анаморфот оптикадан фойдаланилади, бунда тасвир горизонтал торайтиб кинога олинади ва экранга ёйиб проекцияланади. Турли мамлакатларда К. э. к. нинг ҳар хил тизимлари ихтиро қилинган. Ҳоз. рангли ва стереофоник овозли К. э. к. 1953 й.да яратилган. Овоз 3 каналга стереофоник ёзиб олинади, фильм нусхалари 35 мм ли киноплёнкага туширилади. К. э. к. кино санъатининг тасвир имкониятини анча кенгайтиради. Ўзбекистонда 2000 га яқин кенг экранли кинотеатр ишлаб турибди (2002).

КЕНГ ҲАЖМЛИ КИНО - кенг ҳажмли (50—70 мм) киноплёнкадан фойдаланишга асосланган кинематография тури. 1955 й.да яратилган. Фильм махсус аппаратда суратга олинади ва намоёиш қилинади. Одатда, асосан 70 мм ли плёнка ишлатилади. Оддий ва кенг экранли киноларда ишлатиладиган 35 мм ли плёнкага нисбатан бундай плёнкага анча кўп ахборотни сиғдириш ва катта (мас, 19,5х7 м) экранга тасвирни сифатли тушириш мумкин. К. х. к. тизимида 6 каналли магнит фонограмма қўлланилади: 5 таси овозни экран орқасига ўрнатилган карнайлар орқали стереофоник эшитириш учун, олтинчиси кинотеатр залида овоз эффекти ҳосил қилиш учун мўлжалланади. К. х. к.нинг тасвирлаш сифати юксак.

КЕНГАЙТИРИЛГАН ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — ишлаб чиқариш жараёнининг доимо кенгайтирилган ҳажмида янгидан бошланиб, такрорланиб туриши. Аҳолининг кўпайиб бориши, индивидуал истеъмолнинг ортиб бо-

риши, ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжнинг тўхтовсиз ўсиши К.т.и.ч.ни зарурий шарт қилиб қўяди. Бу эса эҳтиёжни кондиришнинг асосий усули бўлган и.ч.нинг кенгайган ҳолда такрорланишини тақозо этади. Оддий такрор и.ч. — и.ч. жараёнининг илгариги ҳажмларда бир меъёрда такрорланиши ўсиб бораётган эҳтиёжларни кондира олмайди. Шу сабабли ривожланган иқтисодиётга К.т.и.ч. хосдир. Фаровон ҳаёт ЯММни тобора кўпроқ яратиш ва унинг самарали ишлатилишини талаб этади.

К.т.и.ч. фақат ишлаб чиқарувчи кучларга тааллуқли бўлиб қолмай, айни вақтда ижтимоий-иқтисодий тизим хусусиятларини ҳам ўзида ифодалайди. К.т.и.ч. янгилашиш жараёнини билдиради ва такрорланиш даврида меҳнат куруллари, воситалари, усуллари, маҳсулот яратилиши каби жараёнларнинг ўзгариб бориши, ўрин алмашуви қабиларни қамрайди. Янгилашиш инверсия усулини қўллаш б-н амалга оширилади. Шунинг учун ЯММ истеъмол ва и.ч.ни қайтадан янгилаш учун сарф этилади, ресурсларга айлантириб, инвестициялар учун ишлатилади. К.т.и.ч. нинг илғор технология ва янги усуллар асосида амалга ошириши иқтисодий ўсишни жаддалаштиради.

Ўзбекистонда К.т.и.ч. жараёни шўролар даврида умумиттифок, мажмуи асосида амалга ошириб, миллий манфаатга боғлиқ бўлмаган. Мустақиллик йиллари К.т.и.ч.да туб ўзгаришлар юз берди, Ўзбекистон халқи манфаати ва тикланаётган бозор иқтисодиёти талаблари асосида мустақил ҳаракатдаги К.т.и.ч. жараёни юзага келди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиб, и.ч. тўла замонавий технология асосида янгилашмоқда, янги янги тармоқлар пайдо бўлиб, машинасозлик, автомобилсозлик, асбобсозлик, электроника каби тармоқлар саноатда асосий ўринни эгалламоқда. Такрор и.ч.да янги пропорциялар юзага келиб, хом ашёвий йўналишга аста барҳам берилиб, тайёр маҳсулот йўналиши, экспортбоп ва им-

порт ўрнини босувчи маҳсулотлар и.ч. йўналиши таъминланмоқда. Туб мулккий ўзгаришлар юз бериб, давлат мулкки ҳисобига хусусий, корпоратив мулк асосида К.т.и.ч.ни барпо этиш жараёни давом этмоқда. К.т.и.ч. жараёни эркин иқтисодий тараққиёт изига ўтказилди, хусусий тадбиркорлик фаолияти б-н бойитилди.

Мухтор Расулов.

«КЕНГАШ» — ижтимоий-сиёсий газета. Тошкент ш.да чиққан (1917, июнь—сент.). Туркистон мусулмонлари Марказий шўросининг нашри. «Нажот» газ.нинг (1917 й. март—июнь) ўрнига чоп этилган. Газ.га дастлаб тарихчи олим Закий Валидий, кейинчалик Мунавварқори Абдурашидхонов муҳаррирлик қилган. «К.» Туркистон мухторияти ғоясини кенг тарғиб қилган. Жами 16 сони чиққан. 1917 й. окт.да «Турон» газ. б-н бирлашиб, «Турк эли» номи б-н нашр этилган.

«КЕНГАШ» — тараққийпарвар адабий журнал. 1917 й. Қўқонда бир гуруҳ маърифатпарвар муаллимлар ташаббуси б-н нашр этилган. Биринчи муҳаррири — Ҳамза Ҳакимзода Нийзий. Жур. 2 ҳафтада 1 марта чиққан. 1-сонида Ҳамзанинг «Кенгаш» радиопиёшери босилиб, унда таҳририятнинг мақсади баён қилинган. «К.»нинг 1- сони чиққач, Ҳамза маҳаллий ҳукумат томонидан таъкиб остига олиниб, журнал кетишга мажбур бўлган. Кейинчалик журнал М. Ризойи муҳаррирлик қилган. Унда Муҳаммадҷон Холиқий, Ҳакимҷон доғла, Рижойиҷода, Мухаммад Ҳоди ва б.нинг асарлари чоп этилган. «К.» маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган. Тошбосмада 400 нусхада нашр этилган. Жами 6 сони чиққан.

КЕНГЎЛ ҚАБРИСТОНИ - мил. 2 -4-а.ларга оид 100 га яқин мазорқўрғонлар гуруҳи. Қирғизистондаги Талас дарёсининг юқори оқимида, Кенгўл дарёсининг Талас дарёсига қуйилиш жойида.

1938 й. А.Н. Бернштам топган ва уни гуннларга мансуб деб ҳисоблаган. 1938—39 ва 1956—57 й.ларда у ерда казиш ишлари олиб борилиб, қуйидагилар аниқланди: маййитлар, асосан, ер ости йўлаклари орқали кириладиган гумбазсимон ҳужра (камера)ларга ва қисман ерга якка-якка ва гуруҳ-гуруҳ қилиб дафн этилган, уларнинг баъзилари ёғоч тобутларда ва баъзилари тахта тўшакларда ётибди; жасадларнинг ирқий типи метислашган (монголоид ирққа хос белгиларга эга европеоидлар); бош суяклари шакли сунъий ўзгартирилган. К.қ.дан топилган ашёлар: турли сопол идишлар, ёғоч косалар, пойнаклари темир ва суякдан қилинган камон ўқлари, суяк қопламали камонлар, жез ойнаклар, ёғоч хонтахта ва бешиклар, ипак кийимлар, турли зебзийнатлар, сопол чилимлар ва б.

КЕНГОТА ТОҒ ТИЗМАСИ - Сурхон дарё вилоятидаги Шеробод — Сарикамиш қатор тепаларининг бир қисми. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа томон йўналган, энг баланд нуктаси 640 м

(Қорақат тоғи), узунлиги Қағни дарасидан то Кофрунсойгача 24 км. Шим.-ғарбда Такасақради (1068 м) тизмаси б-н водийсимон пасткамлик орқали ажралиб туради. Жан.-шарқда тоғ олди ўйдимчуқур қия текислик б-н Қизирик чўлига туташади. Жан.-ғарбда Қағни дараси орқали Қағни тизмаси б-н чегараланган. Шим.-шарқда Кофрунсой дараси орқали Етимкалос тизмасининг тоғ этаклари б-н туташади. К.т.т. рельефи кучли даражада парчаланган, унинг сувайирғич қисми яхши ифодаланган, чунки у палеоген (бухоро ярусининг)нинг қаттиқ кумтошларидан ташкил топганлиги туфайли куэста шақлини ҳосил қилади. Шим.-ғарбий ён бағри нисбатан қисқа ва тикрок. Антиклиналнинг ўқ қисми бўр даврининг гил, алевролит, кумтош, мергель, ён бағирлари эса палеоген ва неогеннинг оҳактош, кумтошларидан ташкил топган. К.т.т.да оддий бўз тупроқларда қўнғирбош, ранг, шувок, гулхайри, оккурай, каррак ва б.

эфемер ҳамда эфемероид ўсимликлар тарқалган. Доимий оқар сувли сойлар йўқ, булоқлар учрайди.

КЕНГУРУЛАР (Macropododae) — халтали сут эмизувчилар оиласи. Танасининг уз. 25—160 см, думи 15—105 см, оғирлиги 1,5—90 кг. 55 тача турни бирлаштирган 15—17 уруғи бор. Австралия китъасида, Янги Гвинея ва Тасмания о.ларида. Бисмарк архипелагида тарқалган. Янги Зеландияда иклимлаштирилган. Айрим турларининг думи кучли ривожланган. Орка оёқлари олдингисига нисбатан узун ва кучли; биринчи бармоғи йўқ, 2- ва 3-бармоқлари орасида тери пардаси бор. Мускус кенгуруси (*Hypsiprymnodon mosehatus*), валлаби (*Wallabia bicolor*), чиган кенгуру (*Macropus gidantica*) ва б. кенг тарқалган. Аксарият сакраб (13 м гача узунликка), соатига 50 км гача тезликда ҳаракат қилади. Думи ёрдамида мувозанат сақлайди. Кўпчилик турлари ерда яшайди. Ўсимликхўр. Йилига бир марта болалайди. Бўғозлик даври 30—40 кун. 1—2 та жиш бола (гигант кенгуру боласи 3 см ча) туғади. Боласи урғочисининг қорин халтасида 6—8 ой яшайди. Айрим турларининг сони кўп бўлиб, қ.х.га зиён келтиради. Бир қанча турлари гўшти, мўйнаси учун овланади; фермаларда боқилади. Бир неча турининг сони қисқариб бормокда. 9 тури Халқаро Кизил китобга киритилган.

КЕНГЯЙЛОВ — Кўксув тизмаси таркибидаги тоғ (Тошкент вилояти). Унинг сувайирғичидан ЎЗР б-н Қирғизистон Республикаси давлат чегараси ўтади. К. жан.-ғарбда Чопкамиш (2680 м), шим.-шарқда Алём довланлари (1995 м) оралиғида. Энг баланд жойлари жан.-ғарбда 2758 м, шим.-шарқда 2664 м. К. антиклиналь структура. Қуйи карбоннинг юқори турне кичик ярусининг ётқизиклари (кўксув горизонти) тўқ кулранг оҳактошлардан иборат. Тоғ ён бағирларида жигарранг тупроқлар

тарқалган. Сийрак арча, ёнғоқ, бодом, дўлана, тоғолча, ўт ўсимликлари ўсади. Ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

КЕНДАЛЛ (Kendall) Эдвард Калвин (1886.8.3, Саут-Норуолке, Коннектикут штати — 1972.4.5) — америкалик биокимёгар. Фалсафа фанлари д-ри (1910). Миннесот (1921—51) ва Принстон унти проф. (1952 й.дан). Асосий илмий ишлари буйрак усти безлари пўстлоғи гормонларини ўрганишга оид. Қалқонсимон безнинг асосий гормони-триоксинни ажратиб олган (1914). Кортизон олиш усулини топган (1941 — 48) ва уни саноатда и.ч.га татбиқ этган. Нобель мукофоти лауреати (1950, Ф. Хенч ва Т. Рейхштейн б-н ҳамкорликда).

КЕНДИР, қизилқурай (*Trachomitum*) — кендирдошлар оиласига мансуб кўп йиллик толали ўсимлик. Жан. Европа ва Осиёда 6 тури ўсади. Толаси поянинг флоэмасида. Илдизпояси кўп йиллик, ер усти поялари бир йиллик, силлиқ. Барглари, асосан, наштарсимон, гули майда, пушти. Унинг толали *К.* (*Т. Аросунум cannabinum*) тури доривор ўсимлик, уруғида 0,5% гача юрак гликозидлари (цимарин) бор, пояси пўстлоғидан олинган толадан арқон ишлаб чиқарилади. Илдизпояси ва илдизини бўлиб, эрта баҳорда экилади. Тола олиш учун Венеция *К.*и истикболли ҳисобланади (пояси пўстлоғидан 10% гача тола чиқади). Тажриба экинларида куруқ поя бўйича ҳрсилдорлик 20—25 ц/га. Ўзбекистонда Тошкент ш. яқинида 1930-й.ларда янги экин тарзида йигириладиган тола олиннадиган *К.*ни ўрганиш бўйича и.т. ст-яси ташкил этилган (қ. Луб толали экинлар тажриба станцияси).

КЕНДИРДОШЛАР (*Аросупасеае*) — кўп йиллик ўсимликлар оиласи. Дарахт, бута, лиана ва ўтлардан иборат. Барги оддий, чети текис. Гули тўғри, икки жинсли, чангчиси 5 та, уруғчиси 2 мевабаргли, 2 уяли. Меваси кўсакча, данакча,

резавор-мева ва б. Аксари турларининг пўстлоқларида узун, майин, пишиқ луб толалари, баъзан каучуқли бўғимсиз сут найчалари бор. *К.*нинг 150 туркуми, 1100 дан ортиқ тури бор. Асосан, тропик ва субтропикларда, 9 туркуми мўътатил климми жойларда тарқалган. Ўзбекистонда бўригул ва кендир туркумлари учрайди.

КЕНДРЮ (Kendrew) Жон Коудери (1917.24.3, Комптон, Беркшир) — инглиз биокимёгари. Лондон киролиги жамияти аъзоси (1960 й.дан). Рентгеноструктуравий анализ усули б-н оксил молекулаларининг тузилишини таҳлил қилган. Миоглобин оксили молекуласидаги полипептид занжирларнинг фазовий жойлашишини илк бор аниқлаган (1957); унда 1951 й.да Л.Полинг башорат қилган аспираллар мавжудлигини исбот қилиб, унинг тузилишини кўрсатиб берган (1959). Нобель мукофоти лауреати (1962, Перуц б-н ҳамкорликда).

КЕНЕМА — Сьерра-Леонедаги шаҳар, мамлакатнинг жан.-шарқида. Шарқий провинциянинг маъмурий маркази. Аҳолиси 300 минг кишидан зиёд (1990-й.лар бошлари). Автомобиль йўллари тугуни. Хунармандчилик ривожланган. Мамлакатда йирик корхона — ёғочсозлик к-ти («Форест индастрис» давлат компанияси) мавжуд бўлиб, мебель, ёғоч плиталар ва б. ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат саноати (шоли оқлаш, кофе, гўштни қайта ишлаш ва ҳ.к.) корхоналари, автомобиль таъмирлаш устaxonалари, олмосга ишлов бериш корхоналари, иссиқлик электр ст-яси, техника инти бор. Қ. х. маҳсулотлари б-н савдо қилинадиган марказ. Қ. яқинида хромит конлари топилган.

КЕНЕСАРИ ҚЎЗҒОЛОНИ - Ўрта жузпнинг Россияга тобе қилиб олиншига қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракати (1837—47). Россия империяси 19-а. бошларидан эътиборан

Қозоғистонни бутунлай бўйсундириш тадбирларини ишлаб чиқди. 1819 й. Ўрта жуз тугатилиб, Омск губернясига қўшиб юборилди. 1822 й. қабул қилинган Сибир қирғизлари бўйича низом (устав)га мувофиқ, қозоқ жамияти округ, бўлис, овулларга ажратилиб бошқарилган. Бўлислар бошида султонлар ўтирган. Қозоқларнинг анъанавий турмуш тарзини емириш ва руслаштириш учун хосилдор ерларга казаклар кўчириб келтирила бошланди. Қозоқ аҳолиси чоризмнинг бундай мустамлақачилик сиёсатига қарши Аблайхоннинг авлодлари атрофида уюша бошлади. Дастанб Кичик жузда Исатой Тайминов ва Махамбет Утеминов бошчилигида кўзғолон кўтарилди (1836—38). Ўрта жузда Аблайхоннинг невараси султон Саржан Россияга қарши кураш бошлади (1836). Чоризмга қарши олиб борилган бу курашлар стихияли ва тарқоқ бўлса ҳам 19-а.да қозоқ халқининг Россия ҳукмронлигига қарши кўтарган энг катта кўзғолони — султон Кенесари Кроимое (1802—47) бошчилигидаги кўзғолонни ташкил қилишда муҳим роль ўйнайди. К.к.нинг асосий мақсади Қозоғистоннинг Аблайхон давридаги худудий яхлитлигини сақлаб қолиш, округларни тугатиш, Россия империяси ҳали босиб олмаган қозоқ ерларининг тўла дахлсизлигини сақлаб қолиш эди. Кенесари Қосимовнинг асосий талаблари Россия императори Николай I, Оренбург губернатори В.А. Перовский, В.А.Обручев, Сибир губернатори князь П.Д.Горчаков ва б.га йўллаган хатларида кўрсатилган. Кенесарига биродарларининг ҳеч қайсиси жасоратда тенг кела олмаган. У бобоси Аблайхоннинг энг яхши хислатларини ўзида мужассамлаштирган, жўшқинлиги ва ҳаракатчанлиги б-н ҳатто ундан ўтиб кетган эди. Бирок, кўзғолон бошланиши б-н қозоқ зодагонлари бир-бирига карама-қарши 2 гуруҳга бўлинди. Оқ-мўла округининг катта султони Кониркулжа Қудаймендин, Кичик жуз султонлари Аҳмад ва Муҳаммад Жонтурин, султон Айчуваков Кенесари-

нинг ашаддий душманлари бўлиб, улар чор маъмурлари олдидаги ўз мавқеини йўқотишни хошлашмаган. Ҳатто Аблайхоннинг ўғиллари Али, Суюк (Кенесарининг амакилари) ҳам у Еттисувга жўнаб кетгач, кўзғолончиларга нисбатан душманчилик муносабатида бўлишди. Ушбу қийинчиликларга қарамасдан султон Кенесари барча воситалар б-н ўз атрофида 3 жузнинг уруғларини тўплашга эришди.

К.к.да Ўрта жуздан ташқари Кичик жузнинг шекти, тама, табин, олчин, шумекей, жаплас, Катта жузнинг уйсун, дулат ва б. уруғлари фаол қатнашди. Кўзғолончиларнинг умумий сони 20 минг кишига етди, хусусан, Ўрта жуз султонлари алоҳида жонбозлик кўрсатишди. Омск суд-жазолаш муас-сасалари тўплаган маълумотларга қараганда, фақат Қушмурун, Кўкчатов, Оқмўла, Карқара,Боёновул округларида кўзғолончиларни 80 дан ортиқ султонлар, бийлар, оксоқоллар қўллаб-қувватлаган. Кўзғолоннинг ҳаракатлантирувчи кучи қозоқ чорвадорлари эди. Ҳарбий отрядларга Ағибай, Иман (Омонгелди Имоновнинг бобоси), Басигара, Ангал, Жеке, Бойсаид, Букор-бой каби таниқли халқ ботирлари раҳбарлик қилишди. Кўзғолонда қозоқлардан ташқари ўзбеклар, қирғизлар, ҳатто руслар ва поляклар ҳам қатнашди. К.к. 1837 й. нояб.да бошланиб, фаол ҳарбий ҳаракатлар 1838 й. баҳорида Оқмўла истехкоми эғаллангач, кучайтирилди. Кўзғолончилар тезда Тўрғайда ўз кучларини бирлаштирдилар. Улар сафига Кичик жуздан Исатой Тайминов ўз отряди б-н келиб қўшилди. 1841 й. сент.да 3 жузнинг вакиллари Кенесари Қосимовни хон қилиб сайладилар, қозоқ хонлиги қайта тикланди. 1841 й. авг.да Қўқон хонлигига қарашли Сўзоқ, Жанақўрғон, Окмачит, Жулек қалъалари эғалланди. Кенесарихоннинг Бухоро хонлиги (амирлиги) ва Хива хонлиги б-н муносабатлари эса яхши бўлган. Хива хони қозоқ отрядларини тўплар ва ўқдори б-н таъминлаган. Кенесарихон Россияга қарши курашда улар б-н

харбий иттифок тузмокчи бўлади. 1843 й. 27 июнда Николай I К.к.га қарши йирик харбий юриш тайёрлаш тўғрисидаги фармонни имзолади. Қозоқ уруғлари ўртасидаги карама-қаршилиқ чоризм маъмуриятига қўл келди. Лебедевнинг 2 минг кишилиқ кўшини қозоқ султонлари А.Жонтурин ва Б.Айчуваковнинг отрядлари б-н ҳамкорликда қўзғолончиларга қарши ташланди. 1844 й. 21 июнда Кенесарихон кўшини султон Жонтурин кўшинини енгди. Қўзғолонни бостириш учун Оренбурдан полковник Дуниковский, Сибурдан генерал Жемчужников бошчилигидаги кўшинлар келтирилди. Икки томондан исканжага олинган Кенесарихон ўзининг қолган кўшинини Сарик Аркудан олиб, Катта жузга чекинди. К.к.нинг 1-босқичидаги мустамлакачиликка қарши кураш шу б-н тугади. 1847 й.дан бошлаб унинг 2-босқичи — қирғизларга қарши талончилик юриши бошланди. Кенесарихон Или дарёсининг ўнг қирғоғига ўтиб, у ердаги кўчманчи Олатов қирғизларига хавф солди. 1847 й. апр.да Кенесарихон 10 минг кишилиқ кўшин б-н қирғиз ерларига бостириб кирди. Қирғиз манаплари Ўрмон, Жантай Қорабеков, Жангарач қурултой чақириб, халқни унга қарши кўтардилар. Исикқўл атрофи ва Чу дарёсининг юқори қисмида қирғизлар б-н бир неча марта тўқнашувлар бўлди. Тўқмоқ яқинидаги сўнгги жангда Кенесарихон мағлубиятга учради. 1847 й. ёзида Кенесарихон бошчилигидаги кичик гуруҳ (2 ўғли, биродари ва 15 султон) Олмали дарасида қирғизлар томонидан асир олинди. Манап Хўжамбек Тоштамбек хун олиш одағига қўра, султон Кенесарихонни ваҳшиёна ўлдирди. Асир олинган бошқа кишилар ҳам кийнаб ўлдирилди. Манап Жантай Қорабеков унинг бошини русларга юборди. Князь Горчаков бу қирғиз манапларини қимматбаҳо совғалар ва турли мансаблар б-н сийлади. Қўзғолон иштирокчиларидан аёвсиз ўч олишга киришилди. К.к. ана шундай фожиали яқунланди. Унинг оқибатлари қозоқ жуз-

ларининг тамоман Россия империяси томонидан эгалланишига, шунингдек, Шим. Қирғизистонга рус кўшинлари бостириб киришига олиб келди.

Ад.: Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова [Сборник документов] (рус ва қозоқ тилида), Алматы, 1996; Материалы к истории Султана Кенесары Касымова, Т., 1923; История Казахстана (очерк), Алматы, 1993.

Қахрамон Ражабов.

КЕНЕСАРИН Нагай Азимхонич (1908, Чаён кишлоғи, ҳоз. Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон вилояти — 1975, 16. 4, Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1962), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган геолог (1967), геол.-минералогия фанлари д-ри (1958), проф. (1955), Ўрта Осиё индустрия ин-тини тугатган, (1935). Қозоғистон ФАнинг гидрогеология ва муҳандислик геологияси бўлими бошлиғи (1944 й.дан). Тошкент кишлок хўжалиги ин-тида проф. (1951—56). Ўзбекистон ФА Гидрогеология ва муҳандислик геологияси ин-тида директор ўринбосари (1960 й.дан), шу ин-т директори (1962—64). Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш муҳандислари ин-тида кафедра мудири (1969—75). К.нинг илмий ишлари гидрогеология ва муҳандислик геол.сига бағишланган.

Ўзбекистонда ер ости чучук сувлари захирасини, режими ва балансини аниқлашга салмоқли ҳисса қўшган. Куйганёр, Мирзачўл, Қуйи Сирдарё ва Амударё ҳамда Қарши чўллариини ўзлаштиришда иштирок этган.

Ас: Формирование режима грунтовых вод орошаемых районов (на примере Голлодной степи), Т., 1959.

КЕНЖА БОТИР — ўзбек халқ эртақларидаги ижобий қахрамон. К. б. тимсолида акли, эпчил, довюрак, тадбиркор инсон образи мужассам этилган. У эл тинчилиги ва осойишталиги йўлида ҳар

қандай мушкулликларни енгишга қодир. Зулм, тенгсизлик, ҳақсизликка қарши адолатни ҳимоя қилади. К. б. «Уч оғайни ботирлар», «Кенжа», «Эркенжа» ва б. эртакларда асосий қаҳрамон сифатида талкин этилган.

Л<1: А ф з а л о в М., Ўзбек халқ эртаклари ҳақида, Т., 1964.

КЕНИТРА (араб. Мина-Ҳасан-Тани) — Марокашнинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Кенитра провинциясининг маъмурий маркази. Ахрлиси 292 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Саноат-транспорт маркази. Сабу дарёсининг Атлантика океанига қуйилиш жойидаги порт; четга қ. х. маҳсулотлари ва минерал хом ашёлар чиқарилади. Т. й. станцияси. Озиқ-овқат (сабзаёт консерваси ва ун тортиш), тўқимачилик, металлсозлик ва кимё саноати корхоналари бор. К. яқинидан нефть олинади.

КЕНИЯ — Шарқий Африкадаги вулканик массив, баландлиги бўйича Африкада иккинчи ўринда (5199 м). Шар-қий Африка рифт зонасидан шарқроқда, лава платосидан кесик конус кўринишида кўтарилган. Ён бағирлари 1200 м баландликкача нам экваториал ўрмонлар б-н қопланган. 2000 м гача баландликдаги унумдор вулкан тупроқларида кофе, сизаль, банан платанциялари барпо қилинган. 3000 м баландликкача паст бўйли доим яшил ва игна баргли сернам тоғ ўрмонлари б-н банд. Ундан баландроқда тоғ яйловлари, чўққиларда доимий қор ва музликлар бор. К. чўққиси ва унинг атрофлари миллий парк худуди таркибида.

КЕНИЯ (Kenya), Кения Республикаси (Republic of Kenya) — Шарқий Африкадаги давлат. Майд. 582,6 минг км². Ахрлиси 30,7 млн. киши (2001). Пойтахти — Найроби ш. Маъмурий жиҳатдан 7 вилоят (province)га ва пойтахт округига бўлинади.

Давлат тузуми. К. — республи-

ка. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка қиради. Амалдаги конституцияси 1969 й.да қабул қилинган, кейинчалик тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1978 й.дан Даниэль арап Мои). У умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 5 й.га сайланади ва қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни президент ва Миллат мажлиси (бир палатали парламент), ижроия ҳокимиятни президент, вице-президент ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. К. Шарқий Африка ясситоғлиги (шарқда бал. 500 м ва ғарбда бал. 1500 м) шим.-шарқий чеккасида жой-лашган. Ҳинд океани соҳили узилма тоғлардан иборат, тик ва кам парчаланган. Жан.дан шим.га томон кенгайиб (50—200 км) борадиган текислик бор. Унга туташ ботикнинг атрофи тоғ тизмалари (шарқда Абердэр, бал. 400 м гача, ғарбда Мау ва Элгейо, бал. 3000 м гача) ва сўнган вулканлар (Кения тоғи, 5199 м — К.даги энг баланд чўққи), Виктория кўли бўйлари камбар текислик б-н ўралган. Трона, олтин, кианит, диатомит, охактош, графит, полиметалл руда конлари топилган. К. экватор иқлим минтақасида жойлашган. Соҳилда ҳарорат иссиқ (июлда ўртача т-ра 24—25°, янв.да 27°), ясситоғликда салқинроқ. Йиллик ёғин миқдори шим.-шарқда 250 мм дан жан.-ғарбда 1500—2000 мм гача. Экватор яқинида серёмғир мавсум: март—апр. ва нояб.—дек. Дарёлари кам сувли, қисқа, айримларидагина кема қатнайди. Йириклари: Тана, Галана. Оқмас кўл кўп (энг каттаси — Рудольф). Мамлакатнинг шарқи ва шим.-шарқи жигарранг-қизил латеритлашган, тошлоқ, камҳосил, аксар шўр тупроқли. Шим.-ғарби ва жан.-шарқи кизил-кўнғир, Виктория кўли бўйлари ўтлоқи кизил-кўнғир, Ҳинд океани соҳили қора ва бўз тупроқли. К. шим.да тиканли ўрмонлар ва бутазорлар, чўлга айланаёзган саванналар, ғарбида бўйдор ўтли саванналар, тоғ этакларида сернам тропик ўрмонлар, тоғларда ўтлоқлар бор. Ёввойи ҳайвонлардан фил, каркидон, зе-

бра, буйвол, жирафа, арслон, маймунлар, дарёларда тимсох, бегемотлар учрайди. К.да қўриқхона ва миллий боғлар (Цаво, Сибилон, Маун-Кения, Меру, Абердэр ва б.) кўп.

Аҳолисининг 66% ни бенуэ-конго тилларида сўзлашувчи халқлар ташкил этади. Уларнинг йириклари: кикуйю, лухя, камба, кисии, меру ва б. К.да хиндлар, европаликлар, араблар ва б. ҳам яшайди. Расмий тиллар — суахили ва инглиз тиллари; аҳолининг 1/2 қисми маҳаллий динларга эътиқод қилади, қолганлари христианлар, мусулмонлар ва б. Жами аҳолининг 25,3% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Найроби, Момбаса, Накуру, Кисуму. Тарихи. К. худудида илк палеолит даврида манзилгоҳлар бўлгани маълум. Айрим тадқиқотчилар дастлабки одамзот шу ерда пайдо бўлган, деб ҳисоблайдилар. Ҳоз. аҳолисининг кўпчилиги 14—19-а.ларда Африканинг турли жойларидан келган банту ва нилот қабилаларидан тарқалган. Мил. ав 5—6-а.ларда К.га юнон, миср, хитой, араб денгиз сайёҳлари ва савдогарлар келиб кетиб турган. 7—8-а.ларда қишлоқлар, 11 — 15-а.ларда шаҳар-давлатлар пайдо бўлди. 16-а.да португаллар К.нинг шарқий қисмини босиб олди. 18-а.да бир неча араб султонликлари вужудга келди ва қул савдоси ривожланди. Буюк Британия қул савдосига қарши кураш баҳонаси б-н К.га суқилиб кела бошлади. 19-а. охирида К. Буюк Британия қўл остига ўтди. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолидан унумдор ерларни тортиб олди. Африкаликлар махсус ажратилган жойларда яшашга мажбур этилди, ирқий камситилди. 1920 й.да К. Буюк Британия мустамлакаси деб эълон қилинди. Шундан кейин мустамлакачиликка қарши ҳаракат қилувчи сиёсий ташкилотлар (Кикуйю ташкилоти ва б.) тузилиб, улар мажбурий меҳнат бекор қилиниши, солиқлар қисқартирилишини, маориф тизими яхшиланиши ва тортиб олинган ерлар қайтариб берилишини талаб қилди. 2-жаҳон уруши даврида К. озик-овқат ва

к.х. хом ашёси етказиб берувчи манбага айлантирилди, кениялик аскарлар Буюк Британия мустамлака қўшинлари сафида Яқин Шарқ ва Бирма (ҳоз. Мьянма) даги урушда қатнашдилар. 40-й.лар охирида озодлик ҳаракати янада кучайди. 1952 й.да курулли кўзғолон бошланди. Кўзғолон 4 й. давом этди. Мустамлакачилар кўзғолонни бостириб, ватанпарварлардан 11 минг кишини ўлдирди, 100 мингга яқин кишини қамоққа олди. 1960 й. тузилган К. африкаликлар миллий иттифоқи (КАНУ) К. мустақиллигини талаб қилди. 1961 й. Крнун чиқарувчи кенгашга ўтказилган сайловда КАНУ 67% овоз олди. 1963 й. майда янги Миллат мажлисига ўтказилган сайловда ҳам КАНУ ғолиб чиқиб, Ж. Кенията бошчилигида биринчи миллий ҳукумат тузилди. 1963 й. 12 дек.да К. мустақил давлат, 1964 й. 12 дек.да эса республика деб эълон қилинди К. — 1966 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 12 дек. — Мустақиллик куни (1963).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Демократик партия, 1992 й.да тузилган; К. африкаликлар миллий иттифоқи (КАНУ), 1960 й.да асос солинган; Миллий ривожланиш партияси, 1994 й.да тузилган; Социал-демократик партия, 1992 й.да асос солинган; Форд-Асили ва Форд-К. партиялари, 1992 й. окт.да тузилган. К. касаба уюшмалари марказий ташкилоти, 1965 й. да тузилган.

Хўжалиги. К. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқчиликнинг улуши — 24%, саноатнинг улуши — 10%га яқин. Иктисодиётининг асоси — к.х., унинг маҳсулоти мамлакат экспортининг 3/4 қисмини ташкил этади. К. мустақилликка эришгач, ялпи ички маҳсулот таркибида к.х.нинг улуши тобора пасайиб, саноат ва савдонинг улуши ошиб, натурал и.ч. улуши камайди.

Қишлоқ хўжалигида аҳолининг 70% банд. Асосий экинлари — кофе, чай, сизаль, пиретрум, пахта, шоли, буғдой, шакарқамиш; ички эҳтиёжлар учун

маккажӯхори, маниок, тарик, жӯхори, арпа егиштирилади. Сут чорвачилиги, паррандачилик, чўчкачилик ривожланган. Қорамол, қўй, эчки бокилади. Балиқ овланади ва ёғоч тайёрланади.

Саноати, асосан, қ.х. хом ашёсини қайта ишловчи корхоналар ва хунармандчилик устахоналаридан иборат. Озиқ-овқат, тўқимачилик, автомобиль йиғув, қўнчилик, кимё, нефтни қайта ишлаш, тахта тилиш ва металлсозлик, коғоз саноати корхоналари, цемент з-длари ҳам бор. Кончилик саноатида флюорит, табиий сода, диатомит, каолин, гипс, кианит, асбест, ош тузи қазиб чиқариш устун. Бирмунча миқдорда мис, кўрғошин, кумуш қазиб олинади. Йирик саноат марказлари: Найроби, Момбаса, Кисуму, Накуру, Тика, Элдорет ш. Энергетика соҳасида гидроэлектр ст-яларининг салмоғи катта. Тана дарёси бўйида Гитару, Камбуру, Киндарума ГЭСлари қурилган. Йилига ўртача 3,1 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади.

Транспорти. 3 минг км т. й., 62 минг км автомобиль йўли бор (шундан 4,5 минг км асфальтланган). Асосий денгиз порти — Момбаса. Найроби ва Момбасада халқаро аэропортлар бор.

К. четга кофе, чой, нефть маҳсулотлари, тамаки, пиретрум, сизаль, мева ва сабзавот, кальцинирланган сода, гўшт, тери, цемент ва ҳ.к. чиқаради. Четдан саноат ва транспорт ускуналари, озиқ-овқат ва кимё маҳсулотлари, қора ва рангли металл, нефть, дори-дармон ва ҳ.к. олади. Ташки савдодаги асосий мижозлар — Буюк Британия, Германия, АҚШ, Япония, Нидерландия. Ташки сайёҳлик ривожланган. Пул бирлиги — Кения шиллинги.

Тиббий хизмат. Соғлиқни сақлаш тизимига давлат раҳбарлик қилади. Юқумли касалликлар (безгак, ичбуруғ, юқумли гепатит, ич терлама ва б.) кенг тарқалган. Хусусий шифохоналар ҳам бор. Врачлар Найроби ун-тида, ўрта ма-лакали тиббий ходимлар Тиббий тайёр-

гарлик маркази ва тиббиёт мактабларида тайёрланади.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. К.да бошланғич мактаб 7 й.лик ва бепул. Болалар 6 ёшдан инглиз тилида ўқитилади. 4-синфдан бошлаб суахили тили ўргатилади. Ўрта мактаб 6 й.лик. Мамлакатда 16 минг бошланғич, 2,5 минг ўрта мактаб бор. Илк хунар-техника таълими бошланғич мактаб негизида 2—6 й.лик савдо, тижорат, хунармандчилик, қ.х., ўрмон ва ветеринария хунар билим юртлари ва мактабларида, шунингдек, корхоналарда амалга оширилади. Ўрта техника таълими кичик ўрта мактаб негизида коллежларда ташкил этилган. Олий ўқув юртлари: Найробидаги Миллий ун-т, Эгертон ун-ти, Найробидаги ун-т коллежи. Йирик кутубхоналари: Миллий ун-т кутубхонаси, Найробидаги Ёдгорлик кутубхонаси, ун-т коллежи кутубхонаси, Момбасадаги оммавий кутубхона; музейлари: Найробидаги К. миллий музейи, Китале ш.даги Ғарбий К. миллий музейи, Момбасадаги музей ва б.

К.да 20 га яқин илмий муассаса, жумладан, Найробида К. индустриал тадқиқот ин-ти, Миллий қ.х. лаб., Тиббиёт тадқиқотлари лаб., Сил касалликлари тадқиқот маркази, Қ.х. тадқиқот маркази, Тиббий тадқиқот ин-ти, Шаркий Африка ин-ти, Африка тарихини ўрганувчи халқаро ин-т, Ньянза вилоятида пахта тадқиқоти ст-яси, Ру-ируда кофе тадқиқоти маркази, Керичода чой тадқиқоти инти ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да 60 га яқин газ. ва жур. нашр этилади. Энг муҳимлари: «Дейли нейшн» («Миллатнинг кундалик газетаси», инглиз тилида, 1960 й.дан), «Кения лео» («Бугунги Кения», суахили тилидаги кундалик газ., 1983 й.дан), «Кения тайме» («Кения вақти», инглиз тилидаги кундалик газ., 1982 й.дан), «Пипл дейли» («Халқ кундалик газетаси», инглиз тилида, 1998 й.дан), «Стандард» («Байрок», инглиз тилидаги газ.,

1902 й.дан), «Таифа лео» («Ҳозирги миллат», суахили тилидаги кундалик газ., 1960 й.дан), «Драм» («Дўмбира», инглиз тилидаги ойлик жур., 1956 й.дан), «Таргет» («Мақсад», инглиз тилидаги жур., 1964 й.дан).⁷ К. ахборот агентлиги (КНА) 1963 й. дек.да ташкил этилган. К. радио-эшиттириш корпорацияси 1989 й.да тузилган. Радиоэшиттиришлар 1927 й.дан, телекўрсатувлар 1962 й.дан олиб борилди.

Адабиёти асосан, инглиз тилида, шунингдек, кикуйю, масаи, суахили ва б. маҳаллий тилларда фольклор негизида ривожланиб келаётир. Умуман К.да ёзма адабиёт 17-а.да суахили тилида юзага келди. Унда қаҳрамонлик, диний ва б. мавзудаги дostonлар муҳим ўрин тутди. Этнограф олим, миллий-озодлик харакатининг раҳбари Ж. Кениата халқ афсоналари, эртаклари, ривоятларини қайта ишлаб эълон қилди. Ўзи ҳам «Кения тоғига қараб» (1936) ва «Менинг халқим — кикуйю» (1942) китобларини ёзиб нашр эттирди. 19— 20-а.ларда ҳам, асосан, назм ривожланди. Насрий асарлар 50-й.лар охирида юзага кела бошлади. М. Гикарунинг «Куёш ўлкаси», В. Итотенинг «Генерал Мау Мау», Ж. Кариуканинг «Мау Мау ҳибсада», М. Гатерунинг «Икки олам фарзанди» қиссаларида инглизларнинг К.ни мустамлакага айлантириши ва демократик кучларнинг озодлик учун кураши кўрсатилган. Ж. Нгугининг инглиз тилидаги романлари («Йиғлама, бўтам», «Орамиздаги дарё») ва «Қора дарвиш» пьесаси эълон қилинган. Кейинги йилларда Б.О.Вандера, Э.Хинга, М.Алот, М.Мванги, А.Кадамбе, Д.Карока, Л.Киберга, М.Рухена каби ёш ёзувчилар адабиёт майдонига ўз овозлари ва янги мавзулар б-н кириб келдилар. Нгуги Ва Тхионгонинг «Қонли япроқлар» ва «Санамдаги иблис» романлари айниқса диққатга сазовор.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. К. худудиди илк ўрта аерларга оид маҳаллий маданият ёдгорликлари: дойра тош деворлар, сағана эҳромлари, арикдарнинг

қолдиқлари сақланган. Денгиз соҳилида Геди, Малинди, Унгвана, Мнарани, Таква, Момбаса каби шаҳарлар пайдо бўлган. 14— 15-а.ларда араб меъморлиги услубида мудофаа истехкомлари, масжидлар, бозорлар барпо этилган. 16-а.да португаллар меъморлигига хос услубда қурилган қаср ва Васко да Гама тош колоннаси сақланган. 20-а.дан шаҳарлар инглиз ва немис меъморлари лойиқаси асосида темир-бетон конструкциялар ва янги қурилиш металларида фойдаланиб қурила бошлади. Биноларда лентасимон дераза, пешайвон, офтоб тўсқичлар, рангли сопол плиталар кенг қўлланилган (мас, Миллий театр, техника коллежи ва б.). Кишлоқларда дойра қилиб лой б-н сувалган, усти хашак б-н ёпилган синчли уйлар кўпроқ учрайди. Кейинги йилларда қурилган иншоотлардан Момбасадаги «Океаник» меҳмонхонаси, Найробидаги госпиталь, кўп қиррали 26 қаватли минораси ва айланувчан ресторани бўлган Кениата мажлислар залини кўрсатиш мумкин.

Бадий ҳунармандчиликда ёғочни ўйиб ва қуйдириб нақш солиш, маросим рақслари учун теридан никоб, мис ва жездан зеб-зийнат буюмлари, лой ва қовоққан идишлар, ёғоч қўғирчоқлар, сополдан жониворлар ҳайкалчаларини яшаш, похолдан сават тўқиш кенг авж олган.

Муסיқаси. К. муסיқий маданияти мамлакатда яшовчи турли элатлар муסיқасини ўз ичига олади. Шу туфайли оҳанглар, услублар, чолғу асбоблари ҳам хилма-хил. Халқ удумлари ва ма-росимларида ашула, ракс ва муסיқа бўлиши шарт. Чолғу асбоблари орасида турли-туман ноғора, дойра ва сурнайни эслатувчи асбоблар, ўзига хос арфа, литунгу, най ва б. бор. Кўпинча хонанданинг ўзи арфа чалиб ашула айтади ва бадихачилик усулида қўшиқ тўқийди. 20-а. охирида европача муסיқанинг таъсири кучайди. К. мустақилликка эришгач, хаваскорлик ижодиёти айниқса ривож топди, муסיқа ташкилотлари тузилди.

Шарқий Африка консерваторияси, Найроби мусика жамияти, «Бомас» ашула ва ракс гуруҳи, радио ва телевидениенинг чолғу асбоблари оркестри мусика маданиятини ривожлантиришда, миллий кадрлар тайёрлашда катта роль ўйнай бошлади.

Театри. Туб аҳоли томошаларида ракс санъати қадимдан ривожланган. 20-а. бошларида К.да инглиз ҳаваскор театри труппалари вужудга келди. 1948 й.дан Найробида инглиз профессионал театри, 1952 й.дан Миллий театр ишлайди. К. мустақилликка эришгач, африка ва хинд театрлари пайдо бўлди. Театрни халқ оммасига яқинлаштиришга интилган Ж. Мпахлеле «Чемчеми» («Чашма») труппасини тузиб, унга раҳбарлик қилди ва бир қанча пьесаларни муваффақиятли сахналашгирди. «Гауси» драма клуби (1963) маҳаллий муаллифларнинг машҳур мавзудаги пьесаларини қўйиш б-н шуҳрат қозонди. Миллий театрнинг кенояликлардан биринчи директори — Сет Адагала раҳбарлигида драма мактаби очилди. Унинг талабалари иштирокида ташкил этилган Миллий театр труппаси мамлакат бўйлаб томоша кўрсатиб юради.

КЕННЕДИ (Kennedy) Жон Фиджералд (1917.29.5, Бруклайн, Массачусетс — 1963.22.11, Даллас, Техас) — АҚШнинг 35-президенти (1961—63), Демократлар партиясидан сайланган. АҚШ флоти офицери (1941—45), АҚШ конгресси аъзоси (1947—61). Президентлик даврида ижтимоий-иқтисодий ислохотлар дастури (қашшоқликка қарши курашиш, қора танли аҳолининг фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва б.)ни олға сурган. Ҳарбий блоklar ва АҚШ қуроли кучларини мустаҳкамлаш тарафдори бўлган. Шу б-н бирга СССР б-н бўлган муносабатларда бирмунча реалистик йўл тутиш йўлидан борган; атмосфера, космик фазо ва сув остида ядро қуроли синовини тақиклаш тўғрисидаги Москва битимини имзолаган (1963). Дал-

ласда суиқасд қурбони бўлган.

КЕНОТАФ (юн. Kenotaphion — бўш қабр) — мурда қўйилмаган бўш қабр, Қад. Миср, Юнонистон, Рим, Ўрта Осиё ва б. ўлкаларда марҳумни дафн этиш мумкин бўлмаган (у, мас, мусофирликда вафот этган) ҳолларда қазиб қўйилган.

КЕНОТРОН (юн. kenos — бўш ва электрон) — асосан, саноат частотали ўзгарувчан токни тўғрилаш (ўзгармас токка айлантириш) учун мўлжалланган электр-вакуумли қурилма (диод, лампа). Паст ва юқори вольтли турлари бор. Паст вольтли К. анодидати йўл қўйиладиган тескари кучланиш 2 кв гача, тўғри ток кучи бир неча амперта тенг; юқори вольтли К.да тескари кучланиш 100 кВ гача, тўғри ток кучи 500 мА гача бўлади. Биринчисида чўғланма катод, қорайтирилган ёки хиралаштирилган анодлар (кўпинча 2 та), иккинчисида оксидланган катод ва қорайтирилган анод (битта) бўлади. К.да чўғлама катод қазиб электронлар чиқаргани туфайли у токни фақат бир йўналишда ўтказди. Катоди чўғланмайдиган К.да фаоллашган катоддаги автоэмиссия (электронлар чиқариш) ҳисобига ток ўтади. К. радио-приёмниклар, кучайтириш ва ўлчаш аппаратлари, рентген қурилмалари ва асбоблардаги тўғрилагичлар (ўзгарувчан токни ўзгармас токка айлантирувчи қурилмалар) да қўлланилади. Яримўтказгичлар техникаси тараққий этиши муносабати б-н паст вольтли К. ўрнига яримўтказгичли диодлар ишлатила бошлади. Юқори вольтли К.лар ҳозир ҳам қўлланилади.

КЕНТ (Kent) Рокуэлл (1882.21.6, Тарритуан, Нью-Йорк — 1971.13.3, Пла-те-берг) — америкалик ёзувчи, рассом ва жамоат арбоби. Ёзувчилик фаолияти 1920 й.дан бошланган. «Ёввойи ўлка» китоби Алёска саёҳати кундаликлари асосида юзага келган. Оловли Ер ўлкасига сафари натижасида «Саёҳат» (1924) китобини

яратган. «Йўналиш № du E» (1930), «Саламина» (1935) киссаларида Гренландия аҳолисининг урф-одатлари ва табиати акс эттирилган. Уларда эскимосларнинг маънавий дунёси ва машаққатли ҳаёт тарзи ўзига хос қувноқ мутойиба воситасида тасвирланган. «Менинг нуктаи назарим» (1940), «Жаноблар, бу мен!» (1955) аерлари ўз таржимаи ҳолига асосланган. К. реалист рассом сифатида Америка санъатининг энг яхши анъаналарини давом эттирган, ўз китобларига кўплаб суратлар ишлаган. К.нинг «Денгиз заҳматкашлари» (1907), «Мэн штагидаги бурун киш оғушида» (1906), «Баҳор изтироблари» (1908), «Қизим Клара» (1915), «Рассом Гренландияда» (1929) каби полотнолари машхур.

КЕНТ (Kent) — Англиядаги илк ўрта аср қироллиги. 5-а.нинг охирида Британия англосаклар томонидан истило этилиши жараёнида ташкил топган, 6-а.нинг охирига келиб, Англияда 7 қироллик (Кент, Уэссекс, Суссекс, Эссекс, Шарқий Англия, Нортумбрия, Мерсия) ҳукмронлиги (гептархия) даврида К. энг катта кучга эга бўлган қироллик эди. 8-а.нинг охирида Мерсия, 9-а.нинг бошида Уэссекс таркибига кирган.

КЕНТ (суғдча — уй, хонадон) — илк ва ўрта асрларда Туронзаминда жой номи. Суғд | ёзуви ва араб географлари асарларида кат, к а с , к а н д , «Девону луғотит турк»да кенд, кэн шаклида келтирилган бўлиб, дастлаб бир ёки бир неча оила яшайдиган, атрофи девор б-н ўралган ҳовлини анг-латган. Оила ёхуд жамоа бошлиғи эса кадхудо (кагхудо) деб аталган. Кейинчалик К. жой (қишлоқ, шаар) номларининг таркибий қисмига айланган. Шарқий Туркистон ва Эронда ҳам баъзи жой номлари таркибида К. бирикмаси мавжуд. Маҳаллий ҳамда араб тарихчи ва географларининг асарларида, чунончи Нажмуддин ан-Насафийнинг «Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд» [«Самарқанд уламолари хотирасига дойр

қанд(дек ширин китоб)»] китобида Ахсиқас, Шалжийқас, Кабузанжақас, Йорқас, Баноқас, Бойқанд, Сийрақас каби кўплаб қишлоқ ва шаҳар номлари қайд этилган. Ибн Ҳавқалнинг «Масолик ул-мамолик» асарида эса 40 дан ортик, К. бирикмасига эга жой номлари келтирилган. Таркибида К. сўзининг юқорида зикр этилган турли шакллари мавжуд қишлоқ ва шаҳарлар ҳозир ҳам сақланиб қолган. Мас, Тошкент, Пискент, Вобкент, Панжикент, Чимкент, Манкент, Ёркенд.

Ад.: Махмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, 1—3-ж., Т., 1960—63; Нажмуддин ан-Насафий, Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд, Т., 2001.

КЕНТАВР — Центавр юлдуз туркумининг кад. номи. Бу юлдуз туркуми осмоннинг Жан. ярим шарида жойлашган. Ўзбекистон ҳудудидан кўринмайди. Мазкур юлдуз туркумининг альфасига тегишли юлдуз, Қуёш системасига энг яқин юлдуз бўлиб, унгача масофа 4,3 ёруғлик йилини ташкил этади.

КЕНТОВ — Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1955 й.дан). Қоратов тизмаси ён бағрида, 250—300 м баландликда, Чимкентдан 225 км шим.-ғарбда, Туркистон т. й. станциясидан 40 км. Аҳолиси 55,5 минг киши (1999). Полиметалл рудалари бойитилади. Экскаватор ва трансформатор з-длари, темир-бетон конструкциялари з-ди, кон-металлургия техникуми бор. Умумий таълим мактаблари, гимназия, лицей, кутубхона, музей мавжуд.

КЕНТУККИ - АҚШнинг жан. қисмидаги штат. Майд. 104,6 минг км2. Аҳолиси 4,06 млн. киши (2001), ярмидан кўпроғи шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Франкфорт ш. Йирик шаҳарлари: Луисвилл, Лексингтон. К.нинг кўп қисми Камберленд платосида (бал. 200—450 м) жойлашган. Карст рельеф шакли кўп. Машхур Мамонт ғори ҳам ўша ерда. Ғарбий ва шим.-ғарбий

қисмлари текислик. Огайо, Камберленд ва б. дарёлар кесиб ўтади. Иқлими мўътадил нам иқлим. Ойлик ўртача т-ра янв.да 0,4°, июлда 24,4°. Йиллик ёғин 1000-1250 мм.

К. — индустриал-аграр штат. Кимё (синтетик каучук, тола, пластмасса ва б.), электротехника (уй-рўзгор асбоблари) ва умумий машинасозлик саноати ривожланган. Падьюка ш. АКШдаги атом саноати марказларидан бири. Озиқовқат (вино, жумладан, виски тайёрлаш) ва тамаки саноати корхоналари бор. Тошқўмир, табиий газ, нефть қазиб чиқарилади. Қ. х.да тамаки (хосили бўйича АКШда Шим. Каролина штатидан кейин 2-уринда), маккажўхори, емхашак экинлари, соя, бугдой экилади. Гўшт-сут ва гўшт чорвачилиги ривожланган. Огайо дарёсида кема қатнайди.

КЕНЭ (Quesnay) Франсуа (1694.4.6, Мер, Париж яқинида — 1774.16.12, Версаль) — француз иқтисодчиси, физиократлар мактаби асосчиси. Тиббиёт д-ри (1744), кирол Людовик XV саройида сарой врач бўлган. Тиббиёт ва биол.га оид асарлар яратган. 60 ёшида бевосита иқтисодиёт муаммолари б-н шуғулланиди. К.нинг дон нархлари ва солиқларга бағишланган дастлабки иқтисодий мақолалари («Фермерлар», «Дон», «Солиқлар») Д.Дидро энциклопедиясида босилиб чиққан. Бу мақолаларда у Франция к.х. ва Людовик XV иқтисодий сиёсатининг зиддиятларини кўрсатиб беради ҳамда к.х. ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва юритиш усулларини ўзгартириш ғоясини олға суради. У ўзининг иқтисодий дастурини кенг умумлаштирилган тарзда «Дехқончилик давлати иқтисодий сиёсатининг умумий принциплари ва улар тўғрисидаги мулоҳазалар» (1758) асарида баён қилади. Бу асарида ер бойликнинг ягона манбаи деган ўзининг асосий ғоясини асослайди. «Хитой деспотизми» асарида харажатлардан ташқари (чегириб) яратилган янги бойлик («соф маҳсулот») тўғрисида физиократик

таълимотни яратади. «Савдо тўғрисида» асарида (1765 й.) меркантилизм мактаби қарашларини танқид қилиб, бойликнинг савдода, айирбошлаш жараёнида вужудга келмаслигини асослайди.

К. 1758 й.да асосий ва энг муҳим асари — «Иқтисодий жадвал»ни чоп этиб, такрор и.ч. назариясига асос солди. Ушбу жадвалда жамият 3 синфга: ер эгалари (ҳеч нарса яратмайдиган синф); мулкдор саноатчилар; ишлаб чиқарувчи дехқон (фермер)лар синфига бўлинади. Шунингдек, халқ хўжалиги к.х.дан ва бу соҳа маҳсулотларини қайта ишлайдиган саноатдан иборат деб қаралади, к.х.да яратилган маҳсулот саноатда қайта ишланади ва улар жамиятдаги синфлар ўртасида қайта тақсимланади, истеъмол қилинади. «Соф маҳсулот» фақат к.х.да яратилади ва жамиятдаги синфлар ўртасида тақсимланади. Ушбу жадвалда биринчи марта макроиқтисодиёт даражасида натурал, товар шаклидаги моддий неъматлар ва пул даромадлари оқими таҳлил қилинган. К.нинг яна бир хизмати иқтисодий таҳлилнинг жадвал усулини яратганлиги ҳисобланади. К. ўз тадқиқотларида «табиий тартиб» концепцияси (эркин савдо, нарх, рақобат, хусусий мулк, капиталистик тизим)га асосланади.

Ад.: Раззоқов А. ва б., Иқтисодий таълимотлар тарихи, Т., 1997; Аникин А.В., Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса, М., 1979.

КЕПАК — ун тортиш жараёнининг чикити, ун к-ларида олинадиган ёрдамчи маҳсулот. Дон турига кўра, бугдой, арпа, жавдар, тарик, маккажўхори ва б., майдаланиш даражасига кўра, йирик ва майда К.ларга бўлинади. Ўртача олганда бугдойдан юқори сифатли ун олишда донга нисбатан 28—30% К. чиқади. К. (асосан, бугдойники) чорва молларининг ҳамма тури ва паррандалар учун қимматли озука. 100 кг К.да 70—80 озука бирлиги (1 кг К.да 8,85 мЖ алмашинувчи энергия — 0,75 озука бирлиги) ва 12,5—

13,2 кг хазм бўладиган протеин, 8,8 кг тозаланмаган клечатка бор. К. фосфор, марганец, калий, микроэлементларга ва В гуруҳи витаминларига бой, лекин натрий, кальций, хлор кам. Сигирларга тукқанидан сунг 10 л иссик, сувга 1 кг кепакни аралаштириб, илиқ атала хрилда ичирилади. Соғин сигирларга бошка концентратлар б-н аралаштирилган ҳолда суткасига 4—6 кг гача К. берилди. Ишчи, спорт ва насли отлар учун концентрат озуканинг 35—50% гача, соғин сигирлар рационидаги концентрат озуканинг 50—60% гача, бэкон етиштириш учун бокилаётган ёш чўчкалар рационидаги концентрат озуканинг 20—25% гача тўйимлилигини К. ташкил этиши мумкин. Тухум қиладиган товуклар, куркалар, урдаклар ва ғозлар учун тайёрланадиган омихта емлар таркибига майда бўғдой ва 10—25% гача К. қўшилади.

КЕПАКИ, кабакий — читтойлардан Кепакхон чиқарган кумуш танга. Бир динор К. икки мисқол кумушга ёки олти дирхамга тенг бўлган. Тарихий манбаларнинг маълумотларига кўра, К. дастлаб Бухоро, Балх ш.ларида зарб этилган. Темурийлар даврида (15-а.) ҳам пул муомаласида кўп ишлатилган. Кепакхонгача муғул давлатларида пул бирлиги болиш ҳисобланган.

КЕПАКХОН ибн Дувахон, Кабакхон, Кебекхон, Кэбэк (? — 1326) — Чиғатой улусининг хони (1309 ва 1318—26). Мамлакатни ҳарбий-маъмурий туманларга бўлиб идора этиш тартибини жорий қилган. К. пул ислоҳоти ҳам ўтказиб, муомаладаги хар хил пулларнинг ўрнига Олтин Ўрданики сингари кумуш тангаларни зарб қилдирган. Улар кепакни деб юритилган. Насафдан 2 фарсах (12—14 км) нарида сарой курдирган. Кейинчалик бу сарой ёнида шаҳар барпо этилиб, Қарши (муғулча — сарой) деб аталган. Пойтахт Насафдан Қаршига кўчирилган. Мирзо Улуғбекнинг ёзишича, Чингизхон давридан буён харобага, камишзорга ай-

ланган Қуббатул-ислом-Балх яна қайта тикланган.

Ад.: Мирзо Улуғбек к, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

КЕПЛЕР (Kepler) Иоганн (1571.27.12, Вайльдер_Штадт, Вюртемберг 1630.15.11, Регенсбург, Бавария) — немис астрономи ва математики. Тюбинген академиясида таҳсил олган; ўша вақтлари Н. Коперник асарлари б-н танишиб чиққан. 1594 й.дан Австриянинг Грац шаҳрида мат. ва астрономия уқитувчиси. 1600 й.дан Прага расадхо-насида Т. Браге раҳбарлигида ишлади. К. Прагада оптик асбобларнинг астро-номияга татбиқи ва Қуёш тожиги ба-ғишланган «Вителлога қўшимчалар» (1604), ўзи ихтиро қилган телескоп ҳақидаги «Диоптрика» (1611) ва б. асарларини чоп эттирди. «Янги астрономия» асарида сайёралар ҳаракатига оид дастлабки икки қонунни ифодалаб берди. «Олам гармонияси» асарида (1619) эса 3-қонунни ҳам тавсифлаб берди (қ. Кеплер қонунлари). «Коперник астрономиясини қискартириш» асарида (1618-22) ўзининг 3 қонунини барча сайёралар ҳаракати учун, айримлари эса Ой ва Юпитер йўлдошлари учун ҳам ўринли деган тўхтамага келган. К. 1627 йили «Рудольф жадваллари» асаридаги ҳисоблашларига таянган ҳолда 1631 й.да Венера сайёраси Қуёш дискидан ўтишини айтиб берди. Мат. соҳасида К.нинг «Вино бочкаларининг янги стереометрияси» асари машҳур бўлиб, унда интеграл ҳисоб ҳақида бошланғич маълумотларга дуч келинади. К.нинг логарифмлар назарияси ва ҳисоблаш усулларига оид бир қатор ишлари маълум.

К.нинг кашфиётлари назарий астрономия тараккиётига асос бўлди.

Ад.: Еремеева А.Н., Выдающиеся астрономы мира, М., 1966.

КЕПЛЕР ҚОНУНЛАРИ - И. Кеплер кашф этган сайёралар ҳаракатига оид 3 та қонун. И. Кеплернинг «Янги астрономия» (1609) асарида унинг 2 қонуни баён

қилинган эди, 3-қонуни 1619 й.да кашф этилди.

1 - қонун . Ҳар бир сайёра эллипс бўйлаб ҳаракатланади, унинг ҳамма сайёралар учун умумий бўлган фокусда Қуёш ётади. 2 — қонун. Қуёшдан сайерага ўтказилган радиус-вектор тенг вақтлар ичида тенг юзалар чизади. Бу қонун сайёра ҳаракат йўлидаги ихтиёрий нуқтада оладиган тезликни ифодалайди. Унга мувофиқ сайёралар Қуёшга яқин пайтида тезроқ ҳаракат қилади. 3-қонун. Сайёраларнинг Қуёш атрофида айланиш даври квадратларининг нисбати уларнинг қуёшдан ўртача узоклиги кублари нисбатига тенг, яъни: NA (1) И.Ньютон томонидан 1687 й.да аниқлаштирилган бу қонунни қуйидаги формула орқали ёзиш мумкин: (2) бунда T_1 ва T_2 — икки сайёранинг Қуёш атрофида ҳақиқий (сидерик) айланиш давлари; M — Қуёш массаси; g_1 ва g_2 — биринчи ва иккинчи сайёранинг массалари; a_1 ва a_2 — биринчи ва иккинчи сайёраларнинг Қуёш атрофида айланиш орбиталарининг катта ярим ўқлари. Кейинги тенгламадаги t , ва pg_2 — сайёралар массалари Қуёш массаси M га нисбатан жуда кичик бўлгани учун уларни ҳисобга олинмас, (2) тенглама юқоридаги (1) тенглама кўринишини олади.

Эллиптик орбита бўйлаб ҳаракатланувчи осмон жисмларига тегишли Кеплернинг учинчи қонунини сайёралар ва уларнинг йўлдошлари ҳамда умумий масса маркази атрофида эллиптик орбиталар бўйлаб ҳаракатланувчи қўшалок юлдузларга қўллаб, бу осмон жисмларига тегишли баъзи катталикларни аниқлаш мумкин. Хусусан, бу қонун сайёраларнинг массаларини Қуёш масса-сига нисбатан ҳисоблашга, шунингдек, кузатишлар ёрдамида қўшалок юлдузлардан бирининг иккинчисига нисбатан айланиш даврини аниқлаш ҳамда уларнинг йиллик параллаксларини ўлчаш асосида, уларнинг умумий массаларини ҳисоблашга имкон беради. Кеплер ўз қонунлари асосида сайёраларнинг

ҳаракат жадвалларини тузди. Бу жадваллар 1627 й.да «Рудольф жадваллари» номи билан нашр қилинди. Аниқлиги юқори даражада бўлган бу жадваллардан астрономлар амалий астрономияда 17-, 18-а.лар давомида кенг фойдаланишган. К. к. осмон механикаси фанининг пайдо бўлиши ва тараққиётида муҳим ўрин ту-тади.

КЕРАЙИТ, кероит — 1) туркий-мўғул халқлари таркибидаги қад. қабилалардан бири. Ўрта асрларда (10— 11-а.лар) Онон ва Керулен дарёлари (Мўғулистон)нинг юқори оқимлари, шунингдек, Тола дарёси бўйларида яшаб, бир неча қабилаларга (керайит, жиркин, конконт, сақант, туманут, албат) бўлинган. 11 — 13-а. бошида ўз давлатлари бўлиб, у Ванхон Тўғрил даврида инкирозга учраган. 1203 й. Ванхон Чингизхондан енгилгач, бу давлат мўғуллар тасарруфига ўтган; Кларнинг аксарияти кейинчалик мўғуллар истило-сида қатнашган. Кларнинг бир гуруҳи 13-а.охирда Озарбайжоннинг жан.га келиб, маҳаллий халқлар б-н аралашиб кетган.

Кларнинг бир қисми Чингизхондан енгилгач, Дашти Қипчоққа қочиб келиб ўрнашган ва кейинчалик (14-а.) Дашти Қипчоқ ўзбекларини қабилалар иттифоқига қўшилиб ислом динини қабул қилган. 16-а. бошида шайбонийлар б-н бирга Мовароуннаҳрга кириб келган ва кейинчалик ўтроқлашиб ўзларининг қабилалар-уруғ номларини унутиб, ўзбеклар таркибига сингиб кетган. «Насабномайи ўзбек» ва «Асомийи наводу ду фирқайи ўзбек» («Тўқсон икки ўзбек қабиласи исми») асарларида бошқа ўзбек уруғ-қабилалари қаторида санаб ўтилган. Дашти Қипчоқда қолган К. қозоқлар, бошқирлар ва нўғойлар таркибига кирган. Ўзбекистонда 1920—26 й. маълумотларига кўра, Клардан Жиззах уездига 600 киши, Каттақўрғон уездига 250 киши ва Бухоро воҳасида 230 киши яшаган. 2) Қозоқларнинг Кичик жуз таркибидаги қабилалар номи. 19-а.да Сирдарё бўйларида

қўчманчилик қилган. К.ларнинг тамғаси ± шаклда бўлган.

Ад.: Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т.1, кн. 1, М.—Л., 1952; Абдулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Ахмедов Б.А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; Радлов В.В., Из Сибири, М., 1989.

КЕРАЛА (малайя тилида — кокос пальмалари ўлкаси) — Ҳиндистоннинг жан.-ғарбий қисмидаги штат. Арабистон денгизи соҳилида. Майд. 38,9 минг км². Аҳолиси 31,8 млн. киши (2001), асосан, малайя халқи. Аҳолисининг 60% хинду динига эътиқол қилади, қолганлари христиан ва мусулмонлар. К. — мамлакатда аҳоли энг зич штат. Маъмурий маркази — Тируванантапурам (Тривандрам) ш.

К. — ер узасининг катта қисми пасттекислик, шаркида Кардамон ва Анаймуди тоғлари (бал. 2698 м гача) жойлашган. Иқлими тропик, муссонли иқлим. Йилига 3000 мм гача ёғин ёғади. Тоғ ён бағирларида эбен, тик, палисандр, пўкак дарахти ўрмонлари бор. Текисликларда декончилик қилинади.

К. — аграр штат. Аҳолининг 50% к.х. билан шуғулланади. Экишга яроқли ерлар 2 млн. га. 387 минг га ерда шоли экилади. Бутун мамлакатда етиштирила-диган кокос ёнғоғининг 41% К.да етиштирилади. К. Ҳиндистонда етиштириладиган қора мурчнинг 53%, кофенинг 27%, чойнинг 9%ни етказиб беради. Мамлакатдаги кокос пальмасининг 70%, каучуқли ўсимлик плантацияларининг деярли ҳаммаси К.да. Штат мамлакатда овланадиган жами денгиз балиғининг 20—25% ни беради. Марварид олинади. К. фойдали қазилма ва гидроэнергия ресурсларига бой. Малабор соҳилида монацит, ильменит, рутил, циркон ва б. минералларга бой монацит кумининг катта қатламлари мавжуд. Саноати, асосан, к.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Кокос толасидан арқон, пояндоз ва б. буюмлар тайёрланади. Ёғочсозлик

саноати ривожланган. Алюминий эри-тиш (Алвае), кимё (Кочин), целлюлоза (Кожикодде), электротехника (Кананнур), фанер, автомобиль шиналари, резина, керамика, ип газлама, машинасозлик ва металлсозлик корхоналари, ёғ з-длари, устахоналар бор. Саноат марказлари: Тируванантапурам, Алвае, Квилон, Кочин. Юклар, асосан, денгиз транспортида ташилади. Йирик портлари: Кочин ва Кожикодде. Кэшыю ёнғоғи, чой, кофе, доривор ўсимликлар, лимон ўти мойи, денгиз маҳсулотлари экспорт қилинади.

Қадимда К. ўрнида Мера давлати бўлганлиги мил. ав. 3-а.га оид манбаларда айtilган. К. худудита 1498 й.да португаллар, 1663 й.да голландлар, 18-а. ўргаларида француз ва инглизлар келиб ўрнашган. 1792 й.да К.нинг шим. қисми Англиянинг Ост-Индия компаниясига қўшиб олинди. Ҳиндистон мустақилликка эришгач, Таванпур-Кочин штати тузилди. 1956 й.да унинг асосида хоз. К. штати ташкил этилди.

КЕРАМЗИТ (юн. Keramos - лой) -енгил эрувчан лойсимон жинсни шишириб олинандиган ғовак материал. Шағал, чақиқ тош ёки кум қўринишида тайёрланади. Енгил бетоннинг тўлдиргичи, филтрловчи материал, иссиқлик ва товуш изоляциялари сифатида ишлатилади. Ҳажмий масаси 150—800 кг/м³, қисилишга мустаҳкамлиги 0,3 — 6 МПа.

КЕРАМЗИТ-БЕТОН - енгил бетон тури; тўлдиргич сифатида керамзит, қовуштиргич сифатида цемент, гипс, синтетик смолалардан фойдаланилади. К-б.нинг иссиқликдан изоляцияловчи, конструктив-изоляцияловчи ва конструктив хиллари бор. Уларнинг ҳажмий массалари 350 — 1800 кг/м³, қисилишга мустаҳкамлиги 0,5 — 50 МПа. К-б.дан бино ва иншоотларнинг кўтарувчи ва тўсувчи қурилмалари (конструкциялари) тайёрланади, шунингдек, кемасозликда ҳам ишлатилади.

КЕРАМИКА (юн. *keramos* — тупрок) — тупрок (гил, каолин) ёки анорганик моддаларни юқори т-раларда пишириш йўли б-н олинадиган неметалл материаллар ва буюмлар. Барча соҳаларда: уй-рўзғорда (идиш-товоклар), қурилишда (ғишт, черепица, қувурлар, кошинлар, деворларни безаш буюмлари), техникада (радиотехника, электротехника, космонавтика), т. й. да, сув ва ҳаво транспортида, ҳайкалтарошлик ва амалий санъатда К. кенг тарқалган. Тузилишига кўра, дағал (нотекис тарқалган йирик зарралардан ташкил топган, ғоваклиги 5 — 30%) ва нафис (текис тарқалган майда зарралардан ташкил топган, ғоваклиги 5% гача) турларга бўлинади. Д ағал К. гақўпчилик қурилиш материаллари, мас, ғишт ва кошин, нозик К. га сопол, чинни, фаянс, пьезо ва сегнетокерамика, ферритлар, керметлар, баъзи оловбардош материаллар, ярим чинни ва майолика киради. Кимёвий таркибига кўра, К. оксид, карбид, нитрид, силицид, оптик ва б. турларга бўлинади.

Оксид К. электр қаршилиги юқорилиги (10» — 1013 Ом-см), қисилишга мустаҳкамлиги (5 ГПа гача) ва юқори т-рада оксидловчи муҳитда барқарорлиги б-н тавсифланади; баъзилари, мас, иттрий-барийли К. юқори т-раларда ўта ўтказувчанлик хоссаларини намоён қилади (қ. Иттрий). Чинни, фаянс, кулоллик буюмлари, каолин пахта, изоляция материаллари, ракета, космик аппаратлар, ядро реакторларининг қисмлари, радиотехника деталлари, хотира қурилмаларининг қисмлари ва б. тайёрлашда кенг қўланади. Карбид К. га карборунд (SiC) асосида олинган карборунд К., шунингдек, титан, (Ti), ниобий (Nb), вольфрам (W) карбидлари асосида олинган материаллар киради. Карбид К. нинг электр ва иссиқлик ўтказувчанлиги юқори, кислородсиз муҳитга чидамли (карборунд К. оксидловчи муҳитда 1500° гача барқарор). Конструкцион материаллар, электр печ қиздиргичлари, оловбардош материаллар

ва б. тайёрлашда қўлланилади. Нитрид К. га бор нитрид (BN), алюминий нитрид (AlN), кремний нитрид (Si_3N_4), (U, Pu) N асосида, шунингдек, таркибида кремний (Si), алюминий (Al), кислород (O), азот (N) ёки иттрий (Y), цирконий (Zr), O ва N бўлган бирикмаларни қиздириш йўли б-н олинган материаллар киради. Бундай К. кукун ҳолидаги модда ёки бирикмаларни азот атмосферасида 100 МПа босим остида юқори т-раларда ($1700\text{—}1900^\circ$) қиздириб, иссиқ ҳолатда пресслаб олинади. Нитрид К. диэлектрик хоссалярининг барқарорлиги, механик мустаҳкамлиги, иссиқбардошлиги, турли муҳитларда кимёвий мустаҳкамлиги ва б. хоссалари б-н тавсифланади. Металл и. ч. саноати учун асбоб-ускуналар, баъзи яримўтказгич материалларни эритиш учун тигеллар, изоляторлар ва б. и. ч. да қўлланилади. Si_3N_4 га кобальт (Co), никель (Ni), хром (Cr), темир (Fe) лар қўшиб тайёрланган К. иссиқбардош қотишмалар ўрнига ишлатилади. Силицид К. нинг энг кўп тарқалган тури молибден дисилицид (MoSi_2) асосида олинган К. дир. У электр қаршилигининг пастлиги (170—200 мкОмсм), оксидловчи муҳитларга (1650° гача), металл эритмалари ва тузлар таъсирига чидамлиги б-н тавсифланади. Оксидловчи муҳитларда ишлатилган электр қиздиргичлар тайёрлашда қўлланилади. Баъзи металлларнинг фторидлари, сульфидлари, фосфидлари ва арсенидларидан тайёрланган оптик К. инфрақизил техникада ишлатилади.

Керамик буюмлар тайёрлаш учун аввал тупрок, каолин, кум, дала шпати, металлургия ва баъзи саноат чиқиндилари шарли тегирмонда кукун ҳолига келтирилади, сув қўшиб аралаштирилади; олинган оқувчан қолатдаги қоришма аралаштиргичли ховузчаларга қуйилади; қолиплаш усулига қараб уни фильтр-пресслар ёки махсус пуркаш қурилмаларида маълум миқдоргача сувсизлантирилади. Сўнгра намлиги 6 — 12% бўлган кукун ҳолидаги қоришмалардан пресслар ёрдамида, 15—25% ли қоришмалардан ёйиш, босиш ёки

кулоллик чархит шакл бериш йўли б-н буюмлар тайёрланади. Таркибида 25—45% суви бўлган коришмалар эса гипс, ғовак пластмасса ва металл қолипларга қуйиш йўли б-н қолипланади. Қолипланган буюмлар қуритилиб махсус печларда 900° дан (курилиш К.си учун) 2000° гача (оловбардош К. учун) киздириб пиширилади. К.нинг баъзи турларига пиширилгандан сўнг қўшимча механик ишлов ва пардоз берилади. Сопол, чинни, фаянс ва нафис К.нинг бошқа турларидан ишланган буюмларга сув ва газ ўтказмайдиган шишасимон қатлам ҳосил қиладиган сир қопланиб, 1000 — 1400° да қайта пиширилади. Иссиқликни сақловчи ғовак материаллар тайёрлашда лойга юқори т-рада ёниб кетадиган ёнувчан қўшимчалар (кўмир, қипиқ, органик моддалар) қўшилади, кўшимчалар ёниб кетгач, ўрнида қолган коваклар ғовакликни ҳосил қилади.

Фаянс олиш ва сиркорлик сирлари қадимда мисрликларга мил. ав 15-а.даёқ маълум бўлган Улар милоннинг 3—4-а.ларида Хитойда яна кашф қилинди, 9—10-а.ларда Яқин Шарқ мамлакатларида, ўрта асрларда Ўрта Осиёда, 16-а.да Францияда, 18-а.да Германия, Англияда, 19—20-а.ларда Россияда ривожланган. К. таракқиётининг жаҳон тарихида Хитой чинниси ва фаянси муҳим ўрин тутган. У Европа ва Осиёнинг кўпгина мамлакатларида К. ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. Ўрта Осиёда, Эрон, Озарбайжон, Туркия, араб мамлакатларида биноларни безашда, қабарик терракотани қўллашда, идиш-товоклар ясашда К.нинг аҳамияти бекиёс бўлган. 10—15-а. меъ-морлигида Хива, Самарканд, Бухоро, Кўкон, Тошкентда қурилган биноларнинг полихром мозаика кошинкорлик қопламлари меъморлик санъатининг энг юқори ютуқлари ҳисобланади (қ.

К. маҳсулотларини пишириш техникаси ва технологияси кўп асрлар мобайнида оддий гулхандан хумдонгача, оддий ўчоқдан механизациялаштирилган печларгача бўлган таракқиёт йўлини

босиб ўтди. Ҳозир турли мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда К. устаноналари, хумдонлар, з-длар фаолият кўрсатмоқда. Тошкент, Самарканд, Қувасой чинни з-длари, Ангрен ва Риштондаги керамика з-ди, Ўзбекистоннинг барча вилоятларида хумдонлар бор (2002).

Ад: Августинник А.И., Керамика, 2 изд., Л., 1975; Выдрин Г.А., Соловьёва Т.В., Харитонов Ф.Я., Прозрачная керамика, М., 1980; Балкевич В.Л. Техническая керамика, 2 изд.; М., 1984; Стрелов К.К., Теоретические основы производства огнеупорных материалов, М., 1985.

Рустам Маърупов.

КЕРАРГИРИТ — минерал, к. Хло-раргирит.

КЕРАТИТ (юн. keras, keratos — мугуз, itis — яллиғланиш) — кўз мугуз (шох) пардасининг яллиғланиши. Вируслар (герпетик К.), баъзан бошқа микроорганизмлар кўзга тади. Мугуз пардага инфекция кириши, ёт жисмлар тушиб шикастланиши (тирналиш ва ҳ.к.), грипп, сил, дифтерия каби инфекцион касалликлар, шунингдек, организмда витамин А етишмаслиги ҳам К.га сабаб бўлиши мумкин. Ташқи таъсиротлар келтириб чиқарадиган (экзоген) ва умумий касалликлар пайдо қиладиган (эндоген) К., шунингдек, юза (бунда мугуз парданинг юза қисмида инфилтрат вужудга келади) ва чуқур (бунда мугуз парда остидаги қаватлар ҳам касалланади) К. ажратилади. К.да бемор ёруққа қарай олмайди, кўз қизаради, ёшланади ва санчиб оғрийд. К. жиддий касаллик бўлиб, ўз вақтида даволанмаса ёки нотўғри даволанса, кўзга оқ тушиши ёки бошқа оғир асоратлар юзага келиши мумкин. Шунинг учун К.га хос аломатлар пайдо бўлиши ҳамон врачга кўриниш зарур.

КЕРАТОЗЛАР (юн. keras — шох, мугуз) — тери мугуз (шох) қаватининг калинлашуви б-н кечадиган касалли-

кларнинг умумий номи. Бунда тери яллигланмайди. К.га мугуз қаватнинг жадал ўсиши ёки шу қават хужайраларининг бир-бирига қўшилиб, битиб кетиши сабаб бўлади. Туғма, орттирилган ва конституцион К. фарқ қилинади. Туғма К. мугузланиш жараёнининг туғма камчиликларига боғлиқ (ихтиоз, кератодермия). Орттирилган К. умумий ва маҳаллий касалликлар (гипова авитаминоз), шунингдек, турли захарланишлар, нерв ва эндокрин система касалликлари оқибатида келиб чиқади. Конституцион К. эса болага қисман она қорнида, қисман туғилгандан кейинги нохуш омиллар туфайли рўй беради.

КЕРАТОМАЛЯЦИЯ (юн. *keras* — шох, мугуз ва *malakia* — юмшоқушк) — кўз шох (мугуз) пардасининг емирилиши. Кўпроқ ёш болаларда учрайди ва организмда оксил, А витамин, ёғ моддалари етишмаслиги натижасида келиб чикали. К.да мугуз парда тўқимаси ирийди, йирингли яра пайдо бўлиб, парда тешилади, кўзнинг олдинги камерасида йиринг тўпланади, шиллик парда ҳам ўзгаради (эпителийси қуриб, кўчади — к. Ксерофтальмия). Даво касалликка сабаб бўлган омилни бартараф этишдан иборат.

КЕРАТОПЛАСТИКА (юн. *keras* — шох, мугуз ва пластика) — хиралашган кўз мугуз (шох) пардасини соғлом парда б-н алмаштириш. В.П.Филатов тавсия этган пластик операция. Бунда мугуз парданинг оқ тушиб хиралашиб қолган қисми кесиб олинади, кўришни тиклаш мақсадида унинг ўрнига консервация қилинган мугуз пардадан лойиқ қилиб кўчириб ўтказилади. Баъзан мугуз парда бутунлай алмаштирилади.

КЕРАТОФИР (юн. *keras* — шох, мугуз, *porphyreos* — тўқ қизил ранг) — палеотип кўринишдаги порфирли эффузив ёки томир кўринишидаги нордон тоғ жинси. Иккиламчи жараёнлар таъсирида ўзгарган. Кулранг, оч яшил, қизғиш-

бинафша, баъзан қўнғир рангда бўлади. Порфирли дончалар альбит, гоҳо анортотлаз, диопсид ва биотитдан иборат. Диопсид ва биотит кўпинча ўзгариб хлоритга айланади. Кварцли, ортоклазли ва б. турдаги К.лар мавжуд. Кварцли порфир, диабаз ва спилит тоғ жинслари б-н бирга учрайди. Кўпинча қайта кристалланишга учрайди ҳамда кварц ва альбитнинг глобу-ляр ўсимталари ҳосил бўлади. Микроскоп остида ишқорли дала шпати микролитларидан ташкил топганлиги кўринади. Хорижда Германия, Чехия, Польша, Норвегия, Швеция, АҚШ, РФда (Сибирь, Жан. Урал), шунингдек, Кавказ, Қримда бор. Ўзбекистонда Қурама, Томди тоғларида учрайди. Биноларни ички кўриниши, метро ст-ялари ва ёдгорликларни безашда ишлатилади.

КЕРБОБОЕВ Берди Муродович [1894.3(15).3, Тажан тумани Қавки-Заранг қишлоғи — 1974.5.3, Ашхобод] — Туркменистон халқ ёзувчиси (1967), замонавий туркман адабиёти асосчиси-ларидан. Туркменистон ФА акад. (1951). Бухородаги мадрасада таҳсил олган, Ленинград ун-ти шарқ ф-тида ўқиган (1927-28). Илк ҳажвий шеърлари 1925 й.да «Туркменистон» газ. ва «Токмак» («Тўқмоқ») жур.да босилган. Дастлабки дostonлари («Янги турмушга», 1928; «Амударё», 1931), хикоя ва очерклари («Марал», 1937), кассалари («Байрам», 1934; «Ботир», 1935) ва драматик асарлари («Хурлико ва Ҳамро», 1940 ва б.) туркман адабиёти тараққиётига таъсир кўрсатган. «Қурбон Дурди» кассаси (1942), «Ойлар» дostonи (1943), «Ватанга муҳаббат» (1941), «Қардошлар» (1943) каби сахна асарларида 2-жаҳон урушида босқинчиларга қарши кураш ва туркман халқининг мамлакат ичкарасидаги меҳнати акс этган. «Дадил қадам» (1—3-китоблар, 1940—55) да туркман халқининг ўтмиши, ҳаёти, кураши, рухий кечинмалари тасвирланган. «Ойсултон» кассаси (1949) туркман пахтакорларига бағишланган, «Небитдоғ» романи (1957)

нефтчилар фаолияти ва ҳаёти ҳақида.

К. Навоий, Ҳамза, Абдулла Қодирӣ ва б. ижодидан илҳомланган. Ойбек, Ғафур Ғулом ва б.нинг айрим асарларини туркманчага таржима қилган. К.нинг деярли барча йирик асарлари ўзбек тилида нашр қилинган. «Махтумқули» драмаси (1943; Яшин таржимасида) сахналаштирилган.

Ас: Дадил кадам (роман), Т., 1951; Ойсултон, (кисса), Т., 1958; Небитдоғ (роман), Т., 1963; Туркменистон баҳори (шеърлар), Т., 1974.

Ад.: Иноғомов Р., Адабий қардошлик тароналари, Т., 1972; Курбонбоев К., Ўзбек—туркман адабий алоқалари, Т., 1974.

КЕРГЕЛЕН — Ҳинд океани жан. даги вулканик ороллар архипелаги, Антарктикада. Франция мулки. Битта йирик Кергелен ва 300 га яқин майда ороллардан иборат. Майд. 7 минг км². Бал. 1965 м гача. Иклими субантарктика совуқ иқлим, йиллик ёғин 1000 мм. Кучли шамол эсиб туради. Сийрак ўт ўсимликлари ўсади. Кергелен о.нинг марказий қисми музлик б-н копланган (майд. 500 км²). Доимий аҳолиси йўқ. Франциянинг Порт-о-Франсе геофизика ст-яси 1950 й.дан ишлаб турибди. Орол 1772 й.да уни кашф этган француз денгизчи-сайёҳи И. Кергелен де Тремарек номи б-н аталган.

КЕРГЕЛЕН — Ҳинд океанининг жан. даги сув ости тизмаси. Австралия — Антарктика сойлигини Африка — Антарктика сойлигидан ажратиб туради. Уз. 2600 км. Кенглиги 950 км гача. Сув остидаги энг баланд жойининг денгиз сатҳидан чук. 73 м; сувдан кўтарилиб турган алоҳида чўккилари Кергелен, Херд ва б. оролларни ҳосил қилган.

КЕРЕНСКИЙ Александр Фёдорович (1881, Симбирск — 1970, Нью-Йорк) — Россия давлати арбоби. Муваққат ҳукумат бош вазири (1917). Дастлабки таҳсилни Тошкентда олган. Петербург

унти юридик ф-тини тугатган (1904). К. б-н Туркистондаги тараққийпарварлар Мустафо Чўкай, Аҳмад Закий Валидий, Ҳамза ўртасида алоқалар бўлган. Бирок К. Туркистон мустақиллигига қарши эди. 1917 й. 25 окт. (7 нояб.)да В.И.Ленин бошчилигидаги большевиклар томонидан курул кучи б-н Муваққат ҳукумат ағдариб ташлангач, К. Петрограддан чиқиб кетди. Генерал П.Н.Краснов б-н биргаликда большевикларга қарши исён кўтарди. 1 (14) нояб.да қизил аскарлар исённи бостирди. К. яширин равишда мамлакатдан чиқиб кетди. 1918 й.дан Францияда, 1940 й.дан умрининг охиригача АҚШда муҳожирликда яшади. Парижда тузилган «Партиядан ташқари демократик жамият»нинг ташкилотчиларидан бири (1920 й. июль — 1922 й. апр.). Бу жамият Россиядаги совет режимига қарши курашди. Муҳожирликда хотиралар, тарихий асарлар («Корнилов иши», «Гатчина», «Йирокцан» ва б.) ёзди.

КЕРЕТАРО — Мексиканинг марказий қисмидаги шаҳар, Керетаро штатининг маъмурий маркази. Мексика тоғлигининг ҳосилдор водийсида, 1850 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 385 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Автомобиль йўллари тугуни. Т. й. станцияси. Қ.х. (донли экинлар, дуккакдилар) райони маркази. Ун тортиш, ип газлама, кўн-тери корхоналари бор. К. яқинида полиметалл руда ва опал конлари топилган. Туризм маркази. 17—18-а.ларда қурилган черковлар, саройлар сақланган. Ун-т (1765), музей бор. К. — қад. индейслар шахри. 1531 й.да испан конкистадорлари томонидан эғалланган. 1810 й.да шаҳар испанларга қарши кўзғолон марказларидан бўлган.

КЕРЕТАРО — Мексика марказидаги штат, Мексика тоғлигининг жан.да. Майд. 11,7 минг км². Аҳолиси 1,4 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Керетаро ш. Ер юзасининг аксари қисми 1000—3000 м баландликдаги баланд тоғ

тексикларидан иборат. Ойлик ўртача ёғин 800 мм гача. Ўсимликлари бутазор ва паст бўйли ўтлардан иборат. Кўп асрлар давомида ерни хайдаш ва ўрмонларнинг кесилиши сабабли катта майдонлар кучли эрозияга учраган. Худудининг 1/2 қисмини яйловлар ташкил этади. Испанлар истилосига қадар К.да деҳқончилик ривожланган. Полиметалл руда конлари бор. К. — Мексиканинг нисбатан қоқоқ штатларидан. Лерма дарёси ҳавзасидаги катта майдонларда суғорма деҳқончилик қилинади: донли экинлар, сабзавот, мева, сорго етиштирилади. Тоғли р-нларда чорвачилик б-н шуғулланилади. Озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. К. худудидан мамлакатнинг шим. ва марказий штатларини боғловчи муҳим т.й. ва шоссе йўллари ўтган. Мустамлақачилик даврига оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Туризм ривожланган.

КЕРИНЧИ — Барисан тизмасидаги ҳаракатдаги вулкан, Индонезиянинг Суматра о.да. Бал. 3805 м (оролнинг энг баланд чўққиси). Андезит лаваларидан иборат. Кратерида чуқ. 400 м ли кўл бор. Индрапура қўриқхонаси таркибида.

КЕРКИНИТИДА — антик шаҳар (мил. ав. 6-а. охири — 5-а. — мил. ав. 2-а.). Юнонлар томонидан ҳоз. Евпатория ўрнида қурилган. Херсонес аристократик республикаси таркибида бўлган. Ғалладон савдосида муҳим роль ўйнаган (4—2-а.). Мил. ав. 4-а.нинг 2-ярми — 3-а. да ўз тангаларини зарб қилган. Юнонскиф урушлари (мил.ав. 2-а.) натижасида вайрон бўлган. Мил. 1 — 2.а.ларда кичик савдо-деҳқончилик манзилгоҳи. Эллинистик даврга мансуб мудофаа деворлари ва турар жой даҳалари қолдиқлари сақланган.

КЕРКИРА, Корфу — Иони денгизидаги орол. Иони олари тўдасида, Греция таркибида. Майд. 592 км². К.нинг шим. тоғлик, энг баланд ери 906 м, жан. эса сертепа текислик, асосан, оҳақтош

ва сланецлардан тузилган. Иқлими субтропик иқлим. Доим яшил бутазорлар (маквис), шим. алоҳида ўрмонзорлардан иборат.

КЕРКПАТРИК — Антарктидадаги тоғ. Трансантарктида тоғларининг энг баланд чўққиси. Бал. 4530 м. Куин-Александр тизмасида, Бирдмор музлигидан ғарброкда жойлашган. Британия Антарктида экспедицияси томонидан 1908 й.да кашф қилинган ва номланган.

КЕРМАДЕК НОВИ - Тинч океандаги чуқур сув ости нови. Янги Зеландия о.дан шим.-шарқда. Шим.дан жан.га томон Кермадек о.ларининг шарқий чеккаси бўйлаб 1270 км масофага чўзилган. Кенглиги ўртача 88 км. Чуқ. 10047 м. Грунти гилли балчиқдан иборат.

КЕРМОН — Эроннинг жан.-шарқидаги шаҳар. Кермон остонининг маъмурий маркази, 1900 м баландликда. Аҳолиси 385 минг киши (1997). Савдо-транспорт маркази. Хунармандчилик ривожланган. Гилам, шол рўмол тўқилади, мисдан бадийий буюмлар ва рўзгор идишлари ясалади, пахтадан калава ип тайёрланади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, қурилиш материаллари корхоналари, ун-т бор. Хна ишлаб чиқариш марказларидан. Шоҳ масжид (11 — 12-а. лар) ва б. 14-а.га оид меъморий ёдгорликлар сақланган. К. яқинидан тошқўмир, хром ва темир рудалари казиб олинади.

КЕРН (нем. kern) — колонкали бурғу коваклари (қудуқлари)дан олинadиган цилиндр шаклидаги яхлит тоғ жинси намунаси. К. ёрдамида тоғ жинсининг таркиби, физик ва кимёвий хоссалари, ётиш бурчаклари аниқланади. Ковланган бир неча бурғу ковақларининг геологик кесими К.ни ўрганиш натижалари б-н таққосланади. Маълум бўлмаган ер ости геологик жинсларини ўрганишда К.нинг аҳамияти катта.

КЕРОСИН (инг. kerosene, юн. keros -мум) — углеводородлар аралашмаси (C₉—C₁₆)дан иборат суюқлик. Таркибида 23—60% тўйинган алифатик, 24—58% нафтен, 6—15% ароматик ва 1% гача тўйинган углеводородлар бор. Қайнаш т-раси 200—300°, зичлиги 790—846 кг/м³. Нефтни қайта ишлаш йўли б-н олинади. К. ил гари факат ёриткич лампаларига ёнилги сифатида ишлатилган. Шунинг учун уни қадимда фотоген (юнон тилида «ёруғлик, бунёд этувчи» деган маънони англатади) деб юритилган. Кейинчалик у мотор ёғи сифатида дастлаб транзиторлар учун, сўнгра реактив учувчи қурилмалар учун кенг қўлланила бошланди.

Ҳоз. Т-1 ва Т-5 русумли авиаёнилгилар нефтнинг К. фракцияси асосида олинади. Суюқ ракета ёнилгисининг асосий таркибини ҳам К. ташкил этади.

КЕРР ЭФФЕКТИ — бир жинсли электр майдонига жойлаштирилган оптик изотроп моддалар (мас, газ, суюқлик, шиша) да ёруғлиқнинг иккиламчи синиш ҳодисаси. 1875 й.да шотланд физиги Ж. Керр (1824 — 1907) очган. К. э. натижасида электр майдонига жойлаштирилган газ ёки суюқлик бир ўқли кристалл хос-сасига эга бўлиб қолади; унинг оптик ўқи майдон бўйлаб йўналган бўлади. Чизикли кутбланган ёруғлик дастаси электр майдонига жойлаштирилган шаффоф диэлектрикдан ўтгандаги эллиптик кутбланиш электрооптик К. э., чизикли кутбланган ёруғлик дастасининг магнитланган ферромагнит жисмдан қайтгандаги эллиптик кутбланиш м а г -нитооптик К. э. деб аталади (к. Магншпооптик эффект, Электрооптик эффект).

КЕРСАНТИТ (Франциядаги Керсантон деган жой номидан) — ертомирли магматик тоғ жинси; биотит (1/3 қисми), кварц ва нордон плагиоклаз ҳамда магнетит ва апатитдан ташкил топади. Таркибига кўра К.нинг биотитдан ташқари қисман пироксен ва амфиболли турлари

ҳам учрайди. К. гранит таркибли магманинг кристалланиши, дифференциацияланиши туфайли темир ва магнийли минералларга бойиши ҳамда атроф жинсларини ўзгартириб кристалланиши натижасида ҳосил бўлади. Ўзбекистонда интрузив тоғ жинслари б-н учрайди.

КЕРТЕШ Имре (1929, Будапешт) — венгер ёзувчиси. Ижодини 1953 й.да таржимонликдан бошлаган, очерклар ёзган. Дастлабки йирик асари бўлган «Такдирсиз одам» (1975) романи К. га шуҳрат келтирди. Шундан сўнг «Англия байроғи» (1991), «Изкувар» (1977) романларини яратди. «Туғилмаган болага аза» (1990) қиссасида асар қаҳрамони ун-т профессори бўлган дўстига ўзини бахтсиз ҳаёти ҳақида хикоя кидали. К. 2-жаҳон уруши йилларида отаси б-н Аушвиц, Бухендвалд концлагерларига тушиб, тирик қолган. Ёзувчининг асосий асарлари ҳаётининг ана шу фожиали даври ҳақидадир. У ўз ижодида оммавий эзиш тизимига шахснинг қарши туриши мавзусини ёритган. К. адабиётдаги «гувоҳлик адабиёти» деб номланган янги оқимнинг асосчиси саналади. Нобель мукофоти лауреати (2002).

КЕРУЛЕН — Монголия ва Хитойдаги дарё. Уз. 1264 км (шундан 1090 км Монголия ҳудудида), хавзасининг майд. 116,4 минг км². Хэнгэй тоғлигидан бошланади. Ўзанида орол кўп. Далайнор кўлига қуйилади. Ёзда тўлиб оқади; хар йили бир неча марта тошади. Нояб.— апр. да музлайди. Балиққа бой. К. бўйида Чойбалсан ш. бор.

КЕРХЕ (Гамасиоба, ўрта оқимида Саймарра) — Эрон ва Ироқдаги (қуйи қисми) дарё. Уз. 870 км, хавза-сининг майд. 50 минг км². Загрос тоғларидан бошланиб, Хузистон текислигидан оқади. Баҳор ва ёзги тўлинсув даврида Дажла дарёсигача етиб боради. Ўртача сув сарфи 220 м³/сек. Суғоришда фойдаланилади.

КЕРЧЬ — Украинанинг Қрим Республикасидаги қахрамон шаҳар. Азов денгизидан Қора денгизга чиқиладиган бўғоз соҳилидаги порт. Т. й. станцияси. Т. й. пароми орқали Кавказ ортиш-тушириш ст-яси (Тамань я.о.) б-н боғланган. Аҳолиси 182,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Темир руда (Қамишбурун к-ти) казиб олинади. Металлургия, кема-созлик ва кема тузатиш, озик-овқат (шу жумладан, балик) саноати корхоналари, театр, тарих-археология музейи бор. Мил. ав. 6-а.да юнонлар К. ўрнида Пантикапей ш.га асос солганлар. Мил. ав. 5-а. бошлари — мил. 4-а. охирида Боспор подшолиги пойтахти бўлган. Ўрта асрларда К. Қримдаги йирик савдо шахри эди. 1475 й. туркларга қараган, 1774 й.да Россия босиб олган. 1954 й.дан Украина таркибида. 1941—45 й.лар урушида К. атрофида шиддатли жанглар бўлган. Мелек-Чесмен қалъаси харобалари (мил. ав. 4-а.), Деметр хилхонаси (мил. 1-а.), Иоанн Предтечь (10—13-а.лар) черкови сақланган.

КЕРЧЬ БЎҒОЗИ Керчь ва Тамань я.о.лари ўртасидаги бўғоз. Қора ва Азов денгизларини туташтиради. Узунлиги қарийб 41 км, эни 4 дан 15 км гача. Қишда сузиб юрувчи муз кўп бўлади. Ғарбий соҳилида йирик Керчь порти бор. Бўғоз орқали кема ва т.й. пароми катнови мавжуд.

КЕРЧЬ ЯРИМ ОРОЛИ - Қрим я.о.нинг шарқий қисми. Шим.да Азов денгизи, шарқда Керчь бўғози, жан.да Қора денгиз б-н ўралган. Ғарбда эни 17 км ли бўйин б-н Қрим я. о.га туташган. Майд. қарийб 3 минг км². Шим.-шарқий қисми оҳақтош, гил ва қумтошлардан тузилган тепалик (бал. 190 м гача). Балчикли вулканлар кўп. Жан.-ғарбий қисми текислик бўлиб, асосан, учламчи давр гилларидан таркиб топган. Каштан тупроқлар тарқалган. Иқлими қуруқ. дашт иқлими. Йиллик ёғин 500 мм. Январнинг ўртача

т-раси —1,5°, июлники 23,5°. Қ.я.о.да Керчь темир руда ҳавзаси жойлашган.

КЕСАЛТЕНАНГО — Гватемаладаги шаҳар, мамлакат ғарбида, Вулкан тоғлари орасида, 2350 м баландликда жойлашган. Кесалтенанго департаментининг маъмурий маркази. К. ёнидан Пан-Америка шоссе йўли ўтган. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 300 минг киши чамасида (1990-й.лар ўрталари). К. аҳолисининг сони ва иктисодий мавқеи жиҳатидан мамлакатда муҳим ўрин тутади. Тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари бор. К- х- районининг савдо-саноат маркази. Хунармандчилик ривожланган. К. индейсларнинг қад. Кселалу (Ксенаху) ш. ўрнида бунёд этилган. 1902 й. кучли zil-зиладан вайрон бўлиб, деярли бутунлай қайта қурилган. Майя-киче тили академияси бор. Мустамаккачилик даври меъморий ёдорликлари сақланган. Туризм ривожланган.

КЕСАМИРЛАР — ўзбек уруғларидан бири, 19—20-а. бошларида Бухоро амирлигининг Кўлоб беклиги худудида, асосан, Яхсув дарёсининг ўрта оқимлари, Панж дарёси ирмоғи Жилғасойнинг юқори оқимлари атрофида ва қисман Қундузда яшашган. К.нинг келиб чиқиши тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Баъзи маълумотларга қараганда, уларнинг шаклланишида наймам ва манғит қабилаларининг этник гуруҳлари иштирок этган. Қатағонларнинг айрим гуруҳлари К.га қўшилганлиги таҳмин қилинади. К. қорачарик, кулдеман, қаллиғоч ёки қарлиғоч, тоз, камчи, кийикчи ва нўғой каби бўлинмалардан иборат бўлган.

КЕСАР КЕСИШИ (лот. sectio — ёриш, очиш; caedo — кесаман) — хирургик операция; акушерлик амалиётида кориннинг олдинги деворини ва бачадонни кесиб (баъзан қин томондан кесилади

— бу кинни К. к. дейилади), ҳомила ва йўлдошни олиш. Табиий туғруқ йўллари орқали бола туғилиши мумкин бўлмаган ҳоллар (мас, аёл чаноғининг торлиги ёки бачадоннинг ёрилиш хавфи туғилиши ва б.)да, шунингдек, туғаётган аёл жиддий касал бўлганда (мас, юрак порокларида) қилинади. Ҳоз. К. к. бачадоннинг пастки сегментини кесиб очиш йўли б-н бажарилади. Бунинг учун қорин деворини қаватма-қават кесиб, бачадонгача борилади; уни ҳам қовуққан юқори қисми кўндаланг кесилади ва дастлаб ҳомила, кейин йўлдош чиқариб оли-нади. Шундан сўнг бачадон девори, кейин қорин девори қаватма-қават тикилади. Бир марта К. к. қилинган аёлда бачадон чандиғи юзага келиши сабабли кейинги ҳомиладорлик ва туғиш врач кўрсатмасига қатъий амал қилган ҳолда бўлиши лозим.

КЕСИМ — гапнинг бош бўлақларидан. Эга б-н ифодаланган шахс, предмет ва ҳрдисанинг умумий белгисини билдиради. К. гапни уюштирувчи марказ бўлиб, предикативлиқнинг белгисини кўрсатади. Икки таркибли гапда эгага тобе бўлади; ўзига боғланиб келган сўзларга нисбатан эса ҳоким ҳисобланади. К. барча мустақил сўз туркумлари б-н ифодаланади. Қайси сўз туркуми б-н ифодаланишига кўра, феъл ва от К.ларга бўлинади.

КЕСКИЧ (машинасозликда) — металл ва металлмас заготовкаларга ишлов берувчи кесувчи асбоб. Кесувчи қисми маълум геометрик шаклга эга бўлган каллак ва станокка маҳкамланадиган танадан иборат. Каллагининг шаклига кўра, К. тўғри, қайирма (эгилган) каллакли; тутқичининг шаклига кўра, тўғри тўртбурчакли, квадрат, доиравий; каллакни танага туташтирилиши бўйича яхлит, пайванд каллакли, кавшарланган пластинкали ва б. турларга бўлинади. К.лар ишлов бериш турига қараб ўтувчи, қирқиб олувчи, йўниб кенгайтирувчи, кесиб туширувчи, резьба очувчи, ариқча

йўнувчи ва б.га бўлинади. К.нинг яна хомаки ишлаш (шилиш), тоза ишлаш, юпка йўниш, силлиқловчи турлари; чапақай (заготовка ўнгдан чапга томон йўналади), ўнақай (чапдан ўнгга томон) турлари бор. К.нинг каллаги асбобсозлик, тез-кесар пўлатлар, вольфрам ва титан карбитлари асосидаги қаттиқ қотишмалар, синтетик олмослар, минерал-керамик материаллардан; танаси эса конструкцион пўлатлардан тайёрланади. К. токарлик станоклари, бошқа станоклар ёки махсус станокларга ўрнатиб ишлатилади.

КЕСМА ВА ИНТЕРВАЛ - асосий геометрик шакллардан бири. Тўғри чизиқнинг А ва В нуқталари орасидаги ва шу нуқталарни қўшиб ҳисоблагандаги қисми кесма дейилади. Кесма [А, В] кўринишда белгиланади. А ва В нуқталар унинг учлари дейилади. Кесманинг учлари орасида ётувчи ихтиёрий нуқта унинг ички нуқтаси дейилади. Кесманинг узунлиги унинг учлари орасидаги масофага тенг ва А, В каби белгиланади.

Агар кўриляётган тўғри чизик ҳақиқий сонлар ўқидан иборат бўлса ҳамда унинг А ва В нуқталарига а ва b ҳақиқий сонлар мос келса ($a < b$), у ҳолда $a < x < b$ тенгсизликларни қаноатлантирувчи барча ҳақиқий x сонлар тўплами бўлади ва у [a, b] каби белгиланади. $a < x < b$ тенгсизликларни қаноатлантирувчи барча x сонлар тўплами интервал дейилади [a, B] ёки (a, b) каби белгиланади. К. ва И.нинг узунлиги B-a сонига тенг. Барча ҳақиқий сонлар ўқи чексиз интервал [-<*>, +~] ёки ($-\infty$, $+\infty$) каби белгиланади. (<«», a) ва (B, +<*>) чексиз интерваллар нурдан иборат бўлади.

КЕСМА КОШИН, кошин буриш — йиғма безак нақш; кесиб, эговлаб тайёрланган ранг-баранг кошин парчаларини териб турлича мужассамотли нақшлар ҳосил қилинади.

КЕСОН-СИТИ — Филиппиндаги шаҳар, Лусон о.да. Аҳолиси 2,16 млн.

киши (2000). Иқлими муссонли тропик иқлим. Йиллик ўртача ёгин 2167 мм. Шаҳар 1939 й.дан қурила бошлаган. Филиппиннинг биринчи президенти Мануэл Кесон номига қўйилган. 1948 й.дан Филиппин Республикасининг расмий пойтахти деб эълон қилинган, ҳоз. Катта Манила таркибида. К.-С—мамлакатнинг савдо-саноат ва маъмурий-маданий маркази. Тўқимачилик, пойабзал, тикувчилик, металлсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Пластмасса, қоғоз ишлаб чиқарилади. Давлат унти бор.

КЕСРОНИЙЛАР — Озарбайжондаги Ширвон давлати (1027—1382) ҳукмдорлари сулоласи; ширвоншоҳ унвони б-н тахтни бошқаришган. Ширвон Озарбайжон мустақиллиги учун кураш марказига айланган. Манучеҳр II (1120—49) ва Ахситан даври (1149—1203)да салтанат кучайган. К. ўрнига дарбандия сулоласи келган.

КЕССОН (франц. *caisson* — яшик) — О (қурилишда) — сув остида ёки серсув грунтда сувдан холи иш жойи (камера) ҳосил қилишга имкон берадиган тўсувчи қурилма; бунда сув қисилган ҳаво ёрдамида қисиб чиқарилади. К. юқорида қурилиб, кейин сув остига ўз оғирлиги б-н туширилади. Тупроқ қазилган сари К. пастрок тушаверади. Гидротехника иншоотлари, кўприklar, туннеллар, чуқур пойдеворлар ва б. қуришда қўлланилади; 2) (м е ъ м о р л и к д а) — тўртбурчак (баъзан кўпбурчак) ли ички гумбаз ва равоқ ости ёки шифтнинг чуқур жойи. К. гумбаз шифтга асос қилиб олинади ва безак вазифасини бажаради, шунингдек, хона акустикасини яхшилашда муҳим роль ўйнайди; 3) (кемаларни таъмирлашда) — кеманинг сув остидаги қисмини кўздан кечириш ёки таъмирлаш учун вақтинчалик сувдан қуриладиган қурилма. Кеманинг қуриладиган жойи шаклига мос келадиган қилиб металл ёки ёғочдан ишланади. К. ичидан сув сўриб олингандан сўнг у атрофдаги сувнинг

босими таъсирида кема корпусига зич ёпишади. К. кемани доklarга киритишдан холи қилиш имконини беради; 4) (авиацияда) — самолёт канотига таъсир этувчи ва буровчи кучларни ўзига қабул қиладиган ичи ҳаволи қутчасимон лонжерон; 5) (металлурги я д а) — ичида совитувчи сув циркуляцияланадиган пўлат қутича. Шахта печларининг деворлари ана шу К.лардан териб хреил қилинади. Булардан ташқари, К.дан мартен печларининг газ каналларини совитишда ҳам фойдаланилади; 6) (куймачиликда) — куйма қолиплари деворларини мустаҳкамлаш ва ўнга сизот сувлари сизиб ўтишининг олдини олиш учун ишлатиладиган ғишт ёки бетондан ишланган қурилма (яшик). Чуқур ўраларда куйма қолиплар тайёрлашда фойдаланилади.

КЕССОН КАСАЛЛИГИ - асосан, кессондан чиққач ва ғаввослик ишларини бажаргач, декомпрессия (юқори босимдан бирмунча паст босимли муҳитга аста-секин ўтиш) қодалари бузилишидан келиб чиқадиган касаллик ҳола-ти, декомпрессией касалликлардан. Касб касаллиги ҳисобланиб, асосан, кессонда ишловчиларда учрайди. Анча юқори босимли муҳитдан бирмунча паст босимли муҳитга бирдан ўтилганда тўқималарда эриган азот пуфак-пуфак бўлиб ажралиб чиқиб, қон томирларда эмболия ҳосил бўлади. Эмболиянинг ўрнига, яъни қаерда жойлашганига қараб касаллик белгилари турлича бўлади. Ўткир К. к.да бадан қичи-шади, бўғим ва мускуллар оғрийди (енгил шакли); беморнинг боши айланади, оғрийди, қорни дам бўлади, қулоғи шанғиллайди, қайт қилади, мувозанат саклай олмайди (ўртача оғир шакли); баъзан нутқ бузилади, кўз кўрмай қолади, бемор хушдан кетади, фалажланади, миокард ёки ўпка инфаркти (оғир шакли) кузатилади. Ҳаёт учун муҳим аъзоларга кўплаб пуфакчалар тўпланиши, ҳатто ўлим содир бўлиши мумкин. Суррункали К. к. секин-аста ривожланади ёки касалликнинг ўткир даврдан кейин

юзага келади, бунда бўғим ва суяклар, шунингдек, орқа мия, эшитиш аъзолари зарарланади, миокард дистрофияси ва б. нохуш ҳолатлар рўй беради. Касалликнинг олдини олиш учун декомпрессия қоидаларига амал қилиш, яъни юқори босимли муҳитдан қуйи босимли муҳитга аста-секин ўтиш талаб этилади. Давоси: беморни «даво шлюзи»га жойлаштирилади, ундан чиққач, юрак фаолиятини яхшилайдиган дори-дармонлар, иссиқ муолажалар буюрилади.

КЕТГУТ (инг. *setgut* — ип) — хирургик операцияларда ички чокларни тикишда қўлланиладиган ип; асосан, кўйнинг ингичка ичагидан тайёрланади. Вақт ўтиши б-н сўрилиб кетади.

КЕТЕНЛАР — умумий формуласи $RR'C=C=O$ бўлган органик бирикмалар. Альдокетенлар ($R=H$, R' — органик радикал) ва кетокетенларга (R ва R' — органик радикаллар) бўлинади. Уларнинг оддий вакили — кетен $CH_2=C=O$ газ (суюқланиш т-раси — $-134,6^\circ$, кайнаш т-раси — -41°). К. минерал кислоталар, металлорганик бирикмалар, спиртлар, карбон кислоталар, аминлар, меркаптанлар ва сувни осон бириктириб олади.

Саноатда К. ацетон ва сирка кислотани $700-800^\circ$ да пиролиз қилиб олинади. К. кучли ацетилловчи модда ҳисобланади.

Харакатчан водород атомини сақлаган бирикмалар, жумладан, спиртлар, тиоллар, аминлар кислоталар таъсирида ацетиллаш маҳсулотларини ҳосил қилади: $мас, ROH+CH_2=C=O \rightarrow ROCOSH_2$

Унинг бу хоссасидан ацетилцеллюлоза и.ч.да фойдаланилади. К. органик бирикмаларни синтез қилишда, спиртлар, аминлар, кетонларнинг еноль шакллари ни ацетилловчи модда сифатида, шунингдек, органик реагентлар, мас, озопропенилацетат, р-пропиолактон, сирка ангидрид, дикетен олишда ҳам қўлланилади.

КЕТЛАР (илгариги номи — енисей

остяклари, енисейлар) — халқ. Красноярск ўлкаси (РФ), Енисей дарёсининг ўрта ва қуйи оқими бўйларида яшайдилар (1,1 минг киши, 1990-й.лар ўрталари). Кет тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар.

КЕТМА-КЕТ ЯҚИНЛАШИШЛАР УСУЛИ — математик масалаларни сонлар орқали ечиш усули; бунда маълум яқинлашишларга қараб ундан кейинги анча яқинроқ яқинлашишдаги ечим топилади. Айтиб ўтилар яқинлашишлар кетма-кетлиги яқинлашган ҳолдагина татбиқ этилади. Мас, $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1}{x} = 0$ (1) кўринишидаги тенгламани ечиш учун ўнга тенг кучли бўлган тенглама

$x = F(x)$ (2) текширилади [бу

ерда $F(x) = f(x) + \lambda$ ва бундай кетма-кетлик тузилади: x_1 — ихтиёрий, $x_n = F(x_{n-1})$, ... Агар $\{x_n\}$ кетма-кетликнинг лимити бўлса, бу лимит (1) тенгламанинг ечими бўлади. Агар, мас, $F(x) > x$ ва $0 < F'(x) < 1$ бўлса, бундай яқинлашишлар кетма-кетлиги албатта яқинлашади. К-к. я. у. ўзгарувчилари жуда кўп бўлган чизикли тенгламалар системасини сонлар орқали ечишда ҳам қўлланилади. Дифференциал ва интегро-дифференциал тенгламаларнинг тақрибий ечимлари ҳам мана шу усул б-н топилади. К-к. я. у. назарий масалаларида ҳам қўлланилади. $y' = f(x, y)$ дифференциал тенглама ечимининг мавжудлиги ва ягоналигй ҳақида теорема ҳам шу усул ёрдамида исботланади. К-к. я. унинг қўлланилиш имконияти сиқилган акслантиришлар орқали белгиланади.

КЕТМА-КЕТЛИК — мат.нинг асосий тушунчаларидан бири. К-к. сонлар, нукталар, функциялар, векторлар ва х.к.дан тузилган бўлиши мумкин. Ҳар бир натурал сон n га бирор тўпламнинг x_n элементини мос қўядиган қонун кўрсатилган бўлса, К-к. берилган ҳисобланади. Шундай қилиб, К-к. ни натурал сонлар тўпламида аниқланган функция деб қараш мумкин. К-к.

хр х2, ... хп>... ёки қисқача { кўринишда р 2 п j ёзилади. хв х2, ..., хп... элементлар К-к. нинг ҳадлари, хп — умумий (п) ҳади дейилади. Сонли К.-к.лар аксарият ҳолларда аналитик усулда берилди, бунда К-к.нинг я-ҳади формула ёрдамида кўрсатилади. Мас, $x_n = 1, x; = 1, \wedge 2 = 5 > \bullet \bullet \blacksquare$ Айрим ҳолларда К-к. рекуррент усулида ҳам берилди. Мас, $X'_i = 72, x_{n+1} = \sqrt{2+X_n}$ $x \setminus = J'$ $*2 = 2L^{\wedge}'$ $X\bar{\Sigma} = 3^{\wedge}$

Агар (ага + е) интервал қанчалик кичик бўлмасин, К-к.нинг бирор хN ҳадидан кейинги барча ҳадлари шу интервалда ётса, а сони {xj К-к.нинг лимити дейилади ва ^{TM} х,,~а каби белгиланади. Чекли лимитга эга К-к. лар яқинлашувчи К-к. дейилади. К-к.ларнинг муҳим синфини монотон К-к.лар ташкил этади. Мат. анализда катта ўрин тутадиган е сони ҳам монотон, чегараланган К-к.нинг лимити сифатида аниқланади (қ. Кўрсаткичли функция).

КЕТМОН — дехқончиликда фойдаланиладиган дастаки меҳнат қуроли. К. металл (кўпинча махсус пўлат)дан тайёрланган иш қисми ва ёғоч дастадан иборат. Даста ўтадиган тешиги — зўғата, унинг атрофи — гирвон дейилади. Қадимдан Ўрта Осиёда дехқонларнинг асосий иш қуроли ҳисобланган. Ер чопиш, бегона ўтларни йўқотиш, ерни текислаш, эгат олиш, экинлар тагини юмшатиш, ариқ қазиш, тозалаш ва б. ишларда қўлланилади.

К. шакли, катта-кичиклиги ва оғирлигига кўра ҳар хил, шўнга кўра маҳаллий номлар берилган: мас, қушнусха, бешбўлак, улама, мардона, заифона, бачкана К. ва б.

КЕТМОНТОВ — Тяньшандаги тоғ тизмаси. Ғарбий қисми Қирғизистон Рес-публикаси, шарқий қисми Хитой худу-дида. Уз 300 км, бал. 3638 м гача (Осмонтоғ). Гранит, оҳактош ва порфирдан таркиб топган. Тоғ тепалари ясси, шим. ён бағри кенг, жан. ён бағри қисқа ва тик. Тоғ этақлари ва жан. ён бағри дашт

ўсимликлари, шим. ён бағри эса Тяньшан қорақарағай ўрмонлари ва ўтлоқлари б-н банд.

КЕТМОНЧИ ПЕГМАТИТ (ДАЛА ШПАТИ) КОНИ — Самарқанд вилояти Пахтачи тумани, Зиёвуддин шаҳарчасидан жан.-шарқда жойлашган кон. 1935 й. топилган. Ҳ.М.Абдуллаев, А.В.Королёв, П.А.Шехтман, Қ.Л.Бобоев, Н.К.Жамолиддиновлар мукаммал ўрганган. Коннинг геологик тузилишида палеозой эрасига мансуб метаморфизлашган чўқинди жинслар ва гранитлар иштирок этган. Тектоник жиҳатдан К.п.к. Зирабулоқ структурасининг жан. қанотидаги антиклиналда жойлашган. Антиклиналь ўзагидаги жинслар гнейслашган ва порфирли гранодиорит, мусковитлашган биотитли гранит, лейкократли гранит, шунингдек, пегматит ва аляскитдан иборат. Пегматитлар ҳар хил ертомирлар шаклида кўп учрайди. Уларнинг эни 40—50 см дан 5—6 м гача, уз. 100—200 м. Пегматитларда нодир металл элементларидан, асосан, бериллий, шунингдек, ниобий, тантал (колумбит-танталит) ва қалай (касситерит) ҳамроҳ ҳолида учрайди. Кондаги пегматитлар керамика хом ашёси сифатида ҳам ишлатилади.

КЕТМОНЧОПТИ ТОҒЛАРИ - Ҳисор тизмаси таркибидаги Бойсун тоғларининг жан.-ғарбий қисмида, Сурхондарё вилоятидаги тоғлар. Энг баланд жойи 3159 м. Жан.-ғарбда Шеробод дарёси ва шим.-шарқда Олчасой (шим. да) б-н Қайроқсой (жан.да) водийлари оралиғида жойлашган. Уз. 23 км. Шим.-шарқда Хўжа Гургурота тоғига (энг баланд жойи 3109 м) туташ. К.т. юқори палеозойнинг вулканоген жинслари, чўқинди ётқизиклари, қумтош, юра даврининг оҳактошлари, ён бағирларида бўр даврининг чуқинди жинсларидан тузилган. Жан.-ғарбий ён бағирлари тикрок. Сувайирғич қисми нисбатан кам парчаланган, ясси. Пекин, юра даври-

нинг оҳақтошлари нурашга чидамлилиги сабабли тик деворсимон шакл ҳосил қилган. Худди кетмон б-н чопилгандек курунишга эга (тоғнинг номи шундан келиб чиққан бўлиши мумкин). Бу ажойиб шакл Бойсун, Туда, Авлод, Шайтон кўрғонларидан яхши кўриниб туради. Булоқ кўп. Ён бағирларида тўк, бўз тупрокларда турли хил буғдойикзорлар, шунингдек, наъматак, зирк, тоғолча, бодом, олма ва б. тарқалган. Жигарранг тупрокларда ёнғокзорлар, дуланазорлар, жигарранг ва оч кўнғир тупрокларда арчазорлар мавжуд. Бу ерларда зарафшон арчаси кенг тарқалган. 2800 м дан юқорида бўлиқ ўтли ўтлоқ-дашт ўсимликлари ўсади. Асосан, яйлов чорвачилиги, тоғ мевачилиги, доривор гиёҳлар тайёрлашда, овчиликда фойдаланилади. Бой ва қулай рекреация ресурслари мавжуд. К.т. этакларида Бойсун ш. жойлашган.

КЕТОЗ — кавш қайтарувчи ҳайвонларда оксил ва углевод алмашувининг бузилиши б-н кечадиган касаллик. Овқат ҳазм бўлмаслик — қонда ацетон (кетон) таначаларининг юқори даражада сақланиши ва уларнинг кўп миқдорда сийдик, сут ва нафас орқали организмдан чиқиши б-н кечади. Бу касаллик б-н сигирлар (5—8 ёшида; сут бериш даврида) ва она қўйлар, она чўчқалар касалланади. Касаллик организмда углевод — еғ модда алмашувининг бузилиши натижасида глюкоза етишмаслиги сабабли юзага келади. Юқрри маҳсулдор сигирларнинг кўп сут бериши даврида рационда оксил моддалари кўпайиб, энгил ҳазм бўладиган углеводли озукалар етишмаслигида катта қориндаги микрофлоранинг ферментатив фаолияти бузилиши натижасида ёғ ва сут кислоталари кўпайиб, пропион ва сирка кислоталари камайиб кетади. Шунингдек, бу касалликнинг келиб чиқишида кам ҳаракатлилик, ҳайвонни бир жойда боғлаб қўйиш ҳам сабаб бўлади. Ҳайвонда овқат ҳазм қилиш, юрак, жигар фаолияти бузилади, касаллик бошланган кунлардан ҳайвон

титрайди, тишларини ғижирлатади, гандираклайди, иштаҳаси пасаяди, катта қорин ва ичак пересталтикаси камайиб, ахлат чиқиши қийинлашади. Сийдик камаяди, теридан, нафасидан, сийдикдан ацетон хиди келади. Сутти камаяди. Тузалган сигирларнинг кўпчилиги қисир қолади. Ташхис клиник белгилари ва қонда, сийдикда ацетон таначаларининг аниқланиши билан қўйилади.

Даволаш: парҳез қилинади. Дастлабки 3—4 кунда рациондаги тўйимли озукалар 50—20% га камайтирилади ва микроэлементлар, витаминлар қўшилади. Венага глюкоза юборилади, 5% ли сода ичирилади.

Олдини олиш: маҳсулдор сигирлар рационда углевод-протеин балансини ўт уни, пичан, илдизмевалар, витаминли, микро- ва макро элементли минерал қўшимчалар бериш б-н меъёрга келтириш ва касал ҳайвонларни кўпроқ юргишиш керак.

Абдулла Қурамбоев.

КЕТОЗАЛАР — таркибида кетон гуруҳи бўлган моносахаридлар.

КЕТОКИСЛОТАЛАР — таркибида карбоксил гуруҳи —COOH ва кетон гуруҳи >CO бўлган органик бирикмалар (қ. Апельгидокислоталар ва кетокислоталар).

КЕТОНЛАР — карбонил гуруҳи (>C=O) икки органик радикал б-н боғланган органик бирикмалар. Радикалларининг табиатига қараб, алифатик, алициклик ва ароматик К.га бўлинади. К.нинг аралаш хили ҳам бор. Олиниш усуллари ва кимёвий хоссалари альдегидларга ўхшайди. К. саноатда иккиламчи спиртларни оксидлаб ёки катализатор иштирокида дегидрогенлаб олинади. К. қайтарилганда иккиламчи, магнийгалогенорганик бирикмалар б-н учламчи спиртлар ҳосил қилади. Карбонил гуруҳдаги кислород баъзи моддалар б-н осон алмашинади. Кислота ва

ишқорлар таъсирида конденсатланади (қ. Конденсатланиш реакцияси). К. кўпгина соҳаларда қўлланилади. Чунончи: циклогексанон капрон толаси учун бошланғич махсулот ҳисобланади. Улар, шунингдек, полимерлар, пестицидлар, стабилизаторлар, фотоматериаллар тайёрлаш, дори, хушбўй моддалар ва б. олишда эритувчи, экстрагент сифатида ишлатилади (қ. Ионлар).

КЕТЬ — Ғарбий Сибирдаги дарё. Обнинг ўнг ирмоғи. Уз. 1621 км, ҳавзасининг майд. 94,2 минг км². Об б-н Енисей ўрталиғидаги сувайирғичдан бошланиб, Ғарбий Сибирь пасттекислигидан оқади. К. қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 560 м³/сек. Окт. охиридан май ўрталаригача музлаб ётади. Қуйилиш жойидан 737 км масофада кема қатнайди.

КЕФАЛИНИЯ — Грециянинг ғарбий сокиллари яқинидаги орол, Иони о.ларининг энг йириги. Майд. 752 км². Оҳақтошли плато ва массивлардан иборат, энг баланд жойи 1628 м (Энос тоғи). Ўрта денгиз бўйига хос буталар ўсади, ўрмонлар учрайди. Энос миллий парки ташкил этилган (1962). Цитрус усимликлар, тамаки етиштирилади; зайтун-зор ва тоқзорлар бор. Йирик порт шаҳри — Аргостолион.

КЕФАЛЛАР (Muciliformes) — суякли баликлар туркуми. Уз. 30 см дан 3 м гача, вазни 40 кг гача (барракуда). Жабра пардаси 6—7 ёйли. Сузгичлари тиканли, орқа сузгичи 2 та, қорин сузгичлари 6 нурли. Тангачалари циклоид ёки ктенонид. 3 оиласи, жумладан, кефаллар ва барракудалар, 150 тури маълум. Тропик ва мўътадил иқлимли денгизларнинг қирғоққа яқинроқ қисмида яшайди. Детрит, бентос ҳайвонлар ва баликлар б-н озикланади. Океанларда лобан ёки сингил, ўткир бурунли кефал, Ҳиндистон кефали ва б. кенг тарқалган. Айрим турлари Узок, Шарқ, Қора ва Каспий денгиз-

лари соҳилларида ҳам учрайди. Оғзидаги тишлари махсус чуқурчада жойлашган. Ён чи-зиғи бўлмайд; боши кичик, тепадан пастга қараб сиқилган. К. жуда тез сузади; сувдан сакраб (учиб) чиқиш хусусиятига эга. Кенг тарқалган лобаннинг уз. 90 см гача, вазни 6,7 кг гача. Бентосдаги чиринди б-н озикланади; 6—7 ёшида вояга етади. К. саноат аҳамиятига эга.

КЕФИР — сигир сутидан тайёрланадиган сут кислотали парҳез ичимлик. Қаймоғи олинмай пастеризация қилинган ёки ёғи олинган сигир сутидан ивителиб тайёрланади. Ўнга сут кислотали ва спиртли ачитиш жараёнини ҳосил қиладиган К. замбуруғида ёки махсус озик муҳитда таёрланган томизғи кўшиб ивителиди. К.нинг тайёр бўлиш муддатига кўра, чучук (бир кунлик), ўртача (икки кунлик), нордон (уч кунлик) хиллари бўлади. К. қанчалик узок, ивителиса, шунчалик кўп спирт (0,2—0,6 % гача), сут кислотаси ва карбонат ангидрид тўпланади. Сутни қайта ишлаш корхоналарида ёғли (3,2 % сут ёғи) ва кам ёғли (сут ёғи 0,05 % дан ошмайди) К.лар кўплаб ишлаб чиқарилади. К.даги сут кислота ва ачитувчи бактериялар ошқозон-ичакдаги зарарли микробларни йуқотишга ёрдам беради, қабзиятни бўшаштиради.

КЕЧА-КУНДУЗ, сутка - 24 соатга тенг вақт ўлчов бирлиги. Ернинг юлдузларга нисбатан бир марта айланиб чиқиш даври Юлдуз суткасига ва Қуёшга нисбатан айланиш даври Қуёш суткасига булинади. Юлдуз суткаси узунлиги баҳорги тенгкунлик нуқтасидан иккита кетма-кет юқори (ёки пастки) кульминациялари орасидаги вақтга тенг. Юлдуз суткаси ҳақиқий (прецессия ва нутация ҳисобга олинса) ва ўртача (фақат прецессия ҳисобга олинса) юлдуз суткаларига ажралади. Баҳорги тенгкунлик суткаси нуқтасининг прецессия ҳаракати таъсирида ўртача юлдуз суткаси Ернинг ўз ўқи атрофида ҳақиқий айланиш давридан

0,0084 секундга қисқа. Нутация таъсирида ҳақиқий юлдуз суткасининг узунлиги ўзгариб туради. Куёш бир сутка давомида осмон сферасида 1° шарққа то-мон силжийди. Шу сабабли, юлдуз суткаси б-н амалда вақтни ўлчаш нокулай бўлиб, у кун ва туннинг алмашиниши б-н тўғри келмайди. Шунинг учун Куёш суткасида унинг иккала кетма-кет пастки (ярим тун) кульминацияси оралиғидаги вақт олинади. Куёш суткаси ҳам ҳақиқий ва ўртача Куёш суткаларига бўлинади. Куёш суткасининг узунлиги эса ярим тун (ҳақиқий Куёш суткасида ҳақиқий Куёшнинг пастки кульминацияси; ўртача Куёш суткасида эса Куёшнинг сохта пастки кульминацияси) дан бошлаб ҳисобланади. Ер орбитасининг эллипсимонлиги ва экваторнинг эклиптикага оғишганлиги туфайли ҳақиқий Куёш суткаси ҳам доимий эмас ва йил давомида 24 соат 3 мин 36 с (сентябрь ўрталарида) дан 24 соат 4 мин 27 с (декабрь охирида) гача ўзгариб туради. Шунинг учун Куёшнинг экватор буйича йил давомида доимий бурчак тезлик б-н ҳаракат қилувчи ўртача Куёш суткаси (24 соат 3 мин 56,55536 с юлдуз суткаси) олинади. Тропик йил 366,2422 юлдуз суткаси ёки 365,2422 Куёш суткасида иборат.

КЕЧА-КУНДУЗЛИК РИТМЛАР

-биологик жараёнлар ва ҳодисалар интенсивлиги ва характеридаги ўзгаришларнинг кеча-кундуз даврий такрорланиб туриши. К.-к.р. аксарият биокимёвий ва физиологик жараёнлар (хужайра бўлинишининг частотаси, тана ҳароратининг ўзгариб туриши, моддалар алмашинуви интенсивлиги ва х.к.)га хос. Ҳайвонларнинг суткалик ритмик фаоллиги, ўсимликлар барглари ва гултожи баргларининг ҳолати К.-к.р.га боғлиқ, Одамларда 100 га яқин физиологик функцияларнинг К.-к.р.га эга эканлиги аниқланган. К.-к.р. кўп хужайрали организмларнинг айрим хужайраларида ҳам мавжуд. Ҳайвонлар миёсида органлар ва хужайраларнинг

К.-к.р.ини бир-бири ҳамда ташқи муҳит ўзгаришлари б-н мувофиқлаштирувчи марказлар аниқланган. Табиатда К.-к.р. эндоген ритмдан ва муҳитнинг кечакундуз ўзгаришларига кўрсатадиган реакцияларидан иборат. Муҳитнинг табиий ритми бузилганда организм турли физиологик функциялари К.-к.р.ининг мутаносиблиги йуқолади. Бундай ҳол ҳайвон ва усимликларни сунъий шароитда кўпайтирилганда, бирор поясдан бошқасига учиб ўтилганда, шунингдек, одамни табиий равишда ўзгарувчи муҳитдан ажратиб қўйилганда (мас, космик парвозда) кузатилади. Бу ҳолат организмда патологик узгаришларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин.

КЕЧИК, кечув, ўтқил, гузар — дарё ёки сойнинг кечиб ўтиш мумкин бўлган саёз қисми. Жой номлари таркибида ҳам учрайди. Мас, Еттикечув (Зомин тумани), Қизилкечув (Янгийўл тумани), Қоракечув (Пискент тумани).

КЕЧИРИМ — айрим мамлакатларда афв этишнинг хусусий шакли (хусусий афв); давлат бошлиги томонидан жиноий жазонинг бекор қилиниши ёки юмшатилиши. К. яқка тартибда муайян шахсга нисбатан қўлланилади. Жиноят учун маҳкум этилган шахс К. актига (қонуний хужжатига) биноан жазони бундан кейин ўташдан озод қилиниши мумкин. К.да белгиланган жазо камайтирилиши ёхуд жазонинг юмшоқроқ тури б-н алмаштирилиши ҳам назарда тутилади. К. акти б-н жазони ўтаган шахсдан судланганлик бекор этилиши мумкин (яна Қ. Амнистия).

КЕЧКЕМЕТ — Венгриянинг марказий қисмидаги шаҳар. Бач-Кишкун медьесининг маъмурий маркази. Дунай ва Тиса дарёлари оралиғида. Аҳолиси 105 минг киши (1997). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (жумладан, к. х. машинасозлиги, радиотехника, станоксозлик), пойабзал, ёғочсозлик, озиқ-

овқат (виночилик, мева ва сабзавот консервалаш, спирт-арак, ун тортиш) саноати корхоналари мавжуд; қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Қ. х. илмий тадқиқот ин-ти бор. Анъанавий к. х. ярмаркалари ўтказилади.

КЕЧУА (кичуа) — индейс халқи. Перуда (7,7 млн. киши), Эквадорда (4,3 млн. киши) ва Боливияда (2,47 млн. киши). Шунингдек, Аргентина, Чили ва Колумбияда ҳам яшайди. Умумий сони 14,87 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). К.лар инклар тамаддунини яратувчилар авлоди. Кечуа тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар.

КЕЧУВ (ҳарбий ишда) — қўшинларнинг сув тўсиқларидан (дарё, кўл, канал, бўғоз ва кўлтиқдан) ўтиш усул ва йўллари. К. тўсиқлар ва қўлланиладиган ўтиш воситаларининг характериға қараб, қуйидагиларға бўлинади: 1) десант усули б-н К. (асосан, илғор бўлинмалар ҳамда улардаги қуроляроғ ва жанговар техниканинг сузувчи автомобиллар, бронетранспортёрлар, моторли қайиқлар ва б. воситалар ёрдамида кечиб ўтиши); 2) паром усулида К. (танк, артиллерия, автомобиль ва б. оғир ҳарбий техниканинг сол ва сузувчи мослама ёрдамида кечиб ўтиши); 3) кўприқлар воситасида сув тусиқларидан ўтиш.

КЕШ (араб, манбаларида Қашш, Касс, Кисе) — тарихий шаҳар ва вилоят. Ҳоз. Қашқадарё вилоятининг шим. шарқий қисмини эгаллаган. Дастлаб К. Китоб ўрнида бўлган, кейин 9—10-а. ларда Шаҳрисабз худудига кўчган. К. номининг хитойча транскрипцияси 1-мартга 7-а.га оид хитой ёзма манбаларида Цюйша шаклида учрайди. Унинг сўғд тилидаги номи эса 7-а. охири — 8-а. бошларида ҳукмдорлик қилган К. ҳокими Ахурпат тангаларида ҳамда 8-а. ўргаларида К.ни идора қилган ҳоким Ихшиднинг дастлабки арабча фале (танга) ларида илк бор зикр этилган. «К.» ата-

масининг келиб чиқиши Қашқа-Қашқруд номи б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Бошқа бир фикрга кўра (А.Муҳаммаджонов), «К.» топонимининг маъноси илк бор — уй, қишлоқ, шаҳар, пойтахт, вилоят, эл-юрт, диёр, ҳатто «Кишвар» шаклида эса мамлакат ва Ваган каби маъноларни англатган. Хитой ёзма манбаларида қайд этилишича, ҳоким Дигжа (Дичже) (6-а. охири — 7-а. бошлари) К.га асос солган бўлиб, ўша вақтда шаҳар айланаси 1 км га етган. Араб тарихчиси Яъқубийншпт ёзишича, К. мил. 7-а. ўргаларида юксалиб, Сўғднинг бош шаҳрига айланган. К. бу даврда ҳунармандчилик, савдо-сотик, маданият юксак ривожланган шаҳарга айланиб арк, ички ва ташқи шаҳардан иборат бўлган. Ички шаҳар мудофаа девори ва 4 дарвозага эга эди. 6-а.да аркнинг ғарбий қисмида шаҳар ҳокими Дигжа томонидан янги қароргоҳга асос солинган. 7-а. охири — 8-а.нинг 1-ярмида К.ни араблар бир неча бор фатҳ этган. 751 й.да К. ҳукмдори Ихрид Хуросон ноиби Абу Муслим буйруғи б-н қатл қилинган бўлиб, ат-Табарийнинг гувоҳлик беришича, араблар К.да қатта ўлжани қўлга киритганлар. 775-776 й.ларда К. вилояти Муқанна қўзғолонининг асосий марказларидан бири бўлган. Сомонийлар даврида К. худуди эни ва бўйига 1/3 фарсах (2 км га яқин) майд.ни ташкил этган. Бу вақтда аҳоли К.нинг кўхандиз ва мадинасини тарк этган бўлиб, ҳаёт фақат унинг рабодида давом этаётганди. Аста-секин аҳоли рабодни ҳам тарк этиб, ҳоз. Шаҳрисабз ўрнида янги шаҳарга асос солган. Археологик текширувлар Китоб ўрнидаги К.нинг айнан шу вақтда барҳам топганлигини исботлади. К.нинг бундан кейинги тарихи Шаҳрисабз б-н боғлиқ бўлиб, бу ном 14-а. да халқонига узил-кесил ўрнашган. Шундай бўлсада, шаҳарнинг кад. номи талай вақт унинг янги номи б-н бир қаторда айтилиб юрган.

Шаҳарда илм-маърифат ривож топиши оқибатида «Коший, Кеший» таҳаллуסי б-н машҳур олим-фозиллар ети-шиб

чиққанлиги туфайли К. шахри «Қуббат ул-илм вал адаб», яъни «Илм ва таълим гумбази» деган сифат б-н шуҳрат топган.

Ад.: Бартольд В.В., Сочинения, т.3, М., 1965; Камалиддинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - начала XIII вв., Т., 1996; Крашенинникова Н.И., Прошлое Китаба, Сб.: «Вехи времён», Т., 1989; Равшанов П., Қашқадарё тарихи, Т., 1995; Сағдуллаев А.С., Из истории древнего Кеша, Сб. «Вехи времён», Т., 1989; Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар, Т., 1998.

Анатолий Саъдуллаев, Ўқтам Мавлонов.

КЕШИК (туркча кезик — навбат, гап) — хоннинг хос гвардияси. Чингизхон 1203 й. Шарқий Мўғулистонда ҳокимиятни ўз тасарруфига киритгач, К. тузилишига алоҳида эътибор қаратади. К. кундузги хос соқчилар ва тўнги хос соқчилардан иборат этиб тузилади. Кундузги хос соқчилар (тургэут) нинг сони 70, тўнги хос соқчи (кебтэул)ларнинг сони 80 нафардан иборат бўлади. К. таркибига, шунингдек, ўкчилар (хўрчи), ошпазлар (баурчи), ахтчилар, хўжалик ишлари мутасадди (чэрби)лари ҳам киритилган. Мўғул зодагонлари ва нўёнлари фарзандларидан ташкил қилинган К. таркибидан ҳарбий ҳаракатлар чоғида кўшиннинг илгорнда жойлашган, тинчлик онларида эса саройда соқчилик б-н машғул бўлган баҳодирлар ҳам ўрин олган. К. соқчилари ҳар 3 кунда навбат алмашган. 1206 й. Чингизхон К. тузилишига сезиларли ўзгаришлар киритади, унинг сонини 10 минг нафарга етказди. Юань империясининг асосчиси Хубилай даврида К.нинг микдори 12 минг кишидан иборат бўлган. К. таркибини муттасил тўлдириб туриш мақсадида ҳар бир мингбошининг фарзанди ўзи б-н 1 қариндоши ва 10 навкарни, ўнбошининг ўғли эса, 1 қариндоши ва 3 навкарни бошлаб келган. К. қаттиқ тартиб ва интизомга бўйсундирилган. Ўз навбати чоғида

хизматга келмаган хос гвардиячи 1-март 30 таёқ, 2-март 70 таёқ, 3-март эса, олдин 37 таёқ уриш б-н жазоланган, сўнг К.дан бутунлай ҳайдалган. К. фақат хоннинг ўзи бевосита қўмондонлик қилган ҳарбий юришларда қатнашган. Лашкаргоҳда қурилган хон қароргоҳининг олдида баҳодирлар, ўнг томонида ўкчи ва кундузги хос соқчилар, К.нинг қолган 7 минг нафари чап томонида жойлашган. К. сафларидан Чингизхон барпо этган армиянинг кўпдан-кўп атоқли саркардалари етишиб чиққан.

Ад.: Бартольд В.В., Чингизхан и монголы, Сочинения, т.1, М., 1963.

Ҳамидулла Дадабоев.

КЕШМ — Ҳўрмуз бўғозидаги орол, Эрон ҳудуди. Майд. 1,4 минг км². Оҳақтош ва қумтошлардан ташкил топган. Энг баланд жойи 396 м. Мевали боғлар, хурмо дарахти плантациялари бор. Балиқ овланади, марварид олинади. Шим.-шарқий қисмида Кешм ш. жойлашган.

КЕШОКОВ Алим Пшемахович [1914.9(22).7, Шалушка қишлоғи (ҳоз. Кабарда-Балқария, Чегем тумани)] — кабардин шоири ва ёзувчиси. Кабарда-Балқария халқ шоири (1964). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Илк шеърлар тўплами — «Тоғ этакларида» (1941). «Чавандознинг йўли» (1946) достони, «Ёшлик замини» (1948), «Шеърлар» (1951) тўпламларида 2-жаҳон уруши воқеалари акс этган. «Чўкқилар уйғоқ» (1—2-китоб, 1960, 1966); «Синган тақа» (1973), «Ой чиқиши» (1977) романларида кабардин халқининг ҳаёти тасвирланган. «Қорли тоғдан қараб» автобиографик қиссаси (1974), «Альхо» пьесаси (1950), «Кўчки» киносценарийси (1951) муаллифи. К. ўзбек шоирлари (А. Орипов, О. Матжон ва б.) шеърларини кабардин тилига таржима қилган. «Чўкқилар уйғоқ» романи ўзбек тилида нашр этилган (1970).

КЁЛЕР (Kdhler) Георг (1946 й.) -не-

мис биокимёғари. Фрайбург (Германия) ва Базель (Швейцария) ун-тларини тугатган. М.Планке жамияти иммунобиология инти директори (1985 й.дан). Иммуноглобулин генларининг экспрессияси устида тадқиқот олиб борган. Моноклон гибридомалар (гибрид хужайралар) олиш усулини ишлаб чиққан ва клон назариясини ривожлантирган. Нобель мукофоти лауреати (1984, С.Мильштейн, Н.Ерне б-н ҳамкорликда).

КЁЛЬН — ГФРдаги шаҳар. Рейн-Вестфалия ерида, Рейн дарёси бўйида. Аҳолиси 962 минг киши (1998). К. — халқаро транспорт йўлларининг йирик тугуни. Халқаро аэропорт бор. Муҳим дарё порти (йиллик юк ортиб-тушириш 15 млн. т). К.да Рейн дарёсига бир неч-та кўприк қурилган. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий, молия ва савдо марказларидан. Металлсозлик ва машина-созлик (тракторсозлик, кон саноати учун ускуналар и. ч., автомобилсозлик, вагонсозлик ва локомотивсозлик), электротехника саноати иқтисодининг етакчи тармоқлари. Нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси, тўқимачилик, кимё, тикувчилик, озик-овқат, полиграфия, парфюмерия саноати корхоналари бор. Заргарлик буюмлари ишлаб чиқарилади. К. — улгуржи савдо ва кредит-банк ишларининг йирик маркази. Халқаро ярмарка ва кўргазмалар ўтказилади. Метрополитен, ун-т (1388), музейлар, жумладан бадий хунармандчилик, Рим-Германия, Шарқий Осиё санъати музейлари ва б. бор. Меъморий ёдгорликлардан роман черковлари (10—13-а. лар), готика собори (13—19-а.лар), черковлар (13—16-а. лар), ратуша (14— 15-а.лар), турар жойлар (13-а.), барокко усулидаги черковлар (17— 18-а.лар) сақланган. Шаҳар мил. ав. 1-а.дан маълум. 785—1273 й.ларда архиепископлик маркази, Ўрта аерларда Ганзаннинг энг муҳим шаҳарларидан бўлган. 1794—1813 й.ларда Франция босиб олган. 1814—15 й.ларда Пруссияга

берилган. 1918—26 ва 1945 й.ларда инглиз кўшинлари томонидан эғалланган. 1949 й.дан ГФР таркибда.

КЁЛЬН УНИВЕРСИТЕТИ -Германиянинг кад. ва йирик олий ўқув юрталаридан бири. 1388 й. ташкил этилган. Иқтисод, ижтимоий фанлар, ҳуқуқ, тиббиёт, фалсафа, табиий-мат. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 57 мингга яқин талаба ўқийди. Кутубхонасида 1,5 млн.дан ортиқ асар сақланади.

КИАКСАР (юн. Куахаres, эронийча — Увахштра) — Шим. Эрон ва Эрон Озарбайжони худудида шаклланган Мидия давлатининг подшоҳи (мил.ав. 625/624 — 585/584). К. даврида Мидия Олд Осиёнинг йирик давлатига айланган. Скифларнинг Олд Осиё шим.даги ҳукмронлигига барҳам берган. Бобил б-н иттифоққа Осурия давлатини йўқ қилган (616—605); Мани, Урарту ерларини ва Кичик Осиё шарқий қисмини (590 — 585) Мидия худудига қўшиб олган. Лидия б-н уруш олиб бориб, мил. ав. 585 й. сулҳ шартномаси тузган. Ўнга кўра, Мидиянинг ғарбий чегараси Галис дарёси (хоз. Қизил Ирмоқ) бўйлаб белгиланган.

КИАНИТ (юн. guaros-тўқ кўк, ҳаворанг), д и стен — кристалли сланецларга мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Al_2[SiO_4]$. Триклин сингонияли, кри-стали устунсимон ёки тахтасимон. Аралашмалари Fe (1% гача), Сг (1,2%), Ti (0,04%). Ранги оқдан тўқ кўкиш-яшилгача. Зангори, кўк, кулранг ҳам бўлади. Кумир ёки гил жинслари аралашган К. кора бўлади. Шишадек ялтироқ, каттиклиги турлича (4,5 дан 7,5 гача), зичлиги 3560—3680 кг/м³. Гилтупроққа бой чўкинди жинсларнинг катта босим зонасида метаморфизланишидан ҳосил бўлади, гранитли пегматитларда Al_2O_3 га бой жинсларнинг ассимиляциясидан вужудга келади. Кўпинча ставролит, ан-

далузит б-н бирга учрайди.

К. саноат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган гил тупроғи кўп хом ашё ҳисобланади. Ундан ўтга, кислота ва ишқорга чидамли пишиқ материаллар олинади. К. қазиб олувчи мамлакатлар: АҚШ (120 минг т, 1982), Ҳиндистон (45 минг т), Бразилия (10 минг т), Испания (6 минг т), Австралия (1 минг т).

Таркибида рутил, мусковит, турмалин, топаз, корунд бўлган дунёдаги энг йирик конлар Ҳиндистон (Кхаммам, Бхандара, Сидхбум ва б.)да мавжуд.

КИБАЛЬЧИЧ Николай Иванович [1853.19(31).10, Чернигов вилояти, Коров ш. — 1881.3(15).4, Петербург] — инсонни учуришга мўлжалланган дунёда биринчи ракетали учувчи аппарат лойиҳаси муаллифи. Лойиҳада К. порох двигатели курилмасини, двигателнинг оғиш бурчагини ўзгартириб учушни бошқариш, ёнишни программали бошқариш, аппаратнинг турғунлигини таъминлаш ва б. кўзда тутилган. Петербург т.й.лар инти ва Тиббий-жаррохлик академиясида ўқиган (1871 — 75). 1881 й. подшо Александр II га қилинган суиқасдда иштирокчи сифатида айбланиб, қамокқа олинган ва қатл этилган. Қамокқалигида, улимидан бир неча кун олдин, К. учувчили ракета аппаратининг ноёб лойиҳасини тайёрлаган. Ойдаги кратерлардан бири К. номи б-н аталади.

КИБЕЛА — фригияликлар маъбудаси. Табиатнинг ишлаб чиқарувчи кучлари тимсоли ҳисобланган ҳамда «Буюк она» ёки «Маъбудлар онаси» деб улуғланган. К.га эътиқод қилиш Кичик Осиё, Юнонистон, Италия, кейин бутун Рим империясига тарқалди (мил. ав. 204 й.дан Римда К.га сиғиниш давлат томонидан белгиланди). Коҳинлар К.га сиғинишни турли маросимлар (ўз-ўзини қийнаш, қурбонлик қонига ювиниш, ўзини ўзи бичиш) б-н бирга ўтказишган.

КИБЕРНЕТИКА (юн. *kybernetile* -

бошқариш санъати) — ахборотни қабул қилиш, сақлаш, уни қайта ишлаш қамда ундан турли жараёнларни бошқаришда фойдаланиш б-н шуғулланадиган фан. Автоматик бошқариш, ҳисоблаш техникаси, нейрофизиология ва математик мантикларнинг назария ҳамда амалиётларининг ривожланиш натижалари сифатида вужудга келган. К.нинг техник асосини электрон ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) ташкил қилади. Улар инсон тафаккурига оид масалаларни ҳал қилишга кенг имкониятлар очиб беради. «Кибернетика» терминини биринчи марта юнон файласуфи Платон тилга олган. 17-а.даёқ Б. Паскаль (Франция) оддий механик арифмометрни ихтиро қилган эди. Фақат 19-а.га келиб, Ч. Беббиж (Англия) ҳоз. замон ЭҲМ га ўхшаш рақамли автоматик ҳисоблаш машинаси яратишга уришиб кўрди. 20-а. бошида электромеханик аналитик-ҳисоблаш машинаси яратилди. 1938 й.да К. Шеннон (АҚШ), 1941 й.да В.И.Шестаков (Россия) мантиқий математик аппаратнинг реле контакт схемасидан синтез ва анализ учун фойдаланиш мумкинлигини кўрсатишди. Шулар асосида автоматлар назарияси ривожлана бошлади. 20-а. 40-й.ларида Ж. Фон Нейман (Германия) ва б. томонидан яратилган ЭҲМ К.нинг шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Буларнинг ҳаммасини умумлаштириб, Н.Винер (АҚШ) ўзининг «Кибернетика» китобини ездди (1947). У К.ни «тирик мавжудот ва машинадаги алоқалар ҳамда бошқариш ҳақидаги фан» деб аташни тавсия қилди. Замонавий К. бир қатор мустақил илмий йўналишларга эга бўлган бўлимлардан иборат. К.нинг назарий ўзаги: информация (ахборот), кодлаш, алгоритмлаш, автоматлар, умумий ва муқобил тизимлар, киёфаларни аниқлаш, формал тиллар назариялари. Бу йўналишлар натижасида К. кенг қўламда қўлланила бошлаб иқтисодий К., биологик К., тиббиёт К.си, техник К., математик лингвистика ва б. мустақил илмий соҳалар вужудга келди. К.нинг шаклланишида мат. ва физика

муваффақиятлари, ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараккиёт этиши ва и. ч.ни автоматлаштиришнинг зарурлиги асосий омил бўлди.

К., асосан, кибернетик тизимлар б-н шуғулланади. Кибернетик тизимларга техникадаги турли ростлагичлар (мас, автопилот, уй хароратини бир-хил сақлаб турадиган ростлагич), ЭХМ, компьютер, инсон мияси, кишилик жамияти мисол бўлади. Кибернетик тизимлар бир-бирдан уларда ҳаракатланувчи сигналлар оқимининг табиатига қараб фарқ қилади. Агар сигналлар тизимнинг ҳамма элементларига ўхшаб узлуксиз параметрлар б-н берилса, бундай тизим узлуксиз, узлукли параметрлар б-н берилса узлукли деб аталади. Кибернетик тизимнинг узлукли ёки узлуксиз бўлиши уларнинг тадқиқотида қўлланиладиган математик аппаратга боғлиқ. Чунки узлуксиз тизимларда бундай аппарат вазифасини оддий дифференциал тенгламалар тизими назарияси, узлуклида эса алгоритмлар ва автоматлар назарияси бажаради. Кибернетик тизимнинг мураккаблиги 2 кўрсаткич: яъни тизимнинг ўлчамлилиги (параметрларнинг сони) ва тизим элементларининг ўзаро боғланган умумий сони б-н белгиланади. Мураккаб кибернетик тизимлар бирор йўсинда ахборотларни тўплаш ва шўнга монанд равишда ҳаракат бажариш (ахборотни ўзгартириш) хусусиятига эга. Яъни янги элементлар пайдо бўлганда ўз структурасини ўзгартириш ва эскисини ўчириш, шунингдек, элементлар орасидаги боғланишни ўзгартириши мумкин. Кибернетик тизимларнинг одам миясига ўхшаш бундай хусусияти, баъзан, хогира деб аталади. Жонли ва жонсиз табиатнинг турли объектларини ўрганишдаги кибернетик ёндошишда улар ахборотларни ўзгарткичлар сифатида қаралади. Ахборотни мураккаб техник ўзгарткичларидан бири ЭХМ ҳисобланади. Замоновий ЭХМ нинг структураси инсон мияси структурасидан тубдан фарқ қилса ҳам, фақат шу структураларга хос муҳим

хусусиятга эга: улар ахборотларнинг универсал ўзгарткичлари ҳисобланади. Бу эса ҳар қандай бошқа кибернетик тизимнинг структурасини хотирада сақлаб принцип жиҳатдан ахборотларни ўзгарткич сифатида унинг функциясини бажара олади. ЭХМ нинг ана шу хусусияти уларнинг асосий техник восита эканлигини билдиради ва улар ёрдамида К. исталган табиатдаги кибернетик тизимни моделлайди ва уни ўрганади. Кибернетик тизимни бошқаришда ўзаро таъсирлашувчи икки объект — бошқариш объекти ва бошқарувчи тизим мавжуд. Бошқарувчи тизим тўғри алоқа каналидан бир неча эффектор (ижро этувчи механизм) воситасида бошқариш объектига таъсир узатади. Бошқариш объектининг ҳолати ҳақидаги ахборот рецептор (датчик) ёрдамида қабул қилинади ва тескари алоқа каналдан бошқарувчи системага узатилади. Бошқариш тизимининг вазифаси у ёки бу бошқариш мақсадларига эришишни таъминлайдиган бошқарув таъсирини узатишдан иборат. Бу мақсадларнинг таснифига мувофиқ бошқаришнинг турли хили вужудга келади.

К. асосида ахборот тушунчаси ётади. Ахборотни қабул қилиш, сақлаш, узатиш ва тиклаш процесслари К.да алоқа деб, қабул қилинган ахборотни машиналарнинг иши ва тирик организмларнинг фаолиятини йўлга солиб туриш учун қайта ишлаш бошқариш деб аталади. Агар машина иши ёки тирик организм фаолиятининг натижалари ҳақидаги ахборотни қабул қилиш ва ундан фойдаланиш мумкин бўлса, улар тескари алоқа деб, бундай ахборотни машина ёки тирик организмнинг ишига тузатиш қиритиш учун қайтаишлаш назорат ёкироствлаш деб аталади.

Ахборотларни бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтказиш усуллари, уларни турли каналлар (телефон ва телеграф симлари, радиотўлқинлар ва б.) орқали аниқ бузмасдан ўтказиш масалалари информациялар назарияси (ахборотлар назарияси)да ўрганилади. Бунда

бир коддан иккинчисига ўтиш муҳим ўрин тутди. Иккинчи катта масала — ахборотни қайта ишлаш ва унинг воситалари масаласи. Ахборотни қайта ишлайдиган кучли восита — ЭХМ, Компьютер. Ҳозирги замон К.си автоматикани ривожлантиришнинг назарий асоси ҳисобланади.

Ахборотларни машина ёрдамида қайта ишлашда мат. асосий ўринни эгаллайди. К.нинг муҳим ютуқларидан бири математик моделлаштириш деган янги усулни ишлаб чиқиш ва ундан унумли фойдаланиш бўлди. Бу усулда тажрибалар ўрганилаётган ҳақиқий объект устида эмас, балки унинг математик модели устида ўтказилади. Биология, иқтисодий техника ва б. соҳаларига оид бошқариш масалаларини машиналарда ҳал қилишдан аввал буларга хос жараёнларнинг математик моделини тузиб олинади, яъни жараённи кўрсатувчи ифодалар — тенгеизликлар тузилади. Математик модель ўтказиладиган тажрибалар дастури б-н ЭХМ нинг хотирасига жойлаштирилади ва шу асосда тажрибалар ўтказилади. Бунда математиканинг анализ, статистика ва б. соҳаларидан фойдаланилади. Кибернетик тадқиқот усулларининг турли хил техник тизимларда қулланиши техник кибернетика фан йўналишини вужудга келтирди. Шўнга ўхшаш иқтисодий К., биологик К., тиббий К. ва б. йўналишлар ҳам пайдо бўлди ва муваффақиятли ривожланмоқца К. мураккаб технологик жараёнларни, корхоналарни, халқ хўжалик тармоқларини ва автоматик бошқариш тизими учун назарий база ҳисобланади. Автоматик бошқариш б-н бир қаторда лойиҳалаш-конструкторлик тадқиқотлари ва илмий тажрибалар ўтказиш, мураккаб объектларни синаш ва б.да, информатикада К.нинг алоҳида ўрни бор.

Ўзбекистонда К.ни ривожлантиришда акад. В. Қ. Қобулов бошлиқ олимларнинг ҳиссалари катта. «Кибернетика» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси жамоаси республика миқёсида и. ч.нинг барча

соҳаларида муҳим иқтисодий масалаларни ҳал қилмоқца.

Ад.: Глушков В.М., Введение в кибернетику, Киев, 1964; Винер Н., Кибернетика, 2 изд., Пер. англ., М, 1968

Восил Қобулов, Эркин Ёкубов.

КИБЕРНЕТИКА ИНСТИТУТИ,

«Замонавий информацион технологиялари» илмий техника маркази қошидаги Кибернетика инти — кибернетика масалалари б-н шуғулланадиган илмий муассаса. Ўзбекистон ФА В.И. Романовский номи Математика институтида 1956 й. «Ҳисоблаш техникаси» бўлими ташкил этилди. Бу бўлим қисқа вақт ичида халқ хўжалигининг муҳим ва зарур масалаларини ечишга киришди. 1959 й.да Ўзбекистонда биринчи бўлиб «Урал-1» ЭХМ си ишга туширилди. 1961 й.да «Ҳисоблаш маркази» ташкил этилиб, унда М-20 ЭХМ си ишга туширилди. 1963 й.да «Ҳисоблаш маркази» Механика инти таркибига киритилди. 1966 й.да Ўзбекистон ФА Ҳисоблаш маркази Кибернетика ин-ти, 1978 й.да шу ин-т негизда Ўзбекистон ФА «Кибернетика» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил қилинди. 2001 й.дан бирлашма «Замонавий информацион технологиялари» илмий техника марказига айлантирилди. Марказ таркибига К. и., хўжалик ҳисобидаги «Алгоритм» илмий тадқиқот ин-ти, Автоматика ва ҳисоблаш техникаси махсус лойиҳа-конструкторлик бюроси қиради. Ўтган двар мобайнида бирлашманинг фаол катнашуви б-н 108 та ахборот-ҳисоблаш марказлари яратилган, 200 дан ортиқ автоматлаштирилган бошқарув тизимлари ишга туширилган, 400 дан ортиқ ЭХМ ишлатилган. Ин-тда 100 дан ортиқ фан дри, 800 дан ортиқ, фан номзоди тайёрланган.

Илмий йўналишлари: янги ахборот технологияларини яратиш; моделлаштириш, бошқариш, сунъий тафаккур ва алгоритмлаш муаммоларини ечиш.

Ин-тда 17 лаб. илмий тадқиқот ишларини олиб боради, 200 дан зиёд ходим фа-

олият кўрсатади. Жумладан, Ўзбекистон ФА акад.ларидан В. К- Қобулов, Ф. Б. Абуталиев, Т. Ф. Бекмуродов, Б. А. Бондаренко, Т. Бўриев, М.М. Комилов фаолият кўрсатмоқда.

КИБИТКА (туркийча кибит — ёпик, арава, дўкон) — Ўрта ва Марказий Осиёнинг кўчманчи халқларидаги ёпик, арава; кўчма уйларнинг русча номи (қ. Юрта). Ўрта Осиёда пахса ёки хом ғиштдан қурилган кичик уйлар кўпинча К. деб аталади.

КИБР, кибр-ҳаво, манманлик, димоғдорлик — ўз шахсиятига, қобилиятига ортиқча баҳо бериш, ўзини бошқалардан юқори кўйиш, калондимоғлик оқибатида намоён бўладиган салбий ахлокий сифат. Бу сифат кишиларни менсимаслик, уларга паст назар б-н қараш, ўринсиз ғурурга берилиш, ўзининг арзимас ютуқларини бўрттириб кўрсатиш ва б.да кўринади. К.ли киши ўз айби, нуқсонларидан кўз юмади, манмансирайди. Манман киши ўзгаларнинг насиҳатини ёқтирмайди, залолат ботқоғига ботади. К. — кишиларнинг камчилиги, нуқсонидир. К. одамлар ўртасида бирдамлик, аҳиллик ва муҳаббатни йўқ қилади, адоват уйғотади. К. одобсизлик белгиси бўлиб, у доимо кораланган. Қуръонда кибру ҳаволи кишиларнинг жойи жаҳаннам эканлиги (Зумар сураси, 60-оят) таъкидланган. Ҳадисда ай-тилишича, димоғдор одам ахли дўзахдир.

КИВИСИМОНЛАР, қанотсизлар (Arterygiformes) — қушлар туркуми. Тожсуякисиз қушлар (туяқушсимонлар қатга оиласи)га яқин туради. Қаноти ривожланмаган, думи йўқ. Оёқлари бакув-ват, тўрт бармокли, тумшуғи узун; қатталиги товукдек, оғирлиги 1,4—4 кг. 3 тури бор. Янги Зеландияда тарқалган. Қалин бутазорларда яшайди, тўнги моногам қуш. Йилига 2 марта урчиди. Ерга ёки илдишлар остига уя қуради. 1-2 та йирик тухум

қўяди. Тухумни нари 75—П кун босади. Тухумдан жиш жўжа чиқади. Чувалчанглар, ҳашаротлар, ўсимлик уруғлари ва тўқилган мевалари б-н озикланади. Сони камайиб кетганлиги туфайли муҳофаза қилинади.

КИВСЯКЛАР — икки жуфтоёқлилар кенжа синфига мансуб кўпоёқлилар; Julida, Spirobolida, Spirostriptida туркумларининг умумий номи. Уз. 1—30 см, тана шакли цилиндрсимон. Анаморфоз (қ. Метаморфоз), айрим турлари периодоморфоз орқали ривожланади. Бундай ривожланишда эркаги туллаб личинкага айланади; личинка туллаб яна вояга етган даврга ўтади ёки личинка даврида қолади. Айрим К.нинг безлари суякчилиги заҳарли. 30 мингдан ортиқ тури, асосан, тропик, субтропик ва дашт минтақаларида тарқалган. Ўрмонларда кулранг кивсяк (*Rossiulus kessleri*), қум кивсяки (*Shizophyllum sabulosum*), қрим кивсяки (*Pachyulius flavipes*) кенг тарқалган. К. ўсимлик қолдиқлари б-н озикланиб, тупроқ ҳосил бўлишида қатта аҳамиятга эга. Айрим турлари ўсимликларга зиён келтиради (қ. Иккижуфтоёқлилар).

КИВУ — Шарқий Африкадаги қўл. Конго Демократик Республикаси б-н Руанда чегарасида, 1460 м баландликдаги тектоник сойликда. Майд. 2,6 минг км². Уз. 100 км, чуқ. 496 м гача. Қирғоқлари тик. 150 дан зиёд орол бор. К. тубидан баъзан вулкан отилиб туради. Чуқур сувларида эриган ҳолатдаги метан (саннат аҳамиятига эга) ва карбонат ангидрид газлари мавжуд. Қўлдан Рузизи дарёси оқиб чиқиб, Танганьика кўлига қуйилади. Кема қатнайди. Туризм ривожланган. К.ни 1894 й.да немис сайёҳи А. фон Гетцен кашф этган. Қўл ва унинг атрофи миллий парк деб эълон қилинган. Муҳим портлари — Букаву, Гома, Кибве.

КИГАЛИ — Руанда пойтахти. Кигали префектурасининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг марказий қисмида жой-

лашган. Аҳолиси 400 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Июль ва авг. ойлари куруқ мавсумли экваториал муссонли иқим, ўртача ойлик т-ра 20—21°; йиллик ёғин 1000 мм дан ортиқ.

К. — мамлакатнинг савдо ва саноат маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Автомобиль йўллари тугуни. Шоссе йўллари орқали Уганда, Бурунди ва Танзания давлатлари б-н боғланган. Озиқ-овқат (кофе, чойни қайта ишлаш, пиво пишириш, алкоғолсиз ичимликлар тайёрлаш), кўн пойабзал ва тўқимачилик (ип газлама) саноати корхоналари; мебель, гугурт ф-калари; металлконструкциялар з-ди, автомобиль ремоти устахоналари бор. Шаҳар атрофида кофе, чой плантациялари; қалай эритиш корхонаси жойлашган.

К. 1898 й.дан Германия резидентининг Руандадаги қароргоҳи бўлган. 1908 й.да қарбий пост тузилган. 1922 й.дан Бельгиянинг Руанда-Урунди мандатидаги, 1946 й.дан васийлигидаги худудининг маъмурий маркази. 1962 й.дан мустақил Руанда пойтахти.

КИГИЗ, наMAT — 1) уй жиҳози; кигизчиликда жундан босиб тайёрланган қалин, пишиқ тўшама, палос. Шарқда, хусусан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда қадимдан маълум. Аксарият чорвачилик ривожланган минтақаларда қўйнинг жунидан босилади. Гулдор (накш мужассамоти юлдуз, ромб, кўчқор шоҳи, булут ва б.) ва гулсиз сидирға, ран гига кўра, оқ К., қора К., кизғиш К. ва ҳ.к. хиллари бўлади. Айниқса, қалин ва зич босилган оқ К. қадрланган. К.дан, асосан, тўшама сифатида (гилам, палос ўрнида) фойдаланилади. Яна, шунингдек, ўтовларни ўрашда, қалпоқ, телпак тикишда маю ўрнида ҳам ишлатилади; 2) техникада — кистирма, зичлагич, иссиқлик ва товуш изоляция материали. Жундан, мўйна чикиндиларини босиб ёки минерал пахта б-н боғловчи модда (битум) ни бириктириб ва иссиқлик ишлови бериб

ҳосил қилинади. Лента, пластина, тайёр деталь кўринишида ишлаб чиқарилади. К.дан автомобиллар, тракторлар, самолётлар учун саль-никлар, кистирмалар, амортизаторлар тайёрланади. Қоғоз машиналари, муסיқа асбобларида ишлатилади; 3) курилишда иссиқлик ва товуш ўтказмайдиган материал сифатида деворлар орасига қўйилади, қувурлар ўралади.

КИГИЗ БОСИШ — жун толаларидан кигиз (наMAT) буюмлар тайёрлаш. К. б.да жун толаларининг тузилиш хусусиятлари (дағал-майинлигига, физик-механик хусусиятлари: пластиклиги, эластиклиги, чўзилувчанлиги, киришувчанлиги ва б.) га аҳамият берилади. Илгари К. б., асосан, кўлда бажарилган (к. Кигизчилик). Саноатда К.б.да жун махсус машиналарда титилиб, юмшатилади, ўнга махсус суюқлик (мой) сепилади ва машинада аралаш-тирилади. Аралашма тараш машинасидан ўтказилиб, момиқолинади. Момик текис қилиб тўшалади, зичлаш машинасида зичланади, ўнга сульфат к-та эритмаси шимдирилади, махсус машинада керакли ўлчам ва зичликкача ишланади. Бу жараён бир неча босқичда бажарилади. Буюм мас, кигиз чўзиш машинасида чўзиб, четлари тўғрилаб турилади, сўнгра бугли куруткичларда курилади. Охирида пардозлаш машинасидан ўтказилиб, ортиқча туклари қирқиб ташланади, прессланади, оҳорланади ва силликланади. К. б. усулида кигиз (наMAT), палос, пийма, патак ва б. мақсулотлар тайёрланади.

КИГИЗЧИЛИК — кигиз тайёрлаш касби. Қадимдан, асосан, чорвачилик б-н шугулланган халқлар орасида кенг тарқалган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон, жумладан, Ўзбекистон худуди (Сурхондарё, Қоракалпоғистон, Хоразм, Фарғона водийси)да кигизнинг гулдор, ифодали ранг-баранг накшли турлари тайёрланган. К. б-н, асосан, аёллар шугулланади. Ювиб тозаланган ва саваланган жун навлари бўйича (юзлик, оралик, орқалик)

ажратилади. Хўлланган жун намат (ёки бўйра) қолип устига текис ёйилади: аввал гули ҳосил қилинади, сўнг оралик ва навбати б-н орқалиқ қисмлари бир текис ёйиб чиқилади, устидан қайноқ сув қуйилади, сўнг намат (ёки бўйра) думалатиб ўраб йиғилади, арқон б-н боғланади. Ўрам оёқ б-н тепилади, билакланади, думалатилади, вақт-вақти б-н сув сепиб хўллаб турилади. Маълум вақтдан сўнг ўрам ечилади, сув сепилади ва яна ўралади ҳамда тайёр бўлгўнга қадар бостириш давом эттирилади. Сўнг тайёр бўлган кигизга сўнгги пардоз берилади, яъни четлари тортилади, текисланади, ортикча туклари қирқиб ташланади. К.да оқ, қулранг ва рангли кигиз хиллари тайёрланган.

Кигизнинг оёқ кийими ичига солинадиган юқароқ тури (пагак тайёрлаш) ҳам К.да алоҳида бир соҳани ташкил қилади. 20-а.да саноатда кигиз тайёрлашнинг йўлга қўйилиши К. тараққиётини бирмунча сусайишига олиб келди (яна қ. Кигиз босиш).

КИДИКЕЕВА Бакен (1923.20.10, Қирғизистон вилояти, Қанғ тумани — 1994.31.12, Бешкек ш.) — Қирғизистон халқ артисти (1956). Фаолиятини Қирғиз Ёш томошабинлар театрида бошлаган (1936), кейинчалик Пржевальск ва Норин вилоят театрлари (1941—44)да ишлаган. 1944 й.дан Қирғиз драма театрининг етакчи актрисаси. Энг яхши роллари: Бермет («Саринжи»), Гулойим («Кокул»), Анна («Анна Каренина»), Мاستон («Бўлат ва Тинар»), Дездемона («Отелло») ва б. Гоиян янги бадиий образда ифодалаш маҳорати, ўткир сахнавий чизгилар, ижтимоий ва психологик талқин К. ижодига хос бўлиб, характерли роллар устаси сифатида танилган. Кинодаги фаолияти 1955 й.дан бошланган («Салтанат» фильмидаги бош роль). Кейинчалик «Момо ер» (Тўлғаной), «13-набира» (Бермет Шокировна) каби фильмларда суратга тушган. К. кўпгина ўзбек фильмларида ҳам ранг-баранг образлар яратди: Хадиди

ча Аминовна («Инқилоб чавандозлари»), Ҳожихон («Учрашув ва айрилиқ»), Она («Рингга чақирилади»), Буви («Набирамиз милицияда ишлайди») ва б.

КИДОНЛАР, киданлар, қтойлар — мўғуллар таркибидаги қабила. Қадимда Ички Мўғулистон ва Мўғу-листон жумҳурияти ҳудудида кўчиб юрган. 4-а.дан манбаларда К. номи учрайди. 907 й. қабила бошлиғи Ела-Буға ўзини император деб эълон қилган, қўшни қабилаларни бўйсундириб, сал-танатни ғарб ва шим.га қараб кенгайтирган. 926 й. шарқда Бохап подшолиғи (ўнга шим-шарқий Манжурия, Шим. Қурия ва б. қирган)ни бўйсундирган. 947 й. К. салтанати Бюу Ляо, 983 й. Киданларнинг Буюк давлати, 1066 й.дан яна Буюк Ляо деб аталган. У Шарқий Осиёда Япон денгизидан Шарқий Туркистонгача чўзилган қудратли давлат бўлган. 1005 й. Буюк Ляо Хитойни енгиб, хар йили ўлпон тўлашга мажбур қилган. 11-а. охиридан Буюк Ляо таназзулга учраб, 1125 й. чжурчжэнлар томонидан тугатилган. К.нинг бир қисми Ғарбий Туркистонга қорақидонлар (қ. Қорахитойлар) номи б-н кўчибўтган. К.нинг 2 хил ёзуви бўлган. К. номидан Хитойнинг русча атамаси (Китай) келиб чиққан бўлиб, у мўғул ва туркий халқлар орқали русларга ўтган.

КИЕВ — Украина пойтахти (1934 й.дан). Йирик саноат, маданият ва фан маркази, қахрамон шаҳар, Киев вилояти маркази. Днепр дарёсидаги порт. Йирик т.й., шоссе ва ҳаво йўллари тугуни. Днепр дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Январнинг ўртача т-раси — 5,8°, июлники 19,5°, Шаҳар майд. 800 км². Аҳолиси 2635,3 минг киши (1998).

Ҳоз. К. ҳудудида бундан бир неча минг йил муқаддам дастлабки манзилгоҳлар бўлган. «К.» номи 5-а. охири — 6-а. бошидаги унинг афсонавий асосчиси Кий исми б-н боғлиқ. К. мил. 6—7-а.ларда шарқий славянларнинг полян қабиласи маркази сифатида ташкил топган. 882

й. К. князь Олег қўл остига ўтди ва 1132 й.гача Киев Русининг сиёсий, маданий ва савдо маркази. 1240 й. К.ни мўғуллар забт этди. 1362 й.дан Литва ва Польша таркибида. 1654 й.да Россия империяси таркибига қўшиб олинган.

1917 й.окт.да ҳокимиятни Марказий рада эгаллади. 1918 й. 26 янв.да К.ни кизил армия босиб олди. 1918 й. 1 мартдан К. аввал немислар, кейин деникинчилар қўл остида бўлди. 1920 й. лардан бошлаб шаҳарнинг саноат жихатдан аҳамияти ўса бошлади. 1941 й. сент.да К.ни фашистлар Германияси босиб олди, 1943 й. нояб.да К. озод этилди. 1990 й.дан мустакил Украина пойтахти.

Машинасозлик, шу жумладан, станоксозлик, транспорт машинасозлиги, аниқ приборсозлик, электротехника ва радиоэлектроника маркази. Енгил (шойи тўқиш, трикотаж, тикувчилик, пойабзал), полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Метрополитен ишлаб турибди (1960 й.дан). Украина ФА, 18 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т, консерватория), 15 театр (шу жумладан, Украина опера ва балет театри), филармония, қарийб 30 музей (шу жумладан, Т.Г.Шевченконинг адабий-бадий музейи, тарих, украин тасвирий санъат музейи, рус санъати, ғарб ва шарқ санъати музейлари, халқ, меъморлиги ва турмуши музейи, Киев тарихи музейи, археология, халқ безаги санъати музейлари, адабиёт ва санъат архив-музейи, тиббиёт тарихи музейи ва б.), республика стадиони бор.

К.да София собори (11-а.; қўнғироқхонаси 17—19-алар), Олтин дарвоза (11-а.), Видубецк монастыри (II-а.), Спас черкови (11-а. охири — 12-а. боши), Кирилл черкови (12-а.), Киев-Печера лавраси (12—18-алар), Андреев черкови (18-а.), Владимир собори (19-а.) сақланган. 1947—54 й.ларда шаҳар марказий кўчаси ансамбли — Крешчатик барпо этилган. 60—80-й.ларда Русановка, Оболонь ва б. турар жой массивлари вужудга келди. Бабий Ярда ёдгорлик

(1976), «1941—45 й.лар уруши тарихи Украина давлат музейи» мемориал мажмуаси (1981) барпо этилди.

КИЕВ ВИЛОЯТИ — Украинадаги вилоят. 1932 й. 27 фев.да ташкил этилган. Майд. 28,1 минг км². Аҳолиси 4510 минг киши (1997), асосан, украинлар, шунингдек, рус, яхудий, белорус, поляк ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 25 туманга бўлинган; 22 шаҳар, 29 шаҳарча бор. Маркази — Киев ш.

К.в. Полесье ва Днепр бўйи пастте-кисликлари, жан. ва жан.-ғарбда Днепр бўйи қирларида жойлашган. Ер юзаси, асосан текислик. Фойдали қазилмалари: минерал қурилиш материаллари, торф, қўнғир кўмир. Иқлими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси шим.да —6,5° дан жан.-ғарбда —5,5° гача, июлники шим.да 17,5°, жан.-ғарбда 20°. Йилига 500—600 мм ёғин тушади. Асосий дарёси — Днепр. Тупроги шим. қисмида чимли подзол, жан.да подзоллашган қоратупроқ.

К.в. саноатида машинасозлик ва металлсозлик, кимё ва нефть кимёси, озиқ-овқат ва енгил саноат етакчи ўринда. Вилоят саноати Киев ГЭС, Киев гидроаккумулятив электрстанцияси, Трипол ГРЭС, қисман Чернобыль АЭС ва б.да ишлайди. Машинасозлик ва металлсозлик саноатида кимёвий жиҳозлар (Фастов), к.х. машиналари (Белая Церковь), экскаваторлар (Бородянка), торф қазилш техникаси (Ирпень), озиқ-овқат саноати учун жиҳозлар (Бровари, Гребёнки), уй-рўзгор совутиқчилари ва электр дазмоллар (Васильков), электротехника (Фастов, Белая Церковь), санитария техникаси жиҳозлари (Ржищев) ва б. ишлаб чиқарилади. Броварида кукун металлургияси 3-ди ишлаб турибди. Саноат мажмуасида озиқ-овқат саноати, қисман шакарқанд, сут, мой-сир, спирт (Трилеси, Красная Слободка, Стадница), гўшт, сабзавот консерва (Белая Церковь) 3-длари салмоқли ўрин тутади. Енгил саноатининг тикувчилик, трикотаж, тўқимачилик, кўн пойабзал, зиғир

тола каби тармоқлари, кимё ва нефть кимёси санюагида Белая Церковь шина ва резина асбест буюмлари ишлаб чиқариш бирлашмаси, Бровари пластмасса 3-ди, Немешаевода биокимё препаратлари 3-ди бор. Ёғочсозлик, жумладан, мебель санюати анча ривожланган. Темир-бетон буюмлари (Белая Церковь, Вишгород), ғишт (Стайки, Белая Церковь, Буча), ойна-шиша (Бабинци, Буча ва б.) ишлаб чиқарилади, гранитга ишлов берилади (Буча). Бадиий керамика, бадиий каштачилик ривож топган.

Қ.х.да, асосан, ғалла етиштиради. Техника экинлари, картошка ва сабзавот экилади. Чорвачилиги сут-ғўшт етиштиришга ихтисослашган. Шаҳар атрофида сабзавот-сут хўжалиги кенг тараққий этган. Кузги буғдой, қанд лавлаги, картошка, толали зигир, сабзавот экилади. Боғдорчилик ва резавор мевачилик ривожланган. Қорамолчилик, чўчкачилик, паррандачилик, шунингдек, асаларичилик, ипакчилик, балиқчилик ривожланмокда. Т.й. ва автомобиль транспорти йўллари, аэропорт бор. К.в.да Белая Церковь қ.х. ин-ти, бир неча илмий тадқиқот ин-тлари жойлашган.

КИЕВ КНЯЗЛИГИ - Киев ери худудидаги қад. рус давлати (1130 й.дан).

Маркази — Киев ш. Қад. Русь давлатининг парчаланиши жараёнида вужудга келган. Баъзан Владимир-Суздаль, Чернигов, Смоленск, Галич-Волинь князликлари қарамлигида бўлган; 1240 й.да мўғул-татарлар, 1362 й.дан Буюк Литва князлиги томонидан забт этилган; 1394—1440 й.ларда Литва ноиблари, 1471 й.дан воеводалар томонидан бошқарилган.

КИЕВ РУСИ — қ Қадимги Русь давлати.

КИЕВ УНИВЕРСИТЕТИ, Т. Г Шевченко номидаги Киев у н - т и — Украинанинг йирик ун-тларидан бири, илмий марказ. 1834 й. Киев ш.да ташкил этилган. 1939 й. Т.Г.Шевченко номи берилган.

Мат., физика, кимё, биол., геогр., геол., тарих, фалсафа, филол., ҳуқуқ ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 26 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 1,5 млн. дан ортиқ асар сақланади.

КИЕВ ҒОРИ — Самарқанд вилоятининг Чақилкалон тоғларидаги ғор. 1975 й.да киевлик ғоршунослар томонидан ўрганилган. Ғорнинг кириш қисми денгиз сатҳидан 2398 м баландликда. Қирқовт ясси баландлигининг ғарбий щемила, воронкасимон шаклдаги Каттакўл ботиғи остидан бошланади ва ер қаърига 940 м гача тушган. Ғор ичида пастга томон бир неча тик ва нишабли йўлакчалар алмашилиб боради. Унинг барча қисмидаги деворларидан сув томчилари оқиб туради. Ғорнинг энг тубида чуқ. 10 м, диаметри 1,5 м ли қўл мавжуд. Ўлчамлари: тик тушган жойлари уз. 3 м дан 90 м гача, нишабли қисмларининг уз. 30—250 м, эни 1— 1,5 м.

КИЗЕВЕТТЕР Рафаэль Георг (1773.29.8, хоз. Тольешов, Чехия — 1850.1.1, Вена яқинидаги Баден шаҳри) — австриялик мусикашунос. Антик мусика назарияси, Ўрта аср Европа мамлакатлари (айниқса, Нидерланд) мусика тарихига оид тадқиқотлар олиб борган. Болалигидан мусикага оид рисола ва қўлёзмалар тўплаб, Европада Шарқ му-сикаси ҳақида илк маълумотлар берувчи «Die Musik der Araber» («Араб мусикаси») номили асари 1842 й.да Лейпцигда нашр этилган. Шарқ мусикасини шарҳлашда Киндий, Ибн Сино, Сафиуддин Урмавий каби олимларнинг мусикага дойр асарларидан унумли фойдаланган. Тадқиқ доираси ва услуги б-н қатор мусикашунослар, хусусан, А. Амброс (1836—74)га ижобий таъсир кўрсатган. 1821—43 й.лари Венадаги Мусика дўстлари жамияти вице-президенти сифатида Шарқ, айнқса, араб мамлакатлари мусикасини тарғиб этган. Нидер-

ланд академияси мукофоти совриндори (1826).

КИЗЕРИТ [нем. олими Д.Г.Кизер (1779—1856) номидан] — сульфатлар синфига мансуб минерал, кимёвий таркиби — $Mg [So_4] H_2O$; таркибида 29% MgO бор. Моноклин сингонияда кристалланади. Ранги кулранг, оқ, баъзан сарғимтир, ярқироқлиги шишасимон (кристаллар учун) ва хира (майда доначали кизеритнинг зич массалари учун). Қаттиқлиги 3—3,5 га яқин, зичлиги 2570 кг/м³. Мўрт. Сувда секин эрийди, кукун хрлатида сув б-н намланса гипс каби котади. Нам ҳавода парда б-н қопланади. К. — денгиз эва-поритларига хос минерал. Калий сульфатли шўр конларда ва шўрхоқларда кенг тарқалган. Магнийни ишлаб чиқиш ва тез қотувчи цементларни тайёрлашда фойдаланилади. Ўзбекистондаги барча калий тузли конлар ва Шўрсув олтингугурт қонида мавжуд.

КИЗЛЯР — РФ, Доғистондаги шаҳар. Терек дарёсининг дельтасида жойлашган. Т.й. станцияси. Аҳолиси 40,7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Электромеханика, электроаппарат з-длари, озик-овқат саноти корхоналари бор. Токчилик р-нининг маркази. Ўлкашунослик музейи, ПМ.Бағратионниит (К.да туғилган) уй-музейи бор. Шаҳар 1609 й.дан маълум.

КИЙИККАМАР ҒОРИ - Қоратепа тоғ тизмаси жан. ён бағрида (Китоб туманида). Макрид қишлоғидан 1,5 км шим.-ғарбда, 820 м баландликда, ғор олдидан оқиб ўтувчи сой ўзанидан 30 м баландликда жойлашган. Силур даврига мансуб оҳақтошларда хреил бўлган. Ғорнинг уч-бурчак шаклидаги оғзи ғарбга қараган. Ғорнинг умумий тузилиши катта хона (бал. 10 м) шак-лига эга. Ғорнинг охири тик девор шаклида тугайди. Деворлари ва шипида мумиё қоплами учрайди.

Ғорнинг умумий уз. 26 м, майд. 118 м², қажми 413 м³.

КИЙИК-КОБА — палеолит даври одамлари яшаган ғор. Симферополь (Қрим)дан 25 км шарқда, Зуя дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган. 1924—26 й.ларда текширилган. К.-к. — МДХ худудида ибтидоий одам қолдиқлари топилган дастлабки маконлардан ҳисобланади. К.-к.дан ўчоқ қолдиқлари, кичик чопкилар, чўкмор, қирғичлар ва б.дамда ёввойи эшак, кийик, бахайбат буғу, бука, мамонт, каркидон, ғор айиғининг суяклари топилган. Ғорнинг тўридан неандертал одами — эркак кишининг товон ва болдир суяклари, бола скелетининг бўлаклари топилган. 1925 й.да проф. Н.Л.Эрнст ва Е.В.Исировлар олиб борган қазилар К.-к. ғорининг 6 маданий қатламдан иборат эканлигини кўрсатди.

КИЙИКЛАР — қувушшоҳлилар оиласига мансуб қавш қайтарувчи жуфт туёқлилар гуруҳи. Ташқи кўриниши, тузилиши, ҳаёт кечириши ва келиб чиқиши, ҳатто тана ўлчами ҳар хил ҳайвонларни ўз ичига олади. К.га қорамоллар, қўйлар ва эчкилардан ташқари барча қавш қайтарувчилар киритилади. Қувушшоҳлилар оиласининг кўпчилик кенжа оилаларини бирлаштиради. Филогенетик жиҳатдан эчкилар ва сигирларга яқинроқ. Асосий кенжа оилалари гизоллар ёки охуларга жайран, Ҳиндистонда тарқалган гарна, сигирсимон К. ёки бубалларга Африкада тарқалган каама ва гну; отсимон К.га Африкада яшайдиган қора кийик, бейза, кийик-хўкиз, серна К., тўрт шохли К., ўрмон кийиклари қиради. Кўп турлари Африкада, айрим турлари Жан. ва Марка-зий Осиёда яшайди, Европада К.нинг 3 тури, Шим. Америкада бир тури тарқалган. Ўзбекистонда К.дан сайғоқ ва жайран учрайди. Кўпчилик К. чўлларда, айрим турлари ўрмонда пода бўлиб яшайди. Полигам. Гўшти, териси ва шохи учун овланади.

КИЙИКПАҢЖА (*Astragalus alopecius*) — дуккакдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 80 см. Пояси майин туклар б-н қопланган. Барглари мураккаб, ҳар бир баргда 10—28 жуфт япроқча бор. Гули сариқ, барг қўлтигидан чиққан тўпгули шингилсимон ўрнашган. Дуккаги 2 хонали, думалоқ, калин туклар б-н қопланган. Май ойида гуллайди, дуккаги июнь охирида пишади. К. Ўрта Осиё тоғ этакларида кўп. Қурилган поя ва баргларидан тайёрланган талкон халқ табобатида турли хил жароҳатларни даволашда ишлатилади.

КИЙИКТОҒ — Марказий Қизилқумдаги қолдиқ баландлик. Навоий вилоятида. Ғарбда Етимтоғ ва шарқда Тахтадоғ (Тоқтиниктоғ) тоғлари орасида жойлашган. Бал. 420 м гача, нисбий бал. 140—150 м, узунлиги қарийб 10 км, кенлиги ўртача 2—3 км. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа йўналган антиклиналь структура. Ўрта ва юқори девоннинг мармарлашган охақтош ва доломитлари, қуйи карбоннинг қумтош, алевролит, диабазлар жинсларидан тузилган. Кам парчаланган. Туб жинслар тўртламчи, бўр ва палеоген ётқизиклари б-н қопланган. Фақат унинг шим. тик ён бағрида палеозой жинслари юзаси очилиб қолган. Жан. ён бағри зинапоясимон кўтарилган. Проловиал ва элювиал жинслар устида таркиб топган бўз-қўнғир тупроқларда шувок, боялич, кейреук, баъзан қумларда қўнғирбош ва илоқ тарқалган. Йилига ўртача 100 мм ёғин ёғади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

КИЙИКЎТ (*Ziziphora*) — ялпиздошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўтлар туркуми. Бўйи 30 см ча. Поялари ингичка, кулранг. Барги наштарсимон. Гули ярим шар кўринишидаги тупгулда, пояларнинг учида жойлашган. Тожбарги икки лабли, пушти, устки тожбарги ялит, тўғри.

Уруғи авгда етилади. Барги ва тўпгулидан олинандиган эфир мойи атир-

упа саноатида ишлатилади ва ундан тиббиётда ментол олинади. 22 тури Ўрта Осиё, Олтой ва Закавказье чўлларида, қумли, қурғоқчил тоғ ён бағирларида ўсади. Ўзбекистонда 7 тури, асосан, адир ва тоғларда, фақат бир тури (чўлларпиз) чўл зонасида ўсади.

КИЙИМ — инсон танасини ташқи муҳит (иқлим, об-ҳаво ўзгаришлари, қуёш нури ва б.) таъсири ва турли механик таъсирлардан асрайдиган воситалар тўплами; эстетик вазифани бажаради ҳамда жинс, ёш, миллийлик ва б. хусусиятларни ўзида акс эттиради. Кенг маънода «К.» тушунчаси бош К.лар, оёқ К.лар (пойабзал), қўлқоп ва б.ни ҳам ўз ичига олади.

К. турига кўра — ички К., устки К., бош К.лар, оёқ К.лар (пойабзал); вазифасига кўра— кундалик, уйда, дам олиш пайтида, байрам ва тўй маросимларида кийиладиган (кишилик) К.лар, иш К. (жомакор), спорт К., расмий К. (форма) лар, махсус К.ларга бўлинади; аёллар, эркаклар ва болалар К.лариға ажратилади.

Кундалик К., одатда, халқнинг маданияти, кишининг дидига мос бўлиб, турли модада, турли хил матолардан тикилади; унда касб, этник ва ижтимоий гуруҳга мансублик ўз ифодасини топади. Дам олиш пайтида кийиладиган К. юмшоқ ва майин матодан, эркин ҳаракат учун қулай қилиб тикилади. Байрам, маросим (кишилик) К.лари миллий услубда, қимматбаҳо матолардан тайёрланади, турли безаклар (қашта, мунчок ва б.) б-н бойитилади. Иш К.и (жомакор) оддий матолардан меҳнат жараёнига мос қилиб тикилади (мас, ўт ўчирувчининг иш К.и ўтга чидамли брезентдан, балиқчиларнинг К.и сув ўтказмайдиган матодан тикилади, тракторчининг иш К.и комбинезондан, тиббиёт ходими, сартарош, ошпазларнинг иш К.и асосан, оқ халатдан иборат ва ҳ.к.). Спорт К. жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланиш учун қулай қилиб тикилади. Расмий К. (форма) ҳарбий К., матрос, милиционер, алоқачи ва расмий

кишилар (прокурор ва б.)нинг махсус низомда белгиланган К.лари. Махсус К. хомиладор аёллар, беморлар ва б. киядиган К.лар. Болалар К. и ранг-баранг пишиқ матодан кулай қилиб тикилади, улар турли қўшимчалар б-н уқа, жияк, кашта тикиб, куроқ усулида безатилади. К. ихчам, иклим ва фаслга, жинс, ёшга мослаштирилган, энг муҳими кулай бўлиши, кишига ярашиб туриши лозим. К.ни бичиш ва тикиш катта санъат. К. тикиш учун олдин табиий (пахта, жун, жут, ипак) ёки сунъий (синтетик) матолардан танланади, тикувчилар уйда, ательелар ва ф-каларда К. тикишади. Бунинг учун аввал матони бичиб олиш керак. Бу ишни бичиқчи бажаради. Ўнга модельер рассом К. расми (модели)ни чизиб беради. Хуллас К. битиб магазинга тушгунча бир неча киши меҳнат қилади.

Енгил саноат, хусусан, тўқимачилик саноатининг жадал ривожланиши кишилар дидининг тинимсиз ўсиб бориши, халқлар орасидаги алоқаларнинг кучайиши К. модасининг тез-тез ўзгариб туришига олиб келади; ҳаёт ҳам шуни тақозо қилади. Айниқса, аёллар К.лари модаси тез-тез ўзгариб туради. Ҳозир К. инсон танасини ташқи таъсирлардан асрайдиган восита бўлиш б-н бирга ўзига ва атрофдагиларга эстетик завқ бағишлайдиган бадиий санъат асарига ҳам айланиб бормокда. К. тикишда турли-туман безак материаллардан, кашталардан фойдаланилади.

К. инсон яратган турар жой каби энг қад. ихтиролардан; сўнгги палеолит давридаёқ мавжуд бўлган К. географик муҳит, ҳўжалик шакли, ижтимоий муносабатлар, маданият, этник қатламлар ва б.га боғлиқ ҳолда тараққий этган. Палеолит даври ёдгорликлари орасида терини ишлайдиган тош ва тикадиган суяк игналар топилган. К. учун матодан ташқари барглар, ўтлар, дарахт пўстлоқлари ҳам хом ашё вазифасини ўтаган. Ибтидоий одамлар ҳай-вон терилари, дарахт пўстлоқлари ва баргларини суяк ва ҳайвон шохидан ишланган «игналар»

б-н шунчаки чашиб, баданларига «илиб» олишган. Неолит даврида ип йигириш ва мато тўқиш санъатини ўзлаштирган инсон К.тикишда дастлаб ёввойи ўсимлик толаларидан фойдаланган, чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши мато тайёрлаш учун уй ҳайвонларининг жуни ва маданий ўсимликларнинг толаларидан фойдаланиш имконини берди. Барча К. турлари 2 бошланғич кўринишдан — елкага ташлаб қўйиладиган тери, ўт, барг ва парлардан тўқилган ёпқич ва бел(бокса) боғламлари (белбоғ) дан ривожланиб шаклланган. Кейинчалик ёпқичлар ёпинчик(плашч), қўйлак, кафтан каби, бел боғламлари иштон, юбка, фартук каби турли хил шаклларга эга бўлди; шиппак ёки оёқни ўраб турган бир парча ҳайвон териси энг содда қад. пойабзал тури бўлган, шунингдек, пойабзал учун дарахт пўстлоғи ва дарахтдан ҳам фойдаланилган.

Эстетик хусусиятларга эга дастлабки К. Қад. Миср К.ларидир. Қад. Мисрда эркаклар (белларига мато ёки тери боғлаган) ва аёллар (боғичли тўғри қўйлак) К.ларида бурма (драпировка)лар қўлланилган; кейинроқ нозик мато и.ч.га эришилгач, плиссировка кенг тарқалган. Турли рангдаги нозик матодан тайёрланиб кашталар б-н безатилган К.ни, одатда, ҳукмрон табақа вакиллари кийган, куллар дағал мато ёки теридан тайёрланган К. кийган. Қад. оссурияликларда узун қўйлак ва ҳошия безакли ёпинчик расм бўлган. Юнонлар хитон (енгеиз қўйлак), туника (қалта энгли қўйлак), гиматий (ёпинчик) кийишган, бу К.лар инсон қиёфасига улўввор соддалик бахш этган, инсон танасининг эгилювчанлигини курсатган (улар, асосан, оқ жун ва каноф матолардан тайёрланган), тўғноғич, белбоғ ва б. б-н бойитилган. Оёқ К. вазифасини болдирни ўраб турадиган тасмали шиппаклар бажарган. Қад. Рим К.и ҳам юнонларники каби бурмали бўлган. Эркакларнинг асосий устки К.и тоға (ярим айлана ёки овал шаклидаги мато бўлаги) бўлган. Эркак ва аёлларнинг ички К.и ва

зифасини туника бажарган, аёллар унинг устидан стола(хитон кўринишидаги кенг узун К.) ва палла (гиматийга ўхшаш) кийишган.

Византияда диний таркидунёчилик таъсирида К. қатъий, қоматни яшириб турадиган шаклга эга бўлиб, мато (парча, шойи) қалин, оғир, йирик гулли бўлган.

14—15-а.ларда Ғарбий Европада чизмачилик илмининг тараққиёти ҳозирга қадар мавжуд бўлган андазаларнинг барча турларини яратилишини таъминлади, матоларнинг нафислиги, ипларининг жойлашиши бичишни мукам-маллаштирди. Бу ютуқлар К.ни аниқ лойиҳалаш ва қоматга мос нафис К.нинг пайдо бўлишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Халқлар ўртасида иктисодий алоқаларнинг кенгайиши натижасида К. бичимлари бир мамлакатдан иккинчисига тарқалган. Мас, 11—14-а.ларда Ғарбий Европага француз, 14—16-а.ларда Фландрия ва Бургундия, 16-а. 2-ярмидан испан, 17-а. 2-ярмидан яна француз модалари тарқалган. Рус зодагонлари Шарқда тайёрланган зарбофт, кимхоб тўнлар, зардўзи телпак ва б. буюмларни жуда кадрлашган (мас, Мономах телпаги). 14-а.да К. тараққиётига маълум даражада меъморлик ва тасвирий санъатдаги услублар таъсир этган. Мас, 10—12-а.ларда Ғарбий Европада К. бичимида роман услуби акс этган, яъни узун кўйлақ ва елкага ташлаб юриладиган ёпинчиқ урф бўлган; 12—15-а.ларда готика услубида тикилган қалта ва тор К. кийишган. Уйғониш даври (15—16-а.лар) да қалта, лекин кенг бичимдаги К. расм бўлган, 16—18-а.ларда барокко, 18-а. да рококо услубидаги, яъни мураккаб бичимли К.лар кийила бошланган. К. тўр, бурма, бантиклар б-н безатилган. 18-а. француз инқилоби даврида юзага келган эркаклар либоси Европа эркаклар К.ини шаклланишида муҳим роль ўйнади. 19-а.да ягона Европа К.и шаклланиши яқунланди, 19-а. 2-ярмидан К.ларни оммавий и.ч. натижасида қуйи қатламлар орасида ҳам янги модалар К.лар кенг тарқалди. Англия

эркак К.и яратишда етакчи бўлиб қолди.

20-а.да техника тараққиёти ва ўнга боғлиқ ҳолда ўзгарган ҳаёт тарзи, тикувчилик саноатининг ўсиши К. тарихида янги даврни очиб берди, автомобиль ва мотоциклда юришнинг кенг тарқалиши туфайли эркаклар К.ида ўзгаришлар рўй берди: қалта шим, куртка, рангли кўйлақ, бош К. — кеплар пайдо бўлди. 20-й.лардан эркаклар ягона бичимдаги К. кия бошлади. 50-й. лардан эркин ҳаракатга қулай бўлган К. юзага келди, анча енгил ва шаклан нафис К. яратилди, енглари яхлит бичимли кўйлақлар, почаси тор шимлар пайдо бўлди, спорт К.лари кенг тарқалди.

Аёллар К.ида 20-а. 10-й.лар К. шаклидаги бежамдорлик, чизиклар ва безакдаги асимметрия йўқолди, кўйлақларда эластик матоларнинг эркин бур-малари б-н ҳосил қилинадиган чизикларнинг оқувчанлиги пайдо бўлди.

Уруш йилларида кундалик К. — юбка ва блуза бўлиб, кўйлақлар қалталашди. Бу К.да пайпоқ муҳим ўрин тутди. 30—40-й.ларда нозик шаклда (эгри ип йўналишида бичилган мато қоматга мос ётади) қарбий К. хусусиятлари (елканинг кенг ва баландлиги бўрттирилган ва б.) кўзга ташланади, пойабзал қалин тагликка (платформага) эга бўлди; 50-й.ларда аёллар К. ида услубий ўзгаришлар рўй берди: қатъий шаклдан майин оқувчан чизикларга эга бўлган янги бичим яратилди; енг и б-н яхлит бичимли қоматга мос К.тури (бели ва юбкаси тор кўйлақ) ва учли, нафис ва ингичка пошналар пойабзал юзага келди. 60-й.лар бошида юбкалар ўрнини эгаллаш бошлаган шимлар кенг тарқалди.

60-й.ларда оёқ К.да ўзгаришлар рўй берди: спорт услубидаги кенг ва ўртача баланд пошналар пойабзал пайдо бўлди. Қишки пойабзаллардан этиклар кенг тарқалди. 60-й.лардан эркак ва аёллар К.идан ёшлар либоси ажралиб туради: ўсмир йигит ва қизлар К. би-чимининг ўхшашлиги деярли бир хил бўлган буюмлар яратишга олиб келди.

70-й.лардан К. тури ва унинг шакллари жуда ранг-барангликка эга. Моделлерлар ана шу хилма-хилликда айрим қисмларни уйғунлаштирувчи ўзига хосликни кўрадилар.

К. моделини яратишда замонавий К.ларни лойиҳалаш маркази шаклланган Франция етакчи ўрин эгаллайди (Г. Шанель, К. Диор, П. Карден ва б.). 20-а. 2-ярмидан Англия (М. Куант), Италия (опа-сингил Фонтаналар, Валентино), шунингдек, АҚШ, Япония ва б. фирмалар улар б-н эркин рақобатлашади.

МДХ худудида матодан тикилган К. неолит давридан маълум. Мил. ав. 1-минг йилликда скиф-сармат қабилаларининг эркаклари кўйлак ва кафтан, учли қалпоқ, этик, аёллар кенг кўйлак, устки (ёпинчик) К. кийишган. Рус, украин ва белоруслар тўғри бичимли узун кўйлак, камзул, пўстин, мўйнали қал-поқ, этик, пийма, бошмоқ, лапта (чипта кавуш) кийишган. Кавказликлар (арман, грузин, озарбайжон) узун кўйлак, черкаска (камзул), бурка, папаха, аёллар белигача тор, этаги кенг кўйлак, ихчам қалпоқча кийиб, юпка рўмол ўраб юришган. Ўрта Осиё халқлари тўғри бичимли узун кўйлак, як-так, чопон, дўппи, салла, рўмол, мўйнали қалпоқ, маҳси, кавуш, этик ваб. К. кийишган.

Ўзбек миллий К.и. Ўзбекистон худудида маҳаллий К. қадимдан иқлим, турмуш шароитлари ва уруғ-қабил аъна-налари асосида шаклланган. Республика худудидан топилган археологик ёдгорликлар, деворий расмлар, ёзма манбалар, қўлёзма китобларга ишланган мўъжаз тасвир (миниатюра)ларда ўзбек миллий К.ининг бой тарихи намоён бўлади.

Шарқ Уйғониш даврида барча соҳаларда бўлгани каби либосларга тус беришда ҳам ғоят илгарилаб кетилган. Киши қоматининг гўзаллигини аниқ кўрсатадиган бели қисма либослар тарқалган. Бироқ К.нинг киши қоматига қараб бичиш усули бу ерда унча ривожланмаган. К. шакли эстетик идеал,

ижтимоий-иктисодий ҳаёт, хусусан, дин, ахлоқ б-н чамбарчас боғлиқдир.

19-а. К.лари (тўн, кўйлак, яктак, чопон ва б.) кенг, узун, яхлит бичими, одам қоматини беркитиб эркин тўкилиб туриши каби қад. хусусиятларни сақлаган. Қишки ва ёзги, эркак, аёл ва болалар К.лари бир хиллиги, шакли ва бичими яқинлиги б-н ажралиб туради: оқ ёки малла бўздан кўйлак, қалами яктак ёки тўн, олачи чопон, дўппи ўзбек эркаклари учун, аёллар учун кенг кўйлак, узун лозим, нимча, калтача асосий миллий К. ҳисобланган. Турмушга чиқмаган ўзбек кизлари б-н аёллари К.лари бичимида айрим тафовутлар бўлган. Мас., қизлар кўйлаги ёқаси кўндаланг очилиб, четларига бошқа рангли матодан ўка ёки жияк ҳошия тикилган; аёллар кўйлаги ёқаси тахм. 25 см узунликда бўйлама очилган. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингач, тик ёқа (нўғой ёқа)ли кўйлақлар пайдо бўлди (Зарафшон водийсида қозоқи кўйлак деб юритилган). Ёш жувонлар биринчи фарзандларини тукқунларига қадар парпара ёқали (ёки жимжима тик ёқали) кўйлак кийган. 19-а. охирида кўкрак бурма аёллар кўйлақлари пайдо бўлди, бундай бичимли кўйлақлар ҳозир ҳам миллий К. сифатида асосий ўрин тутади.

Эркаклар тўғри бичимли кўйлак, як-так, тўн, чакмон кийган. Тўнлар авра-астарли ёки пахта солиб қавилган, олди очик, узун бўлган. Астарли тўнлар баъзи хрлларда калта ва кенг энглик қилиб ҳам тикилган. Тўнлар авраси беқасам, кимхоб, бахмал, шойи, қора сатин, чит ва б. матолардан, астари чит ёки сатиндан тикилган. Турли вилоятларда турлича тўнлар кийилган. Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва б. жойларда тўнлар қимматбаҳо матолардан тикилиб, ёқаси, этаги, энг учларига турли хил рангдаги зар ипларда кашта тикиб, атрофларига тошлар қадаб безатилган. Бундай тўнларни хон ва амирлар бой ва амалдорларга яхши хизматлари эва-зига инъом этишган. Умуман ҳурматли кишилар — устозлар, қудалар, куёвлар ва ш.к.га тўн

кийгазиш удуми ҳоз. кўнғача сақланган.

Аслзодаларнинг байрам К.ларида белбоғ — камарлари тўқали, бахмалдан тайёрланган ёки зардўзи кашталар б-н тикиб безатилган. Кундалик К.лар устидан узун кўшоқ ва чорси қийиқлар б-н боғланган. Эркақлар иштони кенг, узун бўлиб, почаси томон торайиб борган. Бош К.лардан дўппи, кулоҳ кийилган, устидан салла ўралган, (аслзодаларнинг бош К.лари зар ва қумуш иплар б-н безатилган). Қиш фаслида мўйнали телпаклар кийишган.

Ўзбек халқи орасида энг кўп тарқалган енгил бош К. дўппидир. Асосан, бахмал, сидирға шойи, сатин каби матоға ип, ипак, зар б-н кашта тикиб тайёрланган.

Оёқ К.ларидан узун кўнжли, пошна-сиз, таг чарми юмшоқ бўлган кавуш б-н кийиладиган махси, зодагонлар орасида уч қисми қайрилган баланд пошна-ли этик кийиш урф бўлган.

Аёллар К.лари кўйлак, лозим, камзул, нимча ва ш. к. тўғри бичимли бўлган. Аёллар лозими кенг, узун, паст (поча)га томон торайиб борувчи шаклда бўлиб, очик рангли матолардан тикилган. Лозимнинг почаси жияқлар б-н безатилган. Келинчаклар ўзгача жияқ тақишган. Бош К. сифатида асосан рўмол ўралган. Ёши ва мавкеига, оилавий аҳволига қараб турли хил рўмол — дока рўмол, шол рўмол, ғижим рўмол ва б. хил рўмоллар ўралган, ўралиш усули ҳам турлича бўлган. Қизлар учун қулай бош К. дўппи ҳисобланган. Дўппилардан ироқи чоргул, йўрмадўзи, мунчок гулли, зардўзи, ироқи дўппилар машҳур. Бош К.лари устидан чиройли нақшлар б-н безатилган тиллақош, бўйинга уларга мос бўйинтумор, зебигардон, қўлга билагузук, узук ва б. тақинчоқлар тақилган. Аёллар одми матодан тикиладиган, аёл қома-тига ёпишиб, кўйлак этагидан бир оз юкорирок турадиган авра-астарли пахталик чопон ҳам кийишган. Чопоннинг ёқа ўймаси чуқурроқ, бағри тугмачасиз бўлган. Аёллар шариатга кўра, бегона

кишилاردан ўз юзларини яширишган. Шунинг учун улар чодра, кейинчалик паранжи ёпинишган.

Болалар К.и, асосан, катталар К.и шаклини такрорлайди. Чақалоқнинг биринчи К.и «чилла кўйлак» бўлган. 2—3 ёшидан бошлаб кўйлак-иштон, чопонча кийдирилган. Бола 6—7 ёшга киргандан сўнг унинг К. и катталар К. и бичимида тикилган.

Айрим уруғ, туман, вилоятларнинг К.лари (дўппи, рўмол, чопон ва б.)да ва унинг безакларида ҳам фарқ бўлади. Вилоятлардаги аҳолининг кундалик К.ларигина эмас, байрам К.лари ҳам фарқланган. Зарафшон водийси аёлларининг яланг қават делегай, румчаси, тошкентликларнинг мурсаги, Шаҳрисабзнинг калтачаси байрам ва тантаналарда кийиладиган кишилиқ либослари ҳисобланган.

19-а. охири — 20-а. бошларида қарийб барча вилоятларда камзул, нимча урф бўлди, бироқ турли вилоятлардаги хотин-қизлар уларни ўзига хос безаклар б-н бойитишган. Ҳоз. тақомиллашган К.ларда ҳам мана шу ўзига хосликни фарқлаш мумкин.

19-а.нинг 80-й.ларигача К.лар тўғри бичимли шаклни сақлаган. К. шакллари миллий йўл-йўл, сидирға ва гулли матолар б-н мослашган, олди, этаги, енг учи, ёқаси гулли жияқлар б-н хошияланган.

80—90-й.ларда бой хонадонларнинг К.ларида қома-тга мослаб бичиш каби нафис ўзгариш кузатилади. Шу даврда урф бўлган бурама (кокеткали — кўкрак бурма) кўйлақлар ҳоз. кунда ҳам барча ўзбек аёллар кўйлагининг асосини ташкил қилади. Шунингдек, рус ва татарлар К. и таъсирида бичимнинг қома-тга мос шакли юзага келди, бичим мураккаб-лашди, бироқ кенг омма орасидаги К. шакли кам ўзгаришларга учради, аввалгидек эркин тўғри бичимли шакл сақланиб қолди. Ўзбек миллий К.лари бичими, асосан, 3 турга бўлинган: Бухоро — Самарқанд; Фарғона — Тошкент; Хоразм турлари. Бу турлар бичимининг кенг-торлиги,

енгининг узун-қисқалиги ва б. б-н бир-биридан фарқ қилади.

20-а.нинг 20—30-й.ларида К. бичими ўзаро бир-бирига яқин бўлган 2 йўналишда ўзгариб борди. Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқларида европача бичимда тикилган К.-бош расм бўла бошлади. Миллий К.га европа К. хусусиятларининг киритилиши миллий кўйлакни шим б-н, аёллар кўйлаklarини нимча б-н кийилишига олиб келди. К.даги аввалги уйғунлик йўқолди. Бу тарихан ҳаёт шароитининг ўзгариши ва оммавий санонат и.ч.нинг хунармандликдан устунлиги туфайли келиб чиқди. Шу б-н бирга қадимдан иқлим ва ижтимоий ҳаёт шароитлари белгилаган миллий К. шакллари ҳам ўсиб борди. Миллий бичимдаги К.лар қоматнинг нисбатларига яқинлашди, аёл кўйлаklари торайиб ва калталашиб борди, илгарироқ юзага келган кўкрак бурма (кокеткали) ва қайтарма ёқали кўйлаklар ҳаётга муқим кириб борди, энги калталашди. Рўмол б-н бир қаторда бош К. сифатида чиройли дўппилар кенг тарқалди.

Эркакларнинг иш К. ида ҳам ўзгаришлар бўлди. Умуман олганда, оммавий миллий К. таркибига кура соддароқ ва чиройли бўлиб борди.

40—50-й.лар бошида К. санъатида аввалгидек 2 йўналиш кузатилади. К.нинг умум европа шакли қоматнинг қатъийлиги ва нисбатлар муносабатининг умумийлиги б-н белгиланди: эркаklar К.ини тўғри елкали қоматга мосланган пиджак, кенг шимлар, аёллар кўйлагини тўғри елкали эркин кесма лиф, этакка томон кенгайган юбка ташкил этди.

50-й.ларнинг ўртасида К.ни моделлашда янги хусусиятлар юзага келди. К. қоматга тўлиғича мосланди, қоматга майин ёпишиб, оқувчан қомат чизигини ҳосил қилди. Бироқумумий йўналиш б-н бирга миллий К. ҳам урфдан қолмади. Унинг ўзига хослиги шаклида ва миллий мато колоритида намоён бўлди. Бу жиҳатдан аёлларнинг кенг ёзги кўйлаги ва эркаklarнинг ишчи К.и диққатга сазовор. Кекса одамлар орасида тўннинг са-

кланиб қолиши анъанавий тус олди. Моделлар уйининг ишга тушиши (1949) б-н андазалаш санъати юзага келди. Миллийликни сақлаган ҳолда К.нинг умумий шакли йил сайин кенг тарқала борди.

Ўзбек К.и ранг-барангликка эга. Унда 19-а. охири — 20-а. бошларида яратилган миллий К. турларини, шунингдек, энг сўнги андазадаги К. ларни баб-баравар кўриш мумкин. 60-й. лардан ан-дазаларни режалаш бошланди. Рассомлар б-н ҳамкорликда К.ни моделлаш ва лойихалаш, андазалаш санъати тараққиёти янги йўлдан бормоқда.

Мода йўналиши модельер рассомларнинг энг яхши ютуқларига, асосан, йилнинг маълум мавсумини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади. Турли касбдаги кишилар учун қулай ишчи К. и яратишга катта аҳамият берилади. Ўзбек модельер рассомлари янги шароитга тўғри келадиган ифодали К. шакллари устида изланмоқда.

Шунингдек, халқ орасида муқим сақланган анъанавий миллий К. шакли устида ҳам ишланмоқда. 20-а. Бошида юзага келган янги шакли аёллар кўйлаги айрим қисмларидагина ўзгарди. Анъанавий миллий К.нинг сақланиб қолишида табиий иқлим шароитига мослиги, ҳар бир аёл учун ижро усулининг қулайлиги, бичимининг содаллиги, тикилишининг осонлиги муқим роль ўйнайди. Ўзбек модельер рассомлари ишларида андазалашда миллийлик ва байналмилал хусусиятлар ўз уйғунлигини топмоқда.

Ад.: Содиқова Н. С., Ўзбек кийими, Т., 2002; Занятия и быт народов Средней Азии, Л., 1971; Абдуллаев Т. А., Хасанова С. А., Одежда ўзбеков (XIX — начало XX в.), Т., 1978; Костюм народов Средней Азии, М., 1979; Сухарева О. А., История среднеазиатского костюма. Самарқанд (2-пол. 19 - нач. 20-в.), М., 1982; Рахимова З. И., Среднеазиатский женский костюм на миниатюрах Мавераннахра XVI—XVII в. (Культура Среднего Востока), Т., 1990; Ундерова Л. В., Ўзбекская народная одежда конца XIX-XX в., Т.,

1994.

Сайёра Махкамова.

КИКЛАД ОРОЛЛАРИ - Эгей денгизининг жан. қисмидаги архипелаг. 211 оролдан иборат. Энг йириклари: Наксос, Андрос, Тинос, Парос, Милос. Греция таркибида. Умумий майд. 2,6 минг км². Рельефи тоғли, энг баланд жойи 1008 м (Наксос о.да). Ороллар материк келиб чиқишига эга. Асосан, кристалл жинслар ва оҳақтошлардан тузилган. Тез-тез зилзила бўлиб туради, ҳаракатдаги вулканилар бор. Иклими субтропик ўрта денгиз иклими, киши илик ва сернам, ёзи қуруқ ва иссиқ. Йиллик ёғин 500 мм. Тоғ ён бағирлари буталар б-н қопланган. Водийларда тоқзорлар, цитрус ўсимликлар плантациялари ва зайтунзорлар бор. Буғдой ва маккажўхори экилади. Чорвачилик ривожланган, балиқ овланади. Темир рудаси, боксит, мрамор, Наксос о.да йирик қайроққум конлари бор.

КИКОИН Исаак Константинович [1908.15(28).3, Жагаре ш., ҳоз. Литва — 1984] — рус физиги, акад. (1953). 2 марта Меҳнат Қаҳрамони (1951, 1978). Ленинград политехника ин-тини тугатган (1930). Илмий ишлари қаттиқ жисмлар физикаси, атом физикаси ва техникасига оид. Кикоин — Носков эффектини кашф этган (1933). Суюқ металлларда Холл эффектини биринчи бўлиб ўлчagan. Металлар ва яримўтказгичларнинг электр ва магнит хоссаларини тажрибада ўрганган. Юқори зичликдаги симоб буғининг ток ўтказувчанлиги металллар ўтказувчанлигига ўхшаш бўлишини аниқлаган. У И. В. Курчатов б-н ҳамкорликда атом энергетикасининг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

КИКОИН - НОСКОВ ЭФФЕКТИ, фотомагнит-электр эффект — магнит майдони H га жойлаштирилган яримўтказгич ёритилганда электр майдони ҳосил бўлиши ҳодисаси. Бу электр майдони магнит майдонига,

яримўтказгичнинг еритилган сиртидан ёритилмаган сиртига диффузияланаётган заряд ташувчилар (электронлар ва ковалар) оқимига перпендикуляр бўлади. $K - H$ э. асосий бўлмаган ток ташувчиларнинг ўта бир жинсли бўлмаган концентрациясида кузатилади (бундай ҳолат ёруғлик кучли ютилганда вужудга келади). Бу эффектни 1933 й.да Кикоин И.К. ва Носков М.М. ҳамкорликда кашф қилган. Бу ҳодиса фотомагнитоэлектр эффект ҳам дейилади.

КИКУЙЮ, гикуйю, агикуйю — Кениядаги банту гуруҳига мансуб халқ (6 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари). Кикуйю тилида сўзлашади. Кўпчилиги анъанавий диний эътиқодларга риоя этишади, қисман католиклар, синкретик динлар мухлислари ҳам бор.

КИЛАУЭЛА — Гавайи о.даги доимий ҳаракатдаги вулкан, Тинч океанда, АҚШ ҳудуди. Бал. 1247 м. Базальт лаваларидан тузилган ясси қалқонсимон конус бўлиб, кратери (вулкон оғзи) кенг. Охириги марта 1983—85 й.ларда кучли отилган. Гавайи миллий парки таркибида. Вулканологик ст-я ишлаб турибди.

КИЛИКИЯ — Кичик Осиё (ҳоз. Марказий Туркиянинг жан.)даги қад. вилоят. К. номи дастлаб оссурий ёзувларида учрайди. Мил.ав. 2-минг йилликларда К. Хетт подшолиги таркибида эди. Мил.ав. 12—6-а.ларда К. ҳудудида бир нечта мустақил давлатлар бўлган. Мил.ав. 6-а.да К. Аҳоманийлар давлати таркибига кирган. Мил.ав. 333 й.да уни Александр босиб олган. 297—190 й.ларда К. Саллакийлар ҳукмронлиги остига ўтган. Мил.ав. 103 й.да Рим империяси томонидан истило қилинган. Ўрта асрларда К. Византия, араблар ва салжукийлар ўртасидаги кураш нишони бўлган. 1080—1375 й.ларда Киликия арман подшолиги таркибида. 1515 й.да К. усмонли турклар томонидан босиб олинган.

КИЛИКИЯ ДАРВОЗАСИ - Тавр тоғларидан Туркиянинг жан.га ўтувчи тоғ йўлаги. Йўлакни Чакит дарёсининг тор кесма дараси вужудга келтирган. Анадолу ясситоғлигини Чукуров (Киликия) пасттекислиги б-н бирлаштиради. Киликия довонидан ўтган шоссе ва т. й. Туркияни Сурия б-н боғлайди.

КИЛИМАНЖАРО (суахили тилида -совуқлик худоси тоғи) — Шарқий Африкадаги вулкан тоғи, Танзания ҳудудида. Бал. 5895 м (Африка материгидаги энг баланд чўкки). Ўзаро қўшилиб кетган 3 та сўнган вулкан [Жибо (5895 м), Мавензи (5355 м) ва Шира (4006 м)]дан иборат. К., асосан, трахибазальт ва фонолитлардан тузилган. Жан. ва жан.-ғарбий ён багирларига йилига 1000—3000 мм ёғин ёғади. Шу қисмида 1000 м баландликкача саванналар, 1800 м гача тоғ гилея ўрмонлари бор. 4200 м гача тоғ тропик ўсимликлари, 4800 м гача ксерофит бошқоқилар ўсади. Ундан юқорида лава далалари, чўққиларида доимий қор ва музликлар бор. Ғарбий ён бағрида музлик 4300 м баландликкача тушган.

КИЛО... (юн. chilo — минг) — карралаи бирликларнинг номларини ҳосил қилиш учун ишлатиладиган олд қўшимча. Метрик тизимдаги асосий бирликлардан 1000 марта катта к. б-н белгиланади. Мас, 1кА=1000 А, 1км = 1000 м, 1 кг= 1000 г.

КИЛОВАТТ — ваттқан ҳосил қилинган карралаи бирлик; 1 с вақт ичида 103 Ж иш бажара оладиган қувватга тенг. кВт б-н белгиланади. 1 кВт = 103 Вт = 1010 эрг/с = 101,97 кгм/с = 1,36 о.к. = 859,84 ккал/соат.

КИЛОВАТТ-СОАТ — иш ва энергиянинг Халқаро бирликлар тизими СИга кирмаган бирлиги; 1 кВт қувватнинг 1 соат вақт ичида бажарган ишига тенг; кВтсоат б-н белгиланади. 1 кВт ■ соат =3,6 106 Ж.

КИЛОГРАММ (кило... ва грамм) — Халқаро бирликлар тизими СИда мас-са ўлчов бирлиги. кг б-н белгиланади. 1дм3 (4° ли) тоза сув массасига тенг. Париж яқинида жойлашган Севр ш.даги Халқаро ўлчов ва тарозилар бюросида сақланадиган диаметри ва бал. 39 мм ли платина-иридий (90 % Pt, 10% Ir) нинг цилиндр шаклидаги кртишмаси К. эталони сифатида қабул қилинган (1889). К.нинг улуш бирлиги грамм кенг қўлланади: 1 г = 0,001 кг.

КИЛОГРАММ-КУЧ - МКГСС бирликлар тизимида куч бирлиги. кгк б-н белгиланади. 1 кг массага таъсир этаётган куч йўналишида 9,80655 м/с2 тезла-ниш берадиган кучга тенг катталиқ. 1 кгк = 9,80665 Н. Баъзи Европа мамлакатлари (Германия, Австрия, Швеция ва б.) да килопонд деб юритилади.

КИЛОГРАММ-КУЧ-МЕТР (килограммометр) — МКГСС бирликлар тизимида иш ва энергия ўлчов бирлиги. кгк-м б-н белгиланади. 1 кг кучнинг шу куч йўналишидаги 1 м йўлда бажарган ишига тенг. 1 кгк-м = 9,80665 Ж.

КИЛОЖОУЛЬ — иш, энергия ва иссиқлик микдорининг Халқаро бирликлар тизими СИдаги бирлиги, жоулдан 1000 марта катта киймати. 1 кЖ = 1000 Ж = 101,97 кгк-м = 238,85 кал = 0,27778 Вт-с = 6,2419-1021 эВ.

КИЛОМЕТР (кило... ва метр) — Халқаро бирликлар тизими СИдз. узунлик ўлчов бирлиги. км б-н белгиланади. 1 км = 103 м.

КИЛОПОНД - МКГСС бирликлар тизимида куч ўлчов бирлиги. Баъзи мамлакатлар — Германия, Австрия, Швеция ва б. давлатларда қўлланилади (к. Килограмм-куч), кр б-н белгиланади.

КИЛЬ — ГФРдаги шахар ва порт,

Болтик, денгиздан Киль каналига кираверишда, Шлезвинг-Гольштейн ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 237 минг киши (1998). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Кемасозлик, аниқ механика ва оптика, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Балиққайта ишланади. К. 13-адан маълум; 1242 й.дан шаҳар. Ун-т (1665), илмий марказлар бор.

КИЛЬ (лот. *Cogina*) — осмон сферасининг Жан. ярим шаридаги юлдуз туркуми, унинг энг ёруғ юлдузи Канопус бўлиб, равшанлиги — 0,75 кўринма юлдуз катталигига тенг. Ўзбекистон худудида ҳам кўринади.

КИЛЬКАЛАР — сельдсимонлар оиласига мансуб майда баликларнинг бир уруғи. Қорни икки ён томондан сиқилган. Корин томони бўйлаб халқумдан аналь тешигигача 24—31 та пихеимон йирик тангачалардан иборат пуштгачаси (кили) жойлашган (номи шундан олинган). Танасининг уз. 4 см дан 14—15 см гача. Қора, Каспий ва Азов денгизлари ҳамда шу денгиз хавзаларига қарашли сувларда тарқалган. Оғзи тумшуғининг юқори томонида жойлашган, тишсиз. Шўрланган ва чучук сувларда яшайди. Планктон организмлар - сув ўтлари, қисқичбақасимонлар ва б. б-н озиқланади. 4 тури (оддий каспий, Абраус, Анчоус, катта кўз К.) мавжуд. К. йиртқич балиқлар, асосан, судакларнинг асосий озиғи. Кўплаб овланганидан сони кескин камайиб кетган.

КИМ Борис Александрович (1922. 10.10, Владивосток — 1996.3.6, Бухоро) — театр rassоми. Ўзбекистон халқ rassоми (1970). П. Беньков номидаги Республика rassомлик билим юртини тугатган (1956). 1965 й.дан Бухоро театрида бош rassом. К. ижоди ҳар бир спектаклнинг руҳига мос таъсирчан муҳит яратиши б-н диққатга сазовор. «Майсаранинг иши» (1949, Ҳамза), «Уйланиш» (1952, Н. Го-

голь), «Алишер Навоий» (ҳамкорликда, 1952, Уйғун ва И. Султон), «Суймаганга суйқанма» (1957, С. Хўжаниёзов), «Ватан ишқи» (1958, 3. Фатхуллин, Ш. Саъдулла), «Ҳамлет» (1968, У. Шекспир), «Ревизор» (1976, Н. Гоголь), «Келин ва куёв» (1977, М. Байжиев), «Лайли ва Мажнун» (1978, Хуршид), «Мукофот» (1979, А. Гельман), «Гули сиёҳ» (1984, С. Жамол) ва б. спектаклларга декорациялар, тарихий ва маиший либослар яратган.

КИМ Владимир Васильевич (1929. 25.9, РФ Хабаровск ўлкаси, Бикино ш.) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), иқтисод фанлари д-ри (1972), проф. (1973). Тошкент молия-иқтисод ин-тини тугатган (1950). Тошкент халқ хўжалиги инти қ.х. иқтисодиёти кафедрасида ўқитувчи, доц., кафедра мудири (1956-82), Ўзбекистон ФА фалсафа, иқтисод, юридик фанлари бўлими акад.-котиби (1982—84), Тошкент халқ хўжалиги инти проректори (1985—94). 1995 й.дан Тошкент иқтисодиёт ун-тида маслаҳатчи. Илмий ишлари Ўзбекистондаги пахтакор хўжаликларда и.ч. самарадорлигини ошириш, республика агросаноат мажмуида иқтисодий ўсиш ва уни таъминлаш омиллари, қ.х. тармоқларида самарадорликни баҳолаш методологияси масалаларига багишланган.

КИМ Григорий Петрович (1916.22.8 — 1976.18.10, Тошкент) — реж., rassом. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Тошкент театр ва rassомлик санъати ин-тини тугатган (1951). 1939—47 й.лар Тошкент вилоят Корейс мусикали театрининг бош rassоми. Кейинчалик Андижон мусикали драма театрида реж. (1951—54). Жан. Сахалин корейс театрида (1954—60), Наманган (1960—65, 1968—72) ва Сурхондарё (1965—68) театрларида бош реж. 1972—76 й.лар Ўзбек давлат филармонияси «Каягим» (1984 й.дан «Чинчун») —

корейс ашула ва рақс ансамблининг баддий раҳбари. Энг яхши спектакллари: «38-параллел жануброғида», «Ревизор», «Момақалдиروق», «Тайфун», «Тошболта ошиқ», «Ёшлиқда берган кўнгил», «Ўлиқлар кечирмайди», «Уфқ» ва б.

КИМАКЛАР, имаклар — кад. туркий халқ. 7-а.да Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлиб, Олтой тоғларининг шим.-ғарбида, Иртиш дарёси бўйлариди яшаган. К.нинг бир қисми 11-а. бошида Сирдарёнинг қуғи ва ўрта оқимларини эғаллаган. К.нинг асосий дини шаманлик бўлган, шунингдек, осмонга(тангрига), аждодлар руҳига, оловга топинишган. К. ўртасида мамлакатнинг асосий дарёси — Иртиш култига топиниш кучли бўлган. Исхрқ ибн ал-Хусайннинг (11-а.) ёзишича, К. ўлган кишиларнинг жасадларини қуйдириб, йирик дарёларга (мас, Иртиш дарёсига) ташлашган. К., асосан, туркий тилда сўзлашган. Кучмами К. чорвачилик б-н шуғулланиб, ўтовларда, чайла, капаларда яшаган. Шим.да ўрмонли худудларда яшаган ўтрок К., асосан, ертўлаларда истиқомат қилганлар. Кўчманчилар хўжалигида овчилик (мўйнали хайвонларни овлаш) ёрдамчи машғулот ҳисобланган. «К.» атамаси 12-а.дан сўнг манбаларда учрамайди.

Ад.: Плетнева С.А., Кочевники Средневековья, М., 1982.

КИМАКЛАРХОҚОНЛИГИ-Иртиш дарёси бўйлариди ва ҳоз. Қозоғистоннинг шим. - шарқий минтақалариди 9-а.нинг бошлариди вужудга келган йирик кўчманчи давлат. К.х.га 7 қабила: ими, имак, татар, баандур (боёндур), қипчок, ланиқази, ажат кирган. К.х. таркибида кейинчалик турклашиб кетган мўғул қабилалари ҳам бўлган. «Худуд ул-олам» асари (Ю-а.)да кўрсатилишича, К.х. подшоси «хоқон» (ямал пайғу) деб аталиб, у меросий бўлган, унинг ерлари 11 вилоятга бўлинган. Вилоятни махсус ҳоким (малик) идора этган. К.х.даги солиқ тўловчилар лавозими меросий бўлган.

10-а. ўрталариди К.х. Жан. Урал тоғининг жан.-ғарбий қисмини, Эмба ва Урал дарё водийларини эғаллаб, Каспий денгизи соҳилларига чиққан. 11-а. бошида кимакларнинг ғарбий гуруҳи (қипчоқлар) Сирдарёнинг қуғи ва ўрта оқимларини эғаллаган. 11-а. бошлариди ички қарама-қаршилиқларнинг кескинлашиши, қипчоқларнинг бошқа қабилалар устидан ҳукмронлик қилишга интилиши туфайли К.х. емирилиб, унинг худудидидаги барча қабилалар қипчоқларга тобе бўлган.

Ад.: Кумеков Б.Е., Государство кимаков IX—XI вв. по арабским источникам, Алма-Ата, 1972.

КИМБЕРЛИ — Австралиянинг шим.-ғарбидидаги плато. Бал. 936 м гача. Қад. кристалл жинслар ва кумтошлардан, шдрқий қисми — базальт жинслардан тузилган. Сийрак ўрмон ва бутазорлар, дарё водийлариди доим нам тропик ўрмонлар бор. Гейки-Горж миллий парки ташкил этилган.

КИМБЕРЛИ - ЖАРнинг марказий қисмидидаги шаҳар. Кап провинциясининг шим.да жойлашган. Аҳолиси 167 минг киши (1990-й.лар ўрталари). 1867 й.дан олмос казиб олиш ва ўнга ишлов беришнинг йирик маркази. К.да «Де Бирс» олмос компанияси бошқармаси жойлашган. Металлсозлик, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. К. яқинидан марганец рудаси, асбест, гипс казиб олинади. Кейптаун— Йоханнесбург йўлидидаги т.й. тугуни. Аэропорт бор. Шаҳарга 19-а.нинг 70-й.лариди асос солинган.

КИМБЕРЛИ — ЖАРнинг Кап провинцияси шим.даги олмос конлари гуруҳи. Кимберли ш. ёнида 1867 й.да тасодифан топилган. Майд. 195 минг м2 гача. 5 йирик (Кимберли, Де-Бирс, Весселтон, Бюлтфонтейн ва Дютойтспан) ва 10 дан ортиқ майда олмос конларидан иборат. Олмосли трубқаларнинг кўндаланг қисми 15 м дан 800 м гача.

Чуқурлашган сайин трубкаларда олмос кам учрайди. Дютойтспан трубкаси энг катта кон ҳисобланади. Олмос доналари 550—750 м чуқурликдан олинади, уларнинг ярмиси техник олмослардир. Ранги сариқ, баъзан яшил. К. конларининг энг муҳим хусусиятларидан бири, у ердан олинаниган олмослар кўп қисмининг вазни 200 карат (40 г) дан ортик бўлишидир. «Премьер» конида дунёда энг йирик 3106 каратли «Куллинан» олмоси топилган.

КИМБЕРЛИТ (ЖАРдаги Кимберли ш. номидан) — эффузив кўринишдаги ўта асосли брекчиясимон тоғ жинси. Асосан, портлаш трубкаси шаклида учрайди. Кўпинча, пиропли перидотитлардан, баъзан пиропли оливинитлар ва пироксенитлардан таркиб топган. Ранги кўкимтир ва яшилрок тусли қора. К.да 2 хил ўзга жинс бўлакчалари (ксенолит) учрайди. Биринчиси, жуда чуқурликдан олиб чиқилган ўтаасос ва асосли тоғ жинслари (пироп — оливинли гипербазитлар, эклогит ва б.), иккинчиси, Ер пусти жинслари (гранит, кристалли сланец, кумтош ва б.). Минерал таркибидаги оливин ва флогопит йирик кристаллар, пироксен, перовскит, магнетит ва пироп майда кристаллар ҳолида учрайди. Пироп олмоснинг генетик йўлдоши, шунинг учун асосий аломати ҳисобланади. Олмос ўзга жинс бўлаклари ва минералларида ҳам бўлади. К. трубкалари портлашдан пайдо бўлиб, катта чуқурликдан олиб чиқилган (гипабиссал) маҳсулот б-н тўлган бўлади. Трубкалар ўлчами бир неча м² дан минг м² гача томир, дайка кўринишида учрайди. Олмос пироп б-н бирга юқори босимда чуқурликда ҳосил бўлади. К.нинг минерал ва кимёвий таркиби ҳар хил. К.нинг нураши туфайли сочилма олмос конлари вужудга келади.

К. қад. платформаларда тарқалган. Шунингдек, геосинклиналларда ҳам учрайди, 1500 дан ортик К. трубкалари маълум. Шулардан 10% да олмос бор. Олмосли К., асосан, ЖАР ва РФ (Саха-Якутия)да учрайди. Шим. Америка,

Ҳиндистон, Бразилия, Конго Демократик Республикасида ҳам топилган.

КИМВРЛАР — герман қабилалари. Ютландия я.о.да яшаган. Мил. ав. 2-а.нинг охирида тевтонлар б-н биргаликда жан. томон юриб Рим республикаси ҳудудига бостириб кирган; мил. ав. 101 й.да Верцелла (ҳоз. Верчелли) бўсағасида Г. Марий томонидан тор-мор этилган. К. «подшоси» Бойорикс ҳалок бўлган. К.ва тевтонларнинг бу босқини қад. германлар томонидан Римга қилинган босқин эди.

КИМГАНСАН (корейсча кимган -олмос, сан — тоғ), Олмос тоғлари — Шаркий Корея тоғларининг шим. қисми, Шим. Корейда. Уз. 80 км чамасида, энг баланд жойи 1638 м. Гранит жинслардан тузилган параллел тизмалардан иборат. Тор дарё даралари б-н ўйиб юборилган. Турли-туман манзарали рельеф шакллари, шаршаралар учрайди. Ён бағирлари дуб ва аралаш ўрмонлар б-н қопланган. Вольфрам, молибден, никель, мис, темир руда конлари бор. Қояларни ўйиб Будда хайкаллари ясалган. Курорт кўп. Туризм ривожланган.

КИМ ДЕ ЖУНГ (1925.3.12, Мохпхо) — Корея Республикаси президенти. «Конгук» ун-тини тугатган (1953). 1960 ва 1963—72 й.ларда Миллий кенгаш депутата. 1971 ва 1987 й. мамлакат президентлигига ўз номзодини қўйган. 1987 й.дан Тинчлик ва демократия партияси раиси. 1988 й.дан Миллий кенгаш, депутата ва унда оппозиция етакчиси. s. 1995 й.дан Янги сиёсат учун миллий конгресс партияси президенти. 1997 й. дек.дан Корея Республикаси президенти. Нобель тинчлик мукофоти лауреати (2000).

КИМЁ, химия — моддаларнинг тузилиши ва ўзгаришини ўрганадиган фан. К. бошқа фанлар қатори инсон фаолиятининг маҳсули сифатида вужудга келиб, табиий эҳтиёжларни кондириш, зару-

рий маҳсулотлар и.ч., биридан иккинчисини ҳрсил қилиш ва, ниҳоят, турли ходисалар сирларини билиш мақсадида рўёбга чиқди. Одамлар қадимда рудалардан металлларни ажратиб олиш, турли хил қотишмалар тайёрлаш ва қўллаш, жумладан, шиша тайёрлаш ва ундан турли мақсадларда фойдаланишни билганлар. Мил. ав. Мисрда кимёвий жараёнларга асосланган ҳунармандчилик ривожланганлиги маълум. Пишиқ чарм тайёрлаш, уни бўяш, рангли шиша олиш, ўсимликлардан дори-дармон ва хушбўй хидли моддалар тайёрлаш, сопол буюмлар и.ч. йўлга қўйилган. Ўша даврларда кимёвий маҳсулотлар Ҳиндистон, Хитой ва Ўрта Осиёда ҳам ишлаб чиқарилган. «Кимёи ҳунар» соҳиби бўлган кимёгар бир моддадан иккинчи маҳсулотни тайёрлаш иши б-н шуғулланган. Ўзбекистондан ўтган Буюк ипак йўли орқали мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмидан бошлаб, мамлакатга савдо-сотиқ б-н бирга ҳунармандчилик ҳам кириб келди. Топилган жуда кўп тарихий буюм ва ёдгорликлар Ўзбекистон ҳудудига яшаган аҳолининг кимё ҳунаридан қадимдан бохабар эканлигидан дарак беради. Бухоро яқинидаги Пойкенд манзилгоҳидан 8-а.га тааллуқли кимё лаб. топилган. Лаб. жиҳозлари ичида турли идишлар, шиша асбоблар, болалар сумаги учрайди.

К.нинг фан сифатида шаклланишини тадқиқотчилар Миср б-н боғлашади. Савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва мааанний алоқалар жуда ривожланган бу мамлакатда илм, фалсафий қарашлар, саноат ва қ.х. яхши ривож топади. Нил бўйидаги Искандария шаҳрида 1-а.да ёзилган трактатларда кўпгина кимёвий маълумотлар, жумладан, кимёвий жи-ҳозларнинг қўринишлари, қуйдириш, пишириш, тоблаш, қурук хайдаш, эритиш, кристалланиш, ажратиш ва б. усуллар ҳақида маълумотлар келтирилади. Мазкур манбада оддий металллардан олтин олиш ғояси ҳам илгари сурилган бўлиб, мавҳум бу изланиш фаннинг ривожланишига маълум даражада тўсқинлик қилди, олимлар

фикрини бошқа — амалга ошмайдиган йўналишга буриб юборди. Искандария трактатлари маълумотларидан фойдаланган араб олимлари тез орада бир нечта янги моддалар, жумладан, нитрат кислота, тузлар ва б.ни олишни кашф қилдилар. Мисрлик олимлар тилидаги К.га араблар «ал» қўшимчасини қўшиб машҳур «Алкимё»га асос солдилар. На-тижада кўпгина илмий асарлар, китоблар, мақолалар ва тажрибалар ифодалари пайдо бўлди. Кейинчалик бу сўз Европа мамлакатларида «Химия» номи б-н оммалашди. Муҳаммад Хоразмий 10-а. да «К.» сўзи арабча «камоякми», яъни «яширмоқ», «беркитмоқ» ни англатади, дейди. Турк олими Тошқўпир-зоданинг фикрига кўра, мазкур сўз яҳудийча «ки-мях» дан олинган. Баъзи олимлар «К.» сўзи Мисрнинг қад. номи «Хем» ёки «Хаме»дан олинган деган фикрни илгари суришади. Бу сўз «қора» ёки «қорамтир» маъносини англатиб, манбаларда «К.» «Миср фани» деган маънода келади. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса «К.» сўзи юнонча «кимё» иборасидан келиб чиққан бўлиб, «суюқлик», «эритилган металл»ни англатишига ишора қиладилар. Аммо, қандай бўлишидан қатъи назар, мазкур фаннинг Шарқ мамлакатларида бир қатор ривожланганлиги, бу борада ўрта осиелик олимларнинг хизмати катта эканлиги тарихий манбалардан маълум.

«Алкимё» асосчиси Жобир ибн Хайём металлларнинг пайдо бўлишидаги олтингургурт-симоб назариясини олға сурган, яъни ер қаърида қурук боғланишдан олтингургурт («металлар отаси»), нам буғланишдан эса симоб («металлар онаси») пайдо бўлади деган фикрни айтади. Уларнинг турли хил нисбатларда бирикишидан олтин, қумуш, мис, темир, калай, қўрғошин, шиша ҳосил бўлади. Шу аснода оддий металлларни нодир металлларга ўтказиш ҳақида маълумотлар берилади. «Элемент» тушунчасига кўра, олтингургурт — ёнувчанлик, симоб — учувчанлик, туз эса эрувчанликни билдиради. Шўнга кўра, бу моддалар турининг

кашф қилиниши асосий фикр бўлди. Олимнинг издошларидан бўлган Абу Наср Форобий ўзининг «Устои Соний» асарида алкимё илмининг йўналишини маъқуллайди. Шарқ алломаларидан Абу Бакр ар-Розий «Сирлар китоби»да алкимё маълум бўлган моддаларни ўрганиш, асбоб-ускуналарни йиғиш ва фойдаланиш ҳамда тажрибалар ўтказишни келтиради. Розий ўз асарида ўнгача маълум бўлган моддаларни таснифлаб, асбоб ва тажрибаларни маълум бир тизимга солган. Абу Абдулло ал-Хоразмийнинг «Билимлар калити» китобида К.га алоҳида бўлим ажратилиб, унда турли моддалар, асбоблар, тажрибалар тўғрисида мукаммал маълумотлар келтирилган. Абул Ҳаким ал-Хоразмий эса алкимё фани тажрибаларида қўлланилган тарозига аҳамият беради. Ал-Ҳазиний томонидан 1125 й.да ёзилган «Доно тарозу ҳақида китоб»да турли кўриниш ва тузилишдаги тарозиларда тортиш усуллари баён қилинганлиги манбалардан маълум. Абу Али ибн Сино «Ал-қонун» китобида ўсимлик, ҳайвонот, минераллар, тузлар, кислоталар, ишқорлар, металлар, оксидлар ва б. бирикмаларнинг 750 дан ортиқ турини ёзади. Уларнинг номи, хоссалари, ишлатилишини тула ифо-далайди. Унинг «табошир кулчалари»дан (Индонезияда ўсадиган бамбукдан олиб кулчага кўшиб оёқ-кўли синган беморларга бериладиган кремний оксиди — инсон организмда тез эриб сингадиган модда) қанчадан-қанча одамлар шифо топган. Ибн Сино Жо-бирдан фаркли равишда металлларнинг хусусиятини чуқур ва мукаммал ўрган-ди, унинг хатоларини тuzатди. Ибн Сино нафақат Жобирнинг, балки барча алкимёгарларнинг хатоларини илмий жиҳатдан асослаб берди. У оддий металллардан нодир металллар, жумладан, олтин олиб бўлмаслигини биринчи бўлиб амалда исбот этди. Француз олими М. Берглю, рус олими Б. Меншуткин, акад. О. Соимовларнинг фикрича, Абу Али ибн Сино асарларида ҳоз. замон анорганик кимё фанининг илк куртакла-

ри намоён бўлган. Абу Райҳон Берунийнинг «Минералогия»сида моддаларнинг моддалик хусусиятлари уз аксини топган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида минералогияга оид 18 та, К.га оид 31 та кулёзма мавжуд. Булар араб, форс, эски ўзбек (турк) тилларида битилган «Хунарлар жавоҳири» китобидаги марварид, бўёқлар, сир, захарга қарши ишлатиладиган дорилар, упа-элик тайёрлаш усулларини ўз ичига олган манбалардир.

8-а.дан 17-а. ўрталаригача давом этган алкимё бир томондан фанни ривожлантирган бўлса, иккинчи томондан унинг тез қадамлар б-н ўсишига тўсқинлик қилди. Инглиз кимёгари Р. Бойль К.ни ўрганишда янгича ёндошиш ва фақат тажрибалар ёрдамида олинган маълумотларга ишонишга ундади. Унинг фикрича, К.нинг мақсади жисмлар тузилишини аниқлаш, шундан сўнг уни элементларга ажратиб, таҳлилга ўтишдан иборат бўлиши керак. Бундай илгор илмий фикрлар пайдо бўлишига қарамай К.нинг ҳақиқий йўлга тушишига яна бир аср керак бўлди. Немис кимёгари Г.Э. Штал (1659—1734)нинг флогистон назариясига қарши ўлароқ, М. В. Ломоносов 1756 й.да ёниш, яъни оксидланиш — оксидловчи модданинг ҳаво б-н бирикишидан иборат эканлигини микдорий тажрибалар асосида кўрсатиб берди. Француз кимёгари А. Лавуазье эса 1772—77-й.ларда турли моддалар устида тажрибалар ўтказиб, улар ёнганда кислород б-н бирикишини кўрсатди ҳамда кимёвий реакцияларда моддалар оғирлигининг сақланиш қонунини исботлади. Мазкур қонун тасдиқлангач, К. сифат-тавсиф илмидан микдорий билимга айланди. Эндиликда массанинг сақланиш қонуни деб аталувчи мазкур қонун муҳим аҳамият касб этади. Бир қанча газлар кашф қилиниши натижасида пневматик кимёга асос солинди. Флогистон назарияси тамомила рад этилди, кислородли ёниш назарияси ўз тасдиғини топди. Натижада кўпгина назарий тасаввурлар ўзгарди,

яъни кимёвий номенклатура ишлаб чиқилди. Мана шу даврда кимёнинг аналитик таҳлил йўли шаклланди.

19-а. К. фани тарихида назарий асосларни ишлаб чиқиш даври бўлди. Натижада атом - молекуляр таълимот майдонга келди. Инглиз олими Жон Дальтон 1803 и. модданинг атом тузилиши ҳақидаги тасавурларга суянган ҳолда тажрибалар ўтказди. Элементларнинг муайян бир миқдорда реакцияга киришувини уларнинг айрим заррачалардан, яъни бошқача айтганда атомлардан ташкил топганлигидан деб билди. Каррали нисбатлар қонуни деб аталмиш фикри асосида кимёвий элементларнинг бир-бири б-н маълум оғирлик нисбатларида бириктирилиши кўрсатиб, атом оғирликларига алоҳида аҳамият берди. Нисбий атом оғирлик тушунчасини фанга киритиб, энг энгил элемент сифатида водород атоми оғирлигини бирга тенг деб қабул қилди ва уни бирлик сифатида таклиф этди. Дальтон элементнинг атом оғирлиги сифатида мазкур элемент атом оғирлигининг водород атомига бўлган нисбатини олди. Италиялик олим А. Авогадро атом ва молекула тушунчасининг бир-биридан фарқ қилишини аниқлаб берди. У модданинг кичик заррачаси молекула, элементларнинг энг кичик заррачаси эса атом деб таърифлади. Пекин унинг бу фикри фақат орадан анча вақт ўтгач, тан олинди. Геп-Люссакнинг ҳажмий нисбатлар қонуни (қ. Гей-Люссак қонунлари) этироф этилгач, Авогадронинг бир хил т-ра ва босимда олинган ихтиёрий газларнинг тенг ҳажмларидаги молекулалар сони тенг бўлиши ҳақидаги қонуни (гипотезаси) амалиётга киритилди. Француз физиги Ж. Б. Перрен (1870—1942) тажрибалари асосида ҳисоблаб топилган $6,022 \times 10^{23}$ сони Авогадро сони деб аталди.

1852 й.да инглиз кимёғари Э. Франкленд фанга валентлик тушунчасини киритди. А. М. Бутлеров томонидан 1861 й. эълон қилинган тузилиш назарияси К.нинг ривожига муҳим босқич бўлди. Мазкур назария асосида органик

моддаларнинг молекулалардаги атомлар валентликларига мувофиқ бир-бири б-н бириктирилиши, моддаларнинг хоссалари кимёвий тузилиши (таркиби)га боғлиқлиги, атомлар бир-бири б-н қандай кетма-кетликда бирикканлигини аниқлаш, кимёвий тузилиш формуласи бирикма хоссасини ифодалаш, молекуладаги ўзаро бириккан ва бирикмаган атомларнинг бир-бирига бўлган таъсирининг борлиги ётади. Назария янги моддалар синтез қилишни, уларнинг хоссаларини олдиндан айтиб беришни ва назарий жиҳатдан муҳим бўлган изомерия ҳодисасини илмий нуқтаи назардан исботлаб берди.

19-а.да фандаги тарихий кашфиётлардан бири 1869 й. Д. И. Менделеев томонидан очилган кимёвий элементлар даврий қонуни ва системаси бўлди. Менделеев элементларни илмий асосда синфларга ажратди, улар орасидаги ички боғланиш қонуниятларини топди, ҳали номаълум бўлган элементлар мавжудлигини олдиндан башорат қилди. Уч номаълум элементнинг хоссаларини олдиндан айтиб бериб, уларга «экабор», «экаалюминий» ва «экасилиций» деган шартли номлар берди. Орадан 15 йил ўтар-ўтмас унинг ба-шорати амалда тасдиқланди. Бу элементлар франциялик Лекок де Буабодран, швециялик Нильсон ва германиялик Винклерлар томонидан кашф этилди. Экаалюминийга Франциянинг эски номи Галлиядан олиниб «галлий» номи, экаборга «скандий» (Скандинавия номидан) ва экасилицийга «германий» деган номлар берилди. Менделеевнинг маълумотлари бошқа олимлар маълумотларига жуда яқинлиги б-н илмий тасдиғини топди. Унинг яна 11 элементнинг тез орада очилишини назарда тутиб бўш катаклар қўйганлиги қонун ва унинг график ифодаси бўлган даврий системанинг катта илмий ғалабаси бўлди. Системада даврлар ва гуруҳлар шундай жойлаштирилдики, бунда валентлик, атом массалари, атом радиусларининг ўзгариши ва ш.к. хоссалар ўз ифодасини топди. Натижада илгари тасдиқланма-

ган кимёвий элементлар системаларидаги хатолик ва камчиликларга барҳам берилди, атом массаларига тузатишлар киритилди, нодир элементлар ва асл газлар хоссалари тўғри талқин қилинди. Даврий қонун нафақат К. учун, балки бошқа табиий фанлар, фалсафадаги микдорнинг сифатга ўтиш қонуниятларини акс эттирувчи табиатнинг фундаментал қонуни бўлиб қолди. Бунинг исботи сифатида даврий қонун ва система асосида кимё қонунлари ва табиатнинг юзлаб бошқа қонунлари, жумладан, радиоактив элементларнинг кашф қилиниши, инглиз физиги Э. Резерфорднинг атом тузилиши моделини таклиф қилиши, Дания физиги Н. Борнинг атомларда электрон қобиклари ва қобикчалари кетма-кет жойлашувини топиши, атом энергиясининг ниҳоятда улкан кучидан фойдаланиш қабиларни кўрсатиш мумкин. Айни вақтда К. фани Менделеев даврий қонуни ва системаси асосида ўқитилди.

19-а. нинг 70-й.ларидан бошлаб органик кимё тез ривожлана бошлади. Углеводородлар, спиртлар, альдегидлар, кетонлар, карбон кислоталари, галогенлар, нитробирикмаларнинг муҳим ҳосилалари олинди, хоссалари ўрганилди ва буларнинг маълум қисми саноат миқёсида ишлаб чиқарила бошланди. 80-й.ларда тўйинмаган углеводородлар асосидаги синтезларга асос солинди, пурин моддалари, қандлар, табиий пигмент ва оксиллар ўрганила бошланди. Натижада стереокимё тасавурлари ривожланди. Бу даврда электрокимёвий (М. Фарадей) ва термокимёвий жараёнлар (Г. И. Гесс, М. Бертоло), электролитик диссоциация (С. Аррениус), кимёвий реакциялар тезлиги (Я. Вант-Гофф) ўрганилди. Бунинг натижасида кимёвий термодинамика фанига асос солинди.

19-а. охири ва 20-а. бошлари физикада атом тузилишининг ўрганилиши, радиоактивлик ҳодисасининг очилиши, электроннинг амалиётдаги аҳамияти ўрганилиши ва квант кимёсининг чуқур назарий ютуқларидан фойдаланиш К. фа-

нининг оламшумул ютуқларидан бўлди. Мас, табиий ҳодиса — Адриатика денгизининг фосфоресценцияланишини 1835 й.даёқ француз физиги А. Беккерель сезганлиги маълум. Аммо орадан 60 й. дан ортиқроқ вақт ўтиб унинг набираси Анри Беккерель 1896 й.нинг 1 мартада уран ҳосилалари, бир оз кейинроқ эса ураннинг ўзи ҳам шундай хоссага эгаллигини аниқлади (қ. Беккерель). 1895 йили В. Рентген томонида кашф этилган нурлар ҳам шундай хоссаларга эга эканлигини Беккерель кўрсатиб ўтган эди. ЎЛ.Складовская-Кюри бу нурларни радиоактив нурлар, нурланиш ҳодисасини эса радиоактивлик ҳодисаси деб атади. У бу ҳодисани шахсан ўзи торий элементида учратди. У П. Кюри б-н биргаликда уран минералларидан 2 та янги радиоактив элемент — полоний ва радийни ажратиб олишга муваффақ бўлди. Янги элементларнинг бири М. Складовская-Кюрининг ватани бўлмиш Польшанинг эски номи шарафига полоний деб номланади. Шундай кейин актиноидлар қатори тузилди. Радиоактив элементларнинг ярим емирилиш даври, яъни ҳар бир радиоактив модданинг ярмиси парчаланиши учун кетган вақтни белгиландилар. Э. Резерфорд, инглиз олими Ф. Содди, кейинроқ Ирен ва Жолио-Кюрилар радиоактивликни чуқур ўрганишди, Кюрилар сунъий радиоактивлик ҳодисасини тадқиқ қилишди. Ядро реакциялари ёрдамида даврий системадаги барча кимёвий элементларнинг сунъий радиоактив изотопларини олиш мумкинлиги ишлар кўламини физика б-н бир қаторда К.га ҳам олиб кирди. Натижада К.нинг занжир реакциялари мукаммал ўрганилди ва амалий аҳамият касб этди. Позитрон чиқиши ёки (3+-емирилиш ва К-забт этиш (ядронинг яқинида турган К-қобикчадаги электронни ютиши) турли элементлар радиоизотопларини ўрганишга ёрдам берди. Ҳоз. гача бундай радиоактив изотоплардан 1500 дан ортиғи олинган. Сунъий радиоизотопларни ўрганиш айланишларнинг янги хилларини топишга имкон берди.

Радиоактив моддаларнинг хоссаларини ўрганадиган, уларни ажратиб олиш, йиғиш ва тозалаш усулларини ишлаб чиқадиغان фан радиокимё номини олди.

К.нинг тез суратлар б-н ривожланиши натижасида электрон ва у ҳаққаги тушунчалар аниқланиб, квант кимёси ҳамда сунъий синтез қилинган трансурани элементлар кимёси шаклланди. Оксиллар кимёсида мисли қўрилмаган янгиликлар очилди. Миллион атмосфера босимда олиб бориладиган кимёвий жараёнлар ўрганилди, сунъий олмос олишнинг назарий йўллари кўрсатилди, хилма-хил полимерлар синтез қилинди.

18-а. охири ва 19-а. ўрталарида Ғарб мамлакатларида ривож топа бошлаган К. Россия орқали Ўзбекистонга ҳам кириб келди. Тошкентда 1869 й. кимё лаб. ташкил этилди. Кейин шу ерда кўмирни газлаштирувчи мослама кўриб ишга туширилади, лаб.даги хоналар газлаштирилади. Лаб. ходимлари томонидан маҳаллий ва олиб келинувчи портловчи моддалар таркиби текширилади. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида зарб қилинган тангалар ўрганилади. Турли ўсимликлардан ализарин бўёғини ажратиб олиш, чигитни тозалаш, толани пресслаш, сув ва тупроқни анализ қилиш, ўлкада саноатни ривожлантиришга зарур бўлган тоғ жинсларини тадқиқ қилиш, сабзавот экинлари таркибидаги шаккар миқдорини аниқлаш, шиша учун керакли гилтупроқ ва қумтупроқ таркиби ҳамда сифатини аниқлаш, узумни бижғитиб спирт тайёрлаш, анор пўстлоғидан ошловчи моддалар тайёрлаш, цемент эритмалари ва тошқол олиш, дон ва дуккакли ўсимликлардаги крахмални аниқлаш, қамиш, ғўзапоя ва дарахтларнинг ўтинларидаги ёнилғи бирликларини ҳисоблаш каби и.т. ишлари олиб борилади. 1913 й. январьда ишлаб турган мазкур лаб. бажарган ишлари асосида Ўзбекистонда бир неча саноат тармоқларини ташкил қилиш мумкин деган хулосага келинади, лекин бу ишларга амалий ёндошилмайди.

1918 й. Тошкентда Туркистон ун-

тининг ташкил этилиши ва унинг таркибида кимё ф-тининг очилиши Ўзбекистонда К. фанининг ривожига янги босқич бўлди.

К. ва унинг саноатига ёндош бўлган қурилиш, озиқ-овқат, нефть, сув ва б. тармоқлар ривожланиши бу ишларга ижобий таъсир кўрсатди. Маҳаллий аҳоли орасидан А. Шамсиев, З. Саидносирова, М. Ҳақимов, М. Ниёзов, М. Азизов каби дастлабки кимёгарлар етишиб чиқди. Улар ёш кадрларни тайёрлашга катта ҳисса қўшдилар.

1920 й. Туркистон Республикаси Марказий халқ хўжалиги кенгашида саноат б-н боғланган К. бўлими ташкил қилиниб, унда лаб. очилади. Лаб. Республика халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун зарур бўлган илмий муаммолар б-н шуғуллана бошлайди. 1921 й. эса и.т. институтлари Кенгаши ташкил этилиб, ўнга проф. С.Н. Наумов раис қилиб тайинланади. Доривор препаратлар тайёрлаб, аналитик таҳлиллар олиб борилади. Ишлар натижаси Хилково (ҳоз. Бекобод) цемент з-ди ва Ашхобод шиша з-дининг ишга туширилишида қўл келади. Тез орада ун-тда техник кимё кафедраси очилади. Бу ерда Н. Л. Караваев, М. С. Эльгорт, Д. А. Алексеев, Е. И. Познерлар томонидан анорганик ва физик К. бўйича и.т. ишлари олиб борилади. В. А. Новиков б-н Б. Г. Запромётловлар илмий ишлар қаторида маҳаллий кадрлар тайёрлаш б-н ҳам шуғулланидилар. 1927 й. Ўзбекистон саноат-иктисод и.т. институти (кейинроқ Ўзбекистон маҳаллий саноат и.т. институти) ташкил қилинади. Ин-т лаб.ларида керамика, боғловчи материаллар, целлюлоза-қоғоз ва ёқилғи секторлари очилади.

30-й.ларда фаннинг ривожига С. Н. Наумов, М. И. Усанович, А. П. Ростовский, С. М. Муқимов, И. С. Канцельскийлар катта ҳисса қўшдилар. 1933 й. ун-тининг кимё фти қошида К. тадқиқот инти ташкил қилинади. Ин-т лаб.ларида дикетозфирлар кимёси, газ реакциялари кимёси, электр кимёси, аралашмайдиган

суяқликлар кимёси, табиий ва синтетик коллоид системалар, алкиллаш реакциялари, кислота-ишқор назарияси, соз тупроқ асосида керамик материаллар и.ч. кимёси ва технологияси, чигитдан ёғ олиш каби муҳим и.т. ишларини ривожлантиришда тадқиқотчилар саноат б-н ҳамкорликда ишладилар.

30-й. ларда ун-тнинг кимё ф-тида С. Юнусов, О. Содиков, К. Аҳмедов, Ш. Толипов, Ҳ. Усмонов, А. Султонов, Ҳ. Рустамов, Й. Тошпўлатов, А. Абду-расулова, Ф. Тожиёв, А. Муртазов, Ҳ. Раҳимов каби истеъодли ёшлар етишиб чикди. 2-жаҳон уруши йилларида шароит оғир бўлишига қарамай фан ривожига аҳамият берилди, тадқиқотлар камроқ бўлсада давом эттирилди. 40-й.лар бошида Иттифоқ ФА нинг Ўзбекистон филиали ташкил қилиниб, унинг таркибига А. С. Шамсиев раҳбарлик қилаётган Кимё ин-ти ҳам киритилди. С. Муқимов, Ф. Хўжаев ва фронтдан қайтган С. Юнусов, К. Аҳмедов, Ш. Толипов, А. Султонов, Ҳ. Рустамов, И. С. Канцельский ва б. олиб борилаётган и.т. ишларига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Улар Ўзбекистон ФАнинг и.т. институтлари таркиб топиши ва ривожига ҳам иштирок этишди. Уруш даврида Чирчиқ электр кимё к-тининг бош муҳандиси лавозимида ишлаган М. Набиев кимё саноатининг ривожига катта ҳисса қўшди, кейинроқ у минерал ўғитлар кимёси йўналишининг бош мутахассиси сифатида кўп йиллар фаолият кўрсатди. Халқ хўжалигининг энг асосий тармоғи бўлган пахтачилик ривожлантирилди, ўғитлар ва микроэлементларнинг янги хиллари топилди.

Умумий ва анорганик К.да тузлар кимёси, гидролизи ва эрувчанлиги соҳасидаги муаммолар ҳал қилиниб, ерга солинадиган ўғитлар ҳамда уларнинг кимёси чуқур ўрганилди. Экинга солинадиган микроэлементлар кимёси М. Азизов томонидан ривожлантирилди, уларнинг анчагина комплекс бирикмалари синтез қилинди, булардан дори-дармон тайёрлашда фойдаланиш ҳам ўрганилди.

Проф. Ҳ. Раҳимов нодир ва рангли металлларнинг комплекс бирикмалари кимёси устида иш олиб борди. Полиметалли хом ашёлар кимёси ривожлантирилди, оғир металлларнинг гетероциклик бирикмалари, уларнинг N-оксидлари, комплексонлари аниқланди. Сув-туз системаси чуқур таҳлил қилинди, экстракция жараёнлари яхшиланди. Комплекс бирикмалар ва комплексонлар кимёси чуқур ўрганилди ҳамда халқ хўжалигининг турли жабҳаларидан кенг ўрин олди.

Акад. Н. Парпиевнинг нодир ва ўтқинчи металллар комплекс бирикмалари хоссаларини ўрганиш, янгиларини синтез қилиш ва амалиётда қўллаш бўйича ишлари диққатга сазовордир. Кремний, германий, титан, цирконий, гафний, молибден ва ванадий фторидларнинг водород фторид кислота-таси б-н таъсири ўрганилди. Юқори молекулали фторли комплекс бирикмаларнинг барқарорлик константалари топилди, анион алмашишининг механизми таҳлил қилинди. Қатор комплексларнинг ИҚ-спектрлари, термографияси, электр ўтказувчанлиги, рентген-фазавий таҳлили амалга оширилди. Вольфрам ажратиб олиш иши йўлга қўйилди. Янги комплекс бирикмалардан қ.х.да, тиббиёт ва фармацевтикада фойдаланиш бўйича амалий ишлар қилинди.

Аналитик К.даги дастлабки ишлар акад. Ш. Толипов раҳбарлигида олиб борилди. У шогирдлари б-н бирга фторли бирикмалар кимёсини чуқур ўрганди, натижада қатор элементларни аниқлашнинг оғирлик, ҳажмий ва амперометрик усуллари ишлаб чиқилди. Бу ишлар «бўйсунмаган элемент» бўлган фторнинг саноат миқёсида ишлаб чиқарилишини йўлга қўйишда муҳим омиллардан бўлди. Анорганик моддаларнинг люминесцент таҳлили бўйича Р. Жиянбоева олиб борган ишлар ўз вақтида бутифоснинг зарарли хоссаларини аниқлашда роль ўйнади.

К. фанининг шон-шухратини жаҳон миқёсига олиб чиқишда акад. С. Юнусовнинг алкалоидлар кимёсини ривож-

лантиришга оид ишлари муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. 4000 дан ортиқ ўсимлик алкалоидлари тадқиқ қилиниб, улардан 600 дан зиёд муҳим алкалоидлар ажратиб олинди, уларнинг таркибий қисмлари, тузилиши ва хоссалари чуқур ўрганилди. 50 дан ортиги тиббиётга жорий этилди, олинган оксиллар қ.х. ва озик-овқат саноати учун таклиф этилди. Вильт касаллигига қарши қўлланиладиган препаратлар кашф қилинди. Проф. Ф. Қўчқоров ва унинг шогирдлари томонидан ацетилан кимёси ривожлантирилди. Акад. И. П. Цукерваник, А. Абдурасулева ва б. алкиллаш реакцияларини ўрганиб, фан ривожига ҳисса қўшдилар. Декарбониллаш бўйича Ё. Алиев тадқиқотлари у раҳбарлик қилган Кимё ин-тида карбоксиллаш реакцияларини ўрганишда қўл келди.

Органик катализ нефтни қайта ишлаш ин-ти (ҳоз. А. Султонов номидаги Катализ ин-ти)да ривож топди. Ин-тида кўпгина янги катализаторлар кашф қилинди, ароматик углеводородлар кимёси, қ.х. ва ипакчиликнинг ривожланиши учун амалий ишлар олиб борилди.

Акад. О. Содиқов томонидан биоорганик кимё фанига асос солинди. Олим ташкил этган Биоорганик кимё ин-тида (1973 й.) ўсимликларнинг иккиламчи метаболити, тиббиёт ва қ.х. учун зарур препаратларни олиш усуллари, ҳайвонлар ва ўсимликлардаги оксил табиатли захарларнинг таъсир механизми ўрганилди. Илон, чаён ва б. захарининг сунъий аналоглари олинди, тақрибий қисмлари ҳамда хоссалари тадқиқ қилинди. N-оксидлар, анабазин, дипиридил, пахикарпин, морфин, цитазин ва б. кимёси чуқур ўрганилди. Стереокимё, конформацион анализ, табиий бирикмаларнинг электрон тузилиши ва реакцияга бўлган хусусиятлари тадқиқ қилинди. Госсипол кимёси ўрганилди, ғўзапоядан турли маҳсулотлар олиш кимёси ва технологияси ишлаб чиқилди, вильтга қарши ишлатиладиган препаратлар кашф қилинди. Акад. А. Абдувахобов синтез

қилган феромонлар пахтачилик ривожига муҳим ҳисса қўшди. Акад. Ш. Солиҳов раҳбарлигида олиб борилаётган и.т.лар, тиббиёт, қ.х., фармацевтика ва биокимё эҳтиёжларини қондиришга қаратилди.

Физик К. 20-й. лар охириларида Д. Алексеевнинг портлаш жараёнлари кинетикасини ўрганиш б-н бошланди. Кейинрок Н. А. Колосовский. М. И. Усанович ва В. В. Удовенколарнинг термодинамика ҳамда физик-кимёвий таҳлил масалаларини бажариш б-н давом эттирилди. Полимерларнинг физик-кимёвий хоссаларини текшириш (Х. Усмонов), кимёвий реакциялар кинетикасини ўрганиш (Х. Рустамов), электр кимёвий жараёнларни тадқиқ қилиш (А. Муртазоев) устидаги ишлар кенгайтирилди. Олимлар суюқ эритмаларнинг электр ўтказувчанлигини ўлчаш, рангли ва нодир элементлар ҳамда улар қотишмаларини электр кимёвий усулда чўктириб ажратиш, электр капилляр ҳодисалари ўлчамини билиш б-н шуғулландилар. Кислота-асос катализаторлари иштирокида ўтадиган қатор реакцияларнинг кинетик қонуниятлари ва механизми ўрганилди, ионитлардан фойдаланиш ишлари олиб борилди. Кўп атомли спиртлардан эритувчи сифатида фойдаланган ҳолда кўпгина реакциялар кинетикаси ва механизми равонлантирилди.

Физик К. б-н чамбармас боғлиқ бўлган коллоид К. устидаги тадқиқотлар Б. Г. Запромётов (30-й.лар), уруш давридан бошлаб эса акад. К. Аҳмедов бошчилигида олиб борилди. Ўша даврларда гилтупроқ, табиий минерал бўёқлар, лойқа сувлар ва ш.к. бошқа дисперс системалар; гидролизлар, коллоид чўкмалар ҳисобланган коагулянтлар, коагел, ксерогеллар ўрганилди. 50-й.лардан бошлаб эса полимерлар физик кимёси ва термокимёсига оид табиий газлар ҳамда газ конденсатларидан сирт-фаол моддалар олиш, сувда эрувчан юқори молекулали бирикмалар синтез қилиш, уларнинг хоссаларини ўрганиш ишлари амалга оширилди. Лиофоб гидрозола,

лиофилл полимерларнинг коллоид хоссаларини ўрганиш, уларнинг тузилишини бошқариш ва зарур хусусиятларни сингдириш, табиий минерал сорбентлардан амалиётда фойдаланишга дойр анчагина ишлар диққатга сазовордир. К. Ахмедов ўз шоғирдлари (Э. Орипов ва б.) б-н ҳамкорликда «К-4», «К-9», «ПАА-1» каби препаратларни кашф қилиб саноатга тадбиқ этди. Эндиликда бундай препаратлардан бурғилашда, қ.х.да, йўл қурилиши ва чўллардаги учувчан кумларни муқим ҳолатга ўтказиш ишларида фойдаланилади. Мана шундай ишлар натижаси ўлароқ чўл зоналарида экинзорлар барпо қилиш, шахар ва қишлоқлар қуриш иши осонлашди, сирт-фаол моддалардан фойдаланиш турли саноат корхоналари фаолиятини жадаллаштиришга, и.ч. ҳажмини оширишга олиб келди.

Юқори молекула(полимер)ли бирикмалар кимёси урушдан кейинги йилларда ривожланди. 1946 й.дан бошлаб пахта целлюлозаси ва унинг турли эфирлари устида илмий изланишлар олиб борилди. Янги мономерлар синтез қилиш, уларни полимерлаш, тола чўзиш каби ишлар йўлга қўйилди.

Х. Усмонов бошчилигида винил мономерлари у-нурлари таъсирида қатор полимерларга пайвандланди, уларнинг хоссалари тадқиқ қилинди, олинган бирикмаларда физиологик фаоллик борлиги аниқланди. Бу ишларнинг натижалари олинган полимерлардан тиббиётда фойдаланишга йўл очди. Винилфторид ва ш.к. бошқа фторид мономерларини полимерлаб олинган янги хоссаларга эга бўлган юқори молекулали бирикмалар синтез қилинди. Олинган сунъий толалардан корд, полиноз толалар, фортизанлар, сунъий ипак, ёнмайдиган, чиримайдиган, осон бўяладиган ҳамда электр тоқини яхши ўтказадиган полимерлар олинди. Итакон кислотаси, унинг қатор ҳосилалари, ионитлар, полиэлектролитлар ва ш.к. моддалар акад. М. Асқаров томонидан ўрганилди. Полимерларнинг стабиллашув жараёнлари

чуқур тадқиқ қилинди, сополимерлар синтезининг янги усуллари, ионланувчи полимерлар ва сополимерлар хусусиятлари тадқиқотлари ниҳоясига етказилди. Натижада қатор стабилизаторлар, тўлдиргичлар, қотирувчи моддалар ва плёнкалар саноатга тадбиқ этилди. Армирланган плёнкалардан ипак қурти боқишда фойдаланиш катта самара берди.

Пахта ва ёғоч целлюлозаси кимёси акад. Т. Миркомиллов томонидан ривожлантирилди. Целлюлозани модификациялаб, олинган маҳсулотларнинг нурга чидамлилигини ошириш, ўтга чидамли қилиш, эзилиб мижгиланмайдиган бўлишини таъминлаш, механик жиҳатдан пишик, чиримайдиган, киришмайдиган ва ш. к. бошқа ижобий хоссаларни ўзида мужассамлаштирган маҳсулотлар олиш устида тадқиқотлар олиб борилди.

Республикаimizда композицион материаллар кимёси акад. С. Неъматов раҳбардигида ривожлантирилди. Янги хоссаларга эга бўлган коплама материаллар, сирлар, кремний органик суюкликлар керамик материаллар и.ч.га тадбиқ этилди. Бу материаллардан йўл қурилишларида, автомобиль, қ.х. машиналари, турли бетон плиталари и.ч. ва б. сохаларда кенг фойдаланилади.

Силикатлар К.си ва технологияси соҳасида И. С. Канцелполский томонидан табиий куйган тупроқ (глиеж)ларни портладцементга қўшимча сифатида қўллаш, цемент коррозияси ва ўнга қарши кураш чораларини излашга доир тадқиқотлар олиб борилди. Фосфогипсининг кальций алюминатлари б-н реакциялари ўрганилди, маҳаллий хом ашёлар асосида сульфаломинонатбелитли цемент олинди, кам энергия сарфлаб цемент олиш технологияси ишлаб чиқилди (Т. А. Отақўзиев). Ишқорий-ер металлари силикатлари ва алюмосиликатлари ҳамда уларнинг галлий ва германийли аналогларининг юқори т-раларда ўзаро бирикиши, турли шароитларда бир-бирида эриш қонуниятлари илмий жиҳатдан

асослаб берилди. Саноат чиқиндилари ва иккиламчи хом ашёлардан фойдаланиб, халқ хўжалиги учун зарур шиша ва керамик буюмлар тайёрлаш технологиялари ишлаб чиқилди ва амалиётга тадбиқ этилди (Н. А. Сирождидинов, А. П. Эркаҳўжаева). С. С. Қосимова ва унинг шогирдлари томонидан янги таркибли, рангли, бўғиқ ҳамда махсус оптик шишалар олинди ва и.ч.га тавсия этилди.

Акад. С. Рашидова ва унинг шогирдлари томонидан эркин радикаллари ютиб, стабиллаш хусусиятига эга бўлган функционал гуруҳчаларни ўз ичига олган мономерларнинг полимерланиш реакциялари ўрганилди. Чигитнинг униб чиқишини бошқарадиган ишда кўл келадиган полимер қопламалар кашф қилиниб, қ.х.га татбиқ этилди.

К. технологиясининг жараён ва ускуналари фани акад. З. Салимое ва унинг шогирдлари томонидан ўрганилди. Чигитни қуришиш, ундан ёғ олишни интенсификациялаш, экстракция, газлар адсорбцияси ва ш.к. муҳим жараёнларни тадқиқ қилишда янги маълумотлар олинди. Бу маълумотлар асосида бир қанча корхоналар (Янгийўл, Учқўрғон ёғ з-ди) ишлари яхшиланди.

Республикамизда К. фанининг ривожланишида Ўзбекистон ФА таркибида ҳамда турли вазирликлар тармоқ интлари сифатида фаолият кўрсатиб келаётган и.т. ва лойиҳа ин-глари хизмати ҳам салмоқлидир. Кимё ин-ти (хоз. Умумий ва ноорганик кимё институти), Ўсимлик моддалари кимёси институти, Полимерлар физикаси ва кимёси институти, Каталитиз институти, ЎЗМУ, ТошТУ, Тошкент кимё-технология институти, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат инти ва б. олий ўқув юртлари кимё лаб.ларида олиб борилаётган и.т. ишлари мамлакатимизда К. фанини юқори поғоналарга кўтаришда муҳим омилардан бўлди.

Ад.: Ахмеров К., Ўзбекистон кимё-гарларининг муваффақиятлари, Т., 1987.

Қудрат Ахмеров.

КИМЁ САНОАТИ — оғир саноат тармоқларидан бири, хилма-хил кимёвий маҳсулотлар турлари: кон-кимё хом ашёси, асосий кимё маҳсулотлари (аммиак, ноорганик кислоталар, ишқорлар, минерал ўғитлар, сода, хлор ва хлорли маҳсулотлар, суолтирилган газлар ва б.), пластмасса ва синтетик смолалар, шу жумладан, капролактама, целлюлоза ацетатлари, кимёвий тола ва иплар, пластмасса ва шиша-пластиклардан материаллар ва буюмлар, лок-бўёқ материаллари, синтетик бўёқлар, кимёвий реактивлар, фотокимё маҳсулотлари, маиший кимё товарлари ва б. ни ишлаб чиқаради. К.с.нинг мустақил саноат тармоғига айланиши саноат тўнтариши б-н боғлиқ. Сульфат кислота и. ч. бўйича дастлабки з-длар 1740 й.да Буюк Британияда (Ричмонд), 1766 й.да Францияда (Руан), 1805 й.да Россияда (Москва губерняси), 1810 й.да Германияда (Лейпциг яқинида) барпо этилган.

Тўқимачилик ва шиша-ойна саноатининг ривожланиши б-н сода ишлаб чиқарадиган з-длар қурилди. Бундай корхоналар — сода з-длари Францияда 1793 й.да (Париж яқинида), Буюк Британияда 1823 й.да (Ливерпул), Германияда 1843 й.да (Эльба бўйидаги Шёнебек ш.да), Россияда 1864 й.да (Барнаул)да қурилди. 19-а. ўргаларидан Буюк Британия (1842), Германия (1867), Россия (1892)да сунъий ўғитлар ишлаб чиқарадиган з-длар ишлай бошлади. АҚШда К.с. Европа мамлакатларига нисбатан кечроқ пайдо бўлди, лекин 1913 й.га келиб кимёвий маҳсулотлар и.ч. ҳажми бўйича жаҳонда 1-ўринга чиқиб олди.

Ўзбекистонда тегишли хом ашё манбалари бўлишига қарамай 20-а.нинг 30-й.ларигача К.с. деярли йўқ эди. 1910-й.ларда оҳақ куйдириш, ўсимлик бўёғи олиш, олтингургурт и.ч., ишқорий моддалар тайёрлаш, совунгарлик б-н шуғулланган бир қанча кичик корхоналар (12 совун з-ди, нефтни ҳайдаш з-ди, 2 бўёқ ф-каси) бўлган.

Замонавий К.с.нинг шаклланиши 1932

й. қадимдан олтингугурт қазиб олинган Шўрсув олтингугурт кони (Фарғона водийси)нинг ишга туширилиши б-н бошланди. Бу корхона собиқ СССРда ишлаб чиқариладиган олтингугуртнинг 57% ини берган ва Итти-фокнинг олтингугурт мустақиллигини таъминлашда муҳим роль ўйнади. К.с.нинг энг йирик корхонаси Чирчиқ электр кимё кти 1940 й. окт.дан маҳсулот бера бошлади. Шу йили 608,9 т аммиак, 961,7 т кучсиз азот кислотаси ва 930 т аммиак селитраси ишлаб чиқарилди. 1940 й.да республиканинг жами sanoat маҳсулоти ҳажмида К.с. хиссаси 0,8% ни, К.с.да банд бўлган ишчилар сони sanoat ишчиларининг 1% ни ташкил этган, sanoat и.ч. фондининг 7,4% К.с. хиссасига тўғри келган.

Урушдан кейинги йилларда 1946 й.да Қўкон, 1957 й.да Самарқанд суперфосфат з-длари ишга туширилди ва бу з-длар республика қ.х.нинг фосфорли ўғитларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга хизмат қилди. Бухоро вилоятида Газли газ кони ишга туширилиши б-н табиий газдан фойдаланиш асосида 1963 й.да Фарғона азотли ўғитлар з-ди, 1964 й.да Навоийда кимё к-ти ишлай бошлади.

1958—65 й.ларда Олмалик кон-металлургия кти қошида сульфат кислотаси з-ди, Поп резина оёқ кийимлари з-ди, Янгийўл гидролиз з-ди қурилди. 1965 й.да республикада биринчи марта Фарғона азотли ўғитлар з-дида ғўза баргини тўкишда ишлатиладиган магнит хлорат дефолианти ишлаб чиқарила бошлади. Жиззахда пластмасса қувурлар з-ди (1972), 1973 й.да Олмаликда аммофос ишлаб чиқарадиган йирик корхонанинг 1-навбати ишга туширилди.

20-а.нинг 90-й.лари бошига келиб Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида муҳим ўринни эғаллаган К.с. барпо этилди. 1990 й.да 1762 минг т минерал ўғитлар (100% озик модда хисоби-да), 154,9 минг т синтетик смолалар ва пластик массалар, 1735,2 минг т синтетик аммиак, 2859 минг т сульфат кислота, 52,6 минг т кимёвий толалар ва иплар,

226,2 минг т синтетик ювиш воситалари ва совун (ёғ кислоталари 40% хисобида) ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилди.

1991 й.да республика К.с. корхоналари негизда «Ўзкимёсаноат» концерни ташкил этилди. 1994 й. янв.да концерн «Ўзкимёсаноат» уюшмасига айлантирилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 й. 13 мартдаги «Кимё sanoatини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарорига мувофиқ, «Ўзкимёсаноат» очик акционерлик жамияти (АЖ) шаклидаги давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди. Республика ҳукумати томонидан Ўзбекистон К.с. корхоналарини ялпи ривожлантиришнинг 23 инвестиция лойиҳаларидан иборат дастури ишлаб чиқилди ва маъқулланди, К.с. корхоналарини ривожлантириш ва қўллаб қувватлаш жамғармаси ташкил этилди. «Ўзкимёсаноат» компанияси таркибида 34 та корхона, шу жумладан, 4 қўшма корхона ишлайди (шулардан 22 таси очик акциядорлик жамиятлари (АЖ)га айлантирилган) (2002). Уларнинг 20 дан кўпроғи йирик замонавий корхоналардир.

Минерал ўғитлар и.ч. республика К.с.нинг асосий тармоқларидан бири. Республикада қ.х. учун зарур бўлган аммофос, аммиак селитраси, аммоний сульфат, суперфосфат, карбамид, суолтирилган аммиак, шунингдек, самарадор мураккаб азотли ва фосфорли ўғитларни и.ч. йўлга қўйилган. «Электркимёсаноат» АЖ (Чирчиқ), Фарғона «Азот» и.ч. бирлашмаси асосий турдаги азотли ўғитлар, «Қўкон суперфосфат з-ди» АЖ, Самарқанд кимё з-ди, Олмалик «Аммофос» АЖда аммофос, оддий ва аммонийлашган суперфосфат, қумоқ аммофос каби фосфорли ўғитлар ишлаб чиқарилади. Республика К.с. корхоналари бир йилда 2,8 млн. т азотли, 1,25 млн. т фосфорли ўғитлар и.ч. қувватларига эга. К.с.да минерал ўғитлар и.ч. ҳажми республика қ.х. эҳтиёжларини тўла таъминлаши б-н бирга уларнинг бир қисми четга ҳам

чиқарилади.

Сульфат кислотаси К.с. тармоқлари учун муҳим хом ашёдир. Республикада сульфат кислота ишлаб чиқарадиган йирик қувватлар Олмалик «Аммофос» АЖ, Самарқанд кимё 3-ди, Навоий кон-металлургия к-ти, Олмалик кон-металлургия к-тида барпо этилган.

Сода саноатининг Марказий Осиё мамлакатларида ягона бўлган корхонаси — Қўнғирот сода 3-ди қурилиши 1995 й.дан бошланди (йиллик лойиха қуввати 210 минг т сода) ва 2004 й.да ишга туширилади.

Ўсимликларни химоя қилишнинг кимёвий воситалари (дефолиант, десикат, гербицид, инсектицид, фўнгицидлар) Фарғона «Азот» ишлаб чиқариш бирлашмасида (1965 й.дан, магний хлорат дефолианти), Навоий «Электрокимё 3-ди» АЖ (1960 й.дан, гербицидлар — нитран, которая, бронотак, инсектицидлар — фозалон, трефлан ва б.) ишлаб чиқарилади. Республика қ.х.да ўсимликларни касаллик ва зараркундалардан кимёвий химоя қилишда қўлланиладиган олтингугурт кукуни Шўрсув кон-кимё корхонасида ҳамда Муборак ва Шўртан газ комплексларида ишлаб чиқарилади.

Кимёвий толалар ва иплар хилма-хил халқ истеъмоли товарлари и.ч.да кенг қўлланилади. Чирчиқ «Электркимёсаноат» АЖда капролактан (1980 й.дан, йиллик қуввати 70 минг т), Фарғона кимёвий толалар 3-ди (1959)да ацетат иплар, «Навоийазот» АЖда акрил толалари (1974 й.дан; йиллик қуввати 23 минг т дан кўпроқ), Фарғона «Азот» ишлаб чиқариш бирлашмасида целлюлоза ацетати (йиллик қуввати 42 минг т) ишлаб чиқарилади. Фарғона фуран бирикмалари 3-ди (1946)да целлюлоза мустақиллигини таъминлаш бўйича пахта линтидан целлюлоза и.ч. га ихтисослашган қувватлар барпо этилган. Фарғона кимёвий толалар 3-дида капролактанни қайта ишлаб, капрон ва иплар тайёрлашга имкон берадиган қувватлар бор.

К.с.да гидролиз корхоналари 2-жаҳон

урушидан кейинги йиллардан курила бошлади. Фарғона фуран бирикмалари (1946), Янгийўл биокимё (1952), Андижон гидролиз (1953) 3-дларида асосий хом ашё — чигит шулхаси, шоли қобиғидан техник этил спирти, фурфурол, озук ачиткилари (хамиртуруш), фурил спирти, ксилит, лапрол ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. 90-й.лар бошидан бу корхоналарда ғалладан озик-овқат (этил) спирти и.ч. ўзлаштирилди: «Андижон биокимё 3-ди» АЖ (собиқ гидролиз 3-ди) да йиллик қуввати 915 минг дал (1994), «Кўқонспирт» АЖда 1800 минг дал (1995) ва «Янгийўл биокимё 3-ди» АЖда 915 минг дал (1996) этил спирти ишлаб чиқарадиган янги қувватлар ишга туширилди. Натижада озик-овқат, тиббиёт, атир-упа ва б. саноат тармоқларини республиканинг ўзида ишлаб чиқарилган спирт б-н таъминлаш имконияти яратилди. Бу корхоналарда йилига 4 минг т га яқин карбон кислоталари ҳам ишлаб чиқарилади. «Андижон биокимё 3-ди» АЖда 1992 й.дан қуруқ хлорелла биомассасини тайёрлаш йўлга қўйилган.

Резина маҳсулотлари Ангрен «Резинатехника» АЖ (1975)да ишлаб чиқарилади. Илгари, асосан, резина маҳсулотлари и.ч.га ихтисослашган «Резинатехника» АЖ 1987 й.дан халқ истеъмоли товарлари и.ч.га ўтди. 1992 й.дан бирлашмада енгил автомобиль шиналарини тайёрлаш ўзлаштирилди. 1996 й.дан йилига енгил автомобиллар учун 1,5 млн. дона, юк автомобиллари учун 200 минг дона шина ишлаб чиқарадиган қувватлар ишга туширилди.

Республикада пластмасса ва пропилен маҳсулотлар ини қайта ишловчи (Оҳангарон «Сантехлит», «Жиззахпластмасса» АЖ), турли маркадагилок – бўёқ маҳсулотлари («Тошкент лок-бўёқ 3-ди» АЖ, 1946), мебель саноати учун синтетик смолалар (Фарғона фуран бирикмалари 3-ди), маиший кимё товарлари [«Маиший кимё» АЖ (Тошкент ш.), 1987; Олмалик маиший кимё 3-ди, 1971 (хоз. Россиядаги

«Калина» концернининг «Паллада-Восток» шўъба корхонаси); Тошкент ёғ-мой кти таркибида синтетик ювиш воситалари 3-ди, 1971] ишлаб чиқарадиган корхоналар ишлайди.

2000 й.да республика саноати махсулотлари умумий ҳажмида К.с. (нефть кимёси саноати б-н бирга) ҳиссаси 6,1 % ни ташкил этди. 832 минг т минерал ўғитлар (100% озик, модда ҳисобиди), 15 минг т синтетик смолалар ва пластик массалар, 14,7 минг т кимёвий тола ва иплар, 985 минг т синтетик аммиак, 823,4 минг т сульфат кислота, 287 минг т олтингугурт ва б. махсулотлар ишлаб чиқарилди.

Чет мамлакатлардан АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британия ва Италия, Россия кимёвий махсулотлар и.ч. бўйича етакчи ўринларда туради. Жаҳон бўйича К.с. ишлаб чиқаришнинг 3/4 қисми шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. 60-й.лардан бошлаб Япония ва Германия К.с. жадал ривожланди.

Лия.: Кадыров В., Становление химии в Республике Узбекистон, Т., 1995.

Ўрин Ҳасанов, Нуриддин Мусаев.

КИМЁВИЙ БЕЛГИЛАР - кимёвий элементларнинг шартли белгилари. Ҳар бир элемент лотинча номининг биринчи ҳарфи б-н ёки биринчи ва кейинги бирор ҳарфи б-н белгиланади, мас, углерод (СаҒбопеит)нинг кимёвий белгиси — С, кальций (Са1сшт)ники — Са, кадмий (Садмиу)ники — Сd, мис (Сиргат)ники — Си ва х.к. Ҳар бир белги элементнинг бир атомини ёки унинг ат. м.сига сон жиҳатдан тенг бўлган оғирлик микдорини билдиради. Мас, С углероднинг бир атомини ёки 12 оғирлик қисмини, О кислороднинг бир атомини ёки 16 оғирлик қисмини билдиради ва х.к. К. б. бирикмаларнинг тузилишини ва кимёвий реакцияларнинг боришини схема тарзида ифодалаш учун ҳам хизмат

қилади (яна қ. Менделеев даврий системаси).

КИМЁВИЙ БИРИКМА - бир ёки бир неча турли элемент атомларининг бирон хил кимёвий боғ ёрдамида бирлашувидан ҳосил бўлган кимёвий модда. Бир хил кимёвий элементдан тузилган оддий моддалар (мас, водород Н₂, кислород О₂, азот N₂), турли хил кимёвий элементлардан тузилган мураккаб моддалар (мас, сув Н₂О, аммиак NH₃, сульфат кислота Н₂SO₄, амшадил спирт NH₄OH) К.б.дир. К.б.нинг муҳим белгиси унинг бир жинслилигидир. У ана шу белгиси б-н механик аралашмалардан фарқ қилади. К.б.ларни синтез қилиш ва текшириш кимё фанининг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

КИМЁВИЙ БОҒ, к и м ё в и й боғлан и ш — икки ёки бир неча атомларнинг ўзаро таъсири натижасида кимёвий барқарор системалар (молекулалар, радикаллар, молекуляр ионлар, комплекслар, кристаллар ва б.) ҳосил бўлиши. Асосан, 2 хил бўлади: атом (ковалент) боғ — кимёвий хоссалари жиҳатидан бир-бирига ўхшаш ёки хоссалари бир-бирига яқин бўлган атомлар ўртасидаги боғ. Бу боғ ҳар қайси атомдан биттадан электрон ўзаро таъсир этиб шу атомларга тегишли бирлаштирувчи электрон жуфтлигини ҳосил қилиши натижасида юзага келади. Бу боғ оддий моддаларнинг (Н₂, С₁₂, О₂ ва б.), мураккаб моддаларнинг (СН₄, Н₂О, NH₄С₁ ва б.) ва органик бирикмаларнинг молекулаларига хос. Ковалент боғлар 2 атом учун умумий бўлган электронларнинг 2 жуфти б-н юзага келса — қўшалок, 3 жуфти б-н юзага келса — учлик ковалент боғ деб аталади; структура формулаларда улар 2 та ёки 3 та чизикча б-н кўрсатилади. Мас, Н₂С=СН₂-этилен, НС=СН -ацетилен, Н—С=N — водород цианид ва х.к. (яна қ., Донор-акцептор боғ).

Ион (электровалент ёки гетерополяр) боғ — элементларнинг атомларидан бири

электрон бериб (йўқотиб) мусбат ионга айланади, иккинчи элемент атоми эса бу электронни қабул қилиб, манфий ионга айланади; сўнгра бу мусбат ва манфий ионлар ўзаро боғланиб молекула ҳосил қилади. Бундай молекуланинг мусбат ва манфий кутби бўлгани учун у, гетеропольяр ёки ион боғланишли молекула дейилади. Ион боғ хоссалари бир-биридан катта фарқ қиладиган элементлар — асл металллар б-н металлмасларнинг атомлари орасида (мас, натрий хлорид NaCl ёки кальций фторид CaF_2 молекуласида) юзга келади. Менделеев даврий системасининг 1-гурӯх металлари 1 зарядли (ион валентлиги +1), 2-гурӯх металлари 2 зарядли (ион валентлиги +2) ионлар ҳосил қилади. Галогенлар, даврий системанинг 7-гурӯх элементлари электрон қабул қилиб манфий зарядланган (ион валентлиги — 1) 1 валентли ионлар, кислород ва хоссалари ўнга ўхшаш элементлар эса 2 та электрон қабул қилиб манфий зарядланган (ион валентлиги —2) 2 валентли ионлар ҳосил қилади. К.б.нинг юқорида келтирилган асосий хиллари орасида оралиқ шакллари ҳам бор.

КИМЁВИЙ ИНГИБИТОРЛАР

кимёвий реакцияларни секинлаштирувчи ёки тўхтатиб қўювчи моддалар. Фаол марказ ёки фаол заррачалар иштирокида борадиган каталитик ва занжир реакцияларда қўлланилади. К.и. реакция жараёнида катализаторнинг фаол марказларини тўсади ёки фаол заррачалар б-н таъсирлашиб, занжирни давом эттира олмайдиган нофаол радикаллар ҳосил қилади ва натижада реакциянинг тўхташига сабаб бўлади. К.и. системага реакцияга киришувчи моддаларнинг концентрациясига нисбатан жуда кам микдорда (10~2— 10 s моль) қўшилади. К.и. номақбул жараёнларни, мас, металлларнинг коррозияланиб емирилишини, ёқилғи, сурков мойлари ва озик-овқат маҳсулотларининг оксидланишини секинлаштириш ёки тўхтатишда кенг қўлланилади. Реакцияларнинг секинлашуви ёки тўхташи К.и.-

нинг микдорига, табиатига ва реакцион муҳитга, қўшилган вақтга, т-рага ва К.и. самарадорлигига таъсир қилувчи бошқа моддалар борлигига боғлиқ. Коррозия ингибиторлари металлларни коррозиядан сақлаш учун коррозия фаол муҳитга қўшилади. Улар металл юзасига ютилади ёки металл ионлари б-н қийин эрувчи бирикмалар ҳосил қилади. Бу бирикмалар металл юзасида ўта юпка парда ҳосил қилиб, уни химоялайди. Машина деталарини сақлаш ва ташиш вақтида коррозиядан химоялаш учун К.и. кенг қўлланилади. Металлларни коррозиядан сақлаш учун К.и. ёқилғи, мой ва полимер копланмаларга ҳам қўшилади.

Озик-овқатга хушбўй хид берадиган ва унинг оксидланишини тўхтатадиган табиий К.и. сифатида зира, зиғирак, мрамарак, маврак ва б. дориворлар қадимдан ишлатилиб келади. Табиий ёғ ва мойлардаги ингибиторлар (табиий К.и.), мас, токофероллар ёғ ва мойни тозалаш вақтида йўқолади, шунинг учун тозаланган ёғ ва мойга одатда К.и. қўшилади, хом пахта мойи ёки соя мойи ҳам шу мақсадда ишлатилади. К.и.нинг таъсирини бошқа моддалар, мас, цитрат (лимон) ва аскорбат кислоталар кучайтириши мумкин.

Полимеризация ингибиторлари мономерлар сақланганда ёки қайта ҳайдалганда уларнинг полимерланишини тўхтатади ёки секинлатади. Олтингургурт, феноллар, таннин, канифоль, мис тузлари ва б. полимеризация ингибиторларидир.

КИМЁВИЙ КИНЕТИКА (юн.

Kinetikos — ҳаракатланувчи), кимёвий реакциялар кинетикаси — физик кимёнинг кимёвий реакцияларни вақт мобайнида кечадиган жараён сифатида ўрганадиган бўлими. Бу жараён механизми уни амалга оширадиган шароитларга боғлиқ. К.к. кимёвий реакцияларнинг тезлиги, йўналиши, ўтказиш шароитлари орасидаги ўзаро боғлиқлик қонуниятлари ва уларга таъсир этувчи омилларни тадқиқ қилади. Мураккаб кимёвий реак-

циялар механизмини ўрганиш кечаётган жараён қандай элементар босқичлардан иборатлигини ва бу босқичлар ўзаро қай тарзда боғликлигини, қандай оралиқ махсулотлар ҳосил бўлишини ва б.ни аниқлашга имкон беради. К.к. элементар реакцияларни фаол заррачалар (эркин атомлар ва радикаллар, ионлар ва ион радикаллар, таъсирланган молекулалар ва б.) иштирокида ўрганади. Молекулалар ва кимёвий боғлар тузилишини кинетик тадқиқ қилиш натижаларидан фойдаланиб К.к. молекулалар реагентларининг тузилиши ҳамда уларнинг реакцияга киришиш қрибиятини аниқлайди. К.к.нинг фаол тўқнашиш ва фаол комплекс назариялари мавжуд. Фаол тўқнашиш назариясига кўра, кимёвий ўзгариш бўлиши учун тўқнашувчи молекулаларнинг энергия захираси маълум минимумдан кам бўлмаслиги шарт. Бундай молекулалар фаол молекулалар дейилади. Бу на-зариянинг математик ифодаси: $K = \frac{Ae^{-E/RT}}{A_0}$ (Аррениус тенгламаси); K —тезлик константаси (ёки солиштирма тезлик); R — универсал газ доимийси; T — абсолют т-ра; E — активланиш энергияси — актив молекулалар энергияси захирасининг йиғишси; A — пропорционаллик.

Актив комплекс назариясига мувофиқ, $AB + CA \rightarrow C + B$ кўринишида реакция бораётган бўлса, $A—B$ боғи дарҳол узилмайди ва $A—C$ боғи ҳам дарҳол ҳосил бўлмайди. AB ва C моддалари бир-бирига яқинлашганда $A—B$ бир-биридан узоклашади ва $A—C$ бир-бирига яқинлашиб боради. Маълум бир пайтда ABC комплекси вужудга келади. Сўнг актив комплекс парчаланиб, реакция махсулотларига айланади. Бу назария активланиш энергиясининг моҳиятини тушунтириб беради ва реакциялар (ҳозирча оддий реакциялар)нинг тезлигини назарий ҳисоблаш йўлини кўрсатади. Юқорида баён этилган 2 назария бир-бирига зид эмас, балки бир-бирини тўлдиради. Кинетик тадқиқотлар кимё фанининг мустақил бўлимлари (катализ,

фотокимё, плазмакимё, радиокимё, электрокимёш б.)га муҳим таркибий қисм бўлиб киради. К.к. ўз тадқиқотлари ва назарий умумлашмаларида математика, кибернетика, атом ва молекуляр физика, квант кимёси, спектроскопия, аналитик кимё ва б.нинг ютуқларидан фойдаланади. К.к.нинг кинетик маълумотлари ва назарий концепциялари атмосфера ва гидросферанинг экологик моделларини тузишда, коинотда содир бўладиган жараёнларни таҳлил қилишда қўлланилади.

Маъруф Мусаев.

КИМЁВИЙ МЕЛИОРАЦИЯ - кимёвий йўл б-н тупроқнинг хусусиятларини яхшилаш ва қ.х. экинларининг ҳосилдорлигини ошириш тадбирлари тизими. К.м. да тупроқнинг илдиз тарқаладиган қатламидан экинлар учун зарарли тузлар кетказилади; нордон муҳитли тупроқларда водород ва алюминий, шўртоб тупроқларда натрий (уларнинг тупроқ сингдириш мажмуида бўлиши тупроқнинг кимёвий, физик-кимёвий ва биологик хусусиятларини емонлаштиради ва унумдорлигини пасайтиради) микдори камаяди.

К.м. қадимги даврдан маълум, лекин унинг самарали усулларини агрофлича ишлаб чиқиш ва изланишлар 19-а.да бошланди. 20-а.да К.м. нинг асосий усуллари: тупроқларни оҳаклаш, гипслаш ва нордонлаштириш назариялари яратилди. Ту проқни оҳаклаш ор-қали қ.х. экинларига таъсир этадиган захарли ортиқча тупроқ нордонлиги йўқотилади ва тупроқ унумдорлиги оширилади; асосан, глейланиш излари бўлган подзол ва чимли-подзол тупроқларда қўлланади; тупроқнинг физик хусусиятини яхшилади. Т у п р о қ ни гипслаш тупроқнинг ҳаддан ташқари ишқорийлигини, шўртоблигини кетказди; шўртобларда гипс таъсирида сингдирилган натрий кальцийга алмашилади; солодлар ва солодлашган шўртобли тупроқлар К.м.си тупроққа $Ca(CO_3)_2$ солиб, водород ионини кальцийга алмаштириб, коллоид комплексини маҳкамлашдан

иборат. Тупрокларни нордонлаштириш да ўнга нордон кимёвий моддалар: содали шўртоб тупрокларда кальций бирикмаларининг эришини оширадиган ва содани нейтраллайдиган сульфат кислота, олтингугурт, темир сульфат, алюминий сульфат ва б. солинади. Шунингдек, тупрок хусусиятларини тубдан яхшилашга олиб келадиган органик ва минерал ўғитларни катта дозаларда солиш ҳам К.м.га кириди. К.м.нинг муҳим воситаларидан бири — илдиз тарқаладиган қатламни ўсимликлар ўзлаштира оладиган хрлатдаги фосфор б-н бойитишдан иборат.

К.м. деҳқончилик маданияти юқори бўлган, ўсимликлар ўзининг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур сув, озиқ моддалари ва б. омиллар б-н етарли даражада таъминланган шароитда яхши самара беради. К.м.ни мелиорациянинг бошқа турлари — суғориш, сувни кочириш, тупрок эрозиясига қарши курашиш, шўр ерларни ювиш б-н биргаликда қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Собир Азимбоев.

КИМЁВИЙ МУВОЗАНАТ - тўғри ва тескари реакциялар тезлиги тенглашган ҳолат. Мас, $N_2+3H_2 \rightleftharpoons 2NH_3$ реакциясида азотнинг водород б-н бирикиши (тўғри реакция) тезлиги аммиакнинг азот ва водородга парчаланиш (тескари реакция) тезлигига тенг. К.м. содир бўлганда реакция гўёки тўхтаб қолгандек кўринади, аслида иккала реакция ҳам давом этади, бироқ бу реакцияларнинг бири иккинчисининг натижасини йўққа чиқаради. Моҳиятига кўра, К.м. динамика мувозанатдир. Ўзгармас муҳит (кислотали ёки асосли) ва шароитда (т-ра, босим) реакцияга киришаётган моддалар концентрациясининг ўзгармаслиги К.м.нинг муҳим белгисидир. К.м.ни ўрганиш назарий тадқиқотлар ва турли амалий масалаларни ҳал қилишда катта аҳамиятга эга.

КИМЁВИЙ РАДИКАЛЛАР, эркин радикаллар — кимёвий реакцияларда,

одатда, бир бирикмадан бошқа бирикмага ўзгармасдан ўтадиган атомлар гуруҳи. Мас, CH_3 - (метил) радикали: $2CH_3I+2Na \rightarrow CH_3CH_3+2NaI$. К.р. жуда қисқа вақт (мас, CH_3 0,004 сек) эркин ҳолда бўлади. Гетероген катализда, тирик организмдаги ферментация жараёнларида, ёниш ва портлаш реакцияларида, крекинг, пиролиз ва полимерланиш жараёнларида К.р. муҳим аҳамиятга эга.

КИМЁВИЙ РЕАКТИВЛАР, кимёвий реагентлар — кимёвий реакцияларни амалга ошириш учун ишлатиладиган моддалар. Турлари: ўта тоза К.р.; кимёвий тоза К.р.; кимёвий анализ учун қўлландиган тоза К.р.; тоза К.р., тозаланган К.р., техник К.р. Таркибига кўра, К.р., аорганик, органик ва радиоактив изотоплар б-н нишонланган К.р.га, ишлатилишига кўра, органик — аналитик реагентлар, комплексонлар, фиксаналлар, рН — индикаторлар ва б.га бўлинади. К.р. солинган идиш ёрлиғи ёки ўралган қоғозга унинг тозалик даражаси, ишлатилиши, қўшимчалар микдори ва сақланиш шарт-шароити ёзиб қўйилади. К.р.нинг аксарияти зақарли, тез алангалангани, баъзилари портлайди. Шу сабабли, К.р.ни ишлатишда ва сақлашда тегишли қодаларга риоя қилиш зарур. Ҳавода тез бузиладиган айрим препаратлар водород ёки инерт газ тўлдирилган герметик ампулаларда, баъзилари керосинда (мас, ишқорий металллар — Na, K) сақланади.

КИМЁВИЙ РЕАКЦИЯЛАР - бир турдаги кимёвий моддаларнинг таркиби ва ҳоссалари жиҳатида фарқ қиладиган иккинчи турдаги моддаларга айлананиш жараёни. К.р.ни кимёвий тенглама б-н ифодалаш мумкин, мас, сульфат кислотага рух таъсир эттирилганда рух сульфат ва водород гази ҳосил бўлади: $H_2SO_4+Zn=ZnSO_4+H_2$. К.р.да атомлар ўзгармайди, бир бирикмадан иккинчисига ўтади, холос. Кимёвий жараёнларда тўғри (қайтмас) реакция (мас, водород йодиднинг водород ва йоддан ҳосил

бўлиши: $\text{H}_2 + \text{I}_2 \rightarrow 2\text{HI}$) б-н бир қаторда, қайтар реакция (мас, водород йодиднинг парчаланиши:

$2\text{HI} \rightleftharpoons \text{H}_2 + \text{I}_2$) ҳам содир бўлади. К.р.да

иштирок этадиган элементларнинг оксидланиш даражадари (валентликлари) ўзгарса, бундай реакциялар оксидланиш-қайтарилиш реакциялари дейилади. К.р.да молекулалар, атомлар ва ионлар иштирок этиши мумкин. Шунга кўра, реакциялар учга бўлинади: оддий, ионли ва радикал реакциялар.

Оддий реакцияларда молекулалар ўзаро реакцияга киришади, мас, $\text{H}_2 + \text{Cl}_2 = 2\text{HCl}$. Ионли реакциялар ионлар иштирокида боради, мас, $\text{H}^+ + \text{OH}^- = \text{H}_2\text{O}$. Радикал реакцияларда оралик махсулот сифатида албатта эркин радикал ҳосил бўлади. Радикал реакциялар, одатда, занжир тарзида боради (к. Занжир реакциялар). Тўғри ва тесқари реакциялар тезлиги тенг бўлганда системада кимёвий мувозанат қарор топади (қ. Кимёвий термодинамика).

Мураккаб реакциялар, параллел реакциялар, экзотермик реакциялар, эндотермик реакциялар, қаттиқ фазали реакциялар ҳам мавжуд.

КИМЁВИЙ СИНТЕЗ - оддий моддалардан кимёвий усулда мураккаб моддалар олиш. Айниқса, органик кимёда катта аҳамияти бор. Пластмасса, бўяғич моддалар, синтетик каучук ва б. ишлаб чиқариш К.с. асосида амалга оширилади ва ривожланади.

КИМЁВИЙ ТЕНГЛАМАЛАР - кимёвий реакцияларнинг кимёвий формулалар, белгилар ва сон коэффициентлари ёрдамида берилган қисқача ифодаси. К.т. тенглик аломатининг чап томонига реакция учун олинган моддаларнинг формулалари, ўнг томонига эса реакция натижасида ҳосил бўлган махсулотларнинг формулалари ёзилади. Реакция натижасида атомларнинг умумий сони ўзгармайди, шунинг учун тенглик ало-

матининг чап ва ўнг томонидаги ҳар бир элемент атомларининг сони тенг бўлиши шарт. К.т. тузишда моддаларнинг массаси ва массанинг сақланиш қонунига асосланади. Мас, водород б-н кислороддан сув ҳосил бўлиш реакцияси тенгламаси куйидагича ифодланади: $2\text{H}_2 + \text{O}_2 = 2\text{H}_2\text{O}$. Реакцияда 2 моль (4 г) водород 1 моль (32 г) кислород б-н бирикиб, 2 моль (36 г) сув ҳосил қилади. К.т. лаб. ва ишлаб чиқаришда муайян реакцияни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳар хил ҳисобларни ўтказишга имкон беради.

КИМЁВИЙ ТЕРМОДИНАМИКА

-физик-кимёнинг моддалар таркиби, тузилиши ва ҳосил бўлиш шароитлари уларнинг термодинамика хоссаларига боғлиқлигини ўрганадиган бўлими.

К.т.нинг муҳим йўналишларидан бири термокимёвий ва фазавий мувозанатлар, эритмалар, жумладан, электролит эритмалар, электрод жараёнлари назарияси, моддалар юзасида рўй берадиган ҳодисалар термодинамикаси ва б.ни ўрганати. Термодинамиканинг учта асосий қонуни мавжуд. Биринчи қонуни термокимёнинг асоси бўлиб, термокимёнинг асосий қонуни — Гесс қонуни унинг муҳим давомидир. Термодинамиканинг иккинчи қонуни кимёвий мувозанатлар ҳақидаги таълимотдир. Кимёвий мувозанатларни ҳисоблашда термодинамиканинг учинчи қонуни ва ўнга боғлиқ бўлган Планк (немис физиги) пастулоти катта аҳамиятга эга.

КИМЁВИЙ ТЕХНОЛОГИЯ - таби

ий хом ашё, саноат чиқиндилари, шунингдек, синтетик ярим махсулотларни кимёвий йўл б-н қайта ишлаб, истеъмол махсулотлари ва и.ч. воситаларига айлантиришнинг иқтисодий ва экологик жиҳатдан қулай усуллари ва жараёнлари ҳақидаги фан. И.ч. усуллари ва жараёнларининг физик-кимёвий шароитларини текшириш, технологик жараёнларнинг схемаларини ишлаб чиқиш, асбоб ва ускуналарнинг тузилиши ва уларни тайёрлаш

учун зарур материалларни аниқлаш К.т.нинг вазифасидир. Ҳар қандай К.т.жараёнининг асосий элементлари — хом ашё, энергия, асбоб ва усқуналардир. Кимё, металлургия, қурилиш материаллари, ёқилғи, тўқимачилик, кўн, озик-овқат ва б. саноат тармоқларида К.т. усулларидан фойдаланилади. Бундан ташқари, и.ч. усуллари ва жараёнларининг умумий, муҳим асослари ва қонуниятларини ўрғанадиган умумий К.т. ҳам мавжуд. К.т. тайёр маҳсулот олиш мақсадида хом ашё ва ярим маҳсулотни тайёрлаш, унинг ҳолати, ҳоссалари, шаклини маълум и.ч. воситалари ёрдамида ўзгартириш усуллари ва жараёнларини ўрғанади. К.т. аорганик моддалар технологияси (кислота, ишқор, сода, туз, минерал ўғитлар ва б. саноати) ва органик моддалар технологияси (синтетик каучук, пластмасса, кимёвий толалар, бўяғич моддалар, спирт, органик кислоталар ва б. саноати) га бўлинади.

КИМЁВИЙ ТОК МАНБАЛАРИ

-кимёвий реагентларнинг оксидланиш-қайтарилиш реакциялари энергияси ҳисобига электр токи ишлаб чиқарадиган қурилмалар. Дастлабки К.т.м. Вольт устуни, Лекланше элементи бўлган. Унинг асосини электролит б-н контакт ҳосил қиладиган икки электрод (бири оксидлагич, иккинчиси қайтаргич) ташкил қилган. Электродлар орасида потенциаллар фарқи — электр юритувчи куч (оксидланиш-қайтарилиш реакциясининг эркин энергиясига мос) ҳосил бўлади. К.т.м. электр кимёвий тизимларига кўра, гальваник элементлар ва аккумуляторларга, ишлатилиши ва энергияни электр тармоғига узатилиши бўйича бирламчи, иккиламчи, заҳира ва электр кимёвий генераторларга бўлинади. Бирламчи К.т.м. га кимёвий реагентлар энергиясидан фойдаланиладиган гальваник элементлар ва батареялар қиради. Мусбат ва манфий электродлар суюқ ёки пастасимон электролит шимдирилган ғовак мембрана-сепаратор б-н ажра-

тилади ва бутун фойдаланиш давомида электрик жиҳатдан боғланган бўлади. Иккиламчи К.т.м.га аккумулятор ва аккумуляторлар батареяси қиради. Бунда кимёвий реагентлар энергиясидан кўп марта фойдаланилади. Заҳира К.т.м. да кимёвий реагентлар энергиясидан фақат бир марта фойдаланилади. Бундай К.т.м.ларда, электролит саклаб қўйилади ва керак бўлганда ишлатилади. Электролит электродлар орасида суюқ ҳолатда (шиша, пластмасса ва б. идишларда) ёки қаттиқ ҳолатда (электр ўтказгич қўймай) сакланади. Ишлатиш олдидан суюқ электролит ампулаларининг учи синдирилади, қаттиқ электролит эса қиздириб эритилади. Электр - кимёвий генераторлар ташқаридан келадиган кимёвий реагентлар (газеимон ёки суюқ) энергиясини ўзгартиришдан қосил бўладиган электр токини узок, вақт тўхтовсиз генерациялаш хусусиятига эга. Уларнинг юқори, паст, ўрта т-рали, суюқ ва газ реагентли турлари бор. Бундай генераторлар космик объектларда, электромобилларда муқим (стационар) қурилмалар ва б.да ишлатилади.

КИМЁВИЙ ТОЛАЛАР - табиий ва синтетик полимерлардан олинадиган толалар. Дастлабки хом ашёга қараб синтетик (синтетик полимерлардан олинадиган, мас, полиамид, полиакрилонитрил толалар) ва сунъий (табиий полимерлардан, мас, целлюлоза ва унинг эфирларидан олинадиган толалар) турларга бўлинади. Аорганик бирикмалардан олинадиган толалар (шиша, базальт, кварц толалари) ни ҳам баъзан К.т.га қўшилади. Саноатда ишлаб чиқариладиган К.т. турлари: 1) узун якка тола; 2) штапель тола (ингичка толаларнинг қалта бўлақлари); 3) филамент иплар (бир талай ингичка ва жуда узун толаларнинг эшилган турами). К.т. қандай мақсад учун ишлатилишига қараб тўқимачилик ва техника ипларига бўлинади. Уларнинг кўпчилиги пишиқ, ғижимланмайди, ёруғлик, намлик, замбуруғлар, бактериялар, кимё-

вий моддалар ва иссиқ таъсирга чидам-ли. К.т.ни табиий толаларга аралаштириб ишлатиш мумкин. К.т. ишлаб чиқариш учун эластик ва узун, тармоқсиз ёки кам тармоқланган, макромолекула ҳосил қилувчи полимерлар ишлатилади. Бу толалар етарлича катта молекуляр массага эга бўлиб, эритилганда ва қиздирилганда парчаланмасдан суёқланади. К.т.ни ишлаб чиқариш жараёни: йигириладиган эритмалар тайёрлаш; тола олиш ва толага шакл бериш; толини пардозлашдан иборат. К.т. арзонлиги ва сифати (механик хоссалари: мустақкамлиги, эластиклиги, ейилиши, киришимлиги) табиий толаларга нисбатан яхши бўлгани учун тобора кўп ишлаб чиқарилади. 1990 й.да бутун дунёда тайёрланган табиий толаларга нисбатан 1,5 баробар кўп миқдорда (26 млн. т га яқин) К.т.ишлаб чиқарилган бўлса, 2000 й.да табиий толаларга нисбатан 2,5 баробар кўп миқдорда (45—50 млн.т) К.т. ишлаб чиқарилди. К.т. турли соҳаларда табиий ипак, зиғир толаси, жун ўрнида, газмоллар, трикотаж, қўлқоп ва пайпоқлар, гиламлар, арқонлар, махсус иш кийимлари и.ч.да табиий толалар б-н бирга ишлатилади. Ўзбекистонда «Навоий Азот» з-дида нитрон тола. Фарғона кимёвий толалар з-дида ацетат тола ва техник мақсадлар учун капрон тола ишлаб чиқарилади.

Абдушукур Саримсоков.

КИМЁВИЙ ФОРМУЛАЛАР - моддаларнинг сифат ва миқдор жиҳатидан таркиби ва тузилишини кимёвий белгилар, шунингдек, сонлар, ҳарфлар ва б. б-н берилган ифодаси. К.ф. модда қандай элементлардан ташкил топганлиги, бу элементлар ўзаро қандай нисбатда бирикканлигини ҳамда модданинг тузилишини кўрсатади. Мас, сувнинг формуласи H_2O унинг таркиби водород (H) ва кислород (O) дан иборат эканлигини, бу элементлар 2:1 нисбатда бирикканлигини; натрий сульфат Na_2SO_4 эса унинг молекуласи натрий (Na), олтингугурт (S) ва кислород (O)дан ташкил топганлиги-

ни, бу элементлар 2:1:4 нисбатда бирикканлигини; алюминий сульфид Al_2S_3 эса 2 атом алюминий (Al) га 3 атом олтингугурт (S) тўғри келишини кўрсатади (яна қ. Кимёвий белгилар).

К.ф. 3 хил бўлади: эмпирик, рационал ва структура формулалар. Эмпирик формулалар модда молекуласидаги атомларнинг умумий сонини кўрсатади. Мас, сульфат кислота H_2SO_4 , этан C_2H_6 , этил спирти C_2H_6O ва х.к. Раци-онал формулаларда маълум синфга кирувчи атомлар гуруҳи ажратиб кўрсатилади. Мас, этан CH_3CH_3 ёки CH_3-CH_3 , этил спирти C_2H_5OH ёки C_2H_5-OH ва х.к. Структура формулалар эса модданинг таркибини, молекуладаги атомларнинг жойлашиш тартибини ҳамда ушбу атомлар орасидаги кимёвий боғларнинг қандай тақсимланганлигини кўрсатади.

КИМЁВИЙ ЭКВИВАЛЕНТ - кимёвий элементнинг масса миқдори. У водороднинг 1 (аниқроғи 1,008) масса қисмини ёки кислороднинг шўнга яраша 8 масса қисмини бириктиради ёки унинг ўрнини олади. Элементнинг атом массасини валентлигига бўлиб, эквивалентини топиш мумкин: $E = \frac{A}{v}$; бу ерда E — эквивалент, A — валентлик, v — атом массаси. К.э. тушунчасининг муҳимлигига сабаб шуки, элементлар бир-бири б-н К.э.ига пропорционал миқдорда ўзаро бирикади. Грамм-эквивалент сон жиҳатдан грамм ҳисобидаги К.э.га тенг.

КИМЁВИЙ ЭЛЕМЕНТЛАР - ядроларининг мусбат заряди ҳамда атом қобиғидаги электронлар сонининг бир хиллиги б-н тавсифланадиган атомларнинг алоҳида бир тури. Масса сони (атом ядросини ташкил этадиган протонлар ва нейтронлар массаларининг йиғиндиси) ҳар хил бўлган К.э. изотоплар деб аталади. Табиатда кўп К.э. 2 ёки ундан кўп изотоплардан ташкил топган. Ер пўстида тарқалган табиий К. э.нинг изотоп таркиби ўзгармасдир, шунинг учун уларнинг

энг муҳим ҳисобланган тавсифи — атом массаси деярли ўзгармас бўлади. Табиий К.э., асосан, норадиоактив бўлиб, турлитуман оддий (кимёвий жиҳатдан парчаланмайдиган) ва мураккаб (кимёвий бирикмалар) моддаларни ташкил этади. а, р, у — нуруланувчи К.э. (уран, торий, полоний, радий) радиоактив элементлардир (қ. Радиоактивлик).

Элементлар табиатдаги бутун мавжудотнинг энг оддий таркибий қисмлари, деган тушунча милоддан бир неча аср илгари вужудга келган. Аристотелнинг фикрича, бошланғич материя 4 абстракт «принцип» (асос): иссиқлик, совуқлик, намлик ва куруқликдан ташкил топган. Уларнинг жуфтларида қисмлар миқдори маълум бир сонни ташкил этгач, 4 асосий элемент — олов, сув, ҳаво ва тупроқ ҳосил бўлармиш. Кейинчалик алхимёгарлар Аристотелнинг «принцип» ва «элемент»ларига эрувчанлик (туз), ёнувчанлик (олтингугурт) ва металлсимонлик (симоб) деган тушунчаларни киритдилар.

Шарқ олимларидан Абу Райҳон Бериуний, Абу Али ибн Сино, Киндий ва б. кўпгина олимлар элементлар қақида ўз фикрларини айтишган. Мас, Киндийнинг фикрига кўра, табиатдаги барча нарсалар материядан ташкил топган, материя эса олов, сув, ҳаво ва тупроқдан иборат. Илк бор К.э. таърифини 1661 й.да инглиз кимёгари Роберт Бойль берган, у оддий моддаларни белгилаш учун кимёга «элемент» деган терминни киритган, шу сабабли «оддий модда» ва «элемент» деган тушунчалар узоқ, вақтгача бир маънони англатади, деб ҳисоблаб келинди. 19-а.нинг 60-й.ларида, оддий модда б-н К.э. молекула б-н атомга ухшайди, яъни оддий модда ҳам, ҳар қандай модда сингари, молекулалардан тузилган, К.э. эса атомлардан тузилган, деб ҳисобланарди; 1869 й.да Д.И. Менделеев «... бу тушунчалардаги фарқ қар доим ҳисобга олинини керак» деб таъкидлаган эди. Сўнгра К.э. атомга, яъни элементнинг молекулаларда бўладиган ва барча хоссаларини узида

муҳассам этган энг кичик заррачага тобора кўпрокухшайдиган бўлди. Демак, ҳар қандай атом К.э.дир, аммо атомларнинг ҳар қандай бирикмаси элемент бўла олмайди; бир хил элемент атомларининг ўзаро бирикиши натижасида оддий моддалар ҳосил бўлади. Кўпчилик К.э. тузилиши ва хоссалари турлича бўлган бир неча оддий моддалар ҳосил қилиши мумкин (қ. Аллотропия); бир хил элементдан ҳосил бўладиган оддий моддаларнинг ўзи ўша элементнинг аллотропик шакл узгаришлари деб аталади; турли элементлар атомларининг бирикиши натижасида эса ё оддий моддалар аралашмаси ёки мураккаб модда ҳосил бўлади. К.э. кимёвий жараёнларда ўзгармайди, аммо ядро реакцияларши бир-бирига айланиши мумкин. Ҳоз. кунда 109 та (2001 й.) К.э. маълум; бўлардан 21 си (Тс, Рм, Ат, Fr, Np, Pu ва элементлар даврий системасининг 95дан 109гача 15 элементи) илк бор сунъий равишда олинган, кейинчалик Тс, Рм, Fr, Np элементлари жуда оз миқдорда уран рудалари таркибида топилган.

К.э.нинг яна бир муҳим тавсифи уларнинг Ер пўстида тарқалганлигидир. Рус олими акад. А. П. Виноградов тузган Ер пўстининг ўртача кимёвий таркиби жадвалига кўра, энг кўп тарқалган элемент — кислород масса жиҳатдан 47,2% ни ташкил этади, сўнгра кремний — 27,6%, алюминий — 8,80%, темир — 5,10%, кальций — 3,6%, натрий — 2,64%, калий — 2,6%, магний — 2,10%, водород — 0,15%, бу элементлар Ер пўсти массасининг 99,79%ни, қолган барча К.э. факат 0,21%ни ташкил этади.

Табиатда ат.м. кичик элементлар энг кўп тарқалган, организмларда эса нисбатан энгил элементлар (Н, С, N, O) кўп бўлади. Коинотда ҳам энг энгил элементлар — водород б-н гелий жуда кўп тарқалган. Углерод, кислород, водород, азот, олтингугурт, фосфор, хлор, кремний, калий, магний, кальций ва темир элементлари усимлик ва ҳайвонлар ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Баъзи элементларнинг Ер пўстидаги

мумий миқдори кам бўлсада, ер юзида тўпланиб қатламлар ҳосил қилади, бу қатламлардан уларни қазиб олиш мумкин. К.э. баъзан туғма (ёмби) ҳолда ҳам учрайди (олтин, симоб, платина ва б.). Бу элементларни қазиб олиш бирмунча осон бўлиб, улар инсониятга қадимдан маълум. Баъзи элементлар Ер пўстининг қазиб чиқариш мумкин бўлган қатламида жуда тарқоқ ҳолда бўлади; улар нодир элементлар деб аталади. Аммо «нодир» деган тушунча К.э.га нисбатан мутлақо ўзгармайдиған тушунча эмас. Мас, ҳоз. кўп ишлатиладиган алюминий ва магний бундан бир неча ўн йил муқаддам нодир элемент деб ҳисобланар ва жуда қим-мат турар эди. Лекин кейинчалик бу элементларни и.ч. усулларининг такомиллашиши уларни маълум элементлар қаторига киритилишига сабаб бўлди.

Сайфулло Ҳамроев.

КИМЁВИЙ ҚУРОЛЛАР - оммавий қирғин қуроли турларидан бири. Шикастлаш таъсири кимёвий захарловчи моддалар (ЗМ) нинг заҳарлаш хоссаларига асосланган. Асосий таркибий қисмлари — жанговар кимёвий моддалар (зарин, Y-газлар ва б.) ҳамда уларни қўллаш воситалари — рақсталарнинг ЗМ тўлдирилган жанговар қисмлари, артиллерия снарядлари, миналар, авиация бомбалари, кассеталар, фугаслар, гранаталар ва б. Улар авиация, турли мосламалар, пуркагичлар ва аэрозол генераторлар ёрдамида ҳам тарқалиши мумкин. Шикастловчи таъсири қанча вақт сақланишига қараб, К.к. турғун (бир неча соат, сутка, ҳафта, ойлаб сақланадиган) ва нотурғун (бир неча мин. сақланадиган) турларга бўлинади. К.к., асосан, душманнинг жонли кучлари (қўшин)га қарши ишлатиш учун мўлжалланади, лекин тинч аҳолига, ҳайвонот дунёсига ҳам хавф туғдиради, атроф-муҳитни заҳарлайди, экинзорларни нобуд қилади.

К.к. дастлаб немис армияси томонидан 1915 й.да Икри (Бельгия)даги жангда қўлланилган. Кейинчалик бошқа арми-

ялар ҳам қўллаш бошлади. К.к. Женева баённомаси (1925) б-н тақиқланган. Бироқ баъзи тажовузкор мамлакатлар бу баённомани бир неча бор бузишган (мас, АҚШ Корея ва Вьетнамда, Исроил Ливанда К.к. ни қўллаган).

Париж конвенцияси (1993)га мувофиқ, К.к. заҳиралари бутунлай йўқотилиши лозим. Улар инсон саломатлиги ва табиат учун ўта хавфли бўлганлигидан уларнинг заҳираларини йўқотиш ишлари махсус объектларда амалга оширилади. 1993 й. маълумотларига кўра, К.к. заҳиралари Россия (собик Иттифок) да 40 минг т ни, АҚШ да 29 минг т ни ташкил этган. 2-жаҳон урушида немислардан қолган (трофей) К.к. заҳираси (тахм. 300 минг т) денгизга чўктириб юборилган.

КИМЁВИЙ ҲИМОЯ УСУЛИ

(ўсимликлар ҳимоясида) — ўсимлик зараркунандалари, касалликлари ва бегона ўтларга қарши курашда кимёвий моддалардан фойдаланиш. Жаҳон қ.х.да 1945 й.дан кейин бир қатор самарали препаратлар ярағилиши б-н кенг қўлланила бошлади. К.х.у.да фақатгина хўжалик ҳамда санитария-гигиена жиҳатдан апробациядан ўтган ва Давлат комиссияси рухсат этган пестицидлар қўлланилади. Бу тадбирларга риюя қилиш қ.х. маҳсулотларида пестицидларнинг бутунлай қолмаслигини ёки улар миқдорининг йўл қўйилган даражадан ортиб кетмаслигини таъминлайди. Ўзбекистонда деҳқончиликнинг ҳар бир тармоғи учун кимёвий воситаларни қўллаш тадбирлари, яъни ҳар бир препаратнинг сарф меъёри, ишлов беришни бошлаш ҳамда тугатиш муддатлари ва тақорлаш сони белгиланган. К.х.у.да қўриладиган тадбирлар 2 хил бўлади: олдини олиш ва зараркунандаларни йўқ қилиш. Олдини олиш тадбирлари зараркунанда организмлар ўсимликларни шикастламасдан олдин ўтказилади (уруғликни дорилаш, кимёвий препаратларни экиш б-н бирга ерга солиш ва б.); бу мақсадда фойдаланиладиган пестицид ўз таъсир кучини

қўлланилгандан кейин маълум муддат сақлаб туриши керак. Зараркунандаларни йўқ қилишга қаратилган тадбирлар ўсимликни шикастлай бошлаган зараркунандаларга қарши амалга оширилади. Бунинг учун ишлов беришни бутун экин майдонлари ёки дарахтзорларда оптимал муддатларда ўтказиш зарур. К.х.удан тўғри фойдаланиш учун зараркунандалар сонини муттасил ҳисобга олиш амалга оширилади, шунингдек, зараркунанда ва касалликларнинг ривожланиши ҳамда кўпайиши прогнози тўзилади, уларнинг зарар келтириши имконияти даражаси аниқланади, ҳимоя тадбирларининг самарадорлиги баҳоланади. Зараркунандалар кенг тарқалган жойларда К.х.у. тадбирлари улардан бошқа самарали ҳимоя чоралари бўлмагандагина ўтказилади.

Пестицидлардан узоқ вақт ва илмий асосланмаи туриб фойдаланиш салбий оқибатларга олиб келиши — биоценоз мувозанати бузилиши, атроф-муҳит ифлосланиши, зараркунандаларда бир ёки бир гуруҳ кимёвий моддаларга нисбатан чидамлилиқ вужудга келиши ва натижада қарши кураш самарадорлиги кескин камайиши мумкин (Ўзбекистон пахтачилиги тарихида бутифосда фойдаланиш бўнга мисол бўлади). Дехқончиликда фойдали организмларга зарар келтирмай, фақат баъзи зараркунанда ҳашаротларгагина танлаб таъсир қилувчи кимёвий воситалар, айниқса, кадрланади. К.х.у.да фақатгина зараркунандаларни заҳарлайдиган моддалардан эмас, балки ҳашаротлар хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатувчи препаратлар — аттрактантлар, феромонлар, репеллентлар, гормонал препаратлар ва б. кимёвий бирикмалардан ҳам фойдаланилади. Кимёвий моддаларнинг атроф-муҳит учун хавфезлигини уларни қўллаш усули ва муддатларини тўғри танлаш б-н таъминлаш мумкин. К.х.у. ни агротехник, биологик ва б. усуллар б-н бирга комплекс олиб бориш фойдали ҳашаротларни мумкин қадар сақлаб қолиш ҳамда кимёвий воситалар сарфини камайитириш имко-

нини беради. Бундай тадбирлар тизими ҳар бир экин учун улар экиладиган зона шароитларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган (қ. Гербицидлар, Интеграл ҳимоя усули, Пестицидлар).

Султон Алимұхамедов.

КИМЁТЕРАПИЯ, кимёвий усул б-н даволаш — хавфли ўсмаларга қарши таъсир этиш хусусиятига эга дори воситалари б-н даволаш. Бу усул бундан 50 йил аввал олимлар томонидан кашф этилган; унда азотипритнинг баъзи фармакологик моддалари тез ўсувчи хужайраларга таъсир этиши ва кон и.ч. аъзоларининг хавфли ўсмасида қўллаш мумкинлиги баён этилган. Кейинчалик шу асосда К.да қўлланиладиган дорилар ишлаб чиқарила бошланди.

К.да қўлланиладиган дори воситалари фармакологик хусусиятига кўра, жадал ўсаётган хужайраларнинг ривожланиши ва кўпайишини жиловлаш ва издан чиқариш, шунингдек, ДНК, РНК ёки тегишли оксиллар синтезини тўхтатиш, яъни цитостатик таъсирга эга. 50 дан ортиқ бундай табиий ва сунъий (синтетик) препаратлар: алкилловчилар (эмбихин, хлорбутин, циклофосфан, ифосфамид, проспидин, сарколизин ва х.к.), антиметаболитлар (метотрексат, фторурацил, фторафур, капецитабин-кеселода, гемзар ва б.), хавфли ўсмага қарши қўлланиладиган антибиотиклар (дактиномицин, рубомицин, доксорубицин, адриамицин, блеомицин ва б.), доривор ўсимликлардан ажратиб олинган винбластин, винкристин, навельбин, таксол, таксотер, топотекан, иринотекан, этопозид ва б. дорилар ҳамда гормонлар ишлатилади.

Кон яратиш аъзолари ва лимфа тунгунлари хавфли ўсмаси (гемобластоз, лимфома) рақ (саратон) касаллигининг тарқалган хилларида К. асосий даволаш усули ҳисобланади. Саратон касаллигининг ўчоки (тарқалмаган) ҳолатларида кейинги йилларда янги таъсирчан препаратлар (таксол, навельбин, гемзар,

дисплатин) ишлаб чиқарилиши туфайли К. ни комплекс даволаш таркибига киритиш мумкин, мас, хирургик усулдан олдин (неoadъювант) ёки ундан кейин касаллик тарқалишининг олдини олиш мақсадида профилактик (адъювант) К. қўлланилади.

Айрим хавфли ўсма касалликларида (бачадон хориокарциномаси, болаларда учрайдиган лимфобластелойкоз, лимфогранулематоз) К. яхши наф бериши ва бемор соғайиб кетиши мумкин.

Айрим хавфли ўсмалар (буйрак, меъда ости беzi раки) кимёвий дориларга нисбатан кам сезирлиги сабабли К.да қўлланиладиган дорининг даволи хусусияти тегишли баҳолаш даражадари б-н белгиланади.

Баъзан К.дан сўнг айрим нохуш асоратлар кузатилади, лекин кейинчалик бу ҳолат ўз-ўзидан йўқолиб кетиши мумкин.

КИМИРАКҚУМ — Зарафшон дарёси қуйи оқимининг жан.-ғарбидаги кумли чўл. Бухоро вилоятининг Қорақўл ва Жондор туманлари худудида. К. Амударёнинг ўнг соҳилидан бошланиб, шим. да қуриб қолган Моҳондарё ўзанигача давом этади. Шарқда Бухоро ва Қорақўл воҳаларига туташади. Зарафшон дарёсининг қад. дельтасида жойлашган. Рельефи мураккаб. Баландлиги жан.-ғарбда 100—105 м, шим.да 203—226 м. Эол кумларининг барханли ва марзали шакллари учрайди. Барханларнинг нисбий бал. 2—7 м, дўнг кумники — 2—5 м. Ўтмишда чўлдаги бута ва ярим буталарни ўтин сифатида қирқиш, тартибсиз мол боқишхудуднинг кум босишига сабаб бўлган. Эндиликда ҳаракатдаги кумларни мустаҳкамлаш натижасида кум қўчиши бир қадар камайиб бормоқда. К.ни бир неча қуруқ ўзанлар (Зарафшон дарёси тармоқлари), Моҳондарё ва Гурдуш шарқдан ғарбга кесиб ўтган. Улардан воҳанинг ташлама сувларини Амударёга оқизишда фойдаланилмоқда (Шим. ва Порсонқўл ташламалари). Зовур сувларининг тўпланиши натижасида

Шўркўл, Қорақир, Шўрхоқ, Мадонқўл вужудга келди, Замонбобо кўли сув б-н тўлди.

Кумдан холи жойларда яланг кумоқли, пасткамликларда тақирли, тошлоқли, баландроқ худудларда бўзқўнғир тупроқлар, ботикрок жойларда шўрхоқлар вужудга келган. Шўрхоқларнинг катта майдонлари Моҳондарё водийсида. Тупроқларнинг хусусиятларига мос равишда турли чўл ўсимликлари тарқалган. Қумликларда оқ саксовул, черкез, жузгун, кўнғирбош, илоқ ва б., шўрхоқларда бир йиллик шўралар, юлгун, воҳага туташ жойлардаги тупроқларда қора саксовул, юлгун ўсади.

КИМ ИР СЕН (тахаллуси; корейсча «Кўтарилаётган Қуёш» маъносида, ҳақиқий исми Ким Сон Чжу) (1912.15.4 —Мангендэ қишлоғи, Пхеньян ш. яқинида — 1994.8.7, Пхеньян) — Корея сиёсий арбоби. Корея Меҳнат партияси (КМП) МК Бош қотиби (1966 й.дан, 1949—66 й.ларда КМП МК раиси), КХДР президенти (1972 й.дан). Қишлоқ ўқитувчиси оиласида туғилган. Бу оила 1920 (ёки бир йил аввал) Хитойга, Маньчжурияга кўчиб борди. К. И. С бу ерда яширин марксистик тўгаракка кирди, бир неча ой қамоқда ётди. Озодликка чиққач, япон босқинчиларига қарши курашиш мақсадида партизан отрядларидан бирига қўшилди. 1932 й.дан кейинги ҳаёти бутунлай партиявий-сиёсий ишлар б-н боғлиқдир. КХДРда сақланиб келаётган бир партияли тизимда К. И. С шахсига сиғиниш авж олган. У «чучхе» — ўзига ҳослик ғоялари асосида қурилган «ер юзидаги жаннат» (корейс типидagi социализм) деб аталмиш жамиятнинг бунёдкори сифатида улуғланган. Жасади Пхеньян ш.даги «Кимсусан» мақбарасига қўйилган.

КИММЕРИЙ БУРМАЛАНИШИ (Қора денгиз соҳилларида яшаган киммерий қабиласи номидан) — мезозой

эрасининг бурмаланиш, тоғ ҳосил бўлиш, гранитоидли интрузив магматизм каби тектоник жараёнлар намоён бўлишининг асосий даври.

К.б.нинг 2 фазаси фарқланади: триас даври охири — юра даври бошларида содир бўлган эрта киммерий (қад. киммерий) ва юра даври охири бўр даври бошларидаги кечки киммерий (янги киммерий) даврлари.

Биринчиси Крим, Шим. Добруж, Таймир, Шим. Афғонистон, Жан.-Шарқий Осиё, Патагония Анд тоғлари, Шим.-Шарқий Аргентина, Африканинг чекка жанда, иккинчиси — Верхоян-Чукотка табиий области (Колима бурмаланиши), Шим. Американинг Ғарбий Кордильераси (Невада бурмаланиши), Жан. Америкада (Анд бурмаланиши) ҳамда Марказий ва Жан.-Шарқий Помир, Қорақурум, Марказий Эрон, Кавказ ва б. худудларда. Кавказда асосий К.б. зонаси фарқ қилинади ва шу асосда бу ерда ўзига хос металлогениясига ва ривожланиш хусусиятига эга бўлган мустақил тектогенез цикли ажратилган. Аммо, кўпчилик тектонистлар уни альп тектогенези таркибига киритадилар. К.б. Ер ривожланиши тарихида муҳим роль ўйнаган.

КИММЕРИЙЛАР (оссурийча gimigai— халқ; юн. kimmerioi) — қад. кўчманчи қабилалар иттифоқи. Эрон подшолари ёзувларининг аққадча варианты К.ни Туркистон (ҳоз. Ўзбекистон) нинг ғарбида яшаган саклар деб тушунтиради. Улар Ўқуз (Амударё)нинг шим. да яшашган. Оссурий манбалари К.нинг 3 дохийси: Теушпа, Тугдамме (юн. Лигдамис) ва Сандаксатра номларини келтирган. Мил. ав. 700 й.да К. Россиянинг жан.га бостириб киришган. Геродот ва б. тарихчиларнинг ёзишича, К. Қора Киммерийлар. Клазомен (Иония) дан топилган саркофадаги тасвир (мил. ав. 6-а.) денгизнинг шим. соҳилларидан Фракиягача бўлган худудда яшаган ва бу ерлардан скифлар томонидан қувиб чиқарилган, бироқ юнон тарихчи ва

географлари кўпинча К. б-н скифларни (улар қабилалош бўлгани учун) чалкаштириб ёзишган. Мил. ав. 7-а.да бу ердан Кичик Осиёга ўтиб Фригияни (тахм. 675) ва Лидиянинг пойтахти Сарди (652) ни, тахм. мил. ав. 623 й. Киаксарнинг Мидия подшолигини забт этганлар. Мил. ав. тахм. 600 й. К.ни Лидия подшоси Алиатт тор-мор келтирган. Кейинчалик Кичик Осиёдаги маҳаллий аҳоли б-н аралашиб кетган. К.дан қолган моддий маданият ёдгорликларини археологлар, одатда, Катакомба маданияти б-н боғлайди.

КИММЕРИК — Боспор подшолигидаги антик шаҳар (мил. ав. 5-а. — мил. 3-а.). Керчья.о.нинг жан. қирғоғида бўлган. Дастлаб Геродот қайд этиб ўтган. Мил. бошларида гуллаб яшнаган. 3-а. да шаҳар вайрон бўлган. Археологик қазииш-малар (1927,1947-49, 1950-51) натижасида қалинлиги 2,5 м келадиган мудофаа деворлари, мил. 1—3-а.ларга оид оҳақтошдан ишланган уй-жой харобалари, дон сақланадиган қатта ўралар, сув цистерналари топилган. Аҳоли деҳқончилик, балиқчилик, чорвачилик, савдо-сотик б-н шуғулланган. Антик даврга оид қатлам тагидан жез даврига мансуб манзилгоҳ харобаси чиққан.

КИМОНО — япон эркак ва аёлларининг анъанавий кийими; ўзбек тўнига ўхшаш бари устма-уст (чапи ўнги устига) ўтказилади ва белбоғ («оби») б-н маҳкамланади. Кенг енглари («содэ») куйида солқиланади. Аёллар К.си белбоғининг ўта кенглиги ва қўлтик ўмизининг ўйиғи каби ички қирғоқлари тикилмайдиган узун енглари б-н ажралиб туради. Ишлагиладиган матоси ва бичимига кўра, К. тўнги, уйлик, кундалик, кишилик ва маросим турларига бўлинади.

КИМ ПЕН ХВА (1905, ҳоз. РФ Приморье ўлкаси Кроуновка қишлоғи — 1974.7.5, Тошкент вилояти Ўрта Чирчик тумани) — к.х. ишлаб чиқариши ташкилотчиси, деҳқончилик амалиёти нова-

тори. 2 марта Меҳнат Қаҳрамони (1948; 1951). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган пахтакор (1964). 1939 й.дан то умрининг охиригача Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманидаги «Полярная звезда» к-зи (хоз. Ким Пен Хва номидаги ширкат хўжалиги) раиси бўлиб ишлаган. У раҳбарлик қилган хўжалик республикада энг илғор ва иқтисодий бақувват хўжаликлардан бирига айланди, кўп йиллар мобайнида пахта, шоли, каноп ва б. экинлардан юқори ҳосил олишга эришди. «Пахтадан мўл ҳосил етиштириш тажрибаси» (1953), «Мамурчилик йўлида» (1954) китоблари босилиб чиққан.

Ширкат хўжалигининг «Кутб юлдузи» марказий кўрғонида Ким Пен Хва фалоятига бағишланган «Замин ва инсон» музейи бор, бронза бюсти ўрнатилган (1961).

КИМХОБ (форс.) — танда ипи зар, арқоғи ипакдан гул (накш) ҳосил қилиб тўқилган қимматбаҳо мато. Зар ипининг рангига қараб сарик К., кумуш ранг (ок) К. деб номланган; ипакнинг рангига қараб кўк К., пушти К., қизил К. фарқланган. Бой хонадонлардаги аёл ва эркакларнинг устки кийимлари (тўн, нимча, камзул, паранжи ва б.), асосан, К.дан тикилган. К. тўқиш Бухоро, Шаҳрисабз, Гиждувон шаҳарларида қадимдан ривожланган. 20-а. 20-й.ларигача Туркистон ўлкасининг чет элларга чиқарадиган асосий матоларидан ҳисобланган.

КИМ ЧЕН ИР (1942.16.2, Пхеньян) — КХДР давлат бошлиғи. Ким Ир Сеннинг ўғли. Ким Ир Сен номидаги Пхеньян ун-тини тугатган (1964). 1964 й.дан Корея Меҳнат партияси МК аппаратида ишлаган. 1973 й.дан Корея Меҳнат партияси МК котиби, 1974 й.дан МК Сиёсий комитети, 1980 й.дан Сиёсий бюроси Президиуми аъзоси, Корея Меҳнат партияси Марказий ҳарбий комитети аъзоси. 1994 й. 8 июндан давлат бошлиғи, Мудофаа комитети раиси (1998 й. 5 сент.дан).

КИМЧХЭК, Кимчак (1951 й.гача Сонжин) — КХДР нинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Япон денгизи соҳилида. Аҳолиси 180 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Кимчхэкхан (Сонжинхан) бухтасидаги порт. Қора металлургиянинг йирик маркази. Кема верфи бор. Балиқ овланади. К. яқинидан магнезит ва графит олинади. Кореянинг сиёсий ва ҳарбий арбоби Ким Чхэк номи б-н аталган.

КИНАБАЛУ — Калимантан о.даги тоғли массив, Малайзияда. Энг баланд жойи 4101 м (Малай архипелагида энг баланд). Гранит ва гранидиоритлардан тузилган. 3500 м баландликкача тропик ва тоғ ўрмонлари б-н қопланган, ундан баландда бутазор ва яйловлар бор. Миллий парк ташкил этилган (майд. 78 минг га, 1964; фаунаси таркибида гиббон, орангутан, суматра каркидони, соқоли тўнғиз, кушларнинг 600 дан ортиқ тури учрайди).

КИНГ (King) Мартин Лютер (1929.15.1, Атланта ш., Жоржия штати — 1968.4.4, Мемфис ш., Теннесси штати) — АҚШда қора танли аҳолининг гражданлик ҳуқуқлари учун кураш раҳбарларидан бири, куч ишлатмасдан, тинч йўл б-н курашиш усули ташаббускори. Баптистлар руҳонийси (1954 й.дан). «Христиан раҳбарларининг жан. конференцияси» уюшмасининг асосчиси (1957). Нобель тинчлик мукофоти лауреати (1964). Иркчилар томонидан ўлдирилган.

КИНГ ДЕВИД — кузги олма нави. Ўзбекистонга АҚШдан келтирилган (Жонатан ва Арканзас блок навларини чатиштириб чиқарилган). Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тида навга илмий тавсиф берилган. Америка ва Европа боғдорчилигида кузги, тез ҳосилга кирадиган ва серҳосил нав сифатида кенг

тарқалган. Дарахти ўрта бўйли, шох-шаббаси сийракрок. Кўчати ўтказилгач, кучсиз ўсадиган пайвандтагларда 3—4-йили, кучли пайвандтагларда 6—7-йили ҳосилга кирази. Апр. ўрталарида гуллайди. Меваси ўртача (90—100 г.), чиройли, тўқ малина-кизғиш рангда, билинар-билинемас оч сариқ нукталари бор. Эти оч сариқ, қаттиқ, серсув, нордон-ширин, хушбўй. Меваси кам тўкилади. Меваси авгнинг биринчи декадасида терилади, декабрғача мазаси бузилмай яхши сақланади. Узоқ жойларга жўнатишга яроқли.

КИНГСТОН — Ямаиканинг пойтахти. Ямайка о.нинг жан.-шарқида, Кариб денгизи соҳилида. К. Сент-Андру б-н алоҳида маъмурий бирликни ташкил қилади. Иқлими тропик, сернам; янв.нинг ўртача т-раси 24,3°, июлники 27,6°. Йиллик ёғин 700 мм. Кучли зилзилалар бўлиб туради. Аҳолиси 600 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари).

К. 1693 й.да инглизлар томонидан бунёд этилган, кейинроқ шаҳар қул савдосининг Вест-Индиядаги энг катта маркази бўлган. 1872 й.дан Ямаиканинг маъмурий маркази. Шаҳар 1907 й.ги зилзиладан деярли бутунлай вайрон бўлган. 1962 й.да К.да Ямайка мустақиллиги эълон қилинган.

К. — мамлакатнинг савдо-саноат ва маданият маркази. Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Кариб денгизи соҳилидаги йирик порт. Мамлакат импорти молларининг деярли ҳаммаси, экспорт (шакарқанд, ром, пахта, кофе, банан)нинг кўп қисми К. порти орқали ўтади. Саноати озиқ-овқат, тўқимачилик, қўн пойабзал, ёғочсозлик, металлсозлик корхоналари, нефтни қайта ишлаш, цемент з-дларидан иборат. К.да Вест-Индия ун-тининг факультетлари, ин-тлар, Ямаикани ўрганиш инти (кутубхона, музей ва санъат кўргазмасидан иборат), санъат, табиий фанлар ва технология коллежи, театр ва б. бор. Меъморий ёдгорликла-

ридан Рокфорт қалъаси (17—19-а.лар), Сан-Томас собори (17-а., 1907 й.да қайта қурилган) сақланган. К.да ҳукумат, чет эл компания ва банклари идоралари жойлашган.

КИНДА — араб қабиласи, Хадрамавтнинг ғарбида истикомат қилган. Мил. 5-а. бошида К. химярий подшоҳлари ёрдамида Марказий Арабистон қабилаларини бўйсундирган ва маркази Ямома ва Баҳрайнда бўлиб, Химярийлар подшоҳлигига қарам бўлган давлат барпо этган. К.нинг энг машхур подшоҳлари — сулола асосчиси Хужр (425—458) ва унинг набирасм ал-Хо-рис (489—529). Унинг даврида К. ерлари Византия ва Эрон чегараларигача етган. К. давлати 529 й. лахмийлардан мағлубиятга учраб ўзаро низолар нағижасида қудрати синган. 6-а. ўртасида К. давлати Марказий Арабистондаги мулкларидан махрум бўлган. К.нинг Ямома ва Баҳрайндаги хукмронлиги 7-а.нинг 30-й.ларигача сақланган. К. давлати — Марказий Арабистон ҳудудида вужудга келган ilk давлат бирлашмаси бўлиб, у Араб халифалигининг барпо этилишига замин тайёрлаган. Жоҳилият даврининг машхур шоири Имрулқайс (6-а.) К.дан чиққан.

КИНДАКЛИТЕПА — Ўзбекистоннинг жан.даги қад. қишлоқхаробаси (мил. ав. 4 — мил. 6—7-а.лар). Қашқадарё воҳасининг ўрта қисмида, Қорабоғ қишлоғи яқинида. Мазкур қишлоқ харобаси ўзи жойлашган тепалик (бал. 12 м, майд. 0,25 га) нинг шаклига кўра шундай ном олган. 1955—57 й.ларда Қашқадарё археология-топография экспедицияси (раҳбари В. Д. Жуков) бу ерда казиш ишлари олиб борган. Археологик тадқиқотлар вақтида маданий қатламлар орасида пухта қилиб қурилган бир қанча тўртбурчак шаклдаги иншоотлар қолдиқлари (тархи 5,87х6,65 м, 6х7,5 м, 5х5,4 м) борлиги аниқланди. Сақланиб қолган деворларнинг бал. 0,7 м дан 3 м гача, қалинлиги 1,4 м дан 1,7 м гача

бўлиб, баъзилари хом ғишт (54x32x11 см3, 47x27x9 см3, 58x32x9 см3, 25x10 см3) ва баъзилари пахсадан қурилган. К.дан сопол идишлар синиклари, кўза ва хумлар, қозон ва ўчоқлар, суяк, тош, мис, темир ва шишадан қилинган буюмлар, чирокдонлар, ўғир ва ёрғучоқлар, сопол муҳр ва тугмалар, урчук ҳамда тўқувчилик дастгоҳларида ишлатилган конуссимон, биконуссимон ва ясси юк тошлари ҳамда кулолчилик дастгоҳлари бўлаклари топилди. Урчук ва тўқув дастгоҳларида ишлатилган юк тошлари тўқувчилик К. аҳолисининг асосий машғулотларидан бири бўлганлигини кўрсатди. Мазкур ашёвий далиллар ва и.т.лар натижасида К. аҳолисининг ўтроқ тарзда ҳаёт кечириб, деҳқончилик ва хунармандчилик б-н машғул бўлганлиги ҳамда кейинчалик сув танқислиги оқибатида бу ерни тарк этганлиги аниқланди.

КИНДАКТЕПА - 2-13-а.ларга мансуб шаҳар харобаси. Тошкент сув омбори зонасида. Дастлаб 1959 й. В. И. Нильсен ва Т. Аъзамхўжаев томонидан ўрганилиб, унинг фақат арк ва 1 шахристони аниқланган. 1971 й. уни Ю. Ф. Буряков ва В. И. Спришевский атрофлича текширган. 1972—75 й.ларда эса Ю. Ф. Буряков у ерда казиш ишлари олиб борган. Тадқиқотлар натижасида шаҳар стратиграфиясига тегишли муҳим маълумотлар ҳамда Бурганли маданияти ва Крвунчи маданиятига дойр бир қанча ашёвий далилларга эга бўлинди; ичида сопол идишлар мавжуд цилиндрсимон хумдонлар, Успгрушона ҳукмдори Раханч II, Самарқанд ҳукмдорлари Гурак ва Тургар (738—750), аббосий халифалар ҳамда туркашлар даврида зарб қилинган тангалар топилди.

КИНДИЯ — Гвинея Республикасининг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Киндия вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 60 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўртаси). Т. й. ва шоссе йўли орқали

Конакри ш. б-н боғланган. Қ.х. районининг (банан, ананас, шоли, цитрус мевалар) савдо маркази. Озиқ-овқат ва ёғочсозлик саноати корхоналари бор. К. яқинида йирик боксит конлари очилган.

КИНДИЙ, Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ (тахм. 800, Басра — тахм. 870, Бағдод) — араб файласуфи. Шарқ аристотелизми асосчиларидан. Муътазиллийлар б-н яқин алоқада бўлган. Халифа Мутаваккил (847—861)нинг рационалистлар б-н кураши вақтида қувғинга учраган. Юнон мутафаккирларининг рисолаларини араб тилига таржима қилган, Аристотелнинг «Категориялар», «Иккинчи аналитика», Евклиднинг «Унсурлар» ва Птолемейнинг «Альмагест» асарларига шарҳлар ёзган. К. фикрича, оламнинг яратувчиси Аллоҳ, у абадий мавжуд, ягона. Таби-атдаги нарсалар ўзаро сабабий боғланган, улар 4 унсур — олов, сув, ҳаво ва тупроқдан иборат. К. 5 та субстанция — фазо, вақт, материя, шакл ва ҳаракатнинг мавжудлиги ҳақида, дунёни билиш мумкинлиги ҳақида фикр юритди. К. асарларининг аксарияти бизгача етиб келмаган, фақат 29 рисоласи топилган, уларнинг кўпчилиги риёзиёт, мантиқ, фалсафа ва б. фанларга бағишланган. К.нинг фалсафий қарашлари кейинги даврларда Шарқ мутафаккирлари дунёқарашига, ўрта аср Европа фалсафаси ривожига самарали таъсир кўрсатди. Муҳим асарлари: «Ақл ҳақида», «Жон ҳақида мулоҳаза», «Ашъёларнинг таърифи ва баёни», «Бешта субстанция ҳақида китоб» ва б.

Ад.: Жонматова Х. А., Ал-Киндий (ҳаёти ва ижоди), Т., 1967.

КИНДИК, киндик тизимчаси — одам ва плацентали сут эмизувчи ҳайвонларда ҳомилани она организми б-н боғлаб турадиган (плацента орқали) тизимчасимон анатомик тузилма, аъзо; таркибида қон томирлар, аллотоис йўли ва ҳ.к. бўлади. К. орқали ҳомила — плацента қон айланиши рўй беради. Асосан, дирилдоқ тўқимадан тузилган, ундан икки арте-

рия ва битта вена ўтади. Бола туғилгач, К. ҳалқаси яқинидан боғлаб туриб қирқилади, унинг қолдиғи эса тез қуриб, бола 5—7 кунлигидаёқ тушиб кетади. Тозаликка риоя қилинмаса, К. орқали инфекция кириб, яра, киндик сепсиси ва б. касалликлар рўй бериши мумкин. К. тезда битмаса ёки чандиғи нотўғри шакланса, врач га мурожаат қилиш керак.

КИНДИКТЕПА — ўрта аср қишлоқ ҳаробаси (мил. 6—12-а.лар). Қашқадарё вилоятидаги Яққабоб туманида жойлашган. Дастлаб Г. Я. Дресвянская, сўнгра С. Б. Лунина (1980 й.дан) қозишма ишлари олиб борган. К.нинг жан. қисмида майд. 35x20 м келадиган баланд тепалик бор. К. аҳолиси қад. Болхонариқдан сув ичган. К.нинг мушофаа девори бўлмаган. Қозишма ишлари марказий тепалик 6—8-а.ларда маҳаллий зодагоннинг уй-қасри бўлганлиги ва унинг атрофида қишлоқ вужудга келганлигини кўрсатди. 9-а.да уй-қаср ташландиқ ҳолга келган ва марказий тепаликда ҳаёт қайта жонланмаган. 10—12-а.ларда К. йирик қишлоққа айланган, у мана шу даврдаги бир қанча қишлоқларни (Похолтепа, Катга Жавоғатепа, Кичик Жавоға, Бўстонтепа ва б.) ўз таъсир доирасига киритган кичик рустокнинг маркази бўлганлиги таҳмин қилинади. К.дан тарвуз уруғи топилганлиги аҳолининг полизчилик б-н ҳам шуғулланганлигини кўрсатади. Турар жой бинолари қолдиқлари, кўплаб сопол идиш парчалари ва б. чиққан.

КИНЕМАТИКА (юн. kinema — ҳаракат) — механиканинг бир бўлими. Жисм ҳаракатини вужудга келтирувчи кучларни ҳисобга олмаган қолда жисм ҳаракатининг геометрик хоссаларини ўрганади. Ўрганиладиган объект хоссаларига кўра, нукта, қаттиқ жисм, деформацияланувчи жисм, туташ муҳит (газ, суюқлик, эластик жисм) К.сига бўлинади. Одатда, К. динамикани ўрганишда қўшимча восита ҳисобланади. Нукта ва қаттиқ жисм К.сининг асосий вазифаси

нукта ёки қаттиқ жисмнинг муайян санок, системасига нисбатан ҳаракатларини (санок системасига нисбатан нукта вазияти координаталар б-н белгиланади) ва ҳаракатларнинг барча кинематик таснифлари орасидаги боғланишларни аниқлашдир.

Нукта тезлиги ($t>$) ва тезланиш ($\dot{t}$) унинг ҳаракатини ифодаловчи асосий кинематик омиллардир. Бўлар ҳаракат турига боғлиқ. Жисмнинг энг оддий ҳаракати илгариланма ва айланма ҳаракатдан иборат. Илгариланма ҳаракат вақтида жисмнинг барча нукталари бирдай ҳаракат қилади; жисм ҳаракатини (траекториясини) ифодалаш учун битта нуктанинг ҳаракатини билиш кифоя. Ҳар қандай жисм тўғри ва эгри чизиқ бўйлаб ҳаракатланади. Ҳаракат текис тўғри чизиқли (ёки айланма) ҳамда текисмас (ўзгарувчи) бўлиши мумкин. Текисмас ҳаракатда тезликнинг оний (ҳақиқий) ёки ўртача қиймати аниқланади. Текис ҳаракатда тезланиш нолга тенг. Жисм кўзгалмас ўқ атрофида айланма ҳаракат қилса, битта эркинлик даражасига эга бўлади ва унинг вазияти бурилиш бурчаги (даври), бурчак тезлиги (частота) ва бурчак тезланиши б-н ифодаланади.

Эркин қаттиқ жисм масса маркази б-н бирга илгариланма ва айланма ҳаракат қилади. Артиллерия снаряди, рақста, фазовий жисмлар ва б. ҳаракати бўнга мисол бўлади.

Деформацияланувчи муҳитлар ва К.си деформациялар умумий назарияси ва муҳитнинг узлуксизлиги шартини акс эттирувчи узлуксизлик тенгламаларини ҳамда узлуксиз муҳит ҳаракатининг тавсифларини аниқлайди. Туташ муҳит К. муҳит элементлар ҳаракатини уларнинг деформацияланувчанлигини ҳисобга олган ҳолда баён қилади. Ёруғлик тезлигига яқин бўлган ҳаракат К.си ҳақида нисбийлик назариясида, микроразрлар ҳаракати ҳақида квант механика қаралади. К. усуллари турли механизмлар ва б.да ҳаракат узатишни ҳисоблашда муҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Ўрозбоев в М. Т., Назарий механика асосий курси (3-нашр), Т., 1966; Рашидов Т. Р., Шозиётов Ш., Мўминов К. Б., Назарий механика асослари, Т., 1990.

КИНЕМАТОГРАФИЯ - фильм и.ч. ва томошабинларга кўрсатиш б-н шуғулланувчи маданият ва саноат тармоғи, санъатнинг энг оммавий тури. Сиёсий ва илмий тарғибот ишларини олиб боришда муҳим воситалардан бири (қ. Кино санъати).

КИНЕСКОП (юн. kinesis — ҳаракат ва scopeo — қарайман) — қабул қилувчи телевизион трубка — электр сигналларни ёруғлик сигналларига айлантирувчи қурилма; телевизион тасвирларни қайта кўрсатувчи электрон нурли трубка. Оқ-қора тасвир ҳосил қилинадиган К. электрон прожекторли шиша колбадан иборат бўлиб, унинг олд девори (экрани) оқ ёруғлик берадиган люминофор қатлами б-н қопланган. Электрон оқими (электрон нур) таъсирида люминофор ёриша бошлайди, магнит тизим б-н оғдириладиган электрон нур эса тасвирни ёйиб, экранда телевизион тасвир ҳосил қилинади. Тасвирнинг ёруғлигини ва контрастлигини ошириш, шунингдек, люминофорнинг манфий ионлар оқимидан емирилмаслиги учун колбанинг ички сиртига юпка (0,5—1,0 мкм) алюминий парда қопланади. Рангли тасвир ҳосил қилинадиган К.да учта электрон прожектор бор, экранни эса кизил, яшил ва кўк ёруғлик берадиган люминофор б-н қопланган (қ. Рангли телевидение). Катта (3—4 м²) экранда телевизион тасвир ҳосил қилиш учун равшанлиги юқори бўлган проекцион К.дан фойдаланилади. Оқ-қора тасвирли К.нинг экранни диагоналли бўйича 3, 6, 11, 16, 23 мм (кўтариб юриладиган), 35, 43, 47, 59, 61, 65 ва 67 мм ўлчамда; рангли тасвирли К. 25, 40, 59 ва 61 мм ва х.к. ўлчам қилиб ишлаб чиқарилади.

КИНЕТИК САНЪАТ (юн. Kinetikos — ҳаракатга келтирувчи) — ҳаракатга келтирувчи қурилмалар (шунингдек, ёруғлик ва товуш) ёрдамида эстетик самарага эришиш. К.с. 20-а.нинг 20—30-й.ларида пайдо бўлган. Россияда В. Е. Таглин, АКШда А. Колдер ва б. ўз асарларининг айрим бўлак ва қисмларига ҳаракат, силжиш, парчаланиш каби хусусиятларни киритиб, муҳит б-н санъат асарининг ўзаро муносабатига янада таъсирчанлик бахш этишга интилдилар.

60-й.ларда К.с. Француз Н. ШOFFер, аргентиналик Х. Ле Парк ва б. ижодида тўла шаклланди. Улар турли оптик-акустик воситалар (механик қурилмаларни узгартириш, уларга турли шакл бериш, ёруғлантириш, стеро товушлар чиқариш ва х.к.) ёрдамида композиция яратишга, 20-а. илмий техника тараққиёти ва инқилобни кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Бу санъат Ўзбекистонда қисман безаш санъати (кўргазмали тарғибот) да, рекламаларда ўз ифодасини топди.

КИНЕТИК ТИЛ — қ. Имо-ишора тили.

КИНЕТИК ЭНЕРГИЯ - жисмнинг механик ҳаракатдаги энергияси. Илгариланма ҳаракатда иштирок этаётган моддий нуктанинг К.э.си шу нукта массаси т ни унинг тезлиги -и квадратига кўпайтмасининг ярмига тенг:

$E_k = j mv^2$, Кўзгалмас ўқ атрофида айланма ҳаракат қилаётган жисмнинг К.э.си: бунда /—жисмнинг айланма ўқиға нисбатан инерция моменти, со — жисмнинг бурчак тезлиги. Ёруғлик тезлигига яқин тезлик б-н ҳаракатланаётган моддий нуктанинг К.э.си:

бунда t_0 — моддий нуктанинг тинч ҳолатидаги массаси, c — ёруғликнинг вакуумдаги тезлиги, γ — моддий нуктанинг тинч ҳолатидаги энергияси.

КИНЕТИКА (юн. kinetikos — ҳаракатга келтирувчи) — механиканинг

динамика (куч таъсирида жисмнинг ҳаракатини ўрганати) ва статика (куч таъсирида жисмнинг мувозанатини ўрганати) соҳаларини бирлаштирувчи бўлими (яна қ. Кимёвий кинетика, Физик кинетика).

КИНЕТОСТАТИКА (юн. kinetos -ҳаракатдаги ва статика) — механика бўлими; унда динамика масалалари статиканинг аналитик (таҳлилий) ёки график (чизма) усуллари б-н ечилади. Қ. Гламбр принциплариغا асосланган. Кўпчилик динамика масалалари, хусусан, машина ва механизмлар динамикасининг асосий масалалари Қ. усуллари б-н ҳал қилинади (қ. Механизмлар кинестатикаси).

КИНЕШМА — РФ Иваново вилоятидаги шаҳар (1777 й. дан), Волга дарёси бўйидаги порт. Т. й. станцияси. Аҳолиси қарийб 103 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Йирик тўқимачилик саноати маркази (ип газлама к-ти, тўқимачилик ф-калари). «Электроконтракт», «Автогрегат», ўрмон кимёси з-длари, драма театри, ўлкашунослик музейи бор. Қ. 16-а. дан маълум.

КИНИКЛАР, киник мактаби — Юнонистондаги Сократ фалсафа мактабларидан бири. Мил. ав. 4-а.да Антисфен асос солган. Диоген Синоплик, Кратет ва б. унинг вакиллари бўлган. Антисфен Афинадаги Киносарг тепалигида (Қ. номи шундан) шогирдлари б-н шуғулланган. Қ. Сократ ва Платоннинг яхшилик, адолат, гўзаллик ғоялари каби умумий тушунчаларнинг объектив мавжудлиги тўғрисидаги таълимотини танқид қилди ва аниқ, одамлар ҳиссий қабул қилувчи нарсаларгина реал мавжуддир, деб ҳисоблади. Этика масалаларига алоҳида эътибор берди. Бойлик, ҳашамдорлик, маданият ютуқларидан воз кечиб, «табiiй ҳолат»га қайтишни талаб қилди. Қ.нинг ахлоқий қарашлари инсоннинг ижтимоий ҳаётдан ажралиб

яшаши, бирон-бир қонун, ижтимоий меъёрларга бўйсунибдан воз кечишига асосланган эди. Қ. Юнонистонда ахлоқий ғояларнинг ривожланишига, хусусан, антик стоикларнинг қарашларига таъсир кўрсатган.

КИНО... (юн. kineo — ҳаракат қиламан) — кўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, кинематографияга оидлик маъносини ифодалайди (мас,кинокомедия).

КИНО ДЕКОРАЦИЯСИ САНЪАТИ— фильм воқеаларини суратга олиш учун сценарий асосида павильон ёки табiiй шароитда яратилган моддий муҳит (жой, жихозлар). Фильмнинг турли эпизодларида декорация турлича аҳамиятга эга: айрим ҳолларда томошабинга сезилмайдиган замин (фон) бўлса, баъзан воқеаларни юзага келтириб чиқарувчи образли муҳит вазифасини ўтайди. Қ.д.с. фильм рассомининг фильм оператори ва реж. б-н маслаҳатлашиб яратган эскизлари асосида тайёрланади. Декорация фильм орқали ҳикоя қилинаётган тарихий воқеалар, ўша жойдаги муҳит ва шароитни томошабин кўз ўнгида гавдалантиришга, реж. ва кинодраматург илгари сурган ғояни томошабинга етказишга хизмат қилади.

Дастлабки Қ.д.с. матоға чизилган. 20-а.нинг 10-й.ларидан ҳажмли қилиб ишлана бошлаган, актёр ўйнайдиган жой (олд қисми) табiiй ҳажмда ишланиб, йиғма (муваққат) ва доимий фойдаланиладиган павильонлар қурилиб, фильм ўзгармас бир нуқтасида тасвирга олинган, декорациянинг олд қисми б-н олис манзара (перспектива)си уйғунлаштирилган. Техниканинг такомиллашуви, оддий ва кўп камерали тасвирга олиш комплекс декорация яратишни юзага келтирди: бунда декорацияни режалаш муҳим аҳамиятга эга, чунки бир вақтнинг ўзида бир неча объектларни тасвирга олишга тўғри келади. Бу эса рассомдан ўта катта топқирликни талаб қилади.

Ўзбек К.д.с.нинг ривожиди Б. Чел-ли, В. Еремян, В. Синиченко, Э. Калонтаров, С. Зиёмухамедов, Н. Раҳимбоев, Б. Назаров, С. Алибеков ва б. рассомларнинг хизмати катта.

КИНО МУСИҚАСИ - кино санъати б-н боғлиқ мусиқа жанри, кино асарининг муҳим ифодавий воситаларидан бири. Дастлаб умумий мусикали жўрликни ташкил этиб, кинофильм намоиши қилиш асбобларининг шовқинини босиш учун мўлжалланган. Бора-бора кино ишлашнинг муҳим соҳасига айланди. К.м. тарихи «овозсиз кино» (1930-й.ларнинг 2-ярмигача) ҳамда «овозли кино» б-н боғлиқ 2 асосий босқични ўз ичига олади. Биринчисида К.м., асосан, ижрочилар (якка созанда-пианиночи ёки ансамбль) томонидан танланган ёки бадиҳа тарзида ижод қилинган мусиқа парчаларидан иборат бўлган. «Овозли кино»да, одатда, ҳар бир фильм учун махсус мусиқа ёзилади, баъзан мавжуд мусиқа асарларидан ҳам фойдаланилади (мас, хужжатли, илмий-оммабоп, фильм-концерт ва б. фильмларда). К.м. кинофильм мазмуни б-н узвий боғлиқ ҳолда, қахрамонларнинг руҳий кечинмаларини, драматик ҳолатлар, зиддиятлар ва б.ни бадиий ифодалашга ёрдам беради. Чет эл композиторларидан М.Найман (Англия), Н. Рота, Э. Морриконе (Италия), Ф. Лей, М. Легран, В. Косма (Франция), А. Бисвас, Ш. Чоудхури (Ҳиндистон), Г. Канчели (Грузия), Е. Дога (Молдавия), И. Дунаевский, Д. Шостакович, С. Прокофьев, В. Артемьев (Россия), Ф. Бахор (Тожикистон), Н. Мухатов (Туркманистон), М. Скорик (Украина) ва б. ижодида киномузиканинг ёркин намуналари вужудга келди.

Ўзбекистонда кино учун махсус мусиқа ёзиш 1920- й.лардан бошланган. Дастлабки ўзбек фильмларига мусиқа ёзишда В. Успенский («Равот кашкирлари», 1927) ва А. Козловский («Тоҳир ва Зухра», 1945)лар ўзбек халқ куйи ва кўшиқларидан ҳамда ўзбек бастакорлари

ижодидан унлаб иқтибосларга таянишган. Кейинги кўпгина ўзбек фильмларида мусикадан драматизмни кучайтириш воситаси сифатида фойдаланилди: «Абу Али ибн Сино» (композитор М. Бурхонов, 1957), «Фурқат» (С. Юдаков, 1959), «Ҳамза», «Сен етим эмассан» (И. Акбаров, 1961, 1963) ва б. Кўшиқ муҳим роль ўйнаган дастлабки ўзбек кинокомедиялари 50-й.ларнинг охири, 60-й.ларнинг бошларида юзага келган: «Мафтунингман» (Ик. Акбаров, М. Бурхонов, М. Левиев, 1958), «Маҳаллада дув-дув гап» (М. Левиев, 1960) ва б. 1960—70-й.ларда ўзбек фильмлари учун мусиқа яратувчилар доираси сезиларли даражада кенгайди: С. Жалил («Зулматни тарк этиб», 1973), А. Малахов («Тошкент — нон шаҳри», 1967), Ф. Янов-Яновский («Кўғирчоқбоз», 1970; «Майин ёмғир ёғади» мультфильми, 1984 ва б.). Айникса, Р. Вильданов ижоди эътиборга молик, 100 дан ортиқ фильмга мусиқа ёзди: «Инсон кушлар ортидан боради», 1975 (Дехли кинофестивалида энг яхши мусиқа учун совринини олган); «Триптих» (Сан-Ремо кинофестивалида Гран-при совринини олган); «Армон», 1987 ва б. 1980—90- й.ларда В. Милов («Алибобо ва қирқ қароқчи», 1980 ва б.), М. Маҳмудов [«Келинлар кўзғолони», 1985; «Абдуллажон», 1994; «Чимилдик», 1998; Бухоро кинофестивали (1999)да энг яхши мусиқа учун соврин олган ва б.], Э. Солиҳов («Алпомиш», 1999 ва б.), А. Эргашев («Шариф ва Маъриф», 1992; «Юлдузимни бер, осмон», 1995 ва б.) ва б. ижоди эътиборга моликдир. 1990-й.ларга келиб ёш композиторлар ҳам К.м. соҳасида ижод қила бошлади ва замонавий воситалар асосида К.м.нинг янги услубларини яратишга муваффақ бўлдилар: Э. Пак («Синдбаднинг саргузаштлари» мультфильми, 1993 ва б.), Д. Яновский [«Улуғ Амир Темур», 1996; «Воиз», 1998, Анапа кинофестивали (1999)да Гран-при совринини олган; «Феллини», 1999, Калькутта кинофестивали (2000)да энг яхши фильм сифатида белгиланган ва б.],

Н. Гиёсов («Баходир Жалолов», 1991), А. Ким («Шайтанат», 1999-2000) ва б. Яна к. Мусикали фильм.

Ад.: Янов-Яновская Н., Музыка ўзбекского кино, Т., 1967.

Наталья Янов-Яновская.

КИНО САНОАТИ — фильмдан нухса кўпайтириш, киновидеокасета-лар, кино ишлаш учун асбоб-ускуналар, жихозлар ишлаб чиқарувчи, кинотехника саноати б-н шуғулланувчи соҳа. Бошқа саноат тармоқларидан фаркли ўлароқ К.с.нинг пировард маҳсули кино ва видеофильмдир. Ўзбекистонда киновидеофильмлар ишлаб чиқариш б-н «Ўзбекфильм» ва Ўзбекистон хужжатли ва илмий-оммавий фильмлар киностудияси (СДФ), Республика «Видеомарказ» ишлаб чиқариш ижодий бирлашмаси, «Достонфильм», «Ваган», «Инсон», «Имон», «Шод» студиялари, Экспериментал ёшлар ижодий бирлашмаси, «5-студия», «Ўзбектеелефильм» студияси ва б. ҳар хил эгалик шаклида фаолият кўрсатаётган студиялар шуғулланади. Ўзбекистон К.с. таркибий қисмига «Ишонч-М» («Ўзбеккинодеталь» заводи) очиқ турдаги акционерлик жамияти, «Ўзбеккинотаъминот» фирмаси, кинотеатрлар, жойлардаги таъмирлаш-ишлаб чиқариш корхоналари, «Ўзбеккиновидеоижара» корхонаси ва унинг жойлардаги бўлимлари киради. Бошқа саноат корхоналари каби улар ҳам и. ч. учун керак бўлган барча воситаларга эга: бино, турли қурилиш иншоотлари, асбоб-ускуналар, жихозлар, транспорт воситалари, энергетик ресурслар, айланма маблағлар (хом ашё, материаллар, пул) ва б.

Анвар Ёқубхўжаев.

КИНО САНЪАТИ — кинематография нинг техник воситалар асосида шаклланган бадиий ижод тури; экран санъатининг муҳим таркибий қисми; реал

борлиқни айнан ёки бадиий-хужжатли образлар, мультипликация воситалари ёрдамида суратга олиш; кинофильмларнинг омма орасида кенг тарқалиши учун хизмат қиладиган телевидение, видеокассета ва видеодискларни ҳам ўз ичига олади. К.с. кинематограф б-н бир вақтда пайдо бўлди. Кинематограф эса фан ва техника тараққиёти б-н боғлиқ ҳолда юзага келди ва аста-секин замонавий иктисод, санъат ва маданиятнинг энг зарур соҳасига айланди.

Кино 1895 й. 28 декда Парижда (ихтирочилар ака-ука О. ва Л. Люмьерлар) юзага келган. Унинг юзага келиши, ўз навбатида, инсониятнинг бадиий маданияти тарихида объектив қонуният босқичи бўлди. К. еда адабиёт, театр, тасвирий санъат ва мусиқа тажрибалари, унинг эстетик жиҳатлари уйғунлаштирилиб, ўзига сингдирилган ҳолда воқелик ўзига хос ифода воситаларида фотографик тасвир орқали кўрсатилади. К.с.нинг оммани ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатдан тарбиялашда, кишилар онги, фикр ва қарашлари, эстетик дид ва ҳистуйғулари, умуман, маънавий дунёсининг шаклланишида ғоявий-бадиий таъсири кучлидир. К.с.нинг қарор топишида америка кинорежиссёри Д. Гриффитнинг хизматлари катта. Биринчи бўлиб, у йирик план, параллел монтаж, кенгайтирилган панорама каби ифодали воситаларни қўллаган. Шунингдек, С. Эйзенштейн, Ч. Чаплин, Э. Штрогейм, К. Дрейер, К. Видор, Р. Клер қабилар ҳам жаҳон киноси ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

20-а.нинг 1-ярмида К.с.нинг жанр тизимидан кўпроқ комедия характеридаги саргузашт ҳамда кўрқинчли фильмлар ўрин олди. 20-й.лардан кинода турли услубий изланишлар бўлди. Мас, «экспрессионизм», «поэтик кино», «махфий кино» ҳаракати, «очиқ кино» ва б.

Кейинроқ турли мавзулар қатори кинохикояларга алоҳида эътибор берилди. Кўпроқ маълум бир тарихни ҳикоя қилувчи фильмлар кўпайди. Урушдан кейинги йиллар ривожланган мамла-

катларнинг илгор кинематографчилари ишлаган фильмлар, айникса, италия неореализми экран санъатининг асосини ташкил этди. 50-й.ларнинг охирлари К.с.да кино ва телевидениенинг ўзаро бир-бирига таъсири, бир неча соат давом этадиган фильмлар ишлаш каби муҳим ўзгаришлар юз берди. Айти бир вақтда К.с. б-н боғлиқ телеэкран ижоди пайдо бўлди ва ривож топди.

Осиё, Африка, Лотин Америкаси каби кўпгина мамлакатларда янги кинематографиянинг пайдо бўлиши, бир қатор ғарб давлатларида ўзига хос кинематографик мактабларнинг ривожланиши кино маҳсулотларининг хилма-хиллигини таъминлади. К.с. жанр ва услуб жиҳатдан бойиди. Экран ижодида полифониянинг турли шакллари қўлланила бошлади.

Ривожланган мамлакатларда эски жанрларнинг ўзига хос қайта уйғониш даври бошланди. Биринчи навбатда, мелодрама ҳамда кинематографик баёнда анъанавий шаклларнинг жонланиши кўзга ташланди. Айти вақтда янги телевизион тизим (кабелли телевидение), ер йўлдоши орқали ўзатиладиган кўрсатувлар, видеомагнитофон, видеокассета, видеодискларнинг кенг тарқалиши натижасида К.с.нинг ривожланиши мураккаблашди.

К.с. асарлари ёзувчи-драматург, реж., актёр, оператор, рассом, композитор каби ижодий ходимлардан иборат жамоа маҳсулидир. Кинода реж. етакчи роль ўйнайди. Фильм яратиш 2 томонли — ижод ва и.ч.ни ўз ичига олади. Кино и.ч.нинг маркази — киностудия. Тайёр фильмлар кинопрокат орқали тарқатилади ва улар кинотеатр, телевидениеда кўрсатилади. Экран санъатининг ўзига хос ифода воситалари бор: умумий, ўрта ва йирик планда суратга олиш, турли ракурсларда камералар ҳаракати, эпизод ва кадрлар монтажининг турли шакллари ва б. К.с.нинг 4 асосий тури мавжуд: бадиий фильм, илмий-оммавий кино, хужжатли кино ва мультипликацион

кино. Шулардан бадиий фильм К.с.нинг асосий турларидан бўлиб, махсус ёзилган сценарий ёки қайта ишланган бадиий адабиёт (хужжатли ёки бадиий проза, театр драматургияси ва б.) асосида ижоднинг ижровий воситалари ёрдамида реал ёки тўқима воқеаларнинг баён этилиши; илмий-оммавий кино томошабинларни табиат ва жамият ҳаёти, илмий кашфиёт ва ихтиролар б-н таништиради. К.с.нинг яна бир муқим тури — мультипликацион кино. Энг кенг тарқалган шакллари расмли ва кўғирчоқли фильмлардир. Рассом чизган расмлар ёки макетлар, шунингдек, кўғирчоқлар ҳаракатлантирилиб кинотасмага туширилади. Хужжатли кино — бўлган воқеа ва ҳаракатларни тасмага туширади. К.с.нинг комедия, тарихий, драматик ва саргузашт фильмлар каби жанрлари мавжуд.

Ўзбекистонда биринчи фильм 1897 й. «Эски жўва» майдонида кўрсатилган. 1908 й.дан Тошкент, Самарканд, Қўқон ва б. шаҳарларда чет эл фильмлари намойиш этилган. Ўрта Осиёда кўрсатилган киноленталар, асосан, Америка, Франциянинг Шарқ экзотикаси тасвирланган фильмларидан иборат бўлган. Ўзбек миллий К.с. 20-а.нинг 20-й.ларида вужудга келди. Биринчи ўзбек кинооператори Худойберган Девонов ўзининг илк хужжатли-хроникал фильмларида ўзбек халқининг ҳаётини, урф-одатларини, Хоразм манзараларини акс эттиришга интилган.

1924 й. рус-бухоро ширкати «Бухкино», 1925 й. Тошкентда «Шарқ юлдузи» (1936 й.дан «Ўзбекфильм») кинофабрикасининг ташкил бўлиши ўзбек К.с. ривожини бошлаб берди. Лекин миллий кадрларнинг етишмаслиги натижасида студияни ташкил этишга уриниш ва «Бухкино» ширкати қошида мунтазам суратга олишни ташкиллаштириш муваффақиятсиз бўлди. Тошкент студиясига ҳали кино соҳасида яхши танилмаган рус кино арбобларининг келиши, уларнинг касбий савиясининг пастлиги ҳақиқий миллий мазмундаги кинолар

яратишга йўл қўймасди. Улар яратган фильмлар фақат экзотик ва ташвиқий характерда бўлиб, ўзбеклар ҳаёти бўзиб кўрсатиларди, ўзбек аёллари ролини рус актрисалари ўйнаши натижасида қаҳрамоннинг ички дунёси, унинг психологик кечинмалари очиб берилмасди [мас, «Ўлим минораси» (реж. В. Висковский), «Мусулмон қиз» (Д. Бассалиго), «Иккинчи хотин» (М. Доронин) ва б.]. Кино ишлашда миллий проза ва драматургиядан фойдаланишдан бош тортиш, ўзбек ҳаётини билмайдиган рус мутахассисларнинг ўзлари ёзган сценарийлари асосида фильм яратиши миллий кино учун жуда катта йўқотиш бўлди, ўзоқ йилларгача ўз шакл-шамойилига эга бўлолмади, унинг «ўзбек миллий киноси» сифатида шаклланишига ўтиб бўлмас тўсик бўлди.

Овозсиз фильмларда берилган мазмун томошабинга кўпроқ Европа мутахассислари нуқтаи назарини ифодалади, чунки миллий анъаналарни билишдан йироқ муаллифларнинг асарлари шу руҳда яратилган эди. 20-й.лар яратилган «Соябон арава» (О. Фрелих), «Равот кашкирлари» (К. Гертель), «Макрли чангал» (В. Козлов), «Чодира» (М. Авербах) каби фильмлар шулар жумласидан.

Овозли кионинг юзага келиши ўзбек К.с.нинг ҳам бадиий қийматини оширди. Биринчи ўзбек овозли фильми «Қасам» (1937, реж. А. Усольцев-Граф)да миллий актёрлик маданияти, ўзбек ҳаёти ва психологияси муфассал аке этди, ижтимоий қарама-қаршиликлар асосига қурилган драматургия намоён бўлди. Чунки барча бош ролларни ўзбек актёрлари ўйнаган эди. Лекин барибир асар овозсиз кино давридаги эски кино маданияти қолдиғутридан холи бўлолмагани сабабли ўтмиш ва бугунги кун ўртасида аросатда бўлиб қолди. Шу сабабли, ўша даврда яратилган Грўзия, Озарбайжон фильмлари каби энг яхши фильмлар даражасига кўтарилмади.

Ўзбек киносининг мубошири бўлган «Насриддин Бухорода» (1943, реж. Я.

Протазанов) фильми халқ мавзусининг ҳақиқий имкониятларини очиб берди, тасвирий воситалар қаторини қандай чиройли ва ифодали қуриш мумкинлигини кўрсатди, юқори даражадаги ижро услубини ўргатди. «Тоҳир ва Зухра» (1945, реж. Н. Ғаниев) фильми халқ эртаклари асосида яратиладиган фильмлар чегарасини «бўзиб» ўтган ҳолда тарихий фильмлар яратишга асос солди, миллий руҳдаги ифодали ўйин имкониятларининг нақадар кенглигини ҳис этишга имкон берди. Кейинроқ яратилган «Алишер Навоий» (1947, реж. К. Ёрматов) фильмининг яратилишига «Тоҳир ва Зухра» киноси муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, «Бой ила хизматчи», «Қутлуғ қон» (1953, 1957, реж. Л. Файзиев), «Шоҳи сўзана» (1954, А. Бекназаров) каби бадиий асарлар экранлаштирилди.

Ўзбек киносида ёшларда замон талабларига янгича қараш шаклланди, эски қолип ва тахминлардан ўзоқлашдилар, дунёга шоирона назар ташлаш имкониятлари намоён бўлди. Шу б-н бирга ҳаёт фақат севиш, хурсандчилик қилиш, қаҳвахоналарда рақсга тушиш, чиройли кийинишдан иборат деб билган шаҳарлик йигит ва қизлар учун тарбиявий аҳамиятга эга бўлган фильмлар ҳам ўзбек экран санъатига янги бир саҳифа бўлиб кириб келди. Бу, айниқса, реж. Э. Эшмуҳамедов ижодида [«Нафосат» (1966), «Севишганлар» (1969) ва б.] яққол кўзга ташланди. «Мафтунингман» (1958, Й. Аъзамов), «Маҳаллада дув-дув гап», «Сен етим эмассан», «Қалбингда куёш», «Тошкент — нон шаҳри» (1960, 1962, 1966, 1967, реж. Ш. Аббо-сов), «Синчалак», «Улуғбек юлдўзи», «На-ташахоним» (1961, 1965, 1966, реж. Л. Файзиев), «Ўтган кунлар» (1969, реж. Й. Аъзамов) ва б. фильмлар шулар жумласидан.

Миллий кино ижодкорларининг ташкилий ва ижодий ишлар, тўпланган тажрибаларни янгича кўз б-н кўриб чиқиши, экран санъатига талабчанликни ошириши натижаси ўлароқ тарихий-инкилобий

фильмлар («Қора консулнинг ҳалокати», реж. К. Ёрматов; «Еттинчи ўк», А. Ҳамроев ва б.) б-н бир қаторда замонавий мавзуда ҳам бир қанча фильмлар ишланди: «Шиддат» (реж. У. Назаров), «Ёз ёмири» (А. Қобулов), «Фалокат оёқ остида» (З. Со-битов), «Севги фожиаси» (Ш. Аббосов), «Алангали сўқмоқлар» (Й. Аъзамов), «Сени кутамиз, йигит» (Р. Ботиров), «Аччиқ данак», «Ўзганинг бахти» (Қ. Камолова), «Инсон қушлар ортидан боради» (А. Ҳамроев, Дехли халқаро кинофестивалида «Кумуш товус» мукофотини олган, 1976), «Чинор остидаги дуэль» (М. Абзалов) ва б. Шунингдек, буюк алломалар ҳаёти ҳақида сўзловчи «Нодирабегим» (реж. К. Ёрматов), «Абу Райҳон Беруний», «Оловли йўллар» (Ш. Аббосов) ҳамда «Зулматни тарк этиб...» (Й. Аъзамов), «Шум бола» (Д. Салимов) ва б.

Ўзбек киноси изланишларни кенгайтиришга, жамиятда содир бўлаётган ижтимоий жараёнларни янада чуқур ва ёрқин ифодаловчи киноленталар яратишга интилиди. Экран сон ва сифат жиҳатдан яна бир поғона кўтарилди, жанрлар эса шакл ва мазмун жиҳатдан кучайди, уларнинг хилма-хиллиги ошди, қолипга тушиб қолган одатий мазмунлардан қочиш сезилди.

«Алибобо ва қирк қароқчи» (реж. Л. Файзиев, У. Мехра), «Мана ўша йигит қайтиб келди» (Р. Ботиров), «Олтин жулли қўй териси», «Уйғониш» (Л. Файзиев), «Бўйсунмас» (А. Қобулов), «Қиёмат қарз» (У. Назаров), «Даҳонинг ёшлиги», «Қарахтлик» (Э. Эшмухамедов), «Парол «Регина» меҳмонхонаси» (Й. Аъзамов), «Армон», «Суюнчи», «Келинлар кўзғолони», «Майсаранинг иши» (М. Абзалов), «Орзулар оғушида» (Ф. Зайнутдинов) ва б. фильмлар эстетик сифатини устунлиги ва янги-янги шакллари б-н ажралиб туради.

Кейинги 10 йилликда миллий К.с. ривожда кескин бурилиш даври бўлди. Қизиқарли фильмлар яратган М. Абзалов, З. Мусоқов, Ю. Собитов каби реж.

ларнинг фильмлари замон муаммолари, ёшлар ҳаётининг энг оғриқ жабҳаларига қаратилди, услублар хилма-хиллиги таъминланди.

«Тонгга қадар» (Ю. Азимов), «Аждодлар овози» (Ф. Шермухамедов), «Кетма» (Ж. Исҳоқов, Р. Саъдуллаев), «Севги қурбонлари» (А. Исмоилов) каби фильмлар эътиборга моликдир. 1996 й. миллий кино учун янги муҳим сана нуктаси бўлди. Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 12 июль 247-қарорига асосан, «Ўзбеккино» давлат акционерлик компанияси ташкил бўлди. Фармон ўзбек киносини янги изланишлар, замон б-н ҳамнафас бўлиш вазифаларига ундади, томошабинни жалб қила билиш йўлларини топишга, ўз-ўзини пул б-н таъминлаш, янги техник жиҳозлар б-н қуролланишга мажбур этди. Фармон натижаси ўлароқ, «Кенжа қиз» (Р. Кубаева), «Атроф оппоқ қор б-н қопланган» (Қ. Камолова), «Юлдўзимни бер осмон» (Ф. Давлетшин), «Буюк сохибқирон» (И. Эргашев, Б. Содиков), «Отамдан қолган далалар» (Ш. Аббосов), «Марғиёна» (Ҳ. Файзиев), «Ўтган кунлар» (М. Абзалов, Ҳ. Файзиев), «Пиёда» (Р. Маликов), «Яратганга шукур» (З. Мусоқов), «Севги» (И. Эргашев), «Ёлғиз ёдгорим» (С. Назармухамедов), «Тилсимой — ғаройиб қизалоқ» (М. Боймухамедов) каби янги талқиндаги фильмлар юзага келди.

Ҳоз. кунда кионинг ижтимоий нуфўзи ошди, мавзу доираси кенгайди, маҳаллий ёзувчилар асарларининг кўпайиши кўзга ташланади. Фольклор, тарихий, замонавий ва фалсафий мавзулар қайта ишлаб чиқилди. «Аёллар салтанати» (Ю. Розиков), «Чаёнгул» (С. Назармухамедов), «Паримомо» (М. Ражабов), «Она» (З. Мусоқов) ва б. кейинги йилларнинг энг яхши фильмларидир.

Бадий киноси жаҳонга танитган, ўзбек киносининг асосчиси Наби Ғаниев, халқ артисти Комил Ёрматовлар ижоди ўзбек киноси тарихининг ёрқин саҳифалари бўлиб қолади. Шунингдек, Й. Аъзамов, Ш. Аббосов, Л. Файзиев,

3. Собитов, Р. Ботиров, А. Хамроев, А. Қобулов, Қ. Камолова, 3. Мусоқов, И. Эргашев, Х. Файзиев каби реж. ва Х. Файзиев, А. Панн, М. Краснянский, А. Мукаррамов, М. Пенсон, Д. Фатхуллин, А. Исмоилов, Л. Травицкий, Д. Абдуллаев сингари операторларнинг миллий кинонинг камол топишида ва жаҳон кино санъати каторидан ўрин олишида хизматлари бекиёсдир.

Ў. Алихўжаев, Ш. Эргашев, Р. Саъдуллаев, М. Ражабов, Т. Шокирова, Р. Адашев, Д. Қамбарова, Б. Зокиров, Д. Эгамбердиева ва б. энг яхши кино актёрлардир.

Ўзбекистонда «Ўзбекфильм»дан ташқари «Ватан», «Имон», «Инсон», «Ёғду», «Достонфильм», «Самарқандфильм», «Шод», «Юлдўз» сингари киностудиялар ишлаб турибди (2002).

Ўзбек ҳужжатли киноси, асосан, 30-й. лардан бошланган. Ф. Назаров, Н. Гасилов, В. Тимковский, К. Аликаев, М. Ковнат, Н. Ғаниев, Ў. Аъзамов кабилар ҳужжатли кинонинг дастлабки йилларида кўтаринки руҳ б-н ишладилар ва маълум муваффақиятларга эришдилар. «Ишлаб чиқаришда жисмоний тарбия» (реж. Ў. Аъзамов), «Ажойиб иш» (Н. Ғаниев), М. Қаюмов суратга олган «Ўзбек пахтакорларининг ғалабаси», «Ўзбек халқининг байрами» (Ш. Зоҳидов, О. Турсунов б-н ҳамкорликда), «Катга Фаргона канали», «Кучли оқим» фильмлари юқори баҳоланди. Айниқса, «Тошкент тўқимачилар комбината» (1938) фильми Нью-Йоркда ўтказилган жаҳон кўрғазмасида Олтин медалга сазовор бўлди.

Уруш йиллари «Фронтдаги дўстларга» (реж. К. Ёрматов), «Фронтга совға» (С. Муҳамедов, Ў. Аъзамов), «5 республика концерти» (А. Спешнев, 3. Собитов) каби бадиий-ҳужжатли фильмлар ишланди.

Урушдан кейин ҳужжатли кино ижодкорлари ғайрат ва шижоат б-н олдинга янги қадам ташлаш б-н ижодини бошлади. «Тўрт дарвозали шаҳар»,

«Ўзбекистонимизга келинг», «Инсониятнинг беш кўли», «Фарход чироклари» (ҳаммасининг реж. и М. Қаюмов), «Совет Ўзбекистони» (К. Ёрматов) сингари киноилномаларнинг ёрқин ва ҳаётий кинотасмалари яратилди.

Кейинчалик яратилган ҳужжатли фильмларда Ўзбекистонда қурилаётган 3-д ва ф-калар, ГЭСлар, кўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши, фан ва санъат фидойилари ҳаёти ва ижоди, саноат ютуқлари, йирик халқаро мусобақалар ўз аксини топди: «Баҳордан баҳоргача», «13 қалдирғоч», «Зилзила» (М. Қаюмов), «Ўқитувчи» (Н. Атауллаева), «Ўзбекистон гази ва кимёси» (Н. Раҳимбоев), «Мовий олов кишилари» (Р. Григорьев), «Йўлда ва она юртда», «Ашуров воқеаси», «Очиқ айтганда», «Изланиш давом этмоқда» (ҳаммасининг реж.и Т. Нодиров) ва б. шулар жумласидан.

М. Қаюмовнинг кўп йиллик ижоди ўзбек ҳужжатли киноси тарихида алоҳида бир саҳифа бўлиб қолади. У б-н ёнма-ён ижод қилган Ш. Зоҳиров, Т. Нодиров, А. Саидов, О. Турсунов, Н. Атауллаева, П. Расулов, М. Арабов, А. Ёқубов, Н. Раҳимбоевларнинг ҳам ҳужжатли кино равнақида хизматлари катта.

Сўнги йилларда ўзбек ҳужжатли киноси ўзини анча ўнглаб олди, мавзулар доираси кенгайди, ҳаёт билан ҳамнафас фильмлар яратилди. Катта авлод ўрнини янги ёш реж., оператор, сценарийчи ва б. мутахассислар эгаллади. «Шароф Рашидов», «Абдулла Қодирий», «Оғрик» (Даврон Салимов), «Ислом Каримов. 21-аср бўсағасида» (Ш. Қурбонбоев), «Ўзбекистон баҳори» (Ш. Қурбонбоев, Э. Хачатуров), «Ўзбекистон олтини» (Н. Маҳмудов), «Нон» (Ғ. Шермуҳамедов), «Жаҳонга йўл» (Ш. Маҳмудов), «Ўзбекистон қуроли кучлари», «Фитрат» (Ғ. Шодмонов) ва б. кейинги йиллардаги энг яхши фильмлардир. Замонавий ҳужжатли кино ривожига Даврон Салимов, Б. Мўзаффаров, Ш. Маҳмудов, Ш.

Қурбонбоев қабиладнинг ўрни алоҳида (яна қ. Хужжатли кино).

Мультипликацион кино Ўзбекистонда 60-й.лардан бошланди. Республикада биринчи кўғирчоқ фильм иждоқори Ю. Петров бўлди. «бхб квадратида» номли биринчи фильмни (Дамир Салимов б-н ҳамкорликда) яратди. Кейинчалик яратилган «Сехрли сандиқ» (Дамир Салимов), «Раҳим ва қўнғиз» (Қ. Камолова), «Қишки эртақ» (З. Ройзман), «Шаҳар курбақалари» (А. Акбархўжаев), «Сехрли самовар» (М. Махмудов), «Олма ҳақида эртақ» (Н. Тўлахўжаев) каби мультифильмларда турли мавзулар ёритилди.

Кейинги ўн йилликда турли жанрларда яратилган мультипликацион фильмлар кейинги давр ривожини таъминлади. «Баҳром ва Дилером», «Қозик» (реж. М. Махмудов), «Янги кўҳна эртақ» (С. Муродхўжаева), «Даладаги чечаклар» (Н. Тўлахўжаев), «Янчар куён» (Д. Власов), «Янги шохча ва ба-хор ёмғири ҳақида» (С. Силка) ва б. шулар жумласидан. Яна қ. Мультипликацион кино.

«Ўзбекфильм»да кўп йиллардан буён жаҳоннинг энг яхши фильмларини ўзбек тилига таржима қилиб, ўзбек томошабинига етказувчи дубляж гуруҳи хизмат қилиб келмоқда. Бу соҳанинг асосчилари ва фаол иштирокчиларидан Қ. Мирмуҳамедов, М. Ғаниев, С. Саидов, Б. Ҳайдаров, С. Искандаров, Ж. Обидов, В. Кутюков, А. Шароповларни кўрсатиш мумкин.

К.с. масалалари б-н Санъатшунослик илмий тадқиқот ин-ти шуғулланади. Кино иждоқорлари Н. Ғаниев номидаги кинотехникум ва Тошкент Санъат интида тайёрланади. Ўзбекистон кино арбоблари бирлашмаси (1962—96-й.ларда Ўзбекистон кинематографчилар уюшмаси), 1966 й.дан Киночилар уйи, 1972 й.дан Кино санъати музейи ишлаб турибди.

Ад.: Абул-Касимова Х., Рождение ўзбекского кино, Т., 1965; Тешабаев Дж., Пути и поиски, Т., 1972; Тешабаев Дж., Ўзбекское кино: традиции, новаторство,

Т., 1979; Ҳасанов Б., Ўзбек хужжатли киноси, Т., 1972; Абул-Касимова Х., Тешабаев Дж., Мирзамухамедов ва М., Кино Ўзбекистона, Т., 1985.

Жўра Тешабаев, Моҳина Аширова.

КИНО ТАРМОҒИ — аҳолини кино хизмати б-н таъминловчи маданият, томоша муассасаларининг умумий номи. Ўзбекистонда К.т. кинотеатр, кинолаштирилган клублар, қишлоқ доимий кино қурилмалари ва кўчма кинолардан иборат. Давлат (шаҳарлар, туман марказлари, қишлоқ ва б. жойлардаги давлат кинотеатрлари, жамоа хўжаликлари клублари, кўчма кино қурилмалари, фильмларни ижарага берувчи идоралар, киностудиялар, фильмдан нусха қуриувчи ф-калар, фильмларга реклама тайерловчи бўлимлар) ва қасаба уюшмалари (шаҳар ва қишлоқлардаги клубларда, маданият уйлари ва саройлари, дам олиш масканларида қасаба уюшмалари ихтиёридаги кино тармоқлари) томонидан бошқарилади. Панорамали, стереоскопик, айлана кинопанорамали, шунингдек, стационар ва кўчма киноқурилмалар бор. Ўзбекистонда давлат киноқурилмаларининг сони 5 мингга яқин (2002).

Бундан ташқари, қасаба уюшмалари ва муассасалар (шу жумладан, жамоа хўжаликлари) ихтиёрида ҳам анчагина кино қурилмалар мавжуд.

КИНО ҚЎЙИШ АППАРАТИ, кино проектор (кино ва лот. projectio — олдинга иргитиш) — кинога олиш аппарати б-н киноленталарга олинган кинофильмларни экранга тушириш учун мўлжалланган қурилма. У кинолентанинг сурилишини таъминлайдиган тортиш механизми, лента ўраладиган ва бўшаладиган қассеталар, экранни ёритиш ва тасвирни экранга тушириш учун ёритиш-проекциялаш тизими, овоз эшиттириш қурилмаси, электр энергияси б-н таъминлаш ва аппарат ишини бошқариш қурилмаларидан иборат. К.қ.а.да кинолента махсус механизм

(мальта механизми ёки грейферли механизм) ёрдамида тўхтаб-тўхтаб (ўзлукли) ҳаракатланади. Тўхтаб-тўхтаб айланувчи тишли барабан ки-нолентани битта кадрга суриб туради. Бир кадрдан иккинчисига ўтиш вақтида обтюратор ёруғлик нурлари оқимини тўсади, лента яна бир кадр сурилганда обтюратор ёруғлик нурлари йўлини очади. Шунда экранга тасвир тўшади. Бу жараён шу тарика давом этаверади ва жуда тез (секундига 24 кадр) юз бергани учун томошани орадаги ўзилишларни сезмайди. К.к. а. экранга тасвирини тушириш б-н бирга фонограммага ёзилган товушни ҳам тасвирга монанд (синхрон) равишда эшиттиради. К.к.а.нинг муқим (стационар) ва кўчма турлари бўлади. Муқим аппаратлар киноаппаратхоналарга доимий ўрнатиб қўйилади. Уларнинг ёрдамида кинофильмлар очик ёки ёпиқ залларда намойиш қилинади. Кўчма аппаратларни исталган жойга олиб бориб ишлатиш мумкин. Улар б-н очик майдонларда ҳам, ёпиқ залларда ҳам кинофильмлар қўйилади.

К.к. а. кинолентанинг энига қараб ҳам фаркланади: 16 мм, 35 мм ва 70 мм ли киноленталарга мўлжалланган, универсал ҳамда махсус (доиравий, стереоскопик ва б. фильмларни намойиш қилиш учун мўлжалланган) аппаратлар бўлади. Бўлардан ташқари, ҳаваскор кинематографлар учун мўлжалланган аппаратларда эни 8 мм ли кинофильмларни қўйиш мумкин. Бундай аппаратларда, асосан, овозсиз фильмлар қўйилади. Овозли фильмларни қўйиш учун магнитофон ва синхронловчи (тасвир б-н овознинг бир вақтда кетишини таъминловчи) қурилмадан фойдаланиш керак. К.к.а.нинг энг муҳим кўрсаткичи — экраннинг ёркинлигини ифодалайдиган фойдали ёруғлик оқими. У люмен (лм) да ўлчанади (350—50000 лм). Ёруғлик оқимини чўғланма лампа, ксенон лампа ёки кўмир ёйи ҳосил қилади (яна қ. Кинотехника).

КИНОГА ОЛИШ АППАРАТИ -

хужжатли ва бадий кинофильмлар ва видеофильмларни ҳамда турли объектларни изчил равишда кетма-кет тасвирлар (кадрлар) тарзида кинолентага тушириш қурилмаси. Энининг кенглиги ва форматининг ўлчами ҳар хил бўлган киноленталарга суратга олиш учун мўлжаллаб ишлаб чиқарилади. Мас, кенг форматли фильмлар 70 мм ли; оддий ва кенг экранли фильмлар 35 мм ли; телевизион, илмий, ўқув ва ҳаваскорлик фильмлари 16 мм, 8 мм ва 2х8 мм ли киноленталарга мўлжалланган аппаратларда суратга олинади. Вазифаси ва тузилиш хусусиятларига кўра, дастаки ва муқим (стационар) К.о.а. фаркланади. Дастаки аппаратлар ихчамроқ бўлиб, қўлда олиб юриб, исталган жойда кинога олиш мумкин. Муқим аппаратлар муайян жойда учоёқли штативга ўрнатиб ишлатилади. К.о.а. синхрон, прецизион, ихтисослаштирилган, ҳаваскорлик ва махсус турларга ҳам бўлинади. Синхрон К.о.а. б-н тасвири кинога олиш пайтида (синхрон тарзда) товушни ҳам алоҳида магнит лентага ёзиб олиш мумкин. Прецизион К.о.а. мураккаб кинога олиш учун мўлжалланади. Их-тисослаштирилган К.о.а. б-н панорам, доиравий, стереоскоп фильмлар суратга олинади. Ҳаваскорлик К.о.а. эни 16 мм, 8 мм ва 2х8 мм ли киноленталарга илмий, ўқув ва ҳаваскорлик фильмларини кинога олиш учун ишлатилади. Махсус К.о.а. тез ва қисқа муддатда утадиган жараёнларни қайд қилиш (жуда тезкорлик б-н кинога олиш) ҳамда авиация ва космик парвозларда фойдаланиш учун мулжалланади.

Ҳар қандай К.о.а. оптик ва механик қисмлардан иборат. Оптик қисм кинога олиш объективи ва визир (визир тизим) ни ўз ичига олади. Объектив объектнинг тасвирини кинолентанинг ёруғлик сезгир катламига туширади. Визир орқали эса объект кузатилади ва аппаратнинг объектга нисбатан зарур вазияти урнатилади. Механик қисм лента тортиш механизми, ҳаракатлантириш механизми ва обтюратордан иборат. Лента тортиш ме-

ханизида лентани бир меъёрда суриб, зарур пайтда тўхтатиб турадиган мосламалар ҳам бўлади. Обтюратор кинолента кадр туйнуги томон бир кадр сурилганда шу туйнукка келаётган ёруғлик нурлари йўлини дам-бадам тўсиб туриш вази-фасини ўтайди.

К.о.а., асосан, 19-а. охирларидан бошлаб турли маркаларда ишлаб чиқарилади. Улар борган сари такомиллашиб бормокда. Айниқса, и.т. ишлари учун мўлжалланган К.о.а.лари — ихчам авиация ва космик кинога олиш, микрокинога олиш аппаратлари, тезкор ва растрли аппаратлар, сув остида кинога олиш, секинлатиб суратга олиш аппаратлари ва б. йўналишлардаги К.о.а. лари жуда такомиллашиб кетди. Бу борада Японияда, АҚШ ва б. мамлакатларда ишлаб чиқарилаётган аппаратларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин (қ. Кинотехника).

КИНОДРАМАТУРГИЯ (кино... ва драматургия) — адабиётнинг экранда кўрсатиш учун мўлжалланган алоҳида тури. К. асари — киносценарий фильмининг адабий ва ғоявий-бадий асосини ташкил этади. Кинодраматурглар бадий проза ва драмадан фойдаланилган ҳолда ҳаёт воқеаларини тасвирлашда кино имкониятларини ҳисобга олиб, асарни экранга мослаштириб ёзадилар. К., ўз хусусиятига кўра, адабий ҳамда кинематографик шаклга эга: мустақил бадий кийматга эга, кинематографик асар сифатида яратилажак фильмнинг мазмунини ва қурилишини ифода этади. К.нинг шаклланиш даври мураккаб жараён бўлиб, у асар ёзишдан бошланиб, монтаж столида тугайди. Овозли кино юзага келгач, инсон характерини очиб беришдаги асосий воситалардан — диалог муҳим роль ўйнади. Кино санъати имкониятларининг кенгайиши К.дан ҳаётни янада чуқурроқ ўрганишни, уни янада мураккаб ва рангбаранг тасвирлашни такозо этади. Кино тараққиётининг бошланғич босқичида К. жанрлари (саргузашт, комедия, мелодра-

ма ва б.) маълум даражада чегараланган бўлиб, замонавий мавзу кам ёритилган. Ҳозир эса К. асарлари хоҳлаган жанрда ёзилиб, кўплаб фильмлар яратилмоқда.

Ўзбек К.си проза кўламини, драма ўткирлигини, поэзия жозибасини, тасвирий санъат ёрқинлигини, мусика раволигини ўзида мужассамлаштирди. Ҳоз. кунда тарих, тарихий шахслар ҳаёти, миллий кадриятлар акс этган ёки ёш авлодда Ватанига, халқига, ота-онасига меҳр-муҳаббат туйғусини уйғотадиган К. долзарб мавзу бўлиб, шу асосда фильмлар ишланмоқда («Буюк Амир Темур», «Паримома» ва б.). С. Абдулла, И. Султон, А. Крдирий, М. Шайхзода, Ойбек, С. Аҳмад, У.Назаров, Ф. Мусажонов, О. Агишев каби ёзувчиларнинг асарлари ўзбек киносининг ривожига салмоқли ўрин тутади.

КИНОЖУРНАЛ (кино... ва журнал) — кундалик турмуш ва халқаро ижтимоий-сиёсий воқеаларга бағишлаб даврий чиқариб туриладиган кинофильм тури.

Ўзбекистонда 1960 й.гача «Ўзбек Давлат киножурнали», «Совет Ўзбекистони», «Орденли Ўзбекистон» ва б. К.лар чиқарилган. 60—70-й.лардан «Ўзбекистон ҳужжатли ва илмий-оммавий фильмлар киностудияси» уларнинг ўрнига киноальманахлар чиқарди, ҳозир эса фақат ҳужжатли фильмлар, шунингдек, «Наштар», «Зумраша» ҳажвий К.лари ишланмоқда.

КИНОКОМЕДИЯ (кино... ва комедия) — кино санъати тури. Фильмда характер, конфликт, вазиятни тасвирлашда томошабинда кулги кўзатиш К.нинг асосий хусусиятидир. Юмористик ва ҳажвий жиҳатлари бир-бирига боғлиқ ҳолда кўрсатилади. Киноводевиль, эксцентрик «комик», лирик, маиший, ҳажвий, трагикомик, фантастик К. жанрлари кенг тарқалган. Цирк, карикатурани ўзида сингдирган эксцентрик «комик» К. 20-а.нинг 10—20-й.ларида юзага келган (А. Дид, М. Линдер, Р.Клер — Фран-

ция; М. Сеннет, Ч. Чаплин, Б. Китон, Г. Ллойд — АҚШ). Ф.Капра овозсиз кино даврида «Бир кунлик хоним», «Мистер Дидс шаҳарга кўчиб ўтмоқда», «Тундаги ходиса» каби фильмларни ишлаб Америка К.сининг ривожланиш даврини бошлаб берди. Кейинчалик А.Блазетти, Х.Бардем, Ж.Беккер, Л.Берланга, Г.Кричтон, Р.Корнелиус каби чет эл реж. лари жамиятдаги мавжуд нуқсонларга қарши К.лар («Миллионер Неаполь», «Трамвай ўғирланди», «Дадам, ойим, хизматкор қиз ва мен» ва б.) яратдилар.

Я. Протазановнинг «Насриддин Бухорода» (1943) фильми — биринчи ўзбек К.си. «Насриддиннингсаргузаштлари» (реж. Н. Ғаниев), «Маҳаллада дув-дув гап» (Ш. Аббосов), «Келинлар кўзғолони», «Майсаранинг иши», «Чимилдик» (М. Абзалов), «Шариф ва Маъриф», «Темир эркак» (И. Эргашев), «Бомба» (З. Мусокрв), «Масхарабоз» (Ш. Бошбеков) ва б. энг яхши ўзбек К.ларидир. Р. Пирмухамедов, Р. Ҳамроев, Н. Раҳимов, Ҳ. Умаров, С. Хўжаев, Б. Ихтиёров, Ҳ. Шарипов, О. Асомов, М. Холмедов ва б.нинг ўзбек К.си ривожда ҳиссалари катта. Замонавий реж. лар изланиши натижасида К. унсурлари кинонинг бошқа жанрларига ҳам сингиб бормоқда.

КИНОКОНЦЕРТ (кино... ва концерт)— алоҳида концерт номерларидан иборат фильм; кинематография тури. Овозли кинонинг дастлабки йилларида юзага келди. Ғарб мамлакатларида фильмрежюлар машҳур. Таниқли санъаткорлар ижоди б-н энг ўзоқ, чекка шаҳарлар аҳолисини таништириш, машҳур ижрочилар ижодини абадийлаштириш, ёшларни эстетик руҳда тарбиялашда К.нинг муҳим аҳамияти бор. К. барча киностудияларда мунтазам равишда ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда «Фронтдаги дўстларга», «Беш республика концерти», «Шашмақом» ҳамда алоҳида хонанда ва раққосалар ижодига бағишланган кўплаб К.лар ишланган.

КИНОЛОГИЯ (юн. *kyon* — ит ва ...логия) — итлар тўғрисидаги фан. К. итчиликнинг илмий асосини ташкил этади. К. итларнинг эволюцияси, зотлари, анатомияси, физиологияси, шу жумладан, олий нерв системаси, хатти-ҳаракатлари, селекцияси, уларни урчи-тиш, озиклантириш, сақлаш, ўргатиш ва ов, крровул, кидирув, божхона, чегара ва б. хизматларда фойдаланиш масалаларини ўрганади. Фан сифатида 19-а.нинг 2-ярмида вужудга келган.

Кўпгина Европа мамлакатларида ва АҚШда К. ташкилотлари иш олиб боради. Ўзбекистонда К. масалаларини илмий ўрганиш рус офицерлар овчилик жамиятлари ва итчилик клублари ташкил этилган 20-а. бошларига тўғри келади. 1927 й.да Ўзбекистон ов итлари шажара дафтари жорий қилинган. ДОСААФ Ўзбекистон бўлими хўзурида 1937 й.дан К. кенгаши фаолият кўрсатди. 1992 й. май ойида Ўзбекистон К. федерацияси ташкил этилди. Ўзбекистонда республика давлат божхона қўмитасининг миллий К. маркази, Миллий хавфсизлик хизматининг наслчилик питомниги ва Тошкент ш. Ички ишлар бош бошкармасининг наслчилик питомнигида К. назарий масалалари ўрганилади, итчиликка оид наслчилик ишлари, итларни амалий мақсадларда фойдаланишга тайёрлаш, янги ит зотларини етиштириш, уларни синовдан ўтказиш, шажара ва наслчилик дафтарларини юритиш ишлари олиб борилади. К. кўпгина мамлакатларда зоотехния ҳамда ветеринария олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг дастурларига киритилган (яна қ. Итчилик).

КИНОРИНХЛАР (Kinorhyncha) —бирламчи тана бўшлиқли чувалчанглр синфи. Ўз. 0,1 — 1мм. Танаси ясси, каллин кутикула б-н қопланган. 13 та сегмент (бош, бўйин ва 11 та бўғим)га бўлинган. Танасида пихлар ва илмоқлар бўлади. Танасининг олд қисми буралиб чиқадиған хартумни ҳосил қилади. Кўндаланг-тарғил мускуллари даста

бўлиб жойлашган, ичаги найсимон. Нерв системаси ҳалқум атрофи нерв ҳалқаси ва қорин нерв стволидан иборат. Сизги органлари хартумидаги қиллар ва 1—2 жуфт пигмент кўзчалардан ташкил топган. Айириш системаси — 1 жуфт протонфридийдир. Айрим жинсли. Метаморфоз орқали ривожланади. Бир хужайрали сув ўтлари ва микроорганизмлар б-н озикланади. Хартумини олдинга отиб, сўнгра танасини тортиб олиб ҳаракатланади. 2 туркуми, 100 га яқин тури маълум, кўпчилик денгизлар тубида учрайди.

КИНОСТУДИЯ (кино... ва итал. studio — ўрганиш) — кинофильмлар ишлаб чиқарувчи корхона. К. бадий-ижодий ва техник и.ч. жараёнларини бирлаштиради. Қандай фильм чиқаришига қараб бадий, хужжатли-хроникал, илмий-оммабоп, ўқув К.си, мультипликацией фильмлар К.сига ажралади. К.нинг ташкилий тўзилиши ишлаб чиқариладиган фильмларга, и.ч. ҳажмига, техник жиҳозларга боғлиқ. Фильм и.ч. 4 босқичдан иборат: 1) сценарий тайёрлаш; 2) суратга олиш учун тайёргарлик (суратга олиш жойини, актёрларни танлаш, декорация, кийим тайёрлаш, кинопроба ва репетиция ўтказиш, фильм и.ч. режасини тўзиш); 3) суратга олиш. Бу энг масъулиятли ва сермеҳнат босқич бўлиб, К. павильонида ва табиат кучоғида амалга оширилади; 4) фильмни монтаж қилиш, ўнга овоз бериш, мусиқа ёзиш ва қайта овоз бериш.

Суратга олувчи гуруҳ асосий ижодий бўғин бўлиб, фильм яратиш даврида барча ижодий ва б. ходимларни ўз атрофида уюштиради. Суратга олишда бадий-ижодий гуруҳ фаолиятига фильм директори раҳбарлик қилади.

Ўзбекистонда «Ўзбекфильм», «Ўзбекистон хужжатли ва илмий-оммавий фильмлар киностудияси», «Достонфильм», «Ёғду», «Имон», «Инсон», «Самарқандфильм», «Шод», «Юлдуз» ва бошқа К.лар, «Наштар» ҳажвий киножурнали, шунингдек, Ўзтелерадио

қошида «Ўзбектелефильм» фаолият кўрсатмоқда.

КИНОТЕЛЕВИЗИОН ТЕХНИКА -тасвирларни суратга олиш, монтаж қилиш ва ўзатиш учун кино ва телевидение воситаларидан фойдаланиладиган усуллар мажмуи. Кино ва телевидение воситалари деганда кинотехника, телевидение ва видеоёзув воситаларининг уйғунлашуви тушунилади. Ушбу йўналишларни ўз ичига олади: телевизион фильмларни тўғридан-тўғри кинога олиш; телевизион тасвирларни кинескоп экранидан ёки бевосита электрон нурли камера ёрдамида ёзиб олиш; видеоназорат қурилмаси (монитор) ва назорат видеоёзувдан фойдаланган ҳолда кинога олиш; кинофильмларни монтаж қилиш ва кўпайтиришда телевидеоназоратдан фойдаланиш; телекинопроекциялаш (кинолентага туширилган фильмларни телевидение орқали ўзатиш).

Маълумки, кинотехника 19-а. 80-й. ларидан, телевидение асосан 20-а. бошларидан, видеоёзув 20-а. 50-йилларидан ривожлана бошлаган ва аста-секин такомиллаштириб борилган. Айниқса, видеофильм яратиш расм бўлганидан (Ўзбекистонда 20-а. 70-й. ларидан) сўнг К. т.нинг аҳамияти янада ортди. К. т. да кўп (икки ва ундан ортиқ) кинокамерали кинотелевизион жиҳозлар ва б. ўзига хос усуллардан фойдаланилади. Кинокамераларнинг ҳар қайсисига ихчам телеузатиш камераси ҳам бириктирилган бўлади.

К.т. воситасида бевосита кинолентага суратга олинган кинофильмларни ҳам, видеомагнитлентага туширилган видеофильмларни ҳам, бевосита олинадиган «жонли» тасвирларни ҳам телевидение орқали намойиш қилиш мумкин.

Умуман телевизион тасвирларни кинолентага туширишнинг оптик, электрон нурли ва лазерли усуллари мавжуд. Оптик усулда суратга олиш қурилмаларида тасвирларни кинескоп экранидан кўчириш мумкин. Электрон нурли усулда суратга олиш қурилмаларида видео-

сигнал ўзгартириб юборадиган электрон нур ҳавоси сўриб олинган (вакуум) камерада ҳаракатланаётган кинолентага тўшади. Вакуум камера электрон нурли прожектор, лента тортиш механизми ва вакуум ҳосил қилувчи қурилмадан иборат бўлади. Рангли тасвири лазер нур ёрдамида 35 мм ёки 16 мм ли лентага ёзиб оладиган қурилма ҳам мавжуд. Ҳозир К. т. соҳасида компьютерлар техникасидан унумли фойдаланилади. К. т. воситаларидан мураккаб кинога олишда, мультфильмлар ишлашда, кассетали кинони суратга олишда, махсус дастурларни тайёрлаш ва б.да фойдаланилади (яна қ. Кинотехника).

КИНОТЕХНИКА — кинофильмларни суратга олиш, нусхаларини кўчириш (кўпайтириш) ва намойиш қилиш б-н шуғулланадиган техника соҳаси. Астасекин, босқичма-босқич пайдо бўлган, шаклланган ва таракқий этиб борган. К.нинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва таракқий этиш жараёнлари ёруғлик техникаси, механика, оптика, фотография, электроника, компьютер технологияси ва б. соҳа ютуқларидан ке-нг фойдаланишни тақозо этган. К.нинг асосий техникавий воситалари: кинога олиш аппарати, нусха кўчириш аппарати, кино қўйиш аппарати, компьютер.

Фотографиянинг кашф қилиниши (19-а. ўргалари) ихтирочиларда фототасвирларни ҳаракатлантириб намойиш қилиш ғоясини туғдирди. Лекин бўнга қадар (17-асрда) немис олими А. Кирхер «сирли чирок»ни яратди. У ёруғлик манбаи (шам), шаффоф шишага чизилган сурат, шу суратни катталаштирувчи мослама (ҳозирги объект) ва экрандан иборат эди. Шамдан тўшаётган ёруғлик шаффоф шиша орқали ўтиб, ундаги суратни экранга туширар эди. Кейинчалик (1882 й.) бельгиялик физик Ж. Плато фенакстископ деб аталадиган асбоб ясади. У тасвир (болтакаш) чизилган диск, шу диски и айлантирувчи тасмалли ўзатма ва кўзгудан иборат эди. Диск

айлантирилганда томошабин дискдаги тиркишлардан қараб, рўпарадаги кўзгуда гўё ҳаракатланаётгандек туюлган тасвирни (болтакашнинг ҳаракатларини) кўрган. Тасвирларни суратга олиш ва кейин уларни экранга тушириш учун ёруғликсезгир материал талаб қилинар эди. Кўп изланишлардан кейин шундай модда топилди. 19-а. биринчи ярмида французлар Л. Ж. Догер ва Ж. Ньепс ёруғлик таъсирида рангини ўзгартирувчи модда кашф қилдилар. Шу модда плёнка ёки шиша сиртига суркаларди. Ҳозир бу модданинг таркиби такомиллаштирилган. 19-а. охирларида «Люмьер» (Франция) ва «Истмен Кодак» (АҚШ) фирмалари киноленталар ишлаб чиқара бошлади. Француз астрономи П. Жансен 1874 й., француз физиологи Марей 1888 й., инглиз ихтирочилари Ф. Грин ва Ж. Эванс 1889 й. кинога олиш аппаратини, француз ихтирочиси Луи Люмьер эса 1894 й. кинога олиш ва намойиш қилиш аппаратини яратдилар. Луи Люмьер 1895 й. 22 март куни Парижда «Ишчиларнинг фабрикадан чиқиши» деб аталадиган хужжатли фильмини намойиш қилди. Ана шу кун кинематография туғилган кун ҳисобланади. Францияда Ш. Пате ва Л. Гомон 1897 й.да бир нечта такомиллаштирилган кинога олиш ва намойиш қилиш аппаратларини санотат миқёсида ишлаб чиқара бошладилар. Улар дастлабки кинодан нусха кўчириш аппаратларини ҳам ишлаб чиқардилар. Бўларнинг ҳаммаси овозсиз кино учун мўлжалланган эди.

20-а. бошларида К. анча сует ривожланди. Лекин кино санъати таракқий этиши б-н К. сифатига талаб кучайди. Натижада киноаппаратларнинг янги хиллари яратилди. Француз фирмаси «А. Дебри» 1908 й. ички кассетали кинога олиш аппарати ишлаб чиқара бошлади. 20-а. 10-й.лари охирига келиб овозсиз К. таракқиётида янги босқич бошланди. Шу даврда автоматик механизми, микроскопик ва тезкор кинога олиш аппаратлари, жаррохлик операцияларини кинога олиш

аппаратлари, дастаки автоматик аппаратлар ва б. яратилди. 20-а. 30-й.ларида кўчма ва муқим (стационар) кинопроекторлар бар-по қилинди, киноленталар, кинога олиш ва кино қўйиш аппаратлари, кинодан нусха кўчириш аппаратлари, киноленталарни очилтириш, киносуратга олиш майдонларини ёритиш ва киноленталарни монтаж қилиш аппаратлари қўлаб ишлаб чиқарила бошлади.

Кинематограф маҳкам оёққа туриб, овозсиз кино ишлаб чиқариш саноати муайян даражада мустаҳкамланиб олганидан сўнг бирин-кетин овозли кино, рангли, стереоскопик, кенг форматли, панорам ва кенг экранли кино, доиравий панорам ва кенг экранли кино пайдо бўлди. Кинонинг бу турлари учун янги-янги аппаратлар, асбоблар, материаллар, киноленталар ва усуллар ишлаб чиқилди, эскилари янгиларига алмаштириб борилди. Овозли кино АҚШ, собиқ Иттифок ва Ғарбий Европанинг барча мамлакатларида деярли бир вақтда пайдо бўлди. 20-а. 50-й.ларидан бошлаб овоз магнит лентасида ёзила бошлади. Кўп қатламли кинолентада уч рангли тасвир ҳосил қилиш усули топилганидан сўнг рангли кинофильмга асос солинди. Рангли кинофильмларни кинога олиш ва кино қўйиш тизими айниқса АҚШ, собиқ Иттифок, Буюк Британия, Германия, Францияда ривожланди. Юқорида айтиб ўтилган тизимлар, асосан, 70 мм, 35 мм ва 16 мм ли киноленталарга мўлжалланган. 20-а. 60-й.ларидан бошлаб ҳаваскорлик ва ўқув мақсадлари учун 8 мм ли киноленталар ишлаб чиқарила бошлади. К. мунтазам равишда такомиллаштирилиб борилди, яъни тасвир ва овоз сифати яхшиланди, кино санъатининг таъсирчанлиги ошди, ёруғликсезгирроқ киноленталар яратилди, оптик усулда нусха кўчириш усули б-н фильмларни бир форматдан бошқа форматга кўчириш жиҳозлари ва технологик жараёнлари мукамаллаштирилди; кинога олишда ва, айниқса, видеофильмларни суратга олишда компьютер технологиялари кенг ишлатила бошлади.

К. жараёнларидан телевидениеда ҳам фойдаланилади (қ. Кино санъати, Кино-телевизион техника).

Ҳоз. кунда АҚШ, Англия, Германия, Франция, Италия, Россия ва, айниқса, Японияда К. кенг ривожланган бўлиб, янги такомиллашган марказли аппаратлар ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон Республикасининг кино тармоғини «Ўзбеккино» ДАК, «Ўзбекфильм» киностудияси, кинохроника, кинофикация соҳалари ташкил қилади. Бўлар республиканинг 14 ҳудудда кинопрокат ташкилотлари, таъмирлаш-ишлаб чиқариш корхоналари, видеомарказлари орқали фаолият кўрсатмоқда.

20-а. 90-й.лари охирларида кино ва видеофильмларни суратга олиш ва намойиш қилиш аппаратлари и.ч. борасида ҳақиқий инқилоб юз берди. Япониянинг «Panasonic» («Панасоник») фирмасидан киновидеоаппаратлар (мас, видеомагнитофон AG-6100 ва кинолентали видеопроектор РТ-102) сотиб олинди. Бундай инқилоб натижасида юқори сифатли товуш жўрлигида рангли ёзиб олиш ва катта кинотеатрлар экранларида намойиш қилишга имкон туғилди. Оддий кинопроектор (кинога олиш аппарати) ва киноплёнкага рақобатчи — мультимедиа видеопроектор пайдо бўлди. Киногасвирлар туширилган дисклардан фойдаланилганда олти каналли рақамли товуш тизими «Долби Дигитал»дан ёки икки каналли товуш тизими «Долби Про»дан фойдаланилади. Рақамли проектор инсталланган типдаги компьютер б-н ишлаши мумкин, шу б-н бирга, юқори сифатли компьютер тасвирлари катта киноэкранларга туширилиши мумкин. Ҳатто проекциялаш (кино қўйиш) хонасининг ўзига эфир, кабель ва йўлдош телесигналларини қабул қиладиган телевизион приёмникларни ҳам жойлаштириш мумкин, бу эса катта экранга инсталланган телевизион тасвирни туширишга имкон беради.

Сўнгги пайтларда (2000-й.ларда) 3 трубкали (кинескопли) проектор-

лар ўрнига суяқ кристалли (LCD) ва микроўзуғули (DLP) ҳамда матрицали (DMD) проекторлар пайдо бўлди. Уларни бошқариш ва ишлатиш жуда қулай, юқори тасвир ва товуш сифати таъминланади.

Кино и.ч.нинг янги стандарти умуман К., хусусан, кинога олиш, кино қўйиш ва кинотелевизион техника соҳаларини кескин ривожлантиради. Ҳозир киноплён-кадан фойдаланаётган киноташкилотлар эндиликда электрон фильмларни алоқа канали орқали оладиган бўлишди. Электрон фильмлар и.ч. видео, кино ва компьютер техникасининг қўшилиб кетиши йўналишида ривожланади.

Ҳозир қуйидаги йўналишларда иш-лар олиб борилмоқда:

— фильмларни радиоканаллар орқали ўзатиш;

— ёзиб олиш вақти 270 мин.га етадиган видеокамера («Panasonic»);

- дискли кинокамера DV-ДИСК (АҚШ);

— журналистлар учун мўлжалланган ихчам видеокамера («SONY»);

— қуввати 700 ANSI люмен (массаси 1,3 кг) бўлган ихчам микропроекторлардан тортиб қуввати 4700 ANSI люмен (массаси 2,5 кг) бўлган қувватли проекторлар («SONY» фирмаси) ишлаб чиқарилмоқда;

— янги рақамли видеокамералар телевидениеда янги стандартларни белгиламоқда. TFR типдаги матрицадан фойдаланиб сатр ёйишнинг янги технологияси кинотасвирдан қолишмайдиган видеотасвир ҳосил қилишга имкон беради («Filife» фирмаси).

Эргаш Комилов.

КИНОФЕСТИВАЛЬ (кино... ва франц. festival — байрам) — кино санъати асарларининг турли шаклда ўтказиладиган кўриги. Кинематографияси ривожланган кўпгина давлатлар миллий кино санъатининг энг яхши ютуқларини намойиш этиш, кейинги ривожланиш йўналишини белгилаб олиш,

халқларнинг ўзаро яқинлашуви, санъат ривожига ўз хиссаларини қўшиш мақсадида К. лар уюштиради.

К.нинг анъанавий тури — халқаро кинофестиваллардир. Улар конкурсли ёки конкурссиз, ихтисослашган ва ихтисослашмаган бўлади. Конкурсли халқаро К.ларда ҳакамлар ҳайъати фильм яратувчилари (реж., актёр, оператор, рассом ва б.)ни мукофот, соврин, диплом ва б. б-н тақдирлайдилар. Конкурссиз фестивалда кўрсатилган ҳар бир фильм «фестиваль катнашчиси» деган диплом, шунингдек, турли ташкилотлар таъсис этган мукофот ва совринларга эга бўладилар.

Махсус халқаро К.лар жанрлар (ҳужжатли, мультипликацион, илмий-оммавий, реклама фильмлар ва б.), регионлараро (Осиё, Африка ва Лотин Америкаси, Болтиқ бўйи ва МДХ, араб мамлакатлари ва б.), бошқа ажратиб турувчи жиҳатлар (ёш реж.лар фильми, фестиваллар фестивали, аёл реж. каби) асосида ўтказилади. Ҳар бир К.нинг аниқ белгиланган вақти («кун», «декада», «туркум», «ойлик», «ҳафталик» каби) ҳамда кўрсатиладиган фильмлар сони (конкурсга киритилган ёки инфор-мацион фильмлар) олдиндан маълум бўлади. Регламентга асосан илгари бирор К. да мукофотланган фильмлар конкурсга киритилмайди.

Жаҳонда ўтказиладиган энг йирик К.лардан қад.си Венеция (Италия) К.идир (1932). Бу фестивалнинг Бош. соврини «Авлиё Маркнинг олтин шери» (энг яхши фильмга, энг яхши дебютга, энг яхши аёл ва эркак ролига). Канн халқаро К.и 1946 й. дан ҳар йили апр.—май ойларида ўтказилади. Бош соврини «Олтин пальма шохи», Катта махсус соврин «Олтин камера» (энг яхши аёл ва эркак роли, энг яхши режиссура, энг яхши операторлик иши, энг яхши дебют учун).

Берлин халқаро К.и 1951 й.дан мавжуд. Энг катта соврин «Олтин айиқ», кейингиси «Қумуш айиқ». Ҳар йили Сан-Себастьян (Испания)да ўтказиладиган халқаро К. 1953 й.дан фаолият кўрсатади.

Совринлари: «Катга олтин чиганок», «Олтин чиганок», «Кумуш чиганок».

Москва халқаро К.и 1959 й.дан ўтказилади. Бош соврини «Авлиё Георгий».

Биринчи Тошкент халқаро К.и 1968 й.да ўтказилган. Шундан буён Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари фестивали сифатида фаолият кўрсатади. Бош соврини: «Олтин семурғ» (энг яхши фильм учун), «Хўжа Насриддин» (энг яхши режиссура учун), «Кумуш семурғ» (энг яхши дебют учун), «Олтин арча» (энг яхши эркак роли учун), «Олтин лола» (энг яхши аёл роли учун) (яна к. Тошкент халқаро кинофестивали).

Саодат Хўжаева.

КИНОЧИЛАР УЙИ - кино санъати арбобларининг ижодий уйи. Театр ва кино ходимлари уйи базасида 1966 й. очилган. Янги биноти (меъморлари Р. А. Хайрутдинов, В. Н. Бреусенко; бинони безашда рассом В. Ган, ҳайкалтарош Р. Авакян катнашган) 1982 й. Тошкентда очилган кинофестиваль арафасида ишга туширилган. Бош томоша зали (900 ўринли), 230 ва 50 ўринли яна 2 кичик томоша зали бор. Бино меъморлигида кўёш нуридан асрайдиган конструкциялар ва миллий меъморий элементлардан фойдаланилган; бўлар бино лойиҳаси ва шакли, ўрнида ўз аксини топган. Бош зал эллипс шаклда, 4 устунга таянган, чандан маъмурий бино, ўнгдан клуб б-н туташ. Лойиҳалашда ташқи кўриниши б-н ички кўриниши ўзаро боғланган. Умумий ечими бинога мутаносиб бўлган ресторан (зали — 100 ўринли) ҳовли орқали бош томоша залига туташган. Бино миллий меъморий қисмлар, кичик меъморий шакллар ва фавворалар б-н жозибалаштирилган. Безагида Ҳозгон мрамари, гранит, ганч ўймакорлигидан фойдаланилган. Интеръеридаги Б. Жалолов ишлаган деворий расмларда ўзбек кино санъати ривожига акс эттирилган. К. у. да янги фильмлар кўриги, юбилейлар, томошабинлар б-н ижодий учрашувлар ва б.

ўтказиб турилади. К.у. «Ўзбекино» давлат акционерлик компаниясига қарайди.

КИНОШУНОСЛИК - кино санъати ҳақидаги фан, санъатшунослик соҳаси; кино санъати назарияси ва амалиётини, тарихи, унинг таракқиёт йўлларини, шунингдек, актёр ижоди, режиссура, кинодраматургия муаммолари, киномусика, операторлик санъати ва б. ни ўрганати ва тадқиқ этади. К. соҳасига кино назарияси ва тарихи, кино танқидчилиги ва кўшимча бўлим сифатида кинобиблиография ва фильмография кирди.

Ўзбекистонда К. 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланган. Унда ёзувчи, журналист, муҳаррир ва б. томонидан кино ҳақида кўплаб мақола ва тақризлар ёзилган. 30-й.ларда ўзбек киносининг бошловчилари Наби Ғаниев, Сулаймон Хўжаевлар ҳам кино ҳақида рисола ва мақолалар эълон қилганлар. 1949 й. да Зикрилла Калоновнинг «Совет Ўзбекистони кинематографияси» номли биринчи китоби ўзбек ва рус тилларида чоп этилди.

50-й.ларда адабиёт соҳасида ишлайдиган кинотанқидчилар ва илмий ходимларнинг бир гуруҳи миллий экран санъатининг ривожланиш жараёнини ўрганишга киришдилар. Бунга ўша даврда ишлаб чиқарилган фильмлар доирасининг кенгайиши, йирик кино усталари гуруҳининг шаклланиб бораётганлиги туртки бўлди. С. Муҳамедов, Р. Пирмуҳамедов, М. Мелкумов, А. Абдуллаев каби киночиларнинг ўзлари ҳам К. б-н шуғулланганлар.

Ўзбек К. гининг расмий ривожига 60-й.ларнинг бошларидан бошланган. Бу Санъатшунослик ин-тига ишга келган бир гуруҳ киношунослар фаолияти б-н боғлиқ. Жўра Тешабоев, Х. Абулқосимова, Ҳ. Акбаров, Б. Ҳасановлар шулар жумласидан. Кейинчалик бу бўлимга М. Мирзамуҳамедова, С. Хўжаева, В. Кошелева, М. Зоҳидов, С. Хайитметова қабилар келиб қўшилдилар. Бу даврда М. Алиев («Комил Ёрматов», 1960), Ж. Тешабоев («Комил Ёрматов», 1964; «Совет

Ўзбекистони кино санъати», 1968; «Шукур Бурхонов», 1968; «Асад Исमतов», 1968), Х. Абулқосимова («Наби Ғаниев», 1965; «Ўзбек киносининг туғилиши», 1967)ларнинг кино санъатининг ривожланиш жараёни, тараққиёт тарихи, ўзбек кино усталарининг ижоди ва б. масалаларга оид асарлари яратилди.

Асосий эътибор энди миллий кино назарияси масалаларига қаратилди, миллий кинодраматургия ва режиссура ривож, театр актёрларининг кино санъати ривожига қўшаётган ҳиссаси, киносининг бошқа санъат турлари б-н ўзаро боғлиқлиги каби масалаларга қаратилган асарлар яратилди. Ўзбек киносидаги анъана ва бунёдкорлик, миллийлик ва байналмилаллик, машҳур кино ижодкорларининг ҳаёт ва ижод йўлини ёритишга алоҳида эътибор қаратилди. Б. Ҳасановнинг «Малик Қаюмов» (1970), «Ўзбек ҳужжатли киноси» (1972), Х. Акбаровнинг «Етуклик» (1971), «Сехрли нур» (1977), Х. Абулқосимованинг «Таниқли режиссёр» (1971), «Йўлдош Аъзамов» (1972), «Шухрат Аббосов» (1976), Ж. Тешабоевнинг «Қахрамон — йирик планда» (1972), «Тараққиёт йўли ва изланишлар» (1973), «Устанинг бахти» (1975), «Ўзбек киноси: анъана ва ижодкорлик» (1979) каби асарлари нашрдан чиқди. Болалар киноси ва ривожига бағишланган, «Ўзбекфильм»да яратилган болалар ва мультипликацион фильмлар тавсифланган М. Мирзамухамедованинг «Ўзбекистонда болалар киноси» (1976) китоби нашр этилди.

80-й.ларда янги китоблар б-н бир қаторда кино соҳасидаги муҳим муаммоларга бағишланган тадқиқотлар амалга оширилди. Уларда кўпроқ республика кино санъатининг турли жабҳалари, миллий санъатда ўзбек киносининг тутган ўрни ва роли, телевидение ва телевизион фильмлар муаммоларига эътибор берилди. Х. Акбаровнинг «Зохид Собитов» (1980), «Адабиёт ва кино» (1981), «Латиф Файзиев» (1985), «Ўзбекистон кино ва телевидениеси» (1989), М.

Мирзамухамедованинг «Ўзбекистон болалар киноси» (рус тилида, 1982), С. Хўжаеванинг «60—70-йиллар Осиё ва Африка мамлакатлари кино санъатидаги илғор ғоялар» (1982), Ж. Тешабоевнинг «Ўзбек киноси: изланишлар ва ишончлар» (1984), Х. Абулқосимова, Ж. Тешабоев, М. Мирзамухамедоваларнинг «Ўзбекистон киноси» (1985) каби асарлари шулар жумласидан.

Мустақиллик йилларида киночилик муаммоларини янгида, янги давр нуқтаи назаридан ҳал этиш йўлларини излаш қўзга ташланади. Бу йилларда нафақат ўзбек киносига балки хинд, турк, араб мамлакатлари, қўшни давлатлар кинематографиясига оид и.т. ишлари олиб борилди. Шунингдек, ўзбек киносининг жанр ва турлари (мультипликация, ҳужжатли кино, комедия, телесериаллар ва б.)га бағишланган тадқиқий ишлар ҳам пайдо бўлди. Киношуносликбўлими аспирант ва илмий ходимлар б-н тўлдирилди.

Ўзбекистонда К. масалалари Санъатшунослик илмий тадқиқот интининг кино бўлимида ўрганилади. К.га оид мақолалар «Санъат» журнали, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ. ва б. нашрлар саҳифаларида ёритиб борилди (яна қ. Кино санъати).

Жўра Тешабоев.

КИНОЯ — услубий восита; маъқуллагандек ёки ризо бергандек бўлиб, рад этиш, истехзоли кулиш. К.да сўз ёки ифода нутқда асл маъносига тесқари, ҳатто уни рад этувчи мазмун касб этади. К. услубий восита сифатида мажозий сўзлар орқали пичинг ва истехзони ифодалайди. Комикликнинг бир тури бўлган К.да кулгилилик жиддийлик ниқоби остига яшириниб, ўзида сўзловчидаги устунлик ёхуд гумонсираш туйғусини акс эттиради. К. халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиёт намуналарида хдм кенг қўлланади. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр», Гулҳанийнинг «Зарбўлмасал», Абдулла Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин» ва б. асарларда К.

жонли ва конкрет бадийлик яратишга хизмат қилган.

КИНТАНА-РОО — Мексика штати, Юкатан я.о.да. Майд. 50,4 минг км². Аҳолиси 873,8 минг киши (2000), асосан, майя индейслари. Маъмурий маркази — Четумаль ш. Ер юзаси текислик, оҳақтошлардан тузилган, карст ҳодисаси кенг тарқалган. Ўртача ойлик т-ра 24°, йилга ўртача 1350 мм ёгин ёғади. Тропик сернам урмонлар б-н қопланган. Мексиканинг алоҳида ажралган олис штатларидан. Аҳолининг катта қисми ўрмончилик б-н шуғулланади. Чикле шарбати йиғиш учун қўшни штатлардан ҳам индейслар келади. Рио-Ондо дарёси хавзасида ёғоч-тахта тайёрланади. Катта майдонлардаги ўрмонларни ёқиб деҳқончилик қилинади. Мухим транспорт алоқалари Мерида — Четумаль шоссе йўли орқали амалга оширилади.

КИНШАСА (1966 й.гача Леопольдвиль) — Конго Демократик Республикасининг пойтахти. Конго дарёсининг сўл соҳили бўйлаб 15 км га чўзилган. К. — провинция ҳуқуқига тенглаштирилган алоҳида маъмурий бирлик. Аҳолиси 4,8 млн. киши (1998). Иқлими субэкваториал иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 22°, апр. ники 27°. Йиллик ёгин 1359 мм.

Шаҳар 1881 й.дан қурила бошлаган ва Бельгия қироли Леопольд II номига қўйилган. 1926—60 й.ларда Бельгия мустамлакасининг маъмурий маркази. 1960 й. дан Конго Республикаси (1964 й.дан Конго Демократик Республикаси), 1971—97 й.лар Заир Республикаси пойтахти.

К. — мамлакатнинг асосий савдо-транспорт, саноат, молия ва маданият маркази. Автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакат ташқи савдосининг кўп қисми К. орқали ўтади. К. портида йиллик юк ортиб-тушириш 2 млн. т агрофида. Т. й. орқали Конго дарёси қуйи қисмидаги Матади денгиз порти б-н боғланган.

К.дан Браззавиль ш.га паром қатнайди. Озик-овқат, тўқимачилик, тикувчилик, қўн пойабзал, кимё, машинасозлик, ёғочсозлик, кемасозлик саноати, кема ре-монти, электр приборлари и.ч., қурилиш материаллари корхоналари, ойна ва шиша идишлар з-ди бор. Малуку р-нида йирик металлургия комплекси қурилган. Миллий ун-т, ин-тлар, Нафис санъат миллий академияси, Геогр. илмий тадқиқот ин-ти, Геол. хизмати илмий муассасаси, Тропик тиббиёт ин-ти (1899), Африка санъати музейи, хайвонот боғи ва б. бор.

КИО - кўзбойлоқчи (иллюзиячи) цирк артистлари оиласи. Эмиль Теодорович (асл фам. Гиршфельд — Ренард) [1894.30.3 (11.4), Москва — 1965. 19.12, Киев; Москвада дафн этилган] — Россия халқ артисти (1958). Кўзбойлоқчилик томошаларининг ярагувчиси, цирк аппаратуралари (асбоблари)нинг конструктори. Унинг ўғиллари: Эмиль Эмилович (1938.12.7) — Россияда хизмат кўрсатган артист (1972). Циркда 1961 й.дан отаси б-н, 1966 й.дан мустақил ишлайди. Игорь Эмилович (1944.13.3) — Россияда хизмат кўрсатган артист (1980). Циркда 1956 й.дан отаси б-н, 1966 й.дан мустақил ишлайди. 1977 й.да Оскар мукофотини олган.

КИОДО ЦУСИН — япон ахборот агентлиги. 1945 й. Токиода ташкил этилган. Етакчи миллий газеталар ва Эн-Эйч-Кей радиотелевидение корпорацияси кооператив бирлашмаси. Газеталар, радио ва телекўрсатувларни ички ва халқаро микёсдаги ахборотлар б-н таъмин этади. Жаҳоннинг кўп мамлакатларида мухбирлик бўлимларига эга.

КИОТО — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.да, Киото префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,46 млн. киши (1995). К. 792—794 й.ларда қурилган ва 1192 й.гача Хэйан деб аталган. 1868 й.гача мамлакатнинг расмий пойтахти ва япон

императорларининг қароргоҳи, муҳим савдо шахри бўлган. К. — транспорт йўллари тугуни. Кема қатнайдиған канал орқали Бива кўли б-н боғланган. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий, маданий, тарихий ва диний маркази. Машинасозлик (асосан, электр машинасозлиги ва қ.х. машиналари и.ч.) ва рангли металлургия саноати ривожланган. Тўқимачилик (табиий ва сунъий ипакдан шойи тўқиш), тикувчилик, электротехника, озик-овқат, ойна-керамика саноати корхоналари бор. Хўнарамдчиликда шойи тўқиш, чинни ва бронзадан бадиий буюмлар, диний маросим ашёлари тайёрлашнинг қад. маркази. Японларнинг қад. будда ибодатхоналари, муқаддас жойлар, саройлар, боғ кўп. К.да Япониядаги 2 та энг қад. ун-т, мед. академияси, амалий санъат ўқув юрти, кутубхоналар, музейлар, ботаника боғи бор. Халқаро туризм марказларидан. Меъморий ёдгорликлардан Тодзи ибодатхонаси (8—17-а.лар), Сайходзи (14-а.), Тенрюдзи (14-а.), Рёандзи (15-а.) монастирлари, император саройи мажмуаси (1799 й. да қайта тикланган) ва б. сақланган. Улар меъморликдаги янги йўналиш асосида ўзига хос миллий услубда, ички безагида ёғоч ўймакорлиги, қандакорлик, наққошлиқдан фойдаланиб барпо этилган. Замонавий иншоотлардан «Киото қайкан» шаҳар маданият маркази, халқаро мажлислар зали ва б. қурилган. К. яқинида Уидзида Феникс ибодатхонаси жойлашган.

КИОТО УНИВЕРСИТЕТИ - Япониядаги етакчи ва қад. миллий ун-тлардан бири. 1897 й. Япония императори фармониға мувофиқ, физика-мат. ва муҳандислик коллежи сифатида ташкил этилган. Филол., пед., ҳуқуқ, иқтисод, табиий фанлар, тиббиёт, фармацевтика, қ.х., муҳандислик бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 16 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

КИПЛИНГ (Kipling) Жозеф Редьярд (1865.30.12, Бомбей - 1936.18.1, Лондон)

— инглиз ёзувчиси. Ёшлиғи Ҳиндистонда ўтган. «Махқама қўшиқлари» (1886) шеърлий тўплами, «Тоғ ҳикоялари» (1888) ва «Уч солдат» (1888) новеллалари, «Нур сўнди» (1890), «Ким» (1901) романларида Британия ҳарбий кучлари, инглиз-саксон «цивилизация»си мадҳ этилган. «Казарма қўшиқлари» (1892), «Етти денгиз» (1896), «Беш миллат» (1903) шеърлий тўпламларида оддий кишилар ҳаёти ва фидойиликлари тасвирланган. Қўшиқлари халқ оғзаки ижоди услубига яқин. Болалар ҳақидаги «Довюррак денгиз сайёҳлари» (1897), «Шунчаки эрталар» (1902) қиссалари, Маугли сарғузаштларига бағишланган «Жунгли китоби» (1-китоб, 1894; 2-китоб, 1895) кенг тарқалган. «Рикки-Тикки-Тави» (1964), «Маугли» (1974) ва б. асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. К. асарлари асосида болалар учун мультфильмлар яратилган. Нобель мукофоти лауреати (1907).

КИПР — Ўрта денгизнинг шарқий қисмидаги орол; қ. Кипр (давлат).

КИПР (грекча Кyрrоs, туркча Kibris), Кипр Республикаси (грекча — Kypriaki Dimokratia, туркча — Kibris Gumhuriyeti) — Ғарбий Осиёда, Ўрта денгизнинг шарқий қисмидаги Кипр о.да жойлашган давлат. Майд. 9251 км². Аҳолиси 762,8 минг киши (2001). Пойтахти — Никосия ш. Маъмурий жиҳатдан 6 округ (district) га бўлинади.

Давлат тўзуми. К. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка қиради. Амалдаги конституцияси 1960 й.да қабул қилинган ва кейинчалик тўзатиш ҳамда қўшимчалар киритилган. Давлат бошлиғи президент (1993 й.дан Глафкос Клиридис). Президент кипрлик грек жамоаси, вице-президент кипрлик турк жамоаси томонидан тўғри сайлов йўли б-н 5 й.га сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият Вакиллар палатаси (грек ва турк жамоалари вакилларидан иборат бир палатали парламент).

Ижроия ҳокимиятни президент ва вице-президент бошқаради ҳамда ҳукумат (Вазирлар Кенгаши)ни тайинлайди. Президент ҳукуматга бошчилик қилади.

Табиати. Қир ва тоғ кўп, шарқи пасттекислик. Шим. қирғоқлари тик ва серқоя. Шим. соҳили бўйлаб Кирения (1023 м гача) ва Карпас тизмалари (364 м гача) жойлашган. К. худудининг марказий ва жан. қисмида Троодос тоғ массиви бор (энг баланд жойи 1951 м). Шим. ва жан.даги тизмаларни кенг Месаория текислиги (бал. 200 м гача) ажратиб туради. Қазилма бойликлардан хромит, темир ва мис рудалари, асбест ва б. бор. Иқлими субтропик Ўрта денгиз иқлими. Ёзи иссиқ (25—35°), киши юмшоқ (10—15°), серёғин. Йиллик ёғин текисликда 300—500 мм, тоғларда 1000—1300 мм. Тоғ этаклари ва текисликларда доим яшил бутазорлар, Кирения ва Карпас тизмаларининг оҳақтошли жан. ён бағирларида дашт ўсимликлари ўсади. К. худудининг 18% ўрмон: дуб, сарв, ҳалаб қарағайи, тоғ водийларида юлғун, самбит ўсади. Илон, тўнғиз, калтакесак, буқаламун, калхат, бургут ва б. бор.

Аҳолисининг 78% кипрлик греклар, 18% кипрлик турклар. Инглизлар, араблар, арманлар, италянлар ҳам яшайди. Грек ва турк тиллари — расмий. Греклар православ, турклар ислом динига эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 68%.

Тарихи. К. худудида одам неолит давридан яшайди. Мил. ав. 15—11-а.ларда К.ни ахейлар, 9-а.да финикийлар, 8-а. охирида оссурийлар, 6-а.да ахоманийлар босиб олди, 333—323 й.ларда македониялик Александр, 294—58 й.ларда Птолемейлар давлати, 58 й.дан Рим империяси қўл остида бўлди. Рим империяси кулагач (мил. 395 й.), К. Византия таркибига ўтди. 648 й. оролни араблар, 1191 й. салибчилар эғаллади. 1489—1571 й.ларда Венеция, 1571 й.дан Усмонли турк давлатига қарам бўлди.

19-а.да кипрлик грекларнинг К.ни Грецияга қўшиш ҳаракати пайдо бўлди. 1878 й. К.ни Буюк Британия босиб олди. 1925

й. К. Англия мустамлақаси мақомини олди. 1931 й. инглиз ҳукмронлигига қарши стихияли қўзғолон бошланди, лекин уни мустамлақачилар шафқатсизлик б-н бостирди. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45) 20 мингдан ортиқ кипрлик инглиз қўшинлари сафида Германияга қарши урушда қатнашди. Урушдан кейин К.да миллий озодлик ҳаракати авж олгач, Буюк Британия ён беришга мажбур бўлди. 1960 й. 16 авг.да К. мустақил республика деб эълон қилинди. Макариос III президент, Ф. Кичик вице-президент этиб сайланди.

К.даги грек ва турк жамоалари ўртасидаги келишувга кўра, мамлакат президенти кипрлик греклардан ва вице-президенти кипрлик турклардан сайланар эди. Бироқ 1963 й.да кипрлик греклар б-н кипрлик турклар ўртасидаги муносабат кескинлашиб, нагжида иккала жамоанинг биргаликдаги фаолияти тўхтади. 1965 й.да грек жамоа палатаси бекор қилинди. 1967 й. дек.да кипрлик турклар «Муваққат турк маъмурияти»ни тўздилар. 1983 й.да («Шим. К. турк республикаси» эълон қилинди, аммо Шим. К. турк республикаси К. Республикаси ҳукумати томонидан тан олинмаган. 1964 й. мартдан буён бу ерда БМТ қўшинлари турибди. Халқаро ҳамжамият воситачилигида К. муаммосини бартараф этиш юзасидан жамоалар ўртасида мўзокаралар ўтказиляпти. К. 1960 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 2001 й.да ўрнатган. Миллий байрами — 1 окт. — Мустақиллик куни (1960).

Сийсий партиялари, касаба уюшмалари. Демократик партия (шу номдаги греклар партияси 1976 й.да, турклар партияси 1992 й. да тузилган); Демократик йиғин, 1976 й.да асос солинган; Социал-демократлар ҳаракати, 2000 й.да Ягона марказ демократик иттифоқи асосида тузилган; Либерал партия, 1986 й.да барпо этилган; Бирлашган демократлар, 1996 й.да тузилган; Миллий бирлик партияси, 1975 й.да турк жамоаси асос сол-

ган; Ижтимоий озодлик партияси, 1976 й.да турк жамоаси тўзган; К. меҳнаткаш халқ илғор партияси (АКЕЛ), 1926 й.дан 1941 й.гача фаолият кўрсатган К. коммунистик партиясининг вориси сифатида 1941 й.да тузилган; Республикачи турк партияси, 1970 й.да асос солинган. Касаба уюшма бирлашмалари: Умумкипр меҳнат федерацияси, 1946 й.да тузилган; К. меҳнаткашлар конфедерацияси, 1944 й. да тузилган; К. турк касаба уюшма федерацияси (Турксен), 1954 й.да асос солинган; К. инқилобий касаба уюшмалари федерацияси (Девииш), 1976 й.да тузилган.

Хўжалиги. К. — аграр-индустриал мамлакат. Иқтисодиётда хизмат кўрсатиш соҳасининг салмоғи катта. Ялпи ички маҳсулотда бу соҳанинг улуши 47%, қ. х. улуши 8%, саноатнинг улуши 20%. Мамлакат майдонининг 65% ишланади, шундан 12% суғорилади. Асосий экинлари — буғдой, арпа, сули, картошка, дук-какли ва полиз экинлари. Ўзум, бодом, ёнғоқ, цитрус, зайтун, пахта, тамаки, саб-завот ҳам етиштирилади. Тоғларда қўй, эчки, чўчка, қорамол боқилади. Пилла-чилик ривожланган, соҳилларда балиқ, сув жониворлари овланади. Маҳаллий маъдан захиралари асосида кончилик саноати мавжуд. Асосан, экспорт учун мис, темир, хром рудалари, мрамар, асбест, гипс казиб олинади. Ишлаб чиқарувчи саноат кичик-кичик тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал, виночилик, ёғ, тамаки, консерва ва б. корхоналардан иборат. Цемент ишлаб чиқарилади. Ларнака ш.да четдан келтирилган нефть асосида ишловчи нефть маҳсулотлари з-ди бор. 1 й.да ўртача 2,1 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади. Ҳунармандчилик (темирчилик, кулолчилик) ривожланган.

Чет эл сайёҳлиги тез суръатда ривожланиб, хорижий валюта тушумининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. К.да ишлаб турган 17 мингдан кўпроқ оффшор компания йилига ўртача 200 млн. доллар даромад келтиради. Асосий

транспорт тури — автомобиль. Автомобиль йўллари ўз. — 10,2 минг км дан ортиқ, шундан 4,2 минг км га яқини асфальтланган. Денгиз флоти ривожланган. Асосий денгиз портлари — Фамагуста, Лимасол. Халқаро аэропортлари — Никосия, Ларнакада. Четга, асосан, маъданли хом ашё, цитрус мевалар, ўзум маҳсулотлари, картошка, тайёр кийим ва б. чиқаради, четдан машина ва асбоб-ускуна, озик-овқат, кимёвий моддалар, нефть маҳсулотлари олади. Савдо-сотик-даги миқозлари: Европа Иттифоқи давлатлари ва араб мамлакатлари. Пул бирлиги — кипр фунти.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Мамлакатда грекча ва туркча таълим тизимлари мавжуд. Грекча тизим: 6—14 ёшдаги болалар учун таълим мажбурий, бепул. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда ҳам 6 й. Олий таълим чет элда, асосан, Грецияда олинади. Бир қанча ўқув юртлари — пед. академияси, техника ин-ти, ўрмон-техника инти ва б. тўлиқ олий маълумот бермайди. Туркча тизим: 6—15 ёшдаги болалар учун таълим мажбурий, бепул, бошланғич мактабда ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда ҳам 6 й. Пед. коллежи бор. Никосияда К. илмий тадқиқот маркази (1967 й.дан), К.ни ўрганиш жамияти (1936 й.дан), К. геогр. жамияти (1968 й.дан) ва б. ишлайди. Никосияда Фанеромени оммавий кутубхонаси, маориф вазирлигининг кутубхонаси, Фамагуста ш.да оммавий кутубхона, шунингдек, К. музейи, Тарих музейи, Халқ санъати ва лапидарий музейи, Ларнака, Лимасол, Фамагуста ш.лариди музейлар бор. Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да бир қанча газ. ва жур. лар нашр этилади. Йириклари: «Агон» («Кўраш», гректилидаги кундалик газ., 1964 й.дан), «Алития» («Ҳақиқат», грек тилидаги кундалик газ., 1951 й.дан), «Бирлик» (турк тилидаги кундалик газ., 1980 й.дан), «Филелефтерос» («Либерал», грек тилидаги кундалик газ., 1956 й.дан), «Халкин сеси» («Халқ ово-

зи», турк тилидаги кундалик газ., 1941 й.дан), «Харавги» («Тонг», грек тилидаги кундалик газ., 1956 й.дан), «Неос демократис» («Янги демократ», грек тилидаги жур.). К. ахборот агентлиги 1976 й.да ташкил этилган. К. радиоэшиттириш корпорацияси ҳукумат радио ва телевидение тижорат хизмати бўлиб, 1953 й. ташкил этилган. Радиоэшиттириш 1953 й.дан, телекўрсатув 1957 й.дан олиб борилади. Адабиёти грек ва турк тилларида.

Грек тилидаги К. адабиёти грек адабиёти б-н ўзвий боғлиқ ҳолда тараққий этган. Стасиннинг «Кипр дostonлари» (мил.ав. 6-минг йиллик), Афродитани шарафловчи «Гомер мадҳиялари» К. адабиётининг илк намуналаридир. 8—10-а.ларда шаклланган К. шеvasидаги «Дигенис Акрит» эпоси (12—13-а.лар), «Ишқий лирика» (14—15-а.лар) ва б. фольклор асарлари ёзиб олинган. Ёзма адабиёт 19-а. охири — 20-а. бошларидан ривожлана бошлади. В. Михаилидис шеърларида халқнинг инглиз мустамлакачиларига қарши кўраши акс этди. 20-а. бошларида ёзувчилар Н. ва М. Николадислар, шоирлардан Т. Пиеридис, Т. Антиас ва б.нинг асарларида ўткир ижтимоий муаммолар акс этди. 1960 й.да мустақилликка эришилгач, К. ёзувчилари ёш давлатнинг энг долзарб муаммоларини ёритди. 1968 й.дан кейин ёзувчи Й. Филиппу-Пиеридис ва шоир А. Пилиотис адабиётда етакчи роль ўйнади. П. Льясидис К. шеvasида халқ шеърляти анъаналарини давом эттирди.

Турк тилидаги К. адабиётда, асосан, шеърят ривожланди. Кензи ва Сукути Исмоил оға, Ҳасан Хилми Афанди, Мюфтоҳ Рожи ва б. 19-а.нинг

таниқли шоирларидир. Нозиф Сулаймон Эбе ўғли, Уркие Мине, Маҳмуд Левент ва б. тараққийпарвар ёзувчилар ҳисобланади. Драматургия Ф. Коркут, Ю. Улутуг ва б. ижодида ривожланди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. К.ни мўзей орол деб агайдилар. Ҳоз. К. худудида илк неолит (Хирокития манзилгоҳидаги доирасимон турар жой-

лар) ва жез (турли расмлар солинган сопол идишлар, тош бутлар, жез буюмлар ва ҳ.к.) даврларига оид ёдгорликлар топилган. Мил. ав. 3-минг йилликнинг 2-ярмидан идишларни одам, ҳайвон, ўсимликлар сурати ва б. б-н безашда ок, кизил, қора ранглардан фойдаланила бошланди. Сўнгги жез давридан (мил.ав. 1400-1050 й.) шаҳарларнинг қолдиқлари, гўзал расмлар солинган кенг оғизли кўзалар, заргарлик буюмлари, фил суягига ишланган бўртма нақшлар ва б. сақланган. Мил. ав. 4-а. — мил. 4-а.ларда меъморлик ва тасвирий санъат мумтоз юнон ва эллин санъати, кейинчалик Рим санъати таъсирида ривожланди. Қушлар, нилуфар гули тасвирланган идишлар шу даврга мансуб. 13—15-а. черковлари готика услубида қурилди. 1960-й.лардан меъморлик, рассомлик, графика тез ривожлана бошлади. Халқ санъатида ёғоч ўймакорлиги, кулоллик, қандакорлик (кумушдан зарб қилиш), тўр тўқиш ва каштачилик ривожланган.

Мусиқаси қад. Византия империяси чегараларини ҳимоя қилган жангчилар ҳақидаги кўшиқлар, француз, турк ва инглиз ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган, озодликни мадҳ этувчи лирик кўшиқлар ҳанузгача сақланган. К.да грек ва турк кўшиқлари, чолғу асбоблари кенг тарқалган.

20-а. бошларида профессионал мусиқа маданияти пайдо бўла бошлади. Соломон ва Янгос Михаилидислар К.да дастлабки ва машҳур композиторлардир. С. Михаилидис Лимасолда консерваторияга (1934), К.да биринчи сим-фоник оркестрга (1938) ва Никосияда концерт жамиятига асос солди. У сим-фоник, камер асарлар яратди. Я. Михаилидис кўплаб оммавий кўшиқлар, симфоник асарлар ва б. яратган. Замонавий композиторлардан А. Лимбуридис, Г. Коцонис, С. Виоларис, К. Костеасларни кўрсатиш мумкин.

К.да 4 консерватория, бир қанча шаҳарларда мусиқа билим юртлари, хаваскор хор жамоалари, ашула ва ракс

ансамбллари бор.

КИПРИКЛИ ЧУВАЛЧАНГЛАР, тур белляриялар (*Turbellaria*) — ясси чувалчанглар синфи. Тубан тузилган икки томонлама симметрияли ҳайвонлар. Танаши киприкли эпителий б-н қопланган. Оғзи танасининг олдинги учида ёки корин томонида. Ичаги халтасимон, баъзан ёш шохчаларга эга, анал тешиги бўлмайди. Тубан К.ч.да озик паренхи-мада ҳазм бўлади. Айириш органи протонефридийлар (тубан тузилган К.ч.да бўлмайди). Тубан К.ч. нерв системаси тери остида таркоқжойлашган нерв хужайраларидан, бошқаларда бош ганглийлар ва кўндаланг нерв толалари б-н ўзаро боғланган бир неча жуфт бўйлама нерв стволларидан иборат. Гермафродит. К.ч. гнатостомулидлар, темноцефаллар, удонелидлар, се-релатлар каби 11 та туркумга бўлинадиган 3000 га яқин турни ўз ичига олади. Кўпчилиги йиртқич, эркин яшайди. Денгиз ва чучук сув ҳавзаларида, кўпинча, сув тубида учрайди; айрим турлари игнатерилилар, моллюскалар, қисқичбақасимонлар ва б. ҳайвонларда паразитлик қилади. Нам тропик ўрмонларда қуруқликда яшайдиган турлари ҳам бор.

КИР, Кичик Кир (? — мил. ав. 401) — Кичик Осиёдаги Лидия, Буюк Фригия, Кападокиянит ноиби (сатрапи) (408 ёки 407—401). Доро II нинг угли. 404 й. биродари Артаксеркс II Ахоманийлар давлатига подшоҳ бўлгач, ҳокимиятни қўлга олишга ҳаракат қилган. К. 401 й. қатта қўшин тўплаб, Артаксеркс II га қарши Сардан Бобил томон юриш бошлаган. Аммо Кунакс бўсағасидаги жангда ҳалок бўлиб, қўшини мағлубиятга учраган. Бу воқеалар Ксенофонтнинг «Анабасис»ида баён этилган.

КИР II Буюк, Куруш, Кирауава-ухш (? — мил. ав. 530) — қад. Эрон шоҳи (мил. ав. 558—530). Ахоманийлар сулоласидан. Мил. ав. 558 й. Мидияга тобе

форс қабилалари иттифоқини бошқарган ва 553 й. кўзғолон кўтариб Мидия тахтини эгаллаган (мил. ав. 550) ва Мидия подшоларининг расмий унвонларини қабул қилиб, бу б-н ахоманийлар сулоласига асос солган. Шундан сўнг Парфияни, 546 й. эса Лидия ва Кичик Осиёдаги юнон давлатларини босиб олган. 545—539 й.ларда Дра-нғиёна, Марғиёна, Хоразм, Суғдиёна, Бақтрия, Арейя, Гедросия, хаумаварг саклари яшайдиган ҳудудни, Саттагидия, Арахосия ва Гандхарани истило қилган. 539 й. К. II қўшинлари Бобиянн босиб олган. Бобилдан ғарбда, Миср чегараларигача жойлашган мамлакатлар форсларга ўз ихтиёрлари б-н бўйсунилган. К. II Бобил, Оссуря, Элам ва Иудея (Яҳудия)даги ибодатхоналарни, шунингдек, Бобил ш. деворини тиклаган. Бобил шоҳлари томонидан Месопотамияга зўрлаб кўчирилган халқларга К. II ўз юрларига қайтишларига рухсат берган. Бобил подшоҳ қароргоҳларидан бирига айланган ва К. II «Бобил подшоҳи, мамлакатлар шоҳи» унвонини олган. 530 й. июлида К. II Ўрта Осиёдаги массагетлар устига юриш қилган, бироқ, Тўмарис раҳбарлик қилган массагетлар б-н бўлган жангда унинг қўшини буткул тор-мор келтирилиб, К. II ҳалок бўлган. К. II образи қад. шарқ ва антик адабиётда чуқур из қолдирган. Мас, Ксенофонтнинг «Киропедия» асари ўнга бағишланган.

Халқ оғзаки ижодининг баъзи намуналарида К. Пни каёнийлар сулоласига мансуб Кайхусрав б-н чалкаштириш ҳоллари ҳам учрайди.

Ад.: Геродот, История в девяти книгах, Л., 1972.

КИРАЙХОН, Кир ей (тўлиқ исми Кирей ибн Пулат ибн Тўхта Қийа ибн Ўрусхон, европалик муаллифларда Гирей) (? — 1470) — шайбонийларэ-н-К. ва Жонибек ўз қабиладошлари б-н бирга Қозоқ хонлигига асос солганлар. Абулхайрхон 1446 й. Оқ Ўрдага қарашли Сифноқ, Сўзоқ, Оққўрғон, Изганиш, Арқуқш.ларни босиб олади; 1457 й.

Сигноқ яқинида ойротлар б-н жангда энгилади. Ундан олдинроқ, 50—60 й.ларда К. ва Жонибеклар Эсонбуғо паноҳига кочиби, Мўғулистоннинг Чу ва Кўзибоши вилоятига келиб ўрнашган эдилар. Уларни қайтармоқчи бўлиб йўлга чиққан Абулхайрхон йўлда 1468 й. вафот этади. К. ва Жонибек қабиладошлари б-н Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрдалигидан фойдаланиб, Орол бўйи ерларига қайтиб, бу ерларда Қозоқ хонлигига асос солдилар. К.дан кейин тахтга унинг ўғли Бурундукхон ўтирган. Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рашидий»да Қозоқ хонлигини 1465—66 й.ларда тузилганини қайд этади.

Ад.: Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Алма-Ата, 1969.

Наим Норқулов.

КИРАКОС ГАНДЗАКЕЦИ (1200-1271) — арман тарихчиси. Мўғулларда асирликда бўлган. Асосий асари «Арманистон тарихи» (4-а. бошларидан — 1265 й.гача, арман тилида 1961 й. нашр этилган). Мўғуллар томонидан Арманистоннинг босиб олинishi, Жалолиддин Хоразмшоҳнинг юришлари ва б. ни тасвирлаган.

КИРЕНА МАКТАБИ — юнон фалсафасидаги Сократ мактабларидан бири (мил. ав. 4-а.). Киреналик Аристипп асос солган. Сократнинг қарашларини изчил гедонизм томон ривожлантирган.

КИРЕНАЙКА, Барка — Ливиянинг шим.-шарқидаги плато. Ўрта денгиз сохиллари томон тик тушган. Энг баланд жойи 876 м. Охактошлардан иборат. Карст кенг тарқалган. Иқлими Ўрта денгизга хос, нисбатан қуруқ иқлим, йилга ўртача 450 мм ёғин ёғади. Шим. ён бағирлари доим яшил чакалакзор ва дафна, дуб, ҳалаб қарағайи ўрмонлари б-н қопланган, ландшафти чала чўлга хос.

КИРЕНАЙКА — Ливиядаги тарихий

вилоят. Мил.ав. 7-а.да бу ерда бир неча юнон шаҳарлари (энг йириги — Кирена) га асос солинган. К. мил.ав. 6-а. дан мил. 7-а.гача Шарқнинг қад. давлатлари, Рим, Византия таркибида, 7-а.дан араблар, 16-а.дан — 1911 й.гача Усмонли турк империяси қўл остида; 19-а. ўртаси — 20-а. бошида санусийа диний ҳаракати (1837 й. ташкил этилган) нинг асосий марказита айланган. 1912 й.дан Италия мустамлакаси — Ливия таркибида. 1942 й. инглиз қўшинлари томонидан босиб олинган; инглиз ҳарбий базаси бу ерда 1969 й.гача сақланган. Ливия қироллиги (1951—69)даги 3 вилоятдан бири бўлган К., 1963 й. мамлакатда янгича маъмурий-худудий бўлиниш жорий этилгач, бекор қилинган.

КИРИБАТИ (Kiribati), Кирибати Республикаси (Republic of Kiribati) — Тинч океаннинг ғарбий қисмида, Гилберт, Феникс, Лайн о.лари ва Банаба о.да жойлашган давлат. Майд. 810,6 км². Аҳолиси 94,149 минг киши (2001). Маъмурий-худудий жиҳатдан 6 округга бўлинади. Пойтахти — Баирики ш.

Давлат тузуми. К. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка қиради. Амалдаги конституцияси 1979 й.да қабул қилинган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи президент (1994 й. окт.дан Тебураро Тито). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Мажлис палатаси (парламент) амалга оширади. Парламент депутатлари аҳоли томонидан 4 й. муддатга сайланади. Ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ороллар маржонлардан ҳосил бўлган. Иқлими — экваториал, иссиқ ва сернам. Баъзи жан. оролларда қурғоқчилик ҳам бўлиб туради. Ўртача ойлик т-ра 24°—31°. Табиий ўсимликлари — асосан, буталар.

Аҳолисининг аксарияти, асосан, микронезиялик кирибатилар (96%); тувалуанлар, банабанлар ҳам яшайди. Расмий тили — инглиз тили, бироқ, барча аҳоли

тўнгару (кирибати) тилида сўзлашади. Диндорлар — христианлар.

Тарихи. К. худуди (Гилберт о.лари) ни испанлар 1606 й.да ўзлаштира бошлаган. 18-а.нинг 60—80-й.ларида оролларни инглизлардан Д. Байрон, Д. Гилберт ва Д. Маршалл тадқиқ қилди. Рус ден-гизчиси А. Крузенштерн оролларга Гилберт номини берди (инглизча Гилберт номини микронезлар К. тарзида талаффуз қиладилар). 1892—1915 й.ларда К. Тувалу (Эллис о.лари) б-н бирга Буюк Британия протектората, сўнгра мустамлакаси бўлган. 2-жаҳон уруши йилларида Япония босиб олди (1941—43 й.ларда). Урушдан кейин яна инглизлар ҳукмронлиги тикланди. Аҳолининг сиёсий ҳуқуқлар ва мустақиллик йўлидаги кўраши Британия маъмурларини К. мустамлака бошқаруви тизимини бир неча бор ислох қилишга мажбур этди. 1972 и.га қадар ороллар Ғарбий Океаниядаги инглиз олий комиссари (резидент-комиссар) томонидан бошқарилди, сўнгра мустамлака губернатори лавозими жорий этилди. 1975 й.да Эллис о.лари К.дан ажралиб чиқди. 1977 й. 1 янв.да К.га ички ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқи берилди. 1979 й. 12 июлда мустақиллик эълон қилинди. К. 1999 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 12 июль — Мустақиллик куни (1979).

Сиёсий партияси ва қасаба уюшмаси. Миллий тараққийпарвар партия. К. Қасаба уюшмалари конгресси, 1982 и. ташкил этилган ва 12 тармоқ қасаба уюшмаларини бирлаштиради.

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асоси — қ.х. Кокос пальмаси, таро, банан, нон дарахти ўсади. Мева ва сабзавот етиштирилади. Балиқчилик ривожланган. Саноти майда хунармандчилик корхоналаридан иборат; улар кокос ёғи, мебель, эсдалик совғалари ишлаб чиқаради, балиқ, тўзлайди. Оролларга йилига 1,5 минг сайёҳ келиб кетади. Та-рава атоллида денгиз порти бор. Автомобиль йўллари ўз. — 640 км (Таравада). Экспорт тушумларининг 75% копра (кокос ёнғоғининг мағзи) сотишдан олинади. Четдан озик-

овқат, ёқилғи, саноат моллари, транспорт воситалари сотиб олинади. Савдосотиқдаги асосий мижозлари: Австралия, Янги Зеландия, Буюк Британия, Япония. Пул бирлиги — австралия доллари. Таравада технология ин-ти, пед. коллежи ва денгизчилик мактаби бор. Инглиз ва кирибати тилларида «Те Уекера» ҳафталик газ. ва маҳаллий тилда «Те Итон ни Кирибати» ҳамда «Те Каотан те Ота» ойномалари нашр этилади. К. радиоси (1954 й.дан) ва телевидениеси мавжуд.

КИРИБАТИ (ўзларини — тўнгару деб атайдилар) — Меланезия халқи. Кирибатининг асосий аҳолиси (72 минг киши). Қўшни оролларда ҳам яшайди. Умумий сони 78 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Диндорлари — протестантлар.

КИРИЛЛ ЁЗУВИ — кад. славянларнинг икки алифбосидан бири (иккинчиси — глаголица). «К.» атамаси христианликнинг славянлар орасидаги тарғиботчииси Кирилл номи б-н боғлиқ. К.ё. юнонларнинг унциал ёзуви асосида пайдо бўлган. Славянлардаги товушларни ифодалаш учун мазкур юнон ёзувида харфлар (жами 24 та) етишмас эди. Бу товушлар учун махсус (баъзилари глаголица б-н боғлиқ ҳолда) белгилар яратилди.

К.ё.нинг кад. ёдгорликлари кад. болгар Мостич (10-а.), шоҳ Самуил (11-а.) қабртош хатлари, Супрасль (16-а.) йилномаси ва б.; шарқий славянлар бўйича эса Остромир Инжили, Береста (қайин пўстлоғига ёзилган) ёрликлари ва б.дан иборат. К.ё.ни дастлабки православ славянлар ва, шунингдек, руминлар (19-а. гача) қўллаган. К.ё.нинг таркиби ва шакллари вақт-вақти б-н ўзгартириб турилган. Россияда 1708 й. Петр I фармойишига кўра, босма К.ё. раками истеъмолдан чиқарилган. Болгар, белорус, рус, серб, украин ёзуви славян К.ё. асосида (қўшимча харфлар ва диакритик белгилар киритиш б-н) яратилган. Қўпгина халқлар рус тилида 1930—40-й.ларда

амалда бўлган К.ё.га айрим ўзгартишлар киритиб, ўз ёзувларини белгиладилар. Ўзбекистонда 1940 й. мазкур ёзувдан ш, ы ҳарфларини чиқариб ташлаб, ў, к, ғ, х ҳарфларини илова қилган ҳолда рус К.ё.и қабул қилинди. 1996 й. лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосига ўтила бошланди.

КИРИМ (бухгалтерияда) — муайян давр мобайнида маълум манбалардан товарлар, материаллар, пул воситалари тушуми матердорини тавсифлайдиган умумлаштирувчи атама. Аксарият ҳолларда пул ва моддий бойликларни ҳисобга олиш амалиётида қўлланилади.

КИРИСИМА — Япониядаги ҳаракатдаги вулканлар гуруҳи, Кюсю о.нинг жан.да. Бир-бири б-н тутшиб кетган 23 та лава гумбази базальтандезитли, диаметри 15 км ли қалкон ҳосил қилган. Энг баланд жойи 1700 м. 742 й.дан ҳозиргача 60 марта отилган. Қўл ва иссиқ булоқлар бор. Кирисима-Яку миллий парки (1934 й. ташкил этилган, майд. 55,2 минг га) таркибида.

КИРИШ ГАП — асосий гапда қўшимча фикр билдирувчи гап. Нутқ пайтида тугилган эҳтиёж, зарурият натижасида киритилади. К.г. оғзаки нутқ асосий гапдан пауза б-н, ёзма нутқла эса қавс ёки тире б-н ажратилади: Ўша йигит (мен уни илгаридан танир эдим) мусобақада биринчиликни олди. Унинг гулзори — мана биз ҳозир айланиб чикдик — етти иқлимда ҳам топилмаса керак.

КИРИШ СЎЗЛАР - гап б-н синтактик боғланмаган сўзлар. Сўзловчининг баён қилинаётган фикрга муносабатини («бахтимга», «афсуски»), фикрнинг умумий баҳосини («эхтимол», «албатта»), кимга карашли эканлигини («менимча», «айтишларича») ёки олдинги фикр б-н алоқасини («хуллас», «нихоят») билдиради.

КИРИШИШ (тўқимачиликда) — газламаларни сақлаш, хўллаш, кийим-кечакларни кийиб юриш, ювиш ва кимёвий тозалаш жараёнида турли омиллар (мас, нам, кимёвий эритмалар) таъсирида уларнинг бўйига ёки энига қисқариши. Газламаларнинг асосий хоссаларидан бири. К. даражаси танда ва арқоқ ипларининг қандай толалардан тайёрланганлигига, хоссаларига, тўқиманинг тўзилиши (зичлиги) ва пардозлаш хилларига боғлиқ. Ип-газламаларнинг К. даражаси (киришувчанлиги) жун ва ипак толаларидан тўқилган газламаларникига қараганда, кейингилариники эса сунъий толалардан туқилган газламаларникига нисбатан юқорироқ бўлади. Агар танда ва арқоқ ипларининг К. даражаси бир хил бўлса, газлама бўйига ҳам, энига ҳам бирдай, агар қар хил бўлса — ҳар хил киришади. Умуман, газламалар ва улардан тикилган кийим-бошларнинг К. даражаси танда бўйича 1,5—5%, арқоқ бўйича 1,5—3,5% ни ташкил этади. Шунинг учун айрим киришувчан газламалардан бирор нарса тикишдан олдин уларни ювиб ёки кимёвий ишлов бериб «кириштириб» олинади.

КИРКИК — бедана овлашда ишлатиладиган асбоб. Шакли кичик ёғоч қошиққа ўхшайди, дастаси ва қорин қисми ўйилиб, дастасига овоз чиқарадиган тилчали найча ўрнатилади, қорин қисмига юпка резина ёки юмшоқ (ошланган) тери парда тортилади. Найчанинг қоринга туташ жойи мум б-н маҳкамланади. Овчи К.ни бармоқлари б-н бир-икки тактида уради (кичикроқ К. ни парда тортмай лунжга солиб ишлатиш ҳам мумкин), натижада макиён бедана сайроғига монанд овоз чиқади (К.нинг номи шундан). Макиён овози нар беданаларни жалб этади, улар макиённи излаб, ёйиб қўйилган ёйма тўр остига ёки тўзоқ қўйилган майдонга кириб келади. К. б-н бедана баҳор ва ёз ойларида овланади.

КИРОВ (ҳақиқий фамилияси Костриков) Сергей Миронович [1886. 15(27).3, Уржум, ҳоз. Киров вилояти — 1934.1.12, Ленинград] — Россияда инқилобий ҳаракат ва Фуқаролар уруши қатнашчиси. 1921 й.дан Озарбайжон КП МК 1-котиби. 1926 й.дан партия Ленинград губкоми (обкоми) ва шаҳар комитети ҳамда ВКП (б) МК Шим.-Ғарбий бюросининг 1-котиби, айни вақтда 1934 й.да ВКП(б) МК котиби. Террорчи томонидан Смольнийда отиб ўлдирилган.

КИРОВ (1781 й.гача Хлинов, 1934 й.гача Вятка) — РФдаги шаҳар, Киров вилояти маркази, Вятка дарёсидаги порт. Т.й. тугуни. Аҳолиси 499,2 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Машинасозлик ва металл ҳамда ёғочга ишлов бериш машиналари и.ч. (станоксозлик, приборсозлик, электротехника ва радиоэлектроника саноати ва б.), микробиология, ёғочсозлик, энгил, озик-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари, гугурт ф-каси бор. Қир ювиш машиналари ишлаб чиқарилади. Лойдан ўйинчоқлар и.ч. йўлга қўйилган. 3 олий ўқув юрти, 3 театр, Бадиий, ўлкашунослик музейлари, Вятка бадиий қунармандчилик музейи, А.С.Грин, М.Е. Салтиков-Шчедрин музейлари фаолият кўрсатади. Шаҳар 1374 й.дан маълум. Тарихий, меъморий ёдгорликларидан Трифон монастирининг Успение собори (17 а.), классицизм стилидаги турар жойлар (18—19-а.лар) сақланган. СМ. Киров номи б-н аталган.

КИРОВ ВИЛОЯТИ - РФ даги вилоят. 1934 й. 7 дек.да Киров ўлкаси номи б-н ташкил этилиб, 1936 й. 5 дек.дан вилоятга айлантирилган. Майд. 120,8 минг км². Аҳолиси 1589,4 минг киши (2000), асосан, руслар; шунингдек, мари, татар, удмурт, комилар ҳам яшайди. Шаҳарликлар 71%. 39 туманга бўлинган; 18 шаҳар, 57 шаҳарча бор. Маркази — Киров ш.

К. в.нинг ер усти паст-баландлик бўлиб, шим.дан жан.га пасайиб боради. Фойдали казилмалари: темир руда-

си, ёнувчи сланецлар, фосфорит, торф. Иқлими мўътадил континентал. Январинг ўртача т-раси —14°, июлники 17°. Йиллик ёғин 500 мм. Вегетация даври 155—170 кун. Асосий дарёси — Вятка. Тупроқлари подзол, чимли подзол, унумдор чимли-карбонатли, ўтлоқи, ботқоқ ва кулранг тупроқлар.

Саноат тармоқларидан машинасозлик, энгил, ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноати етакчи ўринда. Машинасозлик саноатида электротехника буюмлари ва кўтариш-транспорт жиҳозлари ишлаб чиқарилади. К. в. ёғоч, тахта, стандарт уйлар, мебель, чанги етказиб берадиган асосий р-н. Энгил саноатда маҳаллий хом ашё асосида мўйнали ва тери буюмлари тайёрланади.

Қ. х. сут ва гўшт чорвачилиги, ғалла, толали зиғир ва картошка етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй, эчки, парранда боқилади. Т. й., автомобиль йўллари бор. Вятка дарёсида кема қатнайди.

КИРОВ ЧЎҚҚИСИ — Помир тоғларининг Петр 1 тизмасидаги чўққи (Тожикистон). Бал. 6372 м. Мангу қор ва музликлар б-н қопланган. 1932 й.да С.М.Киров номига қўйилган.

КИРОВОГРАД (1924 й. гача Елизаветград, 1934 й. гача Зиновьевск, 1939 й.гача Кирово) — Украинадаги шаҳар, Кировоград вилояти маркази, Ингул дарёси соҳилида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 273 минг киши (1997). Машинасозлик (сеялка ишлаб чиқарадиган и.ч. бирлашмаси, гидравлика кучланиш машиналари, тепловоз дизеллари, радио буюмлари з-длари, озик-овқат, энгил саноат корхоналари, 3 олий ўқув юрти, 2 театр, ўлкашунослик ва бадиий музейлар бор. К.га 1754 й. Елизавета қалъаси сифатида асос солинган.

КИРОВОГРАД ВИЛОЯТИ - Укра-

надаги вилоят. 1939 й. 10 янв.да ташкил этилган. Майд. 24,6 минг км². Аҳолиси 1211,2 минг киши (1997), асосан, украинлар; шунингдек, рус, белорус, яҳудий, моддаванлар ҳам яшайди. Шаҳарликлар 52%. 21 туманга бўлинган, 12 шаҳар, 26 шаҳарча бор. Маркази — Кировоград ш.

К.в. Днепр бўйи кирларининг жан. қисмида, Ер юзаси дарё водийлари ва жарлар ўйиб юборган тўлқинсимон текислик. Фойдали қазилмалари: қўнғир кўмир, графит, никель рудаси, қурилиш материаллари, торф, темир рудаси. Иқлими мўътадил континентал. Янв. нинг ўртача т-раси —5,4° дан —5,6° гача, июлники 20—21,4°. Йиллик ёғин 450 мм. Вегетация даври 200—210 кун. Дарёлари: Днепр, Ингул, Синюха ва Жан. Буг. К.в. худудида Кременчуг, Днепродзержинск ва б. сув омборлари бор. Тупроғи, асосан, қоратупроқ. Ўрмон ва бутазорлар мавжуд.

К.в. саноатининг етакчи тармоқлари: озиқ-овқат, машинасозлик, ёнлиги ва рангли металлургия. Энергетика хужалигини бир қанча ГЭС ва иссиқлик электр ст-яси ташкил этган. Озиқ-овқат саноатида шакарқанд, ёғ-мой, спирт, гўшт, ун, мой-сир, мева-сабзавот консервалари ишлаб чиқарилади. Машинасозлик ва металлсозлик саноати, асосан, к.х. машиналари ва жи-ҳозлар и.ч.га ихтисослашган. Ёқилги саноатида қўнғир кўмир қазиб олинади ва қайта ишланади. Рангли металлургия ривожланмоқда. Енгил саноат корхоналари (тикувчилик, пойабзал, пайпоқ, кўн з-ди, ёғочсозлик, мебель к-тлари) бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар мавжуд.

К.х.да ғалла, қанд лавлаги, кориандр, кўнгабоқар экилади, чорвачилиги гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Боғдорчилик ва резавор мевачилик салмоқли ўрин тутади. Ҳовўз балиқчилиги ривожланган. Т. й., автомобиль йўллари зич, аэропорт бор. Днепр дарёсида кема қатнайди.

КИРОПОЛЬ, Кира, Кирэсхата — Туронзаминда мавжуд бўлган энг қад. шаҳар-қалъалардан бири (мил.ав. 6 — 2-а.лар). Ҳоз. Ўратепа (Тожикистон) яқинидаги Ҳавотаг мавзеида, Нижонисой (Шахристонсойнинг қуйи қисми) нинг сўл қирғоғида жойлашган Нуртепа ш. харобаси К. ўрнида бўлган. Ахоманийлар подшоси Кир II асос солган шаҳар. Ахоманийлар давлатининг шим.-шарқдаги энг чекка шаҳри. Кир II даврида Туроннинг энг муҳим шаҳарларидан саналган. Тарихий манбаларга (Арриан, Квинт Курций Руф ва б.) кўра, Искандар Мақдуний (қ. Александр) сакларга қарши Сирдарё бўйида Александрия Эсхата ш.ни бунёд этишни режалаштирган пайтда, юнонлар томонидан аввалроқ олинган Уструшо-нада шаҳар-қалъалар ўнга қарши бош кўтарганлар ва юнон-македон гарнизонларини қириб ташлаб тезликда шаҳар-қалъаларни мустаҳкамлашга киришганлар. Искандар орқага қайтиб исёнкор шаҳар-қалъаларни бўйсундиришга киришишга мажбур бўлган. Искандар пиёда аскарларига шаҳар деворларини ишғол этиш учун нарвонлар тайёрлашни буюрган, саркардаларидан бири Кратерга бу ўлкадаги энг катта шаҳар ҳисобланган К.ни қамал қилишни топширган. Бундан мақсад кўзғолон кўтарган бошқа шаҳарларга кўмак беришдан К. аҳолисини маҳрум этиш эди. Искандар 5 та исёнкор шаҳарни эгаллагач, Кратерга ёрдамга келган. К. бошқа шаҳарларга караганда баландроқ мудофаа девори б-н ўралганди. К.да кўплаб мустаҳкам бинолар бўлиб, уларда ахоманийлар ва уларнинг ноибларига бўйсунитиши истамаган эрксевар маҳаллий зодагонлар яшаган. Бесс ва б. исёнкор ноиблар шуларга таянган. Бесс Артаксеркс номини олиб ўзини форс шоҳларининг вориси деб эълон қилганида ўнга қарши чиққанлар. Искандар ҳам шундай даъво қилганида ўнга ҳам қарши исён кўтарганлар. Шаҳар мудофаачилари сони 18 минг кишидан ортиқ эди. Искандар шаҳар қамали учун девортешар қурилмаларни ўрнатишни

буюрган. Деворнинг бир жойидан шаҳар ичкарасига кирадиган дарёнинг курук ўзани орқали Искандар кўриқчилари ва ўқчилари б-н яширин равишда шаҳар ичкарасига кириб олган. Сўнгра энг яқин ерда жойлашган дарвозани эғаллаб, қолган қўшинини шаҳарга киритган. К. майдонида шиддатли жанг содир бўлган. Искандарнинг гардани (бўйни) ва бошига тош тегиб оғир жароҳатланган. Македон қўшини К.ни эғаллаган, шаҳар химоячилари кўрғонга яширинишган, бирок бир кундан сўнг сувсизликдан қолдан тойиб таслим бўлишган. К. мудофаасида 8 мингга яқин киши ҳалок бўлган. К. вай-рон қилинган, шаҳар бундан тўла ўзига келмаган ва мил.ав. 2-а.да ташландиқ ҳолга келиб қолган. Шаҳар аҳолиси Сирдарёга яқин ерга кўчиб янги кишлоқ барпо этишган ва уни яна К. деб аташган. Кейинчалик бу атама Қурукада — Куркат кўринишида бугунги кунимизгача етиб келган.

Ад.: Арриан, Поход Александра, М.—Л., 1926; Курций Руф Квинт, История Александра Македонского, М., 1963; Бартольд В.В., Сочинения, т.3, М., 1965; Беляева Т.В., К исторической топографии городов Уструшаны [Древняя и средневековая археология Средней Азии], Т., 1990; Ртвеладзе Э., Великий шёлковый путь, Т., 1999.

Фахриддин Ҳасанов.

КИРПЕЧ — бадий безак буюми; унинг тўрига 2 тахмон ўртасига (токчадаги тахлаб қўйилган кийим-кечак, кирларни тўсиш учун) тутилади. Чойшаб, дорпеч б-н биргаликда бир бутун ансамбль ҳосил қилади. Сагин, шойи, бахмал каби матоларга қўлда ёки попоп машинада кашта тикиб тайёрланади. Ҳошияли безак мужассамоти, асосан, ислимий нақшлардан иборат бўлиб, баъзан тасвир ва ёзувлар ҳам киритилади. К. келинчақларнинг сепига киритилган. Ўзбекистон ва хориждаги энг йирик амалий санъат музейларида, хусусий тўпламларда каштадўзликнинг ноёб тури

сифатида қадрланади. Қад. Намуналари-дан идоралар безагида, замонавий интерьер дизайнида кенг қўлланилмоқда.

КИРТХАР — Покистондаги тоғ тизмаси, Эрон тоғлигининг жан.-шарқий чеккасида. Ўз. 300 км гача, энг баланд жойи 2171 м. Ўткир киррали қояларни юзага келтирган оҳактош ва қумтошлардан тuzилган. Муссонлар таъсиридаги ғарбий ва шим.-шарқий ён бағирлари сийрак дарахт-бута ўсимликлари б-н қопланган, қолган қисмининг ландшафти тоғ чўли ва чала чўлдан иборат. Тоғ олди воҳаларида суғориб деҳқончилик қилинади.

КИРХГОФ (Kirchhoff) Густав Роберт (1824.12.3, Кенигсберг - 1887.17.10, Берлин) — немис физиги, Берлин ФА аъзоси (1874 й.дан). Кенигсберг ун-тини тугатган (1846). Илмий ишлари электр. оптика ва механикага оид. Тармоқланган занжирлар бўйлаб оқувчи электр токининг тақсимланиш қонуниятлари (к. Кирхгоф қоидалари)ни яратган ва электр потенциали тушунчасини физикага биринчи бўлиб киритган (1845—49), деформация назарияси, эластик жисмларнинг ҳаракати ва мувозанати ҳамда суюқликлар оқими масалалари б-н шуғулланган (1849—58). Немис кимёгари Р.В.Бунзен б-н ҳамкорликда спектрал таҳлил усулига асос солган (1854—59) ва кимёвий элементлардан цезий (1860) ва рубидий (1861) ни топган. Мутлақ қора жисм тушунчасини фанга киритган ва ўз номи б-н аталган нурланиш қонуни (к. Кирхгоф нурланиш қонуни)ни яратган.

КИРХГОФ НУРЛАНИШ ҚОНУНИ -жисмнинг иссиқлик нурланиши ҳақидаги асосий қонун; жисмларнинг нурланиш қобилияти e (v , T) б-н нур ютиш қобилияти a (v , T) орасидаги боғланишни ифодалайди. 1859 й.да Г.Р. Кирхгоф кашф қилган. Қуйидагича таърифланади: жисм нурланиш қобилиятини нур ютиш қобилиятига нисбати худди шу т-радаги мутлақ қора жисмнинг нурла-

ниш қобилиятига тенг. Бу нисбат жисмининг табиатиға боғлиқ бўлмайди, у барча жисмлар учун бир хил бўлиб, нурланиш частотаси ν ва т-ра T нинг функциясидан иборатдир:

$$e(\nu, T)$$

$$a(\nu, T)$$

$e(\nu, T)$ функция мутлақ қора жисмининг нурланиш қобилияти. Бу функция кўринишини М. Планк аниқлаган. К. н. к.га биноан, маълум т-рада бошқа жисмларга нисбатан кўпроқ нур ютаётган жисм жадалроқ нурланади (мас, жисмининг бир учи қора лок б-н қопланса, қора учи кўпроқ энергия ютади ва ўша учи кўпроқ энергия чиқаради).

КИРХГОФ ҚОИДАЛАРИ

тармоқланган занжирнинг исталган қисмидаги ток кучини шу қисмлардаги берилган қаршилиқлар ва қўйилган э.ю.к.лар бўйича аниқлашга имкон берувчи қоидалар. Ўтказгичларнинг тармоқланган электр занжиридаги ўзгармас ток ёки квазистационар ток (секин ўзгарадиган ўзгарувчи ток)лар ва кучланишлар орасидаги муносабатларни ифодалайди. 1847 й.да Г.Р.Кирхгоф аниқлаган.

Тармоқланган занжирда камида учта ўтказгич туташадиган ҳар қандай нукта тугун деб аталади. Кирхгофнинг биринчи қоидасига кўра, ўтказгичларнинг учлари туташган нукта (тугун) да учрашувчи ток кучлари I_k нинг алгебраик йиғиндиси нолга тенг: $\sum I_k = 0$, бунда k — тугунга келиб қўшилаётган ўтказгичлар сони. Тугунга келаётган тоқлар мусбат, ундан чиқаётганлари манфий деб ҳисобланади. Бу қоида электр зарядининг сақланиш қонунини акс эттиради. Кирхгофнинг иккинчи қоидасига кўра, ўтказгичларнинг тармоқланган электр занжиридаги ихтиёрий танланган ҳар қандай берк контурда занжирнинг тегишли қисмларидаги ток кучлари I_K нинг шу қисмлар қаршилиқлари R_K га кўпайтмалари йиғиндиси мазкур контурдаги э.ю.к.лари йиғиндисиға тенг,

яъни $\sum I_K R_K = \sum \mathcal{E}_k$, бунда я-контурнинг тегишли қисмлари. Токнинг йўналиши б-н контурнинг йўналиши соат мили йўналиши бўйича бўлса ва э. ю. к. контур йўналишида ток ҳосил қилса, ток ва э. ю. к. мусбат, акс ҳолда эса улар манфий қийматга эга бўлади.

КИРШИН Анатолий Васильевич (1937.15.12, Тошкент) — нефтчи-геолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), геол.-минералогия фанлари дри (1982), проф. (1996). Ўрта Осие политехника ин-тининг геол.-қидирув ф-тини тугатган (1960). Фарғона шим.даги ва Олай геофизика партияларида муҳандис, геофизик. 1963 й.дан нефть ва газ конлари геол.си ва кидируви и.т ин-ститутида дастлаб катта геолог, кейин-роқ катта илмий ходим, сектор мудири, илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, 1993 й.дан лаб. мудири. К.нинг илмий ишлари геологик-физик тадқиқотларда математик усуллар ва ЭХМни қўллаш, нефть ва газ уюмларини геофизик усуллар б-н башоратлаш, нефть ва газнинг ҳосил бўлиши, миграцияси ва уларнинг саноатбоп уюмларини вужудга келиши ва жойланиши, кад. жинслар тоюра қатламларининг нефть-газ истикболлари муам-моларига бағишланган.

Ас: Моделирование процессов преобразования органических веществ в литогенезе и генетические предпосылки нефтегазоносности недр, Т., 1984.

КИРЯЛАШ (араб, кира — тортиш) — металлларга босим б-н ишлов бериш; металлни махсус қурилма — кира тешиги (фильер) орқали тортиб ўтказиш. К. натижасида металл заготовка (сим, чивик ва б.)нинг кўндаланг кесим юзи кичраяди, ўзунлиги ортади, сиртининг сифати ва механик хоссалари яхшиланади. К. пўлат, рангли металллар ва уларнинг қотишмаларидан турли шаклдаги трубкалар, диам. 0,002 мм гача бўлган симлар, 100 мм гача бўлган чивиклар тайёрлашда қўлланилади. К. жараёни махсус қурилма

- кира л а ш с т а н и да амалга оширилади. К. станининг асосий қисмлари — кира (тешикли қурилма) ва тортиш қурилмаси. Металлни тўғри чизик бўйича тортиб чўзадиган ва қиряланган металлни барабанга ўрайдиган К. станлари бўлади. Станни ҳаракатлантириш усулига кўра, занжирли, рейкали, гидравлик, барабанлар сони бўйича бир барабанли ва кўп барабанли турларга бўлинади. К. станининг тортиш кучи — 1кН дан, 2,5 МН гача.

КИСАКЎРАК, Нажип Фозил (1905-1983.25.5, Истанбул) — турк шоири, ёзувчи, драматург. Илк шеърий китоби — «Ўргимчак тўри» (1925). «Мен ва у» (1932) асари машҳур. «Кўприклар» (1928), «Сўнгсизлик қарвони» (1955), «Шеърларим» (1969) ва б. шеърий тўпламларида инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жисм ва руҳ мутаносиблиги, сирли ботиний туйғулар жозибаси акс эттирилган. К. 1934 й. нақшбандийлик тариқати шайхларидан Абдулҳаким Орвасий б-н танишган. Шу боис унинг шеъриятида мумтоз шеърият унсурларини француз модерн шеърияти ўлчовлари б-н уйғунлаштиришга интилиш бор. К. «Руҳият олами ҳикоялари» (1965) тўплами, «Ойнадаги ёлгон» (1970), «Асосий ҳужжат» (1983) романлари, «Тухум» (1935), «Бир одам яратмоқ» (1937), «Пул» (1942), «Юнус Эмре» (1969) пьесалари муаллифи. Туркия адабиёти Вақфи томонидан К.га «Шоирлар султони» унвони берилган (1980).

КИСАНГАНИ (1966 й. июлгача Стэнливилль) — Конго Демократик Республикасидаги шаҳар. Юқори Конго провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 418 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Конго дарёси бўйидаги порт. Автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мухим савдо-тақсимот ва саноат маркази. Қ. х. маҳсулотларини дастлабки ишлаш (пахта тозалаш, шоли оклаш ва б.), озик-овқат,

тўқимачилик, кимё, ёғочсозлик лак-бўёқ корхоналари, ун-т бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1883 й.да асос солинган.

КИСЛОВОДСК — РФнинг Ставрополь ўлкасидаги шаҳар (1830 й.дан), Кавказ Минерал Сувлари гуруҳидаги бальнеоклим курорти. Т. й. станцияси. Аҳолиси 115,9 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Катта Кавказнинг шим. этакларида, 720—1060 м баландликда жойлашган. Озик-овқат (шу жумладан, «Нарзан» минерал суви қадокланади), енгил, мебель саноати корхоналари, музейлар бор. К.га 1803 й.да руслар ҳарбий истехком ва станица сифатида асос солган.

КИСЛОРОД (лот. Oxygenium, юн. oxys — нордон ва gennaо — туғмоқ), О — Менделеев даврий системасининг VI гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 8, ат. м. 15,9994. Илк бор швед кимёгари К. Шееле (1771) селитра (KNO₃, NaNO₃)НН, марганец қўш оксид (MnO₂)ни ва инглиз кимёгари Ж. Пристли (1774) симоб оксид (HgO)НН, сурик (Pb^o)ни киздириш натижасида бир-биридан мустақил ҳолда ажратиб олишган. 1775 й.да А. Лавуазье ҳаво азот ва кислороддан иборат эканлигини аниқлади. Кислоталар таркибида К. борлигидан Лавуазье уни охуген, яъни «кислота ҳосил қилувчи» деб атади. К. табиатда энг кўп тарқалган элемент. Массаси жиҳатидан Ер пўстининг 47% ини, сувнинг 85,82% ни, атмосфера ҳавосининг 23,10% ини (ҳажм жиҳатдан 20,95% ни) ташкил қилади. К. жуда кўп (1400 тача) минерал ҳосил қилади. Тирик организмларда 70% атрофида К. бор; у кўпгина органик (оксиллар, ёғлар, углеводлар) ва аорганик бирикмалар таркибига кирди. Физиологик жараёнларда, айниқса, нафас олишда жуда муҳим роль ўйнайди. Одам организми тинч турганда суткасига 300 л, жисмоний иш қилганда 10—15

марта кўп К. сарф қилади. Сарфланган К. микдорини яшил ўсимликлар тиклаб туради (к. Фотосинтез). К. ёниш; ачиш; чириш жараёнларида иштирок этади; мас, ёқилғиларнинг ёниши учун бутун дунёда ҳар йили 9-10 т К. сарф бўлади.

К.нинг 3 барқарор изотопи бор: $^{16}\text{O}(99,759\%)$, $^{17}\text{O}(0,037\%)$, $^{18}\text{O}(0,204\%)$. К. атомининг электрон қавати 2 ички ва 6 ташки электрондан иборат бўлиб, $2s22p4$ кўринишида ифодаланади. К. атомининг ташки қавати тўлиқ бўлмагани учун кимёвий бирикмаларда К. атоми бошқа атомлардан электронлар қабул қилиб, манфий зарядли бўлиб қолади. К.нинг электрон йўкотадиган бирикмалари жуда кам.

К. молекуласи 2 атом O_2 дан иборат; ҳавога ёки К.нинг ўзига электр учқунлари таъсир эттирилганда молекуласи 3 атом К. дан иборат озон (O_3) ҳосил бўлади. К. иони O_2^- нинг радиуси (қавсларда координацией сонлар келтирилган) 0,121 нм(2), 0,124 нм(4), 0,126 нм(6) ва 0,128 нм(8). К. молекуласи 1500° да тўлиқ диссоциацияланади.

Физик ҳоссалари. К. рангсиз, ҳидсиз ва таъмсиз газ: — $182,9^\circ$ да зичлиги 1,14 г/см ^{3} бўлган ҳаворанг суюкликка айланади, — $218,7^\circ$ т-рада эса қотиб, кўк кристалл ҳосил қилади. Кристалл ҳолдаги К. бир нечта модификацияга (а, fS, у — шакл ўзгаришига) эга. Газ ҳолатидаги К.нинг зичлиги (0° ва нормал босимда) 1,42897 г/л. К. 1 м ^{3} сувда (20° ва 1 атм. да) 0,031 м ^{3} 0° да эса 0,049 м ^{3} , этанолда 0,2201 м ^{3} , ацетонда 0,2313 м ^{3} эрийди.

Кимёвий қоссалари. К. энг фаол (фтордан кейин) металлмас элемент, энг инерт газлардан бошқа ҳамма элементлар б-н кимёвий бирикмалар ҳосил қилади. Кўп элементлар б-н бевосита реакцияга киришади; оғир инерт газлар, галогенлар, олтин ва платина бундан мустасно. К. бошқа моддалар б-н реакцияга киришганда — оксидланиш реакцияларида иссиқлик ажралади (экзотермик реакция). Одатдаги т-рада К. водород б-н ниҳоятда секин реакцияга кириша-

ди, 550° да эса реакция портлаш б-н давом этади: $2\text{H}_2 + \text{O}_2 = 2\text{H}_2\text{O}$. Олтингурут, углерод, азот, фосфор б-н нормал шароитда жуда секин реакцияга киришади. Т-ра оширилганда реакция тезлашади, элемент қизигач, ёна бошлайди. К.нинг азот б-н реакцияси эндотермик (иссиқлик ютилиши б-н борадиган) реакция бўлиб, фақат 1200° да амалга ошади. К. деярли ҳамма металларни, айниқса, ишқорий ва ишқорий-ер металлларини осон оксидлайди. К.нинг моддалар б-н реакцияга киришишида сув муҳим роль ўйнайди. Мас, калий ўта фаол металл бўлишига қарамай, сувсиз шароитда (курук) К. б-н реакцияга киришмайди, лекин озгина сув буғлари таъсирида одатдаги т-рада калий К.да ёна бошлайди. К. металлларни оксидлаб, коррозияга сабаб бўлади. Баъзи металл оксидлари К. б-н бирикиб, пероксид бирикмаларни беради. Катализатор иштирокида аммиакнинг К. б-н оксидланишидан азот (II)-оксид (NO_2) ҳосил бўлади (нитрат кислота ишлаб чиқаришда шу жараёндан фойдаланилади). Муҳим иссиқлик манбаи — углеводородлар (табиий газ, бензин, керосин) нинг К.да ёниши саноат ва турмушда катта аҳамиятга эга. Хужайраларда озик моддаларнинг К. б-н оксидланиши тирик организмлар учун энергия манбаидир.

К. олишда: кимёвий, электролиз ва физик (ҳавони парчалаш) усулларидан фойдаланилади. Кимёвий усул анча илгари кашф қилинган. Бунда Бертоле тўзи (KClO_3) қиздирилганда парчаланиб, тоза кислород O_2 (1 кг тўздан 0,27 м ^{3}) ажралиб чиқади. Бу усулда олинган К.нинг таннархи қиммат ва кам самарали бўлгани учун фақат лаб. да қўлланилади. Электролиз усулида сувдан ўзгармас электр токи ўтказилади. Электр ўтказувчанликни ошириш учун сувга ўювчи натрий (NaOH) эритмаси кўшилади. Бунда сув кислород ва водородга парчаланаяди. Физикавий усул. К. ҳозирги вақтда, асосан, ҳавони парчалаш йўли б-н олинади. Газсимон ҳавони парчалаш жуда кийин, шунинг учун уни ўта

совитиб (—180°) суюлтириш, сўнгра таркибий қисмларга ажратиш керак. Дастлаб азот, кейин К. буғланиб чиқади. Ҳавони мембрана — тўсиқдан саралаб

ўтказиш (диффузия) усули б-н ҳам лаб. да К. олиш мумкин. Саноатда технологик (92—98% O₂), техник (1-нав 99,7% O₂, 2-нав 99,5% O₂ ва 3-нав 99,2% O₂), ва суюқ (99,7% O₂) К. ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари, даво муолажалари учун (тиббий К. 99,5% O₂) махсус К. ишлаб чиқарилади. Газсимон К. пўлат баллон ва рессиверларда 150 ёки 420 атм. босим остида, суюқ К. металлдан ясалган Дьюар идишлари ёки махсус цистерна-танкларда ташилади ва сақланади.

Металлургияда (қ. Конвертер, Кислород билан кесиш ва б.) ва металлارни газ алангаси б-н ишлаш жараёнида пайвандлаш, сирт (юза)ни тоблаш, шунингдек, авиация, сув ости кемаларида техник К. ишлатилади. Технологик К. эса кимё саноатида сунъий суюқ ёкилғи, сурков мойлари, нитрат ва сульфат кислота, метанол, аммиак ва аммиакли ўғитлар, металл пероксидлари олишда қўлланилади. Суюқ К. портлатиш ишларида, реактив двигателларда ва совитувчи восита сифатида лаб.ларда ишлатилади. Соф К. катта баландликларда, космик парвоз пайтида, сув остида нафас олиш учун ва тиббиётда даволаш мақсадида (қ. Кислород билан даволаш) қўлланилади.

Ад.: Разумовский С.Д., Кислород — элементарные формы и свойства, М., 1979; Термодинамические свойства кислорода, М., 1981.

Сталина Қосимова.

КИСЛОРОД БИЛАН ДАВОЛАШ, ксигенотерапия — кислороддан даво мақсадида фойдаланиш. Конда ва тўқималарда кислород етишмаслиги (қ. Гипоксия, Гипоксемия) б-н кечадиган нафас ва қон айланиш системаси касалликлари (бронхиал астма, зотилжам, юрак пороги, астмаси хуружи ва б.)да, камкрнлик, баландлик касаллиги, турли захарланишлар, шунингдек, хирургик

операциялардан кейин К. б. д. тавсия этилади. Касалхона шароитида кислороддан нафас олиш учун мўлжалланган кислород ингалятор ва палаткалардан фойдаланилади. Кислородни плевра, қорин бўшлиғи ва меъда-ичак йўлига киритиш усуллари ҳам бор (кислородли ванналар). К. б. д. кўпинча ингаляция йўли б-н амалга оширилади. Турли йўллар б-н киритилган кислород организмда кислород тансиклигини тўлдирибгина қолмай, унинг барча ҳаётий функцияларини барқарорлаштиради ва қаршилик кучини оширади. Тиббиёт амалиётида, айниқса, гижжани туширишда гипербарик оксигенация (қ. Баротерапия) жуда қўл келади.

Уй шароитида К. б. д. да кислород ёстикдан фойдаланилади.

КИСЛОРОД БИЛАН КЕСИШ, газ б-н кесиш, автоген б-н ке-с и ш — металл буюмларни газ алангасида эриш т-расидан бирмунча паст т-рагача қиздириб кислород окимида кесиш. Бунда металлнинг кесиладиган жойи ёнади, металл оксидлари ва эриган металл соплодан чиқадиган кислород окимида пуфлаб кетказилади. Қиздиришда кўпинча ацетилен, водород, бензин (баъзан электр токи)дан фойдаланилади. Паст ва ўргача легирланган пўлатлар (қалинлити 1—300 мм) К. б. к. га мойиллиги яхши. Хромли пўлат, чўян ва рангли металлларни кесишда флюс қўлланилади. Флюс сифатида металл ва металмас материал куқунлари ишлатилади. К. б. к.да металллар махсус асбоб — кислородли кескич б-н қўлда ёки машинада кесилади. К. б. к. машинасозлик, қурилиш, металлургия Ва б. соҳаларда қўлланилади.

КИСЛОРОД ЁСТИҚ — кислороддан нафас олиш учун мўлжалланган махсус мослама. К тўртбурчак шаклда бўлиб, резиналанган матодан ясалади; жўмрак ва мундштук уланган резина найчаси бор. Ёстикқа 10 л кислород сигади, у дорихонадаги кислород балонидан тўлдириб олинади. Беморга беришдан

олдин ёстикқа жилд кийгизилади ёки тоза чойшабга ўраллади; мундштукка сув б-н ҳўлланган тоза дока ёпилади ва беморнинг оғзига тугилади, кейин жўмраги очилади. Мундштукни ишлатишдан олдин қайнатиш ёки спирт б-н артиш лозим. К. ёни фақат врач буюради, ундан нафас олдириш чоғида бирор нохуш аломатлар пайдо бўлганда, кислород бериш дарҳол тўхтатилади.

КИСЛОРОД ТАНҚИСЛИГИ - одам ва ҳайвон организми тўқималарида кислород етишмаслиги туфайли рўй берадиган касаллик ҳолати (яна қ. Гипоксия).

КИСЛОРОД-КОНВЕРТЕР ЖАРАЁНИ — конвертерларга суюқ чўянга техник жиҳатдан тоза кислород юбориб, пўлат и. ч. жараёни; конвертерда ишлаб чиқариш усулларида бири. Саноатда биринчи марта 1952 й.да Австрияда синаб кўрилган. К.-к. ж.да қайта ишланадиган оддий мартен чўянидан, баъзан таркибида фосфор кўп бўлган, марганец ёки ванадийси кўп бўлган чўяндан фойдаланилади. Конвертерга суюқ чўяндан ташқари 20—0% темир-терсак, оҳак, боксит, шпат, камдан-кам темир рудаси солинади. Суюқ чўян солинган конвертерга 1—1,6 МПа босим остида бўғзи орқали юқоридан кислород берилади. Бунда, одатда сув б-н совитиладиган фурмадан фойдаланилади. Кислород бериш 12—20 мин., эритиш цикли эса 30—45 мин. давом этади. Чўяндаги қўшилмалар (углерод, кремний, марганец ва б.) нинг кислород б-н оксидланиши натижасида чўян пўлатга айланади ва ўзидан суюқ холатда қолади. Нагижада металл исуик холатда қолади. Пўлатни оксидсизлантириш йўли б-н пўлатдаги ортикча кислород камайтирилади. Бунда оксидсизлантиргич сифатида кремний, марганец, алюминий, шунингдек, кальций, церий, титан, магний, кўзгу чўянидан фойдаланилади. Оксидсизлантириш маҳсулотлари шлакка айланади ва ундаги зарарли қўшилмалар (олтингургурт ва фосфор) йўқотилади. К.-

к. ж.нинг конвертер тубида жойлашган фурма орқали суюқ чўянга ҳаво бериш тури ҳам бор. Бунда тутун кам чиқади, ярқкли пўлатлар кўпроқ ажралади, и. ч.нинг тезлашиш имкони катта бўлади. Бирок, қўшилмалар шлакка секин айланади, пўлат таркибида водород кўпроқ бўлади. 100—350 т суюқ чўян солинандиган кислород конвертерлари бор. К.-к. ж. мартен печларидагига нисбатан тез ўтади. Барча бошқарув ЭХМ да бажарилади. Саноати ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариладиган пўлатнинг 70% дан ортиғи К.-к. ж. б-н эритиб олинади.

КИСЛОТА ВА АСОСЛАР - кимёвий бирикмаларнинг катта гуруҳлари. Одатда, таркибида водород бўлган (HCl , HNO_3 , H_2SO_4 , CH_3COOH ва ҳ. к.) ва сувда эриган (аралашган)да диссоциацияланиб, ионлар H^+ (протонлар), ёки аниқроғи, гидроксоний H_3O^+ ионлари ҳосил қиладиган моддалар кислоталар дейилади. Ажралиб чиқувчи протонлар сонига қараб бир асосли (мас, нитрат, хлорид, сирка кислоталар — HNO_3 , HCl , CH_3COOH), икки асосли (сульфат, карбонат кислоталар — H_2SO_4 , H_2CO_3), уч асосли (ортофосфат кислота — H_3PO_4) кислоталар мавжуд. Кислотанинг сувдаги эритмасида гидроксоний ионлари қанча кўп бўлса, яъни кислота қанча кўп диссоциацияланса, у шунча кучли бўлади. Ионланиш константари 105 дан кам кислоталар (сирка кислота $1,8 \cdot 10^{-5}$ карбонат кислота $3,5 \cdot 10^{-7}$, цианид кислота $7,8 \cdot 10^{-10}$) кучсиз кислота ҳисобланади. Кислоталарнинг сувдаги эритмалари электр токини ўтказида, индикаторлар рангини ўзгартиради (мас, кислота таъсирида кўк лакмус кизаради). Органик кислоталар ҳақида карбон кислоталар га қаранг.

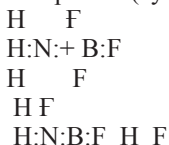
Таркибида гидроксил гуруҳи OH^- [KOH , NaOH , Ca(OH)_2 ва б.] бўлган ҳамда сувдаги эритмасида гидроксил ионлар OH^- ҳосил қиладиган моддалар асослар дейилади. Кўпгина асослар сувда эримайди. Сувда эрийдиган асослар ишқорлар деб аталади. Ишқорлар ҳам

индикаторлар рангини ўзгартиради. Таркибидаги гидроксил гуруҳи сонига қараб бир, икки, уч кислотали асослар бўлади. Сувда тўла диссоциацияланмайдиган асослар кучсиз асослар (мас, аммоний гидроксид NH_4OH), калий гидроксид KOH , натрий гидроксид NaOH , барий гидроксид $\text{Ba}(\text{OH})_2$ кучли асослардир.

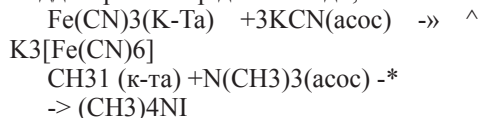
К. ва а. таърифига дойр турли фикрлар мавжуд. Швед олими С. Аррениуснинг электролитик диссоциация назариясига кўра (1887), сувда диссоциацияланганда водород H^+ ионлари ва анионлар ҳосил қиладиган бирикмалар кислоталар деб, диссоциацияланганда гидроксил ионлари OH^- ва катионлар ажратиб чиқарадиган бирикмалар асослар деб аталади. К. ва а. тушунчасини электролитик диссоциация назарияен асосида тушуниш амалий ишлар учун кифоя қилади. Лекин К. ва а. хоссларига эга бўлган кўпгина бирикмалар таркибида водород ҳам, OH^- гуруҳи ҳам йўқлиги анча илгари аниқланган. Бундан ташқари, бир модданинг ўзи баъзи реакцияларда кислота, бошқа реакцияларда эса асос сифатида намоён бўлади. Моддаларнинг кислота ёки асосга мансублигини белгилайдиган мезон ҳозирча топилгани йўқ. Даниялик физик кимёгар И.Н. Брэнстед ва Т. Лоурининг протон ва америкалик физик кимёгар Г.Н. Льюиснинг электрон концепцияси кенг тарқалган (1923). Брэнстед таркибида водород бўлиб, реакцияда протон берадиган моддаларни кислоталар синфига, ўзига электрон қабул қиладиган моддаларни эса асослар синфига киритади. Кислотадан асосга протон ўтадиган реакция кислота-асосли ёки протолитик реакция дейилади. $\text{AH} + \text{B} \rightleftharpoons \text{A} + \text{BH}$ (AH — кислота, B — асос).

Брэнстеднинг концепцияси бир оз чекланган. Чунки таркибида водород бўлмасда, кислота хоссларига эга бўлган моддалар ҳам мавжуд. Бўларга электрони кам бирикмалар, мас, алюминий, бор, қалай галогенидлари, баъзи металлларнинг оксидлари ва б. қиради. Льюиснинг фикрича, кимёвий реакция

жараёнида ўзига бир жуфт электрон бириктириб оладиган моддалар кислота, иккита электрон берадиган моддалар эса асослар дейилади. Натижада кислота молекуласи асос ҳисобига электрон б-н тўлади ва барқарор электрон қаватли (қисман октет) ва донор-акцептор bogли янги бирикма (тўз) ҳосил бўлади:

(бу ерда BF_3 — кислота, NH_3 — асос). Льюиснинг фикрича, кислота-асос реакцияларнинг хусусиятлари асос электрон жуфтнинг умумий бўлиб қолиши б-н bogлиқдир. Бу реакциялар шуниси б-н оксидланиш-қайтарилиш реакцияларидан фарқ қилади. Чунки оксидланиш-қайтарилиш реакцияларида оксидловчининг молекулалари қайтарилувчи модда молекуласидаги бир ёки бир неча электронни бутунлай тортиб олади. Брэнстеддан фарқли равишда Льюис кислота-асос хоссаларини муайян кимёвий элемент (водород) б-н эмас, балки атомлар ташки электрон қобиғининг тўзилиши б-н bogлайди. Брэнстед ва Льюис назарияларидан амалиётда кенг фойдаланилади. Электрон ва протон назарияларини М.И. Усанович таклиф қилган назария (1939—53) бирлаштиради. Бу назарияга асосан катионларини бера оладиган ёки анионларни бирлаштира оладиган моддалар кислоталар, анионлар ажратадиган ёки катионларни бирлаштира оладиган моддалар асослар деб аталади, мас:

Кислота-асос жараёнлари (нейтраллаш, гидролиз, металлларни ўйиш ва б.) кенг қўлланилади. Кўпгина кислоталар (сульфат, нитрат, хлорид, ортофосфат) ва ишқорлар (ўювчи калий, ўювчи натрий ва б.) кимё саноатининг асосий хом ашёларидандир. Тирик организмдаги бир

қанча биокимёвий жараёнларда К. ва а. иштирок этади. Тирик табиатдаги универсал, муҳим бирикма — нуклеин кислоталар ва оксиллар полимер К. ва а. дир. Айрим К. ва а. организмга шифобахш таъсир кўрсатади. Мас, хлорид кислотанинг суялтирилган эритмалари тиббиётда меъда ширасини кўпайтириш учун, борат кислота эритмаси дезинфекция мақсадларида ишлатилади. Аммо юқори концентрациядаги К. ва а. организмга кирганда ички органларнинг қаттиқ қуйишига, қоннинг бўзилишига, юрак фаолиятининг сусайишига ва баъзан ўлимга сабаб бўлиши мумкин.

Ад.: Мискиджян СП, Гарновский А.Д., Введение в современную теорию кислот и оснований, Киев, 1979.

Сталина Қосимова.

КИСЛОТАБАРДОШ МАТЕРИАЛЛАР— кислотага чидамли материаллар. Металл ва металлмас (анорганик ва органик) хилларга бўлинади. Металл К. м.га темир асосидаги қотишмалар (юқори легирилган ва углеродли пўлатлар, чўянлар), рангли ва нодир металллар (мас, никель, мис, алюминий, титан, цирконий, олтин, платина) ва уларнинг қотишмалари қиради. Металлмас (анорганик) К. м., одатда, силикат кислоталар тўзларидан иборат бўлади. Бундай материалларга тош ҳолатда қуйилган материаллар, силикат ва кварц шишалар, кислотабардош бетон ва цементлар, кислотага чидамли керамик материаллар, эмаллар ва тоғ жинслари — асбест, гранит, бештаунит, андезит, ва б. қиради. Органик К. м. — полиэтилен, поливинилхлорид, полипропилен, фторопластлар, синтетик каучук асосидаги резинанинг баъзи турлари ва б. энг кенг тарқалган. К. м. кимё, енгил ва озиқ-овқат саноатларида, машинасозлик ҳамда электротехникада қўлланилади.

КИСЛОТА-ИШҚОР МУВОЗАНАТИ, к и сл ота - ишқор баланси, кислота-ишқор ҳолати — организм ички муҳитидаги водород кўрсаткичи (рН)

нинг нисбий доимийлигини вужудга келтирувчи физик-кимёвий ва физиологик жараёнлар йиғиндиси. Моддалар алмашинувида ҳосил бўладиган кислотали ва асосли (ишқорли) маҳсулотлар қонга ўтиб туришига қарамай, соғлом одам қонидаги рН 7,35— 7,47 чамасида бўлади. Ҳаётий жараёнлар нормал бўлиши учун организм ички муҳитидаги рН қиймати доимий бўлиши шарт (қ. Гомеостаз). рН 6,8 дан паст ва 7,8 дан юқори бўлса, организм яшай олмайди. Қоннинг буфер системалари ва организмнинг кўпгина физиологик системалари К.-и.м.да қатнашади. Қонга кучли кислота (мас, хлорид кислота) қўшилса, бикарбонат б-н реакцияга киришиб, кучсиз карбонат кислота ҳосил қилади, у эса муҳитдаги рН ни ўзгартирмайди. К^{он}га кучли асос қўшилса, карбонат кислота б-н реакцияга киришиб, бикарбонат ҳосил қилади, бу эса қондаги рН ни деярли ўзгартирмайди. Қонда карбонат кислота микдори кўпайганда ўпка орқали, бикарбонат микдори кўпайганда эса буйрак орқали чиқиб кетади. Қондаги рН нинг кислота томонга силжиши ацидоз, ишқор томонга силжиши эса алкалоз деб аталади.

КИСЛОТАЛИ БЎЁҚЛАР, кислотали бўяғичлар— молекуласида кислота гуруҳи (HSO₃, баъзан COOH) бўладиган, сувда яхши эрийдиган органик бўёқ моддалар. Антрахинон бўяғичлар, азобўяғичлар асосий К. б. жумласидандир. Жун, табиий ипак, полиамид толлалар ҳамда тери, кундўз, қоғоз ва б. материалларни бўяшда қўллаб ишлатилади (яна қ. Бўяғичлар).

КИССИНЖЕР (Kissinger) Генри Алфред (1923) — АҚШ давлат қотиби (1973—77), президентнинг миллий хавфсизлик масалалари бўйича маслаҳатчиси (1969—75), Гарвард ва Жоржтаун ун-тларининг проф. Халқаро муносабатлар тарихи ва муаммолари бўйича асарлар муаллифи. Вьетнамдаги урушни

туғаллашда кўрсатган ёрдами учун Нобель тинчлик мукофоти лауреати (1973).

КИСТА (юн. *kistis* — пуфак) — турли аъзо ва тўқималарда вужудга келадиган, қалин девор б-н ўралган ва ичида суюқ ёки бўтқасимон массаси бўлган патологик бўшлик. К., кўпинча, тухумдонда, турли қаватларда, жигар, буйрак, ўпка, ҳатто бош мияда учраши мумкин. Безли аъзолар секрет чиқарув йўлларининг беркилиб қолиши натижасида келиб чиқадиган димланиш К.си (ретендион К.); тўқималар шаклланишининг бузилиши оқибатида пайдо бўладиган туғма К. (ўпка, жигар, буйрак, ва б.да); томир ёки без ўсмасидан иборат бўлиб, ичига сув тўпланиши туфайли К.га айланадиган ўсмасимон К. (каверноз ангиома); шикастланиш натижасида эпителий силжиши ва тагидаги тўқимага киришидан ҳосил бўладиган травматик К. (мас, кўз рангдор пардаси К.си), шунингдек, гижжалар (эхионококк цистицерк)нинг тўқима ва аъзоларга жойлашиб олишидан вужудга келадиган паразитар К. ва б. хил К.лар бор.

Тухумдон К.си кўп учрайди. У хавфсиз ўсма бўлиб, Грааф пуфакчалари ёрилмай қолиши сабабли фолликул деворлари секин-аста кенгайиб, унда суюклик тўпланиши натижасида вужудга келади. Пуфакчаларда банд (оёқча) бўлиб, агар у буралиб қолса, қорин тўсатдан қаттиқ оғрийди. К. ёнқоқдек, баъзан олмадай бўлиши мумкин. К.си бор аёл мунтазам врач назоратида туриши лозим. К. йиринглаши, атрофидаги тўқималарни сиқиб қўйиши ёки хавфли ўсмага айланиши мумкин. Дори-дармонлар б-н К.ни йўқотиб бўлмаса, операция қилиб олиб ташланади.

КИСТАНОВ Игорь Тимофеевич (1954.21.8, Тошкент) — балет артисти. Ўзбекистон халқ артисти (1998). Тошкент давлат миллий рақс ва хореография олий мактабини тугатган (1974). 1974 й.дан Навоий номидаги опера ва балет

театрида ишлайди. Цезарь («Антоний ва Клеопатра») унинг сахнада яратган илк образидир. Рақс ҳаракатларида мазмун ва бадий ифодага алоҳида эътибор қилиш, кўл ва тана ҳаракатларини тўғри бажаришда рақс тех-никасини эркин ва осон эгаллаш маҳорати К. ижодига хос бўлиб, у спектаклларда, асосан, бош ролларни ижро этади.

Энг яхши роллари: Қоработир («Тоҳир ва Зухра»), Бамбур («Афсоналар водийсида»), Зигфрид («Оққуш кўли»), Виктор О'Хара («Узилган кўшик»), Конрад («Корсар»), Шоҳ Кир («Тўмарис»), Нурхоннинг акаси («Танавор»), Чингизхон («Муҳаббат ва қилич»), Базиль («Дон Кихот»), Мирзо («Севги тумори»), Абдурахмон («Раймонда»), Тибальт (Ромео ва Жульетта), хон Гирей («Бокчасарой фаввораси») ва б.

КИСТАҚУМ ТОҒЛАРИ - Сурхондарё вилоятида, Боботоғ тизмасининг жан. давоми бўлган Досманағи тоғларининг жан.да, ўнга кўндаланг йўналган. Ўз. 8—10 км, жан.-ғарбдан шим.-шарққа чўзилган. Энг баланд жойи 463 м. Асосан, неоген ва куйи тўртламчи даврнинг қумтош ва конгломератларидан ташкил топган. К.т. рельефи унчалик кескин қиёфага эга эмас, кенг тўлқинсимон баландликлар хос, уларнинг катта қисми эол қумлари б-н банд. Оч бўз тупроқлар чўл қум тупроқлари б-н алмашилиб келади. Қўнғирбош, илок, шувок қабилар ўсади. Яйловларнинг маҳсулдорлиги гектарига ўртача 1—2, баъзан 3—4 ц.

КИСТОН ҚОРА СУЛТОН, Кистин Қаро султон (? — 1544.8.10, Балх) — шайбонийлардан амалда мустақил бўлган Балх хонлиги асосчиси ва биринчи хони (1526—44). Шайбоний султонлардан Жонибек султоннинг ўғли. Бобур ҳузуринида унинг элчиси (Хожа Камолиддин кўнок) бўлган. Убайдуллахоннинг Хуросонга қилган юришларида (1528,1531) қатнашган. Балхга тажовўз қилган бобурийлардан Хумоюн (Қобул

ҳокими) ва темурийлардан Бадахшон ҳокими Сулаймоншоҳ б-н (1536) кўраш олиб борган. 1537—38 й.лардан бошлаб Балх б-н Эрон ўртасида нисбатан тинч муносабатлар ўрнатилган. К.Қ-С даврида Балхда кўлаб масжид, Мадраса, шифохона ва б. бинолар қурилган. Хусусан, Ҳиндувон (қалъа)да янги қалъа, шаҳардаги хон хиёбонида султон ҳаммоми ва майд. 100х100 газ га тенг сарой қурилган. Султон ҳаммомини қуриш 4 йилга яқин (1528—31) давом этиб, ўз даврининг улкан иншооти бўлган. Манбалар Мирзо Бойқаро чорбоғида қурилган чортоқни (1539) ҳам К.Қ.с. номи б-н боғлайдилар. Унинг саройида Подшоҳхожа, Бақойи, Шайдо, Ошиқ, Абдий, Ховарий каби форсигўй ва туркигўй шоирлар яшаб ижод қилганлар. Убайдуллахон вафотидан сўнг, К.Қ-С- Бухорога бориб, 1541 й. июлида Мўғулча хонимга (асли Ойша султонбегим — Бобурнинг тоғаси Тошкент ҳокими Маҳмудхоннинг кизи, дастлаб Шайбонийхон ва у Марвда ҳалок бўлгач, Убайдуллахон хотинликка олган) уйланиб қайтади. Тарихчи Саид Роқимнинг хабарича, К. Қ С- умрининг сўнгги йилларида савдои касалига йўлиққан бўлиб, кўпгина ножўя ишларни қилган. Бу аҳоли ва қўшин ўртасида галаён кўтарилишига олиб келган.

Манба: Ҳ о ф и з Таниш ал-Бухорий, Абдулломома, 1,2-ж.лар, Т., 1999, 2000.

Ад.: Аҳмедов Б.А., История Балха, Т., 1982.

КИТ — юлдуз туркуми. Ҳамал, Ҳут, Даль, Ҳайкалтарош, Печь, Эридан ва Савр юлдуз туркумлари орасида. Энг ёруғ юлдузи иккинчи катталиқда. К.ни кўзда ва қишда кўриш мумкин.

КИТ МЎЙЛОВИ - мўйловли (тишсиз) китлар юқори жағидаги шох пластинкалар; сони 130 тадан (қулранг кит) 400 тагача (йўл-йўл китлар), оғиз чети бўйлаб жойлашган. Ҳар бир пластинка учбурчак шаклда; унинг кенг томони оғиз бўшлиғига ўтирилган; кичик томо-

ни милка чуқур ботиб қирган. Пластинкаларнинг оғиз бўшлиғига ўтирилган қирралари ўзун ва ингичка шох найчалардан иборат. Найчалар бир-бири б-н тутшиб, ғалвирга ўхшаш аппаратни ҳосил қилади. Кит сув б-н оғзига қирган ҳайвонлардан сувни шу найчалар орқали сиздириб ўтказиб кейин озиқланади.

КИТАКАМИ — Япониядаги дарё, Хонсю о.нинг шим.да. Ўз. 243 км. Китаками тоғларидан бошланиб, шим. дан жанубга томон бўйлама тектоник водийдан оқади. Тинч океаннинг Исиномаки қўлтиғига қуйилади. Баҳор-ёз ойларида тўлиб оқади. Дарёда ёғоч окизилади, ГЭС қурилган. Қуйи қисмида кема қатнайди. К. водийсида шולי экилади. Дарё бўйида Мориока, Мидзусава, қуйилиш жойида Исиномаки портлари жойлашган.

КИТАКАМИ — Япониядаги тоғ, Хонсю о.нинг шим.-шарқида. Ўз. 200 км, кенглиги 60 км чамасида, энг баланд жойи 1914 м (Хаятине чўққиси). Ғарб томондан Китаками ва Мабети дарёлари водийлари б-н чегараланган, шарқий ён бағри кўплаб қўлтиқ ва бухталарни ҳосил қилган ҳолда Тинч океанга туташган.

КИТАКЮСЮ — Япониядаги шаҳар, Симоносеки бўғозидаги порт. Кюсю о.нинг шим. чеккасида, Фукуока префектурасида. 1963 й.да саноат марказлари — Явата, Тобата, Кокўра, Вакамацу ва Модзи ш.ларининг қўшилишидан таркиб топган. Аҳолиси 1,01 млн. киши (1995). К. — транспорт йуларининг муҳим тугуни. Мамлакатнинг энг йирик саноат марказларидан бири. Оғир ва энгил саноат корхоналари кўп. Саноатининг етакчи тармоқлари—қора ва рангли металлургия. Кокс-кимё, кимё, машина-созлик, озиқ-овқат, тўқимачилик, ҳарбий саноат, нефтни қайта ишлаш, цемент, ойна-керамика, полиграфия корхоналари бор. Кокўрада кўмир-энергетика кти қурилган. Яватада дунёдаги энг йирик металлургия к-тларидан бири жойлаш-

ган. Шахар Хонсю ороли б-н сув ости йўли оркали боғланган.

КИТВЕНКАНА — Замбиядаги шаҳар. Кафуэ дарёси (Замбези ирмоғи) соҳилидаги Китве ва Нкана ш.ларининг қўшилишидан таркиб топган. Коппер-белт провинциясининг муҳим савдо ва саноат маркази. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 340 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатда мис казиб чиқариладиган муҳим р-нга хизмат килувчи йирик савдо маркази. Шаҳарда бир неча йирик мис конлари, мис эритиш ва электролиз з-длари, кимё, электр жиҳозлар, курилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Технология ин-ти, амалий санъат ва савдо коллежи, театр бор. Шаҳарга 1935 й.да асос солинган.

КИТО — Эквадоринг пойтахти. Пачинча вулканининг жан. ён бағрида, 2818 м баландликда жойлашган. Пачинча провинциясининг маъмурий маркази. Иқлими экваториал, баланд тоғ иқлими. Ўртача ойлик т-ра 25°. Йиллик ёғин 1100—1200 мм. Аҳолиси 1,4 млн. киши (1995).

К.га индейсларнинг қад. шахри ўрнида 1534 й.да испан конкистадори С.Белалькасар асос солган ва ўша даврдан мустамлака маркази бўлган. 1822 й.дан Буюк Колумбия таркибида. 1830 й.дан Эквадор Республикаси пойтахти. К. 1797, 1859 й.лардаги zilзиладан катта зарар кўрган.

К. — мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий маркази. Т.й. ва шоссе йўллари орқали Анд водийсидаги энг йирик шаҳарлар ва Тинч океан соҳили б-н боғланган. Панамерика шоссеси К.ни Богота (Колумбия) ва Лима (Перу) ш.лари б-н боғлайди. Аэропорти халқаро ахамиятга эга. К.да тўқимачилик саноати ривожланган. Озиқ-овқат, кўн пойабзал, мебель, керамика, кимё-фармацевтика, машинасозлик саноати корхоналари

бор. Хунармандчиликда заргарлик ва б. буюмлар тайёрланади. Меъморий ёдгорликлардан Хукумат саройи (1747), собор, Ла-Компанья черкови, майдонлар ва б. сақланган. Марказий ва Католик ун-тлари, Политехника мактаби, коллеж, пед. ин-ти, Эквадор ФА, тиббиёт, мусика, ҳарбий академиялар, илмий жамиятлар, Миллий театр, музейлар, йирик кутубхо-налар, расадхона, ботаника боғи ва б. бор.

КИТОБ — ахборотларни, ғоя, образ ва билимларни сақлаш ҳамда тарқатиш, ижтимоий-сиёсий, илмий, эстетик қарашларни шакллантириш воситаси; билимлар тарғиботи ва тарбия қуроли; бадиий, илмий асар, ижтимоий адабиёт. Халқаро статистикада ЮНЕСКО тавсиясига кўра, ҳажми 48 саҳифадан кам бўлмаган, табоқлаб тикилган нодаврий нашрни, шартли равишда, К. дейиш қабул қилинган.

К. иши К.ни яратиш, тайёрлаш, уни тарқатиш, сақлаш, тавсифлаш ва ўрганиш б-н боғлиқ катта жараёни ўз ичига олади. Фан, адабиёт, санъат асарларидан матбаада кўпайтириш ва тарқатиш учун танлаш, уларга илмий ва бадиий нуқтаи назардан ёндошиш, таҳрир қилиш, бадиий безаш, матбаа ижросини белгилаш ва нашрга тайёрлаш ноширликнинг вазифаси. К.ни кўплаб чиқариш — китоб босиш иши полиграфия саноатида олиб борилади. К.ларни тўплаш, сақлаш, ўқувчилар ўртасида ташвиқот қилиш, улардан китобхонлар фойдаланишлари учун қулай шароит яратиш кутубхона ишига қарайди (қ. Кутубхона, Кутубхонашунослик). К. ва б. босма асарлар ҳақида муайян мақсад б-н ўқувчиларга маълумот бериш ва уларни ташвиқот қилиш библиография вазифасидир ва ҳ.к.

К.нинг пайдо бўлиш тарихи езувнинг яратилиши ва шаклланиши жараёни б-н ўзвий боғлиқ. Ёзувнинг тўзилиш хусусиятлари (белгилар тизими, уларнинг жойлашиш тартиби), ёзув материали ва куролининг ўзига хос томони ва б. маъ-

лум даражада К. тузилишини қам белгилаб берди. Қад. Миср, Рим, Юнонистон ва Ўрта Осиёда кишилар тош, пальма дарахти барглари, сопол ва б. материалларга ёзиб фикр изхор этганлар. Ҳар бир К. ўнлаб шундай материаллардан тайёрланган плиталардан иборат бўлиб, оғирлиги бир неча кг бўлган. Ёзув материали сифатида папирус усимлиги ишлатилиши (мил. ав. 4—3 минг йилликларда) б-н ўрама К.лар пайдо бўлди. Бундай К.ларнинг ўзунлиги ўртача 10 м атрофида бўлиб, ингичка, юмалоқ таёқларга ўралган ва махсус чарм ёки ёғоч ғилофларда сақланган. Шарқ мамлакатлари, Қад- Рим ва Юнонистондаги кўпгина нодир асарлар папирусга битилган. Мил. ав. 2-асрга келиб К. материали сифатида пергамент (тери)дан фойдаланиш кенг расм бўлди. Дастлаб бундай К. ўрама ҳолда сақланган. Айрим маълумотларга Қараганда, Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразмда мил. ав. 1-мингйилликнинг 1-ярмида вужудга келган зардуштийлик динининг муқаддас китобларидан Авестонинг қад. нусхаси ҳам 12 минг мол терисига битилган. Арабларнинг Ўрта Осиёдаги истилосига қадар (8—10-а.лар) у ерда кўп нодир К.лар сақланган кутубхоналар бўлган. Лекин уларнинг кўпи босқинчилик урушлари натижасида йўқотиб юборилган.

2—4-а.лардан бошлаб Қад. Римда худди ҳозирги К.ларнинг варақалари сингари буклаб, тикиб тайёрланган ва бир-бирига бириктирилган, муковали К.лар — кодекс пайдо бўлди. Улар дастлаб папирус, сўнг пергаментга ёзилган. Бундай К.лар оғир ва бесунақай эди. 6-адан бошлаб кодекс шакли асосида ҳоз. кўринишдаги К.лар пайдо бўлди. Терига ишланган ноёб К.лардан бири — Мус-ҳафи Усмон Курьонидир. Курьони каримнинг бу нусхаси 644—656 й.ларда халифа Усмон кўрсатмаси б-н Муҳаммад (сав)нинг котиблари Зайд ибн Собит, Амир ибн ал-Оъс ва Ҳишом ибн Ҳакимлар томонидан қуфий хатида ёзилган. Мазкур қўлёзма К. Амир Темур томонидан Самарқандга

олиб ке-линган. Жами 353 варақ, ҳажми 68x53x22 см. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланади.

Қоғознинг кашф қилиниши К. тарихида янги давр очди. Айрим маълумотларга қараганда, 650 й.лардаёқ Самарқандда қоғозли К.лар бўлган. 13-адан Европада қоғоз асосий ёзув материали бўлиб қолди. Қоғоз К.нинг кўпайишига ва тарқалишига янги имконият очди. К. безашга алоҳида аҳамият берилди. Унинг саҳифаларига турли миниатюралар, хошияларига безаклар ишлана бошлади. Аста-секин хаттотлик (каллиграфия), муковасозлик каби касблар ажралиб чикди. Айниқса, Ўрта Осиёда ўрта асрларда хаттотлик санъати кенг ривожланди. Машҳур хаттотларнинг кўп авлодлари К. тайёрлаш усулини — материаллар, сиёх, хат кўчириш техникасини такомиллаштириб бордилар.

10—12-а.ларда Мовароуннаҳрда муайян соҳа сифатида шаклланган китобат санъати 14—15-а.ларда янги тараққиёт босқичига кутарилди. Ҳар бир К. қоғозидан тортиб муковасигача, сиёхдан то буёқлари-ю зарҳалигача маълум меъёрдаги модда, режа ва қоида асосида тайёрланади, ҳатто К.дан хушбўй хид анқиб туриши учун баъзан сиёхга гулоб ёки анбар кўшиларди. Қўлёзмалар нафис хуснихат, зарафшон (тилла суви сочиш), сувли буёқлар б-н хошияга нафис нақшлар ишлаб бадий безатилди. 15—16-а.ларда бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳ ва саҳдофлар (Абдурахмон Хоразмий, Султонали Машкадий, Султонали Хандон, Мирали қилқалам ва б.) етишди. Ҳирот хаттотларига устозлик қилиб, китобат санъати равнақиға улкан ҳиссасини қўшган хушнавис хаттотлардан Султонали Машҳадий эди. У Низомий, Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва б.нинг асарларини кўчириб шуҳрат қозонди. Султонали томонидан кўчирилган 50 дан зиёд К. бизнинг давримизгача етиб келган. Темурий ҳукмдорлар девонхоналари қошида, хусусан, Самарқанд, Ҳиротда

махсус сарой кутубхоналари ташкил этилган. Бундай кутубхоналар ўрта асрнинг ўзига хос хунармандчилик корхонаси бўлиб, уларда қўлёзма К.ларни тўплаш ва сақлаш б-н бирга К. созлик б-н боғлиқ бўлган бир қанча амалий ишлар бажарилди. Бундай сарой кутубхоналарининг бошликлари «кутубхона доругаси» ёки «китобдор» деб аталган. Уларнинг қўл остидаги кўплаб хушнавис хаттот, наққош-мусаввирлар, лаввох, саҳҳофлар К. яратишга дойр турли вазифаларни бажаришган. Мас, 15-а.нинг 1-ярмида Ҳиротда Улуғбекнинг укаси Бойсункур кутубхонасида 40 хаттот ва бир қанча наққош қўлёзма асарлардан нусхалар кўчириш ва уларни безаш б-н банд бўлган. Ҳар бир қўлёзма К. бир неча мутахассис қўлидан ўтарди. 1425—29 й.ларда Жаъфар Бой-сунқурий томонидан Абулкосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» асари кўчирилиб, 20 та турли мазмундаги рангдор миниатюралар б-н безатилган. Ноёб санъат асари сифатида бу К. Техрон музейида сақланади. Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий сарой кутубхонаси ҳам ўз даврида машҳур бўлган. Навоий бадиий қўлёзма санъагини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Унинг бевосита кўмаги б-н Бехзод, Султонали Машҳадий, Шох Музаффар каби ўнлаб К.соз усталар етишиб чиқди. Бу усталарнинг услуб ва анъаналари кейинги йиллардаги каллиграфия санъатининг асосини ташкил этди. Туркистонда хаттотлик йўли б-н К. тайёрлаш ўзоқ вақт давом этди. Ҳатто К. босиш кашф қилингандан кейин ҳам, дастлабки вақтларда К.лар қўлёзма йўли б-н кўпайтирилди эди.

К. нусхаларини оммавий кўпайтириш йўлидаги изланишлар натижасида ксилография пайдо бўлди. 15-а.нинг 40-й.ларида Германияда Иоганн Гутенберг томонидан К. босиш ихтиро қилиниши К. таракқиётида янги давр очди. К. босиш техникаси аста-секин такомиллашиб, бошқа мамлакатларда ҳам тарқала бошлади (қ. Китоб босиш, Босмахона).

Туркистонда босма усули б-н К. чиқариш Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин тарқалди. 1868 й. Тошкентда Туркистон харбий округи штабининг босмахонаси ташкил этилди. Шу босмахонада нашр этилган рус олими ва сайёҳи Н.А.Северцовнинг «Чу ва Норин тизмалари этагидаги тоғли ўлка тўғрисида лавҳалар» (рус тилида) китоби Туркистондаги илк босма К.дир. Ўзбек тилидаги биринчи босма К. Шохимардон Иброҳимовнинг 1871 й. Хивада босилган «Календар»идир. Бирин-кетин Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам хусусий литографиялар ташкил этилди. Бўлардан Отажон Абдалов (Хивада), Семён Лахтин (Тошкентда), Ғулом Ҳасан Орифжонов (Тошкентда) литографиялари машҳур. Бу босмахоналарда адабий, фалсафий, диний, тарихий асарлар ва дарсликлар чиқарилди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг совет тузуми даврида К. босиш иши бирмунча ривожланиб, оммавий К.лар яратиш ишига катта аҳамият берилди. Лекин К.га, бошқа оммавий ахборот воситалари каби, КПСС ва Совет ҳукуматининг қудратли мафкуравий қуроли сифатида қаралди. Шу мақсадда жуда кўп номда ва нусхада марксизм-ленинизм асарлари, ижтимоий сиёсий, бадиий, илмий К.лар нашр этилди. Айни вақтда, 20—30-й.ларда, Ўзбекистонда асрлар мобайнида сақланиб келинган қўлёзма К.лар, айниқса диний, тарихий мазмундаги К.лар, кейинроқ катағонга учраган ўзбек ёзувчиларининг асарлари йўқ қилина бошланди: ўтда қуйдирилди, сувга ташланди.

Истиқлолдан кейинги йилларда К. маҳсулотлари мавзу-мундарижасида кескин ўзгариш бўлди. Тарихий, диний, миллий қадриятларга тааллуқли К.лар нашрига алоҳида аҳамият берилди. Қуръони каримнинг ўзбек тилидаги таржимаси икки бор нашр этилди (1991 й., «Чўлпон» нашриётида; 2001 й., Тошкент Ислому ун-ти нашриётида). Имом Бухорийнинг 4 жилдли «Ҳадис»лари (1991—

96 й.лар, Комуслар Бош тахририяти), Амир Темур мавзуи б-н боғлиқ ўнлаб К.лар чиқарилди. Алишер Навоийнинг 20 жилдли тўла асарлари (1998 — 2002, Ўзбекистон ФА «Фан» нашриёти) чоп этилди. Турли нашриётларда Форобий, Беруний, Ибн Сино, Нажмиддин Кубро, Маҳмуд аз-Замахшарий, Улугбек, Яссавий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Мунавварқори, Фитрат, Усмон Носир ва б.нинг асарлари, 33 жилдли «Хотира» К.и чиқарилди. «Ўзбекистон» нашриётида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 10 жилдли Асарлари нашр қилинди (1997—2002). Мавжуд нашриётлар омманинг талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқиб бадиий, илмий, оммабоп, дарслик ва б. тур К.лар нашр этмоқдалар. К.ларнинг бадиий ва матбаа ижроси ҳам жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган даражада юксалиб бормоқда (яна қ. Ноширлик).

К.ларнинг тўзилиши ва турлари. Ҳозирги К.лар ўқувчилар талаби ва эстетик дидига кўра муайян шаклга эга. К. саҳифаларга ажратилиб, ўртасидан тикилади ва муқоваланади. Муқованинг К. саҳифалари б-н бириктирилган қисми форзац дейилади. Айрим ҳолларда муқовани сақлаш ва безак сифатида муқовага жилд (суперобложка) кийгизилади. К.нинг бош қисмида сарварақ (титул лист) бўлади. Унда муаллиф исм-шарифи, К.нинг номи, нашр этилаётган жойи, йили, нашриёт номи ва б. ёзилади. Сарварақ кўш саҳифада бўлиши мумкин; бу ҳолда у К.нинг 2-(муқобил сарварақ) ва 3-бетларини эгаллайди. Сарварақ маълумотларининг айримлари К.нинг 1-саҳифаси — пешварақ, (авантитул)да ҳам ёзилиши мумкин. Сарварақнинг орқа саҳифасига китоб белгиси қўйилади. Баъзи ҳолларда сарварақ ўрнида саррасм (фронтиспис) бўлади. Матннинг мазмунига қараб, К.да турли усулда сарлавҳалар қўйилади. Айрим ҳолларда йирик сарлавҳалар алоҳида саҳифада берилади. Бундай саҳифа зарварақ (шмуц-титул) дейилади. К.нинг рукнсарлавҳа

(колонтитул) ва рукнрақам (колонцифр) лари ундан фойдаланиш ишини осонлаштиради. Шунингдек, К.да мундарижа, муқаддима, хотима, аннотация, илова, изох, турли кўрсаткичлар, библиографик рўйхатлар ҳам бўлиши мумкин. К. саҳифасининг ҳажми унинг нашр бичими б-н белгиланади (қ. 7а-бок).

К.лар қандай ўқувчилар оmmasига мўлжалланганлиги, мақсади ва мавзуига қараб турларга ажратилади. Ўқувчиларга кўра, К.лар оммавий, мутахассислар учун ва болалар китоби бўлиши мумкин. Мақсадига кўра, расмий, илмий, илмий-оммабоп, ўқув, адабий-бадиий, маълумотнома ва б. хил К.ларга бўлинади. Илмий К.лар ичида монография кенг тарқалган. Ўқув К.лари дарслик, ўқув қўлланмаси, ўқув методик қўлланма ва б. турларга ажратилади. Маълумотномалар эса луғат, энциклопедия, календарь, йўл кўрсаткичлар қабилаарга бўлинади.

Ад.: Кацпржак Е.И., История книги, М., 1964; Сидоров А.А., Книга и жизнь, М., 1972; Люблинский В.С., Книга в истории человеческого общества, М., 1972; Рустамов М., Ўзбек китоби, Т., 1968; Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъа-титарихидан, Т., 1971; Зиганшина Н. А., Мусаввир ва китоб, Т., 1987.

Муроджон Аминов.

КИТОБ — Қашқадарё вилояти Китоб туманидаги шаҳар. Туманнинг маъмурий маркази. Қашқадарё б-н Оқдарё оралиғидаги Шақрисабз-Китоб ботиғида, ўртача 685 м баландликда жойлашган. Қарши — Китоб т. й. шохобчасининг охириги — Китоб ст-ясидан 4 км, вилоят маркази — Қарши ш.дан 130 км. Аҳолиси 34,9 минг киши (2000).

Шаҳар номи арабча катф — елка, тожикча об — сув сўзларидан келиб чиққан деб тахмин қилинади. К. ўрта асрларда Ғарб б-н Шарқ мамлакатларини бири-бирига боғлаган йирик кар-вон йўли ёқасида, Самарқанд ва Шақрисабз (Кеш) га яқин жойлашганлиги учун йирик шаҳарга айланган. Майд. 40 га, шаҳар

арки 1 га дан кўпроқ жойни эгаллаган. Арк харобалари ҳозир Қаландартепа деб юри-тилади. Шаҳар деворининг қалинлиги 7,5 м. Бу девор тахми-нан мил. ав. 3-а.да қурилган. Ўтмишда К.нинг жан.-ғарбий томонида қулолчилик маҳаллалари жой-лашган. Археологик қазишлар натижаси-да очилган маданий қатламлардан катта мрамар плиталар, бино қолдиқлари, тур-ли шаклдаги рангли сопол идишлар, май-да ҳайкалчалар ва б. буюмлар топилган. Шаҳар бир қанча вақт тушқунликка ту-шиб, 6—7-а.ларда қайта тикланган. Арк-дан ташқарида 2,5 га ерга қалъа-қароргоҳ қурилиб, қалин девор б-н ўраб олинган. 9—17-а.ларда шаҳар аввалги мавқеини йўқотган. 18-а.да К. беклик марказига ай-лангач, бирмунча тикланган. Ўша давр-да К.да 6 шаҳар дарвозаси, бир неча ўн гузар, 2 қарвонсарой, бозор, ҳаммом, 4 қабристон бўлган. i

Ҳоз. К. Қашқадарё вилоятининг йи-рик маданий ва иқтисодий марказлари-лан. Пахта тозалаш, вино з-длари ва б. қорхоналар мавжуд. К. кенглик ст-яси жаҳондаги 5 та шундай ст-янинг бири-дир (қ. Китоб баландтоғ расадхоналар мажмуаси). К.да туман ҳокимияти бино-си, алоқа бўлими, меҳмонхона, маданият уйи, умумий таъ-лим мактаблари, авто-станция, маданият ва истироҳат боғи, стадион ва теннис корти, туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихоналар, савдо ва маиший хизмат шохобчалари бор.

К. Катта Ўзбекистон тракти орқали Шаҳрисабз, Самарқанд ва б. шаҳар ҳамда туманлар б-н боғланган.

КИТОБ БАЛАНДТОҒ РАСАД-ХОНАЛАР МАЖМУАСИ (КБРМ)

- Ўзбекистон ҒА Астрономия институ-тининг қузатув базаси; Қашқадарё вило-яти Китоб туман и яқинида жойлашган. Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг 1993 йил 11 фев. фармонида бино-ан ташкил этилган. Дастлаб у 3 бўлим: Майданак баландтоғ расадхонаси (МБР), Китоб кенглик ст-яси (ККС) ва Экспе-

диция базалари мажмуасидан (ЭБМ) иборат эди. Вазирлар Маҳкамасининг қарори б-н ушбу базалар миллийлашти-рилиб, Ўзбекистон ҒА тармоғига бирик-тирилди. МБР мажмуанинг бош илмий бўлими ҳисобланади. МБР Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманидаги Май-данак тоғида (денгиз сатҳидан 2600 м баландликда) жойлашган. Майданак тоғи жаҳонда энг Қулай астрофизик ку-затув жойларидан бири деб тан олинган. МБР да Халқаро ва Республиканинг ил-мий дастурлари доирасида гравитацион линзалар, юлдуз тўдалари, стационар ҳамда ўзгарувчан юлдузлар, юлдузла-раро муҳит, сайёралар ва б. космик объ-ектларнинг астрофизик қузатувлари олиб борилади (қ. Майданак баландтоғ расад-хонаси). ККС Қашқадарё вилояти Китоб ш. чеккасида жойлашган, 1939 й.дан бери фаолият юригиб келаяпти. Охи-риги йилларда унинг хизмат доираси Ер қобиғидаги тектоник силжишларга ҳам қаратилди. ЭБМ нинг асосий вазифаси — МБРнинг моддий-техник , автотран-спорт таъминоти ва б. хўжалик ишлари-дан иборат.

КИТОБ БЕЛГИСИ - 1) китобнинг шартли белгиси; китобнинг сар (титул) варағи пастки чап қисмига нашриёт то-монидан қўйиладиган белги; китобни жойлаштириш, номма-ном ҳисобга олиш, китоб дўконларининг библиографик иш-ларида ва б. китоб савдоси жараёнларида зарур бўлган бир қатор қисмлардан тар-киб топади.

Мас: Ш. Шомухамедовнинг «Шоҳ китоб ва унинг муаллифи» рисоласига қуйидаги шартли белги қўйилган: Ш-4702620201-116 М352(04)-92 қатъий бу-юртма 91.

Бунда: Ш — муаллифлик белгиси (муаллиф фамилиясининг ёки китоб но-мининг бош ҳарфи); бу ушбу китобнинг библиографик тасвири «Ш» ҳарфи б-н бошланади, китобни ва унинг тасви-ри ёзилган карточкани алифбо бўйича «Ш» ҳарфига жойлаштириш лозимли-

гини кўрсатади. 4702620201 — «Китоб нашр қилиш учун адабиётларни таснифлашнинг ягона жадвали»даги китобни китоб жавонидаги ўрнини аниқлашга, китобларни номма-ном ҳисобга олишда гуруҳларга ажратишни енгиллаштиришга, рўйхатга олишда ва ҳ.к.да ёрдамчи белгидир; 116 — нашриёт чиқарган китобларнинг тартиб рақами; М 352 — бу Ғафур Ғулум номидаги нашриёт матбаа бирлашмасининг белгиси; 04 — шу нашриёт бўйсунувчи муассасанинг белгиси; 92 — китобнинг нашр қилинган йили; қатъий буюртма 91 — шу нашриётнинг 91 йилги режасидаги китобнинг рўйхатга олинган рақами; 2) китобнинг халқаро стандарт рақами (ISBN, International standard book number) — халқаро кутубхоначилик-библиографик ташкилотларда рўйхатга олинган нашрларга берилган махсус белги; ISBN томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. Халқаро ва миллий матбуот агентлиги томонидан ҳар бир китобни айнан тенглаштириш мақсадида берилган ISBN ҳарфлардан ва дефис ёрдамида 4 гуруҳга ажратилган 10 сонли коддан иборат: Мас: 5—635—01092—X

Китоб Ўзбекистонда нашр қилинган (Ўзбекистон давлат коди 5), Ғ. Ғулум номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси томонидан нашр этилган (нашриёт коди 635); китоб сарлавҳаси 01092 тартиб рақами б-н махсус рўйхатдан аниқланиши мумкин. Охирги «X» ҳарфи назорат белгиси; унинг ёрдамида ISBN тўғри тузилганлиги текширилади. Айрим китобларда ISBN бир неча берилиши мумкин, бу ҳолда шу давлат нашрининг халқаро рақами кўрсатилади.

Туркум (серияли) нашрларнинг Халқаро стандарт рақами (ISSN — International standard serial number) ишлаб чиқилган ва тасдиқданган. Стандартлаштириш бўйича Халқаро ташкилот б-н келишилган ҳолда ҳар бир туркумли нашр (унинг ҳар бир сони, жилди)га берилди, у ҳам рақамли коддан иборат, маълумотларга машинада ишлов бериш-

да нашрларнинг номини айнан тенглаштиришга имкон берувчи 8 рақамдан ташкил топади.

Мас: ISSN 0235-9715.

ISBN ва ISSN ЭҶМ ёрдамида мавжуд ва янги олинган нашрларни ҳисобга олишни оқилона ташкил этишга имкон беради, бу, ўз навбатида, буюртмалар ва уларнинг бажарилиши, кутубхоналарда китоб берилишини назорат қилиш сифатини оширади ва ҳ.к.; 3) китоб эгасининг белгиси; қ. Эқслибрис.

Ҳамроҳон Маматраимова.

КИТОБ БОСИШ — бўёқни босма формадан қоғозга ўтказиб, китоб, журнал, газета ва б. босма маҳсулотлари тайёрланадиган и.ч. жараёнлари. «К.б.» ибораси босма китоб тайёрлаш тарихи қақида фикр юритилганда ишлатилади, замонавий К. б.да эса полиграфия термини анча кенг тарқалган. К. б.нинг ўтмишдоши ксилографик босма бўлиб, унда босиландиган бутун бир бет ёзув тахтага ўйиб кўйиларди. 11-а.дан бошлаб Хитойда китобни қўлда кўчиришдан босиш усулига ўтилган. Бироқ, бу усул кенг ривожланмади. Фақат тахм. 400 й. ўтгандан сўнг Европада харф териш шрифти ихтиро қилинди. Уша даврда бир вақтнинг ўзида бир неча мамлакатлар — Германия, Нидерландия, Италия, Францияда бир-биридан мустасно бир неча усталар битта муаммо — босма машина яратиш устида иш олиб боришган. Ҳоз. вақтда тарихчилар бу муаммони биринчи марта германиялик Иоганн Гутенберг (1399—1468) ҳал қилганлигини айтишади. Металл шрифтларни матрицаларга қуйиш қурилмаси ихтиро қилингандан сўнг Европанинг кўпгина шаҳарларида китоб босиб чиқарила бошланди. 1464 й.да Римда биринчи К.б. станогни ўрнатилди. 1470 й.ларга келиб Франция, Нидерландия, Швейцария, Испания ва Англияда китоблар босиб чиқарила бошланди, Венеция, Нюрнберг К.б. ишлари бўйича йирик марказга айланди. 1500 й.ларга келиб Европанинг 250 шаҳрида босмахона

бўлган. Босмахона ишларининг ривожланиши туфайли китоб умумий сиёсий ҳаётда ва маданиятнинг ривожланишида муҳим роль ўйнади. 1600 й.ларда биринчи газета, 1650 й.ларда биринчи варақа босилиб чиқди. Китоб босишнинг кейинги ривожланишига литография (тош-босма) (1798) ва текис босма машинаси (1811) нинг ихтиро қилиниши сабаб бўлди. 19-а. ўргалари — 20-а. бошларида К. б. корхоналарида линотип, кейинроқ ротацион, офсет босма машиналар ишлатила бошланди.

Ўзбекистонда босма усул и б-н К. б. 19-а. 2-ярмидан кенг тарқалди. Туркистон ҳарбий округи штабида (1868), Хивада (1874) босмахоналар ташкил этилгандан сўнг Туркистонда биринчи босма китоблар чоп этила бошланди. 1870 й.да «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газетаси», 19-а. сўнгги йилларида «Средняя Азия», «Среднеазиатский вестник» жур.лари, 1906 й.да «Тараққий» газ., 1913 й.ларда «Ойна» жур., 1914 й.ларда «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» газ.лари чоп этилди. Бўлардан ташқари, «На-жот», «Турк эли», «Турон», «Улуг Туркистон», «Хуррият» газ.лари, «Юрт», «Чаён» жур.лари чиқа бошлаган. Босмахоналарда газ. ва жур.лардан ташқари кўпгина китоблар рус ва ўзбек тилларида босилиб чиқа бошлади (яна қ. Босмахона, Полиграфия саноати).

КИТОБ ДАВЛАТ ГЕОЛОГИЯ КЎРИҚХОНАСИ - Кашқадарё вилояти Китоб тумани ҳудудидаги кўриқхона. Зарафшон тоғ тизмасининг жан.-ғарбий тармоқлари, Жиннидарёнинг сўл қирғоғи ва Қоратоғнинг шим. ён бағрида, Китоб ш.дан 45 км шарқда жойлашган. Майд. 5378 га. Ернинг геологик тарихига оид табиий-илмий ёдгорликлар бўлмиш ноёб палеонтологик-стратиграфик объектларни режа асосида ўрганиш ва муҳофазалаш мақсадида 1979 й.да ташкил этилган. К.д.г.к.да ўрта ордовик давридан бошлаб девон ва карбон даврларининг чегара

қатламларигача бўлган денгиз чўкинди ҳосилалари палеозой қатлами жинсларининг ётиш йўналишини кундалангига кесиб ўтган бир канча сой водийларида барқарор изчилликда кузатилади. Улар 16 та турли гуруҳларга мансуб бўлган ҳайвонот ва наботот оламини ифодаловчи турли палеонтологик қрилдиклар б-н тавсифланади.

Кўриқхонанинг мутлақ бал. 1300—2650 м, нисбий бал. 500 м дан 1500 м гача. Рельефи қояли, баланд тоғли қисмида кескин бўлинган, ўрта баландликдаги қисмида бирмунча текис. Обисафед, Хўжақўрғон, Зинзилбон, Новабак сойларининг тоғ тизмаларини чуқур кесиб ўтиши натижасида манзарали тоғ даралари вужудга келган. Кўриқхона ҳудудидаги Зинзилбон кесимида девон системасининг халқаро стратиграфик эталонларидан бири, 1989 й.да девон стратиграфияси бўйича халқаро кичик комиссияси томонидан танланган ва 1996 й.да Геология фанлари Халқаро уюшмаси томонидан ратификация қилинган эмс ярусининг қуйи чегараси стратотипи жойлашган. Шунга биноан, К.д.г.к. жаҳон стратиграфия эталони қуйи девон эмс яруси қуйи чегараси стандарти ёки — «Global Stratotype and Point» глобал стратотип чегараси нуқтасининг соҳиби ва сақловчиси сифатида тан олинди. Унинг кесимлари кўриқхонага халқаро мақом берилишига асос бўлди.

Кўриқхона ҳудудидаги ўрта ордовикдан қуйи карбон давригача бўлган муддатда денгизнинг чўкинди ҳосилаларидан ташкил топган кесимлар, асосан, умумий қалинлиги 4000 м дан зиёд карбонатли ва камроқ терриген ва вулканоген жинслардан тузилган. Уларнинг аксарияти ётқизикларнинг ёши ва корреляциясини аниқлаш, у ёки бу ётқизикларнинг шаклланиш шароитларини тушуниб олиш ҳамда ўрганилаётган р-нларнинг геологик тўзилишини асосли изохдаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган микроскопик ҳамда макроскопик қолдиклар кўринишидаги турли палеонтологик

тошқотган жинслардан иборат.

Кўриқхона хилма хил жонли табиат дунёсига бой. Бу ердаги 800 тур ўсимликдан 212 таси, жумладан, ажойиб юнона, «буюк», «Туркистон», фостер ва корольков лолалари, фишернинг гладиолус ва штенбергияси, чайкалувчан аллахрўза, мускусли ферула, чинор, эремурус, чўл пиони, корольков шафрани, кисельринг савринжони, поясимон пиёз ва б. ўсимликлар Ўзбекистон Республикасининг Қизил китобига киритилган.

Кўриқхона ташкил этилганидан бошлаб унинг базасида ҳайвонот оламининг турли гуруҳлари бўйича халқаро анжуманлар, колоквиумлар, экскурсиялар, турли палеонтологик-стратиграфик тадқиқот ишлари ўтказилади.

Бахтиёр Исахожиев.

«КИТОБ ДУНЁСИ» — ахборот-маълумот газетаси. Тошкент ш.да ойда 2 марта ўзбек ва рус тилларида чиқади. Муассислари: Ўзбекистон Республикаси мабуот ва ахборот агентлиги, Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Ўрта махсус, касбунаар таълими маркази. 1-сон 2001 й. 8 дек.да нашр этилган. «К.д.» ўқувчиларни Ўзбекистон китоб бозоридаги янгиликлардан хабардор этади, мамлакат нашриётларида чоп этилаётган муҳим китоб ва рисоалар тўғрисидаги долзарб маълумотларни мутахассис ва китобхонларга тезкорлик б-н етказиши, китобларнинг қисқача мазмуни б-н таништириб, таҳлил этиб боради, илғор ноширлик фаолиятини ёритади, китоб ҳамда бошқа ноширлик махсулотларини реклама қилади. Адади 1500 (2002).

КИТОБ СУРХАГИ, Сурхак, Гов сурхак — халқ селекциясида чиқарилган энг эртапишар хўраки узум нави. Ватани—Марказий Осиё. Экологик-географик жиҳатдан Шарқий гуруҳ навларига киради. Барги ўртача (ўз. 15 см, эни 15 см), шакли думалок, 5 бўлакли, ўртача керткли. Гули 2 жинсли. Узум боши

йирик, оғирлиги 400—500 г, шакли конуссимон, шингиллари зич. Ғужумлари йирик (айрим йирик ғужумлари 27 мм гача), тўқ пушти ранг. Этдор, сершира, пўсти ўртача қалинликда, карсиллайди, ғужуми таркибида 15,5% қанд бор, нордонлиги 3,3 г/л. Ҳар ғужумида 3 дона уруғи бор. Тупи кучли ўсади. Совуққа чидамсиз бўлганлиги сабабли кишда кўмиш керак. Кул ва барг ўровчиларидан кам зарарланади. Июнь охири — июль бошларида пишади. Тошкент вилоятида куртак ёзишидан бошлаб ғужумлари тўлиқ пишиши учун 100 кун талаб қилинади (фаол ҳарорат йиғиндиси 2500° да). Кўп занг қолдириб, елпиғичсимон шакл бериб ўстирилганда тоқлар яхши ҳосил беради. Ҳосилдорлиги 160—220 ц/га. Ўзоқ жойларга юборишга чидамсиз. Ғужумлари тўлиқ пишгач, 8—12 кунда ҳосил йиғиштириб олинади, акс ҳолда ташки кўриниши ва таъмини йўқотади. Сурхондарё, Тошкент, Самарқанд вилоятларида экилади. Ўзбекистонда барча вилоятлар учун р-нлаштирилган.

КИТОБ ТУМАНИ - Қашқадарё вилоятидаги туман. Вилоятнинг шим.-шарқида. 1926 й. сент.да ташкил этилган. 1962 й. 24.дек.да Шаҳрисабз тумани б-н бирлаштирилган. 1968 й. 25.дек.да қайта тўзилди. Вилоятнинг Чирокчи, Шаҳрисабз туманлари, Самарқанд вилояти ва Тожикистон б-н чегарадош. Майд. 1,75 минг км². Аҳолиси 178,9 минг киши (2000). К.т.да 1 шаҳар (Китоб) ва 12 та кишлоқ фуқаролари йиғини (Бектемир, Бештерақ, Боғбон, Макрид, Паландара, Пахтаобод, Сиваз, Тўпчоқ, Қайнарбулоқ, Каторбоғ, Қуйноқбой, Жилисув) бор (2000). Маркази — Китоб ш. Туман ҳудудидан Катта Ўзбекистон тракти ўтган. Тахтақорача доवони (бал. 1788 м) эса республика жанубини шим. вилоятлар б-н боғлайди.

Табиати. Ҳудудининг катта қисмини шим. ва шарқий чегаралар бўйлаб чўзилган баланд Ҳисор ва Зарафшон тоғлари (4000 м) эгаллаган. Баланд тоғлар

туман худудини совуқ ҳаво оқимидан тўсиб тургани учун туман иқлими вилоятда энг мўътадил. Ўртача т-ра янв. да 0,8°, июлники 28°. Йилига ўртача 545 мм ёғин тўшади. Ёгиннинг 85% ба-ҳор ва киш фаслларига тўғри келади. Туман худудидан Кашқадарёнинг ирмоқлари — Кичикжар, Оксув, Жиннидарё, Оксарё оқиб ўтади. Тупроғи Шаҳрисабз-Китоб ботиғида типик бўз, дарё бўйида аллювиал бўз, тоғларда кўнғир тупроқ. Эфемер ўсимликлар ҳамма жойда учрайди. Сув бўйларида қамиш, юлғун ўсади. Тоғ ён бағирларида арча, бодом, дўлана, олма, тол, ёнғоқ, писта, заранг дарахтлари ва хилма-хил буталар ўрмон ҳосил қилган. Тоғ ён бағирлари чорва моллари учун ёзги яйлов. Тулки, бўри, чиябўри, бўрсик, айиқ, қобон, тоғ эчкиси, архар; судралувчилар; каклик, чил, булбул ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; тожик, рус, татар ва б. ҳам яшайди. Ахрлининг ўртача зичлиги 1 км² га 102 киши. Шаҳарликлар 34,9 минг киши, қишлоқ аҳолиси 144 минг киши (2000).

Хўжалиги. К.т. қадимдан муҳим савдо йўлларининг устида жойлашганлиги ва Самарқанд, Бухоро ҳамда Шаҳрисабзга яқинлиги учун деҳқончилик ва хунармандчилик ривожланган худудларидан бири бўлган. Туман хўжалигининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил қилади. Қ.х.да суғориладиган ерлар 18,7 минг га, шу жумладан, 3,3 минг га ерга пахта, 10,1 минг га ерга дон экинлари, қолган ерларга сабзавот-полиз, картошка, ем-хашак экинлари экилади. 5,0 минг га яқин майдон боғ ва тоқзор. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки боқилади. Пахта тозалаш ва вино з-длари фаолият кўрсатмоқда. Туманда 90 умумий таълим мактаби, 2 лицей-интернат, 2 касб-хунар коллежи, 53 кутубхона, 15 қишлоқ клуби, Шон-шухрат музейи, стадион ва теннис кортлари бор. Туман марказий касалхонаси, 79 қишлоқ фельдшер-акушерлик шохобчаси, 15 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 75 қишлоқ врач пункти,

дорихоналар мавжуд бўлиб, 2300 га яқин олий ва ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди (2000). 1935 й.дан «Китоб тонги» туман газ. чиқади (адади 1000). Туманда Китоб баландтоғ расадхоналар мажмуаси фаолият кўрсатади.

КИТОБА — бинолар безагидаги ёзувли намоён, лавҳа; кўпинча пештоқ тепаси, бағдоди эшикларнинг тепа қисмига, нақш мужассамотининг хошиясига битилган ёзув катори, ёзувлар. Шунингдек, бир ҳикмат ёки тарих (сана), баъзан усталарнинг исм-шарифлари ҳам битилган бўлади.

КИТОБАТ САНЪАТИ (араб, катаба -ёзиш, ёзмок сўзидан) — қўлёзма китобларни яратиш ва зийнатлаш. Марказий Осиёда (жумладан, Ўрта Осиёда) қўлёзма китобларни безаш жуда қадимдан маҳдлий маданият тараққиёт босқичлари б-н боғлиқ ҳолда шаклланган. Энг қад. китоблардан «Авесто» қўлёзмалари; суғд тилида яратилган «Вессантарака жатака» асари (унинг варақлари турли мамлакатлар — Россия, Франция, Англияда сақланади); сопол юзасидаги битиклар, чарм ўрамлари, металл буюмлардаги ёзувлар, қоғоз варақ тахламалари (тахтачалар орасига олиб тизимчалар б-н боғланган тури) ва б. Ўрта асрларда умум мусулмон ёки араб тилидаги қўлёзма анъаналарига асосланган К.с. тўлиқ шаклланди ва юксак тараққиёт даражасига эришди. К.с. хунармандлар — қоғозрез, хаттот, лаввоҳ, мўзаҳҳиб, мусаввир, саҳхоф (муқовасоз) ва б.дан иборат ГУРУҲ (жамоа) томонидан бажариладиган жараён бўлиб, Ўрта ва Яқин Шарқ ислом тасарруфидаги давлатларда бир хил усулда амалга оширилган. Қўлёзма китоб учун яхши, сифатли қоғоз танланган, хаттот матнни қоғозга ёзишда махсус қоғозкартон (мистар) устига ип тортиб унинг изини матн ёзиладиган қоғозга тушириб олгандан сўнг хат ёзилган. Матнни жойлаштирилиши хаттотнинг маҳоратига боғлиқ бўлган. Битилган матнни лаввоҳ

хошия қоғозга елимлаган. Устидан жадвалкаш айни ёпиштирилган жойдан турли рангларда чизиклар тортиб, маттни жадвалга олган. Сўнгра мўзаҳҳиб суюлтирилган олтин ва б. турли ранглар ёрдамида қўлёмани зийнатлаган ва «шамс», «лавҳа», «сарлавҳа», «зарварақ» «хотима» нақшлар б-н безаган. Бўш қолдирилган жойларга мусаввир расм (миниатюра) ишлаган. Мусаввир, наққош нафис камиш қалам б-н расминг асосий тарҳини, шакллар чизигини, заминни, деталларни чизиб, сўнг турли рангда (олтин, қумуш ишлаган ҳолда) бўяган. Муқовачи қўлёмани картон ёки чармдан ишланган (нақш зарб қилинган, бўёқлар, олтин б-н бўялган) муқовага бириктирган, муқова қопқоғи ёғочдан баъзан қумушдан куйиб тайёрланган ҳамда босма, ўйма ва қадама нақшлар, ёрқин расмлар б-н безатилган. Ўрта асрлар (8—12-а. лар)да мутафаккирлар, олимлар асарлари, асосан, араб тилида (Хоразмийнинг «Китоби сурат ал-арз» — «Ер тасвири китоби», 1036; Берунийнинг «Осор ул-бокия» — «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», 14-а. ва б.), кейинчалик (10—19-а.лар) форс тилида битилган ва расмлар б-н безатилган. Темурийлар даври (1370 — 1506)дан бошлаб туркий — ўзбек тилида китоблар яратилишига алоҳида эътибор берилган. Сарой кутубхоналари ва нуфўзли шахслар учун тайёрланган қўлёмалар К.с.нинг юксак намунаси даражасида яратилган. Мумтоз Шарқ адабиёти намояндалари (Фирдавсий, Низомий, Дехлавий, Бедил, Алишер Навоий ва б.) асарлари, букж алломалар (Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва б.)нинг илмий асарлари қўлёмалари шу усулда тайёрланган К.с.нинг нодир дурдоналаридир. Уларнинг аксарияти Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти фондида сақланади. Жумладан, шоира Нодири буюртмасига биноан хатгот Муҳаммад Юсуф Дабир томонидан 19-а. да Қўқонда кўчирилган Алишер Навоийнинг шеърлар тўплами — «Девони Алишер Навоий» қўлёмза китоби ишланган

безакларига кўра, дунёда К.с.да ягона нусхадир. Унда мусаввир ва хаттот Навоий асарлари инсониятга Куёшдек нур сочиб туришини рамзий тасвирлаган нақшлар мавжуд. К.с. 20-а.гача давом этган. 20-а. 70—80-й.ларида бир гуруҳ олимлар (жумладан, А. Мадраимов, Ш. Салимов, 111. Муҳаммаджонов ва б.) саъй-ҳаракатлари, ижодий изланишлари натижасида анъанавий қўлёмза китоб яратиш санъати — К.с. қайта тикланди. Ш. Муҳаммаджонов К.с.да самарали ижод қилмоқда: «Навоий лирикаси», «Калила ва Димна», «Девону луғотит турк», «Ипак йўли ҳикоялари» ва б. китобларни К.с. усулида нафис безаклар, тасвирлар б-н безатиб тайёрлади. Эльмира Исмоилова, Абдумажид Мадраимов.

«КИТОБИ ДАДАМ ҚЎРҚУТ» («Қўрқут ота китоби») — ўрта асрлар ўғуз эпосининг юксак намуналаридан бири. Унинг таркибига кирган ҳикоя ва дostonларнинг айримлари 7—8-а.ларда оғзаки равишда яратила бошланган. Асосий дostonлари 9—10-а.ларда ўғузлар Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Орол денгизи атрофларида яшаган даврларда юзага келган. Улар бу улкан ёдгорликнинг таркибида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, Қўрқут ҳақидаги афсона ва ривоятларнинг оғзаки равишда Туркистон халқлари орасида кейинги даврларгача сақланиб қолишига сабаб бўлган.

Ўғуз қабилаларининг салжукийлар раҳнамолигида Ғарбга силжиши натижасида илгари яратилган дostonлар ва ривоятларга янгилари қўшилиб, Кавказ ва Кичик Осиёда Қўрқут ва Қозонбек (Солор К^озон) ҳақида бутун бир дostonлар туркуми вужудга келди. Оғзаки равишда яратилган ва қуйланиб келинган бу асарлар бизга номаълум шахс томонидан ўзонлар (бахшилар)дан ёзиб олинди, 15-а. ўрталарида «К.д.Қ.»га тартиб берилган. Оғзаки қуйланиб келинган дostonлар «К.д.Қ.» таркибига киритилганда, уларга муайян бир адабий ишлов берилган.

«К.д.Қ.» кириш қисм ва 12 та бўй (достон)дан иборат. Кириш қисмида Кўркут ота ҳақида маълумотлар бериш б-н бирга унинг номидан бир қанча оталар сўзи (халқ мақоллари) келтирилган. Китобга киритилган достонлар куйидагилардир: 1. Дирсахон ўғли Бўғочхон. 2. Солор Қозон уйининг талон-торож бўлганлиги. 3. Бойбурабекнинг ўғли Бамси Байрак. 4. Қозонбек ўғли Ўрозбекнинг тутқун бўлгани. 5. Духохўжа ўғли Дали Домрул. 6. Канглихўжа ўғли Хонгўрали. 7. Қозилихўжа ўғли Яганак. 8. Басатнинг Тепакўзни ўлдирганлиги. 9. Багил ўғли Эмрон. 10. Ушунхўжа ўғли Сакрак. 11. Солор Қозоннинг тутқун бўлгани ва ўғли Ўроз қутқаргани. 12. Ичўғўзнинг Ташўғўзга итоат этмагани ва Байракнинг ўлими.

“К.д.К.”нинг икки қўлёмаси бизгача етиб келган. Улар Дрезден ва Ватикан кутубхоналарида сақланади. Бу қўлёмаларни олимлар 19-адан бошлаб ўрганиб келадилар. Уни рус тилига дастлаб В.В. Бартольд таржима қилди ва 1894—1904 й.ларда 1—3 ва 5-достонларини асл нусха б-н биргаликда нашр этди (1962 й.да тўла равишда нашр этилди). Туркияда дастлаб Килисли Муаллиф Рифат 1916 й.да тўла равишда нашр этди. Ундан кейин Ўрхон Шойиқ Кўкёй, Муҳаррам Эргин нашрлари юзага келди. Озарбайжонда ҳам 1939 й.дан бери мунтазам равишда нашр этилиб, ўрганилиб келинади. Ўзбекистонда эса 1939 й.да Ҳоди Зариф китоб таркибидаги учинчи достон «Бамси Байрак»ни «Ўзбек фольклори» мажмуасида нашр этган, холос.

«К.д.Қ.» дунё микёсида кенг ўрганилиб келинаётган, ўғўз ва б. туркий халқлар тарихи, фольклори, этнографиясини ўрганишда катта аҳамиятга эга асарлардан биридир.

Ад.: Книга мосго деда Коркута, М, 1962. Тўра Мирзаев

КИТОБИЙ ДОСТОНЛАР - ёзма адабиёт таъсирида яратилган халқ оғзаки поэтик асарлари тури. К. д.да ўзига

асос бўлган манбага кўра, романик ёки қаҳрамонлик достонларига хос хусуси-ят сақланган бўлиши мумкин. Унда достонларга хос бўлган жанговарлик хусусияти камроқ бўлсада, оила ва жамият зиддиятлари б-н келиша олмаган муҳаббат мавзуи асосий ўринни эгаллайди. Мас, «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» достонларининг халқ вариантлари Навоий асарлари асосида, «Вомиқ ва Ўзро» юнон романлари мавзуи асосида юзага келган. Баъзи К. д. Аниқ бир адабий ман-ба асосида эмас, балки муайян китобий сюжетлар таъсирида яратилган («Санобар», «Зевархон» ва б. достонлар). «Ошиқ Ғариб», «Маликаи Дилором», «Тоҳир ва Зухра» каби достонларда оғзаки ҳамда ёзма адабиётдаги турли шакллар, анъаналар ўзаро чагишиб кетган. Бахшилар, халқ достончилари ижросидаги К. д.да халқнинг ишқ-муҳаббат, садоқат, эзгулик ва б. маънавий-ахлоқий фазилатлар ҳақидаги илғор қарашлари, орзулари акс этади (яна қ. Достон).

Лд..Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т. ва б., Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т., 1980.

«КИТОБХОН» ЖАМИЯТИ — китобсеварларни бирлаштирган жамоатчилик ташкилоти. 1974 й.да Республика китобсеварлар кўнгилли жамияти си-фатида ташкил этилган. 1998 й.да алоҳида фаолият олиб бораётган Тошкент ш. китобсеварлар кўнгилли жамияти б-н бирлаштирилиб, Республика «К.»ж.га айлантирилди; вилоятларда унинг бўлимлари мавжуд. «К.»ж.нинг вазифаси халқнинг китоб иши ва китобхонлик, китоб наشري ва тақсироти соҳасидаги маданиятини ўстириш, китоб фондлари ва шахсий китоб тўпламларидан самарали фойдаланиш, маънавият ва ахлоқий асосларни қарор топтиришга, тарихий, миллий ва умуминсоний кадриятларни асраш ва ривожлантиришга таъсир этишдан иборат. Бу соҳада музейлар, истироҳат боғлари, шаҳар китоб савдоси бирлашмаси, турли маданият марказлари б-н ҳамкорлик қилади, турли тадбирлар (ки-

тоб кўргазмалари, адабий-муסיкий учрашувлар, кечалар, танловлар, маърузалар) ўтказди.

Айни даврда меҳрибонлик уйлари ва б.га хайрия ёрдами сифатида ахрли томонидан совға қилинадиган китоб фонди («китоб банки»)ни йигиб бормоқда. Жамият қошида «Ҳақиқат» мунозара клуби фаолият кўрсатмоқда.

Ҳамрохон Маматраимова.

КИТОЙ МАДАНИЯТИ - неолит даврига оид Байкалбўйи археологик маданияти (мил. ав. 3-минг йилликнинг охири — 2-минг йиллик). Илк бор Китой дарёси бўйида қабрлар топилгани учун шу ном б-н аталади. Қабрлардан қизил охра сепиб кўмилган одам суяклари топилган. К.м.да алоҳида бой қабрларнинг пайдо бўлиши жамиятда мулкый табақаланиш мавжуд бўлганини ҳамда патриархал уруғчилик тузуми шаклланаётганлигидан далолат беради.

КИТОЙ ЯЛАНГ ҚОЯЛАРИ - Шарқий Саяндаги тоғ тизмаси. Китой дарёси б-н Урик, Онот ва Малая Белая (Ангара ҳавзаси) дарёлари оралай ғида. Ўз. 180 км. Бал. 2200—2500 м, энг баланд жойи — Оспин Толёци тоғи (3215 м). Гнейс, кристалли сланец ва охақтош, гранит, айрим жойлар кайнозой базальтларидан таркиб топган. Альп рельеф шакллари учрайди. Ён бағирлари кедр-оқ қарағай ва тилоғоч ўрмонлари б-н қопланган. Олтин, асбест конлари бор.

КИТОН (Keaton) Бестер (асли - Жозеф Фрэнсис) (1896.4.10, баъзи маъ-лумотларга кўра 1895—1966.1.2) — машҳур америка комик актёри ва кинореж. «Уч давр», «Бизнинг меҳмондўстлигимиз», «Шерлок-кичкина», «Генерал» каби комедия — фильмларда ўйнаб (реж. ҳам ўзи) дунёга танилди. У экранда «хеч қачон қулмайдиган», ҳаракатсиз, совуққон, эхтироссиз инсон ниқобини яратди ва кино санъатида ўзига хос услуб б-н та-

нилди. Фильмларининг асосий мавзуси — К. қаҳрамонининг бу адоватли дунёда ёлғизлигидир. «Бестер Китон тарихи» номли монтажли фильм (маслаҳатчи ўзи бўлган, 1957) муваффақиятидан сўнг у (ўзоқ танаффусдан кейин) яна кинога қайтди ва «Бу телба, телба, телба дунё» (1963), «Форумга боришдаги кулгили воқеалар» (1966) фильмларида суратга тушди. «Оскар» мукофотининг лауреати (1959).

КИТСИМОН ДЕЛЬФИНЛАР (Lissodelphis) — дельфинлар оиласининг битта уруги. Ўз. 2,5 м гача. Бошидаги ёғ ёстикчаси паст, тумшуги ингичка. Орқа сўзгичи бўлмайдди, дум қисми ингичкалашган. 2 тури: шим. К.д. (L. borealis) — Тинч океаннинг шим. қисмида, жумладан, Ўзоқ Шарқ денгизларида, жан. К.д. (L. pegoni) — Жан. ярим шарнинг мўътадил иклимидан Антарктикагача бўлган океан ва денгизларда тарқалган.

КИТСИМОНЛАР (Cetacea) - сувда яшайдиган сут эмизувчилар туркуми, 100 га яқин тури бор. Ўзоқ Шарқ ва Шим. денгизларда 6 оиласига мансуб 21 тури учрайди. Бўйи 1,2 м дан (денгиз чўчкаси) 33 м гача (кўк кит). К. туркумига мўйловли китлар, дельфинлар, кашалотлар киради. Тўзилиши ва ҳаёти сув муҳитига мослашган. Орқа оёғи бўлмайдди, олдингиси бошқарув вази-фасини бажарадиган кўракка айланган. териси яланғоч, шилимшиқ модда б-н қопланган. Дум сўзгичлари икки бўлақдан иборат. К. нафас олиш учун сув бетига сўзиб чиқиб, ўпкасини ҳаво б-н тўлдириб олади. Боши устига ўрнашган ташки бурун тешиқларида очилиб ёпилиб турадиган копкаклар бор. Бурун тешигидан сув аралаш ҳаво фаввора бўлиб отилиб туради. Бўғозлик даври бир йил. 1 та бола туғади. Боласи 4—8 ой онасини эмади. 3 ёшида вояга етади. К. 200 метргача чуқурликка шўнғийди. Моллюскалар, қисқичбақалар ва б. умуртқасиз хайвонлар, балиқлар б-н озикланади.

Сув остида бир соат ва ундан ортиқ тура олади. К. тишсиз (мўйловли) ва тишли китлар кенжа туркумига бўлинади. Каспий ва Орол денгизидан ташқари барча денгиз ва океанларда, тропикдаги йирик дарёларда учрайди. К.нинг иқтисодий ахамияти катта. Ёғидан глицерин, маргарин ва совун тайёрлашда фойдаланилади; гўшtidан консерва тайёрланади; суягидан талқон қилинади, жигарида витамин А кўп бўлади. Кўпчилик турларининг сони кескин камайиб кетганлиги сабабли овлаш ман этилган. 18 тури ва 1 кенжа тури Халқаро Кизил китобга киритилган.

КИТЧЕНЕР — Канаданинг жан. қисмидаги шаҳар, Онтарио провинциясида, Гранд-Ривер дарёси водийсида. Аҳолиси 421,8 минг киши (2000, шаҳар атрофи б-н). Машинасозлик, кимё, озиқ-овқат, металлсозлик, кўн-тери, тўқимачилик, электроника саноати корхоналари бор.

КИФАРА, китара (юн. kithara) — юнонларнинг лира (қад. Шарқдаги чанг) та ўхшаш, торли-тирнама мусиқа сози. Дастлаб торлари 4 та бўлиб, кейинчалик 7—18 тагача етган. К. якка ҳамда жўрнавоз соз сифатида ишлатилган. Юнон адабиёти ва тасвирий санъатида К. — Апполлоннинг доимий йўлдоши, яъни асосий белгиси бўлган. Мил. 1-а. ларга оид Турон моддий ёдгорликлари (қад. Хоразм, Далварзинтепа, Панжикент ва б. жойлардан топилган хайкалчаларда тасвири учрайди. Гитара, цитра каби мусиқа созларининг номлари К. сўзидан келиб чиққан.

КИФОЗ (юн. kypnosis — қийшайиш) — қ. Умуртқа поғонасининг қийшайиши.

КИЧИК АЙИҚ, Кичик Етти Оғайни, Кичик Етти Қароқчи (лот. Ursa Minor) — Шим. қутб яқинидаги юлдуз туркуми. Цефей, Жирафа ва Аждар юлдуз туркумлари оралиғида жойлашган. Унинг етти-та ёруғ юлдузи (К. а.нинг а си) — Қутб

юлдузи Шим. қутбдан Г жан.да жойлашган. К. а. йил бўйи кўринади.

КИЧИК АСАД — осмоннинг Шим. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Катта Айш, Силосин ва Асад юлдуз туркумлари оралиғида жойлашган. Унинг 3 та энг ёруғ юлдузи 4—катталиқда. Кўзда, кишда ва баҳорда кўринади.

КИЧИК БОЛХОН ТОҒЛАРИ - Копетдоғнинг ғарбий чеккаси б-н Катта Болхон тоғлари орасидаги паст тоғли кўтарилма. Катта Болхон тоғларининг жан.да. Шим.-шарқдан жан.ғарбга чўзилган антиклиналь бурма. Бал. 777 м гача. Ўз. 30 км га яқин. Оҳактош ва мергелдан ташкил топган. Шим. ён бағри тик ва қисқа, айрим жойларида 200 м га етадиган қоялар учрайди. Жан. ён бағри анча қия. Ён бағирлари шувокли ва шувок-шўрالي чўлдан иборат. Доимий оқар сувлар йўқ.

КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС - мустақил мулк эгаллигига, хўжалик фаолиятини мустақил ташкил этишга асосланган ва ўз тармоғида ҳукмрон мавке тутмайдиган бизнес. Турли мамлакатларда К. ва ў.б. субъектлари мақомини белгилаб берувчи мезонлар сифатида корхонада банд бўлган ишловчилар сони, корхонанинг товар айланмаси, активлар, капиталлар, фойда микдори ва б. кўрсаткичлардан фойдаланилади. Мас, АҚШда кўпгина тармоқларда ишловчилар сони 100 кишидан, ишлов берувчи саноатда 500 кишидан кам ходимлар ишлайдиган корхоналар кичик бизнесга киритилади.

Ўзбекистон К. ва ў.б. субъектларини аниқлашда корхонада ишловчилар сони мезон қилиб олинган. Кичик бизнесга, мулк шаклидан қатъи назар, йилига саноат корхоналарида ўрта ҳисобда 10 нафаргача, савдо, хизмат кўрсатиш ва б. и.ч.дан ташқари соҳаларда 5 нафаргача иш б-н банд ходимга эга бўлган микрофирмалар; и.ч. соҳасида йилига ўрта ҳисобда

40 нафаргача, қурилиш, қ.х. ва бошқа и.ч. соҳаларида 20 нафаргача, илм-фан, илмий хизмат кўрсатиш, чакана савдо ҳамда бошқа и.ч.дан ташқари соҳаларда 10 нафаргача иш б-н банд ходимга эга бўлган кичик корхоналар киради. Кичик корхоналар учун йилига белгилангандан ортиқ, лекин и.ч. соҳасида 100 нафардан, қурилишда 50 нафардан, қ.х. ва б. и.ч. соҳаларида, улгуржи савдода 30 нафардан, чакана савдо, хизмат кўрсатиш ҳамда бошқа ноишлаб чиқариш соҳ.аларда 20 нафардан ошмайдиган иш б-н банд ходимга эга бўлган корхоналар ўрта бизнес корхоналари қисобланади.

К. ва у.б. ривожланган ва ривожланаётган ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга. К. ва ў.б. шароитга тез мослашувчанлик б-н ажралиб туради, унинг фаолиятини йўлга қўйиш катта миқдордаги дастлабки капитални талаб қилмайди. К. ва ў.б. йирик бизнес учун қулай бўлмаган соҳаларда авж олади. К. ва ў.б. кичик бозорларда фаолият олиб бориш, маҳаллий ресурслардан фойдаланиш, ишсизлик муаммосини хал қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ўрта мулкдорлар қатламини шакллантириш ва ички бо-

зорни истеъмол товарлари б-н тўлдиришда муайян афзалликларга эга. Кичик корхоналар одамларда соҳибкорлик, тадбиркорлик, мулкка эгаллик қобилиятларини рўёбга чиқариш, уларда ишбилармонлик кўникмаларини ҳосил қилиш ва ривожлантириш воситаси ҳисобланади. Ўзбекистонда К. ва ў.б. тарихий илдизга эга. Бу ерда азалдан ҳунармандчилик ривожланган. Тўқимачилик, қосибчилик, қулолчилик, амалий санъат, ганчкорлик, темирчилик, ўймакорлик б-н шуғулла-ниладиган кичик-кичик устахона ва дўконлар кўп бўлган. Ўзбекистонда мавжуд К. ва ў.б. корхоналари саноат, қурилиш, савдо, маиший, тиббий, транспорт хизматлари кўрсатиш, илмий, техникавий ахборот хизмати соҳаларида, қ.х.да фаолият кўрсатади. К. ва ў.б.ни қўллаб-

қувватлашга хизмат қиладиган суғурта компаниялари, инжиниринг ва лизинг хизмати ташкилотлари мавжуд. К. ва ў.б. корхоналарига қўмаклашадиган Республика ва ҳудудий миқёсда фаолият олиб боровчи Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, «Бизнес-фонд», «Мадад» суғурта компанияси ташкил қилинган. К. ва ўрта корхоналар учун солиқ имтиёзлари, имтиёзли кредит ажратиш тизими ҳам мавжуд.

К. ва ў.б. корхоналари фуқаролар, оила аъзолари ва б. ҳамоқликда меҳнат юритувчи шахслар, давлат, идора, жамоа, қўшма корхоналар, жамоат ташкилотлари, ширкат, ҳиссадорлик жамиятлари, хўжалик уюшмалари, ўртоклик ташкилотлари, юридик ташкилот мақомига эга бўлган корхона ва ташкилотлар томонидан ташкил этилиши мумкин. Ўзбекистонда рўйхатга олинган К. ва ў.б. корхоналарининг сони 202 мингтага етди. Уларнинг 57,7% и.ч., 42,3% ноишлаб чиқариш тармоқларига тўғри келади. Улар ишлаб чиқарган маҳсулот мамлакат ЯИМнинг 24,5% ни ташкил этди, жами иш б-н банд аҳолининг 53% шу бизнес соҳасида ишлади (2002). Ўзбекистонда К. ва ў.б. иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» (1999 й. 14 апр.) ва «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида» (2000 й. 25 май) қонунлари б-н тартибга солинади.

Шоназар Эрмаматов.

КИЧИК ЖУЗ — уч йирик қабилавий бирлашма (бойули, алимули, жетиуру) дан иборат хонлик (16-а.). Бойули бирлашмасини Нурали султон (1748—86), Алимули бирлашмасини Абулхайрхон

(18-а.нинг 20-й.лари — 1748), Жетиуруни Тавкахон бошқарган. К.ж. ҳудуди Урал, Тобол дарёларидан Сирдарёнинг қуйи оқимларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Жан.да Ўрта Осиё давлатлари ва козоқ, қорақалпоқ ерлари, Ғарбда

Каспий денгизи, шим. да Астрахон, Саратов, Оренбург губернялари б-н чега-раланган. Абулхайрхон ўлдирилгач, К.ж. унинг угиллари Нурали ва Ботир томонидан бошқарилди. К.ж. ерида вақти-вақти б-н хонликлар, баъзан турли уруғларни ўз ичига олган бир неча хонликлар ташкил топган. 1785 й.дан бошлаб яна уч хонликка бўлинган. Уларни Эрали (1790—94), Эшим (1795—97), Абулхайрхоннинг ўғли Айшувоқ султон (1798—1805) лар бошқарган. Ундан кейинги хон Жонтўра 1824 й. ўлдирилгач, К.ж. тугатилди. К.ж. худудларида қорамолларни йил бўйи ем-хашак б-н таъминлай оладиган қишлоқ ва яйловлар бўлган. Қишки яйловлар Сирдарё б-н Урал дарёлари этагида, Ирғиз ва Тўрғай дарёларининг қуйилиш жойларида, Сом ва Барсуқ чўлларида, ёзги яйловлар эса Урал дарёсининг ирмоқлари бўйича Тобол қирларида, Муғожар тоғларида жойлашган. К.ж. кўчманчи қабилалари душман ҳужумини биргаликда қайтарар, харбий юришларга ҳам биргаликда чиқар эдилар. 19-а. ўрталарида К.ж. аҳолисининг сони 1 млн.га етган. «1844 й. Оренбург ўлкаси қирғизларини бошқарув бўйича низом» га биноан, К.ж. ерлари Россия империяси худудларига қўшиб олинди.

КИЧИК ЗОНД ОРОЛЛАРИ - Малай архипелагининг жан. қисми, асосан, Индонезия таркибида. Бали, Флорес, Банда, Саву, Тимор денгизлари ва Ҳинд океани сувлари ўраб туради. Майд. 128 минг км². 1300 км узунликдаги ороллар занжиридан иборат. Рельефи тоғли, вулкан кўп (энг баланд жойи 3726 м, Ринжани вулкани). Иқлими субэкваториал муссонли иқлим. Барг тўкувчи тропик ўрмонлар ва саванналар б-н қопланган. Шоли экилади, балиқ овланади.

КИЧИК ИТ (лот. Canis Minor) - экваториал юлдуз туркуми. Жавзо, Яккашоҳ, Гидра ва Саратон юлдуз туркумлари оралигида жойлашган. Энг ёруғ юлдуз (К. и.нинг а си) 0,5 катталикдаги Процион юлдузидир. Куз, киш ва баҳор бошида

кўринади.

КИЧИК КАВКАЗ — Закавказьедаги тоғ системаси. Олд Осиё тоғлигининг ўрта қисмини шим., шим.-шарқдан ўраб туради. К.К.га Месхети, Триалети, Сомхет, Базуми, Тамбак, Мурғўз, Шоҳдоғ, Муровдоғ ва Қорабоғ тизмалари ва улар орасидаги водийлар киради. Сурами тизмаси К.К.ни Катта Кавказ б-н туташтиради. К.К. фарба Колхида пасттекислиги б-н шарқда Кўра-Аракс пасттекислиги орасида. Мезозой ва учламчи давр чўкинди вулканик ва интрузив жинслардан ташкил топган. Ўз. 600 км. Бал. 3724 м гача (Гамиш тоғи). (Яна қ. Кавказ).

КИЧИК КЎЛБУҚАЛАР (Ichthyofauna) — лайлаксимонлар туркумининг қарқаралар оиласига мансуб қушлар уруғи. 10 тури, жумладан, Ўзбекистонда 1 тури бор. Кичик кўлбуқа (I. minutis) Африка, Евросиё, Австралия ва Янги Зеландияда учрайди. Кўл, дарё қирғоқларидаги тўқай, бутазор ва қамишзорларда яшайди. Оғирлиги 145 г га яқин. Ўзбекистонга март ойида учиб келади. Қамишзор ва тўқайларда уя куради. 4—9 та тухум қуяди. Тухумини 17—20 кун босади. Жўжалари бир ойда учирма бўлади. К.к. тўнги қушлар, майда балиқ, бақа, итбалиқ ва сувда яшовчи умуртқасиз ҳайвонлар б-н озиқланади.

КИЧИК ЛИТРАЖЛИ АВТОМОБИЛЛАР — двигатели цилиндрларининг иш ҳажми 0,85 дан 1,5 л гача, массаси 700 дан 1000 кг гача бўлган енгил автомобилларнинг шартли номи. Одатда, 4—5 кишига мўлжалланиб ишлаб чўқарилади. Мас, «Жигули», «Нексия» енгил автомобиллари К. л. а.дир.

КИЧИК НЎҒАЙ ЎРДА - 16-а. 2-ярмида Нўғай Ўрдадан ажралиб чиққан нўғайлар давлати. Волга дарёсининг ўнг қирғоғи ва Азов бўйидаги худудларни қамраб олган. Асосчиси — мурза Қозий (1577 й. вафот этган). 18-а. ўрталаригача

Крит хонлиги ва Туркияга қарам бўлган.

КИЧИК ОСИЁ ТОҒЛИГИ - Туркиядаги тоғлик, Кичик Осие я.о.нинг катта қисмини эгаллайди. К.О.т.нинг марказий қисми Анадолу ясситоғлигидан, шим. да Понтия ва жан.да Тавр тоғларидан иборат. Шарқда К.О.т. секин-аста Шарқий Тавр тоғларига ўтиб боради. Ўз. 1200 км чамасида. Кенглиги 600 км гача, кўп қисмининг бал. 800—1500 м, Ички р-нларига чала чўл ландшафти хос. Тоғларнинг ташқи ён бағирлари ўрмон ва Ўрта денгиз бўйи буталари б-н копланган.

КИЧИК ОСИЁ ЯРИМ ОРОЛИ Осиенинг ғарбий қисмидаги ярим орол. Қора, Мармар, Эгей ва Ўрта денгизлар ҳамда уларни бирлаштириб турган бўғозлар б-н чегараланган. Майд. 506 минг км². Ўз. 1000 км дан кўпроқ, кенглиги 400—600 км. Ярим оролнинг денгиз бўйидаги камбар пасттекисликдан ташқари ҳамма қисми тоғлик. Шим. ва жан. қирғоқлари текис, ғарбий қирғоғи нотекис, орол кўп. Ярим оролнинг катта қисми Кичик Осие тоғлигидан иборат. К.О.я.о.нинг марказий қисмида чала чўл ландшафтли Анадолу ясситоғлиги жойлашган. Энг баланд жойи — сўнган Эржиес вулкани (3916 м). Ярим оролнинг шим. ва ғарбий қисмида зилзилалар бўлиб туради. Карст рельеф шакллари кенг тарқалган. Иқлими субтропик ўрта денгиз иклими, шарққа томон қурғоқлашиб боради. Йиллик ёгин чекка қисмидаги тоғларда 1000—3000 мм, ички р-нларда 200—500 мм. Дарёлари камсув, қишда тўлиброқ оқади. Оқмас кўл ва шўрхок кўп. Чала чўл ва дашт ўсимликлари ўсади, ўрмонлар учрайди. К.О.я.да Туркия худудининг катта қисми жойлашган.

КИЧИК ОТ — экваториал юлдуз туркуми. Дельфин, Далек ва Пегас юлдуз туркумлари ораллигида жойлашган. Ёруғ юлдузи йўқ. Баҳор, ёз ва кўзда кўринади.

КИЧИК САЙЁРАЛАР - Қуёш системасининг диаметри 1 дан 1000 км гача бўлган жисмлари. Барча К. с.нинг массалари йиғиндиси Ер массасининг 1/700 бўлагидан кичик. Кўпчилик К.с.нинг орбиталари Марс ва Юпитер орбиталари (яъни астероидлар минтақаси) орасида жойлашган. Энг машхур К.с. Церера (№1), Паллада (№2), Веста (№3), Юнона (№4), Эрос, Амур, Гидальго, Икар (яна қ. Астероидлар).

КИЧИК ЧИМЁН - Тошкент вилоятидаги тоғ, Чатқол тоғининг шим.да. Чатқол тоғ тизмаси таркибига киради. Ғарбдан Чимёнсой водийси, жан-ғарбдан Катта Чимён тоғи ва шарқдан Қўйлисой б-н ўралган. Катта Чимён тоғидан Гулик довони орқали ажралиб туради. Энг баланд жойи 2098 м. Палеозой тоғ ҳосил бўлиш даврида бурмаланган, оҳақтошлардан таркиб топган. Кейинчалик нураб, айрим жойларида гранит жинслари очилиб қолган. Ён бағирлари анча қия. Қўнғир ўрмон ва жигарранг тупроқлар тарқалган. Қуйи қисмида мевали дарахтлар, юқорида арчазор, ёнғокзорлар ва б. ўсимликлар бор. Энг юқори қисми тошлоқ, дарахт кам. Чимёнсойда курорт («Чимён»), санаторий ва болалар ором-гоҳлари жойлашган.

КИЧИК ШАКЛЛАР МЕЪМОРЛИГИ— меъморликнинг табиат манзараси б-н уйғунлашган, нисбатан майда ҳажмдаги маҳсули. Кенг майдонларни ташкил этиш, боғ-парк композицияларини шакллантириш мақсадида ўрнатилган кичик қурилма. Фаввора, зинапоя, кўприкчалар, тўсиқлар, маданий-маиший хизмат ҳамда яхна ичимлик ва ширинликлар дўконлари; электр ёриткичлар, гул экиладиган вазасимон қурилмалар; реклама-тижорат, кўргазма қурилма ва иншоотлари; йўл кўрсаткичлар; ёдгорлик, монумент ва б. киради. Мажмуалар ажралмас қисми сифатида ҳам бунёд этилади (мас, Мустақиллик майдони, Амир Темури хиёбони, Алишер Навоий хиёбони-

даги курилмалар ва б.). Кўпгина намуна-лариди санъатлар синтезига эришилади.

КИЧИК ЎРАДАРЁ - Қашқадарё вилоятидаги дарё. Ғўзордарёнинг чап ирмоғи. Ҳисор тизмасининг ғарбий қисмидаги Ўлмас тоғидан (2500—2700 м) бошланади. Ўз. 93 км, ҳавзасининг майд. 1588 м². Йирик ирмоқлари Шириндарё (17 км), Қорадаҳана (25 км), Ғўрота (20 км) ва б. Қор, мавсумий ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 2,4 м³/сек. Март-майда суви кўпаяди. Асосан, суғоришга сарфланади.

КИЧИК ҚУРУҚЛИК ТУНЛАМИ - қ. Карадрина.

КИЧРАЙТИРИШ, литота - истиора турларидан бири. Ўзбек мумтоз адабиётида: тафрит, тасғир (мўътадилликдан пастки ҳолат). К. 2 нарса, ходиса ёки тушунча ўртасидаги умумий ва жўзъий хусусиятларга асосланади, уларнинг ҳажм, вақт, ўлчов жиҳатлари қиёсан кичрайтирилади. Муболағанинг акси. Тасвир объектини ўта кичик, заиф қилиб ифодалаш орқали унинг моҳияти таъкидланади. Шунингдек, тасвирга ҳаддан ташқари кўтаринкилик, сатирик ва юмористик рух бериш учун ҳам қўлланилади. К. лексик жиҳатдан ўхшатиш, сифатлаш, истиорага асосланади.

КИШ — Бобилдан 18 км шим.-шарқда жойлашган қад. шаҳар (Ироқдаги ҳоз. Охеймир ш. харобаси). Мил. ав. 4-минг йиллик охири — 3-минг йиллик бошларида қад. қишлоқ ўрнида вужудга келган. Қад. Месопотамия давлатларидан бирининг маркази (мил. ав. 28-а.). К. мил. ав. 28-а.да шумер қабилаларининг 1-уюшмасига раҳбарлик қилган (К. I-сулоласи даврида), лекин мил. ав. 27-а.да Урук ш. б-н бўлган курашда ўз устунлигини йўқотган. Мил. ав. 27—25-а.ларда К. ҳокимлари Шим. Шумерда ўз мавқеларини сақлаб туришга интилганлар. 24-а.нинг 1-ярмида Урук ва Умма

ш.лари ҳокими шумерлик шоҳ Лугальзаганси К.ни вайрон қилган, лекин тез орада шаҳар Аккад шоҳи Саргон томонидан қайта тикланган. Кейинчалик Бобил, Ахоманийлар давлати, Парфия подшолиги ва Сосонийлар давлатининг йирик вилоят маркази бўлиб, мустақил роль ўйнамаган. 1912 й.да француз ва 1923—32 й.ларда инглиз археология экспедицияларининг қазिशмалари натижасида сарой, илк сулола даврига оид некропол (мил. ав. 3-минг йиллик), сопол идишлар, жез қуроқлар ва тақинчоқлар, цилиндр шаклидаги муҳр, аккад даври бинолари, миҳхат ёзувлари архиви хужжатлари (мил. ав. 3-минг йиллик боши — 1 минг йиллик) топилган.

КИШВАРИЙ (16-а.) — озарбайжон шоири. Табриздаги Султон Ёқуб саройига яқин бўлган. Алишер Навоий ғазалларига назиралар ёзган, шеърлар бағишлаган. К. шеърияти мавзуларининг дунёвийлиги, тилининг соддалиги, тасвирий воситаларга бойлиги б-н ажралиб туради; озарбайжон адабиёти тараққиётига таъсир кўрсатган. К. девони қўлёзмаси сақланган.

КИШИ-КУН — иш вақтини ҳисобга олиш бирлиги. Ходимнинг ишда бўлиши (ишга чиқиши) К.-к. ҳисобланади. Кун бўйи бўш туриб қолиш, ишга келмаган кунлар (таътил, касаллик ва б.), байрам ва дам олиш кунлари ҳам К.-к. бирлигида ҳисобланади. К.-к. кун давомида ҳақиқий иш вақти киши-соатда. аниқроқ ҳисобга олинади.

КИШИНЁВ — Молдавия Республикаси пойтахти. Бик дарёси (Днестрнинг ўнг ирмоғи) соҳилида. Т. й. станцияси Янв.нинг ўртача т-раси —3,5°, июлники 21,5°. Аҳолиси 700 минг киши (1990-й.лар охири; шаҳар маъмуриятига бўйсўнган аҳоли пунктлари б-н бирга). К.да 3 шаҳар тумани бор.

Ҳозирги К. ўрнида катта қишлоқ бўлганлиги ҳақидаги дастлабки маълум

мот 1466 й.га мансуб. 17-а.нинг 2-ярмида К. шаҳарга айланган. 16-а. бошларидан 1812 й. гача Молдавия князлиги таркибида Туркияга қарам бўлган. 1812 й.да Россия империяси Бессарабияни босиб олган. 1818 й.дан К. — Бессарабия вилояти маркази. 1873 й.дан янгидан тузилган Бессарабия губерняси таркибига кирган. К.да 1918 й. 1(14) янв. да шўролар ҳокимияти ўрнатилди. Ўша йили янв.да шаҳар Руминия тасарруфига ўтди. 1940 й. 2 авг.да Молдавия Совет Республикаси тўзилгач, К. унинг пойтахти, 1991 й.да шўролар империяси қулагач, мустақил Молдавия Республикаси пойтахти бўлди.

К.да машинасозлик (қ. х. машиналари, савдо ва озик-овқат саноати жиҳозлари, совиткичлар, электр ўлчаш приборлари, телевизорлар ва б.), озик-овқат (вино, мева-сабзавот консерва, тамаки), енгил (кўн пойабзал, трикотаж ва б.) кимё, ёғочсозлик (шу жумладан, мебель) саноати корхоналари бор. Молдавия ФА, 7 олий ўқув юрти (шу жумладан, Молдавия ун-ти), 5 театр, 9 музей (шу жумладан, ўлкашунослик, тарих, бадиий, А. С. Пушкин музейлари) мавжуд. Черков (18-а.), кафедрали собор (19-а.) ва Зафар токи (ҳозир Ғалаба тоқи; 19-а.) сақланган. 60—80-й.ларда янги саноат ва турар жой бинолари қурилган.

КИШИ-СОАТ — иш вақтини ҳисобга олиш бирлиги. К.-еда ифодаланган иш вақти бир кун, ой, квартал, йил давомида ҳақиқатан бажарилган иш соатларини жамлаш йўли б-н аниқланади.

Бўш туриб қолишдаги К.-с. микдори ҳам ходимнинг турли сабабларга кўра ишламаган соатларини жамлаш йўли б-н аниқланади.

КИШМ — Тохаристоннинг қад. шаҳарларидан бири. Бадахшонтги Кўкча дарёсининг ирмоғи Машҳад дарё бўйида жойлашган. К. тарихий манбаларда илк ўрта асрдан бошлаб (6—7-а.лар) учрайди. 8-а.да бу ерда Тохаристоннинг туркийлардан бўлган бош ҳукмдори —

жабгуси Қутлуқ тарду (бошқа манбаларга кўра, Хуморбек) яшаган; у, шунингдек, «эфталитлар шоқи» унвонига ҳам эга бўлган. Сомонийлар даврида (9—10-а.лар) К. да бир йўла 3 зарбхона бўлиб, у темурийлар даврида ҳам мавжуд бўлган. Б. Аҳмедовниш фикрича, К. мўғуллар томонидан босиб олинмаган, шаҳар 14-а.нинг 1-ярмигача мустақиллигини сақлаб қолган. У катта бир вилоятнинг маркази бўлган. Марко Яоянинг маълумотига кўра, 14-а.да К.нинг ўз ҳокими бўлиб, ўнга тоғдаги бир қанча шаҳар ва қишлоқлар бўйсўнган. Шаҳар ўртасидан катта дарё оқиб ўтган. К. атрофидаги аҳоли тоғларда чорвачилик б-н шуғулланган. 14-а. охирида Амир Темур Бадахшонни эгаллаганда К. унинг пойтахти бўлиб, Бадахшон шоҳи шу ерда яшаган. Темурийлар даврида К. расман Самарқанд, сўнг Ҳиротга қарам бўлсада, амалда уни маҳаллий сулола вакиллари — Бадахшон шоҳлари — Шох Баҳоуддин, Шох Маҳмуд ва уларнинг авлодлари бошқарган. 1469 — 1505 й.да К.ни Хусравшоҳ идора этган, сўнгра уни Шайбонийлар қисқа муддатга эгаллашган. К. Бобурнинг укаси Носир мирзо қўлига ўтган; темурийларнинг Бадахшондаги ҳукмронлиги 1584 й.гача, яъни уни Абдуллахон II эгаллагунча давом этган. 16—17-а.ларда — К. Бадахшон пойтахти. Аштархонийлараан Нодир Муҳаммадхон даврида К. Абдулазиз султон, сўнгра Хусрав султон мулки бўлган. Ҳоз. К. шаҳри Толиқон ва Қундуздан шарқда жойлашган алоҳида вилоятнинг маъмурий маркази ҳисобланади.

Ад.: Аҳмедов Б., История Балха, Т., 1982; Камалидинов Ш. С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

КИШМИШ — ғужуми уруғсиз узум навлари гуруҳи. Бу гуруҳга Бедона, Оқ кишмиш, Қора кишмиш, Пушти кишмиш, ВИР кишмиши ва Хишров кишмиши, Зарафшон кишмиши, Туркмани-

стон қизил кишмиши, Мармар кишмиш, Сўғдиёна кишмиши, Ваткани кишмиши, Тағоб кишмиши, Астрахон кишмиши (думалоқ кишмиш), Қора Коринка ва б. киради. Экологик-географик жикатдан шарқий гуруҳ навларига мансуб. К. кўпроқ Ўрта Осиё, АҚШ, Франция, Арманистон, Озарбайжон, Россиянинг жан. минтақаларида ўстирилади. К.дан 24—30% майиз тўшади, маркали винолар тайёрланади. Шу узумлар майизи ҳам баъзан К. дейилади.

КИШМИШТЕПА — илк ўрта аср шахар харобаси (мил. 5—13-а.лар). Қашқадарё вилоятидаги Чирокчи ш. ёнида жойлашган. Ўрта аср манбаларидаги Хушминжакас ёхуд Хушминчат ш. К. ўрнида бўлган. К. арқ, шаҳристон ва кенг рабоддан иборат. Шаҳристоннинг умумий майд. 24 га ни ташкил қилиб, у мудофаа девори ва хандак б-н ўраб олинган. К.нинг энг қуйи қатламлари мил. 5—6-а.ларга оид. Шаҳристон атрофидаги девор 7—8-а.ларга мансуб. 9—10-а.ларга келиб шахар кенгайиб, воҳанинг йирик шаҳарларидан бирига айланган. 13-а. бошида мўғуллар истилосидан сўнг шахар вайрон бўлиб, ҳаёт ҳоз. Чирокчи ўрнида қайта тикланган.

Ад.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

Светлана Лунина.

КИШТУТ - Сурхондарё вилояти, Сариосиё туманидаги дарё. Тўполондарёнинг йирик чап ирмоғи. Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий ён бағридаги кичик мўзликдан бошланади. Ўз. 50 км, ҳавзасининг майд. 719 км². К. ён бағирлари баланд ва тик, айрим жойларда тор водийда, нишаби катта ўзанда оқади. Этак қисмида водийси кенгрок, ён бағирлари ҳам анча паст ва ётик. К. ҳавзасида ёгин кўп ёғади, кичик музликлар ҳам бор. Ўртача йиллик сув сарфи 18 м³/сек. Қор ва мўзликлардан ҳамда

ёмғир сувларидан тўйинади. Суви фев. охиридан кўпая бошлайди, май—июнда энг кўп бўлади, июлдан январь охиригача камай боради. К. суви Тўпо-лондарёга қўшилиб Сурхон водийсидаги ерларни суғоришга сарфланади.

КИЯТКИН Петр Филипович (1898.17.9, ҳоз. РФ Мордовия Республикаси — 1979.24.4, Тошкент) — селекционер, Ўзбекистонда қўйчилик ва эчкилик селекцияси асосчиларидан бири. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1955), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган зоотехник (1950), к.х. фанлари дри (1953), проф. (1962). Ленинград к.х. институтини тугатган (1927). «Ўзбекживотноводсоюз»да зоотехник (1927—30), Москвадаги «Овцевод» трестида Қозоғистон ва Ўзбекистон бўйича бош зоотехник (1930—35), Ўзбекистон чорвачилик тажриба ст-ясида (ҳоз. Чорвачилик и.т. ин-ти) бўлим мудури (1935-50, 1960-70, 1970 й.дан маслаҳатчи), ЎЗР ФА Зоология ва паразитология интида лаборатория мудури (1950—60). Илмий ишлари жундор-гўштдор, шу жумладан, ҳисори қўйлар, жундор эчкилар биол. си ва генетикаси масалаларига бағишланган. Поп, Чует, Паркент туманлари хўжаликларидан ўзоқ йиллар мобайнида селекция ишлари натижасида Ўзбекистон жундор, жундор («Советская шерстная») қора тивит берувчи эчки зотларини, Ўзбекистон гўштдор-жундор қўй зотини ва подаларини яратди.

Ас: Пути и методы выведения новой породы шерстных коз, Т., 1964; Процесс пороодообразования овец, Т., 1968; Курдючные овцы и племенная работа с ними, Т., 1968; Мясо-шерстные овцы Ўзбекистона, Т., 1977.

КЛАВДИЙ (Claudius), Тиберий Клавдий Нерон Германик (мил. ав. 10 й. — Лугдунум — мил. 54 й.) — Рим императори (41—54 й.лар), юлийлар-клавдийлар сулоласидан. К. империя бюрократиясига асос солган, давлатнинг молиявий

аҳволини яхшилаган, солиқ тизимини тартибга солган, провинциялардаги жамоаларга ҳам Рим фуқаролиги ҳуқуқини инъом этган.

КЛАВЕСИН, чембало [франц. *clavecin*, итал. *cembalo*, лот. *clavicymbalum* — клавишли цимбала (чангеимон мусика чолғуси) сўзидан]— клавишли торли-тирнама мусика чолғуси. 16-адан маълум. Ҳоз. фортепиано (рояль)нинг ўтмишдоши. Клавишлар босилиши натижасида торлари пат ёки теридан ишланган мизроблар ёрдамида тирналади, натижада жарангдор, аммо кучсиз, динамикасп деярли ўзгармайдиган товуш ҳосил қилинади. 17—18-а.лар давомида К.нинг шакл қиёфаси ҳамда клавиатуралар сони ўзгарган, пай торлари сим торлар б-н алмаштирилган, диапазонни 5 октавагача кенгайган, вёрджинел, спинет, клавицитериум каби турлари вужудга келган. Бундай К.лар учун И. С. Бах, У. Бёрд, Г. Гендель, Д. Скарлатти, Ф. Кўперен, Ж. Рамо каби компо-зиторлар юксак бадиий асарлар яратишган, Англия, Франция, Италия К. мактаблари юзага келган. 18-а. охиридан К. ўрнини фортепиано эгаллади. Лекин 20-а. бошидан К. ҳамда айнан унинг учун мулжалланган мусикага яна кизиқиш туғилиб, у баъзи чолғу ансамбль ҳамда оркестрлар (мас, «Туркистон» камер оркестри) таркибига киритилди.

КЛАВИАТУРА (лот. *clavis* — калит) -1) мусика чолғу созларида маълум тартибда жойлашган клавиш (ричаг) лар мажмуи, клавиш механизми (товуш ҳосил қилувчи ва уни сўндирувчи ричаглар тизими)нинг асосий қисмларидан бири. 12-адан дастлаб органяя, сўнгра бошқа клавишли мусика чолғуларипа қўлланилган. Клавесин, фисгармония, электроорган каби чолғуларда бир нечта дастаки К. (мануал)лар бўлиши мумкин. Органда қўл учун мулжалланган К. (мануал)лардан ташқари ниҳоятда паст (йўғон) товушлар манбаи — оёқ К.си

(педаль) ҳам мавжуд; 2) ёзув машинкаси, компьютер каби механизмларда клавишлар мажмуи.

КЛАВИР (нем. *Klavier* — фортепиано), клавираусдуг — 1) опера, оратория каби вокал-симфоник асарлар матни (нотаси)нинг фортепиано жўрлигида куйлашга ёки фортепианонинг ўзида ижро этиш учун мослаштирилган шакли; балет партитураси, баъзида симфоник ва камер-чолғу ансамбль асарларининг фортепианода 1 та ёки 2 та пианиночи ижросига мулжалланган нухаси; 2) 17—18-а.ларда торли клавишли мусика чолғулари (клавесин, клавикорд, фортепиано)нинг умумий номи.

КЛАВИХО, Руи Гонсалес де Клавихо (? — 1412.2.4) — Кастилия қироли Генрих III (Энрико III)нинг Амир Темур ҳузурига юборган 2-элчилиги (таркибида олим А. Паэс ва сарой шоири Гомес де Саласар ҳам бўлган) раҳбари. К. қад. ва бадавлат хонадонда туғилган. Элчилар 1403 й. 22 майда Кадис ш.дан йўлга чиқиб, 15 ойдан сўнг Самарқандга етиб келган. К. томонидан ёзилган элчилик кундалиги (1403—06) босиб ўтилган манзиллар (Кадис, Балеар о.лари, Гаэта, Мессина, Родос, Хиос, Константинополь, Трапезунт, Арзирум, Табриз, Техрон, Нишопур, Машҳад, Балх, Бухоро, Самарқанд)нинг бағафсил баёни ва этнографик маълумотлардан ташқари, Амир Темур салтанатининг мукамал сиёсий-иқтисодий тафсилотидан иборат. К.нинг сафар хотиралари 1-март 1582 и. Аргонте де Молина ш.да «Буюк Темур тарихи» номи б-н нашр этилган. Асарда Амир Темурнинг Самарқанддаги Боғи Дилкушода ўтказган қабул маросими, ушбу боғ тавсифи, шунингдек, Амир Темурнинг ободончилик соҳасида олиб борган сиёсати бағафсил баён этилган. У Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё халқлари тарихи бўйича қимматли манба ҳисобланади.

Ас: Клавихо Р. Г. де, Дневник путешествия в Самарқанд ко двору Тимура

(1403-1406), М., 1990.

КЛАВИШ (лот. *clavis* — калит) — 1) фортепиано, аккордеон каби мусика чолғуларида товуш ҳосил қилувчи ричаг мосламасининг қўл б-н босиладиган қисми, клавиатура детали. Одатда, ёғочдан ясалади. К.лар ок, қора бўлиб, суяк ёки пластмасса б-н қопланади; 2) турли механизмлар (ёзув машинкаси, компьютер ва б.)да сигнални ўзгартириб, ҳарф (белги) туширадиган мосламанинг ҳаракатга келтирувчи қисми.

КЛАВИШЛИ МУСИҚА ЧОЛГУЛАРИ — маълум тартибда жойлаштирилган клавишларга бармоқлар б-н босиб ча-линадиган мусика чолғулари. Товуш ҳосил этилишига қараб, клавишли торли-урма (қад. клавикорд, хоз. фортепиано, рояль), клавишли торли-тирнама (клавесин ва б.), клавишли пневматик дамли созлар (орган), клавишли пневматик тилчали (аккордеон, фисгармония), клавишли урма пластинкали (челеста, кўнғирочқалар) чолғуларга бўлинади.

КЛАДОНИЯ (*Cladonia*) — бутасимон лишайник туркуми. Ер шарида 300 тури бор; улар ўрмон, тундра ва ботқоқликлардаги тупроқда, тўнқаларда, дарахт танасида, тошлар орасида ўсади. Буғу йўсини каби турларини шимол буғуси ейди. Баъзи турларида уснин кислота бўлиб, тиббиётда ишлатилади.

КЛАДОФОРА (*Cladophora*) — кўп хужайрали яшил сувўтлар туркуми. 300 тури бор. Денгиз ва чучук сув хавзаларида ўсади. Ўзбекистон сув хавзаларида кўпинча ипсимон сершоҳ тури учрайди. Ёшлигида субстратга ёпишган ҳолда, кейинчалик субстратдан ажралиб ўсади. Жинссиз ва жинсий кўпаяди.

КЛАЙПЕДА (1923 й.гача Мемель) — Литвадаги шаҳар, Болтиқ денгизидagi мўзламайдиган порт. Т. й. станцияси. Аҳолиси 205,1 минг киши (2000). Ден-

гиздан балиқ овлаш флоти базаси. Кемасозлик ва кема тўзатиш, тўқимачилик (ип газлама матолар), целлюлоза-қоғоз, балиқ, саноати корхоналари бор.

Каҳрабодан бадий буюмлар ишлаб чиқарилади. Консерватория, драма театри, ўлкашунослик, денгиз ва соат иши музейлари, суратлар галереяси мавжуд. 17—18-а. меъморлик ёдгорликлари сақланган. К.га 1252 й. Мемельбург қалъаси сифатида асос солинган.

КЛАН (гэльча *clann* — наел, уруғ, авлод) — 1) кельт халқларида уруғ, баъзан қабила номи. Кейинчалик, уруғчилик муносабатлари емирилиши даврида — тахмин этилган уруғ бошлиғи исми б-н аталган қад. уруғ авлодлари бўлган қонқариндошларнинг йирик гуруҳлари. Бунда шотландлар ва ирландларда умумий исмга «ўғил», «ўғли» маъносини англатувчи «Мак» кўшимчаси кўшила бошланган (мас., Мак Картли, Макдональд); ирландларда буни бошқа бир шакли ҳам бўлиб, исм олдига «О» («набира») кўшимчаси кўшилган (мас, О'Кеннор). К. уруғчилик тузумига хос бўлган ернинг умумий мулклиги ва б. удумлар (хун олиш, умумий кафилликка олиш ва б.) ни сақлаб қолган. Шотландия ва Уэльснинг айрим р-нларида К. 19-а.гача сақланган. Ҳоз. (асосан, чет эл) адабиётларида К. — «уруғ» истилоҳига мос келади.

КЛАПАН (нем. *Klappe* - тўсик) — машина ва механизмларда ҳаво, сув, буғ, газ оқимларини бошқаришга имкон берувчи деталь (курулма). Вазифасига кўра, К. дросселли, редукцион, ростлаш, тесқари, сақлагич, авариянинг олдини олувчи, беркитиш ва б.; тўзилиши бўйича вентилли, золотникли, жўмракли ва б.га бўлинади. К. электрик, пневматик, гидравлик юритмалар б-н, шунингдек, дастаки усулда ҳаракатга келтирилади. Трубопроводларда қўл б-н очилиб-ёпиладиган, насос ва компрессорларда 2 томондаги босимлар фарқи ҳисобига автоматик тарзда очилиб-ёпиладиган К.лар

қўлланилади. Ички ёнув двигателлари ва буғ машиналари алоҳида механизм воситасида бошқариб туриладиган; резервуардаги ҳаво босимини бир меъёردа тўтиб туриш ва эҳтиёт қилиш учун ишлатиладиган Клар бор.

КЛАПЕЙРОН (В. Р. Е. Clapeyron) Бенуа Поль Эмиль (1799.26.1, — Париж — 1864.28.1) — француз физиги ва муҳандиси. Идеал газлар ҳолат тенгламасини фанга киритган. С. Карнонинг термодинамикага бағишланган ғояларини таҳлил қилиб, термодинамика жараёнларини биринчи бўлиб график усул (индикатор диаграмма)да тасвирлаган, Карно циклини тадқиқ қилиб, идеал газ ҳолатини ифодаловчи Клапейрон тенгламасини ишлаб чиққан (1834). Кайнаш ваэриш нукталарининг босимга боғлиқлиги тенгламасини топган (қ. Клапейрон—Клаузиус тенгламаси).

КЛАПЕЙРОН-КЛАУЗИУС ТЕНГЛАМАСИ — 1-тур фазавий ўтиш (буғланиш, сублимация, эриш ва \.к.) ҳолатидаги тоза модданинг босими p б-н мутлак t -ра γ -си орасидаги боғланишни ифодалайдиган дифференциал тенглама. К. — К.т. 1-тур фазавий ўтишнинг эгри чизигини аниқлаб беради. Тенгламани Б. Клапейрон ишлаб чиққан (1834) ва Р. Клаузиус асослаб берган ва такомиллаштирган (1850). Тенглама фақат тоза моддаларгагина эмас, балки эритмаларга ва уларнинг айрим компонентларига ҳам татбиқ этилади.

КЛАПЕЙРОН-МЕНДЕЛЕЕВ ТЕНГЛАМАСИ — берилган t массали газнинг ҳолатини тавсифлайдиган босим p , ҳажм Q ва t -ра Торасидаги боғланишни ифодаловчи ҳолат тенгламаси: $pV=BT$, бунда B — берилган газ массаси учун ўзгармас катталиқ. Бу тенгламани 1834 й.да Б. Клапейрон топган. Тенгламалардаги B нинг бир молга тўғри келадиган қийматини R б-н белгиланса, бир моль учун $pV=RT$ тенглама ҳосил бўлади.

Буни 1875 й.да Д. И. Менделеев топган. Шу сабабли у К. — М. т. деб аталади.

КЛАРК, элементлар кларки — муайян табиий система (Ер пўсти, гидросфера, атмосфера, биосфера, умуман, Ерда ёки самовий жисмлар) таркибида кимёвий элементларнинг ўртача миқдорини билдирувчи сон. К. масса бирлигида (% , г/т ва х.к.) ва атомлар % ёки %п сида ифодаланади. Ер пўстини ташкил қилган турли тоғ жинсларининг кимёвий таркибига қараб уларни 16 км чуқурликка қадар тарқалганлигини ҳисобга олган ҳолда маълумотларни умумлаштириш биринчи марта америкалик олим Ф. У. Кларк (1847—1931) томонидан бажарилган (1889). Ер пўсти таркибидаги кимёвий элементларнинг Кларк аниқлаган фоиз миқдорини кейинчалик рус олими А. Е. Ферсман янада такомиллаштириб, уни Кларк сонлари ёки кларк деб аташни таклиф қилди. Ер пўстида, унинг ҳоз. замон тушунчаси бўйича сайёранинг Мохоровичич чегараси (Мохоровичич юзаси)дан юқори қисми сифатидаги қатламида элементларнинг ўртача миқдори рус олими А. П. Виноградов (1962), америка олими С. Р. Тейлор (1964), немис олими К. Г. Ведеполь (1967) томонидан ҳисоблаб чиқилган. Элементлар кларкидан фойдали қазилма конларида, тоғ жинсларида ёки регионларда кимёвий элементлар концентрациясининг кўп ёки камлигини киёслашда эталон сифатида фойдаланилади. Баъзида К. термини элементларнинг конларда ёки алоҳида массив (худуд)лардаги ўртача миқдори сифатида нотўғри талқин этилади.

КЛАРК ЧАРЛЗ (1741-1779.22.8, Петропавловск-Камчатский) — инглиз денгизчиси. Тўрт марта дунё айлана саёҳатда қатнашган: 1764—66 й.ларда Жон Байрон экспедициясида, 1768—71, 1772-75 ва 1776-79 й.ларда Ж. Кук экспедицияларида. 1779 й. 14 фев.да Кук халок бўлгандан кейин К. экспедицияни

бошқариб, кемаларни Гавайи о.ларидан Чукотка денгизи томон олиб борди, лекин 70° ш.к.га етмасдан йирик мўзларга дуч келиб орқага қайтишга мажбур бўлди. Петропавловск-Камчатскийда вафот этган ва ўша ерга дафн қилинган. К. номига Атлантика океанининг жан. қисмидаги қоялар қўйилган.

КЛАРНЕТ [итал. Clarinetto, лот. clarus — тиниқ (товуш) сўзидан], сопрано (ёки катта) кларнети — пуф-ламатиличали ёғоч мусика чолғуси. 17-а. охирида юзага келган. Товуши тиниқ, ёркин, ширали ва ёкимли. Обнус (қора) дарахти ёғочидан ва пластмассадан ясалди. Юқори қисмидаги мослама (мундштук) га камиш (ёки бамбук) тилча боғланади, цилиндр шаклидаги ҳаво йўли (ички канал)нинг ўз. 590—680 мм. Ҳозирги К.лар 7 тёшикли ва 20 клапанли, асосан, В ёки А созида бўлади. Диапазони d (ёки cis) — Ы (с4). Кичик К., бассетгорн, бас-К., контрабас-К. каби турлари ҳам манжуд.

Ижро ва ифодавий имкониятлари кенг бўлган К. якканавоз соз сифатида, камер ва эстрада ансамбллари, симфоник ва пуфлама чолғулар оркестрларида ишлатилади. Ўзбекистонда ил к К.чилар 20-а. бошида пайдо бўлиб, 1950-й.лардан У. Ризоқулов, Б. Минин, кейинроқ К. Азимов, Б. Солихов, Б. Муртазоевлар танилди.

КЛАССИК КУРАШ - қ. Юнон-рум ку-раши.

КЛАССИК СИЁСІЙ ИҚТИСОД МАКТАБЛАРИ — иқтисодий таълимотлар тарихида 17—19-а.ларда вужудга келган йўналишлар. К.с.и.м. қарашлари жамиятнинг иқтисодий ҳаётини дастлабки тизимли ўрганиш қўлланилган назариялар ҳисобланади. Бу мактабларнинг юзага келишига 17-а. охири—18-а. давомида капиталистик иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши ва Англиядаги саноат инқилоби туртки бўлди. Мактабларнинг классик деб аталишининг сабаби шуки,

уларнинг намояндалари ўз асарларида ҳозирги бо-зор иқтисодиёти асосида ётувчи қонуниятларни ўрганганлар, бу соҳада муҳим кашфиётлар қилганлар ва бу жиҳатдан уларнинг қарашларидаги илмий қоидалар ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Классик мактаб вакиллари вужудга келаётган янги жамият — капитализмни и.ч.нингабдий ва табиий шакли, инсон табиати (ақлий эгоизм)га мос тушувчи бирдан-бир жамият сифатида қараганлар.

Классик мактаб ривожланишини 4 босқичга ажратиш ва ҳар бир босқични алоҳида мактаб сифатида қараш мумкин. Биринчи босқич вакиллари инглиз иқтисодчиси В. Петти (1623— 87) ва француз иқтисодчиси П. Буагильбер (1646—1714) ҳисобланади. Бу босқичда меркантилизм таълимотининг ҳаёлари ёритиб берилади. Кииматнинг меҳнат назарияси илгари сурилади ва ҳар қандай кийматнинг манбаи ва ўлчови товар маҳсулоти ёки бошқа бойликни яратиш учун сарфланган меҳнат миқдори деб қаралади. Бойлик ва фаровонлик асоси муомала соҳасида эмас, и.ч. соҳасида яратилиши кўрсатилади. Бу босқич 18-а. ўрталари ва 2-ярмида франциялик Ф. Кенэ ва А. Тюрголар томонидан илгари сурилган физиократизм б-н яқунланади (қ. Физиократлар). 2-босқични инглиз иқтисодчиси А. Смит асарларидаги иқтисодий ғоялар, 3-босқични 19-а.нинг 1-ярмида яшаган француз иқтисодчиси Ж. Б. Сэй, инглиз иқтисодчилари Д. Рикардо, Т. Мальтус, Н. Сениор, америкалик Г. Кэри асарларида баён этилган қарашлар ташкил этади. К.с.и.м.нинг ривожидagi 4-босқични Ж. С. Милль қарашлари яқунлайди.

А. Смитнинг асосий ғоялари «йўл беринг, ўтсинлар, йўл беринг, бажарсинлар» (laissez faire, laissez passer) шиорида ифодаланган бўлиб, у «кўринмас қўл» номини ҳам олган. Смитнинг фикрича, тадбиркорларнинг эркин фаолият юртишига қанчалик эркинлик берилса, иқтисодий ривожланиш шунчалик жа-

даллашади. Смит иқтисодий фаолиятга тўсиқ бўлувчи асосий куч бу — давлат, деб ҳисоблайди. Смитнинг либерал қарашлари Европада, хусусан, Англияда кенг оммалашган ва ўша давр ҳукуматлари томонидан либерал қонунлар ва қарорлар қабул қилинишига илмий асос бўлган. Д. Рикардо қийматнинг меҳнат назариясини ривожлантириб, товарнинг қийматини ўнга сарфланган меҳнат харажатлари ташкил этади, деган хулосани беради. Рикардо капиталистик и.ч.нинг асосида қиймат қонуни ётишини таъкидлаб, бошқа иқтисодий категорияларни ана шу қонунга боғлаб ўрганади.

Француз иқтисодчиси Ж. Б. Сэй (1767—1832) ғояларида иқтисодиётдаги тўла эркинлик шароитидагина и.ч. омиллари (меҳнат, капитал ва ер)дан энг самарали фойдаланиш мумкинлиги ва синфлар ўртасидаги муносабатлар уйғунлашуви илгари сурилади. Сэйнинг энг муҳим кашфиётларидан бири «Сэй қонуни» — «бозор қонуни» ёки «сотиш назарияси» ҳисобланади.

Инглиз иқтисодчиси Т. Р. Мальтус (1766—1834) иқтисодий ўсиш ва аҳоли кўпайиши ўртасидаги алоқадорлик муаммоларини хал этишгауринган. Иқтисодий либерализм концепцияси тан олинган ҳолда аҳоли ўсиши ва моддий неъматлар (тирикчилик воситалари) яратилиши ўртасида катта фарқ бор, аҳоли «геометрик», неъматлар «арифметик» прогрессияларда ўсади, деган «нуфус назарияси» илгари сурилади. Классик мактаб ғояларини бойитишга инглиз Н. Сениор (1790—1864), француз Ф. Бастиа (1801 — 1850), америкалик Г. Кэри (1793—1879) катта ҳисса қўшдилар.

Инглиз иқтисодчиси Ж.С.Милль (1806—73) классик мактабнинг сўнгги намоёндаларидан бири сифатида Д. Рикардо ғояларини ривожлантирди, 1-ўринга «и.ч. қонунлари»ни қўйди, бу масалани «таксимот қонунлари»га қарама-қарши деб билди.

19-а. охирларида классик сиёсий иқтисод мактабларига муқобил

иқтисодий ғоялар пайдо бўла бошлади, классик мактабнинг бир қанча қонунқоидалари янги шароитларга мослаштирилган ҳолда неоклассик қарашларда ўз аксини топди (қ. Неоклассик иқтисодий назария).

Ад.: Раззоқов А. ва б., Иқтисодий таълимотлар тарихи, Т., 1997; Майбурд Е. И., Введение в историю экономической мысли, М., 1996; Ядгаров Я. С, История экономических учений, М., 1999.

Абдухалил Раззоқов, Неъмат Холматов.

КЛАССИК ТАЪЛИМ - қад. лотин, юнон тиллари, антик адабиёт ва мат. ни ўрганишни асос қилиб олган умумий ўрта таълим тури. Антик маданиятга қизиқиш ўсиши муносабати б-н Уйғониш даврида пайдо бўлган. 16-а.нинг ўрталаридан Ғарбий Европада дастлабки классик гимназиялар ташкил топди. К.т.нинг назарий тизимини 19-а.нинг 1-ярмида немис педагоги И. Ф. Гербарт ишлаб чиқди. Унинг таъсирида Ғарбий Европа ва Россияда гимназия, лицей, коллеж ва б. номларда К. т. тўлиқ шаклланди. Бу ўқув юрғларида лотин ва юнон тилларини урганиш ўқув режасининг 40% ни ташкил этди. 19—20-а.ларда саноат и.ч.нинг ривожланиши реал таълимнинг амалга ошиши ва К.т.нинг секин-аста қисқаришига олиб келди. Бир қанча мамлакатларнинг ўрта мактабларида таълим йўналишларидан бири сифатида сақланиб қолган.

КЛАССИК ЭЛЕКТРОДИНАМИКА - электр зарядлар б-н электромагнит майдонлар ва уларнинг узлуксиз хоссалари ҳақидаги таълимот (қ. Электродинамика).

КЛАССИКА (лот. classicus — намунали) — 1) антик давр — Юнонистон, эллинизм ва Қад. Рим адабиёти ва санъати; 2) кенг маънода — инсониятнинг бадий меросидаги оламшумул қимматига эга бўлган, энг муқаммал асарлар. Адабиёт

ва санъатдаги ижоди бутун дунёда тан олинган, асарлари катта ғоявий-бадий кимматга эга бўлган машхур усталар классиклар деб юритилади.

КЛАССИФИКАЦИЯ (лот. classis - туркум ва facio — бўламан) — қ. Тасниф.

КЛАССИЦИЗМ (лот. classicus — намунавий) — антик даврда ўз ривожининг юқори чўққисига эришган қад. Юнон ва Рим санъати меросида шаклланиб, унга тақлид қилиш натижасида юзага келган адабиёт ва санъатдаги услуб, йўналиш. К. тарафдорлари 17—19-а.ларда Францияда, кейинроқ Европанинг бошқа мамлакатларида Уйғониш даври анъаналарини давом эттирган ҳолда (инсон ақл заковатига ишониш, антик давр яратган идеал муганосибликни ва нисбатларни тан олиш ва эъозлаш), ўз замонасининг ижтимоий ҳамда эстетик талабларига жавоб тариқасида вужудга келган. Антик давр мифологияси (ривоятлари), таврот воқеаларига мурожаат қилиб, улардан олинган сюжетлар орқали ўз даврларининг этик — ахлоқий ва сиёсий муаммоларини кўтаришта ҳаракат қилдилар. К.да ҳам умумлашма асар яратиш асосий масала ҳисобланади, асарлар бирмунча вазмин, ритм ва нафис мусикавийликка интилиш асосида яратилди. Одатда, К. ривож тарихи 2 босқичга ажратилади. 17-а. Францияда шаклланган К. ўзида абсолютизм ғояларини ифодалаган бўлса, 18-а.га келиб К. янги дунёвий идеаллар, маърифатпарварлик ғоялари ва оддий халқ орзу-истаклари ва интилишларига асосланган идеалларга таянган ҳолда ривожланди. К.га хос белгилар дастлаб Италия нафис санъатида (16-а.нинг 2-ярми) пайдо бўлган (А. Палладио, Ж. Виньола, С. Серлио, Ж. Беллори назарий ва амалий фаолиятида, шунингдек, Болонья академик мактаби расмий ҳужжатлари ва ҳ.к.), 17-а. га келиб Францияда барокко тамойилларига қарши курашда К. илдамлаб, яхлит услубий тизимга, 18-а.га келиб умумевропа услубига айланди.

К. эстетикаси рационализм тамойиллари асосига қурилган бўлиб, бадий асарга ақл ва мантиқ натижаси сифатида қаралади. К. санъати «олий» (тарихий, мифологик, диний) ва «кичик», «паст» (манзара, портрет, натюрморт жанрлари)га ажратилди. К. назариясининг шаклланишида Парижда ташкил топган қироллик академиялари — рассомлик ва ҳайкалтарошлик (1648) ҳамда меъморлик (1671) фаолияти муҳим ўрин эгаллади. К. тамойиллари нафис санъатда, меъморликда шаклларнинг геометрик аниқлиги ва ритмик мантиқий режалаштирилиши ва антик меъморлик шаклларида кенг қўламда фойдаланишда ёрқин намоён бўлди.

Адабиётда К. адабиётни ижтимоий ҳаёт тараққиёти талаблари б-н узвий алоқада булишини тақозо этди ва шу б-н адабиёт ҳамда санъат (айниқса театр) нинг ўз замонасининг илғор позициясида туриб ривожланишига хизмат қилди. Аммо К.нинг догмата айланган ожиз томонлари адабиёт тараққиётига маълум даражада тўсқинлик қилди. К. ҳаётни изчил ҳаққоният б-н эмас, балки «тозалаб», маълум ижтимоий ва эстетик талаблар қолипига солиб тасвирлашни талаб этди. Бу б-н адабиётда изчил реализмнинг пайдо бўлишига, ижоднинг кенг ва эркин ривожланишига сабаб бўлди.

К.да адабий жанрлар «олий» ва «паст» тарзда таснифланиб, улар орасига қатъий чегара ҳам қўйилган. «Олий» жанрга трагедия, эпопея ва қасида киритилган, уларда давлат ҳаёти, тарихий воқеа-ҳодисалар, мифлар тасвирланган ва уларнинг асосий қахрамонлари кумондонлар, давлат бошлиқлари, мифологик персонажлар, дин пешволари бўлган. К.нинг «паст» жанрига эса комедия, сатира ва масал киритилган. Бўларда уртаҳол инсонларнинг кундалик ҳаётидан олинган воқеа-ҳодисалар тасвирланиши кўзда тутилган. Ҳар бир жанр орасида шу каби аниқ фарқлар бўлган. Юқсак ва паст, трагик ва комик ҳолатлар тасвирининг аралашиб кетишига йўл қўйилмаган.

К. да трагедия етакчи жанр қисобланади. К.нинг бу «олий» жанри француз драматурглари (П. Корнель, Ж. Расин) ижодида юксак даражага кутарилган бўлса, «паст» жанрлар саналган масал (Ж. Лафонтен), сатира (Н. Буало), комедия (Мольер) ҳам ўзининг олий нуктасига кутарилган. К.нинг эстетик асослари Буалонинг «Шеърый санъат» (1674) достонида баён этилган.

Мазкур йўналиш Европа мамлакатлари адабиётига ҳам кириб борди. Англияда Александр Поп (1688—1744), Жозеф Аддисон (1672-1719), Италияда Ватторио Альфери (1749—1803), Германияда И. В. Гёте (1749—1832), Ф. Шиллер (1759—1805), Россияда А. П. Сумароков (1717—77), Я. Б. Княжнин (1740—91) ва б. ижодкорларнинг асарларида етакчилик қилди. 18-а. охири ва 19-а. бошида К. Европада таназ-зулга учради. У ҳаёт б-н алоқасини тобора йўқотиб, тор шартлилик доирасида депсиниб қолди. Шундан сўнг 19-а.да адабиётдаги К. ўрнини бошқа ижодий метод ва адабий-эстетик йўналишлар эгаллади. К. жаҳон маданияти тарихида инсониятнинг маънавий-маърифий тафаккури ва эстетик дидига жиддий таъсир этадиган ғўзал асарларга асос бўлган метод сифатида қолди.

Муסיқада К. услуги 17-а.да пайдо бўлиб, биринчи навбатда опера жанрида ўз аксини топди (Францияда Ж. Б. Люлли, Италияда «неаполитан опера мактаби» вакиллари). Унга хос эстетик ва ижодий тамойиллар бадиий асарлардаги аниқ мантиқий ғоя, тугал ва мукаммал композицион тузилиш, муסיқа жанрлари ўртасидаги чегараларнинг аниқлигида намоён бўлади. Шу б-н бирга К.да ижодиётдаги ақл ва ҳиссиёт ҳамда ҳаққоният ва ғўзаллик асосларининг ўзаро мувозанати муҳим ўрин тутди. 18-а.да К. услуги Европанинг бошқа мамлакатлари (Австрия, Германия, Россия ва б.)да ҳам таркиб топди ва ўз чўққисига кўтарилди (қ. Вена классик мактаби). Шу давр К. оқими маърифатпарварлик ғоялари б-н узвий боғлиқ ҳолда ривожланиб, муай-

ян асарларида изчил халқчиллик, ҳаётни ички зиддиятларнинг динамик ривожини орқали, тўлақонли акс эттирилиши б-н ажралиб турди (яна қ. Симфонизм).

Меъморликда К. услугида қурилган меъморий композицияларда меъморлик ордерлари тизими муҳим роль ўйнади. К. меъморлари кўпинча ордер ва уларнинг нисбатлари ҳамда шакллари антик даврдагига хос кўринишда ифодалашга ҳаракат қилдилар. К. меъморлигида шакллар жиддий ва сипо, фазовий кенглик ечимининг аниқлиги ҳамда меъморликда ишлатилган унсур (колонна, пилястр, фриз, карниз ва б.)ларнинг аниқ, ритмга бўйсунганлиги, ранг ва шакл ритмининг аниқлиги б-н характерланади. К. услугида қурилган бино интерьерлари (хона, дала, зал ва б.) ҳам ўз бадиий ечими б-н ажралиб туради. Хоналарда қўлланилган ранг, шакл ва чизиқлар «ақл б-н тартибга келтирилганлиги» ўзига хосдир. Сипо, жиддий ишланган безаклар кам ундаги жиддийлик ва вазминликка халақит бермайди. К. меъморлари антик давр меросидан, унинг меъморлик унсур ва охангларида кенг фойдаланиш б-н бирга уларнинг умумий архитекторика конунлари моҳиятини билишга ҳам ҳаракат қиладилар.

К. меъморлигининг асосий услуги бўлган ордер тизими антик давр меъморлиги ордери тизимига яқин ва шу б-н бирга янги давр руҳи б-н сўғорилганлиги кўзга ташланиб туради. Бу хусусият нисбат ва шаклларнинг ўзгармагани ҳолда бирмунча нафислашгани, босиқлиги ҳамда технологияси (тош, бетон, темир ва б.) устун ва тўсин яратилишда ишлатилиши ҳамда К. биноларининг интерьерлари ҳам ўзига хосдир. Уларда ишлатилган шакл, ранглар майин, фазовий кенглик бўлинишлари аниқ. Маҳобатли мойбўёқ рассомлиги ҳам К. интерьерларида кенг ишлатилган. Унда рассомлар истиқболнинг иллюзион имкониятларидан унумли фойдаланганлар. Бу расмлар бино умумий ғоявий-эстетик мазмунига ҳамоҳанг бўлиб, К. меъморлигига хос

улуғворлик ва салобатлилик томонларини янада бўрттиришга хизмат қилди. Шаҳарсозлик Уйғониш даври ва бароккога хос хусусиятларга таянган ҳолда ривожланиб шаклланди. «Идеал шаҳар» йўриқномаси ишланди (Версаль), 18-а.нинг 2-ярмида планлаштиришнинг янги услуги шаклланди. Шаҳар қурилишида биноларни табиат б-н уйғунлаштиришни таъминлаш, кенг очик майдонлар ташкил этиш, уларни куча ва дарё (анҳор) ёқалари бўйлаб қўшиб ишлаш бошланди. Шақлларнинг максадга мувофиқлиги, ихчам безакларнинг нозиклиги, табиат б-н уйғунлиги 18—19-а. бошларида «палладиочилар» ижодида ўз аксини топди (шаҳар ва шаҳардан ташқаридаги сарой-уйлар ва виллалар).

Ўзбекистонда К. белгилари 19-а. охири — 20-а. бошларида меъморлик санъатида В. Гейнцельман, А. Бенуа, Г. Сваричевский қабилар ижодида (Шарқ-Византия, Рим-Византия шақллари) қўлланилди. Бино капителида иони ордери ўрнида услублаштирилган пахта безаги ўз ифодасини топди. Маъмурий бинолар бош тарзини қатор устунли баланд ва ҳашаматли қилиб барпо қилишда қад. мумтоз услуб қўлланилиб, миллий меъморлик анъаналари қўшимча қилинган.

Тасвирий санъатда К. бароккога, 18-а. дан эса рококо санъатига қарши курашда ривожланди. Тасвирлар уйғун, жозибадор, улуғвор, тантанали бўлишига аҳамият берилиб, образлар ҳашаматли киёфа ва шақлларда ифодаланди. Картиналарда воқеа иштирокчилари биринчи пландагилар б-н (саҳнадагидек) ёнма-ён кўрсатилди. Францияда К. 17-а. 1-ярмида тўла шаклланди (рассом Н. Пуссен ва б.), кейин Европа мамлакатларида тарқалди. 18-а. 2-ярмида, 19-а. бошларида ҳукмрон услубга айланди (Францияда рассом Ж. Давид, Германияда рассомлардан А. ва В. Тишбейнлар, А. Менго, ҳайкалтарош И. Шадов, Италияда ҳайкалтарош А. Канова). 19-а. бошида АҚШ ва Лотин Америкасида, Россияда 18-а. охири ва 19-а. бошларида тарқалди (ҳай-калтарош И.

Прокофьев, И. Мартос, рассомлар А. Лосенко, А. Иванов ва б.).

Ҳайкалтарошлик санъатида К. шақлларнинг тугаллиги, тиник, ишланганлиги, нурсоя ўйинининг нозиклиги, чизикларнинг мусиқавийлиги ва ритми б-н ажралиб туради. Ҳаракатнинг кўрсатилиши ҳар бир шақл тугаллиги ва ҳайкал ҳолатидаги вазминликни бўзмайди.

Рангтасвир ва графикада ҳам К. ўз кўринишига эга. Рангтасвирда шақлнинг асосий унсурларидан чизик ва нурсоя етакчи ўринни эгаллайди.

К.нинг сўнгги босқичида рангтасвир монохром ранг гаммасига ўта бошлайди. Графикада эса асосий соф (тоза) ва тиник чизиклар асарнинг эмоционал томонини белгиловчи ва асар ғоясини ёритувчи воситага айланди. К. рангтасвирида буюм ва образлар тасвири ихчам, характер жиҳатидан спектр рангларига яқин. Бу ранглар картина (асар)да тасвирланган буюм ва манзара планларини аниқ, ифодалайди. Мас, манзара жанрида биринчи план иссиқ-жигарранг, ўрта план яшил ва орка план мовий, кўк рангларда ифодаланган. Бу жиҳатдан асарлар саҳна декорация (безак)ларига яқинлашади.

Ўзбекистонда К.нинг сўнгги кўриниши — академизм йўналиши кўпроқ С. Юдин, Р. Зоммер, И. Карновларнинг сюжетли композицияларида ўз ифодасини топди.

Театр санъатида К.нинг юзага келиши француз актёрлари Г. Мондори ва Ж. Флоридор фаолияти б-н боғлиқ. Ж. Расин даврида шогирдлари Т. Дюпарк ва М. Шанмеле ижодида услуб сифатида поёнига етди. Айниқса, Франция театридаги К.нинг яққол кўриниши Э. Рашель ижодида намоён бўлди. К. спектаклларида тарихий аниқлик етишмаган, замонавий қаҳрамонлар антик дунё қаҳрамонлари киёфасида талқин қилинган. Спектакллар умумий тантанаворлиги, қатъий шақлга эгаллиги ва мизансаҳналар тузилиш жиҳатдан симметрияга асосланганлиги б-н ажралиб турган.

К.даги демократик, реалистик йўналишлар Ж. Мольернинг сахнавий ислохотида, актёрлар М. Барон ва А. Лекуврёр ижодида, консерватив йўналишлар сарой театрида намоён бўлди. 18-а. 2-ярмида К.даги прогрессив йўналиш буржуа маърифатпарварлиги гоёлари б-н узвий боғланган. К. Нейбер (Германия), Т. Беттертон ва Ж. Кембл (Англия) каби артистлар ҳам К.нинг йирик вакилларидир. Француз буржуа рев-яси даври (1789—94) да Ф. Тальма раҳбарлигида илгор театр арбоблари К.нинг гражданлик тенденцияларини революцион — қахрамонлик даражасига кўтарди. Кейинчалик К. санъатида революцион мазмун йўқолиб, сахна ўйини риторик формал хусусиятга эга бўлди. Э. Рашель ижоди француз театридаги К.нинг ёрқин кўриниши эди. 19-а. охири — 20-а. бошларида К.нинг эстетик нормалари «Комеди Франсез» театрида Ж. Муне-Сюлли, Сара Бернар каби актёрлар ижросида ўз аксини топди.

18-а.нинг 30—50-й.ларида Рус К.и Ғарбий Европа К.ининг асосий хусусиятларини сақлаб қолди, унда маърифатпарварлик гоёлари, норозилик мавзулари, камчиликларни ҳажв қилиш кенг ўрин эгаллади.

Ад.: Русская литература XVIII в. Эпоха классицизма (Сб.ст.), М. — Л., 1964; Виппер Ю. Б., Формирование классицизма во французской поэзии начала 17 в., М., 1967; Ренессанс, Барокко, Классицизм. Проблема стилей в западноевропейском искусстве 15—17 веков, М., 1968; Всеобщая история архитектуры в 12 томах, т. 7, М., 1969; Ротенберг Е. И., Западноевропейское искусство 17 века, М., 1971 (Памятники мирового искусства, вып. 4, 1-я серия).

КЛАУЗИУС (Clausius) Рудольф Юлиус Эмануэль (1822.2.1, Кёслин, ҳоз. Кошалин, Польша — 1888.24.8, Бонн) — немис физиги, термодинамика ва газлар кинетик назарияси асосчиларидан бири. Берлин ун-тини тугатган (1848). Цюрих

(1857 й.дан), Вюрцбург (1867 й.дан) ва Бонн (1869 й.дан) ун-тлари проф. Термодинамиканинг иккинчи бош қонунини таърифлаб берган (1850). Энтропия тушунчасини киритган (1865). Модданинг эриш т-раси ўзгаришини босим ўзгариши б-н боғловчи тенгламани (к. Клапейрон—Клаузиус тенгламаси) асослаб берган (1850). Идеал газ, шунингдек, молекулаларнинг эркин югуриш узунлиги тушунчасини фанга киритган ва биринчи бўлиб шу узунликни ҳисоблаган (1860). К. электролиз назариясига муҳим ҳисса қўшган. Жоуль—Ленц қонунини назарий жиҳатдан асослаган, термоэлектр назариясини ривожлантирган, диэлектрикларнинг қутбланиш назариясини ишлаб чиққан.

КЛЕЁНКА (рус.) — нам ўтказмайдиган модда қопланган маҳсул мато. Қоплама материалга қараб, мойли (ўсимлик мойларидан тайёрланган қопламали), латекли (концентрланган синтетик латексдан тайёрланган қопламали) ва поливинилхлоридли К.лар бўлади. К. и.ч.да хом сурп, саржа, виктория, диагональ, бельтинг ва б. газламалардан фойдаланилади. Мойли К. тайёрлашда, олиф қайнатилади ва унинг асосида каолинли (каолиннинг сувдаги суспензияси эмульгатор ва олифдан иборат) ҳамда бўёкли (пигментдан иборат) грунтлар тайёрланади. Сўнгра бу грунтлар олдиндан тозаланган ва дазмолланган матога бир неча қатламда суркалиб, каландрдан ўтказилади ва ҳар қайси қатлам қуригилади. Кейин керакли расмлар чизилиб локланади. Латекс К. тайёрлашда латекс грунтлар тайёрланади, матога тайёрланган грунтлар б-н 4—6 марта ишлов берилади; бунда ҳар қайси ишлов беришда мато қуришиб олинади. Босма бўёк, берилади, локланади, босма гул солинади ва вулканизацияланади. Поливинилхлоридли К. поливинилхлориднинг эмульсияли ва суспензияли турларидан ишлаб чиқарилади. Бундай тайёрланган қоришма мато сиртига сур-

калиб термик ишлов бериб олинади. К. техника, тиббиёт, уй-рўзгор, маиший корхоналар, матбаа ва б. кўп соҳаларда ишлатилади.

КЛЕЙН (Klein) Лоуренс Роберт (1920.14.9, Омаха, АҚШ) — америкалик иқтисодчи, эконометрика асосчиларидан бири. Оксфорд ун-ти (Англия) қошидаги Статистика ин-ти ходими (1954—58), Пенсильвания ун-ти (АҚШ) иқтисодиёт проф. (1958 й.дан). К. яратган иқтисодий фаолиятнинг эконометрик моделлари АҚШ, Исроил, Мексика ва Япония иқтисодиётларининг ривожланиши истиқболларини аниқлашда қўлланилган. К. иқтисодий назарияни амалий вазифаларга тадбиқ қилишда катта муваффақиятларга эришди. Унинг асарлари бу соҳадаги ривожланишга йўналиш берди ва жаҳон бўйича моделлар яратишга таъсир кўрсатди. К.нинг катта ютуғи — умумий кейнсчилик моделини статистик шаклга келтирганлиги бўлди. Унинг йирик асарлари: «Кейнсчилик революцияси» (1947), «Эконометрика дарёлиги» (1953). Шунингдек, унинг бозор конъюктураси ўзгаришларини олдиндан аниқлашда қўлланиладиган эконометрик моделлари ҳам микроиқтисодиёт муаммоларини хал қилишда муҳим аҳамиятга эга. Нобель мукофоти лауреати (1980).

КЛЕЙСТОГАМИЯ (юн. kleistos - ёпиқ ва gamos — қўшилиш) — ер бети, хатто тупроқ остида пайдо бўладиган майда, кўримсиз клейстоғам гулларнинг очилмай туриб, ўзидан чангланиши. К. бинафша, ер ёнғоқ каби ўсимликларда кузатилади.

КЛЕНЦЕ (Klenze) Лео фон (1784.29.2, Шладен, хоз. Қуйи Саксония, Германия — 1864.27.1, Мюнхен) — немис меъмори. Сўнгги классицизм намояндаси. Германия, Франция, Италияда уқиган. Жером Бонапарт (Касселда, 1808—13) ва Бовария қироли Людвиг I (Мюнхенда, 1815 й.дан) саройлари-

да меъморлик қилган. К.нинг Мюнхен (1816 й.дан) ва Афина (1839—51)даги шаҳарсозлик ишлари тантанаворлиги, мустаҳкамлиги ҳамда классик услуби б-н ажралиб туради. Ўзининг хайбатли ва ҳашаматли қурилишларида (Мюнхендаги Глиптотека, 1816—30 ва Эски пинакотека, 1826—36; Санкт-Петербургдаги Янги эрмитаж, 1839—52) кад. юнон меъморлигидан кенг фойдаланган.

КЛЕОПАТРА (юн. Kleopatra) (мил. ав. 69 — Искандария — мил. ав. 30) — Мисрнинг птолемейлар сулоласидан бўлган сўнгги подшоҳи, Птолемей XI нинг кизи. К. ўз укаси Птолемей XII Дионисга турмушга чиқиб, у б-н биргаликда давлатни идора қила бошлаган (51 й.дан) бўлсада, яқка ўзи тахтга эгалик қилиш учун зимдан кураш олиб борган, нияти фош бўлгач, Сурияга сургун қилинган (48 й.). Аммо, К.нинг билимдонлиги, ақлзаковатига мафтун бўлиб қолган Юлий Цезарь 47 й. уни Мисрга қайтарган (К. ундан Цезарион исмли ўғил кўрган). Цезарь ўлдирилгач, К. Марк Антонийнинг иттифокчиси ва маъшуқаси (37 й.дан хотини) бўлган. 31 й. Октавиан (қ. Август) қўшинлари Мисрни забт этгач, Антоний ва К. ўзларини ўлдиришган. Нақлга кўра, угла даврдаги мисрликлар эътиқодига асосан абадий барҳаётликка эришмоқ учун ўзини захарли илонга чактирган.

К. тимсоли Ғарб (У. Шекспир, Б. Шоу, Д. Тьеполо, П. Рубенс ва б.) ҳамда Шарқ (А. Шавкий ва б.) адиб, шоир, драматург, рассом ва ҳайкалтарошлари асарларида акс этган, унга бағишлаб фильмлар яратилган.

КЛЕРИКАЛИЗМ (лот. clericalis - черковга оид) — жамиятнинг сиёсий ва маънавий ҳаётида черков ва диннинг етакчилик ролини таъминлашга интилиш. К. тарафдорлари ўз таъсирини оммага ёйиш, уларни диний дунёқарашга эргаштиришга, турли миллий ва халқаро уюшмалар тузишга ҳаракат қиладилар. Клерикаллар айрим мамлакатлар (мас,

ГФР, Италия)да йирик сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, хотин-кизлар, ёшлар ва б. жамоат ташкилотлари, ўқув, даволаш, хайрия муассасалари ташкил этган, ўз оммавий ахборот воситаларига эга.

КЛЕРМОН-ФЕРРАН — Франциянинг марказий қисмидаги шаҳар. Альс дарёси водийсида, Пюи-де-Дом департаментининг маъмурий маркази ва Овернь тарихий вилоятининг бош шаҳри. Аҳолиси 141 минг, шаҳар агрофи б-н 204,7 минг киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатда резина буюмлар (автомобиль шиналари, пойабзал, техник резина ва б.) и.ч. нинг йирик маркази. Металлсозлик, машинасозлик, тўқимачилик, полиграфия, қоғоз, кимё ва озик-овқат саноати корхоналари бор. К.-Ф. — француз математиғи ва физиги Б. Паскалнинг ватани. Ун-т (1810 й.дан), археология музейи бор. 11—13-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Шаҳар яқинида Руайя бальнеологик курорти жойлашган.

КЛЕСТИЛЬ Томас (1932.4.11, Вена) — Австрия федерал президенти. Вена иқтисодиёт ва ишбилармон маъмурлар ун-тини тугатган (1956). Австрия федерал канцлери бюросида иқтисодиёт ва тижорат департаменти (1957—59), Париждаги Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт бўйича ташкилот хузурида Австрия миссияси (1959—62), Австриянинг АҚШдаги элчихонаси (1962—66) ходими, Австрия федерал канцлери-нинг иқтисодий сиёсат ва ташқи савдо бўйича бюроси директори ассистенти (1966—69), Лос-Анжелес ш.да Австриянинг Бош консули (1969—74). Австрия ташқи ишлар вазирлигида БМТ департаменти раҳбари (1974—78). 1978—82 й.ларда Австриянинг БМТдаги, 1982—87 й.ларда АҚШ ва Америка давлатлари ташкилотигадаги элчиси. 1987—92 й.ларда Австрия федерал ташқи ишлар вазирлигининг бош котиби, 1992 й. майдан Австрия Республикаси федерал президенти.

КЛЕТЧАТКА (рус.) - мураккаб органик модда, полисахарид. Ўсимлик хужайралари пўстининг асосий таркибий қисми (қ. Целлюлоза).

КЛИВАЖ (франц. clivage — парчаланиш, қатламларга ажралиш) — тоғ жинсларининг дарзлар бўйича юпка пластинка ва призмаларга ажралиши. Уларнинг йуналишлари, кўпинча тоғ жинсларининг бирламчи қат-қатлигига мос келмайди. К. авж олган жойларда асл қат-қатлик бутунлай кўринмай қолади. К., асосан, интенсив бурмаланиш р-нларида тектоник кучлар таъсирида содир бўлади. Юзага келиш усулларига кўра, узилиш К., сирпаниш К., ёриқ К. ва б. фарқ қилинади.

КЛИВЛЕНД — АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Огайо штатида, Эри кўлининг жан. соҳилида. Мамлакатнинг муҳим саноат, молия ва йирик маданий марказларидан бири. Аҳолиси 478 минг киши (2000). Шаҳар орқали Атлантика океани соқилини Детройт ва Чикаго ш.лари б-н боғловчи асосий т.й. ва шоссе магистраллари ўтган. Халқаро аэропорт бор. К. — Буюк кўллар системасидаги энг катта порт. Саноатининг етакчи тармоқлари: қора металлургия, металлсозлик, кимё, умумий машинасозлик, электротехника ва радиоэлектроника. Қурилиш материаллари ва порт усқуналари, станок ва усқуналар, рақста ва самолёт қисмлари, саноат ва маиший электр жиҳозлари, йўл-қурилиш машиналари, кончилик, озик-овқат, полиграфия саноати учун жиҳозлар, дори-дармон ишлаб чиқарилади. Полиграфия, тикувчилик, озик-овқат, нефтни қайта ишлаш, кemasозлик корхоналари мавжуд. Шаҳарда бир неча олий ўқув юрти, жумладан, ун-т (1826), и. т. марказлари, музейлар, театрлар бор. К.га 1796 й.да асос солинган.

КЛИВЛЕНД МОЛИЯ ГУРУҲИ

-АҚШдаги йирик капитал иттифокларидан бири. 20-а. охирларида гуруҳнинг умумий активи 25 млрд. доллардан ортиқ. Бош идораси — Кливленд ш.да (Огайо штати). К.м.г. кора металлургия, тоғ-кон саноати, т.й. транспорти асосида шаклланиб, АҚШнинг Детройт ш.даги автомобиль маркази буюртмалари б-н чамбарчас боғланган. Гуруҳ 19-а. охирида 3 оилавий гуруҳ — Итон, Матеров ва Ханна гуруҳлари иттифоқи сифатида шаклланади. Эндиликда К.м.г. учта йирик монополистик гуруҳ: Итон, Хэмфри-Ханна ва Кливленд ва Ўрта Ғарбдаги корпорацияларнинг бирлашмасидан иборат. К.м.г.нинг хорижда, айниқса, Канадада йирик капитал маблағлари бор. Ҳоз. даврда К.м.г. АҚШнинг 38 та штатида фаолият юритиб, хизмат соҳаси, айниқса, сўғурта ишида фаол қатнашади.

КЛИЗМА (юн. *klisma* — ювиш), ҳу қ н а — даво мақсадида тўғри ичакка анос орқали махсус асбоб ёрдамида суюқлик (кўпинча сув) юборишдан иборат табиий муолажа. Тозаловчи, диагностика, даво, дори ва озик Клар фарқ қилади. К. учун махсус ноксимон резина баллон (баъзан махсус қаттиқ учлик қисқичи ёки жўмраги ҳамда учлиги бор резина найчали воронка) ёки Эсмарх кружкасидан (уни тақлиф этган немис олимнинг номи б-н аталган) фойдаланилади. Тозаловчи К. қабзиятпэ., озик-овқатдан заҳарланганда, шунингдек, касалликларни даволашда, меъда-ичак йўлини ва кичик чанок, аъзоларини рентгенологик текширишдан, операциядан, туғишдан, дори ва озик Кдан олдин қўлланилади. Баъзи бир даво К.си, аини вақтда, тозаловчи К. ўрнини ҳам ўтайди (мас, мойчечакли, гипертоник, ёғли ва б. Клар). Катта ёшдагилар учун ўртача 1л га яқин тоза илиқ сув керак бўлади. К.нинг таъсири суюқлик миқдорига, унинг тезлик б-н босим остида юборилишига боғлиқ. Д о р и К. дори ,моддаларнинг ичак шиллик пардасига таъсир этиши ва дорининг организмга ичак орқали сўрилишини таъмин-

лаш мақсадида қўлланилади. Дори К.дан олдин, албатта, тозаловчи К. қилинади. О з и қ К. — сунъий овқатлантиришнинг бир тури. У организмнинг суюқликка, ош тўзига ва бир оз миқдорда бўлсада, озик моддаларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қўлланилади. Бундай К.ни ҳам тозаловчи К.дан кейин ўтказиш лозим. К.нинг бу хили врач кўрсатмасига биноан даволаш муассасаларида ўтказилади.

Болаларга ҳам тозаловчи К., даво К.си ва озик К. қилинади, бунда албатта унинг ёши (неча ойлиги) ҳисобга олинади. К. қилсам ичим юришади деб ҳадеб унга ружу қилавериш ҳам ярамайди, акс ҳолда тўғри ичакнинг турли касалликларига сабаб бўлиши мумкин.

КЛИМАКС (юн. *klimakter* — зина-поя), климактерия даври — жинсий фаолиятнинг сусайиб, кексаё бориш даврига ўтиш палласи. Аёлларда ҳам, эркакларда ҳам кузатилади. К.нинг юзага келиши жинсий безлар фаолиятининг сусайиши б-н бирга организмда вақтинча рўй берадиган ўзгаришларга асосланган. К.да аёлларнинг ҳайз кўриши ўзгаради; гипоталамус — гипофиз — тухумдонларда функционал ўзгаришлар вужудга келади. Ҳайз қони тўхтаб-тўхтаб келади, баъзан кўп ва узок кетиб, ниҳоят бутунлай тўхтади (менопауза). Юрак-гомир ва нерв системасининг функцияси бўзилади: бошига қон кўп келиб, юзи қизаради, бадани аввал қизиб, кейин жунжийди ва совуқ тер босади, ҳаллослайди, қулоғи шанғиллайди; аёл салга қўзғалувчан ёки маънос бўлади, хотираси пасаяди, сабабсиз бетоқат бўлади, боши оғриydi, уйқуси бўзилади ва х.к. Баъзан юраги ўйнайди, юрак соҳасида оғриқ сезилади. К.да пайдо бўладиган аломатлар организмнинг умумий ҳолатига боғлиқ. Кўпчилик аёлларда сезиларсиз ўтиши, бу уларнинг умумий аҳволига таъсир этмаслиги ҳам мумкин. К. даври оғирроқ кечганида қалқонсимон без фаолияти (юрак ўйнаши, қўл қалтираши) ва моддалар алмашинувининг бузилиши (аёл семириб

ёки жуда озиб кетади), рухий изтироб, хаяжонланиш, невроз, психопатия ва б. хрлатлар кузатилади.

К., одатда, 45—50 ёшларда бошланади, у одатдагидан эртарок (40 ёшгача — эрта К.) ёки кечроқ (55 дан кейин — кечиккан К.) рўй бериши ҳам мумкин. Бу меҳнат, турмуш тарзи, иқлим шароити ҳамда ирсий хусусиятларга, шунингдек, аёлнинг етуқлик даври қандай ўтганлигига (аборт, туғиш, жинсий ҳаёти ва б.) боғлиқ. К. даврини ўтказаяётган аёл баъзан бўйида бўлиб туғиши ҳам мумкин. Эркақларда К. бир қадар кечроқ — 60 ёшларда кузатилади; нейро-гуморал ўзгаришлар, юрак соҳасида оғриқ, хотира ва иш қобилятининг пасайиши, уйқусизлик ва б. нохуш аломатлар пайдо бўлади. К., эркақ ё аёл организмда кечидан қатъи назар, унга хос дастлабки аломатлар пайдо бўлиши б-н врачга учрашиш ва тегишли маслаҳатлар олиш зарур. Д а в о с и : меҳнат ва дам олишни тўғри йўлга қўйиш, мириқиб ухлаш, сув муолажалари, бадан тарбия; дори-дармонлар — гормонлар, витаминлар ва б. буюрилади.

КЛИНИК ЎЛИМ - ҳаёт функцияларини тиклаш имкони қолмагунча, яъни биологик ўлимгача бўлган давр; бунда ҳаётнинг ташқи белгилари (юрак уриши, нафас) 3—5 мин. йўқолади, марказий нерв системаси функциялари сўнади, лекин моддалар алмашинуви жараёни сақланади (яна қ. Терминал ҳолат).

КЛИНИКА (юн. kline — кўрпатўшак) — стационар (касалхона) тоифасидаги тиббий муассаса; тиббиёт олий ўқув юртлири, врачлар малакасини ошириш ин-тлари, илмий тадқиқот ин-тлари хузурида ташкил этилади. К.да беморларни даволаш б-н бирга тадқиқот ишлари олиб борилади, тиббиёт ин-тларининг талабалари ва малакасини оширувчи врачлар б-н назарий ва илмий машғулотлар ўтказилади. К. шаҳар касалхонаси ва б. даволаш-профилакти-

ка муассасалари базасида ҳам фаолият кўрсатади, улар клиник касалхоналар деб аталади. К. базаларида клиник аспирантура ва ординатура мавжуд бўлиб, асосан, врачлар ва илмий-педагогик кадрлар тайёрланади. Кўп К.ларда айрим соҳага ихтисослаштирилган илмий марказлар ташкил этилган, у ерда шу соҳа мутахассислари ўз малакасини оширади ёки врачлар шу соҳага ихтисослаштирилади.

КЛИНКЕР (нем. Klinker) — 1) айланма печларда металлургия и.ч.да полиметалл чиқиндиларни қайта ишлаш (қиздириб ҳайдаш) дан қолган кийин эрийдиган қизиқ қовушган масса; рух и.ч.даги оралиқ маҳсулот. Мис ёки кўрғошин корхоналарида қайта ишлаб К.дан мис, кўрғошин ва б. қимматли аралашмалар ажратиб олинади; 2) қурилишда махсус лой (клинкер) дан ғишт тарзида тайёрланадиган материал. Ғишт тайёрлаш технологиясига ўхшаб тайёрланади. Совуқ ва кислотага чидамли. Йўлларга, саноат биноларининг поллариға ётқизилади; 3) цемент и.ч.да оҳақ б-н лой (ёки шлак) қовушмасидан иборат ярим маҳсулот.

КЛИНОХЛОР (юн. kline — энгаштираман ва chloros — яшил) — хлоритлар синфига мансуб минерал, кимёвий таркиби $(\text{Mg}, \text{Al})_2 \{(\text{OH})_2[\text{AlSi}_3\text{O}_{10}]\text{(Mg}_3(\text{OH})_6\}$.

Моноклин сингонияли. Пластинкасимон ёки таблеткасимон кристаллар ҳосил қилади. Ранги яшил, сариқ, баъзан пушти-қулранг. Қаттиқлиги 2—2,5; Зичлиги 2,6—2,8 г/см³. К. хлоритли сла-нецларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Ер пўстида кенг тарқалган. Ўзбекистон ғарбидаги барча олтин-қумуш рудали конларда учрайди.

КЛИНТОН (Clinton) Билл (Уильям) Жефферсон (1946.19.8, Арканзас штатининг Хоп ш.) — АҚШнинг 42-президенти (Демократик партиядан, 1993—2000).

Вашингтондаги Жоржтаун ун-тини (1968) тугатган. 1968—70 й.ларда Англиянинг Оксфорд ун-тида тадқиқотлар олиб борган. 1973 й.дан Фейетвиллдаги Арканзас ун-тида дарё берган. 1976 й.дан Арканзас штати адлия вазири ва бош прокурори. 1978—92 й.ларда Арканзас штати губернатори.

КЛИО — юнон мифологиясидаги 9 мўзадан бири, тарих фанининг маъбуда ҳомийси. Қўлида тошқалам ва папирус ўрами ёхуд ўрамлар учун мўлжалланган кутуча ушлаган ҳолда тасвирланган.

Клио. Рим мармар ҳайкали (мил. ав. 3—2-а.лар, Эрмитаж).

КЛИРИДИС (Clerides) Глафкос (1919.24.4, Никосия) — Кипр президенти. Лондон ун-тининг фалсафа ва юридик ф-тларини тугатган. Англия ҳарбий-ҳаво кучларида хизмат қилган (1939—45), 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1951 й.дан адвокатлик б-н шуғулланган. 1959 й.дан Кипр муваққат ҳукуматида адлия вазири, Вакиллар палатаси (парламент) раиси (1961—76), 1974 й. ташқи ишлар, мудофаа, ички ишлар вазири. 1981, 1985, 1991 й.ларда парламент аъзоси этиб сайланган. 1993 й.дан Кипр Республикаси президенти. «Демократах йиғин» партияси раҳбари.

КЛИРИНГ (инг. clearing, clear — тозалаш, равшанлаштириш) — мамлакатлар, компаниялар, корхоналар ўртасида бир-бирига етказиб берилган, сотилган товарлар, қимматли қоғозлар ва кўрсатилган хизматлар учун ўзаро ҳисоблар йўли б-н тўловлар баланси шартлари асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар. Банклараро К. ва халқаро валюта К.лари бор. Банклараро К. банклар ўртасида ҳисоб-китоблар ўзаро пул талабларини ҳисобга олиш йўли б-н бажарилади. Ривожланган мамлакатларнинг ички ҳисоб-китобларида чек ва вексель К.лари қўлланилади. Валюта К. алмаштириладиган товарлар рўйхати, уларнинг

нархи ва етказиб бериш муддатлари белгиланган халқаро тўлов шартномалари асосида амалга оширилади. Бунда валюта фақат етказиб берилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар ўртасидаги фарк микдоридагина тўланади ёки ўша товардан яна кўшимча етказиб берилади.

КЛИСТРОН (юн. klyzo — тўлқин зарби ва (электрон) — ўзгармас токни ўзгарувчан токка айлантирувчи ўта юқори частотали (ЎЮЧ) электрон асбоб; иши ЎЮЧ электр майдонида электронлар тезлигини модуляциялашга асосланган (к. Модуляция). Тўғри утишли (импульсли ва узлуксиз иш режимли) ва қайтаргичли хиллари бор. Тўғри ўтишли К.да (расм) катод б-н нурлантирилган электронлар кириш, оралиқ, сўнгра чиқиш ҳажмий резонаторлар орқали учиб ўтиб, уларнинг тезлиги камаяди ва кинетик энергиясининг бир қисми ЎЮЧ тебранишлари энергиясига айланади. Қайтаргичли К.да — резонатор оралиғида тезлаштирилган электронлар оқими резонаторнинг тўрларидан ўтиб, тормозловчи майдонга тўшади, бу майдон таъсирида орқага қайтиб, яна резонаторлар оралиғидан ўтади. Биринчи ўтишда ЎЮЧ электр майдони электронлар тезлигини модуляциялайди, иккинчи (тескари) ўтишида электронлар гуруҳланган бўлади, ЎЮЧ майдони бу гуруҳни тормозлайди ва электронлар кинетик энергиясининг бир қисмини ЎЮЧ тебранишлари энергиясига айлантиради. ЎЮЧ асбоблари ичида қайтаргичли К. энг кенг тарқалган. К. космонавтика, радиолокация, радиоастрономия, телевидениеда, тиббиёт, ўлчаш техникаси, радионавигация ва б. соҳаларда ишлатилади.

КЛИТ (лақаби Қора) (? — мил. ав. 328) — Александр Мақдунийнинг саркардаси ва дўстларидан бири. Граник жан-гшга (мил. ав. 334 й.) Александрни ўлимдан сақлаб қолган. Бақтрия сатрапи этиб тайинланган (мил. ав. 329 й.). Александрнинг маҳаллий ахрлининг яшаш

тарзига яқинлашгани ва шунинг б-н бир-га суғдларни македонияликларнинг урф-одатлари б-н таништиришга интилишига қаратилган сиёсатига очиқ-ойдин қарши чиққан. К. тунги зиёфат вақтида Александр томонидан ўлдирилган.

КЛИТЦИНГ (Klitzing) Клаус фон (1943.28.6) — немис физиги. Илмий ишлари қаттиқ жисмлар физикасига оид. Квант Холл эффектини очган (1980). Нобель мукофоти лауреати (1985).

КЛИШЕ (франц. *cliche*) — иллюстрация (расм, репродукция, баъзан матн) лардан матбаа усулида нусха кўчириш учун мўлжалланган босма форма (крлип); фотографик, кимёвий, гальванотехника ёки ўймакорлик усулларида сиртига бўртма (рельефли) тасвир туширилган металл (рух, жез, мис) пластинка. Баъзан, ёғоч, линолеум ва пластмассадан ҳам тайёрланади. К.лар штрихли, растрли ва комби-нациялашган бўлади. Штрихли К. тасвир элементлари (перо ва б.да чизилган чизма, расм) бир текис туширилган оригиналлардан нусха кўчиришда, растрли (ярим тонли) К. эса элементлари турли тондаги тасвирлар (фотосурат, акварель, мой-бўёкли сурат ва б.) дан нусха кўчиришда ишлатилади. К. фотомеханик (қ. Автотипия) ёки электромеханик усулда, фотополимеризация усулида тайёрланади. К. майда кристалли рух, магний, камдан-кам мис ва алюминийдан тайёрланади.

КЛОАКА (лот. *cloaca* — ахлат чиқариш найи) — умуртқали хайвонлар тўғри ичагининг ташқарига очиладиган кенгайган қисми. Тўғаракоғизлилар (миксинлар, миноголар личинкаси), балиқлар (акулалар, скатлар, икки хил нафас олувчилар), барча сувда ва қуруқликда яшовчилар, судралиб юрувчилар, қушлар ва клоакали сут эмизувчиларда К. бўлади. Кўпчилик сут эмизувчи хайвонларда К. бўлиниб, сийдик — жинсий синусни ва тўғри ичакнинг охириги қисмини

ҳосил қилади. К.га сийдик йўли, жинсий йўл, баъзан сийдик пуфаги очилади. К. бир қанча умуртқасизлар (ҳашаротлар, тўғарак чувалчангларнинг эркаги, оғиз айлангичлилар)да бўлади.

КЛОАКАЛИЛАР, тухум кўювчилар, бир тешиклилар, дастлабки даррандалар (Prototheria)— ҳоз. сут эмизувчиларнинг энг тубан тузилган кенжа синфи. Қазилма қолдиклари Австралия ва Жан. Америкада плейстоцен даври қатламларидан маълум. Сут эмизувчиларнинг судралиб юрувчиларга ўхшаш умумий аجدодидан келиб чиққан, лекин кейинчалик мустақил ривожланган. Бош қутиси тоғайининг тузилиши, бош қутиси қопқоғи суякларининг ўзаро нисбати, елка камарида қоракоид ва прокораконид суяклари бўлиши, юраги ва бош мияси тузилиши судралиб юрувчиларникига ўхшайди. Танасининг ўз. 30—80 см. Вояга етган К.да тиш бўлмайди. Ошқозонида хазм безлари йўқ. Жинсий ва айириш системаси найи, ичаги клоакага очилади. Тана ҳарорати нисбатан паст, 25° дан 36° гача, 1—2 та, баъзан 3 та тухум кўяди. Тухумини халтасида олиб юради (ехидна) ёки уяда босиб ётади (ўрдақбурун). Боласини сут б-н боқади. Сут безлари сўргичи бўлмайди. Сути териси устига оқиб чиқади, боласи уни ялайди. Битта туркум — бир тешиклиларни ўз ичига олади. Австралия, Тасмания, Янги Гвинеяда тарқалган. 2 оиласи (ехидналар, ўрдақбурунлар) бор. Сони камайиб кетган.

КЛОД (Claude) Альберт (1899.23.8, Лонглер, Бельгия — 1983) — бельгиялик биокимёгар. 1923—49 й.ларда АКШда ишлаган. Биринчилардан бўлиб субхужайравий структураларни тадқиқ этишда дифференциал центрифугалаш усулини қўллаган. Оксидланиш жараёнлари (хужайранинг нафас олиши) митохондрияларда кечишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1974, Э. Палладе ва К. Р. ДеДюв б-н ҳамкорликда).

қаламчалари уланади.

КЛОН (юн. *klon* — шох, новда, бачки) — бир ўсимлик ёки ҳайвон организмдан жинссиз ёки вегетатив кўпайиш йўли б-н пайдо бўлган индивидлар насли. Немис олими Веббер К. ни биринчи бўлиб таърифлаб берди (1903). К. ҳайвонот оламида — микроорганизмлар, хашаротларда, ўсимликлар оламида — мевали дарахтлар, ток, пиёз ва б.да учрайди. К. тухумҳужайрадан апогам йўли б-н мейозга учрамай пайдо бўлган наслардан; қаламча, туганак ва б.да ҳосил бўлган она ўсимликлар наслидан ва б. ташкил топиши мумкин. Ўсимликлар дунёсида вегетатив кўпайишда қуртак ўзгарувчанлиги туфайли навнинг наслида бошланғич ўсимликдан фарқланувчи индивидлар тарзида пайдо бўлади. Улар шу навнинг янги К.ларини бошлаб беради. Шунга кўра, ҳар бир навнинг аҳамияти турлича бўлган бир нечта К.и бўлиши мумкин. Кўпчилик нусхаларнинг қим-матли хўжалик белгилари К. олиш йўли б-н сақлаб қолинади.

Баходир Норматов.

КЛОН ТАНЛАШ (ўсимликларда) — яхши клонларни ажратиб олиш; вегетация йўли б-н кўпаювчи ўсимликлар навларини яхшилаш усули. К.т. картошқачилик, узумчилик ва мевачилик селекциясида кенг қўлланилади. К.т. (вегетатив йул б-н кўпаювчи ўсимликларда якка танлаш) орқали аксарият навнинг айрим хусусиятлари (қасалликларга, қурғоқчиликка чидамлилиқ) ва б.ни яхшилашга эришилади. Мас, К.т. йўли б-н картошқа ракига чидамли картошқа навлари чиқарилган. Мевачиликда клон пайвандтаглар кенг қўлланилади. Ёўза селекциясида К.т.дан фақат ча-тиштирилган турларнинг хромосомалар тўплами номутаносиблиги туфайли бепушт тўплами ноёб дурагайлари (турлараро ча-тиштиришда) кўпайтириш ва сақлашда фойдаланилади. Бунда илдиз тармоғи кучли ривожланган маданий ёўза турлари шохларига дурагай ўсимлик

КЛОСОН Жерард (1891, Мальта ороли — 1971, Лондон) — инглиз туркийшуноси. Қутб Хоразмийнинг Британия музейида сақланаётган «Муҳаббатнома» асарига тафсир ёзган (1928). Туркийшуносликка оид элликка яқин илмий иш эълон қилган. Луғатшунослик унинг фаолиятида алоҳида ўрин тутди. Навоий асарлари учун тузилган «Санглох» луғатини (кенг изок, батафсил шарҳ ва иловалар б-н; 1960), «13-асргача бўлган туркий тилларнинг этимологик луғати»ни (1970) нашр қилдирган. К. «Санглох»ни нашр қилдириб, эски ўзбек луғатчилиқ мактабини ўрганиш ишига катта ҳисса қўшган. Мазкур луғат Навоий асарлари тили, шунингдек, б. туркий тилларни ўрганишда муҳим манба эканлигини таъкидлаган. Олтойшунослик ишлари учун Индиана (АҚШ) ун-тининг (1969), шарқшунослик фаолияти учун эса Лондон Осие киролик жамиятининг (1973) олтин медаллари б-н мукофотланган.

КЛОСТРИДИЙЛАР (*Clostridium*) -спора ҳосил қилувчи бактериялар туркуми. Таёқчасимон, 0,6—1,2x3,0—7,0 мкм, ҳаракатчан, граммусбат. Спора ҳосил қилиш даврида ҳужайраси ўртасидан шишиб, дуксимон шаклга киради. Анаэроб шароитда углеводлар, азотли моддаларни бижғитади. Мезофил ва термофил организмлар. 50 дан ортиқ тури тупрокда, балчиқда ва озик-овкат маҳсулотларида учрайди. Бир қанча турлари қасаллик туғдиради. *C. botulinum* — ботулизм, *C. perfringens* ва *C. histolyticum* — газли гангрена пайдо қилади. Айрим К. атмосфера азотини боғлайди. Сахаролитик К. (*C. acetobutylicum*) дан саноатда ацетон ва бутанол олишда фойдаланилади.

КЛОСТРИДИОЗЛАР - қўйларда учрайдиган ўткир токсик инфекцион қасаллик. *Clostridium* туркумига мансуб бактериялар қўзғатади. Инфекцион эн-

теротоксемия, брадзот, некротик гепатит, кўзиларнинг анаэроб дизентерияси кўп тарқалган. Инфекция кўзгатувчиси манбаи — касал ҳайвон. Кўзгатувчиси узоқ вақт тупрокда сақланиб, доимий юкиш хатарини келтириб чиқаради. Касаллик алиментар йўл б-н юқади. Касалланган кўйларда марказий нерв системаси зарарланиши кузатилади. Ўлган ҳайвон тезда ирийди. Ташҳис касалликнинг кечишига ва паталогоанатомик ёриш, паталогик материални бактериологик текшириш асосида қўйилади. Давоси ишлаб чиқилмаган.

Олдини олиш. Касаллик учрайдиган хўжаликларда кўйлар К.га қарши полианатоксин б-н эмланади.

КЛОУНАДА (инг. clown, лот. colonus — кўпол одам) — цирк жанри, эксцентрика, буффонада, гротеск, таклид воситалари асосида комик образ яратиш санъати. Унинг энг яхши намуналари ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, ҳаётнинг салбий томонларини фож таъди. К.лик санъатига ҳаракатнинг сўзга нисбатан устунлиги, воқеани бўрттириб кўрсатиш, циркнинг бадиий ифода воситаларидан кенг фойдаланиш каби хусусиятлар хосдир. К. шартли равишда учта асосий йўналиш (пантомима, сўз ва мусикали К.)га бўлинади.

Циркнинг алоҳида жанри сифатида К. 19-а.нинг 1-чорагида шаклланган. Биринчи машхур клоун Ж. Б. Ориоль бўлган (Олимпия театр-цирки, 1834 и.). Европа ва рус циркида ҳажвий, кулгили, ҳазилмutoйибали кўриниш ва сахналарни бажарувчилар Белий клоун ва Рижий клоун деб юритилган.

Ўзбекистонга К. санъати 19-а.нинг охирларида кириб келди. Гастролга келган цирк жамоаларида томошалар клоунлар томонидан турли кизикчилик, фарс, пантомималар б-н безаб кўрсатилган ва улар маҳаллий томошабинларда катта қизиқиш уйғотган. Анъанавий ўзбек театри актёрлари — масхарабоз ва кизикчилар цирк клоунлари б-н ижодий

алоқа ўрнатганлиги натижасида уларнинг репертуари замонавий К.лар б-н бойиди ва улар цирк майдонида кадам кўйдилар. Юсуфжон қизик Шакаржонов, Усмон қори Раимбеков, Орифжон Тошматов, Зокиржон Овулов, Иброҳим қизик Тешабоев ва б. Улар рус клоунларидан кўчирма қилмай, балки ижодий ёндашганлар. Натижада ўнлаб яхши танилган цирк К.лари асосида миллий К. намуналари («Асалари», «Дурбин», «Шайтон», «Саргарош», «Ака-ука», «Бокс» ва б.) яратилган. Ўзбек К.си аста-секин дорбозлар санъатига ҳам сингиб борди.

20-а.да ўзбек К.сининг ривожланишига К. Зарифов, М. Зарифова, А. Юсупов, О. Тошканбоев, Э. Парпиев, Н. Нурматов, Г. Заставников, Х. Мусин, Ф. Шарифбоев, Н. Ҳакимовлар катта ҳисса кўшишган. Улар масхарабоз ва кизикчилик анъаналарини замонавий цирк б-н узвий боғлаб, ўзбек К.сининг энг яхши намуналарини яратишди ва уларни жаҳон цирки майдонида олиб чиқишди. Ҳозирги кунда К. жанрида Ж. Тошканбоев, У. Зарифов, Ф. Қорабоев ва б. самарали ижод қилмоқдалар. Миллий К.лар халқ анъанавий цирк гуруҳлари дастуридан ҳам ўрин олган. Цирк масхарабозларининг сахнавий чиқиш матни ҳам К. деб юритилади.

Пўлат Тошканбоев.

КЛОЦШ ҒЎЗАСИ (*Gossypium Klotzschianum* Anderss) — ёввойи ғўза тури. Хромосомалар сони $2n=26$, геноми ДЗ_к, 1853 й.да кашф қилинган. Биринчи марта Андерсон таърифлаб берган. Вагани — Галапагос ороллари. Орол кирғоқларидаги тошлоқ ерларда ўсади. К.ғ. юмшоқ, калта туклар б-н қопланган кўп йиллик бута. Бўйи 4 м ча, ҳосил шохлари калта, баъзан қўшалок бўла-ди, ўсув шохлари кучли ривожланган. Кўсаги 3 ва 5 чаноқли, майда, узунчоқ шарсимон, юкориға қараб торайган, учи тўмтоқ. Ҳар бир чаноғида 6 тадан чигити бор. Чигити майда, калта кўнғир туклар б-н қопланган. Чигит қобиғи қаттиқ, тошчи-

гит. К.ф. курғоқчиликка чидамли, қатъий фотодавррий ўсимлик. Давидзон ғўзаси б-н чатишиб пуштли, Мексика фаси, перу ғўзаси б-н пуч чигитли, раймонд ғўзаси б-н бепушт дурагай ҳосил қилади.

КЛУБ (инг. club) — бир мақсад йўлида уюшган (маслақдош, ҳамкасб) кишиларнинг сиёсий, илмий, бадий, спорт ва б. соҳалар бўйича шуғулланиши, кўнгилли дам олиши учун хизмат қиладиган маданий-маърифий муассаса, жамоат ташкилоти. Дастлаб Англия (16-а.)да вужудга келган. Франция (18-а.)да буржуа инқилоби даврида кенг тарқалган, турли маслақдошлар (мас, яқобинчилар) учрашиб турадиган К.ларда сиёсий масалалар муҳокама қилинган. Россияда биринчи К. Петербург (1770)да «Инглиз клуби» номи б-н ташкил қилинган. Ишчи К.лари дастлаб Англия (1800)да, кейинчалик Россия (1905—07)да ташкил топган.

Ўзбекистонда биринчи К. рус бадавлат кишилари, харбийлар, амалдорлар ва б. учун ташкил этилган (1869). К. аъзолари ва уларнинг оилалари учун бал, маскарад ва рақслар ҳамда вокал ва адабий кечалар, драматик кўрсатувлар ташкил қилинган. Ишчи К.лари дастлаб Тошкент (1924)да ташкил топган. 30-й.лардан ф-ка ва з-длар қошида, к-з ва с-з марказларида ишчи-эшлар К.лари бир хил лойиҳалар асосида курила бошлади. Унда томоша зали (сахнаси б-н), тўгарак машғулотлари учун хоналар, кутубхона ва б. бўлган. Я на қ. Маданият саройлари ва уйлари.

КЛУЖ УНИВЕРСИТЕТИ, Б а б е ш -Большой номидаги Клуж ун-ти — Руминиядаги йирик олий ўқув юртларидан бири. Клуж-Напока ш.да. 1872 й. венгер (мажор) унти сифатида ташкил топган. 1919 й.дан Руминия ун-ти. Механика, мат., физика, кимё, биол., геогр., фалсафа, тарих, филол., ҳуқуқ, иқтисод ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 6 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонаси (1972 й. таш-

кил этилган)да 2,5 млн.дан ортиқ асар сақланади.

КЛУЖ-НАПОКА - Руминиянинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Клуж жудецининг маъмурий маркази. Самеш дарёси соҳилида жойлашган. Мамлакатнинг йирик саноат ва муҳим маданий маркази. Аҳолиси 332,5 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (асосан, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати учун жихозлар и.ч.) ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Тўқимачилик, кўн пойабзал, мебель, кимё, тамаки, чинни, керамика, фармацевтика, полиграфия саноати корхоналари бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Ун-т (1872 й.дан) ва б. олий ўқув юртлари, Руминия ФА нинг филиали ва б. илмий тадқиқот муассасалари, тарих, этнография ва бадий музейлар, ботаника боғи бор. К. қадимги қалъа ўрнида вужудга келган. Дастлаб 1173 й.да тилга олинган, 1316 й.дан шаҳар. Меъморий ёдгорликларидан Сан-Михаил черкови (14—15-а.лар), ун-т биноси (19-а.) ва б. сақланган.

КЛЮКВА (Oxycoccus) — брусникадошлар оиласига мансуб доим яшил бута ўсимликлар туркуми. Пояси ер бағирлаб ўсади, барги майда, қалин. Гули қизғиш-пушти, гулбарги ва косачабарглари 4 та. Меваси — тук, кизил резавор-мева. Европа, Осиё ва Шим. Америкада 4 тури бор. К. меваси қимматбаҳо овқат маҳсулоти бўлиб, таркибида лимон, бензоат ва б. кислоталар, пектин моддалар, вақцинини гликозиди, витамин С ва Р бор; озиқ-овқат ва ликёр-арақ саноатида кўп ишлатилади. Меваси ва экстракти иссиқни пасайтириш, лавшага қарши, антибиотик ва сульфаниламидлар таъсирини кучайтириш учун ҳамда чанқов босди ичимлик сифатида ишлатилади. К. меъда-ичак йўли безларининг секретини кучайтиради: секрет пасайишидан келиб чиққан гастритни даволашда ҳам қўлланилади. Шим. Америкада экилади.

КЛЮЧИ СОПКАСИ (рус. - Булокли тоғ) — Камчатканинг шарқий қисмидаги ҳаракатдаги вулкан. Евросиёда нисбатан баланд (4750 м) ва энг фаол вулкан. Доимий қор ва мўзликлар б-н қопланган. Андезит ва базальт лаваларидан тузилган. Стратовулканлар типига киритилади. Вулканнинг қуйи Фемида 84 та ён конус ва кратер мавжуд. Этагида вулканологик ст-я жойлашган. Сўнгги 270 йил давомида 50 маротаба кучли отилган.

КЛЯЗЬМА — РФ Москва ва Владимир вилоятларидаги дарё, қисман Иваново ва Нижний Новгород вилоятлари чегарасидан ўтади. Ока дарёсининг чап ирмоғи. Ўз. 686 км, ҳавзасининг майд. 42500 км². Москва қирларидан бошланиб, Мешчёра пасттекислиги бўйлаб оқади. Кордан тўйинади. Ўртача сув сарфи Ковров ш. ёнида (қуйилиш жойидан 185 км) 147 м³/сек. Ноябрьда мўзлаб, апр. ўрталарида мўздан бўшайди. Қуйилиш жойидан 120 км масофада ва Клязьма сув омборида кема қатнайди.

КЛЯСТЕРОСПОРИОЗ, тёшикчали доғлар — данакли мева дарахтларида Clasterosporium sarcophilum замбуруғлари кўзгатадиган касаллик. Дарахтларнинг барги, куртаги, гули, бўғимлари, мева-куртак ва куртак шохлари зарарланади. Барглarda думалоқ оч-қўнғир доғлар пайдо бўлиб, 1—2 ҳафтадан сўнг тёшикчалар пайдо бўлади. Новда ва куртакларда кичкина майда тиниқ тўқ сарик, кизғиш доғлар пайдо бўлиб, ёрилади, улардан тиниқ елимсимон модда ажралиб чиқади. Зарарланган новда ва куртаклар қуриб қолади. Меваларда ҳам дастлаб майда кизғиш доғлар, сўнгра зарарланган жойларда ёриқлар, мева пўстида қора қўтирсимон доғлар юзага келади. Бу касаллик кўпинча ўрик, шафтоли, олча ва гилосга катта зарар етказиши мумкин. Замбуруғ, асосан, зарарланган ўсимлик қолдиқларида мицелий ёки конидия шаклида қишлайди. Баҳорда ёғингарчилик

кўп бўлганда касаллик авжланади.

Кураш чоралари: асосан, кўзда зарарланган новда ва шохлар кесиб, ёкиб юборилади. Кеч кўзда ёки куртаклар бўртишига қадар мис купороси (3—4%) ёки нитрафен (3%) пуркалади; куртаклар бўртишига қадар, дарахт гулдан тушиши б-н ва ундан кейин 15—20 кун ўтказиб бордо суюқлиги, мис хлор оксиди, кўпрозан, цинеб, каптан, фталан каби фўнгицидлар эритмаси пуркалади.

Мақсуда Эшонқулоева.

КНИДОСПОРИДИЯЛАР (Cnidosporida) — паразит бир хужайрали хайвонлар гуруҳи; илгари алоҳида тип ёки синфга ажратилган. Бир хужайралиларнинг ҳоз. системасига биноан микоспоридиялар типининг синоними ҳисобланади.

КНОС (Кносс) — Шим. Критнинг марказий қисмида жойлашган қад. шаҳар. Эгей маданияти марказларидан бири. Мил. ав. 3-минг йиллик охириларидан подшоликнинг пойтахти. К. подшолари мил. ав. 16—15-а. ларда Крит илк кулдорлик давлатининг олий ҳукмдорлари бўлган. Зилзила (мил. ав. 1470), ёнғин (мил. ав. тахм. 1380) натижасида вайрон бўлган. Инглиз археологи А. Ж. Эванс томонидан олиб борилган археологик қазилмалар (1900—30) натижасида К. ҳукмдорларининг саройи очилган ва «хўжалик архиви» — ёзувли жадваллар топилган. К. ахейлар томонидан босиб олинган (мил. ав. 15-а. 2-ярми), таназзулга учраган.

КНУНЯНЦ Иван Людвигович (1906.22.5 (4.6) — Тоғли Қорабоғ — 1994) — органик кимёгар. Акад. (1953). Генерал-майор — муҳандис. Пиридин ядросига турли радикалларни киритишнинг янги усулларини кашф этган. Этилен оксидини ацетосирка кислота б-н реакцияга киритиб, уацетопропил спиртини олган. Ҳозир бу усул В, витаминини олишда қўлланилади. Капро-

лактамининг тўғри чизикли полимерлаш реакциясини илк бор ўрганган. Саратов касаллигининг айрим турлари учун самарали кимёвий терапевтик воситалар олган. Улардан «лофенал» амалиётга жорий этилган. Фторорганик бирикмалар устида мунтазам изланишлар олиб бориб, бу соҳада илмий мактабга асос солган. Д. И. Менделеев номли кимёгарлар жамияти жур.нинг бош муҳаррири, кимё энциклопедиясининг ташаббускори ва бош муҳаррири.

КНЯЗЛИК — князлар бошқарган мус-тақил ва қарам давлатлар, алоҳида мулклар. К. шарқий славян ва қад. рус давлатларида 8—9-а.ларда вужудга келган. Энг йирик К.лар буюк К.лар деб аталиб, удел (мулк)ларга бўлинган. Россияда К.лар марказий шаҳарлар номи б-н аталган. Мас: Киев, Рязань К.лари, Русь давлатида 12-а.нинг 2-ярмида К.лар сони кўпайган, бу эса мамла-катнинг куч-сизланишига олиб келган. 15-а. охири — 16-а.ларда К.лар марказлашган Русь давлати таркибига кирган. Россия империясида 1809—1917 й.ларда Финляндия Буюк К. деб аталган. Фарбий Европада Монако, Андорра ва Лихтенштейн давлатлари ҳоз. К. деб аталади.

КНЯЗЬ (рус.) — 1) қабила бошлиғи, давлат ёки алоҳида мулк ҳукмдори. К. (нем. Furst) ўрта аерларда Германияда махсус имтиёзларга эга бўлган олий империя аристократияси вакили. Аҳолиси роман тилларида сўзлашувчи мамлакатларда К. унвони рпнсе (лот. рпнсерс — биринчи сўзидан) сўзи б-н ифодаланади. Россияда К.ларнинг каттаси — улуғ К., қолганлари — вилоят К.лари деб аталган; 2) авлоддан-авлодга ўтган фахрий дворянлар унвони; подшо томонидан алоҳида хизмат кўрсатган амалдорларга ҳам инъом қилинган (18-а.дан).

КОАГУЛЯЦИЯ (лот. coagulatum — қуйқа, coagulatio — ивиш, қуюқланиш) — дисперс, айниқса, коллоид система-

ларда заррачаларнинг ўзаро бирлашиб йириклашган агрегатлар ҳосил қилиши. К. охиригача борса, лойқа ҳосил бўлиб, агрегатлар чўқади ёки юқори қатлам ҳосил қилади. Коллоид система тиниклашади. Айрим ҳолда К. натижасида ғовак фазавий бутун система бўйича тарқалган коагуляцион (гель) структура ҳосил қилади. К. натижасида системанинг ранги ўзгаради ёки у лойқаланади. К.га адсорбцион кучлар (минимумга интилиш) сабаб бўлади. Электростатик кучлар (бир хил зарядланган заррачаларнинг бири-бирдан итарилиши) эса унга қаршилик қилади. К. дисперс системанинг термодинамик беқарорлигини намоён этишидир. К. 2 босқичда содир бўлади: 1) агрегатив барқарорликнинг йўқолиши ва заррачаларнинг бирлашиши (я ш и р и н К.); 2) ҳосил бўлган заррачалар агрегатларининг чўқиши (ёки қалқиб юзага чиқиши) — о ч и қ К. Агар К. ўз-ўзидан содир бўлса, автокоагуляция дейилади. Одатда, К. физик ёки кимёвий таъсир натижасида рўй беради: электролитлар ва ноэлектролитлар электр майдони, ҳарорат, ёруғлик, юқори частотали электромагнит тебранишлари, кескин силжитиш ёки аралаштириш, дисперс муҳитнинг ўзгариши ва б. К.га сабаб бўлиши мумкин. Электролитлар таъсирида К. содир бўлиши борасида бир нечта қоидалар мавжуд; 1) электролитнинг К.га сабаб бўладиган минимал концентрацияси — К. чегараси. У лойқаланишнинг чўкма ҳосил бўлиши ёки ранг ўзгаришининг бошланиши б-н аниқланади; 2) коллоид заррача зарядига қарама-қарши заряд сақловчи электролит иони К.га сабаб бўлиши мумкин; заряди қанча юқори бўлса, унинг коагуляцион қобилияти шунча кўп бўлади (Шульце — Гарди қонуни); 3) органик ионларда уларнинг адсорбцияланиш қобилияти ортиши б-н К. ҳодисаси кучаяди.

К. ҳодисаси табиатда ва турмушда кенг тарқалган. Тупроқ заррачаларининг катта-кичиклиги, оқар сувларнинг тиник ёки лойқа бўлиши ҳам К.га боғлиқ. К. озик-овқат, доришунослик, кимё, лок-

бўёқ саноатида кенг қўлланилади. К. табиатда ҳам кенг тарқалган, мас, қоннинг ивиши, оксиллар К.си ва б.

КОАЛА, халтали айиқ (*Phascolarctos sinereus*) — халтали сут эмизувчилар кенжа синфига мансуб ҳайвон. Танасининг ўз. 0,6 м ча, қулоғи катта. Оёғи 5 бармоқли, тирноғи бақувват, дарахтда юришга мослашган, думсиз. Кўриниши айиққа ўхшаш. Мўйнаси қалин, узун ва юмшоқ, елкаси қулранг, қорни оқ. Шарқий Австралия ўрмонларида яшайди. Тунда фаол. Барг ва куртақлар б-н озиқланади. Оғиз бўшлиғида озиқ сақловчи қопчиғи бўлади. Икки йилда бир марта туғади, бўғозлик даври 30—35 кун. Боласини халтасида олиб юради, каттароқ бўлганида опичиб олади; жуда ювош ҳайвон, 12—20 й. яшайди. Мўйнаси учун қўплаб овланганидан сони камайиб кетган. Овлаш тақиқланган.

КОАЛИЦИЯ (лот. *coalitio* — иттифок) — 1) халқаро муносабатларнинг айрим масалаларида биргаликда иш кўриш қақида ўзара аҳалашган давлатларнинг сиёсий ёки ҳарбий иттифоқи (мас, давлатларнинг 2-жаҳон урушидаги гитлерчиларга қарши К.си); 2) бир неча сиёсий партияларнинг шу партиялар вакилларида иборат ҳукумат тузиш тўғрисидаги келишуви.

КОАТАЛАР, ўргимчаксимон қора маймунлар (*Ateles*) — гажак думли маймунлар оиласига мансуб маймунлар уруғи. 4 тури бор. Танаси 70 см, думи 90 см ча, боши кичкина, оёқлари ва бармоқлари ингичка, олдинги оёғи узун, бош бармоғи бўлмайди, дарахт шохларини тутишга мослашган. Жан. ва Марказий Америкадаги тропик ўрмонларда 10—12 тадан гала бўлиб яшайди. Ҳар йили битта бола туғади. Бўғозлик даври — 140 кун. Мевалар, ўсимлик куртақлари, ҳашаротлар, қушлар тухуми б-н озиқланади. Жуда ҳаракатчан. Олдинги оёқлари ва думи ёрдамида дарахт шох-

ларини тўтиб ҳаракат қилади. Оила ёки гала бўлиб юради.

КОАУИЛА — Мексикадаги штат, Мексика тоғлигининг шим. қисмида, АҚШ б-н чегарадош. Майд. 151,6 минг км². Аҳолиси 2,3 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Сальгилю. Ўйриқ шаҳарлари: Торреон, Монклова, Пьедрас-Неграс. Рельефининг аксари қисми чўл ландшафтли тоғлик, шарқида — сертепа текислик. Шарқий Сьерра-Мадре тоғлари К.ни Мексика қўлтиғидан ажратиб туради. Иқлими субтропик қуруқ иқлим. Январнинг ўртача т-раси 12—16°, июлники 24—29°. Шим.дан совуқ ҳаво оқимининг кириб келиши натижасида баъзан т-ра —10° гача пасаяди. Йиллик ўртача ёғин 200—400 мм.

К. — муҳим металлургия ва суғорма деҳқончилик р-ни. Сабинас дарёси ҳавзаси мамлакатнинг асосий тошқўмир олинадиган р-ни. Кокс-кимё, қора ва рангли металлургия, озиқ-овқат, тўқимачилик, кимё, цемент, қ. х. машина-созлиги корхоналари бор. Асосий экинлари — пахта, бугдой. Эктенсив чорвачилик ривожланган. К. орқали марказий штатларни АҚШ б-н боғловчи муҳим магистрал йўллар ўтган.

КОБАЛЬТ (*Cobaltum*), Co — Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 27, ат.м. 58,9332. К. металини илк бор 1735 й.да швед кимёгари Ю. Бранд рудалардан ажратиб олган. Узоқ, вақтгача К.ни рудадан ажратиб олиш мумкин бўлмаган, шунинг учун Kobold деб аталган (нем. Kobold тоғ ва қонларда яшайдиган жин демақдир; металл К. номи шундан олинган).

Табиатда 2 та барқарор изотопдан ташкил топган: ⁵⁹Co (99,83%) ва ⁵⁷Co (0,17%). Оксидланиш даражаси +2 ва +3, гоҳо +1, +4 ва +5; Сунъий радиоактив изотопларидан ⁶⁰Co(T_{1/2}=5,27 й.) муҳим аҳамиятга эга. Полинг бўйича электроманфийлиги 1,9; атом радиуси 0,125

нм. К. масса жиҳатидан ер пўстининг 4-10~3% ини ташкил қилади, океан сувларидаги микдори 0,005 мг/л. 30 га яқин минераллари бор. Энг муҳимлари: карролит CuCo_2S_4 , линнеит Co_3S_4 , кобальтин CoAsS , саффлорит $(\text{CoFe})\text{As}_2$, скуттерудит CoAs_3 , шмальтин CoAs_2 , абсолин $\text{Co}_3\text{O}_4\text{-mMnO}_2$ pH_2O , эритин $\text{Co}_3(\text{AsO}_4)_2\text{-8H}_2\text{O}$, сферо-кобальтит CoCO_3 ва х.к. Соф. К. рудалари жуда кам. К., асосан, мис, никель, кумуш, темир, маргумуш, марганец б-н бирикма ҳолида учрайди. К. — кумушсимон ок, қизғиш-очсарик рангда товланадиган металл. Суюккланиш т-раси 1494° , кайнаш т-раси 2960° , зичлиги 8,90 г/см³. Ферромагнит хоссасига эга. Бренел бўйича каттиклиги 470—1230 МПа. Зичжойлашган К. ҳаво таъсирига чидамли, 300° да оксид парда б-н қопланади, кукун ҳолдаги К. ҳавода ўз-ўзидан алангаланари. Сув, ишқор, карбонат кислота б-н реакцияга киришади. Фторид кислота ҳатто қиздирилганда ҳам унга таъсир қилмайди, тутунланувчи нитрат кислота К.нинг фаоллигини су-сайтиради (оксидлайди). Оддий ҳароратда галогенлар (F дан ташқари) б-н бирикмалар ҳосил қилади. Ўювчи ишқорлар К. эритмаларига таъсир эттирилганда ҳаворанг $\text{Co}(\text{OH})_2$ чўкмага тўшади, ҳаво таъсирида эса у $\text{Co}(\text{OH})_3$ га ўтади. К. аноорганик ва органик бирикмалар б-н 2 ва 3 валентли комплекс бирикмалар, кўпгина металллар б-н қотишмалар ҳосил қилади. К. металини К. рудаларидан ажратиби олиш учун дастлаб рудаларни оксидловчи шароитда махсус печларда куйдириб эрувчан ҳолга ўтказилади. К.ни бошқа металллардан тўзлаш учун кимёвий ва гидрометаллургия усулларида фойдаланилади. Охириги маҳсулот сифатида Co_3O_4 олинади. Уни кўмир, водород, СО каби қайтарувчилар иштирокида қайтариб ёки алюмотермия ва электролиз усуллари б-н металл ҳолидаги К. олинади.

Ҳоз. ажратиби олинаётган К.нинг тахминан 65%и махсус қотишма ва пўлатлар, 10%и катализаторлар, 10%и пигментлар

тайёрлашда қўлланилади. К. бирикмалари рангли шишалар, керамика, органик синтез учун катализаторлар олишда, нефть ва аммиакни тозалашда, мой бўёқларни куритишда, чиройли ва турғун эмаль ва бўёқлар, яримўтказгичлар (CoSb_2 , CoSb_3) ва ўта кесгич асбоблар тайёрлашда ишлатилади. Сўнгги йилларда радиоактив ^{60}Co («Кобальт лушқаси») тиббиётда саратон касаллигини даволашда қўлланмоқда. Ҳайвонлардаги анемия касаллигига қарши курашда ҳам К.дан фойдаланилади.

Ад.: Большаков К. А., Химия и технология кобальта, М., 1981; Борбат В. Ф., Волков В. И., Каза некий Л. А., Производство кобальта из сульфидных руд, М., 1983; Ахметов Н. С Общая и неорганическая химия, М., 1998.

Саиджамол Эшонхўжаев.

КОБАЛЬТ РУДАЛАРИ — таркибида кобальт бўлган рудалар, бунда ажратиби олинган кобальт микдори иктисодий жиҳатдан самарали бўлиши лозим. К.р.нинг асосий минераллари: линнеит Co_3S_4 (кобальт 57,96%), кобальтин CoAsS (кобальт 35,4%), скуттерудит CoAs_3 (кобальт 20,7%), сферокобальтит $\text{Co}(\text{CO})$, (кобальт 50-55%), саффлорит CoAs_2 (кобальт 2,23%). Кобальтнинг сааноатбоп микдори никель, мис ва темир конларида бўлади. Кобальтнинг рудадаги микдори жуда кам (4% гача). Асосан, никель-кумуш, мис-кол-чедани, темир ва б. конларда бирикма ҳолида учрайди. К.р. уч хил: 1) мишьяк-кобальт рудалари — асосий минераллари скуттерудит CoAs_3 (16% — 20% кобальт), шмальтин-хлоантит $(\text{Co}, \text{Ni})\text{As}_3$ (кобальтнинг микдори 1—5% дан 20% гача); 2) кобальт аралашган темир ва никель рудалари — асосий минераллари — пирит (кобальт 0,01% дан 2,5% — 3% гача) ва пентландит (кобальт 0,4% дан 2,5% гача); 3) оксидланган кобальт рудалари. Асосий минераллари — эритрин, асболан ва б. К.р.нинг дунёдаги захираси 6 млн. т дан ортик. Энг йирик конлари Замбия,

Австралия, Индонезия, Марокаш, Канада, РФ (Мурманск вилояти, Красноярск ўлкаси), Қозоғистон, Украина ва б. жойларда топилган. Ўзбекистонда ҳозирча алоҳида кобальт конлари аниқланмаган, бироқ Олмаликдаги мис-молибден рудалари таркибидаги пирит минералида 700—800 г/т кобальт учрайди.

КОБАЛЬТ ҚОТИШМАЛАРИ

- кобальт асосидаги қотишмалар. Иссиқликдан кенгайиш коэффициенти кичиклиги, иссиқбардошлиги ва коррозиябардошлиги юқорилиги, магнит хоссалари яхшилиги б-н бошқа қотишмалардан фарқ қилади. Кобальтнинг темир, хром, никель, молибден, вольфрам ва б. оғир металллар б-н қотишмалари кенг ишлатилади. К.к. кесувчи асбоблар қирраларига ва машина деталларига эритиб ёпиштириладиган қаттик; юқори т-рада ишлайдиган деталлар, мас, турбореактив двигателларнинг паррақларини тайёрлашда ишлатиладиган иссиқбардош; доимий магнитлар, индуктивлик ғалтақлари тайёрлашда ишлатиладиган магнитли қотишмаларга бўлинади. Деформациябоп ва қуймабоп қотишмалари ҳам бор. Деформациябоп К. қ. асосини кобальт ва хром (баъзан, никель) ташкил этади. Қотишманинг иссиқбардошлигини ошириш учун унга қийин суюқланадиган элементлар — молибден, вольфрам, ниобий, углерод ва оз миқдорда бор қўшилади. Деформациябоп К. қ.ни 1150—1200° гача қиздириб, ҳаво ва сувда тобланса ҳамда 750—800° гача қиздириб бўшатиб (чиниқтирилса), механик ва иссиқбардошлик хоссалари жуда яхшиланади. Қуймабоп К. қ. асосан, карбид фазалар ҳисобига мустаҳкамланади. Етарли миқдорда карбидлар ҳосил қилиш учун эса қотишмага углерод, хром, молибден ёки вольфрам, бор қўшилади. Бу қотишмалардан қуйилган деталларнинг мустаҳкамлигини ошириш учун улар 735—815° гача т-рада қиздириб бўшатилади.

КОБАЛЬТИН, кобальт ялтироғи — сульфидлар синфига оид минерал, кимёвий формуласи: CoAsS (Co — 35,4%, As - 45,3%, S - 19,3%). Ni, Fe аралашмалари ҳам мавжуд. Куб системада кристалланади. Ранги оқ, пушти донатор агрегат ва кристаллардан иборат. Металлсимон ялтироқ. Қаттиклиги 5,5; зичлиги 6,2 г/см³. Мўрт. Электрни яхши ўтказади. Гидротермал, контакт-метасоматик конлар темир рудали скарнлар ва гидротермал томирларда учрайди. Оксидланиш зонасида эритринга айланади. К. кобальт олинадиган асосий хом ашё ҳисобланади. Ўзбекистонда Чақилкалон тоғларида учрайди, шунингдек, Октепа конида ҳам бор.

КОБАН МАДАНИЯТИ - жез даврининг охири — илк темир даврининг бошларидаги археологик маданият (мил. ав. 2-минг йилликнинг охири — 1-минг йилликнинг ўрталари). Дастлаб (1869) топилган жой — Шим. Осетия (РФ)даги Кобан қишлоғининг номидан олинган. Шим. Кавказнинг марказий қисмета тарқалган. Қишлоқ ва қабристон қолдиқлари топилган. К.м. манзилгоҳларидан жангда ишлатиладиган болта, мис идиш ва турли безак буюмлари — тўғноғич, камар, тугма, билагўзук ва б. топилган. К.м. аҳолиси чорвачилик, деққончилик, темирчилик б-н шуғулланишган.

КОБДО, Жаргалант — Монголиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Буянт-Гол дарёси бўйида. Кобдо аймағининг маъмурий маркази. Аҳолиси 27,9 минг киши (1999). К. мамлакат ғарбий қисмининг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Трансмонголия автомобиль магистралли ёнида. Қурилиш материаллари и.ч. озиқ-овқат, энергетика са-ноати ривожланган. Жунга ишлов берувчи корхона, биопрепаратлар ф-каси, босмаҳона, автомобилларни таъмирлаш з-ди, театр бор. Шаҳарга 1731 й. асос солинган.

КОБЕ, Кобэ — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.нинг жан.-ғарбий қисмида. Осака қўлтиғи соҳилида. Хиого префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,5 млн. киши (1990-й. лар охири). Муҳим т.й. тугуни. Япония ғарбидаги йирик саноат маркази. Металлургия, транспорт машинасозлиги, жумладан, кемасозлик (мамлакатда курилайётган кемалар ҳажмининг 1/3 қисми К. ҳиссасига тўғри келади), озик-овқат ва ҳарбий саноат корхоналари бор. Электр энергия, тўқимачилик ва кимё саноати маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. К. порти Япониядаги энг йирик портлардан бири (йиллик юк ортиб-тушириш 150 млн. т.). Метрополитен курилган. К.да чет эл банкларининг йирик филиаллари, савдо ва саноат фирмалари жойлашган. Ун-т, олий тижорат ин-ти, тех. коллежи, расадхона, бадий музей мавжуд. К. — халқаро туризм марказларидан бири. Шаҳар атрофида курортлар ва миллий боғлар бор.

КОБОЛ (инг. Common Business Ofented Language иборадан қисқартирилган — умумқабул қилинган амалий тил) — ЭҶМ ёрдамида иқтисодий-ҳисоб ва бошқариш масалаларини ечиш программаси (дастури) ни баён қилишда қўлланиладиган программалаш (дастур тузиш) тили. Аягоритмларни ЭҶМ нинг қандайлигига боғлиқ бўлмаган шаклдаги яққол ва ихчам қайди оли-нишини таъминлайди. 1960-й.ларда АҚШ да ишлаб чиқилган. Тилнинг инглизча ва русча вариантлари мавжуд; шакли матн кўринишда бўлади. К. катта ҳажмдаги ахборотларни киритиш ва чиқариш, разряди ўзгарувчан сонлар устида ишлаш, чиқадиغان ахборотларни мураккаб ҳисобот шакли кўринишида таҳлил қилиш учун ишлов беради. К. алголта нисбатан амалий операцияларнинг одатдаги тилига яқин. К.да тузиладиган катта дастурларни қисқартириш ва уларни жойлаш учун махсус восита бор.

КОБРАЛАР — қ. Капча илонлар.

КОБУЛ — Афғонистон ва Покистондаги дарё. Ҳинд дарёсининг энг катта ўнг ирмоғи. Ўз. 460 км, ҳавзасининг майд. 75 минг км² чамасида. Кўҳи Бобо тизмасининг ён бағридан бошланади. Аввал тоғлар орасидан оқади, кейин Жалолобод чўкмасидан ўтгач, Пешовар ш. яқинида текисликка чиқади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ёзда серсув, ўртacha сув сарфи 700 м³/сек. Қуйлиш жойидан юқори оқимиға томон (120 км гача) кичик кемалар катнайди. Суғоришда фойдаланилади. ГЭС лар, сув омборлари курилган. Дарё бўйида Кобул, Жалолобод ва Пешовар ш.лари жойлашган.

КОБУЛ — Афғонистоннинг пойтахти. Кобул вилоятининг маъмурий маркази. Кобул дарёси водийсида, ўртacha 1820 м баландликда, Асмон ва Шердарвоза тоғлари орасидаги воҳада жойлашган. Иқлими субтропик континентал иқлим. Январнинг ўртacha т-раси 6°, июлники 26°, йилига 317 мм ёғин тушади. Аҳолиси 750 минг киши (2000). Птолемей асарларида К. Кобур шаклида учрайди. Юнон-Бақтрия подшолиги, Кушон подшолиги, кейинчалик эфталийлар давлати таркибида бўлган. Эфталийлар давлати таназзулга учрагач (6-а.), К.ни буддизм динидаги маҳаллий ҳокимлар (Кобул шохлари) идора қилган. 7-а.да араблар, 9-а.да саффорийлар босиб олган. К. Сомонийлар, Ғазнавийлар, Темурийлар давлатлари тарки-бига кирган. Шаҳар 1221 й.да Чингизхон кўшинлари томонидан вайрон қилинди. 1504 й. Бобур К.ни ўзи асос солган давлатнинг пойтахтига айлан-тирди. 1738 й. Эрон шоҳи Нодиршоҳ Афшар эгаллади. К. 1747 й. Дурронийлар давлати таркибига қўшиб олинди. Темуршоҳ Дурроний даврида (1773—93) К. пойтахтга айлан-тирилди. Дурронийлар давлати тугатилгач (1818), К. Кобул амирлигининг маркази бўлиб қолди. 1825 й.да амир Дўстмуҳаммад афғон ерларини бир бутун қилиб бирлаштиришга ҳаракат қилди, бу эса кейинчалик Афғонистон

давлатини вужудга келишида муҳим роль ўйнади. Биринчи (1838-42) ва иккинчи (1878-80) Англия-Афғонистон урушлари даврида шаҳарнинг кўп қисми бузилди. Собиқ шўролар кўшинининг 1979 й. дек. да Афғонистонга тажовўзкорона бостириб кириши ва 1992 й.да бошланган ички фуқаролар уруши даврида К. жиддий зарар кўрди. Шаҳарни 1996—2002 й.ларда мутаассиб «толибон» ички муҳолифат кучлари эгаллаб турди. Улардан озод қилиш учун олиб борилган аксилтеррор ҳарбий ҳаракатлар туғайли К.да яна вайронгарчиликлар бўлди.

К. — мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Автомобиль йўллари тугуни. Бағром ҳарбий аэродроми, халқаро аэропорт бор. Автомобиль йўллари орқали Покистон, Ҳиндистон, Эрон, Ўзбекистон ва б. давлатлар б-н боғланган. Афғонистоннинг экспорт ва импорт молларининг асосий қисми К. орқали ўтади. К. ва унинг атрофида тўқимачилик (ип газлама к-ти, жун ва ипак газламалар, трикотаж ф-калари), озиқ-овқат, ҳарбий, ёғочсозлик, машиналарни таъмирлаш ва металл буюмлар тайёрлаш корхоналари, гугурт, кўн пой-абзал, гилам тўқиш ф-калари, лак-бўёк, чинни, қурилиш материаллари з-длари, иссиқлик электр ст-яси, шаҳар яқинида ГЭС бор. Майда хунармандчилик корхонаси кўп. К. — қорақўл тери б-н савдо қилинадиган марказ.

К.да ФА, Тарих жамияти, бир неча олий ўқув юрти, жумладан, ун-т, босма-хона, театр, Кобул тарих-этнография музейи, жамоат кутубхонаси ишлаб турибди. К. икки қисмдан иборат: эски шаҳар ва янги шаҳар. Янги шаҳар қисмида кўплаб замонавий бинолар қурилган. Шаҳарнинг қўхна қисми Кобул дарёсининг жан. соҳилида. Меъморий ёдгорликларидан Боло-Ҳисор калъаси, Боғи Бобур, Темуршоҳ мақбараси, Чихил Сутун боғи ва саройи, Муҳаммад Нодиршоҳ мақбараси (20-а.) ва б. сақланган.

давлати парчалангандан кейин вужудга келган афғон амирлиги (19-а.). Асосчиси — амир Дўстмуҳаммадхон. 19-а.нинг 30-й.ларида амирлик ҳудуди шим.дан жан.га Парвондан Мукурғача ва ғарбдан шарққа Бомиёндан Хайбар довоғича чўзилган. Қулай географик жойлашиши унинг юксалишига имкон берган. К.а.ни амир бошқарган. Ёлланма қўшин ёрдамида амир босқинчилик урушлари олиб борган, халқ кўзғолонларини бостирган. Афғон амирликлари орасида К.а. энг кучлиси ҳисобланиб, 19-а.да Афғонистон давлати бир-лашуви жараёни маркази бўлган.

КОБУЛИЙ (тахаллуси; асл исми Мир Сайд) (15-а.) — шоир. Кобул амирларидан бўлган шайх Абу Саиднинг ўғли. Алишер Навоийнинг тоғаси. Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида К.нинг шеърый истеъдоди юқори бўлганлиги, шеърларининг аксарияти туркий тилда эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Навоий тазкираси орқали бизга К.нинг бир туюғи етиб келган.

КОБУЛИСТОН — Афғонистоннинг шим.-шарқий қисмида, Кобул дарёси ҳавзасида жойлашган тарихий вилоят. Маркази — Кобул ш. К. жан.-ғарбда Зобулистон б-н чегарадош бўлиб, «Шоҳнома»да бу 2 вилоят номи кўпинча ёнма-ён зикр этилади. Баъзи географлар К. б-н Зобулистонни бир вилоят номи деб ҳисобласаларда, «Шоҳнома» ҳамда Абулфазл Алломийнинг «Ойини Акбарий» («Акбаршоҳ конунлари») асаридаги маълумотлар бу фикрни рад этади.

КОБУСТОН (Гобустон) - Катта Кавказ тоғ этагида, Апшерон я.о. (Озарбайжон)нинг ғарбидаги пастак тоғли туман. Атрофдаги қоятошларга турли даврга (мезолитдан ўрта асргача) оид тасвирлар (одамлар, ҳайвонлар, қайиқлар ва б.) туширилган.

чи умуртқалилар катта қон айланиш доирасининг энг йирик томирлари. Сувда ва курукда яшовчиларда қонни юракнинг веноз бўшлиғига, судралиб юрувчилар, кушлар ва сут эмизувчиларда юракнинг бевосита ўнг бўлмачасига олиб келиб қуяди. Одамнинг томирлар системасида юракнинг чап қрринчасидан бошланган аорта тармоқлари майда капиллярлар бўлиб, кислородга бой қонни организмга тарқатади. Веналар эса капиллярдан йиғилиб, йириклашиб юқори ва пастки К.в. бўлиб, ўнг бўлмачага қуйилади. Юқори ва пастки К. в. фарқ қилинади. Юқори К. в. йирик, аммо калта бўлиб, кўкс оралиғида ўнг ва чап томонлардаги елкабош ва қўл веналарининг қўшилишидан вужудга келган. У бош, бўйин, елка камари (ўнг ва чап томон), қўл, кўкрак бўшлиғи деворлари, орка мия ва унинг қобиклари (қисман), кўкс оралиғидаги аъзолардан қон йиғади. Пастки К.в. энг йирик томир бўлиб, IV, V бел умуртқалари рўпарасидаги ўнг ва чап ёнбош веналарининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Вена юқорига кўтарилиб йўлда бел, чанок, оёқ веналари, жигардан чиққан қопқа вена ва корин бўшлиғидаги аъзолар веналарини қабул қилади. Қопқа вена диафрагмадан ўтиб юракнинг ўнг бўлмачасига қуйилади. У чанок соҳасидаги аъзолар ва деворларидан, шунингдек, корин бўшлиғидаги аъзолар (жигар, буйрак, буйрак усти беши) ва деворларидан диафрагма, жинсий безлар, орка мия ва қисман мия қобикларидан ҳамда оёқдаги веноз чиғаллардан қон йиғади. Юқори ва пастки қопқа веналар корин деворининг орқа ва олдинги бўлагидаги вена томирлари б-н кенг қўшилган. Бу юқори пастки ковак томирларда қон димланиб қолганда вена қони қўшилмалар орқали йўналишига имкон беради.

КОВАК ДРЕНАЖ, крот дренаж — ёпиқгоризонтга дренаж тури; тупроқдаги ортиқча грунт сувларини чиқариб юбориш учун қазилган ер ости коваклари

системаси. Коваклар 0,5—1,2 м чуқ.да, диам. 6—20 см, оралиғи 2—20 м, нишаби 0,003—0,005° қилиб ковак қазиш машиналари б-н қазилади. Машина иш органи б-н тупроқ устида кенглиги 2—6 см бўлган тирқиш очилади, тигли темир цилиндр-дренер б-н унинг ости кенгайтирилиб, бўшлиқ ҳосил қилинади. Сўнгра тирқишлар махсус мослама б-н ҳайдалма қатлам чуқурлигигача беркитилади. К.д. кўпинча шўр босган, аммо ортиқча намлилмаган (боткоқланмаган) ерларда доимий дренаж б-н биргаликда ишлатилади. Ўзбекистоннинг деҳқончилик зоналарида К.д. 20-а.нинг 40- ва 60-й.ларида синаб кўрилди, аммо таркибида кўп микдорда чанг ва қум заррачалари бўлган грунтда ковакларнинг тез ўпирилиши сабабли кенг қўлланилмади.

КОВАЛЕВСКАЯ Зинаида Михайловна (1902, Саратов вилояти — 1979.5.11, Самарқанд) — Ўзбекистон халқ рассоми (1964). Қозон рассомлик билим юртида таълим олган (1922—27), 1943 й.да И. Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик ин-тида сиртдан диплом ёклаган. 1930 й.дан Ўзбекистонда. 1932—49 й.ларда Самарқанд рассомлик билим юртида педагог. К. асарларида ўзбек диёри ва унинг кишилари ёрқин бўёқларда нафис акс эттирилган. Портретлар («Ота портрети», 1939; «Она портрети», 1945; рус рассомлари П. Беньков, 1945; Б. М. Теплов, 1952; С. Ракова, 1961 ва б.), ман-заралар («Эски шаҳар кўчаси», 1945; «Ховўз бўйидаги чойхона», 1945; «Ургутда», 1956 ва б.), ўзбек аёллари тасвирланган лавҳалар («Театр ложасида», 1937; «Велосипед мусобақасининг голибаси», 1939; «Халқ ижоди усталари», 1947 ва б.), натюрмортлар («Натюрморт», 1955; «Қовок», 1961) яратган.

КОВАЛЕВСКАЯ Софья Васильевна (1850.3(15).I, Москва- 1891.29.1(10.2), Стокгольм) — рус математиги, ёзувчи. Петербург ФА I-аёл мухбир аъзоси

(1889). В. О. Ковалевскийнинг хотини. Математик маълумотни чет элда олган (1869—74). Дифференциал тенгламалар ва Абель интегралларига оид ишлари учун Гёттинген унти унга фалсафа дри илмий унвонини берган. Стокгольм ун-тида доцент ва проф. (1883 й.дан). Ассий илмий ишлари хусусий ҳосилали дифференциал тенгламаларнинг аналитик ечимларига, қаттиқ жисмларнинг кўзгалмас нукта атрофида айланиши ва тўла симметрик бўлмаган гидроскопнинг айланиши масалаларига бағишланган. К. беллетристик асарлар («Бахт учун кураш» драмаси, «Нигилистика» романи, «Болалик эсдаликлари» ва б.) муаллифи.

КОВАЛЕВСКИЙ Александр Онуфриевич (1840.7(19).11, Латвиянинг Динабург уезди Шустянка қишлоғи — 1901.9(22).11, Петербург) — рус эволюционисти-зоологи, киёсий эмбриология ва физиология, экспериментал ва эволюцион гистология асосчиларидан бири, Петербург ФА акад. (1890 й.дан), В. О. Ковалевскийнинг акаси. Петербург ун-тини тугатган (1863). Киев (1869—74), Новороссийск (1874—90), Петербург (1891—94) ун-тлари проф., Севастополь биология ст-яси директори (1892—1901). К. умуртқасиз хайвонлар (бўшлиқичлилар, чувалчанлар, моллюскалар, бўғимоёқлилар, игнатерилилар) ва хордалилар (ланцетник, асцидия ва б.)нинг эмбриони ривожланишини ўрганган. Умуртқасиз қайвонларда муртак варақлари тўғрисидаги таълимотни ишлаб чиққан, умуртқали ва умуртқасиз хайвонлар ривожланиши қонуниятларининг умумийлигини кўрсатиб, уларнинг эволюцион қариндошлигини исботлаб берган.

Ас: Избранные работы, М., 1951.

КОВАЛЕВСКИЙ Владимир Онуфриевич (1842.2(14).8, Латвиянинг Динабург уезди Шустянка қишлоғи — 1883.16(28).4, Москва) — рус табиатшуноси, эволюцион палеонтологиянинг

асосчиси. А. О. Коваяевскийнинг укаси. Петербург ҳуқуқшунослик билим юртини тугатган (1861). Палеонтология соҳасида тадқиқот олиб борган. Қазилма суяк қолдиқларини тадқиқ қилиш асосида от аждодларининг эволюциясини тушунтириб берган. Организмнинг мослашувчанлик ва мослашмаслик эволюцияси тўғрисидаги таълимотни яратган, мезозой ва кайнозой чўкма жинсларининг стратиграфияси масалаларини ишлаб чиққан.

Ас: Собрание научных трудов, т. 1—3, М., 1950-60.

КОВАЛЁВ Фёдор Архипович (1890.4.2, Самара — 1965.12.4, Тошкент) — реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Красноярск, Куйбишев театрларида ишлаган. 1929—31 й.ларда Тошкент ишчи-ёшлар театрида, 1931 — 65 й.лар Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида ишлаган. Ўш ўзбек мусикали драма ва Фарғона ўзбек мусикали драма театрларида ҳам спектакллар кўйган. Энг яхши спектакллари: «Платон Кречет», «Аршин мол олон», «Фарход ва Ширин» сингари мусикали драмалар, «Чио Чио Сан», «Дубровский», «Фауст», «Ромео ва Жульетта» каби опералар ва б.

КОВАТОК, коваток дўлма — масалликлари ток баргига ўраб тайёрланган миллий таом. Тайёрланиши дўлма усулида. Ёғлиқ гўшт ва пиёздан тўз, мурч, қалампир солиб қийма тайёрланади. Янги узиб олинган ток барглари иссиқ сувда ювилади ва ҳар бир баргга қийма солиб ўралади. Ўралган К. игга тизилади. К. палов шўрвасига гўшт ўрнида солиб пиширилса К. палов (ток оши), қозонга териб шўрвада пиширилса К. дўлма, манти қасқонда пиширилса К. манти деб юритилади. К. 25 — 30 мин.да пишади. К.ни ток баргини консервациялаб, қишда ҳам тайёрласа бўлади. 0,5 кг гўштга 0,5кг пиёз, 100—150 дона ток барги керак бўлади.

КОВАЧ Михал (1930.5.8, Словакиянинг Гуменне туманидаги Любиша кишлоғи) — Словакия Республикасининг биринчи президенти (1993—98). Братиславадаги Савдо академияси ва Иқтисод ин-тини тугатган. 1956—89 й.ларда банк тизимида ишлаган. Словакия молия вазири (1989—91), Чехия ва Словакия Федератив Республикаси (ЧСФР) Федерал мажлиси депутаты (1990 й.дан). «Демократик Словакия учун» харакати раиси ўринбосари (1991), ЧСФР федерал мажлиси депутата ва раиси (1992 й. июндан 31 дек. гача).

КОВДА Виктор Абрамович (1904.29.12, Владикавказ — 1991.23.10, Москва) — тупрокшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1943). Краснодар кишлок хўжалиги ин-тини тугатган (1927). В. В. Докучаев номидаги Тупрокшунослик ин-ти шўрланган тупроқлар лаб. мудири (1931-39), Москва ун-ти проф. (1939), тупрокшунослик кафедраси мудири (1953-91), СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали Ботаника ва тупрокшунослик ин-ти директори (1941—42), ЮНЕСКОнинг Аниқ, ва табиий фанлар департаменти директори (1958—65; Париж), Россия ФА Агрокимё ва тупрокшунослик ин-ти директори (1970—80).

К.нинг асосий тадқиқотлари Россия, Хитой, Лотин Америкаси тупроқларини ўрганишга бағишланган ва жаҳон даражасида эътироф қилинган, шўрланган тупроқларнинг келиб чиқиши, эволюцияси, геогр.си ва мелиорациясига, гурунт сувларидаги тўз таркибининг шаклланиш қонуниятларига, айрим минтақалар ва Ер шарининг куруқлик қисми тўз баланси масалалари, уларни харитага тушириш ишларига бағишланган. Унинг раҳбарлигида «Жаҳон тупроқ харитаси» нашр қилинган (1979). К. тупрокшуносликка доир бир неча халқаро лойиҳаларга раҳбарлик қилган.

Ас: Солончаки и солонцы, М.-Л., 1937; Основы учения о почвах: кн. 1—2. М., 1973; Аридизация суши и борьба с засухой. М., 1977.

КОВЕЛЛИН (итальян минералоги Н.Ковелли (1790—1829) номи б-н аталган) — сульфидлар синфига мансуб минерал, кимёвий таркиби — CuS . Гексонал сингонияли, пластинкасимон. Қаттиклиги 2—2,5; зичлиги 4,6—4,7 г/см³. Оч зангори ёки кўкымтир. Кристаллари ниҳоятда кам учрайди. Мис, кўрғошин-рух ва мис-колчедан конларининг иккиламчи сульфидларга бойиш зонасида ҳосил бўлади. К. халькопирит, пирит, халькозин ва б. таркибида мис бўлган минераллар, яъни бирламчи ва иккиламчи сульфидларнинг ўрнини эгаллаш йўли б-н ривожланади. Ўзбекистонда К. Олмалиқ — Қалмоққир, Саричека ва б. мис-молибден конларида, айникаса, кенг тарқалган. К.дан мис олинадиган руда сифатида фойдаланилади.

«**КОВЕНТ-ГАРДЕН**» (инг. Covent Garden), «Қирол опера театри К.-Г.» — Лондондаги опера ва балет театри, Англия опера санъатининг энг йирик маркази. 1732 й.да ташкил топган. 1930-й.лардан Давлат театри. «К.-Г.»да дастлаб драматик, мусиқали ва балет спектакллари б-н бирга цирк томошалари ҳам намойиш этилган. 18- а. ўртасидан мусиқали спектакллар, 1847 й. дан бошлаб фақат опера ва балет спектакллари кўйилади. Репертуаридан мумтоз (Г.Ф. Гендель, Г. Пёрселл, В. А. Моцарт, Л. Бетховен, К. М. Вебер, Ж. Россини, Г. Доницетти, Ж. Верди, Р. Вагнер, П. Чайковский ва б.) ҳамда 20-а., жумладан, Англия композиторлари (Ф. Дилиус, айникаса, Б. Бриттен ва б.) асарлари ўрин олган. 19-а. охиридан барча опералари муаллиф ёзган тилда ижро этилади. Европанинг энг машҳур дирижёрлари (Г. Малер, Ф. Мотль, Б. Вальтер, О. Клемперер, Р. Кубелик, Г. Рождественский ва б.) ҳамда хонандалари (М. Малибран, Ж. Гризи, П.

Виардо-Гарсия, А. Пагги, Э. Карузо, М. Каллас, Т. Гобби, Н. Гяуров, К. Бергонци, Ф. Шаляпин ва б.) «К.-Г.» спектаклларида иштирок этган. Театр ривожига Англия дирижёрларидан Т. Бичем, Г. Вуд, А. Коутс, Ч. Маккерас, хонандаларидан Ж. Сатерленд, М. Кольер, Г. Жонс, Г. Эванс, П. Глоссон, Д. Уорд ва б. катта хисса қўшган. 1946 й.дан «К.-Г.» сахнасида «Сэдлерс Уэллс балле» труппаси (1957й. дан «Қирол балети» номида) балет спектакллари қўйилмоқда. Ҳоз. биноси 1858 й.да қайта қурилган (зали 2200 ўринли).

КОВЕНТРИ — Буюк Британиядаги шаҳар, Англияда. Аҳолиси 302 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг муҳим машинасозлик (автомобилсозлик, самолётсозлик, станоксозлик, электротехника, радиоэлектроника) маркази. Рангли металлургия, кимё (сунъий тола и.ч.) саноати корхоналари, ун-т бор.

Шаҳар 1043 и. қурилган монастирь атрофида бунёдга келган. 13—17-й.ларда савдо ва хунармандчиликнинг муҳим маркази бўлган. К. иккинчи жаҳон уруши вақтида немис фашистлари томонидан вайрон қилинган. 1946 й.дан бошлаб қайта тикланган. 14-а.да қурилган готика собори вайронлари фашизм ёвузлиги хотираси сифатида сақлаб қўйилган.

КОВЕРКОТ (инг. covercoat — пальто қопламаси) — диагонал уршишда жун ёки ярим жун иплардан зич тўқилган мато. Бунда арқоқ сифатида ҳар хил (оқ ва қорамтир) тусли икки ипдан иборат пишитилган ип, танда сифатида бир қават қорамтир ип олинади. Тайёр мато кулранг-яшил, сарғиш-жигарранг ва кўкиш-кулранг тусда бўлади. К.дан костюм ва пальтолар тикилади. Ип-газлама тарзида тўқилган К.лар ҳам бўлади. Улардан плашлар тикилади.

КОВРАК (Ferula) — зирадошлар (соябонгулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда 45 тури

ўсади. Сассиқ К.нинг бўйи 1 м ча, илдизи шолғомсимон, диаметри 15 см ча. Пояси тик, йўғон, ичи ковак, юкори кисми шохланган. Илдизолди барглари бандли, 3 бўлакли, поядагилари майдарок, кетмакет жойлашган. Тўпгули йирик, шарсимон, диаметри 20 см, ён тўпгуллари майдарок. Эрта баҳорда гуллайди. Меваси — икки бўлакли. Чўлларда ўсади. Илдизидан олинадиган елим (смола)дан астма ва баъзи нерв касалликларида ишлатиладиган дори тайёрланади.

КОВРОВ — РФ Владимир вилоятидаги шаҳар, Клязьма дарёсидаги пристань. Т.й. тугуни. Аҳолиси 162,3 минг киши (1990-й.лар ўрталари). В. А. Дегтярёв номидаги 3-д (енгил ўт очар қуруллари, мотоцикллар ва б.), экскаватор 3-ди, тўқимачилик ф-каси, технология ин-ти, Владимир-Суздаль тарих-архитектура ва бадий музей-қўриқхона филиали бор. К. 12-а.дан маълум.

КОВУЛ, ко вар (*Capparis spinosa* L.) — ковулдошлар оиласига мансуб ярим бута. Поя ва шохчалари ётик, барги тухумсимон, гули йирик, оқ ёки оч пушти. Меваси кизил этли, кўп уруғли.

Крим, Кавказ, Ўрта Осиё, Шим. Африка ва Ўрта денгизнинг тошлок ерларида кўп тарқалган. Жан. Европада экилади. К.нинг ғунчаси, меваси сиркалаб ёки тўзлаб овкатга солинади. Мевасида 18% оксил моддалар, 36% ча мой бор.

КОВШ — 1) металлургияда — эритилган металл, шлак ва штейнларни қисқа муддат сақлаш, ташиш ҳамда қолипларга куйишда ишлатиладиган пўлат ёки чўян идиш. Металл ва штейнлар учун ишлатиладиган К.нинг ичи ўтга чидамли ғишт б-н териб чикилади. К.нинг 60 кг гача сизимли даста-ки, 120 кг сизимли осма рельслар-монорельсларда ташиладиган, 500 т гача сизимли кўприк кранлар ёки т.й. араваларда ташиладиган турлари бор. Алюминий саноатида металлни электролиз ванналарда

олиш учун вакуум К.лари ишлатилади; 2) кон ва курилиш машиналари (экскаватор, элеватор, скрепер ва б.) да К. кон жинси, тупрок ва б.ни умумий массадан ажратиб олиш ҳамда бошқа жойга тўкиш учун ишлатилади. Бир ковшли экскаваторлар К.ининг ҳажми 0,15—200 м³, кўп ковшлисиники — 0,007—7 м³.

КОГАЙ Николай Андреевич (1926.14.9, Россиянинг Приморье ўлкаси) — табиий географ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), география фанлари д-ри (1972), проф. (1974). Ўрта Осиё Давлат ун-тини (Тошкент) тугатган (1951). Меҳнат фаолияти шу ун-тда ўтган. География ф-ти декани (1975—1983), табиий геогр. кафедраси мудири (1975—83). Илмий фаолияти Ўрта Осиё (Туркистон) ўлкаси худудини регионал табиий географик районлаштириш, Ўзбекистон худудини агроиклимий шароитини аниқлаш ва районлаштириш масалаларига бағишланган. Бир қанча харита ва географик атласларни нашр қилинишида қатнашган. Ас: Туранская физико-географическая провинция, Т., 1969; Агроклиматические условия сельского хозяйства Узбекистана, Т., 1975 (хаммуаллиф); Физическая география Средней Азии, 1—2 т., Т., 1978-1979.

КОГАН Абрам Аронович (1897.29.5, Москва — 1982.2.7, Тошкент) — акушер-гинеколог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1948), тиббиёт фанлари д-ри (1939), проф. (1940). Москва ун-ти тиббиёт ф-тини тугатгач (1924), шу ф-т акушерлик-гинекология кафедрасида ординатор (1924—27), аспирант (1927—30), Москва вилояти р-н касалхонасида, кейинчалик Москва тез ёрдам ин-тида, 1-Москва тиббиёт инти ва Бутуниттифок экспериментал тиббиёт ин-тида турли лавозимларда ишлаган (1930—39), 1940 й.дан ТошТИ даволаш фти акушерлик-гинекология кафедраси мудири. Илмий ишлари акушерлик ва гинекологияга оид.

КОГАН Леонид Борисович (1924.14.11, ҳоз. Днепропетровск — 1982, Москва) — замонавий скрипка ижрочилиқ мактабининг йирик намоёнчиси. Москва консерваториясини тугатган (1948). Москва филармониясида яккахон созанда (1944 й.дан), Москва консерваториясининг ўқитувчиси (1952 й.дан), проф. (1963 й.дан), кафедра мудири (1969 й.дан). Романтик йўналишдаги, кўпқиррали ва ранг-баранг ижро услуби ўзининг кўтаринки руҳи, теран фалсафий мазмундорлиги, бадиий фикрлаш камрови кенглиги, улуғворлиги ва, айни пайтда, нозиклиги, куйчанлиги б-н ажралиб туради. Репертуаридан мумтоз ва 20-а. композиторлари асарлари ўрин олган. 1951 й.дан бошлаб жаҳон бўйлаб гастролда бўлган.

КОГЕЗИЯ (лот. cohaesus — ёпишган, бириккан) — бир хил жинсли қаттиқ ёки суяқ жисмларнинг молекулалараро таъсирлашуви натижасида яхлит жисм бўлиб бириқиши. Молекулалараро масофа ошган сари К. кучи кескин камаяди, у газларда жуда кичик, қаттиқ жисмларда етарлича катта. К. жисмнинг мустаҳкамлигини ифодалайди. Қаттиқ жисм парчаланганда (бурғиланганда, майдаланганда) ёки суяқлиқлар сочилганда, К.га тесқари жараён содир бўлади (к. Адгезия).

КОГОН (1935 й.гача Янги Бухоро деб аталган) — Бухоро вилоятидаги шаҳар (1929 й.дан); Когон туманининг маъмурий маркази. Т.й. туғуни. Канпир девор қолдиқлари ичкарисидаги обод ерда. Вилоят маркази Бухородан 12 км жан.-шарқда, Бухоро—Қарши автомобиль йўли ёқасида. Шаҳар 220 м баландликдаги текис ерда жойлашган. Январнинг ўртача т-раси —0,6°, июлники 29,6°. Йиллик ёғин 125 мм. Харгуш каналидан сув олади. Майд. 14,7 км². Аҳолиси 53,3 минг киши (2002), асосан, ўзбеклар, шу-нингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат

вакиллари ҳам яшайди. Аҳолисининг аксари қисми т.й. транспортида ишлайди.

Ўтган асрларда К. ўрнида шу номда қишлоқ ва йирик сомон бозори бўлган. Шаҳар номининг келиб чиқиши ҳам шу сомон бозори б-н боғлиқ деган тахминлар мавжуд. Шундан келиб чиқиб «қоқхон» (қоқ форс. — сомон), яъни сомон қони атамаси ҳақиқатга яқинроқ. Кейинчалик бу ном ўзгариб Когонга айланган бўлиши мумкин. К. этимологиясининг бошқа, ишончсиз вариантлари ҳам бор. Шаҳар саноат тармоқларининг шаклланиши Бухоро амирлиги даврида маҳаллий аҳоли қучи б-н қурилган (1888) Закаспий (Красноводск — Тошкент) т.й.нинг Янги Бухоро орқали ўтиши б-н боғлиқ. 1920-й. ларгача К.да ёғ з-ди қурилган, тошбосма (унда Наршахийнинг «Бухоро тарихи» ва б. асарлар босилган), т.й. идораси қошида мактаблар, пахта фирмалари, турли савдо банкларининг бўлимлари очилган. Кейинги даврда янги саноат қорхоналари ва маданий объектлар қурилди. Газли — Когон газ қувири ўтказилди, 1959 й.да газ компрессор ст-яси барпо қилинди.

К.да 20 дан ортиқ йирик қорхона фаолият кўрсатади. Пахта тозалаш, ёғ, гипс-оҳак з-длари, 2 автоқорхона, локомотив ва вагон деполари ва б. мавжуд. К. автомобиль йўллари орқали вилоят маркази ва б. шаҳарлар б-н боғланган. Шаҳарда 10 умумий таълим мактаби, лицей, касб-хунар мактаби, 2 маданият ва истироҳат боғи, 2 клуб, 3 маданият уйи, 9 жамоат кутубхонаси, стадион, 20 дан ортиқ спорт иншоотлари бор. 2 касалхона (хар 10 минг аҳолига 33,6 врач, 88,1 тиббий ҳамшира) мавжуд.

К.да тарихий-меморий ёдгорликлардан Шоҳмасжид, Шоҳинажиб (Зиробод) масжидлари, Бухоро амири Абдулаҳадхониинт 1894—1903 й.ларда Европа ва Шарқ услубларини уйғунлаштириб қурдирган ҳашаматли саройи (1947 й.дан шаҳар темирийўлчилари маданият саройи) сақланиб қолган.

КОГОН ТУМАНИ - Бухоро вилоя-

тидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. К.т. вилоятнинг Бухоро тумани, шим.да қисқа масофада Вобкент тумани ҳамда шим.-шарқда Аму-Бухоро машина каналининг ўзани орқали Навоий вилоятининг Қизилтепа тумани б-н чегарадош. Майд. 0,50 минг км². Аҳолиси 53,4 минг киши (2002). Туманда 9 қишлоқ фуқаролар йиғини (Беклар, Сариён, Баҳоуддин Накшбанд, Когон, Тутикунда, Сиёзипоён, Хўжа Яқшанба, Янги Ҳаёт, Убаҷўли) бор. Маркази — Когон ш.

Т а б и а т и . Туман рельефи текисликдан иборат. Ер юзасининг ўртача бал. 222 м. Қуйимозор платосининг энг баланд жойи 252 м (Олчин тепалиги), Когон ш.дан жанубидаги пастқам жойларнинг бал. 215 м гача (Кунжақўл пастқамлиги). Иқлими континентал. Йиллик ўртача т-ра 15,Г, янв.ники 0°, июлники 29°. Минимал т-ра —25° (янв. да), максимал т-ра 46° (июлда). Вегетация даври 214 кун. Йилига ўртача 125—140 мм ёғин тўшади. Ёғиннинг кўп қисми қиш ва баҳорда ёғади.

Туман Аму-Бухоро машина канали орқали сув б-н таъминланади. Каналнинг 10 км қисми туман ҳудудининг шим.-шарқий чегарасидан ўтади. Қуйимозор сув омборидан бошланган каналнинг бир қисми туман ҳудудини жан.дан кесиб ўтади. Чўл зонасида қорақўлчилик б-н боғлиқ чорва молларининг сув таъминоти сизот ва артезиан қудуқлар суви ёрдамида амалга оширилади. Туманнинг суғориладиган ерлари Бу-хоро воҳасига тегишли бўлиб, у жойларда кўп тармоқли зовурлар системаси барпо қилинган. Ортиқча сувлар зовурлар орқали жан.га — Денгизқўлга йўналтирилган. Қуйимозор платоси (қирлари) ва пастқам шўрхок, гипс-қум-шағалли жойлардан яйлов сифатида фойдаланилади.

Тупроғи оч кўнғир, қумоқ чўл тупроғи ва шўрхок. Суғориладиган ерларда бегона ўтларнинг юздан ортиқ тури учрайди. Чўл зонасида гипсли тошлоқ ерларда аччиқмия, гулсапсар, шувок, астрагал, туятовон, қаррак, исирик кенг тарқалган.

Шўрхок ерларда шўражриқ, юлғун, камиш, ва б. мавжуд. Қумоқ жойларда ялтирбош, арпагон, илоқ ва чўлялпиз қабилар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чия-бўри, жайран ва жайра, қушлардан сўфитўрғай, чумчук, зарғалдок, судралувчилардан геккон калтакесак, тошбақа, сариқ илон, эчкмар; кемирувчилардан кўрсичкон, кичик кўшоёқ, кумсичкон, типратикан, каламуш ва б. учрайди.

Аҳоли к и с и , асосан ўзбеклар (92,5%), шунингдек, туркман, тожик, қозоқ, рус, татар, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км² га ўртача 106,8 киши.

Хўжалиги. К.т. хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Туманда пахта тозалаш, ёғ, ғишт з-длари, паррандачилик ф-каси, 2 автокорхона мавжуд. Қуйимозорда йиғма-темир бетон з-ди ишлаб турибди. Қ.х. махсулотларини қайта ишлайдиган агро-саноат тармоқлари, 150 дан зиёд хусусий фирма ва корхона фаолият кўрсатмоқда. Саноат корхоналарининг аксари қисми Когон ш.да жойлашган.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Жами экин майдони 16,1 минг га, шу жумладан 8,4 минг га ерга пахта, 5,6 минг га ерга донли экинлар, 0,5 минг га ерга сабзавот, 1,3 минг га ерга озуқабоп экинлар экилади, 448 га ер боғдан иборат.

К.т.да 12 ширкат хўжалиги, 1 жамоа, 4 пайчилик, 244 фермер, 156 деҳқон хўжалиги бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларидан 26,3 минг қорамол, 27,4 минг қўй ва эчки, 27,1 минг парранда мавжуд (2002). Асалари боқилади.

К.т.дан (Когон ш. орқали) қўшни мамлакатларга бориладиган халқаро т.й. ўтган. Автомобиль транспорти туманни вилоят маркази Бухоро ш. ҳамда қўшни туман марказлари ва б. шаҳарлар б-н боғлайди. Автомобиль йўлларининг ўз. 230 км дан ортик. Туманда 22 умумий таълим мактаби, гимназия, 7 маданият уйи, 20 жамоат кутубхонаси, 28

спорт иншооти, касалхона (230 ўрин), амбулатория, поликлиникалар мавжуд.

Тарихий-меъморий ёдгорликлардан Когон ш. даги тарихий обидалар, Янгихаёт қишлоғидаги Сайид Амир Кулол, Қасри Орифон (Нақшбанд) қишлоғидаги Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуалари (14-а.) сақланган.

К.т.да «Меҳнат байроғи» газ. чоп этилади (адади 1180 нусха).

КОГУРЁ — қад. корейс қабиласи, кейинчалик милонинг дастлабки асрларида Корея я.о.даги 3 та давлат (К., Пэкче, Силла) дан бири. К. қабиласи мил. 1-а. бошига келиб Амноккан дарёсининг ўрта оқимидаги ҳудудларда истиқомат қилган. К. давлати 4-а. охирида равнак топган. 612 й. у Хитойдаги Суй сулоласининг босқинчилик юришини қайтарган. 668 й. Хитойнинг Тан сулоласи қўшинлари Силла давлати б-н иттифокда К.ни тор-мор қилган. К. ерлари улар ўртасида тақсимлаб олинган.

КОД (франц. code, лот. codex — қонунлар мажмуи) — 1) турли ахборотларни ифодаловчи шартли белгилар (тимсоллар) тизими. К. белгиларининг бирор маънони англатган тугал кетма-кетлиги сўз дейилади. К. сўзларида фойдаланиладиган турли тимсоллар сони унинг а с о с и дейилади. К.ни ёзма тарзда ифодалаш учун кўпгина рақамлар, сонлар (мас, 0; 1; ...57; 927 ва б.), махсус белгилар [мас, « — » (тире), « . » (нукта) ва уларнинг «омихта»лари] ишлатилади (қ. Морзе алифбоси, Телеграф коди); 2) рақамли ҳисоблаш машиналари (РХМ) да программалар (дастурлар) тайёрлаш учун қўлланиладиган шартли белгилар тизими. РХМ да кўпинча иккилик позиция К. ва уларга келтириладиган К. қўлланилади. РХМ да арифметик амалларни бажаришда алгоритмларни соддалаштириш учун тўғри, тескари, қўшимча К.лардан фойдаланилади. Тўғри К., одатда, сонларни РХМ нинг хотира қурилмасида сақлашда, теска-

ри ва қўшимча К.лар эса сонлар устида арифметик ва б. амалларни бажаришда ишлатилади; 3) телемеханикада а — маълумотларни алоқа канали орқали узатиш учун мўлжалланган сигналлар тизими; бунда радио халақитларга турғунликни таъминлаш учун коррекцияловчи (тузатувчи) К.лар тузилади. К.нинг айрим элементларини ифодалаш ва узатиш учун амплитудаси, частотаси, фазаси ва б. аломатлари турлича бўлган сигналлар қўлланилади; 4) астрономияда — кометалар, янги ва ўрта янги юлдузлар кашф қилинганлиги, сайёраларда ноёб ходисалар кўзатирилганлиги ва б. ҳақида расадхоналар ва астрономик телеграммалар халқаро марказий бюроси орасида ўзаро телеграф ахборотлари алмашишда қўлланиладиган сўз ва рақамлар тизими. Шақли Халқаро астрономия иттифоқи, КОСПАР (Илмий уюшмалар халқаро кенгаши) ва б. халқаро илмий ташкилотлар томонидан белгиланадиган К. ва ахборот-библиографик К.дан фойдаланилади. Сунъий космик объектларни кузатиш ст-яларининг ишини уюштириш учун махсус К. тузилади; 5) ҳарбий К. — ҳарбий мазмундаги махфий маълумотларни яширин узатиш учун қўлланиладиган шартли белгилар тизими. Шартли белгилар штаблар томонидан тузилиши ва рақамли, ҳарфли ва б. махсус белгили бўлиши мумкин. Умумий кўшин К.лари ва махсус (бир кўшин тури ёки қуролли кучлар хили, мас, авиация, ҳарбий ҳаво кучлари, артиллерия ва х.к.) Клар бўлади. Маълум қисқа вақт учун ёки жанг ва операция вақтлари учун тузилган сўзлашув қамда радиосигнал жадваллари энг ва содда ҳарбий К. хисобланади.

КОДА (итал. *coda*, лот. *aouda* — дум) — кўп овозли мусиқа асарларининг якунловчи бўлаги, хотимаси. К. асар мавзуларини умумлаштириб, унинг мазмунига якун ясайди; мусиқа жараёни, шу жумладан, гармония ривожига барқарорликни бахш этади.

КОДАЙ (Kodaly) Золтан (1882.16.12, Кечкемет — 1967.6.3, Будапешт) — венгер композитори, мусикий фольклоршунос, педагог, мусиқа жамоат арбоби; замонавий венгер композиторлик мактаби асосчиларидан. Венгрия ФА акад. (1945), президенти (1946—49), Венгрия мусиқа арбоблари уюшмаси президенти (1949 й.дан), ЮНЕСКО қошидаги Халқ мусикаси халқаро кенгаши (ИФМС, 1963 й.дан) ҳамда Мусикий тарбия халқаро жамияти (ISME, 1964 й.дан) президенти. Будапешт мусиқа академиясида проф. (1908—40). 1905—25 й.лари Венгрия кишлоқларига экспедициялар уюштириб, 3500 га яқин венгер халқ кўшиқ ва ракс куйлари (шу жумладан, қад. дехкон фольклори ҳамда шаҳар кўшиқлари)ни ёзиб олган. Халқ мусикаси тўпламлари, уларга доир тадқиқотлар нашр эттирган. Ижодида миллий куйлар ва усулларни замонавий мусиқа ифода воситалари б-н узвий боғлаган. «Хари Янош» операси (1926), «Венгер псаломси» кантатаси (1923), симфоник хор, камер мусиқа асарлари, мактаб ўқувчилари учун қайта ишланган халқ кўшиқлари ҳамда ашула дарсликлари муаллифи. Кошут номидаги Венгрия Давлат мукофоти совриндори (1948, 1952, 1957). Камер ва симфоник асарлари, қайта ишланган халқ кўшиқлари Ўзбекистонда ҳам ижро этилади.

КОДЕИН (Codeinum) — афюн таркибидаги алкалоид. Ҳидсиз, аччиқ оқ порошок, сувда ёмон эрийди. Кимёвий таркибига кўра, морфинга яқин турса ҳам, оғриқ қолдириш таъсири унга қараганда кучсизроқ. Оғриқ қолдирувчи, тинчлантирувчи, йўталга қарши восита сифатида ишлатилади. Ҳадеб ичаверса, наркомани-яга олиб келади.

КОДЕКС (лот. *codex*) — 1) ижтимоий муносабатларнинг муайян бир турдаги соҳасини тартибга солувчи системалаштирилган ягона қонун ҳужжати (фукаролик К.си., жиноят К.си ва х.к.).

Давлатлариинг кўпчилигида меҳнат, оила, жиноят процесси, фуқаролик процесси бўйича К.лар энг кўп амалда бўлган қонунлар мажмуи ҳисобланади; 2) қад. китоб шаклларида; Қад. Римда пайдо бўлган. Дастлаб пергамент ёки папирус, кейинроқ қоғозни дафтар тарзида буклаб, тикиб тайёрланган. 6-а.дан китобнинг асосий шаклига айланган. К.да мавжуд бўлган мукова, саҳифа ва уларни безаш тартиби (саҳифали миниатюра, ун-вон ва б.) ҳоз. китобларда ҳам сақланган.

КОДЕКСЛАШ, кодификация — қонунларни тизимга солиш; норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунини қайта ишлаш йўли б-н уларни бир бутунлик-ка келтириш жараёни. К.да мавжуд норматив материални шунчаки қайта кўриш, жойлаштириш б-н чекланиб қолмай, барча мавжуд нормалар ҳуқуқ тармоқларига мувофиқ қайтадан кўриб чиқилади, қонунларнинг эскирганлари олиб ташланади, янгилари ишлаб чиқилади, камчиликлари бўлса тўлдирилади, алоҳида нормалар ўртасидаги тафовут ва қарама-қарши жиҳатлар бартараф этилади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён фуқаролик, оила, меҳнат, солиқ, жиноий, маъмурий жавобгарлик қабила-р тўғрисида 15 та кодекс қабул қилиниб, амалга киритилди. Ҳар бир кодекс ўз ички мантиқий муқамал тизимига эга ва узоқ муддатга мўлжалланган.

КОДИФИКАЦИЯ (лот. codex — китоб, codificatio — кодекс тузиш) — қ. Кодекслаш.

КОДЛАШ — бир кодниш белгиларини ёки белгилар гуруҳини бошқа код белгиларига ёки белгилар гуруҳига келтириш. Бирор алоқа каналига ёки қандайдир бошқа қурилмага ахборот шаклини мослаштириш талаб этилганда амалга оширилади. Мас, ҳарфлар кетма-кетлиги кўринишидаги ахборотлар телеграф коди ёрдамида маълум импульси тоқларга айлантирилади. Бўларни ҳисоблаш

қурилмасига киритилганда ўнли системадаги сонлар иккилик системасига ўзгартирилади ва б. К.дан кўп соҳаларда фойдаланилади. Мас, информациялар назариясила хаддан ташқари кўп (ортикча) хабарларни ихчамлаштириш, хабарларни алоқа канали бўйича узатишда уларни бузувчи радиохалақитлар таъсирини камайтириш мақсадида қўлланилади. Шунинг учун, мас, телеграф кодида кўп учрайдиган ҳарфлар ўрнига анча қисқа нукта ва тирелар уйғунлашувидан фойдаланилади (қ. Код).

КОДОН — генетик коднинг муайян (дискрет) бирлиги. К. информациярибонуклеин кислотанинг бир қисми бўлиб, триплет характериға эға, яъни кетма-кет жойлашган учта нуклеотидлар тўпламидан иборат. К. битта аминокислота қолдигини, оқсил синтезининг бошланиши (инициация К.и) ёки тамом бўлиши (терминация К.и)ни ифодаловчи белги ҳисобланади. 64 та К.дан 61 таси аминокислоталарни, оқсил биосинтезининг бошланиши ва туғалланишини ифодалайди. Битта аминокислотаға биттадан (фенилаланин) олтитағача (лейцин) К. тўғри келади. Ёнма-ён турган К.лар бир-бирини қопламайди, яъни биринчи К.нинг охириги нуклеотидаи ундан кейинги К.нинг бошланғич нуклеотидаи бўлмайди. К.лар универсал характерға эға, яъни барча тирик организмлар учун умумий бўлади.

КОДОРИ ДОВОНИ - Катта Кавказнинг сувайирғич тизмаси орқали ўтадиган доvon. Доғистондаги Анди Койсувнинг юқори қисмидаги водий б-н Грузиядаги Алазани водийсини бирлаштиради. Бал. 2365 м.

КОЖАРТЕПА — Қашқадарё воҳасидаги қад. шаҳар харобаси (мил. 3—4 — 13-а. боши). Шулулуктепаиян 15 км масофада жойлашган. К. арк (90 x 80 м) ва шахристон (580 x 300 м)дан иборат бўлиб, атрофи қалинлиги 4 м

лик мудофаа девори б-н ўраб олинган. К. қалъаси 3—4-ларда қурилиб, унинг атрофида қишлоқ вужудга келган. 7—8-а.ларда мудофаа девори б-н ўралган. 9—12-а.ларда К. воҳанинг кичик савдо-хунармандчилик марказларидан саналган. Мўғуллар истилоси даврида вайрон бўлган. Қожар қишлоғи ҳозир ҳам мавжуд.

Ад.: Аҳмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Камалидинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - начала XIII вв., Т., 1996.

КОЖАЭЛИ, Вифин ярим ороли — Туркиядаги ярим орол. Қора денгиз, Босфор бўғози ва Мармар денгизининг Измит қўлтиғи оралиғида. Ўз. 75 км чамасида, кенглиги 50 км гача. Бал. 537 м гача бўлган плато ва дўнг тепалардан иборат. Кварцит, оҳактош ва кумтошлардан тuzилган. Кенг баргли ўрмонлар, Ўрта денгиз бўйи буталари б-н қопланган. Жан. соҳилларида курортлар (жумладан, Анадолу Ривьераси) бор. К.да Измит, Истанбулнинг Осиёдаги қисми — Ускудар жойлашган.

КОЖЕДУБ Иван Никитович (1920—1991) — собиқ Иттифоқ авиация маршали (1985). 3 марта Қаҳрамон (1944 й. — 2 марта, 1945 й.) унвонига сазовор бўлган. К. 2-жаҳон урушида қирувчи авиацияда эскадрилья командири, полк командири ўринбосари; 120 та ҳаво жангида қатнашган, душманнинг 62 та самолётини уриб туширган. Урушдан кейин харбий-ҳаво кулиарида раҳбар лавозимларида ишлаган.

КОЖИКОДЕ, Каликут - Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар, Керала штатида. Аҳолиси 450 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Арабистон денгизининг Малабор соҳилидаги порт, тропик қ. х. маҳсулотлари экспорт қилинади. Тахта тилиш ва ёғочсозлик

саноати корхоналари бор. Ўсимлик мойи, парфюмерия, целлюлоза ишлаб чиқарилади. Балиқовланади. 16—17-а.ларда хунармандчилик усулида миткал (каликко) тўқиш б-н машҳур бўлган (шаҳар номи ҳам шундан). Ибн Можиб 1498 й.да Васко да Гама бошчилигидаги кемаларни Ҳинд океани орқали К.га олиб ўтган. Ўша вақтда шаҳар Ҳиндистоннинг йирик савдо ва хунармандчилик марказларидан бири эди.

КОЗИМИЙ Муртазо Мушфик(1887 — ?) — Эрон ёзувчиси. Замонавий форс наsrининг асосчиларидан бири. «Эроне жаван» («Ёш Эрон») жур.да бош муҳаррир бўлиб ишлаган (1926). Ижодий фаолияти 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланган. К.нинг биринчи йирикасарии «Қўрқинчли Техрон» (1922) романи ҳисобланади. Романда Эрондаги ижтимоий ҳаёт, халқ бошига тушган кийинчиликлар, адолатсизликлар, аёлларнинг оғир қисмати акс эттирилган. Романнинг 1-қисми «Махуф» (1921) Техронда, 2-қисми «Бир кеча хотираси» (1924) Берлинда нашр этилган. К. «Сўлиган гул», «Қимматга тушган рашк» ва б. романлар муаллифи. Публицистик асарлари, таржималари Эрон адабиётида ўзига хос ўрин тутади. «Қўрқинчли Техрон»нинг 1-қисми Фафур Ғулум, 2-қисми Сотиболди Йўлдошев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

КОЗЛОВСКИЙ Алексей Фёдорович (1905.15.10, Киев - 1977.3.1, Тошкент) — композитор, дирижёр, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944), Ўзбекистон халқ артисти (1955), проф. (1958). Москва консерваториясини тугатган (1931). 1936 й.дан Тошкентда яшаган. Ўзбек давлат мусикали (кейинчалик Ўзбек опера ва балет) театри дирижёри (1938-41), Ўзбек давлат филармонияси симфоник оркестрининг бадний раҳбари ва бош дирижёри (1949—1963). 1944 й.дан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, кафедра мудири (1949—54 ва

1962—77). Ҳ.Носирова ижросида халқ, ашулаларидан «Фигон», «Гул юз ўзра», «Ўзганча» ва «Танавор»ни ёзиб олиб, уларни айни шу хонанда овози ва симфоник оркестр учун ниҳоятда юкори бадий савияда қайта ишлаган (1937). «Улуғбек» операси (1942, янги тахрири — 1958), «Танавор» балети (1971), «Даврон ота» (Т.Содиқов б-н, 1941), «Шерали» (С.Василенко, М.Ашрафий б-н, 1942) мусикали драмалари, «Лола» симфоник сюитаси (1937), вокал-симфоник, камер-чолгу асарлар, ўзбек халқ чолгулари учун асарлар, қатор спектаклларга, «Тоҳир ва Зухра» (1945), «Насриддиннинг саргузаштлари» (1946) бадий фильмларига мусикалар ёзган. Композиторлик маҳорати ўзбек куйларини теран бадий ифода воситалари б-н уйғунлаштиришда, етук опера, балет, симфоник асарларида Европа ва Шарқ мусика хусусиятларини узвий боғлашида намён бўлган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ад.: В ы з го Т., Алексей Козловский, М., 1966.

КОИДЗУМИ Жунъичиро (1942.8.1, Йокосука) — Япония бош вазири. Кэйо ун-тининг иктисодиёт ф-тини тугатган (1967). 1972 й.дан Канагава префектурасидан парламентнинг вакиллар палатаси депатути (1972—79), Япония молия вазирининг парламентдаги ўринбосари (1979), Япония Либерал демократик партияси (ЯЛДП)нинг молия масалалари бўйича қўмитаси раиси (1980—82), Япония парламентида молия масалалари қўмитаси раиси (1982-88), 1988-91 ва 1996-98 й.ларда Япония соғлиқни сақлаш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазири, ЯЛДП бош котибининг биринчи ўринбосари (1991 й.дан), Япония почта ва телекоммуникация ишлари вазири (1992 дан), ЯЛДПда хусусий фракция раҳбари (1998 й.дан) X 2001 й. 24 апр.дан ЯЛДП президенти, 26 апр. дан Япония бош вазири.

КОИМБАТУР, Коямпуттур -Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар. Тамилнад штатида. Аҳолиси 820 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари, шаҳар атрофи б-н 1,1 млн.). Т.й. тугуни. Мамлакатнинг жан.даги тўқимачилик саноатининг йирик маркази. Тўқимачилик машиналари, электромоторлар ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, кимё, цемент саноати корхоналари бор. Кино саноати ривожланган. Гипс олинади.

КОИНОТ — макон ва замонда бепоян борлик, чексиз моддий олам. Ҳар хил алоҳида жисмларни, уларнинг системаларини, моддаларнинг ҳаракати жараёнида вужудга келадиган космик объектларни (Ерга Қараганда бир неча млн. марта катта) ўз ичига олади. Оламда содир бўладиган турли ҳодисалар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақазо этади. Улар фазо ва вақтга боғлиқ ҳолда ривожланади. Бу алоқаларга бўйсунадиган қонуниятларни ўрганиш табиатшуносликнинг асосий вазифасидир. Модданинг К.да макон ва замонда тақсимланиши, турли космик жисмлар ва уларнинг тизимлари астрономияда, К.нинг умумий тузилиши, ўтмиши ва келажакига оид масалалар космологияда ўрганилади.

Жамият таракқиётининг хар бир босқичида инсоният К.нинг бирор чегарасини ўргана олган. И. т. усуллари ва астрономик асбоблар такомиллашган сари, К.ни кузатиш чегаралари кенгайиб, тадқиқотлар янада чуқурроқ, инсоният билими ҳақиқатга янада яқинроқ бўлиб борган. Дастлаб, инсон ўзи яшаб турган жой ва унинг яқин атрофини, осмонда кўзга ташланиб турадиган жисмларни биргаликда К. деб тушунган. Ернинг шарсимонлиги маълум бўлгандан кейин марказда Ер ва унинг атрофида айланувчи ғоят катта осмон гумбази К. ҳисобланган. Беруний, Улуғбек, Н. Коперник, Ж. Бруно, Г. Галилей, И. Кеплер, И. Ньютон ва б.нинг ишлари К. ҳақида тасаввур ҳосил қилишда ҳақиқий инқилоб бўлди ҳамда Ернинг К.даги вазияти ҳақидаги, сайё-

раларнинг ҳаракат қонунлари ҳақидаги ва б. фанларга асос солинди. Куёш системаси ҳақида ҳақиқатга бирмунча яқин тасаввур вужудга келди. 19-а.да рус астрономи В. Я. Струве, немис астрономи Ф. Бессель ва б. олимлар К.ни тадқиқ этишда янгилик — яқин юлдузларгача бўлган масофани аниқлайдиган янги саҳифани очдилар. Юлдузларнинг сайёраларга караганда кўп марта узоклиги аниқланди. Галактика ҳақида тушунча пайдо бўдди. Фақат 20-а. 30-й.ларидаги на унинг ўлчамлари ва тузилиши ҳақида умумий маълумотлар олинди. Бу даврда осмондаги тумансимон спираль ва эллиптик объектларнинг Галактикадан ташқарида жойлашганлиги, уларнинг ҳар бири Галактикага ўхшаш бир неча ўн миллиард юлдуздан ташкил топган мустакил галактикалар эканлиги исботланди. К.ни кузатишдаги янги техник воситалар (космик зондлар, космик аппарат) нинг пайдо бўлиши янги кашфиётларнинг яратилишига олиб келди. Мас, Ер, Ой, Венера, Марс, Меркурий, Юпитер ва уларни қуршаб олган фазолар ҳақида кўпгина янги маълумотлар олинди. Ер сунъий йулдошларишн фойдаланиш натижасида фаннинг амалий тармоқлари, хусусан, космик ершунослик — табиий муҳит, ер ресурслари, геогр., геол., океаншунослик ва б. масалаларни ўрганувчи фанлар мажмуи вужудга келди. Навбатда уларнинг биргаликда олинган системаси — Метагалактиканк ўрганиш муаммоси туради. Астрономик асбоблар биздан бир неча млрд. ёруғлик йили узокликдаги объектларни кузатиш имконини беради. 1963 й.да кашф қилинган квazarлар бундан ҳам узокда жойлашган. К.нинг ўрганилаётган қисми чегараланганлиги унинг макон ва замонда чексизлигига зид бўлмай, фан ва техниканинг айна пайтдаги таракқиёт чегарасини белгилайди.

К.даги моддаларнинг асосий таркиби плазмадан иборат. Бирок, К.да ўта зич табиатли («қора ўра»), шунингдек, асосан, айниган газлардан иборат бўлган объектлар (нейтрон юлдузлар) ҳам бор. Юлдуз-

лар ва галактикаларнинг ўзига хос хусусиятлари унинг сиртида портлашлар ва моддаларнинг отилиши вақтида юқори фаоллик мавжудлиги ҳисобланади (янги юлдузлар, чакнайидиган юлдузлар, ядроси фаол галактикалар).

Ер материк жисмларининг ёши замонавий ҳисоблашларга кўра, ўртача 4,6 млрд. йилни, Куёшники — 5 млрд. йилдан ортқикни, Галактикаларники — 10 млрд. йилни ташкил этади.

Астрономия фани Куёш системаси, юлдузлар ва галактикалар оламидаги физик қонуниятлар ва эволюция қонунлари ҳамда сабабларини ўрганмоқда. Кўпгина космик жисмлар ва улар системаларининг таркиб топиш жараёнлари жуда секин — миллионлаб ва миллиардлаб йил давомида боради. Куёш системасининг космогонияечни ўргана бориб, унинг тузилиши ва жисмларнинг ҳосил бўлиш таркиби ҳақидаги маълумотларга асосланиш мумкин.

Илгари, К.даги барча жисмлар масаси, асосан, юлдузларда тўпланган, сайёралар ва майда жисмлар (комета, метеор жисм, газ, чанг ва б.) унинг озгина қисмини ташкил этади деб фарз қилинар эди. Эндиликда юлдузларнинг пайдо бўлиши ва таракқиётида галактикалар ядроси фаол аҳамияти аниқланди, ноёб квazarлар гравитацион линзалар кашф қилинди. К. массасининг асосий қисми галактикада тўпланган дейиш мумкин. Галактикаларнинг ўзаро узоклашиши галактикалар қачонлардир бир жойда тўпланган ўта зич жиёмдан иборат бўлганлигидан далolat беради.

Ад.: Агекия Т.А., Звёзды, галактики, Метагалактика, 2 изд. М., 1970; Нуритдинов С.Н., Коинот ороллари, Т., 1978; Нуритдинов С. Н., Сомон йўли физикаси, Т., 1989.

Мамадмусо Мамадазимов.

«КОИНОТ» ИЛМИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШМАСИ (ИИЧБ)
коинот сирларини ўрганиш, унинг имкониятларидан фойдаланиш йўл-

йўриқларини аниқлаш учун зарур асбоб-ускуналар яратиш, айрим телекоммуникация масалаларини ҳал қилиш, машқ тренажёрлари ва халқ ҳўжалиги эҳтиёжлари учун ускуналар яратиш б-н шуғулланадиган муассаса. Тошкент умумий машинасозлик бюроси (1969), Тошкент машинасозлик конструкторлик бюроси (1980) негизида Ўзбекистон давлат коинотни тадқиқ этиш агентлиги қошида 1992 й. ташкил қилинган.

Йўналишлари: 1) Қуёш системасидаги жисмлар (сайёралар, уларнинг йўлдошлари, комета ва астероидлар) ни ўрганиш; 2) вазнсизлик ҳолатида моддаларни турли фазаларда яратиш ва улардан кристалл, қотишма ва аморф ҳолатдаги моддалар олиш; 3) коинотда ишлатиладиган ускуналар яратиш. Қуёш системасидаги жисмларни ўрганиш учун «К.» ИИЧБ да ЛБ-09 пармалаш ускунаси ишлаб чиқилди. Бу ускуна «Луна-24» космик аппарати таркибида Ойга чиқарилиб, Ой сиртини 2 м чуқурликкача пармалаш, ундаги жинс намунасини космик аппаратга жойлаш ишларини бажарди (қ. «Луна»). Бундан ташқари, ВБ-01 пармалаш ускунаси «Венера-13», «В.-14», «В.-15», «В.-16» аппаратлари таркибида Венера сайёрасига чиқарилиб, унинг сиртини пармалаш, тупроқ намуналарини анализ қилиш ва натижаларини Ерга узатиш ишларини бажарди (қ. «Венера»). Шунга ўхшаш Марс ва унинг йўлдоши Фобос дастури бўйича МБ-02, ФБ-01, -02 ускуналари ишлаб чиқилиб, синовдан ўтказилди.

Дунёда биринчи марта вазнсизлик ҳолатида турли моддалардан кристаллар ўстириш, шиша ва б. қотишмалар синтез қилиш имкониятига эга бўлган аппаратлар («Сплав-01», «Сплав-02», «Бирюза», «Анализ» ва «Гавхар») яратилди. «К.» ИИЧБ да диаметри 30 м гача бўлган коинотда очиладиган парабolik антенналар, радиотелескоплар (КРТ-30) ёки радиоастронолар (Спектр-01); ўзаядиган штангалар (ПБ-01; -02; -03; -04;) қурилиб синовдан ўтказилди. ПБ-01, ПБ-02 асбо-

бларидан ер магнетизмини ўлчашда фойдаланилмоқда. Шавкат Воҳидов.

КОЙОТ, ўтлок бўриси (*Canis latrans*) — итлар оиласига мансуб йиртқич сут эмизувчи ҳайвон. Танасининг ўз. 90 см ча, думи 30 см ча, оғирлиги 13 кг ча. Жуни бўриникидан узунроқ, ранги кўнғир, қора ва кулранг доғлари бор. К. Аляскадан Марказий Америкагача тарқалган. Яланглиоарда жуфт-жуфт бўлиб яшайди. Январда урчибди. Бўғозлик даври 60—65 кун, 5—10 та бола туғади. Куёнлар, кемирувчилар, мурдалар б-н озикланади. Баъзан қўй ва эчкиларга ҳужум қилади. Ташки муҳитга яхши мосланиши туфайли ареали кенгайиб бормоқда.

КОЙСАН ТИЛЛАРИ - Африка тилларининг қатта оиласи. Жан. Африка, Намибия, Жан.-шарқий Ангола ва Танзанияда тарқалган. К.т. готтентот ва бўшмен тилларига бўлинади. Бу тилларнинг келиб чиқишида ўхшашликлар ва кўпгина фарқлар мавжуд. Ҳар 2 гуруҳ тилларда агглютинация хусусияти мавжуд. К.т. ундош товушларга жуда бой, унли фонемалар сони 5 тадан ошмайди.

Отлар сон ва род категориясига эга. Феъллар мустақил кўшимчалар ёрдамида тусланади ва олмошдан кейин қўйилади.

КОКАИН (*Cocainum*) — кока бутаси баргидан олинadиган алкалоид. Рангсиз, таъми аччиқ, сувда яхши эрийдиган кристалл. Огриксизлантирувчи моддалар гуруҳига қиради. Қучли захарловчи таъсири борлигидан фақат конъюнктива, мугўз парда, оғиз, бурун, томоқ шиллик пардалари, сийдик чиқариш найи ва б.ни маҳаллий огриксизлантиришда ишлатилади. К.га ружу қилинганда унга ўрганиб қолинади (кокаинизм). Ҳадеб истеъмол қилинаверса, наркоманияга олиб келиши мумкин.

КОКАИНИЗМ, кокаиномания — гиёҳвандлик (наркомания, бангилик) нинг бир тури; огриксизлантирувчи ал-

калоидлар гуруҳига мансуб кокаинга ўрганиб қолиш, уни истеъмол қилмасдан турулмаслик. Кокаинни гиёҳвандлар тери остига, венага юбориб, кўп ҳолларда ҳидлаб кайф (эйфория) қиладилар. Биринчи марта истеъмол қилган киши хушчақчақ, сергап, серҳаракат бўлиб қолади, фикрлаши тиниклашгандек туюлади ва ҳар хил ишларни бажаришга иштиёқи кучаяди; 2—3 соат ўтгач, бу ҳолат кайфиятнинг айниши, умумий ҳолсизланиш, таъсирчанликнинг кучайиши ва лоқайдлик б-н алмашинади.

К.да ўткир ва сурункали заҳарланиш кузатилади. Ўткир заҳарланишда юз оқаради, кўз қорачиқлари кенгаяди, юрак уриши тезлашади. Бош айланади, ҳолсизлик, нафас марказининг фалжланиши рўй беради, оқибатда нафас тўхтаб қолиши мумкин. Сурункали заҳарланишда кокаинга жуда тез ўрганиб қолинади ва гиёҳвандларнинг шахси тезда тубанлашиб (деградация) кетади. К.га мубтало бўлганлар тез орада кўпол, эзма, худбин, шубҳаланувчан, таъсирчан, исқирт, қаримсиқ бўлиб қолади. Мехнат қилмай текинхўрларча ҳаёт кечиради ва бутунлай одамгарчиликдан чиқиб кетади. Кокаинни сурункали ва узок вақт истеъмол қилган гиёҳвандларда кокаин психози (иллюзиялар, кўрқинчли кўрув галлюцинациялари, тактил галлюциноз, рашк ва б.), васвасалар кўзатилиши мумкин. Кейинги йилларда оғриксизлантирувчи препаратларнинг кўпгина бошқа турлари пайдо бўлиши туфайли даволаш амалиётида кокаинни қўллаш тақиқланган, шу боис уни истеъмол қилиш камайди.

«КОКА-КОЛА» (инг. кола кукуни) — яхна ичимликлар ишлаб чиқарадиган жаҳондаги йирик компания. Марказий бошқарув идораси АҚШнинг Атланта ш.да. Фаолиятини 1893 й.дан бошлаган. Асосчиси шотландиялик А.Кендтлер (ичимликни 1886 й.да доришунос Жон Памбертон Атланта ш.да ихтиро қилган). «К.-К.» товар белгиси — контурли шиша

идиш 1916 й. рўйхатдан ўтказилган (1977 й. бу идиш «К.-К.» компаниясининг товар белгиларидан бири сифатида қайта рўйхатдан ўтказилди).

1920 й.да «К.-К.»ни идишга қуйиб сотиш Европада биринчи бор Францияда амалга оширилди. 1923 й.да ягона и.ч. стандартлари, кукунни аралаштириш тартиби, шиша идишларни жойлаш қодалари жорий қилинди ва ичимлик бошқа мамлакатларга экспорт қилина бошлади. 1958 й.дан «Фанта», 1961 й.дан «Спрайт» ичимлиги ишлаб чиқарилди. 1977 й.дан ичимлик 2 л ли пластик идишларда савдога чиқарилди. 1982 й.дан «Diet coke» — шакар ўрнига ширинлиги жиҳатдан унинг ўрнини босадиган модда ишлатила бошланди. 1991 й. «К.-К.» Москва ш.да ўз ваколатхонасини очди.

«К.-К.» компанияси 200 хилдан ортиқ ичимлик, мас, «Фанта» ичимлигининг 70 хилини (лимон, мандарин, грейфрут, киви, қовун, тарвўз, манго ва б. мевалар таъми, хиди б-н), 12 турдаги шарбатлар ишлаб чиқаради. Ҳоз. даврда «К.-К.» товар белгиси дунёда энг машхур товар белгиларидан ҳисобланади. «К.-К.» дунёдаги 200 дан ортиқ мамлакатда сотилади.

1993 й.нинг окт. ойида Ўзбекистонда «Кока-Кола Боттлерс — Ўзбекистон ЛТД» компанияси ташкил қилинди. Компаниянинг асосий и.ч. қувватлари Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида, Хоразм вилоятида ҳамда Фарғона водийсида жойлаштирилган. Компания «К.-К.» етказиб берган ичимлик кукунини (кукун рецепти сир сақланади) сувга аралаштириб, газлаштириш, идишларга қуйиш ва улгуржи сотиш б-н шуғулланади. Компания «К.-К.», «Фанта», «Спрайт», «Фiesta» ичимликларни ишлаб чиқаради.

«Кока-Кола Боттлерс — Ўзбекистон ЛТД» компаниясида 1600 нафар ходим ишлайди. Компаниянинг и.ч. қуввати бир йилда 360 млн. дона 1,5 л ли пластикларда ичимликлар ишлаб чиқаришни таъминлайди.

Садир Салимов.

КОКИЛ, хайдар — 1) аёллар сочининг бир ўрими; 2) ислом анъанасида диний табакага мансублик ва назр белгиси сифатида болаларнинг бошида қрлдириладиган бир ўрим соч. К. кўйиш 2 хил бўлган, бўлар сайид кокил ва назр ёки атама К. деб аталган. Сайид К. кўйишни (ўз. тахм. 30—40 см) фақат сайидлар (тўралар) бошнинг икки жойидан кўйганлар. Бу уларнинг пайғамбар авлоди эканликларининг белгиси ҳисобланган. Сайидлар бу К.ни умрбод сақлашган. К. кўйиш оддий кишилар орасида ҳам одат бўлган. Улар ўғил фарзандларнинг (кўпинча ёлғиз ўғил) узоқ умр кўриш, соғ-саломат юришини ният қилиб муқаддас жойларга атаб, бошнинг тепа ўнг қисмидан бир оз соч қрлдиришган. Уни 10—12 см гача ўстирганлар. Бола 7—8 ёшга кирганда аталган жойга жонлик олиб бориб, сўйиб К. ни олдирганлар.

КОКИЛ — заргарликт безак; исирға, сочпопук, қўлтиқтумор ва б. тақинчоқларнинг осилив турган қисмлари, шокила. Ҳар бир қатори ўз. 10—12 см ли маржон, дур ва б.дан тузилган 3, 5, 7 қатор К.лардан иборат бўлиши мумкин. Шингила, оёқ, осилчоқ деб ҳам аталади.

КОКИЛДОР ХОНАҚОҶИ - Термиз (Намуна қишлоғи)даги меъморий ёдгорлик. Халқ орасида Алоулмулк Худовандзода (Термиз ҳукмдори) кўшки, «Азизон», «Азлар эшон», «Кокилдор» (кокил қирқиш удуми) деб номланган (13—16-а.лар). К. х. тўғри тўртбурчак тархли (27,5x17 м), 5 хонадан иборат. Баланд ва чуқур равоқли пештоқ орқали марказий хона (7,5x7,5 м) га кирилади. Марказий хонанинг гумбази 8 қиррали пойгумбаз устига ўрнатилган, 2 ён томонидаги хоналар ўзаро ўхшаш, тенг ҳажмда, далон орқали боғланган орқа ва ён эшиклари бўлган. Марказий хона саҳнида бир неча қабр сақланиб қолган. Ичкаридаги

равоқ ва намоёнларга ганчқори усулида пардоз берилган. Гумбаз ости бағаллари муқарнаслар б-н безатилган. Термиз ш.нинг 2500 йиллиги муносабати б-н атрофи ободонлаштирилиб, таъмир ишлари амалга оширилди.

Ад.: Термиз — Буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар, Т., 2001.

КОКИЛЬ (франц. соquille — ковак, бўшлик) — металл қуймалар олишда ишлатиладиган металл қолип. Қуйманинг шакли оддий ёки мураккаблигига қараб, К. 2 ёки ундан ортик қисмдан иборат бўлади. К. қисмлари кокиль машинасиаа очилиб-ёпилади. Ажраладиган ва ажралмайдиган хиллари бор. Ажраладиган К. да вертикал, горизонтал ва эгри чизикди ажраладиган сиртлари (паллалари) бўлади. Ажралмайдиган К.дан қуймалар қолипни силкитиб чиқарилади. К.нинг чидамлилигини ошириш ва қуйманинг совишини секинлаштириш учун иш сиртига махсус бўёқ суркалади. К. бир неча юздан бир неча мингтагача қуйма олишга чидаши мумкин. Қуймаларни сериялаб ва кўплаб и. ч.да қўлланилади.

КОКИЛЬ МАШИНАСИ - кокил қуйма олишга имкон берувчи машина. К.м.да кокиль паллаларини очиб-ёпиш, қуйма стерженларни ўрнатиш, кокилга металл қуйиш, тайёр қуймани кокилдан чиқариш, тозалаш ва уларнинг ички юзаларини бўйаш ишлари бажарилади. Бир позицияли ва кўп позицияли хиллари бор. Бир позицияли универсал К.м.да кокилни алмаштириб, турли қуймалар олиш мумкин. Кокиль паллалари К.м. йўналтиргичларида суриладиган пли-таларга ўрнатилади. Машина қисмлари пневматик (ҳаволи) ва гидравлик (суюкликли) усулларда ҳаракатлантирилади. Кўп позицияли К.м. карусель ва конвейерли турларга бўлинади. Карусель К.м. айланиб турувчи столга ўрнатилган бир нечта бир позицияли машиналардан иборат

бўлади. Конвейерли К.м.даги транспортёр қурилмасида бир позицияли К.м. ёки кокиллар ҳаракатланади. К.м. автомат линиялар таркибига киради. Бундай линияда индукцион электр печлар, қуйиш маши-наси, иккита карусель К.м., куймани термик ишлайдиган иккита агрегат ва транспортёр қурилмаси бўлади.

КОККИНАКИ Владимир Константинович (1904—1985) — 2 марта Қажрамон (1938, 1957) унвониға сазовор бўлган. Хизмат кўрсатган синовчи-учувчи (1959), авиация генерал-майори (1943). Москва-АҚД1 ва б. ерлар орасида қўнмасдан учган (1939); 22 та жаҳон рекорди ўрнатган. 2-жаҳон уруши даврида янги турдаги самолётларни синаш раҳбари. 1961 й.дан Халқаро авиация федерацияси вице-президенти, кейин президенти, 1968 й. дек.дан фахрий президенти.

КОККЛАР (юн. *kokkos* — дон) — ҳаракатсиз шарсимон бактериялар. Диаметри 0,5—4,0 мкм. Споралар ҳосил қилмайди. Хўжайраларнинг бўлиниш сони ва уларнинг бир-бирига нисбатан жойлашиш тартибига қараб қуйидаги шакллари фарқ қилинади: микрококklar, диплококklar, стрептококklar, тетракокklar, сарциналар, стафилококklar. Кўпчилиги К. граммусбат, айримлари грамманфий. Табиатда кенг тарқалган. Яшаш шароитига кўра, аэроб ёки анаэроб бўлади. Тупрокда, сувда, ҳавода яшайдиган аксари К. (сапрофитлар) одатдаги шароитда зарарсиз. Патоген турлари яллиғланиш ва йирингли касалликларни қўзғатади.

КОККОМИКОЗ — данакли мева дарахтларида *Cosomyses hiemalis* замбуруғлари қўзғатадиган касаллик. Асосан, ўсимлик барглари касалланади. Май ойининг охири — июнь ойи бошларида баргнинг устки қисмида кўп миқдорда майда (0,5—2 мм) тўқ қўнғир доғлар пайдо бўлиб, сўнгра доғлар кенгайиб, бир-бири б-н қўшилиб кетади.

Меваларда эса йирик жигарранг-оқиш доғлар ҳосил бўлади. Ўлган тўкима тўкилиб кетгач, ўрнида майда тешиқчалар ҳосил бўлади, касаллик кучли кечганда барглар тўкилиб кетади. Баҳорда ёмғирнинг кўп ёғиши, шудринг, паст ҳарорат (21° агрофида) касалликнинг авж олишига қулайлик яратади. Қураш чоралари: тўкилган баргларни йиғиб олиш ва йўқотиш; дарахтларга куртаklar бўртишига қадар мис купороси (3—4%), нитрафен (3%) пуркаш; куртаklar бўртишигача, гулдан тўшиши б-н ва ундан кейин 15—20 кун ўтгач, бордо суюқлиги, мис хлор оксиди, кўзан, каптан, цинеб каби фунгицидларнинг бирортаси б-н ишлов бериш.

КОКОС ПАЛЬМАСИ (*Cocos nucifera*) — пальмадошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт. Бўйи 20—25 м, диаметри 60 см ча. Танаси учида бўйи 3—6 м келадиган патсимон барглари тўп бўлиб жойлашган. Гули рўваксимон тўпгул. Меваси йирик, данакли (кокос ёнғоғи деб ҳам аталади), янгилигида оғирлиги 1,5—2,5 кг. К.п. тропиклардаги океан соҳилларида кўп тарқалган. Копраси (эти)дан кокос мойи, хуштаъм кокос сути олинади. Ёғочи қурилиш материали ҳисобланади. К.п.нинг ёш барглари ҳам, мевасининг пишгани ва думбули ҳам овқатга ишлатилади. Тўпгули кесилган жойдан оқиб чиқадиган ширадан вино, ширин ичимлик ва қанд тайёрланади. К.п.гаўхшаш бутия пальмаси (*Butia capitata*, В. jagatay) манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

КОКРОФТ (Cockcroft) Жон Дуглас (1897.27.5, Тодморден - 1967.18.9, Кембриж) — инглиз физиги. Лондон Қироллик жамяти аъзоси (1936). Э.Уолтон б-н ҳамкорликда 1932 й.да биринчи протонлар тезлаткичи (каскадли генератор)ни яратган ва протон б-н литийли нишонни нурлантириб, 700 МэВ гача сунъий тезлаштирилган ядро реакциясини амалга оширган. 1939—44

й.ларда инглиз радар қурилмасини ишлаб чиқишга раҳбарлик қилган, 1946—58 й.ларда Хауэл (Англия)даги Атом энергияси бўйича и.т. маркази д-ри. Кейинги йилларда турли элементларнинг ядросига зарядланган зарралар таъсир этганда содир бўладиган реакцияларни текширган. Нобель мукофоти лауреати (1951, Э.Уолтон б-н биргаликда).

КОКС (нем. Кокс, инг. coke) — табиий ёқилғилар (тошкўмир, нефть, торф ва б.) ёки уларнинг қайта ишланган маҳсулотларини ҳаво иштирокисиз 950—1050° гача қиздириш (кокслаш) жараёнида ҳосил бўладиган углеродли қаттиқ қолдиқ. Тошкўмирли (домна, қуйиш печларида ишлатиладиган), электродли ва нефтдан олинadиган турлари бор. К. домна и.ч.да ёқилғи ва қайтаргич сифатида, қуймакорликца, рудаларни агломерациялашда, полиметалл чиқиндиларни киздириб ҳайдашда ёқилғи сифатида, электродлар и.ч.да хом ашё сифатида ва б. мақсадларда ишлатилади.

КОКС КИМЁСИ — кимё фанининг бир бўлими, тошкўмирнинг таркиби, тузилиши, кимёвий хоссаларини ўрганади, кокслаш усуллари б-н тошкўмрдан кокс ва б. кимёвий маҳсулотлар олиш устида тадқиқотлар олиб боради. Тошкўмирни кокслаш бир неча жараёндан иборат: кўмирни кокслашга тайёрлаш (бойитиш, майдалаш, аралаштириш, қуриштириш); кўмирлаш аралашмасини кокслаш; ҳосил бўлган учувчан газларни тутиш ва уларни қайта ишлаш; қаттиқ қолдиқ — коксни совитиш ва навларга ажратиш. Коксланувчи тошкўмирнинг тури, нави, макромолекулаларининг тузилиши ва коксланиш жараёнининг кетишига қараб 1 т кўмрдан 650—750 кг кокс, 140—150 кг кокс газы, 30—40 кг тошкўмир смоласы, 10—15 кг «хом бензол», 3 кг атрофида аммиак ва водород сульфид ҳосил бўлади. Кимё саноати ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида коксланиш маҳсулотларидан H₂, CH₄,

NH₃, этилен, бензол, толуол, ксилоллар, сольвент, нафталин, фенол, крезоллар, пиридинлар, S, NaSCN, (NH₄)₂S, (NH₄)₂SO₄, карбазол, антрацен, пирен, смолалар, тошкўмир мойи ва б. қўлланилади. Бу моддалар азотли ўғитлар, полимерлар, малеин ва фталь ангидридлар и.ч.да бошланғич хом ашё, анилин бўёқлар и.ч.да оралик маҳсулот, электродлар и.ч.да боғловчи, тахта ва ғўлаларга шимдириладиган мой, қурилиш материаллари (мас, кислотага чидамли кошинлар, линолеум, оловбардош материалари, пестицидлар, синтетик ювиш воситалари, дори препаратлар, витаминлар ва б. и.ч.да хом ашё сифатида ишлатилади. К.к.нинг ривожланиши қора ва рангли металлургиянинг ривожланиши б-н боғлиқ. Металлургия саноатида темир, мис, қўрғошин ва б. металларни рудаларидан қайтариб олишда К.к.нинг аҳамияти катта. Саноатда қўлланиладиган кокснинг маҳсус навларини термик ишлов бериш ва саралаш йўли б-н олиш, сифатини яхшилаш К.к.нинг асосий вазибаларидандир.

Сайфуддин Насриддинов.

КОКСАЛБЕЗЛАР (glandulae coxales) — баъзи ўргимчаксимонларнинг бошкўкрак қисмида жойлашган жуфт айириш органи. К.б.нинг чиқариш найи, одатда, биринчи жинсий оёқлар — кокслар (соҳасон), яъни 3-ёки 5-йуриш оёқлари асосига очилади. К.б. нефростом, эгри-бугри найлар ёки лабиринт ва чиқариш найидан иборат. Баъзи ўргимчаксимонлар (сальпугалар)да нефростом б-н лабиринт оралиғида баланд эпителийли узун учи берк безли қопча мавжуд. Йирик ўргимчаксимонларнинг К.б.и редукцияга учраган, пичанўрарларда эса сақланиб қолган. Ўргимчаксимонларнинг асосий айириш органи — мальпиги найчалари эволюция жараёнида кейинроқ пайдо бўлган.

КОКСИТ (лот. соха — сон) — чаноксон бўғимининг яллиғланиши. К.га кўпгина инфекцион касалликлар (анги-

на, грипп, терламалар, сил, бруцеллёз ва б.), шунингдек, йирингли инфекциялар сабаб бўлади. Организмнинг заифлашуви, болаларнинг юкумли касалликлари (қизамиқ, скарлатина, кўкйўтал) ҳам баъзи ҳолларда К.га олиб келиши мумкин. Сил коксити ва силга алоқаси йўқ К. фарқ қилинади.

Сил коксити, одатда, 5—10 яшар болаларда учрайди. Касаллик аста-секин бошланади. Дастлаб сил интоксикацияси юзага чиқади: боланинг иштаҳаси йўқолади, бўшашиди, инжиқланади, оза бошлайди, т-раси кўтарилади, узоқ юрганда оксайди, тиззаси оғрийди, лекин бўғим ҳаракати чекланмайди. Бола кечаси уйқусида безовталанади, оғриётган томонини авайлаб, соғ ёнбоши б-н ётади. Оқсокланиш ва оғриқ борган сари зўраяди. Чанок-сон бўғими соҳасида оғриқ кучли бўлади, бемор оёғини боса олмай қолади. Оёқ ингичка тортиб, мускуллари атрофияланади, шакли ўзгаради, касалланган томондаги чанок юқорига кўтарилиб, олдинга эгилади; умуртқа поғонаси ён томонга (сколиоз) ёки олдига эгилиши (лордоз) мумкин. Бўғим халтачасига йиринг тўпланиб, ёрилади. Бўғим ва суяк чирийди. Натижада сон суяги бўғимдан чиқади, артроз ривожланади.

Грипп, ангина, скарлатина ва б. инфекциялар касалликлар, сепсис, турли шикастланишлар силга алоқаси йўқ К.га сабаб бўлиши мумкин. Бу барча ёшдаги кишиларда кузатилади. Касаллик муддати унинг кечишига, организмнинг қаршилиқ кучига ва беморнинг ёшига боғлиқ. Ўз вақтида тўғри даво қилинса, касаллик узоқ чўзилмайди, асоратларнинг олди олинади, энг муҳими бўғим ҳаракати сақлаб қолинади.

Д а в о с и. Организмнинг қувватга киритадиган дорилар буюрилади, силга қарши даво қилинади, касалланган

бўғимнинг қимирламай тўғри туришига қаратилган чоралар (гипс боғлов) кўрилади. Зарур бўлса, жарроҳлик усули қўлланилади. Махсус курортларда даво-

ланиш тавсия этилади.

КОКСЛАШ — қазиб олинадиган ёқил-ғилар (тошқўмир ва нефтни қайта ишлашдан қолган оғир маҳсулотлар) ни ҳавосиз муҳитда печда 950—1050° т-рагача қиздириб кокс ва кимёвий хом ашё ҳисобланган қўшимча суюқ маҳсулотлар олиш учун кимёвий қайта ишлаш. Даврий ва узлуксиз турлари бор. Даврий К. кенг тарқалган. Тошқўмрдан кокс олиш учун дастлабки хом ашё сифатида бойитилган, майдаланган ва бир-бирига аралаштирилган қўмрдан фойдаланилади. Кўмир 250° т-рагача қиздирилганда ундаги нам буғланади, газсимон маҳсулотлар (углерод оксидлари) ажралиб чиқади, 300—450° т-рагача қиздирилганда қатронсимон модда ажралиб чиқади, кўмир юмшоқ масса ҳолига келади. Бу масса 500—550° т-рада қаттиқлашади ва ғовак маҳсулот — чала кокс ҳосил бўлади, 750° т-рагача қиздирилганда чала кокс зичлашади (ундан, асосан, водород ажралиб чиқади) ва ёрилади, 750° дан юқори т-рада чала кокс коксга айланади. К. жараёни 13-18 соат давом этади. К. жараёнида коксдан ташқари кокс газы ва синтетик материаллар, лок-бўёқ ва б. материаллар, кимёвий маҳсулотлар (тошқўмир қатрони, бензол ва б.) олинади (қ. Кокс кимёси). Нефтни қайта ишлашдан ҳосил бўлган оғир маҳсулотларни К.да металл кублар ёки махсус печларда кокслаб нефть кокслари олинади. Электродли куйдирилган кокс куйдирилган тошқўмирни (тошқўмир қатронини ҳайдашдан қолдиқни) ичига динас ғишти терилган печларда К. йўли б-н олинади.

«КОКТЕМ» (қозоқча — «Кўклам») — қозоқ мусикали драма театри. 1989 й. 9 мартда Жиззах ш.да ташкил этилган. Театрнинг асосчиси ва бош реж. Турганбек Ашимов. Энг яхши спектакллари: «Хурматли Ик» (Тауссарова), «Айтари деген қайтари» (О. Аубакиров), «Қиз йигирмага тўлганда», «Она кўз ёши» (Т.

Молдағалиев), «Қози корпеш-Баян сулу» (Ғ. Мусирепов), «Чолдан чиққан чаток» (О. Аубакиров). Аскар Ашимов, Зада Кеншимбаева, Қидиртой Молдауметов, Рабиға Бисебаева, Сауле Имонбекова, Толғай Искаков, Арман Утабеков театрнинг етакчи актёрларидир.

КОКЦИДИОЗ, эймериоз — сут эмизувчилар, қушлар, балиқлар, шунингдек, одамда кокцидиялар қўзғатадиган инвазияон касаллик.

Бу касаллиқни қорамол, қўй, эчки, қуён ва уй паррандалари (товуқ, қурка, ўрдақ, ғоз)да бир хўжайинда ривожланадиган *Eimeria* авлодига мансуб кокцидиялар қўзғатади. Паррандачиликда ва қуёнчиликда касаллик оқибатида ёш ҳайвонларнинг ёппасига ўлиб кетиши қатта иқтисодий зарар етказиши. К. б-н, асосан, ёш ҳайвонлар ооцистлар б-н ифлосланган ем-хашак, сув, сут маҳсулотларининг алиментар йўл орқали зарарланишидан касалланилади. Ҳайвонларни ғуж жойлаштириш, биноларнинг зах бўлиши кокцидиялар учун қулай шароитни вужудга келтиради. Ҳайвон К.и одамга юкмайди. Касаллик Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида учрайди.

Касаллик, одатда, ўткир турда кечади, қучсиз, такрорий зарарланишда сурункали кечиши мумкин. Яширин даври 3—4 кундан 2-ҳафтагача чўзилади. Ҳайвон ҳолсизланади, иштаҳаси йўқолади, тез ориқлайди, шилимшиқ ва тез-тез қон аралаш ичи кетади, оғир ҳолларда тезда ўлади. Касалланган ҳайвонни соғайиши чўзилади, ичакдан пайдо бўлган ооцистлар ахлат б-н ташқарига чиқиб, ташқи муҳитни ифлослантиради. Ташқи хўжалиқдаги эпизоотик ҳолатга, клиник белгилар, патологоанатомик ўзгаришлар, ахлат ва ички органларни микроскопик текшириш натижасига қараб қўйилади.

Даволаш: касал ҳайвон алоҳида ажратилади. Паррандалар, бузоқ ва қўзиларга кокцидиостатик препаратлар (декокс,

хойден, ампролиум ва б.), тетрациклин қатори антибиотиклар, қуёнларга мономицин б-н сульфаниламидлар, левомецитин, осарсол берилади.

Олдини олиш: ташқи муҳитдаги ооцистларни дезинфекция қилиш, ҳайвонларни тўғри асраш ва тўлақонли озуқа б-н боқиш, озуқага антикокцидлик препаратлар қўшиб бериш. Ветеринария-санитария ҳамда зоогигиена қоидаларига риоя қилиш.

КОКЦИДЛАР (*Coccinea* ёки *Coccoidea*) — тенг қанотлиларга мансуб ҳашаротлар туркуми. Майда (0,6— 1 мм), баъзан ўртача (1,5 см) катталиқда. Жинсий диморфизм яққол ривожланган. Урғочиларининг тузилиши жуда содалашган; танаси бош, кўкрак ва қорин қисмига ажралмаган; сирти мумсимон модда б-н қопланган, қанотлари бўлмайти. Эркақлари бир жуфт қанотли, оёқлари ривожланган, оғиз органлари редуцияга учраган. К. кенг тарқалган, айниқса, тропикларда жуда кўп ва хилма-хил бўлади. Ер юзиде К.нинг 4000 тури, Ўрта Осиёда эса 120 тури қайд этилган. Унсимон червецлар (*Pseudococcidae*), кермеслар (*Kerrococcidae*), жуфт безли червецлар (*Asterolecaniidae*), сохта қалқонли К. (*Coccoidae*), аклердлар (*Acleridae*), қалқондорлар (*Diaspididae*) ва б. кенг тарқалган. К.нинг личинка ва урғочилари мевали ҳамда манзарали дарахтларга жиддий зарар етказиши. Кўпчилик турлари партеногенетик кўпаяди. Уруғланмаган тухумлардан чиққан сер-ҳаракат «дайди» личинкалар озикланиш ва ривожланиш учун дарах танаси бўйлаб жой излайди; қулай жой топгач, танага ёпишиб олиб узун санчиб-сўрувчи оғиз аппаратини ўсимлик танасига санчиб ҳаракатсиз ҳолатга ўтади ва устига қалқонча ҳосил қилиб, 3— 4 марта пуст ташлайди ва шу қалқонча остиде вояга етган ҳашаротга айланади. Одатда, йилига 1—2, ҳатто 3—4 мартагача насл беради. К.нинг кўпчилик турлари (мас, калифорния қалқондори)

карантин объект ҳисобланади. К. орасида фойдали турлари ҳам учрайди; бўёк берувчи куртлар томонидан ажралиб чикдиган елимсимон моддадан кошениль бўёғи олиш учун фойдаланилади. Кураш чоралари: янги барпо этилаётган ва куриган кўчатлар ўрнига янгиси экиб тўлдирилаётган боғларга К.нинг тушишига йўл қўймаслик ва мавжуд боғларда тарқалган калқондорларни йўқотишдан иборат. Кимёвий кураш чораларидан экиладиган кўчат ва қаламчаларни махсус камераларда бромметил б-н фумигацция қилиш, зарарланган дарахтларга эрта баҳорда нугор, малфос, 30-препарат пуркаш қўлланилади.

КОКЦИНЕЛЛИДЛАР - қ. Хонкизи кўнғизлари.

КОЛА ЯРИМ ОРОЛИ - РФ Европа қисмининг шим.- ғарбидаги ярим орол. Баренц ва Оқ денгизлар б-н ўралган. Майд. 100 минг км². Ғарбий қисмида тоғ массивлари: Хибин тоғлари (бал. 1191м гача) ва Ловозеро тундраси (бал. 1120 м гача) бор. К.я.о., асосан, токембрий ва қуйи палеозойнинг кристалли жинсларидан тузилган. Тоғ ва платолар мўз фаолияти натижасида яссиланиб, сийқаланиб «қўй пешоналари» деб аталадиган рельеф шакллари ҳосил қилган. Иқлими Атлантика оқими туфайли юмшоқ. Январнинг ўртача т-раси —8°дан (шим. соҳилда) —13° гача (марказий қисмида), июлники 8°— 14°. Йиллик ёғин 300—1000 мм. Дарёлари қиска, лекин серсув. Кўл кўп. Шим.да тундра ўсимликлари ўсади, жан. ўрмонли тундра ва тайгадан иборат. Апагит-нефелин рудалари қони бор. К.я.о. да Мурманск порт шаҳри жойлашган.

КОЛАС Якуб [асл исм-шарифи Константин Михайлович Мицкевич; 1882. 22. 10 (3.11), Минск вилояти — 1956.13.8., Минск] — шоир ва жамоат арбоби. Беларуссия халқ шоири (1926). Замоновий белорус адабиёти асосчиси.

Белоруссия ФА акад. (1928), вице-президенти (1929—56). Илк шеърлар тўплами — «Эркислар қўшиғи» (1908). «Ҳасрат қўшиқлари» (1910). «Янги ер» (1923), «Мусиқачи Симон» (1925) дostonлари фукаротлар урушига бағишланган. «Баликчининг уйи» (1947) дostonи, «Айрилишда» (3-китоб —1923, 1927, 1954) трилогиясида кишлок ҳаёти акс этирилган. К. асарлари белорус фольклори ва рус адабиёти анъаналарига яқин. 1941—43 йилларда Тошкентда яшаган, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Шайхзода ва б. б-н ижодий ҳамкорликда ишлаган. Ўзбек халқ оғзаки ижодига оид материалларни йиғиш, ўрганиш ва нашр этиш б-н шуғулланган. Тошкентда ёзган «Ўрмонда суд» (1943), «Қасос» (1945) дostonлари ва қатор шеърларида ўзбек халқи ҳаёти, унинг уруш йилларида кўрсатган жасорати, Ўзбекистон манзаралари мадҳ этилган. «Танланган асарлари» ўзбек тилида (Ғ. Ғулом, Шайхзода, Зулфия, ва б. таржимасида) нашр қилинган (1943). «Талаш бобо» киссаси ва «Замин овози» шеърлар китоби ўзбек тилида босилган (1962, 1983). Тошкентдаги кўчалардан бирига унинг номи берилган (1942).

КОЛБАСА МАҲСУЛОТЛАРИ - бевосита истеъмол қилишга тайёр озик-овқат маҳсулотлари. Гўшт, ёғ ҳамда ҳайвон ва ўсимликлардан олинадиган ёрдамчи маҳсулотлар қўшиб тайёрланади. К.м.га дудламалар (қ. Дудлаш), пиширилган (шу жумладан, сосиска ва сарделкалар), қиймали, ливер, ҳайвон қонидан тайёрланган, ярим дудланган, (пиширилиб дудланган, нам дудланган) колбасалар қиради. К.м. умумий истеъмол, даво-пархез ва болалар истеъмоллига мўлжалланган турларга бўлинади. К.м.нинг айримлари консервалар ҳолида ишлаб чиқарилади. К.м. тайёрлашда мол, чўчка, оз миқдорда қўй, парранда ва қуён гўшти ишлатилади. Ичига турли қўшимчалар: сут оқсили, ун, крахмал, ёрмалар, зираворлар ва б. солинади. Кўпгина К.м. учун қийма (қиймаланган

гўшга ёғ ва турли қўшимчалар аралаштирилади) тайёрланади, сўнгра уни қобиққа текиб ёки махсус қолипларга солиб олинган ярим фабрикалар ковурилади, қайнатилади ёки дудлаб, сўнг зарурат бўлганда қуритилади ва совитилади. К.м. ни совитилган ҳолда сақлаш муддатлари: нам дудланган қолбасалар — 9 ойгача, пишириб дудлангани — 4 ойгача, ярим дудлангани — 15 суткагача, пиширилгани — 2 суткагача, биверли — 24 соатгача.

Ўзбекистонда турли К.м. гўшт к-тлари ва хусусий қорхоналарда ишлаб чиқарилади.

КОЛГУЕВ — Баренц денгизининг жан.-шарқий қисмидаги орол. Материкдан 75 км узоқликда. РФ Архангельск вилояти Ненецлар мухтор округи таркибида. Майд. 3,2 минг км². Ер юзаси текис. Қул ва ботқоқлик кўп. Тундра ўсимликлари ўсади. Қутб тулкиси, лемминглар бор. Езда сув паррандалари учиб келади. Буғчилик, балиқчилик ва овчилик ривожланган.

КОЛЕСОВ ВОҚЕАСИ, Бухорода 1918 йил март ойи воқеалари — Бухоро амирлигини тугатиш мақсадида қизил армия томонидан қилинган қуроли ҳужум (1918 й. март). 1917 й. нояб.да большевикларнинг зўравонлик б-н ҳокимиятни эғаллаши оқибатида совет Россияси б-н Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар ҳам кескин ёмонлашди. Бухоро амирлигида сиёсий вазият кескинлашди. 1917 й. 2 дек.да янги Бухоро (Когон) да бўлиб ўтган амирлик худудидаги рус манзилгоҳлари кенгашларининг 2-съездида амир тузумини ағдариб ташлаб, хоки-миятни Ёш бухороликларга беришга қарор қилинди. Ёш бухоролик жадидларнинг бир қисми, Бухорода демократик тартиботларни ўрнатиш учун инқилобий кураш йўлини танлади. Улар амирликни ағдариш учун Туркистондаги совет ҳукуматидан ёрдам сўрашга мажбур бўлишди. Бирок Туркистон Мухтор

рияти ҳукуматини тугатиш йўлларини излаётган Туркистон ХКС раиси Ф.И. Колесов (1891 — 1940) Бухоро амирлигида ҳужум қилишга дастлаб шошилмади. Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар томонидан тор-мор қилиниб, Қўқон ш. қонга ботирилгач (1918 й. фев), Колесов бутун диққатини амирликни тугатишга қаратди. 1918 й. 1 мартда Янги Бухорога Колесов бошчилигидаги 3500 кишилик қизил аскарлар отряди замбарак ва пулемётлар б-н қуроолланган ҳолатда етиб келди. Ёш бухороликларнинг 7 кишидан иборат инқилобий қўмитаси (раис — Ф. Хўжаев, аъзолари — Фитрат, Ота Хўжаев, Абдулвоҳид Бурҳонов, Исоқ Ағдаров, Қори Йўлдош Пўлатов, Фазлиддин Махсум) тузилди. Улар б-н Колесов ўзаро маслаҳатлашиб, амир Сайд Олимхон номига талабнома матни тайёрланди. Колесов ва Ф. Хўжаев имзолари б-н Олимхонга жўнатишга талабномада Бухорода сўз, матбуот ва б. демократик эркинликлар жорий қилиниши, амир ҳузуридаги ҳукумат тарқатиб юборилиб, унинг ўрнига Ёш бухороликлар Ижроия Қўмитасидан иборат янги ҳукумат тузилиши, амирликдаги қўшин қуроолсизлантирилиши таъкидланган эди. Амир Олимхон 24 соат ичида ушбу талабларга рози эканлигини маълум қилса, у ўз ўрнида қоладиган бўлди. Олимхон, мабодо, рад жавобини берадиган бўлса, қуроол кучи б-н амирлик тугатилиши пўписа қилинди. Амир Олимхон вақтдан ютиш учун музокаралар бошлади. У ўз жавоб мактубида ислохотларни секин-аста амалга ошириши мумкинлигини баён қилди. Бу жавобдан қаноатланмаган Колесов харбий ҳаракатларини бошлашга буйруқ берди, 2 мартда Бухорога ҳужум бошланди. Уларга ҳар бири 200 кишидан иборат Ёш бухороликлар ва янги Бухоро ишчиларининг отрядлари қўмак бериб турди. Бухоро яқинидаги Фатҳободда бўлган дастлабки тўқнашувда амир Олимхон қўшинлари мағлубиятга учраб, шаҳарга чекиндилар. Вазият бундай тус олишини кутмаган Олимхон Колесовга

ўзининг махсус фармони олийини юбориб, унда барча талабларга рози бўлиш б-н бир қаторда мамлакатда солиқлар камайтирилиши, тан ва ўлим жазоси бекор қилинишини айтди. Ҳарбий қаракатлар тўхтатилиб, музокаралар қайтадан бошланди. Олимхон бу фурсатдан унумли фойдаланиб, 35000 кишилиқ лашкар тўплади. Бухороликлар шаҳар химоясига кўзгалди. Карманадан Қорақўлгача 170 км масофадаги т.й. излари амир сарбозлари томонидан бузиб ташланди. Уруш ҳаракатлари бошланиб, Колесов отряди қурушда қолди. Тошкент, Самарқанд, Чоржўй, Ашхобод, Марв, Карки, Термиз гарнизонларидан қизил аскар отрядлари Колесовга ёрдамга жунатилди. Бирок,, Бухорони босиб олиш режаси амалга ошмаслигига кўзи етган Колесов 5 март куни кечкурун Тошкент томонга чекинишга буйруқ беради. Бунинг асосий сабаби, Ёш бухороликлар кенг халқ оммасининг ишончини қозона олмаганлиги эмас, балки қизил аскарлар бухороликлар томонидан босқинчилар сифатида қабул қилинганлиги бўлди. Тошкентдан жўнатилган Колузаев бошчилигидаги қизил аскарлар отряди 11 мартда Кармандадаги амирнинг ёзги қароргоҳини эгаллаб, бу ерни талон-торож қилади. Улар Қизилтепада Колесов б-н бирлашди. Колесов Қизилтепага келгач, сулҳ музокаралари олиб бориш учун Олимхонга, вакиллар жўнатди. Олимхон ўз навбатида, Колесов б-н сулҳ музокаралари олиб боришга тайёр эканлигини билдирди. 17 мартда Колесов отряди б-н Самарқандга етиб келди. Бу пайтда қизил аскарлар Хатирчи, Зиёвуддин, Мир, Кармана, Қизилтепа, Қорақўл ва Чоржўйни босиб олган эдилар. Бир неча кун давом этган музокаралардан сўнг, 1918 и. 25 мартда совет Туркистони б-н Бухоро амирлиги ўртасида Қизилтепа битими имзоланди. 9 банддан иборат битим шартига кўра, мустақиллигини химоя қилган Бухоро амирлиги ўз худудидаги ҳарбий ҳаракатлар учун жавобгар деб ҳисобланди ва товон тўлаши лозим-

лиги белгиланди. Амир ўз сарбозлари миқдорини 12000 кишидан оширмаслик мажбуриятини олди. Қизил аскарлар амирлик худудидан чақириб олинди. Колесов отряди талон-торож қилинган катта бойлик (Кармана, Хатирчидаги хазина ва б.) б-н Тошкентга қайтди. К.в. Бухоро амирлигида жиддий ўзгаришларни келтириб чиқарди. Қизил армиянинг ҳужуми аввало Бухоронинг яқин кўшнилари совет Россияси ва Туркистонидаги янги режимиинг ҳақиқий моҳиятини очиб ташлади. Олимхон ўз ички сиёсатида катта миқдордаги замонавий қуролланган мунтазам армияни тузишга интилди, у Афғонистон ва б. хорижий мамлакатлар б-н яқинлашишга интилди. Шунингдек, амирлик худудидаги 3000 киши жадидликда айбланиб, ноҳақ қатл қилинди ва уларнинг мол-мулки мусодара этилди.

Ад.: Х ў ж а е в Ф., Бухоро инкилобининг тарихига материаллар, Т., 1926, 1997; Садриддин Айний, Бухоро инкилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Война в песках, М, 1935; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ўзбекистон тарихи (1917-1991), Т., 2000; Муҳаммад Али Балжувоний, Тарихи нофей (Фойдали тарих), Т., 2001.

Раҳмон Каримов, Қаҳрамон Ражабов.

КОЛИБАКТЕРИОЗ, эшерихиоз, колибациллёз, колисепсис, колиэнтерит — ёш ҳайвонларда учрайдиган ўткир юқумли касаллик. Касаллик б-н бузоқлар, чўчка болалари, кўзи, паррандалар касалланади. Янги туғилган ҳайвонларда патоген ичак таёқчалари ошқозон-ичак органларини зарарлаб, кучли ич кетиши б-н кечади.

Касаллик кўзғатувчиси патоген ичак таёқчаси (*Escherichia coli*)нинг турли серотипларидир. Ҳомиланинг она қорнида ривожланишидаги ўзгаришлар, бўғоз ҳайвонларни сақлаш ва озиклантириш, парвариш қилишда зоотехник ва ветеринария қоидаларининг бузилиши касал-

ликнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Инфекция кўзгатувчиси манбаи — касал ёки илгари касалланган ҳайвонлар, ичак таёқчалари б-н зарарланган бўғоз ҳайвонлар, микроорганизм юкқан асбоб-анжомлар бўлиши мумкин. Ёш ҳайвонларда туғилгандан кейинги биринчи кунларда (3—5 кун) касалликнинг яширин даври бир неча соатдан 1—2 кунгача давом этади. Ҳайвоннинг тез-тез ёмон ҳидли, кўпик аралаш ичи кетади. Нафас олиш, юрак уриши тезлашади, иштаха йўқолади, организм сувсизланади ва ҳайвон қалтираб, фалажланиб ўлади. Ташхис паталогоанатомик ўзгаришлар ва бактериологик текширишларга қараб қўйилади.

Д а в о л а ш : махсус тайёрланган кон зардоби, гамма-глобулин, антибиотиклар (неомицин, мономицин, тетрациклин), нитрофуран (фуразолидон) препаратлари.

Олдини олиш: бўғоз моллар витаминли озуқалар б-н боқилади ва янги туғилган бузоқларга вақтида оғиз сути берилади, асбоб, идиш ва бузоқхоналар тоза тутилади, касал ҳайвон алоҳида сақланади, уларга дезинфекцияловчи дори-лар ва антибиотиклар берилади. Абдулла Кўранбоев.

КОЛИБРИЛАР (Trochili) - узун қанотлилар туркумининг кенжа туркуми. 319 турни бирлаштиради. Асосан, Марказий ва Жан. Америка, айрим турлари Шим. Америкада тарқалган. Қушлар орасида энг кичиги, баъзиларининг катталиги қоғоғаридек келади. Оғирлиги 1,6—20 г. Ташқи кўриниши ҳар хил, патлари ранг-баранг. Тумшуги узун ва ингичка, тўғри ёки бир оз қайрилган. Жуда тез учади, қанотини тез қоқиб, ҳавода муаллақ тура олади. Тоғ, текислик, ўрмон, боғ ва чўлларда яшайди. Кўп вақтини ҳавода ўтказиши. Ерда юролмайди. Вазни 0,2 г лик 2 та тухум қўяди. Тухумини 14—19 кун босади. Боласи бир ойда учирма бўлади. К., гул нектари, қисман майда хашаротлар б-н озикланади.

КОЛИЗЕЙ, Колоссей (лот. colossus — улкан) — Қад. Римдаги меъморий ёдгорлик (мил. 75—80 й.лар). Император Тит қурдирган. Кейинчалик Флавий амфитеатр» номи б-н машҳур бўлган. К.бал. 57 м, тархи эллипс шаклида (524 м). 4 қатламли ўриндиққа 50 минг томошабин жойлашган. Саҳна тагида ҳайвонлар қафаси, омборхона бўлган. Император ўриндиғи саҳна б-н тенг (бал. 3,5 м) бўлган. 1-қатламда императорнинг яқинлари, 2-қатламда юқори табақали кишилар, 3 ва 4 қат-ламда оддий халқ ўтирган. Ўриндиқлар тошдан ишланган, галереяларининг конструкциялари бетон ва ғишт б-н мустаҳкамланган. К. нинг улугвор олд томони 4 қаватли, ҳар бири 80 та равоқлар қатори б-н жозибадор ишланган, пастки қисмидан томошабинлар кириш ва чиқишда фойдаланганлар. К. марказидаги саҳнада байрам маросимлари, қурбонлик, гладиаторлар жанги, театр томошалари ўтказилган.

Юнонистонда тахм. мил. ав. 300 й.да барпо этилган Афинадаги Дионис К.ига 20.000, Эпидавр К.ига 14000, Дельфа К.ига 5000 томошабин жойлашган. К.да 8—9 соатда 3 трагедия ва 1 сатира асари қўйилган.

КОЛИМА — РФ Магадан вилояти ва Саха (Якутия) Республикасидаги дарё. Ўз. 2129 км. Ҳавзасининг майд. 643 минг км². Халқа тизмасидан бошланиб, Шарқий Сибирь денгизига қуйилади. Юқори қисми Колима ясситоғлиги бўйлаб тор ва чуқур водийда оқади. Ўрта оқимида водий кенгайиб, дарё тармоқларга бўлиниб кетади. К.нинг қуйи қисми Колима пасттекислигидан оқади. Қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Дарё окт. бошларида мўзлаб, май — июнда муздан бўшайди. Ўртгача сув сарфи Среднеколимскда (қуйилиш жойидан 641 км) 2250 м³/сек. Қуйилиш жойида йиллик сув оқими 123 км³. Йилига 5,5 млн. т лойқа келтиради. К.да Бахапча дарёси қуйилиш еригача (2000 км

масофада) кема қатнайди. К. ҳавзасида олтин конлари бор.

КОЛИМА — Мексиканинг ғарбий қисмидаги вулкан (Халиско штатида), Вулканли Сьерра тоғларида, Тинч океан қирғоғидан 80 км узокликда. Иккита конуссимон чўккидан иборат: йилнинг кўп вақти қор б-н қопланган Невада-де-Колима сунган вулкани (бал. 4265 м) ва ҳаракатдаги К. ёки Волькан-де-Фуэго-де-Колима вулкани («Оловли вулкан») бал. 3846 м, Мексика Везувийа деб ҳам аталади. Андезит ва дацитладан тузилган. Миллий парк ташкил этилган.

КОЛИМА — Мексикадаги штат, Тинч океан соҳилининг жан.-ғарбида. Майд 5,5 минг км² (Ревилья-Хихедо о.лари б-н бирга). Аҳолиси 540,6 минг киши (2000). Маъмурий маркази — Колима ш. Рельефи тепалик ва тоғлардан иборат (бал. 1000 м гача). Тез-тез зилзила бўлиб туради. Камбар соҳилбўйи қисмида тропик иқлим. Ўртача ойлик т-ра 24—28°. Йилига 700—900 мм, тоғларда 1300 мм гача ёғин ёғади. К. — мамлакатнинг қоқоқштатларидан. Иктисодий фаол аҳолининг 3/5 қисми қ.х.да банд. Армерия дарёси ҳавзасида мева, шакарқамиш, ер ёнғоқ, тамаки экилади. Озиқ-овқат, тамаки, кўн пойабзал саноати корхоналари бор. Асосий транспорт воситаси т. й. бўлиб, Мансанильо йирик портини Мехико б-н боғлайди.

КОЛИМА ПАСТГЕКИСЛИГИ РФ Саха (Якутия) Республикасининг шим.-ғарбидаги пасттекислик. Колима дарёси куйи оқимининг чап соҳили бўйлаб 750 км га чўзилган. Бал. 100 м гача. К.п. кул, дарё, қумоқлари ва қумлоқлардан ташкил топган. Иқлими субарктика иқлими. Музлик-термокарст рельеф шакллари хос. Кўл ва ботқоқлик кўп. Жан. қисми тилоғочли сийрак ўрмон. Бугучиликда яйлов сифатида фойдаланилади.

КОЛИМА ТОҒЛИГИ, Колима тиз-

маси (Гидан ёки Гедан) — РФ Осиё қисмининг шим.-шарқидаги тоғлик. Асосан, Магадан вилоятида. Тизмалар, плато ва қатор тепалардан иборат. Шим.-шарқда Ола ва Буянда дарёларининг юқори қисмларидан Анадирь дарёсининг бош қисмигача 1300 км масофага чўзилган. Энг баланд жойи 1962 м. К.т. асосан, қумтош-сланец, эффузив жинслардан тузилган. Ён бағирлари (500-800 м) сийрак тилоғоч ўрмонлари б-н қопланган.

КОЛИТ (юн. kolon — йўғон ичак), қўлунж — йўғон ичакнинг яллиғланиши. Кўпинча юқумли касалликлар (дизентерия, паратиф), шунингдек, овқат маҳсулотларидан заҳарланганда, ичак фаолиятининг нерв орқали бошқарилиши издан чиққанда, баъзан гижжалар таъсирида келиб чиқади. К.га саноатда ишлатиладиган заҳарли моддалар (симоб, маргимуш, сулема, органик моддалар), баъзи касалликларда организмда ҳосил бўладиган токсинлар (интоксикацион К.) сабаб бўлади. Антибиотиклар ва б. дориларни назоратсиз қабул қилиш оқибатида ҳам К. юзага келади. Ўткир ва сурункали К. фарқ «қилинади. Ўткир К. тўсатдан бошланади, қорин дам бўлади ва тўтиб-тутиб оғрийди, ич кетади, у, кўпинча, шиллик, йиринг ёки қон аралаш, ачимсиқ ҳидли бўлади. К.нинг инфекцион хилида бемор дармонсизланади, оғзи қурийди, кўнгли айнийди, ҳарорати 39—40° гача кўтарилади. Ўткир К. ўз вақтида кунт б-н даволатилмаса, сурункали К.га айланади. Сурункали К.да касаллик дам зўрайиб, дам пасайиб туради. Касалликнинг зўрайишига йўғон ичакка таъсир қилувчи таомлар (тўзламалар, аччиқ ва нордон нарсалар) истеъмол қилиш, жисмоний ва руҳий толиқиш, ҳаяжонланиш, куёш тиғида туриб қолиш, баданнинг қизиби кетиши, овқат ҳазм қилиш йўллари бошқа касалликларининг авж олиши сабаб бўлади. Бунда суяқ ич кетиши кабзият б-н алмашилиб туради, ахлат

б-н кўп микдорда шилимшиқ ажралиб чиқади. Беморнинг иштаҳаси йўқолади, ҳолсизланади ва салга толикади, озиб кетади, витамин етишмовчилиги ва б. ҳолатлар кузатилади. Йўғон ичакда юза-катарал яллиғланишдан то ярали яллиғланишгача бўлган ўзгаришлар кузатилади. Касалликнинг олдини олишда ичак инфекциясини бартараф этиш, овқатланишни маромида олиб бориш, шунингдек, ичак касалликларини ўз вақтида даволатиш муҳим. Меъда-ичак шиллиқ каватиға таъсир этувчи заҳарли моддалар (мас, кўрғошин) б-н ишлаганда хавфсизлик техникаси қоидаларига тўла амал қилиш ва вақт-вақти б-н врач назоратидан ўтиб туриш керак. Д а в о с и . Касалликнинг тури ва кечишиға қараб даво буюрилади. Пархез таомлар, дори-дармонлар, физиотерапия, меъда-ичак касалликларига ихтисослашган давола-ниш масканларидан фойдаланиш тавсия этилади.

КОЛЛАГЕН КАСАЛЛИКЛАР, коллагенослар — бириктирувчи тўқима (коллаген толалари) ва томирларнинг системали зарарланиши б-н кечадиган касалликлар. Уларға ревматизм, ревматоид полиартрит, системали кизил волчанка, склеродермия, дерматомиозит, тугунчали периартрит киради. К.к. катталарда ҳам, болаларда ҳам кузатилади. Бунда, кўпинча, иситма, бўғим, тери, сероз парда (бўғим олди халтаси, плерва, перикард, қорин пардаси), ички аъзо ва марказий нерв системасининг зарарланиши кузатилади; қонда ҳам сезиларли ўзгаришлар (лейкоцитоз, нейтрофилёз, эритроцитлар чўкиш тезлиги — ЭЧ-Тнинг ошиши) рўй беради; биокимёвий кўрсаткичлар (мукопротеидлар, кислота, фибриноген ва б. моддалар) таначаларнинг шу организм тўқималарига агрессив таъсири б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Касалликнинг бошланиши ўткир бўлиб, кейин сурункали кечади, қайта зўрайиш даври сусайиш даври б-н алмашилиб туради ва касаллик кучайиб боради.

К.к.нинг зўрайишиға совқотиш, инфекция манбаи борлиги (мас, сурункали тонзиллит, касалланган тишлар ва ҳ.к.) сабаб бўлиши мумкин. Касаллик оқибати ички аъзолар (юррак, ўпка, буйрақлар) ва марказий нерв системасининг қанчалик зарарланганлигиға ҳам боғлиқ. Давос и: дори-дармонлар, даво физкультураси, физиотерапия муолажалари, касалликка қараб режим буюрилади.

КОЛЛАЖ (франц. collage — елимлаш, ёпиштириш) — тасвирий санъатдаги техник усул; бирор бир асос матери-алға ундан ранг ва сифати б-н фарқланувчи материални ёпиштириб асар яратиш; шунингдек, шу усулда яратилган санъат асари ҳам К. деб аталади. Асосан графикада асарнинг ўзига хос таъсирчанлигини кучайтиришда қўлланади, ранг-баранг, турли материалларнинг фавқулоддаги уйғунлиги таъминланади. К. кубизм, футуризм ва дадаизм вакиллари томонидан расман ижодий тажриба сифатида қиритилган. Кейинчалик рангтаъсирда ҳам К. қисман қўлланилган ҳоллар учрайди. Ўзбекистон расомлари (Ўзбекистон халқ рассоми Т. Миржалилов ва б.) ҳам К. усулида асарлар яратишган.

КОЛЛАПС (лот. collapsus — беҳол, мажолсиз) — тўсатдан кескин рўй берадиган қон томирлар етишмовчилиги, киши ҳаётини хавф остида қрлдирадиган оғир ҳолат; артериал ва веноз қон босимининг кескин камайиши, марказий нерв системаси фаолиятининг издан чиқиши, моддалар алмашинувининг бузилиши, қон томирлар девори тонусининг тўсатдан сусайиши, ҳаракатдаги қон микдори (массаси)нинг камайиши б-н ифодаланади. Бош миядаги томир ҳаракатланувчи марказ фаолиятининг сусайиши сабабли, асосан, қорин бўшлиғидаги аъзолар томирлари қонга тўлиб кетади, айни вақтда энг муҳим ҳаётий аъзолар (мия, юрак, тери, мускуллар)ға қон кам боради. Бирданиға кўп қон йўқотиш, шок, кислород танқислиги,

инфекцион ва бошқа айрим касалликлар (терлама, зотилжам, панкреатит ва х.к.), захарланиш, шикастланиш ва б.да рўй беради, шунга кўра, К.нинг геморрагик, гипоксе-мик, инфекцион кардиоген, ортостатик, панкреатик, токсик ва б. турлари фарқ қилинади. Белгилари: дақиқа ичида беморнинг тўсатдан ранги ўчиб, бадани кўкаради, совуқ тер босади, кўзи ич-ичига тушиб, қорачиғи кенгайди, юз кифёси ўзгаради, нафаси юзаки бўлади. Қон босими кескин па-сайиб, томир уриши бутунлай сезилмай қолиши ҳам мумкин. Гавда т-раси 35° га, баъзан ундан ҳам пастга тўшади. Бемор мажолсиз, эси кирар-чиқар бўлиб қолади, айрим ҳолларда ҳушдан кетади. К.да дарҳол врач чақирилади, у келгунча бемор бошига ёстик кўймай ётқизилади, оёғига грелка кўйилади, иссиқ чой ичирилади, у ётган уйга соф ҳаво кириб турадиган қилинади. Даво тадбирлари К.га сабаб бўлган омилларни бартараф этишга қаратилган бўлиши лозим. Ўз вақтида кўрсатилган ёрдам яхши наф беради.

КОЛЛЕГИАЛЛИК — бошқариш принципи, бунда раҳбарлик ваколатли шахслар гуруҳи (коллегия) томонидан амалга оширилади, мазкур шахсларнинг ҳар бири муайян фаолият соҳаси учун шахсий жавобгар бўлади. К.нинг ҳал қилувчи ва маслаҳат берувчи шакллари бўлади. К.нинг ҳал қилувчи шакли айрим давлат ва жамоат ташкилотларининг раҳбарлик фаолиятига хосдир. К.нинг маслаҳат берувчи шакли, асосан, якка-бошчилик асосида иш олиб борадиган хўжалик бошқариш органларида учрайди. Уларда коллегияларнинг қарорлари раҳбар (яккабошчи) рози бўлгандагина кучга қиради. Бунда раҳбар, одатда, коллегия раиси ҳисобланади. К., шаклидан қатъи назар, шахсий жавобгарлик унинг самарали ишлашининг ҳал қилувчи шартидир.

КОЛЛЕГИУМ (лот. collegium — ўртоқлик, ҳамкорлик) — 16—18-а.ларда

Ғарбий Европадаги ёпиқ ўрта, баъзан олий ўқув юрти. К., асосан, иезуитлар томонидан очилган. Унга фақат хукмрон синф болалари қабул қилинган. К.да «етти эркин санъат» ва илоҳиёт ўқитилган, шунингдек, латин ва юнон тиллари ўргатилган, адабиёт, геогр. ва тарих бўйича айрим маълумотлар берилган.

КОЛЛЕГИЯ (лот. collegium — ўртоқлик, биродарлик), ҳайъат — 1) раҳбарлик қилувчи, маслаҳат ёки фармойиш берувчи органни ташкил этадиган шахслар гуруҳи (мас, вазирлик К.си, суд К.си). Яна қ. Коллегиаллик; 2) бир касб кишилариининг ихтиёрий уюшмаси (мас, адвокатлар К.си); 3) 18-а.да Россияда олий ҳукумат муассасасининг номи; 4) 18-а. — 20-а.нинг бошида Россияда айрим ўқув юртларининг номи (мас, Харьков коллегииуми).

КОЛЛЕЖ (инг. college) — 1) Буюк Британия, АҚШ ва айрим бошқа мамлакатларда олий, ўрта, юқори ўрта ўқув юрти (айрим ҳолларда ун-т таркибида). Дастлаб 13-а. бошларида Буюк Британияда вужудга келган; 2) Франция, Швейцария, Бельгия, шунингдек, Африка ва Осиёнинг илгари француз мустамлака империяси таркибига кирган бир қанча мамлакатларидаги ўрта ва тўлиқсиз ўрта ўқув юрти. Францияда дастлабки К. ўрта асрда ун-тларда пайдо бўлди; 3) Ўзбекистонда ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юрти. ЎзРнинг 1997 й. авг.да қабул қилинган «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги қонуни ҳамда ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1998 й. фев. даги қарорига мувофиқ, касб-ҳунар коллежи сифатида ташкил этилган.

КОЛЛЕКТОР (лот. collector — йиғич) — 1) электр ток частотасини механик ўзгартиргич; электр машина ротори (якори) б-н конструктив бирлаштирилган. Бир-биридан ва ротор корпу-

сидан электр жиҳатдан изоляцияланган ток ўтказувчи пластинкалардан иборат. Ҳар қайси пластина якорь чулғамининг бир ёки бир неча ўрамларига уланади. Ротор айланганда К. пластиналари сиртида контакт чўткалари бирин-кетин сирпаниб, чулғамни ташки электр занжирга улайди; 2) ташки электр занжири б-н асбобнинг коллекторли зонасини боғлайдиган транзистор электроди (транзистор К.); 3) канализация тармоғининг канализация ҳовўзларидан оқова сувларини йиғадиган қисми (кувур, ҳовўз). К. йиғма элементлар (бетон, темир-бетон ва керамик блоклар) дан қурилади; 4) алоқа кабелли (кабель К.) ёки водопровод, газ ва б. қувурлар ётқизиладиган (умумий К.) ер ости галереяси; 5) баъзи техник қурилмаларнинг номи (мас, ички ёнув двигатели чиқариш К.и); 6) бирор нарса-ни йиғувчи ва тарқатувчи ташкилот ёки шахс (мас, кутубхона К.и).

КОЛЛЕКТОР (мелиорацияда) — дренаж тармоғининг сув йиғувчи қисмидан келаётган сувни қабул қилиб, мелиорацияланадиган майдондан чиқариб юборадиган очиқ канал ёки дренаж қувури. К. хўжалик, хўжаликлараро ва магистрал турларига бўлинади. Уларнинг жами коллектор-дренаж тармоғини ҳосил қилади. Одатда, К. пастликлардан, хўжаликлар ва алмашлаб экиш далалари чегаралари бўйлаб ўтказилади. Текис майдонларда К.лар зовур ва участканинг оптимал узунлигини, қ.х. машиналарининг унумли ишлашини ҳисобга олган ҳолда бири-биридан 0,8—1,2 км ораликда қурилади. Очиқ К.нинг қўндаланг қисми кўпинча трапеция шаклида бўлади. К.даги сув сатҳи унга қуйиладиган зовур ва коллекторлар сатҳидан 0,1 — 0,3 м қуйроқ бўлиши керак. Агар дренаж сувларининг оқиб кетиши иложи бўлмаса, К.га насос-ст-ялари қурилади. К. қўндаланг қисмининг энг кўп учрайдиган ўлчамлари: хўжалик К. — чуқурлиги 3,0—6,6 м, тубининг кенглиги 1,0—1,5 м, К.нинг дахлеиз кирғоқбўйи кенглиги — 40—80

м; хўжаликлараро К.ларда юқоридаги кўрсаткичлар 4,5—8,0 м, 1,0—3,0 ва 80—140 м. Магистрал К. яна ҳам каттароқ бўлади. К.нинг ён бағри 1:1,5; 1:2,5; тубининг нишаблиги 0,003 дан кам бўлмаслиги лозим.

Чиқариб юбориладиган захоб сув миқдорини ҳисобга олиш учун хўжаликлараро ва магистрал К.лар сув ўлчаш постлари б-н жиҳозланади. Ўзбекистондаги энг йирик магистрал К.лар: Сирдарё вилоятида — Шўрўзак, Марказий Мирзачўл, Асосий Қайир; Фарғона водийсида — Шим. Бағдод, Сўх — Исфара, Аччиккўл, Ёзёвон, Сари Жўга; Бухоро вилоятида — Шим. Бухоро, Параллел, Бош Қоракўл; Хоразм вилоятида Кўлли, Девонкўл ва Дарёлик (давлатлараро). Уларнинг ўз. 30—180 км, сув ўтказиш имконияти — 10—170 м³/с, сув йиғадиган майдони 13—225 минг га. Очиқ К.ларни ишлатиш давомида ўтказиладиган ишлар: дренаж оқимини ва унинг минераллашувини ҳисобга олиш, лойқа ва ўт босишдан сақлаш ва б.

Очиқ К.лар қ.х.га яроқли ерларнинг каттагина қисмини эгаллайди, ер исроф бўлади (уларга ажратиладиган майдон суғориладиган ерларнинг 5—10% ини ташкил этади). Шунинг учун ҳам янги ерларни ўзлаштиришда, асосан, ёпиқ хўжалик К.лари қурилмоқда (яна қ. Горизонтал дренаж).

Машариф Боқиев.

КОЛЛЕКТОР - ДРЕНАЖ ТАРМОҒИ -ерларни ботқоқланишдан ва шўр босишдан сақлаш ҳамда оптимал сув-туз режимини таъминлаш мақсадида ортиқча тупроқ ва грунт сувларини йи-ғиб, мелиорация қилинадиган майдондан чиқариб юбориш мақсадларида қуриладиган иншоотлар мажмуи. К.-д.т.нинг катта қисмини очиқ зовурлар ташкил қилади. Ўзбекистонда хўжаликлараро коллекторларнинг умумий ўз. 28,2 минг км, 2,8 млн. га дан ортиқ суғориладиган ерлар коллектор-дренаж тармоқлари б-н таъминлан-

ган (2001). К.-д.т.ни қуриш Мирзачўл, Қарши чўли, Сурхон-Шеробод даштидаги ерларни кенг микёсда ўзлаштириш имконини берди.

К.-д.т.нинг энг йирик тармоқлари Бухоро, Хоразм, Сирдарё, Андижон ва Фарғона вилоятларида, Туркменистонда Қорақум канали зонасида, Тожикистонда Вахш водийси, Ёвон воҳасида қурилган бўлиб, мелиорацияланганга майдонга 25 дан 52 м гача узунликда коллектор ва зовур тўғри келади. К.-д.т. қуриш агротехник тадбирлар б-н биргаликда шўр ерлар мелиорациясида, экинлар ҳосилдорлигини ва ялпи ҳосилини оширишда муҳим аҳамиятга эга (қ. Горизонтал дренаж).

Машариф Боқиев.

КОЛЛЕКТОРЛИ МАШИНА - ўзга рувчан ва ўзгармас токка мўлжалланган электр машина. Роторнинг чулғами коллектор б-н туташтирилгани туфайли шундай аталган. Турлари: кол-лекторли генератор, коллекторли двигатель ва коллекторли частота ўзгартиргич. Коллекторли генератор дан, асосан, 3 фазали ўзгарувчан ток манбаи сифатида фойдаланилади. Вир фазали ва 3 фазали коллекторли двигатель уй-рўзғор электр асбобларида (бир фазалиси), тезлигини кенг микёсда ростлаб турса бўладиган кувватли электр асбобларда (босмаҳона, тўқимачилик корхоналари электр машиналари ҳамда металл кесиш станокларида) (уч фазалиси) ишлатилади. Коллекторли частота ўзгартиргичлар электр машиналар каскади (қ. Каскад) таркибига киради қамда улардан асинхрон электр двигательт ток ва кучланишлар фазаси силжишининг ўрнини қоплаш учун фойдаланилади. Яримўтказгичлар техникаси тараккий этиши муносабати б-н коллекторли частота ўзгартиргичлар ўрнига, асосан, яримўтказгичли частота ўзгартиргичлар ишлатилмоқда.

КОЛЛЕКЦИЯ (лот. collectio — тўплаш, тўплам) — бир турдаги ёки умум

мий мавзуда бирлаштирилган нарсалар ёки санъат асарлари (жумладан, китоб, қўлёзма, картина, гравюра, чинни, марка, танга ва ҳ.к.) тўплами. К. тузиш материал йиғиш, таҳлил қилиш ва тартибга солишни назарда тутати. Бир хил буюм ёки мавзу б-н боғлиқ ашёларни, санъат асарларини тўплаш, йиғиш қадим пайтлардан маълум. Ўзига ёққан буюм ёки ашёларни ўрганиш, бир-бири б-н солиштириш ва ҳар бирида ўзига хосликни кашф этиш, уларнинг янги қирраларини очиш тўпловчига завқ бағишлайди, уни янги топилмалар қидиришга ундайди. Хусусий бадиий К.лар музейда доимий ёки даврий кўргазма ашёларини ташкил қилади, баъзан музей ёки давлатга совға тариқасида такдим этилади. Музейшуносликда К. мавзу, сана, услуб, типология ва б. хусусиятлари б-н ажралиб турадиган шахсий тўпламнинг бир қисмини билдиради. Ўзбекистон давлат санъат музейи, Амалий санъат музейи, Ўзбекистон давлат табиат музейи шундай тўпламлар асосида юзага келган.

КОЛЛЕНХИМА (юн. kolla — елим ва enchyma — тўқима) — ўсимликнинг дастлабки механик тўқималаридан бири. К., асосан, икки паллали ўсимликларнинг ўсаётган пояларидаги дастлабки пўстлоқда учрайди. К. ҳужайралари тиррик бўлиб, тургор ҳолатига чидамдир. Уларнинг девори, асосан, целлюлозадан иборат. К., кўпинча, модда тўпловчи ёки ўзлаштирувчи вазифасини бажаради.

КОЛЛИЗИОН НОРМАЛАР - фуқаролик, оила, меҳнат ва халқаро тусдаги бошқа ҳуқуқий муносабатга қайси давлат ҳуқуқи қўлланилиши лозимлигини кўрсатувчи меъёрлар. Коллизион ҳуқуқ таркибига киради. Бундай ҳуқуқий муносабат юзага келган пайтда суд ёки бошқа давлат органи олдида мазкур муносабатга шу давлатнинг миллий ҳуқуқини ёки чет эл ҳуқуқини қўлланиш лозимлиги масаласи ҳал қилинади. Ўзбекистон ФКнинг 6 бўлимида халқаро хусусий ҳуқуқ нор-

маларини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан татбиқ қилишнинг умумий қоидалари, жисмоний ва юридик шахслар, шахсий номлуқий ҳуқуқлар, интеллектуал битимлар, вакиллик, даъво муддати, ашъёвий ҳуқуқлар, шартнома ва шартномадан ташқари мажбуриятларга, ворислик ҳуқуқига оид К.н.лар белгилаб берилган. Уларга кўра, жисмоний шахс қайси мамлакат фуқароси бўлса, шу мамлакат ҳуқуқи унинг шахсий қонуни ҳисобланади. Шахс икки ёки ундан ортик фуқароликка эга бўлган тақдирда, у қайси мамлакат б-н энг кўп узвий боғланган бўлса, унинг учун ўша мамлакат ҳуқуқи шахсий қонун ҳисобланади. Фуқаролиги бўлмаган шахс қайси мамлакатда доимий яшаб турган бўлса, ўша мамлакат ҳуқуқи унинг шахсий ҳуқуқи ҳисобланади. Жисмоний шахснинг ХУКУҚ ва муомала лаёқатлари унинг шахсий қонуни б-н белгиланади. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ЎзРда фуқаролик ҳуқуқ лаёқатида ЎзР фуқаролари б-н тенг равишда фойдаланади. ЎзР қонунлари ёки халқаро шартномаларда белгиланган ҳоллар бундан мустасно (ФК, 1168, 1169-моддалар).

КОЛЛИЗИОН ҲУҚУҚ - турли давлатларнинг қонунлари (ташқи К.х.) ёки бир давлатнинг норматив актлари (ички К.х.) ўртасидаги коллизия (бир-бирига зидлик)ларни ҳал қилувчи нормалар мажмуи. «К.х.» атамасини дастлаб 17-а. да голланд ҳуқуқшунослари қўллаган, 20-а.да кенг тарқалган. Ташқи К.х. халқаро хусусий ҳуқуқ таркибига қиради. Бир қанча мамлакатлар (Буюк Британия, АҚШ ва б.да «халқаро хусусий ҳуқуқ» тушунчаси К.х. тушунчаси б-н бир хил юритилади. Ички К.х. федератив давлатларда алоҳида аҳамият касб этади, чунки бундай давлатларда федерал ҳуқуқ б-н федерация субъектлари ҳуқуқи ўртасида қарама-қаршилиқ пайдо бўлиши мумкин.

КОЛЛИЗИЯ (лот. *collisio* — қарама-қаршилиқ, тўқнашиш) — бадиий асарда

характерлараро ҳамда характерлар б-н шароит, муҳит ўртасидаги зиддият. К. конфликт атамасининг синоними тарзида ҳам қўлланади. К. атамасини биринчи бўлиб Гегель эстетика илмига олиб кирган. Унинг айтишича, К. зиддиятнинг ижтимоий-тарихий жиҳатдан кенг қўламлиги, йириклиги ва конфликтнинг бошланиш нуқтасини, тугунни аңглатади. К. ҳаракатга, мавзу ривожига, характернинг қурашга киришишига туртки беради. К. асарнинг жанрига кўра турлича бўлиши мумкин. Мас, йирик эпик асарларда К. характер фаолияти ва мавзу ривожини учун туртки бўлса, лирикада лирик қаҳрамоннинг руҳий оламидаги зиддиятли кечинмаларни ифодалайди. Трагедияда К. трагик конфликтни ҳосил қилса, ҳажвий асарларда комик конфликтни юзага чиқаради.

КОЛЛИМАТОР (*collineo* — тўғри чизиқ бўйлаб йўналтираман) — ингичка параллел нурлар (электромагнит нурланиш) ёки зарралар (атомлар, электронлар, элементар зарралар) дастасини ҳосил қилишга мўлжалланган оптик қурилма. К. фокаль текислигида ёритилган жисм жойлаштирилган объектив ёки ботик, кўзгудан иборат. Кўпинча, бундай жисм сифатида ношаффоф диафрагма тешиги хизмат қилади. Объектив ва жисмларни К. даги қувурсимон корпусга маҳкамлаб, уларнинг бир-бирига нисбатан жойлашиши белгиланади. Қорайтирилган корпус деворлари йўналиши тўғри келмайдиган нурларни ютади. К.дан чиқаётган параллел нурлар дастаси бир-бирига яқин бўлади: жисмнинг бир нуқтасидан тарқалаётган нурлар объективнинг дифракцияси ва абберрацияси туфайли буткул ўзаро параллел бўлмайди. Фокус масофаси, тешиги, объектив абберрацияснни тўғрилаш сифати, жисмнинг шакли ва ўлчамлари К. қўлланиладиган соҳага ва ундан фойдаланиш шароитларига қараб олинади. К. астрономияда ўлчаш асбобларини тўғрилаш ва уларнинг коллимацион (тўғри чизиклиликдан оғиш) хато-

ларини аниқлашда, спектрал асбобларда ёруғлик дастасини ҳосил қилишда, ўлчаш, синаш ва тўғрилаш оптик асбобларида қўлланилади.

КОЛЛИНЕАР ВЕКТОРЛАР - бир тўғри чизикда ёки параллел тўғри чизикларда ётувчи векторлар. Нолдан фаркли бўлган икки $a \{xv >',\}$ ва $b \{x2, y2\}$ вектор коллинеар бўлиши учун уларнинг бир исмли координаталари пропорционал бўлиши зарур:

$$^L = A x2 \quad y2$$

Икки векторнинг коллинеарлик шартини баъзан қуйидагича ёзилади: $a+Xb=0$, бунда $X \neq 0$.

КОЛЛОДИЙ (юн. kollodes — ёпишқоқ, қовушқоқ) — нитроцеллюлозанинг 1:7 нисбатда олинган этил спирти ва эфирдаги 4% ли эритмаси. Рангсиз ёки сарғиш мойсимон суюқлик. Хирургияда боғламларни маҳкамлашда ишлатилади. К.дан эластик материаллар тайёрлаш учун унга 3% канақунжут мойи қўшилади.

КОЛЛОИД КИМЁ — кимёнинг дисперс системалар хоссалари, фазалараро чегара сиртларида содир бўладиган ҳодиса ва жараёнларни ўрганадиган бўлими. 19-а.нинг 60-й.ларида мустақил фан сифатида шаклланди. Физик-кимёнинг махсус тадқиқот усуллари: ультрамикроскопия, ультрафилтрлаш, ультрацентрифугалаш, диализ, электродиализ, электроосмос, электрофорез, дисперсион анализ, нефелометрия, реология, электрон микроскопия, хроматография ва б. К. к. та-раққиётида муҳим роль ўйнади. К.к. кимё саноати ва кимё-технологияда катта аҳамиятга эга. Ҳом ашёни майдалаш, бойитиш (флотация), тиндириш, чўктириш, брикетлаш ва доналаш каби жараёнлар дисперс системаларда содир бўлади ва бу жараёнлардаги ҳўлланиш, капиллярлик, адсорбция, седиментация, коагуляция, флокуляция каби ҳодисаларни ҳам К.к. ўрганади. Ўзбекистонда

К.к.нинг ривожланишида акад. К. С. Аҳмедов раҳбарлигидаги илмий мактабнинг хизмати катта. Олим ва унинг шогирдлари томонидан минерал дисперс системалар (тупроқ, табиий минерал сорбентлар, цемент, керамик қоришмалар, бурғулаш эритмалари ва эмульсиялари ва б.)нинг хоссаларини бошқаришда сирт фаол моддалар ва полиэлектродитлардан рационал фойдаланиш усуллари ишлаб чиқилди. К-4, К-9, «Унифлок», ОГС каби янги полиэлектродитлар сувни флокуляция йўли б-н қайта тозалашда, ювинди ва оқова сувлардан олтин ажратиб олишда, тупроқ структурасини яхшилашда, тупроқ сувини тежашда, тупроқ эрозиясига қарши курашда, ернинг шўрини ювишда, рангли металлларни ажратиб олишда, кўчма кум ва шўр тупроқ-грунтларнинг ҳаракатини (Орол денгизи агрофида) тўхтатишда ва б.да қўлланилади. К.к. соҳасидаги илмий ишлар Ўзбекистонда ФА умумий ва ноорганик кимё ин-тида, Тошкент кимё-технология ин-тида ҳамда ЎзМУ нинг коллоид кимё кафедрасида олиб борилди. Айни вақтда табиий газ, газ конденсатлари ва б. хом ашёлардан сирт фаол моддалар, сувда эрувчан полимерлар ва полиэлектродитлар олиш, уларни амалиётга татбиқ қилиш борасида Ўзбекистон етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

Ад.: Аҳмедов К. С., Раҳимов Ҳ. Р., Коллоид химия, Т., 1984; Фролов Ю. Г., Курс коллоидной химии, 2 изд. М., 1989.

КОЛЛОИД ЭРИТМАЛАР, з о л л а р -заррачаларининг ўлчами 1 нм дан 100 нм гача бўлган юкори дисперс системалар. К.э. газеимон (тутун, будут, туман), суюқ (эмульсиялар) ва қаттиқ (аралашмалар, қаттиқ коллоид эритмалар, рангли шишалар) ҳолатда бўлади. К.э. моно- ва полидисперс ҳолатларда бўлади. Монодисперс ҳолатдаги К.э. фақат синтетик йўл б-н олиниши мумкин. Полидисперс К.э. 2 усулда олинади: йирикрок заррачаларни майдалаш (диспергация усули) ва молекула ёки ионлардан йирикрок заррачалар ҳосил қилиш, яъни агрегатлаш

(конденсация усули).

Диспергация усулида К.э. ҳосил қилиш учун қаттиқ жисм стабилизатор б-н бирга кукун қилиб майдаланади ёки электр ёхуд ультратовуш ёрдамида суюқлик ичида кукунга айлантирилади. К.э.ни кислота, асос ва тўзлардан тозалашда диализ, ультрафилтрлаш, электродиализ, ультрацентрифугалаш усулларида фойдаланилади.

К.э. жуда кичик осмотик босим, сует диффузия ва Броун ҳаракатига эга. Заррачалар зарядли бўлганлиги туфайли, улар электрофорез жараёнида электрод томон ҳаракат қилади.

Ўта юқори дисперсликка эга бўлган К.э. золь деб аталади. Золларни номлашда дисперсион муҳитни ҳосил қилувчи модда асос қилиб олинади: дисперсион муҳит сув бўлса, гидрозоль, органик модда бўлса, органзоль, кейингилари кимёвий таркибига кўра бензозоль, алкозоль ва б. дейилади. Агар дисперсион муҳит газ бўлса, бундай золь аэрозоль, суюқ дисперсион муҳитга эга бўлган золлар эса лиозоллар (юн. lios — суюқлик) деб аталади. Дисперс фаза заррачалари б-н дисперсион муҳит заррачалари орасидаги боғланишга қараб, К.э. лиофоб ва лиофил золларга бўлинади. Леофоб золларга дисперс платина, кумуш, олтингургурт золлари мисол бўла олади. Леофил золларда эса бу боғланиш кучли бўлади, уларга оксил, желатина, пепсин ва юқори молекуляр моддаларнинг эритмалари киради.

К.э. саноат, қ.х. ва тиббиётда муҳим роль ўйнайди. Барча тирик организмлар тўқималари ва ҳужайраларининг асосини ташкил этувчи оксил, нуклеин кислоталар, крахмал, гликоген каби моддалар К.э. ҳолида учрайди. Тупрокнинг унумдорлиги унинг К.э. хридаги қисмининг физик-кимёвий хоссаларига, цемент, чинни, керамика, сир ва бўёқлар сифати уларнинг дисперелик даражаси ҳамда К.э.нинг хоссаларига боғлиқ. К.э. чарм, қоғоз, газлама, сунъий ипак, озик-овқат ва б. саноат тармоқларида ҳам кенг

қўлланилади.

КОЛЛОИДЛАР, коллоид системалар (юн. kolla — елим ва eidos — кўриниш) — дисперс фаза зарраларининг ўлчами 1 нм.дан 100 нм гача бўлган юқори (ультрамикрогетероген) дисперс системалар; дисперс фаза зарралари нисбатан йирикроқ (100 нм дан катта) бўлган микрогетероген ва дагал системалардан фарқли равишда ультрамикрогетероген системалар учун дисперс фаза зарраларининг жадал броун ҳаракати тавсифли.

Дастлаб коллоид кимё фанига асос солган инглиз олими Томас Грэм 1861 й.да эриган моддаларнинг пергамент қоғоз орқали сувга ўтиш (диффузияланиш) хоссасини текшириб, кристалл моддалар (ош тўзи, шакар) эритмалари фаол диффузияланиши, аморф моддалар (гидроксиллар, елим, альбумин, желатина, крахмал ва б.) эритмалари эса жуда секин диффузияланишини аниқлади ва уларни тегишлича «кристаллоидлар» ва «коллоидлар» деб атади. Унинг фикрича, кристаллоидлар сувда эриганда чин эритмалар, коллоидлар эри ганда эса коллоид эритмалар ҳосил бўлади. Лекин кейинчалик 1869 й.да рус олими И. Г. Боршчов коллоид моддалар кристалл ҳолда ҳам бўлиши мумкинлигини кўрсатди. Сўнгра П. П. Веймарн, коллоид ҳолатда 200 тадан ортиқ модда тайёрлаб, моддалар шароитга қараб коллоид ҳолатда ҳам, кристаллоид ҳолатда ҳам бўла олишини исботлади. Модданинг коллоид ҳолати нафақат кимёда, балки биол., тиббиёт, технология ва қ.х.да ҳам ниҳоятда муҳим ўрин тутади.

КОЛЛОИДЛИ КОМПЛЕКС - қ. Тупрокнинг сингдирувчи комплекси.

КОЛЛОКВИУМ (лот. colloquium — суҳбат) — 1) таълим тизимида талабаларнинг билим даражасини аниқлаш ва ошириш мақсадида ўтказиладиган ўқув машғулоти шаклларида бири, талабанинг ўқитувчи б-н суҳбати. К.да

ўрганилаётган курснинг, одатда, семинар ва б. амалий ўқув машғулотилари тематикасига кирмаган айрим қисм, бўлим, мавзу, масалалари ҳамда таълим олувчиларнинг реферат, лойиҳа ва б. ишлари муҳокама қилинади; 2) маърузалар тингланиб, муҳокама қилинадиган илмий йиғилиш.

КОЛЛОКСИЛИН — нитрат кислота ва целлюлозанинг мураккаб эфирлари (к. Нитроцеллюлоза). Рангсиз, қаттиқ аморф модда, спирт ва эфир аралашмасида эрийди. Локлар, нитроэмаллар, кинотасма, коллодий ва б. тайёрлашда ишлатилади.

КОЛМОГОРОВ Андрей Николаевич [1903.12(25). 4, Тамбов - 1987.20.10, Москва] — рус математиги, акад. (1939 й.дан). Асосий илмий ишлари ҳақиқий ўзгарувчан функциялар назариясига, мат. мантиқ, топология (юқори гомологиялар назарияси), эҳтимоллар назарияси ва механика (турбулентлик назарияси), функционал анализ, ўлчовлар назарияси, тўпламлар назарияси, интеграллар назарияси, дифференциал тенгнамалар назарияси, функцияларнинг яқинлашиш назарияси, кибернетика ва б. га оид. К. эҳтимоллар назариясини аксиоматик асослаш системасини курган, Марковнинг тасодифий жараёни ва стационар тасодифий жараёнлар назариясини ривожлантирган.

КОЛОВРАТКАЛАР, бошайлангичлилар (Rotatoria) — тўғарак чувалчанглар типига мансуб умуртқасиз ҳайвонлар синфи. Бўйи 0,04—2,5 мм, 2000 тача тури бор. Танаси кутикала б-н қопланган, 3 бўлим: бош, тана ва оёқдан иборат (баъзи К.да ҳамма бўлимлар қўшилиб кетган). Бош томонида доира бўлиб 2 қатор жойлашган киприклар оғиз айлангич аппаратни ҳосил қилади. Киприкларнинг маълум томонга қараб бир меъёردа тебраниши туфайли сузиб юради ва майда организмларни оғзига тортиб олади.

Нерв системаси халқум усти ганглийси ва ундан чиқадиган нервлардан, сезги органлари эса кўз (кўпинча битта) ва пайпаслагичлардан иборат. Айириш органи жуфт протонейфридий типиди. Кон айланиш ва нафас олиш системаси йўқ. Эркаклари ургочиларидан анча кичик. К. чучук ва шўртоб сувларда, баъзан денгиз ва тупроқда яшайди. Планктонхўр ёш баликлар учун озик бўлади.

КОЛОКАЗИЯ (Colokasia) — кучалодошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Барги юраксимон ёки найзасимон, йирик. Тўпгули — сўта. Меваси — кўп уруғли резавор-мева. Жан. ва шарқий Осиёда 8 тури бор. Таро турининг 4 кг ча келадиган картошкасида 18—20% крахмал, 0,5% қанд, 3% дан ортиқ оксил бор. Шунинг учун кўп субтропик мамлакатларда озик-овқат ва мол озукаси сифатида ишлатилади.

КОЛОМБО (сингал тилида Каламбу) — Шри Ланка Республикасининг амалдаги пойтахти, Шри Ланка о.нинг ғарбий соҳилида, Келани дарёсининг куйилиш жойида. Иқлими субэкваториал, муссонли нам иқлим. Ўртача йиллик ёғин 2400 мм, энг кўп ёғин ёз ойларига тўғри келади. Йил давомида ҳаво т-раси кам ўзгаради, 27° атрофида сақланади. Аҳолиси қарийб 2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари).

К. тўғрисида дастлабки маълумот у ерга 1346 й.да келиб кетган араб сайёҳи Ибн Баттута асарларида учрайди. Ўрта асрларда шаҳар Колонтата номи б-н машҳур бўлган. 16-а.да Ҳинд океани ҳавзасидаги муҳим савдо марказларидан эди. Португалиянинг мустамлакачилик йилларида ҳарбий форт (қалъа) бўлган. 17-а.да голландлар қўлига ўтди. 1796 й.да инглизлар босиб олган ва 1802 й.дан Англия мустамлакаси — Цейлоннинг маъмурий маркази. 1948 й.дан мустақил Цейлон давлатининг, 1972 й.дан Шри Ланка Республикасининг пойтахти. 1985 й.дан мамлакатнинг янги пойтах-

ти — Шри-Жаяварденапура-Котте ш. курилмоқда.

К. — мамлакатнинг асосий иқтисодий ва маданий маркази. Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Ҳинд океанининг муҳим денгиз йўллари кесишган жойидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. К. ва унинг атрофида мамлакатдаги саноат корхоналарининг 1/2 қисми жойлашган. Озиқ-овқат, каучукни қайта ишлаш, кemasозлик ва кема ремонтни корхоналари, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. Шахар яқинида шина з-ди, металлургия з-дининг прокат цехи; сунъий гаванда куруқ док, нефть сақланадиган ва б. омборлар курилган.

К.да давлат ун-ти, Видьяланкара буд-да ун-ти, техника, нафис санъат коллежлари, Миллий музей, жамоат кутубхонаси, и.т. институтлари, санъат галереяси ва б. бор. Меъморий ёдгорликлардан ибодатхоналар сақланган.

КОЛОМНА — РФ Москва вилоятидаги шаҳар (1781 й.дан), Москва дарёси Ока дарёсига қуйиладиган жойдаги порт. Т.й. станцияси (Голутвин). Аҳолиси қарийб 154,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Тепловозсозлик, оғир станоксозлик, тўқимачилик машинасозлиги, цемент з-длари, пед. ин-ти, ўлкашунослик музейи бор. К. 12-адан маълум. Успение собори (17-а.), архиерей уйи (16-а.), Кремль қрлдиклари (16-а.), Иоанн Предтеча черкови (16-а. боши) ва Брусенский монастири (16-а. сақланган).

КОЛОМЯНКА, коломенка (нем. Kalamank) — атлас ўрилишда тўқиладиган зиғир толали газлама. Ўнгида аркок ипларидан ялтироқ сирт ҳосил қилинади. К. хом газлама тарзида, чала оқартириб ва оқартириб ишлаб чиқарилади. Ундан ёзги костюмлар, бош кийимлар ва б. енгил кийим-бошлар тикилади.

КОЛОН — Панамадаги шаҳар, Мансальино я.о.да. Колон провинциясининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг Қариб

денгизи томонидан Панама каналига қираверишдаги муҳим савдо порти (эркин савдо зонаси). Аҳолиси 140 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Навигация жиҳозлари, электротехника буюмлари, тўқимачилик маҳсулотлари, кийимлар и.ч., озиқ-овқат, фармацевтика, полиграфия саноати корхоналари бор. 19-а. га оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Х. Колумбга ҳайкал ўрнатилган. Шаҳарга 1850 й.да осылинган.

КОЛОНИАЛ ОРГАНИЗМЛАР, колония бўлиб яшовчи организмлар — жинсиз (вегетатив) кўпайишида она организмдан ажралиб кетмасдан кейинги авлодлари б-н бирга қўшилиб, мураккаб колония ҳосил қиладиган организмлар. Колониал ўсимликларга ҳар хил бир ҳужайрали сувўтлар (кўк-яшил, яшил, тилларанг, сариқ-яшил, диатом, пиропит ва эвгленасимонлар) қиради. К.о., колония ҳосил қилиш усулига биноан, зооспорали ва автоспорали бўлади. Колониал ҳайвонларга, асосан, денгиз ҳайвонлари (умуртқасиз ва тубан хордалилар), бир ҳужайралилар (баъзи хивчиндилар, радиоляриялар, инфўзориялар); умуртқасизлардан кўпчилик ғовак танлилар, бўшлиқичлилар қиради. Колониал ҳайвонларнинг бир қисми (мшанкалар, гидроидлар, қоралл полиплар ва б.) сувда ўтроқ ҳаёт кечирилади. К.о. бир ҳужайрали организмлардан кўп ҳужайрали организмларнинг пайдо бўлишида оралик звено бўлади.

КОЛОНЛАР (лот. *coloni* — деҳқонлар) — 1) Қад. Римда қарам аҳоли тоифаси. Қулдорлик ҳўжалиги инқирозига учрагач, йирик ер эгалари б-н ерсиз ва кам ерли деҳқонлар ўртасида и.ч. муносабатларининг янгича шакли — колонат вужудга келиб, К. меҳнатидан кенг фойдаланила бошлаган. К. ижарага ер олиб, ижара ҳақини дастлаб пул б-н, сўнгра етиштирилган ҳосилнинг бир қисми шаклида тўлаганлар, шунингдек, баъзи натурал мажбуриятларни ўташлари лозим бўлган; 2) илк ўрта асрларда

Ғарбий Европада тобе деҳқонларнинг бир тоифаси.

КОЛОННА (франц. *colonne*, лот. *columna* — тўғри) — бино томини кўтариб туришга хизмат қиладиган, кўндаланг кесими айлана шаклдаги бино қурилмаси, меъморий ордерларнинг ишлов берилган тик таянч қисми, устун. Баъзан равоқ ва гумбазларга тиргович вазифасини ўтайди. К.лар курси, тана ва каллакдан иборат бўлиб, ғишт, бетон, темир-бетон, металл, ёғочдан ясалди. К.нинг баландлиги ва диаметри иншоотнинг ҳажмига мувофиқлиги б-н белгиланади. Асрлар давомида шаклан ўзгариб бориб, юксак бадий кўринишга эга бўлган (қ. Меъморлик ордерлари). Устига хайкалча (турли шаклдаги) ўрнатилган яқка К.лар (қ. Троян устун), бир ёки бир неча қатор қўйилган колоннадапар ҳам учрайди. Замонавий биноларда металл ва бетондан ишланган К.лар кенг қўлланилмоқца.

КОЛОННА (қарбий ишда) — ҳарбий хизматчилар, машиналар ва моторлаштирилган ҳарбий техниканинг биринкетин жойлаштирилиши. К. бўлинма ва қисмларни сафар чоғида ёки жанг майдонида сафга тизишда қўлланилади. К. ҳаракатининг олдида борувчи ҳарбий хизматчи ёки бўлинма бошловчи К., сўнггида борувчи эса охириги К. деб номланади. К. бошидан сўнггигача бўлган масофа ичкари (лик) деб юритилади. Ҳарбий денгиз флотида К. флотнинг бир неча қаторга сафланишини билдиради (яна қ. Саф, Жанговар тартиб).

КОЛОННАДА (франц. *colonnade*), устунлар қатори — горизонтал тарзда усти ёпилган қаторак. Тўғри ёки эгри чизик бўйлаб бир ёки бир неча қатор қўйилган колонна (устун)лар усти ёпилган галерея. Устун, капитель ва асосдан иборат. Баъзан алоҳида иншоот сифатида ҳам қурилади. К.лар сарой ва б. иншоотларнинг катта залини безашда, йирик

биноларнинг бош тарзини ҳашаматли қилиб кўрсатишда, боғ-парк санъати қурилишида фойдаланилади.

КОЛОРАДО — АҚШдаги дарё, куйи қисми Мексика худудидан оқади. Ўз. 2740 км (Грин-Ривер ирмоғи б-н 3200 км), ҳавзасининг майд. 635 минг км². Қояли тоғлардан бошланиб, Тинч океаннинг Калифорния қўлтиғига қуйилади. Юта ва Аризона штатларининг чала чўл ва чўлли худудларидан оқади. Колорадо платосини кесиб ўтишда умумий ўз. 800 км гача бўлган чуқур каньонларни ҳосил қилади, жумладан, жаҳондаги энг йирик каньонлардан бири — Катта Каньон ҳам ўша ерда. Йирик ирмоқлари — Грин-Ривер, Сан-Хуан, Литл-Колорадо, Хила. Дарё Қояли тоғлардаги қорлардан тўйинади, апр.—июль ойларида тўлиб оқади, кўз ва қишда камсув. Ўртача сув сарфи 508 м³/сек., куйи оқимида АҚШнинг Калифорния соҳилларидаги шаҳарларини сув б-н таъминлаш ва ирригация мақсадларида ишлатилиши натижасида суви камайиб кетади. К.да йирик сув омборларини юзга келтирган Глен-Каньон-Дам ва Гувер тўғонлари, ГЭС лар қурилган. Қуйилиш жойидан 228 км масофада кема катнайди.

КОЛОРАДО — Шим. Американинг Кордильера тоғларидаги плато, АҚШнинг жан.-ғарбида. Шим.-ғарбда Катта Ҳавза, шарқ ва шим.-шарқдан Қояли тоғлар, жан.дан Мексика ясситоғлиги б-н чегараланган. Майд. 300 минг км². Бал. 1800—2500 м, энг баланд жойи — 3861 м (Хамфрис-Пик тоғи). Токембрий кристалл жинсларидан тузилган. Устини палеозой — палеоген даврларининг қалин чўкинди жинслари қоплаган. Шу сабабли у ерда уран-ванадий рудаларининг конлари топилган. Дарёлар, жумладан, Колорадо дарёси платони ўйиб чуқур даралар ҳосил қилган. Иқлими субтропик континентал, қуруқ иқлим. Йилига 200—500 мм ёгин ёғади. Қуруқ дашт ўсимликлари ўсади, нисбатан нам ерларда ўрмонлар учрайди.

КОЛОРАДО — АҚШнинг ғарбий қисмидаги штат. Майд. 270 минг км². Аҳолиси 4,4 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Денвер ш. Штатнинг ўрта қисмидан шим.дан жанубга томон Қояли тоғлар кесиб ўтган. Шаркида Буюк текисликлар, ғарбида Колорадо платоси жойлашган. Иклими мўътадил, континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси текислик ва платоларда 0—4°, июлни-ки 20—22°. Йиллик ёғин 300—400 мм атрофида. Асосий дарёлари: Саутт-Платт, Арканзас, Рио-Гранде ва Колорадо. Ўсимлик дунёси шаркида дашт, ғарбида чала чўл ўсимликларидан иборат. Тоғ ён бағирлари игна баргли ўрмонлар б-н қопланган.

К. — индустриал-аграр штат. Нодир ва рангли металллар, уран, олтин, нефть, тошқўмир конлари бор. Молибден олиш бўйича мамлакатда етакчи ўринда. Озиқ-овқат, қора ва рангли металлургия, металлсозлик, кимё ва резина саноати корхоналари мавжуд. Машинасозликнинг турли соҳалари (кон ва йўл қурилиш жиҳозлари и.ч., радиоэлектроника, ракета-космик саноати) ривожланган.

К.х.нинг етакчи тармоғи — гўшт чорвачилиги. Дарё водийларидаги суғориладиган ерларда қанд лавлаги, картошка, ем-хашак экинлари экилади. Буюк текисликларда, асосан, буғдой етиштирилади.

КОЛОРАДО УНИВЕРСИТЕТИ -АҚШдаги етакчи ун-тлардан бири. 1861 й. ташкил этилган. Боулдер кампуси (шаарчаси), Денвер маркази, Денвер тиббиёт маркази, Колорадо-Спринг марказини ўз ичига олади. Санъат, мусика, муҳандислик, атроф муҳитни ўрганиш, саноат ва хўжаликни бошқариш, пед., журналистика, ҳуқуқ, тиббиёт, фармакология ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 39 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 1,3 млн.дан ортиқ асар сақланади.

КОЛОРАДО ҚҲНҒИЗИ (*Leptinotarsa decemlineata* Say.) — баргхўрлар туркумининг қўнғизлар оиласига мансуб хашарот, ашаддий хавфли ўсимлик зараркунандаси. Танаси ўз. 9 — 12 мм, елка ва уст қаноти сарғиш ёки сарғиш-қизил, олдинги елкасида 12—14 та қора доғлари бор, қаноти устидан 5 та қора чизиқ ўтган. Тухумининг катталиги 1,2—1,8 мм, қурти уз. 15—16 мм, пуштиқизил, ғумбаги 10—12 мм. К.қ. тупроқда (20—50 см чуқурликда) қўнғизлик даврида қишлаб, апр. ойда қишловдан чиқади ва ўсимликлар б-н озиқланади. Урғочи қўнғизлари ўсимликлар барги орқасига, ўсимлик қолдиқларига 12—80 тадан тўп-тўп қилиб тухум қўяди. Битта урғочи қўнғиз 500—800, баъзида 2400 гача тухум қўяди. Тухумларининг ривожланиши 3—5, ғумбагиники 6—9 кун. Тухумдан чиққан қуртлар 20 кун атрофида ўсимликлар барги б-н овқатланади ва тупроқда ғумбакка айланади. 1—2 хавфтадан сўнг ёш қўнғизлар пайдо бўлади, барг б-н овқатланиб, яна тухум қўяди. К.қ. картошка, помидор, бақлажон, тамаки, қалампир, ёш терак ва турли итумсимоли ўсимликларга зарар етказиши. Бир туп картошкада ўртача 20—40 қурт ва қўнғиз тўғри келганда ўсимлик баргининг ярмисини еб, ҳосилни 2—3 марта камайтиради. Барги тўлик еб битирилган ўсимликлар ҳосили эса 10 мартагача камайиши мумкин. К.қ. Ўзбекистонда об-хаво шароитига қараб 2—4 марта насл беради.

К.қ. ватани — АҚШ Колорадо штати. Шим. Америка, 20-а. бошларидан Европа мамлакатларида (1922 й.да Францияда топилган), кейинчалик Шарқий Европа, Украина, Белоруссияда тарқалди.

Ўзбекистонга Белоруссиядан уруғлик картошка б-н дастлаб Бўстонлик ва Сўх туманларига (1972 й.) келиб қолган.

Ҳозир Хоразм, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистондан ташқари барча вилоятларда тарқалган, картошка, бақлажон экинзорларига катта зарар етказмоқда.

Қураш чоралари. К.қ.га қарши са-

марали кураш воситалари йўқ. Муҳими карантин тадбирлари. Кимёвий препаратлардан фозалон, бульдок, децис, конфидор, маспилан, хостатион, регент, сумиальфа ва б.дан фойдаланиш тавсия этилади.

Султан Ашмухамедов, Норқўзи Эргашев.

КОЛОРАТУРА (итал. coloratura — безак) — Европа (асосан, Италия) вокал санъатида юзага келган, ўта мохир (виртуоз)лик б-н қўлланиладиган мураккаб оҳанг безаклари ва машқлар. К. ўрта асрлардаги мотет, мадригал, шансон каби жанрлар ижрочилигида шаклланган. Айниқса, 17—19-а.ларда итальян опера арияларида кенг қўлланилган. В. Моцарт, Ж. Россини, Л. Делиб, Ж. Верди, Р. Штраус, М. Глинка, Н. Римский-Корсаков, Р. Глиэр ва б. К.дан (таъсирчан бадиий восита сифатида) фойдаланган. Яқин ва Ўрта Шарқ мусиқа ижрочилиги — муғанний, ошиқ, хофиз, бахши, оқин ва б. санъатидан К.симон нола ва машқлар кенг ўрин олган. К. машқларини ижро эта оладиган, ўзгаришларга бой аёлларнинг баланд овози К.ли сопрано дейилади. Ўзбек хонандаларидан Н. Аҳмедова, М. Раззоқоваларнинг овози К.ли сопранодир.

КОЛОРИМЕТРИЯ (лот. color — ранг ва ... метрия) — рангларни ва улар орасидаги тафовутларни ўлчаш ва миқдорий жиҳатдан ифодалаш усуллари. Моҳияти 3 асосий ранг (қизил, яшил ва зангори ранглар) нинг танланган тизимида ранглар координатларини аниқлашдан иборат. Бунда текширилаётган рангдан фарқ қилмайдиган ранг танланади. Ранглар колориметр асбобида ўлчанади. Рангларни миқдорий ифодалаш усуллари ёруғлик техникасида (ёритиш асбобларини ишлаб чиқиш учун), рангли кино, телевидение ва б. соҳаларда қўлланади. Машқ қилавериш натижасида одам кўзи 10 мингдан ортиқ, ранг ва тусларни фарқлаши мумкин. Кўп рангли фотоме-

трия усулида юлдузларнинг рангларини миқдорий жиҳатдан ўрганиш юлдузлар К.си деб аталади. Бунда аниқбир юлдузнинг фотосуратлари олинади ёки фотоэлектрик усулда турли ёруғлик филтрлари орқали унинг ёрқинлиги ўлчанади. Эритмалардаги моддалар концентрациясини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб кимёвий К. дейилади. Бу асбобни иши бўялган эритмаларнинг ўзидан ўтаётган ёруғликни ютишига асосланган. У ёруғлик филтрлари тўплаш б-н таъминланади (қ. Рангларни ўлчаш).

КОЛОРИТ (итал. colorito, лот. color — ранг, бўёк) — тасвирий санъат асарлари (кўпинча рангтасвир) воқеликни реал ва ифодали тасвирлашда рангларнинг ўзаро мутаносиблиги. Воқеликни таъсирли тасвирлаш воситасининг таркибий қисми бўлган К. асарнинг ғояси, мазмуни, даври, услуги ҳамда муаллифнинг шахсига боғлиқ. Тарихда воқелик тасвирида маҳаллий ранглар озми-кўпми чекланиб, рамзий ранглардан кўпроқ фойдаланиш (ўрта асрлар санъатида) ва воқеликни барча бўёкларда (унинг ранги, тусй, нурсоя ва б.дан фойдаланиб) рангдор ифодалаш анъанаси шаклланган. К. ранглар уйғунлигига кўра, илиқ (қизил, сариқ, зарғалдоқ) ёки совуқ (кўк, яшил, бинафша), сокин ва жиддий, ёруғ ёки тўқ, рангдорлигига кўра, ёрқин, хира ва б. бўлиши мумкин. Ранглар уйғунлиги, унинг тўлдирилиши ва кескинлигига амал қилиб, бетакрор ва мураккаб К. яратилади (Веласкес, Тиццан, В.И. Суриков, И.Е. Репин, Ўзбекистонлик рассомлардан П. Беньков, Ў. Тансиқбоев, З. Ковалевская, Ч. Аҳмаров ва б.нинг асарлари).

Нақшларда К. бирорта ранг (зангори, яшил, қизил, жигарранг ва б.)нинг ҳукмронлигига асосланилади, қолган ранглар унга бўйсундирилади. Мас, яшил ранг муҳитида барча ранг туслари яшил рангга бўйсундирилади.

Шунингдек, К. бирор нарсанинг ўзига хос томонлари мажмуни ҳам англатади. Мас, бадиий асарнинг ўзига хос хусуси-

ятлари (давр, миллийлик ва б.).

КОЛУМБ Христофор (1451, Генуя — 1506.20.5, Вальядолид) — денгизчи сайёк, асли генуялик. 1476—84 й.ларда Лиссабонда ҳамда Мадейра ва Порту-Санту о.ларида яшаган. Ернинг шар шаклида эканлиги тўғрисидаги кад. таълимотга ва 15-а. олимларининг нотўғри ҳисобларига асосланиб, К. Европадан Ҳиндистонга олиб борадиган, унинг фикрича, энг қисқа денгиз йўлининг лойиҳасини тузди.

1-эспедициясида (1492—93) 90 киши б-н «Санта-Мария», «Пинта», «Нилья» кемаларида Палосдан сафарга чикди. Канар о.ларидан ғарбга бурилиб, Атлантика океанини кесиб ўтиб, 1492 й. 12 окт.да (бу сана Американинг расмий кашф этилган вақти деб ҳисобланади) Багама архипелагидаги Сан-Сальвадор о.га тўшади. Куба ва Гаити о.лари соҳилини кашф этди. 1493 й. 15 мартда Кастилияга қайтиб келди.

2-эспедициясида (1493—96) К. адмирал унвони ва янги кашф этилган ерларнинг вице-кироли лавозимида 1500 кишилик эки паж б-н 17 кемада сафарга чикди. Доминика, Гваделупа, Кичик Антил, Пуэрто-Рико ва Ямайка о.ларини, Кубанинг жан. қирғоқлари бўйлаб сузиб, бир неча орол ва ярим оролларни кашф қилди, Гаитининг жан. соҳилларини тадқиқ қилди. 1496 й. 11 июнда Кастилияга қайтиб келди.

3-эспедициясида (1498—1500) К. 6 кема б-н Атлантика океанини 10° ш.к.да кесиб ўтиб, Тринидад о.ни кашф этди. Жан. томондан Пария қўлтиғига ва Ориноко дарёси дельтаси атрофидаги соҳил ва Пария я.о.гача кириб бориб, Жан. Американи кашф этишни бошлаб берди. Жан. Американинг шим.-шарқий соҳилларини текшириб, ундан Кариб денгизи орқали Гаити о.га ўтди. 1500 й.да Кастилияга қайтиб келди.

4-эспедициясида (1502—04) К. 4 кема б-н 1502 й. 12 июнда Мартиника о.га келди. Ундан Гондурас қўлтиғига су-

зиб, Гондурас, Никарагуа, Коста-Рика ва Панама соҳилларини кашф қилди. 1504 й. 7 нояб.да Кастилияга қайтиб келди. К.нинг кашфиётлари янги ерларни мустамлакага айлантириш, ўша ерларнинг индейслар деб аталган туб аҳолисини кул қилиш ва қириб ташлаш б-н биргаликда кечди. К.нинг биринчи бўлиб Американи очганлиги тўғрисида илмий адабиётларда мунозара кетмокда. Америка расмий кашф этилишидан 5 аср илгари Беруний Ғарбий ярим шарда қуруқлик бўлиши мумкин, деган фикрни ёзиб қолдирган. Шим. ва Шим.-Шарқий Америкага К.дан аввал норманлар борганлиги аниқланган. Аммо К. кашфиётларидан кейингина Америка китъаси геогр. фанига маълум бўлди.

Ад.: Путешествия Христофора Колумба [Дневники, письма, документы], перевод с испанского, М., 1961; Магидович И. П., История открытия и исследования Центральной и Южной Америки, М., 1965.

КОЛУМБИТ — мураккаб оксидлар (танталониобитлар гуруҳи) кичик синфига мансуб минерал. (Fe, Mn) Nb₂O₆ (қолумбит) — (Fe, Mn) Ta₂O₆ (танталит) изоморф аралашмалар ҳосил қилади. РЗЭ, U, Ti, W, Th ва б. аралашмалари ҳам мавжуд. Ромб сингонияли. Ярим металл-симон ялтирок.

Қора, қўнғир-қора кристаллардан иборат. Қаттиқлиги 6; зичлиги 5,22 г/см³. Ниобий олиш учун муҳим хом ашё ҳисобланади. Сочилмалар ва гранитларнинг нураш пўстидан олинади. Норвегия, Швеция, Франция, Шарқий Сибирь ва Қозоғистонда К. конлари бор.

КОЛУМБИЯ — Шим. Америкадаги дарё. Канада ва АҚШнинг ғарбий қисмида. Ўз. 2250 км, ҳавзасининг майд. 670 минг км². Қряли тоғлардан бошланиб, Тинч океанга эстуарий ҳосил қилиб қуйилади. Ирмоқлари: Снейк, Кларк-Форт ва б. Кор ва мўзликлардан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш

жойида 8470 м3/сек. Ўрта ва қуйи оқимида йирик тўғонлар, сув омборлари, ГЭСлар қурилган. Қуйилиш жойидан 450 км масофада кема катнайди. Сугориш ва сув таъминотида, ёғоч оқизишда фойдаланилади. Юқори қисми (Канада ҳудуди) да миллий парқлар ташқил этилган, туризм ривожланган. Йирик порти — Портленд. Дарё унга дастлаб 1792 й.да кириб борган Америка кемаси «Колумбия» номи б-н аталган.

КОЛУМБИЯ (Colombia), Колумбия Республикаси (Republica de Colombia) — Жан. Американинг шим.-ғарбида жойлашган давлат. Майд. 1138,9 минг км2. Аҳолиси 40,3 млн. киши (2001). Пойтахти — Богота (Санта-Фе-де-Богота) ш. Маъмурий жиҳатдан 32 департамент ва пойтахт округига бўлинади.

Давлат тузуми. К. — унитар республика. Амалдаги Сиёсий конституцияси 1991 й. 4 июлда қабул қилинган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент. У умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади. Иккинчи муддатга сайланиши мумкин эмас. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни конгресс амалга оширади. Конгресс икки палата: сенат ва вакиллар палатасидан иборат. Ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. К.нинг шарқий ва шим. қисми пасттекислик, ғарбида Анд тоғ тизмалари бор. Анд тоғларининг К.даги қисми 3 асосий тизма (Ғарбий, Марказий ва Шарқий Кордильера) дан иборат. Уларни Магдалена дарёси (Каука ва Патия ирмоқлари б-н) бир-биридан ажратиб туради. К.нинг энг баланд жойи — Кристоаль-Колон тоғи (5800 м). Анд тоғларининг ғарб ва шим. да Тинч океан ва Кариб бўйи ботқоқлашган пасттекисликлари бор. Шарқий қисмидаги пастроқ платолар Амазонка пасттекислигига тутшиб кетади. Бир неча сунган ва сўнмаган вулканлар (Уила 5750 м, Руис 5400 м, Толима 5215 м ва б.) бор. К.да нефть, табиий газ, тошкўмир, мис ва

темир рудалар, рангли ва асил металллар, уран, зумрад конлари кўп.

К. экваториал иқлим минтақасида жойлашган. Пасттекисликларда ўрғача ойлик т-ра 29°, 1000—2000 м баландликдаги тоғларда 17—22°, 4000 м дан баландда 7° дан ошмайди. Йиллик ёғин 1000-4000 мм. Шим.-шарқида 200 мм гача, Тинч океан пасттекислигида ва унга туташ тоғ этакларида 10000 мм гача. Дарё кўп, йириклари: Магдалена, Какета, Путумайо, Гуавьяре, Мета ва б. Юқларнинг 95% Магдалена дарёсида ташилади. Пасттекислик ва тоғ этакларидаги қизилсарик латерит тупроқли ерларда нам тропик ўрмонлар бор, қизил тупроқли ерлар саванна (лянос) б-н қопланган. Шим.-шарқда бута ва кактуслар ўсади. Тоғ тепаларида ўтлоқлар (парамос), чўққиларида доимий қорлар бор. Ўрмонларда маймун, ягуар, чумолихўр, тапир, ялқов, калтакесак; қушлардан тунал, колибри ва тўтилар, дарёларда тимсоҳ учрайди. Миллий боғлари: Чирибикете, Парамилло, Сьерра-Невада-де-Санта-Марта.

Аҳолисининг аксари колумбийлар. Улар индейс, испан, негрларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган. Кейинроқ Италия, Германия ва Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларидан келган муҳожирилар қўшилган. 700 мингга яқин индейс бор. Расмий тили — испан тили. Христианлиқнинг католик мазҳабига эътиқод қилади. Аҳолининг 67% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Богота, Медельин, Кали, Картахена.

Тарихи. Ҳоз. К. ҳудудида қадимдан индейс қабилалари яшаб келган. К. худудига 1499 й.да испанлар келган. 1530-й.ларда улар К.ни босиб олиб, мустамлака тартибини ўрнатдилар ва мамлакатни Янги Гранада деб атадилар. 1718 й.дан Янги Гранада вице-қироллигига айлантирилди. 1739 й. Янги Гранада вице-қироллиги К.дан ташқари ҳоз. Эквадор, Панама ва Венесуэла худудларини қўшиб олди. Маҳаллий аҳоли испан босқинчиларига қарши бир неча бор қўзғолон кўтарди. Шулардан энг йириги 1781 й.ги қўзғолон

бўлди. Мустақиллик учун кураш 1810 й.дан янада кучайди. 1816 й. май ойида испан армияси қўзғолонни шафқатсиз бостирди. Бирок, қўзғолончилар 1819 й. фев.да мустақилликка эришган Венесуэла ватанпарварлари ердамида испан кўшинларини тор-мор этдилар. 1819 й. дек.да Янги Гранада, Венесуэла ва Эквадор бирлашиб, Буюк Колумбия федератив республикаси тузилганлиги С. Боливар президент) эълон қилинди. 1830 й. Буюк Колумбия федератив республикаси парчаланди, Венесуэла, Эквадор ва Янги Гранада (Панама б-н бирга) мустақил давлатлари ташкил топди. 40-й. ларда мамлакатда Консерватив (йирик заминдорлар) ва Либерал (буржуа) сиёсий партиялар вужудга келди.

1851 й. Янги Гранадада қулчилик бекор қилинди. 1863 й.дан мамлакат К. Қўшма Штатлари, 1886 й.дан К. Республикаси деб аталди. Партиялар ўртасидаги рақобат мамлакатда фуқаролар урушига («Минг кунлик уруш», 1899—1902) сабаб бўлди. 1903 й. Панама К.дан ажралиб, мустақил давлатга айланди. 1929—33 й.ги жаҳон иқтисодий турғунлиги К. иқтисодиётига анча путур ет-казди. 1934 й. К.да баъзи илғор ислохотлар (бепул таълим ва б.) ўтказилди. 1946 й.дан К.да террорчи диктатура ўрнатилди. Барча демократик кучлар қаттиқ таъқиб қилинди. Халқнинг демократик ғалабаларини тугатиш сиёсати ўтказила бошлади. 1948 й. да халқ қўзғолон кўтарди. Қўзғолон бостирилгач, консерваторлар ҳукумати либералларга қарши фуқаролик уруши бошлади, натижада 200 минг киши нобуд бўлди. Маъмурлар террорига қарши партизанлик ҳаракати кучайди. Консерваторлар ҳокимиятни сақлаб қолишга интилиб, 1953 й. давлат тўнтариши уюш-тирди ва ҳарбий диктатура ўрнатди. 1957 й.да умумхалқ кураши натижасида диктатура барҳам топди.

Консерваторлар б-н либераллар «шерикчилик» асосида «Миллий жабҳа» блокани туздилар (1957—74). Аммо ижтимоий-иқтисодий муаммолар ҳал

бўлмаётган эди. Либераллар ҳукумати 1974—78 й.ларда бир қатор илғор ислохотлар ўтказди. 1978 й. сайловда либераллар раҳбари Х.С.Турбай Айяла ғалаба қозониб, президент лавозимини эгаллади. 1998 й. президент сайловида консерваторлар вакили А.П.Аранго президент, либераллар вакили Г.Б.Лесмус эса вице-президент этиб сайланди. К. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 20 июль — Мустақиллик куни (1810).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Либерал партия, 1815 й.да асос солинган; Социал-консерватив партия, 1848 й.да тузилган; К. коммунистик партияси, 1930 й.да асос солинган; Миллий нажот ҳаракати партияси, 1990 й.да Социал-консерватив партиядан чиққан сиёсий арбоблар томонидан тузилган; Миллий халқ иттифоқи, 1964 й.да асос солинган; Демократик альянс партияси, 1990 й.да тузилган. Қасаба уюшма бирлашмалари: Демократ меҳнаткашлар умумий конфедерацияси, 1971 й.да тузилган; К. демократ меҳнаткашлар конфедерацияси, 1988 й.да тузилган; К. меҳнаткашлар конфедерацияси, 1934 й.да тузилган; Меҳнаткашлар унитар қасаба уюшма маркази, 1986 й.да тузилган.

Хўжалиги. К. — аграр-индустриал мамлакат. Жан. Америкадаги иқтисодий барқарор, узлуксиз ривожланаётган мамлакатлардан бири. Ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар дастурида импортга эрк бериш, самарасиз давлат корхоналарини хусусийлаштириш, хорижий сармояни жалб этиш кўзда тутилган. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 33% қ.х.да, 23% саноатда, 20% хизмат соҳасида машғул. Ялли ички маҳсулотда саноатнинг улуши 27%, қ.х.нинг улуши 22%.

Саноати. К.нинг бой табиий ресурслари асосида қончилик саноати ривожланган. Нефть ва темир рудаси қазиб олиш етакчи саноат тармоқларидир. Табиий газ, тошқўмир, олтингугурт, никель, олтин, платина, қумуш, зумрад ҳам қазиб олинади (жаҳондаги зумрадининг 90%).

Озик-овқат саноати, асосан, қ.х. хом ашёсини дастлабки қайта ишлаш, пойабзал, ичимлик и.ч. соҳалари, тикувчилик, тўқимачилик, металлни қайта ишлаш алоҳида ўрин олади. Металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё ва нефть кимёси саноати ривожланган. Автомобиль, телевизор ва радиоприёмниклар йиғадиган, станок, цемент, қоғоз ишлаб чиқарадиган 3-длар бор. Хунармандчиликнинг ҳам салмоғи катта. Ўрмонларда қимматбаҳо нав ёғоч тайёрланади. Йилига 25,6 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Ҳосил қилинадиган электр энергиянинг 75% гидроэлектр ст-яларига, 25% қўмир б-н ишловчи электр ст-яларига тўғри келади.

Қишлоқ хўжалиги. Дехқончилик — қ.х.нинг асоси. Кофе — мамлакат қ.х.нинг муҳим маҳсулоти. Кофе экспорт қилиш соҳасида дунёда Бразилиядан кейин 2-ўринда туради. Мамлакат меҳнатга лаёқатли аҳолисининг салкам 40% кофе етиштириш б-н бевосита ёки бавосита боғлиқ тармоқларда банд. Экспорт учун какао дони, пахта, банан, тамаки, маҳаллий эҳтиёж учун маккажўхори, картошка, шоли, буғдой, арпа, маниок, соя, нўхот, шакарқамиш етиштирилади. Чорвачилигида қорамол, кўй, чўчка боқилади. Балиқ овланади. Қ.х. мамлакатнинг озик-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўла қондирмайди.

Қ.да асосий транспорт тури — автомобиль. Т.й. узунлиги — 3,4 минг км, автомобиль йўли ўз. — 129 минг км. Асосий денгиз портлари: Барранкилья Буэнавентура, Тумако, Картахена, Санта-Марта. Боготада Эльдorado халқаро аэропорти бор.

Қ. четга кофедан ташқари нефть ва нефть маҳсулотлари, кимёвий моллар, кора металлургия маҳсулотлари, зумрад чиқаради. Четдан саноат асбоб-ускуналари, транспорт воситалари, хом ашё, истеъмол ва озик-овқат маҳсулотлари келтиради. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари, Япония, Лотин Америкаси

мамлакатлари. Пул бирлиги — К. песоси.

Тиббий хизмати. Беморларга, асосан, хусусий тарзда хизмат кўрсатилади. Врачлар 9 та олий ўқув юртининг тиббиёт ф-тида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 7 ёшдан 12 ёшгача бўлган болаларнинг ўқиши бепул ва мажбурий. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 5 й., ўрта мактабда 6 й. Давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий мактаблар ҳам мавжуд. Мутахассислар хунар-техника билим юртлиари ва пед. ўқув юртлиарида, олий ўқув юртлиарида тайёрланади. Мамлакатда 200 дан кўпроқ олий ўқув юрти, шу жумладан, 25 давлат ва 35 хусусий ун-т бор. Энг йирик олий ўқув юртлиари: Боготада К. Миллий унти (1867 й. да асос солинган), Валье унти (1945), Хавериан хусусий католик унти ва б. Илмий муассасалари: К. тарих академияси

(1902), К. юридик фанлар академияси (1894), Тиббиёт фанлари академияси (1890) — ҳаммаси Боготада; Картахена, Медельин, Тунха ва б. шахарларда тарих академиялари, бир қанча илмий жамиятлар ишлайди. Боготада Миллий кутубхона, Медельинда ун-т кутубхонаси, Боготада Миллий ун-т кутубхонаси ва б. бор. Музейлари: Миллий, Мустамлака даври санъати, Миллий антропология, Миллий археология музейлари, Олтин буюмлар музейи, С. Боливар музейи — (ҳаммаси Боготада), Медельиндаги табиий фанлар музейи ва ун-т музейи.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Қ.да 30 га яқин кундалик газ. нашр этилади. Энг йириклари: «Экспектадор» («Кузагучи», 1887 й. дан), «Тьемпо» («Вакт», 1911 й.дан), «Пайс» («Мамлакат», 1950 й.дан), «Нуэво сигло» («Янги аср», 1932 й. дан), «Коломбиано» («Колумбиялик», 1912 й.дан). Анкол ҳукумат ахборот агентлиги ишлайди. Колпренса миллий ахборот агентлигига 1980 й.да асос солинган. Радиоэшиттириш 1929 й. дан, телекурсатув (тўла давлат тасарруфида) 1954 й.дан ишлайди.

Мамлакатда ҳаммаси бўлиб 200 га яқин радиост-я, 50 телестудия бор.

Адабиёти испан тилида. Дастлабки йилнома ва ҳикоялар 1519 й.да пайдо бўлган. Адабиёт, айниқса, 19-а. бошларида гуркираб ривожланди. Миллий озодлик ва мустақиллик учун кураш йиллари (1810—26)да ватанпарварлик руҳидаги классицизм адабиёти равнақ топди (К. Торрес, Л. Варгас Техад, Х.М.Саласар ва б. ижоди). Х. Х. Ортие, Х.Э.Каро, Х.Арболед, Р.Помбо, Ф.Перес, Х.М.Сампер ва б. ёзувчилар индейс қабиаларининг ўтмиш ҳаётини мадҳ этувчи асарлар ёздилар. 19-а. охири ва 20-а. бошларида «Елкан рамзи», «Арболедлар жамияти» ва б. тўғарақларда уюшган Х.А.Сильва, М.А.Осодио ва б. шоирлар ижодида модернистик майллар қарор топди. 1-жаҳон урушидан сўнг К. адабиётида «авангардизм» пайдо бўлди. «Конрод эпопеяси» достонининг муаллифи — А.М.Мутис, Л.К.Лопес ва б. ижтимоий шеърят анъаналарини ривожлантирдилар. Насрда ижтимоий танқидчилик кучайди. А.Лопес де Меса, Х.Рестрепо Карамильо, Д. Аранго Вемс ва б. ижодида кишиларнинг табиат б-н тўқнашувини тасвирлаш асосий мавзу бўлди. Х.А.Осорио Лисарасонинг шахтёрлар ҳаёти ҳамда меҳнатини тасвирловчи «Ер остидаги одам» ва тараккийпарвар арбоб Гайтан ўлими тўғрисидаги «Нафрат куни» романлари К. насрининг ютуғи

ҳисобланади. 50-й.ларда кўпроқ партизанлар қаракатига бағишланган асарлар туркуми («зўравонлик ҳақида романлар») пайдо бўлди. Г.Г.Маркеснинг «Ёлғизликнинг юз йили» романи К. насри ривожда муқим роль ўйнайди. Х.Пардо Герсиа, К.Кастро Сааведра ва б. ўз асарлари б-н К. шеърятига салмоқли ҳисса қўшдилар.

Меъморлиги. Ҳоз. К. худудида тошдан қурилган ибодатхона ва истехкомларнинг вайроналари топилган. К. испанлар томонидан босиб олинган, 15-а. охири ва 16-а.да индейс манзилгоҳлари ўрнида

Картахена, Богота, Тунха каби шаҳарлар барпо этилди, уларнинг марказида тўғри бурчакли куча ва майдонлар қурилди, шаклан кўримли ва сипо бинолар тикланди. 16-а. ўртасидан 17-а. ўрталаригача италян уйғониш даври меъморлиги «мудехар» услуби унсурлари б-н бирга қўшилди. 16—18-а.ларда ғиштин уйли, тўғри кўчали шаҳарлар, монастырь черковлари барокко ва янги мудехар услубида қурилди. 20-а. бошларида саноат ривож натижасида шаҳарлар кўпайди. 1930-й.лардан АКШ ва Бразилия меъморлик мактаблари таъсирида замонавий бинолар кўплаб қурилади. 1940—70 й.ларда янги кварталлар, саноат мажмуалари, банк, фирма бинолари, стадион, бозорлар кўпгина шаҳарларнинг кўркига кўрк қўшди (Картахенадаги стадион, Боготадаги Модерно гимназиясининг капелласи ва б.). Пекин мамлакатдаги турар жойларнинг кўпчилигини лой ва камишдан ишланган кулбалар ташкил этади. Замонавий иншоотлар орасида Боготадаги «Текендама» меҳмонхонаси, «Филипс Колобиана» фирмасининг биноси ажралиб туради.

Тасвирий санъати. К. худудида қадимдан индейслар маданияти (кулоллик буюмлари, олтин, кумуш ҳайкаллар, тилла такинчоқлар тайёрлаш) ривожланган. Мил. ав. 1-минг йиллик ва мил. 1-минг йиллик бошларида Сан-Агустин маданияти (Жан. К. ўрмонларидаги тош қайкалчалар, бўртма тасвирлар), бу маданиятга яқин Тьеррадентро, Нариньо, Калима маданиятлари ҳам мавжуд бўлган. 16-а.гача марказий ва шим. вилоятларда чибча индейслари маданияти равнақ топган (олтин, мис, кумуш зеб-зийнат буюмлари, ҳайкалчалар, идишлар, тўқимачилик, ўймакорлик намуналари). 16—17-а.ларда маҳаллий рассомлик мактаби вужудга келди, диний ва ҳаётий мавзуларда асарлар яратилди (портретлар, деворий расмлар). 19—20-а. бошларида П.Х.Фи-

героа, Х.М.Эспиноса каби рассомлар халқнинг мустақиллик учун кураши

мавулариди асарлар яратдилар. Кейинги йилларда ижтимоий муаммоларга кизиқиш кучайди. П.Н.Гомес Агудело, И.Гомес Харамильо, М.Диас-Варгас, Э.Маргинес, Х.Родригес Асеведо, Л.А.Акунья каби рассомлар, Х.О.Бетанкур, Р.Росо ва б. хайкалтарошлар машхур. 1930 й.да асос солинган К. Бадий академияси кейинчалик Богота нафис санъат мактабига айлантирилди.

Муסיқаси. Испан истилочиларининг хотираларидан маълум бўлишича, ҳоз. Колумбия худудида яшаган индейсларда ҳарбий муסיқа яхши ривожланган, улар ғалабани муסיқа ва кўшиқлар б-н нишонлаган. Мотам маросимларида мархумнинг ботирлигини таърифловчи кўшиқлар айтилган. Ҳосил йиғими, қабила бошлиғи учун сарой қурилиши оммавий рақс ва кўшиқ б-н яқунланган. Боскинчилар келгач, индейс муסיқасига европача унсурлар таъсир эта бошлади.

К. муסיқасида креол, индейс, негр оханглари қоришиб кетган. 17-а. бошларида профессионал муסיқа вужудга келди ва 18-а. охиридан дунёвий муסיқа ривожлана бошлади. 1784 й. Боготада биринчи пуфлама созлар оркестри тузилди. 19-а. нинг 40-й.ларида К. муסיқа санъатининг ривожланишида Италия опера труппалари ва К.да яшовчи Европа композиторларининг роли катта бўлди. 19-а. бошларида К.да яшаган инглиз Э. Прайс К. Филармоник концерт жамиятини, унинг ўғли Ж.Прайс Миллий муסיқа академиясини ташкил этди (1882; 1910 й.дан Миллий консерватория). А.Веласко, Э.Салас, О.Синдичи (миллий мадҳия муаллифи), «Эстер» ва «Флоринда» операларининг муаллифи Х. М. Понсе де Леон 19-а.нинг машхур композиторлари ҳисобланади. Миллий симфоник оркестрнинг асосчиси — дирижёр Г. Эспиноса, композиторлар Г. Урибе Ольгин, А. Мария Валенсия, кўшиқчи Л. Масиа, муסיқашунос Х. И. Пендроно Эскобар, Х. Б. Сильва ва б. 20-а.да К. муסיқа маданиятини ривожлантирган ижодкорлардир. Боготада опера театри, миллий консервато-

рия, фольклорни ўрганувчи и.т. маркази, «Фольклор балети» бор. К. миллий радиоси мумтоз ва миллий муסיқани тарғиб қилиш соҳасида катта иш олиб бораётир.

Театри. 18-а. охирларида Боготада илк бор театр томошалари кўрсатилган. Х.М.Саласар, Л.Варгастеxada, С.Перес, А.Л.Гомес, А.Альварес Льерас, Л.Э.Осорно ва б. 19-а.да ҳамда 20-а. 1-ярмида кўзга кўринган К. драматурглари ҳисобланади. 50-й.лар ўрталарида К. театрининг фаолияти яхшиланди, труппалар пайдо бўлди, фестиваллар ўтказилди. Миллий драма санъати мактаблари ташкил қилинди. Замонавий театр маданиятининг ривожланишида Калидаги Тажриба театри, маданият уйи ва «Ла мама» труппалари, шунингдек, Боготадаги Халқ театри муҳим роль ўйнайди. Ун-т театрлари ҳам кенг йўлга қўйилган (улар 1966 й.дан фестиваль ўтказиб туради). Замонавий машхур драматурглардан О.Диас, Х.Саламеа, К.Х.Рейес ва театр арбобларидан Э. Буэнавентур, С. Гарсиа ҳоз. К. театри санъатини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшган.

Киноси. К.да дастлабки хужжатли фильмлар («Сан-Кристоваль манзараси», «Боготада ҳарбий парад») 1907 й. да суратга олинди. 1910-й.ларда воқеий фильмлар яратишга киришилди. 1914 й.да реж. Ф.Марконинг «Ишонч тантанаси» тўла метражли ярим хужжатли фильми чиқарилди. «Аура ёки гунафшалар» (1923), «Антюкия осмони остида» (1924), «Кондорлар уяси» (1925) кўнгилочар ва хажвий киноленталари б-н бадий фильмлар яратишга асос солинди. 1937 й.да ака-ука Асевеолар биринчи овозли хужжатди фильмни яратдилар. 1939 й.даги «Водий гуллари» фильми дастлабки овозли бадий фильм бўлди. 50-й.лар охири ва 60-й.ларда миллий кино санъати юксала бошлади. Илгор ижтимоий йўналишдаги фильмлар («Тош илдишлар», «Колумбиянинг уч тарихи», «Аччиқ ер», «Донасо» ва б.) яратилди. Хужжатли кино реж.ларидан К.Альварес, Х.Альварес, М.Бергас,

Г.Сампер, Х.Моранте фаолияти миллий кинонинг шаклланиб, камол топишига катта таъсир ўтказди («Кунлардан бир кун», «Демократия нима» ва б. фильмлар). Кейинги йилларда «Қачонгача» (реж. Б.Вентура), «Фирибгарлик» (реж. Л.Санчес), «Тоза қон» (реж. Л.Оспина), «Диёримиз ово-зи: ўтмиш ва келажак» (реж. М. Родригес, Х.Сильва) ва б. фильмлар муваффақият қозонди. 1960 й.дан Картахенада Халқаро кинофестиваллар ўтказиб турилади. 1971 й. Боготада кинематография инти ташкил қилинган. Унда реж.лар, сценарийчилар, операторлар тайёрланади. К.да 650 кинотеатр бор.

КОЛУМБИЯ, Колумбия округи — АҚШдаги федерал (пойтахт) округ. АҚШнинг ҳоз. пойтахти Вашингтон ш.ни қуриш учун 1791 й.да Мэриленд штатидан ажратилган ҳудуд. Майд. 0,2 минг км². Аҳолиси 571,8 минг киши (2001). Округ Потомак дарёсининг сўл соҳилида, Виргиния ва Мэриленд штатлари оралиғида жойлашган. 1878 й.дан округ чегараси Вашингтон ш. нинг муниципал чегараси ҳисобланади.

«**КОЛУМБИЯ**» — АҚШ нинг кўп марта учиршига мўлжалланган, бортида астронавт-учувчиси бўлган транспорт космик кемаси. «Спейс шаттл» транспорт космик кема мажмуаси таркибига киради. «К.»нинг биринчи нусхаси 1976 й.да йиғила бошланган. К. биринчи марта 1981 й. 10 апр.да Канаверал космик марказидан учирилган. Массаси 2000 т гача, ўз. 56 м. Кеманинг 1-босқичи қаттиқ ёқилғили рақста двигатели бўлган 2 та тезлаткичдан иборат; 2-(орбитал) босқичи бортида астронавти бўлган, қанотли бўлиб, орбитадан чиққандан сўнги «самолёт» режимида қўниш қобилиятига эга. «К.»нинг орбитал босқичлари 1994 й.гача учириб турилган.

КОЛУМБИЯ УНИВЕРСИТЕТИ -АҚШнинг етакчи ун-тларидан бири. 1754 й. Нью-Йоркда Кинге коллежи

(Қироллик коллежи) негизда ташкил этилган. 1912 й. ун-т мақомини ва ҳоз. номини олган. Сиёсий фанлар, фалсафа, мат., табиий фанлар, тиббиёт, ҳуқуқ, техника, амалий фанлар, меъморлик, кутубхона иши, санъат ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 18 мингдан ортиқ талаба таълим олади. 30 дан ортиқ кутубхонаси бор.

КОЛУМБИЯЛИКЛАР (ўзларини -коломбиано деб аташади) — халқ. Колумбиянинг асосий аҳолиси (32,5 млн. киши). Венесуэла (1,75 млн. киши), АҚШ ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 34,5 млн.киши (1990-й.лар ўрталари). Асосан, метислар, қисман мулатлар, креоллар. Испан тилининг Колумбия маҳаллий лаҳжасида сўзлашадилар. Диндорлари — асосан, католиклар. Асосий машғулоти — деҳқончилик (қофе, банан, ананас, пахта, тамаки, какао, маккажўхори, бугдой, шоли етиштириш ва б.), шунингдек, бир қисм аҳоли нефть ва кон саноатида банд.

КОЛУМБУС — АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Огайо штатининг маъмурий маркази. Сайото дарёси соҳилида жойлашган. Аҳолиси 711,4 минг киши (2000). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Йирик саноат, савдо-молия ва маданий марказ. Металлсозлик ва машинасозлик (жумладан, радиоэлектроника, электротехника, вагонсозлик, қ. х. ва авиакосмик машинасозлиги ва б.) ривожланган. Кимё, полиграфия ва озиқ-овқат (асосан, гўшт саноати) корхоналари, ун-т бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1812 й.да асос солинган.

КОЛХИДА — Ғарбий Грузия (Эгриси) нинг юнонча номи. Мил. ав. 6-а.да К. худудида Фасис ва Диоскуриада юнон колониялари вужудга келган, 6—2-а.ларда эса Колхида подшолиги бўлган. Кейинги даврларда (19-а. нинг бошларигача)

К. Грузияда ташкил топган турли давлатлар таркибига кирган (яна к. Грузия).

КОЛХИДА МАДАНИЯТИ - Ғарбий Грузиядаги сўнги жез ва илк темир асрига оид археологик маданият (тахм. мил. ав. 13—7-а.лар). Манзилгохлар колдиклари, мозоркўрғонлар, хазиналар топилган. Жездан ишланган қуроллар орасида илк темир буюмлар ҳам учрайди. Асосий хўжалик тармоғи — деҳқончилик бўлиб, чорвачилик, темирчилик тараққий этган.

КОЛХИДА ПАСТТЕКИСЛИГИ - Грузиядаги пасттекислик. Ғарбий Закавказьеда, ғарбда Қора денгиз соҳили, шим.-шарқда Катта Кавказ ва жан. да Кичик Кавказ тоғлари оралиғида. Денгиз соҳили бўйлаб Сухуми шаҳридан Кобулети шаҳригача чўзилган. К.п. — аллювиал текислик; антропоген аллювийсининг қалинлиги 700 м гача. Нефть-газ конлари, минерал булоқлар (Цхалтубо) бор. Иқлими нам субтропик. Йил бўйи ёғин ёғади (йиллик ёғин 1500 мм). Январнинг ўртача т-раси 4,5 дан 6° гача, августники 23—24°. К.п.ни Риони, Ингури ва б. дарёлар кесиб ўтади. Денгиз бўйидаги Поти ш. яқинида Палеостоми кўли бор. К.п.нинг ғарбида ботқоқлик ландшафтлари мавжуд. Ботқоқликларда қандағоч ўрмонлари катта майдонни эгаллайди. Баландрок чекка қисмлари дуб, қора қайин, доим яшил бута ва чирмовуқлар б-н қопланган. К.п.да ғалла экинлари (асосан, маккажўхори) экилади; боғ ва субтропик мевазорлар бор.

КОЛХИДА ПОДШОЛИГИ - Ғарбий Грузия худудида қолхлар томонидан тузилган илк қулдорлик давлати (мил. ав. 6—2-а.лар). К.п. мил. ав. 4-а.да барча грузин қабилаларини бирлаштиришга ҳаракат қилган; бу ерда хунармандчилик, айниқса, заргарлик ривожланган, қумуш танга «қолхидка»лар зарб этилган (мил. ав.6-а.). К.п. мил. ав. 6-а.нинг охирида Эрон, мил. ав. 2-а.да Понт подшолиги,

сўнг Рим томонидан забт этилган.

КОЛХЛАР — Жан.-Ғарбий Закавказьедаги грузин қабилаларининг умумий номи. Деҳқончилик б-н шуғулланишган (мил. ав. 1-минг йиллик). Мил. ав. тахм. 8-а.да қабилалар иттифоқи, мил. ав. 6-а.дан Колхида подшолиги.

КОЛХОЗ (рус. коллективное хозяйство сўзларидан) — собиқ СССРда ижтимоий и.ч. воситалари ва жамоавий меҳнат асосида к.х. ишлаб чиқаришини биргаликда олиб бориш учун бирлашган деҳқонларнинг кооператив ташкилоти (к. Жамоа хўжалиги).

КОЛЧАК Александр Васильевич (1873, Санкт-Петербург — 1920, Иркутск) — Россия ҳарбий арбоби, кутб тадқиқотчиси, гидролог, Россиядаги Фукаролар урушида оқлар ҳаракатининг бош раҳбарларидан бири, адмирал (1918). Кутбга уюштирилган экспедицияларда (1900-02, 1903, 1908-11) қатнашган. Биринчи жаҳон уруши даврида Қора денгиз флоти қўмондони (1916—17). Большевиклар ҳокимияти ва совет режимига қарши курашган. 1918 й. окт.да инглизлар ёрдамида Омский эгаллади. 4 нояб.да Уфа директорияси (Бутун Россия муваққат ҳукумати) таркибига ҳарбий ва денгиз вазири қилиб киритилди. 18 нояб. да Омскда ҳарбий тўнтариш қилиб, Уфа директориясини тарқатиб юборди ва Бутун Россия Омск ҳукуматини тузди (раис — Вологодский П.), ўзини «Россия давлатининг олий ҳукмдори» деб атади. К. Сибирь, Урал, Узок Шарқда қаттиққўллик б-н тартиб ўрнатди. У Россиянинг қуруқлик ва денгиздаги бутун қуролли қучлари Олий бош қўмондони унвонига сазовор бўлган. К. Туркистондаги шўроларга қаршилиқ ҳаракати раҳбарларидан Мадаминбек, Катта Эргаш, Жунаидхон б-н алоқалар ўрнатиб, уларни ўз раҳбарлигида «Ягона Россия учун совет режимига қарши кураш»га даъват қилди. Бироқ, унинг бу

даъватларини миллий етакчилар қатъий рад қилиб, Туркистон мустақиллиги учун курашдилар. К. 1919 й. нояб.да қизил армия кўшинларидан мағлубиятга учраб, Омскдан Иркутскка чекинган. 1920 й. 4 янв.да Олий бош қўмондонлик ваколатини сиртдан Деникинга тошширди. 15 янв.да Иркутскда оқ чехлар томонидан асир олинди, большевикларга берилди, 7 фев.да Иркутск Фавқулодда комиссияси (ЧК) томонидан отиб ўлдирилди.

Ад.: Гражданская война в России: перекресток мнений, М., 1994.

КОЛЧЕДАНЛАР (Кичик Осиё я.о.даги жой номидан) — рудали минераллар: темир, мис, кобальт, никель ва б.нинг олтингургуртли (сульфидли), бисульфидли, кам ҳолларда моносульфидли бирикмаларининг умумий номи. К.нинг кўп тарқалган турлари — олтингургуртли колчедан — FeS_2 (пирит), мис колчедани — CuFeS_2 (халькопирит) ва б. К. қаттик, металлдек ялтирок, мураккаб комплексли рудадир. Пирит таркибида 53,4% олтингургурт, 46,6% темир мавжуд. К. конлари турли геологик жараёнлар, мас, магманинг кристалланишида (мис-никелли колчедан) ва скарнларнинг пайдо бўлишида (мис, олтин колчедани) ҳосил бўлади. К. вулкан минтақалари орасида узунлиги бир неча минг км ли уюмлар ҳосил қилади. Вулкан отилишидан чиққан эритмалар катта микдорда металларни олиб чиқади, улар олтингургурт буғлари б-н бирикиб сульфидли К. конларини ҳосил қилади. Колчедан конлари дунё бўйича кенг тарқалган. Ўзбекистонда (Олмалик) полиметалл, кўрғошин, мис-рух ва б. колчедан конлари бор. К. металлургия саноати учун муҳим аҳамиятга эга. Пиритдан, асосан, олтингургурт к-таси олишда фойдаланилади. Шунингдек, уни қайта ишлаш натижасида олинадиган олтин, кумуш, никель, кобальт, висмут ва б. кимматбаҳо металлларнинг концентратори ҳам ҳисобланади.

КОЛЬ (Kohl) Гельмут (Хельмут) (1930.3.4, Людвигсхафен ш.) — ГФР канцлери (1982—98). Христиан-демократик иттифоқи (ХДИ) аъзоси (1947 й.дан), раиси (1973—76). Райнланд-Пфальц федерал ери бош вазири (1969—76). Германия бундестаги депутати (1976 й.дан). Бундестагдаги ХДИ ва Христиан-социал иттифоқи (ХСИ) бирлашган фракцияси раиси (1976—82). К. даврида немис халқининг бирлашиш орзуси 1989 й.да Берлин деворининг қулатилиши б-н ушалди. 1990 й. 12 сент.да Москвада Германия масаласини узил-кесил ҳал этиш тўғрисидаги шартнома имзоланди, ягона Германия давлати ташкил топди.

КОЛЬМАТАЖ (итал. colmata — тўлдириш) — агроирригацион окизикларнинг шағалли ва кумли тупроқ қатламлари устида тўлланиб қатлам ҳосил қилиши. К. табиий ва сунъий бўлади. Табиий К. қорларнинг эриши, кучли ёмғир ва тошқинлардан кейин дарё сувларида лойқа ва окизиклар кўпайганда юз беради. Суғориладиган зоналарда лойқа ва окизиклар сув б-н бирга далаларга оқиб келади ва чўкиб, муайян қалинликда қатлам ҳосил қилади. Ўрта Осиёда сунъий К. — лойқадан фойдаланиш қадимдан кенг қўлланилган. Пол олинган майдонларга лойқа сувни қўллаиб қуйиб, лойқа чўкканидан кейин сувни чиқариб юбориш йўли б-н ер унумдорлиги оширилган. Шунингдек, ариқва зовурларни тозалашда чиқадиган окизиклар (лойқа), эски пахса деворлар ва блардан ўғит сифатида фойдаланилган. К. натижасида кўпинча шагал ва кумлар юзасида енгил ва ўрта кумоқли ёки кумлоқи тупроқлар ҳосил бўлади.

КОЛЬПИТ (юн. kolpos — кин, itis — яллиғланиш) — қ. Вагинит.

КОЛЬРАБИ, Кольраби карами (*Brassica gongyloides* L.) — икки йиллик сабзавот экини, карамнинг бир тури. Биринчи йили поямева беради; иккинчи

йили эса гул новдалар чиқариб, гул ва уруғ ҳосил қилади. 2 та кенжа тури: осие кенжа тури (*ssp.asiatica* Litzg.) ва ғарбий европа кенжа тури (*ssp.occidentali* — *europea* Litzg.) бор. Илдиз тизими кучли ривожланган. Поя — мева шаклланишида 7—8 чинбарг чиқаради. Туббарги кичкина. Барги бандли, учбурчак ёки тухумсимон. Диаметри 10—15 см йўгонлашган, шакли шолғомни эслатадиган поя меваси б-н қолган барча карамлардан ажралиб туради. Ранги оч-кўкимтир, бинафша ёки қизғиш. Тупроқ курук, намлик кам бўлса поямеваси майда, дағал бўлади. Экин жуда эртапишар, ниҳоллар пайдо бўлганидан кейин 65—80 кундан сўнг ҳосил йиғиштирилади. Кечпишар навларининг ўсув даври 120—150 кун. Эртапишар навларининг ҳосилдорлиги 120—240 ц/га, кечпишарлариники 500—600 ц/га. Ўзбекистонда Оқ Вена 1350 эртаги нави экилади. К.нинг экиш муддати ва парваришlash технологияси оддий карамникага ўхшаш.

Ад.: Лебедева А.Т., Ершов И.И., Бунин М.С., Ваш огород. Кольраби, М., 1994.

КОЛЬРАУШ ҚОНУНИ - ионлар ҳаракатининг бир-бирига боғлиқ эмаслик ёки электролитлар эритмаси электр ўтказувчанлигининг чексиз суюлтирилгандаги аддитивлик қонуни. 1879 й.да немис физиги Ф. Кольрауш томонидан тажриба натижалари асосида тасдиқланган. К.к.га мувофиқ чексиз суюлтирилган электролитлар эритмасининг эквивалент (моляр) электр ўтказувчанлиги (X_j катионлар ва анионлар ҳаракатчанлиги туфайли содир бўладиган электр ўтказувчанликлар (X_k ва A.) йиғиндисидан иборат, яъни: X[^]=X_k+X_a тегишли ионнинг чексиз суюлтирилгандаги электр ўтказувчанлиги бўлиб, эритмадаги катионлар ва анионлар ҳаракатчанлигининг (/к ва /д) йиғиндисига мос келади (X_j=I_A+I_K). К.к. фа-кат ўта суюлтирилган эритмаларга ҳосдир. Яъни электролитлар эритма-

си маълум даражада суюлтирилгандан сўнг ундаги ионлар бир-биридан шу даражада узоқлашадики, улар бир-бирига тўсқинлик қилмай ҳаракатлана олади. Эритманинг концентрацияси ортиши б-н ионлараро тортиш кучаяди, ионларнинг сольватланиш даражаси ўзгаради, электролитнинг ионлаш даражаси ҳам ўзгаради. Натижада ионларнинг ҳаракатчанлиги сусаяди, бинобарин эквивалент электр ўтказувчанлик пасаяди.

КОЛЮРИЯ (*coluria*) — раънодошлар оиласига мансуб илдизпояли кўп йиллик ўт. Йўғон илдизпоя ҳосил қилиб ўсади. Илдиз бўғзи барглари бандли, поядагилари бандсиз, майда. Гули сариқ, якка ёки тўпгул. Меваси кўп ёнғоқли. Жан. Сибирь, Шим. Мўғулистон ва Хитойда 5—7 тури бор. Олтой, Шарқий Қозоғистон, Красноярск улкасининг жан. ва Тувадаги дашт ва тошлоқ тоғ ён бағирларида бир тури учрайди. Илдизпоя ва илдизидан эвгенолли эфир мойи олинади. Маҳаллий халқ илдизпоя ва илдизини чой сифатида ва тамакини хушбўй қилиш учун ишлатади.

КОМА (юн. *кота* — чуқур уйқу), коматоз ҳолат — ҳаётга хавф туғдирувчи ҳолат; марказий нерв системаси фаолиятининг издан чиқиши, бутунлай хушдан кетиш, ташки таъсиротларга жавоб бермаслик ва организмнинг ҳаёт учун муҳим функциялари бошқарилишининг бузилиши б-н ифодаланади. Одатда, К.дан олдин кома олди ҳолати кузатилади, бунда нафас олиш ва томирлар тонуси ўзгаради, пульс секинлашади, иссиқликни идора этиш (терморегуляция) бўзилади. Марказий нерв системаси касалликлари (инсульт, мия ўсмаси, бош мияга қон қуйилиши, мия кўпчиши ва б. жароҳатлар), баъзи юқумли касалликлар (инфекци-он менингит, энцефалит), шунингдек, буйрак ва жигар касалликларида турли захарларнишлар (доридан, алкоголдан) К.га сабаб бўлади. К.нинг қандай юзага келишидан қатъи назар, унинг

асосида бош мия пўстлоғи фаолиятининг бузилиши (бош мияда кон ҳамда орка мия суюқлиги айланишининг бузилиши, мия ички босимининг кўтарилиши, минераллар ва кислота-ишқор мувозанатининг айнаши ва б. па-тологик жараёнлар ётади. К. ҳолати турли касалликларнинг ўзига хос аломатлари б-н кечади. К.нинг мия К.си, уремик К., буйрак К.си каби турлари бор. Лекин «К.» термини аксари қандли диабет оқибатида келиб чиқадиган оғир ҳолатни ифодалаш учун ишлатилади (диабетик К.). Оғир К. терминал ҳолат ҳисобланади. Даво К.га сабаб бўлган омилни бартараф этишдан иборат. К. хрлатидаги бемор дарҳол касалхонага ётқизилади ва зудлик б-н тегишли даво чоралари кўрилади.

КОМАНДОР ОРОЛЛАРИ - Тинч океан б-н Беринг денгизи ораллигидаги ороллар. РФ Камчатка вилояти таркибиди. Умумий майд. 1848 км². Базальт ва андезитлардан тузилган. Рельефи тоғли. Бал 751 м гача. Зилзила бўлиб туради. Иқлими океан иклими. Ёзи салқин. Авг. нинг ўртача т-раси 10°, фев. ники — 4°. Ўртача йиллик ёғин 500 мм. Океан ўтлоқлари ва тоғ тундраси б-н қопланган. «Қушлар бозори» бўлиб туради, денгиз мушуги, сивуч ва калан (Камчатка кундўзи) бор. Аҳоли, асосан, балиқ ва денгиз ҳайвонларини овлаш, даррандачилик (кўк шимол тулкисини урчитиш) б-н шуғулланади. 1741 й.да шу ороллари очган ва командор унвонига эга бўлган В.Беринг номига қўйилган.

КОМАНЧИ (юта индейслари тилида — душманлар; ўзларини пемена — ҳақиқий одамлар деб атайдилар) — АҚШдаги шошонлар гуруҳига мансуб индейс халқи. Оклахома штатининг жан.-ғарбидаги резервацияларда яшайдилар. 6 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Диндорлари — протестантлар.

17-а. охири — 18-а. бошларида Қояли тоғларнинг шарқий ён бағирларидан Норт-Платт дарёси бўйларига кўчиб

ўтишган. Улар юта қабиласидан отни хонакилаштиришни ўзлаштириб, отда бизон овлаш б-н машғул бўлганлар. 18-а. ўрталарида дакоталар томонидан Арканзас дарёсининг жан. га сиқиб чиқарилган. Учита ва кайова қабилалари б-н иттифоқ бўлиб ерларини тортиб олаётган мустамлакачиларга қарши кураш олиб борганлар. К.лар жан. текисликлардаги энг қудратли қабиллага айланган. 19-а. бошида К.ларнинг сони 10—12 минг кишини ташкил этган. 1875 й. К.ларнинг қаршилиги бостирилган, тирик қрлганлари (1400 га яқин киши) соқчилар (конвой) назорати остида Оклахома штатидаги резервацияларга жўнатилган. Асосан, қорамол етиштириш, қ.х. ишларида ёлланма ишчи бўлиб ишлаш ва ўз ерларини америкаликларга ижарага бериш б-н шуғулланадилар.

КОМАРОВ Владимир Леоньевич [1869.1(3).9, Петербург — 1945.5.12, Москва] — рус ботаниги ва географи, акад. (1920 й.дан). Петербург ун-тини тугатган (1894), шу ун-т проф. (1918 й.дан), айна вақтда Петербург ботаника боғида (1899 й.дан) ишлаган. Петербург ботаника боғи (1930—44), табиатшунослик тарихи инти директори (1944 й.дан). Асосий ишлари ўсимликлар систематикаси, флористикаси ва географияси, ўсимликлар дунёси эволюциясига бағишланган.

КОМБАЙН (инг. combine — бирлашиш) — иш цикли, одатда, тайёр маҳсулот и.ч. б-н тугалланадиган бир неча механизмдан ташкил топган машина, машина агрегати; турли йўсиндаги бир неча ишларни бир йўла бажаради. К. кўп тури уй-рўзғорда, қ.х.да, кон ва ер қазииш ишларида қўлланади, мас, Кон комбайни, Дон комбайни.

КОМБАХШ (1667-1709) - бобурийлардан бўлган шахзода; Аврангзебнинг 5-ўғли. Отаси К.ни Деканга ҳоким этиб тайинлаган. Аврангзеб вафоти (1707) дан сўнг ака-укалар ўртасида тахт учун

кураш бошланган. Тахтни эгаллаган Баҳодиршоҳ I мамлакат жан.ига, К. устига юриш қилган. 1709 й. 13 янв.да Ҳайдаробод яқинида К. қўшинини тормор келтиради, К. жангда яраланиб ҳалок бўлади.

КОМБИНАТОРИКА (лот. combinare -бирлаштириш), комбинатор анализ, комбинатор математика — математиканинг чекли тўпламлар устида бажариладиган амалларни ўрганадиган бўлими. Энг кўп кулланидиган амаллари: 1) тўпламни тартиблаш, яъни берилган п элементли тўплам элементларини номерлаб ($a_1, a_2, \dots, a_p$), кетма-кетлик ҳосил қилиш. Бундай кетма-кетлик п элементдан тузилган урин алмаштириш дейилади ва қисқача $a_1, a_2, \dots, a_p$ каби ёзилади. Мас, 3 та a, b, c элементдан 6 та ўрин алмаштириш тузиш мумкин: $abc, acb, bac, bca, cab, cba$. Умуман, п элементдан тузилган ўрин алмаштиришлар сони:

$P_n = 1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (n-1)n = n!$ и формула б-н ҳисобланади; 2) тўпламнинг қисмларини тузиш. п элементли тўпламнинг т элементли қисми п элементдан т тадан тузилган комбинация дейилади. Мас, $\{a, b, c, d\}$ тўпламнинг 2 элементли 6 та қисм тўплами бор $\{a, b\}, \{a, c\}, \{a, d\}, \{b, c\}, \{b, d\}, \{c, d\}$. Умуман, п элементдан т тадан тузилган комбинациялар сони:

$$C_{n-1}^{p-2} \dots (n-p+1)$$

$$C_n = 1-2-3 \dots n$$

$$m \setminus \{n-m\}$$

формула б-н ҳисобланади. C_n сонлари $(a+b)^n$ икки ҳадли ёйилмасининг коэффициентлари бўлиб, биномиал коэффициентлар ҳам дейилади (к. Ньютон биноми); 3) тўпламнинг тартибланган қисмларини тузиш. и элементли тўпламнинг тартибланган т элементли п элементдан т тадан тузилган ўринлаштириш дейилади. Мас, учта a, b, c элементдан 2 тадан тузилган уринлаштиришлар ab, ac, bc, ba, ca, cb бу-лади. Умуман, п элементдан т тадан тузилган ўринлаштиришлар сони

$$A_n^{t,m} = \frac{n!}{(n-t)!(n-t-m)!}$$

формула б-н ҳисобланади. $P_n, C_n^{t,m}, A_n^{t,m}$ сонлари учун $A_n = P_n - C_n, C_n = C_n^{t,m} + C_n^{t,m+1} = C_n^{t,m+1} + C_n^{t,m+2} + \dots + C_n^{t,m+n} = 2^n$ тенгликлар ўринли. К.да

шу сингари масалаларни ечиш кридалари ишлаб чиқилган.

К.нинг комбинатор геометрия деб аталадиган бўлимида элементлари сони чексиз кўп бўлган баъзи тўпламлар (геометрик фигуралар) ҳам ўрганилади. Мас, текисликда ётувчи чегараланган каварик фигуралар берилган бўлиб, улардан ҳар учтаси умумий нуқтага эга бўлса, шу фигураларнинг барчасига тегишли нуқта ҳам мавжуд бўлади (Ж. Хелли теоремаси).

К.га оид дастлабки маълумотлар қадимдан маълум. 17—18-а.ларда К.нинг асосий масалалари кўп ҳаддилар назарияси ва эҳтимоллар назарияси талаби б-н ўрганилган. 20-а.да электрон-ҳисоблаш машиналари, компьютерлар яратилиши б-н К. кенгайиб, техника ва иктисодиётда татбиқ қилина бошланди.

КОМБИНАЦИОН ЛАЁҚАТ

- ўсимлик линиялари ёки навларининг дурагай комбинацияларда ўзаро бирикиб, у ёки бу белги ва хусусиятлар турлича ифодаланган авлод (F_2) бериш қобиляти. К.л.ни аниқлаш — кўпгина к.х. ўсимликларида гетерозисам амалга оширишга қаратилган селекциянинг муҳим босқичидир. Умумий ва хусусий К.л. фаркланади. Умумий К.л. ўрганилаётган навнинг барча дурагайларидаги гетерозиснинг ўртача қатталиги б-н ўлчанади ва генларнинг аддитив (жамланган) таъсири туфайли юзага чиқади. Хусусий К.л. кутилган ўртача самарадан четланган баъзи комбинациялар б-н ўлчаниб, генларнинг ноаддитив ўзаро таъсирлари туфайли вужудга келади (к. Доминантлик, Эпистаз).

КОМБИНАЦИЯЛАНГАН ДРЕНАЖ -ортикча грунт сувларини оқизиб юбориш мақсадларида қуриладиган горизонтал зовурлар ва суви отилиб

чикувчи кудуклар тармоғи. Тупрок-грунт тузилиши икки қатламли ҳолларда, яъни сувни сует ўтказадиган қатлам (калинлиги 5—12 м) тагида юқори фильтрация коэффициентга эга бўлган қатлам ётганда қўлланилади. Одатдаги зовурларга остки қатламдан грунт сувлари оқиб чиқишини кучайтириш учун уларга вертикал кудуклар — кучайтиргичлар қўшилади. Зовурлардаги сув сатҳи ва дренажлар оралиғидаги ер ости сувлари босими ҳар хиллиги туфайли грунт сувлари ўзи оқиб келади. Сув йиғилишини кучайтирувчи вертикал кудукнинг диаметри 200—500 мм бўлиб, сувли қатлам жойлашган (қ. Каптаж) чуқурликкача қавланади; кудукка фильтрли (ишчи) қувур (металл, асбес-цемент, полиэтилен, сопол ва ш.ў.) тик ўрнатилади. Қувурнинг тепа учига уч йўналишли сув таксимлагич ўрнатилиб, ундан кудук иши қузатилади ва жорий тузатиш ишлари ўтказилади. Кудуклар очиқ ва ёпиқ дренаж тармоқларида, шунингдек, берк водоводларда қўлланилади. Улар зовурлар бўйлаб бир-биридан 50—500 м ораликда қурилади, ҳар бир қувурдан чиқадиغان сув сарфи 2—5 л/с га боради. К.д. — фенажнинг нисбатан янги усули. К.д.нинг йирик тармоқлари Қарши чўли, Хоразм ва Бухоро воҳаларининг ўзлаштирилаётган ерларида барпо қилинган. К.д. дренаж тармоқлари узунлигини 2—3 марта қисқартириш имкониятини беради; кучайтиргич кудукларни берк водоводлар б-н бирга қуриш натижасида тармоқни лойқа босмайди, бу эса мелиорация тизимини ишлатишда харажатларни камайтиради.

Машариф Боқиев.

«КОМЕДИ ФРАНСЕЗ» (Comedie Franaise) (расмий номи — «Театр Франсе», «Teatre-Franpais») — Франциянинг энг кекса миллий драматик театри. 1680 й.да Людовик XIV буйруғи б-н Парижда асос солинган. Дастлаб труппага 27 актёр (жумладан, М.Шанмеле, М.Барон, Ш.Лагранж, А.Бежар ва б.) кирган.

Энг яхши миллий драматик асарларни саҳналаштириш ҳуқуқига ва етук актёрларни четдан тақлиф этиш имконини берувчи моддий ёрдамга эга бўлган «кироллик» театри мавқеидаги «К.Ф.» тез орада Франциянинг йирик театрига айланди. Театрга кирол томонидан тайинланган суперинтендантлар раҳбарлик қилади, унинг репертуарини белгилайди. «К.Ф.» доимо классицизм қридаларига амал қилишга интилган, 19- да классицизмнинг таянчи ва расмий мафқурасига айланган; мумтоз аъёналарга содиқлик театрга турли формалистик оқимларни кириб келишига йўл бермаган. «Буюк француз инқилоби» йилларида театр «Миллат театри» деб аталган. «Мольер уйи» деб ном олган «К.Ф.»ни француз жамоатчилиги ҳамisha қўллаган. Турли даврларда театрда француз маърифатпарварлари (Вольтер, Д. Дидро, П. Бомарше ва б.), танқидий реализм намояндalари (А.Бек, А.Франс, Ж.Ренар, Э.Фабр ва б.) ва б. асарлари саҳналаштирилган. Реалистик аъёналар, асосан, комедияларда комик актёрлар (Э.Ф.Ж. Го, Б.К.Коклен ва б.) ижодида ривожланган. «К.Ф.»да замонавий француз театрининг йирик актёр ва режиссёрлари ижоди шаклланган: М.Бель, Б.М.Ж.Бови, Б.Бретти, Ж.Л.Барро, М.Рено ва б. «К.Ф.» репертуаридан П.Корнель, Ж.Расин, Мольер, П.Бомарше ва б.нинг асарлари кенг ўрин олган.

КОМЕДИЯ (юн. komodia — хушчақчақ оломон) — ҳодиса, воқеа ва хусусиятлар қулгили кўрсатилган драматури. К.да ижтимоий ҳаётдаги нуқсонлар, кишиларнинг онги ва характердаги ярамас хусусиятлар қулги воситаси б-н танқид этилади, жамият ҳаётидаги эскириб қолган ҳодисаларга зарба берилади. Ҳаётнинг ривожланиш қонуни олдида умри тугаган нарсалар, сарқитлар қулгили аҳволга тушиб қолади. Бўларни қаламга олиш орқали К. яра-тилади.

К. Юнонистонда худо Дионис шарифига ўтказилган халқ байрамларида пай-

до бўлган. Ёркин сиёсий К.лар яратган Аристофан (мил. ав. 5—4-а.лар) К.нинг «отаси» ҳисобланади. Қдц. Римда (мил. ав. 3—2-а.лар) Плавт ва Теренций атокли К.чилар бўлишган. Уйғониш даври Европа адабиётида В.Шекспир ва Б.Жонсон (Англия), Лопе де Вега (Испания) К.лари катта ўрин тутди. 17—18-а.ларда К.да реалистик майлларнинг кучайишида Ж.Б.Мольер ва П.Бомарше (Франция), К.Гольдони (Италия), Г.Лессинг (Германия), Р.Шеридан (Англия) ижоди кўл келди. К.нинг 19—20-а.лардаги ривожига Б.Шоу, Б.Брехт, Ш.О'Кейси, Б.Нушич, Ж.Ануй, Н.Гоголь ва б. ижоди б-н боғлиқ.

Ўзбек адабиётида Европа адабиёти андозасидаги К.лар 20-а.да пайдо бўлди. Бу жанр таракқиётига -Ҳамза («Майсаранинг иши»), Абдулла Қаҳҳор («Тобутдан товуш»), Сайд Аҳмад («Келинлар кўзғолони»), Эркин Воқидов («Олтин девор»), Ҳамид Ғулом («Тошболта ошиқ»), Баҳром Раҳмонов («Сурмахон»), Шароф Бошбеков («Темир хотин») ва б. муносиб хисса қўшдилар.

К.нинг ҳар хил турлари бор. Воқеалар чалқашлиги туфайли томошабинда кулги туғдирадиган (В. Шекспирнинг «Хатолар комедияси»), қахрамонлар кулгили ҳолатларга тушган (Ҳамза, «Майсаранинг иши»), кишилар характеридаги бемаъни хусусиятлар кулгили қилиб кўрсатилган (Мольер, «Тартюф»; А.Қаҳлор, «Аяжонларим»; Э.Воқидов, «Олтин девор») К.лар мавжуд. Шунингдек, К.лар кулгининг тавсифига кўра, сатирик (воқелик, шахслар сатира қамчиси остида ғазабнафрат уйғотадиган, заҳархандали қилиб ифодаланган — Н.Гоголь, «Ревизор»), А.Қаҳлор, «Тобутдан товуш»), юмористик К. (воқелик, шахсларнинг айрим жиҳатлари беозор кулги туғдирадиган К.— Гоцци, «Маликаи Турандот», Сайд Аҳмад, «Келинлар кўзғолони», Ҳамид Ғулом, «Тошболта ошиқ») ва трагикомедия (трагик ва комик ҳолатлар мужассамлашган — Р.Мухаммаджонов, «Суюнчи» фильми) турларига бўлинади. 20-а. да К.нинг трагикомедия (Л.Пиранделло,

Ж.Ануй), трагифарс (Э.Ионеско) жанр шакллари майдонга келди.

Ад.: Фе д Н . Б ., Искусство комедии, или Мир сквозь смех, М, 1978.

КОМЕНДАНТ (франц. commandant — командир, бошлик) — 1) куролли кучлардаги лавозим. Мас, гарнизон ҳарбий К.и, штаб К.и; 2) баъзи давлат ва жамоат муассасалари (ётоқхоналар, театр, давлат бинолари, лагерлар ва б.)ни муҳофаза этиш ва хўжалик юритишга бошчилик қилувчи шахс.

КОМЕНСКИЙ (Komensky) Ян Амос (1592.28.3, Жан. Моравия, Нивнице — 1670.15.11, Амстердам) — чех гуманист-педагоги, замонавий ўқитиш жараёни асосчиси. Фаолияти немис дворянлари ва католик черкови зулмига қарши қаратилган «Чех қардошлари» диний уюшмасига мансуб оилада туғилган. Мазкур уюшма аъзоси сифатида таъқибга учраб, тоғ ва ўрмонларда яшириниб юришга мажбур бўлган. Дастлабки маълумотни қардошлик мактабида олган. 1608—10 й.ларда лотин мактабида, кейинчалик Херборн академияси ва Гейдельберг ун-тида ўқиган. Католик черков таъқиби натижасида Польшанинг Лешко ш.га келган ва у ерда гимназия ташкил этган. 1631 й. «Тиллар ва ҳамма фанларнинг очик эшиги», 1632 й. «Буюк дидактика», «Оналар мактаби» дарёлик ва қўлланмаларини яратган. К.нинг «ҳамма нарсани билиш, ҳаммага билим бериш» шиори остида ёзилган асарлари илғор фикрли инглизларда зўр қизиқиш уйғотган. У лотин тили дарёлиги ва тил ўқитиш методикаси бўйича қўлланма яратган. 1650 й. Венгрияга келди ва пед. назарияси таракқиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган «Пансофия мактаби» (1651), «Яхши ташкил этилган мактаб конунлари» (1653) китобларини, ўқув жараёнида расмлардан фойдаланишнинг самарали натижалари акс этган «Ҳислар воситасида идрок қилинадиган нарсалар тасвири» (1658) асарини ёзди.

К. ҳар бир бола таълим олиши лозимлигини уқтиради, умумтаълим деганда хотин қизларнинг ҳам таҳсил олишини кўздатуади. К. фикрича, тарбиянинг мақсади кишини мангулик дунёсига тайёрлашдан иборат бўлиб, уни ақлий, ахлоқий ва диний тарбия б-н амалга ошириш мумкин. У болага самарали педагогик таъсир кўрсатиш учун ёш хусусиятини ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлайди. К. болаларнинг ўқиш ёшини она мактаби (туғилгандан 6 ёшгача), халқ, мактаби (6—12 ёш), гимназия (12—18 ёш), академия (18—24 ёш) каби босқичларга бўлади. К. пед.си моҳияти ўқитишни бола ёши, билим даражаси, руҳий ҳолатига уйғун ҳолда ташкил этишдан иборат. Унинг бу карашлари «Буюк дидактика» асарида ўз ифодасини топган бўлиб, унда кўрсатмалилик, онглилик, изчиллик каби дидактик тамойиллар аҳамияти назарий жиҳатдан асослаб берилган.

К. жаҳон таълими тарихида биринчи бўлиб таълимнинг синф-дарс тизимини ишлаб чиқди, таълим бериладиган вақтнинг давомийлигини, билим оладиган ўқувчилар сонини, ёшини белгилади. Дарснинг режалаштириш, мақсадга мувофиқ олиб бориш, таълим бериладиган вақтни ўқув йили, чорақлар ҳамда ўқиш кунларига ажратиш йўлларини кўрсатди. Таътиллар ва уларнинг давомийлиги, кундалик ва йиллик ўқув соатлари микдорини белгилаб берди. Унинг педагогик карашлари ҳоз. кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ад.: Ҳасанов Р. ва б., Педагогика тарихидан лекциялар, Т., 1991; Хошимов К., Нишонова С., Иномова М., Ҳасанов Р., Педагогика тарихи, Т., 1996.

КОМЕТАЛАР (юн. *kometes* — узун сочли) — Куёш системасига кирадиган кичик осмон жисмлари. К.нинг Куёш атрофидаги ҳаракат йўллари (орбиталари) кичик сайёраларникига Қараганда анча чўзиқ бўлгани учун Куёшга яқинлашгандагина кўринади. Аввал улар

осмонда хира оқ туман нуқталарга ўхшаб кўриниб, кейин Куёшга яқинлашгани сари унинг таъсирида «дум» чиқаради (баъзан бир неча «дум» чиқариши кам мумкин). Одатда, К.нинг думлари Куёшга нисбатан қарама-қарши йўналган бўлади. Ҳар йили 5—10 та комета кашф этилади. Куёш атрофида айланиш даврлари уларнинг орбиталари чўзиқлигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун уларнинг Куёшга яқинлашиши бир неча йилдан минг ва ундан ҳам ортиқ йилда тўғри келиши мумкин. К.нинг орбита текисликлари фазода ихтиёрий равишда жойлашган бўлиб, вақт ўтиши б-н катта сайёралар таъсирида ўз вазиятларини ўзгартиради. К. яқинлашган сари уларнинг орбитадаги тезлиги ортиб (500 км/с гача) боради. Перигелий нуқтасидан ўтгач, бу тезлик яна камаё боради. Шундай катта тезликка эга бўлган К.дан баъзилари сайёралар б-н тўқнашиши ҳам мумкин. Мас, Ой сиртидаги кратерларнинг келиб чиқишида К.нинг ҳам «хизмати» бор. К. бош ва дум қисмларга ажратилиб текширилади. К. ҳали Куёшдан узоқда бўлганда унинг сув, оғир элементлар, газ-чанглардан ташкил топган мўзлаган ядро қисмигина кузатилади. К. б-н Куёш орасидаги масофа 3—5 астрономик бирликка (а. б.) тенглашганда Куёш нурлари таъсирида ядро ўзидан энгил газ ва чанг зарраларини чиқара бошлайди. Бу зарралар ядро атрофида туман қобик — кома ҳосил қилади. Ана шу ядро б-н қобик бирга К.нинг «боши»ни ташкил этади. К. ядроларининг диаметри, одатда, 0,5—20 км, массаси 10³—10¹⁰ кг бўлади. К. б-н Куёш орасидаги масофа кескин қисқарганда Куёш нурларининг итариш кучлари энгил чанг ва б. элементларни К.дан ташқарига чиқиб кетишга мажбур этади ва К.да дум ҳосил бўлади. Ҳамма К.да ҳам дум бўлавермайди. Дум бўлиш-бўлмадлиги К.нинг Куёшдан узоқ-яқинлигига, массаларига, об-ҳавонинг тиниклиги ва б.га боғлиқ. К. чанг боши (диаметри) бир неча минг км.дан 1—2 км.гача, думи эса баъзан бир неча ўн

миллион км.гача чўзилган бўлиши мумкин. К. думларининг кўринишига қараб уларни 3 турга ажратиш қабул қилинган: Қуёшдан қарама-қарши томонга тўғри йўналган думлар I турга; К.нинг орбитал қаракатлари йўналишига тескари томонга анча бурилган думлар II турга; қиска, деярли тўғри ва орбитал ҳаракат йўналишига бир оз тескари бурилган думлар III турга киради. I турдаги думлар плазмалардан ташкил топган бўлиб, Қуёш шамоли таъсирида секундига ўнлаб ва юзлаб км тезликда К. ядросини тарк этади. II ва III турдаги думлар чанг ва зарралардан ташкил топган. К.лар спектрларини текшириш уларнинг ядроларини жуда майда қаттиқ моддалар — темир, кальций, никель, натрий, магний, кремний, марганец ва мўзлаган турли газлар (CH₄, NH₄, H₂O, CO₂) аралашмасидан иборатлигини кўрсатади. К.ларнинг келиб чиқиши ҳақидаги кўплаб назариялар ичида ҳрзир қабул қилинган назарияга мувофиқ, улар Қуёш системасидаги сайёраларнинг ҳосил бўлиши даврида газ-чанг қолдиқларидан пайдо бўлган. Ҳозиргача мингдан ортиқ К. қайд қилинган, баъзилари бир неча марталаб кузатилади (2002).

Энг машҳур даврий К. — Галлей кометаси (даври P=76 йил), Энке кометаси (P=3,3 йил), Швассман — Вахман кометаси (комета орбитаси Юпитер ва Сатурн орбиталари орасида жойлашган). Галлей кометаси 1986 й. перигелий орқали ўтганда собиқ Иттифоқ, ғарбий Европа ва япон космик аппаратлари ёрдамида тадқиқ қилинган. К. табиатини яхшироқ ўрганиш учун уни моделлаштиришга доир лаб. тажрибаларидан фойдаланилади. Геофизик ракетаалар ва космик зондлар ёрдамида бир неча юздан бир неча ўн минг км баландликда ишқорий металлар буғидан сунъий булутлар — сунъий К. ҳосил қилинган. Улар очиқ космосда К.ни моделлаш учун негиз яратди. К.нинг Қуёшга навбатдаги яқинлашишида бирон бир даврий кометага космик зонд чиқариб, унинг таркиби, магнит май-

донлари ва б. физик хусусиятлари тўғрисидаги бевосита маълумотлар олиш режалаштирилган.

Абдусалом Латипов.

КОМЁБ (тахаллуси; асл исм-шарифи Саййид Ҳомид ибн Саййид Муҳаммад) (1862.2.9 — Хива — 1922) — шоир, тарихчи. Отадан ёш етим қолиб, Ферўз тарбиясида ўсган. Хивадаги мадрасада таҳсил кўрган. К. ёшлигидан ўзбек ва форс тилларида шеърлар ёзган. Кейинчалик Навоий, Жомий, Мунис, Огаҳий, Ферўз, Мискин каби шоирларнинг шеърларига таҳмислар боғлаган, ўзи ҳам кўплаб ғазал, муҳаммас, мусаддас, мураббаъ, мустазод, чистонлар ёзиб, замонасининг таниқли шоири даражасига кўтарилган. К.нинг 2 қисмдан иборат шеърый девони бизгача етиб келган («Тумор ул-ошиқин», «Анис ул-ошиқин»). Мазкур девонда 3 мингдан зиёд мисрани ташкил этган шеърлар тўпланган. Уларда ватанга муҳаббат, ин-соний комиллик, ҳаётни севиш ғоялари тараннум этилган.

К.нинг «Тарих ул-ҳавонин» («Хонлар тарихи»), «Мунтахаб ул-вақое» («Воқеалар тўплами») насрий ҳамда «Хоразм мамоликинда фалак ҳодисасидин воқеа ажойиби зухур марҳаласига келгонининг зикри» номли эсдалик асари ҳам бор. «Тарих ул-ҳавонин»да Хиванинг биринчи хони яшаган даврдан рус босқинигача бўлган давр қаламга олинган. «Мунтахаб ул-вақое»да хонликдаги маданий, ижтимоий-сиёсий, тарихий, адабий жараён тўғрисидаги муҳим воқеалар, эсдаликларида эса 19-а. охирида рўй берган табиат ҳодисалари, турли хил ғаройиб воқеалар жамланган.

К.нинг лирик девонининг 4 қўлёзма нусхаси, «Тарих ул-ҳавонин», «Мунтахаб ул-вақое» асарлари ва эсдалик асари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида (инв. №2627, №3730/IV, №1257, №1005, №7717, №853/ 111, №3730/1, №3730/111), лирик девонининг яна бир нусхаси Россия ФАнинг Москвадаги Шарқшунослик ин-ти фондида

(инв. №2324, №1513) сақланади.

Ад.: Д авл атёр Раҳим, Шихназар Ма-
трасул, Ферўз — шоҳ ва шоир қисмати,
Т., 1991.

КОМИ, Коми Республикаси — Рос-
сия Федерацияси таркибидаги респу-
блика. Россиянинг Европа қисми шим.-
шарқида жойлашган. Майд. 415,9 минг
км². Аҳолиси 1135,5 минг киши (2000).
К.да 12 туман, 8 шаҳар, 40 ша-ҳарча бор.
Пойтахти — Сективкар ш.

Давлат тузуми. К. — республика.
Давлат бошлиғи — Республика бошлиғи
ҳукуматга бошчилик қилади. Қонун
чиқарувчи орган — Давлат кенгаши (пар-
ламент). Ижроия ҳокимиятни ҳукумат
амалга оширади.

Табиати. К. ҳудуди жан.-шарқдан
шим.-ғарбга кўтарилиб боради. Шарқида
Шим., Қутбий, Қутб олди ва Урал
тоғлари бор. К.нинг шарқий чегараси шу
тоғларнинг сувайирғичи бўйлаб ўтади.
К.нинг ва Уралнинг энг баланд чўккиси
— Народа тоғи (1895 м). Тиман қатор
тепалари б-н Урал тоғи орасида Печора
пасттекислиги жойлашган.

К.да тошкўмир, нефть, табиий газ,
асфальтит, титан рудаси, боксит, тош
тўз, калий тузи, гипс, оҳактош, қурилиш
материаллари кўп. Айниқса, ёқилғи-
энергетика ресурсларининг аҳамияти
катта.

Иқлими республиканинг кўп қисмида
мўътадил континентал; киши узоқ, совуқ;
ёзи қисқа, илиқ. Совуқ жан.-ғарбдан
шим.-шарққа томон кучайиб боради, янв.
нинг ўртача т-раси — 17° дан —20° гача,
июлники 1 Г дан 15° гача. Республика
ҳудудининг 13% (шим., шим.-шарқи) кўп
йиллар давомида музлаб ётади.

Республиканинг кўп қисмида йиллик
ёғин 600—700 мм, Урал тоғларида 1500
мм гача. Йирик дарёлари: Печора, Вичег-
да, Мезень. Печоранинг 1500 км қисмида
кема қатнайди. Вичегда (Шим. Двина
ирмоғи)—К.нинг муҳим сув йўли. Йирик
кўллари — Ямозеро ва Синдор. Тупроғи
подзол, шим. қисмида эса тундра тои-

фали. Ҳудудининг 12— 15% ботқоқлик,
2% чўкинди тупроқли, кўп қисми тай-
га. 28,7 млн. гектар ўрмон бор, асосан,
қорақарағай, қарағай, кедр, оққарағай,
тилоғоч ва б. ўсади. Қимматбаҳо мўйнали
ҳайвонлардан қутб тулкиси, сувсар, тий-
ин, тулки, куён; қушлардан кур, каркур,
ўрдак, булдуруқ ва қутб каклиги овлана-
ди. Лосос зот балиқлар (сёмга ва б.) кўп.
Юқори Печора ҳавзасида Печора-Ильич
кўриқхонаси ва «Югид Ва» миллий боғи
бор.

Аҳолиси. Туб аҳолиси — комилар,
шунингдек, руслар, украинлар, белорус-
лар, татарлар ва б. яшайди. Аҳолининг
75% шаҳарларда истикомат қилади. Рас-
мий тили — коми ва рус тиллари. Дин-
дорлар, асосан, христианлар. Йирик
шаҳарлари: Сективкар, Воркута, Ухта,
Инта, Печора, Сосногорск.

Тарихи. К. ҳудудида аҳоли юқори
палеолит давридан яшаб келган ва асо-
сан, овчилик б-н шуғулланган. Мезолит
ва неолит даврларида Вичегда ва Печо-
ра ҳавзасига жан.дан келган қаби-лалар
жойлашиб борган. 2-миң йилликнинг
бошида ҳоз. коми (зирян) халқи авлодла-
рининг қабилавий бирликлари шаклланди.
11—14-а.ларга оид манбаларда ви-
чегдалиқ пермлар номи эслатиб ўтилади.
Улар ўрта ва қуйи Вичегда ҳавзасида
яшаб, деҳқончилик ва чорвачилик б-н
шуғулланган. Ўтроқ ҳаёт бошланиб,
хунар маркаслари вужудга келган. Вичег-
далиқ пермлар 12— 14-а. лар давомида
Новгородга хирож тўлаб турди. 14-а.да
Москва князлигининг таъсири кучайди.
14-а. охиридан аҳоли христиан дини-
га ўта бошлади. 1478 й. Коми ўлкаси
расмий равишда Рус давлати таркибига
қўшиб олинди. 15— 18-а.ларда муҳим
савдо йўллари (Вятка-Кама ҳавзаси —
Архангельск ва Великий Устюг — Си-
бирь) Коми ўлкаси орқали ўтарди. 18-а.
да бир неча савдо маркази пайдо бўлди.
Чўян куйиш з-длари, нефть ҳайдаш
корхоналари ва х.к. қурилди. Коми
халқи таркиб топди. 19-а.нинг 1-ярмида
деҳқонлар Россия давлати ва маҳаллий

эксплуататорлар зулмига қарши оммавий исён кўтарди. 1918 й. янв.—март ойларида К.да шўро ҳокимияти эълон қилинди. 1921 й. авг.да РСФСР таркибида К. (Зирян) мухтор вилояти тузилди, у 1936 й.да К. мухтор республикасига айлантирилди. 1990 й. суверенитет ҳақидаги Декларацияга мувофиқ, 1992 й.да К. Республикаси мақомини олди.

Хўжалигида оғир саноат тармоқларининг улуши катта: электроэнергетика, кўмир, нефть, газ қазиб чиқариш ва қайта ишлаш, ўрмон саноати етакчи ўринда. Энергетика-сини бир қанча иссиқлик электр ст-ялари ва Печора ГРЭС ташкил этади. Йилига ўртача 10,1 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Ёғоч, асосан, Вичегда, Печора ва Мезень ҳавзаларида тайёрланади. Ёғочсозлик, мебель, целлюлоза-қоғоз саноати барпо этилган. Тиман-Печора нефть-газ конлари негизда нефть ва газни қайта ишлаш саноати ривож топган. Машинасозлик ва металлсозлик корхоналари Сективкар, Ухта, Ньючим, Инта, Шельяурда жойлашган. Қурилиш ашёлари қони (ғишт, цемент, оҳак, темир-бетон конструкциялар) и.ч. йўлга қўйилган. Енгил саноат корхоналари кўн-пойабзал к-ти, тикувчилик ф-калари ва б.дан, озиқ-овқат саноати сут з-длари, гўшт к-тлари, тўз олиш з-ди, ун к-ти, қандолат ва макарон ф-кларидан иборат. Асосий саноат марказлари: Сективкар, Ухта, Воркута, Инта, Печора.

К-х. сут чорвачилигига ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда, шим.да буғу боқилади. К.нинг жан.-ғарбида дехқончилик б-н шуғулланилади. Озуқабоп экинлар, картошка, сабзавот, ғалла (жавдар, арпа, сули) экилади. Қ.х. аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондира олмайди.

Республикада т.й. (3,1 минг км) ва автомобиль йўли (15,3 минг км) асосий транспорт туридир. Микунь—Ухта—Воркута т.й., Вуктил—Ухта-Торжок газ қузури, Усинск—Ухта-Ярославль нефть қузури ўтказилган. Асосий автомо-

биль йўллари: Сективкар—Емба—Ухта, Усть-Вим—Яренск, Айкино—Микунь, Ухта—Вуктил, Сективкар—Усть-Кулом, Усть-Сисольск—Троицко-Печорск. Юк ташишда сув транспорти, йўловчи ташишда ҳаво транспорти муҳим роль ўйнайди. Сективкар, Ухта, Печора, Воркутада аэропортлар бор.

Тиббий хизмат. К.да аҳолига 5 мингга яқин врач, 12 мингдан кўпроқ ўрта тиббиёт ходими хизмат кўрсатади. 200 дан кўпроқ амбулатория-поликлиника, 29 санитария-эпидемиология ст-яси, 500 га яқин фельдшерлик-акушерлик муассасаси, Серёгово бальнеология курорти, санаторийлар бор.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. К.даги 592 кундузги умумий таълим мактабида 196 минг, 20 ўрта махсус ўқув юртида 15 минг ўқувчи, 3 олий ўқув юрти (Сективкар ун-ти, пед. ин-ти, Ухтадаги индустриал ин-т)да 11 мингга яқин талаба таълим олади. К.да Россия ФА Урал бўли-мининг К. илмий маркази, Печора кўмир и.т. ин-ти, К. тиббиёт ин-ти, қ.х. тажриба ст-яси ва б. илмий муассаса ҳамда лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари мавжуд. К.да маданият уйлари, оммавий кутубхоналар, 4 театр, 5 музей, спорт мактаблари бор. Республика радио ва телевидениеси, Сективкар, Воркута ва Ухтада телемарказлар ишлайди.

Адабиёти. Қад. халқ ижодиёти: қўшиқ, эртақ, афсона, ривоятларда қомилар турмуши ва қалби ифодаланган. К. ёзма адабиётига шоир И.А.Қуратов (1839—75) асос солган. У ўз шеърларида халқнинг оғир чаёти ва орзу-умидларини акс эттирган. 20-й.ларда поэзия ва драматургия етакчи жанрларга айланди. А.В.Савин, М.Н.Лебедев, В.И.Литкин, В.Т.Чисталев ва б. ёзувчилар халқ оғзаки ижоди ва рус адабиёти анъаналарига таяниб ижод қилди. Шоирлар халқ жасорати ва она юрт табиатини куйлади. 20-й.ларнинг 2-ярмида проза етакчи жанр бўлиб қолди. 30-й.ларда К. адабиёти янада раванқ топди. Йирик насрий асарлар

— касса ва романлар (Г.А.Фёдоровнинг «Қишлоқ тонги», И.В.Изьоровнинг «Тимка бригадаси» ва б.) пайдо бўлди. К. ёзувчиларининг кўпи 2-жаҳон урушида қатнашди. С.А.Попов, И.М.Вавилин, Н.М.Дьяконов каби ёш ёзувчлар жангчилар жасоратини ва фронт орқасидаги меҳнатни улуғлаган асарлар яратди. Кейинги йилларда халқнинг ўтмиш ва замонавий ҳаётини акс эттирувчи «Тундра чироқлари» (В.В.Юхнин), «Икки дуст» (Я.М.Рочев), «Тонгда» (Г.А.Фёдоров) ва б. романлар яратилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Республика ҳудудида мезолит даврига оид геометрик нақшли ёғоч ва тош асбоблар, турли расмларга бой шиша идишлар, суяк буюмлар топилган. Республиканинг ўрмонга бойлиги ёғоч меъморлигининг ривожланишига имкон берди. Ибодатхоналар ёғоч ва тошдан ишланган (18-а.). Сусол ва вим услубидаги уйлар гўзал ва ифодали. 19-а.да 1—2 қаватли, баланд пойдеворли серқашам ва ёғоч уйлар кўпроқ қурилган. Томи икки томонга нишаб қилинган. Деразалари оққа бўялган, устки тахтаси ҳашамдор қилиб ясалган. 20-а.да Сективкарда қурилиш ишлари авж олдирилди. Воркута (1943), Ухта (1943), Печора (1949) ва б. шаҳарлар барпо этилди, 5—9 қаватли гишттин ва йирик панелли уйлар, кўплаб жамоат бинолари ва б. қурилди.

К. халқ санъати, асосан, кийим ва рўзғор буюмларини тайёрлашдан бошланган. Ҳар бир жойнинг сеvimли ранглари бор: жан.да аёл бош кийимлари ва кўйлақлари жуда майда зич каштали килиб, кўпинча, қизил ва қора рангда тикилади. Шим.да мўйнали кийимлар, кўлқоплар, сумкалар қизил, кўк, яшил рангдаги мовут парчалари б-н «мозаика» усулида безатилади. Қайин пўстлоғидан турли буюмлар тўкиш кенг расм бўлган. Профессионал тасвирий санъати 20-а.нинг 20-й.ларида пайдо бўлди. В.В.Поляков асос солган китоб графикаси, плакат ва газ. сураткашлиги М.П. Безнососов, В.П. Малахов, В.А. Баусов-

лар томонидан ривожлан-тирилди. 40-й.ларда тарихий мавзуда манзара ва расм чизиш (В.Г.Постников), портретлар яратиш (М.П.Безнососов) авж олди. 40—50-й.ларда дастлабки сюжетли расмлар ва портретлар яратилди. Ҳайкалтарошлик, ўймакорлик санъати пайдо бўлди. Кейинги йилларда санъатнинг барча тармоқлари раvнақ топди. Халқ хунармандчилиги турларида ёғоч ўймакорлиги, ёғочсозлик, мўйначилик, каштачилик, кўнчилик, куллолик, тўкимачилик ривож топган.

Музыка фольклори кўшиқ жанридан иборат. Қад. К. кўшиқлари паст пардаларда раvон айтилади. Кейинги давр кўшиқлари кенг диапазонда ижро этилиши б-н ажралиб туради. Яккаҳон ва хор (одагда, 2 ва 3 овозли) ижрочилик санъати тарқалган. Чолғу асбобларидан уч торли сугудэк (камонли ва чертма), 4—7 торли брунган (катта ҳажмдаги урма соз), пуфлаб чалинадиган оркестр асбобларидан чипсан, пэлян ва б. бор. Улар ичида балалайка ва гармонь салмоқли ўрин тутади.

Профессионал музыка санъати 20-а. бошларида пайдо бўлди. 40-й.ларда дастлабки миллий муסיқали драмалар яратилди (А.А. Воронцовнинг «Усть-Кулом кўзғолони» асари ва б.). 60-й.ларда миллий опера («Усть-Кулом осмонида момақалдироқ») ва балет («Яг-Морт») юзага келди.

К.да республика муסיқали театри, филармония, ашула ва рақс ансамбли, муסיқа билим юртлари, болалар муסיқа мактаблари бор.

КОМИ ТИЛИ (Коми — зирян тили) — фин-угор тиллари оиласи (перм шохобчаси)га мансуб. Кола я.о.даги Ямало-не-нец ва Ханти-Мансий, Коми худудларида тарқалган. К.т.да 327 минг киши (1979) сўзлашади. Бир неча шевалари бор. К.т. коми-пермяк тшшлгт барча шеваларда е товуши борлиги б-н фарқланади. Урғу сўзнинг биринчи бўғинига тўшади. Бирор нарсанинг устида ёки яқинида эканини ифодаловчи келишиқлар мавжуд.

Ёзуви рус алифбоси асосида.

КОМИК — ҳажвий роллар ижро этувчи актёр; сахна ампуласи. К. халқ майдон театрида марказий ижрочи ҳисобланиб, халқ юмори ва теран фикрларини тарқатиб юради. Муболага ишла-тиб қахрамонини кўпроқ кулгили қилиб кўрсатади.

Уйғониш даври театрида, айниқса, У. Шекспир асарлари (мас, «Қирол Лир») да К. роллар (ижрочиси масхара дейиладиган) фалсафий ва драматик мазмун б-н бойитилган. Классицизм К.ни трагедия (фожа) жанридан четлаштирди. Лекин Ж. Мольернинг асарлари (мас, «Скапен найранглари»)да халқнинг ақл-заковатини ифодаловчи, хушчақчақ қахрамонлар (Скапен ва б.) ҳукмрон табақаларнинг кирдикорларини сатира, юмор элементлари орқали фош қилганлар. Аста-секин К.нинг вазифа ва воситалари ўзгариб, бойиб борган. 19-а. театрида ижтимоий сатира вазифаси ва айни вақтда илғор драмадаги инсонпарварлик тенденцияларни очиб бериш К. зиммасига юклатилган. Айниқса, 20-а.да К. санъати мазмунан бойиб, қаётгийлик, чуқур психологик ижро б-н бир қаторда халқ театри анъаналари асосида бойиб борди.

К. ампуласи ўзбек анъанавий театри (масхарабозлик, кизикчилик, кўғирчоқбозлик) томошаларида қадимдан мавжуд бўлган. Ўзбек актёрлик санъати ҳажв ва ҳазил йўналишида ривожланган. Зокир эшон, Комилқори кизик, Тўла масхара, Нормат кизик, Матҳолик кизик, Мизроб масхара, Охунжон кизик, Юсуфжон кизик каби йирик К. актёрлар ижод қилганлар. Кейинчалик М.Мирокилов, Ҳ.Исломов, Р.Пирмухамедов, С.Хўжаев, Ғ.Аъзамов ва б. халқ масхарабозлик санъати тажрибаларига суянган ҳолда ўз ижро услубларини яратганлар. Ҳоз. кунда уларнинг анъаналарини Ъ.Ихтиёров, Э.Каримов, Ҳ.Тожибоев, О.Асомов, М.Холмедов, Б.Муҳаммадхужаев қабилар давом

эттирмоқдалар.

Ад. : К, о д и р о в М., Масхарабоз ва кизикчилар санъати, Т., 1971.

Муҳсин Қодиров.

КОМИКЛИК (юн. komikos — қувноқ, кулгили, komos — Юнонистонда узумчилик ва виночилик худоси Дионис шарафига утказиладиган байрамда одатдагидан бошқача кийимда катнашган қувноқ одамлар) — эстетика тушунчаси. Кулгилиликни англатади. Келиб чиқиши халқ кулгили ўйинларига бориб тарқалади. Муайян ижтимоий ходисанинг, кишилар хулқ-атворлари ва одатларининг объектив ҳақиқат ҳолга ва эстетик идеалга нисбатан вужудга келган номувофиклигини кулги шаклида ифодалайди. К. турлича кўринишда янгилик б-н эскиликнинг, мазмун б-н шаклнинг, мақсад ва воситаларнинг, амал ва вазиятнинг, инсоннинг реал моҳияти ва унинг ўзи ҳақидаги фикрининг номувофиклигида юз бериши мумкин. Маданиятнинг ривожлана бориш жараёнида К. турлари — ўткир киноя, ҳазил, ҳажв ажралиб чиқди. Воқелик зиддиятларини ўзида акс эттирувчи К. учун карикатура (ҳажв), гротеск (муболага) аломатлари муҳим ўрин тутди. Комедия жанри К.ка асосланади.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ (тахаллуси; асл исми Пақлавон Муҳаммадниёз Абдулла Охунд ўғли) (1825 — Хива — 1899) — ўзбек шоири, хаттот, мусикашунос, таржимон ва давлат арбоби. Жаҳон маданиятининг Хоразмдаги илк тарғиботчиларидан бири. Хива мадрасасида ўқиган. Араб ва форс тилларини мукамал билган. Шарқ адабиёти намояндалари ижодини, мумтоз мусиқани, хаттотлик сирларини кунт б-н ўрганган. 25—30 ёшларида шоир сифатида танилган. Огаҳий унинг номини ўзининг «Гулшани давлат» китобига киритган. Хива хони Сайд Муҳаммадхон саройида котиблик қилган. Муҳаммад Раҳим II уни мирзабошилик вазифасига кўтарган. Рос-

сия б-н Хива хонлиги ўртасида имзоланган сулҳ шартномаси (Гандимиён шартномаси) К.Х. қўли б-н ёзилган (1873). Сўнгра саройда девонбеги (1873—80), мирзабоши лавозимларида ишлаган (1880 й.дан). Хоразмда биринчи бўлиб босмахона ташкил этган (1880—81).

К.Х. Шарқ мумтоз мусикаси, хуусан, мақомчилик анъаналарини ривожлантиришга ҳомийлик қилган, ўзбек куйларини ёзиб олиш учун «Танбур чизиги» деб аталувчи нота тизимини жорий этган. Бу ўзига хос нотада «Рост» мақомининг бош қисмини ёзган. Ўғли Мирзо Муҳаммадрасул отаси бошлаган ишни давом эттириб, Хоразм «Шашмақом»ининг қолган ашула ва чолғу йўлларини тўла нотага олган. «Рост» мақомига боғланган «Мураббаи Комил» ва «Пешрави Ферўз» куйларининг нотаси бизгача етиб келган. К.Х. Москва ва Петербург ш.ларига 2 марта сафар қилган (1873, 1883). 1891, 1896— 97 й.ларда эса Тошкентга келиб, бу ердаги маданий янгиликлар ҳақидаги «Дар баёни таъриф ва тавсиф Тошканд» («Тошкент таърифи ва тавсифи баёнида») қасидасини битган. Бу қасида ўзбек адабиётида ижтимоий тараққиётни акс эттирган дастлабки йирик шеърий асарлардан бўлиб, унда янги, замонавий маданият улуғланади.

К.Х. Шарқ мумтоз шоирлари анъаналари руҳида лирик шеърлар ёзган, девон тузган. Бу девонда 8000 мисрадан ортик шеър бўлиб, улар ғазал, мурабба, муҳаммас, мусаддас, маснавий, рубоий, қасида, муаммо каби жанрларда ёзилган. Уларда чин инсоний фазилатлар улуғланган, жаҳолат қораланган, ишк-муҳаббат тараннум этилган. К.Х.нинг деярли барча жанрдаги асарларида ижтимоий танқидга кенг ўрин берилган, айрим мисралари афоризм даражасига кўтарилган («Фалак зулми бир ёну, бир ён алар...» ва б.). Шайх Сулаймон Бухорий ўзининг машҳур «Луғоти чигатойи ва турки усмоний» («Чигатойча ва усмоний туркча луғат») асарида К.Х.нинг ижодидан ўринли фойдаланган ва Хоразм шева-

сидаги кўпчилик сўзларнинг маъносини унинг шеърлари орқали изоҳлаб берган. К.Х. 1865 й.да Бархурдор бин Махмуд туркман Фароҳийнинг (адабий тахаллуси Мумтоз) «Махбуб ул-қулуб» (бу асар айрим манбаларда «Махфилоро» — «Мажлисга зийнат берувчи» деб ҳам юритилади) ҳамда 1869—70 й.ларда Фахриддин Али Сайфийнинг «Латойиф ат-тавоийф» («Турли тоифаларнинг латифалари») асарларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Алишер Навоий «Ҳамса»сининг биринчи Хоразм тошбосма нашрига сўзбоши ёзган. К.Х. девони қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади (инв. №1849, 1025). М.Юнусов, Ф.Каримов, А.Ҳайитметов, ва б. олимлар К.Х. ижодини тадқиқ этганлар.

Ас: Девон. Т., 1975.

Ад.: Юнусов М., Комил Хоразмий, Т., 1960; Асрлар нидоси [мажмуа], Т., 1982.

КОМИЛАР (аввалги номи — зиряндар) — халқ. Коми Республикасининг туб аҳолиси (292 минг киши). РФ да 336 минг киши (1990-й. лар ўрталари). Коми тилида сўзлашади. Коми-пермякларга кардош. Диндорлари — православлар.

КОМИЛЖОНОВ Раҳим (1926.5.5, Бухоро) — дирижёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Тошкент консерваториясининг хор дирижёрлиги ф-тини тугатган (1947). Бухоро театрида дирижёр (1947—51), Самарқанд (1951 — 63), Сурхондарё (1963-68), Қашқадарё (1968-88) мусикали драма ва комедия театрларида бош дирижёр, 1988 й.дан Қарши санъат билим юртининг дирижёрлик бўлимида ўқитувчи. Дирижёр сифатида турли спектакллари бошқарган. «Холисхон» (Ҳамза, 1951, Самарқанд), «Ўтган кунлар» (Исмоилзода, 1953) ва б. мусикали драмалар, турли мавзудаги кўшиқлар («Самарқанддан салом», «Сурхондарё», «Кўзларинг» ва б.) муаллифи.

КОМИЛОВ Иброҳим Комилович (1926.15.5, Риштон тумани) — кулол, Ўзбекистон халқ рассоми (1973). Отаси уста Комил Мадаминов ва кулол Элибой Далиевдан хунар урганган. «Янги ҳаёт» кулоллик артелида кулол, рассом; 1970 й.дан Риштон керамика з-дида рассом. К. кад. Риштон кулоллик мактаби анъаналарини қайта тиклашга катта ҳисса қўшди ва унинг янги, чидамли ва нафис намуналарини яратди; у яратган буюмлар (лаган, коса, шокоса, пиёла, гулдон ва б.) ҳаво ранг колорити, ўзига хос услублаштирилган нақшлари ва ҳайвонларнинг рамзий шакллари б-н ажралиб туради. К. анъанавий услубда тайёрлаган кошинлар замонавий биноларни безаб турибди, асарларидан намуналар республика ва хориждаги музейларда, шахсий тўпламларда сақланади (жумладан, Япониядаги энг йирик кулоллик тўпламларидан кенг ўрин олган).

1950 й.дан республика ва чет мамлакатлардаги кўргазмаларда асарлари б-н иштирок этади. Ўзбекистон БА Олтин медали б-н мукофотланган (2002).

КОМИЛОВ Кабир (1911.19.11 - Тошкент — 1998.27.12) — ҳуқуқшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989). Тошкент юридик ин-тида ўқиган (1935—39). Адлия халқ комиссарлиги тизимида ишлади: Ўзбекистон ССР Адлия вазирлиги (1944—47), республика Олий суди раиси (1947—50). Ўзбекистон ФА Ҳуқуқ бўлимида (1951—58) катта илмий ходим, Ўзбекистон ФА Президиумида илмий котиб муовини (1960—66). Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида катта илмий ходим (1958—60), шўъба мудири (1968 й.дан). К. маҳаллий давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши тўғрисидаги қонунларни ҳаётга жорий этишнинг ҳуқуқий муаммолари устида и.тлар олиб борди.

КОМИЛОВ Маҳаммаджон Комилович (1917.12.3 - Тошкент - 2000.9.4)

-кўз касалликлари мутахассиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1967), тиббиёт фанлари д-ри (1971), проф. (1971). Тошкент тиббиёт ин-тини тугатган (1939). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1940—46). Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти кўз касалликлари кафедраси мудири (1957—88), проф.-консультант (1988—90). Трахома, ўткир конъюнктивит, блефарит, кўз жароҳатлари, глаукома, катаракта, кўз қон томири касалликларини даволаш ва олдини олиш устида тадқиқотлар олиб борган. Ўзбекистон офтальмологлари илмий жамияти бошқаруви раиси (1957—90). «Жасорат» медали (1994) б-н мукофотланган.

Ас: Трахома, Т., 1960; Диагностические ошибки в офтальмологии, Т., 1978.

КОМИЛОВ Мирзоян Мирзахмедович (1936.17.10, Тошкент) — информатика ва кибернетика соҳасидаги олим. Ўзбекистон ФА акад. (1994), техника фанлари д-ри (1974), проф. (1977). Н.Э. Бауман номидаги Москва Олий техника билим юртини тугатган (1960). Ўзбекистон ФА Математика ин-тида муҳандис (1960—63). Ўзбекистон ФА қошидаги Ҳисоблаш марказида (1963—66), Ҳисоблаш марказли Кибернетика ин-тида лаб. мудири (1966—83), Ўзбекистон ФА «Кибернетика» ИИЧБ «Алгоритм» ин-ти директори ўринбосари (1983-92), «Кибернетика» ИИЧБ қошидаги «Тизимли тадқиқотлар» и. т. ин-ти директори (1992—94). Ўзбекистон ФА вице-президенти (1994—2001), 2001 й.дан «Кибернетика» ин-тида лаб. мудири. Илмий ишлари, асосан, информатика, кибернетика, инсон-машина ҳамда сунъий интеллект тизимларини қуриш, ечим қабул қилиш, тасвирларни аниқлаш назарияси ва амалиётига дойр. Техник-технология турдаги мураккаб тизимларни моделлаштириш назариясига муносиб ҳисса қўшган. Узлуксиз ва узлуксиз-узлукли жараёнларни адаптив идентификациялаш

ҳамда шу соҳада ҳисоблаш тизимларини қўллашнинг янги усулини асослаб берди. Республикада биринчилардан бўлиб тизимли таҳлилга ҳамда кимёвий технология жараёнларни муқобил бошқариш ва ушбу жараёнларни идентификациялаш учун бошқарув ҳисоблаш мажмуаларини қўллашга асос солди.

Ас: Алгоритмы вычисления оценок и их применения, Т., 1974 (ҳамкорликда); Информационно-распознающие системы частичной прецедентности, Т., 1989 (ҳамкорликда).

КОМИЛОВ Нажмиддин (1937.5.10, Панжикент тумани, Тожикистон) — адабиётшунос олим, филол. фанлари д-ри (1975), проф. (1991). СамДУнинг филол. ф-тини тугатган (1965). Ўзбек совет энциклопедияси Бош тахририятида катта муҳаррир (1970—71). ТошДУда катта ўқитувчи (1971—75). Тошкент шарқшунослик ин-ти кафедра мудири (1991—94; 2001 й.дан). Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида консультант (1994—95). Давлат ва жамият қурилиши академияси проректори (1995—99). Ўзбекистон Республикаси марказий сайлов комиссияси раиси (1999-2001).

К. дастлаб таржима ва киёсий адабиётшунослик, таржима тарихининг назарий масалалари бўйича тадқиқотлар олиб борди. Магншунослик ва адабий жанрлар тараққиёти б-н боғлиқ масалаларни ўрганди. Кейинги йилларда унинг илмий фаолияти тасаввуф тарихи, асосий йўналишлари, тариқат, шариат, ҳақиқат тушунчаларига қаратилди. Шу йўналишда у Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Ибн Арабий, Насафий, Баҳоуддин Нақшбанд таълимотлари моҳиятини очиб берди. Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома», С.Валаднинг «Маориф», А.Насафийнинг «Зубайдат ул-ҳақоийк» ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» асарларини таржима қилди. К. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» бош тахрир

ҳайъати аъзоси (1997 й.дан).

Ас: Дўстлик кўприклари, Т., 1979 (ҳамкорликда); Ибн Сино ва Данте, Т., 1983; Бу қадимий санъат, Т., 1988; Нажмиддин Кубро, Т., 1995; Тафаккур қарвонлари, Т., 1999; Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи, Т., 1999; Тасаввуф. Тавҳид асрори, Т., 1999; Фақр нури порлаган қалб, Т., 2001.

КОМИЛОВ Ориф (1930.1.6, Жиззах вилояти Жиззах тумани Окқўрғон қишлоғи — 2000.18.12, Тошкент) — тупроқшунос-мелиоратор олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1991), к.х. фанлари д-ри (1983), проф. (1986). СамДУ тупроқшунослик ф-тини тугатган (1955). Ўзбекистон ФАТупроқшунослик (ҳоз. Тупроқшунослик ва агрокимё) ин-тида катта илмий ходим (1963—69), шўр тупроқлар лаб. мудири (1969—91), 1991 й.дан шўр тупроқлар генезиси ва мелиорацияси бўлими мудири. Илмий ишлари Урта Осиё минтақасида шўр тупроқларнинг вужудга келиши ва уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, маҳаллий (минтақавий) тупроқ ҳосил бўлиши жараёнининг назарий концепциясини яратиш муаммоларига бағишланган.

Ас: Тупроқ шўрланиши ва унга қарши кураш чоралари, Т., 1973; Мелиоративное состояние и плодородие вновь освоенных почв Голодной степи, Т., 1985; Мелиорация засоленных почв Ўзбекистона, Т., 1985; Генезис и свойства окисленно-загипсованных почв Центральной Ферганы (ҳамкорликда), Т., 1992.

КОМИЛОВ У. О. - к. Уста Олим Комилов.

КОМИЛОВ Эркин (1946.20.7, Андиджон вилояти, Курфа қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1998). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1968). 1966 й.дан Ҳамза театрида актёр. Энг яхши роллари: Қиличбек

(«Олтин девор»), Қобилжон («Самандар»), Ибн Сино («Беруний»), Карл Моор («Қароқчилар»), Жевакин («Уйланиш»), Глумов («Ҳар тўқисда бир айб»), Мясников («Қатағон»), ал-Зокир («Пири Кинот»), Боязит («Соҳибқирон Темур»), Икром («Уфк»), Альбени («Қирол Лир»), Абулфайзхон («Абулфайзхон»), Ортик («Ноёб нусха»), Маннон Уйғур («Томоша давом этади»), Гаррисон («Етти фарёд») ва б. Яратган образларига ўзига хос ранг бериб, характерларнинг ишончли чиқишига эришади. Роль ўйнашда яхшилик, табиийлик, қахрамоннинг ҳиссиёт ва кечинмаларини мураккаб мажмуини бера олиш, актёр сийратидаги жиловланган куч, зиёлилик, ички маданиятнинг жўш уриши К. ижодига хос.

К. кинода ҳам бир қанча образлар яратган: Бегимкул («Юзсиз»), Йўлдош («Севги»), Мусулмонкул («Ўтган кунлар»), Валихўжа эшон («Амирнинг хуфиёна юриши»), Хуррам («Тилла бола»), Боязид Жалойир («Амир Темур»), Қурбонов («Учишга рухсат этинг»), До-вженко киностудиясида («Юлдуз шуъласи» фильмида Эргаш Собиров ва б. Видео ва телефильмларда Азиз Қосимов («Гирдоб»), Султонмурод («Алишер Навоий»), Ҳайдар («Диёнат»), Раҳим Саидов («Ёз ёмғири»), Чарльз Фористер («Қора карвон»), Бачана («Абадият конуни»), Жаббор («Қора кўзлар»), Майор Солиҳов («Сўнги ўк»), Ҳайдар (Кесак полвон) («Шайтанат»), Шокир ота («Еттинчи фалакдан келган овоз») каби роллар ижро этган. «Оталар сўзи—ақлнинг кўзи» кўрсатувида 100 дан ортиқ роль ўйнаган, 500 дан ортиқ фильм (айниқса, мультфильм, эртақ-фильмлар)ни дубляж қилишда қатнашган.

КОМИЛОВА Хосият Комиловна (1912.25.4, Қўқон - 1961.27.12, Тошкент) — тилшунос олима. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1952), филол. фанлари номзоди (1944), ҳоз. СамДУнинг филол. ф-тини тугатган (1935). Бухоро педагогика ин-тида кафедра мудири (1935—39),

Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим (1944—61). К. ўзбек тилининг орфографияси, морфология ва синтаксиси соҳаларида и.т. ишлари олиб борган («Ўзбек тилида тушум келишиги вазифалари» ва б.). У йирик мутахассис олимлар томонидан тайёрланиб нашр этилган «Ҳозирги замон ўзбек тили» (лексикология, фонетика ва морфология) номли монографик асар ҳаммуаллифи.

Ас: Сон ва олмош, Т., 1953; Гапда сўзларнинг боғланиши, Т., 1955.

КОМИЛОВА Ҳалима Олимовна (1926.24.12, Марғилон — 1984.29.3, Тошкент) — балет артисти, раққоса. Ўзбекистон халқ артисти (1967). Уста Олим Комиловнинг қизи. Ўзбек опера ва балет театри (Навоий театри) қошидаги балет студиясини (1948), Катта театр (Москва) қошидаги хореография билим юртини (1951) тугатган. 1942 й.дан Навоий театрида ишлаган. 1982—84 й.лар Тошкент хореография билим юртида педагог. У яратган образлар ўзининг бадиий юксаклиги, кучли драма-тизм, турли характердаги қахрамонлари феъл-атворини, ички дунёсини нафис ҳаракатларда усталик б-н очиб бериш, миллий мумтоз рақсларни алоҳида маҳорат б-н ижро этиши б-н аж-ралиб туради. Энг яхши партиялари: Зарема (Б.Асафьев, «Зарема»), Бал маликаси (Р.Глизэр, «Мис чавандоз»), Лола (Г.Мушель, «Раққоса»), Сирень парией, Одиллия (П. Чайковский, «Уйқудаги гўзал», «Оккуш қўли»), Ойниса (Б. Гиенко, Д. Зокиров, «Ойниса»), Китри, Кўча раққосаси (Л.Минкус, «Дон Кихот»), Кармен (М.Равель, «Болеро») ва б. К, айникса, ўзбек, тожик ва б. шарқ халқлари рақсларидаги лирик жўшқинлик, шўх, айна пайтда нафис равон ижроси, ҳаракатларидаги чاقқонлик б-н томошабинлар эътиборини қозонган: «Занг», «Ларзон», «Эй нигорим», «Рохат», «Тоғли Бадахшон», «Муножот», «Пилла ракси», «Шодиёна», «Ганавор», «Ҳиндча», «Арабча», «Испанча» рақслар шулар жумласидан. Жаҳон ёшлари ва

студентларининг 3-фестивали (Берлин, 1951) лауреати.

КОМИЛҚОРИ ҚИЗИҚ (Қулижонов Комил, 1891 — Қўқон — 1983) — ўзбек халққизикчиси. Ижоди қўқонлик Нормат кизик бошлиқ қизикчилар таъсирида шаклланган. Ҳамид оғиз, Аъзам кизик ва Юсуфжон кизиклар б-н сайилларда «Келин тушди», «Ҳаммол», «Жўрабоши кўрқок» қизикчиликларини намойиш этган. «Уч буқоқ», «Хушторлар жазо-си» кулги-хикояларини яратган ва ижро этган. 1926—30 й.ларда Аъзам кизик, 40-й.ларда Ака Бухор тўдасида (асосан, Пўлатжон кизик Норматов б-н) «Тўн ўғриси», «Кетмон тилаш», «Улик сотди», «Бедана ўйин» ва б. кизикчиликларни кўрсатган. «Кичкинажон» рақс-пантомимасида иштирок этган. «Саодат-хон» замонавий халқ комедиясининг муаллифларидан.

Ад.: Қод и ров М., Ўзбек халқ томоша санъати, Т., 1981.

КОМИ-ПЕРМЯКЛАР МУХТОР ОКРУГИ — РФ да энг биринчи тузилган мухтор округ, Пермь вилояти таркибида. 1925 й. 26 фев.да ташкил қилинган. Майд. 32,9 минг км². Аҳолиси 151,6 минг киши (2000). Шундан шаҳар аҳолиси 28% ни ташкил этади. Асосан, коми-пермяклар, руслар, шунингдек, бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Округда 1 шаҳар (Кудимкар), 3 шаҳарча бор. Маркази Кудимкар ш. Уралолди ҳудудида, Кама дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Ер юзаси паст-баланд текислик, шим.да Шим. Уваллар, ғарбида Юқори Кама қирлари бор. Январнинг ўртача т-раси —15° дан —17° гача, июлники 17—18°. Йиллик ёғин миқдори 500 мм. Ҳудудининг 80% ўрмон. Ўрмон ва ёғочсозлик, ўрмон кимёси, металлсозлик, озиқ-овқат, енгил саноати ривожланган. Қ.х. гўшт-сут чорвачилиги ва ғаллачиликка ихтисослашган. Қора бугдой, сули, баҳорикор бугдой экилади. Мўйнали ҳайвонлар овланади. Кама дарёсида кемалар қатнайди. Театр,

музей бор.

КОМИ-ПЕРМЯК ТИЛИ - коми пермяклар тили. Фин-угор тилларининг Перс гуруҳига мансуб. Унда 116 мингдан ортик киши гаплашади (1979 й.даги аҳоли рўйхати бўйича). К.-п. т. коми тилига яқин. Асосий белгилари: унли ва ундош товушларнинг қўшилишидан қочиш, товушларга қўшни товушларнинг таъсири кам бўлади. Отга сон ва келишik категориялари хос. Ёзуви 14-а.да пайдо бўлган. Адабий тили ҳоз. замонга келиб узил-кесил шаклланди. Ёзуви рус алифбоси асосида.

КОМИ-ПЕРМЯКЛАР - РФ даги халқ, 147 минг киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, Коми-Пермяклар мухтор округида 95 минг киши, коми-пермяк тилида сўзлашадилар. Комилар, удмуртларга қардош. Диндорлари-православлар.

КОМИССИЯ (лот. commissio — топшириқ) — 1) коллегиял орган, бирон-бир вазифани бажариш (сайлов К.си, ҳисоб К.си, таф-тиш К.си) ёки махсус тадбирлар ўтказиш учун тузилади; 2) Фуқаролик ҳуқуқида — шартнома; унга кўра, бир томон (комиссионер) 2-томон (комитент)нинг топшириғига биноан муайян ҳақ эвазига ўз номидан, лекин комитентнинг манфаати ва ҳисобига 3-шахс б-н битим тузади.

КОМИТАС (тахаллуси; аслида Соғомон Геворкович Соғомонян) [1869.26.9 (8.10), Туркия, Кутина қишлоғи — 1935.22.10, Париж, Ереванда дафн этилган] — арман композитори, хор дирижёри, фольклоршунос. Арман мусиқа этнографияси ва кўп овозли хор мусикасининг асосчиси. Эчмиадзин диний академиясини (1893), Берлин консерваторияси ҳамда ун-тини (1899) тугатган. Эчмиадзинда мусиқа синфлари ва хор раҳбари (1899 й.дан). 1910 й.дан Истанбулда, 1918 й.дан Парижда яшаб ижод қилган. 1916 й.дан

огир рухий касалликка учраган. 3000 дан ортик халқ қўшиқларини тўплаб, айрим-ларини хор, кўпроқ эса овоз ва фортепиано учун қайта ишлаган; арман, курд, турк ва б. халқ қўшиғумрини илмий тадқиқ этган. К. ижодий фаолияти ва авваламбор полифоник хор асарлари миллий композиторлик мактаби, шу б-н бирга Шарқ (хусусан, ўзбек) хор мусикаси шаклланишига катта таъсир ўтказган. Арманистон давлат филармонияси қошидаги кватрет, Ереван консерваториясига К. номи берилган. 1969 й.дан 12 жилдли мукаммал мероси нашр этила бошланган.

КОММЕНСАЛИЗМ (лот. com - бирга, биргаликда; mensa — озикланиш) — симбиоз тури. Икки организм ўртасидаги муносабат. Бунда организмлардан бири (комменсал) ташки мухит б-н муносабатларини бошқаришни иккинчи организм (хўжайин) зиммасига юклайди, лекин у б-н мустақкам боғланмайди. Бу системада 2 организм ўзаро метаболистик ёки антагонистик муносабатга киришмайди. Умумий майдон, субстрат, биргаликда ҳаракатланиш ёки кўпинча озик комменсал муносабатларнинг асосини ташкил этиши мумкин. Хўжайининингтузилиши ва ҳаёт кечиришининг ўзига хос хусусиятлари орқали комменсал бу муносабатлардан бир ёклама фойдаланади. Одатда, комменсалнинг бўлиши ёки бўлмаслиги хўжайин учун бефарқ бўлади. К. табиатда паразитизмга нисбатан кам учрайди. Денгиз бод-рингларининг тана бўшлиғида карапус балигининг яшаши К.га мисол бўла олади. Балиқ денгиз бод-рингидан фақат пана жой сифатида фойдаланади. К.нинг синойкия (квартирантлик), паройкия, эпойкия, энтойкия ва б. хиллари бўлади.

КОММЕРЦИЯ (лот. commercium — савдо) — савдо ва савдо-воситачилик фаолияти, товар ва хизматларни сотиш ёки сотилишига кўмаклашишда иштирок этиш. К. фаолиятининг асосий йўналиши — товар ва хизматларни иш-

лаб чиқарувчилардан истеъмолчиларгача етказиб бериш—муомала соҳаси ҳисобланади. Меҳнат тақсимооти натижасида К. фаолияти алоҳида иқтисодий йўналиш сифатида шаклланган. К. ихтисослашган кенг соҳа бўлиб, бугунги кунда унинг асосий йўналишларига савдо-воситачилик ва реклама фаолияти киради. Савдо-воситачилик фаолияти универсал ва ихтисослашган, улгуржи ва чакана савдо турларидан иборат. Реклама фаолияти ҳам К.нинг ажралмас бир бўлаги бўлиб, товарлар хизматлар савдосини рағбатлаштиришга йўналтирилган фаолият соҳасини ташкил этади. Реклама истеъмолчилар учун товар ва хизматлар тўғрисида ошқора ахборот етказди ва уларнинг сотилишини фаоллаштиради.

Махсулотнинг ишлаб чиқарувчидан харид этилган нархи б-н уни истеъмолчига сотиш нархи ўртасидаги фарқ К. даромадларини ташкил этади.

КОММИВОЯЖЕР (франц. commis voyageur) — йирик савдо фирмаларининг харидорларга намуналар, каталоглар, кўргазма варақлари асосида товарлар таклиф этадиган сайёр вакили, савдо бўйича воситачи.

КОММУНА (франц. commune, лот. communis — умумий) — 1) ўрта асрларда Ғарбий Европада шаҳар К.си — феодаллардан ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқларини олишга эришган жамоа; 2) ҳоз. бир неча хорижий давлатларда — қуйи маъмурий ҳудудий бирликнинг номи.

КОММУНАЛ ГИГИЕНА, аҳоли яшайдиган жойлар гигиенаси — гигиенасининг бир бўлими. Аҳоли яшайдиган жойларда уй-жой шароити ва атроф мухит омилларининг аҳоли соғлиғига таъсирини ўрганати. Аҳолининг соғлом ва қулай турмуш шароитини таъминлаш учун гигиена меъёри ва санитария қоидаларини ишлаб чиқали. Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қрунлари» китобида қуриладиган турар жойлар кунгай, баҳаво

ва куруқ тупрокли бўлишини айтиб ўтган. Исмоил Журжоний «Хоразмшоҳ хазинаси» китобида нам, зах жойларга уй-жой курганда пойдевори баландроқ бўлиши, шунингдек, атмосфера ҳавоси ва ичиладиган сув тозалигини сақлаш керак деб айтган.

Аҳоли яшайдиган жойларнинг атмосфера ҳавоси гигиенаси ва ҳавони санитария жиҳатдан муҳофаза қилиш, сув ва сув таъминоти гигиенаси, тупроқ гигиенаси ва аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш, сув ҳавзаларини санитария жиҳатдан муҳофаза қилиш, турар жой ҳамда бинолар, шунингдек, даволаш ва профилактика муассасалари гигиенаси К.г.нинг асосий бўлимларидир. К.г. турли текшириш усулларида, мас, ташқи муҳитни ўрганишда физик, кимёвий ва биологик методлардан, ташқи муҳитнинг организм ва кишилар соғлигига таъсирини ўрганишда физиологик, санитария-токсикологик, клиник-статистик методлар ва б.дан фойдаланади. Саноатда ва к.х.да ишлатиладиган кўпгина кимёвий моддаларни тажрибада текшириб, йўл қўйиш мумкин бўлган зарарсиз миқдор кўрсаткичларини тавсия этади. К.г. масалалари б-н Ўзбекистон Санитария, гигиена ва касб касалликлари ҳамда Эпидемиология, микробиология ва инфекция касалликлар ин-тлари, шунингдек, тиббиёт ин-тларининг К.г. кафедралари шуғулланади. К.г.нинг ривожига ўзбек олимларидан А.З.Зоҳидов, Қ.С.Зоиров, С.Н.Бобожонов, Т.И.Искандаров, Н.С.Тожибоева, Р.У. Убайдуллаев, А.Х.Комилжоновларнинг хизматлари катта. К.г.га оид маълумотлар «Ўзбекистон тиббиёт журнали»да ёри-тиб борилади.

КОММУНАЛ ХЎЖАЛИК — шаҳар, шаҳарча ва қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатувчи корхоналар, хизматлар ва хўжаликлар мажмуи. Шаҳарларда шаҳар хўжалиги таркибига қиради. Кўпгина шаҳар ва шаҳарча К.х. корхоналари саноат корхоналарини сув, электр энергияси,

газ ва б. б-н таъминлайди. Маҳаллий ша-роитларга қараб саноат корхоналарининг коммунал мақсадлардаги ўз иншоотлари барпо этилади.

К.х.нинг тараққиёт даражаси ва фао-лияти аҳолининг фаровонлигига, турмуш шароитига, сув ҳамда ҳавонинг тозалиги-га бевосита таъсир кўрсатади.

К.х.га қуйидагилар қиради: 1) сани-тария-техника корхоналари — водопро-водлар, канализация, аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш б-н шуғулланувчи корхоналар, кир ювиш корхонала-ри, ҳаммомлар ва сузиш-чўмилиш ховузлари; 2) транспорт корхоналари — шаҳар пассажир транспорти (метрополи-тен, трамвай, троллейбус, осма йўллар, автобус ҳамда таксилар), маҳаллий сув транспорти; 3) энергетика корхоналари — электр, газ ва иссиқлик тақсимловчи тармоқлар, иссиқлик электр марказла-ри, иситиш-буғ қозонлари ва электр ст-ялари, аҳоли яшайдиган жойларга хизмат кўрсатувчи газ з-длари. Шунингдек, йўл ва тротуарлар, кўприклар, ер ости қамда ер усти ўтиш йўллари, умумий фойдала-нишдаги кўкаламзорлар, кўча чирокла-ри, меҳмонхоналар, ердан фойдаланиш, иморатлар ва иншоотларни инвентар-лаш хизматлари, уй-жой фондига хиз-мат кўрсатадиган таъмирлаш, қурилиш ташкилотлари, мазорлар, крематорийлар ҳам К.х. таркибига қиради.

20-а. бошларигача Ўзбекистон К. х. умумдавлат хўжалиги тармоғи сифати-да шаклланмаган эди. Аҳоли ичиш учун булоқ, қудуқ, оқар сувлар (анҳор, ари-клар)дан фойдаланган. Шаҳарлардаги даҳаларнинг ҳар бир маҳалласида катта-кичик ҳовўзлар бўлган. Маҳаллий аҳоли яшайдиган уй-жойлар қишда фақат сан-дал (танча) б-н иситилган.

20-а.нинг 20-й.ларидан ободончилик тадбирлари шаҳарлар ривожланиши-нинг бош режаси бўйича олиб борилди, ҳар бир туманда коммунал хўжалиги бўлимлари ташкил этилди. Кейинги ўн йилликлар давомида Ўзбекистонда К.х. йирик соҳага айланди, саноат и.ч.нинг

ривожи ва аҳолининг тез ўсишига боғлиқ ҳолда илдам суръатлар б-н ривожланди. Қишлоқ жойларида аҳоли яшайдиган жойларни обод қилишда лойиҳалаш ишлари йўлга қўйилди, шаҳарчалар, экспериментал агрошаҳарлар кўплаб қурилди.

Ўзбекистоннинг кўп тармоқли К.х. таркибида уй-жой хўжалигига хизмат кўрсатиш ва уни асраш, сув таъминоти ва канализация, иссиқлик ва газ таъминоти, аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш б-н шуғулланувчи санитария-техника ташкилотлари, шаҳар йўловчилар ташиш электр транспорти (трамвай, троллейбус, метрополитен), электр, газ ва таксимловчи тармоқлар, шаҳар хўжалигини ободонлаштириш, саноат, таъмирлаш-қурилиш, лойиҳалаш корхоналари, ташкилотлари ва б. мавжуд.

Республика К.х.да умумий қуввати бир кеча-кундузда 6,4 млн. м³ ичимлик сувни олиш кучига эга бўлган иншоотлар, 17245 км узунликдаги сув ўтказгич шохобчалари ва сув ўзатгич (водоводлар), бир кеча-кундузда умумий қуввати 3,4 млн. м³ чиқинди сувларни тозалаш кучига эга бўлган иншоотлар, 5114 км коллекторлар ва канализация шохобчалари, бир соатда 6035 Гкал иссиқлик бериш қувватига эга бўлган иситиш қозонхоналари, 3716 км иссиқлик тармоғидан фойдаланилмоқда (2001).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 й. 15 июлдаги «Ўзбекистон Республикасида коммунал хизмат кўрсатишни бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармониغا мувофиқ, вилоятлар ва Тошкент ш.да худудий К.х. ва ундан фойдаланиш бирлашмалари барпо этилди. 1996 й.нинг бошида республика Коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги тизимида 345 корхона ва иншоот хусусийлаштирилди, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари негизида 20 акциядорлик жамияти барпо этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 й. 18-декадаги «Коммунал хизматини бошқариш тизимини янада ислоҳ қилиш тўғрисида» Фармо-

ни асосида Республика Коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги тугатилди ва «Ўзкоммунхизмат» агентлиги ташкил этилди.

Шаҳар, шаҳарча ва туман марказларида аҳолини сув б-н таъминлаш, шунингдек, ичимлик суви сифатини яхшилаш мақсадида 1988—95 й.ларда суткасига 381 минг м³ ичимлик суви етказиб берадиган водопровод шохобчалари қурилиб ишга туширилди (Самарқанд, Урганч, Нукус, Жиззах, Термиз, ва б. шаҳарларда). 90-й.ларда Туямўйин — Урганч, Туямўйин — Нукус, Дамхўжа ва б. сув қувурлари фойдаланишга топширилди. Республикада водопровод тизимининг умумий қуввати бир кеча-кундузда 12,0 млн. м³ (1990 й.да — 10,5 млн.м³), кўча водопроводлари яқка тармоғини ўз. 56231,5 км (1990 й.да — 24204,3 км)га етди.

Уй-жойларни ободонлаштиришда канализация муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда археологик қазилмалар даврида айрим йирик шаҳарларда (Самарқанддаги Афросиёб қалъаси, Тошкентдаги Қоратош ҳаммоми харобасидан) сопол қувурли тазар (канализация) қолдиғи топилган. Аҳоли, асосан, кир ўралар, ханиқлардан фойдаланган. 20-а. ўрталаридан канализация тармоғи кенгая борди. Канализация-тозалаш иншоотларининг бир кеча-кундуздаги қуввати эса 3,7 млн. м³ ни ташкил этади. 1992 й.дан республика шаҳар ва айниқса, қишлоқларини газлаштириш устувор давлат сиёсатига айланди. 1991 — 2001 й.ларда аҳоли газ истеъмоли 3,6 марта кўпайди ва 17 млрд.м³ га етди (1990 й.да 4,7 млрд. м³). 3,6 млн. хонадон табиий газ б-н таъминланди (2001). Республикада жами газ тармоқлари ўз. 103 минг км ни ташкил этди.

Республика коммунал хўжалигининг яна бир муҳим тармоғи — шаҳар, шаҳарча ва туман марказлари санитария ҳолатини яхшилаш, қаттиқ ва қуюқ чиқиндиларни ўз вақтида йиғиш ва уларни чиқинди майдонларига олиб бориб зарарсиз-

лантиришдир. Бу хизмат 113 шаҳар, 97 шаҳарчада йўлга қўйилган. Умумий майд. 930 га бўлган 173 чикиндилар зарарсизлантириладиган майдонлар бор. Йилига 11 млн. м³ қаттиқ ва 5 млн. м³ дан ортиқ суюқ чиқинди йиғилади ва улар 5 мингдан ортиқ машина ва механизмлар (кўча супурадиган, сув сепадиган, ахлат ташийдиган, канализация ва кир ўраларни тозалайдиган ва б.) орқали чиқиндихоналарга ташилади. Йирик шаҳарлар — Андижон, Бухоро, Наманган, Учқўрғон, Фарғона ва б.да махсус ихтисослаштирилган автобазалар бор.

К.х. учун олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар Фарғона политехника, Тошкент ва Самарқанд архитектура-қурилиш, Тошкент темир йўл транспорти муҳандислари ин-тларида ва Тошкент аграр ун-тида, Тошкент коммунал-қурилиш, Тошкент меҳмонхона хўжалиги, Фарғона политехника коллежларида тайёрланади.

КОММУНАЛ ХЎЖАЛИК МАШИНАЛАРИ — аҳоли яшайдиган жойлар худудини, жамоа биноларини тозалайдиган ва йиғиштирадиган, кийим-кечакларни ювадиган ва кимёвий тозалайдиган машиналар. Аҳоли яшайдиган жойларни тозалашда ахлат ташийдиган (контейнерли, кузовли) машиналар, сув сепиш-ювиш машиналари, супуриш-тозалаш машиналари, ўра тозалаш (автоцистерналар), йўлкалар ва пляжларни тозалаш, қор кураш, кум сепиш машиналари, универсал юклагичлар ва б. ишлатилади. Бу машиналарнинг баъзиларида олиб қўйиладиган жиҳозлари бўлади. Жамоа биноларини тозалашда супурадиган, супуриш-чанг сўрадиган, сув сепиш-чанг сўрадиган, пол артадиган ва б. машиналардан фойдаланилади. Майсазорлар ва кўкатларни техник жиҳатдан сақлашда майсазорларни ўрадиган, бута қирқадиган (буталайдиган) машиналардан, автоматик сув пуркагичлардан фойдаланилади. Бўлардан ташқари, канализация тар-моқлари қудуқларини то-

золайдиган ичимлик сувлари олинадиган қудуқларни таъмирлайдиган ва тозалайдиган, машиналар ҳам мавжуд. Шаҳар ва қишлоқларнинг коммунал ва турар жой хўжаликларида водопровод ва канализация, газ, иссиқлик ва электр тармоқлари учун оператив ишлайдиган ҳамда авария юз берганда фойдаланиладиган машиналар, шаҳар электр транспорти воситаларини, йўл тўшамаларини, турар жой биноларини таъмирлашда ишлатиладиган ва б. машиналар мавжуд.

КОММУНИЗМ (лот. communis — умумий) — хусусий мулкчиликни инкор қилишга асосланган турли қарашларнинг умумий номи (ибтидоий К., хаёлий К., «казарма» К.и ва б.). Унга кўра, ягона умумий (ижтимоий) мулк жамият ижтимоий-иқтисодий тузилишининг асосини ташқил қилади. Бу ғоя «идеал жамият» номи б-н Платон, кейинроқ Т.Мор, Т.Кампанелла, Ш.Фурье ва б.нинг асарларида илгари сурилди, К. ёки коммунистик жамият номи б-н 19—20-а.ларда К.Маркс, Ф.Энгельс ва ВМ.Ленин асарларида назарий ифодасини топди. Марксча тарихий жараён ҳақидаги қарашга биноан, К. — капитализм ўрнини эгаллайдиган ва ўз тараққиётида 2 босқич (фаза) — социализм деб аталадиган қуйи босқич ҳамда тўла К. деб аталадиган юқори босқични босиб ўтадиган ижтимоий-иқтисодий формациядир. К. назариётчилари бу икки босқичнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда умумий томонлари мавжудлигини кўрсатишга уринишган. Умумий томони иқтисодий жиҳатдан ягона ижтимоий мулкка асосланганлиги, ўзига хос томони эса — меҳнат тақсимооти тамойили б-н белгиланади, деб уқтиришган. Чунончи, улар К.да «хар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» тамойили амал қилади, «К.да муҳим ижтимоий тафовутлар бўлмайди, ҳамма тенг бўлади», «давлат ўз вазифасини бажариб бўлади ва барҳам топади», деб ҳисоблашган.

К. ғоясининг асосида тарихни фақат

материалистик тушуниш, формациявий қараш, синфийлик ва партиявийлик тамойилларига асосланиш, пролетариат манфаатларинигинаҳимояқилишқабилар ётади. Жамият тараққиёти қонунларига, инсон эркинлиги, мустақиллик ва демократия тамойилларига зид бўлган бу ғоялар собиқ СССР худудиди, «социалистик лагерь» деб аталган жаҳон социалистик системаси давлатларида татбиқ қилинди. 20-а. нинг 20-й.ларидан зўрлик йўли б-н пролетариат (амалда партия) нинг мактаураси-буйруқбозликка асосланган диктатураси ўрнатилди. Ривожланиш ва тараққиётнинг хилма-хиллиги, турли халқлар ва мамлакатларга хос миллий-маънавий хусусиятларнинг мавжудлиги инкор этилди. Дунё мамлакатлари ва халқларининг ягона коммунистик жамиятга боришини асослашга ҳаракат қилинди. Бирок, К.нинг «эркинлик», «тенглик» тўғрисидаги шиорлари сохта ва асосиз эканлиги маълум бўлди.

Ҳоз. вақтда айрим давлатлар социализми бозор муносабатлари б-н боғлашга ҳаракат қилмоқдалар, К. тўғрисидаги қарашларга ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда янгича ёндошмоқдалар. Лекин яқин ўтмишда К. ёки коммунистик жамият қуриш йўлини танлаган давлатларнинг аксарияти бугунги кунда мустақил давлатлар сифатида ўзларига хос ривожланиш йўлидан бормоқдалар.

КОММУНИКАЦИЯ

(лот. communicatio — умумлаштираман, боғлайман) — 1) кибернетикада — информация (ахборот)ларни алмашиш жараёни. Жисмоний ва ижтимоий нуқтаи назардан ёндошиладиган К.лар мавжуд. Жисмоний нуқтаи назардан ёндошиладиган К.ни алоқа ҳам деб аталади. Алоқа фаза жойлашган нуқталар, қурилмалар ёки кишилар ўртасида мос алоқа каналы бўйича ахборотларни узатиш жараёнларини ўз ичига олади. Инсон яратган техникавий тизимларда қуйидаги 4 та асосий К. тури бор: «инсон-инсон», «ин-

сон-машина», «машина-инсон», «машина-машина». Техникавий даражадаги К. жараёнларида турли хил сунъий тиллар (мас, алгол, кобол ва ахборотларни автоматик қайта ишлаш учун мўлжалланган бошқа тиллар)дан фойдаланилади. Ижтимоий нуқтаи назардан ёндошиладиган К. гуруҳ ёки ташкилот ичидаги, бутун жамоа ичидаги алоҳида шахслар ўртасида ахборот алмашиш жараёнини ўз ичига олади. Бундай турдаги К., асосан, табиий тил ёрдамида амалга оширилади. Якка К.да инсон ахборотни аниқлаши ва идрок этиши (ўзлаштириши) катга аҳамиятга эга. Гуруҳ ёки ташкилот ичидаги К. учун шу гуруҳ ёки ташкилот аъзолари орасида муносабатларнинг тақсимланиши, қабул қилинган К. қоидаларининг хусусиятлари аҳамиятли; 2) транспорт, алоқа йўллари ва шаҳар хўжалиги ер ости тармоқлари. Шаҳар хўжалиги ер ости тармоқларига шаҳарни сув, электр энергияси, иссиқлик, газ б-н таъминлаш учун ер остидан ўтказиладиган сув қувурлари ва кабеллар қиради. Ер ости тармоқлари кўча ва майдонлар остидан ўтказилади. Катга шаҳарларда сув қувурлари ва кабеллар бир умумий коллектордан ўтказилади, натижада К.ни таъмирлаш вақтида йўллари қайта бузиб-тузатишга ҳожат қолмайди; 3) ҳайвонларда бир-бири б-н «мулоқот қилиш»даги «сигналли» усуллар мажмуи. Ҳар бир тур ҳайвон учун «ўзига хос» К. «сигналлари» бўлади.

КОММУТАТОР (лот. commuto — алмаштираман, ўзгартираман), алмашлаб улагич, тақсимлагич — электр занжирини улаш, ўзиш, алмашлаб улаш ва занжирдан ўтаётган ток йўналишини ўзгартириш учун ишлатиладиган қурилма. Алмашлаб улаш қўлда (мас, телеграф К.и) ёки махсус дастур асосида автоматик тарзда бажарилади. Электромеханик, электрон ва электрон нури К.лар бор. Оддий электромеханик К.: рубильниклар, электр машина коллекторлари; электромагнит реле тўпламлари

ва б. Электрон К. — маълум функционал схемалар бўйича ион асбоблари, электрон лампалар, яримўтказгичлардан йиғилган электрон қурилмалар. Электрон нури К. — электрон нур ёрдамида бошқа асбобнинг уланиш схемасини ўзгартиради. К. электротехника, алоқа, телемеханиканинг кўп воситалари ва б.да қўлланади.

КОММУТАЦИЯ (лот. *commutatio* — ўзгартириш) — 1) электр занжирлари ва уларнинг қисмларида симлар, кабеллар, машиналар, трансформаторлар, аппаратлар ва асбобларни махсус қурилмалар ёрдамида алмашлаб улаш. Электр занжиридаги ток йўналишини калитлар, контакторлар, реле ва б. қурилмалар ўзгартиради; 2) ҳисоблаш машиналарини ҳар бир янги масалани ечиш учун қайта сошлаш; 3) электр ст-я ва кичик ст-яларнинг тўғри ва узлуксиз ишлашини таъминлаш учун машина, трансформатор, аккумуляторлар батареяси, аппаратлар (узгич-улагич, муҳофаза релелари, ўлчаш трансформаторлари ва б.)ни электрга улаш.

КОММЮНИКЕ (франц. *communiqué*, лот. *communico* — хабар қиламан) — давлатлар ўртасида халқаро шартномалар тўғрисида юритилган музокаралар ҳақидаги расмий хабар.

КОМНИНЛАР — Византия императорлари сулоласи (1081 — 1185). Асосчиси Алексей I ҳисоблансада, аслида сулолани император Исаак Комнин (1057—59) бошлаб берган. К. номи тарихда 1-маротаба император Василий II даври (976— 1025)да тилга олинади. К.нинг 1-вакилларида бўлган Мануил, Василий II нинг яқин кишиси бўлган. Мануилнинг 2 ўғли бўлиб, улардан Исаак Комнин салжуқийларга қарши курашда катта шухрат қозонган эди. 1057 й.да муҳолиф кучлар тазйиқи остида монах (роҳиб) ликни ихтиёр қилган. Исаак Комнин тахтни укаси эмас, балки ўзининг жанговар

сафдоши бўлган Константин Дукага топишига мажбур бўлди. К. вакили Алексей I 1081 й.да сулола ҳукмронлигини ҳарбий тўнтариш йўли б-н қайта тиклади. Андроник I (1183—85) даврида империя ягона давлат сифатидаги кудратини йўқотди. Андроник I авлодлари «Буюк комнинлар» деган унвон б-н Трапезунд империясида ҳукмронлик қилганлар (1204—1461). К. марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаб, империя ҳудудини кенгайтирган; давлатни идора қилишда ер эгалари ва ҳарбий зодагонларга таянган.

КОМОР ОРОЛЛАРИ - қ. Қамар ороллари.

КОМПАКТ-ДИСК — доимий (ўчмайдиган) товуш сигналлари (музыка, кўшиқ, матн ва б.) ёзиб олинган ихчам (кўпинча диаметри 120 мм) оптик диск. Товуш дастурлари ёзиб олинган К-д. (оптик ракамли грампластинкалар) кенг тарқалган. Бўлар оптик (лазер) пластинка кўйиш қурилмалари (проигривателлар) ёрдамида қайта эшиттирилади. Одатда, товуш дастурининг узунлиги (К-д.нинг «ўйнаш» вақти) 1 соат. Сифат ва қулайлик жиҳатидан К-д. оддий грампластинкадан анча устун туради.

КОМПАНИЯ (франц. *compagnie*) — иқтисодий фаолият (и.ч., савдо, воситачилик, молия, суғурта ва б.) олиб бориш учун уюшган юридик ва жисмоний шахслар, тадбиркорлар бирлашмаси. К. дейилганда бирлашмалар, ширкатлар, хўжалик жамиятлари, фирмалар, корпорациялар, яъни турли ташкилий-ҳуқуқий шаклларга эга бўлган корхоналар тушунилади. К. юридик шахс мақомига эга бўлади. К. шерикчилик, корпорация таъмоиллари, тадбиркорлик фаолиятининг бошқа таъмоиллари бўйича фаолият курсатиши мумкин.

КОМПАРАТИВИЗМ (лот. *comparativus*— нисбатан) — қ. Қиёсий-тарихий метод.

КОМПАРАТОР (лот. *compara* — таққослайман) — 1) физик катталикларнинг ўлчамларини мос эталон (намуна) ўлчамларига солиштириб аниқлайдиган ўлчаш асбоби (тенг елкали тарозилар, электр-ўлчаш потенциометрлари ва б. таққослаш асбоблари); назорат-ўлчаш воситаларидан бири. Механик (елкали тарозилар), электр (ўлчаш кўприги), оптик (оптиметр), интерференцион (интерферометр), стереоскопик ва б. турлари бор. К. ёрдамида узунлик, бурчак, масса, босим, ток кучи ва б. ўлчанади. Хариталар тузиш ишларида стереокомпараторлар қўлланади. 2) астрономияда — спектрлар ва астрофотографияларни таққослаш учун спектрокомпаратор ва блинк-компараторлардан фойдаланилади. К. ёрдамида юлдузларнинг нурий тезлиги, осмон ёритқичларининг ўзгаришлари, осмондаги бир объектнинг иккинчисига нисбатан ўзгариши аниқланади ва ҳ. к.

КОМПАС (итал. *compasso* — ўлчайман) — географик (ҳақиқий) ёки магнит меридианининг йўналишини аниқлашда қўлланиладиган асбоб. Магнитли, гироскопик К., куёш К.и, радио ва астрорадио К.и бўлиши мумкин. Магнитли К. магнитланган милнинг шимол-жан. йўналишида магнит меридиани бўйлаб жойлашиши хоссасига, гироскопик К. эркин осилган ва махсус мослама ёрдамида тез айланадиган роторнинг ўқи географик меридиан текислигида мустақил жойлаша олишига, куёш К.и (ёки астроном и к К.) Куёш ҳаракатини узлуксиз кўзатиб туришга, рад и оқом пас радиост-ялар тарқатадиган радиогўлқинларни маълум йўналишда қабул қилишга, астрорадиокомпас Куёшдан тарқаладиган радионурларни қабул қилишга асосланган. Бўлар орасида магнитли К. энг қадимийси. Унинг асосий камчилиги шуки, ҳамма вақт магнит ва географик кутблар йўналишлари фарқини ҳисобга олиш керак бўлади. Кутбларда уни ишлатиб

бўлмайди. К. денгизда сузишда, авиация, геодезия, топография, кон ва ҳарбий ишларида қўлланилади.

КОМПАС (лот. *Puxis*) — осмон сферасининг Жан. ярим шарида Гидра, Кема Куйруғи, Елкан ва Насос юлдуз туркумлари орасида жойлашган юлдузлар туркуми. К.ни кўз, қиш ва эрта баҳорда кўриш мумкин.

КОМПЕТЕНЦИЯ (лот. *competo* — эришяпман, муносибман, лойқиман) — 1) муайян давлат органи (маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи) ёки мансабдор шахснинг қрнун, устав ёки бошқа ҳужжат б-н белгиланган ваколатлари, ҳуқуқ ва бурчлари доираси; 2) у ё бу соҳадаги билимлар, тажриба.

КОМПЕТЕНЦИЯ, иммунологияда — одам ва иссиқ конли ҳайвонлар организмнинг специфик иммун реакция кўрсатиш, организмга махсус антигенлар киришига жавобан тегишли антителолар ҳосил қилиш қобилияти.

КОМПЛАНАР ВЕКТОРЛАР - бир текисликда ёки параллел текисликда ётувчи векторлар. Учта a (x_1, y_1, z_1), b (x_2, y_2, z_2), c (x_3, y_3, z_3) вектор К. в. бўлиши учун уларнинг аралаш қўпайтмаси нолга тенг бўлиши зарур ва етарлидир:

$$\begin{aligned} x_1 y_2 z_3 - x_2 y_1 z_3 \\ - x_3 y_2 z_1 + x_2 y_3 z_1 \\ - x_1 y_3 z_2 + x_3 y_1 z_2 \\ = 0. \end{aligned}$$

Агар бу шарт бажарилмаса, векторлар компланар бўлмаган векторлар дейилади. Уч векторнинг компланарлик шarti бундай ҳам ёзилади: $aa + pb + uc = 0$, бунда a , P ёки u сонларидан камида биттаси нолга тенг эмас. Шунга ўхшаш, бир текисликда ётувчи тўғри чизиклар компланар тўғри чизиклар дейилади, бир текисликда ётмайдиганлари эса компланар бўлмаган тўғри чизиклар дейилади. Хусусий ҳолда учрашмас тўғри чизиклар ҳам компланар эмас.

КОМПЛЕКС СОНЛАР - $a + b$ кўри нишидаги сонлар; бунда a ва b ҳақиқий сонлар, / эса мавҳум бирлик, $i^2 = -1$ шартни қаноатлантирувчи мавҳум бирлик a К. с.нинг ҳақиқий қисми, b эса мавҳум қисми дейилади; $b=Q$ бўлганда К. с. ҳақиқий, feO ва $a=0$ бўлганда К. с. — соф мавҳум сон бўлади. Ҳар бир $a+b$ К. с. геометрик жихатдан текисликнинг координаталари a ва b дан иборат нукталари орқали тасвирланади. Агар бу нуктанинг кутб координаталарини r ва j орқали белгиласак, у ҳолда $\cos K$ с.ни $r(\cos\langle p + / \sin\langle p)$ кўринишда тасвирлаш мумкин, бу К. с.нинг тригонометрик сон $a+b$ шаклидир;

К.с.нинг модули дейилади. $\langle sp = \arctg \wedge$ эса К.с.нинг аргументи дейилади.

Тригонометрик шаклдаги К.с.ни кўпайтириш қулай: К.с. кўпайтиришда уларнинг модули кўпайтирилади, аргументлари эса қўшилади. Бу қоидадан инглиз математиги И. Муавр формуласи келиб чиқади:

$$(\cos\langle + s' \langle sp) = \cos\langle p + / \sin n \langle p.$$

К. с. тўплами алгебраик ёпиқ майдон ҳосил қилади ва у майдон S б-н белгиланади. S майдон ҳақиқий сонлар майдонининг кенгайтирилганидир. Тарихан К. с. иккинчи даражали тенгламаларни ечиш муносабати б-н киритилган. Куб тенгламанинг ҳақиқий илдизларини топиш масаласи К. с. устида амаллар бажаришни талаб қилади.

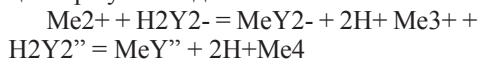
КОМПЛЕКС ЎҒИТЛАР - таркибидан ўсимликлар ҳаёт фаолияти учун зарур бир неча асосий озиқ моддалари бўлган органик ва минерал ўғитлар. Органик К.у.га уй ҳайвонлари гўнги, қушлар гўнги, сидерат ўсимликларнинг яшил массаси (кўкат ўғит), турли хил компостлар киради. Таркибидаги асосий озиқ моддаларига кўра, минерал К.ў. икки элементли (фосфоркалийли, азот-фосфорли, азот-калийли) ва уч элементли (азот-фосфор-калийли) бўлади. Олиниш усулига кўра, мураккаб ўғитлар, мураккаб аралаш ўғитлар ва аралаш ўғитларга

бўлинади. Кўпгина К.ў. таркибида микроэлементлар бўлади ёки уларга бу элементлар қўшилади.

КОМПЛЕКСОНОМЕТРИЯ, хелатометрия, трилонометрия — титрлаш орқали эритмадан металл ионлари миқдорини аниқлаш усули. Бу усул металл ионларини этилендиаминполикарбон кислоталари б-н комплекс бирикмалар ҳосил қилишига асосланган. Этилендиамин ва карбон кислоталарининг бириктириш натижасида ҳосил бўладиган бирикмалар комплекс н л а р дейилади. Улар умумий ҳолда қуйидагича ифодаланади: $(HOOC-CH_2)_2 NCH_2-CH_2-N(R-COOH)_2$, бу ерда R — алифатик радикаллар.

Металл ионлари комплексонлар б-н сувда эрувчан, кам диссоциацияланган, барқарор ва доимий таркибли комплекс бирикмалар — комплекс-сонатлар ҳосил қилади. Комплексоннинг металл иони б-н бириктиришда 5 ёки 6 аъзоли ҳалқа — хелат ҳосил бўлади. Амалиётда этилендиамин тетрасирка кислотанинг икки натрийли тўзи кўпроқ ишлатилади. Бу бирикма комплексон III ёки трилон Б деб юри-тилади. Шу сабабли К. баъзида хелатометрия ёки трилонометрия номи б-н ҳам аталади.

Металл ионли эритмани комплексон эритмаси б-н титрлаганда қуйидаги реакциялар кузатилади:

Бу ерда H_2Y^{2-} — этилендиаминтетрасирка кислотанинг икки натрийли тузи аниони. Демак, бир грамм-эквивалент металлга, унинг оксидланиш даражасидан катъий назар, бир грамм-эквивалент комплексон бирикади. Комплексон эритмасининг концентрациясига караб титрлашга сарф бўлган ҳар бир мл эритмага маълум миқдорда металл иони тўғри келади. Мас, 0,01 М комплексон эритмасининг (қ. Моляр эритма) бир мл га 0,5869 мг Ni, 0,5894 мг Co ёки 0,6354 мг Si тўғри

келади. Титрлашнинг тугаш нуқтасини металл — индикаторлар орқали (мурексид, эриохром кора, эриохром кўк, пирокатехин бинафша ва ҳ.к.) ёки потенциометрик, фотометрик, амперометрик ва б. усуллар б-н аниқланади. Аниқланаётган металл иони ва қўшилаётган индикаторнинг табиатига кўра, муҳитнинг рН киймати турлича бўлади ва шу сабабли титрлашда мақбул индикатор танланади. Агар эритмада бир неча металл ионлари бўлса, асосий ионни аниқлаш учун аралашма ионларни барқарор комплекс бирикма берувчи бошқа моддалар б-н тўсиб (маскировка) қўйилади. Бундай моддалар сифатида цианид, роданид, фторид, цитрат, тарtrat ионлари ҳамда триэтаноламин ишлатилади. Комплексонатларнинг барқарорлиги эритманинг рН миқдорига боғлиқ. Шу сабабли бир вақтда эритмадаги бир неча металл ионини аниқлаш мумкин. Мас, торий ионини эритманинг муҳити рН —1,6 бўлганда, сўнгра рН—4,5 бўлганда шу эритмадаги нодир-ер металл ионларини титрлаш мумкин.

К. усули сувнинг қаттиқлигини, минерал хом ашёдаги, оқова сувлардаги металл ионларининг миқдорини аниқлашда, шунингдек, металлургияда оддий ва қулай усул сифатида кенг қўлланилади.

Омонулла Хўжаев.

КОМПЛЕМЕНТ (лот. complementum — тўлдирувчи, қўшимча) — одам ва барча умуртқали хайвонлар конидаги ўзаро таъсирлашувчи термолабил оксил ва гликопротеинлар мажмуи; табиий иммунитетнинг муҳим омили. Бу оксиллар яллиғланиш жараёнида иштирок этиб, организм учун ёт хужайра ва микроорганизмларни парчалашда (лизис) катнашади. К. терминини фанга П. Эрлих киритган, лекин унгача Ж. Борде кон зардобдаги бактерицид таъсир этувчи моддани аллексин (лот. alexina — микроорганизмлардан ҳимоя қилувчи таначалар) деб атаган. К. тартиби 20 та макромолекулалардан тузилган, лекин бу си-

стеманинг асосий қисми 11 та оксилдан иборат бўлиб, қолганлари кучайтирувчи ва сусайтирувчи ферментлардир.

К. — яллиғланиш реакциясининг асосий гуморал компоненти бўлиб, унинг маҳсулотлари хемотоксин ва анафилатоксинлар фагоцитоз, алмашинув жараёнлари ва крннинг ивишига таъсир кўрсатади. Шу б-н бирга К. тартибда иммун жавобни назорат қилувчи муҳим омиллар кам бор.

К. тартибининг фаоллашишида классик ва альтернатив йўл фаркланади. Классик йўлда антигено микроорганизм ёки хужайра антигенига бирикиб, конформациясини ўзгартирганидан сўнг, унга комплементнинг биринчи компоненти (C1) қўшилади. К. нинг фаоллашишида IgM ва IgG синф антигелолардан тузилган иммун бирикмалар катнашади. Ҳосил бўлган иммун комплекс+комплементнинг C1 компоненти C4, C2, C3, C5, C6, C7, C8 ва C9 комплементнинг компонентлари кетма-кет бирикиб, мембранани бузувчи комплекс ҳосил қилади.

Комплементнинг альтернатив йўл б-н фаоллашиши учун бактериялар хужайра деворидаги полисахарид ва липополисахарид (ЛПС), вирусларнинг устки қисми антигенлари, IgA ва IgE дан тузилган иммун бирикмалар, улардан ташқари пропердин, В ва Д омиллар каби зардоб оксиллари бўлиши зарур. Санаб ўтилган омиллар бириккандан сўнгуларга комплементнинг C3, кейин C5, C6, C7, C8, C9 компонентлари кетма-кет бирикади. Ҳосил бўлган мембранани бузувчи комплекс мембрана бутунлигини бузиши ҳисобига хужайра ҳалок бўлади. К.ларнинг кўп қисмини моноцит ва макрофаглар синтез қилади. Уларнинг 90% жигарда ишлаб чиқарилади. Қоннинг бактерицидлик хоссаси қисман К. туфайлидир. К. препаратларидан антиген-антигено комплексларини аниқлашда (мас, баъзи инфекцион касалликларга ташхис қўйишда) фойдаланилади.

КОМПЛЕМЕНТАРЛИК (лот. complementum — тўлдирувчи), молекуляр биол.да — бир-бирини тўлдирувчи тузилма (макромолекула, радикал)ларнинг боғланишини таъминловчи ва уларнинг кимёвий хусусиятларини аниқловчи ўзаро мувофиқлик. Комплементар тузилмаларнинг мустаҳкамлиги ва ноёблиги юқори даражада танлаш ва атом гуруҳлари ёки зарядларнинг ўзаро таъсир кўрсатиш майдонининг миқёси б-н аниқланади. Бу жараён «кулф-калит» тамоили асосида амал қилади. Антиген—антитело, фермент — субстрат, нуклеин кислоталарнинг иккиламчи тузилмаси шулар жумласига қиради. Нуклеин кислоталар занжирининг комплементарлиги улар таркибига қирадиган азот асосларининг ўзаро таъсири б-н аниқланади. Мас, бир занжирдаги аденин (А) қаршисида иккинчи занжирда тимин (Т) ёки урацил (У), гуанин (Г) қаршисида эса цитозин (Ц) бўлгандагина ҳар иккала занжир ўртасида водород боғлар ҳосил бўлади. К. ирсий белгиларнинг сақланиши ва наслдан-наслга ўзатилишида ягона восита ва универсал механизм бўлиши таҳмин қилинади.

КОМПОЗИТОР (лот. compositor — тузувчи, ижод этувчи) — 1) кўп овозли мусиқа асарлари муаллифи, мусиқа ижодқори. «К.» атамаси 16-а.га келиб Италияда кенг тарқалган. К.лик касби ижодқордан мусикий-ижодий қобилият б-н бирга махсус (композиция фани соҳасидаги) пухта билим ҳам талаб этади. К. нота ёзуви ёрдамида мусиқа асарларини ижод этади, янги, индивидуал бадиий мазмунни ифодалашга ҳаракат қилади. Шу жиҳати б-н анъанавийлик мезонига таяниб монодия тизимида ижод этувчи бастакордан фарқ қилади. Ўзбекистонда К.лик ижодиёти 19-а.нинг охири (В.Лейсек ва б.), айниқса, 1920—30 й.лардан бошлаб (В.Успенский, А.Козловский, Г.Мушель ва б.) жадал ривожланди. Маҳаллий К.лардан М. Ашрафий, Т. Содиков, М.Левиев, М. Бурхонов,

С. Юдаковларнинг илк ижодий тажрибалари 1930—40 й.ларга мансуб. 1950—60 й.ларда Ик. Акбаров, С.Бобоев, Ё.Гиенко, Х., Раҳимов, Ф.Янов-Яновский, Р.Ҳамроев, Т.Қурбонов, Р.Вильданов, Сайфи Жалил, 1970—90 й.ларда эса Д.Саидаминова, Н.Зокиров, Р.Абдуллаев, М.Бафоев, М.Тожиев ва б. кўп овозли мусиканинг турли жанрларида катта ютуқларга эришдилар. Мустақиллик даврида Ўзбекистон К.ларининг ижоди янги bosқичга кўтарилди. Ёш К.лардан А.Мансуров, Д.Омонуллаева, К.Эргашев, Д.Янов-Яновский, Н.Ғиёсов ва б. мусиқа ҳаётига, шу жумладан, эстрада ва кино мусикаси, симфоник ҳамда камер мусикаси жанрлари ривожига салмоқли ҳисса қўшмоқда; 2) шахмат соҳасида ўзининг мустақил ўйин услуби (композицияси)ни яратувчи ижодкор.

КОМПОЗИЦИОН МАТЕРИАЛЛАР —ўзаро унча таъсирлашмайдиган, кимёвий жиҳатдан ҳар хил бўлмаган компонент (аралашма) ларнинг ҳажмий бириктишдан ҳосил бўладиган ва компонентлар бир-биридан аниқ чегара б-н ажралиб турадиган материаллар. Ҳар қайси компонентнинг энг яхши хоссалари (мустаҳкамлиги, ейилишга чидамлилиги ва б.)ни ўзида мужасамлаштирганлиги учун К. м. уларнинг ҳеч бирига хос бўлмаган кўрсаткичлар б-н ифодаланади. Одатда, К. м. пластик (металл ёки неметалл — аорганик ёки органик) асос ёки матрица ҳамда қўшилмалар: металл куқунлари, тоғалар, ипсимон кристаллар, юпка пайраҳа, газлама ва б.дан иборат бўлади. К. м. турлари: тоғали (тоғалар ёки ипсимон кристаллар б-н мустаҳкамланган); дисперсион-зичланган (дисперс зарралар б-н мустаҳкамланган) ва қатламли (турли хил материалларни пресслаб ёки прокатлаб олинган).

К.м. тайёрлашнинг муҳим технологик усуллари: арматураловчи (мустаҳкамловчи) тоғаларга матрица материали шимдириш; мустаҳкамлагич

ва матрица ленталарига пресс-қолипта шакл бериш; компонентларни совуқлайин пресслаб, кейин қовуштириш; мустаҳкамлагичга матрицани пуркаб, кейин қисиш; компонентларнинг кўп қатламли ленталарини диффузия усулида пайвандлаш; арматураловчи элементларни матрица б-н бирга прокаткалаш ва х.к.

К. б. авиация, космонавтика, ракета-созлик, автомобиль саноати, машинасозлик, кон-руда саноати, қурилиш, кимё саноати, тўқимачилик, к. х., уй-рўзғор техникаси, радиотехника, энергетика, қувур и. ч.да ва б. тармоқларда қўлланилади.

КОМПОЗИЦИЯ (лот. compositio — тузилиш, бирлашиш, боғланиш) — бадий асарнинг мазмунан, характери ва мақсади жиҳатидан боғланган қисмларининг жойлашиши.

Тасвирий санъатда—рассом (ҳайкалтарош ва б.) ғоясини аниқ ифода этиш воситаси бўлиб, унда ижодкорнинг маҳорати ёрқин намоён бўлади. К. орқали муаллиф чизақ, шакл, ранг ва образларни тартибга келтиради, фазовий кенгликни ўзлаштиради ва бадий муҳит яратади. К. асосини мантиқийлик, шакл аниқлиги ва уларнинг ўзаро уйғунлиги ташкил қилади. Ижодкор яратган ҳар бир асарининг асосида К. ётади, унда борлиқни идрок этиш жараёнида ҳосил бўладиган фикр, ҳис-туйғулар ўз аксини топади. К.нинг «тургун» ва «динамик», «очик» ва «ёпик» хиллари мавжуд. К. тузиш маълум «қонун» (канон)лар б-н белгиланган ва чегараланган. Бу эса К. ифода воситаларининг торайишига олиб келган. Уйғониш даврида «тургун» ва «ёпик» К., барокко санъатида «динамик» ва «очик» К. устуворлик қилган. Санъат тарихида қонунларга бўйсуниб яратилган К.лар ва эркин композицион усулларга асосланиб К. яратиш ҳаракатлари бирдай муҳим роль ўйнаган. Уйғониш даврида К.ни илмий асослашга ин-тилиш кузатилади.

Тасвирий санъатнинг ҳар бир тури ўзига хос композицион услубларга эга.

Мас, китоб безаги (расм) маҳобатли деворий рассомлик К.сидан фарқ қилади. Шунингдек, К.ни идрок қилиш ҳам турлича бўлиши мумкин. Мас, ҳайкалтарошлик асарларидан рельефни фақат олд томондан кўриш мумкин. Аксинча, маҳобатли ёдгорликларни эса айланиб томоша қилиш лозим. Ҳайкалтарош асар яратаётганда К. қонунларини эътиборга олиши керак. Тасвирий санъатда кўп шакл (фигура)ли картина ва ҳайкаллар ҳам К. деб аталади.

Меъморликда — К. (мужассамот) бино (иншоот ва уларнинг мажмуалари)нинг тузилиши, вазифаси ва ғоявий бадий жиҳатлари бирлиги ва шаҳарсозликдаги ўрнини таъминлашдан иборат; К. бутун бир шаҳар ёки меъморий ансамбль, алоҳида бино ёки иншоотнинг ташқи қиёфаси б-н ички хоналари, тузилиши б-н безаклари, ранги, лойиҳаси ва қурилишини аниқлайди, атроф муҳит б-н уйғунлашиши меъморий К.га киради. Бу эса меъмордан катта маҳорат талаб этади.

Адабиётда К. — асарни бадий шакллантиришга хизмат қиладиган турли қисмларнинг ҳолати, ўзаро боғлиқлиги, воқеа, характер-образлар, лирик чекинишлар, тафсилотлар баёни ва ш.к. маълум мақсадга бўйсундирилади. Асар К.сининг яхлитлиги унинг асосий шартидир. Ортиқча персонаж, эпизод ва деталлар асар қимматини пасайтиради. Шунинг учун ҳам бадий асарда ҳеч қандай етишмовчилик ҳам, ортиқчалик ҳам бўлмаслиги керак. К.нинг ўзига ҳослиги сюжет унсурларининг қандай тартиб б-н жойлаштирилишига, сюжетдан ташқари унсурлар (лирик, фалсафий-публицистик чекинишлар, қўшимча эпизодлар) нинг бор-йўқлигига, пейзаж, портрет, психологик тасвир, муаллиф тавсифи каби воситаларнинг меъёри ва тартибига боғлиқ. К. яратиш усули ва услублари турли-туман. Қадимдан К.ни асар ғояси б-н узвий боғлиқ ҳолда тушуниб келинган. К. асарнинг шунчаки тузилиши эмас, балки шу тузилишнинг мақсади, унинг нима асо-

сида тузилганлигидир. К. асар ғоясига боғлиқ. Танланган образ ёки воқеа асарга киритиш учун мувофиқми ёки йўқми — буни фақат ёзувчи айтмоқчи бўлган гапга нисбатан аниқлаш мумкин. Бу ҳам К.нинг муҳим бир томони. К. шу жиҳати б-н асарда мазмуннинг қай даражада мазмундорлигини кўрсатувчи муҳим омиллардан.

Муסיқада — 1) муסיқа асарининг тузилиши (қ. Муסיқа шакли); 2) композитор ижодининг маҳсули, тугал муסיқа асари; 3) кўп овозли муסיқа асарларини яратиш жараёни, бадиий ижод тури; 4) консерватория ва б. муסיқа ўқув юртларида ўқитиладиган тарихий-назарий ва амалий фан. Муסיкий мавзуларни яратиш тамойиллари, уларни ривожлантиришда кўп овозли муסיқа воситаларидан унумли фойдаланиш йўллари, муайян муסיқа жанри, тур ва услубларнинг хусусиятлари, асарлар тузилиши ва тугал шаклга келтирилиши қонун-қоидалари каби маълумотлардан иборат.

КОМПОЗИЦИЯ УСЛУБИ, композиция усули — кўп овозли, композитор томонидан нота ёзуви шаклида ижод этилган муסיкий асарнинг тузилиш хусусиятлари, ўзига хослиги; куй-оҳанглар яратиш ҳамда уларни ривожлантириш йўли. Муסיқа асаридаги овозлар, муסיкий-ифодавий воситаларнинг ўзаро нисбатлари жиҳатидан фаркланади. Европа санъати тарихида олдин полифония услублари (9— 10-а.лардан), кейинчалик гомофония турлари (16— 17-а.лардан), 20-а.да атонал муסיқа, додекафония, пуантилизм, алеаторика, конкрет муסיқа, электрон муסיқа, минимализм каби К.у.лари ривож топди. Ўзбекистон композиторлик санъатининг илк тажрибалари (1920—30 й.лари), асосан, гомофония тарзида вужудга келган, кейинчалик (айниқса, 1960—70 й.лардан бошлаб) полифония, шунингдек, турли замонавий композиция турлари кенг ривож топди. К.у.лари бир-бирини инкор қилмайди, балки аксарият замонавий (шу жум-

ладан, ўзбек композиторлари яратган) муסיқа асарларида композициянинг бир неча турлари ўзаро тутшиб, қоришиб кетган ҳолда намоён бўлади. К.у. асослари махсус олий муסיқа ўқув юртларида муסיқашунослик ҳамда композиция курсларида ўрганилади. К.у. тушунчаси, асосан, композиторлик ижодига нисбатан қўлланилсада, таъкидлаш жоизки, узок ва яқин ўтмиш ҳамда ҳоз. давр ўзбек бастакорлик ижодиёти ҳам ўзининг узок тараққиёти жараёнида бир қатор турфа К.у.ларини шакллантирган.

КОМПОНЕНТЛАР (термодинамика ва кимёда), мустақил компонентлар — термодинамик системани ташкил этадиган, кимёвий жиҳатдан индивидуал ҳисобланадиган моддалар. К. деганда системани ташкил этадиган моддаларнинг умумий сони эмас, балки унинг ҳар қандай фазасининг таркибини ифодалаш учун етарли бўлган моддалар сони тушунилади. Мас, кальций оксид (CaO) ва карбонат ангидрид (CO_2)дан ташкил топган системада $\text{CaO} + \text{CO}_2 \rightleftharpoons \text{CaCO}_3$, реакциясига мувофиқ кальций карбонат (CaCO_3) ҳосил бўлади. Бу системада CaO ва CO , мустақил К., CaCO_3 эса шу К.нинг бирикиш маҳсулидир. Шунингдек, CaO ва CaCO_3 ни тенг ҳуқуқли К., CO , ни эса CaCO_3 нинг термик диссоциацияси маҳсули деб қараш мумкин. Кимёвий системаларни ташкил этадиган моддалар ўзаро реакцияга киришади ва шу сабабли бу системаларда К. сони ташкил этадиган моддалар сони б-н рўй бериши мумкин бўлган мустақил реакция сони орасидаги фарқ б-н аниқланади. Агар системани ташкил этадиган К. ўзаро реакцияга киришмаса, бу система физик система дейилади (мас, бензол-глицериннинг суюқ аралашмаси). Бундай системаларда К. сони системани ташкил этувчи моддалар сонига тенг. К. сонига қараб 1 компонентли, 2 компонентли, 3 компонентли ва кўп компонентли системалар бўлади. К. тушунчасини фанга 1875—76 й.ларда америкалик физик Ж.И.Гиббс ки-

ритган.

КОМПОСТ (лот. *compositus* — таркиб-ли) — ҳар хил органик моддаларнинг микроорганизмлар таъсирида чириши натижасида ҳосил бўладиган маҳаллий ўғит. Компостлашда ўсимлик ўзлаштира оладиган озик элементлар (азот, фосфор, калий ва б.) миқдори ортади, патоген микрофлора ва гельминтлар тухуми ўлади, целлюлоза ва пектин моддалар миқдори камаяди, органик масса тупроққа солиш учун қулай физик хоссага эга бўлади. Гуне (торф, парранда ахлати, хазон), нишхўрд, рўзгор чиқиндилари, нажас, қипиқ, оқар сув лойқалари компостлашнинг асосий материалдир. Компостлашнинг давомийлиги чиқиндиларнинг таркиби, намлик, йил фасли ва б. шароитларга боғлиқ. К. уюми кизишдан тўхтаб, унда бир хилдаги ўзгармас ҳарорат қарор топганидан кейин тайёр қисобланади. Чиқинди худди гўнг каби чуқурларга босиб ёки уюм қилиб тайёрланади. К. уюми тупроқ б-н кўмилади. Чириш жараёни чиқиндида органик модда (миқдори 25%дан кам бўлмаганда), намлик (50—55%) етарли бўлганда яхши кечади. Ёз ойларида К. масса-сига сув сепиб турилади. Чиқинди массасидан 50% К. чиқади. Чиқиндидан ҳосил бўлган К. таркибида ўрта ҳисобда 30—50% органик модда, 0,6—1,0% азот, 0,4—1,0% фосфор, 0,5—1% калий бўлади. Чиқиндидан К. тайёрлашда унга оқар сув лойиқаи ёки нажас кўшиб, сифатини анчагина яхшилаш мумкин. Баъзи ҳолларда таркибини яхшилаш учун К. га фосфорит уни, калий тўзлари қўшилади. К. ўғит сифатида органик ўғитлардан қолишмайди ва барча к.х. экинларга (гектарига 20—40 т) ишлатилади.

Амина Каримбердиева.

КОМПОТ (франц. *compote*) — 1) қоқи ва хўл мевадан қайнатилиб тайёрланадиган яхна ичимлик. Туршак, тоғолча, олма ва б. мевалар коксидан К.

тайёрлаш учун мева совуқ сувда ювилгач, кострюлкага солиб, сув қуйилади ва қопқоғи ёпиб қайнатилади. 1 кг қоқига 2 л сув кифоя. Янги мевадан К. тайёрлашда мева пўсти артилиб, паррак-паррак қилиб тўғралади, шакарли сувга солиниб 10—15 мин. қайнатилади (1 л сувга 500 г мева, 200 г шакар); 2) мевалардан тайёрланадиган консервалар. Дастлаб шакардан 30—50% ли К. шарбати тайёрланади (30% ли қиём учун 300 г шакар ва 700 г сув). Олма К. учун танланган олmani совуқ сувда ювиб, бутунлигича ёки 4—8 бўлакка бўлиниб, човлига солинади ва қайноқ сувда 3 мин. пишиб, суви сирқитилади, банкага солиниб, устидан 35% ли қайноқ шарбат қуйилади. Сўнгра банка қопқоғи ёпилиб, ёғоч панжара (таглик) ўрнатилган кострюлкада стерилизация қилинади. 5 кг олма учун 1,75 кг шакар, 4,25 л сув керак. Стерилизация муддати: сув қайнаб чиқкандан сўнг ҳар 1 л банка ҳажми учун 20 мин., сўнг банка қопқоғи қопқоқ ёпадиган машинка б-н мустаҳкам ёпилади ва тўнтарилган ҳолда совитилади.

КОМПРЕСС (лот. *compressus* — қисилган) — шифо мақсадида қўйилган иссиқ ёки совуқ бойлам. Оғриган аъзони совқотишдан ва б. ташқи таъсиротлардан ҳимоя қилиш учун бир неча қават дока ёки қалин пахта қағламдан иборат қуруқ К. дан фойдаланилади. Шифобахш таъсир кўрсатиш мақсадида нам К. қўлланади. Бу К. нинг совуқ, қайноқ, иссиқ ва дорили хиллари бўлади. Шифокор буюрган К. ни беморнинг ўзи ёки унга қарайдиган одам қўйиши мумкин. К. нинг қанчалик давомлилиги унинг қандай қўйилишига боғлиқ.

С о в у қ К. (бир бўлак юмшоқ матони бир неча қават қилиб совуқ сувга бўқтириб олинади) маълум бир жойни совитиб, қон томирларини торайтиради; уни лат еганда, бурун қонаганда гавданинг касал қисмига (бош, қўл, оёқ ва б. жойларга) қисқа муддат (2—3 мин.) қўйилади.

Иссиқ К. қон томирларини узок, вақт давомида кенгайтириб, тери ва чуқурроқдаги тўқималарга қон оқиб келишини яхшилаиди, натижада яллиғланиш ўчоғи тез йўқолиб, огриқ қолади. Бир неча қават қилиб тахланган дока ёки матони олдиндан уй т-расидаги сувга бўктириб олиб, яхшилаб сиқиб, касал жойга қўйилади, устидан клеёнка ёки сув ўтказмайдиган қоғоз ёпилади (клеёнка ёки қоғоз анча катта бўлиши ва нам матони беркитиб туриши керак), унинг устидан каттароқ пахта ёки фланель (К. остида ҳосил бўлган иссиқликни сақлаб туриш учун) ўралади. К. тўғри қўйилган бўлса, танага тегиб турган мато К. олинганда илиқ ва нам бўлади. К. аксари кечқурун, ухлашдан олдин қўйилади. К. тананинг катта жойига (мас, кўкрак қафасига) қўйиладиган бўлса., бемор ўринда ётиши лозим. Баъзан сувли иситадиган К. ўрнига арокли ёки спиртли К. қўлланилади. Бундай К. тез қуриб қолади, шунинг учун тез-тез алмаштириб турилади. Дори К. иситадиган К.нинг айни ўзи, бунда К. таъсирини кучайтириш учун сувга врач буюрган турли хил дори моддалар қўшилади. К. нотўғри қўйилганда кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун К.ни ўз билгича, врач маслаҳатисиз қўймастик керак.

КОМПРЕССОР — ҳаво ёки газни сиқадиган ва босим остида ўзатадиган қурилма. Тўзили шига қўра, поршенли, ротацион, марказдан қочирма, уқавий ва оқимли; сиқиладиган газ хилига қараб, ҳаво ва кислород К.лари; босимга қараб, паст (0,3—1 МЯ/м²), ўрта (10 МЯ/м² гача) ва юқори (10 МЯ/м² дан юқори) босимли хилларга бўлинади. Ҳавони 12 кПа босимгача сиқадиган машиналар вентиляторлар, 0,3 МПа гача сиқадигани ҳаво пуфлагичлар дейилади.

Поршенли К., асосан, иш цилиндри ва поршендан иборат. У бир ва кўп цилиндри, цилиндрилари вертикал, горизонтал, V-симон ва W-симон ўрнатилган,

бир ёқлама ёки икки ёқлама ишлайдиган, бир ёки кўп босқичли бўлади. Газ цилиндрининг ички деворлари б-н илгариланмақайтма ҳаракат қиладиган поршень орасида қисилади. Ротацион К.да айланувчи бир ёки бир неча поршень — ротор иш органи ҳисобланади. Уларда сўрилган газнинг хажми роторда эксцентрик жойлашган сирпанувчи пластина б-н цилиндр орасида (пластина-винтсимон ротор орасида (винтли К.) камаяди. М арказдан қочирмаК. да роторнинг иш гилдирагига айланма ҳаракат берадиган газ, аввал марказдан крчма куч таъсирида, сўнгра ҳаракат тезлигининг пазасайиши натижасида (ҳалка диффўзорда) сиқилади. Ў қа вий К.да газ ўққа параллел силжийди. Бунда газ ротор кўрақлари б-н корпуснинг кўзгалмас кўрақлари орасида сиқилади. Марказдан қочирма ва уқавий К.ни турбокомпрессорлар ҳам деб аталади. Оқимли К.ларнинг тузилиши ва ишлаши оқимли насосларга ўхшаш, аммо босим даражаси насосникдан юқори. Бунда иш муҳити сифатида, кўпинча, сув буғидан фойдаланилади. К.лар саноатнинг кўп тармоқларида ишлатилади.

КОМПРЕССОР СТАНЦИЯСИ -энергия элтгич (пневматик асбоблар учун ҳаво, иситиш учун газ) ёки хом ашё (ҳаводан кислород, азот-водород аралашмасидан аммиак олиш) сифатида фойдаланиладиган қисилган газ ёхуд ҳаво олиш учун қўлланиладиган стационар қурилма. К. с. турли саноат корхоналари ва қурилиш майдончаларига ўрнатилади. К. с. компрессор ва б. жиҳозлар — сиқилган газ дишлари, газ йигичлар, сув, ҳаво ва совитиш қурилмалари, муҳандислик коммуникация тармоқлари (водопровод, канализация, буғ, иссиқ сув), трансформатор кичик ст-яси ўрнатилган асосий бино ва ходимлар биносидан иборат. К. с. алоҳида жойга оловбардош материаллардан қурилади. Айрим (мас, компрессор жиҳозлари и.ч.га таъсир қилмайдиган) холларда корхона биносида жойлашиши мумкин.

КОМПТОН (Compton) Артур Холли (1892.10.9, Вустер, Огайо — 1962.15.3, Беркли) — америкалик физик, АҚШ Миллий ФА аъзоси. Илмий ишлари атом ва ядро физикасига, космик нурлар физикасига оид. Кавендиш лаб. (Кембриж)да рентган нурлари сочилиши ва ютилишини текширган (1920). Модда электронлари сочадиган рентген нурлари тўлқин узунлигининг ўзгариш эффекти (Комптон эффекти)ни очган ва ёруғликни фотонлар оқими сифатида тасаввур қилган ҳолда бу эффект назариясини яратган (1922). Металл ва шишалар сиртидан рентген нурларининг тўлиқ қайтиш ҳодисасини аниқлаган. Кристаллар ва айрим атомларда электрон зичлигининг тақсимланишини ҳисоблаш усулини ишлаб чиққан. Космик нурларни текшириш б-н шуғулланган ва бирламчи космик нурларнинг корпускуляр табиатидан далолат берувчи эффектни аниқлаган. Атом бомбасини яратишда катнашган (1941—45). Нобель мукофоти лауреати (1927).

КОМПТОН ЭФФЕКТИ - электро магнит нурланишлар эркин ёки кучсиз боғланган электронлар б-н тўқнашиб сочилганда уларнинг тўлқин узунлиги ўзгариши ҳодисаси. 1922 й. да А.Х.Комптон кашф қилган. К.э. ёруғликнинг квант назариясини тасдиқловчи дастлабки амалий кашфиёт. Квант назария бу эффектни икки зарра — фотон ва электроннинг тўқнашиши, деб тушунтиради. Фотон эркин кўзгалмас электронлар б-н тўқнашиб сочилганда энергиясининг бир қисмини электронларга беради ҳамда ҳаракат йўналиши ва частотасини ўзгартиради. Демак, тўқнашиш вақтида фотон энергияси камаяди, тўлқин узунлиги X эса ортади. Фотон электрон б-н тўқнашганда тўлқин узунлигининг ўзгариши тўшаётган ёруғликнинг бошланғич тўлқин узунлигига эмас, фақат зарранинг сочилиш бурчаги θ га боғлиқ. Бу формула «у-нурнинг моддадан сочилиши учун ҳам, шунингдек, рентген

нурларнинг енгил моддалар (графит, парафин ва б.)дан сочилиши учун ҳам ўринлидир. Фотонлар ҳаракатдаги электронлардан сочилаётганда ЛХ фақат в гагина эмас, электронларнинг бошланғич энергиясига ҳам боғлиқ бўлади. Фотонларнинг $c \sim v$ тезликда ҳаракатланаётган электронлардан сочилаётган ҳолатида тескари К.э. кузатилади. Бунда электронлар энергиясининг бир қисмини фотонларга бериши натижасида фотонларнинг тўлқин узунлиги камаяди. К.э. моддага тўшаётган фотон энергияси электроннинг чиқиш ишидан бир неча минг марта катта бўлганида кузатилади. Бу ҳодиса б-н ёруғлик босими, рентген нурларининг квант хусусиятлари, ёруғликнинг электромагнит тўлқин ва фотон (зарра) назарияси ва б. тушунтирилади.

КОМПЬЮТЕР (инг. computer — ҳисоблайман) — олдиндан берилган дастур (программа) бўйича ишлайдиган автоматик қурилма. Электрон ҳисоблаш машинаси (ЭХМ) б-н бир хилдаги атама. Бирок, К. ҳисоблаш ишларини бажаришдан ташқари унинг функцияси анча кенг. ЭХМларнинг ривожланишида К. нинг бир неча авлодларини кўрсатиш мумкин. Бу авлодлар элемент турлари, конструктив-технологик хусусиятлари, мантикий тузилиши, дастур таъминоти, техник тафсилотлари, техникадан фойдаланишнинг қулайлик даражаси б-н бир-биридан фарқ қилади. К.нинг дастлабки авлодида (Урал-1, Минск-2, БСЭМ-2) асосий элемент электрон лампа бўлгани учун у жуда катта жойни эгаллаган эди. Сўнгра бу лампа ўрнида транзисторлар ишлатилган К. (Раздан-2, М-220, Минск-22 ва б.), интеграл микросхемалар ишлатилган К. (IBM-360, IBM-370, (АҚШ), ЕСЭВМ (Россия) ва б., интеграция даражаси катта бўлган интеграл схемалар урнатилган шахсий К.лар пайдо бўлди. Шахсий К. (микро ва -микро ЭХМ) тушунчаси 20-а. 70-й.лар охиридан бошлаб кенг тарқала бошлади. Шахсий К.нинг кейинги авлодларида микроэлектрон ва био-

схемалардан фойдаланилди; уларнинг хажми китоб катталигидек хажмтача кичрайди, массаси эса 3,5 кг гача камайди. 1981 й. IBM (Ай-Би-Эм) фирмаси шахсий К.нинг янада такомиллашган моделларини ишлаб чиқара бошлади. Кейинчалик бошқа фирмалар IBM б-н РС бириктирилган К.ни, Apple фирмаси эса Macintosh («Макинтош») ёки оддийгина «маки» деб аталадиган К. ни яратишди. 21-а. бошларида дунёда ўнлаб млн. шахсий К.лар, 1 млн.га яқин ЭХМ (шу жумладан, бир неча ўн суперЭВМ) бўлган. К.лар масалаларни ечишда фойдаланиладиган компонентлар (таркибий қисмлар) таркиби ва тавсифи жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Мураккаб масалаларни ечишда кучли қурилмалар урнатилган К.дан, қўлжатларни босишда ҳарф босиш қурилмаси бўлган К.дан фойдаланилади. Исталган К. тизимлар блоқи, монитор ва клавиатурадан иборат бўлади. Керак бўлганда бўлардан ташқари бошқа қурилмалар ҳам уланади. Тизимлар блоқи да К.нинг ишлаши учун зарур муҳим қисмлар (дискни юриткич, винчестер — қаттиқ диск, мантиқий амалларни бажарувчи микросхемалар) бўлиб, унга қолган қурилмалар уланади. Монитор {дисплей} матн ва турли тасвир қурилишидаги ахборотларни экранда акс эттиради. Клавиатура К.га буйруқ ва турли ахборотларни киритади. Кўпинча, К. таркибига «сичқон» манипулятори ва принтер киритилади. «Сичқон» икки ёки учта кнопкаси (тугмаси) бўлган қурилма бўлиб, унинг ёрдамида К. ишини осонлаштиради. Принтер эса ахборотларни қоғозга тушириш учун хизмат қилади. Замонавий К.лар, асосан, тўрт қурилма: бошқариш, процессор, хотира ва киритиш-чиқариш қурилмаларидан иборат. Бошқариш қурилмаси К.нинг барча қурилмалари ишини мувофиқлаштиради ва бошқаради. Процессор К.нинг асосий қурилмаси бўлиб, ахборотларга ишлов беради, яъни ҳисоблаш амаллари, солиштириш ва узатиш каби арифметик-мантиқий амалларни бажаради. Бу

қурилма бажарадиган амаллар дастурлар орқали белгиланади. Хотира қурилмаси ахборотларга ишлов бериш вақтида уни сақлаш учун хизмат қилади. Фойдаланайтган дастурлар ички хотирада, узок, муддат сақланадиган ахборотлар ташқи хотира (дискеталар)да сақланади. Ички ва ташқи хотираларда ахборот алмашишуви киритиш - ч иқариш қурилмалари ёрдамида амалга оширилади.

К. ўйинлари ҳам кенг тарқалган. Уларнинг мингдан ортиқчили мавжуд; улар ёрдамида кўп нарсаларни амалий билиб олиш ва амалий тажрибаларни орттириш мумкин (қ. Компьютер ўйинлари). К.нинг универсаллиги ахборотни аниқ мақсад йўлида қайта ишлай оли-шига, инсон фаолиятининг турли соҳаларида и.ч.ни тубдан ўзгартиришга, кишиларнинг ишини осонлаштиришга имкон беради. Об-ҳавони олдиндан айтиб беришда метеостаялар ва сунъий йўлдошлардан келадиган ахборотларни йиғиб ва таҳлил қилиб, жуда катта ҳисоблаш ишларини бажаради ва инсон учун қулай бўлган шаклда ифодалайди (қ. Интернет, Интернет, Компьютер тармоғи).

Ад.: Хол матов Т., Тайлақов Н., Информатика ва ҳисоблаш техникаси Т., 2001.

КОМПЬЮТЕР ВИРУСИ - ЭХМнинг хавфли «дастури». Компьютер эгасини оғохлантирмай ва унинг истагига қарши унинг дастурига «жойлаштиради» ва зарядланган файлни навбатдаги кўйишда кўпаяди. К. в. компьютернинг рисоладаги иш меъёрини бузади, маълумотларни ўчириб юборади, дисплей (монитор) экрандаги тасвирни бузади, ҳисоблаш жараёнини секинлаштиради. К. в. дастурини ишлаб чиқувчилар 20-а. 80-й.лари бошида АКШда пайдо бўлди, кейин дунёнинг барча мамлакатларига тарқалди. К.в.га қарши курашиш учун махсус дастурлар ишлаб чиқилади.

КОМПЬЮТЕР ГРАФИКАСИ - график дисплей (монитор) экрани-

да тасвирий информацияни визуаллаш («қўринадиган» қилиш). Тасвири қоғозда, фотоплёнқада, кинолента ва б.да акс эттириш усулидан фарқли равишда К. гда компьютерна ҳосил қилинган тасвири дарҳол ўчириб ташлаш, унга тузатиш киритиш, исталган йўналишда торайтириш ёки чўзиш, яқинлаштириш ва узоқлаштириш, ракурэн ўзлаштириш, буриш, ҳаракатлантириш, рангини ўзгартириш ва б. амалларни бажариш мумкин. Китобларни безаш, расм ва чизмаларни тайёрлашда буюмларни лойиҳалаш ва моделларини ясашда, теле-рекламалар яратишда, телевизион эшиттиришлар «қистирмалари» (заставкалари) ни, мультфильмларни яратишда, кинофильмларда қизиқарли кадрлар ҳосил қилиш ва б. қўп соҳаларда қўлланилади.

КОМПЬЮТЕР ТАРМОҒИ, ЭҲМ тармоғи — ахборотларни уйғунлаштириб алмашилиш мақсадида узатиш линиялари орқали боғланган алоҳида компьютерлар мажмуи. Ҳар қайси ахборот истеъмолчисига ахборотлар процессорлари (маълумотлар базаси, процессор, хотира ва х. к.) дан биргалиқда фойдаланиш учун қўшимча имконият яратади. Кичик ҳудуд (корхона, ташкилот) доирасида фойдаланиладиган К. т. локал (маҳаллий), кенг ҳудуд (ўлка, давлат, қитъа ва б.)ни қамраб оладиган К. т. глобал (умумлашган) деб аталади (яна қ. Интранет, Интернет).

КОМПЬЮТЕР ТОМОГРАФ - объектлар (мас, одамнинг ички аъзолари, саноат маҳсулотларининг ички тузилиши) ни тадқиқ қилиш учун мўлжалланган қурилма. Бунда ҳар хил нурлар б-н ёритиш ва ҳисоблаш усуллари ёрдамида олинган объект ички тузилишининг қатлам-қатлам тасвирлари (томограммалар) ўрганиб чиқилади ва объект ҳақида тегишли хулоса чиқарилади (қ. Томография). АҚШ олими А. Кормак томонидан 1963 й. ишлаб чиқилган, бошқа олимлар томонидан такомиллаштирилган. К.т. тиббиётда, турли саноат тармоқларида

қўлланади.

КОМПЬЮТЕР ЎЙИНЛАРИ - компьютер ёрдамида ўйналадиган кўнгилочар ўйинлар ва бошқотирма эрмақлар. Ўйин майдони компьютер орқали бошқарилади ёки дисплей ва телевизор экранида намоён бўлади. Турли ўйинлар (мас, автомобилни бошқариш, теннис, футбол ўйнаш ва б.) нинг кечиши ва вазиятлари моделлари (дастурлари) тузилиб, К. ў. шулар асосида ташкил қилинади. Моделда ўйинга жалб қилинган объектлар ва улар орасида бўлиши мумкин бўлган муносабатлар акс этади. Мас, бир оддийроқ ўйин савиясидан юқорироқ ўйин савиясига ўтиш шартларини ўз ичига олган ўйин қоидалари ишлаб чиқилади. К. ў. «жокли» равишда ривожланиб

ва мураккаблашиб бориши, яққоллиги ва вазиятларнинг сон-саноксизлиги б-н бошқа ўйинлардан ажралиб туради. «Ўйинчоқлар»нинг маҳорати ва кўникмалари ошган сари К. ў. қизиқарли ва мазмунлироқ бўлиб боради.

КОМРОН, Комрон Мирзо (1509, Агра — 1557, Макка) — шоир ва давлат арбоби. Бобурнинг ўғли. Адабиёт, ҳарб ва сиёсат илмларини дастлаб отаси Бобурдан, сўнгра ўша даврнинг етуқ олимлари, давлат арбобларидан ўрганган. Отаси ҳаётлигида Қандахрр ва Ко-бул ҳукмрони эди. Бобур вафотидан сўнг Ҳумоюннинг фармони б-н Панжоб ва Ҳинд дарёси воҳаси ҳам унга топширилди. Шершоҳ Сурий Бобурийлар давлатини босиб олган (1540), ушбу вазиятдан фойдаланган К. укаси Ҳиндол Мирзо б-н қўшилиб, Аграни эгаллайди. Ҳумоюн Эронга қочиб, сафавийлар шоҳи Таҳмаспдан қўмақ сўрайди. К. эса Афғонистонда ота мулкини асраб, мамлакатни ободонлаштиришга қатта эътибор беради. Шоирлар, олимлар, санъаткорлар, хунармандларни саройига чорлаб, уларга моддий ва маънавий жиҳатдан ёрдам кўрсатади. Қобул-ни илму хунар, адабиёт ва санъат мар-

казига айлантиради. Афғонистоннинг барча вилоятларини қўлга киритиб, ўзини подшоҳ деб эълон қилади. Ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб қилдиради. 1545 й. Ҳумоюн Эрондан қарбий ёрдам олиб, К. тасарруфидаги Қандаҳор, Кобул, Ғазна, Бадахшонни эгаллайди. Жангда К. энгилиб, асирга олинади. Ҳумоюн К.нинг гуноҳидан кечиби, унга Қўлоб ҳокимлигини беради. Аммо 1 йилдан сўнг Ҳумоюннинг Балхга кетганидан фойдаланган К. яна акасига қарши чиқади. Кобул яқинидаги Тангиҳода бўлган жангда К. энгилиб қочади (1550), укаси Аскаррий Мирзо асирга олинади. К. пуштунлар қабиласининг сардори Одам Кахкардан ёрдам сўрайди. Одам Кахкар пуштунларнинг мех.мондустлик одатларига хилоф равишда К.ни Ҳумоюнга тўтиб беради. Ҳумоюн яна К.нинг гуноҳидан кечмоқчи бўлганида, аркони давлат бунга йўл қўймайди. Натижада Ҳумоюн К.ни кўзига мил тортиради. К. Каъбани зиёрат қилиб, 3 йил Маккада яшайди ва шу ерда вафот этади. У Мухаммад (сав) нинг катта завжалари Хадича қабрининг оёқ томонида дафн қилинади.

К. девонининг 3 та қўлёзма нусхаси сақланиб қолган. Улардаги туркий шеърлар: 40 ғазал, 21 фард, 26 рубо-ий, 3 китъа, 9 маснавий ва таркиббанд (1114 миера). Дарий тилидаги шеърлар: 26 ғазал, 22 фард, 4 рубоий, 3 китъа, 4 маснавий (346 миера). Девонининг қўлёзма нусхаларига кирмаган дарий тилида битилган баъзи ғазал, рубоий ва фардлар турли тазкира ва баёзлардан топилган. К.нинг ҳрзиргача маълум дарий тилидаги шеърлари 418 миерадан иборат. К. отаси Бобур каби, асосан, ғазал жанрида ижод қилган. Ғазалларида кўпроқ суфиёна қарашлар акс этган («Зиҳи ҳар заррадин хуснунг хувайдо...»). Борлиқ ва ундаги барча нарса-ҳодисалар Яратганнинг тажаллиси бўлиб, бутун олам ўзининг турли шаклларда товланишидан бошқа нарса эмаслиги каби маълум даражада пантеизмга яқин турувчи ғояларни илғари суради. Шоирнинг маснавийлари, асо-

сан, ирфон ва тасаввуф, ҳикмат ва панд-насиҳат, ахлоқий ва маънавий мавзуларга бағишланган. К. девони қўлёзма нусхалари Ҳиндистоннинг Пат (Худобахш кутубхонаси, инв. №470) ва Калькутта (Осиё жамияти қўлёзмалар фонди, инв. №668) шаҳарларида сақланади.

Ас: Девон, Т., 1993.

Ад.: Ҳасанхожа Нисорий, Музаққир аҳбоб, Т., 1993; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

Ҳабиб Абдуназар.

КОМСОМОЛЬСК-АМУР - РФ Хабаровск ўлкасидаги шаҳар (1932 й.дан), Амур дарёси соҳилидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси қарийб 312 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Қора металлургия, кемасозлик, машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, энгил, озик-овқат саноати корхоналари, 3 олий ўқув юрти, театр, ўлкашунослик ва бадий музейлар бор. К.-А.га 1932 й. асос солинган.

КОМСТОК ҚУРТИ, кометок червеци (*Psiodococcus comstocki* Huw.) — кокцидиялар кенжа туркумига кирадиган хашарот, ички ва ташқи карантин объекти. Биринчи марта 1890 й.да АҚШнинг Калифорния штатида Д.Комсток томонидан топилган. Урғочисининг танаси узунлиги 3—4 мм, тухум қўйиш даврида 5—6 мм га етади. Танаси оқ мумсимон парда б-н қопланган, четларида 17 жуфт мумсимон ўсик, шу жумладан, тана узунлигининг ярмигача борадиган иккита дум ипи бор. Кўзлари йирик, мўйловлари 8 бўлим-ли, эркаги 1,2—1,5 мм узунликда, канотли, туси қизғиш, кўзлари қора, кизил доиралар б-н ўралган. Мўйловлари 10 бўғимли. Урғочиси 600 га яқин тухум қўяди. Тухумининг катталиги 0,3 мм, овал шаклда. Дарахтлар ковагида, ўсимлик илдизларида, хазон орасида, девор ёриқларида тухумлик босқичида қишлайди.

Бир йилда 3—4 авлод беради. Апр. ойида тухумдан чикқан куртлар зарарлаган тут дарахти новдалари қинғир-кийшиқ

бўлиб, барглар сарғаяди ва қуриб қолади, дарахт танаси, илдизлари ва шохларида шиш ва ёриқлар ҳосил бўлади. Қурт те-заги б-н ифлосланган тут барги эса ипак курти учун зарарлидир.

К.к. тут дарахтидан ташқари, шаф-толи, анор, маккажўхори, картошка, карам, помидор, ковун, тарвўз ва бир қатор бошқа кўпгина дарахтсимон ва ўтсимон ўсимликларнинг танаси, по-ялари, шохлари, барглари, куртаклари, шона, ғунча, гуллари, меваларига ва 5—6 см чуқурликда тупроққаги илдизлари-нинг юқори қисмига зарар ет-казди (оқ момиққа ўхшаган қолдиқ қолдиради). К.к. Ўзбекистонга 1939 й.да Япониядан келтирилган тут кўчатлари б-н келиб қолган.

Кураш чоралари: энг афзали био-логик усул. К.к.нинг кушандаси бўлган псевдафикусни кўпайтириб, зарарланган худудларга тарқатиш лозим. Агротехни-ка тадбирларини ўз вақтида ўтказиш; бе-гона ўтлар, кўзда ҳазонларни ва қуриган шох-шаббаларни йиғиштириб ёкиб таш-лаш; ёқиладиган янги кўчатларни мах-сус хоналарда дезинфекция қилиш шарт (қ. Червецлар). Султон Ашмухамедов, Норкўзи Эргашев.

КОН — Ер пўстининг маълум майдо-нида табиий ҳолда тўпланган ва ишлаб чиқарилиши иктисодий жиҳатдан фой-дали бўлган қазилма бойликлар (минер-ал ёки минерал агрегатлари). Заҳираси, сифати, аҳамиятига қараб, кичик, ўрта ва катта К.лар бўлади. Мас, темир К.лари заҳираси млн. тонна бўлса кичик К., 10 млн. т бўлса, ўрта К., 100 млн. т дан ортиғи катта К. ҳисобланади (қ. Фойдали қазилма кони).

КОН КОМБАЙНИ — фойдали қазилмалар ёки тоғ жинсларини умумий массадан ажратиб олиш, майдалаш ва транспорт воситаларига ортиш ишлари-ни бир йўла бажарадиган кон машинаси. Асосий қисмлари: кон жинслари масси-вини бузиб, уларни майдалайдиган иш ор-

гани; юклаш органи; ҳаракатлантирувчи двигателлар; силжитиш механизмлари; ҳавосини янгилаб туриш ва чанглари тўтиб қолиш қурилмалари; бошқариш органлари. Фойдали қазилмаларни қазиб чиқариш учун мўлжалланган К. к. — то-залаш комбайни, кон йўлақларини тай-ёрлаш учун мўлжалланган К. к. — ў т и ш комбайни, участкада лавани биринчи ишга тушириш учун мўлжалланган К.к. — к е с и ш комбайни деб аталади.

Тозалаш К. к. нинг қия, ётиқ ва тик қатламда ишловчи; жуда юпка (0,8 м гача), юпка (0,81 — 1,21 м), ўртача юпка (1,21—3,5 м) ва қалин (3,5 м дан юқори) қатламлардан қазиб оладиган; шунингдек, тор жойни камрайдиган ва кенг жойни камрайдиган хиллари бор. Тик қатламда ишловчи комбайнда кўмир юкловчи қисми бўлмайди. Тозалаш К. к. даги асосий иш органлари: кесувчи занжирлари бўлган бир ёки бир неча бар (рама)лардан иборат бўлган барли; айланиш ўқи вертикал ёки горизонтал жойлашган барабанли; айланиш ўқи го-ризонтал жойлашган шнекли; бурғилаш иш органлари. Бўлардан ташқари, бир-лаштирилган (мас, бурғилаш ва барабан-ли) иш органлари ҳам қўлланилади. То-залаш К.к. комбайнга монтаж қилинган механизм, канат ёки гусеница ёрдами-да ҳаракатланади. Ўтиш К. к. фойдали қазилмани ёки жинсларни асосий мас-садан ажратувчи, стрелкасимон, бурғили (роторли, роторли-планетарли) ва те-бранма иш органига эга. Улар гусеница-ли, одимловчи аралаш ҳаракатлантиргич ёрдамида ҳаракатланади. Юклаш органи қовш, сидиргичли конвейер, шнек ва б. кўринишда бўлади. Ўтиш комбайнла-ри ёрдамида бутун кон йўлақлари очиб бўлингач, шахта майдони лава деб ата-лувчи иш участкаларига бўлинади. Ҳар қайси лавада тозалаш комбайнларида қазилмани қазिशга киришишдан олдин кесиш К.к. ёрдамида кон массаси бутун лава бўйлаб кесилади. Бу комбайн б-н исталган қатламдаги кўмир қатламини кесиш мумкин. Бундай К. к.нинг иш ор-

гани икки шарнирли занжири бўлган тебранувчи қўшалок бардан иборат. Қазиб чиқарилган фойдали қазилма ёки тоғ жинслари юклаш органи ёрдамида конвейерта ортилади.

КОН САНОАТИ, кон қазиб олиш саноати — фойдали қазилмалар конларини кидириш, уларни ер остидан қазиб олиш, дастлабки қайта ишлаш — бойитиш бўйича и.ч. тармоқлари мажмуи. К.с. куйидаги асосий гуруҳларга бўлинади: 1) ёқилғи (нефть, табиий газ, кўмир, сланец, торф) қазиб олиш саноати; 2) руда (темир рудаси, марганец рудаси, рангли металллар, асил ва ноёб металллар рудалари, радиоактив элементлар) қазиб олиш саноати; 3) нометалл қазилма ва маҳаллий қурилиш материаллари саноати (мармар, фанит, асбест, бўр, доломит, кварцит, каолин, гипс, мергель, дала шпати, оҳактош ва б.ни қазиб олиш); 4) кон-кимё (апатит, калий тўзлари, нефелин, селитра, олтин-гургурт колчедани, бор рудалари, фосфат хом ашёси қазиб олиш) саноати; 5) гидроминерал сувлар (минерал ер ости сувлари, сув таъминоти ва б. мақсадлар учун сув) олиш саноати.

Кон иши қад. даврлардан бери маълум. 18-а. охири — 19-а. бошларидан жадал ривожлана бошлади. 20-а. охирларига келиб дунёда йилига 5 млрд. т дан зиёд кўмир, 3 млрд. т дан зиёд нефть, 2,3—2,5 трлн. м³ табиий газ ва 1 млрд. т темир рудаси қазиб олинмоқда. Бошқа турдаги минерал хом ашёни қазиб олиш ҳажми камроқ. Жумладан, дунёда кейинги вақтда йилига 2,2—2,3 минг т олтин қазиб олинмоқда. Жаҳонда уран етказиб берувчи йирик мамлакатлар қаторига Канада, Австралия ва ЖАР, калий тўзлари бўйича Канада ва Германия давлатлари қиради. Темир рудасини қазиб олиш иқтисодий ривожланган мамлакатларда ҳам (АҚШ, Канада, Австралия, ЖАР, Швеция, шунингдек, Россия ва Украина), ривожланаётган мамлакатларда ҳам (Хитой, Бразилия, Ҳиндистон, Венесуэла, Либерия) кенг миқёсда амалга

оширилмоқда.

Халқаро географик меҳнат тақсимотининг чуқурлашиши ва янада ривожланиши дунёда 6 та йирик К.с. марказларининг шаклланишига олиб келди. Уларнинг ҳиссасига жами қазиб олинган хом ашё ва ёқилғининг 2/3 қисми тўғри келмоқда. Шундай мамлакатлар қаторига АҚШ, Канада, Австралия, ЖАР, Россия ва Хитой қиради. К.с. кўпчилик бошқа мамлакатларда ҳам ривожланган. Лекин уларда хом ашё ёки ёқилғининг бир-икки тури қазиб олинади, холос. Жумладан, дунёда кўмир қазиб олишда Польша, мис рудаси қазиб олишда Чили, қалай рудаси қазиб олишда Малайзия, нефть қазиб олишда Форс кўрфази мамлакатлари юқори ўринларни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси жаҳонда К.с. юқори ривожланган мамлакатлар қаторидан мустаҳкам ўрин олган. Ҳозирга қадар Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 2,7 мингдан зиёд истикболли турли фойдали қазилма конлари аниқланган. Улар 100 га яқин минерал-хом ашё турларини ўз ичига олади. Муҳим стратегик манбалар — нефть ва газ конденсати, табиий газ бўйича 155 та кон, кимматбахо металллар бўйича 40 дан ортиқ, рангли, нодир ва радиактив металллар бўйича 40, кон-кимё хом ашёси бўйича 15 та кон ва б. кидириб топилган ва ишга туширилган.

Олтин, уран, нефть, фосфоритларнинг разведка қилинган захиралари бўйича Ўзбекистон жаҳонда етакчи ўринни эгаллайди. Республика жаҳонда олтин захиралари бўйича 4-ўринда, мис захиралари бўйича 10—11 ўринда, уран захиралари бўйича 7—8 ўринда туради (2001) (яна қ. Газ саноати, Рангли металлургия, Кумир саноати, Нефть саноати, Олтин саноати, Темир руда саноати).

Абдуҳаким Қаюмов.

КОНАКРИ — Гвинея пойтахти (1958). Томбо о. ва Калум я.о.да жойлашган (ўзаро дамба орқали боғланган). Аҳолиси 1558 минг киши (1997). Иқлими

нам ва куруқ мавсумли экваториал, муссонли икдим. Январда ўртача т-ра 23°, июлда 22°; йилига ўртача 4300 мм ёғин ёғади. Денгиз порти орқали четга ми-нераллар ва қ. қ. хом ашёлари чиқарилади. К. — Гвинеянинг т.й. маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. К. — йирик иқтисодий марказ, мамлакат ишлаб берувчи саноатининг катта қисми шу ерда жойлашган. Озиқ-овқат, қурилиш материаллари, кимё, тўқимачилик, металлсозлик, цемент, полиграфия саноати корхоналари бор. Шахар атрофида сабзавотчилик ривожланган.

Шахар 1884 й.да сусулар кишлoғи ўрнида вужудга келган. 1895—1958 й.ларда Франция Гвинеясининг маъмурий маркази. К. узунасига чўзилган: жан.-ғарби — порт ва т.й. вокзали жойлашган эски шахар қисмидан иборат, янги шим.-шарқий қисми эса маъмурий марказ, аэропорти ҳам ўша ерда. 20-а.нинг 2-ярмида К.да кўплаб замонавий маъмурий ва турар жой бинолари қурилди. Илмий муассасалар, Миллий кутубхона, Миллий музей, Халқлар саройи бор.

КОНВЕЙЕР (инг. conveyer — ташувчи), транспортёр — тўкма, донали, бўлак-бўлак юк ёки буюмларни, асосан, қисқа, баъзан узоқ, масофага узлуксиз ва бир хил маромда ташийдиган машина. Вазифасига кўра, транспорт (юк ташийдиган) ва технологик (технологик операцияларни ўзаро боғлайдиган) хилларга бўлинади. Тортиш органи бўлган ва тортиш органи бўлмаган турлари бор. Электрик юритма б-н ҳаракатланадиган механик К. кенг тарқалган. Бундай К.ларнинг тортиш органлари лента, занжир ва канатдан иборат бўлиб, улар ёрдамида буюм ёки юклар ташилади. Юк ташиш органларининг турига кўра, дастурли бошқариладиган лентали, кўрақли, пластинкали, осма, шунингдек, қовшли, аравачали ва б. турларга; тортиш органи бўлмаган винтли (шнекли), инерцион (чайқалувчи, тебранма), роликли (роланг), одимловчи (қуймачилик, йиғувчи) ва б. турларга

бўлинади. Лентали К. б-н, асосан, донали юклар ташилади. Занжирга бириктириладиган мосламанинг тузилишига қараб, занжирли К. лар пластинкали, кўрақчали, қовшли ва аравачали бўлади. Пластинкали К. лар, асосан, бўлак-бўлак материалларга мўлжалланган бўлиб, юкни қия йўналишда ташишга имкон беради, майда кўмир ва рудаларни суриш учун ишлатилади. Қовшли ва аравачали К.лар айрим корхоналарда (металлургия ва кимё комбинатларида), асосан, тўкма юкларни ташиш учун ишлатилади. Буғдик, ун, цемент, шағал, кум, майда кўмир қабиларни яқин масофага ташиш учун винтли К.лар қўлланилади. Тўп қилиб йиғилган ёки яшиқларга жойланган юкларни пастга тушириш учун роликли (гравитацион) К.дан фойдаланилади. Бундай К.ларда юк ўз оғирлиги б-н пастга тўшади. И н е р ц и о н К. тўкма кўчи горизонтал ва қия йўналишда қисқа масофага ташиш учун мўлжалланади. Бундай К.да юк инерция кучи ҳисобига ҳаракатланади. Бўлардан ташқари, юклар суюқликлар б-н бирга насослар ёрдамида қувур ёки новларда ҳаракатланадиган гидравлик, юклар ёки буюмлар вентиляторлар ёрдамида ҳосил қилинадиган босимлар фарқи ҳисобига қувурларда ҳаракатланадиган пневматик К.лар бор. Махсус ишларга мўлжалланган К.лар элеватор ва эскалатор деб аталади.

КОНВЕКТОР (лот. convecto — олиб келаман) — марказий иситиш тизимларидаги иситиш асбоби; ундан умуман барча иссиқлик конвекция йўли б-н иситиладиган ҳонага ўзатилади. Иситиш элементи қовурғали труба (ичидан иссиқ сув ёки сув буғидан иборат иссиқлик элтгич ўтади) кўринишдаги К. ва электр қиздириш элементи бўлган К., қовурғали ва қовурғасиз К.лар бор. К. турар жойлар, жамоат ва саноат биноларида қўлланилади.

КОНВЕКЦИЯ (лот. convectio — келтириш, элтиб бериш) — 1) суюқлик, газ

ва сочилувчан муҳитларда шу муҳитдаги модда оқими орқали иссиқликнинг кўчиши. Табиий (эркин) ва мажбурий хиллари мавжуд. Табиий К. оғирлик кучи майдонидаги оқувчи ёки сочилувчан моддалар нотекис қиздирилганда вужудга келади. Кучлироқ қиздирилган модданинг зичлиги камроқ бўлади ва Архимед кучи $F_{\text{л}} = D\rho - V\rho$ таъсирида камроқ қиздирилган моддага нисбатан кўчади, бу ерда $D\rho$ — қиздирилган модда ва атроф муҳит зичликлари фарқи, V — қиздирилган модда ҳажми. К. йўналиши оғирлик кучи йўналишига тескари бўлади. К. модда т-расини тенглаштиришга олиб келади. Мажбурий К. да модда кўчиши, асосан, бирор қурилма (насос, аралаштиргич ва б.) таъсирида содир бўлади. Бу ерда иссиқлик кўчиши жадаллиги фақат юқорида айтилган омилларга эмас, балки модданинг мажбурий ҳаракати тезлигига ҳам боғлиқ; 2) атмосфера қатламида ҳаво алмашиниши. К. туфайли момақалдироқ рўй бериши, сел, дўл ёғиши мумкин. Баъзан, атмосфера фронти (оқими) бўлиб, иссиқ ва совуқ ҳаво қатлами кўчади, пастдан юқорига иссиқ ҳаво кўтарилади ва ҳар 100 м баландликка кўтарилганда 1° совийди, лекин конденсатланиш, инверсия туфайли ҳаво жуда баланд кўтарилиши мумкин эмас. Термик К. ёз кунлари қуруқликда, киш кунлари эса денгиз сиртида ҳосил бўлади; 3) зарядланган жисм б-н бирга заряд кўчиши. Атмосферада ҳаво массаси ёки бу-лутлар электр зарядини кўчиради, бунда ҳосил бўлган ток К. токи дейилади; 4) кўл, денгиз ёки океанларда сувнинг вертикал ҳаракати. Бундай К. сув т-раси ёки шўрлигининг ўзгариши сув зичлигининг ўзгаришига олиб келади. К. туфайли сувнинг физик ва кимёвий тафсилотлари мувозанатлашиб туради, сувнинг пастки қатламларида, шунингдек, киш ойларида океанлар соҳилларида об-ҳаво иссиқроқ бўлади.

КОНВЕНЦИЯЛАР, халқаро конвенциялар (лот. *conventio* — келишув,

битим) — халқаро шартномалар турларидан бири; одатда, давлатнинг бирон-бир махсус соҳадаги ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаб беради. Кўп томонлама К. умумий тусдаги меъёрларни ўз ичига олади [мас, Гаага конвенциялари (1899 ва 1907), Женева конвенциялари (1949) ва б.]; кўпинча, К. бирон-бир соҳага ихтисослашган халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинади (мас, Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенциялари).

КОНВЕРГЕНЦИЯ (лот. *convergo* - яқинлашман, ўхшайман) (биологи я да) — турли аждодлардан келиб чиққан организмларда бир хил ташқи муҳит таъсирида ўхшаш белгиларнинг пайдо бўлиши. К. натижасида вужудга келадиган белгиларнинг ўхшашлиги аналогия дейилади. «К.» терминини Ч. Дарвин фанга киритган. К. ҳар қандай органлар тузилишига тегишли бўлиши мумкин. Тез сўзувчи тоғайли ва суякли балиқларга денгиз сут эмизувчи ҳайвонлари — дельфинлар танасининг ўхшашлиги; кушлар қаноти б-н сут эмизувчилар — кўршапалақлар қанотининг ўхшашлиги; барча сакровчи сут эмизувчилар гавда шаклининг ўзаро ўхшашлиги бунга мисол бўлади. Географик жиҳатдан бир-биридан узоқда жойлашган ҳудудларнинг ўхшаш яшаш жойларида қатор конвергент турларни ўз ичига олувчи бутун биоценозлар конвергент тарзда ривожланиши мумкин. Мас, Австралияда халтали сут эмизувчиларнинг эволюцияси дунёнинг бошқа материкларида яшовчи йўлдошли сут эмизувчиларга конвергент бўлган кўпгина турларнинг шаклланишига олиб келган (бўри — халтали бўри, айик — халтали айик, сичқон — халтали сичқон ва б.).

КОНВЕРТЕР, конвертор (инг. *converter* — ўзгартираман, айлантираман) — суяк чўянга кислород ёки ҳаво юбориб пўлат олинадиган ёки штейнларга ҳаво ёки кислород юбориб қора металл ёхуд рангли металл сульфидлари оли-

надиган металлургия агрегати; конвертер ишлаб чиқариши қурилмаси. Пўлат олишда, асосан, кислородли К. ишлатилади. Илгари бу мақсадда бессемер ва томас К.лари ишлатилган.

К. нок ёки цилиндрик кўринишда бўлади. К.ни тубидан, ёнидан ва устидан кислород (ҳаво) берилади. К.ни махсус механизм б-н оғдириб бўғзидан чўян куйилади, унга флюс, темир-терсақлар солинади. Тайёр маҳсулотлар (пўлат, шлак, газлар) ҳам шу бўғзидан олинади. Бундай К.ларнинг сизими 400 т гача боради. Штейнлардан маҳсулотлар олинадиган К.нинг ичига магнезит гишти терилади. К.нинг бўғзидан штейнлар, флюслар ва б. материаллар солинади. Бунда ҳаво ёки кислород К.нинг пастки қисмида жойлашган фурма орқали берилади. Ҳосил бўлган маҳсулот (шлак ва металл) бўғзидан куйиб олинади (яна қ. Бессемер жараёни, Томас жараёни).

КОНВОЙ (голландча — *konvooi*) — 1) транспорт, ҳарбий асирлар, маҳбуслар ва б.ни кўриқловчи ҳарбий бўлинма, қисм; 2) ҳарбий транспорт ва савдо кемалари отряди ҳамда уларни денгиздан ўтиш чоғида қўриқлаб борувчи жанговар кемалар. 2-жаҳон уруши даврида (1939—45) транспорт кемаларни кўзатиб бориш мақсадида махсус К. кемалар ясалган.

КОНГЕНИАЛЛИК (лот. *con* - бир-га ва *genius* — рух) — рухий, маънавий жиҳатдан кишиларнинг бир-бирига мослиги, ўхшашлиги, мутаносиблиги, яқинлиги. К. тушунчаси қадимдан психология фанида қулланади. Инсонлар ўртасидаги ўзаро яқинлик, жисмоний, физиологик, психологик жиҳатдан ўхшашлик муаммолари кишиларни кизиқтирган. Бу ўхшашликни аниқлашнинг муайян мезонлари яратилган. Бу борада куч, қомат, истара, чирой одамларнинг қиёсий ўлчами сифатида хизмат қилади. Инсонлар ўртасидаги рухий, фикр юритиш йўналиши, табиий ва ирсий омиллар (истеъдод, лаёқат)

га тааллуқли ўта яқинлик, мутаносиблик психология фанининг тадқиқот предметиға айланган. Бундай ёндашувнинг вужудға келишиға асосий сабаб — кишиларни психологик нуқтаи назардан муайян типларға, тоифаларға ажратган ҳолда уларға махсус муносабатни амалға оширишдир. Инсонлар орасидаги К. уларнинг характерида, кизиқишлари ва маслақларида, ин-тилиш ва орзу-истақларида мужассамлашади. Шунингдек, К. одамларнинг фикр юритиш суръати, мароми, мантики, билим доираси орасидаги ўта яқинлик туфайли келиб чиқади. Кишилар ўзларининг хатти-харакатлари, нерв системаси, темперамент хусусиятлари б-н ҳам К.ни вужудға келтиради. Бунинг натижасида табиий-ирсий белгилари б-н ўзаро ўхшаш психологик табиатли кишилар гуруҳи пайдо бўлади.

КОНГЛОМЕРАТ (геологияда) — дағал чақиқ чўқинди тоғ жинси, қум, шағал ва тош бўлақларининг бириктиб цементланишидан ҳосил бўлади. Темир оксиди, карбонат, гилли материаллар ва силикат кислота К.да бириктирувчи материал ролини бажаради. К.лар бир хил (мономикт) ёки турли тоғ жинслари бўлақларидан (полимикт) ташқил топади. Денгиз, қўл, аллювиал, пролювиал, базал К. турлари бор. Тоғ ва тоғ этакларида кўп учрайди. К.лар йўл қуриш, бетон плиталар тайёрлаш ва б. қурилиш материаллари и.ч. да кўплаб ишлатилади.

КОНГО, Заир — Экваториал Африкадаги дарё. Ўз. 4320 км, ҳавзасининг майд. 3691 минг км², йиллик сув сарфи 1450 км³. Серсувлиги жиҳатидан Африкада 1-, дунёда 2-, 3-ўринларда (Амазонка ва Паранадан кейин). К. Катанга қирларидан 1430 м баландликдан бошланади ва Бойома шаршарасигача Луалаба деб аталади. Дарё Атлантика океанига қуйилади. Йирик ир-моқлари: ўнгдан Луфира, Лувуа, Аукуга, Арувими, Итимбири, Монгала, Убанги, Санга;

чапдан — Ломами, Лулонга, Руки, Касаи. К. ирмоқлари орқали Мверу, Бангвеулу, Танганьика кўллари б-н, Рўзизи дарёси орқали Киву кўли б-н туташган. К.нинг Луалаба қисми ясситоғлик ва платолар орасидан, Бойома шаршарасидан Киншаса ш.гача (1700 км) текисликдан оқади. Киншаса б-н Матади ш.лари орасида 70 га яқин остона ва шаршаралар (Ливингстон остоналари) ҳосил қилган. Матадидан ўтгач, денгиз бўйи пасттекислигида оқади (бу ерда дарё ўзанининг кенглиги 1—2 км, чуқурлиги фарватерида 25—30 м). Эстуарийсининг кенглиги ўрта қисмида 19 км. К., асосан, ёмғир сувларидан тўйинади. Куйи оқимида йиллик ўртача сув сарфи 46 минг м³/сек. (максимал 75 минг м³/сек., минимал 23 минг м³/сек.). Куйи ва ўрта оқимида май—июнда ва нояб.—дек.да, юқори оқимида нояб.—дек.да суви кўпаяди. Дарё йилига 50 млн. т окизик келтиради. К. ва унинг ирмоқларидаги сув йўлларининг ўз. 20 минг км. Гидроэнергия захирасига бой. К. ва унинг ирмоқларида балиқнинг кўплаб тури яшайди. К. ҳавзасида йирик дарё ва кўл портлари: Букама, Конголо, Кабало, Кисангани, Киншаса, Бразавиль; денгиз портларидан — Матади, Бома ва Банана жойлашган. К.нинг куйилиш ерини 1482 й.да португалиялик денгизчи Д. Кан, Луалабани 1771 й.да Д. Ливингстон, К.нинг кўп қисмини 1876—77 й.ларда Г. Стэнли тадқиқ қилган.

КОНГО (Congo), Конго Демократик Республикаси (Republique Democratique du Congo; 1971—97 й.ларда Заир Республикаси) — Марказий Африкада жойлашган давлат. Майд. 2345,4 минг км². Аҳолиси 53,6 млн. Киши (2001). Пойтахти — Киншаса ш. Маъмурий жиҳатдан 11 вилоят (province)га бўлинади.

Давлат тузуми. К. — республика. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни ҳукумат ва Ўтиш парламенти томонидан қабул этиладиган декрет қонунлар орқали президент амалга оширади. Ижроия

ҳокимиятни ҳам президент амалга оширади; у ҳукумат аъзоларини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

Табиати. К. худуди Шим. ва Жан. ярим шарларнинг экваториал ва субэкваториал минтақаларининг қирлар б-н ўралган Конго ботиғида жойлашган. Конго ботиғининг энг паст (300—350 м) аллювиал текислик қисми мамлакатнинг маркази ва ғарбидадир. Жан.да бал. 700—1000 м дан 1200—1300 м гача бўлган супасимон платолар бор. Шаба вилоятидаги Митумба тоғлари (1889 м), Маника (1679 м) ва Кунделунгу (1772 м) платолари кенг тектоник ботиклар б-н ажралган. Шарқий чегараси бўйлаб бал. 2000—3000 м ли топ;ар жойлашган. Энг баланд жойи — К. ва Уганда чегарасидаги Рувензори тоғи (5109 м). Сунмаган вулканлар бор. Кучли зилзилалар бўлиб туради. Фойдали қазилмалардан мис, колбальт, рух, уран, қалай, темир, вольфрам ва марганец рудалари, боксит, олтин, қумуш, платина, олма, никель, молибден, кўмир ва б. қазиб олинади.

Иқлими мамлакат шим.да (3° ш. к. б-н 3° ж. к. оралиғи) экваториал, ҳамиша серёгин, жан.да ва чекка шим. да субэкваториал, ёзи серёгин, киши қуруқ, Конго ботиғи ва унинг атрофидаги платоларда энг иссиқ ой — мартнинг ўртача т-раси 24—28°, энг салқин ой — июлнинг ўртача т-раси 22—25°. Шарқи ва жан.-шарқидаги тоғларда иқлим салқинроқ. Шаба вилоятида т-ра июлда 16°, октда 24°. Йиллик ёғин экваториал минтақада 1700—1800 мм дан 2000—2200 мм гача, шарқидаги тоғларда 2500 мм ва ундан кўпроқ; чекка жан.да 1000—1200 мм, энг шим.да 1300—1500 мм.

Дарёлари кўп ва серсув. Энг катта дарёси — Конго ва унинг ирмоқлари. Мамлакат худудининг 9/10 қисми Конго дарёси ҳавзасида жойлашган. Деярли ҳамма дарёларида остона ва шаршаралар бор, гидроэнергия ресурслари ниҳоятда катта. Дарёларнинг маълум қисмларидаги кема қатнайди. К.да Киву, Танганьика, Мверу, Тумба ва б. кўллар бор. К.нинг

шим. қисмида подзоллашган латерит тупрок. Ботқоклашган тупрокларда доимий яшил экваториал сернам ўрмонлар бор. Жан. қисмида ва энг чекка шим.даги кизил тупрокларда, асосан, бўйи баланд ўтли саванналар, дарё бўйларида эса галереяли ўрмонлар ўсади. Жан.-шарқий чеккасидаги кизил-кўнғир тупрокли ерларда барг тўкувчи сийрак саванна ўрмонлари бор. Шарқдаги тоғларда баландликка кўтарилган сари минтақалар ўзгариб, сернам экваториал ўрмонлардан баланд тоғ экваториал ўтлоқларигача алмашилиб боради. Рувензори тоғида абдий қор ва музликлар бор. Ўрмонларда кимматбаҳо ёғочли кизил, сариқ, эбен, лимба, агба каби дарахтлар, ёғли пальма, каучук берадиган ўсимликлар ўсади. Ҳайвонот дунёси жуда бой. Ўрмонларда ҳар хил маймун, тўнғиз; саванналарда фил, каркидон, бўйвол, жайран, гизол, зебра, жирафа, арслон, қоплон, гепард, чиябўри, сиртлон, бегемот (дарё ва кўлларда), қушларнинг турли хиллари, тимсоҳ, захарли илонлар, балиқ ва ҳашаротлар (цеце пашша, термитлар) кўп. Миллий боғлари — Вирунга, Гарамба, Салонге, Кахузи-Биго ва б.

Аҳолиси. К.да 300 дан ортиқ қабила ва элатлар: луба, конго, руанда, азонда, банги, тва ва б. бор. Аҳолининг 30% га яқини йирик шаҳарларда яшайди. Расмий тил — француз тили; суахили тиллари, шунингдек, 20 дан кўпроқ лаҳжа бор. Аҳолининг ярмига яқини маҳаллий динларга, қолганлари христиан динига эътиқод қилади. Мухим шаҳарлари: Лубумбаши, Мбужи-Майи, Кисангани, Кананга, Букаву, Ликаси, Матади, Киквит.

Тарихи. Ҳоз. К. худудида қуйи палеолит даврига оид манзилгоҳлар ва тош қуроллар топилган (Касаи, Луалаба, Луапула дарёларининг юқори оқими). Европалықлар бу ерга келишидан анча аввал Бакуба давлати ҳукм сурган, ҳунармандчилик, савдо-сотик ривожланган. Сўнг Балуба, Лунда ва ш. к. ўндан ортиқ майда давлатлар мавжуд бўлган. Аҳолиси овчилик, балиқчилик,

деҳқончилик, темир ва мис рудаларини эритиш ишлари б-н шуғулланиб келган. 15-а. охирида португаллар (Д.Кан экспедицияси) Конго дарёси ҳавзасига ўрнашиб олиб, уни қул бозорига айлантирди (15—19-а.лар мобайнида у ердан 13 млн. дан ортиқ қул Америкага олиб кетилди). Маҳаллий халқ мустамлакачиларга, маҳаллий амалдорларга қарши узоқ вақт кураш олиб борди (1890-92, 1895-96, 1897-1900, 1901—07). 19-а. 70-й.ларида Бельгия қироли Леопольд II ҳар хил найранглар б-н катта худудни босиб олди. Бу худуд «Озод Конго давлати» номи б-н Леопольд II мулкига айлантрилди (1885). 1908 й. мазкур худуд компенсация эвазига Бельгия ихтиёрига берилгач, Белгия Конгоси номи б-н унинг мустамлакасига айланди. Ҳокимиятни генерал-губернатор идора қилди. Қул савдоси ва эксплуатациянинг кучайиши натижасида маҳаллий аҳоли камайиб кетди (1884 й. 30 млн; 1915 й. 15 млн.). Шунга қарамай, мамлакатда мустамлакачиларга қарши ҳаракат тўхтамади.

1-жаҳон уруши йилларида ва урушдан кейин мустамлакачилар мамлакат табиий бойликлари (олтин, олмос, мис ва ш.к.)ни қазиб олиб, ташиб кета бошлади. Қ. х.нинг экспортга мўлжалланган соҳалари (каучук, кофе, какао), кончилик ва саноатнинг кимё, озиқ-овқат, тўқимачилик, қурилиш матери-аллари каби тармоқлари, транспорт ва энергетика ривожланиб борди. Катанга, Леопольдвиль, Касаи ва Киву вилоятлари асосий саноат марказларига айланди. Йирик шаҳарлар қад кўтара бошлади.

2-жаҳон уруши даврида Бельгия Конгоси АҚШ ва Буюк Британияга ҳарбий-стратегик хом ашё (мис, калай, кобальт, рух, уран ва б.) етказиб берадиган манбага айлантрилди. Урушдан кейин 40-, айниқса, 50-й.ларда меҳнатқашларнинг мустамлака зулмига қарши ҳаракати кескин тус олди. Аф-рикаликлар қасаба уюшмалари тузиш ҳуқуқига эришдилар (1946). Кўпгина маданий-маърифий ташкилотлар тўзилиб, улар кейинроқ си-

ёсий партияларга айланди. Бу партиялар миллий озодлик ҳаракатини уюштириб, Бельгия ҳукуматидан мустақиллик беришни талаб қилди. Ниҳоят, Бельгия бу талабни қондиришга мажбур бўлди.

1960 й. 30 июнда мустақил К. Республикаси эълон қилинди. Конго миллий ҳаракати партияси раҳбари Пагрис Лумумба бош вазир, Ж. Касаубу президент лавозимини эгаллади. 1960 й. сент.да К. Республикаси БМТга қабул қилинди. Республика раҳбарлари ўртасидаги келишмовчиликлар мамлакат мустақиллигига раҳна сола бошлади. 1960 й. европаликларни ҳимоя қилиш баҳонаси б-н К.га Бельгия қўшинлари бостириб кирди. Босқинчиларни даф қилиш учун Лумумба илтимоси б-н К.га БМТ армияси киритилди. Лекин бу армиянинг сусткашлиги натижасида миллий ҳукумат ҳокимиятдан четлатилиб, ватанпарвар раҳбарлар таъқиб қилинди. Лумумба ваҳшиёна ўлдирилди (1961 й. янв.). Ватанпарварлар мустақиллик курашини тўхтатмадилар. Уларнинг тайиқи остида парламент қақрилиб, С. Адула бошлиқ янги ҳукумат тузилди (1961 й. июль). 1964 й. К. Демократик Республикаси деб эълон қилинди. 1965 й. 25 нояб. да ҳукумат армия қўлига ўтди. Унинг бош қўмондони генерал-лейтенант С.С.Мобуту мамлакат президенти деб эълон қилинди. Парламент яна тарқатилди, сиёсий партия ва жамоат ташкилотлари фаолияти тақиқланди.

Кейинги йилларда ички сиёсий аҳвол кескинлашди. 1997 й. давлат тўнтариши натижасида президент Мобуту лавозимидан четлатилди. Демократ кучлар уюшмасининг раҳбари Лоран-Дезире Кабила ҳокимият тепасига келди. 2001 й.дан мамлакат президенти — Жозеф Кабила. Миллий байрами — 30 июнь — Мустақиллик куни (1960).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. К. озодлиги ҳаракати, 1998 й. тузилган; Демократия учун конголиклар уюшмаси, 1998 й. ташкил этилган; Инкилоб халқ ҳаракати, 1967 й.да асос

солинган; Демократия ва ижтимоий тараққиёт иттифоқи, 1982 й.да тузилган; Федералчилар ва мустақил республикачилар иттифоқи, 1990 й.да тузилган. К. меҳнатқашлар миллий бирлашмаси, бирлашган қасаба уюшма маркази, 1967 й.да асос солинган.

Хўжалиги. К. — кон ва рангли металлургия саноати ривожланган аграр мамлакат. Хўжалиги ташқи бозор учун минерал ва қ. х. хом ашёси и.ч.га мўлжалланган. Ялпи ички маҳсулотда кишлоқ ва ўрмон хўжалигининг улуши 31,4%, қончилик саноати улуши 26,9%, савдо ва хизмат кўрсатиш улуши 33,9%.

Саноати. Иқтисодий фаол аҳолининг 13% саноатда банд. Шаба вилоятида мис, марганец, Кипушида рух, Луалаба дарёси ва Танганьика кули ора-лиғида қалай, шим.-шарқда олтин, Чикапа ва Касаи дарёлари хавзасида олмос қазиб чиқарилади. Энг йирик ГЭСлар Шабада, Конгонинг қуйи оқимида 300 минг кВт ли ГЭС қурилган. Рангли металлургия, металлсозлик, машинасозлик, цемент, кимё, ўрмончилик, ёғоч тилиш, кема-созлик, тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал, қанд-шакар саноати корхоналари, ҳамда ёғ, пиво, ун з-длари, тамаки ф-калари, Матади, Киншасада кема-созлик ва кема таъмирлаш корхоналари, Мвандада нефтни қайта ишлаш з-ди бор. Асосий саноат марказлари: Киншаса, Лумумбаши.

Қишлоқ хўжалиги. Иқтисодий фаол аҳолининг 76% қ.х.да банд. Йирик плантация ва чорвачилик хўжаликлари б-н бирга ярим натурал майда дехқон хўжаликлари мавжуд. Йирик хўжаликлар етиштирган маҳсулот (пальма ёғи, какао, гевея, каучук, кофе, чой ва б.) экспорт қилинади. Ички эҳтиёжлар учун маниок, банан, сабзавот, шоли, маккажўхори, сизаль, тарик, шакарқамиш, пахта, батат экилади. Қорамол, чўчка, эчки, қўй боқилади, балиқ овланади. Ўрмон бойликларидан етарли фойдаланилмайди. Экспорт учун қимматбаҳо ёғоч тайёрланади. Мой олиш учун ёввойи пальма меваси

терилади. Умуман, қ.х. ички эҳтиёжни кондирмайди. К.да 16 минг км ички сув йўли, 5,4 минг км т. й., 154 минг км автомобиль йўли бор. Денгиз портлари: Матади ва Бома. Киншаса ва Лубумбашида халқаро аэропорт бор.

Минерал хом ашё экспорт молларининг 80% ини ташкил этади. Четга мис, кобальт, рух, қалай, олтин, олмос, пальма мойи ва ёнғоғи, кофе, чой, каучук, ёғоч чиқаради. Четдан машина-ускуналар, металл буюмлар, дори-дармон, транспорт воситалари, озик-овқат, газлама, ёкилги келтиради. К., асосан, Бельгия, Люксембург, АКШ, Италия, Германия, Франция, Буюк Британия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — К. франки.

Тиббий хизмати. К.да юқумли касалликлар кенг тарқалган. 1990-й.ларнинг бошларида 4324 шифохона, шу жумладан, 402 умумий касалхона, 300 дан ортиқ туғруқхона, 500 дан кўпроқ диспансер, 12 тиббиёт маркази, 19 клиника, 5 сил ва 3 рухий беморлар касалхонаси, 28 лепрозорий (моховхона) бўлган. Уларда 2143 врач, 20 минг тиббий ҳамшира ва доя ишлади. Врачлар Киншаса, Лубумбаши, Кисангани ун-тларида, ўрта тиббий ходимлар Киншасадаги тиббиёт билим юртида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 1968 й.дан 6 ёшгача бўлган болалар учун бошланғич ва ўрта таълимнинг 1-поғонаси бепул. Дарслар француз тилида; бошланғич мактабда маҳаллий тиллардан фойдаланилади. Бошланғич мактаб — 6 й.лик, ўрта мактаб — 6 й.лик. Давлат мактабларидан ташқари хусусий мактаблар ҳам бор. К.да 19 давлат, 70 хусусий техникум, 14 пед. билим юрти бўлиб, уларда ўқиш муддати — 3—4 й. Олий ўқув юртлари: Киншаса ун-ти (1954), Кисангани ун-ти (1963), Лубумбаши ун-ти (1955), Нафисанъат академияси, Янгамбидаги агрономия фанлари ин-ти ва Киншасадаги пед. ин-ти, шунингдек, айрим техникумларнинг 5 й. ўқитиладиган баъзи ф-тлари ҳам олий маълумот беради. Илмий муас-

сасалари: Киншасада — Марказий Африка илмий тадқиқот ин-ти (1975), Тропик тиббиёт ин-ти (1899), Конго геогр. ин-ти (1949), Атом энергияси марказий комиссарлиги (1959), геол. тадқиқотлари бюроси, Лубумбашида К. тарих жамияти (1974) бор. Кутубхоналари: Киншаса миллий ун-тининг марказий кутубхонаси (1954), Лумумбаши ун-тининг кутубхонаси (1955), Кисангани ун-тининг кутубхонаси, Киншасадаги халқ кутубхонаси (1932), Киншасадаги архив (1949).

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да 50 дан ортиқ газ. ва жур. нашр этилади. Энг муҳимлари: «Бойома» (кундалик газ.), «Мжумбе» (кундалик газ., 1963 й.дан), «Потансье» («Имконият», француз тилидаги кундалик газ., 1982 й.дан), «Элима» (француз тилидаги кундалик газ., 1928 й.дан) ва б. К. магбуот агентлиги ҳукумат ахборот маҳкамаси бўлиб, 1957 й. ташкил этилган. Радио ва телевидение ҳукуматга қарашли. Йирик шаҳарларда 9 радиост-я ва пойтахтда телест-я бор.

Адабиёти француз тилида ва маҳаллий луба, лингала, киконго ва б. тилларда ривожланиб бораётир. К. халқи қад. ва бой фольклор анъаналарига эга. Халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олиш ва нашр этиш 19-а. охиридан бошланди. Бельгиялик даъваткорлар христиан динини тарғиб қилиш мақсадида маҳаллий тилларда газ. ва мактаблар учун дарсликлар нашр этди. Бу миллий адабиётнинг шаклланишига ёрдам берди. Ёш К. адабиёти, асосан, мустамлакачилар ва черков назорати остида ривожланди. Айрим ёзувчиларгина миллий мустақиллик учун курашга чорловчи асарлар ярата олди (П. Кабонго шеърлари ва А. Р. Болабанинг «Қора аёлнинг эволюцияси масаласи» асарлари ва б.). 1920—50 й.лар К. адабиётида диний шеърят катта ўрин тутди. Бу адабиётнинг айрим вакиллари (А. Исамбу, О. Нгонго) мустамлакачиликни фош этувчи асарлар ездди. Мамлакат мустақиллиги эълон қилиниши арафасида П. Лумумба ва б.нинг хақиқий

миллий озодлик учун курашга чорловчи сиёсий мавзудаги шеърлари босилди.

Насрда фольклор ва ахлоқий-диний мавзудаги ҳикоянавислик салмоқли ўрин тутди. «Боболаримиз», «Сокин жанг», «Муҳаббат ғалабаси» (Д. Мутombo), «Оқ одам келгач...» (А.Р. Бокванго), «Кунда Калумби — Африка қизи» (Ф. Эдм) киссалари, «Негрлар ҳаёти саҳналари» ҳикоялар тўплами К. адабиётининг йирик намуналаридир. Кейинги йилларда драматургия ривож топди. А.Монжита, Бондеке, Ж. Дизази пьесалари шуҳрат қозонди. Нгал Мбвил а Мпангинг «Жамбатист Вико» ва «Адашиш» романлари африкалик зиёлиларнинг халқ б-н ўзаро муносабатлари муаммосига бағишланган. Тиунамо-Вумбанинг ҳикоялари, Батукезанга Заменганинг киссаларида ижтимоий муаммолар кўтарилган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Шаба вилояти ва б. жойларда тоғ қояларига ўйиб ишланган расмларда одамлар, жониворлар ва ўсимликлар тасвирланган, улар неолит даврига мансуб деб тахмин қилинади. Кўпгина Африка мамлакатларидагидек К.да ҳам уйлар четан деворли, баъзан лойдан квадрат ёки айлана қилиб солинган ва усти похол, пичан, шох-шабба б-н ёпилган. Дарё бўйларида яшовчи балиқчиларнинг уйлари қозиклар устига қурилган. 19-а. охири ва 20-а. бошларидан Киншаса, Бомба, Мбандака, Ликаси, Кисонгаки, Лубумбаши ва б. шаҳарларда кўп қаватли уйлар тропик иқлимга мослаб қурилди. Кейинги йилларда металл конструкциялардан ва б. янги қурилиш материалларидан фойдаланила бошлади. Шаҳар чеккаларига бир хил кўринишдаги бараксимон уйлар қалаштириб ташланган.

Халқ санъатида ёғоч ҳайкалчалар ишлаш кенг расм бўлган. Нақшли ёғоч ниқоблар ишлашга аҳамият берилади. Бу ниқобларда хилма-хил кайфият (изтироб, ғазаб, қувонч ва б.) ифодаланади. Мустамлака тузуми йилларида К. ҳайкалтарошлигида европалик усталарга

таклид авж олди. 1940-й.ларнинг охирига келиб дастгоҳ рассомлиги вужудга келди: А. Монтита манзара, А. Киабелуа портрет асарлари яратди. Бир гуруҳ рассомлар рангдор безак композициялари устида иш олиб борди. Киншасада меъморлик ин-ти ва Пластик санъати ин-ти ишлади.

Ёғоч ва сопол идишлар тайёрлаш, пальма толасидан рангдор мато, сават, бўйра тўкиш тараққий этган. Одам қиёфасидаги чолғу асбоблари, ўймакорлик услубидаги мебель, ўқ ёй ва турли асбоблар яшаш авж олган. Хунармандчилик ривожланган. Ҳайкалтарошлик ва рассомлик ўзига хос тарзда эндигина ривожлана бошлади.

Мусиқаси. К. ҳудудида Балуба, Бушонг, Конго, Лунда ва б. давлатлар ташкил топишидан аввал баконго, монго, баленгола, локеле, бангала, батеке, балуба ва б. халқларнинг профессионал мусиқа маданияти шаклланиб, ривожлана бошлаган. Мусиқа анъаналари нақадар хилма-хил бўлмасин, банту ва пигмейларнинг мусиқий маданияти алоҳида ажралиб туради. Халқ байрамларида қатнашган бахши шоирлар йўлбошчиларнинг қахрамонлиги ва донолигини мадҳ этган.

К. оркестри нгома, иконко, току, локука ноғораларидан, лира, арфа, цитра, труба, флейта, бургу ва б. чолғулардан иборат. Ноғорадан турли хабарлар беришда фойдаланилади, шунингдек, у кўшиқчи ва раққосаларга жўр бўлади. «Ноғора тили»га ёшлиқдан ўргатилади. Миллий куйларни гитара, саксофон ва б. Европа асбоблари жўрлигида ижро этган профессионал оркестрлар К.да гитара услуби деб ном олган. Меҳнат жараёнлари (балиқ овлаш, эшак эшиш, деҳқончилик ишлари) пайтида кўшиқ айтиш ва раққ тушиш одат бўлган. Машҳур хонандалари: Лвамбо Макиади, Табу Лей, Абети Масикинл, Мпонго Лав ва б. 1968 й. Киншасада Миллий мусиқа ва театр санъати академияси ташкил топган. Профессионал кадрлар Миллий санъат ин-тида тай-

ёрланади.

Театр санъати халқ удумлари ва байрамлари асосида қадимдан ривожланиб келган. 2-жаҳон урушидан кейин Европа маданияти таъсирида дастлаб ҳаваскорлар тўғараги, сўнг драматургия вужудга келди. Рассом ва драматург А. Монжита Леопольдвилда К. фольклори лигаси труппаси — «Лифоко»ни тузди. Труппа 1960 й. ўрталаригача сахналаштирилган эртақлар ва турмуш сюжетлари асосида томоша кўрсатган.

Мустақиллик йилларида хаваскорлар театрлари янада ривожланди. Улар репертуаридаги «Нгонго Лютете» (Д.Боламба), «Уганда заҳматкашлари» (М.Андрен), «Нгомбе» (А.Монжита) ва б. пьесаларда тарихий, тарбиявий ва диний мавзудаги воқеалар акс этган.

Янги ташкил этилган «Ўн иккилар театри»да қўйилган «Оптимист», «Сайлов сири» ва б. пьесаларда ижтимоий зиддиятлар, ўтмиш сарқитлари танқид қилинган. 1969 й. Киншасада миллий театр труппаси тузилди. Бу труппанинг «Оҳулар отилмасин», «Қора масиҳ ёки Симон Кимбангу» спектакларида агроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммолари кўтарилган, мустамлакачилик асослари фош этилган. Бу труппа профессионал театр — Миллий театр компаниясига айлантирилди, унинг ҳузурида 2 труппа: миллий балет ва драма труппалари мавжуд. Уларнинг ишларида Африкага хос колоритни сақлаш б-н бирга зўр ифодали ижрога алоҳида эътибор берилади. Б.Б.Дадъенинг «Жаноб Тоғо-Нъини», Г.Ойоно-Мбианинг «Яна бир оғоҳлантириш» пьесалари, Мольер ва Гоголь асарлари бунга мисол бўла олади.

К.да миллий кинематография эндигина ривожлана бошлади.

КОНГО (Congo), Конго Республикаси (Republique du Congo) — Марказий Африкадаги давлат. Майд. 342 минг км². Аҳолиси 2,9 млн. кишига яқин (2001). Маъмурий жихатдан 10 вилоят (region) га бўлинади. Пойтахти — Браззавиль ш.

Давлат тузуми. К. — республика. Давлат бошлиғи — президент (1997 й.дан Дени Сассу-Нгессо). Қонун чиқарувчи ҳокимият бир палатали парламент (Миллий ўтиш кенгаши). Ижроия ҳокимият — ҳукуматга президент бошчилик қилади.

Табиати. К. худуди, асосан, Конго ботиғида жойлашган. Майомбе тоғлари (бал. 930 м гача) камбар (эни 40—50 км) денгиз бўйи пасттекислигига параллел ётади. Мамлакатнинг шим.-ғарби текислик бўлиб, унда айрим тоғлар қад кўтарган (Набемба чўккиси — 1000 м). К.нинг қолган қисми ботқоқлашган аллювиал текисликлардан иборат.

Иқлими иссиқ; шим. сернам экваториал, жан. қуруқ субэкваториал иқлим. Энг иссиқ ойи (апр.)нинг ўртача т-раси 24—27°, энг салқин ойи (июль)ники 20—25°. Йиллик ёғин 1500—2000 мм, жан. чеккасида 1200—1400 мм. Дарё кўп, ҳаммаси серсув. Йириклари Конго ва унинг ўнг ирмоқлари — Убанги, Санга, Ликвала, Алима. Кема катнайди. Қизил-сарик ферралитли тупроқларда қимматбаҳо ёғоч берадиган (лимба, окуме ва б.) ўрмонлар, жан.да саванналар мавжуд. Ҳайвонлардан маймун, фил, бегемот, коплон яшайди; парранда турлари кўп. Тимсоҳ, илон, ҳашаротлар (жумладан, цеце пашша ва х.к.) учрайди. К.да Лефини кўриқхонаси ва Одзала миллий боғи бор.

Аҳолиси банту тили оиласига мансуб халқлар (конго, теке, мбоши, санга, бобангилар)дан иборат. Тропик ўрмонларда пигмей қабилалари яшайди. Расмий тил — француз тили. Аҳолининг 46% шаҳарларда яшайди. Диндорлар — католиклар, протестантлар, бир қисми анъанавий динларга эътиқод қилади, мусулмонлар ҳам бор. Йирик шаҳарлари: Браззавиль, Нкайи, Лубомо, Мосенжо.

Тарихи. Археология топилмаларининг далолат беришича, К. худудида палеолит ва мезолит даврларида Ниари дарёси водийсида одамлар яшаган, Мпила ва Мпиака деган манзилгоҳлар бўлган. Тахм. милоннинг дастлабки асрларида

бантулар Конго дарёси хавзасига кўчиб келган ва бу жойда яшовчи пигмейларни суриб чиқарган. Шу даврга оид темир анжомлар топилган. 1482 й.да португал денгизчиси Диогу Кан бу ерга келиб тушганида мажусий банту халқларидан конго, вили, йомбелар (Конго дарёсининг куйи оқимида), текелар (Малободан шим. рокда) ва б. яшаган. Улар ўрмондан ер очиб, деҳқончилик қилар (супурги, дук-какли экинлар, ямс экишган), аҳолининг бир қисми балиқчилик б-н шуғулланар, хунармандчилик (тўкувчилик, кулоллик, темир ва мис эритиб, турли идиш ва асбоблар яшаш) ривожланган эди.

К. худудидида вилилар яшайдиган сохилда Лоанго, текелар яшайдиган Малebo атрофида Теке (Тио) давлатлари вужудга келган. Улар б-н европалликлар ўртасида алоқа ўрнатилди борган, қул савдосида ҳамкорлик қилинган. 19-а. охирида Конго дарёси хавзасида французлар пайдо бўлган. Экспедиция кўмондони П. Саворньян де Бразза 1880 й.да Нкуна манзили (ҳоз. Браззавиль ш.)га асос солди. 1880 й.дан К. Франция протекторати, 1886 й.дан мустамлакасига айлантилди. 1903 й.дан Ўрта К. деб номланди.

К. 1960 й. 15 авг.да мустақилликка эришди. Шу йилнинг 20 сент.дан БМТ аъзоси, 1969 й. 30 дек.да Халқ республикаси деб эълон қилинди. 1991 й.дан мамлакат К. Республикаси деб атала бошлади. Миллий байрами — 15 авг. — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. К. меҳнат партияси, 1969 й.да тузилган; К. демократия ва муштарак ривожланиш ҳаракати, 1990 й.да асос солинган; Демократия ва ривожланиш учун бирлашма, 1990 й.да ташкил этилган; Демократия ва ижтимоий тараққиёт учун бирлашма, 1990 й.да тузилган; Бирлашган демократик кучлар, 1994 й.да асос солинган; Ижтимоий демократия учун Африкаро иттифоқ партияси. К. касаба уюшмалари конфедерацияси, 1964 й.да тузилган, Африка касаба уюшма бирлиги ташкилотига ва Жаҳон касаба уюшмала-

ри федерациясига киради.

Хўжалиги. К. — аграр мамлакат. Иқтисодиётининг асосини қ.х., қончилик ва ўрмончилик ташкил этади. Фаол аҳолининг 60% қ.х.да банд. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, балиқчиликнинг улуши — 14%, саноат ва қурилишнинг улуши — 37%. Нефть ва ёғоч асосий табиий бойликларидир. Нефть қазиб чиқариш, ёғочсозлик ва озиқ-овқат тармоқларида 300 дан кўпроқ йирик ва ўрта қорхона бор. Бундан ташқари, газ, кўрғошин, рух, мис, калай, олма, олтин, калий тузи қазиб олинади. Дарёлар бўйига қурилган ГЭСлар электр энергиянинг асосий қисмини ҳосил қилиб беради (1 й.да 482 млн. кВт-соат).

Ер фондининг жуда оз қисмини экинзор ва яйловлар ташкил этади. Қ.х. камҳосил бўлиб, аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондира олмайди. Ички эҳтиёж учун маниок, батат, ямс, таро, тарик, маккажўхори, шоли, сабзаёт етиштирилади. Экспорт учун мойли пальма, банан, кофе, какао, цитрус ўсимликлари, гевея ўстирилади, шакарқамиш, ер енғоқ, тамаки экилади.

К.да 802 км т.й., 15 минг км автомобиль йўли бор (1,5 минг км қаттиқ қопламали). Ягона денгиз порти — Пуэнт-Нуар, дарё порти — Браззавиль, халқаро аэропортлари — Браззавиль ва Пуэнт-Нуарда.

К. четга нефть, ёғоч, қурилиш материаллари, олма, пальма мағзи ва ёғи, кофе, какао, тамаки, қанд-шакар, рангли металл рудалари чиқаради. Четдан машина, транспорт восита ва жиҳозлари, кенг истеъмол моллари, озиқ-овқат келтирилади. Ташқи савдодаги асосий миқозлари: АҚШ, Франция, Испания ва б. Пул бирлиги — Африка франки.

Тиббий хизмат. Тиббий хизмат тизими давлат тасарруфида. Ҳар бир туманда касалхона, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш маркази, тиббиёт маркази бор. Безгак, ошқозон-ичак ва сил касалликлари тарқалган. Врачлар, асосан, Франция ва Сенегалда тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Мамлакатда 6 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий этилган, ҳамма турдаги ўқиш бепул. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда 7 и. Браззавилда миллий ун-т бор. Илмий муассасалари: Илмий техника тадқиқотлари миллий кенгаши, К. маҳсулдорлигини ошириш бюроси, Тропик ўрмонни ўрганиш маркази ва б. Браззавилда ун-т кутубхонаси, миллий музей хамда унинг архиви ва кутубхонаси бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.да бир қанча газ. нашр этилади. Йириклари: «Мвети» («Юлдуз» француз тилидаги кундалик газ., 1977 й. дан), «Бакенто йа Конго» («Конго хотин-қизлари», француз тилида 3 ойда 1 марта чиқадиган газ.), «Вуа де ла класс увиер» («Ишчилар синфи овози», француз тилида 1 й.да 6 марта чиқадиган газ.), «Женес э революсьон» («Ёшлар ва инкилоб», француз тилидаги ҳафталик газ., 1977 й.дан), «Комбаттан руж» («Қизил жангчи», француз тилидаги ойлик газ.), «Смэн африкэн» («Африка ҳафтаси», француз тилидаги газ., 1952 й. дан). К. ахборот агентлиги 1962 й.да тузилган. К. миллий радиоэшиттириш ва телекўрсатувиغا 1962 й.да асос солинган.

Адабиёти. К.да қадимдан бой халқ оғзаки ижодиёти мавжуд. Ёзма адабиёт 2-жаҳон урушидан кейин француз ва лингал тилларида пайдо бўлди. Шьерият, айниқса, гуркираб ривожланди. Ж.Б.Тати-Лутарнинг лирик шьерлари ватанга муҳаббат руҳи б-н суғорилган. Шоир Ж.Ф. Чикайя ёзма шьериятни юксак даражага кўтарди. Унинг «Қора қон», «Қорин», «Африка эртақлари» ва б. шьерий китобларида халқнинг озодлик ва тенглик учун кураши — Африка тақдири ҳақида ўйлар, халқ туйғулари акс эттирилган. М. Синданинг шьерий асарларида ҳам мустамлакачиликка қарши кураш мавзуи янгради. Айни вақтда насрий асарлар ҳам кенг ривожланди. Ж.Малонганинг қуллар

ҳаётига бағишланган «Мпфуму Ма Мазоно афсонаси» ва тенгсизликка қарши кураш мавзуини ифода этган «Юракдаги армон» романлари К. насрининг ютуғи ҳисобланади. Драматургия соҳасида С.Бемба, П.Лони, Ф.Муангасса, Л.Амбили ва б. ижод қиладилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Халқ турар жойлари, асосан, тўғри бурчакли, томи икки нишабли кулбалардан иборат. Маросим ўтказиладиган бинолар нақш солинган ёғоч тахталар б-н безатилган. 19-а. 2-ярмидан шаҳарларда европа-ча бинолар қурила бошлади. Браззавиль, Пуэнт-Нуар ва б. шаҳарларда мухташам ибодатхона, меҳмонхона ва маъмурий бинолар қад кўтарди.

Ёғочдан ҳайкалчалар яшаш, ўймакорлик, ковоқ ва сопол идишлар ишлаш, уларни нақш б-н безаш ривожланган. Ҳоз. замон санъатида «Пото-Пото» рассомлик мактаб-устахонаси муҳим роль ўйнайди (1951 й. француз рассоми ва этнографи П.Лодс ташкил этган). Бу мактаб-устахона маҳаллий анъаналарга асосланган; манзараларни аниқ тасвирловчи, ранглардан жозибадор кўринишлар ҳосил қилувчи ноёб услубдаги картиналар (гуашь, акварель) яратилган. Халқ ҳунармандчилиги ривож топган.

Мусиқаси қадимдан мавжуд. К.да яшайдиган халқларнинг мусиқа маданияти кўпроқ фольклор б-н боғлиқ.

Бака, бабинга ва б. қабилаларнинг мусиқаси овчилик, дехқончилик мавзуини ифодалайди. Қўшиқ ва рақслар ҳам кўпинча қ.х. ишлари ёки ов вақтида ижро этилади. Барабан, флейта, чанг воситасида хабар ва янгиликлар тарқатилади. Мустақиллик йилларида Африка халқлари ва фольклори мусиқасига кизиқиш кучайди. Қуй ва қўшиқлар, асосан, барабанда (току, локука, лўнгўнгу ва б.) оркестр жўрлигида ижро этилади. Кейинги йилларда замонавий мусиқа ривожланди. 1966 й.да ташкил этилган К. миллий балети, асосан, халқ рақсларини ижро этади.

Театри. К.да яшаган қад. халқларнинг овчилик, балиқчилик ва турмуш мавзуидаги анъанавий рақслари ва маросимларида театр санъати унсурлари бўлган. Шу асосда ва Ев ропа замонавий театр санъати услубидан фойдаланиб, 1965 й. Бразавилда Конго миллий театри барпо этилди, унда сахналаштирилган Г. Ойно-Мбианинг «Уч ошиқ — бир кайлик», Ги Менганинг «Коко Мбаленинг декчаси», «Оракул», Л.Амбилининг «Ватанпарвар» пьесалари шуҳрат қозонди.

Киноси. 70-й.ларнинг бошида хужжатли фильмлар чиқарилди. 1974 й. биринчи тўлиқ метражли бадиий фильм — «Қалин пули» (реж. С.Комиба) яратилди; фильм К. ёзувчиси Ж.Малонганинг «Мпфуму Ма Мазоно афсонаси» романи асосида экранлаштирилди. 1977 й. К.да кинематография миллий бошқармаси ташкил этилди. Унинг «Ибодатхона», «Жангчилар» (реж. Ж.М.Чиссуку) фильмлари яхши кўтиб олинди. 1980—90-й.ларда ҳам бир қанча бадиий фильмлар яратилди.

КОНГО (баконго) — банту гуруҳига мансуб халқ. Заирда (6,6 млн.киши), Конгода (1,23 млн.киши), Анголада (1,3 млн.киши), Уганда ва Габонда яшайдилар. Умумий сони 9,2 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Конго тилида сўзлашадилар. Негроид irqига мансуб. Диндорлари — асосан, христианлар, синкретик (муштарак) ва анъанавий диний эътиқодлар ҳам мавжуд. Дехкончилик, хунармандчилик, овчилик б-н шуғулланидлар.

КОНГРЕСС (лот. congressus — учрашув, мажлис) — 1) одатда халқаро микёсда ўтказиладиган қурултой, кенгаш; 2) айрим давлатларда парламент номи (мас, Ҳиндистон миллий К.и); 3) айрим халқаро ташкилотларнинг олий органи.

КОНГРЕСС КУТУБХОНАСИ (The Library of congress), АҚШ Миллий кутубхонаси — жаҳондаги энг йирик ку-

тубхоналардан бири. 1800 й.да АҚШ конгресси томонидан Президент Т. Жефферсоннинг кутубхонаси негизида бунёд этилган. Жаҳоннинг 450 дан ортиқ тилларидаги 90 млн.дан зиёд босма нусха сақланади (2002). Асосан, ҳокимият органлари, тадқиқот муассасалари, илмий ходимлар, хусусий фирмалар ва саноат компанияларига, шунингдек, кенг жамоатчиликка хизмат кўрсатади. К.к. универсал фонди кунига 31 минг босма бирлик б-н тўлдирилади; жаҳон бўйича энг катта хариталар (3 млн.дан ортиқ), 3,5 млн.дан ортиқ мусиқа — нота адабиётлари, 30 млн.дан зиёд қўлёзма материаллар, катта микдордаги кинофильмлар, микрофильмлар фондига эга. АҚШ президентлари йиққан китоб тўпламлари 5,5 мингдан ортиқ, хитой ва япон адабиётлари, ноёб Америка нашрлари сақланади. К.к. 1500 мингдан зиёд китобхонага 20 дан ортиқ кироатхоналари орқали хизмат кўрсатади. 20-а. бошидан бошлаб Америкадаги 117000 га яқин бошқа кутубхоналарни каталоглар б-н таъминлайди.

Ўтган аср охирида оптик дисклар ва б. янги технология воситалари ёрдамида «Америка хотираси» туркуми яратила бошланди, унинг ёрдамида маҳаллий кутубхоналар фондлари қад., нашр қилинмаган мусиқа, тасвирий, драматик асарлар, Америка тарихига оид камёб материаллар б-н тўлдирилади.

21-а.да К.к. фонди дунё илм аҳлига (интернет ёрдамида) очик ҳолга келтирилади.

КОНГРУЭНТЛИК (лот. congruens -ўлчовдош, устма-уст тушувчи) — геометрик фигуралар тўпламида аксиомалар ёки алмаштиришлар группаси ёрдамида киритиладиган эквивалентлик муносабати. Евклид геометриясида икки фигурадан бирини ҳаракат ёрдамида иккинчиси б-н устма-уст тушириш мумкин бўлса, улар конгруэнт фигуралар дейилади.

КОНДЕНСАТЛАНИШ РЕАКЦИЯЛАРИ — икки ёки бир нечта оддий мод-

далардан мураккаб бирикмалар ҳосил бўлишини тавсифлайдиган кўп сонли реакциялар гуруҳининг органик кимёда номланиши. Бунда янги углерод-углерод (C—C) боғлари ҳосил бўлади. К.р.да, кўпинча, сув, водород, спирт, галогенводород ва галогенлар ажралади. Бу хилдаги К.р.га кротон конденсатланиш, бензоин конденсатланиш, альдол конденсатланиш, диен синтези ва б. мисол бўла олади. Бундан ташқари, гетероциклик бирикмалар ҳосил бўладиган барча реакциялар ҳам органик кимёда К.р. деб аталади. Бу реакциялар жараёнида углерод — углерод, углерод — гетероатом, гетероатом — гетероатом каби янги боғлар ҳосил бўлиши мумкин. Одатда, этерификация, қайта этерификация, кислород ёки азот ва б. бўйича алкиллаш, ациллаш реакциялари К.р.га кирмайди. Лекин бу схемаларда полимерлар ҳосил бўлиши поликонденсатланиш реакциялари дейилади. К.р. саноатда, лаб.да кенг қўлланилади. Пластмассалар, локлар, сунъий тола ва б. тайёрлашда ишлатиладиган кўпгина синтез смолалар (мас, капрон) К.р. б-н олинади.

КОНДЕНСАТОР (лот. *condenso* — зичлайман, қуюлтираман) — 1) иссиқлик техникасида — газсимон модда (буғ) ни конденсатловчи аппарат; иссиқлик алмашилиш апаратининг бир тури. К.нинг сиртки ва контакт (ёки аралаштирувчи) хиллари бор. С и р т қ и К.да сув буғи ичидан совуқ сув оқадиган қувур деворига тегиб конденсатланади. Контакт К.да сув буғи бевосита совитувчи сувга тегиб конденсатланади. Бундай К.лар кимё саноатига, иссиқлик энергетикасида (қ. Конденсацион электр станция, Конденсацион турбина), буғлатиш қурилмалари (дистиллят олиш, буғ аралашмаларини ажратиш учун) ва б.да ишлатилади. 2) Электр К. — электр зарядларни йиғувчи қурилма. Диэлектриклар б-н ажратилган икки ёки ундан ортик электрод (қоплама)дан иборат. К.нинг қоғозли, газсимон диэлектрик-

ли, керамик, плёнкали, яримўтказгичли, электролитик ва б. хиллари мавжуд. Улар ўзгармас, ўзгарувчан ва яримўзгарувчан электр сиғимли бўлади. К.лар электротехника ва радиотехника, телевидение, электроника, ҳисоблаш техникаси ва б.да қўлланилади.

КОНДЕНСАЦИОН ЭЛЕКТР СТАНЦИЯ (КЭС) — иши буғнинг конденсатланишига асосланган ва фақат электр энергияси ишлаб чиқарадиган электр ст-я. Иш двигатели — буғ турбинаси. Унда иш цикли буғнинг конденсатланиши (суюқликка айланиши) б-н тугайди (қ. Конденсация). Ҳосил бўлган конденсат буғ қозонита қайтиб келади ва қайта ишлатилади. К.э.еда сув буғининг иссиқлик энергияси конденсацион буғ турбинасида механик энергияга, электр генераторларда электр энергиясига айланади. Буғнинг бошланғич параметрлари (босими ва т-раси) ни уни турбинага киритиш олдидан ошириб, ишлатилган буғнинг охириги босими ва т-раси пасайтирилиб К.э.с.нинг ф.и.к. оширилади, Буғни қўшимча (орада) қиздириб ҳам ф.и.-к.ни ошириш мумкин. Йирик К.э.еда буғнинг бошланғич параметрлари — босим 13 — 14 МПа ва т-раси 560—570°, такомиллашганларида эса 25 МПа ва 550—660°, 30 МПа ва 650° бўлади. Айрим турбоагрегатларнинг қуввати 800—1300 МВт га етади. К.э.с.нинг асосий қисмлари: қозон қурилмаси, буғ турбинаси ва машина зали, техник сув таъминоти ва ёқилғи хўжалиги, электр тақсимлаш қурилмаси, кучайтириш подстанцияси ва б. К.э.с.да кўмир кукуни, табиий газ, мазут, ўтин ва б. ёқилғилар ёқилади. Атом К.э.с.ида ёқилғи сифатида ядро ёқилғисидан фойдаланилади. Йирик КЭСлар Иссиқлик электр станциялари деб аталади.

КОНДЕНСАЦИЯ (лот. *condensatio* -қуюкланиш, зичлашиш), конденсатланиш — 1) газсимон ҳолатдаги модданинг совиши ёки сиқилиши натижасида суюқ

ёки қаттиқ ҳолатга утиши. К. — буыанишнинг акси. К. муайян модда учун критик т-радан паст т-радагина содир бўлади. Критик нукта б-н учлама нукта орасидаги т-равий ораликда модда суюқ ҳолатга, янада пастроқ т-раларда эса кристалл ҳолатга ўтади. Суюқ ёки кристалл ҳолатлар орасида мувозанатли К. юз бериб, газ ҳолатдан суюқ ёки қаттиқ ҳолатга ўтаётганида маълум микдорда иссиқлик ажралади. Бу иссиқлик модданинг шу т-ра ва босимда буғланишига сарфланган иссиқликка тенг. К.нинг солиштирма иссиқлиги солиштирма буғланиш иссиқлигига тенг. Буғланиш ва К. бир вақтда рўй беради. Қаттиқ жисм ёки суюқлик сиртида ҳосил бўлувчи сиртқ и К., аэрозоль, газ ионларининг буғ ҳажми ичида, буғнинг зичлашиш жойларидаги зичлик флукуацияси (ўртача кийматдан огиши) оқибагида ҳосил бўлувчи ҳажмий К. мавжуд. Сув буғининг конденсатланиши натижасида атмосферада булут, туман, шуд-ринг ва киров ҳосил бўлади. К. турли хил иссиқлик алмашиниш аппаратларида қўлланилади, у дистиллашнинг асоси ҳисобланади; 2) органик моддалар бир нечта молекулаларининг бириктиш реакцияси; бунда, сув, аммиак ва б. оддий моддалар ажралади.

КОНДЕНСОР (лот. *condenco* — қуюқлаштираман, зичлаштираман) — ёруғлик манбаидан чиқаётган ёруғликни йиғиб, ёритилаётган объект (нарса) га йўналтириб берадиган линза (кўзгу) ёки линзалар (кўзгулар) тизими. Линзали, кўзгули ва кўзгу-линзали турлари бор. Диаскоп, микроскоп, кинопроекцион аппаратлар, фотокаталаштириш асбоблари ва б. асбобларда ишлатилади.

КОНДИЛОМА (юн. *condyloma* — ўсма, шиш) — тери ва шиллик қаватлар (эпителий ва бириктирувчи тўқима) нинг доимий шаклланидиган соҳасида турли яллиғланишлар туфайли пайдо бўладиган сўғалсимон ўсмалар. К., аксарият, искирт одамларда ташқи жинсий

аъзоларнинг (сийдик, нажас ва б. б-н) доим намланиб турадиган терисида, чов бурмалари ва б. жойларда пайдо бўлади. Сербар К. (захм белгиларидан бири) ва ўткир учли К. фарқ қилинади. Дастлаб майда, қизғиш тугунчалар пайдо бўлиб, улар аста-секин катталашади, сўнг бири-бири б-н қўшилиб, худди гулқарамга ўхшаш ўсмага айланади.

КОНДИЛЬЯК (*Condillac*) Этьен Бонно де (1715.30.9, Гренобль — 1780.3.8, Божанси) — француз файласуфи, маърифатпарвар. Париж ФАнинг аъзоси (1768). Д. Дидро ва Д'аламбер б-н «Энциклопедиями нашр этишда ҳамкорлик қилган. Фалсафий карашлари Ж. Локк таъсирида шаклланди. К. хотирадан бошлаб то тафаккур ва ироданинг пайдо бўлиши, ҳиссий идрокни ўзгартиришгача бўлган барча руҳий жараёнларни тушунтиришга уриниб, бўларни билишнинг ягона манбаи деб тасаввур қилди. К. ассоциатив психологиясининг асосчиларидан бири. Асарлари: «Сезгилар тўғрисида трактат» (1754), «Инсон билимларининг келиб чиқишини тадқиқ этиш тажрибаси» (1746) ва б.

КОНДИЦИОНЕР - 1) ҳавони мўътадиллаш агрегати; вентилятор, ҳавони иситкич, ҳавони совиткич ва ҳаво фильтрларидан иборат. Мустақил, номустақил ва етказиб берувчи К., марказий (объектдан узоқроққа ўрнатилади), маҳаллий (объектнинг ўзига ёки унинг яқинига ўрнатилади) турлари бор. Мустақил К.да совитиш машинаси ёки совитиш машинаси ва Электр ҳаво иситкичи бўлади, бўлардан ташқари электр двигателли совитиш компрессорлари, буғлаткич-ҳаво совиткич, конденсатор, ҳаво фильтри, электр двигателли вентиляторлар, совитиш машинаси ишини автоматик ростлаш, хона ичидаги ҳавони бир меъёрда автоматик тўтиб туриш асбоблари бор. Номустақил К.да совук, ва иссиқ ҳаво ташқи манбадан келади. Етказиб берувчи К.да ҳаво марказий К.дан

берилиб, совуқ ва иссиқ (совуқ ва иссиқ сув) ташки манбадан берилади; унинг вентиляторли ва эжекторли турлари бор. Сувни буғлатиб ҳаво совитиладиган буғлаткичли К. ҳам ишлаб чиқарилади. Мустақил К.нинг иш унумдорлиги соатига 450—16000 м³, номустақиллики — 1500—500000 м³ ҳаво. К. турар жой, жамоат, саноат ва қ.х. бинолари, вагонлар, самолётлар ва б.да қўлланилади; 2) донларга гидротермал ишлов берадиган аппарат; бунда ун майин тортилади ва сифати яхшиланади.

КОНДОР (*Vultur gruphus*) — америка тасқаралари кенжа туркумига мансуб куш. Танасининг ўз. 1,2 м, қанотлари ёйилганида 2,8 м га етади. Нарининг бошида этдор тож бўлади. Анд тоғларининг Колумбиядан Оловли Ергача бўлган худудларда тарқалган. Шим. ареалида — альп минтақасига, жан. ареалида — соҳил яқинидаги қояларга уя куради. Ҳар икки йилда бир марта 1—2 та тухум қўяди. Ўсимликхўр, аммо ёш ламалар, кўзичокдар ва ёш бузоқларга хужум қилиши мумкин.

КОНДОРСЕ (*Condorset*) Мари Жан Антуан Никола (1743.17.9, Рибмон, Сен-Кантен яқини — 1794.29.3, Бурла-Рен) — француз файласуфи, маърифатпарвар, сиёсий арбоб. Париж ФА аъзоси (1769). 1777 й.дан Париж ФАнинг доимий котиби. «Энциклопедия» нашр этишда ҳамкорлик қилган, кейинчалик инқилобда қатнашган, 1791 й.да Қонун чиқарувчи мажлисга сайланган, Конвентда жирондачилар тарафиди бўлган. Фалсафада деизм ва сенсуализм тарафдори. «Инсон ақл-заковати тараққиёти тарихий кўринишларининг эскизи» (1794) аса-рида тарихий тараққиёт ғоясини ривож-лантирган; бу ғоянинг асоси ақл-идрокни камолга етказишдан иборат.

КОНДУКТОР (лот. conductor — кузатувчи) — 1) поездлар, автобус, трамвай ва б.да кузатиб боровчи, билет со-

тувчи транспорт ходими; 2) кесувчи асбобни ишлов бериладиган деталга нисбатан йўналтирувчи пармалаш ва б. станокларида қўлланиладиган мослама. Ишлов бериладиган тёшиқларнинг режасиз ўзаро аниқ жойлашишини таъминлайди; 3) йиғма конструкцияларни вақтинчалик маҳкамлаб, уларнинг ҳолатини назорат қиладиган қурилма; 4) йиғиладиган ёки пайвандланадиган буюм деталларини керакли вазиятда тўтиб турадиган қурилма; 5) электр зарядлари йиғиладиган металл шар, умуман ҳар қандай электр ўтказгичлар; 6.) кончиликда бурғиланаётган қудуқларга қўйиладиган трубалар, улар қудуқнинг тўғри йўналиши ва юқори қисмини сувдан муҳофаза қилиш учун хизмат қиладиган; 7) чор Россияси флотидаги катта унтер-офицер мансаби.

КОНИБОДОМ — Тожикистон Республикаси Суғд вилоятидаги шаҳар. Фарғона водийсининг ғарбий қисмида. Катта Фарғона канали бўйида. К. темир йўл ст-ясида 6 км. Аҳолиси 38,8 минг киши (1990-й.лар). К. 1463 й.дан Канди Бодом деб тилга олинади. Баъзи адабиётларга қўра, К. 9—10-а.лардан маълум. Қ.х. машинасозлиги, енгил (пахта тозалаш, тўқимачилик, тикувчилик), озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Бадийий хунармандчиликнинг қад. маркази. Театр, тарих-ўлкашунослик музейи мавжуд. 16—17-а.ларга мансуб 2 Мадраса, анъанавий ўймакорлик ва китобали (безак ёзувли) масжидлар сақланган.

КОНИГИЛ — 1) Самарқанднинг жан.-шарқида, Чўпонота тепалиги этагидаги гил кони. Бу ердан милоннинг бошидан гил, оқ кум, соғ тупроқ, қизил кесак, сариқ тупроқ ва кулолчиликда ишлатиладиган бўлак тупроқлар қазиб олинган. К.дан олинган гил Афросиёб кулоллигиаа кенг ишлатилган. Шу боис К. Самарқанд ҳокимлари томонидан кўриқланган. К.дан ҳозир ҳам гил олинади; 2) шу кон яқинида, Сиёб (Обираҳмат) ариғи бўйида

жойлашган, кўплаб тарихий воқеалар шоҳиди бўлган кенг, кўкаламзор мавзе. Самарқанд ҳукмдорлари К.ни кўрикхона деб эълон қилиб, ҳар йили ёзда у ерда 1— 2 ой дам олишган. Бу вақтда К.да кўплаб шоҳона шийпон, чойхона, ошхона, чодирлар ўрнатилган, дам олувчилар кўнглини ёзиш учун кўзбойлоқчилар, кизиқчилар, дорбозлар турли ўйинлар кўрсатган. Шунингдек, бу ерда турли оммавий сайил ва тантаналар ҳам ўтказиб турилган.

Жувайнийнинг ёзишича, 1255 й. кузиди Масъуд Ялавоч К.да Ҳулоқунч зиёфат қилган. 1366 й. Амир Темур ва Ҳусайн ибн Мусаллаб (Амир Ҳусайн) ўз кўшини б-н К.ни қароргоҳ тутганда сарбадорлар анвои тухфалар б-н уларнинг ҳузурига келади. Шунда Амир Ҳусайннинг буйруғи б-н Мавлонозодадан бўлак барча сарбадорлар ўша ерда қатл этилади. Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига ўтиргач, Самарқанд ва унинг атрофини обод қилишга киришади. Чунончи, у К.да Нақши Жаҳон деб аталувчи боғ барпо этади (к. Амир Темур бўғлари) Амир Темур ўзининг сўнгги зафарли юришидан қайтгач, 1404 й. 6 сент.да 6 набираси — Улуғбек, Иброҳим Султон, Ийжал, Аҳмад, Сайди Аҳмад ва Бойқароларнинг никоҳ тўйлари муносабати б-н К.да ғоятда катта тантана уюштирган. Унда кўшин амирлари, баҳодир жангчилар, табрик учун келган 7 иклим султонлари ва уларнинг элчилари ҳамда олиму фузалолар, минглаб фуқаро иштирок этган. Буларни жойлаштириш учун кўплаб кўшқу айвонлар қурилган, чодирлар ўрнатилган, палосу гиламлар ёзилган, дастурхонга анвои ноз-неъматлар тортилган. Оламнинг ҳар тарафидан ташриф буюрган, тиллари ва либослари турлича созанда ва хонандалар ўз санъатларини намойиш этган. Тантана қатнашчиларига шохрна тортиқлар улашилгач, барча чет эл ҳукмдорлари Амир Темурга садоқат изҳор этиб, унга ҳалол хизмат қилажақларини билдирган. 1411 й. Шохрух ўзининг ва ўғли

Улуғбекнинг ҳокимиятини тан олмай исён кўтарган амир Шайх Нуриддинни жазолаш учун Ҳиротдан Самарқанд томон кўшин тортиб келиб, К.да тўхтади. Шундан 6 кун ўтгач, исёнкор Шайх Нуриддиннинг боши кесилиб, унинг К.даги қароргоҳига келтирилади. Тарихий маълумотларга кўра, Улуғбек кичик ўғли Абдулазизнинг хатна тўйини К.да ўтказиб, халққа зиёфат берган. 1461 й. Абулхайрхон Мовароуннаҳрни қўлга киритиш мақсадида Дашти Қипқокдан йўлга чиқиб, К.да тўхтади. Шунда Самарқанд улуғлари тухфалар б-н тезликда. унинг ҳузурига етиб келишади. Абулхайрхон Хожа Аҳрор валийнинг куёвлари бўлмиш Хожа Абдулаввалга мурид бўлади. Сўнг, у Улуғбекнинг қизи — Робия Султон бегимни ўз никоҳига олиб, Самарқандни Абу Саид тасарруфига топширганча Дашти Қипқокқа қайтиб кетади. 1509 й. Шайбонийхон ўзининг козоқ хони Қосимхонта қарши зафарли юришидан қайтаётиб, К.да тўхтади ва турли вилоят ҳокимлари учун тантанали қабул маросими уюштиради. 1511 й. Бобур Самарқандни қамал қилганда унинг қароргоҳи К.да бўлган. «Бобурнома»ца айтилишича, Бобур К.да бўлган вақтда мазкур Нақши Жаҳон боғидан номнишон қолмаган экан. Унинг таъкидлашича, дунёдаги энг яхши қоғоз — Самарқанд қоғозини тайёрлашда ишлатиладиган тегирмонларнинг барчаси 1С.дан оқиб келувчи сувлар ёрдамида айлантирилган.

^й.:Низомиддин Ш о м и й , Зафарнома, Т., 1996; Амир Темур жаҳон тарихида, Париж, 1996; Шарафуддин Али Йаздий, Зафарнома, Т., 1997; Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв., Т., 1985; Материалы по истории казахских ханств XV— XVIII веков, Алма-Ата, 1969.

КОНИМЕХ — Навоий вилоятидаги шаҳарча (1935 й.дан). Конимех тумани маркази. Яқин т.й. станцияси Конимех (7 км), вилоят маркази Навоий-

гача 100 км. Зарафшон воҳасининг ўрта қисмида. Зарафшон дарёсидан Конимех ариғи орқали сув олади. Аҳо-лиси 8,4 минг киши (2002). К.қад. аҳоли пунктларидан бири. Шаҳарча номининг келиб чиқишини «Кон» («ком») — анҳор, канал, «мех» ёки «муғ» — оташпараст, яъни Конимех — Оташпарастлар анҳори сўзлари б-н боғлайдилар.

Шаҳарчада туман ҳокимлиги биноси, қурилиш корхоналари, автокорхона, алоқа бўлими, газлаштириш, электр тармоқлари корхоналари, дехқон бозори, МТП, «Ишонч», «Сайхун» акциядорлик жамиятлари бор. 4 умумий таълим мактаби (шундан 1 таси мактаб-гимназия), касб-хунар, спорт, мусиқа мактаблари, 2 кутубхона, клуб, тарихий-ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади. Мехота масжиди мавжуд. К.дан вилоят маркази, қўшни туман марказлари ва б. аҳоли пунктларига автобус қатнайди.

КОНИМЕХ ТУМАНИ - Навоий вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташқил этилган. К.т., вилоятнинг шим.-ғарбида жойлашган. Шарқдан Навбахор, шим-шарқдан Нурота, ғарбдан Томди, Учкудук, жан.дан Қизилтепа туманлари, ғарбдан Бухоро вилоятининг Ђиждувон, Пешку туманлари б-н чегарадош. Майд. 15,5 минг км². Аҳолиси 36,9 минг киши (2002). Туманда 1 шаҳарча (Конимех), 7 қишлоқ фуқаролари йиғини (Боймурот, Саржал, Учтепа, Чордара, Янгиобод, Янгиқазган, Карақота) бор. Маркази Конимех шаҳарчаси.

Т а б и а т и. Рельефи, асосан, текислик, кўп қисми кумлик. Шим.-шарқда Қивилқум чўли, жан. ва жан.-ғарбда Зарафшон водийси б-н туташган. Туманнинг ғарбида Овминзатовнинг шарқий тармоқлари жойлашган. Жанубий қисмида Карақота ботиғи бор. Иқлими курук, кескин континентал. Ўртача т-ра июлда 32—33°, янв.ники— 0—2°. Йилига 100—150 мм ёгин тўшади. Вегетация даври қисқа. Туманда оқар дарё йўқ. Асосан, артезиан сувларидан фойдаланилади.

ди. Шўркўл сув омбори қурилган. Ундан балиқ овлашда фойдаланилади. Тупроғи оч тусли бўз, шўрхок. Ўсимликлардан эфемер, эфемероидлар ва бутасимон ўсимликлар, ранг, қўнғирбош, астрагал, селин, саксовул, қуёнсуяк қабилар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, чиябўри, жайран, кемирувчи ва судралувчилар яшайди. Туман ҳудудидаги Қизилқум кўриқхонасида тўқай ва чўл ландшафтлари мажмуоти ва у ердаги нодир ҳайвонлардан бухоро буғуси (хонгул) муҳофазага олинган.

Аҳолиси ўзбек, қозок, қорақалпоқлар. Шунингдек, бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 2,4 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 8,4 минг киши, қишлоқ аҳолиси 28,5 минг киши (2002).

Хўжалиги. Туман қ.х.нинг асосий тармоғи — чорвачилик (қорақўлчилик). Ғаллачилик б-н ҳам шуғулланилади. К.т.да фосфор к-ти, 100 дан зиёд кичик ва хусусий қорхона, 20 давлат қорхонаси, ўндан ортиқ акциядорлик жамияти мавжуд.

Қ.х.да сўғориладиган ерлар 5,2 минг га, шундан 1,9 га ерга ғалла экилади. 9 ширкат хўжалиги фаолият кўрсатади. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларидан қарийб 8,6 минг қорамол, 350 мингга яқин қўй ва эчки, 2 мингдан зиёд туя, 2,5 мингга яқин от бокилади.

Туман ҳудудининг асосий қисмини ўрмон хўжалиги эгаллайди (майд. 1660 минг га). Дарахтларнинг асосий тури — саксовул, терак.

Туманнинг ўрта қисмидан Навоий — Учкудук т.й. кесиб ўтган (ўз. 212 км). Автомобиль транспорти йўллари ўз. қарийб 300 км. Туманда 40 умумий таълим мактаби (шундан 2 мактаб-гимназия, 1 лицей-интернат), касб-хунар, спорт мактаби, 23 кутубхона, 11 клуб, тарих ва ўлкашунослик музейи, болалар маданий маркази мавжуд. 1 марказий касалхона (225 ўрин) ва б. тиббий муассасаларда 90 врач, 200 га яқин ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Конимех тон-

ги» туман газ. 1930 й.дан чиқади (адади 1500).

КОНКИСТАДОРЛАР (испанча conquistador — забт этувчи) — Америка кашф этилгач, у ерга янги ерлар забт этиш мақсадида йўл олган испан авантюристлари. К. юришлари давомида маҳаллий аҳоли қиргин қилинган, асоратга солинган, талон-торож этилган. К.нинг энг машхур йўлбошчилари: П. Альварадо, Нуньес де Бальбоа, П. Вальдивия, Д. Веласкес, Г. Х. Кесада, Э. Кортес, Ф. Писарро.

КОНКЛАВ (лот. conclave — берк хона)— Рим папасини сайлаш мақсадида чақириладиган кардиналар йиғини (1274 й.дан), шунингдек, йиғин ўтказиладиган бино. Йиғин ташқи дунёдан буткул ажратиб қўйилган бинода ўтади. К. ўтказиш тартиби 13-а.да папа Григорий X томонидан белгиланган. Кейинги папалар бу тартибга жузбий аниқлик ва тузатишлар киритган. Папа сайлаш учун қатнашчиларнинг 3 дан 2 қисми овоз бериши ва яна қўшимча бир овоз берилиши талаб қилинади. К. қатнашчиларининг сони 120 дан ошмаслиги керак.

КОНКРЕТ МУСИҚА - табиий ва сунъий товуш-садоларни ёзиб олиш ҳамда уларни қайта ишлов натижасида ҳосил бўладиган мусиқа асарлари, мусиқий авангардизм оқимларидан бири. Замонавий техник воситалар (магнитофон, микшер пульти, мини-диск ёзув мосламалари ва б.) ёрдамида бирламчи махсулот (овоз)ларни ўзгартириш, аралаштириш оркали яратилади. К.м.да, асосан, табиатдаги турли товушлар ҳамда ҳаётий шовқинлардан, шунингдек, инсон овози, чолғу садоларидан фойдаланилади. К.м. 20-а.нинг 2-ярмидан ривож топган (ихтирочиси француз акустик муҳандиси П. Шеф-фер: «Турникет», «Темир йўл этюди» асарлари, 1948 ва б.); тарғиботчилари: композиторлар П. Бу-

лез, П. Анри. О. Мессиян, Я. Ксенакис, А. Жоливе ва б. Ҳозирда аксарият К.м. намуналари кинофильм, мультфильм, спектаклларга мўлжалланган «мусиқали фон» вазифасини бажаради.

КОНКРЕЦИЯЛАР (лот. concretio -кўшилиб кетиш, ўсиш, қуюқланиш) — кимёвий таркиби ва шаклига кўра, ўзи жойлашган жинсдан фарқланувчи ва диагенезда юзага келувчи чўқинди тоғ жинсларидаги ёки ҳоз. чўқиндилардаги думалок шаклли минерал ҳосилалар. К. бир ёки турли минераллар агрегатларидан иборат бўлиб, диаметри бир неча мм дан ўнлаб см гача етади. К., асосан, фосфорит, пирит, марказит, баъзан сидерит, барит каби минераллардан ташқил топади. Органик қолдиқлар атрофида тарқок минерал моддаларнинг тўпланишидан ҳосил бўлади. К. турли геологик давр қатламларида ва ҳоз. замон океан чўқиндиларида руда тўпламларини шакллантирувчи темир ва марганец оксидлари К. кенг тарқалган.

КОНКУРС (лот. concursus — тўқнашиш, учрашиш) — иштирокчилар, тақдим этилган ишлар ва ҳ.к. орасидан энг яхшиларини танлаб, саралаб олиш учун ўтказиладиган мусобақа (к. Танлов).

КОННЕКТИКУТ— АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги штат, Янги Англияда. Майд. 12,9 минг км². Аҳолиси 3,4 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Хартфорд ш. К. худуди дастлаб Англия мустамлакаси бўлган. 1788 й.дан АҚШ таркибида. Штат Лонг-Айленд бўғозининг соҳил пасттектислиги ва Аппалачи товюрининг жан. этакларида (200—400 м) жойлашган. К. худудидан ўтувчи Коннектикут дарёсида кема қатнайди. Иқлими мўътадил океан иқлими. Хартфордда ўртгача т-ра янв.да —2,4°, июлда 22,6°. Йилига ўртгача 1200 мм ёғин ёғади.

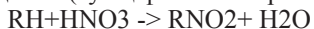
Етакчи саноат тармоқлари — машина-

созлик (электротехника ва радиоэлектроника, соат и.ч., приборсозлик, авиасозлик, кемасозлик ва б.) ва металлсозлик. Тўқимачилик, кимё, резина, полиграфия саноати корхоналари бор. Асосий саноат маркалари: Хартфорд, Брижпорт, Нью-Хейвен, Уотербери.

К. х. нинг етакчи тармоғи — сут чорвачилиги ва паррандачилик. Коннектикут дарёси водийсида тамаки етиштирилади. Транспорт йўллари зич. Муҳим денгиз портлари: Нью-Хейвен, Брижпорт, Нью-Лондон. К.да музейлар, ун-тлар бор.

КОНОВАЛОВ Дмитрий Петрович (1856.22.3, ҳоз. Днепропетровск вилояти — 1929.6.1, Ленинград) — рус кимёгари. Акад. (1923 й.дан). Эритмаларнинг кимёвий назарияси асосчиларидан бири. Петроград технология ин-ти (1915-18), Кончилик ин-ти (1918— 22) проф. Петроград ўлчов ва оғирликлар Бош палатаси президенти ва технология ин-ти проф. (1922 й.дан). Асосий и.т.ишлари кимёвий термодинамика ва кинетикага оид. К. эритмаларнинг газ ва суюқ фазаларидаги компонентларининг нисбий таркиби буғ босимиға ҳамда иккита суюқ фазадан иборат системаларнинг қайнаш т-расига боғлиқлик қонунларини {Коновалов қонунлари) кашф этган (1881—84).

КОНОВАЛОВ РЕАКЦИЯСИ - алифатик ва алициклик, шунингдек, ёғ-ароматик бирикмалардаги водород атоми суялтирилган нитрат кислота б-н нитролаб нитрогуруҳга алмаштириш реакцияси (суюқ фазали нитролаш):

Бунда R — алкил, циклоалкил, арил-алкил.

К.р. нормал ёки юқори босим остида амалга оширилади. Реакция тезлиги ва нитробирикмалар ҳосил бўлиши т-рага, нитрат кислота концентрациясига ҳамда бошланғич бирикманинг тузилишига боғлиқ. Агар алмашиниш ассиметрик углерод атомида рўй берса, оптик фаол нитробирикмалар ҳосил бўлади. Учлам-

чи углерод атомидаги водород жуда осон, иккиламчи углерод атомидаги водород қийинроқ, бирламчи углерод атомидаги водород жуда қийин алмашинади. Таркибида учламчи углерод атоми бўлган алициклик углеводородлар 9—10%ли, алмашинганлари эса 20% ли $ННО_3$ б-н нитроланади. Ёғ-ароматик углеводородларни нитролаш жараёни а — ҳолатдаги ён занжирда кечиб, реакция пировардида, асосан, мононитробирикмалар ҳосил бўлади. К.р. саноатда нитроалканлар ва циклоалканлар олишда, шунингдек, лаб. амалиётида углеводородларнинг тузилишини аниқлашда қўлла-нилади. Реакцияни 1888 й.да М. И. Коновалов кашф этган.

КОНОВАЛОВ ҚОНУНЛАРИ - мувозанат ҳолатидаги икки компонентли системанинг суюқ ва буғ фазалар таркибининг т-ра ёки босим ўзгаришига боғлиқлигини ифодалайдиган 3 қонун. 1-қонун — ўзгармас т-рада ($T=const$) буғ таркибида эритмадаги қараганда кўпроқ (ёки озроқ) микдорда бўлган компонентнинг концентрацияси ортаганда эритманинг буғ босими ҳам ортади (ёки камаяди). 2-қонун — ўзгармас т-рада мувозанат босимининг эритма таркибига ёки ўзгармас босимда ($P=const$) қайнаш т-раси (конденсация)нинг концентрацияга чизиқли боғлиқлигининг экстремум нуктасида мувозанатда бўлган суюқлик ва буғ таркиблари мос келади. 3-қонун — ўзгармас т-ра ва босимда суюқ эритма б-н буғ таркиби бир йўналишда ўзгаради. К.к. суюқ ва буғ фазаларидан иборат икки компонентли системалар учун 1881—84 й.ларда Д. П. Коновалов томонидан назарий асосланган ва амалий тасдиқланган. 1876—78 й.ларда Ж. У. Гиббс бу қонунларни умумлаштирган ҳолда келтириб чиқарган. Коноваловнинг 2- қонуни кўпинча Гиббс-Коновалов қонуни деб аталади; уни кўп компонентли системаларга ҳам татбиқ этиш мумкин. К.к. фазалар мувозанати диаграммаларини тузишда, суюқлик — буғ мувоза-

нати тўғрисидаги маълумотларни амалий жихатдан таҳлил қилишда, моддаларни ректификация йўли б-н ажратиш усуллари ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга.

КОНОНОВ Андрей Николаевич (1906.27.10, Петербург - 1986.30.10, Ленинград) — туркийшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), акад. (1974), филол. фанлари д-ри (1948), проф. (1950). Ленинград шарқ тиллари ин-тини тугатган (1930), шу ин-тда ўқитувчи (1932—38), проф. (1950 й.дан). Россия ФА Шарқшунослик ин-тининг Ленинград бўлими директори (1961-63), 2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида, айти вақтда Ўрта Осиё ун-тида ишлаган (1943—45). К. тадқиқотлари туркий тилларни ўрганишга, шарқшунослик тарихига оид. У «Ўзбек тили грамматикаси» (1948, 1960), «Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўмакчилар» (1951), «Ҳозирги турк адабий тилининг грамматикаси» (1955), «Ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматикаси» (1960) ва б. илмий асарларида ўзбек адабий тили масалаларини тадқиқ этган. «Маҳбубул-қулуб» ва «Шажарайи тарокима» асарларининг йиғма матнини тузиб, нашрга тайёрлаган. В. М. Жирмунский б-н ҳамкорликда «Китоби дадам Кўрқут» (1962)ни нашр эттирган. Шарқшуносларнинг 23-халқаро конгрессида (Лондон, 1954), Туркия Тилшунослар жамияти конгрессида (Анқара, 1957, 1966), Шарқшуносларнинг 25-халқаро конгрессида (Москва, 1960) олтойшунослар шўъбаси ишларига раҳбарлик қилган. Туркия тилшунослик жамияти (1957), Венгрия шарқшунослари илмий жамияти (1970), Польша шарқшунослари илмий жамияти (1974), Венгрия ФА фахрий аъзоси (1973).

Ас: Грамматика языка тюркских рунических памятников, VII-IX вв., Л., 1980.

КОНРАД Николай Иосифович [1891. 1(13).3, Рига — 1970.30.9, Москва] —

шарқшунос олим. Рус японшунослиги мактаби асосчиси, акад. (1958). Петербург унти ва Амалий шарқшунослик академиясини тугатган (1912). Асосий илмий ишлари Япония, Хитой ва Корея адабиёти, тилшунослиги, тарихи ва маданияти тарихига бағишланган. Шу мамлакатлар халқларининг ёзма ёдгорликларини рус тилига таржима қилган. Осиё ва Европа мамлакатлари тарихий тараққиётини чуқур таҳлил қилиш К.га Шарқ ва Ғарбнинг тарихий ва маданий тараққиётини киёслаб, қатор муҳим муаммоларига бугунжаҳон тарихий жараёнининг ягоналиги позициясидан ёндашиш имконини берди. Алишер Навоий ижоди бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борган.

Ас: Запад и Восток, М., 1972.

КОНРАД АДЕНАУЭР ЖАМҒАРМАСИ— сиёсий таълим маркази. ГФР федерал канцлери, Германия Христиан-демократик иттифоқи партияси раиси Конрад Аденауэр тузган. Дастлаб «Айххолц» сиёсий таълим маркази номи б-н иш бошлаган (1956). «Айххолц ш. сиёсий академияси», «Христиан-демократик маърифат жамияти» ва «Халқаро ҳамдўстлик ин-ти» деб ҳам номланган. 1964 й.дан К.А.ж. деб аталади. Жамғарманинг асосий вазифаси — кишиларга ўз демократик ҳуқуқларини тушуниб олишга ёрдам бериш. К.А.Ж. фаолияти 3 йўналишда олиб борилади: сиёсий таълим, тадқиқот ва маслаҳатлар; академик хизмат. 1-йўналишда сиёсий таълимга қаратилган семинарлар ўтказилади. 2-йўналиш бўйича тараққиётнинг мавжуд тамойиллари кузатилади, таҳдил қилинади. 3-йўналишда «Маориф, олий таълим ва иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш» мажмуи асосий вазифани ўтайди. Журналистлар учун ҳам алоҳида дастур тайёрланган. Германияда К.А.ж.нинг 22 та таълим маркази мавжуд. Германиянинг бирлашуви жамғарма фаолияти учун янги туртки бўлди. Жамғарма янги федерал ўлкаларда

кенг қамровли ишларни йўлга қўйди. Жамғарма санъат арбоблари ва сиёсатдонларни бирлаштиришга, ёзувчилар, муסיқачилар, рассомлар, ақлий меҳнат б-н шуғулланувчи бошқа соҳа вакиллари б-н алоқалар ўрнатган. Жамғарма тажрибаси халқаро миқёсда демократик тамойилларни қарор топтиришда кенг қўлланилади. ЎзР Президенти И. Каримов ГФРга расмий ташрифи чоғида (1993) жамғарма раҳбарлари б-н учрашди ва демократияни ривожлантириш бора-сида Ўзбекистон б-н ҳамкорлик қилишга даъват этди. Бу таклифга қўра, жамғарма 1994 й. июль ойида Ўзбекистонда ўз фаолиятини бошлади. Жамғарманинг Ўзбекистондан ташқари Қозоғистон ва Қирғизистонда ҳам иш юритиши учун Тошкентда минтақавий ваколатхонаси очилди. К.А.ж. ўтказаяётган сиёсий таълимга оид семинарлар, конференцияларда ҳокимликлар ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари вакиллари, тадбиркорлар, аёллар, ёш олимлар, талабалар, оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирок этади. Семинарларнинг асосий мавзуси Ўзбекистонда парламент ислохотлари, сиёсий партияларнинг жамиятдаги ролини ошириш, суд тизимини либераллаштириш ва демократлаштириш, номарказлашув ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини ривожлантириш, кичик ва ўрта бизнесга кенг йўл очиш, оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, ёшлар ва сиёсат, аёл ва жамият каби долзарб мавзуларга бағишланади. Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро маркази, «Заковат» тадбирларни ахборот б-н қўллаб-қувватлаш жамғармаси, «Иқбол» ёшлар маркази, «Аёл ва жамият» инти жамғарманинг асосий ҳамкорлари ҳисобланади. Жамғарма ўз тадбирларини Ўзбекистондаги кўплаб ташкилотлар б-н яқин алоқада амалга оширади. Жамғарма фаолиятини қўллаб-қувватловчи хайрихоҳлар К.А.ж.нинг дўстлари клубини ташкил этган. Бу клубнинг 7000 дан ортиқ аъзоси бор. Жамғармага 2002 й. 1

авг. гача Вольфганг Шрайбер раҳбарлик қилди. У «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган(1997).

Гулнора Бобожонова.

КОНРАД ЮЗАСИ (австриялик геофизик В. Конрад (1876—1962) номидан) — Ер пўстининг «гранит» ва «базальт» қатламларини ажратиб турувчи шартли чегара. Сейсмик тўлқинлар ўтиш тезлигининг ўсиб бориши б-н аниқланади. Сўнгги тадқиқотларда ушбу чегаранинг аниқ эмаслиги (баъзан эса умуман йўқлиги) маълум бўлди.

КОНСАЛТИНГ — махсус компанияларнинг иктисодий, молия, ташқи иктисодий фаолият, фирмаларни ташкил қилиш ва рўйхатдан ўтказиш, товарлар ва хизматлар бозорларини, инновацияларни тадқиқ этиш ва прогнозлашга оид масалаларда маслаҳатлар, тавсиялар беришдан иборат фаолияти. К. компаниялари бозор (товарлар, хизматлар, лицензиялар, ноу-хау ва б.)ни ўрганиш, прогнозлар бериш, жаҳон товар бозорларидаги нархнаволарни, халқаро ҳамкорлик объектиларини техник-иктисодий асослашни ишлаб чиқиш ва қўшма корхоналар ташкил этиш ва б. бўйича ўз хизматини таклиф этади. К. фирмалари маслаҳат хизматининг айрим соҳалари бўйича ихтисослашиши мумкин. Янги ташкилотни ташкил қилишда таъсис ҳужжатлари мажмуини тайёрлаш ҳам К.га қиради.

КОНСЕДИМЕНТАЦИОН БУРМАЛАНИШ (лот. *con* — бирга, бир вақтда ва *sedimentum* — чўкиш) — чўкинди жинсларнинг ҳосил бўлиш ва тўпланиш жараёнлари б-н биргаликда кечадиган тектоник ҳаракат. К. б. терминини геол. га биринчи марта россиялик геолог С. С. Шульц киритган (1948). К.б.да чўкинди жинсларнинг қатламланиш қалинлиги кўп ёки оз тарқалганлиги уларнинг бурмаланишига боғлиқ. Чўкинди жинсларнинг пайдо бўлишидан кейин содир бўладиган бурмаланиш постседимен-

тацион бурмаланиш деб аталади. Одатда, антиклиналь бурма ядросида канотларига нисбатан бир хил ёшдаги ётқизиқлар қалинлигининг кўриниши ва кўпинча литологик таркибининг ўзгачалиги б-н ифодаланган. Узлукли бурмаланиш обл.ларда кенг ривожланган. Чўкинди жинсларни ўрганишда К.б.нинг аҳамияти катта.

КОНСЕНСУС (лот. consensus — якдиллик, келишув) — халқро шартномалар тузишда парламент ёки кенгашларда тегишли қарор қабул қилиш; бунда расман эътироз билдирилмаса, иштирокчиларнинг умумий розилиги асосида расмий равишда овоз берилмайди. К. усули, шунингдек, БМТ органларида тан олинган бўлиб, шу ташкилот доирасида ўтказиладиган халқро конференциялар ва кенгашларда қўлланилади.

КОНСЕПСЬОН — Чилининг марказий қисмидаги шаҳар. Био-Био вилоятининг маъмурий маркази. Т.й. тугуни. Тинч океан соҳилидаги порт. Аҳолиси 362,6 минг киши (1997). Мамлакатнинг муҳим транспорт-иктисодий маркази. Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, тўқимачилик (ип газлама, жун газлама), озиқ-овқат (жумладан, ун тортиш, шакарқанд, консерва) саноатлари ривожланган. К. яқинидан тошқўмир олинади, металлургия з-ди қурилган. Ун-т бор. Шаҳарга 1550 й.да асос солинган. 1960 й.ги зилзилада вайрон бўлган, кейинчалик қайта тикланган.

КОНСЕРВА (лот. conservare — сақламок) — ҳайвон ёки ўсимлик маҳсулотларидан маҳсус ишлов берилиб, узоқ муддат сақлаш учун тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулотлари. Жаҳонда К.нинг 1000 дан ортиқ хили ишлаб чиқарилади. К. гўшт, гўшт-ўсимлик, сут, балиқ, сабзавот, мева ва б.дан тайёрланади. Консервалаш озиқ-овқат маҳсулотлар тўйимлилигини сақлашга ёрдам беради. Кўпинча, ортиқча қисмлари (қобиғи,

уруғи, суяги, томири ва ҳ.к.) олиб ташланиши, мой ва шакар қўшилиш ҳисобига маҳсулотларнинг тўйимлилиги ошадди. Консерваланган маҳсулотларнинг витамини қисман (5— 7%) камаяди. К. бузилиб қолмаслиги учун салқин ва қуруқ жойда сақланиши лозим. К.тайёрланадиган аппаратларнинг кўпи автоматлаштирилган. Аҳолини йил бўйи сабзавот ва мевалар б-н таъминлашда, туристик саёҳатларда К.нинг аҳамияти катта (яна қ. Консерва саноати).

КОНСЕРВА САНОАТИ - озиқ-овқат саноати тармоғи, тез бўзиладиган ўсимлик ва ҳайвонот маҳсулотлари (мева, сабзавотлар, сут, гўшт, балиқ)ни узоқ муддат сақлаш мақсадларида қайта ишлайди, ярим фабрикатлар ва герметик ёпиқ идишларда истеъмолга тайёр консервалар ишлаб чиқаради.

Саноат усулида консервалар и.ч. 19-а. бошларида ривожланди. Ўзбекистонда К.с. 20-а. бошларида пайдо бўлди. 1913 й.да ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида кустарь усул б-н маҳсулот тайёрлайдиган 3 кичик консерва қорхонаси бўлиб, улдар жами 200 минг банка консерва ишлаб чиқарилган. Ўзбекистонда консерва саноати 30-й.ларда ривожланди. Асосан, мева ва сабзавотлардан консервалар ишлаб чиқарила бошланди. 1929 й. Янгийўл консерва з-ди, 1932 й. Тошкент консерва з-ди ишга туширилди. 1940 й.лар бошида Самарқандда консерва з-длари қурилди. Наманган консерва з-ди ҳам кенгайтирилди. Урушдан кейинги йилларда Фарғона, Андижон, Шаҳрисабз ва б. шаҳарларда ўнлаб консерва з-ди ишга туширилди, эскилари кенгайтирилди ва замонавий асбоб-ускуналар б-н жиҳозланди. 1975 й.да «Ўзмевасабзавотузумсаноат» концерни қорхоналарида 490 млн. шартли банка консерва маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. 1985 й.да собиқ Иттифокда алкоголизмга қарши Қонун қабул қилинган, вино з-дларида турли узум ва мева шарбати ишлаб чиқарила бошланди. 1986— 89 й.ларда консерва и.ч. 2 марта кўпайди.

Консерва корхоналари, асосан, «Ўзмева сабзавотузумсаноатхолдинг» компанияси таркибига киради. Асосий маҳсулотлари — мева компотлари, мураббо, жем, шарбатлар, маринадланган ва тузланган сабзавотлар, помидор пастаси, куритилган мевалар (кокилар).

Консерва маҳсулотлари и.ч.да «Ўзбекбирлашув» нинг улуши ҳам салмоқли. «Ўзбекбирлашув» тизимида 54 консерва корхонаси бор. Ўзбекистондан Германия, Польша, Италия, Малайзия, Япония каби мамлакатларга турли мева ва сабзавотлар консервалари, помидор пастаси, майиз, турли кокилар экспорт қилинади. Республикада 90-й.лардан кўпгина жамоа хўжаликларида кичик консерва з-длари ва цехлари ишга туширилди. Ихтисослаштирилган йирик боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик хўжаликлари консерва з-дларига хом ашё етказиб беради. Республика К.с. корхоналари йилига 12 млрд. шартли банка маҳсулот и.ч. қувватига эга (2000). 1995 й.да 50 дан ортик агрофирма ишлади (мева-сабзавот, консервалари и. ч.га мослашган «Қашқадарё», «Наманган-консерва», «Самарқанд», «Кишмиш», «Учкўприк», «Кувасой» ва б.). 2000 й.да Ўзбекистонда 480,4 млн. шартли банка (жумладан, «Ўзбекбирлашув» акциядорлик компаниясида 53,1 млн. банка) мева-сабзавот консерваси ишлаб чиқарилди. «Тўрақўрғон ширинликлари», «Булўнгур мевалари» фирмаларида мева кокилари ва майиз тайёрланади.

«Ўзбалиқ» акциядорлик компанияси корхоналарида дудланган балиқ, Мўйноқ балиқ консерва кти (1941)да четдан олиб келинадиган хом ашёдан турли балиқ консервалари ишлаб чиқарилади.

Акрамжон Азизов.

КОНСЕРВАЛАШ — озиқ-овқат маҳсулотларини узоқ муддат сақлаш усули; консерва тайёрлаш. К.нинг моҳияти: маҳсулотларни тез бузадиган микроорганизмлар фаолиятини бутунлай ёки вақтинча тўхтатиш, ферментлар

фаолиятини сўндиришдан иборат. Кўп қўлланиладиган усуллари: пастеризация, стерилизация, қуритиш (қоқи қилиш), мўзлатиш, ачитиш, тўзлаш ва дудлаш.

Пастеризация усули б-н К.да озиқ-овқат маҳсулотлари (мевалар) зич беркитилган идиш — автоклавларда 85—100° т-рада 30—60 мин. киздирилади. Бунда микроорганизмлар фаолияти вақтинча тўхтайди. Стерилизация усулида маҳсулот (гўшт, балиқ ва б.) солинган идиш 112—120° т-рада киздирилади; шунда ферментлар емирилади, микроорганизмлар ўлади. Консерваларни юқори частотали тоқлар б-н стерилизациялаш усули ҳам бор. Сабзавот ва меваларни тўзлаш биокимёвий жараёнлар натижасида қанд моддаси ва б. моддалардан сув кислотаси ҳосил бўлишига асосланган (яна қ. Озиқ-овқат маҳсулотларини қуритиш).

КОНСЕРВАЛАШ (тиббиётда) -донор қони ва унинг хужайравий элементлари (эритроцитлар, лейкоцитлар, тромбоцитлар)ни организмдан ташқарида узоқ муддат сақлаш. К. туфайли қон таркибий қисмларининг биологик хусусиятлари ва функционал ҳолатлари тўлиқ сакданади. Қон 2 усулда: 1) 0°дан паст т-рада (—80 дан —196° гача) музлатиб қаттиқ ҳолда; 2) 0° дан юқори т-рада суюқ ҳолда консерваланади.

Консерваловчи эритма (глюцицир) таркибида қонни ивитмасдан сақлайдиган стабилизатор модда (цитрат ёки лимон кислота)дан ташқари глюкоза, ноорганик фосфат ва б. бор. Улар кимёвий тоза, апироген ва стерилланган (120° да 30 мин.) бўлади. Консерваланган қон ва унинг компонентларини сақлаш муддати фойдаланилган қон консервантига боғлиқ. Тайёр қон консервантларидан «Гемокон 500» ва «Гемокон 500/300» кенг қўлланади.

КОНСЕРВАТИЗМ — ижтимоий ва маданий ҳаётда анъана ва ворислик ғоясига таянувчи хилма-хил ғоявий-

сиёсий ва маданий оқимлар мажмуи. Тарихда К. турли шаклларда намоён бўлган, лекин, умуман олганда, мавжуд ва барқарор ижтимоий тизимлар ҳамда меъёрларга мойиллик, инқилоб ва кескин ислохотларни қабул қилмаслик — К.га хос асосий хусусият ҳисобланган. Ижтимоий ўзгаришлар юз бераётган шароитда К. эски тартибларни қайта тиклаш, бой берилган мавкеларни асл ҳолига қайтариш ва ўтмишни идеаллаштиришда кўринади. «К» термини биринчи бор француз адиби Ф. Шатобриан томонидан қўлланилган ҳамда 18-а. охирида Буюк француз инқилоби даврида аристократия мафкўрасини ифодаловчи қарашлар йиғиндисини билдирган. Капитализм қарор топаётган даврда К. ғарбда либерализм ва социализмга қарши турган.

КОНСЕРВАТОРИЯ (итал. conservatorio — бошпана) — махсус мусиқа ўқув юрти. Турли йўналишлардаги мусиқа ижрочилиги, композиторлик ва мусиқашунослик соҳалари бўйича муайян тизимда таълим беради. Даставвал Италияда етим ва қаровсиз болаларга мўлжалланган бошпана — К. (биринчиси Неаполь, 1537) деб аталиб, унда турли хунарлар қатори мусиқа (асосан, кўшиқчилик) ҳам ўқитилган. 17-а. охиридан Италия К.лари профессионал мусиқачиларни тайёрлайдиган муассасаларга айланган. Замоनावий ўқув юрти сифатида К.лар Европада 18-а. охиридан ташкил этила бошланди (Стокгольмдаги Кирил олий мусиқа мактаби, 1771; Париждаги Мусиқа ва декламация К.си, 1795 ва б.). Баъзи чет эл мусиқа олий ўқув юртлири — академия, олий мактаб, институт деб ҳам аталади (мас, Бағдод нафис санъатлар академияси, Қоҳирадаги Араб мусикаси институти ва б.). Аксарият Европа ва Америка К.ларида фақат ижрочи (созанда, хонанда, дирижёр) ва композиторлар таълим олишади. Мусиқашунослар эса ун-тларнинг мусиқа ф-тларида тайёрланади. Ўзбекистонда дастлаб Туркистон

халк К.си (1918), 1934 й.дан Олий мусиқа мактаби, 1936 й.дан Тошкент К.си, 2002 й.дан Ўзбекистон консерваторияси фаолият кўрсатади. Мазкур К. мамлакатнинг мусиқа ижрочилиги, бастакорлик ва мусиқашунослик соҳаларида юқори маънавият мутахассисларни тайёрлашнинг асосий маркази сифатида миллий санъатнинг ривожига салмоқли ҳисса қўшиб келади.

КОНСЕРВАТОРЛАР ПАРТИЯСИ

— Буюк Британиядаги асосий сиёсий партиялардан бири (расмий номи — консерватив ва юнионистик ташкилотларнинг миллий иттифоқи). 1867 й.да тори-лар партияси негизида ташкил топган. 2-жаҳон урушидан кейин 1951— 64, 1970—74, 1979—98 й.ларда ҳокимиятни бошқарган. 750 минг аъзоси бор (1997). Партия етакчиси Иан Дункан Смит.

КОНСЕРВАЦИЯ (лот. conservatio — сақлаш) — 1) тарихий ва маданий ёдгорликлар (меъморий иншоотлар, археологик топилмалар, тасвирий ва амалий санъат асарлари, китоб, кўлёзма ва б.)ни дастлабки ёки К.га тушган вақтдаги кийфаси, чидамлилигини узоқ муддатга сақлашни таъминловчи чора-тадбирлар йиғиндиси. Реставрация б-н узвий боғлиқ. Музей, кутубхона, архивларни иситиш, шамоллатиш, барча сақланаётган нарсалар учун мўътадил ҳарорат, намлик, ҳаво таркиби шароитларини яратиш орқали эришилади. Махсус тартибдаги сақлашда ҳавони тозаловчи филтрли витринадан фойдаланилади; буюмлар, санъат асарлари махсус жилд ва жавонларда сақланади. Ёғоч, маго, тери буюмларига кимёвий моддалар б-н ишлов берилади, хом сопол, ёғоч буюмлар бўзилмаслиги учун махсус синтетик елимлар б-н ишланади; хужжатлар, босма матнлар шаффоф қобиғ б-н, металл, шиша, суяк буюмлар рангсиз лок б-н қопланади. Меъморий обидаларнинг асоси, девори, гумбазлари мустаҳкамланади, химоя қурилмалари барпо этилади;

2) бирон-бир курилиш ёки корхона ишининг муайян сабаога кўра узоқ муддатга тўхтатиб қўйилиши; 3) двигателлар, машиналар ва б. техника воситалари узоқ муддат ишлатилмай турганда уларни коррозиядан сақлаш учун кўриладиган тадбирлар (мас, мойлаш, нам ўтказмайдиган нарса б-н ўраш ва б.); 4) ёғоч материалларни чиришдан асраш, хашаротлар ва денгизда яшовчи ёғоч кемирувчиларидан сақлаш учун уларга махсус модда б-н ишлов бериш. Ёғочни К. лашнинг энг самарали ва осон усули унга кимёвий моддалар шимдириш ва махсус пасталар суркашдир.

КОНСИГНАЦИЯ (лот. *consignatio* -ёзма далил) — товарларни воситачилар (консигнаторлар)нинг омборхоналари орқали сотиш шакли. Бундай омборга тушган товар харидор (консигнатор) га сотилишига қадар махсулот етказиб берувчи (консигнант)нинг мулки ҳисобланади. Товарни омборда сақлаш ва уни сотишга тайёрлаш харажатлари мулк эгаси ҳисобидан бўлади. Сотиш бўйича контрактлар тузилишига қадар товарлар омборга етказиб берилади. Кўпгина мамлакатларда қабул қилинган қоидаларга кўра, воситачининг омборида товарни сақлаш муддати 1 йилдан 1,5 йилгача. Агар шу муддат ичида товар сотилмай қолса, ўз эгасига қайтарилади.

КОНСИЛИУМ (лот. *consilium* — кенгаш) — беморга ташҳис қўйиш ва даволаш масалаларини ҳал этиш учун ўтказиладиган врачлар (беморга бево-сита алоқадор бўлгандан ташқари тор соҳа мутахассислари) кенгаши. Беморни даволувчи врач (беморнинг аҳволи оғир ёки касалликни аниқлаш қийин бўлган ҳолларда) ёки унинг яқин кишилари илтимосига биноан ўтказилади.

КОНСОЙ — Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги сой. Кичик Ўрадарёнинг чап ирмоғи. Бойсун тоғлари ён бағирларидан бошланувчи 20 га яқин

ирмоғи бор. Ўз. 30 км, ҳавзасининг майд. 247 км². Мавсумий қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Йиллик ўртача сув сарфи 0,35 м³/сек. Баҳорда суви кўпаяди, ёзда эса камайиб, Кичик Ўрадарёгача етиб бормайди. К. суви суғоришга сарфланади.

КОНСОЙ ПОЛИМЕТАЛЛ КОНИ -Тожикистоннинг Суғд вилоятидаги Фарбий Қорамозор тизмасининг Оқурде-вон тоғида жойлашган кон. Хўжанд т.й. станциясидан 49 км шим.-шарқда. К.п.к. машхур Консой скармли полиметалл рудали майдонидаги конлар туркумига киради. Королёво, Консой, Қизилқум, Дарбоза, Оқурдевон, Шевчуков ва б. полиметалл конларидан иборат. 1925 й.дан мунтазам геологик қидирув тадқиқот ишлари бошланди. 1933 й.дан бошлаб К.п.к.дан руда қазиб олинмоқда. К.п.к. ва гранитоид интрузив массив б-н карбонат қатламлари орасида вужудга келган скарн ҳосил бўлиш жараёнлари бевосита боғлиқдир. Рудаларнинг (скармли галенит-сфалерит пирит таркиби) асосий қисми оҳақтошлар орасида ташқил топган.

Юқори палеозой даврида юз берган тектоник ҳаракатлар туфайли К.п.к.да бир неча (Оқурдевон, Дарбоза) дарзликлари пайдо бўлган. Кондаги рудалар шу дарзликлар ва уларнинг шим.-шарқий ҳамда шим.-ғарбий тармоқларида 600 м чуқурликда жойлашган. Рудалар таркибига кўра, скарн-магнетитли, кумуш-олтинли ва скарн-галенит-сфалеритли турларга бўлинади. Шу пайтгача фақат охириги турдаги рудалар қазиб олинмоқда. Улар Консой полиметалл к-тига қайта ишлаш учун жўнатилади.

КОНСОЛЬ (франц. *console*) — 1) бир учи эркин, иккинчи учи қўзғалмас қилиб маҳкамланган балка, ферма ёки юк кўтарувчи конструкция, шунингдек, конструкциянинг таянчидан чиқиб турган қисми; 2) қурилишда иморат учун ишлатиладиган қисм; 3) хоналардаги гул

ва ҳайкалчаларнинг таглиги.

КОНСОНАНС (лот. consonantia — уйғунлашган садо, ҳамоҳанглик) — мусиқий товуш (ток)ларнинг баб-баравар садосидаги уйғунлик, шунингдек, мазкур хусусиятга эга бўлган интервал (прима, октава, квинта ва б.) ва аккордлар (асосан, мажор ва минор учтовушликлари). К. мусиқий-ифодавий восита сифатида диссонанспнинг аксидир (Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа илмида мулоиймат деб аталади). Бу қарама-қаршилик қадимдан амалиётда фойдаланилиб, мусиқа илмида юнон (пифагорчилар, Аристоксен ва б.), мусулмон Шарқи олимлари (Форобий, Ибн Сино ва б.) томонидан тадқиқ этиб келинган. 20-а. композиторлик ижодиётида ҳамда замонавий мусиқа назариясида К. ва диссонанс тушунчалари бирмунча кенгайган ҳолда ишлатилади ва шарҳланади.

КОНСОНАНТ ЁЗУВ (лот. consonans — ундош товуш) — ёзув тури. Бунда сўзнинг фақат ундош товушларигина ифодаланади. Унли товушлар эса ўқиш жараёнида матн мазмунига қараб тиклаб талаффуз этилади (мас, уйғур ёзуви, араб ёзуви). Унлиларни маълум тарзда ифодалайдиган ярим К. ёлар кўпроқ учрайди.

КОНСОРЦИУМ (лот. consortium -ширкат, иштирок этиш) — компаниялар, банкларнинг капиталталаб, жуда кенг кўламдаги иқтисодий лойиҳани амалга ошириш ёки қарзларни ҳамкорликда жойлаштириш учун тузилган вақтинчалик бирлашмиси. К. аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари К. тўғрисидаги битимда белгилаб қўйилади. Қўйилган вазифани бажариш учун К. иштирокчилари бадаллари ҳисобидан ягона молия ва моддий фондлар барпо этади, бюджет маблағлари ва банкдан кредит олади. К. ўз буюртмачилари олдида ҳамкорликда жавобгар ҳисобланадилар. Вазифа бажарилгач, К. тарқайди. Дастлаб К. банк соҳасида майдонга келган. Бозор иқтисодиёти шароит-

ларида мамлакатда чет эл фирмалари ва банклари б-н ҳамкорликда К.лар вужудга келади.

КОНСОРЦИЯ (лот. consortium — жамоа) — автотроф ва гетеротроф организмларни топик ва трофик (озик) боғланиш асосида бирлаштирадиган биоценознинг структуравий бирлиги. Алоҳида олинган дарахт (дарахтлар гуруҳи) К.га мисол бўлади. Эдификатор (биоценозда асосий ўрин тутадиган турлар) — ўсимликлар б-н фитофаглар ва уларнинг паразитлари, микориза замбуруғлари, эпифитлар ва ин курувчи кушлар ўзаро боғланган. К. ҳақидаги тушунчалар 20-а.нинг 50-й.лари бошларида рус олимлари В.Н.Беклемишев ва Л.Г.Раменскийлар томонидан шакллантирилган.

КОНСПЕКТ (лот. conspectus — кўриниш) — китоб, мақола, лекция ва б.нинг қисқа ёзма баёни. К. режа, қисқа баён қилинган асосий низом, факт ва мисоллардан иборат.

КОНСТАНТ НАВ (лот. constantis — доимий, турғун, барқарор), навнинг генетик айнимаслиги — узок. муддат қайта-қайта экилганда (кўпайтирилганда) ҳам морфологик ҳамда қимматли хўжалик белгилари айнимайдиган нав. Навнинг барқарорлигига селекция жараёнида ва элита-уруғчилик ишларида узлуксиз олиб бориладиган танлаш б-н эришилади. Навларни и.ч. да узок, сақланишини таъминлайдиган гомозиготалик танлаш йўли б-н зарур бўлган даражагача етказилади. Константлик морфологик белгиларга кўра аниқланади. Айнимайдиган ёки нав софлиги юқори бўлган К.н. районлаштирилади.

КОНСТАНАТА (лот. constans — доимий, ўзгармас) — доимий катталиқ (микдор, қиймат). Муайян х катталиқ (микдор, қиймат)нинг доимийлиги (ўзгармаслиги) ни ифодаловчи шартли тимсол: $x = const.$

К., кўпинча, С (лотинча талаффуз) ва К. (русча ва ўзбекча талаффуз) харфлари б-н белгиланади.

КОНСТАНТАН (лот. constantis — доимий) — асоси мисдан иборат бўлган қотишма (40—45% никель, 1—2% марганец, қолгани мис). Электр қаршилиги т-ра ўзгаришига қарамай юқори бўлади. Коррозияга чидамли. К., асосан, реостатлар, ўлчаш асбоблари, термопараларнинг қиздириш элементлари тайёрлашда ишлатилади.

КОНСТАНТИН I, Флавий Валерий, Буюк Константин (тахм. 285, Наиссус — 337, Анкирон) — Рим императори (306—337). Давлат бошқарувини босқичма-босқич марказлаштириб борган, олдинги диний эътиқод — бутпарастликни сақлаб қолган ҳолда, христианлар черковини қўллаб-қувватлаб турган. К.I давридаги муҳим воқеалардан бири — 313 й.даги Милан эдикта эди. Унга биноан, христиан динига эътиқод қилувчиларга эркинлик берилиб, черков ва черков мулклари қайтариб берилди. 324—330 й.ларда Византия ш. ўрнида янги пойтахт — Константинополта асос солган. К.I даврида унинг ғалабалари шарафига Римдаги Зафар дарвозаси қурилган.

КОНСТАНТИН ОРОЛИ - Орол денгизи (Ўзбекистон Республикаси)да жойлашган. Майдон жиҳатдан кичик бўлиб, шим.дан жан.га чўзилган. Орол денгизи саёзлашиб бориши туфайли у эндиликда Возрождение я.о.га қўшилиб кетди.

КОНСТАНТИНА - Жазоирнинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Константина вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 450 минг кишидан зиёд (1990-й.лар бошлари). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Йирик савдо-саноат маркази, дон ва бошқа қ.х. маҳсулотлари бозори. Тракторсозлик, станоксозлик з-ди, озиқ-овқат, тўқимачилик, металлсозлик

корхоналари бор. Хунармандчиликда қўлда гилам тўқилади, пойабзал ва чармдан турли буюмлар тайёрланади.

Шаҳарга мил. ав. 3-а.да асос солинган. Мил. ав. 3-а. охири ва 2-а.ларда Нумидийлар қиролиги пойтахти бўлган ва Цирта (Кирга) деб аталган. Мил. 311 й.да римликларга қарши кўзғолонни бостириш вақтида вайрон қилинган. Шаҳар 313 й.дан уни қайта тиклаган Рим императори Константин номи б-н атала бошлаган. 7-а.дан бошлаб турли араб давлатлари таркибида, 16-а.да турклар қўл остига ўтди. 1837 й.да Франция қўшинлари томонидан эгалланди. Шаҳар жазоирликларнинг мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракатларининг муҳим марказларидан бўлган. Меъморий ёдгорликларидан Катта масжид (11-а.), Мадраса ва макбаралар (18-а.), Аҳмадбой саройи (19-а.), ун-т мажмуаси (20-а.) ва б. сақланган. Бадий хунармандчиликнинг кад. маркази. Музей бор.

КОНСТАНТИНОВ Борис Павлович [1910.23.6(6.7), Петербург - 1969.9.7, Ленинград] — рус физиги, акад. (1960). Асосий илмий ишлари акустика, физикимё, ядро физикаси, плазмалар физикаси, астрофизика, голография ва б.га оид. Биринчи бўлиб товуш мутлак силлиқ ва қаттиқ сиртдан қайтганда унинг ютилишини аниқлаган, берк биноларда товуш реверберациясининг тўлқин назариясини яратган; у эритмаларда ионларнинг ҳаракатчанлигини текшириб, кимёвий элементларнинг миқдорини ва уни сифат жиҳатдан таҳлил қилиш усулини ишлаб чиққан; турғун изотопларнинг физикимёвий хоссаларини тадқиқ қилган; плазманинг корпускуляр диагностикасини тавсия этган, плазманинг оптик ва микротўлқин диагностикаси усулини ривожлантирган. К. раҳбарлигида фотография, телевизион ва фототелевизион голографик системаларнинг параметрлари аниқланди.

КОНСТАНТИНОПОЛЬ, Визан-

тии — Византия империяси пойтахти. 324— 330 й.ларда Константин I асос солган ва император шарафига «Константинополь» — «Константин шаҳри» деб ном қўйилган. 330 й.да Константин I Рим империяси пойтахтини шарққа К.га кўчиради. Давлат муассасалари ва сенатнинг Римдан кўчириб келиниши К.нинг ривожланишига олиб келди. Йирик савдо йўлларининг кесишган жойида жойлашган шаҳар, Шарқ ва Ғарб ўртасида иқтисодий, савдо ва маданий алоқаларни боғловчи марказга айланди. 4-салиб юриши даври (1202—04)да салибчилар томонидан таланди. 1204—61 й.ларда Лотин империяси пойтахти. 1261 й. византияликлар генуяликлар б-н иттифок, тузиб, шаҳарни қайтариб олдилар. 1453 й. 29 майда уни усмонли турклар эгаллаб, номини Истамбул деб ўзгартирганлар. К. кейинчалик, Истамбул номи б-н 1923 й.гача Туркия пойтахти бўлган.

КОНСТАНТИНОПОЛЬ ШАРТНОМАЛАРИ (1700, 1879) - 1) 1700 й. 14 июлда Россия б-н Туркия ўртасида тузилган шартнома. Унга кўра, Азов денгизи ва унинг атрофидаги ерлар Россияда қолдирилди, у Қрим хонига тўлайдиган йиллик тўловлардан халос бўлди. Туркия эса Россия қайтариб берган Днепр атрофидаги ўз истеҳкомларини бузиб ташлаш мажбуриятини зиммасига олди; 2) Россия б-н Туркия ўртасида 1877—78 й.лардаги рус-турк урушидан сўнг 1879 й. 27 янв. (8 фев.)да имзоланган сулҳ шартнома-си. У Берлин битимида ўзгартиришсиз қабул қилинган Сан-Стефано шартномасини (1878) янада мустаҳкамлади. Туркия Россияга тўлайдиган контрибуцияларнинг миқдорини белгилаб берди.

КОНСТАНТЛИК (лот. constans — доимийлик, ўзгармаслик) (психологияда) — муайян объектларни идрок қилиш шароитлари (масофа, ёруғлик ва б.) ўзгарганда улар хусусияти (ҳажми, ранги, шакли ва б.) нинг идрокда барқарор сақланиши. Мас, киши бирор нарсадан

узоклашса, унинг кўз тўр пардасидаги акси кичраяди, лекин шу нарсанинг идрок этилган тимсоли ўзгармайди.

КОНСТАНЦА — Руминиянинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар, Констанца жудецининг маъмурий маркази. Атрофидаги курорт р-нлар б-н бирга алоҳида маъмурий бирлик сифатида ажратилган. Мамлакатнинг Қора денгиз соҳилидаги муҳим порти (юк ортиб-тушириш йилига 15 млн. т). Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Аҳолиси 342,2 минг киши (1998). Машинасозлик, хусусан, кемасозлик — етакчи саноат тармоғи. К. — жун саноатининг йирик марказларидан. Озиқ-овқат, тикувчилик, қурилиш материаллари, целлюлоза-қоғоз, мебель саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. Балик овлаш базаси. Археология ва бадиий музейлар, театр бор. Халқаро аҳамиятдаги курорт шаҳар. К. ўрнида мил. ав. 6-а.гача юнонлар полней бўлган, 1878 й.дан Руминия таркибида. Меъмурий ёдгорликлардан антик даврга хос турар жой, базилика қолдиқдари (5—6-а.лар), масжидлар сақланган.

КОНСТАНЦИЙ II Флавий Юлий (317, Сирмий — 361, Мопсукрена, Киликия) — Рим императори (337—361). Арианлик (христианлик оқимларидан бири) ни қўллаб-қувватлаб, бутхоналарни ёп-тирган, қурбонлик қилишни тақиқлаган.

КОНСТЕБЛ (Constable) Жон (1776. 11.6, Ист-Бергхолт, Суффолк — 1837. 31.3, Лондон) — инглиз рассоми, реалистик манзара жанрининг йирик намояндаси. Лондондаги БАда ўқиган (1800—05; 1829 й.дан БА аъзоси). К. 18-а. рангтасвирига хос бўлган шартлиликдан воз кечиб, Европа манзара жанрида биринчи бўлиб манзарани кузатишга, асарни тўлиқ натурадан яратишга эришди. Асарларида дадил ва эркин қўйилган бўёқ суртмалари воситасида нурлар жилоси, нурхаво холати муҳитини ҳосил

кидди, табиатнинг яхлитлиги ва моддийлиги хиссини акс эттирди («Флэтфорддаги тегирмон», 1817; «Пичанга кетаётган арава», 1821; «Сакраётган от», 1825; «Ғаллазор», 1826; «Детхем водийси», 1828 ва б.). К. ижоди Европа (жумладан, француз ва б.)да реалистик манзара жанрининг шаклланишига, пленэр санъати ривожига кучли таъсир кўрсатган.

КОНСТИТУЦИЯ (лот. *constitutio* — тузилиш, тузук) — давлатнинг асосий қонуни. У давлат тузилишини, ҳокимият ва бошқарув органлари тизимини, уларнинг ваколати ҳамда шакллантирилиш тартиби, сайлов тизими, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шунингдек, суд тизимини белгилаб беради. К. барча жорий қонунларнинг асоси ҳисобланади.

К. давлатчилик белгисидир. Бир-биридан фарқланувчи юридик ва ҳақиқий (фактик) К. тушунчалари бор. Юридик К. ижтимоий муносабатлар доирасини тартибга солувчи маълум ҳуқуқий нормалар тизими. Ҳақиқий К. эса — шундай муносабатларнинг ўзи, яъни реал мавжуд муносабатлардир. К. ўз шаклига кўра, кодекслаштирилган, кодекслаштирилмаган ва аралаш турларга бўлинади. Кодекслаштирилган К. — конституциявий хусусиятга эга барча асосий масалаларни тартибга солувчи бир бутун ёзма ҳужжат ҳисобланади. Агар айни ўша масалалар бир неча ёзилган ҳужжатлар б-н тартибга солинса, у ҳолда К. кодекслаштирилмаган ҳисобланади. Аралаш турдаги К. парламент томонидан қабул қилинган қонунлар ва суд прецедентлари б-н бирга, одатлар ва назарий шарҳларни ҳам ўз ичига олади, яъни қисман ёзилган бўлади. Ўзгартириш киритиш усули бўйича К. юмшоқ ва каттик турларга бўлинади. Уларнинг биринчиси оддий қонун қабул қилиш йўли б-н ўзгартирилиши мумкин. Иккинчиси махсус такомиллаштирилган тартибда (парламент аъзолари овозининг малакали кўпчилиги, баъзан эса референдум ўтказиш, тузатишларни муайян миқдордаги федерация субъектла-

ри томонидан ратификациялаш ва ш.к.) ўзгартирилиши мумкин. Амал қилиш муддатлари бўйича К.лар доимий ва муваққат турларга бўлинади.

Давлат фаолиятининг турли соҳаларида К.га риоя қилинишини назорат этиш Олий суд ёки Конституциявий суд зиммасига юкланади. «К.» атамаси Қад. Римдаёқ бор эди (император К.си деб аталган қонун). Амир Темур «Тузуқлар»и Шарқ ва Осиё мамлакатлари цивилизациясига хос алоҳида шаклдаги конституциявий ҳужжат хусусиятига эга бўлган. У шариат қонунлари б-н бир қаторда Ўрта Осиё халқлари тақдирига кучли таъсир ўтказган. Европадаги тарихий тараққиёт ҳоз. кунда амалда бўлган К.ларнинг 2 гуруҳини вужудга келтирди. 1-гуруҳ — ҳоз. замон шароитларидан кескин фарқ қилувчи шароитларда қабул қилинган эски К.лар. Бу хилдаги К.ларга 1787 й.ги АҚШ Конституцияси, 1831 й.ги Бельгия К.си, 1874 й.ги Швейцария К.си мисол бўла олади. 2-гуруҳга 20-а.нинг 2-ярмида қабул қилинган «янги авлод» К.лари қиради. Улар дастлабки К.лардан ҳуқуқ ва эркинликлар ин-тининг, К.нинг ҳимоя қилиш механизмлари ва ижтимоий муаммоларга мурожаат қилиш механизмларининг кенгайиши натижасида конституциявий тартибга солиш ҳажмининг кўпайиши б-н фарқ қилади.

Халқаро конституциявий тажрибаларни ўрганиш, халқаро ҳужжат қоидаларини инобатга олиш, миллий давлатчилик анъаналардан келиб чиқиш натижасида яратилган ЎзР Конституцияси (1992 й. 8 дек.да қабул қилинган) жаҳон андозаларига мос бўлиб, халқаро талабларга жавоб беради (қ. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси).

Акмал Саидов.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ МОНАРХИЯ— монархия бошқарув шаклининг алоҳида тури. Унда монарх ҳокимияти конституция б-н чекланган бўлади, сайлаб қўйиладиган қонунчилик органи — парламент ва мустақил судлар бўлади.

Ҳоз. вақтда К.м.нинг икки шакли: дуалистик монархия ва парламент монархия мавжуд (к. Монархия).

КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУД - бир қанча давлатларда ягона ёки асосий иши конституциявий назоратни амалга ошириш бўлган алоҳида орган. Биринчи марта 1920 й. Австрияда таъсис қилинган. Шундан эътиборан бу тартибот Ғарбий ва Шарқий Европада кенг ёйилди, шунингдек, Осиё, Африка ва Американинг айрим мамлакатларида қабул қилинган. К.с. одатдаги олий судлардан фарқ қилиб, умумий юрисдикция судлари тизимига кирмайди. Баъзи мамлакатларда (мас, РФ) К.с. алоҳида тоифадаги суд ҳисобланади ва шунга кўра суд тизимига қиради, бошқа мамлакатларда (ГФР, Италия, Руминия, Болгария, Монголия) — суд ҳокимиятига алоқаси йўқ алоҳида назорат органи ҳисобланади. К.с. аъзолари парламент томонидан сайланади (ГФР, Хорватия) ёки давлат бошлиғи томонидан тайинланади (Кипр); баъзида К.с. аъзоларини парламент ва ҳокимият ҳамда адлиянинг бошқа органлари тайинлайди (мас, Италия К.с.ни тенг микдорда президент, парламент ва магистратура тайинлайди). К.с. конституциявий назоратни амалга ошириш б-н бир қаторда турли мамлакатларда конституцияга шарҳ бериш ҳуқуқига эга, сиёсий партияларнинг фаолияти конституцияга мувофиқ келиш-келмаслиги масаласини ҳал қилади, ваколатлар б-н боғлиқ низоларни кўриб чиқади ва х.к. Ўзбекистон Республикаси К.с. суд тизимига кириб, қонунлар ва б. ҳужжатларнинг ЎзР Конституциясига мослигини аниқлайди, Конституция ҳимоячиси ҳисобланади. Унинг фаолияти махсус К.с. тўғрисидаги қонун б-н тартибга солинади (яна к. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди).

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҚОНУН - бир қанча мамлакатларда конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаларидан

бири. Баъзи мамлакатлар (аҳолиси француз тилида сўзлашувчи мамлакатлар, шунингдек, Руминия ва б.)да — бу конституцияга ўзгартириш киритувчи қонун, бошқа мамлакатлар (мас, Россия Федерацияси, Ўзбекистон ва Қозоғистон) да К.к. конституцияда кўзда тутилган масалалар бўйича қабул қилинадиган қонундир. К.к.лар сирасига, аввало, конституция қиради ва ўз юридик мақомига кўра, улар орасида энг юқори ўринни эгаллайди. ЎзРда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» қонун (1991 й. 29 дек.да умумхалқ референдуми б-н тасдиқланган), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида» қонун (1993 й. 28 дек.), «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида» қонун (2002 й. 4 апр.) К.к. ҳисобланади. К.к.лар 2 гуруҳга бўлинади: 1) конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритадиган К.к.лар; 2) Конституциянинг муайян меъёрлари мазмунини кенгрок очиб берадиган ва аниқлаштирадиган, хусусан, муҳим давлат муассасалари ҳамда органлари, мас, муайян давлат парламенти, ҳукумати, инсон ҳуқуқлари бўйича парламент вакили (омбудсман), референдум, судлар ва суд тизими ва б. давлат органлари тўғрисидаги К.к.лар. К.к.ларнинг олий юридик мақомга эга бўлишини белгиловчи омиллар: 1) улар тартибга солиб турадиган муносабатлар ёки давлат органлари фаолияти жамият ва давлат ҳаётида муҳим ўрин эгаллаши керак; 2) уларни қабул қилишнинг алоҳида, қатъий белгилаб қўйилган тартиби ишлаб чиқилган бўлиши зарур; мас, оддий қонунларни қабул қилиш учун парламент аъзоларининг оддий кўпчилик овози кифоя қилса, К.к.ларни қабул қилиш, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш учун депутатларнинг камида 2/3 қисми ёқлаб овоз бериши талаб этилади. Баъзи давлатларда (мас, Россияда) К.к.ларни қабул этиш учун парламент юқори палатасида депутатларнинг камида 3/4 қисми

ёклаб овоз бериши ҳамда Президентнинг вето ҳуқуқи татбиқ қилинмаслиги керак.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ

- асосий ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси, ҳуқуқ тизимининг етакчи соҳаси. К.х. нормалари давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳудудий тузилиши, унинг фуқаролик жамияти ин-тлари б-н муносабатлари тартибини, фуқаро ва шахс ҳуқуқ ҳамда эркинликлари амалга оширилишининг асосий тамойилларини, давлат ҳокимияти органлари тизимини белгилайди. Бир қанча мамлакатларда (жумладан, ЎзРда ҳам) ушбу ҳуқуқ соҳасини белгилаш учун давлат ҳуқуқи тушунчаси қўлланади.

К.х.нинг асосий тамойиллари: бошқарувнинг республика шакли, инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг устунлиги, ҳокимиятларнинг бўлиниши. Ўзбекистон Республикасининг К.х.и Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузуми асосларини; инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликлари, уларнинг кафолатларини; маъмурий-худудий ва давлат тузилишини; сайлов тизимини; ҳокимият тизими ва давлат органлари тизимини ташкил этиш ҳамда фаолиятининг асосий тамойилларини; фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш асосларини мустаҳкамлайди. К.х. манбалари: Конституция, конституциявий қонунлар, халқаро ҳуқуқ нормалари, Олий вакиллик, ижро этувчи ҳокимият, маҳаллий вакиллик ва конституциявий суд ҳужжатлари ва ҳ.к. Ўзбекистон Республикаси К.х. манбалари: ЎзРнинг Конституцияси, ЎзРнинг халқаро шартномалари, ЎзР Конституциявий қонунлари, ЎзР қонунлари, ЎзР Конституциявий суди қарорлари, ЎзР Олий Мажлиси қарорлари, ЎзР Президентининг фармонлари, ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг норматив ҳужжатлари, Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, маҳаллий давлат ҳокимияти норматив ҳужжатлари, ЎзР ва унинг

субъекти ўртасидаги келишувлар, Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгеси қарорлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг норматив ҳужжатлари.

К.х., аيني вақтда, Конституция, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти, жамиятдаги ўрни ҳақида маълумот берувчи фан ҳамдир. Кенгрок маънода, у конституциявий ин-тлар ҳақидаги тасаввур ва билимлар, конституциявий нормалар ва улар орқали тартибга солинадиган муносабатлар ҳамда қонунчиликни ривожлантирувчи қарашлар тизимидир. Бу фан конституциявий-ҳуқуқий муносабатларга баҳо беради, конституциявий ин-тларни ўрганади, муаммоларни аниқлаб, уларни ҳал қилиш йўллари кўрсатади.

Абдужаббор Тўлаганов.

КОНСТРУКТИВ ЙЎНАЛИШ

(математикада) — конструктив жараёнлар ва математика асосий масаласининг конструктив объектларни тадқиқ қилишни тан олиш б-н боғлиқ математик дунёқараш.

КОНСТРУКТИВ МАНТИҚ

(лот. constructio — тузиш, қуриш, яшаш) — математик мантиқдаги йўналиш. Асосчилари: Л.Брауэр, Г.Вейл, А.Гейтинг ва б. Чекли кўп объектларга мансуб бўлган принципларни чексиз кўп объектларга қўллашни инкор этади (мас, бутуннинг қисмдан катталиги ҳақидаги қоида). Чексизлик тушунчаси классик (анъанавий) мантиқ ва К. м.да турлича талқин этилади. Классик мантиқ чексизликни тугал мавжуд деб, К. м. эса ношқор шаклланаётган деб қарайди. К. м. учун объектлар ва умуман мантиқий математик назарияларни индуктив тузиш (конструкциялаш) характерли. Айрим олимлар К. м. принципларига асосланиб, ҳоз. замон математик мантиқ ва мат.нинг асосий натижаларини қайта кўриб чиқишга уринмокдалар.

КОНСТРУКТИВ МАТЕМАТИ-

КА -мат.нинг конструктив объектлар ва конструктив жараёнларни ўрганувчи бўлими. Мат. да қурилиш усули маълум бўлган объектлар конструктив объектлар, бу объектларни қуриш жараёни конструктив жараён дейилади. Мас, 100100 конструктив объект, 1 дан 100100 гача санаш конструктив жараёндир. Классик (яъни анъанавий) мат.да конструктивмас объектлар ҳам ўрганилади. Мас, [а, Б] кесмада узлуксиз $f(x)$ функциянинг чегараси, яъни $\lfloor f(x) \rfloor < M$ тенгеизлик бажариладиган М сони мавжуд (Вейерштрасс теоремаси). Бу ерда М (сони конструктивмас объектдир: математик таҳлилда унинг мавжудлиги исботланади, аммо қуриш (яъни ҳисоблаш) усули кўрсатилмайди. Классик мат.да конструктивмас объектларнинг мавжудлиги, асосан, классик мантиқнинг «учинчи имконият истисно» қоидаси, актуал чексизлик абстракцияси (маълум хоссага эга бўлган нарсалар бир объект — тўплам ташкил қилишидан иборат принцип), танлаш аксиомасига асосланиб исботланади.

Конструктивмас объектлар мавжудлигини исботлаш, уларнинг хоссаларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам 20-а. бошларида Д. Гильберт, Л.Брауэр ва б. математиклар томонидан танқид қилинди. Улар «учинчи имконият истисно» қоидасига асосланмаган математик йўналиш — интуиционизмга асос солдилар. Лекин интуиционистик мат.нинг ҳам бош мақсади конструктив объектларни ўрганиш эмас эди.

1950 й.ларда рус математиги А.А.Марков потенциал бажарилувчанлик ва айнан тенглаш абстракцияларига асосланган йўналиш — К. м.га асос солди. Потенциал бажарилувчанлик абстракцияси инсоннинг фазодаги ва вақтдаги имконияти чегараланмаган, деган принципдан иборат. Мас, ўнта тик чизиқ I I I I I I I I I I чизиш мумкин, лекин 100100 та чизиқ чизиш учун инсон умри етмайди. Потенциал бажарилувчанлик абстракцияси 100100 та чизиқ чизиш мумкин, деб ҳисоблашга имкон

беради. Айнан тенглаш абстракцияси маълум хоссалари бир хил объектларни тенг, деб ҳисоблашга имкон беради. Мас, фақат сони б-н қизиқилса, IIIIII символлар мажмуасини 10 сони деб қараш мумкин. К. м.нинг энг содда объектлари натурал сонлардир, 0, 01, 0111, ... (бу ерда 0 — натурал сон белгиси). Натурал сонлар олдига — (минус) белгисини қўйиб, манфий сонлар, икки бутун сон орасига / (каср чизиғи) объектларга айлантирилади. К.м.нинг объектлари конструктив жараёни қўйиб, рационал сонлар конструктив жараёнининг аниқ математик ифодаси бўлмиш алгоритм тушунчаси асосида қурилади. Шу усул б-н конструктив ҳақиқий сон, конструктив функция ва б. тушунчалар таърифланади. К. м.нинг классик мат.дан фарқи катта. Мас, К. м.да ҳақиқий ўзгарувчилик функциялар доим узлуксиз бўлади. ва қ. к.

КОНСТРУКТИВ ОБЪЕКТЛАР - к. Конструктив математика.

КОНСТРУКТИВИЗМ (лот. constructs — қуриш, ясаш) — 20-а.нинг 20-й.лари санъат ва адабиётда вужудга келган оқим. Дастлаб меъморликда қурилиш техникаси ва технологияси ютуқлари таъсирида юзага келди ва ривожланди. К. бадиий лойиҳалаш (дизайн) ни шаклланишига ҳар тарафлама имкон яратди. К. тарафдорлари атроф муҳитни «қуриш» вазифасини илгари сурдилар. Қурилган бино ва яратилган буюмларни содда ва ихчам, қулай ва мақсадга мувофиқ бўлишини эътироф этдилар. Меъмор ва рассомлар ҳамкорликда одамлар яшайдиган муҳитни яратиб, уларнинг кайфияти, меҳнат фаолиятига таъсир этиш мумкин деб билдилар. К. назарийчилари инглиз Ж.Рескин, У.Моррис, америкалик Х.Гринва, Л.Х.Салмив, австриялик О.Лоза, француз О. Перре, Ле Корбюзье, немис меъморлари В. Гропиус, Х.Мейер, россиялик ака-ука Веснинлар, М.Гинзбург ва б.нинг амалий ва назарий қарашларида шу йўналиш ғоялари

ўз аксини топди. Европа, Америка, Осиёда кенг ёйилиб «халқаро услуб» даражасига кўтарилди. Ўзбекистонда меъморлардан Г.П.Бауэр, Г.М. Сваричевский, С.Н.Полупанов ва б. К. услубини кенг қўллашга ҳаракат қилишган.

Тасвирий ва амалий санъатда идиш, мебель, жиҳозларнинг янги нусхалари, газламалар учун расмлар яратилди, кийимларнинг янги ва қулай шакллари ишлаб чиқилди, К. графика ривож, китоб иши, ҳарф териш ва б.да муҳим аҳамият касб этди. Театр декорациясида анъанавий безаклар ўрнига сахнадаги ҳаракат мазмунига хизмат қиладиган «дастгоҳ»лар яратилди. Ўзбекистон тасвирий санъатида В.Уфимцев ижодида К. таъсири кузатилади, 60—70-й.ларда плакат жанрида кенг қўлланилди. К. кридалари Ф. Кагаров, И.Абдуллаев, Ҳ.Ҳасанов ва б. ижодида ўз аксини топди.

Адабиётдаги К. дастлаб Россиядаги «сўл» оқим — футуризм ичида намоён бўлди. 1924—30 й.ларда конструктивистларнинг адабий маркази гуруҳи мавжуд бўлиб, унга И.Сельвинский, К.Зелинский, В.Инберг, Э.Багрицкий, Б.Агалов ва б. кирган эди. К. вакиллари бадиий асарга «конструкция» сифатида қараб, образнинг ҳар бир унсурига «маъно юклашга» ҳаракат қилдилар. Бу амалда схематизмга, шиор ва реклама услубига олиб келди. Мумтоз мероснинг аҳамиятини етарли баҳоламаслик К.ни футуризм б-н яқинлаштирди. К.га мойиллик 20-й.ларда Шокир Сулаймон, Ғайратий каби ўзбек шоирларининг ижодида ҳам сезилган. Конструктивистларнинг адабий маркази жамоатчиликнинг қаттиқ танқидига учради, фаолиятини 1930 й.да тугатди.

КОНСТРУКЦИОН МАТЕРИАЛЛАР — куч қабул қиладиган, нагрўзка ту-шадиган, конструкция деталлари тайёрланадиган, физик, механик ва кимёвий хоссалари яхши бўладиган материаллар. Металл, металлмас ва композицион, куймабоп хиллари бор. Металл К. м. ичи-

да пўлат энг кенг тарқалган; бўлардан ташқари чўян, алюминий қотишмалари, бериллий қотишмалари, вольфрам қотишмалари, магний қотишмалари, титан қотишмалари, хром қотишмалари ва б. ҳам К.м.га тааллуқли. Технологик аломатлари бўйича, деформациялаб (прокатлаб, пресслаб, штамплаб) олинадиган, қуйиб, пайвандлаб, пишириб, елимлаб тайёрланадиган материалларга; ишлатилиш шароитига кўра, нормал, паст ва юкори т-раларда ишлатиладиган (оловбардош қотишмалар, оловбардош бетон) материалларга; структурасига кўра, ферритли, аустенитли пўлатлар; мустаҳкамлаш турига кўра, тобланадиган, яхшиланадиган, дисперсли-мустаҳкамланадиган (кийин эрийдиган дисперс заррали), эскиртириладиган, мустаҳкамлик кўрсаткичи бўйича (мустаҳкамлиги юкори пўлат ва чўянлар) турларга бўлинади. К.м.нинг механик хоссалари (конструкцияси мустаҳкамлиги, ўтга чидамлилиги, қовушоқлиги, оловбардошлиги, коррозияга чидамлилиги ва б.) уларнинг сифат кўрсаткичларини белгилайди. Металл К. м. га термик ишлов бериб, уларнинг пластиклиги оширилади. Катта нагрўзкада ишлайдиган деталлар қайта эритилган пўлатлардан тайёрланади. Машинасозликда тирсақли вал, тишли ғилдирақлар ва 1200° гача т-рада ишловчи деталлар тайёрлашда чўян кенг қўлланилади. Никелли ва кобальтли қотишмалар 1000—1100° гача т-рада мустаҳкамлигини сақлайди; улар авиация ва ракета двигателлари тайёрлашда, алюминий қотишмалари (мустаҳкамлиги 550—750 Мн/м²) самолёт, вертолёт, ракета корпусларини тайёрлашда қўлланилади. Титан қотишмаларининг мустаҳкамлиги 1600 Мн/м² дан ортиқ бўлиб, компрессор, авиация двигателлари, тиббиёт асбоблари ясашда ишлатилади.

Металлмас К. м. га бетон, ўтга чидамли материаллар, пластмассалар, шиша, сопол, резина ва ёғоч материаллар кирди. Улар самолётсозлик, ракетасозлик,

машинасозлик, радиотехника ва кема-созликда қўлланилади. Композицией К. м.: ип, сим, ипсимон кристаллар, кийин эрийдиган бирикма ва б.

КОНСТРУКЦИЯ (лот. constructs -тузилиш, қурилиш) — 1) машина, иншоот ёки ўзел ва деталларнинг тузилиш схемаси, шунингдек, машина, иншоот, ўзеллар ҳамда уларнинг деталлари. К. да керакли қисм ва элементларининг шакли ҳамда ўзаро жойлашиши, уларни бириктириш усуллари, ўзаро таъсири ва қандай материаллардан ясалиши ҳисобга олинади; 2) илмий ёки бадий асарларнинг тузилиши (қ. Композиция); 3) бир синтактик бирликни ташкил қилувчи сўзлар бирикмаси.

КОНСУЛ (лот. consul — маслаҳатчи) — 1) Кдд. Римда илк республика даврида вужудга келган олий мансабдор шахс. Консуллар 2 кишидан иборат тартибда дастлаб 1 йиллик муддатга фақат патрицийлар томонидан сайланган. Мил. ав 367 й.дан сўнг К.дан бири плебейлар орасидан сайланган. К. халқ йиғинлари ва сенатни чақирган. Алоҳида ҳолларда сенат К.га чексиз ҳуқуқлар берган. К. империя даврида ўз амалий аҳамиятини йўқотиб, фахрий унвонга айланган; 2) ўрта аср Шим. ва Марказий Италия шаҳарларидаги олий мансабдор шахс. 8-а.нинг 1-ярмида К. фуқаролар томонидан, асосан, 1 йилга 4—12 кишидан иборат таркибда сайланиб, олий ижроия, маъмурий, молиявий, суд ва қисман қонун чиқарувчи ҳокимиятга эгалик қилган ва шаҳар патрицийлари манфаатини ифода этган; 3) бир давлатнинг бошқа давлат ҳудудида ўз мамлақати, унинг юридик шахслари ва фуқаролари манфаатларини ҳимоя қилиш, 2 давлат орасида сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларни ривожлантиришга ёрдам бериш учун тайинланадиган мансабдор шахс. К.нинг тайинланишида уни қабул қилувчи давлатнинг аниқ розилиги талаб этилади. К. қабул қилувчи давлатнинг қонунлари,

одат ва анъаналарини бузмаслиги лозим. К.нинг фаолияти уни юборувчи давлат элчихонаси томонидан назорат этилади. К.лик тоифалари К.ларнинг ўз хизмат даражадари б-н боғлиқ унвонлари бўлиб, уларнинг 4 хили мавжуд: Бош К., К., Вице-К. ва К.лик агентлари. К.лик тоифаларини бериш, юборувчи давлатнинг ички иши ҳисобланади ва шу давлатнинг қонунлари б-н тартибга солинади. 1963 й.да БМТ доирасида «К.лик алоқалари ҳақида» Вена Конвенцияси ишлаб чиқилган, 1994 й. 6 майда Ўзбекистон Республикаси ушбу Конвенцияга қўшилган. Ўзбекистон, шунингдек, бир қатор давлатлар б-н К.лик битимлари тузган ва уларда К.лик ваколатхоналари ва б. мансабдор шахслар фаолият доираси, ҳуқуқ, имтиёз ва иммунитетлари белгиланган. 1996 й. 29 авг. да Ўзбекистон Республикаси Консуллик устави қабул қилинди, унда К.лик муассасаларининг ишини ташкил этиш, шу ишларни бажариш тартиби К.лик мансабдор шахслар томонидан белгилаб берилди.

КОНСУЛЛИК, консул лик ваколатхонаси — икки давлат орасида алоқалар ўрнатилиши натижаси ўлароқ ташкил этиладиган ваколатхона. К.нинг мақоми икки томонлама битим ёки халқаро ҳуқуқнинг амалдаги нормаларига кўра белгиланади. К.нинг мақоми, одатда, дипломатик вакилликка тенглаштирилади. К.нинг жойлашган ўрни, баъзи ҳолларда эса, унинг ходимлари сони, К. ўз фаолиятини амалга оширадиган округ ҳам қабул қилувчи давлат вакиллари б-н келишилади. К. округи — қабул қилувчи давлатдаги ҳуқуқматлар ўртасидаги битимга мувофиқ консул ўз зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажарадиган ҳудуд. Бир қатор ҳолатларда К. округи энг имтиёзлаштирилган ҳолат шароитлари қўлланилиши туфайли аниқланиши мумкин. Алоҳида К. мавжуд бўлмаган ҳолларда элчихонада қабул қилувчи давлат пойтахти ёки бошқа ерларда К. вазифаларини бажариш учун К. бўлими ташкил этилади. Элчихо-

нанинг К. бўлимида ишлаш учун элчихонанинг дипломатик ва маъмурий-техник ходимлари ажратилади, улар элчихонага тегишли бўлганлиги учун ўз макрмини сақлаб қоладилар.

КОНСУЛЛИК ИММУНИТЕТИ

-консуллик муассасасига, шу муассаса ходимлари ва уларнинг оила аъзоларига бериладиган имтиёз ва афзалликлар. ЎЗР Консуллик уставига биноан, мазкур шахслар Консуллик муносабатлари тўғрисидаги 1963 йилги Вена конвенциясида, ЎЗР б-н консулхона жойлашган давлат ўртасидаги шартномаларда, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг умумий меъёрларида назарда тутилган имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланади (77-модда).

КОНСУЛЛИК ПАТЕНТИ

- Консул ваколатларини тасдиқловчи гувоҳнома. Унда консулнинг тўлиқ исм-шарифи, қайси тоифага мансублиги, консуллик округи ва консуллик манзили кўрсатилади. ЎЗР Консуллик уставига биноан, консул лавозимга тайинланаётганида ЎЗР Ташқи ишлар вазирлигида унинг консуллик округи белгилаб берилган К. п.ни олади (14-модда).

КОНСУЛЛИК ТОИФАЛАРИ

- к. Консул.

КОНСУМЕНТЛАР

(лот. *consumo* -истеъмол киламан) — трофик занжирда тайёр органик моддаларни истеъмол киладиган организмлар. К.нинг барчаси гетеротроф. Битта занжирда биринчи тартибдаги (ўтхўр хайвонлар), иккинчи, учинчи ва ҳ.к. тартибдаги К. (этхўрлар, йиртқичлар, паразитлар ва б.) ўрин олади.

КОНТ (*Comte*) Огюст (1798.19.1, Монпелье — 1857.5.9, Париж) — француз файласуфи, позитивизмнинг асосий вакили. Сен-Симонта котиблик қилган (1817—22). Тарих ва социологияга оид қарашлари Сен-Симоннинг кучли таъ-

сирида бўлган. К. ҳар қандай метафизикани рад этган. Позитивизмга эмпиризм б-н мистицизм орасидаги ўрта йўл сифатида қараган. К. фикрича, фан моҳиятни эмас, фақат ҳодисани билади. Жамият таракқиётини белгиловчи инсоният ақлзаковати эволюциясининг 3 босқичи (илохий, метафизик, позитив ёки илмий) назариясини илгари сурди. Фанлар таснифини ишлаб чиқди. К. «социология» тушунчасини илк бор фанга киритди, у туфайли социология муайян илмий тизимдан жой олди. К. га кўра, кишилик жамиятини ташқил этиш социологиянинг амалий мақсади ҳисобланади. Асосий асарлари: «Позитив фалсафа курси» (1—6-жилдлар, 1830—42), «Позитив сиёсат тизими» (1—4 жиддлар, 1851—54).

КОНТАКТ

(лот. *contactus* — бир-бирига тегиб туриш) — 1) ўзаро таъсир, алоқа; ишдаги ҳамжиҳатлик, бир-бирини тушуниш; 2) тутатиш, тегишиш сирти, жойи, зонаси; 3) электротехникада — электр занжири қисмларининг бир-бирига тегиши, клеммаларнинг тутатиши; икки симнинг тутатиши натижасида бир симдан иккинчисига ток ўтади; 4) транспортда — трамвай ёки троллейбусда юқори вольтли симдан ток ўтказувчи тармоқ (К. тармоғи); 5) метрополитенда — электр вагоннинг ток қабул қилувчи қурилмасига сирпанма туташув тарзида ток узатиш учун асосий т.й. рельси ёнидан ўтказиладиган қаттиқ сим (К. сими); 6) Қ. пайванд (қ. Пайвандлаш); 7) г е л о гик К. — Ер пўстида ёнма-ён жойлашган (чегарадош) бўлақлардаги турли тоғ жинсларининг тутатиш юзаси.

Нормал, интрузив (магматик), тектоник К. фарқ қилинади. Нормал ёки стратиграфик К.да чўкинди ёки эффузив тоғ жинси кад. тоғ жинсини ёриб чиқиб унда турли К. ўзгаришларини ҳосил қилади; интрузив К.да ёш интрузив тоғ жинси қадимгисини ёриб ўтади; тектоник К.да таркиби, ҳосил бўлиши ва ёши турлича бўлган тоғ жинслари тектоник ёриқ орқали бир-бири б-н туташади. К.ни

ўрганиш тоғ жинсларини бир-биридан ажратиш ва улар ёшини нисбатан аниқлашга ёрдам беради.

КОНТАКТ МЕТАМОРФИЗМИ - тоғ жинсларининг унга сингиб ўрнашган интрузив магматик жисмлар таъсирида ўзгариши. Меъёрий (контактли) ва контакт-метасоматик метаморфизми фарқ қилинади. Биринчи ҳолатда тоғ жинсларининг таркиби деярли ўзгармайди, иккинчисида эса жинслар таркиби буткул ўзгаради. К.м.га чўкинди жинслар ҳам, магматик жинслар ҳам учраши мумкин. К.м.нинг характерли минераллари: андалузит, кордиерит, брусит, тремолит-актинолит, диопсид, гроссуляр, шпинель, волластонит, роговая обманка (шоҳ алдамчиси), пироксин, гранат ва б. Баъзида гипабиссал интрузияларга боғлиқ равишда монтichelлит, ларнит, сперрит каби ноёб минераллар ҳам вужудга келади. Ўзбекистонда скарнлар б-н ёки улар яқинида Қўйтош, Қизилқумда К.м. зоналари мавжуд.

КОНТАКТ МИНЕРАЛЛАРИ - икки хил тоғ жинсининг туташган (контакт) зонасида ҳосил бўлган минераллар. Улар ер юзасидан маълум чуқурликда катта босим ва ҳароратда совиб қотаётган магма б-н атрофидаги чўкинди тоғ жинсларининг ўзаро реакцияга киришишидан (мас, биотит, амфиболлар, андалузит, кордиерит, кварц, кальцит, мармар ва б.) ва магма қотгандан сўнг ажралиб чиқадиган юқори т-рали буғ ва газ аралаш суюқликлардан оҳақтош б-н гранитоидлар туташган жойда (мас, волластонит, пироксен, гранат, эпидот, везувиан, скаполит, амфиболлар, флогопит, серпентин ва б.) ҳосил бўлади. К.м. Ўзбекистоннинг Нурота (Қўйтош, Л ангар, Оқчоб, Қўшработ), Зирабулоқ (Ингичка, Чангалли, Қарғали, Тим ва б.), Қоратепа (Оғалиқ, Сазағон, Жом, Ҳасантепа, Қоратепа ва б.), Чатқол (Қумушқон, Суренота, Чимён, Устарасой, Ихнач, Мискон ва б.), Қўрама (Қўрғошинқон, Нокпой,

Қатранғи), Бўкантов (Саритов, Соутбой), Ҳисор (Яхтон) тоғларида кўп.

КОНТАКТЛИ МЕТАСОМАТИК КОНЛАР, контакт конлар — метасоматизм натижасида ҳосил бўлган фойдали қазилма конлари.

Даставвал, ушбу термин силикатли тоғ жинсларида энг инерт компонент бўлган, алюминий микдорининг ошишини тушунтириш учун Д.С.Коржинский томонида киритилган. Одатда, отқинди тоғ жинсларининг чўкинди жинслар (карбонатлар ва б.) б-н туташ жойларида пироксен, амфибол, слюдали минераллар, гранатлар ва кварцдан ташкил топган скарнлар ҳосил бўлади. Шеелит (вольфрам минерали), олтин, қумуш, кўрғошин, рух, мис ва б. скарнларнинг энг муҳим фойдали компонентларидир. Ўзбекистонда метасоматик рудалар барча вилоятларда кенг намоён этилган. Улар, айниқса, Чатқол-Қурама региониде, Қоратепа тоғларида, Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий тармоқларида кўп учрайди.

КОНТАКТ-МЕТАМОРФИК КОНЛАР — интрузив жинсларнинг турли таркибдаги жинслар б-н юқори т-ра таъсирида контакт зонасида юзага келган фойдали қазилма ётқизиқлари. Бунда жинс ичига ёриб кирган магмадан атрофни ўраб турган жинсларга янги моддалар ўтмайди. Жараённинг жадаллиги ва минерал ҳосил бўлиш хусусиятлари, жумладан, руданинг вужудга келиши жинсларнинг дастлабки таркибига, контакт жойидан узок ёки яқинлигига, жараённинг чуқурлиги, ўлчамлари, шакллари ва интрузив жинслар контакти характерига, учувчан моддалар ва эритмаларнинг қатнашувига боғлиқ бўлади. Бундай шароитларда ҳосил бўлган минераллар қаторига диопсид, актинолит, гроссуляр, шпинель, волластонит, пироксен ва б., нодирларига — монтichelлит, сперрит, мервинит ва б. киради. Ўзбекистонда Қўйтошдаги волластонит

(CaSiO₃) конидан олинадиган волла-стонит концентрати саноатда ва умуман халқ хўжалигининг турли соҳаларида кенг миқёсда қўлланилади.

КОНТАКТОР — паст кучланишли ўзгарувчан ва ўзгармас ток занжирларини маълум масофадан туриб улаб ўзадиган электромагнит аппарат. Мустақил ва магнитли ишга тушириш, иш машинаси ва қурилма ичига ўрнатилган хиллари бўлади. Электромагнитдан ток ўтганда электромагнит ғалтаги якорни ўзига тортади ва занжир контактлари туташади. К. бошқариш занжирига кетма-кет ёки параллел уланади. К. кучланиши 650 В гача, ток кучи 1000 А гача бўлган электр машиналари ва аппаратларини бошқаришда қўлланилади. Ўзгармас ток К.лари трамвай, троллейбус ва электро-воз двигателларини, ўзгарувчан ток К.лари асинхрон двигателларни (станок, лифтларда) бошқариш учун ишлатилади.

КОНТАНГО, форвардэйшн -биржа савдосида қўлланиладиган нархлар нисбати. Муддати келишилган товарни харид қилиш нақд товарни харид қилишдан ва уни маълум муддат давомида сақлаш харажатларидан арзон ҳолларда қўлланилади. Бэквордэйшннкнт акси. Шунингдек, қарздор ўз қарзларини тўлаш муддатини кечиктиргани учун брокерга тўлайдиган мукофот (ҳақ) ҳам К. дейилади.

КОНТЕ (Conte) Лансана (1930, Дубрека вилоятининг Муссаяи қишлоғи) — Гвинея Республикаси давлат арбоби. Генерал. Ког-д' Ивуар, Сенегал, Гвинея, Франция ҳарбий ўқув юртларида ўқиган. 1955—58 й.ларда Франция армиясида, 1959 й.дан Гвинея армиясида хизмат қилган. 1975 й.дан курукликдаги қўшинлар штаби бошлиғи. 1984 й. 3 апр.даги давлат тўнтаришидан кейин Миллий тикланиш ҳарбий комитет раиси, 5 апр.дан Гвинея Республикаси президенти. 1984 й. дек.дан айна вақтда Гвинея

ҳукумати бошлиғи ва курулли кучлар бош қўмондони.

КОНТЕЙНЕР (инг. container — жойлаштирмоқ) — 1) юкларни идишсиз ташиш учун мўлжалланган қурилма. К. механизациялашган ортиш-тушириш ва юклаш учун мослаштирилган бўлади. Юк ортилган К. нинг массаси 0,625; 1,25; 2,5; 5; 10; 20 ва 30 т ли бўлиши мумкин. К.ларнинг ўлчами ва тузилиши юкларни механизация воситасида тез юклаш, тушириш ва яхши сақланишини таъминлаши керак. Вазифасига кўра, универсал ва махсус турларга бўлинади; улар ёғоч ва металлдан ясалади. Тузилишига қараб ёпик, очик, катаксимон, ажратма ва тахлама турларга ажратилади; 2) радиоактив моддаларни вақтинча сақлаш ёки ташиш учун мўлжалланган қурилма; 3) нефть маҳсулотлари қайта ҳайдаладиган идиш (резервуар, бак, қабул қилгич) ва б.

КОНТЕКСТ (лот. contextus — жипс, боғланиш, қўшилиш) — оғзаки ёки ёзма нутқ (матн)нинг нисбатан тугал қисми. К. ўз таркибидаги сўзлар ёки ибораларнинг маъноларини аниқлашга имкон беради. У поэтика б-н боғлиқ бўлиб, ёзувчи маҳоратини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

КОНТИНЕНТАЛ ЁТҚИЗИҚЛАР - тоғ ён бағирларида, дарё, ботқоқлик ва қўллар тубида ҳамда дашт ва чўлларда ҳосил бўлган ётқизиклар. К.ё. ҳар хил икдим ва табиий географик шароитларда ҳосил бўлган. Шунинг учун К.ё. таркиби, қатламланиши, ранги, ҳайвон, ўсимлик колдиклари ва улардаги қазилма бойликларининг тури-туманлиги б-н дельта ётқизикларидан фарқ қилади. К.ё.даги органик колдиклар (флора ва фауна) фақат курукликка хос бўлиб, денгизга мансублари денгиз ва куруклик чегарасида учрайди. К.ё. сараланмаган дағал, чақиқ тоғ жинслари, конгломерат, шағал тош ва б.дан ташкил топган (қ. Аллювий, пролювий). Органоген ва хемо-

ген чўкиндилар аксарият боткркдик ва кўлларда тўпланади. Дашт ва чўлларда, дарё террасаларида эол ётқизиклар ва вақтинча сув оқимидан қум, алевроит ва лойка б-н бирга темир конкрециялари, каолин, торф, кўмир пайдо бўлади. Иссиқ ва сернам гумид иқлим шароитида туб жинсларнинг кимёвий нурашидан алюминийга бой латерит, боксит, каолин (делювий, элювий), кўмир қатламлари вужудга келади. Иссиқ, ёғингарчилик кам бўладиган иқлимда кўпроқ қизил рангли чўкинди жинслар тўпланади. Ўрта Осиё худудида юра даврининг кулранг, бўр ва неоген даврининг қизил рангли К.ё. кўп, уларнинг қалинлиги тоғ олди текисликларида бир неча минг км га етади. К.ё.да темир рудаси, кўмир, торф, каолин, ўтга чидамли гилтошлар, ҳар хил туз ва гипс конлари ҳамда олтин, қалай, магнетит, платина, олмос ва б. нодир металлларнинг сочма конлари учрайди. Ўзбекистоннинг ғарби ва Тожикистондаги бўр даври ҳамда Фарғона водийсидаги неоген даври К.ё.да саноат аҳамиятига эга бўлган газ ва нефть конлари бор.

КОНТИНЕНТАЛ ИҚЛИМ - катта курукликларнинг атмосферага таъсири остида шаклланидиган иқлим. Бунда йиллик ва суткалик т-ра амплитудалари катта бўлади, ҳаво кечаси салқин, кундўзи иссиқ келади, ёғингарчилик кам бўлиб, у йилдан бу йилга ўзгариб туради. К.и. денгиз иқлимининг аксидир. Ўзбекистон океан ва очик денгизлардан минглаб км узоқда, энг катта Евросиё материгининг марказида бўлганидан типик континентал иқлимли ўлкадир. Ўзбекистон ва бутун Ўрта Осиё иқлимининг асосий хусусиятлари шундаки, бу ерларда ёз иссиқ ва серофтоб, киш шу кенгликлар учун анча совуқ, сутка ва йил давомида т-ра кескин ўзгариб туради, ёғин кам ва ҳаво курук бўлади. Январь б-н июлнинг ўртача т-ралари орасидаги фарқ Тошкентда 27,6°, Қаршида 29°, Нукусда 33°. Ҳолбуки, Лондонда бу фарқ 12° га тенг. Абсолют амплитуда, яъни қачонлардир

бўлиб ўтган энг совуқ т-ра б-н энг иссиқ т-ра орасидаги фарқ Тошкентда 73°, Қаршида 76°, Нукусда 78,8°. Ўртача суткалик амплитуда Ўрта Осиёда 15—20°. Айрим йил ва кунларда т-ра амплитудалари бу рақамлардан анча катта бўлиши мумкин. Баъзан тоғ орасидаги водийларда суткалик амплитуда 30—35° га етади.

Ўрта Осиё б-н бир хил кенгликларда жойлашган К.и.ли бўлмаган ҳамма ерларда йилига 400—600 мм ёғин ёғади, ҳолбуки ўлкамиз текисликларида иқлим континенталлиги туфайли атиги 100—200 мм ёғин ёғади.

КОНТИНЕНТАЛ ШЕЛЬФ - қ. Шельф.

КОНТИНЕНТЛАР (лот. continens -материк) — Ер куруклик қисмининг энг катта бўлақлари (қ. Материклар).

КОНТИНУУМ (лот. continuum — узлуксиз), математикада — узлуксиз тўплам; бир нечта хилда кўлланилади. Тўпламлар назариясида, мас, тўғри чизикдаги кесма барча нуқталарининг L тўплами. К. қувват — $C=2No$ кардинал сон; натурал сонларнинг барча қисм тўпламларининг қувватини билдиради. К. гипотеза (Г. Кантор гипотезаси) К. қувватли тўпламнинг барча чексиз қисм тўпламлари қуввати ёки натурал сонлар тўплами қуввати б-н ёки К. қувватли тўплам б-н бир хил. Топологияда — бўш бўлмаган боғламли бикомпакт фазо. Метрика киритилган К.лар муҳим аҳамиятга эга.

КОНТОКОРРЕНТ (итал. conto corrente— жорий ҳисоб-китоб), контокоррент ҳисоб варағи — 1) муайян бир мижоз б-н жами операциялар қайд қилинадиган махсус ягона банк ҳисоб варағи. Мижозларнинг қўйилмаларини сақлаш ҳамда нақд пулсиз ҳисоб-китобларини амалга оширишга хизмат қилади, бир пайтнинг ўзида ссуда счелти жорий ҳисоб варақ ва ягона дебет-кредит

ҳисоб варағи вазифасини бажаради; 2) амалга оширилган олди-сотдилар бўйича жисмоний ва юридик шахслар томонидан ўзларининг доимий миждозлари б-н ўзаро ҳисоб-китоблар учун очилган актив ҳисоб варақ.

КОНТР ... (лот. contra — қарши) — қўшма сўзлар таркибий қисми. Ўзи олд томондан қўшилган сўз аниқлаган маънога эид маъно (ҳолат, ҳаракат) ифодасини беради (мас, контрабанда).

КОНТРАБАНДА (контр... ва итал. bando — ҳукумат фармони) — мамлакатга олиб келиш ва олиб кетиш тақиқланган товарлар, қимматбаҳо буюмлар, валюта бойликлари ва б.ни давлат чегарасидан қонунга хилоф (яширинча) усулларда ўтказиш, шунингдек, тақиқланган молларни олиб ўтиш учун ноқонуний ҳаракатлар қилиш. Божхонадан ўтказилмаган, хусусан, божхона назоратидан ташқари яширинча, топиш қийин бўлган воситалар орқали ёки ҳужжатлар (декларация)да кўрсатилмаган моллар ноқруний олиб ўтилган ҳисобланади. Бундай ноқонуний ўтказиладиган мол-мулкнинг ўзи ҳам К. дейилади. К. қонун б-н жазоланади. Халқаро қонунларга кўра, К. товарлари мусодара қилинади, айбдорлар жарима тўлайди ёки жиноий жавобгарликка тортилади.

КОНТРАБАС (итал. contrabasso) — скрипкалар оиласига мансуб созларнинг энг қаттаси (бўйи 2 м гача), энг паст овозли торли-қамонли мусика чолғуси. 17- а. ўртасида итальян мусика устаси М.Тодини ихтиро қилган. Қварта ораллиғида соналандиган 4 тори бор (Е,— А,—D—G). К. кўпроқ оркестр ва ансамблда, баъзан яққанавоз соз сифатида қўлланилади. Машҳур виртуозлар — Ж.Боттезини (Италия), Э.Нанни (Франция), С.Кусевицкий, Р.Азархин (Россия) ва б. Бошқа мусика асбобларининг энг йўтон овозли турлари ҳам К. деб аталади (мас, туба-К., тромбон-К., балалайка-К.).

Ўзбек халқ чолғулари оркестри учун қайта ишланган созлар орасида дутор-К., ғижжак-К.лар мавжуд.

КОНТРАГЕНТ (лот. contrahens — шартномалашувчилар) — фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида шартнома тузувчи тараф.

КОНТРАКТ (лот. contractus — келишув) — томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган ҳолда тузилган икки ёки кўп томонлама битим. Фуқаролик ва меҳнат ҳуқуқи муносабатларида нисбатан қўлланилади (қ. Шартнома).

КОНТРАКТАЦИЯ ШАРТНОМА-СИ -қ.х. соҳасидаги олди-сотди шартномаси турларидан бири. Унга кўра, қ.х. маҳсулотини етиштирувчи шахс ўз маҳсулотини қайта ишлаш ёки сотиш учун харид қиладиган тайёрловчига шартла-шилган муддатда топшириш, тайёрловчи эса бу маҳсулотни қабул қилиш, ҳақини шартлашилган муддатда муайян-баҳода тўлаш мажбуриятини олади. К.ш. пахта, ғалла, жун, пилла, мева-сабзавот ва шу каби қ.х. маҳсулотлари юзасидан тузилади. Бозор муносабатлари тизимида К.ш. аграр соҳада иқтисодий ривожлантирувчи энг қулай юридик воситадир. Унинг аънанавий олди-сотди шартномасидан фарқи шундаки, К.ш.да харидор ва сотувчи ўртасида узок муддатли шартномавий алоқалар мавжуд бўлади, бу мавсумийлик б-н боғлиқ қ.х.да маҳсулот ишлаб чиқарувчини ўз маҳсулоти харидори б-н ўзаро ҳамкорликда бўлишини тақазо этади. Мулкчилик шакли ва идоравий бўйсуншидан қатъи назар қ.х. маҳсулотларини харид қилувчи ташкилот, қорхоналар (тайёрлов, савдо, қайта ишловчи ва б.) билан-қ.х. қорхоналари, шу жумладан, ширкат, фермер (деҳқон) хўжалиқлари мазкур шартнома иштирокчилари ҳисобланади. Агар қ.х. маҳсулоти давлат эҳтиёжи учун харид қилинса, у ҳолда қ.х. қорхонаси, тайёрловчи ва уларга хизмат қилувчи банклар

шартнома субъектлари бўлади. Шартномада куйидагилар кўрсатилади: махсулот номи, ассортимент, миқдори (махсулот турлари бўйича), сифати, нархи, шартноманинг умумий суммаси, етказиб бериш тартиби ва шартлари, махсулотни топшириш, қабул қилиш пунктлари ва даврлари (муддатлари), ҳисоб-китоблар тартиби, шартнома шартларини бузганлик учун жавобгарлик ва ҳ.к. Шартнома 1—5 й.гача муддатга тузилади. У қ.х. корхонаси жойлашган жойда, 3 нухада тузилади ва имзоланади. К.ш.ни тузиш, ижро этиш ва тарафларнинг жавобгарлиги бўйича муносабатлар ЎзР Фуқаролик кодексининг 465—467-моддалари, ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 29 авг. да 438-сонли қарори б-н тасдиқланган «Қ.х. махсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисида низом» б-н тартибга солинади.

Ад.: Абдусаломов М. А., Отахонов Ф., Контрактация шартномаси, Т., 1997.

Омон Окюяов.

КОНТРАКТУРА (лот. *contractura* — тортиш, тортишиш), чан гак — бўғим ҳаракатининг вақтинча ёки бутунлай чекланиши. Бўғимнинг ёзилмай ёки букилмай қолиши К.нинг асосий кўринишларидандир. Бошқа ҳаракатлар (мас, айланма ва ён томонга — ўнгга ёки чапга) ҳам чекланиши кузатилади. К. туғма бўлиши мумкин, бу ривожланиш нуқсонлари б-н боғланган бўлиб, тузалмайди ва муайян аъзо шакли ўзгарганича қолади, мас, маймоқ оёқ. Орттирилган К., кўпинча, бўғимнинг шикастланиши ёки касаллиги, куйишдан ҳосил бўлган чандикларнинг тортишиши, мускулларнинг шикастланиши натижасида юзага келади. Бош мия шикастланиши (мас, инсульт)да ҳам К. содир бўлади, бунда мускулларни ҳаракатга келтирувчи нервлар фалажланади (яна қ. Акашак).

КОНТРАЛЬТО (итал. *contralto*) — аёл хонандаларнинг энг паст (нисбатан йўғон) овози. Диапазони g — a2.

Машхур опера партиялари: Кончаковна (А.Бородин, «Князь Игорь»), Ольга (П.Чайковский, «Евгений Онегин») ва б. Композиторлар баъзида ўспирин партиясини ҳам К. овозли хонандалар учун мўлжаллаб ёзган: Керубино (В.Моцарт, «Фигаронинг уйланиши»), Зибель (Ш.Гуно, «Фауст»), Лель (Н.Римский-Корсаков, «Қрр қиз») ва б. Ўзбекистон композиторларидан А.Козловский («Улугбек» операси), С.Юдаков (вокал-симфоник асарлари) К. овозидан фойдаланишган.

КОНТРАПОСТ (итал. *contrapposto* — тескари, акс) — тасвирий санъатда тасвирлаш усули. К.да тананинг бир қисми иккинчи бир қисмига кескин қарама-қарши (контраст) ҳрлатида тасвирланади. Мас, тананинг юқори қисми бурилган ҳолатда, қуйи қисми эса тўғридан кўриниши ҳолатида ифодаланади. Бунда К. шакл (тана)нинг умумий мувозанатини бузмаган ҳолда шакл маромини ривожлантириб, уни ҳаракати ёки таранглигини 3 ўлчамдаги тасвирини беради.

КОНТРАПУНКТ (лот. *punctum contra punctum* — нуқтага қарши нуқта) — 1) кенг маънода — полифониянинг айнан ўзи, кўп овозли мусиқа тизимининг асосий турларидан бири, овозларнинг ўзаро тенглигига асосланади; 2) тор маънода — икки ва ундан ортик муस्ताқил ва тугал куйларнинг бирданига ёки кетма-кет садоланиши, уларнинг муайян мусиқий-эстетик қоидаларга биноан бириқиши. К.нинг оддий ва бир неча мураккаб турлари мавжуд. Агар бошланғич куйлар бирикмаси бир ёхуд бир неча ҳосила бирикмаларини юзага келиши учун имконият берса — мураккаб К., К. таркибидаги куйлар ўрин алмашувчан бўлса — силжувчан К., куйлар охиридан олдига қарага баён этилса — айланувчан К. деб аталади; 3) полифониянинг илк кўринишларидан бири. Унда турли овозларда давомийлиги жиҳатидан ўзаро

тенг бўлган товушлар бирданига янграб, бир хил нота белги (нукталар б-н ёзилади (номи шундан); 4) мазкур соҳаларни амалий-ижодий ва назарий жиҳатдан ўрганувчи таълимот ва ўқув фани.

Ад.: Танеев С, Подвижной контрапункт строгого письма, М., 1959; Курбонов Т., Полифония, Т., 1991.

КОНТРАСТЛИК (франц. *contraste* — кескин ифодаланган карама-қаршилиқ) (психологияда) — объект лар ёки уларнинг бир қисмидаги тафовуларнинг субъектив равишда ошириб идрок этилиши; карама-қарши сифатга эга бўлган аввалги ёки бир вақтдаги кўзгалиш туфайли сезгирликнинг ўзгариши. Мас, қора ранг окранг олдида яна ҳам қорароқ кўринади; иссиқ нарсани сезиш кетидан совуққа сезгирлик кучаяди ва х.к. К. табиат ва жамиятнинг турли соҳаларида бевосита акс этиши ҳамда тафовутли жиҳатлари б-н воқелик, моддийлик кескин ажралиб туриши мумкин. У ихтиёрсиз равишда вужудга келиши туфайли муваққат нерв боғланишлар механизмига асосланади. Одатда, кўришда, эшитишда, тасвирий ифодаларда К. учраб турса, иккинчи бир томондан ёруғлик, ранг, ҳажм, кўлам жиҳатидан фотография К. физикавий воқеликни акс эттиради. К. хиссий (тимсоллар, тасвирлар, образлар) ва аклий, мавҳумий (сўз, тушунча, қонуният тарихида) тарзда намоён бўлади ҳамда жисмлар, ҳодисалар ўртасидаги фаркланувчи аломатларни мужассамлаштиради. Бу ҳол инсон идрокда тимсолнинг карама-қаршиси пайдо бўлишига олиб келади. Агарда инсон «ширин»ни идрок қилса, унга контраст бўлган «аччиқ» беихтиёр ёдга тўшади. Одам «тинчлик» тушунчасини ўз нутқида қўлласса, ихтиёрсиз тарзда «уруш» атамаси гавдаланади. Характернинг фазилатлари юзасидан мулоҳаза юритилса, албатта, иллатлари ҳам идрок қилинади. К. инсоннинг салоҳияти, ақл-заковати, турмуш тажрибаси, умумий савияси, табиат ва жамиятга нисбатан муносабати-

га боғлиқ қонуният сифатида ижтимоий ҳаётда вужудга келаверади ҳамда ҳукм сураверади.

Эргаш Ғозиев.

КОНТРАСТЛИК (фотографияда) — фотоқоғоздаги энг ёруғ (оч) ва энг қоронғи (тўқ) жойларнинг ёркинлик хоссалари нисбати бўйича оқ-қора фототасвирларнинг тавсифи. Оқ-қора тасвирда К. қорайишнинг энг катта ва энг кичик оптик зичликлари (оптик зичлик тўшаётган ёруғлик нурлари учун мода қатламининг ношаффолик ўлчови) орасидаги тафовут ($AD \sim D_{mm} - D_{min}$) сифатида аниқланади. Фотоматериал К.нинг микдорий ва рангий тавсифи К. коэффициентлари деб аталади. Агар фотосуратга олиш шароити ва кридалари тўғри танланса, фотоматериалнинг К. коэффициентлари қанча юқори ва объект айрим жойларининг оч-тўқлиги орасидаги тафовут қанча катта бўлса, К. ҳам шунча юқори бўлади.

КОНТРАТАКА (франц. *contreattaque*), қарши ҳужум — жанг олиб бораётган ёки муҳофаада турган қўшин қисмлари томонидан уларнинг сафларини бузиб анча ичкарига суқилиб киришга муваффақ бўлган душман кучларига қарши, уларни тор-мор этиш, илгари қўлдан бой берилган тактик вазиятни қайта тиклаш мақсадида амалга ошириладиган шиддатли қарши ҳужум. К. муҳофаада турган қўшинлар фаоллигини белгиловчи жиҳат бўлиб, аксар ҳолларда иккинчи қатордаги ҳамда захирада турган ҳарбий кучлар иштирокида ўтказилади. Қайта ҳужумга ўтган қисмлар қўшинда мавжуд жанговар ўт очиш қуролилари томонидан қўллаб-қувватланиб туради. Ўз захира қисмларини берилган зарбани янада мустаҳкамлаш учун ташлашга улгурмаган ғаним кучларига нисбатан кучли ҳамла қилиш кўп ҳолларда К.нинг муваффақиятини таъминлайди.

КОНТРАФАГОТ (итал. *contrafagotto*)

— пуфлама соз, фагошнинг паст овозли тури. 17-а. бошида немис устаси Г.Шрайбер яратган. 20-а. бошида немис ихтирочиси В.Геккель такомиллаштирган. Диапазони СДёки Аj) — f. К., одатда, заранг ёғочидан, баъзан металлдан ясалади. Симфоник ва пуфлама чолгулар оркестрларида ишлатилади.

КОНТРАГЙКА (контр... ва гайка) — болтлага асосий гайка устига бураб маҳкамланадиган иккинчи гайка. К. асосий гайкани ўз-ўзидан буралиб, бўшаб кетишдан сақлайди.

КОНТРИБУЦИЯ (лот. contributio — йиғиш) — 1) урушда мағлубиятга учраган давлатнинг ғолиб чиққан давлатга сулҳ шартномаси асосида товон тўлаши. Хоз. халқаро ҳуқуқда ман этилган (яна қ. Репарация); 2) душман томонидан босиб олинган ҳудуд аҳолисидан йиғиб олинган пул.

КОНТРОЛЛЕР (инг. controller — бошқарувчи) — электр двигателларни ишга тушириш (юргизиб юбориш), тезлигини ростлаб туриш, реверсирлаш (двигатель ўқининг айланиш йўналишини ўзгартириш) ва тўхтатиш учун мўлжалланган паст кучланишли электр аппарат. Тузилиши жиҳатдан кўп поғонали ясси, барабанли ва кулачокли алмашлаб улагичлардан иборат. Одатда, К. даста ёки залвар масса (маховик) ёрдамида қўлда бошқарилади; агар маълум масофадан туриб бошқариладиган бўлса, сервомотор қўлланилади. К. ёрдамида бошқариш занжиридаги, куч занжирларини бириктириш схемаларидаги ва электр двигателларни уйғотиш занжирларидаги электр қаршилик ўзгартирилади. К.лар электроника (жумладан, компьютерлар)да ҳам қўлланилади.

КОНТРЕФОРМАЦИЯ - 16-17 а.лар ўртасида Европада папалар бошчилигида Реформацияга қарши қаратилган диний-сиёсий ҳаракат. К. дастурининг

асосини Тридент собори (1545— 63) қарорлари ташкил этади. Собор томонидан тасдиқланган ақидалар ва қонунларга заррача шак келтириш бидъат қисобланган. Асосан инквизиция ёрдамида амалга оширилган. К.ни монахлик орденлари қўллаб-қувватлаб турган. Бу ҳаракат 2 а.дан кўпроқ давом этган.

КОНТРИТУЛ (контр... ва титул) — к. Муқобил сарварак.

КОНТРОФОС (франц. contre — force — қарама-қарши куч) — бино ва б. иншоотларда деворни мустаҳкамлаб, унинг қийшайиб (оғиб) кетишига йўл қўймайдиган тиргак. Кўндаланг девор, вертикал таянч. Асосан, бино ташқарисида бўлади. Биноларда К. деворнинг горизонтал босимини, сув тўғонларида сув босимини ўзига қабул қилиб, иншоотнинг мустаҳкамлигини таъминлайди. Готика меъморлигида К. деворга гумбаз ёки равоқдан тўшадиган босимни ўзига қабул қилувчи қўшимча таянч, ташқи тирговуч сифатида қўлланилган.

Ҳозир кад. меъморий ёдгорликлар мустаҳкамлигини таъминлашда фойдаланилади.

КОНТУЗИЯ (лот. contusio — лат. ейиш) — зарба натижасида шикастланиш; бутун аъзои бадан (ёки тананинг кўп қисми) лат еганда организмнинг умумий шикастланиши. К. кўпроқ ҳавода ёки сувда кучли портлаш рўй берганда юзага келадиган қаттиқ тўлқин таъсирида пайдо бўлади. Қаттиқ нарса б-н урганда, заранг ерга йиқилганда, қаттиқ калтаклаш натижасида (қўз К.си), атмосфера босими ва вибрациянинг кескин ўзгаришларида ҳам К. ҳолати кузатилади. Маҳаллий ва умумий, шунингдек, энгил ва оғир К. фарқ қилинади. Унинг асосий белгиси марказий ва периферик нерв системасининг зарарланиши, эсхушнинг йўқолишидир. К. энгил кечганда одам қарахт бўлиб, қиска муддатга

(бир неча мин.га), оғир К.да бутунлай ва узоқ вақт (соатлаб ва ҳатто суткалаб) хушини йўқотади, ҳатто кома вужудга келади, аксари юрак ва нафас фаолияти бўзилади,

ички аъзоларга путур етади, амнезия рўй беради. К. га йўлиққан бемор ўзига келгач, кучли бош оғриги ва бош ай-ланишидан безовталанади, ҳеч нарса эшитмайди, гапира олмайди (қ. Гунглик). К. ҳолати 1—4 кундан 1—2 ҳафтагача давом этиб, кейин барча аломатлар ўтиб кетади ёки унинг айримлари (толиқиш, уйқусизлик, қизикқонлик, иштаха йўқолиши каби астеник синдром белгилари) сурункали тус олади. Бош мия К.сида мия чайқалишида учрайдиган белгилар б-н бир қаторда фалажланиш, сезувчанликнинг бузилиши, ҳаракат мувозанатининг ўзгариши ва ҳ.к. кузатилади. Бемор дарҳол касалхонага ётқизилади ва тинч шароит яратилади, унинг аҳволи ва жароҳатланиш жараёнига қараб зарур дори-дармонлар буюрилади; зарурият бўлса, операция қилинади.

КОНТУР (франц. contour — ташқи кўриниш) — 1) предмет ёки унинг деталлари умумий қиёфасини ифодаловчи кўриниш, абрис, чизиқ. К. тасвирий ифодалаш воситаларидан бири ҳисобланади. Унинг ёрдамида шаклнинг характери, ҳаракати, қиёфаси таъкидланади; 2) электротехника ва радиотехникада индуктивлик, сиграма, электр қаршилиқлардан иборат берк занжир.

КОНУС (юн. konos — дубулға учу) — ёпиқ конус сирт ва уни ҳосил қилувчиларни кесувчи S учидан ўтмайдиган текислик б-н чегараланган геометрик жисм. Текисликнинг К. сирт ичида жойлашган қисми К.нинг асоси дейилади. К. сиртнинг учи ва К. асоси б-н чегараланган қисмига К.нинг ён сирти дейилади. Агар К.нинг асоси доиравий бўлса, К. доиравий К. дейилади. S учи шу доиранинг марказига проекцияланса, К. тўғри доиравий К. дейилади, SO кесма

эса К.нинг баландлиги дейилади (расм). Тўғри бурчакли учбурчак ўзининг бирор катети атрофида айлантирилса, тўғри доиравий К. ҳосил бўлади. Тўғри доиравий К.нинг ён сирти $SiH = nRL$, ҳажми $V = -\wedge\text{-irr-h}$ формула б-н ҳисобланган, бунда: L ясовчиси, R — К. асосининг радиуси, h — К. баландлиги. К.ни унинг асосига параллел яна бир текислик б-н кесилса, кесик К. ҳосил бўлади. Унинг ён сирти $SiH = n(R + r)$, ҳажми $V = \gamma 7r(R + \text{---} K. +rL+Rr)h$, формула б-н топилади, бунда R, r — кесик К. асослари радиуси, h — кесик К. баландлиги, / — кесик К. ясовчи.

КОНУС КЕСИМЛАРИ - тўғри доиравий конус сиртнинг унинг учидан ўтмайдиган текислик б-н кесганда ҳосил бўладиган чизиқлар. SA ясовчи S дан фаркли ихтиёрий M нуқтани олиб, у орқали конус ўқига перпендикуляр а, текислик ўтказилса, кесимда а й л а н а , ST га перпендикуляр бўлмаган ва ҳамма ясовчиларни кесувчи а2 текислик ўтказилса — эллипс, бирор ясовчи (мас, 5B)га параллел бўлган а3 текислик ўтказилса парабола, иккита ясовчига параллел бўлган а4 текислик ўтказилса гипербола ҳосил бўлади. M нуқтадан ўтувчи ихтиёрий текислик учта ясовчига параллел бўла олмаганлиги сабабли, доиравий ко-нуснинг кесимида бошқа чизиқ ҳосил бўлмайди.

Кесим эллипс ва парабола бўлганда кесувчи текислик доиравий конус сиртнинг бир қисмини, гипербола бўлганда иккала қисмини кесиб ўтади. Конус кесимининг ихтиёрий M нуқтаси учун df.di нисбат ўзгармас бўлади. Бу нисбатнинг қиймати X конус кесимининг эксцентриситети дейилади. К. к. иккинчи тартибли чизиқлардир. К. к. ҳақидаги изчил асар биринчи марта искандариялик олим Апполоний Пергский томонидан ёзилган (мил. ав. 3-а.). 19-а.да бельгиялик математик Данделен К. к.ни конус сиртга ички чизилган сфера ёрдамида тўла ўрганган. К. к. астрономия ва техни-

када кенг қўлланилади. Мас, прожектор варефлекторларда параболик кўзгулар ишлатилади. Куёш системасидаги сайёралар К. к. бўйлаб ҳаракатланиб, унинг фокусларидан бирида Куёш туради. Кометалар парабола ва гипербола бўйлаб ҳаракатланади.

КОНУС СИРТ — кўзгалмас S нуқтадан ўтувчи SM тўғри чизикнинг бирор L эгри чизик бўйлаб сирпанишидан ҳосил бўладиган сирт. 5нуқта К. с.нинг учи, SM тўғри чизик ясовчиси, L эгри чизик йўналтирувчиси дейилади. Агар К. с.нинг йўналтирувчиси айлана бўлиб, S ни айлана маркази O б-н туташтирувчи тўғри чизик айлана текислигига тик бўлса, у доиравий К.с. деб, 05 тўғри чизик эса К. с.нинг ўқи деб аталади. Декарт координаталар тизимида тенглама йўналтирувчиси эллипс бўлган К. с.ни ифодалайди.

КОНФЕДЕРАЦИЯ (confoederatio -иттифок, бирлашма) — 1) давлат тузилишининг бир шакли; унга кўра, К.ни ташкил қилган давлатлар ўз мустақиллигини тўла сақлаб қолади, ўз давлат ҳокимиятини тузади; махсус бирлашган органлар эса муайян (ҳарбий, ташқи сиёсий) мақсадларда ҳаракатларни мувофиқлаштириш учунгина тузилади. ҳоз. дунёда фақат битта К. — Европа Иттифоқи мавжуд; 2) бирон-бир ижтимоий ёки бошқа хил ташкилотларнинг номи (мас, Франция Умуммехнат К.си).

КОНФЕРАНСЪЕ (франц. conférencier — маърузачи) — эстрада, концерт ва б. томошаларни олиб борувчи, кўпинча мустақил ҳажвий, юмористик томошалар кўрсатувчи артист. Томошабинларга дастур тартибини эълон қилади ва тушунтириш олиб боради. К.лик санъати ўткир зехн, бадиҳагўйлик, ҳозиржавоблик, томошабинлар б-н мулоқот қила билиш маҳоратини талаб этади. К.лик дастлаб 19-а.нинг 60-й.ларида Париж кабареларида пайдо бўлиб,

сўнг бошқа мамлакатларга тарқалган.

Ўзбекистонда Миршоҳид Мироқилов, Ҳожисиддиқ Исломов, Юсуфжон кизиқ Шакаржонов — биринчи ўзбек К.ларидир. 20-а.нинг 2-ярмида Ғ. Аълоев, М. Мусаева, Э. Қориеқубова, А. Алихўжаев, В. Лапин ва б. етук К. сифатида танилган. Замоनावий ўзбек эстрадасида К.лик санъатининг ривожланишига Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ўткир Сиддиқов катта ҳисса қўшиб келмокда. У 1991—2001 й.ларда «Ягона оилада», «Биз Ўзбекистонданми», «Шарқ бозори», «Наврўз нашидаси», «Мустақил Ўзбекистон», «Буюк ипак йўли», «Оналар ва оталар», «Тўйга мархабо» ва б. концерт дастурларини яратиб, бадиий сўз устаси сифатида фаол ижод қилмокда. Эстрада-цирк коллежиде К.лик санъати бўйича махсус дарслар олиб борилади.

Пўлат Тошканбоев.

КОНФЕРЕНЦИЯ (лот. konferentia -бир жойга тўплайман) — давлат ёки партия, жамоат ва олимлар вакилларининг муайян масалани муҳокама этиш учун йирилиши. 19-а.нинг 2-ярмигача Ғарбий Европада, асосан, маъмурий-техник, маданий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалаларга оид йиғилишлар ҳам К. деб аталган. Кейинчалик К. тушунчаси конгресс атмаси ўрнида ҳам қўлланила бошлади.

КОНФЕТ (лот. confectus — тайёрланган) — қандолат маҳсулоти. Шакар қиёми асосида турли кришмада: шоколадли, помадали, сутли, мевали, ёнғокли ва б. хиллари бир ёки бир неча К. масалликларидан тайёрланади. Шакл берилган сиртига шакар, какао, ёнғок, вафли ёки шоколад упаси, хид ва таъм берувчи моддалар (какао, ванилин ва б.) сепилади, ичига эса ликёр, сут, асал, ёнғок, повидло ва б. солинади. К. тайёрлаш куйидаги жарёнларни: К. массасини тайёрлаш, К.га шакл бериш, сиртига шакар ва б. сепиш, пардозлаш, ўраш ва идишларга жойлашни ўз ичига олади. Иссиқ қиём масса-

си қолипларга қуйилади, совиб қотгач, сиқиқ ҳаво ёки чўтка б-н қолипдан туширилади. Бўлаш конвейерида шакар ва б.га бўланиб, совитиш камерасидан ўтказилади ва бўлақларга ажратилади. К. тайёрлаш турли машина ва механизмлар ёрдамида бажарилади. К. сирт қаватини тайёрлашда помада, помада-крем, мева, желе, желе-мева, паралин, сут, ликёр, крем ва б.дан фойдаланилади. Қандолат саноатида кўпроқ помадали конфетлар (40%) ишлаб чиқарилади.

К. таркибининг асосий қисмини шакар (47,3 дан — 86,8%), қолганларини эса крахмал патокаси, асал, мева, резавор мевалар, какао, ёнғоклар (фундук, бодом, ер ёнғок), ҳайвон ва ўсимлик ёғлари, сут ва тухум маҳсулотлари ташкил қилади. 100 г конфетнинг калорияси 1427—2368 кЖ атрофида. Яхши ва покиза сақланиши учун К. қоғоз ёки зар этикеткага ўралади. Ўзбекистонда «Ўздонмахсулот» давлат-акциядорлик корпорацияси, «Ўзозиковқатсаноат» давлат-акциядорлик концерни, «Ўзбекбирлашув» уюшмаси таркибига қирадиган корхоналарда ишлаб чиқарилади (қ. Қандолашчилик саноати).

Ад.: Истомина М. М., Эйнтор М.Б., Соколовская Т. А., и др., Конфеты, М., 1979; Лурье И. С, Технология кондитерского производства, М., 1992.

Пўлат Турсунхўжаев.

КОНФЕТ ДАРАХТИ, говения (*Novenia dulcis*) — чилонжийдадошлар (итжумрутдошлар) оиласига мансуб мевали дарахт. Корея, Хитой, Японияда ёввойи ҳолда ўсади ва экилади. Этли мева банди ширинлик сифатида истеъмол қилинади ва кондитер саноатида қўлланилади: мева бандида 20—23%, қуруғида 47,8% гача қанд бор. Гули серасал. Ёғочи мебель ва мўзика асбоблари тайёрлашда ишлатилади. К.д. Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёда ўстирилади.

КОНФЛИКТ (лот. *conflictus* — ихтилоф, тўқнашиш) — 1) қарши томонлар,

фикрлар, кучлар тўқнашуви; 2) адабиёт ва санъатда — бадиий асар моҳиятида ётган зиддият, персонажларнинг ўзаро тўқнашиши, ихтилофи. К. эпик асарларга нисбатан қўлланади, лирик асарларда эса у коллизия, кечинма, фикр оқими тарзида намоён бўлади. К.нинг 3 хил кўриниши мавжуд: асар қахрамонларининг бир-бирлари б-н тўқнашуви, кураши; шарт-шароит, муҳит б-н тўқнашув; ўз-ўзи б-н ички кураш. Драмаа К. хара-катни ривожлантирувчи, кескинлаштирувчи ҳусу-сиятга эга. К.да ёзувчининг дунёқарши, воқеликни, ҳаётни, дунёни ва инсонни қандай идрок этиши ва тушуниши намоён бўлади. Драматургияда «ташқи» К.га кенг ўрин берилади, бунда қахрамонлар ўзаро бир-бири б-н ихтилофда, курашда бўлади, «ички» К.да эса қахрамоннинг ўз бурчини ҳис этиши б-н ожиз рухий томони, ҳиссий изтироблари, ҳолати ўртасидаги зиддият тарзида кўринади. Мазмуни, йўналиши нуктаи назаридан К.нинг маиший, ахлоқий, ижтимоий, сиёсий, фалсафий ва б. турлари мавжуд. Воқеалар ривожини давомида ижтимоий К. сиёсий К.га, сиёсий К. фалсафий К.га айланиши мумкин. Катта, ўткир ғоялар учун кескин курашга асосланган тўқнашувда фожиавий руҳ устун бўлиб, фожиавий К.ни туғдиради ёки кулгили, ўткир ҳажвий йўналишдаги вазият, ҳолат, воқеалар кулгили руҳни ҳосил қилади. К.нинг моҳияти замон, макон б-н жипс боғлиқ. Шундай К.лар бўладики, давр ўтиши б-н улар барҳам топади. Мас, кад. дунёда яратилган асарлар К.ти заминида тақдир тақозоси турган бўлса, ўрта асрлардаги асарларда илохий куч б-н инсондаги шайтоний ҳирс К.нинг асосини ташкил этади. Романтизм даврида воқелик, муҳит, шарт-шароит б-н идеал ўртасида, яхшилик б-н ёмонлик, рухий эркинлик б-н турмуш ташвишлари ўртасидаги зиддият ҳукмронлик қилган, реализм тантана қилган даврда инсон моҳияти, унинг истаги, имконияти б-н ижтимоий-тарихий шарт-шароит заминида К. юзага келган. Шундай боқий

мавулар борки (мас, сахийлик ва хасилик, вафодорлик ва бевафолик, тириклик ва ўлим), бўларда К. ҳар бир даврнинг маънавий, руҳий талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб талқин қилинади. Шўролар даврида — социалистик реализм методи ҳукмронлик қилган даврда К. заминига ижтимоий-синфий антагонизм қўйилган ва бу зиддиятнинг инқилобий йўл б-н ечилиши талаб қилинган, индивидуал ахлоқ б-н жамоа онги ўртасидаги, хусусий мулкчилик руҳияти б-н жамоат, халқ манфаати ўртасидаги кураш тарзида қўйилган. Шўро тузумини танқид қилиш ман этилган ва шу туфайли адабиётда, айниқса драматургияда К. сизлик «назария»си келиб чиққан. Ҳаётдаги кескин зиддиятларни четлаб ўтиш, воқеликни, ҳаётни бўяб кўрсатиш, инсонни шунчаки бир кўғирчоқ, робот тарзида кўрсатиш бу давр адабиётининг бош белгиси бўлган. Миллий мустақиллик туфайли ўзбек адабиёти ва санъатининг ижодий усули реалистик метод бўлиб қолди, ҳаёт ва инсонни ҳаққоний тасвирлаш, воқеликдаги зиддиятлар қулами ва моҳиятини теран очиш, инсон ва жамиятнинг камол топишидаги кийинчиликларни, мураккаб жараёнларни оқилона тасвирлаш ягона мезонга айланди. Аммо ёзувчи, санъаткор воқеликдаги зиддиятларни қандай бўлса, шундайлигича бадий асарга кўчирмайди, аксинча, уларни танлаб олади, умумлаштиради, янада кескинлаштиради, улар маъноси, моҳиятини очади, тушунтиради.

Садохиддин Мамажонов.

КОНФОРМ АКСЛАНТИРИШ (лот. *conformis* — ўхшаш) — бир соҳани (сиртнинг бир бўлагини ёки фазонинг бир қисмини) иккинчи соҳага шундай ўзаро бир қийматли акслантиришки, бунда биринчи соҳанинг соҳа чегарасида ётмайдиган учи бирор а бурчак остида кесишувчи ихтиёрий (ҳар қандай) иккита чизиги иккинчи соҳанинг (образнинг) шу а бурчак остида кесишувчи иккита чизигига ўтади. Бунда чексиз кичик фигуралар

ўзларига ўх-шаш чексиз кичик фигураларга алмашинади. К. а.дан харитаграфияда шар сирти бир қисмини текисликка тасвирлашда қадимдан фойдаланиб келинади. К. а. борасидаги таълимот (комплекс ўзгарувчилик функциялар назариясининг бўлимларидан бири) гидродинамика ва аэромеханика, эластиклик назарияси ва б. соҳаларда кенг қўлланилади.

КОНФОРМИЗМ (лот. *conformis* — ўхшаш, мувофиқ) — мавжуд ижтимоий тартиб, ҳукмрон ғоя ва фикрларга мослашиш, уларни пассив қабул қилиш. Конформистларнинг ўз мавқеи бўлмайди, тазйиқ кучига эга ҳар қандай намунага принципсиз, нотанқидий, кўр-кўрона эргашаверади.

КОНФУЦИЙ, Кун Фуцзи, Кун-цзу, Кун Цю, Кун Чжунни (мил. ав. тахм. 552 — Цюйфу ш., Хитойнинг Шаньдун вилояти — 479) — қад. Хитой файласуфи, конфуцийчилик асосчиси, сиёсий арбоб. Камбағаллашиб қолган аристократ ва ҳарбийлар оиласида туғилган. 22 ёшида таълим бериш б-н шуғулланиб, Хитойнинг энг машҳур ўқитувчиси сифатида шуҳрат қозонган. К. ўзи очган мактабида 4 та фан: ахлоқ, тил, сиёсат ва адабиёт ўқитилган. 50 ёшида К. сиёсий фаолиятини бошлаб, Лу давлатида юқори амалдор бўлиб хизмат қилади. Фитналар натижасида хизматида кетади, 13 й. мобайнида Хитойнинг турли ўлкаларига боради, бироқ у жойларда ўз ғояларини қўллай олмагач, мил. ав. 484 й. Луга қайтиб келади. Таълим беришдан ташқари қад. Хитойнинг 5 та мумтоз асари — «Шуцзин», «Шицзин», «Ицзин», «Юэцзин» ва «Лицзин»ни тўплаш, таҳрир қилиш, тарқатиш б-н шуғулланади. К. таълимоти унинг «Лунь юй» («Сухбатлар ва мулоҳазалар») китобида баён этилган. Бу китоб аслида К.нинг фикрлари ва сухбатлари асосида шогирдлари ва издошлари томонидан яратилган. К. ўзи учун, авлодлари, яқин шогирдлари учун алоҳида ажратилган кабристонга дафн

этилган; унинг уйи К. ибодатхонасига айлантирилган, бу жой зиёратгоҳ бўлиб қолган (қ. Конфуций ёдгорлик мажмуи).

КОНФУЦИЙ ЁДГОРЛИК МАЖМУИ — хитой файласуфи Конфуций туғилиб ўсган жой — Цюйфу ш. (Шаньдун вилояти)даги меъморий ёдгорлик мажмуи, зиёратгоҳ. Мажмуа ибодатхона, сарой (қўшқ) ансамбли ва бепоён дарахтзорлари бўлган боғхилхонадан иборат 20 га майдонни эгаллаган. Ундаги кўпгина бино ва алоҳида ҳовлилар тошдан қурилган тоқу-равоқлар, ёғоч дарвозалар, кўпроқ, тош стеллалар (энг қадимгиси мил. ав. 56 й.), қўшқ, шийпонлар (2—3 қатламли черепица томли) ўзаро бир-бири б-н боғланган.

Конфуций ибодатхонаси Цюйфу ш.нинг марказида қад кўтарган. Ибодатхона императорларнинг Конфуцийга сиғинадиган жойи сифатида мил. ав. 478 й.да қурила бошланган. Дастлаб унинг 3 тагина зали мавжуд бўлган. Хань даврида (206—220), император Уди конфуцийчиликка қатта эътиқод қўйиб, ибодатхонани кенгайтира бошлайди. Кейинги даврларда аксарият императорлар ибодатхонага зиёратга келишар ёки ўз вакиллари-ни қурбонлик б-н юборишарди. Асрдан-асрга Конфуций ибодатхонасининг чегаралари кенгайиб борди. Минлар (1368—1644) ва Цинлар (1644—1911) даврида кўп қурилишлар олиб борилиб, ибодатхона бугўнги кундаги кўринишига эга бўлди. Ибодатхона ўзининг маҳобати, улғуворлиги, меъморий ғояси б-н ечимининг уйғунлиги, нафис ижроси б-н бутун мамлакатга маш-хур бўлган. Ибодатхона майд. 9,2 га, тархи 150х630 м. Марказий ўқининг шим.-жануб томонида 3 та асосий қўшқи, икки ёнида эса қатор ҳовлилар, дарвоза ва шийпонлар симметрик жойлашган. Ибодатхонада жами 9 ҳовли, 466 алоҳида хона, 54 та тоқу-равоқлари бор. Биринчи 3 ҳовлига сарв дарахти экилган. Ибодатхона атрофи қизил ғиштли девор б-н ўралган. Бурчакларига миноралар ишланган.

Конфуций ибодатхонасида 2100 дан ортиқ ёзувли тош ёдгорлик (стелла)лар мавжуд. Бўлар бир томондан, ажойиб тарихий манба сифатида, иккинчи томондан эса, каллиграфия ва тош ёзуви кўргазмаси сифатида хизмат қилади.

Сарой ансамбли («Олий баркамоллик саройи», 1018 й.; 1730 й.да ёнғиндан кейин қайта қурилган) ибодатхонанинг шарқида жойлашган. Сарой 3 қисм шарқида — уй ва устахона, ғарбида — меҳмонхона (қабулхона), марказида — хизматчилар хонасидан иборат. Сарой бал. 24,8, эни 45,8 м. Томи сариқ черепица б-н қопланган. Атрофи очик галереяли. Жан. тарафидаги 10 та тош устунларга аждархонинг бўртма тасвирлари ишланган. Сарой олдидаги айвон майдончасида Конфуций шара-фига маросим рақслари ўтказилган. Сарой ичида Конфуцийнинг ўтирган ҳолатдаги ҳайкали ўрнатилган. Саройда қад. қўлёзма ва китоблар сақланади.

Боғ (дарахтзор) Цюйфудан шим. томонга 1 км га чўзилган бўлиб, улар орасида Пантеон (Конфуций авлоди хилхонаси) жойлашган. Конфуцийнинг ўзи шаҳарнинг шим.да Чжушуй дарёси бўйига дафн этилган. Боғ майд. 2 кв.км га етган. Атрофини умумий ўз. 7,5 км девор (бал. 3,4 м) ўраб туради. Унда Конфуций ва унинг шогирдларига атаб ишланган соқчи ҳайкаллар-қабртоши (тош стеллалар), зиёратхона зали ва турли даврларга оид сағаналар, Шаохао макбараси (11-а., тош пирамида шаклида қурилган), Чжоугун ибодатхонаси бор. К.ё.м. Жаҳон мероси рўйхатида киритилган (1994).

Эркинжон Аминов.

КОНФУЦИЙЧИЛИК - Хитойдаги ахлоқий-сиёсий таълимот; кейинчалик энг таъсирли 3 асосий фалсафий-диний оқимдан бири (даосизм ва буддизм б-н бирга). Конфуций асос солган. К.нинг илк давомчилари — Мэн-ци (Мэк Кэ — мил. ав. 371—289), Вэн-ци (мил. ав. 6-а.), Хань Фэй-ци (мил. ав. 233 й. в.э.), кейинги даврда Фан Чжень (6-а.), Хань

Юй (768—824) ва б.

К. таълимотида инсонпарварлик (жэнь), одоб қоидалари (ли), фазилат (дэ) тушунчаси муҳим ўрин эгаллайди. Инсонпарварлик тушунчасига кўра, одамлар ахлоқий ва ижтимоий муносабатларда ёши улуг, мавқеи баланд кишиларни хурмат қилишлари, подшоҳга садоқатли бўлишлари керак. Одоб қридалари тушунчасига кўра, у туфайли юксак фазилатлар шаклланади, жамият ривож топади, адолат тантана қилади. Бурчни адо этиш туфайли инсон камолотга эришади. Унинг неги-зида «сен ўзинг нимага эришишни истасанг, унга бошқаларнинг эришишига кўмаклаш», «сен нимани орзу қилмасанг, уни бошқаларга раво кўрма» каби ҳаётий тамойиллар ётади. «Буюк таълимот» ва «Ўрталик ҳақида таълимот» деган асарларни Конфуций ёзган деб тахмин қилинади. Бу китобларга кўра, одамларнинг биргаликда оқилона яшаши тартибининг муҳим шартини 5 та оддий ва буюк фазилат ташкил этади: донолик; инсонпарварлик; садоқат; катталарни хурмат қилиш; жасорат. Бу фазилатлар ўзига ва б.га халолликни ва чуқур хурматни англатади. Фақат мумтоз ва комил инсонларгина бундай фазилатга эга бўлади.

К.да таъкидланишича, қонун инсон манфаатларига хизмат қилмоғи лозим. Қонун ўзгариши б-н манфаатдорлик ва манфаатсизлик тушунчалари ҳам бошқача маъно касб этади, инсон фаолиятида туб ўзгариш рўй беради. Ўтмишда ўрнатилган тартибга сажда қилиш янги қонунлар руҳига зиддир. К.да жамиятни бошқаришга катта эътибор берилиб, унга кўра, жамиятни керагидан ортик, оддий қонунлар б-н тўлдириб юбормаслик зарур. Хитойда асрлар мобайнида К.нинг турли мактаблари юзага келган. Улар ўртасида кескин кураш борган.

К. мил. 1 -а.да давлат таълимотига айланди, 9-а.да буддизм, 11-а.да даосизм устидан тўла ғалаба қозонди. Бунга, айниқса, Сун даври (960—1279)да неоконфуцийчилик ривожланганлиги ту-

файли эришилди.

Расул Иосиров.

КОНХА (юн. *konche* — чағанок) — бино тепаси (гумбаз ости, бағали, пой-гумбази)ни ёпиш учун хизмат қиладиган кубба (апсида, равоқ). Шарқ эллин меъморлигида вужудга келган. Рим ва Византия меъморлигида, ўрта аср христиан ибодатхоналари қурилишида кенг қўлланилган. К., кўпинча, қошин ва нақшлар б-н безатилиб, унга христиан авлиёлари тасвири ишланган.

КОНХОИДА (юн. *konchoeides* — чиганоксимон) — текисликда бирор чизикнинг ҳар бир нуқтасининг радиус векторини ўзгармас миқдорга ўзайтириш ёки камайитиришдан ҳосил бўладиган чизик. Агар чизик кутб координатасида $r=f(\varphi)$ тенгламага эга бўлса, унинг К. тенгламаси $r'=\pm c/(\pm c/r)$ кўринишида бўлади.

Тўғри чизик учун. К. тахминан мил. ав. 250 — 150 й.ларда яшаган юнон олими Никомед томонидан ўрганилган. Тўғри чизик К.сининг декарт координаталар системасидаги тенгламаси:

$(x-a)^2 + (x^2+y^2) - Bx^2 = 0$ кўринишдаги 4-тартибли алгебраик эгри чизикдир.

КОНЦЕНТРАТ ОЗУҚАЛАР, концентратлар — таркибидаозуқа моддалар миқдори юқори бўлган емлар Озуқа моддалари таркибига кўра К.о углеводли (крахмал ва қандга бой бўлган сули, арпа, маккажўхори дони тегирмон к-тлари чиқиндилари, узум, қанд лавлаги турпи, барда ва б.) ва протеинли (дуккакли дон экинлари дони, бунжара, шрот, гўшт, гўшт-суяк, қон ва қанлиқ унлари) гуруҳларга бўлинади. 1 кг углеводли К.о.да 0,7— 1,3 озуқа бирлиги ва 70—80 г ҳазм бўлувчи протеин, протеинли К.о.да 0,7—1,2 озуқа борлиги ва 180—350 г ҳазм бўлувчи протеин бор.

К.о.даги энергия концентрацияси ҳайвоннинг талабидан юқоридир. Шунинг учун ўсимлик маҳсулотлари б-н озикланадиган ҳайвонларни танҳо кон-

центрат озуқа б-н бокиб бўлмайди. Ҳайвонларнинг кундалик рациониди дағал, ширали озуқалар ва ёз фаслида эса кўк ўтлар бўлганда рационнинг энергетик ва протеинли тўйимлигини ошириш мақсадида концентрат озуқалардан фойдаланилади. Ҳайвонларга К.о. едириш микдори уларнинг махсулдорлигига боғлиқ бўлиб, 10—15 кг сут берадиган соғин сигирларга 1 кунда 2,5—3 кг, бўрдокидаги қорамол учун кунлик семириш 800—1000 г мўлжалланган бўлса, рацион тўйимлигининг 40—50% ини концентрат озуқа ташкил қилиши мумкин. Қочирини мавсумида наслдор кўчқорларни боқишда ва 1 ёшдан ошган қўйларни бўрдоқига боқишда ҳар куни 1 бош қўйга 800—1000 г атрофида К.о. берилди. Чўчқа, паррандалар, мўйнали ҳайвонлар рацион асосан К.о.дан ибрат.

Рўзимат Ҳамроқулов, Талъат Акмалхонов.

КОНЦЕНТРАЦИОН ЛАГЕРЬ,

концлагерь — давлат, сиёсий режим ва б.нинг ҳақиқий ёки гумон қилинган душманларини мажбурий ажратиб қўйиш учун мўлжалланган лагерь. К.л. оддий қамоқхоналар, ҳарбий асирлар учун ва қочоқлар лагерларидан фарқли равишда, уруш, кескинлашган сиёсий кураш даврида махсус декрет асосида тузилган. Дастлабки К.л.лар Кубадаги озодлик кўзғолонлари бошларида (1895) испанлар томонидан; инглиз—бурлар уруши (1899—1902) вақтида инглизлар томонидан, Россияда ХКСнинг «Қизил террор ҳақида» қарори (1918 й. сент.) асосида ташкил қилинган. Тоталитар режим шароитида махсус мақсад ва оммавий қатағон вақтида лагерларнинг номи ўзгартирилган (қ. ГУЛАГ). Фа-шистлар Германиясида К.л. — оммавий давлат террори ва геноцид қуроли бўлиб, у босиб олган мамлакатларда тарқалган. Гитлерчи фашистлар шу мамлакатларнинг миллионлаб тинч аҳолисини, ҳарбий асирларни, немис ватанпарварларини К.л.да қийнаб ўлдиришган. Бухенвальд,

Заксенхаўзен,

Освенцим, Майданек, Треблинка ва б. К.л.ларда И млн.дан ортиқ собиқ СССР, Польша, Франция, Бельгия, Нидерландия, Чехословакия, Югославия, Руминия, Венгрия ва б. мамлакатларнинг аҳолиси йўқ қилинган.

КОНЦЕНТРАЦИЯ [лот. *con* (*cum*) — бирга ва *centrum* — марказ] — бирор нарсанинг муайян жойда тўпланиши. К и м ё д а — эритма ёки эритувчининг маълум оғирлик микдори ёки ҳажмида эриган модда микдори. К. бир неча хил ифодаланади: оғирлик К., атом К., ҳажмий К., процентли К., нормал К., моляр К., моль нисбат, моль процент. Оғирлик К. — эритмадаги модда оғирлик микдорининг эритма умумий оғирлик микдорига нисбатини, атом К. эритмадаги моддалар грамм-атомлар сонининг эритмадаги умумий грамм-атомлар сонига нисбатини, ҳажмий К. эритмадаги модда ҳажмининг эритма умумий ҳажмига нисбатини кўрсатади. Процентли К. 100 г эритмада эриган модданинг г ҳисобидаги микдорини, нормал К. 1 л эритмада эриган модданинг грамм-эквивалентлар сонини, моляр К. 1 л эритмада эриган модданинг грамм-моляр сонини, моляль К. 1000 г эритувчида эриган модданинг моляр сонини кўрсатади. Моль нисбатлар — агар эритмада биринчи моддadan п, моль, иккинчи моддadan п2 моль бўлса, биринчи модданинг моль нисбати (концентрацияси) $N = \frac{p}{p_2}$ модданинг моль нисбати иккинчи $V = \frac{p_2}{p}$ бўлади. Доимо $N_1 + N_2 = 1$. Агар моль нисбат 100 га кўпайтирилса, моль процент олинади. Эритманинг зичлиги маълум бўлса, оғирлик ифодаланадиган концентрация (% ли К.) ҳажм б-н ифодаланган К.га — нормал, моляр К.га ўтиши мумкин.

КОНЦЕНТРАНГАН ЎҒИТЛАР

-таркибида 45—64%гача озиқ моддалари бўлган оддий ёки кўп компонентли ўғитлар. Донатор ўғит асосида ишлаб чиқарилади. Оддий К.ў.га қуйидагилар

киради: аммоний нитрат, карбамид, сув-сиз аммиак, иккиламчи суперфосфат, преципитат, калий хлорид, калий сульфат; кўп компонентлиларга аммоний фосфатлар (аммофос, диаммофос), нитрофос, калий ва аммоний метафос-фат (қ. Метафосфатлар), аммоний полифосфат (полифосфатлар), калийли селитра ва б. киради. К.ў. деҳқончиликда ҳар хил тупроқлар ва ҳамма турдаги экинлар учун асосий ўғитлар сифатида ва экинни озиклаштиришда қўлланади.

КОНЦЕПТУАЛИЗМ (лот. *conceptus* -тушунча, тасаввур, фикр) — ўрта асрлар Европа фалсафасидаги оқим. Унга кўра, универсалийлар (умумий тушунчалар) инсон тафаккуридан ташқарида реал мавжуд эмас. Универсалийлар масаласида ўрта аср реализма б-н номинализм ўртасида ораликўринни эгаллаган. Бироқ, умумий тушунчаларни ақлнинг тажрибагача бўлган тушунча (концепт) лари деб талкин қилиб реализмга ён босади. Вакиллари: П. Абеляр, солсберилик Иоанн (1115/1120 — 1180), порретанлик Жильбер (1076— 1154).

КОНЦЕПЦИЯ (лот. *conceptio* — мажмуа, тизим) — 1) бирор соҳага оид қарашлар, тамойиллар тизими, факт ва ҳодисаларни тушуниш, англаш ва изоҳлашнинг муайян усули, асосий нуқтаи назар; 2) адабиётда — бирор асарнинг асосий ғояси. К. бадий асар моҳиятини, ижодкорнинг «мени»ни ифода этади. Бироқ бадий асар К.си айрим ҳолатларда муаллифнинг субъектив қарашларидан кенг қамровли булиши мумкин. Базан муаллиф мўлжалига зид ҳолат юз берса ҳам, моҳият эътибори б-н асар ўз К.сига кўра муаллифнинг бадий-эстетик оламига тегишли бўлади. Ўқувчининг маънавий-руҳий савияси, тарихий шарт-шароитдан келиб чикқан ҳолда бадий асар К.си алоҳида таъкидланиб, очик-ойдин ифода этилади. Инсон ва борлиқ моҳиятига кўра, К.

бир бутунликни ташқил этади. Масалани муайян ижодкорнинг ўз К.си ёки алоҳида олинган қақиқий санъат асарининг К.си тарзида қўйиш ҳам мумкин. Бошқа жиҳатдан, бадий асар К.си унда тасвирланган бадий-эстетик, образли дунё орқали ҳаётни англаш механизми — усули бўлиб ҳам майдонга чиқади. Умуман, К. бадий асарнинг санъат, адабиёт ва маданият тарихидаги ўрнини ҳамда ўқувчилар оммасига таъсир этиш даражасини белгилайди.

КОНЦЕРН (*concern* — иштирок, манфаат) — манфаатлар, шартномалар, капитал, ҳамкорликдаги фаолиятда иштирок умумийлиги асосида уюшган корхоналарнинг йирик бирлашмаси. И.ч. диверсификацияси асосида таркиб топадиган йирик, кўп тармокли корпорация. Аксарият ҳолларда корхоналарнинг бундай гуруҳлари шу корхоналар акцияларининг асосий қисмини ўз қўлида тўплаган бош корхона (холдинг) атрофида бирлашади. К. таркибига (саноат, транспорт, савдо, банк соҳаси) турли тармоқларга тегишли, айрим ҳолларда, дуненинг кўпгина мамлакатларида жойлашган ўнлаб ва юзлаб корхоналар ихтиёрий асосларда киради. Турли минтакаларда жойлашган, айрим товарларни ишлаб чиқарадиган ва К.га номинал кирадиган корхоналар бош компаниянинг шўъба филиаллари, шўъба компаниялари ҳисобланиб, ўз хўжалик мустақиллигини сақлаб қолади. Амалда К. таркибидаги корхоналар илмий-техникавий ва и.ч. тараққиёти, шунингдек, инвестиция, молия, ташқи иқтисодий фаолият, корхоналарга хизмат кўрсатишни ташқил этиш соҳаларидаги вазифаларни марказлаштириш асосида фаолият кўрсатади. Корхоналар умумий молия, ягона илмий-техника потенциали ва кооперациялашган барқарор алоқаларга эга бўлади. Айрим К.лар мураккаб маҳсулотларни тайёрлашнинг жами и.ч. циклини амалга ошириш мумкин. Тармоқ ва тармоқлараро К.лар бор. Бир корхона фақат бир К.га кира олади.

К. дастлаб 1-жаҳон уруши йилларида (1914—18) ташкил топган. Ҳоз. даврда, айниқса, ривожланган мамлакатларда саноат, транспорт, савдо, банк, суғурта, алоқа, матбуот, радио-телевидение компанияларини бирлаштирадиган, халқаро даражада фаолият кўрсатадиган, жаҳон мамлакатларида шохобчалари кенг ривож топган К. бор. Халқаро К.лар транс-миллий К. деб аталади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида Ўзбекистонда 1991 й. окт.дан бошлаб моддий и.ч. б-н боғлиқ тармоқ вазириклари ўрнида йирик К.лар ташкил қилинди («Ўзкимёсаноат», «Ўздавмашконцерн», «Радиоэлектронтехасбоб», «Ўзбалиқ», «Ўзавтойўл» ва б.).

Қодиржон Юсупов.

КОНЦЕРТ (лот. *concerto* — мусобақалашаман) — 1) олдиндан эълон қилинган дастур асосида санъаткорларнинг махсус жой (зал, сахна)да чиқиши; мусиқа, адабий, эстрада асарларини оммавий ижро этиш. К. дастлаб мумтоз (симфоник, камер, яккахон вокал ҳамда якканавоз чолғу ва б.) мусиқа асарларини ижро этилиши ҳамда тингланиши учун ташкил этилган жамоа тадбири сифатида намоён бўлган. Биринчи К.лар 1672—78 й.ларда Лондонда скрипкачи Ж.Банистер томонидан уюштирилган. 19-а.да эса К.ларни турли мусиқа жамиятлари, филармониялар томонидан ташкил этилиши ривож топган. Ҳозирда К. атамаси бадий мазмунига ҳамда намоён бўлиш жойига қараб — адабий, рақс, кино, эстрада К.лари, радио—К.и ва б.

маъноларда талқин этилади. Ўзбекистонда К.ларни «Ўзбекнаво», «Ўзбекрақс», «Ўзбектеатр» давлат бирлашмалари, Ўзтелерадиокомпанияси, Маданият ишлари вазирлиги ва б. уюштиради; 2) Европа мумтоз чолғу мусикаси жанри, бир ёки бир неча якканавоз созлар ва оркестр учун ёзилган мусиқа асари. 17-а. охири — 18-а. 1-ярмида Европа санъатида вужудга келган (А.Вивальдинт скрипка ва оркестр учун К.лари). Як-

канавоз чолғу б-н оркестр (ёки чолғу гуруҳлари) ўртасида ижодий мусобақа, мунозара К.нинг ўзига хос хусусиятидир. Вена классик мактаби вакиллари ижодида К.нинг соната-симфоник туркумидан иборат юксак намуналари юзага келган. Л. Бетховен К.нинг симфониялашувини бошлаб берди. Ф.Лист бир қисми К. шаклини ижод қилди. К. жанри, айниқса, 19-(Н.Паганини, Ф.Шопен, Р.Шуман, И.Брамс, К.Сен-Санс, П.Чайковский ва б.) ва 20-а.лар (Б.Барток, С.Прокофьев, М.Равель, С.Рахманинов, Я.Сибелиус, И.Стравинский, П.Хиндемит, Д.Шостакович, А.Хачатурян, Қ.Қораев, А.Шнитке ва б.) да кенг ривож топди. Ўзбекистонда К.нинг илк намуналари 1940-й.ларда пайдо бўлди (Г.Мушелнинг фортепиано К.лари). Кейинчалик Ик.Акбаров, Б.Гиенко, Ф.Янов-Яновский, С.Жалил, Р.Абдуллаев, Н.Ғиёсов, А.Эргашев ва б.нинг айрим созлар, турли оркестрлар учун яратилган К.лари диққатга сазовор. И.Ҳамроев, М.Бафоев, П.Холиқов, А.Отажонов ва б. ўзбек халқ чолғулари учун К.лар яратишган.

КОНЦЕРТИНО (итал. *concertino* — кичик концерт) — 1) якканавоз чолғучи ва оркестрга мўлжалланган мусиқа асари; концертга нисбатан шаклан кичик, баъзан симфоник оркестр ўрнига камер оркестр ишлатилади (мас, Б.Гиенконинг фортепиано ва камер оркестр учун «Масхарабозлар» асари); 2) дам-ли-клавишли мусиқа чолғуси, тайёр аккордларсиз хроматик товушқаторли, 6 ёки 8 қиррали гармон; концертна деб ҳам аталади. 19-а.нинг 1-ярмида инглиз физик олими Ч. Уитстон кашф этган. Пиколлодан - контрабасгача 6 тури мавжуд. Яқка тарзда ва ансамбль таркибида ишлатилади. Англия, Германия ва б. Европа мамлакатларида кенг тарқалган. Унда композитор асарлари ҳамда халқ кўшиқ ва куйлари ижро этилади.

КОНЦЕРТМЕЙСТЕР

(нем.

Konzertmeister — концерт устаси) — 1) симфоник оркестрпкнт етакчи скрипкачиси, соло мусиқа парчаларини ижро этади, баъзан дирижёр вазифасини ҳам ўтайди. Торли ансамбл (квартет, квинтет ва б.)ларда, одатда, бадиий ва мусиқий раҳбар ҳисобланади; 2) симфоник ва опера оркестрларидаги торли созлар (альт, виолончель ва б.) гуруҳларининг етакчи созандаси; 3) ижрочи-санъаткор (хонанда, созанда, балет артисти ва б.) га жўрнавоз пианиночи. Айни шу тоифадаги созанда бағишлаб, Ф.Янов-Яновский «Аккомпаниатор» (2001) номли моноопера яратди.

КОНЦЕССИЯ (лот. concessio — рухсат, ён бериш) — 1) хўжалик юриштиш ва чет эл капиталини жалб қилиш шакли; миллий иқтисодиётни ривожлантириш ёки тиклаш, табиий бойликларни ўзлаштириш мақсадида давлат ёки маҳаллий ҳокимият идораларига қарашли ер участкалари, қазилма бойликлар, корхоналар ва б. хўжалик объектларини муайян муддатга ва шартлар б-н фойдаланиш учун чет эл капитални (давлат, фирма, хусусий шахс) га бериш ҳақидаги шартнома ёки келишув. Халқаро ҳуқуқ бўйича давлат шартнома муддати тугаганидан кейин К. амал қилишини тўхтатиши мумкин. Ҳоз. шароитларда концессионер ишлаб чиқарган маҳсулотини, айниқса, кенг истеъмол моллари ёки машинасозлик, ёқилғи-энергетика маҳсулотларини К. жойлашган мамлакат бозорига чиқариши кўп учрайди.

Иқтисодий қудратли давлатлар ўзларини хом ашё ресурслари б-н таъминлаш ҳамда сиёсий-иқтисодий тазйиқ мақсадларида халқаро ва хорижий К.лардан кенг фойдаланади. 20-а.нинг 90-й.ларида Россия, Қозоғистон, Озарбайжонда нефть конларини резведка қилиш ва ишга тушириш бўйича АҚШ, Буюк Британия, Германия компанияларига К. берилиши бунга мисол бўла олади. Ривожланган мамлакатларда К.лар б-н

бир қаторда чет эл капитални иштирокидаги қўшма корхоналар пайдо бўлмоқца; 2) янгидан чиқарилган қимматли қоғозлар сотувини ташкил қилгани учун банклар оладиган ҳақ.

Зарифа Ғофурова.

КОНЧАК, Конжак — кипчоқлар хони (1172—1203). Қипчоқ хонларидан Ўтроқнинг ўғли. Шаруканнинг набираси. Отаси ўзининг суюкли фарзандини ёшлигида Кавказ тоғларида сақлаган. 12-а.нинг 2-ярмида Дон дарёси хавзасидаги кипчоқларни бириштириб, қудратли кўчманчи давлат уюшмаси барпо қилган. К. рус князлари б-н қариндошлик (К.нинг қизи Новгород-Северский князи Игорь Святославичнинг ўғлига теккан эди) ва баъзан иттифоқчилик муносабатларида бўлиб, Киевга қарши муттасил кураш олиб борган. У Лукоморе (Азовнинг шим. даги ҳудуд) хони Кобек б-н иттифоқ бўлиб, Переяславль ерига бир неча бор (1174, 1178, 1183) ҳарбий юришлар қилган; 1185 й. Игорь Святославични мағлубиятга учратиб, уни асир олган, сўнгра Переяславлини бесамар қамал қилган. 1187 й. К. яна Киев ерларига чопқун уюштирган, Чернигов князлигини эгаллаган.

К. ҳақида рус солномачисининг ёзишича, «ушбу қудратли буюк хон Сула (Днепр ирмоғи)дан елкасида қозон кўтариб ўта олган». Йилномадаги «қозон» овқат тайёрлайдиган идиш эмас, балки у К.нинг ва у раҳбарлик қилган давлат уюшмасининг қудратини рамзий белгиси бўлиб, у «қозон» б-н ушбу куч-қудратни «боқа олиши» ва бошқара олишини аңглатган. К. Днепр хавзасидаги кипчоқлар (бошқа уюшмаси)нинг Русга қарши айрим йирик юришларига тез-тез раҳбарлик қилиб турган; 13-а. бошида эса унинг ўғли Юрий Кончаковични рус солномачиси «барча кипчоқларнинг каттаси» деб атаган. Князь Игорь К. қароргоҳидан, асирликдан қочаётган чоғида йўлида кўплаб ҳайвонлар ва қушлар (бўрилар, тулқилар, бургутлар,

қарғалар, оккушлар, зағчалар, булбуллар) ни учратганини, улар ҳақиқий бўлмайд, балки қипчоқларнинг уруғ-қабила тотемлари ва номлари эканлигини айтган. К. 1184 й. Русга қилган чопқуни пайтида шаҳар-қалғаларни қамал қилишда Кавказ (Грузия, Озарбайжон) дан олиб келтирилган ёнар ўқ отувчи «манжаник» (нафтан-доз) ва уни отувчи мусулмон тўпчилардан фойдаланганлиги ҳақида солномаларда маълумот бор. К.нинг укаси Грузия подшоши Тамара хизматида бўлган. Рус тарихчиси Н.М.Карамзиннинг ёзишича, 1185 й. половецлар князи К. тирик олов отувчи Хоразий (хоразмлик) Туркни ўзи б-н олиб юрган, ундаги қурол ўт со-чар қурол бўлган. Рус халқ оғзаки ижоди қаҳрамонларидан бири — ўлмас Кошчей образи К. б-н боғлиқ бўлиб, рус солномачилари К.ни «баттол, мурдор Кошчей» деб аташган. Маҳмуд Кошғарий луғатида кэнжак — туркий қабила номи сифатида келтирилган. Тошкентда Қунжак маҳалласи мавжуд. Игорь Святославич ва б. князларнинг К.га қарши қурашлари ҳақидаги воқеалар баёни қад. рус адабий-ёдгорлиги «Игорь полки жангномаси» негизини ташкил қилади.

Ад.: Барманкулов М., Хрустальная мечта тюрков о квадронации, Алматы, 1999; Слово о полку Игореве, М.—Л., 1950; Плетнева С. А., Кочевники средневековья, М., 1982; Половцы, М., 1990; Мурад Аджи, Полюнь половецкого поля, М., 1994.

Фахриддин Ҳасанов.

КОНЬЮГАТЛАР (Conjugatophy-seae) — яшил сувўтлар синфи. Бир хужайрадан ёки бир қатор жойлашган кўп хужайрадан ташкил топган ипсимон танача. Жинсий кўпайиши морфологик ўхшаш бўлган иккита вегетатив хужайра ички муҳитининг ўзаро аралашуви, яъни конъюгациядан, жинссиз кўпайиши эса бўлиниш (бир хужайралилар) ва ипларнинг бўлақларга ажралишидан (кўп хужайралилар) иборат. 4000—6000 тури маълум. Барча китъаларда, жумладан,

Антарктидада ҳам тарқалган. Чучук сувда, тупроқ устида, нам жойларда, музликларда ва баланд тоғларда учрайди. Хивчинли даврининг бўлмаслиги туфайли бошқа яшил сувўтлар б-н филогенетик муносабатлари номаълум. Асосий тартиблари петриум, спирогира, мужоция, кластериум.

КОНЬЮГАЦИЯ (лот. conjugatio — кўшилиш) — 1) конъюгат сувўтларда — ўзига хос жинсий жараён, бунда ташки томондан бир-бирига ўхшаш иккита вегетатив хужайра суоқлиги кўшилади; 2) инфўзорияларда — жинсий ядроларнинг алмашилиши ва уларнинг жуфт бўлиб кўшилиши; бунда инфузориялар оғиз тешиги жойлашган томони б-н жуфт бўлиб яқинлашади. Кўшилганда макронуклеус (вегетатив ядро) аста-секин парчаланди, микронуклеус (жинсий ядро) эса мейоз йўли б-н 2 қарра бўлинади, шундан кейин учта ядро парчаланди, биттаси эса яна бўлинади ва унинг ҳар бир бўлаги бошқасининг ярим бўлаги б-н алмашинади, яъни кўшилиш рўй беради ва хромосомаларнинг кўш тўплами қайта тикланади. Сўнгра макронуклеус микронуклеус нинг бўлиниши йўли б-н қайта тикланади. Баъзан К.да бир хужайрадан иккинчисига цитоплазманинг озгина қисми ва шу б-н бирга цитоплазманинг ирсий хусусиятлари ҳам ўтади; 3) бактерияларда — бир бактерия хужайрасидаги генетик материални иккинчи бактерия хужайрасига олиб ўтказиш усули. Бунда иккита бактерия ингичка кўприкча б-н боғланади ва шу кўприкча орқали бир хужайрадан (донор) бошқасига (реципиент) дезоксирибонуклеин кислотаси (ДНК) ипининг бир бўлаги ўтади. Реципиентнинг ирсий хусусиятлари ДНК бўлагида ўзатишган генетик информация микдорига қараб ўзгаради; 4) хромосомалар конъюгацияси — гомологик хромосомаларнинг жуфт-жуфт бўлиб яқинлашуви, бунда уларнинг гомологик қисмлари алмашилиши мумкин, натижада турли хил аномалиялар юз беради (тугунчалар

ҳосил бўлиши ва ҳ.к.). Жинсий жараёнда хромосомалар ўзаро қўшилиб кетмайди; уларда К. фақат мейознинг бошида рўй беради; сўнгра ҳар хил ҳужайраларга тарқалиб кетади.

КОНЪЮНКТИВА (лот. conjunctivus — бириктирувчи) — кўз шиллиқ пардаси. Юқори ва пастки қовоқларнинг ички (кўз соққасига қараган) сатҳини ва кўзнинг оксил (оқ) пардасини бекитиб туради. Қовоқлар уст томондан юпқа тери б-н, кўзнинг ички юзасига қараган сатҳи эса шиллиқ парда — К. б-н қопланган. К.лар ичкарида кўз соққасига ёпишади. Юқори қовоқнинг шиллиқ қаватида 30—40, пастки қовоқнинг ички юзасида 20—30 та майда кўз ёши безчалари жойлашган. Улар ажратган суюқлик К.ни, шиллиқ парда сатҳини ва кўз мугуз пардасини тўхтовсиз намлаб, қуриб қолишдан сақдаб туради (яна қ. Кўз).

КОНЪЮНКТИВИТ — конъюнктиванинг яллиғланиши. Асосан, инфекция (стрептококк, пневмококк ва б.), физик ва кимёвий моддалар тушиши (мас, қовоқларни ҳадеб бўяш — экзоген омил), умумий инфекцион касалликлар (қизамиқ, скарлатина, аллергия ёки меъда-ичак йўли касалликлари — эндоген омил), шунингдек, алкоголизм ва б. сабаб бўлади.

Ўткир ва сурункали К. фарқ қилинади. Ў т к и р К. келиб чиқишига кўра инфекция бўлиб, одатда, тўсатдан бошланади. Кўпинча, иккала кўз баравар санчиб оғрийди, ачишади, ёш оқади, қовоқ пишади, оғирлашиб, юмилиб қолади, бемор ёруққа қарай олмайди (қ. Ёруққа қарай олмаслик); кўздан йиринг оқа бошлайди, кўз ёриғи тораяди, кўриш издан чиқади ва ҳ.к. Баъзан К. аломатлари рўйи-рост кўринмайди, гриппга ўхшаб кечиши ҳам мумкин. Кўпинча микроблар ва вируслар кўзгагадиган К. юқумли бўлади. Шу боис, касаллик аломатлари пайдо бўлганда дарҳол кўз врачига кўриниш зарур. Сурункали К. аста-секин ривож-

ланади. Унга турмушда, иш жойида санитария-гигиена шароитининг ёмон бўлиши (чанг, тутун, хонанинг яхши шамоллатилмаслиги, кимёвий моддалар ҳиди), камконлик, қандли диабет, моддалар алмашинувининг бузилиши, тиш, томоқ, бурун касалликлари, кўзнинг гиперметропия ёки астигматизм туфайли зўриқиб ишлаши, қовоқ ва кўз ёши йўли касалликлари сабаб бўлади. Бунда беморнинг кўзи ачишади, ёш оқади, қовоғи қичишади, санчиб оғрийди, гўё кўзига кум қадалаётгандек бўлади. К. узок чўзилади, дам босилиб, дам зўрайиб туради. Бемор фақат кўз врач буюрган дорилар б-н даволаниши керак. К.нинг олдини олиш учун шахсий ва умумий гигиена қоидаларига қатъий риоя қилиш зарур.

КОНЬКИДА ЮГУРИШ СПОРТИ -спорт тури; мўз устида конькида тез югуриш ва фигурали учуш. Югуриш масофалари: аёллар учун — 500, 1000, 1500, 3000, 5000 м, эркеклар учун — 500, 1000, 1500, 5000, 10000 м. 1924 й.дан қишки Олимпиада дастурига киритилган; 1893 й.дан эркеклар ўртасида, 1936 й.дан аёллар ўртасида, 1972 й.дан спринтер кўпкураши (500 ва 1000 м) бўйича жаҳон чемпионатлари ўтказиб келинади. Конькида югурувчилар халқаро уюшмаси — ISU (1892 й. асос солинган)га 40 дан ортиқ мамлакат аъзо.

КОНЬЯК (Франциядаги Коньяк ш. номидан) — оқ узумдан олинган коньяк спиртидан тайёрланадиган ичимлик. Олинган 65—70% ли спирт эман (дуб) бочкаларда сақланади. Бочка тахтачаларининг орасидан кирган кислород ҳисобига янги К. спирти оксидланади ва ҳосил бўлган учувчан органик кислоталар, эманнинг ўзига хос хидли моддалари унга сарғиш ранг ва К. бўйини беради. Тайёрланиш технологиясига кўра, оддий (3—5 йиллик спиртдан), маркали ва коллекцион турларга бўлинади (маркали К. 6 й.дан 50 й.гача сақланган К.

спиртидан тайёрланади). Ўткир К. спиртидан 40—41° ли К. тайёрлаш учун унга дистилланган сув қўшилади. К. спирти 3, 4, 5 й. сақланса ва спирт ҳажми 41% бўлса, шишадаги ёрликда ҳам 3, 4, 5 юлдуз сурати кўрсатилади. Сақлаш муддати 6—7 йил, спирт ҳажми 42% бўлса узок сақланган олий сифатли К., 10 йилдан ошиқ сақлангани эски К. дейилади ва шиша ёрлиғига сақланган муддатларини кўрсатувчи махсус белгилар қўйилади. К. ишлаб чиқариш Франциядаги Кольняк ш.да кенг ривожлангани учун бу ичимлик шу шаҳар номи б-н аталган. Ўзбекистонда Янгийўл ва Самарқанд виночилик корхоналарида «Ўзбекистон», «Шодлик», «Анҳор», «Самарқанд», «Афросиёб» ва б. маркали К.лар юкори сифатли ҳисобланади. 2000 й.да Ўзбекистонда 131 минг дал К. ишлаб чиқарилди.

Олимжон Алимов.

КООПЕРАТИВ МУЛК - жамоа мулк кининг бир шакли, ихтиёрий равишда кооператив корхонага бирлашган кишиларнинг умумий мулки. К.м. кооператив аъзоларининг бадаллари, улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, уни сотишдан тушган даромад ва корхона низомида белгиланган бошқа фаолиятлар ҳисобига шаклланади. К.м. эгалари корхона фаолиятида ўз меҳнати б-н иштирок этадилар. К.м.нинг яна бир муҳим хусусияти — жамоа аъзолари ихтиёрий тартибда ўз мулк улуши б-н корхонадан чиқиши, яъни бу мулк тақсимланиши мумкин.

К.м.нинг асосий хусусияти и.ч. воситалари ва меҳнат натижаларига эгалик қилишининг жамоа, гуруҳий шаклидир. Бунда ишлаб чиқарувчилар (кооператив аъзолари) б-н и.ч. воситалари (К.м.)нинг қўшилиши жамоа корхонаси бўлган кооператив корхона доирасида амалга ошади.

К.м. бошқа мулк турлари, жумладан, давлат мулкига нисбатан бир қанча устунликка эга (мекнатни рағбатлантиришнинг пировард иш натижаларига боғлиқлиги,

ўз-ўзини молиялаштириш ва таъминлаш, бошқарувнинг демократик шакллари ва б.).

Кооператив корхона ўз фаолиятини тўхтатганда ёки турли сабабларга кўра бекор қилинганда К.м. бюджет, банк ва б. кредиторлар б-н ҳисоб-китоб қилиниб бўлингандан сўнг кооператив аъзолари ўртасида низомга асосан тақсимланади.

Ҳоз. даврда жаҳонда К.м. асосида ташкил топган 120 дан ортиқ турдаги корхоналар сони 1 млн. атрофида бўлиб, уларда 600 млн. га яқин киши меҳнат қилади. Бундай корхоналар Япония аграр соҳаси маҳсулотининг 90%, Нидерландияда 65%, Германия, Франция, Испанияда 50—52%, АҚШ, Буюк Британия, Италия ва Белгияда 30% ини етказиб беради. Ўзбекистонда К.м. асосида тузилган корхоналар, асосан, к.х. ва уй-жой қурилиши соҳасида ривож топган.

Қаҳрамон Ҳақбердиев.

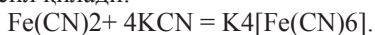
КООПЕРАТИВ САВДО - к, Матлубот кооперацияси.

КООПЕРАЦИЯ (лот. cooperatio — ҳамкорлик, биргаликда ишлаш) — 1) жисмоний шахсларнинг биргаликда тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун ихтиёрийлик асосида бирлашуви; 2) икки ёки бир неча мамлакатларнинг хорижий шериклар иштирокида қўшма ёки ўзаро мувофиқлаштирилган и. ч.ни ташкил этишининг универсал шакли. Бундай К. маҳсулот и. ч.ни тақсимлашга, коммерция ҳамкорлиги, хатарларни ўзаро кафолатлаш, инвестицияларни ва санат сирларини умумий ҳимоя қилишга асосланади. Ўзбекистонда ишга туширилган «СамКочавто», «Қабул-Ўзбек», «Ўздунробита», «ЎзКейсмаш» ва б. корхоналар К. асосида фаолият юритади (қ. Меҳнат кооперацияси, Матлубот кооперацияси, Уй-жой кооперацияси, Қишлоқ хўжалиги кооперацияси ва б.).

КООРДИНАЦИОН БИРИКМАЛАР, комплекс бирикмалар — марказий

атом (ёки ион) ва у б-н боғланган молекула ёки ионлар — лигандлардан ташкил топган комплекслар. Марказий атом (комплекс ҳосил қилувчи), одатда, акцептор, лигандлар эса электронларнинг донорлари бўлиб, комплекс ҳосил бўлганда улар орасида донор-акцептор ёки координацион боғ-ланиш вужудга келади. Комплекс электронейтрал ёки ноэлектрولит, мусбат (комплекс катион) ёки манфий (комплекс анион) зарядли бўлиши мумкин. Мас, $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]^{2+}$, $[\text{Fe}(\text{CN})_6]^{4-}$ Агар эритма ёки газ ҳолатидаги К.б. бир хил лигандлардан тузилган бўлса, комплексдаги барча боғлар бир хил, агар ҳар хил лигандлардан иборат бўлса, боғлар тавсифи лигандлар хоссаларига боғлиқ бўлади. Мас, $[\text{W}(\text{CH}_3\text{CN})(\text{O})\text{F}_4]$ комплексида доноракцептор, оддий ковалент боғлар ва қўш боғ ҳосил бўлади.

Одатда, оддий кимёвий бирикмаларнинг ўзаро бирикишидан мураккаброқ К.б. вужудга келади. Мас, темир ва калийнинг цианид тузлари бир-бири б-н қўшилиб, К.б. — калий ферроцианидни ҳосил қилади:

Комплекс ҳосил қилувчи марказий атом (юқоридаги мисолда — Fe) К.б. ядроси (комплекс) ни, у б-н боғланган (координацияланган) молекулалар ёки ионлар — лигандлар (юқоридаги мисолда — кислота қолдиғи CN) комплекснинг ички сфера сини ташкил этади. Фақат марказий атом б-н лигандлардан иборат К.б. ҳам бор, мас, металлларнинг карбониллари $\text{Ti}(\text{CO})_7$, $\text{Cr}(\text{CO})_6$, $\text{Fe}(\text{CO})_5$ ва б. Марказий атом б-н бевосита боғланмаган ионлар комплекс таркибига кирса, улар комплекснинг ташқи сферасида бўлади. Катионлар, мас, $\text{K}_4[\text{Fe}(\text{C}_1\text{M})_6]$ даги K^+ ҳам, анионлар, мас, $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]\text{SO}_4$ даги SO_4^{2-} ҳам ташқи сфера ионларидир. К.б. формуласини ёзганда ташқи сфера ионлари квадрат қавсдан ташқарига чиқарилади.

Марказий атом б-н бевосита боғланган ионлар ёки молекулалар сони унинг координацион сони (К.с.) деб аталади. Мас,

$\text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]$, $\text{Ti}(\text{CO})_7$ ва $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]\text{SO}_4$ да марказий атомларнинг К.с. 6, 7 ва 4 га тенг.

Д.И.Менделеев даврий системасининг катта даврлари ўртасидаги (оралик) элементлар (Ti, V, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Си, Zn, Zr, Nb, Mo, Tc, Ru, Rh, Pd, Ag, Cd, Hf, Ta, W, Re, Os, Ir, Pt, Аи, Hg, нодир ер элементлари, актиноидлар), баъзи металлмаслар, мас, В, Р, Si кўпинча комплекс бирикма ҳосил қилувчи марказий атомлар бўлиб, кислоталарнинг анионлари (F-, Cl-, Br-, S²⁻, WO₄²⁻, SO₄²⁻, PO₄³⁻ ва б.), шунингдек, O, N, P, S, Se, C атомларига эга бўлган нейтрал органик ва аорганик молекулалар ҳамда радикаллар лигандлар бўлиб қатнашиши мумкин. Ички сферасида кислоталарнинг анионлари бор К.б. (ацидокомплекслар) аорганик комплексларга яққол мисол бўла олади. Энг кўп Тар-калган лиганд — сувда оддий тузлар эриганда аквокомплекслар ҳосил бўлади, мас: $\text{CoCl}_2 + 6\text{H}_2\text{O} = [\text{Co}(\text{H}_2\text{O})_6]^{2+} + 2\text{Cl}^-$.

Кристалл аквокомплекслар кристаллогидратлар деб аталади. Тузлар турли органик ва аорганик суюқликларда эриганда ҳар хил сольвато-комплекслар (кристаллосольватлар) ҳосил бўлади. Аммиак бириктириш маҳсули — аммиакатлар, мас, $[\text{Ni}(\text{NH}_3)]\text{Cl}_2$; спирт бириктириш маҳсули — алкоголятлар (қ. Алкоголят ва феоноятлар), эфир бириктириш маҳсули — эфиратлар ва х.к. кристаллосольватларга киради. Мураккаб молекулалар марказий атомга кислород (сув, спирт, эфир ва б.), азот (аммиак, аминлар), фосфор (PCl₃, фосфин ҳосиллари), углерод ва б. элементларнинг атомлари орқали бирикади. Кўпинча, лигандлар ўз атомларидан бир нечаси б-н марказий атомга бирикади, улар полидентат лигандлар деб аталади.

Баъзи бидетант лигандлар 1 та ёки 2 та марказий атомлар б-н бирикиб, 4, 5, 6 аъзоли халқалар ҳосил қилади. Бундай К.б. хелат бирикмалар деб аталади.

К.б. эритма, кристалл ва газ ҳолатида бўлади. Кимёбиол. жараёнларида ҳам

К.б.нинг ўрни муҳим. Хлорофилл, гемоглобин, энзимлар К.б. синфига мансуб. Кўпгина доривор моддалар (коамид, феррамид ва б.), кобальт, темир ионларининг никотинамид б-н бирикмаси К.б. ҳисобланади.

К.б.нинг номланиши. ИЮПАК системасига биноан, К.б. формуласини ёзишда аввало марказий атом, сўнгра ионли ва нейтрал лигандлар кўрсатилади. Ички ва ташқи сфералар квадрат қавс б-н ажратилади. Мас,

$[Cr(H_2O)_6](SO_4)_3$, $[Co(NO_3)(NH_3)_5]Cl_2$. Марказий атомнинг заряди қавс ичида рим рақами б-н ифодаланади: $K_2[PtBr_6]$ — калий гексабромопалладат (IV), $[Fe(NH_3)_6]Cl_2$ — гексааминтемир (II) хлорид.

Комплекс анионлар охирига «ат», анионли лигандларга эса «о» қўшимчаси қўшилади: $Fe_3[Fe(CN)_6]_2$ — темир (II) гексацианоферрат (III), $K_2[PdCl_4]$ — калий тетрахлолоплатинат. Агар К.б. таркибида нейтрал лигандлар бўлса: H_2O (аква), NH_3 (аммин), NO (нитрозил), CO (карбонил) сўзлари қўшилади. Мас, $[Al(OH)(H_2O)_5]^{2+}$ - пентааквагидроксо-алюминий (II) — ион, $[Hg(NH_3)_2]Cl_2$ — диаминсимоб (II) — хлорид, $K[Co(CN)(CO)_2(NO)]$ — калий дикарбонилнитрозилцианокобальт (I). К.б. таркибига кирган лиганд ўрнида тўйинмаган углеводородлар бўлса, бундай бирикмаларни номлашда лиганднинг олдига T (эта) ҳарфи, кўп ядроли К.б.да лиганд кўприк вазифасини бажарса, лиганд олдига и (мю) ҳарфи қўйилади:

Cl / \ (C₂H₄)Ph Ph (C₆H₁₂) - ди - ц
— хлоро (т| — 1,5 — циклооктадиен) (л — этилен) дородий.

Cl

К.б. платина металллар, олтин, кумуш, никель, кобальт, мисни ажратиш олиш ва тозалаш, нодир ер элементлари, ишқрий металлларни ажратиш ва б. бир қанча технологик жараёнларда, шунингдек, кимё-

вий анализда кенг қўлланилади. Нафас, фотосинтез, биологик оксидланиш, ферментатив катализ ва б. зарур биологик жараёнларда муҳим роль ўйнайди.

Ад.: Юсупов В.Г., Тошев М.Т., Парпиев Н.А., Координацией бирикмалар кимёси, Т., 1996; Давронов М.Д., Сулайманкулов К. и др., Комплексные соединения металлов с некоторыми органическими основаниями, Т., 2000.

Омонулла Хўжаев.

КООДИНАТАЛАР (лот. со - биргаликда, ordinatus — тартибланган, аниқланган) — нуктанинг тўғри чизик, текислик, фазо ва турли юзалардаги ҳолатини аниқловчи сонлар. Мас, географияда маълум нукта жойлашган кенглик ва узунликни кўрсатувчи сонлар (к. Географик координаталар); астрономияда ёриткичнинг осмон сферасидаги ҳолатини белгилувчи сонлар. Нуктанинг координаталари бирор координата системасида аниқланади. Мас, бир нуктадан ўтувчи ўзаро тик уч тўғри чизик фазода К. системасини ташқил қилади. Бунда М нуктанинг координаталари $x=OA$, $y=OB$, $z=OC$ бўлади (к. Декарт координаталар тизими, Осмон координаталари, Параллактик учбурчак, Сферик координаталар, Топоцентрик координаталар, Тўғри бурчакли координаталар).

КООДИНАТОГРАФ (координаталар ва ... граф) — нукталарнинг тўғри бурчакли координаталари бўйича уларни харитага ёки режага тез ва аниқ, белгилайдиган асбоб. Расмда нукталарни тўғри чизикли координаталар тизими б-н белгилашда ишлатиладиган К. кўрсатилган. Чизма тахтасига бир-бирига тик рельесларда юрадиган роликли қареткалар ўрнатилади. Бу қареткаларнинг бирида нукталарнинг координатасини белгилаш учун ниналар бўлади. Аниқланиши лозим бўлган нуктанинг координатаси рельесларга урнатилган шкалага қараб белгиланади. Автома-

тик электрон К.да қўшимча равишда ҳисоблаш-ечиш қурилмаси ва бошқариш пульти ҳам бўлади. Бундай К. ҳисоблаш-ечиш қурилмасида топилган тўғри бурчакли координаталар буйича асосий нуқталар харита ёки режада белгилашга ҳамда нуқталар тўрининг координата чизикларини автоматик тарзда чизиш ва белгилашга имкон беради.

КООРДИНАЦИЯ (лот. со — ҳамкорлик ва ordinato — тартибга солиш) (биологияда) — филогенезда организмнинг орган ва қисмларининг ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланиши. «К.» терминини рус олими А.Н.Северцев тақлиф этган. Немис зоологи Л.Плате бу ҳодисани корреляция деб атаган. К. топографик, конструктив, биологик ва физиологик бўлади. Биологик К.да ўзаро бевосита боғлиқ бўлмаган, лекин биологик жиҳатдан бир-бирига билвосита таъсир қиладиган органларнинг ўзаро мувофиқлашган эволюцион ўзгаришлари содир бўлади. Мас, примат ларда дарахтга чиқишга мосланиш бош мия, кўз ва қўл-оёқларнинг ўзгариши б-н боғлиқ равишда амалга оширилади. Физиологик К.да организмнинг ҳар хил органлари ва системаларининг ўзаро мувофиқлаштирилган фаолияти марказий нерв системасининг қўзғалиши ва тормозланиши жараёнларининг бирга бориши б-н боғлиқ. Мас, қўл-оёқларни буқишда иштирок этадиган мускулларга юборилган нерв импульслари бир вақтнинг ўзида қўл-оёқларни ёзадиган мускулларнинг тормозланишига олиб келади. Ёзувчи мускулларнинг тормозланиши эса қўл ва оёқларнинг буқилишини осонлаштиради.

КООРДИНАЦИЯ СОНИ - кимёвий бирикмалардаги марказий катионни қуршаб боғланган нейтрал молекулалар ва анионларнинг умумий сони. Марказий атомнинг К.с. 1 дан 12 га қадар бўлиши мумкин. Лекин 8 дан катта К.с кам учрайди. Комплекс бирикмаларда

марказий атом б-н лигандлар орасидаги барча боғланишлар бир хил кучга эга. К.с.нинг катта-кичиклиги, асосан, комплекс ҳосил қилувчи марказий атом электрон қобилигининг ўлчами, заряди ва тузилиши б-н белгиланади. Магнуснинг кўрсатишига мувофиқ, К.с марказий ион радиусининг лиганд радиусига бўлган нисбатига боғлиқ. Мас, км:Яд = 0,155 бўлса, марказий атомнинг К.с. 2 га тенг, 0,155 дан 0,225 гача бўлса, у 3 га, 0,225 дан 0,424 гача бўлса, 4 га, 0,424 дан 0,732 гача бўлса, 6 га, 0,732 дан 1,37 гача бўлса, 8 га тенг бўлади (бу ерда R_M — марказий атом радиуси, R_L — лиганд радиуси). К.с. аорганик бирикмалар, металллар ва қотишмаларнинг кристалло-кимёвий хусусиятларини аниқлашда катта аҳамиятга эга (яна қ. Координацией бирикмалар, Кристаллокимё).

КОПЕНГАГЕН — Дания пойтахти. Зеландия о.нинг шарқий соҳили ва унга ёндош Амагер о.да жойлашган. Аҳолиси 495,6 минг киши (2000). К. атрофи ва йўлдош шаҳарлар б-н бирга алоҳида маъмурий бирлик сифатида ажратилган — Катта К. шаҳар агломерациясини ташкил этади. Шаҳар қўлёзмаларда дастлаб 1043 й. тилга олинган. 1167 й.да у ерда қаср қурилган. 1254й.дан шаҳар мақомини олган, 1443 й.дан қирол қароргоҳи.

К. — мамлакатнинг муҳим саноат, савдо-молия ва маданий маркази. Халқаро транспорт йўллари тугуни. Эресунн бўғозининг ғарбий соҳилидаги порт (йиллик юк ортиб-гушириш 10 млн. т чамасида). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Т.й. ва паромлар орқали Мальме, Хельсингборг ва Ландскруна (Швеция) ҳамда Варнемюнде (Германия) каби шаҳарлар б-н боғланган. Мамлакат саноатининг 1/4 қисми К.да. Саноатининг асосий тармоғи — машинасозлик, жумладан, электротехника, приборсозлик, озик-овқат саноати учун жиҳозлар, велосипед, мотоцикл, соат, тиббий соҳа учун приборлар и.ч., автомобилсозликдир. Шунингдек, кимё, коғоз, цемент, энгил

саноат, хусусан, чинни ва сопол буюмлар и.ч. ривожланган. Озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Дания ФА, ун-т (1479), техника олий мактаби, технология, фармацевтика ин-тлари, Нафис санъат киролик академияси, консерватория, Музыка академияси, кўплаб илмий муассасалар, музейлар, ботаника боғи, театрлар бор. Мьяморий ёдгорликлардан Кристиансборг саройи, биржа бинноси, Шарлоттенборг саройи ва б. сақланган. Ҳарбий денгиз баъзаси.

КОПЕНГАГЕН УНИВЕРСИТЕТИ -Даниядаги кад. ун-тлардан бири. 1479 й. киролик Кристиан I томонидан ташкил этилган. Илоҳиёт, ҳуқуқ, тиббиёт, фалсафа, мат., табиий фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 26 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонаси (1982)да 1 млн.дан ортиқ асар сақланади.

КОПЕНИ ЧААТАСИ (хакасча чаатас — жанг тоши) — хакасларнинг аждоди Енисей қирғизларининг мазоркўрғони (7—8-а.лар). Енисейнинг сўл соҳили, Хакасия (РФ)даги Копени қишлоғи яқинидан топилган. Қоятош бўлақларидан ишланган, диаметри 20—30 м келадиган бир қатор кўрғонлардан ташкил топган. Уларда қабила зодагонлари дафн этилган; теварак-агрофида оддий қабила аъзоларининг қабрлари жойлашган. 1939—40 й.ларда Л.А.Евтухова ва С.В.Киселев казишма ишлари олиб борганлар. Майитлар куйдириб дафн этилган; қабрлар кад. замонларда ва 18-а. бошида ғорат қилиниб таланган. Бироқ қазишмалар пайтида қабрлар ёнидан хуфий жойлар антикланиб улардан ажойиб санъат асарлари, жумладан, олтин идиш, қумуш товоқда турган 4 та олтин кўза, от эгарининг ов манзараси акс эттирилган жез тўқачалари топилган. 2 олтин кўзада кад. урхун-енисей алифбосида битилган ёзувлар бўлиб, унга кўра кўзалар фуқароларнинг бекка тўлаган солиқлари ўрнини босган. К.Ч. буюмлари кад. маҳаллий анъаналар асосида маҳаллий

усталар томонидан яратилган.

КОПЕРНИК Николай (полякча — Коперник, лот. Copernicus — 1473.19.2, Торунь, Польша — 1543.24.5, Фрамборк, Польша) — поляк астрономи, гелиоцентрик система асосчиси. 1492—94 й.ларда Краков ун-тида, кейинчалик Италиянинг Болоньядаги ун-т ва б. ун-тларида ҳуқуқшунослик, тиббиёт, астрономия ва мат. фанларини ўрганган. К. замонсининг етуқ астрономларидан бири бўлган. У 1543 й.да «Осмон сфераларининг айланиши ҳақида» асарини нашр эттирган. Бу асарда Птолемейнинг фан ва динда ҳукмрон бўлиб келган геоцентрик системасини рад қилувчи гелиоцентрик системани баён этган. К. ўз системасида Ерни оддий сайёралардек Куёш агрофида ва ўз ўқи агрофида айланади деган фикрни илгари сурган. Гелиоцентрик системанинг тўғрилиги тез орада Галилей, Кеплер, И. Ньютон кашфиётлари б-н исботланган.

КОПЕТДОҒ — Эрон тоғлигининг шим. даги тоғлар, асосан, Эрон, қисман Туркменистон ҳудудида, Туркменистон—Хуросон тоғларининг бир қисми. Ўз. 650 км, эни 200 км гача. Энг баланд жойи 3117 м (Хазормасжид тоғи). Кўп қисми асимметрик гряда ва платолардан иборат. Иклими Ўрта денгиз типигадаги субтропик, қуруқ иқлим. Январнинг ўртача т-раси баландлик ортган сари Гдан —4° гача, июлники 29° дан 18° гача пасаяди. Йилликёғин 150—500 мм. Дарёлари: Атрек, Хилум, Балхоб, Обикайсар. К. альп бурмаланишида юзага келган. Чўкинди, асосан, бўр, палеоген, неоген ва юра даврларининг оҳақтош, маргель, қумтош, конгломерат ва гилларидан тuzилган. Симоб, мишьяк, барит, витерит каби фойдали қазилмалар, қурилиш тошлари олинади. Минерал ва термал булоқлар бор. Тез-тез зилзила бўлиб туради (Ашхобод зилзиласи). Антиклиналь тизмалар ва антиклиналь водийлар б-н биргаликда синклиналь тизмалар

учрайди. Карст кенг тарқалган (Бахрдан ғори). Водийларда ёнғоқ, анжир, бодом, мушмула, нок, қораканд, дўлана, ёввойи тоқ, тоғ этакларида тоғ чўли ва чала чул ўсимликлари ўсади, баландрокда тоғ ўтлоқлари учрайди. Кумсичқон, олахуржун, ўк илон, кўлбор илон, жайра, тоғ кўйи, тўнғиз, қоплон, сиртлон, ўрмон олмахони ва б. яшайди. Копетдоғ кўриқхонаси ташкил этилган.

КОППЕРФИЛЬД Дэвид (асли Додик Коткин) (1959.16.1, Нью Жерси штати, Мечен ш.) — америка фокусчиси, афсунгар, дунёнинг энг машхур кўзбоғловчиси. Ота-онаси асли одессалик. К.нинг ёшлигидан хотираси жуда кучли бўлган. 4 ёшида бобоси кўрсатган фокусларни тезда ўзлаштириб, изидан қайтарган. 7 ёшидан мустақил, ўзи ўйлаб топган фокусларини одамлар олдида намойиш эта бошлаган. 12 ёшидан турли шаҳарлар бўйлаб томошалар кўрсатган. 15 ёшида АҚШ «афсунгарлар жамияти»га қабул қилинган. 16 ёшидан Нью-Йорк ун-тида афсунгарликдан дарс берган. 1974 й.дан Чикагонинг «Сехргар» мюзиклида ишлаган ва узун мусиқали лойиҳалари учун «Копперфильд» тахаллусини олган. 1978 й. «Эй-би-си» телекомпаниясида дунёга машхур кўрсатувларини олиб борган.

80-й.лардан бутун Америка ва дунёни айланиб, ўз томошалари б-н жаҳонни лол қолдирмоқда. Энг машхур томошалари: Буюк Хитой деворини «тешиб ўтиш», «Гранд-Каньон» устидан учиб ўтиш, Озодлик Ҳайкалини «йўқ қилиш», мўз тагида ўтириб, кейин уни ёриб чиқиш, олов ичидан ҳам ўзини, ҳам ёнидаги аёлни соғ-омон «олиб чиқиш» ва б. Нуфузли «Эми» мукофотиға 12 марта сазовор бўлган

Моҳина Аширова.

КОПРОФАГЛАР (юн. *Kopros* — гўнг, тезак ва ... *фагия*) — хайвонлар (асосан, сут эмизувчилар) тезаги б-н озикландиган хайвонлар. Умуртқасиз хайвонлардан камтукли чувалчанглар,

ҳашаротлардан гўнгхўр кўнғизлар, икки канотлилар куртлари, орабатид каналар ва б.да учрайди. Айрим гўнгхўр кўнғизлар муайян турга мансуб хайвон тезаги б-н озикланишга ихтисослашган (мас, *Aphodius fossor*, *onthophagus taugus* фақат қорамоллар тезаги б-н озикланади). К. кемирувчилар ва товушқонсимонлар орасида ҳам учрайди. Улар ўз тезагини ейди, яъни озик икки қайта ичакдан ўтади. Бу ҳолат К. ҳазм қилиш жараёни самарадорлигини оширади, чунки тезак клетчатка ва б. углеводларни парчалайдиган микрофлорага бой бўлади. Тезак ичак орқали қайта ўтказилганида ундан ичак микрофлораси ишлаб чиқарадиган азотли моддалар, жумладан, аминокислоталар ва витаминлар қайта ҳазм бўлади. Кўпчилик умуртқасиз хайвонлар, мас, термитлар, чумолилар факультатив К. ҳисобланади. Улар копрофаглик туфайли ичак микрофлорасига эга бўлади.

КОПТ САНЪАТИ - коптлар (қибтийлар; мисрлик христианлар) санъати; 3—4-а.ларда Мисрнинг қад. ва эллин санъати анъаналари заминида юзага келган. Энг ривожланган даври Византия давлатининг Миср устидан ҳукмронлиги — 4-а. охири — 7-а. бошларига тўғри келади. Меъморликда 2—4 қаватли базиликали уйлар, монастирлар, гумбазли сағаналар кенг тарқалган. Тасвирий санъати ҳаётийлиги, тасвир воситаларининг ифодалилиги б-н ажралиб туради, тош ва ёғоч ўймакорлиги, наққошлик, миниатюра, мум рассомлиги, амалий безак санъатида ёғоч ва суяк ўймакорлиги, бадий матолар и.ч. ривожланган. Жанрли ёки эллин мифологиясидан ўзлаштирилган реал об-разлар 5—6-а.ларда христиан сюжетларининг шартли тасвирлари б-н алмашди. 6-а. охири — 7-а. бошларида Якин Шарқ санъати мавзулари (мас, шерларни овлаш лавҳалари) кенг тарқалди. Ҳозирда ҳам Кохира атрофидаги худудларда К.с. маркази, мактаби ва музейлари фаолият юритади.

КОПТЛАР — қ. Қибтийлар.

КОПТОКЛИ ХОККЕЙ - спорт тури, 900—110 м х 50—70 м катталиқдаги муз майдончасида жамоа бўлиб ўйналади. 19-а. ўрталарида Буюк Британияда пайдо бўлган. Швеция, Финляндия, Норвегия, Россия, Нидерландия, Швейцарияда мусобақалар ўтказиб турилган. 1950 й. ўрталаригача икки хил кўриниши — ғарбий европача хоккей — бенди ва рус К.х.и бор эди. 1955 й. Халқаро федерация (ИБФ)га асос солинди. Унга 10 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1957 й.дан жаҳон биринчиликлари ўтказилади.

КОПУЛЯТИВ ОРГАНЛАР, кўшилиш органлари — ҳайвонларнинг кўшилиш (куйикиш) органлари; эркак қайвонларда спермани урғочиси танасига киритиш, урғочиларда эркагининг К.о.ини қабул қилиш ва уруғини тирик ҳолда сақлаш учун хизмат қилади. К.о. фақат ички уруғланадиган ҳайвонлар: кўпчилик чувалчанглар, моллюскалар, бўғимоёқлилар, айрим балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, барча судралиб юрувчилар (гаттериядан ташқари), айрим қушлар ва барча сут эмизувчиларда бўлади. К.о. жинсий йўллarning кейинги қисмидан ҳосил бўлганида ҳақиқий, жинсий система б-н боғланмаганида кўшимча К.о. дейилади. Эркак қайвонларда К.о. функциясини оёқлар (қисқичбақачасимонлар, ўргимчаксимонларда), оғиз органлари (айрим каналар, сольпуғлар, айрим канотсиз ҳашаротлар), балиқларда пайпаслагичлар (бошоёқли моллюскалар ректокотили) бажариши мумкин. Одатда, К.о. спермани урғочи ҳайвон танасига жинсий тешик орқали ёки тана деворини тешиб тери остига киритади (айрим киприкли чувалчанглар, паразит ҳалқали чувалчанг мезостомидлар, зулуклар, бош айлангичлилар). К.о.нинг морфологик хусусиятлари, кўпинча, асосий систематик белги ҳисобланади.

КОПУЛЯЦИЯ (лот. copulatio — кўшилиш) — копулятив органларга эга бўлган ҳайвонлардаги жинсий акт, шунингдек, бундай органларга эга бўлмаган организмларнинг (мас, гаттерия, ёмғир чувалчанги) жинсий кўпайиши вақтида иккита индивиднинг ўзаро кўшилиши. Ташқи томондан деярли ёки бутунлай фарқ қилмайдиган (изогаметалар) иккита жинсий хужайра (ёки индивид)нинг кўшилиш жараёни ҳам К. деб аталади. Агар эркак организм гаметаси урғочи организм гаметасидан кескин фарқланса, у ҳолда бу гаметаларнинг кўшилиши уруғланиш деб аталади.

КОР (форс. — иш, яратиш) — Ўрта аср мусулмон Шарқ маданиятида кенг тарқалган вокал-чолғу мусиқа шаклидандан бири. Мумтоз ўзбек адабиётида (Навоий, Бобур ва б.) айни К., иш, араб манбаларида амал деб номланади. К. чолғу муқаддимаси (мустаҳалл) б-н бошланиб, икки сархона, миёнхона ва бозғўй қисмларидан таркиб топган.

КОРА (юн. kore — қиз) — узун либосли тик турган киз ҳайкали. К. қад. юнон санъатига хос бўлиб, илк бор иония ҳайкалтарошлигида мил. ав. 6-а.нинг 2-ярмида пайдо бўлган. К. киёфасида муҳрланган лаҳза ва умумлашма шакл б-н нафис ишлов берилган мраммер сирти (соч турмаги, либосдаги бурмалар) уйғунлашган. К.нинг айрим бўлаклари (кўз, кийим) кўпинча бўялган.

КОРАЛЛ ПОЛИПЛАР, маржон полиплар (Anthozoa) — денгиз бўшлиқичлилари синфи. Колония бўлиб, айрим турлари якка яшайди; медўза ҳосил қилмайди. Кўпчилиги оҳак ёки муғуз скелетли. Якка яшовчи К.п. скелетсиз. Колониядаги айрим индивидлар цилиндр шаклида; танаси асоси б-н колонияга ёпишиб ўсади. Якка яшовчи К.п. товони ёрдамида субстратга ёпишиб олади. Товонининг қарама-қарши томонида жойлашган оғзи пайпаслагичлар б-н ўралган.

Гастрал бўшлиғи радиал тўсиклар (мезентерийлар) ёрдамида камераларга бўлинган; эктодермал ҳалқуми оғзидан камералар бўшлиғига осилиб тўшади. Жинсий ва жинсиз кўпаяди. Жинсий хужайралари мезентерий тўсиклар эндодермасида ривожланади. Тухумдан чиққан планула личинкаси бир оз сузиб юргач денгиз тубига ёпишиб, вояга етган полипга айланади. Якка яшовчи актиниялар бўйига бўлиниб кўпаяди. К.п. 6 нурлилар ва 8 нурлилар кенжа синфларига бўлинади. 6000 га яқин тури маълум. Колония бўлиб яшовчи кизил қоралл ва якка яшовчи актиниялар кўпчиликка маълум.

КОРАНА (Khorana) Хар Гобинд (1922.9.1, Жайпур, Ҳиндистон) — америкалик биокимёгар. Панжоб (1945) ва Ливерпул (Англия, 1948) ун-тларини тугатган. АҚШ Миллий академияси аъзоси (1966). 1970 й.дан Масачусет технология ун-тида ишлаган. Асосий ишлари коферментлар, нуклеотидлар, нуклеин кислоталарни ўрганиш ва уларни синтез қилишга оид. Генетик коднинг моҳиятини аниқлаган. Аланинли тРНКни биринчи бўлиб синтез қилган. Мембрана оксилларининг тузилишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1968, Р. Холли ва М. Норенберг б-н ҳамкорликда).

КОРАНДАЛИК — ерни ижарага олиш тури. К.да ижара ҳақи ер эгасига ҳосилдан ҳиссабай тўланади. Асосан, ривожланмаган майда к.х. ишлаб чиқаришига хос. К. айрим ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Италия, Испания ва б.) ҳозир ҳам қисман учрайди. Шарқдаги кўпгина мамлакатларда К. ижара муносабатлари шаклларида етакчи ўринни эгаллайди.

Ўзбекистонда 20-а.нинг 20-й.лари охирига қадар кенг тарқалган эди. К.да майда деҳқонлар ҳосилнинг бир қисми — 1/4 дан 1/2 қисмигача олишга байлашиб ишлаганлар. 30-й.лар бошидан деҳқонларни ялпи к-зларга бирлаштириш б-н К.га барҳам берилган. 20-а.нинг

90-й.ларидан бошлаб Ўзбекистонда шартнома асосида к.х. маҳсулотлари етиштириш бўйича ширкат хўжаликларида ер ижараси муносабатларида юзага келган оила пудрати К.нинг бир кўринишидир.

КОРАТОВА Лидия Николаевна (1951.18.2, Охунбобоев тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1972). 1972 й.дан Бўз туманидаги 22-, 37- мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси; 1974 й.дан Улуғнор туманидаги 14-мактабда директор ўринбосари, директор, 1987 й.дан она тили ва адабиёт ўқитувчиси. К. мактабда синфдан ташқари ишларни ташкил этиб, ўқувчиларнинг ёзма ва оғзаки нутқини ривожлантиришга катта эътибор беради.

КОРВАЛОЛ (Corvalolum) — тинчлантирувчи ва томир кенгайтирувчи дорилараян. Рангсиз, ўзига хос ҳидли, тиник суюқлик. Таркибида абромизовалерианат кислотанинг этил эфири, натрий фенобарбитал, ялпиз мойи ва этил спирт бор. Фармакологик таъсири жиҳатдан валокардинга яқин. Неврозлар, юрак-томирлар ва ичак спазми, тахикардия, уйқусизлик, гипертония касаллигининг бошланғич даврида ичилади.

КОРВЕТ (франц. corvette) — 1) 17— 19-а.ларда ҳарбий флотда разведка ва ёрдамчи ишларни бажаришга мўлжалланган елканли енгил кема; 2) 2-жаҳон уруши даврида Буюк Британия, АҚШ ва б. ҳарбий флотларда сув ости кемалари ва ҳаво ҳужумидан мудофаа кўшинларига тегишли жанговар кемалар.

КОРД (франц. Corde — арқон, чилвир) — 1) пахта ва кимёвий толалардан тайёрланадиган пишитилган мустаҳкам ип. Резина саноатида ярим фабрикат сифатида ишлатиладиган буюмлар, автокорд, кордшнур ва б. тайёрлашга кетади. Пахта К.и — пахта толасини йиғириб, пишитиб ва арқоқ ипли қилиб тўқилган

материал. Сунъий (вискоза) К. — вискоза толасидан тайёрланади; пахта К.га нисбатан юпқа ва энгил материал. Иссикқа чидамли, лекин намликка унча чидамайди. Кимёвий (полиамид) К. — пишиклиги, юпқалиги, майинлиги ва иссикқа чидамлилиги б-н пахта ва вискоза К.идан устун туради. Уни олишдаги асосий хом ашё — капролактама смоласи; 2) махсус ўрилиш б-н тўкилган жун мато; ўнгида 3—8 мм кенгликдаги бўйлама йўллари (бўртмалари) бўлади. Ундан кўйлак, костюм ёки пальто тикилади, энг оғир ва дағали эса энгил автомобиллар ўриндигига жилдлар тикиши учун ишлатилади.

КОРДАИТДОШЛАР (Cordaitaceae) — очик уруғли ўсимликлар. Бўйи баланд (30 м ча), танаси учидан шохлаган, барги наштарсимон, йирик (15—100 см). Тўпгули бир жинсли, баргаксимон. Ҳозир йўқ бўлиб кетган, қазилма ҳолда карбон ва пермь даври қатламларида учрайди. Ўзбекистон ҳудудидаги Курама, Туркистон, Олай, Ҳисор, Қорамозор, Чатқол тоғларидан 5 тури қазиб олинган.

КОРДЕБАЛЕТ (франц. corps de ballet — балетнинг шахсий таркиби) — балет, опера, опереттада оммавий рақслар ижро этувчи, халқ ҳаёти лавҳаларини гавдалантирувчи раққос ва раққосалар ансамбли.

КОРДИЕРИТ (француз геологи Кордье (1777—1861) номидан), иолит, дихроит — минерал. Алюминий, магний ва темирнинг мураккаб силикати. Кимёвий таркиби $Al_3(Mg, Fe)_2 [Si_5AlO_{11}]_8$. Ромбик сингонияли. Кўпинча кўшалок ҳолда учрайди. Рангсиз ёки кўк ва бинафша ранг. Қаттиқдиги 7—7,5. Зичлиги 2600—2660 кг/м³. Ялтироқ. К. кўпроқ гнейсларда, кристалланган сланецларда, ўзгарган магматик тоғ жинсларида осонгина емирилиб, тальк, слюда ва б. иккиламчи минераллар ҳосил қилади. Ўзбекистонда Шим. Нурота ва Чатқолдаги силур даври сланецларида учрайди. Шаффоф хилла-

ри қимматбаҳо тош ҳисобланади.

КОРДИЛЬЕРА ТОҒЛАРИ - Ер шардаги энг узун тоғ системаси. Шим. ва Жан. Американинг ғарбий чеккаси бўйлаб, шим.да Арктиканинг Аляска қирғоғидан жан.да Оловли Ер архипелагининг жан.гача чўзилган. Ўз. 18 минг км дан зиёд. К. т. материкнинг шарқдаги текисликлар б-н.Тинч океан ўртасидаги сувайирғич ҳамда тизмаларнинг ҳар икки томонида жойлашган мамлакатлар ўртасидаги иқлим чегарасидир. К. т. Ҳимолай ва Марказий Осиёдаги тоғлардан пастрок. Энг баланд чўққилари: Шим. Америкада — Мак-Кинли тоғи (Аляскада), 6193 м, Жан. Америкада — Аконкагуа тоғи, 6960 м.

К. т. 2 қисмдан: Шимолий Америка Кордильера тоғлари ва Жан. Америка Кордильераси ёки Анд тоғлариаян иборат.

КОРДОВА — Аргентинанинг марказий қисмидаги шаҳар. Кордова провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,2 млн. кишидан зиёд (2001). Мамлакатнинг муҳим саноат ва маданий маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Машинасозлик, жумладан, транспорт машинасозлиги ва металлургия, кимё, озик-овқат, кўн-пойабзал саноати корхоналари мавжуд. Ун-т (1613), музейлар, жумладан, ботаника музейи, консерватория бор. Шаҳарга 1573 й.да асос солинган. 17—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

КОРДОВА, Куртуба — Испаниянинг жан. қисмидаги шаҳар, Андалусияда, Гвадалквивир дарёси водийсида. Кордова провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 310 минг киши (1998). Шаҳар мил. ав. бунёд этилган. 711 й.дан К. араблар қўл остига ўтган. 756 й.дан Куртуба амирлиги, 929 й.дан Куртуба халифалигининг пойтахти бўлган. 1236 й.дан К. Кастилия таркибида.

К. — транспорт йўллари тугуни. Мис

эритиш саноатининг йирик маркази. Электротехника ва қ.х. машинасозлиги, озиқ-овқат (жумладан, виночилик, ун тортиш, шакарқанд ва б.), тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, тасвирий санъат ва археология музейлари бор. Мёморий ёдгорликлардан масжид (қ. Кордова катга масжиди), Мадинаг аз-Захро саройи колдиклари, Сан-Мигель ва Сан-Лоренсо черковлари (13-а.) ва б. сақланган.

КОРДОВА КАТГА МАСЖИДИ

- Кордова (Испания)даги мёморий ёдгорлик. Жаҳондаги кад. энг йирик масжидлардан бири. Асрлар давомида барпо этилган бўлиб, ҳар гал кенгайтириб борилган. Бинонинг асосий ўзаги — масжиднинг ҳоз. шим.-ғарбий қисми (11 нефли, 12 равокли) 786 й.да қурилган. Аҳоли сони тез ўсиб бораётган пойтахт учун масжид кичиклик қилгани сабабли 961—966-й.лар жан. томон кенгайтирилган. Мармар устунлар б-н безатилган баланд минора қад кўтарган. Икки кўшимча ва 8 нефли ягона бино қурилган. 987—88-й.лар масжид шарқ томон қарата кенгайтирилган. Шу тарзда у ўзининг катга умумий тарҳи (22 250 м²)га эга бўлган. Ҳар бир кенгайтирилиш давомида миноралар кўринишидаги 2 қават равоқлар қурилмаси сақланиб қолган. Тузилишида араб мёморлиги анъаналари мужассам. Катга зали 19 нефли, 600 дан ортиқ устунлар жойлаштирилган. 2 қаватли равоқлар устунлар қаторига таянган (баъзи устунлар Византия ва б. жойлардан келтирилган). Равоқларнинг 1-қатори тақасимон, 2-қатори ёйсимон безакли бўлиб, улар равоқнинг муганосиблигига бўйсунган. Гумбаз ости бағаллари 3 ва 5 қатламли, доирасимон шаклдаги мураккаб тузилишга эга бўлиб, ўзаро равоқлар б-н кесишган. Бағал ва равоқлар гирих ҳандасий нақшлар б-н безатилган. К.к.м.нинг ён томонида христиан капелласи (13-а.) вужудга келган. К.к.м. испанмағриб мёморий йўналишидаги ўзига хос услубга эгадир.

КОРДОВА ХАЛИФАЛИГИ - қ. Куртуба халифаалиги.

КОРДОФАН ХАЛҚЛАРИ - Судан (Кордофан платоси)даги халқлар гуруҳи (коалиб, теғали, тағой, кадугли-кронго ва б.). Умумий сони 600 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Кордофан тили лақжасида сўзлашади. Диндорлари — сунний-муслмонлар, бир қисми анъанавий динларга эътиқод қилишади. К.х., асосан, деҳқончилик, чорвачилик б-н шуғулланади.

КОРЕЙС ЁЗУВИ — фонетик ҳарфий-бўғинли ёзув. 1444 й.да қирол Се Жон даври (1419—50)да корейс олимлари Чон Нин Жи, Син Сук Чу, Сон Сам Мум томонидан яратилган. 15-а.нинг 1-ярмигача эса корейс тилида Хитой иероглифик ёзуvidан фойдаланилган. Лекин бу даврда Хитой тили корейсларнинг адабий тили бўлгани учун, янги миллий алифбо кенг тарқалмади. 19-а. охирига келиб корейс тилида яна иероглифик ёзув қўллана бошлади. Бу ёзув алифбоси 24 фонемани ифодалайди. Бошқа фонемалар эса ҳарфларни кўшиш йўли б-н ҳосил бўлади. Ҳозирги К. ё.да 40 графема мавжуд бўлиб, шундан 24 таси содда ва 16 таси мураккабдир. Аммо бу графемаларнинг тартиби КХДР ва Корея Республикасида фарқ қилади. Илгари матнлар юқоридан пастга ва ўнгдан чапга қараб ёзиларди. Ҳоз. кўпроқ чапдан ўнгга қараб ёзиш расм бўлмоқда.

КОРЕЙС ТИЛИ — корейсларнинг тили. Олтой тилларига, баъзан тўнгусманжур тилларига қиради, деб тахмин қилинади. КХДРнинг ҳамда Корея Республикасининг расмий тили. Бу тилда 60 млн. киши сўзлашади (1992). Унинг генетик жиҳатдан бошқа тиллар б-н боғлиқлиги аниқланмаган. К.т.нинг шим.-шарқий, шим.-ғарбий, марказий, жан.-шарқий, шим. ва жан. шевалари бор. К.т.да 40 фонема (19 ундош, 21 унли)

мавжуд. Морфологик жиҳатдан агглютинация ривожланган. Фёъл замонлари хозирги, 2 ўтган ва 2 келаси замон шаклларида иборат. Сон категориясида бирлик ва кўплик шакллари фарқланмайди. Нисбат категорияси ҳамма фёълларга хос эмас. Лексикасида хитой тилидан, санскрит, мўгул ва баъзан Европа тилларидан ўзлашган сўзлар бор. К.т. 1993 й.гача «стандарт тил», 1966 й.да «маданий тил» (мунхвао) деб аталган. Бу тилнинг 2 тури ҳам КХДР ҳамда Корея Республикасида қўлланиб келинади. КХДРда корейс ёзуви, Корея Республикасида хитойкорейс аралаш ёзуви қўлланади.

КОРЕЙСЛАР (ўзларини Чосон сарам — Чосон мамлакати одамлари деб аташади) — Кореянинг асосий аҳолиси. КХДР да (22,5 млн. киши), Корея Республикасида (44 млн. киши), РФ да (107 минг киши), Хитойда (1,86 млн. киши), Японияда (670 минг киши), Ўзбекистонда (183 минг киши), Қозоғистонда (103,3 минг киши) яшайди. Умумий сони 70,2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Корейс тилида сўзлашади. Монголоид irqига мансуб. Диндорлари будда, конфуцийлик ва христиан (пресвитерианлар) динига эътиқод қилади. К.нинг аجدодлари қадим замонлардан бери Корея я.о. худудида яшаб келмоқда. К.нинг шаклланишида 3 та қабила гуруҳи (палеоесиё, олтой, австронез) қатнашган. Бунда етакчи ролни протоолтой қабилалари ўйнаган. Корейс қабилаларининг 1-иттифоқи — Чосон 1-а. да вужудга келган. Бу аҳолининг этник таркибига қатта таъсир кўрсатди. Мил. ав. 1-минг йилликнинг ўрталарида Манжуриянинг жан.да ва Кореянинг шим. да Чосон давлати (ўзларини чосон деб аташлари шундан) ташкил топди. 10-а. бошларида К. ягона халқ сифатида шаклланган. 2-жаҳон урушидан кейин корейс халқи 2 қисмга бўлиниб кетди. Жан.даги К. ва шим.даги К. бошқа-бошқа тузум йўлидан кетишди. 1937— 38 й.ларда собиқ шўролар тузуми зўравонлик б-н Россиянинг Узоқ Шарқ ўлкасидан 74500

К.ни Ўзбекистон худудига кўчирди. Бунга асосий сабаб собиқ шўролар иттифоқи б-н Япония ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви эди. Ўша даврда Корея я. о. Япония томонидан босиб олинган бўлиб, туб корейс аҳолиси б-н Узоқ Шарқ худудидаги К. нинг этник келиб чикиши бир эди. Ўзбек халқи К.га нисбатан ўзининг яна меҳмондўстлиги ва бағри кенглигини кўрсатди. Уларни уй-жой, иш б-н таъминлади, уларга маиший хизмат, маданий ўчоқлар яратди, болаларининг ўқиши, таълим олиши учун мактаблар очди. Асосий машғулотлари шоликорлик. Чорвачилик, балиқчилик, ипақчилик, хунарамандчилик б-н ҳам шуғулланишади.

Ад.: Ким П., Корейцы Республики Ўзбекистона, Т., 1993.

КОРЕЛЛИ (Corelli) Арканжелло (1653.17.2, Фузиньяно - 1713.18.1, Рим) — итальян скрипачиси, композитор, дирижёр, педагог. Итальян скрипка ижрочилиги мактабининг асосчиси. 2 скрипка ва бас учун трио-сонаталар (1681—94 й.ларда 4 тўплами нашр этилган), скрипка ва бас учун сонаталар (1700), оркестр учун 12 концертто гротто (1714) муаллифи. Сонаталари скрипка концерт услубининг етук намуналаридир, концертто гротто асарлари мумтоз симфоник мусиқа жанрларининг шаклланишида муҳим ўрин тутган. Деярли барча асарлари композицион равшанлиги ва шу б-н бирга мукамаллиги, мавзулари куйчанлиги, халқ куйларига яқинлиги б-н ажралиб, Европа мумтоз мусиқа услублари юзага келишини яқинлаштирган.

КОРЕЯ (корейсча Чосон — Тонгги тароват) — Шарқий Осиёдаги мамлакат. Асосан, Корея я. о. ва унинг материкка туташган қисмида ҳамда 3,5 мингга яқин оролда жойлашган. К.ни шарқдан Япон денгизи, ғарбдан Сарик денгиз ўраб олган, жан.да Корея бўғози уни Япониядан ажратиб туради. Денгиз чегаралари 8,7 минг км. Шим.да Хитой ва Россия Феде-

рацияси б-н чегарадош. Куруклик чегаралари 1,3 минг км. Майд. 219 минг 20 км², аҳолиси 69,87 млн. киши (2001).

Ярим оролнинг шим. қисмида ва қисман материкда Корея Халқ Демократик Республикаси, ярим оролнинг жан. қисмида Корея Республикаси жойлашган.

Аҳолиси. К.— бир миллатли мамлакат; аҳолисининг 99% дан ортиғи корейслар. Диндорлари буддавийлик, конфуцийликка ва, қисман, христиан динига эътиқод қилади. Расмий тили — корейс тили.

Табиати. Шарқий кирғоғи тоғлик. Кемачилик учун энг қулай бухталари шим. қисмида. Табиий гаванлари жан. кирғокда. Ғарбий соҳили, асосан, текислик, аммо кўп бўлакка бўлинган. К.нинг аксари қисми тоғлик. Шим.да Шим. Корея тоғлари (бал. 2744 м гача) ва катга ясси тоғлар, Корея я.о.нинг шарқида Шарқий Корея тоғлари, жан.да шу тоғларнинг жан.-ғарбий тармоқлари, 36° ш. к.дан жан.да эса Жан. Корея тоғлари бор. К. худудининг 1/4 қисмини пасттекислик ва текисликлар ташқил этади. К., асосан, токембрий гранитлари, гнейслар ва метаморфик сланец қатламларидан иборат. К.да 100 га яқин темир руда кони, полиметалл конлари, вольфрам, хром, кобальт, никель, олтин ва кумуш рудаси конлари, бундан ташқари, графит, магнетит, тошқўмир каби норуда қазилма конлари ҳам бор.

Икдими — денгиз иқлими, шим. да ўзгарувчан, кўп қисмида мўътадил, жан.да субтропик. Энг иссиқ ой (авг.) нинг ўртача т-раси 22—26°, янв.ники — 21° дан +4° гача, тоғларда — 40° гача. Ўртача йиллик ёғин 700—1500 мм. Дарё кўп, аммо кичик, қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Асосий дарёлари: Амноккан, Туманган, Нактонган, Тэдонган ва Ханган. Йирик дарёларининг қуйи оқимидагина кема қатнайди. Қўнғир ўрмон тупроғи, кизил, сарик, унумдор аллювиал тупроқлар учрайди. Ер юзасининг 70%дан кўпроғи ўрмон ва бутазор-

лар б-н қопланган. Тоғ этакларида шумтол, каштан, юкорироғида қорақарағай, карағай, кедр ва б. ўсади. 300 м гача баланд жойларда доим яшил ўсимликлар бор. Хайвонлардан йўлбарс, қоплон, қора ва қўнғир айиқлар, буғу, паррандалардан эса тустовук, ўрдак ва б. яшайди. Балиқнинг 75 тури мавжуд.

Тарихи. Корея я. о.да одамлар сўнгги палеолит давридан яшайди. Мил. ав. 5—4-а.ларда ташқил топган Чосон биринчи корейс давлатидир. Мил. ав. 109 й.да Хань давлати (Хитой) Чосонни босиб олди. Хитой босқинчиларига қарши кураш давомида (милоннинг бошларида) Когурё, Пэкче, Силла ва б. давлатлар пайдо бўлди. Мил. 313 й.да Когурё хитойларни батамом суриб чиқарди ва ҳар жиҳатдан ривожланган кудратли даштатга айланди.

Бу даврда дехқончилик, металл қуйиш ва ишлаш, тўқимачилик, хунармандчилик, савдо-сотик ва х.к. ривожланди. 9-а.да тарқоқлик даври бошланди. 935 й.да Корё (К. номи шундан) давлатининг асосчиси Ван Гон мамлакатни бирлаштирди. 10-а. охириларига келиб марказлашган давлат пайдо бўлди. 1231 й. мўғул қўшинлари К.га бостириб кирди ва Юань империясини тузди. 14-а. ўрталарида Корё унга бўйсуннишдан бош тортди. 1359—62 й.ларда хитой истилочилари босқинини қайтарди. 1392 й. лашкарбоши Ли Сон Ге Корёга ван қилиб тайинланди, Ли сулоласи (1392—1910) га асос солинди. Корё давлати Чосон номи олдди, пойтахти эса Кэгёндан Хансон (19-а. охиридан Сеул)га кўчирилди. 15-а. ўрталарида иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалди.

Япон ва манжур босқинчилари ҳужуми даврида (16-а. охири — 17-а. нинг 1-ярми) давлатнинг аҳволи оғирлашди. 1592—98 й.ларда Чосон халқи ўз озодлиги учун курашди ва япон босқинчиларини мамлакатдан қувиб чиқарди. Манжурларнинг 1627 ва 1636 й.лардаги босқинчилик урушлари натижасида мамлакат анча вайрон бўлди. 18-

а. охиридан меҳнаткашларнинг ҳукмдор табакага қарши йирик кўзғолонлари бўлиб ўтди. 19-а. нинг 60-й.ларида халқ оммасининг эрксеварлик қарашларини ифода этган Тонхак диний мазҳаби вужудга келди. 60—70-й.ларда Япония К.ни асоратли Канхва шартномасини тузишга мажбур қилди. Сўнгра АҚШ, Буюк Британия, Германия, Россия, Франция ва б. давлатлар ҳам Корея б-н шундай битимлар тўзишди. 1904—05 й.лардаги рус-япон уруши даврида Япония К.ни босиб олиб, мамлакат устидан назорат ўрнатди. К. аҳолиси япон босқинчиларига қарши қаттиқ кураш олиб борди. Япон ҳукмронлиги жорий этилган давр (1910—45)да К. Япониянинг хом ашё макони ва бозорига айлан-тирилди, ниҳоят, К. Япония империяси таркибига қўшиб олинди.

1917 й.да иш ташлаш, талабаларнинг норозилик ҳаракатлари бўлиб ўтди. 1919 й. март — апр.даги умуммиллат кўзғолонида ишчилар, деҳқонлар ва маҳаллий савдо-саноат доиралари (жами 2 млн .дан ортиқ киши) фаол қатнашди. Бу воқеалардан чўчиган япон маъмура-ри ўша йил авг.да «ўз-ўзини бошқариш тизими»ни жорий этиш ва б.дан иборат ислохот дастурини эълон қилди. Саноатнинг ўсиши ишчилар сафининг кенгайишига сабаб бўлди. 20-й.лардан касаба уюшмалари ва б. оммавий жамоат ташкилотлари вужудга кела бошлади. 1925—28 й.ларда ишчилар 349 марта иш ташлади ва кўпи уларнинг ғалабаси б-н тугади.

1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий бўҳрони даврида деҳқонлар, май-да ва ўрта тадбиркорларнинг аҳоли оғирлашди. 1930—32 й.ларда 517 марта ишчиларнинг иш ташлаши, 237 марта деҳқонлар кўзғолони, ўқувчи ёшларнинг намоишлари бўлиб ўтди. 2-жаҳон урушида К. халқи япон мустамлакачиларига қарши курашди. Бу урушда Япониянинг мағлубияти натижасида унинг К.даги ҳукмронлиги барҳам топди.

1945 й. авг.да К.нинг 38-параллелдан

шим. қисми Совет Армияси томонидан озод қилинди. Шу йил сент. ойининг бошларида АҚШ қўшинлари К.нинг жан.ни ишғол қилди. Иттифоқчиларнинг қароридан 38-параллел Совет ва Америка қўшинлари ўртасидаги чегара чизиғи бўлиб қолиши белгиланган эди. 1945 й. дек.дасобиқ СССР, АҚШ ва Буюк Британия ташки ишлар вазирларининг Москва кенгаши К.ни васийликка олиш ҳақида қарор қабул қилди (гоминданчилар ҳукмронлигидаги Хитой ҳам кейинчалик шу қарорга қўшилди). Кенгаш К.ни ягона демократик мустақил давлат сифатида қайта тиклашни назарда тўтиб, К.нинг муваққат марказий ҳукуматини тузиш фикрини билдирди. Аниқ тақлифларни тайёрлаш Совет ва Америка қўмондонлиги вакилларидан иборат қўшма комиссияга топширилди. Комиссия 1946—47 й.лар мобайнида ишлади, аммо кескин ихтилофлар сабабли ўз зиммасидаги вазифани бажара олмади.

1948 й. 15 авг.да Сеулда К. Республикаси (КР), 9 сент.да Пхеньянда К. Халқ Демократик Республикаси (КХДР) тузилганлиги расмий равишда эълон қилинди. 1948 й. сент.да Совет Иттифоқи КХДР Олий халқ мажлисининг мурожа-атини қондириб, ўз қўшинларини унинг ҳудудидан олиб чиқиб кетди. АҚШ Жан. К.даги қўшинларини 1949 й. ўрталарида олиб кетди.

Мамлакатни бирлаштириш борасида КХДР б-н КР ўртасидаги кескин ўзаро қарама-қаршилик оқибатида иккала томоннинг айби б-н кўп марталиб қуролли тўқнашувлар бўлди. Бу можаролар 1949 й.нинг 2-ярмидан бошлаб, айниқса, шиддатли тус олди, натижада, 1950 й.да тўла миқёсли уруш ҳаракатлари бошланиб кетди. Ўша йили 25 июнда БМТ Хавфсизлик Кенгашида СССР вакили қатнашмаган пайтда КХДРни КРга қарши тажовўз қилишда айбловчи қарор қабул қилинди ва 2 кундан кейин БМТ га аъзо давлатларни КРга шошилинч ёрдам беришга чақирувчи яна бир қарор қабул этилди.

Халқаро кучлар томонидан КХДРга тахликали хавф туғилгач, Хитой халқ кўнгиллилари (салкам 1 млн. киши) Шим. Кореяга ёрдамга келди. Шиддатли жанглardan кейин 1951 й. ўрталарида иккала томон урушда ғалаба қозониш имкони йўқлигини англаб, мудофаага ўтди ва музоқара бошлашга мажбур бўлди. 1953 й. 27 июлда К.да яраш тўғрисида битим имзоланди. КХДР б-н КР ўртасида 4 км кенгликда қуролсиз минтақа ўрнатилди.

Уч йиллик уруш мамлакатни абгор қилди, унинг иқтисодиётига катта пугур етказди. Миллионлаб кишиларнинг оилалари бўлиниб кетди. Бу биродарқушлик уруши Шим. б-н Жан.нинг ажралишини янада кучайтирди.

1970-й.ларнинг бошларидан КХДР б-н КР ўзаро муносабатларни тартибга солиш йўллари излаш ва мамлакатни қайта бирлаштиришга эришиш мақсадида мулоқот қилиб келди. 1991 й. сент.да иккала корейс давлати БМТга қабул этилди. Ўша йил дек.да КХДР б-н КР ўртасида ярашиш, хужум қилмаслик, ҳамкорлик ва мол айирбошлаш ҳақида битим, 1992 й. фев.да Корея я.о.нинг парчаланмаслиги тўғрисида Қўшма декларация имзоланди. Ниҳоят, 2000 й. июнида КР президенти КХДР га ташриф буюрди ва Шим. б-н Жан. ўртасида илиқ муносабатлар ва ҳамкорлик бошлашга қарор қилинди.

Фани ва илмий муассасалари. К. — қадимдан илм-фан юксак даражада ривожланган мамлакат. 6—7-а.лардаёқ астрономия ва метеорология кузатувлари олиб борилган, мураккаб иншоотлар қурилган. 632—647 й.ларда Ша-рқий Осиёда энг қад. расадхона минораси — Чхонсондэ барпо этилган. 718 й.да К.да соат кашф қилинган. 682 и. Силлада «Кукхак» давлат олий билим юрти очилган ва 717 й.дан тиббиёт, мат., 794 й. дан астрономия ўқитила бошлаган. 11—13-а.ларда чинни идишлар ва асбоблар и.ч. ривожланган. Шу даврда корейслар хитой ксилографиясини ўрганиб, шу усулда 6 минг жылдан иборат будда қонунини

нашрдан чиқарди. 1234—41 й.ларда боc-маҳоналарда металл ҳарфлар ишлатила бошлади.

15-а. ўрталаридан амалий фанлар ривожланди. К. олимлари «Дехқончилик илми» номли асарда ўша давр агрономия билимлари ҳақида маълумот берганлар. Ян Сон Жи ва б.-Корёнинг тарихий геогр. харитасини тузишди (1451). 1445 й. тиббиёт энциклопедияси нашр этилди. 15—17-а.ларда табиий-илмий асарлар, жумладан, турли соҳа энциклопедиялари пайдо бўлди. 15—16-а.ларда ҳарбий техника соҳасида катта муваффақиятларга эришилди. Ли Сун Син қарбий кемалар, артиллерия қуроллари тузилишини такомиллаштирди. 19-а. да мат., астрономия ва терапияга оид илмий асарлар яратилди. К.да фалсафа, тарих, тилшунослик фанлари ҳам қад. анъаналарга эга. К.ни Япония босиб олганидан кейин илм-фан ривожга тўхтаб қолди.

Адабиёти милонинг аввалида қад. К. фольклоридан ривожлана бошлаган. 19-а. охиригача бадийий асарлар корейс тилида ва ханмун — хитой адабий тилининг корейслаштирилган шаклида яратилган. Хитой иероглифи, кейинроқ корейс алифбосида ёзилган «Она-ватан қўшиқлари» (7—11-а.лар) К. адабиётининг қад. намунасидир, 11 — 14-а.ларда унинг давоми — «Коре қўшиқлари» яратилди. Шьэриятнинг вужудга келишида Чхве Чхи Вон (857) муҳим роль ўйнади. Ли Ин Но уни янада ривожлантирди. Бадийий наср аста-секин тарихий адабиётдан ажралиб чикди. Новелла жанрига Ким Си Сип (1435— 93) асос солди. 1487 й. Со Го Жон (1420—88) 130 китобдан иборат «Шарқ антологияси»ни тузди. Лим Же (1549— 87) сатирик кассалар ёзди. 16—17-а.ларда табиат гўзалликларини мадҳ этувчи ва фалсафий шьэрият равнак, топди. 17—19-а.ларда корейс тилида кўплаб қиссалар ёзилди, дастлабки романлар пайдо бўла бошлади, янги наср шаклланди. Дастлабки эркин шьэрларни Чхве Нам Сон ва Ким Ок ёзди. Япония хукмронлиги даврида

адабиётнинг тараққиёти вақтинча тўхтаб қолди; кўпгина ёзувчилар катагонга учради. 1919 й. қўзғолони бостирилгандан кейин ҳар хил декадентлик йўналишлари кўпайди. Реалистик романлар пайдо бўлди (1934). Япон реакцияси кучайган даврда тарихий роман жанри оммалашди (30-й.ларнинг 2-ярми). Японияга қарши халқ лашкарлари учун жанговар инқилобий шеърлар, қўшиқдар ва кичик пьесалар яратилди (1930-40).

Меъморлиги. Неолит давридан ярим ертўла қолдиқлари, милод бошларидан сағаналар, дахмалар, 7-адан Кёнжу яқинидаги Чхомсондэ расадхонаси қолган. 8-адан шаҳарлар, шу жумладан, пойтахт — Кёнжу жадал қурилади, ибодатхона мажмуалари, пагодалар (ғор шаклидаги Соккўрам ибодатхонаси, Пулгукс мажмуаси) барпо этилди. Коре давлати даврида мураккаб шаклли, нақшин пагода ва монастырлар қад кўтарди, дунёвий иншоотлар (ҳукмдорларнинг саройлари) бунёд этилди. Ли сулоласи замонларида қурилган мухташам мажмуалар ёғоч ҳамда тош ўймақорлиги ва наққошлиги усулида безатилди. Диний иншоотлар ҳашамат б-н зийнатланди. Халқ эса тош, лой ва ёғочдан ясалган пастқам уйларда яшарди. Иморатларни жан.га, яъни офтобга қарагиб қуриш урф бўлди. Япония мустамлака ҳукмронлиги даври (1910—45) да Европа ва Япония меъморлиги руҳида иморатлар қурилди.

Тасвирий санъати. Корейслар қад. замонлардан рангтасвир б-н шуғуллана бошлаганлар. Неолит даврига мансуб сопол идишлар қолдиқлари топилган. Металл қурооллар ва гулли сопол идишлар мил. ав. 1-а.га тааллуқли. Милоднинг бошларида К.нинг бадийий маданияти анча ривожланиб, Япония санъатига таъсир ўтказди ва ўз навбатида Хитой санъати таъсиридан баҳраманд бўлди. 3—7-а.ларда дахмалар кўпинча ер ости иншооти тарзида қурилар, девор ва шифтларда афсоналар мазмунидаги базми жамшид, тантанали маросим саҳналари тасвирла-

нарди. Амалий безак санъатида чавандозлар, уйчалар, ҳукмдорларнинг олтин тожлари ясалди. Ҳайкалтарошлик ривож топди. Тош ва металлларни йўниб ишлаш, шойи тўқиш, тушъ ва бўёқ б-н рангбаранг расмлар солиш авж олди. Сопол ва чинни буюмлар кўплаб ишланди. Ли сулоласи даврида сарой ан-самбллари вужудга келди.

Ўзига хос рассомлик академияси — Тохвасо (14-а.) тасвирий санъатнинг ривожланишида катта роль ўйнаган. 15—17-а.ларда йирик рассомлар, 18-а.да манзарачилар ва портретчилар пайдо бўлди. 19-а. охирига келиб, мойли бўёқ ишлатила бошлади. Чинни ва сопол буюмлар ишлаш такомиллашди. Санъатнинг барча соҳаларида 20-адан Ғарб услублари ва анъаналари таъсири кучайди.

Муסיқасининг лад тузилиши пентатониката асосланган. Муסיқа ижтимоий ҳаёт ва диний маросимларда муҳим роль ўйнаган. 3—9-а.ларда саройда хор ва чолғу ансамбллари концертлар берган, муסיқий томошалар кўрсатилган. 6-адан комўнго, тэгим, пхири, қаягим сингари торли чолғу асбоблар кенг тарқалган. Қад. 60 турдаги чолғу асбобидан 45 тури ҳоз. гача янграб келаётир. Сон Хён ва б. корейс муסיқа энциклопедияси — «Муסיқашунослик асослари»ни туздилар (1493). Император саройи хузурида хонанда ва созандалар, раққос ва раққосалардан иборат ансамбллар бўлган. 16-а.нинг 2-ярмидан бошлаб, урушлар ва босқинчиликлар таъсирида К. муסיқаси тушқунликка учради, фақат халқ кўшиқлари жанри ривожланди. 19-а.нинг 2-ярмида муסיқали драма жанри — чхангик ривожланиб, кейинчалик миллий опера пайдо бўлди. 20-а. бошларида К.га Европа муסיқаси кириб кела бошлади.

Театр томошаларининг унсурлари қад. маросим кўшиқлари ва ўйинларида сақланиб келган. Мил. ав. 3-а.да мавжуд бўлган ибидой театрларда табиат ходисалари ва меҳнат жараёнини тасвирловчи томошалар кўрсатилган. 14—15-

а.ларда халқ ниқоб театри ва кўғирчоқ театри вужудга келди. Профессионал актёр-квандэллар халқ театрини ривожлантиришга кўмақлашадилар. 19-а.да профессионал театр ташкил топди. Японияда ўқиб келган К. талабалари 1921 й. «Драма санъати уюшмаси» труппасини туздилар. 1930 й. Пхеньянда «Мачхи», Тэгуда «Кўча театри», Кэсонда «Оммавий театр» (1931), Масанда Драма санъати жамяти (1932), Пхеньянда «Келажак театри» (1932) ва б. вужудга келди.

Киноси. К.да хаваскорлар томонидан 1921 й. Юн Бэн Нам раҳбарлигида «Ой нури остидаги қасам» номли биринчи фильм суратга олинган. 20-й.ларнинг 2-ярмида халқнинг оғир аҳволини акс эттирувчи кинофильмлар («Саёк», «Ним қоронги кўча» ва б.) кўрсатилган. Миллий илғор киносанъатининг ривожланишида реж., сценарийчи ва актёр На Ун Гюнинг хиссаси катта. У «Ариран» (1926), «Муҳаббат излаб» (1928), «Эгасиз паром» (1932) ва б. фильмларда мустамлакачилар зулмига, ижтимоий тенгсизликка қарши курашни акс эттирган. 40-й.ларда К. кинематографияси Япония назорати остида бўлди, асосан, немис, итальян ва япон фильмлари намоёниш қилинди.

КОРЕЯ ХАЛҚ ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСИ, КХДР (Choson Minjujuui Inmin Konghwaguk) — Узоқ Шарқда, Корея я.о.нинг шим. ва қисман материкда, 38-параллелдан шим. да жойлашган давлат. Майд. 120,54 минг км². Аҳолиси 21,96 млн. киши (2001). Пойтахти — Пхеньян ш. Маъмурий жиҳатдан 9 вилоят (province)га ва вилоят мақомига эга бўлган 2 шаҳар (Пхеньян ва Кэсон)га бўлинади. Расмий тили — корейс тили. Йирик шаҳарлари: Пхеньян, Ҳамхин, Вонсон, Хиннам.

Давлат тузуми. КХДР — социалистик давлат. Амалдаги Конституцияси 1972 й. 27 дек.да қабул қилинган. Унга кейинчалик ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган. Қуйидаги ҳокимият орган-

лари амал қилади: Олий халқ мажлиси (ОХМ) ва унинг Доимий кенгаши, Мудофаа кўмитаси, Вазирлар Маҳкамаси (собик Маъмурий кенгаш), жойлардаги халқ мажлислари ва халқ кўмиталари. Президент лавозими ва Марказий халқ кўмитаси бекор қилинган. Уларнинг ваколатлари ОХМ ва унинг Доимий кенгашига тақсимланди ва қисман Вазирлар Маҳкамасига топширилди. Мудофаа кўмитасининг раиси (1993 й. 9 апр. дан Ким Чен Ир) олий давлат лавозими бўлиб, КХДРнинг сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий кучларига раҳбарлик қилади.

Тарихи. Конституцияга биноан, КХДР — «Суверен социалистик давлат» бўлиб, ўз фаолиятида Чучхе ғояларига амал қилади («Чучхе» — мустақиллик маъносини билдиради ҳамда «инқилоб ва қурилишдаги» барча масалаларни ўз кучларига таяниб, мамлакат воқелигига монанд равишда мустақиллик мавқеида ҳал қилишни кўзда тутди). Халқоммаси «буюк дохий» Ким Ир Сенга чексиз садоқат руҳида тарбияланиб келди, унинг вафотидан сўнг ўгли ва вориси Ким Чен Ирга итоатгўйлик руҳида тарбиялана бошлади. КХДРда жуда каттик интизомга риоя этилади, аҳоли ҳар қандай ташки таъсирдан муҳофаза қилинади.

1945—48 й.ларда Шим. Кореяда ер ислохоти ўтказилди, саноат, транспорт, алоқа, банклар, ташки савдо давлат ихтиёрига олинди. 1950—53 й.лардаги уруш мамлакатга катта зарар етказди, хўжалик қурилишини тўхтатиб қўйди. Урушдан кейинги йилларда Шарқий Европа, собик СССР, Хитой кўмаги б-н 200 га яқин халқ хўжалиги иншоотлари қурилди. Шаҳар ва қишлоқда социалистик ислохотлар тугаб (1958), индустриалаш соҳасидаги асосий вазифалар ҳал этилгач (1970), мафкўравий, техникавий ва маданий инқилобни жадаллаштириш йўли бошланди. Жан. б-н ўзаро кураш кескинлашган шароитда хўжалик ва мудофаа қурилишини баб-баравар олиб бориш, мустаҳкам моддий-техника базасини вужудга келтириш вазифаси қўйилди

(1980). Миллий байрамлари — 16 фев. — Ким Чен Ирнинг туғилган куни (1942); 15 апр. — Куёш байрами (Ким Ир Сеннинг туғилган куни, 1912); 9 сент. — КХДР ташкил этилган кун (1948). ЎзР 6-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 7 фев. да ўрнатган.

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. К. Меҳнат партияси, 1945 й. да асос солинган. 1946 й.гача К. Коммунистик партияси. 1946 й.да Шим.даги Янги халқ партияси ҳамда Жан.даги Халқ ва Янги халқ партиялари б-н бирлашиб, Шим. Корея Меҳнат партияси ва Жан. Корея Меҳнат партияси вужудга келди. 1949 й.да улар ягона Корея Меҳнат партияси бўлиб бирлашди; К. Социал-демократик партияси, 1945 й.да тузилган, К. Бирлашган демократик ватан фронтига киради; Чхондогё—Чхонудан партияси (Самовий йўл дини ёш дўстлари партияси),

1946 й.да асос солинган, К. Бирлашган демократах ватан фронтига киради; К. Бирлашган демократик ватан fronti — К. ватанпарвар партиялари ва ташкилотларининг умуммиллий fronti, мамлакат бирлиги ва демократик ривожланиши учун кураш шиори остида 1949 й.да тузилган. К. бирлашган касаба уюшмалари, 1945 й.да тузилган. Жаҳон касаба уюшмалари федерациясига киради.

Хўжалиги. КХДР — индустриал-аграр мамлакат. 2-жаҳон урушидан кейин мамлакатда оғир индустрия асосларини яратиш: металлургия, энергетика, кончилик, кимё, қурилиш материаллари, автомобилсозлик, станоксозлик корхоналарини барпо этиш йўли тutilди. Қ.х. соҳасида давлат ва кооператив хўжаликлари ташкил этилди.

Саноати. Озиқ-овқат саноати, хунармандчилик ва маҳаллий саноат корхоналари мавжуд. Бу ерда рангли, қора, асл металллар, тошқўмир, темир рудаси, вольфрам, кўрғошин-рух, молибден, алюминий рудалари, графит, магнезит ва б. фойдаланиш казилмаларнинг захиралари бор. Иқтисодиётининг асоси оғир саноат, етакчи тармоқлари — электр энергетика,

қора ва рангли металлургия, кончилик ва кимё саноати, қурилиш материаллари и.ч., машинасозлик; энгил ва озиқ-овқат саноати ривожланган. Йилига ўртача 53,5 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Лекин шунга карамай, 2000 й. арафасида халқ хўжалиги танг аҳволга тушиб қолди: иқтисодиёт боши берк кўчага кириб қолган, саноат нотекис ривожланган, техниканинг ривожини орқада қолган, истеъмол маҳсулотлари и.ч. даражаси паст, электр энергия, ёқилги, хом ашё, озиқ-овқат танқис.

Қишлоқ хўжалиги. Дон етиштириш к.х. ишлаб чиқаришининг асосини ташкил этади. Шоли (ҳайдаладиган ерларнинг 50%) ва маккажўхори — асосий к.х. экинларидир. Бугдой, арпа, соя, пахта, қанд лавлаги, картошка, тамаки ва б. ҳам экилади. Сабзавотчилик, боғдорчилик, паррандачилик, балиқчилик, пиллачилик мавжуд. Кэсонда женьшень плантациялари бор. Чорвачилик унчалик ривожланмаган. Мамлакат бутун ҳудудининг 18%, яъни 2,27 млн. га ерда деҳқончилик қилинади, 9 млн. га ер ўрмон б-н қопланган.

Кейинги йилларда к.х. ишлаб чиқариши сурункали инкирозга дучор бўдди. Донли экинлар, аввало асосий маҳсулот бўлмиш шоли ҳосили пасайиши аҳолини озиқ-овқат б-н таъминлашни мушкуллаштирди. Мамлакатда аҳолини озиқ-овқат ва халқ истеъмол моллари б-н белгиланган меъёردа таъминлаш тизими сақланган.

Транспорти. Юкларнинг 90% яқини т.й.да ташилади. Т.й.лар узунлиги — 9 минг км, автомобиль йўллари уз. — 23 минг км. Денгиз савдо флотини тоннажи 951 минг т дедвейт. Денгиз портлари: Вонсан, Чхонжин, Нампхо ва б. Пхеньян яқинидаги Сунам деган жойда халқаро аэропорт бор. Амноккан, Чхончхонган, Тэдонган ва Туманган дарёларининг куйи оқимида кема қатнайди.

Ташқи савдоси унчалик ривожланмаган. Четга, асосан, хом ашё чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ускуна, суюқ

ёқилги, кокс, прокат, пахта толаси, ўғит, халқ истеъмол моллари сотиб олади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Хитой, Россия ва б. Пул бирлиги — вона.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Япония ҳукмронлиги даврида мактабда дарслар япон тилида ўқитилган. 1945 й.дан янги 4 й.лик мактаблар очилди. Дарслар она тилида янги дастур асосида олиб бориладиган бўлди. 1958 й.дан ўқиш бепул. 1975 й.дан мажбурий 11 й.лик таълим жорий этилган. КХДРда 10 мингдан кўпроқ умумий таълим мактаби, 600 техника билим юрти ва 200 дан ортиқ олий ўқув юрти бор. Энг йирик олий ўқув юрти — Ким Ир Сен номидаги Пхеньян ун-ти. Пхеньянда КХДР Фанлар академияси ва Ҳамхинда унинг филиали, Тиббиёт фанлари, Қ.х. фанлари, Ижтимоий фанлар, Ўрмон-техника академиялари мавжуд. Кутубхона ва музейлари: Давлат марказий кутубхонаси (1947), ФА кутубхонаси (1952), Марказий тарих музейи, К. инқилоб музейи (1948), Озодлик уруши музейи (1953), Этно. музейи (1956), Нафис санъат марказий музейи. Вонсан, Ҳамхин, Саривон ва б. шаҳарларда ҳам музейлар бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Корея» (корейс, рус, хитой, инглиз, француз ва испан тилида нашр этиладиган ойлик жур., 1956 й.дан), «Нодон Синмун» («Ишчи газетаси», кундалик газ., 1945 й.дан), «Минчжу Чосон» («Демократик Корея», кундалик газ., 1946 й.дан) «Чосон инмингун» («Корея халқ, армияси», кундалик газ., 1948 й.дан), «Чоллима» («Қанотли от», ойлик жур., 1959 й.дан), «Киллочжа» («Меҳнаткаш», ойлик жур., 1946 й.дан), «Чосон есуль» («Корейс санъати», ойлик жур.) ва б. К. Марказий телеграф агентлиги 1946 и. ташкил этилган. К. Марказий радио кўмитаси ва Марказий телевидениеси мавжуд. Радиоэшиттиришлар корейс, шунингдек, рус, инглиз, француз, испан, япон, хитой тилларида олиб борилади. Пхеньянда телемарказ 1967 й.дан ишлай-

ди.

Адабиёти. 2-жаҳон урушидан кейин Шим. К.да адабиётни социалистик реализм йўлидан ривожлантириш рағбатлантирилди. 1946 й.да корейс ёзувчилари Шим. К. Адабиёт ва санъат арбоблари ассоциациясига бишлашди. Катта авлод б-н бир қаторда ёш шоирлар адабиётга кириб келди. Улар «янги турмуш»ни, «СССР б-н дўстлик»ни мадҳ этишдан бошқа иложлари йўқ эди. Шундай шароитда ҳам истеъдодли қалам соҳиблари халқ тарихини ҳаққоний ёритишга интидилар. Чо Ги Чхон «Пэктусан тоғи» дostonида япониялик боскинчиларга қарши халқ ҳаракатини, Чхве Мён Ик, Чхон Се Бон хикоя ва очеркларида, Ли Ги Ён «Ер» романида қишлоқ турмушини акс эттирди. Ли Бук Мён, Хван Гон ва б. ёзувчилар ишчилар ҳақида асарлар яратишди. Шоирлар орасида Пак Пхар Ян, Мин Бён Гюн, Пак Се Ён, Ан Нён Мон, Чо Ги Чхон 1950—53 й.лар уруши ҳақида ватанпарварлик руҳидаги асарлар ёзишди. Урушдан кейин роман адабиётининг асосий жанри бўлиб қолди. Юн Се Жун, Чхон Се Бон ва б. долзарб замонавий муаммоларни кўтариб чиқди. Ли Ги Ён, Чхве Мён Ик, Пак Тхэ Вон тарихий романлар яратишди. 60-й.лардан эсдалик адабиёти кенг ёйилди. Кейинги йилларда дунё юзини кўрган салмоқли асарлар орасида кўпчилик бўлиб ёзилган «Қон денгизи», «Соқчининг тақдирини» каби асарларни кўрсатиш мумкин.

Меъморлиги. 1940-й.лар охиридан шаҳарсозлик ривожланди. Пхеньяннинг бош режаси ишлаб чиқилди. 1950—53 й.лардаги урушда вайрон бўлган шаҳарлар (Ҳамхин, Вонсан, Саривон, Кэсон, Нампхо ва б.) қайта тикланди. Саноат ва гидротехника иншоотлари, мактаб, касалхона, маданият саройлари қуришга киришилди. Дастлабки пайтларда ўрта аср корейс меъморлиги анъаналаридан фойдаланилди (Пхеньян Катта театри). 60-й.ларнинг 2-ярмидан янги қурилиш материаллари ва конструкциялари жорий этилди, ихчам режаланган,

кулай ва чиройли бинолар (Ким Ир Сен номидаги ун-т) қад кўтарди, типовой лойиҳалар асосида кўп қаватли турар жойлар қурилди. Қишлоқ жойларда коттежлар, блокли ва секцияли уйлар барпо этилган. Курортлар қурилишига эътибор берилди. Меъморлар орасида Ким Жон Хи, Ли Хён, Пак Ик Хван. Син Сун Ген ва б.ларни кўрсатиш мумкин. 1954 й.да К. меъморлар уюшмаси тузилган.

Тасвирий санъати. 1946 й.да ташкил этилган Адабиёт ва санъат арбоблари ассоциацияси миллий рангтасвири тиклашни мақсад қилиб олган эди. 1950—53 й.лардаги уруш даврида рассомлар, асосан, ташвиқот-тарғибот руҳидаги варақа ва плакатлар яратишди. Миллий анъаналарни давом эттириш б-н бирга замонавий мавзуларга мурожаат этаётган рассомлар орасида Ли Чхон, Чхве Ген, Ли Сок Хо, Ким Ён Жун, Чон Ён Ман, хайкалтарошлардан Мун Сок О, Чо Гю Бонлар бор. Қад. кулоллик, чиннисозлик, суяк ва ёғоч ўймакорлиги, бамбук толасидан тўқувчилик, каштачиликда халқ амалий санъати сақланиб қолган. 1953 й.да рассомлар уюшмаси тузилган.

Муסיқаси. К. озод этилгандан кейин (1945) дастлаб оммавий кўшиқлар ривожланди. Халқ кўшиқларини йиғиш, ўрганиш ва оммалаштиришга киришилди. 1946 й. Муסיқачилар уюшмаси тузилди. Катта шаҳарларда муסיқа ўқув юртлари (Пхеньянда консерватория), концерт заллари, муסיқали театрлар очилди. Филармония, катта симфоник оркестр ва б. муסיқа жамоалари ташкил этилди. Симфоник ва кантата-оратория жанрлари, халқ му-сиқий драмаси (чхангик), замонавий опера (кагик) ва балет ривож топди (композиторлар Ли Мён Сан, Хван Хак Кин, Ли Гон У, Пак Тон Силь, Ким Ён Гю).

Театри. 1947—49 й.ларда Пхеньянда Давлат театри (ҳоз. «Чхоллима» давлат драма театри), Давлат халқ бадий театри (ҳоз. Пхеньян ш. театри), К. халқ армияси хузуридаги труппа очилди. Вилютларда театрлар ишлаб турибди.

Маиший, тарихий асарлардан ташқари, Япония мустамлака ҳукмронлиги йилларидаги озодлик ҳаракатига ба-ғишланган пьесалар саҳналаштирилган («Пусан», «Почхонбо машъали», «Онамиз» каби спектакллар).

Киноси. 1947 й. киностудия ташкил этилди, унинг асосида бадий ва ҳужжатли фильмлар студияси очилди (1958). КХДРда биринчи бадий фильм — «Менинг ватаним» 1949 й.да ишлаб чиқарилди. 1950 й.да «Домна печи», «Чегарачилар» фильмлари яратилди. Шим. — Жан. уруши йилларида «Ёш партизанлар», «Она юрт химоячилари» ва б. фильмлар суратга олинди. 1957 й. «Оганилар» рангли фильми яратилди. 1959 й. Пхеньян театр ва кино ин-ти очилди. 1961 й. КХДР кинематографчилар уюшмаси ташкил этилди.

Кейинги йиллардаги энг яхши корейс фильмлари орасида «Садосон қалъаси ҳақидаги ривоят», «Айриликда яшаб бўларми», «Хумо қуши», «Қизил гул», «Беш ака-ука», «Ўрмон шовқини» ва б. бор.

Ўзбекистон — КХДР алоқалари. 1994 й.дан буён ЎЗР б-н КХДР ўртасида иктисодий, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорликка оид ҳуқуқий негизни яратиш соҳасидаги иш давом этаётир. 1995 й.да ўзбек ва корейс томонлари «Хаво қатнови соҳасида ҳамкорлик тўғрисида битим» ва «Қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳамкорлик ҳақида битим» деб аталган ҳужжатларни келишиб олдилар.

Икки мамлакат ўртасида савдо-сотик йўлга қўйила бошлади. Товар айланмаси 1998 й. даги 2,3 млн. АКШ долларидан 1999 й.да 6,7 млн. долларга етди. ЎЗРда КХДР сармоясига иштирокида 2 та шўъба корхона ва 2 та қўшма корхона рўйхатга олинган. Чунончи, «Ринрадо», «К. У. Ринрадо», «Чосон-Сик-рексул» ва «Сафар» корхоналари халқ истеъмол моллари и.ч., харид қилиш ва сотиш б-н шўғулланади.

КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСИ, ҚР (Taehan Minguk) — Узоқ Шарқда, Ко-

рея я. о.да, 38-параллелдан жан.да жойлашган давлат. Майд. 98,48 минг км². Аҳолиси 47,904 млн. киши (2001). Пойтахти — Сеул ш. Маъмурий жиҳатдан 9 вилоят (province) ва вилоят мақомидаги 2 шаҳар (Сеул ва Пусан)га бўли-нади. Расмий тили — корейс тили. Йи-рик шаҳарлари: Сеул, Пусан, Кванжу, Инчхон, Тэчжон, Ульсан.

Давлат тузуми. КР — парламентли республика. Амалдаги конституцияси 1988 й. 25 фев.дан кучга кирган. Давлат бошлиғи — президент. У аҳоли томонидан умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Конституцияга биноан, президент ҳокимияти бирмунча чекланган. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллат мажлиси. Ижроия ҳокимиятни президент ва бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Тарихи. КР 1948 й.да эълон қилинган. 40 й. мобайнида диктаторлик режими ҳукмронлик қилди. Аввалига Ли Син Ман (1960 й.да ағдариб ташланди), сўнг Пак Чжон Хи (1979 й.да ўлдирилди) режими ҳукм сурди. 1980—87 й.ларда Чон Ду Хван президент лавозимида бўлди. 1987 й.да ўтказилган референдум янги конституцияни тасдиқлади. 1988 й. 25 фев.да кучга кирган мазкур конституция кўп босқичли сайлов ўрнига тўғри президент сайловини жорий этди, парламентнинг ҳуқуқларини кенгайтирди, президентнинг ваколатларини чеклади, унинг лавозимда бўлиш муддатини 7 й.дан 5 и.га келтирди, армиянинг сиёсатда қатнашмаслиги ҳақидаги низомни конституцияга киритди, матбуот эркинлигини мустаҳкамлади.

1992 й. дек.да ўтказилган президент сайловида Демократик либерал партия номзоди Ким Ен Сам ғалаба қозонди. Унинг шиори «баркарорлик шароитидаги ислохотлар» эди. Ҳарбийларнинг неча ўн йиллик ҳукмронлигидан сўнг биринчи марта фуқаро сиёсатчи олий лавозимига сайланди. Бу даврда либерал-демократик ислохотлар ўтказилди. Мухолифат

фаолияти парламент доирасидан четга чиқмаслиги белгилаб қўйилди. 1997 й. 18 дек.да бўлиб ўтган сайловда эса Ким Дэ Жунг, 2002 й. дек. да бўлиб ўтган сайловда Ро Му Хен президент этиб сайланди. Миллий байрамлари: 15 авг. — К. озодлиги куни (1945); 3 окт. — Давлатга асос солинган кун. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 29 янв.да ўрнатган.

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Янги минг йиллик демократик партияси, 2000 й.да тузилган; Демократик партия, 1991 й.да ташқил этилган; Янги К. демократик партияси, 1985 й.да асос солинган; Бирлашган халқ партияси, 1992 й.да тузилган; Бирлашган либерал демократлар, 1995 й.да асос солинган; Демократик халқ партияси, 2000 й.да тузилган; Буюк мамлакат партияси, 1997 й.да асос солинган. К. касаба уюшмалари федерацияси, 1946 й.да тузилган, Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерациясига қиради.

Хўжалиги. КР — жўшқин ривожланаётган индустриал-аграр мамлакат. Кейинги 30 й. мобайнида иктисодий ўсиш суръати жиҳатидан дунёда олдинги ўринлардан бирини эгаллаб келди. Ялпи ички маҳсулотда саноат улуши 34%. Миллий маҳсулот ҳажми аҳоли жон бошига 1989 й.ги 4830 АҚШ долларидан 1996 й.да 10 минг долларга етди. Юксак технологияларга асосланган ҳамда экспортга маҳсулот тайёрловчи тармоқлар ва оғир саноат илдам ривожланди. Фойдали қазилмалар орасида тошқўмир конлари жуда катта аҳамиятга эга; темир, рух ва мис рудалари, вольфрам, қалай, олтин, кумуш казиб олинади. Шунга қарамай, зарур саноат хом ашёсининг кўп қисми чет эллардан келтирилади.

С а н о а т и. Ишлаб чиқарувчи саноат иктисодиётда етакчи ўринда. КР кемалар, энгил автомобиллар, электроника ва электротехника, нефть, пўлат, тўқимачилик маҳсулотлари и.ч. бўйича дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Пхохан ш.да мамлакатдаги энг катта металлургия кти бор. Бундан ташқари, рангли ме-

таллургия, кимё, энгил саноат корхоналари мавжуд. Сеул, Инчхон, Тэгу, Пусанда ип газлама, Чхонжу ва Кванжуда табиий шойи газлама, Ульсан ва Пусанда кема и.ч. марказлари барпо этилган. Кўпдан-кўп шоли окдаш, ун тортиш, қанд-шакар, сояни қайта ишлаш, виночилик, тамаки, балиқ маҳсулотларини қайта ишлаш ва ш.к. корхоналар бор. Телевизор, радио-приёмник, велосипед, мотоцикл, автомобиль мотори, электротехника асбобу-скуналари и.ч. энг янги техника асосига қурилган. Қоғоз, ёғочсозлик, бинокрлик ашёлари саноати, уй-рўзғор асбоблари ишлаб чиқарувчи, хунармандчилик корхоналари мавжуд. Қудратли энергетика базаси вужудга келтирилган (йилга ўртача 119 млрд. кВт-соат). Ҳосил қилинаётган электр энергиянинг 50% АЭСларга тўғри келади. Мамлакатда аэрокосмик саноатини ривожлантириш дастурини амалга оширишга киришилган. Биотехнология, ген инженерияси, лазер, композицион материаллар яратиш соҳасидаги илмий-техникавий ишланмалар фаол йўлга қўйилган. Барча соҳалар гуркираб ривожланиши туфайли КР корпорациялари тобора ғарбдаги етакчи компанияларнинг жиддий рақобатчисига айланиб бораётир.

Қишлоқ хўжалиги. Қишлоқ ва ўрмон хўжалигида, балиқчиликда аҳолининг салкам 18% шуғулланади. Бу тармоқлар ялпи ички маҳсулотнинг 8% ни беради. Қ.х. мамлакат озиқ-овқат эҳтиёжининг 65% ни қондиради. Ер майдонининг 21%га экин экилади, шундан 50% суғорилади. Кўп жойларда йилига 2—3 марта ҳосил олинади. Дехқончиликда шоли, арпа ва буғдой, шунингдек, маккажўхори, соя, картошка, батат, каноп, женьшень етиштирилади. Кўп микдордаги дон четдан келтирилади. Чорвачилик сует ривожланган, қорамол, чўчқа, парранда боқилади, балиқ ва денгиз жониворлари овланади. Тоғли жойларда ёғоч тайёрланади.

Транспорти. Т.й.лар узунлиги— 7 минг км, автомобиль йўллари ўз. — 55

минг кмдан зиёд, денгиз савдо флот-ти тоннажи 11,7 млн. т дедвейт. Денгиз портлари: Пусан, Ульсан, Инчхон, Масан, Пхохан, Мокпхо, Йосу. Сеул, Пусан, Тэғуда катта аэропортлар бор.

Ташқи савдоси иктисодий жиҳатдан ривожланган АҚШ, Япония, Канада ва Европа Иттифоқи мамлакатларига қаратилган. Россия ва МДХдаги бошқа мамлакатлар б-н ҳам иктисодий ҳамкорликни йўлга қўйган. Экспортида и.ч. саноати маҳсулоти устун. Унинг 95% ни тайёр маҳсулотлар (кемалар, электрон товарлар, телевизорлар ва б.) ташкил этади. Минерал хом ашё ҳам чиқаради. Четдан ёқилғи, хом ашё, озиқ-овқат, машина ва ускуналар, кимё маҳсулотлари олади. Пул бирлиги — вона.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 6—11 ёшдаги болаларнинг бошланғич маълумот олиши мажбурий. Давлат ўқув юртлари б-н бир қаторда хусусий бошланғич ва ўрта мактаблар ҳам бор. Бошланғич мактабда мажбурий таълим жорий этилган бўлиб, ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда 3 й., оширилган даражадаги ўрта мактабда 3 й. Магистратурани битирганларга илмий даража берилади. 500 дан кўпроқ (шундан 400 таси хусусий) олий ўқув юрти бўлиб, уларда 1 млн. 390 минг талаба ўқийди, юздан ортиқ коллеж ва ун-т мавжуд, улардан энг йириқлари: Сеул давлат унти (1905), Енсе, Кёнхи, Конгук, Кукмин, Кория, Хангук, Ханьян каби хусусий ун-тлар. Технология ин-ти, Қон текширув ин-ти ва б. илмий марказлар ташкил этилган. 1958 й. тузилган Атом энергияси бошқармаси ҳузурида атом энергияси ва тиббий радиация ин-глари очилган. Сеулда Миллий фанлар академияси, Миллий санъат академияси, бир қанча и.т. ин-глари, Миллий кутубхона, Сеул ва Корея ун-тларининг кутубхоналари, Миллий музей, Миллий илмий музей ва х.к.лар мавжуд.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. КРда 700 га яқин кундалик газ. нашр этилади, уларнинг тахм.

ярмиси Сеулда чиқади. Энг йириқлари: «Тона ильбо» («Шарқий Осиё газетаси», 1920 й.дан), «Хангук ильбо» («Корейс газетаси», 1954 й.дан), «Чосон ильбо» («Корея газетаси», 1920 й.дан), «Кен-хян синмун» («Кечки газета», 1946 й.дан), «Қориа геральд» («Корея хабарчиси», 1953 й.дан), «Кориа тайме» («Корея вақти», 1950 й.дан), «Сеул синмун» («Сеул газетаси», 1945 й.дан) ва б. Рен-хап ахборот агентлиги 1980 й.да тузилган. «Қориа Бродкастинг систем» радиоэшиттириш ва телекўрсатув корпорацияси 1926 й.да ташкил этилган. Етакчи радиост-ялари: «Крисчиан Бродкастинг Систем», «Киктон Бродкастинг Систем» ва «Асиа Бродкастинг Систем» (асосан, хорижий Узок, Шарқ мамлакатларига мўлжалланган).

Адабиёти. Япон мустамлакачилари мамлакатдан қувилгач, кўпгина ёзувчилар истикболга умид руҳи б-н суғорилган асарлар яратишди. Ли Ха Юн, Ким Гван Соп ва б.нинг шеърларида истиклол ғоялари акс этди. Катта авлод прозачилари натурализм ва декадентлик адабиёти анъанасини давом эттирди. 1954 й.дан прозачиларнинг ёш авлоди етишди, бўлар Ғарбда расм бўлган «янги танкид» оқими ва антироманизм назарияси таъсирига жуда ҳам берилган. Кўп асарлар уруш ва ёлғизликка бағишланган. Ли Дон Жи ва Ли Хён Ги асарларида мистицизм ҳамда «шарқ тафаккури» ўзига хослиги ғоялари акс эттирилган. 1960 й. ўрталаридан уруш азоблари, инсоннинг ёлғизлик хиссиёти, умидсизлик оҳанглари устунлик кила бошлади. 70—80-й.ларда реалистик илғор анъаналар кучайди, воқеликка танкидий муносабат ривожланди (Ким Жи Ха шеърлари), адабиётда илғор тамойиллар пайдо бўла бошлади.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. 1950—80 й.ларда жамоат бинолари, асосан, Ғарбий Европа меъморлиги услубида қурилган (Сеулдаги «Қориа эйр Лайнс» авиация компаниясининг биноси). Миллий меъморлик услублари

асосида замонавий конструкциялар б-н қурилган бинолар ҳам учрайди. (Сеул яқинидаги «Уокер-Хилл» оромгоҳ маркази). Турар жойларнинг аксарияти типовой лойиҳалар асосида қурилади.

ҚР тасвирий санъатида оқимлар кўп. Рангтасвиричлардан Ким Ин Син, Ли Жун Соп ва б. европача реалистик оқимга, Ким Хван Ги, Нам Гван каби расомлар, Ким Ён Хак, Чон Сан Бом сингари ҳайкалтарошлар эса модерн оқимига тақлид қилади. Ким Ги Чкан, Пак Нэ Хён ижодида миллий услуб европача услубга ҳамоҳанг тарзда на-моён бўлади. Амалий тасвирий санъат анъаналари асосида буюмлар тайёрлаш ривожланган.

Мусиқаси. Миллий мусиқа санъати айрим ватанпарварлар ҳаракати туфайлигина сақлаб қолинди. Халқ хонандалик санъатининг пхансори деб аталган тури ҚР да қайта тикланди. Мусиқали драмага ўхшаш бу турда актёрлик, ашула ва ракс уйғунлашган. 1945 й.да симфоник оркестр ташкил этилган. Кўпгина эстрада ансамбллари ишлаб турибди. Сеулда опера труппаси бўлиб, у чет эл (асосан, Европа) спектакллари кўяди. Симфоник оркестрлар ва айрим ун-тлар ҳузурида мусиқа коллежлари бор. «Мил-жун», «Тонъян» драма театрлари, кичик-кичик театр труппалари мавжуд. Уларга Ғарб замонавий санъатининг таъсири катта. Чонлар триоси, скрипкачи Ким Ён Ук, қўшиқчилар Ханс Чхве, Чо Суми ва б. ижрочиларнинг номи дунёга машхур.

Киноси. 1946 й. ҚР кинематографияси вужудга келди. 40-й.лар охиридаги фильмлар, асосан, Ватанни япон bosқинчиларидан озод қилишга бағишланди («Мудҳиш тун», «Ортикча одам»). Кейинги йилларда ватанни бирлаштириш кинематографиянинг асосий мавзуи бўлиб қолди.

Ўзбекистон — ҚР муносабатлари. ҚР 1991 й. 30 дек.да Осиё — Тинч океан минтақаси давлатлари орасида биринчи бўлиб ЎЗР мустақиллигини тан олди. Ўзбекистон б-н ҚР ўртасида 1992 й. янв.да дипломатия муносабатлари

ўрнатилгандан кейин сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда кенг ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилди. Мамлакатимиз раҳбари И. Каримовнинг 1992, 1995, 1999 й.ларда ҚР га ва ҚР президентининг 1994 й.да Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида имзоланган ҳужжатлар ўзаро ҳамкорликнинг ҳуқуқий пойдеворини яратди. 1999 й.да ўзаро товар айланмаси ҳажми салкам 526,8 млн. АКШ доллариға етди. ҚР Ўзбекистондан пахта толаси, ип газлама, калава ип, электр асбоб-ускуна, хом тери, ипак, кимёвий ўғит олиб, Ўзбекистонга транспорт воситалари, электр ва механик жиҳозлар, қора металл, каучук ва резина маҳсулотлари, бўёқлар, турли хил жиҳоз ва аппаратлар, тўқимачилик маҳсулотлари юборди.

Ўзбекистонда корейс сармоясини иштирокидаги 80 га яқин корхона бўлиб, улар транспорт, электроника, телекоммуникация, алоқа, тўқимачилик каби соҳаларга мансуб. «ЎзДЭУ авто», «ЎзДЭУэлектроникс», «Қабул-Ўзбек компани ЛТД», «ЎзСамсўнгэлектроникс» каби қўшма корхоналар шу жумлага кирди. Улар автомобиль, халқ истеъмол моллари, радио электрон маҳсулотлар и.ч. б-н шуғулланади. Тўйтепада ва Тошкентнинг «Қўкча» даҳасида қурилган тўқимачилик корхоналари маҳсулотлари четга экспорт қилинаётди. Фарғона ва Наманган ш.ларида ҳам шундай корхоналар барпо этилади. Шунингдек, ҚРнинг 19 та компанияси ЎзР да ўз ваколатхонасини очган. 1994 й.дан буён иқтисодий ҳамкорлик ва савдо-сотиқ масалалари бўйича Ўзбекистон-Корея ва Корея-Ўзбекистон қўшма қўмитаси ишлаб келаётди. ЎзР Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ҚР нинг 10 та банки б-н вакиллик муносабатлари ўрнатган. Корея Халқаро ҳамкорлик агентлиги (КОИСА) бир неча йиллар давомида республика вазирликлари ва идоралари б-н фаол алоқа қилаётди. Шу ташкилот йўли б-н ўзбек йигит-қизлари мунтазам равишда ҚР да малака ошираётди, Тошкент иқтисодиёт ун-тида ва Молия ин-ти ҳузуридаги

лицейда компьютер синфлари ташкил этилган. Ўзбекистондаги бошқа лицей ва коллежларни ўқув асбоб-ускуналари б-н жиҳозлаш лойиҳаси амалга оширилаётди. ҚР Маориф вазирлигининг 1992 й. майдан бери ишлаётган Тошкентдаги корейс таълим марказида олий ўқув юртлиари муаллимлари ва талабалари учун танлов асосида малака ошириш йўлга қўйилган. 1993 й. мартда Тошкент шарқшунослик ин-тида корейшунослик ф-ти очилган. Ўзбекистон жаҳон тиллари ун-тида «Корейс тили маркази», Самарқанд чет тиллар ин-тида «Корейс тили ва маданияти маркази» ишлайди. ҚРнинг Ўзбекистондаги элчихонаси бу марказларни энг янги адабиёт ва видео ҳамда аудио кассеталар б-н жиҳозлади.

Икки мамлакат ўртасида маданий алоқалар тобора кенгайиб бораётди. Ўзбек маданияти ва санъати арбоблари ҚР да ўз маҳоратларини намойиш этиш, Ўзбекистонда корейс маданияти ҳафталикларини ўтказиш оdat тусига кириб қолди. 1998 ва 1999 й.лардаги ана шундай ҳафталик доирасида Тошкентда корейс китоблари ва фотосуратлари кўргазмаси, корейс санъати арбоблари ва рассомлари кўргазмаси уюштирилди. Спорт турлари ва корейс анъанавий ўйинлари намойиш этилди. Кинофильмлар кўрсатилди, ниҳоят Алишер Навоий номидаги театрда машхур корейс ашула ва рақс ансамбллари катта томоша кўрсатишди.

КОРЕЯ БЎЙНИ - Корея я.о.нинг шимолидаги, Ғарбий Корея ва Шарқий Корея қўлтиқлари оралиғидаги сиқикжой, КХДРхудуди. Кенглиги 160 км, энг баланд жойи 1833 м. Ғарбий ва шарқий қисми соҳилбўйи текислигидан, маркази ўрмонлар б-н қопланган Пуктэбон тизмасидан иборат.

КОРЕЯ БЎҒОЗИ — Корея ярим ороли б-н Япония архипелаги оралиғида. Япон денгизини Шарқий Хитой денгизи б-н боғлаб туради. Кенглиги 180 км, ўз.

324 км, энг саёз жойининг чукурлиги фарватерида 73 м. Цусима о.лари бўғозни иккига ажратиб туради. Бўғоз орқали халқаро аҳамиятга эга денгиз йўллари ўтган. 1904—05 й.лардаги Россия — Япония уруши вақтида К.б.да Цусима жанги (1905) бўлган.

КОРЕЯ ЯРИМ ОРОЛИ - Шарқий Осиёда, Япон денгизи б-н Сарик денгиз оралиғида. Майд. 150 минг км². Ўз. 600 км чамасида, аксари қисмида кенглиги 200 км. К.я.о.да Корея Республикаси ва КХДРнинг катта қисми жойлашган. Ярим орол материк б-н Корея бўйни орқали туташган. Рельефи, асосан, тоғли, ғарбида сертепа текислик. Энг баланд жойи — Шарқий Корея тоғларидаги Чирисан чўққиси (1915 м). Шарқий қирғоқлари кам парчаланган, ғарби ва жан.да қўлтиқ ва бухта кўп. Икклими мўътадил, муссонли, жан.да субтропик иқлим. Январнинг ўртача т-раси шим.да —21° дан жан.да 4° гача, июлники 22—26°. Йилига 900—1500 мм ёғин ёғади. Дарёлари серсув, энг муҳимлари: Амноккан, Туманган, Кимган ва б. Кенг баргли ва доим яшил субтропик ўрмонлар (жан.да) б-н қопланган. Водийларда шоли, соя, пахта экилади. Фойдали қазилмалардан вольфрам, графит, магнезит учрайди. Миллий парклар ташкил этилган. Яна қ. Корея.

КОРЖАВИН Борис Дмитриевич (1892.28.9, хоз. РФ Кострома вилояти Буй ш. — 1984.24.11, Тошкент) — гидротехник олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1950), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1950). Ленинград политехника ин-тини тугатган (1925). 1925—40 й.ларда Ўзбекистондаги сув хўжалиги идораларида бош муҳандис лавозимида ишлади. Катта Фарғона капали қурилишида (1940) муҳандис, ЎзССР Сув хўжалиги халқ комиссари ўринбосари ва халқ комиссари (1941—46), «Средазги-проводхлопок» трести Амударё экспедицияси директори ўринбосари (1946-51), ЎзССР Сув хўжалиги вазири ўринбосари

(1954—58), «Средазгипроводхлопок» ин-ти директори (1958—62) бўлган. 1966 й.дан ЎзССР ФА Ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганиш кенгашининг ирригация секторидида катта илмий ходим. Илмий ишлари қадимдан суғориладиган ерларнинг гидромелиоратив тармоқларини қайта тиклаш ва Зарафшон дарёси водийсида суғоришни ривожлантириш тизимини ишлаб чиқиш масалаларига бағишланган.

КОРЖЕНЕВСКАЯ ЧЎҚҚИСИ - Фанлар академияси тизмасининг (Тожикистон) шим.-ғарбидаги энг баланд тоғ чўққиларидан бири. Мутлақ бал. 7105 м. Чўққидан Мушкетов, Фортамбек ва б. музликлар оқибтушган. Н. Л. Корженевский томонидан 1910 й.да ўрганилиб, унинг рафиқаси ва ёрдамчиси Е. Корженевская номи б-н аталган.

КОРЖЕНЕВСКИЙ Николай Леопольдович (1879.6.2, Витебск губернияси — 1958.31.10, Тошкент) — табиий географ ва гляциолог. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1947). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1939). Геогр. фанлари д-ри (1937). Ўрта Осиё ун-тининг табиий геогр. кафедраси проф., мудири (1927 й.дан). Ўрта Осиё Гидрометеорология ин-тида консультант ва гляциология бўлимининг бошлиғи (1926—58). Илмий фаолияти Ўрта Осиё табиий геогр.си ва музликларига бағишланган. К. Ўрта Осиё музликларининг дастлабки каталогини тузган (1930), 70 га яқин музлик ва чўққиларни ўрганиб илмий адабиётга киритган. Устюрт платоси, Мўйинкум, Қирғизистон тизмаси, Қоракўл, Яшилкўл, Сарез, Искандаркўл ва Балхаш кўлларини тадқиқ қилди. Помир ва Тяньианда 3 музлик ва Орқа Олай тизмасидаги чўққи К. номи б-н аталган.

Ас: Каталог ледников Средней Азии, Т., 1930; Средняя Азия. Краткий физико-географический очерк, 2 изд., Т., 1941; Природа Средней Азии, Т., 1960.

Ад.: Николай Леопольдович Корже-

невский (1879-1958), Т., 1962.

КОРЖЕНЕВСКИЙ МУЗЛИГИ -Шим. Тяньшандаги энг йирик водий мўзлиги. 3270 м дан 5020 м гача бўлган баландликда жойлашган. Уз. 11,7 км, майд. 38 км². 1928 й. июнда Германия б-н ҳамкорликда Помирга уюштирилган экспедиция қатнашчиси — Н. Л. Корженевский томонидан ўрганилган.

КОРЖИНСКИЙ Дмитрий Сергеевич [1899.1(13).9.- Петербург -1985.16.12] — рус геологи, акад. (1953), 1929—40 й.ларда Ленинград кончилиқ ин-тида, 1937 й.дан СССР ФАда (1969-1979 й.ларда экспериментал минералогия ин-ти директори) ишлаган. Қозоғистон, Шарқий Сибирь, Урал ва Ўрта Осиёдаги токембрий тоғ жинслари ва у б-н боғлиқ фойдала қазилма конлари устида и.т. ишлари олиб борган. Минерал ҳосил бўлиш жараёнлари назариясининг физик-кимёвий асосларини ишлаб чиққан. К. скарн ҳосил бўлишининг биметасоматик ва контактли-инфильтрация ва эритмаларнинг кислота-асосли гидротермал тадрижи назариясини тақлиф қилган. К. бир қанча хорижий илмий жамият ва академияларнинг аъзоси. Давлат мукофоти лауреати (1946, 1958, 1975). К. номига коржинскит минерали кўйилган.

Ас: Теория метасоматической зональности, М., 1969; Теоретические основы анализа парагенезисов минералов, М., 1973.

КОРИ (Cori) Карл Фердинанд (1896. 5.12, Прага — 1987) — америкалик биокимёгар. Прага ун-тини тугатган (1920). АҚШ Миллий академияси ва Лондон Қироллик жамияти аъзоси. Вашингтон унти проф. (1931 й.дан). Асосий ишлари хайвонлар организмидаги углеводлар алмашинувини ўрганишга бағишланган. Глюкоза (1)-фосфат («Қори эфири») моддасини кашф этган ва соф ҳолда ажратиб олган. Гликогеннинг каталитик жараёнларини аниқлаган. Нобель мукофоти лау-

реати (1947; Г. Т. Кори б-н ҳамкорликда).

КОРИЗ (форс.) — ер ости сувларини йиғиш ва уларни ер юзасига чиқариш учун қуриладиган ер ости иншооти; аҳолини сув б-н таъминлаш ва сўғориш мақсадларида қўлланилади. К. Яқин Шарқ, Жануби-Шарқий Осиёда тарқалган. Ўрта Осиёнинг тоғли ва тоғ олди зоналарида учрайди. Туркменистон (Ашхобод ш. яқинида чуқ. 100 м, сув сарфи 150—225 л/с), Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд, Навоий вилоятларида 200 га яқин К. қазилган. 20-а.нинг 20-й. ларига қадар Ўрта Осиёда К. сувларидан экинларни сўғоришда фойдаланилган. К. кавлаш ер ости сувлари сатҳида рўй берадиган ўзгаришлар ва жой рельефидаги нишабликни аниқ белгилашни талаб этган. Бу махсус асбоблар (астролябия, ватерпас) воситасида амалга оширилган. К. трассаси белгилаб чиқилгач, шу трасса бўйлаб ҳар 5—40 м да кудуқлар қавланган. Кудуқларнинг чуқ. 14—15 м дан баъзан 60—70 м гача борган. Кудуқлар суви қатламга туташадиган лаҳим (туннель) орқали бир-бирига бирлаштирилган. Лаҳимнинг бал. 1,5 м, эни 1 м бўлиб, деворлари ёғоч ёки тошлар б-н мустаҳкамланган, узунлиги жой нишаблигига қараб бир неча км гача чўзилган. Мас, Нурота (Навоий вилояти)даги «Мастон» номи К.нинг 280 кудуғи бўлиб, бош кудуғининг чуқ. 14 м ва лаҳимнинг ўз. 3 км бўлган. К. қурилиши даврида бу кудуқлар тупроқ-шағални чиқариб ташлашга, К.ни ишлатиш даврида эса кузатиш (назорат), тиклаш, тузатиш ва ҳаво алмаштириш учун хизмат қилади.

Ўрта ҳисобда 1 м узунликдаги сув йиғувчи кудуқ 0,3—0,6 л/с сув беради. К. кавлашда бир қанча коризчи жамоалар ойлаб ва йиллаб лаҳим ҳамда кудуқлар қазиб, минглаб кубометр тупроқ ва шағал қазиб чиқарган. Нуротада қадимги К.лардан кўпи кўмилиб кетган. Мастак, Зулм, Зулфикор, Мозор, Хайробод, Султон, Мастон, Кўнчи, Бегли, Тайла, Коризчи сингари 30 дан ортиқ К. бўлган. Айрим

К.ларнинг номидан уларнинг қазилиш тарихи, йили чиқади. Мас, Зулм К.нинг номидаги ҳарфлар йиғиндисидан абжад ҳисобида ҳижрий 970— мил. 1533—1534 й.лар ва Зулфиқор К.дан ҳижрий 1118— мил. 1706 ёки 1707 й. рақамлари чиқади. Машариф Боқиев.

КОРИНФ — қад. юн. шаҳар-давлати (полис) (ҳоз. Коринфдан 6 км нарида). Тахм. мил. ав. 10-а.да дорийлар томонидан барпо қилинган. Тиранлар — Кипсел ва Периандр даври (мил. ав. 7—6-а.лар боши) да гуллаб-яшнаган. К. йирик савдо-хунармандчилик маркази; Афина б-н рақобатлашган; бронза ва сопол буюмлари б-н машҳур бўлган; юнон колонизациясида фаол қатнашган.

КОРИНФ БҒЙНИ - Европа жан. даги бғйин, Пелопоннес я.о.ни Грециянинг марказий р-нлари б-н боғлайди. Иони денгизининг Коринф қўлтиғи б-н Эгей денгизининг Сароникос қўлтиғи сувлари ўраб туради. Ҳз. 42 км, кенглиги 16 км гача. Чала чўл ўсимликлари ўсади. К. б. орқали Афина ш. б-н Коринфни боғловчи т.й. 2 ва шоссе йўли ўтган. 1881—93 й.ларда К.б. орқали Коринф канали қазилган.

КОРИНФ ОРДЕРИ — юнон меъморлигида яратилган 3 асосий меъморий ордерлардан бири (қ. Меъморлик ордерлари).

КОРИОЛИС (Coriolis) Гюстав Гаппар (1792—1842) — француз математиги ва механиги. Париж ФА аъзоси (1836). Париж политехника мактабини бошқарган (1838 й.дан). «Қаттиқ жисмлар механикаси ва машиналарни ҳисоблашга доир трактат» (1829) ва «Жисмлар тизимининг нисбий ҳаракати тенгламалари ҳақида» (1835) номли асарларида К. нисбий ҳаракат назариясини асослаб берди (қ. Кориолис кучи, Кориолис тезланиши).

КОРИОЛИС КУЧИ — бирон системага нисбатан ҳаракат қилаётган жисмга шу система айланма ҳаракати кўрсатадиган таъсирга асосланган инерция кучи. Т.Т.Кориолис номига қўйилган. Айланаётган санок системаси (Ер) да ҳаракатланаётган жисм К. к. таъсирида ўз нисбий тезлиги v га ва системанинг бурчак тезлиги p га тик йўналган томонга оғади ёки бу куч шундай оғишга қаршилиқ кўрсатаётган жисмга таъсир қилади. К. к. жисм массасининг кориолис тезланишига кўпайтмасига тенг ва шу тезланиш йўналишига қарама-қарши йўналган: $F = -2m\omega v$, бунда m — жисм массаси, ω — $2\pi/T$ — Кориолис тезланиши.

Сутка давомида айланаётган Ерга юқоридан эркин тўшаётган жисмларнинг шарқ томонга оғиши, Ер сиртида ҳаракатланаётган жисмлар Ернинг Шим. ярим шарида шу жисмларнинг ҳаракатига нисбатан ўнгга, Жан. ярим шарида эса чапга оғиши К. к. туфайли-дир. Ер секин айланганлиги туфайли, бу оғишлар жуда кичик бўлади. Жуда катта тезликдаги жисм ҳаракатларида (мас, ракета ва артиллерия снарядларининг учишида) ёки жисм ҳаракати жуда узок вақт давом этганда (мас, Ернинг Шим. ярим шаридаги дарёлар сувининг ўнг қирғоқни ювиши, Жан. ярим шарида эса чап қирғоқни ювиши) бу оғишлар сезиларли бўлади (бунда Ер айланма ҳаракатдаги «жисм», дарё суви — Ерга нисбатан ҳаракатланаётган «жисм»). К. к. техника (айниқса, космонавтика), метеорология, баллистикада ҳисобга олинади.

КОРИОЛИС ТЕЗЛАНИШИ, бури лиш тезланиши — мураккаб кўчма ҳаракатда (илгариланма ҳаракат қилмаганда) жисм олган кўшимча тезланиш; жисм тўлиқ тезланишининг таркибий қисми. К. т. кўчма ҳаракатнинг жисмнинг нисбий тезлиги иш ўзгаришига ва жисмнинг нисбий ҳаракатининг унинг кўчма тезлиги ўзгаришига таъсирини ҳисобга олади. К. т. йўналишини ∇v нис

векторини юкўч га тик текисликка проекциялаб ва бу проекцияни кўчма айланиш томонига 90° га буриб аникланади. Мас, Ернинг Шим. ярим шарида шим.дан жанубга томон ҳаракат қилаётган жиемнинг К. т. (бу тезланиш Ернинг суткалик айланишини ҳисобга олади) шарққа томон йўналган бўлади. Қуйидаги ҳолларда К. т. нолга тенг бўлади: а) кўчма ҳаракат илгариланма ҳаракат бўлса, яъни $\text{сок}V4=0$; б) ҳаракатдаги нуқтанинг нисбий тезлиги Кўчма айланиш уқига параллел бўлса, яъни $\angle x = 0$.

Кинематика ва динамикада, а^п қатор масалаларни ечишда «К. т.» тушунчасидан фойдаланилади. Турли ҳаракатларда, айниқса, транспорт ҳаракатида, космонавтикада К. т.нинг аҳамияти катта.

КОРИФЕЙ (юн. κορυφαιος — бошлик, раҳбар) — 1) юнон драма ва трагедияларида хорнинг раҳбари, етакчи ижрочиси; 2) балет театрида кордебалетт етакчи артисти; 3) кенг маънода — санъат, илмнинг атоқли намояндаси.

КОРК — Ирландия жан.даги шаҳар. Корк қўлтиги яқинида жойлашган. Йирик денгиз порти, т. й. тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Аҳолиси 180 минг киши (1996), аҳолисининг сони бўйича Дублинпан кейин 2-ўринда. Мамлакатнинг муҳим саноат маркази. Саноат корхоналарининг асосий қисми қ. х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Металлургия, металлсозлик, машинасозлик, электротехника, кимё ва кема ремонт корхоналари мавжуд. Шаҳар яқинида Ирландияда ягона металлургия з-ди қурилган, соҳилда табиий газ олинади. Ун-т коллежи, музейлар бор. Шаҳарга 6-а. охирларида асос солинган.

КОРМАК (Cormack) Аллан Маклеод (1924) — америкалик физик. 1963 й.да томография (рентгенология текширишлари усулида) тасвирни тиклашнинг компьютер усулини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1979); Г. Хаунсфилд

б-н ҳамкорликда).

КОРНБЕРГ (Kornberg) Артур (1918. 3.3, Бруклин) — америкалик биокимёгар. Рочестер ун-тини тугатган (1941). Станфорд унти биокимё бўлими бошлиғи (1959 й.дан). ДНК-полимераза ферментини кашф этган ва унинг ёрдамида биологик фаолликка эга бўлган ДНК молекуласини синтез қилган. Нобель мукофоти лауреати (1959); С. Очоа б-н ҳамкорликда).

КОРНЕЙЧУК Александр Евдокимович [1905.12 (25). 5, Христиновка станцияси (хоз. Черкасси вилояти) — 1972.14.5, Киев] — украин драматурги ва давлат арбоби. Украина ФА (1939), СССР ФА (1943) акад. «Эскадранинг ҳалоқати» (1933), «Ҳақиқат» (1937), «Платон Кречет» (1934), «Богдан Хмельницкий» (1939) пьесалари украин драматургиясида муҳим урин тутуди. «Украина чулларида» (1941), «Фронт» (1942), «Макар Дубрава» (1948), «Бодрезакзор» (1950), «Менинг дўстларим» (1970) ва б. пьесаларида 2-жаҳон уруши ва ундан кейинги йиллардаги халқлар ҳаёти ва меҳнати тасвирланган. «Платон Кречет», «Эскадра ҳалоқати», «Фронт» ва б. асарлари ўзбек тилига таржима қилинган, баъзилари ўзбек театрларида сахналаштирилган.

КОРНЕЛЛ УНИВЕРСИТЕТИ - АҚШ даги йирик ва кўп ихтисосли ун-тлардан бири. Нью-Йорк штатининг Итака ш.да жойлашган. 1865 й. ташкил этилган. Асосчиси — квакер (христиан дини мазҳабига мансуб шахс) Э. Корнелл номи б-н аталган. Муҳандислик, ижтимоий ва табиий фанлар, мейморлик, санъат ва лойиҳалаш, ветеринария, тиббиёт, қ.х., умумий таълим ва экология бўйича коллежлар, ҳуқуқ, маъмурий-хўжалик, и.ч. ҳамда меҳнат муносабатлари ва б. бўйича мактаблар мавжуд. Ун-тда 18 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 4,5 млн. дан ортиқ асар сақланади.

КОРНЕЛЬ (Corneille) Пьер (1606.6.6,

Руан — 1684.1.10, Париж) — француз драматурги, классицизмнинг асосчиларидан бири. Франция академиясининг аъзоси (1647 й.дан). Ижодининг дастлабки даврида («Мелита», «Бева» ва б.) комедиялар ёзган (1969-36). «Сид» (1637), «Медея» (1639), «Горация» (1641) каби трагедиялари машхур. К. бу асарларини яратишда антик давр ижодкорлари асарларига, шунингдек, муайян тарихий воқеалар ҳамда тарихий шахслар фаолиятига таянган. Бундан ташқари, К. «Йинна ёки Август марҳамати» (1643), «Помпейнинг улими» (1644), «Ирақлий ёки Шарк султони» (1647), «Эдип» (1659), «Оттон» (1665), «Аттила — хуннлар шоҳи» (1667), «Тит ва Береника» (1677) ва б. драмалар муаллифи. Асарларида француз классицизми яхлит ҳолида намоён бўлган. Драматургия тўғрисида «Мукокама» (1660) номли илмий-назарий асар ҳам ёзган.

КОРНЕР (инг. *cornor* — боши берк кўчага киритиш, бурчак) — олиб сотиш йўли б-н устама фойда олиш мақсадида муайян товарни сотиб олиш бўйича тижоратчилар ўртасидаги келишув (битим). К. бир неча фирма ва компаниялар ўртасидаги махсус битимга асосланади. Акцияларни сотиб олиш ва компанияларнинг илгари қўлга киритилган акциялари назорат пакетини қайта сотиш, сотиб олиш учун фонд биржаларида ҳам К. тузилади. Товар биржасида товарларни сотиб олиш нули б-н бозорда товар тақчиллигини уюштирувчи фирмалар (бир фирма) ёки шахслар гуруҳи фаолияти ҳам К.дир. Биржа кридалари бундай фаолиятни ман этади.

КОРНЕТ (нем. *Kornett*, лот. *cornu* — шох, бурғу сўзидан), корнет-а-пистон — 1) мундштукли-пуфлама мусиқа чолғу сози, шрубата яқин, лекин ихчам (калта)роқ шаклда. 19-а. бошида яратилган. Асосан, «В» (сибемоль) созида бўлади. Диапазони е-с3 (кичик октава «ми»дан — учинчи октава «до»га қадар). Товуши куйчан ва майин. Опера ва симфоник

оркестрлар таркибига киради. Пуфлама созлар оркестрида етакчи созлардан; 2) кад. К. (цинк) бурғусимон шаклида, ўз. 295—320 мм. Европада 11-а.дан маълум.

КОРНИЛОВ Лавр Георгиевич (1870— 1918) — рус ҳарбий арбоби, инфантерия генерали (1917). Туркистон ҳарбий округи штабининг разведка бўлимида хизматқилган (1899—1903). 1917 й. Россияда армия, фронт кўмондони, июль—авг. ойларида эса Олий бош кўмондон. Фронт ичкараси ва т.й.ларни ҳарбийлаштириш б-н Россиядаги аҳволни (сўл радикал партиялар мавқеини кучайиши б-н боғлиқ) бир маромга келтиришни назарда тутган дастурни олға сурган. Бутун давлат ҳокимиятини ўзига тинч йўл б-н ўтказиш ҳақида К.Ф.Керенский б-н музокаралар олиб борган. Қатъий ҳарбий режим ўрнатилиши бўйича 24 авгда бир қатор ҳарбий тадбирларни амалга оширган. 27 авгда кўмондонликдан четлатилган, фармонга бўйсунушдан бош тортгач, исёнчи деб эълон қилинган ва тез орада қамокқа олинган. Фуқаролар уруши даврида Кўнгиллшшр армияси ташкилотчиларидан бири ва бош кўмондон (1917 й. нояб. — 1918 й. апр.). Екатеринбург (ҳоз. Краснояр) ёнидаги жангда ўлдирилган.

КОРНОУЛЛ — Буюк Британиянинг жан.-ғарбидаги ярим орол. Ла-Манш бўғози ва Бристоль қўлтиғи сувлари ўраб туради. Ўз. 150 км чамасида, эни 72 км гача. Қирғоқлари қўлтиқлар б-н кучли парчаланган. Рельефи ясситоғ (энг баланд жойи 621 м) ва сертепали текислик. Қирғоқлари тик. Кенг баргли ўрмонлар, верескзорлар, торф ботқокликлари бор. Қалай олинади. Йирик порти — Плимут.

КОРО (Corot) Камил (1796.16.7 -Париж — 1875.22.2) — француз рассоми, француз реалистик манзара жанрининг асосчиларидан. Италияда бўлган (1825—28, 1834,1843), 1862 й.да Бельгия, Гол-

ландия, Лондонга ўқув сафарлари б-н борган. К. ижодига табиатга қизиқиш, уни лирик ҳис этиш хос. Ижодини классик анъаналарда манзаралар яратиш б-н бошлаган («Венецияда тонг», тахм. 1834; «Гомер ва чўпонлар», 1845 ва б.), 1850-й.лардан К. асарларида кўтаринки рух, етуклик, орзу оҳанглари кучайди, табиатни ўзгарувчан ҳолатини ифода-лашга, лаҳзани муҳрлашга, илк таассуротлар софлигини сақлашга интилди («Севр йўли», 1855—60; «Мортефонтен хотиралари», 1864; «Шамол хуружи», 1865—70 ва б.). 1860 й.дан атроф мухит б-н уйғунлашган портретлар яратган. К., шунингдек, расм, литография, офортлари б-н ҳам машхур.

КОРОВИН Евгений Петрович (1891. 25.2 - Москва — 1963.1.12) — ботаник олим. Ўзбекистон ФА акад. (1947), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1940), проф. (1932). Москва ун-тини тугатган (1917). Ўрта Осиё унти ўсимликлар геогр.си ва системати-каси кафедраси мудири (1928-60). Ун-т қошидаги Биология и.т. ин-ти (1932—38), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти (1944—48, 1950—52) директори. К.нинг илмий ишлари, асосан, экология, геогр., флора, ўсимликлар коплами ва филогенетикага оид. Ферула туркумидан 60 дан ортик янги турни фанга киритган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон бўйлаб ўтказилган 24 экспедицияда қатнашиб, учламчи давр қазилма флораси (Туркменистон ксерофити, Қоратов лезофили)ни топган. Ўрта Осиёда ғўзани р-нлаштириш харитасини тuzган.

Ас: Геоботаническая карта Ўзбекистона, Т., 1949; Растительность Средней Азии и Казахстана, в 2 томах, М., 1961, 1962.

КОРОЛЕНКО Владимир Галактионович [1853.15(27).7, Житомир - 1921. 25.12, Полтава] — рус ёзувчиси, публицист, жамоат арбоби. Петербург (1900—

02) ва Россия (1918) ФА фахрий аъзоси. Илк ҳикояси — «Изловчи ҳаётидан лавҳалар» (1879). «Мафтункор» (1880), «Фёдор» (1885), «Кўр музикачи» (1886), «Черкас» (1888), «От довол» (1892), «Гўнг» (1895), «Шуълалар» (1901) сингари ҳикоя ва қиссаларида зулм, зўравонликка қарши чиққан, истибдод ва тухмат қурбони бўлган мазлумлар қисмати акс этган. «Замондошим тарихи» (1922) автобиографик асари ва б. асарларида демократия ва гуманизм ғоялари илгари сурилган. 1920 й. Луначарскийга ёзган мактубларида [«Новый мир» («Янги дунё») жур., 1988 й. №10, Москва] Россиядаги инкилоб истиқболига ишонмаслигини баён этган ва фуқаролар урушида большевикларнинг бебошликлари ҳақида газаб б-н ёзиб, судсиз отишлар ва болаларнинг ўлдирилишига қарши чиққан. Асарлари жаҳондаги кўпгина тилларга, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

КОРОЛЁВ Алексей Васильевич (1897. 15.5, Рязань — 1960.24.5, Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1960). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1947), геол.-минералогия фанлари д-ри (1942), проф. (1942). Москва кончилиик академиясини тугатган (1926).

Ўрта Осиё геол. бошқармаси консультант-геологи (1929—37). Ўрта Осиё политехника ин-тида доцент (1930—33), кафедра мудири (1932). Илмий ишлари Қорамозор конларининг геологик хусусияти, элементларнинг геокимёвий тарихи ва Ернинг ривожланиш тарихида руда ҳосил қилувчи элементларнинг ролини аниқлашга боғишланган.

Ас: Структура и металлогения Алма-лыка. Некоторые вопросы теории эндогенного рудообразования, 2 изд., Т., 1970.

КОРОЛЁВ Сергей Павлович [1906. 30.12(1907.12.1), Житомир - 1966.14.1, Москва] — ракета-космик системалари бўйича рус олими, конструктор, акад.

(1958). Космик фазони ўзлаштириш тарихидаги дастлабки ютуқлар К. номи б-н боғлиқ. 1924 й. Одессадаги профессионал қурилиш мактабини тугатган. Киев политехника ин-тини (1926), Москва Олий техника билим юртини ва айни вақтда, Москва учувчилар мактабини тугатган (1930). К.Э.Циолковский ишлари б-н танишгач, К. ракета типидagi учувчи аппарат яратиш ғояси б-н кизиқади. К. раҳбарлигида 1933 й. авгдасуюқ ёнилғили биринчи ракета «ГИРД-09» учирилди. 1933 й. охиридан Реактив и-тда, 1942—46 й.ларда Конструкторлик бюроси бўлимида ишлади. У бошқариладиган канотли ракета (1939 й. учирилган) ва ракета-планёр (1940 й. учирилди) лойиҳасини ишлаб чиққан. К. сериялаб ишлаб чиқариладиган ҳарбий самолётларга суюқ ёнилғили ракета тезлаткичлари ўрнатиш масаласи б-н шуғулланган. К.нинг кейинги илмий фаолияти қудратли ракета системалари яратишга қаратилди. Унинг раҳбарлигида баллистик ва геофизик ракеталар, элтувчи ракеталар, бортида космонавтлари бўлган «Восток» ва «Восход» космик кемалари, Ер ва Ой сунъий йўлдошлари яратилган. Ой, Венера ва Марсга учирилган автоматик ст-ялар, «Электрон», «Молния-1», «Космос», «Зонд» сериясидаги сунъий йўлдошлар ҳам К. раҳбарлигида ишлаб чиқилган. Ойнинг тескари томонидаги талассоидга. К. номи берилган.

Ас: Ракетный полёт в стратосфере, М., 1934.

Ад.: Асташев П. Т., Академик С. П. Королёв, М., 1969; Романов О. П., Конструктор космических кораблей, 2 изд., М., 1971.

КОРОНАР КАМЧИЛИК (лот. corona — тож) — коронар қон айланишининг анатомик функционал бузилиши (яна қ. Юракнинг ишемик касаллиги).

КОРОНОГРАФ (лот. corona — тож ва ...граф) — қуёш тожини ўрганиш учун мўлжалланган телескоп. Қуёш

тожидан тўшаётган ёруғлик целостат қурилма ёрдамида катта масштабли сурат олиш учун узун фокусли фотокамерага йўналтирилади. Қуёш тугилиши кам бўлганлиги учун, Қуёш тожини доимий кузатиш мақсадида К.дан фойдаланилади. Унда Қуёш тасвирини тўсиб қоладиган қўшимча диск бор. К. ясси линза, экран — тўсқич майдон линзаси, диафрагма ва Қуёш тожининг тасвирини фотоқоғозга туширувчи объектив линзадан иборат. Шундай К.ни биринчи бўлиб француз астрономи Б. Лио ясаган (1930) ва Пикдю-Миди (Франция) расадхонасидан Қуёш тожини кузатган (1931). К.лар яқин вақтларгача денгиз сатҳидан анча баландга (Пикдю-Мидида 2870 м, Ароза тоғида 2050 м) ўрнатилади.

КОРОР — Палау Республикаси пойтахти (1994 й.дан). Палау архипелагидаги Корор о.нинг шим. соҳилида жойлашган. Аҳолиси 10,5 минг киши (2000). Шаҳар кенгайиб, қурилиш ишлари Бабалсуат о.га ҳам кўчирилмоқда. К,а-димда икки орол кўприк ва акведук орқали боғланган. Ҳозирда паром қатнайди ва янги кўприк қурилмоқда. Туризм ривожланган. Аҳолисининг кўпчилиги денгиз ҳайвонларини овлаш ва уни қайта ишлаш б-н шуғулланади. Четга копра чиқарилади. Бадий хунармандчилик ривожланган. Кема ремонт қорхоналари бор. Замонавий бинолар қурилган.

КОРОТЬКО Геннадий Феодосьевич (1928.14.12, ғоз. Қибрай тумани) — биолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), биол. фанлари д-ри (1959), проф. (1956). Тошкент к.х. институтини тугатган (1948). ТошТИ нормал физиология кафедраси ассистенти (1949—56), Андижон тиббиёт ин-ти нормал физиология кафедраси мудири (1956—82), илмий ишлар бўйича проректор (1970—74). Илмий ишлари, асосан, овқат ҳазм қилиш аъзолари физиологиясига бағишланган.

КОРПОРАТИВ МАНФААТ - кор-

порацияга кирувчи фирма, компания, ташкилотлар учун умумий манфаатлар. Бу манфаат биргаликда товар ёки хизмат бозорларига кириб бориш, унда ўз ўрнини топиб, мавқеини мустаҳкамлаш, рақобат курашида ғолиб чиқиб, фойдани ёки маҳсулот и.ч. ҳажмини кўпайтириш, маҳсулот сифатини кескин яхшилаш шаклида бўлиши мумкин. К.м. ўзида бир нечта мақсадларни акс эттиради. Манфаатдорлик механизми кўп ва сифатли маҳсулотни кам харажат б-н и.ч., маҳсулот таннархини камайтириш, хом ашё, материал, энергия, ёқилги ва пул маблағларини те-жашни, иктисодий мақсадга мувофиқлигини таъминлайди ва фойда ҳамда даромадни кўпайтиради.

К.м. кўп босқичли хусусиятга эга бўлиб, корпорацияда ишловчи ҳар бир ходим, таркибий бўлимлар ва умуман корпорациянинг манфаатларидан шаклланади.

КОРПОРАТИВ ОБЛИГАЦИЯ - к. Облигация.

КОРПОРАЦИЯ (лот. corporatio — бирлашма, уюшма, ҳамжамият) — ривожланган йирик акциядорлар жамияти, бирон бир фалият учун уюшган ҳуқуқий ва жисмоний шахслар мажмуи. К. бир касб ёки фаолият соҳасида фуқароларни бирлаштириши ҳам мумкин. 19-а. ўрталарида пайдо бўлган. Ҳоз. бозор иктисодиёти ривожланган мамлакатларда хўжаликнинг барча тармоқларида асосий мавқега эга. К.лар негизини акциядорлик жамиятлари ташкил қилади. 20-а.нинг 2-ярмидан халқаро К.лар кенг ривож топди. Аксарият ҳолларда К.лар бир хил маҳсулотларнинг асосий ишлаб чиқарувчиларини бирлаштиради, натижада и.ч. монополлашади. Айни пайтда К. инвестиция капиталининг марказлашувига ёрдам беради, илмий-техника тараққиётини, маҳсулотнинг рақобатбардошлиги ва узоқ ҳаётий циклини таъминлайди. Мулк эгаллиги мақомига кўра, давлат, хусусий, аралаш

(қўшма) К.ларга, тармоқлар бўйича саноат, к.х., транспорт, алоқа ва б. турдаги К.ларга бўлинади. Ривожланган мамлакатларда саноат тармоқлари К.га уюшган ҳоллар кўп учрайди (мас, «ДЭУ» корпорацияси). Ўзбекистонда биринчи К.лар 20-а.нинг 90-й.ларидан бошлаб саноатнинг турли тармоқларида пайдо бўлди.

КОРПУС (лот. corpus — тана) — 1) иншоот, механизм, асбоблар, аппарат, қурилмалар ва баъзи транспорт машиналарининг қисми; 2) яхлит майдондаги бир неча бинодан биттаси ёки йирик иншоотнинг алоҳида қисми; 3) кегели (ўлчами) 10 пунктга (3,76 мм га) тенг бўлган босма шрифт; 4) бирор маҳсус иш б-н машғул бўлган мутахассислар ҳайъати (мас, дипломатик корпус, офицерлар корпуси ва б.).

КОРПУС (ҳарбий ишда) — турли давлатларнинг куруқликдаги қўшинлари ва б. турдаги қуролли кучлари таркибидаги олий тактик ёхуд тезкор — тактик бирлашма. К. бир қатор Европа мамлакатлари, жумладан, Россияда 18-а. бошида пайдо бўлган; қўшин турларининг бир неча бирлашма ва қисмлари, маҳсус қўшинлар ва б.дан ташкил топган. Ўқчи, отлик аскарлар, механизациялаштирилган, танк, авиа, ҳаво десанти К.лари бўлади.

КОРПУСКУЛЯР-ТЎЛҚИН ДУАЛИЗМИ — материянинг ҳар қандай микрообъектлари (фотонлар, электронлар, протонлар, атомлар ва б.) ҳам корпускуляр (зарра), ҳам тўлқин хусусиятларига эга эканлиги ҳақидаги қоида. Зарранинг траектория бўйлаб ҳаракатланиши тушунчаси б-н тўлқиннинг тарқалиш йўналиши тушунчаси классик (анъанавий) физикада бир-бирдан тамомла фарқ қилувчи физик жараёнлар ҳисобланади. Фотоэффект, Комптон эффекти ва б. ходисаларда ўтказилган тажриба натижалари оқими — фотонлар хоссаларига ҳам эга бўлишини кўрсатди.

Бу ҳолда фотон энергияси E ва импульси p , ёруғлик частотаси ν ва тўлқин узунлиги X га қуйидаги муносабатлар б-н боғланган: $E=h\nu$, $p=h/X$ (Л-Планк доимийси). Иккинчи томондан кристалларга тўшаётган электронлар оқимининг кристаллардаги дифракция ҳодисасини уларнинг тўлқин хусусиятига эгаллиги билангина тушунтириш мумкин. Демак, микрооламга хос муҳим хусусият икки томонлама хусусиятнинг К-т. д. мавжудлигидир. Зарралар сочилишидаги дифракция ҳодисаси зарраларнинг траектория бўйлаб ҳаракатланиши тушунчасига зид бўлиб, тўлқин хусусиятига эга бўлишини кўрсатади.

КОРРЕКТ ВА НОКОРРЕКТ МАСАЛАЛАР (лот. correctus — тўзатилган) — математик масалаларнинг ечимлари аниқликларига қараб баъзи шартларга жавоб берадиган синфи. Кўпгина математик масалаларда берилган U бошланғич маълумотлар бўйича $Z \in \mathbb{N}$ изланади. Бунда U ва Z ушбу $Z = R(U)$ функционал боғланиш б-н боғланган ҳисобланади. Агар қуйидаги шартлар (корректлик шартлари) бажарилган бўлса, масала коррект масала (ёки коррект қуйилган масала) дейилади: 1) ҳар қандай йўл қўйилиши мумкин бўлган бошланғич маълумотларда масала ечимга эга (ечимнинг мавжудлиги); 2) ҳар бир бошланғич маълумот U га фақат битта ечим тўғри келади (масаланинг бир қийматлилиги); 3) ечим турғун (устувор).

Биринчи шартнинг мазмуни шундан иборатки, бошланғич маълумотлар орасида шартларнинг бир-бирига зидлик қиладигани мавжуд эмас, агар мавжуд бўлганда масаланинг ечими бўлмасди.

Иккинчи шартнинг мазмуни шундаки, масала ечимининг аниқ бир қийматли бўлиши учун бошланғич маълумотлар етарли. Бу икки шарт, одатда, масаланинг математик аниқ бўлиш шартлари дейилади.

Учинчи шартнинг мазмуни қуйидагича: агар $(/, \text{ ва } U_2$ — бошланғич

маълумотларнинг иккита ҳар хил тўплами бўлиб, бир-биридан четлашиш фарқи етарлича кичик бўлса, U ҳолда $Z_1 = A^{\nu}(\{/, \text{ ва } Z_2 = R(U_2)$ ечимларнинг бир-биридан четлашиш ўлчами олдиндан берилган ўлчов аниқлигидан кичик бўлади. Бунда мумкин бўлган бошланғич маълумотларнинг $\{z\} = \{z\}$ кўп хиллигида ва мумкин бўлган ечимларнинг $Z = \{z\}$ кўп хиллигида $p(\{z/, \text{ ва } p^*(z, z_2)$ ўлчов четлашиши (яқинмас ўлчови) тушунчалари белгиланган. Одатда, учинчи шарт масаланинг табиий детерминантланганлиги деб шарҳланади. Бу шу б-н тушунтириладики, табиий масаланинг бошланғич маълумотлари, одатда, баъзи хатоликлар б-н берилади; учинчи шарт бузиладиган бўлса, бошланғич маълумотларнинг ҳар қандай кичик ўзгариши ечимда катта ўзгаришларни вужудга келтириши мумкин.

Шартлардан ақалли биттасини қаноатлантирмайдиган масалалар нокоррект масалалар дейилади.

Масалаларнинг корректлилигига француз математиги Ж. Адамар 1923 й.да хусусий ҳосилалари тенгламалар учун чегаравий масалаларни ечганда эътибор берган. Масалаларнинг корректлилиги тушунчаси, хусусан, айтилган тенгламаларнинг чегаравий масалаларини синфларга ажратишга сабаб бўлган. Нокоррект масалаларни ечишнинг тақрибий усуллари ва уларни тескари масалаларни ечиш учун таъбиқ қилишга доир кўпгина илмий ишлар мавжуд. Бу ишлар кузатув материалларини ишлашни автоматлаштириш, бошқарув муаммоларини ҳал қилиш ва б. учун жуда муҳим.

КОРРЕКТУРА (лот. correctura — тўғрилаш, яхшилаш) — босмаҳонада ёки бошқа усуллар б-н кўпайтириш учун тайёрланган матн ва график материаллардаги хато ва камчиликларни тузатиш жараёни. К. учун терилган ҳарфлардан ёки босма қолипдан оттиск (мас, вёрстка, гранка) олинади. Бу оттиск асл нусха (оригинал) га солиштириб ўқилади ва йўл

қўйилган хатолар стандартдаги корректура белгилардан фойдаланиб кўрсатилади (расмга қ.) ва шунга кўра оператор (харф терувчи) хатоларни тузатади.

К. 4 турга бўлинади: босмахона К.си; оригинал-макет асосида чоп қилинадиган нашр К.си; нашриёт К.си: репродукция босма қолипи К.си. Босмахона К.си ва оригинал-макет асосидаги нашр К.си да харф териш (наборнинг) барча жараёнларидаги хатолар тузатилади. Нашриёт К.си муаллиф, муҳаррир ва техник муҳаррир тузатишларидан иборат. Репродукция босма қолипи К.си да бир ёки кўп бўёкли намуна оттиски олиниб, асл нусха (мас, музейдаги картина ва б.) б-н солиштирилади ва тузатишлар (махсус белгиларсиз) оттиск чеккасида кўрсатилади. **КОРРЕЛЯЦИЯ** (лот. correlatio — нисбат, муносабат) — 1) тушунчалар, нарсалар, функциялар орасидаги ўзаро боғлиқликни, ўзаро мосликни, муносабатни билдирувчи тушунча; 2) (математик статистикада) — қатъий функционал характерга эга бўлмаган тасодифий микдорлар орасидаги эҳтимолий (статистик) боғланиш. К.нинг математик қутилишлари М, ва М_ц ҳамда дисперсиялар Д ва Б_ц бўлган % ва т тасодифий микдорлар орасидаги энг кўп қўлланиладиган тафсилоти К. коэффициентлари деб аталади. Бу кўрсаткич ушбу формула б-н аниқланади:

К. коэффициентлари $-1 < r < 1$ тенгеизликни қаноатлантиради. Агар $r^2 = 0$ бўлса, у ҳолда £; ва т| микдорлар коррелирланмаган дейилади; боғлиқмас микдорлар албатта коррелирланмаган бўлади (аксинчаси нотўғри). Агар $r^2 | i = \pm 1$ бўлса, у ҳолда t, ва ц орасида чизикли боғлиқлик мавжуд бўлади. Корреляцион анализ К.нинг математик назариясига асосланади.

КОРРЕЛЯЦИЯ (генетикада) -бир бутун организмда белгиларнинг ўзаро боғлиқлиги. К. асосларини биринчи марта Ж. Кювье баён этган (1800—05). К.нинг эволюцион аҳамиятини Ч.Дарвин асослаб берган (1859). К. ўзгарувчанликнинг

муҳим унсури бўлиб, организмнинг ривожланиш тарзи ва эволюциясига таъсир кўрсатади. Корреляцион боғланишлар мутлақ бўлмай, табиий танланиш ва сунъий танлаш б-н бошқарилишни таъминлайди. Генетик К. (генларнинг бирикканлиги ёки уларнинг плейотроп таъсири сабаб бўлади), паратипик К. (ўзаро боғлиқ белгиларнинг муҳим шароитларига бўлган реакцияси), фенотип и к ва б. К.лар фарқланади. К.нинг фенотипик, генетик ва паратипик коэффициентлари кўрсаткичлари ўзаро мувофиқ келмайди, баъзан эса бошқа-бошқа йўналишга эга бўлиши мумкин. Селекция схемалари ва танлаш йўна-лишини тўғри тузишда генетик К.ни билиш катта аҳамиятга эга. Коррелятив боғлиқлик сифат (морфологик) ҳамда микдорий белгилар бўйича ку-затилади. Микдорий белгилар ривожини назорат қилувчи полигенлар ягона бирикиш гуруҳларида бўлиши ва комплекс ирсийланиши мумкин. Маданий экинларда кўпгина қимматли хўжалик белгилар ўзаро салбий К.га эғалиги аниқланган. Хусусан, ғўзада генетик К. кучи ўртача, тола микдори (чиқиши) ва индекси тола узунлиги ва чизикли зичлик б-н, эртапишарлик ҳосилдорлик б-н, толанинг сифати кўсакнинг оғирлиги б-н, 1000 дона чигит массаси толанинг чиқиши б-н ўзаро тескари нисбатга эга. Салбий алоқадорликнинг мавжудлиги селекция ишларини қийинлаштиради, чунки бир белгини юзага чиқариш учун олиб борилган интенсив танлаш бошқа белгиларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун салбий К. мавжуд бўлган ҳолларда танлаш комплекс белгилар бўйича ўтказилиши керак. Ўрин алмашиши мумкин бўлган рекомбинантларни топиш учун каттагина популяциялар б-н ишлаш, мутагенларнинг самарали таъсири талаб этилади. Хусусан, эртапишарлик б-н бошқа қимматли хўжалик белгилар ўртасидаги салбий К.ни бартараф этиш мумкин. Мас, дастлабки эртапишар ғўза навларининг кўсаги майда (4 г атрофида), тола чиқиши

28%, тола ўз. 26—28 мм дан ошмас эди. Ҳоз. районлаштирилган ғўза навларида (С-6524 Юлдуз, Гулбахор, Тошкент 6, Бухоро 6, Наманган 77 ва б.) дурагайлаш, мутагенез ва сунъий танлаш усулларидан фойдаланиб, К. боғланишларини бўзиш асосида эртапишарлик б-н кўсакнинг йириклиги, толанинг узунлиги ва пишиклиги, навнинг серҳосиллиги каби белгиларни уйғунлаштиришга эришилган. Генетик К. муаммолари генетик-математик усуллар, хусусан, ковариациян таҳлил ёрдамида тадқиқ қилинади.

Мирадҳам Абзалов, Баҳодир Норматов.

КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ (лот. *correspondeo* ёки *correspondentia* — жавоб бераман, билдираман) — публицистик жанр. Унда маълум давр ва ўриндаги аниқ ижтимоий жараён қамраб олинади. К. 2 хил — ахборот ва таҳлилий тарзда бўлади. Ахборот К.да, одатда, муаллиф шахсан ўзи кўрган воқеаларни ёритади, хабарларни далиллар асосида таҳлил этади, умумлаштиради, хулосалар чиқаради. Таҳлилий К.да ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган далиллар демократик нуктаи назардан таҳлил этилиб, амалий хулосалар чиқарилади. К. матбуотда энг кенг тарқалган жанрлардан бири.

КОРРИДА (испанча *corrida de toros* — буқаларнинг чопиши) — испан миллий томошаси. 11-адан маълум. Ҳоз. цирк томошаси сифатида 18-ада шаклланган. 12—14 киши (тореро)дан иборат гуруҳ қатнашади. К. давомида тореролар буқани ярқираган латталар б-н кўзгатади, пикадорлар эса найзаларни буқага санчиб ғазаблантиради. Асосий ижрочиси — матадор (эспада)нинг буқа б-н жанг ўйини, одатда, хайвоннинг ўлдирилиши б-н туғалланади. Испания, Португалия, Жан. Франция, шунингдек, Лотин Америкаси мамлакатларида кенг тарқалган.

КОРРОЗИЯ (лот. *corrige* — ўймоқ, емирмоқ) — 1) жинслар (металлар, бе-

тон, тош, ёғоч, баъзи пластмассалар ва б.)нинг ташқи муҳит б-н биологик, кимёвий ёки электр-кимёвий таъсирлашуви оқибатида емирилиши. Темир ва темир қотишмалари К.си занглаш деб ҳам аталади (яна қ. Металлар коррозияси). Химоя қопламлари (мас, лок-бўёқ материаллар) қоплаш, муҳитга ингибиторлар (мас, хроматлар, нитритлар, арсенитлар) киритиш, коррозиябардош материаллар ишлатиш йўли б-н К.нинг олдини олиш мумкин; 2) тиббиётда — ўювчи моддалар таъсирида тўқималарнинг емирилиши; 3) геологияда — кимёвий ёки механик жараёнлар таъсирида тоғ жинсларининг емирилиши, каналлар, ўралар, ғорлар ва б. ҳосил бўлиши. Кимёвий К.да сувнинг кимёвий таъсирида жинслар сирти эрийдими ва ейилади (ўйилади), механик К.да эса жинсларнинг сирти едирилади.

КОРРОЗИЯБАРДОШ МАТЕРИАЛЛАР — коррозия ходисасига чидамлилиги юқори бўлган материаллар. Металл ва металлмас (анорганик ва органик), композицион (қ. Композицион материаллар), конструкцион (қ. Конструкций материаллар) ва химоя (қ. Химоя қопямалари) турлари бор. Металл К. м.га пўлат ва чўянлар, оловбардош қотишмалар; асл металлар; коррозиябардошлиги легирлаб (қ. Легирлаш) ошириладиган алюминий, мис асосидаги қотишмалар {бронза, жез), никель ниобий, тантал, цирконий ва б. элементлар асосидаги қотишмалар киради. Металлмас анорганик К. м.га табиий силикат материаллар — андозит, базальт, гранит, диорит, кварцит ва кислотага чидамли бошқа жинслар; доломитлар, мрамарлар, оҳақтошлар; сунъий силикат материаллар (кварц шиша, силикат шиша, керамик материаллар, эмаллар, кислотага чидамли бетон ва б.) киради. Металлмас органик К. м. (полиэтилен, полистирол, фторопласт, ва б.) кенгтарқалган. К. м. кислота, ишқор, тўзлар, кимёвий агрессив газ шароитида ишлатиладиган кимёвий аппаратлар, қувурлар, буюмлар и.

ч.да қўлланилади (яна. қ. Кислотабардош материаллар).

КОРРОЗИЯБАРДОШЛИК - матери-алларнинг ташқи муҳит таъсири-да емирилиши (коррозия)га қаршилиқ кўрсата олиш хоссаси. Асосан, материал юзасининг кимёвий таркибига, тузили-шига, механиқ кучланишлар мавжудли-гига, таъсир қиладиган ташқи муҳит ша-роитига боғлиқ. К. материал юзасининг макро- ва микроскопик ўзгаришлар б-н, дастлабки коррозия белгиларининг пай-до бўлиш вақти б-н, вақт бирлиги ичида материалнинг юп-қалашиши ёки юзаси бирлигидан массасининг камайиши б-н, физик-механик кўрсаткичлар ва б.нинг пасайиши б-н баҳоланади. Металл мате-риалларнинг К.ини оширишда легирлаш, рафинация, химоя қопламалари қоплаш, кимёвий-термик ишлов бериш, электр-кимёвий усуллар қўлланилади. Метал-лмас материаллар хусусан, бетонларнинг К.ги уларнинг зичлигини ошириб, химоя қопламалар қоплаб яхшиланади (яна қ. Коррозиябардош материаллар).

КОРРУПЦИЯ (лот. corruptio — ай-ниш, порага сотилиш) — мансабдор шахснинг ўз мансаби бўйича берилган ҳуқуқларни шахсий бойиш мақсадларида бевосита сунистеъмол қилишидан иборат амалиёт. Мансабдор шахсларни со-тиб олиш, уларнинг порага сотилиши кам К. дейилади. К. давлат аппарати ва пар-ламент фаолиятида айниқса, авж олади. Сайланадиган лавозимларга номзодлар сайлов кампаниясини ўтказиш харажат-ларини кўтариш К. кўринишларидан би-ридир (сайланган киши турли имтиёзлар, ёрдам, хизматлар кўрсатиб «ўз қарзини» қайтаради). Аксарият К. лоббизм (моно-полияларнинг қонунчилик органлари ва амалдорларга тазйиқ ўтказиш б-н шуғулланадиган муассаса ва агентлари тизими) б-н боғланган. Халқаро даража-да 1970-й.ларда Японияга самолётлар со-тишда компания томонидан олий давлат амалдорларини сотиб олиш бўйича «Лок-

хид иши» энг йирик К. кўринишларига мисол бўлади. Порани хаспўшлаш учун йирик битишувларда кўпроқ «хизмат ҳақи» тўлаш амалиётидан фойдаланила-ди.

КОРСАК (Vulpes corsak), қарсок — тулқилар уругига мансуб сут эми-зувчи ҳайвон. Оддий тулқига ўхшаш, лекин бир оз кичикроқ. Танасининг ўз. 60 см гача, думи 35 см гача. Жуни сарғиш-қулранг. Евросиё чўллари ва саҳроларида тарқалган. Ўзбекистонда Устюрт, Мирзачўл, Қизилкум важаан. худудларда учрайди. Шомда фаол ҳаёт кечиради. Бир умрга жуфт ҳосил қилади. 2 дан 16 гача, одатда, 3—6 тадан болалай-ди. Уяда яшайди, майда кемирувчилар ва кушлар б-н озикланади. Овланади, тери-си қимматли эмас.

КОРСАКОВ ПСИХОЗИ, Кор-саков касаллиги, алкоголь полиневре-тик психози — алкогольдан сурункали захарланиш (сурункали интоксикация) оқибатида келиб чиқадиган руҳий касал-лик. Рус психиатри С. С. Корсаков томо-нидан 1887 й.да аниқланган. Бунда Кор-саков синдромига хос хотира бузилиш-лари б-н бир қаторда ақл-фаросатнинг заифлашиши, мулоҳазаларнинг сусайи-ши, танқиднинг йў-қолиши кучайиб бо-ради. Аммо шахсга хос бўлган сифатлар сақланиб қолади. Полиневрит белгилари эса парезлар, фалажлик, бир гуруҳ му-скуллар атрофияси, сезги, пай рефлекс-ларининг сусайиши ёки йўқолиши, нерв толалари бўйлаб оғриқ ва б. тарзида ке-чади.

К. п. алкогольни сурункали истеъмол қиладиган 50—60 ёшдаги кишиларда уч-райди. Касалликдан фориғ бўлиш учун бемор спиртли ичимликдан бутунлай воз кечиши лозим. Асосан Б витамини, нико-тин кислотаси ҳамда ноотроп препарат-лар қўлланади.

КОРСАКОВ СИНДРОМИ, Корса-ков амнестик синдроми — руҳий ка-

саллик. Рус психиатри С. С. Корсаков аниқланган (1887). Бунда, асосан, хотира бўзилади. Бемор ҳозиргина бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни эслай олмайди, аксинча, бир неча йил илгари бўлиб ўтган воқеаларни хотирасида сақлаб қолади. У қаерда тургани, вақт, сана, агрофидаги кишиларнинг исмларини тўғри айтиб беролмайди. Ҳозир нима овқат егани, кимни кўргани, улар номини эслай олмайди. Ўзи яшаб турган жойи, хонаси ва каравотларини адаштиради, бир дақиқа олдин айтилган сўзларни дарров ёдидан чиқариб қўяди. Беморнинг билим даражаси, малакаси, касб-маҳорати сақланиб қолгани ҳолда, янги нарсаларни ўзлаштира олмайди. К. еда сохта хотирлаш (конфабуляция) ва тез чарчаш, лоҳаслик (астения) аломатлари бирга кузатилади. К. с. юкумли касалликлар, захарланишлар, бош миянинг шикастланишлари ва атрофияси б-н боғлиқ касалликларда учрайди.

КОРСЕТ (франц. corset) — 1) қадди-коматни расо тутиш учун кўкрак қафасининг пастки қисми ва қоринни тортиб ушлаб турадиган махсус мослама; 2) умуртқа поғонаси синганда, касалланганда ва қийшайганда қўлланиладиган махсус ортопедик мослама. К. протезортопедик корхоналарда турли хил материаллар (чарм, гипс, пластмасса, мато ва ҳ.к.) ва четлари металлдан қилинади. К. танага ёпишиб туриши керак, шунинг учун уни бемордан олинган қолипга қараб тайёрланади. Ушлаб турувчи, энгиллик туғдирувчи ва тўғриловчи К.лар бор. Ушлаб турувчи ва энгиллик туғдирувчи К.лар умуртқа поғонаси синганда ва у операция қилингандан кейин буюрилади. К., кўпинча умуртқа поғонасининг белдумғаза бўлими касалликлари (мас, бел умуртқаси силжиганда, остеохондроз, спондилолистез ва ҳ. к.) оқибатида бел оғриганда қўлланилади. Тўғриловчи К. умуртқа поғонаси ёнга бир оз қийшайган (сколиоз) болаларга умуртқа поғонаси бутунлай қийшайиб қолишининг олдини

олиш мақсадида буюрилади. К.ни врач тайинлайди ва тўғри кийилганлигини текширади, кийиб юриш муддатини айтади ва назорат қилиб туради. К.ни узок, вақт тақиб юрилганда гавда мускуллари заифлашиб қолиши мумкин, шунинг учун умуртқа поғонаси қанчалик шикастланганига ва касаллик босқичига қараб (врач тавсияси б-н) шифобахш гимнастика б-н шуғулланиш ва гавда мускулларини массаж қилиши керак. К. тоза туриш учун трикотаж кўйлак ёки майка устидан кийилади. Пластмасса К.ни ювса бўлади.

КОРСИКА — Ўрта денгизнинг шим. қисмидаги орол. Ўз. 183 км, кенглиги 85 км. Майд. 8,7 минг км². Қирғоқлари ғарбида тик ва қояли, кучли парчаланган, қўлтиқ кўп, шарқида текис, паст ва кам парчаланган. К., асосан, гранит ва гилли сланецлардан тузилган. Рельефи тоғли, энг баланд жойи 2710 м (Мон-Сенто чўққиси). Иклими ўрта денгиз иклими. Январнинг ўртача т-раси 12—13°, июлники 24—26°, йиллик ёғин текисликларда 600 мм дан, тоғларда 1200 мм гача. Дарёлари қисқа, ёзда суви қаммайиб, баъзан қуриб қолади. Маквис ва доим яшил бутазорлар, дуб, қарағай, қорақарағай ўрмонлари, тоғ тепаларида субальп ва альп ўтлоқлари бор. Сохил ва водийларда субтропик дехқончилик қилинади. Токчилик, боғдорчилик ривожланган, тоғ ён бағирларида донли экинлар етиштирилади. Чорвачиликда қўй, эчки, йилки боқилади. Балиқ овланади. Туризм ривожланган. Бош шаҳри — Аяччо. Қадимда К.да ибери ва лигури қабилалари яшаган. Мил. ав. 3-а.да Рим, мил. 6—8 а.ларда Византия, 9-а.да араблар эгаллаган. 11-а.да Пиза, 1347—1764 й.ларда Генуя, 1768 й.дан Франция таркибида. К. да Наполеон Бонапарт туғилган.

КОРСИКА БЎҒОЗИ - Ўрта денгизда, Корсика о. б-н Тоскана архипелаги оралиғида. Тиррен денгизи б-н Лигури денгизини боғлайди. Кенглиги 75 км. Чук. 500 м дан зиёд. Йирик порти — Ба-

стия (Корсика о.).

КОРСИКАНЛАР (ўзларини корси деб атайдилар) — халқ, Корсика о.нинг асосий аҳолиси (300 минг киши, 1990-й.лар ўрталари). Италия тили шева-сида ва француз тилида сўзлашадилар. Диндорлари — католиклар. К., асосан, узумчилик, полизчилик, чорвачилик, балиқчилик, туризм ва зайтун, ғалла, каштан ўстириш б-н шуғулланади.

КОРТ (инг. court — ҳовли) — теннис ўйналадиган майдон. Яккалик ўйинлар учун К.нинг ўлчами 23,77 x 8,23 (жуфтликлар учун 23,77x10,97) м бўлиб, кўндаланг чизиғи ўртасига металл чилвир ёрдамида тўр тортилади. Тўрнинг майдон ўртасидаги бал. 0,914 м, чекка устунлари олдидаги бал. 1,07 м. Марказий чизикдан 6,4 м узокликда узатиш чизиғи чегараси ўтказилади ва бу май-дончалар тенг 2 га бўлинади. Чизикларнинг кенглиги 5 см. К.нинг орқа чизиғидан 6,4 м гача, ён чизиғидан 3,7 м гача ўйин майдони бўлиши лозим. Копток кетиб қолмаслиги учун майдон тўр б-н ўралади. К.лар кумли, майсали, қаттиқ ва синтетик қопламали бўлиши мумкин. Дастлабки К. Франция қироли Генрих VIII фармонида асосан, 1529 й.да Парижда бунёд этилган. Тошкентда илк К. 1903 й.да қурилган. Ҳоз. кунда Ўзбекистонда 530 та корт бор (2002). Тошкент ш.даги «Юнусобод», «Динамо» ва вилоятлар марказларидаги К.лар жаҳон андозалари-га жавоб беради.

КОРТЕС (Cortes) Эрнан (1485-1547) — испан конкистадорларидан бири. К. 1504—19 й.лар Кубада хизмат қилган; Мексикада испан ҳукмронлигини ўрнатилишига олиб келган босқинчилик юриши (1519—21) ни бошқарган; Янги Испания (Мексика) губернатори (1522-28), ген.-капитани (1529-40); Тинч океанидан Атлантика океанига ўтишнинг денгиз йўлини топиш мақсадида Марказий Американи кесиб ўтган (1524). 1540

и. Испанияга қайтиб, шу ерда вафот этган.

КОРТИКОСТЕРОИДЛАР [лот. cortex (corticis) — пўстлоқ], адренкортикостероидлар — буйрак усти безларининг пўстлоқ қавагидан ишланиб чиқадиган стероид гормонлар гуруҳи (қ. Стероидлар). К. таркибида 21 та углерод атоми бор. Барча К. прегнан ҳосилаларидир. Организмда холестердан ҳосил бўлади. Физиологик таъсирига кўра, 3 гуруҳга бўлинади: 1) организмда, асосан, минерал алмашинувига таъсир этадиган моддалар — минералокортикоидлар (альдостерон, кортикостерон, дезоксикортикостерон); 2) углеводлар ва оксиллар алмашинувига таъсир этадиган моддалар — глюкокортикоидлар (кортизон, гидрокортизон, кортикостерон); 3) жинсий гормонларга ўхшаш таъсир этадиган стероид моддалар (андрогенлар ва прогестерон). Организмда К. етишмай қолганида Аддисон касаллиги (Бронза касаллиги), кўпайиб кетганда эса Ицен-ко-Кушинг касаллиги пайдо бўлади. К. препаратлари тиббиётда кенг қўлланилади.

КОРТИНА-Д'АМПЕЦО - Италия даги шаҳар, Венеция вилоятида, Доломитли Альп тоғлари оралиғидаги водийда, 1200 м баландликда, Бойте дарёсининг чап соҳилида жойлашган. Тофане, Кристалло ва б. қорли қоялар қураб туради. Иқлимнинг қулайлиги, манзарали ландшафти унинг халқаро аҳамиятга эга иқлим курорти бўлиб ривожланишига имкон яратган. Қишки ва ёзги спорт ўйинлари маркази. 1956 й.да К.-д'А.да 7-қишки Олимпия ўйинлари бўлиб ўтган. Туризм марказларидан: спорт фильмлари халқаро фестивали ўтказилади. Маҳаллий аҳоли хунармандчилик б-н ҳам шуғулланади.

КОРУНД (нем. korund; қадимги ҳиндчадан) — оксидлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи Al₂O₃, қўшимчалари Cr, Fe, Ti ва

б. Кристаллари тригонал сингонияли устунсимон, кам ҳолларда дипирамидал. Рангсиз, таркибида темир, мис, марганец, титан ва ш.к. элементларнинг борлигига қараб турли рангда бўлади. Олмоссимон ялтирок. Қаттиқлиги 9. Зичлиги 4000 кг/м³. К.нинг (60—70%) магнетит, гематит шпинель б-н аралашмаси «наждак» деб аталади (Наксос о., Греция). Метаморфик, метасоматик жараёнларда хосил бўлади. Канада, ЖАР, Қозоғистон (Семиз-Буғ), Хибин ва Ильмень тоғлари (РФ) ва Ўзбекистоннинг Оқтош, Молгузар, Томди тоғларида К. конлари бор. К.нинг фақат сочмалардан олинадиган шаффоф ва чиройли ранглилари (сапфир — кўк рангли, ёқут — қизил рангли) кимматбаҳо тош сифатида заргарликда ишлатилади, унчалик тоза бўлмаганлари абразив материал. Техник ва заргарлик мақсадларида ишлатиш учун саноат микёсида сунъий К. олинади. Cr²⁺, Fe³⁺ кўшиб олинган сунъий К. квант электроникаси, соатсозлик, заргарлик саноати ва б.да ишлатилади. Қўшимчаларсиз олинган сунъий К. радиоэлектроника саноатида қўлланилади. Сунъий К. тозалиги ва йириклиги б-н табиий К.дан аниқ, ажралиб туради.

КОРФАРМОН — ўтмишда ўзбек анъанавий театрининг раҳбари (реж.), бошқарувчиси. У етакчи актёр ҳам ҳисобланган. К., одатда, санъаткорлар йиғинида сайланган ва меҳтарбоши (Қўқон хонлигида), ғолиббоши (Бухоро хонлигида) томонидан тасдиқланган. к. томоша майдони, шароити ва томошабинларни ҳисобга олган ҳолда томоша режасини тузган, асбоб-анжом ҳозирлаган. Театр репертуарини бойитиш, кулги-хикоя, мукаллимид ва ҳажвий ўйинларни халққа манзур этиб кўрсатишга К.нинг хизмати катта бўлган. 19-а.нинг ярми ва 20-а. бошида Зокир эшон (Қўқон), Тўла масхара (Бухоро), Мизроб масхара (Шахрисабз) каби К.лар ўтган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов ҳам истеъдодли К. бўлган.

КОРХОНА — юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект. Маҳсулотлар, товарлар и. ч., хизматлар кўрсатиш, ишларни бажариш учун ташқил этилади, иқтисодий фаолиятнинг хилма-хил турлари б-н шуғулланади. Давлат, муниципал, жамoa, кўшма, якка (оила, хусусий) К.лар бор.

КОРЯК ТИЛИ (қадимий нимилан тили) — Палеоосиё тиллари оиласининг чукотка-камчатка тиллари гуруҳига мансуб. 5,4 минг киши сўзлашади (1989). К.т.да чавчувен, апукин, камен, парен ва иткан шевалари бор. Коряк адабий тили чавчувен шевасига асосланган. Фонетикасида сингармонизм ҳодисаси бор. Морфологиясида феълнинг ҳоз. замон шаклини ифодаловчи алоҳида белгиси мавжуд. Лексикасида буғучиликка оид сўзлар кўп. Ёзуви рус алифбоси асосида.

КОРЯК ТОҒЛИГИ, Коряк тизмаси — РФ Осиё қисмининг шим.-шарқдаги тоғлик. Беринг денгизи соҳилида. Анадирь қўлтиғи ва Камчатка я.о. орасида. Ўз. 880 км, эни 270 км гача Бал. 600—1800 м. Энг баланд жойи Ледяная тоғи (2562 м). Кичик музликлар бор. Асосан, терриген ва кремнийли вулканоген жинслардан таркиб топган. Ён бағирлари тундра ўсимликлари б-н қопланган, йирик дарё водийларида терак, бута ва пакана кедр ўрмонлари бор. Фойдали қазилмалари: олтин, кумуш, қалай, мис, полиметалл, молибден, симоб, олтингургурт, тошкўмир, кўнғир кўмир.

КОРЯКЛАР (ўзларини, чавчин, нимилан деб атайдилар) — Россиядаги халқ. Камчатка вилоятидаги Коряк мухтор округининг асосий аҳолиси (7 минг киши). Чукотка мухтор округи ва Магадан вилоятида ҳам яшайди. У мумий сони 9 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Коряк тияила сўзлашадилар. Диндорларининг бир қисми — православлар. Анъанавий

дин — шаманлик, касбга оид кулътлар ҳам мавжуд. К., асосан, балиқчилик, буғучилик б-н шуғулланишади.

КОРЯКЛАР МУХТОР ОКРУГИ - РФ Камчатка вилояти таркибидаги округ. 1930 й. 10 дек.да ташкил этилган. Майд. 301,5 минг км². Аҳолиси 29,3 минг киши (2000). Коряк, чукча, ительмен, рус, украин ва б. миллатлар вакиллари яшайди. Аҳолисининг 37% шаҳарларда истикомат қилади. Округда 5 шаҳарча бор. Маркази Палана шаҳарчаси. Камчатка я.о.нинг шим.да ва материкнинг унга ёндош бир қисмида жойлашган. Охота ва Беринг денгизлари ўраб туради. Рельефи тоғли (энг баланд жойи 2562 м). Январнинг ўртача т-раси —24° дан —26° гача, июлники 10—14°. Йиллик ёғин 300—700 мм. Округ худудида кўп йиллик мўзлоқ ерлар кенг тарқалган. Тупроқлари тундра, торфли-боткоқ тупроқлар. Хўжалигининг асосий тармоғи — балиқ саноати, буғучилик. Даррандачилик, овчилик ҳам ривожланган. Кўнғир кўмир қазиб олинади. Пенжина дарёсида кемалар қатнайди.

КОСА — 1) суюқлик, турли таомларга мўлжалланган уй-рўзғор буюми; оғзи кенг, ичи чуқур, таги торроқ, тагликли идиш. Бадиий хунармандликда сопол, чинни, мис ва б.дан тайёрланиб, ичи безаксиз, усти куркам қилиб безатилади. Ҳажми (косача, нимкоса, миёна К., шо-коса ва б.), хом ашёси (сопол К., чинни К., мис К., ёғоч К. ва б.), ишлатилиши (ош К., обикоса, шарбат К., қаймоқ К. ва б.) га қараб фарқланади. К. кўп мамлакатларда, айниқса, Шарқда қадимдан кенг тарқалган. Дастлаб қўлда лойдан ясалган, кулоллик чархи пайдо бўлгач, шакли ҳамда беағи такомиллашиб борган. Ўзбекистон худуди (Фарғона водийси Чуст ш. яқини)дан мил.ав. 2-минг йилликка мансуб содда, бир оз дагал сопол К.лар топилган. Ҳозирда Тошкент, Самарқанд ва б. чинни з-дларида, устахоналарда тайёрланаётган кўркам безакли

нафис чинни К.лар машҳур; 2) косача; мукарнаскл ташкил этувчи қисм, катакча.

КОСА (кхоса), амакоса, жан. зулу, кафрлар — Жан. Африка Республикаси (ЖАР)да яшовчи банту гуруҳига мансуб халқ. ЖАРда 7,4 млн. киши (1990-й. лар ўрталари), Ботсванада 5 минг киши яшайди. Катта негроид ирқига мансуб. Исикоса тилида сўзлашади. Ёзуви латин алифбоси асосида. Диндорлари — протестантлар, анъанавий диний эътиқодлар сақланган. К. дехқончилик, чорвачилик ва темирчилик (куролсозлик, заргарлик) б-н шуғулланади.

КОСА — осмоннинг жан. қисмидаги юлдуз туркуми. Асад, Сектант, Гидра, Қарға ва Сунбўла юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Ёруғ юлдузи йўқ.

КОСАГУЇ, соқий — туй, зиёфат (базм)да журалар (давра)га май (ичимлик) куйиб узатувчи киши. К. бундан ташқари, ўзининг ёқимли муомаласи ва ширинсуханлиги б-н жўраларни хурсанд қилиш, базмга завқ ва файз киритиши ҳам лозим. Баъзан жураларга қадах ўзатганда, К. махсус куй б-н бадиий парчалар («Алёр») айтади.

КОСАМОН (коса ва форс. — қўймоқ) — туй ва маъракаларда меҳмонлар олдида дастурхон ёзиб, патнис ва таом қўювчи киши. К. шаҳар маҳаллалари ва кишлоқларда жамоатчилик томонидан сайлаб куйилади. У, асосан, эркаклар даврасига хизмат қилади. К. меҳмонларни тартиб б-н кутиш, жойлаштириш, ош куйиш ва кузатиш ишларига бош-қош бўлади. Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида қайвони, дастурхончи, бавурчи, баковул номлари б-н аталади.

КОСАТКА (*Oreinus ogca*) - тишли китлар туркумининг дельфинсимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Эркагининг ўз. Юм гача, оғирлиги 8 т гача, урғочиси кичикроқ. Елка сўзгичи

тўмтоқ ва жуда кенг, орка сўзгичи жуда баланд (эркагида 1,7 м гача, ургочисида 0,9 м гача). К. космополит, Арктикадан Антарктидагача бўлган очик денгизларда тарқалган. Соатига 55 км гача тезликда сўза олади. Бўғозлик даври 16 ойга яқин. Уз. 2—3 м келадиган битта бола туғади. 35 йилча умр кўради.

Китсимонлар орасида ягона йиртқич тур, асосан, бошоёқли моллюскалар ва балиқлар б-н озиқланади, баъзан куракоёқлилар (тюлень) ва китсимон (дельфин)ларга хужум қилади. Одам учун хавфли эмас. Тутқунликка кўникади, юв-вош, осон қўлга ўрганади. Кўплаб овланади. Ўртача катталиқдаги К.дан 1 т гача ёғ, 1,5—3 т гача гўшт олинади.

КОСАЧА БАРГ — гулкўрғоннинг ташки томонидаги яшил баргчалардан тузилган ўрам.

КОСБЕРГЕНОВ Рзамбет Косбергенович (1905—1979) — тарихчи олим. Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973), тарих фанлари д-ри (1973). Қорақалпоғистон пед. ин-тини тугатган (1948). Ўзбекистон ФАнинг Қорақалпоғистон бўлими Иқтисод ва маданият ин-тида илмий ходим (1951—53), шу ин-т директори (1953—59); Ўзбекистон ФАнинг Қорақалпоғистон филиали Н. Довқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт ин-тида тарих шўъбаси мудири (1959). С. П. Толстое ва Т. А. Жданко бошчилигидаги Хоразм археология этнография экспедицияси қатнашчиси (1946—56). К.нинг илмий фаолияти қорақалпоқ халқининг этник тарихи ва шаклланишига бағишланган.

КОСЕКАНС (лот. со — биргаликда, secans — кесувчи) — тригонометрик функция. Бурчак синуси кийматида тес-қари бўлиб, $\operatorname{cosec} x = \operatorname{Tj}$ — шаклда ифодаланadi. x — аргумент. Аргументнинг $\operatorname{геп}(и = 0 \pm 1, \dots)$ кийматларида аниқланмаган. Тўғри бурчакли учбурчакнинг ўткир бурчаклари учун $\operatorname{cosec} x$ гипо-

тенуза узунлигининг бурчак қаршисидаги катет узунлигига нисбатига тенг.

КОСИБЧИЛИК (араб. - касбкорлик) — 1) тор маънода — чармдан ковуш, махси, шиппак, этик ва б. оёқ кийимларини қўлда тикиш б-н шуғулланиш. Асосан, чорвачилик пайдо бўлганидан сўнг (мил. ав. 4—3 минг йиллик) хом теридан оёқ кийимлари «тикила» бошлагач, К. шакллана борган, лекин ҳали жуда ибтидоий кўринишда бўлган. Аста-секин одамлар ҳайвон терисини ошлашни, ундан кўн тайёрлашни, кўндан чарм олишни, чармдан эса кийим-бош, пойабзал тикишни ўрганишган. К. 19-а. охирлари, 20-а. бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва айникса, Фарғона водийси шаҳарларида анча ривожланган. Бу шаҳарларда юзларча К. дўконлари бўлган. Саноат аста-секин ривожланиб, артель ва ф-калар пайдо бўла бошлагач, К. б-н шуғулланувчилар ҳам артель ва ф-каларга уюша бошлади. Лекин К. б-н шуғулланувчи якка шахслар ҳам сақланиб қолди. К. бутун дунёда, айникса, Шарқда, шу жумладан, Ўрта Осиёда кенг тараққий этган. Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида, айникса, Фарғона водийсида ҳозир К. халқ хунармандчилигининг узвий тури сифатида яна ривожлана бошлади. К.да фақат пойабзал тикиш б-н чекланиб қолинмайди, балки телпак, от-улов абзаллари, қайиш, пичоқ қини каби буюмлар тайёрлаш б-н ҳам шуғулланилади;

2) кенг маънода — қўлда бажариладиган ишлар б-н шуғулланиладиган касбларнинг умумий номи (дегрезлик, дурадгорлик, заргарлик, каштадўзлик, кулоллик, кўнчилик, мискарлик, рихтарлик, темирчилик, тикувчилик, тунукасоzлик, тўқувчилик, ўймакорлик ва б.). К. б-н, асосан, оддий меҳнат қуроллари ёрдамида якка тартибда шуғулланилади. К. инсоннинг и. ч. фаолияти б-н боғлиқравишда аста-секин ривожланган (яна қ. Хунармандчилик).

КОСИГИН Алексей Николае-

вич [1904. 8(21).2, Санкт-Петербург - 1980.18.12, Москва] — СССР давлат арбоби (1964— 80). 1939—40 й.ларда тўқимачилик саноати халқ, комиссари. ХКС (СССР Министрлар Совети) раиси ўринбосари (1940-53, 1953-56, 1957-60), айна вақтда 1941—42 й.ларда Эвакуация бўйича кенгаш раиси ўринбосари, 1943-46 й.ларда РСФСР ХКС раиси, 1948 й.дан турли вазирлик лавозимларида, 1959—60 й.ларда давлат режа кумитаси раиси. 1948—52 й.ларда, 1960 й.дан партия МК Сийёсий бюроси (Президиуми) аъзоси. 1960—64 й.ларда СССР Министрлар

Совети раисининг 1-ўринбосари, сўнг раиси (1964—80). Корхоналарнинг мустақиллигини оширишга қаратилган иқтисодий ислохотлар ташаббусқори (бу ислохот тугалланмай қолган).

КОСИНУС (лот. sinus — эгрилик) — функцияларшк бири, $\cos$ л: б-н белгиланади; 2) тўғри бурчақли учбурчакнинг ўткир бурчақлари учун $\cos x$ — бурчақка ёпишган катет узунлигининг гипотенуза узунлигига нисбатига тенг.

КОСИНУСЛАР ТЕОРЕМАСИ - учбурчак томонининг квадрати қолган икки томони квадратлари йиғиндисидан шу томонлар б-н улар орасидаги бурчак косинуси иккиланган кўпайтмаси айрилганига тенг: $с_о$ — биргаликда, 1) тригонометрии бунда a, B, c — учбурчак томонлари, C эса a ва B томонлар орасидаги бурчак.

КОСИНУСОИДА - тўғри бурчақли декарт координатлари системасида $y = \sin x$ функциянинг графиги. К. синусоиданинг худди ўзи бўлиб, фақат Ox ўқ бўйича $-j$ масофага чап томонга сурилгандир, чунки $\cos x = \sin(x + \frac{\pi}{2})$.

КОСМАНАЧИ КУМУШ РУДА КОНИ — Қизилкум чўлининг Томдитов тоғлари жан.даги кон. Коннинг майдони бесапан свитасининг $O-S$ ёшидаги флишоид жинслари (метаалевролит,

метакумтош, кремнийли доломит жинсларининг линзалари ва куйи девоннинг карбонатли майдаланган жинслари) дан ташқил топган. Кондаги майдаланган, брекчиялашган ва ғижмалокланган ҳамда шарқ ва жан.-шарққа $5-30^\circ$ бурчагида қия тушган қатламлараро зоналар руда сизимли структуралардир. 13 рудали жисм аниқланган. Рудаланишнинг тик йўналишидаги ёйилиш кулами 400 м дан ортиқ, энига ёйилиши бўйича 1200—1300 м, тушиш бўйича эса у 1400 м гача кўзатилган. Руданинг асосий қимматли компоненти — кумуш, жуда муҳим аралашмалар сифатида эса — олтин, палладий ва б.

Ад.: Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистон, Т., 1998.

КОСМЕТИКА (юн. kosmetike — пардоз қилиш, безаш санъати) — кишилар қиёфасини хушрўйлаштириш чоратадбирлари ҳамда воситалари мажмуи.

К. жуда узок, тарихга эга. Милоддан 200 й. аввал Мисрда пардоз учун ҳар хил материаллар ва дори-дармонлардан фойдаланишган.

Пардоз воситалари тайёрлаш сирасорларини фақат табиблар билган. К. 19-а.га келиб илмий жиҳатдан ривож топди ва бора-бора тиббиёт ходимлари кўлига ўтиб, тери, соч ва тирноқлар парвариши, бадандаги туғма ва кейин пайдо бўлган ҳар хил камчиликларни йўқотиш б-н тиббиётнинг махсус бўлими — косметология шуғулланадиган бўлди. К. шартли равишда гигиеник, врачлик ва пардоз К.сига бўлинади. Гигиеник К. одамнинг табиий гўзаллигини сақлаб қолиш, тери касалликларининг олдини олиш ва унда юзага келадиган нуқсонларни бартароф этиш муложаларини амалга оширади. Юз терисини тўғри парвариш қилиш (юз терисини вақтида тозалаб туриш, массаж қилиш ва ҳ. к.), косметик воситалар (упа, ёғупа ва б.)дан билиб фойдаланиш, унга турли ажинлар тушиб, барвақт сўлиши, шунингдек, ҳуснбузар, сепкил тошиши, ҳар хил доғлар тушиши каби нохуш-

ликларнинг олдини олади. Юз терисини тозалаш зарурлиги ёки бунга ҳожат йўқлигини фақат косметолог врач ҳал қилади.

Врачлик ёки даво К.си терини парвариш қилиш, унинг турли нуқсонларини йўқотиш, соч, оғиз бўшлиги, тирноқларни парваришлашнинг гигиеник ва даво тадбирларини ўз ичига олади. Тери барвақт сўлишининг олдини олиш ва даволаш учун косметолог врач маслаҳати б-н массаж, маска, лосьонлар, озиклантирувчи кремлар, физиотерапевтик усуллар қўллаш тавсия этилади. Тери жуда бўшашиб, осилиб қолган ва кўп ажин тушган бўлса, жарроҳлик усули қўлланади. Врачлик К.си жуда қуруқ ёки ёғли тери, сепкил, соч касалликлари (қ. Соч), хуснбузар, себореяни даволаш, хунук хол, чандиқ ва татуировкаларни, юздаги туғма ва шикастланиш натижасида ҳосил бўлган нуқсонларни йўқотиш чораларини ҳам кўради.

Пардоз К.си ёрдамида нуқсонлар (чандиқ, хунук хол) беркитилади. Косметик воситалардан тўғри фойдаланиб, лаб, кўз, қулоқ кўринишларини хушрўй қилиш мумкин. К.дан хабарсиз кишилар маслаҳати б-н ҳар хил крем, лосьон ва б. пардоз буюмларини билар-билмас ишлатавериш ярамайди. Бу вақтидан илгари ажин тушишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун косметолог врач маслаҳатларига қатъий амал қилиш керак.

Ад.: Агафонов А. В., Косметика с грядок и полей, Т., 1998.

КОСМИК АЛОҚА — Ер сунъий йўлдошлари (ЕСЙ) орқали ердаги пунктлар орасида ёки космик аппаратлар (КА) орасидаги алоқа. Ердаги пункт б-н космосдаги инсон ўртасида алоқа биринчи марта 1961 й.да Ю. А. Гагариннкят «Восток» космик кемасида парвоз қилганда ўрнатилди. Космосда, асосан, радиоалоқа, баъзан, оптик алоқа қўлланилади. К. а. тизимида кўпроқ радиоалоқадан, Ердаги пунктлар ора-

сида алоқа боғлаш учун эллиптик ва доиравий стационар орбиталар бўйича ҳаракатланувчи ЕСЙ дан фойдаланилади. КА лари орасида К. а. биринчи марта 1962 й.да «Восток-3» ва «Восток-4» кемалари орасида амалга оширилган. Ердаги пунктлар орасида К. а. ўрнатиш учун кучли антенналар, радиошовқин даражаси жуда кичик бўлган қабул қилувчи асбоблар, қидирилаётган сигнални ажратиб оладиган махсус аппа-ратлардан фойдаланилади. КА нинг борт аппаратуралари жуда пухта, энгил ва ихчам бўлиши керак. К. а. каналлари учун уларнинг вазифаси ва йўналишларига кўра турлича частота диа-пазонидан фойдаланилади. Частоталарни тақсимлаш ва улардан фойдаланиш тартиби радиоалоқа регламенти б-н белгиланади. К. а. тизимларининг Ердаги алоқа тизимларидан асосий фарқи КА вазиятининг узлуқсиз ўзгариб туриши, КАнинг ҳар ондаги координаталарини билиш зарурлиги, қабул қилинаётган сигналлар частотасининг тез-тез ўзгариб туриши, КА бортидаги радиоузаткичлар қувватининг кечланганлиги, масофанинг узоклиги ва б.дан иборат.

Ер б-н К А орасидаги алоқа ёрдамида космовидениета асос солинади, натижада инсоният одамнинг очиқ космосга чиқиши ва Ойда юришининг шохиди бўдди. Сайёралараро автоматик ст-ялар Венера ва Марсга учирилганда 350 млн. км масофада икки томонлама турғун радиоалоқа ўрнатилди. «Марс» ва «Маринер» типидagi космик ст-яларга ўрнатилган аппаратлар ёрдамида Марс ва Венера сайёраларининг атрофи, атмосфераси, т-раси текширилди ва телеметрик каналлар орқали тасвирлари Ерга узатилди.

ЕСЙ орқали алоқада турли орбита ва баландликда парвоз қилаётган ЕСЙдан фойдаланилади. Узок ма-софалар орасида телевизион алоқа ўрнатишда, одатда, бевосита кўринадиган бир қанча оралик ва иккита асосий пунктдан иборат радиореле тармоқлари — ретрансляторлардан фойдаланилади. ЕСЙ бортига ўрнатилган

битта ретранслятор ёрдамида Ерда бир-бирдан 10—15 минг км узоқ жойлашган пунктлар орасида алоқа ўрнатиш мумкин.

КА орасидаги алоқага бошқа КАдан олинган маълумотларни ретрансляция қилиш, уларнинг орбитадаги вазиятини ўлчаш ва ҳаракатини бошқариш ёки уларга яқинлашиш, навигация масалаларини ҳал қилишга оид алоқалар ҳам киради. КАнинг антенналарини ўзаро йўналтириш анча қийин, шу сабабли, улар орасида йўналтирилмаган алоқа қилинади.

Лазерлар ихтиро қилингандан кейин оптик алоқа масаласи ҳал қилина бошлади.

КОСМИК АППАРАТ — космосда и. т. ларни, метеорологик кузатишларни, навигация ўлчашларини ўтказадиган, радио- ва телеалоқаларни таъминлайдиган учиш аппарати. К. а. бошқарилиши бўйича (бошқарилмайдиган, автоматик бошқариладиган, орбитал ст-ялар, космонавт учувчиси бўлган космик кема-лар); учиш траекторияси бўйича (Ер ёки сайёраларнинг сунъий йўлдошлари, Ерга ёки сайёрага қўндириш аппаратлари, сайёралардан учиб чиқиш учун аппаратлар); фойдаланилиши бўйича (бир марта ва кўп марта фойдаланиладиган) турларга бўлинади. Таркибига бутун аппаратураларнинг ишини, берилган траектория бўйича ишини, ориентациясини ва б.ни таъминлайдиган борт тизимлари киради. Бу тизимларга ёнилги заҳираси бўлган двигатель қурилмаси, ҳаракатни бошқариш тизими, борт комплекслари, иссиқлик режимини бошқариш, борт аппаратураларини энергетик таъминлаш, учиш вақтида ҳаракатни бошқариш ва Ер б-н алоқа боғлаш тизимлари киради. Ер сунъий йўлдошларини паст орбитага учуришда элтувчи ракеталардан, юқори орбиталарга ёки сайёраларо орбиталарга ўтказишда қўшимча ракета комплексларидан фойдаланилади.

КОСМИК БИОЛОГИЯ - космик бўшлиқ турли омилларининг тирик организмларга таъсирини ўрганадиган биологик соҳа. Космик парвоз шароитида Ердаги организмларни тадқиқ қилиш методлари ва улар ҳаётий фаолиятини таъминлаш (сунъий биологик системалар экологияси) воситаларини ишлаб чиқиш ҳам К. б.нинг асосий вазифаларидан биридир. Космик парвознинг, биринчи навбатда, вазнсизликнинг тирик организмга таъсири тўғрисидаги дастлабки тадқиқотлар 40-й.лар охири, 50-й.лар бошида собиқ Иттифокда ўтказилган. Бу борадаги асосий тадқиқотлар 1957 й.да Ернинг 2-сунъий йўлдошида «Лайка» лақабли ит учурилганидан сўнг бошланган. Бу тадқиқотлар туфайли космик кемаларда ҳаётни таъмин этиш системалари синовдан ўтди ва мукаммалаштирилди; инсоннинг космик парвози учун имкон яратилди.

Космик парвозда организмга ҳар хил ноқулай омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар космик бўшлиқнинг физик ҳолати (муҳитнинг ўта сийраклиги, ҳимоя кийимсиз очиқ космосга чиқишга имкон бермайдиган ионлаштирувчи радиация), учиш аппаратларининг хусусиятлари (шовқин, вибрация, тезланиш, вазнсизлик) ва космик кемадаги ҳаёт шароити (сунъий атмосфера, ҳаракатнинг чекланганлиги, эмоционал зўриқиш ва б.) б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Ана шу омилларни алоҳида организмга ёки улар гуруҳига таъсирини ўрганиш К. б.нинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Тадқиқотлар ҳар хил омиллар ва улар таъсирини Ер шароитида моделлаштириш орқали ва реал космик парвоз шароитида амалга оширилади. Бундай экспериментлар дастлаб турли биологик объектлар (асосан, оқ сичқонлар) да ўтказилиб, вазнсизлик ҳолати ва ионлаштирувчи радиация таъсирида организмнинг мускул, қон айланиш, ҳазм қилиш ва б. системаларида содир бўладиган ўзгаришлар тадқиқ қилинган. Вазнсизлик ҳолатининг организмга сал-

бий таъсирини сунъий тортиш кучи яратиш орқали анча камайтириш мумкинлиги аниқланди. Космик парвознинг организмга таъсири оқибати ҳам ўрганилиб, космик бўшлиқ омиллари ҳайвонларнинг умрига сезиларли таъсир кўрсатмаслиги исбот қилинди. Тадқиқотлар натижасида тирик организмларнинг вазнсизлик шароитига мослашуви механизми, гравитациянинг фундаментал биологик жараёнлар — хужайранинг бўлиниши, белгиларнинг ирсийланиши, организмнинг ўсиши ва кўпайишига таъсири тўғрисида жуда муҳим маълумотлар олинди. Шунингдек, ўсимликлар ривожланишининг тўлиқ цикли амалга оширилди. Олинган маълумотлар узоқ давом этадиган космик парвозлар учун ишлаб чиқилган тиббий биологик тавсияномаларга асос бўлди; космик парвозларни яна ҳам узоқроқ давом эттиришни прогноз қилишга имкон берди.

КОСМИК ГЕОДЕЗИЯ – геодезитнинг махсус бўлими; унда илмий ва амалий муаммолар ер сунъий йўлдошлари тизими ва б. космик аппаратлар ҳамда Ойни кузатиш орқали ечилади. К. г.нинг асосий вазифалари: халқаро миқёсда қабул қилинган дастур орқали Ер сиртидаги нуқталарнинг ўзаро жойлашишларини аниқлаш; референц-эллипсоид марказини Ернинг оғирлик марказига нисбатан аниқлаш; пунктларнинг мутлақ координаталарини Ер оғирлик марказига нисбатан топиш ва ягона дунёвий координаталар тизимини яратиш; барча геодезик тизимлар орасидаги боғлиқликни таъминлаш; Ернинг ташқи гравитация майдони ва Ер шаклини аниқлаш; геодезия фанининг баъзи фундаментал ўзгармас миқдорларини узлуксиз равишда аниқлаб туриш. К. г.га оид дастлабки ишлар 18-а. 2-ярмида амалга оширилган. Лекин 20-а.нинг 60-й.ларидан бошлаб, К. г. масалаларини ҳал этишда Ер сунъий йўлдошларидан фойдаланиб келинмоқда. К. г.нинг геометрик ва динамик масалалари ҳам бор. Ер сиртидаги ва

космик аппарат юзасидаги нуқталарнинг ўзаро вазиятини бирор координата системасида аниқлаш геометрик масала; космик аппаратларнинг орбита элементлари асосида Ер гравитация майдони параметрларини аниқлаш динамик масала ҳисобланади.

КОСМИК ЗОНДЛАР - Ер атрофи ва сайёралараро фазони, Қуёш системасидаги осмон jismlарини физикавий жиҳатдан тадқиқ қилиш учун учириладиган илмий аппаратлар. К. з.ни учуриш 1959 й. 2 январда «Луна-1»нинг Ойга парвозидан бошланди. «Луна», «Зонд», «Венера», «Марс», «Маринер», «Сервейер», «Лунар орбитер» ва «Аполлон» типидagi К. з. учурилди. Ер ва Ой атрофидаги радиация, космик нурлар интенсивлигининг ўзгариши ва космосда магнит майдони ўрганилди. Ойнинг Ердан кўринмайдиган томонининг фотосуратларини олиб, Ойнинг тўлиқ харитасини тузишга ва глобусини ясашга имкон берди. Ойнинг яқин атрофдаги космик фазони ва Ой сиртидаги объектларнинг эволюцияси ўрганилди, Ой тупроғининг умумий хоссалари текширилди, Ой массаси ва тортишиш майдони ҳақида маълумотлар олинди. Ой тупроғининг механик хоссалари, Ойдаги сейсмик шароитлар ўрганилди, Ойнинг ҳаракат назария-сига оид аниқликлар киритилди. Сайёралар автомат аппаратлар ёрдами б-н тадқиқ қилинди. Узоқ космосни ўрганиш мақсадида Венера ва Марсга қатор К. з. учурилди. Венера сиртига биринчи илмий ст-я — «Венера-4» қўндирилди. «Венера-4» ва ундан кейинги «Венера» типидagi К. з.нинг Ерга ўзатган маълумотларига, асосан, Венера сиртининг т-раси тахм. 400°, атм. босими 100 атм. эканлиги, атмосфераси таркибида, асосан, карбонат ангидрид борлиги маълум бўлди. Ер — Қуёш оралиғидаги космик фазода космик нурлар, магнит майдони, айниқса, Қуёш радиацияси ҳақида янги маълумотлар олинди. Марсга «Марс-2», «Марс-3» ва «Маринер-3» автомат ст-

ялари учирилди, улар Марснинг сунъий йўлдошлари бўлиб қолдилар. «Марс-2» дан махсус капсула ажратилиб, Марс сиртига қўндирилди. Бундай К. з. ёрдамида Марс ҳақида муҳим маълумотлар олинди. Марс сиртининг т-раси —110, +13° ораллигида ўзгариши, атмосфераси, асосан, карбонат ангидриддан иборатлиги, магнит майдони сезиларли даражада эмаслиги маълум бўлди.

КОСМИК КЕМА — кишиларнинг космосга парвоз қилиши учун мўлжалланган аппарат. 1961 й. 12 апр. да Ер сунъий йўлдошлари орбитасига чиқарилган «Восток» кемаси биринчи К. к.дир. Унинг ичида космонавт-учувчи Ю. А. Гагарин бўлган. Бундан ташқари, «Восход», «Союз», «Меркурий», «Жемини», «Аполлон», «Челленжер» ва бошқа К. к.лар учирилган. Геоцентрик орбита бўйича учадиган К. к. йўлдош кема, одам ва юкларни орбитал станцияга элтиб берадиган К. к. транспорт кема, сайёра ёки табиий йўлдошларга элтувчи К. к. қўндирувчи, сайёра ёки унинг йўлдошидан учадиганига учиб чиқиш кемаси дейилади. К. к.нинг асосий тизимлари: ҳаётни таъминлаш, метеоритлар, радиация ва б.дан кимоя қилиш, двигател қурилмаси (учиш траекториясига тузатиш киритиш, ориентирлаш ва учишни барқарорлаш учун ракета ёқилгиси б-н), космик ст-яларни излаш, уларга К. к.ни яқинлаштириш ва туташтириш, экипажни К. к.дан космик ст-яга ўтишини таъминлаш, Қуёш батареясида фойдаланиш, Ерга қўндириладиган бошқариш тизими ва б. К. к.нинг бир ва кўп марта фойдаланиладиган хиллари бор. Бир марта фойдаланиладиган К. к.да туширувчи аппаратнинг сирти иссиққан изоляциялайдиган қоплама б-н қопланади, кўп марта фойдаланиладиган К. к.да Ерга қайтиб тушаётганда атмосферада тормоз бериш иши мураккаб бўлгани учун унинг барча бўлмалари иссиқликдан ҳимоя қилинадиган қопламалар б-н қопланади.

КОСМИК НАВИГАЦИЯ - космик аппарат (КА) ни бошқариш, тор маънода — унинг масса маркази ҳаракатини бошқаришни ташқил этиш. К. н.нинг асосий масалалари навигация параметрларини ўлчашдан ва КАнинг массалар марказлари ҳолат векторларининг фазодаги ҳоз. вазиятларини (КАнинг галаёнланган ҳаракат траекториясини тавсифловчи) аниқлашдан иборат. К. н.нинг қўшимча масалалари: КАнинг ҳақиқий орбитасини аниқлаш, берилган орбитадан оғишларни ҳисоблаш ва б. Навигация системаси кема борти ва Ердаги ўлчаш ва ҳисоблаш воситаларини ўз ичига олади. Агар КАнинг ҳаракат параметрларини фақат бортдаги воситалар ёрдамидагина аниқланадиган бўлса, К. н. автоном ҳисобланади. К. н. системаси Ер шарининг турли жойларида ҳаракатланаётган кема ва самолётларнинг координаталарини ҳам юқори аниқликда аниқлашига имкон беради.

КОСМИК НУРЛАР - Ерга Коинотдан изотроп тушиб турадиган юқори энергияли (тахм. 1 дан 1012 ГэВ гача) барқарор зарралар оқими (бирламчи нурлар), шунингдек, бу зарраларнинг атмосферадаги атом ядролари б-н ўзаро таъсирдан пайдо бўладиган нурлар (иккиламчи нурлар); маълум бўлган барча элементар зарраларни ўз ичига олади. Ер сиртига фақат иккиламчи К. н.гина етиб келади. Бирламчи космик нурлар таркиби протон ва гелий ядроси (-70%) ҳамда хар хил ядролардан, шунингдек, қисман электронлар (-1%), позитронлар ва гамма-квантлар (-0,01%) дан иборат. К.н. оқими унча катта бўлмай, у атмосфера чегарасида -2 заррача см⁻²с⁻¹ ни ташқил қилади. Аммо К. н. ўта юқори энергияли зарраларнинг табиий манбаи ҳисобланади. Энергия Е ортиши б-н уларнинг жадаллиги $1-E \sim y = \xi \cdot 0.7 * 2,2$) қонун бўйича тез камаяди. Бирламчи К.н.нинг кўпчилиги Ерга Галактикадан (Галактик К.н.), уларнинг Қуёш фаоллиги б-н боғлиқ бўлган оз қисми, асосан, кичик энергиялилари

Қуёшдан (Қуёш К.н.и) келади; 108 ГэВ дан юқори энергияли К. н. Метагалактикадан келса керак. Қуёш фаоллиги ортган даврда К.н.нинг жадаллиги энг кичик кийматга эга бўлади ва, аксинча, Қуёшда қисқа муддатли хромосфера чакнаши даврида Ерга тўшаётган Қуёш К. н.и оқими ўзининг ўртacha қийматидан минг марта кўпайиб кетиши мумкин. К.н.нинг хусусиятларидан фойдаланиб, ядро физика ва астрофизикада кенг қўламда и. т. ишлари олиб борил-моқда. Бирламчи К.н. атмосферага кирганда ундаги атом ядролари б-н таъсирлашади, бу эса кўплаб зарралар ҳосил бўлиш жараёнига ва электромагнит каскад ривожланишига олиб келади. Элементар зарраларнинг кўп турлари (позитронлар, мюонлар, К-мезонлар, А-гиперонлар), уларнинг парчаланиши, ўзаро таъсирлашиши К. н. ёрдамида кашф этилган. Янги жараён — ядро электромагнит каскад селлари К. н. да аниқланди. Бу жараён — моддада пайдо бўлган зарраларнинг ядровий ва электромагнит кетма-кет таъсири натижасида ҳосил бўлади. Юқори ва ўта юқори энергиялар соҳасида ядроларнинг таъсирлашишида бир қатор тафсилотлар топилди: Е нинг ортиши б-н ўзаро таъсир кесими логарифмик равишда ортади, ҳосил бўлган зарраларнинг кўндаланг импульсининг ўртacha қиймати $\sim 0,4$ ГэВ/с бўлиб, у энергиянинг ўзгаришига боғлиқ эмас. Тўкнашаётган зарралар ўзаро таъсирдан кейин энергиясининг ярминигина сақлайди.

Ҳоз. пайтда элементар зарраларнинг хоссалари ва уларнинг ўзаро таъсири юқори энергияли тезлаткичлар ёрдамида тўла ўрганилаётган бўлсада, лекин ўта юқори энергия соҳасида ($E > 10^{15}$ эВ) К.н. ёрдамида ўрганиш бу зарраларнинг хоссаларини ўрганишнинг ягона манбаи бўлиб қолмоқда.

Кейинги йилларда К. н. тадқиқотларининг астрофизик йўналишига, жумладан, К. н. нинг ҳосил бўлиш муаммоларини, манбаларда юқори энергияли тезланиш олишларини,

тарқалишини ва юлдузлараро муҳитдан ўтишини ўрганишга кизикиш ортмоқда. Бунинг асосида янги ривожланаётган изланишлар: гамма ва нейтринога оид астрономия соҳасидаги тадқиқотлар жадал суръатда ривожланмоқда. Гамма ва нейтрино нурланишларининг юқори ўтиш қобилиятига эга эканлиги туфайли, ноёб объектлар, яъни ўта янги юлдузлар, пульсарлар, локал гамма нурланиш манбалари ҳақида янги маълумотлар олинмоқда.

Ер сунъий йўлдошлари ва ердаги қурилмаларда жойлашган гамма-телескоплар ёрдамида атмосферадаги кўплаб электронларнинг (бирламчи гамма-квантлар туфайли атмосферада электромагнит каскад жараёнини кўпайишидан ҳосил бўлган) Черенков нурланиши қайд этилиб, локал гамма манбалар, Галактикадагина эмас, балки Метагалактиканинг чегарасидан узоқда (фаол ядроли Галактика — Маркарян-421 ва 501) топилди.

Ўта янги юлдузларнинг порглашидан кейин ҳосил бўлувчи пульсарлар (тез айланувчи нейтрон юлдузлар) К. н. нинг эҳтимолли манбалари бўлиб ҳисобланади. Пульсарнинг электромагнит майдонида ҳамда Галактиканинг юлдузлараро магнит майдонларида зарядланган зарралар тезланиш олишлари мумкин. Зарядланган зарраларнинг ҳаракати диффузия характериға эга бўлганлиги, ўз навбатида, ерга тушаётган зарралар окимининг изотроплигини тушунтиради.

К. н. ни тадқиқ этиш элементар зарралар физикаси, юқори энергиялар астрофизикаси ва физикавий тажриба техникаси ривожланишида муҳим ўрин эгаллайди. Мас, космик тажрибаларда яратилган мослаштирувчи қурилма ҳисоблаш техникасида ишлатилади. Бу тадқиқотлар ҳозирги пайтда тезлаткичларда олиб бўлмайдиган энергиядаги зарраларнинг ўзаро таъсири тўғрисида ва Космосдаги космик объектларнинг структуравий ўзгаришлари ва катта энергия ажралиш жараёнини ўрганишда ўз

ролини сақламоқда. К. н. ни 1912 й.да В. Ф. Гесс кашф этган, Р. Э. Милликен, рус олимлари Д. В. Скобельцин, С. Н. Вернов, француз физиги П. Оже ва б. уларни тадқиқ қилишда улкан ҳисса қўшган.

ЛЛ.Азимов С.А., Юлдашбаев Т. С, Неупругие соударения частиц большой энергии с нуклонами и ядрами, Т., 1974; Березинский В. С, Бўланов С. В., Гинзбург В. Л., Догель В. А., Птукс и н В. С, Астрофизика космических лучей, М., 1984; Лонгейр М., Астрофизика высоких энергий, М., 1984; Мурзин В. С, Введение в физику космических лучей, М., 1988.

Тоймас Йўлдошбоев.

КОСМИК ПСИХОЛОГИЯ - кoinотга парвозларни амалга оширишда инсон-техника, инсон-фазо, инсон-экстремал вазият муносабатларини тадқиқ қилишга қаратилган психология соҳаси. 20-а.нинг 60-й.ларида пайдо бўлган. Космонавтларни психологик мезонлар ёрдами б-н танлаб олиш, фазага учиб шароитларига уларни тайёрлаш, вазнсизлик ҳолати бўйича оқилона маълу-мотлар б-н куроллантириш, ўзгаришлар юзага келса уларни тузатиш, ишчанлик қобилятини текшириш сингари муаммолар б-н шуғулланади. Гуруҳий мослик, руҳий муҳит, ўзини-ўзи бошқариш, ўзига-ўзи буйруқ бериш, ўзини-ўзи уддалаш юзасидан тадқиқот ишларини ўтказиш ҳам К. п. нинг вазифаси ҳисобланади.

КОСМИК РАДИОНУРЛАНИШ -космик объектлар ва ҳар қандай космик жисмларнинг тўлқин ўз. 1 мм дан катта бўлган соқадаги нурланиши. 1932 й.да америкалик олим К. Янский кашф этган. Умумий ҳолда радионурланиш деярли барча жисмларга мансуб бўлиб, баъзилари кучли (пульсарлар, квазарлар, радиогалактикалар), баъзилари кучсиз (Ой, сайёралар, Қуёш, туманликлар, Хаббл синфи галактикалари ва б.) радио нурлар таркатади.

Ҳар қандай К. р. вужудга келиши учун

маълум сабаб бўлади. Мас, Қуёшнинг радионурланиши унинг атмосфераси юқори қатламларидаги кескин ионлашган қайноқ плазма газидан тарқалади. Бу атмосферанинг турли қатламларидан турли радионурланишлар келаётгани сабабли, вақт давомида юз бераётган физик ҳодисалар ҳам радиотўлқинлар орқали ўрганилади. Қуёш тожининг т-раси бир неча ўн минг градусли қуйи қисмида сантиметрли радиотўлқинлар, т-раси 2-106 градусли энг юқори қисмида метрли радиотўлқинлар тарқалади. Айрим радиотўлқинлар Ер атмосферасидан ўта олмайди, холос Айникса, тўлқин ўз. 30 м дан катта бўлган К. р. ионосферадан ўта олмайди, тўлқин узунлиги кичик бўлганларини эса Ер атмосферасидаги сув буғлари ва кислоталар ютади.

К. р. хусусиятлари, механизмлари ва унинг манбалари физикаси радиоастрономия фанида ўрганилади. К. р. Ер сиртидан радиотелескоп ва радиоинтерферометрлар ёрдамида кузатилади. Радионурларни кузатишга об-ҳавонинг таъсири деярли сезилмайди. К. р. нинг хусусиятларини ўрганиш Кoinот тўғрисидаги таасуротларни маълум даража кенгайтиради.

КОСМИК РАКЕТА — космик тезликлар берадиган ракета. Космик фаза, Ер сунъий йўлдошлари орбиталари ёхуд бошқа осмон жисмлари орбиталарига автоматик ёки бортида космонавтлари бўлган аппаратларни учирашга мўлжалланган. Замонавий К. р. лар кўп босқичли бўлиб, босқичлар сони, асосан, унинг вазифасига боғлиқ. Старт вақтида К. р. нинг биринчи босқичли энг қувватли двигатели ишга тўшади ва у системага маълум тезлик беради. Биринчи босқичли двигателининг ёнилғи захираси тугагандан сўнг у системадан ажралиб чиқади ва иккинчи босқичли двигатель ишлай бошлаб системага қўшимча тезлик беради. Узоққа учиб холларида К. р., одатда, Ер сунъий йўлдошлари орбитасига чиқарилади ва ундан кейинги

учишларида шу орбитадан старт олишда фойдаланилади.

КОСМИК РАКЕТА ДВИГАТЕЛИ -ишлаши учун ташки муҳит (мас, ҳаво) дан фойдаланилмайдиган реактив двигатель. Космик ракеталар учун мўлжалланган. К. р. д. нинг асосий типни суюқликли ракета двигатели ҳисобланади. Камдан-кам қаттиқ ёнилғили ракета двигатели, электр ракета двигатели ва б. фойдаланилади (яна қ. Ракета двигатели).

КОСМИК РАСАДХОНА - Ер сунъий йўлдошлари орбитасида ҳаракатланувчи киши бошқарадиган ёки автоматик равишда ишлай оладиган илмий тадқиқот комплекс ст-я. Автоматик ишлайдиган К. р. бошқа сайёраларга (Ой, Венера, Марс ва х.к.) ҳам учирилган. К.р.лар ёрдамида Ер ва унинг атрофидаги космик муҳит, радиоастрономик ҳолат ҳамда метеорологияга оид кузатишлар олиб борилади; К. р. лардаги шароитда турли кимёвий элементлар ва биологик бирикмалар текширилади. К. р. дан харбий мақсадларда ҳам фойдаланилади. Собик Иттифок, АҚШ ва б. давлатларда маълум мақсадларга мўлжалланган қатор К. р. лар яратилган. Уларга ўрнатилган телескоплар ва илмий кузатув асбоблари ёрдамида Қуёшдаги физик жараёнлар, юлдузлараро ва галактикалараро муҳитга оид илмий ишлар ўтказилади, Қуёш сир-тидаги портлашлар натижасида юзага келадиган кучли космик нурларнинг тарқалиши, бу нурларнинг Ер атмосферасида ютилиши ва б. табиати чуқур ўрганилди, коинотдаги рентген нурлари манбалари аниқланади. Космик фазони ўрганиш ва ўзлаштириш мақсадларида мўлжаллаб тузилган ҳамда амалга оширилаётган қатор алоҳида давлатлар (Россия, АҚШ, Германия ва б.) дастурлари мавжуд.

КОСМИК СУРАТГА ОЛИШ -Ер, осмон жисмлари ва б. космик ҳодисаларни Ер атмосфераси ташқарисида турган

аппаратуралар (Ер сунъий йўлдошлари, космик кема ва б.) ёрдамида суратга олиш; электромагнит спектрининг турли соҳаларидаги тасвирни беради. Ерни К.с.о.нинг масштаби 1:1000000 - 1000000 бўлиб, бунда жуда катта майдоннинг (бир неча ўн минг кв. км. дан тортиб, деярли Ернинг ярим шари сиртигача) бир бутун характерли тасвирини суратга олиш мумкин. К.с.о. усуллари: айланиш даври қисқа бўлган космик аппаратлар ёрдамида 150—300 км баландликдан, айланиш даври узун бўлган космик аппаратлар ёрдамида 300—950 км баландликдан суратга олиш, радиотелевизион системалар асосида тасвирларни Ерга узатиш, 36 минг км баландликдаги геостационар йўлдошлардан тасвирлар олиш ва Ерга узатиш, Ой ва сайёралар сиртидан Ерни суратга олиш ва радиотелевизион йўл б-н ахборотларни Ерга узатиш. Олинган фотосуратлар, Ер атмосфераси, литосфераси, гидросфераси ва биосферасининг регионал, структурали, глобал хусусиятларини ўрганишга имкон беради. Шунингдек, К. с. о. Ернинг маълум регионини қисқа вақт ичида қайта-қайта суратга олиш мумкин. Бу эса даврий (суткали, фаслий ва б.) ва эпизодик (вулкан отилиши, ўрмон ёнғинлари, сув тошқинлари ва б.), хўжалик фаолиятларининг турли кўринишлари (ҳосилни йиғиш, суғориш, сув ҳавзаларини тўлдириш ва б.) каби ҳодисаларнинг динамик тузилишини ўрганиш учун шароит яратади. Космосдан суратга олиш биринчи марта: ракета ёрдамида — 1946 й. да, Ер сунъий йўлдошлари ёрдамида — 1960 й.да, космик кема ёрдамида — 1961 й.да бошланди. К. с. о. да ок-қора, рангли фото ва телевизион суратга олишдан ташқари, инфрақизил, микротўлқинли, спектрометр ва фотоэлектрон тасвирларни олиш ҳам амалга оширилади.

КОСМИК ТЕЗЛИК - жисм Ер сунъий йўлдоши, сунъий сайёра бўлиши учун ёки у Қуёш системасини бутунлай тарқ этиши учун унга бериладиган учта

энг кичик тезлик. Биринчи К. т. (~ 7,91 км/с) жисмининг Ер сиртидан нолинчи баландликда доиравий орбита бўйлаб ҳаракатланиши учун керак бўладиган энергияни ифодалайди. Тезлик оша борган сари жисм эллиптик орбита бўйлаб ҳаракатлана бошлади. Жисм иккинчи К. т. (-11,2 км/с) да Ерга нисбатан парабolik траектория бўйича ҳаракатланади. Иккинчи К. т. дан юқори тезликда жисм гиперболик траектория бўйича ҳаракатланади ва у Ернинг тортиш кучини энгиб, Куёшнинг сунъий йўлдошига айланади. Жисм Ер сиртида учинчи К. т. (-16,7 км/с)ни олиб, Куёшга нисбатан параболга бўйлаб ҳаракатланади (Ер орбитаси яқинида бу тезлик 42,1 км/с га тенг) ва Куёш системасининг тортиш кучи доирасидан чиқиб кетади. К. т. катталиклари Ер атмосфераси қаршилиги, Ер сиқилиши ва б. ни ҳисобга олмаган ҳолда келтирилган. К. т.ни барча осмон жисмларига нисбатан қўллаш мумкин. Мас, Ой учун биринчи К. т.-1,7 км/с, иккинчи К.т.~2,4 км/с.

КОСМИК ТЕЛЕВИДЕНИЕ - тасвири космик телевизион тизимлар орқали узатиш. Бунда космик фазо ва б. сайёралар сиртидаги космик кема, сайёралараро автоматик станция ва Ер сунъий йўлдошлари (ЕСЙ) бортидан ўзатилган телевизион тасвирларни Ердаги радиоалока ст-ялари қабул қилиб, телевизион кўрсатув тармоқлари орқали ретрансляция қилади. Биринчи марта 1959 й.да «Луна-3» автоматик ст-я ёрдамида Ойнинг тескари томонининг тасвири ўзатилган. К. т. дан Ой, сайёралар ва уларнинг йўлдошларини тадқиқот қилишда, космосдаги турли операциялар (космик аппаратларни туташтириш, инсоннинг очик космосга чиқиши ва б.) ни, космик аппаратлар (мас, «Луноход») ни масофадан туриб бошқаришда фойдаланилади. К. т. телекамераларни метеорологик ЕСЙ, шунингдек, табиий ресурсларни тадқиқ, қилиш учун мўлжалланган ЕСЙ жиҳозлари таркибига қиради.

КОСМИК ТИББИЁТ - тиббиётнинг бир соҳаси; космик парвознинг одам саломатлиги ва иш қобилиятига бўлган таъсирини ўрганати; космик аппаратларни бошқариш ва уларда нормал ҳаёт фаолиятини таъмин этиш системасига бўлган тиббий талабларни, космонавтларни қасбга танлаш ва уларни тайёрлаш усулларини, космик парвоз б-н боғлиқ касалликларнинг олдини олиш ва даволаш чораларини ишлаб чиқади. 20-а. нинг 50-й. ларига келиб шаклланди. Биологик ракета ва сунъий йўлдошларда одамнинг космик фазони ўранишига имкон берадиган физиологик тадқиқотлар (қ. Космик биология) ўтказилиши К. т. нинг пайдо бўлиши ва ривожланишига замин бўлди. К. т. комплекс фан бўлиб, космик фазода одамнинг ҳаёт фаолияти учун зарур шароит яратишга қаратилган ва бир-бири б-н чамбарчас боғланган тиббий-биологик, биофизик, физик-кимёвий, телеметрик, математик, биологик-техник, муҳандислик-конструкторлик ва б. кўпгина илмий йўналишлар мажмуини ўз ичига олади. К.т. авиацион тиббиёт тўплаган материаллардан фойдаланиш б-н бирга одам космосга учганда унинг организми авиация амалиётида учрамайдиган таъсирларга дуч келишини ҳисобга олиб ўзига хос усулларни ишлаб чиқади. Космосга учиш учун динамик вазнсизлик ва гиподинамия, яъни мускул системасига юк (нагрузка)нинг кам тушиши хосдир. Учиш вақтида вазнсизлик ҳолатига мослашиш ва гиподинамик омил таъсирини камайтириш мақсадида космик кемалар бортида тегишли мосламалар қурилади. Космик кема бортида ер атмосфераси шароитларига яқин сунъий атмосфера вужудга келтириш, очик космосга чиқиш учун махсус скафандрлар яратиш ҳам К.т. вазифаларидан ҳисобланади.

КОСМИК ФИЗИКА — астрофизика ва физика усулларини яқин космик фазодаги турли объектларга қўллаш

хамда космик расадхоналар учириб Ер атро-фидаги космик фазо, шунингдек, Куёш системасидаги физик ҳодисаларни ўрганувчи фан. У баъзан космик фазо физикаси деб ҳам аталади. К. ф. дастлаб астрофизика б-н бирга ривожланиб, ўз ичига бутун Коинот физикасини ола бошлаган. Кейинчалик эса астрофизика ва космология фаол ривожлана бошлаган. Энди К. ф., асосан, Куёш системаси ва унга яқин фазо физикаси муаммоларини ўрганиш б-н шуғуллана бошлади. Хусусан, Ер яқинидаги космик фазо физикаси жуда мураккаб бўлиб, унинг ва Ер магнитосферасининг хусусиятлари яхши ўрганилмаган. Ер атмосферасининг юқори қисми Куёшдан келаётган ультрабинафша нурлар таъсирида ионлашган плазма ҳолатида кузатилади. Ернинг радиацион минтақалари, магнитосфера деб аталувчи Ернинг тўртинчи плазма қобиғи, Куёш шамолининг кашф этилиши, Ер магнит майдони ва сайёралараро фазо магнит майдонининг тузилишини ўрганиш К. ф. нинг улкан ютуғи бўлди. Олинган экспериментал маълумотлар Куёш — Ер юзасидаги алоқаларнинг муаммоларини, яъни Куёш ва Ер атрофидаги космик фазонинг Ердаги турли геофизик ва биологик жараёнларга таъсири б-н боғлиқ кўпгина масалаларни баён этиш имконини берди. Сайёралараро фазо, сайёралар, кометалар, астероидлар, Куёш системасини ўраб турувчи Оортнинг кометалар булути К.ф. фани объектларидир.

КОСМИК ЧАНГ — сайёралараро ва юлдузлараро фазодаги жуда майда қаттиқ, зарралар. Мас, сайёралараро фазодаги бир дона К. ч. массаси ~ 10³—10⁵ бўлиб, Куёш системасидаги чанглар миқдори 10¹⁹—10²⁰ г ни ташкил этади. Бу чанглар эклиптика текислигига нисбатан концентрацияга эга. Уларнинг миқдорий зичлиги Куёшдан узоклашган сари 1-3 қонун бўйича камайиб бориб, 3 астрономик бирликдан бошлаб кузатилмайди. Сайёралараро муҳитдаги К.ч.

манбаи кометаларнинг секин-аста парчаланиши, шунингдек, кичик сайёралар ва метеор жисмларнинг бўлиниши натижасидир. Уларнинг ўлчами юлдузлараро муҳитдаги чанг ўлчамидан анча катта. Юлдузлараро муҳитдаги К. ч., асосан, совуқ юлдузлар атмосферасининг юқори қисмида вужудга келиб, юлдуз шамоли таъсирида фазога тарқалади. Ундан ташқари, янги ва ўта янги юлдузлар портлаши вақтида ҳам маълум чанглар ҳосил бўлади. Бундай чанглар таркиби улар қайси газ моддасида конденсацияланиб вужудга келгани б-н боғлиқ. Мас, «углерод синфидаги юлдузлар» атмосферасида кўпроқ графит ва кремнийдан таркиб топган чанг, «кислород синфидаги юлдузлар» атмосферасида эса силикатлардан иборат чанглар вужудга келади. К. ч. юлдузлар ва б. осмон ёриткичлари сочадиган ёруғликни сусайтиради.

КОСМИК ҲУҚУҚ - космик фазони ўрганиш ва фойдаланиш бўйича космик фаолиятни амалга ошириш муносабати б-н халқаро ҳуқуқ субъектлари (энг аввало, давлатлар) ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ва космик фазонинг халқаро-ҳуқуқий режимини белгиловчи меъёрлар йиғиндиси. К.х. соҳасидаги асосий ҳужжат — Космик фазони, жумладан, Ой ва б. осмон жисмларини тадқиқ қилиш ҳамда улардан фойдаланиш юзасидан давлатларнинг фаолият принциплари тўғрисидаги шартномадир (1967). Космик фазо ва осмон жисмларини эркин тадқиқ этишни, Ой ва б. осмон жисмларидан тинч мақсадларда фойдаланишни, ядро қуроли ва оммавий қирғин қуролларининг бошқа турлари бўлган ҳар қандай объектлар космосда жойлаштирилишини ман қилишни назарда тутати.

КОСМОГОНИЯ (космос ва ... гония) — кўзатилаётган Коинотнинг барча турдаги жисмлари ва улар системалари (сайёралар ва уларнинг табиий йўлдошлари, Куёш системаси, юлдузлар, галактикалар

ва б.) нинг пайдо бўлиши ва таракқиётини асосан, Ньютон механикаси доирасида ўрганувчи фан. К. назариялари ва гипотезалари жисмларни астрономик усуллар б-н кузатув натижасида вужудга келади. Рўй бераётган космогоник жараёнларга оид кузатув маълумотларига эга бўлиш бевосита астрофизиканинг асосий масалаларидан ҳисобланади. К. астрономик тадқиқот усулларида ташқари яна назарий физика қонунлари ва маълумотларига ҳам суянади. К. шартли равишда галактикалар, юлдузлар ва сайёралар К.ларига бўлинади. Мас, сайёралар К.си йўналиши геология, геофизика, геокимё маълумотларини ва космик аппаратлар б-н тадқиқ қилинган натижаларни ҳам қўллаиди.

Америкалик олим Ж. Жинснинг гравитацион бекарорлик назарияси К.нинг энг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Унга кўра, Коинотнинг улкан булутида протогалактикалар ёки уларда протоюлдузлар пайдо бўлиши учун гравитацион бекарорлик мезони бажарилиши шарт. Хусусан, зичлиги барча нукталарда деярли бир хил бўлган мухитда бирор сабаб б-н тўлқинлашиш рўй бериб, ўлчами 1 га тенг бирор «кююклик» шакллана бошласа, у янада қуюқлашиб (сиқилиб) бориши учун куйидаги муносабат бўлиши лозим: $X > 1 = \frac{u}{c} \sqrt{\frac{G}{\rho}}$ (и — газ атомининг ўртача иссиқлик тезлиги, G — гравитацион доимийлик, ρ —зичлик).

Натижада массаси $\rho A g$ га тенг протобулут ҳосил бўлади. Мас, $\rho = 1 \text{CH}4 \text{ г/см}^3$ ва т-раси 106 К бўлган газ булутида массаси 10» т0 (т0— Куёш массаси) га тенг протогалактика (протобулут) вужудга келади. Протогалактиканинг шаклланиши ва эволюциясига оид космогоник муаммолар, асосан, кучли компьютердар ёрдамида тажрибалар усули б-н тадқиқ қилинмоқда. Уларга нисбатан протоюлдуз ва протосайёралар К. си анча чуқур ишлаб чиқилган. Сомон Йўлининг юлдузлараро фазосида массаси ~ 10 га тенг, ўлчами 1 парсек (пк) ва т-раси бир

неча ўн градус бўлган газ булутлари етарлича кўп. Лекин улар сиқилиб юлдузларга айлана олмайди, чунки бунда газ босими ўз хусусий тортишиш кучи б-н деярли ички мувозанатда бўлади. Сомон Йулида массаси 103—105 т0 ва улчами 10—100 парсек бўлган газ-чанг булутлари ҳам мавжуд. Ҳисоб-китобларга кўра, уларнинг физик ҳолати Жинс мезонини тўла каноатлантиради ва гравитацион бекарорлик туфайли сиқилиб осонгина инфрақизил нурланиш тарзида ташқарига сочилади. Уларнинг массаси катта бўлгани б-н бирор сабабга кўра ички т-ра ташки фазога инфрақизил нурланиш сифатида чиқа олмаса, унда босим кучи ошиб, гравитацион сиқилиш жараёнини тўхтатиб қўйиши мумкин. Шунинг учун юлдузлар тутилиш соҳалари (ЮТС), одатда, инфрақизил оралғида юзланади. ЮТС ни амалда осон топиш мақсадида яна бошқа индикаторлар аниқланган. Сиқилиш давомида протоюлдуз ядросида т-ра кўтарилиб бориб 101 К га етганида унинг марказида термойдро реакцияси бошланади ва у энди юлдузга айланган дейилади. Юлдуз умри унинг массаси кубига тесқари пропорционал, тақдири ҳам мос равишда турлича. Мас, юлдуз массаси $t > 3 t_0$ бўлса, одатда, у охири қора урага айланади. Агар $t < 2 t_0$ бўлса, натижада оқ митти вужудга келади.

Сайёралар К.сида уларнинг вужудга келиш назариясини ишлаб чиқишда куйидаги кузатув маълумотлари тўла ҳисобга олинмиши лозим: 1) Плутон орбитаси ичидаги 8 та сайёра орбиталари текисликлари ўзаро жуда яқин ва улар Куёш экватори текислиги б-н деярли устма-уст тўшади; 2) барча сайёралар Куёш атрофида айланага яқин орбиталар бўйлаб ва айнан Куёшнинг ўз ўқи атрофида айланиш йўналиши бўйича ҳаракатланади; 3) сайёраларнинг ўз ўқи атрофида айланиш йўналиши улар орбиталари бўйича ҳаракати йўналиши б-н бир хил (Венера ва Урандаи ташқари); 4) сайёраларнинг Куёшдан ўртача узоқлиги

Тициус — Боде қонунига бўйсунди; 5) сайёралар ўз физик ҳолатлари бўйича кескин 2 гуруҳга бўлинади: гигант ва Ер типидagi сайёралар; 6) Қуёш системасидаги барча сайёралар массалари йиғин-диси Қуёш массасидан 750 марта кичик бўлсада, бутун Қуёш системаси айланиш моментининг 98% сайёраларга тегишли; 7) барча гигант сайёралар ҳалқаларга ва кўп (ҳатто бир неча ўн) табиий йўлдошларга эга.

Табиий йўлдошларнинг асосий қисми айлана орбиталар бўйлаб сайёра айланиши йўналиши бўйича ҳаракатда бўлади, уларнинг орбита текисликлари эса сайёранинг экватор текислигида жойлашган.

Бугўнги ҳисоб-китобларга кўра, 5 млрд. йил бурун сезиларли даражада айланишга ва магнит майдонга эга бўлган газ-чангдан иборат йирик будуд сиқилишни бошлаб, аста-секин унинг марказида массив марказий қуюқлик вужудга келган. Қуюқликдан ташқаридаги қисм массаси нисбатан 10 марта кичик бўлган. Бу система айланиш ўқи бўйича сиқилиб борган сари магнит куч чизиқлари марказдаги протоюлдузга ўралиб бориб, унинг айланиш моментини улар ташқи қисмга узатишда қатнашади. Натижада марказида Қуёш ва унинг экватор текислиги атрофида айланиш momenti аста-секин ошиб бораётган қалин диск вужудга келади. Ушбу диск зичлиги маълум критик қийматга эришиши б-н у гравитацион бекарорлик туфайли бир неча ҳалқаларга ажралади. Ҳар бир ҳалқа аста-секин бўлиниши ва массаларини йиғилиб бориши жараёнлари сабаби сайёра ҳамда табиий йўлдошлари вужудга келади. Газсимон гигант сайёралар атрофида дисклар худди шу тариқа вужудга келиб, улар ҳам бекарорлик оқибатида ҳалқаларга бўлинади.

Ўзбекистонда К. муаммолари, асосан, ЎЗМУ Астрономия кафедрасида, галактикалар К.си эса Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида ўрганилади.

Ад.: Гуревц Л. Э., Чернин А. Д., Введение в космогонию, М, 1987; М., 1986;

Нуритдинов С. Н., Сомон Йўли физикаси, Т., 1989.

Салоҳитдин Нуритдинов.

КОСМОДРОМ (космос ва юн. *domos* — югуриш, югуриш жойи) — ракета-космик тизим (РКТ) ларни экспериментал ўрганиш, шунингдек, космик учуш аппаратларини тадқиқот дастурига мувофиқлаштириш учун мўлжалланган иншоотлар, жиҳозлар ва ажратилган жойлар мажмуи. Одатда, К. лар жуда катта худудни эгаллайди. К. қуриладиган жойни танлашда, кўпинча кўпгина қалтис шароитлар ҳисобга олинади. К. аҳоли яшайдиган жойлардан узоқда бўлиши, космик объектларнинг учуш трассалари ҳаводаги учуш аппаратлари (самолёт, вертолёт ва б.) нинг ҳаракатларига ҳалақит бермаслиги лозим. К. худуди асосий қисм, элтувчи ракета (ЭР) босқичларининг тушиш жойлари, туширувчи аппаратларнинг қўниш жойлари, космик объектни учуш трассаси бўйича кўзатиб турувчи ердаги ст-яларга бўлинади. К. таркибига техник жиҳозлар ўрнатиш ва старт олиш жойлари, команда (буйрук) бериш ва ўлчаш мажмуи, қидирув ва қутқарув воситалари мажмуи, турар жой мажмуи ҳамда ёрдамчи хизмат кўрсатиш тармоқлари ва б. қиради. Ҳозирда ишлаб турган К.: Капўстин Яр, Плесецк (Россия), Бойкўнғир (Қозғистон), Шаркий синов полигони, Ғарбий синов полигони, Уоллопс (АҚШ), Куру (Франция), Утиноура, Танегасима (Япония), Чанчэнцзе (Хитой), Сан-Марко (Италия), Шрихарикота (Ҳиндистон) ва б. Дунёда биринчи Ер сунъий йўлдоши (1957) ва космонавт (Ю. А. Гагарин, 1961) Бойкўнғир К.дан учирилган.

Ад.: Твердовский В. Н., Космодром, М., 1977.

КОСМОКИМЁ (космос ва кимё) — космос жисмларининг таркиби, элементларнинг оламда тарқалиш қонуниятлари, коинот моддаларининг ҳосил бўлишида атомлар миграцияси ва мужассамлашу-

ви жараёнларини ўрганадиган фан. 20-а. нинг 2-ярмидан ривожлана бошлади. Техниканинг ўсиши, сунъий йўлдош ва ракеталар кашф қилиниши кимё фанининг янги йўналишига асос солди. Олимлар қуёш спектрларини таҳлил қилишиб, унда 69 та кимёвий элемент борлигини аниқлашди. Қуёшнинг асосий моддаси водород-гелий газ сфераси бўлиб, унда доимий давом этувчи реакция ҳисобига улкан энергия ҳосил бўлади. Аниқланишича, шу энергиянинг нур кўринишидаги 5 триллиондан бир қисмигина Ер куррасига, қолган қисми Коинотдаги ўзга сайёралар ва бўшлиқларга тарқалади. Қуёшдаги учувчан элемент ва моддалар таркибига водород, азот, метан, карбонат ангидрид ва сув, учмайдиганларга эса даврий системاداги кўпгина элементлар б-н бир қаторда оксидлар, сульфидлар, шунингдек, силикатлар қиради. Кремний, темир, магний, кальций, алюминий, титан ва никель бирикмаларининг миқдори кўпроқлиги аниқланган. Қуёшда учрайдиган элементлар ва улар бирикмаларининг таркиби Коинотнинг ҳозиргача ўрганилган барча сайёралари таркибига анча яқинлиги маълум бўлди. Катта ва митти юлдузлар, метеорит ва кометаларда ҳам шундай кимёвий таркиб бирлиги қонуниятлари мавжуд. Айниқса, Ер ва Ойда бўлган бир қатор элементлар изотопларининг метеоритларда топилган элементлар изотоплари б-н ҳамоҳанглиги Қуёш системасида ягона ядровий жараёнлар рўй берганлигини исботлайдиган омил эканлигини кўрсатди. Олинган радиоизотоп таҳлиллар Қуёш системасидаги катта қ фазали бирикмалар бундан 4—5 млрд. йил аввал ҳосил бўлганлигини исботлади. Бундай каттиқ жисмлар Коинот моддасининг чуқур фракцияланиши оқибатида ўзидаги водород, инерт газлар, азот, углерод, олтингугурт, хлордан озод бўлади. Қуёшдан анча узокда жойлашган гигант сайёраларгина Қуёш газларидан баъзиларини ўзида ушлаб қолади. Ерга ва Ойга тушган метеоритларнинг кимё-

вий таҳлили улар таркибида магний ва кальцийли силикатлар, темир ва титанли қотишмалар, темир сульфидли, темиртошли моддалар борлигини кўрсатди. Метеоритларда 2-даражали аралашмалар сифатида графит, мураккаб таркибли углеродли молекулалар, карбидлар, фосфидлар, металларнинг нодир сульфидлари, титан, хром ва кремний нитридлари топилган.

Умуман, метеоритларнинг катта гуруҳини хондритлар деб аташ қабул қилинган. Хондритли метеоритлар турли пишиқлик ва мустаҳкамликка эга бўлиб, ахондритлар эса улардан кристалл панжараларининг тузилиши б-н фарқланади ва ердаги вулқон жинсларини эслатади.

Ой юзаси қора-қўнғир материал б-н қопланган бўлиб, нурнинг 7% ини қайтаради, холос. Ер йўлдоши қизил рангни кўпроқ, кўк ёки бинафша рангни эса камроқ қайтаради. Шунинг учун Қуёш нуридан фарқли ўлароқ Ой зангорироқ ранг б-н товланади. Ой юзасида оқ қумли жойлар, қора сланецли майдонлар, ундаги турли жинслар таркибида эса кўпгина кимёвий элементлар, жумладан, кислород, кремний, темир, ишқорий ва ишқорий-ер металлар, углерод, азот, лантанидлар, актинидлар, сиймоб ва б. борлиги аниқланган.

Сайёралар ички ва ташқи сайёраларга бўлиб тадқиқ қилинади. Ички сайёраларга Ой, Меркурий, Венера, Ер ва Марс, ташқиларига Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон ва кичикларига хондритли астероидлар қиради. Улар таркиби ва хусусиятлари б-н бир-биридан фарқ қилади, аммо битта қонуниятга бўйсунуниши тажрибалар ёрдамида исботланган. Қуёшга яқинроқ масофада жойлашган Меркурий жуда катта зичликка эга бўлганлиги учун атмосферадан маҳрумдир. Аксинча, ўзининг катталиги ва зичлиги б-н Ерга яқин ва унинг «синглиси» деб аталувчи Венера кучли атмосфера б-н ўралган. Унда карбонат ангидрид кўплиги махсус асбоблар ердамида ўлчанган. Юпитерда массаси жиҳатидан 78%, Сатурнда 63%

водород бор. Уран б-н Нептуннинг зичлиги юқорироклиги сабабли уларда водород микдори камроқ. Билвосита олинган тажрибалар

катта сайераларда гелий микдори анча кўплигини кўрсатди. Мазкур сайераларда газ ёки мўз ҳолатидаги аммиак ҳам учраши исботланган. Бу кагга сайёралар таркиби Куёш таркибига яқинлигидан далолат беради.

Ад.: Войткевич Г. В., Федорова Н. Е., Химические элементы в солнечной системе, М., 1973; Ахмеров К., Космосдаги кимёвий жараёнлар, Т., 1979.

Кудрат Ахмеров.

КОСМОЛОГИЯ (космос ва ... логия) — Коинотнинг тузилиши ва ривожланишини ҳамда нисбийлик назарияси объектларини кузатув маълумотлари б-н назарий тадқиқотлар ердамида ўрганувчи фан. Асосий мақсади — замонавий астрономия ва физика билимларига асосланиб, Коинотнинг эволюцион моделини тузиш, яъни унинг бошланғич ҳолатидан то бугунга қадар ва келажакдаги тараққиёти босқичларини таҳлил қилиш.

Замонавий К. асосларига кўра, бутун Коинотнинг энг кўп массасини галактикалар ва юлдузлар ташкил этган. Лекин 15—18 млрд. йил илгари унинг барча моддаси дастлаб қиёслаш қийин бўлган ўта зич ҳолатда бўлган. Бу ўта зич ва ўта юқори т-рали ҳолатни физика фани ҳали умуман ишлаб чиқмаган. Кузатувларга таяниб, бу ҳолатни «ўта кучли» ва «катта» портлаш рўй берган, Коинотнинг бирламчи материяси кенгайувчан, бир жинсли ва изотроп хусусиятларига эга бўлиб, вақт ўтиши б-н унинг зичлиги ва т-раси жадал пасайиб борган, деб хулоса қилинган. Коинотнинг қайноқ модели доирасидаги ҳисоб-китобларга кўра, унинг т-раси 0,001 сек.да икки марта пасайиб 10^{12} — 10^8 К градусга етади. Коинот ёши 1 сек.га тўлганида т-ра $T=10^{10}$ — 10^8 К оралигида бўлиб, шу даврда гелий ва дейтерий каби энгил элементлар ядролари вужудга келади.

Коинотнинг биринчи ностационар (кенгайувчи) моделини 1922 й. рус олими А. А. Фридман (1888—1925) таклиф қилган. А. Эйнштейн Коинотнинг стационар моделини тузган. АҚШ астрономи Э. Хаббл (1889-1953) 1929 й. Фридманнинг кенгайувчи моделини кузатув йўли б-н тасдиқлаган. «Қайноқ» Коинот назариясини 1948 й. америка олими Г. А. Гамов (1904—68) таклиф этган.

Фридман К.сида Коинот дастлаб ўта зич сингуляр ҳолатда бўлиб, хусусан, $t=10^{-13}$ С. вақтда унинг зичлиги $\rho=10^{93}$ гр/см³ дейилган. Замонавий Коинот турли ёшдаги галактикалар оламиндан иборат ва камида бир неча юз млн. парсек масштабдан бошлаб зичлиги бир жинсли ва изотропик хусусиятларга эга. Мас, биздан атиги $1,5 \cdot 10^7$ парсек масофа оралигида бир неча млрд. галактикалар кузатилади. К. да бир жинслилик ва изотропик хусусиятлар космологик принцип дейилади ва у юқоридаги эволюцион моделнинг асосини ташкил этади. 1965 й. америкалик астрономлар А. А. Пензиас ва Р. В. Вильсон Коинот портлаши давридан сақланиб қолган «реликт» кашф қилишган. Кузатувларга кўра, Куёш системаси «реликт» нурланишига нисбатан 420 км/сек тезлик б-н ҳаракат қилади. Замонавий К. норелятивистик ва релятивистик қисмлардан иборат. Норелятивистик К. фазо ва вақтни ўзаро жипс боғланмаган ҳолда қарайди. Релятивистик К. эса фазо-вақт геометриясида иш кўриб, классик физиканинг айрим тушунчалари (мас, инерциал санок системаси) ҳисобга олинмайди ва ўрнига янгилари (мас, фазо-вақт эгрилиги ва б.) киритилади. Коинот тақдирини унинг ўртача зичлиги критик қиймат 5-10 30 гр/см³ дан катта ёки кичик эканлигига боғлиқ. Ҳоз. маълумотларга кўра, Коинотнинг ўртача зичлиги 5-10~31 гр/см³ га тенг. К.да табиати бизга номаълум кўринмас масса муаммоси ҳал этилмаган. Бу масса, хусусан, галактикалар тожида галактикалар тўдалари ва улар орасидаги фазода етарлича мавжудлиги аниқ. У Коинот

такдиригагина эмас, балки галактикалар эволюциясига ҳам таъсири ўта муҳим экани маълум. Ўзбекистонда К.нинг бу каби астрофизик муаммолари ЎзМУ астрономия кафедрасида, нисбийлик назарияси б-н боғлиқ айрим масалалари эса Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида ўрганилади.

Ад.: Си л к Ж., Большой взрыв: рождение и эволюция Вселенной, М. С, 1982; Зельдович Я. Б, Новиков И. Д., Строение и эволюция Вселенной, М., 1975; Чандрасекар С, Математическая теория чёрных дыр, М., 1986.

КОСМОНАВТ (космос ва юн. nautes — денгизда сузувчи), астронавт — космик кема (КК) да космосга парвоз қилиб, космик техникани синовчи ва ишлатувчи, махсус тайёргарликдан ўтган киши; космосга инсон парвоз қилганидан (1961) сўнг пайдо бўлган касб. АҚШ да астронавт деб аталади. К.да муайян хусусиятлар (учувчилик қобилятининг юқорилиги, ҳар хил шошилиш вазиятларда тез қарор қабул қила олишлик, шовқинлар, титрашлар, тезлик ва тезланишларнинг уйғунлашган таъсирига, вазнсизликка чидамлик, амалий ва илмий кузатувларни ўтказиш ҳамда натижаларни қайд қилиб бора олишлик, жисмоний ва рухий жиҳатдан баркамол бўлиш, фалоқат ва ҳалоқатли вазиятларда шошиб қолмай, ёнидагиларга ёрдам қўлини чўзиш ва б.) мужассам бўлиши лозим. Шунинг учун К.ликка номзодлар дастлаб, асосан, ҳарбий учувчилар, синовчи-учувчилар орасидан танлаб олинган. Кейинчалик космик кемалар экипажлари таркибига махсус тайёргарлик ва билимга эга бўлган олимлар ва муҳандислар ҳам киритила бошлади. Ҳозир (2003) уларнинг каторига махсус тайёргарликдан ўтган сайёҳлар ҳам қўшилмоқда.

Дастлабки К. ларни тайёрлаш ишлари АҚШ да 1959 й.да, СССРда 1960 й.да бошланган. Биринчи К. (Ю. А. Гагарин) 1961 й. 12 апр.да космосга парвоз

қилди. Кейинчалик (1969 й. 16—24 июлда) АҚШ астронавтилари Н. Армстронг, Э. Олдрин ва М. Коллинз Ойга парвоз қилдилар. Биринчи аёл — К. Валентина Терешкова 1963 й. 16 июнда космосга парвоз қилди. К.-учувчи А. Л. Леонов 1965 й. 18 мартда «Восход-2» КК да космосга парвоз қилди (П. П. Беляев б-н бирга) ва жаҳонда биринчи бўлиб очик космосга чиқди. Ўзбекистонлик К.—учувчи В. А. Жонибеков ўзининг космосга қилган 5 парвози мобайнида 145 кун 15 соат 58 мин. 29 сек. космосда бўлган, 2 марта очик космосга чиқиб, муҳим и. т. ва амалий ишларни бажарган. Ўзбек учувчи-астронавти С. Шарипов 1998 й. авг.да америкалик ва россиялик 7 кишилик экипаж таркибида «Эндевер» КК да космосга парвоз қилди. 1961—2003 й.лар мобайнида кема командири ва экипаж аъзоси сифатида 430 тадан ортиқ киши космосга парвоз қилган.

КОСМОНАВТИКА (космос ва юн. nautike — кемани бошқариш санъати) — космик фазога парвоз қилиш; турли хилдаги космик аппаратлардан фойдаланган ҳолда космосни ва Ердан ташқаридаги космик объектларни ўрганишни таъминлайдиган фан ва техника соҳалари мажмуи. Қўйидаги муаммолар б-н шуғулланади: космик учишлар назарияси — траекторияларни ҳисоблаш; илмий-техникавий космик ракеталар, бошқариш борт тизими, учуриш жойи қурилмалари, бошқарилувчи кемалар ва ст-ялар, илмий лаб. жиҳозлари ҳамда ердаги учуришни бошқариш тизимини яратиш, траекторияни ўлчаш хизмати, телеметрия, орбитал ст-яларни жиҳозлаш ва бош-қариш; тиббий-биологик ҳаётни таъминлаш борт тизимини яратиш; ортикча зўриқиш, вазнсизлик, радиация ва ш. к. масалалар б-н боғлиқ равишда инсон организмда кечадиган нохуш ҳодисаларни барта-раф қилиш; космик фазо ва сайёралардан фойдаланишнинг ҳуқуқий, халқаро ҳуқуқ меъёрлари бўйича бошқариш масалалари ва б.

Космик фазога учиш мумкинлигининг назарий асосларини биринчи бўлиб, 19-а. охирида К. Э. Циолковский яратди. У ўзининг «Реактив қурилмалар ёрдамида Олам фазосини тадқиқ этиш» (1903) ва б. асарларида космик парвозларни техник жиҳатдан амалга ошириш мумкинлигини кўрсатиб, К.нинг асосий муаммоларини ҳал қилиш ечимларини берди. К. масалаларини ечишда И. В. Мешчерский, Ю. В. Кондратюк (1897—1942), Ф. А. Цандер (1887—1933) каби рус олимлари, Р. Эно-Пельтри (Франция) ва б. олимлар ўз ишлари б-н қатнашдилар. 20-а. 20-й.ларида К. асосий ғояларини тарғиб қилиш ва бу соҳанинг амалий муаммоларини биргаликда ҳал этиш мақсадида бир неча мамлакатларда, жум-ладан, Россия (1924), Австрия (1926), Германия (1927), Буюк Британия ва АКШда (1930) К. жамиятлари тузилди. 1921 й.да Россияда ракета техникасига доир ишлар бошланиб, Газодинамик лаборатория ташкил этилди.

1933 й.да С. П. Королёв бошчилигида биринчи марта суюқ ёнилғили ракеталар учирилди. 1933 й. охирида Москвада Реактив и. т. институтга ишга тушди.

АКШда суюқ ёқилғили реактив двигателлар бўйича ишлар Р. Годдард томонидан 1921 й.да бошланди, суюқ ёнилғили ракеталарни учуриш эса 1926 й.да амалга оширилди. Германияда бу турдаги двигателларнинг лаб. синови Г. Оберт томонидан 1929 й.да, суюқ ёнилғили двигателларни учуриш бўйича синовлар эса И. Венклер томонидан 1931 й.да бошланди.

Космик эранинг боши — биринчи Ернинг суний йўлдоши (ЕСЙ) учурилган кун (1957 й. 4 окт.)дан ҳисобланади (қ. Ер суний йўлдошлари). 1959 й.да сайёралараро автоматик ст-я «Луна-2» Ой сиртига қўндирилди. Космик эранинг бошқа муҳим воқеалари космик фазога Ю. А. Гагарин (1961 й. 12 апр.) ва биринчи аёл-космонавт В. Терешкова (1963 й. 16 июнь)нинг учуши бўлди. К. тарихида навбатдаги муҳим воқеа 1969 й. 16—24 июлда Н. Армстронг, Э. Олдрин ва М. Коллинзлар (АКШ) томонидан

Ойга уюштирилган биринчи экспедиция ҳисобланади.

Қуйидаги мамлакатларда космик аппаратлар яратилган: Россияда (1957 й. дан), АКШда (1958 й.дан), Францияда (1965 й.дан), Япония ва Хитойда (1970 й.дан), Буюк Британияда (1971 й.дан), Ҳиндистонда (1980 й.дан).

Замонавий космик учишлар назарияси осмон механикаси ва учиш аппаратларини бошқариш назариясига таянган. Классик осмон механикасида фарқ қилиб, бу йўналиш астродинамика деб юритилади. Астродинамиканинг энг муҳим бўлимларидан бири — учиш траекторияларини тузатиш (коррекциялаш) назарияси деб аталади. ЕСЙ ҳисобланган траекториядан четга чиқиши (оғиши) ҳам мумкин; у ушбу омилларга боғлиқ бўлади: олдиндан ҳисоблаш қийин бўлган оғдирувчи кучлар (зичлиги ўзгариб турувчи атмосфера қаршилиги, Ернинг носфериклиги, бир жинсли эмаслиги ва б.) мавжудлиги ва б.

Космик мажмуаларни яратиш мураккаб илмий-техник муаммо ҳисобланади. Йирик элтувчи ракета (ЭР)ларнинг стартолди массаси 3000 т, узунлиги эса 100 м дан ортиқ бўлади. Уларда зарур ёнилғи захираларини (умумий массасининг 90%) рационал жойлаштириш, ракета тузилишини иложи борича енгил қилиш, ёнилғи ишлатилгандан сўнг шу босқични қайтариб тушириш ва б. ракета тузилишига хос муаммодир.

ЭР двигатели қурилмасининг қуввати бир неча ГВт гача боради. Одатда ЭР бир неча двигателдан ташкил топиб, уларнинг синхрон (уйғунлашиб) ишлаши бошқариш тизими орқали амалга оширилади. ЭР двигателлари учун, одатда, каттик кимёвий ёнилғи, суюқ ёнилғи ишлатилади (қ. Ракета двигатели). Ядро энергиясида ишлайдиган РД двигателлари синов босқичида (2003).

Космик аппарат (КА)ларни орбитага чиқариш учун ЕСЙларга биринчи космик тезлик (7,91 км/с) дан ортиқ, КК ни бошқа сайёралар (Марс, Венера)га

чиқариш учун, иккинчи космик тезлик (11,19 км/с) дан ортик, Қуёш системасидан чиқиб кетиш учун эса, учинчи космик тезлик (16,6 км/с) дан

ортик тезлик бериш керак. Орбитага чиқариладиган КАларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин: Ер атрофида учувчи (ЕСЙ) ва узоқ, космосга, мас, Ой ёки бошка сайёраларга учувчи аппаратлар. Кейинги гуруҳга кирувчи КАларнинг ЭРлари (бошлангич тезлигининг катталиги сайёрага яқинлашгач тормозловчи импульс ва Ерга қайтиши учун тезликни орттириш зарурлигини эътиборга олсак) етарли даражада катта қувватли бўлиши керак. Космик аппарат космик фазонинг мураккаб шароитида узоқ, вақт мустақил ишлаши учун унда бир қанча тизимлар — т-рани сақлаш тизими, электр манбаи (мас, Қуёш батареялари) ва ёнилги б-н таъминлаш тизими, Ер ва б. космик жисмлар б-н алоқа қилиш тизимлари, учишни бошқариш тизими ва б. бўлиши керак. Кема бортига турли-туман и. т. асбоблари ўрнатилди. Уларнинг ишини кема бортидаги бошқариш комплекси тартибга солиб туради. Тушириладиган аппарат атмосферада қизиқ кетмаслиги учун иссиққа чидамли махсус контейнерга жойлаштирилади. Экипажли космик кемаларда қўшимча тиббий-экологик муаммоларни ҳал қилишга тўғри келади. Уларда экипажни зарарли нурлар, вакуум ва космик муҳитнинг бошка омилларидан сақлаш тизими, ҳаётни таъминлаш тизими бўлиши зарур. Космосга учиш инсон организмда вазнсизликка, ўта нагрузкага чидамликни талаб қилади. «Восход» кемасида бажарилган эксперимент ва тадқиқотлар, инсоннинг очик космосга чиқиши, «Союз» космик кемаларида учишлар орбитал ст-яларнинг яратилишига олиб келди ва «Салют», «Мир», «Скайлэб» орбитал ст-ялари учирлиди.

ЭР ва КАларнинг учиши Ердан бошқариш хизматининг кенг тармоғи мавжуд бўлишини талаб қилади. Шу мақсадда Ер сиртида космик алоқа пункт-

лари, океанда эса махсус жиҳозланган алоқа кемалари жойлашади. КАларни Ерга қўндиришда қутқариш ва эвакуация хизмати ёрдамга келади. КА бортидаги бошқариш тизими ва Ердаги кўплаб хизмат тизимлари орасидаги боғланишларни ташкил этиш, учишни техник бошқариш орқали амалга оширилади.

К.нинг автоматик воситалари Ерни илмий тадқиқ қилишга, атмосферанинг юқори қатламларини, ионосфера ва радиацион минтақаларини бевосита ўлчашга, Ернинг ҳақиқий шаклини ва гравитацион майдони аномалиясини аниқлашга имкон беради.

Ой ва сайёраларни илмий тадқиқ қилишда Ой атрофи ва сайёралар атрофи фазосида, Ой сиртида, сайёралар атмосферасида ва сиртида бевосита ўлчашлар олиб борилади. Сайёраларо КА Ой, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун ва уларнинг йўлдошларини айрим комета (мас, Галлей) ва астероидларни текширди. Ой тупроғидан намуналар келтирилди, Марс тупроғида микроорганизмларнинг бор ёки йўқлиги текширилди (қ. «Викинг»).

Қуёшнинг ультратрабинафша диапазондаги нурланишни КА ёрдамида тадқиқ қилиб, унинг тузилиши, фаоллиги ва инсоннинг амалий фаолиятига таъсири масалаларида фанни талай янгиликлар б-н бойитди; Коинотнинг юзлаб рентген ва гамма диапазонларда нурланувчи манбаларини очди; юқори энергияли объектларда кечаётган физик жараёнларнинг моҳиятини англашга имкон берди. К. воситалари, нисбийлик назарияси томонидан таъкидланган самараларни аниқлашга ва шу асосда борлиқнинг фундаментал асосларини тадқиқ қилишга имкон яратди; алоқа йўлдошлари, Ер шарининг катта қисми учун телевизион дастурларни ретрансляция қилиб, телефон ва телеграф алоқаларини ҳам амалга оширмоқда («Молния», «Радуга», «Экран» ва б.).

Ерга яқин космик фазони, сайёралар ва уларнинг табиий йўлдошларини,

Қуёшни, Қуёш — Ер ва б. сайёралараро боғланишларни ўрганиш бўйича илмий экспериментлар ўтказиш, юлдузлар эволюцияларини тадқиқ қилиш, узоқ космосда мураккаб органик бирикмаларнинг ҳосил бўлиш масалаларини тадқиқ қилиш ва б. тадбирлар К.нинг амалда бажариладиган ишларига киради. Бу эса Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги маълумотларни аниқлаш учун катта аҳамият касб этади. Фундаментал ва амалий билимларни ўрганиш мақсадида тиббий-биологик экспериментлар ўтказилади, шунингдек, юқори энергияга эга бўлган космик нурларнинг юзага келиш жараёнлари, модда ва антимоддаларнинг аннигиляция ҳодисалари тадқиқ қилинади. Табиий бойликларни, балиқ захираларини излашда, ўрмон ва қ. х. ердарига баҳр беришда, харита тузишда космик суратга олиш усули кенг қўлланилади. Технологик жараёнлар: космик пайвандлаш, вазнсизлик ҳолатда кристалларни ўстириш ва б. космик тадқиқотларнинг муҳим босқичи ҳисобланади. Мас, материаллардаги баъзи металлургия ва кристаллокимё жараёнларга вазнсизликнинг таъсири ЭПАС дастури бўйича «Салют» орбитал ст-ясида Россия — АҚШ космонавтларининг биргаликда учиши вақтида ўрганилди. В. А. Ляхов ва В. В. Рюминлар орбитада биринчи марта радиотелескопни ўрнатдилар ва унинг ёрдамида астрофизик ва геофизик тадқиқотлар ўтказдилар. Бунда биринчи марта икки томонлама телевизион алоқа тизими

ишга туширилди (қ. Космик телевидение). Л. И. Попов ва В. В. Рюминлар (185 кун), О. Ю. Атьков (265 кун), Л. Д. Кизимов 265 кун, В. А. Соловьёв (237 кун) космосда энг узоқ вақт бўлдилар. Космосда узоқ вақт учишнинг инсон организмга биологик таъсири ҳақида янги муҳим маълумотлар олинди. «Интеркосмос» дастури бўйича ўтказилган ўнлаб тадқиқотлар Ернинг табиий ресурслари, метеорологик ва б. маълумотлар ҳақида қимматли ахборотлар олишни таъминла-

ди.

Космик навигация воситалари кема ва самолётларнинг турган ўрнини юқори аниқликда аниқлашга имкон беради; космик метеорология воситалари об-ҳаво маълумотлари аниқлигини оширади. К. амалиётидан келган фойда унинг ривожланиши учун қилинган барча сарфлардан юқори. К. инсониятнинг ривожланиши учун атроф муҳитни сақлашдаги бир қанча масалаларни ечишга, зарарли саноат ва радиоактив чиқиндиларнинг тўпланиш хавфини баргараф қилишга ёрдам беради (яна қ. Космик кема, Космик навигация, Космик тиббиёт). Метеорологик ЕСЙ эса Ер шари бўйлаб булутларнинг тақсимланиши ҳодисасини, Ернинг иссиқлик нурланиши хариталарини олишда фойдаланилади, циклонларнинг ҳаракат йўналишларини қўллаб, бу маълумотлар дунё метеорологик марказларига ўзатилади ва улар асосида аҳоли учун келгуси бир неча кунлик об-ҳаво маълумоти эълон қилинади.

Ернинг табиий ресурсларини аниқлаш ва экологик ҳолатини назорат қилиш борасида ЕСЙнинг аҳамияти борган сари ортиб бормокда. Турли ёруғлик филтрлари ёрдамида ЕСИдан олинган Ер сиртининг фотосуратлари унинг яшил бойлиги ҳолати, юқрри юзаларининг ўзгариши, экин зоналари ва ўрмонларнинг ҳолати, дехқончилик ишларининг бориши, қутилаётган ҳосил, ўрмон ёнғинлари динамикасига доир бир талай маълумотларни беради. Бу маълумотлар дехқончилик, чорвачиликни йўлга қўйишда, табиий офатларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳонда 1957— 2003 йиллар мобайнида космосга учирилган Ер сунъий йўлдошлари, космик кемалар, автоматик ст-ялар: «Азура-1» (Германия), «Аполлон» (АҚШ), «Астерикс-1» (Франция), «Венера» (Россия), «Викинг» (АҚШ), «Восток» ва «Восход» (Россия), «Вояжер» (АҚШ) ва «Жемини» (АҚШ), «Зонд», «Интеркосмос», «Космос» «Луна» «Марс» (Россия), «Меркурий»

(АҚШ), «Мир», «Молния» (Россия), «Осуми» (Япония), «Пионер» ва «Полёт» (Россия), «Просперо» (Англия), «Протон», «Салют» (Россия), «Скайлэб» (АҚШ), «Союз», «Спутник» (Россия), «Эндевер» (АҚШ) ва ҳ. к. Космосга жами 432 космонавт (шу жумладан, 232 астронавт) парвоз қилган (2003).

К. ривожланишида ўзбекистонлик олимларнинг ҳам хиссаси бор. Ўзбекистонда «Коинот» илмий и. ч. бошқармаси фаолият кўрсатмоқда (1980 й.дан), Ўзбекистон Республикаси Космонавтика федерацияси тузилган (1977 й.дан), иктидорли мактаб ўқувчиларининг Халқаро аэрокосмик мактаби ишлаб турибди (1990 й.дан, унинг ташкилотчиси ва раҳбари акад. Ш. Воҳидов). Учувчи-космонавт В. А. Жонибеков, Қирғизистоннинг Ўш вилоятида туғилиб ўсган ўзбек учувчи-астронавти Солижон Шарипов космосга парвоз қилишган.

К. фан ва техниканинг истиқболли йўналишларидан бўлиб, инсониятнинг бугунги глобал (демографик, энергетик, экологик ва б.) муаммоларини ҳал қилишда К.га доир махсус режалар мавжуд. 21-а.да Марсни экипажли сайёралараро космик кема ёрдамида ўрганиш, Ойда кўп мақсадли ст-яни, Ер атрофи орбитасида йирик Куёш фабрикасини ва бир неча ўн минг кишига мўлжалланган «космик мустамлакалар»ни қуриш лойиҳалари шулар жумласидан. Экипажли сайёралараро космик кемани Марсга учуриш лойиҳасини Россия ва АҚШ олимлари ҳамкорликда амалга оширишмоқда. Олти кишидан иборат экипажни Марсга учуриш мўлжалланган. Аини пайтда Европа агентлиги мамлакатлари, АҚШ, Россия космик агентликлари б-н биргаликда қураётган Халқаро космик ст-яси (ХКС) йирик космик индустриянинг дебочаси ҳиобланади. Мазкур ст-яда ўнлаб лаб.лар ишлайди.

Ад.: Левантовский В. И., Механика космического полёта, М., 1980; Келдыш М. В., Маров М. Я., Космическое теле-

видение, М, 1981., Уманский С. П., Космонавтика: сегодня и завтра, М., 1986., Космическая одиссея, М., 1988.

Мамадмусо Мамадазимов, Абдумажид Раҳимов.

КОСМОНАВТЛАР ДЕНГИЗИ

- Ҳинд океанининг чекка денгизи. Антарктида қирғоқлари яқинида, Эндерби Ери ва Рисер-Ларсен денгизи оралиғида. Майд. 698,6 минг км². Энг қуқур жойи 4798 м. Ҳаракатланувчи мўзлар, айсберглар бор. 1962 й. да рус Антарктика экспедицияси томонидан дастлабки космонавтлар номига шундай деб аталган.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юн.

kosmopolites — космополит, жаҳон фуқароси) — «жаҳон фуқаролиги» деб аталган ғояни тарғиб қилувчи мафқўра. Искандер (Александр) юришлари даврида пайдо бўлган. Уйғониш ва Маърифатчилик даврларида жаҳон фуқаролиги идеали олға сурилиб (Данте, Кампанелла), индивиднинг заминдор бойлар зулмидан озод бўлиш ғоясини (Лессинг, Гёте, Шиллер, Кант, Фихте) ифодалаган. К. миллий анъана ва маданиятдан, ватанпарварликдан воз кечишга — беватанликка даъват этади.

КОСМОПОЛИТЛАР (биология д

а) — Ер юзининг ҳаёт мавжуд бўлган қатта қисмида учрайдиган ўсимлик ва ҳайвонлар тури ёки бошқа таксонлари. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг қатъий космополит турлари унча кўп эмас. К.га ўсимликлардан сув ва ботқоқликда ўсадиган турлар (луж, қовға, бақатун, рдеста) ёки ёввойи ўсимликлардан қатта зубтурум, ачамбити, бир йиллик кўнғирбош, торонгул, ҳайвонлардан уй пашшаси, шаҳар чумчуғи, кулранг каламуш ва б.ни кўрсатиш мумкин. Кўпинча турга нисбатан юқорирак таксонлар К. ҳисобланади. Ҳайвонлар орасида оғизайлангичлилар, чучук сув қисқичбақасимонлари, суварақлар;

ўсимликлардан ғалласимонлар, мураккабгулдошлар ва б. К. бўлади. К. акси эндемикларямр.

КОСМОС (юн. kosmos — бутун олам, дунё, тартиб) — коинотнинг иккинчи номи. Замонавий тушунчада «К.» атамаси бир қанча маънони билдиради. Бутун оламнинг синоними; Ердан ташқаридаги борлиқ ва унинг атмосфераси; космик аппаратлар бортидан текшириш қулай бўлган фазо соҳаси; Ер атрофидаги фазо.

«**КОСМОС**»-1) СССРнинг Ерсунъий йўлдошлари (ЕСЙ) сериялари, шунингдек комплекс дастурлар номи. «К.» дастури зарядланган зарралар концентрацияси, метеорологик кузатишлар, биологик экспериментлар, корпускуляр оқимлар, радиотўлқинларнинг тарқалиши, Ернинг радиацион минтақалари, космик нурлар, Ер магнит майдони, Ер атмосферасидаги булутлар тизими, космик фазо омилларининг таъсири ва б.ни ўрганиш; космосга учиб б-н боғлиқ техник муаммоларни, шунингдек космик аппаратнинг конструкциясига оид муҳандислик масалаларини ҳал қилиш ва уни такомиллаштиришни кўзда тутати. Ушбу дастур бўйича 1962 й. мартдан бери ЕСЙ учирилмоқда; 2) «К.» типдаги ЕСЙни орбитага чиқаришда қўлланиладиган икки босқичли элтувчи ракета.

КОСОВО ВА МЕТОХИЯ - Сербиядаги ўлка. Майд. 11 минг км². Аҳолиси 1,9 млн. киши (1997). Пойтахти — Приштина ш. К. ва М. худудининг қатта қисми Косово-Поле ва Метохия сойликларидан иборат, уларда Дрин ва Ибар дарёлари оқади. Иқлими мўътадил континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси 0°, июлники 20°. Йиллик ёғин 600—700 мм.

К. ва М. худуди 8—12-а.ларда Рашки, сўнгра Сербия давлати таркибида, 15-а. дан 1912 й.гача Усмонли турк салтанати таркибида бўлган. 1913 й.дан Лондон тинчлик шартномасига кўра, К. ва М.

худудини Сербия ва Черногория бўлиб оладилар. 1918 й. дан Серб, хорват ва словенлар қироллиги (1929 й.дан Югославия қироллиги) таркибида. 1945 й.дан Югославия таркибидаги мухтор вилоят, 1963—69 й. ларда К. ва М. мухтор ўлкаси, 1969—1990 й.ларда Косово мухтор ўлкаси, 1990 й.дан К. ва М. ўлкаси. 1980-й.ларнинг бошларида албанлар ўлка аҳолисининг 90% ни ташкил этди. К. ва М. даги этник муаммолар 1998 й.да қуролли тўқнашувларга айланди. Бу тўқнашувларнинг асосий сабаби Косово албанларининг мустақил давлат бўлишга ҳаракатидир.

К. ва М. — аграр р-н. Донли экинлар, тамаки экилади. Полизчилик, боғдорчилик ва тоқчилик ривожланган. Тоғ яйловларида қорамол, қўй боқилади. Хунармандчилик ривожланган. Қўрғошин, лигнит, хромит ва магнетит қазиб олинади. Кимё, ёғочсозлик, цемент, қоғоз, тўқимачилик корхоналари бор.

КОСОВО МАЙДОНИ - Сербиянинг жандаги тоғ оралиғидаги чўкма. Бал. 500—700 м. 1389 й. 15 июнда К. м.да Сербия — Босния қўшинлари (15—20 минг киши, князь Лазар бошчилигида) Туркия султони Мурад I армияси (27—30 минг киши)дан мағлубиятга учраган. Сербия Усмонли турк салтанати вассалига айланган.

КОСОН — Қашқадарё вилоятидаги шаҳар (1972 й.дан). Косон туманининг маъмурий маркази, вилоятнинг ғарбий қисмида. Қарши ш.дан 30 км, яқин т.й. станцияси — Косон (4 км). Тошкент — Дўшанба т.й. ва Қарши — Бухоро автомобиль йўли ёқасида. Қашқадарёнинг ўнг соҳилида, 350 м баландликда жойлашган. Январнинг ўртача т-раси 0°, июлники 28°. Аҳолиси 58,5 минг киши (2003). К. га Яқкабоғ — Муборак сув қувуридан гармоқ ўтказилган.

К. ўрнидаги дастлабки қишлоқ милоднинг бошларида вужудга келган,

Еркўрғонда ҳаёт таназзулга учрагач, аҳоли бу ерга кўчган. 4—5-а.ларда қалъа бунёд этилиб, атрофи мудофаа девори б-н ўраб олинган; у мўғуллар истилоси давригача (13-а. боши) мавжуд бўлган. Мўғуллар истилосидан аввал Косоннинг мудофаа девори 3 марта таъмирланган бўлиб, кенглиги 10 м га етган. Археологик маълумотларга кўра, К.да анча вақтгача ҳаёт сунган ва фақат 15—16-а. дангина қайта жонланган. Карвон йўлида бўлган учун савдо ва хунармандчилик ривожланган. 4—6-а.ларга оид мис тангаларда «Косоннинг улуғ шоҳи» деб ёзилган суғдийча битик аниқланган (Э. Ртвеладзе). Демак, у шоҳ қароргоҳи бўлган. 16-а. 40-й.ларида шайбонийларга қарши Косонда Бобо Мирак кўзғолони содир бўлган. 17-адан Аштархонийлар, 18-а. ўрталаридан Бухоро амирлиги таркибида. 1685 й. Самарқанд ҳокими Хўжамқулибий ўтарчи хитой-кипчоқлар қабиласига таяниб, Косонни эгаллаб, Насаф вилоятини талон-торож қилган ва бу б-н Анушахонни Бухоро хонлигига бостириб киришига имкон яратиб берган. Антик манбаларда учрайдиган Ксениппа вилоятининг номи Косон атамасининг ўзгарган шакли бўлиши мумкин. Ундаги «па» қўшимчасини суғдийча «об», яъни сув деб ҳисобланса, қадимда Қашқадарёдан чиқарилган канал Косоноб яъни Косон дарёси деб аталган бўлади.

Шаҳарда пахта тозалаш, ғишт з-длари, ғўзапоядан картон қоғози ишлаб чиқариладиган ўзбек-хитой қўшма корхонаси, ёғ экстракция з-ди, автокорхона бор. Маҳаллий саноатга қарашли қандалатпазлик ва кулолчилик цехлари фаолият кўрсатади. 10 га яқин умумий таълим мактаби, кутубхона, маданият уйлари, клублар, дорихона, поликлиника, 2 касалхона, туғруқхона мавжуд. К. б-н Бухоро, Қарши, Муғлон ва туман хўжаликлари орасида автобуслар қатнайди. Шаҳарда 2-жаҳон урушида ҳалок бўлган жангчилар хотирасига ёдгорлик ўрнатилган.

Ли.: Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI — XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX— начала XIII вв., Т., 1996.

КОСОН ТУМАНИ - Қашқадарё вилоятида жойлашган туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. Самарқанд вилояти, Муборак, Қарши, Касби туманлари б-н чегарадош. Майд. 1,88 минг км². Аҳолиси 197,1 минг киши (2003). К. т. да 1 шаҳар (Косон) ва 9 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бўлмас, Гувалак, Гулбоғ, Дўстлик, Косон, Обидада, Олачабоб, Пўлоти, Тинчлик) бор (2003). Маркази — Косон ш.

Табиати. К.т. худуди асосан, пастте-кислик, адир ва кир-чўллардан иборат бўлиб, Қашқадарёнинг қуйи қисмида, Қарши чўли зонасида, 450—500 м баландликда жойлашган. Иқлими континентал иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 27—30°, янв.ники 0 дан 1° гача. Вегетация даври 210—240 кун. Ўртача йиллик ёғин 190—200 мм, асосан, баҳор ва киш ойларида тўшади. Орографик тўсиклар йўқлиги сабабли совуқ ҳаво оқимлари, асосан, киш ойларида шим.-шарқ томондан кириб келади. Қашқадарё К.т. б-н Касби тумани чегарасидан, Қарши магистрал канали туман худудидан оқиб ўтади. Тупроғи оч тусли бўз ва бўз тупроқ, шунингдек, тақир, шўрхок, кумоқ тупроқлар ҳам мавжуд. Бу тупроқлар аралаш учрайди. Ўсимликлардан шўра, шувок, қора шўра, юлгун, саксовул, исирик, оқ читир, кизилмия, оқбош ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, қуён, типратикан, тошбақа, калтакесак, эчкемар, қум бўғма илони, чипор илон бор. Қушлардан бургут, чумчук, мусича, сўфитўрғай, каптар, майна учрайди. Ҳашаротлардан чаён, бий, қоракурт бор.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача

105 киши тўғри келади. Шахарликлар 58,5 минг киши (2003).

Хўжалиги нинг асосий тармоқлари: қ.х., енгил саноат, чорвачилик. Туманда пахта тозалаш 3-ди, автокорхоналар, нон к-ти, ёғ-экстракция 3-ди, гўзапоядан картон қоғози ишлаб чиқариладиган ўзбекхитой кўшма корхонаси, «Истиклол» савдо-саноат корхонаси, ғишт 3-ди, қандолатпазлик ва кулолчилик цехлари, босмаҳона, Косон, Пўлоти, Алатун дехқон бозорлари бор. 2 кўшма корхона, 67 кичик корхона, 2 кооператив корхона, 9 қ.х. кооперативи, 14 фермер хўжалик уюшмаси, Ерқўргон паррандачилик ф-каси мавжуд. Қ.х.га яроқли ерлар 144,9 минг га, пахта 24,8 минг га, ғалла 26,7 минг га ерга экилади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликлариди 45,7 минг қорамол, 196,3 минг қўй ва эчки, 10,9 минг парранда, 1000 га яқин от боқилади (2003). Туманда 93 умумий таълим мактаби бўлиб, 45,5 минг ўқувчи таълим олади. 5 касб-хунар мактаби, 36 кутубхона, 12 та маданий муассаса мавжуд. 865 ўринга мўлжалланган 8 касалхонада 274 врач ишлайди. Туғруқхона, поликлиника, дорихона бор. «Умид юлдузи» туман газ. 1998 й. дан чиқади (адади 8200 дан зиёд).

КОСОНСОЙ — Фарғона водийсидаги дарё. Сирдарёнинг ўнг irmoғи. Чагқол тоғ тизмасидан Чилқудуксой номи б-н бошланиб, шарқ ва жан.-шарқ йўналишида оқади. Ўз. 154 км. Ҳавзасининг майд. 1650 км², ўртача бал. 2347 м. Бошланиш ерида кичик музликлар бор. Дарёнинг юкори оқими Қирғизистон худудида. Косонсой ш. яқинида дарё тоғдан чиқиб, адирлар орасидаги во-дйида оқади, жан. йўналишида Тўрақўргон кишлогигача бориб, у ерда катта ёйилма ҳосил килади. Дарё сувининг деярли ҳаммаси суғоришга сарфланади, фақат суви кўпайган пайтлардагина Сирдарёга қуйилади. Қор-музлик ва ёмғирдан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 9,81 м³/сек, ўртача оқим модули 5,94 л/сек км². Сувнинг ярмидан кўпроғи

март — сент. да оқиб ўтади.

К. Қирғизистоннинг Олабуқа тумани ва Ўзбекистоннинг Наманган вилоятини сув б-н таъминлайди. Дарёга Косонсой сув омбори қурилган.

КОСОНСОЙ — Наманган вилоятининг Косонсой туманицагм шаҳар. Туман маркази. Яқин т.й. станцияси ва вилоят маркази — Намангандан 28 км. К. вилоятнинг шим. қисмида, Ўзбекистон б-н Қирғизистонни боғлаб турувчи автомагистраль ёқасида, Косонсой сойининг ҳар икки соҳилида жойлашган. Ўртача 760 м баландликда. Аҳолиси 41,7 минг киши (2002), Косонсой сув омборидан сув олади.

К. Ўзбекистон худудидаги қад. шаҳарлардан бири. Шаҳарга мил. ав. 4—3-а. ларда асос солинган. Мил. ав. 1-а.да Кушонлар салтанатининг пойтахти бўлган. Шаҳар икки қатор баланд девор б-н ўралган. Унинг ичида ҳукмдор арки, аёнлар уйлари ҳамда улар атрофида аҳоли хонадонлари жойлашган. Қалъа деворида учта дарвоза бўлган. Шаҳардан бир оз шимолроқда жойлашган Муг қалъаси шим.дан келадиган кўчманчилар ҳужумидан муҳофаза этган. Кушон салтанати барҳам топганидан кейин ҳам К. бир неча аср давомида Фарғона водийсининг йирик шаҳарларидан бири бўлиб турган. 5—7-а. ларга келиб, Буюк Ипак йўли тармоғининг Фарғонадан ўтиши б-н шаҳарда савдо ва хунармандчилик яна равақ топди. Карвонсаройлар, савдо расталари қурилди. 7-а. охири — 8-а. бошларида К. Фарғона ихшидлиги (подшוליги) нинг пойтахтига айланди. К. тарихига оид дастлабки маълумотлар қад. Хитой сайёҳи Чжан Цянь (мил. ав. 128 й.), Сюань Цзан (630 й.), араб тарихшуносларидан Яъқубийнинг «Китоб ул-Булдон», Муқаддасийнинг «Ахсан ут-тақосим» асарларида учрайди.

Яъқубий асарида араблар босқини даврида К. пойтахт сифатида тилга олинган. Бобур даврида К. Фарғонадаги мавжуд 8 шаҳардан бири бўлган. Шаҳар

номи қад. Хитой манбаларида «Кэсай» ёки «Гессай» шаклида қайд этилган. К.ни 1212 й. да найманлар ҳукмдори Кучлук босиб олган. Кейинроқ мўғулларга бўйсунган.

Шахарда шойи тўқиш, пойабзал ф-калари, маҳаллий саноат, нон к-лари, курилиш ташкилотлари, Ўзбекистон-Италия, Ўзбекистон-Туркия қўшма корхоналаридан «Косонсой-Текмен», «Атласмен» ва б. юзлаб кичик корхоналар фаолият кўрсатмоқда. 12 умумий таълим, муסיқа мактаблари, педагогика ва тиббиёт билим юртлари, иқтисодиёт, маиший хизмат, транспорт, алоқа ва енгил саноат касб-хунар коллежлари мавжуд. Маданият уйи, «Тўқимачилар» маданият саройи, марказий ва болалар кутубхоналари, стадион (25 минг ўрин), «Дўстлик» ва «Ёшлар» хиёбонлари, маданият ва истироҳат боғи, ўлкашунослик музейи бор.

Марказий касалхона (330 ўрин), 3 та поликлиника, тиббий тез ёрдам маркази ва б. тиббий муассасаларда 800 дан зиёд тиббиёт ходими фаолият кўрсатмоқда.

Машхур файласуф олимлардан Мавлоно Алоуддин Абубакр ибн Масъуди Косоний, Сайид Ахмад ибн Мавлоно Жамолиддин Маҳдуми Аъзам, ғазалнавис шоирлардан Муҳаммадшариф Ўзлат Косоний, Муҳаммад Аминхўжа Косоний, Муртазо Косоний, етук тарихнавис олим Муҳаммад ибн Вали Косонийлар шу ерда яшаб ўтганлар. Ўша даврларда шаҳар ўзининг наққош, ганчкор, дурадгор, атлас тўқувчилари б-н дунёга машхур бўлган.

КОСОНСОЙ ЖОМЕ МАСЖИДИ -Намангандаги меъморий ёдгорлик (18-а). Атрофи девор б-н ўраб олинган майдонга қурилган. Унга жан. дан пештокли дарвозахона, ғарбидан равокли масжид (28,6х 10,8)нинг нақшинкор эшиги орқали кирилади. Ғарбий деворига 3 қиррали меҳроб ишланган. Ташки поғонали гумбази равокли куббалар (бурчакларидан чиқарилган) га қўндирилган. Бир-бири б-н кесишган 4 равоқ ён қанотларга асос бўлиб хизмат

қилади. Равоқларнинг ўзи эса алоҳида ёки деворга тутшиб чиққан ғиштин устунларга таянади. Бино безагида 2 хил (оқ ва новвот) ранг кўпроқ қўлланилган. Дарвозахона ортиқча ҳашамсиз, шинамгина, аммо айна пайтда шакли-шамойили б-н улғувдордир. Пештоқининг юқори қисми майда тёшиқ равоқчалар тизмаси б-н безатилган, усти карниз б-н яқунланиб, дарвоза атрофи ясси равоқчалар б-н ўралган. Пештоқининг икки бурчагидаги устунгўша юқориси кубба б-н тугалланган. 1993 й. айвон, ўқув хоналари ва б. қўшимча бинолар қурилган. К. ж. м. Фарғона водийсида ягона намозгоҳ услубидаги бино ҳисобланиб, маҳаллий меъморларнинг курилиш бобидаги маҳорати ёрқин акс этган.

КОСОНСОЙ СУВ ОМБОРИ - Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти худудида жойлашган гидротехника иншооти. Фарғона водийсидаги дастлабки сув омборларидан бири, водийнинг шим.-шарқида (Наманган ш.дан 50 км шим.-ғарбда). Косонсой дарёси режими тартибга солиш, сел сувларини тўплаш мақсадида Косонсой водийсининг торайган Ўртатўқай ботиғида барпо этилган. Қурилиш 1941 й.да бошланиб, 1948 й.да 100 млн. м³ ҳажмдаги сув омбори фойдаланишга топширилди, 1955 й. да батамом туғалланган. К.с.о.га бал. 60 м, ўз. 290 м тўғон қурилди. К.с.о. нинг сув сизими 165 млн. м³, сув юзасининг майдони 8 км², ўз. 5,2 км, чуқ. 20,6 м. К.с.о. суви б-н Наманган вилояти Чует, Косонсой, Тўрақўрғон туманлари ва Кирғизистоннинг Ўш вилояти Олабуқа тумани экинзорлари суғорилади. Сув тўплаш дек. дан июлгача давом этади.

КОСОНСОЙ ТУМАНИ - Наманган вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.да Чуст тумани б-н бирлаштирилган. 1973 й. 28 дек.да яна қайтадан тузилган. К.т. вилоятнинг шим. қисмида, Қоратоғ этақларида,

ўртача 790 м баландликда жойлашган. Жан.дан Наманган ш., шарқдан вилоятнинг Янгикўрғон, жан.-ғарбдан Чуст туманлари, шим. ва ғарбдан Қирғизистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,51 минг км². Аҳолиси 141,5 минг киши (2002). Туманда 1 шаҳар (Косонсой), 7 кишлоқ фукаралар йиғини (Ёшлик, Косон, Тергачи, Чиновул, Ширин, Қорасув, Кўкумбой) бор. Маркази — Косонсой ш.

Табиати . Туман ҳудуди тоғли р-нлар зонасига киради. Косонсой ва унинг ирмоқлари оқиб ўтган Қоратоғ, Муғ, Кўкумбой қирлари, Дам, Испоран, Ёйик, Қисик, Қоранкўл, Сарсон ва Ертикан, Боёстон адирлари бор. Туман қудудининг қарийб 1/3 қисми адир. Иқлими кескин континентал. Йиллик ўртача т-ра 12°, янв.нинг ўртача т-раси — Г, минимал т-ра — 14°, максимал т-ра 39—4Г. Вегетация даври 219 кун. Йиллик ўртача ёғин 315 мм. Туман иқлимнинг шаклланишида шим.дан келадиган Арктика ҳаво оқими, Марказий Осиё ҳудудида ҳосил бўладиган мўътадил қуруқ ҳаво ва жан.дан ҳаракатланувчи тропик ҳаво оқимлари иштирок этади. Туман ҳудудидан Косонсойнинг қарийб 40 км қисми ҳамда Чуст (16 км), Тёшиктош (41 км), Кўкумбой (12 км) каналлари ўтган. Улардан суғоришда фойдаланилади. Косонсой (Уртагўқай), Қорасув, Ертикан сув омборлари қурилган. Тупроғи, асосан, бўз тупроқ, шим. қисмида қисман кўнғир ва тоғ олди тупроқлари. Дарё водийларида жийда, тол, терак, туранғил, юлғун, оқтикан, маймунжон ва б. ўсади. Тоғларда дўлана, сирач, pista, ёнғок, наъматак, арча, лола, гулбарра, равоч, кир ва адирларда шувок, шўра, янток, қўйтикан, текислик жойларда қурмак, қамиш, ажрик, арик бўйларида эса ялпиз учрайди.

Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, суғур, куён, олмаҳон, қумсичқон, турли хил илонлар, тошбақа, калтакесақлар, қушлардан лочин, бургут, қирғовул, оқбош, сўфигўрғай, какку, кўкқарға, қизилиштон, қир қалдирғочи, му-

сича, бойўғли, чумчук, олақанот, сассикпопишак, булбул ва ўрдақлар яшайди. Косонсой сойида, асосан, зарда балиқ (маринка) учрайди. Фойдали қазилмалардан қурилиш материаллари — тош, арзик, оҳактош ва б. мавжуд.

Аҳолиси, асосан, ўзбек ва тожиклар, шунингдек, қирғиз, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 277 киши. Туман аҳолисининг 70,8% кишлоқларда, 29,2% шаҳарда (Косонсой) истиқомат қилади.

Хўжалиги. Қ.х.да етакчи тармок — пахтачилик ва ғаллачилик. Шунингдек, чорвачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик ҳам ривожланган.

Тумандаги хўжалик юритувчи субъектлар ичида давлатга қарашли, хусусий корхоналар, фермер хўжаликлари, қўшма корхоналар мавжуд. К.т. да 15 га яқин йирик саноат корхонаси фаолият кўрсатмоқда. «Косонсой — Текмен» қўшма кор-хонасида жунли ва костюмбоп матолар, «Атласмен» қўшма корхонасида адёллар ва аёллар кийими ишлаб чиқарилмоқда. Чет эл инвестицияларини жалб қилган ҳолда 2000 й.да «Уй меҳнати», «Шохи тўқиш», «Косонсой-консерва» қўшма акциядорлик жамиятлари, Исроил технологияси асосида мева шарбатларини ишлаб чиқарувчи «Нам-Кон» қўшма корхонаси ташкил этилди. Бу корхоналар томонидан туман умумий саноат маҳсулотининг 80% дан кўпроги ишлаб чиқарилмоқда. «Косонсойпарранда» ишлаб турибди.

Пахта тозалаш, ғишт з-длари, пой-абзал ф-каси, автокорхона, новвойхона, қурилиш ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Юкларни ташиниш, асосан, Косонсой—Наманган автоўли орқали амалга оширилади. Шунингдек, К.—Тўрақўрғон, К.—Чуст, К.—Янгикўрғон, К.—Олабуқа (Қирғизистон) автоўллари мавжуд.

Туман ер фонди 51 минг га бўлиб, шундан 17,4 минг га ерда дехқончилик қилинади. Суғориладиган ерлардан 7,6 минг га ерга пахта, қарийб 8 минг

га га галла, 625 га га сабзавот, 63 га га картошка ва б. экинлар экилади. Бундан ташқари, 1676 га боғ, 700 га тоқзор, 500 га ўрмонзор бор. Туманда 13 ширкат хўжалиги, 153 фермер, 2000 дан ортиқ декқон хўжаликлари фаолият кўрсатмоқда. Чорвачилик ҳам хўжаликнинг етакчи тармоқларидан. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларидан 22,5 мингдан зиёд қорамол, 31 мингдан зиёд қўй ва эчки, 50 мингдан ортиқ парранда бор (2002).

2001/2002 ўқув йилида тумандаги 50 умумий таълим мактабида 33,6 минг, 8 касб-хунар коллежида 4,5 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди. Тиббиёт ва пед. билим юрглари бор. Маданият уйлари, клублар, 34 кутубхона, ўлкашунослик музейи, 3 стадион мавжуд. Марказий ва худудий касалхоналар, кишлоқ участка шифохоналарида 195 врач фаолият кўрсатмоқда (ҳар 10 минг аҳолига 13,8 врач). 1932 й.дан «Косонсойнома» туман газ. чиқади (адади 6,5—7 минг).

КОСОНТОВ — Қарши чўлидаги баландлик. Қашқадарё вилоятида, Қашқадарё ўзани б-н Майманоқ канали оралиғида жойлашган. Энг баланд жойи 452 м, нисбий бал. 100 м. Жан-ғарбдан шим.-шарққа чўзилган. Ўз. 4,5 км. Бурмаланган гумбазсимон баландлик. Ён бағирлари текисликдан кескин кўтарилган ва қуруқ сойлар б-н ўйдимчуқурлашган. Сувайирғич қисми ясси текисликдан иборат.

К. ёш антиклиналь баландлик, бўр, палеоген ва тўртламчи даврларнинг охақтош, гил, алевролит, қумтош, конгломерат, қумли қатламларидан тузилган. К.да оч бўз тупроқлар тарқалган, уларга кўпроқ гипсли, енгил механик таркиб хос.

Ранг ва қўнғирбош, баъзи жойларда шувоқ ўсади. Яйлов чорвачилигида фойдаланилади, атрофлари суғориладиган ердар б-н банд. Шим. этагида Косой ш. жойлашган.

«КОСПАС—САРСАТ» — денгиз кемалари ва самолётларга ўрнатилган ва авария ҳолатларида ёрдамга чакирадиган радиосигналлар координаталарини аниқлайдиган Ер сунъий йўлдошлари (ЕСЙ) тизими номи; космик фазодан тинчлик мақсадларида фойдаланиш ва уларни тадқиқ этиш бўйича СССР ва АҚШ ўртасида тузилган шартнома асосида қурилган. «К. — С.» тизимининг «коспас» қисми СССРнинг Денгиз флотти вазиригининг буюртмаси, «сарсат» қисми эса АҚШ (НАСА, Р. Гарвард номидаги марказ), Канада (Алока вазириги) ва Франция (Космик тадқиқотлар миллий маркази) нинг буюртмалари асосида шаклланган. Қутб яқинидаги доиравий орбиталарда парвоз қиладиган ЕСЙлари, авария ҳолатидаги радиобуй, ахборотларни қабул қилиш пунктлари, тизим марказларини ўз ичига олади.

КОССЕЛЬ (Kossel) — ота-бола немис олимлари: 1) Альбрехт (1853.16.9, Росток — 1927.5.7, Гейдельберг) — биокимёгар. Берлин (1887 й.дан), Мар-бург (1895) ва Гейдельберг (1901-23) ун-тлари проф. Илмий ишлари ядро оксиллари (протаминлар ва гистонлар), нуклеин кислоталар ва нуклеопротеидлар кимёсига оид. Биринчилардан бўлиб оксилнинг тузилиш назариясини тақлиф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1910); 2) Вальтер (1888.4.1, Берлин — 1956.22.5, Тюбинген) — физик. Киль ун-ти (1921 й.дан) ва Данциг олий техника мактаби (1932 й.дан) проф. 1947 й.дан Тюбинген физика ин-ти директори. Ионли кимёвий боғлар назарияси муаллифи (1916). Асарлари ренгтен нурали ва электронлар дифракциясига оид.

КОСТА-РИКА (Costa Rica), Коста-Рика Рес публ и кас и (Republica de Costa Rica) — Марказий Америкада жойлашган давлат. Майд. 51,1 минг км². Аҳолиси 3,77 млн. киши (2001). Пойтахти — Сан-Хосе ш. Маъмурий жиҳатдан 7 вилоят (provincia)га, вилоятлар кантонларга,

кантонлар округларга бўлинади.

Давлат тузуми. К.-Р. — республика. Амалдаги Сиёсий Конституцияси 1949 й. 7 нояб.да қабул қилинган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент (2002 й.дан А. Пачеко); у аҳолий томонидан тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади. Президент бево-сита 2-муддатга қайта сайланиши мум-кин эмас. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни қонун чиқарувчи мажлис (бир палатали парламент) амалга оширади; унинг 57 депутати тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 4 й. га сайланади. Ижроия ҳокимият президент томонидан вазирлар маҳкамаси ёрдамида амалга оширилади.

Табиати. Мамлакат ҳудудининг кўп қисми тоғлиқ. Сўнмаган вулканлар (Ира-су — 3432 м, Поас — 2704 м ва б.) бор. Кордильера-де-Таламанка тизмасидаги Чиррипо-Гранде тоғи (3820 м) К.-Р.даги энг баланд чўккидир. Кариб денгизи соҳили ботқоқли; Тинч океан соҳилида қўлтиқ ва ярим орол кўп. Темир руда-си, олтингугурт, боксит, қумуш, олтин, нефть, марганец, симоб конлари бор. Иқлими — субэкваториал, тропик, пас-сат иқлим. Пасттекисликларда январининг ўртача т-раси 23°, июлники 25°. Йиллик ёгин шарқида 3000 мм, ғарбида 1000—1500 мм гача. Дарёлари тез оқар ва сер-сув, куйи қисмларида кема қатнайди. Йирик дарёлари — Сан-Хуан, Рио-Фрио. Мамлакат ҳудудининг салкам 65%ни эгаллаган нам тропик урмонларда паль-ма, эбен, қизил, пушти дарахтлар, тоғ ён бағирларида дуб ўсади. Вулкан ко-нусларидаги (2700—3000 м) бутазор ва ўтлоқлардан яйлов сифатида фойдала-нилади. Тинч океан соҳилида саванналар бор. Ҳайвонот дунёси бой ва хилма-хил. Маймунлар, пума, ягуар, тапирлар, зирх-лилар, жайра ва б. яшайди. Қирғоққа яқин сувларида овладанган балиқкўп. Миллий боғлари: Корковадо, Браулио-Корильо, Чиррипо.

Аҳолисининг аксари костариканлар—асосан, 16—17-а.ларда Испаниядан ку-чиб борганларнинг авлодлари (87%);

метислар, негр ва мулатлар ҳам яшайди. Туб аҳолиси — индейслар (брибрлар, бо-рука ва б.) 1% га ҳам етмайди. Расмий тил — испан тили. Давлат дини— католик дини. Аҳолисининг 44,3% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Сан-Хосе, Лимон, Турриальба ва б.

Тарихи. Ҳозирги К.-Р. ҳудудида қадимдан индейс қабилалари яшаган, соҳилларда улар овчилик, балиқ ов-лаш б-н шуғулланган. Марказий тоғлиқ жойларда индейслар деҳқрнчилик, олтин, мис эритиш, кулолчилик б-н шуғулланган. 1502 й. К.-Р. (испанчабой соҳил) Х. Колумб томонидан кашф эти-либ, Нуэво-Картаго деб аталган. К.-Р. га 1513 й.да испанлар бостириб кирди. 1560 й.да мамлакат Гватемала тарки-бига кушиб олинди. 60-й.ларга келиб испан-лар К.-Р. ҳудудини бағамом эгаллаб олди. 16-а.да Картаго (К.-Р. пойтахти), 18-а.да Эредия, Сан-Хосе ва б. шаҳарлар барпо этилди. 1810 й.дан К.-Р. аҳолиси испан ҳукмдорларига қарши курашди ва 1821 й. 15 сент.да мустақилликка эришди. 1822 й. мамлакат Мексика империясига кушилди. 1823 й.да эса Марказий Аме-рика Бирлашган вилоятлари федерацияси таркибига кирди. Шу йилдан Сан-Хосе ш. К.-Р. пойтахти бўлиб қолди. 1825 й. К.-Р. нинг биринчи конституцияси қабул қилинди ва К.-Р. мустақил давлат сифати-да ажралиб чикди (1838).

50-й.лар охиридан мамлакат иктисодиёти тез ривожлана бошлади. 1901 й. Миллий республика партияси ташкил топди. 1920 й. ишчилар ялпи иш ташлаб, 8 соатлик иш куни жорий қилинишига эришилди. 1941 й. да К.-Р. фашистлар Германиясига уруш эъ-лон қилди. Р. А. Кальдерон ҳукумати меҳнаткашлар талаби б-н бир қанча де-мократик ислохртлар ўтказди.

1948 й. да мамлакатда фуқаролар уру-ши бошланди. Никарагуа диктатори А. Сомоса кўшинлари мадади б-н реакцион кучлар ғалаба қилди. 1953—58 й.ларда ҳукумат иктисодиётда давлат секторини мустаҳкамлади. 1970—74 й.ларда ички

сиёсий турмушни демократиялаш ва миллим суверенитетни мустақкамлаш чораларини кўрди. 1986 й.да президент этиб сайланган О. Ари-ас бетарафлик сиёсатини олиб борди. К.-Р. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. 2001 й. июнда ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини ўрнатган. Миллий байрами — 15 сент. — Мустақиллик куни (1821).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Миллий озодлик партияси, 1945 й.да тузилган; Миллий иттифоқ партияси, 1947 й. асос солинган; Социал-христиан бирлик партияси, 1983 й. ташкил этилган; Костарикан халқи партияси, 1984 й. тузилган. К.-Р. меҳнаткашлари унитар конфедерацияси, 1980 й. асос солинган; К.-Р. демократ меҳнаткашлари конфедерацияси, 1966 й. асос солинган.

Хўжалиги. К.-Р. — аграр мамлакат. Ялли ички маҳсулотда қ.х. улуши 22%, саноат улуши 27%. Иқтисодий фаол аҳолининг 30% қ.х.да, 15% саноатда банд. Майда ва ўртаҳ.ол деҳқонлар кўпчиликни ташкил қилади. Қ.х. маҳсулотининг 60% дан кўпроги четга сотилади. Техника экинларидан шакарқамиш, абака, тамаки, шунингдек, шоли, маккажўхори, оқ жўхори, кофе, банан, какао, цитрус ва б. етиштирилади. Чорвачиликда қорамол, чўчка, қўй, эчки боқилади. Балиқ овлаш ривожланган. 1 йилда 3,9 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн-пойабзал, ёғочсозлик, цемент и.ч., металлсозлик, автомобиль йиғиш, нефтни қайта ишлаш ва кимё корхоналари бор. Иқтисодиётнинг кимё, резинатехника, металлургия, целлюлоза-коғоз тармоқлари, чет эл сайёҳлиги ривожланган. Асосий саноат маркази — Сан-Хосе ш. К.-Р.да 1,4 минг км т.й., 26 минг км автомобиль йўли бор. Асосий портлари: Лимон ва Пунтаренас. 2 аэропорт бор. К.-Р. четга кийим-кечак, кофе, банан, какао, қанд-шакар, гўшт, ки-мёвий товарлар чиқаради. Четдан транспорт воситалари, ёқилғи, озиқ-овқат келтиради. АҚШ, Германия, Марказий Америка

мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — колон.

Тиббий хизмати. К.-Р. да тиббий хизмат, асосан, давлат тасарруфида. Хусусий шифохоналар ҳам бор. Врачлар Сан-Хоседаги ун-тнинг тиббиёт ф-тида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 1973 й. да мажбурий 9 й.лик таълим жорий қилинган, бироқ амалда бошланғич таълим мажбурийдир. Таълимнинг барча босқичлари — бепул. Бошланғич мактабда ўқиш муддати — 6 й., ўрта мактабда — 5 й. К.-Р. да 5 ун-т, шу жумладан, Сан-Хоседаги К.-Р. ун-ти (1843), Эредиа ш.да Миллий ун-т (1973) бор. Сан-Хоседа Лингвистика академияси (1923), Тарих ва геогр. академияси, Атом энергияси миллий комиссияси (1967), Миллий илмий жамғарма, Миллий геогр. ин-ти (1944) ва б. илмий муассасалар, Миллий кутубхона (1888), ун-т кутубхонаси, Миллий музей (1887) ва Миллий театр галереяси мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К.-Р. да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Энг йириклари: «Насьон» («Миллат», кундалик газ., 1946 й.дан), «Република» («Республика», кундалик газ., 1950 й.дан), «Пренса либре» («Эркин матбуот», кундалик кечки газ., 1889 й.дан), «Ора» («Соат», кундалик газ., 1946 й.дан), «Гасета» («Газета», кундалик газ., 1878 й.дан), «Либертад» («Озодлик», ҳафталик газ., 1962 й.дан), «Абанико» («Елпиғич», ҳафталик жур.), «Полемика» («Баҳс», жур., 1981 й.дан). Радиоэшиттиришларни назорат қилувчи миллий бошқарма ва ҳукумат телест-яси мавжуд. Бир қанча тижорат телест-ялари кам ишлайди. Телекўрсатувлар 1960 й.дан олиб борилади.

Адабиёти. К.-Р. мустамлака даври ва ундан илгариги адабиёти кам ўрганилган. Мамлакат мустақилликка эришганидан кейин К.-Р. адабиёти мустақил ривожлана бошлади. 1890—91 й.ларда бир неча ширнинг «Коста-Рика назми» тўпламида миллий оханглар янгради. 20-а. бошлари-

да халқ турмуши акс эттирилган кўплаб ҳикоялар, қис-салар, драмалар ва шеърлар ёзилди. 10—30-й.лар ижод этган К. Гаҳини, Х. Кардона, К. Лира романларида ижтимоий муаммолар ёритилди. 30—40-й.лар адабиётида турли оқимлар пайдо бўлди. М. Хименес, Р. Бренес Месен каби ёзувчи ва шоирлар «Санъат санъат учун» назариясини тарғиб қилдилар. К. Л. Фальяснинг «Мамита Юнай», «Маркое Рамирес» каби романларида ижтимоий кураш мавзуи ўз ифодасини топди. Х. Марин Каньянс, Х. Гутьеррес, Ф. Доблес ва б. ёзувчиларнинг романларида, Х. М. Селедон, Г. Доблес ва б. шоирлар ижодида, Х. Л. Санчес, Д. Гальегос Тройо ва б. новеллаларида ижтимоий-танкидий таъмоиллар ривож-лантирилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. К.-Р. нинг қад. санъати Мексика, Панама ва Колумбия маданияти б-н муштарак. Бўртма тош меҳроблар, баҳайбат тошлардан ясалган бошлар, одам ва ҳайвон гавдалари, сопол ҳайкалчалар, қимматбаҳо тошлардан, олтин ва мис қотишмаларидан ясалган нарсалар, шакл ва тақинчоқлар сақланган. 18-а. гача бунёд этилган қурилишлар зилзилалар ва қароқчилар ҳужуми натижасида вайрон бўлган. Мустамлака даврида шаҳарлар (Сан-Хосе, 1737—38) барпо этила бошлади. Улар тўғри режали қилиб қурилган ва кўкаламзорлаштирилган. Хом ва пишиқ гиштдан қурилган ҳовлили уйлардан ташқари бир қаватли бетон иморатлар ҳам кўп. Индейсларнинг турар жойлари пальма пояларидан қурилган. Эредия ва Ороси ш.ларида барпо этилган черковлар ҳалигача сақланиб қолган.

Тасвирий санъати 19-а.да пайдо бўлди (ҳайкалгарошлар Ф. Гутьеррес, Х. Мора Гонсалес, рессом Э. Эганди Монтеро). 20-а.нинг 20-й. ларида манзарачилар, маҳаллий графикачилар мактаби ташқил этилди (Ф. Амигетти, М. де ла Крус Гонсалес ва б.); айниқса, ҳайкалгарош Ф. Суньиганинг халқ ҳаёти асосида яратган индейслар киёфаси диққатга сазовор. Халқ санъатида хунармандчилик, ўймакорлик,

тўқимачилик, каштадўзлик, кулолчилик ва б. ривожланган.

КОСТАРИКАНЛАР - халқ, Коста-Риканинг асосий аҳолиси. Умумий сони 3 млн. кишидан ортиқ (1990-й.лар ўргалари), шундан 2,9 млн. киши Коста-Рикада. АҚШ (25 минг киши) да, Мар-казий Америка мамлакатларида ҳам яшайди. К.нинг аҳолиси, хусусан, Испаниядан келганларнинг авлоди ҳамда бир қисми — метислар, негрлар ва мулатлардан иборат. К. испан тилининг костарика лаҳжасида сўзлашади. Диндорлари — католиклар ва протестантлар. К., асосан, деҳқончиликда банд бўлиб, кофе, банан, какао, шакарқамиш ўстириш ва фермерлик б-н шуғулланади.

КОСТЁЛ (полякча Kosciol — истехком, қалъа) — католик ибодатхонасининг полякча номи. Латвия, Литва, Украина, Белоруссиянинг ғарбий вилоятларида ҳам кенг тарқалган. Тошкентдаги Рим-католик костёли меъморий ёдгорлиги 1914 й.да қурила бошлаган, лекин тугалланмай қолган. Ҳозир қайта тикланиб таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда.

КОСТРОМА — РФ Кострома вилоятидаги дарё. Волга дарёсининг чап ирмоғи. Ўз. 354 км, ҳавзасининг майд. 16 минг км². Галич қирларидан бошланади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи Буй ш. яқинида (қуйилиш жойидан 124 км) 71 м³/сек, энг кўп сув сарфи 1620 м³/сек. Ноябрь.да музлаб, апр.— майда мўздан бўшайди. Буй ш.дан қуйилиш жойигача кема қатнайди. К.да ёғоч оқизилади. К. бўйида Солигалыч ш. жойлашган.

КОСТРОМА — РФ даги шаҳар, Кострома вилояти маркази. Волга дарёсининг ҳар иккала соҳилида. Порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 289,4 минг киши (1998 й.). Тўқимачилик саноатининг (асосан, зиғир тола) қад. маркази. Машинасозлик («Мотордеталь»,

экскаватор, «Костроматекстильмаш» 3-длари), ёғочсозлик, кимё, озик-овкат саноати корхоналари бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. 3 олий ўқув юрти, драма театри, тарихий-меъморий музей-кўриқхонаси, тасвирий санъат музейи, ёғоч меъморчилиги музейи, Богоявление монастирининг собори (16-а.), Ипатий монастири ансамбли (16—18-а. лар), Воскресение черкови (17-а.), шахар марказининг мумтоз мажмуотлари: савдо расталари (18-а. охири — 19-а. бошлари), маъмурий бинолар (19-а.), ўт ўчириш минораси (19-а. боши), гауптвахта (19-а.) сақланган. К.га 12-а да асос солинган.

КОСТРОМА ВИЛОЯТИ - РФ даги вилоят, 1944 й. 13 авгда ташкил этилган. Майд. 60,1 минг км². Аҳолиси 786,3 минг киши (2000), асосан, руслар. Шахарликлар 66%, 24 туманга бўлинган; 12 шахар, 8 шахарча бор (1998). Маркази — Кострома ш.

К. в. худуди паст-баланд текислик. Ғарбида Кострома пасттексислиги, марказида Галич-Чухлома қирлари ва Унжа пасттексислиги, шим.-шарқида Шим. Уваллар бор. Фойдали қазилмалари: ёнувчи сланецлар, торф, фосфорит, сапропель. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси жан.-ғарбда —11,7° дан шим.-шарқда — 14,2° гача, июлники жан.-ғарбда 17,9° дан шим.-шарқда 17,6° гача. Йиллик ёгин 550—600 мм.

Вегетация даври 110—140 кун. Вилоят худудидан Волга, Кострома, Унжа, Ветлуга дарёлари оқиб ўтади. Йирик қўллари: Галич ва Чухлома. Тупроғи чимли подзол, чимли, кумокли, кумли, ва кумлоқли, торф-боткок, аллювиал тупроклар.

Вилоят иктисодиётида ўрмон хўжалиги (ўрмонлар вилоят худудининг 60% ни эгаллайди) етакчи ўринда. Ёғочтола ва ёғоч қириндидан ишланган плиталар, картон ишлаб чиқарилади. Йирик ўрмон саноат хўжаликлари: Мантурово, Буй, Галич ва б. Шарьяда уйсозлик

к-ти, Нея, Мантурово ш.да ёғочсозлик 3-длари, Кострома, Мантурово ш.да фанера 3-длари, Александрове ш.да қоғоз ф-каси ишлаб турибди. Машинасозлик корхоналарида металл кесувчи, ёғочсозлик станоклари, экскаватор, йиғирув машиналари ишлаб чиқарилади. Машинасозликнинг йирик заводлари — экскаватор, кемасозлик-механика, тўқимачилик машиналари, станоксозлик, «Строймашина» 3-длари, «Мотордеталь», «Автолия», «Костроматекстильмаш» ва б. корхоналар. Курилиш материаллари саноати йиғма темир-бетон конструкциялар ва деталлар, курилиш ғишти, ойна-шиша, шағал ишлаб чиқаради. Озик-овкат саноатида мой, пишлок 3-длари,, йирик ёрма ф-калари, гўшт к-тлари бор. Зиғир тола саноати маҳаллий хом ашё асосида ривожланмокда (Кострома, Нерехта). Енгил саноатда тикувчилик, трикотаж, пойабзал тармоқлари мавжуд. Халқ заргарлик санъати машхур. Кострома ГРЭС электр энергия б-н таъминлайди. К-Х- да буғдой, жавдар, арпа, сули, ем-хашак экинлари, толали зиғир экилади. Картошқачилик ва सबзавотчилик б-н шуғулланилади. Сут, сут-гўшт чорвачилиги, қўйчилик, чўч-қачилик, паррандачилик ривожланган. Волга, Кострома дарёларида кема қатнайди. Солигалич курорта бор.

КОСТРОМА ҚОРАМОЛ ЗОТИ - сути ва гўшти учун бокиладиган сигир зоти. Россиянинг Кострома вилоятида «Караваево» хўжалигида маҳаллий зотларни швиц зоти б-н чатиштириш, сермахсул дурағай молларни танлаш ва саралаш асосида яратилган ҳамда 1945 й. зот деб тасдиқланган. Моллар, асосан, кулранг-оч қўнғир тусда, гавдаси йирик. Буқалари вазни 1000—1100 кг, сигирлари 550—600 кг. Сут соғими 4000-5000 кг, ёғлилиги 3,7—3,9% ва оқсили 3,3 — 3,6%. Зотнинг рекорд қўйган сигирлари бир йилда 14—15 минг кг сут берган. Сигирларнинг ҳаёт-чанлиги юқори (20—22 ёшга қадар). Гўштдорлик сифати юқори,

18 ойлигида новвослар 450—500 кг вазнага етади. Бўрдоки молларнинг гўшти чиқиши 58—60%. Ўзбекистоннинг кўнғир тусли махсулдор қорамол подаларини («Ғаллаорол», «Зарбдор», «Боёвут» ва б.) яратишда 1950-70 йиллари К.к.з. букаларидан фойдаланилган. К.к.з.дан фойдаланиб, олатов қорамол зоти яратилган.

КОСТЮШКО (Kosciuszko) Тадеуш (1746-1817) - 1794 й.даги Польша кўзғолони раҳбари. К. Варшава Рицарлик мактаби (1765—69) да, Париж ҳарбий академияси (1769 — 74) да ўқиган; 1774 й.да Польшага қайтиб келган. К. Шим. Америкада мустақиллик учун бўлган уруш қатнашчиси (1775—83). Поланец универсал и (баршчинани камайтирган, деҳқонларга шахсий эркинлик ваъда қилган)ни нашр этган (1794). К. Мацеёвица бўсағасидаги жангда яраланган ва подшо кўшинлари томонидан асирга олиниб, Петропавловск қалъасига қамалган. 1796 й.да 12 минг поляк асирлари каторида уни подшо Павел I озод қилган. У АКШда ва Парижда яшаган (1798). К. Наполеон ва Александр уларнинг поляк легионларига қўмондонлик қилиш тақлифларига рад жавобини берган. К. поляк халқининг мустақиллик учун кураш дастурини тузган (1800). К. Швейцарияда вафот этган, жасадининг кули Краков ш.га келтирилган. К.га Польша ва АКШнинг кўп шаҳарларида ҳайкаллар қўйилган. Австралиянинг энг баланд тоғи — К. номи б-н аталган.

КОСТЯНКАЛАР (Lithobiomorpha) -лаб-оёқлилар кенжа синфига мансуб кўпоёқлиларнинг бир туркуми. Урғочиларида уруғланаётган сперматофорини тўтиб турадиган ва тухум қўйиш вазифасини бажарадиган жинсий оёқлар (гоноподлар) ривожланган. Ташқи кўриниши сколопендралар тўхшаш, лекин 15 жуфт узун оёқлари бўлиши б-н улардан фарқ қилади. Кўпчилиги ўрмон тўшалмаси ёки далада тупроқ юзасида

тўпланиб қоладиган ўсимлик қолдиқлари (мас, тўкилган барглар, хас-чўплар), ёғоч ёки тошлар ва б. остида яшайди. Танаси устки томондан сарғиш ёки малла рангда, орқадан қорин томонга яссилашган. Танаси устки томондан сарғиш ёки малла кўзларининг ҳар бири 40 га яқин оддий кўзчалардан иборат. Мўйловлари узун. Тез югуради. Кундўзи пана жойда бекиниб олиб, кечаси овга чиқади. Майда ҳашаротлар б-н озикланади. Ўлжасини оёқ-жағларидаги заҳар безлари ёрдамида ўлдиради. Заҳари одам учун хавфли эмас. Урғочиси тухумларни танаси б-н ўраб олиб, кимирламасдан ётади. Тухумдан 7 жуфт оёқли личинка чиқади. Ўсиш ва ривожланиш давомида личинка оёқларининг сони ошиб боради, 800 га яқин тури маълум. Европа ва Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда оддий костянка (*Lithobius forficatus*) учрайди.

КОСЦЮШКО — Австралиядаги энг баланд чўққи, Австралия Альп тоғларида. Бал. 2230 м. Гранит интрузияли кристалл жинслардан тузилган. Чўққида 5 ой давомида қор сақланади. Музлик ландшафти хос, альп ва субальп ўсимликлари, эвкалипт ўрмонлари б-н қопланган. Миллий парк ташкил этилган. Поляк миллий озодлик ҳаракати арбо-би Т. Костюшко номи б-н аталган. Қишки спорт ўйинлари маркази.

КОТ, Кат, Кас — Хоразмдаги қад. шаҳар харобаси. Ҳоз. Бегунип ш.дан 2,5 км шим.роқда. Тарихий манбаларга қараганда, К. турли даврларда турлича аталган бўлиб (мас, Кас, Каж, Фир, Фил) хоразмий тилида «қишлоқ» деган маънони англатган. Ёқут Хомавийнинг ёзишича, К. Жайхун (Амударё) нинг шарқий қирғоғида, Журжониядан 20 фарсах нарида бўлган. Ундаги жоме масжиди ва хоразмшоҳ қароргоҳи қалъа ортида жойлашган. Бозор шаҳарнинг марказида, Жардуришак сойи бўйида бўлган. Муқаддасий келтирган маълумотларга кўра, К. шахристон деб ҳам аталиб, у

катталиги жиҳатидан Нишопурга тенг эди. «Худудул-олам» га кўра, К. ўрта аердарда турки й элатларнинг савдосотик марказига айланган. Самъоний эса ўзининг «Китоб ул-ансоби» асарида К. рабоди «берун» деб аталганини қайд этган. Беруний афригийлар сулоласининг асосчиси Африг шаҳар ичида 3 қават девор б-н ўралган қаср қурдирганлиги, унинг деворлари ниқоятда баланд бўлиб, тахм. 20 км узокликдан ҳам кўриниб турганлиги ҳақида хабар берган. 10-а.да К. Хоразм давлатининг пойтахти бўлган. Кейинчалик Амударё шаҳарни ювиб кета бошлагач, аҳоли унинг шарқ томонига кўчиб ўтиб, янги К. шаҳрини қурган. 10-а. охирларига келиб зеки шаҳар, асосан, ювилиб кетиб, пойтахт Гурганж (ҳоз. Кўҳна Урганч) га кўчирилган. 995 й. Гурганж ҳокими Абўлаб-бос Маъмун ибн Муҳаммад дастлабки хоразмшоҳлар сулоласини тор-мор келтиргач, К. ўзининг сиёсий аҳамиятини йўқотган. Ибн Баттута К.ни Хоразм (яъни, Гурганж) б-н Бухоро ўртасидаги аҳоли яшайдиган ягона шаҳар эканлигини эслатиб ўтган. 14-а. да, Хо-размда маҳаллий сулола вужудга кел-гунига қадар, К. Хива б-н биргаликда Чигатой улуси таркибига кирган. 1372 й. уни Амир Темур эгаллаган. 17-а. да янги К.ни сув б-н таъминлаб турган ёп (ёб) ни Амударё ювиб кетганлигидан Хива хони Анўшахон дарёнинг чап қирғоғида Тоза Ёрмиш ёпни каздириб, унинг бўйида бир қалъа қурдирган (1681), сўнг эски шаҳар аҳолиси ўша ерга кўчиб ўтган. 19-а. бошида бу жойни ҳам Амударё ювиб кетиб, янги К. аҳолиси дарёнинг ўнг соҳилидаги Шайх Аббос вали мозори теварагига келиб жойлашган. Шундан эътиборан бу ер Шоббоз деб атала бошлаган. 1957 й. Шоббоз шаҳарчасига Беруний номи берилган. 1962 й. дан шу номли шаҳар.

1937 й. С. А. Толстой раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси К. шаҳар харобасида тадқиқот ишлари олиб бориб қуйидагиларни аниқлади: у ерда сақланиб қолган қалъа вайронасининг майд. 220х220

м, буржлар б-н мустақкамланган. Қалъанинг жан.-шарқий бурчагидаги кўшк (54х54 м) эса қалинлиги 6 м, бал. 11 м келадиган девор б-н ўралган. Топилган тангаларнинг бир томонида қирра бурунли, соқоли сийрак, кўзлари катта-катта Африг тасвирланган, унинг бўйида икки қатор маржон шодаси, бошида эса олд қисмини ярим ой безатиб турган тож мавжуд. Тангаларнинг иккинчи томонида анъанавий чавандоз тасвири, унинг тепа-сида юнонча, остида эса хоразмий тилида «подшоҳ Африг» деб битиб қўйилган.

Шайх Аббос вали мақбараси, минора ва пишиқ гиштдан қурилган шаҳар девори қолдиқлари ҳамда қалъа харобаси ҳоз.гача сақланиб қолган. Халқ мазкур қалъани «Пил қалъа» («Фил қалъа») деб атайди.

Ад.: Толстое С.П., По следам древне-хорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948; Бартольд В. В., Сочинения, т. 3, М., 1965; Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв.

КОТА — Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ражастхон штатида. Аҳолиси 540 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Чамбал дарёсидаги гидроузел маркази. Машинасозлик ва кимё-фармацевтика саноати корхоналари, АЭС бор. Хунармандчиликда гилам ва муслин газламаси тўкилади.

КОТА-БАРУ - Малайзиянинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Малакка я.о.да. Келантан штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 220 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Келантан дарёсининг қуйилиш жойидаги порт. Каучук олинадиган ўсимликлар, шולי плантациялари бор. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. Ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган.

КОТА-КИНАБАЛУ - Малайзиядаги шаҳар, Сабах штатининг маъмурий маркази. Калимантан о.нинг шим.-ғарбий соҳилида. Муҳим порт, т.й. станцияси, аэропорт бор. Аҳолиси 210 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Тропик деҳқончилик р-нининг савдо маркази. Балиқовланади. Шаҳарга 1899 й.да асос солинган.

КОТАНГЕНС (лот. со — биргаликда, tangens — уринма) — 1) тригонометрик функциялардан бири, ctgx б-н белгиланади; 2) тўғри бурчақли учбурчақда ўткир бурчақнинг К.си, шу бурчаққа ёпишган катет узунлигининг бурчақ қаршисида етувчи катет узунлигига нисбатига айтилади.

КОТБУС — Германиядаги шаҳар, Бранденбург ерида, Шпре дарёси бўйида. Аҳолиси 114,8 минг киши (1998). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни, дарё порти. Машинасозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Кдд. тўқимачилик маркази: мовут, жун матолари тўқилади, тикувчилик саноати ривожланган. Шаҳар қўлёзмаларда илк бор 12-а.да тилга олинган.

КОТ-Д' ИВУАР (Cote d'Ivoire), Кот-д'Ивуар Республикаси (Republique de Cote d'Ivoire) (1986 й. гача Фил Суяги Қиргоғи) — Ғарбий Африкада, Атлантика океани соҳилида жойлашган давлат. Майд. 322,5 минг км². Аҳолиси 16,4 млн. га яқин киши (2001). Пойтахти — Ямусукро ш. Маъмурий жиҳатдан 50 департаментга бўлинади.

Давлат тузуми. К.-д'И. — республика. Амалдаги конституцияси 2000 й. 23 июлдаги референдумда маъқулланган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Лоран Гбагбо). У тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва я на бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллат мажлиси (бир палатали парламент) амалга оширади. Унинг 225 депутата

умумий тўғри яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Ижроия ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. К.-д'И. экваториал ва субэкваториал минтақаларда жойлашган. Гвинея қўлтигининг соҳили ғарбда тик ва қояли, шарқда асосан текис, қўрғазларида кема қатнаши мумкин. Ер юзаси жан.да пасттекислик, шим.да плато (500—800 м). Ғарбида эса мамлакатда энг юқори чўққи хисобланган Нима тоғи (1752 м) бор. Олтин, боксит, нефть, темир рудаси, қалай ва колумбит, оломс ва марганец руда конлари бор.

Иклими — жан.да экваториал, доим сернам, қолган ҳудудларда субэкваториал иқлим, жан.да энг иссиқ ойлар (дек. — апр.)да ўртача т-ра 27—28°, энг салқин ойлар (июль—сент.)да 23—24°, шим.да 30° (апр.) ва 25° (авг.—сент.). Йиллик ёғин соҳилдаги пасттекисликларда 1300—2300 мм, шим.да 1100—1800 мм. Асосий дарёлари: Кавалли, Сасандра, Бандама, Комоэ. Ҳайвонот дунёси жуда бой ва хилма-хил (маймун, фил, бегемот, қоплон, сиртлон, бўри, чиябўри, оху ва б.) Жан.да экваториал ўрмонлар, шим.да саванналар. Миллий боғлари: Комоэ, Таи, Марахуэ ва б.

Аҳолиси асосан, ква, кру, вольта, манде тил гуруҳига мансуб бате, бауле, анви, синдфо, малинке, дан, лоби ва б. 2 млн. дан ортиқ ажнабийлар бор. Аҳолисининг ярмидан кўпроғи маҳаллий анъанавий динларга, қолганлари ислом ва христиан динларига эътиқрд қилади. Расмий тил — француз тили. Мамлакатнинг марказий қисми, Абиджан ш. ва унинг агрофларида аҳоли зич жойлашган. Аҳолисининг тахм. 41% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Абиджан, Бваке, Далола, Ман, Корхого.

Тарихи. Археология топилмаларининг далолат беришича, К.-д'И. ҳудудида тош асрида одамлар яшаган. Дарё соҳилларида неолит даврига оид устахоналар, иш қуроллари ва сопол идишлар топилган. Тахм. мил. ав. 3—2-минг

йилликларда саваннада, кейинрок ўрмон зонасида ҳам деҳқончилик вужудга кела бошлаган. Шим.да деҳқончилик б-н бирга чорвачилик ҳам ривожланган. Ёввойи меваларни йиғиш, овчилик, балиқ овлаш катта аҳамиятга эга бўлган. Ўрта аердарда темирчилик кенг оммалашган (темир эритиш ўчоқлари топилган), олтин казиб олинган (аввалига бу ўлка Олтин қирғоқ деб аталган), металлсозлик, кулолчилик, тўқимачилик ва б. ривожланган. Шим. ва шарқдан ўтувчи Ғарбий Африка савдо йўлларида шаҳарлар, манзилгоҳлар пайдо бўлган. 11-а.да асос солинган Конг манзилгоҳи Ғарбий Африканинг қарвон йўлларида йирик савдо марказларидан бирига айланган.

15-а. охирида К.-д'И. худудиди португаллар ва б. европаликлар пайдо бўдди. Улар кул олиб кетишдан ташқари, фил суяги ва б. бойликларни таладилар. 1842—43 й.ларда Франция Гран-Басам ва Асинини, кейинчалик соҳилдаги бошқа жойларни босиб олди. 19-а.нинг 80-й.ларида мамлакат ичкарисига бостириб кира бошлади. 1893 й. дан К.-д'И. Франция мустамлакаси. 1895—1958 й.ларда эса Франция Ғарбий Африкаси таркибиди бўлди.

2-жаҳон урушидан сўнг мамлакатда миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1950—51 й.ларда мустамлакачилар зулмига қарши халқ оммасининг йирик чиқишлари бўлиб ўтди. Озодлик ҳаракати натижасида Франция ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 1957 й.дан мамлакат худудий ассамблеяси (1958 й.дан Қонун чиқарувчи ассамблея) умумий сайлов йўли б-н сайланадиган ва Ҳукумат кенгашини тузадиган бўлди. 1958 й. 28 сент.да ўтказилган референдумга кўра, давлат мақомини (Франция ҳамжамияти аъзоси сифатида) олишга муваффақ бўлди.

Африка мамлакатларида миллий озодлик ҳаракатларининг янада авж олиши натижасида Франция ҳукумати 1960 й. 11 июлда маҳаллий ҳукумат б-н битим тузишга мажбур бўлди; бу

битимга кўра, 1960 й. 7 авг.да К.-д'И.нинг мустақиллиги эълон қилинди. Ўша йили сент.дан у — БМТ аъзоси. Мамлакат мустақилликка эришгач, Франция ҳамжамияти аъзолигидан чикди. Лекин ҳукумат Франция б-н сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий алоқаларини сақлаб қолди. 1985 й.да қабул қилинган қарорга мувофиқ, К.-д'И. географик атама эмас, балки мамлакатнинг номи эканлиги ва чет тилларга таржима қилинмаслиги таъкидланди. 1983 й.да мамлакат пойтахтини Абиджандан Ямусукрога кўчиришга қарор қилинди. Миллий байрами — 7 авг. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1960).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. К.-д'И. демократик партияси, 1946 й.да тузилган; Ивуар меҳнаткашлар партияси, 1990 й.дан ошқора ишлай бошлаган; Ивуар халқ жабҳаси, 1982 й.да тузилган, 1990 й.дан ошқора ишлай бошлаган; Республикачилар бирлашмаси, 1994 й. ташкил этилган; Социал-демократлар иттифоқи, 1990 й.дан ошқора ишлай бошлаган. К.-д'И. меҳнаткашлар умумий иттифоқи касаба уюшмаси, 1962 й.да тузилган. Африка касаба уюшма бирлиги ташкилотига ва Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерациясига киради.

Хужалиги. К.-д'И. — аграр мамлакат. Саноати нисбатан дуруст ривожланган, Ғарбий Африка мамлакатлари ўртасида айрим саноат тармоқлари (ёғоч тайёрлаш, ёғочсозлик, озик-овқат саноати)нинг и. ч. даражаси анча юқори.

Қишлоқ хўжалигида ердан жамоа бўлиб фойдаланиш сақланиб қолган. Қ.х. ялпи миллий маҳсулотнинг 35,7 % ни, экспорт тушумларининг 70% дан кўпроғини таъминлайди. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 30% қ.х. да банд. Агротехникаси оддий. Деҳқончилик қ.х.нинг асосий тармоғи: гевея, кофе, мойли пальма, какао, ғўза, банан, ананас, цитрус мевалар ўстирилади. Кофе етиштириш ва экспорт қилиш бўйича жаҳонда 3-ўринда, какао бўйича эса 4-ўринда туради. Ички истеъмол учун ямс, маниок,

шоли, маккажӯхори, оқ жӯхори, тарик ва б. етиштирилади. Чорвачилиги сустривожланган; шим. саванна ўтлоқларида корамол, қўй, эчки, чўчка, уй парран-да-си бокилади. Балик овланади.

Саноати ялпи миллий маҳсулотнинг 26% ни ишлаб чиқаради. 700 дан кўпроқи.ч. корхоналари, шу жумладан, хорижий сармоя иштирокидаги бир неча қўшма корхона бор. Четга чиқариладиган хом ашё ва четдан келтириладиган ярим фабрикаларга ишлов берувчи саноат корхоналари ривожланган. Йилига ўртача 2,3 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Озиқ-овқат ва тамаки, энергетика, ёғочсозлик, тўқимачилик, металлсозлик, кимё ва ёғ-мой, нефть қазиб олиш ва уни қайта ишлаш, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, қурилиш материаллари, каучукни қайта ишловчи ва пластмасса ишлаб чиқарувчи, кончилик ва б. саноат корхоналари мавжуд. Четдан кенг истеъмол моллари келтиришни камайтириш ва экспорт қилиш мақсадида йирик ёғочсозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари барпо этила бошлади. Асосий саноат марказлари: Абиджан, Бваке ва б.

Транспорти нинг асосий турлари — денгиз ва автомобиль транспорти. Денгиз юклари, асосан, хорижий компанияларнинг кемаларида ташилади. Т.й.нинг ўз. — 1314 км, жумладан, Абиджан — Уагадугу т.й.нинг ўз. — 625 км. Автомобиль йўллари ўз. — 55 минг км. Денгиз портлари: Абиджан, Сан-Педро. Абиджан ва Ямусукрода халқаро аэропортлар бор.

Мамлакат четга пахта, каучук, кофе, какао ва ундан тайёрланган маҳсулотлар, ёғоч, олмос, пальма ёғи, ананас, банан чиқаради. Четдан машина, асбоб-ускуна, нефть ва нефть маҳсулотлари, озиқ-овқат ва б. истеъмол маҳсулотлари, қора металллар прокати, ўғитлар келтиради. Савдосотикдаги асосий мижозлари: Франция, Нидерландия, АКШ, Германия, Италия, Нигерия ва б. Туризм ривожланмоқда. Пул бирлиги — африка франки.

Тиббий хизмат. Давлат соғлиқни

сақлаш тизими мавжуд. Аҳолига тиббий хизматни касалхоналар, турли тиббиёт марказлари ва кўчма отрядлар кўрсатади. Врачлар Абиджан ун-тининг тиббиёт ф-тида ва чет элларда тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Мактабларнинг аксарияти давлат қарамоғида. Уларда ўқиш бепул. Католик миссиялар хусусий мактаблар очишган. Бошланғич ва ўрта мактаблар, техника лицейлари, турли коллежлар, пед. мактаблари бор. Ўқитувчилар пед. мактаблари ва олий мактабларда тайёрланади. Абиджанда ун-т (1958 й. да асос солинган), Ижтимоий фанлар маркази (1960 й.дан), Тропик ўрмончилик маркази (1962), Кофе ва какао тадқиқот ст-яси, Геофизика ст-яси, Океанография тадқиқот маркази, каучук, тропик тадқиқот, гигиена ва б. илмий тадқиқот ин-тлари, Миллий музей, Этно. музейи, Миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси, Муниципал кутубхона ва б. мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Мамлакатда бир қанча газ. ва жур.лар нашр этилади. Асосийлари: «Алиф» (ислом муаммоларини акс эттирувчи ойлик газ.). «Вау» («Йўл», француз тилидаги кундалик газ.), «Демократ» (француз тилидаги ҳафталик газ.), «Континан» («Қитъа», француз тилидаги кундалик умумафрика газ., 1980 й.дан), «Нотр тан» («Бизнинг вақт», француз тилидаги ҳафталик газ.), «Ну-вель оризон» («Янги уфқ», француз тилидаги ҳафтанома), «Фратерните-матэн» («Қардошлик тонги», француз тилидаги кундалик газ., 1964 й.дан), «Эритаж» («Мерос», француз тилидаги ҳафтанома, 1994 й.дан), «Реформатер» («Ислохотчи», француз тилидаги ойлик жур., 1993 й.дан). К.-д'И. матбуот агентлиги (АИП) 1961 й.да, Ивуар радио ва телевидениеси 1963 й.да тузилган. К.-д'И. да радиоэшиттириш 1949 й.дан (француз ва 10 маҳаллий тилда), телекўрсатувлар 1963 й.дан олиб борилади.

Адабиёти. К.-д'И.даги анья, бауле, сенуфо ва б. халқларда халқ оғзаки ижоди

кадимдан ривожланган. Айниқса, бауле халқининг фольклори ало-ҳида ажралиб туради. Гриот деб аталувчи бахшилар кўшиқ ва эртакларни айтиб юришади. Фольклор анъаналари асосида француз тилида ёзма адабиёт ривожланди. К.-д'И. адабиётининг шаклланишида фольклорчи, романнавис Бернар Дадъенинг хизмати катта. Унинг мустамлакачиликка қарши асарлари машҳур. Ёзувчи Аке Лоба (асли исми Абобо Бауле)нинг «Кокумбо — қора талаба» ва «Дарё устидаги найзалар» романи, Ш. Ноканинг «Шамол шиддатли эди» романи, «Кўёш, қора нукта» поэмаси, Сидики Дембеленинг «Боқибегамлар» романи 20-а. 2-ярмига хос ижтимоий муаммоларни акс эттирди. Ж. М. Боньини, Морис Конне ва б.ларнинг шеърӣ тўпламлари нашр қилинди.

Меъморлиги. Мамлакатнинг жан., ўрмон қисми халқлари турар жойларни ёғочдан ва икки нишабли томини пальма шохлари б-н ёпиб, тўғри бурчакли қилиб қурадилар. Буале ва анъя халқлари чўшиқ доирасимон уйлар атрофини бостирма б-н ўрайди. Шим.-ғарбда девори шох-шабба б-н тўқилиб, лой сувукли ва конуссимон томи похол б-н ёпилган доирасимон уйлар кенг тарқалган. Мамлакат шарқида ясси томли тўғри бурчакли гувалак уйлар кўпроқ учрайди. К.-д'И. марказидаги уйларнинг деворлари геометрик нақшлар, инсон ва ҳайвон тасвирлари б-н безалган. Мамлакат мустақилликка эришгач (1960), маҳаллий аҳоли учун 1—4 қаватли турар жой лойиҳалари ишлаб чиқилди. Кўп қаватли биноларнинг қуйи қисмида савдо маркази, меҳмонхона, ресторонлар жойлаштирилди. Абиджандаги Нур ал-Ҳаёт маркази (меъмор А. Лаже, Ж. П. Люпи, Ж. Мас), алюминий б-н зийнатланган эҳромсимон маъмурий бино (меъмор Р. Оливьери, муҳандис Р. Моранди), Мандаги «Шалла» меҳмонхонаси (меъмор М. Дюшарм, Ларра, Ж.-П. Мино) ва б. Са-сандра ва Аснидаги меҳмонхоналар томи похол б-н ёпилган кад. уйлар шаклида барпо этилди. Турли шаҳарларда маданият

марказлари, тим бо-зорлар гўзал усулда қурилган. Қурилишда темир-бетон, шишадан фойдаланилади, биноларга маҳаллий ҳунармандлар безак беради.

Тасвирий санъати. Ҳайкалтарошлик К.-д'И. халқлари тасвирий санъатининг энг гўзал соҳасидир. Маросимларда ишлатиладиган ёғоч ниқоблар, одам гавдалари нозик дид ва маҳорат б-н ясалади, уларнинг шакли ё нафис ёки ваҳимали бўлади. Бўёқ ва нақшлар ниқобларнинг таъсирчанлигини оширади. Рўзғор буюмлари ва уй эшиклари ўймакорлик усулида ишланади. Олтин, мис, жездан зеб-зийнат асбоблари яшаш, қул тўқимачилиги, каштачилик, кулолчилик ривожланган, уйларнинг деворларига турли расм, гуллар, қуш ва ҳайвонларнинг суратини солиш одат бўлган.

Муסיқаси. К.-д'И. халқларининг баъзилари кад. Муסיкий анъаналарга эга. Чунончи, дан халқи бошлиқларида труба ва барабандан иборат катта оркестрлар бўлган. Данларнинг кўп қўшиқлари муайян маросим ва одатлар б-н боғланган. Мас, қабила бошлиғи шарафига зиа, жамоа ишлари вақтида کوتава деган қўшиқлар айтилган. Бауле халқида маъбудаларни шарафловчи ва аждодлар руҳини эслатувчи қўшиқлар кенг тарқалган. Аёллар қўшиғи товушнинг жўшқин тебраниши б-н ажралиб туради. Малинке халқи гриотлари — жели қўшиқларининг шеърӣ матнлари ғоят муסיкийдир. Мустақиллик йилларида замонавий муסיқа ривожлана бошлади. Кўпгина ижодий жамоалар, жумладан, «Макакумани» фольклор гуруҳи (қабилаларо жамоа) катта иш қилаётир. Абиджандаги Миллий санъат ин-ти таркибида Миллий муסיқа ва ракс консерваторияси, Миллий муסיқа мактаби, Халқ санъати ва ҳунармандчилиги департаменти бор. Абиджан ун-ти, гуманитар тадқиқотлар маркази, Африка санъатини ўрганиш маркази халқ муסיқаси ва раксини ўрганиш б-н шугулланади.

Театри. Халқ ижодиёти намуналарини ижро этувчи гриотларнинг хатти-

харакатларида актёрлик нишонлари бор эди. Замонавий театр Дакарда 20-а.нинг 30-й.ларида вужудга келди, хаваскорлик тўғараклари тузила бошлади. 1933 й. да Б. Дадье «Шахарлар» деб аталган биринчи пьесани ёзди. 1938 й.да Маҳаллий театр ташкил этилди. Унда сахналаштирилган Ф. Ж. Амоннинг «Буссагье ёки кора фолбин сири», «Пинҳона тўй» пьесаларида турмуш сарқитлари, Г. Коффининг «Бизнинг хотинлар», «Менинг эрим», «Қайтиш кўшиғи» ҳажвий пьесалари мустамлакачилик зулмини фош қилди. 2-жаҳон урушидан кейин «Гезабо», «Икаре» театр жамиятлари жамоалари, Абиджан ун-тининг «Ниқоблар ва рўдаполар» труппаси маҳаллий драматурглардан М. Берте, Э. Дервен, А. Коффи асарларини анъанавий Африка театри руҳида сахналаштирдилар. 1967 й.да Миллий санъат ин-ти ҳузурида ярим профессионал труппа иш бошлади. Б. Дадьенинг «Тоғо-Ньини жаноблари», Г. Ойоно-Мбианинг «Уч ошиқ, бир қайлик», Г. Гонинг «Туссио» асарлари унинг энг яхши спектакллари бўлди. «Там-там. Овоз ва бадан» спектакли анъанавий Африка театрининг изланишларини акс эттирди.

Киноси. К.-д'И. кино санъати мустикаллик йилларида ривожлана бошлади. Реж. Т. Бассорнинг «Ёлғизлик кумтепаларида» қисқа метражли лентаси биринчи фильм бўлди. Унинг «Пичоқ ушлаган аёл» фильмида африкаликларнинг ғарб тамаддуни б-н тўқнашуви кўрсатилган. «Мусофирлар учун концерт» фильми (реж. Д. Экаре) миллий кинога шуҳрат келтирди, унда пул ишлаш учун Европага борган африкаликларнинг оғир қисмати муаммоси кўтарилган. Миллий кинопанора асосчиларидан бири А. Дюпарк «Муна ёки рассомнинг орзуси», «Оила» фильмларида муҳим масалаларни ўртага ташлади. Кейинги йилларда ижод кила бошлаган ёш реж.лар «Муаззиннинг даъвати» (Э. Водио), «Кандай янгиликлар бор» (Г. М. Бала), «Желли» (К. Фадика), «Ажа Тио» (Ж. Л. Кула) каби қизиқарли фильмларни яратдилар.

КОТИ — Япониядаги шаҳар. Сикоку о.нинг жан.-шарқида. Коти префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 322 минг киши (1995). Тинч океаннинг Тоса қўлтиғидаги порт. Целлюлоза-қоғоз, ёғочсозлик, озиқ-овқат, тўқимачилик, цемент, ҳарбий саноат корхоналари, кема верфи бор. К. атрофи ривожланган мевачилик ва сабзавотчилик р-ни.

КОТИБ (араб. — ёзувчи) — 1) турли қўлэмаларни кўчириш ишлари б-н шуғулланувчи шахс; мирза, хаттоғ; 2) муассаса, идора, ташкилот ёки айрим шахс (йирик олим, ёзувчи, давлат арбоби) нинг ёзишмаларини олиб борувчи хизматчи; 3) хизматчи, корхона и.ч. ини олиб борувчи шахс; 4) мажлис ва кенгаш қарорини ёзиб борувчи шахс; 5) илмий муассасалар (илмий К.), тахририятлар (масъул К.) ва б.да кундалик ишларга рақбарлик қилувчи шахс.

КОТИБ ЧАЛАБИЙ, Ҳожи Халифа (асли исми Мустафо ибн Абдуллоҳ; 1609, Истанбул - 1657.24.7) -турк географи, тарихчиси. Европада Ҳожи Халифа тахаллуси б-н машҳур бўлган. Дастлабки илми отаси Исо Халифа ал-Қримийдан олган. Кейинчалик бошқа олимлардан тарих, илми нужум, геогр. ва мат. фанларини ўзлаштирган. 1622 й.дан саройда қотиблик қилган. 1627—35 й.ларда ҳарбий юришларда қатнашган. 1643 й.дан саройда мухосиб ишлари б-н шуғулланган. К. Ч. тарихий «Таквим ут-таворих» («Тарихлар таквими»), денгиз жанглари тарихи тўғрисида «Тухфат ул-қибор фи асфор ил-биҳор» («Денгиз юришлари ҳақида улуғларга тухфа»), тарихий-гео-график «Жаҳоннамо» («Жаҳон кўзгуси»), библиографик «Кашф уз-зунун» ҳамда молия масалаларига оид асарлар муаллифи. «Жаҳоннамо» тўпламида бошқа халқлар тарихи, этнографияси, географияси, шунингдек, топография ва топонимикага оид қизиқарли маълумотлар берилган. Муаллиф бу асарни ёзишда Шарқ олим-

ларининг бизгача етиб келмаган кўпгина асарларидан фойдаланган. Асарда ҳоз. Ўрта Осиё худудига қарийб 2 боб ажратилган. Унда Ўрта Осиё географияси, халқларининг тарихига оид маълумотлар бор. «Жаҳоннамо» да К.Ч. биринчи бўлиб европалик ва Шарқ олимларининг мамлакатлар ҳақидаги маълумотларини қиёсланган.

КОТИРОВКА (франц. coter — рақамлаш, белгилаш) — биржада амалдаги вазият ва конунчилик нормалари, қоидаларига мувофиқ чет эл валюталари, қимматли қўғозлар курсини, товарлар нархини белгилаш ва уларни қайд этиш. К.ни, одатда, товар, фонд ёки валюта биржасининг комиссияси (қўмитаси) ўтказиши ва товарларнинг улгуржи нархлари, қимматли қўғозлар курслари ва валюта курелари биржа бюллетенларида эълон қилинади. К.ни йирик компаниялар ва банклар ҳам ўтказиши мумкин. Тўлиқ К. ҳам харидорлар ва ҳам сотувчилар тақлиф қиладиган нархларни белгилашдан иборат. К. маълумотлари махсус биржа бюллетенларида ҳамда даврий нашрларда чоп этилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки чет эл валюталари К.сини ўтказиши ва валюта курси бюллетенида эълон қилиб туради.

КОТКА — Финляндиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Фин қўлтигининг шим. қисмидаги оролларда, Кюми-Йоки дарёси қуйилишида жойлашган. Аҳолиси 55,2 минг киши (1999). Фин қўлтиғидаги порт (ўрмон маҳсулотлари экспорт қилинади). Мамлакатнинг ўрмончилик саноати маркази. Тахта тилич, целлюлоза-қўғоз, кимё саноати корхоналари бор. Ўрмон саноати учун жиҳозлар ишлаб чиқарилади.

КОТЛОВ Борис Васильевич (1923.2.7, Николаев ш., Украина — 1995.19.11, Москва) — рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Днепропетровскдаги Рассомлик билим

юрти (1940—41) ва Тошкентдаги П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1944—49)да таҳсил олган. Ижодини безакчи рассом сифатида бошлаган К. кўргазма ва ярмаркалар, куча ва майдонларни байрамонга безаклари, жамоат ва давлат муассасалари биноларини ички ва ташқи кўриниши, тасвирий безакларини яратган (Чирчиқ ш. маданият саройи, 1980 ва б.). 1960 й.дан акварель соҳасида фаол ижод қилиб, табиат манзаралари, шаҳарлар қиёфаси акс этган асарлар яратди («Тоғларда баҳор», 1968; «Мовий кун», 1968; «Оқтош манзараси», 1971; «Бухоро», 1971; «Лолалар», 1972; «Чорвоқ ГЭС тонги», 1974; «Оҳангаронда янги қурилиш», 1980 ва б.).

КОТОНУ — Бениннинг жан. қисмидаги шаҳар. Атлантика провинциясининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг бошқарув ва ҳукумат муассасалари К.да жойлашган. Аҳолиси 536 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Гвинея қўлтиғидаги порт (пальма мағзи ва мойи, копра, кофе, пахта экспорт қилинади). Т.й. станцияси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Ёғоч қайта ишланади. Ҳунармандчиликда ёғоч ўймакорлиги ривожланган, сават тўқилади. Исиклик электр ст-яси, ботаника боғи, Бенин музейи, шаҳардан 15 км шим.да ун-т бор. Шаҳарга 19-а.нинг 1-ярмида асос солинган.

КОТОПАХИ — Эквадордаги ҳаракатдаги вулкан. Анд тоғларида, Шарқий Кордильера тоғларининг ғарбий этағида. Бал. 5897 м. Андезитлардан тuzилган. 4700 м баландликдан юқориси қор б-н қопланган. Сўнгги марта 1976 й.да отилган. Миллий парк ташқил этилган. К.дан 50 км шимолда мамлакат пойтахти — Кито ш. жойлашган.

КОТОРАЯ, пахтарон, фторметурон, флуометурон (C10HnF3N2O) — сингиб ва танлаб таъ-

сир этувчи гербицид, 80% ли хўлланувчи кукун, ранги оқ ёки кулранг. Пахтазорларда бир йиллик, асосан, икки паллалли бегона ўтларга қарши қўлланилади. Мачин, олабута, итузум, семизўтларни курилади, шамак, итқўноқ, ғумай ва б.ни эса шикастлайди. Ўсимликка илдизи орқали сингади. Препаратнинг таъсир кучи 2—3 ой. Тупроқда тез парчаланади. Баҳор қуруқ келганда, шунингдек, шўрхок тупроқларда препаратнинг таъсир кучи камаяди. К. чигитни экиш б-н бир вақтда лента усулида солинади. Сарф меъёри: ялли сепишда 1,3—2,8 кг/га (таъсир этувчи модда бўйича), қатор орасига солишда 0,65—1,4 кг/га. Кам захарли.

КОТОФОР, санкап (CnH21SN5) -сингиб ва танлаб таъсир этувчи гербицид. 80% ли хўлланувчи кукун ҳолида чиқарилади. Бир йиллик бегона ўтларнинг (бошоқлилар ва кенгбарглилар) кўпгина турларини курилади. Ўсимликларга, асосан, илдизи орқали таъсир этади. Механик таркиби энгил тупроқ зоналарида, намгарчилик етарли бўлган, қоторан ишлатилганда ғўза ниҳоли зарарланадиган шўрхок ерларда К.ни қўллаш мақсадга мувофиқ. Препаратнинг таъсир кучи 2—3 ой сакланади. К. чигит экиш вақтида лента усулида солинганда сарф меъёри 1,0—1,3 кг/га; иш суюқлиги 100—120 л/га. Кам захарли.

КОТТЕЖ (инг. cottage — дехкон уйи) — бир оилага мўлжалланган, асосан, икки қаватли қилиб қурилган ҳовили уй. К.нинг 1-қаватида меҳмонхона, ошхона ва б., 2-қаватида ётоқхона, дам олиш ва ювиниш хоналари жойлашади, иккала қават ўзаро ички зина б-н бирлаштирилади. Асосан, 16-а. охири 17-а. бошларида Англияда қурила бошлаган, кейинчалик Скандинавия, АҚШ ва б. жойларда кенг тарқалган. Ўзбекистонда 1940-й. лардан қурила бошлаган. Тошкентда К. қурилиши, асосан, 1966 й.даги zilзиладан сўнг авж олди.

КОТУЙ - Ўрта Сибирь ясситоғлигидаги дарё. Хатанга дарёси унинг ўнг таркибий қисми. Ўз. 1409 км. Ҳавзасининг майд. 176 минг км². Бош ирмоғи Мойеро дарёси (ўнгдан). Серостона дарё.

КОТЯН, Қўтан (13-а.) — Дашти Қипчоқнинг ғарбидаги қипчоқ (половец) хонларидан; Сутойхон ўғли. 1205 й. Галич князи Роман вафот этгач, Галич князлигида олиб борган жанглирдан бирида асир тушишига сал қолган. 1223 й. мўғулларни Дашти Қипчоққа қилган босқинидан сўнг, К. Галичга, куёви князь Мстислав хузурига келиб, ундан ва барча князларидан мўғулларга қарши курашида ёрдам беришларини сўраган, ёрдам беришга ваъда қилинган. Рус князларининг бирлашган кучлари К. б-н бирга Калка жангида мўғуллар томонидан буткул тор-мор қилинади. 1225 й. Мстислав К.ни Даниил Романович б-н иттифок тузган ляхларга қарши курашиш мақсадида чақиртирган, 1228 й. К. Киевнинг улуғ князи Владимир Рюриковичга Даниилга қарши курашида ёрдамлашган; кейинчалик К. қипчоқлари Венгрияга қарши жанг қилган Даниилга яна ёрдам беришган. 1238 й. Аштархон даштларида Ботухондан мағлуб бўлган К. 40 минг кишилик қабиладошлари б-н Венгрияга қочиб борган, у ерда қирол К.ни фуқароликка қабул қилиб, қабиласи учун ер ажратиб берган.

Ад.: Плетнева С. А., Половцы, М., 1990; Кочевники средневековья, М., 1982.

КОУЗ (Coase) Рональд (1910.29.12, Уилсден, Буюк Британия) — америкалик иқтисодчи. Лондон иқтисодиёт мактабини тугатган (1932). Виргиния ун-ти (1951—64) ва Чикаго ун-ти (1964—82) проф. Чикаго ун-тининг фахрий проф. (1982 й.дан), «Ҳуқуқ ва иқтисодиёт» жур. муҳаррири (1964—82). К. иқтисодиётнинг муассасавий таркиби тушунчаси моҳиятини ва унинг амал

килиш механизмини очиб берган, мулкчилик ҳукуки муаммоларини тадқиқ қилган. Тармоқни ташкил қилишни трансакцион харажатлар нуктаи назаридан ўрганди. Нобель мукофоти лауреати (1991).

КОФАРНИҲОН, Кофирниҳон -Тожикистондаги дарё. Амударёнит ўнг ирмоғи. Ўз. 387 км, ҳавзасининг майд. 11600 км². Ҳисор тизмасидан бошланади, 90 км лби юқори қисми Обисафед, Каниз ва Сарбо номлари б-н аталади. Сардоби Миёна ирмоғи қуйилгандан сўнг К. номини олади. Тоғли қисмида К. ён бағирлари тик тор водийда, Чинор қишлоғидан бошлаб эса кенг Ҳисор водийсида оқади (бу ерда сувидан сугоришда фойдаланилади). Қуйи қисмида К. Боботоғ б-н Оқтоғ орасидан ўтади. К. қор ва музлик сувларидан тўйинади. Суви мартдан июнгача қўпайиб, янв.—фев.да камаяди. Суви анча лойка, этак қисмида 1м³ сувида 1,53 кг лойка бўлади. Йирик ирмоқлари: Обизаранг, Сардоби Миёна, Капандор, Обиёс, Варзоб, Илоқ ва Хонақоҳ.

КОФЕ(Сонеаг; араб. — қаҳва), қақва дарахти — рўяндошлар оиласига мансуб кўп йиллик доим яшил дарахт. Шарқий ярим шарнинг тропикларида, аксарият Африкада ўсадиган 40 га яқин тури маълум. 5—6 маданий тури Арабистон я.о.да 14—15-а. дан, Бразилияда 18-а. дан экилади. Европага К. уруғи 1592 й. келтирилган ва К. ичимлиги ичиш одатга айланган. *C. arabica* (Арабистон К.си) ва *C. liberica* (Либерия К.си) кўпроқ тарқалган. Кофезорларнинг асосий қисми Бразилия (жаҳон бўйича етиштириладиган К.нинг ярми), Эфиопия, Колумбия, Яманда жойлашган. Индонезия, Ҳиндистонда ҳам экилади. Жаҳон бўйича К. дарахти экилган майдонлар 11,5 млн. га, ўртача ҳосилдорлик 6,16 ц/га. К. ўстириш учун етарли микдорда намлик (йиллик ёғин микдори 2200—2300 мм) ва ўртача йиллик ҳарорат 18° дан

кам бўлмаган табиий-иқлим шароит зарур. К. йил бўйи гуллайди ва мева тугади. Дарахти бал. 8—20 м. Гуллари оқ, хушбўй, икки жинсли. Четдан чангланади. Меваси 2 уяли резавор, 9 ойда етилади, тўқ яшил мевалар дастлаб сариқ, пишиш даврида қизил ранг олади.

К. уруғи ва каламчасидан қўпайтирилади. Ўтқазилган кўчати 5-йили ҳосилга қиради. 30—40 йил ҳосил беради. 1 туп дарахтидан 1 кг га яқин уруғ олинади. Уруғи таркибига 13—14% азот моддалари, 0,65—2,7% кофеин, 2—3% сахарин ва б. мавжуд. Улардан кофеин ва К. ичимлиги тайёрланадиган қуқун олинади. К. ичимлиги тайёрлаш учун К. дони 180—200° ҳароратда 20—30 мин. давомида қовурилади, янчилади. Қовурилганда ичимликка жигарранг тус, хушбўйлик ва ёқимлик таъм берадиган моддалар ҳосил бўлади. К. қуқунини иссиқ сувда эритиб, шакар қўшиб истеъмол қилинади.

КОФЕИН (Coffeinum) — алкалоид; чой барги, кофе уруғи ва кола ёнғоғидан, шунингдек, синтетик йўл б-н олинади. Марказий нерв ва юрак-томир системаларига кўзгатувчи таъсир кўрсатади, шунинг учун ҳам шу системалар фаолияти сусайганда, наркотик ва ухлатувчи моддалардан заҳарланганда, мия қон томирлари торайганда қувватни оширувчи дори сифатида қўлланади.

КОФЕРМЕНТЛАР [лот. со (cum) -биргаликда ва ферментлар], коэнзимлар — баъзи ферментлар таркибига қирадиган, оксил хоссасига эга бўлмаган қуйи молекулали органик моддалар. К. апоферментлар б-н бирикиб, каталитик фаол комплекслар ҳосил қилади. Кимёвий таркибига кўра, К. алифатик, ароматик, гетероциклик ва турли органик моддаларга хос; кўпчилик К. витаминлар (В₁, В₂, В₆, РР ва б.) ва нуклеотидларнинг ҳосилаларидир. К. ҳайвон ва ўсимлик организмлари хужайраларида, микроорганизмларда бор. Никотинами-

дадениндинуклеотид (НАД), никотинамидадениндинуклеотидфосфат (НАДФ), тиаминпирофосфат (ТПФ), флавина-деиндинуклеотид (ФАД), коэнзим А (Ко-А), липоид кислота, аденозинтрифосфат кислота (АТФ) ва б. табиатда энг кўп тарқалган К.дир К. препаратлари (АТФ, ТПФ, ФАД)дан тиббиётда фойдаланилади.

КОФИР (араб. — инкор этувчи, динни рад этувчи, ғайридин) — ислом ақидасига кўра, ислом динини инкор этувчи барча кишилар. Бошқа турли динларга эътикод қилувчилар ҳам, ҳеч қандай динга ишонмайдиганлар ҳам исломда К. ҳисобланади. Бундан ташқари, ислом таълимоти бўйича, ишониш ва тасдиқлаш шарт қилинган ақидавий моддалардан бирортасини инкор этган мусулмон ҳам К. саналади. Мас, бирор пайғамбарнинг пайғамбарлигини тан олмаслик, қиёмат бўлишига ишонмаслик, Қуръоннинг илоҳий эканини рад этиш, фарз саналган аҳкомлардан бирортаси (намоз, рўза, закот, ҳаж)ни фарз эмас дейиш, харом қилинган нарсани ҳалол дейиш ёки ҳалол нарсани ҳаром дейиш ва б. Ҳаромлигини тасдиқ этган ҳолда уни истъёмол қилса ёки фарз қилинган нарсанинг фарзлигини тан олса-ю, лекин уни тарк этса К. бўлмайди, балки гуноҳкор ҳисобланади (мотуридийлик ақидаси бўйича шундай). Бунга хилоф тарзда эътикод қилувчи исломий фиркалар ҳам мавжуд.

КОФИРҚАЛЪА — қад. шаҳар харобаси (мил. 3—4 — 8-а.). Ўрта асрларда Вахш вилоятининг бош шаҳри Ҳаловард К. ўрнида бўлган. К. Колхозобод ш. (Тожикистон)нинг ғарбий чеккасида жойлашган. Майд. 12 га. Арк, шахристон ва рабоддан иборат. Шахристоннинг ғарбий дарвозасидан шарқий дарвозаси томонга асосий ва марказий кўча ўтган бўлиб, у шаҳарни тенг 2 қисмга ажратган. Шаҳарнинг марказида катта майдон бўлган. Шаҳарнинг асосий кўчаси бўйлаб

хунармандларнинг турар жойлари жойлашган. Шахристон аркка ўхшаб пахсадан ишланган 2 қатор мудофаа девори б-н ўраб олинган. Шахристоннинг ғарбий дарвозаси яқинида, ички томонда омборхона жойлашган, унда шаҳарга келган деҳқон ва савдогарлардан солиқ ўрнида олинган озиқ-овқатлар сақланган. Арк шахристоннинг шим-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, ундан кенг хандақ б-н ажратилган. Бу ердан қад. сарой ўрнида мил. 7-а.да қурилган ҳукмдор саройи қолдиқлари топилган. Ҳар икки сарой, яъни қад. ва сўнггисининг деворлари манзарали суратлар ва ҳайкалчалар б-н безатилган. Қад. сарой 5-а. да сўнгги кушон даври иншооти ўрнида бунёд этилган. Сўнгги сарой қадимгига нисбатан кенгрок ҳудудни эгаллаган ва ундан ўзининг қурилиш тарҳи б-н ажралиб турган. Археологик маълумотларга кўра, К. ўрнидаги шаҳар Кушон подшолиги даврида вужудга келган ва илк ўрта асрларда ҳам ривожланишда давом этган. К.даги ҳаёт 8-а. ўртасида (750 й.), араблар истилоси натижасида тугаган.

Ад.: Камалидди нов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

КОФФКА (Koffka) Курт (1886. 18.3, Берлин — 1941.22.11, Нортхемптон, АҚШ) — немис-америка психологи, гештальтпсихология асосчиларидан бири. Гисендаги ун-т приват-доценти (1911 й.дан) ва проф. (1918—24); 1927 й.дан Нортхемптон (АҚШ)даги Смит коллежи проф. Гештальтпсихологиянинг халқаро микёсда тарқалишига хизмат қилган жур. нашр этишда қатнашди. Болаларнинг психик ривожланиши муаммоларига бағишланган тадқиқотлар олиб борди. Асосий асарлари: «Психик ривожланишнинг асослари» (1921), «Идрок: гештальтназарияга кириш» (1922), «Гештальтпсихология принциплари» (1935).

КОХ (Koch) Роберт (1843. 11.12, Кла-

усталь — 1910.27.5, Баден-Баден) — немис микробиологи. Эпидемиология ва бактериология асосчиларидан бири. Гёттинген ун-тини тугатган (1866). Берлин ун-ти проф. (1885—91). Берлиндаги юкумли касалликлар ин-ти директори (1891-1904; хоз. ин-тунинг номи б-н юритилган). Асосий ишлари юкумли касалликларни кўзгатувчи микроорганизмларни аниқлаш ва уларга қарши кураш усулларини ишлаб чиқишга оид. Миср, Ҳиндистон, Янги Гвинея ва Ява о.га микробиологик экспедициялар ташкил этган. Куйдирги, сил(1882), вабони (1883) кўзгатувчи микроорганизмларни кашф этган. Бактериал тадқиқотлар олиб борган. Дезинфекация усулларини таклиф этган. Туберкулин препаратини топган (1890). Нобель мукофоти лауреати (1905).

КОХЕР (Kocher) Теодор (1841.25.7 -Берн — 1917.27.7) — швейцариялик хирург. Берн ун-ти проф. (1872—1917). Йирик томирларга жаррохлик усулида кира олиш мумкинлигини, шунингдек, тиреотоксикоз, чов чурраси касалликларини операция йўли б-н даволаш усулларини ишлаб чиққан; янги хирургик асбоблар таклиф этган (хоз. улар К. номи б-н юритилади). Нобель мукофоти лауреати (1909).

КОХТЛА-ЯРВЕ — Эстониянинг шим.-шарқидagi шаҳар (1946 й.дан). Таллинн — Санкт-Петербург т. й. магистрalli — Фин қўлтиғи соҳили оралиғида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 74,7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Сланец казиб олиш ва сланец кимёси саноати маркази. Курилиш материаллари ва минерал ўғитлар ишлаб чиқарилади. Торф брикетланади. Мебель ф-каси, енгил, озик-овқат саноати корхоналари, сланец музейи, Эстония давлат бадий музейи бор.

КОЦЮБИНСКИЙ Михаил Михайлович [1864.5(17). 9, Винница - 1913. 12 (25), 4, Чернигов] — украин ёзувчиси. Украин адабиётида реализм асосчиси.

Дастлабки ҳикояларида халқнинг фаровон ҳаётга интилишлари акс этган («Арчача», 1891; «Инсонийлик», «Ишонч», 1892; «Ўч олди», 1894; «Қора шохнинг элчиси», 1897 ва б.). «Fata morgana» («Қонли тонг») қиссаси (1— 2-қисм, 1904—10)да қишлоқдаги табақаланиш, деҳқонлар б-н мулкдорлар ўртасидаги муносабатлар ифодаланган. «Минорлар остида» (1905), «Кулги», «Туш» (1906), «Ҳаёт китобида нималар ёзилган» (1911), «Унутилган аждодларнинг арвоқлари» (1912) каби асарлар муаллифи. Чуқур лиризм, қаҳрамонлар образларини романтиклаштириш, ўткир руҳият К. ижодига хос хусусият. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («Ремонт» ҳажвий ҳикояси, 1976 ва б.).

КОЧАБАМБА — Боливиянинг марказий қисмидаги шаҳар. Шарқий Кордильера тоғлари оралиғидаги сойликда, 2600 м баландликда жойлашган. Кочабамба департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 560,2 минг киши (1997). Т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни. Аэропорт бор. Мамлакатнинг йирик к.х. районларидан би-рининг маркази. Озик-овқат, тўқимачилик, кўн-тери саноати корхоналари, нефтни қайта ишлаш з-ди мавжуд. Вино ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1374 й.да асос солинган. Курорт шаҳри. Ун-т (1832) бор. Мустамлакачилик даврига оид меъморий ёдгорликлардан Сан-Франсиско черкови (16-а.), собор, Санто-Доминго монастири сақланган.

КОЧАРЯН Роберт Седракович (1954.31.8, Степанакерт ш.) — Арманистон давлат арбоби. Ереван политехника ин-тининг электротехника ф-тини тугатган (1982). 1971 й.дан Степанакерт электротехника з-ди, Москва темир-бетон буюмлари з-ди, Қорабоғ ипак к-тида ишлаган. 1981 й.дан Тоғли-Қора-боғда комсомол на партия ишларида. 1990 й.дан Тоғли-Қорабоғ режа-иктисодиёт бош бошқармасида ишлаган. 1988 й.дан

Тоғли-Қорабоғни Арманистонга қушиш ҳаракатининг фаол иштирокчиси. 1992—94 й.ларла Тоғли-Қорабоғ мудофаа давлат қўмитаси раиси ва бош вазири. 1994—97 й.ларда ўзини ўзи республика деб эълон қилган Тоғли-Қорабоғ Республикаси президенти. 1997 и. 20 мартдан Армамистон Республикаси бош вазири, 1998 й. 30 мартдан президенти.

КОЧИН, Коччи — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар, Керала штатида. Аҳолиси 565 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ургалари). Арабистон денгизи соҳилидаги порт (йиллик юк ортиб-ту-лпириш 6 млн. т чамасида), кешью ён-гоги, зираворлар, чой, кофе, креветка экспорт қилинади. Тўқимачилик, кимс, озик-овқат саноати корхоналари, нефтни қайта ишлаш з-ди, кема порти бор. Черепица ишлаб чиқарилади. Денгиздан балиқ овланади. К. яқинида Маттанчери қасри бор.

КОШАЛИН — Польшанинг шим.-ғарбидаги шаҳар. Кошалин воеводалигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 112,3 минг киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (жумлалан, автоиштерналар, қурилиш машиналари, радиоэлектроника) саноати ривожланган. Очиқ-овқат, металлсозлик, мебель корхоналари, тсатрлар, музей бор. 14-а.га оил мсьморий ёдгорликлар, шаҳар лспори колликенари сақланган.

КОШЕВНИКОВ Георгий Антонович (1904.13.4, Сломп, Белоруссия — 1975.15.7, Тошкент) — муханлис-конструктор. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964), Ўзбекистонла хизмат кўрсатган механизатор (1954), техника фақлари лри (1955), проф. (1955). Ўрта Осиё пахтачилик-ирригация политехника ин-тини битирган (1930). Тошкент қ. х. ма-шинасозлиги з-дида бош технолог, бош конструктор на бош мухандис (1930—39). 1931 й.лак

Тошкент ирригация па қ. х.ии механизациялаш мухандислари ин-тида механизмлар назарияси па машина леталлари кафедрасининг мудир. Ўзбекистон Қишлоқхўжалик ФА Қишлоқ хужалигини механизациялаш ва электрлаштириш бўлимининг акад.-котиби, шу академи-яннинг ҳақиқий аъзоси (1957—61). Қ. х. ишлаб чиқаришини ва қ. х. машиасозлигини механизациялаш мактабини яратган.

КОШИ (Cauchy) Огюстен Луи (1789.21.8, Париж - 1857.23.5. Со) -француз математиғи. Комплекс ўзгарувчили функция пазарияси асосчиларидан. Париж ФА аъзоси (1816 й.дан). Петербург ФА кикг фахрий аъзоси (1831 й.дан). Париж Политехника мактабини (1807), Кўприк ва йўллар мактабини (1810) тугатган. Париж Политехника мактаби ва Сорбонна ун-тида проф. К. ўз ном и б-н аталадиган тенгсизликни исбот қилган (қ. Коши тенгсизлиги), аналитик функцияли интеграл орқали ифодалаган (қ. Коши интеграли). Узлуксиз функция, аниқ интеграл, чексиз қатор тушунчаларини мукаммал таърифлаган. Математик анализ, математик физика, дифференциал тенгламалар, комплекс ўзгарувчининг функциялари ва сонлар назарияларига катта ҳисса қушган. Шунинглек, механика ва оптикага оид муқим ишлар қилгак.

КОШИ ИНТЕГРАЛ ТЕОРЕМАСИ комплекс ўзгарувчили функциялар назариясининг фундаметал теоремаси. $F(z)$ — комплекс текисликдаги бир боғламли D соҳада аниқланган голоморф функция, u эса D соҳада ётувчи бўлакли силлик ёпиқ чизиқ бўлсин. U ҳолда бўлади. Бу теорема О. Коши томонидан 1825 й.да эълон қилинғап. Унинг тўла исботиини 1884 й.ла Э. Гуре берли. К. и. т. голоморф функциялар хоссаларининг асосий характеристикаларилап бирини ифодалайди. Узлуксиз функциялар учун К. и. т.га тескари теоремага Марера теоремаси дейилади.

кўринишлагги интеграл; бунда y — тўғрилаиувчи ёпиқ эгри чизик, $f(\wedge)$ — комплекс ўзгарувчили функция бўлиб, y у y — чизик б-н чегараланган чекли D соҳада голоморф ва бу соҳанинг ёпиғи Ода узлуксизлир. Агар нуқта D соҳага тегишли бўлса, y холда K . и. $f(g)$ га тенг бўлади, яъни D соҳала голоморф ва унинг ёпиғи D ла узлуксиз ҳар қандай функни-янинг D соҳадаги қиймати чегаралари қийматлари орқали K . и. воситасида ифолаланади.

K . и.никг умумлашмалари Коши типидаги интеграллардир. уларнинг кўриниши ҳам K . и. кўриқишила бўлалди, лскки y эгри чизик ёпиқ бўлиши ва f функция голоморф бўлиши шарт эмас, Коши типидаги иктеграллар математик физика ва гидродинамиканинг айрим масалаларини ечишда қўлланилади.

КОШИ МАСАЛАСИ - дифференциал тенгламалар назариясининг асосий масалаларидан бири; биринчи марта О. Коши ўрганган; дифференциал тенгламанинг маълум бошланғич шартларни қаноатлантирувчи ечими (интеграл)ни излашдан иборат. Агар ўрганилаётган физик жараён фазовий ўзгарувчилар ва пайтга боғлиқ десак, K . м. фазовий ўзгарувчиларга нисбатан чексиз соҳаларда ёки чекли бўлса ҳам чегаранинг таъсири бўлмаган жараёнларни ўргаришда юзага келади. Мас, чексиз узунликдаги ёки чекли бўлса-да, тебраниш четларигача етиб бормайдиган торнинг тебраниши ҳақидаги масала K . м.га олиб келади. Бунда t — вақт бўйича $t = /0$ бошланғич моментда тебраниш на унинг тезлиги маълум бўлса, ихтиёрий $t(>tt)$ вақтла тебранишни аниқлаш — K . м. бўлалди. Шунингдек, $t = tu$ бошланғич вазиятда манбадан тарқалаётган иссиқлик микдори маълум бўлса, исталган вақтда иссиқлик тарқалишини аниқлаш масаласи K . м.га олиб келалди.

Мат. куктаи назаридан бу масала — бирор бир табиий жараённи ифолаловчи дифференциал текламани ва кўшимча

(бошланғич) шартки қаноатлантирувчи номаълум функцияни аниқлашдан иборат. K . м. ёрдамида физика ва техниканинг жуда кўплаб муҳим масалаларини ҳал қилиш мумкин.

КОШИ ТЕНГСИЗЛИГИ - ихтиёрий ҳақиқий сонлар « $a_2, \dots, a_n, b_1, \dots, b_n$ учун бажариладиган тенгсизлик. Қуйидагича ифодаланади: $sla \quad Ъ$

бунда $a. = B$ бўлса, K . т. айниятга айланади. 1821 й.ла О.5\Коши аниқлаган. K .т.ни интегралларга (қ. Буряковский тенгсизлиги), шунингдек, Гильберт фазоси векторларига татбиқ қилиш мумкин. Мат.нинг турли соҳаларида ва математик физикада кенг қўлланади.

КОШИ - АДАМАР ФОРМУЛАСИ даражали қатор яқинлашиш радиусини ҳисоблаш формуласи. Биринчи марта О. Коши томонилан айтилган (1X21), француз математиги Ж. Адамар (1X65 — 1963) томонидан исботланган (1X92).

КОШИЙ (Ал-Коший), Гиёсиддин Жамшид (тахм. 1430 й. ла Самарқандда вафот этган) — атоқли математик ва астроном. Асли Эроннинг Кошон ш.дан бўлиб, бошланғич математик маълумотни шу ерда олган на 15-а. бошида Улуғбекнинг таклифи б-н Самарқандга келган; бу ерда Қозизода Румий б-н бирга Улуғбек расалхонаси ва мадрасаси курилишига раҳбарлик қилган. K . Улуғбек қўл остида ишлаган Хусайн Биржоний, Аш Қушчи на б.нинг камолотга етишишига катта қисса қўшгап. K . астрономияга оил «Зижи Ҳоконий дар такмили зижи Элхоний» («Элхоний астрономик жадвалини такомиллаштиришда Ҳоконий астрономик жадвалининг аҳамияти»), «Суллам ус-само» («Осмон нарвони»), «Нўзхат ул-хадойк» («Боғлар сайри») ва мат.га оил «Рисола ал-муҳитийя» («Айлана ҳақида рисола»), «Рисола ул-атвор нал-жайб» («Ватарлар ва синус ҳақида рисола»), «Мифтоҳ ул-хисоб» («Арифметика калити») асарла-

рини ёзган. К. биринчи бўлиб мат.га позицион асосла ўнли касрларни киритди ва назарий асосдаги, ихтиёрий кўрсаткичли илдиз чиқаришда қозир «Руффини — Горнер» усули леб аталадиган усулни па «Ньютон биноми»нинг коэффиниентларини топишда формулага тўғри келадиган аддитив усулни қўллади. К. $\sin \Gamma$ на л (пи) со-нини ўнлик системада 17 хона аниқлик б-н ҳисоблади. К. Ўрта аср Шарқ мат.сини юқори босқичга кўтаришга катта ҳисса қўшди.

Ал.: Юшке и мч А. П.. История математики передние века. М.. 1961; Магиие не кая Г. П.. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, Т.. 1967.

КОШИН, парчин, кафель — биюлар, каминлар ва печлар сиртига қоплаш учун махсус пиширилган сиркор юпқа сопол пинт скичипни тахтача. К. махсус лойлан колипларга қуйиб тайёрланади, хумдонда 1150° гача т-рада пиширилади; турли вақш, вақш қисмлари туширилгач. сир берилади, сўнг махсус хумдонда пиширилалаи. К.ларнинг силирга, вақшли, турли тасвирлар туширилган хиллари бор. Сиртга пухта ёпишиши учун К.нииг орка томони ғадир-будир ёки чуқурча-чуқурча қилиб ясалади. Ўнги окёки ҳар хил рангли, силлик, бўртма, силликланмаган; шиша, полистирол хиллари бор. Меъморий безак сифатила кепг қўлланади, биноларни ташқи таъсир (ёгин-сочин)лардан ҳам саклайди. Дастлаб, Қад. Шарқ (Миср, Осурия ва б.) да. асосан, биноларни безашда кенг тарқалган, 9-а. дан Европа (Германия, Швейцария, кейинроқ Россия) да печка ва каминларни безашда ҳам ишлатилган. Ўрта Осиёда 12-а. охири — 13-а. бошларида пайдо бўлган. Илк бор Самарқанд, Бухоро, Кўҳна Урганч па б. жойлардаги ёдгорликларда, бино пой-деворларини безашда ишлатилган.

20-а. 20-й.ларидан К. тайёрлаш усулини такомиллаштириш устида изланишлар олиб борилди. Европала «модерн» услу-

бидаги товланма сирли монохром кошинкор ички ва ташқи деворли бинолар пайдо бўлди. Ўзбекистонда Самарқанддаги махсус кулоллик устахонасида, Тошкентдаги устахоналар қад. К.ларга яқин бўлган К. тайёрлана бошланди. Меъморий ёдгорликларни таъмирлашда, биноларни безашда, камин ва печларни қоплашда К.дан кенг фойдаланилмоқда.

КОШИНКОРЛИК, кошинпазлик — кошин яшаш ва биноларни кошин б-н безатиш санъати, касби. Шарқла қадимлан маълум бўлган. 14-адан меъморий обидаларни кошин б-н безаш Ўрта Осиёла кенгтарқалган. К. б-н махсус усталар шугулланган. Меъморлик. кулолликнинг тараққиёти К.нинг ҳам риножини тақозо этди. Уста (кошинпаз)лар махсус лойдан тайёрлаган кошинлар сирланиб, хумдонда пишириб олинган. Нақшли гуллар ишланган кошин сирлангач, ява бир бор хумлонла пиширилган. Бимоларни кошин па парчин б-н қоплаш па улар ёрламила турли хил вақш мужассамотлари ҳосил қилишга эришилди (мас, Кўх. ва Урганчлага Тўрабекхоним макбараси. Самарқандлага Шоқизипла мажмуаси, Ишратхона ва б.). Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Қашқаларс ва б. вилоятлар меъморий ёдгорликларининг кўриниши умумий бўлса-да, К. намуналари ўзига хос ранг хиллари ва ишланиш услублари б-н тубдан фарқ қилалаи. Барча мамлакатларла кошин тайёрлаш усуллари махфий тутилган. 18-а. охириларида 20-а. бошларигача К. сусайди, у б-н шугулланувчи усталар камайиб кетди. 20-а. 20-й.ларилан бир гуруҳ усталарнинг саъйи ҳаракати б-н кошин ишлаш усуллари устида изланишлар маълум самаралар бермоқда. Самарқанддаги кулоллик устахонасида ўтмишдаги намуналарга яқин кошинлар тайёрланади, Хоразм вилоятида К. анъаналари тикланмоқда.

КОШИНПАЗ — кошин тайёрлайдиган уста.

КОШИ - РИМАН ТЕНГЛАМАЛАРИ — ушбу кўринишдаги хусусий ҳосилалар тенгламалар системаси:

K — P . т. ечимлари қўшма гармоник функциялар бўлади. Қўшма гармоник U ва v функцияларни бирор голоморф функциянинг ҳақиқий ва мавҳум қисмлари деб қараш мумкин. Аксинча, $Z = x+iy$ комплекс ўзгарувчи голоморф $f(z) = U + iv$ функциянинг ҳақиқий ва мавҳум қисмлари K — P . тли қаноатлантиради. K — P . т. D' Аламбер — Эйлер тенгламалари деб ҳам аталади.

КОШИФИЙ Хусайн Воиз (тахаллуси; асл исми Камолиддин; Воиз — лақаби) (тахм. 1442/46, Сабзавор қишлоғи — 1505, Ҳирот) — нотиклик санъати намояндаси ва назарийтчиси, мутафаккир, илоҳийтчи олим. Араб, форс, турк тилларини яхши билган, мат., кимё, астрономия, мусиқа, адабиёт ва фикрдан тўла маълумот олган. Ёшлигидан воизлик б-н шуғулланган. Нишопур Машҳадда (1455—68), кейинчалик Ҳиротда (1468 й.дан) яшаган. Асарларини форс тилида ёзган. Навоий б-н ижодий ҳамкорлик қилган, унга бағишлаб асар ёзган («Мавоқиби олия» — «Олий тухералар»). Фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик сиёсат, дин тарихи, воизлик, шеър санъати каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар муаллифи. Ахлоқ ҳақидаги энг машҳур асарларидан бири «Ахлоқи мухсиний» («Яхши хулқлар») Хусайн Бойқаронинг ўғли Абулмуҳсин Мирзога бағишланган. «Футувватномаи султоний ёҳуд жувонмардлик тариқати» асари ўзбек тилида вашир этилган (1994). К.нинг 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тошбосма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Л(): Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1986; Ни сор и й Ҳ.. Музаққир аҳбоб; Т.. 1993.

КОШИЦЕ — Словакиянинг шарқдаги шаҳар. Словакия Рудали

тоғлари этакларида, Горвад дарёси водийсида жойлашган. Аҳолиси 241,8 минг киши (1999). Транспорт йўллари тугуни. Қора металлургиянинг йирик маркази. Металлургия к-ти, оғир машинасозлик, магнезитни қайта ишлаш, озиқ-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари, ун-т, Шаркий Словакия музейи бор. 14—18-а. ларга оид меъморий ёдгорликлар, жумладан, готика собори сақланган.

КОШОН — Эроннинг марказий қисмидаги шаҳар, Техрон остонида. Транспорт йўллари тугуни. Аҳолиси 201,3 минг киши (1997). К. да тўқилган гиламлар дунёда машҳур. Ипак гиламларнинг асосий қисми экспорт қилинади. Ип газлама, шойи, чинни қанжиллар, мисгарлик ва кулолчилик буюмлари ишлаб чиқарилади. К. ўрта асрларда Эроннинг энг йирик бадийий-хунармандчилик маркази бўлган. Мсъморий ёдгорликлардан Майдон масжиди (13-а., 15-а. да қайта қурилган), Зайниддин минораси (11-а.), Имом-зола Ҳабиб ибн Мусо мақбараси (13-а.), шох Аббос I сағанаси (17-а.) сақланган.

КОШҒАРИЙ, Маҳмуд Кошғарий ибн Хусайн ибн Муҳаммад (II-а.) — туркшунослик илмининг асосчиси. филолог олим. Ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан қорахонийлар сулоласига мансуб. Отаси Хусайн ибн Муҳаммад ўша даврдаги Бареган элининг амири бўлган. К. бошланғич маълумотни ўз қишлоғида, юқори маълумотни Кошғар мадрасаларида олган, араб, форс, туркий каби 7—8 тилни пухта эгаллаган. Сўнг у Бухоро, Самарқанд Марв Нишопур ш.ларида билимини оширган. 1056—57 й.ларда мамлакатдаги ички низолар натижасида олим ўз ватанини тарк этиб. 15 й. давомида атрофдаги қардош халқлар орасида юришга мажбур бўлган. Ана шу йилларда «у туркий халқлар яшайдиган ўлкаларни кезиб, бу ерлардаги туркий қабила ва уруғлар, уларнинг келиб чиқиши ва номланиши, жойлашиш

ўринлари. урф-одатлари, айниқса, тил хусусиятларини синчиклаб ўрганади. Сўнг Бағдодга бориб, анча вақт шу шаҳарда ижод қилган, хусусан, 1072 й. (баъзи манбаларда — 1074 и. ва ундан ҳам кейин) дунёга машҳур асари «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони»)ни ёзиб битиради ва уни аббосийлардан бўлган Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга бағишлайди. Ушбу асар туркий халқлар тарихидаги диалектологик, изоҳли, этнографик, тарихий-этимологик луғатларнинг барча унсурларини қамраб олувчи ластлабки универсал луғат бўлиб, ўз муаллифини дунёга улуғ адабиётчи, тарихчи географ ва б. кўп фанлардан яхши хабардор бўлган йирик фан арбоби. қомусий олим сифатида танитди. Бу асарида олим туркий қабила ва уруғлар (халқлар) тилларидаги сўзлар маъносини араб тилида изоҳлаб беради. Мисол сифатида эса мақоллардан ва бадиий адабиётдан парчалар келтиралади. Бу ҳақда К.нинг ўзи ёзади: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва васл деб аталган адабий парчалар б-н безалим... Мен истеъмомдаги сўзларнигина бердим, истеъмомдан чиққанларини ташладим... Сўнгра мен ҳар бир қабилага мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзларида, мақоллардан келтирдим». Шунини айтиш керакки, «Девон»да берилган адабий парчалар, тил фактлари фақат I 1-а. адабиётининг намуналари булмай, уларнинг аксар қисми жуда узоқ ўтмиш даврларнинг маҳсулидир. Шу жиҳатдан бундай парчалар туркий тилларнинг келиб чиқиш тарихини, ривожланишини. адабий ҳаракатининг жуда узоқ тарихини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатдир. Асардаги бир қанча

географик, этнографик маълумотлар ҳам тегишли соҳалар нуктаи назаридан катта аҳамиятга эга.

М. К. мазкур асарига ўзи тузган дунё харитасини илова қилади. Харитада мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, денгиз, кўл, дарё қабилаарнинг номлари ёзилган. Харитада акс этмаган баъзи бир номлар луғат матнида изоҳланган. Харита, асосан, Шарқий ярим шарга тўғри келади. Бу ҳақда М. К.нинг ўзи: «Румдан Мочингача бўлган... шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим», — деб ёзади. Шартли қабул қилинган бўёқлар ранги доира ташқарисида тўрт жойда сўз б-н изоҳланган. Айрим камчиликларига қарамай, М. К.нинг 11-а.да тузилган харитаси ўз даври учун мукамал, ҳоз. давр учун географик маълумотлар берувчи муҳим манба ҳисобланади. Маълумотларга кўра, К.нинг «Девону луғотит турк»дан аввалроқ яратилган, «Жавокирун-наҳви фи луғотиттурк» («Туркий тиллар синтаксиси қоидалари») деб номланган асари ҳам бўлган. Ушбу асар ҳозирча топилгани йўқ.

К. 1080 й.да (ёки 1118 й.да) ватанига қайтиб келиб, Ўпалдаги Азиқ қишлоғида, Ҳазрати Мулло тоғи этагидаги тепаликда жойлашган мадрасада дарс берган ва илмий ижод б-н машғул бўлган (ҳоз. мазкур мадрасанинг фақат пойдеворлари сакланиб қолган). К. 1105 й.да (ёки 1126 й.да) 97 ёшида вафот этиб, Ўпалдаги унинг аждодлари мақбарасига дафн этилган. Мақбара ҳозиргача «Ҳазрати Мулло мазори» номи б-н машҳур.

Ас: Девону луғотит турк, 3 ж.ли [таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов], Т., 1960-63.

Ад.: Муталлибов С, XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари, Т., 1958; Девону луғотит турк. Индекс-луғат [Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибов таҳрири остида], Т., 1967; Ҳасанов Ҳ., Маҳмуд Кошғарий, Т., 1963; Ҳасанов Ҳ., Сайёҳ олимлар, Т., 1981.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

КОШҒАРИЙ ЁДГОРЛИК МАЖМУИ, Маҳмуд Кошғарий ёдгорлик мажмуи — Хитойнинг Қашғар (Кошғар) вилояти Ўпал ноҳиясидаги Азиқ кишлоғида, Ҳазрати Мулломо тоғи этагидаги тепаликда жойлашган мақбара. Тепаликнинг бал. 40 м бўлиб, маҳаллий халқ орасида Маҳмуд Кошғарий мазори номи б-н машхур. Олим дафн этилган жойга ўша давр анъанасига мос равишда пештоқлик қабр қурилиб, усти уй шаклида ёпилган. Шундан бери бу ер зиёратгоҳга айланиб, маҳаллий халқ томонидан таъмирланиб турилган. 1958 й. мақбара тўла таъмирланиб, ёнига музей қурилган ва ҳукумат тасарруфидаги зиёрат масканига айлантирилган. Унинг таркибида асосий мақбара, ҳовли, кироатхона, музей, таҳоратхона қабилир мавжуд. Уларнинг умумий майд. 1160 кв. м га тенг. Қабр жойлашган тепаликнинг этаклари гўзал, манзарали боққа айлантирилган. Ҳозир ушбу зиёрат масканининг умумий майд. 75 га га яқин. Мақбарага чиқишда 92 та зинани босиб ўтиш лозим. Айтишларича, ушбу зиналар сони олимнинг ёши сонига тенглаштирилган. Зинапоя ёнида ўша даврдан бери сақланиб келаётган булоқ мавжуд. Маҳмуд Кошғарий музейи мақбаранинг шим.-томонида жойлашган. Мақбара б-н музей оралиги тахм. 300 м келади. 1999—2000 й.ларда пастдан музейга чиқиш учун зинали йўл ишланган. Унинг ўрта белида олимнинг китоб ушлаб турган ҳайкали ўрнатилган. Ҳайкалнинг бал. 9,7 м.

Абдулаҳад Хўжаев.

КОЭРЦИТИВ КУЧ (лот. coercitio-тутиб қолиш) — 1) ферромагнит материални тўлиқ магнитсизлаш учун зарур магнит майдон кучланганлиги. К.к. мНк (моддада магнитланганлик нолга тенг бўлганда) ва вНк (моддада магнит индукция $S=0$ бўлганда) хилларга бўливади. Магнитсизлантиришдаги гистерезис сиртмоғи бўлагининг абсцисса ўқи б-н

кесишган нуктасидаги магнит майдон кучланганлиги К. к. катталигини ифодалайди. Бундаги магнит майдон кучланганлиги Нк нинг йўналиши магнитловчи майдон йўналишига тескари бўлади. К. к. эрстедлар б-н ўлчанади.

Турли ферромагнетикнинг К. к.и 8-10² — 8-10⁵А/м оралиғида ўзгариши мумкин ва ферромагнит намунанинг тайёрланишига, ишлов берилишига ва ташқи муҳитга, мас, т-рага боғлиқ. К.к. Нкиннг қийматига қараб магнит материаллар магнит жиҳатдан юмшоқ [Нк ((8-Ю1 + 8-Ю2) А/м) ва магнит жиҳатдан қаттиқ [#4>(8102н- 8103)А/м] материалларга бўлинади; 2) колдиқ кутбланишга эга сегнетоэлектрикни тўлиқ кутбсизлаш учун зарур бўлган электр майдон кучланганлиги.

КОЭРЦИТИМЕТР - ферромагнит материалларнинг коэрцитив кучини ўлчайдиган қурилма. Материалнинг магнитланганлиги бўйича коэрцитив кучини ўлчайдиган К. кўп тарқалган. Бундай К.нинг иши текширилаётган материал намунасининг магнитланганлигига (мас, магнитловчи ғалтакда), унинг магнитсизланишига (ғалтак орқали ўзгармас ток ўтиши) ва намунанинг магнитланганлиги нолга тенг бўлган ҳолатини феррозонд (ёки бошқа асбоб) ёрдамида аниқланишга асосланган. Намунанинг магнитланиши нолга тенг бўлган ҳолатга мос келувчи ғалтакдаги токнинг қийматига қараб магнитсизланаётган майдон кучланганлиги Нт, яъни коэрцитив куч аниқланади. 2-расмда электродинамик К. схемаси берилган. Бунда ўқда айлана оладиган рамка 2 ли электродинамик система 1 индикатор бўлади. Манба ,?даги ток реостат 4 ва миллиамперметр 5 дан рамка 2 га боради. Манба 7 даги ток эса реостат 8 ва амперметр 9 дан ғалтак 6 орқали ўтади. Ғалтакка жойлаштирилган намуна 6 ғалтакнинг магнит майдони таъсирида магнитланади ва ғалтакдаги магнит майдони нолга тенг бўлганда индикатор намунадаги қоддиқ магнитланишини

кўрсатади. Ғалтақдаги магнит майдонининг йўналишини ўзгартириб қолдиқ магнитланиш йўқотилади, бундаги магнит майдон кучланганлиги Нк коэрцитив куч бўлади. К. ферромагнит материаллардан тайёрланган буюмларнинг магнит тузилишини таҳлил қилишда, электр ва радиоаппаратларнинг қисмларини магнит жиҳатдан назорат қилишда ишлатилади.

КОЭФФИЦИЕНТ (лот. со — биргалиқда, efficiens —ҳосил қилувчи) — алгебраик ифодада ўзгарувчи ёки номаълум микдор олдидаги кўпайтувчи, одатда, ўзгармас ёки маълум микдорни ифодалайди. Мас, 5 об2ифодада 5 сони ab^2 олдидаги К.дир; x^3 — Ърх + q = 0 тенгламада x^3 олдидаги К. 1 га, x олдидаги К. — Ър га тенг. Айлана узунлиги формуласи $L=2\pi r$ даги 2п сони К.дир. Тўғри чизик тенграмаси $y = kx + b$ даги k сони бурчак К.и деб аталади. Кўпгива К. физика, кимё, техника фанлари ва б.даги формулаларда махсус номларга эга. Мас, кенгайиш К.и, ишқаланиш К.и ва х.к.

КОҲИН (араб.) — ғойибдан хабар берувчи, башоратгўй. Исломдан аввалги Арабистонда васваса ҳолатида Аллоҳ ёки унинг вакили — фаришта ёки жин б-н мулоқот қилган одам шундай деб аталган. Қабил аодамлари бирон-бир иш қилишдан олдин унинг оқибати қандай бўлишини К.дан сўрашган. Қабил аодамлари Муҳаммад (сав)ни ҳам дастлаб К. — фолбин деб ўйлашган. Қуръон оятларида (52:29; 69:42) уларнинг шубҳаларига жавобан Муҳаммад (сав) К. — фолбин ҳам, мажнун ҳам эмаслиги алоҳида таъкидланган. Умуман, ислом анъанасида К.лар келажак ҳақида ёлғон сўзловчилар сифатида талқин қилинади.

КПСС — қ. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси.

КРА — Таиланд жан.даги бўйин, Малакка я.о.ни Ҳиндихитой я.о.нинг асо-

сий қисми б-н боғлаб туради. Кенглиги 40—75 км, энг баланд жойи 500 м. Нам тропик ўрмонлар б-н қопланган.

КРАБЛАР, калтадум қисқичбақалар (Brachyura) — ўн оёқли қисқичбақасимонлар туркумига мансуб кенжа туркум. Боши кичкива, кўзи мураккаб, антенна ва антеннулалари калта. Бошқўкраги кенг. Кўкрак қалқонининг кенглиги 2—20 см, баъзан 60 см гача (япон К.и). Олдинги жуфт оёқлари қисқичли. Қорни калта, бошқўкрак қисми остига эгилган. Эркагининг 2 жуфт қорин оёқлари копулятив органга айланган. Урғочиси 4 жуфт оёқларида тухумларини олиб юради. Чучук сувларда, ден-гизларда, бир қанча турлари куруқли қда яшайди. 4500 тури мавжуд. Майда сут эмизувчилар ва умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади. Метаморфоз орқали ривожланади: тухумидан зоса деб аталадиган личинка чиқади, личинка метазоса ва мегалопа даврларини ўтиб воёга етган К.га айланади. Бир қанча турлари, жумладан, Камчатка краби овланади.

КРАЙОВА — Руминиянинг жан.ғарбидаги шаҳар, Жиу дарёси водийсида. Долж жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 313,5 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (жумладан, электротехника, локомотивсозлик, автомобилсозлик, авиасозлик, тракторлар и.ч., оғир машинасозлик), кимё, ёғочсозлик, тўқимачилик, тикувчилик, полиграфия, мебель, озиқ-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр стаяси мавжуд. Ун-т, пед. ва к.х. институтлари, бадиий музей бор. 15—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

«КРАЙСЛЕР-ДАЙМЛЕР» - автомобиль ишлаб чиқарадиган энг йирик корпорация. 1998 й. АҚШ ва Германия ҳукуматларининг розилиги б-н АҚШнинг «Крайслер» ва Германиянинг энг йирик индустриал гуруҳи бўлган «Даймлер-Бенц» компаниясининг қўшилишидан

пайдо бўлди. АҚШда, Мичиган штатининг Аубурн Хиллес ш.да жойлашган. Корпорациянинг йиллик товар айланмаси 162 млрд. еврони ташкил қилди. Корпорация ходимларининг сони 500 минг вафардан ортиқ. Унинг таркибига жаҳоннинг 200 мамлакатига ташкил қилинган и.ч. корхоналари, автомобилларни йиғадиган, уларга сервис хизматлари кўрсатадиган фирмалар, компаниялар кирази (2000). Корпорация таркибига кирувчи Германиянинг «Мерседес-Бенц» ва «Даймлер-Бенц» компаниялари жаҳон автомобиль саноатининг етакчи, завоначий техника ва технология б-н жихрзланган автомобиллар чиқарадиган компанияларидан ҳисобланади. Бу компанияларнинг фаолият бошлаганига 100 йилдан ошиб кетган.

Корпорация сотилган автомобилларнинг ҳажми бўйича АКШда «Женерал Моторс» ва «Форд Моторс» компанияларидан кейин 3-ўринни эгаллайди (2002). Япония «Мицубиси корпорейшн» компаниясининг 37%, Жан. Корея «Хундай» компаниясининг 11 % акцияларига эгаллик қилади (2002) ва Европа, Америка ва Осиё автомобиль бозорларини қўлига олиш учун пухта замин яратган.

Садир Салимов.

КРАЙСТЧЕРЧ — Янги Зеландиядаги шаҳар, Жанубий о.нинг шарқий соҳилида, Тинч океан қирғоқлари яқинида. Аҳолиси 342 минг киши (2000). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга, йирик денгиз порти. Саноатининг асосий тармоғи — транспорт машинасозлиги. Кимё, жун, озиқ-овқат, металлсозлик, металлургия, ёғочсозлик, тўқимачилик саноати корхоналари, т.й. устахоналари мавжуд. Йирик қ.х. районининг маркази. Ун-т, геофизика ва астрономия расадхонаси, музей бор.

КРАКАТАУ — Зонд бўғозида жойлашган ҳаракатдаги вулкан, Индонезиянинг Ява ва Суматра о.лари оралиғида. Майд. 10,5 км² га тенг оролни вужудга

келтирган. Базальт, андезит ва риолитлардан ташкил топган. Энг баланд жойи 813 м. Вулкан огзининг диаметри 4—5,5 км. 1883 й. августда жуда кучли отилган, ватижада вулкан конусининг катта қисми кўпорилган ва катта (18 км² дан ортиқ) худудни вулкан кўли қоплаган. Вулкан отилиши натижасида юзага келган денгиз тўлкини атрофдаги оролларнинг кўплаб аҳолисини халок бўлишига сабаб бўлган. Сўнгги марта 1972—73 й.ларда отилган. Кракатау кўриқхонаси ташкил этилган.

КРАКОВ, Кракув — Польшаниннг жан. қисмидаги шаҳар, Висла дарёси бўйидаги порт. Краков воеводалигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 740,6 минг киши (1999). К. га 8—10-а.ларда асос солинган. 11 — 16-а.ларда Польша давлати пойтахти. Ўрта асрларда ҳунармандчилик ва савдонинг йирик маркази. 1809—15 й.ларда Варшава герцоглиги таркибида, 1815—46 й.ларда Краков Республикаси маркази бўлган. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий, илмий ва маданий маркази. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қора металлургия ва машинасозлик (жумладан, оғир машинасозлик, электротехника ва радиоэлектроника) саноатлари ривожланган. Кимё, цемент, мебель, кўн-тери, тикувчилик, фармацевтика, парфюмерия, полиграфия, тамаки, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т (1364) ва б. олий ўқув юртлари, кончилик металлургия академияси, Миллий ва бадий музейлар, театрлар бор. К. — туризмнинг йирик марказларидан. К.нинг қад. қисми — Висланиннг чап соҳилидаги Навель тепалигида. Меъморий ёдгорликларидан Биби Марям Капелласи (10-а.), кирол қасри (13—17-а.лар), костёллар, Польша ФА биноси ва б. сақланган. К.да кинофестиваллар ва халқаро кўргазмалар ўтказилиб турилади. К.нинг тарихий маркази Жаҳон мероси рўйхатига киритилган.

КРАКОВ УНИВЕРСИТЕТИ, Ягайло университети — Польшадаги қад. ун-т, Марказий Европадаги дастлабки давлат ун-тларидан бири. Краков ш.да жойлашган. 1364 й. Букж Казимир томонидан асос солинган. 1400 й. Владислав Ягайло томонидан Париж ун-ти намунасида қайта ташкил этилган (номи шундан олинган). ҳуқуқ, фалсафа, тарих, филол., мат., биол., геогр. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Унда 10 мингдан ортик талаба таълим олади. Кутубхонаси (1364)да 1 млн.дан ортик, асар сақланади.

КРАМАТОРСК — Украинанинг Донецк вилоятидаги шаҳар. Казённый Торез дарёси (Северский Донецк ирмоғи) бўйида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 203,9 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Оғир машинасозлик маркази (Старокраматорск, Новокраматорск з-длари, оғир машинасозлик, станоксозлик з-длари. Қора металлургия ривожланган. Кокс кимёси з-длари бор. Прокат, кондиционер, эмаль, курилиш материаллари (цемент, шифер, минерал пахта) ва б. ишлаб чиқарилади. Енгил, озиқ-овқат саноати корхоналари, индустрия ин-ти, 2 музей мавжуд. К. 19-а.нинг 2-ярмида вужудга келган.

КРАМЕР (Cramer) Габриель (1704. 31.7, Женева — 1752.4.1, Баньоль, Франция) — швейцариялик математик. Ассий ишлари Олий алгебра ва аналитик геометрияга оид. Чизикли алгебраик тенгламалар системасини ечиш усули — К. қондасини топган (1750) ҳамда детерминантлар назариясига асос солган. Шунингдек, К. алгебра назарияси бўйича юқори тартибли эгри чизикларни текширган (алоҳида нукталарни текшириш ва б.).

КРАМЕР (Креймер) (лот. Kramer) Стэнли (1913.29.9, Нью-Йорк) — америка кинорежиссёри, продюсер. Америка киноси прогрессив йўналиши вакили. Сиёсий очиқ ва долзарб ижтимоий мав-

зудаги ўткир сюжетли фильмлари б-н шуҳрат қозонди. Энг яхши фильмлари: «Эгилмаган бошлар», «Сўнгги соҳилда», «Нюрнберг процесси», «Бу телба, телба, телба, дунё», «Аҳмоқлар қайиғи», «Югуриб кетаётган қоқилади» ва б. К. ишлари профессионализм жиҳатидан дадиллиги ва анъанавий драматургия ҳамда жанр схемаларига содиқ қолиши б-н ажралиб туради.

КРАМНИК Владимир Борисович (1975.25.6, Туапсе, Россия) — россиялик шахматчи, халқаро гроссмейстер (1992), жаҳоннинг 14-чемпиони (2000 й.дан), жаҳон шахмат олимпиадалари чемпиони (1992, 1994, 1996). «Шахмат Оскари» соврндори (2000).

КРАМСКОЙ Иван Николаевич [1837.27.5(8.6), Воронеж вилояти — 1887.24.3(5.4), Петербург] — рус рассоми ва бадий танқидчиси. Петербург БАда таълим олган (1857—63). БАдаги академик санъатга қарши чиққан «14 лар кўзғолони» раҳбари, демократик йўналишдаги рассомларнинг биринчи ташкилоти — рассомлар артелининг тузувчиси, Биродарлик ҳаракати йўлбошчиси ва ташкилотчиси. Портрет жанридаги фаолияти рассомнинг истеъдодини тўлиқ намоён этди: «Л. Н. Толстой», «И. Шишкин» (1873), «М. Салтиков-Шчедрин» (1879) ва б.; оддий халқ портретларини яратишга аҳамият берди («Мива Моисеев», 1882; «Дехқон», 1883 ва б.). «Исо саҳрода» (1872) асарида афсонавий қаҳрамонга ҳаётий талқин бахш этди. Мавзули композициялари портрет қартивага яқин ва кўп ҳолларда кам кишилик. К. эстетик қарашлари рус демократик санъати тараққиётида муҳим роль ўйнади, у рассомларни миллий санъат яратишга даъват этди, ҳаётни бутун борлиғи б-н ифодалашга чақирди.

КРАН (голландча Kraan) — 1) трубопроводца — қўзғалувчан деталли (тиқини) да суюқлик ёки газ оқимини ўтказиш

учун тешиги бўлган беркитиш клапани, жўмраги. Ўтвучи (оқим тўғри чизикли ҳаракатланади), бурчак остида (оқим 90° бурчак остида ҳаракатланади), 3 йўлли (3 трубопровод эркин уланган) хиллари бор; 2) т. й. да — т. й. составининг тор-мозлари бошқариладиган асбоб. Локомотив кабинасига ўрнатилади; 3) юкларни бир жойдан иккинчи жойга олиб бориш, ортиш-тушириш учун мўлжалланган машина (қ. Кўтариш крани).

КРАНИОЛОГИЯ (юн. kranion — калла суяги ва ...логия) — анатомиянинг бир бўлими; антропологияда бутун калла суяги ҳамда алоҳида кисмларининг турли шакли ва ўлчамларини ўрганиш. Антропогенез тўғрисидаги таълимотда одам ва маймунлар эволюциясининг турли даврларига тавсиф беришда К. маълумотларидан ҳам фойдаланилади. М. М. Герасимов калла суяги асосида одам киёфасини тиклаш усулини яратди ва шу усул б-н бир неча тарихий шахслар (Амир Темур, Иван Грозний, Рудакий, Шоҳрух, Улуғбек ва б.)нинг киёфасини — ҳайкал-портретини тиклади.

КРАСИЧКОВ Вячеслав Прокофьевич (1898.10.10, Саратов губерняси Петровский уезди Бобровка кишлоғи — 1978.16.6, Дўшанба) — селекционер олим, Тожикистон ФА акад. (1957), Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1952). СоюзНИХИнинг Қўрғонтепадаги тажриба ст-ясида ғўза селекцияси бўлими мудири (1934—56), Тожикистон деҳқончилик и. т. ин-ти директори (1956—57), Тожикистон ФА вице-президент (1957—61), Тожикистон кишлоқ хўжалиги и. т. ин-тида селекция бўлими мудири (1961—69). 1969 й.дан Тожикистон деҳқончилик и. т. ин-ти Вахш филиалида (1978 й.дан В. А. Красичков номида) ғўза селекцияси ва уруғчилиги бўлими мудири. Илмий ишлари ингичка толали ғўза селекцияси ва уруғчилиги масалаларига бағишланган. Унинг иштирокида 12 дан ортиқ ингичка толали

ғўза навлари (5595-В, 6465-В, 6249-В, 7072-В ва б.) яратилди. У яратган навлар Ўзбекистонда ҳам экилган. Абу Али ибн Сино номидаги Тожикистон Давлат мукофоти лауреати (1972).

КРАСНИЦКИЙ Геннадий Александрович (1940.27.8, Тошкент — 1988.12.6, Қўрғонтепа, Тожикистон) — футболчи, спорт устаси (1962). Тошкентнинг «Пахтакор» футбол жамоаси сафида (1959—68) мамлакат биринчилиги олий табақаси учрашувларида 102 марта тўп киритган. Собиқ Иттифок миллий ва олимпия терма жамоалари таркибида ўйнаб, 37 марта тўп урган. Жан. Америкада ўтказилган халқаро учрашувлар ҳақида «Рио-де-Жанейродан Монтевидеога» деган китоб ёзган (1964). К.

1971—77 й.ларда «Трактор» (Тошкент), «Янгиер» (Янгиер), «Пахтакор» жамоаларида, 1983—85 й.ларда эса «Звезда» (Жиззах) жамоасида мураббий бўлди. К. Ўзбекистоннинг 20-а.даги энг яхши футболчиси деб тан олинган. Тошкент ш. Бектемир туманидаги стадионга К. номи берилган.

КРАСНОВОДСК ЗИЛЗИЛАСИ -Туркменистоннинг Красноводск (ҳоз. Туркманбоши) ш.да 1895 й.да рўй берган ўта кучли zilzila. К. з.нинг магнитудаси Рихтер шкаласи бўйича М-8,2, MSK-64,12 балли шкала бўйича унинг кучи 10 баллга тенг бўлган. Ушбу zilzila кейинги 120 йил ичида (1882—2002) Ўрта Осиёда бўлиб ўтган энг кучли zilzilалардан бири ҳисобланади. К. з. оқибатида содир бўлган вайроналиклар ва қурбонлар тўғрисида аниқ маълумотлар сақланмаган.

КРАСНОВОДСК ПЛАТОСИ - Ўрта Осиёдаги чўл плато. Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги Красноводск я.о.да, Туркменистондаги Қорабўғозгўл ва Красноводск қўлтиқлари орасида. Энг баланд жойи 306 м. Асосан, гипс аралаш оҳақтош ва мергелдан таркиб топган.

Ясси қир ва кенг ботиклар, шунингдек, колдиқ тоғлар (нисбий бал. 40 м гача) бор. К. п. жанубида Кубадоғ жойлашган. Гилли ва тошлоқ чўллар каттаги ва худудни эгаллаган. Шўра ва шувок, шим. қисмида қумликда черкез, қора саксовул ўсади. Шим.-шарқида шўрхоқ ботиклар бор.

КРАСНОВОДСК ҚЎЛТИГИ - Каспий денгизи қўлтиги. Денгизнинг жан.-шарқий қирғоғи ичкарига 46 м гача ёриб қирган. Майд. 1 минг км². Денгиздан Красноводск ва Шим. Челекен тиллари б-н ажралган. Қирғоқлари эгри-бугри. Чук. 3,5 м гача, шим.-ғарбий қисмида 50% гача. Шўрлиги 14—15%с гача. Шим.-ғарбий соҳилида Туркманбоши ш. ва порти жойлашган.

КРАСНОГОРСК - РФ Москва вилоятидаги шаҳар (1940 й.дан). Банька дарёси водийсида, Москвадан 22 км ғарбда. Т. й. станцияси (Павшино). Аҳолиси 91 минг киши (1998). Фото ва кино аппаратлари, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Доривор ўсимликлар хом ашёсини қайта ишлаш з-ди ишлаб турибди. Россия Федерациясининг кинофото хужжатлари давлат архиви маркази. Немис антифашистлари музейи, К. яқинида «Архангельское» музей қўрғони (18—19-а.лар) бор.

КРАСНОГОРСК — Тошкент вилоятидаги шаҳарча (1955 й.дан). Янгиобод шаҳар Кенгашига қарашли. Тошкент ш.дан 40 км. Яқин т. й. станцияси — Чигирик (45 км). Чатқол тоғининг жан.-ғарбида, 750 м баландликда. Аҳолиси 13,2 минг киши (2002). Човлисой ва Совур ариқларидан сув олади. Дастлаб Човлисой номи б-н юритилган. 1953 й. К. номини олган. Шаҳарчада Навоий конметаллургия кти филиали жойлашган. Алоқа бўлими, 3 умумий таълим, спорт мактаблари, болалар санъат мактаби, маданият уйи, кутубхона, савдо, маданий ва маиший хизмат шохобчалари бор.

КРАСНОДАР (1920 й.гача Екатеринодар) — РФдаги шаҳар, Краснодар ўлкаси маркази. Кубань дарёси соҳилида. Т. й. ва шоссе йўллар тугуни. Аҳолиси 647,4 минг киши (1998). К.га 1793 й. казаклар томонидан қарбий лагерь (сўнг қалъа) сифатида асос солинган. К. — йирик саноат ва маданият маркази. Машинасозлик (станоклар, радио ва электр ўлчов приборлари, компрессорлар, қ. х. машиналари), нефтни қайта ишлаш, кимё, энгил (ип газлама, камвол-мовут к-тлари, кўн з-длари ва б.), озик-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари, чинни-фаянс з-ди бор. Витамин ва биокимёвий препаратлар ишлаб чиқарилади. 6 олий ўқув юрти (жумладан, Кубань ун-ти), 3 театр, тарих-археология, бадиий музейлар мавжуд.

КРАСНОДАР ЎЛКАСИ - РФ таркибида. Россия Европа қисмининг жан. да жойлашган. Шим. Кавказ иқтисодий р-нига қиради. 1937 й. 13 сент.да ташкил этилган. Майд. 760 минг км². Аҳолиси 5074,8 минг киши (1998), асосан, руслар, шунингдек, украин, белорус, арман ва б. яшайди. Шаҳарликлар 54%. 38 маъмурий туман, 26 шаҳар, 23 шаҳарча мавжуд. Маркази — Краснодар ш. Қора денгиз ва Азов денгизига туташ. К. ў. Кавказнинг ғарбида жойлашган. Ер юзасининг шим. қисми текислик, жан. — тоғлик (Катта Кавказ тоғлари б-н банд). Фойдали қазилмалари: нефть, табиий газ, темир рудаси, киноварь, қурилиш материаллари, минерал ва иссиқ булоқлар, даволаш балчиқлари (Мацеста, Горячий Ключ в б.). Иқлими текисликда мўътадил, Қора денгиз соҳилида субтропик иқлим, тоғларда баландлик иқлим минтақалари мавжуд. Текисликда янв.нинг ўртача т-раси —4° дан Қора денгиз соҳилида 5° гача, июлники 22—24°. Йилига Сочи ш. атрофида 400 мм дан Красная Поляна шаҳарчасида 3200 мм гача ёғин тўшади. Тупроғи текисликда, асосан, қоратупроқ. Кубань дарёси этакларида аллюви-

ал тупроклар, Қора денгиз соҳиллари бўйлаб сариқ тупроклар тарқалган. Ўлка худудининг 22% ўрмон. Асосий дарёси — Кубань. Майда қўл кўп. Кавказ кўриқхонаси, Сочи миллий парки бор. Озиқ-овқат (мева-сабзавот консерва, ёғ-мой, шакарқанд, сут, гўшт ва б.), машина-созлик ва металлсозлик (приборлар, станоклар, компрессорлар, қ. х. машиналари ва б.), ёқилғи (нефть қазиб олинади ва қайта ишланади), кимё ва нефть кимёси, энгил, ёғочсозлик, цемент саноати корхоналари бор.

Россиянинг муҳим қ. х. р-ни. Қ. х.нинг етакчи тармоғи — дехкончилик. Буғдой, шоли, маккажўхори, кунгабоқар, қанд лавлаги, тамаки, эфир мойли экинлар экилади. Сабзавотчилик ва поллизчилик, мевачилик ва тоқчилик б-н шуғулланилади. Қора денгиз соҳилида чой, цитрус мевалар экилади. Чорвачилиги гўшт ва сут етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Паррандачилик, балиқчилик, даррандачилик йўлга қўйилган. Ўлка худудини т. й. кесиб ўтган. Денгиз портлари: Новороссийск, Туапсе ва б. Кубань дарёсида кема қатвайди. К. ў.да Сочи, Анапа, Геленжик, Ейск, Горячий Ключ курортлари, Туапсе курорт зоваси жойлашган.

КРАСНОЯРСК - РФдаги шаҳар, Красноярск ўлкаси маркази, Енисей дарёсидаги порт. Т. й. тугуни. Аҳолиси 875,3 минг киши (1998). Машинасозлик ва металлсозлик («Сибтяжмаш» и. ч. бирлашмаси бор; ғалла ўриш комбайни ишлаб чиқарилади), кимё (синтетик каучук, шин з-длари ва б.), металлургия (алюминий, «Сибэлектросталь» з-длари), энгил, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати корхоналари, целлюлоза-қоғоз кти бор. 9 олий ўқув юрти (шу жумладан, 4 ун-т), Россия ФА Сибирь бўлимининг илмий маркази, 5 театр (шу жумладан, опера ва балет, театри), ўлкашунослик музейи, В. И. Суриков уй-музейи, бадий галерея мавжуд. К.га 1628 й. ис-текком

сифатида асос солинган. К. яқинида Красноярск ГЭС, «Столбы» («Тош устунлари») кўриқхонаси жойлашган.

КРАСНОЯРСК ЎЛКАСИ - РФ таркибида, асосан, Шарқий Сибирь худудида, Енисей хавзасида жойлашган. Шим.-Шарқий иқтисодий р-нга киради. 1934 й. 7 дек.да ташкил этилган. Майд. 2339,7 минг км². Аҳолиси 3080 минг киши (1998), асосан, руслар, шунингдек, украин, хакас, татар, эвенк, долган, ненец ва б. ҳам яшайди. Шаҳарликлар 74,2%. 48 туманга бўлинган, 25 шаҳар, 46 шаҳарчаси бор (1998). Таймир (Долган Ненецлари мухтор округи) ва Эвенклар мухтор округини ўз ичига олган. Маркази — Красноярск ш. К. ў. Шим. Музоқеани кирғоқларидан Жан. Сибирь тоғлари — Шарқий ва Ғарбий Саян тоғларигача давом этган. Енисей дарёсининг чап соҳили текисликдан иборат. Енисейдан шарқда Ўрта Сибирь яситоғлиги (ўртача бал. 500—700 м) жойлашган. К. ў. кўмир, темир рудаси, рангли металллар ва полиметаллар, графит ва б.га бой. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —18° дан —36° гача, июлники 13—20°. Йилига шим.да 200—300 мм дан Жан. Сибирь тоғларида 800—1200 мм гача ёғин тўшади. Шим.да абадий мучлоқ ерлар бор. Асосий дарёси — Енисей, унинг йирик ирмомари: Ангара, Тунгуска, Тошлоқ Тунгуска ва Қуйи Тўнгуска ва б. Катта қисми тайгадан иборат. К. ў.да «Тош устунлар» кўриқ-хонаси бор. Рангли металлургия (Норильск кон-металлургия к-ти), машинасозлик (ўрмон ва целлюлоза-қоғоз саноати учун жиҳозлар) ва металлсозлик, кончилик (кўмир, темир руда, рангли ва нодир металллар, графит ва б.), ўрмон-ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз, қурилиш материаллари, энгил, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Красноярск, Усть-Хантай, Саян-Шушенск ва Майн ГЭСлари, Красноярск-2, Вазаров ГРЭСлари ишлаб турибди. К. ў. Шарқий Сибирнинг муҳим қ. х. р-нларидан бири. Жан.да ғалла (буғдой),

жавдар, гречиха, тарик, арпа ва б.) ва техника экинлари (толали зигир ва б.) экилади. Картошқачилик, сабзавот-чилик, гўшт-сут чорвачилиги, майин жунли кўйчилик ва йилкичилик б-н шугулланилади. Шим.да буғучилик ва даррандачилик ҳам бор. Мўйвали қайвонлар овланади. Ов хўжалиги ва баликчилик мавжуд. Транссибирь т. й. магистрали бор. Енисей дарёсида кема қатнайди. Курортлари: Шара, Учум.

КРАСНЯНСКИЙ Михаил Порфиревич (1908.22.9 - Тошкент — 1986.6.4) — ўзбек кинооператора Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1965). 1926—86 й.лар «Ўзбекфильм»да кинооператор. «Васриддин Бухорода», «Тоҳир ва Зухра» фильмларида иккинчи оператор. «Алишер Навоий» фильми биринчи мустақил иши. «Пахтаой», «Опа-сингил Раҳмоновалар», «Мафтунингман», «Фурқат», «Ўтган кунлар» (А. Мукаррамов б-н ҳамкорликда), «Жонланган миниатюралар» каби фильмлари машқур. 1972 й.дан «Наштар» киножурналининг доимий оператори бўлган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

КРАСС (Crassus) Марк Лициний (мил. ав. тахм. 115, Рим — мил. ав. 53.6.5, Кар-ри) — Рим саркардаси. Сулла тарафдори. Проскрипциялар натижасида ниҳоятда бойиб кетган ва Римдаги энг бадавлат шахсга айланган. Бу бойликдан сиёсий мақсадларда устамонлик б-н фойдаланган. 70 ва 55 й.ларда консул этиб сайланган. К. Цезарь ва Помпей б-н бирга 1-триумвиратга кирган (60). Бу учлик давлатни амалда эгаллаб олган. Спартак қўзғолонини бостирган (71). К. 55 й. Сурия вилоятини 5 йилга бошқариш ҳуқуқини олган. Парфянлар б-н бўлган Карри жангида мағлубиятга учраб ҳалок бўлган. К. таржимаи холи Плутарх томонидан баён этилган.

КРАТЕР (юн. krater — катта коса) —

тоғорасимон ёки воронка кўринишида ҳосил бўлган ботик, чуқурлик. К.нинг диаметри кўпинча 2—2,5 км дан ошмайди. Чуқурлиги бир неча м дан юз м гача бўлади. К. вулкан отилишидан, самодан келган метеоритнинг ер юзига урилишидан ва кучли сунъий порт-лашдан ҳосил бўлади. Вулкан К.лари, одатда, вулкан чўққисида ёки ён бағрида жойлашади. К. тубида битта ёки бир неча вулкан бўғзи бўлади. Улар ор-қали магматик ўчоқлардан кўтарилган лана ва б. вулкан маҳсулотлари чиқиб канали орқали ер юзасига отилиб чиқали. Баъзан К. туби лана кўли ёки янги ҳосил бўлган вулкан конуси б-н банд бўлади. Ой ва Марс сай-ёраларидаги К.лар айлана марзалар б-н ўралган доирасимон чўкмалардан иборат; диаметри 100—200 км, чуқурлиги бир неча км гача бўлади. Улар бир биридан метеорит ва астероиднинг келиб урилиши ва вулканик йўл б-н ҳосил бўлиши жиҳатидан фарқ қилади (Ердаги вулкан кратердари ва кальдераларга ўхшаш).

..**КРАТИЯ** (юн. kratos — ҳокимият) — ўзлашма, қўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, олий ҳокимият, ҳукмронлик, бошқарув маъноларини ифодалайди (мас, аристократия, бюрократия, демократия).

КРАТОН (юн. kratos — куч, мустаҳкамлик) — Ер пўстининг альпинотип бурмаланиши ўзгаришларига лаёқатсиз консолидациялашган қисмлари. Немис геологи Х. Штилле К.ни кўтарилган К. — аксари сиал (Si, Al) таркибли (кад. токембрий платформалари ёки пўсти континентал тузилишга эга ҳоз. геологик қалқонлар) массивлари ва чўккан К. — симатик (Si, Fe, Mg) заминли (кўпинча Ер пўстининг «гранит-метаморфик» қатламига эга бўлмаган океан туби майдонлари) массивларига ажратган. «К» терминини фанга Штилле киритган (1940) ва хориж адабиётларида русча «платформа» терминининг синоними сифатида кенг қўлланилади.

КРАХМАЛ (нем. *kraftmehl*) — ўсимликнинг асосий углевод захираси. Умумий формуласи $(C_6H_{10}O_5)_n$. Рангсиз аморф модда. Фотосинтез жараёнида ўсимликларнинг баргларида ҳосил бўлади. К.ни тўла гидролизлаб, глюкоза олинади. У ўсимликларнинг турли қисмларида, айниқса, картошка тугувагида, илдизида, буғдой, шоли ва маккажўхори донида довачалар шаклида тупланади. К. микдори буғдойда 75%, маккажўхорида 72%, гуручда 80%, картошкада 12—24% га етади. Турли ўсимликлардан олинган К. довачаларининг шакли ва ҳажми хар хил. Мас, картошка К. до-вачалари нисбатан йирик (кундаланги 25—100 мк), гуруч К. довачалари эса майда (кундаланги 3—7 мк). К. довачалари сувда иситилганда парчаланиб, клейстер ҳосил қилади. Деярли барча К.лар икки хил полисахарид — амилоза ваамилопектиндан иборат. К. совуқ сув, спирт, эфир ва б. органик эритувчиларда эримайди. Кислоталар таъсирида гидролизланиб, аввал декстринларга, сўнгра тўла гидролиз нагиджасида D-глюкозага айланади. Ферментлар таъсирида анча тез гидролизланади. К. гидролизини катализловчи ферментлар амилазалар деб аталади.

Одам ва хайвонлар учун ўсимлик К.и қимматли озиқ модда ҳисобланади. Инсоннинг углеводларга бўлган эҳтиёжи, асосан, нон, картошка, крупалар ва б. таркибадаги К. б-н копланади. Саноатда К., асосан, картошка, маккажўхоридан олинади. Картошка К.и (картошка уни) олишда майдалаб қорилган картошка массаси сув б-н ишланади. Ҳосил бўлган К. сутини тиндириб ёки центрифугалаб К. ажратиб олинади. К. озиқ-овқат, қандолатчилик, гўшт маҳсулотлари тайёрлашда кенг қўлланади. Этил спирт, бутил спирт, ацетон ва сут кислота, цитрат, глюконат кислота, елим и.ч.да К.дан хом ашё сифатида фойдаланилади. Антибиотиклар, витаминлар, порошоклар тайёрлашда ишлатилади. К. ва унинг

маҳсулотлари тўқимачилик, қоғоз саноатида қўлланилади.

КРАЧКОВСКИЙ Игватий Юлианович [1883.4(16).3, Вильно, ҳоз. Вильнюс — 1951.24.1, ҳоз. Санкт-Петербург] — рус шарқшуноси. СССР ФАакад. (1921). Бир неча чет эл академиялари ва шарқшунослик жамиятларининг аъзоси, замонавий рус шарқшунослигининг асосчиларидан бири. Петербург ун-тининг шарқ тиллари ф-тини тугатган (1905). Петроград ун-тининг проф. (1918й.дан). К. араб тили ва адабиётини, форс, турк, ҳабаш (эфиоп), лотин, яҳудий ва ява бир неча ғарб тилларини билган. Араб адабиёти, тили, тарихи ва маданиятига, Россия ва чет эллардаги шарқшунослик тарихига оид 400 дан зиёд илмий асар ёзган. К. исломгача бўлган даврдан 18-а.гача яшаган араб географлари ҳақидаги йирик асари («Араб географик адабиёти»)да жаҳон фанида Беруний, Ибн Сино каби арабнавис мутафаккирларнинг турли фан соҳалари тараққиётидаги буюк хизматларини кўрсатиб берди. К. 1931 й.дан Шарқий Европа, Кавказ ва Ўрта Осиё тарихига оид араб манбаларини тўплаш бўйича СССР ФА томонидан ташкил этилган комиссияга бошчилик қилди. Унинг раҳбарлигида туркман халқи тарихига оид арабча матнларнинг таржимаси эълон қилинди (1939). К. ва унинг рафикаси В.А.Крачковская томонидан ващр этилган араб тилидаги хужжатлар мажмуи — «Сўғдиёва тўплами» Ўрта Осиё тарихини ўрганишда муаяян аҳамиятга эга. К. «Қуръонни адабий манба сифатида рус тилига таржима қилди; «Минг бир кеча», «Калила ва Димва» ва б. асарларни рус тилига таржима қилишда иштирок этди. К. рус шарқшунослиги, рус-араб алоқалари тарихини ёритиб берувчи муҳим тадқиқотларнинг («Араб кўлёмалари устида», 1945, кейинчалик бир неча марта нашр этилган; «Рус арабшунослиги тарихи очерклари», 1950 ва б.) муаллифи.

Ад.: Избранные сочинения, т. 1—6,

КРЕАТИН (юн. *kreas* - гўшт, эт) - органик модда. Мол. м. 131,14, суюкланиш т-раси 315°. Сувда ва спиртда эрийди, эфирда эримайди. Умуртқали хайвонлар ва одамнинг мускул тўқимасида (айникаса, кўндаланг тарғил мускулларда) кўп. Нерв тўқимаси, қон, жигар, буйракда ҳам бор. Креатинфосфат кислота таркибига киради; организмда моддалар алмашинувида, мускул ва мия фаолиятида муҳим аҳамиятга эга.

КРЕАТИНФОСФАТ КИСЛОТА, фосфо креатин, фосфаген — фосфорли органик модда; креатинтгт фосфорланишидан ҳосил бўладиган маҳсулот. Янги мускул препаратларида бўлиши аниқланган Мол. м. 211,12. Умуртқали хайвонлар ва одамнинг мускул, нерв ва б. баъзи тўқималарида бўлади. Сувда эрийди, спиртда эримайди. К.к. фосфор оксихлорид (POC13)ни ишқорий муҳитда креатинга таъсир эттириб олинади. Организмда ферментлар таъсирида креатин ва фосфат кислотага осон парчаланadi, айни вақтда кўп микдорда энергия ажралиб чиқади (1 грамм-молекула К.к. парчаланганда 10—15 ккал энергия чиқади); бу энергия турли физиологик жараёнларга, мас, мускулларнинг қисқаришига сарф бўлади.

КРЕАЦИОНИЗМ (лот. *creatio* - яратиш) — турларнинг ўзгармаслиги, организмларнинг муайян мақсадда хилма-хил қилиб яратилганлиги тўғрисидаги ғайриилмий таълимот. К. тарафдорлари фикрича, турларнинг ташқи ёки ички омиллар таъсирида ўзгариши чекланган; улар яратувчи томонидан қанча яратилган бўлса, шунча сақланиб қолган. К. таълимотини палеонтология асосчиси Ж. Кювье, ўсимлик ва хайвонлар систематикасини ишлаб чиққан олим К. Линней каби атоқди олимлар ҳам қувватлашган. К. тарафдорлари қад. геологик даврдаги ва ҳоз. турлар ўртасидаги фарқни ту-

шунтириш учун катастрофалар гоёсини илгари сурган. Бу таълимот асосчиси Ж. Кювье фикрича, Ер юзидаги ўсимлик ва хайвонлар бир неча марта қирилиб кетиб, қайтадан вужудга келган ва ҳар гал аввалгисига нисбатан мураккаброк формалар пайдо бўлган. Ч. Дарвиннинг эволюцион таълимоти яратилгандан сўнг К. ўз мавқеини йўқотди. Ч. Дарвиндан кейинги даврда К. тарафдорлари ўз дунёқарашини ўзгартиришга мажбур бўлишди. Энди улар турларнинг ўзгариши ва одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги эволюцион вазарияни инкор қилишмайди, лекин инсонга ақл-идрок ва рухий фаолиятни яратганнинг ўзи ато этган деб тушунтиришади. «Илмий К.» тарафдорлари (асосан, АҚШда) эволюцион таълимотни органик дунёнинг мавжудлиги тўғрисидаги ашъвий далилларга эга бўлмаган тушунчалардан бири сифатида диний дунёқарашлар б-н бир қаторга қўйишга ҳаракат қилишмоқда.

КРЕБС (Krebs) Ханс Адолф (1900. 25.8, Хильдесхайм, Германия — 1981) — инглиз биокимёғари. Лондон Қироллик жамияти (1947 й.дан) ва АҚШ Миллий ФА (1964 й.дан) аъзоси. Гёттинген, Фрейбург, Мюнхен ва Берлин ун-тларида ўқиган (1919—1925) ва ишлаган (1926—33). Оксфорддаги Қирол касалхонаси проф. (1967 й.дан). Асосий ишлари хайвонлар организмда моддалар алмашинувини ўрганишга оид. 1932 й. да аминокислоталардан карбамид (сийдикчил) ҳосил бўлишини аниқлаган (орнитин ҳалқаси). 1937 й.да трикарбон кислоталар ҳалқасини (к.Кребс ҳалқаси), шунингдек, организмда дикарбон ва трикарбон кислоталар циклини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1953).

КРЕБС ҲАЛҚАСИ, трикарбон кислоталар ҳалқаси, цитрат кислота ҳалқаси — ди- ва трикарбон кислоталарнинг оксидланиши б-н боғлиқ бўлган ферментатив реакцияларнинг ҳалқали кетма-кетлиги. Углеводлар, ёғлар ва оксил (ами-

нокислота)лар оксидатив (CO_2 ва H_2O гача) парчаланишининг умумий охириги босқичи. 1930-й.ларда Сент-Дьерди дикарбон кислоталардан сукциват, фумарат, малат ва оксалоацетат вафас олиш жараёнини бир неча баранар тезлатишини, яъни каталитик таъсир қилиш хусусиятига эга эканлигини кўрсатиб берди. Кейинчалику К.х.нинг энг муҳим реакцияси кисобланган оксалоацетат ва пируват кислотадан цитрат кислота ҳосил бўлишини аниқлади.

К.х. хайвон, ўсимлик ва микроорганизмлар хужайрасида кенг тарқалган кислородли вафас олиш жараёнининг асосий босқичи ҳисобланади. К.х. реакциялари (10—12 та) митохондрияларда кечади. Ҳалқа цитрат кислотани ҳосил қилиш б-н бошланиб, оксалоацетат кислотаси ҳосил бўлиши б-н тугалланади. Бунда 2 мол. CO_2 ажралади ва бир қатор дегидрогеваза ферментларининг коферментлари (қ. Коферментлар) қайтарилади (4 мол. VADH_2 ва 1 мол. FADH_2). К.х. реакцияларида дикарбон кислоталардан кетоглутарат, сукциват, фумарат, малат, оксалоацетат ва трикарбон кислоталардан цитрат, цисаконит, изоцитрат, оксалосукциватлар иштирок этади. К.х-реакцияларида қатнашадиган субстратларга ацетат кислотани ҳам киритиш мумкин, бу кислота ёғ кислоталарнинг фаол парчаланиши ва углеводлардан вужудга келган пируватнинг декарбоксилланиши натижасида ҳосил бўлади. Пируват кислота тўлиқ оксидланганда 15 молекула, глюкоза молекуласи худди шундай парчаланганда 38 молекула энергияга бой АТФ синтезланади.

К.х.нинг оралик маҳсулотлари моддалар алмашинувиининг турли хил реакцияларида иштирок этиш учун ҳалқадан ажралиб чиқиши мумкин. Мас, глюко-неогенез (оксалоацетат), порфиринлар синтези (сукциват), ёғ кислоталар синтези (ацетат) ана шу тарика содир бўлади. К.х.дан ажралиб чиқадиган CO_2 карбоксилланиш реакциялари учун асосий манба ҳисобланади. Мойли ўсимликларда ва

айрим микроорганизмларда К.х. қисман ўзгарган ҳолда намоён бўлади ва у глиоксилат ҳалқаси деб аталади.

КРЕВЕТКАЛАР

(*Natantia*)

— ўноёқли (қ. Ўноёқлилар) қисқичбақасимонлар кенжа туркуми. Ўз. 2—30 см. Танаси икки ён томондан сиқик. Мускулли қорни боши ва кўкрагига нисбатан узун. 1- ва 2- жуфт кўкрак оёқларида қисқичлари бўлади. Охириги жуфт қорин оёқлари (уроподлар) ва думи (тельсон) дум сўзгични ҳосил қилади. Урғочиларининг қориноёқлари тухумини олиб юриш, эркаклариники (1- ва 2- жуфти) куйикиш органи вазифасини ба-жаради. 2000 га яқин тури бор; денгизлар ва чучук сувда планктонда ва сув тубида яшайди. Сувнинг ўта чуқур қисмида яшайдиган турлари ёғду чиқаради. Метаморфоз оркали ривожланади. К. овланадиган қисқичбақасимонлар орасида биринчи ўринда туради.

КРЕДИТ

(лот. *creditum* — қарз, *credo* — ишонаман) — пул маблағлари, товар ва хизматларни келишилган устама (фоиз) тўлаб қайтариб бериш шарти б-н маълум муддатларга қарзга бериш. Қарзга маблағ берувчи томон кредитор (давлат, банк, корхона, хусусий шахс ва б.), ссуда олувчи томон эса дебитор (қарздор) дейилади. Кредит келишуви қарздан фойдаланиш шартлари кайд этилган шартнома б-н расмийлаштирилади. К. муомаласи қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатдир. Лекин ҳар қандай қарз муносабати ҳам К. бўла олмайди. К. муносабаотида олинган маблағ қайтариб берилиши, фойдаланилгани учун ҳақ (келишилган фоизда) тўланиши, муддатли, маълум товар ва номоддий активлар б-н таъминланган бўлиши, мақсадли ишлатилиши шарт. Берилиши муддатларига кўра, қисқа муддатли (1 йилга қадар), ўрта муддатли (1 йилдан 5 йилгача), узок, муддатли (6 йилдан ортик) К.га бўлинади.

К.нинг тижорат, банк, давлат, истеъ-

мол, халқаро, ипотека ва б. шакллари бор. Тижорат К.и — бир хўжалик юри-тувчи субъект томонидан берилади ва, одатда, вексель б-н расмийлаштирилади. Банк К.и — жисмоний ва юридик шах-сларга пул шаклида банклар томонидан берилади. Банк кредитининг форфей-тинг, факторинг, харидорга қарз бериш каби кўринишлари бор. Давлат К.и — давлатнинг қарз берувчи ва қарз олувчи сифатида иштирокини назарда тутди. Давлат қарз берувчи сифатида банк ти-зими орқали бюджетдан тармоқ, худуд, корхоналарни К. ажратиб молиялаштира-ди. Қарз олувчи сифатида аҳолига давлат заёмлари, облигацияларини сотиш б-н жисмоний ёки юридик шахслардан қарз олади, натижада ички давлат қарзи, чет давлатлардан олинган К.лар ҳисобидан ташқи давлат қарзи пайдо бўлади. Истеъмол К.и — аҳолига истеъмол товарла-ри, хизматларни насияга сотиш, уй-жой қурилиши харажатлари учун, ломбард-лардаги мулк гарови ҳисобига, ўзаро ёр-дам кассаси қарзлари ва б. кўринишларда берилади. Халқаро К. — мuddатли, қайтимли ва физ тўлаш шартлари б-н бир мамлакатдаги кредитор томонидан иккинчи мамлакатдаги қарз олувчига пул ёки товар шаклида бериладиган қарз, шунингдек, чет эл облигациялари, чет эл корхоналари акциялари ва б, қимматли қоғозларига фонда олиш мақсадларида капитал кўйиш.

К. иқтисодиётда муҳим вазифалар-ни бажаради, уларнинг орасида молия ресурсларини қайта тақсимлаш асосий ўринда туради. К. ёрдамида капитални бир тармоқдан иккинчисига, бир мулк-дордан бошқасига оқиб ўтиши таъмин-ланади. Шу б-н ишлаб чиқаришни кен-гайтириш, иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш, маблағларни капитал кўйишнинг энг фойдали ва истикболли йўналишларида тўплаш имкониятлари юзага келади. Кредит ресурсларини бан-клар томонидан тартибга солиш меха-низмлари ёрдамида

пул айланмаси торайтирилади ёки

кен-гайтирилади, тўловга қрибл талаб-нинг кўпайиши ёки қисқариши юз бера-ди, бу эса, ўз навбатида, и. ч. ривожига рағбат беради.

К. муносабатларида унинг барқарор бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Бунга эришиш учун мамлакатда К. сиёсати олиб борилади. К. сиёсати таркиби-да банкларнинг фоиз сиёсати ва аж-ратилаётган К.ларнинг йўналишлари, уларнинг қайтарилишини таъминлаш, К.нинг самарадорлигини ошириш, им-тиёзлар, юз бериши мумкин бўлган хавф-хатарлар олдини олиш тadbирлари катта роль ўйвайди. Ўзбекистонда ти-жорат банкларнинг К. сиёсати мамлакат иқтисодиётининг устувор тармоқларини жадал ривожлантиришга йўвалтирилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг марказлаштирил-ган К.лари мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлашга йўвалтирилган янги и. ч. корхоналарини барпо этишга ажратил-моқда. Шунингдек, мамлакат тижорат банклари ҳам янги и. ч. қувватларини барпо этишга К.лар ажратиш б-н бир-га кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлашни ҳам амалга оширмоқда. Имтиёзли шартларда ажратилаётган К.лар ва микрокредитлар шулар жум-ласидандир. К. тизими: Марказий банк, тижорат банклари, кредит уюшмалари ва чет эл банклари филиаллари ва ва-колатхоналари. К. тизимида Марказий банк алоҳида ўрин тутди ва у эмиссия мақомига эга. Мамлакатда К. тизими фао-лияти «Ўзбекистон Республикаси Марка-зий банки тўғрисида» (1995.21.12), «Бан-клар ва банк фаолияти тўғрисида» (1996. 25.4) қонунлари б-н тартибга солинади.

Аҳмаджон Ўлмасов, Қаҳрамон Ҳақбердиев.

КРЕДИТ (лот. credit — ишонмоқ) — бухгалтерия ҳисобварақларининг ўнг томони. Актив ҳисобварақларда К.даги ёзувлар маблағларнинг камайиши-ни, пассив ҳисобварақлардаги ёзувлар кўпайишини кўрсатади. Ҳисобварақнинг

чап томони дебёт деб аталади.

КРЕДИТ БИЛЕТЛАРИ - қ. Банкнотлар.

КРЕДИТ КАРТОЧКАСИ, кредит карта — пластик карточка кўринишидаги шахсий (номи ёзилган) тўлов ҳисобкитоб ҳужжати. Банк ёки кредит муассасаси томонидан берилади. Бериладиган кредит ҳажми К.к. турига боғлиқ (оддий, олтин, корпоратив К.к.лари). К.к.да пул эгасининг идентификация рақами, фамилияси, жорий ҳисобварағидаги сумма кўрсатилади. Ўз эгасига компьютер қурилмалари б-н таъминлаган чакана савдо (хизмат кўрсатиш) тармоқларида нақд пулсиз товарлар ва хизматлар харид қилиш ҳуқуқини беради. К.к.га кўра, махсус компьютерлаштирилган ҳисобкитоб тизими орқали харидор К.к.даги пул суммаси унинг ҳисоб рақамидан олиниб, товар сотган (хизмат кўрсатган) корхона ҳисобига ўтказилади. К.к. муомаладаги вақд пул миқдорини кескин камайтиришга имконият яратади. Биринчи марта 1946 й.да Нью-Йорк миллий банкида қўлланилган. Турли мамлакатларда Америка молия-кредит гуруҳларининг (Виза, Мастер кард, Америкен экспресс) К.к.лари қўлланилади. Еврокард К.к.лари ҳам бор. Ўзбекистонда 1996 й.дан Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки дастлаб «виза кард» К.к. чиқаришни ташқил қилди ва К.к.ларига хизмат кўрсата бошлади. 2000-й.лар бошида Ўзбекистоннинг бошқа банкларида ҳам жаҳоннинг кўпгива ривожланган мамлакатларидаги банклар б-н К.к. орқали мижозларга хизмат кўрсатиш йўлга қўйилади.

КРЕДИТОР (инг. creditor) — ссуда берган ва шу сабабли дебитордан уни ўз вақтида қайтариши ёки бошқа мажбуриятларни ижро этишни, биринчи навбатда фоизлар тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган субъект (юридик ёки жисмоний шахс).

КРЕЗ (Croesus) (мил. ав.595 — 546) — Лидиянугт сўнгги шоҳи (560—546). К. юнонларнинг Эфес, Милет ва б. шаҳарларини ва Галис дарёсигача бўлган Кичик Осиёнинг деярли бутун ғарбий қисмини босиб олгани туфайли подшоҳлик ҳудуди анчагина кенгайган. К.нинг бойлиги тилларда дoston бўлган, у ҳақида кўплаб афсовалар яратилган. К. эллинлар (юнонлар) ни жуда кадрлаган, шу туфайли юнон ибодатхоналари (Дельфа, Эфес) беҳисоб совгалар юбориб туриш б-н Лидияни юнон маданиятига қўшишга интилган. Форслар подшоҳи Кир II б-н Птерия яқинида (Каппадокия) бўлган жангда мағлубиятга учраган, Лидия пойтахти Сарди босиб олинган, К. эса асир тушган (546). К. давлати Ахоманийлар давлатига қўшиб олинган. Баъзи маълумотларга кўра (Геродот ва б. кўпгива юнон тарихчилари), К. гулханда ёндиришга ҳукм қилинган, бироқ Кир томонидан афв этилган; бошқа хабарларга кўра (қад. шарқ миххат манбалари), қатл этилган.

КРЕЗОЛЛАР, метилфеноллар, гидрокситолуоллар, СНЗС6Н4ОН — рангсиз кристаллар ёки суюқ моддалар, фенолнинг яқин го-мололари. Мол.м. 108,143 та: орто-, мета-ва параизомери бор.

К. этанол, диэтилэфир бензол, хло-роформ, ацетонда яхши эрийди. Сувда ва ишқор эритмаларида эритилганда крезоллар ҳосил қилади. К. — фенолга ўхшаш кучсиз кислоталар. Тошқўмир смоласида бўлади. Техник К. — трикрезол — учта изомер аралашмасидан иборат. Тошқўмир, сланец ёки торф смолалари ҳайдалганда ажралиб чиқади. Заҳарли, одам терисига ёмон таъсир қилади. Фенолальдегид смолалар дезинфекция воситалари, пластмассалар (бакелитлар), портловчи моддалар, бўяғичлар и.ч.да қўлланади.

КРЕЙСЕР (голландча kruiser — ден-

гизда сузмок) — зирхли, тез сузар жанговар кема. Вазифаси — душманнинг денгиз коммуникацияларига қарши зарба бериш, қўшилма таркибида жанг олиб бориш, ўзининг денгиз алоқаларини мудофаа қилиш, денгиз десантчиларини туширишни таъминлаш, душманнинг денгиз алоқаларини бузиш, мива қўйиш ва б. К.нинг оғир (сув сиғими 10—30 минг т, тезлиги 70 км/соат) ва енгил (сув сиғими 6—10 минг т, тезлиги 78 км/соат) хиллари бор. Завонавий К.да ракета қуроллари, 1 — 2 та самолёт ёки вертолёт бўлади. Атом К.нинг сузиш узокдиги чегараланмаган, буг-куч ўрнатилгани — 17 минг км.

КРЕЙЦВАЛЬД (Kreutzwald) Фридрих Рейнхольд [1803. 14(26). 12, Йьипере - 1882. 13(25). 8, Тарту] - эстон ёзувчиси, маърифатпарвар, фольклорчи. Эстон адабиётининг асосчиларидан бири. К. «Калевипоэг» (1857—61) эстон эпосини ва «Қадимги эстон халқ эртаклари» (1866)ни тўплаб қайта ваشر эттирган. «Айёр тулки» (1850), «Соддадил одамлар» (1857) ҳажвий қиссалари, «Вирулик хонанданинг қўшиқлари» (1865) шеърий тўплами ва б. асарлар муаллифи. К.нинг тиббиёт, дехкончилик, тарих ва геогр.га оид илмий-оммабоп асарлари ҳам бор. Виру ш.да унинг уй-музейи очилган.

КРЕКИНГ (инг. cracking — парчаланиш) —нефть ёки унинг фракциясини деструктив (структурасини бузиб) қайта ишлаш жараёни; оғир углеводородлар молекулаларининг парчаланиши (ажралиб чиқиши) ва қайта жойлашишига асосланган. Асосан мотор ёнилғиси, пластик массалар, толалар, эритгичлар учун кимёвий хом ашё олишда қўлланилади. К.нинг 2 асосий (термик ва каталитик) тури бор. Терм и к К. юқори т-ра таъсирида амалга ошади; унинг 3 та: юқори босим остида суюқ фазали (40—60 ат. босимда, 470 — 540° т-рада), паст босим остида ёки буг фазали (3 ат., 500—550°), паст босим ва юқори т-рада ёки пиролиз

(1 ат., 650—750°) усуллари бор. Каталитик К. бир вақтда юқори т-ра ва катализаторлар таъсирида амалга оширилади. 1918 й.да Н. Д. Зелинский биринчи бўлиб каталитик К.ни татбиқ этган. Катализатор сифатида алюминий-хлорид ишлатилган. 1936 й.да француз муҳандиси Уд-ри янги технологик схема (катализатор — алюмосиликат) яратгач, каталитик К. кенг қўлланила бошлади. Бу эса октан сони 80 — 85 бўлган юқори сифатли авиация бензини олишга имкон берди. Нефтнинг керосин — газойл фракцияси хом ашё бўлиб хизмат қилди. Каталитик К.лаш 450—520° га яқин т-ра ва 2—3 атм. босимида амалга ошади. К. сув буғи иштирокида, водород босими остида ҳам боради (гидро крекинг). Шунингдек, К. жараёнининг бориш шароити (т-ра, босим) га, хом ашёнинг вазифаси ва турига, технологик жиқозланишига боғлиқ бўлади. Жараёнининг бориш шароитига қараб газ, бензин буғи ва оғир фракциялар (лигроинли, керосинли, газойлли, солярли ва қолдиқ) дан ташкил топган маҳсулотлар аралашмаси ҳосил бўлади. Завонавий К. кўпгина кимёвий маҳсулотлар (ацетилен, этилен, бензол, ксилоллар, вафталин ва б.), шунингдек, қайта ишланаётган маҳсулот массасига нисбатан 70% гача бензин олишга имкон беради.

КРЕМЕНЧУГ — Украинанинг Полтана вилоятидаги шаҳар. Днепр дарёсидаги порт. Т. й. тугуни. Аҳолиси 243 минг киши (1997). К.да машинасозлик ва металлсозлик, кон саноатлари, («АвтоКрАЗ» и. ч. бирлашмаси, вагонсозлик, йўл машиналари з-длари, кон бойитиш к-ти), нефтни қайта ишлаш, металл куйиш ва штамповкалаш, қурум, темир-бетон шпаллари, силикат ва б. з-длар бор. Озиқ-овқат (гўшт, нон к-тлари, кандолатчилик ф-каси, ликёр-арак, сут з-длари), енгил саноат (кўн к-ти, бадий буюмлар, трикотаж, пойабзал, тикувчилик ф-калари, мебель, уйсозлик к-тлари) мавжуд. Тарих-ўлкашунослик, А. С. Макаренко музейлари ишлаб турибди. К.

1571 й. вужудга келган.

КРЕМЕНЧУГ МАГНИТ АНОМАЛИЯСИ — Днепр дарёсининг чап сохилидаги йирик темир рудаси райони, Украинанинг Полтана вилоятида. Умумий майдони қарийб 100 км². К.м.а. 1924—28 й.ларда топилган. Қидирув ва разведка ишлари 1931 й.да бошланган. Темир рудаси 1970 й.дан олива бошлади.

К.м.а.нинг геологик тузилишида токембрийнинг кристалли ва метаморфик жинслар (амфиболитлар, кристалли сланецлар, темирли кварцитлар ва б.) катвашган. Уларнинг устини умумий қалинлиги 600—800 м ли палеозой, мезозой ва кайнозой даврига оид чўкинди кум-гилли ётқизиклар қоплаган. Кон р-нида руда майдонларини ташкил қилган магнит аномалиялари мавжуд. Кон жойлашган р-н эни 0,2—3,5 км, ўз. 45 км. Башорат қилинган за-хираси 15 млрд. т дан зиёд (Fe микдори 25 дан 58,2% гача). Аномалиянинг жан. қисмида очиқ усулда қазиб олиш имкони бўлган тўртта йирик темирли кварцит кони мавжуд. Ер остидан қа-зиб олиш захираси ҳам башорат қилинган. Темирли кварцитлар чўкинди (терриген-хемоген) формацияга мансуб. Бой руданинг ҳосил бўлишини баъзи тадқиқотчилар кварцитлар пўстининг емирилишидан деб ҳисобласа, бошқалари гиперген-метаморфоген генезис йўли б-н деб изоҳлайдилар. Йилига 30 млн. т дан ортик руда қазиб олинади.

КРЕМЕНЬ — кристалли ва аморф кремнезём, яъни кумтупрок (опал, халцедон ёки кварц)дан ташкил топган минерал тузилма. К. Ер пўстида конкреция, ғурра, линза ва катлам кўринишида кенг тарқалган, кўпинча, оҳақтошлар ва бўр ётқизиклари орасида мувофиқ ҳолда ётади. Кимёвий таркибида SiO₂ кўпроқ. Қаттиқлиги минера-логик шкала бўйича 7. Ранги сариқ, кўнғир ёки қора. Чўкиндила­рининг диагенези, тоғ жинслари катагенези ва нураш натижасида ҳосил бўлади. Синиши чиғаноксимон.

Синганда чеккаси ўткир қирра ҳосил қилганлиги учун жуда қадимдан темир давригача одамлар томонидан тош қуро­ллар яса­шда ишлатилган (қ. Тош даври). Фаянс, эмаль, глазурь ва х.к. тайёрлашда фойдаланилади.

КРЕМЛЬ (рус.) — кад. рус ша­ҳарларининг марказий қисми; атрофи девор б-н ўралган минорали қалъа, мудо­фаа иншоотлари, сарой ва черковлардан иборат. Илк бор 1331 й. ёзма манбаларда «Кремник» деб тилга олинган. К. деворлари дастлаб ёғоч ва лойдан, 1 — а.дан тош ва ғиштдан қурилган. Асосан ша­ҳарнинг баланд жойида, дарё ёки кўл бўйида барпо этилган. Ша­ҳарнинг негизи ҳисобланиб, унинг қиё­фасида муҳим ўрин тутган. Новгород, Псков, Тўла, Смоленск, Москва каби ша­ҳарлар К.и сақланган. К. да князь ёки подшоҳларнинг қароргоҳи, собор, боярлар уйи ва б. бўлган. 16—17-а.ларда К. қурилиши кенг авж олди, аммо 19-а. дан ҳарбий-стратегик аҳамиятини йўқотиб ша­ҳар мажмуасидан факат маъмурий марказ ва тарихий-ба-дий ансамбль сифатида ўрин олди.

КРЕМЛЬ, Москва кремли — РФ нинг пойтахти Москва ш.нинг энг кад. қисми, қалъаси. Москва дарёсининг чап қирғоғида, Неглинвая дарёси унга қуйиладиган жойдаги Боровицк тепали­гида кичик бир истехком сифатида юзага келган (11 — 12-а.лар, 1,5 га атрофида). Бу истехком-қалъа қадимда «гард» ёки «град Москва» деб аталган, 14-а. дан К. но­мини олган. Бу ерда князь Юрий Дол­горукий буйруғи б-н 1156 й. да қурилган «ша­ҳар» — истехком эса, аввалги қалъа ҳудудидан 5—6 баробар кенгроқ май­донни ташкил этган ва ёғоч девор б-н ўралган. Мўғуллар ҳужуми даврида (1237) К. вайрон қилинган. К.нинг кейинги тараққиёти князликнинг, кейинча­лик эса, марказлашган рус давлатининг пойтахти бўлган Москванинг ривож­и б-н боғланиб кетган. Девор ва миноралари

дубдан (1339—40, майд. 18 га бўлган) ва оқ тошдан (1367, «оқтошли Москва» деб ҳам аталган), кейинчалик ғиштдан қайта курилган (1485—95, майд. 27,5 га). Ҳоз. тарҳи учбурчаксимон (майдони тахм. 28 га). Деворининг ўз. 2 км дан ортик, калинлиги 3,5—6,5 м, бал. 5—19 м дир.

К. да рус меъморлигининг ноёб ёд-горлиги сақланади: Успенск с о б о р и (1475—79), Б л а г о в е ш ч е н е к собори (1484—89), Архангельск собори (1505—08), Гранитовая палата (1487—91). «Буюк Иван» қўнғироқхонаси (1505—08, 1600 й. қайта курилган). Терем саройи (1635—36); Севат биноси (1776—87, классицизм услубида курилган, коринф ордери тизимидаги колоннадалар б-н безатилган), Катта Кремль саройи (1839—49) ва Курол-аслаха (Оружей-вая) палатаси (1844—51; ҳоз. музей), Кремль мажлислар саройи (1959—61) ва б. Кремль деворларида 20 минора бор. Бўлардан 6 таси дарвозали. Спасск (унга К. кўранти ўрнатилган). Никольск, Арсеналь, Троицк, Боровицк, Водовзвод (Свиблов), Беклемишев (Москворецк) миноралари ўзига хосдир. К. ичида «Шоҳ зам-бараги» (16-а., қуйма металл) ва «Шоҳ кўнғироғи» (18-а.) қўйилган.

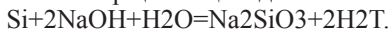
К. Москва князлари (14-а.) ва шоҳлар (16-а. ўрталаридан) қароргоҳи, 18-а. бошларидан императорларнинг муваққат қароргоҳи бўлган. 1918 й. мартдан бу ерга Совет ҳукуматининг, 1991 й. дан эса Россия Федерацияси президентининг қароргоҳи жойлашган.

К. да мажмуавий таъмирлаш ишлари олиб борилган (1970). К. ва Қизил майдон Жаҳон мероси рўйхатига киритилган.

КРЕМНИЙ (Silicium), Si — Менделеев даврий системасининг IV гуруҳига мансуб кимёвий элемент, тартиб рақами 14, ат. м. 28,0855. Учта барқарор изотопи бор: ^{28}Si (92,27%), ^{29}Si (4,68%) ва ^{30}Si (3,05%). К. кислороддан сўнг табиатда энг кўп тарқалган элемент. Ер пўстининг массаси жиҳатидан 27,6% ини ташкил

этади. Табиатда бирикмалар [кўпинча кремний (IV)-оксид SiO_2 кумтупрок ва силикатлар] қолида бўлади. К. SiO_2 ҳолида ўсимлик ва хайвон тўқималарида ҳам учрайди. Соф К.ни илк бор 1911 й. француз кимёгари Ж. Л. Гей-Люссак ва Л. Ж. Теварлар ажратиб олишган. К. — кулранг, қумушдек ял-тироқ модда. Аморф ва кристалл ҳолда бўлади. Кристалл ҳолдаги К.нинг суюқланиш т-раси 1423° (суюқланганда ҳажми 9% га камаяди), қуйуваш т-раси 3249° , зичлиги $3,33 \text{ г/см}^3$ — Полинг бўйича электроманфийлиги 1,8, ат. радиуси 0,133, ион радиуси (қавсларда координацион сонлар келтирилган) 0,040 нм (4), 0,054 нм (6), диамагнетик. Оддий шароитда К. мўрт модда, 8000» дан юқорида пластик ҳолатга ўтади. Кимёвий бирикмаларда, асосан, тўрт валентли, инерт, қиздирилса фаолрок ҳолатга ўтади. Оддатдаги т-рада фақат фтор б-н бирикади. Юзасида ҳимоя пардаси (оксид парда) ҳосил бўлиши сабабли К. юқори ҳароратда ҳам барқарор бўлади.

К. 400° дан юқорида кислород таъсирида SiO_2 гача оксидланади. Кислоталар таъсирига чидамли, фақат нитрат ва фторид кислоталар аралашмаси б-н реакцияга киришади. К. ишқорлар б-н реакцияга киришиб, водородни ажратиб чиқаради ва силикатлар ҳосил қилади:

300 — 500° да галогенлар б-н бирикиб галогенидлар (SiX_4 ёки SiX_{2n+2}), 600° да олтингугурт буғлари таъсирида дисульфид (S_2Si) ҳосил беради, 600° дан юқорида у моносульфид (SiS)га айланади. К. юқори т-рада кўпгина металллар б-н бирикиб, силицидлар ҳосил қилади. Аморф ҳолдаги К. кўп микдордаги турли газларни эритиш хоссасига эга. Мас, К. водород б-н қаттиқ, эритма (47 ат.% H_2) беради. SiO_2 К. нинг энг оддий ва барқарор бирикмасидир. Аморф ҳолдаги SiO_2 силикат кислота ҳосил қилади.

Саноатда техник К. 1800° да кумтупрокни кокс б-н, ута соф ҳолдаги К. эса кремний тетрахлоридни 1200 — 1300°

да ўта соф қоддаги водород ёрдамида қайтариб олинади. Озроқ миқдордаги К.ни Na_2SiF_6 ёки K^+F^- эритмаларини электролиз қилиш усули б-н олиш мумкин. К. — электроникада асосий яримўтказгич металлларидан бири. Унинг асосида тайёрланган асбоблар 200° т-рагача чидайдди. К. интефал схемалар, диодлар, транзисторлар, қуёш батареялари, фотоприёмниклар, ядро физикасида детекторлар ва турли линзалар тайёрлашда ишлатилади. К. ва унинг бирикмалари кремнийорганик ҳосилалар, силицидлар олишда қўлланилади. К.— био-ген элемент. У инсон, хайвон, ўсимлик ва микроорганизмларнинг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур. Одам организмида К. етишмаса, унинг кўзи оғрийди, тиш эмали емирилади, тирноқ юпкалашиб, синувчан бўлади, тери, соч ўзгаради.

Рустам Маърупов.

КРЕМНИЙ ВОДОРОДЛАР, силанлар — кремнийинт водородли бирикмалари. Умумий формуласи $\text{Si}_n\text{H}_{2n+2}$

Мас, SiH_4 , Si_2H_6 , Si_3H_8 , Si_4H_{10} ва х.к. Si—Si боғланиш C—C боғланишга нисбатан жуда кучсиз бўлганлиги сабабли кремний атомлари углерод атомлари сингари узун занжирлар ҳосил қилмайди. Силанлар физик хоссаларига кўра углеводларга ўхшаш, лекин ҳаво ва сувда бекарор моддалардир. Уларни металл силицидларга минерал кислоталар таъсир эттириш йўли б-н олиш мумкин. Мас, моносилан SH_4 магний силицидга хлорид кислота таъсир этишидан ҳосил бўлади: $\text{Mg}_2\text{Si} + 4\text{HCl} = \text{SiH}_4 + 2\text{MgCl}_2$. Моносилан сув б-н қуйидаги реакцияга киришади: $\text{SiH}_4 + 2\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{SiO}_2 + 4\text{H}_2$. Ҳаво кислороди таъсирида у ўз-ўзидан ёниб кетади: $\text{SiH}_4 + 2\text{O}_2 \rightarrow \text{SiO}_2 + 2\text{H}_2\text{O}$. Силанлар кучли қайтарувчи моддалар.

КРЕМНИЙ КАРБИД, карборунд, SiC — кремнийнинг углерод билан бирикмаси. Тоza К. к. — рангсиз кристалл, таркибида қўшимчалари бўлган техник

К.к. — қулранг, яшил ёки кўкимтир-қора модда. К. к.нинг гексогвал ромбэдрик тузилишга эга бўлган а- ва кубсимон р-модификациялари маълум. р—SiC бекарор бўлиб, 2100° да а-SiC га айланади; 1200° дан юкори т-рада 3 ГПа босим остида а → р ўтиш ҳолати кузатилади. Зичлиги 3200 кг/м³. Суюқланиш т-раси 2830° (ажралиш билан), суюқланганда графит ва углероднинг кремнийдаги эритмаси ҳосил бўлади. К.к. — ярим ўтказгич, қаттиқлиги олмосга яқин, минерал кислоталар (HF, HNO₃ ва H₃PO₄ дан ташқари) ва ишқор эритмалари таъсирига чидамли, карбонатлар, сульфатлар, ишқорий металллар гидроксидлари эритмалари таъсирида парчаланайди. К.к. 1600—2800° да SiO₂ га кўмир таъсир эттириб (Ачесон усулида NaCl₃ қўшимча сифатида қўлланилади), 1150° дан юкори т-рада элементлардан, кремнийнинг газсимон бирикмалари (мас, CH₃SiCl₃)HH пиролиз қилиб олинади. Қаттиқ абразив материаллар (турли хил чархлар ва б.), оловбардош ва кислотага чидамли буюмлар, сзловчи яримўтказгич диодлар ва фотодиодлар и.ч.да қўлланилади.

КРЕМНИЙ (IV)-ОКСИД, кремний диоксид, (қумтупрок), SiO₂ — рангсиз кристалл, аморф ёки шишасимон модда. Ер юзида энг кўп тарқалган бирикма; кварц, тоғ хрустали, қумтупрок ва б. шаклларда учрайди. Бир неча полиморф шакл ўзгариши (модификация) га эга. а-кварц, Р-кварц, а-тридимит, р-тридимит, а-кристалит, р-кристалит, китит, коэсит, стишовит, таласимон SiO₂ ва шишасимон SiO₂. Табиатда энг кўт тарқалган кварц, у кварц куми (қумтупрок), агат, аметист ва б. минераллар кўринишида бўлади. SiO₂ нинг кристалл шакллари SiO₄ тетраэдрларидан тузилган, а ва р-шаклларда эса тетраэдрлар бирмунча сурилган ва бурилган ҳолда бўлади. Суюқланиш т-раси 1723°, сувда эрувчанлиги 10 3% (массасига нисбатан) минерал кислоталар (HF дан ташқари) ва органик кислоталарда эри-

майди. Силикат шиша ва шишасимон материаллар, чинни, фаянс, сопол буюмлар, оловбардош ва силикат гиштлар, цемент ва абразив материаллар и.ч.да қўлланади. Кварц монокристаллари радиотехникада (турли созловчи асбоблар, филтрлар, резаваторлар ва б.), электроникада ва оптик асбоблар тайёрлашда ишлатилади.

КРЕМНИЙ ФТОРИДЛАРИ (фтор-си ланлар) — кремнийнинг фтор б-н бирикмалари. Кремний (1У)-ф т о р и д, SiF_4 — рангсиз газ; зичлиги 1598 кг/м³ Суюқланиш т-раси — 86,8°; қайнаш т-раси — 95°. Сув таъсирида водород-кремнефторид кислота ва кремний (IV)-оксид (SiO_2)га, 800° дан юқори т-рада сув буғи таъсирида фторид кислота (HF) ва SiO_2 гача гидролизланади. Эрувчанлиги (20° да г/л): метанолда 328, этанолда 364, ацетонда 31. Аммиак ва органик асослар б-н аддуктлар ҳосил қилади. Фторсиликатлар ва H_2SiF_6 ни термик парчалаш усули б-н, HF ёки фторга кремний, SiO, ва силикатлар таъсир эттириб олинади. Саноатда HF и.ч.да апатит ва фосфоридларни кислоталар билан парчалаш пайтида оралик маҳсулот сифатида ҳосил бўлади. SiF_4 H_2SiF_6 ва анорганик фторидлар, кремний ва SiF_2 олишда, кремнийни тозалашда (кимёвий транспорт реакциясига асосан: $\text{Si} + \text{SiF}_4 \rightarrow 2\text{SiF}_2$) ишлатилади.

Кремний (II)-фторид, SiF_2 — газсимон, суюқ ёки қаттиқ модда (полимеризация даражасига қараб). 1100° дан юқори т-рада паст босимда (-10 ГПа) SiF_4 га кремний таъсир эттирилганда ҳосил бўлади. SiF_2 органик синтезда реагент, кремнийни тозалаш жараёнида оралик маҳсулот. Шунингдек, бекарор фторсиланлар — SiF , SiF_3 , $\text{SiF}_4 \times \text{Fx}$ оксифторидлар (фторсилоксанлар) — SiOF_2 , SiOF_6 ва б. аралаш галогенфторсиланлар SiX_nFn х ҳам маълум.

КРЕМНИЙЛИ ЖИНСЛАР (силицитлар) — таркибида кремнезём микдори

50% ва ундан ортиқ бўлган ётқизиклар. Минерал таркиби бўйича опал-кристалитли ва халцедон-кварцли гуруҳларга бўлинади. Биринчи гуруҳга трепел, опока, гейзерит, кремнийли туф, кремнийли конкреция (ғудда), радиоларит ва спонголит, иккинчисига эса фтанит ва яшма киради. Гейзерит ва кремнийли туф иссиқ булок (гейзер) сувларида эриган кремний оксидининг чўкиши туфайли, кремнийли конкрециялар эса диагенез жараёнида ҳосил бўлади. Диатомитлар бир хужайрали диатомей сув ўтлари, радиоларит, спонголит, трепел ва опокалар хайвон колдикдарининг тўпланишидан, яшма ва фтанитлар эса бирламчи кремнийли жинсларнинг ўзгаришидан юзага келади. Кремнийли жинслар муҳим фойдали қазилма ҳисобланади.

Заб-зийнат буюмлари (яшма) тайёрлашда, мой ва вино маҳсулотларини тозалашда (опока, трепел), цемент и.ч.да ва қурилиш саноатида кенг қўлланилади.

К. ж. дунё океани чўкиндилари ва материк платформаларида, асосан, Шим. ва Жан. ярим шарларнинг юқори кенгликларида кенг тарқалган, шунингдек, улар геосинквивалларда ҳам анча ривожланган. Ҳоз. даврда денгиз сувлари кремнезём б-н тўлиқ тўйинмаган ва К. ж.нинг хемоген чўкиши содир бўлмапти, факатгина органик К. ж. тўғатанмоқда.

КРЕМНИЙОРГАНИК БИРИКМАЛАР — молекуласида кремний (Si—C) тутган органик бирикмалар. Гоҳо таркибида кремний бўлган барча органик бирикмаларни К. б. каторига қўшишади. К. б. таркибида бир ёки бир нечта кремний атомларидан иборат бўлган «мономер» ва кремнийорганик полимерларга бўлинади. Органогалогенсиланлар RnSiX_4 n (бу ерда — X — галоген, n=1+3) ва RnSiH_mX_4 (n ва m=1,2; m+n=2,3); алкоксиланлар ва ароксиланлар $\text{Si}(\text{OR})_4$, $\text{Rn Si}(\text{OR})_4$ m; органогидросиланлар Rn SiH_4 n; орғаноаминиланлар $\text{Rn Si}(\text{NR}_j)_4$ n; орғаносиланоллар $\text{RnSi}(\text{OH})_4$ m; орғаноацетиланлар $\text{RnSi}(\text{OCOR}')_4$ n

($n=1+3$); силатранлар ва б.; таркибида бир неча кремний атоми бўлган бирикмалар $Si-O-Si$ органосилоксанлар, $Si-N-Si$ боғлари бўлган органосилазанлар; $Si-S-Si$ боғлари бўлган силатианлар; $Si-Si$ боғланиши бўлган полиорганосиланлар ва б. яхши ўрганилган. Шунингдек, органик радикали таркибида галоген, amino-, гидрокси-, алкокси-, эпокси-гуруҳи ва б.; SiM , $SiOM$ ёки $SiRM$ (M —металл ёки металлмас атоми, мас, Li , Na , K , V , Al , Sn , Ti , P , Fe) гуруҳи бўлган кремнийорганик бирикмалар деб номланадиган карбофункиовал К.б. ҳам қатта гуруҳни ташкил этади. Бундан ташқари, ҳалқасида бир ёки бир неча кремний атоми тутган гетероциклик бирикмалар (диметилсилациклобутан, дигидрофевантрен ёки «оксафен» ва б.) ҳам мавжуд. Халқаро номенклатурага биноан таркибида бир атом кремний бўлган К.б. силан (SiH_4) нинг ҳосилалари деб қаралади. К. б.нинг аксариси рангсиз суюқликлар, баъзилари [циclosилоксанлар (R_2SiO_3)] қаттиқ кристалл моддалар. Одатда, К.б. термик барқарор моддалар, углеводлар, хлорланган углеводлар, эфирлар ва б. органик эритувчиларда яхши эрийди; сув билан ара-лашмайди, ясон гидролизланади. Ҳосил бўлган органо-гидрокси-силанлар молекулалараро конденсацияга киришиб органосилоксанлар беради, ажралиб чиққан ёки қўшилган кислота таъсирида поликонденсацияланиб кремний-органик полимердарга айланади. Мономер К. б., асосан, кремнийорганик полимердар олишда, моно- ва ди-функционал К. б. кремнийорганик су-юкниклар и.ч.да, дифункциовал К. б. кремнийорганик каучуклар и. ч.да, ди-, три-, тетра ва полифункционал К. б. смола ва лок и.ч.да қўлланилади. К. б. гидрофобизаторлар, антиадгезивлар, пластмасса саноатида тўлдиргичлар, микроэлектрон қурилмалар махсус керамика учун қрпалмалар ва б. и.ч.да ҳам ишлатилади.

КРЕМОВА — Италиянинг шим. қисмидаги шаҳар, Ломбардияда, По

дарёсининг чап соҳилида. Кремова про-винциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 80 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталарида). Дарё порти, т.й. ту-гуни. Озиқ-овқат, тикувчилик, машинасозлик, ёғочсозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё, керамика саноати корхоналари бор. Қадимдан муסיқа асбоблари ишлаб чиқарилади. 16—18-а.ларда К.да Амати, Гварнери, Страдинари каби машҳур скрипка усталари ишлаган. 12—14-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Қадимда К. галлар қишлоғи бўлган. 1167 й.дан Ломбардия лигаси таркибида, 1499—1509 й.ларда Венеция хукмронлиги остида, 1525—1702 й.ларда Испания, 1859 й. гача Австрия мулклари таркибида бўлган.

КРЕОЛЛАР (испанча *criollo* — барпо қилмоқ) — 1) Лотин Америкасига дастлаб кўчиб келган испан ва португалларнинг авлодлари; 2) Бразилия ва Лотин Америкаси ҳамда Вест-Индиядаги инглиз, голланд, француз мустамлакаларида — африкалик қуллар авлодлари; 3) Сьерра-Леоне ва Либерияда — озод қилинган африкалик қуллар авлодлари; 4) Африка мамлакатларида — африкаликлар ва келгинди халқ вакиллари никоҳидан бўлган авлодлар; 5) 18—19 а.ларда Аляскага кўчиб келган руслар б-н индейслар, эскимослар ва алеутлар никоҳидан бўлган авлодлар.

КРЕСТ (рус.) - қ. Хоч.

КРЕСТОВИЙ ДОВОНИ, Г у д а у р и д о в о н и — Катта Кавказнинг Сувайрғич тизмаси орқали Терек дарёси водийсидан Арағви дарёси водийсига ўтиладиган доvon. Бал. 2379 м. К.д. орқали Грузия ҳарбий йўли (Владикавказ — Тбилиси) ўтади. Номини, доvonдан ошиш нуқтасини белгилаш учун 1824 й.да ўрнатилган тош бутдан олган.

КРЕСТЬЯНЛАР АРМИЯСИ - Россиядан кўчириб келтирилган рус мужи-

кларидан Жалолободца тузилган армия (1918—20). Жалолобод ва Ўшдаги рус кишлоқпарининг ақолиси чор Россияси даврида кўчиб келтирилган рус крестьянларидан ташкил топган бўлиб, 1918 й. кўзида уларга совет ҳокимияти ўзларини ҳимоя қилиш учун қурол-яроғ тарқатган. Туркистон Республикаси ҳарбий комиссари К. Осипов 1918 й. дек.да Фарғовада К. а. раҳбарлари б-н учрашади. Полковник К. Монстров бошчилигидаги К. а. дастлаб, қизил аскарлар ва дашноқлар қаторида туриб тинч аҳолини қиришда қатвашди. Уларнинг Фарғова водийсидаги Бозорқўрғон, Ойим, Қўқонқишлоқ ва Сузоқ кишлоқларида тинч аҳолига нисбатан қилган хунрезликлари бунга далилдир. 1918 й. нинг охири ва 1919 й.нинг бо-шида бу тўртта йирик кишлоқ бутунлай яқсон қилинди, барча аҳоли эса қириб ташланди. Бироқ большевиклар юритаётган сиёсат К. а. раҳбарларига ёқмаётган эди. Чунки улар хусусий мулкнинг тугатилиши, ғалла монополияси ва совет режимининг бошқа тадбирларига қарши эдилар. Бунинг устига кўчиб келинган вақтда туб халқлардан тортиб олинган ер-сувни совет ҳокимияти мусодара қилаётган эди.

1919 й. ёзида Мадаминбек тактик мақсадларни кўзлаб, большевиклар ва қизил армияга қарши Фарғова водийсида ягова куч ташкил қилиш учун К. а. раҳбарлари б-н музокаралар олиб борди. Улар, ўз навбатида, Мадаминбекни водийни ўз назоратида тутиб турувчи ягова замонавий саркарда сифатида тан олди. Иккала томон раҳбарлари, дастлаб, 1919 й. 20 июнда учрашсаларда ўртада шартнома имзоланмади. Шундай бўлишига қарамасдан, Жалолобод, Қуршоб ва Ўшда турган К. а.нинг қўплаб аскарлари Мадаминбекка қўшилиб, июль ойида қизил армияга қарши жангларда қатвашди. Бу орада Мадаминбек ва Монстров ўзаро бир неча марта учрашиб, шартнома

шартларини келишиб олишди. 1919 й. 2 сент.да Мадаминбек б-н Монстров ўртасида совет режимида қарши бир-

галикда курашиш тўғрисида шартнома имзоланди. 10 та полкдан иборат 5000 кишилиқ К. а. Мадаминбек томонида ўтди. Бирлашган армиянинг Олий бош қўмондони сифатида Мадаминбек, унинг ўринбосари сифатида Монстров тан олинди. Қўрбошиларга раҳбарлик қилиш Мадаминбекнинг энг яқин ёрдамчиси Соли Махдумга юклатилди. Сент.нинг бошларида бирлашган армия Жалолобод, Ўш ва Марғилон ш.лари, Новқат ш.часини қизил аскарлардан озод қилди. 10 сент.дан Андижон, Скобелев (ҳоз. Фарғова), Наманган ш.ларини бир вақтнинг ўзида қамал қилишга киришди. Совет қўмондонлиги Россия марказидан Оренбург орқали Туркистонга катта ҳарбий кучларни ташлади. Мадаминбек К. а. б-н иттифоқ тузиб, хато қилганлигини кейинги воқеалар кўрсатди. Чунки энг қалтис вазиятларда К. а. раҳбарлари бир неча марта панд беришди. Андижон ш. қамал қилинаётганда улар ўз марраларини ташлаб, орқага чекинишди. Хужум чизиғидаги бундай бўшлиқдан унумли фойдаланган қизил аскарлар қамални ёриб ўтишган эди. К. а. бир қанча жангларда мағлубиятга учраб, 1920 й. бошларида Гулча истехкоми ва Эргаштомга чекинди. 1920 й. 17 янв.да Монстров, сал кейинроқ, генерал-майор А. Муханов ўз ихтиёри б-н қизил аскарларга таслим бўлди. Улар кейинчалик ява қизил армия билан ҳамкорлик қилиб, анча муддат Туркфронт штабида хизмат қилишди. 23 фев.да совет армияси жангчилари Гулча истехкомини эғаллагач, К. а. бутунлай тугатилди.

Ад.: Ражабов К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Ўзбекистон янги тарихи, 2-китоб, [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в вачале XX века: к истории истоков вациоальной независимости, Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

КРЕТИНИЗМ (франц. cretin — ақли паст), тугма гипотиреоз, Фагг касалли-

ги — қалқонсимон без фа-олиятининг бузилиши, шунингдек, жисмоний ва рухий жикатдан ривожланишда орқада қолиш б-н ифодаланадиган касаллик. К.нинг букркли ва букрксиз хиллари бор. Қалқонсимон безда тугма камчиликлари бор кишиларда, сувда йод кам жойларда ёки ирсий касалликлар сифатида учрайди. Беморларнинг гавда қисмлари ному-таносиб: оёқ-қўли, бармоқлари калта, оёқлари қийшиқ, калласи, қулоғи, оғзи катта ва беўхшов, юзи керккан, тишлари сийрак ва майда, тили калта, сочлари сий-рак, тўкилувчан, синувчан, жинсий аъзо-лари ҳам тўзук ривожланмаган бўлади.

Беморлар қалқонсимон бездаги кам-чиликларни тиклайдиган дорилар б-н даволанади. Жуда ёшлигидан даволанган беморлар ўзини-ўзи уддалаб, жўнроқ иш-ларни эплай олади.

КРЕТЬЕН Жан (1934.11.1, Шавиниган) — Канада давлат арбоби. Квебек ш.даги Ланал ун-тини тугатган (1958). 1968—74 й.ларда Канада индейслар иши ва шим. худудлар тарақиёти бўйича ва-зири, 1974—76 й.ларда Хазина кенгаши президенти, 1976 й.дан саноат, савдо ва тижорат, 1977 й.дан молия вазири. 1980 й.дан Канада адлия вазири ва бош проку-рори, 1982 й. дан энергетика ва ресурс-лар вазири. 1984 й. июндан бош вазир ўринбосари ва ташқи алоқалар бўйича давлат котиби. 1990 й.дан Канада Либе-рал партияси етакчиси. 1993 й. нояб.дан Канада бош вазири.

КРИВОЙ РОГ — Украинанинг Днепропетровск вилоятидаги шаҳар (1919 й.дан), Ингулец дарёсининг бош қисмида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 711 минг киши (1997). Кривой Рог темир руда ҳавзаси маркази. Кон бойитиш к-тлари, металлургия к-ти, кокс кимёси з-ди, ма-шинасозлик (кон жиҳозлари), энгил, озик-овқат, қурилиш материаллари сано-ати корхоналари бор. 2 олий ўқув юрти, театр, тарих-ўлкашунослик музейи мав-жуд. К. Р.га 1775 й. асос солинган.

КРИВОЙ РОГ ТЕМИР РУДА ҲАВЗАСИ — дунёдаги улкан темир руда ҳавзаларидан бири. Украинанинг Днепропетровск вилоятидаги Ингулец, Саксаган ва Жёлтая дарёлари бўйлаб жойлашган. Темир рудаларнинг сифати ва захиралари бўйича жаҳонда олдинги ўринларда туради. Энига 2—7 км масо-фага эга бўлган темирли ҳавза Николо-Козельск ст-ясидан шим.га томон 100 км га чўзилган.

Ҳавзадаги рудали кварцитлар темирга бой бўлиб, магнетитли ва темирли квар-цит турларига бўлинади. Биринчисида темирнинг миқдори 46—47% ни, темир-ли кварцитларда эса 25—45% ни ташкил қилади. Темирли кварцитлар сараланиб, таркибида 60% темир бўлган концен-тратлар олинади.

Руда очиқ усулда (умумий и. ч.нинг 80%) ва ер ости услубда қазиб чиқарилади. Кондан йилига 104 млн. т дан товар рудаси қазиб олинади (1984). Руда Украина қора металлургияси эҳтиёжлари учун фойдаланилади ҳамда бошқа давлатларга экспорт қилинади. Кривой Рогда темир рудалар негизда кон ва металлургия саноати корхонала-ри б-н биргаликда, машинасозлик, кокс-кимё, озик-овқат, энгил саноат корхона-лари бир қанча и.т. ин-тларини ўз ичига олувчи ихтисослашган саноат мажмуаси ташкил қилинган. Ҳавзаси 1881 й.дан бошлаб ўзлаштирилган.

Ад.: Вольфсон Ф. И., Дружинин А. В., Главнейшие типы рудных месторож-дений, М., 1982.

КРИВОШИПЛИ МЕХАНИЗМ - кўзгалмас ўқ атрофида айланиб бир тур ҳаракатни иккинчи тур ҳаракатга айлантирувчи звеноси (кривошип ёки тирсақли вал) бўлган механизм. К. м.да, одатда, айланма ва илгариланма кинема-тик жуфтлар бўлади. К. м.нингяси (бар-ча звенолари параллел текисликларда ҳаракатланадиган) ва фазовий, 4 звеноли ва кўп звеноли турлари бор. Машинасоз-

ликда энг кўп тарқалган ясси 4 звеноли К. м. 3 гуруҳга: 4 звеноли кривошип-ползунли, шарнирли ва кривошип-кулисаги турларга бўлинади. Кривошип — ползунли механизм айланма ҳаракатни тўғри чизиқли илгариллама-қайтма ёки аксинча ҳаракатга айлантиради. Унинг аксиал ва дезаксиал турлари бор; поршенли двигателлар, компрессор, пресслар, васослар ва б.да қўлланилади. Кривошип коромислоли механизм айланма ҳаракатни тебранма ҳаракатга айлантиради. Тўқув автоматларидаги 4 звеноли кривошип-коромислоли механизм батан механизми дейилади. Бундай механизмлар ҳамир кориш машиваларида ҳам ишлатилади. Таркибида 2 кривошип бўлган 4 звеноли механизм қўш кривошипли механизм дейилади (мас, шарнирли антипараллелограмм механизми). К. м. нинг яна бошқа турлари ҳам бор (яна қ. Кулискали механизм, Шарнирли механизм).

КРИЖОВНИК (*Grossularia*) - тошёрардошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута, резавор мева экини. 50 дан ортиқ тури бор. Асосан, Шим. Америкада (46 хил тури) учрайди. Кўпроқ 3 тури: маданий ёки экма К. (*G. reclinata*) — Россиянинг Европа қисми, Кавказда, шунингдек, Европа мамла-катлари, Ўрта Осиёда ўстирилади; ти капли К. (*G. acicularis*) Ўрта Осиё тоғларида, Олтойда, Саян тоғларида; буре и н К. (*G. burejensis*) Узоқ Шарқда учрайди. Новдаси тиканли, бўйи 1,5—2 м, попуқ илдизли. Барглари 3—5 бўлакчали. Гуллари 2 жинсли, 1—3 тадан шингил бўлиб жойлашган. Меваси сохта резавор мева. Юмалоқ ёки чўзиқрок, оқ, сарик, қирмизи,қора, кўп уруғли; меваси июннинг 2-ярмида етилади, ўртача оғирлиги 3,6—6 г. 1 тупи 2,5—4 кг ҳосил беради. Меваси таркибида 7—18% қанд, 30—60 мг% С, Вр Р витаминлари, каротин, пектин, темир, фосфор, кальций, 1—3% гача органик кислоталар мавжуд. К. меваси янгилигида ейилади, мураббо, жем, компот, шарбат ва ҳ.к.лар тайёрланади. К. парҳиш қилиш, ёғочланган ва

кўк қаламчаларидан кўпайтирилади.

Ўзбекистонда АҚШда чиқарилган Қора Негус, Пурман, Хаутон, Россия навларидан Рус К. навлари кўпроқ томорқа боғларида етиштирилади.

Ад.: Абдуллаев Р., Ягудива С., Томорқада етиштириладиган резавор мевалар, Т., 1989.

Рихсивой Жўраев.

КРИЗ (франц. crise — хуруж) — бемор ахволининг тўсатдан оғирлашиб қолиши; мавжуд касаллик заминиди вужудга келади. К., асосан, бош мия кон то-мирлари фаолиятидаги жиддий ўзгаришлар оқибатида келиб чиқади. Мия, юрак, буйрак ва б. ҳаётий муҳим аъзоларда тўсатдан рўй берган томирлар спазми натижасида вақтинчалик кон айланиши бўзилиб, шу аъзолар фаолиятида жиддий ўзгаришлар кузатилади. Қаттиқ чарчаш, ҳаяжонланиш, меҳнат ва дам олиш шароитларининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги, об-ҳавонинг ўзгариши, беморга тўғри келмайдиган овқатлар ейиш, ичкилик ичиш, чекиш ва б. нохушликлар К.га сабаб бўлиши мумкин. К. вақтида бемор безовталанади, бош оғриғи зўраяди, қўл-оёқ титрайди ва увўшади, кўз хиралашиб, қулоқ шанғиллайди ва ҳ.к. Гипертоник, гипотоник, триотоксик К., шунингдек, бош мия кон томири кризи, вегетатив томир кризи ва б. хил К.лар фарқ қилинади. К.нинг олдини олиш учун асосий касалликни даволаш керак.

КРИЗИС (юн. krisis — бурилиш, оқибат) — вазиятнинг кескинлашуви, бирдан, тўсатдан юз берган ўзгариш, танг ва хатарли, мушкул аҳвол (қ. Икти-содий тангликлар).

КРИЗИС (тиббиётда) — иситмали ўткир касалликнинг кечишида кескин ўзгариш (одатда, соғайиш томонга) рўй бериши. К. юқумли касалликлар: безгак, қайталама тердама, чечак ва б.га хос бўлиб, бунда иситмалаб ётган беморнинг

т-раси бирдан нормаллашиб, ғарақ-ғарақ терлаш, дармонсизланиш, уйкучанлик ва х.к. кўринишида намоён бўлади. Сохта К. (псевдокризис) ҳам кўзатилиб, бунда т-ра қисқа вақт пасаяди ва беморнинг ахволи ях-шиланиб туради. Организмдаги йиринг ўчоғи йўқотилгандан ёки микробларга қарши кучли дорилар берилгандан кейин ҳам т-ра К. йўли б-н пасайиши мумкин.

КРИК (Crick) Фрэнсис Харри Комpton (1916.8.6, Хортхемптон) — инглиз физиги, молекуляр биол. асосчиларидан бири. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1959 й.дан). Кембриж ун-ти проф. (1939 й.дан). Асосий илмий ишлари нуклеин кислоталарнинг тузилишини ўрганишга оид. 1953 й.да Ж. Уотсон б-н ҳамкорликда кўш спирал шаклидаги ДНК моделини тақлиф этган (Уотсон-Крик модели). Шу модель асосида хужайраларнинг бўлинишида ДНК молекулаларидан нусха олиш механизмини тушунтириб берган (қ. Репликация). Генетик код та-мойилларини биринчи бўлиб аниқлаган. Нуклеин кислоталарнинг молекуляр тузилиши ва ирсий ахборотни ўтказишдаги аҳамиятини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1962, Ж. Уотсон ва М. Уилкинс б-н ҳамкорликда).

КРИЛОВ Иван Андреевич [1769.2(13).2, Москва - 1844.9(21).11, Петербург] - рус ёзувчиси, масалчи. «Почта духов» (1789), «Зритель» (1792) жур.ларини нашр эттирган. 1786—88 й.ларда пой-тахт дворянларининг ахлоқий бузуқлигини фош этувчи комедия («Ғазабнок оила», «Тўполончилар», «Қизларга сабоқ ва б.), трагедия («Клеопатра», «Филомела»), комик опералар («Баходир Илья», 1870) ёзган. Ҳукуматга қарши ёзилган «Трумф» («Чимчилаш») трагедияси (1799—1800) кўлёзма ҳолида тарқатилган. «Қалб» қиссаси (1792) да подшолик тузуми ва Екатерина II нинг ясама либерализми устидан кулади. 1809 — 43 й.ларда 200 дан ортик масал-

лар ёзган. Биринчи «Масаллар» китоби 1809 й. нашр қилинган. Уларда ижтимоий иллатлар фош этилган, зулм ва зўрлик қораланган («Бўри б-н кўзичоқ», «Ҳайвонлар ўлати», «Бўрилар ва овчилар», «Дехқонлар ва дарё» ва б.), ва-зирликларнинг қайта ташкил этилиши («Квартет»), Аракчеевнинг золимлиги танқид қилинган («Балиқлар рақси»). 1812 й.даги Франция-Россия уруши йилларида ёзган «Мушук ва ошпаз», «Ит-хонага кириб қолган бўри», «Қарға ва товуқ», «Мушук ва Чуртан балиқ» ва б. масалларида ватанпарварлик ғоялари илгари сурилган. Асарларида софдил ва меҳнатсевар кишилар улуғланган, дангаса, кўркоқ, иккиюзламачилар танқид қилинган. Масаллари демократик рух б-н суғорилган. Сатираси кучли, тили ўткир ва таъсирчан. Асарлари ўзбек тилига тар-жима қилинган.

КРИМИНАЛИСТИКА (лот. *criminalis* — жиноятга доир) — суд далилларини йиғиш, қайд қилиш, тадқиқ этиш ва улардан фойдаланишнинг махсус усул ва воситалари тизимини ишлаб чиқувчи фан. Мазкур усуллар ва воситалар жиноятларни фош қилиш, текшириш ва олдини олиш учун қўлланилади. Бир қатор ҳолларда эса бу усул ва воситалардан фуқаролик ишларини судда кўриб чиқишда фойдаланилади.

К. фан сифатида 19-а. охири — 20-а. бошида шаклланди. Бу фан жиноятга оид судлов ишларини юргизиш, жиноят ҳуқуқи, криминология, маъмурий ҳуқуқ, шунингдек, суд тиббиёти, суд психиатрияси ва бошқалар б-н ҳамбарчас боғланган. К.нинг умумий назарияси, К. техникаси, К. тактикаси ҳамда алоҳида жиноят турларини текшириш ва олдини олиш қабилар К. фанининг энг муҳим бўлимлари ҳисобланади. К. техникаси далилларни тўплаш, қайд қилиш ва тадқиқ этиш бўйича махсус усулларни, илмий-техник воситалар тизимини ўз ичига олади. К.нинг мазкур қисмига суд баллистикаси, трасология,

суд лингвистикаси, одорология (жиноятларни очишда хиддан фойдаланиш), дактилоскопия, судга оид суратга олиш ва б. киради. Табиий ва техника фанлари ютуқларидан, математик ва статистик методлардан, ҳисоблаш машиналари, газли хроматография, теле, радио, овоз, тасвир, ёзув, компьютер воситалари ва б.дан кенг фойдаланиш К. техникасини ривожлантириш тамойили ҳисобланади. Шу асосда ёзувни текшириш, «юз-киёфани оғзаки чизиш», трасологияда хилма-хил нусхаларни олиш ва ҳ.к.нинг замонавий методикаси шаклланади. Криминалистика техникаси қидирув ва тергов фаолиятида техник қуроллар (маҳсус аппаратлар, жиҳозлар)дан ҳам фойдаланишни кўзда тутаяди. К. жиноятларни текшириш ва уларни олдини олиш тажрибасини умумлаштириш, жиноятчилар қўллайдиган усулларни ўрганиш, шунингдек, турли фан соҳаларида эришилган ютуқлардан фойдаланиш асосида К. тактикасини — тезкор-қидирув тадбирлар тизмини ишлаб чиқади. К. техникаси ва тактикаси усулларидан жиноятчини таниб олишда, тергов тажрибалари, тинтув ўтказишда ва б. тергов ишларида кенг қўлланилади. Жиноятларнинг муайян турини (одам ўлдириш, ўғрилик, талон-торож, порахўрлик ва б.) текширишда ишлатиладиган усуллар, методлар ва воситалар йиғиндиси жиноятларнинг айрим турларини текширишнинг методикасини ташкил этади. Бу методикага мувофиқ жиноятларни текшириш ва судда кўриб чиқиш давомида тергов ҳаракатлари, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишнинг изчиллиги ва ўзига хос томонлари аниқланади, К. техникаси ва тактикаси усуллари ҳамда воситалари ишлаб чиқилади.

Суд тергови жараёнида, турли моддий изларни, ашёвий далилларни текширишда К. экспертизаси муҳим роль ўйвайди. У суд экспертизасининг турларидан бири бўлиб, К. маълумотларига асосланади. Бунда жиноий ва фуқаровий ишларга оид ашёвий далиллар ва б. материаллар экс-

пертлар томонидан текширилади. Бу иш одам, ҳайвон, транспорт воситалари, турли асбоблар, қурол-яроғ ва ҳ.к.нинг излари, тасвирига ёки бутун варсани айрим бўлақларига қараб идентификациялаш (аниқлаш, қиёслаш) мақсадида амалга оширилади.

Ўзбекистонда К. экспертизаси ўтган асрнинг 40-й.ларидан бошлаб Адлия вазирлиги ҳузуридаги и. т. лабораториясида ўтказилиб келинди. Кейинчалик лаб. негизда Суд экспертиза и. т. институти, сўнгра шу вазирлик ҳузурида давлат экспертиза маркази ташкил этилди. Мазкур марказ республикада К. фанини ривожлантириш, етук миллий юрист ходимларни етиштириш ишига катта ҳисса қўшган акад. Хадича Сулаймонова номи б-н аталади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда К. ни ривожлантириш, К. экспертизасини ўтказиш ишини энг замонавий техника воситалари б-н таъминлаш тадбирлари кўрилди. К. фан сифатида Ўзбекистон миллий ун-ти, Тошкент давлат юридик ин-ти, ЎзР Ички ишлар вазирлиги академияси ва б. ўқув юртларида ўқитилади.

Ад.: Расследование преступлений, Т., 1986. Роҳшш Алимова.

КРИМИНОЛОГИЯ (лот. *criminis* -жиноят ва юн. *logos* — таълимот, тушунча) — жиноятчилик, унинг сабаблари, жиноятчининг шахси, жиноятчиликнинг олдини олиш йўллари, воситалари ҳақидаги фан. Мустақил фан сифатида К. 20-а. ўрталарида жиноят ҳуқуқи фанидан ажралиб чиқди. Бу фаннинг вазарий асоси бельгиялик социолог Л. А. Ж. Кетле, италиялик криминалистлар Ч. Ломброзо, Э. Ферри ва б.нинг таълимоти ҳисобланади.

К. жиноятчиликни кишиларнинг жиноятта оид қонун талабларига зид бўлган ижтимоий хавфли қилмишларидан иборат ижтимоий ҳодиса сифатида тадқиққилади. Шунингдек, К. жиноятчиликка оид маълумотларни умумий тарзда, шу б-н бирга жиноятларнинг айрим тур-

лари ва гуруҳлари бўйича ҳамда К.га оид айрим муаммолар (мас, вояга етмаганлар жиноятчилиги, рецидив жиноятчилиги, гуруҳ жиноятчилиги) бўйича текширади. Жиноятчилик сабаблари, яъни умуман жиноятчиликка ва муайян жиноятларни содир қилишга таъсир этадиган ижтимоий омиллар, ходисалар, жараёнлар ҳам К. предмети ҳисобланади.

К. жиноятчи, яъни турли жиноятларни содир этган шахсларнинг феъл-атвориغا бирон-бир даражада таъсир этувчи ижтимоий хусусиятлар ҳамда ижтимоий аҳамиятга молик хусусиятлар, белгилар, сифатлар, алоқалар ҳамда муносабатларни ҳар томонлама ўрганади. Жиноятчилик ва унинг алоҳида турларини аниқ социологик тадқиқ қилиш жиноятчилик б-н турли ижтимоий жараёнлар ўртасидаги боғлиқликни белгилаш ва шу асосда унинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқиш имконини беради. Ҳозирги К. завоначий ҳисоблаш техникаси, шунингдек, бошқа бир-бирига боғлиқ фанлар — социология, ижтимоий психология ва шахс психологияси, педагогика, иқтисодиёт ва ш.к.нинг ютуқларидан кенг фойдаланади. К.да ҳоз. демократик жамиятда жиноятчиликка қарши курашнинг асосий йўналишларидан бирини ташкил қилувчи жиноятларнинг олдини олиш муаммоси муҳим ўрин тутаяди.

Ад.: Усмовалиев М., Карақстов Й., Жиноятчиликни олдини олишнинг криминологик чоралари, Т., 1995; Антонян Ю. М., Терроризм. Криминологические и уголовно-правовые исследования, М., 1998.

Мамажон Усмовалиев.

КРИНИЦА — Польшадаги иқлим курорти, Висла дарёси хавзасида, Нови-Сонч тоғларидан жан.-шарқда, 600 м баландликда. Иқлими мўътадил нам, қиши юмшоқ кувёшли (янв.нинг ўртача т-раси —5°) ва ёзи мўътадил илик (июлнинг ўртача т-раси 17°), йилига 800 мм ёгин ёғади. Карбонат ангидридли минерал сувлар, торфли балчиқ б-н даволанади.

19-а. ўрталаридан бошлаб курорт сифатида ривожланган. Дам олиш, туризм ва тоғ чанғи спорти маркази.

КРИО... (юн. kryos — совуқ, муз) — қўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, совуқ, паст ҳарорат, музга алоқадорлик маъносини билдиради (мас, криоскопия).

КРИОБИОЛОГИЯ (крио... ва биология) — паст ва ўта паст ҳарорат (0° дан паст, абсолют 0° га яқин)нинг ҳар хил биологик объектлар ва ҳодисаларга таъсирини ўрганадиган биол. фани. К.нинг асосий вазифаси паст ҳароратда ҳаётнинг куйи чегарасини, организмнинг совуқка ва музлашга чидамлилигини аниқлаш; салбий ҳароратнинг орга-измга зарарли таъсирини тадқиқ қилиш; хужайра ва тўқималарни совуқ уришдан ҳимоя қилиш чораларини ишлаб чиқишдан иборат. К.нинг амалий томони биологик объектлар (мас, кон, тўқималар ва органлар) ни узок муддат сақлаш ва совуқ, ёрдамида даволаш (криотерапия) методларини тадқиқ қилиш, совуқка чидамли ўсимлик навларини яратиш, ўта совуқ шароитда инсон фаолиятини оптималлаштириш учун тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. К.нинг илмий асослари 19-а. охирида рус физиологи П. И. Бахметьев томонидан яратилган.

КРИОГЕН ТЕХНИКАСИ - криоген т-ралар, яъни 120°К дан паст т-ралар ҳосил қилиш, тўтиб туриш ва улардан фойдаланиш техникаси. К. т. воситалари: криостат ва шунга ўхшаш бошқа қурилмалар; суолтирилган ва қаттиқ ҳолатга келтирилган газлар (кислород, азот, гелий ва б.) ишлаб чиқарадиган қурилма ва аппаратлар; бу газларни сақлаш ва ташиш учун идишлар; ўта паст т-ралардан фойдаланиб изотоп ва газ аралашмаларига ажратувчи қурилмалар. Бўлардан ташқари, криоген вакуум васослари, ўта ўтказувчан криоген генераторлар, двигателлар ва газли совитиш машинаси асосидаги соленид-

лар, микросовиткичлар ва бошқалар К. т. нинг воситалари бўлиб хизмат қилади. К. т. воситалари ва усуллардан энергетикада, криоген электроникада, металлургия, атом, космик ва ракета техникасида, шунингдек, тиббиётда (криожаррохлик асбоблари), биол.да (криобиология), к. х., озик-овқат саноати ва б.да фойдаланилади. Криоген т-раларни фан ва техниканинг кўп соҳаларида қўллаш натижасида К. т. нинг бир неча мустақил йўналишлари, мас, криоэлектроника, криобиология ва б. пайдо бўлди.

КРИОЛИТ (крио... ва ... лит) — 1) фторидлар кенжа синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби Na_2AlF_6 . Моноклин сингонияли, пластинкасимон, рангеиз, кррдек оппоқ, баъзан қизғиш, ҳатто қора рангда ҳам учрайди. Шишасимон ялтироқ. Қаттиқлиги 2,5, зичлиги 3 г/см³. Ўта ишқорли магматик жинслар ва ишқорли пегматит ҳамда гидротермал томирларда ҳосил бўлади. Дунёда саноат аҳамиятга эга бўлган яғова қони Гренландия жан. (Ивигтут)да, шунингдек, бу минерал Кола я. о. ва Уралда ҳам учрайди. Алюминий электрометаллургиясида ва ойна-шиша саноатида ишлатилади; кўпинча сунъий К.дан фойдаланилади; 2) муз ва унинг турли кўринишларини кам ишлатиладиган номи.

КРИОЛИТОЗОВА (крио... ва lithos -тош; zone — минтақа) — тупроқ, тоғ жинслари т-расининг манфий кўрсаткичлари ва ер ости музликларининг мавжудлиги ёки мавжуд бўлиш имкониятлари б-н тавсифланувчи литосфера (Ер пўсти)нинг юқори қатлами шаклидаги криосфера қисми. Мавжуд бўлиш ҳолатига кўра, К. кўп йиллик (бир неча йилдан минг йилгача) ва мавсумий (муайян муддат тунгиш областлари)га бўлинади. Кўп йиллик К., ўз навбатида, курукликдаги субэрал, музликлар остидаги субгляциал ва денгиз, океанлар акваторияси остидаги субмарин К.га бўлинади.

К. Ўзбекистонда бал. 2500 м дан

ортиқ бўлган тоғлар (Тошкент, Наманган, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари)да учрайди.

КРИОЛОГИЯ (юн. krios — совук, муз ва ... логия) — криосфера тўғрисидаги фан.

КРИОСКОПИЯ (крио... ва юн. skopeo — қараяпман, кузатаяпман) — физик-кимёвий анализ усулларида бири. Эритилган модданинг мол. м.ни аниқлаш усули. Соф эритувчининг музлаш т-расига нисбатан эритма музлаш т-расининг пасайишини ўлчаш.

КРИОСТАТ (крио... ва юн. statos — тургун, ҳаракатсиз) — ичида ўзгармас криоген т-ра (120° К дан паст) тўтиб туриладиган металл, шиша ёки пластмассадан ясалган қурилма; криоген техникаси воситаси. Одатда, суюлтирилган ёки қотирилган газлар (азот, водород, гелий ва б.) б-н совитилади. К.даги маҳсус идишга солинган совитувчи газ босимини ўзгартириш б-н К. га жойлаштирилган муҳит т-расини ўзгартирмай туриш мумкин. К. ташки муҳит таъсиридан яхши изоляция қилинади (Дьюар идиши, термос сингари). Суюлтирилган газ солинган (мас, гелий — совитувчи агент, азот — атроф муҳитдан иссиқлик киришига қаршилик кўрсатади) металл К. кенг тарқалган. Бундай К.ларнинг корпуси б-н ички қисмлари орасидаги т-ра ўзгаришларини сиффон бараварлаштириб туради. Радиотехника, оптика, техника ва б.да ишлатилади.

КРИОСФЕРА (крио... ва юн. sphaeria — шар) — Ер атмосфера, гидросфера ва литосферанинг иссиқлик таъсири зонасидаги узук-узук ва конфигурацияси бўйича ўзгарувчан қобиғи. К. термини ва унинг тавсифи 1923 й.да поляк олими А. Б. Добровольский томонидан тақлиф қилинган. Бу таълимотни В. И. Вервадский, П. И. Колосков, М. И. Сумгин, Н. И. Толстихинлар ривожлантирган.

Кўрсатилган ҳар бир сферанинг чегарасида вақти бўйича К.нинг қисқа муддатли, мавсумий ва кўп йиллик (муттасил) қисмлари ажратилади. К.нинг юқори чегараси Ер атмосферасининг устки чегарасига мос келади ва атмосферада бир неча км баландликда жойлашади, кутбларга яқинлашган сари пастга тушиб литосфера ва гидросферага ўтади. Унинг таркибига, атмосферадан ташқари, криолитозова, музликлар, кутб ҳавзаларининг криогалин сувлари қиради. Муттасил К.нинг қуйи чегарасига атмосфера ва ер юзасига яқин қатламларда у б-н мавсумий ва мавжуд бўлган қисқа муддатли К.нинг қатламлари туташади. Вақтнинг геологик аспектида К. ўз ҳолатини ҳар доим ўзгартириб туради. Ер тарихининг совуқ босқичларида унинг қуйи чегараси пасайиб экватор томон силжийди, гидросфера ва литосферанинг ичига кириб чуқурлашади. Бу эса криолитозонанинг қувватини ва у эгаллаган майдонни кўпайтиради. Дунё бўйича совиб кетиш жараёни нағижасида материклар ва денгизларнинг музлаши (денгиз ва мавсумий муз қопламлари эгаллаган майдонларнинг кенгайиши) ривожланади. Иссиқ даврда криолитозона, материк музликлари жойлашган майдонлар камаяди, денгизларнинг музлаши қисқаради. Совиш ва исиб кетиш атмосфера циркуляциясидаги бутун сайёравий ўзгаришларга олиб келади.

Совиш жараёнида гидросферадаги эркин сувнинг катта миқдори денгизлар регрессияси ва шельфлар ялангочланишини содир қилиб музли қопламалар жамланади. Иқлимнинг исиб кетиши денгиз трансгрессияси б-н бирга материклар музлашининг деградациясига олиб келади.

К.нинг ўсимликлар, ҳайвонлар ва инсоннинг айрим хўжалик турлари фаолиятига муайян таъсири бор.

КРИОТЕРАПИЯ (крио... ва терапия) — совуқ, б-н даволаш; бирор аъзони музлатмайдиган даражада совитиш. К. оғриқ

қолдириш, яллиғланишни камайтириш, кон тўхтатиш ва шишни йўқотиш чораси ҳисобланади.

Муз босиш, совуқ сувга ҳўлланган чойшабга ўраш қадимдан даво сифатида қўлланилиб келади. Ўт пуфаги, чувалчангсимон ўсимта (аппендикс), меъда, меъда ости беши ва б. аъзолар ял-лиғланганда, бадан лат еганда, суяк синганда музли халта қўйилади. Бурун қоваганда, ўпка, меъда, ичакдан кон кетганда тегишли соҳага музли халта босилади. Гавда т-расини сунъий йўл б-н тушириш — гипотермия юрак, йирик томирлар, бош мияни операция қилишда татбиқ этилади. К.нинг муҳим бўлимларидан бири — криохирургияда касал аъзо ёки тўқималарни совитиш йўли б-н емирилади ёки олиб ташланади. Бунинг учун хлорэтил ёки криоген асбоб ишлатилади. Бўлар ёрдамида ҳар хил даражадаги паст ҳаро-ратга эришиш мумкин. Ҳозир криоапликатор, криоэкстрактор каби аппаратлар қўлланади.

КРИОТУРБАЦИЯ (крио... ва лот. turbatio — ғижимланган, тартибсиз) — дисперс тоғ жинсларининг текстура шаклида жойлашиши. Бунда кесмадаги қатламлар шакли гирдоб, букилма, ҳалқа ва ҳ.к. кўринишда бўлади. Жинсларнинг дисперс қатламида ҳаддан ортиқча доимий йиғилган намликнинг музлаши ёки эришидан динамик деформация таъсирида вужудга келади.

КРИОФИЛЛАР (юн. kryos — совуқ, муз ва ... фил) — турғун паст ҳароратда яшовчи организмлар. К. га жан. ва шим. кутб денгизларида (игнатерилилар, баликлар, моллюскалар), совуқ сувли дарё ва сойларда (гулмойи балиқ, айрим планариялар ва б.), шунингдек, шим. кенгликлар ва баланд тоғларда ҳаёт кечирадиган ҳайвонлар қиради. Кўпчилик К., одатда, ҳарорат кам ўзгаришига мослашган (стенотермлар) бўлади. Мас, бир қанча игватерилилар (илондумлилар, денгиз кўзачалари)га сув ҳароратининг

Г дан юкори кўтарилиши қалоқатли таъсир этади. Ҳарорат кўтарилганида совуқ сувларда яшовчи айрим балиқларнинг ҳаракатланиши ва озикланиш интенсивлиги пасаяди. Криофиллик ҳарорат кўтарилган сайин сувда эрийдиган кислоталарнинг микдорининг камайиб бориши б-н боғлиқ. Арктика денгизларида яшовчи айрим балиқлар қонида суюқликнинг музлаш нуқтасини пасайтирувчи моддалар (биологик антифризлар) бўлади. К.га эриган қор сувлари, муз ва қор устида яшайдиган организмлар (бир ҳужайрали сувўтлар, криопланктон, айрим чувалчанглар, ҳашаротлар) ҳам қиради. К. сувўтларнинг тез кўпайиши, муз ёки қор рангининг ўзгаришига сабаб бўлади. Криофил ўсимликлар к р и о ф и т л а р деб аталади.

КРИПТО ... (юн. kryptos — махфий, яширин) — ўзлашма сўзлар таркибий қисми бўлиб, яширин варса, ҳаракат ёки ҳрлатни англатади (мас, криптография, крипторхизм).

КРИПТОГРАФИЯ (крипто... ва ... гра-фия), махфий ёзув — 1) матнни бегона, беҳабар кишилар тушунмаслиги учун ёзувни ўзгартириш тизими, бунда олдиндан келишилган воситалардан — белгилардан фойдаланилади. К. дипломатик, ҳарбий, савдо-сотик ва молияга оид ҳамда диний ва б. матнларни шифрлаш учун ишлатилади. Бу ёзувнинг кўп турлари мавжуд: матн ҳарфларини ракамлар б-н алмаштириш, ҳарфлар ўрнига ҳар хил шартли белгилар ишлатиш, матнда кўлланиши). лозим бўлган ҳарфлар ўрнига бошқа алифбо ҳарфларини кўйиб ёзиш ва б. Криптографик ёзув махсус шифр ёрдамида ўқилади; 2) палеографиянинг махфий ёзув тизими графикасини ўрганувчи тармоғи.

КРИПТОЗОЙ ЭОНИ (юн. kryptos — яширин ва zoe — ҳаёт) — геологик вақтнинг энг катта оралиғи, скелетли фауна қолдиқлари учрамайдиган

қатламлардан иборат (қ. Токембрий).

КРИПТОН (лот. Krypton), Кг - Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент; тартиб рақами 36, ат. м. 83,80. Ҳаводан ажратиб олинган К. 6 та изотопдан тузилган; 78Кг (0,354% ҳажмига нисбатан), 80Кг (2,27%), 82Кг (11,56%), 83Кг (11,55%), 84Кг (56,90%) ва 86Кг (17,37%). Уран минералларидан ажратиб олинган К.нинг изотоп таркиби бундан бирмунча фарқ қилади, чунки 235U ва 238U парчаланганда радиоактив изотоплар, мас, 85Кг (Т, =10,6 й, р-нурланувчи) ҳам ҳосил бўлади. Оксидланиш даражаси +2, ат. радиуси 0,198 нм, ковалент радиуси 0,109 нм. К. — бир атомли ҳидсиз ва рангеиз газ. Суюқланиш т-раси 119,80 К; қаттик К. нинг зичлиги 3000 кг/см³ (ОК), суюқ К. ники 2412 кг/м³ (120 К), газ ҳолатдаги К.ники 3745 кг/м³ (273 К, 0,1 МПа) Диамагнетик. Сув ва органик моддалар б-н кўшимчали бирикмалар (клатратлар) ҳосил қилади. Ультрабоинафша лазердарда кўлланиладиган эксимер бирикмалар, мас, КгF, КгCl, КгBr, КгO лар маълум.

Атмосферада ҳажми жиҳатидан 1,14-10~4% К. бўлиб, унинг атмосферадаги захираси 5,3-10¹² га тенг. Таркибида уран бўлган минерал газларда 2,5—3,0% К. бор. Ядро реакторларининг нурланган ёқилғиларида 0,04% гача К. бўлади. Коинотда 6-107 атом He га 1 атом К. тўғри келади. К. нинг кимёвий бирикмаларидан фақат криптон дифторид КгF₂ ва унинг ҳосилалари, мас, КгFT, SbF~, Кг,F,AuF», КгН+, Та₂ F~ олинган. К. ҳавони парчалашда оралик махсулот сифатида ҳосил бўлади. Чўғланма лампалар, газозаряд ва рентген трубкаларни тўлдиришда кўлланади. К. нинг радиоактив изотопи 85Кг тиббиётда р-нурланувчи сифатида ҳамда вакуум ускуналаридаги ёриқларни аниқлашда, коррозия ҳодисаларини текширишда, деталларнинг едирилишини назорат қилишда кўлланади.

КРИПТОРХИЗМ (крипто... ва юн.

orhis — мояк, тухум) — ёрғоқда битта (монорхизм) ёки иккала моятнинг бўлмаслиги; эмбрионал ривожланиш аномалияси. Ҳомила хромосомалари патологияси, она ва ҳомиладаги гормонал этишмовчилик, чов канали нуқсонлари ва б. омиллар моятнинг қорин пардаси орқасидаги бўшлиқдан ёрғоққа тушмай қолишига сабаб бўлади. Нормал ҳолатда моятлар ҳомиланинг 8—9 ойлигида қорин бўшлиғидан ёрғоққа тушади, аномалияда эса моят ерғоқдаги нормал ўрнига тушмай қолади. Баъзан моят қорин бўшлиғида ёки чов каналда тўхтаб қолади ёки нотўғри тўшади, бунда чов каналдан чиқиб, йўналишини ўзгартиради ва чов, сон соҳасида ёки олдида, ё ораликда тери остидажойлашади. Гоҳида моятларнинг ёрғоққа тушиши чўзилиб кетиб, бола 10—13 ёшга кирганида тугайди. Болада икки ёклама К бўлса ёки туғма иккала моят бўлмаса, кейинчалик бепушт бўлиб қолади (қ. Бепуштлик). К. бир ёки икки томонлама, шунингдек, алоҳида касаллик ёки бир қатор эндокрин касалликлар белгиси бўлиши мумкин.

КРИСТАЛЛ ПАНЖАРА - зарралар (атомлар, ионлар, молекулалар) нинг уччала координата ўлчамлари бўйича даврий қайтариловчи геометрик тўғри жойлашишини кўрсатувчи шакл. Қаттиқ жисм кристалларнинг мувозанат ҳолатига хосдир. Идеал кристалл учун атомларнинг элементар ячейкада жойлашишини параллел кўчириш б-н К. п. ҳосил қилинади. Кристаллар симметриясига қараб, элементар ячейкалар куб, тўғри ёки қийшиқ бурчакли параллелепипед ва квадрат ёки олти бурчакли призма шаклида бўлади. Унинг қирралари панжара доимийлиги деб аталади ва у атомлар орасидаги масофани белгилайди.

Элементар ячейкаларда атомларнинг жойлашишига қараб, К. п. лар 14 турга бўлинади ва француз кристаллографи О. Браве (1811—63) номи б-н юритилади. Атомлар жойлашган тугунларнинг шак-

лларига қараб томонлари марказлашган, ҳажми марказлашган ва асоси марказлашган куб панжараларига бўлинади. Шўндай панжараларнинг тугунларини ҳисобга олиб, элементар ячейкаларда биттадан (оддий кимёвий элементлар) бир нечта юзлаб (кимёвий бирикмалар) ва миллионлаб (юқори молекуляр бирикмалар — оксиллар, вируслар) атомлар жойлашади. К. п. кристаллнинг физик хоссалари (механик, электрик, магнит, оптик ва б.) ни ва анизотроплигини белгилайди.

КРИСТАЛЛАНИШ — модда ва жисмларнинг термодинамик турғунсизлик ҳолатдан турғун ҳолатга ўтиш жараёнида кристалларнинг ҳосил бўлиши. Кристаллар ҳосил бўладиган муҳитлар ўта совитилган буғ ёки тоза модда суюқлиги, муайян модданинг бошқа моддадаги ўта тўйинган эритмаси, бошқа кристалл тузилишли модда ва ҳ. к. бўлиши мумкин.

Сувнинг совиб, қаттиқ ҳолатга ўтиши ҳам К. жараёнидир. К.да жисм энергияси камаяди, чунки бунда иссиқлик қуринишида яширин энергия ажралиб чиқади (К. иссиқлиги дейилади) ва бу жараён модданинг эриш т-расидан паст т-радагина юз беради. Расмда совиётган суюқлик т-расининг вақтга боғлиқлиги келтирилган. Эгри чизиқнинг 1-қисми суюқликдан иссиқлик ажралиши б-н унинг т-раси текис пасая боришини кўрсатади. Горизонтал 2-қисми иссиқлик ажралаётганлигига қарамай, т-ранинг муайян қийматида унинг вақт ўтиши б-н ўзгармай қрилишини кўрсатади. Бир оз вақтдан кейин т-ра пасая бошлайди (3-қисм). 2-қисмга мос келган т-ра К. т-раси дейилади. К. пайтида ажраладиган иссиқлик моддадан олиб кетилаётган иссиқлик б-н компенсацияланади. Шунинг учун ҳам т-ра вақтинча ўзгармайди. К. жараёни тўхтагандан сўнг, қотган жисм т-раси пасая бошлайди. Т-ранинг вақтга нисбатан бундай ўзгириши кристалл жисмларга хос. Кристалланмайдиган суюқликларнинг совишида яширин

иссиқлик ажралмайди ва совиш графиги монотон чизикдан иборат бўлади. К. рўй бериши учун К. марказлари, мас, суюқликда муаллақ ҳолда юрган қаттиқ зарралар ва б. бўлиши лозим. Бу К. марказлари атрофида айрим кристаллчалар борган сари ўсиб бориб, оқибатда бири-бирига бирикиб поликристалл қаттиқ жиемни ҳосил қилади. Фақат махсус шароитдаги К. марказидан ўсиб чиққан бир бутун монокристалл ҳосил қилиш мумкин.

Кўпчилик жисмлар учун К. т-раси босим ортиши б-н кўтарилади. Суюқликда ўсаётган кристаллда каттагина т-ра градиенти мавжуд бўлади. Бу ҳол турли қатламларда атомлараро масофаларнинг бирдай бўлмаслигига олиб келади. Ниҳоят, кристалл ўсиб бўлганидан сўнг, унинг совишида ҳосил бўлган термоэластик кучланишлар кристаллдаги дислокацияни вужудга келтиради.

Газ (буғ) ҳам бевосита кристаллга айланади (конденсация туфайли). Бу ҳолда ҳам яширин иссиқлик ажралиб чиқади. Расм, 3 да ўзининг буғи б-н мувозанатда бўлган қаттиқжисм графиги ифодаланган. Чизикдан чап томонда қаттиқ ҳолати, ўнг томонда газ ҳолати кўрсатилган. К. жараёни эритмаларда ҳам содир бўлади. Бу жараёнинг бошланиши эритманинг таркибига ва т-расига боғлиқ. Эритма таркибида бир неча модда бўлса, уларнинг ҳар бири эритманинг К. т-расини пасайтиради. Бундай таркибли эритма эвтектика, унинг К. т-раси эвтети к нукта дейилади. Эритма т-расини пасайтириб, эритмани унинг таркибий қисмларига нисбатан ўта тўйинган ҳолатга келтириш мумкин. Бу ҳолда К. марказларида эриган модданинг ортиқча қисми эритмада алоҳида кристаллчалар ҳолида ажрала бошлайди ва эритма тўйинмаган ҳолга келади. Эритувчини буғлантириш йўли б-н ҳам эритмани ўта тўйинган ҳолга келтириш ва кристаллантириш мумкин. Бўлардан ташқари, электролитик ва кимёвий К. ҳам мавжуд. К. жараёнида кристаллда ҳар хил нуксонлар (мас,

кристалл ичида ёт газ, суюқлик ва қаттиқ жисм зарралари, вакансия, дислокация ва ички кучланишлар ва х. к.) пайдо бўлади.

Техник ва заргарлик мақсадларида сунъий кристаллар ҳосил қилиш К. жараёнига асосланган, жумладан, сунъий кварц олиш энг кўп олинадиган кристаллардан ҳисобланади. Синтетик кварц табиий кичик кристаллардан, унчалик майдаланиб кетмаган дарё кумларидан олинади. Қум хом ашёси махсус идишга солинади ва устига сода эритмаси қуйилади. Идиш оғзи қопқоқ б-н ёпилади. Унинг ички томонидан табиий ёки синтетик кристаллардан тайёрланган юпка қатламлар осиб қўйилади. Идиш ичида юқори т-ралар ва босим остида қумнинг тўйинган эритмаси (кремнезем) ҳосил бўлади. Ана шу эритмадан аста-секин янги-янги кварц кристаллари қатламлари (SiO_2) ҳосил бўлаверади. Бундай жараён Ўрта Осиё халқлари (айниқса, ўзбеклар) орасида новвот тайёрлашда кенг фойдаланиб келивади.

Ҳоз. кунда жуда кўп турдаги сунъий кристаллар (корунд, карборунд, криолит, фианит, слюдалар) олинади. Юқоридаги усул асосида эритмалардан зарур қисмларини ажратиб олишда хдм фойдаланилади. Мас, сильвинит (KCl-NaCl) аралашмасидан калий хлорид ажратиб олиниб, аралашма совитилганда KCl кристалланади, NaCl эса эритмада қолади. Саноатда калийли ўғитлар олиш ҳам шу жараёнда ишлаб чиқарилади.

Сувнинг К.и. атмосфера ҳодисалари ва тупрокклуносликда муҳим ўрин эгаллайди. К. туфайли минераллар ҳосил бўлади. К.дан яримўтказгич, оптик, пьезоэлектр ва б. материалларни олишда, шунингдек, металлургия, кимё, тиббиёт, фармацевтика, озик-овқат саноатида (моддаларни тозалашда, туз, қанд, новвот, турли дорилар ишлаб чиқаришда) фойдаланилади.

ЛЛЛ:Маллин Дж. У., Кристаллизация [пер. с англ.], М., 1965; Л од и з Р. А., Паркер Р. Л., Рост монокристаллов [пер. с англ.], М., 1974; Современная кристал-

лография, т. 3 [Образование кристаллов], М., 1980.

Назар Тўраев.

КРИСТАЛЛАР (юн. *krystallos* — муз, тоғ биллури) — атомлари, ионлари ва молекулалари маълум тартибда жойлашиб, фазовий кристалл панжарани ташкил этган қаттиқ жисмлар. К., кўпинча, суюқ фазалар — эритмалардан ҳосил бўлади ва ўсади, баъзан эса газ ҳолатини ёки қаттиқ жисм ҳолатини ташкил этадиган фазавий ўзгаришлар натижасидагива ҳосил бўлади. Бир турдаги кристалл панжарага эга йирик К. — монокристаллар, майда-майда кристаллчалардан ташкил топган. К. — поликристаллар, умуман кристалл панжара ташкил этмаган қаттиқ жисмлар — а м о р ф жисмлар деб юритилади. Бўлардан ташқари суюқ К. махсус гуруҳни ташкил этади.

К. табиатда ҳар хил катталиқда учрайди. Энг йирик табиий К. (тоғ биллури — кварц хили) бир неча юз килограммни, сунъий етиштирилган иш-қорий галлоид К.и бир неча ўн килограммни, энг йирик таёкча шаклида етиштирилган кремний К.нинг диаметри 200 мм ни, энг юпқа бир бутун монокристалл қатлам шаклидаги К.нинг қалинлиги 10 нм ни ташкил этади.

К., одатда, симметрик, тўғри шаклли, томонлари силлик, қирралари тўғри бўлади. Рентгеноструктура таҳлили пайдо бўлгунга қадар. К. бурчакларини ўлчаш ёрдамида ўзаро таққосланиб, уларнинг кимёвий таркиби аниқланган. К.ни симметрик жисм сифатида ўрганиш мақсадида улар 32 симметрия синфига бўлинган. Ҳар бир синф симметрия элементларининг маълум бир мажмуи б-н характерланади. 32 синф улардаги характерли симметрия элементларининг мавжудлигига қараб 7 сингонияга гуруҳланади: триклин, моноклин, ромб, тетрагонал, гексагонал, тригонал ва

куб. К. айрим томонларининг ўсиш тезлигидаги фарқлар уларни камдан-кам учрайдиган турли-туман шакллар (пластинкасимон, игнасимон, толасимон, бутоксимон, дендрит, қорсимон) га олиб келиши мумкин. Бу хусусиятлардан германийнинг дендрит лентасини, турли яримўтказгичларнинг юпқа плёнка (парда) сини ўстириш техникасида фойдаланилади. Агар эритмада бир йўла бир неча кристалланиш марказлари ҳосил бўлса, у ҳолда ўсиб бораётган К. бир-бири б-н учрашиб, ногўғри дончалар шаклини олади.

К. нинг ташқи кўриниши, у ёки бу синфга ва сингонияга мансублиги уларнинг кристалл панжараси б-н белгиланади. Кимёвий боғланишга қараб К. нинг атом структураси 4 та — ион (гетерополяр), ковалент, молекуляр ва металл боғланишли К. гуруҳига бўлинади. Ион боғланишлида мас, ош тузи ва б. да бир зарядли ионларнинг ўзаро таъсири натижасида кристалл панжа-ралари ҳосил бўлади. Ковалент боғланишлида кўшни атомларнинг валент электронлари умумлашиб кетиб иккиёқлама, учёқлама ва б. бир неча қаррали боғланишлар ҳосил бўлади. Бунга олмос, кремний ва карборунд жисмлар мисол бўлади. Молекуляр боғланишлида молекула атомлари орасида мустақкам ковалент боғланишлар мавжуд бўлиб, К. даги молекулалар орасидаги боғланиш бирмунча кучсизрок бўлади. Бунга, асосан, органик бирикмалар, H_2 , N_2 ва б. ҳамда инерт газларнинг кристаллик ҳолатлари мисол бўла олади. Металл боғланишлида эркин электронлар кристалл панжараларнинг барча қисмларида электрон газ ҳолатида тақсимланади ва улар мусбат зарядли тугунлардаги ионларни маълум масофаларда тутиб туради. Бунга металл ва интерметалл бирикмалари мисол бўла олади.

Т-ра ёки босим ўзгарганда К. структураси ўзгариши мумкин. Баъзи К. структураси ана шу омилларга нисбатан метастабил бўлади. К. даги атомлар орасидаги кимёвий боғланишнинг тури

уларнинг кўпгина физик-кимёвий хоссаларини белгилайди. Айрим К. нинг қаттиқлиги, иссиқлик ҳамда электр ўтказувчанлиги ва б. хоссаларидаги фарқлар улардаги атомларнинг хусусияти б-н ҳамбарчас боғлиқдир (қ. Полимерлар, Қаттиқ жисм).

К. нинг физик хоссалари (электр, магнит, оптик, акустик, механик ва б.) ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлиб, улар кристалл структурасидан, яъни атомларнинг жойлашиши ва улар орасидаги боғланиш кучларига ва электронларнинг энергетик тақсимоли (электр, магнит ва оптик хусусиятлари)га боғлиқ. Мас, металлларнинг ўта электр ўтказувчанлиги ёки диэлектрик ва яримўтказгичларда электр ўтказувчанлик хоссасининг нисбатан пастлиги электронларнинг юқори ёки паст концентрацияланиши (тўпланиши) б-н боғлиқ (қ. Қаттиқ жисм). К. нинг мустаҳкамлик, эгилувчанлик, товланиш, люминесцент хусусиятлари кристалл панжаралардаги нуқсонлар миқдори ва турига қараб аниқланади. Ундан ташқари, К.да симметрия, томонлари орасидаги бурчакнинг катта-кичиклиги, физик ва кимёвий хоссаларининг ҳар хил бўлиши улардаги анизотропия ва изотропия ҳодисаси б-н боғлиқдир. К. тузилишида ҳар хил нуқсонлар — вакансия (тешиқлар), чекка дислокациялар ва б. учрайди. Кристалл панжаранинг параллел структурага эга бўлмаслиги туфайли бу нуқсонлар ферромагнетик ва сегнетоэлектритик кузатилади. К.даги нуқсонлар туфайли улардан акустик, рентген ва электромеханик тўлқинлар сочилади. К.даги аралашмалар адсорбция ҳодисаси туфайли унинг структураси (ёқлари)ни бузади.

К. яримўтказгичларда диодлар, транзисторлар, интеграл схемалар ва б. яратишда, пьезоэлектр генераторлар, стабилизаторлар, акустооптик қурилмалар, частоталарни ўзгартирувчи асбоблар яратишда, инжекцион лазер қурилмаларида фойдаланилади. Металларга ишлов беришда, уларни жило-лашда ва пармалаш-

да ўта қаттиқ К. (олмос, корунд ва б.) дан фойдаланилади. Ҳоз. вақтда юпка, ўта юпка кристаллик (эпитоксиал) қатламлар янги техникада кенг қўлланилмоқда, мас, (лазердар, ёруғлик ўтказгичлар, оптоэлектроника асбоблари, Куёш энергияси элементлари, ўта юқори частота (ЎЮЧ) ли электроника асбоблари, инфрақизил (ИК) нурларни қабул қилувчилар, монокроматорлар, тензодатчиклар ва ҳ. к. яратилмоқда. Заргарлик саноатида синтетик К. ва б. қўлланилади. Назар Тўраев.

КРИСТАЛЛАРНИНГ ЎСИШИ - қ. Кристалланиш.

КРИСТАЛЛИ СЛАНЕЦЛАР - тўлиқ кристалланган метаморфик жинслар (қ. Сланецлар).

КРИСТАЛЛИЗАЦИОН ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ — турли омиллар (мас, гравитацион чўкиш, конвекцион ҳаракат ва б.) туфайли кристалланиш жараёнида ҳосил бўлган минерал фазаларнинг кўчирилиши ва ажралиб чиқиши туфайли магма б-н кристаллар ўртасидаги реакциянинг нормал кечишидаги ўзгариш, яъни магманинг фракцион кристалланиши. К. д. магма суюқлиги дифференциациясининг асосий механизми ҳисобланади. Айниқса, у асосли ва ўта асосли жинсларда кристалланиш маҳсулотларининг пойма-пой чўкиши туфайли интрузияларнинг турли минерал таркибидаги қаватларга ажралиш жараёнида яққол ифодаланади.

КРИСТАЛЛИЗАЦИОН СУВ - минерал ҳосил бўлишнинг табиий жараёнларида иштирок қилувчи сув. Кўп минералларнинг ҳосил бўлишида уларнинг таркибига жойлашишнинг турли шаклларида қиради. Агарда бу жараён Ер пўсти чуқур қисмларидан унинг юзасигача кўриб чиқилса, бунда сувнинг кириш шакли аста-секин, капиллярли ёки плёнкалидан гидроксилли (ОН), кристаллогидратли кўринишда, ҳаттоки цео-

литли шаклигача ўзгаради. Минераллар бўйича бу зоналик энг юқори т-рали биотит ва мусковит [сувнинг 0,9 дан 0,5% гача (ОН) шаклида]дан мирабилит ($\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$)га4а (H_2O шаклидаги сув микдорининг 56% мавжуд) кўрсатилган. К. с. баъзида ҳосил бўлаётган минералларда газли — сууюкли — қаттиқ аралашмалар кўринишида сақланади. Минераллар 300° дан паст т-рада қиздирилса, иссиқлик ютилиши натижасида К. с. ажралиб чиқади.

КРИСТАЛЛИТЛАР - 1) петрологияда — кристалланаётган жисмнинг майда жўн шакли (эмбрионлар). Вулканик шишаларда учрайди. Уларнинг шакли турличадир: глобулитлар (шарикчалар, томчилар); маргаритлар (мунчоклар ипи каби); лонгулитлар (цилиндрик ҳосилалар); трихитлар (қилсимон); скопулитлар (ўсимликлар пояларига ўхшаш) ва б. 2) металлшуносликда — куйма металл ёки металл қотишмаларнинг ўзаро зич боғланган нотўғри шаклдаги майда кристаллар.

КРИСТАЛЛОГИДРАТЛАР (кристаллар ва гидратлар) — таркибида сув бўлган кристалл бирикмалар (қ. Гидратлар).

КРИСТАЛЛОГРАФИИ СИНГОНИЯЛАР — бир хил симметрияли комплекслар б-н тавсифланувчи симметрия турлари (гуруҳлар, синфлар йиғиндиси). К. с. нинг геометрик константалари a , b , c ; α , β , γ , δ орқали ифодаланади. Бунда a , b , c — кристаллографик ўқ/ар, α , β , γ , δ , ϵ — ўқлар орасидаги бурчаклар.

Кристаллографияда 3 тоифага кирувчи 7 сингония мавжуд. Шулардан ҳар бири фақат унга хос бўлган симметрия элементлари бирлигига эгадир. Бу бириклар куб сингонияси симметрияси фақат унга хос бўлган (планаксиал) турининг максимал — $3Z44Z3\text{-}6Z2\text{-}9PC$ дан симметрия элементларининг тамоман йўқлиги б-н фарқланадиган триквивал

сингониянинг содда туригача бўладиган шаклидир.

Кристаллографик система ва симметрия турлари ёрдамида кристалларнинг таркиби, уларнинг фазовий панжара турлари аниқланади.

КРИСТАЛЛОГРАФИЯ (кристаллар ва ... графил) — кристалларнинг тузилиши ҳақидаги фан; кристалларнинг пайдо бўлиши, тузилиши, физик хоссалари, уларда бўладиган ўзгаришларни ўрганади. К. нинг вазифаси кристалларни таснифлаш, уларни ўрганишнинг махсус усулларини ишлаб чиқиш ва амалда ишлатиш йўллариини излаб топишдан иборат. Кристалларнинг характерли хусусиятлари уларнинг симметриясидир. Кристалларнинг симметрияси уларнинг шаклида, структурасида ва б. хусусиятларида ўз аксини топади. К. математика, физика, кимё, минералогия, металлшунослик, техника (радиотехника, механика) фанлари б-н бевосита боғлиқ. К. қадимдан минералогия б-н узвий боғланиб, кристалларни қирралаш қонунларини ўрганувчи мустақил фан сифатида ривожланган.

Завонавий К. 5 та асосий бўлимларга бўлинади: геом етрик К. — кристалларнинг симметрия^{TM}, структураси ва морфологиясини ўрганади; кристаллогенез — кристалларнинг ҳосил бўлиши ва ўсишини текширади; кристаллофизика — кристалларнинг оптик, электрик, механик, магнит ва б. хоссаларини тадқиқ қилади; кристаллокимё — кристаллик моддаларнинг кимёвий таркиби, структураси, хоссалари ва морфологиялари орасидаги боғланиш қонуниятларини, шунингдек, уларнинг қосил бўлиш жараёнлари ва қонуниятларини ўрганади; амалий К. — кристалларни ўстириш усуллари ва аппаратураларини ишлаб чиқади ҳамда улардан техникада фойдаланилади. К. нинг асосий текшириш усулларига гониометрик, кимёвий, оптик, рентгеноструктуравий, электронографик, нейтронографик, кристаллоки-

мёвий анализлар, кристалларни ўстириш ҳамда уларни ўлчаш ва б. киради.

Ҳозир бир қанча илгор мамлакатларда радиотехника, электроника, лазер техникаси соҳаларида кенг ишлатиладиган пьезокварц (биллур), ёқут ва ш. к. кристалларни лаб. ва з-д шароитида яратилмоқда. Ҳозирги кунда янги йўналиш — космик К. ривожланмоқда.

Ад.: Современная кристаллография, т. 1, М., 1979.

КРИСТАЛЛОКИМЁ, кристаллар к и м ё с и — кристалларнинг структураси ва хусусиятлари айван шу кристалларнинг кимёвий таркибига боғлиқлигини ўрганадиган фан. К. кристаллография б-н узвий боғланган. Кристаллар структурасини мунтазам тадқиқ қилиш 1912 й.да кристалл панжарасида рентген нурлари дифракцияси ходисаси кашф қилингандан кейин бошланди. Модда структурасини аниқлашнинг асоси — бу Е. С. Фёдоров томонидан ишлаб чиқилган симметриянинг фазовий гуруҳи назариясидир.

Кристаллар структурасининг дифракцион (рентгеноструктура, электронография, нейтронография, мессбаэр ва б.) методлари ёрдамида структуранинг геометрик тавсифини билишга имкон берувчи тажрибавий аниқлаш маълумотларига асосланади. К. бўйича маълумотлар Ер пўстининг ашёвий таркибини ўрганиш б-н боғлиқ бўлган (минералогия, петрография, фойдали казилмалар тўғрисидаги таълимот, геохимё) барча геол. фанларининг асосини ташкил этади. К. минглаб кимёвий моддаларнинг кристаллик структураси ҳақидаги маълумотларни қамраб олган. Одатда, ҳар бир кристалли модда ўзига хос структурага эга. Бирок, турли моддалар (мас, NaCl ва KCl, Br₂ ва Cl₂)нинг структуралари айван ўхшаш. Бундай моддалар кўпинча аралаш кристалларни ҳосил қилади (к. Изоморфизм). Айни вақтда битта кимёвий модданинг ўзи турли шароитларда ҳар хил тузилишга эга бўлиши мумкин

(к. Полиморфизм).

К.да кристалли структураларни гомодесмик (коордивацион) ва гетеродесмик структураларга бўладилар. Биринчисидан барча атомлар фазовий каркас ҳосил қилиб бир хил кимёвий боғлар орқали бирлашган. Бирок кристалли моддалар кўп ҳолларда гетеродесмик структурага эга. Унинг ўзига хос томони — структурали фрагментлари бўлиб, уларнинг ичидан атомлар ўзаро мустақкам боғланган. Бу фрагментлар атом, занжир, катлам, каркасларнинг охириги гуруҳларидан иборат бўлиши мумкин. Шунга мувофиқ равишда оролли, занжирли, катламли ва каркасли структуралар фарқ қилинади. Деярли барча органик бирикмалар ва галогенлар каби бошқа ноорганик моддалар ҳам оролли структурага эга. Молекулалар «ороллар» вазифасини бажаради, шу боис бундай кристалларни молекуляр кристаллар деб аталади. Атомларнинг ўзаро (гомодесмик структуралар мисолида) ёки структура фрагментлари орасидаги (гетеродесмик структураларда) боғланиш характери бўйича ковалентли, ионли, металл ва молекуляр кристаллар фарқ қилинади. Сўнгги гуруҳ энг кўп тарқалган. Бундай гуруҳларга бўлиш бир қадар шартлидир, чунки кристаллар аста-секин бир гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтиб туради. Бирок турли гуруҳга мансуб типик вакиллари хусусиятлари б-н ўзаро жиддий фарқ қилади.

К. минераллар ва уларнинг кристаллик тузилишининг физик, кимёвий ва генетик тавсифи ўртасидаги миқдорий алоқаларни ўрганиш б-н минераллар таснифи учун назарий асос яратади. Ҳар хил генезисли минераллар кристаллари (нуксонли, изоморф таркибли, стехометрик ва ҳ.к.)нинг структуравий тавсифи вариациялари типоморф белгилар сифатида фойдаланилади. К.да янги йўналиш — турли геологик формацияга оид тоғ жинсларидаги минераллар эволюциясини К. нуктаи назаридан ўрганувчи геокристаллохимё вужудга келди. К.нинг олдиндан белгиланган хусусиятларга

эга бўлган моддаларни синтез қилиш муаммоларини ҳал қилишда роли катта бўлди. Бу ҳоз. замон техникасида қўлланиладиган янги материаллар яратишда жуда аҳамиятли.

Ад.: Бокий Г. Б., Кристаллохимия, 3 изд., М, 1971; Поваренних А. С, Кристаллохимическая классификация минеральных видов, Киев, 1966.

КРИСТАЛЛООПТИКА (кристаллар ва оптика) — оптика ва кристаллографиянинг чегарадош соҳаси; ёруғликнинг кристалларда тарқалиши қонунларини ўрганишни ўз ичига олади. Нурнинг иккиламчи синиши, ёруғликнинг қутбланиши, қутбланиш текислигининг айланиши, плеохроизм ва б. К.да текшириладиган муҳим ҳодисалар ҳисобланади. Х. Гюйгенс ва О. Френель ёруғликнинг тўлқин назариясига асосланиб, К. нинг асосий қонунларини ишлаб чиқишган. Макроскопик электродинамика ҳоз. замон назарий К. нинг асосини ташкил этади. Кристаллдан ўтаётган ёруғлик қутбланади, яъни ёруғлик нури тарқалишига тик текисликда ётувчи фақат бир йўналишда тебранади. Кристаллнинг турли йўналишларида ёруғлик нурининг синиш кўрсаткичлари ҳар хил бўлади. Кристаллнинг ҳар бир йўналишига мос келувчи қутбланган ёруғлик нурининг синиш кўрсаткичи п микдорларининг геометик шакли кристаллнинг оптик хоссаларини тўла ифода қилади ва буни оптик индикатриса дейилади. Умумий ҳолда у эллипсоида сиртидан иборатдир. Координатлари О нуктадан бошланадиган тўғри бурчакли декарт системасида жойлашган эллипсоиднинг бош ўқларидаги п нинг қийматлари (пх, пу, пz) ни кристаллнинг бош синдириш кўрсаткичи, О нуктасидан ўтиб, эллипсоиднинг айланма кесимига тик тўғри чизиқни эса о п т и к ўқи дейилади. Бош синдириш кўрсаткичларининг қиймагига қараб оптик изотроп (пх=п =пz) ва бир ўқли (пх=п *пz) ҳамда икки ўқли анизотроп (пхФпу*пг) кристаллар-

га бўлинади. Умумий ҳолда анизотроп кристалларда ёруғлик турлича тезликка эга бўлган иккита тўлқин кўринишида тарқалади. Ёруғлик оптик ўқлар бўйлаб тарқалгандагива бу тўлқинларнинг тарқалиши мос келади.

Куб шаклидаги кристаллар оптик изотроп бўлиб, битта синдириш кўрсаткичига эга бўлса, бошқа турдаги кристаллар оптик жиҳатдан анизотроп ҳисобланади, яъни бу кристалларда оптик хусусиятлари ва ёруғлик нурларининг қутбланиши кристалл йўналишлари бўйича нурларнинг тарқалишига қараб турлича бўлади. Гексагонал, тригонал ва б. сигнонияга кирувчи иккинчи тартибдан юқори битта симметрия ўқли кристалларнинг оптик индикатрисаси айланма эллипсоид шаклида бўлади. Бундай кристалларда нурнинг иккита синдириш кўрсаткичи кузатилади. Агар кристалл ранг (тартиб) ли бўлиб, куб шаклида (оптик изотроп) бўлмаса, унинг ранги ўтаётган нур тебранишининг йўналишига қараб ўзгаради. Кристалл бир оптик ўқли бўлса, иккита асосий рангга, уч ўқли бўлса, учта асосий рангга эга бўлади. Плеохроизм деб аталадиган бу ҳодиса кристаллни ўрганишга ёрдам беради.

К.да кристалл хоссаларини аниқлаш учун оптик доимийлари: нурнинг иккиламчи синишидаги кристаллнинг синдириш кўрсаткичлари, оптик ўқлар орасидаги бурчаклар, оптик индикатриса ҳолатини аниқлаш усуллари ишлаб чиқилган.

Кристаллнинг диэлектрик синдирувчанлиги е ўзгармас қиймат бўлмасдан тензор қийматга эгадир. Шу қийматга қараб кристалл оптик хусусиятларининг анизотроплиги аниқланади, жумладан, тўлқин тарқалиши тезлиги ва синдириш кўрсаткичи кристаллар йўналишларига боғлиқ бўлади. Кристалл хусусиятларининг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга оладиган Максвелл тенгламалари орқали ёруғлик нурларини кристаллда тарқалиши ҳисобланади.

Икки ўқли кристаллнинг оптик индикатрисаси уч ўқли эллипсоид; унинг Ох, Оу симметрия ўқларини индикатрисанинг бош ўқлари дейилади; пх, пу, пг бош ўқлар бўйлаб синдириш кўрсаткичлари; 1 ва 2 — эллипсоиднинг иккита доиравий кесими; О, О ва О2 О, — кристаллнинг оптик ўқлари.

К. да кутбловчи микроскоп, рефрактометр ва б. асбоблар ишлатилади. К. усуллари б-н петрография ва минералогияда минераллар ва тоғ жинсларининг таркиби аниқланади. К. ёрдамида тоғ жинсларидаги моддаларнинг миқдорини аниқлаш усуллари ишлаб чиқилган. Ёруғлик нурини иккиламчи синдирадиган органик моддалар ҳам К. усуллари б-н ўрганилади. Шиша, пластмасса каби баъзи моддаларга таъсир этувчи механик куч натижасида ёруғлик нурининг иккиламчи синиши кузатилади.

Ўзбекистонда Ш. Воҳидов ва унинг шогирдлари оптик кристалларда радиацион оптик чидамликларини, кристалларнинг радиацион сезгирликларини ошириш ва шу асосда голография учун зарур хусусиятлар бера олиш усулларини яратдилар.

Ад.: Шубников А. В., Основы оптической кристаллографии, М., 1958; Фёдоров Ф. И., Оптика анизотропных сред, Минск, 1958; Борн М., Вольф Э., Основы оптики [пер. с англ.], М., 1973.

КРИСТАЛЛОФИЗИКА, физик кристаллография — кристаллография бўлими; кристаллар ва кристалл агрегатларининг физик хоссаларини, шунингдек, бу хоссаларнинг ташқи таъсирлар натижасида ўзгаришини ўрганади. Бу хоссаларга кристаллар деформацияси, мустаҳкамлиги, иссиқлик ўтказувчанлиги, сирт энергияси, адсорбцияси, спектроскопияси, люминесценцияси ва магнит, шунингдек, ўта ўтказувчанлик, ферромагнетизм, сегнетоэлектр, пироэлектр, пьезооптик, пьезоэлектр ва б. хоссалари қиради. Кристалларнинг физик хоссалари ҳар хил оптик

йўналишларда бирдек бўлмайд. Уларни симметрик йўналишларда эквивалент хоссаларга эга бўлган бир жинсли ва анизотроп муҳит деб қараш мумкин (қ. Анизотропия).

К.да анизотроп муҳитнинг хоссаларини миқдорий ифодалашда математик аппарат — тензор анализдан ва гуруҳлар назариясидан фойдаланилади. Мас, икки вектор катталиқ (муҳитнинг кутбланиши Р ва электр майдон кучланганлиги Е; ток зичлиги j ва электр майдон кучланганлиги $\mathcal{E}$) ёки икки псевдовектор катталиқ (мас, магнит индукцияси В ва магнит майдон кучланганлиги Н)лар орасидаги ўзаро боғлиқликни тавсифловчи анизотроп муҳитнинг физик хоссалари (мас, диэлектрик қабулчанлиги, электр ўтказувчанлиги, магнит қабулчанлиги, тензорлари) иккинчи тартиб (ранг) ли кутб б-н аниқланади. Юқори тартибли тензорлар б-н анизотроп муҳитнинг физик хоссалари, мас, пьезоэлектр эффект, электрострикция, магнитострикция, эластиклик ва б. шунга ўхшаш хоссалари аниқланади.

Кристалл панжарасидаги ҳар хил нуқсонлар (вакансиялар, дислокациялар, доменлар ва ҳ. к.) ва уларни кристалларнинг физик хоссалари (пластиклиги, мустаҳкамлиги, электр ўтказувчанлиги, механик асллиги ва б.) га таъсири урганилади. Кристаллардаги нуқсонлар уларнинг пластиклиги, мустаҳкамлиги, электр қаршилиги ва б. хоссаларига таъсир қилади. Шунинг учун амалда ишлатиладиган маълум физик хоссали кристалларни топиш К. нинг асосий масалаларидан бири ҳисобланади.

К. асосида кристаллооптика вужудга келди. К. ютуқлари туфайли қаттиқ жисм физикаси жадал ривожлана бошлади. У кристаллокимё б-н ҳам бевосита боғлиқ. К. нинг ўша пайтдаги ҳолатини немис физиги В. Фогт (1850—1919) баён қилган, унинг статик ва динамик назариясини М. Борн ривожлантирган. Ф. Иоффе К. га маълум ҳисса қўшган.

Кристалларнинг атом тузилишини,

таркиби ва структураларини атом ва ион оқимлари оркали ўрганишга, уларнинг физик хусусиятларини ўзгартира олиш имкониятларини яратишга ўзбек физик олимларидан Н. Ю. Тўраев, проф. Э. С. Парилис ва б. ҳам катта қисса қўшдилар.

Ад.: Иоффе А. Ф., Физика кристаллов, М. — Л., 1929; Вай Дж., Физические свойства кристаллов и их описание при помощи тензоров и матриц [пер. с англ.], М., 1967; Парилис Э.С., Тураев Н. Ю., Теория рассеяния ионов средних энергий на поверхности монокристалла, Т., 1970; Васильев Д. М., Физическая кристаллография, М., 1972.

КРИСТИ (Christie) Агата (1891.15.9, Торки, Англия — 1976) — инглиз ёзувчиси. Детектив жанр устаси. 85 роман, 20 пьеса ва кўплаб ҳикоялар муаллифи. К. энг яхши асарларида («Пуаро тергов қилади», 1924; «Каминлар сири», 1925; «Рожер Экرويدнинг катл этилиши», 1926; «Н ёки М?» 1941; «Қопқон», 1954; «Айблов гувоҳи», 1954 ва б.) жиноят нафақат далиллар асосида, балки қаҳрамонларнинг, чунончи, бельгиялик изкувар Эркуль Пуаронинг ботиний туйғуси ва сезгирлиги туфайли очилади. К. асарларининг катта муваффақияти сюжетнинг қизиқарлилиги, ечимнинг кутилмаганлиги, персонажларнинг ёрқинлиги б-н изоҳланади. Асарлари 103 тилга таржима қилинган.

КРИСТОБАЛИТ (Мексикадаги Сан-Кристоваль кони номидан) — кварц гуруҳига мансуб минерал. Кремнезём (гил)нинг бўш тури. Кимёвий формуласи SiO_2 . Қатғиқлиги 6—7, зичлиги 2,2 г/см³. Ранги оқ, туссиз. Шишасимон ялтироқ. Кристаллари куб шаклида. 1470° да қиздирилган кварц К. га айланади. Икки тури — а тетрагоналли ва р кубли К. фаркланади. Кўмир конларининг ер остида табиий ўт олишида, шунингдек, домна печлари маълум т-рага етган жойларида сунбий К. пайдо бўлади.

Ўзбекистонда К. Ангрен кўмир кони

р-нида ер ости ёнғинлари натижасида кварцли кумтошнинг қайта ҳосил бўлиши ҳисобига вужудга келган тридимит б-н биргаликда 1959 й.да аниқланган.

КРИТ — Ўрта денгизнинг шарқий қисмидаги орол, Греция ҳудуди. Майд. 8,3 минг км². Узунлиги ғарбдан шарққа 260 км, эни 12 км дан 55 км гача. Шим. қирғоқлари қўлтиқлар б-н парчаланган, жан. кам парчаланган, жарли. Рельефи тоғли. Тоғ массивлари (энг баланд жойи 2456 м, Ида тоғи) оҳақтош ва сланецлардан тузилган, қарст ҳодисаси кенг тарқалган. Иқлими Ўрта денгиз иқлими, ёзи қуруқ. Январнинг ўртача т-раси 12°, июлники 26°. Тоғларда қор май ойигача сақланади. Йилига 600 мм дан 1600 мм гача (соҳил қисмида) ёғин ёғади, асосан, қиш ойларида. Ўрта денгиз бугалари (фригана) ўсади, тоғ тепалари яйлов. Токзор ва зайтунзорлар бор. Донли экинлар, тамаки экилади. Аҳоли қўйчилик, балиқ овлаш б-н ҳам шуғулланади. Самария миллий боғи ташқил этилган (тоғ флора ва фауvasи муҳофаза қилинади). Антик давр ва ўрта асрларда қурилган кўплаб меъморий ёдгорликлар (каъба, черковлар) сақланган. Асосий портлари: Ираклион, Ханья.

К. — Европа маданиятининг энг қад. ўчоқларидан. Оролда мил. ав. 3-минг йилликда илк қулдорлик давлатлари вужудга келган. Мил. ав. 20—15-а.ларда бу давлатлар жуда ривожланган. Мил. ав. 1-а.да К. Грециянинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Мил. ав. 67 й.да оролни римликлар эгаллаган. Рим империяси парчаланиб кетгандан сўнг (395 й.) К. Шарқий Рим империяси, 823—961 й.ларда араблар қўл остида бўлди, 961 — 1204 й.ларда Византия таркибига кирди. 1669 й. дан Усмонли турк салтанати тасарруфида. Болқон урушлари сўнг Греция—Туркия шартномаси б-н тасдиқланган 1913 й.даги Лондон сулҳ шартномасига асосан, К. Грецияга ўтди.

КРИТ ҚЎЗГОЛОНЛАРИ (1866-69, 1896—97) — Усмонли турк империясига қарши Крит о.да кутарилган қўзғолонлар; Греция б-н қайта қушилиш шиори остида ўтган. 1866—69 й.лардаги қўзғолон даврида қўзғолончилар Вактли ҳукумат тузишган, уларга ёрдамга Греция ва б. мамлакатлардан кўнгиллилар келган, қурол-яроғ келтирилган. Европа давлатлари конференцияси (1869 й. янв.). Грецияни қўзғолончиларга ёрдам беришни тўхтатишга мажбур қилди, ватижада қўзғолончилар тез орада мағлубиятга учрашган. 1896—97 й. лардаги қўзғолон даврида Туркия критликларга (уларга грек ҳарбий отрядлари келиб қўшилган) қарши «муқаддас уруш» (жиход) эълон қилган (1896 й. нояб.). Греция 1897 й. Туркия б-н бўлган урушда енгилгач, қўзғолон бостирилган.

КРИТИК БОСИМ (лот. kritikos - чегара) — модда (ёки моддалар аралашмаси)нинг критик ҳолатгаати босими. Ҳар бир модда хусусий К. б. га эга. К. б.дан паст босимда модда 2 мувозанат фаза — суюқлик ва буғга ажралади. Лекин К. б. ва критик т-рада суюқлик б-н буғ орасидаги фарқ йўқолади, яъни модда бир фазали ҳолатга ўтади. К. б. модданинг физик-кимёвий доимийси ҳисобланади. Мас, сувнинг К. б. и 218,3 атм га тенг. Критик ҳолатдаги моддалар аралашмасининг К. б. и (аралашма компонентлари концентрацияси) аралашма таркибига ҳам боғлиқ бўлади. Шунинг учун аралашма диаграммаси биргива критик нуқтадан эмас, балки нуқталари К. б., т-ра ва концентрациянинг турли қиймагларидан ташқил топган эгри чизикдан иборат бўлади.

КРИТИК МАССА — маълум шароит (мас, реакторнинг фаол зоваси) да ядро занжир реакциялари ўз-ўзидан давом этиб туришига имкон берадиган ядро ёқилғиси (уран изотоплари ^{233}U ва ^{235}U , плутоний изотоплари ^{239}Pu ва ^{241}Pu ёки улар аралашмаси) нинг энг

кичик массаси. К. м. нейтронларнинг кўпайиш коэффициентига боғлиқ. Ядровий портлаш бўлиши учун ёқилғи массаси К. м.дан оғир бўлиши керак.

КРИТИК НУҚТА — модданинг ҳолат диаграммасипз. критик ҳолатга мос келувчи нуқта. Икки фазали система (мас, суюқлик — буғ, газ — газ) фазаларининг ўзаро мувозанатда бўлиши. У критик т-ра T_c , критик босим p_c , критик ҳажм K б-н тавсифланади.

Баъзи моддаларнинг суюқлик — буғ фазалари критик нуқтасининг параметрлари

Ў К	А, атм	мЗДюль	
Гелий	5,2	2,26	57,8
Водород	33,24	12,8	65
Кислород	154,78	50,14	78
Азот	126,25	33,54	90,1
Сув	647,3	218,39	56
Симоб	1460±20	1640±50	48
Литий	3200±600	1680	66

К. н.да системанинг барча хоссалари ўзаро ўхшаш ва фазалар (мас, суюқлик — буғ системасида модданинг суюқ ва буғ ҳолатлари) орасидаги фарқ йўқолади.

КРИТИК ТЕМПЕРАТУРА - 1) модданинг критик ҳолатпагн т-раси. Ҳар бир модда хусусий К. т. га эга ва у модданинг ўзгармайдиган тавсифномаларидан биридир. К.т.да суюқликнинг сирт тарафлиги нолга тенг, мениски йўқолади. Шунингдек, мувозанат ҳолатда бўлган буғ ва суюқликнинг физик хусусиятларидаги фарқ йўқолади; К. т. модданинг физик-кимёвий доимийларидан бири ҳисобланади (баъзи бир моддаларнинг К. т. Тк қиймати критик нуқта мақоласида берилган); 2) айрим ўтказгичларнинг ўта ўтказувчанлик қолагига ўтиш т-раси (қ. Ўта ўтказувчанлик). Кўпгива металллар, қотишмалар ва кимёвий бирикмалар учун аниқданган. Соф металлларда энг пастки К.т. W да (-0,1 К), энг юқори К.т. Nb да (9,2 К) кузатишган. Жуда юқори К. т. Nb , Ge қотишмаларида кузатишган (Г-23 К).

КРИТИК ҲАЖМ - модда (ёки моддалар аралашмаси) нинг критик ҳолатдаги солиштирма ҳажми. Ҳар бир модда хусусий K_c га эга. Модданинг суюқ ҳолатидаги ҳажми шу модданинг K_c ҳидан катта бўла олмайди. Чунки т-ра ортиши б-н суюқликнинг ҳажми кенгайди, буғланиш ҳам ортади. Буғнинг зичлиги ортса, солиштирма ҳажми кама-яди. Ватихада, K_c ҳ.да суюқлик энг катта ҳажмга эга бўлади. Критик ҳолатда модданинг суюқ ва газ фазаларининг солиштирма ҳажми тенглашади (баъзи моддаларнинг K_c х. V_k қиймати критик нукта мақоласида берилган).

КРИТИК ҲОЛАТ — икки фазали (бир компонентли ёки кўп компонентли) системанинг мувозанат ҳолати; бунда мавжуд фазалар физик хоссалари жиҳатидан бир хил бўлиб қолади. Изотроп фазалар (суюқлик — суюқлик, суюқлик — буғ ва газ — газ) мувозанатда ёки кристалл панжара бир хил фазалар бўлгандаги ва K_c х. вужудга келиши мумкин. Системанинг ҳолат диаграммасида K_c ҳ.га мос нукта критик нукта дейилади. Системанинг шу нуктадаги параметрлари. — критик босим p_c , критик температура T_c , критик ҳажм V_k ва б. унинг критик параметрлари дейилади. Суюқлик — буғ системасининг K_c ҳ.ида суюқлик ва буғ фазаларининг солиштирма ҳажмлари бир хил бўлади, фаза ўтиш иссиқдиги нолга айланади, фазалар чегараси йўқолиб кетади, сирт таранглиги бўлмайди. Шунинг учун K_c х.ни бир фазали системанинг чекка ҳолати деб қараш мумкин.

Критик ҳолат. Эн-р дрос диаграммаси: KB дан ўнгдаги ва юқорисидаги соҳа ва KA дан чапдаги соҳа — мос ҳолда модданинг газеимон ва суюқ ҳолатлари; изотермалар V ўққа параллел бўлган соҳа — суюқлик ва унинг тўйинган буғлари орасидаги мувозанат ҳолатига мос келади.

Бундай системанинг суюқ ва газеимон ҳолатларини ифодаловчи пара-

метрлари орасидаги боғланиш Эндрус диаграммаси орқали график тасвирланади; ҳар бир эгри чизик ўзгармас т-ра (изотерма)да p нинг V га боғлиқлигини ифодалайдиган график ҳисобланади. Расмдан кўриниб турибдики, ҳолати p^D параметрлар б-н белгиланувчи системаларнинг критик нуктасида фақат битта, яъни суюқлик — буғ мувозанати мавжуд. $T < T_c$ да изотерма горизонтал синик эгри чизикдан иборат. Горизонтал қисм суюқ ва буғ фазанинг мувозанатига мос келади. Т-ра кўтарилиши б-н горизонтал қисм кичрая боради ва критик т-рада изотерма сидирга эгри чизикка айланади. Бу изотермада фақат битта бурилиш нуктаси бор ва у критик нукта ҳисобланади. Критик т-радан юқорида суюқлик ва буғ ҳар қандай босимда ҳам мувозанатда бўлмайди.

КРИЦА — таркибида оз микдорда олтингугурт, ф'осор, кремний бўлган кам углеродли ғалвирак темир; пайвандлаш материали олишда ишлатилади. Говақларини шлак тўлдириб туради. Қадимда темирчилик ўчоғида чўяндан ортикча углерод ва б. аралашмаларни оксидаб олинган. Уларни болғалаб пайвандлаш темирига айлантирилган; унинг пластиклиги, пайвандланувчанлиги, занглашга қаршилиги юқори. Булардан ташқари, K_c бевосита рудадан 1250—1350° да қайтариб (ортикча углерод, кремний, марганецни йўқотиб) олинади.

КРИШАН ЧАНДАР (1913.19.11, Вазиробод — 1977.7.3, Бомбей) — хинд ёзувчиси ва жамоат арбоби. Ҳоз. замон урду адабиётининг йирик вакили. Ҳиндистон тараққийпарвар ёзувчилар уюшмаси раҳбарларидан бири (1953). Дастлабки хикоялар тўплами — «Тилсими хаёл» (1937). K_c нинг турли жанрларда 80 га яқин китоби чоп этилган. «Ҳоин», «Биз ваҳшиймиз» (1949) тўпламларида Ҳиндистоннинг бўлиниши (1947) ва хинд-мусулмонлар қирғини мавзуи ёритилган. «Мағлубият» (1958),

«Бўрон куртақлари» (1954), «Кумуш яра» (1964) романлари, «Кўча ортга қайтади» (1961), «Иккинчи қор ёғишдан аввал» (1967) кассалари ва автобиографик кассалари («Лой ўйинчоқлар», 1956; «Хотирамдаги чинорлар», 1968) ва б. асарларида Кашмир халқи ҳаёти акс этирилган. К. Ч. «Эшакнинг саргузаштлари» (1958 — 65), «Дадар кўпригидаги болалар» (1958), «Қоғоз қайиқ» (1966) романларидан иборат трилогия муаллифи. К. Ч. Ўзбекистонда бўлган. Асарлари хорижий тилларга, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Ас: Бир қизга минг ошиқ [роман], Т., 1965; Оташ нафаслар [хикоялар, тўплам], Т., 1977; Хотирамдаги чинорлар [қисса ва хикоялар], Т., 1986; Дадар кўпригидаги болалар [қисса], Т., 1999.

КРИШНА (санскритча, айван — қоронғу, қора) — ҳиндуйликда маъбуда, худо Вишнунинг тимсолларидан бири сифатида эътиқод қилинади. К. — ҳинд фольклори, хусусан, «Маҳабхарата»нинг қаҳрамони.

КРИШНА, Киства — Ҳиндистондаги дарё, Ҳиндистон я.о.нинг жанубида. Ўз. 1280 км, ҳавзасининг майд. 330 минг км². Ғарбий Гат тоғларидан бошланиб, Декан ясситоғлигидан оқиб ўта-ди ва Бенгалия кўлига дельта ҳосил қилиб куйилади. Асосий ирмоғи — Тунгабхадра дарёси. Ўртача сув сарфи 1730 м³/сек, езда тўлиб оқади. Суғоришда фойдаланилади. Қуйи қисмида кема қатвайди, канал орқали Годанари дарёси б-н боғланган. К. буйида Вижаянада ш. жойлашган.

КРИШНАМУРТИ Жидду (1895.25.5 ёки 1897 — Маданалли, Мадрас штати — 1986) — ҳинд диний мутафаккири ва шоири. 1910 й. теософлар (илоҳиётчилар жамияти аъзолари) томонидан дунёнинг янги ҳалосқори деб эълон қилинди. Бирок. 1929 й. К. улар б-н алоқани узди, ҳар қандай уюшган диний фаолиятда

қатнашишдан воз кечди. К.га) кўра, ҳақиқат фақат ички ҳиссиёт асосида, шахс кўнглидагини бемалол ёрилиб гапириш ҳолатидагина намоён бўлади, ҳар қандай тугал фалсафий ва диний тизим бунга тўсқинлик қилади.

КРКОНОШЕ, Улкан тоғлар -Польша ва Чехиядаги тоғлар. Шим.да, асосан, гранит ва гнейслардан, жан.да сланецлардан тузилган. Энг баланд жойи 1602 м (Снежжа тоғи). Морева кўллари, тош уюмлари бор. Фойдали қазилмалардан темир ва мис рудалари, тошқўмир учрайди. Игва баргли ўрмонлар, альп ўтлоқлари б-н қопланган. Миллий парк ташкил этилган. Туризм ривожланган. Тоғ чанғи спорти маркази.

КРОГ (Krogh) Август (1874.15.11, Грено, Ютландия — 1949.13.9, Копенгаген) — даниялик физиолог. Копенгаген ун-ти проф. (1916—45). Турли аъзолардаги капиллярлар деворининг анатомик-физиологик хусусиятларини ва капилляр қон айланишининг моддалар алмашинувидаги аҳамиятини аниқлаган. Капиллярлар ва аъзолар фаолияти ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, хужайралар фаолияти ва биологик мембраналар ўтказувчанлигида ионларнинг аҳамиятини тадқиқ этган. МикротонOMETрия, дифференциал манометрия, одам юрагидан ўтадиган қоннинг минутлик ҳажмини аниқлаш каби физиологик усулларни ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1920).

КРОКЕТ (инг. ва франц. croquet — илгак) — спорт типидagi ўйин. Бунда шарни ёғоч тўқмоқдада уриб муайян тартибда жойлашган сим дарвозалар қаторидан ўтказилиб, мўлжалга — рақиб қозикчасига етказиш ва уни ўз қозикчасига қайтариш керак. К. 17-а. да Францияда келиб чиққан, 19-а.дан кўпгина мамлакатларга тарқалган. 1900 й.даги Олимпия ўйинлари дастурига киритилган.

КРОКОИТ — кўрғошин хромати — РbСЮ4. Аниқ жипслашган моноклин сингонияли призматик чўзинчоқ кристаллар б-н намоён этилган. Ранги сарғиш-кизил, қизил, реальгарга жуда ўхшайди, қаттиклиги 2,5—3, яркироклиги олмос-симон, зичлиги 5600—6100 кг/м³, осон эрийди, кўмирда кўрғошин томчиларини ҳосил этади. Кўрғошин конларининг оксидланиш зовасида, хромли ультра-асосли жинсларда ҳосил бўлади. Парагенезиси гоҳида, малахит, беруссит, англезит ва пироморфитлар б-н бирга юз беради. Кўрғошин ва хромни аниқлаш учун индикатор сифатида фойдаланилади. Асосан, Курама тоғлари (Қорамозор) кўрғошин конлари оксидланиш зонасида аниқланган.

КРОМАНЬОНЛАР (Франциядаги КроМаньон ғори номидан) — сўнги палеолит даврининг хоз. (неоантроплар) кўринишида бўлган қазилма одамларининг умумлашма номи. Дунёнинг барча қисмида К.га оид суяк қолдиқлари топилган. К.нинг юз тузилиши ҳоз. замон одамига ўхшайди. Улар тахм. 140 минг йил муқаддам пайдо бўлишган.

КРОМВЕЛЬ (Cromwell) Оливер (1599—1658) — 17-а.даги инглиз инқилоби арбоби, индипендентлар раҳбари. 1640 й. Муддатсиз парламент (Қонун чиқарувчи орган)га сайланган. 1 — (1642—46) ва 2—(1648) фуқаролар урушида қирол армияси устидан ғалаба қозонган парламент армиясининг асосий раҳбарларидан бири. К. армияга таяниб пресвитерианларни парламентдан ҳайдаган (1648); қиролни қатл этиш ва республика эълон қилинишига кўмаклашган (1649), ватижада ҳокимият К. тарафдорлари қўлида тўпланган. 1640 й.дан лорд-генерал (барча ҳарбий кучлар бош қўмондони). Ирландия ва Шотландияда озодлик ҳаракатларини, левеллерлар ва диггердар ҳаракатини бостирган, К. 1653 й. парламентни тарқатиб, яқка шахс ҳарбий диктатура режими — про-

текторат ўрнатган.

КРОМВЕЛЬ ОҚИМИ - Тинч океаннинг шарқий қисмидаги юза оқим остидаги экваториал терс оқим. Шарққа томон Жан. Пассат оқими остидан 154—150° ғ.удан Галапагос о.лари томон тахм. 2° ш.к. ва 2° ж.к. оралиғида ҳаракатланади. К. о. 6500 км дан ортик масофага чўзилган, кенлиги 300 км чамасида, 100 ва 400 м чуқурлик оралиғида жойлашган бўлиб, шим. ва жан. чеккаларида ва шарқда юқорига кўтарилиб боради ва қалинлиги ҳам камаяди. Тезлиги 70—150 см/сек. Сув сарфи 30 млн. м³/сек.дан ортик. К.о. Тинч океаннинг экватор кенликларидаги сув оқими циркуляциясининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. АҚШ экспедициясига қарашли «Х.М.Смит» кемасида океанолог Т.Кромвель томонидан очилган ва унинг номи б-н аталган.

КРОМЛЕХ (бретонча *сrom* — дойра ва *lech* — тош) — неолит ва, асосан, жез даврига оид мегалитик иншоотларнинг бир тури. Бал. 6—7 м гача бўлган йирик тош устунлар устига тош тахта-лар қўйилиб, айлана(доира) шаклида қурилган (диаметри 100 м гача), ичига дольменлар ва менгирлар ўрнатилган. К.лар куёшга сиғиниш б-н боғлиқ бўлиб, куёш ибодатхонаси қасри сифатида хизмат қилган. К. Осиё ва Америкада кенг тарқалган. Қрим ва Кавказда К.намуналари сақланган.

КРОНА (славянча *корова* — тож) — Европадаги бир қатор мамлакатларнинг муомалада бўлган пул бирлиги. 1) Дания пул бирлиги (*krona*). 1 К. = 100 эйре. Халқаро ифодаси ДKK. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари= 8,4\ К. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган курс бўйича 1 К. = 80 сўм 67 тийин (2002 й. фев.). 2) Исландия пул бирлиги. 1 К. = 100 эйре. Халқаро ифодаси ISK. Халқаро валюталар курси бўйича 1 К. = 12 сўм 42 тийин (2003 й.

фев.). 3) Норвегия пул бирлиги (krone). 1 К. = 100 эйре. Халқаро ифодаси NOK. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган курс бўйича 1 К. = 139 сўм 07 тийин (2003 й. фев.).

4) Словакия пул бирлиги (koruna). 1 К. = 100 геллер. Халқаро ифодаси SLK. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 47,90 К. (2002 й. фев.).

5) Чехия пул бирлиги (koruna). 1 К. = 100 геллер. Халқаро ифодаси GZK. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 36,37 К. (2002 й. фев.).

6) Швеция пул бирлиги (krona). 1 К. = 100 эйре. Халқаро ифодаси SEK. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган курс бўйича 1 К. = 111 сўм 83 тийин (2003 й. фев.).

7) Эстония пул бирлиги (kroon). 1 К. = 100 цент. Халқаро ифодаси EEK. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 17,71 К. (2002 й. фев.).

8) Австро-Венгриянинг, сўнгра 1924 й.гача Австрия ва Венгриянинг пул бирлиги. 9) Франция (14—17-а.лар), Англия (16—17-а.лар) ва б. мамлакатларнинг олтин тангаси.

КРОНШТАДТ (1723 й.гача Кроншлот) — РФ Ленинград вилоятидаги шаҳар ва порт. Фин қўлтигидаги Котлин о.да, Санкт-Петербургодан 29 км ғарбда. Аҳолиси 45,1 минг киши (1998). Кемалар тузатилади. Ҳарбий денгиз музейи, радио кашфиётчиси А. С. Поповнинг кабинет-музейи бор. К.га 1703 й. Пётр I Петербургни денгиз томондан химоя қилувчи қалъа сифатида қурдирган. 18-а.нинг 20-й.ларидан Болтик флоти базаси. Истеҳкомлар (18-а.), денгиз собори (1903—13), Пётр I ҳайкали, адмирал С. О. Макаров ҳайкали ва б. бор. К.даги футштокнинг нолидан мутлақ баландлик ўлчанади.

КРОСС (инг. cross — кесиб ўтиш, ўтиш) — ҳар хил жойлар (ўрмон, дала, майдон)дан, турли табиий тўсиқлардан чанғида учиб, от, велосипед, мотоцикл,

автомобиль миниб, спортча югуриб ўтиш.

КРОССИНГОВЕР (инг. crossing — over — чалкашув) — чалкашиш, гомологик хромосомаларнинг ўхшаш қисмлари б-н ўрин алмашилиши натижасида хроматида ипларининг узилиши ва янги тартибда бириқиши. Биринчи марта америкалик биолог Т. Морган аниқлаган (1911). Олим гомологик жуфт хромосомаларда генлар доимо ўрин алмашиб туришини дрозofiла (мева пашшаси) да ўтказилган тажрибаларда исботлаган. К. ҳар хил генлар аллеллажнинг янги комбинацияларига олиб келади. К. популяцияларла комбинатив ўзгарувчанлик пайдо бўлишига олиб келиши туфайли табиий танланиш учун материал беради. К. аксарият ҳолларда хужайраларнинг мейоз, баъзан митоз бўлинишида рўй беради. К. ДНК молекуласининг ҳар икки, ёхуд битта ипида бир қанча генлар ёки геннинг бир қисмига эга бўлган хромосомалар қатта қисмларининг қайта комбинацияланишига олиб келади. Генлар орасидаги К. частотаси хромосомадаги генлараро масофани билдиради. К.ни ўрганиш натижасида хромосомаларнинг ирсий дискретлиги исботланди; генларнинг хромосомада тўғри чизик бўйлаб жойлашганлиги ва бириккан генлар гуруҳлари аниқланди; хромосомаларнинг генетик хариталари (ҳар бир бириқиш гуруҳида генларнинг нисбий жойлашиш схемаси)ни тузиш имкониятига эга бўлинди. К. комбинатив ўзгарувчанлик миқдорини кескин ошириши туфайли табиий танланиш ва селекция учун дастлабки материал беради. К. барча ҳайвонлар, ўсимликлар ва микроорганизмлар учун хос. К. хрдисасидан генетик таҳлил орқали генетиканинг қатор муаммоларини ечишда кенг фойдаланилади.

Ад.: Глўшакова Т. И., Развитие представлений об индивидуальности хромосом, М., 1983.

Шарифжон Турабеков, Мирфозил Абзалов.

КРОСС-КУРС — икки валютанинг курс нисбати, валюталарнинг учинчи валютага курс нисбатлари асосида аниқланади. Курслардаги фарқлар валюталарни алмаштиришда кўшимча даромад олиш ёки йўқотишларни камайтириш имкониятини беради. Мас, сўм долларга бевосита алмаштирилмай, курслар нисбатига қараб, дастлаб евро ёки фунт стерлингга, сўнгра бу валюталар долларга алмаштирилади.

КРОТСИМОНЛАР (Talpidae) - хашаротхўрлар туркумига мансуб сут эмизувчи хайвонлар оиласи. К. (ер юзасида ҳаёт кечирувчи ерқазардан ташқари) ер қазиб, ер остида ҳаёт кечиришга мослашган. Танаси ғўласимон, ташқи кулоқ супраси йўқ, олдинги оёқлари қисқа, тирноғи узун ва қаттиқ, мўйнаси қисқа, силлиқ. К. яхши қўрмайди; баъзи бирларининг кўзи тери б-н қопланган. Эшитиш ва ҳид билиш органи яхши ривожланган. 30 дан ортиқ тури бор, 12 ёки 18 уруғга бўлинади. Тибет, Хитой, Япония, Шим. Америка, Европа ва Осиёда тарқалган. Йилига бир марта (бахорда) 4—9 бола туғади. Бўғозлик даври 38—40 кун. Асосан, тупроқ хайвонлари, жумладан, ёмғир чувалчанглари, хашаротлар ва уларнинг личинкалари б-н озиқланади. К. ер қазиб, тупроққа ҳаво ўтишини ва сув шимилишини яхшилайти. Ўтлоқ тупроқларда К. бир йил давомида 160 т га яқин тупроқни ер юзасига қазиб чиқаради. Айрим турлари овланади. 2 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

КРОУФУТ-ХОЖКИН (Crowfoot Hodgkin) Дороти (1910.12.5, Жазоир — 1994) — инглиз кимёгари ва биокимёгари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1947). Россия ФА фахрий аъзоси (1991). Мураккаб физиологик фаол бирикмаларнинг тузилишини рентгеноструктуравий таҳдил қилган. Асарлари стеринлар, пептидлар, коферментлар ва б.га бағишланган. Пенициллин (1946), вита-

мин В|2 (1956) тузилишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1964).

КРЎЗЕНШТЕРН Иван Фёдорович (1770.8.11, Хагуди, Эстония — 1846.12.8, Таллин) — рус денгизчиси, адмирал (1842), Петербург ФАнинг фахрий аъзоси (1806). 1802 й. дунё айлана биринчи рус экспедициясига (1803—06) бошлиқ қилиб тайинланган. Экспедиция таркибидаги «Надежда» (командири К.) ва «Нева» (командири Ю.Лисянский) кемалари 1803 й. 7 ав-гда Кронштадтдан чиқиб, 1804 й. мартда Горн бурнини айланиб ўтгач, Ганайи о.ларигача биргаликда сўздилар. Бу ердан «Нева» Новоархангельск томон, «Вадежда» эса Камчаткага, сўнг Японияга кетди. 1806 й. экспедиция Ҳинд ва Атлантика океанлари орқали Кронштадтга қайтиб келди. Саёҳат даврида биринчи марта кенг миқёсда океанография ва метеорологияга оид тадқиқот ишлари ўтказилди. К. Курил о.ларининг бир қисми, Сахалин ва Камчатка соҳиллари, Япониянинг айрим ороллари табиатини ўрганди. К. саёҳат тафеилотларини, океанология ва этнография соҳасидаги тадқиқот ватижаларини 3 жилдди «Надежда» ва «Нева» кемаларида 1803, 1804, 1805 ва 1806 йиллардаги дунё бўйлаб саёҳат» (1909—12, 2-нашри, 1950) асарида баён қилган. К. 1823—26 й.ларда 2 жилдди «Жанубий денгиз атласи» асарини нашрдан чиқарди. К. номига Тинч океандаги бир неча географик объектлар (бўғоз, орол, тоғ ва б.) қўйилган.

Ад.: Невский В.В., Первое путешествие россиян вокруг света, М., 1951.

КРУМ (? - 814.13.4) - Биринчи Булғор подшолиги ҳукмдори (803—814). У ҳукмдор Кардамдан кейин тахтга чиққан. Протобулғор ва славян зодагонларини бирлаштирган. Франклар томонидан Анар хоқонлиги тугатилгандан сўнг (8-а.нинг 90-й.лари) — унинг шарқий ва жан. ердари Булғория таркибига қўшиб олинган (805). Булғориянинг кучайишини хоҳ-

ламаган Византия императори Никифор I (802—811) булғор хукмдори Кардам б-н тузилган сулҳ шартномасини бузиб, 807 й. Булғорияга хужум қилган. Ўртада бир нечта кучли тўқнашув ва жанглар бўлиб ўтган. 809 й. булғорлар Сердика ш.ни (ҳоз. София) босиб олган. 811 й. 26 июлда К. бошчилигидаги булғорлар Вирбиш дарасида византияликларни тор-мор келтирган. Бош қўмондон император Ни-кифор ва унинг саркардалари жангда ҳалок бўлган. К. Версиникия жанги (813 й. 22 июль)да византияликларни қайта мағлубиятга учратгач, Адрианополь (Эдирне) қўшиб олинган. У нафақат қобилиятли саркарда, балки яхши давлат ташкилотчиси эди. Унинг даврида Булғория мустақкамланиб, ҳудуди кенгайган. Биринчи умумдавлат қонунлари (Крум қонунлари)ни эълон қилган. Константинополь қамалига тайёргарлик кўриш пайтида вафот этган.

КРУРОВА, Крорайва (Кироройва) — қад. тарихий-маданий вилоят ва давлат (мл. ав. 4—3-минг йиллик — мил. 5-а.). Шарқий Туркистондаги Лўбнур (Лобнор) қўлининг жан.да бўлган. Мил. ав. 2-а.нинг 2-ярмида Хитойнинг Шарқий Туркистон ва Дананта қарши тажовўзи вақтида бу ерда Хитой ҳарбий манзилгохлари вужудга келган. Маҳаллий туб атама — Кироройва мил. 3—4-а.ларга оид қхароштҳи битикларида қайд этилган. Буюк ипак йўлида жойлашганлиги туфайли милоннинг бошларида раввақ топган. Археологик тадқиқотлар натижасида К.дан турли тилларда (қхароштҳи, хўтансақ, хитой, тибет, тохар ва б.) битилган ёзма ҳужжатлар топилган. Бу ҳужжатларни ўрганиш милоннинг бошларида бу ерга қўплаб хиндларнинг кўчиб келганлиги, уларнинг К.да роли катта бўлганлигидан далолат беради. Хусусан, К. даги ҳукмрон сулола вакиллари хинд исмлари (Тажака, Пенйи, Амгоки, Махири, Вашмана) ва унвони — маҳорожа деб аталган. Мил. 3—4-а.да К. кичик давлат бўлиб, таркибида Лўбнур қўли атро-

фидаги ҳудуд ва Тақла-Макон чўлининг жан.-шарқий томонидаги воҳалар кирган. К. аҳолиси негизини хинд-европа халқлари ташкил этиб, хиндлар, эронийлар катта роль ўйваган, хитойлар озчиликни ташкил қилган. К. шаҳарсозлик, к.х., хунармандчилик, полизчилик, чорвачилик, халқаро савдо ва товар-пул муносабатларида юксак даражага эришган. Буддизм давлат дини бўлган. К. ҳудудидан Крурова гўзаллари топилган.

Ад.: Ртвеладзе Э., Великий шёлковый путь, Т., 1999.

Абдуҳолиқ Айтбоев.

КРУРОВА ГЎЗАЛЛАРИ - неолит даврига мансуб икки аёл жасади. Хитойлик археологлар Крурова ҳудудидаги Кунчи дарёси яқинида жойлашган икки қад. қабрдан топишган (1979, 1980-й. лар). Биринчи қабр тепасига нур сочиб турган куёшни эслатувчи 6 қатор дойра шаклида қозиқлар қоқилган. Унга тахм. 20 ёшларда вафот этган, бошига чўкки намаг кулоҳ, оақларида этик, бир аёл ва гўдақ дафн қилинган бўлиб, улар дағал намаг устида ётибди. Жасаднинг икки ёнида навалардан нафис қилиб тўқилган, ичига буғдой солинган саватлар бор. Бу аёлнинг ҳаётлик чоғида ғоятда гўзал бўлганлиги унинг елкасига қадар тушиб турган заррин сочлари, узун киприклари, нозик лаблари ва қирра бурнидан яққол кўриниб турибди. Иккинчи қабрдаги аёл жасади эса қўй териси б-н қафанланиб, тик ҳолда дафн қилинган. Тахм. 40 ёшларда қазо қилган бу аёл ҳам аввалгиси каби кийинтирилган, юз тuzилиши чиройли. Унинг атрофига тош, суяк ва ёғочдан ясалган ҳайкалчалар қўйилган. Унинг ҳам бошида чўкки намаг кулоҳ, оёқларида этик, бўйлари 5 см дан 50 см гача, энсаларига қадар тушиб турган сочлари эса майда қилиб ўрилган, кўзлари қора ва лаблари қизил бўёқ б-н пардозланган. Иккала аёл жасади ўзлари кўмилган заминнинг қулай табиий шартшароити туфайли, гўё мўмиёлангандек жуда яхши сақланган.

Тадқиқотлар К.г.нинг кум бўрониди қолиб ҳалок бўлганини кўрсатди. Шунингдек, К.г. ёши дастлабки текширишларда 6412 (+117) йил деб белгиланган бўлса, кейинги чуқур таҳлиллар нагизасида бу сана 4900 йил деган қатъий қарорга келинди.

Абдуҳолик Айтбоев.

КСАНТОГЕВАТЛАР (юн. xanthos — сариқ ва gennaо — туғаман) — ксантоген кислота ROC(S)SH ҳосилалари (туз ёки эфирлари). Умумий формуласи:

RO-C

// \

SR'

R — углеводород радикали, R' — металл (туз) ёки углеводород радикали (эфир). К. — оқ-сарик рангли, қўланса хидли барқарор бирикмалар. Калий К.и рангли металллар рудасини бойитишда флотореагент сифатида ишлатилади. К. ичида ксантогеват целлюлоза муҳим аҳамиятга эга. Ватрий гидроксид (NaOH) эритмасида суолтирилган ксантогеват целлюлоза вискоза дейилади ва у вискоза тоалар ва целлофан и.ч.да ишлатилади. К. шунингдек, гербицидлар, инсектицидлар, фўнгицидлар олишда, сурков мойларига қўшимча, азотли ўғитларга ингибиторлар сифатида қўлланилади.

КСАНТОПРОТЕИН РЕАКЦИЯСИ -оксилни очишнинг сифат реакцияси; оксилли эритмаларга концентрланган нитрат кислота қўшиб қайватилса сариқ ранг пайдо бўлади. Концентрланган ишқор эритмаси қўшилганда эса сариқ ранг зарғалдоқ ранга айланади. Реакция ароматик аминокислоталар (фенилаланин, тирозин ва триптофан) борлигини кўрсатади ва уларнинг нитроҳосилалари вужудга келишига алоқадор.

КСАНТОФИЛЛАР (юн. xanthos - сариқ ва phyllon — япроқ) — кислородли каротиноидлар; юксак ўсимликларнинг япроги, гули, меваси ва куртақларидаги, шунингдек, сувўтлар ва микроорганизм-

лардаги сариқ пигментлар. Пластидаларда бошқа пигментлар (хлорофилл ва каротин) б-н бирга бўлади. Флавоноидлар б-н биргаликда япроқларнинг кузги рангини ҳосил қилади. К.нинг ациклик, моноциклик ва бициклик каротиноидларга тегишли 50 дан ортик, тури бор. Типик вакиллари: зеаксантин (сарик) ва ксантофилл (бинафша рангли) кристалл моддалардир. К. ёруғда ҳаво кислороди иштирокида рангсиз каротиноид углеводородлардан ҳосил бўлади.

КСЕНИППА — Қашқадарё воҳаси шарқий қисмининг антик давр адабиётидаги номи. Мил. 3—5-а.ларда Қашқадарё воҳаси 2 қисмга Ғарбий — Навтака ва шарқий — К.га бўлинган. Баъзи олимларнинг (С.К.Кабанов) фикрича, бунга этник жараёнлар ҳам сабаб бўлган (ява қ. Косон).

КСЕНИЯЛАР (юн. xenia — меҳмондўстлик, xenios — меҳмон, бегона) — бир ўсимликдаги уруғ ва меваларнинг туси, шакли, катта-кичиклиги ёки бошқа белгиларига кўра ўзаро фарқ қилиши. К. чангчи ўсимлик генларининг эндосперма белгиларига (биринчи тартибли К.) ёки уруғ қобиғи ва мевақатга (иккинчи тартибли К. ёки метаксениялар) таъсиридан ҳосил бўлади. Бу ҳодисани илгари кўпгива табиатшунослар кўрсатиб ўтган бўлса ҳам, немис биолоғи В. Фокке (1881) термин сифатида фанга киритган. Кейинчалик қўш уруғланиш назарияси кашф қилинганидан кейин К. — иккинчи спермиянинг муртақ халтаси марказий хужайранинг ядроси б-н қўшилиши (биринчи спермия тухум хужайра б-н қўшилади) ватижаси эканлиги аниқланди. Шунинг учун ҳам чангчи ўсимлик уруғи эндоспермасининг устун (домивант) белгилари уруғчи ўсимликда ҳосил бўлган дурагай уруғ эндоспермасида кўрива бошлайди.

КСЕНОБИОТИКЛАР (юн. xenos - бетова) — тирик организмлар учун ёт,

бегона бўлган турли-туман органик бирикмалар. Одамнинг хўжалик фаолияти натижасида вужудга келган ва моддалар айланишининг биологик давраси б-н боғлиқ кимёвий моддалар. Бўларга пестицидлар, маиший кимё препаратлари, хар хил доридармонлар, кир ювиш воситалари, минерал ўғитлар ва б. киради. К. атроф муҳитга кўп микдорда тушганда тирик организмларга ҳалоқатли таъсир кўрсатиши мумкин. К. организмда турли аллергик касалликлар ва ирсий ўзгаришлар пайдо қилиши, иммуниетни сусайтириши ва б. оқибатларга олиб келиши, табиий системаларда борадиган жараёнларга ҳам таъсир этиб, уларни издан чиқариши мумкин.

КСЕНОМОРФ МИНЕРАЛЛАР - ўзи га хос кристаллографик шаклга эга бўлмаган минераллар. Одатда, бошқа минераллардан кўра кечроқ кристалланиб, уларнинг оралиғига жойлашган бўлади. К.м. қаторига турли сабабларга кўра ҳосил бўлишнинг маълум шароитлари бўйича кристаллик шаклга кира олмайдиган минераллар киради. Шу боис улар аввал вужудга келган минераллар орасидаги жойларни эгаллашлари мумкин. Бўлар қаторига рудали ва рудасиз минералларни киритса бўлади. Гоҳида, улар даставвал колломорф бўлиб, кейинроқ кристаллик ҳолатга ўтадилар.

КСЕНОН (юн. xenos — бегона, лот. Хсепоп), Хе — Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 53, ат.м. 131,29. Инерт газлар жумласидан. Ҳаводан ажратиб олинган табиий К. 9 та изотопдан иборат: ${}^{24}\text{He}$ (ҳажми жиҳатидан 0,096%), ${}^{126}\text{He}$ (0,090%), ${}^{128}\text{He}$ (1,92%), ${}^{129}\text{He}$ (26,44%), ${}^{130}\text{He}$ (4,08%), ${}^{131}\text{He}$ (21,18%), ${}^{132}\text{He}$ (26,89%), ${}^{134}\text{He}$ (10,44%), ${}^{136}\text{He}$ (8,87%). Уран минералларидан ажратиб олинган. К.нинг изотоп таркиби бундан фарқ қилади, чунки ${}^{235}\text{U}$ ва ${}^{238}\text{U}$ бўлиганди радиоактив изотоплар ҳосил бўлади. Ядровий порт-

лашларда ҳам шу ҳодиса кузатилади. Полинг бўйича электроманфийлиги 2,6; ат. радиуси 0,218 нм. К. ҳажм жиҳатидан атмосферанинг 0,86-10~5%ни ташкил этади. Фазода жуда сийрак тарқалган (7,7-108 атом гелийга 1 атом К. тўғри келади). К. — бир атомли рангсиз ва ҳидсиз газ. Қайнаш т-раси 165,05К; қаттиқ ҳолатдаги К.нинг зичлиги 2,700 г/см³ (133К), суюқ ҳолатдаги К.ники 2,987 г/см³ (165К), газ ҳолатдаги К.ники 5,85 кг/м³ (273К, 0,1 МПа). К. фақат фтор б-н бевосита бириккади ва К. фторидлари (ХеF₂ ХеF₄ ва ХеF₆) ҳосил қилади. К.нинг бошқа бирикмалари билвосита усуллар ёрдамида К. фторидлардан олинади.

К. (Ш)-оксид, ХеО, — оддий шароитда рангсиз кристалл модда. Сувли эритмаларда оксидловчи, кўпгива органик моддаларни парчалаб СО₂ ажратиб чиқаради. Кристалл ҳолатдаги ХеО₃ — портловчи модда. 30 мг дан ортиқ микдорда ўз-ўзидан портлайди. ХеО₃дан ташқари К. (IV)-оксид, ХеО₄ (суюкланиш т-раси — 35,8°, оддий шароитда осон парчаланмади) ҳам маълум.

К. саноатда ҳаводан олинади. Уни криптон-ксенонли концентратдан ажратиб олиш ҳам мумкин. Электровакуум техникасида, газ ёруғлик лампалари, кучли газразрядли- ва импульсли ёруғлик манбаларини радиография ва тиббиёт диагностикасида, шунингдек, вакуум қурилмаларидаги ёриқларни аниқлашда қўлланилади.

КСЕНОТИМ —итрий фосфати (VPO₄). Одатда тетрагонал сингонияга мансуб бўлган призматик ва пирамида кўринишдаги майда кристаллар сифатида намоён бўлади. Ранги кўнғир, кизил, қаттиклиги 4,5, зичлиги 4300 кг/м³. Асосан, гранитли пегматитлар ҳамда контактам метасоматитлар, сланецлар қатламида ҳосил бўлади. Кўпинча гранитоид жинсларнинг аксессуарли минерали сифатида учрайди. Энг машҳур конлари Бразилия (Минас-Жерайс)даги пегматит ва сочмалар, Швеция, Норвегиядаги

пегматитлар. Россияда К. Карелия пегматитларида учрайди. Ўзбекистонда турли шароитларда аниқланган.

КСЕНОФАН (Xenophanes) Колофонлик (мил. ав. 580—577, Колофон, Кичик Осиё — 490—485, Элея, Жан. Италия) — юнон файласуфи, шоир. Элея мактабининг асосчиси. Моддий оламни ягова, адабий, ўзгармас деб билди ва моддий борликни худо деб эълон қилди. Тафаккур, онг, сезги — ҳаммаси моддий. К. худони инсон қиёфасида тасвирлашни ва юнон динидаги кўпхудоликни танқид қилди.

КСЕНОФОНТ (Xenophon) (мил. ав. тахм. 430—355 ёки 354) — қад. юнон тарихчиси ва давлат арбоби. Афинада бой оилада туғилган, Сукротнинг шогирди. Мил. ав. 401 й. Эрон тахти даъвогарлари Кичик Кирнинг Бобилга юришида қатвашган. Кир ҳалок бўлгач, Кичик Осиё, Қора денгиз соҳилларига чекивётган 10000 кишилик юнон кўшинига раҳбарлик қилган (бу воқеаларни у «Анабасис» асарида тасвирлаган). К. юнон тарихчиси Фукидид асарининг давоми бўлган «Юнонистон тарихи» (7 китобдан иборат) ҳамда иктисод, фалсафа ва ҳарбий соҳага оид асарлар ёзган.

КСЕРКС I (қад. форсча Хшаршан) (?— мил.ав.465) — ахоманийлар сулоласига мансуб қад. Эрон шоҳи (486—465). Доро I ва Кир //нинг кизи Атоссанинг ўғли. Ахоманийларга тобе мисрликлар кўзғолони (486—484)ни бостирган. 482 й. бобилликлар кўзғолон кўтаргач, Бобилни вайрон қилган, Бобил шоҳи деган унвондан воз кечиш б-н расман ва амалда Бобил давлатини йўқ қилиб, уни оддий бир сатрапияга айлантирган. 480 й. Юнонистонга юриш қилган. Аммо 479й. форслар флоти ҳам, қуруқликдаги кўшини ҳам тор-мор келтирилган. Бу мағлубиятлар Ахоманийлар давлати таназзули жараёнини кучайтирган. К. мамлакат яхлитлигини сақлаб қолиш

мақсадида диний ислохот ўтказган — маҳаллий уруғ-қабилла маъбудларига сифинишни тақиқлаб, Ахурамаздага топинишни жорий этган. У сарой аҳли уюштирган фитнада ўлдирилган.

КСЕРОГРАФИЯ (ксеро... ва ...графия) — яримўтказгичли материалда қуруқ электрик зарядланган қуқун б-н очилтириб тасвир ҳосил қилиш; электрофотография усулларида бири.

КСЕРОДЕРМА, пигментли ксеродерма (юн. херос — қуруқ ва дерма) — терининг наслдан-наслга ўтадиган туғма касаллиги; дерматозларга киради. Бунда тери кўёш нури (ультрабинафша нур)га ўта сезгир бўлади. Асосан, бола ҳаётининг биринчи йилларидаёқ намоён бўлади. Офтоб баданнинг очиқ жойларига (юз, қўл-оёққа) тушганидан кейин, у ерда эритематоз (қ. Эритема) ва пигментли доғлар пайдо бўла бошлайди: тери қуруқшаб, қизилқайди, бора-бора тери юпка тортиб, буришади (бурун қирралишиб, оғиз тортишиб қолади), конъюнктивит, кўз қовоқларининг қайрилиб қолиши ва ҳ.к. кузатилади. Боланинг ёши катталашган сайин (8—10 ёшларда) терисида сўгалсимон ёки папилломатоз ўсимталар пайдо бўлиб, эпителиомалар (рак, базалиома, меланома ва б.) га айланиши мумкин (қ. Папиллома). Беморга кортикостероидлар, витаминлар, рентгентерапия буюрилади, баъзан жарроҳлик усули қўлланилади.

КСЕРОМОРФИЗМ (юн. херос — қуруқ ва морphe — шакл, кўриниш) — қуруқлик ўсимликлари — ксерофитларга хос морфологик ва анатомик хусусият. Барг юзасининг кичрайиши, ҳужайраларининг майдаланиши, кичик оғизчаларнинг кўп бўлиши, томирларнинг зич тўр ҳосил қилиши, барглarda туклар ҳосил бўлиши ва бошқалар К.га хос. К.да кўпинча барглар йўқолиб, улар ўрнини фотосинтезловчи поялар ёки тиканлар (мас, кактусда) эгаллайди. К. транспирация тезлигини камайтириб,

нам танқислигида ўсимликларни қуриб қолишдан сақлайди.

КСЕРОФИЛ ҲАЙВОНЛАР (юн. херос — қуруқ ва ...фил) — сувсиз ердарда, яъни ҳавосида нам кам бўлган муҳитда яшашга мослашган ҳайвонлар. Бундай ҳайвонларда тана юзасидан, нафас тешикларидан ва б.дан сув буғланиши кескин камайган бўлади. Улар узоқ вақт сувсизликка чидайди (мас, туялар, баъзи бир кўшоёқлар) ёки овқатдаги сув б-н кифоланади (мас, калтакесақлар, илонлар, тошбақалар, кўпчилик кемирувчилар ва б.).

КСЕРОФИТЛАР (юн. херос — қуруқ, phytos — ўсимлик) — қуруқ (сувсиз) ердарда ўсадиган ўсимликлар. Қатор белги ва хусусиятлари (к. Ксероморфизм) туфайли иссиқлик ва сувсизликка чидамли ўсимликлар. К. экологик ва физиологик хусусиятларига кўра бир неча гуруҳларга бўлинади.

Суккулентлар — танасида сув тўплайдиган, протоплазмасининг ёпишқоқлиги ва хужайраларида кўп микдорда сув сақланиши туфайли иссиқка чидамли, лекин сувсизликка чидамсиз ўсимликлар (аганалар, кактуслар, айios). Гемиксерофитлар — сувсизликка узоқ чидаш беролмайдиган, лекин ер ости сувларига етадиган илдиз системасининг бўлиши, танасидан сув буғланиши ва моддалар алмашинуви жараёнларининг жадал кечиши туфайли иссиқликка чидамли ўсимликлар (янтоқ, отқулоқ). Эвксерофитлар — хужайра протоплазмаси жуда қуюқ бўлиши, моддалар алмашинуви секин бориши туфайли сувсизлик ва иссиқликка чидамли ўсимликлар (шувокларнинг айрим турлари). Пойкилоксерофитлар — сув танқислигида анабиоз ҳолатга ўтувчи ўсимликлар (айрим тропик ва субтропик ўсимликлар).

КСЕРОФТАЛЬМИЯ (юн. херос — қуруқ ва ophthalmos — кўз) — кўз шиллик ва мугўз пардаларининг қуриб

қолиши. Шу пардалар озикланишининг бузилишидан келиб чиқади. Трахома ва б. кўз касалликлари, айрим авитаминозлар, айниқса, А витамин етишмаслиги, баъзан кимёвий моддалардан қуйиш сабаб бўлиши мумкин. Бунда кўздан ёш чиқмай, мугўз парда хира тортади, кўз яхши кўрмайди, лўқиллаб оғрийди, ковоқ оғир туюлади. К.га даво, асосан, касалликка сабаб бўлган омилни бартараф этишдан иборат.

КСИЛЕМА (кисило...) — қуруқликда ўсадиган ўсимликларнинг сув ва минерал тузларни илдиздан юқорига ўсимлик бўйлаб ўтказувчи тўқимаси. К. туташ қалқалар ёки ўтказувчи найча толалари боғлами ҳолида жойлашади, К. асл ўтказувчи (трахеидлар ва трахеялар, яъни найчалар) ва механик (либроформ) хужайралардан ҳамда ёғоч ва нурсимон паренхимадан иборат. К. ҳамма хужайраларининг девори ёғочланади. Асл К. қирққулоқсимонлар, очик уруғлилар ва гулли ўсимликларга хос. Кўп йиллик поя ва илдизлар К.си кўпинча, ёғоч деб аталади. Бирламчи К. прокамбийдан, иккиламчи К. эса камбийдан ҳосил бўлади

КСИЛИТ, $\text{CH}_2\text{OH}(\text{CHOH})_3\text{CH}_2\text{OH}$ -кўп атомли спирт (пентит). Мол. м. 152,15; рангсиз гигроскопик кристалл. Суюқланиш т-раси $61-61,5^\circ$ бўлган беқарор моноклин ва суюқланиш т-раси $93-94,5^\circ$, қайнаш т-раси $215-217^\circ$ бўлган беқарор ромбик модификацияси маълум. К. оптик нофаол изомер; сувда, метил ва этил спиртда, пиридинда, сирка кислотлада эрийди.; эфир, диоксан, углеводородлар, бутил ва пропил спиртларда эримайди. Кимёвий хоссаларга кўра кўп атомли спиртларнинг вакили. Саноатда ксилозани қайтариб олинади. К. ва унинг 1,4-ангидриди (ксилитан) — целлофан қоғоз ва атир-упа и. ч.да намлик пластификатори ва стабилизатори, ксифтал алкид смолалар, сирт-фаол моддалар, лок, елим ва б. олишда компонент. К.

ширин таъмли (сахарозадан икки марта ширинрок) бўлиб, одам организмга сингмайди. Қандолатчилик маҳсулотлари и.ч.да ишлатилади, шунингдек, диабет ва семиришга мойил беморларга қанд ўрнида берилади.

КСИЛО... (юн. *xylon* — кесилган дарахт) — қўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, дарахтга, ёғочга алоқадорликни билдиради. (мас, ксилография).

КСИЛОГРАФИЯ (кило... ва ...графия), ёғоч гравюра — ёғочга ишланган гравюранинг кенг тарқалган энг қад. тури. Босма шакл (клише) қўлда ўйиб тайёрланади: тахтанинг текис юзасига расм чизилади, расмдан бўш жойлар (замин) искана б-н ўйиб расмни сатҳдан (2—3 мм) чуқурлаштирилади. Бўртма тасвир юзасига бўёқ суртиб нуха кўчирилади. К. усулида тайёрланган колип 15 минг нуха кўчиришга етади.

К.нинг 2—бўйлама К. (дарахтдан бўй-ламасига кесиб олинган ёғочга ишланган) ва кўндаланг К. (дарахтдан кўндалангига кесиб олинган ёғочга ишланган) тури мавжуд. Рангтасвир ва рангли расмлардан нуха кўчирганда кўпинча кўндаланг К. ишлатилади.

К. дастлаб Хитойда (6-а.), 14-а.дан Ғарбий Европада, 16-а.дан Россияда қўлланила бошлаган. Рангли К. ҳам Хитой (16-а.)да пайдо бўлган, айниқса, Японияда узоқ ва ёрқин тараққий этган, япон расмлари (Кацусико Хокусай ва б.) рангли К.да улкан ютуқларга эришдилар. Инглиз расмони Т. Бьюик томонидан кўндаланг К. ихтиро қилинган (1771), Европада бу усулда иллюстрациялар и.ч. кенг йўлга қўйилди. К. тараққиётига У. Никольсон (Буюк Британия), Ф. Валлотон (Швейцария), Э. Мунк (Норвегия), А. Остроумова-Лебедева (Россия) ва б. катта ҳисса қўшдилар. Ўзбекистонлик расмлар (М. Кагаров, И. Кириакиди ва б.) К. усулида 70-й.лардан ижод қилади.

КСИЛОЛИТ (кило... ва юн. *lithos* —

тош) — сунъий қурилиш материали. Каустик магнезит ёки доломит кукунига ёғоч кипиғи, ишқорбардош пигмент (бўёқ) ва майин дисперс минерал моддалар (талък, асбест, мрамар кукуни) аралаштириб тайёрланади. Бикр ксилолит аралашмасидан полларга ётқизиш учун плиталар, пластик аралашмасидан монолит поллар ишланади ёки рулон ва плита полимер материаллардан соф поллар учун асос тайёрланади. К. турар жой ва жамоат бинолари ҳамда қуруқ режимли саноат биноларида чоксиз полларга қрплаш, шунингдек, зинапоя ва деворларни пардозлашда ишлатилади.

КСИЛОЛЛАР (диметилбензоллар), $C_6H_4(CH_3)_2$ — органик бирикмалар. Бензол гомологик қаторидаги ароматик углеводородлар, ўзига хос ҳидли суюқликлар. Мол. м. 106,16. Орто-, мета- ва паракисиллол изомерлари бор. Тошқўмир қорамойининг энгил фракциясидан нефтни ва нефть маҳсулотларини пиролиз қилиб ёки катализатор иштирокида қайта ишлаб олинади. Бензолга нисбатан осон алкилланади, хлорланади, сульфоланади, нитроланади. Оксидланганда саноат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган терефталат ва фталат кислоталар ҳосил бўлади. Синтетик толалар, ксиллидинлар, пластификаторлар и.ч.да лок, бўёқ ва мастикага эритувчи ҳамда мотор ёниғиларига юқори октанли қўшимча сифатида қўлланилади.

КСИЛОФОН (кило... ва юн. *phone* — товуш) — урма (зарбли) мусиқа чолғуси. Европада 15-а. дан маълум. Тахминларга кўра, К.нинг келиб чиқиши Африка халқларида кенг тарқалган маримба, маланге, вилангве каби мусиқа чолғулари билан боғлиқ. Ҳозирги К. 1830- й.ларда М. Гўзиков томонидан яратилган. 4 қатор қилиб (ёки клавиатура таркибида) тўртбурчак асосга жойлаштирилган ҳамда хроматик тарзда созланган чорқирра ёғоч бўлақларидан иборат. Диапазони 1,5—

3,5 октана. К.нинг турлари симфоник, опера ва эстрада оркестрларидан кенг ўрин олган: завонавий маримбанинг ҳар бир ёғоч бўлакчаси тагида акс садо берувчи металл вайчалар ўрнатилган, туба-фонда эса ёғоч бўлакчаларини ўрнида темир вайчалари мавжуд. Ҳозир К.дан якканавоз, ансамбль, ҳамда оркестр сози сифатида кенг фойдаланилмоқда.

КТЕСИИ Книдлик (мил. ав. 5-а. охири, Книд ш. — 4-а.нинг 1-ярми) — юнон тарихчиси. Геродот, Гиппократ, Ксенофонларнинг замондоши. Эрон маликаси Парисатида саройида 17 й. табиблик қилган. Қуваке остовасидаги жанг (401) да яраланган. Артаксеркс II Мнемони даволаган. Қолган умрини ова шаҳри ёхуд Спартада ўтказган. К. «Эрон», «Ҳиндистон», «Дарёлар ҳақида», «Тоғлар ҳақида», «Осиё атрофидаги денгиз саёҳати» номли асарлар муаллифи. Бўлардан энг муҳими «Эрон» — 23 китобдан иборат бўлиб, унинг дастлабки 6 китоби Оссурия ва Мидия тарихига, кейинги 7 китоб Эрон тарихига (Кир II, Ксеркс I нинг ўлимигача), қилган 10 китоб Эроннинг 398 й.гача (К. форелар саройини тарк этгунигача) бўлган тарихини ўз ичига олган. К.нинг бу асарида Ўрта Осиёда яшаган қад. халқлар, уларнинг урф-одатлари, ижтимоий-иқтисодий ахволи, ҳарбий санъати ва б. ҳақида ҳам бир талай қимматли маълумотлар бор. К. Сузада бўлган даврдан фойдаланиб, форс тили, оғзаки ва ёзма манбалари б-н танишган. Юнонларга узоқ Шарқ давлатлари, Эрон шохлари ва юнон-эрон урушлари тўғрисида кўп маълумотлар етказган.

Ад.: Пьян ко в И.В., Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия, Дўшанбе, 1975.

КТЕСИФОН (араб. Тайсафун, Мадонин) — Фрот дарёси чап қирғоғидаги қад. шаҳар (ҳоз. Бағдод яқинида). К. Парфиянинг ҳарбий таянч пункти (мил. ав. 3-а. дан), кейинчалик парфян шохларининг

қароргоҳи бўлган. Рим императори Траяндан бошлаб римликлар бир неча марта К.ни эгаллашган. К. 266 й.да Сосонийлар пойтахти бўлиб, сўнгги антик даврнинг энг қатта ва бой шаҳарларидан бири сифатида шухрат қозонган. Сосонийларнинг ҳашаматли сарой харобалари сақланган. К. 637 й.да араблар томонидан босиб олинган ва вайрон қилинган. Бағдод барпо этилганидан кейин (762 й.) узил-кесил ўз ахамиятини йўқотган.

КТИРЛАР (Asilidae) — икки қанотли пашшалар (қ. Ўйртқич пашшалар).

КУ ИСИТМА, ку риккетсиоз, Австралия касаллиги, Ўрта Осиё иситмаси, термиз иситмаси — риккетсия микроорганизмлари кўзгатадиган юкумли иситмали касаллик. Касаллик биринчи марта 1933 — 35 й.ларда Австралиянинг Queensland — Квисленд штатида аниқланган (номи шундан). Қорамол, қўй, ит, от, туя, чўчка ва ёввойи паррандалар, ёввойи ҳайвонлар, кемирувчилар ва одам касалланади, Бунда, асосан, ўпка зарарланиб, иситма чиқади, Касаллик кўзгатувчиси (Rickettsia burneti) кокк ёки таёкча шаклидаги риккетсия. Табиатда бу касаллик чақирувчиси каналар, кемирувчилар организмида сақланиб, касаллик улар озуқаларни ифлослаши ёки қон сўриши пайтида юқади. Касал ҳайвондан риккетсия сут, сийдик, ахлат орқали ташқи муҳитга чиқади. Одамга касал ҳайвон сутини қайватмай истеъмол қилганда, гўшт маҳсулотлари орқали ёки кана чакқанда юқади. Касаллик кўпроқ чорвадорларда, ферма ва қушхона ходимларида учрайди. Клиник белгилари — касалликнинг яширин даври 8 кундан 4 ҳафтагача давом этади. Қисқа муддатли иситма кўтарилиши, иштаҳа йўқолиши, шиллиқ пардалар қизариши, бўғоз ҳайвонларда мастит, вагинит ва бола ташлаш, эркак ҳайвонларда орхит кузатилади. Ташҳис клиник, эпизоотологик, эпидемиологик ҳолатга қараб қўйилади ва қон зардобини текшириш б-н тасди-

кланади.

Даволаш: антибиотиклар (хлор-тетрациклин, тетраамицин, тетрациклин, левомицетин) бериледи.

Олдини олиш: яйлов даври пайтида қайвонлар каналарга қарши ва молхоналар кемирувчиларга қарши дезинфекция қилинади. Касалликка гумон қилинган ҳайвонларни тана ҳарорати ўлчанади. Қони текширилади, касаллик аниқланса, тегишли тадбирлар ўтказилади.

Абдулла Қуранбоев.

КУАЛА-ЛУМПУР - Малайзиянинг пойтахти. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий, савдо-молия ва сиёсий маркази. Федерал пойтахт ҳудудининг маъмурий маркази. Малаккая.о.нингжан-ғарбий қисмида, тоғлар б-н ўралган хушманзара водийда, Кланг ва Гомбак дарёларининг қўшилиш ерида жойлашган. Иқлими тропик муссонли, нам иқлим (нисбий намлик 96% гача), ёгин кўп ёғади (йилига ўргача 2440 мм) ва йил давомида т-ра юқори бўлади (ўргача йиллик т-ра 28,2°). Аҳолиси 1,3 млн. киши (2000).

К.-Л. 19-а.нинг 80-й.ларида шу атрофдан қалай қазиб чиқарувчи кончилар кишлоқлари ўрнида бунёд этилган. 1880 й.дан Салангор султонлигининг пойтахти. 1896 й.дан федерация қилиб бирлаштирилган Малайя султонликларининг маъмурий маркази. 1946 й.дан Англия мустамлакаси — Малайя иттифоқининг, 1984 й.дан Малайя Федерацияси (Малайя)нинг маркази. 1957 й. авгдан мустақил Малайя Федерацияси, 1963 й.дан Малайзия Федерациясининг пойтахти.

К.-Л. муҳим транспорт йўллари туғуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Т. й. ва шоссе йўл орқали Малакка бўғози соҳилидаги Порт-Суэттенем ш. б-н боғланган. Муҳим савдо-тақсимот пункти, кон саноати ва к.х. р-нининг маркази. Тўқимачилик, электротехника, машинасозлик, озиқ-овқат, кимё, цемент, ёғочсозлик, металлсозлик саноати,

т.й. жиҳозлари и.ч., автомобиль йиғиш корхоналари мавжуд. Технология ун-ти, Малайзия ун-ти, миллий музей, кутубхоналар бор. Шаҳарнинг марказий Фемида ҳукумат маъмурий бинолари, савдо фирмалари, йирик банклар жойлашган. Меъморий ёдгорликлардан масжид, Мариаммам ибодатхонаси ва б. сақланган.

КУАУТЕМОК (Cuauhtemoc) (1494/1502—1525) — ацтеклар бош ҳукмдори (1520—21); испан bosқинчиларига қарши қуроли кураш раҳбари. Мексика миллий қахрамони. Теночтитлан (ҳоз. Мехико) мудофааси вақтида юксак ҳарбий салоҳият ва шахсий жасорат кўрсатган. К. буйруғига кўра, шаҳар мудофаа иншоотлари (хандаклар, деворлар, кўчабандлар, отлик кўшинга қарши махсус тўсиқлар) б-н мустаҳкамланган. Пистирмалардан унумли фойдаланган. Теночтитлан қулагач (1521), К. испанлар томонидан асир олинди, қаттиқ кийноқлардан сўнг қатл қилинган.

КУБ (юн. Kubos) (математикада) — мунтазам олтиоёқлик. К. 6 ёқ, 12 қир-ра, 8 учга эга. К. ёқлари квадратлардан иборат бўлиб, ҳар қайси учиди ўзаро перпендикуляр учтадан қирра бирлашади. К. симметрия маркази, 9 тадан симметрия ўқи ва симметрия текислигига эга. Қирраси а бўлса, К.нинг сирти ба², ҳажми а³ га тенг; бир-бирига тенг уч кўпайтувчининг кўпайтмаси, яъни ҳар қандай соннинг учинчи даражаси, мас, D a-a-a=a³.

КУБА (Cuba), Куба Республикаси (Republica de Cuba) — Вест-Индиядаги давлат. Куба о. ва Катта Антил о. лари гуруҳига қирувчи 1600 дан ортиқ майда оролда жойлашган. Майд. 110,86 минг км². Аҳолиси 11,2 млн. киши (2001). Пойтахти — Ганава ш. Маъмурий жиҳатдан 14 вилоят (provincia)га, вилоятлар муниципияларга бўлинган.

Давлат тузуми. К. — социалистик давлат. Амалдаги конституцияси 1976 й. умумхалқ референдумида маъқулланган,

унга 1992 й. да тузатишлар киритилган. Давлат ҳокимиятининг олий органи ва конун чиқарувчи орган — Халқ ҳокимияти миллий ассамблеяси; унинг депутатлари орасидан Давлат кенгаши раиси, унинг биринчи ўринбосари ва 5 ўринбосари, котиби ва 23 аъзоси сайланади. Давлат кенгашининг раиси (Фидель Кастро Рус) давлат ва ҳукумат бошлиғи ҳисобланади, миллий мудофаа кенгашига бошчилик қилади. Олий ижроия органи — Вазирлар кенгаши (ҳукумат). Унинг аъзолари Халқ ҳокимияти миллий ассамблеяси томонидан тасдиқланади.

Табиати. К. худуди, асосан, текислик. Кир ва тоғлар К. нинг 1/3 қисмини эгаллаган. Куба о. нинг марказий қисмида Гуамуая тоғи бор (бал. 1156 м). Энг баланд тоғлар мамлакатнинг жан.-шарқида. Жан. соҳили бўйлаб Сьерра-Маэстра тоғлари чўзилган (бал. 1974 м ли Туркино чўққиси К. нинг энг юқори нуқтаси). Мис, марганец, асбест, тош туз, фосфорит, нефть, газ, хромит конлари ва б., Хувентуд (Пинос) о.да никель, кобальт, темир, марганец, вольфрам рудалари, қурилиш материаллари, жумладан, мрамар ва каолин конлари бор.

Иқлими — тропик, йил давомида ҳаво ҳарорати ва нисбий намлик юқори даражада бўлади, ёмғирли мавсум — май — окт. Январнинг ўртача т-раси 22,5°, авг. ники 27,8°. Минимал т-ра 5° дан юқори, максимал т-ра 40°га етади. Йиллик ёгин текисликларда 1000—1200 мм, тоғларда 2200 мм гача. Қурғоқчилик мавсуми нояб. дан апр.гача, асосан, К.нинг жан.даги текисликларида рўй беради, дахшатли довул ва тропик циклонлар бўлиб туради. Дарёларининг кўпи қисқа, серостова ва кам сув. Энг катта дарёси — Кауто (ўз. 370 км) Сьерра-Маэстра тоғларидан бошланади. Дарёлари, асосан, ёмғир сувидан тўйинади.

К. худудининг 10% часи ўрмон. Тоғ этакларида ва текисликлардаги қизил, қизил-жигарранг нам тупроқли ерларда кенг баргли ва доим яшил ўсимликлар, жумладан, пальма ҳамда кан дарахтла-

ри, қурук ва тошлок ерларда қарағай ўрмонлари, сананвалар, майда баргли тиканли буталар, кактус ва ага-валар ўсади. Ер ўзлаштириш даврида кўпроқ текисликлардаги дарахтлар кесилган. Бунда баъзи дарахтлар, жумладан, пальмалар қолдирилган. Шунинг учун К.нинг хоз. текислик ландшафти ташқи кўринишдан пальмазорларга ўхшаб кетади. Ҳайвонот дунёсида умуртқалилар кам, кўпчилик ҳайвонлар эндемиклардир. Кўршапалакнинг 23 тури бор. Қушларнинг 300 дан ортиқ тури маълум. Уларнинг кўпи фақат қишлаш учун учиб келади. Маҳаллий турлари — колибри, тўтилар ва майда таскаралар. Калтакесақлар, тошбақа, тимсоҳ, бўғма илонлар яшайди. Ҳашаротлардан термит ва кокуйолар учрайди. Қуруқликда яшовчи краб ва қисқичбакалар бор. Қўриқхоналар: Эль-Кабо, Кўпелль ва б.; резерватлар: Съевага-де-Сапата, Съевага-де-Ланьер.

Аҳолисининг 98% дан кўпроғи кубаликлар; хитой, япон ва гаитиликлар ҳам яшайди. Маҳаллий ақоли — индейсларнинг авлоди ҳам учрайди. Диндорлари христиан динининг католик ва протестант мазҳабига этиқод қиладилар. Расмий тили — испан тили. Аҳолининг 72% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Ганава, Сантьяго-де-Куба, Камагуэй, Гуантанамо, Ольгин, Матансас, Сьенфуэгос, Пивар-дель-Рио, Байамо, Санта-Клара ва б.

Тарихи. Мил. ав. 4-минг йилликдан илгарироқ ҳам К.да индейс қабилалари яшаган. 7—9-а.ларда К.га Жан. Америкадан маярлар, субгаино ва тайно қабилалари кўчиб келган. Бу қабилалар овчилик, балиқ овлаш ва деҳқончилик б-н шуғулланган. 15-а. охирларида оролда 200 мингдан ортиқ киши яшаган. Оролга 1492 й. окт.да Х. Колумб экспедицияси етиб келган. Ўша вақтда К.да ара-нак индейс қабилалари яшарди. 1510 й. уни испанлар босиб олиб, аҳолини қириб ташлай бошлади. Индейслар ўз сардорлари — Атуэй ва Гуам раҳбарлигида

босқинчиларга қарши қаттиқ курашди. Оғир меҳнат, очлик ва касаллик оқибатида 5 минг индейс тирик қолди, холос. Шунинг учун мустамлакачилар конлар ва шакарқамиш плантацияларида ишлатиш учун Африкадан негр-қуллар келтиридилар.

Иктисодий ва маданий муносабатлар ривожланиши натижасида (18-а. охириларида) К. халқи шакллана бошлади. Испания мустамлакаларининг 1810—26 й.лардаги мустақиллик учун олиб борган уруши вақтида К. ер эгаларининг илғор қисми Ф. Аранго-и-Парреньо раҳбарлигида иктисодий ва сиёсий ўзгаришлар қилиш учун курашди. Ватинжада Испания бир оз ён беришга (тамаки монополиясини бекор қилиш, эркин савдога рухсат бериш ва б.) мажбур бўлди ва бу нарса К.нинг иктисодий юксалишига олиб келди. 19-а.нинг 20-й.ларидан К, да газ.лар чиқа бошлади, яширин жамиятлар пайдо бўлди. Улар ўз олдига мустақиллик учун курашни мақсад қилиб қўйди. 1844 й. негр-қулларни озод қилиш учун характер қатнашчилари қаттиқ жазоландилар.

19-а.нинг 30-й.ларида К.да дастлабки тамаки ва сигара ф-калари пайдо бўлди. 60-й, лардан капиталистик муносабатлар ривожлана бошлади.

1868 й. 10 окт.да Орьенте вилоятида К. М. де Сеспедес раҳбарлигида К. ватанпарварларининг қўзғолони бошланди. Улар эълон қилган манифест К. халқининг испан мустамлакачиларига қарши 10 й. лик миллий озодлик курашини бошлаб берди. Қўзғолоннинг мақсадига тўла-тўқис эришилмаган бўлсада, аммо 1886 й. қулдорлик бекор қилинди. Испан ҳукмронлигига қатъий зарба беришга тайёргарлик ишлари олиб борилди. Бу ишга Х. Марти раҳбарлик қилди. 1892 й. Х. Марти АҚШ да К. инқилобий партияси (КИП)ни тузди. 1895 й. 24 фев.да Орьенте вилоятида К. мустақиллиги учун қуроли қўзғолон қўтарилди. 1895 й. сент.да К. Республикасининг инқилобий ҳукумати тузилди.

Янги конституция ишлаб чиқилди. 1897 й. нояб.да Испания К.га мухторият берди, аммо кураш давом эттирилиб, йилнинг охирида К.нинг кўп қисми испанлардан озод қилинди. 1898 й. апр.да АҚШ Испанияга қарши урушга қўшилиб, Испанияни тор-мор келтирди ва ўша йили Париж тинчлик битими тузилди. Битимга кўра, К. расман мустақил деб эълон қилинган бўлса ҳам, ҳақиқатда 1898 й.дан 1902 й.гача АҚШ тасарруфида бўлди.

1903 й.ги адолатсиз шартномага биноан, АҚШ Гуантанамо ҳарбий-денгиз базасини номълум муддатгача ижарага олди.

1925 й. майда давлат тепасига келган Х. Мачадо террорчи диктатура ўрнатди. 1934 й. янв.да ҳукумат Ф. Батиста кулига ўтди, у ҳарбий-полиция режимини ўрватди. 1935 й. мартда умумий иш ташлаш бошланди, бунда Батиста режимини бекор қилиш, янги демократик конституция тузиш талаб этилди. 1944—48 й.ларда Р. Грау Сан-Мартина ҳукуматга бошчилик қилди. Мавжуд сиёсатга қарши норозилик митинглари, иш ташлаш ва ҳ.к. ҳукуматни демократик ташкилотларга ён беришга мажбур этди.

1952 й. 10 мартдаги давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни ява Ф. Батиста эгаллади. Шу шароитда Ф. Кастро Рус бошлиқ инқилобчи ёшлар гуруҳи Батиста ҳокимиятига қарши қуроли кураш бошлади. 1953 й. 26 июлда гуруҳ Сантьяго-де-Кубадаги Монкада казармасига ҳужум қилди. Пекин бу қужум муваффақиятсиз яқунланди. Ф. Кастро ва унинг сафдошлари ҳибсга олинди, 15 й.лик қамок жазосига ҳукм қилинди. 1955 й. кенг жамоатчилик тазйиқи натижасида ҳукумат маҳбусларга афв эълон қилди. Ф. Кастро АҚШ га, сўнг Мексикага кетди ва у ерда Ф. Батиста ҳокимиятига қарши қуроли кураш режасини ишлаб чикди. 1956 й. 2 дек.да Ф. Кастро бошчилигидаги гуруҳ «Гранма» яхтасида К.га келиб тушди. Шу пайдан мамлакатни Ф. Батиста режимидан озод этиш учун кураш бошланди.

1957 й. 13 мартда талабаларнинг

«Инкилобий директорат» деган сиёсий ташкилоти Батиста ҳукумати ни йўқотиш мақсадида президент саройига бостириб кирди. 1959 й. 1 январь кечаси Батиста

ҳокимияти ағдарилди. 1959 й. февралда Ф. Кастро бошлиқ ҳукумат тузилди. О. Доргинос Торрадо президент бўлди. — К. — 1945 й.дан БМТаъзоси. 1992 й.да ЎЗР мустақиллигини тан олган. Миллий байрамлари: 1 январь. — Озодлик куни (1959), 26 июль — Миллий кўзғолон куни (1953).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. К. коммунистлар партияси, 1961 й.да 3 ташкилот: К. халқ социалистлар партияси, «26 июль ҳаракати» ва «13 март инкилобий директорати»нинг бирлашуви натижасида вужудга келган. К. меҳнатқашлари касаба уюшма маркази 1939 й. да тузилган, 19 та тармоқ касаба уюшмасини бирлаштиради.

Хўжалиги. К. — аграр-индустриал мамлакат. Давлат сектори саноат и.ч.нинг ҳаммасини, қурилиш ва савдони, транспортнинг 98% ни, қ.х.га яроқли ердарнинг 80% ни ўз ичига олади. Ялпи миллий даромадни ҳосил қилишда саноатнинг улуши 46%, қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқ овлаш улуши 15,9%.

Қишлоқ хўжалигининг асоси — шакарқамиш етиштириш. Экинзорларнинг ярмига (1,5 млн. га ерга) шакарқамиш экилади. Тамаки, кофе, манго, дон ва дуккақлилар, шоли, илдиз-мевалар, мева, цитрус, мойли экинлар, пахта ва б., йил бўйи сабзавот ва полиз маҳсулотлари етиштирилади. Ананас, банан, қовун дарахти, кокос пальмаси, қаноп анчаги ва майдонни эгаллайди. Чорвачилиги, асосан, гўшт-сут йўналишида. Қорамолчилик, чўчкачилик, паррандачилик ривожланган. Денгиздан балиқ ва денгиз жониворлари овланади.

Саноати. Қанд-шакар и.ч. — К. саноатининг етакчи тармоғи. Энг катта ва техник жиҳатдан яхши ускуваланган 3-длар Сантьяго-де-Куба ва Камагуэй вилоятларида. Озиқ-овқат саноати (қанддан ташқари) ун тортиш ва нон ёпиш корхо-

наларидан, гўшт к-лари, сут-сариеғ, мой 3-длари ва б. дан иборат. Соя мойи ва аралаш ем, ер ёнғоқ, пальма мойлари ва б. ишлаб чиқариладиган 3-длар бор. Тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган ф-калар мавжуд. Кимё саноати, асосан, четдан олинладиган хом ашё ва ярим фабрикат асосида ишлайди. 1 й.да ўртача 15,8 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади.

Газлама ва тўқимачилик буюмларига бўлган эҳтиёж 50—60% таъминланади. Тўқимачилик к-ти ва ф-калари бор. Кўн пойабзал саноати мамлакат эҳтиёжини асосан таъмин этади. К.да йирик цемент 3-ди, темир-бетон конструкциялар, ғишт ва б. 3-длар, уйсозлик к-ти, ойна-шиша кти бор.

Кончилик саноати ва рангли металлургия никелли, мисли ва б. руда қазиб олиш ва уларни бойитиш корхоналаридан иборат. Никель қазиб чиқаришда К. дунёда 3-ўринда туради. Қ.х. машиналари, дизель моторлари 3-дй, электродлар ф-каси, кема қуриш ва таъмирлаш корхоналари мавжуд. Сўнгги вақтларда халқаро сайёҳлик ривожланиб, валюта тушумлари манбалари орасида биринчи ўринга чиқди.

Транспорти. Ички алоқалар учун автомобиль транспорти муҳим аҳамиятга эга. Т. й. нинг ўз. — 4,8 минг км. Автомобиль йўллари ўз. — 14,5 минг км. Энг йирик портлари — Ганава ва Сантьяго-де-Куба.

К. четга шакарқанд, руда ва руда концентратлари, никель, цитрус мевалар, ичимлик, тамаки ва тамаки маҳсулотлари чиқаради. Четдан асбоб-ускуна, транспорт воситалари, нефть ва нефть маҳсулотлари, ғалла, озиқ-овқат, ёғоч ва х. к. олинади. Ташқи савдода РФ, Лотин Америкаси ва Европадаги баъзи мамлакатлар б-н ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — Куба песоси.

Тиббий хизмати. Врачлар ун-тларнинг тиббиёт ф-тларида, ҳамширалар билим юртларида тайёрланади. К.да Сан-Висенте, Сан-Диего-делос-Баньос, Санта-Фе ва б. машҳур курортлар бор.

Маорифи, илмий ва мадааний-маърифий муассасалари. 1961 й. ги қонунга биноан, маориф давлат ихтиёрига олинди ва ўқиш бепул қилинди, 9 й. лик (6 й. лик бошланғич ва 3 й. лик асосий ўрта) мажбурий таълим жорий этилди. Ҳамма ўқув юргларида стипендия бериладиган бўлди. Олий ўқув юрглари: Ганава ун-ти, Сантьяго-де-Куба, Санта-Клара, Камагуэй ун-тлари, Ганава яқинида Олий пед. ин-ти, Миллий санъат мактаби, чет тиллар олий ин-ти ва б. Энг йирик кутубхоналари: Хосе Марти номидаги Миллий кутубхона, Ганава ун-ти кутубхонаси. Ганавада Миллий музей, Халқ санъати музейи, Инкилоб музейи, Антропология музейи ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Гранма» (қундалик газ., 1965 й.дан), «Трабахадорес» («Меҳнатқаш», ҳафталик газ., 1970 й.дан), «Трибува де ла Ганава» («Ганава минбари», ҳафтанома, 1980 й.дан), «Аделанте» («Олға», газ., 1959 й.дан), «Вангардиа» («Илғор», газ., 1962 й.дан), «Венсеремос» («Биз енгамиз», газ., 1972 й.дан), «Викториа» («Ғалаба», газ., 1967 й.дан), «Мухерес» («Аёллар», ойлик жур., 1961 й.дан), «Хирон» (газ., 1960 й.дан), «Эскамбрай» (газ., 1979 й.дан) ва б. Миллий ахборот агентлиги — ҳукуматнинг расмий агентлиги, 1974 й.да тузилган; Пренса Латива, Лотин Америкаси ахборот агентлиги, 1959 й.да асос солинган, Ганавада жойлашган. К. радиоэшиттириш ва телекўрсатув ин-ти давлат муассасаси бўлиб, у 1962 й.да тузилган, мамлакатдаги радиоэшиттириш (1922 й.дан бошланган) ва телекўрсатувларни (1950 й.дан бошланган) назорат қилади. 1997 и. мамлакатда 5 миллий, 1 халқаро, 14 вилоят ва 31 муниципал радиост-я ишлади. К. телевидениеси Ганавада жойлашган.

Адабиёти. С. Бильбаонинг «Сабр кўзгуси» достони (1608) К. адабиётининг биринчи машҳур асарларидан саналади, унда маҳаллий аҳолининг турмуши ақс эттирилган. 18-а. бошларидан китоб

нашр этила бошлаши, Ганава ун-ти очилиши, даврий нашрлар пайдо бўлиши К. адабиётининг ривожланишига ёрдам берди. 18-а. охириларида Франциядаги буржуа инкилоби ва Шим. Америкадаги мустақиллик учун урушлар таъсирида К. ёзувчилари (М. де Секейра-и-Аранго, М. Х. де Рувалькана, Б. П. Феррер ва б.) Ганава ватанпарвар жамияти (1793) атрофига тўпланиб, маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилдилар. 17—18-а. ларда креоль ва негр халқ шёърияти ривожланди. 19-а. да романтизм йўналишида, мустамлакачиликни қоралаш руҳида асарлар яратилди. Х. Марти «Уруш шоирлари» китобида шоирларнинг ватанпарварлик руҳидаги шёърларини тўплади. Романтик прозага Х. А. Эчевеерриа асос солди. С. Вильверде, Р. Меса, Н. Эредиа романларида реалистик тамойиллар ақс этди.

Завонавий илғор адабиётга асос солган Х. Марти ижоди инкилобий-демократик романтизмдан реализмга ривожланиб борди. Унинг «Эркин шёърлар», «Оддий шёърлар» туркумларига киритилган шёърлари мустамлакачиликка вафрат, эрксеварлик руҳи б-н суғорилган эди. Испанияга қарши уруш (1895—98) таъсирида ижтимоий шёърият вужудга келди. Р. Э. Боти, А. Акоста ишқий лирикага мурожаат қилишди. Р. Педросо, М. Ванарро Лува ва б. шоирлар ўтқир ижтимоий мавзуларни қаламга олдилар. 1920-й.лар охирида Х. С. Тальет ва Р. Гирао Африка-Куба поэзияси (негр фольклори ва рақслари заминиде асар яратиш)га асос солдилар. Лотин Америкаси адабиёти тарихида А. Карпентьер ижоди катта ўринни эгаллайди. Унинг «Арозий салтанат», «Йўқолган излар», «Маърифат асри» романларини машҳур. Истеъдодли шоир Н. Гильеннинг адабий фаолияти 30-й.лар аввалида бошланди. К.нинг завонавий адабиётида шоирлардан А. Аухьер, Ф. Ҳамис, Р. Ретамар, прозачилардан Х. Пўнг, С. Манте, М. Кофиньо ва б. баракали ижод қилмоқдалар.

К. адибларидан Барагоньо Хосенин «Пентагонда», Гильен Николас-

нинг «Баллада», Костельянос Хесуснинг «Байрок», Ванарро Лува Мануэлнинг «Биз енгамиз», Ҳамис Файтнинг «Озодлик учун» каби асарлари ўзбек тили га таржима қилинган.

Меъморлиги. Қишлоқ жойларда индейслар синчли кулбалар («бойо»), қозиқоёқлар устига омборлар қуриши 20-а. гача давом этди. 16-а.да Ганава, Сантьяго-де-Куба, Тринидад ва б. шаҳарлар қурилди. Уларда салобатли бинолар, тўғри кўчалар, марказий майдонида черков ва ратушалар барпо этилди. 18-а.да бинолар испанча ва ме-сикача барокко ҳамда классицизм услубида коллонналар, равоклар, рангдор нақшлар б-н безатилди. 18-а. охири — 19-а. бошларида Ганава ва Тринидад нинг бош майдонларида меъморлик мажмуалари пайдо бўлди. 20-а. бошларида Гаванада эклектика руҳида ва модерн услубида, 1920—30 й.ларда Европа ва Америка замонавий меъморлиги услубида кўп қанатли бинолар қурилади (Телефон компаниясининг биноси, Миллий Капитолий, Нафис санъат саройи ва б.). 1960-й.лардан бир хил кўринишдаги оммавий турар жойлар қуриш авж олди. Янги уй-жой даҳалари қурилди. Сўнгги йилларда кенг хиёбонлар ва темир-бетондан кўп қанатли завонавий уйлар барпо этилди. Бундай уйларнинг ён-атрофида мактаблар, болалар боғчалари, савдо ва маданий марказлар, спорт майдончалари, сув ҳавзалари ва гулзорлар пайдо бўлди. Саноат ва транспорт ин-шоотлари, ўқув бинолари, касалхоналар, тиббиёт марказлари, поликлиникалар, спорт мажмуалари ва дам олиш зоналари қурилди. К. меъморлари орасида машҳурлари: Р. М. Франко, Ф. Салинас, Р. Порро ва б.

Тасвирий санъати. Индейсларнинг кад. санъати намуналаридан ғорлардаги суратлар, сопол идишлар, ёғоч ва тошдан ишланган санамлар сақланган. 18-а. охири — 19-а. бошларида диний мавзудаги расмлар ва тарихий воқеа манзаралари, машҳур арбобларнинг портретлари, халқ турмушини ифодаловчи суратлар дунёга

келди. Х. Н. дела Эскалера, В. Эскобар, Х. Б. Вермай, В. П. де Ландалусе, Ф. Милале каби рассомлар халқ турмушига хос манзараларни тавсирладилар. Мамлакат Испания зулмидан қутулгандан кейин тарихий воқеалар, жангу жадаллар тасвирланган ватанпарварлик руҳидаги суратлар кўпайди. Ҳайкалтарошликда ҳам реализм, миллат турмушига эътибор намоян бўлди (Х. Сикре, Т. Рамос Бланко, Э. Бетанкур). Новатор рассомлар В. Гарсиа, А. Гатторно, Х. Арче, Э. Авела, К. Энрикес ва б. халқ турмушини зўр эҳтирос б-н тасвирладилар. Кейинги йилларда умумлашма рамзий образлар яратишга интилувчи К. Гонсалес, А. Поссе, С. Морено, А. Бенитес каби рассомлар тарихий ва замонавий мавзуларда асарлар яратди.

Мусиқаси Европа, биринчи навбатда, Испания ва Африка мусиқаси асосида таркиб топди. Афро-Куба мусиқасида испанча оҳанглар негрча ракс б-н уйғунлашган. 16—18-а. ларда черков хо-нишчилар мактаблари мусиқа маданиятининг ривожланиш маркази бўлган. 1776 й. Ганавада «Колисео» театри қурилди. 1816 й. «Санта Сесилия» мусиқа академиясига асос солинди. 19-а. бошларида К. халқ мусиқаси жанрлари ва миллий мавзулар б-н боғлиқ опера-буффа шаклланди. 19-а. ўрталарида миллий композиторлик мактаби вужудга келди. 1898 й. Э. Санчес де Фуэнтеснинг миллий мавзудаги биринчи операси — «Юмури» саҳвалаштирилди. 19-а. охири — 20-а. бошларида классик ва халқ мусиқаси жамиятлари, Гавана консерваторияси ва симфоник оркестрлар пайдо бўлиб, композиторлик ижодиёти равақ, топди. К. инкилоби (1959) дан сўнг ижодий жамоалар қайта тузилиб, янгилари ташкил этилди, оммавий ашула жанри ривожланди. А. Д. Картая «26 июль марши»нинг матнини ва мусиқасини яратди. Композиторлардан Н. Родригес, К. Пуэбла, К. Фариньяс, Т. Кастельянослар машҳур бўлди. Ўзбекистонда ўтказилаётган Халқаро симфоник мусиқа ва «Илҳом-XX» камер мусиқа фестивалларида К. композитор-

ларининг асарлари ҳам ижро этилмоқда.

Театри. К.да қадимдан индейсларнинг ареито деб аталадиган театр томошалари кўрсатиб келинган. 16-а. да театр санъати испан диний театри таъсирида ривожланди. 17-а.да дастлабки дунёвий театр труппалари вужудга келди. 18-а.нинг 1-ярмида кубалик муаллифнинг (С. Пите деб тахмин қилинади) «Шаҳзода-боғбон ёки сохта Клоридано» деган дастлабки асари пайдо бўлди. 1838 й. Ганавада 3 минг ўринли «Такон» театри очилди. Унда драма, опера ва балет спектакллари кўйилди. 1910 й. да театр жамияти тузилди, жур.лар нашр этилди, янги труппалар, жумладан, «Куэва» театри (1936) ташкил топди. 1941 й. Ганавада актёрлар ва реж.лар тайёрлаш учун Драматик санъат академияси ва Гавана ун-ти қошида театр мактаби очилди. 40—50-й.ларда П. Альфонсо, К. Фелипе ва б. драматурглар турли мавзуларда асарлар яратди. Театрларнинг репертуарларидан жаҳон мумтоз драматургиясининг намуналари ўрин олди. Гаванада К. миллий театри (1959), Экспериментал театр (1961), Миллий кўғирчоқ театри (1963), Театр уйи (1964), Болалар ва ўсмирлар бирлашган миллий театри (1966) бор. Улар миллий драматурглардан В. Пиньера, Х. Триана, А. Эсторино, Р. Феррер, Э. Кинтеро пьесаларини, жаҳон классикаси асарларини сахналаштирган.

Киноси. К.да кинохроника ва хужжатли фильмлар 1897 й.дан суратга олива бошлаган. 1910—20 й.ларда реж.лардан Э. Д. Кесела ва Р. Пеон мунтазам кино и. ч.га асос солдилар. 30—40-й.ларда айрим кинофильмлардаги ва К. ҳаёти кўрсатилди. Экранларда, асосан, АҚШ кинофильмлари намойиш этилди. 1959 й. Ганавада К. кино санъати ва кино саноати ин-ти барпо этилгандан кейинги ва чинакам миллий кино санъати вужудга келди. Кўпгина хужжатли фильмларнинг реж.лари С. Альварес, Х. Эспиноса, Т. Алеа, А. Рольдан бадий кинематографиянинг етакчи арбоблари бўлиб қолишди. Мультипликаци-он фильмлар и. ч. ри-

вожланди. К. да 450 дан ортиқ кинотеатр бор. 1961 й.дан «Сине Кубано» («Куба киноси») жур. нашр этилди. Кейинги йилларда «Хуан Кинкин саргузаштлари» (реж. Х. Г. Эспиноса), «Люсия» (реж. У. Солас), «Мелья» (реж. Э. П. Барнет), «Ранчадор» (реж. С. Хираль) ва б. картивалар томошабинларга манзур бўлди. Ганавада Лотин Америкаси киноси халқаро фестивали ўтказиб турилади.

КУБА — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар. Хачмас т. й. станциясидан 28 км. Катта Кавказнинг шим.-шарқий этагида. Шоссе йўллар тугуни. Аҳолиси 21,5 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Мева-сабзавот консерва з-ди ва б. бор. Гилам тўқиш тараққий этган. Йирик боғдорчилик рни маркази. Тарих-ўлкашунослик музейи, Озарбайжон Санъат ун-ти филиали, драма театри бор. К.га 15-а. да асос солинган. К. 18-а. нинг 2-ярмида Куба хонлиги пойтахти.

КУБА ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ -Кубанинг энг йирик илмий муассасаси. 1962 й. Гавана ш.да ташкил этилган. Таркибида биол., шакарқамиш, атмосфера физикаси, ядро физикаси, геогр., тарих ва б. илмий тадқиқот ин-тлари бор. Бўлимлари кибернетика, фалсафа, антропология ва б. фанларга оид тадқиқот ишлари олиб боради. 20 га яқин и. т. институту ишлайди.

КУБА ХОНЛИГИ - Шим.-Шарқий Озарбайжондаги давлат (18-а. ўртаси — 1806). Шим.-Шарқий Озарбайжон Закавказьенинг энг бой, аҳоли зич жойлашган қисми бўлиб, Закавказьенинг моллари унинг муҳим савдо портлари орқали ташқи бозорга ўтган; у Россиянинг жан. ини Эрон б-н ва у орқали Ҳиндистон ва б. Шарқ мамлакатлари б-н боғлаган. К. х. ни 1758—89 й.ларда Озарбайжоннинг буюк давлат арбоби Фаталихон Кубавий (1736—89) бошқарган. У К. х. атрофи-га Озарбайжоннинг жан.даги Ардабил ш.гача бўлган Каспий бўйи ердарини

бирлаштирган; Эрон тажовузига қарши 1787 й.да грузин подшоши Ирақлий II б-н шартнома тузган. Фаталихон вафотидан сўнг 90-й.лар бошида К. х. парчаланиб кетган, 1806 й.да Россияга қўшиб олинган.

КУБАЛИКЛАР (ўзларини кубанос деб аташади) — халқ. Кубанинг асосий аҳолиси (10,6 млн. кишидан ортиқ). Тахм. аҳолисининг ярми мулатлар, қолганлари оқ танли ва негрлар. Умумий сони 11,7 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Испан тилининг куба лаҳжасида сўзлашади. Диндорлари — католиклар. К., асосан, қ. х. (шакарқамиш, тамаки, шоли, мева етиштириш) б-н шуғулланади. Кўп тармоқли саноат ривожланган. Анъанавий халқ томошаси — карваналлар (лас компарсас) ўтказиб туришади.

КУБАНГО, Окананго — Африкадаги дарё. Ангола, Намибия ва Ботсвана худудларидан оқади. Ўз. 1600 км, ҳавзасининг майд. 800 минг км² атрофида. Ангола худудидаги Бие яситоғлигидан бошланади, юқори қисмида серостона. Калахари ички оким областида ботқоқли дельта ҳосил қилиб тугайди. Дельтасининг жан. тармоғи Нгами қўлига, шим. вақт-вақти б-н Квандо дарёсига куйилади. Ботлетле тармоғи эса Макгадикгади ботиғидаги ботқоқликларни сув б-н тўйинтиради. Асосий ирмоғи — Квито (чапдан). Ёзги ёмғирли мавсумларда тошади. Ўртача сув сарфи 255 м³/сек.

КУБАНЬ — РФнинг Ставрополь ва Краснодар ўлкаларидаги дарё. Шим. Кавказда. Эльбрус тоғи ён бағирларидан бошланиб Азов денгизининг Темрюк қўлига куйилади. Ўз. 870 км, ҳавзасининг майд. 57900 км². Денгизга куйилиш еридан 116 км юқорида дарёдан Протока тармоғи ажралиб чиқади. Ўша ердан К.нинг дельтаси (майд. 4300 км²) бошланади. Асосий ирмоқлари: Катта ва Кичик Зеленчук, Уруп, Лаба, Белая, Пшиш. Йиллик ўртача сув сарфи

Краснодар ш. яқинида 425 м³/сек. Дарё оқимини тартибга солиб туриш учун Невинномиск канали, Тшчик, Краснодар, Шапсуг сув омборлари қурилган. К. этагида муҳим шоликорлик райони ташкил этилмоқда.

Дельтасидан балиқовланади. Дарёнинг қуйи қисмида (Краснодар ш. дан куйилиш еригача) кема қатвайди. Дарё бўйида Карачаевск, Черкесск, Невинномиск, Армавир, Новокубанск, Кропоткин, Усть-Лабинск, Краснодар, Темрюк ш.лари бор.

КУБАНЬ-АЗОВ БЎЙИ ПАСТТЕКИСЛИГИ, Кубань бўйи пасттекислиги — Ғарбий Кавказ олдидаги пасттекислик. Жан.да Катта Кавказ тоғлари, шарқда Ставрополь қирлари, ғарбда Азов денгизи, шим.да Дон ва Манич дарёларининг қуйи қисми б-н чегараланади. Асосан, РФ Краснодар ўлкасида. Бал. 100—150 м. Мезокайнозой чўкинди жинслари устини лёссимон қумоқ ва гиллар қоплаб ётади. Шим.-ғарбида газ конлари бор. Иқлими мўътадил континентал. Йиллик ёғин 400—600 мм. Ландшафти қора тупроқли дашт. Шим. Кавказнинг ғаллакор р-ни.

КУБАЧИНЛАР (ўзларини урбуган деб атайдилар) — Доғистонда яшовчи дарғинлар таркибидаги этник гуруҳ. Доғистон (Кубачи посёлкаси) да 2 минг киши, РФ да 4 минг киши (1990-й.лар ўргалари) яшайди. Дарғин тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Металлга бадий ишлов бериш б-н машхур. Асбоб, буюмларни ўйиб, зарб бериб, халлаб, эмаллаб, қимматбаҳо, рангли тошлар қадаб, инкрустация усулида қумушни қорайтириб нақшлаб безатишган. Вақшлар ўсимликсимон шакллардан иборат бўлиб, ўзига хослиги б-н ажралиб туради.

КУБИЗМ (куб сўзидан) — Европа тасвирий санъати (кўпроқ рангтасвир) даги модернистик оким; 20-а. 1-чорагида

юзага келган. Дастлаб Францияда пайдо бўлган (1908—10). К. санъатнинг реалистик анъаналаридан воз кечиб, ҳажмли шаклларни лойиҳалаш вазифасини биринчи ўринга қўяди. Намояндлари П. Пикассо, Ж. Брак, Х. Грис, Ж. Гри ва б. Нарсалар дунёси хандасий ҳажм (куб, шар, цилиндр, конус)ларнинг оддий мажмуи кўринишларида тасвирланади. Текис юзада зич жойлашган киррали ҳажмлар рельефга ўхшаб кетадиган шакл ҳосил қилади, бунда ранглар айрим кирраларни ажратиб шаклни майдалабкўрсатади. П. Пикассонинг драматик бутунликкача кўтарилган асарларида К. нинг ҳиссий образли хусусиятлари кўзга ташланади. Кўплаб йирик реалист рассомлар Д. Риверо, Р. Гуттузо ва бошқалар К. таъсирини энгиб ўтган.

К. ўзидан кейинги формалистик оқимларга таъсир этган (кўп ҳолларда абстракт санъатта ўтиш босқичини ўтаган).

КУБИК ПАРАБОЛА - Декарт координатлари системасида тенгламаси $y = By^2 + Cx + D$ кўринишда бўлган текис алгеб-раик 3-тартибли эгри чизик, бунда $k \neq 0$ (расмга қ). Агар $A > 0$ бўлса, К. п. биринчи ва учинчи координата чоракларида ётади. Сонлардан тақрибий илдиз чиқаришда К. п. дан ($k = \{ \text{бўлганда} \}$) нономограмма сифатида фойдаланиш мумкин.

КУБИК ТЕНГЛАМА - $ax^3 + bx^2 + cx + d = 0$ кўринишдаги тенглама. a, b, c, d — К. т. нинг коэффициентлари, x — эса номаълум сон. К. т. нинг хусусий ҳоллари Умар Хайём, умумий ҳоллари эса С. Ферро, Н. Тарталья ва Ж. Карданоларнинг ишларида тўда ечилган.

$x^3 + px + q = 0$ — К. т. $x^3 + px + q = 0$ кўринишга келади. Бу ҳолда Кардано формуласи:

$x = \sqrt[3]{\frac{q}{2} + \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{4p^3}{27}}} + \sqrt[3]{\frac{q}{2} - \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{4p^3}{27}}}$

а орқали К. т. нинг илдизларини топиш мумкин. $D = -27a^2 - 4p$ ифода К. т.нинг дискриминанта. $D > 0$ бўлганда К. т. учта ҳақиқий, $D < 0$ бўлганда битта ҳақиқий ва иккита

комплекс илдизларга эга. К. т. учун ҳам Ф. Виет формуллари ўринли:

КУБОК (спорт кубоги) — 1) мағлубиятга учраган спортчилар ёки командаларнинг кўпчилик қисми мусобақалардан чиқиб кетиши. қоида қилиб қўйилган спорт мусобақалари номи (футбол бўйича Ўзбекистон кубоги, енгил атлетика бўйича жаҳон кубоги мусобақалари ва б.); 2) мусобақада, одатда ғолибга топшириладиган кўчма соврин.

КУБРАТХОН, Куврат, Кўрт (584—642) — кад. булғорлар хони (632—642). Турк хоконлиги парчалангач (7-а. 30-й. лари), дуло уруғи вакили К. зудлик б-н Азов бўйи даштларидаги тарқоқ булғор қабилаларини бирлаштира бошлаган. Шу тариқа тарихий манбаларда Бўюк Булғория номи б-н машхур бўлган янги давлат бирлашмаси вужудга келган. Унинг таркибига туркийзабон булғорларгива эмас, балки уғур (угор) тилида сўзлашувчи кад. мажор (венгер) қабилалари ҳам кирган, лекин, етакчи давлат тили [хукмрон дуло уруғининг тили] — туркий тил бўлган, Бу — бирлашма негизида элатлар шакллана бошлаганлигидан гувоҳлик беради. К. вафоти б-н у тузган давлат ҳам парчаланиб кетган, уларга К. нинг ўғиллари — Батбой (катта ўғли) ва Аспарух бошчилик қилишган.

Ад.: Плетнева С. А., Кочевники средневековья, М, 1982.

КУБРО, Нажмиддин Кубро (тахаллуси; асл исм-шарифи Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хоразмий) (1145—Хива—1221) — улуғ шайх, тасаввуфнинг таниқли вакилларида бири, кубровийлик тариқатининг асосчиси (унинг тахаллуси «диннинг улуғ юлдузи» маъносини беради). К. нинг каромат кўрсатиш, воқеаларни олдиндан билиш, ўтқир назари б-н таъсир эта олиш хислатига эга инсон бўлганлиги ҳақида ри-

воятлар тарқалган. К. ёшлигидан илмга кизиккан, қобилиятли бўлган. Ислом асослари, шариат, ҳадис ва тафсирини жуда тез ўзлаштириб олади. 16—17 ёшларида таҳсилни чуқурлаштириш мақсадида Хоразмдан чиқиб, Эрон, Миср, Шому Ироқ мамлакатларини кезади. Тарикатдан хабардор бўлишга интилиб, бир неча шайх, дарвишлар суҳбатида бўлади. Илк дафъа Мисрда шайх Рўзбихон Ваззон Мисрий (1189 й.в.э.)га мурид тўшади, ундан тариқат одобини ўргавади, шайхнинг кизига уйланади. Кейинчалик Ҳамадонда шайх Аммор Ёсир (1187 й.в.э.), Дизфулда шайх Исмоил Қасрий (1193 й.в.э.) каби устозлардан сабоқолди. 25 й.дан ортиқумрини илм таҳсилига бағишлаган К. 1185 й. Хоразмга қайтиб келади. Бу ерда катта хонақоҳ қурдириб, ўз диний мактабини яратади. К. кишиларни эзгуликка, илмга, сахонат ва мардликка даъват этди. Унинг тарбиясини олган юзлаб одамлар ирфоний маърифатдан баҳраманд бўлдилар. К.нинг муридлари Мажиддин Бағдодий (1209/1219 й.в.э.), Саъиддин Ҳумабий (1252 й.в.э.), Нажмиддин Доя (1256 й. в.э.) тасаввуф тариҳида ном қозонган шайхлардир.

К. ўз қарашларини араб тилида ёзган бир неча рисолаларида баён этган. Улардан асосийлари: «Фавоих ал-жамол ва фавотиҳ ал-жалол» («Жамол хушбўйликлари ва жалолнинг кашфи», «Ал-усул ал-ашара» («Ўнта усул»), «Рисола ат-турук» («Тарикатлар рисоласи»), «Рисолат ал-хоиф ал-ҳоим мин лавм аллоим» («Маломатчининг маломатидан ҳазар қилувчи ҳақида рисола») ва б. К.нинг форс тилида ёзган «Фи одобус соликин» («Солиқлар одоби ҳақида») рисоласи ҳам бор. К. Куръонга мутасаввифлар нуқтаи назаридан шарҳ беришни охиригача етказа олмади, бу ишни унинг шогирдлари тугаллади. Форсча рубоийларида жавонмардлик, пок ахлоқ ғоялари ифодаланган.

К. мўғул босқинчиларига қарши жангда шахид бўлган. Қабри Кўҳна Урганчда. Кекса шайх ва донишманд инсоннинг бу

жангдаги қахрамонлиги, жасорати авлодларга ибрат бўлиб қолди. К. шахси ва унинг мероси Ўзбекистонда мустақиллик туфайли ўрганила бошланди. 1995 й.да Ўзбекистонда К.таваллудининг 850 й.лиги нишонланди.

Ал.: Бертельс Е. Э., Суфизм и суфийская литература, М., 1965; Комилов Н., Нажмиддин Кубро, Т., 1995; Жўзжоний А. Ш., Тасаввуф ва инсон, Т., 2001.

Нажмиддин Комилов.

КУБРОВИЙЛИК — тасаввуф тариқати. 13-а. бошида Хоразмда Нажмиддин Кубро асос солган. Унинг асарларида тариқатнинг моҳияти, ўзига хос талаб ва қоидалари баён қилиб берилган. Кубронинг тасаввуфий таълимотига кўра, инсон ўз моҳияти б-н кичик оламдир, у катта олам бўлган қоинотдаги барча нарсаларни ва сифатларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илохий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай қамога эришиш учун маълум риёзатли йўллارни ўтишлари зарур. Бу йўлда унга пири қомил раҳнамолик қилиши керак. Кубро камолотга эришиш асосларини қуйидаги ўнта талаб («Ўнта усул») да ифодалаб берган: тавба — барча амалларнинг боши бўлиб, Аллоҳ олдида тавба қилиш, бундан кейинги ҳаётни илохий эзгулик ва хайрга бағишлашга аҳд қилиш; зуҳд — такво, парҳез, ҳаромдан ҳазар қилиб, ҳалолликка юз тутиш, Аллоҳ ман этган ишларни қилмаслик; танаккул (танак-қал) — барча ишларни қилишда Аллоҳнинг меҳрибонлиги ва қудратига таяниш; қаноат — ҳаёт кечиришда оз нарса б-н қаноатланиш, мўътадиллик, тубан майллардан озод бўлиш; ўзлат — танҳоликда бўлиш, хилватда руҳни поклаш; танажжух (юзланиш) — бутун вужуд б-н Аллоҳга юзланиб, ундан мадад сўраш, у сари қалбан интилиш; сабр — солиқнинг ўз эътиқоди, ниятини сиваши. Ҳақ йўлининг азобу изтиробига чидаган кишиларгина мақсадга

эришади; муруқаб (тафаккурға ғарк бўлиш) — калб поклангани ва тубан эхтирослардан ҳолилигини туйиб, хотир-жам бўлинганини эслаб хаёлга чўмиш, Ҳақ таоло раҳм-шафқатини кўтиб туриш; зикр — Аллоҳнинг исмини тилдан кўймаслик, калимаю дуоларни мунтазам такрорлаб туриш; ризо — Аллоҳ кудратини чу-кур ҳис қилган ҳолда, ўзини буткул унинг иродасига топшириш ва бундан хўзурланиш. Бу мақом солиқни Ҳаққа, Ҳақнинг унга яқинлашганлигини билдиради.

Кубро илохий маърифатни суфий фақат фонийлик ҳолатида, яъни буткул ўзлигини йўқотиб идрок эта олади, деган фикрга эътироз билдиради ва Жувайд Бағдодийнинг «сахв» (хушёрлик) йўлини тўтиб, тафаккурий-ақлий билимга эътиборни қаратади. Бундай йўлни Ахмад Яссавий, Бахоуддин Нақшбанд ҳам маъқуллаган.

Кубро инсон руҳий кечинмалари, нозик ҳолатларини пухта билган. Шунга мувофиқ «латоиф» («нозик таъблилик») назариясини ишлаб чиққан. Бу назарияга кўра, инсон руҳи кўзга кўринмас латиф марказлардан иборат. Бу онг ва туйғу, рух ва жисм орасидаги бир нарса. Уни илғаб олиш мушкул. Аммо инсон ҳаётида бу марказларнинг аҳамияти муҳим. Суфий айна шу марказларни илғаб олиши лозим. Ана шу «латоиф» инсоннинг илохий хислатидир. Суфий риёзатлар, машқлар давомида бу латоифни турли ҳолатларнинг ўзгариши, ранглар ва шаклларнинг алмашиниши тарзида тасаввур қилади.

Кубро назарида нукта, доғ ва доира мурид руҳий қолатлари ўзгаришида муҳим хизмат қилади. Доира — фалак доираларининг айланиши, доғ — дунё тимсоли, нукта — ваҳдатдир. Доира доимий айланишда, у доғни ҳам ўз ичига олади. Аммо бўлар марказ томон, яъни нукта сари интилади. Нукта моҳиятини англаш орқали Аллоҳ оламини идрок этса бўлади.

К.да ранглар муҳим роль ўйвайди,

улар суфийнинг руҳий ҳолатларини, Аллоҳ томон кўйган қадамнинг босқичларини билдириб туради. Зангори ранг солиқнинг тавба қилиб тариқатга қадам кўйганида кўринади. Сарик ранг-да солиқнинг Аллоҳ ёди б-н яшаши тушунилади. Қизил ранг солиқнинг руҳи вужудидан ажрала бошлаганини, маърифатга яқинлашганини билдиради. Оқ ранг юракнинг покланишига ишора ва ҳақиқатни англашнинг бошланишидир. Яшил ранг ваҳийликдан нишова. У сирларнинг сирига, ғайбга ошноликни билдиради ва солиқнинг асл моҳиятларга етишадиганлигини ҳам англашиши мумкин. Мазкур ранглар солиқнинг Аллоҳ томон руҳий сафарини англагач, қора ранг Аллоҳдан халқ сари сафарини билдиради, сирлар хазинасини эғаллашни ва хайратга ғарк бўлишини ифодалайди. Хайратдаги рух шариятнинг мағзи — хикматини бошқатдан идрок этиб, қоронғи бир доғ рангига ўралади. Ниҳоят солиқ руҳи яна Аллоҳ ҳузурини пайдо бўлади. У қора рангдан қутулиб, рангсизлик ҳолатига қиради. Зоти кулл (барча ҳақиқатга етишиш) даражасини эғаллаган солиқ якранглик ҳолатида максадига эришади.

Нажмиддин Кубродаги ранглар ва уларнинг маънолари баъзи мутассавифлар таърифлаган рангларнинг шарҳидан фарқ қилади.

Кубро етти ранг хислатини етти тунунчага мослаб тушунтирган. Унингча, оқ ранг — исломни, сарик ранг — имонни, зангори ранг — эҳсонни, яшил ранг — итминон (ишонч)ни, кўк ранг — икон (тўлиқ ишонч)ни, қизил ранг — ирфонни, қора ранг — хаяжон (хайрат)ни англатади. Солиқ руҳи ҳолатларини, қайси ранг кўз олдида намоён бўлаётганини пирига айтиб туриши керак. Пир шунга қараб, муриднинг қайси босқичда турганини билиб, унга янги вазифалар юклайди. Кейинги суфийлар ҳам Кубро сингари қора рангни хайрат белгиси ҳисоблаб, уни руҳнинг фанога ғарк ҳолати рамзи сифатида таъкидлашган.

К.да тариқат аъзоларининг ягона ташкилий тизими бўлмаган. Уларни таълимотнинг руҳи ва мақсади бирлаштирган. Кубронинг шогирди Сайфиддин Бохарзий (1261 й.в.э.) Бухоро яқинидаги Соктарий кишлоғида Важмиддин Кубро номи б-н аталган хонақоҳ ташкил қилган. Бу ерда К. тариқати 18-а. охирларигача кенг тарқалган эди. Унинг аъзолари Кубро ғояларини Мовароуннахр ш.ларигагина эмас, балки Эрон, Миср, Ироқ ва Афғонистонга ҳам ёйдилар.

Айниқса, К. Ҳиндистонда чуқур илдиз отди. Кейинчалик К.нинг бир қанча мустақил шохобчалари вужудга келди. Бўлар — фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония, ифтишошия, заҳабия, нурбахшия.

К. туфайли ирфоний ҳикмат ва инсоний поклик, илоҳий маърифат ғоялари бутун Шарққа тарқалди, бу тариқат исломнинг шуҳратига шуҳрат қўшди.

Ад.: Коми лов Н., Тасаввуф (2-китоб), Т., 1999; Снесарев Г. П., Хорезмийские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии, М., 1983; Три-мингэм Дж. С, Суфийские ордены в исламе, М., 1989.

Нажмиддин Комилов.

КУВАЙТ, Кувайт Давлати (Давлат ал-Кувайт) — Арабистон я. о.да, Форс қўлтиғининг шим.-ғарбий соҳилидаги давлат. Майд. 17,8 минг км². Аҳолиси 2,04 млн. киши (2001). Пойтахти — Кувайт ш. Маъмурий жиҳатдан 3 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. К. — конституцияли мовархия. Амалдаги конституцияси 1962 й. 16 нояб.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — амир (1977 й.дан шайх Жобир ал-Аҳмад ал-Жобир ас-Сабох). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни амир ва парламент — Миллий мажлис, ижроия ҳокимиятни амир ва Вазирлар Кенгаши (ҳукумат) амалга оширади. Табиати. Ер юзасининг кўп қисми ғарбдан шарққа пасайиб борувчи плато. Форс қўлтиғининг соҳили ботқоқли пасттекислик. К. худуди

Африка— Арабистон платформасининг шим.-шарқида. Басра—Кувайт синеклизида жойлашган. Икклими қуруқ, тропик икклим. Январининг т-раси 11°, июлники 34°. Йиллик ёғин 100—150 мм. Ландшафт: шим. қисмида тошлоқ, марказий ва жан. қисмига томон қумли чўл б-н алмашилиб боради. Ўсимлик кам, тупроғи бўз тупроқ.

Аҳолисининг 90% га яқини араблар, уларнинг ярмидан кўпи муҳожирлар. Кўчманчи бадавийлар, ҳиндистонлик ва покистонликлар, эронликлар ҳам яшайди. Расмий тили — араб тили. Дини — ислом дини. Ақолининг 96% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Кувайт ва Ал-Аҳмади.

Тарихи. Мил. ав. 3-минг йилликкача К. худуди Бобил, Оссурия ва Эрон давлатлари таркибига кирган. Ундан кейинги даврларда эса турли давлатлар ўртасида талаш бўлиб келди.

7-а. дан К. араб халифалиғи, 16-а.дан Усмонли турк салтанати таркибига. 18-а. ўрталаридан К.да ҳокимият ас-Сабох сулоласи шайхлари қўлида. 18-а. нинг 60-й. ларидан К.га Британиянинг Ост-Индия компанияси кириб кела бошлади. 1899 й. дан К. амалда Буюк Британия тасарруфига ўтди. К. халқининг кураши натижасида 1961 й. 19 июнда К. мустақилликка эришди. Ҳукумат бир неча илғор ислохот ўтказди. Мамлакатда сиёсий ҳаёт фаоллашиб, 1967 й.да К. касаба уюшмалари федерацияси тузилди. К. ҳукумати ижобий бетарафлик, ҳамма мамлакатлар б-н ҳамкорлик қилиш сиёсатини расмий равишда эълон қилди. 1990 й. 2 авг.да Ироқ К. ни босиб олиб, ўз вилояти деб эълон қилди. БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қарорига биноан, 29 мамлакатдан иборат коалиция кучлари К. ни 1991 й. 26 фев.да бутунлай озод қилди.

К. 1963 й. дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1994 й. 8 июлда ўрнатган. Миллий байрами — 25 фев. — Миллий кун (1961).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. К.да сиёсий партиялар фаолияти

такиқланган. К. демократик форуми, мухолифатдаги партия, 1991 й. 7 мухолифат гуруҳининг бирлашуви натижасида тузилган. К. ишчилари умумий федерацияси қасаба уюшмаси 1967 й. дек. да тузилган. Араб қасаба уюшмалари халқаро конфедерацияси ва Жаҳон қасаба уюшмалари федерацияси аъзоси.

Хўжалиги. 2-жаҳон урушигача К. иқтисодиётининг асосий тармоғи кўчманчи чорвачилик, соҳилда эса денгиз жониворларини овлаш бўлган, аҳолининг бир қисми савдо-сотик ва, хусусан, марварид савдоси б-н шуғулланган. Урушдан кейин бой нефть конлари негизда нефть казиш саноати ривожланди. 1970-й.ларга келиб ялпи миллий маҳсулотнинг салкам 60%, валюта тушумининг 94% нефть саноатига тўғри келди. Ироқ агрессияси К. иқтисодиётига, айниқса, нефть конларига катта зарар етказди. Аммо 1993 й. даёқ нефть экспортдан олинган маблағ урушдан аввалги даражадан ошиб 9,9 млрд. ва 1994 й. 11,2 млрд. долларни ташкил этди. К.да нефтдан олинадиган даромадларнинг 10% «Келгуси авлодлар жамғармаси»га ўтказилади. Асосий нефть конлари: Ал-Буркон, Ал-Маква, Вафра, Аҳмади. Йилига 25 млн. тонна нефтни қайта ишлаб оладиган 3 та 3-д мавжуд. Табиий газ ҳам қазиб олинади. Шунингдек, кимё (кимёвий ўғит, аммиак, олтингугурт, каустик сода, бўёқ), кемасозлик, металл ишлаш (кувур, аккумулятор), озик-овқат, қурилиш ашёлари саноати (цемент, ғишт, черепица ва б.) и.ч. каби тармоқлари ҳам ривожланган. Электр ст-ялар, денгиз сувини чучитадиган қурилмалар бор. Темир-терсақдан металл эритадиган, нефть саноати ускуналарини, рўзгор электр ва радио асбобларини таъмирлайдиган корхоналар, хунармандчилик устахоналари ҳам мавжуд. 90-й.ларда нефть саноати ялпи ички маҳсулотнинг 42% ни, бошқа саноат тармоқлари 14,5%, қ. х. эса 0,3% ни ташкил этди. 1 й.да ўртача 16,8 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади.

К. х.да ҳамон кўчманчи чорвадор-

лик устун. Воҳаларда хурмо, бугдой, арпа, сабзавот етиштирилади. Умуман, мамлакат ҳудудининг атиги 1 % қ. х. га ярқ-ли. Бу аҳолининг қ.х. маҳсулотларига эҳтиёжининг 50% нигива қондиради. Озик-овқатнинг кўп қисми четдан келтирилади. Балиқовлаш аҳоли эҳтиёжининг 25% ни қондиради. К.да темир йўл йўқ. Автомобиль йўллари ўз. — 4 минг км дан ортиқ. Денгиз транспорта, айниқса, танкерлар катта аҳамиятга эга. Асосий денгиз портлари: Шувайх (Кувайт), Аш-Шуайба, Мино-ал-Аҳмади. Четга нефть ва нефть маҳсулотлари, кимёвий ўғит, суюлтирилган газ, асбест қувурлар, цемент ва б. чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ускуна, транспорт воситалари, қурилиш ашёлари, металл ва металл буюмлар, озик-овқат келтиради. К.нинг бир қанча мамлакатлардаги сармояларнинг катта қисми кўчмас мулкка айлантирилган. Жумладан, Голландия ва Данияда К. га карашли нефтни қайта ишлаш 3-длари, Европадаги 9 давлатда 5117 автомобиль ёқилғисини қуйиш тармоқлари мавжуд. Бундан ташқари, Ангиянинг «Бритиш петролиум», «Мидленд», Германиянинг «Даймлер бенц», «Фольксфеген», «Сименс», Испаниянинг «Тарас», Франциянинг «Париба» каби йирик компания ва банклари ҳиссадоридир. «Санта-Фе» халқаро нефть компанияси К. нинг тўла хусусий мулки ҳисобланади. Асосий савдо миқозлари: Япония, АҚШ, Европа Итти-фоки мамлакатлари, Хитой, араб мамлакатлари. Пул бирлиги — Кувайт динари.

Тиббий хизмати, маорифи ва илмий муассасалари. Врачлар К. давлат ун-тида ва чет элларда тайёрланади. Давлат ўқув юртларида барча турдаги таълим бепул. Хусусий мактаблар ҳам бор. Бошланғич мактабда ўқиш муддати — 4 й., оралиқ мактабда 4 й. ва ўрта мактабда 4 й. Бошланғич ва орал и қ мактабларда 6— 14 ёшдаги болаларнинг ўқиши мажбурий. Мамлакатда 1 олий ўқув юрти — К. давлат ун-ти (1966 й.да асос солинган) мавжуд. Илмий муассасалари: К. илмий-

тадқиқот ин-ти (1967), қ. х. тажриба ст-яси (1953), Араб режалаштириш ин-ти (1966)— ҳаммаси Кувайт ш.да. К. марказий кутубхонаси (1936), ун-т кутубхонаси, Кувайт ш.да К. музейи ва табиий-тарихий музей бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. К. да бир неча газ. ва жур. нашр этилади. Энг муҳимлари: «Ал-Анба» («Хабарлар», араб тилидаги кундалик газ., 1976 й.дан), «Араб тайме» («Араб вақти», инглиз тилидаги газ., 1977 й.дан), «Ал-Ватан» (араб тилидаги кундалик газ., 1974 й.дан), «Ал-Жамаҳир» («Омма», араб тилидаги кундалик газ., 1984 й.дан), «Ал-Кабас» («Билим», араб тилидаги кундалик газ., 1972 й.дан), «Кувайт тайме» («Кувайт вақти», инглиз тилидаги кундалик газ., 1961 й.дан), «Ар-Рисола» («Мақтуб», араб тилидаги ҳафталик газ., 1961 й.дан), «Ас-Сиёса» («Сиёсат», араб тилидаги кундалик газ., 1965 й.дан), «Ал-Хадаф» («Мақсад», араб тилидаги ҳафталик газ., 1961 й.дан), «Ал-Амали» («Ишчи», ҳафталик жур.), «Ал-Араби» («Араб», ойнома, 1958 й.дан), «Ал-Кувайти» («Кувайтлик», ҳафталик жур., 1961 й.дан), «Ат-Талиа» («Илгор», ҳафтанома, 1962 й.дан). К. ахборот агентлиги (КУВА) 1976 й.да тузилган. К. радиоэшиттириш хизмати 1951 й., телевидениеси 1961 й. ташкил этилган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Файлака о.дан кад. ибодатхона вайронаси, жез ҳайкалчалар, ионий колоннаги Сатир ибодатхонаси, керамика буюмлари топилган (мил. ав. 3-а.). Кувайт ш.нинг эски уйлари 1—2 қанатли бўлиб, тош ва лойдан ишланган ҳамда ташки (девон) ва ички (ҳарам)га ажратилган. Гумбазли 1 ва 2 минорали жоме масжидлар (Катта масжид, ас-Сук ва б.) қурилган. 1950—60 й.ларда шаҳар қайта қурилди. Саноат иншоотлари барпо этилди. Кўп қанатли уйлар қурилиб, кўчалар кўкаламзорлаштирилди. Темир-бетон ва ойнадан қуриладиган кўп қанатли уйлар қошинли, шишабанд. Халқ усталарининг санъати безак буюмларда (ёғоч коса,

шиша мунчоқлар, қимматбаҳо тош кўзли ўзуклар, кумуш ёки қўрғошин қоқлаб вақшланган чилимлар ва б.) кўзга ташланади.

Мусиқаси араб мусиқа санъати б-н бевосита боғланган. Ҳанаскорлик мусиқа санъати ривожланган. Чет элда ўқиб келган мусиқа мутахассислари мактабларда дарё беради ва ҳанаскорлар оркестрини ташкил қилади. Йирик миллий профессионал оркестр — радио ва телевидение оркестри бор. Унга маҳаллий бастакорлар мусиқа ёзиб беради.

Театри. 1957 й. Халқ, театри тузилди. 1959 й.дан Араб театри ишлай бошлади. Унинг репертуарини Миср ва маҳаллий муаллифлар пьесалари бойитиб келди. 1964 й. труппани миерлик реж. Закий Тўлаймат бошқариб, араб пьесаларини сахналаштирди ва мамлакатда илк бор театр билим юртини ташкил этди. 1963 й. Форс кўлтиги К. театри пайдо бўлди ва унда маҳаллий драматурглар асарлари кўйилди. 1967 й. ява бир театр труппаси — К. театри ташкил этилди.

Киноси. 60-й.лар бошидан қисқа метражли воқеий ва хужжатли фильмлар суратга олина бошлади. 1971 й. «Шафқатсиз денгиз» (реж. Холид Саддиқ) ба-дийий фильми намойиш қилинди. К.нинг ўз киностудияси йўқ.

Ўзбекистон — К. муносабатлари. 1994 й. июлда икки давлат ўртасида дипломатия муносабатлари ўрватилгач, турли соҳаларда ҳамкорлик йўлга қўйила бошлади. 1994 й.да Ўзбекистон Республикаси б-н К. ўртасида «Ҳаво катнови тўғрисидаги битим» келишиб олинди.

1997 й. да К. иқтисодий ривожланиш жамғармаси Нукус ва Урганч ш.ларини сув б-н таъминлаш лойиҳаси учун 18 млн. АҚШ доллари миқдорида пул ажратди. Айна вақтда Ўзбекистонга 6 млн. кувайт динори миқдорида кредит бериш ҳақидаги шартнома имзоланди; 20 й. муддатга берилган бу кредитда 5 йиллик имтиёзли давр кўзда тутилган.

1998 й. 250 минг кувайт динори миқдоридаги кредит маблағи

ўзлаштирилди. Икки давлат ўртасида сиёсий, ижтимоий, маданий соҳаларда ҳам ҳамкорлик йўлга қўйилган. Бунга К. парламентида К. — Ўзбекистон дўстлик қўмитаси ташкил этилгани яққол мисол бўла олади.

КУВАЙТ, Ал-Кувайт — Кувайтнинг пойтахти. Форс қўлтиғидаги Кувайт бухтасининг жан. соҳилида. Аҳолиси 1 млн. киши (1998). Иқлими қуруқ тропик иқлим, ўртача т-ра янв.да 11°, июлда 34°, йиллик ёғин 1000 мм дан зиёд. К. 18-а. бошидан қурила бошлаган. 1756 й.дан Сабоҳ амирлигининг пойтахти. 1871 й. да К.ни турклар, 1899 й.да инглизлар босиб олган. 1961 й.дан мустақил мамлакат пойтахти.

Мамлакатнинг савдо-молия ва таксимот маркази. К. — йирик денгиз порти (мамлакат импортининг 70% К. орқали ўтади). Автомобиль йўллари туғуни. Савдо фирмалари, ҳукумат банклари, асосан, К.да. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, совиткич, телевизорлар и.ч., озик-овқат, цемент, нефть кимёси, кема ремонти корхоналари, денгиз сувини чучуклантириб берувчи з-д, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. Балиқ овланади, марварид олинади. Миллий ун-т (1966), илмий тадқиқот ин-тлари (нефть геологияси бўйича), марказий кутубхона (1936), этнография ва археология музейлари ва б. бор. 6-а.да қурилган қад. ибодатхона колдиклари сақланган.

КУВЕЗ (франц. couveuse — инкубатор) — маълум ҳароратли, ҳавоси намланган ва кислородга бой мослама (аппарат); чала ва нимжон туғилган чақалокларнинг тана ҳароратини бир маромда сақлаш учун қўлланади. К.нинг очик (фелка-каравот) ва ёпиқ (тиббий инкубатор) хиллари бор. Қадимда чала туғилган чақалокларни иссиқ жун мато ёки пахта ва шунга ўхшашларга ўраб-чирмаб телпақка солиб парваришлаган. 19-а. нинг 2- ярмидан бошлаб Россия,

Австрия, Франция, Швеция ва б. мамлакатларда анча такомиллаштирилган К. ишлаб чиқарила бошланди. Улардан кенг тарқалгани Кредес ванночкиси бўлиб, унинг деворлари икки қанат металлдан ясалган, тубида совуқ сув чиқиб кетадиган йўли бўлган. Деворлари орасига вақт-вақти б-н воронка орқали иссиқ сув қуйиб турилган. Унинг анчаги ва камчиликлари ҳам бўлган. 1878 й.да Парижда ёғочдан ясалган К.лар расм бўлди. Кейинчалик электр К.лар ишлаб чиқарила бошланди. Бўлар металлдан ясалган бўлиб, деворлари орасида К. ичидаги ҳароратни бир хил ушлаб турадиган мосламалар мавжуд, улар ёрдамида ташқаридан туриб ичкаридаги чақалокларга мос ва хос иқлимни яратиш мумкин бўлади. Бу К.ларнинг юқори қисми очик бўлгани боис, чақалоклар чойшабга ўралиб тўғридан-тўғри К. ичига ётқизилади, сўнгра ҳамшира керакли муолажани бемалол бажаравериши ва ҳатто уни чўмилтириши ҳам мумкин. ЎзРнинг туғ-руқ комплекслари ва шифоналарнинг болалар бўлимида чала туғилган чақалоклар бўлими мавжуд, улар барча қулайликлари бор К.ларда парвариш қилинади. Хусусан, ҳозир мамлакат туғруқхоналарида Япониянинг «Хитачи» фирмасидан грант асосида олинган К.лардан фойдаланилмоқда. Бу К.лар ҳоз. замон талабига жавоб берадиган барча мосламалар (мўътадил ҳарорат, намлик, кислород, чақалок вазнини ўлчаш тарозлари, кварц лампалари ва ҳ. к.) б-н жиҳозланган. Мосламалар орқали шифокор қўллари б-н К.нинг олд деворидаги эшикчалардан болани текшириши, муолажалар қилиши ва вақт-вақти б-н кетликларини аниглаши, тарозиди тортиб оғирлигини назорат қилиб туриши мумкин. К. деворлари ойвасимон пластмассадан ясалган, бу бола ҳолатини кўзатиб туриш имконини беради. К. ичида чақалок яланғоч ҳолатда махсус каравотчада ётади. К. ни стерил тарзда ушлаб туриш мумкин, бунинг учун унинг деворлари ювилади, ичи эса кварц лампаси

орқали микроблардан тозаланади.

КУГУЛЬТИНОВ Давид Никитич (1922.13.3, Чохан — Авганара қишлоғи) — Қалмоқ халқ шоири (1969). Ижоди 1936 й.дан бошланган. Қалмоқ ва рус тилларида ижод қилади. Биринчи шеърый тўплами — «Ёшлик шеърлари» (1940). «Моабит тутқуни» (1958), «Сар-Герел» (1963—64), «Ақл кўзғолони» (1965—71) каби дostonлар; «Ҳаёт ва ўйлар» (1963—67) ва «Бутун умр» (1939—67) шеърлар жаммуи ҳамда «Мен сенинг тенгдошингман» (1966), «Апрель қакириғи» (1975) каби шеърлар тўплами муаллифи.

КУГУЧКОВ Даниил Миронович (1897.20.12, хоз. Ставрополь ўлкаси, Георгиев тумани — 1970.11.4, Самарқанд) — тупроқшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1958), к. х. фанлари д-ри (1955), проф. (1957). Оржоникидзедаги Горек қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1931). Ўзбекистон қишлоқхўжалиги ин-тининг тупроқшунослик ва умумий дехқончилик кафедраси мудири (1934—70). К. карбонатлар б-н шўрланган тупроқлар таснифини ишлаб чиқди. Зарафшон водийсидаги гидроморф тупроқларда шўрланишнинг янги — карбонат-магнийли турини аниқлади ва унинг экинларга зарарли таъсирини исботлаб берди, древаж ва ер ости сувларини тадқиқ этди.

КУДАРО — ибтидоий одамлар манзилгоҳи; 5 та ғордан иборат. Жан. Осетиянинг Часаналихох тоғидаги Жожори дарёсининг ўнг қирғоғидан топилган (1955). Археолог В. П. Любин томонидан 1956—61 й.лар ўрганилган. 1- ва 3-ғорнинг қуйи қатламидан ҳайвонлар, қушлар, балиқларнинг суяк қолдиқлари ва Ашель даври (Ашель маданияти) тош қуроллари, чўқмор, қирғич ва б. топилган. Юқори маданий қатламлари эса мустъе, мезолит, жез даври ва ўрта асрларга оид.

КУДЎНГГАРЛИК — тўқилган ип-газлама ва шойини ҳамда ошлаб олинган чармни уриб текислаш, силликлаш ва унга жило бериш (пардозлаш) касби. К. б-н уста-қудўнгар шуғулланган. Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда қадимдан маълум. Уста К. да тўқмоқсимон ёғоч асбоб-қудўнгардан фойдаланган. К. касби айрим жойларда (мас, Марғилонда) кичик хусусий ҳунармандчилик корхоналарида сақланиб қолган. Ҳозир бу касб тўқимачилик корхоналарида пардозлаш машиналари зиммасига юкланган. Бунинг учун газлама агат, пўлат, шиша, яшма (рангдор тош)дан ясалган ғалтақлар (роликлар) орасидан муайян ҳароратда босим остида ўтказилади. Шунда газлама ёки чарм сирти бир текис, силлиқ ва ялтироқ бўлиб чиқади. Бу ишни махсус прессларда ҳам бажариш мумкин.

КУЁВ — қариндошлик муносабатларини ифодалайдиган атама. 1) Қизнинг эри (қизнинг ота-онасига нисбатан); 2) уйланаётган ёки уйланган йигит ўз қайлиғига, унинг ота-онаси, қариндошлари, ҳатто маҳалладошларига ҳам К. ҳисобланади. Уни катталар К., кичиклар почча деб атайдилар. Йигит унаштирилгандан бошлаб К. номини олади. Келин томон К.ни жуда катта иззат, эҳтиром б-н ҳурмат қилади. Матриархатдан патриархатга ўгилиши натижасида ўзининг оилавий, уруғ хўжалиги б-н мустаҳкам боғланган йигит қизни ўз оиласига олиб қиради. К. ликнинг келиб чиқиши экзогам никоҳ ҳамда никоҳдан сўнг қизнинг йигит уйига келиб яшаши б-н пайдо бўлган. Ўзбекларда эрга чиққан қиз, асосан, К.никига келиб яшайди, аммо уйлангандан сўнг қайнота-қайнонанинг уйида яшаб қолувчи К. (ич-куёв) ҳам бўлади (яна к. Ичкуёв).

КУЁВНАВКАР, куёвжўралар — никоҳ тўйида куёв б-н бирга келинникига борувчи йигитлар, куёвнинг дўстлари, тенгқурлари. Улар дастлаб куёвнинг уйида тўпландилар. Йигитлар то ке-

линникага боргунча келин эшиги олдида, ховлисида ашула ва ўйин қиладилар (аксари карнай-сурнай б-н борилади). К.лар куёвни ўртага олиб, келин уйда зиёфат дастурхони тузаб қўйилган хонага кирадилар. К.ларга зиёфат берилади, уларга куюк-суюк таомлар тортилади. Зиёфатдан сўнг К.лар куёвга келин томондан берилган сарпони кийдирадилар. Улар тўй тантаналарини давом эттириш учун тўйхонага қайтадилар. Республикамининг жан. вилоятларида зиёфатдан сўнг, куёв б-н келинни чимилдикка кирғизиш учун 2—3 та йигит қолдириб тарқадилар. Хоразмнинг айрим жойларида куёв ва К.лар тўй куни эмас, тўйдан сўнг келиннинг ота-онасиникига боради. Республикамининг турли туманларида К.лик расм-русумлари ўзига хос шаклда сақланиб келмоқда.

КУЁВҚЎРҒОН — илк ўрта асрларга оид бадавлат деҳқон қўрғони (мил. 5-а.). Ёдгорлик Термиздан 26 км шим.да, Ангор туманида, Зартепадан 300 м шарқда жойлашган. К. 1977 й. Археология институтининг Бактрия экспедицияси томонидан тўлиқ очиб ўрганилган (Пи-даев Ш. Р.). Қўрғон 2 қанатли бино бўлиб, квадрат шаклдаги (20x18) пах-са кўтарма (платформа) устига қурилган. Бинонинг иккала қанатида 5—6 тадан хона мавжуд. Бу ерда меҳмонхона, ётоқхона ва хўжалик хоналари бўлган. Хўжалик хоналари узун йўлаксимон шаклда бўлиб (12,6x2,4 м), уларнинг томи равоксимон қилиб хом ғиштлардан териб чиқилган. Қолган хоналар ясси қилиб ёпилган. Бино дарвозаси қўрғоннинг шим. томонида жойлашган. К. тарихида 2 меъморий босқич қайд қилинган. 2-босқичда бино хоналари тузилишига айрим ўзгартиришлар киритилган. Қурилиш материаллари сифатида тўғри тўртбурчак шаклдаги хом ғиштлардан фойдаланилган. Қўрғонни ўрганиш давомида турли шаклдаги сопол идишлар ва б. уй-рўзгор буюмлари топилган. Тоғ тизмалар орасида лойганчдан ишланган монументал хайкаллар

алоҳида ўрин эгаллайди. Хайкалларда оксуяк аёл ва эркакларнинг образлари акс эттирилган. Хайкалларнинг ҳар бири ўзига хос кўринишга эга. Хайкалтарош яратилаётган образларга жўшқин ҳаётийлик бахшида этган. Ҳар бир образ ўзининг бадиий баркамоллиги б-н ажралиб туради. Хайкалларда кушон даври хайкалтарошлигининг анбалари ўзифодасини топган. Хайкалларқўрғоннинг 2-қаватида жойлашган меҳмонхонанинг 3 деворини безатиб турган. 4-девор рангли сурат б-н нақшланган. К. хайкаллари ўрта Осиёдаги илк асрларга оид ҳаётий образларни ўзида мужассамлаштирган ягона хайкалтарошлик намунасидир. Хайкаллар илк ўрта асрлардаги Тохаристоннинг бой ва юқори ривожланган моддий ва маънавий маданиятидан далолат беради. К. илк ўрта асрларга хос бўлган қўрғон меъморлигининг дастлабки кўринишидир. Қўрғон ўзининг илғор меъморий ечимлари б-н ажралиб туради. Шокиржон Пидав.

КУЖУЛА КАДФИЗ (Кадфиз I) -Кушон подшолигитт асосчиси (мил. ав. 1-а. охири — мил. 1-а. 1-ярми). Кўчманчи юечжилар (тохарлар)нинг гуйшуан — кушон қабиласига мансуб. Хитой тарихий йилномаларида у Киоцзюко номи б-н маълум. Тарихий ҳақиқатга яқин тахминга кўра, юечжи қабилалари томонидан Бактрия истило қилингандан (мил. ав. 2-а., 3-чораги) тахм. 100 йилдан бир оз вақт ўтгач, К. К. кушонлар ўртасидаги ўзаро тахт учун курашда қолган 4 юечжи қабилалари орасидаги ўз тарафдорлари б-н Бактриянинг жан.-ғарбий худудларида ўз ҳукмронлигини ўрнатган. У парфянларнинг Бактриянинг ғарбий худудларига уюштирган тажовўзларига қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб борган. Бактрияда юзага келган сиёсий вазият ва ҳарбий кучлар нисбати К. К. фойдасига ўзгармаганлиги, уни Ҳиндукуш тоғлари оша Кобул (Гаофу) вилоятига кетишга мажбур қилди. У Кобул вилоятини бўйсундириб, вилоят ҳокими сифати-

да тангалар зарб қилишни йўлга қўйди. Кобулистон ҳокими бўлган вақтда К. К. ҳали мустақил сиёсат олиб бормаган. У Паропамисад (Кашмир)нинг ҳинд-юнон шоҳи Гермейнинг (мил. ав. 1-а.нинг ўргалари) устуворлигини қабул қилган. Аста-секин К.К.нинг ҳарбий қудрати ошиб бориши унга қўшни ҳудудларни ўз тасарруфига олишга имконият берди. Бу борада Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий ҳудудларидаги сиёсий парокандалик унга жуда қўл келган. У ўз эътиборини шу ердари босиб олишга қаратган. Кўп вақт ўтмай, у ўз ҳомийси Гермейга қарашли ҳамма ердарни ўзига бўйсундирган. Гермейга қарашли ҳудудларнинг қўшиб олиниши қушон ҳокимлигининг қудратли давлатга айланишига олиб келди. Кейинчалик К.К. жан.даги ҳинд-парфян шоҳи Гандофар ҳудудлари (Гандхара, Арахосия) ҳисобига ўз давлати чегарасини янада кенгайтирган. Хитой манбаларида қайд қилинишича, К.К. 80 йил умр кўрган. Шундан тахм. 50 йилини юечжи қабилаларини бирлаштиришга, қушонлар қабиласининг устуворлигини ўрнатишга, Қушон подшолигига асос солишга ва уни қудратли давлатга айлантиришга бағишлаган.

Ад.: Бичурин Н. Я. (Иакинф), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т.2, М.-Л., 1950; Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э. Ю., Северная Бактрия — Тохаристан, Т., 1990.

КУЗ — йил фасли, мавсум. Ернинг Шим. ярим шарида кўзги тенг кунлик (23 сентябрь) дан қишки Қуёш туриши (21 ёки 22 декабрь) гача давом этади. Шартли равишда сентябрь, октябрь, ноябрь ойларини К. дейилади. Бу вақтда Ернинг Жан. ярим шарида баҳор.

КУЗАТИШ (психологияда) — воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни режалли, узлуксиз, батартиб, мукаммал идрок қилиш; воқеликни ҳиссий билиш услуги. К. Аристотель замонидан ҳоз. давргача

кузатувчиларнинг асосий тадқиқот воқиталаридан бири саналади. У ҳиссий билишнинг омиллари, хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида дастлабки тасаввурлар ҳосил қилишга қаратилган инсон фаолияти шаклидир. К.нинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига, кузатилаётган нарса ва воқеалар ҳақида олдиндан билимга эга бўлишга, кучли, барқарор диққат б-н фаол фикрлашга ва х.к. га боғлиқ. К.да идрок ва тафаккур узвий боғланади. К.да тегишли хулосалар чиқарилади, факт, воқеалар назарий таҳлил этилади, фарзлар олға сурилади. К.нинг объектив (ташки К.) ва субъектив (ички, ўзини-ўзи К.) турлари мавжуд. К. орқали одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқи, фаолияти, муомала мароми ва б. ўрганилади. Ўзини-ўзи К. (интроспекциядан фоидаланган психолог ўзининг хулқи, муомаласи тўғрисида илмий, ҳаққоний хулоса чиқара билади. Вюрцбург психология мактаби (Германия) номияндалари К. Бюлер (1879—1922), А. Мессер (1867-1937), О. Кюльпе (1862—1915) психологик тажрибаларни даставвал ўзини-ўзи К. методи ёрдамида ўзлари устида ўтказганлар.

К. воқелик содир бўлишини, атроф муҳитни, инсон шахсини муайян қисмларга, йўналишларга фикран ажратиш; К.нинг қўлами, хусусияти ва ўзига хослигини аниқлаш; барча ҳолат, аломат, ташки кўринишнинг ўзига хослигини қайд қилиш; тўпланган материалларни математик статистик ҳисоблаш йўли б-н амалга оширилади.

К.нинг системали, эпизодли, дала шароитли, лабораториявий, табиий, даврий (бир мартали) кўринишлари, шунингдек, турли воқиталари ва шакллари мавжуд. К.да Р. Бейлзанинг интеракция (ўзаро таъсир) услубини (баҳс, мунозара чоғида ўзаро таъсир имконини аниқлаш мақсадида) қўллаш ижобий натижалар беради.

Эргаш Ғозиев.

КУЗАТУВ ҚУДУҒИ — ер ости сувлари ва суғориладиган ердарда сизот сувлар режими (жойлашган чуқурлиги, минераллашганлик даражаси, кимёвий таркиби)ни ўрганишга мўлжалланган вертикал қудук. Чуқурлиги бир неча метрдан 100 м гача ва ундан чуқур, диаметри 25—98 мм. Қудукқа қуйи қисмида сув тушиши учун 3—4 мм ли те-шикчалари (фильтр) бўлган темир-бетон, асбоцемент, пўлат, полиэтилен қувурлари ўрватилади. Қувурга лойка тушмаслиги учун фильтр баландлигида қувур ва қудук девори ораси шағал (антифильтр) б-н тўлдирилади. Қувур асосига 10—15 см қалинликда шағал тўшалди. Қувур ер юзасидан 60—70 см чиқиб туради ва у металл қопқоқ б-н ёпилади. Суғориладиган ернинг юқори, ўрта ва қуйи қисмларида ўрватилади ва уларнинг сони хўжаликнинг ер майдони ва мелиоратив шароитидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Барча қудуқлар хўжалик ер тарҳида белгиланиб, уларнинг тартиб сони кўрсатилади. Кузатиш жадаллиги қўйилган вазифадан келиб чиққан ҳолда белгиланади: сизот сув балансини аниқлаш учун йил давомида ҳар ойда 2—3 марта, суғоришнинг сизот сув сатҳи ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун суғориш вақтида ҳар куни ёки ҳар 3 кунда 1 марта, номавсумий даврда ҳар 10 кунда 1 марта кузатилади. Сизот сувлар минераллашганлик даражаси ва кимёвий таркибини аниқлаш учун кузатиш ишлари баҳорда, суғориш даврининг ўртасида ва кўзда олиб борилади. Бунинг учун қудуқдаги сув 2—3 марта олиб ташлангандан сўнг, унга янги тушган сувдан намуна олинади. Қудуқлардан 3—5 м узоқликда янги қавланган қудуқдан намуна олиш сизот сувлар минераллашганлиги бўйича аниқ маълумот олишга имкон беради. Сув намунаси васослар ёки ингичка шланглар ёрдамида олинади. Сизот сув намунаси таркибидаги қуруқ қолдиқ, хлорион, сульфатион ва умумий ишқорийлик (HCO_3), айрим ҳолларда Са,

Mg ва Na аниқланади.

Шунингдек, К.к.лари суғориш қаналлари, коллектор-зовур тармоқлари, сув омборлари ва б. сув манбаларида гидростатик босимни ўрганишда ҳам қўлланилади. Кузатув натижалари суғориладиган далалар сув-туз балансини тузиш, мелиоратив тадбирлар ишлаб чиқиш (горизонтал, вертикал ва комбиваияланган дренажлар ҳисобини қилишда), экинларнинг суғориш режимини аниқлаш ва бошқариш, суьбирригация имкониятларини аниқлашда қўлланилади. Кузатув ишлари сув хўжалиги муассасалари, Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси и.т. интининг гидрорежим ст-ялари томонидан олиб борилади.

Зиёмиддин Лртуқмвтов.

КУЗАТУВЧИЛАР (дипломатияда) — халқаро конференциялар, ташқитлар ва органлар ишида қатнашиш учун давлат ёки халқаро ташқилот томонидан юбориладиган вакил. Уларнинг мазкур анжуманларда қатнашувига оид тартиб ва ҳуқуқ меъёрлари расмий қоидаларга биноан белгиланади. Одатда, К. овоз бериш, ҳужжатларни имзолаш ва х.к. ҳуқуқларга эга бўлмайди.

КУЗГИ СЎЛИШ - экинларда учрайдиган ноинфекцион касаллик. Касалликнинг ўзига хос хусусияти экиннинг эгилиб қолиши ва тезкорлик (2—3 кун) б-н ўтишидир. Касаллик асосий ҳосилни тўплаш даврига тўғри келади. Мас, гўзда касалланган ўсимликнинг барги қизғиш тусга қиради, бироқ доғлар ҳосил бўлмайди, пояси ва илдизининг қўндаланг кесими соғлом ўсимликниқидан фарқ қилмайди, поянинг ўтказувчи вай қисмида вилт касалигига хос бўлган (трахеомикоз сўлиш) қорайиш белгилари бўлмайди. К.с.га суғориладиган ўтлоқиботқоқи тупроқдаги грунт сувларининг яқинлиги (чунки бунда анаэроб микроорганизмлар ҳаёт фаолияти жараёнида гидроморф тупроқларда экин учун захарли

темирнинг чала оксид формалари, водород сульфид ва метан вужудга келади) ва қўллатиб суғориш сабаб бўлади. Касалланган ўсимликдаги етилган ва етилмаган кўсақлар 5—6 кун ичида очилади, бироқ муддатидан олдин очилгани учун тола сифати паст бўлади. К. сдан ҳосил 3ц/га ёки 10% гача камаяди.

Кураш чоралари: сугориладиган гидроморф тупроқларда юкори нормада тез-тез сугормаслик; вегетация даврида грунт сувлар сатҳини илдиз тараладиган қатламдан пастроқда, яъни тупроқ юзасидан камида 1 м чуқурликда бўлишини таъминлаш.

Мадива Расулова.

КУЗГИ ТЕНГ КУНЛИК - Куёш осмон сферасининг Шим. ярим шаридан Жан. ярим шарига ўтишида осмон экваторини кесиш нуқтаси. Бу ҳар йили 23 сент.да содир бўлади. Бунда уфқ текислиги осмон экваторини тенг иккига бўлади. Бу куни тун узунлиги б-н кундузнинг узунлиги бир-бирига тенг бўлади.

КУЗГИ ТУНЛАМ (*Agrotis segetum* Schiff.), кўк қурт тунлами —тунламлар туркумига мансуб зараркунанда капалак. Кўзги экинлар, ғўза, қанд лавлаги, кунгабоқар, маккажўхори ва б. (150 турдаги ўсимликлар) майсаларини зарарлайдиган хавфли зараркунанда.

Африка, Евросиё, шу жумладан, Ўрта Осиёда тарқалган. Ўрта Осиёда ғўза (35% гача), маккажўхори майсаларига (12—18%), беда, кунгабоқарга, бегона ўтлардан шўра, печакўт ва б. га катта зарар етказди. Қанотлари ёйилганда 34—45 мм. олдинги қанотлари оч-кўнғирдан қорамтир тусгача. Тухуми суссимон оқ; 2—3 кун ўтгач, уларда қизғиш доирачалар пайдо бўлади, қуртлари чиқишидан олдин эса тухуми қораяди. Қуртлари тупроқнинг 10—25 см чуқурлигида қишлайди. Йилига 3—4 авлод беради. Қишлаб қолган авлод капалақлари самарали ҳарорат йиғиндиси 550° бўлганда (ғумбагининг ривожланиши учун ҳарорат 10° дан кам

бўлмаслиги керак) учиб чиқади. Капалақларнинг энг кўп учиб чиқиши ва жуда кўп миқдорда тухум қўйиши ҳаво ҳарорати 12—20° бўлганида кузатилади. Тухумларини тарқоқ ҳолда ўсимлик баргининг орқасига қўяди. 4—15 кундан кейин тухумдан чиқади, улар кундузи тупроқда яширишиб ётади, тунда юзага чиқиб, майса ва ёш ниҳоллар танаси, куртаги, нишини кемиради, баргларини тёшиб ташлайди.

Кураш чоралари : бегона ўтларни йўқотиш; кўзги шудгор; капалақлар учини бошланиши кўзатишган далаларга трихограмма тарқатилади, феромон туткичлар қўйилади, 1 феромон туткичга бир кечада 15—20 капалак тушса кимёвий препаратлардан золон — 2,5—3 л/га, децис — 0,7 л/га ва б. инсектицидлар эритмалари пуркалади.

Султон Апимухамедов.

КУЗГИ ШУДГОР - тупроқнинг нам кўп сақланидиган ҳайдалма қанатини кўзда юмшатиш; келаси йил баҳорида экинлар экиш учун ерни кўзда хайдаш. Бунда тупроқнинг юза қатламидаги структурасиз қанати тубига тушиб, юза қанатда структура бир оз тикланади. Тупроқ-иклим ва ташкилий-хўжалик шароитларга қараб шудгорлаш усуллари ҳамда турлари ўзгариб туради. К. ш. дехқончиликда қадимдан роят муҳим аҳамиятга эга бўлгани сабабли «ер хайдасанг кўз хайда, кўз хайдамасанг юз хайда» халқ мақоли яратилган. Ҳоз. К. ш. ерга ишлов беришнинг асосий усули ҳисобланади.

Культивация, суғориш каби экинлар парваришига қаратилган тадбирлар шудгорнинг устки қатламини жуда қуқунлаштиради, пастки қатлам эса 1,5—1,6 г/см³ гача зичлашади. Ҳайдалма қатламда муайян юмшоқлик (1,1 — 1,3 г/см³) яратиш учун ер кўзда шудгорланади. К. ш. — зараркуванда ва касаллик манбалари, бегона ўт уруғларига қарши курашнинг энг таъсирчан воситаси; ер чуқур хайдалганда тупроқнинг юза қанатидаги

зараркундаларнинг личинка ва гумбаклари нобуд бўлади, тупрокнинг чуқур қатламларида кишлаётганлари эса ер устига чиқади ва ноқулай шароит таъсирида қирилади ёки уларни қушлар тегиб ёйди. Хайдалган ерда кузги ёгинлар яхши сингади. К. ш. да кўкламдаги дала ишлари тиғизлиги камаяди, шунингдек, энг қисқа афотехника муддатларида экиш учун далани эрта баҳор ҳамда экишдан олдин тайёрлашга қулай шароит яратилади. Шунингдек, тупроқда азот бактерияларнинг ҳаёт фаолияти натижасида ўсимлик ўзлаштирадиган озик моддаларнинг тўпланишига яхши таъсир кўрсатади.

К. ш. муддатини тўғри белгилаш катта аҳамиятга эга; у окт.— нояб.да ўтказилганда энг юқори самара беради. Ўзбекистоннинг жан. зоваларида К. ш. бир оз кечроқ ҳам ўтказилади. Бу муддатларда хайдалган ер суғорма деҳқончилик учун муҳим бўлган тупроқдаги нам захирасини яхши сақлашга, ёгин-сочиндан унумли фойдаланишга имкон беради. К. ш. да тупроқ яхши уваланади, кесак кўчмайди, дала сатҳи текис чиқади. Ўрта Осий, хусусан, Ўзбекистоннинг суғорма деҳқончилик минтақаларида шудгорлашдан олдин ер хайдашга тайёрланади, яъни мавсумий суғориш шохобчалари текисланади; экин поя ва қолдиклари йиғиб олинади, органик ўғитларнинг тўлиқ йиллик миқдори ва фосфорли ўғитларнинг 70% солинади; бегона ўтлар илдизпояси 15—18 см чуқурликда қирқилиб, махсус қуроллар б-н тирмаланиб, даладан чиқариб ташланади. Тупроқ намлиги максимал дала нам сифмига нисбатан 40—60% бўлганда ер сифатли хайдалади. Шунингдек, ёгин-сочин кам зоналарда ернинг юза хайдалма қатлами кўзга бориб қотиб қолган бўлса, хайдашдан 8—10 кун олдин ер суғорилади ва ҳ.к. Типик сур тупроқ ҳамда ўтлоки-ботқоқи тупроқли ерлар кўзда 30—35 см, ирригацион окизиклар қалин бўлган ўтлоки тупроқлар 40 см чуқурликда хайдалади.

Шудгорлаш сифати, шудгор чуқурлиги, тупрокнинг яхши увокланганлиги, шудгор сатҳининг текислиги ва ҳ.к. катта аҳамиятга эга (яна қ. Ер хайдаш).

Собиржон Азимбоев.

КУЗГИ ЭКИНЛАР - кузда экилиб, қишлайдиган ва кейинги йили ҳосил берадиган бир йиллик экинлар. К.э. нинг 2 фаол: кўзги (45—50 кун; илдиз тармоғи ва ер устки вегетатив органлари шаклланади) ва баҳорги — ёзги (75—100 кун; генератив органлари ривожланади) вегетация даври бўлади. К.э. баҳорда экилганда униб, бачки поялари ўсиб чиқади, лекин мева тугмайди (дон бермайди). К.э.га бошоқли дон ўсимликларидан буғдой, жавдар, арпа; буттулдошлардан кўзги рапс, сурепка ва б.; дуккакдошлардан кузги вика ва б. киради. Европа ва АҚШда К.э.дан энг кўп экиладигани кўзги буғдойдир. Суғорма деҳқончилик минтақаларида К.э. биринчи ёки оралик экинлар сифатида жадаллашган алмашлаб экиш тизимларида қўлланилади. 1:4:1:4 схемали алмашлаб экишда 1- ва 6-да-лаларда 1 йилда 2 марта дон ҳосил оливади, шунда 1-экин К.э., 2-экин сифатида маккажўхори экилади. К.э. баҳори экинларга қараганда серҳосил бўлади (қ. Лалмикорлик).

КУЗНЕЦ (Kuznets) Саймон Смит (1901.30.4, Харьков - 1985.9.7, АҚШ) — америкалик иқтисодчи. Украинада статистика бўлимининг бошлиғи лавозимида қисқа муддат ишлагач, АҚШга мухожир бўлиб кетган. Колумбия ун-ти д-ри (1926Х, Иқтисодий тадқиқотлар Миллий бюроси аъзоси (1927—61). Пенсильвания (1930—54), Ж.Гопкинс (1954—60), Гарвард (1960—71) ун-тлари проф. АҚШ статистика ассоциацияси (1949) ва АҚШ иқтисодий ассоциацияси (1954) президенти этиб сайланган. К. иқтисодий ўсиш назариясига катта ҳисса қўшди. Ўсишнинг узоқ цикллари аҳоли ўсиши суръатлари ўзгаришларига боғлиқлигини тадқиқ қилди, кўпгина

саноати ривожланган мамлакатларда истеъмолнинг даромадга нисбати бир неча ўн йилликлар давомида барқарорлигини ва белгиланган маҳсулот ҳажмини и. ч. учун зарур бўлган реал капитал пасайиш тенденциясига эга эканлигини аниқлади. К. пировард маҳсулот и. ч., капитал ва жамғаришнинг шаклланиши, аҳолининг турли табақалари ўртасида даромаднинг тақсимланишини аниқ баҳолади. Унинг ишлари жаҳоннинг барча мамлакатлари учун ялли миллий маҳсулот, миллий даромаднинг ҳисоблашнинг ягона услубини ишлаб чиқишга имкон берди. Нобель мукофоти лауреати (1971).

КУЗНЕЦК КЎМИР ҲАВЗАСИ, Кузбассе — Россиядаги йирик кўмир ҳавзаларидан бири. РФнинг Кемерово вилоятида Кузнецк сойлиги худудида жойлашган. Умумий майд. 70 минг км², шундан кўмир қатламлилиги 26,7 минг, км². Геологик тузилишига кўра, юқори палеозой, мезозой ва кайнозой эраси чўкинди жинсларидан ташкил топган. Кўмирли ётқизиклар тошкўмир, пермь, триас, юра, бўр даврларида ҳосил бўлиб, қаватмақават жойлашган кумтош, алевролит, аргиллит ва кўмир қатламларидан иборат. Юқори тошкўмир даври ётқизиклари острогек свитаси деб аталиб, унда 3 та кўмир қатлами, қуйи пермь балахонск свитасида 64 та кўмир қатлами бор. Юқори пермь ётқизиклари эса 3 свитага бўлинади (пастдан юқорига): Кузнецк свитасида 6 кўмир қатлами, ильинск свитасида 64 кўмир қатлами ва еруваковск свитасида 105 кўмир қатлами бор. Қуйи юра — конгломерат свитасида 19 кўмир қатлами мавжуд.

Саноат аҳамиятига эга бўлган кўмир қатламлари фақат балахонск, еруваковск ва конгломерат свиталарида (қалинлиги 10—15 м) учрайди. Кўмирнинг таркибида 4—9% кул, 0,3—0,65% олтингургурт, 4—45% учувчи газлар бор. Балахонск свитасидаги кўмир кокс саноати ва энергетикада ишлатилади. Конгломерат свитасидаги кўмирдан эса энергетика ва

кимё саноатида фойдаланилади. Кузнецк ҳавзасини қуршаб олган тоғ тизмаларида темир ва полиметалл конлари бор.

КУЗНЕЦК ОЛАТОВИ -Сибирнинг жан.даги тоғ тизмаси. РФ Кемерово вилояти ва Красноярск ўлкаси худудида. Ўз. 300 км. Ғарбда Кузнецк сойлигига тик тушган, шарқий ён бағри Минусинск сойлиги томон пасая боради. Жан.да Абакан тизмасидан шим.да Сибирь т.й. гача давом этган. Энг баланд қисми жан.да (Тегир-Тиз тизмасидаги Верхний зуб тоғи —2178 м). Асосан, оҳақтош, кварцит ва сланецлардан таркиб топган. Габбро, диорит, гранит ва сиенит интрузиялари учрайди. Иклими совуқ ва нам. 400—800 мм ёгин ёғади. Ён бағирлари ўрмонлар б-н қопланган. Фойдали қазилмалари: темир ва марганец рудалари, олгин, хромит, боксит. Оҳақтош, габбро, гранит ва ш.к. қурилиш материаллари сифатида ишлатилади.

КУЗНЕЦК СОЙЛИГИ - РФ Кемерово вилоятидаги сойлик. Кузнецк Олатови, Салаир қирлари ва Тоғли Шория массиви орасида. Майд. 70 минг км². Ўз. 400 км, кенглиги 100—120 км. Ўртача бал. 200—500 м. Иклими континентал. Июлнинг ўртача т-раси 18—20°, янв.ники —18°, йиллик ёгин 350—500 мм. Кўпроқ ўрмон ва ўрмонли дашт ўсимликлари ўсади. К.с. худудида Кузнецк кўмир ҳавзаси жойлашган.

КУЗНЕЦОВ Николай Дмитриевич (1911.10(23). 6, Актюбинск — 1995) — реактив авиация двигателлари бўйича рус конструктори, акад. (1974), икки марта Мехнат Қаҳрамони (1957, 1981). Н. Е. Жуковский номидаги Ҳарбий-ҳаво муҳандислари академиясини тугатган (1938). 1956 й.дан Бош конструктор (1956). К.нинг раҳбарлигида Ту-114, Ту-144, Ан-22, Ил-62, Ил-86 ва б. самолётлар учун двигателлар яратган.

КУЗНЕЦОВ Николай Иванович

(1911.14.7, Свердловск вилояти — 1944.9.3, Львов вилояти) — разведка-ми, 2-жаҳон уруши Қаҳрамони (1944, вафотидан сўнг). Немис тилини мукам-мал билганлиги туфайли, немис фашист босқинчилари босиб олган Ровно ва Львов ш.ларида ўзини немис офицери деб кўрсатиб, муҳим маълумотларни қўлга киритган ва қўпуровчилик опера-цияларини бажарган. К. немис генерали-ни ўғирлаб, бир неча таниқли гитлерчи арбобларни ўлдирган. К. украин миллат-чилари томонидан йўқ қилинган. Ровно, Львов, Боратин қишлоғи ва туғилган ерида К.нинг ҳайкали ўрнатилган. Ровно ш.да К. уй-музейи бор.

КУЗНЕЦОВА Мария Алексан-дровна (1899, Наманган — 1956.20.1, Тошкент)— Ўзбекистон халқ артиста (1939). Ўзбек профессионал театрининг биринчи актрисаларидан. Миллати рус бўлсада, ўзбек халқининг ҳаёти, тили, урф-одати ва санъ-атини мукамал бил-ган. Барча ролларини ўзбек тилида ижро этган. Ижо-дини бадиий ханаскорлик тўғарагидан бошлаган. 1918—21 й.лар Ҳамза раҳбарлигидаги «Ўлка сайёр сиё-сий труппаси»да, 1921—25 й.лар Қўқон театрида, 1925 й.дан Ўлка давлат намуна драма труппаси (кейинчалик Ҳамза теа-три)да актриса. К. Ҳамза пьесаларидаги Вафиса («Фарғова фожиаси»), Жамила («Иффат карбонлари»; «Бой ила хизмат-чи»), Марьям («Заҳарли ҳаёт») ва б. аёл-лар образининг биринчи ижрочиларидан. Актриса ўз ижодий йўлига эга бўлишида

М. Уйгур ва Я. Бобожоновларнинг хизмати катта бўлди. Энг яхши рол-лари: Антонива («Исён»), Ҳожи ова («Бой ила хизматчи»), Миллер хо-ним («Макр ва муҳаббат»), Кабаниха («Момақалдирик»), Оғудалова, Галчиха («Сепсиз қиз», «Айбсиз айбдорлар»), Холнисо («Шоҳи сўзана»), Зухра («Оғрик тишлар»), Ақулива Ивановна («Мешчан-лар»), Майсара («Майсаранинг иши», Муқимий театрида) ва б. характери, ҳажвий образлари ўзига хос ижро услу-

би, қаҳрамонлар ички дунёсининг чуқур ва ёрқин ифодаси, ҳаётлиги ва маиший бўёқдарга бойлиги б-н аж-ралиб туради. «Букж хизматлари учун» ордени б-н му-кофотланган (2001).

КУЗУПЧИ — Хитойдаги кумлик. Ор-дос платосининг шим. чеккаси ва Хуанхэ дарёсининг ўнг соҳилида, 1100— 1700 м баландликдаги террасаларни эгаллайди. Ўз. 370 км, кенглиги 40 км гача. Қумнинг қалинлиги 100 м гача. 15—30 м баланд-ликдаги ҳаракатланувчи барханлар ярим кўчмас кумлар б-н алмашинади. Шўрхок, қўл, тақирлар учрайди. К.нинг шарқий чеккасида «куйловчи» кумлар бор. КУЙ (қад. туркча кўч, хитойча цюй — оҳанг сўзидан), мелодия — 1) мусиқа санъати-да асосий ифода воситаси, бир овозли, бадиий туғалланган мусиқий фикр; турли баландлик ва чўзимдаги мусиқий товуш (тои)ларнинг ўзаро уюшиб тугал шак-лга тушган бирикмаси. Мусиқий жумла ва ифо-раларга бўлинади. К. бир овозли мусиқа тизимида асосланган монодия-да., шунингдек, кўп овозли полифония (бошқа овоздаги куйлар б-н биргаликда) ҳамда гомофония (аккордлар ёки бошқа овозлар жўрлигида) услубларида намоён бўлади. Монодик мусиқада К. тугал ба-диий образнинг ягона мусиқий ифодаси ҳисобланади, кўп овозли мусиқада эса бадиий мазмун бош овоз ёки бир неча овозлар, шунингдек, гармония ва контра-пункт воситалари орқали ҳам ифодалана-ди.

К. мусиқанинг кўп бўғинли ифода-вий воситасидир, унда аксарият мусиқа унсурлари — товушқатор, лад, ритм (вазн-усул), ижро суръати, чолғу то-вуши ва инсон овозининг тусй (тембр) ва б. мужассамлашган. К. анъанавий ҳамда композиторлик мусиқа ижодининг энг қимматли бадиий воситаси ҳисобланиб, унда тарихий ва маҳаллий услублар, миллий оҳанг ҳамда муси-қий тушунчалар ўз аксини топади. Ўрта асрлар туркий адабиётида Абдулқодир Мароғий, Наво-ий К.ни кўг (баъзан — кўк) деб аташган:

Дедим таровае жонбахш мутрибо, сен худ Фирок сози тузуб ултурур кўги чолдинг.

(Навоий, «Хазойин ул-маоний»)

Шу б-н бирга, Хусайн Бойқаро ва Бо-бур асарларида айван К. тарзи ва К. маъносида учрайди. Ўрта аср мусика ри-солаларида К. масалалари кенг ёритилган (ява к. Алхон); 2) туркий тилли халқлар (ўзбек, қозоқ, қирғиз, турк ва б.) да ҳар хил шаклли чолғу мусика асари.

КУЙБИШЕВ Валериан Владимирович (1885.25.5, Омск - 1935.25.1, Москва) — Туркистонда большевикча режимни ўрватган совет сиёсатчиларидан бири. 1919 й. окт.дан Бутун Россия МИК ва ХКСнинг Туркистон Комис-сияси (к. Турккомиссия) раисининг ўринбосари ва раиси сифатида Туркистонда большевиклар ҳукмронлигини қарор топтиришда ғоявий-сиёсий раҳ-барлик қилди. 1920—21 й.ларда М. В. Фрунзени яқин ёрдамчиси бўлиб, Туркистон fronti сиёсий бошкарма-сининг бошлиғи, РСФСР ва РКП(б) МКнинг БХСРдаги мухтор вакили. Кейинги йилларда иттифоқ партия, қасаба уюшмаси, совет ва хўжалик ишларида ишлади. Бутуниттифоқ КП(б) МК Сиёсий бюроси аъзоси (1927 й.дан). К. Бухоро Халқ, Республи-қасини Бухоро Халқ Совет Республи-қасига айлан-тириш ташаббусқори (1920 й. 6 окт.). 1934 й. нояб.да Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон ССРда бўлиб, фақат Ўзбекистоннинг ўзида кўплаб округ ва туманларнинг раҳбарлари, шунингдек, 30 та тумандаги юздан ортиқ к-з раислари ҳамда ўзига тўқ деҳқон хўжалиқларини қатагон қилдирди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даври-да], Т., 2000.

КУЙГАНЁР — Андижон вилояти Ан-дижон туманидаги шаҳарча (1978 й.дан). Туман маркази. Т.й. станцияси. Вилоят марказигача 7 км. Аҳолиси 9,2 минг киши (2001). Катта Фарғова ка-

наладан сув олади. Андижон қишлоқ хўжалик ин-ти (ин-т қошида академик лицей, лицей-интерват ва ўқув илмий и.ч. хўжалиги) фаолият кўрсатади. 1999 й.дан Ўзбекистон Республикаси Кх- ва сув хўжалиги вазирлиги Қ.х. илмий и.ч. мар-казининг Суғориладиган ердарда ғалла ва дуккакли ўсимликлар етиштириш и.т. институти ишлайди. К.да қурилиш кор-хоналари, Куйганёр васос ст-яси, умумий таълим мактаблари, кутубхоналар, маданият уйлари, савдо, маданий, маи-ший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Андижон ш.дан К.га троллейбус қатнови йўлга қўйилган.

КУЙДИРГИ — одам ва ҳайвонларда учрайдиган ўткир юқумли касаллик; зооноз касалликлар гуруҳига киради. Касаллик қадимдан маълум. Гиппократ ҳам бу ҳақда ёзиб қолдирган. К. қўзғатувчиси — *Bacillus anthracis* — спора ҳосил қиладиган ҳаракатсиз таёқча. Споралар жуда чидамли бўлиб, сувда йиллаб, тупроқда ўн йиллаб (20—30 йил ва ундан ортиқ) сақланиши мумкин.

О д а м г а касал ҳайвонлардан — ҳай-вонни сўйиш, гўштини нимталаш вақ-тида, шунингдек, сув, тупроқ, чор-ва-чилик маҳсулотлари орқали юқади. Одатда, касаллик шу соҳа ходимларида, яъни ҳайвонлар б-н бевосита му-локотда бўладиган кишиларда кўпроқ кузагилади. Инфекция соғлом одам организмга нафас йўллари, тери ва оғиз орқали ту-шиши мумкин. Одамда К.нинг ўпкага, ичакка, терига зарар етказадиган ва ин-фекция — конга ўтиб тарқа-ладиган сеп-тик хиллари учрайди. Касаллик аломат-лари ҳам зарарланган аъзоларга қараб турлича бўлади. К.нинг тери шаклида К. қўзғатувчиси зарарланган тери орқали киради. Бу шаклда яширин (инкубаци-он) давр 2—3 кун. Терининг инфекция кирган соҳасида дастлаб бўртма (папу-ла) пайдо бўла-ди, у лойқа ёки қонли суюқлик б-н тўлган пуфакча (пустўла) га айланади. Пуфакча тез орада ёрилиб, қора қўтир бўлади. Атрофида янги пу-

факчалар ҳосил бўлиб, қора кўтир катталашади, унинг тагида оғримайдиган шиш кўзга ташланади. Одатда, шу жароҳатни «куй-дирги хўппози» деб аталади. У кўпинча юз соҳаси, биллак, бўйин ёки оёқда бўлади. Бунда гавда т-раси кўтарилиши, бош оғриғи, дармонсизлик, уйку-сизлик ва ҳ.к. кузатилади. Орадан 2—3 ҳафта ўтгач, бемор тузала бошлайди. Ў п к а К.сида тўсатдан иситма кўтарилиб, йўтал тутади, қонли балғам келади, беморнинг кўкрак соҳаси оғрийди, нафас олиши қийинлашади. Ичак К.си овқатдан захарланишга ўхшаб бошланади, бемор кўнгли айниб, қусади, қорни қаттиқ оғрийди, ичи дам бўлади. К.нинг ўпка ва ичак шакллари жуда кам учрайди. Даволаш мақсадида пеницилин ва К. гаммаглобулини қўлланилади. Профилактика мақсадида моллар б-н мулоқотда бўладиган касбдагилар: чорвадорлар, қасоблар, тери ошловчилар К.га қарши вакцина б-н эмланади.

Ҳайвонларда (айниқса, от, қора-мол, қўй, эчки, буғу) учрайди, септицемия, тери ости тўқималари ва б. ички органларга қон қуйилиши ва инфилтрат йиғилиши б-н кечади. Инку-бацион даври ҳайвонларда 1—3 кун. Ҳайвонларга ем-хашак, ифлос сув ва ҳаво, шунингдек, қон сўрувчи ҳаша-ротлар, сўва, пашша ва б. орқали юқади. Касаллик кўзгатувчи ташки муҳитдан организмга тушгандан кейин қон ва лимфага ўтиб ривожланади ва умумий септицемияни чақиради, қонда ўз ат-рофида қобиқ пайдо қилиб, кўп миқдорда токсин ишлаб чиқаради. Тез ривожланиб кўпайган микроблар тери ости ва б. тўқималарда шишлар пайдо қилади, токсинлар эса қон томирларининг ўтказувчанлигини ошириб, бутун ички орган ва тўқималарда қон қуйилишига олиб келади, қон айланиши секинлашади.

Клиник белгилари. Касалликнинг яширин даври 1—3 кун давом этади. Микробнинг организмга қаердан киришига қараб тери (қорбункулёз), ичак формалари бўлади. Касалликни ўтқир

ҳолатларида ҳайвон бир неча соат ичида (ҳатто 1 соат ичида) ўлади. Ҳай-воннинг бурун, оғиз тёшиқларидан қон аралаш кўпик, орқа тёшиқдан қора рангдаги қон оқади, ҳарорати 41—42° га кўтирилади, нафас олиш ва юрак уриши тезлашади, холсизланади, иш-таҳа йўқолади ва кўпинча ётади. Касалликнинг ичак турларида ошқозон, ичак органлари фаолияти бўзилади ва ўлгандан кейин ҳам орқа ва б. табиий те-шиқлардан қон оқади. К. б-н касалланган ҳайвонни билмасдан сўйганда қони қопқора бўлиб, ивимади. Бу касаллик-ка гумон қилинган ҳайвонни сўйиш мумкин эмас, чунки организмдаги капсула ҳолатидаги, тез ўлдириб бўладиган микроб ташки, кислородли муҳитга тушиши б-н жуда чидамли спора турига айланади ва тупрокда 100 йилгача сақланиб қолади.

Ташхис эпизоотологик, клиник белгиларга асосан қўйилиб, лаб. текширувига асосан тасдиқланади.

Даволаш: К.га махсус гипериммун қон зардоби, гамма-глобулин ва антибиотиклардан пенициллин ишлатилади.

Олдини олиш: касал ҳайвонлар яккалаб қўйилади, отхона, молхона, қўйхона, ем-хашак, асбоб-анжомлар, шунингдек, гўнг дезинфекция қилилади. Яйловлар ҳайдалади. К.дан ўлган ҳайвонлар куйдирилади ёки махсус белги қўйиб ёрмасдан кўмилиб, устига хлорли оҳак қуйилади. К. қайд этилган жойларда соғлом ҳайвонлар эмла-вади.

Шоносир Шовоҳобов, Абдулла Кўранбоев.

КУЙДИРИШ (тиббиётда), қау-тери-зация — касалланган юмшоқ юзадаги тўқималарни юқори т-ра ва кимёвий моддалар (кумуш нитрат, қўрғошин сульфат, азот, хром, уч-хлорсирка кислота) таъсирида емириш. Сўғал, қондилома, қадокни йўқотиш, бачадон бўйни эрозияси, хавфсиз ўсмалар (ангиома, папиллома, полиплар) ва б. оғриқли жойларни куйдириб даволаш. Баъзан илон чакқанда, қутурган ҳайвон тишлаганда, шунингдек, қон

тўхтатишда ва жароҳатларни даво-лашда К. усули қўлланади. Тўқималар махсус аппаратлар ва ҳар хил куйди-рувчи моддалар б-н куйдирилади. К.нинг термокаустика (Паклен аппарати), лазер нури, электрscalaпель, диатермокоагуляция каби турлари мавжуд.

КУЙИКИШ — жинсий жараён босқичи, урғочи ҳайвонларнинг жинсий фаоллик даври. К. даврида ҳайвонлар безовталанеди, жинсий циклар — жинсий аъзодан шилимшиқ суюқлик ажралиб чиқиши ва овуляция (тухум хужайранинг етилиб, тухумдондан чи-қиш) ҳодисаси рўй беради, кин ва ба-чадонда морфологик ўзгаришлар содир бўлади. Жумладан, сигирлар жинсий аъзосидан суюқлик келиши 2—3 кун, жуфтлашишга хоҳиши 12—18 соат давом этади. Қўйларда жинсий аъзодан суюқлик келиши 24—36 соат ва жуфтлашишга хоҳиш жараёни 38 соат давом этади. К.нинг 2 хили мавжуд: физиологик К. ва жинсий К. Физиолог и к К. урғочи бузоқдарда 6—8 ойлигидан бошлаб кузатилади. Лекин уларни бу даврда қочириш ман этилади. Жинсий К. муддати ғуважин учун 16—18 ойлик деб белгиланган ва улар шу даврдан бошлаб уруғлантирилади. Сигирларда жинсий цикл тукқанидан сўнг ҳар 18—45 кунда қайтариледи. Мол қочирилганда уруғланмаса, орадан маълум вақт (мас, биялар ва сигирлар 20—21 кун, совликлар 12—20 кун) ўтгач, қайта қочирилади (қ.Ҳо-чириш).

Убайдулла Носиров.

КУЙИНДИ ТИЗМАСИ - Курама тоғларининг шим.-ғарбий тармоғи. Наманган вилоятида. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа йўвалган. Ўз. 12 км, энг баланд жойи 2229 м. К.т.нинг жан.-шарқдаги давоми Сулюкатоғ тизмаси (2334 м) деб аталади. Иккала тизма туташган жойда Камчик довони бор. К.т. Оҳанга-рон дарёси хавзасига қарашли Куйин-ди ва Камчик сойларининг сувайирғи-чидир. К.т.нинг шим.-шарқий ён бағри анча тик

ва камбар, сойлар б-н кучли парчаланган. Сувайирғич қисмида альп типидagi рельеф шакллари, баъ-зан чоғроқ супаси-мон ясси сиртлар мавжуд.

К.т. куйи триаснинг қизилнурa свитаси жинсларидан ташкил топган. Ён бағри конгломерат, кумтош, алевролит, туф қатламларидан тузилган, улар, ўз навбатида, қалин кварцли порфир қатлами б-н қопланган. Қуйи қисмида тўқ бўз, юқорироқда нисба-тан қалин жигарранг тупроқлар мавжуд. Ўт ўсимликлардан, асосан, буг-дойик, дарaxтлардан арча ўсади. Ёзги яйлов сифатида фойдаланилади, яй-ловлар махсулдорлиги гектари-га 5—6 ц. Тоғён бағридан Камчикдовони (тун-неллари) йўли ўтган. Келажакда Тош-кент—Андижон—Иркиштом магистраль автомобиль йўли тўлиқ фойдаланишга топширилганидан сўнг қад. Буюк Ипак йўли энг серқатнов йўлга айланади.

КУЙИШ (тиббиётда) — юқори т-ра, кимёвий моддалар (ишқор, кислота, оғир металлларнинг тузлари ва б.), электр токи ва радиоактив нурлар таъсирида тўқималарнинг шикастланиши. Шунга кўра, термик К., кимёвий моддалар ва нурлар таъсирида К. фарқ қилинади. Турмуш ва и. ч.да юқори т-ра таъсирида К., яъни термик К. кўп учрайди.

Тўқималарнинг зарарланишига қараб К. нинг 4 даражаси фарқланади: I даражада — тери кизариб, бир оз ши-шади, 4—5 кундан сўнг тузала бошлайди. II даражада — кизарган тери юзасида тиниқ, сарғиш, суюқлик б-н тўла пуфакчалар пайдо бўлади, улар ёрилганда терининг юза қанати очилиб, безиллаб туради. Ярага инфекция туш-маса, 10—15 кунда чандиксиз тузалади. III даражада — терининг ҳамма қанати ўлади (тери усти қорайиб кета-ди — некроз). IV даражада — тери ва тери ости тўқималари (пай, му-скуллар ва ҳатто суяклар) куйиб кўмирга айланади. Одатда, куйган жой жуда секин тузалади, кўпинча ўша жойда чу-кур чандиклар пайдо бўлади. Айниқса, киши юзидаги чандиклар хусни бу-зади.

Бўйин ва бўғим атрофидаги чан-диклар (оғир турлари) улар ҳаракатини чеклаб қўйиши мумкин (қ. Контрактура).

К.нинг оғир-енгиллиги фақат К. даражасига қараб эмас, балки қанча жой куйганлигига, яъни шикастланган кишининг бутун гавда юзасига қараб (% ҳисобида) аниқланади.

К.да бериладиган биринчи ёрдам тутаётган, ёнган ёки кимёвий моддалар

тўқилган кийимни ечиб ёки қирқиб олиш, куйган жойга аseptик боғлов қўйишдан иборат. I даражали К.да куйган жойга 79° ли спирт, арак., одеколон, марганцовканинг нимранг эрит-маси суртилади. Гавданинг қўп қисми куйганда беморни тезлик б-н даволаш муассасасига олиб бориш керак. Биринчи ёрдам кўрсатишда куйган жойдаги пуфакчаларни ёриш, ҳар хил малҳамлар қўйиш, хусусан, сийдик боғлаш ярамайди.

КУИИШ (қишлоқ хўжалиги экинлари ва дарахтларда) — куёш нурининг тўғри тушиши (офтоб уриши) ёки об-ҳавонинг кескин алмашинуви (иссиқ уриши, иссиқга чалиниши) таъсирида юзага келадиган шикастланиш; ўсимликларнинг замбуруғлар (мас, мо-нилиз касаллигини пайдо этадиган замбуруғлар)дан ҳамда пестицидларни нотўғри қўллашдан келиб чиқадиган за-рарланиши ҳам К. дейилади. К. пўстлоқ, поя, новда, барг, гул, айрим ҳолларда ўсимликнинг нобуд бўлишига олиб келади. Иссиқ уришда тупрокда намнинг етишмаслиги туфайли ўсимликда сув баланси бўзилади, ватижада барглар қуриydi, ҳосил тўқилади ва ўсимлик нобуд бўлади. К. чўлдан қум кўчириб келадиган иссиқ шамолли р-нлар (мас, Қўқон, Бекобод, Мир-зачўл гуруҳи ва Сурхондарё вилоя-тининг жан. р-нлари)да айниқса қўп кузатилади.

Кураш чоралари: куёш ва ис-сиқдан химоялаш учун дарахт таналари оҳак эримаси б-н оқланади, дала ихота дарахтзорлари барпо қилинади, экинлар ўз вақтида суғорилади, қатор ораларига ишлов берилади, инфекция таъсирида юзага келган К.ларда пес-тицидлар (уларни

қўллаш тавсияларига мувофиқ) пуркалади.

Султон Ашмухамедов.

КУЙКИЙ ҲОФИЗ ТОШКАНДИЙ -қ. Кўҳакий.

КУК (Cook) Жеймс (1728.27.10, Мар-тон, Йоркшир графлиги — 1779.14.2, Ганайи о.лари) — инглиз денгизчи сайёҳи. 1768—71 й.ларда «Индевор» ке-масида дунё айлана экспедицияга раҳ-барлик қилган. Британия адмираллиги томонидан ташқил этилган ушбу экс-педициянинг мақсади Тинч океанда янги ердарни эгаллаш эди. Кема Плимут ш.дан сафарга чиқиб, Горн бур-нини ай-ланиб ўтгач, Таити о.га етиб борди. 1769 й.да унинг шим.-ғарбидаги ёндош орол-ларни Жамият о.лари деган умумий ном б-н харитага туширди. 1769—70 й.ларда Янги Зеландия қир-ғокларини айланиб ўтиб, унинг ороллардан иборат эканли-гини аниқ-лади. Катта Тўсиқ рифи ва Австрали-янинг шарқий со-ҳилларини тадқиқ қилди. Торрес бўғо-зи орқали К. Яхши Умид бурнини айлланиб, 1771 й.да Англияга қайтди.

Антарктида материгини топиш ва Янги Зеландия ва б. оролларни ўрганиш мақсадида уюштирилган дунё айлана 2-саёҳатида (1772— 75) К. «Резолью-шен» кемасида сузиб 1773 й. тарихда илк бор Жан. кутбий доирани (40° шк.у.) кесиб ўтди ва 66° 36'ж. к.гача етиб бор-ди. Иккинчи саёҳ-ати давомида Туамо-ту архипелагидаги 2 атолл, Кук о.лари гуруҳидаги Пал-мерстон о. ва Херви атолли, Янги Гебрид о.лари, Янги Кале-дония ва Нор-фольк о.ни (1774), Атлан-тика океани жан.даги Жан. Георгия ва Жан. Сандвич о.ларини (1775) топиб, ев-ропаликларга маълум қилди.

К. 1776 й.да «Резольюшен» ва «Дис-ковери» кемаларига экспедиция бош-лиги қилиб тайинланди. 1777 й.да Кук о.ларидаги 3 атоллни, Тубуаи ва Рожде-ство о.ларини, 1770 й.да Ганайи о.ларини тавсифлади, Американинг шим.-ғарбий

сохилларини ўрганди ва қис-ман хари-тага туширди. 1779 й.да Ганайи о.да маҳаллий аҳоли томонидан ўлдирилди. 20 дан ортиқ географик объект лар К. номига қўйилган.

Ас: Первое кругосветное планание Дж. Кука..., М., 1960; Второе кругосветное планание капитана Дж. Кука..., 1964; Третье планание капитана Дж. Кука..., М., 1971.

/Ид.: Свет Я. М., История открытия и исследования Австралии и Океании, М., 1966.

КУК БЎҒОЗИ — Янги Зеландиянинг Шим. ва Жан. о.лари оралиғида. Тасмания денгизини Тинч океан б-н бирлаштириб туради. Ўз. 107 км, эни 22—91 км, энг саёз жойининг чуқ. 97 м. Ша-рқий соҳилида Янги Зеландия пойтахти — Уэллингтон ш. жойлашган. Инглиз денгизчи сайёҳи Ж.Кук номи б-н аталган.

КУК ОРОЛЛАРИ — Тинч океандаги архипелаг, Полинезияда. Маъмурий жиҳатдан Янги Зеландия таркибида. Жан. ороллар (8 орол) ва Шим. ороллар (7 орол)дан иборат. Майд. 234 км². Маъмурий маркази — Анаруа ш. (Раротонга о.да). Расмий тил — инглиз тили. К. о.ни 1773 й.да инглиз денгизчиси Ж. Л>тставсифлаган. 1888 й.дан К. о. Буюк Британия протекторати; 1901 й.дан Янги Зеландия бошқаруви остида. 1965 й.дан «Янги Зеландия б-н уюшган, ўзини ўзи бошқарувчи ҳудуд» мақомини олган. Жан. гуруҳ вулкан ороллари (бал. 643 м гача), Шим. ороллар маржон атоллари-дан иборат. Иқлими тропик, пассат иқлим. Аҳоли, асосан, кокос пальмаси ўстириш ва копра ишлаб чиқариш б-н шуғулланади. Шунингдек, апельсин, ана-вас, банан етиштирилади. Балиқ овланади.

КУК ҚЎЛТИҒИ, Кевай қўлтиғи — Тинч океанда, Алясканинг жан. со-ҳилла-ри яқинида. Ўз. 370 км, кенлиги 18—111 км, чуқ. 22—78 м. Жан. қир-ғоқлари ба-

ланд, қояли, кучли емирилган, шим. паст. Сув қалқиши суткалик (12 м гача). К. қ.да Анқориж порти жойлашган. 1779 й.да Ж. Кук тадқиқ қилган.

КУКЕРСИТ — Болтиқбўйи ҳавзасининг ёнувчи сланеци. Яхлит ёки пли-тасимон текстурага, гил-карбоватгли ва сапропелитли таркибга эга бўлган киз-ғиш-қўнғир рангли тоғ жинси. Унда-ги органик моддалар (кероген) миқдори 25 дан 65% гача. Микроскоп остида палеоботаник М. Д. Залеский томони-дан қад. қўк-яшил сувўтлари деб номлан-ган овал шаклидаги 0,01—0,08 микрон ўлчамдаги қўплаб таначалар кўза-тилади. Сифати бўйича К. дунёдаги ёнувчи сла-нецлар орасида энг яхшиси саналади. Ёнувчи сланецлар муҳим ки-мёвий ва энергетик хом ашё ҳисобла-вади. Улар-дан органик синтезда, фар-макологияда, ёқилғи-мойлаш маҳсу-лотларини и.ч.да фойдаланилади. Шунингдек, уларда ре-ний, молибден, ванадий каби бир қанча микроэлемен-тлар тўпланган. Ёнувчи сланецлар Ўзбекистоннинг жан.да турон ва палеоген ётқизикларида ҳам мавжуд.

КУКЛЕС Исаак Самойлович [1905. 14(26).3, Харьков - 1981.1.8, Самарқанд] — математик олим, Ўзбекистон ФА мух-бир аъзоси (1960). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1957), Физика-мат, фанлари д-ри, проф. (1943). Москва ун-ти (1931—34), Москва авиация тех-нологияси ва но-зик кимё технологияси ин-тларида доцент, проф. (1935—47). 1947 й.дан Самарқанд ун-тида назарий механика ка-федрасининг мудир. Ил-мий ишлари, асосан, оддий дифферен-циал тенгла-маларнинг сифат назарияси-га оид. У маҳсу-с нўқталардан марказ ва фокусни фарқлаш усули — «умумлашган симметрия» усулини, Фроммер — Ку-клес усули деб аталадиган усулни топган.

КУКРИНИКСЛАР (уч рассом фамили-яси ва исмининг дастлабки ҳарфларидан олинган тахаллус) — уч кишидан ибо-

рат рассом ва график рассомларнинг ижодий жамоаси: Кўприянов Михаил Васильевич (1903—1991); Крилов Порфирий Никитич (1902—1990); Соколов Николай Александрович (1903—2000). К. халқ рассомлари, БА ҳақиқий аъзолари, Мехнат қахрамонлари. 1924 й.дан ҳамкорликда ижод қилиб, ҳаётий расмлар б-н газ. ва жур.ларда чиқа бошлашган; ҳажвий расмлар устаси сифатида шуҳрат қозо-нишган ва жаҳонга танилишган. К. ички ва ташқи халқаро ҳаётга оид ўтқир маз-муни туркумлар («Транспорт», 1933—34; «Уруш оловини ёқувчилар», 1953—57 ва б.), ташвиқий плакатлар («Душ-манни аямасдан тор-мор қиламиз ва янчиб ташлаймиз», 1941 ва б.), китобларга ишланган безаклар (М.Е.Салтиков —Шчед-рин, 1939; А.П.Чехов, 1940-46; М. Горький, 1933, 1948-49 ва б.), картивалар («Эски хўжайинлар», 1936—37; «Оқибатда», 1947—48 ва б.) ва б. асарлар муаллифларидир. К. ҳамкорликда асарлар яратишсада, ҳар бири алоҳида ижодий услубга эга, портрет, манзара ва ватюрморт жанрларида асарлар яратишган. Ўзбекистон давлат санъат музейига К. асарларидан («Москва чеккаси», 1941) намуналар кўйилган.

КУКУН МЕТАЛЛУРГИЯСИ - металлургиятг металл ва металлмас қуқунлар и.ч. ва улардан буюмлар тайёрлаш соҳаси. Металл б-н металлмас матери-аллар қуқунидан тайёрланадиган ма-териаллар металлокерамик ко-тишмалар, металл қуқунидан тайёрланадиган материаллар эса қуқун қ о -тишмалари деб аталади. Металл қуқунлардан буюмлар тайёрлаш прин-ципини дунёда биринчи марта 1826 й.да рус металлурглари П.Г. Соболевский ва В. В. Любарский яратишди; платива қуқунини пресслаб ва пишириб

буюм тайёрлашган. Кейинчалик рус олими Н. Н. Бекетов 1865 й.да баъзи металллар қуқунини олишнинг назарий асосларини баён килди. 20-а.нинг бошларига келиб К. м. усуллари АҚШ, Германия, Англия, Россия саноатларида қўлланила

бошланди.

Қуқунлардан металл материаллар (буюмлар) ишлаб чиқариш учун, дастлаб, металллар ёки металллар б-н металлмас материалларнинг майин қуқунлари тайёрланади. Металл қуқунлари тайёрлашда, асосан, қаттиқ металлларни механик майдалаш, металлларнинг қаттиқ бирикмаларини (металл оксидларини) қайтариш, электролиз, суюқ металлларни пуркаш усуллари қўлла-нилади. Сўнгра қуқунлардан дастлабки маълум кимёвий таркиб ва хоссали аралашма (шихта) тайёрланади ва ундан керакли буюмнинг заготовкаси қолипларга солиб тайёрланади ҳамда прессланади, кейин асосий компонентнинг суюқланиш т-расидан пастроқ т-рада, асосан, электр печларда қовуш-тирилган заготовкаларга совуқлайин ёки қиздириб қўшимча ишлов бери-лади.

Металлокерамик қотишмалар (кесувчи асбоблар, бургилар, штамплар ва б. тайёрлаш учун ишлати-ладиган қотишмалар)дан ясалган ас-бобларнинг қеиш хоссалари 1000° да ҳам сақланиб қолади. Металлокерамик қотишмалар таркибига вольфрам кар-биди, титан карбиди ва кобальт қиради.

Қуйиш йўли б-н ҳосил қилиб бўлмайдиган қотишмаларни ҳам К. м. усулларидан фойдаланиб олиш мумкин. Бўларга ғовак антифрикцион қуқун қотишмалари қиради! Улар қора ва рангли металллар қуқунларидан тайёрланиши мумкин. Бу қотишмалардан автомобиль двигателларининг поршень халқалари, ўз-ўзидан мойланадиган подшипниклар ва машиваларнинг ишқаланувчи бошқа деталлари тайёрланади.

К. м. усуллари қийин сую қлану вч и (суюқланиш т-раси юқори) вольфрам, молибден, тантал, титан, ниобий ва б. олишга ҳам имкон беради. Бунинг учун шу металлларнинг оксидлари водород окимида қайтарилиб, қуқун ҳолидаги тоза металллар олинади ва прессла-ниб, брикет қилинади, улар маълум т-рагача қиздирилиб қовуштирилади.

Қовуштирилган металл икки электрод орасига ўрватилиб, электр токи б-н киздирилади, болғаланади ёки прокатланади. Огир к^отишмалар (80—90% вольфрам, 15—7,5% никель ва 5—2,5% мис) деб аталадиган қотишмалар ҳам К.м. усулидан фойдаланиб тайёрланади. Огир қотишмаларнинг солиштирма оғирлиги 16,3—17, механик хоссалари эса юқори бўлади (к. Вольфрам қотишмалари). Альсифер ку-кунидан тайёрланган қотишмаларнинг магнит киритувчанлиги юқори бўлганлигидан улар магнитоэлектриклар яшаш учун ишлатилади. К. м. бошқа усуллар б-н ҳосил қилиш мумкин бўлмайдиган ёки иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлмаган материаллардан буюмлар тайёрлашга имкон беради. Мас, керамика б-н металл кукунларидан керметлар таркибидаги металл (мас, темир, никель, хром, мис, вольфрам, марганец ва б.) керамика зарраларини бир-бирига боғловчи материал ролини ўйвайди. Керамика материали сифатида металл оксидларидан иборат исталган керамикадан фойдаланиш мумкин. Керметларга 70% А1003 ва 30% Сг дан иборат кукун қотишмаси мисол бўла олади. Бундай кермет 9000 МН/м² бо-сим остида прессланиб, 1700° т-рада қовуштирилгандан сўнг у 1500° т-рагача чидайди. Керметлар техниканинг юқори т-раларда чидамлик ва қрву-шоклик талаб этиладиган соҳаларида ишлатилади.

К.м. усуллари суюқдаштирилгандан бир-бири б-н аралашмайдиган металллар, мас, вольфрам б-н мисдан кукун қотишмалари тайёрлашга ҳам имкон беради. К. м. усулларидан фойдаланиб, металл толалардан толали металл-керамика деб аталадиган материаллар тайёрланади. КУКУНОР (монгол тилида — мовий кўл), Цинхай — Хитойдаги окмас шўр кўл, Марказий Осиёда энг катта. Ваньшан тоғларининг шарқий қисмида, 3205 м баландликда. Ўз. 105 км ча-масида, эни 65 км гача, майд. 4,2 минг

км², энг чуқур жойи 38 м. Қирғоқлари кам парчаланган; кўлнинг қад. террасалари сақланган. Бир неча қумли орол бор. К.га 23 дарё қуйилади, улар ичида энг серсуви — Бухин-Гол дарёси дельта ҳосил қилади. Ёзда кўл суви т-раси 18—20° га етади, ноябрдан март ойигача музлайди. Балиққа бой. Цинхайху фауна буюртма кўрикхонаси ташкил этилган.

КУКУТА — Колумбиядаги шаҳар. Шарқий Кордильера тоғларининг шарқий этагида. Шим. Сантандер департамен-тининг маъмурий маркази. Аҳолиси 479,3 минг киши (1995). Т.й. станцияси. Панамерика шоссесидаги транспорт пункта. Муҳим савдо маркази. Полигра-

фия, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Кофе ва та-маки етиштирилдиган р-н маркази. К.нинг шим.даги Кататумбо водийсида нефть олинади. Шаҳарга 1733 й.да асос солинган. 1875 й.да қучли зилзиладан вайрон бўлиб, қайта қурилган. КУЛ — 1) органик моддалар (ўтин, кўмир, торф, ўсимлик қолдиқлари ва б.) ёқилганда ёнмай қоладиган минерал қолдиқ; калийли-фосфорли-оҳақли ўғит. Қурилиш материаллари саноатида К.дан цементнинг айрим турларини тайёрлашда фойдаланилади. Баъзи кўмир К.дан германий ва галлий каби нодир элементлар ажратиб олинади. Енгил кукун, гигроскопиклиги паст. Ўт ўсимликлар К. и дарахтларни-нига нисбатан К₂О га бой (буғдой сомонида 9% гача Р₂О₅, 4% гача СаО бор), маржумак ва кунгабоқар К.ида калий кўп (25—40%). Ўт ўсимликлар К.ида 2,5—8,6%, дарахтлар К.ида 2,0—7,3%, торф К.ида 0,5—1,2% Р₂О₅ бор, К. таркибида магний, олтингугурт, макро- ва микро-элементлар ҳам бўлади. К.ни асосий ўғит сифатида кўз-ги шудгорлашда (5—6 ц/га) ва вегетация даврида (2,5—4 ц/га) тамаки, зи-фир, дуккақлилар, картошка ва б.ни озиқлантиришда қўллаш тавсия этилади.

2) Erysiphales халтали замбуруғлар

синфига мансуб паразит замбуруғлар кўзгатадиган ўсимликлар касалликлари. Ток, беда, полиз экинлари, мевали дарахтлар, тут ва б. кўп зарарланади. Ўсимликларнинг барг, ёш новда, шох, мевалари ва б. органларида оқ ғубор кўринишида пайдо бўлади. Кейинчалик ғубор қорамтир тус олади, кўпдан-кўп қора нуқталар б-н қопланади. Касал мевалар ёрилиб кетади ва эти чириydi. Кўзгатувчиси конидиялар ёрдамида кўпаяди. Кўзгатувчининг ривожланиши учун 12—20° ҳарорат, ҳаво нисбий намлигининг 50—80% бўлиши қулайлик туғдиради. Ҳосилдорликни 25% га қадар йўқртишга олиб келади. Бошокли экинлар К.и (*Erysiphe graminis*), айниқса, бугдойга катта зарар етказиши. Ток К.и ёки оидиум — кўзгатувчи *Uncinula necator* — токнинг барги, ер усти яшил органларини зарарлайди, касалланган узум ғужумлари ёрилади, ачимсик ҳид чиқаради, оқ ғубор б-н қопланган ҳолда ривожланмай қолади. Қанд лав-лаги К.и ёки эризифоз (*E. communis*)на ўсимлик сўлийди, сўнгра куриб қолади. К. полиз экинлари (қовун, бод-ринг оқпалаги), атиргул, олма ва б.да уч-райди.

Кураш чоралари : К.га чидамли навларни экиш; ўсимлик қолдиқларини йўқотиш, фосфорли-калийли ўғитларни солиш; фўнгицидларни (коллоид олтингурут — 1%, кукун олтингурут — 25 кг/га, 1%ли бордо суюкли-ги, оҳак-олтингурут қайватмаси) қўллаш; ўсимлик ва мевали дарахтлар, токнинг қалин ўсиши ва сояла-ниб қолишига йўл қўймаслик (ява қ. Оидиум).

Норкўзи Эргашев.

КУЛАМЕТ ЖИРОВ Убби уғли (1872 -Қорақалпоғистон Республикаси Қонликўл тумани — 1954) — жиров (достончи). К.ж.нинг жировчилик санъатини эғаллашида Нурабулла жиров, Арзи Суйеу сингари санъаткорларнинг таъсири кучли бўлган. К. ж. Қўнғиротда Нурабулла жировга шогирд тушиб, ус-тозидан 40 дан ортиктермаларни, «Ал-помииш»,

«Шахриёр», «Қўблон» ва б. достонларни ўрганган ва ижро этган. 1939 й. А. Шамуратов ундан «Шахриёр» достонини ёзиб олган ва нашрга тай-ёрлаган. Асар, дастлаб, 1959 й.да ки-тоб ҳолида чоп этилиб, 1971 й. рус ти-лига таржима қилинган. Қорақалпоғи-стонда К. ж. номида жамоа хўжалиги, мактаб ва кўча мавжуд.

КУЛАЧОКЛИ ВАЛ, тақсимлаш вали — машиванинг алоҳида меҳа-низмларига берилган кетма-кетликда ҳаракат ўзатадиган кулачоклари бўлган вал. Ички ёнув двигателидагц К. в. клапанларнинг ўз вақтида очилиб-ёпили-шини, ёнилғи васосица эса К. в.нинг кулачоклари таъсирида плунжердар иш йўлини бажаради. К. в.пўлатдан штамплаб ёки мустақкамлиги юқори бўлган чўяндан қуйиб тайёрланади. К. в. турли автоматик машивалар, поршенли двигателларнинг муҳим қисми ҳисоблавади. К.в. кулачоклари ва бўйинлари НРС53-62 қаттиқяиккача тоблана-ди, кейин силликланади ва ялтира-тилади.

КУЛИБИН Иван Петрович [1735, 10(21).4. — Нижний Новгород — 1818.30. 7(11.8)] — ўзи мустақил ўқиб ўрганган рус механиги. 1764—67 й.ларда мурак-қаб механизмлардан тузилган тухумси-мон соат ясаб, 1769 й.да Екатерина II га инъом қилган. Екатерина II К.ни Петербург ФА механика устахона-сига бошлиқ қилиб тайинлаган. К. янги ти-зимли қурилмани қўллаб, чўнтак соати ясаган; бу соат секунд, минут, соатни кўрсатишдан ташқари, йил фаеллари, ой, ҳафта кунлари ва Ойнинг қайси фазада эканлигини қам билдирган. К. минора соатлари ва митти соатлар ҳам яратган. Оптик асбобларнинг шишаларини силликлаш усулини такомиллаштирди. Нева дарёсига қуриладиган бир аркли, 298 м пролётли кўприк моделининг лойиҳасини ишлаб чиқци ва курди. Шунингдек, «сув ўтказгич» лойиҳасини тузди. 1779 й.да ясаган кучли фоварь (прожектор) устахона, кема ва маякларда қўлланилди. К.

1791 йилда ўзиюлар аранача (сомокат), 1793 й.да винтли механизмлар ёрдамида ишлайдиган лифт, 1794 й.да шартли белгиларни узоқ масофага ўзатувчи оптик телеграф яратди. К. ўзи ихтиро қилган асбоб ва қурилмаларини лойҳалаш жараёнида чизма ва расмлардан кенг фойдаланган. К. 1801 й.да Академиядан кетиб, Нижний Новгородга келди. Бу ерда кемаларнинг дарё оқимиға қарши ҳаракатлантириш усулини ишлаб чиқди. 1804 й.да «водоход» ясади. К. умрининг охириги йилларини мухтожликда ўтказган.

КУЛИКОВО ЖАНГИ - Непрядва ва Дон дарёлари оралиғида жойлашган Куликово майдонидаги жанг (1380 й. 8 сент.). Бу жанг Москванинг буюк князи Дмитрий Иванович (1350—89) бошчилигидаги рус полклари б-н Олтин Ўрда туманбошиси Мамай раҳбарлигидаги мўғул қўшинлари ўртасида бўлган. К. ж.да кўплаб рус князлари ўз жангчилари б-н қатвашган (тахм. 150 минг киши). Аввал бошда мўғул қўшини русларни исканжага олиб, уларни чеки-нишга мажбур қилган. Рус полкларининг ярми жангда қирилиб кетган. Во-линь воеводаси Боброк ва Владимир Андреевич (Дмитрийнинг биродари) қўмондонлигида заҳирада турган полк пистирмадан чиқиб, мўғуллар устига қўққисдан ташланиши жанг тақдирини ҳал этган. Бу жангда руслар мўғулларни уларнинг ўз усули б-н мағлуб қилган. Мамай асосий кучларини олиб чекинишига тўғри келган. К. ж.да ҳар икки томондан 200 минг киши ҳалок бўлган. Рус қўшинларига қўмондонлик қилган буюк князь Дмитрийга — Донской, Владимирга — Храбрый (Жасур) номи берилган. Бирок, орадан икки йил ўтгач, Олтин Ўрданинг янги хони Тўхтамиш қийинчиликсиз Москвани эгаллаган ва рус князларини ява солиқ (ўлпон) тўлашга мажбур қилган.

Ад.: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1956; Абдураимов М., Темур ва Тўхтамиш, Т.,

2000.

КУЛИСАЛИ МЕХАНИЗМ - айланма ёки тебранма ҳаракатни кўзгалувчан звено — кулиса ёрдамида илгариланма-қайтма ёхуд аксинча ҳаракатга ўзгартирадиган механизм. Энг кўп тарқалган 4 звеноли яси К. м.нинг кривошип-кулисали, кулисакоромисло-ли, кулиса-ползунли ва икки кулиса-

ли хиллари бор. Кривошип-кулисали механизмларда кулиса айланма, тебранма ёки илгарилама, кулисакоромислоли механизмларда кулиса тебранма ёки илгарилама ҳаракат қилади. Кулиса-ползунли механизмлар тебранма ҳаракатни илгарилама ҳаракатга айлан-тиради (ва аксинча). К. м. ҳаракатларини ўзгартиришда, ҳисоблаш-ечиш ма-шиваларининг синус механизмлари сифатида, ҳисоблаш-ечиш машивасининг тангенс механизми сифатида иш-латилади. Икки кулисали механизмлар муфтларда қўлланилади. Анча мурак-каб ва кўп звеноли К. м.лардан ички ёнув двигателида, буғ машиваларининг реверс механизмлари ва б. жойларда кенг фойдаланилади. **КУЛЖИ-ЎЙИН** - ўзбек анъанавий театрининг ўзига хос жанри. Масхара-боз ва кизикчилар томонидан ижро этиладиган театрлашган томоша тури (кулгили ўйинлар). К.-ў. жуда қад. за-монлардан шаклланган. Баъзан бу атама ўрнида масхара ўйин, муқаллид ибo-ралари ишлатилади. К.-ў.да содда гива сюжет бўлиб, ижтимоий иллатлар (ха-сислик, фирибгарлик каби), ахлоқий нуқсонлар танқид қилинади. Сюжет ечимида пантомима, рақс ҳаракатлари, мимика б-н бирга диалог, кўшиқ, яллалардан кенг фойдаланилади. Аксарият К.-ў.ларда рамзий ифодалар му-хим аҳамиятга эга. 19-а. охири 20. а. бошларида Зарафшон ва Қашқадарё водийларида «Қади бадбахт», «Лакалак», «Лайлак илонни овлади», Фарғова во-дийсида «Бува ковок», «Кичкиважон», Хоразмда «Чақалок», «Сипса ўйин» каби К.-ў. кенг тарқалган. К.-ў. намуналари қўқонлик М. Абдуллаев, бухоролик Б. Саъдуллаев, нуроталик К. Нур-матов, манғитлик М.

Эшимбетов каби масхарабозлар ижоди орқали бизгача етиб келган. Бу анъанавий ўйинлардан профессиовал ва халқ театрларининг айрим спектакллари (С. Аҳмад, «Келинлар кўзғолони», Ўзбек миллий академик драма театри; «Равшан ва Зулху-мор», Муқимий театри ва б.)да ижо-дий фойдаланиб келинмоқца.

Ад.: Қодиров М., Ўзбек театри анъаналари, Т., 1976

Мухсин Қрдилов.

КУЛКИ-ҲИКОЯ — ўзбек анъанавий театрининг ўзига хос жанри. Масхарабоз ва кизиқчилар томонидан ижро этилган театрлашган томоша тури. К.-х.да диалог ва монолог етакчи ўринда бўлиб, айна вақтда ҳикоячининг ўрни ҳам муҳимдир. Ижрочи воқеани изоҳлаб, воқеа ва қаҳрамонларга ўз муносабатини билдиради. К.-х.нинг сюжети кундалик ҳаётдан олинади. Ижрочи ўзи

бошидан кечирган, кўрган ёки эшитган ҳажвий воқеаларни кулги воситалари б-н бадиий қайта ишлаб ҳикоя қилади. Қ.-х. қадимдан маълум бўлиб, 19-а.да Фарғова водийси ва Хоразмда кенг тарқалган. 20-а. бошида Қўқон ва Марғилонда яратилган «Намоз», «Мингбоши б-н кизиқ», «Эшоннинг маст бўлиши», «Тилмочлик», «Уйла-ниш» каби К.-х.лар машҳур бўлган. 20—30-й.ларда Юсуфжон кизиқ Шакаржонов («Кимсасиз биродар», «Ҳаммом», «Охунжон кўрбоши»), 40—50-й.ларда Охунжон кизиқ Хўзуржонов («Сартарош», «Содда кампир», «Сумалак», «Самолёт») ва бошқалар К.-х.лар яратганлар. Бу К.-х.ларни Зайнобиддин ва Мадамин Юсуповлар, Муҳиддин Дар-веш, Одижон Охунор ва б. кизиқчилар ижро этиб келдилар.

Ад.: Қодиров М., Ўзбек театри анъаналари, Т., 1976.

Мухсин Қодиров.

КУЛЛИЁТ (араб. — тўла, бутун) — 1) муайян адибнинг тўла ёки асосий асарлари тўплами. К. адиб ижодида ҳарак-терли айрим жанрлардаги асарлардан тузилиши ҳам мумкин. Мас, «Кул-

лиёти қасойиди Хоқоний» («Хоқоний қасидалари куллиёти»). К.га шоир ёки ёзувчининг ҳамма асарлари киритилган бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Навоийнинг Тошкент, Санкт-Петербург, Париж ва Истанбул кутубхо-валаридаги К.лари мукамал эмас. Аммо шоирнинг асосий асарларини ўз ичига олганлиги учун К. деб юрити-лади.

2) Ўн икки мақом тизимига мансуб вокал мусика асарлари тури. Шеърин матнида вағмалар ёки куйлар доираси (адвор ан-вағам), ўн икки мақом, йи-гирма тўрт шўъба, олти овоза ва усуллар доиралари (адвори зуруб)нинг номлари келтирилиб, улар мажозий маъ-нода мақом йўлларининг тузилиш тар-тибини акс эттирган. Мас, Кавкабий, Табибий, Мутрибий асарларида К. ва-мувалари келтирилган. Бу асарлар мақом ва шўъбаларнинг ижро этилиш вақти ва ўрнини кўрсатиб турган. КУЛОБА — скифлар сардорининг мо-зоркўрғони (мил. ав. 4-а.). Керчь яқинида очилган (1830). Тепалик тагида юнон андзасида қурилган тош дафна бўлган, у лекин скифча удумда дафн қилинган. Маййит ёғоч тобутда, кийимда, тилла безаклар тикилган бош кийимда, бўйнида — учида отлик скифлар шакли ясалган олтин тақинчоқ, қўлларида — олтин билагўзук б-н кўмилган. Курол-аслаҳа маййит ёнида ва махсус яширин жойларга қўйилган. Фил суя-ги б-н безатилган бошқа саркофада бой

126

КУЛОЛЛИК

Кулоба: 1. Олтин кўза. 2. Олтин кўзадаги скифлар тасвири. 3. Олтиндан ишланган бўйин тақинчоқ учидаги отлик скифлар шакли.

аёл кўмилган. У маййитга атаб курбонлик қилинган хотини ёки чўриси бўлиши мумкин. Маросим либосларидаги олтин безаклар юнон заргарларининг ажой-иб буюмларидан ҳисобланади. Қабрдан скифларнинг жангдан кейинги тасвирлари туширилган идиш ва дастаси хай-вон тасвирлари ваққошлиги услубида безатилган скифларнинг жез ойваси

хам топилган. Тобутнинг жан. деворида эркак киши кўмилган, у хўжайини ўлимидан сўнг ўлдирилган хизматқори ёки кули бўлиши мумкин. Қабрда вино солинган кўза (амфора), гўшт солинган жез қозонлар, жез ва кумуш идишлар ҳам кўйилган. Қўрғон Қуйи Днепрбўйидаги «подшо мозоркўрғонлари» (мил. ав. 4—3-а.лар) га яқин туради. КУЛОЛ-ЛИК, кулолчилик — хунармандликнинг лой (гил)дан турли буюмлар (терракота, сопол идиш, қурилиш материаллари ва б.) тайёр-лайдиган тури. К.да асосий хом ашё — тупроқ. Келиб чиқиши ва таркиби тур-лича бўлган тупроқлардан турли хил Кулоллик буюми ясаш жараёни.

К. маҳсулотлари тайёрланади. Лой қанча кўп пишитилса, сополнинг сифати шунча яхши бўлади. К.да асосий қурол кулоллик чархи, уста унда идишлар тайёрлайди ва уларга шакл беради. Тайёрланган идишлар қуритилиб, хумдонда киздирилади. Идишларнинг турларига кўра, хумдонлар ҳам турлича (каттакичик) бўлиши мумкин. Сирланадиган идишлар сирланганидан сўнг ява бир бор хумдонда киздирилади. Одатда, кулоллар маълум идишлар и.ч. бўйича ихтисослашган бўладилар (мас, косагар, кўзагар, кошинпаз, тандирчи ва б.).

Инсон К. б-н неолит давридан шу-ғулланган. Махсус лойдан буюмлар қўлда ясалган, қуритиб оловда киздирилган. К.да ишлагиладиган тупроқ жаҳоннинг ҳамма ердарида мавжудлиги деярли ҳамма халқларда К.нинг кенг тарқалишини таъминлади. К. б-н дастлаб аёллар шуғулланган, кулоллик чархининг пайдо бўлиши б-н эркаклар ҳам бу ишга жалб қилинган. Идишлар махсус ўчоқ ва хумдонларда пиширилган. К.нинг содда усуллари Осиёнинг тоғлиқ р-нларида яшовчи халқларда ҳозир ҳам мавжуд. Неолит даврига оид қароргоҳларнинг қазиб топилган қолдиқлари ўша даврда идишларнинг таги учли қилиб тайёрланганлигини кўрсатади (идишлар ерга сукиб кўйилган). Энеолит даврида Шарқ мамлакатларида, Юнони-

стонда вафис сопол идишлар тайёрлаш, сополдан меъморликда фой-даланиш авж олади. Сирлаш усуллари кашф этилгач, К. буюмларининг бадиий қиммати оша борди.

Афросиёб ва Ўрта Осиёнинг бошқа ердарида топилган археологик қазилмалар 9—12-а.ларда К.нинг бу ерларда анча ривожланганлигини кўрсатади, 13-а.да мўғуллар ҳужумлари оқибатида нисба-тан секин ривожланган К. 14—16 а.ларда анча тараққий этди. Ўрта Осиёнинг бўлиниб кетиши ўзаро алоқалар суса-йишини келтириб чиқарди, лекин ху-вармандчилик (айниқса, К.) ривожланишда давом этди. Турли жойларда К.нинг турлича услублари вужудга келди. Халқ усталари кўплаб идишлар тайёрлаш б-н бирга уларни юксак дид б-н безадилар. Россиядан кўплаб чинни маҳсулотлар келтирилиши Ўрта Осиё кулоллари бозорини бирмунча сусайтирди. Бироқ арзон сопол идишларга бўлган талаб, айнақса, меъморликда К. маҳсулотларининг кенг қўлланилиши К.нинг узлуксиз ривожланишини тақозо этди.

Ўрта Осиёда, айнақса, ўзбеклар ва тожиклар яшайдиган жойларда К. та-раққий этди. Қоратоғ, Панжакент, Самарқанд, Китоб, Шаҳрисабз, Ғиждувон, Хоразм, Тошкент, Ғурумсарой, Риштонда сопол идишларни сирлаб безатишнинг ўзига хос услублари вужудга келди. Бу марказларда тайёрланган К. буюмлари пишиқ, чиройли, вафис сири, кўркам вақшлари б-н диқ-қатни тортади.

20-а. 20-й.ларидан кулоллар меҳватини ташкил этишга эътибор берилди. Тошкентда тажриба кулоллик, Самарқандда кулоллик устахоналари очилди, Тошкентда ўқув и.ч. бадиий кти ишга туш-ди (1932), қисқа муддатли курслар ташкил қилинди, кулоллар тайёрлаш, уларнинг малакаларини ошириш йўлга қўйилди. Т. Миралиев (Тошкент), Р. Эгамбердиев, А. Ҳазратқулов (Шаҳри-сабз), Муҳаммад Сиддиқ, Усмон Умаров (Ғиждувон) сингари кулоллар ёшларга таълим бер-

ди. К.ни тадқиқ этиш, ривожлантириш ҳамда ёшлардан қуллоллар тайёрлашда Ўзбекистон халқ рас-соми Муҳиддин Раҳимовнинг хизматлари катта.

Археологик материаллар К. махсулотларининг асрлар давомида такомилла-шиб борганини кўрсатади. Давр К. мах-сулотларига, унинг тури ва безакларига катта ўзгаришлар киритди. Ўтмишда тайёрланган шамдон, корачироқ, сар-хона, жомашов, хум сингари сопол идишларга эҳтиёж қолмади. Гулдон, товоқ, лаган каби сопол идишлар ва буюмларга эҳтиёж катта. Меъморликда ҳам К. махсулотлари (кошин, пар-чин ва б.) кенг қўлланилмоқда.

Сопол лаган (10-аср, Афросиёб).

Будроҷтепадан топилган сопол идишлар (Сурхондарё).

КУЛОЛЛИК ЧАРХИ

127

Кулоллик бу-юмлари (20-аср).

Ҳоз. кунда бадий безатиш усули, шакли ва тайёрланиш усулларига кўра куйидаги К. мактаблари мавжуд: Фарғова (асосий марказлари — Риштон, Ғурумсарой), Бухоро-Самарқанд (асосий марказлари — Самарқанд, Ургут, Ғиждувон, Уба), Хоразм (асосий марказлари — Мадир, Каттабоғ қишлоқлари), Тошкент. Ҳар бир мактаб ўзининг ривожланиш ва ижодий тамойиллари, етакчи марказ ва усталари, ўзигагина хос хусусиятларига эга бўлиш б-н бирга асосий бадий умумийликни ҳам сақ-лаган.

Фарғова (Риштон)да К.нинг анъанавий бадий ва и.ч. усуллари қайта тикланди, ишқрри сир тайёрлаш йўлга қўйилди. М. Исмоилов, И. Комилов, У. Ашуоров, У. Қосимов, Ш. Юсупов, А. Вазиров, М. Саидов ва б. усталар яратган буюмлар (лаган, косалар, дон махсулотлари учун катта хумлар) шакл жиҳатидан ҳам, безак жиҳатдан ҳам рангбарангдир.

Ғурумсарой К. буюмларига безакнинг маҳобатли ойдинлиги ва соддалик хос-дир, бу мактаб вакили уста М. Туропов сир тайёрлашдан тортиб то вақш

чи-зишгача бўлган барча ишларни фақат анъанавий усулда бажарган, бу анъа-вани унинг шоғирди В. Буваев ва б. да-вом эттирмоқда, янги ижодий янгиликлар яратишда изланмоқда (жумладан, маҳобатли лаганлар ҳажмини кич-райтириш ва б.).

Бухоро-Самарқанд К. мактаби буюмларининг жарангдор вафислигида кўрғо-шинли сир ва сарғиш-яшил, жигарранг бўёқлар муҳим ўрин тутди. «Афросиёб сополи» анъаналарига асосланиб тайёрланилган буюмлар безагида ўсимликсимон вақшлар етакчилик қилади, ҳандасий вақшлар, ҳайвонлар тасвирлари кам ишлатилади. Улар, асосан, Ғиж-

дувон К.да қўлланилади. Ғиждувон, Шахрисабз усталари мўйқаламда ишласалар, Ургут, Денов усталари чизма вақшларни кўп қўллайдилар. Ғиждувонлик ака-ука Алишер ва Абдулла Варзуллаевлар анъаналарни сақлаш, ривожлантириш ва ворисларга етка-зишда самарали меҳнат қилмоқда. Усталар идишлар тубига ҳайвонларнинг содалаштирилган шакли ёки айрим қисмларини жойлаштирадилар («думи бургут», «мурғи сафид», «бойқуш», «гули товус» ва б.), бу шакллар гулси-мон вақшга ўхшаб кетиши б-н диққатга сазовор. Варзуллаевлар яратган буюмларда янгиликни ҳис қилиш, анъанавий шаклларга эркин муносабатда бўлиш каби хусусиятлар аниқ кўзга ташланади. Бухоро-Самарқанд К. мактаби бошқа мактаблардан сопол хуштак ўйинчоклар ишланадиган марказининг борлиги б-н ажралиб туради. Ҳ. Раҳимова анъаналарини унинг ўғиллари ва шоғирди К. Бобоева давом эттирмоқда, уларнинг ижодида анъанавийликни

Уста А. Мухторов ишидан намуна (1978, Самарқанд).

сақлаган ҳолда ўзига хос маҳорат ҳам кузатилади, бу рангларда, шакл мужас-самотида, ечимнинг мукамаллиги ва ўлчамларнинг барқарорлигида намоён бўлади.

Хоразм К. мактаби ўзига хос бади-ийлиги, безаклар ранги ва ишланиш услуби б-н бошқа мактаблардан ажралиб туради;

унинг миллий шакли ўзига хос буюми бодиядир; вақш му-жассамоти ҳандасий ва ўсимликсимон вақшлардан иборат, буюмнинг марка-зий қисмига арабеска гириҳ тушириш ушбу мактабга хос услублардан. Уста Р. Матчонов (Мадир қишлоғи) буюмларга тўқ ранг ишлатган, буюм безагида ҳаво ранг ёки рангнинг ўзига хос тўқ тусй устунлик қилади. С. Отажонов (Қаттабоғ қишлоғи) оқ ангобдан кўп-рок фойдаланади.

20-а.нинг 80-й.ларида К. марказларида ишлар бирмунча сусайди. 1990-й.ларда Ўзбекистонда анъанавий кадриятларга эътиборни қаратилиши бу соҳанинг ривожланишини таъминлади. Ўзбекистон Республикасида анъанавий амалий санъат асарлари кўрғазмаси (Республика ярмаркаси)га асос солинди. 1995 й.даги 1-Республика ярмаркасида (БМТнинг 50 йиллигига бағишланди) барча К. мактабининг вакиллари иштирок этди. Усталардан Р. Зуху-ров (Денов), М. Туропов (Ғурумсарой), И. Комилов (Риштон), Алишер ва Абдулла Варзуллаевлар (Ғиждувон), Намоз ва Нўбмон Облокуловлар (Ургут), Р. Матчонов (Хоразм), А. Рахимов (Тошкент) мах-сус тай-ёрланган «Уста гувоҳномаси»га са-зоюр бўлди.

1997 й.да Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқ бадийи хунармандчиликлари ва амалий санъатни явада ривожлантиришни давлат йўли б-н қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида» ги фармони барча соҳалар қаторида К. анъаналарини ривож-ланишига самарали туртки бўлди.

Ад.: Разводовский В., Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае, Т., 1916; Рахимов М. К., Вародные традиции в современной художественной керамике Ўзбекистова, Т., 1964; Пугаченко-ва Г. А., Рем пел ь Л. И., Очерки искусства Средней Азии, М., 1982; Ўзбекистон санъа-ти, Т., 2001.

Сурайё Алиева.

КУЛОЛЛИК ЧАРХИ - кулолликяа

ишлатиладиган дастгоҳ; кулолнинг асосий иш қуроли, махсус лойдан ишланадиган идишни шаклга солишда фойдаланилади. К. ч. икки ёғоч ғилдирак — катта паррак (диаметри 1 м гача) ва кичик сартахта (диаметри 20—30 см)

128

КУЛОН

V 4

Кулоллик чархи: / — устки ғилдирак; 2 — пастки ғилдирак, 3 — ўқ; 4 — кулол ўтирадиган курси; 5 — кулол оёқ кўядиган жой.

хамда ғилдиракларнинг марка-зидан ўтган думалок харсанг тошга ўрнатилган ўқдан иборат. Кулол пастдаги кат-та ғилдиракни оёғи б-н айлантиради, юқоридаги ғилдирак устига лойни кўйиб идишни ясайди. К. ч. илк бор Қад. Шарқда мил. ав. 4—3-минг йилликда пайдо бўлган, у дастлаб қўлда айлан-тирилган. Кейинчалик ўрта асрларда оёқ б-н айлантириладиган хили — ҳозир қўлланилаётган К. ч. юзага келган.

КУЛОН (Coulomb) Шарль Огюстен (1736.14.6, Ангулем - 1806.23.8, Париж) — француз физиги - ва ҳарбий муҳандиси. Франция Академияси аъзоси (1781 й.дан). Электростатика асосчиларидан бири. Илмий ишлари электр, магнетизм ва техник механикага оид. Ўзи топган буралиш қонунларига асосан куч ўлчаш асбоби — бу-ралма тарозини ясаган (1784). Бута-розидан фойдаланиб, К. бир ишорали ва ҳар хил ишорали нуқтавий электр зарядларнинг ўзаро таъси-рини батафсил текширган. Бу тажри-балари асосида электростатиканинг асосий қонуни — Кулон қонунини кашф этган (1785). Ўзининг 1785—89 й.ларда эълон қилган ишларида электр зарядлар хамиша ўтказгич сиртида жойла-шишини кўрсатган. Магнит моменти, зарядларнинг қутбланиши ва б. ибораларни фанга киритган.

Унинг экспериментал ишлари электромагнит ҳодисалар назариясининг яратилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

КУЛОН — Халқаро бирликлар тизи-

ми СИда электр заряд ва электр индукция бирлиги. Кл б-н белгиланади. 1) Кл — ток кучи 1А бўлганда ўтказгичнинг кўндаланг кесимидан 1 с ичида ўтаётган электр заряд миқдорига тенг. Ш. О. Кулон шарафига қўйилган. $1\text{Кл} \sim 3109\text{СГСЭ}$ бирлиги = 0,1 СГСМ бирлиги; 2) Кл га тенг эркин заряд жойлашган берк контурдан ўтаётган электр индукция оқимига тенг. $1\text{Кл} = 4\pi \cdot 10^9\text{СГСЭ}$ бирлиги = 0,4те СГСМ бирлиги.

КУЛОН ТАРОЗИ — нуктавий электр зарядлар ва магнит кутбларнинг ўзаро таъсирини ўрганишга мўлжалланган бурама тарози. Ш. Кулон ихтиро қилган (1784). 1789 й.да Г. Кавендиш К.т.дан гравитацион ўлчашларни ва гравитацион доимийн\ аниқлашда фойдаланган. К.т. шиша идиш ичида ингичка металл ёки кварц игга (Кулон 76 см ли кумуш толадан фойдаланган) осилган шиша шайиндан иборат. Шайиннинг бир учига енгил металл шарча ва иккинчи учига посанги маҳкамланган (расмга қ.). Тарози каллагга ёрдамида ипни ва унга осилган шайинни вертикал ўқ атрофида буриш мумкин.

Асбобнинг юқориги қопқоғидаги тешикчадан шайинга маҳкамланган шарча б-н бир хил ўлчамга эга бўлган электрланган иккинчи шарча туширилади. Бу шарча электрланмаган шарчага текканда улар орасида электр заряд тенг тақсимланади. Шарчалар ўзаро таъсир туфайли бир-биридан итарилади, ватижада шарчали шайин бирор бурчакка бурилади. Унинг бурилиш бурчаги К.т.даги цилиндрга чизилган ҳисоблаш шкаласи бўйича ҳисобланади. Бу шкала бевосита куч ёки куч моменти бирликларида даражаданади. Шайиннинг бурилиш бурчаги $\langle r \sim MJ/Gl$ бўлгани учун, шарчага таъсир этувчи кучнинг буровчи моменти M_k тўғрисида хулоса чиқариш мумкин; бунда / — ип узунлиги, G — ип материалининг силжиш модули, / — ип кўндаланг кесимининг инерция моменти. Куч моменти M_k ни билган ҳолда, шарчалар ораси-

даги ўзаро таъсир кучини ҳам аниқлаш мумкин. Ип қанча узун бўлса ва унинг кўнда-

ланг кесими инерция моментининг қиймати қанча кичик бўлса, К.т.нинг сезгирлиги шунча юқори бўлади.

К.т. кўпгива юқори сезгирликка эга завонавий асбобларда: электрометрлар, магнитометрлар, гравитацион варио-метрлар ва б.да қўлланади. КУЛОН ҚОНУНИ - бир-биридан маълум масофада жойлашган иккита нуктавий электр заряднинг ўзаро таъсир кучини ифодалайдиган электростатиканинг асосий қонуни. Ш. Кулон 1785 й.да кашф қилган. Нуктавий электр заряд деб, ўлчамлари ўзаро таъсири ўрганилаётган жисмлар орасидаги ма-софага нисбатан жуда кичик бўлган жисмдаги зарядга айтилади. Қонун қу-йидагича таърифланади: вакуумда жойлашган қўзғалмас $\langle ?$, ва q_2 электр заряднинг ўзаро таъсир кучи F зарядлар қўпайтмасига тўғри ва улар орасидаги масофа r нинг квадратига тескари про-порциовал:

бунда k — пропорциоваллик коэффициент. Халқаро бирликлар тизими СИ да $k = -\text{шг}$, бунда e_0 —электр доимий-Кулон тарози.

си; СГС тизимда $k = \frac{1}{4\pi}$; F куч — зарядларни туташтирувчи тўғри чизик бўйича йўвалган вектор қатталиқ. Агар ўзаро таъсирлашаётган иккита нуктавий электр зарядлар диэлектрик киритувчанлиги ϵ га тенг бир жинсли диэлек-трикда жойлашган бўлса, уларнинг ўзаро таъсир кучи e марта камаяди:

Бир жинсли зарядлар учун $F < 0$ (зарядлар бир-биридан итаришишади), турли жинсли зарядлар учун $F > 0$ (зарядлар бир-бирига тортишишади).

К.Қ., шунингдек, иккита магнит кутбларининг ўзаро таъсирини ифодалайдиган қонун, деб ҳам ҳисобланади:

бунда t_1 ва t_2 — магнит зарядлар, c — муҳитнинг магнит киритувчанлиги, / — про-порциоваллик коэффициент СГС тизимда l га тенг.

Ад.: Тамм И. Е., Основы теории электр-

тричества, М., 1966.

КУЛОҲ — қадимий бош кийим. Қалин, дағал (кўпинча жун) матодан конус-симон шаклда, ичига пахта солиб тикилган. К.ни кўпинча қаландар, шайхлар кийган.

КУЛТЕГИН БИТИКТОШИ

129

Кулоҳ намуналари.

КУЛОҲҲИЙ ГУМБАЗ - конуссимон кулоҳ (учли қалпоқ) шаклида ишланган гумбаз. К.г. тўртбурчақли бино ёки цилиндр ва призма шаклидаги пойгум-баз устига ўрнатилган. Европа мамла-катларида қурилган қўнғирокхона, ибодатхона, минораларда ҳам унинг ўзига хос кўринишларини учратиш мумкин. Ўрта Осиё меъморлигида К.г.нинг турли услублари сақланган. Фахриддин Розий макбараси, Султон Та-каш макбараси, Чашмаи Айюб макбара-си, Қалдирғочбий мащбараси, Манасмақ-бараси ва б.да унинг турли намуналарини кўриш мумкин. КУЛРАНГ ЧИРИШ, ботридиоз-ўсимликларда такомиллашмаган Botrytis туркумига мансуб замбуруғлар (B.cinera)НН қўзғатадиган касаллик. Касаллик қўзғатувчи замбуруғлар, асосан барг, майда новдаларни, пояларни, куртакларни зарарлайди. Нам ва нисбатан паст ҳароратда кучли кечади. Ўсимликнинг турли қисмларида ҳалок бўлган тўқималардан ҳосил бўлган кулранг доғлар пайдо бўлади. Тўқилган баргларида, новда, пояларда замбуруғ конидияли споралар қора думалоқ склероциязлар ҳолида кишлайди. Ғўза, кунгабоқар, кулупвай, узум, малива, олхўри, олча, қанд лавлаги, беда, ка-вакунжут, люпин, сабзавот экинлари К.ч.и кенг тарқалган. Ғўзада замбуруғ танаси ва споралари кўсак сиртини кулранг еки бўзжигарранг момик ғубор б-н қоплайди, кўсакнинг барча чаноқлари ёки баъзилари тўлиқ очил-майди. Зарарланган толалар қора-сар-гимтир рангга киради, момикланмайди. Кучли зарарланганда гулёнбарг ва мевабанди ҳам ғубор б-н қопланади.

Замбуруғ ҳосил органларини ҳўл чиритади. Узумчиликда К.ч. айрим йиллари ҳосилнинг 30—40% ини нобуд бўлишига олиб келади.

Кураш чоралари: касалликка чидамли навларни экиш, уруғликка фўнгицидлар б-н ишлов бериш, ўсимлик қолдикларини даладан олиб чиқиб ёкиб юбориш; токни сифатли хомток қилиш, новдаларни тараш, меъёрида суғориш, касаллик пайдо бўлганда 0,001% ли калий йод эритмаси б-н ишлов бериш. Қанд лавлаги ва сабзавот илдимеваларини узок, муддат сақлашда омборхоналар дезинфекцияланади, ҳаво намлиги 85% атрофида, ҳарорат 1—2° бўлиши таъминла-вади.

Абдукарим Зикирёев. КУЛРАНГ ЧЎЯН - қ. Чўян. КУЛРАНГ ҒЎЗА [*Gossypium incanum* Schwars] Hillc.) — ёввойи ғўза тури. Ге-номи Е4, хромосомалар сони 2п=26. Шварц таърифлаб берган (1935). Фақат Яманда тарқалган. К.ғ. тик ўсувчи, мо-

Кулранг чириш: а — касалланган чаноқ; б — касалланган кўсак; в — замбуруғ споралари; г — замбуруғ конидиялари.

Кулранг ғўза: / — поянинг бир қисми; 2 — шоваси; 3 — кўсаги; 4 — чаноғи.

ноподиал бута бўлиб, бўйи 1—3 м ча. Пояси кучли шохланган, қалин, калта туклар б-н қопланган. Ҳосил шохлари кучсиз шохланган, 1—3 бўғимли. Барглари 3 бўлмали, ўртача катталикида, бўлмалари кенг учбурчақли. Гуллари майда, қўнғирок шаклида, гултожибарги оч сариқ, асосида энсиз кичикрок қизғиш доғлари бор. Косачаси 5 тишли. Кўсақлари майда, 3 чаноқли, тухум-симон учли, сирти тиниқ смолали без-чалар б-н қопланган. Ҳар бир чаноғида кулранг-яшил туклар б-н қопланган 2 тадан чигити бор. К.ғ. кам ўрга-нилган. Стоке ғўзаси, сомали ғўзаси, арабистон ғўзаси ва б. ғўзалар б-н эркин чатишади.

Абдумавлон Абдуллаев.

КУЛТАПЎШАК, култа - аёлларнинг бош кийими. Бошга кийиладиган думалоқ дўппи шаклидаги ва орқа то-мони соч

ўрими ўтказиладиган энгчага ўхшаш узун (дум) қисмлардан ибo-рат. Матодан авра-астарли қилиб тай-ёрланган, турли хил чокларда ранг-баранг кашталар тикиб безатилган. К.нинг кизак қисми энли, пешова ва энг қисмининг четларига жия-клар ту-тилган. Ёшлар киядиган К. рангдор, гулли матодан, қариялар киядигани одмирок (кул-ранг, кўк, қора каби) матодан тай-ёрланади. Бухоро, Самарқандда йўр-ма, ироқи чокларда кашта тикиб безатилган К.лар му-зейларда сақланади.

Култапўшак (зардўзи, 19-а. 2-ярми).

КУЛТЕГИН (685-731) - кўк турк шахзодаси, лашкарбоши. Умрининг асосий қисмини (701—731 й.лар) жангужадалларда ўтказган, давлат ҳудудини кенгайтиришга улкан хисса қўшган. Қирғизларга қарши уюштирилган ҳарбий юришдан сўнг вафот этган (ява к. Билга хоқон).

КУЛТЕГИН БИТИКТОШИ - мрамар битиктош, туркий ёзув ёдгорлиги. Эл-тариш хоқоннинг ўғли Култегин шарафига қуйилган (732 й. 14 авг.). Улан Батордан 400 км жан.да, Қорабалға-сунш.нинг харобаларидан тахм. 40 км шим. дажойлашган. Бўйи 3 м 15 см, эни 1 м 24 см, қалинлиги 41 см. К.б.нинг мрамар тахта устуни ўртасига 5 бурчақли қалқон шаклида, бал. 64 см, кенглиги 40 см ли лавҳа ўрнатилган. Лав-ҳанинг юз томонига архар сурати тас-вирланган хоқонлик тамғаси вақш қилинган, орқа томонига хитойча қилиб битиктошнинг ўрватилиш тари-хи ёзилган. К.б. 84 сатрдан иборат: 40 сатр юз томонига, 13 сатрдан 26 сатр икки ён томонига, 14 сатр орқа томонига, 4 сатр тошнинг тарошланган 4 қиррасига ёзилган. Битиктошдаги барча воқеалар Култегиннинг ақаси Билга хоқон тилидан хикоя қилинади. Би-тикни эса Култегиннинг жияни Йўллуғ тегин ёзган. Ушбу битикда Билга хо-қон оға-иниларига, қариндош-уруғла-

9-Қ-9839

130

КУЛТЕПА

рига, халққа мурожаат қилган.

Хоқоннинг мурожаатидан мақсади — хоки-миятни мустаҳкамлаш, ўзаро уруш-жанжалларга чек қўйиш, иттифок бўлиб яшашга чақириш бўлган. К. б.ни Билгахоқон битиктоши б-н бирга 1889 й. Н. М. Яд-ринцев Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсида Кўкшин-Ур-хун дарёси бўйидан топган. Дастлаб би-тиктошни ҳеч ким ўқий олмаган. Уни Урхун ёзувини ўрганиб чикканидан сўнг, даниялик олим В. Томсен 1893 й. ўқишга муваффақ бўлган. Ёдгорлик матни немис, француз, дан, инглиз, рус тилларига таржима қилинган, турк ва ўзбек тилларида тавсиф этилган.

Ад.: Мал о в С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М., 1951; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А., Қадим-ги туркий тил, Т., 1982.

Камол Матёкубов.

КУЛТЕПА — шаҳар харобаси (3—13-а. боши). Сирдарё вилояти, Ховос туманидаги Совет қишлоғидан 4 км жан.да, Хўжамушкентсойнинг чап қирғоғида. Санъатшунос-археолог Н. Б. Немцева 1974 й. топган. 1985 й. Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг Сирдарё отряди (раҳбари А. А. Грицива) у ерда казиш ишлари олиб борган. Тадқиқотлар ватижасида К.да тархи тўртбурчак қалъа ва унга шим. ва ғарб томондан ёндашган турар жойлар мавжудлиги аниқланди (умумий майд. 20 га). Тахм. унинг марказида Гулховўз деб аталувчи бо-тиклик ҳам бор. Араб географлари — Истахрий, Ибн Ҳавқал, Муқаддасий ва б. асарларида кайд этилган ўрта асрлар шаҳри — Собот айван К. ўрнида бўлган. Топилган ашёвий далиллар (со-пол қадах, коса, кўза, хум, тоғора ва б. кўпгина сирланган идишлар)га тая-ниб, К.даги ҳаёт 3 босқич — сўнгги антик давр (3—4-а. лар), илк ўрта асрлар даври (5—8-а.лар) ва ўрта асрлар даври (10—13-а.лар)га бўлинади. КУЛУАР (франц. couloir — коридор, йўлак) — парламент, ҳукумат ташки-лотлари, шунингдек, театр ва концерт залларида антракт ҳамда мажлислар оралиғидаги танаффусларда дам олиш

жойи, норасмий учрашувлар, суҳбатлар ўтказиш учун мўлжалланган ёрдамчи хона.

КУЛЧАТОЙ - қ. Шилпилдок. **КУЛЬМИВАЦИЯ** (лот. culmen -юқори нукта, чўққи) (адабиётшу-носликда) — бадий асар конфликтининг энг кескинлашган нуктаси; қахрамонларнинг тўқвашуви ва ўзаро муносабатлари ҳал қилинадиган жараён, тугуннинг ечими бошланадиган лаҳза. Мазмун жиҳатидан К. ҳаёт синовларининг энг юқори чўққисидир. У

асардаги муаммоларни явада кескинлаштиради ва қахрамоннинг қандайли-гини, нималарга қодирлигини аниқ-лашга хизмат қилади. Мас, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида Мирзо Анварнинг Худоёрхон б-н мунозараси ва унинг жаллод кўлига топширилиш жараёни ёки «Ўтган кунлар»даги Отабекнинг Кумуш уйининг ортида уч вафар душмани б-н яккама-якка олишуви ҳолати шу асарларнинг К. нукталари ҳисобланади. К. баъзан асарнинг бошида, ўртасида, охирида ҳам келиши мумкин. **КУЛЬМИВАЦИЯ** (астрономия-да) — осмон сферасининг суткалик ҳаракати туфайли ёритқичнинг осмон меридианидан ўтиши. Юқори ва қуйи К. бўлади. Ёритқич зенитни ўз ичига олувчи меридианнинг ярмини кесиб ўтса, юқори К., қарама-қарши томондагиси эса қуйи К. дейилади. Юқори К. пайтида ёритқичнинг уфқдан баландлиги энг катта қийматга эга бўлади. **КУЛЬСУМ**, Умму Кульсум, асли исми Фотима Иброҳим (1906, Мисрдаги Ас-Санбалавин тумани — 1975.3.2, Қоҳира) — хонанда, араб эстрада хо-вандалик санъати асосчиси. 1918 й. дан атоқли хонанда Абул Алдан таълим олган. Араб мусиқа ин-ти қошидаги мусиқа ансамблида (1926 й.дан) ва Қоҳира радиосида (1937 й.дан) якка-хон хонанда. 1936—46 й.ларда мусикали фильмларда қатнашган. Араб мусиқа-қачилари уюшмасининг асосчиси ва раиси (1943—53). 1967 й.да унинг та-шаббуси б-н Миср аёллари халқ фронти ташкил этилган. К.

20-а. бошида хонанда аёллар ичида кенг тарқалган бач-кана, саёз кўшиқлардан воз кечиб, араб мақам ва мувашшахларнинг му-раккаб йўлларида ижод қилган. Ёқим-ли, ширадор, нозик тембр ва бақувват овози, юксак маҳорати б-н айтган кўшиқларнинг доврўғи олдин Миср шаҳарларида, кейинчалик бутун араб оламига кенг тарқалди. Шу боис у «Кавкаб уш-Шарқ» («Шарқ юлдузи») но-мига сазовор бўлди. Шайх Закария Аҳмад, Риёд ас-Санботий, Саййид Маккавий, Муҳаммад Абдулвахоб каби бастакорлар б-н биргалиқда К. кашф этган янги хонандалик услубида араб анъанавий мусиқа йўналишлари замо-навий тус олган; унинг репертуаридаги ишқий-лирик, суфий-фалсафий, ва-танпарварлик руҳидаги асарлар 20-а. Шарқ эстрада санъатининг ёркин ва-муваларига айланган.

Зокиржон Орипов.

КУЛЬТИВАТОР (лот. cultivo — ишлов бериш, чопиқ қилиш) — шудгорда тупроқ қатламини ағдармай юмшатиш,

бегона ўтларни йўқотиш, чопиқ қилинадиган экинларнинг қатор ораларига ишлов бериш, ўсимликларни минерал ўғитлар б-н озиклантириш, ниҳолдарни яганалаш ва эгат очишга мўлжалланган қ. х. қуроли. Вазифасига кўра, ёппасига ишлайдиган, чопиқ қиладиган, озиклантиргич-К., муайян ишларни бажарадиган махсус К.ларга; трак-торга қўшилишига кўра, тиркама ва ўрватма К.ларга бўлинади. Ҳар қандай К. рама, осиш механизми (ўрватма К. учун) ёки тиркаш қурилмаси (тиралма К. учун), иш органлари, иш органларининг ишлаш чуқурлигини ростлаш ва уларни кўгариш механизмлари, та-янч гилдирақлардан иборат. К.га унинг вазифасига қараб қуйидаги иш органлари ўрватилади (1-расм). К.нинг асо-сий иш органи панжа ҳисобланади. Ёппасига ишлайдиган К. шудгорда бегона ўтларнинг илди-зини қирқиш, экиш олдидан тупроқни 12 см гача чу-қурликда юмшатиш учун қўлланилади. Чопиқ қиладиган К. қатор

ораларини ишлаш, экинларни суғориш учун эгатларни очиш, қаторларга минерал ўғитлар солиш ишларига мўлжалланган. К. озиклантиргич экин қатор ораларини ишлаш (юмшатиш, ўтоқ қилиш ва б.) б-н бирга ўсимликларнинг ўсиш даврида минерал-органик ўғитлар солишда қўлланилади. Махсус К.га бегона ўтларнинг пояси, илдизи ва уруғларини ёнувчи газларнинг алангаси ҳамда иссиқлиги б-н куйдириб йўқотадиган оловли К., тупроқ қатламини ағдармасдан чуқур юмшатадиган ётиқ кесувчи-

1-расм. Культиваторнинг иш органлари: а — бир ёклама ясси (ётиқ) кесувчи панжа; б — ясси кесувчи ўқ ёйсимон панжа; в — универсал ўқ ёйсимон панжа; г — юмшатувчи вайзасимон панжа; д — юмшатувчи искана-симон панжа; е — юмшатувчи айланторма панжа; ж — оқучник; з — сих (игва)ли диск.

К., шудгорни бегона ўтлардан холи қилишда ётиқ К., қатор оралари 4—10 м ли боғлар тупроғини 14—20 см чуқур юмшатадиган боғбоп кенг камровли К., шудгорда тупроқнинг юза қат-ламини 10—15 см чуқурликда кесиб, ўзининг устки ғилофига уриб майдалаб юмшатадиган фрезали К., чопиқ қилинадиган экинларнинг қатор ораларини айланадиган фрезалар б-н юмшатадиган фрезали чопиқ К. ва б. қиради.

Пахтачиликда КРХ-4, КРТ-4, КРХ-3,6, КХУ-4А, КХО-3,6/4,2, КХО-5,4 ва б. культиватор-озиклантиргичлар ишлатилади. Ўзбекистонда «Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» компанияси ғўза ва бошқа қ. х. экинларига мўлжалланган К.нинг бир неча модификациясини ишлаб чиқармоқда. КХУ-4А; КХО-3,6/4,2; КХО-5,4; КОВ-4 ва б.

КХУ-4А модификацияси (2-расм) пахтачиликка мўлжалланган 4 қаторли универсал К. бўлиб, экиннинг қатор ораларига ишлов беради, бегона ўтлардан тозалайди, тупроқни юмшатади, жўяклар олади, қатор ораларига ўғит ташлаб кетади. Бу К.дан ғўзадан ташқари каноп, маккажўхори ва б. узун пояли экинларни

ўғитлашда ҳам фойдаланиш мумкин. К.га ПРХ-4 ро-тацион иш органи бўлган мослама ўрватиб 60 ва 90 см қатор ораларига экилган ғўзаларга тасма усулда ишлов бериш мумкин. Мослама қаторга яқин ерни юмшатади. Бундай К. 40—70 кВт қувватли тракторларга агрегатланади.

КХО-3,6/4,2 ва КХО-5,4 модификациядагилари ғўза, маккажўхори, помидор, пиёз, сабзи, турп, картошка ва б. экинларнинг ўсиш даврида бир йўла 6 қатор ораларига ишлов беради (ўтоқ қилади, тупроқни юмшатади, эгат очади, қатор ораларига ўғит солади). Бундай К. 70—100 кВт қувватли тракторларга агрегатланади.

КОВ-4 модификацияси помидор, пиёз, сабзи, турп, картошка ва б. сабзаёт экинларини ўсиш даврида қатор ораларини ўтоқ қилади, ерини юмшатади, эгат очади, ўғит солади.

Бундай К. 40—70кВт қувватли тракторга агрегатланади.

КУЛЬТИВАЦИЯ (лот. *cultivo* — ишлов бераман, етиштираман) — экин қатор ораларини, шунингдек, илгари ҳайдаб қўйилган ерни турли механизмлар, асосан, культиватор ёрдамида юмшатиш. К.да ер қатлами ағдарилмай, юза юмшатилади ва шу б-н бир вақтда бегона ўтлар илдизи қирқилади. К. натижасида тупроқнинг ҳаво, сув режими яхшиланади ва ундаги микробиологик жараёнлар кучаяди. Ҳар хил типдаги иш органлари бўлган тиркама ва ўрнатма культиватор б-н дала еппасига ҳамда экин қатор оралари, квадрат-уялаб экилган экинлар эса узунасига ва кўндаланига К. қилинади. Экин қатор ораларини юмшатиш, одатда, уруғ униб чиқиб, қатор билинганидан сўнг бошланади.

Экин қатор ораларини К. қилишда бегона ўтлар йўқотилади, тупроқнинг майда кесакча ҳолга келиши натижасида нам узок, муддат сақланади, шўр ерларда эса зарарли тузлар кўтарилишининг олди олинади, тупроқда иссиқлик ва ҳаво алмашиниши таъминланади; экин-

нинг иддизлари озиқ моддалар ва нам б-н доимий таъминланиб туриши учун шароит яратилади. Эртаги К. тупроқ устки қатламининг яхши қизишини ва куришини (айниқса, ёгин-сочин кўп бўлган йиллари, шунингдек, ер ости суви яқин жойлашган сернам ерларда) таъминлайди; ўсимликнинг иддиз шриши касалига чалинишини камай-тиришга шароит яратади. К. тупроқ етилганда бошланади, агар К. 3—5 кун кечикиб ўтказилса, кесак кўчади, нам бўғланиши кучаяди. Мас, ғўза вегетация даврида (чигит униб чиққандан бошлаб) 4—7 марта (ҳар суғоришдан кейин ер етилиши б-н) К. қилинади. Ғўза қатор ораларининг сифатли ишланиши кўп жиҳатдан культиватор иш органларини тўғри танлаш ва уларни ўрватишга боғлиқ. Ўсимлик ривожланиш даври-нинг бошида ғўзаларни К. қилишда культиваторнинг четки иш органлари 6—8 см, қаторларнинг ўртасини юмшатади-ганлари эса 12—15 см ботадиған қилиб ўрнатилади; иккала ҳолда ҳам 10—12 см кенгликда ҳимоя зоваси қолдирилади. Биринчи, иккинчи ва учинчи К. вақтида, яъни ғўзаларнинг бўйи 25—30 см га ет-гунча ҳимоя зовани юмшатиш учун РОР маркали ротацион юлдузчалардан фойдаланилади. Ўсимликнинг зарарланиши ҳамда меваси тўкилиб кетишини камай-тириш мақсадида охирги К. эгат олиш ва чеканка қилиш б-н қўшиб олиб борилади. Зиёмиддин Артуқметов, Абдурахим Эрматов.

КУЛЬТУРИЗМ (франц. *culturisme*, инг. *physical culture*— тана тарбияси) — қ. Бодибилдинг.

КУЛЬЯКАН — Мексиканинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Сивалоа штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 415 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т.й. станцияси. Суғориладиган деҳқончилик ва чорвачилик р-нининг маркази. Озиқ-овқат саноати, кунжутни қайта иш-лаш, цемент и.ч. корхоналари, ун-т бор.

Шаҳарга 1533 й.да асос солинган.

КУМА — Шим. Кавказдаги дарё. Ўз. 802 км, ҳавзасининг майд. 33,5 минг км². Катта Кавказнинг шим. ён бағирлари-дан бошланади. Юқори қисмида тоғлар орасидан, ўрта қисмида даштдан оқади. Каспий бўйи пасттекисилигига келганда К. ўзани бир неча тармоққа бўлиниб, Каспий денгизига етмасдан тугайди. Ўрта оқимида ўртача сув сарфи 10,9 м³/сек. К. қор ва ёмғирлардан тўйинади. Терек-Кума ва Кума-Манич каналлари сувидан суғоришда фойдаланилади.

КУМА-МАНИЧ БОТИҒИ - Кавказ олдини Шарқий Европа текислиги-дан ажратиб турувчи тектоник ботик. Тўртламчи даврда Каспий ва Азов денгизларини бирлаштириб турган. Эни 20—30 км (марказий қисмида 1—2 км). Шўр қўл кўп (энг катгаси — Манич-Гудило), сув омборлари, Кума-Манич канали қурилган. К.-М.б.нинг шарқида Шарқий Манич ва Кума водийлари, ғарбида Ғарбий Манич дарёси водийси жойлашган. Бетагачалов-шувоқ ўсимликлари ўсади. К.-М.б.дан Европа б-н Осиё ўртасидаги шартли чегара утган.

КУМАМОТО — Япониядаги шаҳар, Кюсю о.да, Сиракана дарёси бўйида. Кумамото префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 650,3 минг киши (1995). Транспорт йўллари тугуни. Мамлакатнинг муҳим шолчилик р-нининг савдо-таксимот маркази. Тўқимачилик, электроника машинасозлиги ва озиқ-овқат саноатининг йирик корхоналари; к.х. куrollари, резина буюмлар, минерал ўғитлар и.ч., мева ва сабзавотларни қайта ишлаш з-длари бор. Хунармандчиликда газлама тўқилади, чинни буюмлар иш-лаб чиқарилади. Меъморий ёдгорликлардан Будда ибодатхонаси, қаср (16-а.) сақланган.

КУМАНА — Венесуэланинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Мансанарес

дарёсининг Кариб денгиздаги Карья-ко қўлтиғига қуйилиш жойидаги порт. Сукре штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 232 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Балиқчилик саноатининг йирик маркази. Озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Қ.х. (какао, кофе, цитрус мевалар) р-нининг савдо маркази. Шаҳарга 1520 й.да асос солинган. Шарқий ун-т, кутубхона бор. Туризм ривожланган.

КУМАРАТУНГА Чандрика хоним (1945.29.6, Коломбо) — Шри Ланка давлат арбоби. Сорбонна ун-тини тугатган. Сиёсий фанлар д-ри. 1972—76 й.ларда Ер ислохоти комиссияси директори ва бош директори, 1976—77 й.ларда ёшларни уй-жой б-н таъминлаш комиссияси раиси, 1977—79 й.ларда БМТ озиқ-овқат ва қ.х. ташкилотининг Шри Ланкадаги ваколатхонаси мутахассиси. 1993 й. дан Ғарбий вилоят ҳукумати бошлиғи, сўнг Шри Ланка Демократик Социалистик Республикаси бош вазири, 1994 й. окт.дан президенти.

КУМАРИ, Комарин — Ҳиндистондаги бурун, Ҳиндистон я.о.нинг энг жан. чеккаси (8°04' ш.к. ва 77° 35' шқ.у.).

КУМАРИН, С,Н6О2 — ортооксидолчин кислота лактони; рангсиз кристалл модда. Хўл пичан ҳиди келади. Суюқ-ланиш т-раси 70°, қайнаш т-раси 29Г, зичлиги 935 кг/м3. Сувда оз, спирт ва эфирда яхши эрийди. Кўп ўсимликлар (мас, тилқияр ва б.)да бор. Синтетик йўл б-н олинади. Тамаки ва атирупа и.ч.да хушбўй модда сифатида қўлланади.

КУМАРОЖИВА (344, Кусан ш., Шарқий Туркистон — 413, Чангъан, Хитой) — буддизм Жан. Ўзбекистон орқали Шарқий Туркистон ва Хитойда тарқалишида муҳим роль ўйнаган йирик мутафаккир. Отаси Кумротон—ҳинд хони бош вазирининг угли, онаси Жива

— Кусан (Кучар) хонининг қизи бўлиб, улар буддизмдаги ҳинаяна оқимининг роҳиблари эди. К. 7 ёшида роҳиб бўлиб етишган. 9 ёшида онаси б-н Кашмирдаги ҳинаяна билимдонларидан 3 й. таълим олган. 12 ёшида К. сабоқ олиш учун юечжилар (массагетлар, кушонлар) юртига, яъни Ўзбекистоннинг жан. ҳудудларига келган. Бунинг сабаби ҳинаяна мазҳабининг улуғ алломалари шу ерда, Кушонлар юртида тўпланган эди. К. қайтишида Ёркендда бир йил туриб, буддизмдаги бошқа мазҳаб — махаянага ихлос қўйган, бунда унга туркистонлик Ногор Жува ва Ориё Дивонилар устоз бўлишган. К. ўз юрти — Кучарга қайтиб келгач, махаянани кенг тарғиб этишга киришган. Хитой тазкираларида қайд этилишича, Кучар хони К. ни устоз деб хурматлаб, унга шер оёқли олтин тахт ясаиб берган, маърузаларини тизза буюкиб эшитган. Ватигада К.нинг донғи Хитойга тарқалган. Бу даврда (4—5-а.лар) Хитой ўзаро курашаётган 16 та хонликка бўлинганди. Жамиятни фақат жисмоний куч б-н эмас, балки ғоявий бирлик асосида бирлаштириш тарафдорлари ошмоқда эди. Хусусан, «чыянг» халқи томонидан барпо этилган, «Аввалги (илк) Чинг» («Чян Чин») хонлиги ҳукмдори Фузиян буддизмни қўллаб-қувватлайди. У К.ни олиб келиш учун ҳаракат қилган. К.ни 384 й. «тўро» (туркий) Лной Гуанг Кучардан олиб кетади. К. Лоянга ўзи б-н будданинг 5 м лик ҳайқалини олиб борган. Шу йили Фузиян ўлдирилганлиги сабабли К. Хитойнинг ички ўлкаларига боришдан воз кечиб 16 й. Лной Гуанг томонидан ташқил этилган Гужан хонлигида яшайди. Фақат 401 й. «Кейинги Чин» хони Ёвшинг К.ни Чангъанга таклиф этиб, уни «давлат устози» сифатида кўтиб олган. К. умрининг сўнгги 12 йилида махаянани тарғиб қилган, 300 жилд (баъзи манбаларда 98 қисм, 425 жилд) будда нўм сатрларини таржима қилиб, шархлар ёзган. К.нинг «Олам ҳақиқатлари» номи 2 жилдлик фалсафий асари Хитойда буддизмнинг ривожига катта таъсир

кўрсатган. К.нинг хитойчага таржима килинган «Мойтреё виёкорана» («Мой-тренинг дунёга келиши») китобида аждархони улуғлаш Буддага хос хусусият эканлиги акс этган. Мазкур таржима орқали аждархони улуғлаш одати хитойликларга ўтган.

Абдухолик Айтбоев.

КУМАСИ — Гананинг марказий қисмидаги шаҳар. Ашанти вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 390 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Йирик саноат ва маданият маркази. Ёғочсозлик, озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Какаога ишлов бериш корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик ривожланган. Шаҳарга 17-а.да Ашанти қабила бошлиғи Кумаси қароргоҳи сифатида асос солинган. 17-а. охири 19-а.ларда Ашанти давлатининг пойтахти бўлган. К. тепаликларда жойлашган. Шаҳарнинг шим. қисмида африкаликлар уйлари ва Ашанти хрки-мининг қад. саройи, ғарбда савдо ва маъмурий бинолар, эски калъа (форт) жойлашган. Ун-т, ўрта махсус ўқув муассасалари, Ашанти тарих-этнография музейи, ҳайвонот боғи, бадий галерея ва б. бор.

КУМИЖИЙЛАР - Ўрта Осиёдаги қад. тоғли вилоят — Кумед аҳолиси. Птолемейнинг ёзишича, мил. ав. 1-а.да Бактра ш.дан бошланган қарвон йўли шим.да «Комедлар тоғли ўлкаси»да Суғдиёнага борадиган бошқа йўл б-н қесишган. Сюань Цзанга кўра, Кюмито ёхуд Кюмиче тоғли вилояти ғар-бда — Хутталон, жан.да — Шуғнон, жан.-ғарбда — Панж дарёси б-н чега-раланган. 7-а.нинг 1-ярмида Кумед Хутталон таркибида бўлиб, маъмурий маркази Вашгирд ш. бўлган. Кумед вилоятида урта асрларда К. қабиласи яшаган. Улар жасур ва жанговар бўлиб, чорвачилик ва талончилик б-н шуғулланган. К.нинг кўплаб ер-мулклари, кишлоқлари бор эди

(шаҳарлари бўлмаган). Улар Сағониён ва Хутталон ҳукмдорларига тобе бўлиб, уларга ҳарбий ёрдам бериб туришган. 11-а.да қорахонийлардан Бўритегин ғазнавийларга қарашли Хутталон ва Вахшни К. ёрдамида босиб олишган. Бирок, 1038 й. бу вилоятларни қайтариб беришга ва К. мамлакатига қайтишга мажбур бўлган. Кумед ҳудуди тарихнинг турли босқичларида ўзгариб турган. Антик даврда «Комедлар мамлақати»га қад. қарвон йўли бўйлаб чўзилган тоғли вилоятнинг барча ери кирган. Денов ёки Холчаёндан бошланган йўл Помирнинг тепасидаги Олай текислигигача борган. «Кумедлар» ёки «Кумижийлар» деганда ўша даврда бу ҳудудда, шунингдек, Ғарбий Помир ён бағирларида яшаган барча кўчманчилар тушунилган. Кушонлар даврида улар ўз ерларида яшаб, шим.дан келган юечжи қабилалари б-н қисман аралашиб кетишган. Илк урта асрларда Кумед ҳудуди бирмунча чекланган бўлиб таркибига Қоратегин, Сағониён ва Хутталоннинг шим.да жойлашган тоғли вилоятни, шунингдек, Дарвоз ва эҳтимол Рушонни қамраб олган. К. 5—6-а.ларда шим.дан келган янги кўчманчилар, дастлаб хионийлар, сўнгра эфталийлар ва туркийлар томонидан сиқиб чиқарилган. Кейинчалик туркий қавмлар маҳаллий К. б-н аралашиб кетган. «Таншу» даги маълумотга кўра, 719 й. Кумеднинг туркийларнинг янъто қабиласидан бўлган ҳокими Валоянь Хитой императорига нома йўллаб, унда араблардан шикоят қилган, араблар унинг мулкни талон-торож қилиб, халқи бошига қатта ўлпон солганини ёзган. 7-а.да Хитойда «Кумедлик эркин (сайёр) муסיқачилар» халқ орасида машҳур бўлган. 10-а.да сомонийлар даврида К. нинг айрим қабилалари исломни қабул қилиб илгариги яшаш жойлари — Сурхондарё ва Қофарнихон дарёларининг юқори оқимидаги тоғлар ва водийларига келиб ўрвашганлар, бирок Сағониён ва Хутталон ҳокимлари қўл остида бўлишган.

17-а.да Хутталоннинг қатта қисми ва

Вашгирд атрофларида қирғиз қабилалари яшаган, улар кейинчалик шаркка кўчган. Гарм вилояти, яъни Қоратегинда ҳозир тожиклар яшаши, 17-а.да у ерда олай қирғизлари истиқомат қилган, бунга маҳаллий жой номлари ва халқ ривоятлари гувоҳлик беради. Бу ҳоз. Помирдаги Олай платосида яшаётган олай қирғизлари қад. К.нинг авлоди эканлигини далил қилади.

А.д.: Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX—начала XIII вв., Т., 1996.

Шамсиддин Камалиддинов.

КУМУЛЯЦИЯ (лот. *cumulatio* — кўпайиш, тўпланиш, йиғилиш) — баъзи дори моддалар узок, муддат қабул қилинганда уларнинг организмда тўпланиб, таъсир этиш кучининг ортиши. Заҳарланишга олиб келиши мумкин. Материал ва функционал К. фарқ қилинади. Материал К.га барбитуратлар, юрак гликозидлари, функционал К.га этил спирти сабаб бўлади. Кумулятив хоссали моддалар организмдан чиқиб улгуриши учун дори ичирилмай, орада дам берилади. Шундай дорилар организмда ушланиб қолмаслиги учун кўп суюқлик ичирилади ва айириш аъзоларининг фаолиятини ошириш чора-тадбирлари кўрилади.

КУМУШ (лот. *Argentum* — оқ кукун), Ag — Менделеев даврий системасининг I гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 47, ат.м. 107,87. К. 2 табиий барқарор изотоп — ^{107}Ag (51,35%) ва ^{109}Ag (48,65%) дан иборат. Сунъий изотопларидан « ^{100}Ag (ярим эмирилиш даври 253 кун) нинг амалий аҳамияти бор. К. қадимдан маълум. Ер пўсти нинг I -10 5% ини ташқил қилади. Соф ҳолда ва гидротермал конларда аргентит Ag_2S б-н бирга учрайди. К.нинг кюстелит, конгсберит, анимикит вазелктрум каби табиий минераллари бор. Тоза К. чиройли оқ металл. Ат. радиуси 1,44 А, Ag^+ ионининг радиуси 1,13А. Зичлиги 10,5 г/см³,

суюқланиш т-раси 960,5°, қайнаш т-раси 2212°. Моос шкаласи бўйича қаттиқлиги 2,7. К. юмшоқ, чўзилувчан бўлганидан механик ишлови осон. Ундан 0,00003 см қалинликдаги вафис варақлар тайёрлаш мумкин. К. иссиқлик ва электрни бошқа металларга қараганда яхши ўтказади, ёруғлики яхши қайтаради. Кимёвий жиҳатдан нофаол элемент. Одатдаги шароитда сув ва нам ҳаво таъсирига чидамли. Лекин галогенлар б-н осон реакцияга киришади (қ. Кумуш галогенидлар). Кўпги ва металлар б-н қотишмалар ҳосил қилади. К. бирикмаларида, асосан, 1 валентли, баъзан 2 ва 3 валентли. Нитрат ва концентранган иссиқ сульфат кис-лотада эриб, тузлар ҳосил қилади. К.нинг аксари тузлари сувда қийин эрийди. AgNO_3 , AgF , AgClO_4 яхши эрийди. К.нинг 3 та оксиди маълум. Улардан Ag_2O ва AgO барқарор моддалар, Ag_2O , эса ўта бекарор бўлиб, соф ҳолда ажрати олилмаган.

Кумуш (I)-оксид, Ag_2O — тўқ қўнғир рангли кукун. Зичлиги 7,44 г/см³. Ёруғлик нури таъсирида кислотани йўқотиб қораяди. 200°да тўлиқ парчаланаяди. Сувда эрувчанлиги 0,714г/л. Аммиак эритмасида кучли оксидловчи комплекс $\text{Ag}(\text{NH}_3)_2\text{OH}$, кучлироқ эритмада Ag_3N ва Ag_2NH дан иборат портловчи аралашма ҳосил қилади. Озон таъсирида AgO га айланади. Органик синтезда коллоид эритмаси антисептик модда сифатида ишлатилади.

Кумуш (II)-оксид, AgO — металлсимон ялтироқ, қорамтир кулранг кристалл модда. Зичлиги 7,44 г/см³. 100° т-рагача қиздирилганда элементларга ажралади, 110° да портлайди. К.га ёки Ag_2O га озон таъсир эттириб, К.ни сульфат кислотада анодли оксидлантириб олинаяди. Гальваник элементларда қўлланади.

К., асосан, таркибида кумуш ва қўрғошин бор рудалардан ажрати олинаяди. Кумуш қотишмалари танга пул, заргарлик ва уй-рўзгор буюмлари, лаб. идишлари и.ч.да, электротехникада, тузлари фотографияда ишлатилади. К. бу-

юмлар тайёрлаш учун 875 пробали кумуш, яъни таркибида 87,5% К. ва 12,5% мис бўлган қотишма ишлатилади. Кимёда К. катталлизатор сифатида қўлланади. Тиббиётда К.нинг аргирол, протаргол, колларгол, ляпис каби препаратлардан фойдаланилади.

Комил Тожиёв.

КУМУШ ГАЛОГЕНИДЛАР - бир валентли кумушнинг галогенлар б-н ҳосил қилган бирикмалари; AgF_2 ва Ag_2F бирикмалари ҳам маълум. К.г. (AgF дан ташқари) сувда ёмон эрийди.

Кумуш фторид, AgF — одатдаги шароитда оч-сарик рангли аморф гигроскопик модда. Суюқланиш т-раси 435° , зичлиги $5,852 \text{ г/см}^3$. Сувда ва аммиакда яхши эрийди. Ёруғлик нурига чидамли, ультрабинафша нурлар таъсирида Ag_2F га айланади. Шишага хона т-расидаёқ таъсир этади; осон парчаланishi сабабли органик бирикмаларни фторлаш реакцияларида қўлланади. Кумуш оксид ёки кумуш карбонатга фторид кислота ёхуд кумушга фтор таъсир эттириб олинади. Ичимлик сувни дезинфекциялашда ишлатилади.

Кумуш хлорид, AgCl — оккристалл модда. Суюқланиш т-раси $457,5^\circ$, қайнаш т-раси 143Г , зичлиги $5,56 \text{ г/см}^3$. Сувда эрувчанлиги $0,00155 \text{ г/л}$. Жуда пластик, механик хоссалари металланикига яқин, ундан ўта юпка вафис пластинкалар тайёрлаш мумкин. Ёруғлик нури таъсирида қораяди ва парчаланиб кумуш ажратиб чиқаради. К.х., одатда, кумуш нитрат эритмасидан чўктириш йўли б-н ҳамда кумушга юқори т-рада хлор ёки оксидловчилар иштирокида хлорид кислота эритмасини таъсир эттириб олинади. Тиббиётда, фотоматериаллар и.ч.да, радар экранлари ва инфрақизил спектроскоплар линзалари тайёрлашда ишлатилади.

Кумуш бромид, AgBr — сарик кристалл модда. Суюқланиш т-раси 430° , 700° да ажралади, зичлиги $5,8—6 \text{ г/см}^3$.

Нитрат кислота, спирт, ватрий сульфит ва тиосульфитларда яхши эрийди. Сувда эрувчанлиги $3,510—4 \text{ г/л}$. Кумуш нитрат эритмасига NaBr ёки HBr таъсир эттириб, ҳосил бўлган чўкмани алоҳида эритиб, қайта кристаллаш ва сувда чўктириш усули б-н олинади. Фотоматериаллар и.ч.да, Гриняр реактиви ёрдамида олефинлар синтезида катализатор сифатида қўлланади.

Кумуш йодид, AgI — оч сарик кристалл модда. Суюқланиш т-раси 555° , зичлиги 6 г/см^3 . Спиртда ва тиосульфатда яхши эрийди. Сувда эрувчанлиги $3,4—10 \text{ г/л}$. К.й. кумуш нитрат эритмасига NaI ёки HI 100° да кумушга йод бугини таъсир эттириш йўли б-н олинади. Фотоматериаллар и.ч.да, гальваник усулда кумуш югуртиришда кумуш цианид ўрнида ишлатилади.

КУМУШ НИТРАТ (ляпис), AgNO_3 — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси $208,5^\circ$, зичлиги $4,352 \text{ г/см}^3$, сувда (20° да) $68,3\%$ эрийди. Қиздирилганда (300°) кумуш, азот, кислотод ва азот оксидларига парчланади. Кумушга нитрат кислота таъсир эттириб олинади. Ёруғ сезгир фотоматериаллар тайёрлаш учун асосий хом ашё ҳисобланади. Кумушнинг бошқа бирикмаларини олишда, кимёвий анализда, органик кимёда оксидловчи сифатида, кўзгу и.ч.да, гальваник кумуш югуртиришда, тиббиётда микробга қарши ва куйдирувчи модда сифатида эритмаси, мази, таёқчалари яра-чақага суртилади, эрозия, трахома ва конъюнктивитда ишлатилади. 2% ли эритмаси янги туғилган болаларни бленнореядан сақлаш учун кўзига томизилади.

КУМУШ ПУЛ - 17-а.да Шаркда муомалада бўлган пул. К.п.ларнинг бир мисқоллитн аббосий, ярим мисқоллиги шохий деб аталган. Балх б-н Мовароуннаҳрда, асосан, ярим мисқолли кумуш тангалар муомалада бўлган. Ҳиндистонда муомалада бўлган К.п. рупия деб аталган. Рупиянинг оғирлиги

4—6 мисқол бўлган.

КУМУШ РУДАЛАРИ - таркибида кумуш ва унинг бирикмалари бўлган рудалар. Бир неча типи фарқ қиливади: 1) асл кумуш конлари — кумуш кондан олинадиган элементларнинг асосини ташкил қилади; 2) комплекс ионлар — бўларда кумуш иккинчи даражали элемент ҳисобланади. Бўлар қаторига олтин-кумуш, кумуш-полиметалл, нодир металл-кумуш конлари киритилади. Оқжетпес, Косманачи ва Қизилқумдаги Юқори вольтл номли, Чатқол-Курама регионидagi Оқтепа асл кумуш конлари ҳисобланади. Таркибида кумуш бўлган комплекс конларга деярли барча мис-порфирли, полиметалл ва б. руда конлари: Лашкарак, Марказий Қизилқумдаги барча олтин руда конлари мансуб. Асл кумуш конларидан ташқари барча конларда кумуш бошқа етакчи элементлар б-н биргаликда олинади. К.р. Ер пўстининг чуқур қисмида гидротермал сувлардан ҳосил бўлади. Табиатда учрайдиган кумуш минералларнинг қуйидагилари саноат аҳамиятга эга: туғма кумуш Ag (Ag —100), аргентит - Ag_2 (Ag —87,1%); прустит — Ag_3AsS_3 (Ag —65,5 %), пираргирит — Ag_3SbS_3 (Ag —60%), кераргирит — AgCl (Ag —75,2%). Қазиб олиш кўлами ва аҳамияти (заҳиралари ва қазиб олиниши) бўйича кумушнинг 90%дан зиёди йўлакай равишда комплекс рудалардан олинади. К.р.нинг дунёдаги заҳираси 1 млн. т часасида. Асосий К.р. олинadиган давлатлар: Мексика, АҚШ, Перу, Канада, Австралия.

КУМУШ ТОШИ — қад. оғирлик ўлчов бирлиги; қиймати 250 мисқолта, Кр-бул тоши бўйича ярим серга тенг. Агар 1 мисқол ўртача 4,5 г бўлса, 1 К. т. 1125 г га тенг бўлади. 1 К.т. = 250 мисқол = 1125 г = 1,125 кг. Лекин 1 мисқол аслида 4,09512 г эканлиги ҳисобга олинса, 1 К.т.=1023,78 г = 1,024 кг га, яъни 2,5 қадокка тенг.

КУМУШ ТҶЙ — эр-хотиннинг оила қурганларига 25 й. тўлиши муносабати б-н ўтказиладиган тўй маросими. Бунга эр-хотиннинг уруғ-авлоди, яқинлари ва маҳалла аҳли таклиф этилади. К.т.га келувчилар тўй қилувчиларга совғалар ва сарполар олиб келишади. Ўғил-қизлар, имкон бўлса, ота-онасига кумуш буюмлар совға қиладилар. Эр-хотин эшик олдида меҳмонларни шахсан кўтиб олади. Меҳмонларга зиёфат берилади. Кечада эр-хотин давранинг тўридан жой олади. Меҳмонлар 25 ёшга тўлган оилага, эр-хотинга, уларнинг фарзандларига энг яхши тилақларини изхор қиладилар. К.т. ўзбеклар учун янги одат бўлиб, Европа халқларидан ўтган. Шаҳар жойларда зиёлиллар орасида урф бўлиб бормокда.

КУМУШ ЮГУРТИРИШ - буюмлар сиртига юпка қағламда кумуш қошлаш; коррозияга чидамлилиги, электр ўтказувчанлиги, ялтироқлиги ва антифрикцион хоссаларини ошириш, шунингдек, декоратив-химоя мақсадларида амалга оширилади. Металл буюмларга К.ю. гальваник усул б-н, камдан-кам плакирлаб (соф кумуш тахта қошлаб); металлмас буюмлар кимёвий усул б-н, кумуш буғини вакуумда конденсациялаб, катодли пуркаб, куйдириш усули б-н амалга оширилади.

КУМУШ ЯЛТИРОҒИ - ертомирлар ва баъзан чўкинди жинсларда учрайдиган минерал (қ. Аргентит).

КУМУШКОН ПОЛИМЕТАЛЛИ КОНИ — Тошкент вилоятининг Паркент туманида, Чатқол тоғларининг жан.-ғарбий қисмида, Паркентсойнинг чап соҳилида. Қизилнура кварцли порфирлар контакт зоваларига тўғри келади.

Қад.да (1 —18-а.лар) К.п.к.дан фақат кумуш қазиб олинган, шунинг учун «Кумушкон» деб аталган. Кон яқинида 1940-й.ларда кончилар қишлоғи вужудга келган. Кейинроқ К.п.к.да кўрғошин, рух, кадмий ва б. элементлар борлиги

аниқланди. К.п.к.нинг геологик тузилишида девон ва тошкўмир даври охактош қатламлари ва юқори тошкўмир даври магматик тоғ жинслари иштирок этган. Кон худудидаги охактош қатламлари Заркент антиклиналининг бир қисмини ташкил қилади. Триас даврининг 2-ярмида К.п.к. майдонида шим.-ғарбий ва шим.-шарқий йўналишда тектоник синиклар вужудга келган. Бу синиклар бўйлаб магма юқорига кўтарилиб, кварц-порфирли дайкалар ҳосил қилган. Кон рудалари тошкўмир даври охактошлари контактида ва шу контакт зонасида жойлашган. Олимларнинг фикрича, ер қаъридан кўтарилган руда ҳосил қилувчи гидротермал эритмалар кварц-порфирли дайкалар б-н охактошлар контакта зонасидаги синиклар бўйлаб ҳаракат қилган ва ат-рофдаги тоғ жинслари, айниқса, охактошлар б-н реакцияга киришиб, ўз таркибида кўрғошин, рух, кумуш ва б. элементларни турли минераллар ҳолида қолдириб кетган. Рудалар линзасимон, кувурсимон ва уясимон жинслар кўринишига эга. Уларнинг қалинлиги 3—8 м, чуқ. 50 м дан 150 м гача, тарқалиш кенлиги 10 м дан 80 м гача чўзилган. Конда фойдали минераллардан галенит, сфалерит, пирит кўп; халькопирит, тетраэдрит, бурнотит, аргентит, туғма кумуш, флюорит минераллари эса иккинчи даражали. Аниқ разведка қилинган руда захиралари тугагани учун К.п.к.да кон казиш ишлари 1959 й. тўхтатиб қўйиди, ҳрзирда фойдаланилмайди. К.п.к. атрофидан руда эритиладиган ўчоқ қолдиқлари, шлак уюмлари, сопол идишлар ва кон қазувчиларнинг ибтидоий қуроллари топилган.

КУН (Kuhn) Рихард (1900.3.12, Вева — 1967.3.7, Гейдельберг) — немис кимёгари ва биокимёгари. Гейдельберг ун-ти проф. ва кайзер Вильгельм кимё ин-ти директори (1929 й.дан). Асосий илмий ишлари каротиноидлар ва витаминларга оид. Каротиннинг а- ва (J-изомердари тузилишини топган (1933). В2 ви-

тамини (рибофлавин) кристалларни сут ва тухум оксидан ажратиб олган (1933). В6 (адермин) витаминини ҳамиртурушлардан ажратиб олиб (1939), унинг аввал элементар, сўнгра структура формулаларини тақлиф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1938).

КУН — Ернинг Куёшга нисбатан тўла айланиш даври; бир кеча-кундузга тенг бўлган вақт, сутка. Давомийлиги 24 соат б-н ўлчанади. Бу вақт икки хил — ҳақиқий Куёш суткаси (ХҚС) ва ўртача Куёш суткаси (ЎҚС) дейилувчи ўлчовларга эга. ХҚС иккита кетма-кет келадиган ҳақиқий туш (ёки ҳақиқий ярим кеча) вақтлари орасидаги вақт б-н ўлчанади. ХҚС, Куёш йиллик кўринма йўлининг осмон экваторига қиялиги (оғиш бурчаги $23^{\circ} 26'$) ва эклиптика (Куёш йиллик кўринма йўли) бўйлаб ҳаракатнинг нотекислиги туфайли ўзгариб туради ва шу туфайли ундан амалда фойдаланиб бўлмайди. Амалда ХҚС нинг йил давомида ўртача қиймати — ўртача Куёш суткаси — К.нинг узунлиги сифатида фойдаланилади. Бу вақт осмон экватори бўйлаб, йил давомида, текис ҳаракатланадиган ўртача Куёш дейилувчи фаразий Куёш марказига нисбатан Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даври б-н ўлчанади.

КУН ЎЗГАРИШ ЧИЗИҒИ - Ер шарида узунламаси 12 соатга тенг меридиан. Тинч океан орқали ўтади. Бу меридиан 12-минтақанинг ўртасидан ўтиб, 2 кетма-кет келадиган календарь кунларига чегара ҳисобланади. Ҳар доим навбатдаги янги календарь куни дастлаб 12-минтақага, сўнгра 11-минтақага, кейин 10-минтақага ва ҳ.к. кириб, энг сўнгида, 13-минтақага қиради. Шунинг учун янги йилнинг 1 январи сайёрамизда дастлаб, 12-минтақада кузатилади. Бу 2 вақтда 13-минтақада ҳали эски календарь йилининг 31 декабри «хукмрон» бўлади. Агар саёҳатчи кемада ёки самолётда К.ў.ч.ни ғарбдан шарққа ёхуд шарқдан

ғарбга кесиб ўтса, календарь кунларида янглишиш бўлмаслиги учун дарҳол санага бир кун тузатиш киритилади. Бунда ғарбдан шарққа кесиб ўтса санадан бир кунни олиб ташланади, аксинча, шарқдан ғарбга кесиб ўтса санага бир кун қўшилади.

КУВАШИР — Курил о.ларининг энг жан.-ғарбидаги орол. РФнинг Сахалин вилояти таркибида. Кувашир, Екатеринбург, Измева ва Жан. Курил бўғозлари орасида жойлашган. Майд. 1550 км², ўз. 123 км, эни 4—30 км. Энг баланд жойи 1819 м. Ҳаракатдаги вулканлар (Тятя) ва иссиқ булоқлар бор. Вулканиқ ва кристалл жинслардан таркиб топган. Қорақарағай-оққарағай ўрмонлари б-н қопланган. К.да балиқ консерва корхоналари бор. Энг катта аҳоли пункта — Южно-Курильск порти. Курил кўриқхонаси бор.

КУНГАБОҚАР (*Helianthus annuus* L.) — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик, асосий мойли экинлардан бири. Вагани — Шим. Америка. Ёввойи ҳолда ўсадиган К.ни испанлар Европага 1510 й. да келтирганлар. Дастлаб манзарали ўсимлик сифатида экилган. Узоқ танлаш йўли б-н маданий К. (дастлаб пистаси чақиладиган, сўнгра мой олинадиган хиллари) яратилган. Россияга 18-а.да Голландиядан келтирилган ва 19-а. ўрталарида катта майдонларга экилган, уруғидан мой олинган. Мой олинадиган К. Россиядан АҚШ ва Канадага тарқалган. Ер юзиде К. экиладиган майдонлар 22,84 млн. га, ялпи ҳосили 28,5 млн. т, ўртача ҳосилдорлик 12,5 ц/га. Россия (3,9 млн. га), Аргентива (3,8 млн.га), Украина (2,7 млн.га), Ҳиндистон (2,2 млн.га), АҚШ (1,3 млн.га), Руминия (1 млн.га), ГФР (0,8 млн.га), Туркия (0,5 млн.га), Ўзбекистон (4 минг га)да экилади (1999).

Илдизи ўк илдиз, яхши ривожланган, пояси тик ўсади, дағал, юқори қисми шохланади, бўйи 4 м га боради. Барги оддий, йирик, кетма-кет жойлашган, дағал

туқлар б-н қопланган. Тўпгули савагча (диам. 35—40 см). Савагча марказидаги гуллар вайсимон, икки жинсли, четдагилари қизғиш-сарик, тилсимон. Четдан чангланади. Меваси — листа, 4 қиррали, ранги оқ, кулранг, 1000 та уруғи вазни 100—150 г. К. уруғининг катталигига, мойнинг миқдорига ва мағзининг чиқишига қараб 3 гуруҳга бўлинади: Мойли К. — пистаси майда, 1000 донасининг вазни 35—80 г, мағзи таркибида 53—63% мой бор; чақиладиган К. — пистаси йирик, 1000 донасининг вазни 100—170 г, мағзининг таркибида 20—35% мой бўлади (поясидан силос ҳам бостирилади); оралик К, — ҳамма кўрсаткичлари ўртача.

К. уруғи 4—6°да 10—15 кунда униб чиқади. Майсаси — 6° совуққа бардошли (қиска қорасовуқларга чидайди). Иссиқликка талабчан, ёруғсевар, қиска кунли, қурғоқчиликка чидамли, намсевар ўсимлик. Соя жойда яхши ривожланмайди. Ўсув даври 80—140 кун. Озуқага талабчан, 1 т писта ва поябарг ҳосил қилиши учун 50—60 кг азот, 20—25 г фосфор, 120—160 кг калий талаб қилади.

К.дан, асосан, овқатга ишлатиладиган кунгабоқар мойи олинади, силос-боп навларидан силос бостирилади, чикиндилари (шрот ва кунжараси) чорва молларига юқори сифатли озуқа.

К. эрта баҳорда тупрок ҳарорати 8—12° етганда ва такрорий экин сифатида кўзги буғдой ва арпадан кейин экилади. Экишдан олдин ер текисланади. Ер ҳайдашдан олдин гўнг (20 т/га), азотли, фосфорли ва калийли ўғитлар солинади. Экиш учун р-нлаштирилган навлар уруғи кенг қаторлаб ва пунктир усулда 5—8 см чуқурликда экилади. Суғориладиган майдонларда қўчат қалинлиги 60 минг туп/га бўлиши ло-зим (1 га майдонга писта учун 5—8 кг, силос учун 35—40 кг уруғлик сарфланади). К. уруғи экишдан олдин зарар-куванда ва касалликларга қарши дориланади. Экишда маккажўхори экиладиган сеялкалардан фойдаланилади. Ўсув даврида қатор ораси 2—3 мар-

та культивация қилинади, 5—6 марта су-ғорилади. Гуллаш даврида экинзорда асалари уялари қўйилса К. гуллари яхши чангланади. Гуллаш даврида кўп сув талаб қилади. Суғориш меъёри 600—800 м³/га. К.нинг етилганлигини саватининг сариқ-жигаррангга кирганлигига қараб аниқлаш мумкин. Ҳосил дон комбайнларида махсус мослама б-н ўриб олинади.

Навлари: Ўзбекистонда ВНИ-ИМК 8931, Чкалов гиганти навлари экилади.

Зараркувандалари: симқуртлар, сохта симқуртлар, кунгабоқар ка-палаги, кемирувчи тунламалар ва б.

Касалл и кл ари : оқ чириш, кулранг чириш ва б., бегона ўтлардан шумғия жуда зарарлидир.

Ад.: Васильев Д. С., Подсолнечник, М., 1990; Атабаев ва Ҳ. ва б., Ўсимликшунослик, Т., 2000.

Ҳалима Отабоева.

КУНГАБОҚАР КАПАЛАГИ,

кунгабоқар қуяси (*Homoeosoma nebulella* Нб.) — парвова капалақлар оиласига мансуб капалак, кунгабоқарумтг хавфли зараркувандаси. Европа, Кичик ва Жануби-Шарқий Осиё, Ғарбий Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда учрайди. Қанотлари ёйилганда 20—27 мм, олдинги қаноти оч кулранг, қанотининг ўртасида 4 та қора ранг нуқтаси бор; кейинги қаноти олдингисиникига қараганда кенгрок, оқиш, қанотининг томирлари қорамтир. Қуртининг ўз. 17 мм, оч кулранг, танасининг устки томонида 3 та жигарранг чизиғи бор.

Охирги ёшдаги қурти тупроқнинг хайдов қатламида юпқа пилла ичида қишлаб чиқади. Баҳорда қурт ғумбақдан учиб чиққан капалақлар дастлаб мураккабгулдошларга мансуб бегона ўтларга, гуллаш даврида кунгабоқарга ўтади, бир капалак кунгабоқар саватчасига 200—300 тагача тухум қўяди. Тухумдан 4—5 кундан сўнг қурт чиқади ва қуртлари 3 ёшгача гул, сўнгра уруғ ичига кириб писта мағзи б-н овқатланади. Қуртининг ривожланиш даври 2—3,5 ҳафта давом

этади, 4-ёшдаги қуртлар ўсимликдан ерга тушиб, тупроқ орасига қиради ва шу жойда пиллага ўралиб, келаси йил кўкламгача дианауза ҳолатида бўлади. Бир йилда 2 авлод беради.

Қураш чоралари: кунгабоқарнинг зараркунандага чидамли (пистаси пўчоғи қаттиқ — «зирхли») навларини экиш; ҳосил йиғиб олингандан сўнг кунгабоқар экилган майдонларни чуқур шудгорлаш (қишловчи ғумбақлари ўлади), бегона ўтларни йўқотиш; инсектицидлар пуркаш.

Зухра Саидона.

КУНГАБОҚАР МОЙИ - кунгабоқар мағзидан олинандиган мой. К.м. оч сариқ тусли. Пресслаб ёки экстракциялаб олинади. Зичлиги 925—927 кг/м³ (20° да), йод сони 119—136, гидроксил сони 2—10,6. Қотиш ҳарорати —16—19°. К.м. таркибидаги ёғ кислоталари миқдори (%): стеарин 1,6—4,6, пальмитин 3,5—6,4, миристин 0,1, олеин — 24—40, линол 46—62, линолен 1 гача. Ёғ кислоталарининг ўртача мол. м. 275—286. Фосфатидлар, токофероллар ва мум миқдори мой олиш ва ишлов бериш усулига боғлиқ. К.м. халқ хўжалиги аҳамиятга эга бўлган энг муҳим ўсимлик мойларидан бири. Инсон учун фойдали, яхши ҳазм бўладиган озиқ-овқат маҳсулоти. Асосан, овқатга доғланмасдан ишлатилади, салатларга солинади, ундан маргарин ва озиқ-овқат ёғлари ишлаб чиқарилади. Қунжара ва шроти чорва моллари учун тўйимли озуқа ҳисобланади.

КУНГАЙ ОЛАТОВ - Тяньшаннинг шим.даги тизма. Қозоғистон б-н Қирғизистон чегарасида. Жан.да Иссиқкўл б-н чегарадош. К.О.ғарбда Бўйум дарасидан шарқда Чарин дарёси (Илининг чап ирмоғи) нинг бош қисмига қадар (200 км га) чўзилган. Энг баланд чўққиси — Чўқтал тоғи, 4771 м. Гранит, сланец ва кумтошлардан таркиб топган. Шим. ён бағри жан. ён бағрига қараганда тик ва қиска. Тизманинг даралари Тянь-

шан қора қарағайи б-н қопланган. Шим. ён бағирларида музликлар бор.

КЎНГЎЗЛИК ТОҒЛАРИ - Ҳисор тизма тоғларининг жан.-ғарбий тармоқларидан бири. Қашқадарё вилоятининг шарқий чеккасида. Энг баланд жойи 2446 м, жан.да 2260 м (Курек тоғи). К.т. шим.-шарқдаги Хонтахти тизма тоғлари б-н биргаликда ягона тоғ тугунини ҳосил қилган. Тоғлар юра ва бўр даврларининг чўқинди жинсларидан тузилган. Гулдар сойи ўзанидан бошланиб Лангарсойнинг шим.-шарққа томон йўналган ирмоғигача давом этади, ўз. 16—18 км. К.т. нинг жан.-ғарбий ён бағри анча кенг ва Лангарсой, Оксув, Қизилдарё ирмоқлари б-н парчаланган. Тоғнинг сувайирғич қисми яланғоч қоялардан иборат бўлиб палеогеннинг каттиқ кумтошларидан ташқил тоғанлиги туфайли куэста рельеф шакллари вужудга келган. Бу ходиса, айниқса, Оксув ҳавзасида яхши ифодаланган. 1500 м баландликдан куйида ён бағирлар камроқ парчаланган ва аста-секин пасайиб боради. 700 м баландликда Қизилдарё террасали аллювиал-пролювиал текислигига қўшилади.

К.т.нинг сувайирғич қисми б-н Хонтахти тизмаси оралиғида кескин фарқ сезилмайди, бу жойда 200 м ли изогипс асосий баландликдир.

Тоғ ён бағирларида булоқ кўп. Тўқ бўз тупроқлар 800—1200 м баландликлар орасида тарқалган, бу тупроқларда буғдойиқ ва б. ўтлар ўсади. Увдан юқорида жигарранг ва чимли кўнғир бўз тупроқларда дом, дўлана, баъзан ёнғок, турли ўтли сийрак арчазорлар тарқалган. Яйловларнинг маҳсулдорлиги гектарига ўртача 3—4 ц.

КЎНГУР ҒОРИ — Ўрта Уралдаги карст ғори, Сильва дарёси бўйида, Кўнгур ш. яқинида. Пермь системасининг кўнгур ярусидagi гипс ва ангидритлар орасида пайдо бўлган. Йўлақлар ва ўнгуларнинг умумий ўз. 5,6 км. 60 га

яқин ўнгур ва 60 кўл бор. Табиат ёдгорлиги электрлаштирилган. Туристлар келиб туради.

КЎНГУРА — кўшк, қалъа, арк деворлари ва қўрғонларнинг тароқ тиши шаклида безатилган юқори қисми. Мудофаа деворларида шинак (ўқ отадиган жой), кейинчалик безак сифатида қўлланилган.

КУНДАЛ — 1) амалий безак санъатида бўртма безак яратиш усули; шу усулда яратилган безак (вақш) ҳам К. деб аталади. Меъморликда безатилаётган сатҳ (девор)га қизил кесак лой бир неча марта суртилиб, бўртма шакл ҳосил қилинади, сўнг мўйқалам б-н безак шакл бўёк ва зарҳал қоплаб бўялади; шунингдек, олтин пластинка (яп-рокча)лар қоплаб ишланган бўртма вақшлар ҳам К. деб аталади. 14—15-а.ларда биноларни безашда К. усулидан фойдаланилган. Мас, Самарқанд (Боғи Дилкушо, Амир Темур макбараси ва б.), Бухоро (Баланд масжид ва б.даги биноларда К.нинг жозибador намуналари сақланган. Ҳоз. меъморликдаги шарқова безакларда ҳам К. кенг қўлланади. К. кашгадўзлик (жумладан, зардўзлик)да безатилаётган буюм сиртига тўшама (мато, картон ва б.) кў-йиб, устидан ип, ипак, зар иплар б-н кашта тикиб ҳосил қилинади; 2) зар ип кўшиб тўкилган қимматбаҳо шойи мато; гуллари хилма-хил ва ранг-баранг; ушбу матодан тайёрланган либослар ҳам К. деб аталган.

КУНДОШ — бир эр никшидаги 2 ёки ундан ортик хотинларнинг бир-бирларига нисбатан номланиши. К.лик дастлаб қад. Шарқ мамлакатларида мавжуд бўлган. Ўтмишда Туркистон халқлари орасида К.лик, асосан, бой табақа оилаларда учраган.

КУНЕРСДОРФ ЖАНГИ - Етти йиллик уруш (1756—63) давридаги йирик жанглардан бири (1759 й. 1 авг.). Франкфурт-Одер яқинидаги Кунерсдорф

қишлоғи яқинида генерал П.С.Салтиков кўмондонлиги (руслардан 41 минг киши, австрияликлардан 18,5 минг киши қатнашган, 248 тўп) остидаги Россия-Австрия кўшинлари Фридрих II бошчилигидаги прус армияси (48 минг киши, 200 тўп)ни мағлубиятга учратишган. Пруссия 19 минг киши ва 172 тўп, иттифоқчилар эса, 15 минг кишини йўқотган. Пруссия ҳалокат ёқасига келиб қолган, бироқ Россиянинг кучайиб кетишини истамаган Австрия фаоллик кўрсатмаган, ватигада Фридрих II янгидан куч тўплаб урушни давом эттириш имкониятига эга бўлган.

КУНЖАРА — мойли экинлар (ғўза, кунгабоқар, маккажўхори, соя, ваша, зиғир, кунжут ва б.) уруғларидан мой ажратилганидан кейин олинадиган кўшимча маҳсулот; ёғ ва протеинга бой концентрланган озуқа. 100 кг чигит К.сида ўртача 110 озуқа бирлиги ва 31,9 кг ҳазм бўладиган протеин бор (кунгабоқар К.сида тегишлича 108,8 ва 37,2). К. таркибида 4—7% ёғ бўлади. Аминокислоталар таркибига ва биокимёвий қимматига кўра, К. оксиллари дон экинлари оксилларидан устунлик қилади, уларда, шунингдек, калий, кальций ва фосфор кўпроқ. Лекин каротин ҳам В гуруҳига кирувчи витаминларга бой. Стандарт К. чет аралашмалардан тоза, бир турли, моғорламаган бўлади. Намлиги 12% дан юқори бўлмаслиги лозим (ундан ортиқ бўлганда моғорлайди ва қизиб кетади). Барча қ.х. ҳайвонларига куруқ ёки намланган ҳолда бошқа емларга аралаштириб ва аралаш ем таркибида бериш мумкин. Айрим К. турлари таркибида захарли ёки маҳсулот сифатини ёмонлаштирадиган моддалар бўлади. Пахта чигитида ва К.си таркибидаги госсипол молларни захарлаши мумкин.

К. ва шротларнинг протеини қ.х. ҳайвонларининг барча турлари ва паррандалар учун ҳаётий зарур аминокислоталар манбаидир, айниқса, соя К. си лизинга бой. Чигит К.си соғин сигирлар ва бўрдоқига боқиладиган қорамолларга

бир суткада 2,5—3 кг, бузоқларга 3—4 ойликдан кўпи б-н 100 г, отларга 2 кг гача, кўйларга 200 г, бўғоз молларга 0,5—1,0 кг берилади.

Рўзимат Ҳамроқулов.

КУНЖУТ (*Sesamum*) — кунжутдошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик утсимон ўсимликлар туркуми, мойли экин. 19 тури маълум. Ватани — Африка. Ўрта Осиёга Ҳиндистондан элиб келинган. Деҳқончиликда баҳори экин бўлган бир йиллик маданий тури — Ҳиндистон кунжути (*S.indicum* L.) Ҳиндистон, Хитой, Жан-Шарқий Осиё, Африка, Эрон, Ўрта Осиёда ва б. мамлакатларда экилади. Ер юзиде К. экиладиган майдонлар 6,1 млн. га, ўртача ҳосилдорлик 3,9 ц/га, ялпи ҳосил 2,9 млн. т (1999). Ўзбекистонда 1998 й. 2,85 минг га ерга экилган, суғориладиган ерларда ҳосилдорлик 8—10 ц/га.

К.нинг ўқ илдизи тупроққа 1 м чуқурликка кириб боради. Пояси тик ўсади, бал. 50—150 см, 4—6 та узун ён шохлар чиқаради. Барги оддий, бандли, якка-якка ёки қарама-қарши жойлашган, тукли. Гули барг қўлтиғида 1—3 та бўлиб жойлашган, 5 баргли, гул-тожибарглари бир-бирига кўшилган, ранги пушти, бинафша, оқ, ўзидан чангланади. Меваси кўсакча, чўзик, ясси, тукли. Бир тупда 20—300 кўсакча бўлади. Кўсакчаси 2 ёки 4 чанокли. Ўз. 3—5 см. Кўсакчаси пишганда кирраларидан чатнаб, уруғи сочилади. Битта кўсакчада 80 тагача уруғ бўлади. 1000 дона уруғи вази 2—5 г. Уруғининг ранги оч ёки тўқ жигарранг, гоҳо оқ ва қора.

К. иссиқсевар, ёруғсевар, қисқа кун ўсимлиги. Уруғи 15—16° да униб чиқади. Майсаси —Г да нобуд бўлади, ўсув даврида ҳарорат 15° дан паст бўлса, ўсишдан тўхтайд. Ўсиш даври 90—110 (120—150) кун. К. энг қимматли мойли экинлардан, уруғи таркибида 65% мой, 16—19% оқсил, 16—17% азотсиз моддалар мавжуд. К. мойи ярим курийди, йод сони 103—112 га тенг, зайтун мой-

идан ҳам устун туради. Пресслаб олинган К. мойи истеъмол учун, озик-овкат саноатида, консерва ва қандолатчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, табобат, парфюмерияда ишлатилади.

Африкада барги овқатга солиб истеъмол қилинади. Тозаланган ва майдаланган уруғи

юқори навли ҳолвалар (тахин ҳолвалар) тайёрлашда, нон ёпишда ишлатилади. К. кунжарасида 40% оксил, 8% мой бўлади, молларга озуқа сифатида берилади.

К. сур тупроқли, унумдор, дондуккаки экинлардан бўшаган ердарда мўл ҳосил беради. К. экиладиган ерга экишдан олдин гектарига 10—15 т тўнг, 60—80 кг фосфор, 20—30 кг азот солинади, ер чуқур (25—30 см) ҳайдалади, кеч кўкламда (май ойида) кенг қаторлаб экилади, қатор ораси 60—70 см, экиш чуқ. 3—5 см, экиш меъёри 1 га ерга 5—6 кг уруғ (1,5—2,0 млн. дона) экилади. Ўсув даврида 2—3 марта культивация қилинади, азки марта ҳар гектарга 40—50 кг дан исқот бериб қўшимча озиклантирилади. Гуллашига қадар 1—2 марта, гуллаш даврида 2 марта сув берилади. К. пишганда сарғайиб барглари тўкилади, пастки кўсакчалари олдин етилади. Вақтида ҳосил йиғилмаса кўсакчалар чатнаб уруғи тўкилиб кетади. Ўроқ машинасида ўриб-йиғиб олинади, ўрилган К. боғлари хирмонда қуритилади, қўлда янчилади.

Навлари: Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларидаги томорқа, дехқон ва фермер хўжаликларида К.нинг Тошкент 122, Серахс 470, Кубанец 55 навлари экилади.

Зараркувандалари: кунжут кўнғизи, тунламлар; касалликлари: фўзариоз, бактериоз, гоммоз.

Ҳалима Отабоева, Дилером Ёрматова.

КУНЖУТ ҚЎНҒИЗИ (*Asmaeodra ballioni* Gangl.) — қаттиққанотлилар туркумининг олтинкўнғизлар оиласига мансуб зараркуванда ҳашарот. Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва б. мамла-

катларда учрайди. Лалмикор худудларда кунжут, кунгабоқар ва б. соябонгулли бегона ўтлар пояси ўзаги б-н овқатланади. Асосан, кунжут пояси ва кўсакчаларига зарар еткази (ҳосилининг 20% ва ундан ортиғини зарарлаши мумкин). Зарарланган кўсаклар муддатидан илгари очилиб, уруғи тўкилиб кетади, ўсимлик қуриydi. Қўнғизи 4,5—5,5 мм, ялтироқ танаси дўмбоқ шаклда. Қанотининг устида нукталардан қосил бўлган чизиклари, жуфт чизиклари оралиғида бир қатор оқ тукчалари бор. Личинканинг ғумбакка айланиш олдида ўз. 7 мм, сарғиш ёки оқиш. Танасининг олдинги бўғимлари кейингиларига нисбатан кенг. Боши кўкрак қисмининг биринчи бўғимиғача чўзилиб келган. Личинкаси оёқсиз, танасида туклари бор. К.к. личинкалик даврида кунжут, кунгабоқар ёки бегона ўтларнинг пояси ичида кишлаб чиқади. Алр. ойининг 2-ярмида овқатланиб, турган жойида ғумбакка айланади. Ғумбақлик даври 30 кун. Ғумбакдан кўнғизлар май ойи охирида учиб чиқади. Қўнғиз тухумини кунжут ёки кунгабоқар поясининг ичига ёки новдаларига қўяди. Йилига бир марта авлод қолдиради.

Қураш чоралари: К.к.гачидамли навларни экиш, экиннинг оптимал қалинлигини таъминлаш. Езда ва қишда ерни бегона ўтлардан тоза тутиш, кунжут, кунгабоқар пояларини йўқотиш, ерни чуқур ҳайдаш.

Султон Алимухамедов.

КУНИАЛЬ — миснинг никель (5—15%) ва алюминий (1—3%) б-н қотишмаси. К-А ва К-В хиллари бор. К-А да никель — 13,5%, алюминий — 2,5%, қрлгани мис; К-В да никель — 6,3%, алюминий — 1,5%, қолгани мис. К. термик ишлангандан сўнг қаттиқлашади. Мустақкамлиги бўйича баъзи конструкцион пўлатлардан қолишмайди; очик ҳавода, чучук ва денгиз сувларида зангламайди. К. кемасозликда ва асбобсозликда конструкцион ва пружинабоп материал сифатида ишлатилади.

КУННИНГАМҒЎЗАСИ (*Gossypium Cunninghamii* Tod.) — ёввойи ғўза тури. Италиян олими А. Тодаро таърифлаб берган (1887). Австралиянинг шим.-ғарб соҳилларида тарқалган. К.ғ. — тик ўсадиган, бўйи 3—4 м ли яланғоч бута. Барглари тухумсимон-узунчок, бутун, барг банди калта. Баргининг пастки томонидаги марказий томирларида битта тўк яшил шира бўли бор. Гулёнбарглари майда, гуллари ўрточа катталиқда, гул бандлари узун. Гулбарги тўк қизил, асосида тўк қизил доғлари бор. Косачаси йирик, қора томирли ва 5 тадан узун тишли. Гулёнбарглари наштарсимон, гулдан ташқарига қайрилган. Кўсақлари майда, 3 чанокли, тухумсимон, учи ўткир, сирти силлик, қора смолали безчалар б-н қопланган. Чигитлари майда, чўзинчок. Биологик хусусиятлари ўрганилмаган.

КУНТУҒДИ (рус манбаларида Кунтувдей) (12-а. 2—ярами) — қорақалпоқлар (чёрные клобуки) хони. Рус солномаларида «Торческ князи» номи б-н машҳур. 1190 й. Киев князи Святослав К.ни тухмат асосида қамокка олган. Бироқ Святославнинг тахтдоши Рюрик К.ни «Русга керакли жасур киши» деб озод қилган. К. шармандаликка чидай олмай даштга, қипчок хони Тўғли хузурига қочиб борган. К.нинг келишидан шод бўлган қипчоқлар Русга ҳужум қилишга тайёргарлик қўрганлар. К.нинг қипчоқлар б-н қилган биринчи ҳарбий юриши Поросяедаги Чурваев ш. бўлган К. уни эгаллаб, ёндириб юборган, князь Чурвайнинг икки хотини ва хизматкорларини асир олиб қайтган. Киш фаслида К. Тўғлихон (Итўғли) ва Оккуш (Ақуш) б-н бирга ява Поросяега чопқун қилган. Рюрик жанжални тинч йўл б-н бостириш учун К. б-н сулҳ тузишга мажбур бўлган. Унга кўра, К.га бир қанча рус шаҳарлари берилган. 1184 й. Кончак б-н бўлган жангда рус князлари томонида туриб қатнашган.

..Плетнева С. А., Половцы, М., 1990.

«КУНТУҒМИШ» — ўзбек халқ достони. Нурмон Абдивой ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Эгамберди Олламурод ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли ва б. бахшилардан ёзиб олинган. Эргаш шоир ва Бекмурод бахши вариантлари нашр этилган (1971, 1975). 12-а.гача Туркистон ва Талас агрофида яшаган турк-ўғиз қабилаларининг турли вақл, аф-сова ва тарихий кўшиқлари заминида, қадимий ўғиз эпик анъаналари асосида пайдо бўлган. Достонда нўғайлар подшоши Авлиёйи Қорахоннинг ўғли б-н Зангар шаҳри вазирининг қизи Холбека орасидаги севги ҳикоя этилади. «К.» мукаммал композицион бирликка эга. Унда зулм ва ҳақсизлик қораланган, севги, вафо, садоқат ва адолат улуғланган. «К.»нинг ёзиб олинган турли вариантлари Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти фольклор архивида сақланади. Достон «Булбул тароналари» (1972), «Ўзбек халқ ижоди» (1975) каби тўпламларга киритилган. Х. Т. Зарифов, В.М.Жирмунский, М. Саидов, Т. Мирзаев ва б. томонидан тадқиқ қилинган.

Ад.: Мирзаев Т., Халқ бахшиларининг эпик репертуари, Т., 1979.

Тўра Мирзаев.

КУНХЎЖА Иброҳим ўғли (1799—1880)— қорақалпоқ шоири. «Ўроқчилар», «Оқ қамиш», «Чўпонлар» шеърларида қорақалпоқлар ҳаёти, турмуш машаққатлари, яхши кунлар келиши тўғрисидаги орзу-умидлар акс этган. «Бой боласи», «Эл билан», «Менинг болам» каби шеърларида ижтимоий зиддиятлар, адолатсизлик очиб берилган, ин-софсиз, муруватсиз шахсларнинг кирдикорлари фош қилинган. «Унутмасман», «Туя экансан», «Кун қаерда» асарлари қорақалпоқ мумтоз шеърятининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади.

Шеърый тўплами («Шеърлар», Зоҳиджон Обидов таржимаси) ўзбек тилида нашр этилган (1973).

КУНЬЛУН, Куэнь-Лун (хитой тили-

да Гунь-Лунышан — пиёзли тоғлар)— Осиёда майдони жиҳатидан энг йирик тоғ системаларидан бири, Хитойда. Тибет тоғлигининг шим. ва шарқий чеккалари бўйлаб 2700 км га чўзилган. Сувайирғич тизмаларининг бал. 6000— 6500 м. К., асосан, кенглик йўналишидаги жуда кўп тизмалардан иборат. Эни ғарбда 150 км, шарқида 600 км гача. Энг баланд жойи Улуғмузтоғ чўкиси (7723 м). Бошқа баланд чўкчилари: Чўнғорлитоғ — 7720 м, Кўнғир— 7579 м, Музтоғ — 7272 м ва б. К.нинг нисбий баландлиги Тибет тоғлигидан 1000—1500 м, Қашқар текислиги ва Алашань чўлидан 4500 м гача. К., асосан, палеозойнинг метаморфик ва гранит жинсларидан тузилган. Фойдали қазилмалардан олтин, темир рудаси, қалай, вольфрам, кўмир, нефрит, олмос конлари топилган. Иқлими курук, мўътадил, кескин континентал иқлим. Баланд тоғ зонасида янв. ойининг т-раси —35° гача, июлники 10° га яқин. Йилига ғарбида 50 мм дан шарқида 500 мм гача ёғин тўшади. Музликларнинг майд. 11,6 минг км2. Дарёлари қисқа, камсув. К.нинг марказида (Ваньшан тоғлари) Кукунор кўли жойлашган. Тоғ, дашт ва чўл ландшафти хос, шим. ён бағирларида қорақарағай, арча ўр-монлари, бутазорлар бор. Яйловлардан кўчманчи чорвачиликда фойдаланилади. 3600 м баландликкача воҳа дехқончилиги (арпа ва бўғдой) ривожланган.

КУНЬМИН — Хитойнинг жан. ғарбий қисмидаги шаҳар. Юньвань провинциясининг маъмурий ва иктисодий маркази. Дяньчи кўлининг шим. соҳилида, 1892 м баландликда. Аҳолиси 3,89 млн. киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик, кимё, тўқимачилик, енгил саноат, қурилиш материаллари и.ч. корхоналари, ГЭС ва иссиқлик электр ст-ялари бор. Қадимдан хунармандчиликда гилам тўкилади. ФА филиали, ун-т ва б. бор. К. яқинида кўмир, темир рудаси, мис, апатит олинади. Шаҳарга 1-а.да асос

солинган ва ўша даврда Цзяньлин деб аталган. 17-а. ўрталаридан Юньвань провинциясининг маъмурий маркази.

КУНЯ — шажарани билдирадиган лақаб. К. «Абу» б-н ҳам, «ибн» б-н ҳам берилади. Мас, «Абу Толиб» — «Толибнинг отаси», «Абул Қосим» — «Қосимнинг отаси» каби. Баъзан К. ўғли йўқ кишиларга қандайдир бирор бола номи б-н ҳам бериб юборилган. Мас, араб файласуф шоири Абул-Аъло ал-Маар-рий уйланмаган, лекин «Абул Аъло» К.си бўлган (ява қ. Абу).

КУОПИО — Финляндиядаги шаҳар. Куопио лянининг маъмурий маркази. Аҳолиси 96,6 минг киши (1999). Калла-веси кўли соҳилидаги порт. Ёғочсозлик саноати ривожланган. Кимё, машинасозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Қишки спорт ўйинлари маркази.

КЎПАЛА Янка (тахаллуси; асл исми Иван Доминикович Луцевич) [1882.25.6(7.7), Вязинка, ҳоз. Минск вилояти Молодечненск тумани — 1942.28.6, Москва] — Белорус халқ шоири (1925), акад. (1928). Завонавий белорус адабиёти асосчиларидан. Ижоди 1905 й.дан бошланган. «Вай» (1908), «Чолғучи» (1910), «Ҳаёт йўлидан» (1913) шеърӣ тўпламлари, «Мангу кўшиқ» (1908), «Қўрғондаги туш» (1910), «Арслоннинг кабри» (1913) дostonлари белорус адабиётида муҳим аҳамият касб этган. «Номсиз» (1924), «Байрам кайфиятларидан» (1927) шеърӣ тўпламлари, «Одесса дарёси ўзра» (1933), «Чин юракдан» (1940) дostonлари ва б. асарлар муаллифи. К. шеърӣяти бадий содда ва ҳаётӣй. «Пав-линка» (1912), «Бўзилган уя» (1913) пьесалари белорус реалистик драматургияси ва миллим театр санъати ривожига самарали таъсир кўрсатган. К. украин халқи тарихи, фольклори ва адабиётини яхши билган. 1928, 1932 —1939 й. лар Украинада яшаган. Т. Шевченкога бағишлаб

асарлар ёзган («Тараснинг қисмати», 1939). Минскда К. номида музей (1945) бор, унга ҳайкал ўрнатилган (1949). «Бола ва учувчи» (1953), «Эрк қўшиғи» (1983) шеърӣй китоблари ўзбек тилига таржима қилинган.

КЎПЕ (франц. *cuivre* — қиркилган, кесилган) — 1) т. й. вагонининг одатда, 2 — 4 кишига мўлжалланган хонаси; 2) енгил автомобилларнинг икки эшикли берк кўзови; ўриндиклари бир ёки икки қатор жойлаштирилади.

КЎПЕЛЯЦИЯ (франц. *coupele* — тоғорача, ажратиш печи) — асл металллар (олтин, кумуш) ни кўрғошиндан, уни оксидлаб эритиш йўли б-н ажратиш. К.да кўрғошин ва б. асл бўлмаган металллар юқори т-рада ҳаводаги кислород б-н енгил оксидланади, бунда асл металллар ўзгармай қолади. Пробирка ва металлургия усуллари бор. Пробирка анализида К. металлнинг пробаси (қотишмасидаги микдори)ни белгилашда қўлланилади. Бунда К. ўтга чидамли ғовак материаллар (суяк кули, магнезит ва б.) дан тайёрланган тоғорачада 850—900° т-рада амалга оширилади. Металлургияда кўрғошин б-н қотишмада бўлган асл металлларни алангали печларда 1000° т-рада ажратиб олинади. Бунда печ тубидан кислород пуфланиши натижасида кўрғошин ва ноасл металллар оксидланади. Оксидли аралашмалар эритма сиртидан махсус идишларга оқиб тушиб, печ тубида эса асл металллар қолади.

КЎПЕР (Cooper) Жеймс Фенимор (1789.15.9, Берлингтон, Нью-Йорк — 1851.14.9, Кўперстаун) — америка романтик ёзувчиси. Биринчи романи — «Эҳтиёткорлик» (1820). Америка инқилоби тарихига оид «Жосус» (1821) тарихий саргузашт романи унга катта шухрат келтирган. К.нинг 32 роман, 10 жилддан ортиқ саёҳатномалари ҳамда бир неча жилддан иборат публицистик асарлари бор. «Сўнгги могиқан» (1826),

«Чўл» (1827), «Изқунар» (1840), «Чингачгук — улкан илон» (1841) ва б. романиларида оқ танлиларга қарши курашган Америка индейларининг ҳаёти, ватанпарварлиги тасвирланган. «Лоцман» (1823), «Бостон қамали» (1825) романилари денгизчиларнинг саргузаштларига бағишланган. Европадаги воқеалар тасвирланган тарихий романлар туркуми («Қандингни ур», 1831; «Гейденмауэр ёки Бенедиктликлар», 1832; «Жаллод ёки узумзорлар аббатлиги», 1833 ва б.) К. ижодида муҳим аҳамият қасб этган. К. 30-й.ларнинг 2-ярмидан бошлаб Америка ҳаётидаги иллатларни фош этувчи ҳажвий асарлар ёза бошлаган. «Мо-никинлар» (1835) романида маърифатпарварлар ва Ж. Свифт ижодига ҳос рамзийлик, мажозийлик аъёналарини давом эттирган. Америка адабиётининг ривожланишига улкан ҳисса қўшган К. асарлари жаҳондаги кўплаб тилларга таржима қилинган, улар асосида кинофильмлар ишланган.

Ас: Сўнгги могиқан, Т., 1973; Чингачгук — улкан илон, Т., 1971-1986; Жосус, Т., 1979; Изқунар, Т., 1984.

КЎПЕР (Cooper) Леон (1930.28.2, Нью-Йорк) — америкалик назариётчи-физик. Колумбия ун-тини тугатган (1951). Илмий ишлари каттик жисмлар физикаси, паст т-ралар физикаси, ўта ўтказгич ва физика фалсафасига оид. 1956 й.да кристалл панжарасининг тебранишларидан юзага келадиган ўзаро тортишиш натижасида металлдаги эркин электронларнинг жуфт бўлиб бирлашиши (Кўпер эффекти) ни аввалдан айтиб берган. Ўта ўтказувчанликнинг микроскопик назарияси муаллифларидан бири (1957). Нобель мукофоти лауреати (1972; Ж. Бардин ва Ж. Р. Шриф-фер б-н биргаликда).

КЎПЕР ЭФФЕКТИ — металлларда эркин электронларнинг жуфт (кўпер жуфти) бўлиб бирлашиши натижасида ўта ўтказувчанлик ҳосил бўлиши. 1956

й.да Л. Кўпер кашф қилган. К. э. ҳозирги замон ўта ўтказувчанлик назариясининг асоси ҳисобланади. Металлларнинг ўта ўтказувчанлиги квант эффектларга боғлиқ. Металлда ҳаракатланаётган электрон металл структурасидаги панжараларни деформациялайди. Деформация натижасида бир-бирига «боғланган» электронлар ҳосил бўлади. Квант назарияда бундай «жуфтлашган» электронлар пайдо бўлиши уларнинг фононлар — панжара тебраниши квантлари алмашинувидан деб тушунирилади. Фононлар алмашинуви натижасида электронлар орасида маълум тортилиш кучи (Фрелих кучи) пайдо бўлади. Критик т-радаги металлларда бундай тортилиш кучи кулон (электростатик) кучидан катта бўлиб, металл критик ҳолатга ўтади (қ. Ўта ўтказувчанлик).

КЎПЕРЕН (Couperin) Франсуа (1668.10.11 - Париж - 1733.12.9) -француз композитори, органчи, клавесин ижроچиси. Машҳур француз мусикачилари «Кўперенлар» сулоласидан, замондошлари унга — «бюк К.» номини беришган. Дастлабки мусика сабоқларини ўз отаси (Шарль К.)дан олган. Париждаги Сен-Жерве черкови (1685— 1723) ва Франция қироли саройида (1693 й.дан) органчи, клавесинда ҳам моҳир ижрочи (1702—30). К.нинг ижоди — классицизм давридаги француз мусика санъатининг чўққисидир. Услуби — психологик ёрқин ва муайян программали образлар, рангбаранг куйлар, бой мусикий безаклар, композицион мукамалликка асосланган. Клавесин учун 250 га яқин пьесалар, камер-чолғу ва орган учун, шунингдек, диний мавзудаги асарлар яратган. «Клавесин чалиш санъати» китобининг муаллифи (1716). 12 жилддан иборат асари тўла нашр этилган (Париж, 1932-33).

КЎПЕРС-КРИК, юкори оқимида Барку— Австралиянинг марказий қисмидаги дарё. Ўз. 1400 км, ҳавзасининг майд. 285 минг км². Катта Сувайрғич

тизмасининг ғарбий ён бағирларидан бошланиб, Катта Артезиан ҳавзасининг чала чўл ва чўлларида оқади. Ёмғир ва грунт сувларидан тўйинади. Ўрғача сув сарфи 70 м³/сек. Мавсумий кучли ёмғирли даврларда Эйр окмас кўлигача етиб боради.

КЎПЛЕТ (франц. couplet) — 1) кўшиқ ёки шеърда нақорат тарзидаги банд. Кўшиқ куйи кейинги бандларда айван (ёки қисман ўзгаришлар б-н) тақдорланади. К. мусикадаги илк шакллардан бўлиб, ўзбек мусика фольклоридаги лапар, ялла, турли мавзудаги халқ кўшиқларидан ўрин олган; 2) кўплетлар — вақоратли, қувноқ, ҳазил ёки ҳажвий кўшиқ. Асосан, эстрада ҳамда оперетта (водевиль)ая кенг қўлланилади. Ҳоз. замон мусикасида бундай К.ларни мусикали комедияларда, эстрада, цирк ёки концерт дастурларида учратиш мумкин.

КЎПМАНС (Koopmans) Тьяллинг Чарлз (1910.28.8, Нидерландия — 1985.26.2, АҚШ) — америкалик иктисодчи ва математик. Лейден ун-тида математик статистика ва унинг иктисодиётга татбиғи бўйича д-р (1936). Пристон ва Нью-Йорк, Чикаго, Гарвард, Йель ун-тларида иктисодиёт проф. (1955—81). Эконометрика жамияти (1950) ва Америка иктисодий ассоциацияси (1978) президенти. К. чизикли дастурлаштириш усулини яратди ва уни анъанавий микроиктисодий назария б-н боғлади, рақобатли иктисодиёт шароитларида ресурслар аллокацияси моделини илгари сурди. Ўз қарашларини «Маҳсулотларни тайёрлаш ва тақсимлашда фаолият турлари таҳлили» (1951), «Иктисодиёт фанининг ахволи тўғрисида уч очерк» (1957) асарларида баён этган. К. оптимал иктисодий ўсиш назариясига ва эконометрия назариясига муҳим ҳисса қўшди. Миллий даромаднинг инвестициялар ва истеъмол ўртасида замон (вакт)да оптимал тақсимлашга оид

бир қанча муҳим теоремаларни яратди. Нобель мукофоти лауреати (1975; Л.В.Канторович б-н бир-галикда).

КЎПОН (франц. coupon) — қимматли қоғознинг йиртма талон кўринишидаги қисми. Талонда кўрсатилган муддатда фоизлар суммасини олиш ҳуқуқини беради. К. қимматли қоғозга, мас, облигацияга тиркалиши ёки ундан алоҳида сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. К. бўйича пул беришда шу К. тиркалган қимматли қоғознинг ўзи, албатта, тақдим этилиши зарур.

КЎПОРОСЛАР (франц. couperose) — баъзи металллар сульфат кристаллогидратларининг техникадаги номи. Тўтиё (мис купороси) $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$, темир купороси $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$, рух купороси $\text{ZnSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ ва б. маълум. Мис кўпороси (тўтиё) $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ — кўк кристаллар. Зичлиги $2,284 \text{ г/см}^3$, 250° да тамом сувсизланади. Металларни мис б-н қоплашда, баъзи минерал бўёқлар тайёрлашда, шунингдек, миснинг бошқа бирикмаларини олишда ҳам ашё сифатида ишлатилади. М.к.нинг суюлтирилган эритмасидан ўсимликларга пуркашда, донларни экиш олдидан дориллашда фойдаланилади. Темир купороси $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ — оч яшил кристалл модда. Суюқланиш т-раси 64° , зичлиги $1,899 \text{ г/см}^3$. Ёғочни чиришдан сақлаш мақсадида шимдирилади, сиёх, берлин зангориси тайёрлашда, ёриткич газни водород сульфиддан ва таркибида циан гуруҳи бўлган бирикмалардан тозалашда, бўёқчиликда хуруш сифатида, қ.х. зараркувандаларига қарши курашда ва фотографияда ишлатилади. Рух купороси $\text{ZnSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ — ранг-сиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 39° , зичлиги $1,966 \text{ г/см}^3$. Тиббиётда, бўёқлар тайёрлашда ва читларга гул босишда ишлатилади.

КЎПРИН Александр Иванович [1870.26.8(7.9), Варовчат ш. — 1938.25.8, Ленинград] — рус ёзувчиси. Дастлабки

асарларида камбағаллар ҳаётини, кишиларнинг оғир турмуш тарзини реалистик тасвирлаган («Офат» қиссаси, 1896). Ижодида ижтимоий-танқидий кайфиятларнинг кучайиши «Яккама-якка олишув» (1905), «Ўра» (1909—15) қиссаларида акс этган. Нафис ифодаланган образларнинг хилма-хиллиги, лирик ҳолатлари «Олеся» (1898), «Гамбринус» (1907), «Ёкут кўзли билағўзук» (1911) каби қисса ва ҳикояларида мужассамлашган. «Листригонлар» очерклар туркуми (1907—11) бор. 1919—37 й.ларда муҳожирликда (асосан, Парижда) яшаб, «Юнкердар» (1928-32), «Жанета» (1932-33) қиссаларини, бир қанча очерк ва ҳикояларни яратди. Уларнинг кўпчилиги эсдаликлар асосида ёзилган. Унинг кўпгина асарлари бўйича сценарийлар ёзилиб, экранлаштирилган. Асарлари чет тилларга, шу жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

КЎПРИТ (лот. *сиргум* — мис), қизил мис рудаси, — оддий оксидлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи Si_2O . Таркибида 88,8% мис бор. Куб сингонияли. Қизил кристаллар, сертупрок массалар, игнасимон агрегатлар. Қаттиқлиги 3,5—4. Зичлиги 6140 кг/м^3 . Мўрт. Мис конларининг оксидланиш зовасида учрайди. Халькозин, борнит рудаларининг оксидланишидан ҳосил бўлади. Урал, Олтой (РФ) ва б. жойлардаги конларда малахит, азурит, темир гидроксидлари б-н бирга учрайди. Ўзбекистонда Олмалик — Ангрен р-нидаги Қалмоққир ва Сари-Чеку конларида бор. К. энг яхши мис рудаларидан бири.

КўРА — Закавказьедаги дарё. Ўз. 1364 км, ҳавзасининг майд. 188 минг км². Олд Осиё тоғлигининг ғарбий қисмидан бошланиб, асосан, Грузия ва Озарбайжон худудларидан оқиб ўтади ва Каспий денгизига дельта (майд. 100 км²) ҳосил қилиб қуйилади. К. юқори оқимида тоғлар орасидан шиддат б-н

оқади. Тбилиси ш.дан куйида К. водийси кенгайди. К. нинг куйилиш жойидан 236 км юкорида унга ўнгдан Аракс дарёси куйилади. Қор-ёмғир ва ер ости сувларидан тўйивади. Ўртача сув сарфи 575 м³/сек. Куйи қисмида кема қатнайди. Суви суғоришга сарфланади. Сувининг бир қисми канал орқали Араксга оқизилади. К. да Земо-Авчала, Мингечаур (сув омборлари б-н) ГЭСлари қурилган. Дарё дельтасида балиқ овланади.

КЎРА-АРАКС ПАСТТЕКИСЛИГИ

-Озарбайжондаги пасттекислик. Кўра ва Аракс дарёлари куйи оқимида. Шарқда Каспий денгизига туташ. Ўз. 250 км, эни 150 км. Бал. 200 м дан кам, ўрта ва шарқий қисмлари Дунё океани сатҳидан паст. Турғламчи даврдаги денгиз ва аллювиал-делювиал ётқизикларидан таркиб топган. Нефтга бой. Иқлими қуруқ субтропик. Йилига 200—400 мм ёгин тўшади. Чала чўл ландшафти ҳукмрон. Тупроклари бўз, бўз-ўтлоқи, шўр тупроқлар. Қишки яйлов сифатида фойдаланилади. Мингечаур сув омбори ва суғориш каналлари қурилган. Суғори-ладиган ердарда пахта экилади, боғ ва тоқзорлар барпо қилинган.

КЎРАКОЁҚЛИЛАР (Scaphopoda)

-денгиз моллюскалари синфи. Танасининг ўз. 3 мм дан 12 см гача, икки томонлама симметрияли, шакли фил тишига ўхшаш яхлит чиғаноқ (ўз. 1,5 мм — 15 см) б-н қопланган. Чиғаноқнинг 2 учида тешиги бор; олдинги тешигидан оёғи б-н боши чиқиб туради. Ўсимтага ўхшаш бошининг учки қисмида оғиз тешиги жойлашган. Бошидаги учи тўмтоқ мўйловлари сезиш ва озикни ушлаш вазифасини бажаради. Форам инифералар ва б. бентос ҳайвонлари б-н озикланади. Оёғи тўмтоқ, конус шаклида. К. айрим жинсли, тухумлари ташқи муҳит (сув)да уруғланади. Тухумдан сувда сўзадиган трохофора личинкаси ривожланиб чиқади; личинка 5—6 кундан сўнг сув остига чўкиб вояга етади. К.нинг 1000

га яқин тури мавжуд. К. сув тубидаги лойга кўмилиб ҳаёт кечиради; лойдан чиғаноғининг учи чиқиб туради. Асосан, тропик денгизларда тарқалган.

КЎРАКОЁҚЛИЛАР, кўракоёқли сут эмизувчилар (Pinnipedia) — сут эмизувчилар синфининг бир туркуми. Бу туркумга морж, денгиз арслонлари, кулокли тюлень, тожли тюлень, денгиз куёни, кўнғир тюлень, холдор тюлень, асл тюленлар қиради. К. сувда яшайди. Жуни қиска. Оёқлари сувда сузишга мослашиб, кўрак (эшкак)ка айланган (номи ҳам шундан). К. ерда зўрға судралиб юради. Тишлари, асосан, конус шаклида. Думи жуда қиска, териси остида қалин ёғ қатлами бор. Бу қатлам ҳайвонларни совуқдан сақлайди. Улар оч қолганда ёғ қатлам ҳисобига яшайди. Кўзлари сув остида кўришга мослашган. Қулоқ супраси жуда кичкива ёки бўлмайд. Бурун тешиклар фақат нафас олганда очилади. К. сув юзасида дам олади ва ухлайди. Сув тағида узок тура олади. К. сувда озикланади, озигини чайнамай ютади (моллюскаларнинг чиғаноғини тишида майдалайди). К. урчиш, туллаш, туғиш ва боласини эмизиш, дам олиш учун қуруқликка ёки муз устига чиқади. К. энг кичик турининг бўйи 1,3 м (ҳалқа нақшли тюлень ёки нерпа), энг каттасиники 5,5 м (денгиз фили). К.нинг 31 тури маълум 3 оилага: моржлар, кулокли тюленлар ва асл тюленларга бўлинади. Океан ларда, совуқ ва ўрта минтақадаги денгизларда, жумладан, Қора денгиз ва Каспий денгизда учрайди. Айрим турлари кўллар (мас, Ладога ва Байкал)да ҳам яшайди. 6 тури ва 3 та кенжа тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

КЎРАНТ (франц. cougrant — оқадиган, югурадиган) — миноранинг юкорисига ўрватиладиган ёки хонага кўйиладиган, кўнғирроқлар воситасида мусиқавий изчилик б-н занг урадиган катта соат. Тошкентдаги К. тарихий меъморий ёдгорликлардан бири ҳисобланади (к. Тош-

кент кўранти).

КЎРАРЕ (карибча «кўрари» сўзидан) — чилибуха ва буддлеядошларга мансуб (асосан, тропикларда ўсадиган) ўсимликлар экстрактини қуюлтириб олинadиган кучли заҳар. Таркибида курарин алкалоидлари бор. Қонга тушса, нерв фалажланади. Жан. Американинг туб аҳолиси К.ни камон учини заҳарлаш учун ишлатган. К. ёки кўраресимон моддаларни даво ёки тадқиқот мақсадида қўллаш кўраризация дейилади. Тиббиётда, асосан, синтез қилиб олинган кўраресимон моддалар қўлланилади.

КЎРАРЕСИМОН МОДДАЛАР, миорелаксантлар — ҳаракатлантирувчи нервлардан скелет мускулларига кўзғалиш ўтишини тўхтатиб қўядиган моддалар (қ. Кўраре). Қисқа (5—10 мин.), ўртача (20—40 мин.) ва узоқ муддат (бир неча соат) таъсир этувчи К. м. фарқ қилинади. Препаратлари жарроҳликда, хусусан, шикастланиш ва майибликда ингаляция ва инъекция моддалар б-н бирга мускулларни бўшаштириш мақсадида ишлатилади.

КЎРАСИКИ — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг жан.-ғарбида. Аҳолиси 422,8 минг киши (1995). Тўқимачилик, кимё ва авиация саноатининг йирик маркази. Металлургия, электроника машинасозлиги, полиграфия саноати корхоналари мавжуд, Тиббиёт жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Музейлар бор. Туризм ривожланган.

КЎРАТОВ Иван Алексеевич [1839. 6(18).7, Комининг Кибра (ҳоз. Кўратово) қишлоғи — 1875.17(29).11, Верний (ҳоз. Олмаота) ш.] — коми шоири, тилшунос. Коми адабиётининг асосчиси. Вологдадаги лийний семиварияда таълим олган (1854 — 60). Қозондаги полк аудиторлари мактабини битиргач, ҳарбий-суд ишига, Ўрта Осиёга жўватилган (1866). Ҳаётининг кейинги даври Ўрта Осиё б-н

боғлиқ кечган. К. чиновниклар, моваҳлар, попларни масхаралаб, кўплаб шеърый асарлар яратган. («Сомсон», «Тушлар», «Генералга», «Зулмат»). К. ҳажвий эртақлар («Макул» ва б.), автобиографик дoston — «Кўрнинг эсдаликлари» ҳамда тилшуносликка, коми тили грамматикасига оид асарлар муаллифи. Лекин улар ўша даврда китоб холида нашр этилмаган. Жаҳон адабиётининг энг яхши намуналарини коми тилига таржима қилган. Асарлари 20-а.нинг 30—60-й.ларида нашр қилинган.

КУРАШ — спорт тури, белгиланган қоидага мувофиқ икки спортчининг яккама-якка олишуви. Курашиш санъати кўп халқларда қадим замонлардан буён маълум. К. айниқса Юнонистонда кенг тарқалиб, қад. олимпиада мусобақаларидан доимий ўрин олиб келган. Миллий К.нинг хилма-хил кўринишлари Греция, Италия, Япония, Туркия, Эрон, Афғонистон, Россия, Ўзбекистон, Грузия, Арманистон, Озарбайжон, Қозоғистон ва б. мамлакатларда мавжуд. Завонавий спорт К.ининг асосий қоидалари 18-а. охири — 19-а. бошларида Европанинг бир неча мамлакатларида ишлаб чиқилди. 1912 й. Халқаро ҳаваскорлар кураш федерацияси (FILA) тузилди (ҳозир унга 144 мамлакат, Ўзбекистон 1993 й.дан аъзо). Халқаро майдонда спорт К.ининг юнон-рум кураши, эркин кураш, дзюдо, самбо ва б. турлари кенг тарқалган. Кейинги йилларда ўзбек К. и ҳам алоҳида К. тури сифатида дунё миқёсида тан олива бошланди. К. инсонни кучли, эпчил, чидамли ва иродали қилиб тарбиялаш воситаларидан бири ҳисобланади. Шифокорлар назорати остида 12 ёшдан К. б-н шуғулланишга руҳсат этилади. К. азалдан ўзбек турмуш тарзининг узвий қисми бўлганлигини археологик топилмалар, тарихий қўлёзмалар тасдиқлайди. Қад. Бактрия (Ўзбекистон жан.) худудидан топилган жез даврига оид цилиндрсимон сопол идишда икки полвон ва улардан

бири иккинчисини чалаётгани тасвирланган. Шу даврга мансуб бошқа археологик топилмада эса полвонларнинг К. усулларини намойиш қилаётгани акс эттирилган. Бу ноёб топилмалар милoddан 1,5 минг йил илгари ҳам К. аждодларимиз турмуш тарзининг бир қисми бўлганидан да-лолат беради. Юнон ёзувчиси Клавдий Элиан (2—3-а.) ва б. тарихий шахсларнинг ёзишича, шу ҳудудда умр кечирган сак қабиласи қизлари ўзларига куёвни йигитлар б-н курашиб танлаганлар. Кейинчалик қизлар куёвни шарт қўйиш йўли б-н аниқлашган ва бу шар-тда К. мусобақаси бўлган. Бунга ўзбек халқ қахрамонлик достони — «Алпо-миш»даги Барчин шартларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарида ёзган: «К.нинг турлари ҳам бир ш Улардан бири икки курашувчининг бири ўз рақибининг белбоғидан ушлаб ўзига тортади, шу б-н бирга ўз рақибидан қутулишнинг чорасини қилади...». Бу таъриф замонавий К. қоидаларига яқиндир. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний», Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида К. хақида қимматли маълумотлар бор. 9—16-а.ларда К. халқўртасида кенг омалашган. Шудаврда Паҳлавон Маҳмуд, Содиқ полвон қабилар К. доврўғини оширишган.

Ўзбек халқ якка курашининг белбоғли кураш деб номланган тури ҳам бор. Унга ҳам тааллуқли кўплаб археологик топилмалар ва тарихий қўлёзмалар мавжуд. Бундан 5 минг йил илгари даврга мансуб қад. Месопотамия ҳудудидан топилган ҳайкалчада белбоғли кураш усулида мусобақалашаётган полвонлар тасвирланган. Хитойнинг қад. «Тан-шу» қўлёзмасида Фарғова водийсида тўйлар, сайллар К. мусобақаларисиз ўтмаслиги ёзилган. Аҳмад Полвон, Хўжа полвон

ва ш. к. К.нинг ана шу турида шуҳрат қозонишган (19-а. охири — 20-а. боши). Чоризм истилоси ва шўролар даврида ўзбек миллий К.ини халқ турмуш тарзидан сунъий равишда сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди. 20-а.нинг 90-й.лари охирига келиб бу уринишларга барҳам берилди. 1991 й.дакурашчилар сулоласи вакили, бир неча К. турлари бўйича халқаро миқёсда спорт устаси Комил Юсупов ўзбекча К.нинг халқаро андозаларга мосланган қуйидаги қоидаларини ишлаб қикди: К. тушувчилар 14 х 14 м дан 16х 16 м гача бўлган, четрок қисми кизил рангли «хавфли чизик» б-н белгиланган кўк-яшил тусли К. гиламида тик турган ҳолатда беллашадилар. Ғолиб ишлатилган усуллар ва майдондаги хатти-ҳаракатларига қўйиладиган баҳоларга қараб аниқланади. К.да бўғиш, рақибга оғрик берувчи усуллар қўллашга рухсат этилмайди, курашувчиларнинг бири кўк, иккинчиси яшил рангли яктак (аёллар яктак ичидан оқ рангли футболка) кияди, белга эни 4—5 см ли тасма (белбоғ) боғланади, эркаклар 60, 66, 73, 81, 90, 100 кг ва 100 кг дан зиёд, аёллар 48, 52, 57, 63, 70, 78, ва 78 кг дан зиёд вазн тоифаларида курашадилар (болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, ёши улуғлар ва қизлар мусобақаларида ҳам ёш хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда вазн тоифалари белгиланади). Халқаро кураш ассоциацияси (ІКА)нинг 2003 й. Тошкентда ўтган конгресси ҳар бир учрашувнинг кизгин бўлишини таъ-минлаш мақсадида расмий мусобақаларда беллашув вақтини 3 мин. қилиб белгилади. Ишлатилган усулларга бажарилишига мос равишда «чала», «ёнбош», «ҳалол» баҳолари, қоидага зид ҳаракатларга эса «танбех», «дакки», «ғирром» жазолари берилади. Курашувчи «ҳалол» баҳосини олса (ёки рақиб «ғирром» б-н жазоланса) бу унинг ғалабасини билдиради. Икки бор «ёнбош» баҳосини олиш (ёки рақибининг икки бор «дакки» дея жазоланиши) ҳам ғалабани англатади. «Чала» баҳолари ҳисобга олиб борила-

ди ва ҳ. к. Бахрлар тенглигида охириги баҳо олган кураш-чига галаба берилади, курашчиларнинг баҳо ва жазолари сони тенг ҳолатда баҳо устунликка эга бўлади, жазолар сони тенг бўлса охириги жазо олган мағлуб ҳисобланади, агар барчаси тенг (ёки баҳо ва жазо олинмаган) бўлса, голиб ҳакамларнинг кўпчилик овозига кўра эълон қилинади.

1992 й.да Ўзбекистонда кураш федерацияси, 2001 й.да Ўзбекистонда белбоғли кураш федерацияси тузилди. 1998 й. сент.да Тошкентда 28 давлат (АҚШ, Боливия, Буюк Британия, Голландия, Россия, Ўзбекистон, Япония ва ҳ.к.) вакиллари Халқаро кураш ассоциацияси (ИКА) муассислари бўлишди ва шу муносабат б-н бу ерда ўзбекча К. бўйича йирик халқаро мусобақа ўтказилди. ЎзР Президентининг «Халқаро кураш ассоциациясини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармони (1999 й. 1 фев.) ўзбек миллий К. ининг явада ривожланишига туртки бўлди. Ўша йили Тошкентда ўзбекча К. бўйича биринчи жаҳон чемпионати, Россиянинг Брянск ш.да аёллар ўртасида халқаро мусобақа бўлиб ўтди. ИКА қошида Халқаро К. академияси, Бутун жаҳон К.ни ривожлантириш жамғармаси тузилди, ассоциация муассислигида «Кураш» жур. таъсис қилинди. Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик, ахборот-реклама йўналишидаги бу жур. Тошкентда 1999 й. окт. ойидан буён нашр этилади.

2000 й. Ўзбекистонда К. ойлиги ўтказилди. Бу ойлик давомида 2 млн.га яқин киши К. гиламига чиқди. Буюк Британияда ИКА фахрий президенти Ислом Каримов номидаги анъанавий халқаро мусобақага асос солинди. 2001 й.дан Халқаро К. ин-ти (Тошкентда) фаолият кўрсата бошлади. ИКА га 66 та миллий федерация аъзо бўлиб кирди (2003). Европа, Осиё, Панамерика ва Океания К. конфедерациялари тузилди. Ҳоз. пайтда ўзбекча К. б-н хорижий мамлакатларда 600 мингдан зиёд киши шугулланади. К.нинг бу тури бўйича жаҳон, қитъа ва мамлакатлар чемпионатлари ҳамда

биринчтиклари, Ўзбекистонда ат-Термизий, Пахлавон Маҳмуд хотирасига бағишланган ва бошқа кўплаб халқаро мусобақалар мунтазам ўтказилади. Ҳоз. вақтда Ўзбекистонда 22 та олимпиада ўринбосарлари мактаби, 37 та болалар-ўсмирлар спорт мактаби ва 206 та К. мактабида спортнинг бу тури бўйича ўқувчиларга таҳсил берилади. Олий ўқув юртларида 100 дан ортиқ К. тўғараклари фаолият кўрсатади. Курашчилар б-н 851 вафар мураббий шугулланади (2003). Осиё олимпия кенгаши 2003 й.да К.нинг бу турини Осиё ўйинлари дастурига киритди. К. бўйича ўтказилидиган жаҳон чемпионатларида Баҳром Аназов, Исоқ Аҳмедов, Махтумқули Маҳмудов, Камол Муродов, Тоштемир Муҳаммадиев, Ақобир Қурбонов (Ўзбекистон), Кубашхоним Элқнур, Селим Тотар ўғли (Туркия), Александр Катсураги, Карлос Хонорато (Бразилия), Павел Мелананец (Польша), Хироёши Кашимото (Япония) ва б. голиб чикдилар ва совриндор бўлдилар.

Ад.: Юсупов К., Кураш, Т., 1999; Мўминов А., Президент. Спорт. Галаба!, Т., 2001.

Асрор Мўминов.

КУРБЕ (Courbet) Жан Дезире Гюстав (1819.10.6, Орван, Франш-Конте — 1877.31.12, Турде-Пейльц, Швейцария) — француз рассоми, жамоат арбоби. 1837 й.дан рассомчилик мактабига каттаб ўқиган, 1839 й.дан хусусий ательелар (жумладан, К. Штёбен ательеси)га қатнаган, натурадан асарлар яратган, лекин рассом сифатида муस्ताқил шаклланган. К. испан ва голланд ранг-тасвиридан (айниқса, Рембрандт, Ф. Хальс ижодидан) таъсирланган. К. реалистик санъат тараққиётига катта таъсир қилган; асарларида ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришларни, ўзи билган, уни ўраб турган воқеаларни тасвирлади: «Тош майдаловчилар» (1849), «Орнанда дафн маросими» (1849), «Чўмилаётган аёллар» (1853), «Учрашув» (1854), «Қишлоқлик

нозик оймлар» (1851), «Қишки манзара» (1867), «Тоғдаги кулба» (тахм. 1874) ва б. К., шунингдек, барельеф ва ҳайкаллар ҳам яратган.

КУРВИМЕТР (лот. *curvus* — эгри чизик ва ... метр) — топографик чизмалар, хариталар ва график хужжатларда эгри ёки илонизи чизиклар кесмаларини ўлчайдиган асбоб. Шкаласи думалоқ ва тўртбурчак шаклда ясалади. Унда шкаладан ташқари тана (корпус), даста, мил ва ўлчанадиган чизиклар устидан юргизиладиган ғилдиракчалар бўлади. Ёлдиракча ўлчанадиган эгри ёки илонизи чизик устида юргизилганда К. шкаласида чизик кесмасининг узунлиги (мм ёки см да) кўринади (ғилдиракча тўлиқ бир марта айланганда шкала 100 см масофани кўрсатади). К. шкаласи кўзгалмас циферблатли ва кўзгалувчан милли ёки индексли, кўзгалувчан циферблатли ва кўзгалмас индексли қилиб ишлаб чиқарилиши мумкин. К. давлат миқёсида стандартлаштириб қўйилади.

КЎРҒАН - РФдаги шаҳар (1782 й.дан), Кўрган вилояти маркази. Тобол дарёси соҳилида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 368,3 минг киши (1998). Машинасозлик (қ. х., транспорт ва б.), кимё, озиқовқат (гўшт к-ти), енгил (трикотаж, тикувчилик, пойабзал) саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. 3 олий ўқув юрти, 2 театр, ўлкашунослик ва бадий музейлар мав-жуд. К. Ғарбий Сибирдаги энг қад. шаҳарлардан бири. Руслар Сибирни эгаллаш жараёнида 1662 й.да Царёво Городишче истехкомини қурган. Шаҳар 1782 й. гача Царёва Слобода деб аталган.

КЎРҒАН ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят. Урал иқтисодий рнига қиради. 1943 й. 6. фев.да Челябинск вилоятидан ажралиб чиққан. Майд. 71 минг км². Аҳолиси 1105,6 минг киши (1998), асосан, руслар; шунингдек, татар, украин, бошқирд, қозоқ ва б. ҳам яшайди. Шаҳарликлар 55,6%. 24 туманга бўлинган, 9 шаҳар, 6

шаҳарча бор. Маркази — Кўрган ш.

К. в. Ғарбий Сибирь текислигининг жан.да жойлашган. Ер юзаси текис, учламчи ва тўртламчи давр ётқизикларидан тузилган. Фойдали қазилмалари: каолин ва шиша қумлари, ош тузи, гил ва оҳақтош, торф. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 18°, июлниги 19°. Йиллик ёғин 400 мм. Вегетация даври 160—165 кун. Асосий дарёлари: Тобол ва Исеть. 2000 га яқин кўл бор. Вилоят йирик фойдали қазилмалар заҳирасига эга эмас, шунинг учун асосан, қ. х. хом ашёсини қайта ишлаш б-н боғлиқ иккинчи даражали саноат ривожланмоқда. Йирик корхоналари — «Синтез» к-ти, «Кўрганприбор» радио з-ди, «Корвет» арматура корхонаси, «Кўргансельмаш» и.ч. бирлашмаси, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш учун ускувалар, автомобиль эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқарадиган «Кўрганмаш» з-ди, автобус, автоагрегат, ғилдиракли шатак, ёғочсозлик станоклари, телефон, «Старт» з-длари. Ун ва гўшт-сут саноати корхоналари бор. Кўрган иссиқлик электр маркази энергия б-н таъминлайди. К.в. — энг йирик қ. х. базаси. Бугдой, арпа, ем-хашак экинлари экилади. Картошқачилик б-н шуғулланилади. Сут-гўшт чорвачилиги, чўчкачилик, қўйчилик ривожланган. Тобол дарёсида кема қатнайди.

КУРД АДАБИЁТИ — курд халқининг адабиёти. К. а.нинг қад. ёзув ёдгорликлари — мил. 7-а.да номаълум муаллиф томонидан чармга ёзилган достон бўлиб, унинг айрим қисмлари 1920 й.да Сулаймоний (Ирок) дан топилган. 11—17-а.ларда шеърининг йирик вакиллари: Али Харирий (11-а.), Мелла Аҳмад Жазий (12-а.), Мелла Бате (15-а.), Аҳмад Хоний (17-а.); 19—20-а.ларда Салим, Хожи Қодир, Қойи, Ноимий, Курдий, Махур, Шайх Ризо Талабоний каби шоирлар машҳур бўлган. 20-а. бошларида энг янги К. а. шаклланди. 20-а.нинг 1-ярмида ижод қилган Ҳамдий, Лирий Мерда ҳамда хоз. курд шеърини асос-

чиларидан бири Ф. Бекаса асарларида, шунингдек, 20-а.нинг 2-ярмида ижод этган йирик шоирлар: А. Хожар (Эрон), Ш. Жигархун, Кадрижон (Сурия), Б. Варимон, А. Горан, ёзувчилар — Ш. Фаттох, И. Аҳмад, М. Барзинжи (Ироқ), Бадирхон (Туркия) ва б. асарларида курд халқининг ҳаёти, уларнинг миллий мустақиллик ва озодлик учун кураши ҳамда улар яшайдиган мамлакатдаги ҳукуматларнинг сиёсатига қарши норозилик кайфияти ифодаланган. 20-а.нинг 30-й.ларига келиб, ҳоз. К. а. янада ривож топди. 1931 й.да А. Шомилонинг «Курд чопони» автобиографик кассаси, 2-жаҳон урушидан кейинги даврларда А. Жиндий, А. Шомилов, А. Абдурахмон ва б.нинг роман ва кассалари, Ж. Жасмий, А. Авдол, Ҳ. Мурод, О. Шаро, К. Чачан ва б.нинг шеърӣ тўпламлари нашр этилди.

КУРД ТИЛИ — курдлар тили. Ҳинд-европа тиллари оиласининг эроний тиллар гуруҳига мансуб. Туркия, Эрон, Сурияда ҳамда Закавказьедаги мамлакатларда тарқалган. К. т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони тахм. 20 млн. кишидан ортик (1993). Шим. Ироқдаги Курд мухтор вилоятининг (араб тили б-н бир қаторда) расмий тили. Курмонжи ва сурони лаҳжаларига бўлинади. Ҳоз. К. т. араб (Ироқ, Эрон, Сурияда) ва Кирилл (Закавказьеда) алифбоси асосидаги ёзувларга эга.

КУРДИСТОН — Ғарбий Осиёдаги тоғли ўлка, тарихий вилоят. К.нинг аксар қисми Олд Осиё ва Эрон тоғликларида жойлашган. К.нинг аниқ, чегараси бўлмаганлигидан бу ном фақат этнографик маънода ишлатилади. Аҳолиси, асосан, курдлар; турк, араб, айсор ва б. ҳам яшайди. Аҳоли чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланади, шаҳарларда хунармандчилик ривожланган. К.да фойдали қазилмалар, хусусан, нефть кўп. К. ҳақидаги дастлабки маълумотлар 12-а. манбаларида учрайди. Ўрта асрларда К.да ярим мустақил амирликлар

мавжуд эди. 1914 й.да К. Эрон б-н Усмонли турк салтанати таркибига киритилди. У ҳам барҳам топгач (1918), вужудга келган Туркия, Ироқ ва Сурия давлатлари таркибига киритилди.

КУРДИСТОН ТОҒЛАРИ, К у р д т о ғлари— Арманистон ва Эрон тоғликларининг туташган қисмидаги тоғлар, Туркия, Эрон ва Ироқла. Турли йўналишдаги тизма ва айрим тоғлардан иборат. Энг баланд жойи — Жило тоғи (4168 м.)- Пастроқ чўкқилари яси, 3500 м дан баландлари эса қиррали. Тоғ ораларида водийлар бор. Дарёлари чуқур даралардан оқади. Тоғлар сланец, кварцит, мармар, мергелдан тузилган. Иқлими субтропик иқлим. Йиллик ёғин жан. ғарбида 1000—3000 мм, шим.-шарқда 400—700 мм. Жан.да маквис чакалакзорлари, дуб, писта ва арча ўрмонлари, яси чўкқиларида альп ўтлоқлари ва кичикроқ музликлар мавжуд. Шим. тоғ даштларидан иборат, ахрли кўчманчи чорвачилик б-н шуғулланади, водийларда буғдой, маккажўхори экилади, боғлар бор.

КУРДЛАР (ўзларини курд, курманж деб атайдилар) — халқ. Туркияда (7,5 млн. кишидан ошди), Эронда (5,6 млн. кишига яқин), Ироқда (Курд мухтор вилоятида 3,7 млн. киши), Сурияда (745 минг кишидан ортик) ва б. мамлакатларда яшайдилар. Умумий сони 18 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Курд тилида сўзлашадилар. Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар, йазидлар ва б. ҳам бор.

КУРДОНЁР (франц. *cour d'honneur* — хос ҳовли) — сарой каби ҳашаматли бино таркибида ташкил этилган ярим очик ҳовли, ярим очик ҳовлини сарой. Уларнинг олд томонига ҳамда ён қанотларига баъзан қатор устунлар ишланиб, кўча, ташқи майдон ва йўлдан тўсиқлар б-н ажратилган. 17—19-а. бошларида Европа меъморлигида кенг тарқалган. Замонавий меъморликда баъзан бинонинг

ташки кўринишини ҳашаматли қилиб кўрсатишда қўлланилади. Мас, Тошкент вилоят ижроқўмининг собиқ биноси (ҳозир Алишер Навоий номли адабиёт музейи ва рус томошабинлар театри).

КУРЕЛЛА (Kurella) Альфред (тахаллуси — Б. Циглер, В. Ребиг, А. Бервад; 1895.2.5, Бжег, Польша - 1975.12.6, Берлин) — немис ёзувчиси, публицист, таржимон ва жамоат арбоби. Германия санъат академияси аъзоси. Россияда яшаган (1934—54). Фашизмни фош этиш К. ижодининг асосий мавзуси саналади. «Гровау хужжатлари» (1954), «Дмитров Герингга қарши» (1964), «Қатта ўйиндаги кичик пиёда» (1961), «Инсон ўзини ўзи яратади» (1958), «Тарқоқ очерклар» (1961) ва б. асарлар муаллифи.

К. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан парча ва баъзи ғазал ва рубоийларини немис тилига таржима қилган.

КУРЕН (мўғулча хурээн — қалқа, қароргоҳ) — 1) кўчманчилар яшайдиган манзил. Мўғулларнинг ўтовлари ва арана уйлари халқа шаклида ўрнатилган, ўртада қабила бошлиғи (уруғ оксоқоли) нинг ўтови бўлган. К. сўзининг оломон, қабила маънолари ҳам бор. (В. Радлов); 2) русча курень (уй) сўзи ҳам К.дан олинган. Запорожье Сечит жойлашган ҳарбий бўлинма. Бу К. 38 та қазақлар К.ига бўлинган. К.лар қазақларнинг келган жойи номи б-н аталган (мас. Полтана К. и, Умань К. и. ва б.); 3) ўзбекча «кўч-кўрон» сўзи таркибидаги кўрон ўша мўғулча сўздан келиб чиққан. Кейинги асрларда бу сўз Хива хонлигида атрофи девор б-н ўралган истехкомга нисбатан қўлланилган; теварак-атрофдаги кишилар ёвгарчиликда ана шу жойга яширинган. Навоий вилоятининг, Конимех туманида К. номи б-н аталадиган қишлоқ ҳам бор.

КУРЕНДОҒ — Туркманистоннинг ғарб-бидаги тоғ тизмаси. Шим-ғарбда

Копетдоғнинг ғарбий тармоқлари б-н чегарадош, ўз. 60 км. Бал. 971 м гача (Курен тоғи). Оҳақтош, гилдан таркиб топган. 500 м баландликкача чўл ва чала чўл ўсимликлари, ундан юқорида субтропик дашт ўсимликлари ўсади.

КУРЕССААРЕ (1917 й. гача Аренсбург, 1952—88 й. ларда Кингисепп) — Эстониядаги шаҳар (1563 й.дан), Сааремаа о.да, Роомассааре порти (Рига қўлтиғи соҳилида)дан 5 км. Аҳолиси 17,0 минг киши ҳамасида (1990-й.лар бошлари). Балчиқ б-н даволайдиган ва иқлим курорти. Гўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Ўрмон ва ёғочсозлик саннати корхоналари, ўлкашунослик музейи бор. К. 12-а.дан маълум. Орден қалъаси (14—15-а.лар), ратўша (17—18-а.лар), авлиё Николай классик черкови (18-а.) сақланган.

КУРИЛ ОРОЛЛАРИ - Камчатка я. о. ва Хоккайдо (Япония) о. оралиғидаги вулканик ороллар. Охота денгизини Тинч океандан ажратиб туради. РФнинг Сахалин вилояти таркибида. Узунлиги қарийб 1200 км. Майд. 15,6 минг км². Параллел ороллар — Катта Курил о.лари ва Кичик Курил о.ларидан иборат. Катта Курил о.лари 3 гуруҳга: жан. (Ку-вашир, Итуруп, Уруп ва б.), ўрта (Симушир, Кетой, Ушишир ва б.) ва шим. (Ловушки, Шиашкотан, Онекотан, Парамушир ва б. т.) гуруҳларга бўлинади. Оролларнинг кўп қисми тоғлик (бал. 2339 м. гача). 160 вулкан, шулардан 40 га яқини ҳаракатдаги вулканлар, иссиқ минерал булоқлар мавжуд. Кучли силзилалар бўлиб туради. Жан. оролларда ўрмонлар бор, шим. ороллар тундра ўсимликлари б-н қопланган. Балиқ (кета ва б.) ва денгиз ҳайвонлари (нерпа, сивуч ва б.) овланади. Кувашир о.да Курил кўрикхонаси жойлашган. К. о. тўғрисидаги илк маълумотларни 1697 й.да рус сайёҳи В.В. Атласов маълум қилди. 1855 й.даги Россия-Япония шартномасига кўра, Итуруп о.дан шим.даги барча К. о. Россиянинг мулки деб эълон

килинди. 1875 й.даги Россия—Япония шартномасидан кейин эса улар Япония бошқарувида бўлди. 1945 й.даги Крим конференцияси қарорига биноан, СССР тасарруфига ўтди, 1945 й.нинг август ойида, СССР—Япония уруши жараёнида совет кўшинлари томонидан эгалланди.

КУРИТИБА — Бразилиянинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар. Парана штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,6 млн. киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқро аҳамиятга эга. Целлюлоза-қоғоз ва ёғочсозлик саноатлари маркази. Машина ва унинг жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн пойабзал, кимё саноати корхоналари мавжуд. Ун-глар, Филология академияси, музей бор. Шаҳарга 1654 й.да олтин қидирувчилар томонидан асос солинган. К. — йербамате (парагвай чойи) б-н савдо қилинадиган марказ.

КУРКА, қулқул — товуксимонлар туркумининг куркасимонлар оиласига мансуб парранда. Марказий Америкада тарқалган оддий ёввойи К. (*Meleagris gallopavo*) фаН келиб чиққан. К. Европага, дастлаб, 16-а. бошларида келтирилган; энг йирик хонаки парранда, оёқлари, нисбатан узун, бақувват, думи кенг, қанотлари қиска, дўппайиб чиққан. Боши ва бўйнида «тож»лари бор, пати қалин. Тумшугининг юқори қисмидан тери ўсимта осилиб туради. Жинсий кўзгалиш даврида ўсимтанинг ўз. 12—15 см га етади. Патлари оқ, жез-ранг, қора, ола, саноат куркачилигида яхши товар гўшт олиш учун оқ патли К.лар боқилади. Гўшти мазали пархез маҳсулоти. К., асосан, гўшт олиш учун етиштирилади. Шим. Американинг ўрта ва жан. минтақаларида ёввойи К.лар тарқалган. Макиёнлари ерга оддийгина ин қуриб, 10—15 та тухум қўяди. Тухумдан чиққан болалари оваси б-н, хўрозлари эса алоҳида гала бўлиб юради. К. ўсимлик ва ҳашаротлар б-н озиқланади. Ёввойи К. овланади: хонаки

К. б-н жуфтлашиб, насл беради. Хонаки К. хўрозларининг тирик вазни 9—35 кг, макиёнлариники 4,5—11 кг га боради, 8—9 ойлигида, асосан, фев.—мартда тухум қила бошлайди. Битта К. бир йилда 70—90 та тухум қилади. Тухумининг оғирлиги 80—88 г, тухумининг инкубация даври 28 сутка. Ҳар бир К. тухумидан 40—60 бош ёш қурка олиш мумкин, 4—5 ой боқиб семиртирилса 160—200 кг гўшт етиштирилади. Наслдор К.лардан 3 ёшигача фойдаланилади. Йирик куркачилик хўжалиқларида бутун йил мобайнида К. жўжалари очирлиб, гўшт етиштирилади. К. деярли барча мамлакатларда урчитилади. АҚШ, Италия, Франция каби мамлакатларда етиштириладиган парранда гўштининг 16—25% (жаҳон бўйича 10—12%) К. гўштига тўғри келади (АҚШда йиллик парранда гўшти етиштириш ҳажми 16 млн. т дан ортиқ, 1999). К. гўшти етиштириладиган йирик паррандачилик ф-калари барпо этилган. К.лар тўла қимматли қуруқ аралаш озуқалар б-н боқилади. К.нинг жезранг, Шим. Кавказ, Москва, Исроил оқ К.лари ва б. зотлари кўп Тар-қалган. Ўзбекистонда Андижон, Фарғона, Хоразм вилоятларида 6 та ихти-сослаштирилган паррандачилик ф-каларида Исроилдан келтирилган оқ патли, кенг кўкрақли тез етиладиган К.лар етиштирилади.

Ад.: Сметнев СИ., Птицеводство, 6 изд. М., 1978; Промышленное птицеводство, М., 1985.

Сайфиддин Азимов.

КУРКУВАҚЛАР (Meropidae)

- кўкқарғалар туркумига мансуб кушларнинг бир оиласи. 25 тури маълум. Европанинг жануби, Шим. Африка ва Осиёда тарқалган. 2 тури: кўкқунок ва кўк-куркувак ёки бўздок Ўрта Осиёда учрайди. К. чиройли: патлари яшил, сариқ, ҳаво ранг; бир турининг пати қизил бўлганидан қизил куркувак дейилади. Ўзбекистондаги К. қишлаш учун Жан. Африкага учиб кетади. К. дарахт-

сиз очик ердарда, жарликларда, дарё бўйларида яшайди. Урчиш вақтида қатта гала бўлиб, баланд тик жар ва тепаликлар ен бағрини тумшуғи б-н қовлаб, уя ясайди. Май—июнда 4 — 10 та тухум қўяди. Ҳашаротлар, чигирткалар, қўнғизлар ва б. б-н озикланади.

КУРМАК (*Echinochloa macrospora* Vasing) — бошқоқдошлар оиласига мансуб бегона ўт туркуми; унинг 2 тури — шолсимон К. (девкурмак, говкурмак — *E. oryzoides*) ва қора К. (шамак — *E. crusgallii*) турлари мавжуд. Бу 2 тур бир йиллик бегона ўт, бўйи 50—150 см, пояси тик ўсади, цилиндрсимон, бўғимли, бўғим оралари ғовак, барглари оддий, барг банди узун тукчалар б-н қопланган, пояда ғилоф ҳосил қилиб ўрнашади. Гуллари майда, рангсиз, гулкўрғони йўқ, тўпгуллари рўвак, сўта, бошоқ ва панжасимон тузилган бўлади. Девкурмак Узоқ Шарқ, Ўрта Осиёда шולי экинзорларида ўсади, шולי б-н баробар етилади. Дони тарикдан йирик, уруғини шолидан ажратиб олиш қийин. Шамак эса, чўл, адир, тоғ худудларида қурғоқчиликка чидамли экинлар орасида, сернам ердарда, асосан, ариқ бўйларида, экинлар орасида учрайди. Июнь — сент. ойларида гуллаб, уруғлайди.

Кураш чоралари : уруғликни дон тозалаш машинларида тозалаш, дала агрофидаги бегона ўтларни йўқотиш; алмашлаб экиш, чириган гўнгдан фойдаланиш; гербицидларни қўллаш.

КУРОПАТКИН Алексей Николаевич (1848.17.3 — Псков губерваси — 1925.16.1) — Туркистон ген.-губернатори (1916—17), ген.-адъютант (1902). К. 1898—1904 й.лар ҳарбий вазир, рус-япон уруши (1904—05) да Манжурия армияси қўмондони; Узоқ, Шарқ куролли кучлари бош қўмондони (1904—05). К. ҳарбий лаёқатсизлиги, журъатсизлиги, доимий иккиланиши, қўл остидагиларга ишончсизлиги — рус-япон уруши (1904—05) да Россиянинг мағлубиятга учраши-

нинг асосий сабабларидан бири бўлган. 1-жаҳон урушида армия ва Шим.фронт қўмондони (1916), Ўрта Осиёни босиб олишда қатнашган, Туркистонда турли лавозимларда хизмат қилган (1866-71, 1875-77, 1879-83). Ўрта Осиё кўзғолони (1916)ни қирғи ботиришга раҳбарлик қилган. К. ҳарбий-тарихий ва ҳарбий-географик асарлар муаллифи. 1917 й.дан умрининг охиригача Псков губервасида яшаб, ўқитувчилик қилган.

КУРОРТ, курортл ар (нем. Kurort — шифобахш жой) — одам организмига фойдали ва ёқимли таъсир этадиган табиий шифобахш воситалар (минерал булоқлар, шифобахш балчиклар, қулай иқлим ва б.)га эга ва шу воситаларни даволаш-профилактика мақсадида қўллаш учун зарур шарт-шароитлар бўлган жой. Шундай жойларда санаторийлар ташкил этилади. Табиий даво воситаларининг характериға кўра, бальнеологик (қ. Бальнеотерапия), балчик б-н даволайдиган (қ. Балчик билан даволаш) ва иқлимий (қ. Иқлим билан даволаш) К.лар фарқ қилинади. Кўп К.ларда бир неча хил даво омиллари (балчикли бальнеологик, бальнеоиклимий, иқлимий-бальнеологик-балчикли) бўлади.

Бальнеологик К.ларда асосий даво омилари ванна, душ, бассейнда чўмилиш (гидрокарбонатли, натрий сульфатли ва б. сув манбалари), шунингдек, ингаляция, ювиш, клизма, чайиш ва б. кўринишида қўлланиладиган минерал сувлар ҳисобланади. Тошкент минерал суви, Чортоқ, Чимён, Кисловодск, Сочи ва б. санаторийлар бунга мисол бўла олади.

Балчик б-н даволайдиган К.да суви шўр қўл ва лиманларнинг ил балчиғи, сапропел балчиғи (суви чучук қўлларнинг ил балчиғи), торфли балчиклар (чучук ва минераллашган) ишлатилади. Ўзбекистонда, асосан, Жиззах вилоятидаги Балиқчи қўл балчиғидан фойдаланилади.

Иқлимий К.ларда иқлим омилларининг шифобахш хусусиятлари: К.нинг

географик жойлашиши, рельефи ва табиати б-н боғлиқ. Ўзбекистонда иқлимий К.лардан Оқтош, Чимён ва б. машҳур.

К.лар жойлашган ўрнига қараб денгиз бўйи, ТОҒ текислик (пастлик), ўрмон, дашт, ярим чўл ва чўл иқлими К.ларга бўлинади. Ҳаво ва қуёш ванналари, шунингдек, денгиз, дарё ва кўлларда чўмилиш иқлимий К.ларнинг асосий даво усуллари дир. Ўзбекистондаги К. жойлардан дастлаб Тошкент вилоятининг Янгйобозор қишлоғида қимиз б-н даволайдиган, кейинчалик Шохимардонда (1932) ўпка силини даволайдиган санаторийлар қурилди.

Тоғ иқлимий К.лари (мас, Иссиқ-кўл)т ультрабинафша нурлар кўп, т-ра пастроқ, ҳаво тоза ва ионлашган бўлади. Дашт К.ларида ёз жуда иссиқ ва бирмунча қуруқ бўлиб, беморлар, асосан, иқлимий омиллар ва қимиз б-н даволанади (қ. Қимиз билан даволаш).

К.да даволаниш фақат табиий даво воситаларидан фойдаланиш эмас, балки организмнинг ҳимоя кучларини, шунингдек, унинг ноқулай об-ҳаво омилларига чидамани оширишга қаратилган зарур профилактик чора-тадбирларни ҳам ўз ичига олади. Заруриятга қараб физиотерапевтик муолажалар, шифобахш физкультура, пархез таомлар, дори-дармонлар, турли гиехлардан тайёрланган шарбатлар ишлатилади.

К.ларда даволаш махсус рухсатнома-ларга биноан олиб борилади. Беморнинг К.да даволаниши учун кўрсатма бўлса, унга тавсия этилаётган К.нинг хили, даволаш тури (санаторий ёки амбулатория) ва мазкур беморнинг даволаниши учун энг қулай фасл кўрсатилган маълумотнома берилади. Бу беморга К.га йўлланма олиш учун асос бўлади. Сўнгра врач беморга санаторий-К. картасини тўлдириб беради. Баъзи касалликларда (сил, миокард инфаркти, инсульт ва б.) санаторий-К.да даволаш ўрганиб қолинган иқлим шароитларида ўтказилса самаралироқ бўлади. К.га бориш тўғрисидаги масала-лани ҳал этишдан аввал, албатта, даволовчи врач

б-н маслаҳатлашиб олиш керак.

Жаҳонга машҳур К.лардан Варва, Закопане, Карлови-Вари, Ницца, шунингдек, Эссентуки, Железноводск, Кисловодск, Пятигорск, Сочи, ЎзР даги Чимён, Чортоқ ва б.да табиий даво омиллари б-н даволаш йўлга қўйилган. Толибжон Собиров.

КУРОРТОЛОГИЯ (курорт ва ...логия) — тиббиётнинг бир бўлими; табиий шифобахш омиллар (иқлимий, бальнеологик ва б.), уларнинг организмга таъсири хамда улардан даволаш-профилактика мақсадларида фойдаланиш усуллари ўрганади (қ. Бальнеология, Иқлим билан даволаш, Бальнеотерапия, Балчик билан даволаш). К. санаторий ва курортлар ишини ташкил қилиш, оммавий дам олиш, курортбот жойларни излаш ва танлаш масалалари б-н ҳам шугулланади. Худди табиий физик омиллардагидек (мас, карбоват ангидридли, водород сульфидли ва б.) сунъий муҳит барпо этиш, физиотерапия усулидан фойдаланиш ҳам К. вазифасидир. Ўзбекистонда Курортология и.т. ин-ти (1919) ва 1920 й.да Ўрта Осиё ун-тида тиббиёт ф-ти ташкил этилган вақтдан бошлаб курорт жойларни мунтазам ўрганишга киришилди, маҳаллий минерал сувлар, балчиклар, қуёш нури ва б. табиий омилларнинг одам организмга таъсири клиник хамда экспериментал жиҳатдан тадқиқ қилинди. Ҳоз. ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги Саломатликни тиклаш ва физиотерапия и.т. ин-ти хамда унинг шохобчалари (Термиз, Наманган ш.да) К. соҳасида фаолият кўрсатади.

КУРОСАНА Акира (1910.23.3, Токио -1998) — япон кинорежиссёри, сценарийчи. Реж.лик фаолиятини 1936 й. бошлаган. 1950 й. экранлаштирган «Расёмон» фильми б-н жаҳонга танилди.

«Овсар», «Етти самурай», «Дерсу Ўзала», «Жангчининг сояси», «Жароҳат», «Август рапсодияси» фильмлари машҳур. Унинг фильмлари инсон

характерини очишда ўзига хос талқини, ўткир драматик зиддиятлари б-н ажралиб туради. Ахлоқ, шахснинг руҳий такомилли, инсоннинг доимо эзгуликка интилиши лозимлиги К. ижодининг асосий мавзусидир.

КУРОСИО (японча куро — қора, сио — оқим), Куро-Сиво, Япония оқим и — Тинч океандаги илиқ оқим. Япониянинг жан. ва шарқий қирғоқлари бўйлаб оқади. Шарқий Хитой денгизининг шим. қисми б-н океаннинг унга туташ қисмидаги сув сатҳининг хар хиллиги натижасида вужудга келади. К.нинг Рюкю о.ларининг шим. бўғозларидан чиққан жойидан 36° ш.к. ва 150° шқ.у. гача бўлган қисми унинг асосий қисми ҳисобланади. Оқимнинг айрим тармоқлари 40° ш.к. гача бориб, совуқ Курил оқими б-н қўшилади. Хонсю о.нинг жан.да К.нинг эни 170 км, чуқ. 700 м гача. Августда т-раси 25—28°, фев. да 12—18°. Тезлиги жан.да соатига 6 км, шим.да 1—2 км. Оқим Тинч океан шим. қисмининг иқлимини юмшатиб, гидрологик шароитига таъсир этади.

КУРС (лот. *cursus* — югуриш, ҳаракат)— 1) олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ўқув даври, босқичи (мас, биринчи К., иккинчи К. ва ҳ. к.); 2) бирор фан ва илм соҳасининг муайян доирадаги тугалланган баёни (мас, таълимнинг К. тизими); 3) денгиз ва ҳаво транспортининг тутган йўли, йўналиши (мас, кема К.и); 4) сиёсат, ижтимоий ва б. фаолиятларда йўналиш (мас, ислохотлар К.и.); 5) бир мамлакат пул бирлиги баҳосининг бошқа мамлакат пул бирлигидаги ифодаси (қ. Валюта курси); 6) биржада сотиб олинадиган ва сотиладиган акция, облигация, вексель ва б. қимматбаҳо қоғозлар баҳоси, вархи; 7) тугалланган ҳаракат, муолажа (даволаш К.и.); 8) и. ч. ва бошқариш, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш ва б. соҳаларда ходимлар тайёрлаш ва малака ошириш шакллари билан бири.

КУРС ИШИ — олий ўқув юртлари талабалари томонидан ўқув режасидаги умумқасбий ва махсус фанлар бўйича бажариладиган мустақил иш. К.и. проф.-ўқитувчилар раҳбарлигида талабаларда тўпланган назарий билимдан муайян масалани ечишда мустақил фойдаланиш кўникмасини ёки мавзуни чуқур ўрганиш мақсадида бажарилади. К.е, одатда, куйи курсларда рефератив (қ. Реферат), юқори курсларда графикавий-ҳисоблаш ишлари сифатида ўтказилади. К.и. мавзуи олий ўқув юртлари кафедраларида ишлаб чиқилади ва ҳимоя қилинади.

КУРС ЛОЙИҲАСИ - техника йўналиши бўйича кадрлар тайёрловчи олий ўқув юртлари, ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртлари (касб-хунар коллежи) талаба (ўқувчи)лари томонидан ўқув йили (курс, семестр) давомида бажариладиган мустақил иш. К. л.да объект, жараён, режалаштириш ва ҳ.к.нинг жўзъий бўлаги таҳлил қилинади, баъзи сифати ёки кўрсаткичи янгидан лойиҳаланади. К. л. график қисм ва ҳисоб-тушунтириш хатидан иборат. К. л.ни бажариш жараёнида талаба (ўқувчи)лар технологик жараёнларни лойиҳалаштириш, и.ч.ни ташкил этиш ва режалаштириш бўйича олган назарий билимларини мустаҳкамлайдилар, и. т.да муайян кўникма ҳосил қиладилар, илмий-техника ва махсус адабиётлар, намунавий лойиҳа ва ш.к.дан фойдаланишни ўрганадилар. К. л.га тажрибали проф.-ўқитувчилар ва и.ч. етакчи мутахассислари раҳбарлик қилади. К. л. талаба (ўқувчи)ларни битирув малакавий иш ёки магистрлик диссертацияларини мустақил бажаришга тайёрлайди.

КУРСАВИЙ Абу Васр (1776, Курса, Татаристон — 1812, Истанбул) — ис-ломдаги ислохотчилик ҳаракати ва татар маърифатпарварлигининг асосчиси. Маҳаллий мадрасада ўқиган. 19-а. бошида Бухорога келиб Ниёзқули ат-Туркманий (нақшбандия — мужад-

дадия тариқатининг машхур шайхларидан бири) кўлида тахсил олган. Бухоро мадрасаларидаги ўқув тизимини ислоҳ қилиш бўйича ўз дастурини ишлаб чиққан. Ақоид ва Калом масалаларида Бухоро уламолари б-н тортишиб қолган. Йирик илоҳиётчи олим Саъдаддин ат-Тафтазоний (1390 й.в.э.) китобига ёзган шарҳида К. ўз фикрини ошқора баён қилган. 1808—09 й.ларда Бухоро амири Ҳайдар хузурида бўлган уламолар мажлисида ўз қарашларини қатъият б-н ҳимоя қилса ҳам, у даҳрийликда айбланиб, қисқа муддат тутқунликда сақланган. Бухородаги мударрис устозларининг талаби б-н озодликка чиқарилган. К. ўз юрти — Қозон яқинидаги Юқори Курса кишлоғига қайтиб, маҳаллий мадрасада мударрис бўлган. У ўз қарашларини машхур «Ал-Иршод лил-ибод» рисолида баён қилган. Маккага ҳаж сафари пайтида Истанбулда вафот этган ва ўша ерда дафн қилинган.

К. ғоялари ҳаётлик чоғида унчалик шухрат топмаган. 19-а. 2-ярмида Маржонийнинг асарлари орқали К.нинг ислом илоҳиётчиси ва маърифатпарварлик ғоялари тарқатувчиси эканлиги тан олинган. Туркистонда унинг қарашлари кенг тарқалган ва кўплаб тарафдорлари бўлган.

Ад.: Ислам в татарском мире: история и современность, Казань, 1997; Ислам в территории бывшей Российской империи, выпуск-2, М., 1999.

Қахрамон Ражабов, Реват Шигабутдинов.

КУРСИ — 1) ўтиришга мўлжалланган уй жиҳози, суянқиқсиз ёғоч ўриндиқ, аксарият тўрт оёкли бўлади. Шакли айлана ёки қиррали (3 дан то 10 тагача) қилиб ясалади. Бўяма, ўйма нақшлар б-н безатилади, панжара усулида ҳам ишланади; 2) меъморликда устуннинг қуйи қисми, пойустун. Устун танаси К.га ўтишда ингичкалашади, шунда устун оғирлиги К.га тушади. Устун К.си 2 усулда — устун б-н яхлит ёғочдан ёки алоҳида ёғочлардан

ясалади, алоҳида ясалганида К. учун тош (мармар) ҳам ишлатилиши мумкин. К. устун б-н уйғунлаштириб бўяма, ўйма вақшлар б-н безатилади.

КУРСИ, кассиопея (лот. Cassiopeia) (қад. юн. афсовасига кўра, Эфиопия шоҳи Кефейнинг хотини ва Андромеданинг онаси Кассиопеянинг номи б-н аталган) — осмоннинг Шим. ярим шарида жойлашган юлдузлар туркуми. W шаклини ҳосил қиладиган энг ёруғ юлдузлари е, 8, х), а ва р; уларнинг ёрқинлиги 3,4; 2,7; 2,4; 2,2 ва 2,3 кўринма юлдуз катталигида. К.нинг асосий қисми Сомон йўлида жойлашган бўлиб, Цефей, Калтакесак, Андромеда, Персей ва Жираф юлдуз туркумлари орасида жойлашган. К.да кўпгина тарқоқ юлдуз тўдалари мавжуд. 1572 й.да Тихо Браге кўзатган янги юлдуз ҳам айнан шу юлдуз туркумида портлаган. Ўзбекистонда сент.—ноябрь ойларида яхши кўринади. 1957 й.да К.да ўта янги юлдуз чакнаган. Ундан инсониятга маълум радионурланишлар манбалари ичида энг кучли манба жойлашган.

КУРСИЙ (араб. — ўриндиқ, тахт, та-янч) — ислом манбаларида Арши аълонинг иккинчи номи, 7 қанат осмондан ташқари алоҳида 8-осмон ҳам тушунилади. Қуръоннинг Бақара сурасидаги 255-оят «Оятал-Курсий» деб номланган. Унда «Аллоҳнинг Курсийси Еру осмонлардан ҳам кенглик қилади», деган ибора бор. Унинг тафсирида баъзи олимлар Аршининг кенг ва катталиги Еру осмонларни ўз ичига сиғдиргудек ҳажмда деб билса, баъзилар Еру осмонлар, уларнинг ичи ва ташқарисидаги барча нарсалардан хабардор бўлиш Аллоҳнинг илмидир, деб ҳисоблайди. Бу каби баҳслар Қуръондаги айрим оятлар мазмуни Муҳаммад (сав) ҳадисларида шарҳланмай қолдирилгани боис вужудга келган. Бундай ҳолатда тафсир ёзган олимлар ўзларининг ақл ва фикрлари доирасида изоҳ беришлари табиийдир.

КУРСК — РФдаги шаҳар, Курск вилояти маркази. Сейм дарёси бўйида. Т. й. тугуни. Москва—Симферополь автомагистраларида. Аҳолиси 445,5 минг киши (1998). Машинасозлик («Счётмаш», аккумулятор, электроаппарат 3-длари), кимё (кимёвий тола, техник резина буюмлари), кимё-фармацевтика, энгил, озиқ-овқат саноати корхоналари, 4 олий ўқув юрти, 2 театр, ўлкашунослик, Курск жанги (1943) ҳарбий-тарихий музейлари, суратлар галереяси бор. К. 1032 й.дан Киев Руси калъаси сифатида маълум. 14-а. дан Литва, 1508 й.дан Россия таркибида. К.да 17—19-а.лар меъморий ёдгорликлари, Троица черкови сақланган.

КУРСК ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят. Марказий Қоратупроқ иқтисодий ринга киради. 1934 й. 13 июнда ташкил этилган. Майд. 29,8 минг км². Аҳолиси 1336,4 минг киши (1998), асосан руслар; шунингдек, белорус, украин ва б. ҳам яшайди. Шаҳарликлар 60,9%. 28 туманга бўлинган, 10 шаҳар, 23 шаҳарча бор (1998). Маркази — Курск ш.

К. в. Россия Европа қисмининг марказида Ўрта Россия қирларида жойлашган. Ўртача бал. 200 м. Фойдали қазилмалари: Курск магнит аномалияси, темир рудаси, фосфорит, бўр, торф, хар хил гил, кум ва б. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси ғарбида — 7,7° дан шим.да — 9,4°гача. Йиллик ёгин 480—600 мм. Вегетация даври 187—193 кун. Асосий дарёлари: Сейм ва унинг ирмоқлари. Асосан, қоратупроқ, шим.-ғарбида сур тусли ўрмон тупроқлари тарқалган. Вилоят худудида Марказий қоратупроқ қўриқхонаси жойлашган.

К.в. саноатининг етакчи тармоқлари: кўп тармоқли машинасозлик ва металл-созлик. Темир руда саноати (Михайловское кон бойитиш к-ти) Россиянинг металлургия 3-дларини юқори сифатли хом ашё б-н таъминлайди. Кимё ва нефть кимёси саноатида техник резина, ўғит, лок-бўёқ маҳсулотлари, Курск «Хим-

волокно» и.ч. бирлашмасида синтетик тола, «Счетмаш»да ҳисоблаш машиналари ишлаб чиқарилади. Энгил саноатда жун мато, устки ва ички трикотаж, тикуччилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат саноатида шакарқанд 3-ди бор. Курск АЭС мавжуд. Бурдой, жавдар, арпа ва б. экилади. Асосий техника экинни — қанд лавлаги. Сабзавотчилик, картошкачилик, мевачилик б-н шуғулланилади. Қорамол, чўчка, қўй, парранда боқилади. Йирик т.й. тугунлари: Великие Луки — Новосокольники — Невель.

КУРСК ЖАНГИ - 2-жаҳон урушидаги энг йирик жанглардан бири (1943 й., 5 июль — 23 авг.). Сталинград жанги (1942—43) дан сўнг, Брянск, Воронеж ва Марказий фронтларнинг қўшинлари немис фашист қўшинларини улкан ҳудуд бўйлаб суриб ташлаган. Натгжада «Курск ёйи» деб аталмиш фронт чизиғи юзага келган. Немис фашистлар қўмондонлиги ана шу ерда Воронеж ва Марказий фронт қўшинларини ўраб олиб, тор-мор қилиш режасини тузган. Бунга қарши совет қўмондонлиги дастлаб мудофаа, кейин қарши зарба операциялари б-н душманни тор-мор келтириш ва унинг янги режаларини барбод қилиш режасини ишлаб чиққан. «Курск ёйи»ни мудофаа қилаётган қўшинларга қарши немислар ўзининг, 2, 9-пиёда аскарлар, 4-танк армияси, «Кампф» тезкор гуруҳини жангга ташлаган. Ватигада улар 5 июлда Орёл-Курск йўналиши бўйича 10—12 км, Белгород-Курск йўналиши бўйича 35 км масофага ёриб кирган. Июль—авг. ойларида Марказий, Воронеж ва Дашт (генерал полковник И.С. Конев), Ғарбий (генерал полковник В. О. Соколовский), Брянск (генерал полковник М. М. Попов) ва Жан.-Ғарбий (армия генерали Р. Я. Малиновский) фронти қўшинлари қарши ҳужумга ўтиб фашистларнинг 30 дивизиясини яқсон қилган. Орёл ва Белгород (5 авг.), Харьков (23 авг.) ш.лари озод қилинган. К.ж. 2-жаҳон урушида хал қилувчи бурилиш ясаган ва стратегик

ташаббус ўзил-кесил совет кўшинларига ўтган.

КУРСК МАГНИТ АНОМАЛИЯСИ

-Россиядаги энг йирик магнит аномалияси. Умумий майд. 120 минг км² га яқин. Икки асосий магнит аномалиясидан ташкил топган; ўз. қарийб 600 км, эни 150—250 км, асосан, РФнинг Курск, Белгород, Орёл вилоятларида жойлашган. К.м.а.ни илк бор рус олими П. Б. Иноходцев аниқлаган (1783). 1919 й.дан К.м.а.да мунтазам геологик ва геофизик текширишлар олиб борилди. 1923 й. Шчигриш. ёнида 167 м чуқурликда бурғи коваги ковланиб, темир руда қатлами очилди.

К.м.а. ҳудуди геологик жиҳатдан токембрий тор жинсларидан иборат. Уларнинг орасида магнетит-темирли-кварцит қатламлари бор. Протерозой даври сланецлари изокливал буқилма ҳосил этган. Вақт ўтиши б-н К.м.а.даги темирли кварцитлар шиддатли нураб, гематит-мартигли темир рудаларининг бўш қопламини ҳосил қилган. Ундаги темирнинг миқдори 50% дан ортик. Бу қопламлар сидерит б-н цементлашиб, зич сидерит-мартигли руда турини вужудга келтирган. Уларда 53—57% темир, 3,6—13% кумтупрок, 0,15—0,49% олтингугурт, 0,03% фосфор бор.

Белгород яқинида темир рудаси 500 м чуқурликда. Бу рудалар юқори сифатли бўлиб, темирнинг ўртача миқдори 61,5%, кумтупрок 5%, фосфор 0,09% ва олтингугурт 0,99%. К.м.а. рудаларининг умумий баланс захираси 55 млрд. т ни ташкил этади. Улар таркибида магнетит, мартит, сидерит, шамозит, кальцит бор. Конлардаги руда очик ва ер ости усулда қазиб чиқарилмоқда. Ру-даларга «КМА руда» комбинатида ишлов берилади.

КУРТАК— 1) юксак ўсимликларнинг новда куртаги. К. учки қисмида ўсиш конуси бўлган бошланғич поя ва ўзаро зич жойлашган ҳар хил ёшдаги баргчалардан (вегетати в К.) ёки улар б-н бирга ўрнашган бошланғич гул ва туигуллар-

дан (генератив К.) иборат. Бошланғич гул К. гунча дейилади. Қишлайдиган К. сиртдан қўнғир кобиқ (шакли ўзгарган барглар) б-н қопланган. К. новданинг учиди (учки К.), барг қўлтиғида (барг К.) ёки поянинг бошқа қисмлари, илдиз, баъзан баргларда (кўшимча К.) бўлади. Баҳорда ёзилмайдиган ва новдада ривожланмай турган К. уйқудаги (яширин) К. дейилади. Ўсимлик кесилганида ёки синганида бундай К.дан янги новда ўсиб чиқади. Ўсимликларнинг бу хусусиятидан бир тур ўсимликни бошқа тур ўсимликка пайвандлашда фойдаланилади;

2) баъзи умуртқасиз хайвонлар (бўшлиқичлилар, ҳалқали чувалчанглр ва б.)да ова организмда ривожланаётган жинсиз ёки жинсий ёш организм.

КУРТАК ПАЙВАНД - бир ўсимлик ка иккинчи ўсимликнинг куртагини улаш, пайвандлаш усулларида бири. К.п.да пайвандтагга битта куртак уланади. К.п. июль охиридан сент. ўртасигача ўтказилади. К.п. қилишдан 4—5 кун олдин кўчатзор суғорилади, пайвандтаг илдиз бўғзидан 15—20 см гача барча ён шохлар олиб ташланиб, ҳўл латга б-н тозаланади. Куртаклар ҳосилга кирган, нав хусусияти яхши, соғлом дарахтларнинг кун салқин вақтда ке-силган қаламчаларидан олинади. Қаламчадаги барглар 0,5—1 см банд қолдириб кесилади. Тайёр қаламчалар пайвандлаш вақтигача ҳўл чипта, похол қабиларга ўралиб, салқин жойда сақланади.

Пайвандлаш усули: пайвандтаг пўстлоғи ёғочлик қисмигача 3 см узунликда «Т» шаклида пайвандлаш пичоғи б-н тилинади, сўнгра пўстлок сал очилади, бу жойга бир оз ёғочлик қисми б-н кесиб олинган куртак ўрнатилади ва чипта, полиэтилен плёнка б-н боғланади. Пайвандлаш иши тугагач, кўчатзор кондириб суғорилади. Уланган куртаклар 15—16 кунда тутади. Тутган куртакдаги барг банди тушган бўлади ёки бармоқ б-н сал тегилса, тушиб кетади; тутмаганда барг банди куриб, куртак пўстлоғи буришиб

колади. Бундай ҳолда пайвандтагнинг қарама-қарши томонидан қайта пайвандланади. Пайванд тўтиб кетгач, куртак уланган жойдан юқориси эрта кўкламда кесиб ташланади. Вайча пайванд ҳам куртак пайвандга киради, бу усулда асосан, ёнғок, анжир, пекан пайвандланади.

КУРТАКЛАНИШ — вегетатив кўпайиш хилларидан бири. К.да ова организмда ҳосил бўлган куртак—ўсимтадан янги организм ривожланади. К. айрим халтачали замбуруғлар, бир қанча базидияли замбуруғлар, шунингдек, гулли ўсимликлар ва жигарсимон йўсинлар учун хос. Ҳайвонлар орасида К. орқали кўпайиш ғовактанлилар, бўшлиқичлилар, айрим инфузориялар, халқали чувалчанглар, мшанклар, қанотжабралилар ва қобиклилар учун хос. Ҳайвонларда К. ташқи ва ички бўлади. Ташқи К. париетал (куртак ова организм танасида ҳосил бўлади) ва бачки танали (куртаклар махсус бачки—ўсимталарда ҳосил бўлади) хилларга ажратилади (мас, айрим бўшлиқичлилар ва қобиклиларда). Ички К.да янги индивид ова организм танасининг ичида, унинг ихтисослашган қисми ҳисобидан ҳосил бўлади. Ғовактанлиларнинг геммуласи, мшанкаларнинг статобласти ички К. орқали пайдо бўлади. Ҳимоя қобиғига эга бўлган куртаклар ноқулай шароит (қишки совуқ, қурғоқчилик)да ова организм нобуд бўлганида турнинг сақланиб қолишига имкон беради. Бир қанча ҳайвонларда К. ниҳоясига етмайди ва ёш организм ова организмдан ажралиб кетмаслиги туфайли колония ҳосил бўлади. Ова организмга ҳар хил омиллар (мас, кесиш, қуйдириш) таъсир эттириб, сунъий К. пайдо қилиш мумкин.

КУРТАКХЎР (*Gmetocera ocellana* F.) -капалақлар туркумининг парвоналар оиласига мансуб ҳашарот. Ўрта Осиё, Фарбий Европа, Узоқ Шарқ, Шим. Америкада тарқалган. Капалаги сарик-қулранг, олдинги қанотининг орқасида

кенг оқ йўли бор, қанотлари ёзилганда 1,5 см. Личинкаси аввал оқ, кейин пуштиранг, ўз. 10—13 мм. Ғумбаги ўз. 6,5—8,0 мм, қорин бўғимларида тиканлари бор. Қурти ўз. 9—12 мм, жигарранг. К. барча мева дарахтлари — олма, нок, шафтоли, олхўри ва б.нинг куртаги, ғунчаси, гули, баргини, ёзнинг иккинчи ярмида меваларини зарарлайди. К.нинг биринчи ва иккинчи ёшдаги қуртлари юпка пилла ичида, пўстлоқ ёриқларида, кўпинча куртакларга ёпишган қуруқ барглар остида қишлайди. Кўкламда қуртлари ривожланаётган куртакларни тёшиб овқатланади (куртаклардан қурт чиқиндиси б-н ифлосланган қорамтир шира том-чилари чиқиб туради). Қуртлар мева баргларини ўзлари ажратган иплар б-н ўраб, ялтироқ пилла ичида ғумбакка айланади. Май ойининг 2-ўн кунлигида ғумбакдан капалақлари учиб чиқади. Битта урғочи капалак барг устига 70—180 тагача тухум кўяди.

Қураш чоралари: кўзда ёки эрта баҳорда мева дарахтларининг танасидаги эски пўстлоқлари тозаланади, буталади, шохлари сийрақланади, қуриган шохлар қирқиб, ёқилади. Баҳорда личинкаларини йўқотиш учун олма ва б. мевали дарахтларга гуллашдан аввал ёки гулдан тушганидан кейин фозалон (2,0—4,0 л/га) ёки карбофос (1,0—3,0 л/га) препаратлари сепилади.

Султон Алимухамедов.

КУРТЛАР ДАВЛАТИ, Картлар давлати (1245—1389) — куртлар сулоласи томонидан Ҳирот воҳаси ва Ғур тоғли вилояти ҳудудида барпо этилган давлат. Маркази — Ҳирот ш. К.д. ҳулоқуийларга қарам бўлсада, мустақил бўлишга интилган. Шу сабабли Ҳирот бир неча марта ҳулоқуийлар қўшини томонидан вайрон ва талон-торож қилинган. Мўғуллар ҳокимияти заифлашгач (14-а. 2-ярми), куртлар амалда мустақилликка эришган. Муизаддин (1331—70) Мурғоб дарёси ва Афғонистоннинг бир қисмигача бўлган шарқий Хуросоннинг деярли ҳамма қисмини босиб олган. Бироқ К.д.

турли мулкларнинг номигагива ҳарбий-маъмурий бирлашмаси бўлганлиги туфайли 14-а.нинг 80-й.ларида Амир Те-мур томонидан тобе этилиб, тугатилган.

КУРУ — кад. ҳинд қабиласи (каура-на), К. давлати тепасида турган подшоҳ уруғининг номи (К. — ой сулоласи, Самварна ҳамда Куёш кизи бўлган Тапатини фарзанди). К.лар сўнгги ведалар даврида ҳоз. Деҳли яқинида Харьява штатида жойлашган афсонавий давлат Курукшетраш истиқомат қилган. Пан-чала уруғи б-н иттифоқ бўлиб бирлашган К.лар Ганга ва Жамна дарёлари оралиғидаги деярли барча вилоятлар устидан ҳукмронлик қилишган. К. қабиласи мил. ав. 6-а.гача сиёсий мавқеини сақлаб қолган.

КУРУКШЕТРА - Жамна ва Ганга дарёлари оралиғининг шим. қисмида ва Жамва ва Сатлеж дарёларининг юқори оқимлари бўйидаги текисликларда кад. ҳинд қабиласи қурулар яшаган вилоят. К., шунингдек, Маҳабҳаратаца баён этилган афсонавий буюк жанг содир бўлган майдон (Деҳлидан шим.да жойлашган текислик).

КУРЦИЙ РУФ, Квинт (мил. 1-2-а.) — кад. Рим тарихчиси ва ритор (нотиклик санъатини ўргатувчи муаллим). К.нинг қачон туғилган ва вафот этгани номаълум. Асарларининг тилига қараб, тарихчилар К.ни Клавдий ёки Август ҳукмронлиги даврида яшаган деб тахмин қиладилар. К. македониялик Александр ва унинг ҳарбий юришлари-га бағишланган, ҳарбий техника тарихи нуктаи назаридан тарихий аҳамиятга эга 10 та китобдан иборат «Буюк Александрнинг тарихи» номли катта асар (тахм. мил. 50 й. ёхуд 2-а. ўртаси)нинг муаллифи. Унинг 8 та китоби сақланган.

КУРЧАТОВ Игорь Васильевич [1902.30.12 (1903.12.1), Сим ш., ҳозирги Челябинск вилояти Аша тумани —1960.7.2, Москва] — рус физик оли-

ми, акад. (1943). Атом фани ва техникасининг ташкилотчиларидан бири. Қрим ун-тини тугатган(1923). 1925 й. дан Ленинфад физика-техника ин-тида А. Ф. Иоффе раҳбарлигида ишлай бошлаган. 1943 и. да лаб. ташкил этиб, унга раҳбарлик қилган (кейинчалик бу лаб. СССР ФА Атом энергияси ин-тига айлан-тирилган). Илмий ишини диэлектриклар табиатини ўрганишдан бошлади. Сегнет тузининг электр хоссаларини ўрганиб, сегнетоэлектриклар назариясига асос солди. 1933 й. дан атом ядроси физикаси масалалари б-н шугулланиб, сунъий-радиоактив изотоплар ядро изомерияси ҳодисасини (1935), рус олимлари К. А. Петржак, Г. Н. Флёрв б-н биргаликда уран-235 нинг ўз-ўзидан бўлинишини кашф қилди (1940). К. раҳбарлигида Москвада циклотрон (1944), Европада биринчи атом реактори (1946), биринчи совет атом бомбаси (1949) ва дунёда биринчи термоядро бомбаси (1953), дунёда биринчи атом электр станцияси (1954) яратилди ва бошқариладиган термоядро синтези муаммоларига оид тадқиқотлар қилишга кириша бошланди. К. ташаббуси б-н Ўзбекистонда Ўзбекистон ФА Ядро физикаси институти ташкил қилинган.

Ад.: Головин И. Н., И. В. Курчатов, М., 1967; Ас та ше н ков П. Т., Академик И. В. Курчатов, М., 1971.

КУСКО — Перунинг жан. қисмидаги шаҳар, Пува ясситоғлигида, 3400 м баландликда. Куско департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 291 минг киши (2000). Т.й. станцияси. Қ. х. районининг савдо маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган. К. кечуа индейсларининг муҳим маданий маркази. Миллим ун-т (1692), Мусиқа мактаби, Вафис санъат мактаби, ку-тубхона, музейлар, жумладан, Миллий ун-тнинг Археология ин-ти ва музейи бор. Кад. ин-клар дапатининг пойтахти (11 -а. да асос солинган) бўлган. Сарой ва соборлар,

мовастирлар, черковларнинг қолдиклари сақланган. Туризм маркази.

КУСКОКВИМ, Кускокиум -Аляска ғарбидаги дарё. Ўз. 1300 км, ҳав-засининг майд. 123 минг км². Аляска тизмаси ён багирларидан бошланади, остоналар ҳосил қилиб Кускоквим тоғларини кесиб ўтади. Беринг денгизининг Кускоквим кўлига қуйилади. Ўртача сув сарфи 1840 м³/сек. Деярли ярим йил муз б-н копланади. Қуйилиш жойидан 800 км масофада кичик кемалар қатнайди.

КУСТО (Cousteau) Жак Ив (1910.11.6, Сен-Андре-де-Кюбзак, Франциянинг Бордо вилояти — 1997) — француз океанографи, сайёҳ. Сув остида техник воситалар ёрдамида тадқиқотлар олиб бориш ва кинога олишни бошлаб берувчилардан. Ёшлигида оиласи б-н АҚШда яшаган. Францияга қайтгач, Миллий олий ҳарбий-денгиз мактабини тугатган. 1933 й. дан ҳарбий кемада, кейинроқ ҳарбий-денгиз авиациясида хизматини ўтаган. 1942 й. К. сув ости жониворлари ҳақида фильм яратувчи компанияга асос солади. 1952 й.дан тадқиқотлар олиб борувчи «Калипсо», 1985 й.дан «Алкиова» кемаларига раҳбарлик қилган. 1954 й. шу кемада К. Қизил денгиз ва Ҳинд океанига, Сейшель о.ларига жўнаб кетади. Вагижада кино сохдсида юксак мукофотларга сазовор бўлган «Кусто гуруҳи саргузаштлари», «Сокинлик дунёси» каби кўп серияли фильмлар яратилди. Аквананг (Э. Ганьян б-н бирга), сув ости уйи, «шўнғувчи ликопча» аппаратини ихтиро қилган. 1957 й.дан Мовакодаги Океанография музейи директори. Оммабоп китоблар ва фильмлар муаллифи.

КУТАИСИ (кад. грузин тилида «Кутатиси») — Грузиянинг ғарбидаги шаҳар. Имеретиянинг маъмурий маркази. Иқтисодий мавқеи ва катталиги жиҳатидан Тбилисидан кейин 2-ўринда туради. Риони дарёсининг ҳар иккала соҳилида, 150 м баландликда, жойлаш-

ган. Т.й. станцияси К. шоссе йўллари орқали Тбилиси, Сухуми, Батуми ва Шим. Кавказ (Осетия ҳарбий йўли) б-н боғланган. К.дан Тбилисигача 220 км, энг яқин денгиз порти Поти (100 км нарида). Майд. 70 км². Аҳолиси қарийб 250 минг киши (2002), асосан, грузинлар (95%). Шунингдек, грузин яҳудийлари, рус украин, арман, грек ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

Машинасозлик (автомобилсозлик, электромеханика, кичик габаритли тракторлар ва б.), кимё, энгил, озик-овқат, қурилиш материаллари, и.ч. корхоналари бор. 10 га яқин олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т, бир нечта хусусий олий ўқув юрти, диний академия ва б.), умумий таълим мактаблари, лицей, гимназия, коллежлар, 3 театр, филармония, тарих-этнография музейи, Кутаиси-Гелат музей-қўриқхонаси, бир қанча уй-музейлар, телекомпаниялар, суратлар галереяси фаолият кўрсатади. Риони ва Гумати ГЭСлари қурилган. Машҳур Цхалтубо курорти ҳам К. яқинида жойлашган.

Тарихий ва меъморий ёдгорликлардан кад. шаҳар қалъаси (миноралар, дарвозалар, қалъа девори), кўприklar, подшо саройи, черков ва мовастирлар, Имеретия подшоларининг қароргоҳи — «Окрос чардахи», Гегутидаги катта подшо саройи (18-а.), Моцамет монастири (11-а.), Вардцихе (Родополис) ш.нинг харобалари, 20-а. меъморий ёдгорликлардан К. давлат ун-ти, давлат драма театри, ҳокимият бинолари, Риони дарёси кўприklари ва б. бор.

К. Колхида подшолигининг энг кад. шаҳри (мил. ав. 8—3-а.лар). 8—10-а.ларда Ғарбий Грузия (Эгрис-Абхаз давлати) нинг, 978—1122 й. ларда бирлашган Грузия подшолигининг пойтахти. 13-а.дан Имеретия подшолигининг маркази. 17-а. нинг 60 й.ларида туркларга қарам бўлган. 1810 й. да Россия босиб олган.

КУТИКУЛА (лот. cuticula — тери) — 1) эпителий хужайраси сиртини коплаб турадиган пишикқанат. Умуртқасиз

хайвонларда К. гиподерма (бир қанат эпителий)дан ҳосил бўлиб, асосан, таянч ва химоя функциясини бажаради. Бўғимоёқлилар К.си қаттиқ бўлиб, уларнинг ўсишига халақит беради. Шунинг учун улар туллаб (пуст ташлаб) ўсади (қ. Туллаш). К. таркибига хитин, оксил, липид ва минерал моддалар киради. Хитин ва оксиллар К. нинг пишиқлигини, липидлар унинг сув ўтказмаслигини таъминлайди. К. дастлаб ясси чувалчангларда пайдо бўлган. Тангачалар, қалқонлар, туклар, қиллар К.дан вужудга келади. Умуртқали хайвонлар ва одамда К. ички органлар (ичак, нафас ва сийдик йўллари)нинг ички юзасини қоплаб турадиган эпителий хужайралари сиртидаги микроворсинкалардан иборат; 2)1 ўсимликларда — ер усти органлари (барг, поя, айрим мевалар) сиртини қоплаб турадиган ёғ модда (кутин)дан иборат. Эпидермис хужайраларида синтезланган кутин

сиртга чиқиб, К. ҳосил қилади ва қисман хужайра қобиғи ташқи деворига ҳам шимилади. К. ва у шимилган хужайра қобиғи комплекси целлюлоза, пектин, кутин, мум ва б. моддалардан иборат бўлиб, кўп қанат ҳосил қилади. Ксерофитлар К.си айниқса яхши ривожланган бўлиб, мум кристаллари б-н қопланган.

КУТУБХОНА — босма ва айрим қўлёзма асарлардан оммавий фойдаланишни таъминловчи маданий-маърифий ва илмий муассаса; мунтазам равишда босма асарлар тўплаш, сақлаш, тарғиб қилиш ва китобхонларга етказиш, шунингдек, ахборот-библиография ишлари б-н шуғулланади, омманинг маданий савиясини оширишда фаоллик кўрсатади. Китобхонларга хизмат кўрсатиш К.нинг асосий фаолияти бўлиб, қолган барча фаолиятлар (китоб фондини бутлаш ва уни ташкил этиш, фонд мазмунини ёритиш, уни китобхонларга етказиш қабилар) асосий фаолият учун хизмат қилади. Китобхонларга хизмат кўрсатишнинг асосий мақсади уларни ахборот ва адабиётга

бўлган талабларини имкон борича тўлиқ қондириш ва адабиёт танлашларига ёрдам беришдан иборат. Ҳар бир К. ўз турига кўра китобхонларни табақаларга бўлиб, алоҳида китобхонлар гуруҳларига ажратган ҳолда хизмат кўрсатишни ташкил қилади. Адабиётлар тарғиботининг барча шакл ва усуллари китобхонлар талабини имкон қадар тўлиқ ва тезкорлик б-н қондиришга қаратилади.

Ўзвунинг пайдо бўлиши ва ҳужжатли манбаларни, айниқса, қўлёзма ва кейинчалик босма китобларнинг кўпайиши К.ларнинг юзга келиши ва ривожланишига шароит яратди. К.лар ёзма ёдгорликларни сақловчи хазина сифатида жуда қадимда пайдо бўлган. Мил. ав. 2-минг й.ликда сопол битиклари сақланган К.лар бўлган. Мил. ав. 7-а. ўрталарида Шарқдаги кўп саройларда, Қад. Миср ва Рим ибодатхоналари қошида К.лар бўлган. Қад. даврдаги К.лардан энг машҳури Александрия (Искандария) қушубуҳонасидир.

Ғарб. Европада илк ўрта асрларда мовастр ва ибодатхоналар қошида К.лар ташкил этилган. Китоб босишнинг ихтиро қилиниши К.лар ривожланишида янги даврни бошлаб берди. Сарбонва, Гейдельберг ун-тлари қошида, шунингдек, Ватикан К., Париждаги Киrolлик К. каби К.лар пайдо бўла бошлади.

Ўзбекистон ҳудудида мил. ав. 1-минг йилликнинг сўнги асрларида дастлабки К.лар пайдо бўлган. Дастлабки К.лар ҳукмдорлар саройларида ва ибодатхоналарда ташкил этила бошланган. Турон халқлари Миср, Эрон, Юнон ва уларга қўшни бўлган халқлар б-н яқин алоқалар ўрнатган, ўша даврлардаги мавжуд қўлёзмалар б-н ҳам таниш бўлган. Ўзбекистон халқларининг қад. ёзма ёдгорликлари сақланмаган. Берунийнинг хабар беришича, китоб хазиналари ва уларни сақловчилар турли истилолар даври (7—9-а.лар)да йўқ қилиб юборилган. 9—10-а.ларда Ўрта Осиёда фан ва маданият ривожланди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч ва б. йирик

шаҳарлар ҳукмдорлари саройларида К.лар барпо этилди. Айниқса, Бухорода кўп К.лар мавжуд бўлганли-ги ҳақида маълумотлар бор. Улардан энг машҳури, энг бой ва йириги Сомонийлар сулолавий К.си эди. Мадраса ва масжидлар қошида ҳам К.лар бўлган. Мўғуллар истилоси арафасида Марв ш.да 10 та йирик К. бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. 13-а.да Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Балх ва б. шаҳарлар маданият марказлари, олимлар тўпланадиган жой бўлиб, уларда йирик К.лар мавжуд эди.

14-а.нинг 2-армидан Ўрта Осиёда маданий ҳаётнинг янгидан юксалиши К.ларнинг қайта тикланишида ҳам намоён бўлди. 14-а. охирида Шайх Муҳаммад Порсо умум учун очган маскан вақф К.си тарзида 19-а. 40-й.ларигача фаолият кўрсатган. Бухоро, Самарқанд, Қарши, Хива ва б. шаҳарлардаги катта мадрасаларда К.лар бўлган, уларнинг фондлари мадрасанинг қад. ва нуфўзига қараб турлича бўлган. Баъзи тарихий манбаларда қайд этилишича, Беруний, Ибн Сино, Фирдавсий, Замахшарий, Умар Хайём қабиларнинг шахсий К.лари, Алишер Навоийнинг қимматбаҳо қўлёзмаларга бой йирик К.си, Абдурахмон Жомийнинг шахсий К.си машҳур бўлган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Бухорода 3 та энг бой шахсий К. бўлиб, улардан қози Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг К.си бизгача тўлиқ сақланиб қолган. 20-а. бошларида маҳаллий ўзбек ва рус зиёлилари генерал Жўрабек, Дукчи Эшон номи б-н машҳур Муҳаммадали халфа Собир ўғли, В. Л. Вяткин, врач Г. М. Семенов, Абдурауф Фитрат ва б.нинг шахсий К.лари бўлган.

20-а. 10—20-й.лари Туркистон ҳудудида 2 та халқ К. си, бир неча шаҳар К.лари ва б. мавжуд бўлган. Маҳаллий аҳоли вакиллари миллий йўналишдаги 2 та К. ва мадрасалар ҳузуридаги К.лардан фойдаланган. Шу К.лар ўз даврида давлат К.сини ташкил этишда асосий негиз бўлиб хизмат қилди. Ҳозирда оммавий, илмий ва махсус К.лар тизими шакллан-

ган ва фаолият кўрсатиб келмоқда.

ЎзРда К.нинг оммавий, илмий ва махсус турлари бор. Оммавий К.лар адабиётларни саралаш ва кенг китобхонлар оммасига етказиш, фаолиятида турли китобхонлар гуруҳларига мўлжалланган китобларни тарғиб қилиш ва ўқишни бошқаришда фаол ва таъсирчан усулларни қўллайди. Бу гуруҳга Ўзбекистон Маданият ишлари вазирлиги тизимидаги шаҳар ва қишлоқ К.лари, қасаба уюшмаларининг қорхоналаридаги К.лари, клублар, маданият уйларидаги К.лар қиради.

Илмий ва махсус К.лар фан, иктисодиёт ва маданиятнинг турли тармоқларидаги олимлар ва мутахассисларга хизмат кўрсатади, шунингдек, олий ва махсус ўқув юртлари талабаларининг эҳтиёжларини қондиради. Илмий К.ларга йирик давлат, академия, ун-т ва тармоқлар К.лари; махсус К.ларга техника К.лари, муассасалар, илмий тадқиқот ин-тлари, олий ўқув юртлари ва х.к.даги К.лар қиради. Сақланаётган адабиётлар таркибига қараб К.ни универсал, кўп соҳали ва соҳа К.ларига ажратиш мумкин. К.лар ўз навбатида, фаолияти, минтакавий даражасига, мансублигига қараб яна турларга бўлинади (миллий К., давлат К.си, вилоят К.си, ўсмирлар К.си, қишлоқ хўжалиги К.си ва б.). Фан-техника таракқиёти шароитида алоҳида К.

китобхонларнинг талабаларини қондиришга қодир эмас. Шунинг учун К.ларни биргаликда фаолият кўрсатиш жараёни кўзатишмоқда. Бу К. тармоқларини марказлаштиришда намоён бўлмоқда.

Ҳар қандай К.нинг асосий вазифаси китоб фонддини жамлаш, жойлаштириш ҳамда китобхонларга хизмат қилишдан иборат. Китоб фонддини жамлаш учун ушбу К.га керакли нашрлар мунтазам кузатиб борилади, аниқланади ва уларни К.га олиш кутубхона қол-лектори орқали амалга оширилади. Бундан ташқари, йирик К.лар босма нашрларнинг тўлиқ ёки қисман назорат нусхасини олиш ҳуқуқига

эга, шунингдек, улар учун мамлакат ичида ва чет мамлакатлардан китоблар сотиб олиш имкони яратилади. Китобхонларга хизмат кўрсатиш даражаси К. фондини тўлиқ тўплашга бирмунча боғлиқ.

Китоб фондини тўғри ташкил қилиш (ҳисобга олиш, жойлаштириш, сақлаш ва китобхонга етказиш) китобхонга адабиётдан фойдаланишни, кутубхона-чига эса китобхонга тез хизмат кўрсатишни, фондини ижтимоий мулк сифатида сақлашни таъминлайди.

Китобхонга хизмат кўрсатишнинг турли йўллари мавжуд: китобхонга абонемент, кироатхона ҳамда кўчма К. орқали китоб бериш; айрим китобхон ва корхоналарга китоб танлашда ёрдам бериш; кутубхона каталоги тизими орқали китоб фондини ёритиш; турли хил ахборот-библиография қўлланмалари тузиш ва ҳ.к.

Завонавий илмий техника тараққиёти К.лар ишини мураккаблаштирмоқда. Кўтглаб босма асарларни и.ч.нинг бекиёс даражада ўсиши К.лар олдига кўп ҳажмдаги нашрларни танлаш, саралаш ва оқилова сақлаш, компьютердар воситасида излаб топиш ва тезда китобхонга етказиш масалаларини кўндаланг қўяди.

К.лар фаолияти шароитидаги ўзгаришлар аввалги сермехнат анъанавий К. техникасини механизациялаш ва ав-томатлаштириш б-н алмаштириш вазифасини долзарб қилиб қўймоқда. 50— 60-й. лардан К.ларни техника б-н таъминлаш бирмунча ўсди. Айрим К. ички жараёнлари (йирик К.ларда кўп китобларни ҳаракатлантириш) конвейер ва кўтаргичлар ёрдамида амалга оширилади, китоб фондларидан бир-галиқда фойдаланишда завонавий услубларни қўллаш, энг янги техника (жумладан, ЭХМ)дан фойдаланиш ва б. қўлланилмоқда. Янги К. анжомлари жойлардан унумли фойдаланишни, кутубхоначи мехнатининг унумдорлигини оширишни таъминламоқда, китобхонларни адабиётлар устида ишлашини енгиллаштиришга ёрдам бермоқда ҳамда и.ч. эсте-

тикаси талабларига тўлиқ жавоб беради.

Завонавий техника кутубхоначини қўл мехнатидан озод этиб, уни асосий вазифаси — китобхонлар б-н маданий тарбиявий ишлар олиб боришга кўпроқ вақт ажратишга имкон яратмоқда. Дунёдаги энг йирик К.лар: АҚШнинг Конгресс К.си (Вашингтон), Британия К.си (Лондон); Франция, Австрия, Швеция, Япония ва б. мамлакатларнинг миллий К.лари, Россиядаги Росси давлат К.си (Москва), Россия миллий К.си (Санкт-Петербург) ва б., Ўзбекистонда Ўзбекистон миллий кутубхонаси, Ўзбекистон ФАнинг Асосий кутубхонаси, Ўзбекистон миллий ун-тининг Асосий кутубхонаси, «Турон» кутубхонаси ва б.

Ад.: Ўзбекистонда кутубхоначилик иши, Т., 1989; Қосимова О., Ўзбекистонда кутубхоначилик иши тарихи, Т., 1992; Охунжо-нов Э. О., Туркистонда Ўрта аср кутубхоначилик ва библиография ишлари маданияти, Т., 1994.

Мирали Махмудов.

КУТУБХОНА КАТАЛОГИ - бир ёки бир неча кутубхона фондида мавжуд китоблар, ҳужжатларнинг таркиби ва мазмунини очиб берувчи библиографик ёзувлар рўйхати. К. к. карточкали ёки компьютер ёзувлари шаклида бўлиши ва электрон дисклар ёки китоб ҳолида кўпайтирилиб сақданиши мумкин. К. к. кутубхона фондини тўла ёритиш, китобхонларнинг осонлик б-н китоб танлашларига ёрдам бериш, китобхонларга турли билимларни сингдириш ҳамда уларни маънавий қадриятлар руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Босма асарларнинг турлари, мавзунинг ранг-баранглиги ҳамда китобхонлар талабларидаги хилма-хилликлар К.к.нинг мураккаб тизимини яратишни тақозо этади. К.к. тузишнинг назарий ва услубий асосларини и.ч. кутубхонашуносликнинг асосий вазифаларидан биридир. К.к. вазифасига кўра, китобхонлар (маълумот-тавсия берувчи) ва кутубхоначиларга мўлжалланган ёр-дамчи ката-

логларга бўлинади (ёрдамчи каталоглар эскирган, жуда кам талаб этиладиган асарларни ҳам ўз ичига олади). Материалларни гуруҳлашда К.к. алфавитам, системали, предметли ва б.га бўлинади.

Алфавитли К. к. барча кутубхоналарнинг мажбурий каталогларидан бири, унда асарлар муаллифининг номи, насаби, асарларнинг сарлавҳалари алфавит тартибида берилади. Системали К.к. асарлар мазмунига асосланиб фан тармоқлари бўйича гуруҳланади: унда китоблар мантикий бўлиниш тартибида (умумийдан хусусийга қараб) — илмий фанлар, бўлимлар, бўлинмалар ва х.к. бўйича жойлаштирилади. Системали К. к. китоб мазмунини очиб бериш б-н бирга, унинг тармоқ бўлинишларини ҳам ҳисобга олади ва кўпгина фанларни бир тармоқ нуктаи назаридан бир жойга тўплаш имкониятини яратади. Бу каталог махсус ишланган тайёр жадвал («Кутубхона-библиография классификацияси жадвали») асосида ташкил қилинади. Предметли К.к.да асарларда баён қилинган воқеа-ҳодисалар, тушунчалар соҳалар бўйича эмас, балки алфавит тартибида жойлаштирилади, материалларни алоҳида гуруҳланиши б-н системали К. к.дан фарқ қилади; унинг афзаллиги бўлимларни алфавит тартибида жойлаштирилиши туфайли долзарб муаммоларни тезда ёритиш ва улардан фойдаланишга имкон туғдиради ҳамда маълумотномали ахборот бериш вазифасини бажаради.

Ҳар бир кутубхонада алфавитли ва системали К.к., шуниингдек, газ.-жур. мақолалари картотекаси бўлиши лозим. Предметли К. к. илмий ва махсус кутубхоналарда қўлланилади. Республика, ўлка, вилоят кутубхоналарида адабиётлар ва шу жойлар б-н боғлиқ материаллар бўйича К. к. тузилади, бундай каталоглар ўлкашунослик каталоги, маҳаллий матбуот каталоги дейилади. Кутубхоналарнинг ахборот бериш вазифалари ва кутубхоналараро абонементларнинг қўпайиши б-н бир неча мустақил кутубхона фондлари-

ни ифодалайдиган кўшма К. к. (кўпинча ҳудудий ёки фан тармоқларига кўра) тузилади.

Республикада К. к.нинг марказлаштирилган тизими ташкил этилган. Жумладан, оммавий кутубхоналар учун мўлжаллаб нашр этилаётган барча китобларда уларнинг каталогга туширилган карточкаларидаги белгилари бериб берилди; Ўзбекистон Республикаси Миллий китоб палатаси томонидан босма карточкалар тарқатилади.

Ад.: Кутубхона каталоглари [Г. И. Чижкова таҳрири остида], Т., 1988.

Зироат Ийғматова.

КУТУБХОНАЛАРАРО АБОНЕМЕНТ— кутубхонада китобхонга хизмат кўрсатиш усулларидан бири; китобхонларнинг адабиётга бўлган талабини мақсадга мувофиқ турли кутубхоналар фондларидан ўзаро фойдаланиш асосида қриришга асосланган. Энг йирик кутубхона ҳам ўз фондидаги адабиётлар б-н китобхонлар талабини тўлиқ бажариш имкониятига эга эмас. Илмий ходимлар ва мутахассисларнинг тобора мураккаблашиб бораётган талабларини тўла қондиришда К.а. муҳим ўрин тутди. К.а. китобхонга у қаерда яшашидан қатъи назар турар жойига яқин кутубхона орқали республика кутубхоналари фондларидан фойдаланиш имконини беради. К.а. тизими минтақавий тармоқлар услубида қурилган, унинг асосий бўлинмалари минтақалардаги марказлардир. Иш маъмурий ва фан тармоқларига асосланган ҳолда ташкил этилган. Республикада К.а. маркази Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонасидир. Адабиётларга бунортмалар махсус талаб варақасига тўлдирилади. Республика кутубхоналарида бўлмаган адабиётлар Халқаро абонемент орқали чет мамлакатлар кутубхоналаридан олинади.

Тоҳир Шокиров.

КУТУБХОНАШУНОСЛИК - босма нашр (китоб, газета, журнал ва б.)

лардан жамоатчиликнинг фойдаланиш мақсадлари, тамойиллари, мазмуни, тизими ва шакллари ўрганилган фан тармоғи. К. вазифаси кутубхоначилик иши назариясини ривожлантириш, уни ижтимоий ҳодиса сифатида ривожланиш қонунларини таҳлил қилиш, кутубхоналарни ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги ўрнини ўрганишдан иборат.

К.нинг асосий бўлимлари: кутубхонанинг жамиятдаги ўрни ва мавқеи, кутубхоначилик ишини ташкил этиш асослари, кутубхона тармоқлари ва уларнинг турларини ташкил этиш қонуниятлари ва б.ни ўз ичига олган у мумий К., кутубхона фондларини бутлаш, жойлаштириш ва сақлаш масалаларини ўз ичига олган кутубхона фонди; босма нашрларни библиографик тавсифлаш ва таснифлаш ҳамда каталоглар тузиш услубларидан иборат кутубхона каталоги; кутубхоначилик ишини ташкил қилиш ва меъёрлаш, кутубхона фаолиятини ҳисобга олиш ва режалаш, кутубхона биноларини қуриш ва уни сақлаш, меҳа-низациялаш ва автоматлаштириш ва б.дан иборат кутубхоначилик ишини ташкил қилиш ва бошқариш; турли ижтимоий-иқтисодий шароитларда китоблардан оммавий фойдаланишнинг мазмуни, шакли ва услубларини ўрганувчи кутубхоначилик иши тарихи; кутубхонада китобхонларга хизмат кўрсатиш тизими, шакли, услублари, уларда китоб ўқиш маданиятини тарбиялаш, китобхонларнинг қизиқиш ва талабларини ўрганиш б-н боғлиқ китобхонларга хизмат кўрсатиш ва б.

«К», термини 19-а.нинг 1-ярмида пайдо бўлди; фан соҳаси сифатидаги дастлабки ишлар ҳам шу даврга тўғри келади. Илк бор немис кутубхонашуноси М. Шретингер томонидан мустақил фан соҳасининг номи сифатида қўлланилган. К.нинг услубий асослари ва масалаларини ижтимоий-иқтисодий тарихий шароитлар белгилайди. 19-а. 2-ярмидан АҚШ, Россия ва б. мамлакатларда тарқала бошлаган. К. узоқ вақт амалий хусусиятга

эга бўлган соҳа сифатида ривожланди. Унинг фаолият доирасига кутубхоналарнинг ички тузилишлари, китоб фондини танлаш ва ташкил қилишнинг техник томонлари, кутубхона биноларини қуриш ва жиҳозлаш каби масалалар киритилди. Шу б-н кутубхонанинг ижтимоий ўрни ҳақидаги масалаларни ўрганишга эътибор берилди бошланди.

Ўзбекистонда К. 20-й.лардан тараққий этди. Кутубхоначилик ишини тўла йўлга қўйишда В.В.Бартольд, В. Л. Вяткин, В. И. Межов, Е. К. Бетгердарнинг ҳиссаси катта. Тошкент ва Самарқандда кутубхоначилик курслари очилди (1919), Тошкент кутубхоначилик техникуми (1937), Тошкент пед. интида кутубхоначилик ф-ти (1960) ташкил этилди, 1974 й.дан кутубхоначилик ф-ти бўлган Тошкент маданият институты ишга тушди. Ўзбекистонда кутубхонашунослар минтақада ўтказиладиган фундаментал и. т. ишларида фаол иштирок этади. Ўзбекистон миллий кутубхонаси «Ўзбекистонда кутубхоначилик иши тарихига доир ҳужжатлар» тўпламини тузишни давом эттирмоқда.

Ўзбекистонда К. фанини ривожлантиришга О.Қосимова, Э. Йўлдошев, Б. Каримов, М. Раҳимова, М. Расулов, М. Маҳмудов ва б. ўз ҳиссаларини кўшмоқда.

Ад.: Кутубхонашунослик ва библиография атамаларининг изоқли луғати, Т., 1998.

Мирали Маҳмудов.

КУТУЗОВ (Толъенишчев — Кутузov) Михаил Илларионович (1745.5.9, Петербург — 1813.16.4, Бунцлау) — генерал-фельдмаршал, рус саркардаси. А. В. Суворовнинг шогирди. 1784 й.дан генерал-майор. 1785 й.да Буг егеръ корпусини тузиб, 1787—89 й.лардаги рус-турк урушида қатнашган. 1790 й.да туркларнинг Измаил қалъасини штурм қилишда иштирок этиб, А. В. Суворовнинг алоқида таҳсинига сазовор бўлган.

1801—02 й.ларда Петербургнинг

харбий губернатори. 1805 й.да Австриядаги рус қўшинларидан бирига қўмондон қилиб тайинланган. Аустерлиц жанги (1805) дан сўнг подшо К.га адонат б-н қараб, уни қўмондонликдан четлаштириб, Киев харбий губернатори қилиб тайинлаган (1806). Наполеон б-н уруш хавфи яқинлашгач ҳамда чўзилиб кетган рус-турк урушини яқунлаш мақсадида Александр I К.ни Молдавиядаги рус армияси бош қўмондони этиб тайинлашга мажбур бўлган (1811 й. 7 март). Бош қўмондон сифатида 1811 й. 22 июнь Рушчук жангида туркларга зарба бериб, Туркия б-н Россия ўртасида Бухарест сулҳи (1812) ни Россия фойдасига имзолашга эришди. 8 авг. Ваполеон Бонапарт қўшинларига қарши курашаётган рус армиясига бош қўмондон этиб тайинланган. Бородино жангидз. Ваполеон армиясига қарши мохирона жанг қилган. Француз қўшинларига бир қанча жангларда (Тарутино, Малоярославец, Вязьма, Березина дарёси бўйида ва б.) жиддий зарбалар берган, натижада Ваполеон қолган-қутган қўшини б-н Россияни тарк этишга мажбур бўлган. 1813 й. янв. да К. армияси Ғарбий Европа худудига қирган. К. саркардалик салоҳияти ва харбий лаёқати эвазига граф ҳамда Смоленск князи унвонига сазовор бўлган. Польшанинг Бунцлау (қоз. Болеславец) шаҳарчасида вафот этган, Петербургдаги Қозон соборига дафн этилган.

Ад.: Брягин М. Г., Кутузов [изд. 3-е], М., 1970.

КУТУШЕВА Гавхарой Холмирзаева (1953.20.12, Шаҳрихон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон пед. интени тугатган (1975). 1975 й.дан Улуғнор туманидаги 18-мактабда француз тили ўқитувчиси. К. таълим-тарбия жараёнида янги педагогик технологиялардан фойдаланади, ўқувчиларнинг ёзма ва оғзаки нутқини ривожлантиришга қатта эътибор беради.

КУФА, Ал-Куфа — Ироқдаги шаҳар. Арабларнинг харбий қароргоҳи сифатида Фрот дарёсининг ўнг соҳилида вужудга келган (тахм. 636/638). 656—661 й.ларда халифалик пойтахти. Умавийлар даврида (661—750) халифанинг Ироқдаги ноиб қароргоҳи; йирик маданий марказ. Араб ёзувининг энг қад. турларидан бири — куфий хати шу ерда тараккий этган. 9-а. охирида қарматларнинг талончилик босқинидан сўнг таваззулга юз тутган.

КУФИЙ — хагтотлик услуби; қад. араб ёзувларидан. Ҳарфлар тўғри ва дойра чизиклар асосида ёзилади. 7-а.да Яъраб ибн Қахтон томонидан (тахм. Куфа ш.да) ихтиро қилинган, 7—10-а.ларда кенг қўлланилган. К.да 22 та ҳарф бўлиб, абжад тартибида жойлаштирилган. Унли товушлар турли ранглардаги белгилар б-н ифодаланган. Диакритик белгилар ихтиро қилинган (8-а.), ҳарфлар сони 28 тага етказилган. К.нинг энг қад. намуналаридан бири Ўзбекистон мусулмонлари диний идорасида сақлаётган, терига ёзилган Усмон Курьонидир. Қўлёзма китоб ёзишда аста-секин К. ўрнини вах хати эгаллади. К.дан, асосан, меъморлик (мас, Самарқанддаги Амир Темур, Қозизода Румий макбаралари китобалари), амалий безак санъати, тангаларда, қўлёзма китоб сарлавҳалари ва китобларни ёзишда фойдаланилган.

Абдумажид Мадраимов.

КУФР (араб. — кофирлик, инкор этиш, рад этиш) — Аллоҳнинг борлигини ва Муҳаммад (сав) келтирган ғайбий хабарларни рад этиш. Бундан ташқари, суннийликка кўра, Аллоҳни инкор этма-сада, имон келтириш зарур бўлган бошқа хабарларни рад қилиш ёки «Аҳл ас-сунва вал-жамоа» эътиқодидан чиқиш ҳам К.лик ҳисобланади.

КУФТОН — ўрта асрларга оид мулк. Шерободдарё ҳавзаси (Сурхондарё вилояти) да жойлашган. Табарийнинг ёзишича, 705 й. Қутайба ибн Муслим

Амударёни кечиб ўтганда унинг хузурига Чағониён подшоси, сўнгра К. подшоси совға салом, пул б-н келишган. К. подшохи Қутайбани ўз юригига таклиф этган. Сўнгра ҳар икки подшоҳ ўз мулкларини ихтиёрий суратда Қутайбага топширганлар. Араблар истилосидан сўнг К. мулки манбаларда учрамайди. Бироқ бу атама 15-а.гача Термиз ва Чағониён шим.даги тоғлар номи — Кўҳтон шаклида сақланиб қолган.

КУФУОР Жон Агйекум (1938.8.12, Кумаси) — Гана давлат арбоби. Оксфорд ун-тининг иктисод, фалсафа ва сиёсат ф-тини тугатган (1964). Меҳнат фаолиятини 1967 й. Кумаси ш. ҳокимиятида бошлаган. 1968—69 ва 1979 й.ларда Конституцион Ассамблея аъзоси. 1992 й. Янги ватанпарварлар партияси асосчиларидан. 2 марта парламент аъзолигига сайланган. Гана ташқи ишлар вазири ўринбосари, муҳолифат раҳбари ўринбосари, парламентда ташқи алоқалар бўйича палата раиси, маҳаллий ҳукумат котиби лавозимларида ишлаган. 2000 й. 28 декда бўлиб ўтган сайловда Гана Республикаси президенти этиб сайланган.

КУЧ (механикада) — берилган жисмга бошқа жисмлар томонидан кўрсатилаётган механик таъсирнинг миқдори ва йўналишини ифодаловчи катталиқ. Жисмга кўрсатиладиган таъсир 2 хил ҳодисани — жисмнинг тезлигини ўзгартириши ёки унинг деформацияланишини вужудга келтириши мумкин. Иккала ҳодисада юзага келган тезланиш ёки деформация миқдорини ўлчаш орқали таъсир этаётган кучни аниқлаш мумкин. Кучнинг динамик ва статик ўлчаш усуллари мавжуд. Нью-тоннинг иккинчи қонунига мувофиқ, жисмга таъсир этаётган куч F жисм массаси m б-н унинг тезланиши a кўпайтмасига тенг: $F = ma$. Гук қонунига асосан, эластик деформацияларда, мас, пружива ёки стерженнинг чузилиши (сиқилиши)да вужудга келувчи деформацияланиш катталиги x таъсир

этаётган кучга пропорционал:

$F = -Kx$, бунда K — пружива ёки стержень бикрлиги. Икки жисмнинг бир-бирига кўрсатаётган ҳар қандай таъсири ўзаро таъсир ҳаракатига эга бўлиб, уларнинг бир-бирларига таъсир кучлари доимо катталиги жиҳатдан тенг ва йўналиши жиҳатдан қарама-қарши-дир. Куч бирлиги қилиб, массаси 1 кг бўлган жисмга 1м/с² тезланиш берадиган куч қабул қилинган ва И. Ньютон шарафига ньютон деб аталаган. Н б-н белгиланади: 1Н = 1 кг м/с².

«КУЧ—АДОЛАТДА»—Ўзбекистон Республикаси Олий судининг газетаси. 1998 й. 29 авгдан ойига бир марта Тошкентда нашр этилади. Газ.нинг асосий вазифаси Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислохотларини ёритиш, фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ва саводхонлигини оширишга қўмақлашишдан иборат. Асосий рукнлари: «Қонунларни ўрганамиз», «Фармон ва ижро», «Суд амалиёти», «Дунё судларида», «Халқаро ҳуқуқ оламини», «Менга сўз беринг». Адади 3 мингдан ортиқ (2003).

КУЧАЙТИРГИЧ (техникада) -кучланиш, қувват ва б.ни ўзатадиган ёрдамчи манба энергиясидан фойдаланиб кучайтирадиган қурилма. Фойдаланиладиган энергия турига қараб электр, магнит, гидравлик, пневматик ва механик К.лар бўлади. Бу турдаги

қурилмаларнинг ўзгартгичлардан фарқи, К.да чиқаётган ва кираётган сигналлар орасидаги алоқа узлуксиз ва бир хил ишорали бўлади. Электромагнит тўлқин энергиясини оширадиган, электр импульсларини кучайтирадиган, асосий механизмнинг таъсир қучини оширадиган К.лар бор. К. автоматика, телемеханика, ҳисоблаш ва ўлчаш техникаси, радиоэлектроника ва алоқадаги қурилмаларнинг, шунингдек, иш машиналари (электрэнергетика, машинасозлик, транспортдаги) юритмаларининг асосий элементларидан бири (яна қ. Ди-

электрик кучайтиргич, Ибикон, Импульслар техникаси, Квант генератор, Квант кучайтиргич).

КУЧАК (форс. — кичик) — к. Ўн икки маком.

КУЧАЛА, чаёнўт (*Agum korolkovii* Rgl.) — 1) кучаладошлар оиласига мансуб тугувақли, кўп йиллик, захарли ўт. Бўйи 40—50 см. Барги шапалоқ, узун бандли. Барг банднинг остки қисми қин ҳосил қилиб, пояни ўрайди. Гуллари айрим жинсли, тўпгули сўтасимон. Юқори қисмида чангчи, қуйида эса уруғчи гуллар жойлашган. Тошкент, Фарғона ва Самарқанд вилоятларининг тоғ урмонларидаги зах ердарда ўсади. Май ойида гуллайди, уруғи июнда пишади. Тугувагида сапонин, крахмал, мевасида каротиноид, ликопин бор. Тугунагидан тайёрланган толқон халқ табобатида илон ва чаён чаққанда, кунжут мойига қорилган толқонидан пиширилган нон бавосирни, асалга қорилган К. толқони эса песни даволашда қўлланади. Янчилган тугунагини унга қориб сичқон, каламуш ва б. кемирувчиларни заҳарлайдиган хўрак тайёрланади; 2) кўпчилик дарахт ўсимликлар (қайин, терак, тол) нинг шингилсимон тўпгули; гуллаганидан (уруғчи К.) ёки уруғлаганидан кейин (чангчи К.) яхлит тўкилади.

КУЧАН Милан (1941.14.1, Словения) — Словения давлат арбоби. Любляна ун-тини тугатган. 1973—78 й.ларда Словения коммунистлар иттифоқи МК аъзоси, 1978—86 й.ларда Словения Миллий ассамблеям раиси (айни вақтда 1982—88 й.ларда Югославия коммунистлар иттифоқи президиуми раиси), 1986—89 й.ларда Словения коммунистлар иттифоқи МК раиси, 1990 й.дан Словения Республикаси президиуми раиси, 1992 й. дек.дан президенти.

КУЧАН ЗИЛЗИЛАСИ - 1895 й. 17 янв.да Эроннинг Туркменистон чегара-

сига яқин бўлган Кучан ш.да рўй берган. Зилзила эпицентри (Кучан)да тебраниш 9 баллга, зилзила магнитудаси эса 7,1 га етган. Зилзила оқибатида 8 минг киши ҳалок бўлган, Атрек водийси ён атрофида тоғлар ўпирилган. Ер пўстила катта-катта ёриқлар вужудга келган. Аҳоли яшайдиган кўп жойлар ер б-н яқсон бўлган. Зилзила таъсири Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳарларида сезилган.

КУЧАН-МАШҲАД ВОДИЙСИ -Эрондаги тектоник ботик, Копетдоғ тоғларини Туркменистон-Хуросон тоғларининг марказий тизмаларидан ажратиб туради. Атрек ва Кашафруд дарёларининг водийлари ва улар оралиғидаги ясси сувайиргич (бал. 1350 м), шунингдек, унга туташ тоғ олди текисликларини ўз ичига олади. Ўз. 275 км, эни 15—30 км. Пролувиал-аллювиал жинслардан ташкил топган, сейсмик фаол зона. Йилига ўртача 200 мм ёгин ёғади. Тоғ олди ландшафта хос. Воҳаларда Машҳад, Кучан, Ширвон ш.лари жойлашган. К.М.в. Эроннинг шим.-шарқий қисмидаги асосий деҳқончилик р-ни. Пахта экилади, сабзавот ва донли экинлар етиштирилади, кўплаб боғ ва токзорлар бор.

КУЧАР, Кусан, Кучэ, Куча -қад. тарихий шаҳар ва вилоят (мил.ав. 2 — мил. 10-а.). Торим воҳасида жойлашган. «Кусан» атамаси мил. ав. 2-а.да ёзилган Хитой битикларида учрайди. Унга кўра, айни замонда К.да юксак маданиятга эга бўлган давлат мавжуд бўлган (к. Кучар давлати.). Археологик маълумотларга кўра, К.да одам яшаётганига бир неча минг йиллар бўлган. Вилоятда жойлашган Чимбоғ қабростонидаги бир кўхна қабрдан мил. ав. 1-минг йилликка оид қора ва қизил сопол идишлар, темир, мис, ёғоч ва суяклардан ясалган буюмлар топилган. К. аҳолисининг катта бир қисми савдо б-н шуғулланган. Кликлар санъатда, жумладан, уйин ва газалхонликда мохир бўлган. Ёзув ишлари маҳаллий ва хинд ёзувларида олиб борилган. Манба-

ларнинг гувоҳлигига кўра, 2—3-минг йил -муқаддам К. атрофида «куюк ва сассиқ ҳидли суюклик» оқиб турадиган жой бўлган. Маҳаллий халқ улардан фойдаланишган. Кейинчалик ушбу булоқ бўлиб оқиб турадиган сассиқ суюклик нефть эканлиги аниқланган. Ҳозир К. вилояти Торим воҳасидаги йирик заводнавий нефть и. ч. масканига айланган. К. шахри атрофида бир неча тарихий ёдгорликлар мавжуд.

КУЧАР ДАВЛАТИ, Кусан давлати (Гуйзи гуо) — маркази Кучар вилояти (Шарқий Туркистон) бўлган қад. хонлик (мил.ав. 2-а.—мил. 8-а.). Унинг ҳукмдори айрим ҳолларда «хокон» деб ҳам аталган. К.д. илк бор мил. ав. 2-а.да ёзилган хитой битикларида Жюзи, Чюйжи, Гуйзи, Жюййи каби номлар (ҳаммаси «Кусан» атамасининг транс-крипцияси) б-н тилга олинган. Ана шу маълумотларга кўра, айна замонда К.д. катта ва кучли давлат бўлиб, унинг аҳолиси 6970 оила ёки 81317 кишидан, кўшини 21076 лашкардан иборат бўлган. К.д. худудида рўнг, сак, юэчжи, усўнг каби қад.халқлар яшаган. Давлат маркази Кучар (Куча) ш. бўлиб, у ўз. 3,5 км га яқин бўлган баланд ва қалин девор б-н ўралган. Кейинги манбаларга кўра, К.д.нинг пойтахти Ян-чэнг (Ян ш. демақдир) бўлган. Хитой сайё) утарининг таърифлашича, хон саройи ниҳоятда гўзал бўлиб, хон шер шаклида ясалган олтин тахтада ўтирган.

Хун империяси кучайган пайтда, К.д. унга итоат қилган. «Ғарбий Хан» («Ши Хан») деб номланган хитойлар давлати юксалиб Данан (Фарғона)га ҳарбий юриш қилганда К.д. ҳам урушга тортилиб қисқа муддат давомида Хитой таъсирига ўтиб қолган. Турк хоқонлиги даврида К.д. унга тобе бўлган. Мазкур хоқонлик иккига бўлиниб кетгандан сўнг (7-а. охири) у Ғарбий Турк хоқонлиги итоатида бўлган. К.д.нинг узок давр давомида мавжуд бўлиб туриши унинг 1000 й.дан ортиқ давр ичида будда дини марказларидан бири сифатида намоён бўлганлиги ва

бу ерда йирик дин арбоблари истиқомат қилганлиги б-н ҳам боғлиқдир.

Хитой манбаларида учрайдиган энг қад. маълумотларда ёзилишича, К.д.да пахтадан мато ва жундан гилам тўқиш, ҳайвон териларига ишлов бериш, аёллар учун зарур бўладиган турли хушбўй ҳидли упа ва сурмалар и.ч. хунармандчилиги юксак даражада ривожланган ва катта ҳажмда четга чиқарилган. К.д.да зотли отлар ва товусларни боқиб кўпайтириш ишлари яхши йўлга қўйилган бўлиб, улар четга чиқарилган моллар

ичида муҳим аҳамият касб этган. Узумдан мусаллас тайёрлаш кенг тарқалган. К.д.нинг ўзига хос ёзуви бўлган. Аммо ланий эътикод ва савдо ишларида хинд ёзувлари ҳам кенг қўлланилган.

К.д.да мусиқа санъати ҳам юксак даражада ривожланган бўлиб, у Хитойга катта таъсир кўрсатган. Шу туфайли Хитойда «Гуйзилэ» («Кусан мусикаси») атамаси пайдо бўлган. Кусан мусиқа-сининг Хитойда кенг тарқалган вақти милоннинг дастлабки асрларига, яъни Кусанда будда дини ривожланган вақтга тўғри келади. Айна замонда К.д.да мингдан ортиқ буддизм ибодатхоналари мавжуд бўлган.

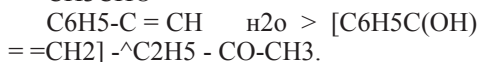
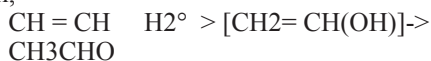
Кусаннинг иклими илиқ, ердари серсув бўлганлиги туфайли унинг аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик б-н кенг шуғулланган. К.д. мил.ав. 2 — милоннинг бошларида юксак даражада иктисодий ва маданий ривожланган. Шу замонларга оид олтин, мис, темир, қалай ва қўрғошин конлари топилганлиги бунга исбот бўла олади.

Абдулаҳад Хўжаев.

КУЧАРОВ Амакбой (1932.25.9, Фориш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Тошкент пед. ин-тининг кимё-биол. ф-тини тугатган (1964). 1957 й.дан Сирдарё туманидаги 11-ўрта мактаб ўқитувчиси, 1967 й.дан директори. К. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини мактабда амалга ошириш мақсадида бир қатор тадбирлар ишлаб чикди. Жумладан, мактабда ўқувчилар

билимини баҳолашнинг кўп балли тизими жорий этилди.

КУЧЕРОВ РЕАКЦИЯСИ - кислота-ла мухитда (симоб тузлари иштирокида) ацетилен ва унинг ҳосилаларини гидратлаб, карбонил бирикмалар олиш реакцияси,

Реакцияни рус олими М. Г. Кучеров 1881 й.да кашф этган. К.р.дан фойдаланиб сирка альдегиддан сирка кислота, этил спирт, этил-ацетат, синтетик бутадиен каучуклар ва б. олинади.

КУЧЕРСКИЙ Николай Иванович (1937.21.7, Украина, Донецк вилояти Мариуполь ш.) — кончи-муҳандис, металлург, и. ч. новатори, Ўзбекистон Қаҳрамони (1996), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган инженер (1975), техника фанлари д-ри (1999). Днепропетровск кончилик ин-ти шахта қурилиши ф-тини тугатган (1961). Мехнат фаолиятини 1961 й.дан Навоий кон-металлургия к-тида бошлаган. Учқудукдаги «Шим. руда бошқармасида кончи уста, муҳандис, участка бошлиғи, карьер» бошлиғи (1961—71), Навоий кон-металлургия к-тининг Зарафшон ш.даги Марказий руда бошқармаси бош муҳандиси (1971—83), директори (1983-85). 1985 й.дан Навоий кон-металлургия к-ти директори, айни пайтда, 1991 й.дан «Қизилқумкамёбметаллолтин» давлат концерни Кенгаши раиси. К. раҳбарлиги ва иштирокида олтин конларида кон техникасини модернизациялаш ва циклли поток технологияни ташкил қилиш бўйича йирик тадқиқот ишланмалари бажарилди, Мурунтов олтин ажратиш мажмуининг 2- ва 3-навбати қурилди, олтин б-н бир қаторда йўлдош вольфрам, кумуш, палладийни ажратиш олиш технологияси ишлаб чиқилди ва и. ч.га жорий қилинди.

К.Россия Кончилик ФА акад. (1992), Халқаро фанлар, таълим, индустрия ва санъат академиясининг ҳақиқий аъзоси (1997), Халқаро ахбо-роглаштириш академиясининг акад. (2000). 1—2-қақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1994).

Ас: Флагман индустрии независимого Узбекистана. Т., 1997; Золото Кызылкумов, Т., 1998.

КУЧИНГ — Малайзиядаги шаҳар, Калимантан о.нинг шим.-ғарбида. Саранак штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 148,7 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Кучинг дарёсининг Жан. Хитой денгизига қуйилиш жойидаги денгиз порти (четга каучук, пальма мойи, какао, копра чикаради). «Батик» газламаси и. ч.нинг анъанавий маркази. Кема верфи, доклар бор. Туризм ривожланган.

КУЧЛАНИШ ТРАНСФОРМАТОРИ -қ. Трансформатор.

КУЧЛАР КЎПБУРЧАГИ - берилган кучлар тизимининг бош вектори (геометрик йиғиндиси)ни аниқлаш учун қуриладиган синиқ чизиклар. $F_1, F_2, \dots, F_n$, кучлар тизими (расм, а) учун К. к.ни қуриш учун ихтиёрий а нуқтадан бошлаб маълум масштабда F_1 куч вектори a_1 ни, унинг охиридан F_2 куч вектори b_2 ни ва энг кейин F_n куч вектори t_n ни қўйиш керак.

$a_1, b_2, \dots, t_n$ шакл К. к. дейлади. Охириги куч учи б-н биринчи куч бошини бирлаштирувчи вектор ани берилган кучлар тизимининг геометрик йиғиндиси R ни ифодалайди, p нуқта a б-н мос келса, К. к. берк деб аталади ва $R = O$ бўлади. К. к.ни кучлар параллелограммини кетма-кет қуриб яшаш мумкин. К. к. статика, назарий ва амалий механика масалаларини ечишда ва б. соҳаларда қўлланилади.

КУЧЛАР ПАРАЛЛЕЛОГРАММИ -кучларни қўйиш қонунини ифодаловчи

геометрик шакл. Бир нуқтага қўйилган, ўзаро бурчак α ҳосил қилиб таъсир этаётган икки F_1 ва F_2 кучни олайлик. Шу кучлар асосида қурилган параллелограммнинг диагонали тенг таъсир этувчи куч R ҳисобланади. Косинуслар теоремасига асосан:

$$2 = F_1^2 + F_2^2 + 2F_1 F_2 \cos \alpha$$

бўлади.

КУЧЛУК (баъзи манбаларда исми Кушлукон, Кашли, Кушлук, Кожлак, Гюжлук шаклида учрайди) (? — 1218) — Чингизхон таъқибидан ғарб томон қочган найман қабила уюшмаси бошлиғи. Вайманлар хони Таянхоннинг угли. 1210 й. К. қорахитойларни мағлубиятга учратган, 1211 й. гурхонни асир олиб, Хўтан, Ёркенд, Қашқар, Етгисув ва Фарғона вилоятларидан иборат қорахитойлар давлатининг шарқий ҳудудига ўз давлатини барпо этган. Муҳаммад Хоразмшоҳ К. хужумидан хавфсираб, 1215 й. Сирдарёнинг ўрта оқими бўйларидаги шаҳарлар (жумладан, Тошкент) аҳолисини жан-ғарбга кўчирирган. Мусулмонларни қувғин қилиш б-н К. фуқароларининг бир қисмини ўзига қарши қилиб қуйган. К. дастлаб насроний бўлган, бироқ кейинчалик гурхоннинг собиқ қайлиғига уйланиб, буддавийликни қабул қилган. К. мусулмонлардан диндан қайтиб христианлик ёхуд буддизмни қабул қилишларини, жуда бўлмаса исломдан зоҳиран воз кечиб хитойликлар либосида юришларини талаб қилди. Ўзининг бу мақсадига эришиш учун К. мусулмонлар яшайдиган уйларга жангчиларини жойлаштириб қўйган ва бўйсунмаганлар устидан назорат қилиш учун уларга жуда кенг ҳуқуқлар берган. Жамоа бўлиб намоз ўқиш ва дарё бериш мутлақо тўхтатилган. 1218 й. Чингизхон К.га қарши Жебе нўён бошчилигидаги 20000 кишилик қўшин жўватган. Жебе нўён К. давлати ҳудудига кириб, ҳар бир киши ота-боболари динига эркин ибодат қилиш ҳуқуқини олажагини эълон қилади ва бу б-н мусулмонларни К.га қарши қўзғолон кўтаришларига ундайди.

Қашқардаги мусулмонлар уйларидаги жангчиларни ўлдириб, мўғулларни худди халоскорларидек кўтиб олганлар. К. Сарикўлга қочган, бироқ мўғуллар томонидан қўлга олиниб қатл қилинган.

Ад.: Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Фахриддин Ҳасанов.

КЎЧМА Леонид Данилович (1938.9.8, Чернигов вилоятининг Чайкива қишлоғи) — Украина давлат арбоби. Днепропетровск давлат ун-тини тугатган (1960). Техника фанлари номзоди, проф. 1960—75 й.ларда Днепропетровск ш.даги «Южное» конст-рукторлик бюросида муҳандис, етакчи муҳандис, етакчи конструктор, бош конструктор ёрдамчиси, Бойкўнғир космодроми техник раҳбари. 1982—86 й.ларда «Южное» конст-рукторлик бюросида бош конструкторнинг биринчи ўринбосари. 1986—92 й.ларда Днепропетровск ш.даги ракетасозлик концернининг Бош директори. 1992 й. окт. дан Украина бош вазири, 1993 й.дек.дан Украина саноатчи ва тадбиркорлари уюшмаси президенти, 1994 й. июлдан Украина президенти. Бир неча марта (1995, 1998, 2002, 2003) расмий ва амалий ташриф б-н Ўзбекистонда бўлган. Ўзбекистон Республикасининг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1998).

КУЧТЕГИН ПАҲЛАВОН (13 а.) -Хоразмшоҳлар давлати ҳарбий арбобларидан бири. Мўғуллар истилоси даврида Марв мудофааси раҳбари. Мўғуллар Марвни 1221 й. 25 фев.да босиб олганлар ва шаҳар ҳокимлигига амир Диё-ад-Дин Алини, шмхваликка — мўғул Бормасни тайинлашган. 1221 й. 7 нояб. да Марв аҳолиси қўзғолон кўтариб Бормасни қувиб юборган, Диё-ад-Дин Али бу пайтда шаҳарда бўлмаган. У қўзғолончилар тарафини олмаган ва Марвга К.П. келиши б-н мўғуллар то-монига ўтиб кетган ва Мурғ калъасига беркинган. К.П. шаҳар мудофаа деворларини қайта тиклаган,

Мурғоб дарёсидаги тўғонни таъмирлаган. Шундан сўнг у Диё-ад-Дин Алини бартараф этган. Мўғуллар катта куч б-н келиб кўзғолонни бостирган. К.П. минг кишилик кўшини б-н Марвни тарк этган. У Бухорога йўл олган, Жайхундан ўтганда мўғулларга тўсагдан хужум қилиб, уларнинг бошлиқларини (шихвасини) ўлдирган. Шундан сўнг мўғуллар унга қарши 10 минг кишилик отлик кўшин ташлаган. Сангбаст қишлоғи ёнидаги жангда К.П. мўғуллардан енгилагач, Сабзаворга кетган. Сабзаворда Элчи Пахлавоннинг ўгли Эканку б-н учрашиб, у б-н бирга Инончхонга кўшилган. Уларнинг орқаларидан қувиб келган мўғул кўшинидан Журжон жанги (1222) да мағлубиятга учраган.

КУЧУКТЕПА — сўнгги жез ва илк темир даврига оид кўрғон харобаси (мил. ав. 10—5-а.лар). К. Кўхитанг тоғининг жан. ён бағрида, Уланбулоксой бўйида, Мурзарабод қишлоғи яқинида жойлашган. К. айлана шаклда бўлиб, асоси 320 м, юқори қисмида 150 м га яқин. Бал. 8 м. Шим.-шарқий томонда алоҳида уйларнинг харобалари жойлашган. Умумий майд.—0,5 га. Ёдгорлик Л. И. Альбаум томонидан аниқланган (1962). Археологик тадқиқот ишлари 1963—84 й.ларда (узилишлар б-н) олиб борилган (А. Асқаров). Ёдгорликнинг марказий қисми тўлиқ очиб ўрганилган. К. тарихида 4 та меъморий босқич мавжуд бўлган. 1-босқичга оид бино 4 м қалинликдаги махсус сунъий кўтарма устига қурилган. Бино тўғри тўртбурчак шаклда бўлиб, шим., ғарб ва жан. томонлардан мудофаа деворлари б-н ўралган. Бинонинг умумий майд. 60 м² ни ташкил этган. 2-меъморий босқичда шарқий томондан бинога яна 4 та хонадан иборат уй қурилган. Натижада бино квадрат шаклга эга бўлган. Бино 2 қатор мудофаа деворлари б-н ўралган. 3-меъморий босқичда бинонинг шарқий ва жан. томонларида янги турар жойлар барпо этилган ва у яна бир қатор мудофаа девори б-н ўралган. 4-меъморий

босқичда олдинги давр турар жойлари ўрнида янги уйлар барпо этилган. Бинонинг дастлабки кўриниши сақланиб қолган. Жан. ва шарқ томондан бино янги қалин мудофаа девори б-н ўралган. Бинонинг умумий майд. 250 м² ни ташкил қилган. Асосий қурилиш материали сифатида тўғри тўртбурчак шаклдаги хом гиштлардан фойдаланилган. К.дан қўлда ва қулолчилик чархида тайёрланган сопол идишлар, ўроксимон тош пичоқлар, болғалар, ўғир дасталари, ҳавончалар, ёргучоқлар, жез пичоқлар, бигизлар, пайконлар, ханжар ва суюқ бигизлар топилган. К. Ўрта Осиёнинг шим. худудларидан кўчиб келиб, ўтроқлашган чорвадорларнинг мудофаа деворлари б-н ўралган манзилгоҳидир. Улар ўз тараққиётида маҳаллий деҳқон аҳолининг маданий ютуқларидан кенг фойдаланганлар. К.да ҳаёт узлуқсиз 400—500 й. давом этган. К. аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик б-н шугулланган.

Ад.: Ал Ғбау м Л. И., К датировке верхнего слоя поселения Кучуктепе. ИМКУ, вып. 8, Т., 1969; Асқаров А. А., Альбаум Л. И., Поселение Кучуктепа, Т., 1979; Шайдуллаев Ш. Б., Северная Бактрия в эпоху раннего железного века, Т., 2000.

Шокиржон Пидаев.

КУЧУМХОН, Кўчимхон, Кўчим, Кучум (? — 1598) — сўнгги Сибирь хони (1563—98), рус кўшинларига қарши қурашган. К. руслар таъсиридаги Едигар (Ёдгор) ни тахтдан ағдариб, ўзи Сибирь хони бўлди (1563). Ғайратли ва истеъдодли К. ўз атрофига ақлли одамларни тўплади ва хонлик худудларини кенгайтиришга киришди. Туркий Сибирь хонлигининг ғарбий чегараси аввалги худуди — Урал тоғларигача етди. Сибирни мустамлакага айлантириш учун интилаётган Ермак бошчилигидаги казак кўшинлари унинг жиддий қаршилигига учради. Ермак кўшини 1582—83 й. кишини Чинги (хоз. Тюмень) ш.да ўтказди. К. бўлғуси жангларга пухта

тайёргарлик кўрди. Сибирь хонлиги б-н Бухоро хонлиги ўртасида савдо-сотик муносабатлари яхши йўлга қўйилган эди. Сибирда кўплаб бухоролик ўзбеклар яшаган. Бухоро хони Абдуллахон II га махсус элчилар юборилиб, ундан ҳарбий ёрдам сўралди. К. Сибирь хонлигини Бухоро давлатига қўшиш тарафдори бўлган. Бироқ ўртадаги масофанинг жуда олислиги, Абдуллахон II томонидан Туркистонни бирлаштириш учун олиб борилаётган фаол ҳарбий ҳаракатлар оқибатида Сибирга ўз вақтида ҳарбий ёрдам юборилмади. Ермак қўшини Тобол дарёсидан ўтиб, Иртиш дарёси соҳилидаги Сибирь пойтахти — Кашлик (Искер) ш.ни шиддатли жанглардан сўнг босиб олди (1583 й. 25 окт.). К. бошчилигидаги қўшин (вогуллар ва остяклар унинг иттифоқчилари эди) чекинишга мажбур бўлди. 1584 й. Бухородан катта кар-вон етиб келди. К. қўшинлари хужумга ўтиб, Иртиш бўйидаги хоз. Тура ш. ўрнида Ермак қўшинини янчиб ташлашди (1585). Жангда бошқинчиларнинг бошлиғи ҳам ўлдирилди. Н. Карамзиннинг ёзишича, 1587 й. Русь подшоши Фёдор Иванович (хукмронлиги 1584—98) К.га махсус ёрлик юбориб, у агар Москвага бўйсунса, ҳозиргидек Сибирь хони бўлиб қолишини маълум қилади. К. жавоб хатида мағрурлик б-н у Сибирь хони эканлигини ва Ермакни енгганлигини таъкидлайди. 1591 й. 1 авг. да К.нинг ўғли Абулхайр ва икки хотини И шим даштидаги Чилиқўл атрофида асир олиниб, Москвага жўватилган. К. рус отрядларига қарши муваффақиятли жанг ҳаракатларини 1598 й.гача давом эттирди. 1598 й. бўлган жангларнинг бирида у мағлубиятга учраб, Нўғай ўрдага чекинди ва ўша ерда ўлдирилди. К.нинг ўлиmidан сўнг ҳам Сибирдаги татар ва б. халқлар анча муддат рус аскарларига қарши курашдилар.

Ад.: Барманкулов М., Хрустальная мечта тюрков о квадровазии, Алматы, 1999.

Кахрамон Ражабов.

КУШ (Kusch) Полицарп (1911.26.1, Бланкенбург, Германия — 1993) — америкалик физик. Асосий илмий ишлари ядро физикаси ва элементар зарралар физикасига оид. Магнит резонанс усули ёрдамида атом дасталарида электроннинг магнит хусусий моменти қиймагини топган (1949). Бу эса завонавий квант электродинамика асосида ҳисобланган назарий қийматга мос келади. Нобель мукофоти лауреати (1955; У. Лэмб б-н биргаликда).

КУШИТ ТИЛЛАРИ — сом-хом тиллари оиласига мансуб. Шим.-Шарқий ва Шарқий Африкада тарқалган. К. т.да сўзлашувчиларнинг умумий миқдори 25,7 млн. кишидан ортиқ. К. т. 5 гуруҳга ажратилади: 1) шим. кушит — Суданнинг шимоли-шарқи ва Эфиопиянинг шим.даги бадавий тили; 2) марказий кушит — Эфиопиянинг шим. ва шим.-ғарбидаги ағав тиллари; 3) шарқий кушит — Эфиопиянинг жануби -ғарбидаги буржисидома тиллари, Эфиопиянинг шим.-шарқидаги афарсахо тиллари, Сомалидаги, Эфиопия шарқи ва Кениянинг шимоли-ғарбидаги сомали тиллари, Эфиопия жануби ва Кения шимолидаги ғалла тиллари ва б. тиллар; 4) жан. кушит — Танзаниянинг шим. ва шим.-шарқидаги пракв ва ара-маник тиллари; 5) ғарбий кушит ёки омот гуруҳи — Эфиопиянинг жан. худудларидаги арибанва, тако, каффа, ямма, омето, воламо тилларидан иборат. К. т. ўзаро қариндош тиллар бўлганидан, уларнинг фамматик курилиши ва луғат таркиби муайян умумийлик ва ўхшашликларга эга. Шу б-н бирга, ундош фонемаларнинг миқдори ва сифати, келишиклар миқдори бўйича К. т. бир-биридан фарқ қилади. К. т.дан фақат иккитаси ўз ёзувига эга: сомали тили (1973 й.дан, лотин алифбоси асосида) ва оромо тили (1977 й.дан, эфиоп алифбоси асосида).

КУШИТ ХАЛҚЛАРИ - Шарқий Аф

рикада яшовчи халқлар. Умумий сони 30 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Таркибига оромо, сомали, бежа (бедавр), афар, данакил ва сахо, агав, сидамо, буржи, каффа, олито, гимирра, ираку, горова, рендилле, габбра, консо, гонга ва б. халқ ва элатлар киради. Эфиопия аҳолисининг 50% ни ташкил қилади (оромо ва б. 30 дан ортиқ этнослар). Шунингдек, Шим. Танзания, Шим. Уганда, Сомали, Судан ва Миср Араб республикаси (Қизил денгиз бўйлари)да ҳам яшайдилар. Соҳом тил оиласининг кушит тил гуруҳида сўзлашадилар. Негроид ирига мансуб. Диндорлари — сунний мусулмонлар, христианлар (католиклар, лютеранлар) ҳам бор. К. х. кўчманчи, ярим кўчманчи чорвачилик (туя, куй, эчки, қорамол), дарё бўйларида яшовчилар деҳқончилик (пахта, тарик, шоли ва б.), денгиз бўйларида яшовчилар балиқ овлаш ва х. к. б-н шуғулланадилар.

КУШКА, Кушк — Афғонистон ва Туркменистондаги дарё. Мурғоб дарёсининг энг йирик чап ирмоғи. Паропамиз тоғ тизмасининг шим. тармоқларидан бошланади. Ўз. 277 км (шундан қарийб 150 км Афғонистон ҳудудида), ҳавзасининг майд. 10,7 минг км². Атмосфера ёғинлари ва қор эришидан тўйинади. Ёзда қуриб қолади. Ўртача йиллик сув сарфи қуйилиш жойида 3,52 м³/сек. К. водийсида Сарҳадобод ш. жойлашган.

КУШВАРЁВ Христофор Степанович [1890.23.5 (4.6), Симферополь — 1960.25.1, Ленинград] — арман композитори, мусақашунос ва педагог. Арманистон (1939) ва Ўзбекистон (1943) да хизмат кўрсатган санъат арбоби, проф. (1939). Петроград ун-ти (1916) ва Ленинград консерваторияси (1925)ни тугатган. Тифлис мусақашуно ин-ти ва консерваторияси (1921—23), Ленинград консерваторияси (1925—60)да гармония, полифония ва композициядан дарё берган. 1944—49 й.ларда Арманистон ФАнинг мусақашуно та-

рихи ва назарияси бўлимида илмий ходим ва мудир. Арман мусақашуно меросини назарий тадқиқ қилиб, Шарқ халқлари мумтоз асарларининг комплекс тақлилига асос яратган К. орган, виолончель учун асарлар, арман халқ куйлари асосида хорлар, спектакллarga мусақашуно яратган. 1941—43 й.лар Ўзбекистонда яшаб, Тўйчи ҳофиз Тошмухамедов, Уста Олим Комилов ва М. Турғунбоевапар ижодини ўрганган. Ўзбек рақслари усуллари ҳақида мақолалар ёзган. М. Левиев, Т. Содиков, М. Бурҳонов, М. Васимов ва б. ўзбек композиторларининг устози.

Ас: Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, М., 1958.

КУШОН МАДАНИЯТИ - қ. Кушон подшолиги.

КУШОН ПОДШОЛИГИ - ўзбек давлатчилиги тизимидаги қад. давлат (мил. 1—3-а.лар). Мил. 1-а.нинг 1-ярми ёхуд ўрталарида юечжилар тасарруфидаги Кушон мулкининг юксалиши натижасида вужудга келган. Массажетлар (Хитой йилномаларида —юечжи) мил. ав. 140 й. Сирдарё ортидан Бактрия подшолиги ўрнида бир аср давомида 5 қабилага бўлиниб яшаган. Бўлардан кушон (Хитой йилномаларида гуйшуан) қабиласи жабуғси Кужула Кадфиз (Кадфиз I) мил. 1-а.да қолган 4 қабилани бўйсундириб, ўзини ҳукмдор деб эълон қилган.

«Кушон» атамаси ё сулола ёки қабилага тегишли бўлиб, у илк бор мил. ав. 1-а. охири — мил. 1-а. бошида куқронлик қилган подшоҳ «Герай» — Санаб зарб қилдирган тангаларда қўлланган. Кушонларнинг дастлабки мулклари ҳудудига Шим. Бактрия (Тожикистон ҳамда Ўзбекистоннинг жан., Туркменистоннинг жан.-шарқидagi ердар) кирган. Дастлаб жабуғ, кейинчалик подшо унвони б-н давлатни идора қилган Кадфиз I К. п.га асос солган бўлиб, унинг даврида кушонлар ҳоз. Афғонистон б-н

Покистоннинг кўпчилик қисмини босиб олган. Кадфиз I нинг вориси Вима Кадфиз хукмронлиги даврида Ҳиндистоннинг аксарият қисми К. п.га кўшиб олинган. К. п. нинг энг равақ топган даври Канишка хукмронлик қилган вақтга тўғри келади. Урта Осиёда кушон мулкларининг шим. чегараси Ҳисор тизмаси бўйлаб, у ерлардаги тоғ дараларида ғоятда мустаҳкам чегара деворлари қурилган.

К. п. даврида урушларнинг тез-тез бўлиб туриши натижасида мамлакатда ҳарбий асир-қуллар миқдори ошиб борган. Хитой ва Парфия б-н кураш олиб бораётган К. п. Яқин Шарқда хукмрон бўлиш учун Парфия б-н урушаётган Римнинг иттифоқчиси эди. Бироқ савдо манфаатлари бу давлатларни ўзаро яқинлаштирган. «Буюк ипак йўли» бўйлаб халқаро савдонинг ривожланиши учун қулай шароит яратилган. Шарқда — Шарқий Туркистоннинг кўшиб олинган шаҳарлар—воҳалари орқали Хитой б-н, жан.да — кушонларга тобе Шим. Ҳиндистон б-н, ғарбда — денгиз йўли б-н, Миср орқали ёки қуруқликдаги йўл б-н Эрон орқали Урта денгиз хавзасидаги Рим империяси шаҳарлари б-н, шим.да Хоразм ва Уралбўйи орқали Шарқий Европа б-н савдо қилинган. Жан. Ўзбекистондан кушонлар даврига оид юздан ошиқ шаҳар ва қишлоқ харобалари

аниқланган. Бу даврда шаҳар ва қишлоқ ўзаро мустаҳкам алоқада бўлган: ҳар бир шаҳар атрофида кўплаб майда қишлоқлар жойлашган.

К. п. сиёсий ҳокимият рухонийлар қўлида бўлган давлат бўлиб, унда подшо дунёвий раҳбар бўлиш б-н бирга бош ҳоким ҳам эди. Давлат сатраплик (қ. Сатрапия) ларга бўлинган бўлиб, уларнинг сатраппарн айрим эркинликларга эга эди. К. п. қулдорлик давлати бўлсада, унда қишлоқ жамоаси муҳим ўрин тутган. Кушон подшолари мамлакатда кенг қўламда динлараро муросасозлик сиёсатини юргизган: аҳоли, асосан, буддизмнинг маҳаяна мазҳабига

этикод қилган, шунингдек, мамлакатда зардуштийлик, оташпарастлик, ҳиндуизм каби кўплаб бошқа динлар ҳам бўлган. Ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо кенг тараққий этган. Пул тизимида кўпроқолтин ва мис тангалар қўлланилган. Дехқончилик, хусусан, суғорма деҳқончилик ривожланган, қ. х. экинларининг кўпчилик тури экилган. Мил. 3-а.нинг 1-ярми ёки ўрталарида К. п. барҳам топган. Бақтрия — Тохаристон махсус мулк сифатида Сосонийлар давлати таркибига кирган. Уни кушоншоҳ унвонли сосонийлар хонадони вакиллари идора қилган.

Маданияти . К. п. Рим, Парфия ва Хитой б-н ҳар жиҳатдан беллаша олган Қад. Шарқдаги энг қудратли салтанатлардан бири бўлиб, икки аср мо-байнида осиеликларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётига катта таъсир ўтказган. Бир салтанат таркибида бир неча мамлакатлар, халқ ва элатларнинг бирлашуви турли маданиятларни ўзаро яқинлаштирди, давр маданиятлари (махаллий Қад. Бақтрия, юнон, сак ва ҳинд маданиятлари)ни мужассамлаштирди. Аммо, К. п. маданияти тарихининг айрим жиҳатлари ханўзгача ноаниқ бўлиб, тарихчи, шарқшунос ва археолог олимлар уларга ойдинлик киритиш учун изчил ва чуқур и. т.лар олиб бормокдалар. Чунончи, бу борада 1913 ва 1960 й.ларда Лондон, 1968 й. Дўшанбе, 1970 й. Кобулда халқаро симпозиумлар ўтказилди, ЮНЕСКО қошидаги Марказий Осиё тарихи ва маданиятини ўрганиш комиссияси эса кушонлар тарихи ва маданиятини ўрганишни ўз олдига асосий вазифалардан бири қилиб қўйди. Археологлар Кушон маданиятига оид Баграм, Балх, Беган, Сурхкхўтал (Афғонистон), Косамби (Ҳиндистон), Сирсух, Таксила (Покистон), Айри-том, Бозорқалъа, Далварзинтепа, Зартепа, Кўхна Вое, Термиз, Хайрободтепа, Холчаён (Ўзбекистон), Кайкубодшоҳ, Кўхнақалъа, Шаҳринав, Мунчоктепа (Тожикистон)да қазилган ишлари олиб борди.

Археологик топилма ва кўхна ёзма манбалар асосида кушонлар маданиятига дойр қуйидаги муҳим илмий маълумотлар аниқланди: буржли мустаҳкам мудофаа деворига эга бўлган шаҳар қурилиши тараққий этган, бир неча ўнлаб шундай шаҳарлар, кўплаб йирик сўғориш иншоотлари қурилган. Шаҳарлар ичида арклар мавжуд бўлиб, уларнинг атрофини турли бинолар мажмуаси қуршаб турган. К. п.нинг шим.-ғарбий худудларидаги бинолар қурилишида кўпроқ хом ғишт ва пахсадан, жан.-шарқда эса тошдан фойдаланилган. Шаҳарлар, одатда, дарё бўйларида, стратегик жиҳатдан қулай жойларда бунёд этилган. Улар подшо саройи, бой-зодагонлар ва ҳунармандлар маҳалласи, кўча ва майдонлар, ховўзлар, турли динларга мансуб иншоотлар, экинзор ва боғлардан иборат бўлган. Уйлар кўп хонали, ҳашаматли бўлиб, баъзилари икки қанатли

қилиб қурилган. Ҳовли саҳни, хоналар поли, зиналар ва б.да турли ҳажмдаги пишиқ ғиштлар қўлланилган. Айвон ёғоч устунлари остига оҳақтошдан йўнилган чиройли тагкурсилар ўрнатилган. Томдан тўшадиган сувлар учун махсус сопол тарновлар ишлатилган. Бино ва хоналар ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат асарлари б-н безатилган. Ҳайкал ва расмларда, асосан, подшолар, подшо хонадони аъзолари, бой-зодагонлар, созанда ва масхарабозлар тасвирланган (мас, Холчаёнда). Будда динига мансуб иншоотларда эса Будда ва унинг сафдошлари, издошлари, коҳинлар ва хизматкорлар ифодаланган (мас, Айритом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепаца). Ҳайкаллар, асосан, оҳақтош, лой ва ганчдан тайёрланган, улар орасида сиртига тилла суви юритилганлари ҳам бор. Деворий суратларда эса диний ва базм маросимлари, табиат манзаралари, суворийлар тасвирланган. Кулолчилик тараққий этган, топилган сопол идишлар хилма-хиллиги ва ўзининг нозик, жарангдорлиги б-н алоҳида ажралиб туради. Амалий санъат кенг ривожланган, унинг энг яхши на-

муналари Санкт-Петербургдаги Давлат Эрмитажда сақланмоқда. Зеб-зийнат буюмлари, меҳнат ва жанг қуроллари яшаш, мато тўқиш тараққий этган. Канишка I даврида Кушон-Бактрия тили давлат тили сифатида қабул қилинган. Аҳоли, асосан, буддизм динининг маҳаяна мазҳабига этикод қилган, кўплаб будда ибодатхоналари қурилган, шунингдек, оташпарастлик, ҳиндуизм ҳам кенг тарқалган. Канишка буддизм тарихида биринчи бўлиб вақт-вақти б-н диний йиғин қақриб туришни жорий этган. Дастлабки йиғинда буддизмнинг мазкур янги мазҳаби — маҳаяна расмийлаштирилган. Бу эса буддизмнинг Осиё мамлакатларида кенг тарқалишига, унинг жаҳон динларидан бирига айланишига сабаб бўлган. Топилган тангаларнинг орқа томонида турли маъбудлар — Михра-Митра (Қуёш маъбуд), Оташ (олов маъбуд), Фарр (омад ва маъмурчилик маъбуд) ва б. тасвирланганлиги буни исботлайди. Салтанатда савдонинг ривожланиши ёзувнинг кенг қўламда тарқалишига имкон яратган. Оромий ёзуви асосида сўғд ва хоразмий ёзувлари вужудга келиб, тараққий этди. Ҳинд алифбосига асосланган кхароштхи ёзуви намунаси илк бор Термиздан, тери ва тахтага битилган хоразмий ёзуви намунаси эса Тупроққалъадан топилди. К. п. ердаридан ўтган Буюк ипак йўли ташқи савдонинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатганлиги аниқланди. Кушон подшолари зарб қилган олтин, қумуш ва мис тангалар Эфиопия, Скандинавия, Италия ва б. кўпгина мамлакатларда топилди. Бу эса К. п. чет мамлакатлар б-н кенг миқёсда савдо ва маданий алоқалар олиб борганлигидан далolat беради. Шарқдан олиб келинган ипакка Ғарб бозорларидаги моллар алмаштирилган. Умуман савдода кўп товарлар қатори дориворлар, Рим тилла танга ва тақинчокдари, фил суяклари ва ундан тайёрланган турли буюмлар ҳамда «тирик товар» — созанда, раққоса ва ҳунарманд қуллар ҳам бўлган. К.п.нинг дастлабки пойтахти

Ўзбекистоннинг жан.даги Далварзинтепада бўлган, подшо Канишка даврида эса Пешовар ш.га кўчирилган. Айни шу даврда бадий, санъат мактаблари (Гандхара, Матхура, Бактрия) шаклланди. Канишка адабиёт ва санъат ҳомийси бўлиб, Кашмир вилоятида Канишкапур ш.га асос солди. Унинг саройида машҳур буддавий олимлар Парева ва Васумитра, буюк шоир ва файласуфлар Ашвагхоша, Матричета, Вагаржува ҳамда Чарака яшаб ижод қилган.

К. п.га дойр ёзма манба ва археологик топилмалар кушонлар маданиятини ўрганиш, уларнинг Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданияти тараққиётида тутган ўрнини илмий баҳолашда муҳим аҳамиятга эга. К. п. сиёсий тарихи ва маданияти ўтмишининг хали тўла, ҳаққоний ёритилмаган жиҳатлари кўп бўлиб, Ўзбекистон, Ҳиндистон, Франция, АҚШ, Италия, Венгрия, Тожикистон, Афғонистон, Россия, Япония олимлари уларни аниқлаш борасида чуқур, изчил и. т.ларни давом эттирмоқда.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Халчаян, Т., 1966; Гафуров Б. Г., Кўшанская эпоха и мировая цивилизация, М., 1968; Ставиский Б. Я., Кўшанская Бактрия. Проблемы культуры, М., 1977; Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В., Дальверзинтепа — кушанский город на юге Ўзбекистона, Т., 1978; Л. итви иски й Б. А., Седов А. В., Культы и ритуалы кўшанской Бактрии, М., 1984; Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В., Северная Бактрия — Тохаристан, Т., 1990; Культура и искусство древнего Ўзбекистона [Каталог выставки], кн. 1 и 2, М., 1991; Ғиёсов Т. Ғ., Кадимги Ҳиндистон тарихи, Т., 2000.

Баходир Турғунов, Темур Ғиёсов.

КУШОНИЯ — Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида бўлган қад. вилоят ва унинг марказий шаҳри номи. Хитой солномаларида Фумо (Фумо-Чан) ёки Хэ деб аталган. К. вилоятининг шарқий чегараси Цао вилояти (Оқдарё шим. даги ер-

дар) га тегишли ҳудудгача 150 ли (52 км), жан.-шарқий чегараси Кан (Самарқанд) ҳудудигача 100 ли (35 км), ғарбий чегараси Ан (Бухоро) ҳудудигача 300 ли (105 км) бўлган. Унинг ҳудуди айланаси эса 1400 ли (450 км) га яқин масофани ташкил қилган. Мил. ав. 2— мил. 1-а.ларгача К. вилояти Қанғ давлати таркибига кирган, сўнг кушонлар сулоласи ва эфталийларга тобе бўлган, мил. 6-а. охири — 7-а. 1-ярмида эса Суғд ихшидита итоат этган.

Мазкур вилоятнинг марказий шаҳри К. ҳоз. Самарқанд вилояти, Каттақўрғон ш. яқинида, Нами (Зарафшон) дарёсидан бир неча км жан.роқда бўлган. У Суғднинг энг обод шаҳарларидан бири ва Самарқанд юксалгунига қадар Зарафшон воҳасининг маданий маркази эди. Унинг аҳолиси Суғддаги қолган барча вилоятлар аҳолисидан ҳам бадавлатроқ бўлган. Маълумотларга кўра, К. хокимининг тахти олтидан ясалган, унинг саройи деворларига Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва Рим ҳукмдорлари суратлари чиғиб кўйилган. В. В. Бартольднинг фикрича, биргива бино деворларида маҳаллий ҳамда чет эл ҳукмдорларининг суратлари мавжуд бўлган бундай шаҳар жаҳоннинг ҳеч қайси мамлакатаида бўлмаган. Бу эса К.нинг кўплаб хорижий давлатлар ва уларнинг халқлари б-н яқин алоқада бўлганлигини кўрсатади.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т. 2, ч. 1, М., 1963; Шониёзов К., Қанғ давлати ва қанғлилар, Т., 1990.

КУШОНЛАР (хитойча гуйшуан) — Кушон подшолигишнинг ташкил топишида муқим роль ўйнаган уруғ (қ. Юечжилар).

КУШХОНА (форс, куш — ўлдириш, сўйиш ва хона — жой маскан) — уй ҳайвонлари (қорамол, кўй, эчки ва б.) ни сўйиб, гўшт ва субмахсулотларга дастлабки ишлов берадиган қорхона. Мол сўйилганда санитария-гигиена қоидаларига тўлиқ амал қилишни таъмин-лайдиган усқуналар б-н

жиҳозланади. Аксарият туман марказлари, кичик ша-қарларда қурилган (қ. Гўшт саноати).

КУЭНКА — Эквадорнинг жан. қисмидаги шаҳар, Анд тоғлари оралигидаги водийда, 2600 м баландликда жойлашган. Асуай провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 240 минг киши (1995). Экспорт учун шляпа-панамалар ишлаб чиқарилади, тўқимачилик ва озиқ-ов-қат саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчиликда сопол идишлар, заргарлик буюмлари, мрамрдан бадиий буюмлар тайёрланади. Ун-тлар, НВафис санъат академияси бор. Шаҳарга 1557 й.да асос солинган. 16—17-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. К. яқинида олтингургурт конлари топилган.

КУЮКМОЗОР ҚАБРИСТОНИ

- Навоий вилояти, Қизилтепа т.й. ст.ясининг жан.-ғарбидаги қабристон (мил. ав. 2-а. — мил. 8-а.). Бал. 1 — 1,2 м, диаметри 12—14 м ли 100 га яқин тупроққўрғондан иборат. 1934 й.да археолог В. А. Шишкин очган. 1952 й.дан археолог О. В. Обельченко қазииш ишлари олиб борган. К. қ. 2 хил типдаги қабрлардан иборат: биринчиси — ер остида ўра шаклида шим.дан жан.га чўзилган, иккинчиси — шарк томондан зинапоя шаклида қазиб тушилган лаҳад. Қабрларга мурдалар узунасига ва букик холда, боши жан.га қаратиб қўйилган. Мурдалар ёнидан сопол идишлар, куруллар (дудам қиличлар, ханжарлар, камон ҳамда унинг ўқлари ва б.), жубба кийган жангчи сураги солинган суяк пластинкалар, ўзук, темир тўқа, маъбуда Анахитанинг ҳайкалчаси ва б. топилган. Оссуарийга солиб кўмилган жасадрлар ҳам очилган. Бир улик кўмилган жойга 2-марта кўмиш ҳолдари ҳам учрайди. К. қ. сарматларга тегишли эканлиги аниқланган.

КУЯ, куялар (Tineidae) — капала-

клар туркумига мансуб ҳашаротлар. Турлиқанотлилар (Frenata) кенжа туркумининг 70 дан ортиқ оиласини ўз ичига олади. Қанотлари энсиз, ёзилганда 1—5 см, олдинги қанотлари орқа қанотидан каттароқ бўлиши, кўпинча бо-шида тиккайиб турган тангачаларининг борлиги б-н ажралиб туради. 2000 дан ортиқ тури мавжуд, жумладан, Ўрта Осиёда 35—40 дан кўп тури учрайди. Бир қанча турлари турар жойларда, омборларда яшайди. К. орасида зараркундалари кўп. Капалаги кўйган тухумдан чиққан курт (личинка) лари зарар келтиради. Ҳақиқий К.лар оиласига мансуб зараркундалардан поя К.сининг куртлари буғдой ва жавдар ўсимлиги пояларини, омбор К.сининг куртлари дон, мева қоқилари, пустин К.си ва кийимлари жун, жунли матолар, мўйна ва б.ни зарарлайди; тўрвали К., гирдак К., мева К.си олма, нок, дўлана, ўрикнинг ривожланаётган куртаклари, кейинчалик барглари б-н озикланиб катта зиён келтиради. Карам ва бутгулдошларга мансуб бошқа ўсимликларга карам К.си катта зарар келтиради. Бу К.ни баъзи олимлар мустақил оила деб ҳисоблайди. Ўйикқанотли К.лар оиласининг вакили — гулхйри куяси пахтанинг ашаддий зараркувандаси; бу оилага яна дон куяси, шунингдек, карантин назоратидаги ғўза ҳамда картошка К.лари ҳам киради.

Кураш чоралари: уй-рўзғорда учрайдиган К.га вафғалин, карам К.сига 40% ли рипкорд (0,1 л/га), 20% ли сумицидин(0,3 л/га) ёки фозалон қўллаш; дон К.сига қарши донни 25% ли амбўш (1,2 г/м²) ёки метил ёки метил бромид б-н дорилаш.

Султон Алимухамедов.

КУЯВИЯ Куябия, Куяба — илк ўрта аср давлат бирлашмаси (8—9-а.лар). 9 — 10-а.лардаги араб ва форс географларининг асарларида Артания ва Славия қаторида қайд этилган. Баъзи олимлар К. Ўрта Днепрбўйидаги шаркий славяларнинг маркази Куяба (Киев) бўлган сиёсий бирлашмаси деб ҳисоблайдилар,

бошқа бир олимлар фикрича, К. Дашти Кипчокнинг туб аҳолиси кипчоклар шахри бўлган.

КХАСИ — Ҳиндистон (Мегхалая штатида) ва Бангладеш б-н кўшни р-нларда яшовчи халқ. Умумий сони 860 минг киши (1990-й.лар ўрталари, жумладан, Ҳиндистонда 770 минг киши). Кхаси тилида сўзлашади. Диндорларнинг ярми христиан-протестантлар, қолганлари Ҳиндуизм ва анъанавий эътиқодларга сиғинади.

КХМЕР ТИЛИ — мон-кхмер тилларидан бири. Камбоджа давлатининг расмий тили, Вьетнам ва Таиландда ҳам тарқалган. К.т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони тахм. 8 млн. кишини ташкил этади. Камбоджа ҳудудида кескин диалектал тафовутлар йўқ. Иккита лаҳжа: шим.-ғарбий ва жан.-шарқий лаҳжалар ўзаро фаркланади. Ҳоз. кхмер адабий тилига Пномпень шаҳар лаҳжаси асос бўлган. К.т.нинг шим.-ғарбий ва Таиланддаги лаҳжаларида тай тилининг, жан.-шарқий ва Вьетнамдаги лаҳжаларида вьетнам тилининг таъсири кучли. К.т. жан. Ҳинд алифболаридан бирига асосланган бўғин-товушли ёзувга эга. Унда 33 та асосий ҳарф, 12 та қўшимча белги ва яна бир қанча ёрдамчи белгилар мавжуд.

Ад.: Горгониев Ю. А., Грамматика кхмерского языка, М., 1966.

КХМЕРДАР (ўзларини кхмер, к х м а э деб атайдилар) — Камбоджанинг асосий аҳолиси (8,6 млн. киши). Вьетнам, Таиланд ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 10,35 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Кхмер тилида сўзлашадилар. Диндорлари будда динига эътиқод қилади.

КШАТРИЙЛАР, ражанлар — кад. Ҳиндистондаги табақа (варва). К. Ҳинд-эроний қавмларнинг ҳарбий демократия босқичи ва синфий жамият шаклланиши

даврида орий қабилаларида вужудга келган. Қулдорлик давлатларида К. қабила ҳарбий зодагонларини ташкил этиб, сиёсий ва иқтисодий ҳукмрон мавқени эгаллаганлар. Варвалар тизими бўлиниши даврида К. табақаси қисман имтиёзли мавқеини сақлаб қолган, лекин мулкчилик муносабатларининг ривожланиши натижасида ўзил-кесил тугатилган. Ўрта асрларда К. фақат анъанавий тушунча сифатида сақланган. Мас, К. деб, кад. варна б-н ворислик алоқаси бўлмаган ҳарбий-мулкдор табақа — ражпутлар кастаси аталган.

КЪОГА, Киога — Африкадаги қўл, Угандада. 1029 м баландликда жойлашган. Майд. 2,6 минг км², чук. 3—5 м, ўз. 120 км. Қирғоқлари кучли парчаланган. К. Виктория қўлини ҳам ўз ичига олган жуда катта сув ҳавзасининг қолдиғи. Қўл қамиш ва папирус б-н қопланган. К. орқали Виктория-Нил дарёси оқиб ўтади. Балиқ овланади.

КЭСОН — КХДРнинг жан. қисмидаги шаҳар. Маъмурий жиҳатдан провинцияга тенглаштирилган. Аҳолиси 180 минг кишидан зиёд (1990-й.лар бошлари). Транспорт йўллари тугуни. Женьшень ўсимлигини етиштириш ва уни қайта ишлаш р-нининг маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат, аниқ машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Сондо ин-ти, музей, театрлар бор. 10—14-а.ларда К. Корея давлатининг пойтахти бўлган. 11—14-а.ларга оид пагодалар сақланган.

КЮВЬЕ (Cuvier) Жорж (1769.23.8, Монбельяр, Эльзас — 1862.13.5, Париж) — француз табиатшуноси. Париж ФА (1796 й.дан) ва Франция академияси (1818 й.дан) аъзоси, давлат арбоби. К. солиштирма анатомия, палеонтология ва ҳайвонот дунёси систематикаси б-н шуғулланган. К. ҳайвонлар танаси, хусусан, нерв системаси тузилишининг ўхшашлиги асосида ҳайвонот дунёси ша-

жараси тўғрисидаги таълимотни яратди. Органлар тузилишини ўрганишда солиштирма анатомик принципни қўллади; корреляция ҳодисасини очди, кўплаб қирилиб кетган ҳайвонларни тавсифлаб берди; зоологияга «тип» тушунчасини киритди. К. Ерда ҳаётнинг ривожланиши борасида ўзининг метафизик катастрофалар назариясини илгари сурди. Тирик табиатнинг ўзгариши тўғрисидаги Ж. Ламарк ва организмлар тузилишининг ўхшашлиги тўғрисидаги Сент-Илер таълимотларига қарши чиқди. К. ишлари эволюцион таълимотни яратиш учун асос бўлди.

КЮВЬЕ ВАЙИ (*dustus Cuvieri*; Ж. Кювьё шарафига) — ланцетник ва умуртқали ҳайвонларнинг қон томири. К.н. олдинги ва кейинги кардинал веналарнинг қўшилишидан ҳосил бўлади; вена синуси ёки бевосита юрак бўлмасига келиб қуйилади. Фақат тўғарак оғизлилар, балиқлар ва думли амфибияларнинг вояга етган даврида сақланиб қолади. Бошқа ҳайвонларнинг эмбриовал ривожланиш даврида бўлади. Думсиз амфибиялар ва амниотларда К.н.дан ковак вена ҳосил бўлади. Айрим сут эмизувчилар ва одамда фақат ўнг К.н. ковак венага айланади; чап К.н.нинг проксимал қисми сақланиб қолиб, юрак вена синусини ҳосил қилади.

КЮЛЬПЕ (*Kulpe*) Освальд (1862.3.8, Кандау, Курляндия — 1915.30.12, Мюнхен) — немис психологи ва файласуфи, Вюрцбург мактаби асосчиси. 1894—1909 й.ларда Вюрцбургда, 1912 й.дан Мюнхенда проф., танқидий реализм намояндаси. «Психология очерклари» (1893) асарида В. Вундга яқин ғояларни тарғиб қилди. Ассоциатив психологияни танқид қилиб чиқди ва синалувчиларни ўзини ўзи кузатиш методига ўргатиш мумкинлигини исботлашга интилди. Тафаккурнинг мазмуни ва моҳиятини зудлик б-н фикр объектига тушириш ва узатиш мумкин

эмас, деган хулосага келган. Унингча, тафаккур билишнинг юқори, ақл-идроққа асосланган босқичи бўлишига қарамай, сезгилар каби бирламчидир.

«Фалсафага муқаддима» ва б. асарлар ёзган.

КЮРИ — радиоактив изотоплар активлигининг бирликлар тизимида кирмаган бирлиги. П. Кюри ва М. Склодовская-Кюри шарафига қўйилган. Ку б-н белгиланади. Изотопнинг бир с давомида 3,7-1010 та емирилиш кузатиладиган радиоактив модданинг активлиги 1 К. деб қабул қилинган. 1 Ку=3,7-1010 Бк (беккерель). Амалда активлик бирлигининг унга қаррали бўлган сон марта катта ва кичик қуйидаги қийматларидан фойдаланилади: килокюри (кКи), мегакюри (МКи), милликюри (мКи), микрокюри (мкКи) ва пикокури (пКи).

КЮРИ Ирен — к. Жолио-Кюри Ирен.

КЮРИ (*Curie*) Пьер (1859.15.5 - Париж — 1906.19.4) — француз физиги. Асосий илмий ишлари кристаллар физикаси, магнетизм ва радиоактивликка оид. Укаси Пол Жан Кюри б-н ҳамкорликда пьезоэлектриклик ҳодисасини очган ва текширган (1880). Кристаллар симметрияси масалаларини (1884—85), физикада симметрия муаммоларини ўрганган (1894). Магнит ҳодисаларини текшириш натижасида парамагнит жисмларнинг магнит қабулчанлиги мутлақ т-рага боғлиқлигини (қ. Кюри-Вейс қонуни) ва ферромагнит материаллар парамагнит материалларга айланувчи т-рани аниқлаган (қ. Кюри нуктаси). 1898 й.дан бошлаб рафикаси М. Склодовская-Кюри б-н биргаликда радиоактивлик ҳодисасини текшира бошлаган. Полоний ва радий элементини кашф қилган, радиоактив нурланишни текширган (1898). Радий нурланишининг мураккаб таркибини ва шу нурланиш таъсирида шиша ва чинниларнинг бўялишини аниқлаган (1899). Радий тузларидан ўз-

ўзидан иссиқлик ажралишини аниқлаган (1903); Нобель мукофоти лауреати (1903; М. Склодовская-Кюри ва А. А. Беккерель б-н биргаликда).

КЮРИ Фредерик — қ. Жолио-Кюри Фредерик.

КЮРИ НУҚТАСИ (Кюри температураси) (9 ёки T_c) — фазавий ўтишлар нуқтасига яқинлашган сари модда ҳолатининг ўзгара бориши б-н характерданадининг 11-тур фазавий ўтишлар т-раси; модда бу т-ра T_c да сифат жиҳатидан янги хоссага эга бўлади. T_c — Кюри нуқтаси дейилиб, фазавий ўтишларни ферромагнетикларда мукам-мал равишда ўрганган ва 1895 й.да $T_c=770^\circ$ т-ра мавжудлигини очган П. Кюри шарафига қўйилган. К.н.дан паст т-рада ферромагнетиклар спонтан (ўз-ўзидан) магнитланганлик хоссасига эга бўлади. Ферромагнит қиздирилганда ва К. н.га яқинлашганда атомларнинг иссиқлик ҳаракати мавжуд магнит тартибни, яъни атомларнинг магнит моментларининг ориентациясини бузиб юборади. T_c дан юқори т-раларда ферромагнетикнинг спонтан магнитланганлиги йўқолади, ферромагнетик парамагнетик қолатда ўтади.

КЮРИ - ВЕЙС ҚОНУНИ - баъзи парамагнит моддалар солиштира магнит синдирувчанлиги χ нинг т-ра T га боғлиқлигини ифодаловчи қонун: $\chi=C/T$, бунда C — модда доимийси (Кюри доимийси). Бу қонунни 1895 й.да П. Кюри кашф қилган. Нодир металллар, тузлар, эритмалар ва баъзи газлар (мас, кислород) да ўтказилган тажрибалар Кюри қонунининг тўғрилигини тасдиқлайди. Лекин кўпгина моддалар-магнит синдирувчанлиги χ нинг т-ра T га боғлиқлиги $\chi=C/(T-\theta)$ формула б-н ифодаланганида, бунда C —модда доимийси, θ — Кюри нуқтаси ёки Неель нуқтаси. Кюри қонунига ўхшаш бу қонунни 1907 й.да француз физиги П. Вейс (P. Weiss, 1864—

1940) кашф қилган. К. — В. қ. магнит моментларининг ташувчилари ўзаро таъсир килувчи моддалар учун Кюри қонунининг умумий ҳолидир. Кўпгина ҳолларда C » доимийси Кюри қонунидоги C доимийсига мос тўшади. Тажриба натижалари, одатда, $1/\chi$ нинг т-ра T га боғлиқлигини ифодаловчи графиги асосида ҳисобланади. Бунда тўғри чизиқ (а ёки B) нинг оғиши C ’ни, унинг T ўқи б-н кесишган нуқтаси θ ни белгилайди (С манфий ёки мусбат бўлиши мумкин).

КЮРИ-СКЛОДОВСКАЯ - қ. Скядовская-Кюри Мария.

КЮСЮ, К и у - С и у (японча — тўққиз вилоят) — Япониянинг жан. қисмидаги орол. Тинч океан, Ички Япон ва Шарқий Хитой денгизлари б-н ўралган. Майдони ёндош майда ороллар б-н бирга 42,1 минг км². Қирғоқ чи-зиғи нотекис, қўлтиқ кўп. Рельефи, асосан тоғли, шим. ва ғарби сертепа ва аллювиал пасттекислик. К.нинг энг баланд жойи — Кудзю вулкани (1788 м). Сўнмаган вулканлар бор, иссиқ булок кўп. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Иқлими субтропик, муссонли иқлим. Январнинг ўртача т-раси тоғларда 0° , текисликларда 10° , июлники $15—28^\circ$. Йиллик ёғин 1600—3000 мм. К.нинг иқлимига унинг қирғоқлари яқинидан ўтадиган Куросио ва Цусима илиқ оқимларининг таъсири катта. Тез-тез тайфун бўлиб туради. Йирик дарёлари: Тикуга, Оёдо ва Гокасе; гидроэнергия ресурсларига бой. Тупроғи қизил ва сариқ тупроқ. 850 м баландликка субтропик доим яшил ўрмонлар, ундан юқориси игва баргли ўрмонлар, тоғ тепалари — бутазор, ўтлоқ ва ялангликлар б-н банд. К. — Японияда ўсимлик дунёсига энг бой орол. К.нинг шим. Япониянинг асосий кўмир-металлургия базаси; маркази ва жан. эса муҳим қ.х. райони дир. Оролда аҳоли зич яшайди. Йирик шаҳарлари: Кумамото, Вагасаки, Китақюсю.

КЎГАРТ — Фарғона тизмаси таркибига кирадиган ўртача баландликдаги тоғ тизмаси. Ўз. 150 км. Энг баланд нуқтаси Соймолитош тоғи (3636 м). Қумтош ва сланецлардан таркиб топган. Жан.-ғарбий ён бағри, асосан, ёнғокзор-мевазор ўрмонлар (1800—1200 м гача), ундан юқориси (2600—2800 м гача) хар хил ўтлар, шим.-шарқий ён бағри бута-зорлар б-н қопланган.

КЎЗ — кўриш аъзоси; умуртқасиз баъзи ҳайвонлар (жумладан, ҳашаротлар, бошоёқли моллюскалар), умуртқали барча ҳайвонлар ва одам ёруғлик таъсирларини К. б-н сезади. Умуртқасиз ҳайвонларнинг аксарисиди бир қадар мураккаб кўриш аъзолари (мас, фасеткали кўзлар) К. вазифасини ўтайди. Умуртқали ҳайвонлар ва одамнинг жуфт К.лари калланинг кўз косаларида (орбиталарда) жойлашган бўлиб, К. сокқаси (кўриш анализаторининг периферик қисми — асли кўз) ва ёрдамчи қисмлар (К. ковоклари, К. ёши аппаратлари ва кўзни ҳаракатлантирувчи мускуллар) дан иборат. К. сокқаси (диаметри 22—24 мм ча) кўриш йўли орқали бош мия б-н боғланган.

К. сокқасининг олдинги қисмида мугўз парда — диоптрик (ёруғликни сингдирадиган) аппарат, кўз гавҳари, сувсимон суюқлик ва шишасимон тана, шунингдек, аккомодация учун хизмат қиладиган киприксимон тана ва рангдор парда бор (бу парда тасвири ёруғ сезгир тўр парда — ретинага ўтказади). К. сокқасининг девори бир-бирига зич такалиб турган 3 та пардадан иборат. К.нинг ташқи — фиброз пардаси иккига бўлинади: орқада склера ёки оксил парда — энг қалин парда, у та-янч ва химоя вазифасини ўтайди; олдинда мугўз парда — ялтироқ, гумбазча шаклидаги парда оксил парда доирасига соат шишасидек жойлашган. Оқ фиброз парда тагида кон томирларга бой томирили парда жойлашади. У 3 қисмдан иборат: рангдор парда — доира шаклида бўлиб, турли одамлар-

да кўк, яшил, занғори, сарик, тўқ сарик ва ҳатто қора рангда бўлади, бу рангдор парда тўкимасида жойлашган бўёвчи модда (меланин)га боғлиқ. Рангдор парда кўзга жило беради. Агар меланин пигменти бўлмаса, К. қизғиш рангли бўлади. Рангдор парда марказида думалок тёшик бор, уни кўз қорачиғи дейилади. Рангдор парда таркибида кон томирлар, нозик мускул толалари бўлиб, уларнинг қисқариб-ёзилиши туфайли қорачиқ кенгайиб-тораяди. У ёруғда торайиб, қоронғида кенгайиб, кўзга тушадиган нурларни чегаралайди.

Ёруғ сезгир ички парда — тўр парда К.нинг сезувчи (рецептор) аппарати бўлиб, 10 қанатдан тузилган; бўлардан энг муҳими кўриш хужайралари — таёқча ва қолбача хужайралар қанати ёруғни сезишдан ташқари, рангни ҳам ажратади. Тўр парда марказидаги сарик доғ нарсаларни миридан сиригача ажратиб, аниқ кўришга имкон беради. Сарик доғ яқинидаги кўр доғ — тўр парданинг сезмайдиган қисмидир. Тўр пардадан нерв толалари шу ерга (кўр доғга) йиғилиб келади ва кўриш нервини ҳосил қилади. Бу нерв склера орқали ўтиб, калла бўшлиғига киради ва иккинчи кўзнинг кўриш нерви б-н кесишиб, кўриш йўлини ҳосил қилади, бу йўл бош миянинг энса бўлагигача давом этади. Бош миянинг ҳар бир ярим шарида иккала К. нинг кўриш маркази бор.

Кўз ёши кўз сокқаси ва қовоқларнинг шиллиқ пардасини намлаб туради. Қовоқлар 2 та тери бурмасидан иборат бўлиб, ичида зич бириктирувчи тўқима ва К. ни юмувчи доира мускуллар бор. Қовоқларнинг четиди киприқлар (юқори қовоқда 100—150 ва пастки қовоқда 50—70) ўсади ва ёғ безчаларининг йўллари очилади, уларнинг яллиғланиши говмижжа деб аталади. Киприқлар К.ни ёт жисмлар (чанг зарралари) тушишидан сақдайди. Киприқлар нотўғри ўсганда шох парда шикастланиши ва касалланиши мумкин (қ. Трихиаз, Кўз касалликлари, Кўз шикастланиши).

Кўриш жараёни ташқи дунёдаги нарсалардан қайтадиган ёки сочиладиган ёруғлик нурларининг К.га таъсир этишига асосланади. Моҳияти шундан иборатки, ташқи дунёдаги нарсалардан кўзга келувчи ёруғлик нурлари кўзнинг тиниқ муҳитлари (мугўз парда, суюқлик, гавҳар ва шишасимон тана) орқали ўтиб ва уларда синиб, тўр пардага тўшади ва унинг хужайралари (таёкчалар ва колбачалар)да фотохимёвий реакцияни вужудга келтиради (ўша хужайраларда ёруғ сезгир моддалар парчаланади), натижада ёруғлик энергияси нерв импульси (кўзгалиш)га айланади, бу импульс тўр пардадан бош миядаги кўриш йўли орқали бош мия пўстлогининг энса қисмларидаги кўриш марказларига боради, ёруғлик таъсирлари ана шу марказларда муайян образлар сифатида идрок этилади. Колбачалар кундўзи, таёкчалар эса кош қорайганда ёки тунда кўрадиган хужайралардир. Шундай кўриш туфайли одам узоқдаги милтиллаган шам алангасидан тортиб офтобга қадар турли миқдордаги ёруғликни идрок эта олади. К.нинг турли равшанликдаги ёруғликни идрок эта олиши К. адаптацияси дейилади; К. қоронғида ва ёруғда кўришга мослаша олади. К.нинг кўриш қуввати (ўткирлиги) турли кишиларда турлича; бу сариқ доғ элементларининг хоссаларига ва б. сабабларга боғлиқ. У махсус жадваллар ёрдамида текширилади. К.нинг қизил ранғни ажрата олмаслиги дальтонизм деб аталади (яна қ. Узоқдан кўриш, Яқиндан кўриш).

Ад.: Ҳам и дона М. Ҳ., Болтаева З. Қ., Кўз касалликлари, Т., 1996.

КЎЗ АСТИГМАТИЗМИ - қ. Астигма.

КЎЗ ЁШИ — кўз ёши безида ишланиб чиқадиган сувга ўхшаш тиниқ суюқлик. К. ё.да 98,2% сув ва 0,8% минерал моддалар, 0,1% оқсил ва б. моддалар бор. Ажралиб чиққан К. ё. қовоқлар юмилганда кўзнинг бутун юзасини бир текис

намлайди, қолган қисми ёш каналчалари, ёш халтачаси ва ёш-бурун канали орқали бурун бўшлиғига ўтади. К. ё. мугўз пардани куриб қолишдан сақлаш б-н бирга, унинг тиниқ туришига ҳам ёрдам беради. Баъзан қовоқлардаги ёт жисмларни ювиб кетади. Бундан ташқари, ёшдаги лизоцим ферменти микробларни ўлдириб, кўзни турли касалликлардан сақлашда муҳим роль ўйнайди.

КЎЗ КАСАЛЛИКЛАРИ - кўз соққаси, қовоқ, конъюнктива, кўз ёши аъзолари ва кўз қосаси касалликлари. Яқиндан ва узоқдан кўролмастик, кўз астигматизма ҳам К. к.га киради. К.к. туғма ва ҳаётда орттирилган, юкумли ва юкумсиз, уткир ва сурункали, битта ёки иккала кўзда бўлади. Организмнинг умумий касалликлари: инфекцион (сил, захм, ревматизм, грипп, дифтерия, тифлар ва б.), паразитар (ҳар хил гельминтлар, мас, эхинококклар кўзгатадиган), эндокрин (қандли диабет ва ҳ.к.), контомир (гипертония касаллиги ва б.) касалликлари, кон касалликлари (лейкоз ва ҳ.к.), ўсмалар {рак, саркома ва б.), марказий нерв системаси касалликлари (менингит, мия усмаси), шунингдек, бурун бўшлиғидаги патологик жараённинг атрофга тарқалиши К.к.га сабаб бўлади. Кўзга инфекция тушиши, механик, химёвий (кислота ва ишқорлар) ва физик омиллар (иссиқлик, ёруғлик, радиоактив нур)дан шикает этиши ҳам К.к.га олиб келади. Глаукома, трахома каби касалликларда, кўз оғир шикастланганда ва куйганда, кўриш нерви атрофиясит киши вақтида довланмаса, кур бўлиб қолиши мумкин. К.к.нинг пайдо бўлиш сабаблари, давоси ва олдини олиш масалаларини офтальмология ўрганади.

КЎЗ ҚОСАСИ, орбита — калланнинг юз қисмидаги бир жуфт чуқурча. Унда кўз соққаси жойлашган. К.к.нинг орқа бўлағидаги тёшиқлар орқали калла бўшлиғидан кўзга қон ва лимфа томирлари ҳамда нервлар ўтади. К. к.нинг

чукурлиги 5 см гача. К. к.да ички, ташки, устки ва пастки девор бор. К. к.нинг устки-ташки бурчагидаги чукурчада кўз ёши беши жойлашган; косанинг ички деворида эса кўз ёши халтачаси учун токча бор.

КЎЗ ХИРАЛАШУВИ, кўришнинг пасайиши — кўриш ўткирлигининг пасайиши. Ҳар бир кўзнинг кўриш ўткирлиги узокдан ва яқиндан куришга текширилади (к. Узокдан кўриш, Яқиндан кўриш). К. х. кўпинча кўз рефракциясининг аномалиялари (миопия, гиперметропия ва астигматизм)да пайдо бўлади. 40 ёшдан бошлаб эса гавҳарнинг қотиши сабабли кўзнинг кўриш қобилияти сусая боради ва 50— 60 ёшда анча сусаяди. Шунинг учун яқиндан ўқиш қийинлашади. К. х. га кўзнинг оптик соқаларида учрайдиган турли хасталиклар (кератит, шох парда яраси ёки унга оқтушиши, кўз ичига қон қуйилиши, катаракта, шишасимон тананинг хиралашуви) сабаб бўлиши мумкин, шунингдек, кексаликдаги К. х. кузатилади. Тўр парда ва куриш нервининг туғма нуқсонлари, касалликлари, кўз шикастланиши, глаукома, организмда моддалар алмашинувининг бузилиши, қонтомир, эндокрин ва нерв системасининг касалликлари ҳам К.х.га олиб келади. К. х. шакл кўрлик ва ранг ажрата олмаслик б-н бирга кечиши ҳам мумкин.

Кўз хиралашганда сабабини аниқлаб, сўнг кўришни яхшилаш чоралари курилади. Кўзойнак ёки контактли линзалар, жарроҳлик усуллари ёрдамида куриш ўткирлигини ошириш мумкин. К. х.нинг олдини олиш учун глаукомани эрта аниқлаш ва даволаш, гигиена ва хавфсизлик техникаси қоидаларига риоя қилиш лозим.

КЎЗ ШИКАСТЛАНИШИ - кўзнинг турли жисмлар (тош, қум, цемент, оҳак, металл, ёғоч, шиша, кўмир ва х.к.)дан шикастланиши. Бунда кўз ачишиб оғрийди, кўп ёш оқади ва бемор ёруғликка қарай олмайди. Кўзнинг шикастланиши, асо-

сан, 3 турли бўлади: жароҳат, лат ёйиш ва куйиш. Кўзни шикастловчи жисмлар катта, ўртача ва майдарок, ўткир ва ўтмас, қаттиқ, суюқ ва нур шаклида; улар миҳ, пичок, қайчи, вилка, ўтин, таёқ, тараша, ёй каби учи ўткир кесувчи нарсалар бўлади. Майда жисмлар кучсиз урилса, кўзни тёшиб утмайдиган жароҳатларга олиб келади. Ёт жисм кўзга қаттиқ тегса, шох парда ёки кўз оқини тешиб кўз ичига кириши, айрим ҳолларда кўз соққасини тёшиб қичиб кетиши мумкин. Кўз соққаси оғир шикастланса, ўз шаклини йўқотади. Кўз жароҳатларида конъюнктива остига ва кўзнинг ичига қон қуйилади (гифема, гемофтальм). Кўз ичига ёт жисмнинг кириши ва оғир шикастланишлар оқибатида кўз кўрмай қолади.

Ўтмас нарсаларнинг тегишидан кўз лат ёйиши, унинг ташки ва ички қисмларида оғир ўзгаришлар пайдо бўлиши мумкин. Кўзнинг пардалари ва ичига қон қуйилиши, шишиши натижасида кўриш хиралашади. Улар сўрилгач, кўриш яхшиланади, баъзан эса тўр парданинг шикастланиши кўрликка олиб келади.

Кўзнинг куйиши термик, кимёвий ва термокимёвий бўлади. Кислота ва ишқорлардан кўриш аъзоларининг олдинги қисми, қовоқ териси, шиллик ва шох пардалар куйиши мумкин. Кўз соққасининг ичига кимёвий моддалар кириши оғир асоратларга олиб келади. Иш жараёнида ультрабинафша, инф-рақизил, рентген ва б. нурлар кўзга зарар етказди. Ўт очувчи турли қуроллардан ҳам кўз жароҳатланади.

Кўз шикастланганда дарқол умумий амалиёт врачига ёки кўз врачига мурожаат қилиш зарур. К.ш.нинг олдини олиш учун химоя кўзойваги тақиш, иш жойи гигиена ва хавфсизлик техникаси қоидаларига мос жиҳозланиши зарур.

КЎЗ ҚОВОҒИНИНГ ҚАЙРИЛИБ ҚОЛИШИ — қовоқнинг кўз соққасига нисбатан туриш ҳолатининг ўзгари-

ши. Кўпинча қовоқнинг киприklar б-н ичкарига — кўз сокқаси томонга ёки ташқарига қайрилиши кузатилади. Қовоқнинг ичкарига қайрилиши қовоқда жойлашган айланма мускулнинг спастик қисқариши (блефароспазм) ёки тоғай ва шиллик пардадаги чандиклар туфайли рўй беради. Киприklarнинг шиллик ва шох пардага мунтазам ишқаланиб туриши су-рункали конъюнктивит, кератит ва шох парданинг ярасига олиб келади.

Қовоқнинг ташқарига қайрилиб қолиши спастик, чандикли, паралитик ва қарилик туфайли бўлади. Қовоқлар ташқарига қайрилганда кўздан ёш оқади, қовоқнинг ички кирраси кўздан ташқарига силжиб, шиллик парда ташқарига қараб қолади. У қизаради, қалинлашади ва юзаси қурийд. Кўз тиркишининг бутунлай бекилмаслиги туфайли шох парданинг қуриши ва хираланиши ривожланади.

Даво кўз врач.и назорати остида олиб борилади. Қовоқ қайрилиб қолишининг асосий сабабини топиб, дори-дармонлар ва лозим бўлганда пластик жарроҳлик усуллари қўлланади.

КЎЗА — рўзгор буюми; сув ва б. суюқликлар солиш, ташиш, сақлашда ишлатиладиган идиш. Таги ва бўғзи тор, қорни кенг, дастали. Ўрта Осиёда сопол ва м и с К.лар кенг тарқалган. Аксарият ҳолларда сопол К.лар пиширилмасдан олдин қизиб нақшланади. Сопол К.нинг ичи сирланади (сирлан-магани ҳам бўлади). Сопол К.нинг кўп ишлатиладиган дастасиз тури мўнди деб аталади. Мис К. сополдан тайёрланганидан шакл жиҳатидан кескин фарқ қилади. Мис К. жўмраксиз обдастани эслагади: бўйни ингичка, бир қулоқли, қорни кенг, пастга томон кенгайиб боради. Тагида кескин конусга ўхшаш пастак чамбараги бор. Мураккаб шаклдаги мис К.нинг аввал айрим бўлақлари қуйилиб, сўнг улар бири-бирига қалайланади. К.ни кўзагар қулол ёки мискар тайёрлайди, бўяма (сопол К.) ва уйма (металл К.) нақшлар б-н без-

атилади. Металл К. нинг олтин, қумушдан ишланиб, қандакори нақшлар б-н безатилган, баъзан қимматбаҳо тошлар қадалган намуналари республика ва чет мамлакатлар музейларида сақланади.

КЎЗАГИ — устун танаси тагидаги шаклан кўзани эслатувчи пастки қисми, курси, пойустун. Баъзан курси устидаги алоҳида безак. Ўрта Осиё меъморлигида қадимдан қўлланади. К. шакли кўпинча мадоқил каби нақш б-н ўймақори усулида безатилган.

КЎЗАЛИҚИР — Қад. Хоразмда бўлган шаҳар-қалъа харобаси (мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярми). Жайхун (Амударё)нинг кўхна ўзани бўйида жойлашган. 1939 й. С. П. Толстой бошчилигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси топган, 1950, 1953—54 й.ларда қазилар ишлари олиб борган. Археологик тадқиқотлар натижасида қуйидагилар аниқланган: К. учбурчак шаклидаги майдон (1000x400) тева-раги бўйлаб пахсадан қурилган усти ёпик бир неча қатор йўлақлар (умумий ўз. 6—7 км) дан иборат турар жойлар бўлиб, уларнинг ичкарисига юқоридаги тўйнуқлар орқали киришган. Биринчи қатордаги йўлакнинг ташки девори буржлар б-н мустаҳкамланган, юқори қисмида қатор шинақлари бўлган. Йўлақларнинг ичи алоҳида-алоҳида турар жойларга бўлинмаганлиги уларда бир уруғ ёхуд ўзаро қариндош уруғлар гуруҳи яшаганлигини кўрсатади. К. аҳолиси ўша даврлардаги муттасил босқинлардан ўзларини ҳамда жамоанинг асосий бойлиги — чорвани ҳимоя қилиш учунгина ана шундай узундан-узун, қоронгу йўлақларда яшашга мажбур бўлган. К. кўп жиҳатдан Авестода таърифланган нарга мос келади. К.дан скифларга хос жез камон ўқлари, қулолчилик дастгоҳида ясалган турли сопол идиш ва буюмлар топилган. Аҳоли К. ташқарисид.а дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган қамда бирор хавф-хатар

туғилиши б-н молларини ичкарига — мазкур учбурчак майдонга хайдаб кирган, ўзлари эса йўлақларда туриб душманни даф қилган.

КЎЗГА ОҚ ТУШИШИ, лейкома -кўз мугуз (шоҳ) пардасининг хиралашуви; одатда, парда шикастланганда ёки унда яллиғланиш, яраланиш жараёни пайдо бўлганда кузатилади. Баъзан туғма бўлиши ҳам мумкин. Хиралашувнинг жадаллигига кўра, К.о.т.нинг бир неча хили ажратилади: билинар-билинмас хиралашув, «доғ» кўринишида ва, ниҳоят бутунлай оқ тушиб қолиши. Мугуз парда маркази қорачиқ рўпарасида хиралашган бўлса, кўриш қуввати пасайиб, бора-бора кўз кўр бўлиб қолиши мумкин. Кўзга оқ тушиб мугуз парда тешилган бўлса, оқ чуқурроқдаги тўқималарга, кўпинча рангдор пардага ўтиб кетади, бу кўз ичи босимининг ошиши (иккиламчи глаукома)га сабаб бўлади. Давоси: кератопластика — жарроҳлик усули қўлланади.

КЎЗГУ — ёруғликни текис қайтарувчи юпка (алюминий, кумуш ва б.) кат-лам б-н копланган силлиқ сиртли шиша ёки металл жисм. Сиртидаги ноте-кисликлар бир неча микрондан ошмайдиган даражада силлиқланган бўлади. Кларни тайёрлашда тўлқинларнинг қайтариш коэффициенти юқори бўлишига эришиш учун силлиқланган сирт қалинлиги $0,1 + 0,3$ мкм бўлган юпка металл (Ag, Al ва б.) қатлам б-н копланди. Силлиқ алюминий сирти ультрабинафша, инфрақизил ва кўзга кўринадиган нурлар спектри соҳасида, силлиқ кумуш сирти инфрақизил ва кўзга кўринадиган нурлар спектри соҳасида, силлиқ олтин сирти эса инфрақизил нурлар спектри соҳасида катта нур қайтариш коэффициенти эга. Қад. Шарқда жез даврида ҳам К. ишлатилган. Бу вақтда К. жездан, кейинчалик темир, кумуш, симобдан ва, ниҳоят, мил. 1-а.дан бошлаб Италияда шишадан ясалган. Юнон олими Евклид (мил. ав. 5-а.) ясси ва сфе-

рик К. б-н нурларни бир нуқтага йиғиш мумкинлигини кўрсатган. Абу Райхон Беруний ва Абу Али ибн Сино К. оптикаси б-н таниш бўлишган. Ибн Сино «До-нишнома» асарида сферик кўзгулар б-н ёруғликни бир нуқтага йиғишни исботлаган.

Шаклига кўра, Клар ясси ва сферик хилларга бўлинади. Ясси К. буюмнинг мавҳум тасвирини (ўлчами ўзгармаган ҳолда) беради. Сферик К. буюм тасвирини катталаштириш (ёки кичиклаштириш) ҳамда нурларни тўплаш учун ишлатилади (мас, концентратор, прожектор, рефлектор, автомашиналар ва ҳ.к.да). Сферик К. яхши ишлов бериб силлиқланган шар сиртининг бир қисмидир. Ёруғлик нури сферик сиртнинг ички ёки ташқи сиртидан қайтишига кўра, сферик Клар мос равишда ботик ёки қанарик Клар бўлади. Шар сиртининг маркази С К.нинг оптик маркази, шар сегментининг учи О эса К.нинг қутби дейилади. К.нинг оптик маркази Сдан ўтадиган ҳар қандай нур К.нинг оптик ўқи и, сфера маркази Сдан ва К. қутби О дан ўтадиган СО оптик ўқ К.нинг бош оптик ўқи дейилади. Фақатбош оптик ўқ яқинида ва оптик ўққа кичик бурчак остида келаётган нурлар марказий нурлар ёки параксиал нурлар деб аталади.

Ёруғлик чиқарувчи нуқта S дан К. гача бўлган оралик $OS=d$, шу нуқта тасвири S дан К.гача бўлган $OУ=$ /оралиқ ва сферик К. радиуси $OC=R$ куйидаги формула орқали ўзаро боғланган:

Агар $d \rightarrow \infty$ бўлса, у ҳолда $f = u$ бўлади, бироқ $d \rightarrow \infty$ бўлганда К.га тushаётган нурлар оптик ўққа параллел, бинобарин, бу нурлар К. дан қайтгандан

кейин бу ўқни қутбдан у масофадаги нуқтада кесиб ўтади. Бу нуқта К.нинг фоку с и F дейилади. К.нинг қутбидан фокусигача бўлган масофа К.нинг фокус масофаси дейилади. К.нинг фокуси орқали ўтган ва оптик ўққа перпендикуляр бўлган текислик К.нинг фокал текислиги дейилади.

Фокус масофа ҳам фокус сингари F

харфи б-н белгиланади. Шундай қилиб, сферик К.нинг фокус масофаси F К. сфераси радиусининг ярмига тенг. У вақтда К.нинг фокус масофаси тушунчасидан фойдаланиб формула (1) ни куйидагича ёзиш мумкин:

$$T \sim T$$

Каварик К. бўлган ҳолда, оптик ўққа параллел нурлар қайтгандан кейин сочилади, бу нурларнинг давоми К.нинг орқа томонида оптик ўқни бир нуқтада кесиб ўтади. Бу нуқта К. нинг мавҳум фокуси дейилади.

Юқоридаги формула сферик К. формуласи деб юритилади. Сферик К. формуласи тасвир ва К.нинг фокуси ҳақиқий бўлган ҳол учун келтириб чиқарилади. Агар тасвир мавҳум бўлса ҳад, К. фокуси ишораси кўйилади. $D = \text{уг} = \text{катталиқ К.нинг оптик кучи деб аталади ва фокус масофа метр (м) ҳисобида ўлчанганда, оптик куч диоптрия (dntp) деган бирлик б-н ифодаланади:}$

$$[D] = \text{^} = -L = 1\text{дптр.}$$

Оптик асбобларда, кўпинча, К. линзали системалардан фойдаланилади. Лазерларда К. оптик резонатор элементидир. К. техниканинг кўпгина соқалари (мас, гелиотехника, кинотехника, машинасозлик ва ҳ.к.) да қўлланилади. Гелиоконцентраторлар, гелиоқурилмалар, шунингдек, металларни зонали эритиш қурилмаларида К. ёрдами б-н нур (энергия) тўпланadi. Турли тузилишга эга бўлган шаклдаги К.лар кўз касалликлари клиникаларида, стоматология, хирургия, гинекология ва медицинанинг б. соқаларида ишлатилади.

КЎЗДАН КЕЧИРИШ (жиноят ҳукукида) — тергов ҳаракати; жиноят излари ва б. ашёвий далилларни топиш, содир бўлган ҳодиса тафсилотларини ва жиноят иши учун аҳамиятли бошқа ҳолатларни аниқлаш мақсадида суриштирувчи, терговчи, баъзан суд ўтказadi.

Қотиллик, босқинчилик, талончилик, ўғирлик, ҳалоқат қабилар юз берганда

жой, бино, теварак-атроф, шунингдек, мурда кўздан кечирилади. Бу ҳаракат жиноят иши кўзғатилмасдан олдин ҳам амалга оширилиши мумкин. Тинтувда топилган нарсалар ва ҳужжатлар, почта-телеграф жўнатмаларини жиноят ишига кўшишдан олдин К. к. шарт. Жиноят ишига алоқадор деб ҳисобланган буюмлар ва ҳолатлар К.к. чоғида ҳолислар ҳузурида таҳлил қилинади, зарур бўлса — тегишли мутахассислар ёрдамида фотосуратга, кинотасвирга, видеоёзувга туширилади, нусхалари ва қолиплари олинади. К.к. жараёни ва унинг натижалари ҳақида баённома тузилади (Ўзбекистон Республикаси ЖПК 135—141-моддалар).

КЎЗМУНЧОҚ — юзасида оқ кўз (хол) лари бўлган қора ёки кўк рангли шишалардан ясаладиган мунчоқ. «Ёмон кўз»дан асрасин деган эътиқод б-н асосан болаларга (ипга тизиб, кийим, бўйин, қўлга) тақилади. Аёллар орасида ҳам К. тақиш урф бўлган.

КЎЗНИ ҲАРАКАТЛАНТИРУВЧИ НЕРВ (Nervus oculomotorius) — бош мия нервларининг 3-жуфти. Толалари ўрта мияда жойлашган ўзакдан бошланиб, мия оёқчаларининг ички юзасидан ўтиб, кўз косасининг юқори ёриғи орқали кўз косасига кириб, юқори ва пастки тармоқларга бўлинади. Юқори тармоқларда юқори қовоқни кутарадиган мускулга ва кўз соққасининг юқори тўғри мускулларига тарқалади. Пастки тармоғи эса кўзнинг ички, пастки тўғри ҳамда қийшиқ мускулига толалар беради. Пастки тармоқнинг таркибидаги парасимпатик толалар кўз қорачиғини сиқувчи, киприксимон тана мускулига тарқалади.

КЎЗОЙНАК — кўзнинг кўриш қобилиятидаги нуқсонларни тузатиш, уни механик шикастланишдан, ёруғлик, чанг ва б.дан ҳимоя қилиш учун қўлланиладиган оддий оптик асбоб. Биринчи К. 13-а.да нидерландларда ишлатилган. К. линза (ойнак) ва гардишдан

иборат. Бош фокусининг ҳолатига қараб ойнак ёки линза йиғувчи (қанарик) ва сочувчи (ботик) хилларга бўлинади. К.да ишлатиладиган линзалар сферик сиртининг ботиклик ёки кавариклик даражаси (эгрилик радиуси) турлича бўлади; сиртнинг эгрилик радиуси катта бўлса, линзанинг нур синдириш кучи — оптик кучи катта бўлади. Оптик кучи кичик йиғувчи ойнак узоқдан кўришда, оптик кучи катта сочувчи ойнак эса яқиндан кўришда қўлланади. Оптик кучи катта бўлган кўзни тузатиш учун манфий оптик линза (ботик), оптик кучи кичик бўлган кўзни тузатиш учун мусбат оптик линза (каварик) тавсия қилинади. Бундан ташқари, К. линзаларининг сферик ва цилиндрик хиллари ҳам бор. Сферик К.да нур синдириш кучи барча йўналишларда бир хил, цилиндрик К. да эса турли йўналишларда турлича, (цилиндрик линзалар ҳам қанарик ва ботик) бўлади; астигматизмга чалинган кўзнинг оптик нуқсонини йўқотишда цилиндрик, сферик-цилиндрик К. қўлланади. Линзанинг нур синдириш кучи (оптик кучи) диоптрияларда ўлчанади. Кўриш қуввати кескин пасайганда телескопик К. (буюмнинг кўзнинг тўр пардасида ҳосил бўладиган тасвирини яхшилаш учун 2—3 жуфт линзадан иборат К.) дан фойдаланилади. Кўз ғилай бўлганда призматик К. тақиш тавсия этилади. Ҳимоя К. ҳар хил мақсадда, мас, кўзни ута равшан ёруғликдан (пайвандлашда), уни механик шикастланишдан, қуёш нури ва б. таъсирдан, чанг, газ ва х.к. дан ҳимоя қилишда, шунингдек, сувда сузишда тақилади.

К. гардиши ойнақларнинг кўзга нисбатан тўғри жойлашувига ёрдам беради. Гардиш танланганда каншар баландлиги, ойнақлар б-н қорачикларнинг марказлари ўртасидаги масофа ҳисобга олинади. Кўз оптик нуқсонсиз (соғ), яъни қорачигининг олди ва орқа фокуслари орасидаги масофа тенг (23 мм га яқин) бўлса, равшан кўради. Буюмдан келувчи нурлар фокуси кўзнинг тўр пардасига

тушеа, кўз буюмни аниқ кўради. Нурнинг фокуси тур парда олдига (яқиндан кўриш) ёки унинг орқасига (узоқдан куриш) тушиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда буюм тасвири тур пардада аниқ ҳосил бўлмайди, кўз ўткирлиги камайган ҳисобланади. Бу нуқсон К. б-н тузатилади (коррекцияланади). К. б-н кўзни коррекциялаш учун врач-окулист маҳсус асбоб ёрдамида линзалар танлайди. Бунда врач кўзнинг ўзига хос оптик нуқсонларини, кишининг ёшини, касбини ва б. шахсий хусусиятларини ҳисобга олади. Врач маслаҳатсиз бошқаларнинг К.идан фойдаланиш мумкин эмас.

КЎЗОЙНАКЛИ ИЛОН (*Naja naja*) -капча илонлар гуруҳига мансуб илонларнинг бир тури. Ўз. 1,6—2 м. Хавф туғилганида кенгайдиган бўйнининг орқа томонида кўзойнак шаклидаги оқиш расм бўлади (номи шундан олинган). Ҳинд К.и.ининг «кўзойнак» расми битта ҳалқадан иборат. Жан. ва Жан.-Шарқий Осиёда тарқалган. Тошлар ва буталар орасида, термитлар ва кемирувчилар инида, баъзан харобаларда яшайди. Дарахтларга урмалаб чиқади, сувда яхши сўзади. Куннинг 2-ярмида ва кечкурунлари фаол. Сувда ва қуруқликда яшовчилар, кемирувчилар, баъзан қушлар ва б. сут эмизувчилар б-н озикланади. 8—45 та тухум кўяди. Ўта захарли. Захаридан тиббиётда капча илонлар захарига қарши зардоблар олишда ва б. мақсадларда фойдаланилади.

КЎЗТИКАН, иберия бўтакўзи (*Centaurea iberica* Trev.) — мураккабгулдосларга мансуб икки йиллик бегона ўт. Пояси тик ўсади, бўйи 20—70 см. Поясининг юқори қисми тарвақайлаб шохланган, сербарг. Баргинингчети тиканли, арратишсимон, илдиз олди барглари патсимон, поядагилари наштарсимон қирқилган. Гуллари оч кизил, санатсимон тўпгулга йиғилган. Илдизи ўқ илдиз, тупрокка 1 м чуқ. гача қиради.

Июнь— авг. Гача гуллайди ва мева-

лайди. Уругидан кўпаяди. Ўрта Осиёда ҳамма жойда тарқалган. Ғалла экинлари ва бедазорда учрайди, шунингдек, арик-канал бўйлари, йўл ёқалари, ташландиқ ерлар, бог ва узумзорларда ўсади. Таркибида флавоноидлар, сапонинлар ва б. бирикмалар бор. Халқ табобатида истиско касаллигини даволашда ишлатилади.

Кураш чоралари: ерни шудгорлаш, майсалари куринганда боровалаш, қатор ораларига ишлов бериш ва гербицидлар (гранстар — иш суюқлиги 200—300 л/га; банвел — 0,3—0,5 л/га) пуркаш.

КЎЙЛАК — инсон танасининг юқори қисмига мослаб тикиладиган яланг қават юпка кийим. Турли матолардан, асосан, юпка газламадан киши жинси, ёшига қараб турлича тикилади. Бола К., аёл К., эркак К. каби турлари фарқланади. Бола К.: чилла К. ёки чақалок К. (юмшоқ, юпка матодан кенг, узун энгли қилиб, этак ва энг учлари қайтарилмай тайёрланади), мактабгача ёшдаги қиз ва ўғил болалар К.ги (турли бичикаа узун ва калта, энгли ва энгсиз), мактаб ёшдагилар К.ги махсус шаклда (форма) тайёрланади. Аёл К. ҳар хил матодан турли бичиқда энгли ва энгсиз, ёкали ва ёқасиз қилиб бичилади; унинг устки ва ички тури бўлиб, ички К. юпка, майин матодан, устки К. турли (шойи, атлас, мовут ва б.) матолардан тайёрланади. Эркак К. қадимдан ёқасиз ва ёкали (асосан, тик ёкали), узун энгли бўлган. Ўзбек аёллари ва эркакларининг К.лари европача ва бошқа К. нусхалари б-н бойитилмоқда.

КЎК ГУМБАЗ МАСЖИДИ, Абдул латиф масжиди — Ўратепа (Тожикистон)даги меъморий ёдгорлик (16-а. урталари). Шайбонийхон сулоласидан, Мовароуннахр ҳокими Абдуллатифхон (1540—51) номи б-н боғлиқ. Олд томонидаги чуқур равокли пештоқ (бош тарзидаги) орқали гумбазли хонақоҳга кирилади. Икки ён қанотида ғиштин устунли, равокли, гумбазли галерея (хоналар)

жойлашган.

Пештоқ ва пойгумбаз сиртида уйма кошинкор безаклардан фойдаланилган. Ички гумбаз ости бағалларига майда равоқчалар ишланган. Хонага ёруғлик майда туйнук равоқчалар орқали тушади. Мехроби сержило, муқарнасли накшларга бой. Изоралари 2 хил ранг кошин б-н копланган. Хонақоҳ деворларига чуқур равоқлар ишланган.

КЎК ГУМБАЗ МАСЖИДИ - Шаҳрисабздаги меъморий ёдгорлик. Улуғбек Мирзо отаси Шохрух Мирзо номидан қурдирган (1434—35). Пештоқ равоғида уларнинг номлари ва қурилиш вақти битилган тарихий ёзувлар сақланган. К.г.м. Дор ут-тиловат ансамбли таркибидаги асосий жоме масжид. Кўк кошин б-н копланган гумбаз (номи ҳам шундан), пештоқининг ўнг ва чап томонидаги устунлари, болохонаси бўзилиб кетган. Бинога шарқдан пештоқ (равоғининг кенглиги 10 м) орқали кирилади. Пештоғида сержило хандасий безаклар кўп ишлатилган. Устунларида, асосий равоқ ва қаносларида гулдор сополлардан фойдаланилган. Хонақоҳ (12,7x12,7 м) ташки пойгумбазиди сиркор мовий, кўк ва оқ рангли безаклар орасига Қуръон оятлари битилган. Ички қисмидаги 8 та майда равоқчалар ромб шаклидаги қалқонсимон бағаллар б-н ўзаро бирлаштирилган ва равоқ шаклидаги 16 таянчиққа таянтирилган. Ғиштин девор бурчакларида 4 та айланма зина орқали айвон томига чиқилган. Айвоннинг ён тахмонларига кенг равоқ орқали ўтилган. Ҳозир улар беркитиб кўйилган. К.г.м. 1970 й.ларда ҳамда Амир Темурнинг 660 йиллиги муносабати б-н (1995—96) қайта таъмирланган.

КЎК ГУМБАЗ МАСЖИДИ - Қаршидаги меъморий ёдгорлик (16-а.). Шаҳар ташқарисига қуриладиган намозгоҳ туридаги чортоқ тархли хонақоҳ-айвонли иншоот. Пештоқ китобасидаги ёзувда Абдуллахон II номи

ва 999 ҳижрий (1590—91 мил.) йил сақланган. Масжид (38,25x19,0 м) ён айвонлари 14,0x14,6 м, уч қисмдан иборат.

Марказда режага мувофиқ асосий хонақоҳ тарҳи 8x8 м, бал. 14 м, икки ён қанотига томи куббали (диаметри 4 м), кўш равокли пешайвон жойлашган. Хонақоҳ кўш гумбазли, ташки кўк гумбази (номи ҳам шундан) сақланмаган. Меҳроб юқориси мукарнасли гулдор ўсимликсимон нақш, ички гумбаз ости бағалларига 8 та майда равоқчалар ишланди, ораликдаги бўшлиқ тўрсимон безак б-н пардозланган. Ғарбий тарзидagi меҳроб равоғи ташки томонидан бир оз туртиб чиққан. Безаклари 16-а. га хос бўлиб, асосан (ташки қисми пештоқ равоғи, ташки гумбаз, хонақоҳ изораларида, сопол заминида), кўк, ҳаво ранг ва оқ бўёқлардан фойдаланилган. Иншоот хашами ва ўлчамлари жиҳатидан Бухоро намозгоҳидан анча юқори бўлган. Қайта таъмир (1970)да пойгумбаздаги ёзувлар тикланган. 1995—96 й.ларда таъмирланиб, асл ҳолатига келтирилган.

КЎК КАПТАР, ёввойи каптар (*Columba livia*) — каптарсимонлар туркумига мансуб қушларнинг бир тури; барча хонаки каптар зотларининг насл боши. Тумшугининг қоралиги, қанотида қора йўллар кўплиги, думида оқ йўллар бўлмаслиги б-н бошқа каптарлардан ажралиб туради. Жан. Европа, Шим. Африка, Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда чўл ва даштлардан тортиб баланд қорли чўққиларгача, шунингдек, шаҳарларда тарқалган. Ўтроқ қуш, гала бўлиб яшайди. Моногам, нари ҳам насли учун ғамхўрлик қилади. Дарахт шохлари, жарликлар, тоғ қояларининг ёриқлари ва биноларнинг бўғотларига уя қуриб, 2 та тухум қўяди. 3 ҳафтада жиш бола очади. Боласини дастлаб жигилдонидан ажратиб чиқарадиган бўтқа, кейинроқ ҳар хил донлар б-н озиқлантиради. Боласи учирма бўлгандан сўнг (1 ой), яна тухум қўя бошлайди. Бир мавсум давомида 4 мартагача тухум қўйиб, бола очади.

Ўсимликларнинг уруғи б-н озиқланади. Овланади.

КЎК КИТ, бловал (*Balaenoptera musculus*) — йўл-йўл китлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Дунёдаги энг йирик ҳайвонлардан бири, танасининг ўз. 33 м гача, оғирлиги 150 т гача, усти кўкимтир, қорни ва биқинлари зангори. Қорнида оқиш йўллари бор. Планктон организмлар б-н озиқланади. 2—3 йилда битта бола туғади, боласини 7—8 ой эмизади. Битта кит 15—20 т ёғ ва 35—40 т гўшт беради.

КЎК КОШОНА - Оқ Ўрда хонлари дафн этилган некрополь (дахма). Сигноқдан 8 км жан.-шарқда жойлашган. К.к. пишиқ ғиштдан, баланд, кўк кигиздан нақшлар б-н безатилиб, ўзига хос меъморий услубда қурилган. К.к. атрофида бир қанча йирик жанглар содир бўлган. Хусусан, 15-а.нинг 60-й. ларида қалмиқлар хони Темуртош (Ўзтемуртойши) ўзининг 170 минг отлиқлари б-н Абулхайрхонга қарши чиққан. К.к.да қаттиқ жанг бўлган. Абулхайрхоннинг саркардалари Бахтиёр султон ва Аҳмад султонлар бу жангда ҳалок бўлишган. Абулхайрхон Сигноққа чекинган. Қалмиқлар Шохрухиягача бўлган ердарни талаб қайтиб кетишган. Кейинчалик Муҳаммад Шайбонийхон ҳам К.к. атрофида қозоқ хонларига қарши бир қанча жанглар олиб борган.

«КЎК КЎЙЛАК» — ташвиқот жанридаги эстрада-театр томошаси. «Жонли газета» асосида ташкил бўлиб, 1920—30 й.лар кенг тарқалган. Қатнашчилар саҳнага кўк кўйлак кийиб чиққанликлари учун «К.к.» деб ном олган. «К.к.»чиларга саҳна, декорация, грим ва алоҳида либоснинг ҳожати йўқлиги учун томошалар клублар, 3-д ва ф-ка, ўқув юртларида, шаҳар майдонлари ва дала шийпонларида кўрсатилган. Дастурлари долзарб мавзуларга бағишланган адабий-бадий монтажлар, бадий ўқиш, интермедия,

хор, рақслардан иборат бўлган.

Ўзбекистонда «К.к.» жамоалари, асо-сан, клублар ва ўқув юртлари қошида тузилган. 1925 й. Ўрта Осиё ун-ти, Тошкент тўқимачилик комбивати ва б. жойларда «К.к.» жамоалари фаолият кўрсатган. Ўзбек «К.к.» тўғарақлари ташкилотчиларидан бири Али Ардобус бўлиб, у Наримонов номидаги Тошкент пед. билим юрти қошида, кейинчалик эса Самарқандда 75 кишилик «К. к.» жамоасини ташкил этди. 20-й.ларнинг 2-ярмидан Қўқон, Наманган, Андижон, Жиззах, Қарши ва б. вдахарларда ҳам «К.к.» жамоалари ташкил бўлди. Иштирокчилари ўқитувчи ва ўқувчилардан ташкил топган бўлиб, улар Ҳамза, Ғуллом Зафарий, Сўфизода ва б.нинг асарларини ижро этишган. 30-й.лар охирига келиб, профессионал театрлар кўпая бошлагач, «К. к.» жамоалари тарқалиб кетган.

Мамажон Раҳмонов.

КЎК МАСЖИД — Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (1830—35). Тошкентлик ака-ука Нодирмат ва Ҳожиматбойлар (аввал улар номи б-н юритилган) маблағига қурилган. Пештокли дарвозахона, баланд минорали кенг ҳовли, бир қанатли мадраса ва ҳовли тўридаги масжиддан иборат бўлган. Ҳозир кўримсиз дарвозахона, кенг ҳовлининг ярмиси ҳамда масжид (хонақоҳ ва айвон) сақланган. Хонақоҳ (9,0х9,0 м) мурабба тархли, гумбазли. Жан. Девори ичига чуқур равокли меҳроб ва тоқчалар ишланган. Хонақоҳ жан.даги нақшинкор айвон (7,26х12,20 м) шифтига тўсин ташланиб, устидан тоқилар терилган. Устунлар кўпқиррали, пой-устуни кўк рангли тошлардан (масжид номи ҳам шундан) турли шаклларда йўниб ўрнатилган (ҳозир пойустунлар ранги кулранг тусда).

К.м. 1995—99 й.ларда таъмирланиб атрофи ободонлаштирилди.

КЎК НИЛ, Баҳр ул-Азрак -Африкадаги дарё, Эфиопия ва Судан хулудиди. Нилнинг энг серсув ўнг ир-моғи. Ўз.

1600 км, ҳавзасининг майд. 300 минг км². Кичик Аббай номи б-н Чоке тоғлари ён бағридан бошланади. Тана кўлига қуйилади, ундан Аббай номи б-н оқиб чиқиб, 20 км дан кейин бал. 45 м ли шаршара ҳосил қилади. Бошланишида кирғоқлари пастроқ, сўнгра 500 км масофада чуқ. 900—1200 м, эни 100—200 м ли дарадан оқади. Судан хулудидан чиққач, К.Н. номини олади ва анча текис жойда илон изи бўлиб оқади. Хартум ш. ёнида Оқ Нил б-н кўшилиб Нил дарёсини ҳосил қилади. Асосий ирмоқлари: Раҳад ва Диндер. Ёмғир сувларидан тўйинади. Қуйилиш жойидан 580 км масофада кема қатнайди. Сув сарфи Хартум ш. яқинида фев.да 127 м³/сек. дан авг.да 5822 м³/сек. гача. Сеннор ш. ёнида тўгон, ГЭС ва сув омборлари қурилган. Суғоришда фойдаланилади.

КЎК СОМСА — ҳамирли таом тури. Оширма ёки оддий ҳамирдан тайёрланади. Оширилган ҳамирдан ёнғоқдай зувалалар ўзилади ва жўва б-н қалинлиги 1 мм қилиб жилдлар ёйилади. Янги униб чиққан отқулоқ, ялпиз, йўнғичқа, жағ-жағ, исмалок, шўра, тоғ пиёзи (матор) каби кўкатларнинг баргпояси кўк пиёз ёки бош пиёз б-н бирга чопилади. Қиймага туз, қалампир (мурч), жизза (майда тўғралган кўй ёғи ёки доғланган пахта ёғи) кўшилади. Жилдга бир қошиқдан қийма солиб тугилади ва тандирда (ёки духовкада) пиширилади. К.с. учун озроқ ёғ ёки эритилган маргарин, сувга туз кўшиб юмшоқ қилиб ҳамир қорилади. 10—15 мин. тиндирилгач, зувалачалар норин ҳамиридек юпка қилиб ёйилади. Ўртасига қийма солиб тугилади.

КЎК ЧОЙ — чой ўсимлигининг пишиб етилмаган ёш баргларидан тайёрланадиган чой. Табиий ранги ҳидини сақлайди. Чой баргларига деярли ишлов берилмайди, фақат қайноқ буг б-н буғланади. Буғланган барглар қуритилгач, махсус усулда найча тар-

зида бурам берилади ва чой қадоқлаш ф-каларига юборилади. К.ч. хушбўй, чанқокни яхши қондиради, баъзи касалликларга (мас, қон босими ошганда) даво сифатида дамлаб ичилади (қ. Чой).

КЎК ЎРДА — Оқ Ўрда ва унинг худудининг рус манбаларида учрайдиган номи. Шарқ манбаларида Олтин Ўрдани ҳамда ундан Оқ Ўрда ажралиб чиққандан сўнг қолган худудини К. Ў. деб атайдилар.

КЎКАЁЗ БОТИҒИ — Қизилқумнинг шим. (Навоий вилояти)даги ботиқ. Шим.-ғарбдан жан.-шарқга йўналган. Ўз. 18—20 км, эниўртача 2—3 км. Бал. 160—180 м. К.б. шимолида қумли баландлик (225 м) жойлашган, жан. қумли текисликдан иборат. Шим. ён бағри тикроқ ва зина-поясимон пасайиб боради, кўплаб қуруқ сойлар б-н парчаланган. Жан. ён бағри анча ётиқ (10°) ва текисликка туташган. Ботиқнинг туби шўрхоқ б-н банд. Шим. ён бағрида бўр даври ётқизиклари юзаси очиби қолган. Улар гипсли гил, мергель, алевроит, кумлардан иборат. Шўрхоқ қисмининг чеккаларини бир йиллик шўралар, қора саксовул, юлғун эгаллаган. Қумли ва чўл тупроқларда илоқ, қўнғирбош, оқ саксовул, жўзғун тарқалган. К.б.нинг ғарбида Кўкаёз қишлоғи мавжуд.

КЎКАЛДОШ - қ. Кўқалтош.

КЎКАЛДОШ МАДРАСАСИ - Бухородаги меъморий ёдгорлик. Бухоро хонининг вазири Қулбобо Кўқалдош қурдирган (1568—69). Лаби ҳовуз ансамблининг шим.да жойлашган. Икки қанатли бош тарзи ансамбль майдонига қаратилган. Пештоқини безатиб турган қошинлар сақланиб қолмаган. Мадраса пештоқидаги дарвоза гирих, ва ислимий нақшлар б-н безатилган. Хотамқори услубида териб маҳкамланган пилакчалардан ясалган дарвоза табақаси яхлит тахтадан тайёрлангандек кўринади. Ма-

драса ҳовлисига 5 гумбазли миёнсарой орқали қирилади. Миёнсаройнинг ички гумбазлари ва бағаллари, шипи ўзига хос турли шаклдаги мураккаб тўрсимон-юлдузсимон, қолибқори ва ироқи услубида пишиқ ғиштдан ганч қоришмасида терилган. Мадраса ҳовлиси узун (42х37 м), ўртага янги иморат 1929 й. қурилган. Ҳовли томондаги 2 қанатли равоқлар қаторини юзма-юз қилиб солинган пештоқли баланд айвонлар ажратиб туради. Ҳар бир равоқдан алоҳида хужрага қирилади. Ҳовли атрофи 2 қанатли 160 хужра б-н ўралган. Ён томонидаги хужраларнинг пастки қанатига (ташқи деворларида) хонани ёритиш учун панжаралар ўрнатилган. Юқори қанатига эса қатор қилиб чуқур равоқлар ишланган. Равоқлар тепасини ва баъзи дарча панжараларини безатишда қошин анча тежаб ишлатилган. Бош тарзидаги пештоқ китобасида ёзувлар сақланган. Пештоқининг икки ёнидаги масжид ва дарсхона олди-га 2 қаватли 3 қисмга ажратилган чуқур равоқлар ва бурчақларидаги гулдасталарда Бухоро меъморлиғига хос қад. миллий анъаналар акс эттирилган.

К.м.да С. Айний таҳсил кўрган, у яшаган хужра музейга айлантирилган ва экспонатлар б-н жиҳозланган. 1960—70 ва 1995—97 й.ларда таъмирланган. Бухоро вилоят «Олтин мерос» жамғармаси жойлашган.

КЎКАЛДОШ МАДРАСАСИ - Тошкентдаги меъморий ёдгорлик. Шаҳар марказининг Чорсу майдонида жойлашган. Қулбобо Кўқалдош қурдирган (1551—75). Мадраса (умумий ўлчами 62,7 х 44,9 м) бош тарзи жан.га қараган. Дарвозадан қираверишда чапда масжид, ўнгда дарсхона жойлашган. Масжид ва дарсхоналарнинг томи ўзаро қесишган равоқлар устига ўрнатилган гумбазлардан иборат. Миёнсарой 7 гумбазли. Чорси ҳовлиси (38 х 26,9 м) кенг, хужралар ва очик айвонлар б-н ўралган. Ҳовлининг атрофидаги хужралар 38 та бўлиб, дарсхона ва масжид б-н ўзаро боғланган.

Мадраса дастлаб 3 қаватли бўлган. Мейморлар мадрасани безашда, асосан, бинонинг олд томонига эътибор беришган. Пештоқи б-н бирга бал. 19,73 м бўлиб, сиркор парчин ва гириҳ нақшлар б-н безатилган. Бош тарзининг 2 бурчагидаги гулдасталар тепаси қафаса б-н яқунланган.

К. м. 18-а. бошларида қаровсиз ҳолга келиб қолган ва қарвонсарой омбори сифатида фойдаланилган. 1886 ва 1946 й.лардаги зилзилалар оқибатида вайрон бўлган. Бир неча бор таъмирланиши натижасида мадрасанинг ташқи кўриниши ўзгариб кетган. К. м. хужраларидан бирида Фуркат (1889—91) ва Ҳамза (1910—11) истиқомат қилган, шоир Хислат ва б. таҳсил олган. Мадрасанинг олд томонига анъанавий усулда зинапоя ишланган. 1998 й.дан бинонинг муҳандислик устуворлигини таъминлаш, ташқи ва ички тарзларини асл ҳолига келтириш ва атрофини ободонлаштириш ишлари олиб борилмоқда. К.м. Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси тасарруфида (1991 й. дан). Бинода шу идорага қарашли ўрта махсус ислом билим юрти жойлашган.

КЎКАЛТОШ, Кўкалдош — 1) уму-ман олганда, ризоъий (эмишган) би-родарлар, яъни бирор доя (эвага)ни унинг ўғли б-н биргаликда эмган бегона бола. Шунга кўра, подшоҳнинг ризоъий биродарига «Кўкалтошхон» деган лақаб берилган. К. истилоҳи, «Ғиёс ул-луғат» («Луғатлар мададқори»)да айтилишича, туркий «кўка» («эваганинг ўғли») ва «тош» ёки «дош» («шерик») сўзларидан иборатдир. Бу икки сўз орасидаги «л» ҳарфи эса кейинчалик қўшилиб қолган бўлиб, илгари бўлмаган. «Кўка» («ака») сўзи ҳоз. гача қозоқ тилида қўлланилиб келади; 2) ўрта асрларда Туркистонда, хусусан, Бухоро хонлигида мамлакат ички хавфсизлигини таъминлаш ишлари б-н шуғулланувчи амалдор.

КЎКАМАРОН (*Scutellaria immaculata* Nevski) — ялпиздошлар

(лабгулдошлар) оиласига мансуб сертук ярим бута. Пояси ётиқ, ер остки қисми ёғочланиб, қаудекс ҳосил қилади. Бир йиллик поялари 5—10 см, сертук, сербарг. Гуллари 2,5—3 см, оч сариқ, барг қўлтигида ғуж ўрнашган. Июнь—июлда гуллайди, меваси авг.—сентябрда пишади. Тошкент, Самарқанд ва Фарғона вилоятларидаги тоғларда ўсади. Янгилигида мол ейди.

КЎКАТ ТЎСИҚ, кўкат девор, четан — боғ, кўчатзор, йўл, гулзор, хиёбонларни қор, қум босиши, мол пайҳон қилишидан ҳимоялаш, шунингдек, кўча ва хиёбонлар манзарали бўлиши учун уларнинг четига қатор қилиб зич экилган бута ёки дарахтлар. К.т. ҳосил қилиш учун бўйи бир текис қаламчалар (баъзан шох-шабба чиқарганлари ҳам) 1—3 қатор экилади. К.т. ўсимликлари табиий ҳолда қолдирилади ёки вақт-вақти б-н қайчилаб, текислаб турилади. Бал. 1м гача бўлган К.т. паст бўйли, майда ва сербарг, секин ўсадиган буталар (ирғай, биота ва б.)дан 1 — 3 м баландликдаги К.т. ўртача ва баланд бўйли буталар, баъзи дарахтлар (дўлана, учкат ва б.) дан, 3 м.дан баланд К.т.лар эса алоҳида ўсадиган дарахт ва буталар (бук, қорақарағай, терак, арча ва б.)дан барпо этилади.

КЎКАТ ЭКИНЛАР - кўк ҳолида ис-теъмол қилинадиган, барги, пояси овқатга ишлатиладиган сабзавот экинлар (кўк пиёз, саримсоқпиёз, салат, кашнич, ялпиз, исмалок, шивит, райхон, редиска, ровоч, петрушка, укроп ва б.). К.э. қимматли озуқа моддалари, витаминларга бой. Кўзда ва баҳорда очик далада, парник ва иссиқхоналарда йил давомида етиштирилади. Улар бевосита овқатларга ва консерваларга солиб ишлатилади. Барча К.э.нинг ўсув даври қисқа — 30—60 кун давомида маҳсулот истеъмол учун тайёр бўлади. К.э.лар тез етилиши сабабли кўп марта уругини сепиб йил бўйи барра кўкат етиштириш имконияти бор. К.э. унумдор, нам етарли тупроқларда юқори

хосил беради. Пиёз, барра саримсоқ, исмалоқ совуққа чидамли (қишда очик ерда ҳам ўсади). Қолганлари —3° —4° совуққа чидайди.

Барча К.э.лар тор қаторлаб экилади. К.э. етиштиришда минерал ўғитлар деярли қўлланилмайди. К.э., асосан, деҳқон хўжаликлари томорқаларида етиштирилади.

КЎКАТ ЎҒИТ, сидерат — тупроқ унумдорлигини ошириш мақсадида кўклигида тупроққа кўшиб ҳайдаб юбориладиган ўсимликлар массаси. К.ў. мақсадларида дуккакдилардан мош, кўк нўхат, люпин, соя, ловия, вика, шабдор, берсим, карамгулдилардан хантал, рапс ва б.дан фойдаланилади. Бу экинлар мустақил (шудгор қилинадиган далага) ёки оралик экин сифатида (алоҳида дала ни банд қилмай) кўзда экилади, кўкламда асосий экин экилиши олдидан (март-май ойларида) тупроққа кўшиб ҳайдаб юборилади.

К.ў. тупроқнинг физик хоссаларини яхшилайти, уни органик модда ва азотга бойитади. Алмашлаб экишда гўнг ва минерал ўғитлар б-н кўшиб қўлланилганда самарадорлиги янада ортади..

КЎКБЕЛ, кизилбош (*Aythya ferina*) — ўрдақлар оиласининг шўнғувчилар уруғига мансуб куш. Вазни 0,7—1,3 кг, яхши шўнғийди ва сўзади. Европа, Осиё, Америкада тарқалган, шу қитъаларнинг жан.ида, қисман, Африка (Нил дарёси қавзаси)да кишлайти. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда баҳор ва кўзда учиб ўтаётганда учрайди, баъзан кишлаб қолади. Тўқай ва қатга қўлларда яшайди. Қамишлар орасига уя қуриб, 6—15 та тухум қўяди. Ўсимлик барглари ва уруғлари, моллюскалар, ҳашаротлар личинкаси б-н озикланади. Гўшти мазали, овланади.

КЎКБОШЧИТИР (*Delphinium songoricum*) — айиктовондошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт. Пояси

оддий ёки остки қисмидан шохланган, бўйи 15—20 см. Ёпирма барглари бандли, 3 бўлакка ажралган. Гули қийшиқ, гулкўргони оч пушти. Гулбанди сертук. Барги сал эгилган, ўз. 10—15 мм. Уруғи 1,2—2 мм. Май — июнда гуллаб, уруғ тугади. Қашқадарё, Сурхондарё ва Бухоро вилоятларидаги кумли ерларда кўп ўсади. Ем-хашак ўсимлик.

КЎКДУМАЛОҚ НЕФТЬ-ГАЗКОНДЕНСАТ КОНИ — Қашқадарё вилоятининг Баҳористон тумани ҳудудидаги кон. Қарши ш.дан 12 км ғарбда жойлашган. Кўрсатилган ҳудуд геофизик усул б-н анча ўрганилган. 1979—80-й.ларда Жан. Ўртабулоқ ҳудудида ўтказилган сейсмик разведка ишлари натижасида Кўкдумалоқ структураси мавжудлиги аниқланди ва чуқур қудуқлар орқали кидирув ишларини олиб боришга киришилди.

1985 й.да синалган 2 қудуқдаги риф карбонат ётқизикларидан кўп микдорда конденсат бўлган газ олинди. Кей-инги қазиш ишлари натижасида Келловей-Оксфорд карбонат ётқизикларида ўз. 10 км, эни 4,5 км, бал. 250 м га тенг келган брахиантиклиналь кўринишдаги рифга мансуб структура борлиги аниқланди. 1986 й.да 3-қудуқдан юқори юра даври карбонат ётқизикларига мансуб саноат аҳамиятига эга нефть олинди. Конда 18 та қудуқ қазилган. Улардан 1 таси параметрик, 3 таси излов, 14 таси разведка қудуқлари. Шулардан 13 таси маҳсулдор. Кўкдумалоқ конидаги қудуқлар бу ерда юра, бўр, палеоген ва неоген-тўртламчи давр ётқизикларининг мавжудлигини кўрсатди. Қудуқларнинг чуқ. 3631 м гача.

Кўкдумалоқ структураси Чоржўй поғовасига мансуб бўлиб, Денгизқўл платосининг жан.-шарқий қисмида жойлашган. У Алан, Зеварди, Ўртабулоқ каби йирик газконденсат конлари орасидан жой олади.

Келловей-Оксфорд ётқизикларида структуранинг ўлчамлари кичрайти

ҳамда бўйи 7 км, бал. 67 м ни (манфий 2000 м ли изогипса бўйича) ташкил этади. Кондаги қудуқларнинг маҳсулдорлиги юқори.

Кўқцумалоқ конидаги маҳсулот газ-конденсат уюмидан иборат бўлиб, унинг тагида яхлит ҳолатдаги нефтли қатлам ҳам бор. Газ-нефть чизиғи —2771 м ва сув-нефть чизиғи —2830 м дан ўтказилган. Кондаги нефтнинг зичлиги 0,841—0,895 г/см³ оралиғида ўзгаради, конденсатники эса 0,799—0,815 г/см³ оралиғидадир. Кондаги нефть-газ конденсат уюмининг умумий қалинлиги 275 м ни ташкил этади, нефтли қисмининг қалинлиги эса 59 м га тенг.

Кўқдумалоқ кони қатламларидаги сув юқори минераллашган, ундаги туз миқдори 106—118г/л, ўртача ПО г/л га тенгдир. Сувларда кальций, магний кўп, сульфатлар 0,5—0,7 г/л, гидрокар-бонатлар 0.1—0,8 г/л ни ташкил этади. РН кўрсаткичи 6—6,8 атрофида ўзгаради.

1996 й.гача конда ҳаммаси бўлиб 103 қудуқ қазилган, шулардан, 46 нефть берувчи қудуқлар, 13 сув ҳайдовчи қудуқлар, 17 газ олувчи қудуқлар, 17 газ айдовчи, 10 кузатувчи қудуқлар. Кўқдумалоқ кони республика миқёсида олинаётган нефть ва конденсатнинг асосий қисмини беради.

КЎКЁНҲОҚ — Қирғизистон Республикасининг Ўш вилоятидаги шаҳар (1943 й.дан). Т.й. станцияси. 1500 м баландликда, Фарғона тизмасининг ғарбий этагидаги Сурентепа тоғ ён бағрида, Кўрғонтош дарёси соҳилида жойлашган. Жалолобод ш.дан 28 км, Ўш ш.дан 88 км узоқликда. Январда ўртача т-ра —10°, июлники 20°. Йилига 400 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 11 минг кишига яқин (2000). 1910 й.да тошқўмир конининг ишга туширилиши муносабати б-н вужудга келган. Тошқўмир қазиб олинади. Транспорт ва иқтисодий алоқалар автомобиль ва т.й. орқали амалга оширилади. Тикувчилик ф-қаси, нон з-ди, маиший хизмат кўрсатиш к-ти, 5 умумий таълим макта-

би, касб-хунар билим юрти, 3 кутубхона, касалхона, поликлиника бор.

КЎКЁНҲОҚ КУМИР КОНИ -

Фарғона тоғ тизмасининг жан.-ғарбий этакларида, Қирғизистон Республикасининг Ўш вилоятида, Жалолобод ш.дан шим.-шарқда жойлашган кон. Ўрта Осиёдаги йирик-қўмир конларидан. Кондан қўмир 1896 й.дан кустар усулда қазиб олина бошлаган. Коннинг геологик тузилишида палеозой, юра, бўр, тўртламчи давр тоғ жинслари иштирок этган. Қўмир қатламлари юра жинсларида. Қатламлар умумий қалинлиги 0,8 дан 25 м гача. Қўмирнинг қуллилиги 15% дан ортик. Ёнувчи компонентлар 37% дан кўп. Оз миқдорда олтингугурт (1,3%) бор. Қўмирнинг иссиқлик бериши 7600 ккал/м³. Ярим коксланувчан. 1 т қўмрдан 750—800 кг ярим кокс олиш мумкин. К.к.к. қўмири, асосан, ёқилғи сифатида ишлати-лади.

КЎКЖАРСОЙ — Жиззах вилояти Бахмал туманидаги сой. Сангзор дарёсининг энг йирик чап ирмоғи. Туркистон тизмасининг шим. ён бағирларидан оқиб тўшадиган 30 га яқин кичик сойларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ўз. 24 км. ҚҚор, ёмғир ва булок, сувларидан тўйивади. Баҳорда тўлиб оқади. Ёзнинг охирида ва кўзда суви камаяди. К. хавзаси Зомин тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси б-н ёнма-ён жойлашган, табиати сўлим, ўсимлик олами ранг-барангдир.

КЎКЙЎТАЛ (франц. cogueluche) -бўғилиб-бўғилиб йўтал тутиши б-н кечадиган ўткир юқумли касаллик. Кўпинча болаларда учрайди. Борде-Жангу таёқчаси деган бактерия кўзгатади (уни кашф этган белгиялик Ж. Борде ва франциялик О. Жангу номидан). Ҳавотомчи йўли орқали юқади. Касал бола аксирганда, йўталганда ҳавога тарқалган шиллиқ томчиларидаги К. таёқчаси соғлом боланинг нафас йўллари орқали организмга киради.

К. қўзғатувчиси бола организмда 2—15 кун давомида ҳеч қандай касаллик аломатларини пайдо қилмаслиги ҳам мумкин — бу инкубацион давр. Кейинчалик бола бир оз йутала бошлайди, йўтал кун сайин зўрая боради, харорати кўтарилади, бола инжиқ бўлиб қолади, яхши ухлай олмайди, иштаҳаси йўқолади, бу — катарал давр бўлиб, 2 ҳафтагача давом этади. Боланинг ахволи аста-секин ёмонлаша боради, кетма-кет қаттиқ йўталади ва иккинчи ҳафтанинг охири, учинчи ҳафтанинг бошларига келиб, хуржсимон йўталга айланади, касаллик учинчи даврга — спазматик даврга ўтади, у 1—5 ҳафта давом этади. Йўтал тутиш даври касалликнинг асосий ва доимий аломати бўлиб, йўтал 2—3 марта қаттиқ йўталиш б-н бошланади, кейин тинмай кетма-кет калта-калта йўталaveraди ва нафаси ичга тушиб кетиб, товуш ёриғи қисқариши натижасида «ғийк» деган товуш чиқади. Йўтал тутганда боланинг юзи аввал қизариб, кейин кўқаради, кўзи ёшланиб, унга қон қуйилиши мумкин, тили осилиб кетади, бўйин томирлари бўртади. Озроқ балғам кўчиши ва кўпинча қайт қилиш б-н йўтал тутиши тўхтайд. Йўтал тутган пайтида болани кўтариб олиш ёки ўтирғизиб қўйиш лозим, оғизда йиғиладиган шиллик ажралишини камайтириш учун бошини сал олдинга энгаштириб ушлаб туриш керак. Йўтал тутмаган пайтда бола ўзини яхши сезади. Бора-бора йўтал тутиши камаяди, боланинг руҳи энгиллашиб, соғайиш даври бошланади, будавр 1—3 ҳафта давом этади. Бола касаллик бошланган кунидан тортиб 30 кунгача юкумли ҳисобланади. К.га қарши омавий эмлаш туфайли К. нинг энгилроқ тури кўпроқ учрайди, бунда йўтал тутиш даври жуда энгил ўтиши ёки йўтал тутмаслиги ҳам мумкин. Эмадиган ва нимжон болаларда К. оғирроқ кечади. К.нинг оғир хилидан кейин кўпинча бурун қонаши, бронхит, зотилжам (аксари гўдакларда) каби асоратлар кузатилади.

Олдини олиш. Шу мақсадда АКДС

(адсорбирланган кукйўталдифтерия-кокшол) вакцинаси қўлланилади (болалар 5, 6, 7 ойлигида, кейин 1—2 ёшида ва 6 ёшида врач буюрганида эмланади). Касал бўлмаган, лекин бемор б-н мулоқотда бўлган болалар маълум кунгача алохидалаб қўйилади.

Давоси. Кун тартибига риоя қилиш, соф ҳаводан баҳраманд бўлиш, оз-оздан, лекин дам-бадам тўйимли овқат бериб туриш тавсия этилади. Беморни врач даволайди. К. бир умрга иммунитет қолдиради.

КЎКНОР (Papaveraceae, Papaver L.) — кўкнордошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми; уругидан ўсимлик мойи (к. Мойли экинлар) ва кўсагидан афюн олиш учун етиштириладиган экин. 100 тури маълум. Мўътадил, субтропик, баъзан совуқминтақаларда ўсади. Кавказ, Ўрта Осиё ва Арктикада 75 га яқин тури учрайди. Баъзи турлари манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Де-ҳқончиликда бир йиллик ухлатувчи К. (*P.somniferum* Б.)нинг 2 тур-хили (мойли К., афюнли К.) экилади. Ватани — Ўрта Денгиз атрофлари (Грецияда мил. ав. экилган), сўнгра Кичик Осиё, Европага тарқалган. Афюнли К. Ўрта Осиё, Олд Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Япония ва б. мамлакатларда қадимдан экиб келинган. Мойли К. Европада Австрия, Польша, Венгрия, Голландия, Чехия, Словакия, Украина, Россия, Францияда катта майдонларда экилади.

Илдизи ўқ илдиз, тупроққа 70—120 см гача кириб боради. Пояси тик ўсади, бал. 80—150 см, кам шоҳланади. Барги пояни ўраб туради, ўз. 20—30 см, гули йирик, узун бандли, поя ва шоҳларнинг учида якка жойлашган, оқ, бинафша, қизил, сарик, пушти ранг. Меваси кўсакча, 4—5 хонали. Пишганда чатнамайди, диам. 5—7 см, ўз. 2—6 см. Уруги майда, юмалоқ, буйраксимон, оч сарик, кўкиш. 1000 та уругининг вазни 0,24—0,45 г (бир кўсакчада 3—5 г). Уруги 2—3°

да униб чиқади. 10° да 5—6 кунда май-салайди. Макбул ҳарорат 20—25°. Ўсув даври 85—132 кун. Экилгандан гуллаш давригача сувга талабчан. Четдан чангланади. К. ёруғсевар, узун кун ўсимлиги. Мойли К. уруги таркибида 45—56% озиқ-овқатга ишлатиладиган мой, 20% оксил мавжуд. К. мойи, асосан, кэндолат, консерва, парфюмерия, лок-бўёқ саноатида, рассомлик бўёқлари тайёрлашда, уруги нон пишириш ва қандолатчиликда ишлатилади. Кўсаги пўчоғидан тиббиёт ва ветеринарияда қўлланиладиган алкалоидлар (морфин, кодеин, папаверин) олинади. Кунжараси эса молларга яхши озука (таркибида 10% мой, 32,5% оксил мавжуд). Афюнли К.нинг тўла пишмаган кўсақлари сутсимон ширасидан махсус усулда афюн олинади. Шираси таркибида 20 хил алкалоидлар, айникса, морфин, шунингдек, варкотин, кодеин, папаверин, оксил, углеводлар, смола, мум, пигментлар мавжуд. Тиббиётда дори-дармонлар и. ч.да қимматли хом ашё ҳисобланади. Уруғ бўйича ҳосилдорлиги 4—8 ц/га. курук кўсак (уруғсиз) бўйича 3—8 ц/га. Мойли К. уруги тўла пишганда дон комбайнлари ёрдамида йиғилади. Баъзан афюнли К.нинг шираси олинмаган пишган кўсақлари майдаланиб, сувда ивйтиб (эзиб) ичилади (20-а. бошларига қадар Ўзбекистонда махсус таъя-кўкнорихоналарда К.дан кайф берадиган ичкилик тайёрланиб, истеъмол қилинган) Ўзбекистонда ва б. бир қанча мамлакатларда афюнли К. экиш ман қилинган.

Халима Отабоева.

КЎКНОРДОШЛАР (Papaveraceae) -икки паллали айрим тожбаргли ўсимликлар оиласи. Кўпчилиги ўт. Барглари кўпинча патсимон, навбатлашиб ёки қарама-қарши жойлашган. Гуллари якка ёки тўпгулда йиғилган, актиноморф, баъзан зигоморф. Косачабарглари 2 та, тожбарглари 4 та, уруғчиси 2—4 та ёки чексиз, чангчиси 2 та. К.нинг 600 тача тури бор. Ўзбекистонда 9 туркуми, 31 тури ўсади. К.нинг мойли, опийли

(кўкнор), манзарали ва б. турлари мавжуд.

КЎКНЎХАТ (Pisum), ўриснухат -дуккакдилар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, дуккакли дон ва сабзавот экини. Европа, Ғарбий Осиё, Шим. Африкада 6—7 тури учрайди. Жаҳондаги кўпги-ва мамлакатларда К.нинг маданий (*P. sativum*) тури кўпроқ етиштирилади (унинг эма, дала, осие, Кавказ кенжа турлари бор). Деҳқончиликда қадимдан (мил. ав. 4-адан) экилади. К. АҚШ, Хитой, Ҳиндистон, Украина, Россияда кўп экилади. Ўзбекистонда К. оралик экин ва кўкат ўғит сифатида етиштирилади. Намсевар, совуққа чидамли экин. Илдизи уқ илдиз, илдизида туганаклар ҳосил бўлади (бир мавсум давомида 50—80 кг/га соф биологик азот туплайди). Пояси утсимон, чирмашиб ўсади, навларига қараб ўз. 70—120 см. дан 300 см гача боради. Барги мураккаб, жуфт патсимон, жингалаклари бор. Гули капалаксимон, турларига қараб ранги оқ, қизил, кўк. Меваси дуккак, чўзинчоқ, қиличсимон. Дуккагида 4—10 та дон бўлади. 1000 та доннинг вазни 100—250 г. Уруғи 1—5° да униб чиқади. Майсаси —3—8° совуққа чидайди. Ўсиши ва ривожланиши учун энг қулай ҳарорат 17—20°. Вегетация даври 75—100 (45—120) ва ундан ортик кун. Ўзидан чангланади. К.нинг дони оксилга бой. Донидан озиқ-овқат (ёрма, ун, кўк думбул нўхатидан консервалар) ва поясидан хашак (кўк масса, пичан, севаж, сомон) тайёрланади. Кўк нўхати таркибида 6,5% оксил, 11,0% углеводлар, 4,2% қанд, 1% клетчатка, витаминлар, микроэлементлар бор. К. дони аралаш ем саноатида кўп ишлатилади (1 озука бирлигида 150 г дан кўпроқ ҳазм бўладиган протеин мавжуд). К. ем-хашак, кўзги ғалла, сабзавот экинларидан бўшаган ердарга экилади. Асосан, эрта баҳорда, баъзан кўзда (окт. ойида) тор ва кенг қаторлаб (чирмашиб ўсадиган навларига таянч ўсимликлар — сули, арпа қўшиб)

экилади. Ҳосилдорлиги дон бўйича 20—40 ц/га.

Ўзбекистонда ширин ва ним ширин навлари кўк дуккаги ва дон учун етиштирилади. Хашаки К.нинг экиладиган навлари: Восток 84, Восток 55 (2001)

КЎКОРОЛ — Орол денгизи (Қозоғистон Республикаси)даги орол. Майд. 273 км². Энг баланд жойи 163 м (Довуд тоғи). К. ғарбдан шаркка йўналган, ўз. 45 км. Палеоген (юкори эоцен)нинг мергелъ ва кумли гиллар, юкори қисмида кварцли кумлардан ташкил топган. Орол денгизининг саёзланиб бориши туфайли К. ғарбда Қоратуп я.о. б-н ҳам қўшилди. Натижада Орол денгизининг шим. қисми («Кичик денгиз») ажралиб қолди. Сирдарё энди шу «Кичик денгиз»га қуйилмоқда. К.да бир йиллик шўралар, қора саксовул, юлгун тарқалган. Шамол таъсирида эол кум рельефи шакллари — бархан ва дўнг кумлар таркиб топган.

КЎКПАТОС МАРМАР КОНИ - Бўкантов тоғ тизмасининг жан.-шарқий қисмида, Учқудуқ ш.дан 40 км. 1990—91 й.ларда геология-разведка ишлари бажарилгач, К.м.к.нинг фақат ер юзасидан, 50 м чуқурликкача бўлган умумий геологик захиралари 15 млн. м³ миқдорида баҳоланган. К.м.к.нинг тузилишида Кўкпатос брахантиклиналь структурасининг марказий ядро қисмида жойлашган Жўзқудуқ карбонат қатламлари иштирок этган. Бу карбонат тоғ жинслари қатламлари оч кулрангдан қорагача бўлган мрамрлашган охақтош ва мрамрлардан иборат. Турли хил мрамр қатламларининг умумий қалинлиги 1200 м гача бўлиб, қопловчи қатламлар 2—6 м гача қалинликда аниқланган. К.м.к.нинг шарқий қисмини саноат захиралари 1 млн. м¹ атрофида баҳоланиб, 1-навбатдаги қазиб олиш участкаси лойиҳалаштирилган ва 1994—95 й.лардан замонавий техника ва технлогиялар қўлланилиши асоси-

да саноат ўзлаштириш ишлари бошланган. К.м.к.нинг йиллик қазиб олиш лойиҳавий қуввати 20 минг м³. Навоий кон-металлургия комбинати корхоналари таркибига қиради.

КЎКПАТОС ОЛТИН КОНИ - Ўзбе кистоннинг ғарбида Бўкантов тоғларининг жан. ён бағрида жойлашган кон. Палеозойнинг баъзи жойларда мезо-кайнозой даврига мансуб бўлган ҳосилалар б-н ёпилган чўқинди, терриген-чўқинди ва вулканоген метаморфлашган жинслар мажмуидан ташкил топган. Йирик антиклиналь бурмаси ядросида архар ва кўкпатос свиталарига мансуб бўлган охақтошлар жойлашган. Кўкпатос свитаси жинслари архар свитаси устида мос жойлашиб, турли сланецлар б-н алмашиниб турадиган тиниқ, тўқ кулранг ва қора юпка ва ўртача қатламли кремний ва кварцитларнинг линзаланган горизонталидан иборат. Свитанинг қалинлиги 500 м дан зиёд бўлиб, руда шу свитада муассамланган. Ундаги асосий минераллар — концентраторлар ва таркибида олтин бўлган арсенопирит ва пиритдир; олтиннинг бу рудалардаги миқдори тахминан тенг.

К.о.к. илк бор олтин кони сифатида Ю.В.Финкельштейн ва Ҳ.Р.Раҳматуллаевлар томонидан аниқланган. Кондаги эндоген рудалар қийин бойитилади, оксидланиш зонасида эса олтин, асосан, соф ҳолатда учрайди ва шу боис осонлик б-н қазиб олинади. К.о.к. дан фойдаланиш 1990—92 й.ларда бошланди.

КЎКПАТОС СВИТАСИ - Марказий Қизилқумдаги Кўкпатос рудали майдо-ни худудида аниқланган свита. Бўкантов (Олтинтов, Қашқиртов, Турбой)да тарқалган токембрий ётқизикларини ўз ичига олади. А. С. Қушвар томонидан 1939 й.да ажратилган. М. О. Аҳмаджонов, Р. Н. Абдуллаев ва З. М. Абдуазимовалар (1967—92) томонидан свита ҳажми ва ёшига аниқликлар киритилган.

Барча свита (архар, жонгелди, кўкпатос ва жускудук) жинслари ичида энг аҳамиятлиси К.с. жинслари бўлиб, умумий қалинлиги 1500 м дан зиёд. Барча олтин рудали конлар ва б. руда кўри-нишлари шу свитада жойлашган. Свита кесмасининг пастки қисми (100 м), асо-сан, кварцитлардан ва турли сланецлар-дан, устки қисми (100—150 м) эса до-ломит ва доломитлашган оҳақтошлардан иборат. Свитанинг ўзи кварц карбонатли ҳосилалар б-н бирга углеродли кварц-хлорид, гилли хлорид, гилли слюда ва кварц-дала шпатли кумтошлардан тузил-ган. Метаморфизм да-ражаси бўйича у яшил сланецлар фацияларига мос кела-ди. Бу свита жинслари лиственитланиш, кварцланиш ва сульфидланиш каби ги-дротермал ўзгариш жараёнларига учра-ган. Рудали зоналар чегарасидаги суль-фидларнинг ўртача миқдори 10 дан 25% гача ўзгариб туради.

КЎКПАТОС ТОҒЛАРИ Марказий Қизилқум (Навоий вилояти)даги тоғлар. Бўкантовнинг жан.-шарқий тармоғи. Баландлиги шим. -ғарбдан (369 м) жан.-шарққа (480 м, Тарабой чўққиси то-мон) ўзгариб боради. У Айтимтовнинг Бўкантов б-н туташган жойидан бошла-ниб жан.-шарққа томон йўналади. Ўз. 55 км, эни жан.-шарқда 12—15 км. К.т. йирик антиклиналь структурадан ибо-рат бўлиб, қуйи девоннинг оҳақтош, оҳақтошли конгломерат, ўрта карбон-нинг кумтош, алевролит, аргиллит, кон-гломерат (юкори бошқирд кичик яруси), кремнийли жинслар (қалинлиги 900 м) ва кварцит, кумтошдан ташкил топган. Аччиқ таркибли гранитоид жинслари интрузиялари — гранодиорит, гранит ва аляскит формацияларидан иборат.

К.т. ён бағирлари қуруқ сойлар ўзани б-н парчаланган. Жан.да жойлашган Мингбулоқ ботиғида тоғдан сув оқими б-н келтирилган жинслар тўпланган. Конус ёйилмалари қўшилишидан тоғ этагида кенг пролювиал шлейф тар-киб топган. К.т. нинг ботикқа қараган

жан. томони зинапоясимон пасайган. Ён бағирларининг яланғоч қисмида тупрок қоплами йўқ. Дағал элювий ва пролюви-ал ётқизикларда юпка тошлоқ бўз-қўнғир тупроқлар таркиб топган. Уларда шувок, кейреук, биюргун ва б. гиёҳлар сийрақ ўсади. Яйловлар маҳсулдорлиги гекта-рига ўртача 1—3 ц. Қоракўл қўйларини боқишда фойдаланилади. Тоғнинг ғарбий Кўкпатос аҳоли пункти яқинидан олтин казиб чиқарилади. К.т. да фосфорит ва б. рудалар ҳам топилган, улардан фойдала-ниш ишлари бошланган.

КЎКРАК — гавданинг юкори (одам-да) ёки олдинги (кўпчилик умурткали хай-вонларда) қисми; юкоридан тўш су-яги дастасининг тепа кирраси, биринчи қовурғаларнинг тепа юзалари, орқадан биринчи кўкрак умурткалари, икки ён-бошдан 12-қовурғалар, олдиндан тўш суякнинг ўсиғи б-н чегаралиб туради. К. тананинг бўйин б-н қорин бўшлиғи ўртасидаги бўлими бўлиб, уни мускул-лар ва тери қоплаб олган. К. жисмоний меҳнат ва бадан тарбия б-н шуғулланган одамларда яхши ривожланган. Болаларда пирамида шаклида, аёлларда эркақларга нисбатан калтарок бўлади (яна қ. Кўкрак кафаси).

КЎКРАК БЕЗЛАРИ - қ. Сут безлари.

КЎКРАК БЎШЛИҒИ - сут эмизувчи хайвонлар гавда бўшлиғининг олдинги (одамларда — юкори) қисми. К. б. сероз парда — плевра б-н қопланган. К. б.да нафас йўллари: кекирдак (кўкрак қисми), бронхлар, ўпка, қизилунгач (кўкрак қисми), кўкс ораиғи, юрак, айрисимон без ва б. жойлашган. К. б. дан қон томир-лар, лимфа йўллари ва нервлар ўтади. У қорин бўшлиғидан диафрагма б-н аж-ралган. Кўкрак кафасининг шаклига ва диафрагманинг ҳолатига қараб, К. б.нинг шакли ҳар хил бўлади.

КЎКРАК ТОЖЛИЛАР - қушларнинг бир гуруҳи. Тўш суягининг пастки қисми

кенгайиб, тож суягини ҳосил қилади (номи шундан олинган). Суякнинг бу қисмига канот муқкуллари бирикади. Кўпчилик турлари яхши учади. Ҳоз. қушларнинг деярли барча туркумларини (австралия туяқушлари, вандулар, эмулар, казуарлар, кивилардан ташқари) ўз ичига олади. Баъзи адабиётларда К.т.га қушлар синфининг кенжа синфи сифатида қаралади.

КЎКРАК ТОЖСИЗЛАР - қушларнинг бир гуруҳи, Африка туяқуимари, вандулар, казуарлар, кивилар туркумларини ўз ичига олади. Кўкрак тож суяги бўлмайди (номи шундан олинган); канотлари яхши ривожланмаган; учолмайди. Баъзи адабиётларда К.т. қушлар синфининг кенжа синфи сифатида берил ади.

КЎКРАК ҚАФАСИ - судралиб юрвчилар, қушлар, сут эмизувчи ҳайвонлар ва одамда тўш суяги ёрдамида кўкрак умуртқаларига қовурғалар бирикишидан ҳосил бўлган бир бутун тузилма. Одамда К.қ яеси қонусга ўхшайди. К.қ.нинг ён, олд ва орқа девори бор. Ён ва олдинги деворлари 12 жуфт қовурғадан ҳосил бўлади; олдинда қовурғалар учи тўш суягига келиб тақалади; орқа деворнинг ўртаси умуртқа поғовасининг кўкрак бўлимидан иборат. К.қ.нинг юқорисидаги тёшиқдан кўкрак бўшлиғига трахея, кизилўнгач, қон томирлари ва нервлар ўтади, пастдан диафрагма чегаралаб туради. К.б.да ўпка, юрак ва томирлар жойлашган. Нафас олганда К.қ. кенгайди, айна вақтда бўйлама, олд-орқа ва қўндаланг ҳажми катталашади. К.қ.нинг ҳажми ва шакли ёш, жинс ва касбга

қараб турлича. К.қ. қақалоқларда пирамида шаклида, аёлларда пастки тешиги, бўйи калтароқ бўлади.

КЎКРАК ҚИСИЛИШИ - қ. Стенокардия.

КЎКРАК-ҚОРИН ТЎСИҒИ - қ. Ди-афрагма.

КЎКС ОРАЛИҒИ (Mediastinum) - одам ва б. сут эмизувчиларда кўкрак бўшлиғининг ўрта қисми. Олдиндан тўш суяги, орқадан умуртқа поғоваси, икки ён томондан ўнг ва чап плевра халталари, пастдан диафрагма б-н чегараланган. К. о.ни шартли равишда иккига: олд ва орқа қисмларга бўлинади. Унинг олдинги қисмида юрак, кекирдақ, айри-симон без ва б.; орқа қисмида эса аорта, қизилўнгач, катта веналар ва ҳ.к. бор. К. о. юқоридан бўйин қисмига қўшилган, пастдан қорин бўшлиғидан ажралган. К. о. касалликлари унинг маълум бир қисмигаги ва хос бўлиб, бу диагностик аҳамиятга эга. К.о. аъзоларининг очик ёки ёпиқ шикастланишлари жаррохлик йўли б-н даволанади. Бу соҳада киста, ўсмалар, яллиғланишлар ва б. кузатилади.

КЎКСАРАКСОЙ - Наманган вилояти Чуст туманидаги сой. Чатқол тизмасининг жан.-шарқий ён бағридан Қўлдамбассой номи б-н бошланади. Юқори қисмида жан.-шарққа, қуйи қисмида эса жан.га оқади. Суви ариқларга бўлиниб, Сирдарёга етмасдан (Қоракўрғон қишлоғи яқинида) тугайди. Ўз. 36 км, ҳавзасининг майдони 176 км². Асосан, ёмғир ва қор сувларидан тўйивади. Суви март — апр.да қўпаяди. Ўртача йиллик сув сарфи 0,8 м³/сек. Кучли жала вақтларида сув сарфи 20—30 м³/сек. га етади. К. суви б-н Чует туманидаги ерлар суғорилади.

КЎКСАРОЙСОЙ — Навоий вилояти Хатирчи туманидаги сой. Оқтоғ тизмасининг ён бағридаги (1650 м) булоқлардан бошланади Ўз. 45 км, ҳавзасининг майд. 288 км². Юқори қисмида Такабойсой, Дарасой, Шарлоқсой, ўрта қисмида Кўрасой деб аталади. Ёнғоклисий ирмоғи келиб қўшилгач (Чинор қишлоғи яқинида), К. номини олади. Зарафшон

дарёсига етмасдан Хўжакўл қишлоғи ёнида тугайди. К. ён бағирлари ётиқ ва баланд бўлмаган анча кенг водийда саёз ва тошлоқ ўзанда оқади. Каттақишлоқ ва Терпоя қишлоқлари оралиғида К. тор дара ҳосил қилиб Қоратоғ тизмасини кесиб ўтади. Сўнг унинг водийси яна кенгая боради. Ҳавзаси ёгин кам ёғадиган пастак тоғларда бўлганидан К. камсув. Йиллик ўртача сув сарфи 1 м³/сек. Асосан, ёмғир ва булоқлардан тўйинади. Март—май ойларида 4—6 м³/сек, қолган вақтларда 0,6—0,8 м³/сек сув оқади. К. водийсида 1000 га дан ортиқроқ суғориладиган ер бор. К. водийси бўйлаб Шарлоқ, Чинор, Каттақишлоқ, Терпоя, Хўжалар, Подага-рон, Чоштепа ва Бахрин каби қишлоқлар жойлашган.

КЎКСАҚИЧ, кўксағиз (Тагахасум koksagyz Rodin) — қоқиўтдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Ер остки қисми кам шохланадиган ўқ илдиздан (2—2,5 м), ер устки қисми тўп барглاردан иборат. Барглари яхлит ёки бир оз патсимон ўйик. Тўпгули оч сариқ, санатча. Июнда гуллаб, мевалайди. Шарқий Тяньшаннинг 1800—2100 м баландликдаги ердарида катта-катта майдонни эгаллайди. Илдиздан олинадиган сутширада 10—27% каучук, 30—40% инулин бор. К. илдизида дастлабки 7 йилда каучук кўп тўпланади.

КЎКСУВ — Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги дарё. Чатқол дарёсининг охириги ўнг ирмоғи. Писком тоғ тизмасининг жан.-шарқий ён бағридан бошланади. Писком б-н Мингтухум тоғ тизмалари оралиғидан жан.-ғарбга оқади. Чорвоқ сув омбори бар-по этилиши б-н К. Бурчмулла қишлоғидан бир оз қуйида шу сув омборига қуйиладиган бўлди. Ўз. 60 км, ҳавзасининг майд. 398 км². Қор ва музликлардан тўйинади. Суви фев. охиридан кўпая бошлайди, май — июнда энг кўп бўлади. Ўртача йиллик сув сарфи 12м³/сек. К.га умумий ўз. 130 км бўлган 70 тача сой ва жилғалар қуйилади. Шу-

лардан энг йириги — Кулосиёсой (11 км).

КЎКСУВ ТИЗМАСИ - Писком тоғ тизмаси (шим.-ғарбда) б-н Чатқол тоғ тизмаси (жан.-шарқда) оралиғида (Тошкент вилояти)да жойлашган. Унинг сувайирғич қисмидан Ўзбекистон Республикаси б-н Қирғизистон Республикаси давлат чегараси ўтган.

Жан.да Чатқол дарёси водийсидан то Писком тизмаси б-н туташган жойгача (Қоратепа тоғи — 3685 м) чўзилган. Ўз. 50 км дан зиёд. Унинг таркибига Чатиртепа, Кенгяйлов тизмалари қиради. Энг баланд жойлари жан.-ғарбда 2498 м, марказида 3366 м (Қозонбулоқ тоғи), шим. -шарқда 3673 м (Чатиртепа тоғи). Кўксув ва Чатқол дарёларининг сувайирғичидир. Тизма девон ва карбоннинг охактош ва сланецларидан ва уларга интрўзия сифатида кириб борган гранит, гранодиорит, габбро, сиенит ва б. жинслардан ташкил топган катта антиклиналь структура.

К.т. рельефи Қозонбулоқ тоғигача ўртача баландликда, ундан шим-шарққа томон эса баланд тоғларга хос. Кучли парчаланган, ён бағирлари тик, баъзан кескин кўтарилган. Кўксув дарёси чуқур дарада оқади. Сувайирғич қисмида доимий қорлик ва кичикроқ музликлар мавжуд, дарё ва сойлар, одатда, булоқлардан бошланади. Сувайирғич қисмида ўткир вайзасимон чўккилар бор. 1200—2800 м баландликлар орасида жигарранг, қисман тоғ-ўрмон тупроқлари тарқалган, юқориси арчазор, қуйида ёнғоқ, тоғолча, бодом, дўлана ўсади. Тепаларида субальп ва альп ўтлоқлари,тоғ-ўтлоқ-дашт ярим торфли тупроқларни тўнғизсирт (кобрезия) ва бетага, шашир, занжовул ва б. ер бағирлаб ўсувчи ўсимликлар эгаллаган. Тоғ яйловлари маҳсулдорлиги гектарига 6—8 ц.

КЎКСУЛТОН (*Prunus nachicevanica* S. Kadr.) — раъноғулдошларга мансуб мевали дарахт, халқ селекцияси йўли б-н етиштирилган эртапишар олхўри навла-

ридан бири. Кўчаги ўтказилгач, 4-йили хосилга киради, дарахти бал. 5 м ча, шох-шаббаси юмалоқ-овал. Барглари майда. Апр. бошларида гуллаб, июнда пишади. Меваси 22—26 г, эти сарғиш, нордон-чучук; данаги этидан яхши ажралмайди; 10 йиллик дарахти 100 кг гача хосил беради. Меваси яхши сақланмайди. Ўзбекистоннинг ҳамма худудларида ўстирилади.

КЎКТАРҒОҚЛАР (Alcedinidae) - кўкқарғасимонлар туркумига мансуб кушлар оиласи. Танасининг ўз. 10—45 см, боши катта, бўйни калта, тумшуги узун, ён томондан сиқилган ёки асоси кенгайган. Оёқлари жуда калта. 14 уруғи, 88 тури маълум. Ер юзининг кутбга яқин худудларидан ташқари ҳамма жойларда тарқалган, айниқса, Осиё ва Африканинг тропик қисмида турлари хилма-хил. Кўпчилик турлари озигини (ҳашаротлар, кемирувчилар ва б.) курукликдан, айрим турлари сувдан (баликлар, ҳашаротларни) тутди. Сувга дарахт шохидан ёки кирғоқдан шўнғийди. Дарахт коваги, термитлар уяси ва ҳайвонлар инларига уя куради; 2—7 тадан тухум қўяди. Ўзбекистонда мовий кўктарғоқ (*Alcedo atthis*) барча дарё ва ариқлар бўйида уя куради. Мовий К.нинг ўз. ўртача 16,5 см, орқа томони кўк-яшил, ялтироқ, оёқлари кизил. Жарликлардаги инларига 6—7 та тухум қўяди. К.нинг бир қисми ўз ватанида қишлаб қолади.

КЎКТЕПА — қад. шаҳар харобаси (мил.ав. 9—4-а.лар). Самарқанд вилоятининг Пайариктуманига қарашли худудига, Бағрак ва Шамат кишлоклари оралиғида, Булунғурсойнинг қад. ўзани соҳилида жойлашган. Маҳаллий аҳоли орасида у Сайилтепа деб аталади. К. илк темир даври шаҳар харобаси, квадрат шаклида, майд. 23 га атрофида, унинг рельефида чор атрофи бўйлаб қад кўтарган мудофаа девори ва 4 жойда шаҳар дарвозаларининг ўринлари яққол кўзга ташланади. Ёдгорлик рельефида шаҳар

мудофаа деворининг ташқарисидан 2-мудофаа иншооти ўтган кўринадди. Унинг хом ғиштдан қурилган излари 1 км чамаси узунликда ёдгорликнинг шим.-ғарбий томонида кузатилади. Ҳисоб-китобларга кўра, у яқин 100 га майдонни ўраб олган. Аммо 2-мудофаа иншооти оралиғи кейинги йилларда хўжалик мақсадларида тўлиқ ўзлаштирилиб, унинг қад. иншоотлари мутлақо бузиб ташланган. К. майдонининг 2 жойида баланд дўнгликлар кузатилади. Улардан бири ёдгорликнинг марказида, квадрат шаклида (70 x 70 м), иккинчиси, унинг шарқида, 2 ярус (қават, қатлам)ли (қаср олдидаги майдон б-н).

Ёдгорликда олиб борилган археологик тадқиқотлар ватигасига кўра, қад. шаҳар ҳаёти 3 даврга бўлинади (К. 1,2,3). К.1 даври Зарафшон водийсида маҳаллий чорвадор сакларнинг ўтроқ қаётга, деҳқончилик хўжалиги юритишга оммавий равишда ўтаётган, Суғдиёна деҳқончилик воҳасининг жадал таркиб топаётган даври б-н фаркланади. Бу даврда кулолчилик маҳсулотлари, асосан, қўлда тайёрланиб, уларнинг оч рангли пардозланган сиртига қизғиш қора бўёқда турли шаклларда гул солиш одат бўлган. К. 1 даврида дастлаб аҳоли ярим ер тўла шаклидаги кулбаларда яшади, унинг сўнгги босқичига келиб, гувала ва хом ғиштдан кўп хонали уйлар ва баланд платформа (тағ курси) устига монументал бино (ибодатхона мажмуаси) қуриш одат тусига киради. К.1 даври мажмуаси Фарғона водийсининг Чуст маданияти, умуман, Ўрта Осиёнинг Яз 1 деб аталган археологик мажмуалари б-н ҳар жиҳатдан бир-бирларига яқин ва ўхшаш бўлиб, уларнинг йил санаси кейинги йилларда (мас, Чуст маданиятининг ёши) роса 500—600 й.га қад. дир деб топилмокда.

К.2 даврига келиб, Суғдиёна худудларига Қад, Шарқ тамаддунига хос урбанистик жараён жадал кириб келади. Янги этно-маданий қатламнинг ерли туб аҳоли б-н қоришуви вагижаси сифатида К. 2 мажмуаси таркиб топади. Бу жараён,

айниқса, кулолчиликда яққол кўзга ташланди. Керамика маҳсулотлари таркибида юқори сифатли, кулолчилик чархида тайёрланган идишлар кескин кўпаяди. Энди, кулолчиликда сополларнинг нақшига эмас, балки уларнинг сифатига эътибор қаратилади. Уй-жой қурилиш соҳасида монументал бинолар, мажмуалар барпо этиш ривожланади. Суғдада кад. шаҳар маданияти узил-кесил шаклланади. Бу даврда К. да, унинг марказида қалин платформа (таг курси) устида маҳобатли шаҳар ибодатхонаси узил-кесил шаклланади. Ундан шарқ-роқда жойлашган К. ҳукмдорининг қасри таркиб топади.

К. 3 даврига келиб, Қад. Шарқтамаддуни анъаналари асосида ривожланишда давом этаётган шаҳар ҳаётига маке-дониялик Александр юришлари муно-сабати б-н эллин маданияти кириб ке-лади. Шаҳар майдони йўлак ҳосил қилган 2 қаторли мудофаа девори б-н ўраб олинади. Шаҳар майдонининг юқори қисмида камида 0,50 см қалинликда эллин даври қатлами ҳосил бўлган. Ундан сўнг қандайдир сабабга кўра, шаҳарда ҳаёт тўхтайд.

К.дан 25—35 ёшдаги аёл қабри очилди. Қабрдан ёғоч тўшама ва қамиш бўйра излари топилди. Аёлнинг кўйлагининг четлари цилиндр шаклдаги 345 та олтин тақинчоқлар, бош кийими эса 57 та шиша мунчоқ б-н безатилган. Белбоғига ферўза қадамалар ўрнатилган олтин тўқачалар тақилган. Майитни оёқ томонидан қайчи, урчуқ ва Хитойнинг Хань сулоласи даврига оид қумуш қўшилган думалок жез кўзгу топилди. Мана шу кўзгу ва б. белгиларга кўра, қабр мил.ав. 1 — мил. 1-а.га оид деб белгиланди. Қабр майд. 11 x 5,5 м ҳажмда бўлиб, лаҳаднинг чуқ. 6,5 м ни ташкил этган. М. Исомидциновнинг фикрича, бу ерда малика ёки аслзода аёл дафн этилган. 2001 й. К. минораси ўрнида қазилма ишлари давом эттирилди, у ерда сопол идишлар, тегирмон тош бўлақлари, тош ўроқ, қозон, бандли мармар тарозу тоши, мармардан

ишланган буюмлар, 4 оёкчали кичик чирғондон, тўқимачилик дастгоҳи учун мўлжалланган суяк тарок, тош пичоқ, оғир болта, хайвон суяклари топилди (мил.ав. 8 — 7-а.лар).

Ад.: Исамиддинов М. Х., Генезис городской культуры Самарқандского Согда, Самарқанд, 2000.

Ахмадали Аскарлов.

КЎКТЕПА ТОЕЛАРИ - Ҳисор тизма сидан жан.-ғарбда, Қашқадарё вилоятида жойлашган. Шим.-шарқидан Танҳоздарё ва жан.-ғарбидан Қизилдарё оқиб ўтади. К.т. жан.-шарқдан шим.-ғарб томон чўзилган, энг баланд жойи 1444 м (Кўкбулоқ чўққиси), ўз. 8—10 км, гумбазсимон шаклда. Асосини палеозойнинг кристалли оҳақтош, сланец, қумтошлари, этакларини юра, бўр ва неогеннинг терриген жинслари ташкил қилади. Сувайирғич қисми фақат Кўкбулоқ чўққиси атрофида яхши ифодаланган, туб жинслар юзаси очилиб қолган. Муваққат оқимли сойлар (Шўрсой, Елгунсой) тор дарасимон водийлардан оқиб ўтади. Улар Қизилдарё ва Танҳоздарёга йўналган. Ён бағирларнинг куйи қисмлари тўқ бўз, юқори қисми жигарранг тоғ тупроқлари б-н қопланган. Тоғ ён бағирларида тоғолча, бодом, ёнғоқ, дўлана, наъматак, тоғ тепаларида сийрак арча, ўт ўсимликларидан бугдойик, қовил, тоғ шувоғи, эфемердар ўсади. Яйловлар маҳсулдорлиги гектарига ўртача 1—4 ц.

КЎКТЕРАК, шўртерак, чиннитерак (*Populus bachofenii* Wierz.) — толдошлар оиласига мансуб дарахт. Бўйи 35—40 м, кенг шох-шаббали. Барглари йирик, уч, беш, етти бурчакли, чети қўнгура, орқаси майин, оқ тукли, усти қумушранг-яшил, ялтирок. Барг ёзишидан олдин тўпгули кучала чиқаради. Ўрта Осиё, Ғарбий Европа, Ўрта денгиз соҳиллари ва Эронда кўп тарқалган. К. қаламча ва илдиз бачкисидан кўпайтирилади, тез ўсади. Манзарали ўсимлик сифатида экилади. Ёғочи

иморатлар куриш, дурадгорликда ишла-
тилади.

КЎКТИНВА — ўртапишар қовун
нави. Шакли тухумсимон, ўз, 32—40 см,
оғирлиги 2,5—5 кг га боради. Сиртида
текис йирик тўрлари бор. Ранги оч яшил,
Пўсти қаттиқ, эти оқ, қалинлиги 4—5
см, қарсиллайди. Таркибида 8—11,1%
қанд, шу жумладан, 4,2— 6,9% саха-
роза, 10,5—12,5% қуруқ модда бор.
Уруғхонаси ўртача, уруғи йирик. Уруғдан
униб чиққанидан кейин ҳосили 80—85
кунда пишади. 220—260 ц/га ҳосил бе-
ради. Тошкент, Сирдарё, Самарқанд,
Бухоро, Андижон ва Фарғона вилоятла-
рида экилади. Фарғона вилоятида кўз ва
қишга сақлаш учун ярокли бўлган, меваси
йирик, кечпишар хили ҳам учрайди.

КЎКТИРНОҚ ЯРИМ ОРОЛИ -
Орол денгизининг шим. қирғоғидаги я.о.
Қо-зоғистон Республикасида жойлашган.
Оролнинг қуриши туфайли ярим орол ён
бағирлари очирилиб, кучли эрозияга учра-
ган. К.я.о. денгиз чиғаноклари аралаш
қумлардан тuzилган. Қирғоқдан 3 км
узокликда супасимон тоғлар (бал. 300 м
гача) бошланади. Улар структурали, жин-
слар ётиқ ҳолатда жойлашган. Қўнғир
тупроқларда биюргун ва тошбиюргун
тарқалган. Яйлов сифатида фойдалани-
лади. Денгизнинг қуриши туфайли
худудда экологик вазият мураккаблаш-
ган. Шамол ҳаракати, тузларнинг сув
чекинган жойлардан учиб чиқиши, ён
бағирларда эрозия жараёнини ривожлан-
иши ярим орол табиий муҳит ҳолатини
жиддийлаштирмоқда.

КЎКТОЛ (*Salix cocrulea*) — толдош-
лар оиласига мансуб дарахт ёки бута.
Новдалари ва қуртаги тўқ қўнғир, тук-
сиз. Барги энсиз, ваштарсимон, тукли.
Ён баргчалари ипсимон. Гули бир жин-
сли, гулкўрғонсиз, тўпгули кучала. Барг
чиқиши б-н бир вақтда гуллайди. Уруғи
майда, узун туклар б-н қопланган. Апр.

— майда гуллаб, уруғ тугади. Тоғлардаги
сойлик ва жилгалар ёқаларида ўсади.
Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ви-
лоятларида кўп тарқалган.

КЎКЧА — Афғонистоннинг шим.-
шарқий қисмидаги дарё, Панж дарё-
сининг чап ирмоғи. Ўз. 360 км га яқин.
Ўртачи сув сарфи 180 м³/сек, баҳор ва
ёз ойларида тўлиб оқади. Ҳиндукуш
тоғларининг шим. ён бағирларидаги да-
ралардан оқади. Суғоришда фойдалани-
лади. К. водийсида Файзобод ш. жойлаш-
ган.

КЎКЧА — ўтмишда Тошкентдаги
даҳа ва дарвоза номи. Шаҳарнинг ғарбий
қисмида жойлашган. Даҳа худудини
чуқур жарликлар кесиб ўтган. Аҳолиси,
асосан, кўнчилик б-н шуғулланган. Мас,
1871 й.да даҳадаги 695 устахонадан 341
таси кўн-тери, 218 таси қосибчилик уста-
хонаси бўлган. К.да 7 хумдон, 22 теги-
рмон, 22 обжувоз, 2 Мадраса, 34 мактаб, 5
та масжид, 18 та қадамжой-мозор бўлиб,
шундан энг машҳури Шайх Зайниддин-
бобо қабристони ҳисобланган. Даҳдда
3 та дарвоза (Кўкча, Сағбон, Чиғатой)
бор эди. К. атамаси дастлаб 14-а. охи-
ридаги Тошкент дарвозалари рўйхатида
келтирилганлиги тарихчи Муҳаммад
Солиҳ Тошкандийнинг «Тарихи жади-
даи Тошканд» асарида қайд этилган.
«К.» номи баъзи тадқиқотчилар фикри-
ча, «қоҳча» — қалъача номидан, бошқа
бир тадқиқотчилар фикрича эса «кўҳча»
— тоғча, тепалик, баландлик номидан
олинган. Бинкат худуди 11 —12-а.ларда
ғарб томонга кенгайиши натижасида ҳоз.
Чорсудаги, Кўқалдош мадрасаси, Хожя
Аҳрор жоме масжиди ўрнашган ер ва
улар ортидаги тепалик («кўҳча») ғарби
ва шим.даги худудлар ўзлаштирилиб
янги турар жой мавзелари, бўлғуси К.
даҳаси вужудга келган. Буни 18—19-а.
ларда бу ерга келган рус сайёҳлари ҳам
қайд этишган. Мас, хорунжий Потанин
1829—30 й.ларда Тошкентда бўлганида
«Шаҳар марказида хийла баланд дўнглик

(кўчча) жойлашган бўлиб, шаҳар аҳолиси у ерда тез-тез сайиллар, байрамлар ўтказиш учун тўпланадилар. Бу ердан шаҳар ҳудуди худди кафтдек кўзга ташланиб туради», деб ёзган. «К.» атамаси Ўрта Осиёнинг бир қанча жойларида учрайди. Мас, Я. Ғуломов «Хоразм тарихи» асарида Кўчча-3 қабристони К. тепалиги яқинида жойлашганини ёзади. К. дарвозаси шаҳарни шим.даги кўчманчи халқлар, элатлар б-н иқтисодий, савдо алоқаларини ривожлантиришда, уларнинг хужумидан мудофаа этишда катта роль ўйваган. Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг фикрича, К. дарвозаси Шайх Зайниддинбобо қабристонидан 1800 кадам масофада жойлашган. Бу ҳоз. Янгишаҳар маҳалласи бошидаги гузарга тўғри келади.

Ад.: Маллицкий Н. Г., Тошкент маҳалла ва мавзелари, Т., 1996; Соколов Ю. А., Ташкент, ташкентцы и Россия, Т., 1965; Мас в Н., Азиатский Ташкент, СПб, 1876; Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида (XIX аср), Т., 1983; М у х а м а д ж о н о в А., Қадимги Тошкент, Т., 1988; Луни Б. В., История Ўзбекистова в источниках. Ўзбекистон в сообщениях путешественников и учёных (20-80-е годы XIX в.), Т., 1990.

Машхура Шарипова.

КЎКЧА — ўртапишар қовун нави. Шакли тухумсимон, дум ва уч томонлари ингичкароқ, йирик, ўз. 33—40 см, оғирлиги 4—6 кг. Сирти текис, ёппасига тур б-н қопланган, тўрлари майда, гулсиз. Тусй яшил, тўри қалин бўлганидан қулрангга ўхшаш. Пўсти қаттиқ, этининг қдлинлиги 4—4,5 см, оқ, пўстига яқин жойи яшил. Сершира, ширин, карсиллайди. Таркибида 7,5—14,8% қанд, шу жумладан, 5—10% сахароза, 5—15% курукмодда бор. Уруғхонаси ўртacha. Уруғдан униб чиққанидан кейин ҳосили 88—90 кунда пишaди. 250—320 ц/га ҳосил беради. Фарғона водийсида кўп экилади. Андижон, Фарғона, Тошкент ва Бухоро вилоятлари учун р-нлаштирилган.

КЎКЧА ОҚТЕПАСИ — археологик ёдгорлик (6—11-а.лар). Тошкентнинг жан.-ғарбий қисмида, Кукча ариғи бўйида жойлашган. 1927 и. Н.Г.Маллицкий томонидан қайд этилган. 1968 й. Тошкент археология экспедицияси текширган. Қўрғоннинг бал. 5 м га яқин бўлган. Ундан 6—8-а.ларга мансуб турли хил сопол идишлар, сопол остадон топилган. Тепаликнинг дўнг қисми остидан хом ғишт ва пахсадан барпо қилинган имораг қолдиқлари қавлаб очилган. К.О.да ҳаёт 10—11-а. ларгача давом этганлиги аниқланган. Ҳозир текислаб ташланган.

КЎКЧАТОВ (қозоқча — кўк тоғлар) -Қозоғистон Республикаси. Шим. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1862 й.дан), Кўкчатов тоғларининг шим. чеккасида Т.й. тугуни. Аҳолиси 123,4 минг киши (1999). К. машинасозлик, металлсозлик, озиқ-овқат ҳамда қурилиш материаллари саноатлари марказларидан бири. Ҳар хил тарозилар ишлаб чиқарадиган механика з-ди, кислородли нафас олиш аппаратлари, автомобиль тузатиш з-длари, кимё к-ти, озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари, пед. ин-ти, театр, тарих-ўлкашунослик музейи бор. К.га 1824 й. асос солинган.

КЎКЧАТОВ БАЛАНДЛИГИ - Қизилқумда, Нурота тизма тоғларидан ғарбда, Навоий вилоятида жойлашган. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Ўз. 12 км, эни 1 км. Энг баланд жойи 322 м. Жан.-шарқий ён бағри тикроқ, қуруқ сойлар бор. Теварак атрофдан кескин қутарилиб турмайди. К.б. палеоген ва неогеннинг гил, қумтошларидан тузилган. Чўл қумли ва бўз қўнғир тупроқларда шувоқ, қўнғирбош ва ранг тарқалган. Яйлов сифатида фойдаланилади.

КЎКЧАТОВ ТОҒЛАРИ (Кўкчатов қирлари) — Қозоғистон паст тоғларининг шим.даги тоғлар. Кўкчатов ш.дан 50 км жан.-шарқда. Ўз. 20 км. энг баланд

жойи — Кўкча тоғи, 947 м. Асосан, гранитлардан ташкил топган. Теварак агрофидан кескин кўтарилган — нурашнинг кўпгина жилвадор шакллари мавжуд. Ён бағирларида карағай ўсади. Бир неча кул бор. Шулардан Боровое кулининг соҳилида Боровое (хоз. Шчучинский) курорти фаолият курсатади.

КЎКЧА-3 ҚАБРИСТОНИ -

Тозабоғёп маданиятига мансуб жез даври қабристони (мил. ав. 13—11-а. лар). Хоразмдаги Кўкча тоғидан 5 км жан.роқда, Амударёнинг қад. ўзани — Оқчадарёнинг жан. ҳавзасида. 1954—59 й.ларда СП. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси топиб ўрганган. К.-3 қ. 100 дан ортиқ дафн қилинган маййитлар қабрларидан иборат бўлиб, улардан 74 таси қазиб очилди. Баъзи қабрларга биттадан ва айримларига иккитадан турли жинсга мансуб ўликлар қўмилган. Эркаклар ўнг ёни, аёллар эса чап томонига ётқизиб қўйилган. Жасадлар боши тепасида 1 ёки 2 та идиш мавжуд. Аёллар дафн қилинган қабрлардан жез билагузук ва зирақлар, жез ва ақик мунчоқлар, эркаклар қўмилган қабрлардан эса дастаси суякдан қилинган тўрт қиррали жез бигизлар, жез пичоқлар ҳамда турли-туман қуроллар топилди. К.-3 қ.дан чиққан сопол идиш ва жез буюмлар сирти кўпинча илон изи ёки бошоксимон шакллар б-н безатилган. Тадқиқотларга кўра, кўкчаликлар, асосан, чорвачилик қисман дарё ўзанлари бўйида деҳқончилик б-н машғул бўлган. Улар Волга бўйларида яшаган Ёғочбанд маданияти ва Андропове маданиятига мансуб қабилалар б-н яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлган.

КЎКЧУЕЛ КЎЛИ -

Қорақалпоғистондаги кўл. Амударёнинг ўнг соҳилида. Нукус шаҳридан 50 км шим.да. Қорақапир кўллар гуруҳига киради. Майд. 60 га, ўртача чуқ. 4 м. Атрофи қамишзор.

КЎК-ЯШИЛ СУВЎТЛАР

(Cyanophyta) — сувўтлар бўлими. Хужайраси ядросиз. Тузилиши, таркиби ва генетик хусусиятларига кўра прокарариоларга киради. Шунинг учун улар цианобактериялар ҳам дейилади. Прокариотлар бактериялар ва цианобактерияларга ажратилади. К.с. бактерияларга нисбатан анча мураккаб тузилган; сувўтларга хос пигментлари бўлади. Филогенетик жиҳатдан энг қад. содда тузилган ўсимлик ҳисобланади. К.с. хужайралари фотосинтез қилувчи органоидлар бўлиб, уларда каротиноидлар ва қизил сувўтлардаги сингари махсус пигмент — фикобилипротеидлар бўлади. Ранги кўк-яшил ва қизғиш, бир хужайрали ва кўп хужайрали ипсимон микроскопик организмлар; кўпинча, ўз. 20 см бўлади. Споралар, акинеталар ва ипларнинг бўлақлари орқали кўпаяди. 3 та синфи (хамесифонсимон сувўтлар, гормогонсимон сувўтлар) мавжуд. Ер юзиде кенг тарқалган. 2000 дан ортиқтури маълум. Ўрта Осиё сув ҳавзаларида осциллятория, формидиум, лингбия туркумларига мансуб турлар учрайди.

К.с. сув ва қуруқлик муҳитининг турли хил шароитида ўсади. Кўпчиликлари турлари ҳаводаги эркин азотни ўзлаштириш хусусиятига эга. К.с. чучук сув ва денгиз планктони ҳамда бентоси таркибига киради, тупроқ юзасида, ҳарорати 80° гача бўлган қайноқ сувли булоқларда, бир қанча турлари охактош конларида ўсади. Улар, кўпинча, бошқа организмлар: хлорофилли йўқотган бир хужайрали ҳайвонлар, замбуруғлар (лишайниклар танасида), йўсинлар, қирққулоқлар, сарговниклар, гулли ўсимликлар б-н симбиотик муносабатга киришади (қ. Симбиоз). Ҳаводаги эркин азотни ўзлаштириб, тупроқ унумдорлигини оширади. Кўпинча сув ҳавзаларининг «гуллаши»га сабаб бўлади. Айрим турлари (носток, спорулива) истеъмол қилинади. Ем-хашак ва озик-овқат оқсилли олиш мақсадида К.с.ни саноат микёсида

кўпайтириш устида иш олиб борилмоқда.

КЎҚҚАРҒАЛАР (Coraciidae) - балчиқчисимонлар туркумига мансуб қушлар оиласи. Ўткир ёки кенг тумшугининг учки қисми илмоққа ўхшаб қайрилган. Паг ранги кўнғир ва кизғиш аралаш яшил-зангори тусда. Учганида баланд овоз чиқаради. 2 уруғи (кўққарғалар, кенг оғизлилар), 11 тури бор. Жан. Европа, Африка, Осиё ва Австралияда тарқалган. Ўзбекистонда кўққарга (*Coracias garrulus* L.) ҳамма жойда учрайди. К. танасининг ўз. ўртача 34 см. Учиб кетувчи қуш. Африкада қишлайди. Дарахт ковакларига, жан.да — жарликларга ин қуради. 4—6 та тухум қўяди. Асосан, ҳашаротлар, кўзда мевалар б-н озиқланади.

КЎҚҚЎТОН (*Ardea cinerea*) — лайлаксимонлар туркумининг қарқаралар оиласига мансуб қуш. Оғирлиги 1,5—2 кг. Модаси варига нисбатан кичикрок. Модасининг қаноти ёзилганда 45 см гача, вариники — 47 см гача. Паглари кулранг, қаноти қора, бошида қора қокили бор. Европа, Осиё ва Африкадаги сув хавзаларида яшайди. Ҳиндистонда, Қаспий денгизининг жан. қирғоқларида, Ўрта денгиз ва Закавказьеда, айримлари Охангарон ва Чирчиқ водийларида қишлайди. Уяларини гала бўлиб ёки бошқа турлар б-н аралашиб қамишзор ва дарахтларга қуради. 4—6 та тухум қўяди. Тухумини вари ва модаси галмагал босади. Инкубация даври 26—27 кун. Жўжаларнинг бўйи 2 ойда вояга етган қушларга тенглашади. К. балиқ, бақа, итбалиқ, илон, калтакесак, кемирувчилар б-н озиқланади.

КЎЛ — чуқур жойларда тўпланган табиий сув хавзаси. Ернинг барча иқдим ва ландшафт зоналари — иссиқ, мўътадил ва совуқ, кўп ёгинли ёки қурғоқчил р-нларида мавжуд. Кўпчилик К.лар денгизга муайян дарё орқали ўтиб тушади.

Қурғоқчил жойларда оқмас К. ҳам кўп. Энг катта оқмас К.лар — Каспий денгизи ва Орол денгизидкр. К. ўрнининг пайдо бўлишига қараб бир неча турга бўлинади. Ернинг ички кучлари таъсирида пайдо бўлган тектоник К. катта ва чуқур бўлади (Каспий, Юқори кўл, Виктория, Орол денгизи, Гурон, Мичиган, Танганьика, Ньяса, Байкал, Иссиқкўл). Зилзила натижасида дарё ўзанига тоғ ён бағирларининг қулаб тушишидан юзга келган қулама (тўғонли) К. (Помирдаги Сарез кўли, Яшилкўл, Зарафшон, ҳавзасидаги Искандаркўл, Озарбайжондаги Гўккўл ва б.) ҳам тектоник К. ҳисобланади; вулканик К. сунган вулканлар кратерида, лана қопламаларининг чуқур, пастқам жойларида ҳосил бўлади; гидрореген К. дарё, денгиз ва ер ости сувлари фаолияти натижасида вужудга келади. Гидроген К. дарё қайирларининг пастқам жойларида ҳосил бўлган қайир К., қолдиқ ўзан ўрнидаги К., дельтанинг пастқам жойларида вужудга келган дельта К., оҳақтош ва гипс қаби жинслардан таркиб топган жойларнинг чўкиши натижасида ҳосил бўладиган карст К., абадий музлок ерлар чўккан жойлардаги термокарст К., остки қат-ламлардаги жинсларни ер ости сувлари ювиб кетиши натижасида ташкил топган лагува К., лиманларнинг денгиздан ажралиб қриши натижасида шаклланган лиман К.га бўлинади. Гляциоген К. музликларнинг эрозия ва аккумулятив фаолияти натижасида вужудга келади. Улар дарё водийларининг морена ётқизиқлари б-н тўсилиб қолиши натижасида ёки морена ётқизиқлари орасидаги чуқурликларда ҳосил бўлган морена К. ва тоғ ён бағирларидаги қар музликлари ўйиб кетган жойларида ҳосил бўлган қар К.га бўлинади. Сув омборлари ва ховўзлар сунъий К. дейилади.

Суви ташқарига оқиб чиқиш-чиқмаслигига кўра, оқар ва оқмас К., шўрлигига кўра, чучук, шўртанг, шўр ва жуда шўр (аччик) К., сув т-расига қараб илиқ (тропик), совуқ (қутбий) ва аралаш типдаги (мўътадил) К., тузларнинг ки-

мёвий таркибига кўра, гидрокарбонатли ва карбонатли ($\text{HCO}_3 + \text{CO}_4$), сульфатли (SO_4), хлоридли (CL) К. га бўлинади. Лойка босиши, қирғоқларнинг шаклланиб туриши натижасида К.нинг шакли ва катталиги ўзгариб туради.

К.дан балиқчилик, сув транспорти, сув таъминоти, суғоришда, ҳар хил минерал тузлар, шифобахш балчиклар олиш мақсадида фойдаланилади. Ер шарига барча К.ларнинг умумий майд. 2,1 млн. км². Ўзбекистонда 250 га яқин К. бор. Улар, асосан, Сирдарё ва Амударё қайирларида, Хоразм воҳаси ва Амударё дельтасида жойлашган (яна қ. Кўлшунослик). Таснифланишига кўра, Ўзбекистон ҳудудида 2 типдаги К. жойлашган: 1) тоғ К., 2) текислик К. Кўлларнинг тоғли ҳудудларда кўпроқ жойлашиши иқлимий ва морфологик-гидрографик хусусиятларга боғлиқ, чунки тоғлар дарёлар оқиб туришини шакллантирувчи намлик аккумуляторлари сифатида хизмат қилади. Шунингдек, уларда қулай геоморфологик ва геотектоник шароитлар ҳам мавжуд. Тоғ К. дан: Ихвач, Бодак, Шаворкўл, Урунғач, Кўксув ва б. маълум. Тоғ К. тоза, чучук ва ўта чучук сувларнинг потенциал манбаидир. К.нинг Ўзбекистон ҳудудида нотекис тарқалиши, уларнинг шикастланишига таъсир қилувчи асосий табиий омиллар (иқлим, рельеф, геологик тузилиш ва оқим)нинг ниҳоят даражада хилма-хиллигидан. Текислик ҳудудлардаги катта кўл майдонлари, кўп микдордаги оқимли дарё сувлари шаклланидиган ҳамда намликка бойроқ тоғларга туташган текислик иқлимнинг қуруқлиги натижасида пайдо бўлган.

Текислик К.нинг типик вакиллари: Арвасой кўл системаси, Денгизкўл, Судочье, Зарафшон ва Кашқадарёнинг қуйи қисми. Текислик К. дарёларнинг қайирларида (қайирли) ва суғориладиган ҳудудларнинг атрофида жойлашган. Кейинги пайтларда текислик ҳудуддаги барча К. коллектор-дрен аж сувларининг ифлослантириш таъсиридадир. Сув б-н

таъминланиши, асосан, суғориладиган далалардан оқиб тушган партов сувлар ҳисобига бўладиган айрим оқмас ирригацион-партов К. айниқса, ноқулай шароитга тушиб қолади. Баъзи оқмас К.нинг ўзани ва ўрни вақт-вақти б-н силжиб туради (мас, Лобнор кўли).

К.лар табиат қолатига фаол таъсир кўрсатади. Улар устки оқимни бошқариш, яъни йилнинг намли келган даврларида сувни тўплаш ва уни қурғоқчил даврда дарёларга бериш, устки ва ер ости сувлар б-н сув тўпланиш жойидан оқиб келган лимник жараёнлар чоғида бир неча бор қайта ишланган минерал ва органик моддаларни тўплашлари мумкин.

Гидрологик кўрсаткичлар, сувнинг физик ва кимёвий хусусиятлари, ўз навбатида, ҳаёт фаолияти К. табиий комплексига муҳим таъсир курсатувчи сув ҳайвонлари ва ўсимлик организмларининг ривожланиш шароитларини белгилайди. Шундай ҳолатда К.лар ўз жойлашиш хусусиятларини акс эттирувчи мураккаб экологик система сифатида намён бўлади.

Ад.: Богословский Б. Б., Озероведение, М., 1960; Берг Р. А., По озерам Сибири и Средней Азии. Путешествия Л. С. Берга (1893-1906 гг.) и П. Г. Игватова (1898—1902), М., 1965; Никитин А. М., Озера Средней Азии, Л., 1987.

КЎЛ ЁТҚИЗИҚЛАРИ - ҳоз. ва қад. геологик даврларда мавжуд бўлган кўллар тубида пайдо бўлган ётқизиқлар. К. ё. механик (қум, шағал, гил), кимёвий (кўл бури, табиий сода, мирабилит, ош тузи, гидрогалит, гипс, астраханит, эпсомит, бишофит, карвалит ва б.) йўл б-н ҳамда органик қолдиқларнинг чиришидан (торф, диатомит, шифобахш балчиклар) ҳосил бўлади. Бўларнинг ҳаммаси чучук ва шўр сувли кўлларга хосдир. К. ё. континентал ётқизиқларга мансуб, лекин денгиз ётқизиқларига хос белгиларга ҳам эга. Ҳар хил табиий географик шароитларда ҳосил бўлган кўллар турлари кўплиги сабабли уларнинг ётқи-зиклари

хам турли-туман бўлади. Музлик кўллари музлик ва кўл ётқизикларининг бирикмасидан (мас, туртламчи давр лентасимон гиллари) ташкил топган, карст кўллари маълум миқдорда карбонатли ётқизиклар б-н тўлган бўлади. Кўл-музлик (лимно-гляциаль) ётқизикларини алоҳида тоифага ажратадилар. Гумид иқлимли текислик кўлларида, асосан, алевритгилли, арид иқлимли минтақаларда эса галоген-карбонатли ётқизиклар тўпланади. Ўзбекистонда Қизилқум, Мирзачўл, Марказий Фарғона ва Қорақалпоғистонда кенг тарқалган.

КЎЛ ТЕМИР РУДАСИ - кўлларнинг тубида ҳосил бўладиган темирли жинслар. Кўлга сув б-н оқиб келган гил ҳолидаги темир бирикмаларининг чўкишидан ҳосил бўлади. Минерал таркиби, асосан, лимонит ($\text{HFeO}_2\text{нH}_2\text{O}$) дан иборат. Энг аввал водород сульфид (H_2S) гази кўплаб ҳосил бўлади ва у коллоид ҳолатдаги темир бирикмаси б-н кўшилиб, темир дисульфид (пирит)ни ҳосил қилади. К.т.р. бошқа йўл б-н пайдо бўлган темир рудасидан ўзининг таркибида олтингугурт борлиги б-н ажралиб туради. К.т.р., одатда, майда думалоқ донали тузилишда тупроксимон юмшоқ ёки кўнғир темиртош ва гил минераллари б-н бириктирилган зич ҳолда учрайди. Қатламлар, қатламчалар ва линзалар шаклида тупланади. Кўнғир, тўқ кўнғир, қизғиш ёки сариқ рангли бўлади. Табиий бўёқ олишда фойдаланилади. Саноат аҳамиятга эга бўлмаган К.т.р. Ўзбекистоннинг куйи юра, бўр ва неоген ётқизикларида тарқалган.

КЎЛБОРИЛОН, кўлворилон (*Viperalebetina*), гюрза — қора илонлар оиласига мансуб заҳарли илон. Ўз. 1,6 м гача. Танасининг усти сарғиш ёки қизғиш-малла рангда бўлиб, кўпинча кулранг ёки қизғиш кундаланг доғлар б-н қопланган. Африканинг шим.-ғарбидан ва Ўрта денгиздаги айрим ороллардан то Покистон ва Шим.-Ғарбий Ҳиндистонгача

бўлган ҳудудларда, Кавказнинг шарқий қисмида, Қозоғистон жан.да ва Ўрта Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда Ховос атрофида, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида учрайди. Майда кушлар, сут эмизувчилар ва судралиб юрувчилар б-н озикланади. Тунда фаол. 3 ёшида вояга етади. Заҳари тиббиётда ишлатилади.

КЎЛБУЛОҚ МАКОНИ - қадимги тош (палеолит) даврига тегишли кўп маданий қатламли ёдгорлик. К. м. Қизилқумнинг Жарсой ўзани соҳилига жойлашган Кўлбулоқ яқинидан (1962 й.) топилган. К.м.ни археологик жиҳатдан ўрганиш ишлари 1963—83 й.ларда археолог М. Р. Қосимов томонидан давомли, кенг кўламда олиб борилган. Унинг маданий қатламлари 19 м гача чуқурликда ўрганиб чиқилсада, қазишмалар заранг қатлам (материк) гача етказилмаган. Шунга қарамай, К.м. ажодларимизнинг қад. тош даврида бир неча юз минг йиллар давомида узлуксиз яшаган турар жой макони бўлиб, у фақат Ўрта Осиёда эмас, балки Ўрта Шарқ минтақалари ёдгорликларининг ёшини аниқлашда ноёб таянч ёдгорлик ҳисобланади.

К.м.нинг юқори қатламлари 1,5—2 м қалинликда сўнгги палеолит даврига оид бўлиб, у 600 м² майдонда ўрганилган. Қазишма чуқурлашган сари унинг майдони қисқариб борган. К.м.нинг яқин 11 м. қалинликдаги ўрта қатламлари мустье даврига оид бўлиб, унинг остидан 0,7—0,8 м қалинликдаги тоза кумли лой қатлами топилган. Унинг остидан эса 5 м қалинликдаги ашель даврига тегишли куйи қатлам очилган.

Тадқиқотчилар фикрига қараганда, К.м.да, ажодлар ҳаёти куйи шейстосининг сўнгги босқичидан то юқори плейстоценнинг охиригача давом этган, яъни Кўлбулоқда ҳаёт бундан роса 600—700 минг йил аввал бошланиб, то мил. ав. 40-минг йилликкача давом этган. К.м.нинг ҳар бир давр қатламларидан жуда бой тош қуроллар ва тегишли хайвон суяклар

ри топилган. Мустье ва юкори палеолит қатламларидан эса ўчоқ қолдиклари, куйган хайвон суякларининг парчалари топилган. Тош қуролларга берилган ишлов техникасига кўра, Кўлбулоқ тош «индуст-рияси» ўзига хос сифатларга эга бўлиб, палеолитшунос мутахассислар унга Кўлбулоқ макон-устахонаси мақомини берганлар.

Аҳмадали Аскарлов.

КЎЛИ МАЛИК ЖАНГИ - Бобур б-н шайбонийлар ўртасидаги жанг (1512 й. 28 апр.). Бобур 1511 й. Ҳисорни олади, шу йил ёзида Бухорони эгаллаб, окт. бошида Самарқандни қўлга киритиб, ўз номига хутба ўқиттиради. Бухоро ҳокими Убайдулла султон (қ. Убайдул-лахон), Самарқанд ҳокими Суюнчқўжахон, Муҳаммад Темур султон, Кўчкун-чixon ва Жонибек султонлар Туркистонга қочадилар. Бироқ, Убайдулла султон қўлдан кетган ҳудудларни яна қайта олиш мақсадида 1512 й. 7 апр.да Аҳмад Яссавий макбараси ёнида йиғин чақириб, Мовароуннахрни қайтиб олишга қасамёд қилади, уни фақат Муҳаммад Темур султон ва Жонибек султонлар қўллаб-қувватлаб, бирга юришга отланишади. 1512 й. апр. охирида Убайдулла султон 3 минг аскар б-н Еттиқудуқ орқали Гиждувонга келади ва Бухорога ҳужум қилади. Бухоро доруғаси Бобурга хабар юборади. Бобур Самарқанддан 40 минг кишилиқ қўшин б-н чиқиб, ҳеч қандай хавфни хотирига келтирмасдан Бухорога яқинлашади. Убайдулла султон шу ерда ҳарбий хийла ишлатиб, гўё қочгандек бўлиб, Хоразм йўли томон чекинган ва Бухоро қамалини тўхтаган эди. Бухоро доруғаси Бобурга «ўзбеклар қочди» деб хабар қилганди. Убайдулла султон Бухоронинг Хайробод туманидаги Кўли малик қирғоғида ғафлатда келаётган Бобур лашкарларига тўсатдан ҳужум қилади. Қаттиқ жангдан сўнг Бобур кўшини тормор келтирилади. Бобур Бухорога, эртасига эса Самарқандга чекивади ва вазият мушуқлигини сезиб, бир кундан сўнг

оиласини олиб Ҳисор томонга кетади. Убайдулла султон Бухорони эгаллаб, кейин Самарқандга келади ва ўз номига хутба ўқиттиради. Тарихчи олим Рўзбехон Исфажоний ўзининг «Сулук ул-мулук» асари муқаддимасида: «Одоб юзасидан Убайдуллахон ўзини худди ўлжасини тақсимлаб бермоқчи бўлган овчидай тутди ва катта амакиси Кўчкунчixonга бош хонликни ва пойтахти Самарқанд тахтини берди, Мовароуннахрнинг бошқа ердарини ҳам қариндошларига бўлиб берди», деб ёзади.

Шундай қилиб, 1512 й. баҳорида Ўрта Осиё темурийлар қўл остидан буткул чиқиб кетган ва яна шайбонийларга тобе этилган.

Ад.: Мирза Муҳаммад Хайдар, Тарихи Рашиди, Т., 1996; Ҳасанхожа Нисорий, Музакири аҳбоб, Т., 1993; Аҳмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Письменные памятники, Т., 1985.

Фахриддин Ҳасанов.

КЎЛИ ХУШТАРИН - ўртапишар қовун нави. Шакли тухумсимон, дум томони сал кенгрок. Ўз. 27—30 см, огирлиги 4—6 кг. Сирти сал бўғим-бўғим, дум ва уч томонида тўри бор, тўрлари майда. Тусй оч яшил, сиртидаги гул «яр» к<math>\text{>!япок, қорамтир-яшил

Кўли хуштарин қовун нави.

йўллари бор. Пўсти қаттиқ, эти яшил ёки оқ, қалинлиги 4—5 см, тигиз, сал қарсиллайди; уруғхонаси ўртача, уруги йирик, тўқ сариқ. Уруғдан униб чиққанидан кейин 88—95 кунда ҳосили пи-шади. Ҳосилдорлиги 220—250 ц/га. Асосан, Бухоро вилоятида экилади.

КЎЛОБ — Тожикистон Республикасининг жан.даги шаҳар (1934 й.дан). Ях-сув (Панж ҳавзаси) водийсида, Душанбадан 202 км. Ҳазратишоҳ тизмаси этагида. Душанба б-н т.й. ва автомобиль йўли орқали боғланган. Аҳолиси 79,3 минг киши (1990-й. лар ўрталари). Аккумуляторлар ишлаб чиқарадиган 3-д,

пахта тозалаш, мой, сут 3-длари, гўшт ва нон к-лари бор. Курилиш матери-аллари ишлаб чиқарилади. Пед. ин-ти, театр, тарих-ўлкашунослик музейи, Мирсаид Ҳамадоний макбараси (14— 17-а.лар) мавжуд.

КЎЛТЎСИН — Самарқанд вилояти худудидаги текислик. Қорачатоғнинг шим. этагида, тоғ олди ботиғининг турли оқизиклар ва кўл чўкинди жинслари б-н тўлишидан ҳосил бўлган. Тўсинсой Қорачатоғни кесиб, Зарафшон vodiysига чиккандан сўнг кўл суви оқиб чиқиб кетган. Ер юзаси Тусинсойга томон нишаб; ёш жарлар кесиб ўтган. Кўлнинг кулранг тусли гил жинслари тоғ ён бағрида 120 м гача баландликда учрайди.

К. экинзор ва боғларга айлантирилган. Куруксой, Нукатсой, Илонлисайдан суғурилади.

КЎЛХАНЖАР ҒОРИ - Сурхонтоғ тизмасининг жан. ён бағрида, 1175 м баландликда жойлашган. Ғорнинг кириш қисми тор (эни ва бал. 1 м га яқин). 1Пу ўлчамда ичкарига 11 м давом этиб, сўнг катта хонага (ўз. 40 м, эни 7 м дан 15 м гача, бал. 3 м гача) ўтилади. Хонанинг шипи гумбазеимон ва кальцит минералларидан ташкил топган. Катта хона охирида тор йўлакка (ўз. 10 м, эни ва бал. 1 м) айланади ва охирида кириб булмайдиган ёриқ, б-н тугайди. Ғорнинг умумий ўз. 61 м, майд. 63 м2, ҳажми 142 м3.

КЎЛШУНОСЛИК, лимнология -гидрология фанининг кўлларни ўрганадиган соҳаси. К. кўлларнинг келиб чиқиши, географик жойлашиши, морфология ва морфометриясини, улардаги сувнинг физик ва кимёвий хоссаларини, кўлларда узлуксиз содир бўлиб турадиган жараён ва ҳодисаларнинг вужудга келиши ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг ўзаро ва атмосфера ҳамда литосферадаги бошқа жараён ва ҳодисалар б-н боғлиқлигини, кўлларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ўрганеди. К. геогр.

фанлари қаторига киради, шу б-н бирга геофизика, гидрокимё, гидробиология, геоморфология, геоботаника, метеорология ва геол. б-н узвий боғланган. Кўллар экспедициялар уюштириш ва узоқ, йиллар узлуксиз стационар кузатишлар олиб бориш йўли б-н ўрганилади. К.да электрометрик, фотометрик, акустик методлар, аэрофотосъёмка кўлланади. Илмий К.ка илк бор 1901 й.да ушбу фан бўйича биринчи кўлланма яратган ва узоқ йиллар Женева кўлида тадқиқотлар ўтказиб келган швейцариялик олим Ф. Форель томонидан асос солинди. Ўрта Осиё кўлларини ўрганишга Л. С. Берг, Н. Л. Корженевский, Н. Г. Маллицкий, А. М. Никитин каби олимлар ўз хиссасини қўшган. Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистондаги кўллар ва сув омборларини ҳар томонлама ўрганиш ҳамда улардан комплекс фойдаланиш масалаларини ҳал этиш устида Ўрта Осиё регио-вал гидрометеорология илмий тадқиқот ин-тининг 1964 й.да ташкил этилган куллар ва сув омборлари бўлимида илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Кўп сонли сув ҳавзаларини типларга ажратиш ва таснифлаш мақсадида ўтказиладиган тадқиқотлар катта аҳамиятга эга. Кўл ётқизикларининг стратиграфияси ва кўллар сув сатҳининг баландлиги тўғрисидаги маълумотлар олдинги даврларда иқлимнинг ўзгариши, океан ва куруклик ўртасидаги намликнинг айла-ниши ва умумий ер билимига дойр бошқа масалаларни ўрганишда кўлланилади.

К.нинг ютуқлари ҳалқ хўжалигининг сув таъминоти, балиқчилик, сув хужалиги, гидроэнергетика, суғориш, фойдали қазилма бойликларини қазиб олиш, тиббиётда ва меҳнаткашларни дам олишини ташкил қилишда фойдаланилади.

Кўллар ва сув омборларининг ифлосланиши ва улар табиий ҳолатининг ўзгариб бориши муносабати б-н, сув ҳавзаларидаги сувнинг сифатини баҳолаш, башоратлаш ва муҳофаза қилиш

К.нинг бош йўналиши бўлиб қолади.

Ўзбекистонда олий таълим тизимида К. фани ўқитилмоқда.

Ад.: Ҳикматов Ф. Ҳ., Сирлибоева З. С., Айтбоев Д. П., Кўллар ва сув омборлари, Т., 2000.

КЎМАКЧИ — ёрдамчи сўзларнит бир тури. Гапда от ёки отлашган сўзлардан кейин келиб, восита, мақсад, сабаб, вақт, макон синтатик муносабатларни ифодалаш учун қўлланади. К. аслида мустақил сўзлардан ҳосил бўлган. Шунга кўра, 2 гуруҳга бўлинади: 1) соф (асл) К.; 2) функциовал К. (кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзлар). Соф К. мустақил луғавий маъноларини батамом йўқотган ёрдамчи сўз бўлиб, бошқа сўзлар б-н бириккан ҳолда турли муносабатларни англатади: сайин, орқали, туфайли, янглиғ, билан ва б. Функционал К. мустақил маъноли сўзлар бўлиб, маълум уринлардаги кўмакчи сифатида қўлланади. Функциовал К.нинг морфологик шакл ва маъно хусусиятига кўра турлари: 1) от К. (томон, ён, ўрта ва б.); 2) с и фат К. (бошқа, қарши, ташқари ва б.); 3) феъл К. (кўра, қараб, буйлаб ва б.); 4) равиш К. (бурун, аввал, илгари ва б.).

КЎМИК — одам ва кўпгина умуртқали ҳайвонларнинг суяк бўшлиғини тўлдириб турадиган тўқима. Қизил (қизғиш) ва сарик тусли (ёғсимон) К. фарқ қилинади. Қизил К. миелоид тўқимадан ҳосил бўлиб, асосан, таркибида кон яратувчи (поясимон ҳужайралар) ва етилтирувчи ҳужайраларни тутган ретикуляр туқимадан (бириктирувчи тўқиманинг бир хили) иборат. Одам ва сут эмизувчи ҳайвонларда асосий кон яратиладиган аъзо. Эритроцитлар, до-вадор лейкоцитлар, тромбоцитлар ва лимфоцитлар К. да ҳосил бўлади. Кўпгина сут эмизувчилар, хусусан, одамда ҳам бола ҳаётининг 1-йилида ҳамма суяклар К. б-н тўла бўлади, ёш катталашган сари ёғ ҳужайралари кўпайиши натижасида К. нинг қизил ранги кета бошлайди ва йирик суяклар бўшлиғидаги К.

ёғ тўқимаси б-н алмашилиб, иликка айланади. Қизил К. фақат ғовак суяк моддаларида (ковурғаларда, тўш, калла суягининг асоси, чаноқ, умуртқалар ва б.да), шунингдек, баъзи умуртқалиларнинг (кемирувчилар, қушларда) барча суяк бўшлиқларида бир умр сақланиб қолади. Сарик К. (илик), асосан, ёғ тўқимасидан иборат бўлиб, найсимон суякларнинг диафиз қисмини тўлдириб туради. Организм кўп кон йўқотганда илик К.га айланиб, кон ҳужайралари ишлаб чиқара бошлайди.

КЎМИР — ёнғунчи органик тоғ жинсларига мансуб модда (к. Тошкўмир, Қўнғир кўмир).

«КЎМИР» АКЦИЯДОРЛИК БИРЛАШМАСИ — Ўзбекистонда йирик кўмир казиб олиш ва сотиш акциядорлик бирлашмаси. Бошқаруви Тошкент ш.да жойлашган. «Ўзбекэнергия» давлат-акциядорлик компанияси таркибига киради. Дастлаб 1927 й.да «Ўрта Осиё кўмир» («Средазуголь») кти номида ташкил этилиб, Ўрта Осиё республикаларидаги барча кўмир конларини бошқарган. 1994 й. дан ҳоз. акциядорлик бирлашмаси. Қўнғир кўмир, тош-кўмир, тошкўмир брикетлари, ер ос-тида кўмирдан газ, бойитилган каолин ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Бирлашма таркибида кўмир казиб олувчи «Ангрен», «Апартак» очик конлари, 9-шахта, «Шаргун», «Бойсун» шахталари, «Еростигаз» ст-яси ва 20 га яқин корхоналар, ташкилотлар, ак-циядорлик жамиятлари бор. Бирлаш-мада 2001 й.да жами 2711 минг т кўмир (2619 минг т қўнғир кўмир, 92 минг т тошкўмир) казиб олинди, 47 минг т кўмир брикетлари, 63 млн. м³ ер ости гази ишлаб чиқарилди. Бирлашмада 10 мингга яқин киши меҳнат қилди (2001). 1996 й. дан буён АҚШ, Япония ва Германия фирмалари шартнома асосида кон ускуналари етказиб бермоқда. Бирлашма таркибида Ўзбекистон — Германия «Каолин» кўшма корхонаси ташкил этилган.

1999 й.да йилига 200 минг т бойитилган каолин ишлаб чиқарувчи ф-ка ишга тушди. 2001 й.да 10,1 минг т каолин экспорт қилинди.

Хамрокул Хурсанов.

КЎМИР КОНЛАРИ — фойдали қазилмалар сифатида таркибида, асосан, кўмир бўлган конлар. К.к. табиатда чўкинди жинслардан ҳосил бўлганлиги туфайли якка ёки бир неча қатлам шаклида учрайди. Қатлам ёки қатламларнинг қалинлиги, кўмирнинг сифати, агрофидаги геологик шароитларига қараб К.к.нинг умумий геологик захиралари балансдаги ва балансдан ташқари захираларга ажратилади. Геол.-разведка ишлари натижасида коннинг шароитлари, чегаралари ва, албатта, фойдали қазилманинг сифат кўрсаткичлари тўғрисида олинadиган қушимча маълумотлар захираларни бир тоифадан иккинчисига ўтказишга асос бўлади. Халқ хўжалиги талабларини, замонавий технология ва техника имкониятларини комплекс иқтисодий бахрлаб, К.к.нинг балансдаги захиралари саноат захиралари тоифасига ўтказилади ва қазиб олинади. Қазиб олиш жараёнида геологик шароитлар, қулланиладиган геологик усуллар ва техника воситалари имкониятидан келиб чиқиб, кўмирнинг бир қисми қазиб олинмасдан ер остида қолдирилади ва бу кўрсаткич фойдали қазилмани конда йўқотиш ва қазиб чиқариш коэффициентлари б-н баҳоланади.

Кўмирни конлардан қазиб олишда очик, ер ости ва комбивациялашган усуллар қўлланилади. Очик усулда қазилма қатламлари ер юзасига яқин жойлашган бўлиши керак, бу шароитда карьер (кўпинча К.к.да — кесма)да юқори қувватли роторли қазиб олиш комбайнларидан фойдаланилади. Қатламлар чуқурлиги ошавергач, очик усулда қазиб олинган кўмирнинг ҳажмига нисбатан пуч тоғ жинсларининг миқдори ошиб боради. Муайян шароитларда кўмирни ер

ости (шахта) усулида қазиб олиш самарадорли бўлади.

Баъзи К.к.да қатлам қанотларининг бир томони ер юзасига яқин жойлашиб, ҳатто юзага чиқиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди, лекин уларни ётиш бурчаги катта бўлгани учун тез чуқурлашади, бундай шароитларда К.к.нинг бир қисми очик усулда, қолган чуқур-лашган қисми эса ер ости усулида қазиб олинади.

Хийла катта ўлчамли ёки захирали, узлуксиз ёки орол шаклида тарқалган кўмирли формация майдонлари кўмир хавзаси деб аталади. Кўмир хавзаларининг вужудга келиши Ер пўсти структурасининг ривожланишига, яъни синеклиза, чекка буқилма ва б.га боғлиқ. Мас, Германияда машҳур Саар ва Рур кўмир хавзалари, Ҳиндистонда Жария, Раниганж, Бокаро, Францияда Нор ва Падде-Кале, Лотарингия, Польшада Силезия, Буюк Британияда Жан. Уэльс, Йоркшир ва Ланкашир, Чехияда Острана-Карвина хавзаси, Болгарияда Болқон хавзаси, Австралияда Янги Жан. Уэльс, Квинсленд, АҚШда Аппалачи, Иллинойс, Пенсильвания, Мичиган хавзалари, Украинада Донецк, Қозоғистонда Қарағанда, Экибастуз, Россияда Кузнецк, Челябинск, Печора ва б. Бўлар орасида 7 таси ўта йирик — гигант кўмир хавзалари (ҳар бирининг геологик захираси 500 млрд. т дан ошадди) деб ҳисобланади: Тўнгус, Лена, Таймир, Канск-Ачинск, Кузнецк (Россияда), Алма-Амазона (Бразилияда) ва Аппалачи (АҚШда). Ер юзида 3600 дан кўпроқ К.к. ва хавзалари ҳисобга олинган бўлса, улардан 220 тасида К.к.нинг захиралари 0,5 млрд. т дан ошадди.

Жаҳонда энг кўп кўмир захираларига эга бўлган ва кўп миқдорда кўмир қазиб олинаётган 9 мамлакат каторига Хитой, АҚШ, Россия, Польша, Германия, Чехия, Буюк Британия, Ҳиндистон, Австралия киради. Уларда ҳар йили дунё бўйича қазиб олинаётган кўмирнинг ўрта ҳисобда 87% қазиб олинади. Ўзбекистонда аниқланган (2000 й.) кўмир захиралари ҳажми қарийб 2 млрд.

т. ни ташкил қилади, мутахассислар башорати бўйича кўмир захиралари 5,7 млрд. т дан ошади. Кумир 3 кондан: Ангрен кўмир кони, Шарғун кўмир кони ва Бойсун тошкўмир конидан қазиб олинмоқда. Бўларнинг энг каттаси Ангрен кўмир кони. Ангренда кўмирнинг саноат захираси 100 й.дан кўпроқ вақтга етади. Кумир б-н бирга каолин ҳам олинади. Ўзбекистон б-н Германия «Каолин» кўшма корхонаси йилига 200 минг т сифатли каолин чиқармоқда.

Шарғун ва Бойсун К.к.да йилига 80 ва 10 минг т тошкўмир қазиб олинмоқда. Бу кўмир металлургияда кокс урнига қулланилиши мумкин. Конларнинг захиралари кўп йиллар мобайнида фойдаланишни таъминлайди. Ангрен ва Бойсун К.к.да олинган кўмирдан актив кўмир и.ч. мулжалланган.

Кўмирни қазиб олишда бир қанча муаммолар мавжуд. Улардан энг муҳими — атроф муҳитга зарар етказмаслик чораларини кўриш. Кўмирни, айниқса, очиқ усулда қазиб олишда пуч тоғ жинсларидан жуда кўп миқдорда тўкмалар, сунъий тепаликлар ҳосил бўлади. Тўкмалар таркибидаги кўмир колдиклари ўз-ўзидан ёниш ҳолдари бўлиб туради, тупроқ таркиби ўзгаради. Янги фан тармоғи — кончилик экологияси ҳоз. вақтда ландшафт рекультивацияси муаммоларини урганмоқда. Агар ер юзасида кўл, дарё ёки аҳоли яшайдиган жой бўлса, ўша майдонда фойдали қазилма олинмасдан колдирилади. Амалда сув ҳавзасини қуриштириш ёки аҳоли яшайдиган жойни кўчириш ҳолдари ҳам учрайди. Мас, Оҳангарон дарёси лойиҳалаштирилган карьер майдонини кесиб утганлиги туфайли дарё суви коннинг жан. томонидан ўз. 5,5 км ли тоннель орқали ўтказилди. Ангрен разрезига тўғри келган эски кишлоқ хонадонлари ҳам кўчирилади.

Ўзбекистонда фойдаланишга топширилмаган, лекин ҳисобга олинган ва саноат аҳамиятга эга К.к. мавжуд. Мас, Олтинсой тумани ҳудудида (Бойсундан 50 км) бир қатламли кон аниқданган, қатламнинг

қалинлиги 6,5 м гача бўлиб, 500 м чуқурликкача жойлашган захиралари 20 млн т миқдорида баҳоланган. Шарғундан 30 км масофада 6 қатламдан иборат кон топилган. Қатламларнинг қалинлиги 1,0—10,3 м, 600 м чуқурликкача жойлашган захиралари 62 млн. т миқдорида баҳоланган. Фарғона вилоятида қалинлиги 2—6 м бўлган 2 қатламдан иборат кон аниқланган, 500 м чуқурликкача жойлашган захиралар ҳажми — 84 млн. т.

Ўзбекистондаги конларнинг кўмири таркибида ўртача 0,5—2,5% олтингугурт, 8,5—20,0% кул бўлиб, 1 кг кўмир 6500—7200 ккал иссиқлик беради.

Ад.: Бурчаков А. С. и др., Технология и механизация подземной разработки пластовых месторождений, М., 1989; Ермолов В. А. и др., Месторождения полезных ископаемых, М., 2001.

Абдусаттор Меликулов.

КЎМИР САНОАТИ — ёкилғи саноатининг асосий тармоқларидан бири. К.с кўмирни қазиб олиш (айрим ҳолларда бойитиш, брикетлаш) ва истеъмолчиларга етказиб бериш жараёнларини ўз ичига олади. Кумир қазиб олишнинг энг афзал ва самарали усули уни очиқ усулда, карьерлардан қазиб олиш ҳисобланади. Кумир конлари чуқурда жойлашган бўлса, у ёпиқ (шахта) усулида қазиб олинади. Ҳоз. пайтда кўмирни тежамли гидравлик усулда қазиб олиш кенг қўлланилмоқда. Кўп ҳолларда кўмир ер тагида тўғридан-тўғри газга айлантатириш йўли б-н истеъмолчиларга бевосита қувурлар орқали узатилади.

Қадим замонларда кўмир оддий усулда (Хитой, Греция) қазиб олинган ва ёкилғи сифатида фойдаланилган. Кенг миқёсда фойдаланиш ва К.с.нинг тармоқ сифатида вужудга келиши 18-а. нинг 2-ярмига тўғри келади. Бу пайтда қазиб олинган кўмирдан Англияда чўян эритишда фойдалана бошланди. 19-а. дан бошлаб кўмир транспорт соҳасида кенг қўламда ишлатила бошланди. 20-а. бош-

ларида кўмир инсониятнинг ёқилғига бўлган эҳтиёжининг 70% ини қондирган бўлса, хоз. вақтда ушбу кўрсаткич 20—25% дан ошмайди. Унинг ўрнини табиий газ ва нефть эгалламokban. Жаҳондаги 60 мамлакатда кўмир қазиб чиқарилади (қ. Кумир конлари). Кўмирнинг 90% қазиб олинadиган давлатда ишлатилади, унинг фақат 10% экспорт қилинади. Кўп миқдорда кўмир экспорт қиладиган давлатлар қаторига АҚШ, Австралия, ЖАР, Россия, Қозоғистон ва б. киради. Дунёда жами қазиб олинаётган 5 млрд. т кўмирнинг 1 млрд. т дан ортиғи қўнғир кўмирдир. Қўнғир кўмирнинг йирик конлари Россия, Қозоғистон, Польша, АҚШ (ғарбий қисмида), Хитой ва б. мамлакатларда жойлашган. Улкан қўнғир кўмир конлар: Канск — Ачинск, Москва оstonаси, Челябинск (Россия), Экибас-туз (Қозоғистон), Юқори Силезия (Польша), Лейпциг (Германия) ва б. Бу конларнинг ҳар бирида 100 млрд. дан то бир неча трлн. тоннагача кўмир захиралари мавжуд.

К.с.га хос муҳим хусусиятлардан бири унинг металлургия ва огир машинасозлик саноати тармоқлари б-н бир худудда жойлашишидир. Ана шундай кўмир-металлургия-машинасозлик марказлари қаторига Аппалачи (АҚШ), Рур (Германия), Донбасс (Украина), Кўзбасс (Россия), Шим.-Шарқий Хитой ва б. киради.

Ўрта Осиёдаги кўмир конларини ўзлаштириш 19-а.да (1882 й.дан бошлаб) Бельгия, Франция ва Англиянинг хусусий компаниялари томонидан бошланган. Бу ердарда конларини очиш ишлари 1882 й.да Фарғона водийсида бошланди. Сулукта, Қизилқия, Шўроб кўмир конлари Ўрта Осиёдаги тўнғич кўмир конларидир. Умуман, Ўзбекистонда кўмирни саноат усулида қазиб олиш 1930-й.лар охиридан бошланган.

Бу пайтда Ангрен кўмир кони, Шарғун кўмир кони, Бойсун тошкўмир кони очилган.

1990-й.дан кейинги даврда кўмир

қазиб чиқариш ҳажми республикада кескин кискариб, 2001 й.га келиб 2,6 млн. тонвани ташкил қилди. Ўзбекистон Республикаси ёқилғи балансиру кўмир ҳиссаси 1,5%ни ташкил этади (2000). Республикада кўмир қазиб олиш технологиясини янада замонавийлаштириш дастури амалга оширилмокда (қ. «Кўмир» акциядорлик бирлашмаси).

Ад.: Томалак С.М., Уголь Ўзбекистова, Т., 2001.

Нуриддин Мусаев.

КЎМИР ҚОП ТУМАНЛИГИ - Жанубий Бут юлдуз туркумида жойлашган чангли туманлик. Сомон йулида қора доғ (қоп) шаклида кўринади.

КЎМИРЛАНИШ — торфли ботқоклик қатламларида бўладиган иккиламчи геологик жараён. Бунда торф кўмирга, кўмир тошкўмирга ва охири антрацитга айланади. К. физик-кимёвий жараён бўлиб, торф қатламлари бошқа жинслар б-н қоплангандан сўнг содир бўлади.

КЎН — мол, эчки, қўй ва б. ҳайвонлар терисидан тайёрланган чарм тури. К. нинг бедона, амиркон, хром (хром тузлари б-н ишлов берилган), шагрен (қўй, эчки терисидан тайёрланган), упука (бузук, терисидан тайёрланган) хиллари бор. Қадимда К.ни маҳаллий косиб-қўнчилар ўз хонадонларида тайёрлаганлар. Баъзи маҳалла ва қишлоқлар қўнчиликка ихтисослаштирилган. 20-а. бошларига келиб қўнчиликнинг саноат усули пайдо бўлди. Ўзбекистон худудидаги вдахарларда қўн з-длари қурила бошлади. Дастлаб бу з-длар тери з-ди, тери ишлаш з-ди, кейинчалик кун з-длари деб номланган. «Кун» атамасининг мазмуни бир мунча кенгайиб, умуман пиширилган мол терисининг барча турларини ўз ичига оладиган маъно касб этган (яна қ. Кўн-пойабзал саноати, Кўнчилик).

КЎНГИЛ АЙНИШИ - тўш ости со

ҳасида содир бўладиган ўзига хос нохушлик хисси; кўпинча қусишдан аввал руй беради. Овқатдан захарланганда, қорин бўшлиғи аъзолари касалликларида, ҳомиладорликнинг бошланғич даврида, марказий нерв системаси касалликлари ва шикастланишларида, ўткир юқумли касалликларда кузатилади. К.а. аппендицит, холецистит каби касалликларнинг дастлабки белгиси бўлиши, шунингдек, сурункали касалликлар оғирлашганда ва моддалар алмашинуви бўзилганда (мас, уремият ва кандли диабетнинг зўрайиш даврида), баъзан қаттиқ ҳаяжонланганда, бирор нарсадан қаттиқ ранжиганда, куйинганда кузатилади. К.а. безовта қилаверса, унинг сабабини аниқлаш ва тегишли даво олиш учун врачга мурожаат қилиш лозим.

КЎНИКМА — инсоннинг илгариги тажрибалари асосида муайян фаолият ёки ҳаракатни амалга ошириш қобилияти. К.лар амалий фаолиятга, билимларни амалда қўллаб билишга оид фаолиятнинг таркибий қисмидир. К. фаолиятнинг мақсади ва шароитларига мутаносиб равишда ҳаракатни муваффақиятли бажариш усуллари дидир. У ҳамиша билимларга асосланади, маҳорат (малака)нинг негизи ҳисобланади. К. мазмунан амалий (жисмоний) ва ақлий, шаклан оддий ва мураккаб турларга ажратилади. Амалий К.лар меҳнат фаолиятини амалга оширишга, ақлий К.лар билим олишга, уни ўзлаштиришга йўналтирилган бўлади. К.ларни билим б-н адаштирмаслик лозим, чунки билимлар воқелик тўғри акс эттирилган ҳукм (мулоҳаза)ларда ифодаланади. К.лар эса кўпроқ ақлий ва жисмоний ҳаракатларда мужассамлашади.

КЎНИЯ — Туркиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Ликаон текислигида. Кўния элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 761 минг кишидан зиёд (2000). Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. райони маркази. Ғалла ва жун б-н савдо қилинади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, це-

мент саноати корхоналари, трактор з-ди бор. Гилам тўқилади. Шаҳар яқинидан симоб ва магнезит қазиб чиқарилади.

К. илк бор қад. Фригия давлати шаҳарлари қаторида Иконий номи б-н тилга олинган. Мил. ав. 1-а. — мил. 3-а. ларда Рим империяси, сўнгра Византия таркибида бўлган. 11-а. охирилари — 14-а. бошларида Кўния султонлиги пойтахти, 15-а. охиридан Усмонли турк салтанати-га қўшиб олинган. Меъморий ёдгорликлардан Сирчали (1243), Сохибота (1262-83, Қоратой (1252), Инжа Минор (1258) мадрасалари, Султонхон қарвонсаройи (1229) ва б. бор.

КЎНИЯ СУЛТОНЛИГИ (Иконий, Рум ёки Салжуқийлар султонлиги) — Кичик Осиёда ўрта аср давлати (11 -а. охири — 14-а. боши). Пойтахти дастлаб Никея, кейинчалик Кўния (Иконий) бўлган. Салжук турклари Кичик Осиёдаги Византия ерларини босиб олиб, К.с.ни тузганлар. К.с.га донишмандийлар султонлиги (1157), Анадоли (1207), Синоп (1214) қўшиб олинди. Султон Алоуддин Кайкубуд даври (1219—36) султонлигининг энг гуллаган даври ҳисобланган. К.с.нинг асосий шаҳарлари — Кўния, Қайсари, Сивас ва б. ҳунармандчилик марказлари бўлган. 1243 й. К.с. Эрондаги мўғуллар (элхонийлар)га тобе бўлиб қолди. 1307 й. га келиб, майда бекликларга бўлиниб кетди. Улардан бири — Усмон беклиги 14-а.да Усмонли турк империясининг пайдо бўлишида асосий роль ўйнаган.

КЎНКА, к о н к а (русча конь — от) — Тошкентда 20-а. бошида пайдо бўлган шаҳар транспорта тури; вагонни отлар тор из бўйлаб ҳаракатлантиргани туфайли шу номни олган (лойиҳа муаллифи Э. Дени, 1882 й.). К. қурилиш ишлари 1896 й. Бельгиянинг «Тошкент трамвайи» аноним жамияти томонидан бошланган. 1901 й. К.нинг 1-йўли ишга туширилган; у т.й. вокзалини Эски шаҳар бозори б-н боғлаган. Кейинчалик йўллар сони орт-

ган. 1913 й. га келиб, К. йўлларининг умумий ўз. 9,5 км, вагонлар сони 30 та, отлар сони 230 тага етган. Шаҳарда трамвай қатнай бошлагач (1913), К. га ҳожат қрлмаган.

КЎН-ПОЙАБЗАЛ САНОАТИ - енгил саноатнинг ҳайвонлар терисидан юмшоқ ва қаттиқ чарм тайёрлайдиган ҳамда табиий ва сунъий чармдан пойабзал ишлаб чиқарадиган тармоғи. Бундан ташқари, чармдан кийим-бош, эгар-жабдуқ, атторлик буюмлари, тўқимачилик машиналари ва б. маши-валар учун деталлар тайёрланади.

Тараққий этган мамлакатларда кўн-пойабзал буюмлар 19-а.нинг 2-ярмидан саноат усулида тайёрлана бошланди. Кўн и.ч.да дастлабки чарм тайёрлаш ва пардозлаш жараёнларининг бир қисми механизациялаштирилди, 19-а.нинг 80—90-й. ларида эса чармни хром тузлари б-н тезкор ошлаш усули жорий этилди. Бу янгилик терини ошловчи ўсимлик материаллари б-н ибтидоий содда усулда ошлаб, чарм тайёрлашни сиқиб чиқарди. Пойабзал и.ч. да механизациялаш жараёни 19-а.нинг 50-й.ларида пойабзал тановари (устки қисми)ни тайёрлашда тикув машиналаридан фойдаланиш б-н бошланди. Шу пайтдан то 19-а.нинг охиригача пойабзаллар тайёрлаш жараёнларини механизациялаштирадиган махсус машиналар ҳам ихтиро этилди.

19-а.нинг охирига қадар Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда кўнчилик, пойабзал тиқиш хунармандчиликнинг қад. тури сифатида ўз анъаналарига эга бўлган. Қадимдан пойабзал тикувчи қосиблар қўлда ҳар хил андоза ва турда этик, маҳси, кавуш тиканлар. 20-а.нинг 20-й.ларидан пойабзал сано-ати корхоналари пайдо бўлиши б-н туфли, ботинка, сандал, шиппак, пий-ма, калиш ҳамда махсус иш пойабзаллари ишлаб чиқара бошланди.

Чарм и.ч. тармоғидаги биринчи энг йирик корхона — Тошкент кўн з-ди 1928 й.да ишга туширилди. 1941—45 й.ларда

Хонободда (Андижон вилояти) тери ишлаш з-ди, пўстин учун қўй терисини ошлайдиган 2 корхона, 1996 й. Тошкентда янги кўн з-ди қурилди.

1927 й. Тошкентда биринчи пойабзал ф-каси иш бошлади. 1935 й.да Тошкентда яна бир пойабзал ф-каси, Бу-хоро (1938), Самарқанд (1938), Тўртқўл, Термиз (1939), Андижон, Қўқон, Чирчиқ (1942), Наманган (1940), Янгийўл (1943) ш.ларида кичикроқ пойабзал ф-калари фойдаланишга топширилди. 1940 й. га келиб республикада кенг тармоқли пойабзал саноати шаклланди.

20-а.нинг 60-й.ларидан Поп резина пойабзал ф-каси (1960), Фарғона пойабзал ф-каси (1969), Қўқон кўн з-ди (1972), Фарғона сунъий чарм з-ди (1974) ишга туширилди. Тошкентда 1-ва 2-пойабзал ф-калари, Чирчиқ, Қўқон пойабзал ф-калари кенгайтирилди ва қайта жиҳозланди, корхоналар маҳсулот турлари бўйича ихтисослашди. Республика бўйича 1980 й. да 30,3 млн. жуфт чарм пойабзал ишлаб чиқарилди ва унинг деярли ярмини болалар пойабзали ташкил этди. 1990 й.га келиб, Ўзбекистон К-п.с.да 46,6 млн. жуфт пойабзал ишлаб чиқарилди.

1995 й. «Фарғона пойабзал» акциядорлар жамяти б-н Германиянинг «Саламандер» фирмаси иштирокида «Ўзсаламан» қўшма корхонаси маҳсулот чиқара бошлади (йиллик лойиҳа қуввати 8 турдаги 500 минг жуфт эркаклар пойабзали). 1997 й.да Чирчиқ ш.да «Кибо болалар пойабзали» қўшма корхонаси иш бошлади.

Ҳозир «Пойабзалчи», «Орзу» (Тошкент), «Вахт» (Чирчиқ), «Кичкинтой» (Янгийўл), «Маҳси» (Самарқанд), «Қўқон пойабзали» (Қўқон), «Пойабзал» (Андижон), «Фарғона пойабзал» (Фарғона), «Нақшбандия» (Бухоро), «Кўнчи» каби акциядорлик жамятлари тармоқдаги энг йирик корхоналар ҳисобланади.

2000 й.дан Ўзбекистондаги К-п.с. корхоналари «Ўзбекчармпойабзал» уюшмаси таркибига қиради. Айни пайтда

пойабзал саноати корхоналарини энг zavонавий чет эл ускуналари б-н қайта жиҳозлаш, хом ашё сифатида синтетик ва сунъий мате риал л ар дан кенг фойдаланиш ишлари амалга оширилмокда. 2000 й.да республикада 4,2 млн. жуфт пойабзал ишлаб чиқарилди. Чет мамлакатлар орасида АҚШ, Италия, ГФР, Франция, Чехияда К-п.с. ривожланган бўлиб, пойабзал саноати маҳсулотларининг катта қисмини чет давлатларга, шу жумладан, Ўзбекистонга экспорт қилади.

КЎНЧИДАРЁ — Хитойнинг фарбий қисмидаги дарё. Синьцзянда, Бағрошқўлдан оқиб чиқади. Юкори қисмида Тяньшан тоғларининг шарқий тармоқларини кесиб ўтиб, Қашқар текислигининг шим.-шарқий чеккасида оқади. Ўз. 550 км, ҳавзасининг майд. 184,4 минг км². Сув режими йил давомида бир меъёрда. Текислик қисмидаги ўзани жуда мураккаб бўлиб, шохобчалар б-н туташган. Уларда сув оқимининг йўналиши ўзгариб туради. К. суви баъзи йилларда Лобнор кўлига, баъзан эса Тарим дарёсига қуйилади.

КЎНЧИЛИК — ҳайвон терисидан чарм (кўн) тайёрлаш касби; хунармандчиликнинг кад. турларидан бири. Ибтидоий одамлар ҳайвон терисидан чарм тайёрлаш сирларини билишмаган; улар, асосан, хом териларни ёпиниб юришган. Бундай ҳол узоқ давом этиши мумкин эмасди, чунки табиат инжикликлари одамларнинг яхшироқ ўраниб-чирманиб юришларини тақозо қиларди. Неолитнинг сўнгги босқичи ва жез даври бошларида чорвачилик юзага келди. Шундан сўнг К.нинг илк маданий учкунлари пайдо бўлди. Терини қайта ишлаш усуллари вужудга келабошлади. Инсоният аста-секин ҳайвон терисини ошлаб кўн олишни ва ундан кийим-бош тикишни билиб олди. Кейинчалик одамлар толали ўсимликлар толасидан дағал матолар тўқишни ўрганиб олгач, К.га бўлган эҳтиёж бироз сусайди. К.

хунармандчилик касби сифатида, асосан, 19-а. 2-ярмидан шакллана бошлади. 20-а. бошларида Ўзбекистонда кўплаб К. дўконлари бўлган. Бу ерда чорвачилик таракқий этганлиги ҳамда тери ва чармга эҳтиёж катталиги туфайли К. хунармандчиликнинг асосий соҳаларидан бирига айланди. Бу даврда рус капитали таъсирида олдин Хоразм (Хонқа)да, кейин Тошкентда кўн з-длари қурилган. Шу тариқа К.нинг сааноат усуллари пайдо бўлди. Айни пайтда Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида кичик-кичик хусусий К. корхоналари, кўнчилар оилалари пайдо бўлди. Мас, Тошкентда бутун бошли кўнчилар маҳаллалари бўлган. К. з-длари б-н бирга айрим жойларда хусусий кўнчилар ҳам фаолият кўрсатмокда. Терини ошлаш технологияси деярли ўзгаришсиз қолмокда. Бунга доир барча ишлар, асосан, қўлда бажарилган (аксар ҳолларда ҳозир ҳам шундай). Жиҳозлар тезоб (ошлаш) идиши ёки ҳовузчаси ва дуд ўчоғидан иборат бўлган. Тезоб (қул аралаштирилган оҳак суви), туз ва ошловчи моддалар б-н иш кўрилган. Ўзбекистонда, асосан, корамол, қўй, эчки, туя терисидан турли навлардаги тери (чарм) тайёрланган. К. дўконлари ва якка кўнчилар кўннинг бирор нави бўйича ихтисослашган. Мас, тагчарм ишлаб чиқарувчилар — чармгар, юмшоқ кўн (сахтиён) ишлаб чиқарувчилар сахти-ёнгар, меш ишлаб чиқарувчилар мешгар деб аталган. Кейинчалик кўн з-дларида кўп ишлар механизациялаштирилган ва тезобнинг таркиби ўзгартирилган.

К. технологиясига доир ишлар з-дда, асосан, 3 босқичда бажарилади: терини ошлашга тайёрлаш, ошлаш ва пардозлаш. Терини ошлашга тайёрлашда кимёвий усулда терига дастлабки ишлов берилади, яъни тери жуни юмшатилади, тери қириш машинасида жунлардан тозаланади, гўшт қолдикларидан ажратиш машинасида гўшглардан тозаланади. Яна бир машинада терининг сирти қириб текисланади. Тозаланган терига ош тузи

ва кислота эритмасида ишлов берилиб, ошлашга тайёрланади. Ошлашда терини махсус моддалар б-н ишлаб, чармга айлантирилади. Пардозлашда чармга кимёвий ва механик ишлов берилади. Кимёвий ишловда ҳар хил эритмалар ва чанлар (идишлар)дан, механик ишловда махсус машиналар, барабанлардан фойдаланилади.

КЎП ЙИЛЛИК КРИОЛИТОЗО-
НА -Ер пўстининг юқори қатлами. Унда кўп йиллар давомида барқарор манфий ёки ноль т-ра шароитида ер ости музининг йил бўйи ва узок (икки йилдан кам бўлмаган) муддат сақланиши.

К.й.к.нинг устки қисмини кўп йиллик музлаган тоғ жинслари ва ер ости муз бўлақлари қоплаган. Улар литосфера музлаган зонаси, қуйида — музлаган тор жинслари ва яхламайдиган кучли минераллашган ер ости сувлари горизонтини ҳосил қилади. К.й.к.нинг юқори чегараси субгляциаль шароитларда муз б-н тоғ жинслари туташган юзадан утади. Ер юзасида ўртача йиллик т-ранинг манфий бўлиши К.й.к. вужудга келиши учун зарур шароит яратади. Қуйи чегараси эса 0° геоизотермадан утади, у тоғ жинслари юқори қатламининг иссиқлик ва намлик алмашилиши ша-роитларининг ўзгариши б-н аста-секин ўз ҳолатини ўзгартиради. Ноль изотерманинг Ер юзасидан чуқурлиги мўътадил кенгликларда бир неча м дан юқори кенгликларда бир неча км гача ўзгариб туради.

Жан. ярим шарда К.й.к. Антарктиданинг муз қоплами остида ва унинг шельф зонасида, шунингдек, Жан. Америка, Африка ва Австралиядаги тоғ музликлари ва мавсумий эрийдиган тупроқ қатлами остида мавжуд. Шим. ярим шарда К.й.к. материкларнинг кенг кутб ости минтақасида, қор чизигидан юқоридаги тоғ тепаларида, арктика денгизлари шельфининг анча қисмида, Гренландия, Исландия ва Шим. Муз океани оролларида тарқалган. К.й.к. тарқалган майдон музлаган реликт қатламларни

қўшиб ҳисобланганда куруқликнинг чорак қисмидан кўпроғини ташкил қилади. К.й.к., айниқса, иқлимнинг глобал со-вушда яққол намоён бўлган. Ернинг геологик тарихи давомида К.й.к.нинг майдони бир неча марта ўзгарган. «К.й.к.» терминини 1955 й. рус олими П. Ф. Швецов тақлиф этган. К.й.к. ни тадқиқ этишда рус олимларидан М. И. Сумгин, Н. И. Толстихин, америкалик С. Мюллер, француз А. Кайо, инглиз Ж. Тейлор, шведиялик Г. Бесков, канадалик Ж. Р. Маккей ва б. салмоқли ҳисса қўшдилар.

КЎП ЙИЛЛИК МУЗЛАГАН ТОҒ
ЖИНСЛАРИ — таркибида узок, муддат муз сақлаб турувчи ва литосферанинг асосий музлаган массасини ташкил қилувчи жинслар. Манфий т-ра натижасида пайдо бўлади. Бундай жинслар ер юзасининг фаол юқори қатлампидан бир қадар чуқурликда ётади ва тегишли табиий шароитда камида икки йилдан юз йиллаб ва ҳатто минг йиллаб музлаган ҳолатда сақланиб туради. Ҳоз. замон маълумотларига кўра, музлаган ҳолатдаги тоғ жинсларининг энг катта ёши 1 млн. йилдан ошади. Ўзбекистонда бундай жинслар 4000 м дан юқоридаги тоғ тепаларида учрайди. Муз қўшимчаларининг шакли ва ўлчамлари ва ўзаро жойлашуви чўқиндиларнинг тўпланиши ва музлаш шароитига боғлиқ. Музлаган тоғ жинслари ўз таркибида сув ва сув бугини ҳам сақлаши мумкин, уларнинг ҳажми ва тақсимланиши жинснинг минерал ёки органико-минералли скелетининг дисперс-лигига ва музлаш ёки эриш шароитига боғлиқ. Музлаган тоғ жинсида музининг бўлиши унинг физик, механик ва филтрация хусусиятларига жиддий таъсир кўрсатади. Бўш ва ёриқлари бўлган қояли тоғ жинслари музлаши натижасида янгича хусусиятларга (бир-бирига ёпишиб қолиш, сув ўтказмаслик ва ҳ.к.) эга бўлади. Бу ҳолат жинслардан қурилиш ишларида фойдаланишда муҳим аҳамиятга эга. Шундай ҳудудларни ўзлаштиришда ўзига хос шароитларни

ҳисобга олиш зарур. Турли иншоотларни лойиҳалаш ва қуришнинг илмий асосларини геоқриология муҳандислиги ҳал қилади. Бу соҳанинг ривожига хорижда россиялик, швециялик, америкалик ва б. олимлар салмоқли ҳисса қушган.

КЎП ЙИЛЛИК МУЗЛОҚ - қ. Абдий музлоқ ер.

КЎП ЙИЛЛИК ЎСИМЛИКЛАР - икки йилдан ортиқ яшай оладиган ўсимликлар. Ер шари флорасининг кўпчилиги К.й.ў.га киради. К.й.ў. ташқи кўриниши ва биологик хусусиятлари б-н жуда хилма-хилдир. Мўътадил иклими кенгликларда К.й.ў.нинг кўпчилик гуруҳини ўтсимон ўсимликлар, тропик зоналарда эса кўпроқ дарахт ва буталар ташкил этади. Кўпчилик ўтсимон К.й.ў.нинг узоқ муддат яшаши уларда поя (илдизпоя, пиёзчалар, туганак пиёзчалар) ва илдизсимон махсус (ғамлайдиган) органлар мавжудлигига боғлиқ. К.й.ў.нинг яшаш муддати кескин фарқланади ва бир неча йилдан тортиб то 10 ва 100 йилгача, баъзан, ҳатто, 1000 йилгача чўзилиши мумкин. Дарахт ва буталар К.й.ў. ичида энг узоқ муддат яшайдиган ўсимликлар ҳисобланади. Мас, эман 500— 1000 й., шувок 100 й. яшайди. Айрим К.й.ў. яшаш жойини ўзгартириш ва инсон фаолияти натижасида бир йиллик ўсимликка айланиши мумкин.

Мас, аслида К.й.ў. бўлган картошка, батат, ғўза, канакунжут Ўзбекистон шароитида бир йиллик экин тарзида ўстирилади.

Дилором Ёрматова.

КЎП ЙИЛЛИК ЎТЛАР - бир неча йил яшайдиган ўт ўсимликлар. Кўпчилигининг ер устки қисми қишда ёки қурғоқчилик мавсумларда қуриб, фақат тупроқ ости қисми (илдизи, илдизпояси, пиёзи ёки туганаги) сақланиб қолади, қулай шароит келиши б-н яна кўкариб чиқади. К.й.ў.нинг баъзилари ташқи шароит таъсирида ўзгариши (кўп

йилликдан бир йиллик-ка ёки, аксинча, бир йилликдан кўп йилликка айланиши) мумкин. Мас, кўп йиллик канакунжут мўътадил иклимда бир йиллик ўсимликдир. К.й.ў. чўл ва яйловларда чорва моллари учун озиқ ҳисобланади.

КЎП МАЪНОЛИЛИК, полисемия — тил бирликларининг бирдан ортиқ маънога эга бўлиши. К.м. — кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса. Деярли ҳар бир сўзнинг луғавий маъно тараққиёти аниқ, индивидуал ёндашишни, изоҳлашни талаб қилади. К.м. маъноси фақат матнда билинади. Онамнинг кўзи ҳали яхши кўради (аъзо); булоқнинг кўзи, игваннинг кўзи (тешик); узукнинг кўзи (узукка кўйилган тош); тахтанинг кўзи (тахтадаги доира шакл).

К.м. икки йўл б-н ҳосил бўлади: 1) сўзнинг янги маъно касб этиши натижасида. Мас, ер сўзи дастлаб бир маъноли бўлган, қолган маънолар сўзнинг маъно таркиби тараққиёти натижасида пайдо бўлган; 2) кўп маъноли сўздан ёки кўп маъноли кўшимча воситасида сўз ясалиши натижасида. Кўп маъноли сўзлар қанча маънога эга бўлмасин, бу сўзлар маъноси ўзаро боғланган, яъни маънолар орасида қандайдир семантик алоқа мавжуд бўлади. Худди шу хусусият уларни омонгшлардан фарқлайди. Сўзнинг К.м.ини, асосан, матн ҳал этади: сўзнинг ишлатилиш матни қанчалик ранг-баранг бўлса, бу сўз шунчалик кўп луғавий маънони анг-латади.

КЎП НУҚТА — кетма-кет кўйиладиган уч (сўроқ ёки ундов белгисидан сўнг икки) нуқтадан иборат тиниш белгиси. К.н., асосан, қуйидаги ўринларда ишлатилади: 1) гапнинг тугалланмаганлигини билдирганда: — Мен нима қилибман... Сиз... — деди Холмурод... (П. Турсун); 2) нутқ жараёнида сўзловчининг тўхталишини билдирганда: Сен... сен кўриққа борасан; 3) иқтибосларнинг бир қисми тушириб қолдирилганда; 4) диалогда савол жавоб-

сиз қолганда.

КЎП ОВОЗЛИЛИК, кўп овозли мусиқа — 1) кенг маънода — мусиқий-тарихий тушунча; нота ёзуви, шунингдек, гармония, полифония унсурларига асосланган композиторлик (мусиқа) ижоди (акси — монодия). Европа санъатида 9—10 а.лар черков мусикасида, кейинчалик дунёвий мусиқа санъатида ривож топди. Ўзбекистонда илк кўринишлари 19-а.нингхирида (В. Лейсекнинг «Осиёча попурири», 1890 ва б.) пайдо бўлган, 1930-й.лардан бошлаб В. Успенский, А. Козловский, Р. Глиэр, Г. Мушель, кейинчалик М. Бурхонов, Ик. Акбаров каби композиторлар ижодида, анъанавий миллий мусиқа хусусиятлари заминида ривожлана бошлади; 2) тор маънода — мусиқий фактура (товуш ва овозларнинг ўзаро нисбатлари)га тегишли тушунча, бир неча овознинг баробар садоланишига асосланган мусиқа тизими, акси бир овозлилиқ. Гетерфония, гомофония, контрапункт (полифония), унисон каби турлари бор. К.о. композиторлик мусикасига нисбатан кўпроқ ўрганилган бўлсада, унинг илдизлари халқ мусикасига бориб тақалади. Жумладан, ўзбек анъанавий ансамбллари, шунингдек, дутор, дўмбира, танбур, конун, чанг каби чолғулар ижросида К.о.нинг ўзига хос кўринишлари намён бўлади.

Олимжон Беков.

КЎП ПАРТИЯВИЙЛИК - мамлакатда 2 ва ундан ортиқ партияларнинг бўлиши. К.п. аҳоли кенг қатламларининг ижтимоий фаоллигини оширади, фикрлар хилма-хиллигини таъминлайди, сайловларнинг демократик асосда ўтишига ёрдам беради. Ҳоз. демократик давлатларнинг деярли ҳаммаси К.п. таъминлига риоя қилади. Ўзбекистон Республикасида 4 та сиёсий партия ва 2 та ижтимоий ҳаракат фаолият олиб боради (2003). Яна қ. Сиёсий партиялар.

КЎП ТИРАЖЛИ ГАЗЕТА - муайян

ташкilot, муассаса ёки олий ўқув юрлари қошида таъсис этилиб, уларнинг асосий меҳнат фаолиятини ёритадиган матбуот тури. Ўзбекистонда К.т.г. конун асосида тегишли матбуот бошқармалари томонидан рўйхатдан ўтгач, ўз низоми асосида иш юритади. Унда, асосан, ўша корхона (ташкilot ёки муассаса)га тегишли хабар ва янгиликлар, эълон ва билдирувлар, мақола ва шарҳлар чоп этилади. Аксарият К.т.г. лар меҳнат жамоасининг миллий мансулблига қараб, икки ёки ундан ортиқтиларда нашр этилади. Мас, «Тўқимачи» («Бухоротекстиль» комбинати нашри), «Ударник» (Тошкент Авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси нашри). Айни пайтда бир қатор нуфузли олий ўқув юрлари ҳам ўз нашрларига эга. Бўлар сирасига «Шифокор», «Тиббиётнома» (1- ва 2- ТошТИ нашрлари), «Педиатр» (Тошкент педиатрия ин-ти нашри), «Техника маскани» (ТошТУ нашри), «Университет» (ЎзМУ нашри), «Молиячи» (Тошкент молия ин-ти нашри), «Тил ва дунё» (Ўзбекистон жаҳон тиллари ун-ти нашри) ва б. қиради. Шунингдек, айрим ўқув газ.лари ва ахборот бюллетенлари ҳам К.т.г.лар ҳисобланади. Мас, ЎзМУ журналистика ф-тининг «Журналист» ўқув газ.си, «Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбек-Америка қўшма корхонасининг «ZARAFSHAN-NEWMONT» JV NEWS — Вестник СП Зарафшон-Ньюмонт» ахборот бюллетени ва б.

Норали Очилов.

КЎП ТУКЛИ ЧУВАЛЧАНЛАР, полихеталар (Polychaeta) — халқали чувалчанглар синфи. Ўз. 2 мм дан 3 м гача. Танаси жуда кўп (бир неча юзга) халқалардан иборат. Ҳар бир халқада бир жуфтдан кўп тукли яси кўраксимон ўсимтаси — пароподийси бўлади (номи шундан олинган). Пароподийлар ҳаракатланиш ва, кўпинча, жабралар вазифасини бажаради. Айрим ўтроқ яшовчи турларида бу вазифани бош томонидаги пайпаслагичлар ўтайди. Кўзлари (кўпинча, оддий), му-

возанат органлари ривожланган. 25 тага яқин туркумга бўлинади. 7000 дан ортиқ тури маълум. Кўпчилик турлари денгизларда, айрим турлари чучук сувларда ва тропик ўрмонлардаги барг тўшалмасида яшайди. Эркин сузиб юради; балчиққа кўмилиб олади, бир қанча турлари кум ва балчиқдан кўрган вай — инларида ҳаёт кечиради. Кўпчилиги айрим жинсли, ташки уруғланади. Метаморфоз орқали ривожланади: тухумдан чиққан трохофора личинкаси, аста-секин бўғим чиқариб, вояга етган К.т.ч.га айланади. Айрим турлари кўндалангига куртақланиш орқали жинсий кўпаяди. Детрит б-н озикланади; бир қанча турлари йирткич. Деярли барча турлари сув ҳайвонлари озиғи сифатида катта аҳамиятга эга. Айрим турларининг икраси ейилади.

КЎП УКЛАДЛИ ИҚТИСОДИЁТ

-турли мулк шакллари ва ҳар хил ҳўжалик турларининг яхлитлигидан ташкил топган иқтисодий тизим. Хўжалик юритиш тарзи ва уклад субъектлари фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос тизимига эга бўлган турли и.ч. муносабатларининг биргаликда мавжуд бўлиши б-н яқка укладли иқтисодиётдан фарқ қилади. Ҳар қандай иқтисодиёт кўп укладли характерга эга.

Иқтисодиёт тузилмаларнинг ўзгарувчанлиги укладлар хусусиятларига катта таъсир кўрсатади, натижада янги укладлар пайдо бўлгач, эскилари сифат жиҳатидан янги укладларга айланади ёки йўқолиб кетади. Бу жараёнлар, айниқса, бир иқтисодий тизимдан иккинчисига ўтишда ёки унинг ўзгаришида яққол кўрилади. Шунга мувофиқ олда укладлар 2 гуруҳга бўлинади: ўтмишда устун бўлган ижтимоий тизимларнинг қолдиғи тарзида мавжуд бўладиган укладлар; и.ч. усуллари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар натижасида пайдо бўладиган укладлар. Инсониятнинг тарихий тараққиёти давомида турли даврларда бирон-бир уклад ҳукмрон мавқеида турган. Мас, капитализмда,

гарчи давлат, майда товар и.ч. укладлари мавжуд бўлсада, капиталистик уклад ҳукмрон бўлган.

СССР да давлат уклади ҳукмрон бўлишига қарамай (мулкнинг 90% давлат қўлида тўпланган) майда товар, оилавий ва хуфия укладлар ҳам мавжуд бўлган. Ҳозир жаҳонда иқтисодиётга кўп укладлик янги сифат касб этмоқда. И.ч. муносабатларидаги турли «бўғинлар»нинг нотекис ўзгаришлари ҳар хил укладларни пайдо этмоқда. Бунда укладларнинг ўзаро қураши, бирининг иккинчиси устидан ҳукмронлиги ва зўравонлиги жараёни эмас, балки и.ч. жиҳатидан ҳам, ижтимоий-иқтисодий жиҳатидан ҳам уларнинг биргаликда мавжудлиги ва ўзаро ҳамкорлиги вужудга келмоқда (қ. Аралаш иқтисодиёт). Айни пайтда самардорликдаги ўзгаришлар нуқтаи назардан укладлар ўртасида рақобатчилик характери кучайиб бормоқда. Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитларида амалда ҳукмрон мавқени эгаллаган уклад йўқ. Укладлар фаолияти ва уларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солишни давлат ўз зиммасига олади. Давлат қонунлар тизими орқали мулкчилик шакли, и.ч.ни ташкил этиш ва б. қандай бўлишидан қатъи назар, ҳар бир уклад манфаатларини ҳимоя қилади. Ҳоз. аралаш иқтисодиёт капиталистик, нокапиталистик ва бозор кўринишларидаги хилма-хил укладлардан иборат. Кўпгина укладлар фаолиятини ҳаракатлантирувчи куч тадбиркорлик бўлиб, унинг турли шакллари аралаш иқтисодиётнинг кўп укладли тарзида ривожланиши шарт-шароити ва асосини ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти хилма-хил, бири бири б-н эркин рақобатлашадиган ҳўжалик укладларини тақозо этади. Ҳоз. замон бозор иқтисодиётида майда товар, жамоа, хусусий, монополлашмаган капиталистик, монополистик, давлат монополистик, трансмиллий укладлар мавжуд. Шунингдек, аралаш ва ўткинчи укладлар ҳам бор. Турли мамлакатларда укладлар нисбати ҳар хил. Укладларнинг яхлитли-

гини бозор муносабатлари таъминлайди. Укладлар бир-бирига товарлар, ахборот, тажриба, иш кучи етказиб беради. Улар ўзаро иқтисодий алоқаларсиз ривожлана олмайди, аини вақтда улар рақобатда бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон иқтисодиёти ҳам турли мулкчилик (давлат, жамоа, фуқаролар мулки ва хусусий мулк)ка ва хўжалик шаклларига таянади. Ўзбекистондаги кўп укладли иқтисодиёт таркибида давлат сектори, жамоа-кооператив сектор, индивидуал сектор, хусусий сектор, аралаш сектор ва хорижий секторлар бор. Давлат секторига давлат корхоналари, жамоа секторига ҳар хил кооперативлар ва ширкат хўжаликлари, индивидуал секторга томорқа хўжалиги, яқка тартибда ишловчилар, яқка деҳқон хўжаликлари киради. Хусусий секторга айрим тадбиркорларга қарашли, ёлланма меҳнатга асосланган ва ўз эгасига фонда берувчи корхоналар қарайди. Аралаш сектор давлат-акциядорлик, қўшма корхоналар, хорижий сектор чет мамлакатларга қарашли бўлиб, Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган корхоналарни ўз ичига олади.

Алишер Ваҳобов.

КЎП ХОТИНЛИЛИК - ибтидоий никоҳ шаклларида бири (қ. Полигиния).

КЎП ХУДОЛИК — қ. Политеизм.

КЎП ЭРЛИЛИК — қ. Полиандрия.

КЎП ҚИЙМАТЛИ ФУНКЦИЯ - аргументнинг бир қийматига функциянинг бир неча қиймати мос келадиган функция. К.к. ф., кўпинча, бир неча бир қийматли функциялар ёрдамида ифодаланади. Мас, $y=2x$ муносабат б-н аниқланган икки қийматли у функция куйидаги иккита функция ёрдамида берилиши мумкин: $y=+|x|, y = -|x|$.

К. к. ф.га $y=\arcsin x$ мисол бўлади.

КЎПАЙИШ (биологияда) — барча

мавжудотларнинг ўзига ўхшаш организмлар ҳосил қилиш орқали ўз ҳаёти узлуксизлиги ва узвийлигини таъминлаш хусусияти. К. жинссиз ва жинсий бўлади. Жинссиз К. 2 марта ёки кўп марта бўлиниш, яъни шизогония (бир хужайралиларда); спора ҳосил қилиш (тубан ва спорали ўсимликларда); вегетатив К. (органлар бир қисмининг аж-ралиб чиқиб, янги организм ҳосил қилиши) ва куртақланиш (кўп хужайралиларда) орқали содир бўлиши мумкин. Бўлиниш ва спора ҳосил қилиб К.да организм жинсий жиҳатдан ихтисослашмаган битта хужайрадан ривожланади. Вегетатив К.да эса янги организм ова организмнинг бир қисмидан ҳосил бўлади.

Жинсий К. 2 хил жинсий хужайранинг кўпайиши, яъни уруғланиш ёки партеногенез (тухум хужайранинг уруғланмасдан ривожланиши) орқали рўй беради. Кўпчилик ҳайвонларнинг ҳаёт циклида К.нинг турли шакллари, мас, жинссиз ва жинсий, уруғланиш ва партеногенез, уруғланиш ва вегетатив кўпайиш конуний алмашилиб туради. Ўсимликларнинг К.и ҳам жинссиз (спорофит) ва жинсий (гаметофит) наслнинг ғалланиб туриши орқали боради. К. муддати ва тезлиги ҳарорат, кун узунлиги, озиқ миқдори ва ташқи муҳитнинг б. омиллари б-н боғлиқ. Юқсак ҳайвонларда К. органлари фаолияти нерв системаси ва ички секреция безлари томонидан бошқариб турилади (қ. Жинссиз кўпайиш, Вегетатив кўпайиш, Жинсий кўпайиш, Партеногенез, Насл ғалланиши).

КЎПАЙТИРИШ — берилган объектлар (мас, сон, вектор, функция ва х.к.) устида бажариладиган амаллардан бири. Одатда, «х» ёки «■» б-н белгилашиб, а, b лар кўпайтмаси а- Ъ, ахb, баъзан, қисқача аb деб ёзилади, а ва ft бутун мусбат сонларни бир-бирига кўпайтириш учун, а ни b марта ўз-ўзига кўшиш керак: $ab=a+a\dots+a$ (b та кўши-лувчи). Бунда а ва b лар умумий кўпайтувчилар деб атала-

ди, Π - ва 4 каср сонларни кўпайтириш тенглик б-н аниқланади.

Радиовал сонларни K .да ҳосил бўлган соннинг абсолют қиймати кўпайтувчилар абсолют қиймати кўпайтмасига тенг. Сонлар бир хил ишорали бўлса, кўпайтма мусбат, ҳар хил ишорали бўлса манфий. Иррадиовал сонларни K . учун радиовал сонлар б-н яқинлаштириш керак. Мат.да ҳақиқий сонлардан ташқари, комплекс сонлар, матрицалар ва б. объектлар ҳам кўпайтирилади. K . кўпайтувчилар ва кўпайтма турига қараб ҳар хил аниқ маъно ва мос равишда ҳар хил аниқ таърифларга эга бўлади.

КЎПАЙТМА — кўпайтириш натижаси. с., $a_2, \dots$, аплар кўпайтмаси $a_1 a_2 \dots a_n$, = Πa . каби белгиланади.

КЎПБУРЧАК — учтадан кам бўлмаган чекли сондаги кесмалардан иборат ёпиқ синиқ чизик; бунда чизикнинг кетма-кет келувчи ҳар учта учи бир тўғри чизикда ётмаслиги шарт. Бир текисликда ётувчи K .нинг ташкил килувчи кесмалари унинг томонлари дейилади. K . томонлари кесишмаса, у содда K . дейилади. Ҳар қандай содда K . текисликни икки соҳага ажратади. K .нинг умумий учга эга бўлган томонлари қўшни томонлар дейилади. Содда K . учидан чикувчи ва иккита қўшни томонларни ўз ичига олувчи нурлар ҳосил қилган бурчак ички соҳа б-н кесишса, унга K . бурчаги деб аталади. Содда p та бурчакли K . бурчаклари йиғиндиси $180^\circ (p-2)$ га тенг бўлади. Агар K . унинг ихтиёрий битта томонини ўз ичига олувчи тўғри чизикнинг бир томонида ётса, у қанариқ K . дейилади. Содда K .нинг ҳамма бурчаклари ўзаро конгруэнт ва ҳамма томонлари узунликлари тенг бўлса, у мунтазам K . дейилади. Ҳар қандай мунтазам K . учун ички ва ташқи чизилган айланалари мавжуд бўлади.

КЎПЁҚЛИ БУРЧАК - йўналтирувчиси бир текисликда ётувчи содда кўпбурчакдан иборат бўлган

кўп ёқли конус нинг бир палласи б-н чегараланган фазо қисми (икки ёқли бурчак бошқача аниқланади). Фазода бирорта текисликда содда кўпбурчак ва кўпбурчак текислигига тегишли бўлмаган S нукта берилган бўлсин. S нукта ва кўпбурчакнинг бирорта M нуктаси кўпбурчак бўйича ҳаракатланиб, уни тўла бир марта айланиб, яна M нуктанинг бошланғич ҳолатига қайтса, SM нурлар ташкил этган сирт б-н чегараланган фазо қисми K .б.ни ташкил этади. S нукта K .б.нинг учи дейилади. Агар K .б.нинг ҳамма чизикли бурчаклари ва ҳамма икки ёқли бурчаклари ҳам ўзаро тенг бўлса, у мунтазам K .б. дейилади.

КЎПЁҚЛИК — текис кўпбурчаклар б-н чегараланган геометрик жисм. Бу текис кўпбурчаклар K .нинг ёқлари, кўпбурчак томонлари K .нинг қирралари, кўпбурчак учлари эса K .нинг учлари дейилади. K .нинг ёқлари кўпёқли сирт ҳосил қилади Одатда, тасвирланган жисмларга ўхшаш жисмлар K . қаторидан чиқариб ташланади. Шунинг учун K .ни таърифлашда кўпёқли сиртга (ёққа) қуйидагича чеклаш қўйилади:

1) ҳар бир қирра икки ва фақат икки ёқ учун умумий бўлсин (бундай ёқлар қўшни деб аталади); 2) ҳар бир икки ёқни кетма-кет қўшни ёқлар занжири б-н туташтириш мумкин бўлсин; 3) ҳар бир уч учун ёқларнинг шу учга тегишли бурчаклари бирор бир кўп ёқли бурчакни чегараласин.

K . ихтиёрий ёғидан ётувчи текисликнинг бир томонида ётса, у қанариқ дейилади. Ҳар қандай қанариқ K . учун унинг учлари сони U , қирралари сони Q ва ёқлар сони E орасида қуйидаги Эйлер формуласи ўринли: $U - Q + E = 2$. Қанариқ бўлмаган K . учун умуман олганда, Эйлер формуласи ўринли эмас. Одатда, $X = U - Q + E$ микдор K .нинг Эйлер характеристикаси дейилади.

Агар қанариқ K .нинг барча ёқдари бир исмли мунтазам кўпбурчаклар ва барча кўпёқли бурчаклари тенг бўлса, бун-

дай К. мунтазам К. дейилади. Ҳаммаси бўлиб бешта мунтазам К. мавжуд бўлиб, улар тетраэдр, куб, октаэдр, додекаэдр (ўниккиёқ) ва икосаэдр (йигирмаёқ)лардир. Додекаэдр ва икосаэдр ҳам худди куб ва октаэдр сингари ўзаро боғлиқ, яъни додекаэдр ёқларининг маркази икосаэдр учлари бўлади ва аксинча. Фазода беш хил мунтазам К. мавжудлиги ажойиб фактдир, чунки текисликда мунтазам

кўпбурчаклар сони чексиз кўп.

Ҳамма мунтазам К. Юнонистонда маълум бўлган. Евклиднинг машҳур «Негизлар»ининг 13-китоби ана шуларга бағишланган (қ. Евклид «Негизлари»). Бу К.ни, кўпинча, Платон жисмлари деб аташади. Юнонистоннинг буюк олими Платон бу жисмлардан тўрттасини оламнинг 4 элементиға ўхшатган: тетраэдр — олов, куб — ер, икосаэдр — сув, октаэдр — ҳаво. Бешинчи К. — додекаэдрни эса бутун олам тузилишининг белгиси, «бешинчи моҳият» деб аташган.

Агар К.нинг кўп ёқли бурчаклари бир-бириға тенг, ёқлари эса бир неча хил мунтазам кўпбурчаклардан иборат бўлса, бундай К. ярим мунтазам К. дейилади. Ярим мунтазам К. 13 хил бўлади.

КЎПИК — структураланган дисперс системалар; бир-биридан юпка суюқ дисперс муҳит пардаси б-н ажралган газ пуфакчалари тўпламидан иборат. К. механик диспергирлашда (чайқатиш ва б.да), кимёвий реакциялар натижасида (мас, соданинг сувдаги эритмаси кислота б-н ўзаро таъсирлашганда) ва б.да ҳосил бўлади. Унча қовушқоқ бўлмаган тоза суюқликлар кўпикланмайди. К. ҳосил қилиш учун суюқликка озроқ К. ҳосил қилувчи қўшимчалар (спирт, совун, сирт фаол моддалар, оксил моддалари ва б.) қўшилади. К. ҳосил қилиш серғовак пластмасса, бетон, шиша ва б. қурилиш материаллари олишда, озик-овқат саноатида (етмак, кўпиртирилган тухум оқи ва б.) зарурий босқич ҳисобланади. Углерод (II)-оксидли турғун К. ўт ўчириш воситаси сифатида ишлатилади.

КЎПКАРИ - қ. Улоқ.

КЎПРИК — 1) тўсиқ (дарё, канал, жар ёки бошқа жойлар) дан йўл ўтказиш учун қуриладиган муҳандислик иншооти. Вазифасиға кўра, К.нинг автомобиль, т. й. ва пиёдаларға мўлжалланган К., йўл ўтказгич; жойлашиш ўрниға кўра, шаҳар К.лари ва шаҳардан ташқаридаги йўлларға қуриладиган; бирлаштирилган (автомобиль ва т. й.лар учун бирға қурилган), акведук, виадук хилларға; ишлатиладиган материаллиға кўра, ёғоч, тош, металл, темир-бетон К.ға, пролёт тизим-лариға қараб, балкали, аркли ва осма, консоль; пролётлар сонига кўра, бир пролётли ва кўп пролётли; юк кўтарувчи конструкциясига нисбатан жойлашишига кўра, устидан, пастдан, ўртасидан ҳаракатланадиган хилларға; қатновнинг узлуксиз ва ўзлукли бўлишиға қараб, К. доимий ва ҳаракатланувчи (очиладиган, кўтариладиган, сўзадиган) хилларға; йиғма ва қисмларға ажраладиган хилларға бўлинади. К.-канал ва К.-уйлар ҳам бўлади. Бўлар кўприк вазифасини ўташ б-н бирға уй ва канал вазифасини ҳам ўтайди. Илгари К.лар, кўпинча, ёғоч ва харсанг тошлардан қурилган. Қад. ёғоч К.лар сақланиб қолмаган. Ўрта асрларда аркли харсанг К.лар (Рим, Испан, Хитойда) кўпроқ қурилган. Ўрта Осиё ва Россияда ёғоч ва тош К.лар бўлган. Катта дарёлардан ўтишда сўзувчи К.дан фойдаланилган. Чўян К.лар Англияда (1779), сўнгра Россияда (1784); осма (занжирли) К. Америкада (1796), кейин Англия ва Россияда қурилган. 20-а. бош-лариға келиб К. қуришда темир-бетондан асосий материал сифатида фойдаланила бошланди, чунки пишиқ, арзон, уни йиғиш осон ва б. Унча узун бўлмаган К. қуришда темир-бетон пролёт таянчларға бутунича кранлар ёрдамида қўйилади. Ундан равоқли, балкали ва рамали К.лар қурила бошлади. Ҳоз. замон равоқли темир-бетон К.ларнинг пролётлари ўз. 300 м га етади. Ўзбекистонда Чирчик, Сир-

дарё ва Амударёдан ўтказилган К.лар, асосан темир-бетондан аркли ва рамали қилиб қурилган. К., асосан, таянч ва пролётдан иборат бўлади. Таянчлар қирғоқ ва оралик таянчларга бўлинади. Темир-бетон ва харсанг тошдан ясалган К.да, кўпинча, пролёт ва таянчлар яхлит қурилмани ҳосил қилади. Аралаш конструкциялар (мас, темир-бетонли пўлат балкалар ёки пўлат шпренгелли темир-бетон балкалар ва б.) кенг қўлланилмоқда. Ҳоз. замон К. қурилишида йиғма К. конструкцияларидан, йиғма элементларини унификациялаш ва бир хиллаштириш усулларидан, К. конструктив тизимларини ривожлантириш, пролётларни ўзайтириш, мустаҳкамлиги юқори бўлган пўлат, энгил қотишмалар ва бетонлардан, парчин миҳли бирикмалар ўрнида пайванд бирикмалардан, туташ темир-бетон К. қуришда қисмларга ажратиладиган опалубкалардан ва монтаж агрегатлардан фойдаланилмоқда; 2) автомобиль, тракторлар юриш қисмининг элементи. Гилдиракларга таъсир қиладиган кучларни рама ёки кўзовга ўзатади. Ўрнатилган гилдиракларнинг вазифасига қараб, етакчи, бошқариладиган ва мураккаб (етақчи ва айни вақтда бошқариладиган) К.лар бўлади. Бундан ташқари, олдинги, кетинги ва ўрта (уч ўқли автомобилларда) К.лар бор.

КЎПРИК КРАН — таянч ёки осма кўприк кўринишида қуриладиган кўтариш крани. Бунда бинонинг икки ёнидаги баланд таянчлар ёки алоҳида таянчлардаги рельсда ҳаракатланувчи горизонтал балка-кўприк ўрнатилади. Кўприк устидаги рельсда эса кран ҳаракатланади. К. к.лар, одатда, 500 т гача юк кўтаради. 3-д ва ф-каларда, қурилишда, т. й.да, метро қурилишида ишлатилади. Мас, ҳозир Тошкентдаги метро ст-яларини қуришда К. к.дан фойдаланилмоқда.

КЎПКАНОҒОЧ ҒОРИ - Қоратепа тоғ тизмаси (Қашқадарё вилояти, Китоб тумани)даги ғор, 1050 м баландликда.

Силур даврига мансуб оҳақтошлардан ҳосил бўлган. Ғор оғзи учбурчак шаклда, жан.-ғарб томонга очилган. Ичкарига томон торайиб боради. Деворлари ва шипида мумиё коплами учрайди. Умумий уз. 12 м дан зиёд, майд. 167 м², ҳажми 351 м³.

КЎПҲАД (полином) — $Ax^m + Bx^{m-1} + \dots + Dx + E$ кўринишдаги ифода. Бунда, $x, y, \dots$ — ўзгарувчилар; $A, B, \dots, D$ — К.нинг коэффициентлари ва $k, l, m, n, \dots, s, t$ (манфиймас бутун сонлар) — даража кўрсаткичлари.

Ax^m ...ит каби қўшилиувчилар К.нинг ҳадлари, бирор ҳаддаги кўрсаткичларнинг йиғиндиси эса шу ҳдднинг даражаси дейилади. Коэффициентлари нолдан фарқли ҳадлар даражада-рининг энг каттаси К.нинг даражаси дейилади. Ўзгармас A сон нолинчи даражали К. бўлади. Барча коэффициентлари ноль бўлган К. айнан ноль бўлиб, унинг чекли даражаси бўлмайди (баъзан даражаси — 0 деб қабул қилинади). К. ҳадларидаги барча бир хил ўзгарувчиларнинг даражадари тенг бўлса, бундай ҳадлар ўхшаш дейилади. Ўхшаш ҳадлари ихчамланган бир ўзгарувчили К.

$a^x + ar^x + \dots + ar^{n-1}x + a$ кўринишида ёзилади, бунда $a, r, \dots, n$ ўзгармас коэффициентлар. К.да иштирок этган ўзгарувчиларга аниқ қийматлар берилса, К. ҳам аниқ қиймат қабул қилади, шунинг учун К.га ўзгарувчиларнинг бутун рақиювал функцияси деб қараш мумкин. Кесмада узлуксиз функцияни ихтиёрий кичик хато ϵ -н К.га алмаштирса бўлади. Функцияларни К.лар ϵ -н яқинлаштириш деб аталадиган бу усул математиканинг махсус бўлимларида ўрганилади ва б. фанларга татбиқ қилинади.

КЎРАҒОН, кўрагон, гургон (мўғулча — куёв) — Чингизхон хонадонига мансуб маликаларга уйланган шахсларга берилган унвон. Тарихий манбаларга қараганда, Чингизхоннинг отаси Ясу-

гай баходир ўғлига совчи бўлиб Дайчеченнинг хузурига борганда, у «Майли кизимни берай, сен эса ўғлингни «куёв» (gurgen-kurgen) қилиб ташлаб ўзинг кетабер», дейди. Ясугай баходир 9 ёшли ўғли Чингиз — Темучинни Дайчечен хонадонида «куёв» қилиб қолдирган. Чингизхон ва унинг авлодлари қизларига уйланган қатор шахслар К. унвонини олганлиги б-н фахрланиб юрганлар. К. Мовароуннахрда мўғуллар истилосидан сўнг истеъмолда бўлган. Амир Темур ва Темурийлар даврида бу унвон киши исмига қўшиб айтиланган. Мас. Амир Темур К., Улуғбек К., Мироншоҳ К. ва б. Шунингдек, темурийлар зарб этган тангаларда ҳам «К.» унвони битилган. К. унвонига эга амирнинг бошқа амирларга қараганда имтиёзлари катта бўлган.

КЎРАК, кўр кўсак, олақарок — тўла ривожланмаган, кўпинча совуқдан кейин очиладиган ғўза кўсаги. Ғўза тупининг кеч гуллайдиган периферик (четки) қисмида ҳосил бўлади. К. оч яшилдан тўқ яшилгача ҳамда пушти ёки қизил ранглarda бўлиши мумкин. К. қулай об-ҳавода тез қуриydi, лекин пишган кўсақларга нисбатан ним очилади. К. толасининг сифати паст. К. териш метеорологик шароитга боғлиқ бўлиб, кўрак териши машинаси б-н бажарилади. Кўлда терилган К. қуритилгач, кўсак чувши машинасида пахтаси ажратиб олинади.

КЎРАК ТЕРИШ МАШИНАСИ - пахта териб олинганидан сўнг ғўзапояларда қрилган ёпиқ ва ярим очик кўрақларни, чанокларда қолиб кетган, осилиб турган пахталарни йиғиштириб оладиган, лозим бўлганда уларни қисман тозалаб берадиган ярим ўрнатма қ. х. машинаси. Ўзбекистонда «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси қатор оралари 60 ва 90 см бўлган далаларда қўлланиладиган СКО-2,4 ва СКО-3,6 русумли машина ишлаб чиқаради. К. т. м.нинг асосий иш қисмлари рама, унга ўрнатилган тўртта

териш аппарати (валиклар, нов, шнеклар), кўндаланг шнек, қирғичли транспортёр, тозалагич, вентилятор, бункер, кўтариш механизми ва трансмиссиядан иборат. К. т. м. 40 — 70 кВт қувватли тракторлар б-н агрегатланади. К. т. м. қатор ораларидан ҳаракатланганда йўналтиргич 7тўрт қатордаги ғўза тупларини териш аппарати / нинг иш тирқишига йўвалтиради. Кўрак ва пахта қолдиклари бўлган чанокларни карамақарши айланадиган рифлли (тарам-тарам ўйикли) валиклар юлиб олиб бўйлама шнеклар 10 нинг нови 9 га ташлайди. Сўнгра бу масса кўндаланг шнек 2 га келади, у эса вертикал транспортёр 3 га ўзатилади. Транспортёр аралашмани тозалагич 4 нинг бўғзига ташлайди. Тозалагич кўсақларнинг ҳолатига қараб уч хил технологик схемага мослаб ишлатилиши мумкин. 1сида терилган кўсақларни чувиб, хас-чўплардан тозалайди; 2да терилган хом кўсақларни фақат чақади; 3да терилган кўсақларни (намлиги 30% дан ортиқ бўлганда) чақмасдан ва тозаламасдан бункерга ўзатади. 1 -технологик схемада аралашмалар тозалагичнинг бўғзидан ўтиб, чақиси барабанининг тишли сиртига тўшади. Барабан тишлари аралашмани деканинг тишли сиртига ишқалаб кўсақларни чақади, чувийди ва майда хас-чўплардан тозалайди. Ундан аррали катта барабанга ташланади. Бу ерда пахта ва чиқиндилар ажралади. Пахта аррали барабан тишларига илиниб чўткали барабанга йўналади, чиқиндилар эса пастга тўкилади. Чиқиндилардан қолган пахталарни эса иккита кичик аррали барабандан ажратиб олиб шнекка ташлайди. Шнекдан вентилятор 5 б-н сўриб олиниб машинанинг бункери 6 га ташланади.

КЎРГАЗМА — инсоннинг моддий ва маънавий фаолияти соҳаларидаги ютуқларни оммавий намоиш этиш. Ҳоз. замон К.лари мақсадларига кўра, савдо К.лари (асосан, тижорат мақсадида уюштирилади), маърифий-тарғибий (инфор-

мацион) К.лар (бадий, илмий-техника, саноат, транспорт ва б. соҳалардаги ютуқларни тарғиб қилиш); даврийлигига кўра, мунтазам ўтказилувчи (хар йили, бир, икки, уч йилда бир марта ва ҳ.к.), номунтазам ўтказилувчи (юбилейлар, конгресслар, курултойлар ёки бирор бошқа муносабат б-н), доимий ишлайдиган К.лар; намоиш этиладиган экспонатлар мазмунига кўра, иқтисодийнинг барча тармоқлари, фан, техника ва маданият соҳаларидаги ютуқлар ва маҳсулотлар намоиш қилинадиган универсал К., саноат, қ.х., санъат ва б.нинг бир ёки бир неча ёндош тармоқларини қамраб олувчи ихтисослашган К.лар; қатнашчилари таркибига кўра, жаҳон, халқаро, миллий, минтақавий ва б.га бўлинади.

Дастлабки содда шаклдаги К.лар мил. ав. 2—1-а.ларда Бобил, Финикия, Миср, Юнонистон, Рим каби давлатларда айрим лийн халқ, баирамларида ўтказилган. Ҳоз. мазмундаги К. Европада 16-а. охирида пайдо бўлди. Йирик корхона (мануфактура)ларнинг вужудга келиши б-н маҳаллий савдо К.лари пайдо бўлди. Бундай К.лар Париж (1763 й.), Дрезден (1765 й.), Берлин (1786 й.), Мюнхен (1818 и.) ва Манчестерда (1843) ташкил қилинган эди. Мануфактура тизимидан машиналашган и. ч. тизимига ҳамда умумиллий бозор муносабатларига ўтиш давларида К.ларнинг аҳамияти, айниқса, катта бўлди. Уларда техника соҳасидаги янгиликлар ҳам намоиш этила бошлади. 18-а.нинг 60-й.ларидан бошлаб йирик умумиллий савдо-саноат К.лари вужудга келди. Шундай К.лар Лондон (1761, 1767), Мюнхен (1788), Петербург (1829) да уюштирилди. К.ларда савдо битимлари тузилар, иқтисодий алоқалар йўлга қўйилар эди.

Умумиллий К.лар ҳоз. пайтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва жаҳондаги кўпгина мамлакатларда мунтазам ўтказилади. Миллий К.лар чет элларда мамлакатлар ўртасида келишувга кўра ташкил этилади. Айрим миллий К.лар савдо К.лари кўринишида (мас,

АҚШнинг Лондон, Милан, Париж, Токио ва б. шаҳарлардаги савдо марказлари); намоиш заллари кўринишида ташкил этилади.

19-а. 2-ярмидан бошлаб халқаро саноат К.лари муносабати б-н махсус павильон ва иншоотлар курила бошлади. Уларнинг ўзи ҳам К.лар ўтказиш жараёнида экспонат вазифасини ўтайдиган бўлди (Лондондаги Биллур сарой, Париждаги «Машиналар галереяси», 1889) ва б. Кейинчалик павильон, экспонатлар жойлаштирилган майдонлар сув ҳавзалари, фаввора, гулзор, кўкаламзораштирилган атроф муҳит б-н уйғунлашган меъморлик мажмуасига айлантирилди. Халқаро К.лар павильонлари меъморлиги ҳар бир мамлакат экспозициясининг ғоявий мазмунини очишга хизмат қилади.

Халқаро савдо эркинлигини тарғиб этиш мақсадларида биринчи халқаро саноат К.си (биринчи Умумжаҳон К.) Лондонда 1851 й.даташкил этилди. 1851 й.дан 1958 й.га қадар мамлакатларнинг иқтисодий, фан, техника, маданият, санъат соҳаларидаги ютуқлари намоиш этилган 36 универсал жаҳон К.лари ўтказилди: Нью-Йорк (1853, 1939), Париж (1855, 1867, 1878, 1889, 1890, 1900, 1937), Лондон (1862, 1886, 1908), Вена (1883), Филадельфия (1876, 1926), Сидней (1879), Мельбурн (1880), Чикаго (1893, 1933, 1934), Брюссель (1897, 1910, 1935, 1958), Буффало (1901), Глазго (1901), Сент-Луис (1907), Льеж (1915), Гётеборг (1923), Уэмбли (1924/ 25), Барселова (1926), Антверпен (1930), Порт-о-Пренс (1948).

1958 й.дан бошлаб Умумжаҳон К.лари «ЭКСПО» номини олди. Брюсселда ўтказилган «ЭКСПО—58»да 52 мамлакат қатнашиб, энг янги марказдаги автомобиллар, электрон ускуналар, автоматик линиялар макетлари, рангли телевизорлар, хотира машинаси каби ихтиролар намоиш этилди.

1970 й.да биринчи бор «ЭКСПО» К. Осиеда — Осака (Япония) ш.да «Инсоният учун тараққиёт ва уйғунлик» шиори

остида ўтказилди. Унда 76 та мамлакат қатнашиб, ташриф этувчилар сони 64,2 млн. кишига етди.

70-й.лардан ихтисослаштирилган «ЭКСПО»лар ҳам уюштирила бошланди. «ЭКСПО-74» Спокана ш.да (АҚШ) атроф мухит муаммоларига, «ЭКСПО-75» Окивана ш.да (Япония) Жаҳон океани муаммоларига бағишланди. Охириги «ЭКСПО-2000» умумжаҳон К.си 2000 й. Ганноверда «Инсон—Табиат—Техника» шиори остида ўтди. Мазкур К.да 173 та мамлакат, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам қатнашди.

Фан ва техниканинг янада ривожланиши, и. ч.нинг кенгайиши ва ихтисослашиб бориши шароитида халқаро ихтисослашган савдо К.ларининг аҳамияти ҳам ортиб борди ва улар 20-а. да умумтармоқ К.лари ўрнини эгаллай бошлади.

Ҳоз. халқаро савдо К.нинг кўпчилиги ихтисослашган К. ҳисобланади. Ўз мақсадлари, иштирок шартлари ва экспонентларга бериладиган ҳуқуқларига кўра, улар халқаро ярмаркаларга яқин туради. Бундай К.лар турлича номланади (мас, Францияда — салонлар ва ярмаркалар; Италияда — салонлар, К., ярмаркалар; ГФРда ярмаркалар ва К.). Халқаро савдо К.лари халқаро савдонинг ривожланишига ёрдам беради.

Туркистон ўлкасида ташкил этилган К.ларнинг ҳам ўз тарихи бор. Бу ўлкадаги дастлабки К.ларда ҳунармандчилик ва деҳқончилик маҳсулотлари намойиш этилган. Амир Темур даврида ўзига хос савдо К.лари ташкил этилган. Самарқанднинг Кониғил майдонида 400 тача савдо павильони (дўкони) бўлиб, уларда ҳунармандларнинг турли маҳсулотлари, рўзгор буюмлари, қ.х. маҳсулотлари сотилган. Туркистон Россияга кўшиб олингач, ҳунармандчилик ва деҳқончилик К.лари бир неча марта ташкил этилган. Тошкент ш.да биринчи марта махсус саноат ва қ.х. кўргазмаси 1870 й.нинг ёзида уюштирилган. Шу йили қосиблар санъати б-н таништириш мақсадида Туркистон ўлка мануфактура

К.си очилди. Тошкент қ.х. ва маҳаллий саноат К.си (1878), Туркистон ўлка ҳунармандлик ва саноат К.си (1886), Туркистон ўлка қ.х. ва саноат маҳсулотлари К.си (1890) айрим маҳаллий ютуқларни оммалаштириш маълум даражада роль ўйнайди. Самарқанд (1893), Тошкент (1894) К.лари экспонатлари жиҳатдан универсал бўлган. 1900 й.ги Самарқанд К.си ипақчилик ва асаларичиликка бағишланган эди. Кейин ўтказилган йирик К.ларнинг сўнгиси 1909 й. 10 сент.дан 15 окт.гача давом этган Туркистон ўлка К.си бўлди. У Тошкент ш.нинг ҳоз. Амир Темур хиёбонида ташкил қилиниб, унда қ.х. ва маҳаллий саноат маҳсулотлари намойиш этилди, махсус йўл кўрсаткич босиб чиқарилди, «К. ахборотномаси» газ. нашр қилинди (газ.нинг жами 17 та сони чиққан).

20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб республикада маҳаллий К.лар ўтказилди. 1964 й. окт.да Тошкент ш.да 60 гектар майдонни эгаллаган, доимий ишлайдиган Ўзбекистон ССР халқ хўжалиги ютуқлари К.си очилди. Ўзбекистон собиқ Иттифок қатнашган Париж (1939), Нью-Йорк (1939), Брюссель (1958), Монреаль (1967), Осака (1970) ш.ларидаги жаҳон К.ларида Иттифок таркибидаги республика сифатида қатнашган. Шунда ҳам Ўзбекистонда чиқарилган товарлар, маҳсулотлар ўзбек халқининг анъанавий касбкорлари юқори баҳо олган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, К.лар ташкил қилишга алоҳида эътибор берилди бошлади. Уларнинг энг йириклари «Ўзэкспомарказ» (Республика савдо-кўргазма маркази), Расомлар уюшмасига қарашли «Ҳамар» К.лар зали, «Ўзкўргазмасавдо» (Республика ярмарка савдоси маркази) ҳисобланади. Ўзбекистоннинг бош К.си — «Ўзэкспомарказ» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан, собиқ Ўзбекистон ССР халқ хўжалигига ютуқлари кўргазмаси асосида 1992 й.да ташкил этилди (яна қ. Қишлоқ хўжалиги кўргазмалари).

Ад.: Чабров Г.И., Туркестан ва всероссийском и всемирных выставках (1867—1914 гг.), [Труды САГУ], Т., 1958; Основы выставочного дела, М., 1980.

Бахтиёр Эрматов.

КЎРИНИШ (театрда) — драматик асар ёки театр томошасининг тугалланган бир қисми. К.лар бир-биридан антракт б-н эмас (парда туширилса ҳам) қисқа танаффус б-н ажратилади.

КЎРИНИШ УЗОҚПИГИ - кундузи асбобсиз қараганда предмет қиёфасини (шаклини) ажратиш мумкин бўлмаган масофа. К. у. ҳаво ва ундаги аралашмалар (чанг, қор, ёмғир томчилари ва б.) нинг ёруғлик нурини ютишига ҳамда оралиқ масофага боғлиқ. Тунда К.у. фокусга келтирилмаган ёруғлик манбаининг кўринмай қолиш масофаси б-н аниқланади. К.у. туман тушганда 10 м гача қамайиши мумкин, тоза қуруқ ҳавода 10, ҳатто 100 км га етади.

КЎРИНИШХОНА, саломхона -1) Ўзбекистон меъморлигида амир, хон, подшо саройидаги махсус ҳашаматли қабулхона. Бухоро арки ва Қўқон ўрдасида К. намуналари сақланган; 2) Қўҳна арқдаги хон қабулхонаси.

КЎРИНМА ЮЛДУЗ КАТТАЛИГИ -фотометр ёрдамида ўлчанган юлдузнинг ёруғлигини белгилувчи кўрсаткич. К.ю.к. юлдуздан келаётган нурланиш оқими ёки юлдуз нури ёритилганлик б-н логарифмик боғланишга эга. Агар иккита юлдуздан келаётган нурланиш оқимлари F₁ ва F₂ бўлса, уларнинг К.ю.к. (т) айирмаси оқимлар логарифмлари айирмасидан 2,5 марта катта бўлади. Бу боғланишни инглиз астрономи Погсон тақлиф этган. Унга кўра, биринчи катталиқдаги юлдуз иккинчи катталиқдагига қараганда 2,5 марта кўп ёритади. К.ю.к.нинг бир неча тизимлари мавжуд. Мас, ҳозирги пайтда кенг қўлланиладиган электрофотометр ёрдамида 3 хил рангда ўлчанадиган

К.ю.к.лар тизими II, V, V(U — ультрабионафша, B — кўк ва K — визуал). К.ю.к. шкаласини ҳисоб боши танланган (стандонт) юлдузларга халқаро келишувига асосан қиймат бериш йўли б-н белгиланган. Мас, Кутб юлдузининг визуал (V) нуруларда катталиги 2,12 га тенг деб қабул қилинган.

КЎРИЧАК — одам ва сут эмизувчи ҳайвонларда (айрим ҳашаротхўрлар, айиқлар, гиппопотамлар, озтишиллар ва китсимонлардан ташқари) йўғон ичакнинг бошланиш қисми; ўз. ўртача 6—8 см, кенглиги 4—7 см. Ўнг ёнбош чуқурчасида жойлашган бўлиб, унинг ёнбош ичакка қўшилиш жойида қанатнинг яримойсимон бурмалари — қопқоғи бор. К. қисқарганда қопқоқ ёпилиб, йўғон ичакдаги масса ингичка ичакка қайтиб чиқмайди. К.дан йўғон ичак (кўтарилувчи чамбар ичак) бошланади.

КЎРИШ — организмларнинг кўриш органлари ёрдамида ташқи дунё тўғрисида ахборот олишдан иборат мураккаб физиологик жараён. К. жараёнида ташқи дунёдаги объектлардан қайтадиган ёки улар тарқатадиган 300—800 нм диапазондаги электромагнит тўлқинлари, яъни ёруғлик нури К. органлари учун таъсирловчи бўлади.

Одам ва кўпчилик умуртқалилар, бир қанча умуртқасиз ҳайвонлар рангли К. қобилятига эга. К. одам ва юксак умуртқалиларда жуда мукамал ривожланган бўлиб, кўриш анализатори орқали амалга ошади. Бу анализатор периферик (кўз), ўтказувчи (К. йўли, пўстлок ости нервлари) ва марказий (бош мия катта яримшарлари пўстлоғи соҳалари) бўлимлардан иборат. Ёруғлик нури қорачиқдан ўтиб тўр парданинг кўриш пигментларига тўшади. Ёруғлик таъсирида тўр пардада биоэлектр потенциаллар пайдо бўлади. Улар анализаторнинг ўтказувчи бўлими орқали кўриш марказига ўтказилади. Бу жойда ҳар хил анализаторлардан келаётган нерв импульселари

тахлил қилиниб, одам онгида сақланиб қоладиган муайян образлар шаклланади. К. органларининг объект шаклини фарқ қилиш (К. ўткирлиги), кўз ҳаракатланмай турганда катта майдонни К. (кўриш майдони), ҳар иккала кўздаги тасвири бирлаштириш, объект образининг йўналиши ва К. чуқурлигини аниқлаш (бинокуляр К.) хусусиятлари уларнинг миқдорий кўрсаткичлари ҳисобланади. Одам кўзи электромагнит тўлқин ўз. 390—760 нм бўлган ёруғлик нурларини фарқ қилади. Одамнинг ёруғликни сезиш хусусияти қоронғиликда пасайиб, ёруғликда кучаяди. Одам кўзининг тўр пардасида 2 хил: таёқчасимон (кечки ва тунги К.ни амалга оширади) ва қадахсимон (кундузги К. ва рангни сезади) рецепторлар мавжуд. Шунинг учун К.ни тунги, яъни скотопик, кечки — мезотопик ва кундузги, яъни фототопик деб аталадиган хиллари мавжуд. К. ташки дунёни билишда асосий аҳамиятга эга. Инсон атроф муҳитдан оладиган ахборотнинг 90% ини К. орқали қабул қилади.

К. органларининг ҳосил бўлиши ҳайвонлар эволюциясида ёруғликни қоронғиликдан фарқ қиладиган (мас, ёмғир чувалчанглари) ёки йўвалтирилган ёруғлик нурларини сезадиган (мас, криноёқли моллюскалар) даражадан тасвири мукамал таҳлил қилиб бера оладиган даражагача бўлган мураккаб ривожланиш йўлини ўтган. Қисқичбақасимонлар ва ҳашаротлар предметлар шаклини фарқ қилади, лекин яқин

масофадан уларни аниқ кўра олади. Балиқлар ҳам нарсаларни яқин масофадан кўради. Курукликда яшайдиган умуртқалилар узокни кўрувчилар ҳисобланади; улар орасида кушлар энг узокни кўрувчилардир.

КЎРИШ АНАЛИЗАТОРИ - одам ва ҳайвонларда кўриш таъсиротлари ва ахборотларни қабул қилиб, идрок этадиган ва тақлил қилиб берадиган мураккаб нейрорецептор система; асосий анализатор-

лардгт бири. К.а. 3 қисмдан иборат: рецептор ёки периферик, ўтказувчи йўллар ва кўриш маркази ёки марказий қисм.

К.а.нинг биринчи қисми тўр пардада жойлашган. Инсон кўзи 380 дан 760 нм гача бўлган узунликдаги ёруғлик нурларини қабул қилади. Кўзга тўшаётган ёруғлик нурлари шох пардада си-вади, қорачик орқали ўтиб, гавҳарда синиб, шишасимон танадан ўтиб тўр пардада жойлашган қолбачасимон ва таёқчасимон ҳужайраларга таъсир этади. Бу ҳужайраларда ёруғлик энергияси нерв кўзғалиши — импульсга айланиб, мультиполяр ва ганглиоз ҳужайраларга, нерв толаларига етиб боради. Ўтказувчи йўллар эса тўр пардадан бошланиб, кўриш нерви, хиазма, кўриш тракти ва бош мия пўстлоқ ости марказидан иборат. У ердан марказий нейрон бошланиб, кўриш йўллари бош миянинг энса бўлагидаги пўстлоқ қисми — К.а.нинг марказига етиб боради ва шу жойда кўриш содир бўлади.

К.а.нинг фаолияти марказий нерв системасининг назорати остида бошқарилади.

КЎРИШ ДЎМБОҒИ, таламус -орқа миянинг асосий қисми; тухум шаклидаги кулранг модда (нерв ҳужайралари ва ланурнинг толалари)дан иборат бўлиб, бош мия яримшарлари бағрида жойлашган. К.д. олдинги, ички ва ташки қисмида жойлашган бир неча ядрога эга. К.д. ва-зифаси жуда мураккаб, бу ерда орқа мия ва миянинг бошқа қисмларидан бош мия пўстлоғига боровчи ҳамма сезги нервлари алмашинади, яъни сезгини олиб келувчи нерв толаси шу ерда тугаб, ундан янги нерв толалари орқали сезгилар бош мия пўстлоғига боради. К.д.нинг орқа қисмида пўстлоқ ости кўриш маркази бор, у сезгиларни анализ қилиб, меъёрида бош миядаги марказга ўзатади. К.д.нинг олд қисми хид билиш системасини ҳосил қилади. Дўмбоқ ости соҳаси моддалар алмашинувини, иссиқ-совуқни тартибга солиб туради. Организм ички

мухитининг доимо бир хилда идора этилишини таъминлайди. К.д.нинг фаолияти бузилса, одамнинг руҳий ҳолати (киши сабабсиз кулади ёки йиғлайди) ва организм ҳарорати (гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасаяди) ўзгаради.

КЎРИШ НЕРВИ (nervus opticus) -бош мия нервларининг 2-жуфти. Кўз тўр пардасининг ёруғлик сезувчи хужайралари қабул қилган таъсиротлар , К.н. орқали бош мияга ўтади. К.н. тўр парданинг ганглиоз хужайралари толаларидан бошланиб, кўз косасидаги махсус тёшиқдан калла бўшлиғига қиради. Кўз ичидаги қисми — К.н. сўрғичи ёки диски — кўз соққаси орқа тубининг сал ичка-рисиди жойлашган. Понасимон суюқнинг турк эгари устида бир кўзнинг К.н. иккинчи кўзнинг К.н. б-н қисман кесишади (кўриш чорраҳасини ҳосил қилади) ва шундан кейин кўриш йўлларига айланиб, бош мианинг пўстлоқ остидаги кўриш дўмбоғига боради, бу ердан таъсиротлар махсус толалардан бош мия пўстлоғи энса қисмининг ички сатҳидаги кўриш марказига боради. Шунда кўз кўради.

КЎРИШ ОРГАНЛАРИ - одам ва ҳайвонларнинг ёруғ сезадиган органлари. Барча умуртқали ва кўпчилик умуртқасиз ҳайвонларда бўлади. Кўп хужайрали ҳайвонлар К.о.нинг асосий элементи сезгир хужайралар — фоторецепторлар ҳисобланади. Уларнинг периферик (четки) учи ёруғликни қабул қилади. Фоторецепторлар умуртқали ҳайвонларда қадахча ёки таёқча шаклида. К.о. кўпчилик ҳайвонларнинг бошида жойлашган бўлиб, кўриш нервлари орқали бош мия б-н боғланган. Оддий К.о. эпителий хужайралари орасида жойлашган айрим кўриш хужайраларидан иборат (мас, ёмғир чувалчанглари). Оддий К.о. фақат ёруғликни сезади, буюмларни фарқ қилмайди. Эволюция жараёнида тарқок кўриш хужайралари бир жойга тўпланиб, тери остига ботиб қириши, пигмент экранлари, ёруғликни

синдириб тўр қавагга туширадиган, аккомодацияловчи, кўзни ҳаракатлантирувчи, уни муҳофаза қилувчи ва б. мосламалар пайдо бўлиши туфайли К.о. мукаммаллашиб борган. Айрим бўшлиқчиликлар, тубан чувалчанглар, бир хужайралиларда К.о. оддий кўз доғларидан иборат. Кейинчалик кўриш доғлари такомиллаша бориб, пуфаксимон ёки қадахсимон шаклга қиради (баъзи бўшлиқчиликлар ва моллюскалар), пуфак ёруғлик синдирувчи дирилдоқ шишасимон тана б-н тўла бўлади. Кўпчилик бўғимоёқчиларнинг К.о. фасеткали кўздан иборат. Фасеткали кўз нарсалар шаклини фарқ қилади. Одамлар ва умуртқали ҳайвонлар, баъзи умуртқасизлар (бошоёқли моллюскалар) кўзи айниқса яхши ривожланган бўлиб, камерали кўзлар дейилади (янақ. Кўз).

КЎРИШ ПИГМЕНТИ - кўз тўр пардасининг ёруғлик сезувчи хужайралари — таёқчалар ва колбачалардаги структур-функционал бирлик. Кўринадиган ёруғлик квантлари К.п.да ютилади. К.п. молекуласи ёруғлик ютадиган хромофор ва огсин (оксил ва фосфолипидлар комплекси)дан иборат. Витамин А, ва А2 альдегид (ретинол) ёки 32-дегидроретинал барча К.п. учун хромофор бўла олади. К.п.нинг куйидаги турлари бор: кўриш пурпури (родопсин), иодопсин, порфиросин, цианопсин . Ретинанинг фотоизомерданиши кўриш механизмида бирламчи фотохимёвий звено ҳисобланади. Эгилган ретинол ёруғлик таъсирида ясси шаклга қиради. Кейин кўриш рецептори сигнални вужудга келтирувчи жараёнлар бошланади. Бу сигнал сивапелар орқали тўр парданинг навбатдаги нерв элементлари — биноляр ва ганглиоз хужайраларга ўтади.

КЎРЛАР МАКТАБИ - кўр ва заиф кўрувчи болалар учун интернат мактаби типидидаги махсус таълим-тарбия муассасаси. К.м. кўрлар ва заиф кўрувчилар интернат мактабига бўлинади. Ўзбекистонда биринчи марта 1920 й. но-

гирон (кар, кўр, ақли заиф) болалар учун интернат мактаби сифатида ташкил этилган. Тошкентда заиф кўрувчилар учун 20 ўқувчидан иборат мактаб 1922 й., алоҳида мослаштирилган интернат мактаби 1935 й. очилган. Кўрлар интернат мактабига мулақо кўрмайдиган, заиф кўрувчилар интернат мактабига 0,05% гача кўриш қобилиятига эга бўлган болалар қабул қилинади. Кўр ва заиф кўрувчилар республика, вилоят ва шаҳар халқ таълими бошқармалари томонидан ташкил этилган тиббий психологик-педагогик комиссиялар томонидан кўриқдан ўтказилади ва ўқишга йўлланма берилади. Кўр ва заиф кўрувчи болалар учун махсус таълим-тарбия Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни (1997) асосида амалга оширилади. К.м. ЎзР Халқ таълими вазирлиги тизимида қиради.

К.м.да 2 бўлим мавжуд бўлиб, 1-бўлимда 10 йиллик, 2-бўлимда 11-йиллик таянч таълим берилади. К.м.нинг бошланғич синфларида ўқиш махсус режа, дастур, дарёлик ва ўқув қўлланмалари асосида, юқори синфларда нормал мактабларнинг 5—9-синфлар дарсликларидан фойдаланиб олиб борилади. Кўрлар интернат мактабида ҳар бир синфга 8 ўқувчи, заиф кўрувчилар интернат мактабида 10 ўқувчи қабул қилинади. Дарсликлар Брайл алифбоси (рельеф-нуқта) асосида тайёрланиб босилади. Ўқув режаси, дастури, дарёлик ва ўқув қўлланмалари ЎзР Халқ таълими вазирлиги Таълим марказининг махсус таълим бўлими томонидан тайёрланади. Мактабнинг 2-бўлимида ўқийдиган заиф кўрувчи болалар дарё жараёнида турли техника ва катталаштирувчи оптик воситалар, махсус ёриткичлардан фойдаланадилар. К.м. ўқувчилари доимий равишда кўз врачлари, невропатолог ва б. врачлар назоратида бўлади. К.м. қошида мактабгача тарбия бўлими мавжуд бўлиб, улар махсус мактабда ўқиш учун тайёрланади. К.м.да махсус усуллар (айниқса, таълимнинг 1-босқичида) кенг қўлланилади.

Асосий эътибор оғизлик оқибатларини тузатиш, даволаш, фазовий тасаввур ва ориентацияни устиришга қаратилган бўлади. Ўқишни тугатган ўқувчилар меҳнат қилишлари ёки олий ва ўрта махсус ўқув юртига кириб ўқишни давом эттиришлари мумкин. 2000/2001 ўқув йили боши ЎзРда 7 кўрлар интернат мактаби (1369 ўқувчи), 2 заиф кўрувчилар интернат мактаби (386 ўқувчи) ишлади.

КЎРЛИК, сўқирлик, кўз о ж и з л и г и — кўриш қобилиятининг бутунлай йўқолиши, ёруғликни қоронғилиқдан ажрата олмаслик. Бунда кўриш ўткирлиги «0» бўлади, буни даволаш имкони деярли йўқ. Ёруғликни қоронғилиқдан ажрата олмайдиган абсолют К. ва кўриш қобилияти бир оз сақланган н и с б и й К. фарқ қилинади. И. ч. ёки касбга алоқадор К.ка учраган кишилар нисбий кур ҳисобланади. Ёруғликни сезиб, ҳатто унинг қайси томондан тўшаётганлигини билса ҳам, бировнинг ёрдамисиз уйдан ташқарига чиқа олмайдиган одам кур ҳисобланади. Шунинг учун турмушдаги К. деб аталадиган К. анча кенг. Бундан ташқари, ишлаб чиқаришдаги К.да киши ҳар қандай оптик асбоб (кўзойнак, лупа ва б.) ёрдамида ҳам кўрмайди. Бирор касб эгасининг кўзи жуда хиралашиб, ўз ишини (ақлий меҳнат б-н шуғулланадиган кишиларнинг ўқиш ва ёзишни) давом эттира олмай қолиши к а с б г а алоқадорК. деб аталади.

К. туғма ва орттирилган бўлади. Туғма К. бош миянинг айрим бўлақлари, кўриш нервлари, кўз тур пардаси ривожланишининг бузилиши оқибатида вужудга келади. Орттирилган К. кўз касалликлари {глаукома, трахома, кератит, кўриш нервларининг зарарланиши ва б.}, шунингдек, кўз косаси ва бош мия шикастларидан сўнг пайдо бўлади. К.нинг олдини олишда кўз соққаси, кўз касалликлари, хусусан, глаукомани барвақт аниқлаш муҳим. Кўпчилик кўр кишилар кўрлар мактабида таълим оладилар ва фойдали меҳнат б-н шуғулланадилар.

КЎРМАНА — келин, куёв ёки чақалокни, 1-марта кўрган пайтда дўстлар, кариндош-уруғлар томонидан бериладиган совға. К. кийим, кийимлик, рўзгор буюмлари, пул, эсдалик совға, ўйинчок ва б. шаклларда бўлади.

КЎРСАТКИЧЛИ ФУНКЦИЯ - $y = a^x$ кўринишдаги функция, — $0 < x < +\infty$, $0 < a < \infty$, $a > 0$, $a \neq 1$ бўлганда К. ф. монотон ўсувчи, $0 < a < 1$ бўлганда монотон камаувчи функция бўлади. К. ф.нинг муҳим ҳоли $y = e$ функциядир. Бу функциянинг ҳар қандай тартибли ҳосиласи мавжуд бўлиб, бу ҳосилалар e га тенг бўлади. $y = e^x$ К. ф. куйидаги лимит билан аниқланади:

$$e = \lim (1 + \frac{1}{n})^n$$

Агар бу лимитда x ҳақиқий ўзгарувчи $z = x + iy$ комплекс ўзгарувчи б-н алмаштирилса ҳам бу лимит мавжуд бўлади. Бу лимитнинг қиймати ҳар қандай комплекс z учун e^z К. ф.нинг қиймати деб қабул қилинади. ег К. ф. функциянинг ҳам ҳар қандай тартибли ҳосиласи ўзига тенг бўлади ва бу функция учун куйидаги формулалар ўринли:

$e^z = \cos y + i \sin y$ (Эйлер формуласи), $g^z + im$ — e^z яъни g^z ; k ф. даврий функция бўлади ва унинг даври соф мавҳум 2π да сонга тенг бўлади.

КЎРСАТУВ (хуқуқда) - суриштирув, дастлабки тергов ва судла ҳал қиливётган ишга оид бирор аҳамиятли ҳолатни аниқлаш учун шахснинг сўроқда берган тушунтириши. К. ишдаги фактик маълумотларни изохлаш, таҳлил қилиш, бирор воқеага ва унинг иштирокчиларига алоқадор фикр-мулоҳаза, ваз, тахмин ва илтимос тарзида ҳам бўлиши мумкин. Фуқаролик ва хўжалик ишлари бўйича судда тарафлар, 3-шахслар, уларнинг қонуний вакиллари ва гувоҳлар, жиноят ишлари бўйича эса — гумон остидаги шахс, айбланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчи, баъзан эксперт сўроқ қиливади. Сўроққа қонун талабларига

қатъий риоя қилиниши шарт. Жисмоний ёки рухий кийваш, кўрқитиш, алдаш, хуқуқ ва эркинликларини ғайриқонуний чеклаш йўли б-н К. олишга жиноят сифатида қаралади ва бунинг учун жазо белгиланган (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 235-модда). Бу йўл б-н олинган К. далил ҳисобланмайди. Тарафлар, 3-шахс, уларнинг қонуний вакиллари даъвони қувватлаш ёки инкор этиш учун К. беради. Гумон остидаги шахс, айбланувчи ва судланувчининг К.и эса уларга эълон қилинган гумон ёки айбга оид бўлади. К. бериш уларнинг мажбурияти эмас, балки хуқуқи ва ўзини ҳимоя қилиш воситасидир. Шу боис улар К. беришдан бош тортгани ёки билатуриб ёлғон К. бергани учун жавобгар қилинмайди, аммо сўроққа чақирилганда келишга мажбур, акс ҳолда милиция орқали келтирилади. Айбга иқрорлик мазмунидаги К. синчковлик б-н текширилиши лозим ва фақат тўғотанган бошқа далиллар б-н тасдиқланганда инobatга олинади. Айбга иқрорлик ва қилмишдан сидқидилдан пўшаймонликни суд жазо тайинлашда эътиборга олиши шарт. Бу хил К. берган шахс жабрланувчи б-н ярашса, баъзи жиноятлари учун жавобгарликдан озод этилиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси ЖК 66» модда).

Гувоҳ ва жабрланувчининг К. бериши — фуқаролик бурчи ҳисобланади. Шу боис улар ўзларига маълум бўлган иш учун аҳамиятли ҳолатлар ҳақида К. беришдан бош тортса ёки била туриб ёлғон К. берса, қонунга биноан жавобгарликка тортилади. Жисмоний ёки рухий нуқсонлари сабабли воқеаларни идрок қилишга ва улар ҳақида К. беришга лаёқатсиз шахс, шунингдек, судда вакил ётси ҳимоячи бўлиб қатнашган шахс гувоҳ сифатида сўроқ қилиниши мумкин эмас. Жиноят иши бўйича гумон остидаги шахс айбланувчининг яқин қариндошлари фақат ўз розилиги б-н гувоҳ ёки жабрланувчи тарзида сўроқ қилиниши ва К. беришлари мумкин. Эксперт ўз хулосасидаги айрим нуқсонли,

зид ва ноаниқ жумла ва иборалар ҳақида К. бериши мумкин. Барча К.ларга ишдаги далилларга қиёслаган ҳолда баҳо берилади.

Ғафур Абдумажидов.

КЎРСИЧҚОНЛАР (Ellobius) - кемирувчилар туркумига мансуб хайвонлар уруғи. Танаси ғўласимон, ўз. 13 см гача, думи 0,5—2,2 см. Евросийнинг чўл ва даштларида тарқалган; тоғларда 4000 м гача баландликда учрайди. Тузилиши ер остида яшашга мослашган. Жуни юмшоқ ва силлиқ. Боши катта, кулоқ супраси йўқ, кўзи жуда кичкива ва жун б-н қопланган. Кўрак тишлари оғзидан чиқиб туради (ер казишга мослашган). Панжалари қисқа ва бақувват. Уяси узун, мураккаб ва чуқур, асосий йўли 100 м ча, ундан ҳар томонга ўз. 20—50 м ли қўшимча йўллар кетади. Чўл К.нинг езда фаолияти анча пасайиб, ерни қовлашдан тўхтади. К. ўсимликларнинг ер ости қисми б-н озикланади. Қишга озик ғамлайди. Йи-лига икки марта 3—5 тадан болалайди. Битта уяда 10—15 таси бирга яшайди. Ўсимлик илдизини қирқиб, қишлоқ хўжалигига зиён келтиради. Ўзбекистонда оддий К. (*E. talpinus*) тарқалган.

КЎРСОДИҚ — маҳаллий ўрик нави. Дарахти баланд, шох-шаббаси ёйилиб ўсади. Барглари йирик. Меваси ўртача, 35—40 г, думалоқ. Пўсти юпка, сертук, эти тўқ сарик, таъми хушхўр, сувли, ширин. Меваси таркибида 14—16% қанд, 0,6—1,09% кислота, 23,8 мг % витамин С бор. Данагидан осон ажралади. Данаги йирик, мағзи ширин. Кўчати ўтқазилгач, 7—8-йили ҳосилга қиради, меваси июнь охири — июлнинг бошларида пишади. 30—40 ёшида тупидан 200-300 кг ҳосил олинади. Меваси, асосан, қуритилади (32—33% туршак тушади), компот, мураббо пиширилади. Қасалликларга чидамли нав. Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Сурхондарё вилоятларида, Фарғона, Тошкент вилоятларининг тоғ олди

худудларида экилади.

КЎРҒАЗ (форсча) — океан, денгиз ёки кўлнинг қуруқлик ичкарасига анча туртиб қирган қисми, мас, Форс кўрғазига (қ. Қўлтик).

К Ў Р Ш А П А Л А К Л А Р (*Microchiroptera*) — қўлқанотли сут эмизувчилар кенжа туркуми. Мевахўр қўлқанотлиларга нисбатан кичик (танасининг ўз. 2,5 см дан 14 см гача) ва учишга кўпроқ мослашган, кулоқ супраси кенгрок. Кейинги оёқларининг товоғида тоғай пих бўлиб, унга учиш пардасининг кейинги учи туташган. Тишлари хашаротхўрларникига ўхшаш тузилган, озик тишларининг қирралари ўткир. Кўзлари яхши кўрмайди. К. мукамал эхолокация хусусиятига эга; атрофдаги нарсаларнинг ҳолатини (жумладан, ўлжасини) эшитиш органлари орқали қабул қилинадиган ультратовуш сигналлари ёрдамида аниқлайди. К.нинг эшитиш органлари 0,2 мс дан 100 мс гача давом этадиган 20—120 кГц частотали қисқа ультратовуш импульс ларини қабул қилади. Бундай сигналлар бўғизда ҳосил бўлиб, оғиз ёки бурун орқали тарқалади. К. эхолокация орқали диаметри 0,1—0,08 мм гача бўлган сим тўсиқларни сезиши аниқланган. Эхолокация орқали сезиш 10—15 м дан ошмайди. 650 га яқин тури, жумладан, Ўзбекистонда 19 тури маълум. Тунда ёки шомда фаол учиб, озик қидиради. Кўпчилик турлари, жумладан, Ўзбекистонда тарқалган барча К. қашаротлар б-н озикланади. Кўпчилик турлари тропик ва суптропик иқлимда тарқалган. Айрим тропик турлари мевалар, гул нектари ва чанги, иссиққонли хайвонларнинг қони, сут эмизувчилар, судралиб юрувчилар ва балиқлар б-н озикланади. Дарахтлар коваги, тошлар ёриғи, ғорлар ва иморатлардаги пана жойларни ўзига макон қилиб олади. Минглаб индивидлардан иборат колония ҳосил қилади. Айрим ғорларда К. колониясидаги индивидлар сони 20 млн.га етиши

аниқланган. Мўъгадил ва совуқ иқдимда тарқалган К. гетеротерм бўлиб, уларнинг тана ҳарорати ташки муҳит ҳарорати таъсирида ўзгариб туради. Кўпчилик шимол К.и 7—8 ойлик қишқи уйкуга кетади. Одатда, ғорлар, ташландиқ шахталар ва чуқур ёриқларда қишлайди. Бир қанча турлари қишлаш учун жан.га учиб кетади. Йидда бир марта 1—2 тадан кўзи юмук, юнгсиз бола туғади. 20 йилгача яшайди. К. тунги ҳашаротларни, жумладан, қ. х. зараркунандалари, қонхўр икки қанотлиларни қириб жуда катта фойда келтирилади. Ўсимликхўр турлари гулларни қанглантиради ва уруғларни тарқатади. Америкадаги айрим К. одамлар орасида қутириш касаллиги вирусини ва айрим инфекцияли касалликларни тарқатиши аниқланган. Бир қанча турлари муҳофаза қилинади.

«КҮРҲҒЛИ» — «Гүрүғли» достонлар туркумининг ғарбий версиялар бўйича (асосан, озарбайжонларда) номланиши (қ. Гүрүғли).

КҮСА — соқол-мўйлови чиқмаган ёки сийрак чиққан эркак киши. К.лик ирсий омилларга, баъзан эса гормовал камчиликларга боғлиқ бўлади.

КҮСАК, кўсакча (capsula) — ёпик уруғли ўсимликларнинг кўп уруғли меваси. К. бир ва кўп чанокли бўлади. К. етилганда тешиқчасидан (кўкнорда), қопқоқчасидан (мингдевона, зубтурум ва б.) ва паллаларидан (ғўза, бангидевона, бинафша, пиёзгул ва б.да) очилади. Ғўзада К. 3—5 чанокли тугунчадан ривожланади. Мева қати (К. деворлари) марказий уруғчи ва уруғдан тузилган. Уруғланишдан кейин тугунча ривожланиб, К.ка айланади. Уруғланишдан то К. етилиб очилгунча 50—60 кун ўтади. Унинг мураккаб ривожланиши ва етилиш жараёнини 4 даврга бўлиш мумкин: тугунчанинг К.ка айланиши (10 кун); К.нинг тез ўсиши (15 кун) қуруқ модда тўпланиши (15 кун); К.нинг тўлиқ етилиб

қуриши (15 кун). Ташқи ва ички омиллар таъсирида даврлар муддати ўзгаради. Эртапишар ғўза навларида бу даврлар қисқа, кечпишар навларда узун.

Ғўзанинг нави, тури ва б. белгиларига қараб битта К.да ўрта толали ғўзаларда 4,2—7 г, ингичка толали ғўзаларда 2,5—4 г гача пахта, 20 тадан 40—50 та гача чигит бўлади. Меваси (пахта) етилиши даврида К.лар аста-секин қуриб, учидан сохта чоклари бўйлаб чаноклари очилади.

КҮСАК ЧУВИШ МАШИНАСИ - пахта териш машинаси ва подборшчиклар ёрдамида терилган пахтани, кўрак териш машинаси ва теримчилар териш олган кўсакларни чувиб, пахтасини хас-чўп ва б. аралашмадан тозалаб, транспорт воситаларига ортадиган машина. Ўзбекистон «Ўзқишлоқхўжаликماشхолдинг» компанияси дала шароитида ишлайдиган универсал, завоनावийлаштирилган УПХ-1,5Е русумли К.ч.м. ишлаб чиқаради.

К.ч.м. механизмлари 40—70 кВт қувватли тракторларнинг қувват олиш вали (ҚОВ)дан ёки 7,5 кВт қувватли электр двигателдан ҳаракатга келтирилади. Машина қуйидагича ишлайди. Пахта ёки қусак пневматик юклаш конвейерига узлуксиз ўзатиб турилалади. Раструбкувур орқали бу мас-саларни сўриб, тишли барабан га ўзатади ва тўр бўйлаб ўтказиб майда хас-чўплардан тозалайди. Вакуум-клапан ёрдамида таъминлаш бункерига келади. Бу ерда бир-бирига қарама-қарши айланаётган таъминлаш валиклари тозаланадиган пахталарни хас-чўп ажратиш барабанига ўзатади, барабан эса пахтани тўр га ишқалаб майда хас-чўплардан тозалайди. Кўсак ўзатилаётганда барабанининг паррақлари кўсакларни тўр га ишқалаб чиқади ва пахтасини чувиб, титади. Барабан чала чақилган кўсакларни паррақли чақиш барабанига ўзатади. Пахта аррали барабандан чўтқали барабан ёрдамида олади ва аррали барабанга ўзатади. Қайтариш барабани тескари томонга айланиб, пахтадаги йирик хас-чўпларни чиқиндилар

сепараторига уриб туширади. Пахта аррали барабандан ажратиш барабани ёрдамида олиниб, ажратгичга ташланади. Барг ажратгич тўр ичига жойлаштирилган қозикчали барабандан иборат. У ерда пахтадаги майда аралашмалар ажратилади. Тозаланган пахта ажратиш барабанига қайта ташланади, сўнгра вакуум-клапан орқали қувурга, кейин вентилятор ҳосил қилган ҳаво оқими б-н транспорт востисига юкланади.

Аррали барабанг илашмаган пахта бўлақлари аралашмалар б-н бирга чиқиндилар сепараторидаги аррали барабанга тўшади; бу ерда пахта бўлақлари ушлаб қолинади, ишқалаш чўткаси эса уларни йирик хас-чўплардан ажратиб чиқиндилар сепараторига ташлайди. Аррали барабандан пахта чўткали барабан б-н ажратиб олиниб, аррали барабанга ташланади. Бу ерда пахта қўшимча тозаланади. Аррали барабанга илашмаган пахта хас-чўплар б-н бирга тишли кичик барабанга тўшади. Барабан тез айланиб тўрга ишқаланиб, пахтани чўткали барабанга ташлайди. Пахта ўз навбатида аррали барабан ёрдамида қисман тозаланиб, аррали барабанга қайтарилади. Ердан терилган пахтани тозалашда барабан К.ч.м.дан олиб қўйилади, тўсиқ оддий тўсиқ б-н алмаштирилади.

К.ч.м.нинг иш унумдорлиги: қўлда терилган кусакни тозалашда 1,95 т/соат; кўрак териш машинаси б-н қушилган ҳолда ишлатилганда терилган кўракни тозалашда 1,30 т/соат.

КЎСАК ҚУРТИ — қ. Ғўза тунлами.

КЎТАЛ — тоғлардан ошиб утган йўл, пастроқ довон. К сўзи тарихий манбаларда, мас, «Бобирнома»да жой номлари таркибида учрайди. Ўзбекистонда Ўзбеккутал, Қозоққўтал деган жойлар бор.

КЎТАРГИЧ — юк ва одамларни вертикал (баъзан қия) йўналтиргич ёки рельселар буйича ҳаракатланадиган мах-

сус қурилмаларда кўтарувчи машина. Даврий ва узлуксиз ишлайдиган хиллари бор. К.лар, одатда, электр ёки гидравлик юритмали; канатли, занжирли, рейкали, винтли ва плунжерли бўлади. Асосан, қаватли К. кенг қўлланади. Бўларда юк ташиш қурилмалари шкивларга кийгизилган ёки кўтариш чиғирларининг барабанига ўралган қаватларга осилади. К.га лифт, эскалатор, фуникулёр, қурилиш К.лари (минорали, шахтали ва б.), пневматик К.лар (газлифт), автомобиль-виш-кадаги К.лар, кема К.лар ва б. қиради.

КЎТАРИЛИШ ВА ПАСАЙИШ (а с т рономияда) — Ой ва Қуёшнинг тортиш кучи таъсирида Ердаги денгиз сатҳининг ва атмосфера босимининг даврий ўзгариши ҳамда Ер қобиғи (литосфера) нинг деформацияланиши. Сув сатҳи 6 соат 13 мин. давомида кўтарилади ва шунча вақт давомида пасаяди. Бу ҳодиса ҳар 12 соат 25 мин.да такрорланиб туради. Кўтарилишни ҳосил қилувчи куч (F) кўтарилишни ҳосил қилувчи жисм (F' жисм — Ой ва Қуёш) нинг Ер сатҳидаги ва марказидаги тенг массали зарраларнинг тортишиш кучи фарқига пропорционал. К. ва п. кучи $f \sim rG$ формула б-н ифодаланади. Бунда $|x$ - зарра массаси, g - зарранинг Ер марказидан узоқлиги, $t - F'$ жисм массаси, $R — F'$ жисмнинг Ер марказидан узоқлиги, $f = 6,67108 \text{ см/г сек}^2$ — бутун олам тортишиш до-имийси (қ. Бутун олам тортишиш қонуни). Қуёшнинг массаси Ойга қараганда жуда катта бўлишига қарамай, Ер б-н Ой ўртасидаги масофадан 400 баранар узоқ бўлганлиги учун Қуёшнинг F кучи Ойниқига нисбаган 2,17 марта кичик. Тор ўзайган кўрфазларда энг катта кўтарилиш содир бўлади, мас, Пенжинск губернясидаги Охота денгизида К. ва п. амплитудаси 13 м гача боради. Канаданинг шарқида (Фанди қўлтиғида) Атлантика океани сатҳи 18 м гача, Ернинг қаттиқ «қобиғи» эса 50 см гача кўтарилиши мумкин. К. ва п.нинг амплитудаси ҳамда таснифи Ер, Ой, Қуёшларнинг ўзаро жойлашишига,

географик кенглик ва маҳаллий шароитларга (мас, денгизнинг чуқурлигига) боғлиқ бўлади. Ернинг ўз ўқи атрофида суткали айланиши, Ер, Ой ва Кўёшнинг ўз орбиталари бўйлаб қиладиган ҳаракатлари натижасида К. ва п. ходисаси Ернинг ҳар бир нуктасида ҳар хил катталикда содир бўлади. К. ва п. сатҳининг тебранишини мареограф асбоби б-н кузатиб борилади. Денгиз кемаларига хизмат кўрсатиш учун махсус «Кўтарилиш жадваллари» тузилади. Атмосферада кўтарилиш тебранишларининг даврийлиги 12 соат, атм. босимининг ўзгариши кам, экваториал зонадагина энг юқори (1 Мбар гача) бўлади. К. ва п. таъсирида атмосферанинг босими сутка ва ой давомида сезиларли даражада ўзгариб туради. Ернинг тортиш кучи таъсирида Ойда содир бўладиган кўтарилишлар Ойнинг ўз ўқи атрофида айланишини секинлаштиради, оқибатда у Ерга бир томони б-н ўгирилиб қолган. Ойнинг Ер атрофи айланиш тезлигидан Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш тезлигининг катта бўлиши Ердаги суткалар узунлигининг йил сайин ортиб боришига олиб келмоқда.

Абдусалом Латипов.

КЎТАРИЛИШ СУВ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ (ПЭС) — денгизларнинг кўтарилувчи сув энергиясини электр энергияга айлантирувчи гидро-электр станция. Ой ва Кўёш гравитацион кучларининг сув массасини тортиши натижасида денгиз сатҳи бир суткада икки марта: ҳар куни бир вақтда дам кўтарилади, дам пасаяди. Қирғоқдан узокда сув сатҳининг ўзгариши 1 м дан ошмайди, қирғоқ яқинида эса 13 м гача бориши мумкин. ПЭС, асосан, денгиз қирғоғига қурилади; бунда табиий (кўрфаз) ёки сунъий яратилган кўллар қирғоғига қурилади. Сув кўтарилиш ва пасайиш вақтида денгиз б-н кўл орасида сувнинг босимлари фарқи ҳосил бўлади. Натижада гидротурбиванинг иш қидирагини ва у орқали электр энергия ишлаб чиқарадиган гидрогенераторлар-

нинг роторини айлантирувчи босим вужудга келади. ПЭС дарё ст-ясининг бир-галикда ишлаши иктисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади; бунда дарё электр ст-яси сув кутарилиш камайган вақтдаги ПЭСда ишлаб чиқариладиган электр энергия камайишини баранарлаб туради. Биринчи ПЭС 1966 й.да Францияда Ранц дарёси эстуарига қурилган. Россияда Баренц денгизига, ХХРда Шанзай ш. яқинига қурилган.

КЎТАРИЛМА ОҚИМ - кўл, денгизларда сувнинг юқорига кўтарилиб чиқиши. Шамол кўл, денгизнинг юза қисмидаги сувни ҳайдаб кетиб, сув сатҳи пасайганда пастдан сув кўтарилиб чиқади. Мўътадил минтақалардаги кўлларда қиш бошида юзадаги сув совиб, оғирлашиб пастга тўшади ва унинг ўрнига пастдан энгилроқ илқ сув чиқади. Натижада кўтарилма ва пасайма оқим вужудга келади.

КЎТАРИШ КРАНИ - юкларни кўтариб, маълум масофага ташийдиган, даврий ишлайдиган машина. К. к. кўтариш конструкцияси (кўприксимон ёки консоль ферма, минора, мачта, стрела), асосий юк кутарувчи механизм (чиғир, тельфер), куч қурилмалари, электр жиҳозлар, йўвалтирувчи ва ту-тиб туручи элементлар (занжирлар, қаватлар), юкни камраб оладиган қурилмалар (илгак, электромагнит, грейфер ва б.) дан ташкил топган. Конструктив аломатлари ва ишлаш схемаларига кўра, К. к.нинг стационар ва Кўчма; буриладиган ва бурилмайдиган хиллари бор. Вертикал ўк атрофида айланиб ишлайдиган К. к. буриладиган кран дейилади; бўлар ўзгармас қулочли (қулоч — айланиш ўқи б-н юкнинг осилит нуктаси орасидаги горизонтал масофа) ва ўзгарувчан қулочли бўлади. Буриладиган К. к.т. й.да ҳаракатланадиган, велосипед кран, пневматик гилдирақли, занжир тасмали, автомобилга ўрнатилган, деворга ўрнатилган, шунингдек, понтонга ўрвотиладиган

(сузиб юрадиган), кемага ўрватиладиган турларга бўлинади. Бунда краннинг буриладиган қисми порталга (портал кран), қўзғалувчи ёки қўзғалмайдиган колонвага ёхуд буриладиган доирага тиралади. Баъзи кранларда минора (минора кран) ёки мачта (мачтали кран) кўринишида бўлади. Бурилмайдиган К. к. га кўприк кран, кран балка, кабелли кран ва б. киради. Юклар горизонтал йўналишда тўғри чизиқли илгарилама ташиладиган К. к. кўприк кран дейилади. Т. й. товар станциялари, омборлар ва денгиз портларида кўприк краннинг бир тури — тўрт оёкли кранлар ишлатилади. Кўприк кранлар бир балкали ва икки балкали кран-балкаларга бўлинади. К.к. қўлда ва механик (буг, электр, суюқлик, ҳаво, ички ёнув двигателлари ёрдамида) ҳаракатлантириладиган турларга бўлинади. Ҳозир қўлда, буг ва ҳаво ёрдамида ҳаракатлантириладиган К. к. кам ишлатилади. К. к.нинг асосий тафсилоти унинг юк кўтарувчанлиги ҳисобланиб, у (мас, сузиб юрувчи бурилмайдиганда) 1500— 2500 т гача боради. 3-д цехлари ва омборларда консоль фермали консоль К. к. ишлатилади; бунда консоль ферма бир рельели осма йўлда галтаклар ёрдамида силжийдиган вертикал тирак рамаларга маҳкамланади. Курилиш ва монтаж ишларида дерриккран л а р (стрелали минора кранлар), йирик курилишларда, очиқ конларда, юкларни горизонтал йўналишда 1500 м гача масофага ташишда кабелли кранлар ишлатилади. Бунда кўтарувчи канат иккита қўзғалмас ёки қўзғалувчан тиракминорага тортилади; юкларни кўтариш ва тушириш механизми б-н жиҳозланган аравача шу қаватда силжийди. Курилиш ишларида минора кранлар ишлатилади. Кўчма краннинг минораси т. й.да ёки ерда ҳаракатланувчи гилдиракли ёки занжир тасмали аранага таянади ва 100 т гача юк кутаради. Стациоарники — 400 т гача юк кўтаради, стреласининг қулочи 50 м гача, юк кўтариш баландлиги 150 м гача бўлади.

Ад.: Краны стреловые пневмоколесные и гусеничные, М., 1975; Заленский В. С, Иванов А. И., Курилиш машиналари ва асбоб-ускуналари, Т., 1977; Грузоподъемные машины, М., 1978.

КЎТАРИШ КУЧИ - 1) гидростатик (Архимед) К. к. — суюқлик ёки газларга ботирилган жиемга таъсир этувчи куч (қ. Архимед қонуни); 2) аэродинамик (гидродинамик) К. к.— суюқлик ёки газларнинг уларда ҳаракатланаётган жиемга таъсир этувчи кучи. К. к. жисмнинг ҳаракат йўналишига тик таъсир қилади. Муҳит (газ ёки суюқлик)нинг жисм (мас, самолёт) орқали носимметрик оқиб ўтиши туфайли К. к. вужудга келади. Қуйидаги формула орқали топилади:

бунда, V — кўтариш кучи, ρ — муҳитнинг зичлиги, γ — жисм тезлиги, S — характерли юзи (мас, самолёт қанотининг кундаланг профил юзи), C , — жисм шаклига боғлиқ бўлган ўлчамсиз коэффициент. Самолётда К. к. қуйидагича ҳосил бўлади. Самолёт қаноти ҳаво оқимига параллел ёки унга нисбатан кичик бурчак (атака бурчаги) остида кияроқ ўрнатилса, ҳаво оқими қанот профилидан ўтади. Бунда қанотнинг устки томонидаги ҳаво пастки томонидаги ҳаводан тезроқ ҳаракат қилади ва қанотнинг пастки томонидаги ҳаво босими усткисидан ортиқроқ бўлади, натижада самолёт юкорига кўтарилади. Атака бурчаги 15° дан ортганда К. к. камая боради. К. к. учуш аппаратлари, кемалар, ўқавий компрессорлар, турбина ва б. кўтарувчи сиртларининг муҳим характеристикаси ҳисобланади.

КЎЧАБАНД — қ. Баррикада.

КЎЧАТ — кўчатзорларда, парник ва иссиқхоналарда етиштириладиган ва кўчириб, асосий майдонга ўтказиладиган ниҳол. К.лар ўсимликларнинг уруғи, данаги, қаламчасини экиб ва пайванд қилиб етиштирилади. Боғ, ўрмон ва б. яратиш учун К. тайёрлашда урут, данак ва новда

қаламчалари (ток, анжир ва б.)дан, шунингдек, пайванд қилиш усулларидан (к. Кўчатзор) фойдаланилади.

Сабзавот К.лари парникпарла уруғидан махсус ромлар остида етиштирилади. Эртаги карам уруғи дек.—янв. да, ўртагисиники март — апр. бошларида, эртаги помидор уруғи фев. бошларида, бақлажон, қалампир ва кечки помидор уруғлари фев.нинг 2-ярми — мартнинг бошида парникка, бодринг уруғи ивителимасдан мартнинг 2-ярмида тувачкаларга экилади. 1 гектарга етарли К. олиш учун карам ва помидор уруғларидан 300—400 г. бақлажон уруғидан 600 г; қалампирниқидан 800—1000 г сарфланади. Уруғлар униб чиқиб, майсалагач, ниҳолдар махсус жойга 5x5 см (карам), 6 x 6 (помидор), 4x5 ва 5x5 (қалампир), 6x6 (бақлажон) см схемада қайта кўчатлаб чиқилади.

Карам, қалампир ва бақлажон К.лари 4—5, помидор К.лари эса камида 6—7 барг чиқарганда илдизларига ёпишиб турган лой — нам тупроғи б-н кўчириб олиниб, об-ҳаво шароитига қараб, очик майдонларга (далага) ёки ҳосил етиштирилайдиган ҳимояли жойга экилади ва дарҳол сутурилади.

К. етиштириб ўстириш усулида уруғлик сарфи бевосита далага экишга нисбатан 3—5 марта камаяди, парвариш ишлари енгиллашади, ҳосили 30—40 кун олдин етилиб пишади.

Ботир Азимов.

КЎЧАТЗОР — мевали, резавор-мевали ва б. ўсимликлар кўчатлар етиштирилайдиган ер участкаси. Одатда, К. 3 бўлимдан иборат бўлади. Биринчи бўлимда уруғдан пайвандтаг етиштирилади. Бунинг учун олма, нок ва беҳи уруғлари гектарига 30—40 кг нормада экилади. Ток, анор, анжир, смородина, малина ва б. мевалар кўчатлари ҳам қаламчасидан шу бўлимда етиштирилади. Уруғдан чиққан ниҳолдар келгуси йил эрта баҳорда иккинчи бўлимга кўчирилади (қатор орасини 70—75 см,

қатордаги туп орасини 20—25 см қилиб экилади), тана йўғонлиги 0,8—1 см га етганлари июль—сент.да куртак пайванд қилинади. Данакли мева ниҳолдари уруғли мева ниҳолдарига қараганда тез ўсганидан, уларнинг данаклари (гектарига ўрик данаги 180—800 кг, шафтоли данаги 500—700 кг, олча, гилос данаги 60—150 кг) тўғридан-тўғри К.нинг иккинчи бўлимига экилади, ўша йилиёқ уруғли мева ниҳоллари б-н бир вақтда пайванд қилинади. Келаси йили эрта кўкламда пайванд қилинган жойнинг устки қисми кесиб ташланади, куртакдан кўқарган новдага шакл берилади (яна қ. Пайвандлаш). Шундай қилиб, К.да қаламчасидан етиштирилган кўчатлар бир йилда, данакли мева кўчатлари 2 йилда ва уруғли мева кўчатлари 3 йилда ўтқазिशга тайёр бўлади. К.нинг учинчи бўлимида пайвандтаг етиштириш учун уруғ, пайвандтагга улаш ва вегетатив кўпайтириш учун қаламча олинадиган дарахтлар ва буталар ўстирилади. Кейинги йилларда 3-бўлимда дусен, парадизка ва жайдари беҳи кўчатлари ўстирилмоқда. Уларга пайвандланган мева дарахтлари пакана бўлиб, барвақт ҳосилга қиради. Ўзбекистонда акад. Р. Р. Шредер номидagi Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг вилоятларда жойлашган филиалларида йирик К.лар мавжуд. Шунингдек, ширкат, пудрат ва якка хўжаликлардаги К.ларда турли хил мевалар кўчатлари етиштирилади.

Ад.: Мир за ев М. М., Собиров М. Қ., Мева ва ток кўчатлари етиштириш, Т., 1982; Мирзаев М., Собиров М. Қ., Ўзбекистонда тоқчилик, Т., 1979.

Реимбой Машарипов.

КЎЧИБ ЮРИШ - қ. Миграция.

КЎЧИРИҚ — бахши (парихон) томонидан кишиларни гўё турли касалликлардан халос қилиш мақсадида ўтқазилайдиган ғайриилмий амал. Илгари руҳий ёки асаб касаллиги ёвуз рух-

лар — жин ёки париларнинг кишига етказган зарари оқибати деб қаралган. Айрим кишилар жин ёки париларни ҳайдаб чиқариш, танадан кўчириб ташлаш орқалигива беморни даволаш мумкин, деб ҳисоблаганлар. Ушбу маросим кўп ҳолларда касал кишининг хонадонида ўтказилади. Маросим ўтказиладиган куни зиён етказган рухларга атаб қурбонлик (асосан, қўй-қўзи, эчки, улоқ баъзида товуқ) сўйилган; бахши ҳайвон қонидан бир пиёла олиб касалнинг пешовасига, чаккасига, кўкрагига, қорнига, кафтига, товонининг юқори қисмига суртган. К. ва унга ишониш жуда қад. бўлиб, «Авесто»да ҳам тилга олинган ва дунёдаги барча халқларда турли шаклларда учрайди. Ислом дини К.ни қаттиқ қоралайди. К. ҳозир кам учрайди.

КЎЧИРМА ГАП — оғзаки ва ёзма нутқда лексик ва грамматик хусусиятлари ўзгартирилмай, айван ўзича берилган ўзганинг гапи. К.гда ўзга гапининг асосий мазмуни акс этади, муаллиф гапида эса К. г. кимга тегишли эканлиги, унга хос хусусият, қандай мақсад ва тарзда айтилгани ва б. қўшимча тавсифий маълумотлар берилади. К. г. муаллиф гапидан аввал («Куч ҳақиқатда», — деди Сохибқирон), унинг ўртасида (Сунбўла сапчиб ўрнидан турди-да: «Хайрият, тушим экан», — деди хансираб) ёки ундан кейин (Отам гапни шартга кесдилар: «Бугўнги ишни эртага қўйма») келади. К. г. муаллиф гапидан тиниш белгилари ёрдамида ажратилади. К. г. бадий асарда нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилигини оширади, асар қаҳрамони хусусиятларини очишга хизмат қилади. Ўзганинг гапи ҳар доим айван, кўчирма гап тарзида берилмайдими (қ. Ўзлаштира гап).

КЎЧКИ — 1) тоғларда ён бағирнинг юқори қисмида йиғилиб қолган қорнинг шиддат б-н пастга отилиб тушиши, тарма. Тоғ ён бағрида кўплаб тўпланиб қолган қор қайтадан қристалланади ва қаттиқ совуқдан тораяди; оқибатда қор

қатлами ичида бўш қатлам пайдо бўлади. Бирон товуш, салгива механик куч таъсирида ёки қор таги эриганда К. вужудга келади. Кучли К.да 1,5—2 млн. м³ гача қор кўчиб тушади; тоғдан тушган қорнинг қалинлиги 60 м гача етиши мумкин. Қор К.лари Ўрта Осиё, Кавказ, Альп, Кордильера, Ҳимолай тоғларида кўп рўй бериб туради. Баъзан қишлоқлар, алоқа йўллари, тоғлардаги ўрмонларга катта зарар етказади; 2) тоғ жинсларининг оғирлик кучи таъсирида ён бағир бўйлаб пастга сурилиб тушиши (қ. Сурилма); 3) тоғ бир қисмининг қулаб тушиши (қ. Тоғ қулаши).

КЎЧКУНЧИХОН, Кўчим (?—1530) —шайбонийлар сулоласидан бўлган хон. Абулхайрхон ва Робия Султон бегим (Улуғбек мирзонинг қизи)нинг фарзанди. Шайбонийхон томонидан Туркистон вилояти ҳокими этиб тайинланган (1503—09). Мовароунваҳр хони (1510—30). Шайбонийларнинг Мовароуннаҳрни босиб олиш учун қилган юришларида фаол иштирок этган. К. даврида шайбонийлар сафавийлар б-н урушиб, икки марта (1513/14; 1529) Ҳиротни эгаллаганлар. К. даврида Бобур салтанати пойтахти Агра ш.га элчилар юборилган. Элчилар Бобур томонидан тухфалар б-н кўтиб олинган. Унинг даврида кўп асарларни ўзбек тилига таржима қилиш бобида катта ишлар қилинган, бу ўтмиш тарихига қизиқиш борлигидан далолат беради. Форс тилидан ўзбек тилига Рашидуддиннинг «Жоме ат-таворих», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарлари таржима қилинган. Кутубхоналар кенгайган, кўпайган. Бухорода Абдулазизхон кутубхонаси очилган. Масжид, Мадраса, хонақоҳлар таъмирланган. К. номи тарихда хонгина эмас, адабиёт, фан ва маданият ҳомийси сифатида ҳам қолган.

Ад.: Восифий Зайниддин, Бадоеъ улвақоеъ [Нодир воқеалар], Т., 1979; История Ўзбекистова [XVI — первая половина XIX века], т.3, Т., 1993; Шайбонийлар қабртошларидаги битиклар (ўзбек, не-

мис, рус тилларида), Висбаден, 1997.

Розия Мўминова.

КЎЧМА МАЪНО — сўзнинг ўз асосий маъноси б-н метонимик (қ. Метонимия), метафорик (қ. Метафора) алоқадорлик, вазифавий умумийлик ёки қандайдир ассоциатив (ўзаро ўхшаш) белгилар б-н боғлиқ иккиламчи, ҳосила маъноси. Демак, сўзнинг тўғри маъноларидан бошқалари унинг К.м.ларидир. Онгимизда қандайдир хусусиятлари, белгилари б-н бир-бирига яқин бўлган икки предмет ёки ҳодисани чоғиштириш, ўхшатиш К.м.га асос қилиб олинади, яъни бирор предмет ёки воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш учун унга бошқа бирор предмет ёки воқеанинг белгиси кўчирилади, ўхшатилади. Мас: кишининг болагини «ғунча», ёмон баҳо олишни «йиқилмоқ» сўзи б-н ифодалаш, «Ойбек асарларини ўқидим» дейиш ўрнига «Ойбекни ўқидим» дейиш, «самовар» сўзини чойхона маъносида ишлатиш К.м.га мисол бўла олади. К.м. адабий асарнинг бадиий қимматини, ифодавийлиги ва таъсирчанлигини оширади. Лекин луғат таркибидаги барча сўзлар ҳам К.м.да қўлланавермайди. Мас, аксарият касб-хунар атамалари, илмий терминлар К.м.да деярли ишлатилмайди.

КЎЧМА ТЕЛЕВИЗИОН СТАНЦИЯ -агрегат ва жиҳозлари махсус автомашинага ўрнатилган телевизион станция. Бир, икки, уч, тўрт телевизион камерали бўлади. Оқ-қора ва рангли тасвирда ўзатилади. К. т. с таркибига автомашинага ўрнатилган телевизион аппаратура (олиб чиқиладиган ўзатувчи телевизион камерали) эшиттиришни товуш б-н бирга олиб бориш учун олиб чиқиладиган микрофонли жиҳозлар, телемарказ б-н алоқа қилиш учун узаткич ва б. қиради. К. т. сдан телемарказга телевизион сигналлар радиорелейли алоқа линияси бўйича ёки ер остига ётқизилган коаксиал кабеллар бўйича ўзатилади. К. т. с. театр, музей, космодром, мажлис заллари,

з-д, ф-ка, стадион ва б. жойлардан телевизион кўрсатувлар олиб бориш учун мослаштирилган. Репортаж олиб боришда телевизион камера ва микрофонлар репортаж олинadиган жойга ўрватилиб, махсус кабеллар орқали автомашинадаги кучайтиргич ва ўзатувчи жиҳозлар б-н туташтирилади.

КЎЧМА ЦИРК — доимий турар жойи булмаган ва ўз томошаларини кўчиб юриб намойиш этадиган цирк жамоаси. К.ц. томошалари учун мўлжалланган бино (вақтинча йиғма материалдан қурилган) «шапито» деб юритилади. Цирк томошаларининг алоҳида тури сифатида 19-а.нинг 1-ярмида аввал Америкада, кейинчалик Европада кенг тарқалган. Туркистон ўлкасида К.ц. томошалари илк бор 19-а.нинг охири 20-а.нинг бошларида кўрсатилган. Уларда ўзбек санъаткорлари б-н бир каторда Европа ва Россия цирки усталари, шунингдек, Шарқ мамлакатлари, жумладан, Хитой, Ҳиндистон, Япониядан келган артистлар иштирок этишган. 20-а.да К.ц. томошалари Ўзбекистоннинг турли шаҳар ва олис кишлоқларида уюштирилиб, ранг-баранг цирк жанрларидан намуналар намойиш этилган. Ҳоз. кунда К.ц. томошалари Эркин Тошканбоев раҳбарлигидиги «Саҳнадаги цирк» кўчма корхоналари дирекцияси томонидан фаол амалга оширилмоқда. Пўлат Тошканбоев.

КЎЧМА ЭЛЕКТР СТАНЦИЯ - агрегат ва жиҳозлари транспорт воситалари (автомобиллар, вездеход ва б.) га ўрватиладиган иссиқлик ёки атом электр станцияси. К. э. еда бирламчи двигатель, генератор, бошқариш пульта, кабеллар, автоматика, сигнализация қурилмалари ва б. жиҳозлар бўлади. Иссиқлик К. э. еда ҳаракатлантирувчи двигатель сифатида дизель (қ. Дизель электр станцияси) ёки газ турбинаси (қ. Газ турбинали электр станция)дан фойдаланилади. Атом К. э. еда эса буг турбиваси бир-

ламчи ҳаракатлантиргич бўлиб хизмат қилади. К. э. с.нинг қуввати ўнлаб кВт дан бир неча ўнлаб МВт гача бўлади. Сузиб юрувчи электр станциялар ҳам К. э. с.га қиради. К. э. сдан, кўпроқ, электр линиялари етмаган районларни электр б-н таъминлашда, экспедиция, қ. х., вассос станциялари, тегирмон ва қурилишда фойдаланилади.

КЎЧМАНЧИ ЧИГИРТКА, осие чигирткаси, тўқай чигирткаси, қамишзор чигирткаси, ботқоқлик чигирткаси (*Locusta migratoria* L.) — гала бўлиб яшовчи чигиртка тури. Евросиёдан Африка, Австралиягача бўлган жойларда, Европанинг жан. қисми, Закавказье, Ўрта Осиё, Ғарбий Сибирь жан. ва Узок, Шарқда тарқалган. Ўрта рус (*L. m. rossica*), африка (*L. m. migratorioides*), шарқ (*b. m. manilensis*) ва асл К. ч. (*L. m. migratoria*) кенжа турлари мавжуд; асосан, ҳамма экинларни, айниқса, бо-шоклиларни кўп зарарлайди. К. ч. ривожланишида икки: туда бўлиб яшовчи жуда серҳаракат личинкалик ҳамда гала бўлиб яшовчи қанотли босқичларни утади. Личинкалари тўдаси (кўлига) озик қидириб маълум йўналишда ҳаракат қилади ва ўз йулида учраган кўкатларни еб битиради. Улар сони сийраклашганда гала бўлиб яшаш ва кўчиб юриш хусусиятини йўқотиб, якка яшовчи чигирткалар пайдо бўлади.

КЎЧМАНЧИЛИК — чорвачиликнинг махсус шакли ва бундай хўжалик б-н ҳаёт кечирувчи қабилаларнинг турмуш тарзи. «К» атамаси баъзан кенгрок, тушунчада, қатто овчилик, балиқчилик ва теримчилик б-н кун кечирувчи қабилаларнинг фаолияти ва яшаш йўсини маъносида ҳам талқин этилади (мас, Австралия аборигенлари, Америка индейслари ва б.).

Ёввойи ҳайвон турларини хонақиллаштириш (Осиё, Шим. Африка ва Жан. Европада) неолит (янги тош) даври овчи ва теримчи жамоалари ҳаётида юзага келади. Мил. ав. 4- ва 3-минг йилликларда

(энеолит даври) Осиёда кам сувли қирғоқ минтақаларда, тоғ олди ҳудудларда, жилғалар ва дарё адоқларида яшаган аҳоли турар жойлари атрофида, дастлаб деҳқончилик ва овчилик б-н бирга олиб бориладиган ўтроқ ва ярим ўтроқ хонақи чорвачилик хўжалиги шаклланади. Асрлар оша чорва бошларининг кўпайиши ва чорвачилик хўжалигининг кенгайиб бориши б-н тоғ яйловлари ва дашту биебон ўтлоқлари ўзлаштирилади. Чорва молларини кенг майдонларга томон хайдаб ўтлатиш б-н чорвачиликнинг янги шакли — подачилик — яйлов чорвачилиги пайдо бўлади.

Подачиликнинг ўзига хос хусусиятлари (подани яйловга хайдаш, ўтлатиш, сувлатиш, қўриқлаш, қирқим ва ҳ.к.) чорва хўжалигининг эркақлар ихтиёрига ўтишига ва уни маълум даражада ихтисослашиб боришига олиб келади. Подачилик б-н даставвал йирик ва майда шохли ҳайвонлар (қорамол, қўй, эчки пода ва отарлари ҳамда йилқи уюрларни, туялар) аралаш боқилган бўлса, кейинчалик эса яйловга, асосан, майда шохли ҳайвонлар, йилқи ва туялар хайдалган. Чунки кўчма чорвачиликка қўй ва эчкилар кўпроқ мослашиб, сўнгра йилқичилик ва туячилик пайдо бўлган.

Мил.ав. 2-минг йилликнинг охири ва 1-минг йилликнинг бошларида Осиёнинг тоғ олди ҳудудлари ва даштликларида истиқомат қилувчи ўтроқ ва ярим ўтроқ қабилаларнинг бир қисми ҳаётида ярим К. ва К. турмуш тарзи шаклланиб, кўчма чорвачилик хўжалиги муқимлашади. Мил.ав. 1-мингйилликда эса, К. айниқса, Марказий Осиёда кенг тус олади. Мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярми ва 1-минг йилликнинг бошларида яшаган чорвадор подачи жамоаларининг моддий-маданият ёдгорликлари қад. Хоразмда (Тоза-боғёп), Зарафшон водийси (Ургут, Каттакўрғон)да, Фарғона водийси (Водил ва Каромқўл) да, Тошкент воҳасида (Ачққўл) топиб ўрганилган (қ. Андронов маданияти, Тозабоғёп маданияти).

Ўрта Осиёнинг қад. кўчманчилари

ва чорвачилик тўғрисида ёзма манбаларда (Авесто, юнон муаррихлари Геродот ва Страбон асарлари ҳамда Хитой солномалари) кўпгина қизиқарли маълумотлар келтирилади. Мас. Авестода қад. Туронзаминнинг табиати — қалин қор б-н қопланган тоғлари, баҳорги сув тошқинлари, майсали яйловлари ва қўй-қўзилари таърифланиб, чўпон — «Хшупан» номи б-н алоҳида табақа вакили сифатида улуғланади. Чорвачилик «эзгу амал» деб таърифланиб, «чорвани» водийларда кўраларда сақлаш, «йирик ва майда шохли мол кўп ўғит берса, ўша ер азиз» деган сатрларда чорвачиликнинг ҳаётий моҳияти борасида олқишли сўзлар юритилади ва бундай хўжалик эзгу амал сифатида тарғиб этилади. Геродот Понт Эвксин (Қора денгиз) бўйларида яшовчи йилкибоқар скифлар, Туроннинг кўчманчи чорвадорлари, массагет қабилалари ҳақида хабарлар берса, Хитой солномаларида эса хунну, сяньби, усун ва б. кўчманчилар тўғрисида тарихий тафсилотлар келтирилади.

Табиий шароитга қараб К. турли шаклда амалга оширилади. Ёзма манбаларда берилган таснифларга қараганда, ўрта асрларда кўчманчи чорвадорлар ўз подаларини даштликлар бўйлаб баҳорда углов учун жан.дан шим.га ва кўзда эса қишлоқ учун шим.дан жан.га томон ҳайдаганлар (мас, ўтмишда қозоқлар ва б.). Айрим кўчманчи қабилалар (мас. араблар, ўғузлар, мўғуллар ва балужлар) даштликларда қиш ва баҳорги ёғингарчиликлардан ҳосил бўлган қоқлар — кўлмақлар ҳамда қарвон йўллар ва яйловларда махсус қавланган қудуқлар оралаб ёки айрим сувлоқлар атрофида қўчиб юрганлар. Кўчманчи чорвадорларнинг 3-гурухи эса (қурдлар, паштунлар, ҳазоралар, нуристонийлар ва қирғизлар) ёзда водийлардан тоғ яйловларига, кўзда эса, аксинча, тоғ ён бағирларидан водийларга томон кўчганлар. Шубҳасиз, яйловларга қўчиб бориб ўрвашиш, чорва молларини биргаликда ўтловларга ёйиш чорвадор уруғ-аймоқларни бирлашти-

риб, улар ўртасида қabila ва қабилалар иттифоқи уюшмасини шакллантирган.

Гарчи яйлов чорвачилиги кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолининг асосий машғулоти ҳисоблансада, К. хўжалигида қўшимча озуқа берувчи деҳқончилик ва овчилик ҳам маълум даражада ўрин тутган. Айрим қабилаларнинг ярми қўчиб юрса, ярми ўтроқ яшаган. Ибтидоий деҳқончилик, одатда, чорвачилик ва овчилик б-н бирга қўшиб олиб борилган. Ўрта Осиёда яшаган сақлар, хуннуларнинг бир қисми ва қад. турклар ва б. чорвадорлар маълум даражада деҳқончилик б-н шуғулланган.

Кўчманчилар ҳаётида, айниқса, хунармандчилик тараққий топган эди. Археологик топилмалар ва ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, сак-массагет қабилалар ўртасида мисгарлик ва заргарлик юқори даражада бўлиб, фанда «хайвон тасвирлари наққошлиги» номи б-н шуҳрат топган ўзига хос юксак санъат услуги кенг тарқалган. Геродотнинг ёзишича, массагетлар мис ва олтиндан қурол-яроғлар, от анжомлари, идиш-товоқлар, зеби-зийнатларни ясашни, шунингдек, тилла ва қумуш безакли нақшинкор бош кийимлар, камар ва белбоғлар каби зардўзлик буюмларини тикишни билишган.

Ўрта аср ёзма манбаларида кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли «сахронишин» — сахройи, «даштнишин — даштлик ва «кўхнишин» — тоғлик шаклларидаги ата-малар б-н тилга олинади. Ёзги ва қишки яйловларнинг яқинроқ масофада жойлашгани чорвадор қабилаларнинг маълум қисми учун ярим ўтроқ ва ярим К. б-н кун кечиршига ҳамда ёрдамчи хўжалик сифатида ибтидоий деҳқончилик б-н ҳам шуғулланишга имкон берган. Бундай чорвадор аҳоли қишлоқ учун хашак тайёрлаб жамғаришни кўзлаб кўчма бошпаналар б-н бир қаторда доимий турар жойлар ҳам барпо этган.

К. хўжалигининг асрлар давомида кенгайиб бориши б-н чорвадор аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида

фанда «дашт йўли тараққиёти» номи б-н талкин этилган ўзига хос ривожланиш сўқмоқлари шаклланган. Бундай юксалиш йўналишининг инъикоси кўчманчи чорвадорларнинг моддий маданияти ва маънавиятида ўз аксини топган.

К. хўжалигининг кенгайиши ва чорва бошларининг ортиб бориши б-н кўчманчи аҳоли ўртасида мулккий тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш юзага келади. Кўчманчи қабилаларнинг умум мулки ҳисобланган чорва моллари б-н бир қаторда хусусий чорва пайдо бўлади. Гарчи ёғзи ва қишки яйловлар ҳамда сув манбалари (қудуқ ва қоклар ҳамда дарё ва кўл ёқаларида жойлашган сувлотлар) уруғ ва қабилаларнинг умумий мулки ҳисоблансада, бироқ кўра-кўра молу, отар-отар кўю эчкилар ва уюр-уюр йилкилар уруғ ва қабила бошлиқларининг шахсий мулкига айлантиради. Мас., мил.ав. 3-а. — мил. 4-а. ларда Сирдарё ҳавзасининг ўрта қисмида ташкил топган Қанғ давлатининг жабғулари ўз чорва молларини Талое яйловларидан Сарису ва Чу дарёларининг этаклари томон ҳайдаса, қиш фаслини Оҳангарон водийсида ўтказган.

К. хўжалиги ва уруғ-аймоқлар ҳамда эл-юрт «бий» — уруғ оқсоқоли, «ябғу» — қабила бошлиғи, «бек» ва «хоқон» — улус ва юрт ҳукмдори томонидан бошқарилиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларининг ўзига хос давлат бошқаруви тизимлари шаклланади (қ. Хунлар, Турк хоқонлиги). Кўчманчи чорвадорлар уртасида уруғ-аймоқчилик удумлари ниҳоятда кучли бўлиб, ўзга юртларга чопқунлар қилиш, аҳолисининг бир қисмини кул қилиб ҳайдаб кетиш ва сотиш одағий ҳодиса бўлган. Шу сабабли кўчманчиларда кулчиликнинг патриархал шакли асрлар мобайнида сақланиб, унинг қолдиқлари қарийб 20-а. бошларигача етиб келади.

К. хўжалигининг ўзига хос хусусияти туфайли чорвадорлар ҳеч қачон ўтроқ халқлардан ажралган ҳолда ҳаёт кечирмаган. Тарихнинг барча даврларида

ҳаётий зарурат кўчманчи чорвадорларни ўтроқ деҳқон аҳоли б-н ҳам иктисодий ва сиёсий, ҳам маданий жиҳатдан ўзаро узвий боғлаб турган. Кўчманчи қабилалар б-н ўтроқ аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабатлар қадимдан вужудга келган. Кўчманчи хўжалигида ҳаётий зарур бўлган барча восита ва маҳсулотларнинг етишмаслиги оқибатида юзага келган муҳтожлик, шунингдек, ўтроқ аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган талаби улар ўртасида мол айирбошлашни юзага келтирган. Асрлар давомида ўзаро иктисодий алоқалар кенгайиб, даштликлар б-н деҳқончилик воҳалари чегараларида эса ташқи савдо бозорлари вужудга келган. Айрим йилларда эса, кишнинг қаҳратон, баҳор мавсумининг қурғоқ келиши ва яйловларда молларнинг қирилиб кетиши оқибатида кўчманчилар деҳқончилик воҳасига кириб келиб, жон сақлаган. Кўчманчи қабилалар б-н ўтроқ аҳоли ўртасидаги тинчлик муносабатлар кўпинча бўзилиб, ўзаро тўқвашулар содир бўлган. Кўчманчилар доимий равишда деҳқончилик воҳалари ва қишлоқларга хужум қилиб турганлар. Шаҳар ва вилоятларни босиб олиб ўз сиёсий ҳукмронлигини ўрнатганлар (мас, Эфғалийлар, мўғуллар истилоси ва б.).

Чорвадор қабилаларининг йирик иттифоқи асосида вужудга келган муваққат «кўчманчи хоқонликлар» ўтроқ аҳолини бўйсундириб, деҳқончилик воҳаларини забт этгач, ўрта асрларнинг қудратли мустабид салтанатликларга айлангани тарихда кам эмас (Араб халифалиги, Ўрта Осиё, Эрон ва б. худудларда ташкил топган мўғул давлатлари шулар жумласидандир). Бироқ ўтроқ деҳқончилик б-н таққослаганда К. хўжалиги ниҳоятда суст ривожланиб, ижтимоий муносабатларнинг ўсишига имкон бермаган. Бунинг устига и.ч. қуролларини такомиллаштирилмаслиги, ҳаётий нозу неъматларни яратиш имкониятларининг чекланганлиги, хўжаликнинг маълум даражада нотўғри экани ҳамда муқим ўтроқликнинг мавжуд эмаслиги

оқибатида К. хўжалиги қоқоқ ва тургун ҳаётини услубга айланиб қолган эди. Бундай умрбоқий ҳолат, шубҳасиз, кўчманчи халқларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий жихатдан жаҳон тараққиётидан орқада қолишига олиб келган.

20-а. бошларида чорвачилик б-н шуғулланган ҳамда патриархал уруғ-аймоқчилик муносабатлари сақланиб қолган козoқлар, кирғизлар, туркманлар, шунингдек, олтойликлар ва Кавказдаги бир қанча халқлар ҳам К. ёки ярим К. б-н кун кечирганлар. Ҳоз. вақтда ҳам Марказий Осиё, Яқин Шарқ ва Шим. Африка худудларида кўчманчиларнинг каттагива гуруҳлари (мўғуллар, араблар, балужлар, курдлар ва б.) яшамоқдалар. 20-а.да замонавий транспорт воситаларининг кўчманчилар ҳаётига кириб бориши, кўрик ерларнинг ўзлаштирилиши ва яйловларнинг тобора қисқариши б-н кўч-манчи чорвадорларнинг тарихий удумлари ва анъаналари маълум даражада ўзгариб, уларда ўтроқлашув жараёни кучайди.

Ад. \ Каримов И. А., Тарихий хогирасиз келажак йўқ, Т., 1998; Гумилёв Л. Н., Хунну, Санкт-Петербург, 1993; Гумилёв Л. Н., Древные тюрки, М., 1972; Муҳаммаджон о в А. Р., Ўзбекистон тарихи, Т., 1999; Насимхон Раҳмон, Турк хоқонлиги, Т., 1993; Шониёзов К., Қанг давлати ва қанглилар, Т., 1990; Шониёзов К., Қарлук давлати ва қарлуқлар, Т., 1999.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

КЎЧМАС МУЛК БИРЖАСИ, Республика кўчмас мулк биржаси (РКМБ) — кўчмас мулк савдоси б-н шуғулланадиган ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й, 29 апр. даги қарори б-н ташкил этилган. Асосий вазифаси давлат мулкларини очик аукцион, танлов ва биржа савдолари орқали хусусийлаштириш, завонавий кўчмас мулк бозорини яратиш, мулкдорлар синфини шакллантириш. Марказий бошқарув идораси Тошкент ш.да. Қорақалпоғистон Республикаси ва 12 вилоятда, Тошкент

ш.да филиаллари бор. РКМБ ва унинг филиаллари давлат объектларини очик савдолар орқали хусусийлаштириш, республикада яхлит кўчмас мулк бозорини яратиш, жаҳон талаблари даражасида очик савдоларни ташкил этишни йўлга қўйиш б-н шуғулланади. 2001 й.да РКМБ 2101 та (695 та кимошди, 1389 та биржа, 17 та танлов савдолари) савдо тадбири ўтказди. 26168 та объект бўйича (кўчмас мулк, қурилиши туғалланмаган объектлар, уй-жой қуриш учун умрбод эгалик қилиб мерос қолдириш ҳуқуқи б-н ер майдонлари, уй-жойлар, авто-уловлар, ундирувга қаратилган мулклар) жами 14502,8 млн. сўмлик битимлар қайд этилган (2000 й.да 19850 объект; 8262,5 млн. сўм).

РКМБ чет эл фирмалари ва компаниялари ҳамда уларнинг ваколатхоналари, барча хорижлик сармоядорлар б-н алоқани йўлга қўйган.

Нозимбек Матқосимов.

КЎШК (кўчик) — тўрт устунли, томи куббали, асосан, ёғочдан қурилган енгил иншоот; павильон, киоск. Келиб чиқиши жихатидан оддий ўтовга бориб такалади. Ўрта асрлар Шарқ меъморлигида кенг тарқалган. Дастлаб қад. кўчманчи халқларнинг кўчиб юришига қулай уй (кўчик) сифатида пай-до бўлган. Арана устига ўрнатилган К.лардан ҳам фойдаланилган. Кейинчалик К.лар бадавлат кишилар, ҳукмдорлар учун безакдор қилиб боғлар ичида қурилган. Тарихий манбаларда К. намуналари ҳақида маълумотлар сақланган. Византия элчиси Земарх 568 й.да Ўрта Осиё кўчманчиларининг хо-қони ўрдасида 4 товус ҳайкалинини кўтариб турган К.ни кўргани ҳақида ёзган. 738 й.да Термиз яқинида араб саркардасига олтин ва қумуш б-н безатилган 2 К. тақдим этилган ва б. 10—15-а.ларда К. меъморлиги ривожланиб, аксари боғ ичкарисидоги синчқори енгил қурилмалар (К.лар) устун, айвон ва болохонали, зебу зийвагли, ҳашаматли, кўркам иморатлари б-н кўзга ташланган. Амир Темур бунёд

этган боғлар ичидаги К.лар шаклу шамойили б-н меъморий тараққиётда янги давр очган. Самарқанд атрофида бунёд этилган (14—16 а.ларда) боғ-роғлар ичидаги К.лар ҳақида тарихий манбалар аниқ маълумот беради. Самарқанддаги Кўксарой, Шахрисабздаги Оқ саройни Бобур К.лар қаторига киритган. К. меъморлиги Туркия, Хитой, Япония ва б. мамлакатларда кенг тadbик этилди. Европага ҳам Шарқ орқали («киоск шаклида») кириб келган.

Пўлат Зоҳидов.

КЎҲАК (форс. — кичик тоғ) — Зарафшон тизмасидаги кичик тоғ, тепалик. Самарқанд ш. яқинидаги хоз. Чўпонота тепалигининг қад. номи. Дастлаб Ёкут Ҳамавий, Истаҳрий, Ибн Ҳавқал асарларида Жабали Кўҳак («Кўҳак тоғи») номи б-н тилга олинган. К. этагидан оқиб ўтган Зарафшон дарёси ҳам ўрта асрларда шу тепалик номи б-н К. дарёси (оби К., К. суйи) деб аталган. Тоғдан чиққан гил қадимдан кулолчиликда ишлатилган.

КЎҲАКИЙ (Кўйкий) Султон Муҳам-мад Ҳофиз Тошкандий, Ҳофиз Кўйкий (1490, окт. — 1584) — тарихчи, ҳуқуқшунос, таржимон. Али Қушчининг вабираси, паркентлик зи-ёли Мирзо Камолиддин оиласида ту-ғилган. Кейинчалик Тошкент ш.га кўчиб келган. У жуғрофия, этнография, хандаса, риёзиёт, фалсафа, мантиқ, фикҳ ва адабиёт соҳаларининг ҳам би-лимдони бўлган. К.нинг илмда камо-лот чўққисига чиққан даври Убайдул-лахон ва Абдуллахон II даврларига тўғри келади. Олим 10 дан зиёд асарлар ёзган. Шулардан «Рисолаи фифанний — ат тавсир вал калом» («Эътикодга оид илмлар ҳақида рисола») номли асари қўлёзма ҳолида бизгача етиб келган.

К. Тошкентнинг хоз. Сағбон кўчасидаги ўз ховлисида қурдирган мадрасаси (қ.Ҳофиз Кўҳакий мадрасаси) пия му-даррислик қилган. Ироқ, Миср, Сурия, Афғонистон, Эрон, Туркия,

Ҳиндистон ва б. мамлакатларда бўлган. К. ўз замовасининг илмли ва обрўли кишиси бўлганлиги учун Тошкентдан тўй муносабати б-н Ҳиндистонга Бобур хузурига юборилган (1528). Бобур «Бобурнома»да бу ҳаққа ёзади: «Улуғ ош тортилганидан кейин... хожа Мирсултонга ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хо-жанинг мулозимларига ва ўзга элчиларга ҳам олтундин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди». Шунингдек, ҳинд тарихчиси Абдулқодир Мулуқшоҳ Бадавоний ўзининг «Мунтахаб ат-та-ворих» номли тарихий асарида келтиришича, К. 2-март Ҳиндистонга боради (1569—70), Акбар томонидан қабул қилинади ва олимлик маҳорати учун катта тухфалар олишга муяссар бўлади. Акбаршоҳ К.ни бобоси Бобурни кўрган табаррук киши сифатида улуғлаб, Деҳлидан бир кунлик йўлга чиқиб тантана б-н кўтиб олган. Бадавоний ёзади: «У Ҳиндистондан Мак-кага боради ва у ердан Туркияга келади. Турк султони б-н учрашади. Ҳинд диёрида топган иззат-обрўни у ерда ҳам топади. Вазирликка қилинган тақлифни рад этиб, ўз диёри Мовароуннахрга (Тошкентга) қайтиб келади ва у ерда вафот этади». Тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғлининг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида «Тошкент диёридаги Ҳофиз Кўҳакий маҳалласидан Мавлоно Кўҳакий ақлий ва вақлий илмларда зўр олим бўлган. Жомий Ҳиротийнинг араб тили грам-матикасига оид «Шарҳи мулла» асарига хршия ёзган. Баҳс ва жадал илмининг қоидаларини аъло даражага етказгандир. Ҳофиз К. Тошкент аҳолиси ва олимларининг иф-тихори бўлиб, Дашти Қипчок, Фарғона, Мовароун-ваҳр, Бухоро, Эрон ва Хуросонда кенг шуҳрат қозонган олимдир», деб таъ-рифланади. К. «Тарихи олий Чингиз» («Чингизхон ва унинг авлодлари тарихи») асарини ёзишда Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушой» китобидан кенг фойдаланган. К. Муҳаммад ибн Адноннинг 2 жилдли «Тарихи Туркистон» номли аса-

рини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган ва унга баъзи маълумотларни қўшиб бошқа ном б-н атаган. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик интида унинг «Шарҳи одобул ал-мунозара» («Одоб ва ахлоқ тўғрисида мунозара» китобига шарҳ) китобининг араб тилида кўчирилган нусхаси ва араб тилида ёзилган «Фа-воид зиёия» («Мунаввар фойдалар») номли шархланган асари сақланмоқда. Баъзи маълумотларга қараганда, К. Қафқол Шоший макбарасига кираверишда ўнг тарафга дафн этилган. Ҳоз. Тошкент ш.нинг Собир Раҳимов тума-нида К. яшаган маҳалла «Ҳофиз Кўйкий» деб аталади.

Ад.: Муниров Қ., Ирисов А., Носи ров А., Тошкент тарихида баъзи сиймолар, Т., 1983.

КУҲАНДИЗ (форс. — эски, кадимги) — кўҳна, диз-калъа, қаср, сарой, арк. Қалъабанд маҳсус истехком. Асосан, қалъанинг таркибида сақланган қад. қисми (к. Бухоро арки, Кўҳна Арк, Самарқанд кўк саройи, Кўқон ўрдаси ва б.).

КЎҲИ ҚОФ — ўзбек эртақ, дoston ва б. оғзаки ижод намуналарида афсонавий тоғ номи. Ривоятларга кўра, К. Қ. дунёнинг бир четида бўлиб, унга энг жасоратли паҳлавонгина етиб бора олади. Парилар яшайдиган Ирам боғи ҳам шу ерда. У ерда Семурғ ва Анко яшайди. Гўрўғли, Аназ сингари халқ қахрамонлари Бало тоғидан ўтиб, девларни енгиб, К. Қ.га етиб борганлар. Эрон мифологиясига кўра, К. Қ. — Семурғ макони. Шунингдек, К. Қ. Кавказ тоғларининг рамзий тасавури, деган тушунча ҳам мавжуд. «Гап десанг қоп-қоп, Иш десанг Кўхи Қофдан топ» деган ўзбек халқ мақолида К. Қ.нинг ҳаддан зиёд олисда эканлигига ишора қилинган.

КЎҲИБОБО - Ҳиндукуш тоғлари таркибидаги тоғ тизмаси. Афғонистоннинг марказий қисмида. Ўз. қарийб 60 км. Энг

баланд жойи 5143 м (Шоҳдўлоти тоғи). Ҳерируд, Ҳилманд, Сурхоб (Амударёнинг чап ирмоғи), Кобул (Ҳинднинг ўнг ирмоғи) дарёларининг бош қисмлари шаклланадиган гидрографик тугун. Тоғ дашти ва чўл ландшафти хукмрон.

КЎҲИРУД — Эрондаги тоғ тизмаси, Ўрта Эрон тоғлари таркибида. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа томон 900 км га чўзилган, бал. 2—3 минг м, энг баланд жойи Хазар вулкани — 4420 м. Асосан, чўкинди ва вулканоген қатламлардан тuzилган. Йилига тоғ олдиларида 100 мм дан, тоғларда 300 мм гача ёгин ёғади. Тоғ чўли ва чала чўли, юқори минтақаларда тоғ дашти ландшафти устун. Дараларда ёнғокзорлар бор. Яйлов чорвачилиги ривожланган, водийларда унча катта бўлмаган вохалар учрайди.

КЎҲИСИМ (форс. — кумуш тоғи) — Илоқ давлати худудидаги кумуш кони (6—11-а.лар). Оҳангарон дарёсининг ўнг қирғоғида, Лашкарак ва Лояк сойлари бўйида, Кўҳисим ш. харобаси яқинида. 20-а.нинг 20-й.ларида геологлар С. Ф. Машковцев ва А. П. Кириков ва 60-й.ларда археолог Ю. Ф. Бурякову ерда тадқиқотлар олиб борган. Араб географлари — Истахрий, Ибн Ҳавқал, Қудама ва б.нинг ёзишича, К. ўрта асрлар шарқида энг йирик кумуш конларидан бири бўлган. У ердан энг кўп кумуш казиб олинган давр 7—9-а.ларга тўғри келади. «Шош кони» деган тамға босилган тангалар (8-а.) зарбхонаси айнан шу ерда жойлашганлиги аниқланган. К.дан кон қазувчи куллар турар жойлари ва кон казишда ишлатиладиган асбоблар қолдиқлари топилган.

КЎҲИСИМ (Кўрғонтепа) - Илоқ давлатидаги қад. шаҳар харобаси (6 — 11-а.лар). Нишбошсойнинг Оҳангарон дарёсига қуйилиш ерида, Ангрен ш. яқинида. 1960 й. Д. П. Вархотова ва В. А. Нильсен у ерда дастлабки казиш ишларини олиб борган. Тадқиқотлар натижасида

куйидагилар аниқланган: К. 6—7-а.ларда йирик ер эгаси — дехқон кўрғони сифатида юзага келган. 8—9-а.ларга келиб, қалъа-шаҳарга айланган ва майд. 16 га ни ташкил этган. Бу даврда у 3 қисм — қалъа, шаҳристон ҳамда рабоддан иборат бўлган. Равнақ топган даври 9—10-а.ларга тўғри келади. 1962 ва 1963 й.ларда олиб борилган қазишмалар вақтида 10—11-а.ларга оид ик-кита мис ва кумуш тангалар хазинаси, палеолит даврига мансуб чақмоқтошдан қилинган меҳнат қуроллари, сопол ҳайкалча бўлаги, 10-а.га доир сопол ва шиша идишлар синиқлари топилган. Шунингдек, Нишбош-сой бўйидан кизил порфирит (тоғ жинси) дан ясалган тегирмон тоши бўлаги ҳам топилиб, унинг рудаларни майдалашда ишлатилгани маълум бўлди.

Ад.: Буряков Ю. Ф., Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса, Т., 1982.

КЎҲИСТОН (форс. — тоғлар ўлкаси) — Афғонистондаги Панжшер — Кобул дарёлари хавзасида жойлашган тарихий вилоят. Асосан, тожиклар, хазоралар, афғонлар ва б. яшайди. Қадимда К.дан Ҳиндистон ва Хитойга боровчи карвон йўли ўтган. К. ўзининг кумуш конлари б-н машҳур бўлган; ўрта асрларда ярим мустақил маҳаллий хонлар томонидан бошқарилган. К. аҳолиси истилочиларга (араблар, мўғуллар) қарши фаол курашган. Инглиз-афғон уруши (1838—42) даврида К.лик кўзғолончилар Парвон (1840) ва Чорикор (1841) ёнида инглиз кўшинларини мағлубиятга учратишган.

КЎҲИСТОН — Эрондаги тоғли табиий ўлка. Дашти Кавир ва Дашти Лут чўллари оралиғида. Аксари меридионал ёки шим. ва шим.-ғарбдан жан. ва жан.-шарққа йўналган ҳамда ўзаро кенг сойликлар б-н ажралган бир неча тизмалардан иборат. Бал. 1500—2000 м, айрим чўкқилари 2500 м дан баланд (Муркум тоғи, 2839 м). Тоғ ораларидаги ясси сойликларнинг бал. 800—1200 м бўлиб,

шўрхоқлар б-н қопланган. Иқлими кескин континентал, чўл иқлими. Ёзи иссиқ, курук; киши бирмунча совуқ. Йиллик ёғин 200 мм гача. Дарё ўзанларида фақат ёмғир ёққанда сув оқади. Ўсимлик сийрак. Кўп жойлари тошлок, қумлок ва шўрхоқли чўл. Яйлов чорвачилиги ривожланган; тоғ олдларида кичикрок воҳалар бор.

КЎҲИСТОНИЛАР - Покистоннинг шим.да, Ҳиндистон (Гилгит ва Сват дарёлари оралиғи)да яшовчи кичик қардош қабилалар гуруҳининг умумий номи. 1947 й.дан К. турган хууднинг кўп қисми Покистон ва бир қисми Ҳиндистон таркибида. Афғонистонда ҳам яшайди (5 минг киши). К.нинг умумий сони тахм. 100 минг киши (1988). К. тили — ҳинд тилларининг дард гуруҳига мансуб. Асосий машғулоти — чорвачилик. К.да уруғдошлик анъаналари сақланган. Диндорлари — сунний мусулмонлар.

КЎҲИТАНГ СЕРИЯСИ - юра даврининг келловей Оксфорд ҳамда бат ярусига тааллуқли тоғ жинслари комплекси. Биринчи марта Ўзбекистоннинг жан.даги Кўҳитанг тизмасида ўзбек олимлари томонидан аниқланган. Кей-инчалик К.с. Ҳисор тоғларининг жан. ва жан.-ғарбий қисмида, Бухоро—Кўҳна аркнинг ғарбий девори.

Хива ҳамда Тожикистон депрессиясида кенг тарқалганлиги аниқланди. К.с.нинг қалинлиги 200—500 м бўлиб, гил, мергель, гипс, охактош ва доломитлардан иборат. Ўзбекистоннинг ғарби ва жан. ҳамда Душанба ш. яқинида К.с. дан газ олинмоқда. Разведка ва қидирув ишларида К.с.нинг стратиграфик аҳамияти катта.

КЎҲИТАНГ ТИЗМАСИ - Помир Олай тоғ системасининг жан.-ғарбидаги тизма. Ўзбекистон ва Туркменистон хуудида. Бойсунтоғнинг жан. давоми. Амударё водийсидан Шеробод дарёсигача қарийб 100 км га чўзилган. Энг

баланд жойи 3139 м. Чўкинди жинслардан, жумладан оҳактош ва гипсли жинслардан таркиб топган, карст ҳоди-саси ривожланган. Тоғ этакларида эфемер ўсимликли чала чўл, юқорирокда тоғ субтропик даштлари (ксерофит буталар, писта) ва сийрак арчазорлар бор.

КЎҲНА АРК — Хивадаги меъморий ёдгорлик (17—19-а.лар). Ичан кальанинг ғарбий қисмида жойлашган. К.а. (тарҳи 130 x 93 м)даги бинолар, асосан, 17-а.да Анўшахоннинг ўғли Арангхон даврида уста, шоир Мавлоно Вафойи томонидан қурилган. 1804—06 й.ларда қайта тиклаб таъмир этилган. К.а. тўрт ҳовлига бўлиниб, атрофи баланд паҳса девор б-н ўралган. Шарқ томондаги дарвозадан ўнг томондаги йўлакка ўтилиб, у орқали сарой масжиди ва хоннинг зарбхонасига борилади. Ҳарамхона аркнинг шим.да, кўринишхона ғарбий қисмида, ўртасида Оқ шайх бобо кўшки жойлашган. Дарвозанинг чап томонида хоннинг хизматкорлари яшайдиган хоналар, омборхона ва отхоналар бўлган (сақланмаган).

Зарбхона (14,0 x 17,0 м) Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлиги даврида (1806—25) бунёд этилган. Масжид (15,8x 12,8 м) ва айвони (7,4 x 13,0 м) ҳамда қатор хоналар (10,0 x 10,0 м) ҳовли атрофида жойлашган. Ҳовлининг жан.даги айвон шим.га қаратиб қурилган. Деворлари рангбаранг парчинлар б-н безатилган. Шифтини икки қаторли 6 та устун кўтариб туради. Устун тепаси қошлар б-н, пой-устуни мрамар курсилар б-н безатилган. Жан. деворининг ўртасида меҳроб бор. Жан.-ғарбий бурчагига эса минбар ўрнатилган. Айвоннинг ён томонидаги эшикдан хонақоҳга кирилади. Унинг девори чорси ғиштлардан терилган, безаксиз. Томи ёғоч тўсинли вассалар б-н ёпилган. Зарбхонанинг хоналари пишиқ ғиштдан қурилган, томи балхи гумбаз б-н ёпилган (1937 й.да гумбазлари қайта тикланган).

Кўринишхона — хон қабулхонаси, Арангхон ҳукмронлиги даврида (1686—

88) қурилган. Ҳоз. кўриниши Элтузархон томонидан барпо этилган (1804—06). Кошинқори безаклари Оллоқулихон ҳукмронлиги даврига (1825—43) хос. Умумий ўлчами 27,8 x 26,9 м. Ҳовли (13,5 x 17,5 м)нинг жан.да шимолга қаратиб қурилган баланд айвон ва икки ёнидаги гулдасталар кошин-парчинлар б-н безатилган. Айвоннинг орқа томонида хон қабулхонаси — тахт турадиган хона жойлашган. Хона деворлари ганчқори нақшлар б-н безатилган. Шарқий деворига косамонлар ишланган. Ғарбий девори муқарнасли, у ерда хоннинг тахти бўлган (ҳозир Москвадаги қурол-аслаҳа палатасида сақланмоқда). Хона шифтлари А. Болтаев ва Р. Машариповлар томонидан қайта таъмирланган (1934). Чап томонидаги эшикдан ҳовлига чиқилган. Омборхона, отхона ва хизматкорлар яшайдиган хоналари (сақланмаган) кўринишхона б-н боғлайдиган йўлак бор, унинг ўнг томонидаги кичик ҳужрадан зина орқали иккинчи қанатга чиқилган. Ҳовлининг ғарбий томонида қатор хоналар икки қанатли бўлган (1998—99 й.ларда иккинчи қанати қайта тикланди). Шим.даги хоналар 20-а. бошларида Европа услубида қурилган. Ҳовлининг ўртасида ғиштдан ишланган доира шаклидаги супага чодир тикилиб, у ерда хон элчиларни қабул қилган.

Ҳарамхона Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлиги даврида қурилган (1865-1910). Умумий ҳажми 62,0 x 32,6 м бўлиб, катта ҳовли (50,0 x 14,5 м)нинг шим. ва шарқий томонида икки қанатли қатор хона ва айвонлар бор. Шим.даги икки қанатли хоналарнинг биринчи қавати Европа услубида қурилган, ҳар бири б-н дахлиз орқали боғланган. Иккинчи қанатда қатор устунли айвончалар бор. Ғарбий қисмидаги айвон баланд қурилган бўлиб, икки ёнидаги гулдасталари б-н ажралиб туради. Гулдасталар гумбази рангли кошинлар б-н копланган. Айвон тўсинлари ва устунлари, панжаралар Хива меъморлигига хос услубда безатилган. Айвон ва хоналар шифти турли

рангдаги бўёкли нақшлар б-н безатилган. Ганчдан косамонлар ва турли нақшлар ишланган. Ҳозир харамхонанинг бир қисмида музей-қўриқхона идораси жойлашган.

О к, шайх бобо кўшки нинг умумий ҳажми 60x40 м, бал. 11 м бўлиб, хом ғиштдан пирамида шаклида шаркка қаратиб қурилган икки қанатли айвон шаклидаги бино (тахм. 2—3-а.лар). 16— 18-а.ларда қайта қурилиб, ҳарбий мақсадлар учун мослаштирилган. Кўшкга икки минора ўртасидаги зиналар (1993—96 й.ларда қайта тикланган) орқали чиқилган. Ҳозир Оқ шайх бобо кўшки 19-а. охиридаги фотосуратлар ва и.т. асосида асл ҳолига келтирилиб, таъмирланган.

Абдусафий Раҳмонов.

КЎҲНА УРГАНЧ - Туркменистоннинг Тошхөвўз вилоятидаги шаҳар (1986 й.дан). Кўҳна Урганч туманининг маъмурий маркази. Хўжайли т.й. станциясидан 35 км, Тошхөвўз ш.дан 105 км шим.-ғарбда. Аҳолиси 31,4 минг киши (2000). К.Уда пахта тозалаш, сут, ёғ-экстракция з-длари, Тошхөвўз гилам ф-касининг филиали, алоқа бўлими, савдо, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди. 7 умумий таълим мактаблари, мусиқа, болалар спорт мактаби, соғломлаштириш мажмуаси, кутубхона, маданият уйи, касалхона, сил касалликлари диспансери мавжуд.

К.У. 10— 14-а.ларда Хоразм давлатининг пойтахти бўлиб, Хоразм ва Мовароуннахрда энг катта шаҳарлардан бири эди. Асл номи Гурганж, араб географлари асарларида Журжония деб тилга олинади. Мил. ав. 1-а. Хитой йилномасида Юе-Гань ёки Юе-Цзянь шаклида қайд қилинган. 10-а.нинг 2-ярмида маркази Гурганжда бўлган мустақил амирлик вужудга келиб, у Кот ш.даги хоразмшоҳлар б-н рақобат қила бошлади. 995 й.да Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммад Котдаги хоразмшоҳлар сулоласини тугатиб, ўзини Хоразмшоҳ деб

эълон қилди (995—997). Ўша вақтдан Гурганж Хоразм давлатининг ягона пойтахти бўлиб қолди ва 11 — 12-а.ларда бу ерда маданият ва санъат равнақ топди. Ўша даврда шаҳар мустаҳкам қалъа деворлари б-н ўраб олинди. Баъзи шаҳар дарвозаларининг номлари тарихий қўлёзма асарларда кўрсатиб ўтилган, бўлар: Хажжаж, Кобилон. 1221 й.да Чингизхон қўшинлари шаҳарни 6 ой қамал қилиб ололмагач, Амударёни тўсиб турган тўғонни бузиб, шаҳарни сувга бостирди. Мўғуллар барча хунарамандларни ажратиб олиб Мўғулистонга ҳайдаб олиб кетдилар, қолган аҳолини қириб ташладилар.

14-а.нинг бошларида Олтин Ўрда таъсирида бўлган шаҳарда бинокорлик ишлари жонланди. 1333 й.да Гурганжга келган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута бунинг гувоҳи бўлган.

15—16-а.ларда шаҳарнинг маданий ва иқтисодий ривожланишида бир оз турғунлик рўй беради. 1646 й.да Хива хони Абулғозий Баҳодирхон (1643—1664) ҳоз. Урганч ш.га асос солди. Шундан кейин қад. шаҳарнинг номи Кўҳна Урганч бўлиб қолди. Хива хони Муҳаммад Аминхон (1846-55) К. Уда бўлиб Хоразм пойтахтини ўша ерга кўчиришга қарор қилди. Лекин, унинг 1855 й.да Сарахсда туркманлар б-н бўлган жангдаги фожиали ўлими бу ишга барҳам берди.

Г920-й.ларда К.У. Туркменистон таркибига киритидди. Шаҳарнинг қад. қисми 1985 й.да Давлаг тарихий-маданий музей-қўриқхонаси деб эълон қилинди. К.У.даги бир неча меъморий ёдгорликлар ЮНЕСКО ташкилотининг рўйхатида олинди. Шаҳарда ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади. Шаҳарнинг туристик инфраструктурасини вужудга келтириш, археологик қазилмалар, тарихий ёдгорликларни консервация қилиш ва таъмирлаш ишларини фаоллаштириш мақсадида 1997 й.да Туркменистон ҳукумати нуфузли халқаро ташкилотлар б-н ҳамкорликда «Кўҳна Урганчнинг маданий сферасини ривожлантириш»

лойиҳасини амалга оширишга киришди.

К. Уда 12—14-а.лар меъморий ёд-горликларидан Эл Арслон, Такаш, Тўрабекхоним, Нажмиддин Кубро макбаралари, Қутлуғ Темур (жоме мас-жиди) минораси ҳамда карвонсарой колдиклари, 16-а. ёдгорликларидан Султон Али макбараси, 20-а. бошидаги ёд-горликларидан Тошмасжид мадрасаси ва б. сақланган. К.Унинг энг қад. қисми ҳисобланган Қирқмулла тепалигида 1989—92 й.ларда олиб борилган археологик қазишмалар натижасида у мил. ав. 5—4-а.ларда вужудга келганлиги аниқланди.

Тарихда К.У. (Гурганж) ўша ерда яшаб, ижод этган ва фаолият кўрсатган машҳур кишилар (Кубро, Жалолиддин Мангуберди, Маъмун академиясининг буюк олимлари Беруний, Ибн Сино, Абу Сахл Масихий, Абул Ҳайр Ҳаммор ва б.) б-н дунёга танилган.

Ад.: Гулямов Я.Г., История орошения Хорезма, 1957; Толстов С. П., Работы Хорезмской экспедиции 1949—1953 гг. ТХАЭЭ, т.2 М., 1958; Бартольд В.В., Сочинения, т. 3. М., 1965; Буниятов З. М., Государство Хорезмшахов-ануштегинидов, М., 1986; Юсупов Х., Три факта из истории Кёнеургенча, Известия АН Туркменистана, Серия гуманитарных наук №2, 1992; Юсупов Х., Сердце древнего Хорезма, Ашхабад, 1993; Нуржонов К., Кўҳна ва Янги Урганч, Урганч, 1993; Халимов Н., Памятники Ургенча, Ашхабад, 1991; Мамедов М. А., Мурадов Р. Г., Средневековые письменные источники о Древнем Ургенче, Ашхабад, 2000.

КЎҲНА ФАЗЛИ, Кушки Фўзайл — қад. шаҳар харобаси (мил.ав. 1-а. — мил. 13-а.боши). Қарши ш.дан 50 км жан.-ғарбда. Атрофи пахса девор б-н ўралган. К.Ф.нинг узунлиги жан.-ғарбдан шим.-шарққа 1 км, кенлиги 550 м бўлган; жан. қисмида бал. 20 м бўлган арк жойлашган; 9—12-а.ларда Базда номи б-н машҳур бўлган ва кучли қалъа-истехкомга ай-

ланган. К.Ф.да ҳунармандчилик ва савдо ривожланган. Ундан Бухоро—Қалиф ва Васаф—Қалиф қарвон йўли ўтган. Мўғуллар ҳужумидан кейин харобага айланган.

КЎҲНАДАРЁ, Дарёлик — Амударёнинг қуриб қолган ўзани. Амударё музлик даврида шу ўзандан оқиб, чучук сувли Сарикамиш кўлига қуйилган. Ҳозир қад. дарё оқизиклари ва шўрхоклар б-н тўлган. Урганч ш. яқинидан бошланиб, шим.-ғарбга йўвалади. Тошховўз воҳаси орқали Кўҳна Урганч ш.гача боради, ундан ғарбга йўвалиб, Бўтен тоғи яқинида икки тармоққа ажралади. Ўз. 300 км. К.нинг икки четида ариқ, каналларнинг излари учрайди. Амударё тошганда суви К.га кириб боради. 1878 й.ги катта тошқинда Амударёнинг суви К. орқали Сарикамиш кўлига қуйилиб, қўл суви сатҳини 8 м кўтарган. К. атрофида барханлар учрайди. Унинг терраса (кўҳна қайир)ларида қамиш, қўға, юлғун, окбош, янтоқ ва б. ўсади. Тўқайзорлар ҳам бор. Кейинги йилларда К. коллектор бўлиб хизмат қилмоқда. Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси ва Туркменистоннинг Тошховўз вилоятидаги сизот сувлар К.дан Сарикамишга оқизилмоқда.

КҲУЛВА — Бангладешнинг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ганг дарёсининг кема қатнайдиған тармоғи — Пусур дарёси бўйида. Ақолиси 732 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). К. — саноати тез ўсиб бораётган ва иқтисодий аҳамияти жиҳатидан мамлакатда 3-ўриндаги шаҳар. Транспорт йўллари тутуни. Жут (мамлакат жут саноатининг ярмидан ортиғи жойлашган), ип газлама, озиқ-овқат, металлсозлик саноатлари ривожланган. Машинасозлик (кабель и.ч. з-ди), ёғочсозлик ва кимё саноати, дарё кемасозлиги корхоналари, иссиқлик электр ст-ялари бор.